24

65

65

శ్రీగురుభ్యోనమః.

శ్రీమన్నిఖిలపురుషశేముషీదోషమషీమాలిన్యనిహరణపటుతరనిగమనిగమాంతసిద్ధాంత నిరంతరవిచింతన
కరతలామలకీకృతబ్రహ్మస్వరూప శ్రీమద్వ్యాసపరాశరశుకశౌనకాదిపరమసాత్త్వికమహర్షిగణైక
సముపాసితనిఖిలజగత్కారణపరబ్రహ్మాభిధానపురుషోత్తమపూర్ణావతారభక్తహరిచందనరఘునం
దనపవిత్రచరిత్రామృతకలశజలధిః.
స్వశ్రవణపఠనలేఖనాదితత్పరజనాభీష్టకల్పకతరుః.
చతుర్ముఖవదనసదనవిహారిభారతీప్రథమావతారభువావల్మీకభువామహర్షిణా ప్రణీతః
బాలాయోధ్యారణ్యకిష్కింధాసుందరయుద్ధోత్తరాఖ్యసప్తకాండకలితావయవః.

శ్రీమద్రామాయణాఖ్యోయంగ్రంథః

శ్రీమత్పవిత్రచరిత్రవిచిత్రతరాత్రేయగోత్రరత్నాకరసుధాకరస్య - మోహాంధతమసాంధజనాలోకదానదక్షిణద
క్షిణామూర్తిమంత్రరాజోపాసనాసమధిగతనిఖిలవిద్యావిరాజితస్య - శ్రుతిస్మృత్యాది సకలవిద్యాసంపన్న శ్రీచెమల
గాడాన్వయజలధిరాకాసుధాకర శ్రీ వెంకటలక్ష్మ్యంబాజాని శ్రీ మదనంతభట్టార్య దుహితృనిఖిలజగతీతలవలయనిల
యపతివ్రతాకదంబపరిశ్లాఘనీయాఖిలసద్గుణగణగమణీయమంగమాంబాఖ్యపత్నీసమేతస్య-
శ్రీమద్వేంకటేశవిద్వచ్చూడామణేః,
వరతనూభవాభ్యాం- స్వగురుకరుణాకటాక్షసమధిగతనిఖిలనిగమాదివిద్యాపరిపూర్ణాభ్యాం.
జగతీతలనిలయాఖిల విద్వజ్జనపరిశ్లాఘనీయనిగమనిగమాంగాది విద్యాపాండిత్య సకలార్థిజనచిత్తకేకీఘనాయమాన
నిజదాతృత్వాదిగుణమండిత శ్రీమద్వేంకటరమణవిద్వచ్ఛిఖామణేః.
నిగమాంతవిద్యాపరిపూర్ణ శ్రీమత్సుబ్రహ్మణ్యమనీషిణశ్చ అనుజాభ్యాం.

వావిళ్ల॥ అనంతనారాయణశాస్త్రిణా.

వావిళ్ల॥ రామస్వామిశాస్త్రిణా చ.

ఉభాభ్యాం సమస్తానామాస్తికజనానాం శ్రీ రామాయణవిశుద్ధపాఠపఠనమూలకాఖిలపురుషార్థలాభాయ- శ్రీమహే
శ్వరతీర్థీయ - శ్రీగోవిందరాజీయాఖ్య వ్యాఖ్యాద్వయసముచితః - ముద్రాక్షరైరంకితవ్య ఇతినిశ్చిత్య-అనేకతంత్ర
మాలంకృత శేముషీభూషితస్య-వాధూలాన్వయరత్నాకరకౌస్తుభస్య-రామస్వామివిపశ్చితః-తనూజేన-మోమూరు-పర
శురామశాస్త్రిణా-అన్యైః పండితైశ్చ సాకం - నానాదేశానీత శ్రీమద్రామాయణమూలవ్యాఖ్యానకోశస్థ పాఠభేద
యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకం సమ్యక్సంశోధ్య-నిఖిలాధ్యేతృజనానామత్యంతపఠనసౌలభ్యాయచ-ప్రతిశ్లోకవ్యాఖ్యా
నఘట్టాదిషువివిధవిన్యాసవిశేషైస్సమలంకృత్య - స్వనిర్మిత శ్రీమద్రామాయణరహస్యార్థరత్నాకరాఖ్యనిర్ణా
యకగ్రంథేన సాకం- శ్రీమచ్చెన్నపుర్యాభరణాయమానయోః-ఆదిసరస్వతీనిలయ - వివేకరత్నాకరాఖ్యస్వకీయము
ద్రాక్షరశాలయోః-సప్తపంచాశదుత్తరనవశతాధికచతుస్సహస్రేషు కలివర్షేషు గతేషుమౌక్తికరుచిర
ముద్రాక్షరైస్సుష్ఠుముద్రితస్సంపూర్ణః.

శ్రీరస్తు

స్మార్తమాధ్వాదీనాం శ్రీరామాయణపఠనోపక్రమానుసంధేయక్రమః

శ్రీమహాగణపతిధ్యానం-

శుక్లాంబరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్। ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే
వాగీశాద్యాస్సుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే। యం నత్వా కృతకృత్యాస్స్యుస్తం నమామి గజాననమ్॥
శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదాదిగురుపరంపరానుసంధేయా

సరస్వతీప్రార్థనా

దోర్భిర్యుక్తా చతుర్భిస్స్ఫటికమణిమయీమక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సితమపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ। భాసా కుందేందుశంఖస్ఫటికమణినిభా భాసమానాసమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా

వాల్మీకినమస్క్రియా

కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్। ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్॥ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః। శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్। యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్। అతృప్తస్తం మునిం వందే ప్రాచేతసమకల్మషమ్

హనుమన్నమస్క్రియా

గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్। రామాయణమహామాలారత్నం వందేనిలాత్మజమ్॥ అంజనానందనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్। కపీశమక్షహంతారం వందే లంకాభయంకరమ్॥ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః। ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్॥ ఆంజనేయమతిపాటలాననం కాంచనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్। పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననందనమ్॥ యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్ర తత్ర కృతమస్తకాంజలిమ్। బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాంతకమ్॥ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్। వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి॥

శ్రీరామాయణప్రార్థనా

యః కర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిందగళితం రామాయణాఖ్యం మధు। జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్॥ తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్। రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్॥ వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ। పునాతు భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ॥ శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్। కాండగ్రాహమహామీనం వందే రామాయణార్ణవమ్॥ వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే। వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా॥

శ్రీరామధ్యానక్రమః-

వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్। అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామళమ్॥ వామే భూమిసుతా పురశ్చ హనుమాన్పశ్చాత్సుమిత్రాసుతశ్శత్రుఘ్నో భరతశ్చ పార్శ్వదళయోర్వాయ్వాదికోణేషు చ। సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ యువరాట్ తారాసుతో జాంబవాన్మధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామళమ్॥ నమోస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకాత్మజాయై। నమోస్తు రుద్రేంద్రయమానిలేభ్యో నమోస్తు చంద్రార్కమరుద్గణేభ్యః॥ తతః శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనాది నైవేద్యాంతపూజావిధేయా - పారాయణావసానే చ పునః పూజా కర్తవ్యా

పారాయణసమాపనసమయానుసంధేయశ్లోకక్రమః

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః। గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవంతు॥ కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ। దేశోయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సంతు నిర్భయాః॥ అపుత్రాః పుత్రిణస్సంతు పుత్రిణస్సంతు పౌత్రిణః। అధనాస్సధనాస్సంతు జీవంతు శరదాం శతమ్॥ చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్। ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్॥ శృణ్వన్రామాయణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా। స యాతి బ్రహ్మణస్స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా॥ రామాయ రామభద్రాయ రామచంద్రాయ వేధసే। రఘునాథాయ నాథాయ సీతాయాః పతయే నమః॥ యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే। వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమ్॥ యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాకల్పయత్పురా। అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళమ్॥ మంగళం కోసలేంద్రాయ మహనీయగుణాత్మనే। చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మంగళమ్॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్। అదితిర్మంగళం ప్రాదాత్తత్తే భవతు మంగళమ్॥ త్రీన్విక్రమాన్ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః। యదాసీన్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళమ్॥ ఋతవస్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే। మంగళాని మహాబాహో దిశంతు తవ సర్వదా॥ కాయేన వాచా మనసేంద్రియైర్వా బుద్ధ్యాత్మనా వా ప్రకృతేః స్వభావాత్। కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై నారాయణాయేతి సమర్పయామి॥ శ్రీసీతావివాహపట్టాభిషేకసర్గయోస్తు-ఇయం సీతా-అభ్యషించన్ ఇతి శ్లోకపఠనాత్ పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహననైవేద్యాదీని రాజసాన్నపరాన్నం విధేయా

శ్రీ వైష్ణవానాం

శ్రీ రామాయణపఠనోపక్రమానుసంధేయక్రమః

ప్రథమతస్స్వస్వసంప్రదాయనిర్వాహకాచార్యానుసంధానమ్

తతః లక్ష్మీనాథేత్యారభ్య ప్రణతోస్మి నిత్యమిత్యంతం

అనంతరం శ్రీ శైలపూర్ణవిషయపితామహస్యేతి శ్లోకమారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతి

స్వాచార్యపర్యంతవిషయాస్సాంప్రదాయికశ్లోకానుసంధేయాః

యద్వా శ్రీధరాదిస్వాచార్యపర్యంతాః - ప్రతివ్యక్తి శ్లోకానుసంధేయాః

తతః॥ కూజంతం రామ రామేతి మధురం మధురాక్షరమ్। ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్॥ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య
వనచారిణః। శృణ్వన్రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్॥ యః పిబన్సతతం రామచరితామృతసాగరమ్। అతృప్తస్తం మునిం వం
చేతసమకల్మషమ్॥ గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్। రామాయణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్మజమ్॥ అంజనానందనం వీ
కీశోకనాశనమ్। కపీశమక్షహంతారం వందే లంకాభయంకరమ్॥ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్
త్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి॥ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః। ఆ
నైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్॥ ఆంజనేయమతిపాటలాననం కాంచనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్। పారిజాత
లవాసినం భావయామి పవమాననందనమ్॥ యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్ర తత్ర కృతమస్తకాంజలిమ్। బాష్పవారిపరిపూర్ణ
మారుతిం నమత రాక్షసాంతకమ్॥ వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే। వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా॥ త
సమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్। రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్॥ శ్రీ రా
శరథాత్మజమప్రమేయం సీతాపతిం రఘుకులాన్వయరత్నదీపమ్। ఆజానుబాహుమరవిందదళాయతాక్షం రామం నిశాచరవినాశక
మి॥ వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామండపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్। అగ్రే వాచయతి ప్రభ
తే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్॥ తతో యథాశక్తి శ్రీకోశోపరి భగవదారాధన
తే రామానుజాయ నమః॥

పారాయణసమాపనక్రమః

ఏవమేతత్పురావృత్తమాఖ్యానం భద్రమస్తు వః। ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతామ్॥ లాభస్తేషాం జయస్తేషాం కుత
రాభవః। యేషామిందీవరశ్యామో హృదయే సుప్రతిష్ఠితః। కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ। దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్ర
స్సంతు నిర్భయాః॥ కావేరీ వర్ధతాం కాలే కాలే వర్షతు వాసవః। శ్రీరంగనాథో జయతు శ్రీరంగశ్రీశ్చ వర్ధతామ్॥ స్వస్తి ప్రజ
పాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః। గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవంతు॥ మంగళం
ద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే। చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మంగళమ్॥ వేదవేదాంతవేద్యాయ మేఘశ్యామలమూర్తయే
సాం మోహనరూపాయ పుణ్యశ్లోకాయ మంగళమ్। విశ్వామిత్రాంతరంగాయ మిథిలానగరీపతేః। భాగ్యానాం పరిపాకాయ భవ్య
మంగళమ్॥ పితృభక్తాయ సతతం భ్రాతృభిస్సహ సీతయా। నందితాఖిలలోకాయ రామభద్రాయ మంగళమ్॥ త్యక్తసాకేతవాసా
కూటవిహారిణే। సేవ్యాయ సర్వయమినాం ధీరోదారాయ మంగళమ్॥ సౌమిత్రిణా చ జానక్యా చాపబాణాసిధారిణే। సంసేవ్యాయ స
స్వామినే మమ మంగళమ్॥ దండకారణ్యవాసాయ ఖండితామరశత్రవే। గృధ్రరాజాయ భక్తాయ ముక్తిదాయాస్తు మంగళమ్॥ సాదరం శ
ఫలమూలాభిలాషిణే। సౌలభ్యపరిపూర్ణాయ సత్త్వోద్రిక్తాయ మంగళమ్॥ హనుమత్సమవేతాయ హరీశాభీష్టదాయినే। వాలిప్రమ
స్తు మహాధీరాయ మంగళమ్॥ శ్రీమతే రఘువీరాయ సేతూల్లంఘితసింధవే। జితరాక్షసరాజాయ రణధీరాయ మంగళమ్॥ ఆసాద్య నగ
మభిషిక్తాయ సీతయా। రాజాధిరాజరాజాయ రామభద్రాయ మంగళమ్॥ మంగళాశాసనపరైర్మదాచార్యపురోగమైః। సర్వైశ్చ
రాచార్యైస్సత్కృతాయాస్తు మంగళమ్॥ తతః పితామహస్యేత్యారభ్య స్వాచార్యాంతాశ్శ్లోకా అనుసంధేయాః॥

యద్వా- స్వాచార్యమారభ్య శ్రీధరపర్యంతా గురుపరంపరా వానుసంధేయా॥

సీతావివాహపట్టాభిషేకసర్గయోస్తు - ఇయం సీతా - అభ్యషించన్ - ఇతి శ్లోకపఠనాత్

పూర్వం మధ్యే విశేషతో భగవదారాధనం చ కర్తవ్యం॥

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణేసర్గాణాంప్రధానవిషయానుక్రమణికారసికజనానా మనుసంధానసౌకర్యాయసంగ్రహేణప్రకాశ్యతే

బాలకాండకథానుక్రమణికా

సర్గసంఖ్యా పుటసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా పుటసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా పుటసంఖ్యా

ఏవంబాలకాండేసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాప్రదర్శితా

అథాయోధ్యాకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా ప్రకాశ్యతే

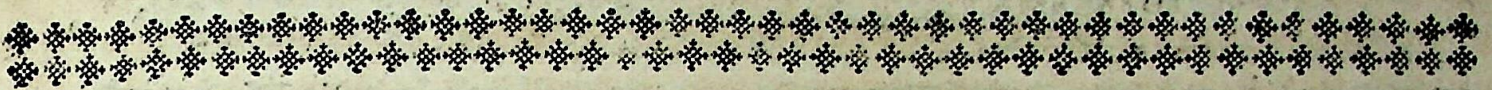
సర్గసంఖ్యా — పుటసంఖ్యా

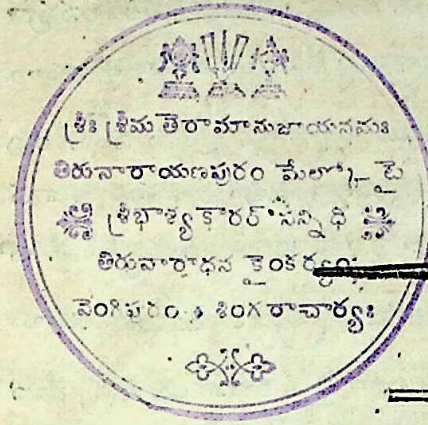
సర్గసంఖ్యా | పుటసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా — పుటసంఖ్యా

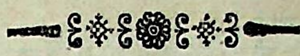
అథారణ్యకాండే సర్గాణాం ప్రధానార్థానుక్రమణికా ప్రకాశ్యతే

సర్గసంఖ్యా		పుటసంఖ్యా
౧౦	అథ రామేణ సీతాం ప్రతి ఆర్తరక్షణస్య క్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాం స్వవిరోధితయా స్వారాధనభూతయజ్ఞకర్మవిఘటనరూపమహాపరాధన చ ప్రతిజ్ఞాతనిఖిలరాక్షససంఘవధస్యావశ్యకర్తవ్యతయా ప్రత్యుత్తరకథనమాహ దశమే -	౫౩౧
౧౧	అథ వనమధ్యే స్వసహానుయాయిధర్మభృన్నామకమునినా కాశ్యాం స్మండకర్ణి నిర్మితపంచాప్సరో నామకసరః ప్రభావం శ్రుతవతా ఋషీణామాశ్రమేషు కంచిత్కాలం నిత్యానిసకృతవతా పునస్సుతీక్ష్ణాశ్రమమాగతవతా రామేణ సుతీక్ష్ణం ప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్థానప్రశ్నం - తతస్సుతీక్ష్ణేనాగస్త్య భ్రాత్రాశ్రమమార్గేణాగస్త్యాశ్రమగంతవ్యతా తన్మార్గచిహ్నాదికకథనం - తత స్తేనైవ మార్గేణ గచ్ఛతా లక్ష్మణం ప్రతి వాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాం కథయతాగస్త్య భ్రాతురాశ్రమే ఏకాం రాత్రిముషిత్వా ప్రాతః పునర్లక్ష్మణం ప్రతి వింధ్యస్తంభనాద్యగస్త్యమహిమానం కథయతాగస్త్యాశ్రమమాగత్య ప్రథమతస్స్వాగమననివేదనాయ లక్ష్మణప్రేషణం చాహైకాదశే - - - - - -	౫౩౨
౧౨	అథ శిష్యముఖాద్విదితరామాగమనవృత్తాంతేనాగస్త్యేన యుక్తశిష్యద్వారా ఆనీయమానస్య స్వాశ్రమస్థబ్రహ్మాదిదేవస్థానాదీని సకౌతూహలం ప్రేక్షమాణస్య శ్రీరామస్య ససీతాలక్ష్మణస్య సశిష్యగణం ప్రత్యుత్థితేన దత్తపాద్యాసనాదికేన వైశ్వదేవపూర్వకమాతిథ్యం చ కృతవతాగస్త్యేన వైష్ణవధనుశ్శరతూణీరాసీనాం శ్రీరామే సమర్పణమాహ ద్వాదశే - -	౫౩౯
౧౩	అథ ఖరాదివధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్య ససీతస్య సలక్ష్మణస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణమాహ త్రయోదశే -	౫౪౧
౧౪	అథ రామస్య పంచవటీమార్గే స్వవంశక్రమకథనపూర్వకం పితృసఖిత్వం నివేదితవతా జటాయుషా సహ సమాగమం - తేన సహ పంచవటీగమనం చాహ చతుర్దశే - - - - - - - - - -	౫౪౩
౧౫	అథ పంచవట్యాం గోదావరీతీరే లక్ష్మణేనాశ్రమం నిర్మాయ తత్ర రామేణ సీతయా లక్ష్మణేన చ సహ కంచిత్కాలం నివాసః కృత ఇత్యాహ పంచదశే - - - - - - - - - -	౫౪౫
౧౬	అథ తత్ర కదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాం గోదావరీం ప్రతి స్నానాయ గమనసమయే తదానుగచ్ఛతా లక్ష్మణేన రామం ప్రతి హేమంతఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణకథనపూర్వకం చ కైకేయీనిందనం - తదసహమానేన రామేణ మాతృనిందానివారణపూర్వకం భరతగుణప్రశంసనం - తద్దర్శనోత్కంఠాకథనం చ - తతో గోదావర్యాం రామాదీనాం స్నానాదికృత్యం చాహ షోడశే -	౫౪౬
౧౭	అథాశ్రమమాగత్య తత్ర సుఖం వసతః శ్రీరామస్య యాదృచ్ఛికం శూర్పణఖాదర్శనం తతోऽన్యోన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరం శ్రీరామం ప్రతి శూర్పణఖయా భార్యాత్వేన స్వాంగీకారాభ్యర్థనం చాహ సప్తదశే - - - - -	౫౫౨
౧౮	అథ రామేణ స్వస్య సదారత్వేన దూరస్థదారం లక్ష్మణం భజేతి పరిహాసపూర్వకం లక్ష్మణం ప్రతి ప్రేషితాయాః లక్ష్మణేన చ స్వస్య రామదాసత్వేన దాసభార్యాత్వమనుచితమితి పునా రామం ప్రత్యేవ ప్రేషితాయాః స్వాపరిగ్రహమూలమియమితి మత్వా సీతాం హంతుముద్యుక్తాయాః తావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞయా లక్ష్మణనికృత్తకర్ణనాసాయాశ్శూర్పణఖాయాః ఖరసమీపమాహ అష్టాదశే.	౫౫౪
౧౯	అథ శూర్పణఖయా విదితవృత్తాంతేన ఖరేణ రామలక్ష్మణజయాయ తత్సకాశం ప్రతి చతుర్దశ రాక్షసప్రవర ప్రేషణం. తేషాం శూర్పణఖయా సహ రామసమీపగమనం చాహైకోనవింశే - - - - - - -	౫౫౬
౨౦	అథ చతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాం రామేణ వధం తతో భీతాయాశ్శూర్పణఖాయాః పునః ఖరసమీపగమనం చాహ వింశే	౫౫౯
౨౧	అథ శూర్పణఖాముఖాత్ ఖరస్య స్వప్రేషితచతుర్దశ రాక్షసవధశ్రవణమాహైకోనవింశే - - - -	౫౬౧
౨౨	అథ ఖరస్య చతుర్దశ రాక్షససహస్రతదనుగుణ నానావిధాయుధప్రభృతిపరికరసహితస్య యుద్ధాయ ప్రయాణమాహ ద్వావింశే	౫౬౨
౨౩	అథ ఖరస్య ససైన్యస్య ప్రయాతస్య దివ్యభౌమశారీరమహోత్పాతదర్శనేఽపి దర్పాత్ ప్రయాణానివృత్తిమాహ త్రయోవింశే -	౫౬౪
౨౪	అథ రాక్షసపరాజయహేతూన్మహోత్పాతాన్ స్వవిజయహేతుభూతాని సునిమిత్తాని చ దృష్టవతా రామేణ పర్వతగుహాయాం సీతారక్షణాయ లక్ష్మణప్రేషణం కవచాదిధారణపూర్వకం యుద్ధాయ సన్నద్ధతయావస్థానం - రాక్షససేనాయాస్తత్సమీపాగమనం చాహ చతుర్వింశే - - - - - - - - - - - -	౫౬౬
౨౫	అథ రామస్య రాక్షసైస్సాకం తుములం యుద్ధం - తతో రామప్రయుక్తగాంధర్వాస్త్రేణానేకసాహస్రరాక్షసవిచిత్రవధం చాహ పంచవింశే - - - - - - - - - - - - -	౫౬౭
౨౬	అథ రామేణ ఖరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాం దూషణప్రభృతిసేనాధ్యక్షసహితానాం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యానాం రాక్షసప్రధానానాం వధమాహ షడ్వింశే - - - - - - - - - - - - - - -	౫౭౧
౨౭	అథ త్రిశిరసో వధమాహ సప్తవింశే - - - - - - - - ... -	౫౭౪
౨౮	అథ రామేణ ఖరస్య రథరథాశ్వసారథిధనుః ప్రభృతిసర్వపరికరభంజనమాహాష్టావింశే - - - - -	౫౭౫
౨౯	అథ శత్రువిషయేఽపి పరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయా మృదుపూర్వం పరుషో	

శ్రీదక్షిణామూర్తయేనమః

గురుప్రార్థనా,

పీఠికా.

కల్యాణాసురుతాదనంతఫలద శ్రీదక్షిణాస్యో గురుర్వేదాంతప్రతిపాదితస్వమహిమా యోమార్థచూడామణిః। యత్పాదాబ్జవిలోకనాన్మునిగణా హ్యజ్ఞానహీనాః పునర్విజ్ఞానం ప్రతిపద్యనిర్మలమతరాస్స్వానందమాపేదిరే ✱ వటవిటపితటీకుటీరమీశం కుటిలమతిత్వనిరాసనైపటిష్ఠమ్। అఘటితఘటనాగరిష్ఠశక్తి ప్రకటితబోధముపాస్మహే జటాలం ✱ కరేజ్ఞానముద్రాం మృషావాఽనముద్రాం స్వయంయోగనిద్రాం వహంతం మహాంతమ్। దిశంతం సుమేధాం వటస్యైవ మూలే వసంతం గురూణాం గురుం తం భజామః ✱ తరుణీశంభోః కరుణామూర్తిః కవితాసరణింకలయత్వనిశమ్। అరుణాంబుజసోదరపాదయుగస్మరణం యస్యాశ్శరణం యన్నః ✱ వాధిళ్ళకులకల్పద్రుమ్స్సురభూసురతోషకః। స సాక్షాత్పండితైరేవపూర్ణః పల్లవితోఽభవత్ ✱ వాధిళ్ళవంశోత్తమ వంశదివ్యముక్తామణిశ్శ్రీరురువిస్సువృత్తః। ఆత్రేయవంశ్యోఽపి కళాధరత్వాచ్ఛ్రీవేంకటేశార్యవరస్సుచంద్రః ✱ యథైవానసూయాసతీగర్భసింధో త్రిమూర్త్యుద్భవః ప్రాగభూదత్రియోగాత్। తథా వెంకటేశార్యతో మంగమాంబోదరాదావిరాసన్ సుతాస్తే త్రయోఽమీ। జ్యేష్ఠస్తేషాం సూరిబృందాగ్రగణ్యస్సుబ్రహ్మణ్యస్సజ్జనానందకారీ। పిత్ర్యం వాక్యం పాలయన్ వర్తతే శ్రీవేదాంతార్థాభాసయన్ స్వానివర్యః॥ తేషు ద్వితీయస్తులనాద్వితీయస్సుపుణ్యచర్యస్సుమతిప్రవర్యః। సోఽనంతనారాయణనామధేయస్స్వానందమాస్తే విదుషామభిధేయః ✱ భ్రాతా రామస్వామినామాస్య కుర్వఞ్ఛ్రీమద్వాల్మీక్యుక్తరామాయణస్య। సారం పారావారతుల్యస్య గూఢం వక్తుం చిత్తే యత్నమీశప్రసాదాత్ ✱ కావ్యం రామకథాసుధారసలసద్వాల్మీకజన్మా మునిశ్శ్రావ్యం యత్తు లయాంచకార భగవల్లీలారహస్యాప్తయే। వక్తుం విప్రతిపత్తుమప్యురువచోగుంభానికల్పేతకస్తస్మాదస్మ్యనుకంపయా రఘుపతేరుద్యుక్తచిత్తోహ్యహమ్ ✱ తరంగైరుత్తుంగైః కృతదురితభంగైర్విజయతే వచోమాధుర్యాద్యైర్వివిధబహువస్తూత్తమగణైః। రహస్యాఖ్యైర్యద్యద్ఘృణిమణిభిరాకల్పమఖిలః ప్రబంధో యం రత్నాకర ఇవ బుధామోదజనకః ✱ శ్రీతీర్థతిలకకతకైర్గోవిందాద్యైః ప్రణీతాని। సంవీక్ష్య వ్యాఖ్యానాన్యవిరుద్ధార్థాన్ప్రవక్ష్యేఽహమ్ ✱ మందోఽపి యో న విందేద్రామాయణసారసర్వస్వమ్। తన్నందయతాం బుధేంద్రైరాలోక్య గుణైకదర్శిభిస్సమ్యక్ ✱ శ్రీమత్పట్టాభిరామార్యపాండిత్యపరిమండితాం కల్యాణపురసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యవచోయుతాం। వాధిళ్ళరామస్వామ్యాఖ్యసంఖ్యావద్రచితాంకృతిం। రామాయణరహస్యార్థరత్నాకరఇతిశ్రుతాం ✱ సతామానందజననీం రహస్యార్థప్రకాశికాం। ఏతామాలోక్య హృష్యంతు పండితా యే గుణాదరాః ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

అథ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరప్రారంభః

తత్ర ప్రథమసర్గః। శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీమద్రామాయణాఖ్యమహాకావ్యపారాయణశ్రవణాదిషు క్రియమాణేషు కీదృశఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యాశంకాయాం శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకవాల్మీకిచరిత్రబ్రహ్మాండపు

రాణతత్వసంగ్రహరామాయణదార్వాసరామాయణాగస్త్యరామాయణోమాసంహితాద్యనేకగ్రంథపరిశీలనపూర్వకంతత్తద్గ్రంథప్రతిపాదితపరమఫలంప్రదర్శయితుమాదౌరామనామపఠనఫలంనిరూప్యతే॥ ఉమాసంహితాయాం యమధర్మరాజంప్రతిబ్రహ్మోక్తిః॥ శ్రీరామప్రాతిపదికమవశేనాపిసంగృణన్। ముక్తింప్రాప్నోతిమనుజః కింపునర్బుద్ధిపూర్వకమ్ ❈ రాశబ్దోచ్చారణాదేవపాతకాదేహపంజరాత్। నిర్యాంత్యాయాంతిపాపానిమవర్ణాదర్శనాత్పునః ❈ రాశబ్దోచ్చారణేజాతేవక్త్రాత్పాపంవిగచ్ఛతి। మకారశ్రవణేజాతేభస్మీభావంగమిష్యతి ❈ అత్రైవతృతీయాధ్యాయేషష్ఠశ్లోకః॥ ఉమాంప్రతిశివోక్తిః ❈ రామేతిరామచంద్రేతిరామభద్రేతివామనుమ్। యావజ్జీవంజపన్మర్త్యః జీవన్ముక్తోనసంశయఇతి॥ ఇతిశ్రీరామనామపఠనఫలస్తుతిః॥ అథశ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణేక్రమేణ బాలకాండాదిసప్తకాండేషుతత్తత్ప్రకరణస్థశ్లోకసర్గాదీనాంపారాయణశ్రవణాదిఫలంసప్రమాణంనిరూప్యతే।

ఉమాసంహితాయాం ఉమాంప్రతిశివోక్తిః॥ రామాయణస్యమాహాత్మ్యంవక్తుంవర్షశతైరపి। అశక్యంవిస్తరాద్వక్తుంసంక్షేపాద్వచ్మిసాంప్రతమ్। రామాయణస్యవాక్యంవాపాదంవాపదమేవవా। భక్త్యాంతేతుప్రయుంజానోబ్రహ్మభూయాయకల్పతే॥ రామాయణకథామేవయేశృణ్వంతినరోత్తమాః। విధూతపాపాస్తేయాంతిబ్రహ్మలోకమనామయమితి॥ ❈॥ తత్వసంగ్రహరామాయణేఉత్తరకాండేఏకవింశతితమసర్గేద్వావింశశ్లోకః॥ ❈ సంసారతాపయుక్తానాంజరతూనాంహతచేతసామ్। శ్రీమద్రామాయణాఖ్యానపీయూషంభేషజంస్మృతం॥ తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితిశ్లోకస్యవైశ్రుతేః। తపసాంసిద్ధిమాప్నోతిస్వాధ్యాయస్యచమానవఇతి॥ ❈ ॥ ఉమాసంహితాయాం॥ శ్రుత్వాసంక్షేపకంకావ్యంప్రత్యహంశ్రావయేతవా। పఠేద్వాప్రత్యహంమర్త్యః బ్రహ్మభూయాయకల్పతే॥ పఠన్ద్విజఇతిప్రోక్తశ్లోకస్యపఠనాత్సదా। సర్వజ్ఞత్వమవాప్నోతినాత్రకార్యావిచారణా। మానిషాదప్రతిష్ఠాంత్వమితిశ్లోకస్యవైశ్రుతేః। వాగ్మినాంప్రవరోమర్త్యోలోకేభూత్వాచరిష్యతి॥ బ్రహ్మాండపురాణే॥ తస్మాదిదంబాలకాండంపఠ్యమాదరతఃపురా। కృత్స్నశాస్త్రేషునిపుణోభవిష్యతినసంశయః। వక్తాసభాసుసర్వత్రభవిష్యతిచవల్లభః॥ అయోధ్యావర్ణనంశ్రుత్వాముచ్యేతసకలాఘతః। మహాభూతసముత్థానంయేశృణ్వంతిమహీతలే। తేషాంభూతాదిసంభూతానాస్తిపీడాకదాచన॥ నృపాంగనానాంరాజ్ఞాతుపాయసస్యప్రభేదనమ్। శృణోతియాస్త్రీపుత్రంసాలభతేనచిరాదిహ॥ రామాదీనాంచతుర్ణాంతుప్రసూతింయశ్శృణోతిహి। సపుత్రపౌత్రైస్సంయుక్తస్థిత్వాధామపదంవ్రజేత్॥ ఋషేఃపూజాంసమాకర్ణ్యఋణాన్ముక్తోభవేన్నరః। తాటకాఖ్యానమాకర్ణ్యపాపంతరతిమానవః। తాటకావధమాకర్ణ్యహ్యవిద్యానాశమాప్నుయాత్॥ సహత్వారాక్షసాంత్సర్వానితిశ్లోకాదివర్తినః। శ్రవణేనసకారస్యదూరతోయాంతిపాతకమ్॥ శైలేంద్రోహిమవాన్నామధాతూనామాకరోమహాన్। ఇత్యుపక్రమ్యగంగాయావైభవశ్రవణాన్నరః। విముక్తభవబంధస్తుగంగాసాయుజ్యమాప్నుయాత్॥

****

సగరస్యాశ్వమేధస్యశ్రుత్వావిధిమనుత్తమమ్। బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యోముక్తాస్స్యుశ్శ్రద్ధయానరాః॥ సగత్వానగరంరాజాఇత్యుపక్రమ్యశృణ్వతః। పితరస్స్వర్గమాయాంతినిరయస్థాఅనూదకాః॥ శ్రుత్వారుద్రస్యచరితంరుద్రలోకంగమిష్యతి॥ కుమారసంభవంభక్త్యాయశ్శృణోతినరోత్తమః। భక్తశ్చయఃకార్తికేయేకాకుత్స్థభువిమానవః॥ ఆయుష్మాన్పుత్రపౌత్రైశ్చస్కందసాలోక్యతాంవ్రజేత్। శాపముక్తిశ్చభార్యాయాశ్శ్రుతాచేద్గౌతమస్యహి। నరఃపాపాద్విముచ్యేతనారీవావ్యభిచారజాత్॥ ఇక్ష్వాకుమారావిత్యాదిజనకేనసుభాషితమ్। హరేస్స్వవంశమాకర్ణ్యముచ్యతేసర్వబంధనాత్॥ విశ్వామిత్రస్సధర్మాత్మేత్యాద్యక్షరసంశ్రవాత్। నష్టపాపోవిదోషస్సంతోషేమాల్లోకేమహీయతే॥ ప్రపామధ్యేత్యుపక్రమ్యజానక్యాఃపాణిగ్రహోత్సవమ్। శ్రుత్వావివాహసమయేభర్త్రాదీర్ఘాయురాప్నుయాత్। రామదాశరథేర్వీరవీర్యంతేశ్రూయతేస్మృతమ్। ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాంబ్రహ్మతేజోవివర్ధతే॥ కాండాంతం

శ్రావయేద్వాపి శృణుయాద్వా నరర్షభః । ఉపేత్య భార్యాం హృద్యాం చ రమతే ప్రీతిపూర్వకమితి ॥ బాలకాండఫలస్తుతిస్సమాప్తా ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ అయోధ్యాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే ॥ ఉమాసంహితాయాం ॥ పట్టాభిషేకసంభారవర్ణనసర్గేణ ప్రచోదితాన్ శృణ్వన్మహీపతిర్భూత్వా స్థిరం రాజ్యమవాప్నుయాత్ । తురీయవర్ణకమిదం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్ । శృణ్వతాం సర్వపాపఘ్నం సంసారభయనాశనమ్ ॥ వనవాసస్య సంఖ్యా యేత్యత్ర పంచమవర్ణకమ్ ॥ గాయత్ర్యా మానవశ్శ్రుత్వా సూర్యబింబాత్పరం వ్రజేత్ ॥ రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చేత్యత్ర షష్ఠాక్షరం బుధః । శ్రుత్వా దేవాంత్సమాప్నోతి రాఘవస్య సరూపతామ్ ॥ నిరీక్ష్య స ముహూర్తం త్విత్యత్ర దేవ్యాస్తు సప్తమమ్ । వర్ణం శ్రుత్వా ధూతపాపో రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్ ॥ రామః కృతార్థం భరతం సమాశ్వాసయదాత్మవాన్ । ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం వై రాజ్యం జాయతే భృశమ్ ॥ రఘునాథస్య మాతుశ్చ భరతస్య సుభాషితమ్ । శృణ్వతాం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంత్యేవ న సంశయః ॥ రఘునాథప్రసాదేన రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్ । అత్రేశ్చ దర్శనం పశ్చాదనసూయాభిదర్శనమ్ ॥ అనసూయాప్రణామం చ పాణిప్రత్యస్తుతిం తథా ॥ సీతాకల్యాణసంప్రశ్నసంగరాగస్య చార్పణమ్ । శ్రుత్వా కన్యా సదా భర్త్రా రమతేऽరుంధతీ యథా ॥ సాకేతకాండస్య ఫలం వక్తుం వర్షాయుతైరపి । న శక్యతే మహాదేవి క్వచిత్కించిత్ప్రవచ్మ్యహమ్ ॥ అయోధ్యాకాండమఖిలం యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః । తే సర్వే హరిసాయుజ్యం ప్రాప్నువంతి న సంశయః ॥ ఇత్యయోధ్యాకాండఫలస్తుతిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ అథ అరణ్యకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే ❋ ఉమాసంహితాయాం । ఉమాం ప్రతి శివప్రోక్తిః । యోऽపి రాఘవధంనిఃృంశృణోతి శ్రావయేత వా । తస్య సర్వాణి పాపాని లయం యాంతి న సంశయః ॥ శరభంగాశ్రమగతిం రాఘవస్య మహాత్మనః । శృణ్వంస్త్రిదశలోకం వై ప్రాప్నోత్యేవ న సంశయః ॥ అద్యాహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే స లక్ష్మణామ్ । ఇత్యాదిశ్రవణాన్మర్త్యో రామాజ్ఞాం కాంక్షితమాప్నుయాత్ ॥ శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాద్విముచ్యతే । భరతస్యార్యపుత్రస్యేత్యత్ర త్ర్యనవమాక్షరమ్ । భక్త్యా శ్రుత్వా చ గాయత్ర్యాః పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాత్ ॥ సీతాపహారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి శ్రవణాచ్ఛాస్త్రవిహితం జ్యేష్ఠాదేవీ విముంచతి ॥ సీతాన్వేషణమాకర్ణ్య నైవ లక్ష్మ్యా వియుజ్యతే । జటాయోస్సంస్కృతిం శ్రుత్వా నరస్స్వర్గమవాప్నుయాత్ ॥ కబంధమోచనం శ్రుత్వా స్వర్లోకగయాంతి మానవాః । శబర్యాస్సద్గతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేత్ ॥ గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామేత్యత్ర త్ర్యందశమాక్షరం । నిశమ్య తే ద్వ్యామనుజస్సూర్యలోకమవాప్నుయాత్ ❋ అరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే । రాఘవస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజంతి తే ॥ ఇత్యరణ్యకాండఫలస్తుతిః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ కిష్కింధాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే । ఉమాసంహితాయాం శివః । సుగ్రీవసఖ్యమారభ్య యావద్వాలినిషూదనమ్ । శ్రుత్వా విజయమాప్నోతి ముచ్యతే జారదోషతః ॥ కండాదన్యం న పశ్యామీత్యత్ర త్రైకాదశమాక్షరమ్ । శ్రుత్వా మర్త్యస్స్వప్రకాశో లక్ష్మీలోకమవాప్నుయాత్ ॥ అభిషేకం చ రామేణ రుమాయాః ప్రాప్తిముత్తమామ్ । సుగ్రీవస్య జయం శ్రుత్వా రాజ్యలాభమవాప్నుయాత్ ❋ వాక్యమాత్మహితం చైవేత్యత్ర ద్వాదశవర్ణకమ్ । శ్రుత్వా రామప్రసాదేన సోమ్యతత్త్వమవాప్నుయాత్ । కిష్కింధాకాండపఠనాత్తదర్థశ్రవణాదపి ❋ సర్వదా సర్వలోకేషు కామచారో భవేన్నరః ❋ ఇతి కిష్కింధాకాండఫలస్తుతిః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సుందరకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే । ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః । తతో రావణనీతాయాః సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇతి శ్లోకం సమాకర్ణ్య కార్యసిద్ధిం లభేన్నరః ❋ బ్రహ్మాండపురాణే । సుందరాదిమసర్గస్థహనూమద్విక్రమాదికం । శ్రుత్వాపస్మారకుష్ఠాదిభూతభేతాళనాశనమ్ ❋ స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠామితి శ్లోకాదిమాక్షరమ్ । శ్రుత్వా బంధాద్విముక్తస్స్యా

బ్రహ్మభూయాయకల్పతే* సీతాసందర్శనం శ్రుత్వా వీతశోకో భవిష్యతి। శ్రుత్వా తు త్రిజటాస్వప్నం దుస్స్వప్నం న
శ్యతి ధ్రువమ్* శ్రీరామముద్రికాదానం యశ్శృణ్వంత్యాదరేణ తు। నిర్జిత్య శత్రూంత్సంగ్రామే స్థిరం రాజ్యం వ్రజం
తి తే* ధన్యా దేవాస్సుగంధర్వా ఇత్యత్రాదిమమక్షరమ్। శ్రుత్వా చతుర్దశం వర్ణమసంగో నాయువచ్ఛేత్ ॥ హ
నూమద్గ్రహణం శ్రుత్వా బంధాన్ముచ్యేత మానవః। లంకాదాహాదికం శ్రుత్వా తాపత్రయహతిర్భవేత్ *మంగళా
భిముఖీత్యస్మిన్ శ్లోకే యత్ప్రథమాక్షరమ్। తద్గాయత్ర్యాః పంచదశం శ్రుత్వాను స్రూపభాగ్భవేత్ ॥ శ్రుత్వా తు
పంచమం కాండం హనూమద్విజయాంచితమ్। ఆంజనేయప్రసాదేన బ్రహ్మలోకం స గచ్ఛతి ॥ ఇతి సుందరకాండఫలస్తుతిః
అథ యుద్ధకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే। ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః। రామాంజనేయసంవాదం శ్రుత్వా ము
చ్యేత కిల్బిషాత్ ॥ విభీషణపరిత్రాణాదిశ్రవణాన్మోక్షమాప్నుయాత్ ॥ సకృదేవేత్యముం శ్రుత్వా నరః ప్రాప్నోతి చాభయం
సేతుబంధస్య కథనం శ్రుత్వా ముచ్యేత పాతకాత్। సంసారసాగరం తీర్త్వా పరం ప్రాప్నోతి మానవః। హరిశ్శతవలీవీ
ర ఇతి శ్లోకాదిమాక్షరం। శ్రుత్వా దేవ్యాష్షోడశం తదపమృత్యుజయో భవేత్। ధన్వీ సంహననోపేత ఇతి శ్లోకస్థితం శుభం
ధ్వర్ణమాదిమం శ్రుత్వా సాత్త్వతం పదమాప్నుయాత్ * యో వజ్రపాతాశనిసన్నిపాతాన్నిత్యత్రపూర్వాక్షరమాదరే
ణ। శృణోతి చాష్టాదశమాక్షరం తు దేవ్యాః ప్రయాత్యేవ పరం స పూరుషః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
కుంభకర్ణస్య నిధనం శ్రుత్వా తద్గురువక్త్రతః। శాపదోషేణ ముచ్యేత పుమాంత్సద్యో న సంశయః* రావణేర్నిధనం శ్రు
త్వా కలిదోషాత్ప్రముచ్యతే। యమదండోపమం భీమమిత్యత్రైకోనవింశకమ్। గాయత్రీబీజమాకర్ణ్య యమలోకం
న గచ్ఛతి। వధం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః। శ్రుత్వా నరః పాపబంధాన్ముచ్యతే జన్మకోటిజాత్ । ఉమాసంహి
తాయాం శివః॥ కుంభకర్ణస్య నిధనం శ్రుత్వా సద్గురువక్త్రతః। కుంభీపాకగతాంత్సర్వాను త్తారయతి పూర్వకాన్। రా
వణేర్నిధనం శ్రుత్వా లక్ష్మణాత్ప్రీతిపూర్వకమ్। స్వర్గస్థాః పితరస్తస్య విష్ణుమందిరగామినః। భరద్వాజాశ్రమం ప్రా
ప్య వవందే నియతో మునిమ్। ఇత్యాది శ్రూయతాం న్యాణాం యావత్పట్టాభిషేచనం। సర్వకార్యాణి సిధ్యంతి పాపరాశిశ్చ
నశ్యతి। బ్రహ్మాండే* సాంతం రామాయణఫలం విందత్యేవ న సంశయః। పట్టాభిషేచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః
రాఘవస్య ప్రసాదేన మోక్షం ప్రాప్నోత్యసంశయః* ఉత్తరకాండే* ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేత్యత్రత్య ప్రథమాక్ష
రం। శ్రుత్వైకవింశం గాయత్ర్యా రుద్రసాయుజ్యమాప్నుయాత్। చక్రప్రహారై[illegible]శృణ్వతాం ప్రథమాక్షరం
ద్వావింశబీజం గాయత్ర్యాః కాబేరవసతిర్ధ్రువా* బ్రహ్మాండే* యశ్శృణోత్యుత్తరం కాండం భక్తిశ్రద్ధాసమన్వితః। త
స్య రామప్రసాదేన సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతి ॥ ❋ ॥ ఇతి రామాయణస్థతత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గపారాయణశ్రవణఫలస్తుతి
ప్రకరణం సమాప్తమ్ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋ శ్రీమద్రామాయణే షట్కాండపారాయణఫలస్తుతివిచారః ❋❋❋❋❋

బ్రహ్మాండపురాణే* ఏకోనపంచాశదుత్తరశతసంఖ్యాకే అధ్యాయే॥ శ్లో। శ్రీమద్రామాయణం శ్రుత్వా షట్కాం
డం భక్తిసంయుతః। మహద్రాజ్యమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా॥ ❋ ॥ షట్కాండశ్రవణం యస్తు కుర్యాద్రామా
యణే శుభే। తస్య పుణ్యఫలం వక్తుమశక్యం సర్వదైవతైః* కించిద్వక్ష్యామి దేవేశి నిర్ణీతం శ్రుతిషు ప్రియే। పట్టాభిషేక
సర్గాంతం పఠిత్వా తు నరోత్తమః। యం యం కామయతే కామం తం తమాప్నోత్యసంశయం। విశిష్టరామాయణశ్రవణపఠ
నఫలస్తుతిః। బ్రహ్మాండపురాణే* పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే చతుర్వింశత్సహస్రం తు రామాయణమతంద్రితః।
యః పఠేచ్ఛృణుయాద్వాపి వైకుంఠపదమశ్నుతే* రామాయణం సోత్తరం తు యశ్శృణోతి పఠేత వా। సీతారామ
ప్రసాదేన స సర్వం లభతే ధ్రువమ్ ॥ ❋ ॥ రామాయణస్థమాహాత్మ్యవిచారః ❋ బ్రహ్మాండే అష్టాచత్వారింశదుత్తరశత
తమే అధ్యాయే॥ శ్లో॥ రామాయణస్య మాహాత్మ్యం శృణు వక్ష్యే ద్విజోత్తమ। రామాయణస్థవర్ణస్య శ్రవణాత్ప్రదక్షి

ణమ్। కృతంసహస్రవారేణయత్ఫలంతత్ఫలంలభేత్ ॥ఉమాసంహితాయాం॥ శృణ్వన్రామాయణంభక్త్యాయఃపాదంపద
మేవవా। సయాతిబ్రహ్మణస్థానంబ్రహ్మణాపూజ్యతేసదా॥ యఃకర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వా
ల్మీకేర్వదనారవిందగళితంరామాయణాఖ్యమ్మధు। జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవంసంసారంసవిహాయగ
చ్ఛతిపుమాన్విష్ణోఃపదంశాశ్వతం* సకృద్రామాయణంశ్రుత్వాఅపుత్రఃపుత్రవాన్భవేత్ ॥ రామాయణంపఠేద్యస్తు
తస్యగేహేరమాపతిః* వాచిబ్రహ్మాహ్యహంచిత్తేసత్యమేవవసామ్యహం। తస్యాత్మనిహరిశ్చంద్రోరోమకూపేషుదేవ
తాః॥ బ్రహ్మాండే॥ ఏతద్వినాన్యశ్రవణంయఃకుర్వీతనరాధమః। సనారకీతివిజ్ఞేయస్సత్యమేతద్బ్రవీమితే। రామాయణ
మహాపుణ్యకథాయత్రప్రవర్తతే। తతోపియోజనశతంపవిత్రమితిగద్యతే। నవేదైర్నతపోభిస్స్నానతీర్థాచరణైర
పి। నకృచ్ఛ్రైర్నాశ్వమేధైశ్చనయజ్ఞైర్నవ్రతైరపి। రామాయణైకశ్లోకస్యశ్రవణాద్యాగతిస్స్మృతా। నాస్తినాస్త్యే
వసావిప్రఇత్యాజ్ఞాపారమేశ్వరీ। రామాయణేపఠ్యమానేయస్త్వాగచ్ఛతిభక్తితః। సనరఃకోటివర్షాణాంగంగాస్నా
నఫలంలభేత్ ❋ ఏకస్మిఞ్ఛ్లోకమాత్రేతుశ్రుతేనియమతోద్విజ। బ్రహ్మహత్యాదిపాపానితంత్యక్త్వాయాంతిదూర
తః। యస్తురామకథాంత్యక్త్వాఅన్యత్కర్తుమిహేచ్ఛతి। స్వగృహేసుసమృద్ధాన్నంత్యక్త్వాభిక్షామటత్యసౌ* యస్తు
రామాయణంత్యక్త్వాహ్యన్యత్కర్తుమిహేచ్ఛతి। సుకురూపాంస్వస్త్రియంత్యక్త్వాకుక్షిమిచ్ఛత్యరూపిణీం* యస్తు* తి।
సనరఃపాయసంత్యక్త్వాహ్యుచ్ఛిష్టంప్రతిధావతి ❋ యస్తు • తి ❋ సుగంధసంయుతజలంత్యక్త్వామూత్రంప్రతీచ్ఛ
తి ❋ యస్తు • తి ❋ సరాజ్యసంపదంత్యక్త్వానరకంగంతుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు ❋ తి • సద్రవ్యసంచయంత్యక్త్వామృ
త్సంపాదనమిచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • సగోక్షీరంవిహాయాశుగార్దభీక్షీరమృచ్ఛతి • యస్తు ❋ తి • స్వస్యభార్యాం
సుందరాంగీంత్యక్త్వామాతరమిచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • సయాగీయంపశుంత్యక్త్వాపితరంహంతుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు •
తి ❋ గుడోదకంసరస్త్యక్త్వాసఃక్షారోదకమిచ్ఛతి • యస్తు • తి ❋ ససూర్యాగ్నిప్రభాంత్యక్త్వాహ్యంధకారంప్రధా
వతి ❋ యస్తు • తి • అమృతస్యసరఃత్యక్త్వావిషంపాతుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • సపాతుముదకంత్యక్త్వాసురాంపా
తుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • సస్వభార్యామృతౌత్యక్త్వాచండాలీంగంతుమిచ్ఛతి* యస్తు • తి ❋ త్యక్త్వాహ్యా
మాధ్వమగ్నింస్రక్శ్మశానాగ్నింసధావతి ❋ యస్తు • తి * త్యక్త్వాసమర్త్యహర్మ్యాదీన్శ్మశానేవాసమిచ్ఛతి ❋
యస్తు ❋ తి • స్వర్ణరాశింనరస్త్యక్త్వాసచౌర్యంకర్తుమిచ్ఛతి • యస్తు • తి • సబ్రాహ్మణంవిహాయాన్యంశూద్రం
పూజితుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • గాయత్రీంమాతరంత్యక్త్వావేదాన్జపుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • సదేవత్వంప
రిత్యజ్యపిశాచత్వమపీచ్ఛతి ❋ రామాయణశ్రవణతోయత్ఫలంభవతిద్విజ। తత్ఫలంశ్రోతుకామస్యనాహంవక్తుం
తవక్షమః ❋ అర్థవాదోయమితివైనమంతవ్యఃకదాచన। తిథావక్త్రారవేహయాంతిమూఢాస్త్వధోగతిమ్ ❋ అహం
తేసర్వలోకానాంహితంవచ్మిమునీశ్వర। యమునం ఉపాయుక్తస్స్యాద్యస్మిన్నర్థేవిమూఢధీః ❋ సందేహాత్మాసవైమ
ర్త్యోనరకంప్రాప్నుయాద్ధ్రువమ్। తస్మాన్నచార్థవాదోయమితిశంక్యోమనీషిభిః ❋ అహంరుద్రత్వమగమంవి
ష్ణుర్విష్ణుత్వమేవహి। బ్రహ్మాబ్రహ్మత్వమగమత్సేంద్రాదేవత్వమాప్నువన్ ❋ శతకోటిప్రవిస్తీర్ణమేతద్రామా
యణంమహత్। సల్లోకేవిష్ణులోకేచసత్యలోకేపరంతప ❋ నందీశ్వరాదశ్శృణవమహంరామాయణంపురా।
విష్వక్సేనాత్తథావిష్ణుశ్శృణోతిచరితంసదా ❋ మార్కండేయాత్పద్మజోపిశృణోతిమమ్మహామనుం। పంచాశత్కోటివిస్తీ
ర్ణాంకథాంచమాంధ్రువాంతికే ❋ గాయంతిదేవాసిత్యంవైపరమానందనిర్భరాః। తథాగనాంచలోకేషుదశకో
టిప్రవిస్తరం ❋ ఇమంగాయంతిసతతంకల్పవృక్షాదయోమునే। దేవేంద్రస్యసమీపేతుకోటివిస్తీర్ణమద్భుతమ్
❋ ఇమంగాయంతిసతతంవాలఖిల్యాదయస్సదా। పంచాశత్కోటిసంఖ్యాకమిమమాద్యంపురాతనం ❋ సర్వలో
కేచగాయంతివసిష్ఠాద్యాఋషీశ్వరాః। లోకేషుగాయంత్యేతాంహిప్రత్యేకంకోటివిస్తృతాం ❋ వ్యాఖ్యాతి
నారదస్తత్రనిత్యానందప్రదాంసదా। సహస్రాణాంచతుర్వింశచ్ఛ్లోకానాంసంఖ్యయాయుతామ్ ❋ ఉపాదిశమహాం

తస్య వాల్మీకేర్భావితాత్మనః । తామేవ సంహితాం చో మా పఠత్యన్వహమాదరాత్ ❁ తస్మాద్రామాయణం సాంగం
యః శ్రావయతి శాస్త్రతః । సోऽన్యం పుమాంసం నన మేన్నిలయమస్థో భవేద్యది ❁ సఏవ వంద్యో ధన్యశ్చ హ్యస్మాకం చ ద్విజో
త్తమ । కిమత్ర చిత్రం వక్తవ్యం యః శ్రావ్యా రాఘవం మనుం ❁ సఏవ విష్ణుః స్రష్టా చ శివో హం చ న సంశయః ❁❁❁

శ్రీమద్రామాయణలేఖనఫలస్తుతివిచారః,

❁శ్రీమద్రామాయణే యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతతమసర్గే - చతుర్వింశదుత్తరశతతమః శ్లోకః ❁ భక్త్యా
రామస్య యే చేమాం సంహితామృషిణా కృతామ్ । లిఖంతి చ నరా స్తేషాం వాసస్త్రివిష్టపే ❁ కించ ❁ తత్వసంగ్ర
హరామాయణే - ఉత్తరకాండే - వింశత్సర్గే ❁ రామాయణస్య శ్లోకాని యే లిఖంతి మహీతలే । తేషాం దేహే మయా నా
ర్థం నివాసః పరమాత్మని ❁ భాషాంతరకృత రామాయణశ్రవణాదిభిశ్శాస్త్రీయఫలాభావవిషయప్రతిపాదనే ❁ త
త్వసంగ్రహరామాయణే ❁ సంస్కృతం రామచరితం పరిత్యజ్య నరాధమః । పఠేద్భాషాంతరకృతం మృగతృష్ణాజలం పి
బేత్ ❁ కించ ❁ పఠేద్భాషాంతరకృతం కథం తరతి పాపధీః । క్షున్నివృత్తిర్భోజనేన వినా తృష్ణా తథయా కథమితి ❁ ఏతావ
తా ప్రబంధేన రామాయణశ్రవణపఠనానాం ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మందోऽపి ప్రవర్తతే ఇతి న్యాయరీత్యా ఫలప్రదర్శ
నం సప్రమాణం నిరూపితం ❁ ఇతః పరం తాదృశఫలసాధన శ్రోతృశ్రావకపాఠకనియమాః ప్రకాశ్యంతే ॥ ఉమాసంహితా
యాం ॥ వక్తా ప్రాఙ్ముఖమాసీత శ్రోతా చోత్తరదిఙ్ముఖః । మారుతేర్విష్టరం దత్వా పూజయేత్ప్రత్యహం బుధః ❁ ఆ
చార్యలక్షణమాహ ❁ వాల్మీకిచరిత్రే ❁ వేదాధ్యయనసంపన్నః రామమంత్రార్థపారగః । అనూచానస్సదా భక్తి
శ్శ్రీరామే చ హనూమతి ❁ రామాయణార్థవ్యాఖ్యానే సమర్థస్సమదర్శనః । పాపభీరుర్ధర్మరతః అసూయార
హితస్సదా ❁ ఏవం సర్వగుణోపేతస్త్వాచార్యః కథితో భవేత్ ❁ బ్రహ్మాండే ❁ ఏవం బహుగుణం విప్రమాచార్యం కా
రయేన్నరః । తం పూజయిత్వా శృణుయాత్ మహామనుమిమం శుభమ్ ❁ వాల్మీకిమేవ వక్తారం భావయేచ్ఛ్రావకో నరః
యదన్యం ప్రార్థయేద్యస్తు స మహారౌరవం వ్రజేత్ ❁ అప్రార్థయిత్వా శృణుయాత్ యది వాచకముత్తమం ❁
స విష్ఠాక్రిమితాం ప్రాప్య బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ ❁ గత్వైవ వాచకం మర్త్యః స్వయమేవ మునీశ్వర । ప్రార్థయి
త్వాథ విఘ్నేశపూజాం తేనైవ కారయేత్ ❁ తతస్సంశృణుయాద్ధ్యాత్వా నోచేద్రౌరవమన్వియాత్ ❁ శ్రావకని
యమః పిత్రే వదశితః ❁ హృదంబుజే రఘుపతిం ధ్యాత్వా రామం జగత్పతిం । వినాయకం పూజయిత్వా తథా దేవాన్న
మస్య చ ❁ హనూమంతం పురస్థాప్య వాచకం సన్నివేశయేత్ । పశ్చాన్ముఖస్తు వక్తా చ శ్రావకః పూర్వదిఙ్ముఖః ❁
వాచకం మత్స్వరూపేణ ధ్యాత్వా శ్రావ్యం ద్విజైస్సదా । రామాయణే వక్ష్యమాణే న సగర్వం శృణుయాద్యది ❁ అశ్రు
త్వా వానరో గచ్ఛేత్ కుంభీపాకే వసేత్ ధ్రువం । రామాయణస్య మధ్యే తు కథాం న్యాం ప్రసంగతః ❁ కుర్యాద్యది నరో లో
కే ప్రభుత్వాదిమదైర్యుతః । స బ్రహ్మరాక్షసో భూత్వా బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ మనస్సంకల్పకలకృత్వా శ్రోష్యా
మ్యేతన్న సుంత్విత్తి । అశ్రద్ధయా యశ్శృణుయాత్స నరో రౌరవం వ్రజేత్ ❁ ధావంతం శ్రవణార్థం యో విఘ్నమాచరతి
ద్విజః । సవీర హేతివిఘ్నైరయో మహారౌరవగో భవేత్ ❁ ద్విజాన్నత్వా నరశ్శ్లోకాం శ్రవణాదావిమాన్ పఠేత్ ❁ కథాశ్ర
వణప్రారంభకాలే పఠితవ్యశ్లోకాః ❁ శ్రోతృభిః ❁ రామాయణమహామంత్రశ్రవణేన సనాతనః । వరశ్మినస్సదారా
మః ప్రీత్యాదద్యాన్మమేప్సితమ్ ❁ బ్రహ్మవిష్ణీశ్వరా నిత్యం హృది తిష్ఠంతు మే సదా । ఆకృష్టా రామమంత్రేణ కైంక
ర్యం సముపస్థితాః ❁ ఘుటికాపాదుకాద్యష్టసిద్ధయో నిధయో నవ । పార్వతీ చ రమా వాణీ కింకర్యస్సంవసంతు మే ❁ ఇ
తి వై ప్రార్థనాం కృత్వా పఠ్యాచ్ఛ్రీమంగళాదికమ్ । ఏవం ధ్యాత్వా తతో భక్త్యా శృణుయాద్రామమంత్రకమితి
అథ రామాయణపఠనశ్రవణయోరధికారనిర్ణయః క్రియతే ❁ బ్రహ్మాండపురాణే ❁ యస్తు భక్తః పశుపతే వర్ణే
వా మమ వా భువి । శ్రీరామే భక్తిసంపన్నః పఠేదేతన్మహామనుమ్ ❁ పఠనే బ్రాహ్మణాదీనాం త్రయాణామధికారితా

శూద్రాణామధికారోऽత్ర నాస్తి రామాయణే ద్విజ ❈ ఉమాసంహితాయాం ❈ అన్యత్ర రామచరితాద్వేదాదన్యత్ర సర్వతః । ఏతనేపి చ శూద్రాణామధికారస్తు సమ్మతః ❈ రామాయణే త్ర నిఖిలశ్రుత్యర్థప్రతిపాదకే। అధికారోऽస్తి శ్రవణే శూద్రాణాంతు ద్విజాగ్రతః ❈ జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు కేషాంచిదధికారిణాం। శ్రీమద్రామాయణే కావ్యే చతుర్ణామధికారితా ❈ అర్థిత్వాదివిశిష్టస్య కర్మణ్యధికృతిర్మతా । యోగాష్టసాధనోపాయో బ్రహ్మజ్ఞానే యథా భవేత్ ❈ తద్వత్సాధనసాపేక్షా నాస్తి రామాయణశ్రుతౌ ❈ బ్రాహ్మణాదిష్వపి యేషామధికారో నాస్తి తానాహ ❈ బ్రహ్మాండే ❈ అప్రణాయాత్మమూర్ఖాయ విభిన్నప్రతినే తథా । శఠాయాగురుభక్తాయ చలాయానాత్మవేదినే ❈ అభక్తాయ చ చోరాయ హ్యసత్యనియమాయ చ । వేదాంతనిందకాయాథ భృతకాధ్యాపకాయ చ ❈ అవిష్ణుభక్తాయ తథా మద్భక్తిగర్హితాయ చ। కులఘ్న్యాయాభిశస్తాయ తథా వ్యాకులబుద్ధయే ❈ రామాయణం పరం వస్తు నేదం వాచ్యం ద్విజన్మనేతి ❈ అథ రామాయణపారాయణశ్రవణారంభస్య మాసతిథివారనక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయక్రమమాహ ❈ బ్రహ్మాండపురాణే ❈ పంచాశదుత్తరశతతమేऽధ్యాయే ❈ విధ్యంతరం ప్రవక్ష్యామి శ్రవణస్య మునీశ్వర। రామాయణస్య మంత్రస్య సర్వమంత్రోత్తమస్య చ ❈ చైత్రమాసే ధర్మవృద్ధిః సంపద్వృద్ధిస్తు మాధవే। జ్యేష్ఠే సర్వార్థసంసిద్ధిరాషాఢే ధర్మనాశనమ్ ❈ శ్రావణే కర్మవృద్ధిః స్యాద్ధనవృద్ధిస్తథాశ్వినే। సామాన్యం స్యాద్భాద్రపదే ఫలం మునిభిరీరితమ్ ❈ కార్తికే తు యశోవృద్ధిర్మార్గశీర్షే ఫలాధికమ్ । పుష్యే సర్వార్థనాశః స్యాన్మాఘే ధర్మాదిసంపదః ❈ ఫాల్గునే కార్యసంసిద్ధిరిత్యేతన్మాసలక్షణమ్ ❈ అత్ర ద్వాదశమాసేషు ఆషాఢపుష్యౌ నిషిద్ధౌ ఇతరే దశమాసాః గ్రాహ్యాః ❈ శుక్రస్యాస్తమయే చాపి గురోరస్తమయే తథా । నైవారంభః ప్రకర్తవ్యః రామాయణమహామనోరితి తిథినిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండపురాణే ❈ ద్వితీయా ప్రథమా చాపి తృతీయా పంచమీ తథా। త్రయోదశీ సప్తమీ చ దశమ్యేకాదశీ తిథిః। పఠనే శ్రవణే చాపి హ్యష్టావేతాశ్శుభావహాః ❈ వారనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తస్మిన్నేవాధ్యాయే ❈ భానువారే కర్మవృద్ధిః సోమే సర్వాఘనాశనమ్। భౌమే దేహవినాశః స్యాత్ సౌమ్యే కీర్తిస్తు శాశ్వతీ ❈ గురౌ తు శుభవృద్ధిస్స్యాత్ అర్థవృద్ధిర్భృగౌ భవేత్ । శనౌ తు కార్యహానిస్స్యాత్ ఇత్యేతద్వారలక్షణమ్ ❈ భౌమశనివాసరౌ సంత్యాజ్యౌ ఇతరే పంచ వాసరా గ్రాహ్యా ఇత్యర్థః ❈ నక్షత్రనిర్ణయమాహాత్రైవ బ్రహ్మాండే ❈ అశ్విన్యాం చైవ రేవత్యాం త్రిపూర్వాయాం ప్రజాపతౌ। పునర్వసౌ తథా పుష్యే హ్యుత్తరే హస్తచిత్రయోః। ఏతేష్వృక్షేషు ముఖ్యేషు పఠనారంభమాచరేత్। తేష్వేవ శ్రవణస్యాపి ప్రారంభస్తు శుభావహః ❈ అథ దేశనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తత్రైవాధ్యాయే ❈ పంచవిప్రైశ్చ విప్రర్షే శుచిస్సంశుద్ధమానసః। గోదావర్యాస్తథా తీరే గంగాయాశ్చ మునీశ్వర ❈ ధర్మక్షేత్రే మునశ్రేష్ఠ పుణ్యేऽయోధ్యాయాం విశేషతః। కాశ్యాం సముద్రతీరే వా తథా దేవాలయేపి వా ❈ గోష్ఠే బృందావనే వాపి అగ్నిహోత్రగృహేపి వా। బ్రాహ్మణానాం సమూహే వా తథా వైష్ణవసన్నిధౌ ❈ మద్భక్తసన్నిధానే చ తథా వేదాంతవేదినామ్। క్షేత్రేష్వేవ ప్రభృతిషు పరిశుద్ధేషు సర్వదా ❈ ఆరంభం తు నరః కుర్యాద్యది రామాయణస్య హి। శీఘ్రమిష్టం భవేత్తస్య సీతారామప్రసాదతః ❈ ఇతి మాసతిథినక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయప్రకరణం సమాప్తమ్ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

అథ సీతాకల్యాణప్రతిపాదకసర్గపఠనసమయే కర్తవ్యవిధిః

తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ❈ ఉత్తరకాండే ఏకవింశతిసర్గే ❈ ద్వావింశశ్లోకః ❈ సీతావివాహసర్గే తు పఠ్యమానే సదా నరైః। ఆచార్యస్తు సుసంపూజ్యస్తథాన్యే ద్విజసత్తమాః ❈ సీతాసమేతప్రతిమాం రాఘవస్య స్వశక్తితః। జాంబూనదమయీం కృత్వా వాంఛితార్థస్య సిద్ధయే ❈ నిధాయ పూర్ణకలశే తౌమవస్త్రేణ వేష్టితే। యథావిధి సుసంపూజ్య సద్భక్త్యా దక్షిణాయుతమ్ ❈ అత్ర ప్రతిమాదానమంత్రద్వయమ్ ❈ ధరణీగర్భసంభూతే ధరణీధరవల్లభే। ధరణీం మే ప్రయచ్ఛాశు ప్రీతా భవ శుచిస్మితే ❈ కౌసల్యాగర్భసంభూత భూభారోత్తారకారణ। ప్రతిమాదానతుష్టస్సన్ వాంఛితం యచ్ఛ రాఘవ ❈ మంత్రద్వయం సముచ్చార్య దద్యాత్క్షేత్రే ద్విజన్మనే. ఏవం సంపూజ్య విధివద్భక్తారం శ్రావక

సుధీః ❋ తతో విప్రాంత్సమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చ భోజయేత్ । విత్తశాఠ్యమకృత్వైవ తాంస్తైశ్చైవ ఆరాధయేత్ సుధీః ❋ తతో విప్రాన్ త్సమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చ భోజయేత్ । విత్తశాఠ్యమకృత్వైవ తాంస్తైశ్చైవ ఆరాధయే న్ముదా ❋ ఏవం కృత్వా నరో భక్త్యా తతః శ్రవణమారభేత్ । తస్య పుణ్యఫలం వక్తుం నాహం శక్తో మునీశ్వర ❋ కిమత్ర బహునోక్తేన సత్యైరామోభవేద్ధ్రువమ్ ❋ ఇతి కల్యాణసర్గపఠనవిధిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేకమహోత్సవప్రతిపాదకసర్గపారాయణశ్రవణసమయే కర్తవ్యవిధిః ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ❋ ఏకపంచాశదుత్తరశతతమేఽధ్యాయే ❋ పట్టాభిషేకవేళాయాం ప్రాతరుత్థాయ మానవః । సంలిప్య గోమయేనోర్వీమలంకృత్వా చ భక్తితః ❋ శ్రీరామప్రతిమాం కుర్యాచ్చతుర్వింశత్సువర్ణకైః । సీతాలక్ష్మణశత్రుఘ్న భరతాదిభిరన్వితామ్ ❋ కుర్యాద్ద్వాదశభిర్వాపి తదర్ధేనాపి వా బుధః । అథ వా రజతేనాపి యథావిభవసారతః ❋ తస్మిన్మంటపే సంస్థాప్య సర్వరత్నోపశోభితమ్ । తత్ర తాం ప్రతిమాం ప్రాజ్ఞశ్శుభలగ్నే నివేశయేత్ ❋ ద్విజాన్నిమంత్ర్య వేదశాస్త్రవిధిజ్ఞాన్ వేదపారగాన్ । అభిషేకం తతః కుర్యాత్తైస్సహ ద్విజపుంగవైః ❋ ఉపచారైష్షోడశభిః పూజయిత్వా యథావిధి । తతోఽర్చయేద్వాచకం తు స్వర్ణరత్నవిభూషణైః ❋ అశ్వైర్వా రాందోళికాద్యైశ్చ గృహక్షేత్రాదిభిస్తథా । ఏవం సంపూజ్య తం విప్రం రామబుద్ధ్యా ప్రయత్నతః ❋ తతస్తాం ప్రతిమాం చైవ తస్మై దత్వాతిభక్తితః । పట్టాభిషేకసర్గాంతు వాచకేన ప్రపాఠయేత్ ❋ సమాప్యైవం మహామంత్రం సహస్రత్రయసంఖ్యయా । గాయత్ర్యా హవనం కుర్యాదాజ్యేనైవాతిభక్తితః ❋ తతః శ్రీరామగాయత్ర్యా కారయేద్ధవనం తథా । రామాయణాదిసర్గస్థశ్లోకైశ్చాపి హూయేత్తతః ❋ యద్యన్నహోమద్వారేణ స్యాద్గాయత్ర్యాస్తు భవేన్నరః । తథా ద్విజైః కారయేత్స యథాశాస్త్రం ప్రయత్నతః ❋ తతః పూర్ణాహుతిం దత్వా హ్యగస్త్యోక్తవిధానతః । చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాన్ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్తతః । శిష్టైరిష్టజనైస్సాకముపభుంజ్యాత్ప్రయత్నతః । సర్వేషాం దక్షిణాం దద్యాద్యథాతుష్టా భవంతి తే ❋ ఏవం నియమతో యస్తు కుర్యాదేతద్వ్రతం ద్విజ । విసృజ్య లింగదేహం స పరం రాఘవమాప్నుయాత్ ❋ విశేషఫలస్తుతిస్తు శ్రీమద్రామాయణపారాయణశ్రవణఫలస్తుతిప్రకరణే ద్రష్టవ్యా ❋ అథ బాలకాండాది సప్తకాండేషూత్తత్కాండపారాయణశ్రవణసమయే కర్తవ్య శ్రీరామధ్యానక్రమః ❋ బ్రహ్మాండే ❋ సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమేఽధ్యాయే ❋

❋ బాలకాండే ❋ కాకపక్షధరం దేవం వనమాలావిభూషితమ్ । శ్రీరామం బాలకం ధ్యాయేద్బాలకాండే మునీశ్వర ❋ అయోధ్యాకాండే ❋ సీతాదేవీయుతం వీరం సర్వభూషణభూషితమ్ । సీతాపతిం హరిం ధ్యాయేదయోధ్యాకాండ ఉత్తమే ❋ అరణ్యకాండే ❋ జటిలం చీరవసనం దండకారణ్యవాసినమ్ । మునివేషధరం ధ్యాయేదారణ్యే కాండ ఉత్తమే ❋ కిష్కింధాకాండే ❋ సుగ్రీవాదియుతం శ్రీశం భక్తానాం గావృతమీశ్వరమ్ । మహేశ్వరసమం ధ్యాయేత్కిష్కింధాకాండ ఉత్తమే ❋ సుందరకాండే ❋ చంద్రబింబసమాకారం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్ । హనూమత్సేవితం ధ్యాయేత్సుందరే కాండ ఉత్తమే ❋ యుద్ధకాండే ❋ రావణాదిని హంతారం శ్రీశరుద్రాదిసేవితమ్ । సీతాదేవీయుతం యాంతం గామం ధ్యాయేద్ధృదంబుజే ❋ ఉత్తరకాండే ❋ అగస్త్యాదిమునిస్తుత్యం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్ । సర్వదేవోత్తమం ధ్యాయేదుత్తరే కాండ ఉత్తమే ❋ ఇతి సప్తకాండపఠనశ్రవణసమయశ్రీరామధ్యానక్రమః ❋ శ్రీరామాయనమః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉత్తరకాండపారాయణశ్రవణక్రమవిచారః ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమేఽధ్యాయే ❋ తదుత్తరం ప్రోత్తరం వై సంశ్రావ్యం నానుజోత్తమః । సీతావివాసపర్యంతాం కథాం శ్రుత్వా సమాపయేత్ ❋ ప్రోత్తరః క్రమశః పాఠో నైవ శ్రావ్య ఇతి స్మృతః । ఆచార్యాః కేచిదూచుర్వై పరమార్థప్రకాశకాః ❋ దేవాలయేషు సర్వేషు నవరాత్ర్యాదిషు ద్విజ । తథాన్యేషు చ సర్వేషు ప్రతోద్యాపనకర్మసు । ఉత్తరో నైవ పాఠ్యస్స్యాన్నైవ శ్రావ్యః కదాచనేతి

❋ శ్రీమద్రామాయణపారాయణసమయే ప్రథమం పఠితవ్యశ్శ్లోకాః క్రమేణ లిఖ్యంతే ❋ ఆదౌ జప్త్వా రామమంత్రం వాల్మీకిం ప్రార్థయేత్తతః। తతః స్తుత్వా చాంజనేయం శ్రీరామం భావయేత్తతః ❋ శుక్లాంబరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్। ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే ❋ కూజంతం రామ రామేతి మధురం మధురాక్షరమ్। ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్ ❋ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః। శృణ్వన్రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్ ❋ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః। ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్ ❋ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్। వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి ❋ వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సంస్థితమ్। అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్ ❋ రామః పాతు సదైవ మామతిభయాద్రామం ముదా భావయే రామేణాపహృతం మమాంతరతమో రామాయ తుభ్యం నమః। రామాన్నాస్తి జగత్త్రయేఽపి శరణం రామస్య దాసోఽస్మ్యహం రామే తిష్ఠతు విశ్వమేతదఖిలం శ్రీరామ మాం పాలయేతి ❋ తతః పరం రామాయణారంభః కార్యః ❋ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❋ అనంతనారాయణసూర్యసుజన్మనా ❋ వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే ❋ శ్రీవాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే - రామాయణపఠనశ్రవణఫలస్తుతిమాహాత్మ్యాదివర్ణనం నామ ప్రథమస్తరంగః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ద్వితీయతరంగప్రారంభః

ప్రథమతరంగే - ప్రథమం సంసారార్ణవతరణపరమోపాయభూతశ్రీరామనామపఠనస్య - వాల్మీకిచరిత్ర - బ్రహ్మాండపురాణాదిప్రతిపాదితపరమఫలం నిరూప్య - తదనంతరం బాలకాండాదిసప్తకాండమాహాత్మ్యం ప్రపంచ్య - తతః పరం - సప్తకాండపఠనలేఖనాదిఫలం - పఠనాద్యధికారినిర్ణయం - దేశకాలనియమం - పఠనప్రకారం - బాలకాండాదితత్తత్కాండేష్వభిన్నతయా ధ్యానప్రకారం చ ప్రతిపాద్య - ఏతన్మూలకారణీభూతశ్రీరామచంద్రాద్యావిర్భావహేతుభూతపాయసప్రాశనక్రమనిర్ణయార్థం పరమాన్నవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగ ఆరభ్యతే ❋❋❋❋ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వాల్మీకిమహర్షిణా పరమాన్నవిభాగప్రకరణే శ్లోకత్రయం ప్రతిపాదితం తాదృశశ్లోకాః సర్గే ౧౬ శ్లో ౨౭ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా। అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః ❋ కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్। ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ ❋
అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః। ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి

అస్య శ్లోకత్రయస్య కతకతిలకమాహేశ్వరతీర్థీయవాల్మీకిహృదయగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే ❋ నరపతిః రాజా - కౌసల్యాయై కౌసల్యానామికజ్యేష్ఠభార్యాయై - పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః - అర్ధం సమాంశ ఇత్యర్థః - దదౌ దత్తవాన్ - అర్ధాత్ పృథక్కృతాదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః - సుమిత్రాయై తన్నామికద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్ - అవశిష్టస్యార్ధమవశిష్టార్ధమితి షష్ఠీతత్పురుషః - అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయపత్న్యై - పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి దదౌ దత్తవాన్ - అనుచింత్యేతి - కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - అర్ధభాగస్యాపి కైకేయ్యై దానే - కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశితా స్యాత్తన్న యుక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠావైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీ హి కనిష్ఠా - తదపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశిత్వమధ్య

మాతృత్వం నియామకం - తదపేక్షయా అర్ధాంశభాగిత్వే కౌసల్యాయాః సర్వజ్యైష్ఠ్యం నియామకమితి సర్వమాలోచ్యే
త్యర్థః। అత ఏవ సమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః ఇత్యత్ర తాసాం భార్యాణాం రాజని జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్య
దివిశేషేణ స్వవిషయక తారతమ్యజ్ఞానప్రయుక్తానందానుభవోపి సంగచ్ఛతే - అయం నిర్గళితోర్థః। ప్రాజాపత్యపు
రుషాల్లబ్ధమమృతోపమం పరమాన్నమత్యాదరేణ దశరథః ప్రగృహ్య - ప్రథమతః తత్పరమాన్నం ద్విధా విభజ్య - అర్ధం
కౌసల్యాయై దత్త్వా తదనంతరమవశిష్టార్ధం పునర్ద్విధా విభజ్య తత్రైకం భాగం సుమిత్రాయై దత్త్వా అవశిష్టమేకం భా
గమపి ద్విధా విభజ్య ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్త్వా - అవశిష్టమంశమపి సుమిత్రాయై పునర్దత్తవానిత్యర్థః - అత ఏ
వోత్తరగ్రంథేపి సర్గః ౧౮ శ్లోక

కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణలక్షితమ్। విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందనమ్॥

అత్ర అర్ధశబ్దస్సంగచ్ఛతే॥ నన్విదమనుపపన్నం। భరతస్యాష్టమాంశభాగిత్వే ఉత్తరగ్రంథవిరోధః - తథాహి ౧౮ సర్గే
౧౩॥ శ్లో॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః। సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః॥
అనేన శ్లోకేన భరతస్య చతుర్థాంశభాగిత్వస్యైవావధారణాదితి చేన్న। సాక్షాద్విష్ణోరిత్యనేన శ్రీరామరూపేణావతా
రితశ్రీవిష్ణోః అర్ధాంశరూపస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థబోధనేన తస్య చతుర్థాంశః ఇత్యుక్తే అష్టమాంశ ఇత్యర్థస్య స్వరస
తోలబ్ధతయా విరోధాభావాత్ - యద్వా చతుర్థస్య భాగః అంశః చతుర్భాగ ఇతి విగ్రహాశ్రయణేన విరోధాభావాత్ -
అథ తథాపి సుమిత్రాయాస్సార్ధపాదాంశభాగిత్వే

అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా జనయత్సుతౌ। వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితౌ॥ ఇతి

అస్మిన్ శ్లోకే విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుక్తత్వేన లక్ష్మణస్య చతుర్థాంశత్వం శత్రుఘ్నస్యాపి తావదంశత్వం ప్రతీయతే -
తద్విరోధ ఇతి చేన్న - అత్ర అర్ధశబ్దస్యైకదేశవాచిత్వేన - అర్ధశబ్దస్య సమానాంశపరత్వాభావేన విరోధానవకా
శాత్ - అత్ర పరమాన్నప్రాశనక్రమేణైవ శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిక్రమః। తథాహి। ప్రథమం ద
శరథేన దత్తం పాయసార్ధం - కౌసల్యా తత్క్షణమేవ అభక్షయత్ - తతో దశరథేన అవశిష్టార్ధే - అర్ధం సుమిత్రాయై
దత్తం - తద్గృహీత్వా - సా - అవశిష్టం కిం కరోతీత్యాలోచ్యైవ స్థితవతీ సతీ స్వకరస్థం పరమాన్నం నాభక్షయత్ - తతో దశర
థస్తత్రస్థితమవశిష్టమపి - ద్విధా విభజ్య - ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్తవాన్ - సా చ తత్క్షణమేవ తత్ప్రాశనం చకార - తతో
రాజా అవశిష్టమష్టమాంశం - కైకేయ్యై దాతుముద్యుక్తోపి - తదపేక్షయా జ్యేష్ఠాసన్నిధానదశాయాం కనిష్ఠాయాః భాగ
ద్వయమనర్హమిత్యమన్యత। న చ తర్హి - అస్య కనిష్ఠాయామేవ అత్యంతవిశ్వాసస్య విద్యమానత్వేన - అవశ్యం తస్యై
దాతుం శక్తిరస్తీతి వాచ్యం - వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః - న ధర్మ్యవిభాగకర్మణీతి ధర్మజ్ఞేన దశరథేన పక్షపా
తస్యాకరణాత్ - తస్మాత్ప్రథమం శ్రీరామోత్పత్తిః - తతో భరతోత్పత్తిః - తతః పరం దినే లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరి
తి న కోపి దోషః। అధ్యాత్మరామాయణాదిరామాయణేషు స్కాందాదిపురాణేష్వపి భోజరాజకాళిదాసాదిమహాకవి
ప్రణీతగ్రంథేష్వపి వాల్మీకిరామాయణప్రతిపాదితపరమాన్నవిభాగవిరుద్ధతయా విభాగః ప్రదర్శితః - తథాహి - అధ్యా
త్మరామాయణే - బాలకాండే సర్గే ౩ ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః

ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాభ్యామనుజ్ఞాతో దదౌ హవిః। కౌసల్యాయై స కైకేయ్యై చార్ధమర్ధం ప్రయత్న
తః॥ తతస్సుమిత్రా సంప్రాప్తా జిఘృక్షుః పౌత్రికం చరుమ్। కౌసల్యా తు స్వభాగార్ధం దదౌ తస్యై
ముదాన్వితా॥ కైకేయీ చ స్వభాగార్ధం దదౌ ప్రీతిసమన్వితా। ఉపభుజ్య చరుం సర్వాః స్త్రియో గ
ర్భసమన్వితాః॥ దేవతా ఇవ తా రేజుః స్వభాసా రాజమందిరే ఇతి

అస్యార్థః - దశరథః - హవ్యవాహనాత్పాయసపాత్రం - పరిగృహ్య - కౌసల్యాసమక్షం జగామ - తత్రైవ కైకేయ్యపు

వాస-తదా దశరథః తత్పాయసం-ద్విధా విభజ్య-అర్ధం కౌసల్యాయై దత్వా-అన్యార్ధం కైకేయ్యై దదౌ-తస్మై న్నైవసమయే సుమిత్రాపి-తత్ర గతా తదా-కౌసల్యా కైకేయ్యావుభే అపి-స్వస్వభాగార్ధం సుమిత్రాయై దదతురితి ఏతదుపష్టంభకతయా కత్వసంగ్రహరామాయణేపి బాలకాండే దశరథ ప్రతిపిష్టా క్తిః

ఇదం తు పాయసం దేహి పత్నీభ్యస్త్వం పార్థివ। తస్మాత్త్వం జనిష్యేహం సాంశం విభజ్య చతుర్విధమ్ ॥ జనిష్యేహం సపత్నీకస్సపర్యంకస్సహాయుధః। ఇత్యుక్త్వా పాయసేనాత్ర ప్రపిష్టోంతరధీయత

అత్రాపి మాం విభజ్య చతుర్విధమిత్యుక్త్వా చతుర్థా విభాగ ఏవ సూచితో భవతి అత ఏవ స్కాందే పిష్ఠోక్తిః దేవా స్ప్రతి ఆత్మానం చతురో భాగాం స్తుల్యరూపాన్ మహాబలాన్। రామరూపమహం నామిలక్ష్మణశ్చ మమానుజః ॥ భరతో నామ ధర్మాత్మా శత్రుఘ్నస్తదనంతరమ్। అనయా పుష్యక్త్యా ॥ చతుర్ధా విభాగ ఏవ స్పష్టం యా ప్రతిపాదితో భవతి ॥

ఏవం అగస్త్యరామాయణేపి ॥ చతుర్థాంశస్తు రామస్స్యాద్ద్విష్ఠో స్త్వల్పంతు లక్ష్మణః। శంఖస్తు భరతో నామ చక్రం శత్రుఘ్న ఈరితః ఇతి

అత్రాపి చతుర్థాంశస్తు రామ ఇత్యాదికథో క్త్యా సర్వేషాం సమానాం శభాక్త్వం నిశ్చీయతే ॥ శ్రీమద్విదర్భరాజకృతచంపురామాయణేపి

కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశ ద్భూపతిః పాయసార్ధం ప్రాదాదర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై। ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్య భావం స్వార్ధం శాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రామితి ॥

అత్రాపి భోజరాజేన అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగక్రమ ఏవాభ్యుపగతః ॥ శ్రీమత్కవిజనసార్వభౌమేన కాళిదాసేనాపి అయమేవ విభాగక్రమో రఘువంశాఖ్యే కావ్యే దశమసర్గే ప్రకటితః తథాహి ॥

తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః। చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే ఏవంచోక్తాశేషగ్రంథప్రతిపాదితపాయసవిభాగానుసారేణ కౌసల్యాయాః పాదాంశభాక్త్వం-కైకేయ్యా అపి పాదాంశభాక్త్వం-సుమిత్రాయాస్తు అర్ధాంశభాక్త్వం చ సంగచ్ఛతే-ఏవం సతి వాల్మీకిమహర్షిణా సర్వజ్ఞేన కథం సకల విరుద్ధతయా విభాగః ప్రతిపాదిత ఇతి చేన్న -అధ్యాత్మరామాయణాదిగ్రంథప్రతిపాదితవిభాగస్య కల్పాంతరవిషయకత్వేన-ప్రకృతే వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతరామాయణప్రతిపాదితపాయసవిభాగస్య విరోధలేశాభావాత్ -విదర్భరాజకాళిదాసాదికర్తృకవిభాగస్తు అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగప్రతిబింబభూత ఏవేతి సుతరాం న తద్విరోధః - అత్ర కేచిత్ - సర్వగ్రంథసమరసతయా సిద్ధాంతః ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ- కౌసల్యాయై నరపతిరిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య అధ్యాత్మరామాయణాద్యనేకగ్రంథప్రతిపాదితరీత్యా అర్థమపి వర్ణయంతి తథాహి

శ్లో॥ కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా। అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః॥ కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్। ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ ॥ అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః। ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి॥

అస్యార్థః- నరపతిః దశరథః- పాయసార్ధం ప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధపాయసస్య సమార్ధాంశం- కౌసల్యాయై కౌసల్యానిమిత్తాయ దదౌ-అవఖండయత్ దోఅవఖండనే ఇతి ధాతోర్లిటి ప్రథమపురుషైకవచనే దదావితి రూపం నిష్పద్యతే- నను ఇదం రూపం దుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్నిష్పన్నం-ఏతేన కౌసల్యోద్దేశ్యకత్వేన పాయససమార్ధవిభాగస్సూచితః తథా చ యదర్ధం ప్రథమతో దశరథేన విభక్తం - తత్కౌసల్యాసంబంధిత్వర్థో లభ్యతే-అర్ధాదర్ధమితి - ఏతస్మిన్నర్థే చ శబ్దాపి శబ్దయోః ప్రయోగబలాత్ తయోరాగస్యతరావ్యయేన - పూర్వార్ధవృత్తి కౌసల్యాయా ఇతి పదం సముచ్చీయతే- తథా చాయమర్థః

నరాధిపో దశరథః కౌసల్యాయై కౌసల్యాఖ్య జ్యేష్ఠభార్యాయై - అత్ర చతుర్థీసంప్రదాన ఇతి సూత్రేణ చతుర్థీ - అర్ధాత్పూర్వంవిభక్తసమాంశాత్ - అర్ధం సమచతుర్థభాగం దదౌ దత్తవాన్ - అత్ర దదావితి రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్లిటి నిష్పన్నం - పునరప్యయమేవార్థః శబ్దః - చశబ్దేన సముచ్చితో న్వేతి - తథా చాయమర్థః - అర్ధాదర్ధం స చతుర్థాంశం సుమిత్రాయై ద్వితీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అత్రాపి దదావితి పదం చశబ్దేన సముచ్చీయతే - అవశిష్టార్ధం అత్ర షష్ఠీతత్పురుషసమాసః తథా చావశిష్టస్య అర్ధాంశస్యార్ధం చతుర్థభాగం కైకేయ్యై తృతీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అమృతోపమం సర్వోత్తమరసవదమృతాఖ్యవస్తుసదృశం - అవశిష్టార్ధం - అత్ర కర్మధారయః - అవశిష్టం యదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః - పునః పునశ్చ సుమిత్రాయా ఏవ ద్వితీయభార్యాయా ఏవ అనుచింత్య కౌసల్యాకైకేయ్యోరభిప్రాయం ప్రాజాపత్యపురుషవచనం చ సమ్యగాలోచ్యేత్యర్థః దదౌ దత్తవానితి ❖ తన్న ❖ ఏవం రీత్యా అధ్యాత్మరామాయణోక్తప్రకారేణోక్తశ్లోకత్రయఘటకీభూతైకప్రకరణపఠితశ్లోకత్రయసాధారణీభూతదదావిత్యేకజాతీయపదస్యాతిక్లిష్టార్థతాం పరికల్ప్య - కథంచిత్పాయసవిభాగవిషయకవిరోధపరిహారేపి - పాయసప్రదానకర్తృత్వాంశే విరోధో దుష్పరిహార ఏవ ❖ తథాహి ❖ అధ్యాత్మరామాయణే - కౌసల్యాకైకేయ్యుభయసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్య - సుమిత్రోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం కౌసల్యాకైకేయ్యోరేవ ప్రతిపాద్యతే - శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణేషు - కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్యైకస్యైవ ప్రతిపాద్యతే - తస్మాద్గ్రంథయోః పరస్పరం విరోధో దుష్పరిహార ఏవ - న చ వాల్మీకిరామాయణస్థస్య దదావితిపదస్య ణిజర్థకత్వం పరికల్ప్య - కౌసల్యయా కైకేయ్యా చ దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనేన న విరోధ ఇతి వాచ్యమ్ - ఉక్తవ్యాఖ్యానే దదావితి పదస్య దత్తవానిత్యర్థస్యోక్తత్వేన తద్విరోధాపత్తేః - కించ - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వింశతితమశ్లోకః ❖ భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛ వై। తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృప ❖❖ ఇతి శ్లోకేన తిసృణామపి పత్నీనామవిశేషేణ పాయసప్రదానస్య - ప్రాజాపత్యపురుషవచనవిహితత్వాత్ - తత్ర ణిజర్థాంతర్భావే దశరథస్య కౌసల్యాకైకేయ్యుద్దేశ్యకపాయసప్రదానకర్తృత్వానుపపత్తిః - ప్రాజాపత్యపురుషవచనోల్లంఘనదోషాపత్తిశ్చ - దదావిత్యస్య దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనే దానకర్తృత్వాంశే విరోధస్తదవస్థ ఏవ - ఏవమధ్యాత్మరామాయణే - బాలకాండే ద్వితీయసర్గే - శ్లోకః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తస్మాత్క్షీరసముద్రతీరమగమద్బ్రహ్మాపి దేవైర్వృతో దేవ్యా చాఖిలలోకహృత్స్థమజం సర్వజ్ఞమీశం హరిమ్ ❖ అస్తౌషీచ్ఛ్రుతిసిద్ధనిర్మలపదైః స్తోత్రైః పురాణోద్భవైర్భక్త్యా గద్గదయా గిరాతివిమలైరానందబాష్పైర్వృతః॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అనేన శ్లోకేన దేవైస్సహితస్య చతుర్ముఖస్య - క్షీరసాగరగమనానంతరం తత్ర విష్ణోర్దర్శనసంభాషణస్తవనాదికం ప్రతిపాద్యతే - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే పంచదశసర్గే పంచమశ్లోకః ❖ తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్సదసి దేవతాః। ఇత్యుపక్రమ్య షోడశశ్లోకః ❖ ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః। శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ❖ తత్రైవాష్టాదశశ్లోకః ❖ తమబ్రువన్ సురాస్సర్వే సమభిష్టూయ సన్నతాః। ఇత్యంతశ్లోకైః దశరథయాగీయసదసి - బ్రహ్మాదీనాం విద్యమానదశాయాముపయాతస్య - శ్రీమన్నారాయణస్య - దర్శనసంభాషణాదికం ప్రతిపాద్యత ఇతి విరోధాంతరం దుష్పరిహరమ్ - తస్మాద్గ్రంథానాం పరస్పరవిరోధపరిహారః కల్పభేదాభిప్రాయేణైవ కల్పనీయ ఇతి - ప్రకృతేపి పాయసవిభాగవిరోధస్య తథైవ రీత్యా పరిహారసంభవేన అతిక్లిష్టార్థకల్పనం కిమర్థమితి ప్రతిభాతి। న చ వాల్మీకిమహర్షిణా అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపీత్యత్ర - చశబ్దాపిశబ్దయోః ప్రయుక్తత్వేన - చశబ్దాపిశబ్దాన్యతరాన్వయేన - పూర్వార్ధవృత్తి కౌసల్యాయై - ఇతిపదస్య దదావితిపదస్య చ సముచ్చీయమానతయా - సముచ్చీయమానతాదృశపదద్వయప్రతీయమానస్య - కౌసల్యోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానరూపార్థస్య - కథంచిత్త్యాగ ఇ

ఽవాచ్యం-అత్ర చశబ్దసార్థక్యం సాధయితుమేతాదృశార్థకల్పనే ఉత్తరశ్లోకైకవాక్యైవ చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దస్య-సత్త్వేన-తత్సార్థక్యాయ యస్యాః కస్యాశ్చిత్ పాయసవిభాగః ప్రసజ్యేత- ఏవం తదుత్తరశ్లోకేపి ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దసార్థక్యానురోధేన తదన్యోద్దేశ్యక పాయసవిభాగోపి ప్రసజ్యేత-స చాప్రసిద్ధః-తస్మాద్వాల్మీకిమహర్షిణా నివేశిత ప్రకృతశ్లోకత్రయఘటకచశబ్దానాం-ఉద్దేశ్యభేదేపి పాయసదానస్య తత్కర్తుశ్చ పౌనఃపున్యద్యోతకత్వమేవ ప్రయోజనం నాన్యదితి ఉక్తవ్యాఖ్యానే దోషోద్ఘాటనం కృతమిత్యాగ్రహో న కర్తవ్యః కింతు అనేకవ్యాఖ్యానవిరుద్ధతయా ప్రతిపాదితత్వేన తదర్థకల్పనం కించిదపకర్షమవలంబత ఇతి-అనేకవ్యాఖ్యానదర్శనశీలానాం పండితానాం స్వయమేవ స్ఫురతీతి ❁ చ రామాయణార్థోపబృంహక పురాణాదిషు చతుర్ధాత్మానమేవాహమితి మాం విభజ్య చతుర్విధమితి-ఆత్మానం చతురో భాగానితి-కృత్వాత్మానం చతుర్విధమితి-సర్వత్ర ఆత్మశబ్దస్య అస్మచ్ఛబ్దస్య చ శ్రూయమాణత్వేన శ్రీరామస్య చతుర్థాంశభాగిత్వం- బహుప్రమాణసిద్ధమితి నిరుక్తార్థోపి సంప్రతిపన్న ఏవేతి వాచ్యం ఉక్తప్రమాణేషు శ్రూయమాణాత్మన్ శబ్దస్య కిం భగవద్దేహపరత్వం ఆహోస్విదవతారజీవపరత్వం వా శుద్ధచైతన్యరూపాంతరాత్మపరత్వం వా-నాద్యః- ఏకస్యైవ దేహస్య చతుర్ధా విభాగాసంభవేన తదుక్తేశ్శశవిషాణసోదరత్వాత్ -న ద్వితీయః- జీవస్య ఏకశరీరసద్భావదశాయాం దేహాంతరస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ - న తృతీయః తస్య అపరిచ్ఛిన్నతయా విభాగప్రసక్తేరేవానవకాశాత్ -తస్మాత్కస్య విభాగ ఇత్యాక్షేపే-ఆత్మశబ్దస్య ఆత్మాత్మీయాన్యతరపరత్వేన-ఆత్మా శ్రీరామః-ఆత్మీయాని తల్పశంఖసుదర్శనాని-తదాత్మకత్వాల్లక్ష్మణాదీనామపి-ఆత్మత్వేన వ్యవహృతం భగవతా-అథవా-ఆత్మలీలావిభూతిరూపాంశ-శక్తిం ఛాయసే నిగూహ్య-తాదృశభాగతారతమ్యానురోధేన తచ్ఛక్తితారతమ్యం ప్రదర్శయితుమాత్మన్ శబ్దః ప్రయుక్త ఇతి వా అర్థోపపత్తిసంభవాదిత్యలం పల్లవితేన లక్ష్మణాదీనామాదిశేషాద్యాత్మకత్వం పురాణాంతరేషు స్పష్టం అన్యత్సర్వం రమణీయం ❁ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❁ శ్రీమదనంతనారాయణసూర్యానుజన్మనా ❁ వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే ❁ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే ❁ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే ❁ పాయసవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగస్సమాప్తః ❁

❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ తృతీయతరంగప్రారంభః - ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

పూర్వస్మిన్ ప్రకరణే పాయసప్రాశనకాలవిలంబానుసారేణ - శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిర్దర్శితా- తేషు శ్రీరామశత్రుఘ్నయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యవిషయే వివాదప్రసక్తిరేవ నాస్తి- లక్ష్మణభరతవిషయే తు క్వచిల్లక్ష్మణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే-క్వచిద్భరతస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే- తస్మాదేతదుభయోః-కస్య జ్యైష్ఠ్యం కస్య వా కానిష్ఠ్యమితి విచికిత్సాయాం-తన్నిర్ణయాయాయం తృతీయస్తరంగ ఆరభ్యతే-తథాహి ❁ బాలకాండే అష్టాదశసర్గే చతుర్దశశ్లోకః ❁ పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః । సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కుళీరేభ్యుదితే రవావితి ❁ ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామోత్పత్తిదినాపేక్షయా- పరదినే పుష్యనక్షత్రే-భరతోత్పత్తిరితి స్పష్టీభవతి-ఏవం తదుత్తరదినే-ఆశ్లేషానక్షత్రయుక్తే-ఉదయకాలే-లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరిత్యర్థః తదుత్తరార్ధేన స్పష్టీభవతి- ఏవం చ సతి-జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యయోః- కాలికపరత్వాపరత్వరూపతయా- లక్ష్మణనిష్ఠసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వాపేక్షయా- భరతే అధికసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వరూపకాలికపరత్వమవ్యాహతమితి- లక్ష్మణాపేక్షయా భరతో జ్యేష్ఠ ఏవ- నను భరతస్యైవ జ్యేష్ఠత్వే లక్ష్మణోద్దేశ్యక భరతకర్తృకవందనేచ్ఛాప్రసక్తేరప్యనవకాశతయా కథం లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివందనం కృతం-తథాహి-అయోధ్యాకాండే ఏకోనశతతమే సర్గే సప్తదశశ్లోకః ❁ ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్ । రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ ❁ అత్ర భరతో లక్ష్మణస్యాభివాదనం కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థస్సంగచ్ఛతే ❁ కించ-యుద్ధకాండే ❁ త్రింశాధికశతత

సర్గే చత్వారింశత్తమశ్శ్లోకః ❋ అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే । తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరం
తపః । అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీదితి ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
అత్ర లక్ష్మణమాసాద్య అభివాద్య నామ చాబ్రవీదితి కంఠోక్త్యా లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివాదనం కృతమిత్యర్థస్స్ఫుటీభవ
తి- ఏవం బాలకాండే త్రిసప్తతితమసర్గే ఏకోనత్రింశశ్శ్లోకః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం దత్త్వా తతస్సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్। అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః ❋
లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళాముద్యతాం మయా। ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మా భూత్కాలస్య పర్యయః
తమేవముక్త్వా భరతం జనకశ్చాభ్యభాషత । గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన ❋ శత్రు
ఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీజ్జనకేశ్వరః। శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా ❋❋

అత్ర శ్రీరామాదీనాం వివాహసమయే జనకేన ప్రథమతః శ్రీరామముద్దిశ్య సీతా దత్తా- తతో లక్ష్మణముద్దిశ్య స్వసుతా చో
ర్మిళా దత్తా- తతః పరం భరతముద్దిశ్య మాండవ్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తా- తతశ్శత్రుఘ్నముద్దిశ్య శ్రుతకీర్త్యాఖ్యా
భ్రాతృసుతా దత్తేతి- ఏవం కన్యాప్రదానేఽపి రామాదనంతరం జనకేన లక్ష్మణ ఏవోద్దిష్టః న తు భరతః- అయమేవ క్రమః
అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే షష్ఠసర్గే దర్శితః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతస్సీతాం కరే ధృత్వా సాక్షతోదకపూర్వకమ్ । రామాయ ప్రదదౌ ప్రీత్యా పాణిగ్రహవిధానతః ❋
సీతా కమలపత్రాక్షీ స్వర్ణముక్తాదిభూషితా । దీయతే మే సుతా తుభ్యం ప్రీతో భవ రఘూత్తమ ❋ ఇతి ప్రీ
తేన మనసా సీతాం రామకరేఽర్పయన్ । ముమోద జనకో లక్ష్మీం క్షీరాబ్ధిరివ విష్ణవే ❋ ఊర్మిళాం చౌరసీం క
న్యాం లక్ష్మణాయ దదౌ ముదా । తథైవ శ్రుతకీర్తిం చ మాండవీం భ్రాతృకన్యకే ❋ భరతాయ దదావేకాం
శత్రుఘ్నాయాపరాం దదౌ ❋ చత్వారో దారసంపన్నా భ్రాతరశ్శుభలక్షణా ఇతి ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవమన్యేష్వపి రామాయణేషు- కన్యాప్రదానప్రకరణేష్వయమేవ క్రమస్స్పష్టతయా ప్రతిపాదితః- ఏవం చ సతి- న కని
ష్ఠం ప్రతి జ్యేష్ఠస్యాభివాదనం కర్తుం న్యాయ్యం- నాపి జ్యేష్ఠస్య కన్యాదానాత్పూర్వం కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కర్తుం యు
క్తం- తస్మాదేతేన యుక్తిద్వయేన భరతాల్లక్ష్మణ ఏవ జ్యేష్ఠ ఇతి చేన్న । కతకతిలకమాహేశ్వరతీర్థీయ గోవిందరాజీయా
ద్యనేకవ్యాఖ్యానావలోకనేన తాదృశశ్లోకద్వయస్య అర్థాంతరోపపత్తిసంభవాత్ - భరతేన లక్ష్మణం ప్రత్యభివాదనం
న కృతం- నాపి భరతవివాహాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య కన్యాప్రదానం- తథా హి- ఇతి లోకసమాకృష్ట ఇతి శ్లోకస్యాయమర్థః
అత్ర లక్ష్మణస్యేతి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ- లక్ష్మణస్య లక్ష్మణమిత్యర్థః - తథా చ లక్ష్మణం ప్రసాదయన్- ప్రీతివచనైరనురంజ
యన్- రామస్య సీతాయాశ్చ పాదేషు నిపతిష్యామీత్యర్థః- యద్వా- మన్మాతృదుర్వచనప్రయుక్తద్వేషం సంస్మృత్య నిర్దు
ష్టే మయి- యది సీతా వా శ్రీరామో వా కుప్యతి- తదా సీతారామయోః పాదేషు నిపతిష్యామి- తస్మిన్ కాలే యది లక్ష్మణః
కైకేయీమాతృకానస్మాన్ ద్విష్ట్వా భక్తపరాధీనస్య శ్రీరామచంద్రస్య పూర్వద్వేషం స్మారయతి- తదా- ప్రసాదయన్ హ
స్తచుబుకాదిస్పర్శనైస్తమనురంజయన్ తస్యాపి పాదయోర్నిపతిష్యామీత్యర్థః- అత్ర వేతి వికల్పార్థకావ్యయప్రయో
గేణ సర్వశాస్త్రనిషిద్ధమపి- కనిష్ఠాభివందనం కృత్వాపి తం లక్ష్మణమనునయామీత్యర్థస్సూచ్యతే- ఏతేన భరతస్య శ్రీ
రామప్రసాదసంపాదనే విశేషానురాగో వ్యజ్యతే- న తు భరతస్య లక్ష్మణం ప్రత్యభివందనం విధీయత ఇతి శ్లోకాభిప్రా
యః- ఏవముత్తరత్రాపి యుద్ధకాండస్థశ్లోకస్యాప్యర్థో వర్ణనీయః- తథా హి- శ్లో॥ అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే । త
తో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః । అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్ ❋ ఇతి ❋❋❋❋❋❋❋❋
అస్యార్థః- అత్ర భరతః ఆలింగనకుశలప్రశ్నాదిసత్కారైః లక్ష్మణమాసాద్య ప్రాప్యేత్యర్థః- తతః తదనంతరం వైదే
హీం చాభివాద్య స్వనామ చాబ్రవీదిత్యనేన యథాశాస్త్రం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకస్వకీయశర్మగ్రహణపురస్సరం వై
దేహ్యా ఏవాభివాదనం కృతవానిత్యర్థస్సూచ్యతే- ఏతమేవార్థం వాల్మీకిమహర్షిహృదయాంతరస్థితమనుస్మృ
త్య తత్సంగ్రహరామాయణే స్పష్టతయా లక్ష్మణేనాభివందితో భరత ఇతి ప్రతిపాద్యతే- యుద్ధకాండస్థ అష్టత్రింశసర్గే
శ్లోకః ❋ వవందే భరతో భ్రాతా వైదేహీం చ పరంతపః । రామేణాపి పరిష్వక్తో లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి ❋❋❋❋❋

అత్ర లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి కంఠోక్త్యా భరతస్యైవ లక్ష్మణాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధమిత్యర్థస్స్పష్టో భవతి - నచ తర్హి భరతస్య జ్యేష్ఠస్య అనూఢస్య సద్భావదశాయాం కథం జనకేన లక్ష్మణస్యైకనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కృతమితి వాచ్యం కన్యాప్రదానసమయే జనకేన శ్రీరామాయ మంత్రోదకపురస్సరం సీతాప్రదానకరణానంతరం లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాన్ ప్రతిసంబోధ్య యూయమూర్మిళాం మాండవీం శ్రుతకీర్తిం నాం పాణిగ్రహణం కురుతేతి వచనమాత్రస్యైవోక్తత్వాత్ శ్రీరామాయ యథా మంత్రోదకపురస్సరం కన్యాదానం కృతం న తథా లక్ష్మణాయ జనకేన కృతమితి - భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణకన్యాదానస్య తాదృశశ్లోకే అప్రతిపాదనాచ్చ న విరోధః - అత్ర గోవిందరాజీయే - ఏకోదరయోరేవ మధ్యే జ్యేష్ఠస్యానూఢస్య సద్భావే కనిష్ఠస్య పాణిగ్రహణం నిషిద్ధం - లక్ష్మణభరతయోర్భిన్నోదరతయా భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య జనకేన కన్యాదానకృతమపి న దోష ఇత్యాహుః - అథవా - తస్మిన్నేవ సర్గే ఉపరిగ్రంథే - శ్లో ॥ చత్వారస్తే చతసృణాం వసిష్ఠానుమతే స్థితాః - ఇతి వచనేన - యథోక్తేన తథా చక్రురితి వచనేనాపి సర్వజ్ఞేన వసిష్ఠేన చోదితా భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః యథాశాస్త్రం జ్యైష్ఠ్యానుక్రమికతయా పాణీన్ జగృహురిత్యర్థస్సంగచ్ఛతే - అత్ర సీతావివాహప్రకరణే పూర్వోక్తగ్రంథపర్యాలోచనయా వివాహకాల ఏవం నిశ్చీయతే ॥ తథాహి - వివాహకాలనిర్ణాయకప్రమాణాని నిరూప్యంతే - బాలకాండే ఏకసప్తతిసర్గే చతుర్వింశః శ్లోకః - మఘా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో । ఫల్గున్యాముత్తరే రాజన్ తస్మిన్ వైవాహికం కురు ॥ ఏవం ద్విసప్తతితమసర్గే ద్వాదశశ్లోకః - ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసృణాం మహామునే । పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారః రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః । వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః ॥ ఇతి వచనద్వయేన భగదేవతాకోత్తరఫల్గునీనక్షత్రఘటితశుభదినే రామాదీనాం చతుర్ణాం వివాహా జాతా ఇత్యర్థో లభ్యతే - తస్మిన్నేవ దినే రామాదీనాం చతుర్ణామపి జన్మనక్షత్రప్రయుక్తచంద్రతారాబలమోస్సత్త్వాత్ - తథాహి - శ్రీరామస్య పునర్వసూనక్షత్రజాతత్వేన పునర్వసూనక్షత్రమారభ్య గణనాయాముత్తరఫల్గునీ సాధనతారా । భరతజన్మనక్షత్రీభూతపుష్యనక్షత్రాదిగణనాయాం భరతస్య ప్రత్యక్తారా । లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరాశ్లేషానక్షత్రోత్పన్నతయా తదాదిగణనాయాం క్షేమతారా । అత్ర ద్వితీయతృతీయచంద్రయోగన్యతరశ్శుభదః - నచ భరతస్య ప్రత్యక్తారాయా విషమత్వేన కథం తస్యాం వివాహః కృత ఇతి వాచ్యం - వివాహే ప్రత్యగుత్తమా ఇతి విశేషవచనబలాత్ - వివాహవిషయే ప్రత్యక్తారాయాస్సర్వోత్తమత్వమితి బోధ్యం । నన్వేవమపి బహుషు ప్రమాణేషు ఏకోదరాణామేకకాలావచ్ఛేదేన వివాహస్య నిషిద్ధతయా కథమత్ర వసిష్ఠాదిభిర్మహర్షిభిః స్మృతికర్తృభిరేకోదరయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరేకకాలే వివాహః కారిత ఇతి తథాహి - కాలామృతే ప్రథమశతకే ఏకోనషష్టితమః శ్లోకః - ఏకస్యాపి సుతాద్వయం న విహితం నాప్యేకజన్యద్వయోః ఏకస్మిన్నుదయే ద్వయోశ్చ వరయోర్దద్యాన్న పుత్రీద్వయమ్ - పుత్రీపుత్రశుభద్వయం న యుగపత్కార్యం న పుత్రద్వయోరుద్వాహవ్రతయుగ్మమేకభవనే నాప్యన్యయోస్త్రిద్వయమ్ ॥ ఇతి ॥ అనేన వచనేన ఏకోదరవివాహద్వయస్య ఏకకాలే నిషేధప్రతిపాదనాదితి చేన్న ఏకోదరత్వేపి యమళయోర్విశేషవిధేర్గృహ్యపరిశిష్టే శ్రుతత్వాత్ - తథాహి - శ్లో ॥ ఏకస్మిన్ వత్సరే చైకమాసే రేమంట పేపిచ । కర్తవ్యం మంగళం స్వసోర్భ్రాత్రోర్యమళజాతయోః ॥ గణశః క్రియమాణానాం యుగపన్మాతృపూజనమ్ । నాందీముఖం భవేదేకం పూర్వామతం త్రాః పృథక్పృథక్ అనేన వచనద్వయేన లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోర్యమళజాతత్వేన తయోరేకకాలావచ్ఛిన్నవివాహకరణం యుక్తమిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - అత ఏవ విశ్వామిత్రవసిష్ఠాభ్యాం జనకం ప్రతి కన్యావరణం కృతమిత్యపి సంగచ్ఛతే - తథాహి బాలకాండే సప్తతితమసర్గే షట్చత్వారింశశ్శ్లోకః ॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప । సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతుమర్హసి ॥ ఏవమేతస్మిన్ కాండే సప్తతితమసర్గే షష్ఠశ్లోకః ॥ భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః । వరయేమ సుతే రాజన్ తయోరర్థే మహాత్మనోరితి ॥ అత్ర వచనద్వయస్యాప్యయం భావః - శైవధనుర్భంజనానంత

కంజనకేన-అస్యైవ శ్రీరామస్య సీతా దాతవ్యేతి ప్రతిజ్ఞాతం-తథైవ బాలకాండే సప్తషష్టితమసర్గే త్రయోవింశశ్లో
కః ❁ మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్యశుల్కేతి కౌశిక। సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ఇతి వచనే
న ప్రతిపాదనాత్ ❁ తథైవ అయోధ్యాం ప్రతి - శ్రీరామవివాహవార్తాపురస్సరం దూతప్రేషణానంతరం- వసిష్ఠాదిస
హితస్య దశరథస్య - మిథిలానగరప్రవేశాత్పరం-జనకేన కుశధ్వజాదిభిస్సహ - పునరప్యేవమాలోచితం- స్వాభిమాన
పుత్ర్యాస్సీతాయాః వివాహే క్రియమాణే- స్వావరస్యా ఊర్మిళాయాః-వివాహాకరణం నైవ న్యాయ్యం-తస్మాద్దృష్ట
పూర్వ సౌందర్యగాంభీర్యౌదార్యశౌర్యాదిలక్షణాయ లక్ష్మణాయ ఇమాం దాస్యామీతి తదాంతరీయవృత్తాంతం సద్య ఏవ
మంత్రిముఖేన జ్ఞాత్వా సర్వశ్రేష్ఠేన-వసిష్ఠేన-కన్యార్థం యాచయేత్ ప్రాజ్ఞ ఇతి న్యాయమనుసృత్య- జనకభవనగమనపు
రస్సరం - జనకం ప్రతి లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా ప్రార్థితా - తతః కతిపయైరేవ తు శ్లోకైః - సత్యగ్రజే భరతే-లక్ష్మణస్య కథం వి
వాహః కథం వా జనకరాజమనోరథసాఫల్యమిత్యనుచింత్య - విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నయోః మాండవీ శ్రుతకీర్త్యౌ
ప్రార్థితే ఇతి -ఏవం చ పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా భరతస్యైవ జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధ్యతి-అన్యచ్చ-అయోధ్యాకాం
డే అష్టమసర్గే పంచమశ్లోకః ❁ భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భయమ్। తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతా
ద్ధి జాయత ఇతి ❁ కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః అత్ర భరతాదేవేత్యవధారణార్థకైవకారేణ లక్ష్మణశత్రుఘ్నాపేక్షయా
భరతే జ్యైష్ఠ్యం వర్తత ఇతి సర్వజనవిదితోయమర్థో మంథరయాపి జ్ఞాతో భవదిత్యవగాహ్యం - కించ అయమేవార్థో
దశరథేనాపి కంఠోక్త్యా అభిహితః - అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్లోకః ❁ విప్రోషితశ్చ భరతో యావదే
వ పురాదితః। తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ❁ కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతస్థితః। జ్యే
ష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః ❁ అత్ర ప్రోషితభరతాగమనాత్పూర్వమేవ - శ్రీరామమూర్తేః పట్టా
భిషేకః కార్య ఇత్యుక్త్యా - సతి రామే భరతస్యాపి రాజ్యార్హత్వం న్యాయ్యమితి ద్యోతితం- నను తర్హి సర్వజ్యేష్ఠత్వా
దిసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సద్భావదశాయాం - తస్యైవ రాజ్యార్హత్వం-సర్వవైదికలౌకికతంత్రసిద్ధమితి - క
థమత్ర దశరథేన శాస్త్రసిద్ధాంతితార్థవిరుద్ధార్థప్రకటనపురస్సరం - శ్రీరామభరతయోరుభయోరపి - రాజ్యపరి
పాలనవిషయే సామ్యం ప్రతిపాదితమితి చేత్ అత్రేదం తత్త్వం దశరథస్య రాజ్యపరిపాలనకాలే- కైకేయీవివాహాత్పూ
ర్వమేవం ప్రవృత్తా కథా అనుసంధేయా - సా చ పురాణాంతరప్రసిద్ధా-తథాహి - దశరథస్స్వకీయరాజ్యపరిపాలన
ధురంధరస్సన్ సుఖమువాస - తదా కేకయరాజస్య - కైకేయ్యాఖ్యా రుచిరతనురుచిసశరీరం సౌందర్యమివ రమణీయంత
మణీరత్నమజని-తదీయవివాహోచితవయఃప్రాప్త్యనంతరం తదీయసౌందర్యలావణ్యాదిసంపదాకర్ణనజనితమ
నోజకర్తృకవ్యథాపుత్రరాహిత్యప్రయుక్తమనోవ్యథాద్వయద్విగుణితరమణీమణిపాణిగ్రహణవిషయకమనో
రథో దశరథః - కేకయరాజసమీపముపగమ్య - తాం ప్రార్థయామాస-తతో రాజా- కేకయః తథాస్త్విత్యుదీర్య-వి
వాహౌపయికం సర్వం సంగమయ్య - శుభముహూర్తే కన్యాప్రదానసమయే- కాంచన వాచమువాచ-కిమితి చేత్ య
ద్యస్యాం జాయమానస్యైవ తనయస్య త్వదీయరాజ్యపరిపాలనానంతరభావి రాజ్యపట్టాభిషేకం కురుషే - తర్హి దా
స్యామి - నో చేన్న దాస్యామి-త్వమస్యామేవ-తామస్యాం గచ్ఛేత్యలోచత్ - తతో దశరథస్స్వమనోరథపరిపూరణా
య-యతమానస్సన్ - మమ తనయా యది భవేయుస్తదా- తేషామన్యతమస్య తనయస్య పట్టబంధకాలే - త్వయా యద్య
హం స్మారితస్స్యాం-తదా తథైవ కుర్యామితి-ప్రతిజ్ఞాయ- కైకేయీముదవహత్ -తస్మాద్విప్రోషితశ్చ భరత ఇతి సమ్య
గుక్తం దశరథేన ఏవం చ సతి - భరతస్య సాకేతపురసద్భావదశాయాం - శ్రీరామస్యైవ రాజ్యానర్హత్వే - లక్ష్మణాదీ
నాం రాజ్యానర్హత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధం - ఏవమాద్యనేకహేతుభిః లక్ష్మణాపేక్షయా భరతే జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధం -
న చ లక్ష్మణే రామానుజశబ్దప్రయోగవత్ భరతానుజ ఇతి శబ్దప్రయోగాభావాత్ - కథముక్తార్థే ప్రామాణ్యనిశ్చయ
ఇతి వాచ్యం - యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహర్షిణా-తథైవ ప్రయోగకరణస్యాపి దర్శనాత్ - తథాహి-యుద్ధకాండే ఏకో

సప్తషష్టితమసర్గే ద్వాదశాధికశతతమశ్లోకః ❀ హిమవాన్మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా సహామరైః । శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం నసంఖ్యే భరతానుజః ❀ అత్ర లక్ష్మణముద్దిశ్య భరతానుజశబ్దప్రయోగస్య వాల్మీకిమహర్షిణా సాక్షాత్కంఠోక్త్యా భరతస్య జ్యైష్ఠ్యస్యానేనైవ సిద్ధ్యతి. తర్హి రామానుజశబ్దప్రయోగస్య కా గతిరితి చేత్ - శ్రీరామలక్ష్మణయోః పరస్పరం ప్రత్యాసత్త్యభిప్రాయాత్ - లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వేన రామానుజస్త్వాదిశేషః ఇతి కోశబలాద్వా రామానుజత్వవ్యవహార ఉపపద్యత ఇత్యనవద్యమ్ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

❀ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన వావిళ్ళ అనంతనారాయణసూర్యానుజేన రామస్వామిశాస్త్రిణా ❀ విరచితే ❀ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే లక్ష్మణభరతయోః కానిష్ఠ్యజ్యైష్ఠ్యవిచారో నామ తృతీయస్తరంగః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

చతుర్థతరంగప్రారంభః.

పూర్వతరంగే - భరతలక్ష్మణయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యనిర్ణయప్రయోజకత్వసంగత్యా - శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాం వివాహప్రసక్తౌ - తేషాం మధ్యే - సీతారామయోర్వివాహకాలే ఏతాదృశం వయ ఇతి - వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతః క్వాపి నాభిహితం - అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన శ్రీరామాయణార్థోపబృంహకవాల్మీకిచరిత్ర - అగస్త్యరామాయణ - దౌర్వాసరామాయణ - హనూమద్రామాయణ - పాద్మ - భవిష్యోత్తరాద్యనేకపురాణావమర్శనేన సతి - శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః ఏవ వయోఽధికత్వం ప్రతీయతే - కించ వాల్మీకిరామాయణస్థసీతారామవయః ప్రతిపాదనస్థలేషు - పరస్పరవిరుద్ధతయా న్యూనాధికభావనిర్ణయానవబోధేన చ సందిగ్ధత్వాత్ - తన్నిర్ణయానురోధేన పురాణాంతరాద్యవలోకనే సతి - అధికవయస్సహితాయాః సీతాయాః అల్పవయోభిరామస్య శ్రీరామస్య చ జనకవసిష్ఠాదిభిర్విశిష్టైశ్శిష్టైర్వివాహకర్మ కథమాచరితమిత్యాశంకాయాం - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం సప్రమాణైర్వచనైస్సిద్ధాంతితార్థప్రదర్శనార్థం చతుర్థస్తరంగ ఆరభ్యతే ❀ తత్ర పూర్వపక్షక్రమః ❀ నను శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణతదర్థోపబృంహకపురాణాంతరాద్యవలోకనేన శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః వయోఽధికత్వం ప్రతీయతే - తథాహి - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే వింశతిసర్గే ద్వితీయశ్లోకః - విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథోక్తిః - ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః । న యుద్ధయోగ్యతామస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః ❀ అత్ర ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పరిపూర్ణషోడశవర్షవత్త్వే కదాచిదస్య శ్రీరామమూర్తేః కించిద్యౌవనప్రాప్త్యా రాక్షసైస్సాకం యోద్ధుం శక్తిర్జాయేత - నైతస్య తావంత్యపి వర్షాణి జాతానీత్యర్థబోధనేన - శైశవమేవ శ్రీరామస్య దశరథోక్త్యా సూచితం - ఏవం రావణం ప్రతి మారీచోక్తిః - అరణ్యకాండే అష్టత్రింశత్సర్గే షష్ఠశ్లోకః ❀ ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ । బాలో ద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః ❀ అత్ర ద్వాదశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పూర్వోక్తోనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యైకవాక్యత్వసంపాదనాయ ఊనషోడశశబ్దస్య పాదోనషోడశవర్షార్థకల్పనేన ద్వాదశవర్షలాభే సతి శ్రీరామస్య విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణావ్యవహితోత్తరమాసద్వయభావ్యసీతావివాహకాలే - శైశవమవ్యాహతం - శ్రీసీతాదేవ్యాస్తు వయోఽధికత్వమేవ - తథాహి - వాల్మీకిరామాయణే - అయోధ్యాకాండే అష్టాదశాధికశతతమసర్గే చతుస్త్రింశశ్లోకః ❀ అనసూయాం ప్రతి సీతోక్తిః ❀ పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా తు మే పితా । చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః ❀ అత్ర మాం వయోవతీం దృష్ట్వా మత్పితా మహతీం చింతామవాపేత్యుక్త్యా వివాహకాలాత్పూర్వమేవ సీతాయాః పతిసంయోగయోగ్యవయోయుక్తత్వమభిధీయతే - కించ - అయమేవార్థః పాద్మే - వాల్మీకిచారిత్రే చ స్పష్టః - తథాహి - సీతోత్పత్తిక్రమః - పాద్మే ❀ అథ లోకేశ్వరీ లక్ష్మీర్జనకస్య నివేశనే । శుభక్షేత్రే హలోత్ఖాతే సముద్భూతా సుమధ్యమా ❀ బాలార్కకోటిసంకాశా పద్మపత్రనిభేక్షణా । లంకాయాం వై సరశ్శ్రేష్ఠే పద్మకోశే పురా హ్యభూత్ ❀ సర్వలక్షణసంపన్నా నిత్యయౌవనశాలినీ । ధృత్వా వక్షసి చార్వంగీ మాలా-

ఫుల్లానపంకజామ్. సీరాముఖేసముత్పన్నా సీతేతిభువివిశ్రుతా। తాందృష్ట్వాజనకో రాజాకన్యాం వేదమయీంశుభామ్ ఉద్ధృత్యాపత్యభావేనపుపోషమిథిలాధిపః।జనకస్యకులేరమ్యే సర్వలోకేశ్వరప్రియా। వవృధేసర్వలోకస్యరక్షణార్థం సురేశ్వరీ ❁ అపిచ - వాల్మీకిచారిత్రే - పురాలక్ష్మీస్స్వభూజ్జాతా పద్మకోశేసరోవరే । లంకాయాంశివపూజార్థం రావణేనమహాత్మనా ❁ పద్మాన్యాహర్తుకామేనదృష్టాసాశుభలక్షణా । తాందేవీంపద్మమధ్యస్థాం యౌవనస్థామయోనిజామ్ ❁ దృష్ట్వైతుకేయమితివై రావణోవిస్మయాకులః। ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్యమంత్రిభిర్మంత్రకోవిదైః ❁ నిక్షిప్యతాంపేటికాయాంసింధుమధ్యేవ్యనిక్షిపత్ । కృతార్థమివచాత్మానంమేనేసౌరాక్షసేశ్వరః ❁ సముద్రమధ్యేవిక్షిప్తానామ్నా వేదవతీస్మృతా। పేటికాంతస్స్థితాతస్మిన్మిథిలానగరంగతా ❁ నదీజలప్రవాహోచ్చచిరకాలంస్థితాహ్యభూత్ । మిథిలాయాశ్చోపకంఠభూమేరంతర్గతాసతీ ❁ అత్రనిత్యయౌవనశాలినీ - యౌవనస్థామయోనిజామిత్యనేనఉత్పత్తికాల ఏవసీతాదేవ్యాః యౌవనవయోవిశిష్టత్వంలభ్యతే - ఏవంచమారీచదశరథోక్తిద్వయపర్యాలోచనయాయౌవనకలామాత్రేణాపివిహీనస్య శ్రీమతో రామస్య యౌవనసహితాయాస్సీతాయాశ్చకథంవివాహః కృతఇతిచేత్ । అత్రోచ్యతే - లోకరీత్యాస్త్రీణాంద్వాదశవర్షప్రభృతియౌవనప్రాదుర్భావసంభవాత్ - సీతాయాఅపియౌవనప్రాప్తికథనేనద్వాదశవర్షపరిమితవయ ఇత్యన్నేతుంశక్యతే - ఏవంచశ్రీరామస్యాపితావద్వర్షయుక్తత్వేనఅభిధానాత్ - తేజసాంహినవయస్సమీక్ష్యతఇతిన్యాయేనఅప్రాకృతదివ్యమూర్తేః ద్వాదశవర్షాదర్వాగేవయౌవనప్రాప్త్యాతయోర్వివాహేనకాపిక్షతిరితి - నచవివాహకాలేసీతాయాః శ్రీరామస్యచద్వాదశవర్షపరిమితవయఃకాలాభ్యుపగమేఅరణ్యకాండస్థసీతోక్తివిరోధః । తథాహి । అరణ్యకాండస్థసప్తచత్వారింశత్సర్గే రావణంప్రతిసీతోక్తిః ❁ ఉషిత్వాద్వాదశసమాఇక్ష్వాకూణాంనివేశనే। భుంజానామానుషాన్భోగాంత్సర్వకామసమృద్ధినీ ❁ తతస్త్రయోదశేవర్షేరాజామంత్రయతప్రభుః । ఇత్యుపక్రమ్యదశమశ్లోకః ❁❁❁❁❁❁❁

మమభర్తామహాతేజావయసాపంచవింశకః, అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతే॥ అత్రపూర్వంవివాహకాలే ద్వాదశవర్షసహితాయాస్సీతాయాఃవివాహానంతరంద్వాదశవత్సరాణిశ్వశురగృహేసుఖమనుభూయత్రయోదశేవర్షేవనంప్రవిష్టాయాస్సీతాయాఃపంచవింశతివర్షవయస్కత్వంవక్తవ్యమేవేతితద్విసృజ్యఅష్టాదశవర్షోక్తిరసంగతేతివాచ్యంఅష్టాదశవర్షత్వస్యజనకరాజయజనశాలభూమ్యంతర్గతహాటకపేటికాస్ఫోటనానంతరం జనకేనయస్మిన్ముహూర్తే సీతాదేవీముఖారవిందసందర్శనంకృతంతదేవజననమిత్యుక్తకాలాభిప్రాయేణోపపత్తేః - అత్ర ఇత్థంతత్వంఆదిశక్తిస్వరూపిణీసాసీతా - పూర్వంలంకాయామేవపద్మసరోవరేకస్మింశ్చిత్పద్మకోశేవేదవతీనామ్నాసంజాతా - తత్రపద్మాహరణార్థంశివపరిచరణాయకృతసంచారణేనరావణేనదృష్టాసాప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య నేయమత్రస్థాప్యేతిప్రతిపాదితాసతీకనకపేటికాయాంనిక్షిప్యసముద్రేప్రక్షిప్తా। తతఃప్రవాహవేగవశాన్మిథిలానగరోపకంఠభూమావేవషడ్వర్షపర్యంతంపేటికాయామేవనిగూఢాసతీఉవాస- తతోజనకేనరాజ్ఞాయజ్ఞశాలాసమీకరణార్థంభూమౌ హలముఖోత్కృష్టలాంగలపద్ధతిముఖేనపేటికోద్ఘాటనపూర్వకభూగర్భాత్సీతా అభ్యుత్థితా - తతః ప్రభృతిసీతేతినామాభూత్ - తతోజనకేనపుత్రికాభిమానేనషడ్వర్షపర్యంతంపరిపాలితాభూత్ - తస్మిన్నేవషష్ఠేవర్షేవివాహః తతఃపరందశరథగృహేశ్రీరామచంద్రేణసాకంద్వాదశసంవత్సరాణిసుఖమువాసతతఃపరమష్టాదశవర్షేసీతాయాః - శ్రీరామేణవనవాస ఇతి - ఏవంచ తత్ర రావణం ప్రతిసీతోక్తిరపిస్వవివాహకాలే సీతాయాః షడ్వర్షపరిమితవయస్కత్వంచ వనవాసే రావణసంవాదకాలే - అష్టాదశవర్షవయోయుక్తత్వంచ సంగచ్ఛతే - శ్రీరామస్యాప్యుక్తరీత్యాపంచవింశతివర్షపరిమితవయస్కత్వంచోపపద్యతఇతినకోపిదోషః - నన్వేవమపివననాసకాలేశ్రీరామస్యపంచవింశద్వర్షవయస్కత్వే శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణేశ్రీరామంప్రతికౌసల్యోక్తివిరోధఃకథమి

త్యుక్తా తథాహి అయోధ్యాకాండే వింశతితమసర్గే త్రిచత్వారింశశ్శ్లోకః ॥ దశసప్తచవర్షాణి తవజాతస్య రాఘవ । అసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయమ్ - అత్ర వనవాసప్రయాణోన్ముఖస్య శ్రీరామస్య కౌసల్యయా కథితోక్త్యా సప్తదశవర్షాణామేవోక్తత్వాదితి చేన్న - నిఖిలధర్మశాస్త్రైః కౌశల్యయా కౌసల్యయా ఉద్దిష్టకాలస్య ఉపనయనప్రభృతికత్వాభిప్రాయేణ జననకాలప్రభృతికత్వాభావాత్ - తథాహి - జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజ ఇత్యనుశాసనాత్ - అఖండసచ్చిదానందరూపస్యాపి శ్రీరామస్య స్వేచ్ఛాధీనతయా కౌసల్యాగర్భే జననసంభవాత् । మాయామానుషలీలాం నాటయతః పరమపురుషస్య లోకవ్యవహారానురోధేన యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జన ఇతి గీతావచనానుసారేణ చ - అవశ్యం జాతకర్మాదీనామనుష్ఠేయతయా శ్రీరామస్య తు క్షత్రియజాతీయత్వేన గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి గృహ్యసూత్రస్థబహువచనస్వారస్యానురోధేన - గర్భనవమగర్భదశమగర్భైకాదశానాముపనయనకాలానామభిహితత్వాత్ - శ్రీరామస్య జననకాలమారభ్య అష్టమవర్షస్యైవ గర్భనవమత్వేన చ తద్వత్సరప్రభృతిగణనాయాం కృతాయాం వనవాసప్రయాణదివసస్య సప్తదశవత్సరాణామేవ సంభవాత్ - మమ భర్తా పంచవింశక ఇత్యుక్తిః జననకాలాభిప్రాయికా । సప్తదశేతి కౌసల్యోక్తిరుపనయనకాలాభిప్రాయికేతి సర్వమనవద్యమ్ - ❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❋ అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా ❋ వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిణా ❋ విరచితే ❋ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే ❋ శ్రీసీతారామయోర్వయోనిరూపణం నామ చతుర్థస్తరంగః

❋ పంచమతరంగప్రారంభః ❋

పూర్వతరంగే సీతారామయోర్వయోనిరూపణం కృతం - తత్ప్రసక్తానుప్రసక్తిరూపసంగత్యా శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యైకైవపత్నీ, నాన్యాస్సంతి పత్న్య ఇతి పత్నీబాహుళ్యం వేతి విచికిత్సాయాం పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం శ్రీమద్వాల్మీకిహృదయస్థితసిద్ధాంతరహస్యవ్యవస్థాపనార్థం పంచమస్తరంగ ఆరభ్యతే - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదః - నను శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా తత్తదధికరణేషు ప్రదర్శితం భవతి - తథాహి - అయోధ్యాకాండే - అష్టమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః ❋ కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః । అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే ❋

తస్మిన్నేవ కాండే - ద్విచత్వారింశత్సర్గే పంచదశశ్లోకః ॥ దశరథప్రలాపః ❋ యస్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషితః । వీజ్యమానో మహార్హాభిః స్త్రీభిర్మమ సుతోత్తమః ఇతి ❋ సుందరకాండే సప్తవింశతితమసర్గే శ్లోకః ❋ సీతోక్తిః ❋ పితుర్నిర్దేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థః ❋ యుద్ధకాండే - ఏకవింశతిసర్గే తృతీయశ్శ్లోకః ॥ వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవరభూషణైః । భుజైః పరమనారీణాం పరిమృష్టమనేకధా ❋ ఉత్తరకాండే అశ్వమేధప్రకరణే ఏకనవతితమసర్గే త్రయోవింశశ్శ్లోకః ❋ రామోక్తిః ❋ మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చ । అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాహితా ఇతి ❋❋❋❋

అత్ర శ్లోకపంచకార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం ద్యోత్యతే - కించ వాల్మీకిరామాయణార్థోపబృంహక బ్రహ్మాండపురాణ - వాల్మీకిచారిత్ర - దౌర్వాసరామాయణాదిగ్రంథేషు - సీతాదేవీవివాహానంతరం తదనుమత్యనుసారేణైవ భూనీళాప్రభృతి రాజకన్యానాం పాణిగ్రహణం శ్రీరామేణ కృతమితి స్పష్టతయా ప్రతిపాదితం దృశ్యతే ❋ తథాహి ఉక్తార్థస్య ప్రమాణవచనాని ❋ దౌర్వాసరామాయణే ❋ కోసలో భానుమంతశ్చ మగధశ్చిత్రభూషణః ❋ యుధాజిత్కేకయాధీశో కాశీనాథః ప్రతర్దనః ❋ పృథక్ షోడశసంఖ్యాకాః దుహితౄః పుణ్యలక్షణాః ❋ భూనీళా

విమలాఖ్యానాశ్చాష్టావింశాధికం శతమ్ ❋ సర్వాభరణసంపన్నాస్సుమధ్యా రామమోహితాః ❋ తాసాం సంభవవే
ళాయాం రాఘవార్థే నిమంత్రితాః ❋ రాఘవాయ దదుః శ్రీమచ్ఛుభలగ్నే గ్నిసాక్షికమ్ ❋ తతస్సీతాజ్ఞయా రామః
పాణిం గృహ్ణన్ స్వపాణినా ❋ ఏకపత్నీవ్రతేస్థిత్వాపత్యగృహ్ణాన్మహామతిః ❋ వసిష్ఠవామదేవాదిమునిప్రవరసన్ని
ధౌ ❋ అత్ర కోసలాదయోష్టౌ రాజానః ప్రత్యేకం షోడశకన్యాః శ్రీరామాయ దదుః ❋ రామోపి సీతాదేవ్యనుమతిమ
వలంబ్యైవ శుభలగ్నే అగ్నిసాక్షికం - తాసాం పాణిం జగ్రాహేత్యనేన - శ్రీరామమూర్తేః భార్యాబహుళ్యం
స్పష్టతయా నిష్కృష్టం భవతి - ఏవం బ్రహ్మాండే - బ్రహ్మనారదసంవాదే ❋ శ్రీభూమినీళాసహితం శ్రీరామం జగదీశ్వ
రమ్ । పత్నీశతసమాయుక్తం పద్మనాభం చతుర్భుజమ్ ఇతి ❋ అత్ర శ్రీశబ్దేన లక్ష్మీస్వరూపిణీ సీతాదేవ్యభిధీయతే ❋
భూమినీళాదిశబ్దైః కోసలరాజాదిరాజభిర్దత్తాః కన్యా ఉపలక్ష్యంతే - శతశబ్దోత్ర అష్టావింశోత్తరశతసంఖ్యోపలక్షక
ఇతి - అనేన శ్రీరామస్య సీతయా సహ ఏకోనత్రింశదధికశతభార్యావివాహస్సంజాత ఇతి సూచ్యతే - అపిచ వాల్మీకిచారి
త్రే ప్యేతదుపష్టంభకతయావర్తతే ❋ కోసలాద్యాశ్చ రాజానో దాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః । రాఘవాయ దదుః క
న్యాః బంధుప్రాబల్యదర్శినః ❋ అత్ర పూర్వోక్తానురోధేనైవ కోసలాదయో రాజానః రాఘవాయ స్వస్వకన్యా
ప్రదానం చక్రురిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధో భవతి - అన్యచ్చ స్కాందే బ్రహ్మఖండే ❋ జన్మస్యాన్మమ వై బ్రహ్మన్ కాశికేన సమా
గమః ❋ యాగస్య రక్షణం పుణ్యం రాక్షసానాం వధస్తథా ❋ ముక్తిర్గౌతమభార్యాయాశ్శాపస్య చ భవిష్యతి । మిథి
లాదర్శనం పుణ్యం ధనుషశ్చాపి భేదనమ్ ❋ శుభం జనకరాజ్ఞో వై భ్రాతౄణాం మే శుభం తథా । మదంశానుస్ఫవంశా
మంజామదగ్న్యం మహామునిమ్ ❋ దర్శనం మమ భీర్యస్య పితుశ్చ మునిభిస్సహ । అయోధ్యాగమనం చైవ సర్వేషాం నో
భవిష్యతి ❋ మాతులాఖ్యాగమో భూమినీళాదైర్యమవాపద్మజ । అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతం చోద్వాహనం శుభమ్ ❋
అత్ర బ్రహ్మాణం ప్రతి శ్రీమహావిష్ణునా స్వస్య రామావతారో భవిష్యతి - తత్ర కార్యాణ్యప్యేవం విధాని భవిష్యంతీతి సమా
సేన - గణనాయాం - అష్టావింశోత్తరశతకన్యావివాహోపి భవిష్యతీతి కంఠోక్త్యా శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం కైముతి
కన్యాయసిద్ధం - కించ పాంచరాత్రే పద్మసంహితాయాం - తద్భార్యాణాం కాసాంచిన్నామాన్యపి శ్రూయంతే - తథా
హి ❋ సీతా శీతాంశుసంకాశా భూమిర్నీళా మహాయశాః । విమలోత్కర్షిణీ జ్ఞానక్రియా యోగా భిథా చ సా ❋ ప్ర
హ్వసంతీ తథేశానానుగ్రహాతులసీబలా । శాంతిస్సరస్వతీ ప్రీతిః రతిః కాంతిః ప్రభావతీ ❋ భద్రా సుభద్రా విజయా ప్ర
జ్ఞా కాంతిర్దయా మతిః । మహీ బలా మధుమతీ భద్రాంగీ పద్మినీ హ్యుషా ❋ లజ్జా ప్రభా ప్రావసుధా రేవతీ సుబలా కళా
ఇత్యాదిపుణ్యనారీణాం నవవింశోత్తరం శతమితి ❋ అనేన పూర్వప్రతిపాదితపత్నీబాహుళ్యస్య అత్యంతసామరస్యం సం
భవతి - కించ - బ్రహ్మఖండే శివాశివరహస్యే బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదే ❋ ఏవం నిత్యానపాయిన్యో మహిష్యో జానకీపతేః
గృహీత్వా చామరాన్ దివ్యాన్ సుధాకరసమప్రభాన్ ❋ వీజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదం తే శివమచ్యుతమ్ । దివ్యా
ప్సరసగంధర్వకన్యాసంఘాశ్చ భూషితాః ❋ అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణపాలికాః । పద్మహస్తాః స్త్రియస్సర్వాః
కోటిశో వైశ్వానరప్రభాః ❋ సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాః పరమానందనిర్భరాః । తాభిః పరివృతః శ్రీమాన్ శోభే పరమః పు
మాన్ ఇతి ❋ అత్ర సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞా ఇత్యాదివిశేషణైః శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం ద్యోతితం భవతి । పుర్యావర
ణపాలికా ఇత్యనేన ఔపచారికం కర్మ కర్తుమవతీర్ణా దేవతాః స్త్రీబాహుళ్యమపి శ్రీరామస్య సంభవతీత్యవగమ్య
తే । కించ అగస్త్యరామాయణే ❋ రామస్తతస్సమాహూయ కౌసల్యాం వాక్యమబ్రవీత్ । భార్యాస్తిష్ఠంతు హే మాత
స్త్రియో మే తవ సన్నిధౌ ❋ మదాగమనపర్యంతం త్వచ్ఛుశ్రూషాపరాయణాః । చతుర్దశ చ వర్షాణి పాలయ త్వం
మదీయకాః ❋ ఇత్యుదీర్య తదా రామః ప్రణిపత్య చ మాతరమ్ । మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం చ సహ రామో వనం య యౌ ❋ ❋
అత్ర శ్రీరామస్య వనవాసకాలే - స్వకీయ జ్యేష్ఠభార్యావ్యతిరిక్తానాం భార్యాణాం - సర్వాసామపి - కౌసల్యాసదనే
నివేశపూర్వకం - తచ్ఛుశ్రూషోక్త్యా - పత్నీబాహుళ్యం సమ్యక్ప్రతిపాదితం భవతి - ఏవం వాసిష్ఠరామాయణే ❋

కృష్ణోఽప్యమహిషీభర్తా షోడశస్త్రీసహస్రశః। అనాదిబ్రహ్మచారీతి యథావిజ్ఞాయతే నరైః ॥ తథైవ రామో విశ్వాత్మా సచ్చిదానందరూపధృత్। బహుస్త్రీకోఽపి ధర్మాత్మా హ్యేకపత్నీవ్రతోఽభవదితి ॥ అత్ర శ్రీకృష్ణమూర్తేరనేకసహస్రభార్యాయుక్తత్వేఽపి - అనాదిబ్రహ్మచార్యస్ఖలితబ్రహ్మచారిత్వాదిశబ్దాః - యథా సార్థకాః తథైవ శ్రీరామమూర్తేరనేకభార్యాయుక్తత్వేఽపి - ఏకపత్నీవ్రత ఇత్యాదిశబ్దాస్సార్థకా భవంతీత్యనేన - శ్రీరామస్య అనేకపత్నీసహితత్వం - బహుప్రమాణప్రతిపాదితం - తదేవ వాల్మీకిమహర్షిణాపి తత్ర తత్ర శ్లోకేషు సూచితమిత్యాశయే ప్రాప్తే - పూర్వోక్తోత్తరగ్రంథసమరసతయా కతక-తీర్థీయ-తిలక-గోవిందరాజీయ-వాల్మీకిహృదయవిరోధభంజిన్యాద్యనేకవ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యాతృసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ ధర్మపత్నీ - నతు పత్న్యంతరం ధర్మార్థం వా భోగార్థం వా తేన కృతమిత్యత్ర మానం పశ్యామః - తథాహి - ఉత్తరకాండే - ఏకోనశతతమసర్గే - అష్టమశ్లోకః ॥ వాల్మీకిమహర్షికంఠోక్తవచనం ॥ ఇష్టయజ్ఞో రఘుపతిః పుత్రద్వయసమన్వితః। న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘునందన ఇతి ॥ అత్ర సీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ తస్యాః భూప్రవేశానంతరం - తద్విషయకవియోగజన్యదుఃఖమనుభవన్ - పుత్రద్వయేన కుశలవాఖ్యేన సమన్వితస్సన్ - పురీం ప్రాప - సీతాపరిత్యాగేఽపి అన్యభార్యావివాహః శ్రీరామేణ కృతో వా న కృత ఇత్యాశంకాయాం - సీతాభిన్నాం భార్యాం త్వేన - న వవ్రే న కామపి ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన - లోకే పూర్వపాణిగృహీతీనాశానంతరం వా - అన్యాం పరిగృహ్ణాతి జనః - శ్రీరామస్తు సీతాభూప్రవేశానంతరమపి అన్యాం కర్మార్హత్వసిద్ధ్యర్థమపి వా న జగ్రాహేత్యనేన - సీతాదేవీసన్నిధానదశాయాం - అన్యాసాం పాణిగ్రహణం దూరతోఽపాస్తమితి భావః - నచ రామమహిష్యా ఏకత్వే రామస్య పరమాః స్త్రియః ఇత్యాదిపూర్వోదాహృతశ్లోకపంచకేఽపి - పరమాః స్త్రియ ఇతి - స్నుషా ఇతి - స్త్రీభిరితి - పరమనారీణామితి - స్త్రీగణానితి చ - తత్ర తత్ర స్త్రీవాచకశబ్దస్య బహువచనాంతస్యైవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రయుక్తత్వేన - తాదృశప్రయోగవిరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశశబ్దానాం తత్తత్ప్రకరణానురోధేన - క్వచిత్పూజార్థే బహువచనమితి న్యాయస్యావలంబనేన - క్వచిత్తత్పతిచారికస్త్ర్యభిప్రాయకల్పనేన విరోధప్రసక్తేరభావాత్ - నచ తథాపి శ్రీరామస్య యాగకర్తృత్వాన్యథానుపపత్త్యా - ప్రవృత్తేన శ్రుతార్థాపత్తిరూపప్రమాణేన - సీతాతిరిక్తభార్యాసత్వం సిద్ధ్యతీతి - నహ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానయోగ్యత్వం ఏకస్యాః పత్న్యాస్సద్భావేఽపి - అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య పత్నీత్రయవత్వం విధిలబ్ధం - తాసాం చ పత్నీనాం తత్తచ్ఛాస్త్రానుగుణతయా నామాన్యపి శ్రూయంతే - మహిషీతి - పరివృక్తిరితి - వావాతేతి - తథైవ బాలకాండే దశరథకర్తృకాశ్వమేధప్రకరణసర్గే చతుర్దశే - త్రయస్త్రింశశ్లోకః ॥ హోతాధ్వర్యుస్తథోద్గాతా హస్తేన సమయోజయన్। మహిష్యా పరివృక్త్యా చ వావాతాం చ తథా పరామ్ ॥ అత్ర అశ్వమేధయజమానస్య దశరథస్య పత్నీనాం తిసృణాముపి మహిష్యాదిశబ్దత్రయప్రయోగదర్శనేన - అస్య న్యాయస్యైవ శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధసాధారణతయా తత్తన్నామకరణాన్యథానుపపత్త్యా చ తత్పత్నీబాహుళ్యం సిద్ధ్యతీతి వాచ్యం - సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావే సీతాపరిత్యాగానంతరం - సీతాప్రతికృతికల్పనా వైయర్థ్యాపత్తేః - ఇష్టాపత్తౌ చ ఉత్తరగ్రంథవిరోధస్య దుష్పరిహరత్వాత్ - తథాహి - ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే - చతుర్వింశశ్లోకే - లక్ష్మణం ప్రతి రామోక్తిః ॥ కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి। అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహాయశాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య అపత్నీక ఇతి వ్యవహారః - కదాఽపి న సంభవతి - కింతు లోకాపవాదపరిహారాయ తస్యాః దూరతస్త్యాగమాత్రం - యజ్ఞకర్మణి ప్రసజ్యమానే సీతారూపం - కాంచనమయం నిర్మాయ తాదృశసీతాప్రతిమయా సాకం - కర్మకర్తృత్వమువ్యాహతం - తథైవ స్మృతిః - హేమాద్రౌ - దూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భపుంజీలైర్భార్యాం ప్రతినిధిం నిధాయ పార్వణం కుర్యాదితి - పత్నీకర్తవ్యానికర్మాణి అధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదితి - యథా తస్యామసమర్థాయాం పత్నీవినాశాభావాన్నాగ్నేర్వినాశః

తథాదూరస్థాయామపి పత్న్యాం నాగ్నేర్నాశ ఇతి - శ్రీరామస్య దూరస్థపత్నీకత్వేన ప్రతికృతికరణపూర్వకమశ్వమేధాదికర్మకర్తృత్వోపపత్తిరితి భావః - న చ పత్నీనాం బహూనాం సత్త్వేపి శ్రీరామస్య సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థమితి వాచ్యం లోకాపవాదభీతత్వసత్యసంధత్వజితేంద్రియత్వాదిగుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సంత్యక్తభార్యావిషయకస్నేహస్య గగనకుసుమాయమానత్వాత్ - కించ - ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే శ్లోకః ※ యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవేదితి ప్రతిపాదనాత్ ※ ఏకవారమేకయజ్ఞే యది సీతాప్రతికృతిః కృతా స్యాత్తదా స్నేహార్థమితి వక్తుం శక్తిః స్యాత్ - ప్రతియజ్ఞమేవం కుర్వతి శ్రీరామే స్నేహమూలకత్వస్యావక్తుమయుక్తత్వాత్ - న చోక్తప్రమాణేన సీతాప్రతిమాకరణేపి అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య పత్న్యా త్రయవత్త్వమవశ్యం స్యాదితి - తదన్యథానుపపత్త్యా సీతాతిరిక్తపత్నీద్వయమపేక్షణీయం - అన్యథా విధ్యతిక్రమదోషప్రసక్తిరితి వాచ్యం - అఘటితఘటనాపటీయసి శ్రీరామే - విధ్యతిక్రమలేశప్రసక్తేరప్యనవకాశాత్ - యద్వా పత్నీకర్తృవ్యాపారాణి కర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదిత్యనేన దత్తోత్తరత్వాత్ - నన్వేవమపి - బహుప్రమాణసిద్ధం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం కథం నిరాక్రియత ఇతి చేన్న - సత్యేకస్మిన్నపి బాధకే - సాధకసహస్రమప్యకించిత్కరమిత్వమితి న్యాయేన - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే వక్తవ్యే - శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధాదిషు యజ్ఞేషు - సీతాప్రతికృతినిర్మాణమేకం బాధకం ప్రథమం - న సీతాయాః పరాం భార్యామిత్యాది వాల్మీకివచనజాతం - ద్వితీయం బాధకం - శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహక వాల్మీకిచారిత్రాద్యనేకగ్రంథోక్తవచనజాతం తృతీయం బాధకం - తథాహి - వాల్మీకిచారిత్రే పంచచత్వారింశదధ్యాయే ※

ప్రావృణ్ణీలఘనశ్యామం సీతాలక్ష్మణసంయుతం । దీర్ఘబాహుముదారాంగం పద్మపత్రాయతేక్షణమ్ ※ మునయో మునికాంతాశ్చ దృష్ట్వా మోహం ప్రపేదిరే । రామం కమలపత్రాక్షం లక్ష్మీరప్యాగతా తతః ※ గత్వా తే మునయస్తత్ర సహదారైర్మహౌజసః । అబ్రువన్వచనం రామం తత్సౌందర్యవిమోహితాః ※ మునయః ※ రామచంద్రాఖిలాధారసౌందర్యామృతసాగర । పాహి నస్సకలాన్దేవ మదనేనాతిపీడితాన్ ※ క్రీడనార్థం త్వయా దేవ లక్ష్మీరప్యాగతా హరే । శ్రుత్వా తు వచనం తేషామిత్యుపక్రమ్య ※ కృష్ణావతారే భవతాం కామః పూర్ణో భవిష్యతి । యూయం హి గోపికా భూత్వా సర్వాన్కామానవాప్స్యథ ※ గావో భవంతు సర్వాస్తా మునిపత్న్యశ్శుచివ్రతాః । వయః పయః ప్రదానేన యూయం మంజస్తరిష్యథ ※ ఇత్యుక్త్వా స మునీన్రామో లక్ష్మీం నాహ మహామతిః । రుక్మిణీ భవితా సుభ్రు పత్నీ మే కృష్ణజన్మని ※ రాజ్ఞస్సర్వాన్వినిర్జిత్య త్వాముద్వోఢాస్మి సువ్రతే । ఏకపత్నీవ్రతం మా త్వం నాతిక్రాంతుమిహార్హసి ※ ఇత్యుక్తా రఘునాథేన లక్ష్మీః ప్రాహాతికోపితా ※ లక్ష్మీః ※ సౌందర్యమోహితాహం త్వాం వరయామీహ రాఘవ । మమాభిలషితం రామ న దదాసీహ నిష్ఠుర ※ మానసం తే శిలాప్రాయం శిలా త్వం భవ రాఘవ ※ శ్రీరామః ※ అనురూపమిదం దేవి భవత్యా యదుదీరితం । సాలగ్రామశిలారూపం భజామి ప్రీతయే తవ ※ ※ ఇత్యాది ప్రమాణవచనైః - శ్రీరామస్య సీతాదేవ్యనతిరిక్తలక్ష్మీదేవ్యాః పరిగ్రహేపి ఏకపత్నీవ్రతం ప్రతిబంధకమిత్యుక్త్యా - తదన్యమునిపత్నీపరిగ్రహరాజకన్యాదివివాహేషు ప్రతిబంధకం భవతీత్యత్ర కిము వక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః - కించ సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ శ్రీరామస్య - నాన్యేత్యుక్తౌ - భృగుశాపవచనమపి ముఖ్యకారణం ※ తథాహి ※ ఉత్తరకాండే - ఏకపంచాశత్సర్గే - పంచదశశ్లోకః ※ తతస్తాం నిహతాం దృష్ట్వా పత్నీం భృగుకులోద్వహః । శశాప స హసా క్రుద్ధో విష్ణుం రిపుబలార్దనం ※ యస్మాదవధ్యాం మే భార్యామవధీః క్రోధమూర్ఛితః । తస్మాత్త్వం మానుషే లోకే జనిష్యసి జనార్దన ※ తత్ర పత్నీవియోగం త్వం ప్రాప్స్యసే బహువార్షికమ్ ※ అత్ర నిర్నిమిత్తం - భార్యావధకుపితేన భృగుణా - శ్రీమన్నారాయణః - పత్నీవియుక్తస్సన్నేవ చిరకాలం తిష్ఠత్వితి శాపవచనం దత్తం శ్రీవిష్ణుః శ్రుత్వా - రామావతారే - అహం త్వద్దత్తశాపమనుభవామీతి ప్రత్యుత్తరం దత్తవానిత్యు

త్తరగ్రంథే - అత్రైవప్రతిపాదనాత్ - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుల్యే సిద్ధే - పత్నీవియోగజనితదుఃఖాభావప్రసక్త్యా-
భృగువచనస్య అప్రామాణ్యాపత్తిః - తదప్రామాణ్యే - తదభ్యుపగమ్యోక్తస్య భగవద్వచనస్యాప్యప్రామాణ్యాప
త్తిః - తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య సీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ - నాన్యేతి - ననుతర్హి - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుల్యప్రతిపాదక
దాగ్వాసరామాయణాద్యనేకపురాణవచనానామప్రామాణ్యప్రసంగ ఇతి చేన్న - ఉక్తార్థావిరోధేనైవ తేషామ
ర్థవర్ణనేన - అప్రామాణ్యప్రసక్తేరనవకాశాత్ - తథాహి - దాగ్వాసరామాయణస్థవచనపర్యాలోచనయా
శ్రీరామసౌందర్యమోహితాః స్వస్వకన్యాః కోసలరాజాదయోష్టౌ రాజానః - శ్రీరామాయ ప్రత్యేకం దదురిత్యనేన -
తత్ర సీతానుమతిపూర్వకం - తాసాం పాణిం రామః ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన చ - తాసాం దాసీత్వేన గ్రహణం శ్రీరామేణ
కృతమిత్యర్థస్సూచ్యతే - అన్యథా - సపత్నీపాణిగ్రహణే - సీతానుమతేరయోగాత్ - లోకే యస్యాః కస్యాశ్చిదపి స్త్రి
యః - సపత్నీతిశబ్దప్రయోగమాత్రేణ - కోపః ప్రత్యుత్ప్లవతి - తథా సతి - స్వసాన్నిధ్యదశాయాం అనేకరాజకన్యానాం
పరిగ్రహే సీతానుమతిం చకారేత్యర్థః - మూలం విచారణీయం - అనుమతిస్తు ద్వివిధా - స్వకార్యప్రతిబంధనిమిత్తా - హ
ర్షనిమిత్తా చ - తత్ర - స్వపత్యురన్యస్త్రీపాణిగ్రహణం స్వహర్షాయ న భవత్యేవేతి - ద్వితీయకల్పస్యానవకాశః
ప్రథమకల్పే - స్వకార్యం శ్రీరామకర్తృకవిలాసాదికం - తదప్రతిబంధః తద్విఘాతాభావః - తన్నిమిత్తానుమతిః - తా
సాం సంభోగానర్హత్వే జ్ఞాతపూర్వే ఏవ - సిధ్యతి - తస్మాద్దాసీత్వేనైవ తాసాం పాణిగ్రహణం చ - తాస్తు
రాజకన్యాః తాసాం శ్రీరామదాస్యమనుపపన్నమితి వాచ్యం - లక్ష్మ్యాఽపి లోకారాధ్యస్య నిత్యానందమూర్తేః
శ్రీరామస్య దాసీకరణే ప్రవృత్తౌ సత్యామన్యాసాం ప్రాకృతస్త్రీణాం దాస్యం కిం దుర్ఘటమితి - నచ దాసీనాం పాణి
గ్రహణమదృష్టచరమితి - ప్రకృతే శ్రీరామేణ పాణిగృహీతానాం తాసాం న దాసీత్వం - కింతు భార్యాత్వమేవేతి వాచ్యం
తర్హి - యది పాణినా పాణిగ్రహణమేవ భార్యాత్వే ప్రయోజకం - తదా శ్రీరామసుగ్రీవయోస్సఖ్యకాలే - శ్రీరామే
ణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణస్య అగ్నిసాక్షికం కృతత్వాత్ - సుగ్రీవస్య శ్రీరామభార్యాత్వాపత్తేః తథాహి - కిష్కింధకాండే
పంచమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకే ❁ శ్రీరామం ప్రతి సుగ్రీవోక్తిః ❁ రోచతే యది వా సఖ్యం బాహురేష ప్రసారితః । గృ
హ్యతాం పాణినా పాణిర్మర్యాదా బధ్యతాం ధ్రువా ❁ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితమ్ । సంప్రహృష్టమ
నా హస్తం పీడయామాస పాణినా ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁
అత్ర ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా చ అగ్నిసాక్షికం మైత్రీదార్ఢ్యార్థమే
వ - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి - ఏవమేవ పాణిగ్రహణం అగ్నిసాక్షికం రాజక
న్యానాం స్వదాసీత్వదార్ఢ్యాయైవేతి నిశ్చితం - అన్యథా బహుగ్రంథవిరోధాపత్తేః - నచ పుత్రీప్రదానం కుర్వతామష్ట
రాజ్ఞామపి ఇదం సంతోషావహం న భవతీతి వాచ్యం - నవవిధభక్తీనాం మధ్యే భగవద్దాస్యస్యాపి ఘటకత్వేన భగవద్భక్తా
నామింద్రాదీనామపి - భగవద్దాస్యమపేక్షణీయం భవతీతి - భాగవతాదిగ్రంథేషు స్పష్టతయా ప్రతిపాదితత్వాత్ -
యోగినామప్యగోచరే పరమాత్మని శ్రీరామచంద్రే - స్వపుత్రీణామనురాగాతిశయం విభావ్య - అస్మత్పుత్రీణాం శ్రీరామ
దాసీభావేన ప్రదానం అస్మాకమతీవ పరమపురుషార్థప్రదాననిదానమిత్యష్టరాజ్ఞామప్యతిశయితమోదావహత్వేన -
సంతోషస్యానతానవకాశాత్ - నచ దాగ్వాసరామాయణస్థవచనానామేవమర్థకల్పనేఽపి బ్రహ్మాండపురాణస్థ శ్రీభూ
మినీళాసహితమిత్యాదివచనవిరోధో దుర్వార ఇతి వాచ్యం - తత్రత్యవచనస్య దశరథపుత్రత్వేనావతారిత శ్రీరామప
రత్వే - చతుర్భుజత్వాదీనాం సమన్వయాభావేన - అనన్వితత్వాపత్త్యా శ్రీమన్నారాయణరూపపరత్వస్యైవ వక్తవ్య
తయా ❁ రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని - తేన రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే ఇత్యాదిరామ

తాపనీయోక్తరీత్యా - శ్రియాసహరమత ఇతి శ్రీరామ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వా - శ్రీమన్నారాయణపరత్వే నైవోపపత్త్యా-
తత్రత్య శ్రీభూమినీళాదిశబ్దానామపి రాజకన్యాపరత్వాభావాత్ - కించ వాల్మీకిచారిత్రే ✻ కోసలాద్యాశ్చ రాజా-
నో దాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః - రాఘవాయ దదుః కన్యాః - బంధుప్రాబల్యదర్శినః ✻ ఇత్యత్ర బంధుప్రాబల్యద
ర్శిన ఇతి విశేషణనివేశేన శ్రీరామస్య సర్వోత్కృష్టత్వేన - తస్య సంబంధిత్వం యేన కేనాపి రూపేణ - యథాకథంచిత్సం
పాదనీయమిత్యభిలాషపూర్వకం - రామాయ అష్టౌ రాజానః - స్వస్వకన్యాప్రదానంచ చక్రురిత్యర్థసూచనేన - అ
స్మదీయకన్యకాః శ్రీరామస్య దాస్యమపి కృత్వా కృతార్థా భవంతు - తద్ద్వారా వయం శ్రీరామబాంధవా భవేమేత్య
భిసంధిస్సూచ్యత ఇత్యస్మదుక్తార్థే విరోధాభావాత్ - న చ స్కాందే బ్రహ్మఖండోక్త బ్రహ్మనారాయణసంవాదవిరో
ధః- తత్రాపి అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతం చోద్వాహనం శుభమితి భగవద్వచనే ఉద్వాహనశబ్దస్య - కన్యాశతవిశే
షణత్వాభిధానేన - ఉద్వాహనమిత్యస్య వివాహపరత్వాభావబోధేన- ఉత్ ఉత్కృష్టం వాహనం పాదసంవాహనా
దిసేవాయస్య తదిత్యేతాదృశవిగ్రహకరణేన- మత్పాదసేవార్థం అష్టావింశోత్తరశతకన్యాపరిగ్రహణం భవిష్యతీ
త్యర్థకల్పనేన విరోధలేశాభావాత్ - అత ఏవ పాంచరాత్రస్థపద్మసంహితోక్తివిరోధస్యాప్యనవకాశః బ్రహ్మఖండే
శివాశివరహస్యే ✻ బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదస్థం ఏవం నిత్యానపాయిన్యో మహిష్యో జానకీవ తైః- గృహీత్వా చామరాది
వ్యజనం సుధాకరసమప్రభా ✻ విజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదం తే శివమచ్యుతం ✻ దివ్యాప్సరసగంధర్వ కన్యా
సంఘాశ్చ భూషితాః। అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణపాలికాః । ఇతి వచనద్వయమస్మదుక్తార్థస్యైవ సాధకం భ
వతి తథాహి- అత్ర నిత్యానపాయిన్య ఇతి విశేషణం శ్రీరామాశ్రయస్య నిత్యఫలకత్వాత్తదభిప్రాయేణ నివిష్టం మహి
ష్య ఇతి స్త్రీసామాన్యపరం - తథా చోత్తరశ్లోకే ప్రతిపాదితార్థపర్యాలోచనయా దేవతాస్త్రీణామపి శ్రీరామసే
వోత్కంఠాతిశయేన పట్టణావరణాదిపాలకత్వాపేక్షాయాం మనుష్యసాధారణ రాజస్త్రీణాం శ్రీరామసేవాసముత్సుక
తాయాం కిమువక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః- కించ సదా భక్త్యా మోదంత ఇత్యనేన శ్రీరామభక్తిమాత్రేణైవ తాసాం సంతో
షాతిశయః న విషయసుఖజనిత ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టః -అగస్త్యరామాయణవచనస్థిత భార్యాదిశబ్దానాం రక్షణీయార్థ
కత్వేన స్వసంరక్షిత దాస్యాదీనాం స్వనిర్గమనకాలే కౌసల్యాసదనే నివేశనం కౌసల్యా సేవాకం వాజ్ఞావచనంచ. అస్మ
దుక్తార్థం కించిదపి - న ప్రతిబధ్నాతీతి తద్విరోధాభావస్స్పష్ట ఏవ - నన్వేవమపి వాసిష్ఠ రామాయణోక్త - బహుస్త్రీ
కోపి ధర్మాత్మేతి వచనం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే ప్రమాణం భవతీతి చేన్న-అస్య వచనస్య బహుస్త్రీవిధాయకత్వా
భావేన ఏకపత్నీవ్రతప్రతిబంధక సాధారణబహుస్త్రీసామానాధికరణ్యేపి శ్రీరామేణ ఏకపత్నీవ్రతమేవ సంరక్షితమి
త్యర్థః ప్రశంసాభిప్రాయపరత్వేనైవోపపత్తేః అత ఏవ ఏతాదృశ ప్రమాణబలేన శ్రీరామస్య బహుపత్నీకత్వ
సాధనపూర్వకం - తదనుకూలేన ఏకపత్నీవ్రత ఇతి శ్రీరామసహస్రనామస్తోత్రస్థశబ్దస్య ఏకం - ముఖ్యం పత్నీనామి
త్యాది విగ్రహకల్పనం నిరాలంబం-సతి కుడ్యే చిత్రకర్మేతి న్యాయేన బహుపత్నీకత్వ సాధక ప్రమాణజాలస్యైవాసిద్ధ
త్వే బహుపత్నీకత్వం - వంధ్యాసూను సాదృశ్యమనుకరోతీతి- తాదృశ బహుపత్నీకత్వముపలంబ్య - ప్రవృత్తత్వాదేతా
దృశవిగ్రహకల్పనాయాః - తస్మాదేకపత్నీవ్రత ఇత్యస్యాయం విగ్రహః - ఏకా చ సా పత్నీ చ ఏకపత్నీ ఏకపత్న్యా ఏవ వ్ర
తం నియమో యస్య స ఏకపత్నీవ్రతః - అనేన శ్రీరామస్య సకలయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికకర్మకరణే శ్రీసీతాదేవ్యైకైవ సహ
ధర్మచరీ- నాన్యేత్యయమర్థస్సూచితో భవతి- అత ఏవ లోకే సీతాపతిః - జానకీపతిరిత్యాదిశబ్దానామేవ ప్రయోగాదృ
శ్యతే - ఏవమన్యాసాం పత్నీనాం - సత్త్వే-తత్పతిత్వేనాపి వ్యవహారః - కుతో న స్యాదిత్యాక్షేపః- ఏకః-బహుపత్నీకత్వ
సాధన శైలశిరోభారభూతః - న చాన్యాసాం సత్త్వేపి సీతాయాస్సకలయాతుధాన ప్రధననిధన ప్రధాననిదానభూతత్వా
త్సీతాపతిరిత్యేవ ప్రయోగః- ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యం-తథా సతి-ప్రసిద్ధ్యభావేపి అన్యభార్యాసత్త్వే ప్రామాణ్యే-తదనురో

థేన తాస్వపి పుత్రోత్పత్తిధర్మసంగ్రహాదేరావశ్యకత్వేన శ్రీరామకర్తృకస్వరాజ్యభాగప్రకారక్రమే సీతాపుత్రయోరయోధ్యాధిరాజ్యభాగకల్పనావసరే లక్ష్మణపుత్రద్వయం - భరతపుత్రద్వయం- శత్రుఘ్నపుత్రద్వయం- స్వపుత్రద్వయంచ- నిమిత్తీకృతమిత్యనేనైవ తదితరత్రపుత్రోత్పత్తినిషేధస్సూచిత ఇత్యర్థాదేవ ఇతరాసాంభోగార్హత్వమేవ నాస్తీతి సిద్ధంతస్మాచ్ఛ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యైకైవ పత్నీతి సిద్ధం ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన❋అనంతనారాయణసూర్యానుజన్మనా❋శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన❋ వాపిల్ల❋ రామస్వామిశాస్త్రిణా❋విరచితే ❋ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయాంతరార్థప్రకాశకే❋శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే❋శ్రీరామస్యైకపత్నీవ్రతత్వనిరూపణప్రకరణం నామ పంచమస్తరంగః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

—❋ షష్ఠతరంగప్రారంభః. ❋—

పూర్వతరంగే- శ్రీరామస్యైకపత్నీవ్రతధరత్వవ్యవస్థాపనార్థం- తత్పరిపంథిభూతానేకపత్నీకత్వప్రతిపాదకగ్రంథవిరోధాః - పరిహృతాః - ఏవం శ్రీరామాయణే - ఆమూలాగ్రమాలోకితే- తత్రతత్ర కస్యచిత్కస్యచిల్లేశతస్తత్రోపాస్సు ఫురంతితత్పరిహారాస్తు మయాహాఏవ- తస్మాత్తాదృశాక్షేపానువాదపూర్వకం తత్రతత్రవ్యాఖ్యానేషు- ఉక్తప్రకారేణ సమాధానం వక్తుం షష్ఠస్తరంగ ఆరభ్యతే - తత్ర పూర్వపక్షక్రమః - అయోధ్యాకాండే శ్రీరామస్య పట్టాభిషేకప్రకరణే- పూర్వం దశరథః - కేకయరాజానం ప్రతి గత్వా - తత్కన్యాం కైకేయీం ప్రార్థయామాస- తదా తేన రాజ్ఞా- తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదాతురేవ తాం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం- దశరథస్తథైవ రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ - తాం పరిణీతవానితి - ఇయం కథా రామాయణార్థోపబృంహకపురాణేషు ప్రసిద్ధా - వాల్మీకిరామాయణేపి అయోధ్యాకాండే త్ర్యధికశతతమసర్గే తృతీయశ్లోకః॥ పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్। మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమ్॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా - కైకేయీవివాహకాల ఏవ- కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యప్రదానం- దశరథేన ప్రతిజ్ఞాతమితి సూచితం భవతి - ఏవం చేత్ స్వప్రతిజ్ఞాతార్థస్య ప్రతికూలతయా - దశరథః భరతం గిరివ్రజనగరం ప్రస్థాప్య - తదాగమనాదర్వాగేవ- తవ పట్టాభిషేకః కార్య ఇతి శ్రీరామం ప్రతిబోధ్య- ఉక్తవాన్ - అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్లోకః - శ్రీరామం ప్రతి దశరథోక్తిః॥ శ్లో॥ ❋ విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః। తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ॥❋ ఇతి వచనేన రామం ప్రతిసంబోధ్య - రామాభిషేకవృత్తాంతం దూతముఖేన కేకయాధిపతేరనివేద్యైవ - నిఖిలధర్మశాస్త్రనిషిద్ధామిమాం చోరవృత్తిమంగీకుర్వాణో దశరథః - కథం శ్రీరామపట్టాభిషేకోద్యమం కృతవానిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే -సర్వవ్యాఖ్యానసమరసతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే - న కేవలం దశరథేన కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యదానం ప్రతిజ్ఞాతం- కింతు యది త్వయా హం స్వాగితో భవేయం తదా తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదానం కరోమి- నో చేత్తదా నిఖిలకల్యాణగుణాకరస్య రాజ్యపరిపాలనార్హస్య సుతాంతరస్య - ధర్మశాస్త్రావిరుద్ధతయా రాజ్యప్రదానం కరోమీత్యేవ ప్రతిజ్ఞాతం- తస్మాన్న తత్ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం తేనాచరితం - ఏతదర్థమనుచింత్యైవ దశరథో భరతాగమనాదర్వాగేవ- శాస్త్రతో రాజ్యపరిపాలనార్హస్య రామస్య - పట్టాభిషేకః కార్య ఇతి నిశ్చితవాన్ - అస్మాదేవ హేతోః కేకయరాజస్య రామాభిషేకమహోత్సవవృత్తాంతం - నివేదయితుం- నకమపి దూతం ప్రేషితవాన్ - అయమేవార్థః ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరేణోపదిష్టః- తథాహి❋ ఉమా❋ రాజ్ఞో దశరథస్యాస్య మృషావాదిత్వమాగతమ్। ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం యస్మాత్కృతం తత్కేకయాధిపే❋ కైకేయ్యాగ్రహణే పూర్వం తదుద్వాహే హ్యుపస్థితే❋ ఇతి పార్వత్యా పృష్టే ఈశ్వరః❋ వివాహసమయే రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞా

తమిదం శృణు ※ పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో యది । త్వయా వాక్యేన భూపాల తదా చేత్కార్యవాన్యహం ※ ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్వివాహగ్రహణేనృపః । తస్మాదస్మిన్నరవ్యాఖ్యానదోషోఽస్తీతి ప్రథానే - అనేన శ్రీరామస్య దశరథకర్తృకపట్టాభిషేకప్రయత్నోఽనిర్దోష ఇతి సిద్ధం ※ ఇతి ప్రథమాక్షేపఖండనం ※ అథ ద్వితీయాక్షేపః ※ కిష్కింధాకాండే వాలిసంహారవిచారే - నను - వాలిసంహారకాలే - వాలినా నిరపరాధం యుద్ధనన్తం త్వయా కృతమితి ప్రార్థితేన శ్రీరామేణ వాలినం ప్రత్యుత్తరితం - తత్రైవ కిష్కింధాకాండే అష్టాదశసర్గే - వింశశ్లోకే ※ తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్కామవృత్తస్య వానర । భ్రాతృభార్యావమర్శేఽస్మిన్ దండోఽయం ప్రతిపాదితః ※ నచ తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోఽహం కులోద్భవః । ఔరసీం భగినీం చాపి భార్యాం చాప్యనుజస్య యః । ప్రచరేత నరః కామాత్తస్య దండో వధః స్మృత ఇతి ※ అనేన శ్లోకేన వాలినః భ్రాతృభార్యాగామిత్వం మహాపాపమితి నిశ్చిత్య - తస్య శిక్షాంతరమనర్హం మన్వానేన శ్రీరామేణ - తస్య దండః వధరూప ఏవ నిర్ణీతః - ఏవం సతి ఉత్తరత్ర సుగ్రీవపట్టాభిషేకానంతరం తస్యాపి తారాసంభోగప్రాప్తేస్సందర్శనాత్ - సుగ్రీవోఽపి భ్రాతృభార్యాగామిత్వాన్మహాపాపీ - తథాహి - ఉమాసంహితాయాం దశమాధ్యాయే శివం ప్రత్యుమోక్తిః ※ శ్లో ※ పుత్రభార్యా శిష్యభార్యా కనిష్ఠభ్రాతృకస్య చ । స్నుషా చ జ్యేష్ఠభార్యా చ మాతులస్య కుటుంబినీ । మాతృతుల్యా ఇతి ఖ్యాతాః కథం తారాసమాగమః ※ అనేన సుగ్రీవస్య మాతృతుల్యాయాస్తారాయాః సంగమే మహాదోష ఇత్యర్థస్సూచితో భవతి - తస్మాదయం సుగ్రీవోఽపి వాలిసదృశ ఏవాభూదితి - వాలివధవత్ సుగ్రీవవధస్యావశ్యం కర్తుముచితతయా - తథైవ వాలిసంహారకాలే శ్రీరామేణ ప్రతిజ్ఞాతతయా చ - ప్రతిజ్ఞాతార్థమపహాయ - శ్రీరామేణ పక్షపాతః కథం కృత ఇత్యాక్షేపే - ఉచ్యతే - శ్రీరామేణ పక్షపాతోఽపి న కృతః - సుగ్రీవస్యాపి తాదృశదోషో నాస్త్యేవ - తథాహి - తత్రైవోమాసంహితాయాం - దశమాధ్యాయే ※ ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః ※ యోనిజాతాసు నారీషు సంసర్గో లోకగర్హితః । యోన్యజాతాస్వంగనాసు గమనే నైవ కిల్బిషమితి ※ అనేన తారాయా అయోనిజత్వాత్తత్సంగమే సుగ్రీవస్య న దోష ఇతి మన్వానేన శ్రీరామేణ సుగ్రీవవిషయే ప్రసాద ఏవ కృతః - వాలివిషయే తు - రుమాయాస్సుగ్రీవభార్యాయా యోనిజత్వాత్తత్సంగేన వాలినః పాపీయస్త్వం - విజ్ఞాయ - తద్ధననం కృతమితి - ఇతి ద్వితీయాక్షేపఖండనం ※ అథ తృతీయాక్షేపః ※ నను బాలకాండే సప్తదశసర్గే - వానరోత్పత్తిప్రకరణే - గంధమాదన - సుషేణ - శరభానాముత్పత్తిరేకరీత్యా ప్రతిపాద్యతే - యుద్ధకాండే - రావణశార్దూలసంవాదే - వానరసేనాయూథపతిప్రస్తావావసరే గంధమాదనసుషేణశరభానాముత్పత్తిస్తద్విరుద్ధతయా ప్రతిపాద్యతే - ఏవమేకస్మిన్నేవ గ్రంథే - శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా - పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా - విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదితః తథాహి - బాలకాండే సప్తదశసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః ※ ధనదస్య సుత శ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః ※ ఇత్యుపక్రమ్య పంచదశశ్లోకః ※ వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరమ్ । శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలమితి ※ అత్ర గంధమాదనః కుబేరపుత్రః - సుషేణో వరుణపుత్రః - శరభః పర్జన్యపుత్రః ఇత్యుక్తం భవతి - తద్విరుద్ధతయా యుద్ధకాండే ప్రతిపాదితం - తథాహి - యుద్ధకాండే త్రింశత్సర్గే ద్వావింశశ్లోకః - రావణం ప్రతి శార్దూలోక్తిః శ్లో ※ సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్ । ఇత్యుపక్రమ్య షడ్వింశశ్లోకే ※ పుత్రా వైవస్వతస్యాథ పంచ కాలాంతకోపమాః । గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి ※ అనేన సుషేణః ధర్మపుత్రః శరభగంధమాదనౌ వైవస్వతపుత్రావిత్యుక్తత్వేన - బాలకాండోక్తార్థయుద్ధకాండోక్తార్థయోస్తేజస్తిమిరయోరివ పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ - వాల్మీకినా సర్వజ్ఞేన కథం విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదిత ఇత్యాక్షేపే - ఉచ్యతే - తిలకవ్యాఖ్యానే - సుషేణశరభగంధమాదనాఖ్యానామనేకవానరాణాం సద్భావాత్ - బాలకాండోక్తసుషేణ - శరభగంధమాదనాపేక్షయా భిన్నానామేవ అత్ర శార్దూలరావణసంవాదే గ్రహణాభిధానాన్న విరోధః - ఇతి తృతీయాక్షేపఖండనం - అథ చతుర్థాక్షేపః - ఇంద్రజిద్వధవిషయే - నను చతుర్దశవర్షపర్యంతం శ్రీరామమనువర్తమానస్య

నిద్రాహారవర్జితస్యలక్ష్మణస్యాపిచతుర్దశవర్షపూర్తిఃపునర్భరద్వాజాశ్రమప్రవేశదినఏవజాయతే-తథాచే
చ్చతుర్దశవర్షపర్యంతంనిద్రాహారవర్జితేనపురుషేణైవతవనాశోభవేదితి- ఇంద్రజితే-పురాబ్రహ్మదత్తవరదా
నానుసారేణ-చతుర్దశవర్షపరిపూర్త్యభావదశాయామేవలక్ష్మణేనకథమింద్రజిద్ధతోభూదిత్యాక్షేపే-సర్వవ్యా
ఖ్యానసమరసతయాసిద్ధాంతితార్థఃప్రకాశ్యతే - చతుర్దశవర్షపూర్త్యనంతరమేవలక్ష్మణేనఇంద్రజిద్ధననంకృ
తం - అతోనదోషఃచతుర్దశవర్షపూర్తిశ్చనాక్షత్రమానేనగ్రాహ్యా - తదుక్తం-జ్యోతిశ్శాస్త్రే -సర్వతోభద్రచ
క్రోద్ధారప్రకరణే※ఆదిత్యాదిగ్రహాణాంచగతిషూడుదశాస్వపి | ఆయుర్దాయవిభాగేపినాక్షత్రంమానముచ్యతే ఇతి
అత్రనాక్షత్రమానేనగణ్యమానసంవత్సరదినాని - అభిజిన్నక్షత్రరహితానిచతుర్వింశత్యధికత్రిశతాని - అభిజిన్నక్ష
త్రసహితమ్ త్రింశదధికత్రిశతానిభవంతి - ఏవంచతుర్దశవర్షగణనాయామాగతదినాని - చతురధికసప్తశతసం
ఖ్యావిశిష్టచతుస్సహస్రాణి - ఏవంచసతి-శ్రీరామేణపితృవాక్యపరిపాలనరూపవ్రతంతుయథాశాస్త్రంచాంద్రమా
నేనైవగణయిత్వానిర్వర్తితంతథైవశాస్త్రనియమాత్ - తథాహి- సూర్యసిద్ధాంతేమానాధ్యాయే - చతుర్దశశ్లోకః- తి
థిఃకరణముద్వాహఃక్షౌరంసర్వక్రియాతథా | వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాక్రియాచాంద్రేణగృహ్యతే- ఇతి※ఏతద్వ
చనార్థపర్యాలోచనయావ్రతాద్యనుష్ఠానస్యచాంద్రమానేనైవకాలనిర్ణయఃకార్యఇత్యర్థస్సూచితోభవతి - యత్తు
చతుర్దశవర్షపూర్తిస్సావనమానేనగ్రాహ్యా-తదుక్తం - ఆయుర్దాయవిభాగశ్చప్రాయశ్చిత్తక్రియాశ్చహి-సా
వనేనైవకర్తవ్యాగార్గ్యస్యవచనంతథేతి - గార్గ్యవచనార్థపర్యాలోచనయాబ్రహ్మదత్తేంద్రజిద్వరస్యఆయుర్దా
యవిషయకత్వేన - తద్వర్షాస్సావనమానేనైవగణనీయాః - నాన్యైశ్చాంద్రాదిమానైః - అపిచ-శ్రీరామేణపితృ
వాక్యపరిపాలనరూపవ్రతంయథాశాస్త్రంచాంద్రమానేనైవగణయిత్వానిర్వర్తితం-ఏవంసావనమానచాంద్రమా
నాఖ్యాంచతుర్దశవర్షపరిమితకాలేగణితేన్యూనాధిక్యమేవంభవతి-సావనసంవత్సరస్యదినానిషష్ట్యధికత్రిశతానిఏతే
నక్రమేణచతుర్దశవర్షసముదాయస్యాగతదినానిచత్వారింశదధికపంచసహస్రాణిచాంద్రమానేనగణితవత్సరస్యదినా
ని౩౫౪ర పంచసుసంవత్సరేషుకించిన్న్యూనాధికతయాఅధికమాసౌద్వౌ-తద్దినానిషష్టిసంఖ్యాకానితన్మాసాగతదినైస్సా
కందినగణపరిగణనాయాంకృతాయాం - ప్రతిచాంద్రమానగణితవత్సరస్యాగతదినానిషడధికషష్టిసంఖ్యాయుక్తత్రి
శతానిభవంతి - ఏవమేవక్రమేణచతుర్దశవర్షాణామాగతదినానిచతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి- ఏ
వంచసతి- సావనమానప్రకారేణచతుర్దశవర్షపూర్తిర్లక్ష్మణస్యలంకానగరప్రవేశాత్పూర్వమేవాభూదిత్యర్థాచ్చతు
ర్దానవరప్రదానముపపద్యతఇతిప్రతిపాదితంతదయుక్తం-శ్రీరామేణచైత్రశుక్లదశమ్యామేవవనవాసంప్రతిప్రయాణ
స్యకృతత్వేనపునశ్చతుర్దశవర్షపూర్తేశ్చైత్రశుక్లదశమ్యామేవవక్తవ్యతయాచాంద్రమానేనగణితచతుర్దశవర్షసముదా
యస్యాగతదినాని - అధికమాసయుక్తానిచతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి - తేషాంమధ్యేఅధికమాసపం
చకంపునరష్టాదశదినానిచత్యక్త్వాఅవశిష్టాని - దినానిషట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రాణి - ఏవంచసావ
నమానగణితచతుర్దశవర్షగణితదినానాంచత్వారింశదధికపంచసహస్రసంఖ్యాకత్వేనతదపేక్షయాచాంద్రమానాగ
తచతుర్దశవర్షపరిమితదినానాం-షట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రసంఖ్యాకత్వేనచతురశీతిదినన్యూనతయా
చాంద్రమానాగతచతుర్దశవర్షపూర్తేఃపూర్వంసావనమానేనచతుర్దశవర్షపరిపూర్తేరసంభవదుక్తిత్వాత్ -నచాత్ర-అ
ధికమాసపంచకపరిత్యాగేకింప్రమాణమితివాచ్యం-తత్పరిత్యాగమూలస్యసదృష్టాంతమగ్రేవక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మా
న్నాక్షత్రమానేనైవ ఇంద్రజిద్వధవిషయకబ్రహ్మవరలబ్ధచతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరిత్యవధేయం - ఇంద్రజితోబ్రహ్మ
ణాదత్తవరదానవిషయకప్రమాణాని.- వాసిష్ఠరామాయణే※ మేఘనాదోమహాఘోరంతపఃకృత్వాబ్రవీత్తతః | బ్ర
హ్మాణంలోకకర్తారంవరాన్మేదేహిసాంప్రతమ్ | బ్రహ్మాతద్వచనంశ్రుత్వామేఘనాదంతదాబ్రవీత్ | రావణాత్మజమ
ద్వాక్యంశృణుతేతపసాస్మ్యహమ్ | సంతుష్టస్సర్వమహావీరవరాన్దాస్యామికాంక్షితాన్ | యామాయాస్సంతిలోకే
షుతాస్త్వయితిష్ఠంతుసర్వదా | మేఘమండలమధ్యస్థఃకరిష్యసిభవారణమ్ | అగ్నేశ్శతాంగంనిర్యాతుసాశ్వంసారథిసం
యుతమ్ | ఆరుహ్యతద్భవాన్యాతియద్యజేయోభవిష్యసి - యదాంతరామోజామేతత్తవనాశస్తదాభవేత్ | చ

తుర్దశచవర్షాణినిద్రాహారవివర్జితః। రామస్యావరజోయస్స్యాత్తేననాశో భవేద్ధ్రువమ్। ఇత్యుక్త్వాసహితో
దైవైః తత్రైవాంతరధీయత॥ అవశిష్టాంశస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - ఇతిచతుర్థాక్షేపఖండనం-అథపంచమాక్షేపః - రావ
ణస్యనళకూబరపితామహశాపయోః పౌర్వాపర్యవిచారః-ననుకస్మింశ్చిత్సమయే రావణః-నళకూబరం ప్రతిగచ్ఛంతీంరం
భాంవిలోక్యమదనపరాధీనస్సన్ - తాంబలాత్కారేణధర్షితవానభూత్ తతఃపరంనళకూబరోరంభయానివేదితసఖిల
వృత్తాంతస్సన్ -యోగదృష్ట్యాచతత్సర్వంవిజ్ఞాయాకుపితమనాస్తంరావణముద్దిశ్యదారుణమితఃపరంయదాయంరా
వణఃఅకామాంవధూంకామయతేతదాస్యశిరశ్శతధాఫలిష్యతీతిశాపముత్ససర్జేతియంకథాఉత్తరకాండేషడ్వింశతిత
మేసర్గేషట్చత్వారింశచ్ఛ్లోకః॥ సా వేపమానాలజ్జంతీభీతాకరకృతాంజలిః।తస్మైసర్వంయథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచ
క్రమే।గృహీతా తేనపృష్టాస్మికస్యత్వమితిరక్షసా। మయాసర్వంచయత్సత్యంతత్తస్మైనివేదితమ్। కామమోహాభి
భూతాత్మానాశ్రౌషీత్తద్వచోమమ। యాచ్యమానోమయాదేవస్నుషాహమితిచప్రభో। తత్సర్వంపృష్ఠతఃకృత్వా
బలాత్తేనాస్మిధర్షితా। ఏవంత్వముపరాధంమేక్షంతుమర్హసిమానద। ధర్షణాంతాంపరాంశ్రుత్వాధ్యానంసంప్ర
వివేశహ। తస్యతత్కర్మవిజ్ఞాయతదావైశ్రవణాత్మజః।ముహూర్తాద్రోషతామ్రాక్షస్తోయంజగ్రాహపాణినా।గృ
హీత్వాసలిలందివ్యముపస్పృశ్యయథావిధి। ఉత్ససర్జతదాశాపంరాక్షసేంద్రాయదారుణమ్।అకామాతేనయస్మా
త్త్వంబలాద్భద్రేప్రధర్షితా।తస్మాత్సయువతీమన్యాంనాకామాముపయాస్యతి। యదాహ్యకామాంకామార్తోధర్ష
యిష్యతియోషితమ్। మూర్ధాసహస్రధాతస్యశకలీభవితాతదా। తస్మిన్నుదాహృతేశాపేజ్వలితాగ్నిసమప్రభే। దే
వదుందుభయోనేదుః పుష్పవృష్టిశ్చఖాచ్చ్యుతా॥ ఏవమన్యస్మిన్కస్మింశ్చిదవసరేసఏవరావణోమాథ వేమాసిపుంజిక
స్థలాఖ్యాంకాంచిదప్సరసం-పితామహసదనంప్రతి-వియన్మార్గేణగచ్ఛంతీందృష్ట్వామన్మథవ్యథితహృదయః-తాంబలా
త్కారేణోపభుజ్యవివస్త్రవపుషంయోషితంకృత్వాప్రేషయామాస- తతస్సాప్రకటితోరూకక్షస్థలా-పుంజికస్థలాబ్ర
హ్మాణంప్రతిగత్వాతత్సర్వంబ్రహ్మణేనివేదయామాస- తదాసపితామహఃకృతామితికోపఃతస్మైరావణాయయదాపో
న్యనారీంనిరంసయాబలాత్కరోతి- తదాతస్యశిరశ్శతధాశకలీభవతీతిశాపందత్తవానితి-ఇయంకథాయుద్ధకాండేవా
ల్మీకిమహర్షిణాసమ్యగభిహితా - తథాహి- యుద్ధకాండేత్రయోదశసర్గేఏకాదశశ్లోకః॥ పితామహస్యభవనంగ
చ్ఛంతీంపుంజికస్థలామ్। చంచూర్యమాణామద్రాక్షమాకాశేఽగ్నిశిఖామివ। సాప్రసహ్యమయాభుక్తాకృతావివస
నాతతః। స్వయంభూభవనంప్రాప్తాలోలితానలినీయథా। తచ్చతస్యతదామన్యేజ్ఞాతమాసీన్మహాత్మనః। అథసంకు
పితోదేవోమామిదంవాక్యమబ్రవీత్। అద్యప్రభృతియామన్యాంబలాన్నారీంగమిష్యసి। తదాతేశతధామూర్ధా
ఫలిష్యతినసంశయఇతి॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవంచసతి - ఏతయోఃనళకూబరపితామహశాప-యోర్మధ్యేకస్యప్రాథమికత్వమంగీకార్యం- యదినళకూబరశాప
స్యప్రాథమికత్వంకల్ప్యతే- తదాపుంజికస్థలాస్పర్శనప్రసక్తేరభావాద్బ్రహ్మశాపవచనానుపపత్తిః- యదిబ్ర
హ్మశాపస్యైవప్రాథమికత్వం-తదారంభాసంభోగనిర్బంధప్రయుక్తనళకూబరశాపస్యనకాపిప్రసక్తిః- ఏవంచపూ
ర్వోక్తశాపద్వయస్యప్రాథమికత్వసందేహేమహర్షేర్విరోధఇత్యాక్షేపేఽత్రోచ్యతే- నళకూబరశాపస్యైవప్రా
థమికత్వమంగీకర్తుంన్యాయ్యం తస్యపతివ్రతాస్త్రీమాత్రసంభోగనిషేధవినియోగఇత్యుత్తరకాండేషడ్వింశతితమే
సర్గేస్పష్టత్వాత్ తథాహి- తత్రైవసర్గేఏకషష్టితమఃశ్లోకః॥ తేనవిస్సిముతాంప్రీతిమాపుస్సర్వాఃపతివ్రతాః। నళకూబ
రనిర్ముక్తంశాపంశ్రుత్వామనఃప్రియమ్॥ ఇతి-ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయాపతివ్రతాసంభోగనిర్బంధపరి
హారకమిదంనళకూబరశాపమితినిశ్చితంభవతి- ఏతేనపుంజికస్థలాయాఅప్సరస్త్వేనతస్యాస్సంభోగేనకోపిదోషఇతిమ
త్వానేనదారుణేనరావణేనతస్యాంబలాద్భుక్తాయాంస్త్రీసామాన్యబలాత్కారసంభోగనిషేధార్థంబ్రహ్మశాపప్రవృ
త్తిరితి ఇమమేవార్థంమనసినిధాయరావణేనమహాపార్శ్వంప్రతిస్వవృత్తాంతకథనప్రస్తావేసీతాసంభోగవిషయేబల

వత్తరప్రతిబంధకీభూతస్త్రీసామాన్యవిషయకబ్రహ్మశాపవచనమేవోదాహృతం - నతురంభాసంభోగప్రయుక్తనళ
కూబరశాపవచనమితిఅన్యత్సర్వంసమంజసమ్-ఇతిపంచమాక్షేపఖండనం - అథవిభీషణపట్టాభిషేకవిచారవిషయేనిరుక్తా
క్షేపసమాధానంసప్తమతరంగేవిభీషణపట్టాభిషేకప్రకరణేప్రతిపాద్యతఇతి - ఇహవిరమ్యతే ※※ శ్రీమదాత్రేయ
గోత్రకలశజలధికౌస్తుభేన ※ అనంతనారాయణసూర్యసుజన్మనా ※ శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసుబ్ర
హ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన ※ వావిళ్ల ※ రామస్వామిశాస్త్రిణావిరచితే ※ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే
దురూహాక్షేపపరిహారప్రకరణంనామషష్ఠస్తరంగస్సమాప్తిమగమత్ ※※※※※※※※※※※※※※※※※

సప్తమతరంగప్రారంభః

※ శ్రీరామాయనమః ※ పూర్వతరంగేరామాయణస్థదురూహాక్షేపాఃకతిచిదస్మదీయబుద్ధిస్థాఃతత్త
ద్వ్యాఖ్యానసిద్ధాంతప్రదర్శనపూర్వకం-సప్రమాణకైర్వచనైః-పరిహృతాః-ఇదానీమస్మింత్సప్తమతరంగే శ్రీరామస్య
వనవాసార్థమయోధ్యానిర్గమనదినాదారభ్య పునరయోధ్యానగరప్రవేశపర్యంతం చతుర్దశసువర్షేషు తత్త
త్ప్రదేశగమనసుహృద్దర్శనాదికార్యకాలనిర్ణయక్రమః ప్రతిపాద్యతే-అత్రయద్యపి శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణాఅస్మి
న్నస్మిన్దినేఏతత్కార్యంకృతమితికంఠోక్త్యాన ప్రతిపాదితం-తథాపితత్రతత్రవాల్మీకిమహర్షిసూచితార్థపర్యాలో
చనయా-శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాద్యవలోకనేనచకతకమాహేశ్వరతీర్థీయతిలకగోవిందరాజీ
యాద్యనేకవ్యాఖ్యానపర్యాలోచనయాచసిద్ధాంతితంకాలంప్రదర్శయిష్యామః - తత్ర శ్రీరామస్యపితృవాక్యపరి
పాలనైకమనసస్సాకేతనగరాద్యదానిర్గమనం-సఏవకాలఃచతుర్దశవర్షప్రాథమికవాసరః- సచచైత్రశుక్లదశ
మీతిప్రతిభాతి-తథాహి- దశరథేనశ్రీరామంప్రతితవపుష్యనక్షత్రయుక్తతిథ్యాంపట్టాభిషేకఃకార్యఇత్యుక్తార్థా
నురోధేనచైత్రమాసేపుష్యనక్షత్రయుక్తత్వం-అష్టమీనవమీదశమ్యన్యతమతిథ్యాఏవేతిజ్యోతిశ్శాస్త్రేప్రసిద్ధత్వాత్.
తత్ర శ్రీరామస్యప్రయాణోచితదినవిమర్శే-నవమ్యారిక్తతిథిత్వేన ప్రయాణానర్హత్వాత్ దశమ్యాఃపూర్ణత్వే
నప్రయాణయోగ్యత్వాచ్చ- దశమ్యేవప్రయాణదివసః - తస్యామేవరాత్రౌ తమసాతీరేనివాసః - ద్వితీయరాత్రౌ
జాహ్నవీతీరేనివాసః - తత్రైవరామదర్శనార్థంగుహాగమనం - తృతీయరాత్రౌగంగాదక్షిణకూలస్థతరుమూలేని
వాసః-చతుర్థరాత్రౌప్రయాగేవాసః తత్రైవభరద్వాజదర్శనం-పంచమరాత్రౌయమునాతీరేవాసః-తతస్సుమం
త్రః-షష్ఠదివసేరామశ్చిత్రకూటంగమిష్యతీతివృత్తాంతంజ్ఞాత్వా-సాయాహ్నసమయేఅయోధ్యానగరంప్రాప్తవాన్
తస్మిన్నేవదినే-అర్ధరాత్రవేళాయాందశరథోదివంగతః- తతఃపరంసప్తమేహనికౌసల్యాదీనాంప్రలాపః- తస్మిన్నేవ
దినేవసిష్ఠాజ్ఞయాగిరివ్రజపట్టణస్థభరతానయనాయదూతప్రేషణం- తేదూతాస్త్రిరాత్రపర్యంతంమార్గేస్థిత్వాచ
తుర్థదినేరాత్రౌ తన్నగరంప్రవిష్టాః - తతఃపరస్మిన్నహనిభరతాహ్వానం- అయోధ్యాంప్రతిభరతాగమనే-మార్గేస
ప్తరాత్రయోస్సవృత్తాః తతోభరతఃశ్రవణదినాదారభ్యత్రయోదశదినపర్యంతంయథావిధిపారలౌకికంకర్మచకార-
తతశ్చతుర్దశేహనిభరతంరాజ్యేభిషేచయితుంమంత్రివిజ్ఞాపనం- తస్మిన్నేవాహని-మార్గసమీకరణార్థంభరతా
జ్ఞయాశిల్పిజనప్రేషణం - తతశ్చతుర్భిర్దినైర్మార్గసమీకరణం-తతోరామసన్నిధానంప్రతిభరతగమనకాలోపి
దినత్రయపరిమితః- రామసన్నిధానేభరతనివాసకాలోపిదినత్రయపరిమితః ※※※※※※※※※※※※※※
అయోధ్యాంప్రతిభరతస్యపునరాగమనకాలోపితథైవదినత్రయపరిమితః - ఇత్థంచ శ్రీరామమూర్తేః అ
యోధ్యానిర్గమనమారభ్య భరతస్యపాదుకాప్రదానపూర్వకమయోధ్యానగరప్రేషణపర్యంతంసాకల్యేన
దినగణపరిగణనాయాం-పంచచత్వారింశద్దినానిభవంతి - తతఃశ్రీరామేణచిత్రకూటేఅర్ధాధికదశమాసానీతాః - త
తఃపూర్వోక్తదినైస్సాకంఏకస్సంవత్సరోజాతః- తతశ్చిత్రకూటంవిసృజ్యదండకావనప్రవేశాదారభ్య-ఋషీణామా
శ్రమసంచారేణశ్రీరామమూర్తేర్గతకాలస్సంవత్సరదశకపరిమితః- తతఃపరంపంచవటీంగత్వా-శ్రీరామేణసార్ధ
సంవత్సరపరిమితకాలఃతత్రగమితః-ఏవంచసాకల్యేనరావణకర్తృకసీతాపహరణాత్పూర్వంగతసంవత్సరగణనాయాం
సార్ధద్వాదశసంవత్సరాభవంతి - తతస్త్రయోదశేకించిదవశిష్టేమాఘశుక్లాష్టమ్యాంవిందాఖ్యముహూర్తేరావ

ణేన సీతాపహరణం కృతం - తతః జ్యేష్ఠశుద్ధపూర్ణిమాయాం వాలివధః - తతః కార్తికశుక్లప్రతిపదమవధిం కృత్వా సు
గ్రీవస్య కిష్కింధాపట్టణప్రవేశాజ్ఞావచనం - తతః కార్తికమాసాంతే సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణేనాత్యాగ్రహః కృతః - తస్మి
న్నేవ మాసి సీతాన్వేషణాయ మార్గశీర్షమాసమవధిం కృత్వా దిక్షు వానరాణాం ప్రేషణం తతో దక్షిణదిశి ప్రస్థాపితా
నాం వానరాణాం మధ్యే హనూమతా మార్గశిరశుక్లైకాదశ్యాం లంకాప్రవేశః కృతః - తస్యామేవ అర్ధరాత్రాత్పరం
సీతాదర్శనం - ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్ష ఏవ దివా స్థిత్వా రాత్రౌ రావణదర్శనసీతాసందర్శనసల్లాపాదికం కృతం
తతస్త్రయోదశ్యామక్షాదివధః - చతుర్దశ్యాం బ్రహ్మాస్త్రబంధలంకాదహనాదికం కృతం - పౌర్ణమాస్యాం పునరాగ
మనం - తతో మహేంద్రశైలవర్తివానరైస్సాకం పంచదినాని మధ్యేమార్గంగమితాని - మార్గశీర్షకృష్ణపక్షషష్ఠ్యాం
మధువనభంజనం - సప్తమ్యాం శ్రీరామదర్శనప్రత్యభిజ్ఞాప్రదానసీతాపాతివ్రత్యనివేదనాని - తతోష్టమ్యాముత్తరఫ
ల్గునీనక్షత్రయుక్తాయాం విజయాఖ్యముహూర్తే శ్రీరామాజ్ఞయా యుద్ధార్థం వానరసేనాప్రస్థానం - తతస్సప్తది
నైః పుష్యశుక్లప్రతిపత్పర్యంతం సముద్రవేలాయాం స్కంధావారనివేశనం - తతః పుష్యశుక్లచతుర్థ్యాం విభీషణాగమనం
పంచమ్యాం సముద్రతరణార్థమాలోచనాక్రమః - తతో దినచతుష్టయం శ్రీరామేణ సముద్రప్రసాదార్థం ప్రాయో
పవేశః - తతో దశమ్యాం సేతోరారంభణం - తతస్త్రయోదశ్యాం సేతోః పూర్తిః - తతః చతుర్దశీపూర్ణిమాస్యత
రస్మిన్ శ్రీరామస్య సువేలారోహణం - తతో దశపంచదినాని మాత్ర ప్రేక్షణసేనానివేశాదినా గతాని - తతో యుద్ధారం
భః - తతస్తదారభ్య శ్రావణామాం తే లంకాపురాద్బహిస్సేనయోస్సంకులం యుద్ధం ※※※※※※※※※※※※
తతో బహురాక్షసక్షయేణ భీతా రాక్షసా లంకాం ప్రవిష్టాః ఇతి తద్దినే అవహారః కృతః - తదుత్తరం భాద్రపద
శుక్లప్రతిపది అనవరతయుద్ధప్రారంభః తస్యామేవ రాత్రౌ ఇంద్రజిత్కృతనాగపాశబంధః - యత్తు ఇయం
ప్రతిపత్కృష్ణపక్షీయేత్యుక్తం తన్న - యది ఇయం కృష్ణప్రతిపత్తదా తస్యాః పూర్ణిమోత్తరత్వేన సర్వగాత్రౌ చంద్ర
స్య సత్త్వేన అస్మిన్ స్తమసి దారుణే ఇత్యుక్తేరసాంగత్యాపత్తేః అతస్సా శుక్లప్రతిపదేవ వాచ్యా - ఏవం చ అమాంతపక్షనా
త్రిం యుద్ధమిత్యుక్తిరత్యంతానుపపన్నేతి సిద్ధం - యత్తు అమాయామేవ రావణవధ ఇతి - తత్తు న యుక్తం - ఇంద్రజిద్వధోత్త
రం యుద్ధకాండే త్రినవతితమసర్గే - ద్విషష్టితమశ్లోకః ※ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం। కృత్వా నిర్యా
హ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః ※ ఇత్యనేన రావణం ప్రతి సుపార్శ్వవచనేన చతుర్దశ్యాం రావణప్రేషితబ
లవధోత్తరమమాయాం నిర్గతేన రావణేన రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య శక్తిఘాతోత్తరం రావణలంకాప్రవే
శస్యోక్తతయా తతో లక్ష్మణచికిత్సోత్తరం పునశ్చ రామరావణయుద్ధస్య వాల్మీకినైవ స్పష్టతయోక్తత్వాత్తదసాంగత్యా
పత్తేః - కించ - అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయస్యాపి ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వా తు పరం హర్షమవాప్తవాన్ ఇత్యనేన సూర్య
దర్శనానంతరమేవ పఠనస్య సూచనాత్ - సూర్యదర్శనోత్తరం లక్ష్మణశక్తిఘాతస్య పరిహారాయ ఓషధిపర్వతానయనస్య
చోక్తత్వేన అమాయాం రాత్రౌ తద్ఘటనానుపపత్తేః - తస్మాద్భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ మహాయుద్ధారంభః తత్రైవ
రాత్రౌ నాగపాశబంధః - ద్వితీయాయాం గరుడాగమనేన నాగపాశబంధమోచనం - తస్మిన్నేవ దినే ధూమ్రాక్షవ
ధః - తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య వధః - చతుర్థ్యామకంపనస్య వధః - పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య వధః - షష్ఠ్యాం రా
వణస్య మకుటభంగః - సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య ప్రబోధః - యత్తు సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధ ఇతి తన్న యుక్తం - తదు
త్థాపనే ఉక్తస్య అతిప్రయాసస్య రాత్రిమాత్రేణాశక్యత్వాత్ కించ - రావణగృహం ప్రతి కుంభకర్ణాగమనకాలే సూర్య
ప్రభయా రావణమందిరస్య అతిభాస్వరత్వోక్త్యా చ మంత్రాదినా సప్తమ్యాం యుద్ధాసంభవాచ్చ - కించ వ్యాఖ్యానాం
తరే ఇంద్రజితో దినత్రయేణ వధః - కుంభకర్ణస్య యామమష్టైనేత్యస్యాసంగతత్వాచ్చ - తస్మాద్భాద్రపదపూర్ణిమా
యామేవ తద్వధ ఇతి ప్రతిభాతి - తతః కృష్ణప్రతిపది అతికాయవధః - ద్వితీయాయామింద్రజిద్బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగః
తదానీమేవ హనూమతా మహౌషధపర్వతానయనేన సర్వేషాం వానరాణాముజ్జీవనం - తృతీయాయాం నికుంభవధః -
చతుర్థ్యాం రాత్రౌ మకరాక్షవధః - నవమ్యాం మాయాసీతావధః - త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధః - చతుర్దశ్యామమూ
లబలవధః అమాయాం రావణస్య యుద్ధార్థం నిర్గమనం - తతః ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది విభీషణశక్తివిక్షేపః తస్యామేవ త

త్ప్రతిఘాతేనలక్ష్మణమూర్ఛా - పునరోషధిపర్వతానయనేనలక్ష్మణస్యోత్థానం - తతోద్వితీయాయాంరామాద్భీత
స్యరావణస్యపునర్నగరప్రవేశః - తతస్తృతీయాయామాగత్యతదారభ్య నవమీపర్యంతంరామరావణయుద్ధం-తత్రై
వఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది శ్రీరామంప్రతిఇంద్రప్రేషితమాతలిరథానయనం - తతోనవమ్యాంరావణవధః-దశమ్యాం
దేవస్తుతిః - తతఏకాదశ్యాంరావణసంస్కారః - ద్వాదశ్యాంవిభీషణపట్టాభిషేకః - త్రయోదశ్యాంసీతాదర్శనంత
స్మిన్నేవదినేసీతాయాఅగ్నిప్రవేశానంతరం-పునర్బ్రహ్మేంద్రాదిస్తుతిః - చతుర్దశ్యాంలంకాపురసమీపేవాసః -ఆశ్వయుజశుక్లపౌర్ణ
మాస్యాంశివలింగప్రతిష్ఠా - తతఃప్రథమేఅయోధ్యాప్రయాణం - మధ్యేమార్గందినత్రయంగమితం - తతఃకృష్ణపక్షపంచమ్యాంభరద్వాజా
శ్రమేనివాసః - భరద్వాజవందనంచ - షష్ఠ్యాంనందిగ్రామేజటాశోధనంకృత్వాఅయోధ్యానగరేప్రవేశః- తతస్సప్తమ్యాంపుష్యనక్ష
త్రయుక్తాయాంశ్రీరామచంద్రస్యపట్టాభిషేకమహోత్సవఇతి - ఇత్యేవంచతుర్దశవర్షాంతర్గతతత్తత్కాలకలితకార్యక్రమోవేదితవ్యః❈
అత్రప్రతిపాదితకాలవిశేషస్యవ్యవస్థాపకానియుక్తికానిప్రమాణానికతకతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానకర్తృభిరభిహితాని
సంగ్రహేణప్రకాశ్యంతే - తథాహి - అయోధ్యాకాండేషట్చత్వారింశత్సర్గే - ద్వాదశశ్లోకే ❈ తతస్తుతమసాతీరంరమ్యమాశ్రిత్య
రాఘవః - సీతాముద్వీక్ష్యసౌమిత్రిమిదంవచనమబ్రవీత్ ❈ ఇయమద్యనిశాపూర్వాసౌమిత్రేప్రహితావనం - వనవాసస్యభద్రంతేసనో
త్కంఠితుమర్హసి ❈ ఇతివచనద్వయార్థపర్యాలోచనయాప్రాథమికదినేరాత్రౌతమసాతీరేనివాసఃఅభిధీయతే ❈ అయోధ్యాకాం
డే-పంచాశస్సర్గే- ౪౯-౫౦- ౫౧శ్లోకాః ❈ జలమేవాదదేభోజ్యంలక్ష్మణేనాహృతంస్వయమ్ - తస్యభూమౌశయానస్యపాదౌప్రక్షాళ్యల
క్ష్మణః - సభార్యస్యతతోభ్యేత్యతస్థౌవృక్షముపస్థితః❈గుహోపిసహసూతేనసౌమిత్రిమనుభాషయన్ - అన్వజాగ్రత్తతోరామమప్రమత్తో
ధనుర్ధరః❈యథాశయానస్యతతోస్యధీమతఃయశస్వినోదాశరథేర్మహాత్మనః - అదృష్టదుఃఖస్యసుఖోచితస్యసాతదావ్యతీయాయచిరేణ
శర్వరీ❈ ఏత్యుక్తరీత్యాద్వితీయరాత్రౌజాహ్నవీతీరేనివాసఅభిహితోభవతి - అయోధ్యాకాండేత్రిపంచాశస్సర్గేద్వాదశశ్లోకే❈ సతం
వృక్షంసమాసాద్యసంధ్యామన్వాస్యపశ్చిమాం - రామోరమయతాంశ్రేష్ఠఇతిహోవాచలక్ష్మణమ్❈అద్యేయంప్రథమారాత్రిర్యాతాజన
పదాద్బహిః - యాసుమంత్రేణరహితాతాంనోత్కంఠితుమర్హసి ❈ ఇతివచనద్వయార్థపర్యాలోచనయాతృతీయరాత్రౌగంగాదక్షి
ణకూలస్థవనస్పతౌనివాసఅభిహితోభవతి❈అయోధ్యాకాండేచతుఃపంచాశస్సర్గే - ౩౯-౪౦శ్లోకాః ❈ తస్యప్రయాగేరామస్యతంమ
హర్షిముపేయుషః - ప్రసన్నారజనీపుణ్యాచిత్రాః కథయతః కథాః ❈ సీతాతృతీయఃకాకుత్స్థఃపరిశ్రాంతస్సుఖోచితః - భరద్వాజా
శ్రమేరమ్యేతాంరాత్రిమువసత్సుఖమ్❈అనేనవచనద్వయేనచతుర్థరాత్రౌప్రయాగేనివాసఃఅభిహితోభవతి❈ అయోధ్యాకాండే -
పంచపంచాశస్సర్గే - చతుస్త్రింశశ్లోకే ❈ బహూన్మేధ్యాన్మృగాన్హత్వాచేరతుర్యమునావనే- విహృత్యతేబర్హిణపూగనాదితేశుభే
వనేవానరవారణాయుతే | సమంనదీవప్రముపేత్యసమ్మతంనివాసమాజగ్మురదీనదర్శనాః❈ఏతద్వచనార్థచింతయాపంచమరాత్రౌ
యమునాతీరేనివాసఅభిహితోభవతి❈అయోధ్యాకాండే- సప్తపంచాశస్సర్గే-పంచవింశశ్లోకః❈భరద్వాజాభిగమనంప్రయాగేచసహా
సనం - ఆగిరేర్గమనంతేషాంతత్రస్థైరుపలక్షితమ్❈తతస్సాయాహ్నసమయేతృతీయేహనిసారథిః - అయోధ్యాంసమనుప్రాప్యనిరానం
దాందదర్శహ❈అత్రఆగిరేర్గమనమిత్యస్యగమనోద్యోగఇత్యర్థః - తృతీయేహనీత్యస్యఅహ్నస్తృతీయభాగఇత్యర్థః - అన్యథాఉ
పరివక్ష్యమాణపంచరాత్రోద్యగణ్యతఇతికౌసల్యోక్తేస్సరాజారజనీంషష్ఠీమిత్యుక్తేశ్చవిరోధస్సంభవాత్ఏతద్వచనద్వయేనఅయోధ్యాం
ప్రతిసుమంత్రాగమనంరామనిర్గమనదినమారభ్యషష్ఠేహనీత్యర్థస్సిద్ధః❈అయోధ్యాకాండేత్రిషష్టితమసర్గే - చతుర్థశ్లోకః - పం
చషష్టితమసర్గే -ప్రథమశ్లోకః - షట్షష్టితమసర్గే- షడ్వింశశ్లోకః- సప్తషష్టితమసర్గే - ద్వితీయశ్లోకః ❈ సరాజారజనీంషష్ఠీం
రామేప్రవ్రాజితేవనమ్ - అర్ధరాత్రేదశరథఃసంస్మరన్దుష్కృతంకృతమ్❈ అథరాత్ర్యాంవ్యతీతాయాంప్రాతరేవాపరేహని -
వందినఃపర్యుపాతిష్ఠంస్తత్పార్థివనివేశనమ్❈గతేతుశోకాత్త్రిదివంనరాధిపేమహీతలస్థాసునృపాంగనాసుచ - నివృత్తచారస్సహసాగ
తోరవిఃప్రవృత్తచారారజనీహ్యుపస్థితా❈వ్యతీతాయాంతుశర్వర్యామాదిత్యస్యోదయేతతః - సమేత్యరాజకర్తారస్సభామీయుర్ద్విజాః జాత
యః❈ఏతద్వచనచతుష్టయపర్యాలోచనయా - అయోధ్యానగరాద్రామనిర్గమనషష్ఠేహనిదశరథమరణం - సప్తమేహనికౌసల్యాదీ
నాంప్రలాపః - తస్మిన్నేవదినేభరతానయనార్థందూతప్రేషణమిత్యర్థోభవతి❈అయోధ్యాకాండే- సర్గే-౬౯- శ్లో-౧౨-సర్గే-౭౦
శ్లో -౧౨-❈యామేవరాత్రింతేదూతాఃప్రవిశంతిస్మతాంపురీమ్- భరతేనాపితాంరాత్రింస్వప్నోదృష్టోయమప్రియః❈వ్యుష్టామేవతుతాం
రాత్రిందృష్ట్వాతంస్వప్నమప్రియమ్ - పుత్రోరాజాధిరాజస్యసుభృశంపర్యతప్యత❈భరతేబ్రువతిస్వప్నందూతాస్తేక్లాంతవాహనాః - ప్ర
విశ్యాసహ్యపరిఘంరమ్యంరాజగృహంపురమ్❈సమాగమ్యతురాజ్ఞాచరాజపుత్రేణచార్చితాః-రాజ్ఞఃపాదౌగృహీత్వాతుతమూచుర్భరతం
వచః❈ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయావసిష్ఠప్రేషితదూతానాంరాత్రౌగిరివ్రజపురప్రవేశః - తతః - పరదినేభరతాయవసిష్ఠవచన
విజ్ఞాపనంచేత్యర్థస్సిద్ధోభవతి - అత్రదూతానాంగిరివ్రజనగరంప్రతిగమనదశాయాంగతకాలోదినత్రయపరిమితఇతిపురాణాంతరేత్ర

సిద్ధతయా గ్రంథవిస్తరభయాన్న తత్సచనాన్యత్ర ప్రకాశితాని※అయోధ్యాకాండే - సర్గే - ౭౧ - శ్లో౧౮ - సర్గే౭౨ - శ్లో - ౮ - అ
యోధ్యాంమునునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శహ - తాంపురీంపురుషవ్యాఘ్రస్సప్తరాత్రోషితః పథి※అద్యమే సప్తమీరాత్రిశ్చ్యుతస్యార్య
కవేశ్మనః - అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతులశ్చమే※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అయోధ్యాం ప్రతిభరతాగమనే పథిసప్త
రాత్రయోగతా ఇత్యర్థోలబ్ధః※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౭౭ - శ్లో-౧- ౨౨ - ౨౩ - తతోదశాహేతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః - ద్వా
దశేహనిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్※వసిష్ఠో భరతం వాక్యముత్థాప్య తమువాచహ - త్రయోదశోయందివసః పితుర్వృత్తస్యతే
విభో※సావశేషాస్థినిచయే కిమిహత్వం విలంబసే※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రవణదినమారభ్య ద్వాదశత్రయోదశదినయోః పైతృ
కకృత్యాన్యకారయదిత్యర్థస్సిద్ధః※అయోధ్యాకాండే-సర్గే౭౯ - శ్లో-౧-౧౩ - తతః ప్రభాతసమయే దివసేథ చతుర్దశే - సమేత్యరా
జకర్తారో భరతంవాక్యమబ్రువన్※క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాః సమానివిషమాణిచ - రక్షిణశ్చానుసంయాంతు పథిదుర్గవిచారకాః - ఇ
త్యేతద్వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా అభిషేచయాత్మానమితి రాజకర్తృభిః చతుర్దశదినే భరతః ప్రార్థిత ఇత్యాశయోలభ్యతే - త
తః ప్రార్థనాంవిధూయ మార్గసమీకరణార్థం తస్మిన్నేవదినే రామదర్శనాకాంక్షిణా భరతేన శిల్పిప్రభృతయో మార్గవిశోధనా
ర్థమాజ్ఞప్తా ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టోభవతి※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౮౧ - శ్లో-౧-౧౬ - తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగ
ధాః - తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాః స్తవైర్మంగళసంహితైః※హ్రదఇవ తిమినాగసంవృతః స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః - దశరథసుతశో
భితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథాపురా※ఏతచ్ఛ్లోకద్వయార్థపర్యాలోచనయా మాగధైః స్తుతో భరతః పంచదశదినే సభామావిశదిత్యభి
ప్రాయోవగమ్యతే※మార్గసమీకరణార్థం దినచతుష్టయం గతమితి చ పురాణాంతరప్రసిద్ధమితి గ్రంథవిస్తారభయాదిహ తాని నోక్తాని※
అయోధ్యాకాండే - సర్గే౮౩ - శ్లో - తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయ స్యందనోత్తమమ్ - ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా※
అయోధ్యాకాండే - సర్గే౮౯ - శ్లో - ౧ - పుష్యరాత్రింతు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః - భరతః కాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీ
త్※ఏతదర్థపర్యాలోచనయా రామమానేతుం అయోధ్యానగరాన్నిర్గతస్య భరతస్య ప్రథమదినే రాత్రౌ గంగాకూలే నివాస అభిహితో
భవతి※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౯౨ - శ్లో౧ - తతస్తాం రజనీం వ్యుష్య భరతస్సపరిచ్ఛదః - కృతాహ్నికో భరద్వాజం కామాదభిజగామహ
※అనేన వచనేన భరతస్య ద్వితీయదినే రాత్రౌ భరద్వాజాశ్రమే నివాస ఇత్యభిధీయతే※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౦౫ - శ్లో - ౧ - ౨-౪
తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తైస్సుహృద్గణైః - శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామ
సన్నిధానే భరతేన తృతీయదినే నిశా నీతేత్యభిప్రాయోవగమ్యతే※రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః - మందాకిన్యాం
హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్※సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ - తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకం
టకం※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చతుర్థదివసే భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యభిప్రాయోవగమ్యతే※అయోధ్యాకాం
డే - సర్గే౧౦౬ - శ్లో-౧-ఏవముక్త్వా తు విరతే రామే వచనమర్థవత్ - తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలమ్※ఏతద్వచనార్థప
ర్యాలోచనయా పంచమదివసేపి భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యూహ్యో భవతి※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౨ - శ్లో - ౩౧ - తం
మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః - సత్వేవ మాతౄరభివాద్య సర్వా రుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః※
ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠదివసేపి భరతస్య రామసన్నిధాన ఏవ నివాస ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౩ - శ్లో
౧ - తతశ్శిరసి కృత్వా తు పాదుకే భరతస్తదా - ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామ
పాదుకే గృహీత్వా భరతస్సప్తమదినే అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితవానిత్యభిప్రాయస్సూచితో భవతి※తస్మిన్నేవ సర్గే - శ్లో - ౨౨ - తాం రమ్య
జలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహబాంధవః - శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః※ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య అయో
ధ్యాం ప్రతి ప్రత్యాగమనే సప్తమదిన ఏవ శృంగిబేరపురే నివాస ఇత్యభిప్రాయోవగమ్యతే※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౪ - శ్లో - ౩౦ -
సంభవద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః - ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః※ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా పునర్భ
రతోష్టమదినే అయోధ్యాం ప్రాప్త ఇత్యభిప్రాయోవగమ్యతే※అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౫ - శ్లో - ౧-౨ - రథస్థస్స హి ధర్మాత్మా భ
రతో భ్రాతృవత్సలః - నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే※ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య నవమదినే నంది
గ్రామనివాస అభిహితో భవతి※ఋష్యాశ్రమసంచారదశాయాం గతసంవత్సరదశకస్య ప్రమాణవచనాని※అరణ్యకాండే - సర్గే౧౧ - శ్లో
౨౪ - ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః - జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్※యేషాముషితవాన్ పూర్వం
సకాశే స మహాస్త్రవిత్ - క్వచిత్పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్※క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచషట్చాపరాన్ క్వచిత్※
అపరానధికాన్ మాసానప్యర్థమధికం క్వచిత్ - త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవోన్యవసత్సుఖమ్※తత్ర సంవసతస్తస్య మునీనామాశ్ర
మేషు వై - రమతశ్చానుకూల్యేన యయుస్సంవత్సరా దశ※అత్ర పరిదశానిత్యత్ర పరిపరత్ర దశ యేషాం తాన్ పరిదశాన్మాసానిత్యన్వయః కార్యః※
ఏతద్వచనజాతపర్యాలోచనయా ఋష్యాశ్రమసంచారేణ దశసంవత్సరా గతా ఇత్యర్థో భవతి - అత్ర శ్రీరామస్య వననివాస ఇతి శబ్దస్య పట్టి

జ్ఞ. గ్రామాంతర్గతప్రదేశవ్యతిరిక్తదేశవాస ఇత్యర్థస్యాశక్యత్వతయా నారణ్యమాత్రవాసపరత్వం - అన్యథా శ్రీరామేణాధ్యుషితకిష్కింధానగరసమీపదేశనివాసగతకాలస్య లంకాపురోపకంఠప్రదేశనివాసగతకాలస్య చ - శృంగిబేరపురనికటప్రదేశవాసకాలస్య చ - చతుర్దశవర్షాంతర్గతతయా తద్విరోధాపత్తేః - కించ - పట్టణప్రవేశస్తు నిషిద్ధ ఇతి నిశ్చిన్వతా శ్రీరామేణ - కిష్కింధానగరప్రవేశలంకాపురప్రవేశయోరనంగీకారాచ్చ - తస్మాచ్ఛ్రీరామేణ మునివేషధారిణా - పిత్రాజ్ఞామనువర్తమానేన తదాజ్ఞప్తదిన ప్రభృతి చతుర్దశవర్షాపర్యంతమృష్యాశ్రమనివాసే పివనవాసవ్రతమనుష్ఠితమిత్యేవమనుసంధేయం - అథ పంచవటీతీరే సార్ధసంవత్సరనివాసస్య ప్రమాణవచనాని ※ కాళికాపురాణే ※ అథ త్రయోదశే వర్షే పంచవట్యాం మహామనాః - రామో విరూపయామాస ఘోరాం శూర్పణఖాం వసే - ఇతి - ఏతస్య చ సామర్థ్యపర్యాలోచనయా - ఋష్యాశ్రమేషు పూర్వోక్తదశసంవత్సరైః - తత్పూర్వోక్తేన - ఏకసంవత్సరేణ సాకం మిళితైకాదశసంవత్సరగమనానంతరం పంచవట్యాం ద్వాదశసంవత్సరస్సంపూర్ణోఽభవత్ - త్రయోదశేపి కతిచిన్మాసా గమితా ఇత్యర్థోఽధ్యవస్యతే - తత్రైవ రావణేన సీతాపహరణకాలే ప్రమాణం - తతో మాఘే సితాష్టమ్యాం ముహూర్తే విందసంజ్ఞకే - రాఘవాభ్యాం వినా సీతాం జహార దశకంధరః - తదనుగుణమేవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రతిపాదితం - వాల్మీకిరామాయణే - అరణ్యకాండే - సర్గే - ౬౮ - శ్లో - ౧౩ - విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ నాబుధత్ - త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః - అనేన వచనద్వయేన మాఘశుక్లాష్టమ్యామేవ రావణేన సీతాపహృతేత్యర్థోఽవగమ్యతే - వాలివధసంహారకాలస్తు పురాణాంతరే స్పష్టః - తథాహి - వాల్మీకిచారిత్రే - జ్యేష్ఠమాసే సితే పక్షే పూర్ణిమాయాం తు రాఘవః - వాలినం పాతయామాస బాణేనైకేన వీర్యవాన్ ※ కిష్కింధాకాండే - సర్గే - ౨౬ - శ్లో - ౧౬ - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత - ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమ్ ※ ఇతి వచనేన శ్రీరామేణ యుద్ధయాత్రాకాలః కార్తికమాసప్రథమదివస ఏవ నిర్దిష్ట ఇత్యర్థోఽవగమ్యతే ※ కిష్కింధాకాండే - సర్గే ౩౦ - శ్లో - ౬౬ - ౬౫ - స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే | కృతార్థస్సమయం కృత్వా దుర్మతిర్నావబుధ్యతే ※ వర్షాసమయకాలం తు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః - వ్యతీతాంశ్చతురో మాసాన్ విహరన్నావబుధ్యతే ※ ఇత్యాదివచనైః పూర్వం యుద్ధయాత్రాయోన్నిర్ణీతకార్తికమాసే పి కతిచిద్దినాన్యతిక్రాంతానీత్యర్థోఽలభ్యతే - తస్మాదేవ సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణాగ్రహః ప్రవృత్త ఇత్యర్థోఽలభ్యః ※ సుందరకాండే - సర్గే - ౨ - శ్లో - ౫౦ - ౫౭ - ప్రదోషకాలే హనుమాంస్తూర్ణముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్ ※ ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథామ్ ※ అనేన వచనేన హనూమతో లంకాప్రవేశసమయః ప్రదోషకాల ఇతి సిద్ధః - ఏతదుపష్టంభకతయా పురాణాంతరే - ఏకాదశ్యాం మహేంద్రాగ్రాదుత్ప్లుత్య శతయోజనమ్ | తద్రాత్రౌ శేషే సీతాయా దర్శనం హి హనూమతః | ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్షే హనూమాన్ పర్యవస్థితః - తస్యాం నిశాయాం సీతాయా విశ్వాసాలాపసత్కథాః | అక్షాదిభిస్త్రయోదశ్యాం తతో యుద్ధమవర్తత | వధో హ్యక్షకుమారస్య వనవిధ్వంసనం తథా - బ్రహ్మాస్త్రేణ చతుర్దశ్యాం బద్ధశ్శక్రజితా కపిః - వహ్నినా పుచ్ఛయుక్తేన లంకాయా దహనం తథా - పూర్ణమాస్యాం మహేంద్రాద్రౌ పునరాగమనం కపేః | మార్గాసితప్రతిపదః పంచభిః పథి వాసరైః - పునరాగమ్య షష్ఠేఽహ్ని ధ్వస్తం మధువనం చ తైః - సప్తమ్యాం ప్రత్యభిజ్ఞానదానం సీతానివేదనమ్ - ఇత్యాదివచనైః మార్గశీర్షశుక్లపక్షైకాదశ్యాం రాత్రౌ హనూమతో లంకాప్రవేశః - తత్రైవ దినచతుష్టయం స్థిత్వా పునరాగమనమిత్యర్థోఽవగమ్యతే - యత్తు

ఫాల్గునశుక్లపంచమ్యాం హనూమతో లంకాప్రవేశః - షష్ఠ్యాం పునరాగమనమిత్యుక్తం తన్న - హనూమతో లంకాప్రవేశానంతరమర్ధరాత్రోత్తరం సీతాదర్శనకాలే ※ సుందరకాండే - సర్గే - ౧౭ - శ్లో - ౨ - సాచివ్యమివ కుర్వన్ స ప్రభయా నిర్మలప్రభః - చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజమ్ ※ అనేన శ్లోకేన ఆంజనేయస్య చంద్రకర్తృకసాహాయ్యోక్త్యా ప్రతీయమానచంద్రసత్వస్యావశ్యకతయా తద్దినస్య పంచమీత్వాసంభవాత్ - కింతు - ఉక్తప్రమాణబలేన ఏకాదశ్యామేవ సీతాదర్శనమిత్యవధేయం - కించ ※ సుందరకాండే - సర్గే - ౫ - శ్లో - ౫ - స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః - హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజ చంద్రః పరిపూర్ణశృంగః ※ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చంద్రస్య పరిపూర్ణశృంగత్వవిశేషణస్వారస్యానురోధేన పూర్ణిమోపాంతదినత్వస్యైవోచితతయా ఏకాదశీద్వాదశీదినయోరన్యతరస్యైవోచితత్వాత్ ※ అపి చ - అస్మిన్నేవ కాండే - సర్గే - ౩౭ - శ్లో - ౭ - వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌ తు శేషౌ ప్లవంగమ ఇతి వచనేన మాఘమాసమారభ్య మార్గశిరమాసస్యైవ దశమమాసత్వేన సీతాదేవ్యా

క్త్వాత్ - స్వస్యలంకాప్రవేశకాలమారభ్యఫాల్గునమాసస్యసంవత్సరాతీతత్వేనదశమమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షమాసఏవసీతాదర్శనం న్యాయ్యమితి ప్రతిభాతి ❁ యుద్ధకాండే - సర్గే-౪ - శ్లో - ౩-౫ - అస్మిన్ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రయాణమభిరోచయే - అస్మిన్ముహూర్తే విజయే ప్రాప్తే మధ్యందివాకరే ❁ జీవితాం తే మృతస్స్పృష్ట్వా పీత్వా విషమివాతురః - ఉత్తరాఫల్గునీహ్యద్యశ్వస్తు హస్తేన యోక్ష్యతే ❁ ఇత్యాదివచనైః - ఉత్తరాఫల్గునీనక్షత్రే విజయాఖ్యముహూర్తే వానరసేనాప్రస్థానంకృతమితి నిశ్చీయతే - తదనురోధేన - కాళికాపురాణే - అష్టమ్యుత్తరఫల్గున్యాం ముహూర్తే విజయాభిధే - మధ్యం ప్రాప్తే సహస్రాంశౌ ప్రస్థానం రాఘవస్య చ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

ఇతివచనార్థపర్యాలోచనయా మార్గశీర్షకృష్ణపక్షాష్టమ్యామేవ వానరసేనాప్రస్థానమిత్యవగమ్యతే - యత్తుఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీనక్షత్రే వానరసేనాప్రస్థానమితి - తన్నయుక్తం - ఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీనక్షత్రయోగే తత్పూర్వమమాయాం మృగశీర్షనక్షత్రస్యైవవక్తవ్యతయా అమావాస్యాయాంచ చంద్రసూర్యయోరేకనక్షత్రస్థత్వేన - రవేర్వృషభమిథునాన్యతరరాశిగతత్వస్యైవవక్తవ్యతయా నిరుక్తఫల్గునీనక్షత్రయుక్తసప్తమీఘటితమాసస్య కుంభస్థరవ్యారబ్ధపక్షీయపౌర్ణమాసీఘటితశుక్లప్రతిపదాదిదర్శాంతతిథిసముదాయత్వరూపఫాల్గునమాసలక్షణం శశవిషాణసోదరమితి - తన్మాసస్య ఫాల్గునమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమ్యామేవ వానరసేనాప్రస్థానమిత్యుచితం - పురాణాంతరే ❁ వాసరే సప్తమేంభోధేస్సమారోధావారనివేశనమ్ - పౌషశుక్లప్రతిపదస్తృతీయాయావదంబుధేః - ఉపస్థానం సైన్యస్య రాఘవస్య బభూవహ ❁ ఇత్యాదివచనైః వానరసేనాప్రయాణకాలాదారభ్య తత్సప్తమదినే సముద్రతీరే సేనానివేశస్సూచితః - విభీషణశ్చతుర్థ్యాం తు రామేణసహసంగతః - సముద్రతరణార్థాయ పంచమ్యాం మంత్రఉద్గమః ❁ ఇతిపురాణాంతరే - యుద్ధకాండే ॥ సర్గే-౨౧ - శ్లో - ౧౦ - తస్యరామస్యసుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే - నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోతిచక్రముః ❁ ఏతద్వచనేన రామస్య ప్రాయోపవేశదశాయాం రాత్రిత్రయం జాతమిత్యర్థోలభ్యతే - తదనురోధేన కాళికాపురాణే అగ్నివేశ్యరామాయణేచ - ప్రాయోపవేశనంచ క్రేరామోదినచతుష్టయం - అత్ర దినచతుష్టయమిత్యుక్త్యా రాత్రిత్రయగమనానంతరమపి అహర్మాత్రం గతమిత్యర్థస్సూచితః ❁ యుద్ధకాండే - సర్గే-౨౨ - శ్లో - ౬౮ - బభూవతుములశ్శబ్దః తదాతస్మిన్మహోదధౌ - కృతాని ప్రథమేనాహ్నా యోజనానిచతుర్దశ । ప్రహృష్టైర్గజసంకాశైస్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః - ద్వితీయేనతథాచాహ్నా యోజనానితు

వింశతిః ❁ కృతానిప్లవగైస్తూర్ణం భీమకాయైర్మహాబలైః - అహ్నాతృతీయేనతథా యోజనానికృతాని తు ❁ త్వరమాణైర్మహాకాయైరేకవింశతిరేవచ । చతుర్థేనతథాచాహ్నా ద్వావింశతిరథాపిచ ❁ యోజనానిమహావేగైః కృతానిత్వరితైస్తతైః - పంచమేనతథాచాహ్నా ప్లవంగైః క్షిప్రకారిభిః ❁ యోజనానిత్రయోవింశత్సువేలమధికృత్యవై - ఇతి - ఏతద్వచనైః సేతుబంధనకాలః పంచదినావధిక ఏవభవతి - అగ్నివేశ్యరామాయణే సేతోర్దశమ్యామారంభః - త్రయోదశ్యాం సమాపనమిత్యుక్తం - అత్ర త్రయోదశ్యామిత్యస్య శిష్టత్రయోదశ్యామిత్యర్థకల్పనేన దినపంచకమిత్యుపపత్తిః ❁ యుద్ధకాండే - సర్గే ౩౮ - శ్లో - ౧౮ - తతోస్తముగమత్సూర్యస్సంధ్యయాప్రతిరంజితః । పూర్ణచంద్రప్రదీప్తాచ క్షపాసమభివర్తత ❁ తతస్సరామో హరివాహినీపతిర్విభీషణేన ప్రతినంద్యసత్కృతః । సలక్ష్మణో యూథపయూథసంవృతస్సువేలపృష్ఠే న్యవసద్యథాసుఖమ్ ❁ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా సూర్యాస్తమయావ్యవహితోత్తరక్షణావచ్ఛేదేన చంద్రోదయేజాతే శ్రీరామస్య సువేలారోహణేన మహదానందకథనేన చ తద్దినస్య చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరత్వం సిధ్యతి ❁ చతుర్దశ్యాం సువేలాగ్రే రామస్సైన్యం న్యవేశయత్ । పౌర్ణమాద్వితీయాంతం త్రిదినైస్సైన్యతారణమ్ ❁ తృతీయాయాయాదశమ్యంతం మంత్రో గుల్మనివేశనమ్ । శుకసారణయోస్సైన్యప్రాప్తిరేకాదశీదినే ❁ పౌషాసితాయాం ద్వాదశ్యాం సైన్యసంఖ్యాకృతాతువై । సారణేనకపీనాం తు సారాసారోపవర్ణనం ❁ త్రయోదశ్యాద్యమాయాన్తల్లంకాయాం దివసైస్త్రిభిః । రావణస్సైన్యసంఖ్యానం రణోత్సాహమథాకరోత్ ❁ యయావథాంగదో లంకాం మాఘశుక్లాదివాసరే । మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవతు ❁ రక్షసాం వానరాణాంచ యుద్ధమాసీత్సుసంకులమ్ । ❁ ఏతదాదివచనైర్మాఘశుద్ధద్వితీయామారభ్య యుద్ధారంభ ఇత్యర్థస్సిధ్యతి - అనేనమాఘశుద్ధద్వితీయాది శ్రావ

ణకృష్ణపక్షప్రతిపత్పర్యంతం యుద్ధం జాత మిత్యర్థాత్ప్రాప్తం-తతః పరం మహద్యుద్ధారంభః- ఇతి తిలకాది వ్యాఖ్యాకర్తృభి రభిహితమ్॥ తతః భాద్రపదశుక్ల ప్రతిపది నాగపాశ బంధ ఇత్యత్ర పురాణాంతరం॥ తతో నిశి సమాగమ్య మాయావీ శక్రజిద్బలీ। బబంధ నాగపాశైస్తౌ రాఘవౌ చ హరిప్రజాః॥ తతః చిర కాలసంకులయుద్ధోత్తర మిత్యర్థః- అన్యథా తస్యాం నిశ్యేవ వదేత్ - అత ఏవ నాగపాశ బద్ధ రాఘవ దర్శన కాలేపి సీతాదేవ్యాభిహితం-యుద్ధకాండే సర్గే ౪౮ శ్లో ౧౫॥ తీర్త్వా సాగర మక్షోభ్యం భ్రాతరౌ గోష్పదే హతావితి - ఏతద్వచనార్థ తాత్పర్యబోధేన బహుదిన యుద్ధే బహుషు రాక్షసేషు క్షయితేషు కతిపయదివససాధ్య అల్పసంఖ్యాక యూథపతి విశిష్టే అత్యల్ప సైన్యే అవశిష్టే సతి తయోశ్శరబంధ ఇతి లభ్యతే - కించ యుద్ధకాండే॥ అయం తే సుమహాన్ కాలశ్శయానస్య మహాబల। ఇతి కుంభకర్ణం ప్రతి రావణోక్త్యా సంప్రతి తన్నిద్రాయా షణ్మాసాధికత్వమేవ సూచితం భవతి - అనేనాపి భాద్రపదశుక్ల ప్రతిపద్యేవ నాగపాశ బంధ ఇతి బోధ్యం - యుద్ధకాండే సర్గే ౫౦ - శ్లో - ౩౬ - తతో ముహూర్తాద్గరుడం వైనతేయం మహాబలమ్। వానరా దదృశుస్సర్వే, జ్వలంతమివ పావకమ్॥ తమాగత మభిప్రేక్ష్య నాగాస్తే విప్రదుద్రువుః। యైస్తౌ సత్పురుషౌ బద్ధౌ శరభూతైర్మహాబలౌ ఏతద్వచనద్వయేన తస్మిన్వాసర ఏవ నాగపాశ బంధాద్రామలక్ష్మణౌ విమోచితావిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ద్వితీయే హని ధూమ్రాక్షం హనూమాన్నిచఖాన హ। వజ్రదంష్ట్రం తృతీయేన్హి ఖడ్గాచ్చిచ్ఛేద చాంగదః। జఘాన హనూమాన్ భూయశ్చతుర్థే హ్యకంపనమ్। ప్రహస్తం పంచమీ తిథ్యాం నీలశ్చిచ్ఛేద మూర్ధని। రావణః పరిభూతోభూత్ షష్ఠ్యాం రామేణ ధన్వినా। అథ లంకేశ్వరః ఖిన్నః కుంభకర్ణం సహోదరమ్। శైలముద్గరఘాతాశ్వధావనాద్యైరబోధయత్ ఏతదాదివచనైః రావణేన కుంభకర్ణస్య బోధనం సప్తమ్యామిత్యుక్తం భవతి॥ జఘాన తం కుంభకర్ణం రామస్సప్తమవాసరే- ఇతి వచనేన తత్ప్రబోధదినానంతర కాలీన సప్తమదిన ఏవ కుంభకర్ణవధ ప్రతిపాదనేన పూర్ణిమాయామేవ తద్వధ ఇతి సూచితం భవతి - పురాణాంతరే - భాద్రశుక్లపూర్ణిమాయాం కుంభకర్ణో హతోభవదిత్యుక్తం॥ జఘాన లక్ష్మణోన్యేద్యురతికాయం దశాస్యజమ్। బబంధాన్యేద్యురింద్రారిర్బ్రహ్మాస్త్రేణ నృపాకపీన్। హనూమతా సమానీతో మహౌషధ మహీధరః। తస్యానిలస్పర్శవశాత్సర్వ ఏతే సముత్థితాః॥ ఏతద్వచనార్థ పర్యాలోచనయా భాద్రపద కృష్ణపక్ష ద్వితీయాయాం హనూమదానీత మహౌషధ పర్వతగత వాయుస్పర్శేన వానరా ఉజ్జీవితా ఇత్యభిప్రాయో భవతి॥ అన్యేద్యుః కపిరాట్ కుంభం నికుంభం వాయుజోవధీత్। తస్యాం నిశి రఘుశ్రేష్ఠో మకరాక్షం జఘాన హ - ఏతద్వచనేన కుంభ నికుంభ వధః తృతీయాయాం మకరాక్షవధశ్చతుర్థ్యాం రాత్రౌ కృత ఇత్యర్థో భవతి - అత్రాన్యేద్యురిత్యస్య అన్యేషు దినేష్విత్యర్థః కర్తవ్యః - తేన చతుర్థీమారభ్య నవమీపర్యంతం షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధస్సూచ్యతే- అతికాయగ్రహణమపి త్రిశిరో దేవాంతక నరాంతక మహోదర మహాపార్శ్వానాముపలక్షకం - లక్ష్మణ గ్రహణమంగద హనూమతోరుపలక్షకం ఏవం చ షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధః కృత ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి- యుద్ధకాండే సర్గే ౭౨ శ్లో ౧౫॥ మహోదరా త్రైస్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతితః। నిరమిత్రః కృతోస్మ్యద్య నిర్వ్యాస్యతి హి రావణః -ఇతి వచనేన త్రిరాత్రం యుద్ధం త్రయోదశ్యామింద్రజిద్ధతోభూదిత్యర్థోవగమ్యతే - తదనురోధేన కాళికాపురాణేపి॥ మాయాసీతావధం చక్రే శక్రజిద్రణమూర్ధని। తేన ఖిన్నోభవద్రామః ఆశ్వస్తో లక్ష్మణేన సః। త్రయోదశ్యాం హి సౌమిత్రిః త్రిదినం యోధయన్బలీ। జఘాన శక్రజేతారం రామధ్యానేన హేతునా - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా నవమ్యాం మాయాసీతావధః దశమీచతుర్థయామమారభ్య త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి- తతో వధీన్మూలబలం చతుర్దశ్యాం రఘూద్వహః। అనేన వచనేన మూలబలవధశ్చతుర్దశ్యామితి స్పష్టః- దర్శే త్వనిచ్ఛయా రాజా యోద్ధుం రామేణ సంయుగే। చతురంగబలైస్సార్ధం మంత్రిభిర్దశకంధరః। ఏతద్వచనేన రామరావణయుద్ధస్య అమావాస్యాం ప్రవృత్తమిత్యర్థః స్ఫుటో భవతి - యుద్ధకాండే ౧౦౮ సర్గే - శ్లో ౩౫॥ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్। పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వ

రాత్రమవర్తత ॥ నైవ రాత్రం న దివసం న ముహూర్తాంతరం న చ క్షణమ్। రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతి - అ
నేన వచనద్వయేన రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం జాతమితి సూచితం భవతి తథాహి - తిలకాదివ్యాఖ్యానేషు సర్వరా
త్రశబ్దస్య జాతావేకవచనమిత్యుక్త్వా అనేకాహోరాత్రాణీత్యర్థో లభ్యత ఇతి కేచిత్ - పరే తు సర్వరాత్రమిత్య
త్ర సవర్ణః శవర్గే తృతీయః తేన త్రయ ఉచ్యంతే - యవర్గే వకారశ్చతుర్థః - తేన చత్వార ఉచ్యంతే మిలిత్వా సప్తగా
త్రమిత్యర్థః ఇత్యాహుః - ఏతమర్థమేవ మనసి నిధాయ సర్వజ్ఞైః వ్యాసాదిభిః - పాద్మపురాణకాలికాపురాణాదిషు స్ప
ష్టతయా ప్రతిపాదితం - యథా - తతశ్శతమఖో దివ్యం రథం హర్యశ్వసంయుతమ్। రాఘవాయ స్వసూతేన ప్రేషయా
మాస భక్తిమాన్ । తం తు మాతలినానీతమారుహ్య రథసత్తమమ్ స్తూయమానస్సురగణైర్యుయుధే తేన రక్షసా। తతో యు
ద్ధమభూద్ఘోరం రామరావణయోర్మహత్ । సప్తాహ్నికమహోరాత్రం శస్త్రాస్త్రైః రణభీషణైరితి పాద్మే ॥ మాత
లిరథాగమనోత్తరమేవ యుద్ధముభయోర్ద్వైరథం ప్రవృత్తం ఏవం చ నవమ్యాం తద్వధః - తథైవోక్తం కాలికాపురాణే.
తతస్తు త్యక్తనిద్రా సా నందాయామాశ్వినే సితే। జగామ నగరీం లంకాం యత్రాసీద్రాఘవః పురా - అత్ర నందాయామి
త్యనేన ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపదిత్యర్థో లభ్యతే - తత్ర గత్వా మహాదేవీ తదా తౌ రామలక్ష్మణౌ । యుద్ధే న యోజయామా
స స్వయమంతర్హితాంబికా। రక్షసాం వానరాణాం చ జగ్ధ్వా సా మాంసశోణితే। రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం
సాన్వయోజయత్ । వ్యతీతే సప్తమే రాత్రే నవమ్యాం రావణం తతః। రామేణ ఘాతయామాస మహామాయా జగన్మయీ
ఇత్యాదివచనైః రామరావణయోః వాల్మీకిమహర్షిణా సర్వరాత్రశబ్దేన సూచితమేవ సప్తరాత్రయుద్ధం స్పష్టతయా
ప్రతిపాదితం భవతి - యత్తు రామరావణయోరేకాహోరాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తం - తత్సర్వరాత్రమవర్తతేత్యత్ర
సర్వశబ్దస్వారస్యం రుణద్ధి - నైవ రాత్రమిత్యేతదవ్యవహితోత్తరశ్లోకేన విరుధ్యతే చ - తస్మాత్సప్తరాత్రమేవేతి పక్ష
స్సాధీయానిత్యవగంతవ్యం - తతస్తు శ్రవణే నాథ దశమ్యాం చండికాం శుభాం। విసృజ్య చక్రే శాంత్యర్థం బలినీరాజనం
హరిః॥ నీరాజితబలశ్శక్రః తత్ర రామం సలక్ష్మణమ్ । సంభాష్య ప్రయయౌ స్వర్గం సహ దేవైశ్శచీపతిరితి ॥ ఏతద్వచ
నార్థపర్యాలోచనయా - ఇంద్రాదిదేవతాః శ్రీరామం సంస్తుత్య దశమ్యాం స్వస్వాలయం గతా ఇత్యర్థః స్పష్టః - ఏవం చ
పతి ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణవధస్యోక్తత్వాత్ అమాయాం యుద్ధారంభకథనాద్దినాధిక్యమితి న శంకనీయం - యుద్ధ
కాండే సర్గే ౩ శ్లో ౬౨ ॥ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్। కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ
బలైర్వృతః - ఇత్యనేన అమాయాం యుద్ధార్థం ప్రవిష్టస్య రావణస్య శ్రీరామేణ సాకం యుద్ధప్రసక్తిమాత్రం - తతః
ప్రతిపది మాతలిరథానయనమితి పురాణాంతరోక్తరీత్యా యుద్ధారంభః ప్రతిపద్యేవ తస్యామేవ రాత్రౌ విభీషణార్థం
ప్రయుక్తశక్తివైయర్థ్యప్రసక్త్యా అత్యాగ్రహరూషి తేన రావణేన లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపః కృతః - తథాహి - యుద్ధకాండే
సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౨౭ ॥ మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః । లక్ష్మణాభిముఖస్తిష్ఠన్నిదం వచనమబ్రవీదిత్యార
భ్య ౩౦ శ్లో ॥ ఇత్యేవముక్త్వా తాం శక్తిమష్టఘంటాం మహాస్వనామ్। మయేన మాయావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్
లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీమివ తేజసా। రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ ॥ అనేన వచనద్వయేన తస్యామేవ
రాత్రౌ లక్ష్మణే న శక్తిప్రక్షేపణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౨ శ్లో ౩౮ ॥ ఓషధీర్నావగచ్ఛా
మి తా న హం హరిపుంగవ । తదిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరేస్తస్యాహృతం మయా ॥ ౪౩ - శ్లో ॥ సశల్యస్స సమాఘ్రాయ లక్ష్మ
ణః పరవీరహా । విశల్యో విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్మహీతలాత్ - ఇత్యారభ్య లక్ష్మణవాక్యం ॥ ౭౩ - శ్లో ॥ అహం
తు వధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః । యావదస్తం న యాత్యేష కృతకర్మా దివాకరః ॥ అనేన వచనే
న ద్వితీయాయాం సూర్యోదయానంతరమేవ లక్ష్మణస్య ప్రబోధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి - తద్దివస ఏవ అగస్త్యోపదిష్టాదిత్య
హృదయజపసిద్ధిరిత్యత్ర - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౫ శ్లో ౬ ॥ రశ్మిమంతం సముద్యంతం దేవాసురనమస్కృతమ్। పూజయ
స్వ వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్ । సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః । ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్

పాత్రిగభస్తిభిః ❋ ఏతద్వచనస్వయార్థపర్యాలోచనయా ఏష ఇతి పురోనిర్దేశేన చ - ద్వితీయాయాం దినైవ ఆదిత్యహృదయముపదిష్టమగస్త్యేనేతి గమ్యతే - అత్ర లక్ష్మణశక్తిప్రహారానంతరం తత్ప్రబోధనాదర్వాగేవ ద్వితీయోదయకాలాత్పూర్వం రావణస్య లంకాప్రవేశః కథాంతరే శ్రూయతే ❋ సనిశ్వసన్ నిహ్నుహతో యథా గజో రణాజిరే రాఘవబాణపీడితః । గరుత్మతేవాహిపతిర్వినిర్జితో వివేశ లంకాం వినికీర్ణభూషణః ❋ అనేన వచనేన రావణస్య లంకాప్రవేశ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి - కాలనేమికథాయాం సర్గే ౭ శ్లో ౩౮ ❋ ఇత్యుక్త్వా వచనం ధీమాన్ ప్రేమ్ణా మందోదరీం తతః । రావణో నిర్యయౌ యోద్ధుం రామేణ సహ సంయుగే ❋ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా లక్ష్మణశక్తిప్రహారోత్తరం రావణస్య లంకాప్రవేశః తత్ర హోమారంభః అంగదాదిభిస్తదంతరాయః తతో మందోదరీమానభంగానంతరం తద్విలాపేన రావణః ప్రబుద్ధస్సన్ తాం సాంత్వవచనైరనురంజయన్ పునశ్చ యుద్ధార్థం జగామేత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ఏతేన తృతీయాయాం యుద్ధార్థమాగమనం రావణస్యేతి గమ్యతే - తతో నవమ్యాం తద్వధ ఇతి పూర్వోదాహృతప్రమాణైర్నిర్ణీతః - దశమ్యామింద్రాదిస్తుతిరితి పూర్వమేవోక్తం - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౭ శ్లో ౧౦౨ ❋ సురగణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయోజనమ్ । క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ । రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః । సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణమ్ ❋ ఏతద్వచనద్వయేన శ్రీరామాజ్ఞావచనశిరోభూషణో విభీషణో రావణసంస్కారమేకాదశ్యాం చకారేత్యర్థస్సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౪ శ్లో ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ । అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్ ❋ ఏతద్వచనేన ద్వాదశ్యాం శ్రీరామాజ్ఞయా విభీషణపట్టాభిషేకః లక్ష్మణేన కృత ఇత్యర్థస్సూచ్యతే - అత్ర కశ్చిద్విశేషః - తిలకవ్యాఖ్యానే దర్శితః - అయం చ రావణసంస్కారః త్రిభిర్దినైరేవ కృతః - చతుర్థే హ్యేకాదశ ద్వాదశాహకర్తవ్యక్రియాస్సమాప్తాః - నాత్ర దశాహమాశౌచమితి భ్రమితవ్యం ❋ ఉన్యత్రైరాహవే శస్త్రైః క్షత్రధర్మమృతస్య తు । సద్యస్సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథాశౌచమితి స్థితిః ❋ ఇతి మనునోక్తేః కించ ❋ అభినవషడశీత్యాం ❋ కారవశ్శిల్పినో వైద్యా దాసీదాసాశ్చ నాపితాః । రాజానో రాజభృత్యాశ్చ సద్యశ్శౌచాః ప్రకీర్తితాః ❋ దానే వివాహే యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే । ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యశ్శౌచం విధీయతే ❋ ఇత్యాదివచనైర్విభీషణస్య సద్య ఏవ ఆశౌచనివృత్తిరిత్యర్థో లభ్యతే - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏతత్పక్షే - క్రియాణామపి ఏకాహకాలీనత్వమేవేత్యుక్తం భవతి - ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యామేవ విభీషణపట్టాభిషేక ఇతి వక్తుం శక్యః - త్రిరాత్రపక్షే తు పౌర్ణమాస్యాం పట్టాభిషేక ఇతి ❋ యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౧౮ శ్లో ౨౮ ❋ న గృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారాస్తిరస్క్రియాః । నేదృశా రాజసత్కారా వృత్తమావరణం స్త్రియః । వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే । న క్రతౌ నో వివాహే చ దర్శనం దూష్యతే స్త్రియః ❋ ౩౧ శ్లో ❋ విసృజ్య శిబికాం తస్మాత్పద్భ్యామేవాపసర్పతు । సమీపే మమ వైదేహీం పశ్యంత్వేతే వనౌకసః - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా సీతాదర్శనం త్రయోదశ్యాం కృతమితి సూచ్యతే - యుద్ధకాండే స ౧౨౦ శ్లో ౧౩ ❋ భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధః ప్రభుః - ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్ - అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మేంద్రాదయః - శ్రీరామం త్రయోదశ్యాం సీతాగ్నిప్రవేశానంతరం తుష్టువురిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - సర్గే ౧౨౩ శ్లో ౧ ❋ తాం రాత్రిముషితం రామం సుఖోత్థితమరిందమమ్ । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః ❋ అనేన వచనేన త్రయోదశ్యామతీతాయాం చతుర్దశ్యాం ప్రాతఃకాలే విభీషణః ప్రార్థయామాసేత్యర్థో గమ్యతే ౧౧ శ్లో అహం తే యద్యనుగ్రాహ్యో యది స్మరసి మే గుణాన్ । వస తావదిహ ప్రాజ్ఞ యుద్ధస్త్విమయి సౌహృదం - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామేణ చతుర్దశ్యాం తత్రైవ వాసః కృత ఇతి స్పష్టో

భవతి-యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౪ శ్లో ౧౧|తతస్తాన్పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నార్థైర్హరియూథపాన్|ఆరురోహ తదా
రామస్తద్విమానమనుత్తమమ్ ※ ఏతదర్థపర్యాలోచనయా పుష్పకారోహణం-ఆశ్వినశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శ్రీరామేణ
కృతమితి ప్రతిభాతి-అత్ర పురాణాంతరే శ్రీరామేణ శివలింగప్రతిష్ఠాపనం కృతమితి స్పష్టం-ఇదంతు వాల్మీకిమహర్షిణా
కంఠతో నోక్తం-సముద్రతీరే శివలింగప్రతిష్ఠావిధాయకవచనాని-దౌర్వాసరామాయణే ※ రావణాదీన్ రణే హత్వా సం
స్థాప్య చ విభీషణమ్|లంకాయామథ కాబేరం వై దేవ్యా సహ రఘూద్వహః ※ పుష్పకం తత్సమారుహ్య సస్నేహో రఘునందనః
శివలింగప్రతిష్ఠాం చ కృత్వా తీరే మహోదధేః ※ పునః పుష్పకమారుహ్య వైదేహ్యా సహితో యయౌ|ఏతదాదివచనైః
శ్రీరామేణ శివప్రతిష్ఠా కృతేత్యర్థస్స్పష్టః|వసిష్ఠరామాయణే ※ సీతాదేవ్యాగ్నిశైలసంవాదే ※ ఉర్మిశైకృణువ్[illegible]
తమిత్యారభ్య ※ వరప్రదానం దేవానాం పుష్పకారోహణం తతః|రామలింగప్రతిష్ఠాం చ సింధుతీరే విశేషతః ※ హనూ
మల్లింగసంస్థానం పుష్పకారోహణం తతః|కిష్కింధాదర్శనం చైవ భరద్వాజస్య దర్శనం ※ ఇత్యాదివచనార్థపర్యా
లోచనయా శ్రీరామేణ రామేశ్వరప్రతిష్ఠా కృతేత్యవగమ్యతే-ఏవం పూర్ణిమాయాం శివలింగప్రతిష్ఠాం కృత్వా-ప్రతిప
ది-పుష్పకమారుహ్య దినత్రయం మార్గే నీత్వా పంచమ్యాం ప్రాతఃకాలే భరద్వాజాశ్రమం శ్రీరామస్సమాజగామేత్యర్థో
వేదితవ్యః-యత్తు యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౪ శ్లో ※ అహ్నా త్వాం ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ|పుష్పకం
నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమితి వచనేనైకదినేనైవ లంకాం విసృజ్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిరిలభ్యత ఇత్యు
క్తం-తన్న-తచ్ఛ్లోకే న పుష్పకవిమానగతిప్రాశస్త్యమాత్రస్యైవ విభీషణోక్తత్వాత్ పంచమీపర్యంతవ్యవధానే విద్య
మానేపి-ఏకదివస ఏవ గంతవ్యమిత్యావశ్యకత్వాభావాత్-యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౭ శ్లో ౧ ※ పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే
పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజ.|భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే ప్రయతో మునిమ్ ※ అనేన వచనేన ఆశ్వయుజకృష్ణపక్ష
పంచమ్యాం శ్రీరామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిః-తస్మిన్నేవ దినే చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధో భవ
తి-అత్ర శ్రీరామేణ సకలధర్మప్రవర్తకేన యథాశాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ వనవాసరూపవ్రతమనుష్ఠితమితి పూ
ర్వతరంగే ప్రతిపాదితం స్పష్టప్రతీత్యర్థమస్మిన్నపి తరంగే ప్రతిపాద్యతే-తథాహి-సూర్యసిద్ధాంతే మానాధ్యాయే
౧౨ శ్లో ౧౨ తిథిః కరణముద్వాహః క్షౌరం సర్వక్రియాస్తథా-వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాః క్రియాశ్చాంద్రేణ గృహ్యతే
ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అరణ్యవాసస్యాపి యాత్రారూపత్వేన చాంద్రమానేనైవానుష్ఠేయతయా చాం
ద్రమానేన చతుర్దశవర్షగణనాయాం-పూర్వచైత్రశుక్లదశమ్యాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాయా ఏవ వనవాసప్రయాణ
దివసత్వేన నిర్ణీతత్వాత్-తాదృశదశమీమారభ్య చతుర్దశవర్షఘటకాశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యాం చతుర్దశ
వర్షపూర్తిర్భవతి-కథమిత్యాశంకాయాముచ్యతే-చాంద్రమానేన సంవత్సరదినగణనాయాం ఏకసంవత్సరస్య
౩౫౪ దినాని భవంతి-అధికమాసౌ ద్వౌ సంవత్సరపంచకస్య-ఏపంచ అధికమాసాగతదినైస్సాకం దినపరిగణనే కృతే సంవత్స
రస్యాగతదినాని ౩౬౬-ఇత్థం చ చాంద్రమానేనానుష్ఠాతవ్యవ్రతాదివిషయేషు ౩౫౪ దినాత్మకసంవత్సరస్యైవ చాంద్ర
సంవత్సరత్వేన చతుర్దశసంవత్సరాణామప్యేవమేవ గణనాయాం-చైత్రశుక్లదశమీమారభ్య పునశ్చతుర్దశవర్షచై
త్రశుక్లదశమీపర్యంతదినాని చతుర్దశవత్సరాః-పంచమాసాః-అష్టాదశదినాని భవంత్యధికమాసపంచకసహితాష్టాదశది
నానాం పరిత్యాగే-ఆశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యామేవ చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరితి సమ్యగ్భవతి-ఏవం చ
శ్రీరామేణాధికమాసాన్ పరిత్యజ్య చతుఃపంచాశదధికత్రిశతదినాత్మకసంవత్సర ఏవ సంవత్సర ఇత్యభిప్రాయేణ వ్రత
మనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః ప్రకటితః అన్యథా-అధికమాసఘటితసంవత్సరస్యాపి సంవత్సరత్వేన గ్రహణే పంచమ్యాం వ
ర్షపూర్తిరిత్యుక్తిరసంగతైవ స్యాత్-దశమీమారభ్య గణనాయాం పునర్దశమ్యామేవ సంవత్సరపూర్తిర్జాయేత
తాదృశసంవత్సరాణామేవ న్యాయ్యత్వే-అధికమాసపరిగణనాయాం ధర్మహానౌ చ సత్యాం కస్మాత్సర్వజ్ఞః శ్రీరామస్తాం
న్నగణయేత్ భరతో వా కుతస్తాం నాపేక్షేత తస్మాచ్చాంద్రమానేనైవ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః-అత ఏవ భారతే
విరాటపర్వణి ※ ప్రాప్తేషు పంచమే వర్షే ద్వౌ మాసావుపజాయతః|ఏషామభ్యధికా మాసాః పంచ చ ద్వాదశ క్షపాః
త్రయోదశానాం వర్షాణామితి మే ధీయతే మతిః|సర్వం యథావచ్చరితం యద్యదేభిః ప్రతిశ్రుతం ※ ఏవమేతద్ధ్రువం
జ్ఞాత్వా తతో బీభత్సురాగతః|సర్వే చైవ మహాత్మానస్సర్వే ధర్మార్థకోవిదాః ※ యేషాం యుధిష్ఠిరో రాజా కస్మాద్ధర్మే

పరార్ధ్యా యః। అత్ర యుధిష్ఠిరవనవాసే ప్రతిజ్ఞాతే త్రయోదశవర్షపరిమితే కించిత్కాలాదర్వాగేవ తేషాం ప్రాక ట్యే పునస్త్రయోదశవర్షపర్యంతం వనవాసవ్రతమనుష్ఠేయమితి దుర్యోధనేన తదసమాప్తౌ నిరూపితాయాం భీష్మేణ విరాటపర్వణి గతైస్తద్వచనప్రతిపాదనాచ్చాంద్రమానేనాధికమాసపరిత్యాగపూర్వకం వ్రతం తైరనుష్ఠితమితోపసదో షణిత్యుక్తం - ఏవం చేద్దృశవ్యవహారే తిథిబద్ధద్వాదశమాసైరేవ వర్షగణనా కర్తవ్యేతి సిద్ధం - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౩౧ శ్లో ౧౨ ※ పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ మహాబలే। సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే ※ విశోధితజట స్స్నాతశ్చిత్రమాల్యానులేపనః। మహార్హవసనోపేతస్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్ ※ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచన యా షష్ఠ్యాం - జటాశోధనం శ్రీరామేణ కృతమితి నిశ్చితం భవతి - అస్మిన్నేవ సర్గే ౧౧ శ్లో ※ ద్యుతిమానేతదాఖ్యాయ రా మో వానరసంయుతః। హృష్టపుష్టజనాకీర్ణామయోధ్యాం ప్రవివేశ సః ※ ఏతద్వచనేన శ్రీరామస్య షష్ఠ్యామేవ అయో ధ్యాప్రవేశ ఇత్యర్థస్సూచితః - అత్రైవ సర్గే శ్లో ౨౦ ※ తతో హ్యభ్యుచ్ఛ్రయన్ పౌరాః పతాకాశ్చ గృహే గృ హే॥ ఇత్యనేన వచనేన శ్రీరామస్య అయోధ్యాప్రవేశానంతరమేవ పతాకాభ్యుచ్ఛ్రయాదికం చ కృతమిత్యనేన శ్రీరామ చంద్రపట్టాభిషేకోత్సవార్థమయోధ్యానగరమలంచక్రురిత్యర్థస్సూచితో భవతి - అత్రైవ సర్గే శ్లో ౫౯ తతస్స ప్ర యతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణైస్సహ। రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్ ※ అనేన వచనేన శ్రీరామచం ద్రస్య పుష్యనక్షత్రయుక్తసప్తమ్యాం పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇత్యర్థస్స్పష్టః। అన్యత్సర్వం సమంజసం - అగ్నివేశ్యరా

రామాయణే తు॥ మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు। రక్షసాం వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులం - మాఘశుక్ల నవమ్యాం తు రాత్రావింద్రజితా రణే - రామలక్ష్మణయోర్నాగపాశైర్బంధో బభూవ హ - నాగపాశవిమోక్షార్థం దశమ్యాం గరుడోऽభ్యగాత్। అత్రావహారః కథితో దశమ్యాదిదినద్వయం ※ ద్వాదశ్యామాంజనేయేన ధూమ్రాక్షస్య వ ధః కృతః। త్రయోదశ్యాం తు తేనైవ నిహతోऽకంపనో రణే ※ మాఘశుక్లచతుర్దశ్యా యావత్కృష్ణాదివాసరం। త్రిది నేన ప్రహస్తస్య నీలేన విహితో వధః ※ మాఘస్యాసితభద్రాయాశ్చతుర్థ్యంతం త్రిభిర్దినైః। రామేణ తుములే యుద్ధే రావణోऽభూత్పరాజితః। పంచమ్యాస్త్వష్టమీయావద్రావణేన ప్రబోధితః - కుంభకర్ణస్సముత్తస్థౌ అత్ర యుద్ధం చ తుర్దినమ్। కుంభకర్ణో దినైష్షడ్భిర్నవమ్యాస్తు చతుర్దశీమ్। రామేణ నిహతో యుద్ధే బహువానరభక్షకః। అమావాస్యా దినే శోకాదవహారో బభూవ హ। ఫాల్గునాదిప్రతిపదశ్చతుర్థ్యంతం దినైస్తతః। నరాంతకప్రభృతయో నిహతాః పంచరా క్షసాః। పంచమ్యాస్సప్తమీయావదతికాయవధస్త్ర్యహాత్। అష్టమ్యా ద్వాదశీయావన్నిహతౌ దినపంచకాత్। నికుం భకుంభౌ పూర్వార్ధం తు మకరాక్షశ్చతుర్దినైః। ఫాల్గునస్య ద్వితీయాయాం కృష్ణే శక్రజితా జితమ్। తృతీయాయాస్తు స ప్తమ్యా హరయః పంచవాసరాన్। ఓషధ్యానయనే వ్యగ్రాస్తదాసీదవహారకః। తతస్త్రయోదశీయావద్దినైష్షడ్భిస్సు శక్రజిత్। లక్ష్మణేన హతో యుద్ధే విఘ్నితోऽభిచరక్రమాత్। చతుర్దశ్యాం దశగ్రీవో రణదీక్షావిధిక్రమాత్। అమా వాస్యాం యయౌ వీరో యుద్ధాయ దశకంధరః। చక్రే శుక్లప్రతిపదః పంచమీదినపంచకైః। రావణస్య ప్రధానానాం యు ధ్యతామభవత్క్షయః। చైత్రషష్ఠ్యష్టమీయావన్మహాపార్శ్వాదిమారణమ్। చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు సౌమిత్రేశ్శక్తిభేదనం ద్రోణాద్రి రాజనేయేన లక్ష్మణార్థముపాహృతః। దశమ్యామవహారోऽభూద్రాత్రౌ యుద్ధే స్వరక్షసోః। ఏకాద శ్యాం తు రామాయ రథో మాతలిసారథిః। శక్రేణ ప్రేషితశ్శక్త్యా హరిదశ్వైర్యుతోऽనఘః। అష్టాదశదినై రామో రా వణం ద్వైరథేऽవధీత్। ద్వాదశ్యాశ్శుక్లపక్షస్య యావత్కృష్ణచతుర్దశీ। మాఘశుక్లద్వితీయాయాశ్చైత్రకృష్ణచతుర్ద శీ। అష్టాశీతిదినం యుద్ధం మధ్యే పంచదశాహికమ్। యుద్ధావహారస్సంగ్రామస్త్రిసప్తతిదినాన్యభూత్। సంస్కారో రా

వణాదీనామమావాస్యాదినేऽభవత్। వైశాఖాదిదినే రామస్సువేలం పునరాగమత్ - అభిషిక్తో ద్వితీయాయాం లంకారా జ్యే విభీషణః। సీతాశుద్ధిస్తృతీయాయాం దేవేభ్యో వరలంభనమ్। వైశాఖస్య చతుర్థ్యాం తు రామః పుష్పకమాస్థితః। పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం మాధవస్య తు। భరద్వాజాశ్రమం రామస్ససీతః పునరాగమత్। నందిగ్రామే

తుష్ట్యాం వై భరతేన సమాగతః। సప్తమ్యామభిషిక్తో సౌ హ్యయోధ్యాయాం రఘూత్తమః-ఇత్యాదివచనైః స్త్రీ సప్తతిదినాని యుద్ధమభవత్ తత్ర రావణేన అష్టాదశదినాని - యుద్ధం కృతమిత్యుక్తం-న చైవం కాళికాపురాణే - ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణసంహారప్రతిపాదనాత్ - అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రావణవధస్య ప్రతిపాదనాత్పరస్పరం విరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశవిరోధస్య కల్పభేదవ్యవస్థానుసారేణ పరిహరణీయత్వాత్ -తదుక్తం-కాళికాపురాణే॥ ప్రతికల్పం భవేద్రామో రావణశ్చాపి రాక్షసః। తథైవ జాయతే యుద్ధం తథైవ త్రిదశాగమ॥ ఏవం రామసహస్రాణి రావణానామనంతశః। భవితవ్యాని భూతాని తేషు దేవీ ప్రవర్తతే॥ ఇత్యాదివచనైః ప్రతికల్పం శ్రీరామాదీనాముత్పత్తిప్రతిపాదనాత్ -సకలదేవతాశిఖామణేరాశ్రితచింతామణేరనిర్వచనీయానాదిమాయాధీనానంతకల్యాణగుణాకరస్య॥ శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణస్త్వపరిచ్ఛిన్నస్య* జగదుపాదానకారణీభూతమాయావలంబనేనైవోత్పత్త్యాదిమత్వస్య॥ వక్తవ్యతయా తత్ర కించిత్కాలభేదస్య కించిత్కరత్వాత్తత్కాలప్రయుక్తవిరోధోప్యకించిత్కర ఇత్యవధేయం-న చ శ్రీరామస్య సర్వజ్ఞస్య॥ జగన్నాయకస్య సర్వశాస్త్రనియామకస్య॥ సకలధర్మప్రతిష్ఠాపనార్థమేవ కృతావతారస్య॥ పట్టాభిషేకః-సర్వశాస్త్రనిషిద్ధకృష్ణపక్షీయసప్తమ్యాం కథయాచరిత ఇతి వాచ్యం కృష్ణపక్షీయసప్త ౬ కతిథీనాం శుక్లపక్షపర్యంతత్వసంభవాత్ -తదుక్తం కాలనిర్ణయే-శుక్లద్వితీయామారభ్య యావత్కృష్ణాష్టమీ తు సప్తమీ। శుక్లపక్ష ఇతి ప్రోక్తశ్శేషాః కృష్ణ ఇతీరితాః॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా కృష్ణపక్షసప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షవత్సర్వకర్మస్వపి గ్రాహ్యత్వస్యైవోక్తత్వాత్తదర్థమనుసంధాయైవ-వసిష్ఠాదిభిస్సర్వశ్రేష్ఠైః శ్రీరామస్య తస్యామేవ సప్తమ్యాం పట్టాభిషేకః కృత ఇతి అన్యత్సర్వమనవద్యం ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

॥ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన॥ మంగమాంబాజానేర్వేంకటేశ్వరవిద్వచ్చూడామణేరాత్మజేన॥ అనంతనారాయణసూర్యానుజన్మనా ॥ శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వితీయసహకృతేన॥ వావిళ్ళ॥ రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే॥ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే ॥ శ్రీరామస్య వనవాసనిర్గమనాదిచతుర్దశవర్షఘటికతత్తత్కాలకలితకార్యనిర్ణయప్రకరణం నామ సప్తమస్తరంగః ❋❋❋❋

❋ సారస్వతనిలయాఖ్యవిఖ్యాత శ్రీదిగంతేషు। ముద్రాక్షరశాలాసు ప్రథితా శ్రీచన్నపట్టణే జయతి ❋
శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణవిదితరహస్యార్థరత్నాకరోయం సంపూర్ణం ముద్రితోభూద్విబుధజనముదే చన్నపుర్యాం విశోధ్య। తర్కేఘ్వంకాబ్ధివర్షేష్వపి చ గలిగతేష్వత్రివంశ్యేన రామస్వామ్యాఖ్యేనాద్య సారస్వతనిలయమహాముద్రికాయాం ప్రసిద్ధః ❋ శ్రీరామచంద్రశ్శ్రితపారిజాతస్సమస్తకల్యాణగుణాభిరామః। సీతాముఖాంభోరుహచంచరీకో నిరంతరం మంగళమాతనోతు ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రామాయణరహస్యరత్నాకరస్సమాప్తిమగమత్

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే - సవ్యాఖ్యానే - బాలకాండ ప్రారంభః

తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరమ్। నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమ్॥౧॥

తీర్థీయసహితగోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యా

శ్రీగోవిందరాజకృతమంగళశ్లోకాః విద్వజ్జనమనస్సముల్లాసాయ విలిఖ్యంతే

ఆచార్యం శఠకోపదేశికమథ ప్రాచార్యపారంపరీం శ్రీమల్లక్ష్మణయోగివర్యమనునా వాత్స్యం నాథాదికాన్ । వాల్మీకిం సహనారదేన మునినా వాగ్దేవతావల్లభం సీతాలక్ష్మణవాయుసూనుసహితం శ్రీరామచంద్రం భజే ॥ శ్రీమత్యంజనభూధరస్య శిఖరే శ్రీమారుతేస్సన్నిధావగ్రే వేంకటనాయకస్య సదనద్వారే యతిక్ష్మాభృతః । నానాదేశసమాగతైః బుధగణైః రామాయణవ్యాక్రియాం విస్తీర్ణాం రచయేతి సాదరమహం స్వప్నేస్మి సంచోదితః ॥ క్వాహం మందమతిర్గభీరహృదయం రామాయణం తత్ క్వచ వ్యాఖ్యానేప్యపరిభ్రమన్నహమహో హాసాస్పదం ధీమతాం । కో భారోత్ర మమాన్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపాపూరో రచయత్యదస్సదసి మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥ నైయర్థ్యం పునరుక్తతామనుచితారంభం విరోధం మిథో సాధుత్వం చ పదప్రబంధరచనా వాక్యేషు నిశ్శేషయన్ । స్వారస్యం చ పదే పదే ప్రకటయన్ రామాయణస్య స్వయం వ్యాఖ్యామేష తనోతి సజ్జనముదే గోవిందరాజాహ్వయః ॥ పూర్వాచార్యకృతప్రబంధజలధేస్తాత్పర్యరత్నావలీం గ్రాహం గ్రాహమహం శఠారిగురుణా సందర్శితేనాధ్వనా । అన్యవ్యాకృతిజాతరూపశకలై రామోజ్యసజ్జీకృతైః శ్రీరామాయణభూషణం విరచయే పశ్యంతు నిర్మత్సరాః ॥ సుస్పష్టమష్టాదశకృత్వ ఐక్ష్య శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరోయం । సుత్రామవద్రామాయణసంప్రదాయం వక్ష్యే తమాచార్యపరంపరాప్తం ॥ క్వచిత్పదార్థాః క్వచిదన్వయార్థాః క్వచిత్పదచ్ఛేదసమర్థనాని । క్వచిత్ క్వచిద్గాఢనిగూఢభావం వక్ష్యే యథాపేక్షమపేక్షణీయం ॥

అవతారికా

శ్రియఃపతిరవాప్తసమస్తకామస్సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్సర్వేశ్వరః - వైకుంఠే తు పరే లోకే శ్రియా సార్ధం జగత్పతిః । ఆస్తే విష్ణురచింత్యాత్మా భక్తైర్భాగవతైస్సహ ఇత్యుక్తరీత్యా శ్రీవైకుంఠాఖ్యే దివ్యలోకే శ్రీమహామణిమంటపే శ్రీభూమినీళాభిస్సహ రత్నసింహాసనమధ్యాసీనో నిత్యైర్ముక్తైశ్చ సహ నిరంతరపరిచర్యమాణచరణనళినోపి తద్వదేవ స్వచరణయుగళపరిచరణార్హాన పి తద్దీనాన్ ప్రళయే ప్రకృతివిలీనాన్ మధూచ్ఛిష్టమగ్నహేమకణసదృశాన్ క్షీణజ్ఞానాన్ జీవానవలోక్య - ఏవం సంసృతిచక్రస్థే భ్రామ్యమాణే స్వకర్మభిః । జీవే దుఃఖాకులే విష్ణోః కృపా కాప్యుపజాయత ఇత్యుక్తరీత్యా దయమానమనాః విచిత్రా దేహసంపత్తిరీశ్వరాయ నివేదితుం । పూర్వమేవ కృతా బ్రహ్మన్ హస్తపాదాదిసంయుతేత్యుక్తప్రకారేణ మహదాదిసృష్టిక్రమేణ తేషాం స్వచరణకమలసమాశ్రయణోచితాని కరణకళేబరాణి దత్వా - నదీతరణాయ దత్తైః ప్లవైర్నదీరయానుసారేణ సాగరమవగాహమానేష్వివ తేషు తైర్విషయాంతరప్రవణేషు తేషాం సదసద్వివేచనాయ శాసనాచ్ఛాస్త్రమిత్యుక్తరీత్యా స్వశాసనరూపం వేదాఖ్యం శాస్త్రం ప్రవర్త్యాపి తస్మిన్నప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యన్యథాప్రతిపత్తిభిస్తైరనాదృతే స్వశాసనాతిలంఘినం జనపదం స్వయమేవ సాధయితుమభియాసురివ వసుధాపతిస్స్వచారముఖేన తాన్ శిక్షయితుం రామాదిరూపేణ చతుర్ధావతితీర్షురంతరామరగణైస్సహద్రుహిణైరభ్యర్థితస్స్వారాధకస్య దశరథస్య మనోరథమపి పూరయితుం చతుర్ధావతతార - తత్ర రామరూపేణావతీర్య రావణం నిహత్య పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మమన్వతిష్ఠత్ - లక్ష్మణరూపేణ రావణిం నిరస్య భగవచ్ఛేషత్వరూపం విశేషధర్మం - భరతరూపేణ గంధర్వాన్నిరస్య భగవత్పారతంత్ర్యరూపం - శత్రుఘ్నరూపేణ లవణాసురం ధ్వంసయిత్వా భాగవతశేషత్వం - తానిమాన్ ధర్మాంస్తానీమాని చాపదానాని తత్కాలమాత్రపర్యవసితాని భవిష్యంతీతి మన్వానస్సర్వలోకహితపరః పితామహో భగవాన్ బ్రహ్మా రామచరిత్రపవిత్రితం శతకోటిప్రవిస్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ తం నారదాదిభ్యాప్య భూలోకేపి సంతతరామమంత్రానుసంధానసంధుక్షితహృదయ వాల్మీకిముఖేన సంగ్రహేణ ప్రవర్తయితుం నారదం ప్రేషయామాస - తదుక్తం మాత్స్యే - వాల్మీకినా చ యత్ప్రోక్తం రామోపాఖ్యానముత్తమం । బ్రహ్మణా చోదితం తచ్చ శతకోటిప్రవిస్తరం ॥ ఆహృత్య నారదేనైవ వాల్మీకాయ నివేదితమితి । వాల్మీకిరపి

ఖిలవేదాంతవిహితపరతత్త్వనిర్ధారయిషయా యదృచ్ఛయోపగతం నారదం పృష్ట్వావగతపరతత్త్వస్వరూపస్తదుపప్రసన్నేన విధినాఽ
త్తసకలసాక్షాత్కారప్రబంధనిర్మాణశక్తిర్వేదోపబృంహణమారభమాణస్తస్యార్థప్రధానసుహృత్సంమితేతిహాసతాం వ్యంగ్యప్ర
ధానకాంతాసంమితకావ్యతాం చ పురస్కుర్వన్ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ నిర్ధారయన్ స్వ
గ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్త్యర్థం తదంగాని దర్శయతి ప్రథమతశ్చతుస్సర్గ్యా ॥ తత్ర ప్రథమసర్గేణ విషయప్రయోజనే దర్శ
యతి - తత్ర చ తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయేతి వేదాంతరహస్యస్య ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞేయత్వవిధానాన్నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూ
యాదిత్యపృష్టోత్తరస్య ప్రత్యాదిష్టత్వాచ్చ ప్రశ్నమావిష్కరోత్యాదితః పంచశ్లోక్యా ॥

అథ ప్రారిప్సితస్య గ్రంథస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ ప్రచయగమనాయ చ గురునమస్కారం దేవతానమస్కారం చ విదధాతి తప
స్స్వాధ్యాయేతి ॥ తత్ర ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ । ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యా సదాచార్యోపదేశస్యై
వాతిశయావహత్వాత్ స్వగురోరాచార్యలక్షణపూర్తిం దర్శయతి ద్వితీయాంతపదైః - తత్ర వేదనసంపన్నత్వమాహ తపస్స్వాధ్యాయనిరత
మితి ॥ తపశ్చ స్వాధ్యాయశ్చ తపస్స్వాధ్యాయౌ - అల్పాచ్తరమితి తపశ్శబ్దస్య పూర్వనిపాతః - తపశ్చాంద్రాయణాది - స్వాధ్యాయో వేదః తప
సోరితి వైజయంతీ । తయోర్నిరతం నిరంతరాసక్తం - ఆవశ్యకత్వాదేతదుభయముక్తం - తదాహ మనుః - తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్శ్రే
యసకరం పరం । తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి ॥ యద్వా - తపో జ్ఞానం తప ఆలోచన ఇత్యస్మాద్ధాతోరసున్ ప్రత్య
యః - శ్రుతిశ్చాత్ర భవతి - యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి । యోగ ఇతి యావత్ - స్వాధ్యాయో వేదః తయోర్నిరతం - స్వాధ్యాయాద్యోగ
మాసీత యోగాత్ స్వాధ్యాయమావసేత్ । స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా గమిష్యతి పరాం గతిమిత్యుక్తప్రకారేణ సక్తమిత్యర్థః ॥ య
ద్వా - తపో వేదః - తపో హి స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః । స్వాధ్యాయో జపః - స్వాధ్యాయో వేదజపయోరిత్యుక్తేః, తత్ర నిరతం - స్వాధ్యా
యాన్మా ప్రమదః । వేదమేవ జపేన్నిత్యమిత్యుక్తరీత్యా సక్తమిత్యర్థః । యద్వా - తపో బ్రహ్మ - బ్రహ్మైతదుపాస్స్వైతత్తప ఇతి శ్రుతేః ।
తపఃప్రధానస్స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః - శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపసమాసః - వేదాంత ఇతి యావత్ - తత్ర నిరతం -
స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యమిత్యుక్తరీత్యాఽధ్యయనాధ్యాపనాదిపరమిత్యర్థః - యద్వా - తపో వ్యాకరణం - తథో
క్తం వాక్యపదీయే - ఆసన్నం బ్రహ్మణస్తస్య తపసాముత్తమం తపః । ప్రథమం ఛందసామంగమాహుర్వ్యాకరణం బుధా ఇతి ॥ తత్ ఇత
రేషామంగానాముపలక్షణం - తత్సహితస్స్వాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తత్ర నిరతం - సాంగవేదాధ్యాయినమిత్యర్థః - యద్వా -
తపః స్వం యస్యాసౌ తపస్వః - అధ్యాయో వేదః - ఇఙ్ అధ్యయన ఇత్యస్మాద్ధాతోరధ్యాయన్యాయేత్యాదినా నిపాతనాత్ - అత ఏవ స్వా
ధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యత్ర స్వస్యాధ్యాయః స్వాధ్యాయః - స్వశాఖేత్యాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం - తత్ర నిరతోఽధ్యాయనిరతః - తప
స్వశ్చాసావధ్యాయనిరతశ్చ తపస్స్వాధ్యాయనిరత ఇతి కర్మధారయః - తం - యద్వా - తపో బ్రహ్మ - తద్రూపస్స్వాధ్యాయస్తపస్స్వా
ధ్యాయః తస్మిన్నిరతం - సామగానలోలమిత్యర్థః - వేదానాం సామవేదోఽస్మీతి భగవతా గీతత్వాత్ । ఏవం వేదాధ్యయనముక్తం - అధ్య
యనధీతమవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే । అనగ్నావివ శుష్కైధో న తజ్జ్వలతి కర్హిచిదితి ॥ కేవలాధ్యయనస్య నిందితత్వాత్ తదర్థజ్ఞ
త్వమాహ వాగ్విదాం వరమితి ॥ వాక్ వేదః - అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువేతి వాక్ఛబ్దస్య వేదే ప్రయోగాత్ । తాం వి
దంతి జానంతీతి వాగ్విదః వేదార్థజ్ఞాః - తేషాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం - నిర్ధారణే షష్ఠీ - యద్వా - వాక్ వ్యాకరణం - యశ్చ వ్యాకురుతే
వాచం । నాకోఽయగవిద్దుష్యతి చాపశబ్దైరిత్యాదౌ వ్యాకరణపర్యాయత్వేన శిష్టైర్వ్యవహృతత్వాత్ - ఏతత్ అంగాంతరాణాముపలక్షణం -
షడంగవిదామగ్రేసరమిత్యర్థః - తేన వేదార్థాభిజ్ఞత్వమర్థాత్సిద్ధం - యద్వా - వాగ్విదో యావద్వివక్షితార్థప్రతిపాదనక్షమశబ్ద
ప్రయోగవిదః తేషాం వరం - పూర్వం వేదాధ్యయనముక్తం అత్ర తదధ్యాపనం - యద్వా - గోబలీవర్దన్యాయేన వాచో వేదవ్యతిరిక్తాని శా
స్త్రాణి తద్విదాం వరం - అనేన చతుర్దశవిద్యాస్థానవేదిత్వముక్తం - యద్వా - భూమవిద్యోపక్రమే నారదేనాత్మనస్సర్వవిద్యాభిజ్ఞత్వము
క్తం - ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం ఇతిహాసపురాణం పంచమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం
దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం బ్రహ్మవిద్యాం దేవవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం ఏతత్
భగవోఽధ్యేమీతి । తదిదముచ్యతే వాగ్విదాం వరమితి - యద్వా - వాక్ సరస్వతీ - గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీతి వచనాత్ । తయా విద్యంతే లభ్యంత ఇతి
వాగ్విదః - సరస్వతీపుత్రా మరీచ్యాదయః - విద్ ల్ లాభే ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి క్విప్ - భగవద్భక్తతయా తేషాం వరం - అనేనాభిజాత్యము
క్తం - తపస్స్వాధ్యాయమిత్యనేన విద్యోక్తా - సమాహితత్వమాహ మునిపుంగవమితి ॥ తేనాభిజనవిద్యాసముదేతం సమాహితం సంస్కర్తారమీ
ప్సేదిత్యాపస్తంబోక్తమాచార్యలక్షణం జ్ఞాపితం । మునయో మననశీలాః - మనేరుచ్చేతీన్ ప్రత్యయః - పుమాంశ్చాసౌ గౌశ్చ పుంగవః - గో
రతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః - బుధే చ పుంగవశ్శ్రేష్ఠే వృషభే భేషజాంతర ఇతి విశ్వః । మునిషు పుంగ
వః మునిపుంగవః - సప్తమీతి యోగవిభాగాన్నాగోత్తమాదివత్సమాసః - తం - తపస్స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన వేదార్థస్య శ్రవణ
ముక్తం - వాగ్విదాం వరమిత్యనేన మననం - మునిపుంగవమిత్యనేన నిదిధ్యాసనం - యద్వా - తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్య బా
ల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాండిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యుక్తక్రమేణ శ్రుతిరేతైః పదైః పాండిత్యబాల్యమౌనాన్యుక్తాని - నరస్య

సంబంధినారం - నరాచ్చేతివక్తవ్యమిత్యణ్ - అజ్ఞానమిత్యర్థః - తద్ద్యతిఖండయతీతినారదః - దోవఖండన ఇత్యస్మాద్ధాతో రాదే
చ ఉపదేశేశతీత్యాత్వేనసత్యాతోనుపసర్గేక ఇతికప్రత్యయః - అజ్ఞాననివర్తక ఇత్యర్థః - ఉక్తంచ నారదీయే - నారదోనాశయన్నే
తిన్నృణామజ్ఞానజంతమఇతి । యద్వా - నారంజ్ఞానంతద్దదాతీతినారదః - యద్వా - నరతిసద్గతిం ప్రాపయతీతినరః పరమాత్మా - న్నయ
ఇత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్ - తదుక్తంభారతే - నరతీతినరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన ఇతి । సఏవ నారః తందదాత్యుపదిశతీతినారదః
తం-ఏవమాచార్యలక్షణపూర్తిముక్త్వా అధికారిత్వసంపూర్తిం ప్రదర్శనాయ శిష్యలక్షణమాహతపస్వీత్యాదినా ॥ తపోస్యాస్తీతి తప
స్వీ - తపస్సహస్రాభ్యాంవినినాసితిమత్వర్థీయోవిన్ ప్రత్యయః - భూమాదగొమత్వర్థాః - తదుక్తం-భూమనిందా ప్రశంసాసుని
త్యయోగేతిశాయనే । సంసర్గేస్తివివక్షాయాంభవంతిమతుబాదయఇతి॥ప్రశస్తతపస్క ఇత్యర్థః - తేన-తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్య ।
సతపోతప్యతసతపస్తప్త్వా ఆనందో బ్రహ్మేతివ్యజానాదితిశ్రుతం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంతపఉక్తం । యద్వా - తపోవేదః-వ్యాకరణజ్ఞానం
చ - తద్వాన్ - తపశ్శబ్దానాంతంత్రా పృత్యేకశేషాద్వ్యస్యతనే నార్థస్మరణేనతి ఏకపదోపాత్తకృతికాలాదీనామివాన్వయబోధస్సుల
భః - తథాచాధీతసాంగసశిరస్క వేదోధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞాన ఇత్యుక్తం - నిర్వేదశ్చతపః - తపస్వీతాపసేశోచ్య ఇతివైజ
యంతీ । తేన - సంజాతమోక్షాభిలాష ఇత్యుక్తం - తాదృశ ఏవహి బ్రహ్మజ్ఞానాధికారీ - తపస్వీత్యనేనశమదమాదిసంపత్తిరపిసిద్ధా - య
ద్వా - తపోన్యాసః - తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహురితి శ్రుతేః । న్యాసశ్శరణాగతిః ప్రణిపాతరూపా - ఏవం-తద్విద్ధి
ప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయేత్యాద్యుక్తానిప్రణిపాతపురస్సరాణిదర్శితాని - వల్మీకస్యాపత్యంవాల్మీకిః - అతఇఞితీఞ్ ప్రత్యయః-
నన్వసౌకథంవల్మీకాపత్యంయతోయంభృగుపుత్రఏవ ష్మర్యతే - యథావిష్ణుపురాణే - ఋక్షోభూద్భార్గవస్తస్మాద్వాల్మీకిర్యోభి
ధీయత ఇతి । అత్రాప్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - భార్గవేణేతి సంస్మృతో । భార్గవేణ తపస్వినేతి చ । అన్యత్ర చ ప్రచేతసోపత్యత్వమభిధీ
యతే - చక్రే ప్రచేతసః పుత్రస్తం బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతేతి । వేదః ప్రాచేతసాదాసీదితి చ ప్రసిద్ధం । అతః కథమస్య వల్మీకాపత్యత్వం-ఉ
చ్యతే - నిశ్చలతరతపోవిశేషేణాస్య వల్మీకావృతౌ జాతాయాం ప్రచేతసా వరుణేన కృతనిరంతరవర్షేణ ప్రాదుర్భావాభావాదితి భృగు
పుత్రస్యైవాస్య ప్రచేతసః పుత్రత్వం వల్మీకాపత్యత్వంచ సంగచ్ఛతే-నను కథంతత్ప్రభవత్వమాత్రేణ తదపత్యత్వం - నైవం - గౌ
ణీపుత్రః కలశీసుత ఇత్యాదివ్యవహారస్య తత్ప్రభవేపి బహులముపలబ్ధేః - ఉక్తంచ బ్రహ్మకైవర్తే - అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మాలోక
పితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసావితి ॥ మాస్త్వపత్యార్థత్వం తథాపి వాల్మీకిశబ్దస్సాధుర్దేవగహ్యాదిషుపఠిత
త్వాత్ - యద్వా - భృగువంశ్యః కశ్చిత్ప్రచేతా నామ - తస్యాయం పుత్రో ఋక్షోనామ - చక్రే ప్రచేతసః పుత్ర ఇతి పుత్రత్వాభిధానా
త్ - భార్గవభృగునందనశబ్దౌ రామేరాఘవరఘునందనశబ్దవన్నేయౌ వాల్మీకిశబ్దః పుత్రత్వోపచారాత్ - అతఏవక్వచిద్వాల్మీకేనమ
హర్షిణేతిసంబంధమాత్రేణ ప్రయుజ్యతే - సత్స్వపి నామాంతరేషు వాల్మీకిశబ్దేనాభిధానం జ్ఞానాంగశమదమాద్యుపేతత్వ స్ఫోరణా
య - పరిపప్రచ్ఛ॥ పరి విశేషేణ పృష్టవాన్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదివక్ష్యమాణమితిశేషః । తప ఇతి భిన్నం పదం వా బ్రహ్మవాచి - నార
దం బ్రహ్మపరిపప్రచ్ఛేత్యర్థః . అతోనద్వికర్మకత్వహానిః - ఉక్తంహివృత్తికృతా-దుహ్యాచ్పచ్ఛండ్రుధిప్రచ్ఛిచిఞిత్యాదినాపృచ్ఛేర్ద్వి
కర్మకత్వం - పరిపప్రచ్ఛేతి పరోక్షేలిట్ - ప్రశ్నస్యపరోక్షత్వంవివక్షితభగవద్గుణానుసంధానకృతవైచిత్ర్యాత్ - సుప్తోహం కిల విల
లాపేతివత్ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయంవా - స్వనినయవ్యంజనాయప్రథమపురుషనిర్దేశోవా - ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దే
శేర్జున తిష్ఠతీతివత్ స్వస్మిన్నన్యత్వమారోప్య పరోక్షనిర్దేశోవా - అనేన- పరీక్ష్యలోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నా
స్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం తస్మైస విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్ర
శాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామిత్యాథర్వణికశ్రుతిగురూపస
దనవిధానాం ప్రబృంహ్యతే । తథాహి - తపస్వీత్యనేనపరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాదిత్యస్యార్థో దర్శితః-
అధీతసాంగసశిరస్కవేదోధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషో హి తపస్వీశబ్దార్థో వర్ణితః - వాల్మీకిరిత్య
నేన సమ్యక్ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయేత్యస్యార్థో దర్శితః - స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన శ్రోత్రియపదార్థ ఉక్తః - శ్రో
త్రియశ్ఛందోధీత ఇతి శ్రోత్రియశబ్దార్థప్రకాశనాత్ - వాగ్విదాంవరమిత్యనేన విద్వచ్ఛబ్దార్థః - మునిపుంగవమిత్యనేన బ్రహ్మని
ష్ఠశబ్దార్థః - నారదశబ్దేనగురుశబ్దార్థః - గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః । అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీ
య్యత ఇతి హి తన్నిరుక్తిః॥పరిపప్రచ్ఛేత్యనేనతద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యేతదుపపాదితం-విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛేతి శ్రు
తేః । అత్ర బ్రహ్మవాచితపశ్శబ్దప్రయోగేన దేవతానమస్కారరూపం మంగళమాచరితం - తథోక్తం-అ ఇతి భగవతో నారాయణస్య
ప్రథమాభిధానమభిదధతా కిన్నామమంగళంనకృతమితి । దేవతానాచకాశ్శబ్దాయేచభద్రాదివాచకాః । తేసర్వేమంగళార్థా
స్స్యుర్లిపితోగణతోపివేతిచ ॥ నిరతం నిరతిశయానందరూపంతపోజ్ఞానరూపం బ్రహ్మ స్వాధ్యాయ - సుష్ఠ్వధ్యాయేనేతి వాదేవతానమస్కా
రః - గురునమస్కారశ్చకృతోభవతి - కథం - తపస్సునిరతం నారదమాధ్యాయపరిపప్రచ్ఛేతి - యద్వా - పరి-పూజయిత్వేత్యర్థః - పరి
స్సమంతతోభావవ్యాప్తిదోషకథాసుచ । భూషాశ్లేషేపూజనేచవర్జనే వచనేశుభే ఇతి వచనాత్॥నారదం సంపూజ్య పప్రచ్ఛేత్యర్థః-
పరాశరంమునివరంకృతపూర్వాహ్ణికక్రియం । మైత్రేయఃపరిపప్రచ్ఛప్రణిపత్యాభివాద్యచేతివత్ ॥ అస్య శ్రీ రామాయణస్య గాయ

త్ర్యక్షరసంఖ్యానుసారేణ చతుర్వింశతిసహస్రగ్రంథసంఖ్యయా ప్రవృత్తత్వాత్ ప్రథమసహస్రోపక్రమే తకారః ప్రయోక్తవ్య ఇతి సత్స్వపి బ్రహ్మవాచకేషు శబ్దాంతరేషు తపశ్శబ్దస్యైవ ప్రయోగః - ప్రబంధాదౌ తకారప్రయోగశ్చావశ్యకః తస్య వక్తుర్వాచకస్య చ సౌఖ్యకరత్వాత్ - తథోక్తం - వస్తులాభకరో ణస్తు తకారస్సౌఖ్యదాయక ఇతి । సాహిత్యచూడామణౌ తు - తకారో విఘ్ననాశక ఇత్యుక్తం । కించ - తకారస్య జలంభూతం బ్రహ్మస్వధిదేవతా అవశ్యభావయోగేన ప్రబంధారంభః - అత ఏవోక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం - వర్ణానాముద్భవః పశ్చాద్వ్యక్తిస్సంఖ్యా తతః పరం । భూతబీజవిచారశ్చ తతో వర్ణగ్రహః అపీత్యారభ్య - ఏతత్సర్వమవిజ్ఞాయ యది పద్యం వదేత్ కవిః । కేతకారూఢకపివద్భవేత్ కంటకపీడిత ఇతి ॥ కారణాత్ పంచభూతానాముత్పత్తిర్మాతృకాయతః । అతో భూతాత్మకా వర్ణాః పంచ పంచ విభాగతః ॥ వాయ్వగ్నిభూజలాకాశాః పంచాశల్లిపయః క్రమాత్ । పంచ హ్రస్వాః పంచ దీర్ఘా బింద్వంతాస్సంధయస్తథ ॥ తత్ర స్వరేశస్సూర్యోయం కవర్గేశస్తు లోహితః । చవర్గప్రభవః కావ్యష్టవర్గాద్బుధసంభవః ॥ తవర్గోత్థస్సురగురుః పవర్గోత్థశ్శనైశ్చరః । యవర్గజోయం శీతాంశురితి సప్తగ్రహాః క్రమాదితి ॥ అత్ర తపస్స్వేతి యగణః ఆదిలఘుత్వాత్ - తదుక్తం - ఆదిమధ్యావసానేషు యరతా యాంతి లాఘవం । భజసా గౌరవం యాంతి మనౌ తు గురులాఘవావితి ॥ యగణప్రయోగశ్చార్థకర ఇత్యుక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం - కరోత్యర్థానాదిలఘుర్యగణో వాయుదైవత ఇతి । నను తపస్స్వాపః సుతరామాధిః స్వాధీతయోరాయే నిరతమితి గ్రంథారంభే అశ్లీలవచనమనుచితం - తదుక్తం - అశ్లీలం త్వమంగల్యం జుగుప్సావ్రీడదీకరమితి । మైవం - ప్రసిద్ధివిశేషేణ తపోవేదయోరేవ ప్రథమతరంబుద్ధ్యారోహేణ అశ్లీలత్వప్రసంగాభావాత్ । యథా భగినీలింగాదిప్రయోగేషు - అత్ర సర్వత్ర ప్రాయేణ పథ్యావక్త్రం వృత్తం - తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే - యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రం ప్రకీర్తితమితి । వృత్తవిశేషాస్తు తత్ర తత్ర వక్ష్యంతే - వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారస్తకారాదీనామావృత్తేః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - వర్ణసామ్యమనుప్రాస ఇతి । విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరో నామార్థాలంకారః - ఉక్తమలంకారసర్వస్వే - విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వే పరికర ఇతి । తపస్స్వాధ్యాయనిరతత్వాదీనాం గురూపసత్తిహేతుజ్ఞానానుష్ఠానప్రతిపాదకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః - హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ । అత్ర వాల్మీకినారదయోః స్వరూపకథనేన శిష్యాచార్యాభ్యామేవం భవితవ్యమితి ద్యోతనాద్వాక్యగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః ॥

మహేశతీర్థీయం

కారుణ్యామృతనీరమాశ్రితజనశ్రీచాతకానందదం చాపార్థాఖండలచాపమంబుజభవోగ్రేంద్రాదిబర్హీష్టదం । చారుస్మేరముఖోల్లసజ్జనకజాసౌదామినీశోభితం శ్రీరామాంబుదమాశ్రయేఖిలజగత్సంసారతాపాపహం ॥ ప్రణమ్య నారాయణతీర్థదేశికాన్ భవానలార్తామృతపూరనీరదాన్ । కరోతి రామాయణతత్త్వదీపికాం మహేశతీర్థాఖ్యమునిర్యథామతి ॥ నానాటీకస్థవాక్యాని లిఖ్యంతేత్ర యథామతి । సర్వేషాం గ్రంథకర్తౄణాం లేఖకోహం న కల్పకః ॥ లిఖితాన్యత్ర తైర్యాని లిఖ్యంతే తాన్యతో మయా । గ్రంథబాహుళ్యభీత్యాత్ర క్వచిచ్ఛబ్దసుశోధనం ॥ నిఘంటుకథనం చార్థః పదానాం లిఖ్యతేధునా । సీతారామౌ సముద్దిశ్య విరాధఖరరావణైః ॥ ఉక్తానాం పురుషోక్తీనాం నాస్త్యవార్థోత్ర గణ్యతే ॥ బృంహలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామచరితం భూలోకవర్తినాం చతుర్ణాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ సంక్షిప్య రచయితుముద్యుక్తః పరమకారుణికో బ్రహ్మా - వాల్మీకిరూపేణ భూమావంశేన సమభవత్ - తథా చ స్కాందే పార్వతీం ప్రతి శివవచనం - వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ । చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రత ఇతి ॥ ఏవంచ బ్రహ్మాంశభూతో భగవాన్ ప్రాచేతసస్స్వచికీర్షితం శ్రీరామచరితం గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన భగవత్కథోపదేశేన స్వగురుం నారదం ప్రదీక్ష్యమాణ ఆస్తేస్మ - అథ బ్రహ్మనియోగేన సమాగతం భగవంతం నారదమభ్యర్చ్య వాల్మీకిః కోన్వస్మిన్నిత్యాదిపప్రచ్ఛ - సచ దేవర్షిః పరమేశ్వరకథాప్రశ్నముదితమనాః - శ్రీరామచరితం సంక్షిప్య వాక్యరూపేణోపదిశ్య జగామ - తదనుతమసాతీరముపసృత్య చరితో వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనజనితశోకస్య వాల్మీకేర్వదనాన్మానిషాదేతి శ్లోక ఉదభూత్ - తతస్స్వాశ్రమమాగత్య తమేవానుసంధానస్సవిస్మయమాస్థ - అథ భగవాంశ్చతుర్ముఖ ఆగత్య - మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్నిత్యభిధాయ రామచరితం సర్వం విదితం భవత్వితి వరం ప్రదాయ పద్యైరేవ రామాయణం కుర్విత్యుపదిశ్య స్వధామ జగామ - అథ చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యర్థపరబ్రహ్మవిద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైశ్చకార - తదిదం వ్యాక్రియతే - తపస్స్వాధ్యాయేత్యాదిగాయత్రీవర్ణసహితశ్లోకసంకేతః - చతుర్వింశతిసంఖ్యాకా గాయత్రీవర్ణసంయుతాః । యే శ్లోకాస్సంతి తాన్ప్రవిలిఖామి యథాక్రమం ॥ శ్లోకే చ ప్రతిసాహస్రం ప్రథమే ప్రథమే క్రమాత్ । గాయత్ర్యక్షరమేకైకం స్థాపయామాస వై మునిః ॥ గాయత్ర్యాస్త్రీణి చత్వారి ద్వే ద్వే త్రీణ్యథ షట్ క్రమాత్ । చత్వారి సప్త కాండేషు స్థాపితాన్యక్షరాణి తు ॥ తత్ర - తదితి గాయత్ర్యాః ప్రథమాక్షరం - తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరం । నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవం ॥ అత్ర తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమోపవాసాదికర్మోచ్యతే - యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుతేః । తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయకజ్ఞానముచ్యతే - స్వాధ్యాయశబ్దేన ఫలవదర్థావబోధపర్యంతాధ్యయనముచ్యతే - తయోర్నిరతం ఏకాగ్రచిత్తం - అనేన తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరుత్పన్నేన తపశ్శబ్దేన జ్ఞానపర్యాయేన సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మస్మరణవిశిష్టదేవతాస్మరణరూపం

మంగళం కృతమిత్యనుసంధేయం - తపస్వీ ప్రశస్తతపాః వాల్మీకిః. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః - తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే - అథా బ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మా లోకపితామహః। వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసావితి॥ నారదం - నరః పరమాత్మా - నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన ఇతి। తస్య సంబంధి నారం - పరాత్మవిషయకం జ్ఞానం దదాతి ఉపదిశతీతి నారదః - యద్వా నరాణాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతీతి జ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః - తథాచోక్తం నారదీయే - గాయన్నారాయణకథాం సదా పాపభయాపహాం। నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమ ఇతి॥ ౧ ॥ కథం పరిపప్రచ్ఛేత్యాకాంక్షాయాం ప్రశ్నప్రకారం దర్శయతి కోన్విత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ॥ నుః పృచ్ఛాయాం - నుః పృచ్ఛాయాం వికల్పే చేత్యమరః। అస్మిన్ లోకే భూలోకే - సాంప్రతమస్మిన్కాలే - అస్మిన్కాలే ఇదానీం నసంప్రత్యేతర్హి సాంప్రతమితి బాణః, లోకాంతరే విష్ణ్వాదితత్వాదత్ర వకాలాంతరేన్నసింహాదేః ప్రసిద్ధత్వాచ్చేతద్వాద్వయమిత్యర్థః - ఏవముక్తం - గుణీ ఆన్యసంలీతిగుణవాన్ - భూమాదగోమాపత్వర్థాః - అస్మిన్లోకే అస్మిన్కాలే కో వా సకలకల్యాణగుణసంపన్న ఇత్యర్థః - ఏవం సామాన్యేన గుణసముదాయం పృష్ట్వా విశిష్య తత్తద్గుణశ్రయం పృచ్ఛతి కశ్చ వీర్యవానిత్యాదినా - యద్వా - గుణ్యతే అవర్త్యతే పునః పునరావృత్తైరనుసంధీయత ఇతి గుణస్సౌశీల్యం - గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి విశ్వః। శీలం హి నామ - మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః - తస్యాధిక్యం సౌశీల్యం తద్వాన్ - సౌశీల్యే గుణశబ్దో ధియుక్తైః ప్రయుక్తః - వశీవదాన్యో గుణవానృజుశ్శుచిరితి। కో వా సౌశీల్యవానిత్యర్థః - సర్వత్ర ప్రశ్నేష్వపి - కింశబ్దోపి యత్ర న ప్రయుక్తః తత్రానుషంజనీయః - ఏకేనైవ కింశబ్దేనోపపత్తౌ వాదరాతిశయాత్పునః పునస్తత్ప్రయోగః - ప్రధానపదేశతదుక్తమివిన్యాయేన ప్రతిగుణం గుణ్యభిప్రాయేణ వా - లోకే గుణసంబంధాద్గుణ్యతిశయః - ఇహతు గుణిసంబంధాద్గుణాతిశయ ఇతిద్యోతనాయ గుణినః ప్రథమనిర్దేశః - గుణస్సత్యజ్ఞానేత్యుక్తేః। కశ్చవీర్యవాన్ - చకారః ఉక్తసముచ్చయే - సత్స్వపి వికారహేతుష్వవికృతత్వం వీర్యం - ఔషధం వీర్యవదిత్యాదౌ తథాదర్శనాత్ - తద్వాన్ - ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం - తం సామాన్యరూపం విశేషరూపం చ జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - చకారోనుక్తసముచ్చయార్థః - పరిహార్యాధర్మజ్ఞశ్చేత్యర్థః - కృతముపకారం స్వల్పం ప్రాసంగికమపి బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః - అపకారాస్మరణం చ శబ్దార్థః - వక్ష్యతి - నస్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా। కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీతి॥ సత్యం కృచ్ఛ్రేష్వప్యనృతశూన్యం వాక్యం వచనం యస్య స సత్యవాక్యః - తథా వక్ష్యతి - అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే

కోన్వస్మిన్సాంప్రతం లోకే గుణవాన్కశ్చవీర్యవాన్। ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ సత్యవాక్యో దృఢవ్రతః॥ * ॥ చారిత్రేణ చ కో యుక్తస్సర్వభూతేషు కో హితః। విద్వాన్కః కస్సమర్థశ్చ కశ్చైకప్రియదర్శనః॥ * ॥ ఆత్మవాన్కో జితక్రోధో ద్యుతిమాన్కోనసూయకః। కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాత

కదాచనేతి। దృఢవ్రతః నిశ్చలసంకల్పః - అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం। న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత ఇతి॥ చరిత్రమాచారస్తదేవ చారిత్రం - వాయసరాక్షసాదివత్స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - తేన యుక్తః - సర్వదాప్యవిచ్ఛిన్నకులాచార ఇత్యర్థః - సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు విషయే - భూతం క్ష్మాదౌ చ జంతౌ చ న స్త్రియాం గుణసత్యయోరితి బాణః। హితః హితకరః - హితశబ్దాత్తత్కరోతీతిణిచ్ పచాద్యచ్ ణిలోపే పూర్వరూపే చ రూపం - భూతశబ్దేన స్వపరతారతమ్యాభావ ఉక్తః - సర్వశబ్దేన సాపరాధేష్వపి హితపరత్వముక్తం - వేత్తీతి విద్వాన్ సర్వశాస్త్రజ్ఞః విదేశ్శతుర్వసుః - సమర్థః సర్వకార్యధురంధరః - ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః ఏకశ్చాసౌ ప్రియదర్శనశ్చ ఏకప్రియదర్శనః - అయమివ నాన్యో లోకే ప్రియదర్శనః - ఇత్యర్థః - యద్వా - ఏకప్రియదర్శనః ఏకరూపప్రియదర్శనః - లోకే హి కస్యచిద్దర్శనం కదాచిత్ప్రియం కదాచిదప్రియం చ భవతి - తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కించిత్సుఖాత్మకమితి వచనాత్। అయం తు న తథా - కించ క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతాయా ఇత్యుక్తరీత్యా సదానుభవేప్యపూర్వవద్విస్మయమాదధాన ఇత్యర్థః - తథైవోత్తరయిష్యతి - సదైకప్రియదర్శన ఇతి। ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యుభయత్రాప్యమరః॥ ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మనీత్యమరః। అప్రకంప్యధైర్య ఇత్యర్థః - జితక్రోధః విధేయకోపః - దండార్హేష్వేవాహితకోప ఇత్యర్థః - క్రోధమాహారయత్ప్రమితి హి వక్ష్యతి। ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్ - రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం। దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన ఇతి హి వక్ష్యతి॥ గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - అసూయా తు దోషారోపో గుణేష్వపీత్యమరః। అవిద్యమానాసూయా యస్యాసావనసూయకః - శేషాద్విభాషేతి కప్ - ఆపోన్యతరస్యామితి హ్రస్వః - యద్వా - అసూయకః - అసుఞ్ కండ్వాదౌ పఠితస్తస్మాత్ కండ్వాదిభ్యో యగితి యక్ - అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః - తతో నిందహింసేత్యాదినా వుఞ్ - న భవతీత్యనసూయకః - కస్యేతి దేవాశ్చేతి - చకారేణాసురాదయస్సముచ్చీయంతే - జాతరోషస్య కస్య సంయుగే దేవాదయస్సర్వే బిభ్యతీత్యన్వయః - అతో న భీత్రార్థానామితి కింశబ్దాత్ పంచమీ - శత్రువిషయకకోపోమిత్రాణామపి భయమావహతీత్యర్థః - యద్వా చకారావప్యర్థః - అనుకూలా అపి బిభ్యతి కిం పునః ప్రతికూలా ఇత్యర్థః - యద్వా - సంయుగే జాతరోషస్య కస్య బిభ్యతీత్యేవాన్వయః - శేషే షష్ఠీ - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యపాదానసంజ్ఞాపూర్వకపంచమ్యభావః - అత్ర శ్లోకత్రయే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదా

త్తాలంకారః ॥ తీర్థీయం ॥ కోన్వితి ॥ గుణవాన్ - అత్ర గుణశబ్దేన దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణా ఉచ్యంతే - ప్రశ్నప్రతివ
చనే దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్ - స్వయమక్షతస్సన్ పరాన్ జయతీతి వీర్యవాన్ - తద్వాన్ - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశే
షరూపధర్మజ్ఞః - కృతజ్ఞః యేన కేనచిత్ స్వస్మై కించిదపి కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః - సత్యవాక్యస్సర్వాస్వప్యవస్థాస్వపి స
త్యవచనః - దృఢవ్రతః ఫలపర్యంతం ప్రారబ్ధవ్రతాపరిత్యాగశీలః - చారిత్రేణేతి - చరిత్రమేవ చారిత్రం కులక్రమాగతాచారః - తేన
యుక్తః - సర్వభూతేషు కో హిత ఇత్యనేన సాపరాధేష్వపి హితకరణశీల ఇత్యుక్తం భవతి - విద్వాన్ విదితసకలవేద్యః - సమర్థః అన
న్యనిర్వాహ్యకార్యనిర్వహణశక్తః - కశ్చైకప్రియదర్శనః - ఏకమద్వితీయం ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియస్య విషయద్వారక
త్వాత్ అనవద్యావయవాభిరూప్య ఇత్యర్థః - ఆత్మవానితి - ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - జితక్రోధః అత్ర క్రోధశబ్దః కామాదీనాము
పలక్షకః - జితారిషడ్వర్గ ఇత్యర్థః - ద్యుతిమాన్ ప్రశస్తకాంతిమాన్ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః -
కస్య సంయుగే దేవాశ్చ బిభ్యతి - చకారాదసురాదయశ్చ ॥ ౪ ॥ అథాయం ప్రశ్నో విజిగీషామూల ఇతి నారదో మన్యేతేతి మన్వానః
స్వప్రశ్నో జిజ్ఞాసాహేతుక ఇతి దర్శయన్ ప్రశ్నముపసంహరతి ఏతదితి ॥ ఏతత్ పూర్వోక్తగుణాశ్రయభూతం వస్తు - అహం జిజ్ఞాసుః
న విజిగీషుః - శ్రోతుం న తు శ్లేషుం - ఇచ్ఛామి న తు బ్రూహీతి నిర్బధ్నామి - అహం తావదిచ్ఛామి మయి భవతః ప్రసాదోస్తి చేద్వక్తుమర్హసీ
తి భావః - తత్ర హేతుమాహ పరమితి - హి హేతౌ - హిర్హేతావవధారణ ఇతి బాణః । యస్మాత్కారణాన్మే పరం ఉత్కృష్టం కౌతూ
హలం విస్మయోస్తి - తస్మాదిచ్ఛామి - యద్వా - హి ప్రసిద్ధౌ - ముఖనిరీక్షాసాధ్యసభావైః మమ హర్షస్తవ స్పష్ట ఇత్యర్థః - స్వప్రశ్నో
త్తరదానదేశికాలాభాన్నిర్విణ్ణః సంప్రతి భవద్దర్శనేన సంజాతాభిలాషోస్మి బ్రూహి మత్పృష్టమితి భావః - ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్తాను
మహాయశిష్యేణోపసత్తిః క్రియత ఇతి న్యాయేన నారదస్య పృష్టవ్యవిషయజ్ఞానసంభావనామాహ మహర్షే ఇతి - ఋషిః జ్ఞానస్య పారం
గతః - ఋషగతావిత్యస్మాద్ధాతోరిగుపధాత్ కిః - గత్యర్థో జ్ఞానార్థః - మహాంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః - ఆన్మహతస్సమా
నాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వం - హేతుగర్భవిశేషణం - మహర్షిత్వాత్ త్వమేవంవిధం నరం పురుషం జ్ఞాతుమర్హసి - బ్ర
హ్మణస్సకాశాద్విదితసకలవిశేషస్త్వం కథం మే జిజ్ఞాసోర్నవదేరితి భావః । అత్ర పూర్వార్ధే కావ్యలింగమలంకారః ఉత్తరవాక్యా
ర్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వాత్ - హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగమలంకృతిరితి లక్షణాత్ । ఉత్తరార్ధే పరికర ఇత్య

రోషస్య సంయుగే ॥ ౪ ॥ ఏతదిచ్ఛామ్యహం శ్రోతుం పరం కౌతూహలం హి మే । మహర్షే త్వం సమ
ర్థోసి జ్ఞాతుమేవంవిధం నరమ్ ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా చైతత్త్రిలోకజ్ఞో వాల్మీకేర్నారదో వచః । శ్రూయ

నయోస్సంసృష్టిః - అంతే చాస్యేతి కరణం బోధ్యం - ఇతి పరిపృచ్ఛేతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదితి ॥ ఏతత్ ఉక్తగుణకం నరరూ
పం వస్త్విత్యర్థః ॥ ౫ ॥ నన్వయం ప్రశ్నో వాల్మీకేర్న సంగచ్ఛతే తస్య విదితసకలరామవృత్తాంతత్వేన నిశ్చయేన సంశయాయోగాత్ -
వక్ష్యతి హ్యయోధ్యాకాండే - ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః । అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకిమభివాదయన్నితి ॥ కథం
రామవిషయమధ్యవర్తీ వాల్మీకిః తద్గుణాన్న విజానీయాత్ - వక్ష్యతి హి - విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః । అపి వృక్షాః పరి
మ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా ఇతి ॥ కథం వా - రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్ కథాః । రామభూతం జగదభూద్రామే
రాజ్యం ప్రశాసతీతి పృథగ్జనైరపి విదితం రామవైభవం మునిరేష న జానీయాత్ - కథం చైతావన్మాత్రం సత్యలోకాదాగతో నారదః
పృష్టుమర్హతి - యః ఏవముత్తరయతి రామో నామ జనైః శ్రుత ఇతి । అత్రోచ్యతే - నాయమాపాతతో భాసమానః ప్రశ్నార్థః నాప్యు
త్తరార్థః - అత్ర కరతలామలకవద్విదితే వాల్మీకేః కుతూహలాసంభవాత్ బుధ్వా వక్ష్యామీత్యుక్తరానుపపత్తేశ్చ । కింతు వక్తృ
బోద్ధ్రానుగుణ్యేద్వేదాంతేషు నానావిన్యాసతత్తద్గుణవిశిష్టతయావగమ్యమానం పరంతత్త్వం కిం విష్ణురుత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి ప్రశ్నా
ర్థః - తదిదం వాల్మీకేర్హృదయమాకలయన్ భగవాన్నారదోపి రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యః పురుషః - బ్రహ్మాదయస్స
ర్వే తద్భ్రుకుటిభటాస్తత్పరతంత్రాః - సద్బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దానాం పర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా చ విష్ణుపరా ఇత్యేవమాశయేన
సకలవేదాంతోదితగుణజాతం రామే యోజయన్నుత్తరయతీతి సర్వమనవద్యం ॥ ఏవం తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యుక్తం గు
రూపసదనవిధిముపబృంహ్య యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామిత్యుక్తం ప్రవచనవిధిముపబృం
హయతి శ్రుత్వేత్యాదినా ॥ తత్ర నాసంవత్సరవాసినే ప్రబ్రూయాదితి నియమస్య జ్యేష్ఠపుత్రవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ వాల్మీకేశ్చ భృగు
పుత్రతయా భ్రాతృపుత్రత్వాత్ శుశ్రూషానిరపేక్షం ప్రీత్యోపదిదేశేత్యాహ శ్రుత్వా చేతి ॥ త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకం
పాత్రాదిత్వాన్న ఙీప్ - యద్వా - త్రిత్వవిశిష్టో లోకస్త్రిలోకః - నవరసరుచిరామిత్యత్ర కావ్యప్రకాశే తథైవ వ్యాఖ్యానాత్ - య
ద్వా - త్రయో లోకా యస్మిన్ తత్త్రిలోకమితి బ్రహ్మాండముచ్యతే - తజ్జానాతీతి త్రిలోకజ్ఞః - భూర్భువస్స్వరితి త్రైలోక్యం - య
ద్వా - విష్ణుపురాణోక్తేః త్ర్యాకృతకమకృతకం కృతకాకృతకమితి త్రయో లోకాః - మహర్లోకపర్యంతః కృతకః - జనోలోకః కృ
తకాకృతకః - సత్యలోకోకృతక ఇతి - యద్వా - లోకా జనాః - లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః । బద్ధముక్తనిత్యాస్త్రయో లోకాః

నారదో బ్రహ్మపుత్రత్వాత్ తజ్జ్ఞానార్హః - ఏతత్పూర్వోక్తరీత్యా వ్యంగ్యార్థగర్భం వాల్మీకేః స్వాభిమతస్య పుత్రస్య వచః పరి
పూర్ణార్థం వాక్యం శ్రుత్వా నిశమ్య - చకారేణ తదూహిత్వా చేత్యర్థః - ప్రహృష్టః స్వేనోపదిదిక్షితస్యైవ పృష్టత్వేన సం
తుష్టః - శతకోటిప్రవిస్తరరామాయణే స్వావగతస్యైవానేన పృష్టత్వాద్రామగుణస్మరణామృతపానలాభాదపూర్వశిష్యలాభాద్వా - సో
హం మంత్రవిదేవాస్మి నాత్మవిదిత్యుక్తరీత్యా సనత్కుమారం ప్రతి స్వోపసర్పణస్మారకత్వాద్వా ప్రహృష్టస్సన్ - కర్తరి క్తః - రా
మగుణానుసంధానజనితం నిజవైచిత్త్యం వ్యాజేన పరిహర్తుం - శ్రూయతామిత్యామంత్ర్యాభిముఖీకృత్య - వాక్యముత్తరరూపం - అబ్రవీ
దన్యోక్తముక్తవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ ఏతత్పూర్వోక్తం ప్రశ్నజాతం - త్రిలోకజ్ఞః - త్రిలోకగోచరజ్ఞాన ఇత్యర్థః -
ఆమంత్ర్య ఏకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థమభిముఖీకృత్య - ప్రహృష్టః కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చేతి దృష్టదేవాదిభీషకత్వగుణసంపత్తేః - బ్రహ్మణోపి
ష్వప్రసక్తిరయం ప్రశ్నః - సకలగుణవిశిష్టసార్వభౌమవిషయక ఇత్యవగమ్యతే - తత్రాపి సార్వభౌమమాత్రే పృష్టప్రశ్నస్తు సకలగు
ణసంపత్తేరసంభవాత్సకలజగద్రక్షణార్థం నృరూపేణావతీర్ణపరమపురుష ఏవ సంభవాత్ - దిష్ట్యా తద్గుణకీర్తనం లబ్ధమితి ప్రహ
ర్షః ॥ ౬ ॥ వక్ష్యమాణస్యాపదుత్తరత్వపరిహారాయాత్మనో వాల్మీకేరాశయాభిజ్ఞత్వమాహ బహవ ఇతి ॥ యద్వా - వేదాంతోదితగు
ణానాం విష్ణోరన్యత్రాసంభవాత్ తేషాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వాసంభవాచ్చ ముముక్షుసంప్రదాయాచ్చ విష్ణావేవ పరతత్త్వతాం పరిశే
షయన్నాహ బహవ ఇతి ॥ బహవః విపులాః - అనేకగుణవితతిమూలభూతా ఇత్యర్థః - అనేనాపృష్టానామపి వక్ష్యమాణానాం గుణానాం
నిదానముపదర్శితం - యద్వా - బహవః - అపరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః - శ్రూయతే హ్యపరిచ్ఛిన్నత్వం గుణానాం - యతో వాచో నివర్తం
తే అప్రాప్య మనసా సహ ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి । అత్రానందస్యైకస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వోక్తిరితరేషామప్య
పరిచ్ఛిన్నత్వప్రదర్శనార్థా - ఉక్తం హి యామునాచార్యైః - ఉపర్యుపర్యబ్జభువోపి పూరుషానిత్యాదినా । దుర్లభాః పరమపురు
షాదన్యత్రాసంభావితాః - అన్యే హంత బ్రహ్మేశానేత్యాదినా అసంభావ్యత్వాదివచనాదితి భావః - అనేన ప్రశ్నస్య దేవతావిశే
షనిర్ధారణపరత్వమాత్మనావగతమితి వ్యంజితం - చకార ఉక్తసముచ్చయార్థః - అనుక్తసముచ్చయార్థో వా - తేన స్వాభావికా
నవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణరూపా ఇత్యుక్తం - ఏవకార ఇతరత్ర సర్వాత్మనా అసంభావితత్వమభివ్యనక్తి - య ఇతి వేదాంత
ప్రసిద్ధిరుచ్యతే - గుణవీర్యాదయః - కీర్తితా ఇత్యనేన గుణానాం ప్రశ్నకాలేపి భోగ్యతాతిశయస్సూచ్యతే - తైర్యుక్తో నతు కల్పిత ఇ

తామితి చామంత్ర్య ప్రహృష్టో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ బహవో దుర్లభాశ్చైవ యే త్వయా కీర్తి
తా గుణాః । మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో

తి నిర్గుణవాదనిరాసః - నరః పురుషః - పురుషాః పూరుషా నరా ఇత్యమరః । య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే । పురు
షః పుండరీకాక్ష ఇతి శ్రుతిస్మృతిగతః పురుషశబ్దోనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే - శ్రూయతాం నతు యథాకథంచిత్పరికల్ప్యతాం - శ్రుత్వేత్య
భిధానాద్వినగ్నోక్తిరియం - తాత్కాలికం కించిత్ప్రకల్ప్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామీతి - మత్పితుర్బ్రహ్మ
ణస్సకాశాచ్ఛతకోటిప్రవిస్తరరామాయణముఖేన విదిత్వా వక్ష్యామి - అనేన సంప్రదాయాభిజ్ఞత్వమాత్మనో దర్శితం - యద్వా. రామ
గుణానుసంధానజనితవైచిత్త్యేన నష్టే కించిత్ప్రతిభాతి కుణ్ఠబుద్ధ్యా వక్ష్యామీత్యర్థః - అతో మధ్యే వాక్యాంతరమలంకారాయ - అన్యథా
వాక్యగర్భితమితి కావ్యదోషస్స్యాత్ - అహం వక్ష్యామి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామి - నేదానీం నారదోస్మి రామగుణశ్రవణశిథిలత్వా
త్ - రామగుణసముద్రే యం నదీప్రవాహమగ్న ఇవావలంబనయష్టిమపేక్షతే మున ఇతి - యద్వా - ప్రశ్నకాలీనమవధానవిశేషమాల
క్ష్య శ్లాఘతే మున ఇతి - అథ క్షణాత్సంక్షుభితో నారదో వాక్యశేషం పూరయతి తైరితి - నర ఇత్యనేన పరత్వనిర్ధారణం ప్రశ్నఫలితా
ర్థం ద్యోతయతి - బుద్ధ్వేత్యనేన శ్రుతిస్థపరత్వతత్త్వదృష్టార్థో వివృతః ॥ తీర్థీయం ॥ బహవ ఇతి ॥ మహాపురుషం నిశ్చిత్య వక్ష్యామి - తైర్దుర్
లభైర్యుక్తో నరశ్శ్రూయతామితి యోజనా ॥ ౭ ॥ అథ వేదాంతోదితగుణానాం రామే ప్రదర్శనముఖేన రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ
వేదాంతవేద్యం పరం తత్త్వమితి దర్శయతి ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ ॥ తత్ర వేదాంతోదితగుణగణనిధీ రామత్వే
నావతీర్ణో విష్ణురేవేతి మహావాక్యార్థః - ఇక్ష్వాకువంశేత్యారభ్య సత్యే ధర్మ ఇవాపర ఇత్యంతాస్సార్ధైకాదశశ్లోకా ఏకాన్వయాః -
ఇక్ష్వాకుర్నామ వైవస్వతమనోర్జ్యేష్ఠపుత్రః తస్య వంశః పుత్రపౌత్రాదిపరంపరా - ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః - ప్రాదుర్భావస్థా
నం - ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః - జనకాదిమహాకులేషు విద్యమానేష్వపి కులోత్తమే భగవానవతీర్ణ ఇ
త్యపేక్షయామిక్ష్వాకుపదం ప్రయుక్తం - ఇక్ష్వాకుర్హి చిరం హరిమారాధ్య తన్మూర్తివిశేషం రంగనాథమలభతేతి పౌరాణికీ గాథా - అ
తస్తత్పక్షపాతేన తద్వంశేవతీర్ణ ఇతి సూచయితుమిక్ష్వాకుపదం - వంశేత్యనేన గుణవాన్ క ఇతి ప్రష్టం సౌశీల్యముక్తం - రమయతీతి
సర్వాన్ గుణైరితి రామః - రామో రమయతాం వర ఇత్యాద్యర్థనిర్వచనబలాత్కర్తర్యపి కారకే ఘఞ్ - యద్వా - రమంతేస్మిన్ సర్వే
జనా గుణైరితి రామః - అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్ - తథాగస్త్యసంహితాయాముక్తం - రమంతే యోగినోనంతే నిత్యానందే
చిదాత్మని । ఇతి రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే ॥ నామేతి ప్రసిద్ధౌ - చిత్రకూటవాసినా త్వయావిదితోపీత్యర్థః - న కేవ
లం భవతా పామరైరపి విదిత ఇత్యాహ జనైః శ్రుత ఇతి - శ్రుతః అవధృతః - శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః । తాటకా త్రాటకే

ఉపదేశవిశ్వామిత్రానుసరణాహల్యాశాపవిమోక్షహరధనుర్భంగపరశురామనిగ్రహసప్తసాలభేదవాలివధసింధుబంధనరావణ నిబర్హణాదిభిరవధారితనారాయణభావ ఇత్యర్థః - ఏవంభూతస్స ఏవ నియతాత్మా స ఏవ మహావీర్య ఇత్యేవం ప్రతిపదం పదాన్యన్వయేయుః. కాంతత్వానమనుషజ్యతే - రామరూపేణావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితగుణక ఇతి సర్వత్ర తాత్పర్యార్థః - అథాస్య స్వరూపనిరూపక ధర్మాన్ గుణాంశ్చ నియతాత్మేత్యాదినా ॥ నియతాత్మా నియతస్వభావః - నిర్వికార ఇతి యావత్ - నాస్య జరయైతజ్జీర్యతే న వధేనాస్య హన్యతే । అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాదిశ్రుతేః ॥ మహావీర్యః అచింత్యవివిధవిచిత్ర శక్తికః - పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి శ్రుతేః । ద్యుతిమాన్ ప్రకాశవాన్ - స్వయంప్రకాశః - జ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్ - విజ్ఞానఘన ఏవ, ప్రజ్ఞానఘన ఇతి శ్రుతేః, ధృతిమాన్ నిరతిశయానందః - ధృతిస్తుష్టిస్సంతోష ఇతి వైజయంతీ । ఆనందో బ్రహ్మేతి శ్రుతేః । వశీ - జగద్వశే యస్యాస్తీతి వశీ - సర్వస్వామీత్యర్థః - సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి శ్రుతేః ॥ అథ సృష్ట్యుపయోగిగుణేనాహ బుద్ధిమానిత్యాదినా ॥ బుద్ధిమాన్ సర్వజ్ఞః - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి శ్రుతేః । నీతిమాన్ మర్యాదావాన్ - శ్రుతిరత్ర-ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ । ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి । శోభనా వాగస్యాస్తీతి వాగ్మీ - వాచో గ్మినిరితి గ్మినిప్రత్యయః - కుత్వే జస్త్వే చ కృతే గకారం భాత్ పునర్గకారః ఉక్తిశోభనత్వం జ్ఞాపనాయేతి న్యాసకారః - సర్వవేదప్రవర్తక ఇత్యర్థః - యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతి శ్రుతేః । శ్రీమాన్ సమృద్ధోభయవిభూత్యైశ్వర్యః - శ్రీః కాంతిసంపదోర్లక్ష్మ్యామితి బాణః । సర్వమిదమభ్యాత్త ఇతి శ్రుతిః । శత్రూన్ తద్విరోధినో నిబర్హయతి నాశయతీతి శత్రునిబర్హణః - బర్హ హింసాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ల్యుట్ - ఏష భూతపతిరేష భూతపాల ఇతి శ్రుతేః । అథ య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణస్తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేత్యంతరాదిత్యవిద్యోదితం సర్వాంగసుందరం విగ్రహం దర్శయతి విపులాంస ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకద్వయేన ॥ విపులాంసః ఉన్నతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధత్వం మహాపురుషలక్షణమితి సాముద్రికోక్తం - కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కంధో లలాటికా । సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాస్తు సుఖప్రదా ఇతి ॥ మహాబాహుః వృత్తపీవరబాహుః - ఆయతత్వం తు వక్ష్యతి ఆజానుబాహురితి - ఆజానులంబినౌ బాహూ వృత్తపీనౌ మహేశ్వర ఇతి సాముద్రికలక్షణమ్ ।

> రామో నామ జనైశ్శ్రుతః । నియతాత్మా మహావీర్యో ద్యుతిమాన్ ధృతిమాన్ వశీ ॥ * ॥ బుద్ధిమాన్నీతిమాన్వాగ్మీ శ్రీమాంఛత్రునిబర్హణః । విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవో మహాహనుః ॥ * ॥ మహోరస్కో మహేష్వాసో గూఢజత్రురరిందమః । ఆజానుబాహుస్సుశిరాస్సులలాటస్సువిక్రమః ॥ * ॥ సమస్సమవిభక్తాంగస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్ । పీనవక్షా విశాలాక్షో లక్ష్మీవాన్ శుభలక్షణః ॥

కంబుగ్రీవః శంఖతుల్యకంఠః - ఇందుముఖీతివచ్ఛాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపిసమాసః - కంబుగ్రీవశ్చ నృపతీనాం చక్రవర్తిత్వభూషణమితి లక్షణం । రేఖాత్రయాన్వితా గ్రీవా కంబుగ్రీవేతి కథ్యత ఇతి హలాయుధః । మహత్యౌ హనూ యస్యాసౌ మహాహనుః - స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - హనుః కపోలోపరిభాగః - అథ స్త్రాచ్చుబుకం గండకపోలాత్పరా హనురిత్యమరః । మాంసలౌ హనూ యస్య భవతస్స్వభావదున్నతే । సభోగ్యో మృష్టమశ్నాతి యావదాయుస్సుఖాన్విత ఇతి లక్షణం ॥ మహద్విశాలమురో యస్యాసౌ మహోరస్కః - ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్ - లక్షణం తు - స్థిరం విశాలం కఠినమున్నతం మాంసలం సమం । వక్షో యస్య మహీపాలస్తత్సమో వా భవేన్నర ఇతి ॥ మాంసలత్వం తు వక్ష్యతి పీనవక్షా ఇతి - మహానిష్వాసో ధనుర్యస్యాసౌ మహేష్వాసః - అనేన తదుచితసంహననవిశేష ఉపలక్ష్యతే - అతో న ప్రక్రమవిరోధః - గూఢే మాంసలత్వేనాప్రకాశే జత్రుణీ అంసద్వయసంధిగతాస్థినీ యస్యాసౌ గూఢజత్రుః - స్కంధో భుజశిరోంఽసోఽస్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ ఇత్యమరః । విషమైర్జత్రుభిర్నిమ్నైస్స్యాదతిసూక్ష్మైశ్చ మానవాః । ఉన్నతైర్భోగినో నిమ్నైర్నిస్స్వాః పీనైర్నరాధిపా ఇతి లక్షణం ॥ అరిందమయతి నివర్తయతీత్యరిందమః - సంజ్ఞాయాంభృతృవృజిధారిసహితపిదమ ఇతి ఖచ్ - అసంజ్ఞాయామప్యార్షః - అరిశబ్దేన పాప్మా వివక్షితః - అపహతపాప్మేత్యర్థః - అనేనాయం విగ్రహః పరిగ్రహానకర్మమూలః కింత్వనుగ్రహమూలః - ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః । అతో న ప్రక్రమభంగః - జానుమూరుపర్వ తత్పర్యంతమవలంబిబాహూ యస్యాసావాజానుబాహుః - సుష్ఠు సమం వృత్తం ఛత్రాకారం శిరో యస్యాసౌ సుశిరాః - సమవృత్తశిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్తథా । ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చ జీవతీతి లక్షణం ॥ సులలాటః లలాటసౌష్ఠవం చోక్తం - అర్ధచంద్రనిభం తుంగం లలాటం యస్య స ప్రభురితి । శోభనో విక్రమః పదవిక్షేపో యస్యాసౌ సువిక్రమః - శోభనత్వం చ గజాదితుల్యం - తథోక్తం గజగత్యల్లభాయాం - సింహర్షభగజవ్యాఘ్రగతయో మనుజాధిపాః । సర్వత్ర సుఖమేధంతే సర్వత్ర జయినస్సదేతి ॥ సమః నాతిదీర్ఘః నాతిహ్రస్వః - తథాత్వం చ తత్రైవోక్తం - షణ్ణవత్యంగులోత్సేధస్సార్వభౌమో భవేన్నృప ఇతి । సమాని అన్యూనానధికపరిమాణాని విభక్తాని అశ్లిష్టాని అంగాని కరచరణాద్యవయవా యస్యాసౌ సమవిభక్తాంగః - తాని చోక్తాని సాముద్రికే - భ్రువౌ నాసాపుటౌ నేత్రే కర్ణావోష్ఠౌ చ చూచుకే । కూర్పరౌ మణిబంధౌ చ జానునీ వృషణౌ కటీ ॥ కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమౌ జ్ఞేయస్స భూపతిరితి । స్నిగ్ధః

స్నేహచ్ఛాయయుక్తాపవర్ణో యస్య సః స్నిగ్ధవర్ణః - తత్రోక్తం పరరుచినా - చక్షుస్స్నేహేన సౌభాగ్యం దంతస్నేహేన భోజనం । త్వచస్స్నేహే న శయ్యా చ పాదస్నేహేన వాహనమితి ॥ ప్రతాపవాన్ - తేజస్వీ - సముదాయశోభాసంపన్న ఇత్యర్థః - పీనవక్షాః - మాంసలవక్షాః - విశాలేప ద్మపత్రాయతే అక్షిణీ యస్య స విశాలాక్షః - బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాదితి షచ్ - అత్ర సాముద్రికం - రక్తాంతైః పద్మపత్రాభైర్లోచనైస్సుఖభోగిన ఇతి । లక్ష్మీవాన్ - అవయవశోభాయుక్తః - శుభలక్షణః - అనుక్తసకలలక్షణసంపన్నః ॥ ఏవమూర్తితాన భావ్య దివ్యమంగళవిగ్రహశాలిత్వముక్త్వా ఆశ్రితరక్షణోపయోగిగుణానాహ ధర్మజ్ఞ ఇత్యాది స్వజనస్య చ రక్షితేత్యంతేన ॥ ధర్మం శరణాగతరక్షణరూపం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - వక్ష్యతి - మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన । దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హితమితి ॥ సత్యా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య స సత్యసంధః - ప్రతిజ్ఞానేవధానంధేతి వైజయంతీ । అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం । నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత ఇతి ॥ ప్రజానాం ప్రాణినాం - హితే హితకరణే రతః తత్పరః - యశస్వీ - ఆశ్రితరక్షణైకకీర్తిః - తస్య నామ మహద్యశ ఇతి శ్రుతేః । జ్ఞానసంపన్నః - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యుక్తరీత్యా స్వరూపతస్స్వభావతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానశీలః - శుచిః పావనః - పరిశుద్ధో వా - ఋజురితియావత్ - వశ్యః - వశంగతః - వశంగత ఇతి నిపాతనాద్యత్ - ఆశ్రితపరతంత్ర ఇత్యర్థః - సమాధిమాన్ - సమాధిరాశ్రితరక్షణచింతా తద్వాన్ - ప్రజాపతిసమః - మధ్యేవిరించిగిరిశం ప్రథమావతార ఇత్యుక్తరీత్యా జగద్రక్షణాయ ప్రజాపతితుల్యతయావతీర్ణః - శ్రీమాన్ - పురుషకారభూతయా లక్ష్మ్యా అవినాభూతః - ధాతా - పోషకః - డుధాఞ్ ధారణపోషణయోరితి ధాతోస్తృచ్ - రిపూన్ శత్రూన్ నిషూదయతి నిరస్యతీతి రిపునిషూదనః - సూదదీపదీక్షశ్చేతి ప్రతిషేధస్యానిత్యత్వాదనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరితి యుచ్ - నంద్యాదిపాఠాద్వా ల్యుః - సుషామాదిత్వాత్షత్వం - ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీల ఇత్యర్థః - అథావతారైకాంతాన్ గుణానాహ రక్షితేతి ॥ లోకే సార్వభౌమః స్వకీయజనరక్షణ ఏవ యతతే - అయం తు న తథా కింతు సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య రక్షితా - తాచ్ఛీల్యే తృన్ - శేషషష్ఠీ - నను యదసర్వే హంత రక్షితా తర్హి దుష్టతమపి సుఖినమాపాదయేత్ తత్రాహ ధర్మస్య పరిరక్షితేతి ॥ ఆచరణప్రచారణాభ్యాం సర్వధర్మస్య వ్యవస్థాపయితా - ఉచ్చాస్త్రవర్తినో నిచికిత్సకన్యాయేనానఘయితేత్యర్థః - స్వస్య స్వకీయస్య శరణాగతరక్షణరూపస్య - ధర్మస్య విశేషధర్మస్య - విశిష్య రక్షితా ॥

* ॥ ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః । యశస్వీ జ్ఞానసంపన్నశ్శుచిర్వశ్యస్సమాధి
మాన్ ॥ * ॥ ప్రజాపతిసమశ్శ్రీమాన్ ధాతా రిపునిషూదనః । రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య పరిర
క్షితా ॥ * ॥ రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా । వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞో ధనుర్వేదే చ నిష్ఠి

యద్వా - ధర్మస్య తత్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్య - సమంతతో రక్షితా - లోకే సర్వధర్మప్రవర్తకోపి - ధర్మోపదేశసమయే జనాస్సర్వేపి పండితాః । తదనుష్ఠానసమయే మునయోపి న పండితా ఇతి న్యాయేన స్వధర్మానుష్ఠానే న స్ఖలతి - న తథాయమిత్యాహ స్వస్య ధర్మస్య రక్షితా - స్వాసాధారణస్య క్షత్రియధర్మస్య రక్షితేత్యర్థః - లోకే సర్వరక్షకోపి కశ్చిత్ స్వజనరక్షణం కర్తుం న ప్రగల్భతే - దాస్యమైశ్వర్యభావేన జ్ఞాతీనాం చ కరోమ్యహం । అర్ధభోక్తా చ భోగానాం వాగ్దురుక్తాని చ క్షమే ఇతి భగవతా వ్యుక్తేః । తదపి కర్తుం మాహత ఇత్యాహ స్వజనస్య చ రక్షితేతి ॥ స్వజనస్య చ - స్వజనస్యాపీత్యర్థః - అనేన స్వజనరక్షణస్య దుర్ఘటత్వం సూచితం - యద్వా - చస్త్వర్థః - స్వజనస్య శరణాగతస్య విశేషేణ రక్షితా - విశేషస్తు తదపరాధసహిష్ణుత్వం - వక్ష్యతి - మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన । దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హితమితి ॥ యద్వా - లోకే కశ్చిత్ సర్వాన్ రక్షన్ స్వజనం పీడయతి - అసౌ తు స్వజనస్యాపి రక్షితేత్యర్థః - అథవా - స్వావతారప్రయోజనమాహ రక్షితేతి ॥ గీతం హి - పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ ఇతి ॥ స్వజనస్య స్వశేషభూతస్యేతి సర్వలోకవిశేషణం రక్షణహేతుసంబంధద్యోతనార్థం - రక్షితా ఇష్టప్రాపకః - అనేన సాధుపరిత్రాణముక్తం - చశబ్దోన్వాచయే - రక్షితా చ అనిష్టనివర్తకః - అనేనానుషంగికదుష్కృద్వినాశ ఉక్తః - ధర్మస్య సామాన్యవిశేషరూపస్య స్థాపనమాహేతరవాక్యద్వయేన - రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - సీతాపరిణయముఖేన స్వాశ్రమోచితధర్మాణామనుష్ఠాతా - యద్వా - స్వస్య ధర్మః పరత్వం తస్య రక్షితా - హరధనుర్భంగపరశురామజయాదినా హి పరత్వం స్థాపితం - యద్వా - ధర్మో ధనుః - స్వామ్యస్వభావసుకృతేష్వస్త్రీ ధర్మం తు కార్ముక ఇతి బాణః । సదా ధనుర్ధరః - స్వజనస్య చ రక్షితా - స్వభూతో జనః స్వజనః జ్ఞానీ - జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమితి గీతత్వాత్ । తస్య రక్షితా ఆత్మన ఇవ సర్వయోగక్షేమావహ ఇత్యర్థః - అథాస్యాష్టాదశవిద్యాస్థానాభిజ్ఞత్వమాహ వేదేతి ॥ విదంత్యనేన ధర్మాదికమితి వేదః - కరణే ఘఞ్ - స చతుర్విధః - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణభేదాత్ - వేదస్య కించిత్ తరాణి వేదాంగాని - తాని చ షట్ - తథోక్తం - శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషాం గతిః । ఛందసాం విచితిశ్చేతి షడంగాని ప్రచక్షత ఇతి ॥ తత్ర శిక్షా నామ - అకారాదీనాం వేదవర్ణానాం స్థానకరణప్రయత్నస్వరాదిబోధికా - యాగక్రమోపదేశః కల్పః - సాధుశబ్దవ్యాఖ్యానం వ్యాకరణం - వర్ణాగమో వర్ణలోపో వర్ణవిపర్యాయ ఇత్యాదినా నిశ్చయేనోక్తం నిరుక్తం - కర్మానుష్ఠానకాలాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం జ్యోతిషం - ఛంద

ణాంపద్యానాం శాస్త్రం ఛందోవిచితిః - వేదాశ్చ వేదాంగాని చ వేదవేదాంగాని తేషాం తత్త్వం తత్త్వార్థః తం జానాతీతి తథోక్తః -
ఇషుపథజ్ఞః ప్రకరః క ఇతి క ప్రత్యయః - ధనుర్వేదో నామ - ధనుర్హస్తముష్టిస్థితినిశేషాకర్షణవిమోక్షణదివ్యాస్త్రాదిప్రయో
గప్రతిపాదకో గ్రంథః - చకార ఇతరోపవేదసముచ్చయార్థః - క్షత్రియాణాం ధనుర్వేద ప్రధాన ఇతి తస్య నిర్దేశః - తే చోపవేదాశ్చ
త్వారః - తథాహి - ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వ ఏవ చ । అర్థశాస్త్రమితి ప్రోక్తముపవేదచతుష్టయమితి ॥ ఆయుర్వే
దో బాహటం వైదికధర్మానుష్ఠానవిరోధిరోగనివర్తకౌషధాది ప్రతిపాదకం - గాంధర్వవేదో భరతశాస్త్రం సామగానోపయోగి - అ
ర్థశాస్త్రం చాణక్యాది ప్రణీతం నీతిశాస్త్రం కర్మానుష్ఠానోపయోగ్యర్థసాధనం - తేషు నిష్ఠితః నిష్ఠావాన్ - సర్వశా
స్త్రాణి ఉపాత్తవ్యతిరిక్తాని ఉపాంగాని గోబలీవర్దన్యాయాత్ - ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ మీమాంసాన్వీక్షకీ తథా । చత్వార్యేతా
న్యుపాంగాని శాస్త్రజ్ఞాస్సంప్రచక్షత ఇతి ॥ తత్ర ధర్మశాస్త్రం పూర్వకాండోపబృంహణం - పురాణం వేదాంతోపబృంహణం -
న్యాయమీమాంసే సర్వవేదసాధారణే - తేషామర్థతత్త్వం అర్థయాథాత్మ్యం - నిగూఢాశయమిత్యర్థః - తజ్జానాతీతి తథా - అష్టా
దశవిద్యాస్థానతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః - స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణలేశరహితః - ప్రతిభానవాన్ వ్యవహారకాలే శ్రుత
స్య వా అశ్రుతస్య వా ఝటితి స్ఫురణం ప్రతిభానం తద్వాన్ - అథ సర్వదా సదుపాస్యత్వమాహ సర్వేతి । సర్వే లోకాః ప్రియా యస్య
స సర్వలోకప్రియః - సర్వేషాం లోకానాం ప్రియస్సర్వలోకప్రియః - సర్వలోకప్రియత్వాత్ సద్భిరభిగంతవ్య ఇత్యర్థః - సాధుః
తత్కార్యసాధకః - ఉణ్ ప్రత్యయః - యద్వా - సాధుః ఉచితః సదభిగమనోచిత ఇత్యర్థః - సాధుర్వృత్తే చ తే సామ్యేన జ
నే వార్ధుషావపీతి వైజయంతీ । అదీనాత్మా అకార్పణ్యాత్మా అతిగంభీరప్రకృతిరియావత్ - విచష్ట ఇతి విచక్షణః - నంద్యాదిత్వా
ల్ల్యుః - అస్య న్యనే చ చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ నేతి వాచ్యమితి ఖ్యాఞభావః - వివిధం వక్తీత్యర్థః - అత ఏవ సర్వదా సదుపాస్యమానత్వమాహ స
ర్వదేతి ॥ సర్వదా శాస్త్రవ్యాసంగకాలేష్వపి సద్భిః సత్పురుషైః అభిగతః పరిగతః - పరివారిత ఇత్యర్థః - కథమివ - సముద్రస్సిం
ధుభిరివ నదీభిరివ - స్త్రీ నద్యాం నా నదే సింధుర్దేశభేదేఽంబుధౌ గజ ఇతి వైజయంతీ । సర్వదాభిగతః - ఖురలీకేలిశ్రమవిశ్రాంత

తః ॥ * ॥ సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్ । సర్వలోకప్రియస్సాధురదీనా
త్మా విచక్షణః ॥ * ॥ సర్వదాభిగతస్సద్భిస్సముద్ర ఇవ సింధుభిః । ఆర్యస్సర్వసమశ్చైవ సదైకప్రి
యదర్శనః ॥ * ॥ స చ సర్వగుణోపేతః కౌసల్యానందవర్ధనః । సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే ధైర్యేణ
హిమవానివ ॥ * ॥ విష్ణునా సదృశో వీర్యే సోమవత్ప్రియదర్శనః । కాలాగ్నిసదృశః క్రోధే క్షమ

యే కాంచిచ్ఛాయామవగాహమానే రామే సంతస్సేవేతత్తద్గతగర్వవిశేషశ్రవణాయ పరివృత్య స్థితా ఇత్యర్థః - తథా చ వక్ష్యతి - జ్ఞానవృ
ద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్శీలవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః । కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపీతి ॥ అస్త్రయోగ్యాస్త్రాభ్యాసః - సముద్ర ఇవ
సింధుభిః - ఏవం సదభిగమనం న రామస్యాజ్ఞాతజ్ఞాపనాయ తస్య స్వత ఏవ పూర్ణత్వాత్ - కింతు స్వేషామేవాపూర్వార్థవిశేషలాభా
య గత్యంతరాభావాదితి భావః - సింధవో హి స్వసత్తాభాసైవ సముద్రమభియాంతి న తు తస్యాతిశయాపాదనాయ - ఏవమభిగమనహే
తుభూతం శీలభ్యాదికం విశదయతి ఆర్య ఇతి ॥ ఋ గతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి ణ్యత్ ప్రత్యయః - అభిగంతుమర్హ ఇ
త్యర్థః - కిం న తామేవ సేత్యాహ సర్వసమః - జాతిగుణవృత్తాదితారతమ్యం వినా సర్వేషామాశ్రయణీయత్వే తుల్యః - అన్యాకదా
చిత్కత్వం వారయత్యేవకారః - చకార ఉక్తసముచ్చయార్థః - కించిదుపదేశాభావేపి సౌందర్యాదభిగంతవ్యత్వమాహ సదైకప్రియ
దర్శన ఇతి - సదానుభవేపి నవనవతయా భాసమాన ఇత్యర్థః - అథ - ఇక్ష్వాకుషు యాన్నివర్తంతే నాంతరీక్షక్షితీక్షయాత్ । మతి
క్షయాన్నివర్తంతే న గోవిందగుణక్షయాదితి భగవద్గుణానాం వర్షాయుతేనాపి వర్ణయితుమశక్యత్వేన సంగ్రహేణ వదన్నుత్తరము
పసంహరతి స చేతి ॥ కోసలస్య రాజ్ఞోపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా - వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙితి ఞ్యఙ్ యఙశ్చాప్ - తస్యా ఆనందం వర్ధ
యతీతి కౌసల్యానందవర్ధనః - చశబ్ద ఏవకారార్థః - కౌసల్యాసుతత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః పర
మాత్మా న తు బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇత్యర్థః - దశరథనందన ఇత్యనుక్తిః పుత్రలాభఫలస్య కౌసల్యాయైవ లాభాత్ - అత ఏవ వక్ష్యతి -
కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీతి । అథాస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం వక్తుం లోకే ప్రకృష్టవస్తూనాం తదేకైకగుణసామ్య
మాహ సముద్ర ఇవేత్యాది శ్లోకద్వయేన ॥ గాంభీర్యం నామ - స్వాంతర్గతభావాప్రకాశకత్వం - యథా సముద్రః స్వాంత
ర్గతం రత్నాదికమప్రకాశయన్నేవ వర్తతే తథాయమపి స్వీయం పరత్వమప్రకటయన్నేవాస్త ఇత్యర్థః - వక్ష్యతి - ఆత్మానం మా
నుషం మన్య ఇతి । ధైర్యం నామ శోకహేతుసద్భావేపి నిశ్శోకత్వం - తేన హిమవానివ హిమవత్సదృశః - గిరయో వర్షధారాభిహన్య
మానా న విద్యథుః । అభిభూయమానా వ్యసనైర్యథాధోక్షజచేతస ఇతి హ్యుక్తం ॥ అత్ర వస్తుతస్సముద్రాదేరుపమానత్వాభావేపి ప్ర
తిపత్త్రానుపమానత్వం సంభవతీత్యేవముక్తం - యథా ఇషువద్గచ్ఛతి సవితేత్యత్ర - వీర్యవిషయే విష్ణునా సదృశః - విష్ణోరర్ధ
త్వేన రామస్య విష్ణుసాదృశ్యం సువచమేవ - స ఉ శ్రేయాన్ భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తత్వేన తదంశస్యాపి తత్సదృశత్వం యుక్తమేవ -
సోమవత్ ప్రియదర్శనః శోకనివృత్తిపూర్వకమాహ్లాదకరః - క్రోధే కాలాగ్నిసదృశః - కాలాగ్నిక్రోధసమక్రోధ ఇత్యర్థః - స్వ

విషయాపరాధమేవస్వయంసహతే - స్వాశ్రితవిషయాపరాధకరణేతు జ్వలజ్జ్వలన ఇవ శీతళతరేఽపి హృదయే కోపమావహతీత్యర్థః - జ
లేహి కాలాగ్నిజ్వాలని - క్షమయాక్షమారూపవసుధాధర్మేణ ప్రథివీసమః - ప్రథివీతుల్యక్షమ ఇత్యర్థః - స్వస్మిన్నపకారకరణే అచే
తనవద్వర్తత ఇత్యర్థః - స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయేతి వక్ష్యతి । త్యాగవిషయే ధనదేనకుబేరేణసమః - తద్వద్దా
తేత్యర్థః - కుబేరస్యత్యాగిత్వం త్యాగేచధనదోయథేతి వక్ష్యమాణవచనతస్సిద్ధం । సచతస్యలుబ్ధత్వం కుతశ్చిత్సిద్ధం - త్యాగేనసత్యేతి ధ
ననవబాధ్య ఇతి వ్యాఖ్యానంతు ప్రక్రమవిరుద్ధం - సహ్యత్యత్వం కశ్చిద్గుణః తథాసతి లుబ్ధత్వమేవాస్య సిద్ధంస్యాత్ - సత్యేసత్యవచ
నే అపర ఉత్కృష్టవన్నాన్తరరహితః ధర్మః ధర్మదేవతేవ స్థితః - ధర్మదేవతేవ నిరపాయసత్యవచన ఇత్యర్థః - సత్యే అపరో ధ
ర్మ ఇవస్థిత ఇతి వ్యాఖ్యానే ప్రకృతౌపమ్యవిరోధః - తస్యోత్ప్రేక్షారూపత్వాత్ - క్వచిదుపమా క్వచిదుల్లేఖః క్వచిదుత్ప్రేక్షేతి విజాతీ
యసంకర ఇత్యప్యాహుః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉక్తప్రశ్నసమస్తగుణవిశిష్టత్వేన నిశ్చితం పరమపురుషముపదిశతి ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇ
త్యాదిరామోరాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకంగమిష్యతీత్యంతేన ॥ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభ
వో యస్య సః తథోక్తః - రమంతే ఽస్మిన్నితి రామః - నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - నియతాత్మా సుస్థితమనాః - వశీజితేంద్రియః - బుద్ధిమానితి ॥ ప్ర
శస్తధీః - బుద్ధేః ప్రాశస్త్యంనామ - శుశ్రూషాశ్రవణంచైవ గ్రహణంధారణం తథా । ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణా
ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టత్వం ॥ నీతిమాన్ - అతిశయేప్రాశస్త్యే వా మతుప్ - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్ - శ్రీమాన్ సర్వాతిశాయిన్యా - బుచోయు
జాగుంశుషిసమాని । సాహిశ్రీరమృతాసతామిత్యుక్తశ్రౌతిశ్రీ విషితా - విపులాంసః మాంసళోన్నతభుజశిరస్కః - మహాహనుః
పూరితకపోలోపరిభాగవాన్ - గూఢజత్రుః గూఢేనిమగ్నే జత్రుణీ వక్షోంసయోస్సంధిగతౌ అస్థివిశేషౌ యస్యసతథోక్తః - అరిందామాదీ
పమయతీత్యరిందమః - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతదీర్ఘబాహుః - సుశిరాః సుశిరత్వంప్రశస్తశిరా ఇత్యాది సాముద్రికశాస్త్రోక్తలక్ష
ణలక్షితశిరోవిశిష్టత్వం - సులలాటః - లలాటేయస్య ప్రశస్త్యం తేచతు స్త్రీదైర్ఘ్యకరేఖికా ఇత్యుక్తచతూరేఖాసౌభాగ్యవిశిష్టలలాటత్వం -
సువిక్రమః సుష్ఠువిక్రమః పాదన్యాసో యస్యసః - విక్రమస్య సౌష్ఠవంనామ గజసింహాదిగతిసదృశత్వం - సమ ఇతి ॥ సమం షణ్ణవత్యంగు
ళోత్సేధోయః పుమాన్ సప్రకాశత ఇత్యుక్తప్రకారేణాన్యూనాతిరిక్తవిగ్రహపరిమాణః - సమవిభక్తాంగః సమాని అన్యూనాతిరిక్తానివి
భక్తాని ప్రథక్కృతాని అంగాని అవయవా యస్యసతథోక్తః - అనేనోభయపార్శ్వస్థకర్ణశ్రోత్రబాహ్వాదీనామంగానాముపాంగానాం
చ సమత్వముక్తం భవతి - స్నిగ్ధవర్ణః నిర్ణిక్తేంద్రనీలవర్ణ ఇత్యర్థః - ప్రతాపవాన్ శ్రవణమాత్రేణ శత్రుహృదయవిదారకత్వే

యాపృథివీసమః ॥ * ॥ ధనదేనసమస్త్యాగే సత్యే ధర్మ ఇవాపరః ॥ ౧౮ ॥ తమేవంగుణసంపన్నం

సప్రశస్తపౌరుషః - లక్ష్మీవాన్ అత్రలక్ష్మీశబ్దేన సర్వోత్తరావయవసౌభాగ్యముచ్యతే - శుభలక్షణః శుభాని మంగళాయతనాని లక్షణాని
సాముద్రికశాస్త్రోక్తాని యస్య సతథోక్తః . ధర్మజ్ఞేతి - సత్యసంధః సత్యాయథార్థా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - జ్ఞానసంపన్నః - సర్వ
విషయజ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః - శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - వశ్యః పిత్రాచార్యవినీతః - శ్రీమాన్ అఖండితైశ్వర్యసంపన్నః - ధా
తా సకలజగద్ధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః . రిపునిషూదనః ఆశ్రితజనానాం యేరిపవః తేషాంనాశకః - రక్షితాజీవలోకస్య ప్రజానా
మనిష్టనిరసనపూర్వకేష్టప్రాపణస్యకర్తేత్యర్థః - ధర్మస్యపరిరక్షితా ధర్మస్యపరిరక్షణంనామ తత్తద్ధర్మేషు వర్ణప్రమాణాంని
యోజనం - రక్షితాస్వస్యధర్మస్య అత్రధర్మశబ్దః యజనాధ్యయనదానరూపః తత్పరిపాలయితా - స్వజనస్యచరక్షితా స్వజనస్య అశ్రిత
బాంధవాదేః జీవలోకస్యరక్షితేత్యనేనైవ ఆశ్రితావజనరక్షణే సిద్ధేపి పునస్తద్రక్షణకథనం విశేషతోరక్షణద్యోతనార్థం - వేదవేదాం
గతత్త్వజ్ఞః వేదానాంచతుర్ణాం తదంగానాం శిక్షాదీనాంచ పదతోర్థతశ్చ తత్త్వమబాధితంస్వరూపం జానాతీతి తథా - ధనుర్వేదేచనిష్ఠి
తః అస్త్రశస్త్రాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం ధనుర్వేదః తస్మిన్నిష్ఠితః నిష్ణాతః - సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః - సాంఖ్యయోగతర్కవైశేషిక
పూర్వోత్తరమీమాంసా వ్యాకరణానిస్మృతయశ్చ సర్వశాస్త్రాణి సర్వేషామేషామర్థతత్త్వజ్ఞః - పరస్యానతిప్రయోజనత్వాదర్థవిశేష
ణం - స్మృతిమాన్ పూర్వానుభూతార్థావిస్మరణశీలః - ప్రతిభానవాన్ - ప్రజ్ఞానవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదురిత్యుక్తప్రతిభా ప్ర
తిభానంతద్వాన్ - సర్వలోకప్రియః సర్వలోకానాం ప్రియః - సర్వేలోకాః ప్రియాయస్యేతి వా సాధుః అపకారిష్వపి ఉపకారశీలః - అ
దీనాత్మా అతివ్యసనపరంపరాయామపి అక్షుభితాంతఃకరణః - విచక్షణః తత్తత్కాలకర్తవ్యచతురః - సర్వదేతి - నదీభిః సముద్ర
వసద్భిర్మహాత్మభిః - సర్వదాభిగతః సేవితః - సర్వదేత్యనేన నదీనాం సముద్రసేవాయామివభక్తానాం భగవత్సేవాయాం కాలనియ
మో నాస్తీత్యుక్తం భవతి - అభిగత ఇత్యనేనపరమప్రాప్యత్వముక్తం - సముద్ర ఇవ సింధుభిరిత్యనేన సతాం ప్రాప్త్యంతరరాహిత్యం
ద్యోత్యతే - ప్రాప్యానాంచసతాం తేన ఐక్యంచ ప్రతీయతే - ఆర్యః పూజ్యః సర్వసమః సర్వేషుశత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యరహి
తః - సదైవప్రియదర్శనః సదైవ సర్వాస్వవస్థాసు ముహుర్ముహురనుభవేపి అననుభూతపూర్వవత్ విస్మయప్రియదర్శనః - సర్వగుణో
పేతః ఉక్తానుక్తసకలగుణసంపన్నః - కౌసల్యానందవర్ధయతీతి తథా - సచసర్వగుణోపేత ఇతి సంక్షేపేణోక్తానంతగుణేషు క
తిపయగుణానాహ సముద్ర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ గాంభీర్యే అగాధాశయత్వే సముద్రతుల్యః - ధైర్యే మనసావ్యథ్యత్వం - విష్ణునేతి ॥
యస్యప్రియమేవపరానోవిష్ణుః మానుషోపాధిభేదాత్ విష్ణునేతిసాదృశ్యం - యద్వా - విష్ణునా స్నేహైవవీర్యేణసదృశః - ఉపమానాంతరరాహి

త్యమనేనోక్తం - సోమవత్ ప్రియదర్శనః చంద్రవత్ సర్వానందకరః । కాలాగ్నీతి - అనేన యుద్ధాదావనివార్యకోపత్వముక్తం - క్షమ
యా పృథివీసమః - అనేన సర్వాపరాధసహిష్ణుత్వముక్తం - ధనదేనేతి - త్యాగేన సత్యపి ధనదేన సమః - అనేన అక్షీణకోశత్వం చ మహోదా
రత్వం చోక్తం - సత్యే ధర్మ ఇవాపరః సత్యే సత్యవచనే అపరో ద్వితీయో ధర్మ ఇవ ధర్మాఖ్యదేవ ఇవ ॥౧౮-౫॥ ఏవం వేదాంతోది
త జగత్కారణత్వ సర్వజ్ఞత్వ సర్వశక్తిత్వ సర్వాంతర్యామిత్వ ప్రముఖ సమస్తకల్యాణగుణాకరం బ్రహ్మ రామత్వేనావతీర్ణం విష్ణురుత
బ్రహ్మరుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా వేదోపబృంహణాయ ప్రవృత్తే వేదాంతోదితగుణానాం తదన్యేష్వసంభవాత్ తస్యైవ సంభవా
చ్చ ఏవ వేదాంతోదితం పరం తత్త్వమిత్యుపదిష్టం - తత్ర తత్ర జగత్కారణప్రకరణేషు ప్రయుక్తానాం శంభుశివాదిశబ్దానాం బ్రహ్మాది
సామాన్యశబ్దవదపర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా వా పరమాత్మపరా ఇత్యప్యర్థసిద్ధం - ఏవం వేదాంతసారార్థస్సందర్శితః -
న తు బ్రహ్మస్వరూపమివ ఫలస్వరూపం తదుపాయస్వరూపమపి వేదార్థత్వాదుపబృంహణీయం తదుభయం కిమితి న స్పష్టముపదిష్టం చ - నై
వం - పరిపప్రచ్ఛేత్యత్ర పరిణా తదుభయస్వరూపమపి స్పష్టమేవ - ఉత్తరే చ ప్రజానాం చ హితే రత ఇత్యాదినోపాయత్వం సదైకప్రియ
దర్శన ఇత్యాదినోపేయత్వం చ తస్యైవేత్యుక్తం - నను సిద్ధస్యైవ తస్యోపాయత్వే సర్వముక్తిప్రసంగ ఇతి చేన్న - య ఉపాయోపేయా
ధికారీ తస్యైవ ఫలం దిశతి నానధికారిణ ఇతి వ్యవస్థాపనాత్ - అధికారశ్చ తత్ప్రవృత్త్యపేక్ష సాధనాంతరపరిత్యాగశ్చేత్యుత్తరగ్రంథే
సువ్యక్తం - నను వేదోపబృంహణమిదం రామాయణమిత్యుక్తం - ధర్మోపి వేదార్థః స కథం నోపబృంహితః - కించైతావతా గ్రంథేన
వేదాంతార్థ ఉపబృంహితః కిం - ఇతః పరేణ గ్రంథేన - ఉచ్యతే - ఉక్తాననుక్తాంశ్చ కల్యాణగుణాన్ తచ్చరిత్రనిదర్శనముఖేన ప్రతి
పాదయితుముత్తరగ్రంథః - పూర్వభాగోపబృంహణం చ - రామాయణపురుషాచారముఖేన హి సామాన్యధర్మో విశేషధర్మశ్చోప
బృంహితః - నను తథాపి బాలకాండకథా నోపదర్శితా - నైవం తత్ర ప్రదర్శనీయగుణవిశేషాభావాత్ - న చ సాప్యత్యంతాప్రద
ర్శితా - ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యవతరణం - మహావీర్య ఇతి తాటకాతాటకేయవధః - ధనుర్వేదే చ నిష్ఠిత ఇతి కౌశికాధిగతనిఖిలది
వ్యాస్త్రవత్త్వం - శ్రీమానితి వైదేహీలాభశ్చేతి బాలకాండకథాసూచనాత్ అథాయోధ్యాకాండకథాం ప్రస్తౌతి తమేవమిత్యాదినా ॥
అదః శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - దశసు దిక్షు రథో యస్య సః దశరథః - అప్రతిహతరథత్వేన రామాయ రాజ్యం దత్తం - భీతిదత్తాభావే

రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ * ॥ జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం ప్రియం దశరథస్సుతం । ప్రకృతీనాం
హితైర్యుక్తం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ॥ * ॥ యౌవరాజ్యేన సంయోక్తుమైచ్ఛత్ప్రీత్యా మహీపతిః ॥
౨౦॥ తస్యాభిషేకసంభారాన్ దృష్ట్వా భార్యాథ కైకయీ ॥ * ॥ పూర్వం దత్తవరా దేవీ వరమే

న పునరదాతవ్యత్వముక్తం - మహీపతిః - అస్వామిదత్తత్వాభావ ఉచ్యతే - ఏవం దాతృదోషేణ పునరనాహరణీయత్వముక్త్వా సం
ప్రదానగుణేనాప్యాహతమిత్యాదినా ॥ తం ప్రసిద్ధం - ఏవం గుణసంపన్నం పూర్వోక్తసర్వగుణసమృద్ధం - సర్వస్య స్వామిభూతమితి
యావత్ - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - సర్వరక్షణశక్తమితి యావత్ - జ్యేష్ఠం జన్మక్రమేణాపి రాజ్యార్హం - శ్రేష్ఠగుణై
ర్యుక్తం నీతిశాస్త్రోక్తషాడ్గుణ్యయుక్తం - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః షాడ్గుణ్యాః కామందకోక్తాః - ప్రియం ప్రీ
తివిషయం - అనేన తాత్కాలికప్రీతిదానవ్యావృత్తిః - సుతం జన్మనైవ రాజ్యార్హం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైః హితకర
గుణైర్యుక్తం - అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం - ఏవంభూతం రామం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా అమాత్యాదీనాం ప్రీతికరణేచ్ఛయా - ఇచ్ఛా
యాం కామ్యచ్ ప్రత్యయః - అప్రత్యయాదిత్యప్రత్యయః - అజాద్యతష్టాప్ - ప్రీత్యా స్వప్రీత్యా చ - చకారోర్థసిద్ధః - గ్రామశ్చం పు
రుషం జగదితివత్ - మంత్రివృద్ధైరాలోచనపూర్వకం కృతత్వాదప్రత్యాఖ్యేయత్వముచ్యతే - ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకా
రణే । షండః కారణగుణేష్వాప్యజన్మామాత్యాదిమాత్రేష్విత్యుభయత్ర వైజయంతీ ॥ యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః - తస్య భావః క
ర్మ వా యౌవరాజ్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ - తేన పితరి రాజ్యం నిర్వహత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః
తస్య భావ ఏనేత్యర్థః - సంయోక్తుం ఘటయితుం - ఐచ్ఛత్ - తత్సంభారాన్ సమభరదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవం రామభద్రే సర్వగుణానభిధా
య తస్మిన్ తద్గుణాన్ ప్రకటయితుం తచ్చరితం వక్తుమారభతే తమేవమిత్యాదినా ॥ ఇత ఆరభ్య అయోధ్యాకాండగ్రంథసంగ్రహః
క్రియతే - అతః ప్రాక్తనశ్లోకైః బాలకాండార్థస్సూచితః - తత్ర ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి భగవదావిర్భావస్సూచితః - మహావీర్యః
శత్రునిబర్హణ ఇతి చ అస్త్రసంపత్తి తాటకావధాదిసూచితః - లక్ష్మీవానితి సీతాపరిణయసంక్షేపః - సత్యపరాక్రమమిత్యనువాదేన భా
ర్గవలోకప్రతిబంధాదివ్యాపారస్సంక్షిప్తో వేదితవ్యః - ఏవంగుణసంపన్నం ప్రశస్తాసాధారణకల్యాణగుణసంపన్నం - శ్రేష్ఠగుణైః అ
భిషేకార్హవరిష్ఠగుణైశ్చ యుక్తం - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - ప్రకృతీనాం ప్రాణినాం - హితైరిహాముత్ర యశస్కరైః క
ర్మభిర్యుక్తం - జ్యేష్ఠం సుతం రామం - ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం హితం కర్తుమిచ్ఛయా - పితృరాజ్యం కుర్వత్యేవ సర్వనిర్వా
హకత్వేనాభిషిక్తః - పుత్రో యువరాజః తస్య భావో యౌవరాజ్యం తేన సంయోక్తుం సంయోజయితుం - మహీపతిః దశరథః - ఐచ్ఛదితి శ్లో
కద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౨౦-౧ ॥ ఏవం పునరదానాయోగ్యం రామాయ రాజ్యప్రదానముక్త్వా అపహరణీయమనంతరభావి కైకేయీ

యాచనమాహతస్సేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయాన్వయః అథరామస్యరాజ్యప్రదానేచ్ఛానంతరంతత్ర రామస్యాభిషేకః కర్మవిశేషః - త స్యసంభారాః - ఉపకరణాని - ఔదుంబర్యాసందీశస్సైవప్రదేశమాత్రాః కినాదాస్యస్యధతిధినధుసర్పి రాతపవర్షాఃఆద్యత్యాదిప్ర మృతినిన్యుప్తోపమంథరాముఖేన దర్శనఇవజ్ఞాత్వా - భార్యాభర్తుర్యయోగ్యా - నతుస్వతంత్ర్యాఽర్హా - పూర్వంపూర్వకాలే - నిఖిత్రప్రతిరూపకమవ్యయం - తేనదశరథేన దత్తవరాశంబరాసురవిజయకాలే సారథ్యకరణపరితోషితతయాదత్తవరా - యాచన హేతుత్వేనేదముక్తం - తచ్ఛబ్దస్యదశరథవరామోర్ధయాశంబరాసురసమరసూచితం - దశసుదిక్షు అప్రతిరుద్ధరథో హినః - దివ్య తీతిదేవీ - పచాద్యచ్ - దేవడితిత్వేనపాహాత్ జీష్ - భోగోపకరణభూతేతి వ్యామోహమూలోక్తిః - కైకేయీ - కేకయానాంరాజ్ఞః కైకయః - క్షత్రియసమానశబ్దా జనపదాత్తస్యరాజన్యపత్యవదిత్యఞ్ - కైకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకయీ - జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞిత్య పత్యార్థేఽఞ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాజీప్ - నన్వఞ్ ప్రత్యయేకేకయమిత్రయప్రలయానాంయాదేరియ ఇతీయాదేశః కిన్నస్యాత్ ఉ చ్యతే - జరాయాజరసన్యతరస్యామిత్యతోన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేస్తస్య వైకల్పికత్వాత్ - నచేయాదేశాభావ ఆర్షఇతివాచ్యం - కై కేయీకైకయీతిశబ్దభేదప్రకాశికాయాముక్తేః - సాక్కేకయీతోభరతస్తతోభూదితిభట్టిప్రయోగాత్ । కేకయీతిపాఠేతు కేకయాః జన్మభూమిత్వేనాస్యాస్తీతి కేకయీ - తదాచష్ట ఇతిణిజంతాదౌణాదికే స్త్రీ యామికారప్రత్యయే టిలోపేణిలోపేచకృతే కృదికారాదక్తిన ఇతిజీషిత్యాహుః - కేకయశబ్దోమూలప్రకృతిరేవోపచారాత్ స్త్ర్యపత్యేవర్తతే - శార్ఙ్గరవాదిపాఠాత్ జీనితిన్యాసకారః - కైకయీ - ఏనందశరథం ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇత్యన్వాదేశే ఏనాదేశః - రామస్యవివాసనం భరతస్యాభిషేచనంచవరద్వయాచత అర్థితవతీ - యాచీద్వికర్మకః ॥ ౨౨ ॥ తస్యరామస్య - అభిషేకసంభారాన్ సంభ్రియంత ఇతిసంభారాః అభిషేకార్థసంభృతాన్ దధ్యా ద్ధిమంగళద్రవ్యవిశేషాన్ - దృష్ట్వామంథరావచనాత్ జ్ఞాత్వా - పూర్వంపురాదత్తవరాయస్యైఇదం ప్రసవయార్థంప్రవృత్తదశరథ యుద్ధకాలేదశరథవరప్రయుక్తామాసురింమాయాంధపశాంగాఖ్యమునిదత్తవిద్యయావారయంత్యైకైకేయ్యైతుష్టేనదశరథనదత్తం వరద్వయమితిపౌరాణికీప్రసిద్ధిః - యద్వా - పూర్వందత్తవరాదేవాసురయుద్ధేదశరథస్యసారథ్యమాచరంత్యాకైకేయ్యాసంతుష్టాద్దశ రథాద్వరద్వయంలబ్ధమితి - తత్రాపివిశేషితశ్చసైకపిపిస్తేరక్షితస్త్వయాతుష్టేనతేనదత్తౌతుద్వౌవరౌశుభదర్శనఇతి మంథరావచ నాదవగమ్యతే - పరమితిజాతా లేకవచనం - వరద్వయస్వరూపమాహవివాసనమితి ॥ ౨౨ ॥ సఇతి ॥ రాజాసర్వరంజకః - రాజ్ఞాప్రకృతి

నమయాచత । వివాసనంచరామస్యభరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౨౨ ॥ ససత్యవచనాద్రాజాధర్మ పాశేనసంయతః । వివాసయామాససుతంరామందశరథఃప్రియమ్ ॥ ౨౩ ॥ సజగామవనంవీరఃప్ర తిజ్ఞామనుపాలయన్ । పితుర్వచననిర్దేశాత్కైకేయ్యాఃప్రియకారణాత్ ॥ ౨౪ ॥ తంవ్రజంతం

రంజనాదితిప్రయోగాత్ । ఔణాదికఃకనిన్ ప్రత్యయః - యద్యపిరజకరజనరజస్సుపసంఖ్యానమితివచనాద్ నలోపప్రసక్తినాః స్తిత థాపిరజస్సుపాచర్యాదౌణాదికన్యత్ర గ్రహణం - నఃపూర్వంరామాయదత్తరాజ్యఃమంత్రప్రముఖైరాలోచనపూర్వకంప్ర తిజ్ఞాతరామాభిషేక ఇత్యర్థః - దశరథః - ధర్మ ఏవపాశోధర్మపాశః - ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభిరితిసమాసః వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణ త్వాత్ - తేనసంయతోబద్ధస్సన్ - సత్యవచనాత్ స్త్రీవిషయవచనసిద్ధిహేతోః - ప్రియంసుతంవివాసయామాస - రామోవిగ్రహవాన్ ధర్మ ఇత్యుక్తరీత్యాప్రథమమంగీకృతంపరధర్మంపరిత్యజ్యానంతర ప్రవృత్తం స్త్రీవిషయంతుప్రథమమవలంబితవా నిత్య ర్థః - ఏతేన - సాంకేత్యంపారిహాస్యంవాస్తోభంహేళనమేవవా । వైకుంఠనామగ్రహణమశేషాఘవినాశనమ్ ॥ ఆక్రుశ్యపుత్రమఘ వాన్యదజామిళోపినారాయణేతిమ్రియమాణఉపైతిముక్తిం । కామాద్ద్వోప్యోథయాత్కంప ఇత్యేవంయథాకథంచిద్భగవన్నామవ తాంముక్తిసిద్ధౌ సర్వదారామపరాయణస్యదశరథస్యకథన్న ముక్తిరితిశంకాదూరోత్సారితా - సిద్ధసాధనత్వాగాత్ కాళకుశావలంబ నాద్ధర్మపాశప్రతిబంధాచ్చముక్తిప్రసంగాభావాత్ - తథాచముముక్షుణాందశరథవన్న వర్తితవ్యమిత్యుక్తంభవతి ॥ ౨౩ ॥ నఇతి ॥ సదశరథః - సత్యవచనాద్ధేతోః ధర్మమయేనపాశేన సంయతః బద్ధస్సన్ - ప్రియంసుతమపివివాసయామాస ॥ ౨౩ ॥ పితృవచనపా లనమవశ్యంకర్తవ్యమిత్యేతద్రామాచారముఖేనదర్శయన్ జగామేతి ॥ సరామః - వీరోపిరాజ్యపరిపాలనసమర్థోపి - కైకేయ్యాః ప్రి యకారణాత్ ప్రీతిహేతుభూతాత్ స్త్రీపారవశ్యేనోక్తాదిత్యర్థః - పితుర్వచననిర్దేశాత్ వచనమేవనిర్దేశః అజ్ఞా - ఆజ్ఞాయామపి నిర్దేశ ఇతిహాణః । తస్మాద్ధేతోః ప్రతిజ్ఞాంకైకేయీనమక్షుంకృతాం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయంశ్చ - లక్షణహేతోః క్రియాయా ఇతిహే త్వర్థేశతృప్రత్యయః - వక్ష్యతి - తద్బ్రూహివచనందేవిరాజ్ఞోయదభికాంక్షితం । కరిష్యేప్రతిజానేచరామోద్విర్నాభిభాషతఇతి । స్వప్రతిజ్ఞాపాలనార్థంపితృవచనపాలనార్థంచేత్యర్థః - వనందండకారణ్యముద్దిశ్యజగామ ॥ ౨౪ ॥ సఇతి ॥ సరామః - విరః జితేంద్రియః - అనేకైరపరాజ్యఖతయా తినాకైకేయ్యాఃప్రియకారణాత్ ప్రీతినిమిత్తం - పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ - తద్బ్రూహివచనందేవిరాజ్ఞోయదభికాంక్షితం । కరిష్యేప్రతిజానేచరామోద్విర్నాభిభాషతఇత్యేవంకైకే య్యాఃసన్నిధౌపితుర్వచనపరిపాలనవిషయాంస్వకృతాంప్రతిజ్ఞాంపరిపాలయన్ వనంజగామ ॥ ౨౪ ॥ ఇత్యేవముపశేత్యాదినానమస్త కల్యాణగుణపరిపూర్ణతోక్త్వా ఉపరస్వముక్తం - తమేవమిత్యాదినాభిషేకప్రవృత్తినివృత్తికథనాత్సౌలభ్యముక్తం - అథపరత్వసా

లభ్యానుగుణంసమాశ్రయణమాహతం ప్రజంతమితి ॥ యద్వా - అథ సిద్ధసాధననిష్ఠైర్లక్ష్మణవత్కైంకర్యపరైర్భవితవ్యమితీవ్యం లభ్యానుగుణంసమాశ్రయణమాహతం ప్రజంతమితి ॥ సార్ధశ్లోకద్వికాన్వయః - ప్రీణాతీతి ప్రియః రామేప్రీతిమాన్ - ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కః - అనేనా జయన్నాహతం ప్రజంతమితి ॥ సార్ధశ్లోకవికాన్వయః - ప్రీణాతీతి ప్రియః రామేప్రీతిమాన్ - ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరఃక ఇతి కః - అనేనా నుగతిహేతుర్భక్తిరుక్తా - భ్రాతా - భ్రాతా స్వామూర్తిరాత్మన ఇతిమూర్తిభూతః - వినయసంపన్నః కైంకర్యహేతువినయయుక్తః - వినయశ్శేషత్వజ్ఞానం రామకైంకర్యరూపాచారో వా - వినయో ధర్మవిద్యాదిశిక్షాచారప్రశాంతిష్వితి వైజయంతీ । సుమిత్రాయా ఆ నందం వర్ధయతీతి సుమిత్రానందవర్ధనః - సృష్టస్త్వం వనవాసాయ । రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం అయోధ్యామటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖమితి సుమిత్రయైవోక్తత్వాత్ ॥ దయితః రామస్యేష్టతమః - యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రియత మత్వేనవరణీయ ఇత్యర్థః , లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నో భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా లక్ష్మణ ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - స తు నా గవరశ్శ్రీమాన్ , అంతరిక్షగతశ్శ్రీమాన్ ఇత్యుక్తేః , కైంకర్యలక్ష్మీత్వం లక్ష్మణో లక్ష్మీసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి । లక్ష్మ్యా అచ్ఛేతి పా మాదిగణసూత్రాన్మత్వర్థీయోన ప్రత్యయః ఆకారస్యాంతాదేశః - లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణః శ్రీమానితి పర్యాయపాఠశ్చ । సుభ్రాతు ర్భావస్సౌభ్రాత్రం భావే అణ్ - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - రామ వినాక్షణమపి జీవనాక్షమత్వం సుభ్రాతృత్వం - వక్ష్య తి - నచ సీతా త్వయా హీనా న చాహమపి రాఘవ । ముహూర్తమపి జీవావో జలాన్మత్స్యావివోద్ధృతావితి ॥ రామస్య లక్ష్మణవిరహాసహ త్వం సుభ్రాతృత్వం - తచ్చ వక్ష్యతి - నచ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః । మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి నహితం వినేతి ॥ తదనుగ మనమర్హతీతి ప్రదర్శయన్ - యద్వా - ఏవంసుభ్రాతృభిర్వర్తితవ్యమితి దర్శయన్నిత్యేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా - ప్రజంతం పికాలే స్వాభిమతసకల కైంకర్యప్రదానప్రవృత్తభ్రాతరం - ఉపలక్షణమిదం - మాతా పితా భ్రాతా నివాసశ్శరణం సుహృద్గతిర్నారాయణ ఇత్యుక్తసకల విధబంధుః - వక్ష్యతి - అహం తావన్మహారాజే పితృత్వన్నోపలక్షయే । భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ ఇతి ॥ స్నేహాత్ బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధన ఇత్యుక్తరామభక్తేరేవ హేతోః అనుజగామ - యేన యేన ధాతా గచ్ఛతి తేన తేన సహ గచ్ఛ తీతి వదపూర్వోపసంకల్పశ్చ ద్వృత్తివిశేష ఇతి ఋషిర్విస్మయతే హేతి - హ విస్మయే నిపాతే చేతి బాణః । ఆశాలేశమాత్రేణ స్వస్మిన్నేనాధి

ప్రియో భ్రాతా లక్ష్మణోఽనుజగామ హ । స్నేహాద్వినయసంపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః ॥ * ॥

భ్రాతరం దయితో భ్రాతుస్సౌభ్రాత్రమనుదర్శయన్ ॥ ౨౫ ॥ రామస్య దయితా భార్యా నిత్యం

ప్రాణసమా హితా ॥ * ॥ జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితా । సర్వలక్షణసంపన్నా నారీణా

ముత్తమా వధూః ॥ * ॥ సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా ॥ ౨౬ ॥ పౌరైరనుగతో దూరం పి

కప్రేమాణం భగవంతం కుత్రచిదేకాంతస్థలే స్వమనోరథానురూపవిశిష్టవిషయసకలకైంకర్యలాభాయానుసరన్నధికార్యత్రధర్మస్య తే ॥ తిథీయం ॥ తమితి ॥ ప్రియః రామే సహజప్రీతిమాన్ - భ్రాతుః రామస్య దయితః ఇష్టః - వినయసంపన్నః - లక్ష్మణో భ్రాతా - సౌభ్రా త్రం సుభ్రాతృభావం - అనుదర్శయన్ స్నేహాత్ భక్త్యైవానుజగామ న పిత్రాదినిర్దేశాత్ ॥ ౨౫ ॥ అథ సీతాయాస్సాధనదశాయాం పురుషకారతయా ఫలదశాయాం ప్రాప్యతయా చాన్వయాత్తయా నిత్యయోగం దర్శయతి రామస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ రామస్య అభిరా మస్యాపి దయితా అభిరామా - నిత్యం భార్యా హృది సంతతం ధార్యా - బిభర్తేః ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ - ప్రాణసమా ఉక్తార్థద్వయే హేతురయం - హితా చేతనహితపరా - మిత్రమౌపయికం కర్తుమిత్యాదివక్ష్యతి । రామహితపరా వా - వక్ష్యతి - స్మారయేత్వాం న శిక్ష యే ఇతి । జనకస్య కులే జాతా - ఆచారప్రధానేత్యర్థః - దేవమాయేవ నిర్మితా అమృతమథనానంతరమసురమోహనార్థం నిర్మి తా విష్ణుమాయేవ స్థితా - మాయయా మోహయిత్వా తాన్విష్ణుః స్త్రీరూపమాస్థిత ఇత్యుక్తేః । యద్వా - నిర్మితాకృతమూర్తిః దేవమా యా విష్ణోరాశ్చర్యశక్తిరివ స్థితా - అనేన సౌందర్యపరకాష్ఠోక్తా - అథవా - నిర్మితాకృతావతారా దేవమాయా - దేవస్య విష్ణోర్ల క్ష్మీః - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహామితి । ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - ఏవకారార్థే వా - సర్వ లక్షణసంపన్నా సాముద్రికోక్తైస్సర్వైరుత్తమస్త్రీలక్షణైస్సంపన్నా - నారీణాముత్తమా పూర్వోక్తసర్వప్రకారేణ సర్వస్త్రీశ్రేష్ఠా - పురుషోత్తమ రామానురూప నార్యుత్తమేత్యర్థః - వధూః దశరథస్నుషా - అచిరోఢా వా - అచిరోఢా వధూరితి వైజయంతీ । సీతా సీ తాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యత్వాత్తద్వ్యపదేశః - అనేనాయోనిజత్వోక్తేః దివ్యలోకవాసకాలికసౌందర్యాన్యూనత్వోక్తా - అపిశబ్దేన ల క్ష్మణానుగతిస్సముచ్చీయతే - రామమనుగతా నిరవధికసౌందర్యాకృష్టహృదయతయానుగతవతీ - రోహిణీ యథా - యథాశబ్ద ఇవా ర్థః - యథాతథేవైవం సామ్య ఇత్యమరః । రోహిణీ నామ చంద్రస్యాసాధారణపత్నీ - పతిష్ఠా సర్వనారీణాం మేషా చ దివి దేవతా । రోహిణీం న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యత ఇతి ॥ న కేవలం రామసౌందర్యాకృష్టానుగతా కింతు కతిం కినం రోహిణీవ పాతివ్రత్య స్వరూపప్రయుక్తా గతేత్యర్థః - అయమర్థో నసూయాసమక్షం వ్యక్తీభవిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్య దయితా ఇష్టా - భార్యా నిరతి శయప్రేమాస్పదా - నిత్యం హితా హితకారిణీ చ - జనకస్య కులే గృహే యజ్ఞగృహే జాతా అనిర్భూతా - దేవమాయేవ సుందోపసుందమో హనార్థం దేవైరుత్పాదితా సర్వోత్తరసౌందర్యా తిలోత్తమేవ - యద్వా - అసురవ్యామోహనార్థం అమృతవినియోగసమయే స్వ

నిర్మితా దేవస్య నిష్ఠోమార్గా యావని తేవ సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికశాస్త్రోక్తసర్వస్త్రీలక్షణసంపన్నా పురుషాణాం రామ ఉత్తమః - నారీణాముత్తమా వధూః స్త్రీ - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తదుద్భవత్వాత్సీతేతి నిర్దిశ్యతే ‖ ౨౬ ‖ రామభక్తివిశేషాల్లక్ష్మణసీతావత్ పౌరాణామప్యనువ్రజనం దర్శయతి పౌరైరితి ‖ పురే భవాః పౌరాః - అనేన స్త్రీబాలవృద్ధావిశేష ఉక్తః - దూరమనుగత ఇత్యనేన విరహానహిష్ణుత్వోక్త్యా పౌరాణాం పరమాభక్తిరుక్తా - పునర్విశ్లేషభీరుత్వం పరమాభక్తిరుచ్యత ఇతి వచనాత్ - పౌరైరిత్యనేన తద్దేశవాస ఏవ రామభక్తిహేతురిత్యుక్తం - పిత్రా దశరథేన చ - చశబ్దోఽన్వాచయే - అల్పమనుగత ఇత్యర్థః - అద్వారకం హి తేనానుగతం - పిత్రేత్యనేన పుత్రకృతవాత్సల్యాదనుగత ఇత్యుక్తం ‖ తీర్థీయం ‖ అథ ధర్మాత్మా రామః పౌరైః పిత్రా దశరథేన చ దూరమనుగతః ‖ ౨౭ ‖ ఏవం పరత్వసౌలభ్యే దర్శితే అథ వాత్సల్యసౌశీల్యే దర్శయతి శృంగిబేరపుర ఇతి ‖ ధర్మాత్మా ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యే ఆత్మా స్వభావో యస్య స తథా - ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యస్వభావో రామః - శృంగిబేరపురే - శృంగిణః కృష్ణసారాదయః - తేషాం బేరాణి కృత్రిమశరీరాణి - ప్రతిచ్ఛందః ప్రతిసిద్ధిబేరం చ ప్రతిరూపకమితి వైజయంతీ । వంచనేన సజాతీయమృగగ్రహణార్థానీయస్మిన్ తచ్ఛృంగిబేరం - తథా త్వాత్తదాఖ్యే పురే గంగాకూలే - శృంగిబేరపురసన్నిహితగంగాతీర ఇత్యర్థః - ఏతేన గంగాతీరత్వమాత్రేణ సోఽద్దేశ్యత్వం కిం - తు భక్తసేవితత్వేనేత్యుక్తం - సాకాశీతి న చాకాశీతీత్యాద్యుక్తియుక్తోక్తేః । నిషాదాః ప్రతిలోమజాతివిశేషాః - నిషాదో మృగఘాతీ స్యాదితి వైజయంతీ । తేషామధిపతిరితి జాత్యాపకర్ష ఉక్తః - ప్రీణాతీతి ప్రియస్తం - స్వస్మిన్ ప్రీతిమంతమిత్యర్థః - గూహతి గోపయతి వంచయతి పరస్వమితి గుహః - ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః - తం జాతితో వృత్తితో గుణతశ్చహీనమపి స్వస్మిన్నాసహ్యమాత్రే ణాదరణీయత్వముక్తం - నిషాదాధిపతిమాసాద్యేత్యనేన సౌశీల్యముక్తం - మహతో మందైస్సహ నిరంధ్రేణ సంశ్లేషో హి సౌశీల్యం - ధర్మాత్మేత్యనేన మహత్త్వముక్తం - ఆసాద్యేత్యత్ర విధివాచినా అధిగమనార్థేన రంధ్రత్వముక్తం - శృంగిబేరపురే గుహమాసాద్యేత్యనేన దోషభోగ్యస్వరూపం వాత్సల్యముక్తం - సూతం సుమంత్రం పారంపర్యేణానువర్తమానమపి వ్యసర్జయత్ - స్వార్థే ణిచ్ - సద్యః ప్రసూతవత్సవాత్సల్యాత్పూర్వవత్సం పరిహరంత్యా ధేనోరివ వాత్సల్యాతిశయ ఉక్తః ‖ తీర్థీయం ‖ గంగాకూలే వర్తమానే శృంగిబేరపురే స్థితం నిషాదాధిపతిం - ప్రియమిష్టం - గుహమాసాద్య రామవిసర్జనార్థమాగతం సూతం - గంగాకూలే వ్యసర్జయత్ అత్యజత్ ‖ ౨౯ ‖ స్వస్మిన్నాశాలేశమాత్రేణ జనితం గుహవిషయప్రేమాతిశయం దర్శయతి - రామః గుహేన సహితస్సన్ లక్ష్మణేన సీతయా చ సహితః గుహ

పిత్రా దశరథేన చ ‖ ౨౮ ‖ శృంగిబేరపురే సూతం గంగాకూలే వ్యసర్జయత్ । గుహమాసాద్య ధర్మాత్మా

నిషాదాధిపతిం ప్రియమ్ ‖ ౨౯ ‖ గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయా ‖ ౩౦ ‖ తేవ నేన

సంధానానంతరమేవ లక్ష్మణసీతాభ్యాం నిత్యానపాయినీభ్యాం సాహిత్యమాసీత్ - తతః పూర్వం సిద్ధమపి నదనత్వాప్రయమాసీదిత్యర్థః - యద్వా - దృష్టాంతార్థం లక్ష్మణసీతాసాహిత్యకథనం - తాదృశం సౌహార్దం గుహే ప్యాసీదితి భావః - సహితః సంహితః - న నోవా హితతతయోరితి మలోపః - సః రామః లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ గుహేన - హితః ప్రహితః - గంగాం తారిత ఇత్యప్యాహుః ‖ తీర్థీయం ‖ గుహేనేతి ‖ స రామః లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ గుహేన హితః ప్రహితః - గంగాం తారిత ఇత్యర్థః - యద్వా - గుహమాసాద్య గుహేన లక్ష్మణేన సీతయా చ సహితో రామః - సుమంత్రం వ్యసర్జయదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ‖ ౩౦ ‖ తేవనేనేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ‖ తే రామాదయస్త్రయ ఇత్యనేన గుహనివర్తనం ద్యోతితం - వనేన వనం గత్వా వనాద్వనం గత్వా - పంచమ్యర్థే తృతీయా - హేతౌ తృతీయా వా - అనేన నూతనవనావలోకనకుతూహలం, నగరప్రవేశస్య స్వాధికారవిరుద్ధత్వం చ ద్యోత్యతే - యద్వా - అవనేన వనం గత్వా - అన్యోన్యస్య రక్షణేన వనం గత్వేత్యర్థః - వక్ష్యతి - అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు । పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్ ‖ అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభేతి ‖ యద్వా - అవనేన పితృవచనపరిపాలనేన హేతునా వనం గత్వా - అవనేన లోకరక్షణేన హేతునా వా - రావణాదిదుష్టనిబర్హణముఖేన లోకరక్షణార్థం హి తేషాం వనగమనం - యద్వా - తే వృ దేవన ఇతి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - తేవనేన దేవనేన లీలయా - అనాయాసేనేత్యర్థః - మృగయాక్రీడనేన వా - అనన్యైవ వ్యుత్పత్త్యా తేవనం పాదసంచార ఇతి లభ్యతే - సూతవిసర్జనానంతరం రథాద్యవరుహ్య పాదసంచారేణ వనం గత్వేత్యర్థః - యద్వా - అవనేన సహ వనం గత్వా - మధ్యే మధ్యే స్థలప్రదేశం వనం చ గత్వేత్యర్థః - వనేన జలేన సహితం వనం - నతు మరుకాంతారమితి వార్థః - పయః కీలాలమమృతం జీవనం భువనం వనమిత్యమరః । బహూదకాః విపులోదకాః - అధికోదకా వా - విపులానేకతోయా బహూదకేతి వైజయంతీ । నాత్రా ర్వా ఇత్యర్థః - నదీః గంగాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య - గంగానదీ నామితి నదీముఖ్యత్వాత్ నిరుపపదనదీశబ్దేన గంగోచ్యతే - జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి బహువచనం - పూజాయాం బహువచనం వా - అవితిః పౌష్ణాసితివదవయవబహుత్వాపేక్షయేణ వా బహువచనం - అత్ర అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్వాగ్ం పచతీతివదర్థక్రమేణ నదీస్తీర్త్వా వనం గత్వేతి యోజనీయం - యద్వా - అపూర్వకాలేపి క్త్వాప్రత్యయః - ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్ - యదస్యాస్యం వ్యాదాయ స్వపితి సంమీల్య హసతీత్యుపసంఖ్యానమితి వార్తికే క్త్వాలద్వయమేవోపాత్తం - తథాపి న్యాసకృతా పరావరయోగే చేతి పూర్వసూత్రే చకారాత్సర్వత్రాయం ప్రయోగస్సంభవతీత్యుక్తం - యద్వా - తేవనేనేత్యనేన గంగాతరణమర్థసిద్ధం - నదీశబ్దో యమునాపరః - యద్వా - నదీః గంగాయమునామందాకినీః - మందాకినీ నామ చిత్రకూటపరిసరేషు సరంతీ ప్రవంతీ - సాకర్యాయయుగ్మపదముక్తం - యద్వా - పూర్వార్ధేన రామో లక్ష్మణేన సీతయా చ స

హాగుహేనహితః ప్రహితః - సీతాలక్ష్మణరామాః గుహేన గంగాం తారితా ఇత్యర్థః - అతః పాదసంచారేణ వనగమనముక్తం - భరద్వాజస్య శాసనాచ్చిత్రకూటమనుప్రాప్య - ప్రజాభరణశీలో భరద్వాజః - ఇత్థం నిరుక్తమృగాగణే - ఏష ఏవ బిభ్రద్వాజః ప్రజావై వాజస్తాం ఏష బిభర్తి యద్బిభర్తి తస్మాద్భరద్వాజ ఇత్యాచక్షత ఇతి । యద్వా - వాజం రేతః - వాజీకరణమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - బిభ్రద్వాజం భరద్వాజః - నిత్యబ్రహ్మచారీత్యర్థః - భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భిర్బ్రహ్మచర్యముపావ పేతి శ్రుతేః । శస్య శాసనాత్ నియమనాత్ చిత్రకూటే భవద్భిః స్థాతవ్యం తస్యైవ సేవమార్గ ఇత్యేవంరూపాత్ - అనుసదృశం - పశ్చాత్సదృశయోరన్విత్యమరః । రాజకుమారాణాం స్వేహాముచితమిత్యర్థః - సుభగశ్చిత్రకూటోసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః । యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందన ఇతి వక్ష్యతి ॥ పశ్చాత్ భాగే వా - చిత్రాణి ఆశ్చర్యావహాని కూటాని శిఖరాణి యస్యాసౌ చిత్రకూటః - తం - ఆశ్చర్యాలేఖ్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః । ప్రాప్య గత్వా - రమ్యం రమణీయం - జలరామణీయకస్థలరామణీయకాద్యుక్తం - ఆవసథం పర్ణశాలారూపం గృహం - ధిష్ణ్యమోకో నివససంస్థానా వసథ వాస్తు చేత్యమరః । కృత్వా నిర్మాయ - అత్ర పర్ణశాలానిర్మాణే లక్ష్మణస్య సాక్షాత్కర్తృత్వం ఇతరయోస్తదుచితదేశప్రదర్శనాదినా ప్రయోజకకర్తృత్వం - సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇత్యత్ర సూత్రే గ్రహైకత్వవదుద్దేశ్యగతత్వేనద్విత్వస్యావివక్షితత్వాదనేకక్రియాన్వయిక్త్వా ప్రత్యయస్సంభవతీతి న్యాసకారోక్తేః క్త్వాప్రత్యయ బాహుళ్యం - తత్ర వనే చిత్రకూటోపాంతవనే - రమమాణాః లీలారసమనుభవంతస్సంతః - సీతారామయోః పుష్పాపచయసలిలక్రీడాదికం రతిః - వైదేహి రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ । పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్మనోవాక్కాయసంగతాన్ ఇతి హి వక్ష్యతి ॥ లక్ష్మణస్య తు విశిష్టవిషయకైంకర్యలాభజా ప్రీతిః - వక్ష్యతి - భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే । అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపతశ్చ త ఇతి ॥ త్రయో రమమాణా ఇత్యనేన ఆనందహేతుభేదేప్యానందాంశే తౌల్యముచ్యతే - పరమం సామ్యముపైతి । భోగమాత్ర సామ్యలింగాచ్చేత్యపి । రమమాణా ఇతి వర్తమాననిర్దేశేన నైరంతర్యముక్తం - వర్తమానార్థకస్యాప్యస్యావసన్నితి భూతప్రత్యయాంతవిశేషణత్వం ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇత్యనుశాసనాదగ్నిష్టోమయాజీ పుత్రస్తే భవితేతివత్సంభవతి - అత ఏవ దేవగంధర్వసంకాశాస్సంతః - దేవగంధర్వాః మనుష్యగంధర్వేభ్యోధికానందాః - యద్వా - దేవీ చ దేవశ్చ దేవౌ లక్ష్మీనారాయణౌ - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - గానం ధారయ

> వనం గత్వా నదీస్తీర్త్వా బహూదకాః ॥ * ॥ చిత్రకూటమనుప్రాప్య భరద్వాజస్య శాసనాత్ । రమ్యమావసథం కృత్వా రమమాణా వనే త్రయః ॥ * ॥ దేవగంధర్వసంకాశాస్తత్ర తే న్యవసన్ సుఖమ్ ॥ ౩౧ ॥ చిత్రకూటం గతే రామే పుత్రశోకాతురస్తథా ॥ * ॥ రాజా దశరథస్స్వర్గం జగామ విలపన్ సుతమ్ ॥ ౩౨ ॥ మృతే తు తస్మిన్ భరతో వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః ॥ * ॥ నియుజ్యమానో రాజ్యాయ నై

తీతి గంధర్వాః - ఏతత్సామ గాయన్నాస్త ఇత్యుక్తస్సర్వదా సామగానపరో ముక్తః - దేవాశ్చ గంధర్వాశ్చ దేవగంధర్వాః - తత్సదృశా దేవగంధర్వసంకాశాః - నిభాదిత్వాదుత్తరపదభూతా ఏవ సంకాశ సదృశవచనాః - తథాహామరః - స్యురుత్తరపదే త్వమీ - నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయ ఇతి ॥ తే - త ఏవ సంతః - సాకేతవాసిన ఏవ సంతః - సుఖం న్యవసన్ - వక్ష్యతి - సురమ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం । ననంద రామో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసాదితి ॥ యద్వా - త ఏవ సంతః - వనవాసిన ఏవ సంతః - నాగరికా అపి చిరం వనచరా ఇవావసన్నిత్యర్థః - ముఖగ్లాన్యాదిభిస్తేషాం వైదేశికత్వగంధోపి న జ్ఞాయతేతి భావః - సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసన్ - కదాచిదపి దుఃఖలేశోపి నాన్వభావీత్యర్థః - అత్ర క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయప్రయోగ ఇత్యప్యాహుః - తేతీత్యాసన్ జగ్మురితి క్రియాపదమధ్యాహృత్య కేచిద్యోజయంతి - అత్ర దేవగంధర్వసంకాశా ఇతి పదగతేనోపమాలంకారేణ కించిద్వస్తు ధ్వన్యతే - యస్తావత్ స్వరూపజ్ఞానపూర్వకం భగవత్యనురక్తో భవతి తం భగవాన్ దేవ్యా సమాగత్య దివ్యం విమానమారోప్య నివాహితగణైస్సత్కార్య విరజాం తీర్త్వా తిల్యకాంతారమాసాద్యామానపేనానుజ్ఞాప్య దివ్యలోకే మహామణిమంటపముపేత్య దివ్యసింహాసనారూఢః శ్రియా సహ మోదమానస్తత్ప్రచితసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసకలవిధకైంకర్యోన్ముఖైస్సైస్స్వానందసమమానందం గత్వా తేన సహ యావత్కాలమాస్త ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ తే వనే నేతి ॥ తే వసం పాదచారణమితి సంప్రదాయః - తే త్రయః - తే వనేన పాదచారేణ వనం గత్వా బహూదకా నదీస్తీర్త్వా అనుపశ్చాత్ - భరద్వాజస్య శాసనాత్ చిత్రకూటం ప్రాప్య - రమ్యమావసథం కృత్వా పర్ణశాలాం కృత్వా - తత్ర రమమాణా దేవగంధర్వసంకాశాస్సుఖం న్యవసన్నితి యోజనా ॥ ౩౧ ॥ ఏవం లక్ష్మణస్య భగవచ్ఛేషత్వప్రవృత్తిం ప్రతిపాద్య భరతస్య పారతంత్ర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి మృతే తు తస్మిన్నిత్యాదినా ॥ తదుపోద్ఘాతత్వేనాహ చిత్రేతి ॥ రామే చిత్రకూటం తథా ఉక్తప్రకారేణ గతే సతి దశరథో రాజా - పుత్రశోకేన పుత్రాదర్శనజదుఃఖేన - ఆతురః పీడితస్సన్ - సుతముద్దిశ్య హా సుతేతి వ్యాపం విలపన్ ప్రలాపం కుర్వన్ - స్వర్గం జగామ ॥ తీర్థీయం ॥ రామే చిత్రకూటం గతే సతి తదా పుత్రశోకాతురో రాజా పుత్రం స్మృత్వా విలపన్ పరిదేవనం కుర్వన్నేవ స్వర్గం జగామ ॥ ౩౨ ॥ మృతే త్వితి ॥ తస్మిన్ దశరథే మృతే సతి - స్వర్గం ప్రాప్తే కపి నశ్వరత్వేనానుపాదేయమేతీత్యుక్తం - మహాబలః రాజ్యభరణసమర్థః - అత ఏవ భరతః - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదిత్యుక్తరీత్యా భావజ్ఞైర్వసిష్ఠేన భరత ఇతి కృతనామా - వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః వసిష్ఠాదిభిర్బ్రాహ్మణైః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం - నియుజ్యమానః - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - రాజ్యం రాజత్వం - ఋగ్వేదాధ్యాయపక్షేనుబోధ్యాని ప్రతిషేధాదనోనప్రకృతిభావః - నైచ్ఛ

ర్నాభ్యలషత్ మహాబల ఇత్యనేన సత్యామేవ శక్తౌ స్వరూపవిరుద్ధత్వాద్రాజ్యం నాఙ్గీచకారేత్యవగమ్యతే - అత ఏవ వక్ష్యతి - రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసి । విలాపసభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం । కథం దశరథాజ్జాతో భవేద్రాజ్యాపహారక ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ తస్మిన్దశరథే మృతే భరతస్తు వసిష్ఠాదిభీ రాజ్యాయ నియుజ్యమానః - మహాబలః రాజ్యం కర్తుం సమర్థః - సో భ్రాత్రా రాజ్యం నైచ్ఛత్ ॥ ౩౩౪ ॥ స జగామేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ వీర్యేణ యుక్తో వీరః - వీర్యం అత్ర శత్రుభూతరాగాదిజేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - ఏభిః కృశనచిన్నై స్వార్థం శరసాయాచితోఽపయా । భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసీత్యుక్తరీత్యా చతురఙ్గబలసహితస్స భరతః - రామపాదప్రసాదకః పాదశబ్దః పూజ్యవాచీ - పూజ్యేషు పాదనామాఙ్క ఇత్యమరః । ప్రసాదకః తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ - పూజ్యం రామం ప్రసాదయితుమిత్యర్థః - యద్వా - రామచరణయోః ప్రసాదకః - రామస్యైవ ప్రసాద్యత్వేఽపి పాదయోః ప్రసాద్యత్వోక్తిః శ్లేషభూతవ్యవహారానుసారేణ - రాజానం ద్రష్టుమితి వక్తవ్యే రాజపాదౌ ద్రష్టుమితి హి భృత్యజనో వ్యవహరతి - వనం జగామ ప్రాప - వస్తుతో రామస్యైవ భరతాయ రాజ్యం దత్తమితి బుద్ధిం నివర్తయితుమిత్యర్థః - పూజితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ । తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ ॥ తీర్థీయం ॥ స జగామేతి ॥ వీరః వీర్యేణ యుక్తః - అత్ర వీర్యం నామ అతిశత్రుభూతరాగాదిజేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - రామపాదప్రసాదకః పాదశబ్దః పూజ్యవాచీ - పూజ్యం రామం ప్రసన్నం కర్తుమిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ గత్వా త్వితి ॥ అత్ర స ఇత్యనుషజ్యతే - సః ఆర్యభావపురస్కృతః పురస్కృతార్యభావః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః - యద్వా - ఆర్యభావేన స్వస్యార్యభావేన పురస్కృతః పూజితః - ఉచితమనేన క్రియత ఇతి శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - పూజితస్సత్కృతః పురస్కృత ఇతి బాణః । తథావిధస్సన్ సుమహాత్మా అంతఃకరణం యస్య తం సుమహాత్మానం - స్వతః ప్రసన్నహృదయమిత్యర్థః - సత్యపరాక్రమం సత్యే పరాక్రమో ప్రచ్యుతత్వం యస్య తం రామం - గత్వా తు ప్రాప్య - నతు నిశేషాస్థితస్యాగ్రతస్థితిరేవాలం యాచనమితి ఉచ్యత ఇతి భావః - భ్రాతరం రామమయాచత్ ప్రార్థయామాస - స్వాభీష్టమితి శేషః - యాచేర్ద్వికర్మకత్వాత్ స్వరితేత్త్వాదుభయపదీ - క్రియాభేదాద్రామశబ్దస్య న పునరుక్తతా ॥ తీర్థీయం ॥ గత్వేతి ॥ రామమభిరామం రామం - ఆర్యభావపురస్కృతః వినయపురస్కృతస్సన్ - సుమహాత్మా సుశోభనః మహా

> చ్ఛద్రాజ్యం మహాబలః ॥ ౩౩౪ ॥ స జగామ వనం వీరో రామపాదప్రసాదకః ॥ ౩౪ ॥ గత్వా తు సుమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ । అయాచద్భ్రాతరం రామమార్యభావపురస్కృతః ॥ ౩౫ ॥ త్వమేవ రాజా ధర్మజ్ఞ ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్ ॥ ౩౫౪ ॥ రామోఽపి పరమోదారస్సుముఖస్సుమహాయశాః ॥ * ॥ న చైచ్ఛత్పితురాదేశాద్రాజ్యం రామో మహాబలః ॥ ౩౬౪ ॥ పాదుకే చాస్య రాజ్యా

నాత్మా అంతఃకరణం యస్య తం - అయాచత్ - స్వాభిలషితమితి శేషః - నత్వసౌ కార్యపతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్స్థితిరితిన్యాయేన సతామగ్రతోఽవస్థానమాత్రేణ స్వాభిప్రాయే నివేదితేఽపి దైన్యప్రఖ్యాపనార్థం పునరయాచదితి భావః ॥ ౩౫ ॥ స్వాభీష్టమేవాహ త్వమేవేతి ॥ ధర్మజ్ఞః జ్యేష్ఠే విద్యమానే న కనిష్ఠో రాజా భవితుమర్హతీతి ధర్మం జానన్ త్వమేవ రాజా నాన్య ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం ॥ తీర్థీయం ॥ అభిలషితమేవాహ త్వమేవేతి ॥ ధర్మజ్ఞః సర్వగుణశ్రేష్ఠే సతి కనిష్ఠస్య రాజ్యార్హతా నాస్తీత్యముం ధర్మం త్వమేవ జానాసి ॥ అతః త్వమేవ రాజేతి రామం వచోఽబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౩౫౪ ॥ నను భరతకృతా ప్రపత్తిః కుతో నాఫలత్ అధికారవైగుణ్యాద్వా - శరణ్యవైగుణ్యాద్వా - నాద్యః - అపేక్షాతిరిక్తస్యాభావాత్ - నాన్త్యః - తస్య సర్వగుణపరిపూర్ణత్వాత్ - ఇత్యాశఙ్క్య ప్రబలప్రతిబన్ధకస్య ప్రారబ్ధస్య సద్భావాన్నసా ఫలితేత్యాహ రామోఽపీతి ॥ అపిశబ్దః ప్రతివిశేషణమన్వేతి - రామోఽపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరఞ్జనస్వభావోఽపి - పరమోదారోఽపి స్వపర్యన్తాపేక్షితార్థప్రదోఽపి - య ఆత్మదా బలదా ఇతి శ్రుతేః । సుముఖోఽపి అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖోఽపి - సుమహాయశా అపి - న హ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాన్తీత్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధకీర్తిరపి - మహాబలోఽపి ఆశ్రితమనోరథపరిపూరణనిపుణోఽపి - రామః పితురాదేశాద్బలవత్ప్రతిబన్ధకాన్నైచ్ఛత్ - చకారాత్తదవసానే నైచ్ఛదిత్యర్థః - ఆదేశో నియోగః ॥ తీర్థీయం ॥ రామోఽపీతి ॥ రామోఽపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరఞ్జకత్వస్వభావోఽపి - సుముఖః అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖః - పరమోదారః యాచకాభీష్టప్రదాననిరతః - మహాయశాః - న హ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాన్తీతి విష్ణుపురాణోక్తప్రకారేణ ప్రసిద్ధకీర్తిః - సన్నపి మహాబలః ఏకశరవిమోచనేన సకలరాక్షసనిరసనసమర్థః - అపిశబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే - ఏవంభూతోఽపి రామః - పితురాదేశాన్నియోగాత్ - రాజ్యం నైచ్ఛదితి యోజనా - పితుర్వచనగౌరవాత్ భరతేనార్థితం రాజ్యాభిషేకం నైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౩౬౪ ॥ సర్వథా ప్రపత్తేర్నైష్ఫల్యమనుచితమితి యావత్ప్రతిబన్ధకానివృత్తిః ఫలప్రతిసిద్ధిం దిశతీత్యాహ పాదుకే చేతి ॥ చస్త్వర్థః - కిన్తు భరతాగ్రజః ఫలప్రదానోచితసంబన్ధశీలః రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - అస్య భరతస్య పాదుకే న్యాసం స్వప్రతినిధిం దత్త్వా - రామపాదుకే రాజ్యం కురుతః అహం తయోః పరిచారక ఇతి భావయేతి దత్త్వేత్యర్థః - పునః పునః భరతం

తస్మాద్దేశాన్నివర్తయామాస -పునఃపునరిత్యనేనభరతస్య రామవిరహాసహిష్ణుత్వంద్యోత్యతే- స్వార్థత్వనివృత్తిపూర్వకపరగతస్వత్వ పదానరూపత్వాభావాన్నచతుర్థీ - కింతు సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ॥ తీర్థీయం ॥ పాదుకేచేతి ॥ భరతాగ్రజః - అస్యభరతస్య- రాజ్యాయరాజ్యంకర్తుం - అహాల్యాదృష్టవ్యై భవపాదస్పృష్టేపాదుకేన్యా సరూపేణదత్వా-బహువిధైః సాంత్వైః పునర్భరతంనివర్తయామాసేతిసంబంధః - రాజ్యస్యనిక్షేపరూపతయాస్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపాదకవిషయత్వాభావాచ్చతుర్థ్యా అప్రసక్తేఃషష్ఠ్యేతిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ॥ ౩౭౪ ॥ అథ ప్రసన్నస్యయాపత్వాస్ రఘునివృత్తిశేషిణేవృత్తిదర్శయన్నాహసకామమితి ॥ సభరతః- కామంరామకైంకర్యమనోరథం - అప్రాప్యైవరామపాదౌ రామస్యపాదుకే - పాదశబ్దః పాదుకోపలక్షకః- ఉపస్పృశన్ ప్రత్యహం సేవమానస్సన్-రామాగమనకాంక్షయా కదారామఆగమిష్యతీతిప్రత్యాశయా-చతుర్దశవర్షరూపప్రతిబంధకము తీర్య కదారామకైంకర్యంలప్స్య ఇతిమనోరథమభివర్ధయన్నిత్యర్థః - రామరహితతన్నివాసస్యాతిదుఃఖావహతయా అయోధ్యాంవిహాయ-నందిగ్రామేనందిగ్రామాహ్వయేఽయోధ్యాసన్నిహితేక్వచిద్గ్రామే-రాజ్యమకరోత్ తదాజ్ఞాకైంకర్యమకరోత్ - పరస్మైపదేనస్వస్యతస్మిన్ఫలత్వనివృత్తిరవగమ్యతే॥ తీర్థీయం ॥ సకామమితి ॥ సభరతః-కామంఅభిషేకార్థంరామప్రత్యానయనలక్షణంమనోరథమనవాప్యైవ-నందిగ్రామే-రామపాదౌ రామపాదుకే-అనుదినముపస్పృశన్ నమస్కుర్వన్ - రామాగమనకాంక్షయానందిగ్రామేస్థిత్వా-రాజ్యమకరోత్ పాలయామాస॥౩౭౫॥ అయోధ్యాకాండప్రతిపాద్యపితృవచనపరిపాలనసిద్ధిన్నిగమయన్నుత్తరకాండార్థంప్రస్తౌతిగతేత్విత్తి ॥ అర్ధత్రయమేకంవాక్యం - భరతేగతే- తువిశేషోస్తి తమేవాహ-శ్రీమాన్ ప్రతిజ్ఞాభంగభయజనితవిహ్వలవిగమాదుత్పన్నకాంతివిశేషః- సత్యసంధఃభరతనిర్బంధేనాప్యవిచాల్యప్రతిజ్ఞః - సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదేత్యమరః । జితేంద్రియః మాతృభరతాదిప్రార్థనాప్యాజేనత్యపిరాజ్యభోగలౌల్యరహితః-రామః - నగరేభవోనాగరః - తత్రభవఇత్యణ్-తస్యజనస్య-తత్రచిత్రకూటే-పునరాగమనమాలక్ష్య ఆలోచ్య- చకారాద్యపివిప్రకారదర్శనాచ్చ-తత్ప్రదేశంవిహాయ-ఏకాగ్రఃపితృవచనపరిపాలనేదత్తావధానః - విరోధిభూయిష్ఠదేశేష్వనసావధానోవా - దండకాన్ ప్రవివేశ -హేతినిపాతే.- ఏకేనగోణాసస్యవృత్తిరేకాగ్రైకా

యన్యాసంవత్వాపునఃపునః ॥ * ॥ నివర్తయామాసతతోభరతంభరతాగ్రజః ॥ ౩౭౪ ॥ సకామమనవాప్యైవరామపాదావుపస్పృశన్ ॥ * ॥ నందిగ్రామేకరోద్రాజ్యంరామాగమనకాంక్షయా॥ ౩౭౫ ॥ గతేతుభరతేశ్రీమాన్సత్యసంధోజితేంద్రియః ॥ * ॥ రామస్తుపునరాలక్ష్య నాగరస్యజనస్యచ । తత్రాగమనమేకాగ్రో దండకాన్ప్రవివేశహ ॥ ౪౦ ॥ ప్రవిశ్యతుమహారణ్యంరామోరాజీవలోచనః । విరాధంరాక్షసంహత్వాశరభంగందదర్శహ ॥ * ॥ సుతీక్ష్ణంచాప్యగస్త్యంచ అగస్త్య

జనపదీతిజయంతి । సీతాలక్ష్మణయోశ్చ ప్రవేశోర్థసిద్ధః-దండకస్యరాజ్ఞోజనపదోదండకః-తస్యనివాసఇత్యణ్ - జనపదేలుబితిలుప్-శుక్రశాపేనవనత్వంప్రాప్తః-కుత్సాయాంకన్-అవాంతరవనబహుత్వాద్బహువచనం -వక్ష్యత్యుత్తరకాండే.సప్తో బ్రహ్మర్షిణాతేనపురావై దండకోహతః । తతః ప్రభృతికాకుత్స్థ దండకారణ్యముచ్యతే॥తపస్వినస్థితాయత్రజనస్థానమతోభవదితి । దండకామితిపాఠే-దండకోనామరాజా సాస్యమటవ్యామస్తీతిదండకా- అర్శఆదిభ్యోఽజిత్యచ్ ప్రత్యయః-తతష్టాప్ - క్షిపకాదిత్వాన్నేత్త్వం - ఏవమయోధ్యాకాండవృత్తాంతసంగ్రహేణపితృవచనపరిపాలనరూపసామాన్యధర్మః - శేషభూతస్యశేషివిషయకైంకర్యవృత్తిః-ప్రపన్నస్యభగవత్పారతంత్ర్యంచదర్శితం - శత్రుఘ్నవృత్తాంతప్రదర్శనేనతస్యభాగవతపారతంత్ర్యంచసూచితం ॥ తీర్థీయం ॥ గతేత్వితి॥భరతేగతేసతి-శ్రీమాన్సర్వాతిశయకాంతిమాన్-సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః -జితేంద్రియః రాజ్యభోగ్యలౌల్యరహితః - రామస్త్వితి-నాగరస్యజనస్య అయోధ్యావాసినోజనస్య- చశబ్దాద్భరతస్య చతత్రచిత్రకూటేపునరాగమనమాలక్ష్య-పితుర్వచనపరిపాలనే ఏకాగ్రచిత్తస్సన్- దండకాన్దండకాఖ్యవనం-ప్రవివేశ -అవాంతరవనబాహుల్యాద్బహువచనం -హేతిప్రసిద్ధౌ॥౪౦॥ అథబ్రహ్మణోముఖశిష్యసత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రతిపాదనపరమారణ్యకాండవృత్తాంతంసంగృహ్ణాతిప్రవిశ్యత్విత్యాదినా॥రామోమహారణ్యంప్రవిశ్య-తువిశేషోస్తి తమాహ - రాజీవలోచనః అపూర్వసంస్థానవిపినవిలోకనజనితకుతూహలేనవికసితనయనారవిందస్సన్ - తేనైవౌత్సుక్యేనవిరాధంరాక్షసంహత్వా-తద్ధననముపహారీకృత్యశరభంగందదర్శ - హేత్యైతిహ్యే - తదనుజ్ఞయాసుతీక్ష్ణం చాపిత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థకః- అగస్త్యమగస్త్యభ్రాతరంచదదర్శ - తథేతిసముచ్చయే - అగస్త్యభ్రాతాసుదర్శనాఖ్యః-తదుక్తంసనత్కుమారసంహితాయామగస్త్యేన - యవియ్యాన్మేమభ్రాతాసుదర్శనఇతిస్మృతఇతి । కుంభసంభవస్యాగస్త్యస్య భ్రాతానహోపక్షాదితిభోగ్యం - అగస్త్యంచాగస్త్యభ్రాతరమిత్యత్రసంధికార్యాభావోవాక్యసంహితాయాః అనిత్యత్వాత్ - తథోక్తం - పదేషుసంహితానిత్యానిత్యాభారూపవనగణరూపః । నిత్యాసమాసేవాక్యేతుసావివక్షామపేక్షతఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రవిశ్యతుమహారణ్యమిత్యారభ్య ఆరణ్యకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే-తుశబ్దోవధారణే-రాజీవలోచనో-రామః -రాజీవలోచనవిశేషణంరామస్యమహావనప్రవేశసం

భావితరాక్షసయుద్ధారంభార్జితహర్షం ద్యోతయతి-మహారణ్యం దండకాఖ్యం వనం-ప్రవిశ్యతు ప్రవిశ్యైవ-శరభంగనామానం మునిందదర్శ - తథా సుతీక్ష్ణాదీనపి దదర్శ ॥ ౪౦ ॥ అగస్త్యేతి ॥ అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - రామః పరమప్రీతస్సన్ జగదేకవీరస్య స్వస్య సదృశాయుధజాలలాభాత్ప్రశంసతు ష్టస్సన్ - అగస్త్యవచనాదేవ నతు స్వాభ్యర్థనాత్ - ఐంద్రం ఇంద్రేణ దత్తం-తస్యేదమితి సంబంధసామాన్యే అణ్ - దత్తో మమ మహేంద్రేణేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । ఇదం శరాసనాదిత్రయసాధారణం విశేషణం-శరాసనం తే క్షిప్యం తే నేనేతి శరాసనం ధనుః - తచ్చ ఖడ్గం చ- అక్షయసాయకౌ సమరసీమని సహస్రశో వినియోగేప్యక్షయశరా - తూణీనిషంగౌ - జగ్రాహ స్వీకృతవాన్ - వచనాజ్జగ్రాహేత్యనేన ఖడ్గాదికమగస్త్యేన స్పృష్టవాన్ - కింతు నిర్దిష్టవానిత్యుచ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ అగస్త్యేతి ॥ శరాసనాదిప్రతిగ్రహణేత్యేవం రూపాగస్త్యవచనాత్ - ఇంద్రః పరమేశ్వరో విష్ణుః-తస్యేదమైంద్రం-నిజాయుధలాభాత్ పరమప్రీతిః అక్షయాః సాయకా యయోస్తౌ-తూణీం ఇషుధిం చ-జగ్రాహ ॥ ౪౧ ॥ ఏవం విరోధినిరసనానుకూల్యదర్శనాలబ్ధావసరము నిజనాభ్యర్థనమాహ వసత ఇతి ॥ వనే శరభంగవనే - తస్య వసతః - తస్మిన్ వసతీత్యర్థః - షష్ఠీచేతి గుణాగవిభాగాద్యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ - యద్వా - షష్ఠ్యర్థం సంబంధసామాన్యస్య ఉక్తవిశేషే పర్యవసానం - శరభంగాశ్రమే రామమభిజగ్ముశ్చతావసా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్ఛరభంగవన ఇతిసిద్ధం - సర్వే వైఖానసవాలఖిల్యాదయ ఋషయశ్శరభంగాశ్రమవాసినః వనచరైశ్చిత్రకూటపంపావనప్రభృతివనవాసిభిస్సహ - వక్ష్యతి - పంపావననివాసానామనుమందాకినీమపి । చిత్రకూటాలయానాంచ క్రియతే కదనం మహదితి ॥ యద్వా - వనచరైస్సహ వనే వసతస్తస్య - షష్ఠీ స విశేషణే హీతి న్యాయేన తస్య వనే వాసమనాదృత్యేత్యర్థః - వక్ష్యతి హి- తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః । నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వర ఇతి ॥ యద్వా వనే వసతస్తస్య సమీపమిత్యుపస్కార్యం - అసురాణి అసురప్రకృతీని రక్షాంసి - అనేన విభీషణస్తు ధర్మాత్మా నతు రాక్షసచేష్టిత ఇత్యుక్తవిభీషణవ్యావృత్తిః - యద్వా - అసురాంశ్చ రక్షాంసి చేతి ద్వంద్వః-అసురాః కబంధాదయః-తత్ర దనుశబ్దప్రయోగాత్ - యద్వా- అసూన్ ప్రాణాన్ రాంతి గృహ్ణంతీత్యసురాః పిశితాసి రక్షాంసి చేతి కర్మధారయః - తేషాం వధాయ వధం కారయితుం-ప్రార్థయితుం వా - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - అభ్యాగమన్ అభిముఖ్యేనాగతాః-సహ్యాభిముఖ్యాదన్యచ్ఛరణాగతిభ్రాతరంతథా ॥ ౪౧ ॥

అగస్త్యవచనాచ్చైవ జగ్రాహైంద్రం శరాసనమ్ ॥ * ॥ ఖడ్గం చ పరమప్రీతస్తూణీ చాక్షయసాయకౌ ॥ ౪౨ ॥ వసతస్తస్య రామస్య వనే వనచరైస్సహ ॥ * ॥ ఋషయోభ్యాగమన్ సర్వే వధాయాసురరక్షసామ్ ॥ ౪౩ ॥ స తేషాం ప్రతిశుశ్రావ రాక్షసానాం తథా వనే ॥ ౪౪ ॥ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ రామేణ వధస్సంయతి రక్షసామ్ । ఋషీణామగ్నికల్పానాం దండకారణ్యవాసినామ్ ॥ ౪౫ ॥ తేన తత్రైవ వసతా జనస్థాననివాసినీ । విరూపితా శూర్పణఖా రాక్షసీ కామరూపిణీ ॥

న్నాన్యా గతిరస్తి - సత్సు కార్యవత్తాం పుంసామలమేవాగ్రతస్స్థితిః । యద్వా - అసురరక్షసాం వనే వసతస్తస్య సురరక్షసాం వధాయాభ్యాగమన్నిత్యుభయత్రాన్వయః కాకాక్షిన్యాయాత్ -మధ్యమణిన్యాయాద్వా ॥ తీర్థీయం ॥ వసత ఇతి ॥ సర్వే ఋషయః-అసురరక్షసాం వధాయ-వనచరైర్వానప్రస్థమునిభిస్సహ-వనే వసతస్తస్య రామస్యాభ్యాగమన్-సమీప ఇతి శేషః - యద్వా - అనాదరే షష్ఠీ-హింసానాం రామస్య తాపసరూపేణావస్థానమనాదృత్య-సర్వేశ్వరోయం దుష్టాన్ సంహృత్య అస్మాన్ రక్షిష్యతీతి నిశ్చిత్య రాఘవం శరణమాగతా ఇత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ మునీనాం దుర్జనాలోక్యతద్విరోధినిరసనం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాహ స తేషామితి ॥ స రామః-రాక్షసానాం వనే దండకారణ్యే- తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రతిశుశ్రావ-యథా తైరర్థితం తథా ప్రతిజజ్ఞ ఇత్యర్థః-ఆశ్రవస్సంగరస్సంధా ప్రతిశ్రవస్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా చేతి హలాయుధః ॥ తీర్థీయం ॥ స తేషామితి ॥ స రామః-రాక్షసానాం వనే రాక్షసావాసభూతే వనే-తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రార్థనావచనం-ప్రతిశుశ్రావ-అంగీచకారేత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ మునిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చకోర్థ ఇత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి ॥ రామేణ ప్రతిజ్ఞాతోర్థస్తు అగ్నికల్పానామిత్యన్యానమగ్నిసాదృశ్యం ప్రాప్తానాం - ఉపపదసమాసాత్కల్పబ్దేశ్యదేశీయర ఇతి కల్పప్రత్యయః - అత ఏవ దండకారణ్యవాసినాం ఋషీణాం-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ-సంయతి యుద్ధే-సముదాయస్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః । రక్షసాం వధః-కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ-ప్రతిజ్ఞాతం త్విత్యపాఠే సామాన్యే నపుంసకం-ప్రతిజ్ఞాతం-వస్తు వధ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అంగీకృతమర్థమాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి ॥ రామేణ అగ్నికల్పానాం అగ్నిసదృశానాం-దండకారణ్యవాసినామృషీణాం సన్నిధావితి శేషః - సంయతి యుద్ధే - ప్రాప్తకాలే రక్షసాం వధః ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి సంబంధః ॥ ౪౫ ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాతనిర్వాహబీజముపక్షిపతి తేనేతి ॥ తత్రైవ జనస్థానే- వసతా తేన రామేణ-జనస్థానే నివసతీతి జనస్థాననివాసినీ-సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్య ఇతి ణినిః - కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి కామరూపిణీ - శూర్పతుల్యా నఖా యస్యాస్సా శూర్పణఖా - పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి జీష్ప్రతిషేధః- శూర్పణఖాఖ్యా రాక్షసీ విరూపితా కర్ణనాసికాచ్ఛేదన వైరూప్యం ప్రాపితా - రామస్య పక్షిణో బాహురితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వాద్రామస్య విరూపకరణకర్తృత్వోక్తిః - శూర్పనఖీతిపాఠేన సా సంజ్ఞా ॥ తీర్థీయం ॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ-తత్రైవ దండకారణ్యాంతర్భూతపంచవట్యామేవ వసతా జనస్థాననివాసిని-జనస్థానం నామ-దండకారణ్యే

రావణస్య బలనివేశస్థానం - కామరూపిణీ కామేన ఇచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి తథా - శూర్పణఖా నిరూపితా కర్ణనాసాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా ॥ ౪౬ ॥ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకవాక్యం ॥ తతః శూర్పణఖా వైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్ - సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్ - తేష్వపి ప్రధానం - ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం - చైవేతి నిపాతద్వయసముదాయస్సముచ్చయార్థః - తేషాం పూర్వోక్తానాం రాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ - పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ - రణే యుద్ధే - నిజఘాన హతవాన్ - యద్వా - ఖరాదీన్ తేషాం పదానుగాన్ సర్వరాక్షసాంశ్చ నిజఘానేతి యోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్ - సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాప్రధానరాక్షసాన్ - తేష్వపి ప్రధానభూతాన్నిర్దిశతి ఖరమితి - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ - రణే నిజఘానేతి సంబంధః ॥ ౪౭ ॥ హతాన్ రాక్షసాన్ పరిసంచష్టే వన ఇతి ॥ తస్మిన్ వనే నివసతా రామేణేత్యనేనాసహాయత్వం దర్శితం - జనస్థాననివాసినామిత్యనేనారణ్యచారిత్వేనాతిఘోరత్వముక్తం - రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీతి యాగపద్యముక్తా - నిహతానీతి నిశ్శేషత్వముచ్యతే - సహస్రాణీతి సంఖ్యాసంఖ్యేయయోరభేదేన నిర్దేశః - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యకాని సైన్యానివా ॥ తీర్థీయం ॥ హతాన్ ప్రధానాన్ సంచష్టే వన ఇతి ॥ తస్మిన్నివసతా - రామేణేతి శేషః ॥ ౪౮ ॥ శివం రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వే దర్శితే సీతాయాః పురుషకారత్వం వక్తుం బీజముపక్షిపతి తత ఇతి ॥ తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం ఖరవధం - ఖరస్య జ్ఞాతిత్వం స్వమాతృష్వసుః విశ్రవసో జాతత్వాదిత్యారణ్యపర్వణి వ్యక్తం - శ్రుత్వా అకంపనశూర్పణఖాముఖేన జ్ఞాత్వా - రావణః రావయతీతి రావణః - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - యస్మాల్లోకత్రయం చైతద్రావితం భయమాగతం । తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా తేన భవిష్యసీతి ॥ యద్వా - విశ్రవసోఽపత్యం రావణః - శివాదిగణే విశ్రవసో విశ్రవణ రవణ ఇతి పాఠాత్ రవణాదేశః అణ్ చ - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన మూర్ఛితో మూఢః - మూర్ఛితౌ మూఢసోచ్ఛ్రాయావితి వైజయంతీ । స చాయం మూర్ఛతేర్నిష్ఠా

౪౬ ॥ తతశ్శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ సర్వరాక్షసాన్ । ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ
రాక్షసమ్ ॥ * ॥ నిజఘాన రణే రామస్తేషాం చైవ పదానుగాన్ ॥ ౪౭ ॥ వనే తస్మిన్నివసతా జనస్థాననివాసినామ్ ॥ * ॥ రక్షసాం నిహతాన్యాసన్ సహస్రాణి చతుర్దశ ॥ ౪౮ ॥ తతో జ్ఞాతివధం శ్రుత్వా
రావణః క్రోధమూర్ఛితః ॥ * ॥ సహాయం వరయామాస మారీచం నామ రాక్షసమ్ ॥ ౪౯ ॥ వార్యమాణస్సుబహుశో మారీచేన స రావణః ॥ * ॥ న విరోధో బలవతా క్షమో రావణ తేన తే ॥ ౫౦ ॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం రావణః కాలచోదితః ॥ * ॥ జగామ సహమారీచస్తస్యాశ్రమపదం తదా ॥ ౫౧ ॥
తేన మాయావినా దూరమపవాహ్య నృపాత్మజౌ ॥ * ॥ జహార భార్యాం రామస్య గృధ్రం హత్వా జటాయుషమ్ ॥ ౫౨ ॥ గృధ్రం చ నిహతం దృష్ట్వా హృతాం శ్రుత్వా చ మైథిలీమ్ ॥ * ॥ రాఘవశ్శోకసంత

ప్తః - మూర్ఛితా ఇతి తద్రూపత్వాత్ - కింతు మూర్ఛాస్య సంజాతేతి మూర్ఛితః - తారకాదిత్వాదితచ్ - మారీచం నామ రాక్షసం సహాయం వరయామాస ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం అకంపనశూర్పణఖాముఖేన శ్రుత్వా - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తస్సన్ - మారీచం నామ రాక్షసం సీతాహరణే సహాయం వరయామాసేతి యోజనా ॥ ౪౯ ॥ వార్యమాణ ఇతి ॥ అత్ర ఆ ఇతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - స రావణః - హే రావణ - తే బలవతా ఖరాదిషు దృష్టాపదానవతా - బలీయసా తేన రామేణ - విరోధో న క్షమో న యుక్తః - క్షమస్త్రిషు హితే యోగ్యే యుక్తే శక్తే పటావపీతి శబ్దరత్నాకరే । ఇతి సుబహుశో ముహుర్ముహుః - వార్యమాణోఽభూత్ ॥ ౫౦ ॥ అనాదృత్యేతి ॥ రావణః కాలచోదితః - కాలేన మృత్యునా ప్రేరితస్సన్ - తద్వాక్యం మారీచవాక్యం అనాదృత్య - సహమారీచః మారీచసహితః తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి సమాసః - వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావాభావః - తదా తస్మిన్నేవ కాలే - తస్య ఖరదూషణాదిహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్య - ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం - పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః । జగామ ప్రాప ॥ తీర్థీయం ॥ వార్యమాణ ఇతి ॥ హే రావణ లోకబాధక - అప్రమేయబలేన తేన రామేణ విరోధో న క్షమ ఇతి బహుశో వార్యమాణోఽపి స రావణః కాలచోదితస్సన్ తద్వాక్యమనాదృత్య సహమారీచః - తస్య ఖరదూషణహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్యాశ్రమపదం జగామేతి యోజనా ॥ ౫౧ ॥ తేనేతి ॥ మాయావినా ప్రశస్తమృగమాయావతా అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - లోభనీయవిచిత్రకనకమృగవేషధారిణేత్యర్థః - తేన మారీచేన ప్రయోజ్యేన - నృపాత్మజౌ దశరథపుత్రౌ - దూరం యథా భవతి తథా అపవాహ్య అపసార్య - దృశ్యాదృశ్యతయా రామం రామస్వరతుల్యస్వరేణ లక్ష్మణం చ దూరం నిస్సార్యేత్యర్థః - మధ్యే సీతావిమోచనాయ ప్రాప్తం జటాయుషం జటాయుర్నామకం గృధ్రం - హత్వా మరణపర్యవసాయినీం హింసాం కృత్వా - రామస్య భార్యాం నిత్యానపాయినీం సీతాం - జహార హృతవాన్ - అత్ర ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివదపూర్వకాలే క్త్వాప్రత్యయః - సీతాం హృత్వా జటాయుషం జఘానేత్యర్థః - అత్ర మాయానిర్మితా సీతైవాపహృతా స్వయమగ్నావంతర్హితా - అత ఏవ మాయాసీతాయామగ్నిప్రవిష్టాయాం నిజసీతాయా ఉత్థానం యథా కథంచిల్లోకాపవాదాత్ పునస్సంత్యాగశ్చోపపద్యత ఇత్యాహుః ॥ ౫౨ ॥ గృధ్రం చేతి ॥ మృగరూపమారీచహననసంపర్ణశాలాయాం సీతాయా అదర్శనేన త

తన్వేషణం చ కారేణ సముచ్చీయతే - నిహతం మహాబలం - గృధ్రం జటాయుషం దృష్ట్వా - తద్వచనాత్ మైథిలీం సీతాం - హృతాం రావణే
నాపహృతాం శ్రుత్వా - రాఘవః శోకేన సంతప్తః సంవ్యక్తప్రస్వర్ - సీతాయా అదర్శనేన తప్తః జటాయుమరణేన సుతరాం తప్తః -
త ఏవ వ్యాకులేంద్రియః కలుషితసర్వేంద్రియస్సన్ - విలలాప పరిదేవనమకరోత్ - విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః। రాజ్యాద్భ్రంశో వనే
వాసస్సీతా నష్టా హతో ద్విజః। ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీర్నిర్దహేదపి పావకమ్ ॥ అత్ర రాఘవమైథిలీశబ్దాభ్యాం కులద్వయాపద్యకరమిద
మపహరణమితి శోకాతిశయహేతురుచ్యతే - నను విష్ణ్వవతారభూతస్యాస్య కథం శోకమోహౌ సంభవత ఇతి - సంభవత ఏవ పురుషార్థ
శేయస్య - యదిహ లోకోత్తరగుణవిశిష్టవస్తు వినాశేపి తౌ న స్యాతాం తర్హి న కథం పురుషార్థశేయస్స్యాత్ - తచ్చ కథమతిసుందరం
స్యాత్ తయోరుభయోర్నమస్కార ఏవ స్యాత్ - వక్ష్యతి చ మహాపురుషగుణమణివర్ణనప్రకరణే - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవ
తి దుఃఖిత ఇతి। మారుతిశ్చ వక్ష్యతి - దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః। ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీద
తీతి ॥ లీర్థ్యయం ॥ గృధ్రంచేతి ॥ నిహతం కంఠగతప్రాణం - శ్రుత్వా - గృధ్రముఖాదితి శేషః - విలలాప పర్యదేవయత్ - ఆకులేంద్రియః
ఆకులాని శోకపరవశాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథా ॥ ౫౩ ॥ తత ఇతి అర్ధత్రయమేకవాక్యం ॥ తేనైవ శోకేన గృధ్రహననజనితేనై
వ శోకేన - సీతాపహరణజశోకాదప్యధికేనేత్యర్థః - తతః వ్యాప్తో రామః - గృధ్రం తిర్యగ్విశేషమపి జటాయుషం - పితృసఖత్వాత్ శేషి కా
ర్యాయత్యక్తప్రాణత్వాచ్చ - దగ్ధ్వా బ్రహ్మమేధేన సంస్కృత్య - యత్తు ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః। తత్స్వర్గగమనం త
స్య క్షిప్రం రామో జజాప హేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ముక్తత్యక్తశరీరత్వాద్బ్రహ్మమేధమర్హతి - తథోక్తం నృసింహపురాణే - మ
త్కృతేనిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ। తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సామాన్యతశ్చోక్తం - య
థా ఆగ్నేయే - విష్ణోః కార్యం సముద్దిశ్య దేహత్యాగో యతః కృతః। తతోసౌ కుంఠమాసాద్య ముక్తో భవతి మానవ ఇతి ॥ అశ్వమేధేచ -
ప్రాణాంస్త్యజతి యోమర్త్యో మాం ప్రపన్నోపి మత్కృతే। బాలసూర్యప్రకాశేన వ్రజేద్యానేన మద్గృహమితి ॥ అత్రాపి వక్ష్యతి - యా
గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః। అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం ॥ మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా
ననుత్తమానితి, అత్రాపరావృత్తిర్నచ పునరావర్తతే ఇత్యుక్తా ముక్తిరేవ - నచ యుద్ధే అపలాయనం - తత్ఫలస్య స్వత స్సిద్ధత్వేన తద
నుగ్రాహ్యత్వాభావాత్ - నచ సంస్కారాభావే సుకృతఫలస్యానుత్పత్త్యా తత్కరణేన తదనుగ్రాహ్యత్వమితి వాచ్యం - తిరశ్చ యజ్ఞాన

ప్తోవిలలాపాకులేంద్రియః ॥ ౫౩ ॥ తతస్తేనైవ శోకేన గృధ్రం దగ్ధ్వా జటాయుషమ్ ॥ * ॥ మార్గ
మాణో వనే సీతాం రాక్షసం సందదర్శ హ। కబంధం నామ రూపేణ వికృతం ఘోరదర్శనమ్ ॥ ౫౪ ॥
తం నిహత్య మహాబాహుర్దదాహ స్వర్గతశ్చ సః ॥ ౫౫ ॥ స చాస్య కథయామాస శబరీం ధర్మచా

ధికారేణ తస్య తత్కథానేన తస్య తదనుగ్రాహ్యత్వాత్ - అగ్నిఫలస్యైవాంగఫలత్వేనోపాసనాంగానాం యజ్ఞదానాదీనామపి ముక్తిరేవ ఫ
లమిత్యభిప్రాయేణ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామిత్యాద్యుక్తం - యద్వా - ఇమాంల్లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాదిశ్రు
త్యుక్తరీత్యా ముక్తస్య సర్వలోకసంచారసంభవాద్యా గతిరిత్యుక్తం క్రమముక్తిపరమిదం వచనం - నన్వాత్మానం మానుషం మన్య ఇతి
మనుష్యత్వం భావయతః కథం చరత్వాసాధారణచిహ్నం మోక్షప్రదత్వముచ్యత ఇతి చేన్న - సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్తస్య సర్వలో
కజయస్య మానుషత్వేప్యవిరోధాత్ - ఏవం జటాయుషం దగ్ధ్వా వనే సీతాం మార్గమాణః అన్వేషణం కుర్వన్ - మృగ అన్వేషణ ఇత్యస్మా
ద్ధాతోశ్శానచ్ - అధృష్టాద్వే త్వివికల్పాణ్ణిజభావః - రూపేణ శరీరేణ - వికృతం వికారయుక్తం - యేనాంగవికార ఇతి తృతీయా - కుక్షిస్థ
ప్రమస్తకమిత్యర్థః - ఘోరదర్శనం భయంకరదర్శనం - కబంధం కబంధాకారత్వాత్ కబంధనామకం రాక్షసం - దదర్శ - హేతి
ఖేదే - అమృతమన్వేషతా కాలకూటమలంభీత్యర్థః - యద్వ్యయం దానవ ఏవ - తథాపి రాక్షసప్రకృతిత్వాత్తథోక్తమితి జ్ఞేయం ॥
లీర్థ్యయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః ప్రలాపానంతరం - తేనైవ శోకేన రావణేన సీతా హృతేతి నివేద్య మృతజటాయువిషయశోకేనైవ - ఉపల
క్షితః - జటాయుషం దగ్ధ్వా విధినా సంస్కృత్య - సీతాం వనే మార్గమాణః - రూపేణ వికృతం కబంధం సందదర్శేతి నకబంధః ॥ ౫౪ ॥
తమితి ॥ మహాబాహుః కబంధభుజనికర్తనక్షమభుజః - రామః తం కబంధం నిహత్య - తత్ప్రార్థనయా దదాహ దగ్ధవాన్ - స చ కబంధో
దాహేన హేతునా - స్వః స్వర్గం - గతః - ఇవమర్ధమేకం వాక్యం ॥ లీర్థ్యయం ॥ తమితి ॥ తం కబంధం - నిహత్య దదాహ చ - స చ స్వర్గతః
స్వర్గం గతః ప్రాప్తవాన్ - స్వర్గగమనయోగ్యం స్వకీయం గంధర్వరూపం ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ స చేతి ॥ సః స్వర్గం గచ్ఛన్ క
బంధోపి - అస్య ఉపకారస్మృత్యా క్షణమాకాశే స్థిత్వా - ధర్మచారిణీం గురుశుశ్రూషాదిధర్మాచరణశీలాం - ఆచార్యాభిమానరూప
చరమపర్వనిష్ఠామిత్యర్థః - పాదమూలం గమిష్యామి యాన్ సహాంపర్యచారిషమితి వక్ష్యమాణత్వాత్। ధర్మే అతిథిసత్కారరూపే నిపు
ణాం సమర్థాం - ధర్మసూక్ష్మజ్ఞామిత్యర్థః రామస్సమాగమిష్యతీతి స్వాదూని ఫలాన్యాస్వాద్యాస్వాద్య పరీక్ష్య నిక్షిప్తవతీ ఫలానీతి ప్ర
సిద్ధిః - శ్రమణీం పరివ్రాజికాం - చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తా శ్రమణా నామ తే స్మృతా ఇతి స్మరణాత్। శబరీం ప్రతిలోమస్త్రియం -
తదుక్తం నారదీయే - నృపాణాం వైశ్యతో జాతశ్శబరః పరికీర్తితః। మధూని వృక్షాద్దానీయ విక్రీణీతే స్వవృత్తయ ఇతి ॥ జాతేరస్త్రీవిష
యాదితి జీష్ - అభిగచ్ఛ అభిముఖ్యేన గచ్ఛేతి రాఘవం కథయామాస - రాఘవ ఇతి పాఠే - తస్యోత్తరశ్లోకేనాన్వయః - రాఘవేతి పాఠే - హే

తాన్సువశబరీమభిగచ్ఛేత్యస్య రామస్య కథయామాసేత్యర్థః - అత్ర - భాగవతభక్తిమహిమ్నా హీనజాతేరప్యభిగంతవ్యత్వముక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ సకబంధః - హే రాఘవ - శబరీం శబరస్త్రియం - ధర్మచారిణీం శ్రవణకీర్తనాదిభగవద్ధర్మాచరణశీలాం - ధర్మనిపుణాం సామాన్యవిశేషరూపధర్మనిపుణాం - శ్రమణీం చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాం - జితేంద్రియత్వపూర్వకమోక్షోపయుక్తాచారనిష్ఠామిత్యర్థః - ఏవంభూతాం భక్తామభిగచ్ఛేతి అస్య రామస్య కథయామాసేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే త్వయముత్తరశేషః ॥ ౫౫ ॥ స ఇతి ॥ మహాతేజాః చరమపర్వనిష్ఠజనలిప్సయాతిసంతుష్టస్సరాఘవః - శత్రుసూదనః గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాన్ త్వత్ప్రసాదాదరిందమేత్యుక్తరీత్యా తత్ప్రాప్తిప్రతిబంధకనివర్తకః - సాత్వదాద్యారీతిపత్వాభావః - శబరీం నీచత్వసీమాభూమిభూతాం - అభ్యగచ్ఛదితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః - దశరథాత్మజః రామశ్శబర్యా సమ్యక్పూజితః - షష్ఠివర్షసహస్రాణి వంధ్యస్య దశరథస్య ప్రసాదేత్యంతాదరకృతభోజనాదప్యతిశయితం తత్కాలమాత్రసమాగతశబరీసమర్పితమస్తాన్నమితి భావః - శరభంగాదిభిరగస్త్యాంతైః కృతం పూజామాత్రం - శబర్యాకృతం తు సమ్యక్పూజా - తస్యాశ్చరమపర్వనిష్ఠత్వాదితి భావః - ఉక్తం హి - మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవేదితి ॥ యద్వా - సమ్యక్పూజనం పరీక్షితరసైః ఫలైః భోజనం - పూజిత ఇత్యత్ర మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః - తథా చ శబర్యేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కథం న షష్ఠీతి చేత్ - అత్ర కేచిదాహుః ఆర్షష్షష్ఠ్యభావ ఇతి - అన్యే తు నాయం వర్తమానే క్తః కింతు భూతే - తద్యోగే చ లోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాత్తృతీయైవేతి - వస్తుతః పూజాస్య సంజాతేతి పూజితః - తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రత్యయః - అనేన తృతీయా భవత్యేవ ॥ తీర్థీయం ॥ సోఽభ్యగచ్ఛదితి స్పష్టమేతత్ ॥ శబర్యేతి ॥ సమ్యక్పూజితః యథావిధి అర్ఘ్యాదిఫలసమర్పణాంతోపచారేణార్చితః ॥ ౫౬ ॥ ఏవం సత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రధానమారణ్యకాండచరితం సంగృహ్య మిత్రకార్యనిర్వాహకత్వపరాం కిష్కింధాకాండకథాం సంగృహ్ణాతి పంపేతి ॥ పంపా నామ పద్మసరః తస్యాస్తీరే - టకాననయిత్యుద్దీపకసన్నిధానోక్తిః - హనుమతా ప్రశస్తహనునా - వీరకిణాంకితముఖేనేత్యర్థః - వానరేణ సంగతః సంయుక్తః - రామ ఇతి శేషః - హేతి హర్షే - విరహిజనప్రాణాపహారిణి వంపోపవనే స్వకామినీఘటకసమాగమోఽయం చోరైర్ధనేషు హృతేష్వ సర్వస్వస్య స్వజనముఖావలోకనవదతీవాశ్వా

రిణీమ్ ॥ * ॥ శ్రమణీంధర్మనిపుణామభిగచ్ఛేతి రాఘవమ్ ॥ ౫౫ ॥ సోఽభ్యగచ్ఛన్మహాతేజాశ్శబరీంశత్రుసూదనః ॥ * ॥ శబర్యపూజితస్సమ్యగ్రామోదశరథాత్మజః ॥ ౫౬ ॥ పంపాతీరేహనుమతాసంగతోవానరేణహ ॥ ౫౭ ॥ హనుమద్వచనాచ్చైవసుగ్రీవేణసమాగతః ॥ ౫౮ ॥ సుగ్రీవాయచతత్సర్వంశంసద్రామోమహాబలః ॥ * ॥ ఆదితస్తద్యథావృత్తంసీతాయాశ్చవిశేషతః ॥ ౫౯ ॥ సుగ్రీవశ్చాపితత్సర్వంశ్రుత్వారామస్యవానరః ॥ * ॥ చకారసఖ్యంరామేణప్రీతశ్చైచ

సనమిత్యనుసంధేయః - హనుమతా కాగతిరిదానీమిత్యతిమాత్రపర్యాకులతాదశాయాం విజయకిణాంకవదనతాపురుషేణ - సంగమోఽయస్సచ్ఛాయాసంజాతః - వానరేణేతి విశేషణేన రావణవత్ సన్న్యాసివేషరహితతయా స్వవేషేణ సమాగమాద్విశ్వసనీయతా ద్యోత్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ పంపాతీర ఇత్యాదినా కిష్కింధాకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే ॥ పంపాతీర ఇతి ॥ సంగతః - రామ ఇత్యనుషజ్యతే - హేతి హర్షే ॥ ౫౭ ॥ హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవేణ సమాగతః - చైవేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - అనుకూలపురుషకారలాభాదుచితమిత్రలాభో జాత ఇతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ హనుమదితి ॥ హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవాయుష్మత్సంగమమపేక్షత ఇత్యాదిరూపహనుమద్వచనం ॥ ౫౮ ॥ అథ సఖ్యహేతుం రహస్యోద్భేదం దర్శయతి సుగ్రీవాయేతి ॥ మహాబల ఇత్యనేన వృత్తస్మరణకాలికకాతర్యగోపనహేతుధైర్యముచ్యతే - రామః ఆదితః జన్మన ఆరభ్య - తత్ ప్రసిద్ధం - సర్వం వృత్తం సుగ్రీవాయ శంసత్ - అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః - అకథయదిత్యర్థః - సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణాపహృతత్వాదికం - యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - పదార్థానతివృత్తౌ అవ్యయీభావః - తదన్వేషణస్యావశ్యకర్తవ్యతయా విశేషేణాశంసత్ ॥ తీర్థీయం ॥ సుగ్రీవాయేతి ॥ మహాబలో రామః - ఆదితః జన్మన ఆరభ్య - తత్ప్రసిద్ధం - వృత్తం సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణాపహృతత్వాదిసర్వం - సుగ్రీవాయ విశేషతః విశేషేణ - యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - శంసత్ - అడభావ ఆర్షః - మహాబల ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్స్వసాహాయ్యమంతరేణ సర్వనిర్వాహకత్వేఽపి లోకరీతిమనుసృత్య సుగ్రీవసహాయముద్దిశ్య సర్వమకథయదిత్యర్థమవగమ్యతే ॥ ౫౯ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ చాపీతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - వానరస్సుగ్రీవోఽపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం పూర్వోక్తం వృత్తాంతం శ్రుత్వా ప్రీతః - రామస్య ప్రయోజనాపేక్షిత్వాత్స్వామకమపి ప్రయోజనం నివర్తయిష్యతీతి తుష్టస్సన్ - అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్య తదగ్నిసాక్షికం - శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః - రామేణ సఖ్యం సఖిత్వం - సఖ్యుర్య ఇతి భావార్థే యప్రత్యయః - చకార కృతవాన్ - వానరరామయోస్సార్వభౌమసఖ్యస్య అసదృశత్వం వ్యంజితం - తేన చ రామస్య సౌశీల్యాతిశయో వ్యజ్యతే - గుహస్య హీనమనుష్యజాతితయా తత్సఖ్యం సౌశీల్యహేతుః - తత్రాపి స్త్రీత్వేన శబర్యభిగమనం తతస్తరాం సౌశీల్యం - సుగ్రీవస్య తిర్యక్త్వేన తతస్తమాం సౌశీల్యమితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ వానరః సుగ్రీవోఽపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం శ్రుత్వా స్వసమానదుఃఖమహాబలసంబంధం భ్రాతృప్రతిపక్షం ... రామేణ అగ్నిసాక్షికమేవ అగ్నిసా

శిఖీసాక్షీ ద్రష్టా యస్య తత్ తథోక్తం - సఖ్యం సఖిత్వం - చకారేతి యోజనా ||౬౦|| తత ఇతి || తతః సఖ్యకరణానంతరం - దుఃఖితేన - పరమసుహృద్భూతరామసన్నిధానాదుద్బుద్ధపూర్వవృత్తాంతయా బాష్పం ముంచతేత్యర్థః - వానరరాజేన సుగ్రీవేణ - కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి కర్తరి తృతీయా - వైరస్య వాలివిరోధస్య అనుకథనం అనుకూలకథనం - ప్రశ్నానుగుణముత్తరమిత్యర్థః - వాలినా సహ తవ కుతో వైరమాసీదిత్యేవం ప్రశ్నః - తం ప్రతి వక్తవ్యం సర్వం రహస్యప్రకాశరూపం - ప్రణయాత్ స్నేహాత్ - విస్రంభాద్వా - ప్రణయాస్త్వమీ విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ ఇత్యమరః || రామాయావేదితం ఆనమంతాదుక్తం - కాత్స్న్యేనోక్తమిత్యర్థః || తీర్థీయం || తత ఇతి || వానరరాజేన సుగ్రీవేణ - దుఃఖితేన సుహృత్సన్నిధానాత్ తద్దుఃఖేన - వైరస్యానుకథనం - ప్రశ్నం ప్రతి వాలినా సహ తవ వైరం కథమభూదితి - ఏవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - రామాయ ప్రణయాత్ ప్రత్యుత్తరమావేదితం సాకల్యేనోక్తమిత్యర్థః ||౬౧|| ప్రతిజ్ఞాతం చేతి || చశబ్దో భిన్నక్రమః - రామేణ తదా ఆవేదనానంతరకాలే - వాలివధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాతం - వాలివధప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః - భావే క్తః - వానరస్సుగ్రీవశ్చ - తత్ర ఋశ్యమూకే - వాలినో బలం - సముద్రాత్ తస్మిన్మాత్పూర్వస్మాత్ పశ్చిమాదపి చోత్తరం | క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమః ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణం బలం - ఉత్సాహవర్ధనాయ కథయామాస || తీర్థీయం || ప్రతిజ్ఞాతమితి || తదా వైరవృత్తాంతశ్రవణానంతరకాలే - రామేణ వాలివధం ప్రతి ఉద్దిశ్య - అవశ్యం వాలినం వధిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం - వాలిన ఇతి - తత్ర ఋశ్యమూకే - వానరః సుగ్రీవః - వాలినో బలం అరుణోదయమారభ్య సూర్యోదయాత్పూర్వమేవ చతుస్సముద్రాభిగమనాదికం వాలిపౌరుషం - రామస్యోత్సాహవర్ధనార్థమకథయదిత్యర్థః ||౬౨|| సుగ్రీవ ఇతి || సుగ్రీవో రాఘవే విషయే - వీర్యేణ హేతునా - నిత్యం దర్శనమారభ్య సాలభేదనపర్యంతం ముహుర్ముహుర్వా - శంకితః ఆసీచ్చ - అయం వాలితుల్యవీర్యో న వేతి సంశయితవానిత్యర్థః - నిత్యశబ్దస్య ప్రాచుర్యపరత్వం - మహాభాష్యే నిత్యప్రహసితో నిత్యప్రజ్వలిత ఇతి - మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే శంకితా ఇత్యత్ర కర్తరి నిష్ఠా || తీర్థీయం || సుగ్రీవ ఇతి || అపి చ రాఘవే రాఘవవిషయే - వీర్యేణ హేతునా - నిత్యం శంకితః సుగ్రీవ ఆసీత్ - రామస్య వాలిహననసామర్థ్యమస్తి వా న వేతి సుగ్రీవో నిత్యమశంకిష్టేత్యర్థః ||౬౩|| రాఘవేతి || తుశబ్దో విశేషవాచీ - న కేవలం శంకితోऽభూత్ కింతు ప్రత్యయార్థమదర్శయామాస చే

వహ్నిసాక్షికమ్ ||౬౦|| తతో వానరరాజేన వైరానుకథనం ప్రతి ||*|| రామాయావేదితం సర్వం
ప్రణయాద్దుఃఖితేన చ ||౬౧|| ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తదా వాలివధం ప్రతి ||*|| వాలినశ్చ బలం
తత్ర కథయామాస వానరః ||౬౨|| సుగ్రీవశ్శంకితశ్చాసీన్నిత్యం వీర్యేణ రాఘవే ||౬౩|| రాఘవప్రత్యయార్థం తు దుందుభేః కాయముత్తమమ్ | దర్శయామాస సుగ్రీవో మహాపర్వతసన్నిభమ్ ||౬౪|| ఉత్స్మయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః | పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనమ్ ||౬౫|| బిభేద చ పునస్సాలాన్ సప్తైకేన మహేషుణా | గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్ ప్రత్యయం తదా ||౬౬|| తతః ప్రీతమనాస్తేన విశ్వస్తస్స మహాకపిః | కిష్కింధాం రామసహితో

త్యర్థః - రాఘవప్రత్యయార్థం రాఘవవిషయజ్ఞానార్థం - రామబలవిజ్ఞానార్థమిత్యర్థః - రామవిషయవిశ్వాసజననార్థమితి వా - ప్రత్యయోऽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః | దుందుభేః దుందుభ్యాఖ్యస్య వాలిహతస్యాసురస్య - ఉత్తమం అశిథిలం అత ఏవ మహాపర్వతసన్నిభం - ఉత్తమం ఉన్నతం వా - కాయం కాయాకారాస్థి - దర్శయామాస - రామాయేతి శేషః - వాలీ ఏతదస్థి పాదాగ్రేణ అస్య ఊర్ధ్వం చిక్షేపేత్యుక్త్వా దర్శయామాసేత్యర్థః || తీర్థీయం || రాఘవేతి || రాఘవబలపరిజ్ఞానార్థం మహాపర్వతసన్నిభం దుందుభేః కాయం వాలినా హతస్య దుందుభినామ్నోऽసురస్య దేహం - రామాయ దర్శయామాస - ఇదం శరీరం వాలినా ఏతావద్దూరం క్షిప్తమిత్యుక్త్వా తద్దర్శయామాసేత్యర్థః ||౬౪|| ఉత్స్మయిత్వేతి || మహాబలః అపరిమేయబలః - మహాబాహుః బలానుగుణకార్యకరణసమర్థభుజః రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య ఉత్స్మయిత్వా కియదస్మాత్రమిదమిత్యనాదృత్య స్మిత్వా - [illegible] - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం - దశయోజనం - పాత్రాదిత్వాత్ సమాహారే ద్విగుభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఉచ్చిక్షేప ఉద్వ్యపక్షేప - [illegible] పనగస్యాప్యవహితప్రయోగః - వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠేనోత్క్షిప్యతే - తేన ద్వైధ సమ్మతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః || తీర్థీయం || ఉత్స్మయిత్వేతి || మహాబాహుః ఆజానుబాహుత్వం నామ అంగుష్ఠైకదేశేన లోకవిరోధిసకలదైత్యాదిహననశక్తత్వం - తథా యుద్ధకాండే - పిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్ | అంగుష్ఠాగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వరేతి || మహాబలః అపరిచ్ఛేద్యబలో రామః - జ్ఞానినోऽపి ముహ్యంతి - కిం వనకపిరితి ఉత్స్మయిత్వా ఉదారమీషద్ధాస్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజనపరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా - పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్ ||౬౫|| బిభేదేతి || యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం త్వయా తు శుష్కమిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతరమకరోదిత్యాహ బిభేదేతి || అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్త సాలాన్ సర్జకతరూన్ - తత్సమీపస్థం గిరిం - రసాతలం సప్తలోకేషు సప్తమలోకం చ - ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజననార్థం - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయః - ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుత్వేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ తప్తవరకుఠారాంకం కృతమితి ధ్వన్యతే ||౬౬|| తత ఇతి || తతః సాలభేదనానంతరం - తేన అతిమానుషచరిత్రేణ - విశ్వస్తః అయం మమ శత్రుం వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః అచిరాదేవ రాజ్యం లప్స్య ఇతి సంతుష్టచిత్తః - మహాకపిః

ఆత్మానం కపిరాజం మన్యమానః - సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదాత్వస్మిన్నేవ కాలే - కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం - గుహాం గుహావత్పర్వతమధ్యవర్తినీం - పురీం జగామ - చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే ॥ ౬౭ ॥ తతః కిష్కింధాగమనానన్తరం - హరివరః అస్మనః కపివరత్వనిశ్చయవాన్ - హేమపింగళః స్వర్ణవత్పింగళవర్ణః - హర్షప్రకర్షేణ నివృత్తవైవర్ణ్య ఇత్యర్థః - సుగ్రీవో గర్జనానుగుణకంఠధ్వనిః - అగర్జత్ ఘోషం చకార ॥ ౬౭½ ॥ మహతా పూర్వగర్జితవిలక్షణేన తేన నాదేన హేతునా - హరివరో వాలీ - గృహాన్నిర్జగామ ॥ ౬౮ ॥ అనుమాన్యేతి ॥ వాలీ తదా నిర్గమనకాలే - తారాం అద్య వనాదాగతేనాంగదేన - సుగ్రీవో రామసహాయ స్తిష్ఠతీతి కథితం అస్య పరాజితో నిర్గతః పునరాగతః అత స్త్వద్గమనమనుచితమితి వారయన్తీం తారాం - అనుమాన్య ధార్మికాగ్రేసరో రామః కథం మయ్యపరాధినం హన్యాదితి పరిసాంత్వ్య - సుగ్రీవేణ సమాగతః - అయుద్ధ్యతేత్యర్థః ॥ ౬౮½ ॥ రాఘవః మహాకులప్రసూతత్వేన ధర్మజ్ఞః - తత్ర యుద్ధభూమౌ - నిసంపరేణ యుద్ధకృతమపి వాలినం - తథా పరేణ యుద్ధకాలే - చావధారణార్థః - ఏకేనైవ శరేణ నిజఘాన - ద్వితీయశరప్రయోగే తదాక్షిముఖ్యేన తద్వధో దుర్లభ ఇతి భావః - యుద్ధే ఋముఖస్య బలం వాలిన మేవ గచ్ఛతీతి వరప్రసిద్ధిః ॥ ౬౯ ॥ తత ఇతి ॥ సుగ్రీవవచనాత్ సుగ్రీవప్రార్థనావచనాత్ - ఆహవే సుగ్రీవస్య యుద్ధే - వాలినం హత్వా - తతః వాలివధానన్తరం - రాఘవః తద్రాజ్యే వాలిరాజ్యే - సుగ్రీవమేవ ప్రత్యపాదయత్ - స్థాపయామాసేత్యర్థః ॥ ౭౦ ॥ అథ సుగ్రీవస్య ప్రత్యుపకారం గణయతి సచేతి ॥ నానరర్షభః వానరరాజత్వేనాభిషిక్తః - సచ సుగ్రీవోపి - జనకాత్మజాం దిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛన్సన్ - సర్వాన్ నానాదేశనివాసినో వానరాన్ - సమానీయ ఆహూయ - దిశశ్చతస్రః ప్రతి ప్రస్థాపయామాస - శీఘ్రం సీతాం దృష్ట్వాగచ్ఛతేత్యాదిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౭౧ ॥ తత ఇతి ॥ సుందరకాండకథాసంగ్రహ ఇతి ॥ తతః ప్రస్థానానన్తరం - బలీ అపరిచ్ఛేద్యబలః - భూమార్థే మహత్వకీర్తియః - హనుమాన్ ప్రశస్తహనుః - అన్వర్థసంజ్ఞేయం - తథాహి - ఇంద్రో వక్ష్యతి - మత్కరోత్సృష్టవజ్రేణ హనుస్తస్య తదా క్షతః । నామ్నైష హరిశార్దూలో భవితా హనుమానితి ॥ ...

జగామ చ గుహాం తదా ॥ ౬౭ ॥ తతోఽగర్జద్ధరివరస్సుగ్రీవో హేమపింగళః ॥ ౬౭½ ॥ తేన నాదేన మహతా నిర్జగామ హరీశ్వరః ॥ ౬౮ ॥ అనుమాన్య తదా తారాం సుగ్రీవేణ సమాగతః ॥ ౬౮½ ॥ నిజఘాన చ తత్రైవం శరేణైకేన రాఘవః ॥ ౬౯ ॥ తతస్సుగ్రీవవచనాద్ధత్వా వాలినమాహవే । సుగ్రీవమేవ తద్రాజ్యే రాఘవః ప్రత్యపాదయత్ ॥ ౭౦ ॥ స చ సర్వాన్ సమానీయ వానరాన్ వానరర్షభః । దిశః ప్రస్థాపయామాస దిదృక్షుర్జనకాత్మజామ్ ॥ ౭౧ ॥ తతో గృధ్రస్య వచనాత్ సంపాతేర్హనుమాన్ బలీ । శతయోజనవిస్తీర్ణం పుప్లువే లవణార్ణవమ్ ॥ ౭౨ ॥ తత్ర లంకాం సమాసాద్య పురీం రావణపాలితామ్ । దదర్శ సీతాం ధ్యాయన్తీమశోకవనికాం గతామ్ ॥ ౭౩ ॥ నివేదయిత్వాభిజ్ఞానం ప్రవృత్తిం చ నివేద్య చ । సమాశ్వాస్య చ వైదేహీం మర్దయామాస తోరణమ్ ॥ ౭౪ ॥ పంచ సేనాగ్రగాన్ హత్వా సప్త మంత్రిసుతానపి । శూరమక్షం చ నిష్పిష్య గ్రహణం సముపాగమత్ ॥ ౭౫ ॥ అస్త్రేణోన్ముక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా పైతామహాద్వరాత్ । మర్షయన్ రాక్షసాన్వీరో యంత్రిణ

స్తాన్ హనుమానితి ॥ అభ్యాంస దాభ్యాం పూర్వకథాప్రస్తావేన జాంబవతా కృతోత్సాహత్వం తదుద్భూతనిరవధికబలవత్త్వం చ ద్యోత్యతే - సంపాతేః సంపాతినామకస్య జటాయుర్జ్యేష్ఠస్య పక్షిణో వచనాత్ - ఇతశ్శతయోజనాత్ పరేణ సముద్రమధ్యే లంకాయాం సీతా వర్తతే తరసముద్రం తాం పశ్యసీతి వచనాచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం పుప్లువే - ప్లుత్వా తతారేత్యర్థః ॥ ౭౨ ॥ తత్రేతి ॥ హనుమాన్ రావణపాలితాం లంకాం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం - అశోకవనికాం అన్తఃపురోద్యానం గతాం - ధ్యాయన్తీం రామమేవ నైరన్తర్యేణ స్మరన్తీం సీతాం దదర్శ ॥ ౭౩ ॥ నివేదయిత్వేతి ॥ తతో హనుమాన్ అభిజ్ఞానం అంగుళీయకరూపం రామచిహ్నం - నివేదయిత్వా సమర్ప్య - అనిత్యత్వాత్ సమాసేపి ల్యబభావః - అత ఏవ న్యాసకారః వా ఛందసీతి వక్తవ్యే క్త్వాపి ఛందసీతి వచనమసమాసేపి ల్యబర్థం తేనాచ్ఛందే వానాగత ఇతి సిద్ధమితి - అనేన వ్యభిచారేణ సమాసే ల్యబ్విధేరనిత్యత్వం సిద్ధమేవ - ప్రవృత్తిం సుగ్రీవసఖ్యకరణసేనాసమాహ్వానకరణ ప్రభృతిరామాగమనవృత్తాంతం - వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః । చకారాత్ నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్ । రాఘవోపనయేద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాన్తరాత్మనేతి రామస్య సీతైకపరాయణత్వాదికం సముచ్చీయతే ॥ నివేద్య ఉక్త్వా చ - వైదేహీం సమాశ్వాస్య సద్యస్తే కాంతస్సమాగమిష్యతీతి సాంత్వయిత్వా - తోరణం అశోకవనికా బహిర్ద్వారం - మర్దయామాస - తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః ॥ ౭౪ ॥ పంచేతి ॥ అగ్రే గచ్ఛన్తీత్యగ్రగాః - సేనాయా అగ్రగాస్సేనాగ్రగాః - అంతాదిష్వపాఠేప్యన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః - తాన్ పంచ పింగళనేత్రప్రముఖాన్ - జంబుమాలిప్రముఖాన్ సప్త మంత్రిసుతానపి హత్వా - శూరమక్షకుమారం రావణద్వితీయపుత్రం - నిష్పిష్య చూర్ణీకృత్య - గ్రహణం ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తబ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం - సముపాగమత్ ప్రాప్తః ॥ ౭౫ ॥ అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వీరః సురాసురాప్రధృష్యరావణపాలితలంకా ప్రధర్షణాదినా ప్రఖ్యాతవీర్యః - మహాకపిః - స్వయమక్షత ఏవానేకరాక్షససంహననక్షమ ఇత్యర్థః - పైతామహాత్ పితామహదత్తాత్ వరాదాత్మానం యదృచ్ఛయా ప్రయత్నం వినా - అస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ ఉన్ముక్తం పరిత్యక్తం జ్ఞాత్వా - యంత్రిణః ఆత్మానం రజ్జుయంత్రేణ బద్ధ్వా ఇత స్తతః కృషత

ఇత్యర్థః - రాక్షసానాం పర్యాయః - తదపరాధాత్ మమహాణ ఇత్యర్థః - మైథిలీం మిథిలరాజసుతాం సీతాం - ఋతేవినా - కులప్రభావాత్ తన్మాత్రమదగ్ధ్వా లంకాం పురీం దగ్ధ్వా - రామాయ ప్రియం సీతాదర్శనప్రియం - ఆఖ్యాతుం వక్తుం - పునరాయాత్ ॥ ౭౬ ॥ సోఽభిగమ్యేతి ॥ అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్యబుద్ధిః - సహనుమాన్ - మహాత్మానం సీతావియోగాగ్నే ఽప్యవార్యధైర్యం - రామమభిగమ్య ఆభిముఖ్యేన ప్రాప్య - అనేన హనుమతః కృతకార్యత్వం ద్యోతితం - ప్రదక్షిణం చకృత్వా - సీతాతత్త్వతో యథావత్ - దృష్టేతి న్యవేదయత్ అకథయత్ - సీతాదృష్టేతి వక్తవ్యే ఽపి దృష్టా సీతేత్యుక్తిః రామస్య సీతాదర్శనజీవనాదివిషయసంశయో మాభూదితి వదంతి - అస్యేత్యత్ర దృష్టేతి ప్రతిభానతేతి దృష్టేత్యుక్తమితి - అపరేతు సంతోషాతిశయప్రకటనాయ ప్రథమం కృతకార్యనిర్దేశ ఇతి ॥ ౭౭ ॥ అథ యుద్ధకాండకథాం సంగృహ్ణాతి తత ఇత్యాది ॥ తతః హనుమద్వాక్యశ్రవణానంతరం - సుగ్రీవసహితస్సన్ - మహోదధేః శతయోజనవిస్తీర్ణస్య సింధోః తీరం గత్వా - ఆదిత్యసన్నిభైశ్శరైః - సముద్రం క్షోభయామాస ఆపాతాళమాకులీచకార ॥ ౭౮ ॥ దర్శయామాసేతి ॥ సరితాం నదీనాం పతిః - అనేన రామకోపశాంతయే కాళీయ ఇవ సముద్రస్సపత్నీకస్సమాగత ఇతి ధ్వన్యతే - సముద్రః - ఆత్మానం నిజరూపం - దర్శయామాస - రామాయేతి శేషః - సముద్రవచనాదేవ నళం సేతుమకారయచ్చ నళేన సేతుం కారయామాస - హృక్రోరన్యతరస్యామితి ప్రయోజ్యకర్తుః కర్మత్వం ॥ ౮౦ ॥ తేనేతి ॥ రామః తేన సేతునా - లంకాం పురీం గత్వా - ఆహవే యుద్ధే - రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య - అనుపశ్చాత్ - పరాం అతిశయితాం - వ్రీడాం లజ్జాం - ఉపాగమత్ - పౌరుషనిర్వహణాయ రిపుహననపూర్వకం సీతా పునః ప్రాప్తా - పరగృహస్థితాం కథమంగీకరిష్యామీతి లజ్జితో ఽభూదిత్యర్థః ॥ ౮౧ ॥ తామితి ॥ తతః వ్రీడాప్రాప్తేర్హేతోః - యత్తద్యతస్తతో హేతావిత్యమరః । తాం తాదృశపాతివ్రత్యాం సీతాం - జనసంసది దేవాదిసభాయాం - పరుషం వచనముపాచ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం - జనసంసదీత్యనేన ప్రత్యయోత్పాదనార్థం శపథం కుర్వితి సూచితం - నతీపతివ్రతా సీతా - అమృష్యమాణా రామోక్తపురుషవచనమసహమానా - జ్వలనం లక్ష్మణానీతమగ్నిం - వివేశ ॥ ౮౨ ॥ తతోఽగ్నివచనాత్ సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం । బభౌ రామస్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవత

స్తార్యయన్పచ్ఛయా ॥ * ॥ తతో దగ్ధ్వా పురీం లంకామృతే సీతాంచ మైథిలీమ్ । రామాయ ప్రియమాఖ్యాతుం పునరాయాన్మహాకపిః ॥ ౭౬ ॥ సోఽభిగమ్య మహాత్మానం కృత్వా రామం ప్రదక్షిణమ్ । న్యవేదయదమేయాత్మా దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః ॥ ౭౭ ॥ తతస్సుగ్రీవసహితో గత్వా తీరం మహోదధేః । సముద్రం క్షోభయామాస శరైరాదిత్యసన్నిభైః ॥ ౭౮ ॥ దర్శయామాస చాత్మానం సముద్రస్సరితాంపతిః । సముద్రవచనాచ్చైవ నళం సేతుమకారయత్ ॥ ౮౦ ॥ తేన గత్వా పురీం లంకాం హత్వా రావణమాహవే । రామస్సీతామనుప్రాప్య పరాం వ్రీడాముపాగమత్ ॥ ౮౧ ॥ తాముపాచ తతో రామః పరుషం జనసంసది । అమృష్యమాణా సా సీతా వివేశ జ్వలనం సతీ ॥ ౮౨ ॥ తతోఽగ్నివచనాత్సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషామ్ । బభౌ రామస్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతైః ॥ ౮౩ ॥ కర్మణా తేన మహతా త్రైలోక్యం సచరాచరమ్ । సదేవర్షిగణం తుష్టం రాఘవస్య మహాత్మనః ॥ ౮౪ ॥ అభిషిచ్య చ లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణమ్ । కృతకృత్యస్తదా రామో విజ్వరః ప్రముమోద

హ ॥ తైరితి క్రమః ॥ అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః - తతః అగ్నిప్రవేశానంతరం - అగ్నివచనాత్ సీతాం - విగతకల్మషాం కరణత్రయేఽపి దోషగంధరహితాం జ్ఞాత్వా - రామస్సంప్రహృష్టస్సన్ - బభౌ సర్వదైవతైః పూజితశ్చ బభూవ - అహో రామస్య ధర్మాపేక్షితేతి స్తుతో ఽభూదిత్యర్థః ॥ ౮౩ ॥ కర్మణేతి ॥ మహాత్మనో మహాస్వభావస్య రాఘవస్య - తేన కర్మణా రావణవధేన - సచరాచరం స్థావరజంగమసహితం - సదేవర్షిగణం త్రైలోక్యం - త్రిలోకీ స్వార్థే ష్యఞ్ - తుష్టం సంతుష్టమాసీత్ - స్థావరస్య సంతోషః పల్లవోద్గమాదినావగమ్యతే - అంతస్సంజ్ఞా భవంత్యేత ఇతి విష్ణుపురాణం ॥ తీర్థీయం ॥ కేచిత్తు తతోఽగ్నివచనాదిత్యస్మాదనంతరం బభౌ రామస్సంప్రహృష్ట ఇత్యర్ధం పాఠమేవ పరిత్యాజ్య తతః కర్మణా తేనేతి శ్లోకం పఠంతి - తస్మిన్ పాఠే విగతకల్మషాం సీతాం జ్ఞాత్వా సంప్రహృష్టస్సర్వదేవతైశ్చ పూజితో రామో బభౌ ॥ ౮౪ ॥ అభిషిచ్యేతి ॥ యద్యపి సీతాసమాగమాత్పూర్వం విభీషణాభిషేకః తథాప్యత్ర క్రమో న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయం - రామః - విభీషయతీతి విభీషణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - శత్రుభయంకర ఇత్యర్థః - తం - లంకాయాం చాభిషిచ్య - సముద్రతీరే ఽభిషేకస్సముచ్చీయతే - యద్వా - చోఽవధారణార్థః - అభిషిచ్యైవ కృతకృత్యః నతు రావణం హత్వైవ - లంకాయాం విభీషణమభిషిచ్య - స్నిహ్యవన్ధిత్వా సహాకారం స్థాపయిత్వేతివత్ - యద్వా - చాన్వాచయే - ప్రధానతయాపవర్గమనుగృహ్యానుషంగికతయా రాజ్యేఽభిషిచ్యేత్యర్థః - శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్ । దదాతి ధ్యాయతాం పుంసామపవర్గప్రదో హరిరితి వచనాత్ ॥ అభిషిచ్య తదా రామః - అభిషేకాత్పూర్వం కథం స్యాదితి - వివర్ణోఽభూత్ - అథ రమణీయోఽభూత్ - తదా రామో రామోఽభూత్ - విజ్వరః భరతో యథా రాజ్యం న స్వీకృతవాన్ - తథాయమపి చేత్కిం కుర్యామితి పూర్వం జ్వరోఽభూత్ - స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - నాగపాశప్రభృతిషు - యన్మయా నకృతో రాజా రాక్షసానాం విభీషణః । తచ్చ మిథ్యా ప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయ ఇతి యోఽయమంతస్తాపః స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - న కేవలం విజ్వరః ప్రముమోద చ ప్రకర్షేణ మోదం ప్రాప్తశ్చ - చ

క్షిజ్ఞో జిత్ కరణాదనిత్యమనుదాత్తేత ఆత్మనేపదత్వం - అతోఽత్ర పరస్మైపదప్రయోగః - అనేన రామస్య రావణవధసీతాప్రాప్తీ అను
షంగికఫలే - స్వాశ్రితవిభీషణాభిషేచనమేవ పరమపురుషార్థ ఇత్యవగమ్యతే - యద్వా - వాపక్షిణి జటాయుషి జ్వరో యస్య సః - య
థా లోకే కస్యచిత్పుత్రస్యోత్సవే కథంచిన్నోగమనోఽపి పితా పూర్వాతీతపుత్రస్మరణాత్ సాంతస్తాప ఏవ భవతి - ఏవం సర్వలోకపితా
స్వామీ చ - విభీషణాభిషేకసమయే - వినాభిషేకమతీతం జటాయుషం స్మరన్ కించిదంతస్తాపోపపన్న ఏవ ముముద ఇత్యర్థః - య
ద్వా - విజ్వర ఇత్యనిష్టనివృత్తిరుక్తా - ప్రముమోదేతీష్టప్రాప్తిః - హేతి ప్రసిద్ధౌ - విస్మయే వా - హంత రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వమిత్య
ర్థః ॥ ౮౫ ॥ దేవతాభ్య ఇతి ॥ రామః - దేవతాభ్యః రామవిజయశ్లాఘనాయాగతాభ్యః - వరం ప్రాప్య - తేన వరేణ - వానరాన్ రణే మృతాన్
సముత్థాప్య సుప్తానివోత్థాప్య - సుహృద్భిః సుగ్రీవవిభీషణాదిభిర్వృతస్సన్ - పుష్పకేణ కుబేరం విజిత్య రావణేన సమానీతేన పుష్పకాఖ్యవి
మానేనాయోధ్యాం ప్రతిప్రస్థితః ॥ ౮౬ ॥ భరద్వాజేతి ॥ సత్యపరాక్రమః - సత్యవిషయపరాక్రమవాన్ రామ ఇతి క్రియాభేదాద్ద్విరు
క్తిః - భరద్వాజాశ్రమం గత్వా - భరతస్యాంతికం సమీపం ప్రతి - హనూమంతం వ్యసర్జయత్ వ్యసృజత్ - హనుశబ్ద ఊకారాంతోఽప్యస్తి -
భరద్వాజేనాత్ర స్థాతవ్యమితి ప్రార్థితే తద్దివసే న చతుర్దశవర్షపూర్తేః - పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే ఆగమిష్యామీతి భరతం
ప్రత్యుక్తేః సత్యత్వరక్షణాయ హనూమంతం ప్రేరితవానితి భావః ॥ ౮౭ ॥ పునరితి ॥ రామః - తత్పుష్పకం సమారుహ్య - సుగ్రీవసహిత
స్సన్ - తదాగమనకాలే - ఆఖ్యాయికాం పూర్వవృత్తకథాం - ఆఖ్యాయికోపలబ్ధార్థేత్యమరః । పునః పునర్జల్పన్ కథయన్ - అథవా
త్ భరతవిషయాఖ్యాయికాం సుగ్రీవేణ జల్పన్నితి గమ్యతే - నందిగ్రామం భరతస్థానం - తదా తస్మిన్నేవ కాలే - శీఘ్రమిత్యర్థః - యయౌ
ప్రాప ॥ తీర్థీయం ॥ తత్పుష్పకం సమారుహ్య - ఆఖ్యాయికాం పూర్వవృత్తవిషయకథాం అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచా
రిణీత్యాద్యుక్తప్రకారేణ పునర్జల్పన్ కథయన్ - సీతాయా ఇతి శేషః - నందిగ్రామం యయావితి యోజనా ॥ ౮౮ ॥ నందిగ్రామ ఇ
తి ॥ అనఘః సమ్యగనుష్ఠితపితృవచనః - యద్వా - శిరసా యాచతస్తస్య వచనం న కృతం మయేత్యుక్తపాపరహిత ఇత్యర్థః - యద్వా -
నిరస్తసమస్తవ్యసనః - దుఃఖైర్నో వ్యసనేష్వనుమిలితై జయంతీ । రామః భ్రాతృభిస్సహితః - కదాన్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మ

హ ॥ ౮౫ ॥ దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య సముత్థాప్య చ వానరాన్ । అయోధ్యాం ప్రస్థితో రామః పు
ష్పకేణ సుహృద్వృతః ॥ ౮౬ ॥ భరద్వాజాశ్రమం గత్వా రామస్సత్యపరాక్రమః । భరతస్యాం
తికం రామో హనూమంతం వ్యసర్జయత్ ॥ ౮౭ ॥ పునరాఖ్యాయికాం జల్పన్ సుగ్రీవసహితశ్చ
సః । పుష్పకం తత్ సమారుహ్య నందిగ్రామం యయౌ తదా ॥ ౮౮ ॥ నందిగ్రామే జటాం హిత్వా
భ్రాతృభిస్సహితోఽనఘః । రామస్సీతామనుప్రాప్య రాజ్యం పునరవాప్తవాన్ ॥ ౮౯ ॥ ప్రహృ
ష్టముదితో లోకస్తుష్టః పుష్టస్సుధార్మికః । నిరామయో హ్యరోగశ్చ దుర్భిక్షభయవర్జితః ॥ ౯౦ ॥

సా । శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందనేత్యుక్తమనోరథపూర్ణ ఇత్యర్థః - నందిగ్రామే జటాం హిత్వా శోధయిత్వా - ఉప
లక్షణమేతత్ - విశోధితజటస్స్నాతశ్చిత్రమాల్యానులేపనః । మహార్హవసనో రామస్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్నిత్యుక్తరూపః ॥ సీతాం
అనుప్రాప్య సమీపే ప్రాప్య - రామం రత్నమయే పీఠే సహ సీతం న్యవేశయదిత్యాద్యుక్తరీత్యా దివ్యసింహాసనే సీతయాభిషేకం ప్రాప్యే
త్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సీతామనుప్రాప్య సీతాసాదృశ్యం ప్రాప్య - మునివేషత్యాగేన సీతామనురూపః ప్రాప్యేతి యావత్ - రాజ్యం పు
నరవాప్తవాన్ - పితృవచనాత్పూర్వం ప్రాప్తం విశిష్య పునరద్య ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ ౮౯ ॥ రామస్య రాజ్యప్రాప్తికృతం లోకస్యాతిశ
యం దర్శయతి ప్రహృష్టేతి ॥ లోకో జనః - ప్రహృష్టముదితః - సదాసీమాసీదితి శేషః - ఏవముత్తరత్రాపి - ప్రహృష్టః సంజాతరోమాం
చః - హృషేర్లోమస్విత్యనిట్త్వవిధానాత్ - ముదిత ఇతి తన్మూలసంతుష్టాంతఃకరణత్వముచ్యతే - తుష్టః సమస్తకామలాభజనితప్రీ
తియుక్తః - యద్వా - ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం । గజేన మహతాయాంతం రామం ఛత్రావృతాననమిత్యభిలషితలా
భ ఉచ్యతే ॥ పుష్టః - విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః । అపి వృక్షాః పరిమ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా ఇత్యుక్త రామవిరహజ
కార్శ్యత్యాగాత్ పుష్టః - సుధార్మికః సుధర్మః రామభక్తిపూర్వకం కర్మ తచ్చరతీతి సుధార్మికః - ధర్మం చరతీతి ఠక్ - స్త్రీ
యో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చేత్యుక్తధర్మఫలభాజ ఇత్యర్థః - నిరామయః శారీరరోగరహితః - అరోగః మానసవ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయ
వర్జితః భిక్షాణాం వ్యృద్ధిః దుర్భిక్షం - వ్యృద్ధావవ్యయీభావః - దుర్భిక్షాత్ భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః - అనేన పూర్వం సీతావి
శిష్టరామవియోగే ప్రజానామామయాదికమాసీత్ - తదిదానీం నివృత్తమిత్యుచ్యతే ॥ ప్రహృష్టేత్యాది ॥ రామాభిషేకదర్శనసంతోషో
న వర్ణయితుం శక్య ఇత్యాహ కవిః ప్రహృష్టముదితో లోకస్తుష్టః పుష్ట ఇతి - అథ ప్రీతికారితకైంకర్యసిద్ధిం దర్శయతి సుధార్మి
క ఇతి - శోభనో ధర్మో విశిష్టవిషయకైంకర్యమేవ - అథ కైంకర్యవిరోధినివృత్తిమాహ నిరామయో హ్యరోగశ్చేతి - కైంకర్యోపకర
ణసమృద్ధిమాహ దుర్భిక్షేతి ॥ ౯౦ ॥ అథ వర్ణాశ్రమధర్మపరిపాలనప్రధానాముత్తరకాండకథాం సంగృహ్ణాతి న పుత్రేత్యాది ॥ కేచి
దపి పురుషాః క్వచిత్ కుత్రాపి దేశే - కించిత్ కదాచిత్ - కమపి పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి న ద్రక్ష్యంతీత్యనేన బ్రాహ్మణపుత్ర ఇవ కదా

చిత్ ప్రాప్తమపి పరిహరిష్యతీతి భావః - నార్యశ్చావిధవా నిత్యం పతివ్రతాశ్చ భవిష్యంతి - యద్వా - వివిధాః ధవాః యాసాం తాః విధవాః వ్యభిచారిణ్యః - అవ్యభిచారిత్వేపి పత్యావప్యననురాగః కాసాంచిత్ స్యాత్ - స నేత్యాహ పతివ్రతా ఇతి - కౌసల్యాదయస్తు పుత్రప్రవ్రజ్యయా ప్రవృద్ధతయా వా నవిధవా ఇతి భావః ॥ ౯౦ ॥ తత్ర రాజ్యే - తాపత్రయగంధోపి న భవిష్యతీత్యాహ నచేత్యాద్యశ్లోకత్రయం ॥ అగ్నిజం భయం కించిన్న భవిష్యతి - జంతవో నాప్సు మజ్జంతి - మజ్జిత్వా న మరిష్యంతీత్యర్థః - ఏవమాధిదైవికనివృత్తిరుక్తా - అథాధ్యాత్మికనివృత్తిమాహ నాపి జ్వరకృతం తథా న చాపి క్షుద్భయమితి - న తస్కరభయమిత్యాది భౌతికోపలక్షణం ॥ ౯౧-౯౨ ॥ తత్ర రామరాజ్యే అనిష్టనివృత్తిముక్త్వా ఇష్టసిద్ధిమాహ నగరేతి ॥ నగరాణి ధనయుతాని - రాష్ట్రాణి ధాన్యయుతాని చ భవిష్యంతి - అత ఏవ సర్వే నాగరికా జానపదాశ్చ యథా కృతయుగే తథా త్రేతాయుగేపి నిత్యం ప్రముదితా భవిష్యంతి - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః ॥ ౯౩ ॥ ఏవం క్షత్రియాసాధారణం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముక్త్వా ద్విజాతిధర్మానాహ అశ్వమేధేతి ॥ అర్ధత్రయమేకాన్వయం - మహాయశాః ప్రజాపాలనలబ్ధమహాకీర్తిః - అనేన ద్రవ్యశుద్ధిరుక్తా - అశ్వమేధశతైః అనేకాశ్వమేధైః - దశవర్షసహస్రాణి వాజిమేధముపాకరోదితి వక్ష్యమాణత్వాత్ । తథా బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణకాఖ్యక్రతువిశేషైశ్చ - సుబహూని సువర్ణాని యత్ర ప్రకరణత్వతః । వింద తేసక్రతుస్సద్భిస్సర్వతో బహుసువర్ణక ఇతి వచనాత్ ॥ ఏవముత్తరకృత్యానుష్ఠాన ప్రదర్శనేన పూర్వకృతవాజపేయాదయోప్యనుష్ఠితా ఇతి సిద్ధం - గవాం కోట్యయుతం సహస్రకోటిపరిమితా గాః - బ్రాహ్మణేభ్యో దత్వా - బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మణః స్వస్య లోకమప్రాకృతం స్థానం పరమపదం - ప్రయాస్యతి - అత్ర మహాయశా ఇత్యనేన యత్కించిదపవాదశ్రవణమాత్రేణ సీతాత్యాగస్సూచితః - దశవర్షసహస్రాణ్యశ్వమేధానుష్ఠానకాల ఇత్యుక్త్వా సీతాం వినైవ కృత్స్నసుపానస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చాభిషేకాత్ పరం స్వల్ప ఏవ వర్షసహస్రకాలే సీతావియోగ ఇత్యవసీయతే - అశ్వమేధారంభశ్చ రావణవధరూపపాపనిహారణార్థతయా ప్రసక్త ఇత్యవిళంబితః - తతః పూర్వమేవ సీతావియోగః - ప్రథమాశ్వమేధే సీతాప్రతిరూపకరణాత్ - ప్రతికృత్యాపి యజ్ఞానుష్ఠానస్య

నపుత్రమరణం కించిద్ద్రక్ష్యంతి పురుషాః క్వచిత్ । నార్యశ్చావిధవా నిత్యం భవిష్యంతి పతివ్రతాః ॥ ౯౦ ॥
న చాగ్నిజం భయం కించిన్నాప్సు మజ్జంతి జంతవః । న వాతజం భయం కించిన్నాపి జ్వరకృతం తథా ॥ * ॥ న చాపి క్షుద్భయం తత్ర న తస్కరభయం తథా ॥ ౯౧-౯౨ ॥ నగరాణి చ రాష్ట్రాణి ధనధాన్యయుతాని చ ॥ * ॥ నిత్యం ప్రముదితాస్సర్వే యథా కృతయుగే తథా ॥ ౯౩ ॥ అశ్వమేధశతైరిష్ట్వా తథా బహుసువర్ణకైః ॥ * ॥ గవాం కోట్యయుతం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతి । అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రాహ్మణేభ్యో మహాయశాః ॥ ౯౪ ॥ రాజవంశాన్ శతగుణాన్ స్థాపయిష్యతి రాఘవః । చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతి ॥ ౯౫ ॥ దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ । రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి ॥ ౯౬ ॥ ఇదం పవిత్రం పాపఘ్నం పుణ్యం వేదైశ్చ సమ్మితమ్ । యః పఠేద్రామచరితం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే ॥ ౯౭ ॥ ఏతదాఖ్యానమాయుష్యం పఠన్ రామాయణం న

ప్రామాణికత్వం వక్ష్యతే దర్శయన ప్రకరణాదౌ ॥ ౯౪ ॥ ఏవం ధర్మానుష్ఠాతృత్వముక్త్వా ధర్మప్రవర్తకత్వమాహ రాజేతి ॥ అస్మిన్ లోకే - రాఘవః - రాజవంశాన్ క్షత్రియవంశాన్ - శతగుణాన్ శతగుణితాన్ స్థాపయిష్యతి - శతగుణం వివృద్ధాన్ రాజవంశాన్ ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన పాలయిష్యతీత్యర్థః - చత్వారో వర్ణాశ్చాతుర్వర్ణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - స్వే స్వే స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితే ధర్మే - పూర్వాదిత్వాత్ సర్వనామత్వవికల్పః - నియోక్ష్యతి ప్రవర్తయిష్యతి ॥ ౯౫ ॥ ధర్మసంస్థాపనాతిశయ ప్రదర్శనాయ రాజ్యపరిపాలనకాలబహుత్వం దర్శయతి దశేతి ॥ దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ - ఏకాదశసహస్రసంవత్సరానిత్యర్థః - ఉపాసిత్వా ఉపాస్య - ఛాందసీ తివక్తవ్యేక్త్వాపి చంగసీతి ప్రయోగాదనిత్యోల్యబాదేశః - సాంత్వపూర్వం జనానువర్తనేన పరిపాల్యేత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - రాజ్యపాలనే వ్యాసంగాభావోదర్కః - బ్రహ్మలోకం వైకుంఠం - గమిష్యతి ॥ ౯౬ ॥ అథైతత్పఠనస్య మోక్షసాధనత్వమాహ ఇదమితి ॥ పూయతేనేనేతి పవిత్రం - కర్తరిచర్షిదేవతయోరితి కరణే ఇత్రప్రత్యయః - పరిశుద్ధిసాధనమిత్యర్థః - న కేవలం శుద్ధ్యాపాదకం కింతు పాపఘ్నం - అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ ప్రత్యయః । పుణ్యం పుణ్యం లాంగలీవనమితివత్ పుణ్యసాధనం - అనేన ప్రాయశ్చిత్తవ్యావృత్తిరుక్తా - తద్ధి పాపమేవ నివర్తయతి - ఉక్తార్థత్రయే హేతుమాహ వేదైశ్చ సమ్మితమితి - సర్వవేదసదృశమిత్యర్థః - ఇదం రామచరితం సంక్షేపరూపం - యః పఠేత్ వేదవత్ సనియమం ప్రతిదినం పఠేత్ - సర్వపాపైః పూర్వోత్తరాఘైః ప్రముచ్యతే - తదుక్తం రామోపనిషది - బ్రహ్మహత్యాసహస్రాణి వీరహత్యాశతాని చ । స్వర్ణస్తేయసురాపానగురుతల్పాయుతాని చ ॥ కోటికోటిసహస్రాణి ఉపపాతకజాన్యపి । సర్వాణ్యపి ప్రణశ్యంతి రామచంద్రస్య కీర్తనాదితి ॥ ౯౭ ॥ ఏవం రామచరితపఠనస్య మోక్షఫలముక్త్వా - ఆనుషంగికఫలోక్తిపూర్వకం తస్య సంబంధిసంబంధిపర్యంతతామాహ ఏతదితి ॥ ఆయుః ప్రయోజనమస్యాయుష్యం - స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి యత్ ప్రత్యయః - ఆఖ్యానం ఆఖ్యాయికారూపం - ఏతద్రామాయణం బాలరామాయణం - రామస్యాయనం రామాయణం - అయగతావితి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - రామచరితమిత్యర్థః - రామః అయ్యతే ప్రా

ష్యతే నేనేతి వా రామాయణం - రామః అయనం ప్రతిపాద్యో యస్యేతి వా రామాయణం - పఠన్నరః వర్ణాశ్రమాదినియతిం వినా యోఽపి కోఽపి - సపుత్రపౌత్రః దశపూర్వాపరసహిత ఇత్యర్థః - సగణః సభృత్యబన్ధుః - ప్రేత్య ఆత్యన్తికశరీరనాశం ప్రాప్య - స్వర్గే పరమపదే - తస్మిన్ హిరణ్మయః కోశః - స్వర్గో లోకో జ్యోతిషావృత ఇతి తస్మిన్ స్వర్గశబ్దప్రయోగాద్విముక్తసర్వపాపం ప్రతి స్వర్గమాత్రస్యాఫలత్వాచ్చ - మహీయతే పూజ్యతే - తం పఞ్చశతాన్యప్సరసాం ప్రతిధావన్తి శతం మాలాహస్తాః శతం చూర్ణహస్తా ఇతి శ్రుతేః ॥ ౯౯ ॥ అథ చాతుర్వర్ణ్యవ్యతిరిక్తస్యానాధికార ఇతి సూచయన్ వర్ణవిశేషనియతాని ఫలాని దర్శయతి పఠన్నితి ॥ స్యాదిత్యేతదవ్యయం - యద్యర్థే - ఇదం బాలరామాయణం పఠన్ ద్విజో యది - వాగృషభత్వం వాచి శ్రైష్ఠ్యం వేదవేదాఙ్గపారగత్వం - ఈయాత్ ప్రాప్నుయాత్ - ఈఙ్ గతౌ నిత్యస్మాద్ధాతోర్లిఙ్ - పఠన్ క్షత్రియో యది - భూమిపతిత్వం చక్రవర్తిత్వం - ఈయాత్ - పఠన్ వణిగ్జనో యది - పణ్యఫలత్వం - ఈయాత్ - పణ్యం పణ్యానాం క్రయవిక్రయాదివస్తు - తదేవ ఫలం లాభో యస్య సపణ్యఫలః - తస్య భావః పణ్యఫలత్వం - పణోఽమ్యాతాదిషూత్సృష్టేస్తుతౌ మూల్యే ధనేఽపి చేత్యమరః । పణశబ్దాదర్హార్థే యత్ ప్రత్యయః - అవద్యపణ్యేత్యాదినా పణతేర్యత్ ప్రత్యయాన్తో నిపాతో వా - పఠన్ శూద్రోఽపి జనో యది - మహత్త్వం సజాతీయేషు శ్రేష్ఠత్వం - ఈయాత్ - యద్వా - స్యాదిత్యేతదన్యార్థేఽవ్యయం - స్యాత్ క్షత్రియః - అల్పనృపతిః - భూమిపతిత్వం అఖణ్డభూమణ్డలేశ్వరత్వం - ఈయాత్ - ఏవమల్పబ్రాహ్మణ ఇత్యాదిజ్ఞేయం - యద్వా - స్యాచ్ఛబ్దః కథఞ్చిదర్థే నిపాతః - స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తీతి సప్తభఙ్గీవ్యాఖ్యానే తథోక్తత్వాత్ - అథ చ కథఞ్చిత్ పఠన్ - శాస్త్రోక్తనియమం వినాఽపి పఠన్నిత్యర్థః - ఏకదేశం పఠన్నితి వా - అథ వా - వాగృషభత్వాదికం ఈయాత్ - స్యాచ్ఛ నత్త్వాం లభేత చేతి - సర్వసాధారణం సత్తాలాభరూపం ఫలం - అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుతేః । కశ్చిత్ - స్యాత్ ప్రబన్ధే చిరాతీత ఇతి వచనాత్ స్యాచ్ఛబ్దః ప్రబన్ధపర ఇత్యాహ - తదజ్ఞానవిజృమ్భితం - స్యాత్ ప్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురేతి వాక్యశేషాత్ । పురాశబ్దస్య నానార్థత్వం హి తత్రోచ్యత ఇతి - యద్యపి శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత ఇతి శూద్రస్యేతిహాసపురాణేష్వపి శ్రవణమాత్రం స్మృతిభిరనుజ్ఞాతం న తు పఠనం - తథాఽపి పఠన్నిత్యృషివచనప్రామాణ్యాత్ వచనాద్ర

రః । సపుత్రపౌత్రస్సగణః ప్రేత్య స్వర్గే మహీయతే ॥ ౯౯ ॥ పఠన్ ద్విజో వాగృషభత్వమీయా

త్ స్యాత్ క్షత్రియో భూమిపతిత్వమీయాత్ । వణిగ్జనః పణ్యఫలత్వమీయాజ్జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వ

మీయాత్ ॥ ౧౦౦ ॥ ఇత్యార్షే - శ్రీరామాయణే - ఆదికావ్యే - బాలకాండే - సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గః ॥ *

నారదస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః । పూజయామాస ధర్మాత్మా సహశిష్యో మహాము

ధకారస్యేతి న్యాయేనాస్మిన్ సంక్షేపపాఠమాత్రే ధికారోఽస్తీతి సిద్ధం - తథా సహస్రనామాధ్యాయాంతే చ దృశ్యతే - య ఇదం శృణుయాన్నిత్యం యశ్చాపి పరికీర్తయేదిత్యారభ్య - వేదాన్తగో బ్రాహ్మణస్స్యాత్ క్షత్రియో విజయీ భవేత్ । వైశ్యో ధనసమృద్ధస్స్యాచ్ఛూద్రస్సుఖమవాప్నుయాదితి ॥ యద్వా - వేదోపబృంహణే శూద్రస్య సర్వథాఽనధికారాచ్ఛూద్ర ఇత్యత్ర పఠన్నితి నానుషజ్యతే - కిన్తు శృణ్వన్నిత్యధ్యాహ్రియతే - శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి శ్రవణస్యాపి మహాఫలత్వవచనాత్ । అత్ర సంక్షేపేత కారేణోపక్రమ్యయాదితిన మాపనాత్ గాయత్రీరూపత్వమస్య గమ్యతే - అత్ర శ్లోకే ఉపజాతి వృత్తం - స్యాదిన్ద్రవజ్రా తతజాస్తతో గౌ ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ । అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయావుపజాతయస్తా ఇతి లక్షణాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ పఠన్ శూద్రస్స్యాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛృణ్వన్నితి వ్యాచక్షతే - పాఠే అనధికారిణాం శ్రవణాదేవ ఫలం - శృణ్వన్ రామాయణమిత్యాదిస్మరణాత్ । యద్వా - పఠన్ శూద్రో జనస్స్యాత్ మహత్త్వం సజాతీయేషు సర్వోత్తమత్వమీయాత్ - చకారాదవాన్తరజాతిస్సముచ్చీయతే ॥ ౧౦౦ ॥ ప్రథమసర్గముపసంహరతి ఇతీతి ॥ ఋషిణా ప్రోక్తమార్షం - తేన ప్రోక్తమిత్యణ్ - శ్రీరామాయణే శ్రీరామాయణాఖ్యే - ఆదికావ్యే ప్రథమకావ్యే - బాలకాండే సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గస్సమాప్త ఇతి శేషః ॥

కావ్యలక్షణం సర్గలక్షణం చోక్తం దణ్డినా కావ్యాదర్శే - నగరార్ణవశైలర్తుచన్ద్రార్కోదయవర్ణనైః । ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః ॥ విప్రలమ్భైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః । మన్త్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి ॥ అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరన్తరం । సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసన్ధిభిః ॥ సర్వత్ర భిన్నసర్గాన్తైరుపేతం లోకరఞ్జనం । కావ్యం కల్పాన్తరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీతి ॥ ఇతి శ్రీకౌశికగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణాఖ్యానే వ్యాఖ్యానే - బాలకాండే - మణిమఞ్జీరాఖ్యే - ప్రథమస్సర్గః ॥ శ్రీమచ్ఛఠారిగురుణా గురుణోపదిష్టం రామాయణస్య హృదయం సరసం గృహీత్వా । శ్రీకౌశికాన్వయకులేన్దురశేషబన్ధుర్గోవిన్దరాజవిబుధో వివృతీకరోతి ॥

అథ పరమకారుణికో వాల్మీకిః - ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణమిత్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం రామచరిత్రం పునర్విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుః తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రబన్ధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రయం దిదర్శయిషుః వక్తృవైలక్షణ్యం తావదాదౌ దర్శయతి నారదస్యేత్యాదినా ద్వితీయసర్గేణ ॥ వక్తృవైలక్షణ్యం పు

పరమాప్తత్వం - ఆప్తత్వంచ యథార్థదర్శిత్వేసతి యథార్థవాదిత్వం - తస్యపరమత్వంతు పితామహవరప్రసాదలబ్ధత్వం - తదేతదుపదర్శయితు ముపోద్ఘాతత్వేనాహ నారదస్యేత్యాది ॥ తుశబ్దో వైలక్షణ్యపరః - తుస్యాద్భేదేవధారణ ఇత్యమరః। సచ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి - త్రిలోకజ్ఞతయేతరవిలక్షణస్య నారదస్య శబ్దతోర్థతశ్చేతరవాక్యవిలక్షణోత్కర్షం తత్పూర్వంసంక్షేపరూపేణోక్తం - వాక్యం సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకపదసమూహం - ప్రశ్నానురూపోత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యవిశారదో విద్వాన్ - విద్వత్సుప్రగల్భౌ విశారదావిత్యమరః। వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మే ఆత్మా బుద్ధిర్యస్యాసౌ ధర్మాత్మా - ధర్మస్వభావో వా - అత్ర ప్రకరణాద్గుర్వనువర్తనధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిః వేదాంతార్థనిర్ణయసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టమునిః వాల్మీకిః - సహశిష్యః శిష్యసహితస్సన్ - వోపసర్జనస్యేతి పక్షే సహశబ్దస్య సభావాభావః - పూజయామాస - అహో వాక్య వైఖరీతి తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేతి వాక్యవిశారదత్వోక్తిభంగ్యావగమ్యతే - మహామునిమితి పాఠే వాల్మీకి పదాధ్యాహారః - తమితి ప్రయోక్తవ్యే స్వత్వప్రతీతికర మహామునిపదప్రయోగాస్వారస్యం ॥ ౧ ॥ యథావదితి ॥ దేవశ్చాసావృషిశ్చ దేవర్షిః నారదః - నారదాద్యాస్సురర్షయ ఇత్యుక్తేః। తేన వాల్మీకినా - యథావత్ యథార్హం - పూజితః ప్రదక్షిణనమస్కారాదిభిరర్చితస్సన్ - తదా పూజావసానే - ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - క్త్వాఛందసీతిల్యబభావః - అభ్యనుజ్ఞాతః గచ్ఛంత్వితి వాల్మీకినా కృతాభ్యనుజ్ఞానః - విహాయసం ఆకాశం - జగామ ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ తస్మిన్ నారదే - ముహూర్తం అల్పకాలం - ముహూర్తమల్పకాలేపిస్యాదితి నిఘంటుః। అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - దేవలోకం బ్రహ్మలోకం - గతే వాల్మీకేః రామభక్తిం బ్రహ్మణే కథయితుం ప్రాప్తే సతి - స మునిః వాల్మీకిః - తదా నారదగమనోత్తరకాలే - జాహ్నవ్యాః గంగాయాః - అవిదూరతః సమీపే - సప్తమ్యర్థేతసిః - స్థితమితిశేషః - తుగంగాతోపి విలక్షణం తమసాతీరం - జగామ మాధ్యాహ్నికాభిషేకాయ ప్రాప్తః ॥ ౩ ॥ సత్వితి ॥ స మునిః - తమసాయా విలక్షణం తీరమాసాద్య - తదా ఆసాదనకాలే - అకర్దమం అపంకం - తీర్థం జలావతరణం - తీర్థం మంత్ర్యద్యుపాధ్యాయస్త్రీష్వంబుని పావనే। పాత్రోపాయావతారేష్వితి వైజయంతీ ॥

యథావత్పూజితస్తేన దేవర్షిర్నారదస్తదా। ఆపృష్ట్వైవాభ్యనుజ్ఞాతస్సజగామవిహాయసమ్ ॥ ౧ ॥ సముహూర్తంగతేతస్మిన్ దేవలోకంమునిస్తదా। జగామతమసాతీరంజాహ్నవ్యాస్త్వవిదూరతః ॥ ౨ ॥ సతుతీరంసమాసాద్యతమసాయామహామునిః। శిష్యమాహస్థితంపార్శ్వే దృష్ట్వాతీర్థమకర్దమమ్ ॥ ౩ ॥ అకర్దమమిదంతీర్థంభరద్వాజనిశామయ। రమణీయం ప్రసన్నాంబుసన్మనుష్యమనోయథా ॥ ౪ ॥ న్యస్యతాంకలశస్తాతదీయతాంవల్కలంమమ। ఇదమేవావగాహిష్యేతమసాతీర్థముత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ ఏవముక్తోభరద్వాజోవాల్మీకేనమహాత్మనా। ప్రాయచ్ఛతమునేస్తస్యవల్కలంనియతోగురోః ॥ ౬ ॥ సశిష్యహస్తాదాదాయవల్కలంనియతేంద్రియః। విచచారహపశ్యంస్తత్ సర్వతోవిపులంవనమ్ ॥ ౭ ॥ తస్యాభ్యాశేతుమిథునంచరంతమనపాయినమ్। దదర్శభగవాంస్తత్రక్రౌంచయోశ్చారునిస్వనమ్ ॥ ౮ ॥ తస్మాత్తుమిథునాదేకంపుమాంసంపాప

వేత్యుభయత్ర ॥ దృష్ట్వా పార్శ్వేస్థితం శిష్యం - ఆహ ॥ ౪ ॥ అకర్దమమితి ॥ భరద్వాజ ఇతి వాల్మీకేః ప్రధానశిష్యస్య నామ - హే భరద్వాజ - అకర్దమం అపంకం - అధః ప్రదేశే పంకరహితమిత్యర్థః - అన్యత్ర పాపరహితం - ప్రసన్నాంబు ప్రసన్నసలిలం - లోకేకించిదధః పంకరహితత్వేపి జలం కలుషమేవ భవతి - కించిన్నిర్మలోదకత్వేప్యధస్సపంకమేవ దృశ్యతే - నతథేదమితి భావః - అన్యత్రాంబువత్ ప్రసన్నం - అత ఏవ రమణీయం - సన్మనుష్యమనో యథా సత్పురుషహృదయసదృశం - ఇదం తీర్థం - నిశామయ పశ్య - శమో దర్శన ఇతి మిత్త్వాభావాద్దర్శనార్థోయం శబ్దః - సన్మనుష్యమనోవత్ ప్రసన్నాంబ్వితి వా యోజనా ॥ ౫ ॥ న్యస్యతామితి ॥ హే తాత వత్స - కలశం ఉదపాత్రం - న్యస్యతాం భూమౌ స్థాప్యతాం - మమ వల్కలం స్నానశాట్యర్థం వృక్షత్వక్ - దీయతాం - కిమర్థమిత్యత్రాహ ఇదమేవేతి - ఉత్తమం అకర్దమత్వాదిగుణయోగేన జాహ్నవీతీర్థాచ్ఛ్రేష్ఠం - ఇదమేవ తమసాతీర్థం - అవగాహిష్యే అత్రైవ స్నాస్యామి - త్వమప్యత్రైవ స్నాహీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ మహాత్మనా మహామనసా - వాల్మీకేన వాల్మీకినా - తస్యేదమితి సంబంధమాత్రే అణ్ - సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యోక్తః - గురోర్నియతః పరతంత్రః భరద్వాజః - మునేః తస్య వాల్మీకేః - వల్కలం ప్రాయచ్ఛత ప్రాదాత్ - దాణోయచ్ఛాదేశః - ఛందసి బహుళం గ్రహణాదాత్మనేపదం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తస్మా ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ నియతేంద్రియః నిగృహీతేంద్రియోపి - స వాల్మీకిః - శిష్యహస్తాద్వల్కలమాదాయ - విపులం విశాలం - వనం సర్వతః పశ్యన్ సన్ విచచార - హేతి విస్మయే - నిగృహీతేంద్రియస్య విపులవనావలోకనం దైవకృతత్వాద్విస్మయనీయమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తస్యేతి ॥ భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్విత్యమరః। శాపానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః - వాల్మీకిః - తత్ర వనే - తస్య తీర్థస్య - అభ్యాశే సమీపే - చరంతం వర్తమానం - అనపాయినం అవినాభూతం - క్షణవిరహసహిష్ణు క్రౌంచమిథునమితి ప్రసిద్ధం - చారునిస్వనమితి రతికాలికస్వరోక్త్యా రతిర్ద్యోత్యతే - క్రౌంచయోర్మిథునం ద్వంద్వం - పుల్లింగత్వమార్షం - దదర్శ ॥ ౯ ॥ తస్మాత్త్వితి ॥ పాపనిశ్చయః రతిసమయేపి హననకరణాత్ క్రూరనిశ్చయః - వైరనిలయః సర్వజంతువిషయ

సహజకాత్రవయుక్తః - నిషాదః - తస్మాత్ మిథునాత్ - తన్మిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పుమాంసం ఏకమవయవం - తస్య పశ్యతః - తం పశ్యన్తం - మునిమనాదృత్య - షష్ఠీ చానాదర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ - జఘాన హతవాన్ ॥ ౧౦ ॥ తమితి ॥ భార్యా క్రౌంచీ - నిహతం వ్యాధహతం - అత ఏవ మహీతలే భూతలే - వేష్టమానం ఘూర్ణమానం - శోణితపరీతాంగం రుధిరవ్యాప్తశరీరం - తం క్రౌంచం - దృష్ట్వా - కరుణాం శ్రోతుః కారుణ్యావహాం - గిరం రురావ కరుణశబ్దమకరోత్ - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - అరోదీత్ ॥ ౧౧ ॥ వియుక్తేతి ॥ పతినా పత్యా - నాభావ ఆర్షః - సహచారిణా సహచారశీలేన - తాచ్ఛీల్యే ణినిః - సహితేనేత్యనేన మనస్సంగతిరుచ్యత ఇతి న తేన పునరుక్తిః - తామ్రశీర్షేణ రక్తశిరసా - ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః । మత్తేన - రతిపరవశేనేత్యర్థః - పత్రిణా ప్రశస్తపక్షేణ - తేన ద్విజేన - తేన పక్షిణా - దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః । భార్యా వియుక్తా విరహితా సతీ - కరుణాం గిరం - రురావేతి పూర్వేణాన్వయః - వై ఇతి పాదపూరణే - తు హి చ స్మ హ వై పాదపూరణ ఇత్యమరః । అత్ర విశేషణాని భార్యాయాశ్శోకాతిరేకహేతుత్వేన నిర్దిష్టాని ॥ ౧౨ ॥ తదేతి ॥ తదా - శోణితపరీతాంగమిత్యాద్యుక్తరీత్యా నిషాదేన నిపాతితం - హింసితమిత్యర్థః - తం ద్విజం - దృష్ట్వా స్థితస్య - ధర్మాత్మనః ధర్మస్వభావస్య - ఋషేః వాల్మీకేః - కరుణైవ కారుణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - దయా సమపద్యత ఆసీత్ ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ తతః క్రౌంచవిషయకారుణ్యసంపత్త్యనంతరం - ద్విజః సహజకారుణ్యస్వభావో మునిః - రుదతీం క్రౌంచీం - నిశామ్య దృష్ట్వా - కరుణవేదిత్వాత్ కారుణ్యభాక్త్వాత్ - విద్యలాభ ఇత్యస్మాణ్ణినిః - అయం రతికాలే హింసనమధర్మ ఇతి మత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - అబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ తదేవ వచనమాహ మానిషాదేతి ॥ హే నిషాద త్వం - శశ్వదేవ శాశ్వత్యః - స్వార్థే అణ్ - తతో ఙీప్ - తాః అనారతా ఇత్యర్థః - సమాః సంవత్సరాన్ - సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరః । అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రతిష్ఠాం క్వచిత్ స్థానం - ప్రతిష్ఠా స్థితిమాహాత్మ్యయోరితి వైజయంతీ । మాగమః మా ప్రాప్నుహి - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి లుఙతిదేశాల్లుఙ్ - ఇదిత్వాదఙ్ - నాయం మాఙ్ - అపి తు మాశబ్ద ఇతి కాశికాకారః - తేనాడాగమేఽపి న విరోధః - దుర్ఘటవృత్తికారస్తు అమేతి పదచ్ఛేదః - అలక్ష్మీకేతి నిషాదవిశేషణం - అతో న మాఙ్యోగ ఇత్యడభావ ఇత్యాహ - ఏవం పూర్వార్ధేన శాప ఉక్తః తత్ర హేతురుత్తరార్ధేనోచ్యతే - యద్యస్మాత్ కారణాత్ - క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచమిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - ఏకం - కామమోహితం కా

> నిశ్చయః । జఘాన వైరనిలయో నిషాదస్తస్య పశ్యతః ॥ ౧౦ ॥ తం శోణితపరీతాంగం వేష్టమానం మహీతలే । భార్యా తు నిహతం దృష్ట్వా రురావ కరుణాం గిరమ్ ॥ ౧౧ ॥ వియుక్తా పతినా తేన ద్విజేన సహచారిణా । తామ్రశీర్షేణ మత్తేన పత్రిణా సహితేన వై ॥ ౧౨ ॥ తదా తు తం ద్విజం దృష్ట్వా నిషాదేన నిపాతితమ్ । ఋషేర్ధర్మాత్మనస్తస్య కారుణ్యం సమపద్యత ॥ ౧౩ ॥ తతః కరుణవేదిత్వాదధర్మోఽయమితి ద్విజః । నిశామ్య రుదతీం క్రౌంచీమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ

మేన మోహం ప్రాపితం - రతిక్రీడావివశమిత్యర్థః - ఏకమవయవం - అవధీః హింసితవానసి - తస్మాత్ - తద్వదేవ ప్రతిష్ఠాం మాగమ ఇతి యోజనా - చతుర్ముఖప్రసాదేన వాల్మీకిముఖాత్ ప్రథమోదితోఽయం శ్లోకః కేవలం శాపో న భవితుమర్హతి భగవన్మంగళాశాసనపరతయా మంగళపరోఽయం ప్రాథమికశ్లోక ఇతి పూర్వాచార్యా వర్ణయంతి - తథా హి - నిషీదత్యస్మిన్నితి నిషాదో నివాసః - అధికరణే ఘఞ్ - మా లక్ష్మీః తస్యా నిషాదః మానిషాదః శ్రీనివాసః - తత్ర సంబుద్ధిః - హే శ్రీనివాస - త్వం శాశ్వతీస్సమాః సర్వకాలం ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం - అగమః గచ్ఛ - లకారవ్యత్యయః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాద్రాక్షసమిథునాత్ రావణమందోదరీరూపాత్ - కామేన మన్మథేన మోహితం సీతాపహర్తారమేకం రావణం - అవధీః - రావణం హత్వా కృతత్రైలోక్యపాలనస్త్వం యావత్కాలం విజయీ భవేత్యర్థః - వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః - ఏవమనేన శ్లోకేన ఇష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళమాచరితం - కావ్యార్థసూచనం కైశ్చిన్నాంద్యామేవ నిరూప్యత ఇతి వచనాదస్మిన్నేవ శ్లోకే వక్ష్యమాణకావ్యార్థస్సంక్షేపేణ దర్శితః - తథా హి - మానిషాదేత్యనేన సీతాపరిణయపర్యవసాయి బాలకాండకథోద్బోధితా - ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ ఇత్యనేన పితృవచనపరిపాలనప్రతిష్ఠాభిధాయిన్యయోధ్యాకాండకథా ఆవేదితా - శాశ్వతీస్సమా ఇత్యనేన ఋషిగణవిషయప్రతిజ్ఞానిర్వహణేన రామస్య ప్రతిష్ఠానువృత్తిమభిదధత్యారణ్యకాండకథా సూచితా - క్రుంచ గతికౌటిల్యాల్పీభావయోరిత్యస్మాద్ధాతోః ఋత్విగిత్యాదినా క్విన్నిపాతనాన్నలోపస్సంయోగాంతలోపశ్చ న భవతి - క్రుంచ ఏవ క్రౌంచః - స్వార్థే అణ్ - తథా చ క్రౌంచయోః కుటిలయోః తిరశ్చోః తారావాలినోర్మిథునాదేకం కామమోహితం సుగ్రీవభార్యాపహర్తారం వాలినమవధీరితి కిష్కింధాకాండకథాభిహితా - క్రౌంచావల్పీభూతౌ - కృశావితి యావత్ - తయోరన్యోన్యవిరహక్లేశకర్శితయోః సీతారామయోరేకమవయవం సీతారూపమవధీః భృశం పీడితవానసీతి సీతావిరహదుఃఖాతిశయవర్ణనపరా సుందరకాండకథా స్ఫోరితా - క్రౌంచౌ కుటిలౌ రాక్షసౌ - తన్మిథునాదేకం కామమోహితం రావణమవధీరితి యుద్ధకాండకథా సూచితా - దండకారణ్యవాసఋషిపత్నీదర్శనాభిలాషమోహితసీతాపీడాభిధానేనోత్తరకాండార్థోఽపి సంక్షిప్తః - నను మృగపక్ష్యాదివధస్య వ్యాధకులధర్మత్వాత్ కథమనపరాధినమేనం మునిశ్శప్తుమర్హతి - వక్ష్యతి రామ ఏవ వాలివధప్రస్తావే - ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం । విధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యత ఇతి ॥ సత్యం -

తథాపి రతిపరవశతాదశాయామంతస్స్థో దోష ఏవేతి మునేరాశయః - సూచయతి హి రతిపరవశతాం కామమోహితమితి పదేన - అత ఏవ భారతే పాండుం ప్రతి మునిః - అస్వర్గ్యం చాయశస్యం చ త్వమనుశిష్టః సి భారత । కో హి విద్వాన్మృగం హన్యాచ్చరంతం మైథునం వనే ఇతి ॥ నన్విదం మలయం గచ్ఛతో మందరపథోపవర్ణనం - యదయమాత్మనోపి లక్ష్మ్యం వరమాత్త్వం పక్షమారభ్య సచ్చరిత్రవర్ణనం కరోతి - బ్రహ్మగమనవరప్రదానాదేరేవ తదర్థం వక్తవ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే శ్రాయతామవధానేన - అర్థతశ్శబ్దతో వా పి మనాక్కావ్యార్థసూచనమితి దర్శితరీత్యా కావ్యార్థసూచనమియతా గ్రంథసందర్భేణ క్రియతే - తథా హి - అకర్దమమిత్యాదినా పావనం సముద్రసేతుస్థలముచ్యతే - తస్యాభ్యాశ ఇత్యాదినా తత్తీరే మందోదర్యా సహ చరంతం భోగాన్భుంజానం - అనపాయినం చతుర్ముఖవరప్రదానలబ్ధచిరాయుష్కం - చారునిస్వనం రమ్యవీణావినోదం - క్రౌంచయోః రాక్షసయోర్మిథునం - దదర్శ - ధర్మబలేనాలోకితవాన్ - తస్మాత్త్విత్యాదినా పాపనిశ్చయో నిశ్చితరావణపాపః - వైరనిలయః హిరణ్యరావణశిశుపాలరూపజన్మత్రయానుసారిత్వాత్ సహజశత్రుః - నిషీదంత్యత్ర సర్వాణి జగంతీతి నిషాదో విష్ణుః - పుమాంసం రావణం జఘానేత్యుచ్యతే - భార్యాత్విత్యాదినా మందోదరీప్రలాపః - ద్విజేన పులస్త్యవంశ్యత్వాత్ బ్రాహ్మణేన - తామ్రశీర్షేణ - రత్నమకుటధారిత్వాత్ - పత్రిణా వాహనపరిచ్ఛదాదిమతా - సహితేన కుంభకర్ణేంద్రజితాదిసహాయసంపన్నేన - కారుణ్యం జుగుప్సా - జుగుప్సా కరుణే ఘృణే ఇత్యమరః । అధర్మోయమితి - రావణకృతోయమధర్మ ఇతి - ఏతత్ సర్వం రావణవధవృత్తాంతమవలోక్య పౌలస్త్యవధాభిధానం తద్విషయప్రబంధం నిరమిమీతేతి మానిషాదేత్యస్య రామాయణార్థసంగ్రహపరత్వం చోక్తం - అథవా - అకర్దమమిత్యాదినా గోదావరీతీర్థముచ్యతే - తత్తీరే పంచవట్యాం రామస్య సీతయా సహ వర్తనం - తయోరేకస్యాః సీతాయా రావణేన దురాత్మనా హింసనం పీడనమిత్యేతత్సర్వం సాక్షాత్కృత్య విధిచోదితో మునిస్సీతాయాశ్చరితమితి తద్విషయం ప్రబంధమకరోదిత్యర్థః - తస్మిన్పక్షే అనపాయినం ఆద్యంతశూన్యం - చారునిస్వనం సర్వవేదాంతప్రవర్తకం - క్రౌంచయోః కృశయోః తపస్వినోః సీతారామయోః - పాపనిశ్చయో వైరనిలయో నిషాదః - లోకహింసకో రావణః సీతామపజహార - సా చ రురోద - ద్విజేన క్షత్రియేణ - తామ్రశీర్షేణ రత్నమకుటాఢ్యేన - పత్రిణా శరేణోపలక్షి

శ్చాశ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్ ॥ ౧౫ ॥ తస్యైవం బ్రువత
శ్చింతా బభూవ హృది వీక్షతః । శోకార్తేనాస్య శకునేః కిమిదం వ్యాహృతం మయా ॥ ౧౬ ॥ చింత
యన్స మహాప్రాజ్ఞశ్చకార మతిమాన్మతిమ్ । శిష్యం చైవాబ్రవీద్వాక్యమిదం స మునిపుంగవః ॥ ౧౭ ॥
పాదబద్ధోక్షరసమస్తంత్రీలయసమన్వితః । శోకార్తస్య ప్రవృత్తో మే శ్లోకో భవతు నాన్యథా ॥ ౧౮ ॥
శిష్యస్తు తస్య బ్రువతో మునేర్వాక్యమనుత్తమమ్ । ప్రతిజగ్రాహ సంహృష్టస్తస్య తుష్టోభవద్గురుః ॥
౧౯ ॥ సోభిషేకం తతః కృత్వా తీర్థే తస్మిన్యథావిధి । తమేవ చింతయన్నర్థముపావర్తత వై

తేన - సహితేన లోకహితపరేణ - అన్యత్ సర్వం సమానం - మానిషాదేత్యాద్యర్థశ్చాపాతేన దర్శితః ॥ ౧౫ ॥ తస్యేతి ॥ వీక్షతః తస్మిన్ మిథునం వీక్షమాణస్య - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి వా - చక్షిఙో నుదాత్తస్వదిత్కరణజ్ఞాపితానిత్యత్వేన వా - పరస్మైపదం - ఏవం మానిషాదేత్యేవం బ్రువతః - క్రౌంచీం దృష్ట్వా మానిషాదేత్యేవం వదత ఇత్యర్థః - తస్య వాల్మీకేః హృది - అస్య శకునేః తత్పక్షినిమిత్తం - శోకార్తేన మయా వ్యాహృతమిదం వాక్యం - కిం కింరూపమితి చింతా బభూవ ॥ ౧౬ ॥ చింతయన్నితి ॥ ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ఊహాపోహసమర్థః - ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ - యద్వా - ప్రజ్ఞా ధీః - ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిరిత్యమరః । సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి మత్వర్థీయో ణః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః - మతిమాన్ శాస్త్రజ్ఞానవాన్ - స వాల్మీకిః - మతిముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం నిశ్చయం - చకార - స మునిపుంగవః శిష్యమిదం వాక్యమబ్రవీచ్చ - బ్రూఞ్ శాసిత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - అయోగవ్యవచ్ఛేదక ఏవకారః ॥ ౧౭ ॥ పాదబద్ధోక్షరసమ ఇతి ॥ శోకార్తస్య క్రౌంచీశోకేనార్తస్య మే ప్రవృత్తో మత్తః ప్రవృత్తః - అయం సందర్భ ఇత్యర్థః - పాదబద్ధః చతుర్భిః పాదైర్యుక్తః - అక్షరసమః ప్రతిపాదం సమాక్షరః - తంత్రీ వీణా గుణః - లయః తౌర్యత్రికస్యైకకాలవిరామః - నాశే సంశ్లేషణే తౌర్యత్రికసామ్యే చ వేల్లయ ఇతి రత్నమాలా । తాభ్యాం సమన్వితః - తంత్ర్యామారోప్య వాద్యైస్సహ గాతుం శక్య ఇత్యర్థః - శ్లోకో భవతు శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకశబ్దవాచ్యో భవతు - నాన్యథా - శ్లోకాదన్యః కేవలపదసందర్భో న భవతీతి మతిం చకారేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౮ ॥ శిష్యస్త్వితి ॥ శిష్యః భరద్వాజః - తస్య మునేః బ్రువతః తస్మిన్ మునౌ బ్రువతి సతి - యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ - అనుత్తమం సర్వరామాయణార్థసంగ్రహరూపత్వేన స్వాపేక్షయోత్తమాంతరరహితం - వాక్యం మానిషాదేత్యాదికం - సంహృష్టస్సన్ ప్రతిజగ్రాహ - వాక్యార్థేయం తథా కారేత్యర్థః - గురుర్వాల్మీకిస్తస్య తుష్టోభవత్ - స్వశ్లోకధారణాత్తస్మిన్ప్రీతో భవతీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ స ఇతి ॥ తతః శిష్యవిషయసంతోషానంతరం - స మునిః తస్మిన్ తీర్థే - అకర్దమమిదం తీర్థమిత్యాదినా వర్ణితే తీర్థే - యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య - అభిషేకం మధ్యాహ్నికస్నానం కృత్వా - తమేవార్థమపశ్యన్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమేవార్థం - చింతయన్సన్ ఉపావర్తత ఆశ్రమమగచ్ఛత్ - అభిషేకవిధిస్తు వ్యాసస్మృతౌ విశేషో దర్శితః - తతో నా థ్యాహ్నసమయే స్నానార్థం మృదమాహరేత్ । పుష్పాక్షతాన్కుశ

తిలాన్ గోమయం గంధమేవచ॥ నదీషు దేవఖాతేషు తటాకేషు సరస్సు చ। స్నానం సమాచరేన్నిత్యం నదీప్రస్రవణేషు చ॥ మృదైకయా శిరః క్షాల్యం ద్వాభ్యాం నాభేస్తథోపరి। అధశ్చ తిసృభిః క్షాల్యం పాదౌ షడ్భిస్తథైవ చ॥ మృత్తికా చ సమాదిష్టా హ్యార్ద్రామలకమాత్రతః। గోమయస్య ప్రమాణం తత్తేనాఙ్గం లేపయేత్తతః॥ లేపయేదథ తీరస్థస్తల్లిఙ్గైరేవ మన్త్రతః। ప్రక్షాళ్యాచమ్య విధివత్తతస్స్నాయాత్సమాహితః॥ అభిమన్త్ర్య జలం మన్త్రైస్తల్లిఙ్గైర్వారుణైశ్శుభైః। ఆపో నారాయణోద్భూతాస్తా ఏవాస్యాయనం పునః॥ తస్మాన్నారాయణం దేవం స్నానకాలే స్మరేద్బుధః। ప్రేక్ష్య సోంకారమాదిత్యం త్రిర్నిమజ్జేజ్జలాశయే॥ అథోపతిష్ఠేదాదిత్యం మూర్ధ్ని పుష్పాఞ్జలాన్వితమ్। ప్రక్షిప్యాలోకయేద్దేవమృగ్యజుస్సామరూపిణమిత్యాది॥ ౨౦॥ భరద్వాజ ఇతి॥ తతః మునేరుపావర్తనానన్తరం - వినీతః వినయసమ్పన్నః - శ్రుతవాన్ శాస్త్రవాన్ - అవధృతవాన్ వా - శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః। ధృతగురుశ్లోక ఇత్యర్థః - మునిం మననవాన్ - భరద్వాజో భరద్వాజాఖ్యశ్శిష్యః - పూర్ణం జలపూర్ణం - కలశమాదాయ - పృష్ఠతః పశ్చాత్ - అనుజగామ - అనుగమనోక్తౌ పృష్ఠత ఇత్యుక్తిరవ్యవధానసూచనార్థా॥ ౨౧॥ స ఇతి॥ స వాల్మీకిః - శిష్యేణ సహ ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం - ప్రవిశ్య - ధర్మవిత్ కృతదేవపూజాదిధర్మః - ఉపవిష్టః కృతసుఖాసనస్సన్ - ధ్యానమపశోకోత్పన్నశ్లోకవిషయచిన్తాం - ఆస్థితః ప్రాప్త ఏవ సన్ - అన్యాః కథాః పురాణపారాయణాని - చకార॥ ౨౨॥ ఆజగామేతి॥ లోకకర్తా లోకస్రష్టా - ప్రభుః స్వామీ - చతుర్ముఖః వేదచతుష్టయోచ్చారణోపయోగిముఖచతుష్కః - మహాతేజాః మహాప్రభావో బ్రహ్మా - మునిపుంగవం నారదోక్తవైభవం వాల్మీకిం - ద్రష్టుం కుతూహలాత్ స్వయమాజగామ - స్వస్థానస్థిత ఏవ రామాయణప్రవర్తనసమర్థోఽప్యాదరాతిశయాత్ స్వయమేవాజగామేత్యర్థః॥ ౨౩॥ వాల్మీకిరితి॥ అథ బ్రహ్మాగమనానన్తరం - తం బ్రహ్మాణం - దృష్ట్వా సహసోత్థాయ. ఊర్ధ్వం ప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే। ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యత ఇతి వచనాత్॥ స్వప్రాణా ఉత్క్రమేయురితి సహసోత్థాయేత్యర్థః - పరమవిస్మితస్సన్ - వాగ్యతః యతవాక్ - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ప్రయతః నియతమనస్కః - ప్ర

మునిః॥ ౨౦॥ భరద్వాజస్తతశ్శిష్యో వినీతశ్శ్రుతవాన్ మునేః। కలశం పూర్ణమాదాయ పృష్ఠతోఽను
జగామ హ॥ ౨౧॥ స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం శిష్యేణ సహ ధర్మవిత్। ఉపవిష్టః కథాశ్చాన్యాశ్చకార
ధ్యానమాస్థితః॥ ౨౨॥ ఆజగామ తతో బ్రహ్మా లోకకర్తా స్వయం ప్రభుః। చతుర్ముఖో మహాతే
జా ద్రష్టుం తం మునిపుంగవమ్॥ ౨౩॥ వాల్మీకిరథ తం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ వాగ్యతః। ప్రాఞ్జలిః
ప్రయతో భూత్వా తస్థౌ పరమవిస్మితః॥ ౨౪॥ పూజయామాస తం దేవం పాద్యార్ఘ్యాసనవన్దనైః।
ప్రణమ్య విధివచ్చైనం పృష్ట్వానామయమవ్యయమ్॥ ౨౫॥ అథోపవిశ్య భగవానాసనే పరమా
ర్చితే। వాల్మీకయే మహర్షయే సందిదేశాసనం తతః। బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సోఽప్యుపావిశదా
సనే॥ ౨౬॥ ఉపవిష్టే తదా తస్మిన్ సాక్షాల్లోకపితామహే। తద్గతేనైవ మనసా వాల్మీకిర్ధ్యాన
మాస్థితః॥ ౨౭॥ పాపాత్మనా కృతం కష్టం వైరగ్రహణబుద్ధినా। యస్తాదృశం చారురవం క్రౌఞ్చం

స్పృష్టాఞ్జలిరిత్యప్యాహుః ప్రాఞ్జలిః - స చ భూత్వా - తస్థౌ స్థితవాన్॥ ౨౪॥ పూజయామాసేతి॥ మునిః - తం దేవం బ్రహ్మాణం - పాద్యార్ఘ్యాసనవన్దనైః పాద్యం పాదోదకప్రదానం - అర్ఘ్యం అర్ఘ్యజలసమర్పణం - వన్దనం స్తుతిః - ఏతైరుపచారైః - పూజయామాస - ఏనం బ్రహ్మాణం - అస్మిన్ దేశే ఇదమపి నాదేశః - విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రణమ్య - అవ్యయం అవిచ్ఛిన్నం - అనామయం కుశలం - పృష్ట్వా చ పూజయామాసేతి యోజనా - శ్రుణామశాస్త్రం తు - మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే। కూర్మవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పఞ్చమమ్॥ ప్రదక్షిణసమేతేన హ్యేవంరూపేణ సర్వదా। అష్టాఙ్గేన నమస్కృత్వా హ్యుపవిశ్యాగ్రతో గురోరితి॥ యద్వా ప్రథమేనం దేవం విధివత్ ప్రణమ్య అనామయం పృష్ట్వా చ పాద్యార్ఘ్యాసనవన్దనైః పూజయామాస - వది అభివాదనస్తుత్యోరితి ధాతుః॥ తీర్థీయం॥ పూజయామాసేతి॥ పాద్యార్ఘ్యాసనవన్దనైః - అత్ర వన్దనశబ్దః స్తుతిపరః - అనామయం కుశలం - అవ్యయం దేవం - అతః ప్రణమ్యేత్యనేన న పునరుక్తిః॥ ౨౫॥ అథేతి సార్ధశ్లోకః॥ అథ పూజానన్తరం - భగవాన్ బ్రహ్మా - పరమార్చితే పరమం యథా భవతి తథా వాల్మీకినా అర్చితే బ్రహ్మోపవేశార్థం పూజితే - ఆసనే విష్టరే - ఉపవిశ్య స్థిత్వా - మహర్షయే వాల్మీకయే - ఆసనం ఉపవేశనం - సందిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస - సోఽపి బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సన్ - ఆసనే ఉచితనీచాసనే - ఉపావిశత్ - ఆసనానుజ్ఞానం లోకహితార్థమనేకకావ్యం కారయితుం - వాల్మీకయే మహర్షయే ఇత్యత్రాయుజి - పాదే పథ్యావక్త్రస్య గణనియమాభావాత్ తథోక్తం - సన్ధ్యర్థమత్ర యకరణమిద్భ్యశ్శీకరవాణ్యాహమిత్యనేన విరుధ్యతే - మైవం లేఖకదోషేణార్థాన్తరపతనసంభవాత్॥ ౨౬॥ ఉపవిష్ట ఇతి। లోకపితామహే తస్మిన్ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతయా - ఉపవిష్టేఽపి - తదా తద్గతేన క్రౌఞ్చహననగతేన మనసా - ధ్యానమాస్థితః తద్విషయచిన్తామకరోత్॥ ౨౭॥ పాపాత్మనేతి॥ వైరగ్రహణబుద్ధినా వైరేణ క్రౌఞ్చగ్రహణబుద్ధినా - పాపాత్మనా పాపస్వరూపేణ వ్యాధేన - కష్టం కుత్సితం కర్మ కృతం - కథమిత్యత్రాహ య ఇతి॥ యో వ్యాధః తాదృశం రతివిలాలసమిత్యత్రాహ్యాతో వ్యక్తిః - చారుర

పంరమ్యరతికూజితం క్రౌంచం - అకారణాత్ నిష్కారణం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమిత్యుక్తేః పంచమీ - హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్ - శకిలిఙ్ ‖ ౨౮ ‖ శోచన్నితి ‖ శోకపరాయణః క్రౌంచవధదర్శనేన దుఃఖపరవశః - పునః క్రౌంచీం గతమనా భూత్వా - క్రౌంచీం విచింత్యేత్యర్థః - ముహుశ్శోచన్నేవ వాల్మీకిః ఇమం మానిషాదేత్యాదిశ్లోకం - ఆతః మనసి - ఉపజగావిత్యన్వయః - వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః ‖ ౨౯ ‖ తమితి ‖ తతః శ్లోకపాఠశ్రవణానంతరం - మునిపుంగవం ప్రహసన్ మన్నియోగేన స్వజిహ్వాగ్రే వర్తిన్యాః సరస్వత్యాః మయం న జానాతీతి ప్రహసన్ - ఉవాచ - మానిషాదేత్యస్య శ్లోకత్వనిశ్చయం ప్రథయతి శ్లోక ఇతి - త్వయా బద్ధో మానిషాదేత్యాదిః శ్లోక ఏవ - అత్ర శ్లోకవిషయే - విచారణా చింతా - న కార్యా ‖ ౩౦ ‖ ఆకారణకోత్పత్తికృతం విస్మయం వారయతి మచ్ఛందాదితి ‖ హే బ్రహ్మన్ తే - ఇయం సరస్వతీ మానిషాదేత్యాదిరూపా - మచ్ఛందాదేవ మదభిప్రాయాదేవ - న తు కారణాంతరాత్ ప్రవృత్తా - ప్రవర్తనప్రయోజనమాహ రామస్యేతి - హే ఋషిసత్తమ నాన్యఋషిః కురు లేకావ్యమిత్యుక్తరీత్యా ప్రతిలబ్ధకావ్యనిర్మాణశక్తిక - సర్వం రామస్య చరితం రామచరితవిషయప్రబంధం - కురు - ఈదృశైః శ్లోకైరితి శేషః - ఈదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనువాదాత్ ‖ ౩౧ ‖ ఏవం సామాన్యేన రామచరితవిషయప్రబంధనిర్మాణమనుజ్ఞాయ సంక్షేపకరణమాదిశతి ధర్మాత్మన ఇతి ‖ అత్ర విశేషణైః ప్రబంధనాయకస్య రామస్య నాయకగుణా దర్శితాః - నాయకగుణవర్ణనేన హి కావ్యం ప్రథతే - ఉక్తం హి భోజేన - కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తిర్విద్వత్కర్ణావతంసతి । నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తర ఇతి ‖ నాయకగుణాస్తు - మహాకులీనతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా । తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయోపి చ ‖ తత్ర ధర్మాత్మన ఇత్యనేన ధార్మికత్వముక్తం - లోకే లోకమధ్యే - గుణవతః బహుగుణకస్య - అనేనోదారతోక్తా - రామస్యేత్యనేన తేజస్విత్వమౌజ్జ్వల్యంచ - ధీమత ఇత్యనేన పండితత్వం - ధీరస్యేత్యనేన వసుంధరాధురంధరత్వరూపం మహాభాగ్యం - అన్యత్ గుణశబ్దేన జ్ఞేయం -

హన్యదకారణాత్ ‖ ౨౮ ‖ శోచన్నేవ ముహుః క్రౌంచీముపశ్లోకమిమం పునః । జగావంతర్గతమనా భూత్వా శోకపరాయణః ‖ ౨౯ ‖ తమువాచ తతో బ్రహ్మా ప్రహసన్ మునిపుంగవమ్ । శ్లోక ఏవ త్వయా బద్ధో నాత్ర కార్యా విచారణా ‖ ౩౦ ‖ మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ । రామస్య చరితం సర్వం కురు త్వమృషిసత్తమ ‖ ౩౧ ‖ ధర్మాత్మనో గుణవతో లోకే రామస్య ధీమతః । వృత్తం కథయ ధీరస్య యథా తే నారదాచ్ఛ్రుతమ్ ‖ ౩౨ ‖ రహస్యంచ ప్రకాశంచ యద్వృత్తం తస్య ధీమతః । రామస్య సహసౌమిత్రే రాక్షసానాంచ సర్వశః ‖ * ‖ వైదేహ్యాశ్చాపి యద్వృత్తం ప్రకాశం యది వా రహః । తచ్చాప్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి ‖ ౩౩ ‖ న తే వాగనృతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతి । కురు రామకథాం పుణ్యాం శ్లోకబద్ధాం మనోరమామ్ ‖ ౩౪ ‖ యావత్ స్థాస్యంతి గిరయస్సరితశ్చ మహీతలే । తావద్రామాయణకథా లోకేషు ప్రచరిష్యతి ‖ ౩౫ ‖ యావద్రామాయణకథా త్వత్కృతా ప్రచరిష్యతి । తావదూర్ధ్వమధశ్చ త్వం మల్లోకేషు నివత్స్యసి ‖ ౩౬ ‖ ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత । తతస్సశిష్యో భగవాన్ మునిర్విస్మయమాయయౌ ‖ ౩౭ ‖

ఏవంభూతస్య రామస్య - వృత్తం చరిత్రం - వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యమరః । యథా యేన ప్రకారేణ - నారదాత్ - తే త్వయా శ్రుతం - తేన ప్రకారేణ కథయ - సంక్షేపేణ కథయేత్యర్థః ‖ ౩౨ ‖ పునర్విస్తరేణ రామచరిత్రవర్ణనం నిరూప్యమాణస్తద్విషయజ్ఞానలాభమనుగృహ్ణాతి రహస్యమిత్యాదినా ‖ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - ధీమత ఇతి రహస్యవృత్తసంభవహేతుతయోక్తం - సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాన్ సౌమిత్రిః - బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ - సహ సౌమిత్రే సౌమిత్రిసహితస్య - ధీమతస్తస్య రామస్య - రహస్యం అనితరవిదితం చ - ప్రకాశం సర్వవిదితంచ - యద్వృత్తం - రాక్షసానాం రావణాదీనాంచ - సర్వశః సర్వప్రకారం - రహస్యప్రకాశరూపం యద్వృత్తం తత్ - వైదేహ్యాః సీతాయాశ్చ - అపిశబ్దాత్ భరతాదీనాంచ - ప్రకాశం యది వా - రహో వా రహస్యం వా - యద్వృత్తం తచ్చ - సర్వమవిదితమపి నారదముఖేనాజ్ఞాతమపి - తే విదితం భవిష్యతీతి యోజనా ‖ ౩౩ ‖ ఏవం యథార్థదర్శిత్వమనుగృహ్య యథార్థవాదిత్వమనుగృహ్ణాతి న త ఇతి ‖ అత్ర కరిష్యమాణే కావ్యే - తే వాక్ - కాచిదపి - కించిదపి వాక్యమిత్యర్థః - అనృతా బాధితార్థా - న భవిష్యతి - యద్వా - వాక్ పదం - కాచిదపి - అనృతా దుష్టా - న భవిష్యతి - తేన కావ్యదోషత్వేనోక్తానాం పదవాక్యతదర్థదోషాణామన్యత్వముక్తం - అతః - రామకథాం రామవిషయప్రబంధకల్పనాం - కురు - కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమాహ - పుణ్యాం పాపహరాం ప్రయోజనాంతరమాహ - మనోరమాం - శబ్దశ్రవణసమనంతరమేవ విగళితవేద్యాంతరమానందం జనయంతీమిత్యర్థః - శ్లోకబద్ధామిత్యనేన గద్యప్రబంధేభ్యో హర్షచరితజాతీయేభ్యో మిశ్రప్రబంధేభ్యో నాటకాదిభ్యశ్చ వ్యావృత్తిరుక్తా ‖ ౩౪ ‖ యశోపి కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమిత్యాహ యావదితి ‖ గిరయస్సరితశ్చ - మహీతలే భూతలే - యావత్ స్థాస్యంతి తావత్ రామాయణకథా రామాయణరూపా కథా - లోకేషు సప్తసు ప్రచరిష్యతి - యావత్ త్వత్ప్రబంధప్రచారస్తావత్తవ యశో భవిష్యతీతి హృదయం ‖ ౩౫ ‖ యశసః న్వతో పురుషార్థత్వాత్తత్ఫలమాహ యావద్రామస్యేతి ‖ కించ త్వత్కృతా రామస్య కథా యావత్ ప్రచరిష్యతి - తావత్ లోకేషు మధ్యే యావచ్ఛరీరపాతం - అధః భూలోకే - తతః ఉపరి ఊర్ధ్వంచ - నివత్స్యసి ‖ ౩౬ ‖ ఇత్యుక్త్వేతి ‖ తత్రైవ ఆసనప్రదేశ ఏవ ‖ ౩౭ ‖ తస్యేతి ‖ తతః మునివిస్మ

యానంతరం-సర్వేతస్యవాల్మీకేశ్శిష్యాః - ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాస్సంతః - ఇమం మానిషాదేతిశ్లోకం - పునర్జగుః -భృశవి
స్మితాః అత్యంతంవిస్మితాస్సంతః -అవ్యయమాత్ర స్యసమాసేతులోపఇతిమలోపః- ప్రాహుశ్చ- అన్యోన్యమిదమద్భుతమితిప్రాహు
శ్చేత్యర్థః- అత్రమపివస్థితాభ్యాంకుశలవాభ్యాంభరద్వాజేనచాత్రబహువచనం ॥ ౩౯ ॥ సమాక్షరైరితి ॥ యః-సమాక్షరైరితివి
షమవృత్తవ్యావృత్తిః - చతుర్భిరిత్యర్ధసమవృత్తవ్యావృత్తిః - పాదైశ్చతుర్థాంశైః మహర్షిణాగీత ఉక్తః శ్లోకః -సః అనువ్యా
హరణాత్ శిష్యైః పునఃపునఃవ్యవహ్రియమాణత్వాత్ - భూయశ్శ్లోకత్వమాగతః - పూర్వంశ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకత్వంగతః -
సంప్రతిశ్లోక్యమానత్వాత్ పునశ్శ్లోకత్వంగతఇత్యర్థః - శోకః శ్లోకత్వమాగత ఇతిపాఠే-శోకకృతః. శ్లోక ఏవశోక ఇత్యుచ్యత ఇతి
జ్ఞేయం - యః శ్లోకోమహర్షిణాసమాక్షరైశ్చతుర్భిఃపాదైః బద్ధస్తాదృశశ్లోకత్వమాగతః - సశోకః క్రౌంచవిషయః - శోకవేగా
దుత్పన్న ఇత్యర్థః - కథమవగమ్యతే - అనువ్యాహరణాత్ అనుపశ్చాత్ శోకానంతరముచ్చారణాత్ - శోకేనజాతత్వాదిత్యర్థః॥
౪౦ ॥ అథమునేఃకృతిప్రణయనవిషయసంకల్పమాహతస్యేతి ॥ భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - అనేనారంభకర్తవ్యంవిఘ్నవి
ఘాతకంమంగళంమునినా ఆచరితమిత్యుక్తం - తస్యవాల్మీకేః-ఇయంబుద్ధిర్జాతా-ఇదంశబ్దార్థమాహకృత్స్నమిత్యాది - సర్వంరా
మాయణాఖ్యంకావ్యం-ఈదృశైః మానిషాదేతిశ్లోకప్రకారైః శ్లోకైః-కరవాణీతి ఇయంబుద్ధిరిత్యన్వయః- ఈదృశైరితి ప్రాయికాభి
ప్రాయమేతత్ - వృత్తాంతరాణామపితత్రతత్రప్రయోగాత్ ॥ ౪౧ ॥ అథయథాసంకల్పంకావ్యరచనమాహ ఉదారేతి॥కీర్తిరస్యా
స్తీతికీర్తిమాన్ - అనేనకావ్యంయశసేఽర్థకృతేవ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే । సద్యఃపరనిర్వృతయేకాంతా సంమితతయోపదేశ
యుజ ఇత్యాలంకారికోక్తకావ్యప్రయోజనేష్వస్యయశ ఏవప్రధానంప్రయోజనమితిదర్శితం - కావ్య నిర్మాణానంతరభావినో
యశసః - పూర్వభావోక్త్యాతిశయోక్తిరుక్తా - ఉదారామహతీధీర్యస్యాసావుదారధీః -ఉదారోదాత్తమహతోరిత్యమరః । తేనకవిత్వ
బీజభూతా నిపుణతోక్తా - తదుక్తంకావ్యప్రకాశే - శక్తిర్నిపుణతాలోకేకావ్యశాస్త్రాద్యవేక్షణాత్ । కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస ఇతి
హేతుస్తదుద్భవఇతి ॥ మునిఃమననశీలః - అనేనవివిక్తకసేనిత్వమరోచకిత్వంచోక్తం - తదుక్తంవామనేన - ద్వయేహికవయః అరోచకి
నస్సతృణాభ్యవహారిణశ్చేత్యాది । తదాబ్రహ్మవరప్రదానానంతరకాలే-అనేనకవిత్వహేతుభూతాశక్తిరుక్తా - యశస్వినోపిరామస్య

> తస్యశిష్యాస్తతస్సర్వేజగుశ్శ్లోకమిమంపునః । ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాః ప్రాహుశ్చభృశవి
> స్మితాః ॥ ౩౯ ॥ సమాక్షరైశ్చతుర్భిర్యః పాదైర్గీతోమహర్షిణా । సోనువ్యాహరణాద్భూయ
> శ్శోకశ్శ్లోకత్వమాగతః ॥ ౪౦ ॥ తస్యబుద్ధిరియంజాతావాల్మీకేర్భావితాత్మనః । కృత్స్నంరామాయ
> ణంకావ్యమీదృశైఃకరవాణ్యహమ్ ॥ ౪౧ ॥ ఉదారవృత్తార్థపదైర్మనోరమైస్తదాస్య రామస్య
> చకారకీర్తిమాన్ । సమాక్షరైశ్శ్లోకశతైర్యశస్వినోయశస్కరంకావ్యముదారధీర్మునిః ॥ ౪౨ ॥

యశస్కరం - తదుక్తందండినా - ఆదిరాజ్యయశోబింబమాదర్శంప్రాప్యవాఙ్మయం । తేషామసన్నిధానేపినస్వయంపశ్యనశ్యతీతి ॥
ఇతరకీర్త్యపేక్షయాకావ్యనాయకత్వకృతాకీర్తిరనుపమేత్యర్థః - కావ్యం కవిః లోకోత్తరవర్ణననిపుణః కవేః కర్మకావ్యం
శబ్దార్థయుగళం - తథోక్తం - సగుణౌసాలంకారౌశబ్దార్థౌదోషవర్జితౌకావ్యమితి । అత్ర కావ్యశబ్దేనకావ్య సంగర్భరూపం
మహాకావ్యముచ్యతే - తల్లక్షణముక్తంకావ్యాదర్శే - సర్గబంధోమహాకావ్యముచ్యతే తస్యలక్షణం । ఆశీర్నమస్క్రియావస్తుని
ర్దేశోవాపితన్ముఖం । ఇతిహాసకథోద్భూతమితరద్వాసదాశ్రయం ॥ చతుర్వర్గఫలాయత్తంచతురోదాత్తనాయకం । నగరార్ణవ
శైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః । ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః ॥ విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణ
నైః । మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి ॥ అలంకృతమసంక్షిప్తంరసభావనిరంతరం । సర్గైరనతివిస్తీర్ణైశ్శ్రావ్యవృ
త్తైస్సుసంధిభిః ॥ సర్వత్రభిన్నసర్గాంతైరుపేతంలోకరంజనం । కావ్యంకల్పాంతరస్థాయిజాయతేసదలంకృతీతి ॥ ఏవంభూతం
కావ్యంశ్లోకశతైరవయవైశ్చకార - శ్లోకశబ్దేనగద్యపద్యమిశ్రప్రబంధేష్వస్యగ్రంథస్యపద్యరూపతాప్రదర్శితా - శతైరిత్యనే
నశతకాదిమున్వప్రబంధవ్యావృత్తిరుక్తా - బహువచనార్థంచస్వయమేవవివరిష్యతి చతుర్వింశత్సహస్రాణీతి, కీదృశైః శ్లోక
శతైః - ఉదారవృత్తార్థపదైః ఉదారాణిమహాంతి వృత్తార్థపదానియేషాంతైః - వృత్తానివథ్యావక్త్రోపజాతివంశస్థవసంతతి
లకాదీని-తేషాముదారత్వంతత్తద్రసాభివ్యంజకత్వం-అర్థాఃవాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యాః తేషాముదారత్వం ద్రాక్షాపాకనాళికేరపాక
రసాలపాకేషు ద్రాక్షాపాకవత్త్వం - తల్లక్షణముక్తంరుద్రటేన-ద్రాక్షాపాకస్సకథితోబహిరంతస్స్ఫురద్రస ఇతి । పదానివాచకలక్షణ
వ్యంజకాని - తేషాముదారత్వం యాపదానాంపరాన్యోన్యంమైత్రీ శయ్యేతికథ్యత ఇత్యుక్తలక్షణశయ్యావత్త్వం-పునఃకీదృశైః మనో
రమైః రమణీయైః - అనేనవైదర్భీగౌడీపాంచాలీచేత్యుక్తాసురీతిషువైదర్భీరీతిమత్త్వముక్తం - తల్లక్షణంచోక్తం - బంధపారుష్యర
హితాశబ్దకాఠిన్యవర్జితా । నాతిదీర్ఘసమాసాచవైదర్భీరీతిరిష్యత ఇతి ॥ సమాక్షరైః ప్రతిపాదంసమానాక్షరైః - అనేనవిషమ
వృత్తార్యాదిరూపతావ్యావృత్తా ॥ ౪౨ ॥ ఏవంప్రబంధనిర్మాణమభిధాయకుశలవాదిభ్యః తత్ప్రతిపాదనంసంగ్రహేణదర్శయతి

తదితి ॥ స్వగ్రన్థస్య ఉత్తమకావ్యత్వప్రదర్శనాయ నిర్దోషత్వమాహ ఉపగతసమాససన్ధియోగమితి - సమాసాః తత్పురుషాద
యః - సన్ధయః సంహితాః - యోగః పదవ్యుత్పత్తిః - ఉపగతాః శాస్త్రానురూప్యేణ ప్రాప్తాః సమాససన్ధియోగా యస్మిన్ తత్ తథోక్తమ్-
అనేన సమాసదోషసన్ధిదోషపదదోషశూన్యత్వముక్తమ్ - ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సర్వదోషరాహిత్యస్యైతదుపలక్షణమ్ - అ
థ కావ్యగుణాన్ ప్రాధాన్యేన దర్శయతి సమమితి - సమైర్మధురైరుపనతార్థైర్వాక్యైర్బద్ధం రచితమ్ - తత్ర సమతాలక్షణముక్తం
దణ్డినా - సమం బన్ధేష్వవిషమం తే మృదుస్ఫుటమధ్యమా ఇతి । మాధుర్యలక్షణం చ తేనైవోక్తమ్ - మధురం రసవద్వాచి వస్తున్యపి ర
సస్థితిః । యేన మాద్యన్తి ధీమన్తో మధునేవ మధువ్రతా ఇతి ॥ ఉపనతార్థత్వమ్ అర్థవ్యక్తిః - తత్స్వరూపం చ తేనైవోక్తమ్ - అ
ర్థవ్యక్తిరనేయత్వమర్థస్యేతి । రఘువంశ్యాః రఘవః తేషాం వరో రామః తచ్చరితం తచ్చరితవిషయకమ్ - మునినా వాల్మీకినా మయా ప్ర
ణీతమ్ - మునినా నారదేన వా ప్రణీతమ్ - దశశిరసో రావణస్య వధం వధమధికృత్య కృతం గ్రన్థమ్ - అధికృత్య కృతే గ్రన్థ ఇతి విహిత
స్యాణో లుప్ - నిశామయధ్వమ్ - నిశామయధ్వ నిశామయధ్వమితి న్యశామయతేత్యర్థః - క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హిస్వౌ వా చ త
ధ్వమోరితి తధ్వమోర్హిస్వాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ ధ్వమః పాక్షికః స్వాదేశాభావః - మితాం హ్రస్వ ఇతి విహితస్య హ్రస్వస్య ఘ
టాదయో మిత ఇతి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యనిత్యత్వాద్ధ్రస్వాభావః - కింతు ణిచి దీర్ఘ ఏవ - అన్వా
వయ ఇత్యర్థః - శిష్యానితి శేషః - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదమ్ - యద్వా - మునిః రఘువరచరితం చకార తన్నిశామయధ్వమితి శిష్యాన్ ప్రతి
పరోక్షతయోచ్యతే - శ్రవణేపి చరితస్య దర్శనసమతయా భానాన్నిశామయధ్వమిత్యుచ్యతే - చిరనివృత్తమప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ ద
ర్శితమితి హి వక్ష్యతి । పూర్వశ్లోకే వంశస్థవృత్తమ్ - జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరావితి లక్షణాత్ । అత్ర పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్ - అయుజి
నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా ఇతి లక్షణాత్ ॥ తీర్థీయమ్ ॥ తదితి ॥ ఉపగతాః సంగతాః సమాసాః సన్ధిబన్
ధాశ్చ యస్మిన్నితి తథోక్తమ్ - సమైరన్యూనాతిరిక్తైః మధురైః మనోహరైః ఉపనతార్థైః వాక్యైర్బద్ధమ్ - వస్తుతస్తు - సమః సర్వోపాదా
నత్వేన సర్వానుగః - మధురః ఆనన్దైకరసః - ఉపనతః నిత్యాపరోక్షతయా ప్రాప్తః - యత్ సాక్షాదపరోక్షాత్ బ్రహ్మేతి శ్రుతేః । అర్థః

తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్ । రఘువరచరితం మునిప్రణీతం
దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్ ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్వితీయస్సర్గః ॥ ********

శ్రుత్వా వస్తు సమగ్రం తద్ధర్మాత్మా ధర్మసంహితమ్ । వ్యక్తమన్వేషతే భూయో యద్వృ
త్తం తస్య ధీమతః ॥ ౧ ॥ ఉపస్పృశ్యోదకం సమ్యఙ్మునిః స్థిత్వా కృతాఞ్జలిః । ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భే
షు ధర్మేణాన్వేషతే గతిమ్ ॥ ౨ ॥ రామలక్ష్మణసీతాభీ రాజ్ఞా దశరథేన చ । సభార్యేణ సరాష్ట్రేణ
యత్ప్రాప్తం తత్ర తత్త్వతః ॥ ౩ ॥ హసితం భాషితం చైవ గతిర్యా యచ్చ చేష్టితమ్ । తత్సర్వం ధర్మ
వీర్యేణ యథావత్సంప్రపశ్యతి ॥ ౪ ॥ స్త్రీతృతీయేన చ తదా యత్ప్రాప్తం చరతా వనే । సత్యసంధేన

శ్రీరామబ్రహ్మరూపార్థో యేషాం తైర్వాక్యైర్బద్ధమ్ - దశశిరసశ్చ వధం దశశిరసో వధప్రతిపాదకమ్ - దశశిరసో వధోస్మిన్ కావ్యే
విద్యత ఇత్యుపచారేణ కావ్యం తథోచ్యతే - రఘువరచరితం కావ్యం నిశామయధ్వం నిరీక్షధ్వమ్ ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః ॥

పూర్వస్మిన్ సర్గే స్వగ్రన్థస్యాత్యన్తాదరణీయత్వద్యోతనాయ పరమతత్త్వరూపవక్తృవైలక్షణ్యం ప్రాధాన్యేనోక్తమ్-
సంప్రతి తద్గతమేవ విషయవైలక్షణ్యం దర్శయతి - విషయస్య వైలక్షణ్యం నామ సమ్యగ్జ్ఞానావధృతత్వం లోకోత్తరనాయకగుణ
పరిష్కృతత్వం చ - తత్ర ప్రథమం సమ్యగ్జ్ఞానావధృతత్వం వివక్షుస్తద్ధేతుత్వాన్వేషణమాహ శ్రుత్వేతి ॥ ధర్మే ఆత్మా స్వభావో య
స్య సః - ధర్మాత్మేత్యన్వేషణహేతూక్తిః - ధర్మసంహితం ధర్మసహితమ్ - సమో వా హితతతయోరితి వైకల్పికత్వాన్మకారలోపాభావః
సమగ్రం కృత్స్నమ్ - తత్ నారదోక్తమ్ - వస్తు కథాశరీరం శ్రుత్వా - భూయస్తతోధికమ్ - ధీమతో రామస్య యద్వృత్తం చరిత్రమస్తి తత్ - వ్య
క్తం యథా భవతి తథా - అన్వేషతే పర్యాలోచయతి స్మ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ॥ ౧ ॥ ధర్మాత్మేత్యనేన సూచితమన్వే
షణప్రకారమాహ ఉపస్పృశ్యేతి ॥ మునిః - సమ్యక్ యథాశాస్త్రమ్ - ఉదకముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - ఉపస్పర్శస్త్వాచమనమిత్య
మరః । ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు స్థిత్వా నిజగురుముద్దిశ్య కృతాఞ్జలిస్సన్ - ధర్మేణ బ్రహ్మప్రసాదరూపశ్రేయస్సాధనేన - గతిం రామాది
వృత్తమ్ - అన్వేషతే ॥ ౨ ॥ గతిశబ్దార్థం వివృణ్వన్ ధర్మేణాన్వేషణఫలమాహ రామేతి ॥ రామాదిభిః - యత్ ప్రాప్తం తత్ర విషయే - తత్త్వ
తః తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి సమన్తాత్ ప్రకర్షేణ పశ్యతి - తత్సర్వం విశదతరం పశ్యతీత్యనుషజ్యతే ॥ ౩ ॥ కిం ప్రాప్తం తత్రాహ హసి
తమితి ॥ పూర్వోక్తరామాదీనామ్ - యద్ధసితం హాసః - యచ్చ భాషితం భాషణమ్ - భావే క్తః - యా గతిః గమనమ్ - చేష్టితమ్ - చేష్టా యుద్ధాదికమితి
యావత్ - తత్సర్వమ్ - ధర్మవీర్యేణ బ్రహ్మవరప్రసాదశక్త్యా - యథావత్ తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి - అత్ర యోగజధర్మస్థానీయత్వాత్
బ్రహ్మప్రసాదో ధర్మశబ్దేనోచ్యతే - స సాక్షాత్కారహేతుశ్చక్షురాదివదితి ప్రమాణతోధ్యవసీయతే ॥ ౪ ॥ నగరనివాసకాలికచరి

తాపలోకనపక్షిఛాయవనవాసకాలికవృత్తాంతనిరీక్షణమాచష్టే స్త్రీతృతీయేనేతి ॥ స్త్రీతృతీయాయస్య తేన-సీతాలక్ష్మణసహితేనేత్య ర్థః-వనేదండకారణ్యేచరతా-సత్యసంధేనసత్యప్రతిజ్ఞేన-రామేణయత్ప్రాప్తంతత్సర్వంచాన్వవేక్షితం-వాల్మీకినేతిశేషః-ధర్మవీ ర్యేణేతిసిద్ధం ॥ ౫ ॥ ఏవంరామాదివృత్తాంతదర్శనస్యవిశదతమత్వమాహతత ఇతి ॥ తతః అన్వేక్షణానంతరం -వాల్మీకిః - యోగం బ్ర హ్మప్రసాదరూపోపాయమాస్థితస్సన్-యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః తత్రరామాదౌ-పురాయన్నివృత్తం నిష్పన్నం-తత్సర్వంవృత్తంపాణౌ ఆమలకమివపశ్యతిస్మ ॥ ౬ ॥ అథదర్శనఫలంగ్రంథనిర్మాణోద్యోగమాహతత్సర్వమిత్యాది॥ శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - మహాద్యుతిః - రామగుణానుభవజనితహర్షప్రకర్షకృతద్యుతియుక్తః- సవాల్మీకిః - తత్సర్వంరామవృ త్తాంతం-తత్త్వతోధర్మేణపూర్వోక్తేనదృష్ట్వా - అభిరామస్యనిరవధికభోగ్యస్యరామస్య-చరితంచరితవిషయప్రబంధం-కర్తుంఉ ద్యతః ఉద్యుక్తోభూత్-కీదృశంచరితమిత్యత్రాహ కామార్థగుణసంయుక్తమితి - కామశ్చార్థశ్చకామార్థౌ-గుణశబ్దేనాప్రా ధాన్యముచ్యతే - అప్రధానాభ్యామర్థకామాభ్యాంసంయుక్తం - త్యాజ్యతాప్రదర్శనార్థంతత్రతత్రార్థకామప్రతిపాదకమి త్యర్థః - ధర్మార్థయోఃధర్మమోక్షయోః- గుణోతిశయః - తంవిస్తృణాతీతిధర్మార్థగుణవిస్తరం-పచాద్యచ్ - ప్రాధాన్యే నధర్మాపవర్గప్రతిపాదకమిత్యర్థః - అర్థస్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజన ఇతివైజయంతీ । అత ఏవరత్నాఢ్యంస ముద్రమివస్థితం - సముద్రో యథాశంఖశుక్త్యాదియుక్తోపి ప్రాధాన్యేనరత్నానివహతితథాస్థితమిత్యర్థః - సర్వేషాంజనానాం శ్రుతిమనసీ శ్రోత్రహృదయే హరతీతిసర్వశ్రుతిమనోహరం - శబ్దమాధుర్యాచ్ఛ్రోత్రాకర్షకం అర్థసౌష్ఠవాచ్చిత్తాకర్షకమిత్య ర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కామార్థేతి ॥ కామార్థగుణసంయుక్తం - కామప్రయోజనగుణసంయుక్తం-ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధ ర్మార్థయోరౌపయికాయేగుణాస్తేషాంవిస్తరేణప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యంరత్నతుల్యైఃపదైరాఢ్యంసంపూర్ణం - సర్వశ్రుతి మనోహరంసర్వాభిషడ్జాదిస్వరసంబంధినీభిః - కాంతాప్రభావతీప్రభృతిభిర్ద్వావింశతిశ్రుతిభిర్మనోహరం-శ్రుతిశబ్దేననాడీస

రామేణతత్సర్వంచాన్వవేక్షితమ్ ॥ ౫ ॥ తతఃపశ్యతిధర్మాత్మాతత్సర్వంయోగమాస్థితః । పురా
యత్తత్రనివృత్తంపాణావామలకంయథా ॥ ౬ ॥ తత్సర్వంతత్త్వతోదృష్ట్వాధర్మేణసమహాద్యు
తిః । అభిరామస్యరామస్యచరితంకర్తుముద్యతః ॥ ౭ ॥ కామార్థగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగు
ణవిస్తరమ్ । సముద్రమివరత్నాఢ్యంసర్వశ్రుతిమనోహరమ్ ॥ ౮ ॥ సయథాకథితంపూర్వంనార
దేనమహర్షిణా । రఘువంశస్యచరితంచకారభగవానృషిః ॥ ౯ ॥ జన్మరామస్యసుమహద్వీర్యం
సర్వానుకూలతామ్ । లోకస్యప్రియతాంక్షాంతింసౌమ్యతాంసత్యశీలతామ్ ॥ ౧౦ ॥ నానాచిత్రక
థాశ్చాన్యావిశ్వామిత్రసమాగమే । జానక్యాశ్చవివాహంచధనుషశ్చవిభేదనమ్ ॥ ౧౧ ॥ రామరా
మవివాదంచగుణాన్దాశరథేస్తథా । తథాభిషేకంరామస్యకైకేయ్యాదుష్టభావతామ్ ॥ ౧౨ ॥
విఘాతంచాభిషేకస్యరాఘవస్యవివాసనమ్ । రాజ్ఞశ్శోకవిలాపంచపరలోకస్యచాశ్రయమ్ ॥ ౧౩ ॥
ప్రకృతీనాంవిషాదంచప్రకృతీనాంవిసర్జనమ్ । నిషాదాధిపసంవాదంసూతోపావర్తనంతథా ॥

ముద్భవస్సుఖహేతుర్ధ్వనీవిశేష ఉచ్యతే - యద్వా- సర్వశ్రుతిమనోహరంసర్వేషాంశ్రుతీః శ్రోత్రాణిమనాంసిచహరతిస్వాభి ముఖానికరోతీతితథా - యద్వా - సర్వాసాంశ్రుతీనాముపనిషదాంమనోహృదయంతాత్పర్యంహరతిగృహ్ణాతిప్రతిపాదయతీతితథా ౮ ॥ యథోద్యోగంప్రబంధనిర్మాణమాహస ఇతి ॥ భగవాన్ సఋషిః - రఘువంశస్యరఘువంశోద్భవస్యరామస్యచరితం-పూర్వం నారదేనమహర్షిణాయథాకథితంయేనక్రమేణోక్తం - తథాచకార ॥ ౯ ॥ అథవిస్తరేణబ్రహ్మణోపదిష్టనీత్యా రామచరితనిర్మా ణందర్శయతిజన్మేత్యాదినావర్గశేషేణ - ద్వితీయాంతానాంతత్ప్రతిపాదకపరత్వంబోధ్యం - వాల్మీకిర్భగవాన్ ఋషిశ్చకా రేతివక్ష్యమాణోకర్తృక్రియే అనుషంజనీయే - జన్మేతి ॥ జన్మనస్సుమహత్త్వందశరథమహాతపోబలలభ్యత్వం విష్ణ్వవతారత్వంచ - వీ ర్యంతాటకాతాటకేయాదిహననక్షమంబలం - సర్వానుకూలతాం-సర్వానువర్తిత్వమార్జవమితియావత్ - లోకస్య ప్రియతాంప్రే మాస్పదత్వం- క్షాంతింఅపరాధసహిష్ణుతాం -సౌమ్యతాంరమ్యతాం-అనుగ్రతాంవా-సౌమ్యఃపుమాన్బుధేవిప్రేత్రిషుస్యాత్సోమదై వతే । రమ్యేనుగ్రే చేతిరత్నమాలా । సత్యశీలతాంసత్యస్వభావతాం - శీలంస్వభావేసద్వృత్త ఇత్యమరః ॥ ౧౦ ॥ నానాచిత్రకథాశ్చే తి ॥ విశ్వామిత్రసమాగమే విశ్వామిత్రేణరామలక్ష్మణయోస్సంయోగేసతి -అన్యాఃరామచరితాగన్యాః - నానాప్రకారాః చిత్రకథాః ఆశ్చర్యావహకథాశ్చ- జానక్యాశ్చేతి - చకారేణోర్మిళాదయస్సముచ్చీయంతే - ధనుషోహరచాపస్య-విభేదనంభంగంచ ॥ ౧౧ ॥ రా మరామవివాదంచేతి॥రామేణపరశురామేణ-రామస్యరాఘవస్య-వివాదమిత్యత్రతృతీయేతియోగవిభాగాత్సమాసః-అత్రాన్తైకశేషప్రస క్తిః - దాశరథేర్గుణాన్ అయోధ్యాకాండాదౌవక్ష్యమాణాన్-తథేతిసముచ్చయార్థేస్తత్రద్రష్టవ్యః - రామస్యాభిషేకం అభి షేకోద్యోగం-కైకేయ్యాదుష్టభావతాందుష్టహృదయత్వంచ ॥ ౧౨ ॥ విఘాతమితి ॥ అభిషేకస్యరామాభిషేకస్య-విఘాతంకైకేయీదు ష్టహృదయత్వకృతం విఘ్నంచ - రామస్యవివాసనంచ-రాజ్ఞోదశరథస్య-శోకేనవిలాపం ప్రలాపంచ- రాజ్ఞఃపరలోకస్యస్వర్గస్య-ఆ శ్రయంఆశ్రయణంచ ॥ ౧౩ ॥ ప్రకృతీనామితి ॥ ప్రకృతీనాంజనానాం-విషాదందుఃఖం - ప్రకృతీనాంవిసర్జనంవంచనేననిర్యాప

నం చ - నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం - సూతస్య ఉపావర్తనం పునరాగమనం చ ॥ ౧౪ ॥ గంగాయాశ్చేతి స్పష్టం ॥ ౧౫ ॥ వాస్త్వితి ॥ వాస్తుకర్మ శాస్త్రోక్తప్రకారేణ యథోచితమందిరనిర్మాణం - నివేశం శాస్త్రోక్తవాస్తుపూజాదిపూర్వకం గృహప్రవిశ్యావస్థానం - రామస్య ప్రసాదనం - భరతేనేతి శేషః - సలిలక్రియాం సలిలదానం ॥ ౧౬ ॥ పాదుకాగ్ర్యభిషేకమితి ॥ పాదుకాగ్ర్యయోః పాదుకాశ్రేష్ఠయోః - శ్రైష్ఠ్యం ధృతత్వాత్ - అభిషేకం రాజ్యనియంత్రతయా స్థాపనం - నందిగ్రామే నివాసనం నివసనం - స్వార్థే అణ్ - పాదుకాస్థాపనం వా ॥ ౧౭ ॥ దర్శనమితి ॥ అనసూయయా అత్రిపత్న్యా సహాస్యాం సహాసనం - సీతాయా ఇతి శేషః - అస్యాశ్చాసనమాసికేత్యమరః । అత్ర సర్వత్ర క్రమోన వివక్షితః రామాయణప్రతిపాద్యసంక్షేపమాత్రే తాత్పర్యాత్ - అంగరాగస్య చందనస్య ॥ ౧౮ ॥ శూర్పణఖ్యా ఇతి ఙీప్ప్రాప్తః ॥ ౧౯ ॥ ఖరత్రిశిరసోరితి దూషణాదీనాముపలక్షణం - ఉత్థానం నిర్గమనం ॥ ౨౦ ॥ మారీచస్యేతి ॥ ఏవకారః పాదపూరణార్థః - ఏవముత్తరత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం ॥ ౨౧ ॥ కబంధదర్శనమితి ॥ చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థః ॥ ౨౨ ॥ ఋశ్యమూకస్యేతి ॥ ఋశ్యమూకస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ - ప్రత్యయోత్పాదనం విశ్వాసజననం - వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం వాలిసుగ్రీవయుద్ధం - వాలిసుగ్రీవయోర్వైరానుకథనం వా ॥ ౨౩ ॥ వాలిప్రమథనమితి ॥ వాలిప్రమథనం వాలివధం - సుగ్రీవప్రతిపాదనం - సుగ్రీవరాజ్యప్రతిపాదనమిత్యర్థః - తారావిలాపం తారాప్రలాపం - సమయం శరది సీతాన్వేష్టవ్యేతి రామసుగ్రీవ

౧౪ ॥ గంగాయాశ్చాపి సంతారం భరద్వాజస్య దర్శనమ్ । భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞానాచ్చిత్రకూటస్య దర్శనమ్ ॥ ౧౫ ॥ వాస్తుకర్మ నివేశం చ భరతాగమనం తథా । ప్రసాదనం చ రామస్య పితుశ్చ సలిలక్రియామ్ ॥ ౧౬ ॥ పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం చ నందిగ్రామనివాసనమ్ । దండకారణ్యగమనం విరాధస్య వధం తథా ॥ ౧౭ ॥ దర్శనం శరభంగస్య సుతీక్ష్ణేన సమాగమమ్ । అనసూయాసహాస్యామప్యంగరాగస్య చార్పణమ్ ॥ ౧౮ ॥ అగస్త్యదర్శనం చైవ జటాయోరభిసంగమమ్ । పంచవట్యాశ్చ గమనం శూర్పణఖ్యాశ్చ దర్శనమ్ ॥ ౧౯ ॥ శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదం విరూపకరణం తథా । వధం ఖరత్రిశిరసోరుత్థానం రావణస్య చ ॥ ౨౦ ॥ మారీచస్య వధం చైవ వైదేహ్యా హరణం తథా । రాఘవస్య విలాపం చ గృధ్రరాజనిబర్హణమ్ ॥ ౨౧ ॥ కబంధదర్శనం చాపి పంపాయాశ్చాపి దర్శనమ్ । శబర్యా దర్శనం చైవ హనుమద్దర్శనం తథా ॥ ౨౨ ॥ ఋశ్యమూకస్య గమనం సుగ్రీవేణ సమాగమమ్ । ప్రత్యయోత్పాదనం సఖ్యం వాలిసుగ్రీవవిగ్రహమ్ ॥ ౨౩ ॥ వాలిప్రమథనం చైవ సుగ్రీవప్రతిపాదనమ్ । తారావిలాపం సమయం వర్షరాత్రనివాసనమ్ ॥ ౨౪ ॥ కోపం రాఘవసింహస్య బలానాముపసంగ్రహమ్ । దిశః ప్రస్థాపనం చైవ పృథివ్యాశ్చ నివేదనమ్ ॥ ౨౫ ॥ అంగులీయకదానం చ ఋక్షస్య బిలదర్శనమ్ । ప్రాయోపవేశనం చాపి సంపాతేశ్చాపి దర్శనమ్ ॥ ౨౬ ॥ పర్వతారోహణం చాపి సాగరస్య చ లంఘనమ్ । సముద్రవచనాచ్చైవ మైనాకస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౨౭ ॥ సింహికాయాశ్చ నిధనం లంకామలయదర్శనమ్ । రాత్రౌ లంకాప్రవేశం చ ఏకస్యాథ విచింతనమ్ ॥ ౨౮ ॥ దర్శనం రావణస్యాపి పుష్పకస్య చ దర్శనమ్ । అపానభూమిగమనమవరోధస్య దర్శనమ్ ॥ ౨౯ ॥ అశోకవనికాయానం సీతాయాశ్చాపి దర్శనమ్ । అభిజ్ఞానప్రదానం చ రావణస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౩౦ ॥ రాక్షసీతర్జనం చైవ త్రిజటాస్వప్నదర్శనమ్ । మణిప్రదానం సీతాయా వృక్షభంగం

యోస్సంకేతం - సమయః కాలసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాశపథేషు చ । సంకేతాచారయోశ్చేతి రత్నమాలా ॥ తారావిలాపసమయమితి పాఠే సద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - వర్షరాత్రనివాసనం - వర్షో వృష్టిః తద్యుక్తా రాత్రయో వర్షరాత్రాః రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుల్లింగత్వం - తేషు నివాసనం నివసనం - స్వార్థే అణ్ - వర్షదివసేష్విత్యర్థః - రాత్రిశబ్దస్య దినపరత్వం త్రిరాత్రాదౌ దృష్టం ॥ ౨౪ ॥ కోపమితి ॥ రాఘవసింహస్య రాఘవాణాం శ్రేష్ఠస్య - కోపం సుగ్రీవవిషయక్రోధం - బలానాం సేనానాం - ఉపసంగ్రహం సంమేళనం - దిశః ప్రతివానరాణాం ప్రస్థాపనం - పృథివ్యాశ్చ నివేదనం పృథివ్యాః ద్వీపసముద్రాదిసన్నివేశకథనం ॥ ౨౫ ॥ అంగులీయకదానమితి ॥ హనుమత ఇతి శేషః - ఋక్షస్య బిలం స్వయంప్రభాబిలం - తస్య తథా సంజ్ఞా - ప్రాయోపవేశనం ప్రాయాయ మరణాయ ఉపవేశనం శయనం - సంపాతేః జటాయ్వగ్రజస్య ॥ ౨౬ ॥ పర్వతారోహణమితి ॥ సముద్రలంఘనాయ మహేంద్రపర్వతారోహణం - సముద్రవచనాచ్చేతి చకారేణ దేవానుజ్ఞా సముచ్చీయతే - మైనాకస్య హిమవత్పుత్రస్య గిరేః ॥ ౨౭ ॥ సింహికాయా ఇతి ॥ సింహికాయా అసురస్త్రియః - లంకామలయస్య లంకాధారపర్వతైకదేశస్య - మలయః పర్వతాంతరే । పర్వతాంశే ప్రియోద్యాన ఇతి రత్నమాలాయాం ॥ ఏకస్య హనుమతః ॥ ౨౮ ॥ అపానభూమీతి ॥ ఆపానభూమిః మధ్యపానభూమిః - అవరోధస్య అంతఃపురస్య ॥ ౨౯ ॥ అశోకేతి ॥ అశోకవనికాయానం హనుమతోశోకవనికాగమనం - అభిజ్ఞానప్రదానం సీతాయై అంగులీయకదానం ॥ ౩౦ ॥ రాక్షసీతర్జనమితి ॥ రాక్షసీనాం తర్జనం - సీతాం ప్రతీతి శేషః - త్రిజటా విభీషణపుత్రీ తస్యాః స్వప్నదర్శనం

రామశ్రీగోవిషయస్వప్నదర్శనం - మణిప్రదానం హనుమతే చూడామణిప్రదానం - వృక్షభఙ్గం అశోకవనికావృక్షభఙ్గం ॥ ౩౧ ॥ రాక్షసీవిద్రవమితి ॥ ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతిరాక్షసీనాం పలాయనం - హనుమద్భయాదితి శేషః - కింకరాణాం రావణభటానాం - వాయుసూనోః హనుమతః గ్రహణం - ఇంద్రజితేతి శేషః - లఙ్కాదాహేనాభిగర్జనం - రాక్షసీనామిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ప్రతిప్లవనమితి ॥ ప్రతిప్లవనం పునస్సముద్రలంఘనం - మధూనాం మధువనస్థమధూనాం గ్రహణం - వానరైరితి శేషః - మణినిర్యాతనం రామాయ చూడామణిప్రదానం ॥ ౩౩ ॥ సంగమమితి ॥ నలే సేతోః నలేన బంధనీయ సేతోః - ప్రతారం ప్రతరణం ॥ ౩౪ ॥ విభీషణేనేతి ॥ వధోపాయనివేదనం ఇంద్రజిదాదివధోపాయనివేదనం ॥ ౩౫ ॥ రావణస్యచేతి ॥ అరేః పుర ఇతి శౌర్యాతిశయోక్తిః - ఉత్తరత్రచాన్వయః ॥ ౩౬ ॥ అయోధ్యాయా ఇతి ॥ రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం - స్వరాష్ట్రరంజనమిత్యర్థమధికం - వైదేహ్యశ్చ విసర్జనమిత్యంతం చకార భగవానృషిరితి పూర్వేణ సంబంధనీయం ॥ ౩౭ ॥ సీతాభూప్రవేశప్రభృత్యుత్తరకాండకథామాహ అనాగతంచేతి ॥ వాల్మీకినామా భగవానృషిః - రామస్య వసుధాతలే - అనాగతం భావి - యత్ కించిచ్చరితమస్తి బ్రాహ్మణపుత్రజీవనాశ్వమేధాదికం - తదుత్తరే కావ్యే ఉత్తరకాండే - చకార ప్రతిపాదితవాన్ - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్ పూర్వకాలస్యభూయస్త్వం అనంతరకాలస్యాల్పత్వంచ ద్యోత్యత ఇత్యాహుః - ఏతదుత్తరకాండే నిచారయిష్యతే ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః ॥

పూర్వస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యముక్తం - సంప్రతి ప్రబంధవైలక్షణ్యం కథ్యతే - ప్రబంధస్య వైలక్షణ్యం నామ - పరమాప్తప్రణీతత్వం - పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం - మహాజనపరిగృహీతత్వం - ప్రబంధనాయకశ్లాఘితత్వమిత్యాది - ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి ॥ పరమాప్తప్రణీతత్వం పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం చానేనోచ్యతే - ప్రాప్తరాజ్యస్య స్వీకృతరాజభావస్య - పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః -

గంతథైవచ ॥ ౩౧ ॥ రాక్షసీవిద్రవంచైవ కింకరాణాం నిబర్హణమ్ । గ్రహణం వాయుసూనోశ్చ లంకాదాహాభిగర్జనమ్ ॥ ౩౨ ॥ ప్రతిప్లవనమేవాథ మధూనాం హరణం తథా । రాఘవాశ్వాసనం చాపి మణినిర్యాతనం తథా ॥ ౩౩ ॥ సంగమం చ సముద్రేణ నళసేతోశ్చ బంధనమ్ । ప్రతారం చ సముద్రస్య రాత్రౌ లంకావరోధనమ్ ॥ ౩౪ ॥ విభీషణేన సంసర్గం వధోపాయనివేదనమ్ । కుంభకర్ణస్య నిధనం మేఘనాదనిబర్హణమ్ ॥ ౩౫ ॥ రావణస్య వినాశం చ సీతావాప్తిమరేః పురే । విభీషణాభిషేకం చ పుష్పకస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౩౬ ॥ అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరతేన సమాగమమ్ । రామాభిషేకాభ్యుదయం సర్వసైన్యవిసర్జనమ్ । (స్వరాష్ట్రరంజనం చైవ వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనమ్) ॥ ౩౭ ॥ అనాగతం చ యత్కించిద్రామస్య వసుధాతలే । తచ్చకారోత్తరే కావ్యే వాల్మీకిర్భగవానృషిః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - తృతీయస్సర్గః ॥ *

ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకిర్భగవానృషిః । చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవాన్ ॥ ౧ ॥ చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానాముక్తవానృషిః । తథా సర్గశతాన్ పంచ షట్కాండా-

లోకరక్షణాయ రఘుకులేవతీర్ణస్యేత్యర్థః - రామస్య సకలగుణాభిరామస్య - అనేన ప్రతిపాద్యమహిమ్నా కావ్యస్యాదరణీయతాతిశయ ఉక్తః. తదుక్తం భామహేన - ఉపశ్లోక్యస్య మహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపద ఇతి । విచిత్రపదం ఆశ్చర్యపదసన్నివేశం - అనేన కావ్యస్యాత్మభూతా రీతిరుక్తా - తదుక్తం వామనేన - రీతిరాత్మా కావ్యస్య - విశిష్టపదరచనా రీతిః । సమగ్రౌజఃప్రసాదప్రభృతిభిర్గుణైరుదితా వైదర్భీ నామ రీతిరిత్యాదినా । యద్వా - వివిధానాం చిత్రాణాం శబ్దార్థాలంకారాణాం పదం స్థానం - కృత్స్నం చరితం చరితప్రతిపాదకగ్రంథసందర్భం - అనేన విజ్ఞానాద్యనేకఫలసుపురుషచరిత్రత్వముక్తం - తథోక్తం - పరివంథయివింణాణిసభావింజయిజసోవిసంపతిగుణా । సుపయిసుపురుసచరియకిత్తణేణ హరతి కం వాతావా ఇతి ॥ భగవాన్ బ్రహ్మప్రసాదలబ్ధదివ్యజ్ఞానవాన్ - ఆత్మవాన్ ప్రబంధరచనానుకూలయత్నవాన్ - ఋషిః నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా కావ్యనిర్మాణపటుః - వాల్మీకిః చకార పరోపకారాయ కృతవాన్ - ఉదారధీరితి హి పూర్వముక్తం - ప్రాప్తరాజ్యస్యేత్యనేన రామరాజ్యకరణకాలే రామాయణకరణమితి గమ్యతే - ఏతత్ జ్ఞాపనాయైవ పునరారంభః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి నంబంధసాహాయ్యేషష్ఠీ - తేవయంభవతారత్వ్యాభవద్విషయవాసీన ఇత్యృషిభిరేవోక్తత్వాద్రామస్య విషయే వసన్ - వాల్మీకిరిత్యర్థాల్లభ్యతే - చరితం చరిత్రప్రతిపాదకం కావ్యం ॥ ౧ ॥ అథ ప్రక్షేపభ్రంశసంభావనాపరిహారాయ నాతిసంకోచవిస్తరశ్లోకసర్గకాండపరిమాణత్వం తాదరణీయత్వాయచాహ చతుర్వింశదితి ॥ ఋషిర్వాల్మీకిః - తపస్స్వాధ్యాయే త్యారభ్య తత్ బ్రహ్మప్రశ్నస్యేత్యాదౌ చికీర్షితే రామాయణాఖ్యే ప్రబంధే, శ్లోకానాం చతుర్వింశతిసహస్రాణ్యుక్తవాన్ - ఇకారలోపశ్ఛాందసః - పంక్తివింశతీతిసూత్రే వింశతీత్యేవ నిపాతనాత్ - ఆదశతస్సంఖ్యాస్సంఖ్యేయే వర్తంతే - తతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే చ వర్తంత ఇతి నియమాత్ సహస్రశబ్దోత్ర సంఖ్యాపరః - చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాక శ్లోకాన్ చకారేత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే - పంచ సర్గశతాంశ్చ కృతవాన్ - శతాయుతప్రయుతాః పుంసి చేతి లింగానుశాసనవచనాత్ పుల్లింగత్వం - సర్గశతం పంచేతి పాఠే శతమిత్యేతత్ పంక్తివింశతిత్రింశచ్చత్వారింశత్ పంచాశత్ షష్టిస

ప్రత్యేకనవతిశతమితి సూత్రే శతమితిబహుత్వేనిపాతనాత్ సాధు - షట్కాండాని ఉత్తరంచ షడ్భ్యఉత్తరం సప్తమకాండంచ కృత
వాన్ - పరత్వమోక్షప్రదత్వాదీనాం వ్యక్తతయా ప్రతిపాదనేన సర్వోత్తరత్వాదుత్తరమితి పృథగుక్తిః - యస్యప్యాధునికే పాఠే శ్లోకా
నాం సర్గాణాంచ విపర్యాసోదృశ్యతే - తథాపి బహుచతుర్యుగాంతరితత్వేన విప్లవోయుక్తః - యద్వా - సంకల్పమాత్రపరోయం శ్లో
కః - కృతవాన్ - కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థః - గ్రంథసమాప్తిదశాయాం కాపివృద్ధిరుపజాతేతినకోపివిరోధః - యద్వా - అన్యూనాభి
ప్రాయమిదం వచనం - పంచశతసర్గేషు చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకేషుచ నన్యూనతేత్యర్థః - యద్వా - అల్పీయసీమధికసంఖ్యామనా
దృత్య ప్రకృష్టసంఖ్యావ్యపదేశోయం - యథా - మన్వంతరంతు దివ్యానాం యుగానామేకసప్తతిరిత్యమరః । చతుర్యుగసహస్రాణి బ్ర
హ్మణో దివముచ్యత ఇత్యుక్తబ్రహ్మదినస్య చతుర్దశమన్వనుసారేణ చతుర్దశధా విభాగే మన్వంతరస్యైకసప్తత్యధికత్వాత్ - వర్త
మానసంఖ్యాతు - బాలకాండేతు సర్గాణాం సప్తసప్తతిరీరితా । అయోధ్యాకాండగాస్సర్గాశ్శతంచైకోనవింశతిః॥ అరణ్యకాం
డే సర్గాణాం పంచసప్తతిరీరితా । కిష్కింధాకాండగాస్సర్గాస్సప్తషష్టిరుదీరితాః ॥ సర్గాణాం సుందరేకాండేత్వష్టషష్టిః ప్రకీ
ర్తితా । ఏకత్రింశచ్ఛతం సర్గాద్దృశ్యంతే యుద్ధకాండగాః ॥ దశోత్తరశతం సర్గా ఉత్తరేకాండ ఈరితాః । (సర్గా - ౬౪౭)
అత్ర సర్గశతాని పంచేత్యేతత్ షట్కాండానామేవ నతు సోత్తరాణాం షట్కాండానీత్యేతత్ ప్రత్యాసత్తేః - చతుర్వింశతిసహస్ర
శ్లోకాత్మకతాతు సప్తకాండాపేక్షయేత్యప్యాహుః - బాలకాండగతాశ్శ్లోకాశ్చమురారి ప్రకీర్తితాః ॥ ౨౨౫౬ ॥ అయోధ్యాకాం
డగాశ్శ్లోకాస్సుకథావ ప్రభాషితాః ॥ ౪౪౧౫ ॥ అరణ్యకాండగాశ్శ్లోకాః ఖగసీరాః ప్రదర్శితాః ॥ ౨౬౩౨ ॥ కిష్కింధాకాండగా
శ్లోకానీరచారు ప్రకీర్తితాః॥ ౨౬౨౦॥ శ్లోకాస్తు సుందరేకాండే తాననాగాః ప్రభాషితాః॥ ౩౦౦౬॥ యుద్ధకాండగతాశ్శ్లోకాః నిధిధీశ
ప్రవేదితాః ॥౫౬౯౦॥ శ్లోకాస్స్యురుత్తరేకాండే పలరాగాః ప్రభాషితాః॥ ౩౨౩౪ ॥ శ్లోకం - ౨౪౨౫౩) అత్రైవమవధాతవ్యం -
బాలకాండే త్రింశేసర్గే - సతేనపరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహత ఇత్యతఃపూర్వమేకసహస్రం - త్రిషష్టితమే - విశ్వామిత్రో మహాతే
జాధ్యాయస్తేపే మహత్తప ఇత్యతః పూర్వం ద్వేసహస్రే - అయోధ్యాకాండే చతుర్దశే - చతురశ్వోరథశ్శ్రీమాన్ నిస్త్రింశోథసరు
త్తమమిత్యతఃపూర్వం త్రీణిసహస్రాణి - చతుశ్చత్వారింశే - వర్తతేచోత్తమాంవృత్తిం లక్ష్మణస్యసదానఘ ఇత్యతఃపూర్వం చ
త్వారిసహస్రాణి - ఏకసప్తతితమే - ద్వారేణవైజయంతేన ప్రావిశచ్ఛ్రాంతవాహన ఇత్యతఃపూర్వం పంచసహస్రాణి - ఏకోనశత

నితథోత్తరమ్ ॥ ౨ ॥ కృత్వాపి తన్మహాప్రాజ్ఞస్సభవిష్యం సహోత్తరమ్ । చింతయామాస కోన్వేతత్ ప్రయుంజీయాదితి ప్రభుః ॥ ౩ ॥ తస్య చింతయమానస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః । అగృహ్ణీ

తమే - ఉటజే రామమాసీనం జటామండలధారిణమిత్యతఃపూర్వం షట్సహస్రాణి - అరణ్యకాండే ద్వాదశే - తేవయం వనమత్యు
గ్రం ప్రవిష్టాః పితృకాననాదిత్యతఃపూర్వం సప్తసహస్రాణి - సప్తచత్వారింశే - మమభర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక ఇత్య
తఃపూర్వమష్టసహస్రాణి - కిష్కింధాకాండే చతుర్థే - తతః పరమసంహృష్టో హనూమాన్ ప్లవగర్షభ ఇత్యతఃపూర్వం నవసహస్రా
ణి - ఏకత్రింశే - నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజమిత్యువాచేత్యతఃపూర్వం దశసహస్రాణి - కిష్కింధాకాండస
మాప్త్యా ఏకాదశసహస్రాణి - సుందరకాండే సప్తవింశే - తత స్తస్య నగస్యాగ్ర ఇత్యతఃపూర్వం ద్వాదశసహస్రాణి - షట్చత్వా
రింశే - నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరిర్వీరపరాక్రమ ఇత్యతఃపూర్వం త్రయోదశసహస్రాణి - సుందరకాండసమాప్త్యా చతుర్దశసహ
స్రాణి - యుద్ధకాండేష్టావింశే - రక్షోగణపరిక్షిప్తో రాజాహ్యేష విభీషణ ఇత్యతఃపూర్వం పంచదశసహస్రాణి - పంచాశే - ప్రదర్శ
నంచబుద్ధిశ్చస్మృతిశ్చ ద్విగుణం తగ్గోరిత్యతఃపూర్వం షోడశసహస్రాణి - ఉత్తరభాగారంభే - కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవే
ణమహాత్మనేత్యతః ప్రాక్ సప్తదశసహస్రాణి - అశీత్యంతే నాష్టాదశసహస్రాణి - ద్వాదశశతతమే - మరణాంతాని వైరాణీత్యతః
ప్రాగేకోనవింశతిస్సహస్రాణి - యుద్ధకాండసమాప్త్యా వింశతిస్సహస్రాణి - ఉత్తరకాండే ద్వావింశే - తతః ప్రాచోదయద్భూ
తస్తాక్ష్ణ హయాన్ రుధిరప్రభానిత్యతఃపూర్వమేకవింశతిస్సహస్రాణి - చత్వారింశత్సమాప్త్యా ద్వావింశతిస్సహస్రాణి - షట్సప్తతిత
మే - బ్రాహ్మణస్యచధర్మేణ త్వయాజీవాపితస్సుత ఇత్యతఃపూర్వం త్రయోవింశతిస్సహస్రాణి - తతః ప్రబంధసమాప్త్యా చతుర్వి
ంశతిస్సహస్రాణీత్యాహుః ॥ ౨ ॥ అథాస్యకావ్యస్య మహాజనపరిగ్రహం వక్తుం పీఠికామారచయతి కృత్వేతి ॥ మహాప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ
జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయః - యద్వా - ప్రజ్ఞా ధీః - ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిరిత్యమరః ।
సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ ఇతి మత్వర్థీయో ణప్రత్యయః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః నిరతిశయ
జ్ఞానసంపన్నో వాల్మీకిః - సహోత్తరం రామాభిషేకాదుత్తరేణ వృత్తాంతేన సహితం - వికల్పాత్ సహశబ్దస్య సభావాభావః - సభవిష్యం
అశ్వమేధోత్తరభావివృత్తాంతసహితం - అశ్వమేధపూర్వకాలే అస్యకావ్యస్య ప్రవృత్తత్వాత్ - కృత్వా కావ్యం కృత్వాపి ఏతత్కా
వ్యం - ప్రభుః సమర్థః - ప్రభూశక్తాభిసావిత్యభిధానాత్ కః । కః పురుషః ప్రయుంజీయాత్ వాగ్విషయం కుర్యాదితి చింతయామాస - ప్ర
యుంజీయాదిత్యత్రాత్మనేపదాభావోనిత్యత్వాత్ - సభవిష్యమిత్యత్ర టిణాదికేష్వప్రత్యయే ఇన్నిమిత్తం షత్వం ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ తతః
వాల్మీకిచింతానంతరం - మునివేషావృత [illegible] - చింతయమానస్య భావితాత్మనః

చింతితపరమాత్మనః-తదనుకూలశిష్యలాభాయపరమాత్మనికృతమనస్క స్యేత్యర్థః-తస్యమహర్షేః-పాదావవృణ్ణీతాం-రామాయణగ్రహణార్థమన్వవర్తేతామిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ కుశీలవావితి ॥ ధర్మజ్ఞౌగురుశుశ్రూషాధర్మజ్ఞౌ - రాజపుత్రౌఆసమాప్తేర్దైర్యవంతౌ-యశస్వినౌవిద్యాంతరాభ్యాసజకీర్తియుక్తౌ-భ్రాతరౌతుల్యస్వరౌ-స్వరసంపన్నౌశారీరవంతౌ-ఆశ్రమవాసినౌస్వాశ్రమవాసిత్వే నస్నేహవిషయభూతౌ-కుశీలవౌకుశలవౌఽదదర్శ- ఉపదేశయోగ్యావాకలయాంచకారేత్యర్థః- అనేనరామాభిషేకానంతరకాలేరామాయణకరణం - ప్రాప్తరాజ్యస్యరామస్యేతిహిసర్గాదావుక్తం -అనంతరంకుశలవోత్పత్తిరితిసూచితం-ఏతత్ జ్ఞాత్వైవవాల్మీక్యాశ్రమే సీతాత్యక్తారామేణ ॥ తీర్థీయం ॥ కుశీలవౌగాయకౌ-పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః-కుశీలవౌదదర్శ-వాల్మీకిరితిశేషః॥౫॥ సతువితి ॥ వేదేషుఋగ్యజుస్సామాథర్వణలక్షణేషుచతుర్షువిషయే-మేధాధారణక్షమాబుద్ధిః -మేధాధీర్ధారణక్షమేతియాదవః। తద్వంతౌ-అష్టాయామేధాస్రజోవినిరితిణినిప్రత్యయః - అనేనాక్షరరాశిగ్రహణఫలమధ్యయనముక్తం-వరితోనిష్ఠాపరినిష్ఠాసాంగాధ్యయనం - సానయోస్సంజాతేతిపరినిష్ఠితౌ-తారకాదిత్వాదితచ్-అనేనవిశేషణద్వయేనాధీతసాంగవేదత్వాదాపాతప్రతిపన్నవేదార్థత్వాచ్చతదుపబృంహణాపేక్షిత్వముక్తం-తౌకుశలవౌ-ప్రభుఃస్వతంత్రోవాల్మీకిః-వేదోపబృంహణార్థాయవేదోపబృంహణరూపప్రయోజనాయ-వేదోపబృంహణరూపస్యగ్రంథపఠనాయేత్యర్థః -ఉపబృంహణన్నామనానాశాఖానుసారేణనిర్ణీతవేదార్థప్రతిపాదకోగ్రంథః-అగ్రాహయతఅగృహ్ణాత్-హ్వార్థేణిచ్॥౬॥కావ్యమితి॥ చరితవ్రతఃచరితవ్రతత్వేననిరతిశయజ్ఞానోవాల్మీకిః-కావ్యంకవేఃకర్మ-కవయతేవర్ణయతీతికవిః - కవివర్ణనఇత్యస్మాద్ధాతోరౌణాదికఇప్రత్యయః - లోకోత్తరవర్ణననిపుణ ఇత్యర్థః- యద్యపిగంతాచ్చలఘుపూర్వాదిత్యణాభవితవ్యంతథాపిబ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞితికాశికాకారః - యద్వా- తస్మాదేవధాతోఃబహులోక్త్యాదితిష్యఞ్ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌకావ్యమితిరూపందోషవర్జితంగుణాలంకారసహితంశబ్దార్థయుగళమిత్యర్థః -తదుక్తంకావ్యప్రకాశే -తదదోషౌశబ్దార్థౌసగుణౌసాలంకృతీపునఃక్వాపీతి। వేదోపబృంహణత్వేపికాంతాసంమితత్వాదస్యకావ్యత్వవ్యపదేశః - తథాహ త్రివిధస్సందర్భః - ప్రభుసంమితస్సుహృత్ సంమితఃకాంతాసంమితశ్చేతి- శబ్దప్రధానోవేదఃప్రభుసంమితః అర్థప్రధానఇతిహాసాదిస్సుహృత్ సంమితః - వ్యంగ్యప్రధానంకావ్యంకాంతాసంమితమితి - మహదితికావ్యవిశేషణం-తస్యమహత్త్వముత్తమకావ్యత్వం-తదప్యుక్తంతత్రైవ - ఇదముత్తమమతిశయినివ్యంగ్యేవాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథితఇతి ॥ యద్వా -మహత్కావ్యంపౌ

తాంతతః పాదౌమునివేషౌకుశీలవౌ ॥ ౪ ॥ కుశీలవౌతుధర్మజ్ఞౌరాజపుత్రౌయశస్వినౌ। భ్రాతరౌ
స్వరసంపన్నౌదదర్శాశ్రమవాసినౌ ॥ ౫ ॥ సతుమేధావినౌదృష్ట్వావేదేషుపరినిష్ఠితౌ। వేదోపబృం
హణార్థాయతావగ్రాహయతప్రభుః ॥ ౬ ॥ కావ్యంరామాయణంకృత్స్నంసీతాయాశ్చరితం

మహత్కావ్యం - తల్లక్షణముక్తందండినా - సర్గబంధోమహాకావ్యముచ్యతే తస్యలక్షణమిత్యాదినా। ననుకావ్యంనారంభణీయంకావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితినిషేధాదిత్యాశంక్యాహ-రామాయణమితి ॥ రమయతీతిరామః -రామోరమయతాంవర ఇత్యాద్యుక్తనిర్వచనాత్ - యద్వా - రమంతేస్మిన్ సర్వేజనా ఇతిరామః - అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామితిఘఞ్ - సః - అయ్యతేప్రతిపాద్యతేనేనేతిరామాయణం - అయతేర్ధాతోఃకరణేల్యుట్ - పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వం - సమస్తగుణసంపన్నరామవిషయత్వాన్నాస్యనిషిద్ధత్వంకింతూపాదేయత్వమేవేత్యర్థః - తదుక్తంభామహేన - ఉపశ్లోక్యస్యమాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాఃకావ్యసంపద ఇతి। ప్రతిపాదితంచోద్భటేన-గుణాలంకారచారుత్వయుక్తమప్యధికోజ్జ్వలం। కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యామేరుణేవామరద్రుమఇతి॥రుద్రటేనాప్యుక్తం - ఉదారచరితనిబంధనాప్రబంధప్రతిష్ఠేతి। నిషేధస్త్వసత్కావ్యవిషయఇతిభావః - ఇదంచరామచరితప్రతిపాదనప్రాధాన్యేనప్రాధాన్యేనతుసీతాచరితమేవప్రతిపాద్యతఇత్యాహకృత్స్నంసీతాయాశ్చరితమితి-కృత్స్నంరామాయణంసీతాచరితపరం-అతఏవోక్తంశ్రీగుణరత్నకోశే -శ్రీమద్రామాయణమపిపరంప్రాణితిత్వచ్చరిత్రఇతి। ఆభాణకశ్చ - ప్రాతర్ద్యూతప్రసంగేనమధ్యాహ్నేస్త్రీప్రసంగతః। రాత్రౌచోరప్రసంగేనకాలోగచ్ఛతిధీమతామితి ॥ ఉపాయపురుషకారయోర్మధ్యే ఉపాయస్వరూపంభారతేదర్శితంపురుషకారస్వరూపంశ్రీరామాయణ ఇతిరహస్యపదవీ - అత ఏవకృపానానవికత్థన ఇత్యాద్యుక్తలక్షణధీరోదాత్తరూపోరామఃకుశలవాభ్యాంరామాయణంశ్రుతవాన్ - రామాయణస్యరామైకపరత్వేస్వస్యైవస్వశ్రవణంనసంగచ్ఛతే - సీతాపరత్వేతుసంగచ్ఛతే - విరహిణఃకామినీకథాశ్రవణస్వాభావ్యాత్ - ఏవంవ్యంజనావృత్త్యాసీతారామయోఃప్రతిపాదనముక్త్వాశబ్దవృత్త్యాసిద్ధమితివృత్తమాహపౌలస్త్యేతి - పులస్త్యస్యగోత్రాపత్యంపౌలస్త్యః-గర్గాదిత్వాద్యఞ్ - తస్యవధఃవధస్యఫలత్వాత్తేనవ్యపదేశః-పౌలస్త్యవధమధికృత్యకృతోగ్రంథః పౌలస్త్యవధః అధికృత్యకృతేగ్రంథ ఇత్యణిలుబాఖ్యాయికాభ్యఃప్రత్యయస్య బహులమితితస్యలుక్ - యద్వా - అణీపునరాదివృద్ధౌతదేవరూపం - వధప్రధానత్వాదితివృత్తస్యఫలేనవ్యపదేశః -తథాహిపంచకావ్యప్రతిపాద్యాని - తదుక్తం-బీజబిందుపతాకాఖ్యాఃప్రకరీకార్యమిత్యపి। అర్థప్రకృతయఃపంచపంచావస్థాసమన్వితా ఇతి ॥ ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఃఫలాగమ ఇతిపంచావస్థాః - తత్ర-స్వల్పోద్దిష్టఃకార్యహేతుబీజంవిస్తార్యనేకధా । తచ్చ బాలకాండోక్తంనిష్ప్రపత్రకణసీతాపరిణయాది - వస్తుతస్సవిచ్ఛేదేబిందురచ్ఛేదకారణమిత్యయోధ్యాకాండే - అభిషేకవృత్తాంతేనరావణవధరూపకార్యవిచ్ఛేదేప్రాప్తేవనవాసకరణమచ్ఛేదకారణం - యదంతరానువృత్తంస్యాత్ సాపతాకేతికీర్త్యతే। యథాసుగ్రీవవృత్తాంతః

కథాంతరప్రసంగేన ప్రకరీస్యాత్ ప్రదేశభాక్ | యథావిభీషణవృత్తాంతః - సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలయోగోయథోచితః | యథారావణవధః - ఏవంఫలత్వాత్ పౌలస్త్యవధమితినిర్దేశః - ఇత్యేవేత్యస్యాయమర్థః పౌలస్త్యవధవ్యాజేనాప్రధానరామచరితం ప్రధానసీతాచరితంకృతవానితి - యచ్చకారతత్ గాపయామాసేతియోజనా ఉత్తరశ్లోకే అగాయతామిత్యనువాదాత్ ॥ ౬ ॥ తత్రయం ॥ సన్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ వేదోపబృంహణార్థాయ వేదార్థవ్యక్తీకరణాయ - సీతాయాశ్చరితంపౌలస్త్యవధమితి యచ్చకార తత్ కావ్యంతావగ్రాహయతేతియోజనా ॥ ౭ ॥ యథోపదేశమగాయతామిత్యాహశ్లోకద్వయేన - పాఠ్యఇతి ॥ పాఠ్యంపాఠః - భావేణ్యత్ - కేవలోచ్చారణవిశేషః - తదుక్తంభరతేన - షడలంకారసంయుక్తంకలాకాలసమన్వితం | యత్పఠ్యతేనాటకాదౌతత్పాఠ్యమభిధీయత ఇతి ॥ గేయం గానం - భావేయత్ - తత్రఉభయత్ర - మధురంశ్రావ్యం - లోకేకానిచిత్ పద్యానిపాఠదశాయాంమధురాణినగానదశాయాం - అపరాణిపునర్గానదశాయామేవనపాఠదశాయాం - ఇదంతూభయత్రాపీత్యర్థః - ఇతఃపరంత్రీణిక్రియావిశేషణాని - త్రిభిః ప్రమాణైః గానధ్వనిపరిచ్ఛేదకైః - త్ర్యశ్రచతురశ్రమిశ్రసంజ్ఞికైః ద్రుతమధ్యవిలంబితైర్వా - అన్వితంవిశిష్టం - సప్తభిర్జాతిభిర్బద్ధం - శుద్ధవికృతసంకీర్ణాస్సప్తాదశజాతిషుప్రధానభూతాభిస్సప్తభిర్బద్ధం - తదుక్తంశాండిల్యేన - సర్వగీతసమాధారోజాతిరిత్యభిధీయతే | షాడ్జీచైవార్షభీచైవ ... పంచమీతథా ॥ మాధ్యమీచైవగాంధారీసప్తమీత్యార్షభీమతేతి| తంత్రీలయసమన్వితం - తంత్రీశబ్దేనతంత్రీయుక్తవీణాలక్ష్యతే - లయశబ్దేనతాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామ ఉచ్యతే - తాభ్యాంసమన్వితం ॥ ౮ ॥ పునఃకావ్యవిశేషణమాహరసైశ్శృంగారకారుణ్యహాస్యవీరభయానకైః | రౌద్రాదిభిశ్చసంయుక్తంకావ్యమేతదగాయతామితి ॥ ఆదిశబ్దేనబీభత్సాద్భుతశాంతాగృహ్యంతే - రసోనామస్థాయిభావరూపచిత్తవృత్త్యభివ్యక్తిః - స్థాయిభావశ్చనవవిధః - తదుక్తం - రతిర్హాసశ్చశోకశ్చక్రోధోత్సాహౌభయంతథా| జుగుప్సావిస్మయశమాస్స్థాయిభావాఃప్రకీర్తితాఇతి ॥ తదభివ్యక్తిశ్చవిభావాదిభిః - తదుక్తం - విభావైరనుభావైశ్చసాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః | ఆనీయమానస్స్వాదుత్వంస్థాయీభావోరసస్స్మృత ఇతి ॥ విభావాదిస్వరూపంచసంగ్రహేణోక్తం - కారణాన్యథకార్యాణిసహకారీణియానిచ | రత్యాదేస్స్థాయినోలోకేతానిచేన్నాట్యకావ్యయోః ॥ విభావాఅనుభావాశ్చకథ్యంతేవ్యభిచారిణః| వ్యక్తస్సతైర్విభావాద్యైస్స్థాయీభావోరసస్స్మృత ఇతి ॥ తత్రశృంగారోద్వివిధఃసంభోగోవిప్రలంభశ్చేతి - సంయుక్తయోస్సంయోగోవిప్రలంభోవియుక్తయోః|

> మహాత్మా | పౌలస్త్యవధమిత్యేవచకారచరితవ్రతః ॥ ౭ ॥ పాఠ్యే గేయేచమధురంప్రమాణైస్త్రిభిరన్వితమ్ | జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధంతంత్రీలయసమన్వితమ్ ॥ ౮ ॥ రసైశ్శృంగారకారుణ్యహాస్యవీరభయానకైః | రౌద్రాదిభిశ్చసంయుక్తంకావ్యమేతదగాయతామ్ ॥ ౯ ॥ తౌతుగాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌమూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ | భ్రాతరౌస్వరసంపన్నౌగంధర్వావివరూపిణౌ ॥ ౧౦ ॥ రూపలక్షణసంపన్నౌమధురస్వర

తత్రరామస్తుసీతయాసార్ధమిత్యారభ్యసీతాపహారవృత్తాంతపర్యంతేసంభోగోదర్శితః - పరేణవిప్రలంభః - వికృతాచారవాక్యాంగవికారవేషైర్హాస్యప్రహాసైశ్చహాస్యరసోవ్యజ్యతే - సచశూర్పణఖావృత్తాంతేషుగమ్యః - ఇష్టవియోగాదనిష్టసంబంధాద్వాకరుణః - సచ ... రథాదివృత్తాంతే - వ్యవసాయానిపాదానసంత్రాసాదిభిర్వీరః - యథాలక్ష్మణాదివృత్తాంతే - పాటనతాడనాదిభీరౌద్రః - యథారావణాదివృత్తాంతే - విస్మృతస్వరదర్శనాదిభిర్భయానకః - యథామారీచాదివృత్తాంతే - కుత్సితదర్శనాదిభిర్బీభత్సః - యథాకబంధవిరాధాదివృత్తాంతే - విచిత్రశిల్పవాక్యాదిభిరద్భుతః - యథారావణయుద్ధాదిషు - శాంతరసఃశ్రమణీవృత్తాంతాదౌ - అలంవిస్తరేణ - అత్ర, కేచిత్ శోకఃశ్లోకత్వమాగత ఇత్యుక్త్యాస్మిన్ ప్రబంధేశోకరస ఏవప్రాధాన్యేనోచ్యతే అన్యేత్వంగానీత్యాహుః - అన్యేతువీర ఏవప్రధానభూతఃపౌలస్త్యవధ ఇతికావ్యనామకరణాదితి - వయంతుశృంగారఏవప్రధానరసఃసీతాయాశ్చరితంమహదిత్యుక్తేః| తథోక్తం - ఏకోరసోభవేదంగీవీరశ్శృంగారయోర్ద్వయోః | అంగాన్యన్యేరసాస్సర్వేనిర్వహణేద్భుతాఇతి ॥ ౯ ॥ అథకుశలవయోర్గానసామర్థ్యమాహశ్లోకద్వయేన - తౌత్విత్యాది ॥ అస్యాగాయతామితిపూర్వేణసంబంధః - గాంధర్వంగానశాస్త్రం - గాంధర్వంగానశాస్త్రమితివైజయంతీ | తస్యతత్త్వంతాత్పర్యార్థః - తజ్జానీత ఇతిగాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ - మూర్ఛనావీణాదివాదనం - వాదనేమూర్ఛనేతివైజయంతీ| స్థానాని - మంద్రమధ్యతారరూపస్వరత్రయోత్పత్తిస్థానాని - తథోక్తంశాండిల్యేన - యమూర్ధ్వంహృదయగ్రంథేః ... | ప్రాణసంచరణస్థానంస్థానమిత్యభిధీయతే ॥ ఉరఃకంఠశ్శిరశ్చేతితత్స్వరాస్త్రివిధాస్స్మృతా ఇతి | తేషుకోవిదౌ తద్విషయసమీచీనజ్ఞానయుక్తౌ - ఏతేనగానశాస్త్రజ్ఞానతదనుగుణవీణాదివాదనతదనుగుణోచ్చారణనైపుణానిదర్శితం - భ్రాతరావిత్యనేనసామ్యతాహేతుస్సమస్వరత్వముక్తం - స్వరసంపన్నౌ శారీరయుక్తౌ - అత ఏవరూపిణౌమనుష్యవేషధారిణౌగంధర్వావివస్థితౌ - రూపలక్షణసంపన్నౌనాటకలక్షణజ్ఞౌ - గత్యర్థాజ్ఞానార్థాః - రూపస్స్వభావేశుక్లాదౌసౌందర్యేనాటకేపశావితిభాస్కరః|గానకాలీనాభినయప్రకారజ్ఞావిత్యర్థః - మధురస్స్వరోయథాభవతితథాభాషితుంశీలమనయోరితిమధురభాషిణౌ - తాచ్ఛీల్యేణినిః - కేవలభాషణకాలేపిమధురస్వరౌకిముతగానకాల ఇత్యర్థః - ఉక్తసకలగుణసంపత్తిమూలంరామపుత్రత్వమాహబింబాదితి - రామదేహరూపాత్ బింబాత్ - యథాఉద్ధృతౌఉద్భూతౌ - బింబాత్ప్రతిబింబావివస్థితౌ - యద్వా - ప్రతిమానిర్మాణార్థంచాతుర్యేణనిర్మితాత్ప్రతికృతిబింబః - రామదేహాఖ్యాత్తస్మాత్తథాఉద్ధృతౌఉత్కీర్ణౌ - అపనౌబింబావివస్థితౌ - ప్రతిబింబేతత్కృతౌచప్రతికృత్యాంచమండలే | లాంచనేపిచ

బింబో స్త్రీతి భాస్కరః ॥ ఏవంభూతౌ కుశలవావేతత్కావ్యమగాయతామితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ గాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ గాంధర్వం నామ పదావస్థితతాళపరిచ్ఛేదయుక్తావధాన ప్రయుక్తషడ్జాదిస్వరసముచ్చయః - తదాహ జటిలః - పదస్థస్స్వరసంఘాతస్తాళేన సుమిత స్తథా । ప్రయుక్తశ్చావధానేన గాంధర్వమభిధీయత ఇతి ॥ మూర్ఛనాస్థానకోవిదావితి - మూర్ఛనా షడ్జాదిస్వరసంపూర్ణతా - తదుక్తం శాండిల్యేన - యత్ర వస్యుస్స్వరాః పూర్ణాః మూర్ఛనా సేత్యుదాహృతా । స్థానం ద్వ్యుత్పత్తిస్థానం - ఉరః కంఠశ్శిరశ్చేతి తత్స్వరాస్త్రివిధాస్స్మృతాః । మంద్రం మధ్యం చ తారం చ నామతేషాం యథాక్రమమితి ॥ ౧౧ ॥ న కేవలం తస్యాధ్యయనం - ధారణం ప్రకాశనం చ కృతమిత్యాహ తావిత్యాది ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః - యద్వా - రాజపుత్రానంతౌ తౌ మునిపుత్రౌ - మునిపుత్రవేషధరావిత్యర్థః - అనిందితౌ యథోపదేశం గానేన నిందానర్హౌ - యథోపదేశం గురూపదేశమనతిక్రమ్య - తత్త్వజ్ఞౌ పాఠశుద్ధిజ్ఞౌ - సమాహితౌ సావధానౌ - కుత్రాప్యంశే విస్మృతిరహితావిత్యర్థః - మహాత్మానౌ మహాబుద్ధీ - మహాభాగౌ పితాద్యశగుణహేతుభూతమహాభాగ్యౌ - భాగాభాగ్యాంశతుల్యాంశా ఇతి వైజయంతీ । సర్వలక్షణలక్షితౌ లక్షితసర్వలక్షణౌ - జ్ఞాతసర్వశబ్దలక్షణావిత్యర్థః - తౌ కుశలవౌ - కార్త్స్న్యేన - ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం - ఉత్తమమాఖ్యానం పూర్వవృత్తాంతకథనరూపం తద్రామాయణాఖ్యం - సర్వం కావ్యం - వాచోవిధేయం ఆవృత్తిబాహుళ్యేన వాగ్వశవర్తి - కృత్వా - ఋషీణాం చ సాధూనాం ద్విజాతీనాం చ - సమాగమే సదసి - జగతుః ॥ ౧౩ ॥ అథ తస్య కావ్యస్య మహాజనపరిగృహీతత్వం దర్శయితుమాహ తావితి ॥ తౌ కుశలవౌ - కదాచిద్రామాశ్వమేధకాలే - భావితాత్మనాం నిశ్చితధియాం - సమేతానాం అశ్వమేధే సంమిళితానాం - ఆసీనానాం క్రియాకలాపావసానే సుఖమాసీనానాం - ఋషీణాం - సమీపస్థౌ సంతౌ ఇదం కావ్యమగాయతాం ॥ ౧౪ ॥ సామాన్యతః కావ్యప్రశంసామాహ తదితి ॥ తత్ కావ్యం - శ్రుత్వా - పరం విస్మయమాగతాః బాష్పపర్యాకులే

భాషితౌ । బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ ॥ ౧౧ ॥ తౌ రాజపుత్రౌ కార్త్స్న్యేన ధర్మ్యమాఖ్యానముత్తమమ్ । వాచోవిధేయం తత్సర్వం కృత్వా కావ్యమనిందితౌ ॥ ❋ ॥ ఋషీణాం చ ద్విజాతీనాం సాధూనాం చ సమాగమే । యథోపదేశం తత్త్వజ్ఞౌ జగతుస్తౌ సమాహితౌ ॥ ❋ ॥ మహాత్మానౌ మహాభాగౌ సర్వలక్షణలక్షితౌ ॥ ౧౩ ॥ తౌ కదాచిత్సమేతానామృషీణాం భావితాత్మనామ్ ॥ ❋ ॥ ఆసీనానాం సమీపస్థావిదం కావ్యమగాయతామ్ ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా మునయస్సర్వే బాష్పపర్యాకులేక్షణాః ॥ ❋ ॥ సాధు సాధ్వితి తావూచుః పరం విస్మయమాగతాః ॥ ౧౫ ॥ తే ప్రీతమనసస్సర్వే మునయో ధర్మవత్సలాః ॥ ❋ ॥ ప్రశశంసుః ప్రశస్తవ్యౌ గాయమానౌ కుశీలవౌ ॥ ౧౬ ॥ అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం తు విశేషతః ॥ ❋ ॥ చిరనిర్వృత్తమప్యేతత్ప్రత్యక్షమివ దర్శితమ్ ॥ ౧౭ ॥ ప్రవిశ్య తావుభౌ సుష్ఠు భావం సమ్యగగాయతామ్ ॥ ❋ ॥ సహితౌ మధురం రక్తం సంపన్నం స్వరసంపదా ॥ ౧౮ ॥ ఏవం ప్రశస్యమానౌ తౌ తపశ్శ్లాఘ్యైర్మహాత్మభిః ॥ ❋ ॥ సంరక్తతరమత్యర్థం మధురం తావగాయతామ్ ॥ ౧౯ ॥ ప్రీతః కశ్చిన్మునిస్తాభ్యాం సంస్థితః కలశం దదౌ ॥ ❋ ॥ ప్రసన్నో వల్కలం కశ్చిద్దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥

క్షణాః సర్వే మునయః - సాధు సాధ్వితి ఊచుః - ప్రశశంసురిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ గాత్రప్రశంసామాహ త ఇతి ॥ ధర్మవత్సలాః - సధర్మవత్సలా ఇత్యర్థః - తే సర్వే మునయః - ప్రీతమనసస్సంతః - గాయమానౌ - అత ఏవ ప్రశస్తవ్యౌ - ప్రశంసితుమర్హౌ - కుశీలవౌ ప్రశశంసుః ॥ ౧౬ ॥ కావ్యప్రశంసాప్రకారమాహ అహో ఇతి ॥ గీతస్య గానస్య - మాధుర్యం - అహో ఆశ్చర్యం - శ్లోకానాం తు మాధుర్యం విశేషతః - అహో ఆశ్చర్యం - గానతోపి శ్లోకమాధుర్యమతిశయితమిత్యర్థః - తమేవ విశేషమాహ చిరేతి - ఏతత్ కావ్యప్రతిపాద్యం కథాశరీరం - చిరనిర్వృత్తమపి బహుకాలాన్నిష్పన్నమపి - ప్రత్యక్షమివ ప్రత్యక్షతయా అనుభూయమానమివ - దర్శితం అనేన కావ్యేన బోధితం - పాకవిశేషాత్ సద్యస్సర్వార్థం విశదతరమవగమయతీదం కావ్యమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ గాత్రప్రశంసాప్రకారమాహ ప్రవిశ్యేతి ॥ సహితౌ - సమలయాదియుక్తావిత్యర్థః - తావుభౌ కుశలవౌ - తదా మునిజనశ్రవణకాలే - భావం సుష్ఠు ప్రవిశ్య - రతిహాసాదిభావో యథా ప్రకాశితో భవతి తథా వగాహేత్యర్థః - స్వరసంపదా షడ్జాదిస్వరసంపదా - సంపన్నం - అత ఏవ మధురం రమణీయం - రక్తం రాగయుక్తం చ - యథా భవతి తథా అగాయతాం ॥ ౧౮ ॥ ప్రశంసాజనితోత్సాహౌ పునరతిశయేనాగాయతామిత్యాహ ఏవమితి ॥ తపశ్శ్లాఘ్యైః శ్లాఘ్యతపస్సైః - అనసూయకైరితి యావత్ - మహాత్మభిః మహాబుద్ధిభిః - విశేషజ్ఞైరితి భావః - తాదృశైః - ఏవముక్తరీత్యా - ప్రశస్యమానౌ శ్లాఘ్యమానౌ తౌ - సంరక్తతరం అతిశయేన సమీచీనరాగయుక్తం - అత్యర్థం భృశం - మధురం చ యథా భవతి తథా - తావగాయతాం - క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః ॥ ౧౯ ॥ అథ ప్రీతికారితయథోచితపారితోషికప్రదానమాహ ప్రీత ఇతి ॥ సంస్థితః ఉత్థితః - సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయామితి భాస్కరః । కలశం జలాహరణపాత్రం - ప్రీత్యతిశయేన ఉత్థాయ దదావిత్యర్థః - మహాయశాః గానశాస్త్రవిషయకీర్తిమాన్ - గీతతారతమ్యజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం మునిజనప్రశంసాముక్త్వా తదితరసకలజనప్రశంసామాహ ఆశ్చర్యమిత్యాదినా ॥ శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - ఆఖ్యానం ప్రబంధవిశేషః - కథాత్వాఖ్యాయికాఖ్యానమితి యాదవః । ఇతిహాస ఇత్యర్థః - మునినా వాల్మీకినా - సంప్రకీర్తితం - న

మ్యక్ లక్షణవత్తయా ప్రకర్షేణ విస్తరేణ కీర్తితం కథితం - కవీనాం పరమాధారం - కావ్యం కావ్యస్య లక్షణమిత్యుక్తరీత్యా కవీనాం కావ్యనిర్మాణమూలమిత్యర్థః - యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య - సమాప్తం - మధ్యే నవిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః - యథాక్రమమితి పాఠే - యథాకర్మ - మారబ్ధం తథా సమాప్తమిత్యర్థః - ఇదం - ఆశ్చర్యం - ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః - ప్రబంధం ప్రశస్య గాతారౌ ప్రశంసతి అభిగీతమితి - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ సమర్థౌ - యువాభ్యాం - ఆయుష్యం ఆయుర్వర్ధకం - పుష్టిజనకం సత్యస్యాయుషి కార్ష్యతస్యాకించిత్కరత్వాత్ పుష్టికరం - సర్వాభిశ్శ్రుతిభిః స్వరారంభ సావయవైర్మనోహరం - తదుక్తం - ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దశ్శ్రూయతే యస్స్వమాత్రతః । సా శ్రుతిస్సంప్రవిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణేతి ॥ ఇదం గీతం - అభిగీతం శోభనం గీతం - అభిః పూజాయాం - యద్వా - ఇదం గీతం సర్వగీతేష్వభిగీతమిత్యన్వయః - ప్రశస్యమానావితి - అస్యాదావితి శబ్దో ధ్యాహార్యః - తత్ర యజ్ఞవాటే - రథ్యాసు రాజమార్గేషు చ - సర్వత్ర ఋషిభిః ప్రశస్యమానౌ తౌ - కదాచిత్ - భరతాగ్రజః రామః - దదర్శ - భరతముఖేన దదర్శేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వవేశ్మేతి ॥ తతః దర్శనానంతరం - శత్రునిబర్హణస్స రామః - పూజార్హౌ స్వప్రబంధగానకృతే సశ్లాఘ్యార్హౌ - భ్రాతరౌ కుశలవౌ - తుల్యవయోరూపాదిమత్త్వేనాశ్చర్యకరౌ - స్వవేశ్మ స్వశాలాగృహం - ఆనీయ - నయతిర్ద్వికర్మకః - పూజయామాస శ్లాఘయామాస ॥ ౨౪ ॥ అథాస్య ప్రబంధస్య ప్రబంధనాయకభూతమహాపురుషపరిగ్రహమాహ ఆసీన ఇత్యాదినా ॥ ద్వయోరేకాన్వయః - ప్రభుః స్వామీ - తగసురూపతయా కాంచనే సౌవర్ణే - దివ్యే స్వర్గాద్దశరథేనానీతే - సింహాసనే ఆసీనః సచివైర్మంత్రిభిర్జ్ఞాతిభిశ్చ ఉపోపవిష్టః - పరివృత ఇత్యర్థః - ప్ర సమీపోదః పాదపూరణ ఇతి ద్విరుక్తిః - పరంశత్రుం తాపయతీతి పరంతపః - ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్ - ఖచి హ్రస్వ ఇత్యుపధా హ్రస్వః - అరుర్ద్విషదజంతస్య ముమితి ముమాగమః - అనేన న్యాసంగరహితత్వం సూచితం - నియతః అశ్వమేధదీక్షితః - స రామః - రూపసంపన్నౌ భ్రాతరౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీనువాచ ॥ ౨౫ ॥ శ్రూయతామితి ॥ దేవవర్చసోః దేవతుల్యతేజసోః - రూపసంపత్తిరపి గీతిరస్యతా సామగ్రీతి భావః -

ఆశ్చర్యమిదమాఖ్యానం మునినా సంప్రకీర్తితమ్ ॥ ❖ ॥ పరం కవీనామాధారం సమాప్తం చ యథాక్రమమ్ । అభిగీతమిదం గీతం సర్వగీతేషు కోవిదౌ ॥ ❖ ॥ ఆయుష్యం పుష్టిజననం సర్వశ్రుతిమనోహరమ్ । ప్రశస్యమానౌ సర్వత్ర కదాచిత్తత్ర గాయకౌ ॥ ❖ ॥ రథ్యాసు రాజమార్గేషు దదర్శ భరతాగ్రజః ॥ ౨౩ ॥ స్వవేశ్మ చానీయ తదా భ్రాతరౌ స కుశీలవౌ ॥ ❖ ॥ పూజయామాస పూజార్హౌ రామశ్శత్రునిబర్హణః ॥ ౨౪ ॥ ఆసీనః కాంచనే దివ్యే స చ సింహాసనే ప్రభుః ॥ ❖ ॥ ఉపోపవిష్టస్సచివైర్భ్రాతృభిశ్చ పరంతపః । దృష్ట్వా తు రూపసంపన్నౌ తావుభౌ నియతస్తథా ॥ ❖ ॥ ఉవాచ లక్ష్మణం రామశ్శత్రుఘ్నం భరతం తదా ॥ ౨౫ ॥ శ్రూయతామిదమాఖ్యానమనయోర్దేవవర్చసోః ॥ ❖ ॥ విచిత్రార్థపదం సమ్యగ్గాయకౌ తావచోదయత్ ॥ ౨౬ ॥ తౌ చాపి మధురం రక్తం స్వంచితాయతనిస్వనమ్ ॥ ❖ ॥ తంత్రీలయవదత్యర్థం విశ్రుతార్థమగాయతామ్ ॥ ౨౭ ॥ హ్లాదయత్సర్వగాత్రాణి మనాంసి హృదయాని చ ॥ ❖ ॥ శ్రోత్రాశ్రయసుఖం గేయం తద్బభౌ జనసంసది ॥ ౨౮ ॥ ఇమౌ మునీ పార్థివలక్షణాన్వితౌ కుశీలవౌ చైవ మహా

అనయోః కుశలవయోస్సంబంధి - విచిత్రార్థపదమిదమాఖ్యానం శ్రూయతాం - ఇత్యుక్త్వేత్యధ్యాహార్యం - సమ్యగ్గాయినౌ తావచోదయత్ - గానాయ ప్రేరయామాసేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆసీన ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ సింహాసన ఆసీనస్స రామః - ఆత్మరూపసంపన్నౌ ఆత్మసదృశౌ - తౌ కుశలవౌ - దృష్ట్వా - లక్ష్మణాదీన్ - అనయోః దేవవర్చసోః - విచిత్రార్థపదం విచిత్రా అర్థాః పదాని చ యస్మిన్ తత్ - ఇదమాఖ్యానం శ్రూయతామిత్యువాచ - గాయినౌ కుశలవౌ చ - సమచోదయత్ - గాయతామితి శేషః ॥ ౨౬ ॥ తావితి ॥ సర్వాణి శ్రీయావిశేషణాని - మధురం సాతతో గానతశ్చ మనోహరం - రక్తం రాగవత్ - స్వంచితః సుతరాం పూజితః - ఆయతః దీర్ఘః - నిస్వన ఆలాపో యస్మిన్ - తంత్రీలయవత్ తంత్ర్యా రోపణయాభ్యాంయుక్తం - అత్యర్థం భృశం - విశ్రుతార్థం విస్పష్టార్థం ॥ తీర్థీయం ॥ తావితి ॥ స్వంచితాయతనిస్వనం స్వేచ్ఛానురూపస్వరాయామం - విశ్రుతార్థం ప్రసిద్ధార్థం ॥ ౨౭ ॥ హ్లాదయదితి ॥ సర్వగాత్రాణీనర్త్యావయవాన్ - హృదయానిగాత్రాంతర్వర్తీని మనోధిష్ఠానాని మనాంసి చ - హ్లాదయత్ సుఖయత్ - శ్రోత్రాశ్రయసుఖం - శ్రోత్రం కర్ణశష్కులీతదాశ్రయం శ్రోత్రేంద్రియం తత్సుఖం తత్సుఖకరం - తత్ కుశలవగీతం - గేయం గానం - భావేయత్ - జనసంసది సభాయాం - జనశబ్దో మండపవాచ్యత్యర్థః - బభౌ ప్రచకాశే - ఆజృంభతేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఉక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి శ్లోకద్వయేన - ఇమావితి ॥ ఇమౌ మునీ - మునివేషౌ మపి పార్థివలక్షణాన్వితౌ - కుశీలవావపి గాయకావపి - మహాతపస్వినౌ మహాంతౌ తపస్వినౌ భవతః తస్మాన్మామపి ప్రియావిరహకృశస్యాపి - భూతికరం శ్రేయస్కరం - ధారకమిత్యర్థః - మహానుభావో యస్య తం మహానుభావం - చరితం - సీతాచరిత్రమిత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతే ఆఖ్యాం వ్యక్తం పఠిష్యతే - తన్నిబోధత - తచ్ఛృణుతేత్యర్థః - అత్ర పౌరాణికాః వక్తా రామః మహాత్మనో - వక్ష్యమాణం చ మచ్చరితం మహానుభావం - అతస్తన్నిబోధతేత్యాహుః - ఏవం హ్యాత్మశ్లాఘా ప్రశంసా స్యాత్ - సా చ న యుక్తా - అయం హి రామో ధీరోదాత్తః - తస్య చావికత్థన ఇతి లక్షణం । తస్య చ స్వవిషయప్రబంధశ్రవణం మహానుభావతోక్తిశ్చ న కథమప్యుపపన్నం - లోకేష్వప్రోషి హి కశ్చిత్ స్వవిషయప్రబంధశ్రవణే లజ్జతి - అతోన్యథా యోజయంత్యాచార్యాః - నాయం ప్రబంధో రామచరిత్రపరః - కింతు సీతాచరి

ప్రపరః సీతాయాశ్చరితం మహదితి పూర్వముక్తత్వాత్ । శ్రీమద్రామాయణమపి వరం ప్రాణితి త్వచ్చాత్ర ఇత్యభియుక్తవచనాత్ । స్త్రీ ప్రసంగత ఇత్యాఖ్యానకశ్చ । తద్విషయస్తు ప్రబంధో రామేణ శ్రావ్య ఏవ - విరహిణో హి కాంతాచరిత్రగాథాశ్శృణ్వంతి శ్రావయంతి చ - అత ఏవ మమాపి ధృతికరమిత్యుక్తం - విరహిణోపి మే సత్రాప్రదమిత్యర్థః - యద్వా - అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజే త్యుక్తరీత్యా మమాప్యతిశయావహమిత్యర్థః - మహానుభావమిత్యస్య చ ప్రణయిన్యస్సంస్థానవశాయామపి ధారకమిత్యర్థః - యద్వా మహానుభావం - లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీ కృతేత్యుక్తరీత్యా స్వవిషయే నిరవధికాపరాధకారిణ్యామపి రక్షణేన స్వస్మాదప్యతిశయిత వైభవమి త్యర్థః - యద్వా - దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్ సతామేతదగర్హితమితి మయోక్తం । అనయా తు న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి । అతో మత్తోప్యుత్కృష్టచరితమిత్యర్థః - యద్వా - స్వచరణే నిగళం బధ్వా దేవస్త్రీచరణనిగళవిచ్ఛేదకారిణ్యా మత్తోప్యత్ర తరమణే అతిశయితత్వాదాయుక్తమిత్యర్థః - యద్వా - పితృత్వప్రయుక్తహితపరతయా మయి సాపరాధవిషయే కలుషధియి - మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మామపిత్యక్ష్మపయం త్యాశ్చరితత్వేన మహానుభావమిత్యర్థః ॥ ౩౦౫ ॥ తత ఇతి । తతః శ్రోతృప్రోత్సాహనానంతరం - రామస్య వచసా ప్రచోదితౌ నతు చేష్టయే త్యాదరాతిశయోక్తిః - తౌ కుశలవౌ - మార్గవిధానసంపదా - దేశీమార్గశ్చేతి ద్వౌ గానప్రకారౌ - తత్ర మార్గస్సార్వత్రికః - దేశీ క్వాచిత్కః - తయోర్మధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా అగాయతాం - స చాపి రామః పరిషద్గతః ఋషిత్యుక్తాయగమనే పరిషదోప్యుత్థానాద్రసభంగో భవిష్యతీతి మందం మందం సింహాసనాదవతీర్య పరిషదం ప్రాప్తః - ఏకస్స్వాదు న భుంజీతేతి న్యాయాత్ - ఉన్నతసింహాసనావస్థానేన స్వాత్మానమేకాకినం మన్యమానస్సభామధ్యగతః - బుభూషయా అనుబుభూషయా - శ్రోత్రసుఖానుభవేచ్ఛయేత్యర్థః - యద్వా - బుభూషయా భవితుమిచ్ఛయా - కాంతాకథాశ్రవణేన స్వసత్తాలాభేచ్ఛయేత్యర్థః - సక్తమనాః గానశ్రవణసక్తచిత్తః - బుభూషయా - స్వశిష్యోక్తప్రబంధశ్రవణే రామస్స్వయమేవ సాదరం ప్రసక్త ఇతి మునిస్తుష్యతి - అత్ర శ్లోకద్వయం వంశస్థవృత్తం - జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరావితి లక్షణాత్ ॥ ౩౦౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః ॥

హితతపస్వినా । మమాపి తద్భూతికరం ప్రవక్ష్యతే మహానుభావం చరితం నిబోధత ॥ ౩౦౫ ॥ తతస్తు తౌ రా
మవచః ప్రచోదితావగాయతాం మార్గవిధానసంపదా । స చాపి రామః పరిషద్గతశ్శనైర్బుభూషయా
సక్తమనా బభూవ హ ॥ ౩౦౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుర్థస్సర్గః ॥

ఇదం చ తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య సర్గచతుష్టయం మహత్ పరిగ్రాహసిద్ధయే ఉక్తనైలక్షణ్యత్రయప్రతిపాదనపరత్వేన ప్రబంధోపోద్ఘాతత్వాత్ శ్రీరామాయణాంతర్గతకథాశరీరాననుప్రవిష్టప్రస్తావనాగ్రంథవత్ - నను రామాయణనిర్మాణానంతరభావినః కథాశరీరస్యాస్య కథం తత్పూర్వభావ ఇతి చేన్న - అనంతరభావిన్యేవ త్రికాలజ్ఞేన మహర్షిణా ప్రథమం తన్నిర్మాణసంభవాత్ - నన్వాత్మప్రశంసాపరమిదం సర్గత్రయం కథమృషిస్స్వయమేవ వక్తుమర్హతీతి చేన్న - అన్యాపరిజ్ఞాతస్యైతస్య వృత్తాంతస్య శ్రోతృప్రత్యర్థమాదావవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్ - యద్వా - సర్గత్రయమిదం కేనచిద్వాల్మీకిశిష్యేణ రామాయణనిర్వృత్త్యనంతరం నిర్మాయ స్వైరవత్ప్రకటనాయ సంగమితం యథా యాజ్ఞవల్క్యస్మృత్యాదౌ తచ్ఛిష్యవిజ్ఞానేశ్వరేణ వ్యాకృతం - నన్వేతస్య సర్గత్రయస్య రామాయణాదిత్వే కుశలవాభ్యామేతద్గానే ప్రథమం క్రియమాణే తౌ రాఘవేణాదావేవ స్వపుత్రావితి పరిజ్ఞాతౌ స్యాతాం - తథా చ తదైవ సీతానయనాపత్తిః - బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ । తౌ రాజపుత్రావిత్యాదినా హి రామపుత్రత్వమనయోస్సూచ్యతే - తస్మాదిదమసంగతమితి చేన్న - సీతాపుత్రత్వాదేరత్రాకథనాత్ - రామసాదృశ్యమాత్రస్య రాజపుత్రాంతరేష్వపి సంభవాత్ - అయం చ ప్రబంధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాంతార్థముపబృంహయతి - ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే । ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః ప్రకాశ్యత ఇతి వచనాత్ ॥ తత్ర యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే - యేన జాతాని జీవంతి - యత్ప్రయంత్యభిసంవిశంతి - తద్విజిజ్ఞాసస్వ - తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతం తత్ కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మా విష్ణుః - ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోऽపూర్వతాఫలం । అర్థవాదోపపత్తీ చ లింగం తాత్పర్యనిర్ణయ ఇత్యుక్తషడ్విధతాత్పర్యలింగసంభవాత్ ॥ తథాహి - ఉపక్రమే తావత్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణురుతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామ ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తం - ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ - తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురంజయ । సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవ హి ॥ మహార్ణవే శయానోప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః । పద్మే దివ్యేర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి ॥ ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమిత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తం ॥ అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే - బాలకాండే ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిరితి జగత్కారణత్వముక్తం ॥ తతః ఉత్తరత్ర దేవాః - త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతపేత్యాహుః । తేన పరత్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తం

తతఉత్తరత్రతతో దేవర్షిగంధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః। స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమితినగస్యస్తుత్యత్వముక్తం॥ తతో విశ్వామిత్రః - అహంవేద్మి మహాత్మానంరామంసత్యపరాక్రమం। వసిష్ఠోపి మహాతేజాయే చేమేతపసిస్థితా ఇతి ॥ వేదాహమేతంపురుషంమహాంతం। తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషంతియజ్ఞేనదానేనతపసానాశకేనేతిశ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబలవిజ్ఞాతస్య దుర్జ్ఞేయత్వంచాహ - సీతావివాహేవసిష్ఠోపి-అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మశాశ్వతో నిత్యఅవ్యయః।తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞేమరీచేః కాశ్యపస్సుత ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్ ॥ పరశురామోపి - అధికంమేనిరేవిష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదేతిసర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్। అయోధ్యాకాండే - సహదేవైరుదీర్ణస్యరావణస్యవధార్థిభిః। అర్థితో మానుషేలోకే జజ్ఞేవిష్ణుస్సనాతన ఇతిసనాతనత్వముక్తం ॥ ఉత్తరత్ర- ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మశాశ్వతో నిత్య అవ్యయ ఇత్యాకాశశబ్దేనస్వయంప్రకాశత్వంవ్యాపకత్వంచాహ - ఆరణ్యకాండే మారీచేన - అప్రమేయంహితత్తేజోయస్యసాజనకాత్మజేతివర్ణేదాతీతమహిమత్వముక్తం - కిష్కింధాకాండే తారావచనం - నివాసవృక్షస్సాధూనా మాపన్నానాంపరాగతిః। ఆర్తానాంసంశ్రయశ్చైవయశసశ్చైకభాజనం ॥జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నోనిదేశేనిరతఃపితుః। ధాతూనామివశైలేంద్రోగుణానామాకరోమహాన్ ॥ త్వమప్రమేయశ్చదురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ। అక్షయ్యకీర్తిశ్చవిచక్షణశ్చక్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్ష ఇతి ॥ అనేనచజ్ఞానానందాదిసమస్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తం - సుందరకాండే-బ్రహ్మస్వయంభూశ్చతురాననోవారుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాంతకోవా। ఇంద్రోమహేంద్రస్సురనాయకోవాత్రాతుంనశక్తాయుధి రామవధ్యమితిసర్వసంహర్తృత్వంద్యోతితం ॥ కింవైష్ణవంవాకపిరూపమేత్యరక్షోవినాశాయపరంసుతేజః। అనంతమవ్యక్తమచింత్యమేకంస్వమాయయా సాంప్రతమాగతంవా ॥ ద్వితీయోవాకారోవధారణార్థః - అనేనానంతరూపత్వముక్తం- యుద్ధకాండే విష్ణోరేవ కథంజగత్కారణం - అన్యేషామపిహిరణ్యగర్భాదీనామవర్జనాత్। యదాత్మతత్త్వంనదివానరాత్రిర్నసన్నచాసచ్ఛివ ఏవకేవలః। ఇంద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయత ఇత్యాదినాతత్తచ్ఛ్రవణాదిత్యాశంక్యతేభ్యస్సర్వేభ్యశ్శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేంద్రాదిశబ్దానస్యబ్రహ్మత్వశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే - వ్యక్తమేషమహాయోగీపరమాత్మాసనాతన। అనాదిమధ్యనిధనో మహతఃపరమోమహాన్ ॥ తమసఃపరమోధాతాశంఖచక్రగదాధరః। శ్రీవత్సవక్షానిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతోధ్రువఇతి ॥ అనేనచపరమాత్మత్వశ్రీపతిత్వాదికముక్తం - ఉత్తరత్ర- భవాన్నారాయణోదేవశ్శ్రీమాంశ్చక్రాయుధోవిభుః। ఏకశృంగోవరాహస్త్వంభూతభవ్యసపత్నజిదిత్యాది ॥ అనేనసన్యనారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తం - అప్యాగ్నలాచప్రమాణాంతరప్రాప్తిః- నహిపరతత్త్వస్యవిష్ణుత్వం ప్రమాణాంతరాదవగంతుంశక్యం - ఫలంచభగవత్సాలోక్యాదికమిత్యంతేసువ్యక్తం - అర్థవాదోపపత్తిశ్చబాలకాండేదర్శితే- ఇమేద్వేధనుషీశ్రేష్ఠే ఇత్యాదినా అర్థవాదముక్త్వా - జృంభితంతద్ధనుర్దృష్ట్వాశైవంవిష్ణుపరాక్రమైః। అధికంమేనిరేవిష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తథేత్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైర్దేవైర్మీమాంసాపూర్వకంవిష్ణురుద్రయోర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తేరుపపత్తిరుక్తా - నచవాచ్యంమేనిరఇతివచనాత్ మహాభారతగతథేతివరదానకృతమిదమాధిక్యమితి - తథాత్వేతస్యరోషానుపపత్తేః- ధనూరుద్రస్తుసంక్రుద్ధ ఇతిహ్యుక్తం - కించాగస్త్యాశ్రమే -నతత్రబ్రహ్మణస్స్థానం విష్ణోస్స్థానంతథైవచ। అగ్నేస్స్థానంమహేంద్రస్యస్థానంచైవవివస్వతః ॥ సోమస్థానంభగస్థానం స్థానంకౌబేరమేవచేత్యాదినా బ్రహ్మాదీనామస్త్యేపాస్యత్వముక్త్వా రుద్రస్యతదకథనాదపూజ్యత్వముచ్యతే - నచేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతివాచ్యం అసంభవాత్ - అతదేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చపరమర్షయః। అగస్త్యంనియతాహారంసతతంపర్యుపాసత ఇతివచనంబ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయం - కించయథాగృహస్థస్యగృహేదేవగృహాణాం గృహస్థస్యైవపూజకత్వంస్వరసతఃప్రతీయతే - ఏవమేవాత్రాపీతినాపలాపావకాశః - కించదక్షయజ్ఞవధే - యస్మాద్భాగార్థినోభాగః కల్పితోనైవమేసురాః। వరాంగాణిమహార్హాణిధనుషాశాతయామివఇతిరుద్రస్యయజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వాదత్రతస్యస్థానానిర్దేశః - నను యదివిష్ణోః పరాదేవతాకథంతర్హితస్యరామత్వేనజన్మేతిచేన్న- అజాయమానో బహుధావిజాయతఇత్యుక్తరీత్యాలోకానుజిఘృక్షయాకృతమితిదర్శితత్వాత్ - మోక్షప్రదత్వంచపరదేవతాసాధారణముచ్యతే - యాగతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చయాగతిః। అపరావర్తినాంయాచయాచభూమిప్రదాయినాం ॥ మయాత్వంసమనుజ్ఞాతోగచ్ఛలోకాననుత్తమానితి। అత్రాపరావర్తిత్వంపునరావృత్తిశూన్యత్వం-ముక్తిరితియావత్ - నచపునరావర్తత ఇతిశ్రుతేః। నచరణాదపలాయనముచ్యత ఇతివక్తుంశక్యతే- అత ఏవనృసింహతస్యస్వతస్సిద్ధత్వేనతత్ఫలస్యానను గ్రాహ్యత్వాత్ - తథాచయజ్ఞాదిఫలావధిభూతాముక్తింప్రాప్నుహీత్యర్థః - అత ఏవనృసింహపురాణే- మత్కృతేనిధనంయస్మాత్త్వయా ప్రాప్తంద్విజోత్తమ। తస్మాత్త్వంమత్ప్రసాదేనవిష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ ఏవముపక్రమాదిషడ్విధతాత్పర్యలింగైర్వేదాంతవేద్యపరతత్త్వంవిష్ణురేవేతిశ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే- ఏవమేవాంతే బ్రహ్మాప్యాహ - అస్యాంవృత్తిషుతోమధ్యేయన్ప్రసీమితిబోధతత్। ఏతదేవహికావ్యంతేకావ్యానాముత్తమంశ్రుతం ॥ సర్గాంవిస్తరతోరాజన్వ్యాఖ్యాస్యతినసంశయః। ఆదికావ్యమిదంరామత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితం ॥ నహ్యన్యోర్హతికావ్యానాంయశోభాగ్రాఘవాదృత ఇతి। ఏవంశ్లోకేతేయత్నేనా నహ్యన్యోర్హతీతిప్రతిషిద్ధస్యరుద్రస్యప్రతిపాద్యకోట్యంతర్భేదముక్తం - వ్యంజనావృత్త్యాశివపరంరామాయణమితిశదపహాస్యమేవ - నహ్యన్యోర్హతీతిప్రతిషిద్ధస్యరుద్రస్యప్రతిపాద్యకోట్యంత

ర్ణవవచనస్య కేవలచారిత్రప్రతిపాదకత్వాత్ - యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానాదికం కృతం - తత్ సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవదస్మత్సువ్యాఖ్యానానుసారేణేతి విజ్ఞేయం - విశేషతశ్చాత్ర తత్ర వక్ష్యామః ॥ శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాండే జననహేతుతా । ద్వితీయే స్థితిహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా ॥ చతుర్థే గుణసంపత్తిః పంచమే సర్వహర్తృతా । షష్ఠే వేదాంతవేద్యత్వం సప్తమే ప్రాప్యహేతుతా ॥ ఏవం విష్ణుః పరం తత్త్వం రామాత్మేతి సువిశ్రుతం ॥ - ॥ శ్రీశైలపూర్ణార్యపితృశేఖరేణ ప్రోక్తాన్ పురస్తాదశధా ప్రభిన్నాన్ । రామాయణార్థాన్ ప్రముఖః క్రమో మివ్యక్తాన్ శతారారిగురూపదిష్టాన్ ॥ గత ఏకోర్థః ॥ ౧ ॥ ద్వితీయస్తు ఏవంభూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యత ఇత్యాకాంక్షాయాం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతా శరణాగతిః యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై । తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్య ఇతి శ్రుతిమనుపబృంహయన్ వాల్మీకిరపి రామాయణే ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాంతమనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి । తథాహి । ఉపక్రమే తావత్ ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ॥ ఇతి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో గరుడోపేతం ప్రతీక్ష్య రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్జ్వల్యో రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థౌ - తదా - దేవగంధర్వయక్షాశ్చ తతస్త్వాం శరణం గతాః ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తం - తత్ర శ్రీశంకుకుశనశ్చేత్యాదిక్షత్రాం తేషు విశ్వామిత్రాదిన్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః - సమర్థకారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితం - తతశ్చ - స భ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః । సీతాముచాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతమితి పురుషకారపురస్సరణపూర్వా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితం - తతో భరతః - శిరస్యపురస్తాచ్చాలాయామావత్స్మన ప్రసీదతీతి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్ - అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదా సంరామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్ సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనోరథపూరణానంతరమాత్మానమభ్యషించత్ - అతో న శరణాగతివైఫల్యం చోద్యం - అథ దండకారణ్యవాసిభిః విరోధినిరసనాయ శరణాగతిః కృతా - తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః । నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వర ఇతి ॥ అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాసేనైవ శరణాగతిః - తదనంతరం - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః । త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః ॥ పతంతి పతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతం । వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయదితి కాకవృత్తాంతేనాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి - తదను సుగ్రీవవృత్తాంతేన - కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం । అంతరేణాంజలిం బధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదితి శరణాగతిరంజలిరూపోక్తా - అథ సీతావచనేన - మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామస్స్థానం పరీప్సతా । వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌ పురుషర్షభః ॥ విదితస్స హి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః । తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసీత్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి - ఉపరి - సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః । త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గత ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తం - తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః । అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేరితి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య నాయోగ్యతా స్యేష్టవ్యా అయోగ్యస్య న ఫలాయేత్యుక్తం - అశుభభూతలంకానిర్గతమాత్ర ఏవ హి విభీషణశ్శరణమవృణోత్ - రామశరణాగతేః ఫలాభావస్సమర్థకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః - ఉత్తరత్ర - అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే । రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమితి త్రిజటావచనానుమతిమాత్రేణ హనుమద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితత్వకథనాదన్యవిషయేఽపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిదర్శితం - విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబంధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా భవంతీతి నిగణాయి - ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం - ఏవముపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా - సైవ ముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తం - విశేషస్తు తత్తత్ప్రకరణే ప్రపంచయిష్యతే ॥ ౨ ॥ అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైంకర్యమేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే - తథాహి - ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైంకర్యం ప్రధానఫలమిత్యుచ్యతే - అప్సరః ప్రభృతిష్వపి వీర్యవత్సు తదనువర్తనోపదేశాత్ - రావణవధస్త్వానుషంగికః - లక్ష్మణోఽపి ప్రపద్యాహ - అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే । భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యత ఇతి ॥ తేన సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితనిస్సీమకైంకర్యం ఫలమితి వ్యంజితం - భరతోఽపి రామకైంకర్యమేవ తదభిషేకం ప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైంకర్యగ్రహణేన మనీషితఫలభాక్ - దండకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూపమేవ కైంకర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే - తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః । మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతా ఇత్యుక్తేః ॥ సుగ్రీవవిభీషణాదిప్రపత్తేరపి ముఖ్యం ఫలం కైంకర్యమన్యదానుషంగికమితి స్పష్టం - అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ । గగనమతివిశాలం లంఘయిత్వార్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ ॥ ఇత్యుక్తా మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని చ । భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చేత్యాదినా ॥ ప్రార్థితః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా - అనన్యప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రసక్తిమాభూదితి శిక్షణరూపానుగ్రహాయైకాక్షిణిరసనేనాస్త్రం నివర్తయామాస - యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్తమస్త్రం తస్మిన్ ప్రాప్తిమార్గాన్నిహత్య తేఽలక్ష్మసిషితపరోధిసుకృతేషు ప్రాయుంక్త - యథా చ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రం తస్మిన్ పాపకాపేశరణాగతే

త్స్వపక్షేషు ఆశ్రితానాంపాపక్షత్వాత్ప్రవేశనస్యాయేనతద్విరోధిష్వసురేషు ప్రయుయుజే - రామప్రపత్తిస్స్వాకించన్యానన్యగతిత్వరూపాధి
కారరహితేనస్వాతన్త్ర్యాద్యజ్ఞానకృతశక్తికవిషయత్వాచ్చనిష్ఫలేతిధ్యేయం - సముద్రం రాఘవో రాజా శరణంగంతుమర్హతీతివిభీషణోక్తి
స్తుస్స్య ప్రపత్తేఃఫలదర్శనకృతా - తస్మాదనేనప్రకారేణశరణాగతేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేపివిషయనియమోస్తీత్యుక్తం -
ఇయంచప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబంధేప్రధానతయాప్రతిపాద్యతే - అతఏవ శ్రీరామాయణందీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః - తదుపయుక్తత
యేతరేషామర్థానాంప్రతిపాదనం - తథాహి - సమర్థకారుణికసుశీలవిషయిణీశరణాగతిఃఫలదాయినీ - తత్రరౌద్రధనుర్భంగపర
శురామజయసాలభేదనసముద్రబంధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికంచోక్తం - సీతావియోగకాలికవృ
త్తాంతవిశేషైః పరమకారుణికత్వం - గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నిరంతరసంశ్లేషేణసౌశీల్యం - విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదండకారణ్య
వాసిమునిజనరక్షణరావణబాధితేంద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌందర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వపద
ప్రాప్తిరూపసాధనతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చసర్వరక్షకత్వం - అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తేస్స
కలఫలసాధనత్వేపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యాభగవత్ప్రాప్తిపూర్వకతత్కైంకర్యరూపమోక్షఏవముఖ్యంఫలం-ఆనుషంగికం
ఫలాంతరమితిసుస్పష్టం - ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం ॥ ౩ ॥ ఇయంచప్రపత్తిః పురుషకారేణవినానఫలాయభవతీత్యయమర్థోస్మిన్ ప్రబం
ధేప్రధానతయాప్రతిపాద్యతే - సీతాయాశ్చరితంమహదితిహ్యుక్తం | తస్యాశ్చవిశ్లేషప్రయోజనంకృపాపారతంత్ర్యానన్యార్హత్వరూప
పురుషకారధర్మప్రతిపాదనాత్ - తత్సన్నిధానేనకాకశ్శిరోలేభేవధభావాన్నరావణః - విభీషణోపినివేదయతమాంక్షిప్రంవిభీషణము
పస్థితమితిఘటకముఖేనైవరామంశరణమవృణుత - రామోప్యనఘేనహరిశ్రేష్ఠేతిఘటకముఖేనైవవిభీషణంవిషయీచకార-ఏవంసు
గ్రీవోపిరామభక్తహనుమన్ముఖేన రామంశరణంయయావిత్యేవంజ్ఞాతవ్యం ॥ ౪ ॥ ఏవంభూతోపాయాధికారిస్వరూపంశేషత్వపారతం
త్ర్యంచ - తత్రశేషత్వంలక్ష్మణద్వారేణప్రాచీకశత్ - అహమస్యావరోభ్రాతాగుణైర్దాస్యముపాగతః | కురుష్వమామనుచరంవైధ
ర్మ్యంనేహవిద్యతే ॥ కృతార్థోహంభవిష్యామితవచార్థఃప్రకల్పత ఇత్యాదినా ॥ ౫ ॥ భరతముఖేనపారతంత్ర్యం ప్రకటీకృతం -
విలలాపసభామధ్యేజగర్హేచపురోహితం | రాజ్యంచాహంచ రామస్య ధర్మంవక్తుమిహార్హసీత్యాదినా సర్వాత్మనాపర్యనుయోజ్యమా
నోప్యుదాసీనస్సన్ప్రత్యుపవేశాభియోగం | నియుజ్యమానోభువియౌవరాజ్యేతతోభ్యషించత్ భరతంమహాత్మేత్యంతేన ॥ ౬ ॥ శ్రీశత్రుఘ్నద్వా
రేణభాగవతపారతంత్ర్యంప్రాచీకశత్ - గచ్ఛతామాతులకులంభరతేనతదానఘః | శత్రుఘ్నోనిత్యశత్రుఘ్నోనీతః ప్రీతిపురస్కృ
త ఇత్యాదినా ॥ ౭ ॥ అస్యచాధికారిణోజ్ఞాతవ్యమర్థపంచకమత్రోచ్యతే - తథోక్తం - ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపం ప్రాప్తుశ్చప్ర
త్యగాత్మనః | ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచ ॥ వదంతిసకలావేదాస్సేతిహాసపురాణకాః | మునయశ్చమహాత్మా
నోవేదవేదాంగపారగా ఇతి ॥ తత్రరామప్రస్తావేనపరస్వరూపం - లక్ష్మణాదివృత్తాంతేనప్రత్యగాత్మస్వరూపం - శరణాగతివర్ణనేనో
పాయస్వరూపం - విభీషణాదికథయాభగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపం - రావణాదివృత్తాంతేనవిరోధిస్వరూపంచోక్తమితిజ్ఞేయం ॥ ౮ ॥
అస్యాధికారిణఆకించన్యమనన్యగతిత్వంచావశ్యకమితివక్తుంబ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్యరావణస్యవధేనబ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాంతరా
ణాందశరథచరితేనపితుఃకామాదివృత్తాంతేనమాత్రాదేఃవిభీషణమేఘనాదాదివృత్తాంతేనభ్రాతృపుత్రాదేశ్చారక్షకత్వోక్తిః ॥ ౯ ॥
అస్యచభగవజ్జ్ఞానలాభఆచార్యమూలఇతిహనుమచ్చరితేనదర్శితం - తదేవసుందరకాండేవక్ష్యామః ॥ ౧౦ ॥ అనేనచాధికారిణాకృత
కృత్యాప్రతీక్షతేమృత్యుంభృత్యఃపివాలిధిమిత్యుక్తరీత్యాశరీరపాతావధికాలఃప్రతీక్షణీయఇతిసీతాధ్యవసాయేనోచ్యతే - శరైస్తుసం
కులాంకృత్వాలంకాంపరబలార్దనః | మాంనయేద్యదికాకుత్స్థస్తత్తస్యసదృశంభవేదితిహ్యుక్తం | లంకానామశరీరం - రావణకుంభ
కర్ణావహంకారమమకారౌ - ఇంద్రజిదాదయఃకామక్రోధాదయః - విభీషణోవివేకః - తత్రరుద్ధాసీతాచేతనః - తస్యచభగవజ్జ్ఞా
నంహనుమతాచార్యేణ - తాదృశశరీరధ్వంసపూర్వకంతదంతర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణంభగవతైవేతి విస్తరోభవిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ అస్యచ
యావచ్ఛరీరంకర్తవ్యవిషయేరామాదివద్వర్తితవ్యం - నరావణాదివదిత్యుపదేశశ్చయథాయోగంక్రియతే ॥ ౧౨ ॥ అస్యచవాసయో
గ్యోదేశోభగవత్సన్నిధిమద్దేశఏవేతికోసలజనపదస్థజనవృత్తాంతేనోక్తం ॥ ౧౩ ॥ అస్యచకాలక్షేపోపిరామాయణేనైవ-ద్వయవివర
ణరూపత్వాత్ - అతఏవరామాయణందీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తం - ద్వయమర్థానుసంధానేనసహసదైవంవక్తేతిచభాష్యకా
రః - తత్రబాలకాండేనశ్రీమచ్ఛబ్దార్థఉక్తః - అయోధ్యాకాండేననారాయణశబ్దార్థఃకల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్ - అరణ్య
కాండేనచేతస్సోమమిమోద్యంతమిత్యాదినాదివ్యమంగళవిగ్రహవర్ణనాచ్చరణశబ్దార్థః - కిష్కింధాకాండసుందరకాండాభ్యాంశ
రణశబ్దార్థః - యుద్ధకాండేనప్రపద్యఇత్యస్యార్థః - ఉత్తరకాండేనముక్తఫలకీర్తనాదుత్తరఖండార్థః ॥ ౧౪ ॥ అన్యచాధికా
రిణస్సదాజప్యంరామాయణమేవేతిదర్శయితుంగాయత్ర్యర్థోత్రప్రతిపాద్యతే - తథాహి - బాలకాండేనప్రసిద్ధజగత్ప్రసూతిహేతు
భూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః - అయోధ్యాకాండకిష్కింధాకాండయోర్గుణగణవర్ణనాద్వరేణ్యశబ్దార్థః - అ
రణ్యకాండేతేజోమయశరీరవర్ణనాద్భర్గశబ్దార్థః - సుందరకాండేదివ్యమంగళవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః - యుద్ధకాం
డేధీమహిశబ్దార్థఃశరణాగత్యుక్తేః - ఉత్తరకాండేముక్తఫలకీర్తనాత్ప్రచోదయాత్పదార్థఇతి ॥ ౧౫ ॥ ఏతేనచాధికారిణాచార్యోపకా
రాదివర్ణనాద్యనన్యప్రత్యుపకారోపినకార్య ఇతిజాబాలిలక్ష్మణవచనతత్ప్రత్యాదేశాదినానిర్ణీయతే ॥ ౧౬ ॥ మహాత్మాపివ్యసనత

భవతి అతస్సంసారేజీవసాకాంక్షాణిసై రాగ్యేణవక్తృయేనాగప శబ్దప్రబంధనీతాపహరణరాజ భ్రంశాదినావ్యక్తముక్తం - విస్తరస్తుతత్రతత్ర ప్రదర్శయిష్యతేదిజ్ఞాత్రమత్రప్రదర్శితం ॥ ౧౭ ॥ లోకవ్యవహారయచలప్రష్టకల ర్థేదేనగ్రహణాత్ర ప్రతిపాద్యతే - యదిహాస్తితదన్యత్ర యన్నేహాస్తి నతత్క్వచిదితిన్యాయాత్ । తథాహి ప్రతిపాదితం ... - వసుమద్వచనశ్లాఘాయాం అనయాచిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయేత్యాదౌ శిక్షార్థః - ... - మానంవ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధాశ్రుతమిత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః - ఏవమన్యత్ సర్వమత్రసూక్ష్మబుధ్యా జ్ఞాతవ్యం - ఏవమేతేష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః ॥ ౧౮ ॥ తత్ర ప్రథమం రావణనిబర్హణఫలాం గీర్వాణగణశరణాగతిం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి నాభిమేధస్వప్నవృత్తాంతేన - అగ్నిపురుషోత్థానమారభ్య రావణవధపర్యంతో వృత్తాంతస్తత్ఫలం - ఉత్తరకాండే స్వావతారప్రయోజనం ధర్మస్థాపనం ముక్తిప్రదానంచ - వక్తవ్యమన్యత్తాత్పర్యం తత్రతత్రాభిధీయతే । సంతోష్యక్రమస్తుకంచ సమాధాతుమిహాహార్థ ॥ నవశ్యతాంగురవేన మోవల్మీకజన్మనే । నమోనారాయణాయేదం నమో రామాయవిష్ణవే ॥ ఇత్థం సంక్షేపేణ ఆచార్యవాక్ పురుషోవేద । ఆచార్యాద్వైపవిద్యావిదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యాదేవ విద్యాప్రాప్తవ్యేత్యర్థమమర్థమభివ్యంజయన్ స్వేన నారదాద్విదితవార్థం ప్రాచీకశత్ - అథసర్గత్రయేణ ఆచార్యప్రసాదకార్యం సర్వవస్తుసాక్షాత్కారసద్విషయప్రబంధనిర్మాణచాతుర్యంచాభిహితం - అథపరమకారుణికో భగవాన్ వాల్మీకిః రామాయణాఖ్యం కావ్యమారభమాణః ప్రారిప్సితప్రబంధస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం ప్రచయగమనార్థంచ ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపితన్ముఖమితి యుక్తత్వాత్ కావ్యస్య ఆశీర్నాదౌ కర్తవ్యం వస్తునిర్దేశం సర్వస్యార్థాద్విషయప్రయోజనే చ దర్శయన్ కర్తవ్యం ప్రతిజానానస్సప్రకారం సంగ్రహమర్థయతే సర్వాపూర్వమిత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన ॥ సర్వేతి ॥ కృత్స్నా సప్తద్వీపాత్మికా - ఇయం - వసుంధరా భూమిః - జగత్యేషాం తేభ్యస్సంతతిజయశాలినః తేషాం - శేషసహస్రభేదేనవ్యవహారః - యేషాం నృపాణాం - ప్రజాపతిం మనుం - మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుత ఇతివక్ష్యమాణత్వాత్ । ఉపాదాయ ఆరభ్య - సర్వాపూర్వం సర్వేషామితరేషాం రాజ్ఞామపూర్వం దుర్లభం యథాభవతి తథా - ఆసీత్ - స్వమాసీదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ జయశాలిన్వం కుత్రచిదుదాహృత్య దర్శయతి యేషామితి ॥ యేషాం నృపాణాం మధ్యే - సః ప్రసిద్ధస్సగరః - ప్రసిద్ధిమేవాహ - సాగరస్సముద్రః - స్వనామాంకితః

సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్ కృత్స్నా వసుంధరా । ప్రజాపతిముపాదాయ నృపాణాం జయశాలినామ్ ॥ ౧ ॥ యేషాం స సగరో నామ సాగరో యేన ఖానితః । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి యం యాంతం పర్యవారయన్ ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణామిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనామ్ । మహదుత్పన్నమాఖ్యానం రామాయణమితి శ్రుతమ్ ॥ ౩ ॥ తదిదం వర్తయిష్యామి సర్వం నిఖిలమాదితః । ధర్మకామార్థసహితం శ్రోతవ్యమనసూయయా ॥ ౪ ॥ కోసలో నామ ముదితః స్ఫీతో జనపదో మహాన్ । నివిష్టస్సరయూతీరే ప్రభూతధనధాన్యవాన్ ॥ ౫ ॥ అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీల్లోకవిశ్రుతా । మనునా మానవేంద్రేణ ...

... యేన సగరేణ - ఖానితః షష్ట్యా పుత్రసహస్రైరవదారితః - నామప్రసిద్ధో - కించ యాంతం దండయాత్రయా గచ్ఛంతం - యం షష్టిః పుత్రసహస్రాణి - పర్యవారయన్ పరితో గచ్ఛన్ - ఇక్ష్వాకుప్రభృతిషు విద్యమానేషు సగరమాత్రకీర్తనం తేనాఖిలాయా భూమేః సగరస్యోద్ధృతత్వాత్ - షష్టిరితి వజ్రసూత్రే నిపాతితః - అత ఏకవచనస్యాపి బహువచనవిశేషణత్వం ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ మహాత్మనాం మహాప్రభావానాం - ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశ్యానాం - తత్రాపి జన్మబహుత్వేసై వాక్రియామితి ... - తేషాం రాజ్ఞాం - వంశే వంశ్యే - రామే విషయే రామాయణమితి శ్రుతం ప్రసిద్ధం - మహత్ పూజనీయం - ఇదమాఖ్యానం కథాప్రబంధ ఉత్పన్నం - బ్రహ్మణః ప్రసాదాదితిశేషః - తత్ర నిమిత్తమాత్రమహమితి వినయోక్తిః - ప్రసర్జనీయస్య వాయకస్య సర్వాపూర్వమిత్యనేన మహాభాగ్యత్వం నామగుణ ఉక్తః - యేషామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన మహాకులీనత్వం ॥ ౩ ॥ బ్రహ్మప్రసాదాదేవోత్పన్నత్వేపి ... తత్ బ్రహ్మప్రసాదోత్పన్నం - ఇదం రామాయణం - వర్తయిష్యామి ప్రవర్తయిష్యామి - ధర్మకామార్థసహితం పురుషార్థప్రతిపాదకం - తత్ఫలకం వా - సర్వం రామాయణం - ఆదితః అవతారదేశాత్ ప్రభృతి - నిఖిలం అన్యూనం యథాభవతి తథా - అనసూయయా అసూయాభిన్నయా - శ్రద్ధయేత్యర్థః - శ్రోతవ్యం నతు స్వయం లిఖితపాఠేన నిరీక్షితవ్యం - బ్రహ్మణైవోత్పన్నమిదం - మమతు నత్ప్రవర్తన ఏవాధికారః - అతః ప్రవక్తృభిః అత్రాసూయా న కర్తవ్యేతి భక్త్యైవ శ్రోతవ్యమితి భావః - అత్ర తేషాం వంశ ఇత్యనేన విషయ ఉక్తః - ధర్మకామార్థసహితమిత్యనేన ప్రయోజనముక్తం - అనసూయయేత్యనేనానసూయవానధికారీ - కార్యకారణభావస్సంబంధ ఇత్యాదిబోధ్యం - అత్ర మోక్షస్యాపి ప్రయోజనత్వం సిద్ధం సర్వస్యాపి ప్రముచ్యత ఇత్యుక్తత్వాత్ ॥ ౪ ॥ అథ రామచరిత్రం ప్రతిజ్ఞాతం వక్తుం తదవతరణయోగ్యదేశవైభవం దర్శయతి కోసల ఇతి ॥ ముదితః సంతుష్టజనః - మంచాః క్రోశంతీతివల్లక్షణా - స్ఫీతః సమృద్ధః - స్ఫాయః స్ఫీ నిష్ఠాయామితి స్ఫీభావః - ప్రభూతాని బహూని ధనధాన్యాని చ తద్వాన్ - కర్మధారయాదప్యమత్వర్థీయో దృష్టః - యథా కోకప్రీతిచకోరపారణపటుజ్యోతిష్మతీ లోచనే ఇత్యాది । ప్రభూతధనత్వాచ్చ సౌఖ్యాన్యవాం శ్చైతికర్మధారయో వా - అత్ర ధనధాన్యసమృద్ధేరుక్తత్వాత్ స్ఫీత ఇతి జనసమృద్ధిరుచ్యతే - కోసలో నామ కోసల ఇతి ప్రసిద్ధః - మహాన్ విస్తీర్ణః - జనపదో దేశః - నీన్యజనపదా దేశవిషయా విత్యమరః సరయూతీరే సరయూనామకనద్యా ఉభయతీరే - నివిష్టః స్థితః ॥ ౫ ॥ ... వర్ణయతి అయోధ్యేతి ॥ శ్లోకత్రయ

...కం వాక్యం ॥ అయోధ్యేతి నగరీ - తత్ర కోసలే - ఆసీత్ - అస్తీతి కాలవ్యత్యయః - లోకవిశ్రుతా ప్రసిద్ధా - యా పురీ - మానవానాం మనుష్యాణాం ఇంద్రేణ స్వామినా - మనునా - స్వయం స్వసంకల్పేన - నిర్మితా నామ - ఆయతేతి ॥ దశ చ ద్వే చ యోజనాని ద్వాదశయోజనాని - ఆర్యం తసంస్థోగేద్వితీయా - ఆయతా దీర్ఘా - మండలప్రమాణమిదం - మహాపురీ మూలనగరం - ఉపనగరసాహిత్యేన అనేకయోజనాస్థితా వా - శ్రీమతీ కాంతిమతీ - త్రీణి యోజనాని విస్తీర్ణా యోజనత్రయవైపుల్యవతీ - సువిభక్తాః ఉభయపార్శ్వవృక్షావలిమత్తయా క్లప్తాః మహాపథాః నానాజనపదగామిమార్గా యస్యాం సా - రాజమార్గేణేతి ॥ మహతా అనగ్రాంతేన - సువిభక్తేన ఋజుతయా క్లప్తేన - ముక్తపుష్పావకీర్ణేన ముక్తైః అనూత్ర గ్రథితైః పుష్పైః అవకీర్ణేన - నిత్యశః సర్వకాలేపి - న పర్యుత్సేకేశస్త్రత్యయః - జలసిక్తేన - వర్షాసు స్వతఏవ అన్యథా మనుష్యైః - రాజమార్గేణ రాజగృహద్వారాత్ ప్రవృత్తేన మార్గేణ - శోభితా ॥ ౮ ॥ అథ నగర్యా మహారాజాధిష్ఠితత్వరూపగుణమాహ తాంత్వితి ॥ మహచ్చ తత్ రాష్ట్రం చ మహారాష్ట్రం - అస్మహత ఇత్యాత్వం - తద్వివర్ధయతీతి మహారాష్ట్రవివర్ధనః - కర్తరి ల్యుట్ - మహాంశ్చాసౌ రాష్ట్రవివర్ధనశ్చేతి వా - పూర్వరాజభ్యోధిక ఇత్యర్థః - దశరథాఖ్యో రాజా - దివం స్వర్గం అమరావతీం - దేవపతిర్యథా ఇంద్ర ఇవ - తాం పురీం - తు పూర్వనృపవైలక్షణ్యేన - ఆవాసయామాస స్థాపయామాస - హేతుమతి చేతి ణిచ్ ॥ ౯ ॥ వైలక్షణ్యమేవ దర్శయన్ సౌధాద్యం వర్ణయతి సర్గశేషేణ - కవాటేతి ॥ తోరణం బహిర్ద్వారాలంకారదారుబంధః - ప్రశస్తకవాటతోరణయుక్తాం - ప్రశంసాయాం మతుప్ - సువిభక్తం పరస్పరాసంశ్లిష్టం అంతరం మధ్యప్రదేశో యేషాం తాదృశాః - ఆపణాః నిషద్యా యస్యాం సా - తాం - ఆపణస్తు నిషద్యాయామిత్యమరః । సర్వాణి సర్వవిధాని యంత్రాణి శిలాక్షేపణీప్రభృతీని - ఆయుధాని బాణాదయః - లోకేయాని యాని యంత్రాయుధాని సంతి తద్వతీమిత్యర్థః - శిల్పిభిః చిత్రకారప్రభృతిభిః - ఉపేతాం యుక్తాం ॥ ౧౦ ॥

వేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్ ॥ ౬ ॥ ఆయతా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ । శ్రీమతీ త్రీణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహాపథా ॥ ౭ ॥ రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా । ముక్తపుష్పావకీర్ణేన జలసిక్తేన నిత్యశః ॥ ౮ ॥ తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః । పురీమావాసయామాస దివం దేవపతిర్యథా ॥ ౯ ॥ కవాటతోరణవతీం సువిభక్తాంతరాపణామ్ । సర్వయంత్రాయుధవతీముపేతాం సర్వశిల్పిభిః ॥ ౧౦ ॥ సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీమతులప్రభామ్ । ఉచ్చాట్టాలధ్వజవతీం శతఘ్నీశతసంకులామ్ ॥ ౧౧ ॥ వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీమ్ । ఉద్యానామ్రవణోపేతాం మహతీం సాలమేఖలామ్ ॥ ౧౨ ॥ దుర్గగంభీరపరిఘాం దుర్గామన్యైర్దురాసదామ్ । వాజివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్ట్రైః ఖరైస్తథా ॥ ౧౩ ॥ సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్మభిరావృతామ్ । నానాదేశనివాసైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితామ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రాసాదైరత్నవికృతైః పర్వతైరుపశోభితామ్ । కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణామింద్రస్యేవామరావతీమ్ ॥ ౧౫ ॥ చిత్రామష్టాపదా

సూతమాగధసంబాధామితి ॥ సూతాః వందినః - సూతో నాతక్షిసారథి । క్షత్రాద్విప్రాసుతే న్యానశిష్యే పారదవందినోరితి భాస్కరః ॥ మాగధాః రాజప్రబోధకాః - మాగధస్స్యాద్వాణిక్ రాజప్రబోధక ఇతి యాదవః । తైస్సంబాధాం సంకులాం - శ్రీమతీం ధనధాన్యసమృద్ధిమతీం - అతులప్రభాం నిరుపమకాంతిం - అట్టాట్టాలకశబ్దౌ పర్యాయౌ - స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః । మండపోపరి నిర్మితగృహాణీత్యర్థః - ఉచ్చైః అట్టాలధ్వజైర్యుతాం - శతఘ్నీ ప్రాకారస్థయంత్రవిశేషః - శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకంటకసంచితేతి యాదవః । శతశబ్దోనంతవచనః - శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచకమిత్యుక్తేః । అనేకశతఘ్నీసంవృతాం ॥ ౧౧ ॥ వధూనాటకసంఘైరితి ॥ సర్వతః పురీమితి ఉభయతస్సోరితి ద్వితీయా - సర్వత్ర పుర్యాం - వధూనాం యే నాటకాః నర్తయితారః తత్సంఘైస్సంయుక్తాం - ఆమ్రాణాం చూతానాం వనం ఆమ్రవణం - ప్రనిరంతర్ శరేక్షుప్లక్షేత్యాదినా ణత్వం - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - ఆమ్రవణరూపోద్యానోపేతాం - సాలః ప్రాకారః - మేఖలా మేఖలావదావరణభూతా యస్యాస్సాం - ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః । మహతీమితి సాలద్వారా నగరవిశేషణం ॥ ౧౨ ॥ దుర్గేతి ॥ అత్ర దుర్గశబ్దేన విశాలతోచ్యతే - విశాలా గాధపరిఘాం - దుర్గాం గంధ - దుర్గభూతాం - అత ఏవ అన్యైః శత్రుభిః - దురాసదాం దురాక్రమాం - వాజిభిర్వారణైశ్చ సంపన్నాం సమృద్ధాం - గోభిరుష్ట్రైః ఖరైః ఖరవిశేషైశ్చ తథా సంపన్నామిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ సామంతరాజసంఘైరితి ॥ సమంతాత్ భవాస్సామంతాః - సామంతా రాజ్యసంధిస్థా ఇతి హైమయం తీ । తాదృశరాజసంఘైః - తేషామేవ బలికర్మభిః - బలిః కరః - భాగధేయో బలిః కర ఇత్యమరః । బలిశబ్దేన బలిప్రదానముచ్యతే - తత్కర్మ యేషాం తైః - నానాదేశనివాసైః క్రయవిక్రయార్థమాగతైః - వణిగ్భిశ్చోపశోభితాం ॥ ౧౪ ॥ ప్రాసాదైరితి ॥ రత్నైః వికృతైః విశేషేణ కృతైః - ప్రాసాదైః రాజగృహైః - పర్వతైః క్రీడాపర్వతైః - కూటాగారైః వలభిభిః - కూటాగారం తు వలభిరిత్యమరః । సంపూర్ణాం గతామివ ఇంద్రస్యేవామరావతీం - ఇంద్రపాలితామమరావతీమివ స్థితామిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ చిత్రామితి ॥ చిత్రాం నానారాజగృహవతీం -

అష్టాపదాని స్థానాని యస్యాం తత్ అష్టాపదం - అష్టనవసంజ్ఞయా మితి దీర్ఘః - అష్టాపదం శారిఫలమిత్యమరః । తదాకారాం - తత్సదృశసంస్థానామిత్యర్థః - మధ్యే రాజగృహం చతుర్దిక్షు రాజవీథయః - తన్మధ్యేష్వవకాశాశ్చేత్యేవంవిధసంస్థానామిత్యర్థః - వరనారీగణైః సుందరస్త్రీగణైః - యుతాం యుక్తాం - సర్వరత్నైస్సమాకీర్ణాం వ్యాప్తాం - తాని తు - గారుత్మతం మరతకమశ్మగర్భం హరిన్మణిః । శోణరత్నం లోహితకం పద్మరాగోఽరుణోపలః ॥ విద్రుమోనా ప్రవాళో స్త్రీ వజ్రోఽస్త్రీ హీరకః పుమాన్ । ఇంద్రనీలం మహానీలం వైడూర్యం వాలవాయజం ॥ కురువిందాస్తు కల్మాషా రత్నభేదాస్తు మౌక్తికం । మాణిక్యం పాష్యకం శంఖ ఇత్యాదిసంఖ్యయా పర్యాయోక్తాని ॥ విమానాఖ్యగృహైశ్శోభితాం - విమానో స్త్రీ దేవయానే సప్తభౌమికసద్మనీతి భాస్కరః ॥ ౧౮ ॥ గృహగాఢామితి ॥ గృహైః కుటుంబిగృహైః గాఢాం నిబిడాం - అవిచ్ఛిద్రాం నిర్దూషణాం - ఛిద్రం రంధ్రే దూషణే పీతి భాస్కరః । సమభూమౌ అనిమ్నోన్నతప్రదేశే - నివేశితాం నిర్మితాం - శాలయః శ్వేతతండులా వ్రీహయః - శాలయశ్చ తే తండులా ఇతి వైజయంతీ । తేషాం తండులైస్సంపూర్ణాం - ఇక్షుకాండస్య ఇక్షుగండస్య యోరసస్తత్తుల్యముదకం యస్యాస్తాం ॥ ౧౯ ॥ దుందుభిభిరితి ॥ దుందుభిభిః భేరీభిః - ఈంకారాంతత్వమార్షం - మృత్ అంగం యేషాం తైః పణవైః మర్దలైః తథేతి సముచ్చయే - భృశం నాదితాం - పృథివ్యాం అత్యర్థం అనుత్తమాం శ్రేష్ఠాం - తాం ప్రసిద్ధాం ॥ ౨౦ ॥ విమానమితి ॥ సిద్ధానాం తపస్సిద్ధానాం పురుషాణాం - దివి స్వర్గే - తపసా అధిగతం లబ్ధం - విమానమివ దేవయానసమూహమివ స్థితాం - జాతావేకవచనం - సునివేశితాః సుష్ఠు నిర్మితాః వేశ్మాంతాః గృహప్రాంతాః యస్యాం సా - సర్వాన్ సమ్యక్ సంనిర్మితగృహామిత్యర్థః - నరోత్తమైః విద్వద్భిః సమావృతాం ॥ ౨౧ ॥ య ఇతి శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ లఘుహస్తాః శిక్షితాస్త్రాః - లఘుహస్తస్సుహస్తశ్చ కృతాస్త్రః కృతపుంఖక ఇతి వైజయంతీ । విశారదాః సమర్థాః - ఉపాయజ్ఞా ఇతి యావత్ - తథాభూతా అపి యే రాజానః - వివిక్తం విజనం - అసహాయమితి యావత్ - వివిక్తౌ పూతవిజనావిత్యమరః । అపరాపరం అవిద్యమానపరాపరం - పరేపి త్రాయం - అపరే పుత్రా యస్య తైర్హీనం - వంశస్యైకతంతుమితి యావత్ - శబ్దేన వేధ్యం శబ్దేన లక్ష్యేణ వేధ్యం - వితతేన ప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే - వితతం పలాయితం చ - వాణైః న విధ్యంతీన

కారాం వరనారీగణైర్యుతామ్ । సర్వరత్నసమాకీర్ణాం విమానగృహశోభితామ్ ॥ ౧౮ ॥ గృహగాఢామవిచ్ఛిద్రాం సమభూమౌ నివేశితామ్ । శాలితండులసంపూర్ణామిక్షుకాండరసోదకామ్ ॥ ౧౯ ॥ దుందుభీభిర్మృదంగైశ్చ వీణాభిః పణవైస్తథా । నాదితాం భృశమత్యర్థం పృథివ్యాం తామనుత్తమామ్ ॥ ౨౦ ॥ విమానమివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి । సునివేశితవేశ్మాంతాం నరోత్తమసమావృతామ్ ॥ ౨౧ ॥ యే చ బాణైర్న విధ్యంతి వివిక్తమపరాపరమ్ । శబ్దవేధ్యం చ విततం లఘుహస్తా విశారదాః ॥ ❁ ॥ సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం మత్తానాం నదతాం వనే । హంతారో నిశితైశ్శస్త్రైర్బలాద్బాహుబలాదపి ॥ ❁ ॥ తాదృశానాం సహస్రైస్తామభిపూర్ణాం మహారథైః । పురీమావాసయామాస రాజా దశరథస్తదా ॥ ౨౨ ॥ తామగ్నిమద్భిర్గుణవద్భిరావృతాం ద్విజోత్తమైర్వేదషడంగపారగైః । సహస్రదైస్సత్యరతైర్మహాత్మభిర్మహర్షికల్పైరృషిభిశ్చ కేవలైః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచమస్సర్గః ॥ ❁

ప్రహరంతి - పునరస్త్రాదిభిరితి భావః - సింహేతి ॥ మత్తానాం వనే నదతాం - నదతాం గర్జతాం - సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం - బలాత్ మనోబలేన - బాహుబలైరపి సహకారిభిః - నిశితైః తీక్ష్ణైః శస్త్రైః ఆయుధైః కరణైః - హంతారః - శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః । తాదృశానామితి ॥ మహారథైః - ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యుక్తలక్షణైః - తాదృశానాం తేషాం సహస్రైః అభిపూర్ణాం - తాం తథాత్వేన ప్రసిద్ధాం - పురీం ఆవాసయామాస ॥ ౨౨ ॥ తామితి ॥ అగ్నిమద్భిః ఆహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిః శమదమాదిగుణవద్భిః - వేదానాం షడంగానాం చ పారం అంతం అధ్యయనేన గచ్ఛంతీతి తథా - అంతేత్యంతేత్యాదినా డప్రత్యయః - సహస్రదైః బహుప్రదైః - సత్యే సత్యవచనే రతైః నిరతైః - మహాత్మభిః మహామతిభిః - కేవలైః ఋషిభిరపి - మహర్షికల్పైః వసిష్ఠాదిమహర్షితుల్యైః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః - ద్విజోత్తమైరావృతాం తామావాసయామాసేత్యనుషజ్యతే - అత్ర వంశస్థవృత్తే ప్రథమచరణే జగణాభావేనోపజాతిప్రత్తమితి బోధ్యం - ఆచార్యాః ప్రాహుః - ఏతేన వేదాసవచనేన బ్రాహ్మణావిశిష్టం లియజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేనేతి శ్రుతిరనేనోపబృంహ్యతే - ద్విజోత్తమైః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతేత్యుక్తకాలోపనయనైః - వేదషడంగపారగైః అధీతసాంగసశిరస్కవేదైః - అగ్నిమద్భిః అనుష్ఠితయజ్ఞైః - సహస్రదైః యథాశక్తి బ్రాహ్మణసాత్కృతద్రవ్యైః - మహాత్మభిః మహాయత్నైః - కృతతపస్కైరిత్యర్థః - గుణవద్భిః శమదమాద్యుపేతస్సన్ శాంతో దాంత ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వేత్యుక్తశమాదిమద్భిః - సత్యరతైః సత్యస్య సత్యమితి యుక్తైః బ్రహ్మణి భక్తిరూపాపన్నజ్ఞానవద్భిః - కేవలైః తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యుక్తరీత్యా నావిష్కృతస్వగుణైః - ఋషిభిః శాస్త్రాంచ సాంధిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యుక్తస్వరూపైః - మహర్షికల్పైః యత్ర ఋషయః ప్రథమజా యే పురాణా ఇత్యుక్తరీత్యా మార్గసద్భిః - ఆవృతాం అవతరిష్యద్భగవానత్రేతి సాంగత్యం సేవితాం - తామావాసయామాస - యద్వా - హే కేవలపరిశుద్ధచిత్తైః - త్వమపి వాసాయ గచ్ఛేతి కవిరాహ - ఇదుపగతేతివత్ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః ॥ ❁❁❁

ఏవం భగవదవతారయోగ్యదేశో దర్శితః - అథ తద్యోగ్యం పురుషం దర్శయితుమిచ్ఛన్ - తస్యామిత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ దశరథః - తస్యాం వసన్ జగదపాలయత్ - సకీదృశః - వేదం వేదార్థం వేత్తీతి వేదవిత్ - సంగ్రహాతి ధనప్రదానాదినా స్వీకరోతీతి సంగ్రహః - పచాద్యచ్ - సర్వేషాం శూరాణాం విదుషాం చ సంగ్రహః సర్వసంగ్రహః - దీర్ఘదర్శీ దీర్ఘం చిరకాలభావిపదార్థం ద్రష్టుం శీలమస్యాస్తీతి తథా - తాచ్ఛీల్యే ణినిః - మహాతేజాః మహాప్రతాపః - తేజః పరాక్రమే ప్రాణే చ చక్షుషి రేతసి ఇతి రత్నమాలా ॥ పురే భవా జనాః పౌరాః జనపదే భవాః జానపదాః తే ప్రియా యస్య స తథా - ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే అతిరథః బహుభిర్మహారథైరేకో యోద్ధా రథీ - యజ్వా విధినేష్టవాన్ - ధర్మే సుకృతటాకఖననారామప్రవర్తనాదిషు రతః - వశీ స్వాధీనసర్వజనః - ఇన్ద్రియాధీనత్వేన వశో వాం ఘాప్రభుత్వాధీనతా సునా ఇతి భాస్కరః । మహర్షికల్పః మహర్షితుల్యః - రాజర్షిః రాజరూప ఋషిః - త్రిషు లోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః - బలవాన్ చతురంగసేనాయుక్తః - అత ఏవ నిహతామిత్రః నిహతశత్రువః - మిత్రవాన్ ప్రశస్తమిత్రయుక్తః - విజితేన్ద్రియః విషయేషు శబ్దాదిష్వప్రవణేన్ద్రియః - ధనైః హిరణ్యగజాశ్వదివ్యాంబరాభరణాదిభిః - అన్యైః తదపేక్షయాన్యైః సంగ్రహైః సంచయైః - నిధిభిరిత్యపి పాఠః - శక్రవైశ్రవణోపమః యథాక్రమమిన్ద్రకుబేరోపమః - యథా మనుః వైవస్వతమనుః లోకస్య పరిరక్షితా తథా దశరథో రాజా తస్యాం వసన్ జగత్ భూలోకం అపాలయత్ ॥ ౪ ॥ ఏవం రాజగుణా ఉక్తాః లోకపాలనం చోక్తం - సంప్రతి పురపరిపాలనమాహ తేనేతి ॥ సత్యే అభిసన్ధా అభిప్రాయో యస్య తేన - త్రివర్గం ధర్మార్థకామాన్ అనుతిష్ఠతా అనువర్తతా - పాలితా - సత్యాదిపురస్సరం త్రివర్గార్థం పాలితేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ పాలనఫలం దర్శయతి తస్మిన్నిత్యాదినా మానవేన్ద్రేణ

తస్యాం పుర్యామయోధ్యాయాం వేదవిత్సర్వసంగ్రహః। దీర్ఘదర్శీ మహాతేజాః పౌరజానపదప్రియః॥ ❁ ॥ ఇక్ష్వాకూణామతిరథో యజ్వా ధర్మపరో వశీ। మహర్షికల్పో రాజర్షిస్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః॥ ❁ ॥ బలవాన్నిహతామిత్రో మిత్రవాన్విజితేన్ద్రియః। ధనైశ్చ సంగ్రహైశ్చాన్యైశ్శక్రవైశ్రవణోపమః॥ ❁ ॥ యథా మనుర్మహాతేజా లోకస్య పరిరక్షితా। తథా దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్॥ ౪ ॥ తేన సత్యాభిసన్ధేన త్రివర్గమనుతిష్ఠతా। పాలితా సా పురీ శ్రేష్ఠా ఇన్ద్రేణేవామరావతీ॥ ౫ ॥ తస్మిన్పురవరే హృష్టా ధర్మాత్మానో బహుశ్రుతాః। నరాస్తుష్టా ధనైస్స్వైస్స్వైరలుబ్ధాస్సత్యవాదినః॥ ౬ ॥ నాల్పసన్నిచయః కశ్చిదాసీత్తస్మిన్పురోత్తమే। కుటుంబీ యో హ్యసిద్ధార్థోఽగవాశ్వధనధాన్యవాన్॥ ౭ ॥ కామీ వా న కదర్యో వా నృశంసః పురుషః క్వచిత్। ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నావిద్వాన్న చ నాస్తికః॥ ౮ ॥ సర్వే నరాశ్చ నార్యశ్చ ధర్మశీలాస్సుసంయతాః। ఉదితాశ్శీలవృత్తాభ్యాం మహర్షయ ఇవామలాః॥ ౯ ॥ నాకుండలీ నామకుటీ నాస్రగ్వీ నాల్పభోగవాన్। నామృష్టో నానులిప్తాంగో నాసుగన్ధశ్చ విద్యతే॥ ౧౦ ॥ నామృష్టభోజీ నాదాతా నాప్య

పాలితేత్యంగలేన ॥ హృష్టా వానసౌఖ్యేన ప్రీతాః - ధర్మాత్మానః - బహుశ్రుతః శాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే బహుశ్రుతాః - స్వైః స్వైః స్వార్జితైః ధనైస్తుష్టాః - పరధనానభిలాషిణ ఇత్యర్థః - వీప్సయా స్వవర్ణాశ్రమోచితధనమాత్రపరిగ్రహాస్సూచ్యతే - అలుబ్ధాః దానే ప్రాప్తే లోభరహితాః - సత్యవాదినః సత్యవచనశీలాః - అసన్నితి శేషః ॥ ౬ ॥ నేతి ॥ తస్మిన్ పురోత్తమే పురశ్రేష్ఠే - అల్పసన్నిచయః అల్పకోశవాన్ అగవాశ్వధనధాన్యవాన్ - అసిద్ధార్థః ధనాదిభిరప్రాప్తధర్మార్థకామరూపపురుషార్థః - యః కుటుంబీ న కశ్చిన్నాసీత్ - మాతాపితాస్నుషే పుత్రౌ పుత్రీ పత్నీ స్వయం తథా। దశసంఖ్యః కుటుంబీతి విజ్ఞేయో ద్విజోత్తమ ॥ ౭ ॥ కామీతి ॥ కామీ కామైకపరః పురుషః - అయోధ్యాయాం క్వచిత్కోణేఽపి ద్రష్టుం న శక్యం - శక్యమితి నిపాతః - శక్యమరవిన్దసురభిరితి కాళిదాసేనాపి ప్రయుక్తః । కదర్యో వా ద్రష్టుం న శక్యం - ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్। లోభాద్యః పితరౌ భృత్యాన్ స కదర్య ఇతి స్మృతః ॥ నృశంసః క్రూరోఽపి న ద్రష్టుం శక్యం - నృశంసో ఘాతుకః క్రూర ఇత్యమరః। అవిద్వాన్ విద్యారహితః - పరలోకో నాస్తీతి మతిర్యస్య తేన నాస్తికః అస్తినాస్తిదిష్టం మతిరితి ఠక్ ॥ ౮ ॥ సర్వ ఇతి ॥ అయోధ్యాయాం సర్వే నరాః సర్వా నార్యశ్చ ధర్మశీలత్వాదిగుణైస్సంభవన్తి - సుసంయతాః సుష్ఠు నియతేన్ద్రియాః - శీలవృత్తాభ్యాం ఉదితాః ఉత్కృష్టాః - సహజశీలవృత్తా ఇత్యర్థః - శీలం సత్స్వభావః - వృత్తం ఆచారః - శీలం స్వభావే సద్వృత్తే। వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యుభయత్రామరః। అమలాః నిర్మలమనస్కాః ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ అకుండలీ అయోధ్యాయాం న విద్యతే - అల్పభోగవాన్ అల్పసుఖవాన్ - భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః। మృష్టః అభ్యంగస్నానశుద్ధః - నానులిప్తాంగ ఇత్యత్ర ప్రసక్తప్రతిషేధసమాసః - చన్దనాద్యననులిప్తాంగ ఇత్యర్థః - అత్ర కిన్నానుషజ్యతే - సుగన్ధశబ్దేన కుంకుమకస్తూర్యాదికముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ నేతి ॥ మృష్టం పూర్ణం - అన్నాభావప్రయుక్తాల్పభోజనవాన్ అయోధ్యాయాం న దృశ్యతే - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - దాతా ప్రకీర్ణాన్నప్రదాతా - అంగదం బాహుభూషణం - నిష్కం ఉరోభూషణం - సాష్టశతేసువర్ణానాం హే

ముఖ్యోరోభూషణేపలే | దీనారేపిచనిష్క ఇత్యమరః ‖ తౌదరలీత్యంగదనిష్కధృక్ - ధృగిత్యేవపాఠః - హస్తాభరణం కటకాంగులీయకాది - అనాత్మవాన్ అజితాంతఃకరణః ‖ ౧౧ ‖ నేతి ‖ ఆహితాగ్నిః ఆజ స్రాగ్నిహోత్రీ - యజ్వాపి హాకశ్చిద్విచ్ఛిన్నాగ్ని ర్భవతి - అయజ్వా సోమయాగరహితః - క్షుద్రః అల్పనిధి ర్దైన్యశ్వర్యవాన్ - తిరస్కారార్హ ఇతియావత్ - నిర్వృత్తః అనుష్ఠితః - సంకరః వరణ త్రైవిద్య పాదిర్యేనసః ‖ ౧౨ ‖ స్వకర్మేతి ‖ అధ్యయనంజపరూపాధ్యయనం - సంయతాః నకుర్వతాః ‖ ౧౩ ‖ నేతి ‖ అనృతం అసత్యం కాయతి వక్తీత్యనృతకః - నైరబ్ల ఇత్యస్మాదాత్వే అతోనుపసర్గేక ఇతిక ప్రత్యయః - శ్రుతం శ్రవణం - భావే నిష్ఠా - బహుప్రకారశాస్త్ర శ్రవణ రహిత ఇత్యర్థః - అసూయలీత్యసూయకః - కండ్వాదిభ్యోయగితియక్ ధాతుసంజ్ఞాయాం ణ్వుల్ - అశక్తః - ఐహికాముష్మికార్థ సాధనాశక్తః - తదాదశరథరాజ్య పరిపాలనకాలే - అనేన యుక్లికో జానపదవిషయ ఇతిగమ్యతే - తేనాత్ర న పౌనరుక్త్యమితిభావః ‖ ౧౪ ‖ నేతి ‖ షడంగాని శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతిష మితి - అవ్రతః [illegible] యజ్ఞాదివ్రతరహితః - అసహస్రదః అబహుప్రదః - దానాద్యయనేత్యత్ర విద్యాదానముక్తం అత్ర హిరణ్యాదిదానం - క్షిప్త చిత్తః వ్యాకులమనస్కః - వ్యథితః వ్యాధ్యాదినా పీడితః ‖ ౧౫ ‖ కశ్చిదితి ‖ అశ్రీమాన్ కాంతిరహితః - అరూపవాన్ సౌందర్యరహితః - నాపిరాజని అభక్తిమాన్ భక్తిమత్వే త్యాహ్యం - రాజని దశరథే - అభక్తిమాన్ భక్తిరహితః - భక్తిః అధికమాన్యవిషయస్నేహః ‖ ౧౬ ‖ వర్ణేష్వితి ‖ అగ్రో భవః అగ్ర్యః - అగ్రాద్యత్ - బ్రాహ్మణః సచతుర్థో యేషాం తేషు వర్ణేషు వర్తమానా నరాః - దేవతాతిథిపూజకాః - శూద్రాణాం దేవతాపూజాతాంత్రికమంత్రేణ - అతిథిపూజనం హిరణ్యాదిదానేన - కృతజ్ఞాః ఉపకారజ్ఞాః - వదాన్యాః దానశౌండాః - వదాన్యో దానశౌండః

నాసంగనిష్కధృక్ | నాహస్తాభరణో వాపి దృశ్యతే నాప్యనాత్మవాన్ ‖ ౧౧ ‖ నానాహితాగ్నిర్నా యజ్వా న క్షుద్రో వా న తస్కరః | కశ్చిదాసీదయోధ్యాయాం నచ నిర్వృత్తసంకరః ‖ ౧౨ ‖ స్వకర్మని రతా నిత్యం బ్రాహ్మణా విజితేంద్రియాః | దానాధ్యయనశీలాశ్చ సంయతాశ్చ ప్రతిగ్రహే ‖ ౧౩ ‖ ననాస్తికో నానృతకో న కశ్చిదబహుశ్రుతః | నాసూయకో న చాశక్తో నావిద్వాన్ విద్యతే తదా ‖ ౧౪ ‖ నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాసహస్రదః | న దీనః క్షిప్తచిత్తో వా వ్యథితో వాపి కశ్చన ‖ ౧౫ ‖ కశ్చిన్నరో వా నారీ వా నాశ్రీమాన్నాప్యరూపవాన్ | ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నాపి రాజన్యభక్తిమాన్ ‖ ౧౬ ‖ వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థేషు దేవతాతిథిపూజకాః | కృతజ్ఞాశ్చ వదాన్యాశ్చ శూరా విక్రమసంయుతాః ‖ ౧౭ ‖ దీర్ఘాయుషో నరాస్సర్వే ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః | సహితాః పుత్రపౌత్రైశ్చ నిత్యం స్త్రీభిః పురోత్తమే ‖ ౧౮ ‖ క్షత్రం బ్రహ్మముఖం చాసీద్వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః | శూద్రాస్స్వధర్మనిరతాస్త్రీన్ వర్ణానుపచారిణః ‖ ౧౯ ‖ సా తేనేక్ష్వాకునాథేన పురీ సుపరిరక్షితా | యథా పురస్తాన్మనునా మానవేంద్రేణ ధీమతా ‖ ౨౦ ‖ యోధానామగ్నికల్పానాం పేశలానామమర్షిణామ్ | సంపూర్ణా కృతవిద్యానాం గుహా కేసరిణామివ ‖ ౨౧ ‖ కాంభోజవిషయే జాతైర్బాహ్లీకైశ్చ హయోత్తమైః | వనాయుజైర్నదీజైశ్చ పూర్ణా హరిహయోత్తమైః ‖ ౨౨ ‖ వింధ్యపర్వతజైర్మత్తైః పూర్ణా హైమవతైరపి | మదాన్వితైరతిబలైర్మాతంగైః పర్వతోపమైః ‖ ❖ ‖ ఐరావతకులీనైశ్చ

స్స్యాదిత్యమరః | శూరాః బ్రాహ్మణేష్వధ్యయనశూరత్వం - విక్రమసంయుతాః పరాక్రమసంయుతాః - బ్రాహ్మణానాం పరాక్రమోనామ దకథాసు - అనన్వితిశేషః ‖ ౧౭ ‖ దీర్ఘేతి ‖ తస్మిన్ పురోత్తమే - సర్వేనరాః ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః - అత ఏవ తే దీర్ఘాయుషః స్త్రీభిః పుత్రపౌత్రైశ్చ సంయుతా ఆసన్ ‖ ౧౮ ‖ క్షత్రమితి ‖ క్షత్రం క్షత్రియజాతిః - బ్రహ్మముఖం బ్రాహ్మణప్రధానం - ఆసీత్ - తదాజ్ఞానువర్తీతియావత్ - ముఖం నిస్సరణే ధాత్రే ద్వాస్యుపాయప్రధానయోరిత్యాదిశః | వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః క్షత్రస్యానువర్తినః - శూద్రాః స్త్రీన్ వర్ణానుపచారిణః త్రయాణాం వర్ణానాముపచారశీలాస్స్వతస్స్వధర్మనిరతా ఆసన్ ‖ ౧౯ ‖ సేతి ‖ వర్ణాదశరథపాలనక్షమమిత్యాహ సేతి ‖ ౨౦ ‖ యోధానామితి ‖ అగ్నికల్పానాం శౌర్యాతిశయాదగ్నితుల్యానాం - పేశలానాం అకుటిలానాం - అమర్షిణాం పరాభిభవాసహిష్ణూనాం - కృతవిద్యానాం శిక్షితశస్త్రాదివిద్యానాం - యోధానాం భటానాం - పూరణగుణేత్యాది నాషష్ఠీ - సాపురీ యోధైస్సంపూర్ణా - గుహా కేసరిభిస్సింహైరివ - శత్రూదుర్ధర్షా భవదిత్యర్థః ‖ ౨౧ ‖ ఏవం చతురంగసంపత్తిమపి వదాతి సంపత్తిముక్త్వా తురంగసంపత్తిమాహ కాంభోజేతి ‖ కాంభోజవిషయే కాంభోజాఖ్యదేశే - జాతైః - బాహ్లీకైః బాహ్లీకదేశభవైః - తత్ర భవ ఇత్యణ్ - వనాయుజైః వనాయుదేశజాతైః - నదీజైః సింధుదేశోద్భవైః - హరేః ఇంద్రస్య హయః ఉచ్చైశ్శ్రవాః తద్వదుత్తమైః - అశ్వశ్రేష్ఠైస్సాపూర్ణాఽభవత్ ‖ ౨౨ ‖ గజసంపత్తిమాహ వింధ్యేత్యాదినా ‖ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - మత్తైర్వింధ్యపర్వతజైర్మాతంగైః - హైమవతైః హిమవతి జాతైః - తత్ర జాత ఇతి శైషికోఽణ్ - మదాన్వితైః అతిబలైర్మాతంగైరపి పర్వతోపమైః - ఐరావత

లీనైః ఐరావతకులోద్భవైః - కులాత్మకైః - ద్విపైశ్చ - మహాపద్మః పుండరీకాఖ్యో దిగ్గజః - తస్య కులం యేషాం తైర్ద్విపైశ్చ - అంజనాత్ పశ్చిమదిగ్గజాన్నిష్పన్నైర్ద్విపైరపి - వామనాత్ యమదిగ్గజాన్నిష్పన్నైర్ద్విపైరపి - సా పూర్ణాసీత్ ‖ ౨౪ ‖ భద్రైరిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ‖ భద్రా మంద్రా మృగాశ్చేతి గజజాతిత్రయం - భద్రో మంద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధా గజా ఇతి హలాయుధః ‖ భద్రమంద్రో భద్రమృగో మృగమంద్రశ్చేతి ద్విప్రకృతికాస్సంకీర్ణజాతయస్తిస్రః - భద్రమంద్రమృగాస్త్రిప్రకృతికాస్సంకీర్ణగజాః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం - అంగప్రత్యంగభద్రత్వం సంతుష్టం భద్రలక్షణం | పృథుత్వం శ్లథతా స్థౌల్యం సంతుష్టం మంద్రలక్షణం ‖ తనుప్రత్యంగదీర్ఘత్వం చ ప్రాయో మృగగుణో మతః | భద్రమంద్రో భద్రమృగో భద్రమంద్రమృగోపి చ ‖ మృగమంద్రాదయోప్యేవమితి సంకరజా నవేతి ‖ ఏవంభూతైర్నిత్యమత్తైరచలసన్నిభైర్నాగైస్సా సదా పూర్ణా భవత్ ‖ ౨౫ ‖ అతిరథమహారథాదిశబ్దైః రథసంపత్తిరపి సూచితా - ఏవం చతురంగబలసంపత్త్యా నగరమాత్రమప్రధృష్యం - కింపునరితో ద్వియోజనే దుర్గాస్విత్యాహ సేతి ‖ సా నగరీ భూయః నగరాద్బహిరపి - ద్వేయోజనే ద్వయోర్యోజనయోః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సత్యనామా యథార్థనామా అయోధ్యానామా - ఉభాభ్యామన్యతరస్యామితి టాప్ - అత్ర హేతుమాహ యస్యామితి - యోజనత్రయవిస్తారవత్త్యాం తస్యాం మధ్యయోజనద్వయమత్యంతం యోద్ధుమశక్యేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః ‖ ౨౬ ‖ పాలనం చాహ్లాదనపూర్వకమిత్యభిప్రాయేణాహ తామితి ‖ ౨౭ ‖ సర్గోక్తమర్థం సంక్షేపేణ సర్గాంతే పునర్దర్శయతి తామితి ‖ అర్గళం నామ కవాటసంశ్లిష్టత్వాయతిర్యక్ నిబద్ధో దారువిశేషః - తద్విష్కంభోర్గళం

మహాపద్మకులైస్తథా | అంజనాదపి నిష్పన్నైర్వామనాదపి చ ద్విపైః ‖ ౨౪ ‖ భద్రైర్మంద్రైర్మృగైశ్చైవ భద్రమంద్రమృగైస్తథా | భద్రమంద్రైర్భద్రమృగైర్మృగమంద్రైశ్చ సా పురీ ‖ ❖ ‖ నిత్యమత్తైస్సదా పూర్ణా నాగైరచలసన్నిభైః ‖ ౨౫ ‖ సా యోజనే చ ద్వే భూయస్సత్యనామా ప్రకాశతే ‖ ❖ ‖ యస్యాం దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్ ‖ ౨౬ ‖ తాం పురీం స మహాతేజా రాజా దశరథో మహాన్ ‖ ❖ ‖ శశాస శమితామిత్రో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః ‖ ౨౭ ‖ తాం సత్యనామాం దృఢతోరణార్గళాం గృహైర్విచిత్రైరుపశోభితాం శివామ్ | పురీమయోధ్యాం నృసహస్రసంకులాం శశాస వై శక్రసమో మహీపతిః ‖ ౨౮ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే షష్ఠస్సర్గః ‖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తస్యామాత్యా గుణైరాసన్నిక్ష్వాకోస్తు మహాత్మనః | మంత్రజ్ఞాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ నిత్యం ప్రియహితే రతాః ‖ ౧ ‖ అష్టౌ బభూవుర్వీరస్య తస్యామాత్యా యశస్వినః | శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజకృత్యేషు నిత్యశః ‖ ౨ ‖ ధృష్టిర్జయంతో విజయస్సిద్ధార్థో అర్థసాధకః | అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాష్టమోభవత్ ‖ ౩ ‖ ఋత్విజౌ ద్వావభిమతౌ తస్యాస్తామృషిసత్తమౌ | వసిష్ఠో వామదేవశ్చ మంత్రిణశ్చ తథాపరే ‖ ౪ ‖ విద్యావినీతా హ్రీమంతః కుశలా నియతేంద్రియాః | శ్రీమంతశ్చ మహాత్మానశ్శాస్త్రజ్ఞా దృఢవిక్రమాః ‖ ❖ ‖ కీర్తిమంతః ప్రణిహితా యథావచనకారిణః | తేజఃక్షమాయశః ప్రాప్తాస్స్మి

సనేత్యుపగ. | శివాం మంగళవతీం - వంశస్థోపజాతివృత్తం ‖ ౨౮ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః ‖

అథ ఉక్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య ధర్మానుష్ఠానసహాయసాధిష్ఠసచివసంపత్తిం దర్శయతి తస్యేతి ‖ మహాత్మనః మహామతేః - తస్య - ఇక్ష్వాకోః దశరథస్య - తద్వంశజత్వాత్తచ్ఛబ్దః - మంత్రజ్ఞాః కార్యవిచారజ్ఞాః - ఇంగితం సరాభిప్రాయః తం ముఖవికాససంకోచవ్యంగ్యవచనాదిభిర్జానంతీతీంగితజ్ఞాః - అమాత్యాః రాజ్ఞస్సర్వరాజ్యవ్యాపారేషు సహభవంతీత్యమాత్యాః - అవ్యయాత్త్యప్ - గుణైః వక్ష్యమాణమంత్రిగుణైః ఉపేతా ఆసన్ ‖ ౧ ‖ మంత్రిణస్సంఖ్యాం ప్రకుర్వన్ విశినష్టి అష్టావితి ‖ శుచయః సర్వాత్మనా స్వామిద్రోహచింతారహితాః - నిత్యశః రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు - అనురక్తాః తత్పరాః - అష్టావమాత్యా బభూవుః ‖ ౨ ‖ తేషాం నామాని దర్శయతి ధృష్టిరితి ‖ ధృష్టిః ప్రథమో భవత్ - జయంతో ద్వితీయో భవత్ - ఇత్యాదిక్రమేణ యోజయిత్వా సుమంత్రోష్టమో భవదితి యోజ్యం ‖ ౩ ‖ ఋత్విజావితి ‖ వసిష్ఠో వామదేవశ్చ ద్వావృషిసత్తమౌ - ఋత్విజౌ పురోహితౌ - అభిమతౌ ప్రధానౌ - ఆస్తాం - తథా అభిమతాః అపరే మంత్రిణః ఋత్విజః జాబాలిప్రభృతయశ్చాసన్ ‖ ౪ ‖ అథ మంత్రిగుణాన్ ప్రపంచయతి నగరశేషేణ - విద్యేతి ‖ విద్యాసు అన్వీక్షికీప్రభృతిషు వినీతాః శిక్షితాః - హ్రీమంతః అకృత్యకరణేషు లజ్జావంతః - కుశలాః నీతౌ సమర్థాః - నియతేంద్రియాః అవిహితవిషయేభ్యో నివృత్తాః - శ్రీమంతః లక్ష్మీసమృద్ధాః - మహాత్మానః మహాబుద్ధయః - శాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - దృఢవిక్రమాః అప్రతిహతపరాక్రమాః - కీర్తిమంత ఇతి - ప్రణిహితాః రాజ్యకృత్యేషు ప్రవృత్తాః - యథావచనకారిణః యథోక్తవంతస్తథైవ కుర్వంతి - న తు మనస్యన్యద్వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యదితి స్యాదిత్యుక్త ఇతి భావః - తేజఃక్షమాయశాంసి ప్రాప్తాః - ద్వితీయా శ్రితేత్యాదినా సమాసః - అత్ర

యశః శ్రుతావక్షమాజనాన్యత్ర థా - కీర్తిమంత ఇత్యత్ర కీర్తిస్తు మంత్రజ్ఞతాకృతా ప్రథా - స్మితపూర్వాభిభాషిణ ఇత్యనేన నిష్కర్ష్య
త్వముచ్యతే - అనన్యమంత్రిణ ఇతి శ్లోకద్వయశేషః ॥ ౫ ॥ క్రోధాదితి అర్ధమేకం వాక్యం ॥ క్రోధాద్వా కామహేతోః అర్థహేతో
ర్వా - అనృతం అసత్యం - వచో న బ్రూయుః ॥ ౬ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం మంత్రిణాం - స్వేషు స్వరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషు - పరేషు పరరాష్ట్రీయ
వృత్తాంతేషు చ - కృతం - క్రియమాణం - చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - కరిష్యమాణమితి యావత్ - యత్కించిదపి వా వృత్తం - చారేణ చారముఖే
న - అవిదితం నాస్తి - సర్వోఽపి స్వరాష్ట్ర పరరాష్ట్ర వృత్తాంతభేదస్తైర్జ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ కుశలా ఇతి ॥ వ్యవహారేషు సంశ్రితార్థప్ర
తిపాదనేషు - కుశలాః సమర్థాః - సౌహృదేషు విషయేషు పరీక్షితాః - తే మంత్రిణః - సుతేష్వపి - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తపాపరాధత్వలక్షణకా
లం - దండం - ధారయేయుః ప్రవర్తయేయుః ॥ ౮ ॥ కోశసంగ్రహణ ఇతి ॥ కోశస్యార్థసంచయస్య - సంగ్రహణే సంపాదనే - బలస్య చ
తుర్విధసైన్యస్య - పరిగ్రహే అర్థప్రదానేన సంరక్షణే చ - యుక్తాః అవహితాః సంతః - అహితం శత్రుమపి - అదూషకం అనపరాధినం
న విహింస్యుః న పీడయేయుః - శకి...జ్ ॥ ౯ ॥ వీరా ఇతి ॥ వీరాః శత్రునివారణక్షమాః - నియతోత్సాహాః శత్రుజయే నిత్యోత్సాహాః - రా
జశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - అత ఏవ విషయవాసినాం స్వరాజ్యవాసినాం - శుచీనాం సాధూనాం - నిత్యం రక్షితారః
అశుచీనాం తు నిహంతార ఇతి చ సిద్ధం - త ఆసన్నిత్యనుషజ్యతే ॥ ౧౦ ॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మ బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాంశ్చ - అహింసంతః
వినాపరాధం తత్స్వమనపహరంతః - సత్యప్యపరాధే పురుషస్య అపరాధివర్గస్య బలాబలం అపరాధతారతమ్యం వా - సంప్రేక్ష్య - అపరాధగురుత్వే
సుతీక్ష్ణదండాః - అశక్తత్వే మృదుదండాశ్చ కోశం సమపూరయన్ ॥ ౧౧ ॥ అథ మంత్రిగుణసంపత్తిఫలం దర్శయతి శుచీనామిత్యాదిశ్లో

తపూర్వాభిభాషిణః ॥ ౫ ॥ క్రోధాత్కామార్థహేతోర్వా న బ్రూయురనృతం వచః ॥ ౬ ॥ తేషామవి
దితం కించిత్స్వేషు నాస్తి పరేషు వా ॥ ✻ ॥ క్రియమాణం కృతం వాపి చారేణాపి చికీర్షితమ్ ॥ ౭ ॥
కుశలా వ్యవహారేషు సౌహృదేషు పరీక్షితాః ॥ ✻ ॥ ప్రాప్తకాలం తు తే దండం ధారయేయుస్సుతేష్వపి ॥
౮ ॥ కోశసంగ్రహణే యుక్తా బలస్య చ పరిగ్రహే ॥ ✻ ॥ అహితం చాపి పురుషం న విహింస్యురదూషక
మ్ ॥ ౯ ॥ వీరాశ్చ నియతోత్సాహా రాజశాస్త్రమనుష్ఠితాః ॥ ✻ ॥ శుచీనాం రక్షితారశ్చ నిత్యం విష
యవాసినామ్ ॥ ౧౦ ॥ బ్రహ్మక్షత్రమహింసంతస్తే కోశం సమపూరయన్ । సుతీక్ష్ణదండాస్సంప్రే
క్ష్య పురుషస్య బలాబలం ॥ ౧౧ ॥ శుచీనామేకబుద్ధీనాం సర్వేషాం సంప్రజానతామ్ ॥ ✻ ॥ నాసీత్పు
రే వా రాష్ట్రే వా మృషావాదీ నరః క్వచిత్ ॥ ౧౨ ॥ కశ్చిన్న దుష్టస్తత్రాసీత్పరదారరతో నరః ॥ ✻ ॥
ప్రశాంతం సర్వమేవాసీద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్ ॥ ౧౩ ॥ సువాససస్సువేషాశ్చ తే చ సర్వే సుశీలినః ॥
✻ ॥ హితార్థం చ నరేంద్రస్య జాగ్రతో నయచక్షుషా ॥ ౧౪ ॥ గురౌ గుణగృహీతాశ్చ ప్రఖ్యాతాశ్చ పరా
క్రమే ॥ ✻ ॥ విదేశేష్వపి విజ్ఞాతాస్సర్వతో బుద్ధినిశ్చయాత్ ॥ ౧౫ ॥ సంధివిగ్రహతత్త్వజ్ఞాః ప్రకృత్యా సంప
దాన్వితాః ॥ ✻ ॥ మంత్రసంవరణే శక్తాశ్శ్లక్ష్ణాస్సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు ॥ ౧౬ ॥ నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞాస్సతతం ప్రి

కద్వయేన - శుచీనామితి ॥ శుచీనాం ఏకరూపకరణత్రయవతాం - ఏకబుద్ధీనాం ఏకకంఠానాం - సర్వేషాం మంత్రిణాం - సంప్రజా
నతాం రాజ్యతంత్రం విచారయతాం - భావలక్షణసప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - షష్ఠీ చానాదర ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన - సర్వేషు మంత్రిషు రాజ్య
తంత్రం విచారయత్స్విత్యర్థః - పురే వా రాష్ట్రే వా - క్వచిత్ క్వాపి మృషావాదీ నరో నాసీత్ ॥ ౧౨ ॥ కశ్చిదితి ॥ తత్ర పురే రాష్ట్రే
చ కశ్చిన్నరః - దుష్టః కుటిలః - పరదారరతశ్చ నాసీత్ - ప్రత్యుత తద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్సర్వం ప్రశాంతమేవాసీత్ - నగరజనపదవాసి
నస్సర్వేఽప్యన్యాయ్యధర్మరహితా ఏవాసన్నిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ పునస్తాన్విశేషయతి సువాసస ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకత్రయేణ ॥ సువా
ససః శుభ్రవాససః - సువేషాః శోభనాలంకారాః - సుశీలినః సుసద్వృత్తాః - నరేంద్రస్య స్వామినః - హితార్థం - నయచక్షుషా జాగ్రతః
జాగరూకాః - సర్వదా నీతిషు దత్తావధానా ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ గురావితి ॥ గురౌ గురుషు - జాత్యేకవచనం - గుణగృహీతాః గృహీతగు
ణాః - గుణమాత్రగ్రాహిణో దోషమపశ్యంత ఇత్యర్థః - పరాక్రమే విషయే ప్రఖ్యాతాః - విదేశేషు దేశాంతరేష్వపి - సర్వతః సర్వత్ర
నీతానాగతవిషయేషు - బుద్ధినిశ్చయాత్ నిశ్చయరూపబుద్ధేర్హేతోః - విజ్ఞాతాః విఖ్యాతాః ॥ తీర్థీయం ॥ గుణాగుణగృహీతాః గృహీతదో
షగుణాః - అయం గుణవాన్ అయం దోషవానితి జ్ఞానవంతః ॥ ౧౫ ॥ సంధివిగ్రహతత్త్వజ్ఞా ఇతి ॥ సంధిః సామంతైః సమాధానం - విగ్ర
హః తైః కలహః - తయోస్తత్త్వం దేశకాలాద్యుచితత్వం - తజ్జ్ఞానం తీర్థీయవ్యాఖ్యా - ఉక్తం చ మనునా - యదాత్వే వాల్పికాపీడా తదా సంధి స
మాశ్రయేత్ । అభ్యుచ్ఛ్రితం యదాత్మానం మన్యేత తదా కుర్వీత విగ్రహమితి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన - సంపదా ఐశ్వర్యేణ - అన్వితాః -
మంత్రః రాష్ట్రకార్యచింతా - తస్య సంవరణే బహిరప్రకటనే - శక్తాః సమర్థాః - సూక్ష్మా
సు బుద్ధిషు సూక్ష్మార్థవిశేషవిచారేషు - శ్లక్ష్ణాః అపరుషాః - సద్యః ప్రతిభావంత ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా ఇతి ॥ నీతిశాస్త్రాణా

విశేషజ్ఞాః - గ్రన్థశాసనసూక్ష్మాస్త్రమిలితార్థాః | సతతం - ప్రాజ్ఞాః ప్రియవాదినః హితవచనస్యైవ శాస్త్రజ్ఞాః ప్రియత్వాత్ - అనన్యాశివారణీయం ॥ ౧౭ ॥ ఈదృశైరితి ॥ ఈదృశైః ఉక్తగుణవిశిష్టైః - గుణోపేతైః ఉక్తగుణాతిరిక్తగుణోపేతైః - తైః అమాత్యైః - ఉపపన్నః - అనఘః వ్యసనరహితః - ఉక్తం మనునా - దశ కామసముత్థాని తథాష్టౌ క్రోధజాని చ | వ్యసనాని దురన్తాని ప్రయత్నేన వివర్జయేదితి ॥ వ్యసనస్వరూపం చోక్తం - మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః | తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గణః ॥ పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణే | వాగ్దణ్డజం చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గణోఽష్టక ఇతి ॥ దశరథో రాజా - వసుంధరాం భూమిం - అన్వశాసదితి లుఙ్ - సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చేత్యఙ్ ॥ ౧౮ ॥ అవేక్షమాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ చారేణ చక్షుస్థానీయేన - అవేక్షమాణః అన్యపరరాష్ట్రవృత్తాన్తాన్ పశ్యన్ - జాత్యేకవచనమిదం అనేకచారైర్జ్ఞేయత్వవచనాత్ - యథాహ మనుః - వనేవనచరాః కార్యాః శ్రమణాటవికాదయః | పరప్రవృత్తిజ్ఞానార్థం శీఘ్రాశ్చారపరంపరా ఇతి ॥ ధర్మేణ అదణ్డ్యదణ్డనాదినా - ప్రజాః రఞ్జయన్ ఆహ్లాదయన్ - పాలనం అనిష్టనివృత్తిపూర్వకేష్టప్రాపణం - అధర్మం అదణ్డ్యదణ్డనాది - విశ్రుతః దానవిక్రమాదిభిః ప్రసిద్ధః - వదాన్యః దానశీలః - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సంగరో నా ప్రతిజ్ఞాకాలే ప్రతిజ్ఞా విపదోర్యుద్ధేఽపీతి యాదవః | సః పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః - తత్ర అయోధ్యాయాం - వసన్నితి శేషః ॥ ౨౦ ॥ నాధ్యగచ్ఛదితి ॥ విశిష్టం అధికం - తుల్యం వా - ఆత్మనః శత్రుం -

ప్రియవాదినః ॥ ౧౭ ॥ ఈదృశైస్తైరమాత్యైస్తు రాజా దశరథోఽనఘః | ఉపపన్నో గుణోపేతైరన్వశాసద్వసుంధరామ్ ॥ ౧౮ ॥ అవేక్షమాణశ్చారేణ ప్రజా ధర్మేణ రఞ్జయన్ | ప్రజానాం పాలనం కుర్వన్నధర్మం పరివర్జయన్ ॥ * ॥ విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు వదాన్యః సత్యసంగరః | స తత్ర పురుషవ్యాఘ్రః శశాస పృథివీమిమామ్ ॥ ౨౦ ॥ నాధ్యగచ్ఛద్విశిష్టం వా తుల్యం వా శత్రుమాత్మనః | మిత్రవాన్నతసామన్తః ప్రతాపహతకణ్టకః ॥ ౨౧ ॥ స శశాస జగద్రాజా దివి దేవపతిర్యథా ॥ ౨౨ ॥ తైర్మన్త్రిభిర్మన్త్రహితేనియుక్తైర్వృతోఽనురక్తైః కుశలైస్సమర్థైః | స పార్థివో దీప్తిమవాప యుక్తస్తేజోమయైర్గోభిరివోదితోఽర్కః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాణ్డే సప్తమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తస్య త్వేవం ప్రభావస్య ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః | సుతార్థం తప్యమానస్య నాసీద్వంశకరస్సుతః ॥ ౧ ॥ చిన్తయానస్య తస్యైవం బుద్ధిరాసీన్మహాత్మనః | సుతార్థం హయమేధేన కిమర్థం న యజామ్యహమ్ ॥ ౨ ॥ స నిశ్చితాం మతిం కృత్వా యష్టవ్యమితి బుద్ధిమాన్ | మన్త్రిభిస్సహ ధర్మాత్మా సర్వైరేవ కృతాత్మభిః ॥ * ॥ తతోఽబ్రవీదిదం రాజా సుమన్త్రం మన్త్రిసత్తమమ్ | శీఘ్రమానయ మే సర్వాన్ గురూంస్తాన్ సపురోహితాన్ ॥ ౪ ॥ తతస్సుమన్త్రస్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః | సమానయత్స తాన్ సర్వాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్ ॥ ౫ ॥ సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపమ్ | పురోహితం వ

నాధ్యగచ్ఛత్ న జ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుమాహ మిత్రవానిత్యాది - నతసామన్తః - పాదానతసమానసీమావనీశః - ప్రతాపేన హతాః కణ్టకాః శత్రవో యస్య స తథా - వేణౌ ద్రుమాంశే రోమాఞ్చే క్షుద్రశత్రౌ చ కణ్టక ఇతి యాదవః | న ఇతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తమర్థం సదృష్టాన్తమాహ స ఇతి ॥ అర్ధమేకం ॥ ౨౨ ॥ సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి తైరితి ॥ మన్త్రహితే మన్త్రే హితే చ యుక్తైః - కుశలైః బుద్ధికుశలైః - సమర్థైః కార్యకరణసమర్థైః - మన్త్రిభిర్వృతః నృపః - తేజోమయైః - స్వార్థే మయట్ - గోభిః కిరణైః - యుక్తః ఉదితః అర్కః బాలసూర్య ఇవ దీప్తిమవాప - త్రిష్టుబుపజాతివృత్తం ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం ధార్మికత్వేన దశరథస్య భగవదవతారయోగ్యత్వముక్త్వాథ తదుపయుక్తతదారాధనోపక్రమం దర్శయత్యష్టమే తస్యేతి ॥ ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణచిన్తాయుక్తత్వం సూచయితుం రాజ్ఞో విశేషణాని - తప్యమానస్యేతి పశ్యగతః - యద్వా - పుత్రోత్పాదనాయ గుణదృష్టసామగ్రీసత్త్వేఽపి పుత్రాభావాత్ పరితప్యమానస్య ॥ ౧ ॥ చిన్తయానస్యేతి ॥ చిన్తయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - ముగభావ ఆర్షః - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - న యజామి నా యజే ॥ ౨ ॥ స ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ కృతాత్మభిః పర్యాప్తబుద్ధిభిః - క్లీబే కృతం యుగేఽపి స్యాత్ ధీపర్యాప్తమోరపే లిఖాన్నరః | తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ త్వరితం తత్క్షణమేవ - త్వరితవిక్రమః త్వరితగమనః - సమస్తాన్ సంమిళితాన్ - సమానయత్ - రాజగృహమితి శేషః ॥ ౫ ॥ గురూన్ సేవాహ సుయజ్ఞమితి ॥ సమానయదితి పూర్వేణాన్వ

యః - సుయజ్ఞాదీనాంగురుత్వమార్త్విజ్యకరణాత్ ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ అథగుర్వాగమనానంతరం-శ్లక్ష్ణంమధురం ॥ ౭ ॥ మమేతి ॥ లాలప్యమానస్యభృశంవిలపతః - లాలప్యజంతాత్ శానచ్ ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ ౯ ॥ పుత్రం ప్స్యత్వాత్ - యష్టుందీక్షితుం-శాస్త్రదృష్టేన కర్మణావిధినాప్రకారేణేతియావత్ - కర్మణాక్రియాకలాపేనేతివా - కామంకామ్యమానంయజ్ఞం-కథం ప్రాప్స్యామి - విఘ్నభూయస్త్వాదితి భావః- అత్రనిర్విఘ్నయాగకరణే-బుద్ధిఃఉపాయః-విచార్యతామ్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః - పార్థివస్యముఖాచ్చ్యుతం - సాక్షాద్రాజ్ఞోక్తమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఊచురితిఅర్ధమేకం ॥ దశరథంవచ ఊచుః - బ్రూఞ్ శాసిత్యాదినాద్వికర్మకత్వం॥౧౦½॥ సంభారాఇతి ॥ తేప్రసిద్ధాః -సంభారాః యజ్ఞోపకరణానియూపపాత్రాదీని - సంభ్రియంతాంసంపాద్యంతాం - తురగః అశ్వమేధీయాశ్వః ॥ ౧౧ ॥ సర్వథేతి ॥ ఏకపుత్రస్యాపుత్రప్రాయత్వాత్ ఏష్టవ్యాబహవఃపుత్రా ఇతివచనాచ్చపుత్రానితిబహువచనం - ప్రాప్స్యసఇతికర్మకర్తర్యాత్మనేపదం - ధార్మికీ-ధర్మంచరతీతిఠక్- ధర్మాచరణవిషయిణీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తతఇతి ॥ హర్షేణహర్షాశ్రుణా- పర్యాకులేవ్యాప్తే ఈక్షణేయస్యసః - హర్షేణవ్యాకులదృష్టిమాన్ - క్రియాభేదాద్రాజపదద్వయమితినవిరోధః ॥ ౧౩ ॥ సంభారాఇతి ॥ మేగురూణామిత్యన్వయః - ఇహ ఇదానీం -సమర్థైః చతుశ్శతారక్షంతియజ్ఞస్యాభూతయేత్యుక్తేః త్యారక్షణసమర్థైః - అధిష్ఠితఃరక్షితః - సోపాధ్యాయః అధ్వర్యుప్రభృత్యృత్విక్సహితః ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వాఇతి ॥ అనేనసరయూదక్షిణతీరే అగ్రాహ్యేతిగమ్య

సిష్టంచ యేచాన్యేద్విజసత్తమాః ॥ ౬ ॥ తాన్పూజయిత్వాధర్మాత్మా రాజాదశరథస్తదా । ఇదంధర్మార్థసహితం శ్లక్ష్ణంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ మమలాలప్యమానస్యపుత్రార్థంనాస్తివైసుఖమ్ । తదర్థంహయమేధేనయక్ష్యామీతిమతిర్మమ ॥ ౮ ॥ తదహంయష్టుమిచ్ఛామిశాస్త్రదృష్టేనకర్మణా । కథంప్రాప్స్యామ్యహంకామంబుద్ధిరత్రవిచార్యతామ్ ॥ ౯ ॥ తతస్సాధ్వితితద్వాక్యం బ్రాహ్మణాఃప్రత్యపూజయన్ । వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వేపార్థివస్యముఖాచ్చ్యుతమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఊచుశ్చపరమప్రీతాస్సర్వేదశరథంవచః ॥ ౧౦½ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాంతేతురగశ్చవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథాప్రాప్స్యసేపుత్రానభిప్రేతాంశ్చపార్థివ । యస్యతేధార్మికీబుద్ధిరియంపుత్రార్థమాగతా ॥ ౧౨ ॥ తతఃప్రీతోభవద్రాజాశ్రుత్వాతద్ద్విజభాషితమ్ । అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజాహర్షపర్యాకులేక్షణః ॥ ౧౩ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాంమేగురూణాంవచనాదిహ । సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయోవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వాశ్చోత్తరేతీరేయజ్ఞభూమిర్విధీయతామ్ । శాంతయశ్చాభివర్ధంతాంయథాకల్పంయథావిధి ॥ ౧౫ ॥ శక్యఃప్రాప్తుమయంయజ్ఞస్సర్వేణాపిమహీక్షితా । నాపరాధోభవేత్కష్టోయద్యస్మిన్క్రతుసత్తమే ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రంహిమృగయంతేతేవిద్వాంసోబ్రహ్మరాక్షసాః । నిహతస్యచయజ్ఞస్యసద్యఃకర్తావినశ్యతి ॥ ౧౭ ॥ తద్యథావిధిపూర్వంమేక్రతురేషసమాప్యతే । తథావిధానంక్రియతాంసమర్థాఃకరణేష్విహ ॥ ౧౮ ॥ తథేతిచాబ్రువన్సర్వేమంత్రిణఃప్రత్యపూజయన్ । పార్థివేంద్రస్యతద్వాక్యంయథాజ్ఞప్తంనిశమ్యతే ॥ ౧౯ ॥ తథాద్విజాస్తేధర్మజ్ఞావర్ధయంతోనృపోత్తమమ్ । అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వేపునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౨౦ ॥ విసర్జయిత్వాతాన్విప్రాన్సచివానిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోయంయథావత్క్రతురాప్యతామ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇత్యుక్త్వానృపశార్దూల

తే - శాంతయఃవిఘ్నశాంతికరాణికర్మాణి - అభివర్ధంతాం - అంతర్భావితణిజర్థోయంశబ్దః - యథాకల్పంయథాక్రమం - క్రమస్తుకథ్యతేకల్పఇతిభాగురుః । యథావిధి యథాశాస్త్రం ॥ ౧౫ ॥ శక్యఇతి ॥ అయంయజ్ఞః అశ్వమేధః - సర్వేణాపిరాజమాత్రేణాపి-మహీంక్షయతీతిమహీక్షిత్ - క్షినివాసగత్యోరితిధాతోః క్విప్ - తేనప్రాప్తుంశక్యః - కష్టఃక్లేశకరః- అనర్థకరోవా- అపరాధః అపచారః- యదినభవేత్ - ప్రమాదేనత్వనర్థస్సిద్ధ ఏవేతిశేషః త్యాత్తుద్రరజానోనకుర్వంతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రమితి ॥ విద్వాంసః అశ్వమేధస్వరూపాభిజ్ఞాః- బ్రహ్మరాక్షసాః అకృతప్రాయశ్చిత్తాః ప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహయాజ్యయాజనాదిపాపైః రాక్షసత్వంప్రాప్తాః బ్రాహ్మణాః యజ్ఞస్వరూపతదపరాధజ్ఞత్వాదత్రఅశ్వమేధే-ఛిద్రం అపరాధం-మృగయంతే - మృగ అన్వేషణ ఇతిధాతుః -ఛిద్రంరంధ్రా పరాధయోరితివైజయంతీ । అపరాధదర్శనేయజ్ఞమాత్మసాత్కృత్యనాశయంతిచేత్ భావః - కింతతఇత్యాహ నిహతస్యచేతి ॥ ౧౭ ॥ తదితి తస్మాదిత్యర్థః విధిపూర్వం అనపరాధంయథాభవతితథా - యథా సమాప్యతే తథా విధానం యత్నః - క్రియతాం - ఇహాకరణేషుయజ్ఞానుష్ఠానేషు - సమర్థాః -యూయమితిశేషః - యూయంసమర్థాఃఖల్వితిస్తుతిః ॥ ౧౮ ॥ తథేతి ॥ తేసర్వేమంత్రిణః - పార్థివేంద్రస్యతద్వాక్యంనిశమ్య-యథా ఆజ్ఞప్తం ఆజ్ఞాపితం - వాదాంతేత్యాదినావైకల్పిక ఇడభావోనిపాతితః - తథాకుర్మ ఇత్యబ్రువన్ - సమీచీనో మహారాజస్యాధ్యవసాయ ఇతిప్రత్యపూజయంశ్చ ॥ ౧౯ ॥ తథేతి ॥ వర్ధయంతః-ఆశీర్భిరితిశేషః - ద్విజాః ఋత్విజః - భావిన్యాంపుత్రప్రాప్తౌ పూర్ణమాస్యాంతథైవకరిష్యామ ఇత్యుక్త్వాజగ్మురిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ విసర్జయిత్వేతి ॥ క్రతుః క్రతుసంభారః - ఆప్యతాంసంపాద్యతామ్ ॥ ౨౧ ॥

ఇక్ష్వాక్వేతి ॥ మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతిశయద్యోతనం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ తాః ప్రసిద్ధాః కౌసల్యాద్యాః - పత్న్యః యజ్ఞార్హాః - పత్న్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి పతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే నకారాదేశవిధానాత్ - దీక్షాం దీక్షోద్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టిరితి పంచమీ ॥ ౨౩ ॥ తాసామితి ॥ అతికాంతేన అత్యంతమిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణి ముఖానీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః ॥

అథ భగవదవతారసాధారణం పుత్రేష్టిముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ - ఏతదితి ॥ సూతః సారథిత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సుమంత్రః - రహః ఏకాంతే - ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - అయం అశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః వసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయా తు - పురావృత్తః ఇతిహాసరూపః - యశ్శ్రుతః ॥ ౧ ॥ కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమార ఇతి ॥ భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ - కథాం భవిష్యద్విషయిణీం ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్యేతి ॥ ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం ॥ ౩ ॥ స ఇతి ॥ అన్యం గ్రామగ్రామీణాదికం - న జానాతి న జ్ఞాస్యతి ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యమితి ॥ ద్వైవిధ్యం ద్వైధీభావః - స్త్రీసంగకృతో భంగ ఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్యమిత్యనుషంగః - యద్వా మేఖలాజినదండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైః స్మర్తృభిః కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి - ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః - షో

స్సచివాన్ సముపస్థితాన్ । విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ॥ ౨౨ ॥ తతస్సగత్వా తాః పత్నీర్నరేంద్రో హృదయప్రియాః । ఉవాచ దీక్షాం విశత యక్ష్యేహం సుతకారణాత్ ॥ ౨౩ ॥ తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసామ్ । ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే అష్టమస్సర్గః ॥

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సూతో రాజానమిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః ॥ ౧ ॥ సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్ । ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజన్ తవ పుత్రాగమం ప్రతి ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్య తు పుత్రోస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః । ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతస్తస్య పుత్రో భవిష్యతి ॥ ౩ ॥ స వనే నిత్యసంవృద్ధో మునిర్వనచరస్సదా । నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్ ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః । లోకేషు ప్రథితం రాజన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా ॥ ౫ ॥ తస్యైవం వర్తమానస్య కాలస్సమభివర్తత । అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరం చ యశస్వినమ్ ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రోమపాదః ప్రతాపవాన్ । అంగేషు ప్రథితో రాజా భవిష్యతి మహాబలః ॥ ౭ ॥ తస్య వ్యతిక్రమాద్రాజ్ఞో భవిష్యతి సుదారుణా । అనావృష్టిస్సుఘోరా వై సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుఃఖసమన్వితః । బ్రాహ్మణాన్ శ్రుతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి ॥ ౯ ॥ భవంతశ్శ్రుతధర్మాణో లోకచారిత్రవేదినః । సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ ॥ ౧౦ ॥ వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయైరిహానయ ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్య చ మహీపాల ఋశ్యశృంగం పురస్కృతమ్ । ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహితః ॥ ౧౨ ॥ తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే । కేనోపాయేన వై శ

డశర్తునిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్ । బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వర్జయేదితి ॥ ౫ ॥ తథావిధస్య ద్వితీయబ్రహ్మచర్యస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా ॥ తస్య - అగ్నిం - యశస్వినం పితరం - చాత్ గురుం చ - శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కతిపయకాలః - సమభివర్తత - భవిష్యదర్థే లఙ్ - ఛందసి లుఙ్ లఙ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙో విధానాత్ - అడభావశ్ఛాందసః ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం - అంగేషు అంగదేశేషు ॥ ౭ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్ - సుదారుణా బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ - అత ఏవ సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యామితి ॥ శ్రుతేన వృద్ధాః శ్రుతవృద్ధాః - బహుభ్యో బహుధా శ్రుతశాస్త్రా ఇత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతి చేత్యన్వయః ॥ ౯ ॥ భవంత ఇతి ॥ శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ - లోకచారిత్రవేదినః లోకచారజ్ఞాః - అతో నావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ - తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మం ఆదిశంతు ॥ ౧౦ ॥ శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదానమేవ పరమం ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి ॥ సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్యేతి ॥ ఋశ్యశృంగమిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - ఆనాయ్యేతి ఆఙుపసృష్టాన్నిఙ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధేతుమణ్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతి శేషః - సుసత్కృతమిత్యానయనక్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచారః ఇతి యావత్ ॥ ౧౨ ॥ తేషామితి ॥ చింతాప్రకారమా

యః - సుయజ్ఞాదీనాంగురుత్వమార్త్విజ్యకరణాత్ ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ అథగుర్వాగమనానంతరం-శ్లక్ష్ణంమధురం ॥ ౭ ॥ మమేతి ॥ లాలప్యమానస్యభృశంవిలపతః - లాపేర్యఙంతాత్ శానచ్ ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ తత్ పుత్రప్రాప్త్యుపాయత్వాత్ - యష్టుందీక్షితుం-శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా-విధినాప్రకారేణేతియావత్ - కర్మణా క్రియాకలాపేనేతివా - కామం కామ్యమానంయజ్ఞం-కథం ప్రాప్స్యామి - విఘ్నభూయస్త్వాదితి భావః - అత్రసర్వవిఘ్నయాగకరణే-బుద్ధిః ఉపాయః-విచార్యతాం ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః - పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం - సాక్షాద్రాజ్ఞోక్తమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఊచురితి అర్ధమేకం ॥ దశరథంవచఊచుః - బ్రూఞ్ శాసిత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం ॥ ౧౧ ॥ సంభారాఇతి ॥ తేప్రసిద్ధాః - సంభారాః యజ్ఞోపకరణానియూపపాత్రాదీని - సంభ్రియంతాం సంపాద్యంతాం - తురగః అశ్వమేధీయోశ్వః ॥ ౧౨ ॥ సర్వథేతి ॥ ఏకపుత్రస్యాపుత్రప్రాయత్వాత్ ఏష్టవ్యాబహవఃపుత్రా ఇతివచనాచ్చ పుత్రానితిబహువచనం - ప్రాప్స్యస ఇతికర్మకర్తర్యాత్మనేపదం - ధార్మికీ-ధర్మంచరతీతిఠక్ - ధర్మాచరణవిషయిణీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తతఇతి ॥ హర్షేణపర్యాకులేక్షణః - పర్యాకులేవ్యాప్తేఈక్షణేయస్యసః - హర్షేణవ్యాకులదృష్టిమాన్ - క్రియాభేదాద్రాజపదద్వయమితినవిరోధః ॥ ౧౪ ॥ సంభారాఇతి ॥ మేగురూణామిత్యన్వయః - ఇహ ఇదానీం - సమర్థైః చతుశ్శతారక్షంతియజ్ఞస్యాఘాతయేత్యుక్తైః త్యారక్షణసమర్థైః - అధిష్ఠితఃరక్షితః - సోపాధ్యాయః అధ్వర్యుప్రభృత్యృత్విక్సహితః ॥ ౧౫ ॥ సరయ్వాఇతి ॥ అనేనసరయూదక్షిణతీరే అగస్త్యాశ్రమేతిగమ్య

సిష్ఠంచ యేచాన్యేద్విజసత్తమాః ॥ ౬ ॥ తాన్పూజయిత్వాధర్మాత్మా రాజాదశరథస్తదా । ఇదంధర్మార్థసహితం శ్లక్ష్ణంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ మమలాలప్యమానస్యపుత్రార్థంనాస్తివైసుఖమ్ । తదర్థంహయమేధేనయక్ష్యామీతిమతిర్మమ ॥ ౮ ॥ తదహంయష్టుమిచ్ఛామిశాస్త్రదృష్టేనకర్మణా । కథంప్రాప్స్యామ్యహంకామంబుద్ధిరత్రవిచార్యతామ్ ॥ ౯ ॥ తతస్సాధ్వితితద్వాక్యం బ్రాహ్మణాఃప్రత్యపూజయన్ । వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్యముఖాచ్చ్యుతమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఊచుశ్చపరమప్రీతాస్సర్వే దశరథంవచః ॥ ౧౧ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాం తేతురగశ్చవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౨ ॥ సర్వథాప్రాప్స్యసేపుత్రానభిప్రేతాంశ్చపార్థివ । యస్యతేధార్మికీబుద్ధిరియంపుత్రార్థమాగతా ॥ ౧౩ ॥ తతఃప్రీతోభవద్రాజాశ్రుత్వాతద్ద్విజభాషితమ్ । అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజాహర్షపర్యాకులేక్షణః ॥ ౧౪ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాంమేగురూణాంవచనాదిహ । సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయోవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౫ ॥ సరయ్వాశ్చోత్తరేతీరేయజ్ఞభూమిర్విధీయతామ్ । శాంతయశ్చాభివర్ధంతాంయథాకల్పంయథావిధి ॥ ౧౬ ॥ శక్యఃప్రాప్తుమయంయజ్ఞస్సర్వేణాపిమహీక్షితా । నాపరాధోభవేత్కష్టోయద్యస్మిన్‌క్రతుసత్తమే ॥ ౧౭ ॥ ఛిద్రంహిమృగయంతేత్రవిద్వాంసోబ్రహ్మరాక్షసాః । నిహతస్యచయజ్ఞస్యసద్యఃకర్తావినశ్యతి ॥ ౧౮ ॥ తద్యథావిధిపూర్వంమేక్రతురేషసమాప్యతే । తథావిధానంక్రియతాంసమర్థాఃకరణేష్విహ ॥ ౧౯ ॥ తథేతిచాబ్రువన్సర్వేమంత్రిణఃప్రత్యపూజయన్ । పార్థివేంద్రస్యతద్వాక్యంయథాజ్ఞప్తంనిశమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ తథాద్విజాస్తేధర్మజ్ఞావర్ధయంతోనృపోత్తమమ్ । అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వేపునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౨౧ ॥ విసర్జయిత్వాతాన్విప్రాన్సచివానిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోయంయథావత్క్రతురాప్యతామ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇత్యుక్త్వానృపశార్దూల

తే - శాంతయఃవిఘ్నశమనాగకాణికర్మాణి - అభివర్ధంతాం - అంతర్భావితణిజర్థోయంశబ్దః - యథాకల్పంయథాక్రమం - క్రమస్తుకల్పతేకల్పఇత్యభిధానాత్ । యథావిధి యథాశాస్త్రం ॥ ౧౬ ॥ శక్యఇతి ॥ అయంయజ్ఞః అశ్వమేధః - సర్వేణాపిరాజమాత్రేణాపి-మహీంక్షయతీతిమహీక్షిత్ - క్షినివాసగత్యోరిత్యస్మాత్ క్విప్ - తేనప్రాప్తుంశక్యః - కష్టఃక్లేశకరః - అనర్థకరోవా - అపరాధః అపచారః - యదినభవేత్ - ప్రమాదేనత్వనర్థస్సిద్ధ ఏవేతిశక్త్యాత్ముద్రరాజానోనకుర్వంతీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ఛిద్రమితి ॥ విద్వాంసః అశ్వమేధస్వరూపాభిజ్ఞాః - బ్రహ్మరాక్షసాః అకృతప్రాయశ్చిత్తాః ప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహాయాజ్యయాజనాదిపాపైః రాక్షసత్వంప్రాప్తాః బ్రాహ్మణాః యజ్ఞస్వరూపతదపరాధజ్ఞత్వాదత్రఅశ్వమేధే-ఛిద్రం అపరాధం-మృగయంతే - మృగఅన్వేషణ ఇతిధాతుః - ఛిద్రంలబ్ధ్వా పరాభవంతీతిశేషః । అపరాధదర్శనేయజ్ఞమాత్మసాత్కృత్యనాశయంతీతి భావః - కింతతఇత్యాహ నిహతస్యచేతి ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ - విధిపూర్వం అనపరాధం యథాభవతితథా - యథాసమాప్యతేతథా విధానం యత్నః - క్రియతాం - ఇహకరణేషు యజ్ఞానుష్ఠానేషు - సమర్థాః-యూయమితిశేషః - యూయంసమర్థాఃఖల్వితిస్తుతిః ॥ ౧౯ ॥ తథేతి ॥ తేసర్వేమంత్రిణః - పార్థివేంద్రస్యతద్వాక్యంనిశమ్య-యథాఆజ్ఞప్తం ఆజ్ఞాపితం - వాదాంతేత్యాదినా నైకల్పికఇడభావోనిపాతితః - తథాకుర్మ ఇత్యబ్రువన్ - సమీచీనోమహారాజస్యాధ్యవసాయ ఇతిప్రత్యపూజయంశ్చ ॥ ౨౦ ॥ తథేతి ॥ వర్ధయంతః-ఆశీర్భిరితిశేషః - ద్విజాః ఋత్విజః - భావిన్యాం చైత్రపౌర్ణమాస్యాంతథైవకరిష్యామ ఇత్యుక్త్వాజగ్మురిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ విసర్జయిత్వేతి ॥ క్రతుః క్రతుసంభారః - ఆప్యతాంసంపాద్యతాం ॥ ౨౨ ॥

ఇత్యుక్త్వేతి ॥ మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతిశయద్యోతనం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ తాః ప్రసిద్ధాః కౌసల్యాద్యాః - పత్నీః యజ్ఞార్హాః - పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి పతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే నకారాదేశవిధానాత్ - దీక్షాం దీక్షాధ్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టిరితి పంచమీ ॥ ౨౩ ॥ తాసామితి ॥ అతికాంతేన అత్యంతమిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణి ముఖానీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ భగవదవతారాసాధారణం పుత్రేష్టిముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ - ఏతదితి ॥ సూతః సారథిత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సుమంత్రః - రహః ఏకాంతే - ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - అయం అశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః వసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయా తు - పురావృత్తః ఇతిహాసరూపః - యశ్శ్రుతః ॥ ౧ ॥ కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమార ఇతి ॥ భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ - కథాం భవిష్యద్విషయిణీం ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్యేతి ॥ ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం ॥ ౩ ॥ న ఇతి ॥ అన్యం గ్రామగ్రామీణాదికం - న జానాతి న జ్ఞాస్యతి ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యమితి ॥ ద్వైవిధ్యం ద్వైధీభావః - స్త్రీసంగకృతో భంగ ఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్యమిత్యనుషంగః - యద్వా మేఖలాజినదండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైః స్మృతిభిః కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి - ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః - షో

స్సచివాన్ సముపస్థితాన్ । విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ॥ ౨౨ ॥ తతస్స గత్వా తాః పత్నీర్నరేంద్రో హృదయప్రియాః । ఉవాచ దీక్షాం విశత యక్ష్యేఽహం సుతకారణాత్ ॥ ౨౩ ॥ తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసామ్ । ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే అష్టమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సూతో రాజానమిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోఽయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః ॥ ౧ ॥ సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్ । ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజన్ తవ పుత్రాగమం ప్రతి ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్య తు పుత్రోఽస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః । ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతస్తస్య పుత్రో భవిష్యతి ॥ ౩ ॥ స వనే నిత్యసంవృద్ధో మునిర్వనచరస్సదా । నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్ ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః । లోకేషు ప్రథితం రాజన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా ॥ ౫ ॥ తస్యైవం వర్తమానస్య కాలస్సమభివర్తత । అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరం చ యశస్వినమ్ ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రోమపాదః ప్రతాపవాన్ । అంగేషు ప్రథితో రాజా భవిష్యతి మహాబలః ॥ ౭ ॥ తస్య వ్యతిక్రమాద్రాజ్ఞో భవిష్యతి సుదారుణా । అనావృష్టిస్సుఘోరా వై సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుఃఖసమన్వితః । బ్రాహ్మణాన్ శ్రుతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి ॥ ౯ ॥ భవంతశ్శ్రుతధర్మాణో లోకచారిత్రవేదినః । సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ ॥ ౧౦ ॥ వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయైరిహానయ ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్య చ మహీపాల ఋశ్యశృంగం పురస్కృతమ్ । ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహితః ॥ ౧౨ ॥ తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే । కేనోపాయేన వైశ

డశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్ । బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వర్జయేదితి ॥ ౫ ॥ తథావిధస్య ద్వితీయబ్రహ్మచర్యస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా ॥ తస్య - అగ్నిం - యశస్వినం పితరం - చాత్ గురుం చ - శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కతిపయకాలః - సమభివర్తత - భవిష్యదర్థే లఙ్ - ఛందసి లుఙ్ లఙ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙో విధానాత్ - అడభావశ్చార్షః ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం - అంగేషు అంగదేశేషు ॥ ౭ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్ - సుదారుణా బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ - అత ఏవ సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యామితి ॥ శ్రుతేన వృద్ధాః శ్రుతవృద్ధాః - బహుభ్యో బహుధా శ్రుతశాస్త్రా ఇత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతి చేత్యన్వయః ॥ ౯ ॥ భవంత ఇతి ॥ శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ - లోకచారిత్రవేదినః లోకాచారజ్ఞాః - అతో నావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ - తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మం ఆదిశంతు ॥ ౧౦ ॥ శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదానమేవ పరమం ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి ॥ సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్యేతి ॥ ఋశ్యశృంగమిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - అనాయ్యేతి ఆఙుపసృష్టాన్ణిజ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతుమణ్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతి శేషః - సుసత్కృతమిత్యానయనక్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచార ఇతి యావత్ ॥ ౧౨ ॥ తేషామితి ॥ చింతాప్రకారమా

హాకేనేతి - వీర్యవాన్ నియతబ్రహ్మచర్యః ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ వినిశ్చిత్య బ్రాహ్మణం బ్రాహ్మణా ఏవానేష్యంతీతి నిశ్చిత్య - తత్తస్మాద్దేశాత్ ప్రేష్యతి - ప్రేషయిష్యదర్థే లట్ - కాలసామాన్యే లడ్వక్తవ్య ఇతి వచనాత్ ॥ ౧౪ ॥ త ఇతి ॥ వ్యథితాః ఖిన్నాః - అత ఏవ వినతాననాః న ప్రముఖాః - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాః - ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం - అనునేష్యంతి నవయం గంతుం శక్తాః కింతు తదానయనో పాయం విచార్య వక్ష్యామ ఇతి సాంత్వయిష్యంతి ॥ ౧౫ ॥ వక్ష్యంతీతి ॥ క్షమాన్ ఋశ్యశృంగానయనోచితానుపాయాన్ - చింతయిత్వా - తాన్ తస్య రాజ్ఞో వక్ష్యంతి - ఏతైరుపాయైర్వయం విప్రం ఆనేష్యామః - నచ దోషో భవిష్యతి ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మచర్యవైకల్య దోష శ్చ న భవిష్యతి - తత్ర భవతా న శంకనీయం - యథా గణికాసంపర్కో న భవేత్తథా ఆనేష్యామ ఇత్యర్థః - ఋషిశాపదోషో న భవిష్యతీ తివార్థః - అనావృష్టిదోషో న భవిష్యతీతి వా - ఇతి వక్ష్యంతీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౬ ॥ సనత్కుమారోక్తం సమాప్య స్వయమాహ ఏవ మితి ॥ యథా ఆనేష్యామ ఇత్యుక్తమేవమానీతః - దేవః పర్జన్యశ్చావర్షయత్ - శాంతా రోమపాదకన్యా చ అస్మై ఋశ్యశృంగాయ - ప్రదీ యతే ప్రాదీయత - కాలసామాన్యే లట్ ॥ ౧౭ ॥ ఋశ్యశృంగ ఇతి । జామాతా రోమపాదస్య - దశరథస్యాపి వా - దశరథస్యౌరసీ హి శాంతా దత్తా రోమపాదస్య - సనత్కుమారకథితమేతావత్ - ఏవమంగాధిపేనేత్యాదితు మయా వ్యాహృతమిత్యర్థః - యద్వా - సర్వం సనత్కు మారవచనమేవ - అవర్షయిత్ వర్షయిష్యతి - ప్రదీయతే ప్రదాస్యతే ॥ ౧౮ ॥ అథేతి ॥ అథేత్యయముత్తరశేషశ్లోకః - అత్ర స ర్గవిచ్ఛేదో లేఖకదోషకృత ఇతి ప్రతిభాతి ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాల

కృశ్యశృంగో నేతుం స వీర్యవాన్ । ౧౩ ॥ తతో రాజా వినిశ్చిత్య సహ మంత్రిభిరాత్మవాన్ । పురోహితమమా త్యాంశ్చ తతః ప్రేష్యతి సత్కృతాన్ । ౧౪ ॥ తే తు రాజ్ఞో వచః శ్రుత్వా వ్యథితా వినతాననాః । న గచ్ఛే మ ఋషేర్భీతా అనునేష్యంతి తం నృపం ॥ ౧౫ ॥ వక్ష్యంతి చింతయిత్వా తే తస్యోపాయాంశ్చ తత్క్ష మాన్ । ఆనేష్యామో వయం విప్రం న చ దోషో భవిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ ఏవమంగాధిపేనైవ గణికాభిర్ఋషేస్సుతః । ఆనీతో వర్షయద్దేవశ్శాంతా చాస్మై ప్రదీయతే ॥ ౧౭ ॥ ఋశ్యశృంగస్తు జామాతా పుత్రాంస్తవ విధాస్యతి । సనత్కుమారకథితమేతావద్వ్యాహృతం మయా ॥ ౧౮ ॥ అథ హృష్టో దశరథస్సుమంత్రం ప్రత్య భాషత । యథర్శ్యశృంగస్త్వానీతో విస్తరేణ త్వయోచ్యతామ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే నవమస్సర్గః ॥

సుమంత్రశ్చోదితో రాజ్ఞా ప్రోవాచేదం వచస్తదా । యథర్శ్యశృంగస్త్వానీతశ్శృణు మే మంత్రిభిస్సహ ॥ ౧ ॥ రోమపాదమువాచేదం సహామాత్యః పురోహితః । ఉపాయో నిరపాయోఽయమస్మాభిరభిచింతితః ॥ ౨ ॥ ఋశ్యశృంగో వనచరస్తపస్స్వాధ్యాయనే రతః । అనభిజ్ఞస్స నారీణాం విషయాణాం సుఖస్య చ ॥ ౩ ॥ ఇంద్రియార్థైరభిమతైర్నరచిత్తప్రమాథిభిః । పురమానాయయిష్యామః క్షిప్రం చాధ్యవసీయతామ్ ॥ ౪ ॥ గణికాస్తత్ర గచ్ఛంతు రూపవత్యస్స్వలంకృతాః । ప్రలోభ్య వివిధోపాయైరానేష్యంతీహ సత్కృ తాః ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా తథేతి రాజా చ ప్రత్యువాచ పురోహితమ్ । పురోహితో మంత్రిణశ్చ తథా చక్రుశ్చ తే తదా ॥ ౬ ॥ వారముఖ్యాశ్చ తచ్ఛ్రుత్వా వనం ప్రవివిశుర్మహత్ ॥ ౬½ ॥ ఆశ్రమస్యావిదూరేఽస్మిన్ యత్నం కుర్వంతి దర్శనే । ❖ ॥ ఋషిపుత్రస్య ధీరస్య నిత్యమాశ్రమవాసినః ॥ ౭½ ॥ పితుస్స నిత్యసంతుష్టో నా తిచక్రామ చాశ్రమాత్ ॥ ౮ ॥ న తేన జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం తపస్వినా । స్త్రీ వా పుమాన్ వా యచ్చా

 ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

సుమంత్ర ఇత్యాది ॥ మే మత్తః - సః ఋశ్యశృంగః - మంత్రిభిరానీతః తథా యథా శృణు - హేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౧ ॥ రోమేతి ॥ నిరపా యః అవ్యభిచారిఫలః ॥ ౨ ॥ ఋశ్యశృంగ ఇతి ॥ తపస్స్వాధ్యాయనే తపస్స్వాధ్యాయయోః - సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవ ద్భావః - అన్యేషామపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - తేన పురాణేతిహాసాదిముఖేనాపి న స్త్రీస్వరూపం జానాతీతి భావః - నారీణామనభిజ్ఞ ఇతి కర్మ ణి షష్ఠీ - విషయాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం సంబంధిసుఖస్య చానభిజ్ఞశ్చ భవతి ॥ ౩ ॥ ఇంద్రియేతి ॥ నరచిత్తప్రమాథిభిః నర చిత్తాకర్షకైః - తమితి శేషః - క్షిప్రం శీఘ్రం అనాయయిష్యామః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం - అస్మదుక్తప్రకార ఇతి శేషః ॥ ౪ ॥ కే ఇంద్రియార్థాః కథం తైరానయనం తత్రాహ గణికా ఇతి ॥ గణికాః వేశ్యాః - ప్రలోభ్య వంచయిత్వా - సత్కృతాః అస్మాభిః కృతబహు మానాః - ఋశ్యశృంగేణ వా ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ రాజా పురోహితం తథేతి ప్రత్యువాచ - పురోహితోఽపి మంత్రిణస్తథేతి ప్రత్యువాచ - తే చ మంత్రిణస్తథా చక్రుః - తేషామేవాధికారాత్ - వారముఖ్యాః ప్రేషయామాసురిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ వారేతి ॥ అర్ధమేకం - వారశబ్దేన వా రస్త్రియ ఉచ్యంతే - నామైకదేశే నామగ్రహణాత్ ॥ ౬½ ॥ ఆశ్రమస్యేతి ॥ అస్మిన్ వనే - ఆశ్రమస్యావిదూరే - దర్శనే ఋశ్యశృంగద ర్శనే - యత్నం అవధానం - కుర్వంతి అకుర్వన్ - ఋషిపుత్రస్యేత్యాదివిశేషణత్రయం యత్నస్యకర్తవ్యత్వే హేతుః ॥ ౭½ ॥ ఉక్త హేతుం వివృణోతి పితురిత్యర్థేన ॥ పితుస్సకాశాన్నిత్యసంతుష్టః - పితృశుశ్రూషణైకనిరత ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ హేత్వంతరమాహ న తేనేతి ॥

జన్మప్రభృతి జన్మారభ్య - నగరజం అశ్వాది - రాష్ట్రజం పశ్వాది ||౯|| తత ఇతి || యదృచ్ఛయా దైవవశాత్ ||౧౦|| తా ఇతి || చిత్రవేషాః నానాలంకారాః ||౧౧|| క ఇతి || కస్త్వం కింజాతిః - కస్య పుత్ర ఇత్యర్థః - కింకిమర్థం - వర్తసే - ఇచ్ఛామహ ఇత్యాత్మనేపదమార్షం - భవాన్ కింజాతిః కిం నామధేయః కస్య పుత్రః త్వం - ఘోరేఽస్మిన్ వనే కిమర్థం వర్తసే - కిమర్థమేకశ్చరసీతి యోజనా ||౧౨|| అదృష్టేతి || యస్మాత్ కారణాత్ - కామ్యరూపాః కామ్యమానరూపాః - తాః స్త్రియో వనే తేనాదృష్టరూపాః - తస్మాత్ - హార్దాత్స్నేహాత్ - స్వకం పితరం పిత్రాదికం - ఆఖ్యాతుం మతిర్జాతా ||౧౩|| పితేతి || అస్మాకమితి పృథగాద్యపేక్షయా బహువచనం - కిం తస్య ద్వైగుణః పుత్రోఽసి - నేత్యాహ ఔరస ఇతి - పురా కిల మహాభూతతటాకాత్స్యేన రస్యపస్నతో విభండకస్యోర్వశీం దృష్ట్వా రేతోఽస్ఖలత్ - తన్మృగీ జలేన సహ పీత్వా గర్భిణ్యాసీత్ తస్యాం జాతో ఋష్యమృగతుల్యశృంగత్వాదృశ్యశృంగాఖ్యోఽభూదితి పౌరాణికీ గాథా - మే ఋశ్యశృంగ ఇతి నామఖ్యాతం - మే తపోరూపం కర్మ చ - భువి వనభువి - ఖ్యాతం ||౧౪|| ఇహేతి || ఇహ వనసమీపే ప్రదేశే - అస్మాకమాశ్రమపదః - పుంస్త్వమార్షం - అత్ర వః పూజాం కరిష్యే ఆగంతవ్యమితి భావః - సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానకృతః - ||౧౫|| ఋషీతి || ద్రష్టుం మతిః - అభవదభూత్ - అస్తేర్భూభావాభావ ఆర్షః - తేన సహ తదాశ్రమపదం జగ్ముశ్చ ||౧౬|| ఆగతానా

న్యత్సర్వం నగరరాష్ట్రజం ||౯|| తతః కదాచిత్తం దేశమాజగామ యదృచ్ఛయా | విభండకసుతస్తత్ర తాశ్చాపశ్యద్వరాంగనాః ||౧౦|| తాశ్చిత్రవేషాః ప్రమదా గాయంత్యో మధురస్వరాః | ఋషిపుత్రముపాగమ్య సర్వా వచనమబ్రువన్ ||౧౧|| కస్త్వం కిం వర్తసే బ్రహ్మన్ జ్ఞాతుమిచ్ఛామహే వయం | ఏకస్త్వం విజనే ఘోరే వనే చరసి శంస నః ||౧౨|| అదృష్టరూపాస్తాస్తేన కామ్యరూపా వనే స్త్రియః | హార్దాత్తస్య మతిర్జాతా హ్యాఖ్యాతుం పితరం స్వకమ్ ||౧౩|| పితా విభండకోఽస్మాకం తస్యాహం సుత ఔరసః | ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతం నామ కర్మ చ మే భువి ||౧౪|| ఇహాశ్రమపదోఽస్మాకం సమీపే శుభదర్శనాః | కరిష్యే వోఽత్ర పూజాం వై సర్వేషాం విధిపూర్వకమ్ ||౧౫|| ఋషిపుత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వాసాం మతిరాస వై | తదాశ్రమపదం ద్రష్టుం జగ్ముస్సర్వాశ్చ తేన తాః ||౧౬|| ఆగతానాం తతః పూజామృషిపుత్రశ్చకార హ | ఇదమర్ఘ్యమిదం పాద్యమిదం మూలం ఫలం చ నః ||౧౭|| ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం సర్వా ఏవ సముత్సుకాః | ఋషేర్భీతాశ్చ శీఘ్రం తు గమనాయ మతిం దధుః ||౧౮|| అస్మాకమపి ముఖ్యాని ఫలానీమాని వై ద్విజ | గృహాణ ప్రతి భద్రం తే భక్షయస్వ చ మా చిరమ్ ||౧౯|| తతస్తాస్తం సమాలింగ్య సర్వా హర్షసమన్వితాః | మోదకాన్ప్రదదుస్తస్మై భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్బహూన్ ||౨౦|| తాని చాస్వాద్య తేజస్వీ ఫలానీతి స్మ మన్యతే | అనాస్వాదితపూర్వాణి వనే నిత్యనివాసినాం ||౨౧|| ఆపృచ్ఛ్య చ తదా విప్రం వ్రతచర్యాం నివేద్య చ | గచ్ఛంతి స్మాపదేశాత్తా భీతాస్తస్య పితుః స్త్రియః ||౨౨|| గతాసు తాసు సర్వాసు కాశ్యపస్యాత్మజో ద్విజః | అస్వస్థహృదయశ్చాసీద్దుఃఖం స్మ పరివర్తతే ||౨౩|| తతోఽపరేద్యుస్తం దేశమాజగామ స వీర్యవాన్ | మనోజ్ఞా యత్ర తా దృష్టా వారముఖ్యాః స్వలంకృతాః ||౨౪|| దృష్ట్వైవ తాస్తదా విప్రమాయాంతం హృష్టమానసాః | ఉపసృత్య తతస్సర్వాస్తాస్తమూచురిదం వచః ||౨౫|| ఏహ్యాశ్రమపదం సౌమ్య హ్యస్మాకమితి చాబ్రువన్ | తత్రాప్యేష విధిశ్శ్రీమాన్ విశేషేణ భవిష్యతి ||౨౬|| శ్రుత్వా తు వచనం తాసాం సర్వాసాం హృదయంగమమ్ | గమనాయ మతిం చక్రే తం చ నిన్యు

మితి || ఆగతానాం ఆశ్రమపదంగతానాం - అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ||౧౭|| ప్రతిగృహ్యేతి || సముత్సుకాః తత్సల్లాపసాభిలాషాః - తాస్సర్వాః తాం పూజాం ఋషిపుత్రదత్తాం పూజాం - ప్రతిగృహ్య - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాస్సత్యః శీఘ్రం గమనాయ మతిం దధుః ||౧౮|| అస్మాకమితి || ప్రతిగృహాణేత్యన్వయః - భంగసివరేపీతి ప్రతీత్యస్యోపసర్గస్య ధాతోరుపరి స్థానాత్ ప్రయోగః - ఛందోవత్సూత్రాణి భవంతీతి న్యాయాత్ - మాచిరం అవిళంబం మా కురు ||౧౯|| తత ఇతి || అత్రాదావిత్యుక్తేన త్వపస్మార్యం - స్నేహజనవత్ వశీకరార్థమాలింగ్య ||౨౦|| తానీతి || వనే నిత్యనివాసినాం అనాస్వాదితపూర్వాణి - తైః పూర్వమనాస్వాదితాని ఫలానీమానీతి మన్యతే స్మ, అపూర్వరసత్వాత్ - పూరణగుణేతి న సమాస ప్రతిషేధాదేవ జ్ఞాపకాత్ తృతీయార్థే షష్ఠీ ||౨౧|| ఆపృచ్ఛ్యేతి || వ్రతచర్యాం నివేద్య అస్మాభిః కించిద్వ్రతమనుష్ఠేయమస్తీతి వ్రతానుష్ఠానం నివేద్య - తస్మాదపదేశాత్ వ్యాజాత్ - తస్య పితుర్భీతాస్సత్యో గచ్ఛంతి స్మ ||౨౨|| గతాస్వితి || కాశ్యపస్య కాశ్యపపుత్రస్య విభండకస్య - అస్వస్థహృదయః కలుషితచిత్తః - దుఃఖం యథా భవతి తథా పరివర్తతే స్మ సంచరంతి స్మ ||౨౩|| తత ఇతి || తతః అస్వస్థచిత్తత్వాద్ధేతోః ||౨౪|| ద్రష్ట్వేతి || స్పష్టం ||౨౫|| ఏహీతి || అస్మాకం ఆశ్రమపదమేహీతి పూర్వేణాన్వయః - తత్రాపి శ్రీమాన్ సమృద్ధః - ఏష విధిః సత్కారః - స్వదేశత్వాద్విశేషేణ భవిష్యతీతి చాబ్రువన్నితి యోజనా ||౨౬|| శ్రుత్వేతి || హృదయం

గమంమనో జ్ఞం-ఖశ్ ప్రకరణే గమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితిఖశ్ - నిస్యూః-నావమారోప్యగంగా ప్రవాహేణేతి శేషః- తథైవభారతే ప్రతిపాదనాత్ ॥ ౨౭ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-అంగదేశ ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ వర్షేణేతి ॥ స్వం విషయం స్వదేశం-ప్రహ్వః వినీతః ॥ ౨౯ ॥ అర్ఘ్యం చేతి ॥ అర్ఘః పూజా - తదర్థముదకమర్ఘ్యం-పాదార్ఘాభ్యాం చేతియత్ప్రత్యయః - న్యాయతః శాస్త్రక్రమేణ-విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాత్-ప్రసాదం గణికాభిః ప్రలోభ్యానయనకృతకోపనివృత్తిం-వవ్రే -కథంవవ్రే విప్రత్వాం మన్యుః కోపో మావిశదితి-మావిశత్విత్యర్థః-లకారవ్యత్యయః - యద్వా విప్రం విభండకం-మన్యుః పుత్రవిశ్లేషణకృతః కోపః-మావిశదితి- ఏవం ప్రసాదనాదేవ విభండకో న చుకోప - పుత్రప్రసాదవరణాదేవ పితా త్రిలోకజ్ఞస్తుష్యతీతి పూర్వమేవ మంత్రిభిర్నిర్ణీతం చేతి బోధ్యం - కథమన్యథా ఉపాయం చింతయంతు ప్రాజ్ఞా అపాయమపి న చింతయేయుః ॥ ౩౦ ॥ అంతఃపురమితి ॥ ప్రవిశ్య- తేన సహేతి సిద్ధం - శాంతాం తేన నిర్దుఃఖేన-మనసోపలక్షితః- ప్రసాదకార్యోపదర్శనాత్ ప్రసన్నత్వం సిద్ధం ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం సర్వకామైస్సుపూజితః - తత్ర రోమపాదాంతఃపురే ॥ ౩౧½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం దశరథప్రశ్నస్యోత్తరం దత్వా కథాశేషం సుమంత్రః ప్రస్తౌతి భూయ ఇత్యాది ॥ దేవప్రవరః సనత్కుమారః - కథాయాం కథాప్రసంగే - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - యథా ఉక్తవాన్ తథా శృణు ॥ ౧ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ ధార్మికో భవిష్యతీత్యన్వయః - సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౨ ॥ తత్ర చానీయమానే తు విప్రే తస్మిన్ మహాత్మని । వవర్ష సహసా దేవో జగత్ప్రహ్లాదయంస్తదా ॥ ౨౮ ॥ వర్షేణైవాగతం విప్రం విషయం స్వం నరాధిపః । ప్రత్యుద్గమ్య మునిం ప్రహ్వశ్శిరసా చ మహీం గతః ॥ ౨౯ ॥ అర్ఘ్యం చ ప్రదదౌ తస్మై న్యాయతస్సుసమాహితః । వవ్రే ప్రసాదం విప్రేంద్రాన్మా విప్రం మన్యురావిశేత్ ॥ ౩౦ ॥ అంతఃపురం ప్రవిశ్యాస్మై కన్యాం దత్వా యథావిధి । శాంతాం శాంతేన మనసా రాజా హర్షమవాప సః ॥ ౩౧ ॥ ఏవం స న్యవసత్తత్ర సర్వకామైస్సుపూజితః ॥ ౩౧½ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - దశమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భూయ ఏవ హి రాజేంద్ర శృణు మే వచనం హితమ్ । యథా స దేవప్రవరః కథాయామేవమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో భవిష్యతి సుధార్మికః । నామ్నా దశరథో నామ శ్రీమాన్ సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౨ ॥ అంగరాజేన సఖ్యం చ తస్య రాజ్ఞో భవిష్యతి । కన్యా చాస్య మహాభాగా శాంతా నామ భవిష్యతి ॥ ౩ ॥ పుత్రస్తు సోంగరాజస్య రోమపాద ఇతి శ్రుతః । తం స రాజా దశరథో గమిష్యతి మహాయశాః ॥ ౪ ॥ అనపత్యోస్మి ధర్మాత్మన్ శాంతాభర్తా మమ క్రతుమ్ । ఆహరేత త్వయాజ్ఞప్తస్సంతానార్థం కులస్య చ ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా రాజ్ఞోథ తద్వాక్యం మనసా స విచింత్య చ । ప్రదాస్యతే పుత్రవంతం శాంతాభర్తారమాత్మవాన్ ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తం విప్రం స రాజా విగతజ్వరః । ఆహరిష్యతి తం యజ్ఞం ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౭ ॥ తం చ రాజా దశరథో యశస్కామః కృతాంజలిః । ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞార్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః । లభతే చ స తం కామం ద్విజముఖ్యాద్విశాంపతిః ॥ ౯ ॥ పుత్రాశ్చాస్య భవిష్యంతి చత్వారోమితవిక్రమాః । వంశప్రతిష్ఠానకరాస్సర్వలోకేషు విశ్రుతాః ॥ ౧౦ ॥ ఏవం స దేవప్రవరః పూర్వం కథితవాన్ కథామ్ । సనత్కుమారో భగవాన్ పురా దేవయుగే ప్రభుః ॥ ౧౧ ॥ స త్వం పురుషశార్దూల తమానయ సుసత్కృతమ్ । స్వయమేవ మహారాజ గత్వా సబలవాహనః ॥

శ్యప్రతిశ్రవః సత్యప్రతిజ్ఞః ॥ ౨ ॥ అంగేతి ॥ అస్య అంగరాజస్య ॥ ౩ ॥ పుత్రస్తు స ఇతి ॥ అంగస్య రాజ్ఞః అంగరాజస్య ॥ తీర్ఘ-యిం ॥ అంగరాజేనేతి ॥ రోమపాదేన-తస్య దశరథస్య-సఖ్యం భవిష్యతి- తమేవాంగరాజం విశినష్టి పుత్రస్త్వితి ॥ అంగస్య అంగాఖ్యస్య రాజ్ఞో రోమపాద ఇతి శ్రుతః ప్రసిద్ధః పుత్రః-అస్య శాంతానామకన్యా చ భవిష్యతీతి పూర్వక్రియయా ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే ॥ ౪ ॥ అనపత్యేతి ॥ అహమనపత్యోస్మీతి-తస్మాత్ మమ కులస్య-సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం-శాంతాభర్తా-క్రతుమాహరేత అనుతిష్ఠతు-ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ స రోమపాదః-మనసా విచింత్య-తుమం త్రిభిః-పుత్రవంతం పుత్రప్రదానసమర్థం-పుత్రయుక్తం వా ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ ఆహరిష్యతి-కరిష్యతీత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా ఉపలక్షితః ॥ ౭ ॥ తస్మిన్యజ్ఞే తమేవ ఋశ్యశృంగం కరిష్యతీత్యాహ తం చేతి ॥ శ్లోకద్వయం-యశస్కామో యస్య స యశస్కామః-లుంపేదవశ్యమః కృత్యే తుమ్ కామమనసోరపీతి మకారలోపః - ఏవంభూతో రాజా తం వరయిష్యతి - వరో వరణం తత్కరోతీతి ణిచ్ అల్లోపస్య స్థానివత్వాద్వృద్ధ్యభావః - కిమర్థం - యజ్ఞార్థం పుత్రకామేష్ట్యర్థం - తద్ద్వారా ప్రసవార్థం పుత్రార్థం - తద్ద్వారా స్వర్గార్థం-నాపుత్రస్య లోకోస్తీతి శ్రుతేః । కామం కామ్యక్రతుం ॥ ౯ ॥ పుత్రాశ్చేతి ॥ అమితవిక్రమాః అపరిచ్ఛిన్నపరాక్రమాః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - పురా పురాణః - దేవయుగే కృతయుగే - యద్వా పురా దేవ-పురా యుగే - కృతయుగ ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ స త్వం పుత్రార్థీ త్వం - సుసత్కృతం సుస

త్యాగార్హం - స్వయమేవ నతుపురోహితాదిద్వారా ॥ ౧౨ ॥ అనుమాన్యేతి ॥ అనుమాన్యకృతానుమతికంకృత్వా - అన్యథామయి స్థితే కథమన్యానామ్వాయతీతివసిష్ఠఃకుప్యేత్ - అతస్సుమంత్రోక్తకథోక్తి పూర్వకమనుమాన్యేత్యర్థః - అనుమాన్యవసిష్ఠంచసూతివాక్యం నిశమ్యేతివచనభంగ్యాపునర్వసిష్ఠసన్నిధౌ సాకథా ప్రస్తావితాసుమంత్రముఖే నైవేతిగమ్యతే - అతోవసిష్ఠేనానుమతిఃకృతేతిమంతవ్యం - సాంతఃపురతయాగమనంజామాతృపలాశినరీత్యాశాంతయా నహనయనార్థం - యత్ర రోమపాదనగరే ॥ ౧౩ ॥ వనానీతి ॥ వనాదివిలోకనకుతుకిత్వంశనైశ్శనైరిత్యనేనద్యోత్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఆసాద్యేతి ॥ తందేశమాసాద్య - ఋష్యశృంగం- ఆదౌరోమపాదదర్శనాత్ పూర్వం-దదర్శ - తస్మిన్ భక్త్యతిశయద్యోతనార్థం ॥ ౧౫ ॥ తతఇతి ॥ రాజ్ఞోరోమపాదస్య-రాజ్ఞఃదశరథస్య ॥ ౧౬ ॥ రోమపాదేనేతి ॥ సంబంధకంశాంతాయాజనకపితృత్వరూపంసంబంధం - ప్రత్యపూజయత్ - ఋశ్యశృంగఇతిశేషః ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ తేనరోమపాదేన - సప్తాష్టేతిలోకవచనపరిపాటీసంఖ్యానియమోపేక్షాకృతా ॥ ౧౮ ॥ శాంతేతి ॥ వ్యక్తమ్ ॥ ౧౯ ॥ తథేతి ॥ తస్య

౧౨ ॥ అనుమాన్యవసిష్ఠంచసూతవాక్యంనిశమ్యచ । సాంతఃపురస్సహామాత్యః ప్రయయౌయత్రసద్విజః ॥ ౧౩ ॥ వనానిసరితశ్చైవవ్యతిక్రమ్యశనైశ్శనైః । అభిచక్రామతందేశంయత్రవై మునిపుంగవః ॥ ౧౪ ॥ ఆసాద్యతంద్విజశ్రేష్ఠంరోమపాదసమీపగమ్ । ఋషిపుత్రందదర్శాదౌదీప్యమానమివానలమ్ ॥ ౧౫ ॥ తతోరాజాయథాన్యాయంపూజాంచక్రేవిశేషతః । సఖిత్వాత్తస్యవైరాజ్ఞఃప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౧౬ ॥ రోమపాదేనచాఖ్యాతమృషిపుత్రాయధీమతే । సఖ్యంసంబంధకంచైవతదాతంప్రత్యపూజయత్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవంసుసత్కృతస్తేనసహోషిత్వానరర్షభః । సప్తాష్టదివసాన్ రాజారాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ శాంతాతవసుతారాజన్ సహభర్త్రావిశాంపతే । మదీయనగరంయాతుకార్యంహిమహదుద్యతమ్ ॥ ౧౯ ॥ తథేతిరాజాసంశ్రుత్యగమనంతస్యధీమతః । ఉవాచవచనంవిప్రంగచ్ఛత్వంసహభార్యయా ॥ ౨౦ ॥ ఋషిపుత్రః ప్రతిశ్రుత్య తథేత్యాహనృపంతదా । సనృపేణాభ్యనుజ్ఞాతఃప్రయయౌసహభార్యయా ॥ ౨౧ ॥ తావన్యోన్యాంజలింకృత్వాస్నేహాత్సంశ్లిష్య చోరసా । ననందతుర్దశరథోరోమపాదశ్చవీర్యవాన్ ॥ ౨౨ ॥ తతస్సుహృదమాపృచ్ఛ్య ప్రస్థితోరఘునందనః । పౌరేభ్యఃప్రేషయామాసదూతాన్వైశీఘ్రగామినః ॥ ౨౩ ॥ క్రియతాంనగరంసర్వంక్షిప్రమేవస్వలంకృతమ్ । ధూపితంసిక్తసంమృష్టంపతాకాభిరలంకృతమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతః ప్రహృష్టాః పౌరాస్తేశ్రుత్వారాజానమాగతమ్ । తథాప్రచక్రుస్తత్సర్వంరాజ్ఞాయత్ప్రేషితంతదా ॥ ౨౫ ॥ తతస్స్వలంకృతంరాజానగరంప్రవివేశహ । శంఖదుందుభినిర్ఘోషైఃపురస్కృత్యద్విజర్షభమ్ ॥ ౨౬ ॥ తతఃప్రముదితాస్సర్వేదృష్ట్వాతంనాగరాద్విజమ్ । ప్రవేశ్యమానంసత్కృత్యనరేంద్రేణేంద్రకర్మణా ॥ ౨౭ ॥ అంతఃపురంప్రవేశ్యైనంపూజాంకృత్వాచశాస్త్రతః । కృతకృత్యంతదాత్మానంమేనేతస్యోపవాహనాత్ ॥ ౨౮ ॥ అంతఃపురస్త్రియస్సర్వాశ్శాంతాందృష్ట్వాతథాగతామ్ । సహభర్త్రావిశాలాక్షీంప్రీత్యానందముపాగమన్ ॥ ౨౯ ॥ పూజ్యమానాచతాభిస్సారాజ్ఞాచైవవిశేషతః । ఉవాసతత్రసుఖితాకంచిత్కాలంసహర్త్విజా ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే- ఏకాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఋశ్యశృంగస్య-గమనం-సంశ్రుత్యప్రతిజ్ఞాయ ॥ ౨౦ ॥ ఋషీతి ॥ ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య - నృపంరోమపాదం ॥ ౨౧ ॥ తావితి ॥ అన్యోన్యమంజలిమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ సుహృదంరోమపాదం ॥ ౨౩ ॥ క్రియతామితి ॥ సిక్తంచసంమృష్టంచసిక్తసంమృష్టం - పూర్వకాలేత్యాదినాసమాసః - స్వలంకృతం-పుష్పకదళీకాండాదిభిః ॥ ౨౪ ॥ తతఇతి ॥ ఆగతంఆగతప్రాయం - రాజ్ఞాయద్యథాప్రేషితంతత్తథా - తదాశ్రవణకాల ఏవ-చక్రుః ॥ ౨౫ ॥ తతఇతి ॥ ద్విజర్షభంపురస్కృత్యశంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సహప్రవివేశ ॥ ౨౬ ॥ తతఇతి ॥ నాగరాఃనగరవాసినః -నరేంద్రేణదశరథేన-సత్కృత్య నగరాలంకారాదిభిస్సంమాన్య - ప్రవేశ్యమానం తంద్విజందృష్ట్వా- ప్రముదితాఃసంతుష్టాః-ఆసన్ - ఇంద్రస్యేవకర్మపరాక్రమాదికంయస్యసఃఇంద్రకర్మా - తేన ॥ ౨౭ ॥ అంతఃపురమితి ॥ ఉపవాహనాత్ ఆనయనాత్ ॥ ౨౮ ॥ అంతరితి ॥ భర్త్రా సహాగతాం - అనేనపూర్వంకన్యాత్వదశాయామపికదాచిదాగమనంవ్యజ్యతే ॥ ౨౯ ॥ పూజ్యమానేతి ॥ విశేషతఃజనకత్వసంబంధాత్- ఋత్విజా ఋశ్యశృంగేణ - పితృగృహత్వాచ్ఛాంతాయాః ప్రాధాన్యం ౩౦ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖

ఏవందశరథస్య వర్తకామనస్య ద్రష్టోపి పుత్రలాభసంతప్తస్య మ్లానిపాపానిస్వాదికారాదరూపేణాశ్వమేధేనవినానవిన శ్యంతీతిమన్వానః - సర్వంపాప్మానంతరతితరతి బ్రహ్మహత్యాంయోఽశ్వమేధేనయజత ఇతిశ్రుత్యారాజసార్వభౌమోఽశ్వమేధేనయజ్ఞే తేతిస్మృత్యాచవిహితమశ్వమేధంయష్టుంసంకల్ప్యతదానీముద్బుద్ధసంస్కారసుమంత్రోదీరితవచనాజ్జామాతృపలాశనవ్యం. జేన శాంతయానహ ఋశ్యశృంగమానీయ ప్రాప్తకాలేపూర్వంసంకల్పితమశ్వమేధంకర్తుమారభతేత్యాహతతఃకాల ఇత్యాది॥ తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - బహులితే అనల్పేకాలేగతే - సంఖ్యానంజ్ఞాన్ బహుళత్వాత్ పూరణార్థేడటిబహుపూగగణసంఘస్యతిథుగితిథుగాగమః - కస్మింశ్చిత్ మలిమ్లుచత్వాది దోషరహితతయావిలక్షణే-సుమనోహరేపౌర్ణమాస్యాఃకాలత్వేన అతిమనోజ్ఞే- వసంతే - వసను ప్రాప్తే ప్రారంభే - చైత్ర్యాంపౌర్ణమాస్యామిత్యర్థః - రాజ్ఞఃదశరథస్య-యష్టుంసాంగ్రహణీమిష్టింకర్తుం-మనఃమనోరథః-అభూత్ - చైత్ర్యాంపౌర్ణమాస్యాం ప్రాప్తతరశ్వమేధేనయక్ష్య ఇతిసంకల్ప్య-సాంగ్రహణ్యేష్ట్యాయజత ఇతిస్మారణాత్॥ ౧ ॥అథసాంగ్రహణీమిష్టింకర్తుంఋత్విగ్వరణే ప్రాప్తే ప్రథమం ఋశ్యశృంగంబ్రహ్మత్వేనవృతవానిత్యాహతతఃప్రసాద్యేతి॥ దేవవర్ణినందేవవర్చసం॥ ౨ ॥ తథేతి ॥ సచ ఋశ్యశృంగశ్చ ॥ ౩ ॥ అథఅపదాలీనృత్విజస్స మావహంత్యాసుబ్రహ్మణ్యా ఇతివిహితమధ్వర్యుప్రభృతివరణమాహతతోరాజేత్యాదినా ॥ అస్యా శ్రుతేరయమర్థః -తస్యతస్యగృహేగత్వాసోమప్రవాకవృతానధ్వర్యుబ్రహ్మహోతౄనాగ్నీధ్రంచహస్త్యశ్వాదికమారోప్యరాజగృహమానయంతిరాజపురుషాః-అనంతరాయామమావాస్యాయాంపూర్వవృతా

తతఃకాలేబహుతిథేకస్మింశ్చిత్సుమనోహరే। వసంతేసమనుప్రాప్తేరాజ్ఞోయష్టుంమనోభవత్ ॥ ౧॥ తతఃప్రసాద్య శిరసాతంవిప్రందేవవర్ణినమ్। యజ్ఞాయవరయామాససంతానార్థంకులస్యవై॥ ౨॥ తథేతిచసరాజానమువాచచసుసత్కృతః। సంభారాస్సంభ్రియంతాంతేతురగశ్చవిముచ్యతామ్॥ ౩॥ తతోరాజాబ్రవీద్వాక్యంసుమంత్రంమంత్రిసత్తమమ్। సుమంత్రావాహయక్షిప్రంఋత్విజోబ్రహ్మవాదినః॥ ౪॥ సుయజ్ఞంవామదేవంచజాబాలిమథకాశ్యపమ్। పురోహితంవసిష్ఠంచయేచాన్యేద్విజసత్తమాః॥ ౫॥ తతస్సుమంత్రస్త్వరితంగత్వాత్వరితవిక్రమః। సమానయత్సతాన్విప్రాన్సమస్తాన్వేదపారగాన్ ॥ ౬ ॥ తాన్పూజయిత్వా ధర్మాత్మారాజాదశరథస్తదా। ధర్మార్థసహితంయుక్తం శ్లక్ష్ణంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ మమలాలప్యమానస్యపుత్రార్థంనాస్తివైసుఖమ్। తదర్థంహయమేధేనయక్ష్యామీతిమతిర్మమ ॥ ౮ ॥ తదహంయష్టుమిచ్ఛామిశాస్త్రదృష్టేనకర్మణా। ఋషిపుత్రప్రభావేనకామాన్ప్రాప్స్యామిచాప్యహమ్॥౯॥తతస్సాధ్వితితద్వాక్యంబ్రాహ్మణాఃప్రత్యపూజయన్। వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వేపార్థివస్యముఖాచ్చ్యుతమ్॥ ౧౦ ॥ ఋశ్యశృంగపురోగాశ్చప్రత్యూచుర్నృపతింతదా। సంభారాస్సంభ్రియంతాంతేతురగశ్చవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథాప్రాప్స్యసేపుత్రాంశ్చతురోమితవిక్రమాన్। యస్యతేధార్మికీబుద్ధిరియంపుత్రార్థమాగతా ॥ ౧౨ ॥ తతఃప్రీతోభవద్రాజాశ్రుత్వాతద్ద్విజభాషితమ్। అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజాహర్షేణేదంశుభాక్షరమ్॥ ౧౩ ॥ గురూణాంవచనాచ్ఛీఘ్రంసంభారాస్సంభ్రియంతుమే। సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయోవిముచ్యతామ్

ఏవతేసంజ్ఞానేష్ట్యర్థంపునర్వ్రియంతే- అథవైశాఖ్యాంపౌర్ణమాస్యాంప్రాజాపత్యపశుభపశ్వర్థంపూర్వవత్సోమప్రవాకవృతాన్మైత్రావరుణప్రతిప్రస్థాతారౌహస్త్యాదికమారోప్యానయంతిరాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాంతథైవవృతముద్గాతారంహస్త్యాదిభిరానయంతి-అథాగామినివసంతేపంచదశ్యాంహస్త్యాదిభిఃప్రస్తోతారమానయంతి తైర్థాతవీయార్థం-యత్రదీక్షారంభస్తద్దివసాదూర్ధ్వంతృతీయాదిష్వహస్స్వహమితరానష్టావృత్విజోహస్త్యశ్వాదికమారోప్యానయంతి-బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినమచ్ఛావాకం నేష్టారంప్రతిహర్తారం గ్రావస్తుతంపోతారమున్నేతారంసుబ్రహ్మణ్యమితిసోమార్థం-ఏవం ఆసుబ్రహ్మణ్యాహ్వానాగపదాలీనృత్విజశ్చ వహంతీతి-ఏవంక్రమేణకర్తవ్యానిఋత్విగ్వరణానికార్యకరత్వాన్సంగ్రహేణగర్భయతిసుమంత్రావాహయేతి॥ఆవాహయఆనయ-ఋతౌయజంతీతి ఋత్విజః- బ్రహ్మవాదినఃవేదపాఠకాన్ ॥౪॥ఋత్విజఃపరిగణయతిసుయజ్ఞమితి॥౫॥తతఇతి ॥త్వరితవిక్రమఃత్వరితపదన్యాసః ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ ధర్మార్థసహితంధర్మార్థరూపప్రయోజనయుక్తం - శ్లక్ష్ణంమధురం ॥ ౭ ॥ మమేతి ॥ వ్యాఖ్యాతం ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ యష్టుమిచ్ఛామి - ప్రతిబంధకదురితశాంత్యర్థం - ఋషిపుత్రప్రభావేనఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞప్రభావేన-పశ్చాత్కామాన్ పుత్రానవాప్స్యామిచ ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ ఋశ్యశృంగశ్లాఘాగర్భత్వాద్వసిష్ఠప్రముఖాఇత్యుక్తం ॥ ౧౦ ॥ ఋశ్యశృంగేత్యాది ॥ వ్యాఖ్యాతప్రాయం ॥ ౧౧ ॥ సర్వథేతి ॥ ననత్కుమారవచశ్శ్రవణాచ్చతుర ఇత్యుక్తం ॥ ౧౨ ॥ తతఇతి ॥ క్రియాభేదాన్నరాజపదపునరుక్తిః ॥ ౧౩ ॥ గురూణామితి॥ సంభ్రియంతుసంభ్రియంతాం - ఆర్షంపరస్మైపదం - అత్రసంభారాఃయజ్ఞీయాశ్వమోచనోపకరణాని - ద్వాదశారత్నీరశనాభవతీత్యుక్తాద్ద్వాదశారత్నిపరిమితాముంజాఖ్యతృణవిశేషనిర్మితారశనాచతుష్టయ్య ఆపోభవంతీత్యుక్త

వాకోక్తాః ఆతపత్రపర్యాహార్యాః స్థాపరాశ్వమంత్ర్యశ్చేతిచతుర్విధా అప ఇత్యాదిని - సమర్థైః చతుశ్శతారక్షంతీతి శ్రూయమాణైరా జపుత్రైరధిష్ఠితగతశీషైః - సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయైశ్చతుర్భిః ఋత్విగ్భిస్సహితః - అశ్వః విముచ్యతాం - చత్వార ఋత్విజ స్సముక్షంతీత్యాగభ్యశతేన రాజపుత్రైస్సహాధ్వర్యుః శతేనారాజభిరుగ్రైస్సహబ్రహ్మాశతేనసూతగ్రామణిభిస్సహాపెబాతా శతేనక్ష త్తసంగ్రహీతృభిస్సహో ద్గాతేతిశ్రుతేః । సంగ్రహీతంచభట్టభాస్కరైః - సన్నాహవంత క్షితిపాలపుత్రాస్సన్నద్ధసూతాశ్శతమ స్యతల్పాఃః । గోపాయితారశ్శతమేవము గ్రాస్సన్నాహిన స్తాగృశసూనుయుక్తాః ॥ వైశ్యాశ్శతం ప్రాంతచరాః పథిస్యు ర్వరూథిన స్తైశ్శతమేవశూద్రాఇతి ॥ ౧౪ ॥ అథపుణ్యనామదేవయజనమధ్యవస్యతీత్యుక్తరీత్యా యాగార్హపుణ్యస్థలపరిగ్రహందర్శయతిసర య్వా ఇతి ॥ ఉత్తరంవివిక్తమితితత్పరిగ్రహః - శాంతయఃశాంతికర్మాణి - అభివర్ధంతాం - యథాకల్పంయథాక్రమం - యథావిధియ థాశాస్త్రం ॥ ౧౫ ॥ శక్యఇతి ॥ కష్టః క్లేశకరః ॥౧౬॥ ఛిద్రమితి ॥ ఛిద్రం - అపరాధమిత్యర్థః ॥౧౭॥ తదితి ॥ యథేతిభేదః ॥౧౮॥ తథేతి ॥ అనువర్తత - సాంగ్రహణేష్టిప్రభృత్యశ్వవిమోచనాంతమనువర్తన్నిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తతోద్విజా ఇతి ॥ అనుజ్ఞాతాః - తేనేతిశేషః ॥ ౨౦ ॥ గతేష్వితి ॥ స్వంవేశ్మ - అగ్నిగృహాదంతఃపురమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీ రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః ॥

ఏవంప్రథమవసంతేచిత్రాపౌర్ణమాస్యాంసాంగ్రహణేష్టింవిధాయ - ద్వితీయేహ్ని బ్రహ్మౌదనమేధ్యాశ్వబంధనస్నాపన ప్రోక్షణవిమోచనాదికంచత్వార ఋత్విజస్సముక్షంతీత్యుక్తరీత్యాకృత్వా - సావిత్రమష్టాకపాలంప్రాతర్నిర్వపతీత్యుక్తరీత్యా

తామ్ ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వాశ్చోత్తరేతీరేయజ్ఞభూమిర్విధీయతామ్ । శాంతయశ్చాభివర్ధంతాంయథా కల్పంయథావిధి ॥ ౧౫ ॥ శక్యః ప్రాప్తుమయంయజ్ఞస్సర్వేణాపిమహీక్షితా । నాపరాధోభవేత్కష్టో యద్యస్మిన్క్రతుసత్తమే ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రంహిమృగయంతేత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః । నిహతస్యచ యజ్ఞస్యసద్యఃకర్తావినశ్యతి ॥ ౧౭ ॥ తద్యథావిధిపూర్వంమేక్రతురేషసమాప్యతే । తథావిధానంక్రి యతాంసమర్థాఃకరణేష్విహ ॥ ౧౮ ॥ తథేతిచతతస్సర్వేమంత్రిణఃప్రత్యపూజయన్ । పార్థివేంద్ర స్యతద్వాక్యంయథాజ్ఞప్తమకుర్వత ॥ ౧౯ ॥ తతోద్విజాస్తేధర్మజ్ఞమస్తువన్పార్థివర్షభమ్ । అను జ్ఞాతాస్తతస్సర్వేపునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౨౦ ॥ గతేష్వథద్విజాగ్ర్యేషుమంత్రిణస్తాన్నరాధిపః । విస ర్జయిత్వాస్వంవేశ్మప్రవివేశమహాద్యుతిః ॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండేద్వాదశస్సర్గః ॥

పునఃప్రాప్తేవసంతేతుపూర్ణస్సంవత్సరోభవత్ । ప్రసవార్థంగతోయష్టుంహయమేధేనవీర్య వాన్ ॥ ౧ ॥ అభివాద్యవసిష్ఠంచన్యాయతఃప్రతిపూజ్యచ । అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంప్రసవార్థంద్వి జోత్తమమ్ ॥ ౨ ॥ యజ్ఞోమేక్రియతాంబ్రహ్మన్యథోక్తంమునిపుంగవ ॥ ౨౫ ॥ యథానవిఘ్నఃక్రియతేయ జ్ఞాంగేషువిధీయతామ్ ॥ ౩ ॥ భవాన్స్నిగ్ధస్సుహృన్మహ్యంగురుశ్చపరమోమహాన్ । వోఢవ్యోభవ

ప్రతిదివసంసావిత్రాదిషుకర్మస్వనుష్ఠీయమానేషుసంవత్సరేపూర్ణేదేవయజనంప్రతిప్రస్థానందర్శయతిత్రయోదశే - పునఃప్రాప్త ఇత్యాది ॥ పునర్వసంతేద్వితీయవసంతేప్రాప్తే - సంవత్సరఃపూర్ణోభవత్ - అమావాస్యాప్రాప్తేత్యర్థః - తత్ర భావిన్యాంపౌర్ణ మాస్యాంప్రసవార్థం - హయమేధేనయష్టుంహయమేధాఖ్యంయజ్ఞంకర్తుం - గతః - దేవయజనమితిశేషః - ప్రథమసంవత్సరాంతిమామా వాస్యాయాముఖాసంభరణత్రైధాతవీయదీక్షణీయాదికందేవయజన ఏవహికర్తవ్యం - యథోక్తంభాస్కరైః - సంవత్సరస్యాస్యతుయాం త్యమామావాస్యావిధేయామిహదీక్షణీయాం । త్రైధాతవీయాంప్రవదంతిసప్తదినానిదీక్షోపహుతయస్తథాష్ట ఇతి ॥ ౧ ॥ ఏవమేతత్సర్గ ప్రతిపాద్యందేవయజనగమనంసంగ్రహేణోక్త్వా పునస్తద్విస్తరేణవక్తుముపక్రమతేసర్గశేషేణ - తత్రబ్రహ్మౌదనమారభ్యయావ దశ్వమేధసమాప్తి యజమానస్యస్వాతంత్ర్యప్రతిషేధేనస్వయంయజ్ఞోపకరణసంపాదనాద్యయోగాదధ్వర్యుణైవతస్యకర్తవ్యత్వాదధ్వ ర్యుత్వేనవృతంవసిష్ఠంప్రతిప్రార్థయతే అభివాద్యేత్యాదినా ॥ తదుక్తంభట్టభాస్కరైః - గతనాంజనతఃపశ్చాద్ధ్వర్యుఃవరీయతే । రాజ్ఞాయసచరాజాస్యాద్యావత్సంతిష్ఠతేక్రతురితి ॥ యేయంద్వాదశారత్నీ రశనాభవతిమౌంజీభవతీత్యశ్వ బంధనరజ్జుర్నిహితాతస్యాఃయదాజ్యముచ్ఛిష్యతేతస్మిన్రశనాన్యనక్తీతియత్ బ్రహ్మౌదనశిష్టాజ్యేనాభ్యంజనంవిహితం తతఃపశ్చా దిత్యర్థః - అర్ధత్రయమేకాన్వయం - వసిష్ఠమభివాద్యచ - న్యాయతః శాస్త్రతః - ప్రతిపూజ్యచ - ప్రశ్రితంవినయయుక్తం - వాక్యమబ్ర వీత్ - కథం - ప్రసవార్థంపుత్రార్థం - ఆరబ్ధోమేయజ్ఞః - యథోక్తంశాస్త్రోక్తమనతిక్రమ్య - క్రియతాం ॥ ౨౫ ॥ యథేతి ॥ యజ్ఞాం గేషుద్రవ్యదేవతాకర్మాదిరూపేషు - యథావిఘ్నో నక్రియతే - రాక్షసైరితిశేషః - తథాక్రియతామిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ భవానితి ॥ భ

వాన్ మహ్యం-స్నిగ్ధః అవిచ్ఛిన్నస్నేహః-సుహృత్ - పరమః వామదేవాదిభ్య ఉత్కృష్టః - మహాన్ వ స్తుతో నిరుపమో గురుః - అతఏవ్య తః ఉపక్రాంతో యజ్ఞస్యభారో భవతా వోఢవ్యః - చకారేణార్త్విజ్యంచ కర్తవ్య మిత్యుచ్యతే ॥ ౪ ॥ తథేతి ॥ సమర్థితం సమ్యక్ప్రార్థితం ॥ ౫ ॥ తత ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - యజ్ఞకర్మసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే తత్తద్ద్రవ్యానయన స్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ పూర్వంరాజ్ఞా నియుక్తాన్ - కర్మాంతికానితి - కర్మణామంతిస్సమాప్తిస్స ఏషామస్తీతి కర్మాంతికాః అత ఇనిఠనావితిఠన్ - భృతకానిత్యర్థః - శిల్పకరాన్ ఇష్టకాదినిర్మాతౄన్ - వర్ధకీన్ తక్ష్ణః స్రుక్స్రువ చమసగ్రహయూపాదినిర్మాతౄన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపాదికృతః - గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః చిత్రాదికరాన్ - నటాః రసాభినయకృతః - నర్తకాః భావాభినయకృతః - శాస్త్రవిదః ప్రయోగశాస్త్రవిదః - అథాజ్ఞాపనప్రకారమాహ ష్టభిః యజ్ఞకర్మేత్యాది - ఋత్విజః ప్రత్యాహ యజ్ఞకర్మేతి-సమీహంతాం వ్యాప్రియంతాం-శిల్పకరాన్ ప్రత్యాహ ఇష్టకేతి-జాత్యేకవచనం - ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౮ ॥ ఔపకార్యా ఇతి ॥ సప్తశ్లోకమేకంవాక్యం - ఔపకార్యా రాజసదనాని - స్వార్థే ష్యఞ్ - రాజసద్మన్యౌపకార్యోపకారికేత్య

త్వాచ్చైవ భారో యజ్ఞస్య చోద్యతః ॥ ౪ ॥ తథేతి చ స రాజానమబ్రవీద్ద్విజసత్తమః । కరిష్యే సర్వమేవైతద్భవతా యత్సమర్థితమ్ ॥ ౫ ॥ తతోऽబ్రవీద్ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మసు నిష్ఠితాన్ । స్థాపత్యే నిష్ఠితాంశ్చైవ వృద్ధాన్ పరమధార్మికాన్ ॥ ✽ ॥ కర్మాంతికాన్ శిల్పకరాన్ వర్ధకీన్ ఖనకానపి । గణకాన్ శిల్పినశ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్ ॥ ✽ ॥ తథా శుచీన్ శాస్త్రవిదః పురుషాన్ సుబహుశ్రుతాన్ । యజ్ఞకర్మ సమీహంతాం భవంతో రాజశాసనాత్ ॥ ✽ ॥ ఇష్టకా బహుసాహస్రాః శీఘ్రమానీయతామితి ॥ ౮ ॥ ఔపకార్యాః క్రియంతాం చ రాజ్ఞాం బహుగుణాన్వితాః ॥ ✽ ॥ బ్రాహ్మణావసథాశ్చైవ కర్తవ్యాశ్శతశశ్శుభాః । భక్ష్యాన్నపానైర్బహుభిస్సముపేతాస్సునిష్ఠితాః ॥ ✽ ॥ తథా పౌరజనస్యాపి కర్తవ్యా బహువిస్తరాః । ఆవాసా బహుభక్ష్యా వై సర్వకామైరుపస్థితాః ॥ ✽ ॥ తథా జానపదస్యాపి జనస్య బహుశోభనం । దాతవ్యమన్నం విధివత్సత్కృత్య న తు లీలయా ॥ ✽ ॥ సర్వవర్ణా యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి సుసత్కృతాః । న చావజ్ఞా ప్రయోక్తవ్యా కామక్రోధవశాదపి ॥ ✽ ॥ యజ్ఞకర్మసు యే వ్యగ్రాః పురుషాశ్శిల్పినస్తథా । తేషామపి విశేషేణ పూజా కార్యా యథాక్రమమ్ ॥ ✽ ॥ తే చ స్యుస్సంభృతాస్సర్వే వసుభిర్భోజనేన చ । యథా సర్వం సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే ॥ ✽ ॥ తథా భవంతః కుర్వంతు ప్రీతిస్నిగ్ధేన చేతసా ॥ ౧౫ ॥ తతస్సర్వే సమాగమ్య వసిష్ఠమిదమబ్రువన్ ॥ ✽ ॥ యథోక్తం తత్సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే । యథోక్తం తత్కరిష్యామో న కించిత్పరిహాస్యతే ॥ ౧౬ ॥ తతస్సుమంత్రమానీయ వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ । నిమంత్రయస్వ నృపతీన్ పృథివ్యాం యే చ ధార్మికాః ॥ ౧౭ ॥ బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చైవ సహస్రశః । సమానయస్వ సత్కృత్య సర్వదేశేషు మానవాన్ ॥ ౧౮ ॥ మిథిలాధిపతిం శూరం జనకం సత్యవిక్రమమ్ । నిష్ఠితం సర్వశాస్త్రేషు తథా వేదేషు నిష్ఠితమ్ ॥ ✽ ॥ తమానయ మహాభాగం స్వయమేవ సుసత్కృతమ్ । పూర్వసంబంధినం జ్ఞాత్వా తతః పూర్వం బ్రవీమి తే ॥ ౨౧ ॥ తథా కాశీపతిం స్నిగ్ధం సతతం ప్రియవాదినమ్ । వయస్యం రాజసింహస్య స్వయమేవానయస్వ హ ॥ ౨౨ ॥

మరః । బహుగుణాన్వితాః ఔన్నత్యవిశాలత్వాదిబహుగుణాన్వితాః - బ్రహ్మణావసథా ఇతి - ఆర్షలింగవ్యత్యయః - కఠినఫలాదిభక్ష్యం - సునిష్ఠితాః వాతవర్షాదిభిరప్రకంప్యాః-సర్వకామైః స్రక్చందనాదిభిః-ఉపస్థితాః సంయుక్తాః-బహు అధికం-విధివత్ యథావిధి-సత్కృత్య గంధాదిభిరభ్యర్చ్య -లీలయా - అనాదరేణేత్యర్థః - యథాపూజాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్య మిత్యర్థః - కామక్రోధవశాత్ స్నేహద్వేషవశాత్ - అపిశబ్దేన లీలా సముచ్చీయతే - విశేషేణ - అత్యాదరేణేత్యర్థః - యథాక్రమం యథాస్వధం-తేచేత్యత్ర చశబ్దో భిన్నక్రమః - తే-భోజనేన - వసుభిః ధనైశ్చ - సంభృతాః తృప్తాశ్చ-స్యుః -సర్వమపి యథాసువిహితంసుష్ఠ్వవస్థితం స్యాత్ -కించిదపి న పరిహీయతే న త్యజ్యతే - ప్రీతిస్నిగ్ధేన స్నేహార్ద్రేణ ॥ ౧౫ ॥ యథోక్తప్రవృత్తిం దర్శయతి తత ఇతి ॥ తత్ పూర్వోక్తకార్యజాతం ॥ ౧౬ ॥ ఏవముపకరణనిష్పత్త్యనంతరం రాజాహ్వానమాజ్ఞాపయతి తత ఇత్యాదినా ॥ నిమంత్రయస్వ ఆహ్వాయ ॥ ౧౭ ॥ బ్రాహ్మణానితి ॥ సర్వదేశేషు-స్థితానితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ మిథిలేతి శ్లోకద్వయం ॥ తం ప్రసిద్ధం - స్వయమేవ న తు దూతముఖేన - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసుహృదం - తతః పూర్వోక్తేభ్యో నృపతిభ్యః ॥ ౨౧ ॥ తథేతి ॥ స్వయమేవ గమనహేతవో విశేషణాని ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥

కేకయరాజానమితి - సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాట్టజభావః ॥ ౨౩ ॥ అంగేతి ॥ సమానయ-ఆనయ ఇతి విశేషః ॥ ౨౪ ॥ ప్రాచీనానితి ॥ ప్రాచీనాన్ ప్రాగ్దేశవర్తినః - సింధుదేశే సౌవీరదేశే చ భవాః సైంధుసౌవీరాః - సౌరాష్ట్రేయాన్ సురాష్ట్రదేశభవాన్ - దాక్షిణాత్యాన్ దక్షిణదేశభవాన్ - ఆనయస్వ-ఆహూతమఖే నేతి శేషః ॥ ౨౫ ॥ సంతీతి ॥ యథాక్షిప్రం శైఘ్ర్యమనతిక్రమ్య ॥ ౨౬ ॥ వసిష్ఠేతి ॥ శుభాన్ అంతరంగాన్ ॥ ౨౭ ॥ స్వయమితి ॥ మహీక్షితః వసిష్ఠేన విశిష్యోక్తాన్ ॥ ౨౮ ॥ తేచేతి ॥ ఉపలక్షణమేతచ్ఛిల్పకరాదీనాం - యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తం - యదుపకల్పితం సమ్పాదితం - తత్సర్వం నివేదయంతి స్మ ॥ ౨౯ ॥ అవశ్యం శిక్షణీయాంశం పునశ్శిక్షయతి తతః ప్రీత ఇతి ॥ అర్ధశ్లోకాన్వయం ॥ ౩౦ ॥ అవజ్ఞయేతి ॥ లీలయా వినోదేన ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ తతః దశరథనిర్గమనానంతరం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణిముక్తాప్రవాళవస్త్రాభరణచందనాదీని ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౨ ॥ మయేతి ॥ యజ్ఞమర్హతీతి యజ్ఞీయం - యజ్ఞర్త్విగ్భ్యో ఘఖఞాపితి ఘః - యజ్ఞాయ యత్సంపాద్యం తత్సర్వం సంపాదితమిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ నిర్యాత్వితి ॥ అంతికాత్ సమీపే - దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా చేతి చకారేణ పంచమీ - సమీపే ఉపహృతైః - సర్వకామైః సర్వోపకరణైః - ఉపేతం ॥ ౩౪ ॥ ద్రష్టుమిత్యర్ధమేకా

తథా కేకయరాజానం వృద్ధం పరమధార్మికమ్ । శ్వశురం రాజసింహస్య సపుత్రం త్వమిహానయ ॥ ౨౩ ॥

అంగేశ్వరం మహాభాగం రోమపాదం సుసత్కృతమ్ । వయస్యం రాజసింహస్య సమానయ యశస్వినమ్ ॥ ౨౪ ॥

ప్రాచీనాన్ సింధుసౌవీరాన్ సౌరాష్ట్రేయాంశ్చ పార్థివాన్ । దాక్షిణాత్యాన్నరేంద్రాంశ్చ సమస్తానానయస్వ హ ॥ ౨౫ ॥

సంతి స్నిగ్ధాశ్చ యే చాన్యే రాజానః పృథివీతలే । తానానయ యథాక్షిప్రం సానుగాన్ సహబాంధవాన్ ॥ ౨౬ ॥

వసిష్ఠవాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా సుమంత్రస్త్వరితస్తదా । వ్యాదిశత్పురుషాంస్తత్ర రాజ్ఞామానయనే శుభాన్ ॥ ౨౭ ॥

స్వయమేవ హి ధర్మాత్మా ప్రయయౌ మునిశాసనాత్ । సుమంత్రస్త్వరితో భూత్వా సమానేతుం మహీక్షితః ॥ ౨౮ ॥

తే చ కర్మాంతికాస్సర్వే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే । సర్వం నివేదయంతి స్మ యజ్ఞే యదుపకల్పితమ్ ॥ ౨౯ ॥

తతః ప్రీతో ద్విజశ్రేష్ఠస్తాన్ సర్వానిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౦ ॥ అవజ్ఞయా న దాతవ్యం కస్య చిల్లీలయాపి వా ॥ ❋ ॥ అవజ్ఞయా కృతం హన్యాద్దాతారం నాత్ర సంశయః ॥ ౩౦ ॥

తతః కైశ్చిదహోరాత్రైరుపయాతా మహీక్షితః ॥ ❋ ॥ బహూని రత్నాన్యాదాయ రాజ్ఞో దశరథస్య వై ॥ ౩౧ ॥

తతో వసిష్ఠస్సుప్రీతో రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ❋ ॥ ఉపయాతా నరవ్యాఘ్ర రాజానస్తవ శాసనాత్ ॥ ౩౨ ॥

మయాపి సత్కృతాస్సర్వే యథార్హం రాజసత్తమాః ॥ ❋ ॥ యజ్ఞీయం చ కృతం రాజన్ పురుషైస్సుసమాహితైః ॥ ౩౩ ॥

నిర్యాతు చ భవాన్ యష్టుం యజ్ఞాయతనమంతికాత్ ॥ ❋ ॥ సర్వకామైరుపహృతైరుపేతం వై సమంతతః ॥ ౩౪ ॥

ద్రష్టుమర్హసి రాజేంద్ర మనసేవ వినిర్మితమ్ ॥ ౩౫ ॥ తథా వసిష్ఠవచనాదృశ్యశృంగస్య చోభయోః । శుభే దివసనక్షత్రే నిర్యాతో జగతీపతిః ॥ ౩౬ ॥

తతో వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వ ఏవ ద్విజోత్తమాః । ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య యజ్ఞకర్మారభంస్తదా ॥ ❋ ॥ యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యథాశాస్త్రం యథావిధి ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే-త్రయోదశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋

అథ సంవత్సరే పూర్ణే తస్మిన్ ప్రాప్తే తురంగమే । సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే రాజ్ఞో యజ్ఞోఽభ్యవర్తత ॥

న్వయం ॥ మనసేవేతి- క్షిప్రసిద్ధత్వే దృష్టాంతః ॥ ౩౫ ॥ తథేతి ॥ వసిష్ఠేత్యవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరిత్యర్థః - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మత్వేన వృతత్వాత్తద్వచనమప్యపేక్షితం - శుభే దివసే సోమసౌమ్యవారాదౌ - శుభే నక్షత్రే రోహిణ్యాదౌ - నిర్యాతః - గృహాద్యజ్ఞశాలాం ప్రతీత్యర్థసిద్ధం - అత్ర ఆహుః - శంఖదుందుభిమృదంగవాదనైః మంగళైః పటహకాహళాదిభిః ॥ స్వస్తివాదముఖరైర్మఖదీక్షితం బ్రాహ్మణైస్సహ సంప్రపద్యత ఇతి ॥ ౩౬ ॥ తత ఇతి సార్ధశ్లోకః ॥ ఆరభన్నిత్యఛాందసః - యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యజమానర్త్విగాదయః - యథావిధి యథాక్రమం - యథాశాస్త్రం - సర్వే యజ్ఞకర్మ ఆరభన్ - స్వస్వకర్మారబ్ధవంతః ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోదశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పూర్వసర్గాంతే శాలాప్రవేశానంతరమశ్వమేధారంభస్సంగ్రహేణ దర్శితః - తదనుష్ఠానం విస్తరేణ దర్శయిష్యన్ తస్యాశ్వాగమనపూర్వకత్వాత్తదనువాదపూర్వకం యజ్ఞానుష్ఠానం దర్శయతి చతుర్దశే - అథేత్యాది ॥ అథ అశ్వవిమోచనానంతరం - తురంగమే ప్రాప్తే క్రమేణ ప్రాప్తే - తస్మిన్ సంవత్సరే పూర్ణే - రాజ్ఞో యజ్ఞః అభ్యవర్తత ప్రావర్తత - అశ్వాగమనక్రమస్తు - విముక్తస్య

శ్వం సైన్యరం చరంతం రాజపుత్రా రాజ్ఞోఽగ్రసూతగ్రామణీష్టతసంగ్రహీతారశ్చతుశ్శతాః పరిపాలయంతో నావర్తయంతోఽనుచరంతి బ్రహ్మాధ్వర్యుహోతృద్గాతారశ్చత్వార ఋత్విజస్తం రథకారగృహే సమానీయ బధ్వా తస్య చతుర్షు పదేష్విహధృతిస్స్వాహేత్యాద్యాహుతిచతుష్టయం జుహ్వతి - తథాహుః - రథకారగృహేశ్వస్య వసతిస్స్యాయమన్యతు | చతుర్షుపత్సు హోతవ్యాశ్చతస్రో ధృతయః క్రమాదితి ॥ అథైకాదశమాసాదూర్ధ్వం తం సదస్యమానీయ అశ్వత్థే వ్రజే బధ్నంతి - తథాహాపస్తంబః - ఊర్ధ్వమేకాదశాన్మాసాదాశ్వత్థే వ్రజేశ్వం బధ్నీయాదితి | తతో ద్వాదశేమాసే శాలానిర్మాణాదిసకలసంభారాన్ సంభృత్య ఫాల్గునామావాస్యాయాం ఋత్విగ్భిశ్శాలాం ప్రవిశ్య ప్రతిపదమారభ్యాశ్వమేధం ప్రారభంతే ॥ ౧ ॥ ఋశ్యశృంగమితి ॥ అనేన ప్రధానర్త్విజ్యం బ్రహ్మత్వం తస్యేతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ ప్రతిపదమారభ్య సప్తసు దినేషు కర్తవ్యాన్ త్రీణి త్రీణి వైశ్వదేవాని జుహోతీతి విహితానేకవింశతి హోమాన్ పూర్ణాహుతిముత్తమాం జుహోతీతి విహితం కర్మవిశేషం చాభిప్రేత్యాహ కర్మ కుర్వంతీతి ॥ యాజకాః ఋత్విజః - వేదపారం తదర్థావబోధం తద్గచ్ఛంతీతి వేదపారగాః - కర్మపూర్వోక్తం - విధివత్ కుర్వంతి స్మ - యథావిధి యథా వేదోక్తం - యథాన్యాయం యథామీమాంసం - శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ - పరిక్రామంతి ప్రచరంతి - నానంస్థితే సోమేఽధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్ సదసోఽతీయాదిత్యాద్యుక్తక్రమమతిలంఘ్య ఋత్విజో న విహరంతీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ అథ సోమక్రయానంతరం సోమరాజాప్యాయనకర్మవిశేషాన్ నిర్దిశతి ప్రవర్గ్యమితి ॥ ద్విజాః ఋత్విజః - ప్రవర్గ్యం దేవా వై సత్రమాసతేత్యాది ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణోక్తకర్మవిశేషం - శాస్త్రతః విధిమీమాంసాకల్పసూత్రానుసారేణ - కృత్వా - ఉపసదం ఇష్టివిశేషం - తథైవ శాస్త్రత ఏవ - కృత్వా - శాస్త్రతః ఉపదేశశాస్త్రాత్ - అధికం అతిదేశతః ప్రాప్తం - సర్వం కర్మ చ చక్రుః - తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేతి ప్రాప్తః ద్వాదశ ప్రవర్గ్యోపసదశ్చ చక్రురిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అథ సోమప్రయోగం నిర్దిశతి అభిపూజ్యేతి ॥ బహిష్పవమానాదిభిస్స్తుత్యకర్మదేవతా అభిపూజ్య - తతః ప్రవర్గ్యోపసదనావసానే - ప్రాత

౧ ॥ ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య కర్మ చక్రుర్ద్విజర్షభాః । అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః ॥ ౨ ॥ కర్మ కుర్వంతి విధివద్యాజకా వేదపారగాః । యథావిధి యథాన్యాయం పరిక్రామంతి శాస్త్రతః ॥ ౩ ॥ ప్రవర్గ్యం శాస్త్రతః కృత్వా తథైవోపసదం ద్విజాః ॥ చక్రుశ్చ విధివత్సర్వమధికం కర్మ శాస్త్రతః ॥ ౪ ॥ అభిపూజ్య తతో హృష్టాస్సర్వే చక్రుర్యథావిధి । ప్రాతస్సవనపూర్వాణి కర్మాణి మునిపుంగవాః ॥ ౫ ॥ ఐంద్రశ్చ విధివద్దత్తో రాజా చాభిష్టుతోఽనఘః ॥ మాధ్యందినం చ సవనం ప్రావర్తత యథాక్రమమ్ ॥ ౬ ॥ తృతీయసవనం చైవ రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః । చక్రుస్తే శాస్త్రతో దృష్ట్వా తథా బ్రాహ్మణపుంగవాః ॥ ౭ ॥ న చాహుతమభూత్తత్ర స్ఖలితం వాపి కించన । దృశ్యతే బ్రహ్మవత్సర్వం క్షేమయుక్తం హి చక్రిరే ॥ ౮ ॥ న తేష్వహస్సు శ్రాంతో వా క్షుధితో వాపి దృశ్యతే । నావిద్వాన్ బ్రాహ్మణస్తత్ర నాశతా

స్సవనపూర్వాణి ప్రాతస్సవనమాధ్యందినసవనతృతీయసవనాని కర్మాణి - చక్రుః ॥ ౫ ॥ ఐంద్ర ఇతి ॥ ఐంద్రః ఇంద్రగ్రహస్సోమాంశః - విధివదింద్రాయ దత్తః - అనఘః పాపనివర్తకః - రాజా సోమరాజః అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః - యద్వా - ఐంద్రః ఇంద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - ధానాః కరంభః పరివాపః పురోడాశః పయస్యేతి ప్రాతస్సవనహవీంషి - ఇంద్రాయ హరివతే ధానాః - ఇంద్రాయ పూషణ్వతే కరంభః - సరస్వతే పరివాపః - ఇంద్రాయ పురోడాశః - మిత్రావరుణాభ్యాం పయస్యేతి హోతవ్యానీంద్రముద్దిశ్యైవ - అథకస్మాదేతేషాం హవిషామింద్రమేవ యజంతీత్యాది శ్రుతేః । మాధ్యందినసాయంతనసవనయోః పవమానస్యావర్జనం అన్యత్సర్వం సమానం - అభిషుత ఇతిపాఠే చ తస్య పృథుభిః చతుర్భిః ఋత్విగ్భిః పాషాణైః అభిహత్య నిష్పాదితసారా సోమలతా భూదిత్యర్థః - తథాహి సూత్రం సోమం రాజానం దృషది నిధాయ దక్షిణతో బ్రహ్మ పశ్చాదధ్వర్యురుత్తరతో హోతా ప్రాగుద్గాతా స్థిత్వా దృషద్భిరభిహన్యాదితి । అనఘో అంశుస్కందనరహితః ॥ ౬ ॥ తృతీయేతి ॥ తథా శాస్త్రప్రకారేణ - ప్రాతస్సవనపూర్వాణీత్యుక్తస్యైవాయం ప్రపంచః ॥ ౭ ॥ న చేతి ॥ అహుతం స్ఖలితం - అన్యథాహుతం వా - కించన నాభూత్ - సర్వం హోమాదికం - బ్రహ్మవత్ మంత్రవత్ - దృశ్యతే స్మ - హి యస్మాత్ క్షేమయుక్తం నిర్విఘ్నం - చక్రిరే - అత్రాన్నహోమాదికమశ్వమేధీయం సూచితం - తేషాం బహుత్వేన స్థానిత్యాదిన భావనయా తత్పరిహారస్య వక్తవ్యత్వాత్ - తథాహుర్యాజ్ఞికాః - పత్నీః సంయజనాంతే హ్యగ్నిష్టోమే తు సంస్థితే । ప్రజాపతిన మేగీతే వీణాగణికిభిర్నృపే ॥ అన్నహోమే సహస్రాంశా వారుహ్యాశ్వత్థనిర్మితాః । షట్త్రింశత మథాసందీస్తావంతోఽధ్వర్యవోఽపృతాః ॥ అప్రాక్ష్యత్తైః స్రువైర్దీర్ఘదండైః ఖదిరవంశభవైః । సర్వాం తాం రాత్రిమన్నాని నిశాజ్యాదీని జుహ్వతి ॥ సంఖ్యాహుతీస్తాస్సకృదేవ హుత్వా వరార్ధపర్యంతమథ ప్రసేన | హుత్వాశ్వనామప్రభృతీని రాత్రేశ్శేషోఽధ్య సంఖ్యాహుతిభిస్సమాప్య ఇతి ॥ ౮ ॥ అథ తత్రాన్నదానసమృద్ధిం దర్శయత్యష్టభిః - న తేష్విత్యాది ॥ యద్యపి క్రీతే సోమే యజ్ఞాన్నం న భోజ్యం - తథాపి సవనద్రవ్యస్యావశిష్టస్యాత్కృతత్వేన న దోషః - తేష్వహస్సు యజ్ఞీయది

నేషు - శ్రాంతః పిపాసితః - క్షుధితః బుభుక్షితః - నదృశ్యతే నాదృశ్యత - అశక్తానుచరః శక్తశిష్యరహితః ॥ ౯ ॥ బ్రాహ్మణా ఇతి ॥ నాథవంతః దాసాః - శూద్రా దయ ఇతి యావత్ - శ్రమణాః దిగంబరాః - శ్రమణా వాతవసనా ఇతి నిఘంటుః । యద్వా - చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాః శ్రమణా నామ తేస్మృతా ఇతి స్మృతిః ॥ ౧౦ ॥ వృద్ధా ఇతి ॥ వ్యాధితాః సంజాతవ్యాధయః - అనిశం భుంజమానానాం భుంజానేష్వపి - యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిః - నాసీదిత్యర్థః - యద్వా - రస్యతాతిశయాత్ భుక్త్వనంతరమపి భోజనేచ్ఛా జాయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ దీయతామితి ॥ తథా చక్రుః - దదురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ అన్నేతి ॥ విధివత్ పాకవిధ్యుక్తక్రమేణ - సిద్ధస్య పక్వస్య - అన్నే తిలుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పదం - అన్నస్య ఖాద్యభక్ష్యలేహ్యచోష్యభేదభిన్నస్య - కూటాః రాశయః ॥ ౧౩ ॥ నానేతి ॥ సువిహితాః సుతర్పితాః ॥ ౧౪ ॥ అన్నం హీతి ॥ అన్నం - విధివత్ ఉపచారవత్ - స్వాదుచ - అనేన తృప్తాస్స్మ - అహో ఇదం వర్ణితుం న శక్యమితి ద్విజర్షభాః - ప్రశంసంతి ప్రాశంసన్ - తత్రాపి ఘుశ్రావ - న తేష్వహస్సిన్ తత్యాగభయప్రశంసా ప్రకార - నతు కవివాక్యం - అనేన బ్రాహ్మణా వీణాగాథినో గాయత ఇత్యారభ్య ఇత్యదదా ఇత్యయజథా ఇత్యపచ ఇతి బ్రాహ్మణో గాయేదిత్యుక్తస్తుతి శ్రవణముక్తం ॥ ౧౫ ॥ స్వలంకృతా ఇతి ॥ బ్రాహ్మణాన్ బ్రాహ్మణేభ్యః - పర్యవేషయన్ - భక్ష్యాన్నపానాదీనితి శేషః - సుమృష్టమణికుండలాః ఉత్తేజితగత్న కుండలాః - అస్యైపురుషాస్సహాయార్థం తాన సేవంతేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ కర్మాంతర ఇతి ॥ కర్మాంతరే సవనయోరంతరాళకాలే - ధీరాః ధీమంతః - వాగ్మినః పటువాచః - విప్రాః ఋత్విజః - పరస్పరజిగీషయా - బహూన్ హేతువాదాన్ ప్రాహుస్స్మ - అనేన బ్రహ్మోద్యముక్తం - యథా కింస్విదాసీత్ పూర్వచిత్తిరిత్యాదిహోతృబ్రహ్మణోః ప్రశ్నప్రతివచనాని ॥ ౧౭ ॥ అథ ఉమావ్యక్తకావ్యాధిదైవత్యాని ద్విర్నారాశంసనం ప్రాతస్సవ

నుచరస్తథా ॥ ౯ ॥ బ్రాహ్మణా భుంజతే నిత్యం నాథవంతశ్చ భుంజతే । తాపసా భుంజతే చాపి శ్రమణా భుంజతే తథా ॥ ౧౦ ॥ వృద్ధాశ్చ వ్యాధితాశ్చైవ స్త్రియో బాలాస్తథైవ చ । అనిశం భుంజమానానాం న తృప్తిరుపలభ్యతే ॥ ౧౧ ॥ దీయతాం దీయతామన్నం వాసాంసి వివిధాని చ । ఇతి సంచోదితాస్తత్ర తథా చక్రురనేకశః ॥ ౧౨ ॥ అన్నకూటాశ్చ బహవో దృశ్యంతే పర్వతోపమాః । దివసే దివసే తత్ర సిద్ధస్య విధివత్తదా ॥ ౧౩ ॥ నానాదేశాదనుప్రాప్తాః పురుషాః స్త్రీగణాస్తథా । అన్నపానైస్సువిహితాస్తస్మిన్ యజ్ఞే మహాత్మనః ॥ ౧౪ ॥ అన్నం హి విధివత్స్వాదు ప్రశంసంతి ద్విజర్షభాః । అహో తృప్తాస్స్మ భద్రం తే ఇతి శుశ్రావ రాఘవః ॥ ౧౫ ॥ స్వలంకృతాశ్చ పురుషా బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్ । ఉపాసతే చ తానన్యే సుమృష్టమణికుండలాః ॥ ౧౬ ॥ కర్మాంతరే తదా విప్రా హేతువాదాన్ బహూనపి । ప్రాహుస్స్మ వాగ్మినో ధీరాః పరస్పరజిగీషయా ॥ ౧౭ ॥ దివసే దివసే తత్ర సంస్తరే కుశలా ద్విజాః । సర్వకర్మాణి చక్రుస్తే యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః ॥ ౧౮ ॥ నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాబహుశ్రుతః । సదస్యాస్తస్య వై రాజ్ఞో నావాదకుశలా ద్విజాః ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయే తస్మిన్ షడ్బైల్వాః ఖాదిరాస్తథా । తావంతో బిల్వసహితాః పర్ణినశ్చ తథాపరే ॥ ౨౦ ॥ శ్లేష్మాతకమయస్త్వేకో దేవదారుమయస్తథా

ద్విర్నారాశంసనం మాధ్యందినం సవనం సకృన్నారాశంసనం తృతీయసవనమితి విహితాని త్రికాలకర్మాణి దర్శయతి దివసే దివస ఇతి ॥ దివసే దివసే అశ్వమేధాహస్సు ప్రత్యహం - సంస్తరే ఆస్తీర్ణబర్హిషి - సంస్తరౌ ప్రస్తరాధ్వరావిత్యమరః । సర్వకర్మాణి ఉమాదిదైవత్యకర్మాణి - యథాశాస్త్రం వృద్ధైః ప్రచోదితాస్సంతః చక్రుః - ఉమా ఆవ్యక్తాశ్చ కావ్యాశ్చ పితరస్సవనత్రయే । నారాశంసనం నామ నకృత్ భక్షితా ప్యాధితాసాదితచమసం ॥ ౧౮ ॥ నేతి ॥ అత్ర యజ్ఞే - అషడంగవిత్ కశ్చిన్నాసీత్ - అవ్రతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - అబహుశ్రుతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - తస్య రాజ్ఞః - సదస్యాః సదసి నమవేతా ద్విజాః - అవాదకుశలాః - నాసన్ ॥ ౧౯ ॥ అథ అవసత్యదినకృత్యాన్యపశ్యాలంభం వక్తుం యూపోచ్ఛ్రయణప్రకారమాహ ప్రాప్త ఇతి ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - తస్మిన్ అశ్వమేధే - యూపానాముచ్ఛ్రయో యూపోచ్ఛ్రయః - ఉచ్ఛ్రయః ఉత్క్షేపణం - ఉద్ధృత్యస్థాపనమితి యావత్ - తత్కాలో లక్ష్యతే - యూపా యో ఉచ్ఛ్రీయమాణాయానుబ్రూహీతి ప్రేషే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - బిల్వస్య వికారా బైల్వాః - బిల్వాదిభ్యోణిత్యణ్ - బైల్వా యూపాష్షట్ - ఉచ్ఛ్రితా ఇతి శేషః - ఖదిరస్య వికారాః ఖాదిరాః - తథేతి సముచ్చయే - ఖాదిరయూపాశ్చ తావంతః - షడేవ - బిల్వసహితా ఇతి ఖాదిరాణాం బిల్వసమీపవర్తిత్వం - నతు వర్ణిసమీపవర్తిత్వమిత్యుచ్యతే - షట్కాదిరా యథా బిల్వసహితా భవంతి తథోచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - అపరే ఉక్తేభ్యోన్యే పర్ణినః - పర్ణీ పలాశః - పలాశే కింశుకః పర్ణీత్యమరః । తత్ప్రకృతికాః పర్ణిన ఇత్యుచ్యంతే - పర్ణినో యూపాస్తథా - షడుచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - శ్లేష్మాతకమయ ఇతి - రజ్జుదాలవికారః ఏకో యూప ఉచ్ఛ్రితః - దేవదారుమయస్తథా దేవదారువికారశ్చ - యూప ఉచ్ఛ్రితః - అత్రైకత్వమవివక్షితం - ద్వయోశ్శ్రుత్యా చోదితత్వాత్ - రాజ్జుదాలమగ్నిష్ఠం మినోతి పౌతుద్రవావభితో భవత ఇతి హి శ్రుతిః । రాజ్జుదాలః శ్లేష్మాతకః పౌతుద్రవౌ దేవదారూ - అయమత్ర విన్యాసక్రమః - రాజ్జుదాలో గ్నిష్ఠః అగ్నావతిష్ఠతీత్యగ్నిష్ఠః - అగ్నిశబ్దేన అశ్వ

స్థానవేదిరుచ్యతే - అర్ధమంతర్వేదిమినుయాదర్ధం బహిర్వేదీతి శ్రుతేః | సోఽగ్నిష్ఠః ప్రథమయూపః - తానగ్నిష్ఠప్రథమాః షణ్మంత్రే ణాభిన తీతిసూత్రాత్ | తస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోర్దేవదారుయూపౌ - తేషాం త్రయాణాం దక్షిణత స్త్రయో బైల్వా ఉత్తరత స్త్రయః - తేషాం నవానాం దక్షిణత స్త్రయః ఖాదిరా ఉత్తరత స్త్రయః - పంచదశానాం దక్షిణత స్త్రయః - పాలాశా ఉత్తరత స్త్రయః - ప్రథమం పాలాశషట్కం మంతే బిల్వషట్కం వా సర్వథా ఖాదిరా ఏవ బిల్వసహితాః - న పునః పాలాశాః - [illegible] గ్రథకా యః - బిల్వసహితా ఇత్యసూచయత్ - ఆప స్తంబశ్చాసూత్రయత్ - రాజ్జుదాల మేకవింశత్యరత్నిం [illegible] స్త్రయో బైల్వా దక్షిణత స్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః ఖాదిరా దక్షిణత స్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః పాలాశా దక్షిణత స్త్రయ [illegible] ఇతి | ఏవం యూపానాముచ్ఛ్రయణక్రమముక్త్వా తేషామంతరాళప్రదేశవిస్తారం దర్శయతి ద్వావితి - తత్ర యూపేషు - ద్వౌ ద్వౌ బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ విహితౌ కృతౌ - వ్యస్తౌ బాహూ బాహువ్యస్తౌ తాభ్యాం పరిగ్రహస్స్పర్శో యయోస్తౌ - ద్వౌ ద్వౌ యూపౌ [illegible] విహితౌ - వ్యామమాత్రాంతరప్రదేశావిత్యర్థః - అథాహ ధర్మనిర్ణయకారః - షణ్ణవత్యంగుళిః బాహువ్యస్త [illegible] | యూపాంతరాళం తన్మాత్రమశ్వమేధే మహాక్రతావితి ॥ ౨౧ ॥ యూపనిర్మాణమాహ కారితా ఇతి ॥ ఏతే సర్వే యూపాః శాస్త్రజ్ఞైః - యజ్ఞకోవిదైః యజ్ఞప్రయోగకుశలైః - కారితాః - కాంచనైః కాంచనపట్టైశ్చ అలంకృతాః భవన్ - బహుళం ఛందస్యమాఙ్యోగేఽపీత్యడభావః - అలంకారోఽపి కింశాస్త్రీయః - నేత్యాహ తస్య యజ్ఞస్య శోభార్థమితి - యజ్ఞభూమేశ్శోభార్థమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ తేషాం సంఖ్యాప్రమాణే దర్శయతి ఏకవింశతీతి ॥ తే యూపా ఏకవింశతి - సుపాం సులుగిత్యాదినా సులోపః - ఏకవింశత్యరత్నయశ్చ - ఏకవింశత్యగత్న్యున్నతా ఇత్యర్థః - ఏకవింశత్యరత్నిరశ్వమేధస్యేతి శ్రుతేః | చతుర్వింశత్యంగుళయోఽరత్నిరితి సూత్రం | ఏకవింశద్భిరితి కారలోపబహువచనే ఆర్షే - ఏకైకమితి సామాన్యేన పుంసకం - ఏకో యూప ఏకేన వాససేతి క్రమేణ సర్వేఽపి వాసోభిరలంకృతా ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ యూపస్థాపనవిశేషముక్త్వానువాదపూర్వమాహ విన్యస్తా ఇతి ॥ శిల్పిభిః సుకృతాః సుష్ఠుకృతాః అన్యూనాతిరిక్తతయా కృతాః - దృఢాః

థా। ద్వావేవ విహితౌ తత్ర బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ ॥ ౨౧ ॥ కారితాస్సర్వ ఏవైతే శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞకోవి

దైః। శోభార్థం తస్య యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతా భవన్ ॥ ౨౨ ॥ ఏకవింశతియూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్న

యః। వాసోభిరేకవింశద్భిరేకైకం సమలంకృతాః ॥ ౨౩ ॥ విన్యస్తా విధివత్సర్వే శిల్పిభిస్సుకృతా దృఢాః।

అష్టాశ్రయస్సర్వ ఏవ శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః ॥ ౨౪ ॥ ఆచ్ఛాదితాస్తే వాసోభిః పుష్పైర్గంధైశ్చ భూషితాః।

సప్తర్షయో దీప్తిమంతో విరాజంతే యథా దివి ॥ ౨౫ ॥ ఇష్టకాశ్చ యథాన్యాయం కారితాశ్చ ప్రమాణ

తః। చితోఽగ్నిర్బ్రాహ్మణైస్తత్ర కుశలైశ్శుల్బకర్మణి ॥ ౨౬ ॥ స చిత్యో రాజసింహస్య సంచితః కుశలై

సుషిరాదిదోషరహితాః - అష్టాశ్రయః అష్టకోటయః - అశ్రయః పాళ్యశ్రికోటయ ఇత్యమరః | శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః యూపాభ్యంజనేన స్నిగ్ధరూపయుక్తాః - సర్వ ఏవ విన్యస్తాః స్థాపితాః - యద్వా - ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ శాస్త్రజ్ఞైః కారితా బైల్వాదయస్సర్వ ఏతే కాంచనాలంకృతా భవన్నితి యూపనిర్మాణముక్తం - ఏకవింశతీత్యనేన సంఖ్యాప్రమాణే గణితే - విన్యస్తా ఇత్యనేన స్థాపనముచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ యూపాన్ వర్ణయతి ఆచ్ఛాదితా ఇతి ॥ దివి సప్తర్షయ ఇవ తే యూపా విరాజంతేస్మ - దీప్తిమాత్రే దృష్టాంతః - న స్థానాం సస్థానాం వా ॥ ౨౫ ॥ యూపోచ్ఛ్రయపూర్వభావి చయనమాహ ఇష్టకా ఇతి ॥ శుల్బకర్మణి యజ్ఞకర్మణి - శుల్బం తామ్రే యజ్ఞకర్మణ్యాచారే జలసన్నిధావితి వైజయంతీ | ప్రకృతే చయనం వివక్షితం - శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బసాధ్యం కర్మ శుల్బం చయనం - అత ఏవాహ రుద్రదత్తః - రజ్జూనాం విహరణసాధనత్వాదేతత్ కర్మ శుల్బమాచష్ట ఆచార్య ఇతి | తత్ర కుశలైః బ్రాహ్మణైః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ప్రమాణతః ప్రమాణేన విశిష్టాః - ఇష్టకాః కారితాః - అత్ర సూత్రం - పాదమాత్ర్యోఽర్ధమాత్ర్యో ఖుకమాత్ర్య ఋజులేఖా దక్షిణావృతాస్సవ్యావృతాస్త్ర్యాలిఖితాశ్చేతి | అగ్నిః అగ్న్యాధారవేదిః - చితః తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయనః అభూత్ ॥ ౨౬ ॥ చయనసంస్థానమాహ స చిత్య ఇతి ॥ సః చిత్యః చయననిర్వృత్తోఽగ్నిః - రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్య - అనేన పూర్వమనేకధానుష్ఠితక్రతుత్వం సూచ్యతే - కుశలైః రీతిభేదం వినా చయననిర్మాణసమర్థైః - బ్రాహ్మణైః ఋత్విగ్భిః - సంచితః సమ్యక్ శాస్త్రంచితః - కథం చిత ఇత్యత్రాహ గరుడ ఇతి - గరుడాకారః - పక్షౌ పుచ్ఛం చ ప్రసార్యాధో వీక్షమాణః ప్రాఙ్ముఖం తిష్ఠన్ గరుడ ఇవ స్థితః - శ్యేనచితం చిన్వీతేతి శ్రుతౌ శ్యేనశబ్దో గరుడపర ఏవ - సుపర్ణోఽసి గరుత్మానితి మంత్రలింగాత్ | యద్వా గరుడః గరుడప్రతికృతిః - జీవితార్థే చాపణ్యే ఇతి వాసుదేవాదివత్ ప్రతికృతౌ విహితస్య కనో లుప్ - రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః - సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీతి సూత్రాత్ | త్రిగుణః త్రిగుణప్రస్తారః - ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య నిత్యాగ్నేః అశ్వమేధే త్రైగుణ్యవిధానాత్ - షట్త్రింశత్ యో భవంతీతి శ్రుతేః | త్రిస్తావోఽగ్నిర్భవతీత్యశ్వమేధే విజ్ఞాయత ఇతి సూత్రాచ్చ | అత ఏవాష్టాదశాత్మకః అష్టాదశ

ప్రస్తారాత్మకః - ననుషట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యస్య త్రైగుణ్యాభిధానేనైవాష్టాదశప్రస్తారాత్మకత్వం సిద్ధం కింపునస్తదుపదేశేన - ఉచ్యతే - త్రిగుణ ఇత్యుక్తే పంచదశాత్మకత్వం ప్రతీయతే - తైత్తిరీయకే పంచచితయో భవంతీతి విధానాత్ | తదిదం వాజసనేయకపక్షావలంబనం ద్యోతయితుమష్టాదశాత్మకత్వోక్తిః - ఏవంభూతశ్చిత ఇత్యన్వయః || ౨౭ || అథ పూర్వోక్తేషు యూపేషు పశునియోజనమాహ - యుక్తా ఇతి || యథాశాస్త్రం శాస్త్రమనతిక్రమ్య - ప్రచోదితాః విహితాః - పశవః ఉరగాః పక్షిణశ్చ - తత్తద్దైవతం ఇంద్రాదిదేవతాముద్దిశ్య - తత్ర యూపేషు - నియుక్తాః బద్ధాః - యూపేష్విత్యారోపితానాముపలక్షణం - యూపేషు గ్రామ్యాన్ పశూన్నియుంజంతి ఆరోకేష్వారణ్యాన్ ధారయంతీతి శ్రుతేః | అత్ర శక్యానామురగాదీనాం నియోజనం పంజరద్వారా - ఏతే చ పశవస్తత్తద్దేవతాశ్చ ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకర ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాద్యంతే || ౨౮ || తత్ర - పర్యగ్నికృతానారణ్యానుత్సృజంత్యహింసాయా ఇతి శ్రుతేరారణ్యాన్ పశూన్ పర్యగ్నికృతానుత్సృజ్య గ్రామ్యాణాం పశూనాం శామిత్రే నియోజనమాహ శామిత్రే త్వితి || తుశబ్దేనారణ్యేభ్యో వైలక్షణ్యముచ్యతే - హయః అశ్వమేధీయః - యే జలచరాః కూర్మాదయః - తే చ తదిత్యత్ సర్వం చ గ్రామ్యపశుజాతం - తత్ర యజ్ఞే - తదా విశసనకాలే - ఋత్విగ్భిః - శామిత్రే విశసనకర్మణి - శాస్త్రతో నియుక్తం || ౨౯ || యూపస్థయుక్తానాం పశూనాం సంఖ్యామాహ పశూనామితి || తత్ర యూపేషు - పశూనాం త్రిశతం - నియతం బద్ధం - తదా రాజ్ఞో దశరథస్య - అశ్వరత్నోత్తమం అశ్వశ్రేష్ఠోత్తమం చ - నియతం - త్రిశతమితి ప్రధానాపేక్షయా అధికానామపి శ్రవణాత్ - తథాహ భాస్కరః - అశ్వమేధపశుసంఖ్యా తు పంచశతమేకోనవింశతిశ్చేతి | అశ్వరత్నోత్తర ఇతి పాఠే రత్నోత్తరో రత్నప్రధానోశ్వ ఇతి పరనిపాతేన యోజనా - తథాహ భాస్కరః - సౌవర్ణాన్ మహిషీ మణీన్ గళశతానస్యావయత్యావహాద్వావాతావయతే మణీన్ దశశతాన్ ప్రత్యగ్వహాద్రాజతాన్ | ప్రత్యక్ స్త్రీ నిసహస్రమేవ పరివృత్త్యస్యావయేన్మౌక్తికాన్ నఖ్యశ్శంఖమణీనథైషు సముపగ్రథ్నంత్యేవి స్రస్తయ ఇతి || ఆవయతి దితాన్ కరోతి || ౩౦ || మృతాశ్వోపచారమాహ కౌసల్యేతి || కౌసల్యా మహిషీ - తత్ర శామిత్రప్రదేశే - తం మృతం హయం - సమంతతః పరిచర్య ప్రదక్షిణాప్రదక్షిణం సంచా

ద్విజైః | గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోష్టాదశాత్మకః || ౨౭ || నియుక్తాస్తత్ర పశవస్తత్తదుద్దిశ్య దైవతం | ఉరగాః పక్షిణశ్చైవ యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః || ౨౮ || శామిత్రే తు హయస్తత్ర తథా జలచరాశ్చ యే | ఋత్విగ్భిస్సర్వమేవైతన్నియుక్తం శాస్త్రతస్తదా || ౨౯ || పశూనాం త్రిశతం తత్ర యూపేషు నియతం తదా | అశ్వరత్నోత్తమం తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య చ || ౩౦ || కౌసల్యా తం హయం తత్ర పరిచర్య సమంతతః | కృపాణైర్విశశాసైనం త్రిభిః పరమయా ముదా || ౩౧ || పతత్రిణా తదా సార్ధం సుస్థితేన చ చేతసా | అవసద్రజనీమేకాం కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా || ౩౨ || హోతాధ్వర్యుస్తథోద్గాతా హస్తేన సమయోజయన్ | మహిష్యా పరివృత్త్యాథ వావాతాం చ తథాపరామ్ || ౩౩ || పతత్రిణస్త

స్య - అత్ర సూత్రం - దక్షిణాన్ కేశపక్షాన్ గ్రథ్నంత్యసవ్యాన్ ప్రగ్రథ్య దక్షిణానూరూనాఘ్నానా ఇదం మధ్విదం మధ్వితి జపంత్యః స్త్రియో మహిష్యశ్చాశ్వం తూబరగోమృగాణాం పరిక్రమ్య సవ్యాన్ గ్రథ్య దక్షిణాన్ ప్రగ్రథ్య సవ్యానూరూనాఘ్నానాస్త్రవక్షీరవధూన్వంత్యస్త్రప్రదక్షిణం పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణం మంత్రతో యథాపురస్తాన్నవకృత్వస్సంపాదయంతీతి | కృపాణైస్త్రిస్సృభిః సౌవర్ణీభిస్సూచీభిః - ఏనం - పరమయా ముదా నిరవధికశ్రద్ధయా - విశశాస అసిపథాన్ కల్పయామాస - కౌసల్యేతీతరాసాముపలక్షణం - సౌవర్ణీభిస్సూచీభిః పత్న్యో అశ్వస్యాసిపథాన్ కల్పయంతి ప్రాక్ క్రోడాత్ ప్రత్యంచీభిరితి సూత్రాత్ | క్రోడం వక్షః || ౩౧ || మహిష్యాః కర్తవ్యాంతరమాహ పతత్రిణేతి || తదా విశసనోత్తరకాలే - కౌసల్యా - ధర్మకామ్యయా ధర్మసిద్ధీచ్ఛయా - కామ్యజంతాదకారప్రత్యయే టాప్ - సుస్థితేన స్థిరేణ - చేతసా ఉపలక్షితా సతీ - శవస్పర్శకుత్సారహితా సతీత్యర్థః - పతత్రిణా అశ్వేన - సార్ధం - ఏకాం రజనీమవసత్ - అత్ర సూత్రం - అంబే అంబాల్యంబికే ఇతి జపంతీ మహిష్యశ్వముపసంగమ్య గణానాం త్వా గణపతిం హవామహ ఇత్యభిమంత్ర్య తత్సక్థ్యో గృదం ధేహీతి ప్రజననే ప్రజననం సన్నిధాయోపవిశతి సుభగే కాంపీలవాసినీతి తేనైవ వాససాధ్వర్యుర్మహిషీమశ్వం చ ప్రచ్ఛాద్య వృషా వాం రేతోధా రేతో దధాత్వితి జపతా యగ్నీధ్ర ఏతాం రాత్రిమృత్విజో యజమానం జాగరయంతీతి || ౩౨ || తాదాత్వికదక్షిణామాహ హోతేతి || తథేత్యనుక్తసముచ్చయార్థః - బ్రహ్మా చేత్యర్థః - ఏతే బ్రహ్మాదయశ్చత్వారః ప్రధానర్త్విజో మహిషీపరివృత్తిభ్యాం సహ వావాతామపరాం పాలాకలీం చ రాజ్ఞో దక్షిణార్థం పరిగృహ్య హస్తేన సమయోజయన్ నిరమణవద్ధస్తేనాగృహ్ణన్నిత్యర్థః - అత్ర శ్రుతిః - అంబే అంబాల్యంబికే ఇతి పత్నీముదానయతీత్యాది | ఉదానయతి - హస్తేన గృహ్ణాతీత్యర్థ ఇతి భాస్కరః - సూత్రం చ - మహిషీం బ్రహ్మణే దదాతి వావాతాం హోత్రే పరివృత్తిముద్గాత్రే పాలాకలీమధ్వర్యవ ఇతి | పశ్చాత్ ప్రతినిధిద్రవ్యదానేన నివర్తయేరన్ - కృతాభిషేకా మహిషీ పరివృత్తిరుపేక్షితా | వావాతా భోగినీ పాత్రప్రదా పాలాకలీ సుతేతి వైజయంతీ || ౩౩ || పతత్రిణ ఇతి || తస్య పతత్రిణః అశ్వస్య - పతత్రీ పక్షీ తురగాదిష్విషురః | వపాం వపాస్థానీయాం తేజనీం - నాశ్వస్య వపా విద్యత ఇతి సూత్రాత్ | నాన్యేషాం పశూనాం తేజన్యా అవద్యంతి అవద్యంత్యే

శ్వస్యేతి శ్రుతేశ్చ । ఉద్ధృత్య ఆనీయ - నియతేంద్రియః ఏకాగ్రః.- పరమసంపన్నః పరమేణ ప్రయోగచాతుర్యేణ సంపన్నః - ఋత్విక్ అధ్వర్యుః - శాస్త్రతః శ్రపయామాస పపాచ - త్వ్రాపాకే - శాస్త్రం చ స్వయమేవ వక్ష్యతి ప్లక్షేతి ॥ ౩౪ ॥ అథ వపాహోమం సూచయన్నాహ ధూమేతి ॥ నరాధిపః దశరథః - యథాకాలం హోమకాలమనతిక్రమ్య - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ఆత్మనః పాపం నిర్ణుదన్ నివర్తయన్ సన్ - వపాయా ధూమగంధం జిఘ్రతి స్మ ॥ ౩౫ ॥ వపాహోమముక్త్వా అంగహోమమాహ హయస్యేతి ॥ బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గుర్వక్షరమార్షం - సర్వాణీత్యనేన సర్వన్యాహుతత్వేన శేషభక్షణం నాస్తీత్యుక్తం - అంగహోమఫలం శ్రూయతే - అంగే అంగే వై పురుషస్య పాప్మోపశ్లిష్టః అంగాదంగాదేవైనం పాప్మనస్తేన ముంచతీతి । యజమానస్య సర్వం పాపం నివర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ పూర్వం శాస్త్రతః శ్రపయామాసేత్యుక్తం తదవదానమాహ ప్లక్షేతి ॥ అన్యేషాం యజ్ఞానాం సంబంధి - హవిః వపా - ప్లక్షశాఖాసు - క్రియతే అవదీయతే - అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య - భాగః హవిర్భాగః - వైతసః వైతసే కటే - అవదానం భవతి - శ్రైషికోణ్ - అత్ర యజ్ఞశబ్దేన పశవో లక్ష్యంతే - తథా చ శ్రుతిః - ప్లక్షశాఖాయామన్యేషాం పశూనామవద్యంతి వేతసశాఖాయామశ్వస్యేతి । అత్ర వేతసశాఖాశబ్దో వైతసకటపరః - యద్వా - వేతసస్య శాఖా వైతసీ వైతస్యాం సంస్కృతో వైతసః - యస్యేతి చేతీకారలోపః - వైతసకటస్తుపశ్వాసాదనార్థః - వైతసః కటో భవతి అప్సుయోనిర్వా అశ్వః అప్సుజో వేతసః స్వ ఏవైనం యోనౌ ప్రతిష్ఠాపయతీతి శ్రుతేః । వైతసకటేశ్వం ప్రతిచ మాసాదయతీతి సూత్రాచ్చ । అతో వైతసకటేవపావదానమితి వ్యాఖ్యానం చింత్యం ॥ ౩౭ ॥ అత్ర సవనీయదినానికతీత్యాకాంక్షాయామాహ త్ర్యహ ఇతి ॥ అశ్వమేధస్య త్రీణి సవనీయాన్యహానీతి కల్పసూత్రేణ - బ్రాహ్మణైః తన్మూలభూత బ్రాహ్మణవాక్యైశ్చ - అశ్వమేధః త్ర్యహస్సంఖ్యాతః - అశ్వమేధస్యానేకాహసాధ్యత్వేపి సవనీయాహానాం ప్రాధాన్యాత్ త్ర్యహః - త్రీణి అహాని యస్య స త్ర్యహః - అచ్ ప్ర

పత్రిణం తస్య వపాముద్ధృత్య నియతేంద్రియః । ఋత్విక్పరమసంపన్నః శ్రపయామాస శాస్త్రతః ॥ ౩౪ ॥ ధూమగంధం వపాయాస్తు జిఘ్రతి స్మ నరాధిపః । యథాకాలం యథాన్యాయం నిర్ణుదన్ పాపమాత్మనః ॥ ౩౫ ॥ హయస్య యాని చాంగాని తాని సర్వాణి బ్రాహ్మణాః । అగ్నౌ ప్రాస్యంతి విధివత్సమంత్రాః షోడశర్త్విజః ॥ ౩౬ ॥ ప్లక్షశాఖాసు యజ్ఞానామన్యేషాం క్రియతే హవిః । అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగ ఇష్యతే ॥ ౩౭ ॥ త్ర్యహోఽశ్వమేధస్సంఖ్యాతః కల్పసూత్రేణ బ్రాహ్మణైః ॥ ౩౮ ॥ చతుష్టోమమహస్తస్య ప్రథమం పరికల్పితమ్ ॥ ❁ ॥ ఉక్థ్యం ద్వితీయం సంఖ్యాతమతిరాత్రం తథోత్తరమ్ ॥ ౩౯ ॥ కారితాస్తత్ర బహవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్ ॥ ౩౯ ॥ జ్యోతిష్టోమాయుషీ చైవమతిరాత్రౌ వినిర్మితౌ । అభిజిద్విశ్వజిచ్చైవమప్తోర్యామో మహాక్రతుః ॥ ౪౦ ॥ ప్రాచీం హోత్రే దదౌ రాజా దిశం స్వకులవర్ధనః । అధ్వర్యవే ప్రతీచీం తు బ్రహ్మణే దక్షిణాం దిశమ్ ॥ ❁ ॥ ఉద్గాత్రే చ తథోదీచీం దక్షిణైషా వినిర్మితా । అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే స్వయంభువిహితా పురా ॥ ౪౧ ॥ క్రతుం సమాప్య తు తదా న్యాయతః పురుషర్షభః । ఋత్విగ్భ్యో హి దదౌ రాజా ధరాం తాం క్రతువర్ధనః ॥ ❁ ॥ ఋత్విజస్త్వబ్రువన్సర్వే రాజా

త్యన్వయః । అత్ర యోగవిభాగాదచ్ - ఇదమర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౩౮ ॥ తాన్యహాని పరిగణయతి చతుష్టోమమితి ॥ త్రివృత్పంచదశసప్తదశ ఏకవింశ ఇతి స్తోమచతుష్టయయుక్తత్వాదగ్నిష్టోమశ్చతుష్టోమ ఇత్యుచ్యతే - తదనుష్ఠానయుక్తత్వాత్తద్వ్యపదేశః - ఏకవింశోక్థ్యయుక్తత్వాదుక్థ్యమితి జ్యోతిష్టోమస్య ద్వితీయా సంస్థా - తదుక్తం ద్వితీయమహః - సర్వస్తోమోఽతిరాత్రః తదుక్తముత్తరమహః - ద్వితీయాదుత్తరం తృతీయమహ ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఏవమశ్వమేధస్య త్ర్యహత్వేన త్రయాణాం కర్తవ్యత్వేపి ప్రకృతేశ్వమేధే శాస్త్రాంతరదర్శనాద్విహితా అన్యేపి బహవః క్రతవో రాజ్ఞా కారితా ఇత్యాహ కారితా ఇత్యర్ధేన ॥ ౩౯ ॥ కేతే క్రతవ ఇత్యపేక్షాయామాహ జ్యోతిష్టోమేతి ॥ అతిరాత్రావితి ద్వివచనేన తస్యావృత్తిరుచ్యతే - వినిర్మితౌ అనుష్ఠితౌ - అన్యత్రాపి విభక్తివిపరిణామేనాయం శబ్ద అనుషజ్యతాం - ఉక్తదినత్రయాదుత్తరేష్వహస్సు జ్యోతిష్టోమాదయష్షట్క్రతవః కారితా ఇత్యర్థః - శాస్త్రాంతరేజ్యోతిష్టోమాదీనామపి విహితత్వేన షోడశిగ్రహణవత్తేషామప్యనుష్ఠానే మహానభ్యుదయ ఇతి మన్వానేన రాజ్ఞా తేపి కారితా ఇత్యర్థః - అత్ర చయన యూపాప్రోక్షయపశు నియోజన వపాహోమ చతుష్టోమ సవనాని క్రమేణ వక్తవ్యానీతి తత్క్రమేణ శ్లోకాః పఠితవ్యాః - వ్యుత్క్రమపాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఋషిరేవ వాక్రమమవివక్షన్ ప్రణినాయ ॥ ౪౦ ॥ అథ దక్షిణాదానమాహ ప్రాచీమితి ॥ ద్వయమేకం - స్వకులస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య వర్ధనః - బహుదక్షిణాదానం హ్యుచితమిక్ష్వాకుకులస్యేతి భావః - ఏతావద్దక్షిణాదానేఽపి ప్రమాణమత ఆహ - ఏషా దక్షిణా వినిర్మితా విహితా - ప్రతిదిశం దక్షిణాం దదాతి ప్రాచీం దిశం హోత్రే దక్షిణాం బ్రహ్మణే ప్రతీచీమధ్వర్యోరుదీచీముద్గాతురిత్యాది సూత్రే ణేతి శేషః ॥ స్వయంభువిహితే బ్రహ్మనిర్మితే - ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజతేతి శ్రుతేః ॥ ౪౧ ॥ క్రతుమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ న్యాయతః శాస్త్రతః - హి యస్మాద్రాజా సకలాం పృథ్వీమృత్విగ్భ్యో దదౌ తస్మాదృత్విజో బ్రువన్నిత్యన్వయః - యద్యపి మహాపృథివీ న దేయేతి దంనిషిద్ధం - తథాప్యత్ర ప్రదే

విశేష ఏవదత్త ఇతి జ్ఞేయం - ప్రతిషేధవదత్ర విధేరదర్శనాత్ - కేసరిదానవద్వికల్పో వా ‖ ౪౪ ‖ న భూమ్యేతి సార్ధశ్లోకః ‖ అశక్తా హేతుః రతా ఇతి - స్వాధ్యాయకరణే స్వాధ్యాయాధ్యయనే - కథం తర్హ్యస్య పునరపహార ఇత్యత్రాహ నిష్క్రయమితి - నిష్క్రయం మూల్యం - కృత్స్నపృథివ్యా మూల్యం కుతో లభ్యతే తత్రాహ కించిదితి - యథోపపన్నమిత్యర్థః ‖ ౪౫ ‖ కించిదిత్యస్య ప్రపంచో మణీతి ‖ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - సముద్యతం సముపస్థితం ‖ ౪౬ ‖ ఏవమితి ‖ నరపతిరేవముక్తస్సన్ దశశతసహస్రాణి - దశలక్షమితి యావత్ - దదౌ ‖ ౪౭ ‖ దశేత్యర్ధమేకం వాక్యం ‖ నృప ఇత్యన్య పూర్వశ్లోకస్థస్యాత్రాన్వయః - చతుర్గుణం - చతుర్దశకోటీత్యర్థః - అత్ర రజతాని ప్రతినిధిత్వేన దత్తాని న తు దక్షిణాత్వేన - అతః తస్మాద్రజతం హిరణ్యమదక్షిణ్యమితి శ్రుత్యా న విరోధః ‖ ౪౮ ‖ ఋత్విజ ఇతి ‖ సర్వే ఋత్విజస్సహితాస్సంతః - వసు దక్షిణాప్రాప్తం ధనం - అంశీకృత్య దానాయ ఋశ్యశృంగాయ వసిష్ఠాయ చ ప్రదదుః ‖ ౪౯ ‖ తత ఇతి ‖ న్యాయతః శాస్త్రతః - యావదధ్వర్యుర్వేద దాతి తదర్ధం ప్రతిప్రస్థాత్రే తృతీయం నేష్ట్రే చతుర్థమున్నేత్రే ఏతేనైతరేషాం దానముక్తం భవతీత్యుక్తక్రమేణ - తతః - ఋశ్యశృంగవసిష్ఠముఖేన ప్రవిభాగం కృత్వా ప్రీతమనసః - ప్రత్యూచుః - ప్రీతమనస ఇతి విశేషణేన సర్వే వయం ప్రీతాస్స్మ ఇతి ప్రతివచనప్రకారోఽవగమ్యతే ‖ ౫౦ ‖ తత ఇతి ‖ ప్రసర్పకేభ్యః యజ్ఞదర్శనార్థమాగతేభ్యః - యావంతో వై సదస్యాస్తే సర్వే దక్షిణ్యా ఇతి శ్రుతేః ‖ జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవమితి హిరణ్యవిశేషణం ‖ ౫౧ ‖ దరిద్రాయేతి ‖ హస్తాభరణం యాచమానాయ కస్మైచిద్దరిద్రాయ తదేవ దదావిత్యర్థః ‖ ౫౨ ‖ తత ఇతి ‖ తతః - యథేష్టదక్షిణాదానేనేత్యర్థః ‖ ౫౩ ‖

నంగతకల్మషః । భవానేవ మహీం కృత్స్నామేకో రక్షితుమర్హతి ‖ ౪౪ ‖ న భూమ్యా కార్యమస్మాకం
న హి శక్తాస్స్మ పాలనే । రతాస్స్వాధ్యాయకరణే వయం నిత్యం హి భూమిప ‖ ❖ ‖ నిష్క్రయం కించిదేవే
హ ప్రయచ్ఛతు భవానితి ‖ ౪౫ ‖ మణిరత్నం సువర్ణం వా గావో యద్వా సముద్యతమ్ ‖ ❖ ‖ తత్
ప్రయచ్ఛ నరశ్రేష్ఠ ధరణ్యా న ప్రయోజనం ‖ ౪౬ ‖ ఏవముక్తో నరపతిర్బ్రాహ్మణైర్వేదపారగైః ‖ ❖ ‖
గవాం శతసహస్రాణి దశ తేభ్యో దదౌ నృపః ‖ ౪౭ ‖ దశకోటీస్సువర్ణస్య రజతస్య చతుర్గుణమ్ ‖ ౪౮ ‖
ఋత్విజశ్చ తతస్సర్వే ప్రదదుస్సహితా వసు । ఋశ్యశృంగాయ మునయే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే ‖ ౪౯ ‖
తతస్తే న్యాయతః కృత్వా ప్రవిభాగం ద్విజోత్తమాః । సుప్రీతమనసస్సర్వే ప్రత్యూచుర్ముదితా భృశమ్ ‖
౫౦ ‖ తతః ప్రసర్పకేభ్యస్తు హిరణ్యం సుసమాహితః । జాంబూనదం కోటిసంఖ్యం బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ త
దా ‖ ౫౧ ‖ దరిద్రాయ ద్విజాయాథ హస్తాభరణముత్తమమ్ । కస్మైచిద్యాచమానాయ దదౌ రాఘవనం
దనః ‖ ౫౨ ‖ తతః ప్రీతేషు నృపతిర్ద్విజేషు ద్విజవత్సలః । ప్రణామమకరోత్తేషాం హర్షపర్యాకులేక్ష
ణః ‖ ౫౩ ‖ తస్యాశిషోఽథ వివిధా బ్రాహ్మణైస్సముదీరితాః । ఉదారస్య నృవీరస్య ధరణ్యాం ప్రణతస్య చ ‖
౫౪ ‖ తతః ప్రీతమనా రాజా ప్రాప్య యజ్ఞమనుత్తమమ్ । పాపాపహం స్వర్నయనం దుష్కరం పార్థి
వర్షభైః ‖ ౫౫ ‖ తతోఽబ్రవీదృశ్యశృంగం రాజా దశరథస్తదా । కులస్య వర్ధనం త్వం తు కర్తుమర్హసి
సువ్రత ‖ ౫౬ ‖ తథేతి చ స రాజానమువాచ ద్విజసత్తమః । భవిష్యంతి సుతా రాజంశ్చత్వారస్తే కులో
ద్వహాః ‖ ౫౭ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే చతుర్దశస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

మేధావీ తు తతో ధ్యాత్వా స కించిదిదముత్తరమ్ । లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్తం తు వేదజ్ఞో నృపమబ్రవీత్ ‖ ౧ ‖ ఇ

త్యేతి ‖ తస్య తస్మై ‖ ౫౪ ‖ తత ఇతి ‖ పాపం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబంధకదురితమపహంతీతి పాపాపహం - అపే క్లేశతమసోరితి హంతేర్డః ప్రత్యయః - తమః పర్యాయోఽత్ర పాపశబ్దః - స్వర్నయనం పుత్రప్రాపణద్వారా స్వర్గప్రాపకం - ఇతరైః పార్థివర్షభైః దుష్కరం - న విద్యతే ఉత్తమమస్మాదిత్యనుత్తమం - సర్వోత్తమం యజ్ఞమశ్వమేధం ప్రాప్య ప్రీతమనాః - బభూవేతి శేషః ‖ ౫౫ ‖ ఏవం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబంధకసకలదురితనివారణక్షమే భగవదంగభూతబ్రహ్మాదిదేవతారాధనరూపేఽశ్వమేధే నిర్వృత్తే సాక్షాద్భగవదారాధనం పుత్రప్రాప్తికారణం క్రతుం సుమంత్రోక్తం మనసి నిధాయ ఋశ్యశృంగమర్థయతే తత ఇతి ‖ కులస్య వర్ధనం - పుత్రోత్పత్తిహేతుభూతం కర్మేత్యర్థః - త్వం తు కర్తుమర్హసీత్యంతే ఇతి రధ్యాహార్యః ‖ ౫౬ ‖ తథేతి ‖ పుత్రీయం కర్మ కరిష్యే సుతాశ్చ భవిష్యంతీత్యువాచేత్యన్వయః ‖ ౫౭ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః ‖ ❖❖❖

అథ దశరథారాధనవ్యాజేన సాధులోకరక్షణాయ భూమావవతితీర్షుర్భగవానానుషంగికదుష్కృద్వినాశాయ దేవైరభ్యర్థ్యతే పంచదశే - మేధావీత్యాది ‖ తతః ప్రతిజ్ఞానంతరం - మేధావీ మేధా ధారణక్షమా ధీః - తద్వాన్ - అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - వేదజ్ఞః అథర్వణవేదజ్ఞః - సః ఋశ్యశృంగః - కించిద్ధ్యాత్వా కిం కర్మ కర్తుమత్రోచితమితి క్షణం విచింత్య - మేధావితయా తత ఉత్తరక్షణ ఏవ - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తస్మృతిస్సన్ - తం నృపమిదముత్తరమబ్రవీత్ - ద్వికర్మకో బ్రువిః ‖ ౧ ‖ ఇష్టిమితి ‖ పుత్రీయాం

పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం - పుత్రార్థం చేతి ప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగవిశేషం - తే-పుత్రకారణాత్ పుత్రనిమిత్తం - నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి పంచమీ - కరిష్యామీత్యుక్తవాన్ -మంత్రదృష్టేన వేదావగతేన-కర్మణా-అగ్నౌ జుహావచ-శాస్త్రదృష్టక్రమేణ ఏకామాహుతిమకరోదిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ఏతచ్ఛేషం తతో వై యజమానస్యేదినా వక్ష్యతి - మధ్యే భగవదవతరణస్య నిమిత్తాంతరం దేవతాభ్యర్థనం దర్శయతితత ఇత్యాదినా ॥ తతః-తత్ర అశ్వమేధే-దేవాదయః - యథావిధియథాక్రమం-భాగప్రతిగ్రహార్థం స్వస్వహవిర్భాగస్వీకారార్థం - సమవేతాః సంమిళితాః - యజ్ఞసదసీతిశేషః - అనుక్తసముచ్చయార్థేన చకారేణ బ్రహ్మాపి సముచ్చీయతే ॥ ౪ ॥ తా ఇతి ॥ తాః దేవతాః-తస్మిన్ ప్రకృతే సదసి అశ్వమేధసదసి - యథాన్యాయం యథాక్రమం-సమేత్య-లోककర్తారం స్వస్వామినం బ్రహ్మాణం -మహత్ ఫలద్వారా గురుతరం-వచనమబ్రువన్ ॥ ౫ ॥ భగవన్నితి॥ త్వత్ప్రసాదేన జనితాద్వరాదిత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ కోఽసౌ త్వత్ప్రసాదః కథం భవతాం తత్ప్రతికారాశక్తిస్తత్రాహుః త్వయేతి ॥ వరః అస్మాభిరవధ్యత్వరూపః - తంపరం-మానయంతః పూజయంతః-సర్వం పీడనం ॥ ౭ ॥ బాధనమేవోపపాదయంతి ఉద్వేజయతీత్యాదినా ॥ ఉద్వేజయతి భీషయతి - ఉచ్ఛ్రితాన్ ఉన్నతాన్ లోకపాలాన్ - త్రిదశరాజానం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వాట్టజభావః - ప్రధర్షయితుం తిరస్కర్తుం - స్థానా

ఇష్టిం తేఽహం కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ । అథర్వశిరసి ప్రోక్తైర్మంత్రైస్సిద్ధాం విధానతః ॥ ❀ ॥ తతః ప్రాక్రమ్య తామిష్టిం పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ । జుహావ చాగ్నౌ తేజస్వీ మంత్రదృష్టేన కర్మణా ॥ ౩ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । భాగప్రతిగ్రహార్థం వై సమవేతా యథావిధి ॥ ౪ ॥ తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్ సదసి దేవతాః । అబ్రువన్ లోకకర్తారం బ్రహ్మాణం వచనం మహత్ ॥ ౫ ॥ భగవంస్త్వత్ప్రసాదేన రావణో నామ రాక్షసః । సర్వాన్నో బాధతే వీర్యాచ్ఛాసితుం తం న శక్నుమః ॥ ౬ ॥ త్వయా తస్మై వరో దత్తః ప్రీతేన భగవన్ పురా । మానయంతశ్చ తం నిత్యం సర్వం తస్య క్షమామహే ॥ ౭ ॥ ఉద్వేజయతి లోకాంస్త్రీనుచ్ఛ్రితాన్ ద్వేష్టి దుర్మతిః । శక్రం త్రిదశరాజానం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి ॥ ౮ ॥ ఋషీన్ యక్షాన్ సగంధర్వానసురాన్ బ్రాహ్మణాంస్తథా । అతిక్రామతి దుర్ధర్షో వరదానేన మోహితః ॥ ౯ ॥ నైనం సూర్యః ప్రతపతి పార్శ్వే వాతి న మారుతః । చలోర్మిమాలీ తం దృష్ట్వా సముద్రోఽపి న కంపతే ॥ ౧౦ ॥ తన్మహన్నో భయం తస్మాద్రాక్షసాద్ఘోరదర్శనాత్ । వధార్థం తస్య భగవన్నుపాయం కర్తుమర్హసి ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తస్సురైస్సర్వైశ్చింతయిత్వా తతోఽబ్రవీత్ । హంతాయం విదితస్తస్య వధోపాయో దురాత్మనః ॥ ౧౨ ॥ తేన గంధర్వయక్షాణాం దేవదానవరక్షసామ్ । అవధ్యోఽస్మీతి వాగుక్తా తథేత్యుక్తం చ తన్మయా ॥ ౧౩ ॥ నాకీర్తయదవజ్ఞానాత్తద్రక్షో మానుషాంస్తదా । తస్మాత్స మానుషాద్వధ్యో మృత్యుర్నాన్యోఽస్య విద్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా ప్రియం వాక్యం బ్రహ్మణా సముదాహృతమ్ । దేవా మహర్షయస్సర్వే ప్రహృష్టాస్తేఽభవంస్తదా ॥ ౧౫ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ॥ ౧౬ ॥ బ్రహ్మణా

త్ ప్రచ్యావయితుమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఋషీనితి ॥ అసురాన్ రాహుప్రభృతీన్ - అతిక్రామతి-పీడయతీతియావత్ ॥ ౯ ॥ నైనమితి ॥ ఏనం రావణం ప్రతి-న ప్రతపతి మందకిరణో భవతి - క్రీడాపర్వతసంచారాదిదశాయామితి భావః - పార్శ్వే-అస్యేతి శేషః - న వాతి పుష్పవాటికాదిషు పుష్పపతనాదిభయాదితి భావః - చలోర్మిమాలీ సదా చంచలస్వభావతరంగపఙ్క్తిమాన్ - న కంపతే - గర్వితోఽయముల్లలతీతి శోషణభయాదితి భావః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ భయం -ఉత్పన్నమితి శేషః - కర్తుం చింతయితుం ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఉక్తః-బ్రహ్మేతి శేషః - చింతయిత్వా -ఉపాయమితి శేషః - హంతేత్యుపాయస్మరణజహర్షే ॥ ౧౨ ॥ అయంశబ్దార్థమాహ తేనేతి ॥ తత్తథోక్తమిత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ నాకీర్తయదితి ॥ తదా అవధ్యత్వవరణావసరే - అవజ్ఞానాత్ అవమానాత్ - మానుషాత్ మానుషేణ - మృత్యుః మారకః ॥ ౧౪ ॥ ఏతదితి ॥ ప్రహృష్టాః -యథాకథంచిత్ వధోపాయసంభావనయేతి భావః ॥ ౧౫ ॥ అథ పరమకారుణికో భగవాన్ - పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మసంస్థాపనాదిత్రయస్య తేస్వారాధకదశరథమనోరథపరిపూరణాయ చావతితీర్షుః రాజగామేత్యాహ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రక్షాపేక్షాసమయే - అనేన చిరమస్యావసరప్రతీక్షత్వం గమ్యతే - సర్వజ్ఞోఽపి హి దేవేశస్సదా కారుణికోఽపి సన్ । సంసారతంత్రవాహిత్వాద్రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షత ఇతి హ్యుక్తం ॥ విష్ణుః సర్వాంతర్యామితయా వ్యాప్య వర్తమానః - భోగాదప్యాసేధనమేవ వరమితి స్థిత ఇత్యర్థః - త్వమ్మేహమ్మ ఇత్యాది ॥ మహాద్యుతిః రక్షణావకాశలాభసముదితహర్షప్రకర్షకృతకాంతివిశేషయుక్తః - అనేనేతః పూర్వం సంసారిజనదుర్దశావలోకనేన దూయమానమానసత్వముక్తం - స ఏకాకీ న రమేతేతి శ్రుతేః । శంఖచక్రగదాపాణిః ఆశ్రితానాం రక్షణాపేక్షాయాం రక్షో

త్సోపకరణగ్రహణాయవిళంబోమాభూదితిసర్వథాత్వైరుపేతః - పాతుఃప్రణతరక్షాయాంవిళంబమసహన్నివ | సదాపంచాయుధీంబిభ్రత్సన శ్రీరంగనాయక ఇత్యభియుక్తోక్తం ॥ పీతవాసాః ఆశ్రితరక్షణత్వరయాబద్ధకక్ష్యః - జగత్పతిః ఉక్తసకలవిశేషహేతుభూతస్వస్వామిభావసంబంధవాన్ - ఉపయాతః వైకుంఠాత్ దశరథయజ్ఞవాటమాజగామ ॥౧౬॥ బ్రహ్మణేతి ॥ తత్రసదసి- బ్రహ్మాణాసమాగమ్య- సమాహితః కరిష్యమాణరక్షణకృత్యే ఏకాగ్రః-తస్థౌ - తం ఆశ్రితరక్షణసన్నద్ధం - సర్వేసురాః బ్రహ్మాదయః -పితామహపురోగమానిత్యుపసంహారాత్ | సమభిష్టూయసమ్యక్‌స్తుత్వా-సన్నతాఃసమ్యఙ్నతాః ప్రణతాస్సంతః - అబ్రువన్ ॥౧౭॥ త్వామితి ॥ అర్ధమేకంవాక్యం - హేవిష్ణో-లోకానాం-హితకామ్యయాహితేచ్ఛయా-త్వాం - నియోక్ష్యామహే ఉత్సాహయిష్యామః-యోగస్సన్నహనోపాయథ్యానసంగతియుక్తిష్వితిత్యమరః | స్మారయేత్వాంనశిక్షయ ఇతివత్ | కేవలంత్వాంప్రోత్సాహయిష్యామః - స్వయమేవస్వకీయరక్షణేప్రవృత్తత్వాదితిభావః - యదినియోజనమేవార్థస్స్యాత్ తదాపూర్వశ్లోకోక్తమభిష్టూయసన్నతాఇత్యేతద్విరుధ్యేత - కించనియోజనమత్రప్రార్థనమేవ -ఏవముత్తరత్రభగీరథవచనేహరస్తత్రనియుజ్యతామితివక్ష్యతి ॥౧౭½॥ కింనియోజ్యమిత్యత్రాహ ద్వాభ్యాం - రాజ్ఞఇత్యాది ॥ పితృభావయోగ్యత్వపరాణివిశేషణాని - తస్యేతి యజమానోహస్తేననిర్దిశ్యతే - హ్రీశ్రీకీర్తయోదక్షకన్యాస్తా ఉపమాయాసాంతాస్తథా - చాతుర్విధ్యవిధానంరావణరావణిలవణగంధర్వవినాశాయ ॥౧౮½॥ మమపుత్రభావేనభవతాం కింప్రయోజనం తత్రాహ తత్రేతి ॥ తత్రదశరథభార్యాసు - ప్రవృద్ధంవరబలభుజబలైరభివృద్ధం - మానుషభావఃకిమర్థంభజనీయ

> చసమాగమ్యతత్రతస్థౌసమాహితః। తమబ్రువన్సురాస్సర్వేసమభిష్టూయసన్నతాః॥౧౭॥త్వాంనియోక్ష్యామహేవిష్ణోలోకానాంహితకామ్యయా॥౧౭½॥ రాజ్ఞోదశరథస్యత్వమయోధ్యాధిపతేఃప్రభోః॥ ❁ ॥ధర్మజ్ఞస్యవదాన్యస్యమహర్షిసమతేజసః। తస్యభార్యాసుతిసృషుహ్రీశ్రీకీర్త్యుపమాసుచ॥ ❁ ॥ విష్ణోపుత్రత్వమాగచ్ఛకృత్వాత్మానంచతుర్విధమ్॥౧౮½॥ తత్రత్వంమానుషోభూత్వాప్రవృద్ధంలోకకంటకమ్॥ ❁ ॥అవధ్యందైవతైర్విష్ణోసమరేజహిరావణమ్॥౨౦½॥ సహిదేవాంశ్చగంధర్వాన్‌సిద్ధాంశ్చమునిసత్తమాన్॥ ❁ ॥ రాక్షసోరావణోమూర్ఖోవీర్యోత్సేకేనబాధతే॥౨౧½॥ ఋషయశ్చతతస్తేనగంధర్వాప్సరసస్తథా॥ ❁ ॥క్రీడంతోనందనవనేక్రూరేణకిలహింసితాః॥౨౨½॥ వధార్థంవయమాయాతాస్తస్యవైమునిభిస్సహ॥ ❁ ॥ సిద్ధగంధర్వయక్షాశ్చతతస్త్వాంశరణంగతాః॥౨౩½॥ త్వంగతిఃపరమాదేవసర్వేషాంనఃపరంతప॥ ❁ ॥వధాయదేవశత్రూణాంనృణాంలోకేమనఃకురు॥౨౪½॥ ఏవముక్తస్తుదేవేశోవిష్ణుస్త్రిదశపుంగవః॥ ❁ ॥ పితామహపురోగాంస్తాన్‌సర్వలోకనమస్కృతః। అబ్రవీత్త్రిదశాన్‌సర్వాన్‌సమేతాన్‌ధర్మసంహితాన్॥౨౫॥ భయంత్యజతభద్రంవోహితార్థంయుధిరావణమ్। సపుత్రపౌత్రంసామాత్యంసమిత్రజ్ఞాతిబాంధవమ్॥ ❁ ॥ హత్వాక్రూరందురాత్మానందేవర్షీణాంభయావహమ్। దశవర్షసహస్రాణిదశవర్షశతానిచ ॥ ❁ ॥వత్స్యామిమానుషేలోకేపాలయన్‌పృథివీమిమామ్ ॥౨౭½॥ ఏవందత్త్వావరందేవోదేవానాంవిష్ణురాత్మవాన్ ॥ ❁ ॥ మానుషేచింతయామాసజన్మభూమిమథాత్మనః॥౨౮½॥ తతఃపద్మపలాశాక్షఃకృత్వాత్మానంచతుర్విధమ్॥

స్తత్రాహ అవధ్యందైవతైరితి - కృత్యానాంకర్తరివేతిపక్షేతృతీయా ॥౨౦½॥ నకిమర్థంహంతవ్యస్తత్రాహసహీతి ॥ వీర్యోత్సేకేనవీర్యకృతగర్వేణ ॥౨౧½॥ ఋషయ ఇతి ॥ తతఃవీర్యోత్సేకాత్ - క్రూరేణ-తేనరావణేన- ఋషయోహింసితాః-క్రీడంతఃక్రీడంత్యః - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - మిథునతయాచరతాంహింసనాత్ క్రూరేణేత్యుక్తం - కిలేత్యైతిహ్యే ॥౨౨½॥ వధార్థమితి ॥తస్యవధార్థంవయంమునిభిస్సహాయాతాః - త్వత్సమీపమితిశేషః - సిద్ధాదయశ్చాయాతాః- తతఃరావణవధార్థం-త్వాం-శరణముపాయంగతాః ॥౨౩½॥రుద్రాదిషువిద్యమానేష్వహమేనకిమర్థమర్థ్య ఇత్యత్రాహత్వమితి ॥హేదేవత్వం-నః -పరమాగతిఃఉపాయః-నాన్యే-పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతిపరంతపః - ద్విషత్పరయోస్తాపేరితిఖచ్ - అనేనశత్రువధసామర్థ్యముక్తం - మనఃకురు-అవతరితుమితిశేషః - దేవశత్రూణామితిబహువచనేనరావణరావణిలవణగంధర్వాదినామపివధోర్థితః - అనేనాభిప్రాయేణపూర్వంకృత్వాత్మానం చతుర్విధమిత్యుక్తం ॥౨౪½॥ ఏవమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ పితామహపురోగాన్ బ్రహ్మప్రధానాన్ - ధర్మసంహితాన్ శరణాగతిరూపధర్మసంయుతాన్ ॥౨౫॥ భయమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ భయంత్యజత-వః యుష్మాకం-భద్రమస్తుయస్మాద్గహంసర్వేషాంహితార్థంరావణంహత్వాధర్మసంస్థాపనాయదశవర్షసహస్రాణివత్స్యామీతియోజనా - శంఖచక్రగదాపాణిరుపాయతఇతిహిపూర్వముక్తం ॥౨౭½॥ ఏవమితి ॥ ఆత్మవాన్ సర్వాత్మశేషీ - మానుషేమనుష్యేషు - జాత్యేకవచనం - చింతయామాస- యథాదేవైరాజ్ఞప్తంతథేతిశేషః - జన్మభూమింజన్మస్థానం॥౨౮½॥తతఇతి ॥ తతఃచింతానంతరం-పద్మ

పలాశాక్షః-దశరథగుణస్మరణకృతనయనవికాసోక్తిః-యద్వా-పద్మపలాశాక్షః-న వైరైః స్పృహణీయనయనయుగళః-తథా చ సర్వస్పృహణీయస్స్వయమన్యంస్పృహయామాస -యద్వా తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవమక్షిణీ ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వచిహ్నపుండరీకాక్షత్వయుక్తః - ఏవంచ సర్వస్మాత్ పరోఽపి జన్మ రోచయామాస -యథా జనిమతో జన్మహానిరభిలషితా తథా జనిరహితస్యాపి జనిరభిలషితేత్యర్థః-దుర్లభంహ్యభిలషితం భవతి - కృత్వాఽఽత్మానం చతుర్విధం - జన్మాభిలాషేఽపి దశరథగుణాతిరేకేణ చతుర్విధశరీరపరిగ్రహమభిలషితవాన్ - ఆత్మానం స్వశరీరం - చతుర్విధం పాయసవిభాగక్రమేణ - పితరం పితా పుత్రేణ పితృమాన్ యోనియోనావిత్యుక్తరీత్యా నవ-పితా స్వపుత్రం కంచిత్ పితరమభిలలాష - రోచయామాస ఐచ్ఛత్ - తదా రక్షణోద్యోగసమయే-దశరథం నృపం - గుణైర్దశరథోపమమిత్యుక్తరీత్యా జనిత్వార్జితైస్స్వాభావికైశ్చ గుణైస్స్వసదృశం- దేవోక్తం దశరథమేవ స్వజన్మభూమిత్వేన నిశ్చితవానిత్యర్థః॥ ౩౦॥ తత ఇతి ॥ ततः భగవదిచ్ఛానంతరం-సరుద్రా ఇత్యనునాదాత్ పూర్వం రుద్రోఽపి శరణాగత ఇతి సిద్ధం - దివ్యరూపాభిః దివ్యాత్మస్వరూపవిషయిణీభిః స్తుతిరూపప్రబంధైః -తుష్టువుః శ్లాఘయామాసుః - మధుసూదనమిత్యనేన మధువదయమపి నిరసనీయ ఇత్యాశయనోక్తం ॥ ౩౧ ॥ ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పునస్సంగృహ్ణాతి తమితి ॥ఉద్ధతం జన్మత ఏవోద్ధతం - తం ప్రసిద్ధం - ఉగ్రతేజసం ఉగ్రప్రతాపం-వరదానేన ప్రవృద్ధదర్పం - లోకాన్విరావయతీతి విరావణం - సర్వలోకానామాక్రందయితారం - తపస్వినాం-కంటకం శత్రుం-తుశ్రేశత్రౌ చ కంటక ఇతి వైజయంతీ। అత ఏవ తపస్వినాం భయావహం-తం రావణం - సాధుసిశ్లేషం - ముద్ధగడన్నాంయ ॥ ౩౨॥ తమేవేతి ॥ ఏవకారేణ విభీషణవ్యవచ్ఛేదః - స్వలోకం వైకుంఠం - క్వచిత్ స్వలోకమితి పాఠః - విరంచిరకాలస్థాయి - అనేన బ్రహ్మలోకాదివ్యావృత్తిః - సురేంద్రేతి సంబోధనం - గుప్తం ఆస్మాకాదిభిర్దురధిగమం-అన్యైర్జ్ఞానందీప్తం తత్స్థానం విష్ణోర్మహాత్మనః। స్వయైవ ప్రభయా రాజన్ దుష్ప్రేక్షం దేవదానవైరితి మహాభారతోక్తేః ॥ గతదోషకల్మషం దోషాః రాగద్వేషాదయః తాసిత

ః ॥ పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపమ్॥ ౩౦ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్స
రోగణాః ॥ ః ॥ స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్॥ ౩౧ ॥ తముద్ధతం రావణముగ్రతేజసం
ప్రవృద్ధదర్పం త్రిదశేశ్వరద్విషమ్। విరావణం సాధుతపస్వికంటకం తపస్వినాముద్ధర తం భయావహమ్॥
౩౨॥ తమేవ హత్వా సబలం సబాంధవం విరావణం రావణముగ్రపౌరుషమ్। స్వర్లోకమాగచ్ఛ గత
జ్వరశ్చిరం సురేంద్ర గుప్తం గతదోషకల్మషమ్॥౩౩॥ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచదశస్సర్గః॥ ః ః
తతో నారాయణో దేవో నియుక్తస్సురసత్తమైః। జానన్నపి సురానేవం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ॥౧॥
ఉపాయః కో వధే తస్య రావణస్య దురాత్మనః। యమహం తం సమాస్థాయ నిహన్యామృషికంటకమ్ ॥౨॥ ఏ
వముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్విష్ణుమవ్యయమ్। మానుషీం తనుమాస్థాయ రావణం జహి సంయుగే॥
౩ ॥ స హి తేపే తపస్తీవ్రం దీర్ఘకాలమరిందమ। యేన తుష్టోఽభవద్బ్రహ్మా లోకకృల్లోకపూర్వజః॥ ౪॥
సంతుష్టః ప్రదదౌ తస్మై రాక్షసాయ వరం ప్రభుః। నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నాన్యత్ర మానుషాత్॥

ద్రూపకల్మషా నీయస్మాత్తత్తథా - అనేనేంద్రలోకాదివ్యావృత్తిః - గతజ్వరః ఆశ్రితసంరక్షణేన గతవ్యథః - అనేన పునః ప్రాప్తిపర్యంతం సంసారివిషయే కదైతే నిస్తరిష్యంతీతి చింతాకులత్వముక్తం-ఆగచ్ఛేత్యనేన వైకుంఠాదవతీర్ణత్వం గమ్యతే-అత్ర స్వర్లోకపదస్యేంద్రలోకపరత్వే గుప్తత్వగతదోషకల్మషత్వాదివిరోధః - అంతరిక్షాదుపరితనలోకమాత్రస్య స్వర్గపదవాచ్యత్వాత్ - అత ఏవ హి క్వచిత్ బ్రహ్మలోకాదావపి స్వర్గపదప్రయోగః - బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతీత్యత్రాపి బ్రహ్మణః స్వస్య లోకం అప్రాకృతస్థానం పరమపదమితి వ్యాఖ్యాతం - స్వలోకమితి సమ్యక్ పాఠః - సురేంద్ర ఇతి విష్ణుకేశవః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం మనుష్యలోకే దశరథపుత్రత్వేనావతీర్య రావణవధః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం తత్ర కిమయాడంబం శ్రాదివత్ స్వస్వరూపేణ స్థాతవ్యమథ ప్రకారాంతరేణేతి భగవాన్ బహుమానార్థం పృచ్ఛతి తత ఇత్యాది ॥ నరిష్యంతి న నశ్యంతీతి నరాః నిత్యవస్తూని - అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః - సుపి స్థ ఇతి సగర్భకాదివత్ సమాసః - నరాణాం సమూహో నారం - తస్య సమూహ ఇత్యణ్ - నారం అయనం స్థానం యస్యాసౌ నారాయణః - పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - సర్వాంతర్యామీత్యర్థః - యద్వా నారాణామయనం నారాయణః - ఇధ్మవృశ్చనః పలాశశాతన ఇత్యాదివల్లుడంతస్యాపి పులింగత్వం - ఏవం సర్వస్మాత్పరోఽపి సురసత్తమైర్నియుక్తః ఆశ్రితపారతంత్ర్యముచ్యతే - తాదృశో విష్ణుః జానన్నపి ఉత్తరనిశ్చయజ్ఞోఽపి - సంమానార్థం శ్లక్ష్ణం మధురం-వచనమబ్రవీత్॥౧॥ ఉపాయ ఇతి ॥ ఆస్థాయ స్వీకృత్య - యముపాయమాస్థాయ తం నిహన్యాం స ఉపాయః క ఇత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ మానుషీం తనుం దైవీం
౩ ॥ తత్ర హేతుమాహ స హీతి ॥ లోకకృత్త్వే హేతుర్లోకపూర్వజ ఇతి - లోకశబ్దోఽత్ర దేవాదిజనపరః ॥ ౪ ॥ సంతుష్ట ఇతి ॥ మానుషాదన్యత్ర మానుషం వినా - నానావిధేభ్యో భయమస్తు ఇతి వరం ప్రదదావిత్యన్వయః ॥ ౫ ॥ అభయం కుతో నదత్తం మానుషేభ్య ఇత్యత్ర

౫ అవజ్ఞాతా ఇతి ॥ ౫ ॥ ఏవమితి ॥ దర్పితః సంజాతదర్పః ॥ ౬ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి తస్మాదితి ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ పితరమితి-మనుష్యరూపేణావతరితుమితిశేషః ॥ ౮ ॥ స చాపీతి ॥ తస్మిన్ కాలే భగవదవతీర్షాకాలే - పుత్రియామిష్టిం, పుత్రేప్సురర్షః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ నిశ్చయం మనుష్యభూత ఏవావతరిష్యామీతినిశ్చయం - ఆమన్త్ర్య సాధయామీత్యుక్త్వా ॥ ౧౦ ॥ అథ పుత్రకామేష్టిఫలం భగవతశ్చతుర్థావతారం సూచయన్ ప్రజాపతిప్రేరితపురుషేణ పాయసప్రదానం దర్శయతి తతో వై ఇతి ॥ శ్లోకపంచకమేకాన్వయం - తతః విష్ణోరంతర్ధానానంతరం-యజమానస్యేతి వర్తమాననిర్దేశేన ద్రవ్యత్యాగకాల ఏవ ప్రాదుర్భావస్సూచితః - పావకాత్ ఆహవనీయాత్ - భూతం పురుషవిశేషః - స్నిగ్ధాః హర్యక్షస్యేవ తనుజాః లోమానిశ్మశ్రు ప్రవరా మూర్ధజాః కేశాశ్చ యస్య తం తథా - సముత్సేధః ఉన్నతిః - దృప్తశార్దూలవిక్రమం తద్వద్భయంకరం - ప్రభామండలవత్తయా దివాకరసమాకారం - తైక్ష్ణ్యాతిశయేన దీప్తానలశిఖోపమం - తప్తజాంబూనదమయీం ద్రుతకనకమయీం - రాజతః రజతవికారః - అంతే ఉపరి - పరిచ్ఛదః పిధానపాత్రం యస్యాస్తాం - పాత్ర్యాః స్త్రీలింగత్వేన పత్నీసామ్యం - మాయామయీమివ - అసంభావితత్వేన ఆశ్చర్యావహామిత్యర్థః - స్వయం ప్రగృహ్య

౫ ॥ అవజ్ఞాతాః పురా తేన వరదానే హి మానవాః ॥ ౫ ॥ ఏవం పితామహాత్తస్మాద్వరం ప్రాప్య సదర్పితః ॥ ❀ ॥ ఉత్సాదయతి లోకాంస్త్రీన్ స్త్రియశ్చాప్యపకర్షతి ॥ ౬ ॥ తస్మాత్తస్య వధో దృష్టో మానుషేభ్యః పరంతప ॥ ౭ ॥ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా సురాణాం విష్ణురాత్మవాన్ । పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపమ్ ॥ ౮ ॥ స చాప్యపుత్రో నృపతిస్తస్మిన్ కాలే మహాద్యుతిః । అయజత్పుత్రియామిష్టిం పుత్రేప్సురరిసూదనః ॥ ౯ ॥ స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణురామన్త్ర్య చ పితామహమ్ । అన్తర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిః ॥ ౧౦ ॥ తతో వై యజమానస్య పావకాదతులప్రభమ్ । ప్రాదుర్భూతం మహద్భూతం మహావీర్యం మహాబలమ్ ॥ ❀ ॥ కృష్ణరక్తాంబరధరం రక్తాస్యం దున్దుభిస్వనమ్ । స్నిగ్ధహర్యక్షతనుజశ్మశ్రుప్రవరమూర్ధజమ్ ॥ ❀ ॥ శుభలక్షణసంపన్నం దివ్యాభరణభూషితమ్ । శైలశృంగసముత్సేధం దృప్తశార్దూలవిక్రమమ్ ॥ ❀ ॥ దివాకరసమాకారం దీప్తానలశిఖోపమమ్ । తప్తజాంబూనదమయీం రాజతాన్తపరిచ్ఛదామ్ ॥ ❀ ॥ దివ్యపాయససంపూర్ణాం పాత్రీం పత్నీమివ ప్రియామ్ । ప్రగృహ్య విపులాం దోర్భ్యాం స్వయం మాయామయీమివ ॥ ౧౪ ॥ సమవేక్ష్యాబ్రవీద్వాక్యమిదం దశరథం నృపమ్ । ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మామిహాభ్యాగతం నృప ॥ ౧౫ ॥ తతః పరం తదా రాజా ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః । భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కిమహం కరవాణి తే ॥ ౧౬ ॥ అథో పునరిదం వాక్యం ప్రాజాపత్యో నరోఽబ్రవీత్ । రాజన్నర్చయతా దేవానద్య ప్రాప్తమిదం త్వయా ॥ ౧౭ ॥ ఇదం తు నృపశార్దూల పాయసం దేవనిర్మితమ్ । ప్రజాకరం గృహాణ త్వం ధన్యమారోగ్యవర్ధనమ్ ॥ ౧౮ ॥ భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛ వై । తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృప ॥ ౨౦ ॥ తథేతి నృపతిః ప్రీతః శిరసా ప్రతిగృహ్య తామ్ । పాత్రీం దేవాన్నసంపూర్ణాం దేవదత్తాం హిరణ్మయీమ్ ॥ ౨౧ ॥ అభివాద్య చ తద్భూతమద్భుతం ప్రియదర్శనమ్ । ముదా పరమయా యుక్తశ్చకారాభిప్రదక్షిణమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో దశరథః ప్రాప్య పాయసం దేవనిర్మితమ్ । బభూవ పరమప్రీతః ప్రాప్య విత్తమివాధనః ॥ ౨౩ ॥ తతస్తదద్భుతప్రఖ్యం భూతం పరమభాస్వరమ్ । సంవర్తయిత్వా తత్కర్మ తత్రైవాన్తరధీయత ॥ ౨౪ ॥ హర్షరశ్మిభిరుద్యోతం తస్యాన్తఃపురమాబభౌ । శారదస్యాభిరామస్య చంద్రస్యేవ నభోంశుభిః

ప్రాదుర్భూతమిత్యన్వయః - విపులతరత్వేన హస్తమాత్రేణ గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ దోర్భ్యామిత్యుక్తం ॥ ౧౪ ॥ రాజతాంతపరిచ్ఛదాం రాజతా రజతనిర్మితా అంతే పరిచ్ఛదాః రచనావిశేషా యస్యాం ॥ ౧౪ ॥ సమవేక్ష్యేతి ॥ దశరథం సమవేక్ష్య ఇదమబ్రవీత్ - కథం ఇతి ఇహాగతం మాం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతేరాగతం - దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో ణ్యప్రత్యయః - నరం విద్ధి ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతః పరం తదనంతరమిత్యాపత్ - ప్రాజాపత్యవచనానుశ్రవణానంతరమిత్యర్థః - తదా తదైవ ॥ ౧౬ ॥ అథో ఇతి ॥ అథో అథేతి పర్యాయః - అర్చయతా - అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిభ్యామితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ ఇదమితి ప్రార్థనామాహ ఇదమిత్యాది ॥ దేవనిర్మితం దేవేన విష్ణునా నిర్మితం - ధన్యం ధనకరం-స్వర్గాదిహేతుత్వాద్వా ॥ ౧౮ ॥ భార్యాణామితి ॥ అనురూపాణాం-సవర్ణానామిత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౨౦ ॥ తథేతి ॥ దేవాన్నం దేవనిర్మితాన్నం - దేవదత్తాం దేవప్రేషితాం ॥ ౨౧ ॥ అభివాద్యేతి ॥ అభితః ప్రదక్షిణమభిప్రదక్షిణం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ అద్భుతప్రఖ్యం అద్భుతాకారం-సంవర్తయిత్వా సమాప్య - తత్ కర్మ పాయసప్రదానరూపం కర్మ - తత్రైవ అగ్నౌ ॥ ౨౪ ॥ హర్షేతి ॥ హర్షరశ్మిభిః హర్ష-

కృతకాంతిభిః - ఉద్యోతం ఉద్భూతప్రకాశం - అంతఃపురం అంతఃపురస్త్రియః - శారదస్య శరదిభవస్య - అభిరామస్య నిష్కలంకస్య - అయం హర్షః పాయసప్రదానకృతః ॥ ౨౫ ॥ నఇతి ॥ పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం ॥ ౨౬ ॥ అథ రాజ్ఞః పత్నీభ్యో విభజ్య పాయసప్రదానమాహ త్రిభిః - కౌసల్యాయా ఇత్యాది ॥ పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః - అర్ధం సమేంశక ఇత్యమరః । దదౌ జ్యేష్ఠపత్నీత్వాదితి భావః - అర్ధాత్ పృథక్కృత్యార్ధం - సుమిత్రాయై ద్వితీయమహిష్యై - దదౌ - చతుర్థాంశమిత్యర్థః - అవశిష్టస్య పాయసస్యార్ధమవశిష్టార్ధం - అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయమహిష్యై - దదౌ - పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి ॥ ౨౭ ॥ ప్రగదావతి ॥ అనుచింత్య కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - తస్యాపి హి కైకేయ్యా దానే కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశతా స్యాత్ - తన్నయుక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠావైషమ్యం న స్యాత్ కైకేయీ హి కనిష్ఠా - న తేంచామధ్యమా తాతగర్హా అవ్యాకథంచ నేత్యత్ర ఇతర పత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వముక్తం - వల్లభాయామపి కైకేయ్యాం సంభోగవిషయే పక్షపాతః న ధర్మ్యసంవిభాగే - అతో బహుమానాయ జ్యేష్ఠ్యక్రమాద్భాగతారతమ్యం కృతం - అత ఏవ సంమానం మేనిర ఇతి వక్ష్యతి । తతోఽనేన భాగేన రామో విష్ణోరర్ధాంశః - లక్ష్మణః పాదాంశః - భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధాంశౌ - నన్వేవం సతి కథముత్తరత్ర భరతః సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగః లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుచ్యతే ॥ సత్యం - సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగ ఇత్యత్ర సాక్షాద్విష్ణోః విష్ణోరర్ధస్య రామాంశస్య చతుర్థో భాగ ఇత్యర్థః - యద్వా చతుర్థస్య భాగశ్చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - అర్ధసమన్వితావిత్యత్ర అర్ధశబ్ద ఏకదేశవాచీ - భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంశక ఇత్యేకదేశే పి పుల్లింగార్ధశబ్దస్యానుశాసనాత్ । అత్ర ప్రాశనాదిక్రమవశాత్ భరతస్య లక్ష్మణశత్రుఘ్నాభ్యాం జ్యైష్ఠ్యం - న సు లక్ష్మణస్య భరతాత్ జ్యైష్ఠ్యం అంశాధిక్యాత్ ప్రథమప్రాశనాచ్చ - అత ఏవ వక్ష్యతి - తతో లక్ష్మణమాసాద్య వై

శుభిః ॥ ౨౫ ॥ సోఽన్తఃపురం ప్రవిశ్యైవ కౌసల్యామిదమబ్రవీత్ । పాయసం ప్రతిగృహ్ణీష్వ పుత్రీయం త్విదమాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా । అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః ॥ ❈ ॥ కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ ॥ ❈ ॥ అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః ॥ ౨౮ ॥ ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ॥ ౨౯ ॥ తాస్త్వేతత్పాయసం ప్రాప్య నరేంద్రస్యోత్తమాః స్త్రియః । సంమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తుతాః ప్రాశ్య తదుత్తమస్త్రియో మహీపతేరుత్తమపాయసం పృథక్ । హుతాశనాదిత్యసమానతేజసశ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదా ॥ ౩౧ ॥ తతస్తు రాజా ప్రసమీక్ష్య తాః స్త్రియః ప్రరూఢగర్భాః ప్రతిలబ్ధమానసః । బభూవ హృష్టస్త్రిదివే యథా హరిస్సురేంద్రసిద్ధర్షిగణాభిపూజితః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షోడశస్సర్గః ॥ ❈ ❈ ❈

దేహించపరంతపః । అభ్యవాదయత ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీదితి ॥ మైవం - కైకేయ్యా ఏవ ప్రథమప్రాశనం - సుమిత్రాయా ద్వితీయాంశగ్రహణవిలంబేన ప్రాశనవిలంబాత్ ఉత్పత్తిక్రమే తథోక్తేః - న సంఖ్యే భరతానుజ ఇత్యుక్తత్వాత్ । అభివాదనం తు సీతాయా ఏవాన్వేతి - లక్ష్మణమాసాద్య ఆలింగ్యేత్యర్థః - రామానుజత్వవ్యవహార ఆసక్త్యాధిక్యాత్ - ఏవం సతి క్వచిత్ భరతస్య లక్ష్మణానుజత్వోక్తిర్బహువ్రీహిసమాసేన సమాధేయా - భరతానుజ ఇతి లక్ష్మణస్యాభిధానాత్ సర్వప్రాశనానంతరమేవ సుమిత్రాయా భుక్తమితి - పురాణాంతరవిరోధః కల్పభేదేన పరిహార్యః - రామాదిమూర్తయశ్చ పాయసపరిణామాః - నతు శుక్లశోణితపరిణామాః తత్ ప్రాశనానంతరం గర్భధారణవచనాత్ - న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిః । న భూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన ఇత్యాదిస్మరణాత్ ॥ పాయసం చ భగవత్షాడ్గుణ్యవిగ్రహ ఏవ - తద్వృద్ధిశ్చ నాన్నపానాదికృతా - కింత్విచ్ఛాకృతేత్యాదికం సర్వమవసేయం ॥ తీర్థీయం ॥ అవశిష్టమష్టమాంశం పునః ప్రదదావితి సంబంధః - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగపరః - అనుచింత్యేతి - కైకేయ్యా అపి సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం విచార్య - అత్ర కౌసల్యాయాస్సుమిత్రాకైకేయీభ్యామధికాంశదానే జ్యేష్ఠాత్వం - సుమిత్రాయాః పాదోనార్ధాంశదానే మధ్యమాత్వం - కైకేయ్యాః ప్రేమాస్పదత్వేపి కనిష్ఠాత్వమష్టమాంశదానే చ కారణం - వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః - న ధర్మ్యవిభాగకర్మణి - అతోఽనేన భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధం ॥ ౨౮ ॥ ఉపసంహరతి ఏవమితి ॥ ౨౯ ॥ తా ఇతి ॥ సంమానం రాజకృతపాయసప్రదానక్రమరూపం బహుమానం - మేనిరే అనుమేనిరే - ప్రహర్షోదితచేతసః ఉదితప్రహర్షమనసః - తారతమ్యేన దానం పౌర్వాపర్యం చ జ్యేష్ఠానుక్రమకృతత్వేన సర్వాసాం సంమతమేవాసీదితి భావః ॥ ౩౦ ॥ వక్తవ్యే పి యజ్ఞవృత్తాంతశేషే ప్రసంగాత్ సౌకర్యాయ నగరప్రవేశానంతరభావికథాశేషం సంగ్రహేణ దర్శయతి తత ఇతి ॥ తత్ పాయసమిత్యన్వయః - హుతాశనాదిత్యోపమతేజః పరాః ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిలబ్ధమానసః స్వస్థచిత్తః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః ॥

విష్ణోరంతర్ధానానంతరం కార్యద్వయం ప్రవృత్తం పాయసహస్తస్యాగ్నిపురుషస్యోత్థానం దేవాన్ ప్రతి బ్రహ్మనియోగశ్చ - తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్వేన ప్రథమోపస్థితమగ్నిపురుషోత్థానం తత్ప్రసక్తం చ సర్వముక్త్వా అథ బ్రహ్మనియోగం తత్ఫలే దర్శయితి సప్రసంగే - పుత్రత్వమిత్యాది ॥ గతే గంతుం ప్రవృత్తే - భగవాన్ భావికార్యజ్ఞః ॥ ౧ ॥ సత్యేతి ॥ సహ అప్రాధాన్యేన అయంత ఇతి సహాయాః కింకరాః - తాన్ - కామరూపిణః కపటరాక్షసయుద్ధక్షమశరీరిణః ॥ ౨ ॥ ఉక్తసహాయాన్విశేషయతి త్రిభిః - మాయేత్యాది ॥ మాయా ఆశ్చర్యశక్తిః తద్విదః - జవే వేగే విషయే - నయజ్ఞాన్ నీతిజ్ఞాన్ - అసంహార్యాన్ - పరైరితి శేషః - ఉపాయజ్ఞాన్ అనాగతవిధానజ్ఞాన్ - యద్వా నయజ్ఞాన్ యుక్తిశాలినః - ఉపాయజ్ఞాన్ సామాద్యుపాయజ్ఞాన్ - సింహసంహననాన్వితాన్ సింహతుల్యసంస్థానైర్యుక్తాన్ - సర్వాస్త్రాణాం యోగ్యగుణః శక్తిః తేన సంపన్నాన్ - అమృతం ప్రాశ్నంతీత్యమృతప్రాశనః - కర్తరి ల్యుట్ - పీతామృతానివమృత్యురహితానిత్యర్థః - హరిరూపేణ వానరరూపేణ - ఉపలక్షితాన్ - ప్రాయికాభిప్రాయమిదం - తుల్యపరాక్రమాన్ ఆత్మసదృశపరాక్రమాన్ ॥ ౫ ॥ దేవత్వావిశేషాత్ భవతాపి పుత్రోత్పాదనం కార్యమితి మా వోచధ్వమిత్యాహ పూర్వమితి ॥ సృష్టః - భావిరామసహాయబుద్ధ్యేతి శేషః - సృష్టిప్రకారమాహ జృంభమాణస్యేతి - స ఇతి శేషః - అత్ర పార్వతీశాపేన స్వక్షేత్రే పుత్రోత్పాదనాసంభవాదప్సరః ప్రభృతయః క్షేత్రతయోక్తాః - గుణవత్పుత్రలాభాయ ముఖ్యాస్స్విత్యుక్తం - అయోనిజత్వేన సద్యః ప్రవృద్ధత్వసిద్ధయేతనూష్వి

పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ రాజ్ఞస్తస్య మహాత్మనః। ఉవాచ దేవతాస్సర్వాస్స్వయంభూర్భగవానిదమ్ ॥ ౧ ॥ సత్యసంధస్య వీరస్య సర్వేషాం నో హితైషిణః। విష్ణోస్సహాయాన్ బలినస్సృజధ్వం కామరూపిణః ॥ ౨ ॥ మాయావిదశ్చ శూరాంశ్చ వాయువేగసమాన్ జవే। నయజ్ఞాన్ బుద్ధిసంపన్నాన్ విష్ణుతుల్యపరాక్రమాన్ ॥ ౩ ॥ అసంహార్యానుపాయజ్ఞాన్ సింహసంహననాన్వితాన్। సర్వాస్త్రగుణసంపన్నానమృతప్రాశనానివ ॥ ౪ ॥ అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు గంధర్వీణాం తనూషు చ। సృజధ్వం హరిరూపేణ పుత్రాంస్తుల్యపరాక్రమాన్ ॥ ౫ ॥ పూర్వమేవ మయా సృష్టో జాంబవానృక్షపుంగవః। జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రాదజాయత ॥ ౬ ॥ తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనమ్। జనయామాసురేవం తే పుత్రాన్ వానరరూపిణః ॥ ౭ ॥ ఋషయశ్చ మహాత్మానస్సిద్ధవిద్యాధరోరగాః। చారణాశ్చ సుతాన్ వీరాన్ సస్సృజుర్వనచారిణః ॥ ౮ ॥ వానరేంద్రం మహేంద్రాభమింద్రో వాలినమూర్జితమ్। సుగ్రీవం జనయామాస తపనస్తపతాం వరః ॥ ౯ ॥ బృహస్పతిస్త్వజనయత్తారం నామ మహాహరిమ్। సర్వవానరముఖ్యానాం బుద్ధిమంతమనుత్తమమ్ ॥ ౧౦ ॥ ధనదస్య సుతశ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః। విశ్వకర్మా త్వజనయన్నలం నామ మహాహరిమ్ ॥ ౧౧ ॥ పావకస్య సుతశ్శ్రీమాన్నీలోఽగ్నిసదృశప్రభః। తేజసా యశసా వీర్యాదత్యరిచ్యత వానరాన్ ॥ ౧౨ ॥ రూపద్రవిణసంపన్నావశ్వినౌ రూపసంమతౌ। మైందం చ ద్వివిదం చైవ జనయామాసతుస్స్వయమ్ ॥ ౧౩ ॥ వరుణో జనయామాస సుషేణం వానరర్షభమ్। శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలమ్ ॥ ౧౪ ॥ మారుతస్యాత్మజశ్శ్రీమాన్ హనుమాన్నామ వానరః। వజ్రసంహననోపేతో వైనతేయసమో జవే ॥ ౧౫ ॥ తే సృష్టా బహుసాహస్రా దశగ్రీవవధే రతాః। అప్రమేయబలా వీరా విక్రాంతాః కామరూపిణః ॥ ౧౬ ॥ మేరుమందరసంకాశా వపుష్మంతో మహాబలాః।

త్యుక్తం - నందికేశ్వరశాపానుసారేణ హరిరూపేణేత్యుక్తం - వక్ష్యతి హి దిగ్విజయే రావణం ప్రతి నందీ - తస్మాన్మద్రూపసంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః। ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా ఇతి ॥ ౬ ॥ తే తథేతి ॥ ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య ॥ ౭ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ వనచారిణః వానరాన్ ॥ ౮ ॥ వానరేంద్రమితి ॥ మహేంద్రాభం మహేంద్రపర్వతాభం - నను వాలినః కథం రామసహాయార్థత్వం రామవధ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే - అంగదోత్పాదనద్వారా తస్య సాహాయ్యకరణాత్ - కించ యది వాలీ నోత్పద్యేత తదా సర్వేషాం వానరాణాం సహాయత్వం న స్యాత్ - నహి చ వాలిని సుగ్రీవవిరోధిని సుగ్రీవమైత్ర్యా వానరసహాయసిద్ధిః - వాలిమైత్ర్యం తు రావణః క్షణాదేవ సీతాం దద్యాత్ - అతస్సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తత్వాద్వాలినో రామసహాయత్వమితి - తపనః సూర్యః ॥ ౯ ॥ బృహస్పతిరితి ॥ సర్వవానరముఖ్యానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ అనుత్తమం బుద్ధిమంతం ॥ ౧౦ ॥ ధనదస్యేతి ॥ కుబేరపుత్రత్వాత్ శ్రీమానిత్యుక్తం - మహాహరిం సర్వకార్యనిర్మాణదక్షం ॥ ౧౧ ॥ పావకస్యేతి ॥ అత్యరిచ్యత అతిశయితోఽభూత్ ॥ ౧౨ ॥ రూపేతి ॥ రూపమేవ ద్రవిణం ధనం తేన సంపన్నౌ - అత ఏవ రూపసంమతౌ రూపేణ ప్రఖ్యాతౌ - స్వయమిత్యనేన మానససృష్టిర్ద్యోత్యతే ॥ ౧౩ ॥ వరుణ ఇతి ॥ పర్జన్యః వర్షాభిమానిదేవతా ॥ ౧౪ ॥ మారుతస్యేతి ॥ వజ్రసంహననోపేతః వజ్రవదభేద్యశరీరయుక్తః ॥ ౧౫ ॥ రుద్రో బ్రహ్మణా నియుక్తోఽపి రక్షః పక్షపాతిత్వాన్న కంచన సృష్టవాన్ - ఏవం ప్రధానవానరసృష్టిముక్త్వా క్షుద్రవానరసృష్టిం సంగృహ్ణాతి తే ఇతి ॥ రతాః సక్తాః ॥ ౧౬ ॥

ఏవం వానరసృష్టిముక్త్వా ఋక్షాదిసృష్టిం ప్రాధాన్యేనాహ - మేరుణేతి ॥ వపుష్మంతః పృథువపుష్కాః - అతఏవ మేరుమందరసంకాశాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - గోపుచ్ఛాః గోలాంగూలాః - అభిజజ్ఞిరే జాతాః - క్షిప్రమిత్యనేన మానససృష్టిరుచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ యస్యేతి ॥ రూపం సౌందర్యం - వేషః సంస్థానవిశేషః - తస్య తస్య దేవస్య - తేన రూపాదినా సమస్సుతః - పృథక్ అన్యోన్యవిలక్షణః - అజాయత - ముఖమాత్రే వానరాకారత్వేపి సంస్థానాదౌ సర్వే పితృతుల్యా ఏవ వానరా ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ విజాతీయాస్వపి వానరోత్పత్తిమాహ - గోలాంగూలీష్వితి ॥ సంమతవిక్రమాః ప్రసిద్ధవిక్రమాః - కేచిద్వానరా గోలాంగూలీషూత్పన్నాః - కేచిద్వానరా ఋక్షీషూత్పన్నాః - కేచిద్వానరాః కిన్నరీషు చోత్పన్నా ఇతి యోజనా ॥ ౧౯ ॥ ఉత్పాదకక్షేత్రవైవిధ్యమాహ - దేవా ఇత్యాది ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం - తార్క్ష్యాః గరుడాదయః - నాగాః దిగ్గజాః - ఉరగాః వాసుక్యాదయః - తత్ర విష్ణ్వవతారకాలే ॥ ౨౧ ॥ తేషాం ప్రభావమాహ పంచభిః - కామేతి ॥ సర్వత్ర సర్వే ఇత్యనుషంజనీయం - సర్వే కామరూపబలోపేతా అభవన్నిత్యేవం యోజనీయం - సర్వాస్త్రకోవిదాః దేవాంశత్వేన స్వయం ప్రతిభాతాస్త్రప్రహారపరిహారోపాయాః - నత్వస్త్రప్రయోక్తారః - శిలాప్రహరణా ఇత్యుక్తేః ॥ విచాలయేయురిత్యాదిషు శకిలిఙ్ శేతిలిఙ్ - కంపనే చలిరితి మిత్త్వేపి హ్రస్వాభావశ్ఛాందసః - అప్లవేయుః సంతరేయుః - ప్రవ్రజతః వేగేన గచ్ఛతః ॥ ౨౭ ॥ అన్యేషామప

ఋక్షవానరగోపుచ్ఛాః క్షిప్రమేవాభిజజ్ఞిరే ॥ ౧౭ ॥ యస్య దేవస్య యద్రూపం వేషో యశ్చ పరాక్రమః। అజాయత సమస్తేన తస్య తస్య సుతః పృథక్ ॥ ౧౮ ॥ గోలాంగూలీషు చోత్పన్నాః కేచిత్సంమతవిక్రమాః। ఋక్షీషు చ తథా జాతా వానరాః కిన్నరీషు చ ॥ ౧౯ ॥ దేవా మహర్షిగంధర్వాస్తార్క్ష్యా యక్షా యశస్వినః। నాగాః కింపురుషాశ్చైవ సిద్ధవిద్యాధరోరగాః ॥ ✲ ॥ బహవో జనయామాసుర్హృష్టాస్తత్ర సహస్రశః। వానరాన్ సుమహాకాయాన్ సర్వాన్ వై వనచారిణః ॥ ✲ ॥ అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు తథా విద్యాధరీషు చ। నాగకన్యాసు చ తథా గంధర్వీణాం తనూషు చ ॥ ౨౧ ॥ కామరూపబలోపేతా యథాకామంవిచారిణః। సింహశార్దూలసదృశా దర్పేణ చ బలేన చ ॥ ✲ ॥ శిలాప్రహరణాస్సర్వే సర్వే పాదపయోధినః। నఖదంష్ట్రాయుధాస్సర్వే సర్వే సర్వాస్త్రకోవిదాః ॥ ✲ ॥ విచాలయేయుశ్శైలేంద్రాన్ భేదయేయుస్స్థిరాన్ ద్రుమాన్। క్షోభయేయుశ్చ వేగేన సముద్రం సరితాం పతిమ్ ॥ ✲ ॥ దారయేయుః క్షితిం పద్భ్యామాప్లవేయుర్మహార్ణవమ్। నభస్స్థలం విశేయుశ్చ గృహ్ణీయురపి తోయదాన్ ॥ ✲ ॥ గృహ్ణీయురపి మాతంగాన్ మత్తాన్ ప్రవ్రజతో వనే। నర్దమానాశ్చ నాదేన పాతయేయుర్విహంగమాన్ ॥ ౨౭ ॥ ఈదృశానాం ప్రసూతాని హరీణాం కామరూపిణామ్। శతం శతసహస్రాణి యూథపానాం మహాత్మనామ్ ॥ ౨౮ ॥ తే ప్రధానేషు యూథేషు హరీణాం హరియూథపాః। బభూవుర్యూథపశ్రేష్ఠా వీరాంశ్చాజనయన్ హరీన్ ॥ ౨౯ ॥ అన్యే ఋక్షవతః ప్రస్థానుపతస్థుస్సహస్రశః। అన్యే నానావిధాన్ శైలాన్ భేజిరే కాననాని చ ॥ ౩౦ ॥ సూర్యపుత్రం చ సుగ్రీవం శక్రపుత్రం చ వాలినమ్। భ్రాతరావుపతస్థుస్తే సర్వ ఏవ హరీశ్వరాః ॥ ✲ ॥ నలం నీలం హనూమంతమన్యాంశ్చ హరియూథపాన్ ॥ ౩౧½ ॥ తే తార్క్ష్యబలసంపన్నాస్సర్వే యుద్ధవిశారదాః ॥ ✲ ॥ విచరంతోఽర్దయన్ దర్పాత్సింహవ్యాఘ్రమహోరగాన్ ॥ ౩౨½ ॥ తాంశ్చ సర్వాన్ మహాబాహుర్వాలీ విపులవిక్రమః ॥ ✲ ॥ జుగోప భుజవీర్యేణ ఋక్షగోపుచ్ఛవానరాన్ ॥ ౩౩½ ॥ తైరియం పృథివీ శూరైస్సపర్వతవనార్ణవా। కీర్ణా వివిధసంస్థానైర్నానావ్యంజనలక్షణైః ॥ ౩౪½ ॥ తైర్మేఘబృందాచలకూటకల్పైర్మహాబలైర్వానరయూథపాలైః। బభూవ భూర్భీమశరీరరూపైస్సమావృతా రామసహాయహేతోః ॥ ౩౫½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే సప్తదశస్సర్గః ॥ ✲

రిచ్ఛేద్యత్వాద్యూథపసంఖ్యానమాహ - ఈదృశానామితి ॥ శతం శతసహస్రాణి - శతలక్షాణీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ప్రధానప్రధానానాహ - త ఇతి ॥ తే ప్రాగుక్తాస్సుగ్రీవాదిసుషేణాంతాః యూథపాః - ప్రధానేషు హరీణాం యూథేషు సమూహేషు - యూథపశ్రేష్ఠా బభూవుః - వీరాన్ హరీన్ జనయంశ్చ ॥ ౨౯ ॥ తేషాం స్థానమాహ - అన్య ఇతి ॥ ఋక్షవతః పర్వతవిశేషస్య - ప్రస్థాన్ సానూని ॥ ౩౦ ॥ రాజయువరాజమంత్రిణో దర్శయతి - సూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన ॥ సుగ్రీవం యువరాజం - వాలినం రాజానం - నలాదీన్ మంత్రిణః ॥ ౩౧½ ॥ తేషాం బలసత్త్వమాహ - త ఇతి ॥ తార్క్ష్యః గరుడః ॥ ౩౨½ ॥ సర్వేషాం శాసితారమాహ - తాంశ్చేతి ॥ ౩౩½ ॥ సహాయసంపత్తిసాఫల్యం దర్శయతి - తైరితి ॥ అర్ణవః అర్ణవవద్వీపం - వివిధసంస్థానైః స్థూలసూక్ష్మహ్రస్వదీర్ఘాదివివిధదేహసంస్థానవద్భిః - నానావ్యంజనలక్షణైః నానాత్వాభివ్యంజకాసాధారణధర్మవద్భిః ॥ ౩౪½ ॥ ఉక్తమేవార్థం పునస్సర్గాంతే సంగృహ్య దర్శయతి - తైరితి ॥ భీమశరీరరూపైః భయంకరశరీరవేషైః - రామసహాయహేతోః రామసాహాయ్యార్థం - భావప్రధానో నిర్దేశః ॥ ౩౫½ ॥ అస్మిన్ సర్గేఽథ దస్యసుత శ్రీమాన్వానరో గంధమాదనః । వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం ॥ శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలమిత్యుచ్యతే । యుద్ధకాండే తు రావణం ప్రతి శార్దూలవాక్యే - సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్ । పుత్రాః

వనస్తత్స్యాత్మవంచకాలాంతకోపమాః ॥ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి | కథమిదం సంగచ్ఛతే - ఉచ్యతే - అత్ర వాల్మీకినో క్తమపత్యం - న తే వాగనృతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతీతి బ్రహ్మవరప్రసాదాత్ | శార్దూలస్తు భ్రాంత్యోక్తవాన్ - రుధిరాసిక్తసర్వాంగో విప్వాలశ్శనితేంద్రియ ఇతి తత్రైవోక్తేః | అత్రేదం శంక్యతే - ఋశ్యశృంగేణ పుత్రేష్ట్యుపక్రమానంతరం దేవాదిసంప్రేరణం - తతో విష్ణోరవతితీర్షా - పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ వానరోత్పత్తిరిత్యుక్తం - తద్విరుధ్యతే - వాలిసుగ్రీవయోః రావణదిగ్విజయకాలికత్వాత్ - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - అర్జునేన విముక్తస్తు రావణో రాక్షసాధిప ఇత్యారభ్య | తతః కదాచిత్ కిష్కింధాం నగరీం వాలిపాలితాం | గత్వాహ్వయతి యుద్ధాయ వాలినం హేమమాలినమిత్యాదినా ॥ తథా చ కార్తవీర్యార్జునకాలికో వాలీ కథం రామసమవయస్కస్స్యాత్ - కించ భగవన్ రాక్షసః క్రూరో యదా ప్రభృతి మేదినీం | పర్యటత్ కిం తదా లోకాశ్శూన్యా ఆసన్ ద్విజోత్తమ ॥ రాజా వా రాజమాత్రో వా కిం తదా నాత్ర కశ్చన | ధర్షణాం యేన న ప్రాప్తో రావణో రాక్షసేశ్వర ఇతి ॥ దిగ్విజయవృత్తాంతే రామేణ పృష్టే అగస్త్యేనార్జునవాలిభ్యాం పరిభవ ఉచ్యమానోఽర్జునవాలినోరేకకాలత్వమవగమయతి - అపి చ మయో రావణాయ మండోదరీప్రదానకాలే - ద్వౌ సుతౌ తు మమత్వస్యాం భార్యాయాం సంబభూవతుః | మాయావీ ప్రథమస్తావద్దుందుభిస్తదనంతరః ఇత్యుక్తవాన్ | తత్ర దుందుభిర్యౌవనమదాత్ వరదానాచ్చ మత్తో వాలినా హత ఇత్యుచ్యతే - అతో వాలినో రావణదిగ్విజయకాలికత్వం వ్యజ్యతే - సుగ్రీవశ్చ వాలిభయాత్ పరిభ్రమన్ దుందుభికళేబరప్రక్షేపకృతమతంగశాపానంతరం ఋశ్యమూకే ప్రత్యతిష్ఠత్ - అతస్సుగ్రీవస్యాపి వాలితుల్యకాలత్వం గమ్యతే - ఏవం మైందద్వివిదాదయోఽపి చిరకాలస్థాయినోఽవగమ్యంతే - వక్ష్యతి రావణం ప్రతి శార్దూలః - మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ తాభ్యాం నాస్తి సమో యుధి | బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతావమృతప్రాశినావుభావితి ॥ తేన తయోరమృతమథనకాలవర్తిత్వం ప్రతీయతే - సారణవాక్యే చ - ఏష గంధర్వకన్యాయాముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః | తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసామితి క్రోధనస్య దేవాసురయుద్ధే వ్యాపారకథనాచ్చిరంతనత్వం - తత్ప్రాయపఠితానామన్యేషామపి వాలిసుగ్రీవమంత్రిప్రభృతీనాం సిద్ధం చిరకాలత్వం - ఏవమన్యత్రాపి వానరయూథపానామపి చిరస్థాయిత్వం వ్యంజనావృత్త్యావగమ్యతే - అతః కథమేషాం రామావతారకాలికత్వముత్పాద్యత ఇతి - అత్రాస్మద్గురుచరణాః - యద్యపి పూర్వసర్గాంతే విష్ణోర్గర్భప్రవేశముక్త్వా పుత్రత్వం తు గతే విష్ణావిత్యారభ్య బ్రహ్మానుశాసనం కథితం - తథాపి ఉవాచ దేవతాస్సర్వాస్స్వయంభూర్భగవానిదమిత్యాదినా సామాన్యేన దేవతా ఉద్దిశ్య బ్రహ్మా సందిష్టవాన్ - తే తథోక్తా భగవతా తత్ ప్రతిశ్రుత్య శాసనం | జనయామాసురేవం తే పుత్రాన్వానరరూపిణ ఇతి సామాన్యేన దేవైర్వానరసృష్టిశ్చోక్తా ॥ అథ బ్రహ్మణో జాంబవత్ సృష్టివత్ పూర్వసిద్ధామింద్రాదిభ్యో వాల్యాదిసృష్టిమనువదతి వానరేంద్రం మహేంద్రాభమింద్రో వాలినమూర్జితమిత్యాదినా | అత ఏవ హి వాలినం జనయామాసేత్యుక్త్వా న తు తదా జనయామాసేతి | అన్యత్ర తు బహవో జనయామాసుర్హృష్టాస్తత్ర సహస్రశ ఇతి తత్కాలవాచీ తత్రశబ్దః ప్రయుక్తః | ఇంద్రాదయః ఖల్వేవమమన్యంత బ్రహ్మనియోగానంతరం కిమపూర్వసర్గేణ పూర్వమన్యార్థముత్పన్నా ఏవ సాహాయ్యం కరిష్యంతీతి - యైస్తు పూర్వం పుత్రా నోత్పాదితాస్తే పునస్తదా జనయామాసుః - అత ఏవ ఏష గంధర్వకన్యాయాముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః | తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసామిత్యాదినా క్రోధనాదీనామన్యార్థం సృష్టిరుచ్యతే ॥ తస్మాన్న కోఽపి విరోధ ఇత్యాహుః - యద్వా రామావతారకాల ఏవ వాల్యాదిజన్మ - వాలిజయశ్చార్జునజయావ్యవహితోత్తరకాలికః తతశ్శబ్దస్యానంతర్యమాత్రపరత్వాత్ - అత ఏవ తతః కదాచిదిత్యుక్తం - అగస్త్యేనార్జునవాలివిజయయోర్యుగపత్కథనం రావణజయత్వేన కృష్ణః కంసశిశుపాలౌ జఘానేతివత్ - దుందుభిశ్చ వరదానేన సదాయువా మత్తశ్చ - తపశ్చ తస్య బహుకాలానంతరమపి వాలినా యుద్ధం సంభవత్యేవ - ఏవమన్యదప్యూహ్యం - సర్వథోపక్రమావగతః క్రమో న బాధితవ్యః - దేవాసురయుద్ధే సాహాయ్యార్థమిత్యత్రాపి సాహాయ్యసమర్థ ఇత్యర్థో బోధ్యః - అమృతప్రాశినా - అమృతప్రాశితుల్యావిత్యర్థః - యద్వా - అయం బ్రహ్మానుశాసనప్రకారః ప్రాచీన ఏవ ప్రసంగాదస్మిన్ కవినోపవర్ణ్యతే - పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ - గంతుం వ్యవసిత ఇత్యర్థః - వ్యవసాయశ్చ విష్ణోర్బ్రహ్మణా విజ్ఞప్తే ప్రార్థనాత్ - అత ఏవ పూర్వసర్గే - హంతాయం విహితస్తస్య వధోపాయో దురాత్మన ఇత్యుక్తం | అత ఏవాముం వృత్తాంతం సనత్కుమారో విదిత్వా సుమంత్రాయోవాచేతి బోధ్యం - బ్రహ్మప్రార్థనం చ రావణస్య మానుషాదన్యత్ర భయం నాస్తి త్వమృశ్యశృంగేణ యక్ష్యమాణస్య దశరథస్య పుత్రో భవేతి - అత ఏవ కృతసంకేతతయా విష్ణురుపయాత ఇత్యుక్తం | యద్వా - తతో దేవాస్సగంధర్వా ఇత్యాదికాత్ పూర్వసర్గాత్ ప్రభృతి బ్రహ్మలోకవృత్తాంతః - తస్మిన్ సదసి - బ్రహ్మసదసీత్యర్థః - అత ఏవ స్వలోకమాగచ్ఛేత్యుక్తం - న తు గచ్ఛేతి - తథా చైవం సంగతిః - పుత్రకామేష్టిపర్యంతముక్త్వా తత్రాగ్నిపురుషావిర్భావోపోద్ఘాతత్వేన చిరంతనవృత్తాంతముపక్షిపతి తతో దేవా ఇత్యాది ॥ తత ఇతి ప్రస్తావాంతరారంభార్థః - అథ పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపమిత్యంతే విష్ణువృత్తాంతేఽభిహితే | పుత్రత్వం తు గతే - అభ్యుపగత ఇతి పుత్రత్వాంగీకారానంతరం దేవాంశవానరోత్పత్తేర్వక్తవ్యత్వేఽపి తం వృత్తాంతం తత్రావస్థాప్య - స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణురామంత్ర్య చ పితామహం | అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిరిత్యాదినా విష్ణువృత్తాంతమేవానుక్రమ్య గర్భప్రవేశపర్యంతముక్త్వా ప్రాగవస్థాపితం దేవవృత్తాంతమేవ పుత్రత్వం తు గత ఇత్యాదినా పునః ప్రతిపాదయతి | ఏతావద్వృత్తాంతకాలస్య దేవమానేనాల్పత్వేఽపి మనుష్యమానేన బహువర్షగతాః శేవలీవరప్రార్థనవత్ - అతో భాగగ్రహణార్థం సమవేత్య బ్రహ్మసదసి గత్వా కార్యం విజ్ఞాప్య తతోఽశ్వమేధభాగాన్ గృహీత్వా గతా దేవా ఇతి సర్వం సమంజసం ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః ॥

కోసలోనామ ముదితస్స్ఫీతో జనపదో మహానిత్యారభ్య భగవతోవతారనిమిత్తాన్యుక్తాని - అథావతారం దర్శయత్యష్టాదశే - నివృత్తేత్విత్యాది ॥ అత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్నిత్యేవమంతో గ్రంథో హుతాశనాదిత్యసమానతేజసశ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదేత్యేతచ్ఛేషోనూద్యతే - నివృత్తే సమాప్తే - హయమేధే - పుత్రేష్టిసహిత ఇతి శేషః ॥ ౧ ॥ సమాప్తేతి ॥ దీక్షయా నియమో దీక్షానియమః - ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపచక్రమే - ఆదికర్మద్యోతకః ప్రశబ్దః ॥ ౨ ॥ యథేతి ॥ మునిపుంగవం వసిష్ఠం ॥ ౩ ॥ శ్రీమతామితి ॥ శుభ్రాణి దశరథదత్తవస్త్రాదిభిః ॥ ౪ ॥ గతేష్వితి ॥ ద్విజోత్తమాన్ వసిష్ఠాదీన్ ॥ ౫ ॥ శాంతయేతి ॥ అథ నగరప్రవేశానంతరం - సానుయాత్రేణ సభృత్యేన - రాజ్ఞా రోమపాదేన - అన్వీయమానః అనుగమ్యమానః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం ఋశ్యశృంగవత్ - తాన్ ద్విజోత్తమాన్ - సంపూర్ణమానసః సంపూర్ణమనోరథః ॥ ౭ ॥ తత ఇత్యర్ధపాకం ॥ ఏకాన్వయం ॥ తత ఇతి ॥ ఋతూనామితి ఆ షట్త్వాత్ ప్రథమార్థే షష్ఠీ ॥ ౭-౮ ॥ అథ భగవతః ప్రాదుర్భావం దర్శయతి త్రిభిః - తతశ్చేత్యాది ॥ తతః అశ్వమేధసమాప్త్యపేక్షయా - పాయసోపయోగాద్వా - న చ వైశాఖాదౌ భవేత్ - ద్వాదశే తస్య పూరణ ఇతి డట్ - చైత్రీ పౌర్ణమాస్యస్మిన్నితి చైత్రః - సాస్మిన్ పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామణ్ - చకారో వారసముచ్చయార్థః - నావమికే నవమ్యాం - వినయాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్ - తిథియోగ్యయోరితి తిథిశబ్దస్య పుంలింగస్యాపి సంభవాత్ ఙీబభావః - అదితిర్దేవతా యస్య తదదితిదైవతం - తస్మాద్దేవతాంతాత్తాదర్థ్యే యత్ ఛాందసః - నక్షత్రే పునర్వస్వోరిత్యర్థః - పునర్వసూ నక్షత్రమదితిర్దేవతేతి శ్రుతేః ॥ పంచసు గ్రహేషు స్వోచ్చసంస్థేషు సూర్యగురుశుక్రాంగారకశనీషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు సత్సు - ఉచ్చస్థానలక్షణముక్తం వరాహమిహిరేణ - అజవృషభమృగాంగనాకులీరఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగా ఇతి ॥ కర్కటే కర్కటకాఖ్యే - లగ్నే రాశ్యుదయే - రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమరః ॥ వాక్పతౌ బృహస్పతౌ - ఇందునా స

నివృత్తే తు క్రతౌ తస్మిన్ హయమేధే మహాత్మనః । ప్రతిగృహ్యామరా భాగాన్ ప్రతిజగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౧ ॥ సమాప్తదీక్షానియమః పత్నీగణసమన్వితః । ప్రవివేశ పురీం రాజా సభృత్యబలవాహనః ॥ ౨ ॥ యథార్హం పూజితాస్తేన రాజ్ఞా వై పృథివీశ్వరాః । ముదితాః ప్రయయుర్దేశాన్ ప్రణమ్య మునిపుంగవమ్ ॥ ౩ ॥ శ్రీమతాం గచ్ఛతాం తేషాం స్వపురాణి పురాత్తతః । బలాని రాజ్ఞాం శుభ్రాణి ప్రహృష్టాని చకాశిరే ॥ ౪ ॥ గతేషు పృథివీశేషు రాజా దశరథస్తదా । ప్రవివేశ పురీం శ్రీమాన్ పురస్కృత్య ద్విజోత్తమాన్ ॥ ౫ ॥ శాంతయా ప్రయయౌ సార్ధం ఋశ్యశృంగస్సుపూజితః । అన్వీయమానో రాజ్ఞాథ సానుయాత్రేణ ధీమతా ॥ ౬ ॥ ఏవం విసృజ్య తాన్ సర్వాన్ రాజా సంపూర్ణమానసః । ఉవాస సుఖితస్తత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్ ॥ ౭ ॥

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ భగవదవతారఘట్టః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతో యజ్ఞే సమాప్తే తు ఋతూనాం షట్సమత్యయుః ॥ ౮ ॥ తతశ్చ ద్వాదశే మాసే చైత్రే నావమికే తిథౌ ॥ ❋ ॥ నక్షత్రేదితిదైవత్యే స్వోచ్చసంస్థేషు పంచసు । గ్రహేషు కర్కటే లగ్నే వాక్పతావిందునా సహ ॥ ❋ ॥ ప్రోద్యమానే జగన్నాథం సర్వలోకనమస్కృతమ్ । కౌసల్యాజనయద్రా

హ - ప్రోద్యమానే ఉదయతి సతి - ఆర్షమాత్మనేపదం - అత్ర ప్రోద్యమాన ఇత్యుక్తత్వాత్ పునర్వసునక్షత్రస్య కర్కటరాశిత్వాచ్చ తత్రేందుస్థిత ఇత్యవగమ్యతే - కర్కటకస్తు గురోరుచ్చస్థానం - ఇందునా వర్తమానో గురుస్తత్ర వర్తత ఇతి గురురుచ్చస్థః - చైత్రమాసే సూర్యస్య మేషరాశిప్రవేశాత్ సూర్యోప్యుచ్చగ ఏవ - బుధస్సదా రవిసన్నిహితో న తదోచ్చస్థానస్థః - చంద్రశ్చ కర్కటగో నోచ్చస్థః - తథా చ పరిశేషాన్మందాంగారకశుక్రాస్తులామకరమీనస్థా ఇతి పంచానాముచ్చస్థత్వం - నామకీర్తనం వినా పంచోచ్చత్వకీర్తనం తత్ఫలవిశేషప్రతిపాదనాయ - యథాహుః - ఏకగ్రహోచ్చజాతస్య సర్వారిష్టవినాశనం । ద్విగ్రహోచ్చే తు సామంతస్త్రిగ్రహోచ్చే మహీపతిః ॥ చతుర్గ్రహోచ్చే సమ్రాట్ స్యాత్ పంచోచ్చే లోకనాయక ఇతి ॥ ప్రత్యేకోచ్చఫలం చాహుః - సూర్యే స్వోచ్చగతే జాతస్సైన్యాపత్యమవాప్నుయాత్ । భౌమే స్వోచ్చగతే జాతో వనే రాజా భవిష్యతి ॥ గురౌ స్వోచ్చగతే జాతో ధనీ రాజ్యాధిపో భవేత్ । శుక్రే స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యశ్రియమవాప్నుయాత్ ॥ శనౌ స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యాధిపసమో భవేదితి । గురుచంద్రయోగఫలముక్తం మిహిరేణ - దృఢసౌహృదో వినీతస్స్వబంధుసంమానకృద్ధనేశశ్చ । శశిగుర్వోర్గుణశీలస్సురద్విజేభ్యో రతో భవేత్పురుష ఇతి ॥ రవిబుధయోగఫలం చ తేనైవోక్తం - వేదాంతవిత్ స్థిరధనో రవిజగయోః ప్రాయశో యశోర్థీ స్యాత్ । ఆర్యః క్షితిపతిదయితస్సతాం చ బలరూపవిద్యావాన్ ॥ చైత్రమాసజన్మఫలం - చైత్రే మధురభాషీ స్యాదహంకారసుఖాన్వితః । నవమీజన్మఫలం - తీక్ష్ణవైరీ భువి ఖ్యాతో వన్యశ్శూరశ్చ పండితః । సిద్ధయస్సర్వభూతేభ్యో నవమ్యాం జాయతే నరః ॥ నక్షత్రఫలం - సహిష్ణుః స్థూలవృత్తిశ్చ శ్లేష్మళో నాట్యకోవిదః । అగ్రథ్నా రత్నసంతుష్టశ్శ్రుగోదితిధిష్ణ్యజః ॥ చతుర్థపాదజన్మఫలం - కాంతః ప్రియవపుశ్శ్లక్ష్ణస్సజ్జనప్రియదర్శనః । లక్ష్మీవాన్ ప్రియవాదీ చ అదిత్యాంతే ప్రజాయతే ॥ ఉచ్చస్థేన బృహస్పతినా సమం చంద్రస్య స్థితిః కర్కట ఇతి పునర్వసుచతుర్థపాదత్వం సిద్ధం - చైత్రపునర్వసూశుక్లపక్ష ఏవేతి సిద్ధం - కర్కటలగ్నజన్మఫలం - కర్కటే లగ్నకే చంద్రయుక్తే దృష్టే చ భోగవాన్ । గురుణా వీక్షితే యుక్తే ధనాఢ్యో బహుభోగవాన్ ॥ తానిమాన్ ఫలవిశేషాన్ సూచయితుం మాసతిథ్యాదికీర్తనం - తత్రైవాహ జగన్నాథమిత్యాదినా - జగన్నాథమిత్యనేన పంచోచ్చే లోకనా

యుక్త ఇత్యుక్తం ఫలం దర్శితం - లగ్నస్య గురుయోగఫలమాహ నర్వలోకనమస్కృతమితి - యథాహ హోరాధిపే - శవిస్సుగీతః ప్రియదర్శనస్సుఖీ దాతా చ భోక్తా నృపపూజితశ్శుచిః । దేవద్విజారాధనతత్పరో భవేత్సరో దేవగురౌ లగ్నస్థితే ॥ రామం పశ్చాద్రామాఖ్యం - యద్వా రామం శ్యామవర్ణం - అథో రామాసావిత్రా వితృత్రాధశ్శ్యామా వితి వ్యాఖ్యానాత్ - అనేన కర్కటకే కన్యాంశే జాత ఇత్యవ్యజ్యతే - కన్యాయా బుధాంశత్వాత్, బుధస్య చ శ్యామత్వాత - శుక్రాంశత్వాద్వా - యథాహ మిహిరః - రక్తశ్యామో భాస్కరో గౌర ఇందు నాతిఉచ్చాంగో రక్తగౌరశ్చ వక్రః । దూర్వాశ్యామో జ్ఞో గురుగౌరగాత్రశ్శ్యామశ్శుక్రో భాస్కరిః కృష్ణదేహ ఇతి ॥ నర్వలక్షణసంయుతం నర్వలక్షణైస్సాముద్రికోక్తైః పూర్ణం - ఇదం లగ్నచంద్రఫలం - పూర్ణే శీతకరే లగ్నే తేజస్వీ సత్యగర్విత ఇతి హోరాశాస్త్రాత్ । విష్ణోరర్ధం విష్ణుమయస్య పాయసస్యార్ధాంశపరిణామభూతం - పుత్రం పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః తం పునస్తం విశేషయతి ఐక్ష్వాకవర్ధనమితి - ఐక్ష్వాకస్య దశరథస్య వర్ధనం - అనేన లగ్నస్య సౌమ్యగ్రహయోగఫలం దర్శితం - యథా । నరశ్శ్వరాయ నృపపూజితస్సుఖీ లగ్నం భవేత్ సౌమ్యయుతం యథా తథా । లగ్నే తథా స్వామిసరీక్షితే ధనకుశాగ్రబుద్ధిః కులకీర్తివర్ధనః ॥ మహాభాగం మహాభాగ్యయుక్తం - అనేన లగ్నచంద్రకృతో పి దోషో గురుయోగాత్ పరిహ్రియత ఇతి సూచ్యతే - యథాహుర్హోరాప్రదీపే - జన్మకాలికలగ్నాంశే చంద్రః కేంద్రగతో యది । జాతస్య వినయో విత్తం జ్ఞానం బుద్ధిశ్చ నైపుణం ॥ హీనం పణపరస్థేస్మిన్ మధ్యాస్యతానితస్య చ । ఆపోక్లిమస్థశ్చంద్రశ్చేదుత్కృష్టాని భవంతి హి ॥ స్వాంశే ధిమిత్రస్య నవాంశకే వా చంద్రే తు వాచస్పతినా చ దృష్టే ।పివం విధే శీతకరే చరాత్రౌ శుక్రేణ దృష్టే ధనవాన్ సుఖీ స్యాత్ ॥ ఏవం కేమద్రుమయోగో పినాస్తీత్యుచ్యతే - కేమద్రుమో నామ చంద్రలగ్నస్యోభయపార్శ్వే గ్రహాభావః - న హ్యత్ర మిథునే సింహే వా కశ్చిద్గ్రహో స్తి - తథాహ గార్గ్యః - వ్యయార్థోభయగశ్చంద్రాద్వినా భానుం న చేద్గ్రహః । యోగః కేమద్రుమో నామ జాతస్స్యాద్యత్ర గర్హితః ॥ సంతానబంధుజనవస్త్రసుహృద్విహీనో దారిద్ర్యదైన్యగదదుఃఖమలైరుపేతః । ప్రేష్యః ఖలస్సకలలోకవిరుద్ధవృత్తిః కేమద్రుమే భవతి పార్థివవంశజో పి ॥ ఏతత్ సర్వమాత్మానుభావేన పరిహ్రియత ఇత్యుచ్యతే మహాభాగశబ్దేన - యథాహ మణిందః - లగ్నాత్ కేంద్రగతే చంద్రే గ్రహైరేకాదిభిర్యుతే । కేమద్రుమఫలం న స్యాత్ కేచిత్ కేంద్రనవాంశకే ॥ ఏవం దోషాంతరపరిహారో పి - యథా - అష్టమేశే కళత్రస్థే సుతేశే వా కళత్రగే । మంగళేశా

మం సర్వలక్షణసంయుతమ్ । ❁ ॥ విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమైక్ష్వాకువర్ధనమ్ ॥౧౦॥ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా । ❁ ॥ యథా వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥౧౧॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః । ❁ ॥ సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః ॥౧౨॥ అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ । ❁ ॥ వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితౌ ॥౧౩॥

కళత్రస్థే భార్యానాశం ప్రకుర్వతే ఇతి ॥ ౧౦ ॥ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా । యథా వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥ రామావతారో న కేవలం యజ్ఞకృతః - కించ కౌసల్యాతపః కృత ఇత్యాహ - కౌసల్యా తేన శుశుభే - కుతః - పుత్రేణ పుత్రత్వేనావతీర్ణేన - పుత్రత్వేనావతీర్య స్వమనోరథపూరణాదితి భావః - అమితతేజసా - స ఉగ్రే యాం భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తరీత్యా జన్మలబ్ధ నిరవధిక తేజసా - యథా అదితిః వజ్రపాణినా పరత్వచిహ్నభూతరేఖామయవజ్రయుక్తపాణితలేన - దేవానాం వరేణ ఉపేంద్రేణ - శుశుభే తథా - యథా పూర్వజన్మన్యదితిర్వ్రతవిశేషైర్విష్ణుం పుత్రం లబ్ధవతీ తథేయమపీత్యర్థః - యద్వా అమితతేజసా జగత్ప్రకాశకాదిత్య కులస్యాపి ప్రకాశకేన - సూర్యస్యాపి భవేత్ సూర్య ఇతివత్ । తతో ఖిలజగత్పద్మబోధాయాచ్యుతభానునా । దేవకీపూర్వసంధ్యాయామావిర్భూతం మహాత్మనేత్యుక్తాచ్యుతభానోరప్యతిశయిత తేజసా - దేవానాం వరేణ ఇంద్రేణ - వజ్రపాణినేత్యుభయవిశేషణం - వజ్రహస్తేన వజ్రరేఖాయుక్తహస్తేన చ - అనేనైవ సాధారణధర్మేణోపమానోపమేయభావః - యద్వా - లౌకికానామింద్రే శ్రేష్ఠత్వబుద్ధ్యా తదనుసారేణోపమా - ఇషువత్ గచ్ఛతి సవితేతివత్ । యద్వా స్పష్టిదోషపరిహారాయ హీనోపమాపి క్రియతే - యద్వాయం శ్లోకః పూర్వశేషతయా మాత్రుగిష్టభంగేన తదతిశయావహత్వద్యోతనాయ - తథాహ - మాతృకారకశ్చంద్రః సచ వర్ధిష్ణుర్గురుణా యుక్తో మాతరమభివర్ధయతి ॥ ౧౧ ॥ అథ పాయసోపయోగక్రమేణ కౌసల్యానంతరం కైకేయ్యాం ప్రసవమాహ భరత ఇతి ॥ సాక్షాద్విష్ణోః ప్రత్యక్షవిష్ణోః రామస్య - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రామస్య విష్ణ్వర్ధత్వాత్తస్య చతుర్థాంశః విష్ణోరష్టమాంశ ఇత్యర్థః - యద్వా - సాక్షాద్విష్ణోర్వైకుంఠవాసినః - చతుర్థాంశః చతుర్థస్యాంశః - అష్టమభాగ ఇత్యర్థః - యద్వా - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూత ఇతి సౌలభ్యముచ్యతే - యద్వా సాక్షాదవ్యవధానేన జజ్ఞే - రామాదనంతరం జజ్ఞ ఇత్యర్థః - సర్వైః రామసంబంధితయోక్తైః గుణైః సముదితః యుక్తః ॥ ౧౨ ॥ అథేతి ॥ అథ భరతజననానంతరం - ద్వివచనేన యమళత్వముచ్యతే - అర్ధసమన్వితౌ సమన్వితార్ధౌ - పరనిపాతః - అర్ధశబ్దో ంశమాత్రవాచీ - సమన్వితౌ చతుర్థభాగాష్టమభాగరూపౌ - భిత్తంశకే ఖండేనా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక ఇత్యమరః । అన్యథా పాయసప్రదానక్రమవిరోధః - సమన్వితశబ్దేన యుగపదుపయుక్తత్వముచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ త్రయాణాం జన్మకాలమాహ పుష్య ఇతి ॥ పుష్యే పుష్యయుక్తతిథా - నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతిహితస్యాణ్ ప్రత్యయస్య లుబవిశేష ఇతి లుప్ - మీనస్య గురుక్షేత్రత్వాత్ తజ్జన్మ ఫలమాహ ప్రసన్నధీరితి - సార్వసర్వదేవతాకే నక్షత్రే - అశ్రేషా నక్షత్రం సర్పదేవతా ఇతి శ్రుతిః । సుమి

త్రాయాః పుత్రౌ సౌమిత్రీ - చాహస్సదిత్యాదిణ్ - కులీరే కర్కటకే - భరతజననస్యోదయాత్ పూర్వత్వజ్ఞాపనాయ త్రోదిత ఇత్యుక్తం - అన్యథా చైత్ర కర్కటకస్య మాధ్యాహ్నకాలికత్వేన విరోధాత్ - యద్వా - ఉదితే ప్రవృద్ధే-మధ్యాహ్నకాల ఇత్యర్థః - పంచోచ్చస్థ్యం గురుచంద్రయోగ ఇత్యాదిసర్వత్ర సమానం - రామస్య పునర్వసూనక్షత్రం తిథిర్నవమీ - భరతస్య పుష్యః దశమీ - సౌమిత్ర్యోశ్చ దశమీ ఆశ్లేషతారేతి విశేషః ॥ ౧౪½ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ఏకత్వేఽపి పృథగ్వర్తమానాః - ఏకస్య చతుర్ధావస్థానే ఉపమానమాహ ప్రోష్ఠేతి - ప్రోష్ఠో గౌః తస్యేవ పాదా యాసాం తాః ప్రోష్ఠపదాః - సుప్రాతేత్యాదిసూత్రే అచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతితః - రుచ్యా కాంత్యా-ప్రోష్ఠపదోపమాః రాజ్ఞోఽనురూపాశ్చత్వారః పుత్రా జజ్ఞిరే - యజ్ఞఫలనివృత్తమితి భావః - పృథగ్గుణవంత ఇతి వా - ప్రత్యేకమనన్యసాధారణగుణవంత ఇత్యర్థః - రామస్య సామాన్యధర్మరుచిః - లక్ష్మణస్య శేషత్వజ్ఞానం - భరతస్య భగవత్పారతంత్ర్యధీః - శత్రుఘ్నస్య భాగవతపారతంత్ర్యమితి వరస్పరవిలక్షణగుణవంత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ప్రోష్ఠపదోపమాః చతుష్ఠాం సాదృశ్యాత్ - ప్రోష్ఠపదశబ్దేన పూర్వోత్తరప్రోష్ఠపదరూపాణి చత్వారి నక్షత్రాణ్యుచ్యంతే ॥ ౧౫½ ॥ జననకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి జగురితి ॥ కలం అవ్యక్తమధురం యథా భవతి తథా - జగుః - ఖాత్ ఆకాశాత్ ॥ ౧౬½ ॥ అథ జాతకర్మోత్సవమాహ ఉత్సవశ్చేతి ॥ అయోధ్యాయామిత్యనేన ప్రతిగృహముత్సవోఽభూదిత్యుచ్యతే - జనాకులః అధికజనః - ఇదమర్థమేకం ॥ ౧౭ ॥ రథ్యాశ్చేతి ॥ గాయనైః గాయకైః - వాదనైః వాద్యశీలైః - అపరైః సూతమాగధవందిభిశ్చ - విరావిణ్యః శబ్దవత్యః - రథ్యా ఆసన్ ॥ ౧౮ ॥ అథ దానసమృద్ధిమాహ ప్రదేయానితి ॥ ప్రదేయాన్ పారితోషికాన్ - సూతమాగధవందినామిత్యశేషషష్ఠీ - సూతాః పౌరాణికాః - మాగధాః వంశావలికీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సూతాదీనాం ప్రదేయాన్ దదావిత్యన్వయః - గోధనాని గోరూపధనాని - సహస్రశః సహస్రాణి ॥ ౧౯ ॥ అతీత్యేత్యర్థమేకం ॥ లక్ష్మణజన్మదినాపేక్షయా ఏకాదశాహస్సం - రామజన్మదినాపేక్షయా

పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః ॥ ❖ ॥ సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కులీరేభ్యుదితే రవౌ ॥
౧౪½ ॥ రాజ్ఞః పుత్రా మహాత్మానశ్చత్వారో జజ్ఞిరే పృథక్ ॥ ❖ ॥ గుణవంతోఽనురూపాశ్చ రుచ్యా ప్రోష్ఠపదోపమాః ॥ ౧౫½ ॥ జగుః కలం చ గంధర్వా ననృతుశ్చాప్సరోగణాః ॥ ❖ ॥ దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతా ॥ ౧౬½ ॥ ఉత్సవశ్చ మహానాసీదయోధ్యాయాం జనాకులః ॥ ౧౭ ॥ రథ్యాశ్చ జనసంబాధా నటనర్తకసంకులాః । గాయనైశ్చ విరావిణ్యో వాదనైశ్చ తథాపరైః ॥ ౧౮ ॥ ప్రదేయాంశ్చ దదౌ రాజా సూతమాగధవందినామ్ । బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ విత్తం గోధనాని సహస్రశః ॥ ౧౯ ॥ అతీత్యైకాదశాహం తు నామకర్మ తథాకరోత్ ॥ ౧౯½ ॥ జ్యేష్ఠం రామం మహాత్మానం భరతం కైకయీసుతమ్ ॥ ❖ ॥ సౌమిత్రిం లక్ష్మణమితి శత్రుఘ్నమపరం తథా ॥ ౨౦½ ॥ వసిష్ఠః పరమప్రీతో నామాని కురుతే తదా ॥ ౨౧ ॥ బ్రాహ్మణాన్ భోజయామాస పౌరాన్ జానపదానపి । అదదాద్ బ్రాహ్మణానాం చ రత్నౌఘమమితం బహు ॥
౨౨ ॥ తేషాం జన్మక్రియాదీని సర్వకర్మాణ్యకారయత్ ॥ ౨౨½ ॥ తేషాం కేతురివ జ్యేష్ఠో రామో రతికరః పితుః ॥ ❖ ॥ బభూవ భూయో భూతానాం స్వయంభూరివ సమ్మతః ॥ ౨౩½ ॥ సర్వే వేదవిదశ్శూరాస్సర్వే లో

ద్వాదశదినం తత్ - తదత్యయే ప్రథమసూతకే నైవ నివృత్తేన సర్వసూతకనివృత్తేః - ద్వాదశాహే నామకరణవచనముపపన్నమేవ - అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశాహం సూతకమితి శ్రుతి ప్రయోదశే రాజ్ఞాం నామకరణమితి స్మృతిశ్చ విరుధ్యేత - నామకర్మ నామకరణం - తథా జాతకర్మవదిత్యుత్సవాతిశయోఽతిదిశ్యతే ॥ ౧౯½ ॥ తస్య కిం నామాకరోదిత్యత్రాహ జ్యేష్ఠమితి ॥ రామం రామనామానం - రమంతే సర్వే జనా గుణైరస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యేతి భావః - మహాత్మానం మహాస్వభావం - నిరవధికగుణమితియావత్ - అనేన రామపదప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం - రాజా జ్యేష్ఠపుత్రం రామనామకమకరోత్ - కైకయీసుతం భరతనామానమకరోత్ - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి వహ ప్రాణీకోక్తరీత్యా రాజని మృతే రామే చ వనం గతే అరాజకరాజ్యభరణాదితి భావః - ఏవం సౌమిత్రిం సుమిత్రాపుత్రం - లక్ష్మణ ఇతి నామయుక్తమకరోత్ - రామకైంకర్యలక్షణసంపద్యుక్తత్వాల్లక్ష్మణః - లక్ష్మ్యా అచ్ఛేతి పామాదిపాఠాదికారస్యాకారః - మత్వర్థీయో నః-అత ఏవ లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి। అపరం సౌమిత్రిం-శత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామానమకరోత్-శత్రూన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః ॥ ౨౦½ ॥ నను క్షత్రియస్య నామకరణేన ధికారాత్ పురోహితకర్తృకత్వస్మరణాత్ కథం దశరథస్య నామకర్మకర్తృత్వమిత్యాశంక్య పురోహితద్వారా కర్తృత్వమిత్యాశయేనాహ వసిష్ఠ ఇతి ॥ తదా ద్వాదశేఽహని - అత ఏవాకారయదితి వక్ష్యతి ॥ ౨౧ ॥ నామాదినాందీకరణమితి నియమాన్నామకర్మణి నాందీకరణమాహ బ్రాహ్మణానితి ॥ పౌరేత్యాది బ్రాహ్మణవిశేషణం - రాజ్ఞ ఇతి శేషః - బ్రాహ్మణానామితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - అమితం అసంఖ్యేయం - బహు బహుప్రకారం ॥ ౨౨ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకమితరసంస్కారకరణం దర్శయతి తేషామిత్యర్థం ॥ ఆదిశబ్దేనాన్నప్రాశనచౌలోపనయనాది గృహ్యతే ॥ ౨౨½ ॥ ఉక్తం రామస్య మహాత్మ్యం స్పష్టయతి తేషామితి ॥ తేషాం సుతానాం మధ్యే - వయసా జ్యేష్ఠః - కేతురివ ధ్వజ ఇవ - నిజకులప్రకాశకః - పితుర్భూయో రతికరః సంతోషకరః-భూతానాం స్వయంభూరివ సమ్మతః - నిత్యప్రేమాస్పదం బభూవ ॥ ౨౩½ ॥ ఉపనీతానామేషాం వేదాధ్యయనాదికమాహ సర్వ ఇతి ॥

వేదవిదః అధీతవేదాః - విద్లాభ ఇత్యస్మాత్ క్విప్ - శూరా ఇత్యనేనాధీతధనుర్వేదత్వముచ్యతే - లోకహితే రతా ఇత్యనేన ధనుర్వేదాభ్యాసకార్యపరత్వం - వేదార్థజ్ఞానసిద్ధిమాహ జ్ఞానేతి - జ్ఞానకార్యగుణసంపత్తిమాహ సముదితా గుణైరితి - గుణైః దయాదిభిః - ఆసన్నితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ అథ ప్రత్యేకమసాధారణాన్ వక్తుమాదౌ రామగుణానాహ తేషామితి ॥ అపిశబ్దేనాస్యైషాం రఘువంశ్యానామపి మధ్య ఇత్యర్థః - మహాతేజాః మహాప్రతాపః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవీర్యః - నిర్మలశ్శశాంక ఇవ సర్వలోకస్య - ఇష్టః సర్వదా దర్శనీయః - అభవదితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ గజ ఇతి ॥ అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - గజస్కంధే స్థిత్వా త్సరణసంమతః - రామ ఇవ గజస్కంధారోహణాదౌ నకోపి సమర్థ ఇతి గజసాదిభిశ్శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్ ॥ ౨౬ ॥ అథ లక్ష్మణగుణవిశేషానాహ బాల్యాదిత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ లక్ష్మీం వర్ధయతీతి లక్ష్మివర్ధనః - జ్యాయోన్సం జ్యేష్ఠం సోర్జ హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః - కైంకర్యసంపద్వర్ధకః - లక్ష్మణః రామస్య బాల్యాత్ ప్రభృతి బాల్యమారభ్య - ప్రభృతియోగే పంచమీ ప్రయుజ్యతే - సుస్నిగ్ధః సుతరాం స్నిగ్ధః - అంకురాత్ ప్రభృతి పరిమళేనైవోత్పన్నస్తులసీకాండ ఇవ జననప్రభృతి నిరవధికభక్తిసంపన్నః - యద్వా సుస్నిగ్ధః - రామపర్యంకేణ స్వపర్యంకాయోజనేనాప్యేకపననిద్రా ఇత్యర్థః - అనేన స్వరూపప్రయుక్తత్వం దాస్యస్యోక్తం - అథ గుణకృతత్వమాహ - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి లోకరామః - న్యాలితాత్ కర్మణ్యణ్ - గుణైర్దాస్యముపాగత ఇత్యన్యత్రోక్తం - తస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యేత్యనేన జన్మకృతదాస్యముక్తం - నిత్యశః నిత్యం - సుస్నిగ్ధ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ సర్వేతి ॥ శరీరత ఇత్యుపలక్షణం - త్రివిధకరణైరపి రామస్య సర్వప్రియకరః - యద్వా స్వశరీరాదపి రామస్య ప్రియకరః - స్వశరీరముపేక్ష్యాపి రామస్య ప్రియకర ఇత్యర్థః - యద్వా శరీరతో బహిః స్థితః అపరః ప్రాణ ఇవ స్థితః - యద్వా శరీరతః రామశరీరస్య - సార్వవిభక్తికస్తసిరిత్యుక్తేః ॥ లక్ష్మణస్య దక్షిణబాహుత్వాత్ మనోవాక్కాయవానాం సర్వప్రియకర ఇత్యర్థః - రామస్య

కహితే రతాః ॥ ❁ ॥ సర్వే జ్ఞానోపసంపన్నాస్సర్వే సముదితా గుణైః ॥ ౨౪ ॥ తేషామపి మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః ॥ ❁ ॥ ఇష్టస్సర్వస్య లోకస్య శశాంక ఇవ నిర్మలః ॥ ౨౫ ॥ గజస్కంధేఽశ్వపృష్ఠే చ రథచర్యాసు సమ్మతః ॥ ❁ ॥ ధనుర్వేదే చ నిరతః పితృశుశ్రూషణే రతః ॥ ౨౬ ॥ బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః ॥ ❁ ॥ రామస్య లోకరామస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య నిత్యశః ॥ ౨౭ ॥ సర్వప్రియకరస్తస్య రామస్యాపి శరీరతః ॥ ❁ ॥ లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్నో బహిః ప్రాణ ఇవాపరః ॥ ౨౮ ॥ న చ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః ॥ ❁ ॥ మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి న చ తం వినా ॥ ౨౯ ॥ యదా హి హయమారూఢో మృగయాం యాతి రాఘవః ॥ ❁ ॥ తదైనం పృష్ఠతోఽభ్యేతి సధనుః పరిపాలయన్ ॥ ౩౦ ॥ భరతస్యాపి శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజో హి సః ॥ ❁ ॥ ప్రాణైః ప్రియతరో నిత్యం తస్య చాసీత్తథా ప్రియః ॥ ౩౧ ॥ స చతుర్భిర్మహాభాగైః పుత్రైర్దశరథః ప్రియైః ॥ ❁ ॥ బభూవ పరమప్రీతో దేవైరివ పితామహః ॥ ౩౨ ॥ తే యదా జ్ఞానసంపన్నాస్సర్వే సముదితా గుణైః ॥ ❁ ॥ హ్రీమంతః కీర్తిమంతశ్చ సర్వజ్ఞా దీర్ఘదర్శినః । తేషామేవం ప్రభావానాం సర్వేషాం దీప్తతేజసామ్ ॥ ❁ ॥ పితా దశరథో హృష్టో బ్రహ్మా లోకాధిపో యథా । తే చాపి మనుజవ్యాఘ్రా వైదికాధ్యయనే రతాః ॥ ❁ ॥ పితృశుశ్రూషణరతా ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితాః ॥ ౩౪ ॥ అథ రాజా దశరథస్తేషాం దారక్రియాం ప్రతి ॥ ❁ ॥ చింత

దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చర ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ అస్మిన్ పక్షే అపిశబ్దేన రామస్యావిషయప్రియకరత్వం సముచ్చీయతే - లక్ష్మిసంపన్న ఇత్యనేన లక్ష్మణశబ్దార్థ ఉక్తః ॥ ౨౮ ॥ రామస్య లక్ష్మణేన సురాగం దర్శయతి న చేతి ॥ తేన వినా పృథగ్వినా నానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామితి తృతీయా - నిద్రాం న లభతే - ప్రాణం వినా కథం నిద్రాం లభేతేత్యర్థః - కించ కౌసల్యయానీతం మృష్టాన్నం తం వినా నాశ్నాతి - దక్షిణబాహుం వినా కథమశ్నాతీతి భావః - పురుషోత్తమః - ప్రేమశాలివిషయేన సర్వాత్మనా విశ్లేషాసహ ఇత్యర్థః - తేనాపి తేయద్విరహో విదుస్సహ ఇత్యుక్తం ॥ ౨౯ ॥ యదా హీతి ॥ రాఘవః రామః - యదా హయమారూఢస్సన్ - మృగయాం ఆఖేటం ముద్దిశ్య - యాతి - తదా తదాసీమేవ - ఏనం రామం - సధనుస్సన్ పాలయన్ - అస్థానే భయశంకితయా పృష్ఠతః వేగవద్గయసమీపమివాభ్యేతి - హి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౩౦ ॥ అథ భరతశత్రుఘ్నయోః పరస్పరానురాగం దర్శయతి భరతస్యాపీతి ॥ హి యస్మాత్ స శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజః - తస్మాత్ తత్తుల్యప్రకృతికత్వాత్ - భరతస్యాపి - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోఽపి - ప్రియతర ఆసీత్ - తస్య శత్రుఘ్నస్య చ - భరతస్తథా ప్రియ ఆసీత్ ॥ ౩౧ ॥ దశరథస్యారాధకస్య మనోరథపరిపూరణే తదవతారస్య ప్రథమప్రయోజనం - తన్నివృత్తిమాహ స చతుర్భిరితి ॥ దేవైః చతుర్భిర్దిక్పాలైః ॥ ౩౨ ॥ పూర్వం లాభకృతప్రీతిరుక్తా - అథ తేషాం జ్ఞానాదిసంపత్తికృతప్రీతివిశేషమాహ త ఇతి ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - యదా యస్మిన్వయసి - జ్ఞానం శాస్త్రజ్ఞానం - హ్రీమంతః ప్రమాదాత్ ప్రాప్తాకృత్యచింతాసు లజ్జావంతః - కీర్తిమంతః జ్ఞానకృతప్రథావంతః - సర్వజ్ఞాః సకలలౌకికప్రజ్ఞావంతః - దీర్ఘదర్శినః నిత్యభావిజ్ఞానవంతః - ఆసన్నితి శేషః - తదా తేషాం పితా హృష్టో బభూవ ॥ ౩౩ ॥ పితృప్రీతిం దృష్ట్వా పునరపి విద్యారతాస్తత ఆసన్నిత్యాహ తే చాపీతి ॥ తే చాపి శత్రుపలాశితా అపి - వైదికానాం వేదసంబంధినాం స్మృతీతిహాసపురాణన్యాయాదీనాం అధ్యయనే రతాః సిరతాః ॥ ౩౪ ॥ అథైషాం సమావర్తనోచితకాలప్రాప్తిం దర్శయతి

అథేతి॥ దారవిషయిణీ క్రియా దారక్రియా - వివాహ ఇత్యర్థః - చింతయామాస తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనలక్షణకన్యకాన్వేషణం కృతవాన్ - అయమర్థో ధర్మాత్మేత్యనేనావగమ్యతే॥ ౩౬॥ ఇయతా ప్రబంధేన భగవదవతారోదర్శితః - అథ భగవదవతారప్రయోజనాని సాధుపరిత్రాణదుష్కృద్వినాశధర్మస్థాపనాని నిర్దేశయత్యాశాస్త్రసమాప్తేః - తత్ర సాధుపరిత్రాణం ప్రధానం కర్షకస్య సస్యవృద్ధిరివ - దుష్కృద్వినాశస్త్వానుషంగికః సస్యప్రతిబంధతృణోన్మూలనవత్ - అతో దుష్కృద్వినాశనాంతరీయకం సాధుపరిత్రాణం వక్తుముపక్రమతే విశ్వామిత్రవృత్తాంతేన - అర్థాద్ధర్మసంస్థాపనమపి సిద్ధ్యతీతి బోధ్యం - తస్యేతి ॥ చింతయమానస్య చింతయమానే - స్వయంతత్కార్యసమర్థోఽపి రామవైభవప్రకటనాయ తదాగమనమితి సూచయతి మహాతేజా ఇతి ॥ ౩౭॥ స ఇతి ॥ కౌశికం కుశికగోత్రజం ॥ ౩౮॥ తదితి ॥ తేన వాక్యేన చోదితాః తచ్ఛ్రుత్వా వేశ్మ ప్రతి ప్రదుద్రువుః ॥ ౩౯॥ త ఇతి ॥ ఐక్ష్వాకవే ఇక్ష్వాకువంశ్యాయ - క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వం - అభ్యాగతవిళంబాసహిష్ణవ ఇతి భావః ॥ ౪౦॥ తేషామితి ॥ సపురోధాః పురోహితసహితః - బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం ॥ ౪౧॥ తమితి ॥ జ్వలితం తత్కర్మకత్వాత్ గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః - సంశితవ్రతం తీక్ష్ణనియమం - అర్ఘ్యం పూజార్థోదకం - ఉపహారయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః - అడభావ ఆర్షః ॥ ౪౨॥

యావాన్సధర్మాత్మా సోపాధ్యాయస్సబాంధవః॥ ౩౬॥ తస్య చింతయమానస్య మంత్రిమధ్యే మహాత్మనః ❀ ॥ అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః॥ ౩౭॥ స రాజ్ఞో దర్శనాకాంక్షీ ద్వారాధ్యక్షానువాచ హ ॥ ❀ ॥ శీఘ్రమాఖ్యాత మాం ప్రాప్తం కౌశికం గాధినస్సుతమ్ ॥ ౩౮॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం త్రాసాద్రాజ్ఞో వేశ్మ ప్రదుద్రువుః ॥ ❀ ॥ సంభ్రాంతమనసస్సర్వే తేన వాక్యేన చోదితాః ॥ ౩౯॥ తే గత్వా రాజభవనం విశ్వామిత్రమృషిం తదా ॥ ❀ ॥ ప్రాప్తమావేదయామాసుర్నృపాయైక్ష్వాకవే తదా ॥ ౪౦॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సపురోధాస్సమాహితః ॥ ❀ ॥ ప్రత్యుజ్జగామ తం హృష్టో బ్రహ్మాణమివ వాసవః ॥ ౪౧॥ తం దృష్ట్వా జ్వలితం దీప్త్యా తాపసం సంశితవ్రతమ్ ॥ ❀ ॥ ప్రహృష్టవదనో రాజా తతోఽర్ఘ్యముపహారయత్ ॥ ౪౨॥ స రాజ్ఞః ప్రతిగృహ్యార్ఘ్యం శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా ॥ ❀ ॥ కుశలం చావ్యయం చైవ పర్యపృచ్ఛన్నరాధిపమ్ ॥ ౪౩॥ పురే కోశే జనపదే బాంధవేషు సుహృత్సు చ ॥ ❀ ॥ కుశలం కౌశికో రాజ్ఞః పర్యపృచ్ఛత్సుధార్మికః ॥ ౪౪॥ అపి తే సన్నతాస్సర్వే సామంతా రిపవో జితాః ॥ ❀ ॥ దైవం చ మానుషం చాపి కర్మ తే సాధ్వనుష్ఠితమ్ ॥ ౪౫॥ వసిష్ఠం చ సమాగమ్య కుశలం మునిపుంగవః ॥ ❀ ॥ ఋషీంశ్చాన్యాన్యథాన్యాయం మహాభాగానువాచ హ ॥ ౪౬॥ తే సర్వే హృష్టమనసస్తస్య రాజ్ఞో నివేశనమ్ ॥ ❀ ॥ వివిశుః పూజితాస్తత్ర నిషేదుశ్చ యథార్హతః ॥ ౪౭॥ అథ హృష్టమనా రాజా విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ❀ ॥ ఉవాచ పరమోదారో హృష్టస్తమభిపూజయన్ ॥ ౪౮॥ యథాఽమృతస్య సంప్రాప్తిర్యథా వర్షమనూదకే ॥ ❀ ॥ యథా సదృశదారేషు పుత్రజన్మాఽప్రజస్య చ । ప్రణష్టస్య యథా లాభో యథా హర్షో మహోదయే ॥ ❀ ॥ తథైవాగమనం మన్యే స్వాగతం తే మహామునే ॥ ౫౦॥ కం చ తే పరమం కామం కరోమి కిము హర్షితః ॥ ❀ ॥ పాత్రభూతోఽసి మే బ్రహ్మన్ దిష్ట్యా ప్రాప్తోఽసి కౌశిక ॥ ౫౧॥ అద్య మే సఫలం జన్మ జీవితం చ సుజీవితమ్ ॥ ౫౨॥ పూర్వం రాజర్షిశబ్దేన తపసా ద్యోతితప్రభః । బ్రహ్మర్షి

స ఇతి ॥ శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా - సమర్పితమితి శేషః - కుశలం అపూర్వార్థప్రాప్తిం - అవ్యయం తస్యాక్షయం ॥ ౪౩॥ పుర ఇతి ॥ కుశలం అనుపద్రవం ॥ ౪౪॥ అపీతి ॥ దైవం యజ్ఞాదికం - మానుషం అతిథిసత్కారాదికం ॥ తీర్థీయం ॥ అపి తే సన్నతా ఇతి ॥ అపిః ప్రశ్నే - దైవం చ మానుషం కర్మ - దైవం కర్మ హోమదేవతార్చనాదికం - మానుషం కర్మ సామభేదాదికం గజబంధనాదికం చ ॥ ౪౫॥ వసిష్ఠం చేతి ॥ సమాగమ్య సమీపం గత్వా - ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథాక్రమం ॥ ౪౬॥ త ఇతి ॥ నివేశనం సభాం - పూజితాః - విశ్వామిత్రేణేతి శేషః - యథార్హతః యథాన్యాయం - ప్రథమార్థే తసిః ॥ ౪౭॥ అథేతి ॥ హృష్టః పులకితః - హృష్టేర్లోమస్వితీడభావః - పరమోదారః పరమదాతా - అభిపూజయన్ స్తువన్ ॥ ౪౮॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అమృతస్య సుధాయాః - అనూదకే అనుదకే - అన్యేషామపీతి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - అప్రజస్య అపుత్రస్య - ప్రణష్టస్య నిధ్యాదేః - మహః పుత్రవివాహాద్యుత్సవః - మహ ఉద్ధవ ఉత్సవ ఇత్యమరః । తస్యోదయే - స్వాగతం అచింతితోపనతం - తవ ఆగమనం తథా మన్యే ॥ తీర్థీయం ॥ స్వాగతమితి భిన్నం వాక్యం ॥ ౫౦॥ కం చేతి ॥ కామం అభీష్టం - కిము కేన ప్రకారేణ - కరోమి కరవాణి - పాత్రభూతః దానయోగ్యః - దిష్ట్యాశబ్దప్రసంగవశేన - దిష్ట్యేత్యానందద్యోతకమవ్యయమిత్యాహుః॥ తీర్థీయం ॥ కం చేతి ॥ పరమం కం కామం - కిము కేన ప్రకారేణ - కరోమీత్యర్థః ॥ ౫౧॥ అద్యేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౫౨॥ పూర్వమితి ॥

రాజర్షిశబ్దేనోపలక్షితః-రాజర్షిశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః-అనుపశ్చాత్ -తపసాద్యోతిత ప్రభస్సన్ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తోసి - అతఃబహుధారాజర్షిత్వేన బ్రహ్మర్షిత్వేనచ పూజ్యోసి ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ హే బ్రహ్మన్ -తదిదమాగమనం-మమపరమంపవిత్రం - పరమమద్భుతంచ - హే ప్రభోతవసందర్శనాత్ - అహం - శుభక్షేత్ర గతః పుణ్యక్షేత్రగతః - త్వద్దర్శనాదిదమత్ర తీర్థభూతంజాతమిత్యర్థః ॥ ౫౪ ॥ బ్రూహీతి ॥ తుభ్యమితితృతీయార్థేచతుర్థీ - ఆగమనంప్రతి -త్వయాయత్ కార్యం యత్ ఫలం-ప్రార్థితంతద్బ్రూహి - అహంత్వయానుగ్రహీతస్సన్ -త్వదర్థపరివృద్ధయేఇచ్ఛామి -త్వదర్థపరివృద్ధింకర్తుమిచ్ఛామీత్యర్థః - రుచ్యర్థానాంప్రియమాణఇతిచతుర్థీ ॥ ౫౫ ॥ కార్యస్యేతి ॥ కార్యస్యవిమర్శంకార్యవిషయసంశయం ॥ తీర్థీయం ॥ కార్యస్యేతి ॥ విమర్శంగురులాఘవచింతాం-కుర్యాద్వానవేతివావిచారం ॥ ౫౬ ॥ మమేతి ॥ అయంత్వదాగమనరూపః ॥ ౫౭ ॥ ఇతీతి ॥ హృదయసుఖం అర్థపౌష్ఠవాద్ధృదయసుఖకరం-శ్రుతిసుఖంశబ్దమార్దవాచ్ఛ్రుతిసుఖం - ఆత్మవతాబుద్ధిమతా - వినీతంవినయవద్యథాభవతితథా - ఉక్తంవాక్యంనిశమ్య- ప్రథితగుణయశాః ప్రథుతరగుణవిషయకీర్తిః - నకేవలంకీర్తిమాత్రంగుణైర్విశిష్టః - పరమఋషిరిత్యత్రఋష్యకఇతిప్రకృతిభావః - పుష్పితాగ్ర వృత్తం ॥ తీర్థీయం ॥ హృగయేతి ॥ ప్రథితగుణయశాఃసిద్ధేనగుణేన ప్రాప్తంయశోయస్యతథోక్తః - ప్రథితగుణశబ్దేనత్రిశంకుస్వర్గారోహణనూతనస్వర్గసృష్ట్యాదిహేతుభూతో బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్త్యనుగుణోదీక్షతుష్టయనివర్తితచిరకాలసంపాదితతపశ్శక్తివిశేషఉచ్యతే - గుణైర్విశిష్టఃశమదమాద్యాత్మగుణైర్విశిష్టః ॥ ౫౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-

త్వమనుప్రాప్తఃపూజ్యోసిబహుధామయా ॥ ౫౩ ॥ తదద్భుతమిదంబ్రహ్మన్పవిత్రం పరమంమమ ।
శుభక్షేత్రగతశ్చాహంతవసందర్శనాత్ప్రభో ॥ ౫౪ ॥ బ్రూహియత్ప్రార్థితంతుభ్యంకార్యమాగమనంప్రతి । ఇచ్ఛామ్యనుగృహీతోహంత్వదర్థపరివృద్ధయే ॥ ౫౫ ॥ కార్యస్య నవిమర్శంచగంతుమర్హసికౌశిక । కర్తాచాహమశేషేణ దైవతంహిభవాన్మమ ॥ ౫౬ ॥ మమచాయమనుప్రాప్తోమహానభ్యుదయోద్విజ । తవాగమనజఃకృత్స్నోధర్మశ్చానుత్తమోమమ ॥ ౫౭ ॥ ఇతిహృదయసుఖంనిశమ్యవాక్యం శ్రుతిసుఖమాత్మవతావినీతముక్తమ్ । ప్రథితగుణయశాగుణైర్విశిష్టఃపరమర్షిఃపరమంజగామహర్షమ్ ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తచ్ఛ్రుత్వారాజసింహస్యవాక్యమద్భుతవిస్తరమ్ । హృష్టరోమామహాతేజావిశ్వామిత్రోభ్యభాషత ॥ ౧ ॥ సదృశంరాజశార్దూలతవైతద్భువినాన్యథా । మహావంశప్రసూతస్యవసిష్ఠవ్యపదేశినః ॥ ౨ ॥ యత్తుమేహృద్గతంవాక్యంతస్య కార్యస్య నిశ్చయమ్ । కురుష్వ రాజశార్దూలభవసత్యప్రతిశ్రవాః ॥ ౩ ॥ అహంనియమమాతిష్ఠేసిద్ధ్యర్థంపురుషర్షభ । తస్య విఘ్నకరౌద్వౌతురాక్షసౌకామరూపిణౌ ॥ ౪ ॥ వ్రతేమేబహుశశ్చీర్ణేసమాప్త్యాంరాక్షసావిమౌ । మారీచశ్చసుబాహుశ్చవీర్యవంతౌసుశిక్షితౌ ॥ ❖ ॥ సమాంసరుధిరౌఘేణవేదింతామభ్యవర్షతామ్ ॥ ౫ ॥ అవధూతేతథాభూతేతస్మిన్నియమనిశ్చయే ॥ ❖ ॥ కృతశ్రమోనిరుత్సాహస్తస్మాద్దేశాదపాక్రమే ॥ ౬ ॥ నచమేక్రోధముత్స్రష్టుంబుద్ధిర్భవతిపార్థివ ॥ ❖ ॥ తథాభూతాహిసాచర్యానశాపస్తత్రముచ్యతే ॥ ౭ ॥ స్వపుత్రంరాజశార్దూలంరామంసత్యపరాక్రమమ్ ॥ ❖ ॥ కాకపక్షధరంశూరంజ్యేష్ఠంమేదాతుమర్హసి ॥ ౮ ॥ శ

శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథవిశ్వామిత్రాభ్యర్థనమేకోనవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ అద్భుతస్య విస్తారోయస్మిన్ తదద్భుతవిస్తరం - హృష్టరోమా పులకితరోమా ॥ ౧ ॥ సదృశమితి ॥ నాన్యథా-నమిథ్యోచ్యత ఇత్యర్థః - వసిష్ఠేనవ్యపదేశః - కీర్తిః-ఉపదేశోవా-తృతీయేతియోగవిభాగాత్ సమాసః - సోస్యాస్తీతితథా ॥ తీర్థీయం ॥ సదృశమితి ॥ ఏతత్తవైవసదృశం-నాన్యతః - నాన్యస్యేత్యర్థః - వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠోపదేశవతః ॥ ౨ ॥ యత్త్వితి ॥ మేహృద్గతంయత్ కార్యంవాక్యంవక్తవ్యంతస్యనిశ్చయంకరణాధ్యవసాయంకురుష్వ - సత్యప్రతిశ్రవాఃసత్యప్రతిజ్ఞః ॥ ౩ ॥ హృద్గతం కార్యమాహ అహమిత్యాదినా ॥ సిద్ధ్యర్థంఫలార్థం - నియమంయజ్ఞదీక్షాం - ఆతిష్ఠేఆస్థితోస్మి - తస్యేతి - తస్యనియమస్య-విఘ్నకరౌకామరూపిణౌద్వౌరాక్షసౌ-స్తఇతిశేషః ॥ ౪ ॥ వ్రతఇతి ॥ వ్రతేదీక్షారూపే - చీర్ణే అనుష్ఠితే - విఘ్నకరణప్రకారమాహమారీచఇతి - సమాంసరుధిరౌఘేణమాంసయుక్తరక్తప్రవాహేణ-తాంవేదింయజ్ఞవేదిం-అభ్యవర్షతాంఅభ్యషించతాం ॥ తీర్థీయం ॥ సమాప్త్యాంసమాప్తిసమయే ॥ ౫ ॥ అవధూతఇతి ॥ తథాభూతేబహుశశ్చీర్ణే - నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే-అవధూతేవిఘ్నితే - అపాక్రమే ఆగతోస్మి ॥ ౬ ॥ తర్హికుతోనశప్తౌతత్రాహనచేతి ॥ తత్రహేతుమాహ తథేతి - సాచర్యాయజ్ఞాచారః - తథాభూతాహిశాపానర్హకాలాహి - అతః - తత్ర మారీచసుబాహ్వోః - శాపోనముచ్యతే ॥ ౭ ॥ తత్రమయాకింకర్తవ్యంతత్రాహస్వపుత్రమితి ॥ కాకపక్షఃబాలస్యశిఖా - కాకపక్షధరమపీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ బాలోయంకథంతౌనాశయిష్యతి

తత్రాహ శక్త ఇతి ॥ మయాకర్త్రా - తేజసాకరణేన - వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషాం - న కేవలం తయోరితి భావః ॥ ౯ ॥ శ్రేయశ్చేతి ॥ బహురూపం బహువిధం - కీదృక్ శ్రేయస్తత్రాహ త్రయాణామితి - లోకానాం మధ్యే ఖ్యాతిం విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాతా అహల్యాశాపవిమోక్షకః హరధనుర్భఞ్జక ఇత్యేవంరూపాం కీర్తిం ॥ ౧౦ ॥ కథం బాలస్తన్నిరసనే ప్రభవిష్యతీత్యత్రాహ న చేతి ॥ అహమేవ తదర్థం యాస్యామీత్యత్రాహ న చ తావితి ॥ ౧౧ ॥ తథాపి మహావీర్యౌ తౌ కథం జేతుం శక్యావిత్యాశంక్య పాపవశేనాసన్నకాలౌ న రామస్య పర్యాప్తావిత్యాహ వీర్యేతి ॥ ఉత్సిక్తౌ గర్వితౌ - కాలః యమః స ఏవ పాశః తద్వశం గతౌ ॥ ౧౨ ॥ న చేతి ॥ పుత్రకృతం పుత్రత్వకృతం - హతావితి భూతప్రత్యయేన వధస్య సుకరత్వం సూచితం ॥ ౧౩ ॥ రామస్య పరబ్రహ్మత్వం సూచయన్నాహ అహమితి ॥ అహం బహుగురూపాసనేన లబ్ధజ్ఞానః - యద్వా యోగబలసామర్థ్యాత్ కృతపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యః భవాంస్తు కేవలకర్మఠః - అహం జటావల్కలధారీ త్వం తు క్రోధభరాక్రాంతః - అహం సాత్త్వికప్రకృతిః త్వం తు రాజసః - అహం గర్భభూతా సహోదరా నాఽభ్యుక్తరీత్యా రామస్య గర్భభూతః త్వం తు రామే గర్భత్వాభిమానీ - యోగక్రమజ్ఞానవానహం త్వం తు భోగక్రమజ్ఞః - అహం మోక్షకామేష్టికృత్ త్వం తు పుత్రకామేష్టికృత్ - అహం ధర్మమోక్షపరః త్వం త్వర్థకామపరః - ఏతత్సర్వం ప్రసిద్ధపరామర్శినా అహమిత్యనేన సర్వం సర్వనామశబ్దేనోచ్యతే - నను సోఽఙ్గవేద యది వా న వేదేతి వేదస్సందేగ్ధి యం నమామి ధర్మాత్మ సిరంగనాథం । విధిశివసనకాద్యైర్ధ్యాతుమత్యంతదూరమితు క్తరీత్యా అపరిచ్ఛిన్నం వస్తు కథం త్వయా జ్ఞాతమిత్యత్రాహ మహాత్మానం - అపరిచ్ఛిన్నమహిమతయా వేద్మీత్యర్థః - తథా చ శ్రుతిః - వేదాహమేతం పురుషం మహాంతమితి శ్రుతౌ ఏతమితి సౌలభ్యముచ్యతే - పురుషమితి పరాక్రమః - తదుభయమప్యాహ రామం సత్యపరాక్రమమితి - పరత్వసౌలభ్యే హి రాజ్ఞశ్ఛత్రచామరవదసాధారణే - యద్వా - తేజసాం హి న వయస్సమీక్ష్యత ఇతి బాల్యేపి నిరవధికశ్లాఘ్యం - యద్వా మహాత్మానం సత్యస్య సత్యమితివత్ । ఆత్మనో జీవస్యాప్యాత్మానం - య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతేః । యద్వా ఆత్మా దే

శక్తో హ్యేష మయా గుప్తో దివ్యేన స్వేన తేజసా ॥ ❁ ॥ రాక్షసా యే వికర్తారస్తేషామపి వినాశనే ॥ ౯ ॥
శ్రేయశ్చాస్మై ప్రదాస్యామి బహురూపం న సంశయః ॥ ❁ ॥ త్రయాణామపి లోకానాం యేన ఖ్యాతిం గమిష్యతి ॥ ౧౦ ॥ న చ తౌ రామమాసాద్య శక్తౌ స్థాతుం కథంచన ॥ ❁ ॥ న చ తౌ రాఘవాదన్యో హంతుముత్సహతే పుమాన్ ॥ ౧౧ ॥ వీర్యోత్సిక్తౌ హి తౌ పాపౌ కాలపాశవశంగతౌ ॥ ❁ ॥ రామస్య రాజశార్దూల న పర్యాప్తౌ మహాత్మనః ॥ ౧౨ ॥ న చ పుత్రకృతం స్నేహం కర్తుమర్హసి పార్థివ ॥ ❁ ॥ అహం తే ప్రతిజానామి హతౌ తౌ విద్ధి రాక్షసౌ ॥ ౧౩ ॥ అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ❁ ॥ వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః ॥ ౧౪ ॥ యది తే ధర్మలాభం చ యశశ్చ పరమం భువి ॥ ❁ ॥ స్థిరమిచ్ఛసి రాజేంద్ర రామం మే దాతుమర్హసి ॥ ౧౫ ॥ యద్యభ్యనుజ్ఞాం కాకుత్స్థ దదతే తవ మంత్రిణః ॥ ❁ ॥ వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే తతో రామం విసర్జయ ॥ ౧౬ ॥ అభిప్రేతమసంసక్తమాత్మజం దాతుమర్హసి ॥ ❁ ॥

హః - ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ ఇత్యమరః । అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహమిత్యర్థః - న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిరితి స్మృతేః । యద్వా మహాత్మానం మహాస్వభావం - అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । యద్వా రామం మహాత్మానం అవతారకృతమహాస్వభావయుక్తం - స ఉ శ్రేయాన్ భవతి జాయమాన ఇతి శ్రుతేః । సత్యపరాక్రమం । నద్వైకరూపపరాక్రమం - నావిజిత్య నివర్తత ఇతి వక్ష్యతే । యద్వా సత్యపరాక్రమం పరమార్థపరాక్రమం - యద్వా సత్యాత్ పరానాక్రమతీతి తథా - గచ్ఛా నజానామీతి బహువారం ప్రకృతిసంబంధకృతప్రాతికూల్యనివర్తనే యత్నం కృత్వా తథాప్యననుకూలత్వే తాన్ హంతీత్యర్థః - యద్వా అయమ్ కాలేపి శత్రుభయంకరః - సుఖసుప్తః పరంతప ఇతి వక్ష్యతి । సంస్థానవిశేషాజ్జ్యోతిర్దర్శనేన శత్రుహృదయవిదారక ఇతి భావః - నాహం కార్యవశేన వదామీత్యాహ వసిష్ఠోపీతి - ఆప్తతమో హి భవతః కులాచార్యో వసిష్ఠః - అపిశబ్దో విరోధే - అస్మద్విరోధ్యపీత్యర్థః - యద్వా - సముచ్చయే మహాతేజాః స్వగస్వలీవల్లభపుత్రః యోగసిద్ధజ్ఞానః - యద్వా - యద్వా క్యేనాహం బ్రహ్మర్షిరభవం సోపీత్యర్థః - యద్వా సత్యం వద ధర్మం చరేతి తవోపదిశ్యన్వయమనుస్థాతా - ననుయద్బ్రాహ్మణశ్చాబ్రాహ్మణశ్చ ప్రశ్నమేయాతాం బ్రాహ్మణాయాధిబ్రూయాదితి తవ మమ చ వివాదే అస్య త్వయి పక్షపాతస్స్యాదిత్యత్రాహ యే చేతి - రాజద్వారసంబంధరహితతయా పక్షపాతశూన్యాః - తస్య ఋషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే । సప్తకల్పస్థితో మునిరిత్యాదినోత్తరోత్తరం బ్రహ్మవిదః శ్రేష్ఠా నారదమార్కండేయాదయః - తిష్ఠంతి కేశోరహసి ప్రష్టవ్యై రనుమతం చేద్రామం మే దేహీతి భావః - తపసి స్థితాః కాయక్లేశసహాః - యద్వా జ్ఞానయోగనిష్ఠాః - తపఆలోచనే - తస్మాన్న్యాస ఏషాం తపసామతిరిక్తమాహురిత్యుక్తన్యాసనిష్ఠా వా ॥ ౧౪ ॥ యదీతి ॥ ధర్మలాభం ధర్మవృద్ధిం - స్థితం స్థిరం ॥ ౧౫ ॥ యదీతి ॥ విసర్జయ ప్రేషయ ॥ ౧౬ ॥ అభిప్రేతమితి ॥ అభిప్రేతం అభీష్టం - ఆత్మజం - యజ్ఞస్య యజ్ఞాయ - దశరాత్రం దేహి

అనంతరక్తంఅవిలంబితమితిక్రియావిశేషణం ॥ ౧౮ ॥ నాత్యేతీతి ॥ మమాయంయజ్ఞస్య కాలోయథానాత్యేతితథాకురుష్వేత్యన్వయః ॥ ౧౯ ॥ ఇతీతి ॥ ధర్మార్థసహితంధర్మార్థపరం ॥ ౧౯ ॥ సఇతి ॥ శోకందుఃఖం - వ్యపీగతదుఃఖితోభూత్ - విషణ్ణమఖోభూదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ హృదయంమనోధిష్ఠానం - అతీవ అత్యర్థం - వ్యథితమనాః - మహాన్ కులేనమహాన్ - విచచాల-ముమూర్ఛేత్యర్థః - మహదితిపాఠే-మహత్ అత్యర్థం-వ్యథితమనాః- అతీవవిదారణమితిసంబంధః - వృత్తముపజాతిభేదః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనవింశస్సర్గః ॥

కౌశికవచనశ్రవణాద్దశరథవిషాదో వింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ నిస్సంజ్ఞఇవచేతనారహితఇవ - మూర్ఛిత ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఊనేతి ॥ యజ్ఞవిఘ్నకరంహన్యామిత్యుక్తత్వాన్నిజయజ్ఞవిఘ్ననివర్తకోయంభవిష్యతీతిమత్వా అగస్త్యప్రార్థనయామానేవిశ్వామిత్రేనత్వలోదశరథః - ప్రేమాంధతయాకలుషితహృదయః - అహంవేద్మీతిదుక్తమపిమనస్యకుర్వన్ రామస్యబాల్యమేవపురస్కృత్యాహ ఊనేతి - ఊనాఃఅసంపూర్ణాఃషోడశవర్షాయస్యసతథోక్తః - ద్వాదశవర్షఇతియావత్ - బాలోద్వాదశవర్షోయమకృతాస్త్రశ్చరాఘవఇతివిశిష్య వక్ష్యమాణత్వాత్ | పరిపూర్ణషోడశవర్షోహియుద్ధక్షమోభవతి - ద్వాదశవర్షోబాలఃకథంయుద్ధాయప్రభవతీతిభావః - ఏవంవయస్సరూపేవిచార్యమాణేనాస్యయుద్ధయోగ్యతేత్యుక్తం - రాక్షసైస్సహతరాంసేత్యాహరాజీవలోచనఇతి- పద్మతుల్యనయనః - పద్మంహిరాత్రౌముకులీభవతితత్తుల్యతోక్తౌరాత్రౌనిద్రాలసోరామోరాత్రించరైఃకథంయోద్ధుంశక్నోతీతిభావః- మేరామః-సదామదుత్సంగపరివర్తితయామద్విరహేనహాస్తురిత్యర్థః-యద్వాపుత్రలాభేనషష్టివర్షసహస్రాణిలాలప్యమానస్యాతిక్లేశేనోత్పన్నః - రామః - రామోగలితికరః పితురతిరతికరఃసర్వస్వభూతః - అన్య - కాకపక్షధరత్వాదివేషయుతోవిద్యాభ్యాసాదపిక్రీడనకస్వీకారకుతూహలీతిహస్తేనసిద్ధిరితి - యుద్ధయోగ్యతాంనపశ్యామి - కింతుక్రీడనకస్వీకారయోగ్యతామేవపశ్యామీత్యర్థః - యుద్ధయోగ్యతాం - రాక్షసశబ్దశ్రవణమాత్రేణైవబిభ్యతాం కథంయుద్ధయోగ్యతాం - సహరాక్షసైః - మనుష్యై

దశరాత్రంహియజ్ఞస్యరామంరాజీవలోచనమ్ ॥ ౧౮ ॥ నాత్యేతికాలోయజ్ఞస్య యథాయంమమరాఘవ ॥ ❖ ॥ తథాకురుష్వభద్రంతేమాచశోకేమనఃకృథాః ॥ ౧౯ ॥ ఇత్యేవముక్త్వాధర్మాత్మాధర్మార్థసహితంవచః ॥ ❖ ॥ విరరామమహాతేజావిశ్వామిత్రోమహామునిః ॥ ౧౯ ॥ సతన్నిశమ్యరాజేంద్రోవిశ్వామిత్రవచశ్శుభమ్ ॥ ❖ ॥ శోకమభ్యగమత్తీవ్రంవ్యషీదతభయాన్వితః ॥ ౨౦ ॥ ఇతిహృదయమనోవిదారణంమునివచనంతదతీవశుశ్రువాన్ । నరపతిరభవన్మహాంస్తదావ్యథితమనాః ప్రచచాలచాసనాత్ ॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తచ్ఛ్రుత్వారాజశార్దూలోవిశ్వామిత్రస్యభాషితమ్।ముహూర్తమివనిస్సంజ్ఞస్సంజ్ఞావానిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఊనషోడశవర్షోమేరామోరాజీవలోచనః। నయుద్ధయోగ్యతామస్యపశ్యామిసహ

రాపియుద్ధస్యాసారమజానతః కథంరాక్షసైర్యుద్ధం - ఏకేనాపిరాక్షసేన నయోగ్యతాకుతోబహుభిః-అత్రశంక్యతే - అత్రదశరథేనపిత్రా ఊనశోడశవర్షఇత్యుక్తం - ఊనత్వంచమాసేనమాసత్రయేణషడ్భిర్మాసైర్వాస్యాత్ - నత్వేకవర్షద్వివర్షాదిభిః - తస్మిన్వర్షేసీతావివాహః - తదనుద్వాదశవర్షాణ్యయోధ్యావాసః - సమాద్వాదశతత్రాహంరఘునన్దనవేశనే| భుంజానామానుషాన్భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీతిసీతయావక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ తథాచవనప్రవేశకాలేరామస్యాష్టావింశతివర్షాణీతిప్రతిభాతి - తదనుపపన్నం-మమభర్తామహాతేజావయసాపంచవింశకః | అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతఇతిసీతావచనాత్ | కౌసల్యాయాచవనప్రవేశసమయేప్రోచ్యతే - దశసప్తచవర్షాణిజాతస్యతవపుత్రక |ఆసితానిప్రకాంక్షంత్యామయాదుఃఖపరిక్షయమితి ॥ తస్మాదష్టావింశతేఃపంచవింశతేఃసప్తదశానాంచ కథమవిరోధఇతి - అత్ర కేచిత్ కౌసల్యావాక్యేజాతస్యేతిద్వితీయంజన్మోచ్యతేక్షత్రియస్యాపిద్విజత్వాత్ - ద్వితీయంచజన్మఉపనయనం - తచ్చవృద్ధేనదశరథేనకామ్యపక్షమాశ్రిత్యగర్భాష్టమఏవకృతం - తథాచద్వితీయజన్మాపేక్షయాసప్తదశత్వం - ఉపనయనాత్పూర్వంసప్తవర్షాణీతివయసాపంచవింశకఇతిసీతావచనమప్యుపపన్నం - ఊనషోడశవర్షఇత్యత్రపాదోనత్వం -ద్వాదశవర్షఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ | అతస్సర్వథావనప్రవేశకాలేపంచవింశతివర్షఏవరామఇత్యాహుః-అన్యేబహుక్లేశంసహమానాఏవంవ్యాచఖ్యుః - అష్టావింశతివర్షఏవవనప్రవేశేరామః - ఊనషోడశవర్షఇతియత్కించిన్న్యూనషోడశవయస్క ఇత్యర్థః - బాలోహ్యకృతవిద్యశ్చనచవేత్తిబలాబలమితిదశరథవచనంబాల్యయౌవనసంధౌబాలఇతివ్యవహర్తుంశక్యత్వాత్ - బాల ఆషోడశాద్వర్షాత్పౌగండశ్చేతికీర్త్యతఇతివచనాత్ | బాలోద్వాదశవర్షోయమకృతాస్త్రశ్చరాఘవః | అజాతవ్యంజనశ్రీమాన్పద్మపత్రనిభేక్షణఇతిమారీచవచనంతుయుద్ధభీరుతయాభ్రాంతికృతం - రావణవిభీషికయోక్తంవా - అత ఏవస్వయంవాయవ్యాస్త్రభగ్నోహ్యకృతాస్త్రఇత్యాహ - అజాతవ్యంజనత్వంచస్త్రీరూపరాకస్యేతివదల్పశ్మశ్రుకత్వం - ఏకవస్త్రధరోధన్వీశిఖీకనకమాలయేత్యపిద్యుతిపరిహితోత్తరీయతయాసన్నద్ధత్వమాహ - వయసాపంచవింశకఇతితుపంచవింశతుల్యత్వమాహ - ఇవార్థేకనోవిధానాత్తేననిత్యయౌవనత్వంజ్ఞాపయతి - దేవాహిసదాపంచవింశతివార్షికాఇత్యుచ్యంతే - కౌసల్యావాక్యమపిగర్భైకాద

శేషు రాజన్యమితి విహితోపనయనాపేక్షయా - తస్మాన్న కించిదనుపపన్నమితి - వస్తుతస్తు వయసా పంచవింశక ఇతి సీతాయాశ్చ షట్ తాయాస్సన్న్యాసినం ప్రతివచనమేవ యథార్థం - దశ సప్త వర్షాణి తత్కౌసల్యావాక్యతుచ కారేణ సప్త వర్షాణి వముచ్ఛియ్యంతే - తే వజన్మాపేక్షయైవ పంచవింశతిత్వసిద్ధిః - నను వివాహానంతరమేవ సంభోగశ్శ్రూయతే - రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూనితి పకథం ద్వాదశవర్షస్య బాలస్య సంభవతి - సంభవత్యేవ సౌకుమార్యాతిశయేన ప్రౌఢశరీరతయా - అత ఏవ హి దేవ్యాశ్చ షడ్వర్ష ఏవ యౌవనారంభః - అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత ఇతి వనప్రవేశే ష్టాదశత్వం వివాహకాలే సీతాయాః షడ్వర్షత్వమవగమయతీతి సర్వం సుస్థం ॥ ౨ ॥ తర్హి తవ ప్రతిజ్ఞావ్యర్థా స్యాత్ తత్రాహ ఇయమితి ॥ అక్షౌరథాః యవః అన్యత్తౌహాః - అద్యోగాదినిః - ఋస్నే భ్యోజపి పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామితి ణత్వం - అష్టాదూహణ్యామితి వృద్ధిః - అక్షౌహిణీస్వరూపము క్తమాదిపర్వణి - ఏకో రథో గజ శ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః । త్రయశ్చతురగాస్తజ్జైః పత్తిరిత్యభిధీయతే ॥ పత్తిం తు త్రిగుణామేకం విదుస్సేనాముఖం బుధాః । త్రీణి సేనాముఖాన్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే ॥ త్రయో గుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గుణాస్త్రయః । స్మృతాస్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః ॥ చమూస్తు పృతనాస్తిస్రస్తిస్రశ్చమ్వస్త్వనీకినీ । అనీకినీం దశగుణాం ప్రాహురక్షౌహిణీం బుధా ఇతి ॥ యస్యాహం పతిరితి సంధిరార్షః ॥

రాక్షసైః ॥ ౨ ॥ ఇయమక్షౌహిణీ పూర్ణా యస్యాహం పతిరీశ్వరః । అనయా సంవృతో గత్వా యోద్ధాహం తైర్నిశాచరైః ॥ ౩ ॥ ఇమే శూరాశ్చ విక్రాంతా భృత్యా మేఽస్త్రవిశారదాః । యోగ్యా రక్షోగణైర్యోద్ధుం న రామం నేతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ అహమేవ ధనుష్పాణిర్గోప్తా సమరమూర్ధని । యావత్ప్రాణాన్ధరిష్యామి తావద్యోత్స్యే నిశాచరైః ॥ ౫ ॥ నిర్విఘ్నా వ్రతచర్యా సా భవిష్యతి సురక్షితా । అహం తత్ర గమిష్యామి న రామం నేతుమర్హసి ॥ ౬ ॥ బాలో హ్యకృతవిద్యశ్చ న చ వేత్తి బలాబలమ్ । న చాస్త్రబలసంయుక్తో న చ యుద్ధవిశారదః ॥ ౭ ॥ న చాసౌ రక్షసాం యోగ్యః కూటయుద్ధా హి తే ధ్రువమ్ ॥ ౮ ॥ విప్రయుక్తో హి రామేణ ముహూర్తమపి నోత్సహే । ❁ ॥ జీవితుం మునిశార్దూల న రామం నేతుమర్హసి ॥ ౯ ॥ యది వా రాఘవం బ్రహ్మన్నేతుమిచ్ఛసి సువ్రత । ❁ ॥ చతురంగసమాయుక్తం మయా చ సహితం నయ ॥ ౧౦ ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక । ❁ ॥ దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి ॥ ౧౧ ॥ చతుర్ణామాత్మజానాం హి ప్రీతిః పరమికా మమ । ❁ ॥ జ్యేష్ఠం ధర్మప్రధానం చ న రామం నేతుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ కింవీర్యా రాక్షసాస్తే చ కస్య పుత్రాశ్చ కే చ తే । ❁ ॥ కథంప్రమాణాః కే చైతాన్ రక్షంతి మునిపుంగవ ॥ ౧౩ ॥ కథం చ ప్రతికర్తవ్యం తేషాం రామేణ రక్షసామ్ । ❁ ॥ మామకైర్వా బలైర్బ్రహ్మన్మయా వా కూటయోధినామ్ ॥ ౧౪ ॥ సర్వం మే శంస భగవన్కథం తేషాం మయా రణే । ❁ ॥ స్థాతవ్యం దుష్టభావానాం వీర్యోత్సిక్తా హి రాక్షసాః ॥ ౧౫ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత । ❁ ॥ పౌలస్త్యవంశప్రభవో రావణో నామ రాక్షసః ॥ ౧౬ ॥ స బ్రహ్మణా దత్తవరస్త్రైలోక్యం బాధతే భృశమ్ । ❁ ॥ మహాబలో మహావీర్యో రాక్షసైర్బహుభిర్వృతః ॥ ౧౭ ॥ శ్రూయతే హి మహావీర్యో రావణో రాక్షసాధిపః ।

పతిః పాలయితా - పాతేర్డతిః - ఈశ్వరః నియంతా - యోద్ధా-యోత్స్యే లుట్ - తైః యజ్ఞవిఘ్నకరైః ॥ ౩ ॥ ఇమ ఇతి ॥ విక్రాంతాః అక్షతవిక్రమాః ॥ ౪ ॥ అహమితి ॥ గోప్తా-యజ్ఞస్యేతి శేషః - సేనానాం వా ॥ ౫ ॥ నిర్విఘ్నేతి ॥ అహం గమిష్యామి తేన సురక్షితా భవిష్యతీతి యోజనా ॥ ౬ ॥ బాల ఇతి ॥ బాలః ఊనషోడశవర్షః - అత ఏవాకృతవిద్యః అశిక్షితధనుర్విద్యః - బలాబలం-శత్రూణామితి శేషః - యేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావః ॥ ౭ ॥ న చేతి ॥ రక్షసాం-యుద్ధ ఇతి శేషః - కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధా -ఇదమర్ధం ॥ ౮ ॥ తిష్ఠతు రామస్వభావః మత్స్వభావశ్చైవమిత్యాహ విప్రయుక్త ఇతి ॥ విప్రయుక్తః విశ్లిష్టః ॥ ౯ ॥ యదీతి ॥ చత్వార్యంగాని చతురంగాని - దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సమాసః ॥ ౧౦ ॥ షష్టిరితి ॥ వర్షసహస్రాణి - అతీతానీతి శేషః - తదనంతరం - దుఃఖేన ఉపవాసదీక్షాదిక్లేశేన-ఉత్పాదితః ॥ ౧౧ ॥ చతుర్ణామితి ॥ చతుర్ణాం పుత్రాణాం మధ్యే రామే పరమికా ప్రీతిః - స్వార్థే కప్రత్యయః ప్రత్యయస్థాదితీత్ - తస్మాత్ జ్యేష్ఠత్వాదేశ్చ న నేతుమర్హసీతి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ అథ పర్యాయేణ రామనయనమయుక్తమితి వక్తుం యోద్ధృస్వరూపం పృచ్ఛతి కిమితి ॥ కే చ కింనామధేయాః - కథం ప్రమాణాః-కీదృశాకారా ఇత్యర్థః - కే రక్షంతి - కే తేషాం ప్రధానా ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ కథం చేతి ॥ ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం ॥ ౧౪ ॥ సర్వమితి ॥ తేషాం రణే కథం మయా స్థాతవ్యమితి వ్యూహప్రకారప్రశ్నః ॥ ౧౫ ॥ తస్యేతి ॥ ౧౬ ॥ పౌలస్త్యేతి ॥ రాక్షసోఽస్తీతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ కింవీర్యా ఇత్యస్యోత్తరమాహ స ఇతి ॥ ౧౮ ॥ ప్రసిద్ధశ్చాయమి

త్యాహ శ్రూయత ఇతి ॥ ౧౬ ॥ యదేతి ॥ అర్ధత్రయం-యదా యజ్ఞస్య స్వయం న విఘ్నకర్తా - అలక్ష్యత్వాదితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తేనేతి ॥ తస్య రావణస్య ॥ ౨౦ ॥ న ఇతి ॥ అల్పభాగ్యస్యేతి-త్వత్సన్నియోగాకరణే ప్రసాదాకరణే హేతుర్దైవమితి ॥ ౨౧ ॥ దేవేతి ॥ రావణసంగ్రామవైముఖ్యం న దోషాయ సర్వైరశక్యత్వాదిత్యాశయః ॥ ౨౨ ॥ సహీతి ॥ అర్ధత్రయం - వీర్యమాదత్తే స్వీకరోతి - నాశయతీత్యర్థః - అస్య బలైః మారీచాదిభిః ॥ ౨౩ ॥ కథమితి ॥ కథమిత్యప్రశ్నే - రాక్షసాన్ ప్రతీతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ అథేతి ॥ అథశబ్దస్స్వరూపజ్ఞానానంతరం-సుతౌ మారీచసుబాహూ - ఉపసుందపుత్రస్సుబాహుః - పుత్రకం - అనుకంపాయాం కన్ - అతో న దాస్యామీత్యుపసంహార్యం ॥ ౨౫ ॥ మారీచ ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౬ ॥ ఉత్తరసర్గార్థమంతే సంగృహ్ణాతి ఇతీతి ॥ జల్పనాత్ అసంగతోక్తేః - కోపావిష్టత్వే దృష్టాంతమాహ సుహుత ఇతి - ఆవౌ సమిద్భిస్సుహుతః తత ఆజ్యసిక్తో వహ్నిరివ - మహర్షివహ్నిః మహర్షిశ్రేష్ఠః - ఉజ్జ్వలితస్సమభవత్ సంజాతజ్వాలో బభూవ - మునిపతేః క్రోధవృద్ధిః - పుష్పితాగ్రవృత్తం - అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాం

❋ ॥ సాక్షాద్వైశ్రవణభ్రాతా పుత్రో విశ్రవసో మునేః ॥ ౧౭ ॥ యదా స్వయం న యజ్ఞస్య విఘ్నకర్తా మహాబలః ॥ ❋ ॥ తేన సంచోదితౌ తౌ తు రాక్షసౌ సుమహాబలౌ । మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యతః ॥ ౧౮ ॥ ఇత్యుక్తో మునినా తేన రాజోవాచ మునిం తదా । నహి శక్తోఽస్మి సంగ్రామే స్థాతుం తస్య దురాత్మనః ॥ ౨౦ ॥ స త్వం ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కురుష్వ మమ పుత్రకే । మమ చైవాల్పభాగ్యస్య దైవతం హి భవాన్ గురుః ॥ ౨౧ ॥ దేవదానవగంధర్వా యక్షాః పతగపన్నగాః । న శక్తా రావణం సోఢుం కిం పునర్మానవా యుధి ॥ ౨౨ ॥ స హి వీర్యవతాం వీర్యమాదత్తే యుధి రాక్షసః । తేన చాహం న శక్తోఽస్మి సంయోద్ధుం తస్య వా బలైః ॥ ❋ ॥ సబలో వా మునిశ్రేష్ఠ సహితో వా మమాత్మజైః ॥ ౨౩ ॥ కథమప్యమరప్రఖ్యం సంగ్రామాణామకోవిదమ్ ॥ ❋ ॥ బాలం మే తనయం బ్రహ్మన్నైవ దాస్యామి పుత్రకమ్ ॥ ౨౪ ॥ అథ కాలోపమౌ యుద్ధే సుతౌ సుందోపసుందయోః ॥ ❋ ॥ యజ్ఞవిఘ్నకరౌ తౌ తే నైవ దాస్యామి పుత్రకమ్ ॥ ౨౫ ॥ మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ ॥ ❋ ॥ తయోరన్యతరేణాహం యోద్ధా స్యాం ససుహృద్గణః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి నరపతిజల్పనాద్ద్విజేంద్రం కుశికసుతం సుమహాన్వివేశ మన్యుః । సుహుత ఇవ మఖేఽగ్నిరాజ్యసిక్తస్సమభవదుజ్జ్వలితో మహర్షివహ్నిః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - వింశస్సర్గః ॥ ❋ ❋

తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య స్నేహపర్యాకులాక్షరమ్ । సమన్యుః కౌశికో వాక్యం ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ ॥ ౧ ॥ పూర్వమర్థం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం హాతుమిచ్ఛసి । రాఘవాణామయుక్తోఽయం కులస్యాస్య విపర్యయః ॥ ౨ ॥ యదీదం తే క్షమం రాజన్గమిష్యామి యథాగతమ్ । మిథ్యాప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖీ భవ సబాంధవః ॥ ౩ ॥ తస్య రోషపరీతస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః । చచాల వసుధా కృత్స్నా వివేశ చ భయం సురాన్ ॥ ౪ ॥ త్రస్తరూపం తు విజ్ఞాయ జగత్సర్వం మహానృషిః । నృపతిం సువ్రతో ధీరో వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సాక్షాద్ధర్మ ఇవాపరః । ధృతిమాన్సువ్రతః శ్రీమాన్న ధర్మం హాతుమర్హసి ॥ ౬ ॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతో ధర్మాత్మా ఇతి రాఘవ । స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ నాధర్మం వోఢుమర్హసి ॥ ౭ ॥ సంశ్రుత్యైవం కరిష్యామీత్యకుర్వాణస్య రాఘవ । ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్తస్మాద్రామం విసర్జయ ॥ ౮ ॥ కృతాస్త్రమకృతాస్త్రం వా నైనం శక్ష్యంతి రాక్షసాః । గుప్తం కుశికపుత్రేణ జ్వల

డవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః ॥

ఏవం రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులం రాజానం వసిష్ఠః ప్రతిబోధయత్యేకవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ స్నేహేన పుత్రస్నేహేన - పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్ ॥ ౧ ॥ పూర్వమితి ॥ అర్థం ప్రార్థితార్థం - అయం విపర్యయః ప్రతిజ్ఞాహానిః - రాఘవాణామస్య కులస్యాయుక్తః ॥ ౨ ॥ యదీదమితి ॥ ఇదం ప్రతిజ్ఞాతాన్యథాకరణం - సుఖీ భవేతి వ్యంగ్యోక్తిః ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ రోషపరీతస్యేతి షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే - భయం పూర్వం కోపేనాన్యథాకృతే జగతి యదుద్యుక్తం కరిష్యతీతి భయం ॥ ౪ ॥ త్రస్తేతి ॥ త్రస్తరూపం అతిశయేన త్రస్తం - ప్రశంసాయాం రూపప్ - ధీరః ధీమాన్ ॥ ౫ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ త్వమితి శేషః ॥ ౬ ॥ త్రిష్వితి ॥ ధర్మాత్మా ఇతీత్యత్ర వాక్యే సంహితా అనిత్యా - స్వధర్మం ప్రతిశ్రుతసర్వావహరూపం ॥ ౭ ॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ ఏవం కరిష్యామీతి సంశ్రుత్య తథా అకుర్వాణస్యేత్యర్థః - ఇష్టం అశ్వమేధాంతో యాగః - పూర్తం వాప్యాదినిర్మాణం - తదుక్తం - వాపీకూపతటాకాది ప్రతిష్ఠాసేతుబంధనం । అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయత ఇతి ॥ తయోర్వధః నిష్ఫలత్వం ॥ ౮ ॥ కృతేతి ॥ కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశ

ష్యంతి - ధర్షితుమితిశేషః - జ్వలనేన అగ్నిచక్రేణ - అమృతమగ్నిచక్రేణసురక్షితమితిభారతేవ్యక్తం ॥ ౯ ॥ రాజ్ఞోభయనివృత్త్యే విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యమాహ ఏష ఇతి ॥ పరాయణంపరమస్థానం - ఏతత్సదృశఃకోపితపస్వీనాస్తీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ అస్త్రాణితిపుల్లింగత్వమార్షం - సచరాచర ఇత్యనేనసామస్త్యంగమ్యతే - ఏనం ఏతదవగతమస్త్రసమూహం ॥ ౧౧ ॥ కేచనేత్యుక్తం ప్రపంచయతినదేవా ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ న కేవలంవిశ్వామిత్రకృతసంరక్షణేనైవాస్య రఘునాథస్యదుష్ప్రసహత్వంకింతుస్వరూపపర్యాలోచనయాపీత్యాహ ఏషవిగ్రహవానితి ॥ ఏషఃరామభద్రః - వీర్యవతాంవర ఇత్యనేనసహజంవీర్యంతస్యోక్తంభవతి - ఏషవిద్యాధిక ఇత్యనేనసహజజ్ఞానశక్తిఃప్రతిపాదితా - పరాయణంపరమప్రాప్యం - తపసఃవివిదిషాసాధనత్వాత్ - తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషంతియజ్ఞేనదానేనతపసానాశకేనేతిశ్రుతేః । ఏషోఽస్త్రాణ్వివిధాన్వేత్తీత్యనేనసర్వేశ్వరస్యభూతలావతారసమయే తదీయాన్యదివ్యాయుధాన్యపిసహైవాగతానీతిగమ్యతే - తథాచవక్ష్యతి - శరానానావిధాకారాధనురాయతవిగ్రహం । అనువ్రజంతికాకుత్స్థంసర్వేపురుషవిగ్రహా ఇతి ॥ నైనమన్యఃపుమాన్వేత్తీత్యత్రనస్యావపంతంనవిజానంతిదేవా ఇత్యాదిశ్రుతిఃప్రమాణం । నచవేత్స్యంతీత్యనేనవవిదుశ్చేతిగమ్యతే - యద్వా - ఏవంసహజప్రభావేవర్ణితేపిపుత్రబుద్ధ్యాతిరోహితరఘునాథప్రభావాపరిజ్ఞానాత్ దశరథస్యప్రత్యర్పణానోత్పద్యత ఇతివిచార్యరాజ్ఞోభయనివృత్తింరాఘవస్యభవిష్యచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తించహృదినిధాయగోప్తుర్విశ్వామిత్రస్యాపిరక్షణసామర్థ్యముపపాదయతి ఏషవిగ్రహవానిత్యాదినా ॥ ఏషఃవిశ్వామిత్రః - దేవాదయోపినవేత్స్యంతీతియోజనా ॥ ౧౨ ॥

నేనామృతంయథా ॥ ౯ ॥ ఏషవిగ్రహవాన్ధర్మ ఏషవీర్యవతాంవరః । ఏషబుద్ధ్యాధికోలోకేతపసశ్చపరాయణమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏషోఽస్త్రాన్వివిధాన్వేత్తిత్రైలోక్యేసచరాచరే । నైనమన్యఃపుమాన్వేత్తినచవేత్స్యంతికేచన ॥ ౧౧ ॥ నదేవానర్షయఃకేచిన్నాసురానచరాక్షసాః । గంధర్వయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః ॥ ౧౨ ॥ సర్వాస్త్రాణిభృశాశ్వస్యపుత్రాఃపరమధార్మికాః । కౌశికాయపురాదత్తాయదారాజ్యంప్రశాసతి ॥ ౧౩ ॥ తేపిపుత్రాభృశాశ్వస్యప్రజాపతిసుతాసుతాః । నైకరూపామహావీర్యాదీప్తిమంతోజయావహాః ॥ ౧౪ ॥ జయాచసుప్రభాచైవదక్షకన్యేసుమధ్యమే । తేసువాతేఽస్త్రశస్త్రాణిశతంపరమభాస్వరమ్ ॥ ౧౫ ॥ పంచాశతంసుతాన్లేభేజయానామపరాన్పురా । వధాయాసురసైన్యానామమేయాన్కామరూపిణః ॥ ౧౬ ॥ సుప్రభాజనయచ్చాపిపుత్రాన్పంచాశతంపునః । సంహారాన్నామదుర్ధర్షాన్దురాక్రామాన్బలీయసః ॥ ౧౭ ॥ తానిచాస్త్రాణివేత్త్యేషయథావత్కుశికాత్మజః । అపూర్వాణాంచజననేశక్తోభూయస్సధర్మవిత్ ॥ ౧౮ ॥ ఏవంవీర్యోమహాతేజావిశ్వామిత్రోమహాయశాః । నరామగమనేరాజన్సంశయంకర్తుమర్హసి ॥ ❊ ॥ తేషాంనిగ్రహణేశక్తస్స్వయంచకుశికాత్మజః । తవపుత్రహితార్థాయత్వాముపేత్యాభియాచతే ॥ ౨౦ ॥ ఇతిమునివచనాత్ప్రసన్నచిత్తోరఘువృషభస్తుమమోదభాస్వరాంగః । గమనమభిరురోచరాఘవస్యప్రథితయశాఃకుశికాత్మజాయబుద్ధ్యా ॥ ౨౧ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ఏకవింశస్సర్గః ॥ ❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊

సర్వావిదితంకథమయంవేత్తీత్యత్రాహసర్వేతి ॥ భృశాశ్వఃప్రజాపతిష్వేకః - పరమధార్మికాఃపరమధర్మనిష్ఠాః - పాపినమప్యశంత ఇత్యర్థః - దత్తాః - భృశాశ్వేన - ప్రశాసతిప్రశాస్తి - అయమితిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ దత్తాః - శివేనేతిశేషః ॥ ౧౩ ॥ పిత్ప్రాశస్త్యముక్త్వామాతృప్రాశస్త్యమాహ తేపీతి ॥ ప్రజాపతిః దక్షఃతస్యసుతయోఃకన్యయోఃసుతాః ॥ ౧౪ ॥ కే ప్రజాపతిసుతేత్యత్రాహ జయాచేతి ॥ సువాతేఅసునాతాం - శస్త్రాణివిశసినత్వాణి - పరమభాస్వరమితిశతాభిప్రాయేణైకవచనం ॥ ౧౫ ॥ కాకస్యసూయతేత్యత్రాహ పంచాశతమితి ॥ అమేయాన్ అపరిచ్ఛేద్యవైభవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ పరాన్ సన్యాసరూపిణః ॥ రామానుజీయం ॥ పరాన్ అన్యాన్ ॥ ౧౬ ॥ సుప్రభేతి ॥ సంహారాన్ అన్వర్థసంహారసంజ్ఞాన్ - దుర్ధర్షాన్ పరైరభిభవితుమశక్యాన్ - దురాక్రామాన్ - అమోఘానిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తానీతి ॥ యథావత్కార్త్స్న్యేన - అపూర్వాణాంఅస్త్రాణాం - సఃవిదితసకలాస్త్రః ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ శ్లోకద్వయం - స్పష్టం ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ భాస్వరాంగఃభాసనశీలః - ప్రసన్నముఖ ఇతియావత్ - ముమోదముముదే - వ్యత్యయాత్పరస్మైపదం - రాఘవస్యగమనమభిరురోచ - రాఘవంకుశికాత్మజాయదాతుంబుద్ధ్యా అచింతయదిత్యుపస్కార్యం - పూర్వవత్పుష్పితాగ్రావృత్తం ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ॥ ❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊

అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా రామవిసర్జనం ద్వావింశే - తథేత్యాది ॥ సలక్ష్మణం రామమితి తయోరవినాభావజ్ఞాపనాదితి భావః ॥ ౧ ॥ కృతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ పిత్రా దశరథేన - స్వేనేతి శేషః - కృతస్వస్త్యయనం కృతమంగళానుష్ఠానం - మంగళైః మంగళసూక్తైః స్వస్తినో మిమీతామిత్యాదిభిః ॥ ౩ ॥ అథ యాత్రాయాం శుభనిమిత్తసంపత్తిం దర్శయతి తత ఇత్యాది ॥ గతం అనుగతం ॥ ౪ ॥ పుష్పేతి ॥ ప్రయాతే ప్రయాతుముపక్రాంతే - దేవదుందుభినిస్వనశ్శ్రావణేఽర ప్రయోజనోపక్రమత్వాత్ - శంఖదుందుభినిర్ఘోషః దశరథీయః ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ ధన్వీ ధనుష్మాన్ - వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ ౬ ॥ కలాపినావిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ కలాపినౌ తూణీరధారిణౌ - కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపీత్యమరః । శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ - ఆనేముగభావశ్ఛాందసః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః - మిత్రే చర్షావితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - ఋషిశ్చ - తస్యాం విశ్వం మిత్రమాసీద్యదిదం కించ తస్మాద్విశ్వామిత్ర ఇత్యాచక్షత ఇతి । ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాచ్ఛిరోభ్యాం చ త్రిశీర్షావివేత్యుపమానం - ధనుస్తూణీరశరధరత్వాద్వా - అథవా అనల్పరూపవీర్యాదివైభవౌ ॥ లీఢేయం ॥ ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాత్ త్రిశీర్షావిత్యుపమానం - పంచశీర్షావివోత్త గావితిపాఠే - తూణీరద్వయభుజద్వయంశిరశ్చేతి ప్రత్యేకం పంచకస్య విద్యమానత్వాత్ పంచశీర్షావిత్యుక్తిః ॥ ౮ ॥ తదేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ బద్ధగోధాచర్మకృతాంగుళిత్రాణం యయోస్తౌ తథా - గోధా హస్తత్రాణమిత్యేకే - ద్యుతిః సామా

తథా వసిష్ఠే బ్రువతి రాజా దశరథస్సుతమ్ । ప్రహృష్టవదనో రామమాజుహావ సలక్ష్మణమ్ ॥ ౧ ॥ కృ
తస్వస్త్యయనం మాత్రా పిత్రా దశరథేన చ । పురోధసా వసిష్ఠేన మంగళైరభిమంత్రితమ్ ॥ ❋ ॥ స పుత్రం
మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ రాజా దశరథః ప్రియమ్ । దదౌ కుశికపుత్రాయ సుప్రీతేనాంతరాత్మనా ॥ ౩ ॥
తతో వాయుస్సుఖస్పర్శో నీరజస్కో వవౌ తదా । విశ్వామిత్రగతం దృష్ట్వా రామం రాజీవలోచనమ్ ॥ ౪ ॥
పుష్పవృష్టిర్మహత్యాసీద్దేవదుందుభినిస్వనైః । శంఖదుందుభినిర్ఘోషః ప్రయాతే తు మహాత్మని ॥ ౫ ॥
విశ్వామిత్రో యయావగ్రే తతో రామో ధనుర్ధరః । కాకపక్షధరో ధన్వీ తం చ సౌమిత్రిరన్వగాత్ ॥ ౬ ॥
కలాపినౌ ధనుష్పాణీ శోభయానౌ దిశో దశ । విశ్వామిత్రం మహాత్మానం త్రిశీర్షావివ పన్నగౌ ॥ ❋ ॥ అ
నుజగ్మతురక్షుద్రౌ పితామహమివాశ్వినౌ ॥ ౮ ॥ తదా కుశికపుత్రం తు ధనుష్పాణీ స్వలంకృతౌ ॥ ❋ ॥
బద్ధగోధాంగుళిత్రాణౌ ఖడ్గవంతౌ మహాద్యుతీ । కుమారౌ చారువపుషౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ❋ ॥
అనుయాతౌ శ్రియా దీప్తౌ శోభయేతామనిందితౌ । స్థాణుం దేవమివాచింత్యం కుమారావివ పావకీ ॥ ౧౦ ॥
అధ్యర్ధయోజనం గత్వా సరయ్వా దక్షిణే తటే । రామేతి మధురాం వాణీం విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ॥ ౧౧ ॥
గృహాణ వత్స సలిలం మా భూత్కాలస్య పర్యయః । మంత్రగ్రామం గృహాణ త్వం బలామతిబలాం తథా ॥ ౧౨ ॥
న శ్రమో న జ్వరో వా తే న రూపస్య విపర్యయః । న చ సుప్తం ప్రమత్తం వా ధర్షయిష్యంతి నైరృతాః ॥ ౧౩ ॥
న బాహ్వోస్సదృశో వీర్యే పృథివ్యామస్తి కశ్చన । త్రిషు లోకేషు వై రామ న భవేత్సదృశస్తవ ॥ ౧౪ ॥ న సౌ
భాగ్యే న దాక్షిణ్యే న జ్ఞానే బుద్ధినిశ్చయే । నోత్తరే ప్రతివక్తవ్యే సమో లోకే తవానఘ ॥ ౧౫ ॥ ఏతద్విద్యా
ద్వయే లబ్ధే భవితా నాస్తి తే సమః । బలా చాతిబలా చైవ సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ ॥ ౧౬ ॥ క్షుత్పిపాసే న తే
రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవ ॥ ౧౭ ॥ విద్యాద్వయమధీయానే

న్యశోభా - శ్రీః విశేషశోభా - శోభయేతాం - వ్యత్యయేన లఙర్థే లోట్ - విశ్వామిత్రమనుయాతౌ రామలక్ష్మణౌ - స్థాణుమనుయాతౌ కుమారావివాశోభేతామిత్యర్థః - స్థాణుం రుద్రం - పావకీ పావకాత్ ప్రాదుర్భూతౌ స్కందవిశాఖౌ - తతోఽభవచ్చతుర్మూర్తిః క్షణేన భగవాన్ ప్రభుః । స్కందో విశాఖశ్శాఖశ్చ నైగమేషశ్చ పృష్ఠత ఇతి భారతోక్తేః ॥ అచింత్యం అచింత్యవైభవం ॥ ౧౦ ॥ అధ్యర్ధేతి ॥ అధికమర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం అధ్యర్ధం చ తత్ యోజనం చ అధ్యర్ధయోజనం - సార్ధయోజనమితియావత్ - తావద్దూరగమనేన బాలయోః క్షుత్తృట్పీడా మాభూదితి తన్నివర్తకవిద్యాద్వయోపదేశాయాహ్వయతే రామేతి - మధురాం భక్తిపూర్వకోచ్చారణాత్ రామనామ్నః శ్రవణానందకరత్వాచ్చ ॥ ౧౧ ॥ గృహాణేతి ॥ సలిలం గృహాణ - శుద్ధాచమనం కుర్విత్యర్థః - పర్యయః అతిక్రమః - విలంబ ఇతియావత్ - మంత్రగ్రామం మంత్రసమష్టిరూపాం - ఇదం బలాతిబలయోః ప్రత్యేకం విశేషణం ॥ ౧౨ ॥ తద్గ్రహణఫలమాహ నశ్రమ ఇత్యాది ॥ విపర్యయః అన్యథాభావః - భవిష్యతీతి శేషః - సుప్తం - త్వామితి శేషః ॥ ౧౩ ॥ నబాహ్వోరితి ॥ బలామతిబలాం చ పఠత ఇతి శేషః - అస్తి - స్యాదిత్యర్థః - త్రిష్విత్యత్ర సర్వగుణైస్సమత్వముచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ నేతి ॥ సౌభాగ్యే సౌందర్యే - దాక్షిణ్యే సౌశీల్యే - బుద్ధినిశ్చయే బుధ్యా కార్యస్య నిశ్చయే - సమః - భవతీతి శేషః ॥ ౧౫ ॥ సామాన్యేనోపసంహరతి ఏతదితి ॥ తేన సమోఽస్తి న భవితా చేత్యర్థః - మాతరౌ కారణభూతే ॥ ౧౬ ॥ క్షుదితి ॥ భవిష్యేతే భవిష్యతః ॥ ౧౭ ॥ విద్యేతి ॥ అధీయానే త్వయి - భవేత్

విశేషః - తేజస్సమన్వితే ప్రభావసమన్వితే ॥ ౧౮ ॥ ప్రదాతుమితి ॥ తవ ప్రదాతుం - త్వమేవ సదృశో నాన్య ఇతియోజనా ॥ ౧౮½ ॥ ఏతదుపపాదయతి కామమితి ॥ ఏతే పూర్వోక్తాస్సర్వే భార్గాద్యాః - కామం ప్రకామం - త్వయి సంతి యద్యపి - తథాపి తపసా సంభృతే ఏష్టే ఏతే విద్యే త్వదుపదేశాత్ బహురూపేణ లోకే బహుధా విస్తృతే భవిష్యతః ॥ ౧౯½ ॥ తత ఇతి ॥ జలం స్పృష్ట్వా - ఆచమ్యేత్యర్థః - భావితా త్మనః ఖ్యాతాత్మస్వరూపాత్ ॥ ౨౦½ ॥ విద్యేతి ॥ విద్యాసముదితః సముదితవిద్యః - లబ్ధవిద్య ఇత్యావత్ ॥ ౨౧½ ॥ గుర్విణి ॥ గురుకార్యాణి గురౌ కర్తవ్యాని పాదసంవాహనాదీని - కుశికాత్మజే - నియుజ్య కృత్వా - త్రయస్స్వయం తౌ చేతి త్రయః - తత్ర సరయ్వాం సరయూతీరే - సుసుఖమూషుః - యద్వా - ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుశికాత్మజే గురుకార్యాణి నియుజ్య విద్యాసముదితో రామస్సుశుభ ఇతి ॥ ౨౨½ ॥ దశరథేతి ॥ చతుర్థ్యర్థే బహుళం ఛందసీతి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - దశరథపుత్రయోరపి భావరీసుఖమివ బభౌ - ప్రతిభాతేత్యర్థః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అత్ర రామాయ విద్యాదానం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - పశ్చాద్రామో వా లక్ష్మణా యోపదిదేశేతి బోధ్యం - పూర్వవత్ పుష్పితాగ్రవృత్తం ॥ ౨౩½ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః ॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

అథైషామంగదేశప్రాప్తిం పూర్వవృత్తకథనవ్యాజేన వ్యంజయిష్యన్ త్రయోవింశే - ప్రభాతాయామిత్యాది ॥ పర్ణసంస్తరే పర్ణమయాస్తరణే - పూర్వసర్గాంతే తృణశయనస్యోక్తత్వాత్ తృణమిశ్రపర్ణశయన ఇతి బోధ్యం ॥ ౧ ॥ ఉభయప్రబోధనార్థమాగతో విశ్వామిత్రో రామస్య - సమయాబోధితత్వాత్ మాత్ర సుఖసుప్తః సగరంతప ఇత్యుక్తరీత్యా నిద్రాకాలికశ్రియమవలోక్య తదాసక్తస్స్వస్యాగమనకార్యం విస్మృత్య ఇమం ప్రసూతవతీ కౌసల్యా కిం వా తపస్తప్తవతీతి విస్మయతే - కౌసల్యాసుప్రజాః - బోధనకాలే నిస్మితముఖో మునిరాసీత్ - శోభనా ప్రజా పుత్రో యస్యాస్సా సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - త్వజ్జననీ కౌసల్యా సుపుత్రా - యద్వా - స్వగతవచనం ఏతజ్జననీ కౌసల్యా సుప్రజాః - కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసేతివత్ | యద్వా - కౌసల్యాయా

యశశ్చాప్యతులం త్వయి ॥ పితామహసుతే హ్యేతే విద్యే తేజస్సమన్వితే ॥ ౧౮ ॥ ప్రదాతుం తవ కాకుత్స్థ సదృశస్త్వం హి ధార్మిక ॥ ౧౮½ ॥ కామం బహుగుణాస్సర్వే త్వయ్యేతే నాత్ర సంశయః ॥ ✻ ॥ తపసా సంభృతే చైతే బహురూపే భవిష్యతః ॥ ౧౯½ ॥ తతో రామో జలం స్పృష్ట్వా ప్రహృష్టవదనశ్శుచిః ॥ ✻ ॥ ప్రతిజగ్రాహ తే విద్యే మహర్షేర్భావితాత్మనః ॥ ౨౦½ ॥ విద్యాసముదితో రామశ్శుశుభే భూరివిక్రమః ॥ ✻ ॥ సహస్రరశ్మిర్భగవాన్ శరదీవ దివాకరః ॥ ౨౧½ ॥ గురుకార్యాణి సర్వాణి నియుజ్య కుశికాత్మజే ॥ ✻ ॥ ఊషుస్తాం రజనీం తత్ర సరయ్వాం సుసుఖం త్రయః ॥ ౨౨½ ॥ దశరథనృపసూనుసత్తమాభ్యాం తృణశయనేనుచితే సహోషితాభ్యామ్ । కుశికసుతవచోనులాలితాభ్యాం సుఖమివ సాపి బభౌ విభావరీ చ ॥ ౨౩½ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్వావింశస్సర్గః ॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం విశ్వామిత్రో మహామునిః । అభ్యభాషత కాకుత్స్థౌ శయానౌ పర్ణసంస్తరే ॥ ౧ ॥ కౌసల్యాసుప్రజా రామ పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే । ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల కర్తవ్యం దైవ

సుప్రజా ఇతి సంబోధనం - కర్మధారయే ప్యసిచ్ - థ్యలోపే పూర్వస్య దీర్ఘేణ ఇతి దీర్ఘః - సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘో వా - పరశురామవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణం - కౌసల్యాదశరథయోరుభయోరపి తపః ఫలత్వేనావతీర్ణత్వే పి కథం కౌసల్యాసుప్రజేత్యుక్తిః - ఉచ్యతే - మాతా పుత్రస్య భూయాంసి కర్మాణ్యారభత ఇత్యుక్తరీత్యా - మాతృదేవో భవ పితృదేవో భవేతివత్ మాతుః ప్రాధాన్యోక్తేః | పితుశ్శతగుణం మాతేతి స్మృతేశ్చ | యద్వా - కౌసల్యాదశరథయోర్మహదంతరమస్తి - దశరథో హ్యహం వేద్మి మహాత్మానమిత్యాదిపరత్వేన నివేద్యమానేపి తదకించిత్కృత్యదుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీతి రామే కేవలం పుత్రత్వం మన్వానో వసిష్ఠసంధుక్షితహృదయో రామం ప్రేషితవాన్ - కౌసల్యా తు కేవలవాత్సల్యపరాపి పుత్రం సాదరం ప్రేషితవతీ - తదిదం తాత్పర్యమవలోక్య ముదితహృదయో మునిరాహ కౌసల్యాసుప్రజా ఇతి - మాతృవాక్యం పితృవాక్యం చ పాలనీయమిత్యముం ధర్మం లోకే ప్రవర్తయితుం స్వయం తదనుష్ఠాతృత్వేన సుప్రజా ఇత్యుక్తం - అథ క్రమేణ గుణాంతరావగాహిన్యస్సూక్తీర్వ్యప్రబోధయతి రామేత్యాది - రామేత్యనేన స్వాపకాలికసౌందర్యముచ్యతే - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - పూర్వా సంధ్యా దివాకరమివ రామదివాకరం త్వాం - కౌసల్యాజనితవతీతి భావః - యద్వా - మాతృవత్పూర్వసంధ్యాప్యుపలాలయతీతి - యద్వా - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - ఆదిత్యస్యేవ భవతోయం నిరోధినిరసనారంభసమయ ఇతి - యద్వా - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - అజ్ఞానాంధకారో గతః భగవత్సాక్షాత్కారోస్మజాతః అద్య మే సుప్రభాతమితి | యద్వా - జగతస్సర్వస్య భగవదవతారాత్ సత్వోద్రేకకాలో జాతః - అద్య మే సఫలం జన్మ సుప్రభాతా చ మే నిశా | యదున్నిద్రాబ్జపత్రాక్షం విష్ణోర్ద్రక్ష్యామ్యహం ముఖమ్ ॥ ఉత్తిష్ఠ - నిద్రాశ్రీరవలోకితా ప్రబోధశ్రియమప్యవలోకయితుమిచ్ఛామి - నరశార్దూల నరశ్రేష్ఠతయా భవతాపి సంధ్యోపాస్యా - యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః | ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూలేతి శ్రితవిరోధినిరసనశీలస్య కిం నిద్రావకాశోస్తి - నరశార్దూల మద్యజ్ఞవిఘ్నవారక - ఉత్థానప్రయోజనమాహ కర్తవ్యం దైవమాహ్నికం

ష్టమ్ - దేవేన సర్వేశ్వరేణ విహితం నిత్యకర్మ కర్తవ్యం - యద్వా - దేవశబ్దో భవదర్థకః భవదీయమాహ్నికం - భవదాజ్ఞారూపం కర్మ మయా కర్తవ్యం - తత్ స్వీకుర్వితి అర్థః - యద్వా - దైవం దేవారాధనభూతం - ఆహ్నికం అహ్నా నిర్వర్త్యమేకసుత్యాత్మకం కర్మ యజ్ఞాత్మకం కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ పరమోదారం - పరమగంభీరమిత్యర్థః - కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రక్షేపౌ - యద్వా - కృతదేవర్షితర్పణౌ - జప్యత ఇతి జపః గాయత్రీమితి యావత్ - తస్యా ఏవ పరమత్వాత్ - న సావిత్ర్యాః పరం జప్యమితి వచనాత్ ॥ ౩ ॥ కృతేతి ॥ అహ్నా భవం ఆహ్నికం - కాలాట్ఠఞ్ - కృతప్రాతఃకృత్యావిత్యర్థః - సంధ్యోపాసన బ్రహ్మయజ్ఞ సమిదాధానాని ప్రాతఃకృత్యాని - అభితస్థతుః అభిముఖం స్థితౌ ॥ ౪ ॥ తావితి ॥ తతః తస్మాద్దేశాత్ - ప్రయాతౌ - తత్ర ప్రసిద్ధే - సరయ్వాస్సంగమే - త్రిపథగాం గంగాం - నదీం దదృశాతే ॥ ౫ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర గంగాసరయ్వోస్సంగమే - దదృశాతే ఇత్యనుషజ్యతే - తప్యతాం తపతాం - కర్తరి యక్ ఛాందసః ॥ ౬ ॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౭ ॥ కస్యేతి ॥ వసతే వసతి ॥ ౮ ॥ తయోరితి ॥ ప్రశ్నమాధుర్యాత్ ప్రహసః - యద్వా - మానుషభావనటనాత్ - యస్యాయమాశ్రమః - స శ్రూయతామితి యోజనా - రామేతి సంబోధనం ప్రాధాన్యాత్ ॥ ౯ ॥ కందర్ప ఇతి ॥ అర్ధం - యః కామ ఇత్యుచ్యతే స కందర్పః - పురా మూర్తిమానాసీత్ ॥ ౧౦ ॥ తపస్యంతమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తపస్యంతం తపశ్చరంతం - కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ - ఇహ ఆశ్రమే - తపస్యంతం - నియమేన అవిచ్ఛేదేన - సమాహితం సమాధిమంతం - కృ

మాహ్నికమ్ ॥ ౨ ॥ తస్యర్షేః పరమోదారం వచః శ్రుత్వా నృపాత్మజౌ । స్నాత్వా కృతోదకౌ వీరౌ జేపతుః పరమం జపమ్ ॥ ౩ ॥ కృతాహ్నికౌ మహావీర్యౌ విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ । అభివాద్యాభిసంహృష్టౌ గమనాయాభితస్థతుః ॥ ౪ ॥ తౌ ప్రయాతౌ మహావీర్యౌ దివ్యాం త్రిపథగాం నదీమ్ । దదృశాతే తతస్తత్ర సరయ్వాస్సంగమే శుభే ॥ ౫ ॥ తత్రాశ్రమపదం పుణ్యమృషీణాముగ్రతేజసామ్ । బహువర్షసహస్రాణి తప్యతాం పరమం తపః ॥ ౬ ॥ తం దృష్ట్వా పరమప్రీతౌ రాఘవౌ పుణ్యమాశ్రమమ్ । ఊచతుస్తం మహాత్మానం విశ్వామిత్రమిదం వచః ॥ ౭ ॥ కస్యాయమాశ్రమః పుణ్యః కో న్వస్మిన్ వసతే పుమాన్ । భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావః పరం కౌతూహలం హి నౌ ॥ ౮ ॥ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రహస్య మునిపుంగవః । అబ్రవీచ్ఛ్రూయతాం రామ యస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః ॥ ౯ ॥ కందర్పో మూర్తిమానాసీత్ కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః ॥ ౧౦ ॥ తపస్యంతమిహ స్థాణుం నియమేన సమాహితమ్ ॥ కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణమ్ । ధర్షయామాస దుర్మేధా హుంకృతశ్చ మహాత్మనా ॥ ౧౧ ॥ అవధ్యస్య రౌద్రేణ చక్షుషా రఘునందన । వ్యశీర్యంత శరీరాత్స్వాత్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః ॥ ౧౨ ॥ తస్య గాత్రం హతం తత్ర నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా । అశరీరః కృతః కామః క్రోధాద్దేవేశ్వరేణ హి ॥ ౧౩ ॥ అనంగ ఇతి విఖ్యాతస్తదాప్రభృతి రాఘవ । స చాంగవిషయః శ్రీమాన్ యత్రాంగం ప్రముమోచ హ ॥ ౧౪ ॥ తస్యాయమాశ్రమః పుణ్యస్తస్యేమే మునయః పురా । శిష్యా ధర్మపరా నిత్యం తేషాం పాపం న విద్యతే ॥ ౧౫ ॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన । పుణ్యయోస్సరితోర్మధ్యే శ్వస్తరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౧౬ ॥ అభిగచ్ఛామహే సర్వే శుచయః పుణ్యమాశ్రమమ్ । స్నాతాశ్చ కృతజప్యాశ్చ హుతహవ్యా నరోత్తమ ॥ ౧౭ ॥ తేషాం సంవద

తోద్వాహం కృతపార్వతీపరిణయం - గచ్ఛంతం శుశ్రూషణార్థం పార్వతీం ప్రాప్నువంతం - దేవేశం - స్థాణుం రుద్రం - దుర్మేధాః కామో ధర్షయామాస - కృతోద్వాహమితి క్రియావిశేషణం - యదాయం కృతోద్వాహో భవతి తదా తం పార్వత్యాం సాభిలాషచిత్తం కరోదిత్యర్థః - సమరుద్గణమిత్యపి క్రియావిశేషణం - తదనుమతిపూర్వకమిత్యర్థః - మహాత్మనా హుంకృతశ్చాసీత్ ॥ ౧౧ ॥ అవధ్యస్యేతి ॥ వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - శౄ హింసాయాం - కర్తరి శ్యన్ ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ తత్ర తదా - మహాత్మనా నిర్దగ్ధస్య శరీరం హతం - అతః కామో శరీరః కృతః ॥ ౧౩ ॥ అనంగ ఇతి ॥ కామస్తదా ప్రభృతి అనంగ ఇతి విఖ్యాతః - సోంగవిషయః అంగదేశశ్చ విఖ్యాతః - తత్ర హేతుమాహ యత్రేతి ॥ ౧౪ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య కామస్య - స్థాణోర్వా అయమాశ్రమః - ఇమే మునయః - తస్య - పురా పూర్వకాలమారభ్య - సంతానపరంపరయా శిష్యాః - అత ఏవ ధర్మపరాః - అత ఏవ చ తేషాం పాపం న విద్యతే - పూర్వం రుద్రశిష్యా అపి సంప్రతి తచ్ఛిష్యత్వకృతం పాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - ఏతేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యుత్తరముక్తం - హిమవతి తపస్యంతం కామో ధర్షయదిత్యుక్తిః పురాణాంతరైకల్పాంతరమపేక్ష్య ॥ ౧౫ ॥ ఇహేతి ॥ ఇహ అంగవిషయే - తరిష్యామహే - గంగామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ అభీతి ॥ స్నాతాః అత ఏవ శుచయో భూత్వా పుణ్యమాశ్రమమభిగచ్ఛామహే - వ్యత్యయాత్ తఙ్ ॥ ౧౭ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు - తపసా ఉత్కర్షేణ విప్రకృష్టార్థగ్రహణసమర్థేన - చక్షుషా జ్ఞానేన - విజ్ఞాయ దృష్ట్వా - తేషామాగమనం తాటకాదినిరసనసనిమిత్తం తత్ప్రయోజనం

జ్ఞానేనవిదితేత్యర్థః - హర్షం హర్షపులకం ॥ ౧౮ ॥ అర్ఘ్యమితి ॥ అర్ఘ్యం పూజార్థముదకం - పాద్యం పాదార్థముదకం - పాదార్ఘ్యాభ్యాం చేతియత్ప్రత్యయః - ఆతిథ్యం ఆచమనీయపూర్వకం భోజ్యప్రదానం - అతిథిక్రియాం అతిథిపూజాం ॥ ౧౯ ॥ సత్కారమితి ॥ సత్కారం కుశలప్రశ్నాదికం - విశ్వామిత్రాత్సమనుప్రాప్య - అభిరంజయన్ అభ్యరంజయన్ - అతిథిపూజానంతరమితిశేషః - క్రమేణ సాయంసంధ్యాసమయే సతి - తేతద్వాసినో విశ్వామిత్రాదయశ్చ - ఛత్రిన్యాయేన ఋషయ ఇత్యుక్తం - సమాహితాః అనన్యపరాః - సంధ్యాం అహోరాత్రయోస్సంధిం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - యథార్హం యథాయోగ్యం - యథాశక్తీతి యావత్ - సహస్రపరమాం దేవీం శతమధ్యాం దశావరామితి వచనాత్ । అజపన్ - గాయత్రీమితి శేషః ॥ ౨౦ ॥ తత్రేతి ॥ ఆనీతాః నిద్రాస్థా స్వాశ్రమం ప్రాపితాః - కామాశ్రమపదే కామదాహక్ కామాశ్రమనామకస్య పదే స్థానే ॥ తీర్థీయం ॥ తత్ర వాసిభిరితి ॥ ఆనీతాః స్వాశ్రమం ప్రాపితాః - కామాశ్రమపద ఇతి - ప్రకరణపర్యాలోచనయా స్థాణ్వాశ్రమపద ఇత్యేవోచితం - కామాశ్రమపద ఇతీదం దృశ్యతే - తద్విచారణీయం ॥ ౨౧ ॥ కథాభిరితి ॥ కథాభిః తదాశ్రమవైభవపరాభిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం కామాశ్రమపదం రామచరణనళినవిన్యాసేన కృతార్థీకృత్య తాటకావనమపి నిష్కల్మషీకర్తుం రామం ప్రాపయతి మునిశ్చతుర్వింశే - తత ఇత్యాది ॥ విమలే సూర్యోదయ ఇత్యర్థః - నద్యాః గంగాయాః ॥ ౧ ॥ తే చేతి ॥ ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య ॥ ౨ ॥ ఆరోహత్వితి ॥ రాజపుత్రాభ్యాం పురస్కృతః పూజితః - తాటకావధాభిప్రాయేణాహుః అరిష్టమితి - అరిష్టం శుభం యథా భవతి

తాం తత్ర తపోదీర్ఘేణ చక్షుషా । విజ్ఞాయ పరమప్రీతా మునయో హర్షమాగమన్ ॥ ౧౮ ॥ అర్ఘ్యం పాద్యం తథాతిథ్యం నివేద్య కుశికాత్మజే । రామలక్ష్మణయోః పశ్చాదకుర్వన్నతిథిక్రియాన్ ॥ ౧౯ ॥ సత్కారం సమనుప్రాప్య కథాభిరభిరంజయన్ । యథార్హమజపన్ సంధ్యామృషయస్తే సమాహితాః ॥ ౨౦ ॥ తత్ర వాసిభిరానీతా మునిభిస్సువ్రతైస్సహ । న్యవసన్ సుసుఖం తత్ర కామాశ్రమపదే తదా ॥ ౨౧ ॥ కథాభిరభిరామాభిరభిరామౌ నృపాత్మజౌ । రమయామాస ధర్మాత్మా కౌశికో మునిపుంగవః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతః ప్రభాతే విమలే కృతాహ్నికమరిందమౌ । విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నద్యాస్తీరముపాగతౌ ॥ ౧ ॥ తే చ సర్వే మహాత్మానో మునయస్సంశితవ్రతాః । ఉపస్థాప్య శుభాం నావం విశ్వామిత్రమథాబ్రువన్ ॥ ౨ ॥ ఆరోహతు భవాన్నావం రాజపుత్రపురస్కృతః । అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం మా భూత్కాలవిపర్యయః ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్రస్తథేత్యుక్త్వా తానృషీనభిపూజ్య చ । తతార సహితస్తాభ్యాం సరితం సాగరంగమామ్ ॥ ౪ ॥ తతశ్శుశ్రావ వై శబ్దమతిసంరంభవర్ధితమ్ । మధ్యమాగమ్య తోయస్య సహ రామః కనీయసా ॥ ౫ ॥ అథ రామస్సరిన్మధ్యే పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం । వారిణో భిద్యమానస్య కిమయం తుములో ధ్వనిః ॥ ౬ ॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా కౌతూహలసమన్వితః । కథయామాస ధర్మాత్మా తస్య శబ్దస్య నిశ్చయమ్ ॥ ౭ ॥ కైలాసపర్వతే రామ మనసా నిర్మితం సరః । బ్రహ్మణా నరశార్దూల తేనేదం మానసం సరః ॥ ౮ ॥ తస్మాత్సుస్రావ సరసస్సాయోధ్యాముపగూహతే । సరః ప్రవృత్తా సరయూః పుణ్యా బ్రహ్మసరశ్చ్యుతా ॥ ౯ ॥ తస్యాయమతులశ్శబ్దో జాహ్నవీమభివర్తతే । వారిసంక్షోభజో రామ ప్రణామం నియతః కురు ॥ ౧౦ ॥

తథా - అరిష్టం పాపశుభయోరితి హలాయుధః । కాలవిపర్యయః - కాలవిళంబ ఇతి యావత్ ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ తతార తరితుం ప్రవృత్తః - సరితం గంగాం - సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరంగమాం - ఖచ్ ప్రకరణే గమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితి ఖచ్ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ అతిసంరంభేణ తరంగపరస్పరసంఘట్టజక్షోభేణ - వర్ధితం అతిప్రవృద్ధం ॥ ౫ ॥ అథేతి ॥ భిద్యమానస్య పరస్పరం మిళితస్య - వారిణః - తుములః నిబిడోయం ధ్వనిః - కిం వారిసంభేదకృతః - ఉతాన్యకృత ఇతి ప్రశ్నః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేతి ॥ భిద్యమానస్య సంభిద్యమానస్య - పరస్పరం మిళితస్యేత్యర్థః - వారిణోయం ధ్వనిః - కింకృత ॥ ౬ ॥ రాఘవస్యేతి ॥ నిశ్చయం కారణనిశ్చయం ॥ తీర్థీయం ॥ నిశ్చయం నిశ్చితం హేతుం ॥ ౭ ॥ అస్య ధ్వనేః కారణం వారిసంభేద ఏవేతి వక్ష్యన్ కస్య వారిణ ఇతి ప్రశ్నే సత్యాం సరయ్వా ఇతి వక్తుం సరయూప్రభవమాహ కైలాసేతి ॥ కైలాసపర్వతే కుబేరభవనే - బ్రహ్మణా మనసా నిర్మితం సరోస్తి - తేన మనసా నిర్మితత్వేన ఇదం సరః మానసమిత్యుచ్యతే ॥ ౮ ॥ తస్మాదితి ॥ ఉపగూహతే ఆవృత్య ప్రవహతే - అయోధ్యాయాః పశ్చిమభాగమారభ్య ఉత్తరదిగ్భాగేన పూర్వభాగమాగత్య గంగదేశే గంగయా సంగచ్ఛతే సరయూః - తయోర్నద్యోస్సంభేదస్థానే ఆశ్రమః - తస్మాత్సరయూయుక్తగంగాతరణదశాయాం సరయూజలమున్నతాద్భాగీరథ్యాం పతతీతి తస్య ధ్వనిరితి జ్ఞేయం - సరయూశబ్దం నిర్వక్తి సర ఇతి ॥ సరసో యాతీతి సరయూః - పాఠాంతరం - సరసో యాతీతి సరయూః - సకారస్య శకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - ఊడుత ఇతి స్త్రీప్రత్యయ ఊకారః - కస్మాత్సరసః ప్రవృత్తేత్యత ఆహ బ్రహ్మసరశ్చ్యుతేతి ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ యాం గంగామభివర్తతే గంగయా సంగచ్ఛతే - అయమతులశ్శబ్దస్తస్యా వారిసంక్షోభ

జః - సంధిరార్షః - నియతః నియతమనసః - స్నాతౌ - తాభ్యాం నదీభ్యాం ప్రణామం కురు - కోయంధ్వనిరితి రామేణ పృష్టే సరయ్వా వారిన ఘట్టన ఇతివక్తవ్యే తదుక్తిః త్రిపథగాసంగతత్వాత్ ॥ ౧౦ ॥ తాభ్యామితి ॥ తీరం దక్షిణమితి - నదీసంభేదే రాత్రిముషిత్వా ప్రాతర్దక్షిణాభిముఖా గంగాం తేరుః - తత్ర గంగాదక్షిణతీరే తాటకావనమితి జ్ఞేయం ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ సంకాశత ఇతి సంకాశః - ఘోరసంకాశం ఘోరరూపమిత్యర్థః - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - జనసంచారరహితమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ అహో ఇత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ ఝిల్లికా భూతలాస్యంతరితకీటవిశేషః - భైరవైః భయంకరైః - శ్వాపదైః క్రూరమృగైః - శకుంతైః భాసైః - శకుంతౌ భాసపక్షిణావిత్యమరః । శకునైః పక్షిభిః - వాశ్యద్భిః కుత్సితం శబ్దాయమానైః - ధవః అశ్వకర్ణః - కకుభః మరుతిందుకః - పాటలిః - ఇదం వనమేతాదృశం - అహో ఇదం వనం దారుణం - కిన్ను కిన్నామకమిత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ తమితి ॥ ఏతద్దారుణం వనం యస్య ప్రాణినః స శ్రూయతామితి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ ఏతావితి ॥ స్ఫీతౌ ప్రవృద్ధధనధాన్యౌ - మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మలదకరూశనామధేయౌ - అవయవబహుత్వాత్ బహువచనం - మత్స్యాః పాంచాలా ఇతివత్ దేవనిర్మాణేన దేవనిర్మాణతుల్యనిర్మాణేన నిర్మితౌ - దేవలోకసమసంస్థానావిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతావితి ॥ స్ఫీతౌ సమృద్ధౌ - మలదాః కరూశాశ్చేతి బహువచనం ఆపోదారా ఇతివచ్ఛబ్దస్వభావకృ

౧౧ ॥ తాభ్యాం తు తావుభౌ కృత్వా ప్రణామమతిధార్మికౌ । తీరం దక్షిణమాసాద్య జగ్మతుర్లఘువిక్రమౌ ॥ ౧౧ ॥ స వనం ఘోరసంకాశం దృష్ట్వా నృపవరాత్మజః । అవిప్రహతమైక్ష్వాకః పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం ॥ ౧౨ ॥ అహో వనమిదం దుర్గం ఝిల్లికాగణనాదితమ్ । భైరవైః శ్వాపదైః పూర్ణం శకుంతైర్దారుణారుతైః ॥ ❀ ॥ నానాప్రకారైః శకునైర్వాశ్యద్భిర్భైరవస్వనైః । సింహవ్యాఘ్రవరాహైశ్చ వారణైశ్చోపశోభితమ్ ॥ ❀ ॥ ధవాశ్వకర్ణకకుభైర్బిల్వతిందుకపాటలైః । సంకీర్ణం బదరీభిశ్చ కిన్న్వేతద్దారుణం వనమ్ ॥ ౧౫ ॥ తమువాచ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః । శ్రూయతాం వత్స కాకుత్స్థ యస్యైతద్దారుణం వనమ్ ॥ ౧౬ ॥ ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ పూర్వమాస్తాం నరోత్తమ । మలదాశ్చ కరూశాశ్చ దేవనిర్మాణనిర్మితౌ ॥ ౧౭ ॥ పురా వృత్రవధే రామ మలేన సమభిప్లుతమ్ । క్షుధా చైవ సహస్రాక్షం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ ॥ ౧౮ ॥ తమింద్రం స్నాపయన్ దేవా ఋషయశ్చ తపోధనాః । కలశైః స్నాపయామాసుర్మలం చాస్య ప్రమోచయన్ ॥ ౧౯ ॥ ఇహ భూమ్యాం మలం దత్త్వా దత్త్వా కారూశమేవ చ । శరీరజం మహేంద్రస్య తతో హర్షం ప్రపేదిరే ॥ ౨౦ ॥ నిర్మలో నిష్కరూశశ్చ శుచిరింద్రో యదాభవత్ । దదౌ దేశస్య సుప్రీతో వరం ప్రభురనుత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇమౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ ఖ్యాతిం లోకే గమిష్యతః । మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మమాంగమలధారిణౌ ॥ ౨౨ ॥ సాధు సాధ్వితి తం దేవాః పాకశాసనమబ్రువన్ । దేశస్య పూజాం తాం దృష్ట్వా కృతాం శక్రేణ ధీమతా ॥ ౨౩ ॥ ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ దీర్ఘకాలమరిందమ । మలదాశ్చ కరూశాశ్చ ముదితౌ ధనధాన్యతః ॥ ౨౪ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య యక్షీ వై కామరూపిణీ । బలం నాగసహస్రస్య ధారయంతీ తదా హ్యభూత్ ॥ ❀ ॥ తాటకా నామ భద్రం తే భార్యా సుందస్య ధీమతః ॥ ౨౫ ॥ మారీచో రాక్షసః పుత్రో యస్యాః శక్రపరాక్రమః ॥ ౨౬ ॥ వృత్తబాహుర్మహావీర్యో విపులాస్యతనుర్మహాన్ । రాక్షసో భైరవాకారో నిత్యం త్రాసయతే ప్రజాః ॥ ౨౭ ॥

తం - దేవనిర్మాణనిర్మితౌ దేవయత్నేన నిర్మితౌ ॥ ౧౭ ॥ మలదకరూశసంజ్ఞానిమిత్తమాహ పురేత్యాది ॥ వృత్రవధే కృతే సతి - మలేన అశుచిత్వేన - క్షుధా బుభుక్షయా చ - సమభిప్లుతం వ్యాప్తం - ఇంద్రం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ - బ్రహ్మహత్యావశేన మలక్షుధాభిం గ్రస్తోభూదిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తమితి ॥ స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాపయన్ - పునర్మంత్రపూతైః - కలశైః కలశోదకైః - స్నాపయామాసుః - తేన స్నాపనేన - అస్య ఇంద్రస్య - మలం - చకారాత్ కారూశం - ప్రమోచయన్ ప్రామోచయన్ ॥ ౧౯ ॥ ఇహేతి ॥ కరూశమేవ కారూశం - స్వార్థే ప్రమాణాత్ క్షుధమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నిర్మల ఇతి ॥ శుచిః బ్రహ్మహత్యాతః పూతః ॥ ౨౧ ॥ వరమేవాహ ఇమావితి ॥ మలం ద్యతి ఖండయతీతి మలదః - అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి ఖచ్ - కరూశమస్యాస్తీతి కరూశః - అంగమలధారిణౌ - కరూశస్యాప్యుపలక్షణమిదం - ఏతౌ మమాంగమలకరూశధారణాన్మలదాః కరూశాశ్చేతి ఖ్యాతిం గమిష్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ సాధ్వితి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౩ ॥ ఏతావితి ॥ అత ఇత్యాదావధ్యాహార్యం ॥ ౨౪ ॥ ఏవం పావనీయత్వాయ దేశస్య పుణ్యత్వముక్త్వా తస్య దారుణత్వహేతుమాహ కస్యచిదితి ॥ అర్ధత్రయం - కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి - తదా జన్మకాల ఏవ - నాగసహస్రస్య గజసహస్రస్య - బలం ధారయంతీ తాటకానామ యక్షీ అభూత్ - తే తుభ్యం - భద్రమస్తు - తాటకాతో భయం మాభూదిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ మారీచ ఇతి ॥ అర్ధం ॥ ౨౬ ॥ వృత్తేతి ॥ అత్ర య ఇతి శేషః - యః ప్రజా నిత్యం త్రాసయతే స మారీచో యస్యాః పుత్రః సా యక్షీ అభూదితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౭ ॥ అస్తు తాటకాం

తత స్తత్రాహ ఇమావితి ॥ ౨౭ ॥ సేయమితి ॥ ఆవార్య ఆవృత్య - యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయావనం అత ఏవమార్గేణగంతవ్యం ॥ ౨౮ ॥ స్వేతి ॥ నిష్కంటకంనిరుపద్రవం ॥ ౩౦ ॥ నహీతి ॥ ఈదృశంఅతీవపుణ్యం - అనహ్యాయా ఇత వైరజేయయా ॥ ౩౧ ॥ ఏతదితి ॥ యథాయేనప్రకారేణ - దారుణం-యథాచోత్సాదితంనిర్జనీకృతం-యథావోత్సాదనాన్న నివర్తతే-తదేతత్సర్వమాఖ్యాతమితియోజనా ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స్త్రీయోపిసర్వలోకవినాశిన్యావధనదోష ఇత్యాహపంచవింశే - అథేత్యాది ॥ అప్రమేయస్య అప్రమేయప్రభావస్య ॥ ౧ ॥ అల్పేతి ॥ యదాయస్మాత్ - యదాయ త్రా దయోహేతావపిమునిభిః ప్రయుజ్యంతే - యస్మా చ్ఛ్రూయంతేతస్మాత్-అబలా స్త్రీ - కథంనాగసహస్రస్యబలంధారయతి ॥ తీర్థీయం ॥ అల్పేతి ॥ యదాయశ్చ స్ర ష్టాస్తేతదా ప్రభృత్యల్పవీర్యా శ్రూయంతే- అబలాయక్షీ-నా

ఇమాజనపదౌనిత్యంవినాశయతిరాఘవ। మలదాంశ్చకరూశాంశ్చతాటకాదుష్టచారిణీ ॥ ౨౮ ॥ సేయం పంథానమావార్యవసత్యధ్యర్ధయోజనే। అతఏవచగంతవ్యంతాటకాయావనంయతః ॥ ౨౯ ॥ స్వబాహుబలమాశ్రిత్య జహీమాందుష్టచారిణీమ్। మన్నియోగాదిమందేశంకురునిష్కంటకంపునః ॥ ౩౧ ॥ నహికశ్చిదిమందేశంశక్నోత్యాగంతుమీదృశమ్। యక్షిణ్యా ఘోరయారామ ఉత్సాదితమసహ్యయా ॥ ౩౧ ॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంయథైతద్దారుణంవనమ్। యక్ష్యాచోత్సాదితంసర్వమద్యాపిననివర్తతే ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథతస్యాప్రమేయస్యమునేర్వచనముత్తమమ్। శ్రుత్వాపురుషశార్దూలః ప్రత్యువాచ సుభాం గిరమ్ ॥ ౧ ॥ అల్పవీర్యా యదాయక్షా శ్రూయంతేమునిపుంగవ। కథంనాగసహస్రస్య ధారయత్యబలాబలమ్ ॥ ౨ ॥ విశ్వామిత్రోబ్రవీద్వాక్యంశ్రుణుయేనబలోత్తరా। వరదానకృతంవీర్యంధారయత్యబలాబలమ్ ॥ ౩ ॥ పూర్వమాసీన్మహాయక్షస్సుకేతుర్నామవీర్యవాన్। అనపత్యశ్శుభాచారస్సచతేపే మహత్తపః ॥ ౪ ॥ పితామహస్తుసుప్రీతస్తస్యయక్షపతేస్తదా। కన్యారత్నందదౌరామతాటకాంనామనామతః ॥ ౫ ॥ దదౌనాగసహస్రస్యబలంచాస్యాఃపితామహః। నత్వేవపుత్రంయక్షాయదదౌబ్రహ్మామహాయశాః ॥ ౬ ॥ తాంతుజాతాంవివర్ధంతీంరూపయౌవనశాలినీమ్। ఝర్ఝపుత్రాయసుందాయదదౌభార్యాంయశస్వినీమ్ ॥ ౭ ॥ కస్యచిత్త్వథకాలస్యయక్షీపుత్రమజాయత। మారీచంనామదుర్ధర్షంయశ్శాపాద్రాక్షసోభవత్ ॥ ౮ ॥ సుందేతునిహతేరామసాగస్త్యమృషిసత్తమమ్। తాటకాసహపుత్రేణప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి ॥ ౯ ॥ భక్షార్థంజాతసంరంభాగర్జంతీసాభ్యధావత ॥ ౯½ ॥ ఆపతంతీంతుతాందృష్ట్వాఽగస్త్యోభగవానృషిః ॥ ❋ ॥ రాక్షసత్వంభజస్వేతిమారీచంవ్యాజహారసః ॥ ౧౦½ ॥ అగస్త్యఃపరమక్రుద్ధస్తాటకామపిశప్తవాన్ ॥ ౧౧ ॥ పురుషాదీమహాయక్షీవిరూపావికృతాననా। ఇదంరూపంవిహాయాథదారుణంరూపమస్తుతే ॥ ౧౨ ॥ సైషాశాపకృతామర్షాతాటకాక్రోధమూర్ఛితా। దేశముత్సాదయత్యేనమగస్త్యచరితంశుభమ్ ॥ ౧౩ ॥ ఏనాంరాఘవదుర్వృత్తాంయక్షీంపరమదారుణామ్। గోబ్రాహ్మణహితార్థాయజహిదుష్టపరాక్రమామ్ ॥ ౧౪ ॥ నహ్యేనాంశాపసంస్పృష్టాంకశ్చిదుత్సహతేపుమాన్। నిహంతుంత్రిషులోకేషుత్వామృతేరఘునందన ॥ ౧౫ ॥ నహితేస్త్రీ

సహస్రస్యబలం - కథంధారయతికేనకారణేనధారయతి - పాఠాంతరే - యదాయస్మాద్యక్షీ అల్పవీర్యాశ్రూయతేతస్మాదబలానాగసహస్రస్య బలంకథంధారయతికేనకారణేనధారయతి ॥ ౨ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ యేనహేతునాబలోత్తరాభవతితంశృణు-తస్యావరదానకృతంవీర్యంబలమస్తి అతోబలాపిబలంధారయతి ॥ ౩ ॥ వరదానప్రకారమాహపూర్వమిత్యాది ॥ ౪ ॥ పితామహ ఇతి ॥ నామప్రసిద్ధా ॥ ౫ ॥ దదావితి ॥ యక్షాయ సుకేతవే ॥ ౬ ॥ తామితి ॥ వివర్ధంతీంవివర్ధమానాం-భార్యాందదౌభార్యాత్వేనదదౌ ॥ ౭ ॥ కస్యచిత్త్వితి ॥ కస్మింశ్చిత్కాలేగతేసతి - అజాయత అజనయత్ ॥ ౮ ॥ శాపప్రకారమాహసుందేత్వితి ॥ నిహతే- అగస్త్యేనేతిశేషః - ప్రధర్షయితుంహంతుం - ఇచ్ఛతిఐచ్ఛత్ ॥ ౯ ॥ భక్షేతి ॥ జాతసంరంభాభర్తృవధజనితకోపా - అత ఏవభక్షార్థమభ్యధావత - అర్ధం ౯½ ॥ ఆపతంతీమితి॥స్పష్టం ॥ ౧౦½ ॥ అగస్త్య ఇత్యర్ధం ॥ ౧౧ ॥ పురుషాదీతి ॥ పురుషాదీమనుష్యభక్షిణీ-త్వమిదంరూపంవిహాయపురుషాదీత్యాదివిశేషణయుక్తాభవ - అథతే-దారుణంక్రూరం - రూపంశరీరం-అస్తు ॥ ౧౨ ॥ సైషేతి ॥ అగస్త్యచరితం-తదానీమితిశేషః ॥ ౧౩ ॥ ఏనామితి ॥ జహినాశయ ॥ ౧౪ ॥ నహీతి ॥ శాపసంస్పృష్టాంశాపయుక్తాం ॥ ౧౫ ॥ నహీతి ॥ తేత్వయా -ఘృణాజుగుప్సా - కర్తవ్యం

క్షేనేతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ నృశంసమితి ॥ నృశంసం క్రూరకర్మ -సదోషం సాపవాదం కర్మ- రక్షతా రాజపుత్రేణ- ప్రజారక్షణకారణాత్ కర్తవ్యం ॥ ౧౭ ॥ రాజ్యేతి ॥ సనాతనః నిత్యః - అధర్మ్యాం అధర్మాదనపేతాం - ఏతదేవాహ ధర్మ ఇతి ॥ ౧౮ ॥ స్త్రీవధస్య కర్తవ్యత్వే ఇతిహాసద్వయమాహ శ్రూయత ఇత్యాదినా ॥ మంథరాం మంథరాభిధానాం ॥ ౧౯ ॥ విష్ణునేతి ॥ కావ్యమాతా శుక్రమాతా - ఇయం కథా మత్స్యపురాణే దర్శితా - స్వపుత్రే శుక్రే దేవశిక్షార్థం రుద్రసమీపేతపస్యతి సతి దేవపీడితా అసురాః శుక్రమాతరం భృగుపత్నీం శరణమగచ్ఛన్ - సాచాసురరక్షణార్థం దేవాన్ హంతుముద్యుక్తా - తాం చేంద్రప్రార్థితో విష్ణుః రాసాద్యతిస్మ స్య శ్శిరశ్చిచ్ఛేదేతి ॥ ౨౦ ॥ ఏతైరితి ॥ ఏతైః ఏతాదృశైరిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ తాటకావధష్షడ్వింశే - మునేరిత్యాది ॥ అక్లిబం ధృష్టం ॥ లిఙ్గ వ్యయం ॥ మునేర్వచనమితి ॥ అక్లిబం మహార్థం ॥ ౧ ॥

వధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ । చాతుర్వర్ణ్యహితార్థాయ కర్తవ్యం రాజసూనునా ॥ ౧౬ ॥ నృశంసమనృశంసం వా ప్రజారక్షణకారణాత్ । పాతకం వా సదోషం వా కర్తవ్యం రక్షతా సతామ్ ॥ ౧౭ ॥ రాజ్యభారనియుక్తానామేష ధర్మస్సనాతనః । అధర్మ్యాం జహి కాకుత్స్థ ధర్మో హ్యస్యాం న విద్యతే ॥ ౧౮ ॥ శ్రూయతే హి పురా శక్రో విరోచనసుతాం నృప । పృథివీం హంతుమిచ్ఛంతీం మంథరామభ్యసూదయత్ ॥ ౧౯ ॥ విష్ణునా చ పురా రామ భృగుపత్నీ దృఢవ్రతా । అనింద్రం లోకమిచ్ఛంతీ కావ్యమాతా నిషూదితా ॥ ౨౦ ॥ ఏతైశ్చాన్యైశ్చ బహుభీ రాజపుత్ర మహాత్మభిః । అధర్మసహితా నార్యో హతాః పురుషసత్తమైః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

మునేర్వచనమక్లీబం శ్రుత్వా నరవరాత్మజః । రాఘవః ప్రాంజలిర్భూత్వా ప్రత్యువాచ దృఢవ్రతః ॥ ౧ ॥ పితుర్వచననిర్దేశాత్పితుర్వచనగౌరవాత్ । వచనం కౌశికస్యేతి కర్తవ్యమవిశంకయా ॥ ౨ ॥ అనుశిష్టోస్మ్యయోధ్యాయాం గురుమధ్యే మహాత్మనా । పిత్రా దశరథేనాహం నావజ్ఞేయం హి తద్వచః ॥ ౩ ॥ సోహం పితుర్వచశ్శ్రుత్వా శాసనాద్బ్రహ్మవాదినః । కరిష్యామి న సందేహస్తాటకావధముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ దేశస్యాస్య సుఖాయ చ । తవ చైవాప్రమేయస్య వచనం కర్తుముద్యతః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా ధనుర్మధ్యే బధ్వా ముష్టిమరిందమః । జ్యాశబ్దమకరోత్తీవ్రం దిశశ్శబ్దేన నాదయన్ ॥ ౬ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాస్తాటకావనవాసినః । తాటకా చ సుసంక్రుద్ధా తేన శబ్దేన మోహితా ॥ ౭ ॥ తం శబ్దమభినిధ్యాయ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా । శ్రుత్వా చాభ్యద్రవద్వేగాద్యతశ్శబ్దో వినిస్సృతః ॥ ౮ ॥ తాం దృష్ట్వా రాఘవః క్రుద్ధాం వికృతాం వికృతాననామ్ । ప్రమాణేనాతివృద్ధాం చ లక్ష్మణం సోభ్యభాషత ॥ ౯ ॥ పశ్య లక్ష్మణ యక్షిణ్యా భైరవం దారుణం వపుః । భిద్యేరన్దర్శనాదస్యా భీరూణాం హృదయాని చ ॥ ౧౦ ॥ ఏనాం పశ్య దురాధర్షాం మాయాబలసమన్వితామ్ । వినివృత్తాం కరోమ్యద్య హృతకర్ణాగ్రనాసికామ్ ॥ ౧౧ ॥ న హ్యేనాముత్సహే హంతుం స్త్రీస్వభావేన రక్షితామ్ । వీర్యం చాస్యా గతిం చాపి హనిష్యామీతి మే మతిః ॥ ౧౨ ॥ ఏవం బ్రువాణే రామే తు తాటకా క్రోధమూర్ఛితా । ఉద్యమ్య బాహూ గర్జంతీ రామమేవాభ్యధావత ॥ ౧౩ ॥ విశ్వామిత్రస్తు బ్రహ్మర్షిర్హుంకారే

పితురితి ॥ పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ కౌశికవచనం త్వయా కర్తవ్యమిత్యేవంరూపాత్ - పితుర్వచనగౌరవాత్ బహుమానాచ్చ -ఇతిఉక్తప్రకారం - కౌశికస్య వచనం కర్తవ్యమితి మానవ్యాపారః ॥ లింగ వ్యయం ॥ స్త్రీవధస్యాపి త్రిభిః హేతుభిః కర్తవ్యతాం ప్రతిపాదయతి పితుర్వచనేతి ॥ పితుర్వచననిర్దేశాదిత్యనేనావిచారేణ కర్తవ్యతా గమ్యతే -పితుర్వచనగౌరవాత్ బహుమానాత్- ప్రవర్తకత్వేనేతి శేషః - భగవతః కౌశికస్య-వచనమితి-హేతోశ్చ ఏతన్మయా కర్తవ్యమితి ॥ ౨ ॥ మునిం ప్రత్యాహ అనుశిష్టఇతి ॥ ౩ ॥ సోహమితి ॥ శ్రుత్వా స్థితస్సోహమిత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ గోబ్రాహ్మణేతి ॥ ఉద్యతః -అహమితి శేషః ॥ ౫ ॥ ఏవమితి స్పష్టం ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ సుసంక్రుద్ధా ప్రకృత్యా అతికోపనా - మోహితా కిం కర్తవ్యమితి సంభ్రాంతా -ఆసీత్ ॥ ౭ ॥ తమితి ॥ అభినిధ్యాయ ఆకర్ణ్య - క్రోధమూర్ఛితా ఆసీత్ - శ్రుత్వా క్రుద్ధా సాభ్యద్రవచ్చ ॥ ౮ ॥ తామితి ॥ ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన ॥ ౯ ॥ పశ్యేతి ॥ భైరవం భయంకరం- దారుణం వికృతం ॥ ౧౦ ॥ ఏనామితి ॥ మాయాబలం అంతర్ధానబలం - వినివృత్తాం పరాఙ్ముఖీం - ఏతావతైవ గురువచనానుష్ఠానసిద్ధేరితిభావః ॥ ౧౧ ॥ నహీతి ॥ వీర్యగతిహననం హస్తపాదభంజనేన ॥ ౧౨ ॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౩ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ అస్త్వితి

ఇతి శబ్దో ధ్యాహార్యః - అతిమానుషశక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయదృష్ట్యా అతిశంకయా పునర్మంగళమాశాస్తే ॥ ౧౪ ॥ ఉద్ధూన్వానేతి ॥ ఉద్ధూన్వానా ఉత్కిరంతీ ॥ తీర్థీయం ॥ రజోమోహేన రజోంధకారేణ ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ మాయాం అంతర్ధానశక్తిం ॥ తీర్థీయం ॥ మాయాస్త్రం మాయానిర్మితాస్త్రం - మాయావిద్యామితి యావత్ ॥ ౧౬ ॥ శిలేతి ॥ ప్రతిహత్య భఙ్క్త్వా - కరౌ చిచ్ఛేద శిలావర్షహేతుత్వాత్ - పత్త్రిభిః శరైః ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ అభ్యాశే సమీపే - గర్జతీం గర్జంతీం - సమభావ అర్థః ॥ ౧౮ ॥ కామేతి ॥ కామరూపధరా కామరూపధరణశక్తా - అత ఏవానేకశో రూపాణి కృత్వా - మాయయా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవమశ్మవర్షం విముంచంతీ - మోహయంతీ విచచార అర్ధత్రయం ॥ ౧౯½ ॥ తత ఇతి ॥ శ్రీమాన్ స్వత ఏవ తాటకావధహేతుప్రాప్తికృతహర్షేణ కాంతిమాన్ ॥ ౨౦½ ॥ అలమితి ॥ దుష్టచారిణీ దుష్టం యథా తథా చరణశీలా - అంతర్ధానశక్త్యా అశ్మవర్షశీలత్వా

రేణాభిభవత్స్యతామ్। స్వస్తి రాఘవయోరస్తు జయం చైవాభ్యభాషత ॥ ౧౪ ॥ ఉద్ధూన్వానా రజో ఘోరం తాటకా రాఘవావుభౌ। రజోమోహేన మహతా ముహూర్తం సా వ్యమోహయత్ ॥ ౧౫ ॥ తతో మాయాం సమాస్థాయ శిలావర్షేణ రాఘవౌ। అవాకిరత్సుమహతా తతశ్చుక్రోధ రాఘవః ॥ ౧౬ ॥ శిలావర్షం మహత్తస్యాశ్శరవర్షేణ రాఘవః। ప్రతిహత్యోపధావంత్యాః కరౌ చిచ్ఛేద పత్త్రిభిః ॥ ౧౭ ॥ తతశ్ఛిన్నభుజాం శ్రాంతామభ్యాశే పరిగర్జతీమ్। సౌమిత్రిరకరోత్క్రోధాద్ధృతకర్ణాగ్రనాసికామ్ ॥ ౧౮ ॥ కామరూపధరా సద్యః కృత్వా రూపాణ్యనేకశః। అంతర్ధానం గతా యక్షీ మోహయంతీ స్వమాయయా ॥ ❁ ॥ అశ్మవర్షం విముంచంతీ భైరవం విచచార హ ॥ ౧౯½ ॥ తతస్తావశ్మవర్షేణ కీర్యమాణౌ సమంతతః ॥ ❁ ॥ దృష్ట్వా గాధిసుతశ్శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౦½ ॥ అలం తే ఘృణయా రామ పాపైషా దుష్టచారిణీ ॥ ❁ ॥ యజ్ఞవిఘ్నకరీ యక్షీ పురా వర్ధేత మాయయా ॥ ౨౧½ ॥ వధ్యతాం తావదేవైషా పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే ॥ ❁ ॥ రక్షాంసి సంధ్యాకాలేషు దుర్ధర్షాణి భవంతి వై ॥ ౨౨½ ॥ ఇత్యుక్తస్తు తదా యక్షీమశ్మవృష్ట్యాభివర్షతీమ్ ॥ ❁ ॥ దర్శయన్ శబ్దవేధిత్వం తాం రురోధ స సాయకైః ॥ ౨౩½ ॥ సా రుద్ధా శరజాలేన మాయాబలసమన్వితా ॥ ❁ ॥ అభిదుద్రావ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం చ వినేదుషీ ॥ ౨౪½ ॥ తామాపతంతీం వేగేన విక్రాంతామశనీమివ ॥ ❁ ॥ శరేణోరసి వివ్యాధ సా పపాత మమార చ ॥ ౨౫½ ॥ తాం హతాం భీమసంకాశాం దృష్ట్వా సురపతిస్తదా ॥ ❁ ॥ సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సురాశ్చ సమపూజయన్ ॥ ౨౬½ ॥ ఉవాచ పరమప్రీతస్సహస్రాక్షః పురందరః ॥ ❁ ॥ సురాశ్చ సర్వే సంహృష్టా విశ్వామిత్రమథాబ్రువన్ ॥ ౨౭½ ॥ మునే కౌశిక భద్రం తే సేంద్రాస్సర్వే మరుద్గణాః ॥ ❁ ॥ తోషితాః కర్మణానేన స్నేహం దర్శయ రాఘవే ॥ ౨౮½ ॥ ప్రజాపతేర్భృశాశ్వస్య పుత్రాన్ సత్యపరాక్రమాన్ ॥ ❁ ॥ తపోబలభృతాన్ బ్రహ్మన్ రాఘవాయ నివేదయ ॥ ౨౯½ ॥ పాత్రభూతశ్చ తే బ్రహ్మంస్తవానుగమనే ధృతః ॥ ❁ ॥ కర్తవ్యం చ మహత్కర్మ సురాణాం రాజసూనునా ॥ ౩౦½ ॥ ఏవముక్త్వా సురాస్సర్వే హృష్టా జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ❁ ॥ విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తతస్సంధ్యా ప్రవర్తతే ॥ ౩౧½ ॥ తతో మునివరః ప్రీతస్తాటకావధతోషితః ॥ ❁ ॥ మూర్ధ్ని రామముపాఘ్రాయ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౨½ ॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన ॥ ❁ ॥ శ్వః ప్రభాతే

ర్థః - ఏతేన ఐహికనాశకత్వముక్తం - పారలౌకికనాశకత్వమప్యాహ యజ్ఞవిఘ్నకరీతి - పురా వర్ధేత వర్ధిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ॥ ౨౧½ ॥ వధ్యతామితి ॥ సంధ్యా పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - తావత్పూర్వమేవ వధ్యతాం - సంధ్యాప్రవృత్తౌ కా హానిస్తత్రాహ రక్షాంసీతి ॥ ౨౨½ ॥ ఇత్యుక్తేతి ॥ అభివర్షతీం అభివర్షంతీం - శబ్దవేధిత్వం శ్రుతశబ్దో యస్మాదుత్పన్నస్తద్వేధిత్వం ॥ ౨౩½ ॥ సేతి ॥ అభిదుద్రావ - అప్రయోజకమంతర్ధానం విహాయేత్యర్థః - వినేదుషీ నాదం కుర్వంతీ ॥ ౨౪½ ॥ తామితి ॥ అశనీం - సర్వతోऽక్తిన్నర్థాదిత్యేక ఇతి జీష్ ॥ ౨౫½ ॥ తామితి ॥ భీమసంకాశాం భీమరూపాం - సురపతిస్సురాశ్చ సమపూజయన్ ॥ ౨౬½ ॥ ఉవాచేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౭½ ॥ మునే ఇతి ॥ సర్వే - వయమితి శేషః - స్నేహం దర్శయ స్నేహకార్యం ప్రవర్తయ ॥ ౨౮½ ॥ ప్రీతదేవాహ ప్రజాపతేరితి ॥ ౨౯½ ॥ పాత్రేతి ॥ అయమితి శేషః - అనుగమనే శుశ్రూషణే - ధృతః స్థిరధీః ॥ ౩౦½ ॥ ఏవమితి ॥ పురస్కృత్య పూజయిత్వా - జగ్ముః - సంధ్యా సాయంసంధ్యా - ప్రవర్తతే స్మ ॥ ౩౧½ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౨½ ॥ ఇహేతి ॥ తత్పూర్వార్ధ

క్తం ॥ ౩౩ ॥ విశ్వామిత్రేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౪ ॥ ముక్తేతి ॥ ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం - తస్మిన్నహని - తదైవ తత్క్షణ ఏవ - చైత్రరథం కుబేరోద్యానం ॥ ౩౫ ॥ నిహత్యేతి ॥ ప్రతిబోధ్యమానః - మునినేతి శేషః - కౌసల్యాసుప్రజా రామేత్యేవం ప్రబోధితో భూదిత్యర్థః - ఉపజాతివృత్తం ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అస్త్రగణలాభస్సప్తవింశే - అథేత్యాది ॥ ఉష్య ఉషిత్వా - ప్రహస్య ప్రహర్షేణ మందహాసం కృత్వా ॥ ౧ ॥ పరీతి ॥ మహాయశ ఇతి సంబుద్ధిత్వాన్న దీర్ఘః - ప్రీత్యా పరమయా యుక్త ఇతి పరితుష్టోస్మీత్యస్యానువాదః - సర్వశః సర్వాణి ॥ ౨ ॥ దేవేతి ॥ ఆజౌ

గమిష్యామస్తదాశ్రమపదం మమ ॥ ౩౩ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా హృష్టో దశరథాత్మజః ॥ ❖ ॥ ఉవాస రజనీం తత్ర తాటకాయా వనే సుఖమ్ ॥ ౩౪ ॥ ముక్తశాపం వనం తచ్చ తస్మిన్నేవ తదాహని ॥ ❖ ॥ రమణీయం విబభ్రాజ యథా చైత్రరథం వనమ్ ॥ ౩౫ ॥ నిహత్య తాం యక్షసుతాం స రామః ప్రశస్యమానస్సురసిద్ధసంఘైః ॥ ❖ ॥ ఉవాస తస్మిన్మునినా సహైవ ప్రభాతవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ తాం రజనీముష్య విశ్వామిత్రో మహాయశాః । ప్రహస్య రాఘవం వాక్యమువాచ మధురాక్షరమ్ ॥ ౧ ॥ పరితుష్టోఽస్మి భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః । ప్రీత్యా పరమయా యుక్తో దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః ॥ ౨ ॥ దేవాసురగణాన్వాపి సగంధర్వోరగానపి । యైరమిత్రాన్ప్రసహ్యాజౌ వశీకృత్య జయిష్యసి ॥ ౩ ॥ తాని దివ్యాని భద్రం తే దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః । దండచక్రం మహద్దివ్యం తవ దాస్యామి రాఘవ ॥ ౪ ॥ ధర్మచక్రం తతో వీర కాలచక్రం తథైవ చ । విష్ణుచక్రం తథాత్యుగ్రమైంద్రమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ వజ్రమస్త్రం నరశ్రేష్ఠ శైవం శూలవరం తథా । అస్త్రం బ్రహ్మశిరశ్చైవ ఐషీకమపి రాఘవ ॥ ❖ ॥ దదామి తే మహాబాహో బ్రాహ్మమస్త్రమనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ గదే ద్వే చైవ కాకుత్స్థ మోదకీ శిఖరీ ఉభే ॥ ❖ ॥ ప్రదీప్తే నరశార్దూల ప్రయచ్ఛామి నృపాత్మజ ॥ ౭ ॥ ధర్మపాశమహం రామ కాలపాశం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ పాశం వారుణమస్త్రం చ దదామ్యహమనుత్తమమ్ ॥ ౮ ॥ అశనీ ద్వే ప్రయచ్ఛామి శుష్కార్ద్రే రఘునందన ॥ ❖ ॥ దదామి చాస్త్రం పైనాకమస్త్రం నారాయణం తథా ॥ ౯ ॥ ఆగ్నేయమస్త్రం దయితం శిఖరం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ వాయవ్యం ప్రథనం నామ దదామి చ తవానఘ ॥ ౧౦ ॥ అస్త్రం హయశిరో నామ క్రౌంచమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ శక్తిద్వయం చ కాకుత్స్థ దదామి తవ రాఘవ ॥ ౧౧ ॥ కంకాళం ముసలం ఘోరం కాపాలమథ కంకణమ్ ॥ ❖ ॥ ధారయంత్యసురా యాని దదామ్యేతాని సర్వశః ॥ ౧౨ ॥ వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ నందనం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ అసిరత్నం మహాబాహో దదామి చ నృపాత్మజ ॥ ౧౩ ॥ గాంధర్వమస్త్రం దయితం మానవం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ ప్రస్వాపనప్రశమనే దద్మి సౌరం చ రాఘవ ॥ ౧౪ ॥ దర్పణం శోషణం చైవ సంతాపనవిలాపనే ॥ ❖ ॥ మదనం చైవ దుర్ధర్షం కందర్పదయితం తథా ॥ ౧౫ ॥ పైశాచమస్త్రం దయితం మోహనం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ ప్రతీచ్ఛ నరశార్దూల రాజపుత్ర మహాయశాః ॥ ౧౬ ॥ తామసం నరశార్దూల సౌమనం చ మహాబల ॥ ❖ ॥ సంవర్తం చైవ దుర్ధర్షం మౌసలం చ నృపాత్మజ ॥ ౧౭ ॥ సత్యమస్త్రం మహా

యుద్ధే - జయిష్యసి - స్వార్థే ణిచ్ ॥ ౩ ॥ తానీతి ॥ దండచక్రాదయః చక్రభేదాః ॥ ౪ ॥ ధర్మేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం శూలవరం శూలశ్రేష్ఠం - బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మాస్త్రాదన్యత్ ॥ ౬ ॥ గదే ఇతి ॥ మోదకీశిఖరీసంజ్ఞే ద్వే గదే తే ఉభే దాస్యామీతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ ధర్మేతి ॥ వారుణమిత్యస్య కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయః ॥ ౮ ॥ అశనీతి ॥ శుష్కాశనిరార్ద్రాశనిరిత్యన్వయః - పినాకిన ఇదం పైనాకం ॥ ౯ ॥ ఆగ్నేయమితి ॥ ఆగ్నేయం అగ్నిదేవతాకం - దయితం - అగ్నేరితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ అస్త్రమితి ॥ శక్తిద్వయం విష్ణుశక్తిః రుద్రశక్తిశ్చేతి ॥ ౧౧ ॥ కంకాళమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౨ ॥ వైద్యాధరమితి ॥ వైద్యాధరం నందనం నామాసిరత్నం - మహాస్త్రమిత్యర్థః - అసిర్విద్యాధరాస్త్రం ॥ ౧౩ ॥ గాంధర్వమితి ॥ ప్రస్వాపనప్రశమనే చ గాంధర్వే ॥ ౧౪ ॥ దర్పణమితి ॥ విలాపయతి పరిదేవయతీతి విలాపనం - మదయతీతి మదనం ॥ ౧౫ ॥ పైశాచమితి ॥ ప్రతీచ్ఛ గృహాణ ॥ ౧౬ ॥ తామసమితి ॥ సౌ

నలాన్నా నలమన్యత్ ॥౧౬॥ సత్యమితి ॥ స్పష్టం ॥౧౭॥ సౌమ్యేతి ॥ శీతేషుం శీతేషునామకం ॥౧౮॥ ఏతానితి ॥ కామరూపాన్ ఇచ్ఛాకారిణాన్ ॥౨౦॥ స్థిత ఇత్యాది ॥ మంత్రగ్రామమిత్యనేన పూర్వోక్తాస్త్రప్రదానం నామాంతరమంత్రప్రదానమిత్యుక్తం భవతి - తేషాం భృశాశ్వజన్యత్వమపి స్మార్తృదేవతాద్వారా ॥౨౧॥ సర్వేతి ॥ సర్వసంగ్రహణం కార్త్స్న్యేన సంగ్రహణం ॥౨౨॥ జపత ఇతి ॥ అస్త్రమంత్రాన్ ఏతావన్మంత్రదేవతా అపి రామాజ్ఞానువర్తినః కారయితుం తాన్ స్మృతవాన్ జపతో విశ్వామిత్రస్యాజ్ఞయా రాఘవం - ఉపతస్థుః సిషేవిరే ॥౨౩॥ ఊచురితి ॥ రాఘవేత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం ॥౨౪॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ ప్రతిగృహ్య అస్త్రసేవామంగీకృత్య - సమాలభ్య సంస్పృశ్య - ఆలంభస్స్పర్శహింసయోరిత్యమరః । మానసాః మనోనుసారిణః - చింతామాత్రోపస్థితా ఇతి యావత్ - భవిష్యధ్వం భవత - మానసాస్సంతో మాం ప్రాప్నుతేతి నార్థః - భూ ప్రాప్తావితి ధాతుః ॥౨౫॥ తత ఇతి ॥ గమనాయ గంతుం - తుమర్థాచ్చ భావవచనాదితి చతుర్థీ ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీ

బాహోరాతథామాయాంధరంపరమ్ ॥ ❖ ॥ ఘోరం తేజఃప్రభం నామ పరతేజోపకర్షణమ్ ॥౧౮॥ సౌమ్యాస్త్రం శిశిరం నామ త్వాష్ట్రమస్త్రం సుదామనమ్ ॥ ❖ ॥ దారుణం చ భగస్యాపి శీతేషుమథ మానవమ్ ॥౧౯॥ ఏతాన్ రామ మహాబాహో కామరూపాన్మహాబలాన్ ॥ ❖ ॥ గృహాణ పరమోదారాన్ క్షిప్రమేవ నృపాత్మజ ॥౨౦॥ స్థితస్తు ప్రాఙ్ముఖో భూత్వా శుచిర్మునివరస్తదా ॥ ❖ ॥ దదౌ రామాయ సుప్రీతో మంత్రగ్రామమనుత్తమమ్ ॥౨౧॥ సర్వసంగ్రహణం యేషాం దైవతైరపి దుర్లభమ్ ॥ ❖ ॥ తాన్యస్త్రాణి తదా విప్రో రాఘవాయ న్యవేదయత్ ॥౨౨॥ జపతస్తు మునేస్తస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః ॥ ❖ ॥ ఉపతస్థుర్మహార్హాణి సర్వాణ్యస్త్రాణి రాఘవమ్ ॥౨౩॥ ఊచుశ్చ ముదితాస్సర్వే రామం ప్రాంజలయస్తదా ॥ ❖ ॥ ఇమే స్మ పరమోదార కింకరాస్తవ రాఘవ ॥౨౪॥ ప్రతిగృహ్య చ కాకుత్స్థస్సమాలభ్య చ పాణినా ॥ ❖ ॥ మానసా మే భవిష్యధ్వమితి తానభ్యచోదయత్ ॥౨౫॥ తతః ప్రీతమనా రామో విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ❖ ॥ అభివాద్య మహాతేజా గమనాయోపచక్రమే ॥౨౬॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తవింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ప్రతిగృహ్య తతోఽస్త్రాణి ప్రహృష్టవదనశ్శుచిః । గచ్ఛన్నేవ చ కాకుత్స్థో విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥౧॥ గృహీతాస్త్రోఽస్మి భగవన్ దురాధర్షస్సురైరపి । అస్త్రాణాం త్వహమిచ్ఛామి సంహారం మునిపుంగవ ॥౨॥ ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్రో మహామునిః । సంహారం వ్యాజహారాథ ధృతిమాన్ సువ్రతశ్శుచిః ॥౩॥ సత్యవంతం సత్యకీర్తిం ధృష్టం రభసమేవ చ । ప్రతిహారతరం నామ పరాఙ్ముఖమవాఙ్ముఖమ్ ॥ ❖ ॥ లక్ష్యాక్షవిషమౌ చైవ దృఢనాభసునాభకౌ । దశాక్షశతవక్త్రౌ చ దశశీర్షశతోదరౌ ॥ ❖ ॥ పద్మనాభమహానాభౌ దుందునాభసునాభకౌ । జ్యోతిషం కృశనం చైవ నైరాశ్యవిమలావుభౌ ॥ ❖ ॥ యౌగంధరహరిద్రౌ చ దైత్యప్రశమనౌ తథా । సార్చిర్మాలీ ధృతిర్మాలీ వృత్తిమాన్ రుచిరస్తథా ॥ ❖ ॥ పితృసౌమనసం చైవ విధూతమకరావుభౌ । కరవీరకరం చైవ ధనధాన్యౌ చ రాఘవ ॥ ❖ ॥ కామరూపం కామరుచిం మోహమావరణం తథా । జృంభకం సర్వనాభం చ సంతానవరణౌ తథా ॥ ❖ ॥ భృశాశ్వతనయాన్ రామ భాస్వరాన్ కామరూపిణః । ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తే పాత్రభూతోఽసి రాఘవ ॥౧౦॥ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥౧౧॥ దివ్యభాస్వరదేహాశ్చ మూర్తిమంతస్సుఖప్రదాః ॥ ❖ ॥ కేచిదంగారసదృశాః కేచిద్ధూమోపమాస్తథా । చంద్రార్కసదృశాః కేచిత్ ప్రహ్వాంజలి

ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అస్త్రసంహారకప్రతిగ్రహోఽష్టావింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది ॥ గచ్ఛన్ గమిష్యన్ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ॥౧॥ గృహీతేతి ॥ సంహారం అవగతప్రయోగాణామస్త్రాణాం పునరుపసంహారం - తత్తదస్త్రమూలమంత్రవర్తితత్తదస్త్రోపసంహారమంత్రజాతమిత్యర్థః - జాత్యేకవచనం ॥౨॥ ఏవమితి ॥ ధృతిమాన్ ప్రీతిమాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ ధృతిమాన్ ధారణశక్తిమాన్ ॥౩॥ సత్యవంతమిత్యాదిసప్తశ్లోక్యేకాన్వయా ॥ సత్యవదాదీని ఉపసంహారాణాం నామాని - సార్చిర్మాలీత్యాదిషు ప్రథమా ద్వితీయార్థే - మమమత్రః ॥౧౦॥ బాఢమితి ॥ అత్యర్థం - బాఢమిత్యంగీకారే - ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా - ప్రతిజగ్రాహేతి శేషః ॥౧౧॥ మంత్రస్వీకారానంతరం మంత్రదేవతాసాక్షాత్కారం దర్శయతి దివ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ దివ్యాః శ్లాఘ్యాః భాస్వరాశ్చ దేహా యేషాం తే - తథా మూర్తిమంతః శరీరకాఠిన్యవంతః - మూర్తిః కాఠిన్యకాయయోరిత్యమరః ॥ సుఖప్రదాః ఆహ్లాదకాః - ప్రహ్వాః నమ్రాః - అంజలి

పుటాః అంజలిపుటయుక్తాః - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ - ప్రాంజలయః కృతాంజలయః - మధురభాషిణః మధురభాషణశీలాః - కేచిత్ పురుషా రామమబ్రువన్ ‖ ౧౨౺ ‖ ఇమ ఇతి ‖ అత్యర్థం - స్మేత్యాపర్షస్సలోపః - శాధి ఆజ్ఞాపయ - శాసవిశిశాస్తేశ్శాదేశః ‖ ౧౩ ‖ మానసా ఇతి ‖ యథేష్టం గమ్యతామిత్యన్వయః ‖ ౧౪ ‖ అథేతి ‖ తే పురుషాః ‖ ౧౫ ‖ సచేతి ‖ తాన్ ఉపసంహారమంత్రాన్ - శ్లక్ష్ణం వ్యక్తం ‖ ౧౬ ‖ కిన్విత్తి శ్లోకద్వయం ‖ ఇతః అస్మిన్ ప్రదేశే - కౌతూహలం - శ్రోతుమితి శేషః ‖ ౧౮ ‖ నిస్సృతా ఇతి ‖ కాంతరాత్ తాటకావనాత్ - రోమహర్షణాత్ రోమాంచకరాత్ - భయంకరాదితి యావత్ - అర్ధమేకం ‖ ౧౮౺ ‖ అనగేతి ‖ అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇదమాశ్రమపదమిత్యవగచ్ఛామి - కస్యేతి న జానామి - తత్సర్వం శంస - ఆదితః ప్రభృతి వదేత్యర్థః ‖ ౧౯౺ ‖ సంప్రాప్తా ఇత్యాది శ్లోకద్వయం ‖ తే పూర్వోక్తాః - తవ యజ్ఞస్య విఘ్నా యయత్రాశ్రమపదే సంప్రాప్తాః - సా చ తవ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా - రాక్షసాశ్చ వధ్యాస్తస్యాశ్రమస్య కో దేశః ‖ ౨౧౺ ‖ ఏతదిత్యర్థం ‖ ౨౨ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సిద్ధాశ్రమస్య నిత్యం భగవత్సన్నిధిమత్త్వేన దివ్యదేశత్వం తత్సన్నిధానే పూర్వేషాం సిద్ధతపస్కత్వం భగవద్దేశస్యైవవక్తవ్యతాం ... పుటాస్తథా ‖ ❋ ‖ రామం ప్రాంజలయో భూత్వా బ్రువన్ మధురభాషిణః ‖ ౧౨౺ ‖ ఇమేస్మ నరశార్దూల శాధి కింకరవామ తే ‖ ౧౩ ‖ మానసాః కార్యకాలేషు సాహాయ్యం మే కరిష్యథ । గమ్యతామితి తానాహ యథేష్టం రఘునందనః ‖ ౧౪ ‖ అథ తే రామమామంత్ర్య కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్ । ఏవమస్త్వితి కాకుత్స్థముక్త్వా జగ్ముర్యథాగతమ్ ‖ ౧౫ ‖ స చ తాన్ రాఘవో జ్ఞాత్వా విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ । గచ్ఛన్నేవాథ మధురం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ‖ ౧౬ ‖ కిన్న్వేతన్మేఘసంకాశం పర్వతస్యావిదూరతః । వృక్షషండమితో భాతి పరం కౌతూహలం హి మే ‖ ❋ ‖ దర్శనీయం మృగాకీర్ణం మనోరమమతీవ చ । నానాప్రకారైశ్శకునైర్వల్గునాదైరలంకృతమ్ ‖ ౧౮ ‖ నిస్సృతాస్స్మ మునిశ్రేష్ఠ కాంతారాద్రోమహర్షణాత్ ‖ ౧౮౺ ‖ అనయా త్వవగచ్ఛామి దేశస్య సుఖవత్తయా ‖ ❋ ‖ సర్వం మే శంస భగవన్ కస్యాశ్రమపదం త్విదమ్ ‖ ౧౯౺ ‖ సంప్రాప్తా యత్ర తే పాపా బ్రహ్మఘ్నా దుష్టచారిణః ‖ ❋ ‖ తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ దురాత్మానో మహామునే । భగవంస్తస్య కో దేశస్సా యత్ర తవ యాజ్ఞికీ ‖ ❋ ‖ రక్షితవ్యా క్రియా బ్రహ్మన్ మయా వధ్యాశ్చ రాక్షసాః ‖ ౨౧౺ ‖ ఏతత్సర్వం మునిశ్రేష్ఠ శ్రోతుమిచ్ఛామ్యహం ప్రభో ‖ ౨౨ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టావింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ తస్యాప్రమేయస్య తద్వనం పరిపృచ్ఛతః । విశ్వామిత్రో మహాతేజా వ్యాఖ్యాతుముపచక్రమే ‖ ౧ ‖ ఇహ రామ మహాబాహో విష్ణుర్దేవవరః ప్రభుః । వర్షాణి సుబహూన్యేవ తథా యుగశతాని చ ‖ ❋ ‖ తపశ్చరణయోగార్థమువాస సుమహాతపాః ‖ ౨౺ ‖ ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః ‖ ❋ ‖ సిద్ధాశ్రమ ఇతి ఖ్యాతస్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపాః ‖ ౩౺ ‖ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రాజా వైరోచనిర్బలిః ‖ ❋ ‖ నిర్జిత్య దైవతగణాన్ సేంద్రాంశ్చ సమరుద్గణాన్ । కారయామాస తద్రాజ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ‖ ౫ ‖ బలేస్తు యజమానస్య దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః । సమాగమ్య స్వయం చైవ విష్ణుమూచురిహాశ్రమే ‖ ౬ ‖ బలిర్వైరోచనిర్విష్ణో యజతే యజ్ఞముత్తమమ్ । అసమాప్తే క్రతౌ తస్మిన్ స్వకార్యమభిపద్యతామ్ ...

వ్యత్వమిత్యేతత్ ప్రతిపాదనముఖేన స్థానాశ్రమాద్వైలక్షణ్యం దర్శయత్యేకోనత్రింశే - అథతస్యేత్యాది ‖ అప్రమేయస్య అచింత్యవైభవస్య - మానుషభావనయా పూర్వవృత్తమజ్ఞాతమివ పృచ్ఛత ఇత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ‖ ౧ ‖ ఇహేతి సార్ధశ్లోకః ‖ తపశ్చరణయోగార్థం తపశ్చరణఫలసిద్ధ్యర్థం - యద్వా - తపశ్చరణం చ యోగశ్చ తదుభయార్థం - కేచిదిహ ఇహశబ్దద్వయం పఠంతి - తదా ఇహావనే తత్రాపి ఇహ ప్రదేశ ఇత్యర్థః ‖ ౨౺ ‖ ఏష ఇతి ‖ వామనస్య వామనరూపేణావతరిష్యతః - పూర్వం విష్ణుత్వేన రూపేణేహ తపశ్చచార - పశ్చాత్ వామనరూపేణాపీతి తస్యాశ్రమస్యాతిశయో దర్శితః - విష్ణోరత్ర తపశ్చరణం లోకే తపసః ప్రవర్తనాయ - బదర్యాశ్రమ ఇవ నారాయణస్య - సిద్ధాశ్రమత్వం నిర్వక్తి సిద్ధ ఇతి - మహాతపాః కాశ్యపః - అత్ర హి యస్మాత్ - సిద్ధః తపః ఫలం ప్రాప్తః - తస్మాదేష సిద్ధాశ్రమో నామ ‖ ౩౺ ‖ ఏతస్మిన్నితి సార్ధశ్లోకః ‖ ఏతస్మిన్ కాలే విష్ణోస్తపశ్చరణకాలే - విరోచనః ప్రహ్లాదసుతః తస్యాపత్యం వైరోచనిః - సమరుద్గణాన్ వాయుగణాన్ - కారయామాస - త్రిషు లోకేష్వితి శేషః - తద్రాజ్యం ఇంద్రరాజ్యం ‖ తిర్థీయం ‖ ఏతస్మిన్నితి ‖ సమరుద్గణాన్ ఆవహప్రవహాదివాయుగణసహితాన్ - కారయామాస కృతవాన్ ‖ ౫ ‖ బలేరితి ‖ భావలక్షణషష్ఠీ - బలౌ యజమానే యాగం కుర్వాణే - సాగ్నిపురోగమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః - అగ్నిముఖత్వాద్దేవానాం స్వయమేవ సమాగమ్య ఇహాశ్రమే తపశ్చరంతం విష్ణుమూచుః ‖ ౬ ‖ బలిరితి ‖ యజ్ఞం యజతే - యజ్ఞం కరోతీత్యర్థః - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - అసమాప్త ఇతి సమా

ప్రత్యేన్న నజేతుంశక్య ఇత్యర్థః - స్వకార్యం దేవకార్యం - ఆశ్రితకార్యస్య స్వకార్యత్వాత్తథోచ్యతే - అభిపద్యతాం అభిత
స్సర్వనసంపాద్యతాం ॥ ౭ ॥ నను కథమసురస్య యజ్ఞానుష్ఠానం - యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్
సాక్షాదేవతాం ప్రీణాతీతి శ్రుతేః | తత్తద్దేవతాధ్యానపూర్వకం తత్తన్మంత్రేణ తత్తదుద్దేశేన తత్తద్ధవిః ప్రదానస్య యాగత్వాత్ తస్య
చ దేవతాత్రోగమోగాత్ - న చ చతుర్థ్యంతశబ్దో దేవతేతి వాచ్యం అచేతనస్య ప్రీణనాసంభవాత్ - తత్ప్రీతిమూలఫలాసిద్ధేశ్చ.
అత ఏవ కేవలాత్ క్రియైవ ఫలదేతి ప్రత్యుక్తం - అతోర్థవాదాద్యనురోధేన శబ్దక్రియాతిరిక్తా సచేతనావగ్రహవత్త్వాదినిశిష్టవిగ్రహవ
తీ దేవతా - న చ విగ్రహవత్త్వే యుగపదనేకయాగసన్నిధానాసంభవః - దివ్యశక్తిమత్త్వేన నానాశరీరపరిగ్రహసంభవేన తేషాం సర్వయా
గసాన్నిధ్యస్య సులభత్వాత్ - తస్మాన్న దేవతావైరిణో యాగసంభవ ఇతి - ఉచ్యతే - నాయం బలినా క్రియమాణో యాగః ఇంద్రాదిదే
వతారాధ్యకః యేనోక్తదోషస్స్యాత్ - కింతు భగవదారాధనభూతః కశ్చిద్యాగవిశేషః - తస్య విష్ణుభక్తత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్ - తర్హి
భక్తయజ్ఞవిఘ్నం విష్ణుః కథం కుర్యాత్ - స్వభక్తస్యాపి స్వభక్తవిరోధిత్వం భగవతో సహ్యం - తతః పుత్రాంతరవిరోధిపుత్రశిక్షణవత్
స్వాశ్రితదేవవిరోధిశిక్షణం యుక్తమేవ - అత ఏవోక్తం - మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవేదితి | తర్హి తస్య ధార్మికస్య
కథం నిగ్రహః స్యాత్ త్రాహయే చేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ యత్ర వస్తువాహనాదిషు యద్వస్తు - యాచితారః యాచిష్యమాణాస్సంతః - ఇతస్త
తః దేశాద్దేశం - అభివర్తంతే తత్సర్వం తేభ్యః - యథావత్ సత్కారపూర్వకం - ప్రయచ్ఛతి - స ఇతి - మాయా - విష్ణుత్వాచ్ఛాదికాశక్తిః తస్యా
యోగం సంబంధం ఉపాగతః - వామనత్వం వామనరూపత్వం - గతః - కల్యాణం అస్మత్కార్యం - కురు - తస్మిన్ సిద్ధాశ్రమే మహాగుణో వ
ర్తతే - తేన త్వం వామనవేషో భూత్వా యాచ్ఞాపదేశేన తద్రాజ్యమపహృత్య దేహీతి భావః ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నితి శ్లోకద్వయం॥ ఏతస్మిన్నం
తరే దేవప్రార్థనావసరే - కాశ్యపః అదిత్యా సహితో - వ్రతం సమాప్య విష్ణూద్దేశేన కృతం వ్రతం సమాప్య - వరదం వరదానాయ సన్నిహితం

ర్యమభిపద్యతామ్ ॥ ౭ ॥ యే చైనమభివర్తంతే యాచితార ఇతస్తతః । యచ్చ యత్ర యథావచ్చ సర్వం
తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి ॥ ❋ ॥ స త్వం సురహితార్థాయ మాయాయోగముపాశ్రితః । వామనత్వం గతో వి
ష్ణో కురు కల్యాణముత్తమమ్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామ కాశ్యపోగ్నిసమప్రభః । అదిత్యా సహితో రా
మ దీప్యమాన ఇవౌజసా ॥ ❋ ॥ దేవీసహాయో భగవాన్ దివ్యం వర్షసహస్రకమ్ । వ్రతం సమాప్య వరదం
తుష్టావ మధుసూదనమ్ ॥ ౧౧ ॥ తపోమయం తపోరాశిం తపోమూర్తిం తపాత్మకమ్ । తపసా త్వాం సుత
ప్తేన పశ్యామి పురుషోత్తమమ్ ॥ ౧౨ ॥ శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వమిదం ప్రభో । త్వమనాదిరనిర్దేశ్య
స్త్వామహం శరణం గతః ॥ ౧౩ ॥ తమువాచ హరిః ప్రీతః కాశ్యపం ధూతకల్మషమ్ । వరం వరయ భద్రం తే
వరార్హోసి మతో మమ ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మారీచః కాశ్యపోబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ అదిత్యా
దేవతానాం చ మమ చైవానుయాచతః ॥ ❋ ॥ వరం వరద సుప్రీతో దాతుమర్హసి సువ్రత ॥ ౧౫ ॥ పు
త్రత్వం గచ్ఛ భగవన్నదిత్యా మమ చానఘ ॥ ❋ ॥ భ్రాతా భవ యవీయాంస్త్వం శక్రస్యాసురసూదన॥

సన్నిహితం విష్ణుం - దేవీసహాయస్సంతుష్టావ - అత్ర రామపదద్వయం రూధ్యాగమాగేన చని ర్వాహ్యం - వ్రతానుష్ఠానకాలే వరకాలే చ -
దేవీసాహిత్య ద్యోతనాయద్విః ప్రయోగో దేవ్యాః ॥ అయమత్ర క్రమః - సో కామయత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి స తపోతప్యతేత్యు
క్తరీత్యా విష్ణుర్జగత్సృష్టిచింతాపరోత్ర దేశే చిరమదృశ్య ఉవాస - తద్విదిత్వా తమేవ పుత్రం లబ్ధుకామః కాశ్యపో దేవ్యా సహ దివ్యవ
ర్షసహస్రనిర్వర్త్యం విష్ణ్వారాధనరూపం కించిద్వ్రతమనుష్ఠాయ తదంతే వరదానాయ దృశ్యమానం విష్ణుం తుష్టావ - తస్మిన్నేవావసరే
దేవాశ్చాగతాః ప్రార్థితవంత ఇతి॥ ౧౧ ॥ తపోమయమితి॥ తపోమయం తపః ప్రచురం - ప్రాచుర్యం చారాధ్యత్వేన - తపసారాధ్యమిత్య
ర్థః - తపోరాశిం తపోరాశిస్వరూపం - తపఃఫలదమితి యావత్ - తపోమూర్తిం జ్ఞానస్వరూపం - తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరసున్
ప్రత్యయః - తపాత్మకం తపస్స్వభావం - జ్ఞానగుణకమిత్యర్థః - ఉక్తార్థాతో ఘఞర్థే కవిధానమితి కః - పురుషోత్తమం బద్ధముక్తో
భయావస్థజీవాద్విలక్షణం - త్వాం - సుతప్తేన అనన్యప్రయోజనతయానుష్ఠితేన - తపసా ఆరాధనేన - పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి - సర్వ
కర్మసమారాధ్యం - సర్వకర్మఫలప్రదం - జ్ఞానస్వరూపత్వేన సమస్తహేయప్రత్యనీకజ్ఞానానందాద్యపరిమితగుణవత్త్వేన చ సర్వ
స్మాద్విలక్షణం - త్వాం సాక్షాత్కరోమి - ఏవ దేవ మే పరమప్రయోజనమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ శరీర ఇతి॥ ఇదం చేతనాచేతనాత్మకం సర్వం
జగత్ - తవ శరీరే స్మిన్ పశ్యామి - ఏవం గీతం - పశ్యామి దేవాంస్తవ దేవ దేహే సర్వాంస్తథా భూతవిశేషసంఘాన్ | బ్రహ్మాణమీశం కమ
లాసనస్థమృషీంశ్చ సర్వానురగాంశ్చ దివ్యాన్ ॥ యద్వా - జగత్సర్వం శరీరమిత్యుక్తత్వాచ్ఛరీరతయా పశ్యామీత్యర్థః - త్వమనాదిః
ఉత్పత్తిరహితః - అనిర్దేశ్యః - ఏతావానితి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః - అతస్త్వామహం - శరణం రక్షితారం - గతః ॥ తీర్థ్యం ॥ త్వమితి ॥ అ
నిర్దేశ్యః - ఇదంతయా నిర్దేష్టుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యర్థం ॥ మారీచః మరీచిపుత్రః ॥ ౧౪ ॥
అదిత్యా ఇతి ॥ అదిత్యా యాచమానాయాః దేవతానాం యాచమానానాం మమ త్వ్యూహ్యం ॥ ౧౫ ॥ పుత్రత్వమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వ

యః ॥ ౧౬ ॥ దేశేవ్యనుగ్రహః క్రియతామిత్యాహ అయమితి ॥ తే ప్రసాదాత్ - కర్మణి మత్తపసి సిద్ధే సతి - త్వయి మే ప్రత్రత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అయం సిద్ధాశ్రమో నామ భవిష్యతి తస్మాదిత ఆశ్రమాదుత్తిష్ఠ - అవతారాయేతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ అథేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౮ ॥ త్రీనితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ క్రమాన్ పదవిక్షేపాన్ - భిక్షిత్వా యాచిత్వా - ప్రతిగృహ్య - మానం ద్యతి ఖండయతీతి మానదః - నిరభిమానో భిక్షిత్వేత్యర్థః - లోకాక్రమణే హేతుః లోకాత్మేతి - వామనరూపేణ యాచిత్వా సర్వలోకవ్యాపిశరీరేణ క్రాంత్వేత్యర్థః - నియమ్య బద్ధ్వా - త్రైలోక్యస్యాపి పదద్వయక్రాంతత్వేన తృతీయపదాలాభాత్తదర్థం బద్ధ్వేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి తేనేతి ॥ తేన వామనేన - శ్రమనాశనః సంసారశ్రమనివర్తకః - సన్నిహితం స్థాణ్వాశ్రమం విహాయ భవాన్ కిమర్థమత్ర స్థిత ఇత్యత్రాహ మయాపీతి - మయా తు దేవతాంతరేషు పరత్వబుద్ధిరహితేన - భక్త్యా విష్ణుభక్త్యా - తస్య వామనస్య - ఏషః ఆశ్రమః - ఉపభుజ్యతే ఆశ్రీయతే - వామనస్యేయం భూమిరితి కేవలం తామేవాజిఘ్రన్ వర్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏతమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౩ ॥ అద్యేతి ॥ గచ్ఛామహే గచ్ఛామః - తాతేత్యుపలాళనే - తదేతదాశ్రమపదం యథా మమ - తథా తవ స్వమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ గతనీహారః గతహిమః - పునర్వసుభ్యాం సమన్వితః ఇతి రామలక్ష్మణసామ్యాపేక్షయా ॥ ౨౫ ॥ తమితి ॥ ఉత్పత్యోత్పత్యేతి ప్రీత్యతిశయోక్తిః - ఆగత్యాగత్యేత్యర్థః - అనే

శోకార్తానాం తు దేవానాం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి ॥ ౧౬ ॥ అయం సిద్ధాశ్రమో నామ ప్రసాదాత్తే భవిష్యతి । సిద్ధే కర్మణి దేవేశ ఉత్తిష్ఠ భగవన్నితః ॥ ౧౭ ॥ అథ విష్ణుర్మహాతేజా అదిత్యాం సమజాయత । వామనం రూపమాస్థాయ వైరోచనిముపాగమత్ ॥ ౧౮ ॥ త్రీన్ క్రమానథ భిక్షిత్వా ప్రతిగృహ్య చ మానదః । ఆక్రమ్య లోకాన్ లోకాత్మా సర్వభూతహితే రతః ॥ ❁ ॥ మహేంద్రాయ పునః ప్రాదాన్నియమ్య బలిమోజసా । త్రైలోక్యం స మహాతేజాశ్చక్రే శక్రవశం పునః ॥ ౨౧ ॥ తేనైష పూర్వమాక్రాంత ఆశ్రమః శ్రమనాశనః । మయాపి భక్త్యా తస్యైష వామనస్యోపభుజ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ఏతమాశ్రమమాయాంతి రాక్షసా విఘ్నకారిణః । అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణః ॥ ౨౩ ॥ అద్య గచ్ఛామహే రామ సిద్ధాశ్రమమనుత్తమమ్ । తదాశ్రమపదం తాత తవాప్యేతద్యథా మమ ॥ ౨౪ ॥ ప్రవిశన్నాశ్రమపదం వ్యరోచత మహామునిః । శశీవ గతనీహారః పునర్వసుసమన్వితః ॥ ౨౫ ॥ తం దృష్ట్వా మునయస్సర్వే సిద్ధాశ్రమనివాసినః । ఉత్పత్యోత్పత్య సహసా విశ్వామిత్రమపూజయన్ ॥ ౨౬ ॥ యథార్హం చక్రిరే పూజాం విశ్వామిత్రాయ ధీమతే । తథైవ రాజపుత్రాభ్యామకుర్వన్నతిథిక్రియామ్ ॥ ౨౭ ॥ ముహూర్తమథ విశ్రాంతౌ రాజపుత్రావరిందమౌ । ప్రాంజలీ మునిశార్దూలమూచతూ రఘునందనౌ ॥ ౨౮ ॥ అద్యైవ దీక్షాం ప్రవిశ భద్రం తే మునిపుంగవ । సిద్ధాశ్రమోయం సిద్ధస్స్యాత్ సత్యమస్తు వచస్తవ ॥ ౨౯ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహానృషిః । ప్రవివేశ తదా దీక్షాం నియతో నియతేంద్రియః ॥ ౩౦ ॥ కుమారావపి తాం రాత్రిముషిత్వా సుసమాహితౌ । ప్రభాతకాలే చోత్థాయ పూర్వాం సంధ్యాముపాస్య చ ॥ ❁ ॥ స్పృష్టోదకౌ శుచీ జప్యం సమాప్య నియమేన చ । హుతాగ్నిహోత్రమాసీనం విశ్వామిత్రమవందతామ్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

అథ తౌ దేశకాలజ్ఞౌ రాజపుత్రావరిందమౌ । దేశే కాలే చ వాక్యజ్ఞావబ్రూతాం కౌశికం వచః ॥ ౧ ॥
భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావో యస్మిన్ కాలే నిశాచరౌ । సంరక్షణీయౌ తౌ బ్రహ్మన్నాతివర్తేత తత్క్షణమ్ ॥ ౨ ॥

సనిరంతరాగమనోక్త్యా మునిబహుత్వముచ్యతే ॥ ౨౬ ॥ యథార్హమితి ॥ యథార్హం మునియోగ్యతామనతిక్రమ్య ॥ ౨౭ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ముహూర్తం అల్పకాలః - విశ్రాంతావితి మనుష్యభావేనోచ్యతే ॥ ౨౮ ॥ అద్యైవేతి ॥ అద్యైవ ప్రవేశదిన ఏవ - అయం సిద్ధాశ్రమః - సిద్ధస్స్యాత్ త్వద్యజ్ఞసిద్ధ్యా అన్వర్థసిద్ధసంజ్ఞోస్తు - సత్యమస్తు వచస్తవ - అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణ ఇతి వచ ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ నియతః నిగృహీతాంతఃకరణః ॥ ౩౦ ॥ కుమారావితి శ్లోకద్వయం ॥ స్పృష్టోదకౌ దత్తార్ఘ్యౌ - నియమేన జప్యం సమాప్య - అగ్నిహోత్రం హోమః - ఔపాసనహోమః - దీక్షామధ్యే నాగ్నిహోత్రం న దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజత ఇతీత్యగ్నిహోత్రస్య నిషిద్ధత్వాత్ మానసమగ్నిహోత్రమిత్యేకే ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహస్త్రింశే - అథ తావిత్యాది ॥ దేశకాలజ్ఞావితి హేతుగర్భం - దేశకాలజ్ఞత్వాదుచితే దేశే ఉచితకాలే చాబ్రూతాం ॥ ౧ ॥ భగవన్నితి ॥ సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ - విపరీతలక్షణా వా - యద్వా - ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ రక్షణం - అత్రానిష్టనివృత్తిః - తత్క్షణం స కాలః - నాతివర్తేత అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్ ॥ [illegible]యం ॥ భగవన్నితి ॥ సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - తత్క్షణం స కాలః - నాతివర్తేత - అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్ ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ యుయు

త్సయా యోద్ధుమిచ్ఛయా - ప్రశశంసుః ప్రోచుః ॥ ౩ ॥ అద్యేతి ॥ రక్షతమితి లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం - ఏతద్దినమారభ్య షడ్రాత్రపర్యంతం మునిర్మౌనిత్వం గమిష్యతి - అతో వయం వదామ ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తావితి ॥ షడహోరాత్రం షణ్ణామహోరాత్రాణాం సమాహారః షడహోరాత్రం తం ॥ ౫ ॥ ఉపాసాంచక్రతురితి ॥ ఉపాసాంచక్రతుః ఊషతుః - యత్తౌ సన్నద్ధౌ - పరమం ధనుర్యయోస్తౌ పరమధన్వినౌ - వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ ౬ ॥ అథేతి ॥ కాలే పంచదినాత్మకే గతే - తస్మిన్ ప్రధానే అహని సుత్యాదినే - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - అత్రాద్యప్రభృతి షడ్రాత్రమిత్యుక్త్వా పూర్వసర్గే తత్పూర్వదినే దీక్షాప్రవేశోక్త్యా చ నవరాత్రనిర్వర్త్యస్సత్రవిశేషయమితి గమ్యతే ॥ ౭ ॥ రామస్యేతి ॥ వేదిప్రజ్వలనముత్పాతో రాక్షసాగమనసూచకః - ఉపాధ్యాయః విశ్వామిత్రః - పురోహితాః ఋత్విజః ॥ ౮ ॥ ఏతద్వివృణోతి సదర్భేతి ॥ చమసో నామ పానపాత్రం - స్రుక్ హోమపాత్రం - ఉచ్చయః సమూహః - కుసుమోచ్చయోలంకారార్థః ॥ ౯ ॥ మంత్రవదితి ॥ నను రక్షోఘ్నమంత్రజపే క్రియమాణే కథం రాక్షసాగమనప్రసక్తిః న కథంచిత్ - కింతు దూరత ఏవాకాశే మేఘవద్రుధిరం వవర్షుః - తదిదమాహ ఆకాశ ఇతి - భయానకః భయంకరః ॥ తీర్థీయం ॥ మంత్రవదితి ॥ సముత్పాతే రామో

ఏవం బ్రువాణౌ కాకుత్స్థౌ త్వరమాణౌ యుయుత్సయా। సర్వే తే మునయః ప్రీతాః ప్రశశంసుర్నృపాత్మజౌ॥ ౩॥ అద్య ప్రభృతి షడ్రాత్రం రక్షతం రాఘవౌ యువామ్। దీక్షాం గతో హ్యేష మునిర్మౌనిత్వం చ గమిష్యతి ॥ ౪ ॥ తౌ తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ । అనిద్రౌ షడహోరాత్రం తపోవనమరక్షతామ్ ॥ ౫ ॥ ఉపాసాంచక్రతుర్వీరౌ యత్తౌ పరమధన్వినౌ । రరక్షతుర్మునివరం విశ్వామిత్రమరిందమౌ ॥ ౬ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ షష్ఠేహని సమాగతే । సౌమిత్రిమబ్రవీద్రామో యత్తో భవ సమాహితః ॥ ౭ ॥ రామస్యైవం బ్రువాణస్య త్వరితస్య యుయుత్సయా । ప్రజజ్వాల తతో వేదిస్సోపాధ్యాయపురోహితా ॥ ౮ ॥ సదర్భచమసస్రుక్కా ససమిత్కుసుమోచ్చయా । విశ్వామిత్రేణ సహితా వేదిర్జజ్వాల సర్త్విజా ॥ ౯ ॥ మంత్రవచ్చ యథాన్యాయం యజ్ఞోసౌ సంప్రవర్తతే । ఆకాశే చ మహాంశ్శబ్దః ప్రాదురాసీద్భయానకః ॥ ౧౦ ॥ ఆవార్య గగనం మేఘో యథా ప్రావృషి నిర్గతః । తథా మాయాం వికుర్వాణౌ రాక్షసావభ్యధావతామ్ ॥ ౧౧ ॥ మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ తయోరనుచరాశ్చ యే । ఆగమ్య భీమసంకాశా రుధిరౌఘమవాసృజన్ ॥ ౧౨ ॥ సా తేన రుధిరౌఘేణ వేదిర్జ్వాలమండితా । సహసాభిద్రుతో రామస్తానపశ్యత్తతో దివి ॥ ౧౩ ॥ తావాపతంతౌ సహసా దృష్ట్వా రాజీవలోచనః । లక్ష్మణం త్వభిసంప్రేక్ష్య రామో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ పశ్య లక్ష్మణ దుర్వృత్తాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్ । మానవాస్త్రసమాధూతాననిలేన యథా ఘనాన్ ॥ ౧౫ ॥ మానవం పరమోదారమస్త్రం పరమభాస్వరమ్ । చిక్షేప పరమక్రుద్ధో మారీచోరసి రాఘవః ॥ ౧౬ ॥ స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః । సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్తస్సాగరసంప్లవే ॥ ౧౭ ॥ విచేతనం విఘూర్ణంతం శీతేషుబలతాడితమ్ । నిరస్తం దృశ్య మారీచం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ (పశ్య లక్ష్మణ శీతేషుం మానవం ధర్మసంహితమ్ । మోహయిత్వా నయత్యేనం న చ ప్రాణైర్వ్యయుజ్యత) ॥ ఇమానపి వధిష్యామి నిర్ఘృణాన్ దుష్టచారిణః । రాక్షసాన్ పాపకర్మస్థాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రుధిరాశనాన్ ॥ ౧౯ ॥ సంగృహ్యాస్త్రం తతో రామో దివ్యమాగ్నేయమద్భుతమ్ । సుబాహూరసి చిక్షేప స విద్ధః ప్రాపతద్భువి ॥ ౨౦ ॥ శేషాన్ వాయవ్యమాదాయ నిజఘాన మహాయశాః । రాఘవః పరమోదారో మునీనాం ముదమావహన్ ॥ ౨౧ ॥ స హత్వా రాక్షసాన్ సర్వాన్

రక్షతీతి విశ్వాసాద్యజ్ఞోయం సంప్రవర్తత ఇతి సంబంధః - ఆకాశ ఇతి - మేఘః మేఘధ్వనిః - కార్యే కారణోపచారః ॥ ౧౦ ॥ ఆవార్యేతి ॥ ప్రావృషి వర్షాకాలే - నిర్గతో మేఘో యథా తథాభ్యధావతాం ॥ ౧౧ ॥ మారీచ ఇతి ॥ భీమసంకాశాః భయంకరాః ॥ ౧౨ ॥ సేతి ॥ అభిద్రుతః అభిముఖం ధావన్ ॥ ౧౩ ॥ తావితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౪ ॥ పశ్యేతి ॥ పిశితాశనాన్ మాంసభక్షకాన్ - ఏతద్విధూననార్థం మానవాస్త్రం ప్రయోక్ష్య ఇతి భావః ॥ ౧౫ ॥ మానవమితి ॥ అత్రాదావిత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం ॥ నను సర్వరాక్షసేష్వస్త్రప్రయోగం ప్రతిజ్ఞాయ మారీచోరసి తత్ప్రయోగః కథమితి చేన్న - పూర్వశ్లోకే రాక్షసశబ్దస్య మారీచమాత్రపరత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ సాగరసంప్లవే సముద్రపూరే - అత్ర గాయత్ర్యా ద్వితీయాక్షరం సః ॥ ౧౭ ॥ విచేతనమితి ॥ శీతేషుశబ్దో వాయవ్యమానవాస్త్రే వర్తతే - దృశ్య దృష్ట్వా - మారీచస్య ప్రాణరక్షణం భావికార్యాంతరసాధనాయ ॥ తీర్థీయం ॥ శీతేషుం మానవాస్త్రం - న వ్యయుజ్యత - మారీచ ఇతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ఇమానితి ॥ వధప్రయోజకాని నిర్ఘృణత్వాదీని ॥ ౧౯ ॥ సంగృహ్యేతి ॥ అద్భుతం యథా తథా చిక్షేప ॥ ౨౦ ॥ శేషానితి ॥

విజభూనభిహింసితవాన్ ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ పురావిజయే అసురవిజయే ॥ ౨౨ ॥ అథేతి ॥ నిరీతికాః నిర్బాధాః ॥ ౨౩ ॥ కృతార్థ ఇతి ॥ గురువచః పితృవచః ॥ శీఘ్రత్వం ॥ త్వయా హేతునా కృతార్థోఽస్మీతి చాన్వయః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః ॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

ఏవం కృతార్థో విశ్వామిత్రో జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజయితుం వ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తౌత్యేకత్రింశే - అథేత్యాది ॥ కృతార్థౌ కృతవిశ్వామిత్రప్రయోజనౌ - ప్రహృష్టేన సంతుష్టేన - అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన - ఉపలక్షితౌ ॥ ౧ ॥ ప్రభాతాయామితి ॥ సహితౌ అవినాభూతౌ ॥ ౨ ॥ అభివాద్యేతి ॥ మధురోదారోక్తౌ హేతుర్మధురభాషిణావితి ॥ ౩ ॥ ఇమావితి ॥ స్మేతి భూతార్థసూచకమవ్యయం - ఇమౌస్మ ఆజ్ఞాపితం సర్వమనుష్ఠితవంతావిత్యర్థః - మునిశార్దూల బ్రహ్మధ్యాయిషు శ్రేష్ఠ - అనేన నిరవధికభక్తిమత్త్వం సూచితం - కింకరౌ భక్తిక్రీతో జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా త్వయా క్రీతౌ - సముపస్థితౌ భక్తం త్వాం వినా క్షణమపి స్థాతుమక్షమౌ - శరతల్పగతో భీష్మశ్శామ్యన్నివ హుతాశనః । మాం ధ్యాయతి పురుషవ్యాఘ్ర స్తతో మే తద్గతం మన ఇతివత్ ॥ ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం - ఉత్తమకాలే అబ్రువ్యాయ క్రీతో రాజపుత్రః పునర్నివర్తయితుం నార్హః కిల - శాసనం కరవావ కిం - కర్తవ్యేన సంకోచః కార్య ఇత్య

యజ్ఞష్యన్ రఘునందనః । ఋషిభిః పూజితస్తత్ర యథేంద్రో విజయే పురా ॥ ౨౨ ॥ అథ యజ్ఞే సమాప్తే తు విశ్వామిత్రో మహామునిః । నిరీతికా దిశో దృష్ట్వా కాకుత్స్థమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ కృతార్థోఽస్మి మహాబాహో కృతం గురువచస్త్వయా । సిద్ధాశ్రమమిదం సత్యం కృతం రామ మహాయశః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ తాం రజనీం తత్ర కృతార్థౌ రామలక్ష్మణౌ । ఊషతుర్ముదితౌ వీరౌ ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౧ ॥ ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం కృతపౌర్వాహ్ణికక్రియౌ । విశ్వామిత్రమృషీంశ్చాన్యాన్ సహితావభిజగ్మతుః ॥ ౨ ॥ అభివాద్య మునిశ్రేష్ఠం జ్వలంతమివ పావకమ్ । ఊచతుర్మధురోదారం వాక్యం మధురభాషిణౌ ॥ ౩ ॥ ఇమౌ స్మ మునిశార్దూల కింకరౌ సముపస్థితౌ । ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం వై శాసనం కరవావ కిమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తాస్తతస్తాభ్యాం సర్వ ఏవ మహర్షయః । విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య రామం వచనమబ్రువన్ ॥ ౫ ॥ మైథిలస్య నరశ్రేష్ఠ జనకస్య భవిష్యతి । యజ్ఞః పరమధర్మిష్ఠస్తస్య యాస్యామహే వయమ్ ॥ ౬ ॥ త్వం చైవ నరశార్దూల సహాస్మాభిర్గమిష్యసి । అద్భుతం ధనురత్నం చ తత్ర త్వం ద్రష్టుమర్హసి ॥ ౭ ॥ తద్ధి పూర్వం నరశ్రేష్ఠ దత్తం సదసి దైవతైః । అప్రమేయబలం ఘోరం మఖే పరమభాస్వరమ్ ॥ ౮ ॥ నాస్య దేవా న గంధర్వా నాసురా న చ రాక్షసాః । కర్తుమారోపణం శక్తా న కథంచన మానుషాః ॥ ౯ ॥ ధనుషస్తస్య వీర్యం తు జిజ్ఞాసంతో మహీక్షితః । న శేకురారోపయితుం రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ౧౦ ॥ తద్ధనుర్నరశార్దూల మైథిలస్య మహాత్మనః । తత్ర ద్రక్ష్యసి కాకుత్స్థ యజ్ఞం చాద్భుతదర్శనమ్ ॥ ౧౧ ॥ తద్ధి యజ్ఞఫలం తేన మైథిలేనోత్తమం ధనుః । యాచితం నరశార్దూల సునాభం సర్వదైవతైః ॥ ౧౨ ॥ ఆయాగభూతం నృపతేస్తస్య వేశ్మని రాఘవ । అర్చితం వివిధైర్గంధైర్ధూపైశ్చాగురుగంధిభిః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మునివరః ప్రస్థానమకరోత్తదా । సర్షిసంఘస్సకాకుత్స్థ ఆమంత్ర్య వనదేవతాః ॥ ౧౪ ॥ స్వస్తి వోఽస్తు

ర్థః - అనేన స్వభక్తాయ స్వాత్మానం దదాతి - ఆహూయ న దదాతి - స్వయం గత్వైవ దదాతి - స్వాత్మానమిష్టవినియోగార్హం కరోతీత్యుక్తం ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ అత్ర విశ్వామిత్రేణ ప్రతివక్తవ్యే ఋషిభిర్నియోజనం రామభక్త్యతిరేకేణ - పురస్కృత్య - తదనుజ్ఞాం లబ్ధ్వేత్యర్థః - యద్వా - విశ్వామిత్రప్రముఖా మునయ ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ మైథిలస్యేతి ॥ మిథిలాయా ఈశ్వరో మైథిలః - తస్యేదమిత్యణ్ - పరమధర్మిష్ఠః అతిశయేన ధర్మవాన్ - భగవత్కైంకర్యరూపత్వేన కామ్యనిత్యాఖ్యాముప్తకృష్ట ఇత్యర్థః - తస్య తస్య కృతే ॥ ౬ ॥ త్వమితి ॥ గమిష్యసి - యదీతి శేషః - ధనురత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం - దీర్ఘాభావ ఆర్షః - చకారాద్యజ్ఞం చేత్యర్థః - తత్ ప్రసిద్ధం ॥ ౭ ॥ తస్య ధనూరత్నం కుతస్స్వామ్యమితి తత్రాహ తద్ధీతి ॥ మఖే సదసి దైవతైర్దత్తమిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ నాస్యేతి ॥ ఆరోపణం జ్యారోపణం ॥ ౯ ॥ ధనుష ఇతి ॥ జిజ్ఞాసంతః జిజ్ఞాసమానాః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ యజ్ఞం ద్రక్ష్యసి తత్ర తద్ధనుశ్చ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ మఖే కిమర్థం న్యస్తం తత్రాహ తద్ధీతి ॥ సునాభం శోభనముష్టిబంధస్థానం - సైవతైః దైవతేభ్యః - యాచితం దత్తం చేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఆయాగేతి ॥ ఆయాగభూతం - ధనురుత్సవేప్రాధాన్యేనార్చితం తం ధనురాయాగ ఉచ్యతే - అత్ర విశ్వామిత్రేణైవాను క్తిస్సర్వసంమతత్వద్యోతనాయ ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ పూర్వం విశ్వామిత్రం పురస్కృత్యేత్యుక్త్వా ప్రస్థానాద్యిశ్వామిత్ర ఉక్తవానిత్యనూద్యతే ॥ ౧౪ ॥ స్వస్తీతి ॥ జాహ్నవీతీరే

స్థితంహిమవంతంగమిష్యామీత్యన్వయః - శిలోచ్చయంపర్వతం - సిద్ధాశ్రమాద్ధిమవద్గమనంమిథిలామార్గేణేతిజ్ఞేయం ‖ ౧౫ ‖ ప్రదక్షిణమితి ‖ తతఃవనదేవతామంత్రణానంతరం ‖ ౧౬ ‖ తమితి ‖ అనుసారిణం ఉత్తరదిగనుసారిణం-తం - ప్రాయేణబాహుళ్యేన - బ్రహ్మవాదినాం - శకటీశతమాత్రం - శకట్యఃశకటాని - తేషాంశతమాత్రంశతప్రమాణం - అన్వయాత్ అన్వగాత్ - యద్వా - శతమాత్రమన్వయాత్ ఇతరత్సర్వంసిద్ధాశ్రమ ఏవస్థితమిత్యర్థః - అత్ర శకటీశబ్దేనశకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదికముచ్యతే‖౧౭‖ మృగేతి ‖ తద్భక్త్యేతిభావః ‖ ౧౮ ‖ నివర్తయామాసేత్యర్థం ‖ అత్రపక్ష్యాదినివర్తనేనమునీనాంగమనంద్యోతితం ‖ ౧౮½ ‖ తఇతి‖ శోణఃపుంనదః - స ఏవశోణేత్యపివ్యపదిశ్యతే ‖ ౧౯½ ‖ తఇతి ‖ శోణేస్నాత్వాదినకరేస్తంగతేసతిహుతహుతాశనా ఇత్యన్వయః‖ ౨౦½ ‖ రామ ఇతి ‖ అభిపూజ్య అభివాద్య ‖ ౨౧½ ‖ అథేతి ‖ స్పష్టం ‖ ౨౨½ ‖ భగవన్నితి ‖ అయంశోణకూలస్థః ‖ ౨౩½ ‖ చోదిత ఇతి ‖ నిఖిలంవృత్తాంత మిత్యర్థః ‖ ౨౪½ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాల

గమిష్యామిసిద్ధస్సిద్ధాశ్రమాదహమ్ । ఉత్తరేజాహ్నవీతీరేహిమవంతంశిలోచ్చయమ్ ‖ ౧౫ ‖ ప్రదక్షిణంతతఃకృత్వాసిద్ధాశ్రమమనుత్తమమ్ । ఉత్తరాందిశముద్దిశ్యప్రస్థాతుముపచక్రమే ‖ ౧౬ ‖ తంప్రయాంతంమునివరమన్వయాదనుసారిణమ్ । శకటీశతమాత్రంతుప్రాయేణబ్రహ్మవాదినామ్ ‖ ౧౭ ‖ మృగపక్షిగణాశ్చైవసిద్ధాశ్రమనివాసినః । అనుజగ్ముర్మహాత్మానంవిశ్వామిత్రంమహామునిమ్‖౧౮‖ నివర్తయామాసతతఃపక్షిసంఘాన్మృగానపి ‖ ౧౮½ ‖ తేగత్వాదూరమధ్వానంలంబమానేదివాకరే‖ ❖ ‖ వాసంచక్రుర్మునిగణాశ్శోణాకూలేసమాహితాః ‖ ౧౯½ ‖ తేఽస్తంగతేదినకరేస్నాత్వాహుతహుతాశనాః ‖ ❖ ‖ విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యనిషేదురమితౌజసః ‖ ౨౦½ ‖ రామోఽపిసహసౌమిత్రిర్మునీంస్తానభిపూజ్యచ ‖ ❖ ‖ అగ్రతోనిషసాదాథవిశ్వామిత్రస్యధీమతః ‖ ౨౧½‖ అథరామోమహాతేజావిశ్వామిత్రంమహామునిమ్ ‖ ❖ ‖ పప్రచ్ఛనరశార్దూలఃకౌతూహలసమన్వితః ‖ ౨౨½ ‖ భగవన్కోన్వయందేశస్సమృద్ధవనశోభితః ‖ ❖ ‖ శ్రోతుమిచ్ఛామిభద్రంతేవక్తుమర్హసితత్త్వతః ‖౨౩½‖ చోదితోరామవాక్యేనకథయామాససువ్రతః ‖ ❖ ‖ తస్యదేశస్యనిఖిలమృషిమధ్యే మహాతపాః‖ ౨౪½ ‖ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే- ఏకత్రింశస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

బ్రహ్మయోనిర్మహానాసీత్కుశోనామమహాతపాః । అక్లిష్టవ్రతధర్మజ్ఞస్సజ్జనప్రతిపూజకః‖ ౧ ‖ సమహాత్మాకులీనాయాంయుక్తాయాంసుగుణోల్బణాః । వైదర్భ్యాంజనయామాసచతురస్సదృశాన్సుతాన్ ‖ ❖ ‖ కుశాంబంకుశనాభంచఆధూర్తరజసంవసుమ్ ‖ ౨½ ‖ దీప్తియుక్తాన్మహోత్సాహాన్ క్షత్రధర్మచికీర్షయా ‖ ❖ ‖ తానువాచకుశఃపుత్రాన్ధర్మిష్ఠాన్సత్యవాదినః ‖ ౩½ ‖ క్రియతాంపాలనంపుత్రా ధర్మంప్రాప్స్యథపుష్కలమ్‖ ❖ ‖ఋషేస్తువచనంశ్రుత్వాచత్వారోలోకసంమతాః । నివేశంచక్రిరేసర్వేపురాణాంనృపరాస్తదా ‖ ౫ ‖ కుశాంబస్తుమహాతేజాఃకౌశాంబీమకరోత్పురీమ్ । కుశనాభస్తుధర్మాత్మాపురంచక్రేమహోదయమ్ ‖ ❖ ‖ ఆధూర్తరజసోరామధర్మారణ్యంమహీపతిః । చక్రేపురవరంరాజావసుశ్చక్రేగిరివ్రజమ్ ‖ ౭ ‖ ఏషావసుమతీరామవసోస్తస్యమహాత్మనః । ఏతేశైలవరాఃపంచప్రకాశంతేసమంతతః ‖ ౮ ‖ సుమాగధీనదీరమ్యామగధాన్విశ్రుతాయయౌ । పంచానాంశైలముఖ్యానాంమధ్యేమాలేవశోభతే ‖ ౯ ‖ సైషాహిమాగధీరామవసో

కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవంశోణకూలదేశవైభవేపృష్టే అయంమద్వంశ్యానాందేశ ఇతివివక్షుస్స్వాన్వయంప్రదర్శయతిద్వాత్రింశే - బ్రహ్మయోనిరిత్యాది ‖ బ్రహ్మయోనిఃకారణంయస్యసః బ్రహ్మయోనిః - అయోనిజోబ్రహ్మపుత్రః - మహాన్ జ్ఞానశౌర్యాదిభిరితరబ్రహ్మపుత్రవిలక్షణః - కౌ భూమౌ శేత ఇతికుశః నారదాదివత్ - బ్రహ్మలోకేనవస్థాయ ప్రజాపాలనేగత్త్వాదరతయాభూమావవస్థానాత్ కుశ ఇత్యస్యనామ అత ఏవక్షత్రియవ్యాపారాత్ క్షత్రియోఽయం - అక్లిష్టంనిర్బాధం వ్రతంయస్యసోఽక్లిష్టవ్రతః అక్లిష్టవ్రతశ్చాసౌధర్మజ్ఞశ్చేతికర్మధారయః ‖ ౧ ‖ స ఇతిసార్ధశ్లోకః ‖ యుక్తాయాం అనురూపాయాం ‖ ౨½ ‖ దీప్తేతి ‖ క్షత్రధర్మః ప్రజాపాలనం ‖ ౩½ ‖ క్రియతామితిసార్ధశ్లోకః ‖ పుష్కలంసమగ్రం - ఋషేఃకుశస్య - నివేశంసన్నివేశం ‖ ౫ ‖ కుశాంబ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ‖ ౭ ‖ ఏషేతి ‖ ఏషాశోణకూలస్థా - శైలవరాగిరివ్రజసంజ్ఞామూలాః ‖ ౮ ‖ సుమాగధీతి ‖ మగధదేశాదాగతామాగధీతిశోణ ఏవోచ్యతే - అయయౌవిశిష్య

నః ॥ ౯ ॥ సైషేతి ॥ పూర్వాభిచరితా పూర్వదేశాత్ప్రత్యఙ్ముఖవాహినీ-సుక్షేత్రా-ఉభయపార్శ్వగత ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ కుశనాభ ఇత్యాది ॥ ఘృతవత్పురుషం దృష్ట్వా ద్రవతి సత్యం చ తీతి ఘృతాచీ-కుశనాభభార్యా - ఘృతవత్పురుషం కృత్వాం చ తీతి వాప్సరసః ॥ ౧౧ ॥ తాస్త్వితి శ్లోకద్వయం ॥ ఉద్యానభూమిమాగమ్య శతహ్రదా ఇవ స్థితాః- శతహ్రదాః విద్యుతః- నృత్యమానాః నృత్యంత్యః -వాదయంత్యః-వీణా ఇతి శేషః - ఆమోదం సంతోషం - స్వలంకృతాః కుసుమచందనతిలకాదిభిః ॥ ౧౩ ॥ అథేతి ॥ తారా ఇవ - బభురితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ తా ఇతి ॥ సర్వగుణసంపన్నాః సర్వాలంకారసంపన్నాః -సర్వత్ర ఆత్మా స్వరూపం యస్య స సర్వాత్మకః - సర్వత్ర సంచారీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ అహమితి ॥ వః భవతీః -మానుషో భవో మానుషః - భావః అనురాగః - త్యజ్యతాం - తథా సతి దీర్ఘమాయురవాప్స్యథ ॥ ౧౬ ॥ చలమితి ॥ నిత్యం సర్వదా -అక్షయ్యమితి - మద్భార్యాత్వ ఇతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ అక్లిష్టకర్మణః అప్రతిహతకర్మణః - తతః తద్వాక్యశ్రవణే న -అపహాస్య అథాబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ అంతరితి ॥ అంతశ్చరసి ప్రాణరూపేణ - భూతానాం ప్రాణినాం - ప్రభావజ్ఞాః ఏవంవిధప్రభావ

స్తస్య మహాత్మనః । పూర్వాభిచరితా రామ సుక్షేత్రా సస్యమాలినీ ॥ ౧౦ ॥ కుశనాభస్తు రాజర్షిః కన్యాశతమనుత్తమమ్ । జనయామాస ధర్మాత్మా ఘృతాచ్యాం రఘునందన ॥ ౧౧ ॥ తాస్తు యౌవనశాలిన్యో రూపవత్యస్స్వలంకృతాః । ఉద్యానభూమిమాగమ్య ప్రావృషీవ శతహ్రదాః ॥ ❋ ॥ గాయంత్యో నృత్యమానాశ్చ వాదయంత్యశ్చ సర్వశః । ఆమోదం పరమం జగ్ముర్వరాభరణభూషితాః ॥ ౧౩ ॥ అథ తాశ్చారుసర్వాంగ్యో రూపేణాప్రతిమా భువి । ఉద్యానభూమిమాగమ్య తారా ఇవ ఘనాంతరే ॥ ౧౪ ॥ తాస్సర్వగుణసంపన్నా రూపయౌవనసంయుతాః । దృష్ట్వా సర్వాత్మకో వాయురిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ అహం వః కామయే సర్వా భార్యా మమ భవిష్యథ । మానుషస్త్యజ్యతాం భావో దీర్ఘమాయురవాప్స్యథ ॥ ౧౬ ॥ చలం హి యౌవనం నిత్యం మానుషేషు విశేషతః । అక్షయ్యం యౌవనం ప్రాప్తా అమర్యశ్చ భవిష్యథ ॥ ౧౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాయోరక్లిష్టకర్మణః । అపహాస్య తతో వాక్యం కన్యాశతమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ అంతశ్చరసి భూతానాం సర్వేషాం త్వం సురోత్తమ । ప్రభావజ్ఞాస్స్మ తే సర్వాః కిమస్మానవమన్యసే ॥ ౧౯ ॥ కుశనాభసుతాస్సర్వాస్సమర్థాస్త్వాం సురోత్తమ । స్థానాచ్చ్యావయితుం దేవం రక్షామస్తు తపో వయమ్ ॥ ౨౦ ॥ మా భూత్స కాలో దుర్మేధః పితరం సత్యవాదినమ్ । నావమన్యస్వ ధర్మేణ స్వయంవరముపాస్మహే ॥ ౨౧ ॥ పితా హి ప్రభురస్మాకం దైవతం పరమం హి సః । యస్య నో దాస్యతి పితా స నో భర్తా భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ ప్రభుః ॥ ౨౩ ॥ తాః కన్యా వాయునా భగ్నా వివిశుర్నృపతేర్గృహమ్ । ప్రాపతన్ భువి సంభ్రాంతాస్సలజ్జాస్సాస్రలోచనాః ॥ ౨౪ ॥ స చ తా దయితా దీనాః కన్యాః పరమశోభనాః । దృష్ట్వా భగ్నాస్తదా రాజా సంభ్రాంత ఇదమబ్రవీత్ ॥ ౨౫ ॥ కిమిదం కథ్యతాం పుత్ర్యః కో ధర్మమవమన్యతే । కుబ్జాః కేన కృతాస్సర్వా వేష్టంత్యో నాభిభాషథ ॥ ౨౬ ॥ ఏవం రాజా వినిశ్వస్య సమాధిం సందధే తతః ॥ ౨౬½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ద్వాత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కుశనాభస్య ధీమతః । శిరోభిశ్చరణౌ స్పృష్ట్వా కన్యాశతమభాషత ॥ ౧ ॥ వాయుస్సర్వాత్మకో రాజన్ ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి । అశుభం మార్గమాస్థాయ న ధర్మం ప్రత్యవేక్షతే ॥

జ్ఞాః - అస్మాకం జ్ఞాతభవత్ప్రభావాః ॥ ౧౯ ॥ కుశేతి ॥ స్థానాత్ అధికారాత్ - దేవం భవంతం ॥ తీర్థీయం ॥ దేవం ఇంద్రం ॥ ౨౦ ॥ మా భూదితి ॥ సః నః పితా - తే - కాలః మృత్యుః - మా భూత్ - హే దుర్మేధః దుర్బుద్ధే - పితరం నావమన్యస్వ - ధర్మేణ పితృప్రదానరూపేణ - వరం స్వయముపాస్మహే ప్రతీక్షామహే - పితా స్వయం యస్మై దాస్యతి తం ప్రతీక్షామహ ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తం వివృణోతి పితేతి ॥ ౨౨ ॥ తాసామితి ॥ బభంజ కుబ్జీచకార ॥ ౨౩ ॥ తా ఇతి ॥ సలజ్జాః - శరీరవైరూప్యాదితి భావః ॥ ౨౪ ॥ స చేతి ॥ సంభ్రాంతః వ్యాకులచిత్తః ॥ ౨౫ ॥ కిమితి ॥ కో ధర్మమవమన్యతే - బలాత్కారం కరోతీత్యర్థః - కుబ్జాః వక్రశరీరాః ॥ ౨౬ ॥ ఏవమితి ॥ పృష్టేష్వితి శేషః - వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా - సమాధిం కిం వక్ష్యంతీతి తద్వచనశ్రవణావధానం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవం వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా సమాధిం సందధే - సమాధి వ్యథితస్య మనస్సమాధానం ॥ ౨౬½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ కుశనాభస్య కన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేష ఉచ్యతే త్రయస్త్రింశే - తస్యేత్యాది ॥ శిరోభిశ్చరణౌ స్పృష్ట్వా - పాదయోః ప్రణమ్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ వాయురితి ॥ ప్రధర్షయితుం అభిభవితుం - ఇచ్ఛతి వర్తమానసామీప్యే లట్ - అశుభం బలాత్కారరూపం ॥

తీర్థీయం ‖ ప్రత్యవేక్షతే ప్రత్యవైక్షత ‖ ౨ ‖ పితృమత్య ఇతి ‖ పితృమత్యస్స్మ అతః-స్వచందేస్వాతంత్ర్యే-కించిత్పతిస్వీకారవిషయే యంనస్థితాః - అతో నః పితరమేవవృణీష్వ-నయది-నః అస్మాన్ -తుభ్యం దాస్యతితదాతవభవిష్యామః-తేభద్రమస్తు ‖ ౩ ‖ తేనేతి ‖ ఏవం బ్రువంత్యోవయం - అస్మాకం వచనం - నప్రతీచ్ఛతా అనంగీకుర్వతా - పాపానుబంధేన పాపానుసారిణా - తేన వాయునా-నిహతాః ‖ తీర్థీయం ‖ పాపానుబంధేన పాపానువర్తనహేతునా ‖ ౪ ‖ తాసామితి ‖ అనుత్తమం-క్షమావత్త్వాత్ ‖ ౫ ‖ క్షాంతమితి ‖ హేపుత్ర్యః క్షమావతాం - కర్తవ్యం కర్తుమర్హం - కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ - క్షాంతం క్షమా - భావేనిష్ఠా - కృతం ఇదం సుమహత్కర్మ - దేవే ప్రార్థయమానే స్వవికృతచిత్తత్వం - శరీరంభంజయతి నతిని స్థోప్యత్వంచ దుష్కరమితిభావః - కులంచావేక్షితం-కులానురూపం కృత్యం కృతమిత్యర్థః ‖ ౬ ‖ ఉక్తమర్థం వివృణోతి అలంకార ఇతి ‖ అర్ధం ‖ క్షమా అవరాధసహిష్ణుత్వం ‖ ౬½ ‖ దుష్కరమితి ‖ వః యత్ క్షాంతం తంక్షమా-దుష్కరం - త్రిదశేషు రూపైశ్వర్యసంపన్నేషు-విశేషతో దుష్కరం - యాదృశీతి - సర్వాసామవిశేషతః యాక్షమా సాపి దుష్కరేత్యన్వయః - క్షమైవదుష్కరాతత్రాపి త్రిదశేషు దుష్కరాతతోపి సర్వాసామవిశేషేణ క్షమా దుష్కరైవేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ దుష్కరమిత్యాది ‖ యత్క్షాంతం తద్దుష్కరం - యాదృశీ వః క్షమాధృతిః-సా దుష్కరా - త్రిదశేషు విశేషతో దుష్కరా కులతః ఆభిరూప్యాదికమనీయగుణబాహుళ్యాత్ - సాభవతీభిః కృతా -యద్వా పరకృతాపరాధసహిష్ణుత్వం క్షమా- అపరాధసద్భావేపి శాపప్రదానరూపం చిత్తసంయమవంక్షాంతం భవతీభిః కృతం - స్థానాచ్చ్యావయితుమిత్యాదినా తాసాం శాపదానసామర్థ్యం వ్యక్తం - అయం భావః దుష్కరా క్షమా సర్వ

౨‖పితృమత్యస్స్మ భద్రం తే స్వచ్ఛందే న వయం స్థితాః। పితరం నో వృణీష్వ త్వం యది నో దాస్యతే తవ ‖ ౩ ‖
తేన పాపానుబంధేన వచనం న ప్రతీచ్ఛతా। ఏవం బ్రువంత్యస్సర్వాస్స్మ వాయునాఽభిహతా భృశమ్ ‖ ౪ ‖
తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా పరమధార్మికః। ప్రత్యువాచ మహాతేజాః కన్యాశతమనుత్తమమ్ ‖
౫ ‖ క్షాంతం క్షమావతాం పుత్ర్యః కర్తవ్యం సుమహత్కృతమ్ । ఐకమత్యముపాగమ్య కులం చావేక్షితం మమ ‖ ౬ ‖ అలంకారో హి నారీణాం క్షమా తు పురుషస్య వా ‖ ౬½ ‖ దుష్కరం తచ్చ యత్క్షాంతం త్రిదశేషు విశేషతః ‖ ❖ ‖ యాదృశీ వః క్షమా పుత్ర్యస్సర్వాసామవిశేషతః ‖ ౭½ ‖ క్షమా దానం క్షమా యజ్ఞః క్షమా సత్యం హి పుత్రికాః ‖ ❖ ‖ క్షమా యశః క్షమా ధర్మః క్షమయా విష్ఠితం జగత్ ‖ ౮½ ‖ విసృజ్య కన్యాః కాకుత్స్థ రాజా త్రిదశవిక్రమః ‖ ❖ ‖ మంత్రజ్ఞో మంత్రయామాస ప్రదానం సహ మంత్రిభిః । దేశకాలౌ ప్రదానస్య సదృశే ప్రతిపాదనమ్ ‖ ౧౦ ‖ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు చూళీ నామ మహామునిః । ఊర్ధ్వరేతాశ్శుభాచారో బ్రాహ్మం తప ఉపాగమత్ ‖ ౧౧ ‖ తప్యంతం తమృషిం తత్ర గంధర్వీ పర్యుపాసతే ।
సోమదా నామ భద్రం తే ఊర్మిళా తనయా తదా ‖ ౧౨ ‖ సా చ తం ప్రణతా భూత్వా శుశ్రూషణపరాయణా । ఉవాస కాలే ధర్మిష్ఠా తస్యాస్తుష్టోఽభవద్గురుః ‖ ౧౩ ‖ స చ తాం కాలయోగేన ప్రోవాచ రఘునందన । పరితుష్టోఽస్మి భద్రం తే కిం కరోమి తవ ప్రియమ్ ‖ ౧౪ ‖ పరితుష్టం మునిం జ్ఞాత్వా గంధర్వీ మధురస్వరా। ఉవాచ పరమప్రీతా వాక్యజ్ఞా వాక్యకోవిదమ్ ‖ ౧౫ ‖ లక్ష్మ్యా సముదితో బ్రాహ్మ్యా బ్రహ్మభూతో మహాతపాః । బ్రాహ్మేణ తపసా యుక్తం పుత్రమిచ్ఛామి ధార్మిక ‖ ౧౬ ‖ అపతిశ్చాస్మి భద్రం తే భార్యా చాస్మి న కస్యచిత్ । బ్రాహ్మేణోపగతాయాశ్చ దాతుమర్హసి మే సుతమ్ ‖ ౧౭ ‖ తస్యాః ప్రసన్నో బ్రహ్మ

త్రకర్తవ్యా - త్రిదశేషు విషయే విశేషతః కర్తవ్యా - సా భవతీభిః కృతా ‖ ౭½ ‖ క్షమాం ప్రశంసతి క్షమేతి ‖ క్షమాదానం - దానేన యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తత్క్షమయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - ధర్మః తటాకారామనిర్మాణాదిః - క్షమయా భూమిసంబంధిన్యా జగచ్చరాచరం-విష్ఠితం స్థితం-భవతి ‖ ౮½ ‖ విసృజ్యేతి ‖ అర్ధత్రయం - ప్రదానం కన్యాప్రదానం - చింతాప్రకారమాహ దేశ ఇతి - ప్రదానస్య కన్యాప్రదానస్య - ఉచితౌ దేశకాలౌ - సదృశే స్వకులస్య సదృశే పాత్రే - ప్రతిపాదనంచ మంత్రయామాసేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ చింతాప్రకారమాహ దేశేతి ‖ ప్రదానస్య ప్రదేయస్య కన్యాశతస్య-సదృశే వరే ప్రతిపాదనం కర్తవ్యమితి ‖ ౧౦ ‖ ఏతస్మిన్నితి ‖ ఏతస్మిన్నేవ కాలే కుశనాభీయకాలే - ఉత్తరత్రాన్వయః - ఊర్ధ్వరేతాః అస్ఖలితరేతాః - బ్రాహ్మం తపః వైదికం తపః - బ్రహ్మోద్దేశ్యకం వా ‖ ౧౧ ‖ తప్యంతమితి ‖ తత్ర తస్మిన్ దేశే - తదా తత్కాలే - తప్యంతం - దాసార్థేపి వ్యత్యయాచ్ఛ్యన్ - గంధర్వీ - జాతివాచిత్వాత్ - పర్యుపాసతే అశుశ్రూషత - మధ్యేమధ్యే భద్రమస్త్వితి ప్రయోగశ్శుభోత్తరత్వాయ ‖ ౧౨ ‖ సా చేతి ‖ కాలే కియతి కాలే - తుష్టోఽభవత్ -బ్రహ్మర్షిత్వాద్గురురిత్యుక్తిః ‖ ౧౩ ‖ న చేతి ‖ కాలయోగేన శుశ్రూషాపరిపాకకాలసంబంధేన - కరోమి కుర్యాం ‖ ౧౪ ‖ పరితుష్టమితి ‖ వాక్యే వచనే - వాక్యకోవిదం కోవిదం సమర్థం ‖ ౧౫ ‖ లక్ష్మ్యేతి ‖ బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా బ్రహ్మవర్చసేన-సముదితః శ్రేష్ఠః - అత ఏవ బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మతుల్యః - మహాతపా అసి- తస్మాత్త్వత్తః పుత్రమిచ్ఛామి-దీవ్యసే పరయా లక్ష్మ్యా లోకాంతరే ‖ ౧౬ ‖ అపతిరితి ‖ విధవాప్యపతిర్భవతి తత్రాహ భార్యేతి - ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః -మే- బ్రాహ్మేణ తపోమహి

మష్టే ‖ ౧౭ ‖ తస్యా ఇతి ‖ బ్రహ్మణాతపోయోగేన దత్తో బ్రహ్మదత్తః - చూళినస్స్వస్య-మానసంమనస్సంకల్పజం - సుతం -దదౌ ‖ ౧౮ ‖ స ఇతి ‖ రాజాకుత్రియః తత్ర జత్వాత్ - లక్ష్మ్యసంపదా-యుక్తః - ఏతస్మిన్నంతరే పురీమధ్యవసదితిసంబంధః ‖ ౧౯ ‖ సబుద్ధిమితి ‖ తదా బ్రహ్మదత్తస్య కాంపిల్యాఖ్యాయాం పుర్యామావాసకాలే ‖ ౨౦ ‖ తమితి ‖ రాజా రంజకః ‖ ౨౧ ‖ యథేతి ‖ తాసాంపాణిం జగ్రాహ - దేవపతిర్యథా దేవపతిసదృశః - తత్తుల్యవిభవ ఇత్యర్థః ‖ ౨౨ ‖ స్పృష్టేవేతి ‖ తతశ్చ్యేతి సూనునా-పాణావితిజాత్యేకవచనం-వికుబ్జాః విగళితకుబ్జభావాః - శతంకన్యాబభుః -విసర్గలోప ఆర్షః -బభుః కన్యాశతమితిపాఠః ‖ ౨౩ ‖ స ఇతి ‖ వాయునాముక్తాః-కన్యా ఇతిశేషః - పరమప్రీతః అనుకూలవరలాభేన పరమప్రీతః-హర్షం వికుబ్జత్వకృతం ‖ ౨౪ ‖ కృతేతి ‖ ప్రేషయామాస - కాంపిల్యామితిశేషః ‖ ౨౫ ‖ సోమదేతిసార్ధశ్లోకః ‖ చూళిపుత్రమాతా - పుత్రస్యసదృశీం క్రియాం దారక్రియాం - దృష్ట్వేతిశేషః - యథాన్యాయం యథాక్రమం-స్నుషాః - కన్యాః కుశనాభపుత్రీః ‖ తీర్థీయం ‖ సోమదేతి ‖ సదృశక్రియాం సదృశవివాహం - సదృశక్రియాం ప్రత్యనందదితిపరేణసంబంధః ‖ ౨౬ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

షిర్ధర్మదౌపుత్రమనుత్తమమ్ । బ్రహ్మదత్త ఇతిఖ్యాతం మానసం చూళినస్సుతమ్ ‖ ౧౭ ‖ స రాజా సౌమదేయస్తు పురీమధ్యవసత్తదా । కాంపిల్యాం పరయాలక్ష్మ్యా దేవరాజో యథా దివమ్ ‖ ౧౮ ‖ సబుద్ధిం కృతవాన్రాజా కుశనాభస్సుధార్మికః । బ్రహ్మదత్తాయ కాకుత్స్థ దాతుం కన్యాశతం తదా ‖ ౨౦ ‖ తమాహూయ మహాతేజా బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః । దదౌ కన్యాశతం రాజా సుప్రీతేనాంతరాత్మనా ‖ ౨౧ ‖ యథాక్రమం తతః పాణిం జగ్రాహ రఘునందన । బ్రహ్మదత్తో మహీపాల స్తాసాం దేవపతిర్యథా ‖ ౨౨ ‖ స్పృష్టమాత్రే తతః పాణౌ వికుబ్జా విగతజ్వరాః । యుక్తాః పరమయా లక్ష్మ్యా బభుః కన్యాశతం తదా ‖ ౨౩ ‖ స దృష్ట్వా వాయునా ముక్తాః కుశనాభో మహీపతిః । బభూవ పరమప్రీతో హర్షం లేభే పునః పునః ‖ ౨౪ ‖ కృతోద్వాహం తు రాజానం బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః । సదారం ప్రేషయామాస సోపాధ్యాయగణం తదా ‖ ౨౫ ‖ సోమదాపి సుసంహృష్టా పుత్రస్య సదృశీం క్రియామ్ । యథాన్యాయం చ గంధర్వీ స్నుషాస్తాః ప్రత్యనందత ‖ ❋ ‖ స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ తాః కన్యాః కుశనాభం ప్రశస్య చ ‖ ౨౬ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే త్రయస్త్రింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కృతోద్వాహే గతే తస్మిన్ బ్రహ్మదత్తే చ రాఘవ । అపుత్రః పుత్రలాభాయ పౌత్రీమిష్టిమకల్పయత్ ‖ ౧ ‖ ఇష్ట్యాం తు వర్తమానాయాం కుశనాభం మహీపతిమ్ । ఉవాచ పరమోదారః కుశో బ్రహ్మసుతస్తదా ‖ ౨ ‖ పుత్రస్తే సదృశః పుత్ర భవిష్యతి సుధార్మికః । గాధిం ప్రాప్స్యసి తేన త్వం కీర్తిం లోకే చ శాశ్వతీమ్ ‖ ౩ ‖ ఏవముక్త్వా కుశో రామ కుశనాభం మహీపతిమ్ । జగామాకాశమావిశ్య బ్రహ్మలోకం సనాతనమ్ ‖ ౪ ‖ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కుశనాభస్య ధీమతః । జజ్ఞే పరమధర్మిష్ఠో గాధిరిత్యేవ నామతః ‖ ౫ ‖ స పితా మమ కాకుత్స్థ గాధిః పరమధార్మికః । కుశవంశప్రసూతోఽస్మి కౌశికో రఘునందన ‖ ౬ ‖ పూర్వజా భగినీ చాపి మమ రాఘవ సువ్రతా । నామ్నా సత్యవతీ నామ ఋచీకే ప్రతిపాదితా ‖ ౭ ‖ సశరీరా గతా స్వర్గం భర్తారమనువర్తినీ । కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ ‖ ౮ ‖ దివ్యా పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతముపాశ్రితా । లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమ ‖ ౯ ‖ తతోఽహం హిమవత్పార్శ్వే

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతకథాశేషమాహ చతుస్త్రింశే - కృతోద్వాహ ఇత్యాది ‖ అపుత్రః కుశనాభః - పుత్రార్థేయం పౌత్రీ-తాం ‖ ౧ ‖ ఇష్ట్యామితి ‖ కుశః కుశనాభపితా ‖ ౨ ‖ పుత్రేతి ‖ సదృశః-గుణైరితిశేషః - స పుత్రః కింనామకః తత్రాహ గాధిమితి - గాధినామానం పుత్రం ప్రాప్స్యసే - తేన గాధినా - శశ్వద్భవా శాశ్వతీ - భావార్థే అణ్ - బహుష్వితి లోపవచనాదవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః క్వాచిత్కః - అత్ర సతతో ఙీప్-తాం ‖ ౩ ‖ ఏవమితి ‖ అనేన సదా బ్రహ్మలోకవాసీ కుశః పుత్రానుగ్రహార్థం భువమాగత ఇత్యవగమ్యతే - సనాతనం నిత్యం ‖ ౪ ‖ కస్యచిదితి ‖ కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చిత్ కాలే గతే సతి - గాధిరిత్యేవ - యథా పిత్రోక్తం తథైవేత్యర్థః - జజ్ఞే ప్రాదుర్బభూవ భార్యాయాం ‖ ౫ ‖ స ఇతి ‖ యతః కుశవంశప్రసూతోఽస్మి అతః కౌశికసంజ్ఞోఽస్మి - కుశశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే అణ్ ‖ ౬ ‖ పూర్వజేతి ‖ పూర్వజా జ్యేష్ఠా - ఋచీకే -ఋచీకాఖ్యమునయ ఇత్యర్థః ‖ ౭ ‖ సశరీరేతి ‖ భర్తారమనువర్తినీ - భర్తురనువర్తనధర్మప్రభావాదితిభావః - న కేవలం స్వర్గగమనమస్యాః మహానదీత్వం చ జాతమిత్యాహ కౌశికీతి ‖ ౮ ‖ దివ్యేతి ‖ దివ్యా శ్లాఘ్యా - హితః ఆముష్మికం -కామః ఐహికం -తదుభయార్థం-ప్రవృత్తా-నదీరూపేణ స్వర్గాద్ధిమవంతముపాశ్రితేత్య

ర్థః ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ యతో హిమవంతమాశ్రితా తత ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ సత్యవతీనామనిమిత్తమాహ సాత్వితి ॥ ౧౧ ॥ ఏవంభూతస్య సిద్ధాశ్రమాగమననిమిత్తమాహ అహంహీతి ॥ నియమాత్ యాగనియమాద్ధేతోః-సముపాగతః - సిద్ధాశ్రమమితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ ఏషేతి ॥ మ మస్వస్యవంశస్య చోత్పత్తిః ప్రసంగాత్ కీర్తితా - యత్త్వయాపృష్టం తద్దేశస్య గిరివ్రజదేశస్య - వైభవం చోక్తం ॥ ౧౩ ॥ ఇతః పరం న వృష్టవ్యమిత్యాశయేనాహ గత ఇతి ॥ అర్ధోర్ధరాత్రే రర్ధరాత్రః - అనపుంసకత్వే పృథగనపుంసకమిత్యార్షస్సమాసః - అహస్సర్వై త్యాదినా సమాసాంతోచ్ - రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుల్లింగతా - అత్రార్ధశబ్దోంశవాచీ -ఉక్తంహి - ఖిత్తంశకే ఖండేవా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక ఇతి । యావతి రాత్రి భాగే నిద్రా నిషిద్ధా తావాన్ గత ఇత్యర్థః - జాగరణే కోదోష ఇత్యత్రాహ మాభూదితి - శ్వోగంతవ్యాధ్వ ని నిద్రాభావ ప్రయుక్తాలస్యకృతో విఘ్నో మాభూదిత్యర్థః - మమకథాః కిం కథయతః మయి కథాం కథయతి ॥ తీర్థీయం ॥ గతోర్ధరాత్ర ఇత్యత్రార్ధరాత్రశబ్దేన ప్రదోషో లక్ష్యతే - అన్యథా శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్తరవచనవిరుధ్యేత - కథాంతరశ్రవణకౌతూహలాత్తదర్ధప్రార్థనావిరామార్థం కాలవిప్రకర్షం ప్రీత్యా ప్రకాశయతి న పునః పరమార్థేనేతి - యథాశ్రుతార్థగ్రహణేతు శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యత్ర భూతార్థే లట్ ॥ ౧౪ ॥ అథ నిశాముఖం వర్ణయతి చతుర్భిః - నిష్పందా ఇత్యాది ॥ నిష్పందాః-పక్షిసంచారాభావాదితి భావః - నిలీనాః-నిద్రాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః - నైశేన సంధ్యాతిరిక్తకాలికేన - సంధ్యా వియుజ్యతే - వియుక్తా వర్తమానసామీప్యే లట్ - నక్షత్రైః అశ్విన్యాదిభిః-తారాభిః కేవలనక్షత్రైశ్చ-గహనం వ్యాప్తం నభః-జ్యోతిర్భిః జ్యోతిష్మద్భిః-నేత్రైరావృతమివ

సామినిరతస్సుఖమ్ । భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః కౌశిక్యాం రఘునందన ॥ ౧౦ ॥ సా తు సత్యవతీ పుణ్యా సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా । పతివ్రతా మహాభాగా కౌశికీ సరితాం వరా ॥ ౧౧ ॥ అహం హి నియమాద్రామ హిత్వా తాం సముపాగతః । సిద్ధాశ్రమమనుప్రాప్య సిద్ధోస్మి తవ తేజసా ॥ ౧౨ ॥ ఏషా రామ మమోత్పత్తిస్స్వస్య వంశస్య కీర్తితా । దేశస్య చ మహాబాహో యన్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి ॥ ౧౩ ॥ గతోర్ధరాత్రః కాకుత్స్థ కథాః కథయతో మమ । నిద్రామభ్యేహి భద్రం తే మాభూద్విఘ్నోధ్వనీహ నః ॥ ౧౪ ॥ నిష్పందాస్తరవస్సర్వే నిలీనా మృగపక్షిణః । నైశేన తమసా వ్యాప్తా దిశశ్చ రఘునందన ॥ ❖ ॥ శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యా నభో నేత్రైరివావృతమ్ । నక్షత్రతారాగహనం జ్యోతిర్భిరవభాస్యతే ॥ ❖ ॥ ఉత్తిష్ఠతి చ శీతాంశుశ్శశీ లోకతమోనుదః । హ్లాదయన్ ప్రాణినాం లోకే మనాంసి ప్రభయా విభో ॥ ❖ ॥ నైశాని సర్వభూతాని ప్రచరంతి తతస్తతః । యక్షరాక్షససంఘాశ్చ రౌద్రాశ్చ పిశితాశనాః ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విరరామ మహామునిః । సాధు సాధ్వితి తం సర్వే మునయో హ్యభ్యపూజయన్ ॥ ౧౯ ॥ కుశికానామయం వంశో మహాన్ ధర్మపరస్సదా । బ్రహ్మోపమా మహాత్మానః కుశవంశ్యా నరోత్తమాః ॥ ౨౦ ॥ విశేషేణ భవానేవ విశ్వామిత్రో మహాయశాః । కౌశికీ సరితాం శ్రేష్ఠా కులోద్యోతకరీ తవ ॥ ౨౧ ॥ ఇతి తైర్మునిశార్దూలైః ప్రశస్తః కుశికాత్మజః । నిద్రాముపాగమచ్ఛ్రీమానస్తమితవాంశుమాన్ ॥ ౨౨ ॥ రామోపి సహసౌమిత్రిః కించిదాగతవిస్మయః । ప్రశస్య మునిశార్దూలం నిద్రాం సముపసేవతే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఉపాస్య రాత్రిశేషం తు శోణాకూలే మహర్షిభిః । నిశాయాం సుప్రభాతాయాం విశ్వామిత్రోభ్య

భావభాసతే - ఉత్తిష్ఠతీతి - ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీతి పరస్మైపదం - తమోనుదతీతి తమోనుదః - ఇగుపధలక్షణః కః - నిశాయాం ప్రభవంతీతి నైశాని - ప్రభవతీత్యణ్ - భూతాని ఉలూకాదయః - తతస్తతః తత్రతత్ర - పౌర్ణమాస్యాం యజ్ఞం సమాప్య ద్వితీయాయాం ప్రస్థానమితి చతుర్ఘటికానంతరం చంద్రోదయ ఇతి సర్వథార్ధరాత్రశబ్దః ప్రదోషపర ఏవ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ అభ్యపూజయన్ అస్తువన్ ॥ ౧౯ ॥ కుశికానామితి ॥ గాధేః కుశిక ఇతి నామాంతరం - కుశికానాం తద్గోత్రజానాం - బ్రహ్మోపమాః చతుర్ముఖోపమాః ॥ ౨౦ ॥ విశేషేణేతి ॥ విశ్వామిత్రః విశ్వామిత్రసంజ్ఞః-భవానేవ మహాత్మేత్యనుషంగః - కౌశికీ చ-తవ కులోద్యోతకరీ కులప్రకాశకరీ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రశస్తః స్తుతః -శంసు స్తుతౌ - యస్య విభాషేతి నేట్ - అనిదితామితి నలోపః -శ్రీమాన్ ప్రశంసాకృతహర్షజనితశ్రీమాన్ - అస్తంగతోంశుమానివ తద్వత్పరప్రబోధాజనక ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ రామోపీతి ॥ కించిదాగతవిస్మయః - నిద్రా పారవశ్యాదితి భావః - సముపసేవతే అధ్వశ్రమవశాత్సమ్యక్ప్రాప్తః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుం పృచ్ఛతి పంచత్రింశే - ఉపాస్యేత్యాది ॥ ఉపాస్య స్థిత్వా - శయిత్వేతి యావత్ - రాత్రిశేషమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సుప్రభాతాయాం-నివృత్తాయామితి యావత్ - అత్ర రాత్రిశేషమిత్యనువాదాత్ పూర్వసర్గే గతోర్ధరాత్ర ఇత్యత్ర నిశీథపరత్వం స్వరసమితి గమ్యతే - యద్వా - రాత్రిశేషం బ్రాహ్మే ముహూర్తే - ఉపాస్య పరమ

ర్త్రానమితి శేషః - బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయ చింతయేదాత్మనో హితమితి స్మృతేః ॥ ౧ ॥ సుప్రభాతేతి ॥ గమనాయ గంతుం - క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ ॥ ౨ ॥ తదితి ॥ పూర్వాహ్ణే భవా పౌర్వాహ్ణికీ - తాం ॥ ౩ ॥ అయమితి ॥ గాధః స్వల్పజలః - అత ఏవ పులినమండితః సైకతాలంకృతః - తథాచ నావం వినా గంతుం శక్యతే కతరేణ పథా సంతరిష్యామహే ॥ తీర్థీయం ॥ అగాధః గంభీరః ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౫ ॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౬ ॥ త ఇతి ॥ జాహ్నవీ గంగా ॥ ౭ ॥ తామితి ॥ సారసో హంసవిశేషః ॥ ౮ ॥ తస్యా ఇత్యర్ధం ॥ ఆవాసాయ పరిగృహ్యత ఇత్యావాసపరిగ్రహః - తం - సంమార్జనాదినా వాసస్థానం చక్రురిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - అఘమర్షణసూక్తాదిజపపూర్వకమిత్యర్థః - పితృదేవతా ఇతి - ఋషీణామప్యుపలక్షణం - అగ్నిహోత్రాణీతి అగ్నౌ హోతవ్యాని పంచమహాయజ్ఞాదీని - అమృతవత్ అమృతతుల్యం - హవిః యజ్ఞశిష్టమన్నం - యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మ సనాతనమితి స్మృతేః । శుచౌ దృష్టదోషరహితే భోజనస్థానాదన్యత్ర ॥ ౧౦ ॥ అథేతి ॥ అథ ఉపవేశానంతరం - తత్ర దేశే - తదా తస్మిన్నేవ కాలే - ద్వితీయోథశబ్దః ప్రశ్నే - మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్యమరః ॥

భాషత ॥ ౧ ॥ సుప్రభాతా నిశా రామ పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే । ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ భద్రం తే గమనాయాభిరోచయ ॥ ౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా పౌర్వాహ్ణికీం క్రియామ్ । గమనం రోచయామాస వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩ ॥ అయం శోణశ్శుభజలో గాధః పులినమండితః । కతరేణ పథా బ్రహ్మన్ సంతరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీదిదమ్ । ఏష పంథా మయోద్దిష్టో యేన యాంతి మహర్షయః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్తా మహర్షయో విశ్వామిత్రేణ ధీమతా । పశ్యంతస్తే ప్రయాతా వై వనాని వివిధాని చ ॥ ౬ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం గతేఽర్ధదివసే తదా । జాహ్నవీం సరితాం శ్రేష్ఠాం దదృశుర్మునిసేవితామ్ ॥ ౭ ॥ తాం దృష్ట్వా పుణ్యసలిలాం హంససారససేవితామ్ । బభూవుర్ముదితాస్సర్వే మునయస్సహరాఘవాః ॥ ౮ ॥ తస్యాస్తీరే తతశ్చక్రుస్తత ఆవాసపరిగ్రహమ్ ॥ ౯ ॥ తతస్స్నాత్వా యథాన్యాయం సంతర్ప్య పితృదేవతాః ॥ ❀ ॥ హుత్వా చైవాగ్నిహోత్రాణి ప్రాశ్య చామృతవద్ధవిః । వివిశుర్జాహ్నవీతీరే శుచౌ ముదితమానసాః ॥ ❀ ॥ విశ్వామిత్రం మహాత్మానం పరివార్య సమంతతః ॥ ౧౦ ॥ అథ తత్ర తదా రామో విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ❀ ॥ భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ౧౧ ॥ త్రైలోక్యం కథమాక్రమ్య గతా నదనదీపతిమ్ ॥ ౧౨ ॥ చోదితో రామవాక్యేన విశ్వామిత్రో మహామునిః । వృద్ధిం జన్మ చ గంగాయా వక్తుమేవోపచక్రమే ॥ ౧౩ ॥ శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనామాకరో మహాన్ । తస్య కన్యాద్వయం రామ రూపేణాప్రతిమం భువి ॥ ౧౪ ॥ యా మేరుదుహితా రామ తయోర్మాతా సుమధ్యమా । నామ్నా మనోరమా నామ పత్నీ హిమవతః ప్రియా ॥ ౧౫ ॥ తస్యాం గంగేయమభవజ్జ్యేష్ఠా హిమవతస్సుతా । ఉమా నామ ద్వితీయాభూన్నామ్నా తస్యైవ రాఘవ ॥ ౧౬ ॥ అథ జ్యేష్ఠాం సురాస్సర్వే దేవతార్థచికీర్షయా । శైలేంద్రం వరయామాసుర్గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ౧౭ ॥ దదౌ ధర్మేణ హిమవాంస్తనయాం లోకపావనీమ్ । స్వచ్ఛందపథగాం గంగాం త్రైలోక్యహితకామ్యయా ॥ ౧౮ ॥ ప్రతిగృహ్య తతో దేవాస్త్రిలోకహితకారిణః । గంగామాదాయ తేఽగచ్ఛన్ కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ౧౯ ॥ యా చాన్యా శైలదుహితా కన్యాసీద్రఘునందన । ఉగ్రం సా వ్రతమాస్థాయ తపస్తేపే తపోధనా ॥ ౨౦ ॥

గంగాం గంగావృత్తాంతం ॥ ౧౧ ॥ త్రైలోక్యమిత్యర్థం ॥ ౧౨ ॥ చోదిత ఇతి ॥ వృద్ధిం త్రైలోక్యమిత్యనేనోక్తాం - జన్మ గంగాం శ్రోతుమిత్యుక్తం ॥ ౧౩ ॥ శైలేంద్ర ఇతి ॥ ధాతూనాం అయస్తామ్రాదీనాం - అస్తీతి శేషః - కన్యాద్వయం - ఆసీదితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ యేతి ॥ యా మేరుదుహితా హిమవతః ప్రియా పత్నీ మనోరమా నామ ప్రసిద్ధా - సా తయోర్మాతేత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ కన్యాద్వయస్య నామనీ దర్శయతి తస్యామితి ॥ ౧౬ ॥ అథేతి ॥ దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థసంపాదనేచ్ఛయా - ప్రయోజనం చ స్నానపానాది - వక్ష్యమాణసేనాపతిజననం వా - పరమదేవతార్చనార్థం వా - అత ఏవ స్వపదేనానుక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ దేవతార్థచికీర్షయా - సోఽర్థశ్చ కుమారజననాదిః ॥ ౧౭ ॥ దదావితి ॥ ధర్మేణ యాచికా న ప్రత్యాఖ్యేయా ఇతి ధర్మేణ - జలప్రవాహరూపాయా నద్యాః కథమాకాశే గమనం తత్రాహ స్వచ్ఛందపథగామితి - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - తదాయుక్తః పంథాః స్వచ్ఛందపథః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా అప్రత్యయస్సమాసాంతః - తం గచ్ఛతీతి తథా - మేఘజలవత్ ద్వారగతివిశేషేణాకాశేఽపి గతిస్సంభవతీతి భావః ॥ ౧౮ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ త్రిలోకహితకారిణః - దేవా ఇతి శేషః - ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య - ఆదాయ స్వేష్వంతర్భావ్య ॥ తీర్థీయం ॥ గచ్ఛన్ అగచ్ఛన్ ॥ ౧౯ ॥ గంగావృత్తాంతప్రసంగేన తదనుజావృత్తాంతమప్యాహ యా చేతి ॥ కన్యా అలబ్ధభర్తృకా ॥ ౨౦ ॥ ఉగ్రేణేతి ॥ అత్ర,

తిరూపాయ అనుకూలాయ - రుద్రార్థం తపస్యంతీముమాం ప్రదస్యాయ తస్మై దదావిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఉపసంహరతి ఏతే ఇతి ॥ ౨౨ ॥ ఏవం గంగోత్పత్తిప్రకారం ప్రథమప్రశ్నోత్తరముక్త్వా ద్వితీయప్రశ్నోత్తరం త్రిపథగామిత్వముచ్యత ఇత్యాహ ఏతదితి ॥ ప్రథమం తావత్ - ఖంఖాత్మికాం - గతింగతా - గతిమతాం సుందరగతిమతాం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదిత్యాది ॥ త్రిపథగా నదీ - యథా యేన ప్రకారేణ - ఖం గతింగతా - ఆకాశమార్గం గతేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అథ సురలోకం చ సమారూఢేత్యాహ సైషేతి ॥ తీర్థీయం ॥ విపాపా ధూతలోకకల్మషా కిముపక్తవ్యం స్వయమితి ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భగవంఛ్రోతుమిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీమితి గంగాయాస్త్రిపథగాత్వప్రకారే పృష్టే అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వాత్ తత్ర తృతీయపథగమనం కథమిత్యాశయేన పునః పృచ్ఛన్తం శ్రీరామం ప్రత్యాహ షట్త్రింశే - ఉక్తవాక్య ఇత్యాది ॥ మునౌ ఉక్తవాక్యే ఉక్తోత్తరే సతి - అత్రోభావిత్యుక్తేః పూర్వసర్గే రామపదం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం వేదితవ్యం - కథాం పూర్వోక్తాం ॥ ౧ ॥ ధర్మేతి ॥ అర్థత్రయం - ధర్మయుక్తం - ధర్మఫలకం శ్రవణమిత్యర్థః - ఇదం వృత్తం - జ్యేష్ఠాయా దుహితుః వృత్తం త్వయా కథితం - తస్యా దివ్యమానుషసంభవం దివ్యలోకే మానుషలోకే చ సంభవం విస్తరం కర్తుమర్హసి ॥ ౨½ ॥ త్రీనితి ॥ త్రీన్ పథః భూర్భువస్స్వర్మార్గాన్ - కేన హేతునా ప్లావ

ఉగ్రేణ తపసా యుక్తాం దదౌ శైలవరస్సుతామ్ । రుద్రాయాప్రతిరూపాయ ఉమాం లోకనమస్కృతామ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏతే తే శైలరాజస్య సుతే లోకనమస్కృతే । గంగా చ సరితాం శ్రేష్ఠా ఉమాదేవీ చ రాఘవ ॥ ౨౨ ॥ ఏతత్తే సర్వమాఖ్యాతం యథా త్రిపథగా నదీ । ఖం గతా ప్రథమం తాత గతిం గతిమతాం వర ॥ ౨౩ ॥ సైషా సురనదీ రమ్యా శైలేంద్రస్య సుతా తదా । సురలోకం సమారూఢా విపాపా జలవాహినీ ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్నుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ । ప్రతినంద్య కథాం వీరావూచతుర్మునిపుంగవమ్ ॥ ౧ ॥ ధర్మయుక్తమిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా । దుహితుశ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హసి ॥ ❋ ॥ విస్తరం విస్తరజ్ఞోసి దివ్యమానుషసంభవమ్ ॥ ౨½ ॥ త్రీన్ పథో హేతునా కేన ప్లావయేల్లోకపావనీ ॥ ౩ ॥ కథం గంగా త్రిపథగా విశ్రుతా సరిదుత్తమా । త్రిషు లోకేషు ధర్మజ్ఞ కర్మభిః కైస్సమన్వితా ॥ ౪ ॥ తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్రస్తపోధనః । నిఖిలేన కథాం సర్వామృషిమధ్యే న్యవేదయత్ ॥ ౫ ॥ పురా రామ కృతోద్వాహో నీలకంఠో మహాతపాః । దృష్ట్వా చ స్పృహయా దేవీం మైథునాయోపచక్రమే ॥ ౬ ॥ శితికంఠస్య దేవస్య దివ్యం వర్షశతం గతమ్ । న చాపి తనయో రామ తస్యామాసీత్పరంతప ॥ ౭ ॥ తతో దేవాస్సముద్విగ్నాః పితామహపురోగమాః । యదిహోత్పద్యతే భూతం కస్తత్ప్రతిసహిష్యతే ॥ ౮ ॥ అభిగమ్య సురాస్సర్వే ప్రణిపత్యేదమబ్రువన్ ॥ ౮½ ॥ దేవదేవ మహాదేవ లోకస్యాస్య హితే రత ॥ ❋ ॥ సురాణాం ప్రణిపాతేన ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥ ౯½ ॥ న లోకా ధారయి

యేత్ ప్లుతా - భావయేదిత్యపి పాఠః - లకారవ్యత్యయః - ఇతరయోః పూర్వసర్గ ఏవోక్తత్వాత్ కేన హేతునా తృతీయపథం గతేతి ద్వితీయప్రశ్నార్థః ॥ ౩ ॥ తృతీయప్రశ్నమాహ కథమితి ॥ త్రిపథగా గంగా - కథం విశ్రుతా కైః కర్మభిర్వ్యాపారైస్సరిదుత్తమా ఆసీత్ ॥ ౪ ॥ ప్రథమప్రశ్నోత్తరమాహ తథేతి ॥ కాకుత్స్థ ఇతి లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - నిఖిలేన విస్తరేణ - సర్వాం దివ్యసంభవాం మానుషసంభవాం చ ॥ ౫ ॥ నిఖిలేనేత్యుక్తం గాంగేయసంభవమాహ పురేతి ॥ కృతోద్వాహేతి పరపరిగ్రహవ్యావృత్తిః - దృష్ట్వా - స్పృహయా మహాతపోనిష్ఠత్వేపి కామబాణవశాత్తస్యామభిలాషేణ - మైథునాయ మిథునకర్మ కర్తుం - ఉపచక్రమే ॥ ౬ ॥ శితీతి ॥ దివ్యం వర్షశతం గతం - మైథునేనైవేతి శేషః - తనయః తనయప్రాపకరేతోవిసర్గః ॥ తీర్థీయం ॥ దేవస్య క్రీడతః - భావలక్షణే షష్ఠీ - దివ్యం అమానుషం ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ పితామహపురోగమా దేవాః - సముద్విగ్నాః భీతాః - పాఠాంతరే సముద్యుక్తాః ఉద్యోగం చక్రుః - కిమర్థం - ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతం పుత్రః - ఉత్పద్యతే ఉత్పత్స్యతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః - తత్ కః ప్రతిసహిష్యత ఇతి విచార్య తన్నివర్తనాయ సముద్యుక్తా ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యదీతి ॥ ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతముత్పద్యతే - కస్తత్ ప్రతిసహిష్యత ఇతి - భయాదుద్విగ్నా ఇత్యాహ తేన భీత్యా ఉద్విగ్నాః ॥ ౮ ॥ తమేవోద్యోగమాహ అభిగమ్యేతి ॥ మహాదేవమితి శేషః ॥ ౮½ ॥ దేవదేవేతి ॥ దేవదేవేశ్వరేణ మహాదేవశబ్దార్థ ఉక్తః - ప్రణిపాతేన పాదమూలపతనేన ॥ ౯½ ॥ నేతి ॥ తేజః తేజస్సముద్భూతం పుత్రం - న ధారయిష్యంతి న స

హృష్యంతే - అతో బ్రాహ్మేణ వేదావగతేన-తపసా యోగేన-యుక్తస్సన్ తదంగతయా దేవ్యా సహ తపశ్చర- న తేజః పాతనీయం మోక్షుమ
హసీతిభావః ॥ ౧౦½ ॥ త్రైలోక్యేతి ॥ త్రైలోక్యహితమేవ కామః కామ్యమానః పురుషార్థః - తదర్థం-తేజః రేతః -తేజసి తేజోమ
య స్వశరీరే - ధారయ - నముంచేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ దేవతానామితి ॥ సర్వలోకమహేశ్వరః సర్వలోకానాం పరమనియంతా - సర్వ
లోకపితామహ ఇతి పాఠాంతరం ॥ ౧౨ ॥ బాఢమిత్యంగీకృతాంశమాహ ధారయిష్యామీతి ॥ తేజః అక్షుభితాంశం - ఉమయా-ఉమాప్యక్షు
భితం శోణితరూపం తేజో ధారయత్విత్యర్థః - పృథివీశబ్దేన లోకా ఉచ్యంతే ॥ తీర్థీయం ॥ ఉమయా సహ వర్తమాన ఇతి శేషః ॥ ౧౩ ॥
పునశ్చేదమువాచ హేత్యుక్తమంశం దర్శయతి యదిదమితి ॥ స్థానాత్ రతిస్థానహృదయసంపుటాత్ -అనుత్తమం దుర్భరం - మే మహ్యం-
బ్రువంతు ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి ॥ ధరా సర్వధారణశక్తిమతీ - అనేన ధరాతిద్ధారణార్థం దేవైః ప్రార్థితేతి సిద్ధం ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ సు
రపతిః రుద్రః - ప్రముమోచ - తేజ ఇతి సిద్ధం - యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ తతః పృథివ్యాం వ్యాప్తత్వా
దేవ హేతోః- పృథివీ భగ్నా భవిష్యతీతి హుతాశనమూచుః - పునరూచురిత్యనేన అగ్నేః ప్రవేశకీర్తత్వం గమ్యతే- అగ్ని చారణహేతుత
యా వాయుసమన్విత ఇత్యుక్తం ॥ ౧౭ ॥ తదితి ॥ అర్ధత్రయం - తత్ తేజః-అగ్నినా వ్యాప్తం సత్ శ్వేతపర్వతస్సంజాతః-తతః కాలపరి

ష్యంతితివ తేజస్సురోత్తమ ॥ * ॥ బ్రాహ్మేణ తపసా యుక్తో దేవ్యా సహ తపశ్చర ॥ ౧౦½ ॥ త్రైలోక్య
హితకామార్థం తేజస్తేజసి ధారయ ॥ ౧౧ ॥ దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకమహేశ్వరః । బా
ఢమిత్యబ్రవీత్సర్వాన్పునశ్చేదమువాచ హ ॥ ౧౨ ॥ ధారయిష్యామ్యహం తేజస్తేజస్యేవ సహోమ
యా । త్రిదశాః పృథివీ చైవ నిర్వాణమధిగచ్ఛతు ॥ ౧౩ ॥ యదిదం క్షుభితం స్థానాన్మమ తేజో హ్యనుత్త
మమ్ । ధారయిష్యతి కస్తన్మే బ్రువంతు సురసత్తమాః ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్వృషభ
ధ్వజమ్ । యత్తేజః క్షుభితం హ్యేతత్తద్ధరా ధారయిష్యతి ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్సురపతిః ప్రముమోచ మ
హీతలే । తేజసా పృథివీ యేన వ్యాప్తా సగిరికాననా ॥ ౧౬ ॥ తతో దేవాః పునరిదమూచుశ్చాపి హుతాశ
నమ్ । ప్రవిశ త్వం మహాతేజో రౌద్రం వాయుసమన్వితః ॥ ౧౭ ॥ తదగ్నినా పునర్వ్యాప్తం సంజాతశ్శ్వేత
పర్వతః । దివ్యం శరవణం చైవ పావకాదిత్యసన్నిభమ్ ॥ * ॥ యత్ర జాతో మహాతేజాః కార్తికేయో
గ్నిసంభవః ॥ ౧౮½ ॥ అథోమాం చ శివం చైవ దేవాస్సర్షిగణాస్తదా ॥ * ॥ పూజయామాసురత్య
ర్థం సుప్రీతమనసస్తతః ॥ ౧౯½ ॥ అథ శైలసుతా రామ త్రిదశానిదమబ్రవీత్ ॥ * ॥ సమన్యురశప
త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా ॥ ౨౦½ ॥ యస్మాన్నివారితా చైవ సంగతిః పుత్రకామ్యయా ॥ * ॥ అ
పత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పాదయితుమర్హథ ॥ ౨౧½ ॥ అద్యప్రభృతి యుష్మాకమప్రజాస్సంతు పత్న
యః ॥ * ॥ ఏవముక్త్వా సురాన్సర్వాన్ శశాప పృథివీమపి ॥ ౨౨½ ॥ అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా
భవిష్యసి ॥ * ॥ న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా । ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ
పుత్రమనిచ్ఛతీ ॥ ౨౩ ॥ తాన్సర్వాన్ వ్రీడితాన్ దృష్ట్వా సురాన్ సురపతిస్తదా । గమనాయోపచ
క్రామ దిశం వరుణపాలితామ్ ॥ ౨౪ ॥ స గత్వా తప ఆతిష్ఠత్పార్శ్వే తస్యోత్తరే గిరేః । హిమవత్ప్రభ

పాకేన శరవణం చ సంజాతం - శరాణాం వనం శరవణం - ప్రనిరంతశ్శరేతి ణత్వం - శరవణం విశేషయతి యత్రేతి - కృత్తికానామప
త్యం పుమాన్ కార్తికేయః - స్త్రీభ్యో ఢక్ - స్తన్యదానాత్ కృత్తికాపుత్రత్వం - అగ్నినా ధృతత్వాముక్తత్వాదగ్నిసంభవః ॥ ౧౮½ ॥
అథేతి ॥ పూజయామాసుః - మైథునవిఘ్నకృతకోపశాంత్యర్థమిత్యర్థః ॥ ౧౯½ ॥ అథేతి ॥ అబ్రవీదిత్యేతద్వివిశిష్యోచ్యతే అశపదితి ॥
౨౦½ ॥ యస్మాదితి ॥ పుత్రకామ్యయా మయా - సంగతిః భర్తృసంయోగః మైథునరూపః - సా యస్మాన్నివారితా - తస్మాద్యూయమపి
స్వేషు దారేషు-అపత్యం పుత్రాన్-నోత్పాదయిష్యథ ॥ ౨౧½ ॥ అద్యేతి ॥ పూర్వార్ధేన పూర్వశ్లోకపఠితముచ్యతే- పత్నయ ఇత్యార్షం
హ్రస్వత్వం ॥ ౨౨½ ॥ అవన ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకః- నైకరూపా ఊషరత్వాదిరూపేణ నానావిధా- బహుభార్యా బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యా-
మమ పుత్రమనిచ్ఛతీ అనిచ్ఛంతీ - త్వం మత్క్రోధేన శాపరూపేణ - కలుషీకృతా విపర్యస్త ప్రకృతిస్సతీ పుత్రకృతాం ప్రీతిం న ప్రాప్స్యసీతి
భావః ॥ ౨౩ ॥ తానితి ॥ సురపతిః రుద్రః - తాన్ సురాన్ - స్వకీయశాపేన వ్రీడితాన్ లజ్జితాన్ - దృష్ట్వా-ప్రియాశాపస్య దుష్పరిహర
త్వాత్ స్వీయశాపదుఃఖస్య ద్రష్టుమశక్యత్వాచ్చ-వరుణపాలితాం దిశం హిమవతః ప్రతీచీం ప్రతి- గమనాయోపచక్రామ -పరస్మైపదమార్షం॥
౨౪ ॥ స ఇతి ॥ హిమవత్ప్రభవే తస్య హిమవతో గిరేరుత్తరపార్శ్వభూతే శృంగే-దేవ్యా సహ తప ఆతిష్ఠత్ - స దాతపోవ్రతమసంకల్ప్యయ

దిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ననుదుహితుశ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హసీతి పార్వతీవృత్తాంతము పేక్ష్య గంగాయా ఏవ భవ ఏవమయా పృష్టేశ్చ్వోహోరా పేక్షిత మేవ పార్వతీవృత్తాంతం కిమర్థం కథితవానసీతి రామన్య శంకాం పరిహరతి ఏష ఇతి ॥ శైలపుత్ర్యాః పార్వత్యాస్సంబంధీ కథా - విస్తరో నివేదితః వక్ష్యమాణగంగాప్రభవకథనోపయోగిత్వేనోక్తః - గంగాయాః ప్రభవం ప్రభావం - త్వం శృణు - చః ప్రార్థనే ॥ తీర్థీయం ॥ శైలపుత్ర్యా ఇతి గంగాయా విశేషణం - ప్రభవం చ కుమారోత్పత్తిం చ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం దివ్యసంభవం వై భవమాహ సప్తత్రింశే - తప్యమాన ఇత్యాది ॥ తప్యమానే తపః కర్మ కర్తృత్వాదాత్మనేపదకర్మవద్భావాః - దేవసేనాపతిత్వం విహాయ కేవలతపః ప్రవణ ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ తత ఇతి ॥ అగ్నినా పురోగమేన సహితాస్సాగ్నిపురోగమాః - సురాస్సర్వే ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే అబ్రువన్నితి క్రియాభేదాన్న పునరుక్తిః ॥ ౨ ॥ యోన ఇతి ॥ భగవతా భవతా - యస్సేనాపతిరస్మభ్యమాదికాలే దత్తః - స ఇదానీముమయా సహ తప్యతే - స్మేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౩ ॥ యదితి ॥ అనంతరం సేనాపత్యపరే సతి - అత్ర సేనాపతివిషయే యత్కార్యం - తత్సంవిధత్స్వ ఆలోచయ - తమేవాహూయ సైనాపత్యే నివేశయ అన్యం వోత్పాదయేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ దేవతానామితి ॥ సాంత్వయన్ - ఉగ్రే తపసి వర్తమానస్య తస్య రుద్రస్య నివర్తనమశక్యం తత్ర నాభినివేశః కార్య ఇతి సమాధాన ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ అన్యం వోత్పాదయేత్యత్ర ప్రతివక్తి శైలేతి ॥ శైలపుత్ర్యా పార్వత్యా - దేవానాం పత్నీషు ప్రజానసంస్వీకృ

వేశ్యం గే సహ దేవ్యా మహేశ్వరః ॥ ౨౬ ॥ ఏష తే విస్తరో రామ శైలపుత్ర్యా నివేదితః । గంగాయాః ప్రభవం చైవ శృణు మే సహలక్ష్మణః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖

తప్యమానే తపో దేవే దేవాస్సర్షిగణాః పురా । సేనాపతిమభీప్సంతః పితామహముపాగమన్ ॥ ౧ ॥ తతో బ్రువన్ సురాస్సర్వే భగవంతం పితామహమ్ । ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే సేంద్రాస్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ౨ ॥ యో నస్సేనాపతిర్దేవ దత్తో భగవతా పురా । తపః పరమమాస్థాయ తప్యతే స్మ సహోమయా ॥ ౩ ॥ యదత్రానంతరం కార్యం లోకానాం హితకామ్యయా । సంవిధత్స్వ విధానజ్ఞ త్వం హి నః పరమా గతిః ॥ ౪ ॥ దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః । సాంత్వయన్ మధురైర్వాక్యైస్త్రిదశానిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ శైలపుత్ర్యా యదుక్తం తన్న ప్రజాస్యథ పత్నిషు । తస్యా వచనమక్లిష్టం సత్యమేతన్న సంశయః ॥ ౬ ॥ ఇయమాకాశగా గంగా యస్యాం పుత్రం హుతాశనః । జనయిష్యతి దేవానాం సేనాపతిమరిందమమ్ ॥ ౭ ॥ జ్యేష్ఠా శైలేంద్రదుహితా మానయిష్యతి తత్సుతమ్ । ఉమాయాస్తద్బహుమతం భవిష్యతి న సంశయః ॥ ౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృతార్థా రఘునందన । ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే పితామహమపూజయన్ ॥ ౯ ॥ తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమండితమ్ । అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః ॥ ౧౦ ॥ దేవకార్యమిదం దేవ సంవిధత్స్వ హుతాశన । శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ ॥ ౧౧ ॥ దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్య పావకః । గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్ । దృ

ఉక్తం - తద్వచనం - అక్లిష్టం అమోఘం - మయా సత్యమేవోచ్యతే - అత్ర సంశయో భవద్భిర్న కర్తవ్యః ॥ తీర్థీయం ॥ శైలపుత్ర్యేతి ॥ యచ్ఛైలపుత్ర్యోక్తం తత్ - తేన కారణేన - న ప్రజాస్యథ న ప్రజనయిష్యథ - పుత్రానితి శేషః - అక్లిష్టం అమోఘం ॥ ౬ ॥ తర్హి కా గతిరిత్యత్రాహ ఇయమితి ॥ ఇయం బుద్ధిస్థా - అస్తీతి శేషః ॥ ౭ ॥ కథమిదం గంగా సంమన్యతే కుతో వా మానకు ష్యేత్యత్రాహ జ్యేష్ఠేతి ॥ తత్సుతం అగ్నేస్సుతం - మానయిష్యతి - బహుమతిపూర్వం జనయిష్యతీత్యర్థః - తదుమాయా బహుమతం - స్వజ్యేష్ఠాయాః ప్రీత్యర్థత్వాదితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ జ్యేష్ఠేతి ॥ తత్సుతం అగ్నిక్షిప్తం గర్భం - మానయిష్యతి ధారయిష్యతి - ఉమాయా ఇతి - తద్గర్భధారణం ఉమాయా బహుమతం - దేవోద్దేశేన స్వకృతశాపస్య వైకల్యాభావో రుద్రతేజసో స్వజ్యేష్ఠభగిన్యా ధారణం చాస్యా అపి బహుమానహేతుః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ కృతార్థాః కృతార్థప్రాయాః ॥ ౯ ॥ త ఇతి ॥ దైవతశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి - దైవతాని పుంసి వేత్యనుశాసనాత్ ॥ దగ్ధరుద్రతేజసో గ్నేః స్థానం కైలాసః - పుత్రార్థం పుత్రోత్పాదనార్థం - అగ్నిమూర్త్యంతరం దగ్ధరుద్రతేజస్కం ॥ ౧౦ ॥ దేవేతి ॥ సంవిధత్స్వ సంపాదయ - అస్య వివరణముత్తరార్థం - ప్రథమం సామాన్యేనోక్తిరగ్నిహృదయజ్ఞానాయ - మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - తేజః శేతః ॥ ౧౧ ॥ దేవతానామితి ॥ దేవతాభ్యస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ ఆకాశగంగాం గత్వా హే దేవి గర్భం ధారయ - ఇత్యువాచేతి శేషః - కిమర్థమిత్యత ఆహ దేవతానామిదం ప్రియమితి ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ దివ్యరూపం దివ్యస్త్రీవేషం - సోగ్నిస్తస్యా మహామానం సౌందర్యాతిశయం దృష్ట్వా - సమంతాత్ స్వావయవేభ్యః - అవకీర్యత అవాకిరత్ - ఆర్షశ్యన్ ప్రత్యయః - వ్యాప్తవీర్యోభూత్ - అంగారసదృశీ నారీ ఘృతకుంభసమః పుమానితి స్మ

యాత్ ॥ ౧౩ ॥ సమంతత ఇతి ॥ సమంతతః సర్వావయవేషు - అభ్యషించత - రేతస్సర్వావయవేషు యథా వ్యాప్తం భవతి తథాసిక్తవాని త్యర్థః - తేన సర్వస్రోతాంసి సర్వావయవాః - పూర్ణాని వ్యాప్తాని ॥ తీర్థీయం ॥ పావకః తేజోరూపః - అభ్యషించత వ్యాప్తవాన్ - స్రోతాంసి కర్ణనాసాదీని - పూర్ణాని - తేజోమహిమ్నా ఇతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ తమిత్యర్ధత్రయం ॥ తేనాగ్నినా అగ్నితేజసా - దహ్యమానా - అత ఏవ సంప్రవ్యథితచేతనా అతిదుఃఖితచిత్తా - గంగా - సర్వదేవానాం పురోహితం - అగ్నిమీడే పురోహితమితి శ్రుతేః । తమగ్నిమువాచ - కథం హే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతం అభివృద్ధం భవతి - అస్య ధారణే అశక్తాస్మీతి ॥ తీర్థీయం ॥ అశక్తేత్యాది ॥ అశక్తా ధారణే తవ తేజసో ధారణే అశక్తా - తద్ధి తేజస్సముద్యతం - తేనాగ్నినా తేన తేజసా - సంప్రవ్యథితచేతనా అస్మీతి శేషః ॥ ౧౫½ ॥ అథేతి ॥ సర్వదేవానాం యద్ధుతం తదశ్నాతీతి సర్వదేవహుతాశనః - పాదే పర్యంతపర్వతే - అగ్నిదగ్ధశ్వేతపర్వతీకృతరుద్రతేజోరాశావిత్యర్థః ॥ ౧౬½ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - స్రోతోభ్యః - ఉత్కృష్యేతి శేషః ॥ ౧౭½ ॥ యదితి ॥ అస్యాః గంగాతః - నిర్గతం యత్ శోణితాది - ధరణీం గతం - తస్మాత్ తప్తజాంబూనదప్రభం ద్రుతస్వర్ణవిశేషకాంతి కాంచనం - అమలం శుభం హిరణ్యం రజతం చ - అభవదితి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే - అమలమితి నిర్గతవిశేషణం వా ॥ ౧౮½ ॥ తామ్రమితి ॥ గంగాతో నిర్గతాత్ - తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారాత్ - తామ్రం కార్ష్ణాయసం చాభ్యజాయత - తస్యా గంగాతః - అభవత్ నిర్గచ్ఛతి స్మ - మలం - తత్ర భూమౌ - త్రపుసీసకం చాభ్యజాయత కృష్ణాయ

ష్ట్వా తన్మహిమానం సమంతాదవకీర్యత ॥ ౧౩ ॥ సమంతతస్తదా దేవీమభ్యషించత పావకః । సర్వస్రో
తాంసి పూర్ణాని గంగాయా రఘునందన ॥ ౧౪ ॥ తమువాచ తతో గంగా సర్వదేవపురోహితమ్ । అశక్తా
ధారణే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతమ్ ॥ ✲ ॥ దహ్యమానాగ్నినా తేన సంప్రవ్యథితచేతనా ॥ ౧౫½ ॥ అథాబ్రవీ
దిదం గంగాం సర్వదేవహుతాశనః ॥ ✲ ॥ ఇహ హైమవతే పాదే గర్భోఽయం సన్నివేశ్యతామ్ ॥ ౧౬½ ॥
శ్రుత్వా త్వగ్నివచో గంగా తం గర్భమతిభాస్వరమ్ ॥ ✲ ॥ ఉత్ససర్జ మహాతేజస్స్రోతోభ్యో హి త
దానఘ ॥ ౧౭½ ॥ యదస్యా నిర్గతం తస్మాత్తప్తజాంబూనదప్రభమ్ ॥ ✲ ॥ కాంచనం ధరణీం ప్రాప్తం
హిరణ్యమమలం శుభమ్ ॥ ౧౮½ ॥ తామ్రం కార్ష్ణాయసం చైవ తైక్ష్ణ్యాదేవాభిజాయత ॥ ✲ ॥ మలం
తస్యాభవత్తత్ర త్రపుసీసకమేవ చ ॥ ౧౯½ ॥ తదేతద్ధరణీం ప్రాప్య నానాధాతురవర్ధత ॥ ౨౦ ॥ నిక్షి
ప్తమాత్రే గర్భే తు తేజోభిరభిరంజితమ్ । సర్వం పర్వతసన్నద్ధం సౌవర్ణమభవద్వనమ్ ॥ ౨౧ ॥ జాతరూ
పమితి ఖ్యాతం తదాప్రభృతి రాఘవ । సువర్ణం పురుషవ్యాఘ్ర హుతాశనసమప్రభమ్ ॥ ౨౨ ॥ తృణవృ
క్షలతాగుల్మం సర్వం భవతి కాంచనమ్ ॥ ౨౨½ ॥ తం కుమారం తతో జాతం సేంద్రాస్సహ మరుద్గణాః ॥ ✲ ॥
క్షీరసంభావనార్థాయ కృత్తికాస్సమయోజయన్ ॥ ౨౩½ ॥ తాః క్షీరం జాతమాత్రస్య కృత్వా సమయము
త్తమమ్ ॥ ✲ ॥ దదుః పుత్రోఽయమస్మాకం సర్వాసామితి నిశ్చితాః ॥ ౨౪½ ॥ తతస్తు దేవతాస్సర్వాః కా
ర్తికేయ ఇతి బ్రువన్ ॥ ✲ ॥ పుత్రస్త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతి న సంశయః ॥ ౨౫½ ॥ తేషాం తద్వచ
నం శ్రుత్వా స్కన్నం గర్భపరిస్రవే ॥ ✲ ॥ స్నాపయన్ పరయా లక్ష్మ్యా దీప్యమానం యథానలమ్ ॥
౨౬½ ॥ స్కంద ఇత్యబ్రువన్ దేవాస్స్కన్నం గర్భపరిస్రవాత్ ॥ ✲ ॥ కార్తికేయం మహాభాగం కాకు
త్స్థ జ్వలనోపమమ్ ॥ ౨౭½ ॥ ప్రాదుర్భూతం తతః క్షీరం కృత్తికానామనుత్తమమ్ ॥ ✲ ॥ షణ్ణాం షడానన

సమేవ కార్ష్ణాయసం - త్రపు తగరము - సీసం ఈయము ॥ ౧౯½ ॥ ఉపసంహరతి తదితి ॥ తదేతత్ గంగాతో నిర్గతం ॥ ౨౦ ॥ ఏవం గర్భోత్సర్జనకాలే గంగాతో నిర్గతానాం శోణితాదీనాం సౌవర్ణాదిభావముక్త్వా గర్భతేజోరంజనాత్ కేషాంచిత్ స్వర్ణభావమాహ నిక్షిప్తేతి ॥ గర్భే గంగయా నిక్షిప్తమాత్రే - తస్య తేజోభిరభిరంజితం వ్యాప్తం - పర్వతసన్నద్ధం పూర్వోక్తశ్వేతపర్వతసహితం - సర్వం తద్వనం శరవణం - సౌవర్ణం స్వర్ణమయం - అభవత్ ॥ ౨౧ ॥ జాతేతి ॥ యదా సువర్ణం జాతం యదా ప్రభృతి హుతాశనసమప్రభం సువర్ణం - జాతం రూపం యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా జాతరూపమితి విఖ్యాతమభూత్ ॥ ౨౨ ॥ ఉపసంహరతి తృణేతి ॥ ౨౨½ ॥ ఏవం గంగయోత్సృష్టస్య గర్భస్య పోషణప్రకారమాహ తమితి ॥ తతః గంగోత్సర్జనానంతరం - జాతం తం కుమారం - మరుద్గణాః దేవగణాః - సహ యుగపత్ - క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ వర్ధనప్రయోజనాయ - కృత్తికాస్సమయోజయన్ - ణ్యంతత్వాద్ద్వికర్మకత్వం ॥ ౨౩½ ॥ తా ఇతి ॥ కృత్తికాః అయమస్మాకం సర్వాసాం పుత్రో భవత్వితి దేవైస్సహ సమయం సంకేతం - కృత్వా - నిశ్చితాః కృతనిశ్చయాస్సత్యః - జాతమాత్రస్య తస్య - క్షీరం దదుః దాతుముద్యుక్తాః ॥ ౨౪½ ॥ తత ఇతి ॥ ఉక్తవిశేషణః పుత్రః - కార్తికేయః కృత్తికాపుత్రో భవిష్యతి ఇతి బ్రువన్ అబ్రువన్ ॥ ౨౫½ ॥ తేషామితి ॥ కృత్తికాః - గర్భపరిస్రవే గర్భోదకే - స్కన్నం పతితం - స్నాపయన్ అస్నాపయన్ - గర్భస్రవనివృత్త్యర్థం ॥ ౨౬½ ॥ స్కంద ఇతి ॥ స్కన్నత్వాత్ స్కంద ఇత్యన్వర్థనామ చక్రురిత్యర్థః ॥ ౨౭½ ॥ ప్రాదుర్భూతమితి ॥ తతః స్నాపనానంతరం - ష

క్షాంకృత్తికానాం - క్షీరం ప్రాదుర్భూతం - తచ్చ స్తనజం పయః షడాననో భూత్వా జగ్రాహ ॥ ౨౪ ॥ గృహీత్వేతి ॥ ఏకాహ్నేతి టజ భావస్సమాసాన్తస్యానిత్యత్వాత్ - ఏకదినేన స్తన్యం పీత్వా క్రమేణ సుకుమారవపురపి దైత్యగణానజయత్ ॥ ౨౫ ॥ సురేతి ॥ సురసేనాగణపతిత్వే నాభ్యషించన్నిత్యర్థః - ప్రథమమభిషేకస్తతో జయ ఇత్యర్థక్రమః ॥ ౩౦ ॥ ఏషఇతి ॥ విస్తరః దివ్యసంభవః - తపోవాహ కుమారేతి - ఏవమేతదాఖ్యాన శ్రవణఫలముక్తం ధన్య ఇత్యాదినా ॥ ౩౧ ॥ అథ ప్రసంగాదద్భుతకీఫలమాహ భక్తశ్చేతి ॥ సలోక ఏవ సాలోక్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - తస్య భావస్సాలోక్యతా - స్కందసమానలోకత్వమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం దివ్యసంభవం విస్తరం ప్రతిపాద్య - మానుషలోకసంభవం విస్తరం వక్తుముపక్రమతే అష్టత్రింశే - తామిత్యాది ॥ రామరామాయ - కౌశికశబ్దార్థమాహ కుశికాత్మజ ఇతి ॥ ౧ ॥ అయోధ్యేతి ॥ అప్రజః అత ఏవ ప్రజాకామః ॥ ౨ ॥ వైదర్భేతి ॥ యా వైదర్భ-

నోభూత్వా జగ్రాహ స్తనజం పయః ॥ ౨౪ ॥ గృహీత్వా క్షీరమేకాహ్నా సుకుమారవపుస్తదా ॥ ❋ ॥ అజయత్స్వేన వీర్యేణ దైత్యసైన్యగణాన్విభుః ॥ ౨౫ ॥ సురసేనాగణపతిం తతస్తమతులద్యుతిమ్ ॥ ❋ ॥ అభ్యషించన్సురగణాస్సమేత్యాగ్నిపురోగమాః ॥ ౩౦ ॥ ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా ॥ ❋ ॥ కుమారసంభవశ్చైవ ధన్యః పుణ్యస్తథైవ చ ॥ ౩౧ ॥ భక్తశ్చ యః కార్తికేయే కాకుత్స్థ భువి మానవః ॥ ❋ ॥ ఆయుష్మాన్పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కందసాలోక్యతాం వ్రజేత్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తాం కథాం కౌశికో రామే నివేద్య కుశికాత్మజః । పునరేవాపరం వాక్యం కాకుత్స్థమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అయోధ్యాధిపతిశ్శూరః పూర్వమాసీన్నరాధిపః । సగరో నామ ధర్మాత్మా ప్రజాకామస్స చాప్రజః ॥ ౨ ॥ వైదర్భదుహితా రామ కేశినీ నామ నామతః । జ్యేష్ఠా సగరపత్నీ సా ధర్మిష్ఠా సత్యవాదినీ ॥ ౩ ॥ అరిష్టనేమిదుహితా రూపేణాప్రతిమా భువి । ద్వితీయా సగరస్యాసీత్పత్నీ సుమతిసంజ్ఞికా ॥ ౪ ॥ తాభ్యాం సహ తదా రాజా పత్నీభ్యాం తప్తవాంస్తపః । హిమవన్తం సమాసాద్య భృగుప్రస్రవణే గిరౌ ॥ ౫ ॥ అథ వర్షశతే పూర్ణే తపసారాధితో మునిః । సగరాయ వరం ప్రాదాద్భృగుస్సత్యవతాం వరః ॥ ౬ ॥ అపత్యలాభస్సుమహాన్భవిష్యతి తవానఘ । కీర్తిం చాప్రతిమాం లోకే ప్రాప్స్యసే పురుషర్షభ ॥ ౭ ॥ ఏకా జనయితా తాత పుత్రం వంశకరం తవ । షష్టిం పుత్రసహస్రాణి అపరా జనయిష్యతి ॥ ౮ ॥ భాషమాణం మహాత్మానం రాజపుత్ర్యౌ ప్రసాద్య తమ్ । ఊచతుః పరమప్రీతే కృతాంజలిపుటే తదా ॥ ౯ ॥ ఏకః కస్యాస్సుతో బ్రహ్మన్కా బహూన్జనయిష్యతి । శ్రోతుమిచ్ఛావహే బ్రహ్మన్సత్యమస్తు వచస్తవ ॥ ౧౦ ॥ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా భృగుః పరమధార్మికః । ఉవాచ పరమాం వాణీం స్వచ్ఛందోత్ర విధీయతామ్ ॥ ౧౧ ॥ ఏకో వంశకరో వాస్తు బహవో వా మహాబలాః । కీర్తిమంతో మహోత్సాహాః కా వా కం వరమిచ్ఛతి ॥ ౧౨ ॥ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా కేశినీ రఘునందన । పుత్రం వంశకరం రామ జగ్రాహ నృపసన్నిధౌ ॥ ౧౩ ॥ షష్టిం పుత్రసహస్రాణి సుపర్ణభగినీ తదా । మహోత్సాహాన్కీర్తిమతో జగ్రాహ సుమతిస్సుతాన్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రదక్షిణమృషిం కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ । జగామ స్వపురం రాజా సభార్యో రఘునందన ॥ ౧౫ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ జ్యేష్ఠా పుత్రం వ్యజాయత । అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం కేశినీ సగరాత్మజమ్ ॥ ౧౬ ॥ సుమతిస్తు నరవ్యాఘ్ర గర్భతుంబం వ్యజాయత । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి తుంబభేదాద్వినిస్సృతాః ॥ ౧౭ ॥

దుహితా సా జ్యేష్ఠపత్న్యాసీత్ ॥ ౩ ॥ అరిష్టేతి ॥ అరిష్టనేమిః కాశ్యపః ॥ ౪ ॥ తాభ్యామితి ॥ భృగ్వధిష్ఠితం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యస్మింస్తథా - గిరౌ పర్యన్తపర్వతే ॥ ౫ ॥ అథేతి ॥ వర్షశతే పూర్ణే - తపస్యత ఇతి శేషః ॥ ౬ ॥ అపత్యేతి ॥ సుబహ్వపత్యవిషయత్వాత్ సుమహత్త్వం - కీర్తిమితి - తే నేతి శేషః ॥ ౭ ॥ ఏకేతి ॥ జనయితేతి లుట్ - తాతేత్యుపలాలనే ॥ ౮ ॥ భాషమాణమితి ॥ రాజపుత్ర్యావితి క్షత్రియాదుక్తం - సుమతేః కాశ్యపపుత్రీత్వాత్ ॥ ౯ ॥ ఏక ఇతి ॥ తవ వచస్సత్యమస్తు - యస్యా ఏకమిచ్ఛసితస్యా ఏకః యస్యా బహూనిచ్ఛసి తస్యా బహవస్సంత్విత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ తయోరితి ॥ అత్ర పుత్రవిషయే - స్వచ్ఛందం స్వేచ్ఛా - విధీయతామాజ్ఞాప్యతాం ॥ ౧౧ ॥ తదేవ వివృణోతి ఏక ఇతి ॥ ౧౨ ॥ మునేరితి ॥ జగ్రాహ వరయామాస ॥ ౧౩ ॥ షష్టిరితి ॥ సుపర్ణభగినీ గరుడభగినీ ॥ ౧౪ ॥ ప్రదక్షిణమితి ॥ ఋషిం భృగుం ॥ ౧౫ ॥ అథేతి ॥ వ్యజాయత ప్రసూతవతీ ॥ ౧౬ ॥ సుమతిరితి ॥ గర్భతుంబం వృత్తాకారం గర్భపిండం - కథం తతః పుత్రోదయ ఇత్యత ఆహ షష్టిరితి - తుంబభేదాత్ నతు గాంధార్యా ఇవ పశ్చాద్విభజనీయ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ గర్భతుంబం తు

బహలాకారం గర్భపిండం ॥౧౭॥ ఘృతేతి ॥ ధాత్ర్యః ఉపమాతరః-తాన్ విభక్తకుంభాన్ ॥౧౮॥ అథేతి ॥ దీర్ఘేణ కాలేనేతి యౌవనశాలిత్వహేతుత్వాత్తృతీయా - యౌవనశాలిన ఇతి పుల్లింగత్వమార్షం ॥౧౯॥ నచేతి ॥ అర్ధత్రయం - జ్యేష్ఠః అసమంజః - ప్రహసన్-స్థిత ఇతిశేషః ॥౨౦½॥ ఏవమితి ॥ నిర్వాసితః వివాస్యతే స్మ ॥౨౧½॥ అంశుమాన్నామ -ఆసీదితిశేషః ॥౨౨½॥ తత ఇతి ॥ యజేయమితినిశ్చితా మతిః-సమభిజాయత సమభ్యజాయత ॥౨౩½॥ స ఇతి ॥ యజ్ఞకర్మణి నిశ్చయం కృత్వా యష్టుం సముపచక్రమే ॥౨౪½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామేణ స్వపూర్వకవృత్తాంతప్రస్తావేన కుతూహలాత్ పృష్టే సతి విశ్వామిత్రేణ తదుత్తరకథనమేకోనచత్వారింశే - విశ్వామిత్రేత్యాది ॥ కథాం తే యజ్ఞోపక్రమకథనానంతరం ॥౧॥ శ్రోతుమితి ॥ ఇమాం యజ్ఞకథాం- పూర్వకః మద్వంశకూటస్థః - సముపాహరత్ కృతవాన్ ॥౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః - స్వవివక్షితస్యైవ పృష్టత్వాత్ ప్రహాసః-అజానన్నివ పృష్టవానితి వా - విస్తర ఇతి - యజ్ఞస్యేతిశేషః ॥౩॥ శంకరేతి ॥ వింధ్యపర్వతమాసాద్య మధ్యే మహాగిరినిరోధాభావాత్ ప్రాప్య-

ఘృతపూర్ణేషు కుంభేషు ధాత్ర్యస్తాన్ సమవర్ధయన్ । కాలేన మహతా సర్వే యౌవనం ప్రతిపేదిరే ॥౧౮॥ అథ దీర్ఘేణ కాలేన రూపయౌవనశాలినః । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్యాభవంస్తదా ॥౧౯॥ స చ జ్యేష్ఠో నరశ్రేష్ఠస్సగరస్యాత్మసంభవః । బాలాన్ గృహీత్వా తు జలే సరయ్వా రఘునందన ॥❋॥ ప్రక్షిప్య ప్రహసన్నిత్యం మజ్జతస్తాన్ సమీక్ష్య వై ॥౨౦½॥ ఏవం పాపసమాచారస్సజ్జనప్రతిబాధకః ॥ ❋ ॥ పౌరాణామహితే యుక్తః పుత్రో నిర్వాసితః పురాత్ ॥౨౧½॥ తస్య పుత్రోంశుమాన్నామ అసమంజస్య వీర్యవాన్ ॥ ❋ ॥ సంమతస్సర్వలోకస్య సర్వస్యాపి ప్రియంవదః ॥౨౨½॥ తతః కాలేన మహతా మతిస్సమభిజాయత ॥❋॥ సగరస్య నరశ్రేష్ఠ యజేయమితి నిశ్చితా ॥౨౩½॥ స కృత్వా నిశ్చయం రామ సోపాధ్యాయగణస్తదా ॥❋॥ యజ్ఞకర్మణి వేదజ్ఞో యష్టుం సముపచక్రమే ॥౨౪½॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా కథాంతే రఘునందనః । ఉవాచ పరమప్రీతో మునిం దీప్తమివానలమ్ ॥౧॥ శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రం తే విస్తరేణ కథామిమామ్ । పూర్వకో మే కథం బ్రహ్మన్ యజ్ఞం వై సముపాహరత్ ॥౨॥ విశ్వామిత్రస్తు కాకుత్స్థముఁవాచ ప్రహసన్నివ । శ్రూయతాం విస్తరో రామ సగరస్య మహాత్మనః ॥౩॥ శంకరశ్వశురో నామ హిమవానచలోత్తమః । వింధ్యపర్వతమాసాద్య నిరీక్షేతే పరస్పరమ్ ॥౪॥ తయోర్మధ్యే ప్రవృత్తోభూద్యజ్ఞస్స పురుషోత్తమ । స హి దేశో నరవ్యాఘ్ర ప్రశస్తో యజ్ఞకర్మణి ॥౫॥ తస్యాశ్వచర్యాం కాకుత్స్థ దృఢధన్వా మహారథః । అంశుమానకరోత్తాత సగరస్య మతే స్థితః ॥౬॥ తస్య పర్వణి తం యజ్ఞం యజమానస్య వాసవః । రాక్షసీం తనుమాస్థాయ యజ్ఞీయాశ్వముపాహరత్ ॥౭॥ హ్రియమాణే తు కాకుత్స్థ తస్మిన్నశ్వే మహాత్మనః । ఉపాధ్యాయగణాస్సర్వే యజమానమథాబ్రువన్ ॥౮॥ అయం పర్వణి వేగేన యజ్ఞీయాశ్వోపనీయతే । హర్తారం జహి కాకుత్స్థ హయశ్చైవోపనీయతామ్ ॥౯॥ యజ్ఞచ్ఛిద్రం భవత్యేతత్సర్వేషామశివాయ నః । తత్తథా క్రియతాం రాజన్ యథాచ్ఛిద్రః క్రతుర్భవేత్ ॥౧౦॥ ఉపాధ్యాయవచశ్శ్రుత్వా తస్మిన్ సదసి పార్థివః । షష్టిం పుత్రసహస్రాణి వాక్యమేతదువాచ హ ॥౧౧॥ గతిం పుత్రా న పశ్యామి రక్షసాం పురుషర్షభాః । మంత్రపూతైర్మహాభాగైరాస్థితో

తథా వింధ్యోపి హిమవంతం-ఇత్యేవం పరస్పరమాసాద్య - వీక్షాపిరోధాభావాత్ నిరీక్షేతే పరస్పరం నిరీక్షమాణావవస్థితావిత్యర్థః ॥ శిఖరీయం ॥ శంకరశ్వశుర ఇతి ॥ ఆసాద్య-స్థిత ఇతిశేషః - ఆసన్న ఇత్యర్థః - నిరీక్షేతే పరస్పరమితి -తావుభౌ పర్వతౌ ఔన్నత్యాతిశయేన పరస్పరం నిరీక్షమాణావిత్యర్థః ॥౪॥ అస్త్వేవం తతః కిమిత్యత్రాహ తయోరితి ॥ హి యస్మాత్స దేశః యజ్ఞకర్మణి ప్రశస్తః - ఆర్యావర్తః పుణ్యభూమిర్మధ్యం వింధ్యహిమవగయోరితి వచనాత్ । అతస్తయోర్మధ్యే యజ్ఞః ప్రవృత్తోభూత్ ॥౫॥ తస్యేతి ॥ అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం - మతే ఆజ్ఞాయాం ॥౬॥ తస్యేతి ॥ తం యజ్ఞం - యజమానస్య తస్య సగరస్య - యజ్ఞీయాశ్వం యజ్ఞార్హాశ్వం - రాక్షసీం మాయామయీం-తనుమాస్థాయ - పర్వణి ఉత్థ్యాహే- దీక్షాదేక్షణే పర్వేతి నిఘంటుః । అపాహరత్ అపహృతవాన్ ॥౭॥ హ్రియమాణ ఇతి ॥ ఉపాధ్యాయగణాః బుత్విగ్గణాః ॥౮॥ అయమితి ॥ అపనీయతే-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతిలట్ ॥౯॥ యజ్ఞేతి ॥ ఏతద్యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞాపరాధః-ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయోరితి వైజయంతీ ॥ నస్సర్వేషాం నః-అశివాయ భవతి-తస్మాత్ క్రతుర్యథా అచ్ఛిద్రో భవేత్తథైవ క్రియతాం ॥౧౦॥ ఉపాధ్యాయేతి ॥ పార్థివః సగరః ॥౧౧॥ గతిమితి ॥ హే పుత్రాః హి యస్మాన్మహాక్రతుః-మంత్రపూతైర్మహా

హాభాగైః- ఆస్థితః అనుష్ఠితః - తస్మాత్ పక్షసాంగలింగ ఆగమనం - నపశ్యామి - ప్రసక్త్యభావాదితిభావః ॥ ౧౨ ॥ అతః కేన ప్రకారేణ గతో శ్వ ఇతి విచినుధ్వమిత్యాహతదితి ॥ యద్వా-అహం కర్మవ్యగ్రస్థితః అశ్వాపహర్తౄణాం రక్షసాం గలింగం తద్వ్యదేశం న పశ్యామి విచినుధ్వమిత్యాహతదితి ॥ సముద్ర ఏవ మాలా ఆవరణమస్యా ఇతి సముద్రమాలినీ - తామనుగచ్ఛత అన్వేషధ్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏకేతి ॥ అర్థమేకం ప్రథమమేకం యోజనం విచిత్య పశ్చాద్యోజనాంతరమితి క్రమేణ విచినుధ్వమిత్యర్థః - యద్వా - ఏక ఏకం యోజనమితి క్రమేణ విచినుధ్వమిత్యర్థః ॥ ౧౩½ ॥ యది భూతలే న దృశ్యేత తదా కర్తవ్యమాహ యావదితి ॥ ౧౪½ ॥ మమతు గమనం న యుక్తమిత్యాహ దీక్షిత ఇతి ॥ ౧౫½ ॥ ఇతీతి ॥ యంత్రితాః నియుక్తాః ॥ ౧౬½ ॥ యోజనేతి ॥ ఆయామః దైర్ఘ్యం - విస్తారః విశాలతా - వజ్రస్పర్శనసమైః - వజ్రస్పర్శనమస్పర్శైరిత్యర్థః ॥ ౧౭½ ॥ శూలైరితి ॥ అశనికల్పైః వజ్రతుల్యైః ॥ ౧౮½ ॥ నాగానామితి ॥ నాగానాం సర్పాణాం - అసురరాక్షసాః పాతాళవాసినః ॥ ౧౯½ ॥ యోజనానామితి ॥ రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా - ధరణీం బిభిదుః ॥ ౨౦½ ॥ ఏవమితి ॥ సంబాధం నిబిడం ॥ ౨౧½ ॥ తత ఇతి ॥ సృష్టం ॥ ౨౨½ ॥ త ఇతి ॥ ప్రసాద్య స్తుత్వా ॥ ౨౩½ ॥ భగవన్నితి ॥ తలవాసినః రసాతలవాసః ॥ ౨౪½ ॥

హి మహాక్రతుః ॥ ౧౨ ॥ తద్గచ్ఛత విచిన్వధ్వం పుత్రకా భద్రమస్తు వః । సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీమనుగచ్ఛత ॥ ౧౩ ॥ ఏకైకం యోజనం పుత్రా విస్తారమధిగచ్ఛత ॥ ౧౩½ ॥ యావత్తురగసందర్శస్తావత్ఖనత మేదినీమ్ ॥ ❈ ॥ తం చైవ హయహర్తారం మార్గమాణా మమాజ్ఞయా ॥ ౧౪½ ॥ దీక్షితః పౌత్రసహితస్సోపాధ్యాయగణో హ్యహమ్ ॥ ❈ ॥ ఇహస్థాస్యామి భద్రం వో యావత్తురగదర్శనమ్ ॥ ౧౫½ ॥ ఇత్యుక్త్వా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ❈ ॥ జగ్ముర్మహీతలం రామ పితుర్వచనయంత్రితాః ॥ ౧౬½ ॥ యోజనాయామవిస్తారమేకైకో ధరణీతలమ్ ॥ ❈ ॥ బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్ర వజ్రస్పర్శనసమైర్నఖైః ॥ ౧౭½ ॥ శూలైరశనికల్పైశ్చ హలైశ్చాపి సుదారుణైః ॥ ❈ ॥ భిద్యమానా వసుమతీ ననాద రఘునందన ॥ ౧౮½ ॥ నాగానాం వధ్యమానానామసురాణాం చ రాఘవ ॥ ❈ ॥ రాక్షసానాం చ దుర్ధర్షస్సత్త్వానాం నినదోఽభవత్ ॥ ౧౯½ ॥ యోజనానాం సహస్రాణి షష్టిం తు రఘునందన ॥ ❈ ॥ బిభిదుర్ధరణీం వీరా రసాతలమనుత్తమమ్ ॥ ౨౦½ ॥ ఏవం పర్వతసంబాధం జంబూద్వీపం నృపాత్మజాః ॥ ❈ ॥ ఖనంతో నరశార్దూల సర్వతః పరిచక్రముః ॥ ౨౧½ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సాసురాస్సహపన్నగాః ॥ ❈ ॥ సంభ్రాంతమనసస్సర్వే పితామహముపాగమన్ ॥ ౨౨½ ॥ తే ప్రసాద్య మహాత్మానం విషణ్ణవదనాస్తదా ॥ ❈ ॥ ఊచుః పరమసంత్రస్తాః పితామహమిదం వచః ॥ ౨౩½ ॥ భగవన్ పృథివీ సర్వా ఖన్యతే సగరాత్మజైః ॥ ❈ ॥ బహవశ్చ మహాత్మానో హన్యంతే తలవాసినః ॥ ౨౪½ ॥ అయం యజ్ఞహరోఽస్మాకమనేనాశ్వోఽపనీయతే ॥ ❈ ॥ ఇతి తే సర్వభూతాని నిఘ్నంతి సగరాత్మజాః ॥ ౨౫½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా భగవాన్వై పితామహః । ప్రత్యువాచ సుసంత్రస్తాన్ కృతాంతబలమోహితాన్ ॥ ౧ ॥ యస్యేయం వసుధా కృత్స్నా వాసుదేవస్య ధీమతః । కాపిలం రూపమాస్థాయ ధారయత్యనిశం ధరామ్ ॥ ❈ ॥ తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజాః ॥ ౨½ ॥ పృథివ్యాశ్చాపి నిర్భేదో దృష్ట ఏవ సనాతనః ॥ ❈ ॥ సగరస్య చ పుత్రాణాం వినాశో దీర్ఘజీవినామ్ ॥ ౩½ ॥ పితామహవచశ్శ్రుత్వా త్రయస్త్రింశదరిందమ ॥ ❈ ॥ దేవాః పరమసంహృష్టాః పునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౪½ ॥ సగరస్య చ పుత్రాణాం ప్రాదురాసీన్మహాత్మనామ్ ॥ ❈ ॥ పృథివ్యాం భిద్యమానాయాం నిర్ఘాతసమనిస్వనః ॥ ౫½ ॥ తతో భిత్త్వా మహీం సర్వే కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❈ ॥ సహితాస్సాగరాస్సర్వే పితరం వాక్యమబ్రు

అయమితి ॥ యజ్ఞహరః యజ్ఞహంతా - యజ్ఞహన ఇతి పాఠే హంతీతి హనః - పచాద్యచ్ ॥ ౨౫½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

దేవతానామిత్యాది ॥ కృతః అంతో జననాశో యైస్తే కృతాంతాః సగరపుత్రాః ॥ తీర్థీయం ॥ దేవతానామితి ॥ కృతాంతబలమోహితాన్ దైవబలమోహితాన్ ॥ ౧ ॥ యస్యేతి ॥ సార్ధశ్లోకః - ఆస్థాయ - య ఇతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యేయమితి ॥ యః ధీనావసుధా - కాపిలమితి - య ఇతి శేషః - తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజా ఇతి - తస్యైవ స్వామిత్వలస్వాభావికం - ఇతరేషాం త్వాభిధానమాత్రం - అతస్స ఏవాస్మత్ప్రార్థనామంతరేణాపి సాగరాన్ దండయిష్యతీత్యభిప్రాయః ॥ ౨½ ॥ పృథివ్యా ఇతి ॥ సనాతనః ప్రతికల్పమవశ్యంభావీ - దృష్టః నిశ్చితః - అతో న తత్రాపి శోకః కార్య ఇతి భావః - అదీర్ఘజీవినామితి చ్ఛేదః - వినాశో దృష్ట ఇత్యనుషంగః ॥ ౩½ ॥ పితామహేతి ॥ త్రయస్త్రింశద్దేవాః అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యా అశ్వినౌ చ - ఇదముపలక్షణం గంధర్వాదీనామపి ॥ ౪½ ॥ సగరస్యేతి ॥ నిర్ఘాతః ఉత్పాతవిశేషః ॥ ౫½ ॥ తత ఇతి ॥ సర్వే మహీం ప్రదక్షిణం కృత్వా పితరం గత్వా సర్వే పితరమబ్రు

వన్ ॥ ౬ ॥ పరిక్రాంతేతి ॥ శ్లోకద్వయం - సత్త్వవంతః బలవంతః - కరిష్యామేతి విసర్గలోపశ్ఛాందసః ॥ ౮ ॥ తేషామితి ॥ సమన్యుః అశ్వాలాభకృతక్రోధవాన్ ॥ ౯ ॥ భూయ ఇతి ॥ భూమిం నిర్భిద్య ఖనతేత్యన్వయః - నివర్తథ నివర్తధ్వం ॥ ౧౦ ॥ పితురితి ॥ అభిద్రువన్ అభ్యద్రవన్ ॥ ౧౧ ॥ ఖన్యమాన ఇతి ॥ దిశాగజం - వష్టివాగురితిత్యాప్ - విరూపాక్షం విరూపాక్షాఖ్యం ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తం వివృణోతి సేతి ॥ ౧౩ ॥ యదేతి ॥ పర్వణి కాలే - ఖేదాద్ధేతోః విశ్రమార్థం - శ్రమశాంత్యర్థం - చాలయతే చలయతి ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ మానయంతః పూజయంతః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తత ఇత్యస్య వివరణం పూర్వాం దిశం భిత్త్వేతి ॥ ౧౬ ॥ మహాగజం విశేషయతి మహేతి ॥ సుమహదిత్యార్షం ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ దిక్ఛబ్దేన దేశ ఉచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ పశ్చిమాయామితి ॥ సౌమనసం సౌమనసాఖ్యం ॥ ౧౯ ॥ తమి

వన్ ॥ ౬ ॥ పరిక్రాంతా మహీ సర్వా సత్త్వవంతశ్చ సూదితాః ॥ ❖ ॥ దేవదానవరక్షాంసి పిశాచోరగకిన్నరాః । న చ పశ్యామహేఽశ్వం తమశ్వహర్తారమేవ చ ॥ ❖ ॥ కిం కరిష్యామ భద్రం తే బుద్ధిరత్ర విచార్యతామ్ ॥ ౮ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం రాజసత్తమః ॥ ❖ ॥ సమన్యురబ్రవీద్వాక్యం సగరో రఘునందన ॥ ౯ ॥ భూయః ఖనత భద్రం వో నిర్భిద్య వసుధాతలమ్ ॥ ❖ ॥ అశ్వహర్తారమాసాద్య కృతార్థాశ్చ నివర్తథ ॥ ౧౦ ॥ పితుర్వచనమాసాద్య సగరస్య మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి రసాతలమభిద్రవన్ ॥ ౧౧ ॥ ఖన్యమానే తతస్తస్మిన్ దదృశుః పర్వతోపమమ్ ॥ ❖ ॥ దిశాగజం విరూపాక్షం ధారయంతం మహీతలమ్ ॥ ౧౨ ॥ సపర్వతవనాం కృత్స్నాం పృథివీం రఘునందన ॥ ❖ ॥ శిరసా ధారయామాస విరూపాక్షో మహాగజః ॥ ౧౩ ॥ యదా పర్వణి కాకుత్స్థ విశ్రమార్థం మహాగజః ॥ ❖ ॥ ఖేదాచ్చాలయతే శీర్షం భూమికంపస్తదా భవేత్ ॥ ౧౪ ॥ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా దిశాపాలం మహాగజమ్ ॥ ❖ ॥ మానయంతో హి తే రామ జగ్ముర్భిత్త్వా రసాతలమ్ ॥ ౧౫ ॥ తతః పూర్వాం దిశం భిత్త్వా దక్షిణాం బిభిదుః పునః ॥ ❖ ॥ దక్షిణస్యామపి దిశి దదృశుస్తే మహాగజమ్ ॥ ౧౬ ॥ మహాపద్మం మహాత్మానం సుమహాపర్వతోపమమ్ ॥ ❖ ॥ శిరసా ధారయంతం తే విస్మయం జగ్మురుత్తమమ్ ॥ ౧౭ ॥ తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా సగరస్య మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పశ్చిమాం బిభిదుర్దిశమ్ ॥ ౧౮ ॥ పశ్చిమాయామపి దిశి మహాంతమచలోపమమ్ ॥ ❖ ॥ దిశాగజం సౌమనసం దదృశుస్తే మహాబలాః ॥ ౧౯ ॥ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వా చాపి నిరామయమ్ ॥ ❖ ॥ ఖనంతః సముపక్రాంతా దిశం హైమవతీం తతః ॥ ౨౦ ॥ ఉత్తరస్యాం రఘుశ్రేష్ఠ దదృశుర్హిమపాండరమ్ ॥ ❖ ॥ భద్రం భద్రేణ వపుషా ధారయంతం మహీమిమామ్ ॥ ౨౧ ॥ సమాలభ్య తతస్సర్వే కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❖ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి బిభిదుర్వసుధాతలమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా సాగరాః ప్రథితాం దిశమ్ ॥ ❖ ॥ రోషాదభ్యఖనన్ సర్వే పృథివీం సగరాత్మజాః ॥ ౨౩ ॥ తే తు సర్వే మహాత్మానో భీమవేగా మహాబలాః ॥ ❖ ॥ దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం సనాతనమ్ ॥ ౨౪ ॥ హయం చ తస్య దేవస్య చరంతమవిదూరతః ॥ ❖ ॥ ప్రహర్షమతులం ప్రాప్తాస్సర్వే తే రఘునందన ॥ ౨౫ ॥ తే తం హయహరం జ్ఞాత్వా క్రోధపర్యాకులేక్షణాః ॥ ❖ ॥ ఖనిత్రలాంగలధరా నానావృక్షశిలాధరాః । అభ్యధావంత సంక్రుద్ధాస్తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రువన్ ॥ ౨౭ ॥ అస్మాకం త్వం హి తురగం యజ్ఞీయం హృతవానసి । దుర్మేధస్త్వం హి సంప్రాప్తాన్ విద్ధి నస్సగరాత్మజాన్ ॥ ౨౮ ॥ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం కపిలో రఘునందన । రోషేణ మహతావిష్టో హుంకారమకరోత్తదా ॥ ౨౯ ॥ తతస్తేనాప్రమేయేన కపిలేన మహాత్మనా । భస్మరాశీకృతాస్సర్వే కాకుత్స్థ సగరాత్మజాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తి ॥ నిరామయం కుశలం - సముపక్రాంతాః గతాః - హైమవతీం హిమవత్సంబంధినీం ॥ ౨౦ ॥ ఉత్తరస్యామితి ॥ భద్రం భద్రాఖ్యం - భద్రేణ శోభనేన ॥ ౨౧ ॥ సమాలభ్యేతి ॥ సమాలభ్య స్పృష్ట్వా - ఆలంభస్పర్శహింసనయోరిత్యమరః ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాగుత్తరాం ఐశానీం దిశం - ప్రథితాం అశ్వగమనయోగ్యతావతీం - గమనఖననక్రియాభేదాత్సాగరసగరాత్మజపదప్రయోగః ॥ ౨౩ ॥ తేష్వితి ॥ మహాత్మానః మహాకాయాః - కపిలం కపిలావతారం ॥ ౨౪ ॥ హయం చేతి ॥ చరంతం తృణాని భక్షయంతం ॥ ౨౫ ॥ తే తమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తం కపిలం ॥ ౨౭ ॥ అస్మాకమితి ॥ దుర్మేధ ఇతి సంబోధనం ॥ ౨౮ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౯ ॥ తత ఇతి ॥ అప్రమేయేన అప్రమేయవైభవేన ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః ॥

పుత్రానిత్యాది ॥ నప్తారం పౌత్రం ॥ ౧ ॥ శూర ఇతి ॥ పూర్వైః పితృభిః - పితృణాం కనిష్ఠపితృణాం - గతిం మార్గం - అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - అశ్వో యేనాపవాహితః తన్యచ గతిమన్విచ్ఛ ॥ ౨ ॥ అంతరితి ॥ అంతర్భౌమాసభూమేరంతర్జాతాని - భూబిలమార్గాణి సంతీత్యర్థః - యాసీతి శేషః ॥ ౩ ॥ అభివాద్యేతి ॥ పారగః సమాప్తికరః ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ ఖాతం క్షప్తమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ దైత్యేతి ॥ అపశ్యత అపశ్యత్ ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ పరిపప్రచ్ఛ - క్వాస్త ఇతి శేషః ॥ ౮ ॥ దిశేతి ॥ అసమంజ అసమంజపుత్ర - ఇత్యభావ ఆర్షః ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ సముపచక్రమ ఇతి సవినయత్వ ప్రకటనం ॥ ౧౦ ॥ తైశ్చేతి ॥ వక్తుమర్హం వాక్యం - బృహలోణ్యత్ - చజోః కుఘిణ్ణ్యతో రితికుత్వం - వాక్యకోవిదైః కాలదేశోచితవక్తవ్యార్థజ్ఞైః - యద్వా-పరవాక్యాశయజ్ఞైః స్వయంచ వాక్యప్రయోగకుశలైశ్చేత్యర్థః - సహయః పితామహసమీపం గంతాసీత్యభిచోదితో భూత్ ॥ ౧౧ ॥ తేషామితి ॥ తస్యాంశుమతః పితరః య

పుత్రాంశ్చిరగతాన్ జ్ఞాత్వా సగరో రఘునందన। నప్తారమబ్రవీద్రాజా దీప్యమానం స్వతేజసా ॥౧॥
శూరశ్చకృతవిద్యశ్చ పూర్వైస్తుల్యోసి తేజసా। పితౄణాంగతిమన్విచ్ఛ యేన చాశ్వోపవాహితః ॥౨॥ అంతర్భౌమాని సత్వాని వీర్యవంతి మహాంతి చ। తేషాంత్వం ప్రతిఘాతార్థం సాసిం గృహ్ణీష్వ కార్ముకమ్ ॥ ౩ ॥ అభివాద్యాభివాద్యాంస్త్వం హత్వా విఘ్నకరానపి। సిద్ధార్థస్సన్నివర్తస్వ మమ యజ్ఞస్య పారగః ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తోంశుమాన్ సమ్యక్ సగరేణ మహాత్మనా। ధనురాదాయ ఖడ్గంచ జగామ లఘువిక్రమః ॥ ౫ ॥ స ఖాతం పితృభిర్మార్గమంతర్భౌమం మహాత్మభిః। ప్రాపద్యత నరశ్రేష్ఠ తేన రాజ్ఞాభిచోదితః ॥ ౬ ॥ దైత్యదానవరక్షోభిః పిశాచపతగోరగైః। పూజ్యమానం మహాతేజా దిశాగజమపశ్యత ॥ ౭ ॥ స తం ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వా చాపి నిరామయమ్। పితౄన్ స పరిపప్రచ్ఛ వాజిహర్తారమేవ చ ॥౮॥ దిశాగజస్తుతచ్ఛ్రుత్వా ప్రత్యాహాంశుమతో వచః। ఆసమంజకృతార్థస్త్వం సహాశ్వశ్శీఘ్రమేష్యసి ॥ ౯ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వానేవ దిశాగజాన్। యథాక్రమం యథాన్యాయం ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥౧౦॥ తైశ్చ సర్వైర్దిశాపాలైర్వాక్యజ్ఞైర్వాక్యకోవిదైః। పూజితస్స హయశ్చైవ గంతాసీత్యభిచోదితః ॥ ౧౧ ॥ తేషాంతద్వచనం శ్రుత్వా జగామ లఘువిక్రమః। భస్మరాశీకృతా యత్ర పితరస్తస్య సాగరాః ॥ ౧౨ ॥ స దుఃఖవశమాపన్నస్త్వసమంజసుతస్తదా। చుక్రోశ పరమార్తస్తు వధాత్తేషాం సుదుఃఖితః ॥ ౧౩ ॥ యజ్ఞీయంచ హయం తత్ర చరంతమవిదూరతః। దదర్శ పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖశోకసమన్వితః ॥ ౧౪ ॥ స తేషాం రాజపుత్రాణాం కర్తుకామో జలక్రియామ్। సలిలార్థీ మహాతేజా న చాపశ్యజ్జలాశయమ్ ॥ ౧౫ ॥ విసార్య నిపుణాం దృష్టిం తతోపశ్యత్ఖగాధిపమ్। పితౄణాం మాతులం రామ సుపర్ణమనిలోపమమ్ ॥ ౧౬ ॥ స చైవమబ్రవీద్వాక్యం వైనతేయో మహాబలః। మా శుచః పురుషవ్యాఘ్ర వధోయం లోకసమ్మతః ॥ ౧౭ ॥ కపిలేనాప్రమేయేన దగ్ధా హీమే మహాబలాః। సలిలం నార్హసి ప్రాజ్ఞ దాతుమేషాం హి లౌకికమ్ ॥ ౧౮ ॥ గంగా హిమవతో జ్యేష్ఠా దుహితా పురుషర్షభ। తస్యాం కురు మహాబాహో పితౄణాంతు జలక్రియామ్ ॥ ౧౯ ॥ భస్మరాశీకృతానేతాన్ ప్లావయేల్లోకపావనీ। తయా క్లిన్నమిదం భస్మ గంగయా లోకకాంతయా ॥ ❋ ॥ షష్టిం పుత్రసహస్రాణి స్వర్గలోకం నయిష్యతి ॥ ౨౦ ॥ గచ్ఛ చాశ్వం మహాభాగ తం గృహ్యాపురుషర్షభ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞం పైతామహం వీర సంవర్తయితుమర్హసి ॥ ౨౧ ॥ సుపర్ణవచనం శ్రుత్వా సోంశుమానతివీర్యవాన్ ॥ ❋ ॥ త్వరితం హయమాదాయ పునరాయాన్మహాయశాః ॥ ౨౨ ॥ తతో రాజానమాసాద్య దీక్షితం రఘునందన ॥ ❋ ॥ న్యవేదయద్యథావృత్తం సుపర్ణవ

త్రభస్మరాశీకృతాస్తం దేశం జగామ ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ పూర్వమగర్శనాద్దుఃఖవశమాపన్నః తేషాం వధాత్ వధదర్శనాత్సుదుఃఖితః-పరమార్తః భృశంతప్తః-చుక్రోశ రురోద ॥ ౧౩ ॥ యజ్ఞీయమితి ॥ శోకః విలాపః ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ జలక్రియా తర్పణం ॥ ౧౫ ॥ విసార్యేతి ॥ విసార్య సమంతాత్ ప్రసార్య - నిపుణాం దూరవీక్షణక్షమాం - అనిలోపమం-వేగేనేతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ న చేతి ॥ లోకసమ్మతః లోకహితః ॥ ౧౭ ॥ కపిలేనేతి ॥ హి యస్మాత్ కపిలేన హతాః- లౌకికం లోకశః ప్రాప్తం-సలిలం దాతుం నార్హసి -చండాలాదుదకాత్సర్పాద్వైద్యుతాత్ బ్రాహ్మణాదపి। దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణామ్ ॥ ఉదకం పిండదానంచ ఏతేభ్యో యద్విధీయతే। నోపతిష్ఠతి తత్సర్వమంతరిక్షే వినశ్యతీతి స్మృతేః ॥ కపిలో బ్రాహ్మణః ॥ ౧౮ ॥ గంగేతి ॥ గంగా-అస్తీతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ న కేవలం తత్ర జలక్రియా తయా సేచనీయం చేత్యాహ భస్మేతి ॥ సార్ధశ్లోకః - యది ప్లావయేత్ సేచయేత్ -తదా తయా క్లిన్నం సిక్తం-భస్మ - నయిష్యతి నేష్యతి ॥ ౨౦ ॥ గచ్ఛేతి ॥ సంవర్తయితుం సమాపయితుం ॥ ౨౧ ॥ సుపర్ణేతి ॥ ఆయాత్ ఆగచ్ఛత్ ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవ

శనంచయథాకథాన్యవేదయది త్యన్వయః ॥ ౨౩ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ యథాకల్పంయథాక్రమం ॥ ౨౪ ॥ స్వేతి ॥ నిశ్చయం ఉపాయం ॥ ౨౫ ॥ అకృత్వేతి ॥ మహతా కాలేనదివంగత ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథగంగాయాస్త్రిపథగమనహేతు ప్రశ్నస్యపూర్వప్రకృతస్యసాధుదుత్తరమాహ కాలధర్మమిత్యాది ॥ జాతమాత్రస్యకాలేనావశ్యంప్రాప్తవ్యోధర్మః కాలధర్మః - మరణమిత్యావత్ - ప్రకృతిజనా ఇత్యత్ర దీర్ఘశ్ఛాందసః - అమాత్యవర్గాః - ప్రకృతిస్స్వామ్యజేయానావమాత్యపరమాత్మసీతివైజయంతీ । రోచయామాసుఃన్యాయప్రాప్తత్వాదైచ్ఛన్ ॥ ౧ ॥ సఇతి ॥ సఃసుమహాన్రాజాసీదిత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తేపే-గంగావతరణాయేతిశేషః ॥ ౩ ॥ ద్వాత్రింశదితి ॥ స్వర్గంలేభే-నతుగంగాం ॥ ౪ ॥ దిలీప ఇతి ॥

చనంతథా ॥ ౨౩ ॥ తచ్ఛ్రుత్వాఘోరసంకాశంవాక్యమంశుమతోనృపః ॥ ❋ ॥ యజ్ఞంనివర్తయామాసయథాకల్పంయథావిధి ॥ ౨౪ ॥ స్వపురంచాగమచ్ఛ్రీమానిష్టయజ్ఞోమహీపతిః ॥ ❋ ॥ గంగాయాశ్చాగమేరాజానిశ్చయంనాధ్యగచ్ఛత ॥ ౨౫ ॥ అకృత్వానిశ్చయంరాజాకాలేనమహతామహాన్ ॥ ❋ ॥ త్రింశద్వర్షసహస్రాణిరాజ్యంకృత్వాదివంగతః ॥ ౨౬ ॥ ఇత్యార్షేశ్రీమద్రామాయణే శ్రీమద్బాలకాండేఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋ ❋

కాలధర్మంగతేరామసగరేప్రకృతీజనాః । రాజానంరోచయామాసురంశుమంతంసుధార్మికమ్ ॥ ౧ ॥ సరాజాసుమహానాసీదంశుమాన్రఘునందన । తస్యపుత్రోమహానాసీద్దిలీపఇతివిశ్రుతః ॥ ౨ ॥ తస్మిన్రాజ్యంసమావేశ్యదిలీపేరఘునందన । హిమవచ్ఛిఖరేపుణ్యేతపస్తేపేసుదారుణమ్ ॥ ౩ ॥ ద్వాత్రింశచ్చసహస్రాణివర్షాణిసుమహాయశాః । తపోవనంగతోరామస్వర్గంలేభేతపోధనః ॥ ౪ ॥ దిలీపస్తుమహాతేజాశ్శ్రుత్వాపైతామహంవధమ్ । దుఃఖోపహతయాబుద్ధ్యానిశ్చయంనాధ్యగచ్ఛత ॥ ౫ ॥ కథంగంగావతరణంకథంతేషాంజలక్రియా । తారయేయంకథంచైనానితిచింతాపరోభవత్ ॥ ౬ ॥ తస్యచింతయతోనిత్యంధర్మేణవిదితాత్మనః । పుత్రోభగీరథోనామజజ్ఞేపరమధార్మికః ॥ ౭ ॥ దిలీపస్తుమహాతేజాయజ్ఞైర్బహుభిరిష్టవాన్ । త్రింశద్వర్షసహస్రాణిరాజారాజ్యమకారయత్ ॥ ౮ ॥ అగత్వానిశ్చయంరాజాతేషాముద్ధరణంప్రతి । వ్యాధినానరశార్దూలకాలధర్మముపేయివాన్ ॥ ౯ ॥ ఇంద్రలోకంగతోరాజాస్వార్జితేనైవకర్మణా । రాజ్యేభగీరథంపుత్రమభిషిచ్యనరర్షభః ॥ ౧౦ ॥ భగీరథస్తురాజర్షిర్ధార్మికోరఘునందన । అనపత్యోమహాతేజాఃప్రజాకామఃస ॥ ౧౧ ॥ సచాప్రజః ॥ ❋ ॥ మంత్రిష్వాధాయతద్రాజ్యంగంగావతరణేరతః ॥ ౧౧ ॥ సతపోదీర్ఘమాతిష్ఠద్గోకర్ణేరఘునందన ॥ ❋ ॥ ఊర్ధ్వబాహుఃపంచతపామాసాహారోజితేంద్రియః ॥ ౧౨ ॥ తస్యవర్షసహస్రాణిఘోరేతపసితిష్ఠతః ॥ ❋ ॥ అతీతానిమహాబాహో ॥ ౧౩ ॥ తస్యరాజ్ఞోమహాత్మనః సుప్రీతోభగవాన్బ్రహ్మాప్రజానాంపతిరీశ్వరః ॥ ౧౪ ॥ తతస్సురగణైస్సార్ధముపాగమ్యపితామహః । భగీరథంమహాత్మానంతప్యమానమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ భగీరథమహాభాగప్రీతస్తేహంజనేశ్వర । తపసాచసుతప్తేనవరంవరయసువ్రత ॥ ౧౬ ॥ తమువాచమహాతేజాస్సర్వలోకపితామహమ్ । భగీరథోమహాభాగఃకృతాంజలిరుపస్థితః ॥ ౧౭ ॥ యదిమేభగవన్ప్రీతోయద్యస్తితపసఃఫలమ్ । సగరస్యాత్మజాస్సర్వేమత్తస్సలిలమాప్నుయుః ॥ ౧౮ ॥ గంగాయాస్సలిలక్లిన్నేభస్మన్యేషాంమహాత్మనామ్ । స్వర్గంగచ్ఛేయురత్యంతంసర్వేమేప్రపితామహాః ॥

వధం అపమృత్యుం - దుఃఖోపహతయాపిత్రా దుశ్చరేతపసికృతేపి తేషాంగతిర్నాభూదిత్యేవంరూపయా - నాధ్యగచ్ఛత్ నాధ్యగచ్ఛత్ ॥ ౫ ॥ నిశ్చయానధిగమమేవాహ కథమిత్యాదినా ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ ధర్మేణప్రయోజకేన - చింతయతః ॥ ౭ ॥ దిలీప ఇతి ॥ అకారయత్ అకరోత్ ॥ ౮ ॥ అగత్వేతి ॥ ఉపేయివాన్ యయౌ ॥ ౯ ॥ ఇంద్రేతి ॥ అభిషిచ్య ఇంద్రలోకంగతః ॥ ౧౦ ॥ భగీరథ ఇతి ॥ అనపత్యఃఅతఏవప్రజాకామోభూత్ ॥ ౧౧ ॥ సచాప్రజ ఇత్యుత్తరశేషః ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ గోకర్ణేహిమవత్పాదవిశేషే - పంచాగ్నయఃచతుర్షుపార్శ్వేష్వగ్నయ ఉపరిసూర్యశ్చ తేషాంమధ్యేతపోయస్యసః పంచతపాః - మాసస్యసకృదాహారోయస్యసః మాసాహారః - ఉభయత్రమధ్యమపదలోపిసమాసః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుత్వం ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ ౧౩ ॥ తస్యరాజ్ఞోమహాత్మన ఇత్యుత్తరశేషః ॥ సుప్రీత ఇత్యర్థం ॥ ౧౪ ॥ తత ఇతి ॥ అథ ఉపగమనానంతరం ॥ ౧౫ ॥ భగీరథేతి ॥ తేతపసాప్రీతః ॥ ౧౬ ॥ తమితి ॥ మహాతేజాఃతపఃకృతనిరవధికతేజాః ॥ ౧౭ ॥ యదీతి ॥ మే తపస ఇత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ నకేవలంసలిలాప్తిరన్యచ్చేత్యాహ గంగాయా ఇతి ॥ అత్యంతంఅక్షయ్యం ॥

౧౯ ॥ దేయా చేతి ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతిర్దేయా - యయా న కులం నావసీదేత్ - ఏష వరః - పరః ద్వితీయో వరోఽస్తీత్యర్థః - తపసే నిర్గమదశాయామపి హి ప్రజాకామ ఇత్యుక్తం ॥ ౨౦ ॥ ఉక్తేతి ॥ శుభాం శుభహేతుం - మధురాం అర్థతో మనోజ్ఞాం ॥ ౨౧ ॥ మనోరథ ఇతి ॥ మనోరథః - తావక ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇయమితి ॥ ఇయం సన్నిహితా - హైమవతీ హిమవత్సన్నిహితా - ధారయితుం శక్తః హరః - తత్ర ధారణే - నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం ॥ ౨౩ ॥ గంగాయా ఇతి ॥ ధారయితుం - శక్తమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ ఆభాష్య ఉక్త్వా రాజానం యథాకాలమనుగ్రహాణేత్యుక్త్వేతి యావత్ - మరుద్గణైః నాయకగణైః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

అథ గంగాప్లవనేన సాగరాణాం స్వర్గగతిస్త్రిచత్వారింశే - దేవదేవ ఇత్యాది ॥ ఉపాసత ఉపాస్త - శివమితి శేషః ॥ ౧ ॥ అథేతి ॥ ఉమాపతిరిత్యనేనోమయా సహాగత ఇత్యుచ్యతే ॥ ౨ ॥ ప్రీత ఇతి ॥ ప్రియంకరిష్యామీత్యేతద్వివృణోతి శిరసేతి ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ అర్థత్రయసాపేక్షాన్వయం - హైమవతీ హిమవత్కన్యా - శివేశుద్ధే - ఉతేతి ప్రసిద్ధా ॥ ౪౫ ॥ మహారూపదుస్సహవేగకరణే నిమిత్తమాహ అ

౧౯ ॥ దేయా చ సంతతిర్దేవ నావసీదేత్కులం చ నః । ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవ ఏష మేఽస్తు వరః పరః ॥ ౨౦ ॥
ఉక్తవాక్యం తు రాజానం సర్వలోకపితామహః । ప్రత్యువాచ శుభాం వాణీం మధురాం మధురాక్షరామ్ ॥ ౨౧ ॥ మనోరథో మహానేష భగీరథ మహారథ । ఏవం భవతు భద్రం తే ఇక్ష్వాకుకులవర్ధన ॥ ౨౨ ॥ ఇయం హైమవతీ గంగా జ్యేష్ఠా హిమవతస్సుతా । తాం వై ధారయితుం శక్తో హరస్తత్ర నియుజ్యతామ్ ॥ ౨౩ ॥ గంగాయాః పతనం రాజన్ పృథివీ న సహిష్యతి । తాం వై ధారయితుం వీర నాన్యం పశ్యామి శూలినః ॥ ౨౪ ॥ తమేవముక్త్వా రాజానం గంగాం చాభాష్య లోకకృత్ । జగామ త్రిదివం దేవస్సహ దేవైర్మరుద్గణైః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

దేవదేవే గతే తస్మిన్ సోఽంగుష్ఠాగ్రనిపీడితామ్ । కృత్వా వసుమతీం రామ సంవత్సరముపాసత ॥ ౧ ॥ అథ సంవత్సరే పూర్ణే సర్వలోకనమస్కృతః । ఉమాపతిః పశుపతీ రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ ప్రీతస్తేఽహం నరశ్రేష్ఠ కరిష్యామి తవ ప్రియమ్ । శిరసా ధారయిష్యామి శైలరాజసుతామహమ్ ॥ ౩ ॥ తతో హైమవతీ జ్యేష్ఠా సర్వలోకనమస్కృతా । తదా సాతిమహద్రూపం కృత్వా వేగం చ దుస్సహమ్ ॥ ❁ ॥ ఆకాశాదపతద్రామ శివే శివశిరస్యుత ॥ ౪౫ ॥ అచింతయచ్చ సా దేవీ గంగా పరమదుర్ధరా ॥ ❁ ॥ విశామ్యహం హి పాతాళం స్రోతసా గృహ్య శంకరమ్ ॥ ౫౫ ॥ తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధస్తు భగవాన్ హరః ॥ ❁ ॥ తిరోభావయితుం బుద్ధిం చక్రే త్రినయనస్తదా ॥ ౬౫ ॥ సా తస్మిన్ పతితా పుణ్యా పుణ్యే రుద్రస్య మూర్ధని ॥ ❁ ॥ హిమవత్ప్రతిమే రామ జటామండలగహ్వరే ॥ ౭౫ ॥ సా కథంచిన్మహీం గంతుం నాశక్నోద్యత్నమాస్థితా ॥ ❁ ॥ నైవ నిర్గమనం లేభే జటామండలమోహితా ॥ ౮౫ ॥ తత్రైవాబంభ్రమద్దేవీ సంవత్సరగణాన్ బహూన్ ॥ ❁ ॥ తామపశ్యత్పునస్తత్ర తపః పరమమాస్థితః ॥ ౯౫ ॥ అనేన తోషితశ్చాభూదత్యర్థం రఘునందన । విససర్జ తతో గంగాం హరో బిందుసరః ప్రతి ॥ ౧౦౫ ॥ తస్యాం విసృజ్యమానాయాం సప్త స్రోతాంసి జజ్ఞిరే ॥ ౧౧ ॥ హ్లాదినీ పావనీ చైవ నలినీ చ తథాపరా । తిస్రః ప్రాచీం దిశం జగ్ముర్గంగాశ్శివజలాశ్శుభాః ॥ ౧౨ ॥ సుచక్షుశ్చైవ సీతా చ సింధుశ్చైవ మహానదీ । తిస్రస్త్వేతా దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం తు శుభోదకాః ॥ ౧౩ ॥ సప్తమీ చాన్వగాత్తాసాం భగీరథమథో నృపమ్ ॥ ౧౩౫ ॥ భగీరథోఽపి రాజర్షిర్దివ్యం స్యందనమాస్థితః ॥ ❁ ॥ ప్రాయాదగ్రే మహాతేజా గంగా తం చాప్యనువ్ర

చింతయదితి ॥ దుర్ధరా ధర్తుమశక్యా - గృహ్య గృహీత్వా ॥ ౫౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ అవలేపనం గర్వం - వష్టి భాగురిరిత్యల్లోపం - తిరోభావయితుం తిరోహితాం కర్తుం ॥ ౬౫ ॥ సేతి ॥ జటామండలమేవ గహ్వరం గుహా యస్మిన్ తత్తథా ॥ తీర్థీయం ॥ జటామండలగహ్వరే జటామండలేన గహ్వరే గంభీరే - హిమబిందువత్ ప్రతిపతితా ॥ ౭౫ ॥ సేతి ॥ నిర్గమనం జటామండలాన్నిస్సరణమాత్రమపి - జటామండలే మోహితా సంజాతమోహా ॥ ౮౫ ॥ తత్రేతి ॥ అబంభ్రమత్ పునః పునరభ్రమత్ - యఙ్లుగంతాల్లఙ్ - ఆస్థితః - రాజేతి శేషః ॥ ౯౫ ॥ అనేనేతి ॥ అనేన తపసా - తోషితశ్చాసీత్ - విససర్జ చ - బిందుసరో నామ హిమవతి బ్రహ్మనిర్మితస్సరోవిశేషః ॥ ౧౦౫ ॥ తస్యామిత్యర్థం ॥ స్రోతాంసి ప్రవాహాః ॥ ౧౧ ॥ స్రోతసాం నామనిర్దేశపూర్వకం గతిభేదమాహ హ్లాదినీతి ॥ శుభాః శోభమానాః ॥ ౧౨ ॥ సుచక్షురితి ॥ మహానదీతి సర్వవిశేషణం ॥ ౧౩ ॥ సప్తమీత్యర్థం ॥ తాసాం మధ్యే ॥ ౧౩౫ ॥ భగీరథోఽపీతి ॥ స్యందనం రథం - అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ - అత్ర స్వర్గాకాశభూమిగమనాత్ - త్రిపథగా త్వమిత్యేకే - దిక్త్రయగమనాదిత్యపరే ॥ ౧౪౫ ॥ ఏవం త్రీణ

ఘః కేన హేతునేత్యస్యోత్తరమభిధాయ కర్మభిః కైస్సమన్వితేత్యస్య చరితభేదప్రశ్నస్యోత్తరమాహ గగనాదితి ॥ తీవ్రశబ్దే హేతురయం ॥ ౧౫ ॥ మత్స్యేతి ॥ శింశుమారః అంబుకరీ - శింశుమారస్త్వంబుకరీతి వైజయంతీ । అన్యైః జలజంతువిశేషైః ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ గగనాద్రుద్రజటాగగనాత్ - గాం భూమిం ॥ ౧౭ ॥ విమానైరితి ॥ నగరాకారైః నగరవద్విపులైః - పారిప్లవగతైః - పారిప్లవం సంభ్రమం - గతైరితి విమానాదివిశేషణం - తత్ర గంగాపతనప్రదేశే - విష్ఠితాః విశేషేణ స్థితాః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ లోకే భూలోకే - అమితౌజస ఇత్యనేన ప్రధానదేవా ఉచ్యంతే ॥ ౧౯ ॥ సంపతద్భిరితి ॥ సురగణైః అమితతేజోభిరితి సిద్ధం - ఆభాతి అభాత్ ॥ ౨౦ ॥ శింశుమారేతి ॥ ఆకాశం - చంచలైశ్శింశుమారాదిభిః విద్యుద్భిరివ - విక్షిప్తం వ్యాప్తం - అభవత్ ॥ ౨౧ ॥ పాండరైరితి ॥ వేగవశేన సహస్రధా కీర్యమాణైస్సలిలోత్పీడైః ఫేనైర్హంససంప్లవైర్హంససంకులైశ్శారదాభ్రైరివ గగనమాకీర్ణమిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ సలిలోత్పీడైః సలిలసమూహైః - హంససంప్లవైః - హంససంచారైశ్చ - ఆకీర్ణం వ్యాప్తం - అభవత్ ॥ ౨౨ ॥ క్వచిదితి ॥ అత్ర గంగేత్యనుషజ్యతే - ద్రుతతరమిత్యాది క్రియావిశేషణం - ఆయతం ఋజు - వినతం నిమ్నం సంకుచితం - ఉద్భూతం పాషాణస్థలనాదినా ఊర్ధ్వముఖం - సర్వత్ర వ్యత్యయేన భూతే లట్ ॥ ౨౩ ॥ సలిలేనేతి ॥ అభ్యాహతం - వాతవ్యావర్తితతరంగసలిలేనాభిముఖమాహతమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తదితి ॥

జత్ ॥ ౧౪ ॥ గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతో ధరణిమాశ్రితా ॥ ❖ ॥ వ్యసర్పత జలం తత్ర తీవ్రశబ్దపురస్కృతమ్ ॥ ౧౫ ॥ మత్స్యకచ్ఛపసంఘైశ్చ శింశుమారగణైస్తదా ॥ ❖ ॥ పతద్భిః పతితైశ్చాన్యైర్వ్యరోచత వసుంధరా ॥ ౧౬ ॥ తతో దేవర్షిగంధర్వా యక్షాస్సిద్ధగణాస్తదా ॥ ❖ ॥ వ్యలోకయంత తే తత్ర గగనాద్గాం గతాం తథా ॥ ౧౭ ॥ విమానైర్నగరాకారైర్హయైర్గజవరైస్తదా ॥ ❖ ॥ పారిప్లవగతైశ్చాపి దేవతాస్తత్ర విష్ఠితాః ॥ ౧౮ ॥ తదద్భుతతమం లోకే గంగాపతనముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ దిదృక్షవో దేవగణాస్సమీయురమితౌజసః ॥ ౧౯ ॥ సంపతద్భిస్సురగణైస్తేషాం చాభరణౌజసా ॥ ❖ ॥ శతాదిత్యమివాభాతి గగనం గతతోయదమ్ ॥ ౨౦ ॥ శింశుమారోరగగణైర్మీనైరపి చ చంచలైః ॥ ❖ ॥ విద్యుద్భిరివ విక్షిప్తమాకాశమభవత్తదా ॥ ౨౧ ॥ పాండరైస్సలిలోత్పీడైః కీర్యమాణైస్సహస్రధా ॥ ❖ ॥ శారదాభ్రైరివాకీర్ణం గగనం హంససంప్లవైః ॥ ౨౨ ॥ క్వచిద్ద్రుతతరం యాతి కుటిలం క్వచిదాయతమ్ ॥ ❖ ॥ వినతం క్వచిదుద్భూతం క్వచిద్యాతి శనైశ్శనైః ॥ ౨౩ ॥ సలిలేనైవ సలిలం క్వచిదభ్యాహతం పునః ॥ ❖ ॥ ముహురూర్ధ్వముఖం గత్వా పపాత వసుధాతలమ్ ॥ ౨౪ ॥ తచ్ఛంకరశిరోభ్రష్టం భ్రష్టం భూమితలే పునః ॥ ❖ ॥ వ్యరోచత తదా తోయం నిర్మలం గతకల్మషమ్ ॥ ౨౫ ॥ తత్ర దేవర్షిగంధర్వా వసుధాతలవాసినః । భవాంగపతితం తోయం పవిత్రమితి పస్పృశుః ॥ ౨౬ ॥ శాపాత్ప్రపతితా యే చ గగనాద్వసుధాతలమ్ ॥ ❖ ॥ కృత్వా తత్రాభిషేకం తే బభూవుర్గతకల్మషాః ॥ ౨౭ ॥ ధూతపాపాః పునస్తేన తోయేనాథ సుభాస్వతా ॥ ❖ ॥ పునరాకాశమావిశ్య స్వాన్ లోకాన్ ప్రతిపేదిరే ॥ ౨౮ ॥ ముముదే ముదితో లోకస్తేన తోయేన భాస్వతా ॥ ❖ ॥ కృతాభిషేకో గంగాయాం బభూవ విగతక్లమః ॥ ౨౯ ॥ భగీరథోఽపి రాజర్షిర్దివ్యం స్యందనమాస్థితః ॥ ❖ ॥ ప్రాయాదగ్రే మహాతేజాస్తం గంగా పృష్ఠతోఽన్వ

శంకరశిరసి భ్రష్టం పతితమపి తతః భూమితలే పతితమపి నిర్మలం - గతం కల్మషం యేన తద్గతకల్మషం - పాపాపహమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ తత్రేతి ॥ పవిత్రం పావనం - తత్ర జ్ఞాపనహేతుమాహ భవాంగపతితమితి - భవేన రుద్రేణ శిరసా ధృతత్వాత్ పవిత్రమితి జ్ఞాత్వా పస్పృశురిత్యర్థః - పవిత్రమితి సామాన్యోక్త్యా భవస్యాన్యేషాం చ పవిత్రమిత్యుక్తం - అత ఏవ హరస్య గాత్రసంస్పర్శాత్ పవిత్రత్వముపాగతేత్యత్రాపి హరస్య శుద్ధిప్రదత్వముపాగతేత్యర్థః - అన్యే ఋషయ ఊచుః - భాగవతే - యచ్ఛౌచనిస్సృతసరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్న్యధికృతేన శివశ్శివోఽభూదితి । భారతే - తదంబుపతితం దృష్ట్వా దధార శిరసా హరః । పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోఽస్మీత్యవధారణాదితి ॥ అత్రాప్యగ్రే బాలకాండే వక్ష్యతి - విష్ణుపాదోద్భవాం దివ్యామితి ॥ గంగాయా విష్ణుపాదోద్భవత్వేన పవిత్రత్వరూపం దివ్యత్వం - భవాంగాత్ పతితమితి నార్థః - ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితేతి ద్వితీయాసమాసవిధానాత్ - పంచమీసమాసానుపపత్తేశ్చ - భవేన ధృతత్వాదస్మాభిరపి ధార్యమితి పస్పృశురిత్యేవార్థః - యద్వా - భవాంగపతితత్వాత్ పవిత్రం న తు పూర్వవదతిపవిత్రం - అత ఏవ పస్పృశుః న తు సస్నుః - యద్వా - యద్యపి భవాంగాత్పతితం - తథాపి విష్ణుపాదోద్భూతత్వాత్ పవిత్రమితి వా - నదీ వేగేన శుధ్యతీతి న్యాయాత్ భవసంపర్కవిగమే పవిత్రమితి వా పస్పృశుః ॥ తీర్థీయం ॥ తోయం పస్పృశుః - సస్నురిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ శాపాదితి ॥ శాపాద్ధేతోః ॥ ౨౭ ॥ ధూతేతి ॥ ఆకాశమావిశ్య - ఆకాశమార్గేణేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ముముద ఇతి ॥ ముదితో ముముదే పునః పునర్జహర్షేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥

భగీరథ ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౦ ॥ దేవా ఇతిశ్లోకద్వయం ॥ భగీరథరథానుగాంగంగామన్వగమన్ ॥ ౩౨ ॥ యత ఇతి ॥ యతఃయత్ర-తతః తత్ర ॥ ౩౩ ॥ తతోహీతి ॥ అద్భుతకర్మణ ఇతివక్ష్యమాణగంగాపానాభిప్రాయం - యజ్ఞవాటంయజ్ఞక్షేత్రం ॥ ౩౪ ॥ తస్యా ఇతి ॥ అవలేపనంగర్వం - పరమాద్భుతమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౩౫ ॥ తత ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకః - దుహితృత్వేనయంతిస్మ-దుహితరమకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ తత ఇతి ॥ తతఃదుహితృత్వప్రాపణాత్ - శ్రోత్రాభ్యాం-నరావయవేషు శ్రోత్రస్యాతిపావనత్వాదితిభావః ॥ తీర్థే యతస్మాదితి ॥ యతోదుహితృత్వమనయిః తస్మాద్ధేతోః జహ్నుసుతా జాహ్నవీతినామద్వయంనమానవృత్త్యాలబ్ధితవృత్త్యాచ ॥ ౩౭ ॥ జగామేతి ॥ అర్ధత్రయం - తస్యకర్మణః భగీరథయజ్ఞస్య ॥ ౩౯ ॥ భగీరథ ఇతి ॥ భస్మకృతాన్ భస్మత్వేనకృతాన్ ॥ ౪౦ ॥ అథేతి ॥ తత్సలిలంప్లావయత్ అప్లావయత్ - ప్రాప్తాః-సగరపుత్రా ఇతిశేషః ॥ ౪౧ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ॥

గాత్ ॥ ౩౦ ॥ దేవాస్సర్షిగణాస్సర్వే దైత్యదానవరాక్షసాః ॥ ❖ ॥ గంధర్వాయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః । సర్వాశ్చాప్సరసోరామభగీరథరథానుగామ్ ॥ ❖ ॥ గంగామన్వగమన్ప్రీతాస్సర్వేజలచరాశ్చయే ॥ ౩౨ ॥ యతోభగీరథోరాజాతతోగంగాయశస్వినీ ॥ ❖ ॥ జగామసరితాంశ్రేష్ఠా సర్వపాపవినాశినీ ॥ ౩౩ ॥ తతోహియజమానస్యజహ్నోరద్భుతకర్మణః ॥ ❖ ॥ గంగాసంప్లావయామాసయజ్ఞవాటంమహాత్మనః ॥ ౩౪ ॥ తస్యావలేపనంజ్ఞాత్వాక్రుద్ధోయజ్వాతురాఘవ ॥ ❖ ॥ అపిబచ్చజలంసర్వంగంగాయాఃపరమాద్భుతమ్ ॥ ౩౫ ॥ తతోదేవాస్సగంధర్వాఋషయశ్చసువిస్మితాః ॥ ❖ ॥ పూజయంతిమహాత్మానంజహ్నుంపురుషసత్తమమ్ । గంగాంచాపినయంతిస్మదుహితృత్వేమహాత్మనః ॥ ౩౬ ॥ తతస్తుష్టోమహాతేజాశ్శ్రోత్రాభ్యామసృజత్ప్రభుః । తస్మాజ్జహ్నుసుతాగంగాప్రోచ్యతేజాహ్నవీతిచ ॥ ౩౭ ॥ జగామచపునర్గంగాభగీరథరథానుగా । సాగరంచాపిసంప్రాప్తాసాసరిత్ప్రవరాతదా ॥ ❖ ॥ రసాతలముపాగచ్ఛత్సిద్ధ్యర్థంతస్యకర్మణః ॥ ౩౯ ॥ భగీరథోపిరాజర్షిర్గంగామాదాయయత్నతః । పితామహాన్భస్మకృతానపశ్యద్దీనచేతనః ॥ ౪౦ ॥ అథతద్భస్మనాంరాశింగంగాసలిలముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ ప్లావయద్ధూతపాప్మానస్స్వర్గంప్రాప్తారఘూత్తమ ॥ ౪౧ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ॥

సగత్వాసాగరంరాజాగంగయానుగతస్తదా । ప్రవివేశతలంభూమేర్యత్రతేభస్మసాత్కృతాః ॥ ౧ ॥ భస్మన్యథాప్లుతేరామగంగాయాస్సలిలేనవై । సర్వలోకప్రభుర్బ్రహ్మారాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ తారితానరశార్దూలదివంయాతాశ్చదేవవత్ । షష్టిఃపుత్రసహస్రాణిసగరస్యమహాత్మనః ॥ ౩ ॥ సాగరస్యజలంలోకేయావత్స్థాస్యతిపార్థివ । సగరస్యాత్మజాస్తావత్స్వర్గేస్థాస్యంతిదేవవత్ ॥ ౪ ॥ ఇయంచదుహితాజ్యేష్ఠాతవగంగాభవిష్యతి । త్వత్కృతేనచనామ్నాథలోకేస్థాస్యతివిశ్రుతా ॥ ౫ ॥ గంగాత్రిపథగారాజన్దివ్యాభాగీరథీతిచ । త్రీన్పథోభావయంతీతితతస్త్రిపథగాస్మృతా ॥ ౬ ॥ పితామహానాంసర్వేషాంత్వమత్రమనుజాధిప । కురుష్వసలిలంరాజన్ప్రతిజ్ఞామపవర్జయ ॥ ౭ ॥ పూర్వకేణహితేరాజంస్తేనాతియశసాతదా । ధర్మిణాంప్రవరేణాపినైషప్రాప్తోమనోరథః ॥ ౮ ॥ తథైవాంశుమతాతాతలోకేప్రతిమతేజసా । గంగాంప్రార్థయతానేతుంప్రతిజ్ఞానాపవర్జితా ॥ ౯ ॥ రాజర్షిణాగుణవతామహర్షిసమతేజసా । మత్తుల్యతపసాచైవక్షత్రధర్మస్థితేనచ ॥ ❖ ॥ దిలీపేనమహాభాగతవపిత్రాతితేజసా । పునర్నశంకితానేతుంగంగాంప్రార్థయతానఘ ॥ ౧౧ ॥ సాత్వయా

పూర్వసర్గాంతేసంగ్రహేణోక్తంవిస్తృణీతేచతుశ్చత్వారింశే - సగత్వేత్యాది ॥ భూమేస్తలంపాతాళం - భస్మసాత్కృతాః సర్వాత్మనాభస్మస్వభావాపత్తయేసంపాదితాః - విభాషాసాతిఃకార్త్స్న్యే ఇతిసాతిః ॥ ౧ ॥ భస్మనీతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨ ॥ తారితా ఇతి ॥ తారితాఃప్రేతభావాన్మోచితాః ॥ ౩ ॥ స్వర్గప్రాప్తేర్విశేషణంచాహసాగరస్యేతి ॥ ౪ ॥ ఇయంచేతి ॥ త్వత్కృతేననామ్నా లోకేవిశ్రుతా ॥ ౫ ॥ తదేవనామద్వయందర్శయన్ త్రిపథగాశబ్దంవ్యుత్పాదయతిగంగేతి ॥ తీర్థయం ॥ త్రిపథగాశబ్దనిర్వక్తిః త్రీనిత్యాదినా ॥ యతఃత్రీన్పథఃస్వర్గాదీన్ - భావయంతీప్లావయంతి- ప్రవవృతేతతోహేతోః త్రిపథగేతిస్మృతా ॥ ౬ ॥ పితామహానామితి ॥ ప్రతిజ్ఞాంగంగాసలిలప్రదానేనసాగరాన్తారయిష్యామీతిప్రతిజ్ఞాం - అపవర్జయసమాపయ ॥ ౭ ॥ పూర్వకేణేతి ॥ పూర్వకేణసగరేణ ॥ ౮ ॥ తథేతి ॥ నాపవర్జితానసమాపితా ॥ ౯ ॥ రాజర్షిణేతి ॥ శ్లోకద్వయం - గంగాంప్రార్థయతాపిసాపునర్నేతుం-నశం

క్షితౌ-నవిచారితేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ సేతి ॥ సమతిక్రాన్తాని స్తీర్ణా ॥ ౧౨ ॥ యచ్చేతి ॥ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం ॥ ౧౩ ॥ ప్లావయస్వేతి ॥ ప్లావయస్వ-స్నానం కురు ఇత్యర్థః - సదోచితే సదా స్నానయోగ్యే - అన్యాసామేవ హి నదీనాం రజోదోషాదితి భావః ॥ ౧౪ ॥ పితామహా నామితి ॥ గమ్యతాం-త్వయా ఇతి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ఇతీతి ॥ యథాగతం-తథాగచ్ఛత్ - ఏక ఏవేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ భగీరథ ఇతి శ్లోకద్వయం ॥ యథాక్రమం కృతోదకః - అన్యేషామపి ఇతి శేషః - ప్రశశాస హ- ప్రశశాస చేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ప్రముమోదేతి ॥ విగతజ్వరః-నిరామయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఉపసంహరతి ఏష ఇతి ॥ భద్రం తే స్వస్తివచనపరిపాటీ - సంధ్యాకాలోతివర్తతే - ఇతఃపరం న ప్రష్టవ్యమితి భావః ॥ ౨౦ ॥ అథ గంగావతారశ్రావణఫలమాహ ధన్యమితి ॥ ధనాదిప్రదమిత్యర్థః - సర్వత్ర సాధుత్వార్థే యత్ప్రత్యయః - ఇదమాఖ్యానమిత్యనుషజ్యతే - అర్ధత్రయం ॥ ౨౧ ॥ ఇదమితి ॥ శ్రావయితుః ఫలముక్తం - సంప్రతి శ్రోతుః ఫలముచ్యతే - గంగావతరణం గంగా

సమతిక్రాన్తా ప్రతిజ్ఞా పురుషర్షభ । ప్రాప్తోసి పరమం లోకే యశః పరమసంమతమ్ ॥ ౧౨ ॥ యచ్చ గంగావతరణం త్వయా కృతమరిందమ । అనేన చ భవాన్ ప్రాప్తో ధర్మస్యాయతనం మహత్ ॥ ౧౩ ॥ ప్లావయస్వ త్వమాత్మానం నరోత్తమ సదోచితే । సలిలే పురుషవ్యాఘ్ర శుచిః పుణ్యఫలో భవ ॥ ౧౪ ॥ పితామహానాం సర్వేషాం కురుష్వ సలిలక్రియామ్ । స్వస్తి తేస్తు గమిష్యామి స్వం లోకం గమ్యతాం నృప ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా దేవేశస్సర్వలోకపితామహః । యథాగతం తథాగచ్ఛత్ దేవలోకం మహాయశాః ॥ ౧౬ ॥ భగీరథోపి రాజర్షిః కృత్వా సలిలముత్తమమ్ । యథాక్రమం యథాన్యాయం సాగరాణాం మహాయశాః ॥ ❋ ॥ కృతోదకశ్శుచీ రాజా స్వపురం ప్రవివేశ హ । సమృద్ధార్థో నరశ్రేష్ఠ స్వరాజ్యం ప్రశశాస హ ॥ ౧౮ ॥ ప్రముమోద హి లోకస్తం నృపమాసాద్య రాఘవ । నష్టశోకస్సమృద్ధార్థో బభూవ విగతజ్వరః ॥ ౧౯ ॥ ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా । స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే సంధ్యాకాలోతివర్తతే ॥ ౨౦ ॥ ధన్యం యశస్యమాయుష్యం పుత్ర్యం స్వర్గ్యమతీవ చ । యశ్శ్రావయతి విప్రేషు క్షత్రియేష్వితరేషు చ ॥ ❋ ॥ ప్రీయంతే పితరస్తస్య ప్రీయంతే దైవతాని చ ॥ ౨౧ ॥ ఇదమాఖ్యానమవ్యగ్రో గంగావతరణం శుభమ్ । యశ్శృణోతి చ కాకుత్స్థ సర్వాన్ కామానవాప్నుయాత్ । సర్వే పాపాః ప్రణశ్యంతి ఆయుః కీర్తిశ్చ వర్ధతే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋ ❋

విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్సహలక్ష్మణః । విస్మయం పరమం గత్వా విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అత్యద్భుతమిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా । గంగావతరణం పుణ్యం సాగరస్యాపి పూరణమ్ ॥ ౨ ॥ తస్య సా శర్వరీ సర్వా సహ సౌమిత్రిణా తదా । జగామ చింతయానస్య విశ్వామిత్రకథాం శుభామ్ ॥ ౩ ॥ తతః ప్రభాతే విమలే విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ । ఉవాచ రాఘవో వాక్యం కృతాహ్నికమరిందమః ॥ ౪ ॥ గతా భగవతీ రాత్రిః శ్రోతవ్యం పరమం శ్రుతమ్ । క్షణభూతేవ నౌ రాత్రిస్సంవృత్తేయం మహాతపః ॥ ❋ ॥ ఇమాం చింతయతస్సర్వాం నిఖిలేన కథాం తవ ॥ ౫ ॥ తరామ సరితాం శ్రేష్ఠాం పుణ్యాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ❋ ॥ నౌరేషా హి సుఖాస్తీర్ణా ఋషీణాం పుణ్యకర్మణామ్ । భగవంతమిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా త్వరితమాగతా ॥ ౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః । సంతారం కారయామాస సర్షిసంఘస్స రాఘవః ॥ ౮ ॥ ఉత్తరం తీరమాసాద్య సంపూజ్యర్షిగణం తదా । గంగాకూలే నివిష్టాస్తే విశాలాం దదృశుః పురీమ్ ॥ ౯ ॥ తతో మునివరస్తూర్ణం జగామ సహ రాఘవః । విశాలాం నగరీం రమ్యాం దివ్యాం స్వ

పతరణాఖ్యం - అర్ధత్రయం ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం గతైస్సర్గైర్గంగాగాంగేయసంభవవర్ణనవ్యాజేన ధాతుమోక్షణగంగాపూతత్వనిమిత్తకం దేవతాంతరావరత్వం దర్శితం - అథ త్రిభిస్సర్గైః మహేంద్రస్యావరత్వముపపాద్యతే - విశ్వామిత్ర ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ అత్యద్భుతమితి ॥ పూరణం ఖననేనాభివర్ధనం ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ క్షణభూతేవ జగామేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ విమలే ప్రభాతే-సమ్యక్ప్రభాత ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ గతేతి ॥ అర్ధత్రయం-భగవతీ సత్కథాయుక్తత్వాత్ పూజ్యా - క్షణభూతేవ నౌ రాత్రిరితి శ్లోకో గతా భగవతీత్యర్థాత్పరమనుసంధేయః ॥ ౫ ॥ తరామేతి ॥ అర్ధత్రయం - ఋషీణాం నౌః ఋషితరణార్హా నౌః ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ స రాఘవస్సర్షిసంఘః - కారయామాస అకరోత్ - స్వార్థే ణిచ్ ॥ ౮ ॥ ఉత్తరమితి ॥ ఋషిగణం నౌతారణార్థమాగతం - సంపూజ్య పూజాపూర్వకం నివర్త్య - నివిష్టాః క్షణం స్థితాః ॥ ౯ ॥ తత

ఇతి ॥ విశాలాం-ప్రతీతిశేషః ॥ ౧౦ ॥ అథేతి ॥ విశాలాంవిశాలామాహాత్మ్యం ॥ ౧౧ ॥ విశాలాయాంవర్తమానోరాజవంశఃకతర ఇతిద్వితీయఃప్రశ్నః ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ విశాలస్యవిశాలాఖ్యనగరస్య - పురాతనంకర్మప్రథమప్రవృత్తంవైభవమాఖ్యాతుంసమారేభే ॥ ౧౩ ॥ శ్రూయతామితి ॥ అస్మిన్దేశేయద్వృత్తంతచ్ఛృణు-తచ్ఛేషతయాశక్రస్యకథాంకథయతోమత్తస్సాశ్రూయతాం ॥ ౧౪ ॥ పూర్వమితి ॥ పూర్వంకృతయుగే - దితేఃపుత్రా మహాబలా ఆసన్ - అదితేఃపుత్రావీర్యవంతోధార్మికాశ్చాసన్ ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ స్థిరయౌవనత్వమరాఃపచాద్యచ్ - అమరాఃమరణరహితాః - అజరాఃజరారహితాః - తేషాందేవాసురాణాం ॥ ౧౬ ॥ తేషామితి ॥ రసం అద్భుతం - తత్ర

ర్గోపమాంతదా ॥౧౦॥ అథరామోమహాప్రాజ్ఞోవిశ్వామిత్రంమహామునిమ్ ॥ పప్రచ్ఛప్రాంజలిర్భూత్వావిశాలాముత్తమాంపురీమ్ ॥ ౧౧ ॥ కతరోరాజవంశోఽయంవిశాలాయాంమహామునే ॥ శ్రోతుమిచ్ఛామిభద్రంతేపరంకౌతూహలంహిమే ॥ ౧౨ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వా రామస్యమునిపుంగవః ॥ ఆఖ్యాతుంతత్సమారేభేవిశాలస్యపురాతనమ్ ॥ ౧౩ ॥ శ్రూయతాంరామశక్రస్యకథాంకథయతశ్శుభామ్ ॥ అస్మిన్దేశేతుయద్వృత్తంతదపిశృణురాఘవ ॥ ౧౪ ॥ పూర్వంకృతయుగేరామదితేఃపుత్రామహాబలాః ॥ అదితేశ్చమహాభాగావీర్యవంతస్సుధార్మికాః ॥ ౧౫ ॥ తతస్తేషాంనరశ్రేష్ఠబుద్ధిరాసీన్మహాత్మనామ్ ॥ అమరాఅజరాశ్చైవకథంస్యామనిరామయాః ॥ ౧౬ ॥ తేషాంచింతయతాంరామబుద్ధిరాసీన్మహాత్మనామ్ ॥ క్షీరోదమథనంకృత్వారసంప్రాప్స్యామతత్రవై ॥ ౧౭ ॥ తతోనిశ్చిత్యమథనంయోక్త్రంకృత్వాచవాసుకిమ్ ॥ మంథానంమందరంకృత్వామమంథురమితౌజసః ॥ ౧౮ ॥ (అథవర్షసహస్రేణయోక్త్రసర్పశిరాంసిచ ॥ వమంత్యతివిషంతత్రదదంశుర్దశనైశ్శిలాః ॥ ❖ ॥ ఉత్పపాతాగ్నిసంకాశంహాలాహలమహావిషమ్ ॥ తేనదగ్ధంజగత్సర్వంసదేవసురమానుషమ్ ॥ ❖ ॥ అథదేవామహాదేవంశంకరంశరణార్థినః ॥ జగ్ముఃపశుపతింరుద్రంత్రాహిత్రాహీతితుష్టువుః ॥ ❖ ॥ ఏవముక్తస్తతోదేవైర్దేవదేవేశ్వరఃప్రభుః ॥ ప్రాదురాసీత్తతోఽత్రైవశంఖచక్రధరోహరిః ॥ ❖ ॥ ఉవాచైనంస్మితంకృత్వారుద్రంశూలభృతంహరిః ॥ దైవతైర్మథ్యమానేతుయత్పూర్వంసముపస్థితమ్ ॥ ❖ ॥ త్వదీయంహిసురశ్రేష్ఠసురాణామగ్రజోసియత్ ॥ అగ్రపూజామిమాంమత్వాగృహాణేదంవిషంప్రభో ॥ ❖ ॥ ఇత్యుక్త్వాచసురశ్రేష్ఠస్తత్రైవాంతరధీయత ॥ దేవతానాంభయందృష్ట్వాశ్రుత్వావాక్యంతుశార్జిణః ॥ ❖ ॥ హాలాహలవిషంఘోరంసజగ్రాహామృతోపమమ్ ॥ దేవాన్విసృజ్యదేవేశోజగామభగవాన్హరః ॥ తతోదేవాసురాస్సర్వేమమంథూరఘునందన ॥ ప్రవివేశాథపాతాళంమంథానఃపర్వతోనఘ ॥ ❖ ॥ తతోదేవాస్సగంధర్వాస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్ ॥ త్వంగతిస్సర్వభూతానాంవిశేషేణదివౌకసామ్ ॥ ❖ ॥ పాలయాస్మాన్మహాబాహోగిరిముద్ధర్తుమర్హసి ॥ ఇతిశ్రుత్వాహృషీకేశఃకామఠంరూపమాస్థితః ॥ ❖ ॥ పర్వతంపృష్ఠతఃకృత్వాశిశ్యేతత్రోదధౌహరిః ॥ పర్వతాగ్రేతులోకాత్మాహస్తేనాక్రమ్యకేశవః ॥ ❖ ॥ దేవానాంమధ్యతస్స్థిత్వామమంథపురుషోత్తమః ॥ ❖ ॥) అథవర్షసహస్రేణసదండస్సకమండలుః ॥ పూర్వంధన్వంతరిర్నామ అప్సరాశ్చసువర్చసః ॥ ౧౯ ॥ అప్సునిర్మథనాదేవరసాత్తస్మాద్వరస్త్రియః ॥ ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠతస్మాదప్సరసోఽభవన్ ॥ ౨౦ ॥ షష్టిఃకోట్యోఽభవంస్తాసామప్సరాణాంసువర్చసామ్ ॥ అసంఖ్యేయాస్తుకాకుత్స్థయాస్తాసాంపరిచారికాః ॥ ౨౧ ॥ నతాస్స్మపరిగృహ్ణంతిసర్వేతేదేవదానవాః ॥ అప్రతిగృహణాత్తాశ్చసర్వాస్సాధారణాస్స్మృతాః ॥ ౨౨ ॥ వరుణస్యతతఃకన్యావారుణీరఘునందన ॥ ఉత్పపాతమహాభాగామార్గమాణాప

క్షీరోదే ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ యోక్త్రంమథనరజ్జుం-మంథానంమథనదండం ॥ ౧౮ ॥ (తీర్థీయం ॥ అథదేవామహాదేవమితి ॥ సార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం - ప్రాదురాసీదిత్యర్ధమేకంవాక్యం) ॥ అథేతి ॥ ధన్వంతరిరుత్పపాత - అప్సరాశ్చోత్పేతురితిశేషః - ఆకారాంతత్వమార్షం ॥ ౧౯ ॥ అప్స్వితి ॥ అప్సరశ్శబ్దనిర్వక్తి-అత్రాప్శబ్దేనతద్వికారభూతంక్షీరముపలక్ష్యతే - అప్సుయన్నిర్మథనంతస్మాద్యోరసస్తస్మాద్రసాద్యతఉత్పేతుస్తస్మాదప్సరసోఽభవన్ - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ ౨౦ ॥ షష్టిరితి ॥ తాసాంప్రధానభూతానాం ॥ ౨౧ ॥ నతాస్స్మేతి ॥ నతాస్స్మప్రతిగృహ్ణంతి-నాసాధారణ్యేనప్రతిగృహ్ణంతిస్మేత్యర్థః - కుతః అప్రతిగ్రహణాత్ - కోవామమపతిరితిమార్గణాకరణాదిత్యర్థః - తేనాసాధారణ్యేనపరిగ్రహాకరణేన ॥ ౨౨ ॥ వరుణస్యేతి ॥ వరుణస్యసముద్రాధిదేవతాయాః-వా

రుణీసురాధిదేవతా - పరిగ్రహమమేయమితిపరిగ్రహస్యకర్తారం ॥ ౨౩ ॥ దితేరితి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౪ ॥ ప్రసంగాత్సురాసురశబ్దానిర్వ
క్తి అసురా ఇతి ॥ తేనసురాయాః పరిగ్రహణేనసురాః - అర్శఆదిత్వాదజంతః - పిష్టాదివిక్కృతిరేవసురానిందా్య - హృష్టాః పులకితాః ॥
౨౫ ॥ ఉచ్చైశ్శ్రవా ఇతి ॥ ఉత్తమంపూర్వోక్తేభ్యః శ్రేష్ఠం ॥ ౨౬ ॥ అథేతి ॥ తస్యకృతే-అమృతస్యగ్రహణార్థమిత్యర్థః- కుల
క్షయః ఉభయపక్షేపిసంఘాతవినాశః - తదేవోపపాదయతి అదితేరిత్యాదినా ॥ ౨౭ ॥ ఏకత ఇతి ॥ అనంతరమసురా ఏకతః ఏకతామ
భ్యాగమన్-బలవృద్ధయ ఇతిభావః ॥ ౨౮ ॥ యదేతి ॥ మోహినీంకామమోహజననీం - మాయాంఆశ్చర్యశక్తిం-ఆస్థాయ ఆవలంబ్య-స్వమాయ
యాద్భుతయోషిదాకృతింపరిగృహ్య - తద్రూపేణతాన్వంచయిత్వా తేభ్యోఽమృతమహరదిత్యర్థః - యద్వా- సర్వమోహకరీమంతర్ధా
నశక్తిమాస్థాయామృతమహరదిత్యర్థః - పురాణాంతరవృత్తాంతః కల్పభేదేనేతిబోధ్యం ॥ ౨౯ ॥ య ఇతి ॥ అత్ర సంధిరార్షః - యే
అసురాః-అక్షయంఅస్తిజాయతేపరిణమతేవివర్ధతేఅపక్షీయతేవినశ్యతీత్యుక్తషడ్భావవికారశూన్యం-పురుషోత్తమంసర్వపురుషేషూ
త్తమం-విష్ణుమభిముఖంగతాః అభిముఖతయాప్రాతికూల్యేనగతాః-తేవిష్ణునా-సంపిష్టాఃచూర్ణితాః-సంవిష్టా ఇతపాఠేసోఽయమభిముఖం

రిగ్రహమ్ ॥ ౨౩ ॥ దితేః పుత్రా న తాం రామ జగృహుర్వరుణాత్మజామ్ । అదితేస్తు సుతా వీర జగృహు
స్తామనిందితామ్ ॥ ౨౪ ॥ అసురాస్తేన దైతేయాస్సురాస్తేనాదితేస్సుతాః । హృష్టాః ప్రముదితాశ్చా
సన్ వారుణీగ్రహణాత్ సురాః ॥ ౨౫ ॥ ఉచ్చైశ్శ్రవా హయశ్రేష్ఠో మణిరత్నం చ కౌస్తుభమ్ । ఉదతిష్ఠ
న్నరశ్రేష్ఠ తథైవామృతముత్తమమ్ ॥ ౨౬ ॥ అథ తస్య కృతే రామ మహానాసీత్కులక్షయః । అదితేస్తు త
తః పుత్రా దితేః పుత్రానసూదయన్ ॥ ౨౭ ॥ ఏకతోఽభ్యాగమన్ సర్వే హ్యసురా రాక్షసైస్సహ । యు
ద్ధమాసీన్మహాఘోరం వీర త్రైలోక్యమోహనమ్ ॥ ౨౮ ॥ యదా క్షయం గతం సర్వం తదా విష్ణుర్మహాబ
లః । అమృతం సోఽహరత్తూర్ణం మాయామాస్థాయ మోహినీమ్ ॥ ౨౯ ॥ యే గతాభిముఖం విష్ణుమక్షయం
పురుషోత్తమమ్ । సంపిష్టాస్తే తదా యుద్ధే విష్ణునా ప్రభవిష్ణునా ॥ ౩౦ ॥ అదితేరాత్మజా వీరా దితేః పుత్రా
న్నిజఘ్నిరే । తస్మిన్ ఘోరే మహాయుద్ధే దైతేయాదిత్యయోర్భృశమ్ ॥ ౩౧ ॥ నిహత్య దితిపుత్రాంశ్చ
రాజ్యం ప్రాప్య పురందరః । శశాస ముదితో లోకాన్ సర్షిసంఘాన్ సచారణాన్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బా
లకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋

హతేషు తేషు పుత్రేషు దితిః పరమదుఃఖితా । మారీచం కాశ్యపం రామ భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
హతపుత్రాస్మి భగవంస్తవ పుత్రైర్మహాబలైః । శక్రహంతారమిచ్ఛామి పుత్రం దీర్ఘతపోర్జితమ్ ॥
౨ ॥ సాహం తపశ్చరిష్యామి గర్భం మే దాతుమర్హసి । ఈశ్వరం శక్రహంతారం త్వమనుజ్ఞాతుమర్హ
సి ॥ ౩ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా మారీచః కాశ్యపస్తదా । ప్రత్యువాచ మహాతేజా దితిం పరమదుఃఖి
తామ్ ॥ ౪ ॥ ఏవం భవతు భద్రం తే శుచిర్భవ తపోధనే । జనయిష్యసి పుత్రం త్వం శక్రహంతారమాహ
వే ॥ ౫ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రే తు శుచిర్యది భవిష్యసి । పుత్రం త్రైలోక్యభర్తారం మత్తస్త్వం జన
యిష్యసి ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పాణినా స మమార్జ తామ్ । సమాలభ్య తతస్స్వస్తీత్యుక్త్వా స

గతాశ్శరణాగతా దేవాస్తేయుద్ధే-సంవిష్టాః ఆవిష్టాః -ఆప్యాయితబలా ఆసన్నిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ అదితేరితి ॥ దితేఃపుత్రాన్ అవశిష్టానితిశేషః -
యద్వా-అదితేరాత్మజా ఆప్యాయితబలాస్సంతః తస్మిన్ దైతేయాదిత్యయోర్ద్వంద్వే సురయోర్యుద్ధే అసురాన్నిజఘ్నిరే ॥ ౩౧ ॥ నిహత్యేతి ॥
చకారాదమృతమపీత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః-అన్యేకల్పితాః యద్యప్యత్ర కాలకూటాద్యుత్పత్తిరపేక్షితా త
థాప్యుత్తరకథాశేషత్వేన - సర్వాసురక్షయ ఏవప్రధానతయోపాత్త ఇతిబోధ్యం ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూష
ణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

విష్ణుపక్షవిరోధే మహానపియత్నో విఫలస్స్యాదిత్యాహ షట్చత్వారింశే - హతేష్విత్యాది ॥ మారీచంమరీచిపుత్రం ॥ ౧ ॥
హతేతి ॥ తపోర్జితంతపసా ఊర్జితం దృఢం - ఆర్షస్సంధిః ॥ ౨ ॥ సాహమితి ॥ గర్భంపుత్రం - ఈశ్వరంత్రైలోక్యనియంతారం -
ఈదృశమితిపాఠేప్యయమర్థో వివక్షితః - అనుజ్ఞాతుం-తప ఇతిశేషః - భర్త్రనుజ్ఞాంవినాతపసి స్త్రియా అస్వాతంత్ర్యాదితిభావః ॥ ౩ ॥
తస్యా ఇతి ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ శుచిర్భవ-యావత్పుత్రోత్పత్తిరితిశేషః ॥ ౫ ॥ పూర్ణ ఇతి ॥ మత్తః-మదనుగ్రహాదిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥
మమార్జ-త్వాశ్వాసనప్రకారః -తతఃమార్జనానంతరం-ఉదరంసమాలభ్య-స్వస్తిపుత్రోత్పత్తిరూపంశుభం-భవత్విత్యుక్త్వానుగృహ్య

శ్యాప స్తపసేయయా ॥ ౭ ॥ గత ఇతి ॥ కుశప్లవనంవిశాలాయాః పూర్వస్థానం ॥ ౮ ॥ తవ ఇతి ॥ గుణసంపదా. వినయాదినమ్పత్త్యా ॥ ౯ ॥ అగ్నిమితి ॥ పరిచర్యాప్రకారః ॥ ౧౦ ॥ గాత్రేతి ॥ మాతృత్వాత్ గాత్రసంవహనాని - శ్రమాపనయనైః - వ్యజనవీజనాదిభిః విశేషః ॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ దశోనేదశవర్షోనే ॥ ౧౨ ॥ యాచితేనేతి ॥ శుశ్రూషాకృత ప్రీత్యతిశయాద్వరంవిస్మృతవతీతిభావః ॥ ౧౩ ॥ తప ఇతి ॥ తతఃదశవర్షాంతే ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ సమాధాస్యే-విగతవైరం భ్రాతృస్నేహవంతమేవకరిష్యామీత్యర్థః - త్రైలోక్యవిజయం-త్వద్భ్రాతృకృతమితిశేషః - అమోఘభర్త్రనుగ్రహేణాప్రతిబంధసుతోత్పత్తింమన్వానా ఋజుతయాశుశ్రూషాఫలముక్తవతీ ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ మధ్యంగగనమధ్యం - శీర్షతఃశిరసి-పాదౌకృత్వా- స్థితేతిశేషః - మధ్యాహ్న శయనపరిగ్రహ ప్రసంగాభావేనాసన ఏవోపవిశంత్యాస్స్వాపనిద్రాపారవశ్యేనసద్య ంశిరఃపాదయోస్సంన క్రమభవదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ పాదతఃకృతమూర్ధజాంపాదౌకృత్వాశీర్షత ఇత్యస్యవివరణం - అత ఏవాశుచింతాందృష్ట్వాశిరస్స్థానేకృతౌపాదౌశిరస్పృష్టౌపాదావితిమమోద - తేనజహాసచ - యద్వా-ప్రాప్తేమధ్యందివాకర ఇత్యనేనదివాస్వాపరూపాశౌచందర్శితం - శీర్షతఃశిరస్స్థానే శిరస్స్థాన ఇత్యనువాదాత్ - పాదతఃపాదస్థానే

గతేతస్మిన్నరశ్రేష్ఠదితిఃపరమహర్షితా । కుశప్లవనమాసాద్యతపస్తేపేసు
దారుణమ్ ॥ ౮ ॥ తపస్తస్యాంహికుర్వంత్యాంపరిచర్యాంచకారహ । సహస్రాక్షోనరశ్రేష్ఠపరయాగు
ణసంపదా ॥ ౯ ॥ అగ్నింకుశాన్కాష్ఠమపఃఫలంమూలంతథైవచ । న్యవేదయత్సహస్రాక్షోయచ్చాన్య
దపికాంక్షితమ్ ॥ ౧౦ ॥ గాత్రసంవహనైశ్చైవశ్రమాపనయనైస్తథా । శక్రస్సర్వేషుకాలేషుదితిం
పరిచచారహ ॥ ౧౧ ॥ అథవర్షసహస్రేతుదశోనేరఘునందన । దితిఃపరమసంప్రీతాసహస్రాక్షమ
థాబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ యాచితేనసురశ్రేష్ఠతవపిత్రామహాత్మనా । వరోవర్షసహస్రాంతేదత్తోమమ
సుతంప్రతి ॥ ౧౩ ॥ తపశ్చరంత్యావర్షాణిదశవీర్యవతాంవర । అవశిష్టానిభద్రంతేభ్రాతరంద్రక్ష్య
సేతతః ॥ ౧౪ ॥ తమహంత్వత్కృతేపుత్రసమాధాస్యేజయోత్సుకమ్ । త్రైలోక్యవిజయంపుత్రస
హభోక్ష్యసివిజ్వరః ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త్వాదితిశ్శక్రంప్రాప్తేమధ్యందివాకరే । నిద్రయాపహృతాదే
వీపాదౌకృత్వాథశీర్షతః ॥ ౧౬ ॥ దృష్ట్వాతామశుచింశక్రఃపాదతఃకృతమూర్ధజామ్ । శిరస్స్థానేకృ
తౌపాదౌజహాసచముమోదచ ॥ ౧౭ ॥ తస్యాశ్శరీరవివరంవివేశచపురందరః । గర్భంచసప్తధారామ
బిభేదపరమాత్మవాన్ ॥ ౧౮ ॥ భిద్యమానస్తతోగర్భోవజ్రేణశతపర్వణా । రురోదసుస్వరంరామత
తోదితిరబుధ్యత ॥ ౧౯ ॥ మారుదోమారుదశ్చేతిగర్భంశక్రోభ్యభాషత । బిభేదచమహాతేజారుదంత
మపివాసవః ॥ ౨౦ ॥ నహంతవ్యోనహంతవ్యఇత్యేవందితిరబ్రవీత్ । నిపపాతతతశ్శక్రోమాతుర్వచ
నగౌరవాత్ ॥ ౨౧ ॥ ప్రాంజలిర్వజ్రసహితోదితింశక్రోభ్యభాషత । అశుచిర్దేవిసుప్తాసిపాదయోఃకృ
తమూర్ధజా ॥ ౨౨ ॥ తదంతరమహంలబ్ధ్వాశక్రహంతారమాహవే । అభిందంసప్తధాదేవితన్మేత్వంక్షం
తుమర్హసి ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సప్తధాతుకృతేగర్భేదితిఃపరమదుఃఖితా । సహస్రాక్షందురాధర్షంవాక్యంసానునయాబ్రవీత్ ॥
౧ ॥ మమాపరాధాద్గర్భోయంసప్తధావిఫలీకృతః । నాపరాధోస్తిదేవేశతవాత్రబలసూదన ॥ ౨ ॥ ప్రి

శయనపరిగ్రహాభావేపికృష్ణాజినాద్యాస్తరణేపాదస్థానేశిరః శిరస్స్థానేచపాదౌకృత్వాసుప్తవతీత్యర్థః - పాదౌయథాస్యాతాం తథా శీర్షం శీర్షం యథాస్యాత్ తథా పాదౌచకృత్వేత్యర్థః - ఇదం భ్రాత్రైవ మమఫలంజాతమితిమోదః - వృథాగర్వితేయమితిహాసః ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇతి ॥ శరీరవివరం యోనివివరం - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ॥ ౧౮ ॥ భిద్యమాన ఇతి ॥ శతపర్వణా శతకోటినా ॥ ౧౯ ॥ మారుద ఇతి ॥ రుదన్ అశ్రు విమోచన ఇత్యస్మాల్లఙ్ - మాఙ్ యోగాదడభావః ॥ ౨౦ ॥ నహంతవ్య ఇతి ॥ నహంతవ్యః - భేదనే కృతేపి ప్రాణవియోజనం మాకుర్విత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ప్రాంజలిరితి ॥ ౨౨ ॥ తదితి ॥ అంతరం అవకాశం - క్షంతుమర్హసి - స్వహింసాపరాం గామపిహింస్యాదితిన్యాయేనయుక్తత్వాదితిభావః ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖

సప్తధేత్యాది ॥ దురాధర్షం దుర్జయం ॥ ౧ ॥ మమేతి ॥ అపరాధాత్ ప్రమాదాత్ - విఫలీకృతః శకలీకృతః ॥ ౨ ॥ ప్రియంత్వితి ॥ గర్భవిపర్యయే ఉపహతగర్భవిషయే - ప్రియం శ్రేయః కర్తుమిచ్ఛామి - తదేవ శ్రేయ ఆహ మరుతామితి - సప్తానాంమరుతాం వాతస్కంధానాం - ఇమేసప్తభాగాః - స్థానపాలాః లోకపాలకాః భవంతు - సప్తమరుతశ్శోచ్యంతే: గగనస్పర్శనో వాయురనిలశ్వసనస్తథా ॥

ప్రాణః ప్రాణేశ్వరో జీవ ఇత్యేతేన సప్తమారుతా ఇతి ॥ విష్ణుపురాణేతు ఆవహ ప్రవహ సంవహోద్వహ వివహ పరివహ పరావహాస్సప్త మారుతా ఇత్యుక్తం ॥ ౩ ॥ వాతేతి ॥ వాతస్కంధాః వాతస్కంధాభిమానిదేవతాః - మరుదభిమానిదేవతాత్వాన్మారుతా ఇతివిఖ్యాతాః - త్వత్కృతేన మారుద ఇత్యుచ్చారణేన మారుతా ఇతివిఖ్యాతాః - పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయ ఇత్యాహుః ॥ ౪ ॥ సప్తమరుతాంమధ్యే ప్రవర్తంతే తేషాంస్థానపాలనంచ కథమిత్యత్రాహ బ్రహ్మేతి ॥ దివిఅంతరిక్షే-విష్ణుపదాఖ్యవిష్ణులోకేచరత్విత్యనుషంగః ॥౫॥ చత్వార ఇతి॥ సార్ధశ్లోకః ॥ ౬౹ ॥ తస్యాఇతి ॥ దితిగర్భఖండనసమయే సహస్రాక్షత్వాదినిసిద్ధాసింభావః ॥ ౭౹ ॥ సర్వమితి ॥ యథోక్తమిత్యస్య వివరణం విచరిష్యంతీతి ॥ ౮౹ ॥ ఏవమితి ॥ నః-అస్మాభిరిత్యర్థః - క్రన్యచవర్తమాన ఇతిషష్ఠీ ॥ ౯౹ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి ఏష ఇతి ॥ స ఏష ఇత్యన్వయః - నః ఇంద్రః ॥ ౧౦౹ ॥ అథకతరోరాజవంశ ఇతిద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ ఇక్ష్వాకోరిత్యాదినా ॥౧౧౹ ॥ తేనేతి॥

యింతుకర్తుమిచ్ఛామి మమగర్భవిపర్యయే। మరుతాంసప్తసప్తానాంస్థానపాలాభవంత్వమే॥ ౩ ॥వాతస్కంధా ఇమేసప్తచరంతు దివిపుత్రక। మారుతా ఇతివిఖ్యాతా దివ్యరూపా మమాత్మజాః॥౪॥ బ్రహ్మలోకంచరత్వేక ఇంద్రలోకం తథాపరః। దివివాయురితిఖ్యాత స్తృతీయోపి మహాయశాః॥౫॥ చత్వారస్తుసురశ్రేష్ఠ దిశోవై తవశాసనాత్।సంచరిష్యంతు భద్రం తే దేవభూతా మమాత్మజాః॥ ❋ ॥ త్వత్కృతే నైవనామ్నా చ మారుతా ఇతివిశ్రుతాః॥ ౬౹॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా సహస్రాక్షః పురందరః॥ ❋ ॥ ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం దితిం బలనిషూదనః॥ ౭౹॥ సర్వమేతద్యథోక్తం తే భవిష్యతి న సంశయః॥ ❋ ॥ విచరిష్యంతి భద్రం తే దేవభూతాస్తవాత్మజాః॥ ౮౹ ॥ ఏవం తౌ నిశ్చయం కృత్వా మాతాపుత్రౌ తపోవనే॥ ❋ ॥ జగ్మతు స్త్రిదివం రామ కృతార్థావితి నః శ్రుతమ్ ॥ ౯౹ ॥ ఏష దేశస్స కాకుత్స్థ మహేంద్రాధ్యుషితః పురా ॥ ❋ ॥ దితిం యత్ర తపస్సిద్ధామేవం పరిచచార సః ॥౧౦౹॥ ఇక్ష్వాకోస్తు నరవ్యాఘ్ర పుత్రః పరమధార్మికః॥ ❋ ॥ అలంబుసాయాముత్పన్నో విశాల ఇతివిశ్రుతః ॥ ౧౧౹ ॥ తేన చాసీదిహస్థానే విశాలేతి పురీ కృతా ॥ ❋ ॥ విశాలస్య సుతో రామ హేమచంద్రో మహాబలః ॥ ౧౨౹ ॥ సుచంద్ర ఇతివిఖ్యాతో హేమచంద్రాదనంతరః॥ ❋ ॥ సుచంద్రతనయో రామ ధూమ్రాశ్వ ఇతివిశ్రుతః॥౧౩౹॥ ధూమ్రాశ్వతనయశ్చాపి సృంజయస్సమపద్యత॥ ❋ ॥ సృంజయస్య సుతశ్శ్రీమాన్ సహదేవః ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౪౹ ॥ కుశాశ్వస్సహదేవస్య పుత్రః పరమధార్మికః॥ ❋ ॥ కుశాశ్వస్య మహాతేజాస్సోమదత్తః ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౫౹ ॥ సోమదత్తస్య పుత్రస్తు కాకుత్స్థ ఇతివిశ్రుతః ॥ ౧౬ ॥ తస్యపుత్రో మహాతేజాస్సంప్రత్యేష పురీమిమామ్। ఆవసత్యమరప్రఖ్యస్సుమతిర్నామ దుర్జయః ॥౧౭॥ ఇక్ష్వాకోస్తు ప్రసాదేన సర్వే వైశాలికా నృపాః। దీర్ఘాయుషో మహాత్మానో వీర్యవంతస్సుధార్మికాః ॥౧౮॥ ఇహాద్య రజనీం రామ సుఖం వత్స్యామహే వయమ్। శ్వః ప్రభాతే నరశ్రేష్ఠ జనకం ద్రష్టుమర్హసి ॥ ౧౯ ॥ సుమతిస్తు మహాతేజా విశ్వామిత్రముపాగతమ్। శ్రుత్వా నరవర శ్రేష్ఠః ప్రత్యుద్గచ్ఛన్మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥ పూజాం చ పరమాం కృత్వా సోపాధ్యాయస్సబాంధవః। ప్రాంజలిః కుశలం పృష్ట్వా విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే విషయం మునిః । సంప్రాప్తో దర్శనం చైవ నాస్తి ధన్యతరో మయా ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పృష్ట్వా తు కుశలం తత్ర పరస్పరసమాగమే। కథాంతే సుమతిర్వాక్యం వ్యాజహార మహామునిమ్॥౧॥

౧౨౹ ॥ సుచంద్ర ఇతి ॥ ౧౩౹ ॥ ధూమ్రేతి ॥ సృంజయస్సమపద్యత సృంజయో నామాసీత్ ॥ ౧౪౹ ॥ కుశాశ్వ ఇతి ॥ ౧౫౹ ॥ సోమదత్తస్యేతి ॥ అర్ధమేకం ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్యకర్మత్వం ॥ ౧౭ ॥ కథం కతిపయైరేవ పురుషైరిదానీమిక్ష్వాకువంశ ఇత్యత్రాహ ఇక్ష్వాకోరితి ॥ విశాలానివాస ఏషాం తే వైశాలికాః-కుముదాదిత్వాత్ ఠక్ - విశాలప్రార్థనమిక్ష్వాకుప్రసాదనిమిత్తం ॥ ౧౮ ॥ ఇహేతి ॥ వత్స్యామహే-అర్షమాత్మనేపదం ॥ ౧౯ ॥ సుమతిరితి ॥ ప్రత్యుద్గచ్ఛత్ ప్రత్యుదగచ్ఛత్ ॥ ౨౦ ॥ పూజాం చేతి ॥ ౨౧ ॥ ధన్యఇతి ॥ విషయం స్థానం-దర్శనం చ ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - మయా-సదృశ ఇతిశేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామస్య పరశుపావనత్వం దర్శయత్యష్టచత్వారింశే - పృష్ట్వేత్యాది ॥ పరస్పరేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - పరస్పరం కుశలం పృష్ట్వా-కథాంతే తదుత్తరాంతే-ఇతియోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ పృష్ట్వేతి ॥ సుమతిర్నామరాజా తత్ర పరస్పరసమాగమే సతికుశలం పృష్ట్వా

కథాం తే మహామునిం విశ్వామిత్రం ప్రతి వ్యాజహార నయనానందకరస్య శ్రీరామస్య పృష్టుం యోగ్యతయా పరస్పరకుశలప్రశ్నం సంశ్లిష్యోవాచేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఇమావిత్యాది ॥ పంచశ్లోకీ - ఇమౌ కుమారౌ - కో౽యం కుమారభావ ఇతి విస్మయతే - దృష్టిదోషో మా భూదిత్యాహ భద్రం త ఇతి - దేవతుల్యపరాక్రమౌ సంస్థానవిశేషదర్శనేన నూనమేతౌ విష్ణుతుల్యపరాక్రమావితి మన్యామహే - గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ - చతుర్గతిత్వముచ్యతే - గాంభీర్యగమనే గజతుల్యౌ - పరాభిభవనార్హగమనే సింహతుల్యౌ - భయంకరగమనే శార్దూలతుల్యౌ - సగర్వగమనే వృషభసదృశావిత్యర్థః - విశేషేణ రావయతశ్శత్రూనితి వీరౌ - అనుభవిత్యాణాం విరోధినివర్తకావిత్యర్థః - పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ద్రష్టౄణామాకర్షకావయవవిశేషౌ - నయనసౌందర్యం హి లావణ్యపరమకాష్ఠా - ఖడ్గతూణీధనుర్ధరావితి - ఆభరణకోటావాయుధకోటౌ చైషామంతర్భావః - అశ్వినావివ రూపేణ - రూపవత్త్వేనాశ్వినౌ ప్రసిద్ధౌ - రూపేణాసాధారణధర్మేణ తావివ స్థితౌ - సముపస్థితయౌవనౌ రూపానురూపం ప్రాదుర్భవద్యౌవనౌ - యదృచ్ఛయైవ భాగ్యవశాదేవ - దేవలోకాత్ - గాం భువం ప్రాప్తౌ, అమరౌ కౌచిద్దేవవిశేషావివ స్థితౌ - తేజసా దేవకుమారతుల్యావిత్యర్థః - ఏతత్తేజోవిశేషవిలోకనేనైతౌ మర్త్యావప్యమర్త్యావితి ప్రతిభాతీతి భావః - కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ అతికోమలాభ్యాం పద్భ్యాం ఇహ దుర్గమే పథి కథం ప్రాప్తావిత్యుదరం పరిస్పృశతి - కిమర్థం - ఏతద్రూపదర్శనేనైవావాప్తసమస్తకామావితి నిశ్చనుమః - కస్య వా పుత్రావిత్యర్థః - యద్వా - కస్య పురుషస్య కతమప్రయోజనాయేహ ప్రాప్తావిత్యర్థః - మునే సర్వజ్ఞో భవాని మమర్థం జానాత్యేవేత్యర్థః - చంద్రసూర్యావంబరమివ ఇదం దేశం భూష

ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్యపరాక్రమౌ । గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ ॥ ❖ ॥ పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ । అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ ॥ ❖ ॥ యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ । కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే ॥ ❖ ॥ భూషయంతావిమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరమ్ । పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః ॥ ❖ ॥ కిమర్థం చ మునిశ్రేష్ఠ సంప్రాప్తౌ దుర్గమే పథి । వరాయుధధరౌ వీరౌ శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః ॥ ౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా యథావృత్తం న్యవేదయత్ । సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా ॥ ౭ ॥ విశ్వామిత్రవచః శ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః । అతిథీ పరమౌ ప్రాప్తౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ ॥ ❖ ॥ పూజయామాస విధివత్సత్కారార్హౌ మహాబలౌ ॥ ౮ ॥ తతః పరమసత్కారం సుమతేః ప్రాప్య రాఘవౌ ॥ ❖ ॥ ఉష్య తత్ర నిశామేకాం జగ్మతుర్మిథిలాం తతః ॥ ౯ ॥ తాం దృష్ట్వా మునయస్సర్వే జనకస్య పురీం శుభామ్ ॥ ❖ ॥ సాధు సాధ్వితి శంసంతో మిథిలాం సమపూజయన్ ॥ ౧౦ ॥ మిథిలోపవనే తత్ర ఆశ్రమం దృశ్య రాఘవః ॥ ❖ ॥ పురాణం నిర్జనం రమ్యం పప్రచ్ఛ మునిపుంగవమ్ ॥ ౧౧ ॥ శ్రీమదాశ్రమసంకాశం కిన్న్విదం మునివర్జితమ్ ॥ ❖ ॥ శ్రోతుమిచ్ఛామి భగవన్ కస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః ॥ ౧౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ❖ ॥ ప్రత్యువాచ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౧౩ ॥ హంత తే కథయిష్యామి శృణు తత్త్వేన రాఘవ ॥ ❖ ॥ యస్యైతదాశ్రమపదం శప్తం కోపాన్మహాత్మనా ॥ ౧౪ ॥ గౌతమస్య నరశ్రేష్ఠ పూర్వమాసీన్మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ ఆశ్రమో దివ్యసంకా

యం తౌ శైత్యప్రతాపాభ్యాముభావపి చంద్రసూర్యతుల్యౌ - అయం లోకో విష్ణుపదమాసీదితి భావః - భూషయంతౌ - నిజతేజసేతి భావః - ప్రమాణం శరీరౌన్నత్యాది - ఇంగితం అంతర్గతభావసూచకస్మితాది - చేష్టితం గమనభాషణవిలోకనాది - ఏతైః పరస్పరస్య సదృశౌ తుల్యపురుషాంతరాభావాత్ - నరశ్రేష్ఠావపి దుర్గమే పథి కిమర్థం సంప్రాప్తౌ - పూర్వం పద్భ్యాం కథం ప్రాప్తావిత్యుక్తం - సంప్రతి దుర్గమం వనం కిమర్థం ప్రాప్తావిత్యుచ్యతే - వరాయుధధరౌ ఆయుధశ్రేష్ఠధనురాదిధరౌ - పూర్వమాభరణాన్వయేన ఖడ్గాదికముక్తం - ఇదానీం తాన్యేవాయుధతయోచ్యంతే - యద్వా - పూర్వోక్తానాం వరాయుధత్వముచ్యతే - వీరౌ వీర్యయుక్తౌ - పూర్వం వీరశబ్దో న్యథా వ్యాఖ్యాతః - శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః - యద్యపి రాజపుత్రౌ కస్యచిద్విఘ్నస్య శాంతయే ఆగతావితి సామాన్యతో జానామి - తథాపి విశేషతో జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ స్వస్య సిద్ధాశ్రమనివాసం - తత్ర స్వయజ్ఞవిఘ్నకరరాక్షసానామేతాభ్యాం వధం - చకారాదిమౌ దశరథకుమారౌ హరధనుర్దర్శనాయ మిథిలాం గచ్ఛత ఇత్యేతత్సముచ్చీయతే - ఏతత్సర్వం యథావృత్తమబ్రవీదితి యోజనా ॥ ౭ ॥ విశ్వామిత్రేతి ॥ సార్ధశ్లోకః ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ ఉష్య ఉషిత్వా - తతః ప్రాతః కాలే - మిథిలాం ప్రతీతి శేషః ॥ ౯ ॥ తాని తి ॥ తాన్ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితాన్ రామాదీన్ - పూజా ప్రకారస్సాధు సాధ్వితి ॥ ౧౦ ॥ మిథిలేతి ॥ మిథిలాయా ఉపసమీపే వర్తమానం వనం మిథిలోపవనం - తస్మిన్ శూన్యం ఉటజసంస్థానరహితం - దృశ్య దృష్ట్వా ॥ ౧౧ ॥ శ్రీమదితి ॥ ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమపదాభాసమానం - కిన్న్విదమిత్యస్య వివరణం కస్యాయమితి ॥ ౧౨ ॥ తదితి ॥ ౧౩ ॥ హంతేతి ॥ అహల్యానుగ్రహహేతుకాలస్య విప్రకృతో హంతేతి - మహాత్మనా కోపాచ్ఛప్తం ప్రాప్తశాపమిదమాశ్రమపదం యస్య భవతి తం కథయిష్యామి తత్త్వేన శృణు ॥ ౧౪ ॥ గౌ

తమస్యేతి ॥ దివ్యసంకాశః దివ్యత్వేన భాసమానః ॥ ౧౫ ॥ స చేతి ॥ వర్షపూగాః వర్షసమూహాః ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ అంతరం మునిరహితకాలం - మునివేషధరః గౌతమవేషధరః ॥ ౧౭ ॥ ఋత్వితి ॥ ఋతుకాలం షోడశతు నిశాః స్త్రీణామిత్యుక్తకాలం - అర్థినః కామాన్ భోగార్థినః - అన్యతుకాలత్వేనాన్యాయమవసర ఇత్యహల్యయా ప్రతిషిద్ధమిత్యవగమ్యతే - సుసమాహితే సమ్యక్ప్రహ్మణా నిర్మితే - అతిసుందరీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ మునీతి ॥ సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ - కదాచిదపి మునేస్త్వైవమర్థనాభావాదన్యస్యాత్ర ప్రవేష్టుమశక్తేరింద్రస్యైవాత్మని బహుకాలమభిలాషశ్రవణాచ్చేతి భావః ॥ ౧౯ ॥ అథేతి ॥ కృతార్థేన - సంతుష్టేనేత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా - ఉపలక్షితా ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానమితి ॥ రక్ష - అప్రకాశగమనాదినేతి భావః ॥ ౨౧ ॥ సుశ్రోణీత్యర్ధం ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ నః ఇంద్రః - సంభ్రమాత్ భయాత్ - సంభ్రమో సాధ్వసే భయ ఇతి నిఘంటుః । శంకితః శంకావాన్ ॥ ౨౩ ॥ గౌతమమితి ॥ శ్లోకద్వయం - అథ ఉటజాన్నిష్క్రమణకాల ఏవ - పరిక్లిన్నం స్నాత్వాగతమిత్యర్థః - తత్ర ఆశ్రమే ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వేత్యర్ధం ॥ వివర్ణవదనః శుష్కముఖః ॥ ౨౫ ॥ అథేతి ॥ మునివేషధరం స్వవేషధరం ॥ ౨౬ ॥ మమేతి ॥ స్వభార్యాసంగమస్య దుశ్శీలత్వేనావాచ్యత్వా దిదమిత్యాహ - విఫలః విగతవృషణః - లాభనిష్పత్తిభోగేషు బీజే ఫాలే ధనే ఫలమితి నిఘంటుః ॥ ౨౭ ॥ గౌతమేనేతి ॥ ౨౮ ॥ తథేతి ॥ ౨౯ ॥ కథంని

శస్సురైరపి సుపూజితః ॥ ౧౫ ॥ స చేహ తప ఆతిష్ఠదహల్యాసహితః పురా ॥ ❈ ॥ వర్షపూగాన్యనేకాంశ్చ రాజపుత్ర మహాయశః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాంతరం విదిత్వా తు సహస్రాక్షః శచీపతిః ॥ ❈ ॥ మునివేషధరోహల్యామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౭ ॥ ఋతుకాలం ప్రతీక్షంతే నార్థినస్సుసమాహితే ॥ ❈ ॥ సంగమం త్వహమిచ్ఛామి త్వయా సహ సుమధ్యమే ॥ ౧౮ ॥ మునివేషం సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ రఘునందన ॥ ❈ ॥ మతిం చకార దుర్మేధా దేవరాజకుతూహలాత్ ॥ ౧౯ ॥ అథాబ్రవీత్సురశ్రేష్ఠం కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ❈ ॥ కృతార్థాస్మి సురశ్రేష్ఠ గచ్ఛ శీఘ్రమితః ప్రభో ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానం మాం చ దేవేశ సర్వదా రక్ష మానద ॥ ❈ ॥ ఇంద్రస్తు ప్రహసన్ వాక్యమహల్యామిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ సుశ్రోణి పరితుష్టోస్మి గమిష్యామి యథాగతమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవం సంగమ్య తు తదా నిశ్చక్రామోటజాత్తతః । ససంభ్రమాత్త్వరన్ రామ శంకితో గౌతమం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ గౌతమం సందదర్శాథ ప్రవిశంతం మహామునిమ్ । దేవదానవదుర్ధర్షం తపోబలసమన్వితమ్ ॥ ❈ ॥ తీర్థోదకపరిక్లిన్నం దీప్యమానమివానలమ్ । గృహీతసమిధం తత్ర సకుశం మునిపుంగవమ్ ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వా సురపతిస్త్రస్తో వివర్ణవదనోభవత్ ॥ ౨౫ ॥ అథ దృష్ట్వా సహస్రాక్షం మునివేషధరం మునిః ॥ ❈ । దుర్వృత్తం వృత్తసంపన్నో రోషాద్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౬ ॥ మమ రూపం సమాస్థాయ కృతవానసి దుర్మతే ॥ ❈ ॥ అకర్తవ్యమిదం తస్మాద్విఫలస్త్వం భవిష్యసి ॥ ౨౭ ॥ గౌతమేనైవముక్తస్య సరోషేణ మహాత్మనా ॥ ❈ ॥ పేతతుర్వృషణౌ భూమౌ సహస్రాక్షస్య తత్క్షణాత్ ॥ ౨౮ ॥ తథా శప్త్వా స వై శక్రమహల్యామపి శప్తవాన్ ॥ ❈ ॥ ఇహ వర్షసహస్రాణి బహూని త్వం నివత్స్యసి ॥ ౨౯ ॥ వాయుభక్షా నిరాహారా తప్యంతీ భస్మశాయినీ ॥ ❈ ॥ అదృశ్యా సర్వభూతానామాశ్రమేస్మిన్నివత్స్యసి ॥ ౩౦ ॥ యదా చైతద్వనం ఘోరం రామో దశరథాత్మజః ॥ ❈ ॥ ఆగమిష్యతి దుర్ధర్షస్తదా పూతా భవిష్యసి ॥ ౩౧ ॥ తస్యాతిథ్యేన దుర్వృత్తే లోభమోహవివర్జితా ॥ ❈ ॥ మత్సకాశే ముదా యుక్తా స్వం వపుర్ధారయిష్యసి ॥ ౩౨ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా గౌతమో దుష్టచారిణీమ్ ॥ ❈ ॥ ఇమమాశ్రమముత్సృజ్య సిద్ధచారణసేవితే । హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తపస్తేపే మహాతపాః ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ ❈

వాసమాత్రస్యాశాపత్వమితి తద్విశృణోతి వాయ్వితి ॥ నిరాహారా అన్నపానాదిరహితా - తప్యంతీ తప్యమానా - భస్మశాయినీ భస్మశయనా - అత్ర బుద్ధిపూర్వకవ్యభిచారస్య విధీయమానం ప్రాయశ్చిత్తం శాపవ్యాజేనోచ్యతే - ఏవం వ్యక్తతయా వాల్మీకివచనే స్థితే శిలీభవేతి శాపో రామపాదస్పర్శాత్ శిలాత్వముక్తిరితి పురాణకథా కల్పాంతరవృత్తమనుసృత్యేతి బోధ్యం ॥ ౩౦ ॥ యదేతి ॥ పూతా భవిష్యసి - తత్పాదపరాగస్పర్శాదితి భావః - ఏతేన బహువర్షప్రాయశ్చిత్తకరణమపి భగవత్పాదరేణుస్పర్శస్య కలాం నార్హతీత్యుక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ యదేతి ॥ ఘోరమిత్యనేన ఇదం వనం మునివర్జితం భవత్వితి గౌతమేన శప్తమితి గమ్యతే - అత ఏవ కోపాచ్ఛప్తం మహాత్మనేత్యుక్తం - వనం ప్రత్యాగమిష్యతి పాదవిక్షేపం కరిష్యతి తదా శ్రీరామచంద్రపాదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ పూతా భవిష్యసీతి భావః ॥ ౩౧ ॥ పూతత్వేపి పూర్వరూపప్రాప్తిస్తత్పాదపూజాం వినా న సంభవతీత్యాహ తస్యేతి ॥ మత్సకాశే మత్సమీపే - స్థితేతి శేషః - స్వం వపుః దృశ్యం వపుః - కేచిదిదం శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమిత్యాహుః తన్న - స్మరంతీ గౌతమవచ ఇత్యాద్యుత్తరసర్గవచనవిరోధాత్ ॥ ౩౨ ॥ ఏవమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తపస్తేపే - తచ్ఛాపకృతపాపప్రాయశ్చిత్తార్థం ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ॥

అనయోర్వర్గయోశ్శాపయోరేకః పూర్వమేవోక్తః - అపరస్త్వయా సూచనీయ ఇత్యాశయేనాహ ఏకోనపంచాశే - అఫల ఇత్యాది । అగ్నిపురోధసః అగ్నిపురోగమాః - త్రస్తవదనః- త్రస్తశబ్దేనతత్కార్యదైన్యముచ్యతే ॥ ౧ ॥ కుర్వతేతి ॥ మహాత్మనః గౌతమస్య-తపసః అస్మత్పదచ్యవనకారణస్య-విఘ్నం - క్రోధముత్పాద్యతస్యక్రోధజననముఖేన - కుర్వతా మయా-ఇదంగౌతమతపోభంగరూపం - సురకార్యంకృతంసర్వదేవపదచ్యవనార్హం తపోగౌతమేనకృతం - తస్యతపోనాశకమహాక్రోధోత్పాదనాయతద్భార్యయాతుమయావ్యభిచారఃకృత ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥ అఫల ఇతి ॥ తేనగౌతమేన - సా అహల్యానిరాకృతాశాపవిమోక్షపూర్వకం త్యక్తా - శాపమోక్షేణమయ్యహల్యాయాంచశాపదానేన ॥ ౩ ॥ తస్మాదితి ॥ హేసర్వేసురవరా ఇతిసంబోధనం - ద్వితీయసర్వశబ్దస్య సర్వేయూయమితిసంబంధః - సాహ్యంసాహాయ్యం - సఫలం-మామితిశేషః ॥ ౪ ॥ శతక్రతోరితి ॥ పితృదేవాః అగ్నికవ్యవాహనాదీన్ ॥ ౫ ॥ అయమితి ॥ అయమిదానీంయజ్ఞేయుష్మభ్యంనియుజ్యమానో మేషః -గృహ్యగృహీత్వా ॥ ౬ ॥ తద్దానేన తుష్టివైకల్యంస్యాదిత్యత్రాహ అఫల ఇతి ॥ అర్థం-ప్రదాస్యతీత్యనుగృహ్ణంతి ॥ ౬౹ ॥ దాతౄణామపిసఫలన్యూనతాభవత్విత్యనుగృహ్ణంతిభవతామితి ॥ దాస్యంతి-అవృషణమితిశేషః ॥ ౭ ॥ అగ్నేరితి ॥ అగ్నిపురస్సరాణామిత్యర్థః - మేషస్యతదాయూపేసంయుక్తస్యమేషస్యవృషణౌ ॥ ౮ ॥ తదేతి ॥ తదా

అఫలస్తుతతశ్శక్రో దేవానగ్నిపురోధసః । అబ్రవీత్త్రస్తవదనస్సర్షిసంఘాన్సచారణాన్ ॥ ౧ ॥
కుర్వతాతపసోవిఘ్నంగౌతమస్యమహాత్మనః । క్రోధముత్పాద్యహిమయాసురకార్యమిదంకృతమ్ ॥ ౨ ॥
అఫలోఽస్మికృతస్తేనక్రోధాత్సాచనిరాకృతా । శాపమోక్షేణమహతాతపోఽస్యాపహృతంమయా ॥ ౩ ॥
తస్మాత్సురవరాస్సర్వేసర్షిసంఘాస్సచారణాః । సురసాహ్యకరంసర్వేసఫలంకర్తుమర్హథ ॥ ౪ ॥
శతక్రతోర్వచశ్శ్రుత్వాదేవాస్సాగ్నిపురోగమాః । పితృదేవానుపేత్యాహుస్సహసర్వైర్మరుద్గణైః ॥ ౫ ॥
అయంమేషస్సవృషణశ్శక్రోహ్యవృషణఃకృతః । మేషస్యవృషణౌగృహ్యశక్రాయాశుప్రయచ్ఛథ ॥ ౬ ॥
అఫలస్తుకృతోమేషఃపరాంతుష్టింప్రదాస్యతి ॥ ౬౹ ॥ భవతాంహర్షణార్థాయయేచదాస్యంతిమానవాః ॥ ౭ ॥ అగ్నేస్తువచనంశ్రుత్వాపితృదేవాస్సమాగతాః । ఉత్పాట్యమేషవృషణౌసహస్రాక్షేన్యవేశయన్ ॥ ౮ ॥ తదాప్రభృతికాకుత్స్థపితృదేవాస్సమాగతాః । అఫలాన్భుంజతేమేషాన్ఫలైస్తేషామయోజయన్ ॥ ౯ ॥ ఇంద్రస్తుమేషవృషణస్తదాప్రభృతిరాఘవ । గౌతమస్యప్రభావేనతపసశ్చమహాత్మనః ॥ ౧౦ ॥ తదాగచ్ఛమహాతేజఆశ్రమంపుణ్యకర్మణః । తారయైనాంమహాభాగామహల్యాందేవరూపిణీమ్ ॥ ౧౧ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వారాఘవస్సహలక్ష్మణః । విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యతమాశ్రమమథావిశత్ ॥ ౧౨ ॥ దదర్శచమహాభాగాంతపసాద్యోతితప్రభామ్ । లోకైరపిసమాగమ్యదుర్నిరీక్ష్యాంసురాసురైః ॥ ❋ ॥ ప్రయత్నాన్నిర్మితాంధాత్రాదివ్యాంమాయామయీమివ । సతుషారావృతాంసాభ్రాంపూర్ణచంద్రప్రభామివ ॥ ❋ ॥ మధ్యేఽంభసోదురాధర్షాందీప్తాంసూర్యప్రభామివ ॥ ౧౪౹ ॥ సాహిగౌతమవాక్యేనదుర్నిరీక్ష్యాబభూవహ ॥ ❋ ॥ త్రయాణామపిలోకానాంయావద్రామస్యదర్శనమ్ । శాపస్యాంతముపాగమ్యతేషాందర్శనమాగతా ॥ ౧౬ ॥ రాఘవౌతుతతస్తస్యాః పాదౌజగృహతుస్తదా । స్మరంతీగౌతమవచఃప్రతిజగ్రాహసాచతౌ ॥ ౧౭ ॥ పాద్యమర్ఘ్యంతథాతిథ్యంచకారసుసమాహితా । ప్రతిజగ్రాహకాకుత్స్థోవిధిదృష్టేనకర్మణా ॥ ౧౮ ॥ పుష్పవృష్టిర్మహా

ప్రభృతివృషణదానాత్ప్రభృతి - దత్తసజాతీయత్వాద్వృషణౌవినామేషాన్భుంజతే- తేషాంసవృషణానాం-ఫలైః-సవృషణమేషదానఫలైరిత్యర్థః-అయోజయన్-దాతౄనితిశేషః ॥ ౯ ॥ ఇంద్రస్త్వితి ॥ గౌతమస్యతపఃప్రభావేనవృషణహాన్యా మేషవృషణోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ తత్ త్వదాగమనావధిత్వాత్ - అహల్యాశాపస్యేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ విశ్వామిత్రేతి ॥ ౧౨ ॥ రామసన్నిధానమాత్రేణాహల్యాముక్తశాపాస్వరూపంప్రాప్తేత్యాహ దదర్శచేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయం - తపసావాయ్వాహారత్వాదితపసా - ద్యోతితప్రభాం అతిశయితప్రభాం-అత ఏవలోకైర్మానుషైస్సురాసురైరపి - సమాగమ్యసమీపమాగత్య - దుర్నిరీక్ష్యాం-దివ్యాం అతిమానుషరూపాం - మాయామయీమివమాయయానిర్మితామివస్థితాం - వృక్షలతాకుసుమాంతర్వర్తిత్వేననతుషారావరణాం - సాభ్రాంచంద్రప్రభామివస్థితాం - ఆవృతశబ్ద ఆవరణార్థకః-భావేనిష్ఠా - న ఇతి భిన్నంపదంవా- మధ్యేఽంభస ఇతి - అక్రౌర్య దుర్నిరీక్షత్వాభ్యాం ప్రతిబింబసూర్యప్రభాతుల్యాం ॥ ౧౪౹ ॥ అదృశ్యాసాకథమిదానీందృశ్యాసీదిత్యత్రాహ సార్ధేన-సాహీత్యాది ॥ ౧౬ ॥ రాఘవావితి ॥ తస్యాఃవృద్ధమునివత్న్యాః-గౌతమవచః తస్యాతిథ్యేనధర్మేణేత్యాదికం - ప్రతిజగ్రాహ -పూజనీయత్వేనేతిశేషః ॥ ౧౭ ॥ పాద్యమితి ॥ విధిదృష్టేనశాస్త్రదృష్టేన - కర్మణాప్రకారేణ - పాద్యాదికంచకారేత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ పుష్పేతి ॥ రామస్యేతిశేషః-సమ్య

గాగమస్సమాగమః - నృత్తగీతాదికమితియావత్ ॥ ౧౯ ॥ సాధ్వితి ॥ గౌతమస్యవశానుగామిత్యనేనగౌతమస్తదారామగమనంవిదిత్వాసమాగత ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ గౌతమ ఇతి ॥ తేపే-తత్రైవాశ్రమ ఇతిశేషః ॥ ౨౧ ॥ రామోపీతి ॥ తతఃతస్మాద్దేశాత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

ఏవంరామస్యపరమపావనత్వముక్తం - అథతస్యసీతావివాహవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి శ్రియఃపతిత్వంప్రతిపాదయితుంపంచాశే - తతఃప్రాగిత్యాది ॥ ప్రాచ్యాదుత్తరస్యాదిశోంతరాళంయత్ సాప్రాగుత్తరా-తాం- ఐశానీందిశమిత్యర్థః-తతఃతస్మాదాశ్రమాత్ - యజ్ఞవాటం-జనకస్యేతిశేషః ॥ ౧ ॥ రామస్త్వితి ॥ యజ్ఞసమృద్ధిఃయజ్ఞసంభారసామగ్రీ ॥ ౨ ॥ తామేవాహ-బహూనీతి ॥ బ్రాహ్మణానాంసహస్రాణీత్యన్వయః - దృశ్యంత ఇతివక్ష్యమాణమనుషజ్యతే ॥ ౩ ॥ ఋషీతి ॥ ఋషివాటాః ఋషినివాసాః-విధీయతాంకల్ప్యతాం-బహునసంకులత్వేనైవముక్తం ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ వివిక్తేవిజనే-పూతేవా - వివిక్తౌపూతవిజనావిత్యమరః ॥ ఆయుతేయుక్తే - యుతేమిశ్ర

త్యాసీద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః । గంధర్వాప్సరసాంచాపిమహానాసీత్సమాగమః ॥ ౧౯ ॥ సాధుసాధ్వితిదేవాస్తామహల్యాంసమపూజయన్ । తపోబలవిశుద్ధాంగీంగౌతమస్యవశానుగామ్ ॥ ౨౦ ॥ గౌతమోపిమహాతేజాఅహల్యాసహితస్సుఖీ । రామంసంపూజ్యవిధివత్తపస్తేపేమహాతపాః ॥ ౨౧ ॥ రామోపిపరమాంపూజాంగౌతమస్య మహామునేః । సకాశాద్విధివత్ప్రాప్య జగామమిథిలాంతతః ॥ ౨౨ ॥

ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఃప్రాగుత్తరాంగత్వారామస్సౌమిత్రిణాసహ । విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యయజ్ఞవాటముపాగమత్ ॥ ౧ ॥ రామస్తుమునిశార్దూలమువాచసహలక్ష్మణః । సాధ్వీయజ్ఞసమృద్ధిర్హిజనకస్యమహాత్మనః ॥ ౨ ॥ బహూనీహసహస్రాణినానాదేశనివాసినామ్ । బ్రాహ్మణానాంమహాభాగవేదాధ్యయనశాలినామ్ ॥ ౩ ॥ ఋషివాటాశ్చదృశ్యంతేశకటీశతసంకులాః । దేశోవిధీయతాంబ్రహ్మన్యత్రవత్స్యామహేవయమ్ ॥ ౪ ॥ రామస్యవచనంశ్రుత్వావిశ్వామిత్రోమహామునిః । నివేశమకరోద్దేశేవివిక్తేసలిలాయుతే ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రమనుప్రాప్తంశ్రుత్వాసనృపతిస్తదా । శతానందంపురస్కృత్యపురోహితమనిందితమ్ ॥ ❋ ॥ ప్రత్యుజ్జగామసహసావినయేనసమన్వితః ॥ ౬౪ ॥ ఋత్విజోపిమహాత్మానస్త్వర్ఘ్యమాదాయసత్వరమ్ ॥ ❋ ॥ విశ్వామిత్రాయధర్మేణదదుర్మంత్రపురస్కృతమ్ ॥ ౭౪ ॥ ప్రతిగృహ్యచతాంపూజాంజనకస్యమహాత్మనః ॥ ❋ ॥ పప్రచ్ఛకుశలంరాజ్ఞోయజ్ఞస్యచనిరామయమ్ ॥ ౮౪ ॥ సతాంశ్చాపిమునీన్పృష్ట్వాసోపాధ్యాయపురోధసః ॥ ❋ ॥ యథాన్యాయంతతస్సర్వైస్సమాగచ్ఛత్ప్రహృష్టవత్ ॥ ౯౪ ॥ అథరాజామునిశ్రేష్ఠంకృతాంజలిరభాషత ॥ ❋ ॥ ఆసనేభగవానాస్తాంసహైభిర్మునిపుంగవైః ॥ ౧౦౪ ॥ జనకస్యవచశ్శ్రుత్వానిషసాదమహామునిః ॥ ❋ ॥ పురోధాఋత్విజశ్చైవరాజాచసహమంత్రిభిః ॥ ౧౧౪ ॥ ఆసనేషుయథాన్యాయముపవిష్టాన్సమంతతః ॥ ❋ ॥ దృష్ట్వాసనృపతిస్తత్రవిశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౨౪ ॥ అద్యయజ్ఞసమృద్ధిర్మేసఫలాదైవతైఃకృతా ॥ ❋ ॥ అద్య యజ్ఞఫలంప్రాప్తంభగవద్దర్శనాన్మయా ॥ ౧౩౪ ॥ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మియస్యమేమునిపుంగవ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞోపసదనంబ్రహ్మన్ప్రాప్తోసిమునిభిస్సహ ॥ ౧౪౪ ॥ ద్వాదశాహంతుబ్రహ్మర్షేశేషమాహుర్మనీషిణః ॥ ❋ ॥ తతోభాగార్థినోదేవాన్ద్రష్టుమర్హసికౌశిక ॥ ౧౫౪ ॥ ఇత్యుక్త్వామునిశార్దూలంప్రహృష్టవదన

శాఖాత్కాః ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - ప్రత్యుజ్జగామ - దీక్షితవిమితప్రదేశసీమానమనతిలంఘయన్నిత్యర్థః ॥ ౬౪ ॥ ఋత్విజ ఇతి ॥ అర్ఘ్యమిత్యాతిథ్యస్యోపలక్షణం - మంత్రపురస్కృతమిత్యనేనమధుపర్కకరణముచ్యతే ॥ ౭౪ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ నిరామయంనిరుపప్లవత్వం ॥ ౮౪ ॥ సఇతి ॥ తాన్ అర్ఘ్యదాతౄన్ - సోపాధ్యాయపురోధసః- ఉపాధ్యాయా ఋత్విజః - పురోధాః శతానందః - తత్సహితాంస్తాన్ -కుశలంపృష్ట్వేత్యర్థః - సర్వైర్జనైఃశతానందత్విగాదిభిః - ప్రహృష్టవత్ -సహర్షమిత్యర్థః-భావేనిష్ఠా - యథాన్యాయంయథాక్రమం - పృష్ట్వేత్యన్వయః ॥ ౯౪ ॥ అథేతి ॥ ౧౦౪ ॥ జనకస్యేతి ॥ రాజాచేతి-విశ్వామిత్రవచనాదిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౧౧౪ ॥ ఆసనేష్వితి ॥ ఉపవిష్టాన్-తానితిశేషః ॥ ౧౨౪ ॥ అద్యేతి ॥ యజ్ఞసమృద్ధిః సమగ్రతా -జాతేతిశేషః - సాదైవతైస్సఫలాకృతాచ - తిష్ఠతుయజ్ఞః - భవద్దర్శనమేవయజ్ఞఫలమిత్యాహ అద్యయజ్ఞఫలమితి ॥ ౧౩౪ ॥ ధన్యఇతి ॥ ౧౪౪ ॥ ద్వాదశేతి ॥ ద్వాదశాహానిసమాహృతానిద్వాదశాహం - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - నసఖ్యాదేరిత్యహ్నాదేశాభావః - ద్వాదశదినాన్యవశిష్టానియజ్ఞస్యేతిమనీషిణః ఋత్విజః -ఆహుః - తతోభాగార్థినోదేవానితిద్వాదశదినాంతేసుత్యాఖ్యోభవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౫౪ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రహృ

ష ఇతి - కుతూహలవిశేషప్రాచ్యతే ॥ ౧౬ ॥ ఇమావిత్యాది శ్లోకపంచకం వ్యాఖ్యాతం ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి । తౌ నిశగథప్రాప్తౌ నివ్యా శేనయదిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ సిద్ధేత్యాదిత్రయః ॥ అవ్యగ్రం గరక్షస్సహ ప్రాప్య తేమాగేణ నిర్భయాగమనం - జిజ్ఞాసాం సా రాసా గవ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః ॥

అథాచార్యవైభవస్యజ్ఞేయత్వాత్ప్రసంగేన విశ్వామిత్రచరిత్రం ప్రస్తౌతి తస్యతద్వచనమిత్యాదిభిః పంచదశభిస్సర్గైః ॥ తస్యేత్యాదివ్యా ॥ హృష్టరోమా సంజాతరోమాంచః - విస్మయమాగతః - అహో మహిమా రామస్య యన్మేమాతా కృతార్థీకృతేతి విస్మయం ప్రాప్తోభూదిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ నిషణ్ణావిత్యస్య వివరణం సుఖాసీనావితి ॥ ౩ ॥ స్వమాతరి రామకృతానుగ్రహస్య శ్రుతత్వ విస్మయావహతయా పునః పృచ్ఛతి అపీత్యాది ॥ అపీః ప్రశ్నే - తేజస్వయా - దీర్ఘతపఉపాగతా పూర్వోక్తభస్మశాయిత్వాదిలక్షణం తపః ప్రాప్తా - అనేన పాషాణీభూయస్థితేతి పక్షో న వాల్మీకేః ॥ ౪ ॥ అపీతి ॥ రామే రామవిషయే - వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః - అనేన పూర్వమపి వన్యైరేతస్య

స్తదా ॥ ❖ ॥ పునస్తం పరిపప్రచ్ఛ ప్రాంజలిః ప్రణతో నృపః ॥ ౧౬ ॥ ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్యపరాక్రమౌ ॥ ❖ ॥ గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ । పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ ॥ ❖ ॥ అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ । యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ ॥ ❖ ॥ కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే । వరాయుధధరౌ వీరౌ కస్య పుత్రౌ మహామునే ॥ ❖ ॥ భూషయంతావిమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరమ్ । పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః ॥ ❖ ॥ కాకపక్షధరౌ వీరౌ శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః ॥ ౨౧ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జనకస్య మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ న్యవేదయన్మహాత్మానౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ ॥ ౨౨ ॥ సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా ॥ ❖ ॥ తచ్చాగమనమవ్యగ్రం విశాలాయాశ్చ దర్శనమ్ । అహల్యాదర్శనం చైవ గౌతమేన సమాగమమ్ ॥ ❖ ॥ మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం కర్తుమాగమనం తథా । ఏతత్సర్వం మహాతేజా జనకాయ మహాత్మనే ॥ ❖ ॥ నివేద్య విరరామాథ విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచాశస్సర్గః ॥ ❖

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రస్య ధీమతః । హృష్టరోమా మహాతేజాః శతానందో మహాతపాః ॥ ❖ ॥ గౌతమస్య సుతో జ్యేష్ఠస్తపసా ద్యోతితప్రభః । రామసందర్శనాదేవ పరం విస్మయమాగతః ॥ ౨ ॥ స తౌ నిషణ్ణౌ సంప్రేక్ష్య సుఖాసీనౌ నృపాత్మజౌ । శతానందో మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ అపి తే మునిశార్దూల మమ మాతా యశస్వినీ । దర్శితా రాజపుత్రాయ తపోదీర్ఘముపాగతా ॥ ౪ ॥ అపి రామే మహాతేజా మమ మాతా యశస్వినీ । వన్యైరుపాహరత్పూజాం పూజార్హే సర్వదేహినామ్ ॥ ౫ ॥ అపి రామాయ కథితం యథావృత్తం పురాతనమ్ । మమ మాతుర్మహాతేజో దేవేన దురనుష్ఠితమ్ ॥ ౬ ॥ అపి కౌశిక భద్రం తే గురుణా మమ సంగతా । మమ మాతా మునిశ్రేష్ఠ రామసందర్శనాదితః ॥ ౭ ॥ అపి మే గురుణా రామః పూజితః కుశికాత్మజ । ఇహాగతో మహాతేజాః పూజాం ప్రాప్తో మహాత్మనః ॥ ౮ ॥ అపి శాంతేన మనసా గురుర్మే కుశికాత్మజ । ఇహాగతేన రామేణ ప్రయతేనాభివాదితః ॥ ౯ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వామిత్రో మహామునిః । ప్రత్యువాచ శతానందం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమ్ ॥ ౧౦ ॥ నాతిక్రాంతం మునిశ్రేష్ఠ యత్కర్తవ్యం కృతం మయా । సంగతా మునినా పత్నీ భార్గవేణేవ రేణుకా ॥ ౧౧ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వామిత్రస్య భాషితమ్ । శతానందో మహాతేజా రామం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ స్వాగతం తే నరశ్రేష్ఠ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ । విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య మహర్షిమపరాజితమ్ ॥

జీవనమితిగమ్యతే - సర్వదేహినాం పూజార్హా ఇత్యనేన పరత్వం వ్యంజితం ॥ ౫ ॥ అపీతి ॥ హే మహాతేజః విశ్వామిత్ర - మమ మాతుర్విషయే దైవేన ఇంద్రేణ - విధినా వా - దురనుష్ఠితం దురనుష్ఠానరూపం - పురాతనం వృత్తం చరితం - యథాయథావత్ - కథితం చాపి కథితం కిం ॥ ౬ ॥ అపీతి ॥ గురుణా పిత్రా - ఇతః అస్మాదుపస్థితాద్రామసందర్శనాత్ - యద్వా - రామసందర్శనాదితః రామసందర్శనాదినా - తృతీయార్థే తసిః - పూజా అపిశబ్దార్థః ॥ ౭ ॥ అపీతి ॥ ఇహ అస్మదాశ్రమే - ఆగతః మహాతేజాః గురుః - మహాత్మనః రామాత్ - పూజాం అహల్యాలాభరూపాం - అపి ప్రాప్త ॥ ౮ ॥ అపీతి ॥ శాంతేన కోపరహితేన - మనసోపలక్షితో గురుః - ఇహ అస్మదాశ్రమే - ఆగతేన ప్రయతేన మనస్స్తుతిరూపయత్నవతా - రామేణ - అభివాదితః కిం ॥ ౯ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ౧౦ ॥ నేతి ॥ నాతిక్రాంతం మయా నమయాతిక్రమో న కృతః - సమయే యత్ కర్తవ్యం తత్కృతం - తదేవాహ సంగతేతి - నాతిక్రాంతమిత్యస్య వివరణం యత్ కర్తవ్యమితి - తస్య వివరణం సంగతేతి - భార్గవేణ జమదగ్నినా - రేణుకా పరశురామమాతేవేతి భావః ॥ ౧౧ ॥ తదితి ॥ ౧౨ ॥ స్వాగతమితి ॥ దిష్ట్యా దైవయోగేన ॥

౧౩ ॥ విశ్వామిత్రం ప్రశంసతి అచింత్యేత్యాది ॥ తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసా ప్రాప్తబ్రహ్మర్షిభావః - పరమాంగతిం తపఃపరమహితప్రదం - శక్తిస్త్వత్ర కారణమనుసంధేయా ॥ ౧౪ ॥ ఏతదేవాహ నాస్తీతి ॥ ధన్యస్త్వేవేత్యాహ గోప్తేతి - యేన కుశికపుత్రేణ ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతామితి ॥ బలం తపోబలం - యథాయాదృశం - వృత్తం చరితం చ - యథాయాదృశం - తథా తత్సర్వం - మే మత్తః - శృణు ॥ ౧౬ ॥ రాజేతి ॥ ౧౭ ॥ కస్య రాజ్ఞః పుత్ర ఇత్యత్రాహ ప్రజాపతీత్యాది ॥ శ్లోకత్రయం ॥ పాలయామాసేత్యస్య వివరణం బహ్వీతి ॥ ౨౦ ॥ కదాచిదిత్యాద్యష్టౌ శ్లోకాః ॥ వరూథినీ చతురంగబలం - యోజయిత్వా ఉపస్థాప్య - ప్రశాంతత్వవిశేషణాయ పునర్హరిణోపాదానం - అబ్భక్షైః అమ్మాత్రభక్షైః - దాంతైః నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యాః బ్రహ్మణో నాలజా ఋషయః - వైఖానసాః తన్నఖజాః - యే నఖాః తే వైఖానసాః - యే వాలాః తే వాలఖిల్యాః ఇతి శ్రుతేః । వసిష్ఠాశ్రమవైభవవర్ణనమేవంభూతేనాపి సమానితో విశ్వామిత్ర ఇతి తస్య వైభవకథనార్థం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి

౧౩ ॥ అచింత్యకర్మా తపసా బ్రహ్మర్షిరతులప్రభః । విశ్వామిత్రో మహాతేజా వేత్స్యేనం పరమాం గతిమ్ ॥ ౧౪ ॥ నాస్తి ధన్యతరో రామ త్వత్తోఽన్యో భువి కశ్చన । గోప్తా కుశికపుత్రస్తే యేన తప్తం మహత్తపః ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి కౌశికస్య మహాత్మనః । యథాబలం యథావృత్తం తన్మే నిగదతః శృణు ॥ ౧౬ ॥ రాజాభూదేష ధర్మాత్మా దీర్ఘకాలమరిందమః । ధర్మజ్ఞః కృతవిద్యశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః ॥ ౧౭ ॥ ప్రజాపతిసుతస్త్వాసీత్కుశో నామ మహీపతిః । కుశస్య పుత్రో బలవాన్ కుశనాభస్సుధార్మికః ॥ ❖ ॥ కుశనాభసుతస్త్వాసీద్గాధిరిత్యేవ విశ్రుతః । గాధేః పుత్రో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ❖ ॥ విశ్వామిత్రో మహాతేజాః పాలయామాస మేదినీమ్ । బహువర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్యమకారయత్ ॥ ౨౦ ॥ కదాచిత్తు మహాతేజా యోజయిత్వా వరూథినీమ్ । అక్షౌహిణీపరివృతః పరిచక్రామ మేదినీమ్ ॥ ❖ ॥ నగరాణి సరాష్ట్రాణి సరితశ్చ తథా గిరీన్ । ఆశ్రమాన్ క్రమశో రామ విచరన్నాజగామ హ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం నానావృక్షసమాకులమ్ । నానామృగగణాకీర్ణం సిద్ధచారణసేవితమ్ ॥ ❖ ॥ దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరైరుపశోభితమ్ । ప్రశాంతహరిణాకీర్ణం ద్విజసంఘనిషేవితమ్ ॥ ❖ ॥ బ్రహ్మర్షిగణసంకీర్ణం దేవర్షిగణసేవితమ్ । తపశ్చరణసంసిద్ధైరగ్నికల్పైర్మహాత్మభిః ॥ ❖ ॥ అబ్భక్షైర్వాయుభక్షైశ్చ శీర్ణపర్ణాశనైస్తథా । ఫలమూలాశనైర్దాంతైర్జితరోషైర్జితేంద్రియైః ॥ ❖ ॥ ఋషిభిర్వాలఖిల్యైశ్చ జపహోమపరాయణైః । అన్యైర్వైఖానసైశ్చైవ సమంతాదుపశోభితమ్ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం బ్రహ్మలోకమివాపరమ్ । దదర్శ జయతాం శ్రేష్ఠో విశ్వామిత్రో మహాబలః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ఏకపంచాశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖

సదృష్ట్వా పరమప్రీతో విశ్వామిత్రో మహాబలః । ప్రణతో వినయాద్వీరో వసిష్ఠం జపతాం వరమ్ ॥ ౧ ॥ స్వాగతం తవ చేత్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా । ఆసనం చాస్య భగవాన్ వసిష్ఠో వ్యాదిదేశ హ ॥ ౨ ॥ ఉపవిష్టాయ చ తదా విశ్వామిత్రాయ ధీమతే । యథాన్యాయం మునివరః ఫలమూలాన్యుపాహరత్ ॥ ❖ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తాం పూజాం వసిష్ఠాద్రాజసత్తమః । తపోఽగ్నిహోత్రశిష్యేషు కుశలం పర్యపృచ్ఛత ॥ ❖ ॥ విశ్వామిత్రో మహాతేజా వనస్పతిగణే తథా । సర్వత్ర కుశలం చాహ వసిష్ఠో రాజసత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ సుఖోపవిష్టం రాజానం విశ్వామిత్రం మహాతపాః । పప్రచ్ఛ జపతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో బ్రహ్మణస్సుతః ॥ ౬ ॥ కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్ కచ్చిద్ధర్మేణ రంజయన్ । ప్రజాః పాలయసే వీర రాజవృత్తేన ధార్మిక ॥ ❖ ॥ కచ్చిత్తే సంభృతా భృత్యాః కచ్చిత్తిష్ఠంతి శాసనే । కచ్చిత్తే విజితాస్సర్వే రిపవో రిపుసూదన ॥ ❖ ॥ కచ్చిద్బలేషు కోశేషు మిత్రేషు చ పరంతప । కుశలం తే నరవ్యాఘ్ర పుత్రపౌత్రే తవానఘ ॥ ౯ ॥ సర్వత్ర కుశలం రాజా వసి

శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖

విశ్వామిత్రసంమానం ద్విపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది ॥ వసిష్ఠం దృష్ట్వా - ప్రణతః ప్రణనామ ॥ ౧ ॥ స్వాగతమితి ॥ ఉక్తః ఊచే - వ్యాదిదేశ - దాపయామాసేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఉపవిష్టాయేత్యాది చత్వారః ॥ ఫలమూలమితి - జాతిరప్రాణినామిత్యేకవత్త్వం - రాజసత్తమం - ప్రతీతి శేషః ॥ ౬ ॥ కచ్చిదిత్యాది త్రయః ॥ కచ్చిదితి కామప్రవేదనేఽవ్యయం - కచ్చిత్కామప్రవేదన ఇత్యమరః । తవ కుశలం మమేప్సితమిత్యయమర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేనోపలక్షితః - యథాహుః - న్యాయ్యేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా । సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమితి ॥ సంభృతాః పోషితాః - తిష్ఠంతీతి శేషః - బలే చతురంగబలే - కోశే అర్థసమూహే - పుత్రపౌత్రే ఇతి - గవాశ్వప్రభృతిత్వాదేకవత్త్వం ॥ ౯ ॥ సర్వత్రేతి ॥ సర్వత్ర - వసిష్ఠపృష్టసర్వవిషయ ఇత్యర్థః - వసిష్ఠం ధనికం ॥

తీర్థీయం ॥ వసిష్ఠం వినయాన్విత ఇతి తు వసిష్ఠమతిశయేన వసుమంతం - తపోధనసమృద్ధమిత్యావత్ - యద్వా-వసిష్ఠశబ్దో వసిష్ఠవచనః ॥ ౧౦ ॥ కృత్వేతి ॥ తాః కథాః అన్యోన్యకుశలప్రశ్నోత్తరరూపాః - ప్రీయేతాం అప్రీణయతాం ॥ ౧౧ ॥ తత ఇత్యాదిత్రయం ॥ ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః - సంప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహాణ - ఉద్యతాం చికీర్షితాం ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి త్రయః ॥ ప్రియవాక్యేన ఆతిథ్యం కరిష్యామీత్యనేన వచనేన - ఆతిథ్యం కృతం - తవాత్ర మేయద్విద్యతే తేన ఫలమూలేన సుపూజిత ఇత్యన్వయః - పూజార్హేణ -త్వయేతి శేషః - మైత్రేణ స్నేహయుక్తేన - మద్విషయేణ చక్షుషా ॥ ౧౭ ॥ ఏవం బ్రువంతమితి ద్వౌ ॥ పునర్న్యమంత్రయత భోజనార్థం ప్రార్థనమకరోత్ - పునఃపునరిత్యత్ర న్యమంత్రయతేత్యనుషజ్యతే - బహుశః ప్రత్యుత్తరేఽపి పునఃపునర్న్యమంత్రయతేత్యర్థః - గాధేయః గాధిపుత్రః - బాఢమిత్యస్యైవ వివరణం యథేతి ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ కల్మాషీం చిత్రవర్ణాం - శబలామిత్యావత్ - చిత్రం కిర్మీరకల్మాషేత్యమరః ॥ ౨౦ ॥ ఏహీతి సార్ధశ్లోకః ॥ సబలస్యాస్య రాజర్షేస్సత్కారం కర్తుం వ్యవసితోఽస్మి-సంవిధత్స్వ తదుపయోగివస్తుజాతం సంపాదయ ॥ ౨౧ ॥ యస్యేతి ॥ షడ్రసేషు యస్య యస్య-అభిపూజితం అభిమతం-తత్సర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్ష

ష్ఠం ప్రత్యుదాహరత్ । విశ్వామిత్రో మహాతేజా వసిష్ఠం వినయాన్వితః ॥ ౧౦ ॥ కృత్వోభౌ సుచిరం కాలం ధర్మిష్ఠౌ తాః కథాశ్శుభాః । ముదా పరమయా యుక్తౌ ప్రీయేతాం తౌ పరస్పరమ్ ॥ ౧౧ ॥ తతో వసిష్ఠో భగవాన్ కథాంతే రఘునందన । విశ్వామిత్రమిదం వాక్యమువాచ ప్రహసన్నివ ॥ * ॥ ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి బలస్యాస్య మహాబల । తవ చైవాప్రమేయస్య యథార్హం సంప్రతీచ్ఛ మే ॥ * ॥ సత్క్రియాం తు భవానేతాం ప్రతీచ్ఛతు మయోద్యతామ్ । రాజా త్వమతిథిశ్రేష్ఠః పూజనీయః ప్రయత్నతః ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహామతిః । కృతమిత్యబ్రవీద్రాజా ప్రియవాక్యేన మే త్వయా ॥ * ॥ ఫలమూలేన భగవన్ విద్యతే యత్తవాశ్రమే । పాద్యేనాచమనీయేన భగవద్దర్శనేన చ ॥ * ॥ సర్వథా చ మహాప్రాజ్ఞ పూజార్హేణ సుపూజితః । గమిష్యామి నమస్తేఽస్తు మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా ॥ ౧౭ ॥ ఏవం బ్రువంతం రాజానం వసిష్ఠః పునరేవ హి । న్యమంత్రయత ధర్మాత్మా పునఃపునరుదారధీః ॥ * ॥ బాఢమిత్యేవ గాధేయో వసిష్ఠం ప్రత్యువాచ హ । యథా ప్రియం భగవతస్తథాస్తు మునిపుంగవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః । ఆజుహావ తతః ప్రీతః కల్మాషీం ధూతకల్మషః ॥ ౨౦ ॥ ఏహ్యేహి శబలే క్షిప్రం శృణు చాపి వచో మమ । సబలస్యాస్య రాజర్షేః కర్తుం వ్యవసితోఽస్మ్యహమ్ ॥ * ॥ భోజనేన మహార్హేణ సత్కారం సంవిధత్స్వ మే ॥ ౨౧ ॥ యస్య యస్య యథాకామం షడ్రసేష్వభిపూజితమ్ ॥ * ॥ తత్సర్వం కామధుక్క్షిప్రమభివర్ష కృతే మమ ॥ ౨౨ ॥ రసేనాన్నేన పానేన లేహ్యచోష్యేణ సంయుతమ్ ॥ * ॥ అన్నానాం నిచయం సర్వం సృజస్వ శబలే త్వర ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ద్విపంచాశస్సర్గః ॥ * * ॥

ఏవముక్తా వసిష్ఠేన శబలా శత్రుసూదన । విదధే కామధుక్కామాన్ యస్య యస్య యథేప్సితమ్ ॥ ౧ ॥ ఇక్షూన్ మధూంస్తథా లాజాన్ మైరేయాంశ్చ వరాసవాన్ । పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాంశ్చోచ్చావచాంస్తథా ॥ ౨ ॥ ఉష్ణాఢ్యస్యోదనస్యాత్ర రాశయః పర్వతోపమాః । మృష్టాన్నాని చ సూపాంశ్చ దధికుల్యాస్తథైవ చ ॥ ౩ ॥ నానాస్వాదురసానాం చ షాడబానాం తథైవ చ । భాజనాని సుపూర్ణాని గౌడాని చ

త్యన్వయః - అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే నిపాతద్వయమవ్యయమితి నిఘంటుః ॥ ౨౨ ॥ రసేనేతి ॥ రసేన రసాయనభేదేన - అన్నేన-భక్ష్యేణ శష్కులీలాజాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా-లేహ్యచోష్యేణ - లేహ్యేన జిహ్వాస్వాద్యేన షాడ్రాదినా-చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినా చ- సమన్వితం - సమాహారద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - అన్నానాం శాల్యన్నాదీనాం- నిచయం రాశిం-అనేన భక్ష్య భోజ్య లేహ్య చోష్య పేయ ఖాద్య రూప షడ్విధాభ్యవహారా దర్శితాః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే -ద్విపంచాశస్సర్గః ॥

కామధేనుప్రార్థనం త్రిపంచాశే - ఏవముక్తేత్యాది ॥ యస్య యస్య యథేప్సితం-తథా- కామాన్ కాంక్షితాన్ -విదధే ॥ ౧ ॥ ఉక్తమేవ ప్రపంచయతి ఇక్షూనిత్యాది ॥ మధూని తి పుల్లింగత్వమార్షం - మైరేయా మద్యవిశేషాః - మైరేయాఖ్యానిత్యర్థః - మైరేయమాసవో ధాత్రీ ధాతకీగుడవారిభిరితి వైజయంతీ । అత్ర కృతమితి శేషః - పానాని పానకాదీని-భక్ష్యాన్ అపూపవిశేషాన్ -ఉచ్చావచాన్ నానాప్రకారాన్ - ఉచ్చావచం నైకభేదమిత్యమరః । విదధ ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౨ ॥ ఉష్ణేతి ॥ ఆసన్నితి శేషః -మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని-పాయసభేదా ఇతియావత్ ॥ ౩ ॥ నానేతి ॥ నానావిధాః స్వాదవో రుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం - షాడబాః షడ్రసవికృతా

శేషః - శైషికోణ్ - తేషాంపూర్ణాని-తైఃపూర్ణాసీత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినాతృతీయార్థేషష్ఠీ - గౌడానిగుడవికా
రాః - అత్రాప్యాసన్నితిశేషః ‖ ౪ ‖ సర్వమితి ‖ పూర్వమేవహృష్టపుష్టజనాయుతంవిశ్వామిత్రబలంసర్వంసుసంతుష్టమాసీదిత్యన్వ
యః ‖ ౫ ‖ విశ్వామిత్రఇతి ‖ హృష్టః ఆదరేణ - పుష్టఃభోజనాదినా ‖ ౬ ‖ సామాత్యఇతి ‖ అమాత్యాఃకర్మణిసహాయాః - మంత్రిణః
మంత్రసహాయాః ‖ ౭ ‖ పూజితఇతి ‖ పూజార్హేణ - అస్మదాదిభిరితిశేషః - పూజితఃబహూకృతః - సుసత్కృతః ఆతిథ్యేనసత్కృ
తః ‖ ౮ ‖ గవామితి ‖ శతసహస్రేణనిష్క్రయభూతేన - అర్థం ‖ ౯ ‖ రత్నంహీతి ‖ హియస్మాత్ ఏత్ - రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠం - ర
త్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః । యతఃపార్థివోరత్నహారీ -తస్మాత్-ధర్మతఃన్యాయతః-మహ్యమేషా -మేదేహీత్యన్వయః ‖ ౧౦ ‖ ఏవమిత్యా
దిషట్ ‖ పరిత్యాగంవిశ్లేషం - ప్రాప్తుంనార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః - కీర్తిరివ - మహ్యంమమ - శబలా - శాశ్వతీనిత్యసంబంధా - హవ్యందేవ
తార్థం - కవ్యంపిత్రర్థం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రంసాయంప్రాతఃకర్తవ్యోహోమవిశేషః -
బలిఃభూతబలిః - హోమఃదర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వం - అస్యామాయత్తం ఏతదధీనం - స్వాహాకారఃస్వాహేతిమంత్రః - వషట్కారఃవి

సహస్రశః ‖ ౪ ‖ సర్వమాసీత్సుసంతుష్టంహృష్టపుష్టజనాయుతమ్ । విశ్వామిత్రబలంరామవసిష్ఠేనాభి
తర్పితమ్ ‖ ౫ ‖ విశ్వామిత్రోపిరాజర్షిర్హృష్టఃపుష్టస్తదాభవత్ । సాంతఃపురవరోరాజాసబ్రా
హ్మణపురోహితః ‖ ౬ ‖ సామాత్యోమంత్రిసహితస్సభృత్యఃపూజితస్తదా । యుక్తఃపరమహర్షేణవ
సిష్ఠమిదమబ్రవీత్ ‖ ౭ ‖ పూజితోహంత్వయాబ్రహ్మన్పూజార్హేణసుసత్కృతః । శ్రూయతామ
భిధాస్యామివాక్యంవాక్యవిశారద ‖ ౮ ‖ గవాంశతసహస్రేణదీయతాంశబలామమ ‖ ౯ ‖ రత్నంహి
భగవన్నేతద్రత్నహారీచపార్థివః ‖ ✽ ‖ తస్మాన్మేశబలాందేహిమమైషాధర్మతోద్విజ ‖ ౧౦ ‖ ఏ
వముక్తస్తుభగవాన్వసిష్ఠోమునిసత్తమః ‖ ✽ ‖ విశ్వామిత్రేణధర్మాత్మాప్రత్యువాచమహీపతిమ్ ।
నాహంశతసహస్రేణనాపికోటిశతైర్గవామ్ ‖ ✽ ‖ రాజన్దాస్యామిశబలాంరాశిభీరజతస్యవా ।
నపరిత్యాగమర్హేయంమత్సకాశాదరిందమ ‖ ✽ ‖ శాశ్వతీశబలామహ్యంకీర్తిరాత్మవతోయథా ।
అస్యాంహవ్యంచకవ్యంచప్రాణయాత్రాతథైవచ ‖ ✽ ‖ ఆయత్తమగ్నిహోత్రంచబలిర్హోమ
స్తథైవచ । స్వాహాకారవషట్కారౌవిద్యాశ్చవివిధాస్తదా ‖ ✽ ‖ ఆయత్తమత్రరాజర్షేసర్వమేత
న్నసంశయః । సర్వస్వమేతత్సత్యేనమమతుష్టికరీసదా ‖ ✽ ‖ కారణైర్బహుభీరాజన్నదాస్యేశబలాం
తవ ‖ ౧౫ ‖ వసిష్ఠేనైవముక్తస్తువిశ్వామిత్రోబ్రవీత్తతః ‖ ✽ ‖ సంరబ్ధతరమత్యర్థంవాక్యంవాక్య
విశారదః ‖ ౧౬ ‖ హైరణ్యకక్ష్యాగ్రైవేయాన్సువర్ణాంకుశభూషితాన్ ‖ ✽ ‖ దదామికుంజరాం
స్తేహంసహస్రాణిచతుర్దశ ‖ ౧౭ ‖ హైరణ్యానాంరథానాంతేశ్వేతాశ్వానాంచతుర్యుజామ్ ‖ ✽ ‖
దదామితేశతాన్యష్టౌకింకిణీకవిభూషితాన్ ‖ ౧౮ ‖ హయానాందేశజాతానాంకులజానాంమహౌ
జసామ్ ‖ ✽ ‖ సహస్రమేకందశచదదామితవసువ్రత ‖ ౧౯ ‖ నానావర్ణవిభక్తానాంవయస్థానాం
తథైవచ ‖ ✽ ‖ దదామ్యేకాంగవాంకోటింశబలాదీయతాంమమ ‖ ౨౦ ‖ యావదిచ్ఛసిరత్నంవా
హిరణ్యంవాద్విజోత్తమ ‖ ✽ ‖ తావద్దదామితత్సర్వంశబలాదీయతాంమమ ‖ ౨౧ ‖ ఏవముక్తస్తుభ
గవాన్విశ్వామిత్రేణధీమతా ‖ ✽ ‖ నదాస్యామీతిశబలాంప్రాహరాజన్కథంచన ‖ ౨౨ ‖ ఏత
దేవహిమేరత్నమేతదేవహిమేధనమ్ ‖ ✽ ‖ ఏతదేవహిసర్వస్వమేతదేవహిజీవితమ్ । దర్శశ్చపూ
ర్ణమాసశ్చయజ్ఞాశ్చైవాప్తదక్షిణాః ‖ ✽ ‖ ఏతదేవహిమేరాజన్వివిధాశ్చక్రియాస్తథా । అదో

షడితిమంత్రః - వివిధావిద్యావేదాద్యాశ్చస్వామాయత్తాః - ఏతత్పయ ఆదిప్రాశనేన చిత్తశుద్ధేః ప్రాణతృప్తేః దేహబలాదేశ్చ -
సాధ్యత్వాత్తదేకమూలత్వం - అత్రార్థేనసంశయః - సత్యేనవదామీత్యర్థః - కారణైఃఉక్తైరనుక్తైశ్చ ‖ ౧౫ ‖ వసిష్ఠేనేతి ‖ సం
రబ్ధతరంఅత్యంతాభినివేశయుక్తం ‖ ౧౬ ‖ హైరణ్యేతి ‖ హైరణ్యానిహిరణ్మయానికక్ష్యాగ్రైవేయాణియేషాంతే - కక్ష్యామధ్యబంధనా
ర్థారజ్జుః - కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేః కాంచ్యాంమధ్యేభబంధన ఇత్యమరః । గ్రైవేయాణిగ్రీవాబంధనరజ్జవః - గ్రీవాభ్యోఢఞ్ చే
తిచాఢఞ్ - సహస్రాణీత్యస్యపుల్లింగవిశేషణమార్షం ‖ ౧౭ ‖ హైరణ్యానామితి ‖ చతుర్యుజాంచతుర్భిరశ్వైర్యుక్తానాం - గమక
త్వాత్సమాసః - సంఖ్యానియమపరత్వాన్నపునరుక్తిః - కింకిణీకైర్విభూషితాన్ ‖ ౧౮ ‖ హయానామితి ‖ దేశాఃకాంభోజబాహ్లీకా
దయః - కులజాతానాంగంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాతస్త్వమితిపురాణవచనాత్ ‖ ౧౯ ‖ నానేతి ‖ నానావర్ణైః - వి
భక్తానాంఅన్యోన్యవిలక్షణానాం ‖ ౨౦ ‖ యావదితి ‖ యావత్ప్రమాణమిచ్ఛసితావత్ప్రమాణంసర్వంగదామి ‖ ౨౧ ‖ ఏవమితి ‖ హే
రాజన్‌శబలాంనదాస్యామీత్యన్వయః ‖ ౨౨ ‖ ఏతదిత్యాదిత్రయం ‖ అదోమయాలాఃఏతన్మూలాః-ప్రలాపేన-భవతఇతిశేషః - కామా

దోగ్ధుం శీలమస్యా ఇతి కామదోహినీం - సువ్యజాతావిలిణినిః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ బలాత్కారకుపితవసిష్ఠప్రహితకామధేనోర్బలసృష్టిశ్చతుఃపంచాశే - కామధేనుమిత్యాది * దశకమ్ ॥ హ్రియేయం - కర్మణీనం ప్రశ్నే లిఙ్ - కథమపి హ్రియేయమిత్యర్థః - భృశదుఃఖితా భృశం దుఃఖితా - వృత్తివిషయే మకారలోపో భృశమాదీనాం తాన్యయస్యేష్యతే ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ ॥ ౬ ॥ రాజభృతాః రాజభటాః - త్వత్సకాశతః త్వత్సమీపతః ॥ ౭ ॥ మత్తః మత్సకాశాత్ - మహ్యం మమ - తపోబలేన కిమితి న దండ్యతే తత్రాహ రాజాత్వద్య విశేష ఇతి - రాజా తపోబలేన న దండ్య ఇత్యర్థః ॥

మూలాః క్రియాస్సర్వా మమ రాజన్న సంశయః ॥ ❋ ॥ బహునా కిం ప్రలాపేన న దాస్యే కామదోహినీమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కామధేనుం వసిష్ఠోఽపి యదా న త్యజతే మునిః । తదాస్య శబలాం రామ విశ్వామిత్రోఽన్వకర్షత ॥ ౧ ॥ నీయమానా తు శబలా రామ రాజ్ఞా మహాత్మనా । దుఃఖితా చింతయామాస రుదంతీ శోకకర్శితా ॥ ❋ ॥ పరిత్యక్తా వసిష్ఠేన కిమహం సుమహాత్మనా । యాహం రాజభటైర్దీనా హ్రియేయం భృశదుఃఖితా ॥ ❋ ॥ కిం మయాపకృతం తస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః । యన్మామనాగసం భక్తామిష్టాం త్యజతి ధార్మికః ॥ ౪ ॥ నిర్ధూయ తాంస్తదా భృత్యాన్ శతశశ్శత్రుసూదన । జగామానిలవేగేన పాదమూలం మహాత్మనః ॥ ౫ ॥ శబలా సా రుదంతీ చ క్రోశంతీ చేదమబ్రవీత్ । వసిష్ఠస్యాగ్రతః స్థిత్వా మేఘదుందుభిరావిణీ ॥ ౬ ॥ భగవన్ కిం పరిత్యక్తా త్వయాహం బ్రహ్మణస్సుత । యస్మాద్రాజభృతా మాం హి నయంతే త్వత్సకాశతః ॥ ౭ ॥ ఏవముక్తస్తు బ్రహ్మర్షిరిదం వచనమబ్రవీత్ । శోకసంతప్తహృదయాం స్వసారమివ దుఃఖితామ్ ॥ ❋ ॥ న త్వాం త్యజామి శబలే నాపి మేఽపకృతం త్వయా । ఏష త్వాం నయతే రాజా బలాన్మత్తో మహాబలః ॥ ❋ ॥ న హి తుల్యం బలం మహ్యం రాజా త్వద్య విశేషతః । బలీ రాజా క్షత్రియశ్చ పృథివ్యాః పతిరేవ చ ॥ ౧౦ ॥ ఇయమక్షౌహిణీ పూర్ణా సవాజిరథసంకులా । హస్తిధ్వజసమాకీర్ణా తేనాసౌ బలవత్తరః ॥ ❋ ॥ ఏవముక్తా వసిష్ఠేన ప్రత్యువాచ వినీతవత్ । వచనం వచనజ్ఞా సా బ్రహ్మర్షిమమితప్రభమ్ ॥ ❋ ॥ న బలం క్షత్రియస్యాహుర్బ్రాహ్మణో బలవత్తరః । బ్రహ్మన్ బ్రహ్మబలం దివ్యం క్షాత్రాత్తు బలవత్తరమ్ ॥ ❋ ॥ అప్రమేయబలం తుభ్యం న త్వయా బలవత్తరః । విశ్వామిత్రో మహావీర్యస్తేజస్తవ దురాసదమ్ ॥ ❋ ॥ నియుంక్ష్వ మాం మహాభాగ త్వద్బ్రహ్మబలసంభృతామ్ । తస్య దర్పం బలం యత్తన్నాశయామి దురాత్మనః ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యుక్తస్తు తయా రామ వసిష్ఠస్సుమహాయశాః । సృజస్వేతి తదోవాచ బలం పరబలారుజమ్ ॥ ౧౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సురభిస్సాసృజత్తదా ॥ ౧౬½ ॥ తస్యా హుంభారవోత్సృష్టాః పహ్లవాశ్శతశో నృప ॥ ❋ ॥ నాశయంతి బలం సర్వం విశ్వామిత్రస్య పశ్యతః ॥ ౧౭½ ॥ బలం భగ్నం తతో దృష్ట్వా రథేనాక్రమ్య కౌశికః ॥ ❋ ॥ స రాజా పరమక్రుద్ధో రోషవిస్ఫారితేక్షణః । పహ్లవాన్నాశయామాస శస్త్రైరుచ్చావచైరపి ॥ ౧౮ ॥ విశ్వామిత్రార్దితాన్ దృష్ట్వా పహ్లవాంఛతశస్తదా । భూయ ఏవాసృజద్ఘోరాంఛకాన్యవనమిశ్రితాన్ ॥ ౨౦ ॥ తైరాసీత్సంవృతా భూమిశ్శకైర్యవనమిశ్రితైః । ప్రభావద్భిర్మహావీర్యైర్హేమకింజల్కసన్నిభైః ॥ ❋ ॥ దీర్ఘాసిపట్టసధరైర్హేమవర్ణాంబరావృతైః । నిర్దగ్ధం తద్బలం సర్వం ప్రదీప్తైరివ పావకైః ॥ ౨౨ ॥ తతోఽస్త్రాణి మహాతేజా విశ్వామిత్రో ముమోచ హ । తైస్తైర్యవనకాంభోజాః పహ్లవాశ్చాకులీకృతాః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋

౧౦ ॥ ఇయమిత్యాదిపంచ ॥ సవాజిరథసంకులా వాజిసహితరథైస్సంకులా - తుభ్యం తవ - త్వయా త్వత్తః - త్వద్బ్రహ్మబలేన త్వన్మంత్రబలేన సంభృతాం సంవర్ధితప్రభావాం ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యుక్త ఇత్యాద్యష్టౌ ॥ ఆరుజతీతి ఆరుజం - బలం సైన్యం ॥ ౧౬ ॥ ౧౬½ ॥ హుంభారవః హుంభాశబ్దః ఉత్సృష్టాః నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః - పశ్యత ఇత్యానాదరే షష్ఠీ ॥ ౧౭½ ॥ విస్ఫారితం వివృతం ॥ ౧౮ ॥ అర్దితాన్ హింసితాన్ ॥ ౨౧ ॥ హేమకింజల్కసన్నిభైః హేమశబ్దశ్చంపకపరః - తస్య కనకాహ్వయత్వాత్ - తత్కేసరతుల్యైరిత్యర్థః - పట్టసః అసివిశేషః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

* దశకమితి సంఖ్యాకరణమధికశ్లోకనివృత్త్యై - ప్రతీకధారణక్లేశనివృత్త్యై చ - న త్వేకాన్వయతాయై - ఏవం తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యం

అథపునర్దివ్యాస్త్రలాభపూర్వకంవిశ్వామిత్రేణవసిష్ఠాశ్రమసంరోధః పంచపంచాశే - తతస్తానిత్యాది ॥ హే కామధుక్ - యోగతః యోగమహిమ్నా - తిరశ్చ్యోపి బ్రహ్మప్రసాదాద్యోగశక్తిరస్తీతిజ్ఞేయం ॥ ౧ ॥ * తస్యా ఇత్యాది ॥ చత్వారః - ఊధసః స్తనాత్ - హారీతాః కిరాతజాతివిశేషాః ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వేత్యాదిషట్ ॥ వసిష్ఠమభ్యధావత్ - తస్యసర్వవినాశమూలత్వాదితిభావః - జపతాంవరమితి హుంకారేణనిరాసేహేతుః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ముహూర్తేనేతి మాసేనానువాకోఽధీత ఇతివదపవర్గేతృతీయా ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ నిర్వేగః ఉద్యుద్గ్రవృత్తిరహితః - ఉరగ ఇవ - నిశ్శక్తిరితిశేషః - ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః ॥ ౧౦ ॥ నిర్వేదం దుఃఖం ॥ ౧౧ ॥ స ఇత్యాదిచత్వారః ॥ ఏకం - అవశిష్టమితిశేషః - రాజ్యాయ రాజ్యంకర్తుం - పృథివీంక్షత్రధర్మేణపాలయేత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ దర్శయామాస - ఆత్మానమితిశేషః ॥ ౧౪ ॥

తతస్తానాకులాన్దృష్ట్వావిశ్వామిత్రాస్త్రమోహితాన్ । వసిష్ఠశ్చోదయామాసకామధుక్సృజయోగతః ॥ ౧ ॥ తస్యాహుంభారవాజ్జాతాఃకాంభోజారవిసన్నిభాః । ఊధసస్త్వథసంజాతాఃపహ్లవాశ్శస్త్రపాణయః ॥ ❈ ॥ యోనిదేశాచ్చయవనాశ్శకృద్దేశాచ్ఛకాస్తథా । రోమకూపేషుచమ్లేచ్ఛాహారీతాస్సకిరాతకాః ॥ ❈ ॥ తైస్తైర్నిషూదితంసర్వంవిశ్వామిత్రస్యతత్క్షణాత్ । సపదాతిగజంసాశ్వంసరథంరఘునందన ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వానిషూదితంసైన్యంవసిష్ఠేనమహాత్మనా । విశ్వామిత్రసుతానాంచశతంనానావిధాయుధమ్ ॥ ❈ ॥ అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధంవసిష్ఠంజపతాంవరమ్ ॥ ౬ ॥ హుంకారేణైవతాన్సర్వాన్దదాహభగవానృషిః ॥ ౭ ॥ తేనాశ్వరథపాదాతావసిష్ఠేనమహాత్మనా । భస్మీకృతాముహూర్తేనవిశ్వామిత్రసుతాస్తదా ॥ ౮ ॥ దృష్ట్వావినాశితాన్పుత్రాన్బలంచసుమహాయశాః । సవ్రీళశ్చింతయావిష్టోవిశ్వామిత్రోఽభవత్తదా ॥ ౯ ॥ సముద్రఇవనిర్వేగోభగ్నదంష్ట్రఇవోరగః । ఉపరక్తఇవాదిత్యస్సద్యోనిష్ప్రభతాంగతః ॥ ౧౦ ॥ హతపుత్రబలోదీనోలూనపక్షఇవద్విజః । హతదర్పోహతోత్సాహోనిర్వేదంసమపద్యత ॥ ౧౧ ॥ సపుత్రమేకంరాజ్యాయపాలయేతినియుజ్యచ । పృథివీంక్షత్రధర్మేణవనమేవాన్వపద్యత ॥ ❈ ॥ సగత్వాహిమవత్పార్శ్వంకిన్నరోరగసేవితమ్ । మహాదేవప్రసాదార్థంతపస్తేపేమహాతపాః ॥ ౧౩ ॥ కేనచిత్త్వథకాలేనదేవేశోవృషభధ్వజః । దర్శయామాసవరదోవిశ్వామిత్రంమహాబలమ్ ॥ ౧౪ ॥ కిమర్థంతప్యసేరాజన్బ్రూహియత్తేవివక్షితమ్ । వరదోఽస్మివరోయస్తేకాంక్షితస్సోఽభిధీయతామ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్తుదేవేనవిశ్వామిత్రోమహాతపాః । ప్రణిపత్యమహాదేవమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ యదితుష్టోమహాదేవధనుర్వేదోమమానఘ । సాంగోపాంగోపనిషదస్సరహస్యఃప్రదీయతామ్ ॥ ❈ ॥ యానిదేవేషుచాస్త్రాణిదానవేషుమహర్షిషు । గంధర్వయక్షరక్షస్సుప్రతిభాంతుమమానఘ ॥ ❈ ॥ తవప్రసాదాద్భవతుదేవదేవమమేప్సితమ్ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమస్త్వితిదేవేశోవాక్యముక్త్వాగతస్తదా ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్యచాస్త్రాణిరాజర్షిర్విశ్వామిత్రోమహాబలః । దర్పేణమహతాయుక్తోదర్పపూర్ణోఽభవత్తదా ॥ ౨౦ ॥ వివర్ధమానోవీర్యేణసముద్రఇవపర్వణి । హతమేవతదామేనేవసిష్ఠమృషిసత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతోగత్వాశ్రమపదంముమోచాస్త్రాణిపార్థివః । యైస్తత్తపోవనంసర్వంనిర్దగ్ధంచాస్త్రతేజసా ॥ ౨౨ ॥ ఉదీర్యమాణమస్త్రంతద్విశ్వామిత్రస్యధీమతః । దృష్ట్వావిప్రద్రుతాస్సర్వేమునయశ్శతశోదిశః ॥ ❈ ॥ వసిష్ఠస్యచయేశిష్యాస్తథైవమృగపక్షిణః । విద్రవంతిభయాద్భీతానానాదిగ్భ్యస్సహస్రశః ॥ ❈ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదంశూన్యమాసీన్మహాత్మనః । ముహూర్తమివనిశ్శబ్దమాసీదిరిణసన్నిభమ్ ॥ ❈ ॥ వదతోవైవసిష్ఠస్యమాభైరితిముహుర్ముహుః । నాశ

౧౫ ॥ ఏవమిత్యాదిచత్వారః ॥ ౧౬ ॥ సాంగోపాంగోపనిషద ఇత్యకారాంతత్వమార్షం - అంగంసన్నిపత్యోపకారకం - ఉపాంగం ఆరాదుపకారకం - ఉపనిషత్ రహస్యమంత్రాః - సరహస్యః ఉపదేశగమ్యార్థసహితః - ప్రతిభాంతు - తానీతిశేషః ॥ ౧౭ ॥ మమేప్సితం - అన్యదపీతిశేషః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్యేత్యాదిసప్త ॥ దర్పపూర్ణ ఇతిక్షత్రియత్వాదిగర్వయుక్తః - విశేషాస్త్రలాభాదిదానీందర్పపూర్ణోఽభవదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ యైరస్త్రైః అస్త్రతేజసాస్వతేజసా ॥ ౨౨ ॥ ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం - భయాత్ భయదాదస్త్రాత్ - నానాదిగ్భ్య ఇతివ్యత్యయేనద్వితీయార్థేచతుర్థీ - నానాదిగ్భ్యః స్వస్వస్థానేభ్య ఇతివా - ఆశ్రమపదంవనం - శూన్యం నిస్తరుగుల్మం - ఇరిణం ఊషరం - వసిష్ఠేరక్షకేవిద్యమానేకుతోవిద్రవంతీత్యత్రాహ వదత ఇతి ॥ భావలక్షణేషష్ఠీ - అనాదరేవా-

* తస్యా ఇత్యాదిచత్వార ఇతివ్యాఖ్యానేవర్తంతే బహుషుకోశేషు త్రయ ఏవశ్లోకాస్సంతి - ధీమద్భిరేకశ్లోకోమృగ్యః

గాధేయం నాశయామీషుశైరితివదతో వసిష్ఠస్య వచనమనాదృత్యైవ నిర్ద్రవంతీతిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౬ ॥ ఏవమిత్యాదిత్రయః ॥ ఉక్త్వా స్థ్వానితిశేషః ॥ ౨౭ ॥ నభవిష్యసే-నశిష్యసీతియావత్ - ఉద్యమ్య-తస్థావితిశేషః ॥ ౨౯ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ నానాస్త్రబలసంపూర్ణక్షత్రవీర్యాదపి బ్రహ్మబలం బలీయ ఇత్యాహ షట్పంచాశే - ఏవముక్త ఇత్యాది ॥ తిష్ఠతిష్ఠేతిభయజనార్థోక్తిః ॥ ౧ ॥ బ్రహ్మదండమిత్యాదిత్రయోవింశతిః - బ్రహ్మదండమితి ॥ బ్రహ్మదండం బ్రాహ్మణాసాధారణం దండం ॥ ౨ ॥ క్షత్రబంధోక్షత్రియాధమ - తేదర్పం తవశస్త్రస్యదర్పం చ నాశయామీత్యన్వయః - క్షత్రియపాంసనేత్యనంతరం వసిష్ఠోబ్రవీదిత్యనుకృ

యామ్యద్య గాధేయం నీహారమివ భాస్కరః ॥ ౨౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః । విశ్వామిత్రం తదా వాక్యం సరోషమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ ఆశ్రమం చిరసంవృద్ధం యద్వినాశితవానసి । దురాచారోసి తన్మూఢ తస్మాత్త్వం న భవిష్యసే ॥ ❋ ॥ ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధో దండముద్యమ్య సత్వరః । విధూమమివ కాలాగ్నిం యమదండమివాపరమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః ॥ ❋

ఏవముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహాబలః । ఆగ్నేయమస్త్రముత్క్షిప్య తిష్ఠతిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ బ్రహ్మదండం సముత్క్షిప్య కాలదండమివాపరమ్ । వసిష్ఠో భగవాన్ క్రోధాదిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ క్షత్రబంధో స్థితోస్మ్యేష యద్బలం తద్విదర్శయ । నాశయామ్యద్య తే దర్పం శస్త్రస్య తవ గాధిజ ॥ ❋ ॥ క్వ చ తే క్షత్రియబలం క్వ చ బ్రహ్మబలం మహత్ । పశ్య బ్రహ్మబలం దివ్యం మమ క్షత్రియపాంసన ॥ ౪ ॥ తస్యాస్త్రం గాధిపుత్రస్య ఘోరమాగ్నేయముద్యతమ్ । బ్రహ్మదండేన తచ్ఛాంతమగ్నేర్వేగ ఇవాంభసా ॥ ౫ ॥ వారుణం చైవ రౌద్రం చ ఐంద్రం పాశుపతం తథా । ఐషీకం చాపి చిక్షేప కుపితో గాధినందనః ॥ ౬ ॥ మానవం మోహనం చైవ గాంధర్వం స్వాపనం తథా । జృంభణం మాదనం చైవ సంతాపనవిలాపనే ॥ ❋ ॥ శోషణం దారుణం చైవ వజ్రమస్త్రం సుదుర్జయమ్ । బ్రహ్మపాశం కాలపాశం వారుణం పాశమేవ చ ॥ ❋ ॥ పైనాకాస్త్రం చ దయితం శుష్కార్ద్రే అశనీ ఉభే । దండాస్త్రమథ పైశాచం క్రౌంచమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❋ ॥ ధర్మచక్రం కాలచక్రం విష్ణుచక్రం తథైవ చ । వాయవ్యం మథనం చైవ అస్త్రం హయశిరస్తథా ॥ ❋ ॥ శక్తిద్వయం చ చిక్షేప కంకాళం ముసలం తథా । వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ కాలాస్త్రమథ దారుణమ్ ॥ ❋ ॥ త్రిశూలమస్త్రం ఘోరం చ కాపాలమథ కంకణమ్ । ఏతాన్యస్త్రాణి చిక్షేప సర్వాణి రఘునందన ॥ ౧౨ ॥ వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠే తదద్భుతమివాభవత్ ॥ ౧౨½ ॥ తాని సర్వాణి దండేన గ్రసతే బ్రహ్మణస్సుతః ॥ ౧౩ ॥ తేషు శాంతేషు బ్రహ్మాస్త్రం క్షిప్తవాన్ గాధినందనః ॥ ౧౩½ ॥ తదస్త్రముద్యతం దృష్ట్వా దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ❋ ॥ దేవర్షయశ్చ సంభ్రాంతా గంధర్వాస్సమహోరగాః ॥ ౧౪½ ॥ త్రైలోక్యమాసీత్సంత్రస్తం బ్రహ్మాస్త్రే సముదీరితే ॥ ౧౫ ॥ తదప్యస్త్రం మహాఘోరం బ్రాహ్మం బ్రాహ్మేణ తేజసా । వసిష్ఠో గ్రసతే సర్వం బ్రహ్మదండేన రాఘవ ॥ ౧౬ ॥ బ్రహ్మాస్త్రం గ్రసమానస్య వసిష్ఠస్య మహాత్మనః । త్రైలోక్యమోహనం రౌద్రం రూపమాసీత్సుదారుణమ్ ॥ ౧౭ ॥ రోమకూపేషు సర్వేషు వసిష్ఠస్య మహాత్మనః । మరీచ్య ఇవ నిష్పేతురగ్నేర్ధూమాకులార్చిషః ॥ ౧౮ ॥ ప్రాజ్వలద్బ్రహ్మదండశ్చ వసిష్ఠస్య కరోద్యతః । విధూమ ఇవ కాలాగ్నిర్యమదండ ఇవాపరః ॥ ౧౯ ॥ తతోస్తువన్మునిగణా వసిష్ఠం జపతాం వరమ్ । అమోఘం తే బలం బ్రహ్మన్ తేజో ధారయ తేజసా ॥ ❋ ॥ నిగృహీతస్త్వయా

ష్యతే ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౧౨ ॥ వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన జపవైభవమిదం గ్రసనమితి ద్యోతితం - తత్ అస్త్రక్షేపణం - అద్భుతమివాభవత్ కార్యలేశస్యాప్యదర్శనాదితి భావః ॥ ౧౨½ ॥ అద్భుతమేవాహ తానీతి ॥ గ్రసతే అగ్రసత ॥ ౧౩ ॥ ౧౩½ ॥ సంభ్రాంతాః - ఆసన్నితి శేషః ॥ ౧౪½ ॥ సముదీరితే ప్రయుక్తే ॥ ౧౫ ॥ బ్రాహ్మేణ తేజసా బ్రహ్మవిద్యాభ్యాసజనితతేజసా ఉపబృంహితేన బ్రహ్మదండేనేత్యర్థః - అత్ర గ్రాసక్రియాయాం న దండస్యాన్వయః - పుత్రైర్గర్దభీభాగం వహతీతివత్ అతో న వక్ష్యమాణేన విరోధః ॥ ౧౬ ॥ త్రైలోక్యస్య మోహనం భయోన్మూర్ఛాజనకం - రౌద్రం స్మరణేపి భయంకరం - సుదారుణం దుర్దర్శం ॥ ౧౭ ॥ ఏతదేవాహ రోమేతి ॥ అగ్నేరివ మరీచ్యో విస్ఫులింగా నిష్పేతురితి యోజనా ॥ ౧౮ ॥ దండశ్చ ప్రాజ్వలత్ - పూర్వాస్త్రగ్రాసేనేతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ తేజః బ్రహ్మాస్త్ర

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

తేజః - తేజసామహాన్ - ధారయ ఉపశమయ ॥ ౨౧ ॥ శమం కోపశాంతిం ॥ ౨౧౪ ॥ నిక్కృతః అపకృతః - తిరస్కృత ఇతియావత్ ॥ ౨౨ ॥
ధిగితి ॥ క్షత్రియబలం ధిక్ - నింద్యం బలమిత్యర్థః - ధిగుపర్యాదిష్విత్ ద్వితీయా - బ్రహ్మతేజసః బ్రహ్మణ్యరూపతేజసః - బలం - బలం తదేవ
ప్రశస్తమితియావత్ - సర్వాణ్యస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్ర భిన్నాని ॥ ౨౩ ॥ బ్రహ్మత్వకారణం బ్రాహ్మణ్యాపాదకం - ప్రసన్నేంద్రియమా
నసం - ప్రసన్నేంద్రియ క్షత్రరోష ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాల
కాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం పశుపతివితీర్ణసరహస్యసర్వాస్త్రవైఫల్యప్రదర్శనేన రుద్రస్యాపరత్వముపపాదితం - అథ పూర్వప్రస్తుతబ్రాహ్మణ్యస్యా
త్యంతదుర్లభత్వం దర్శయితుం వక్ష్యన్ సర్గః - తత్ర త్రిశంకుశరణాగత్యనుగుణశక్తిమత్త్వం దర్శయితుం సప్తపంచాశే - తతస్సంతప్తహృద
య ఇత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - మహాత్మనా వసిష్ఠేన - కృతవైరః - అనేనాస్య తపోనాశమూలం దర్శితం - బ్రహ్మవిదపచారో
హి సర్వశ్రేయోవినాశకః - దక్షిణాం శరావత్యపేక్షయా - మహిష్యేత్యనేన భావియాజకత్వానుగుణగార్హస్థ్యం దర్శితం - మహత్తపతి

బ్రహ్మర్షిర్విశ్వామిత్రో మహాతపాః। ప్రసీదజపతాం శ్రేష్ఠ లోకాస్సంతు గతవ్యథాః ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్తో
మహాతేజాశ్శమంచక్రే మహాతపాః ॥ ౨౧౪ ॥ విశ్వామిత్రోపినికృతో వినిశ్వస్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౨ ॥
ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజో బలంబలమ్ । ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే ॥ ౨౩ ॥ తదే
తత్సమవేక్ష్యాహం ప్రసన్నేంద్రియమానసః । తపోమహత్సమాస్థాస్యే యద్వై బ్రహ్మత్వకారణమ్ ॥
౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతస్సంతప్తహృదయస్స్మరన్నిగ్రహమాత్మనః । వినిశ్వస్య వినిశ్వస్య కృతవైరో మహాత్మనా ॥ ౧ ॥ సద
క్షిణాం దిశం గత్వా మహిష్యా సహ రాఘవ । తతాప పరమం ఘోరం విశ్వామిత్రో మహత్తపః ॥ ౨ ॥ (ఫల
మూలాశనో దాంతశ్చకార సుమహత్తపః) ॥ అథాస్య జజ్ఞిరే పుత్రాస్సత్యధర్మపరాయణాః । హవిష్యందో
మధుష్యందో దృఢనేత్రో మహారథః ॥ ౩ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రేతు బ్రహ్మా లోకపితామహః । అబ్రవీన్మ
ధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ ॥ ౪ ॥ జితా రాజర్షిలోకాస్తే తపసా కుశికాత్మజ । అనేన తపసా త్వాం
తు రాజర్షిరితి విద్మహే ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా జగామ సహ దైవతైః । త్రివిష్టపం బ్రహ్మలోకం
లోకానాం పరమేశ్వరః ॥ ౬ ॥ విశ్వామిత్రోపి తచ్ఛ్రుత్వా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః । దుఃఖేన మహ
తావిష్టస్సమన్యురిదమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ తపశ్చ సుమహత్తప్తం రాజర్షిరితి మాం విదుః । దేవాస్సర్షిగణా
స్సర్వే నాస్తి మన్యే తపః ఫలమ్ ॥ ౮ ॥ ఇతి నిశ్చిత్య మనసా భూయ ఏవ మహాతపాః । తపశ్చకార కాకుత్స్థ
పరమం పరమాత్మవాన్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు సత్యవాదీ జితేంద్రియః । త్రిశంకురితి విఖ్యాత ఇక్ష్వాకు
కులవర్ధనః ॥ ౧౦ ॥ తస్య బుద్ధిస్సముత్పన్నా యజేయమితి రాఘవ । గచ్ఛేయం సశరీరేణ దేవానాం పర
మాం గతిమ్ ॥ ౧౧ ॥ స వసిష్ఠం సమాహూయ కథయామాస చింతితమ్ । అశక్యమితి చాప్యుక్తో వసిష్ఠేన మ
హాత్మనా ॥ ౧౨ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన స యయౌ దక్షిణాం దిశమ్ । తతస్తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం పుత్రాం
స్తస్య గతో నృపః ॥ ౧౩ ॥ వాసిష్ఠా దీర్ఘతపసస్తపో యత్ర హి తేపిరే । త్రిశంకుస్సుమహాతేజాశ్శతం పర

పరమం యథా ఖ్యాతతాపేత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ (తీర్థీయం ॥ ఘోరం తపస్తతాపేత్యుక్తం - తదేవాహ ఫలమూలాశన ఇతి) ॥ కామక్రోధాద్య
భావ త్రింశద్ర్శయతి అథేతి ॥ ౩ ॥ అత ఏవ తపసో మందఫలత్వం దర్శయతి పూర్ణ ఇతి ॥ ౪ ॥ జితా ఇతి ॥ విద్మహే - అర్షమాత్మనేపదం ॥
౫ ॥ ఏవమిత్యాది చత్వారః ॥ బ్రహ్మా బ్రహ్మలోకం జగామ - త్రివిష్టపం దేవా జగ్మురిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ త్రివిష్టపమితి ॥ దేవైస్సహ
త్రివిష్టపం స్వర్గం గత్వా తదనుస్వలోకం గతవానిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ సమన్యుః న దైన్యః - మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ౭ ॥ నా
స్తిమన్యే తపః ఫలం ఏతన్మాత్రం మత్తపః ఫలం న భవతి - బ్రాహ్మణ్యస్యైవ మమాభిమతత్వాదితిభావః ॥ ౮ ॥ పరమం తపః పూర్వకృత తపసో
ప్యతిశయితం తపః - పరమాత్మవాన్ అతిశయితయత్నవాన్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ విఖ్యాతః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ సశరీరే
ణ - ఆత్మనేతి శేషః - పరమాం గతిం - స్వర్గమితియావత్ ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ చింతితం - సశరీర స్వర్గసాధనయజ్ఞకరణమితి శేషః - అశక్య
త్వం చ న బుభుక్షేరసామర్థ్యాత్ - నాపి తాదృశకర్మవిధానాభావాత్ - సశరీర ఏవ స్వర్గం లోక మేతీతి శ్రుతేః । కింతు త్రిశంకోస్తాదృ
శస్వర్గప్రాప్తినాస్తీతి పూర్వకల్పవృత్తతత్ జ్ఞానాదితిమంతవ్యం - ఉక్తః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ తత్కర్మసి
ద్ధ్యర్థం సశరీర స్వర్గసాధన కర్మసిద్ధ్యర్థం ॥ ౧౩ ॥ వాసిష్ఠా ఇతి సార్ధః ॥ యత్ర తేపిరే - తత్ర గత్వేతి శేషః - శతం వాసిష్ఠానితి

ఖ్యార్థే - శతమితినిపాతనాత్ సామానాధికరణ్యం ॥౧౪½॥ స ఇతిసార్ధః ॥ హ్రియా వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానకృతయా - మహాత్మానస్సుష సఖాగానితివ్యత్యయేన ప్రథమా ॥౧౬॥ శరణమితి ॥ శరణం రక్షితారం - ఆగతః - శరణం గృహరక్షిత్రో రితివచనాత్ । రక్షిత్రపే క్షయా ఆగతోఽహం - శరణ్యాన్ శరణసమర్థాన్ - శరణం ప్రపద్యే - రక్షితృత్వేన ప్రాప్నోమీత్యర్థః - యద్వా - శరణాగతః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః - తర్హ్యాచార్య ఏవ గంతవ్య ఇత్యత్రాహ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥౧౭॥ కిమర్థం శరణాగతిస్తత్రాహ యిష్టుకామ ఇతి ॥ తత్ యజ్ఞానుష్ఠానం ॥౧౮॥ శిరసేతిసార్ధః ॥ బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - సమాహితాః అవహితాః ॥౧౯½॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ గురుపుత్రాన్ నృతే అన్యాం - కాంచనగతిం యజనోపాయం - నపశ్యామీత్యన్వయః ॥౨౦½॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ పురోధాః పురోహితః వసిష్ఠః ॥౨౧½॥ తస్మాదిత్యర్థం ॥ తస్మాత్ వసిష్ఠాత్ - అంతరం పశ్చాత్ - తస్యారక్షకత్వే భవంత ఏవ రక్షకా ఇతిభావః ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

గురుత్యాగినాం ఫలం దర్శయత్యష్టపంచాశే - తతస్త్రిశంకోరిత్యాది ॥ క్రోధసమన్వితమితి శతవిశేషణం ॥౧॥ ప్రత్యాఖ్యా

మభాస్వరమ్ ॥ ❋ ॥ వసిష్ఠపుత్రాన్ దదృశే తప్యమానాన్ యశస్వినః ॥౧౪½॥ సోఽభిగమ్య మహాత్మాన స్సర్వానేవ గురోస్సుతాన్ ॥ ❋ ॥ అభివాద్యానుపూర్వ్యేణ హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః । అబ్రవీత్సు - మహాభాగాన్ సర్వానేవ కృతాంజలిః ॥౧౬॥ శరణం వః ప్రపద్యేఽహం శరణ్యాన్ శరణాగతః । ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి భద్రం వో వసిష్ఠేన మహాత్మనా ॥౧౭॥ యష్టుకామో మహాయజ్ఞం తదనుజ్ఞాతుమర్హథ । గురుపుత్రానహం సర్వాన్నమస్కృత్య ప్రసాదయే ॥౧౮॥ శిరసా ప్రణతో యాచే బ్రాహ్మణాంస్తపసి స్థితాన్ । తే మాం భవంతస్సిద్ధ్యర్థం యాజయంతు సమాహితాః ॥ ❋ ॥ సశరీరో యథాఽహం హి దేవలోకమవాప్నుయామ్ ॥౧౯½॥ ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన గతిమన్యాం తపోధనాః ॥ ❋ ॥ గురుపుత్రాన్ నృతే సర్వాన్నాఽహం పశ్యామి కాంచన ॥౨౦½॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం పురోధాః పరమా గతిః ॥ ❋ ॥ పురోధసస్తు విద్వాంసస్తారయంతి సదా నృపాన్ ॥౨౧½॥ తస్మాదనంతరం సర్వే భవంతో దైవతం మమ ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతస్త్రిశంకోర్వచనం శ్రుత్వా క్రోధసమన్వితమ్ । ఋషిపుత్రశతం రామ రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥౧॥ ప్రత్యాఖ్యాతోఽసి దుర్బుద్ధే గురుణా సత్యవాదినా । తం కథం సమతిక్రమ్య శాఖాంతరముపేయివాన్ ॥౨॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం పురోధాః పరమో గురుః । న చాతిక్రమితుం శక్యం వచనం సత్యవాదినః ॥౩॥ అశక్యమితి చోవాచ వసిష్ఠో భగవానృషిః । తం వయం వై సమాహర్తుం క్రతుం శక్తాః కథం తవ ॥౪॥ బాలిశస్త్వం నరశ్రేష్ఠ గమ్యతాం స్వపురం పునః । యాజనే భగవాన్ శక్తస్త్రైలోక్యస్యాపి పార్థివ ॥౫॥ అవమానం చ తత్కర్తుం తస్య శక్ష్యామహే కథమ్ ॥౫½॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా క్రోధపర్యాకులాక్షరమ్ ॥ ❋ ॥ స రాజా పునరేవైతానిదం వచనమబ్రవీత్ । ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి గురుణా గురుపుత్రైస్తథైవ చ ॥ ❋ ॥ అన్యాం గతిం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు తపోధనాః ॥౭½॥ ఋషిపుత్రాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం ఘోరాభిసంహితమ్ ॥ ❋ ॥ శేపుః పరమసంక్రుద్ధాశ్చండాలత్వం గమిష్యసి ॥౮½॥ ఏవముక్త్వా మహాత్మానో వివిశుస్తే స్వమాశ్రమమ్ ॥౯॥ అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం రాజా చండాలతాం గతః । నీలవస్త్రధరో నీలః పరుషో ధ్వస్తమూర్ధజః ॥ ❋ ॥ చిత్యమాల్యానులేపశ్చ ఆయసాభరణోఽభవత్ ॥౧౦½॥

త ఇతి ॥ శాఖాంతరం ఆశ్రయాంతరం ॥౨॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నశక్యం - త్వయేక్ష్వాకుణేతి శేషః - సత్యవాదినః - తస్యేతి శేషః ॥౩॥ అశక్యమితి ॥ యం - క్రతుమితి శేషః ॥౪॥ బాలిశ ఇతి ॥ బాలిశః మూర్ఖః - మూర్ఖే వైధేయబాలిశా ఇత్యమరః ॥౫॥ అవమానమిత్యర్థం ॥ తత్ అసాధ్యార్థసాధనరూపం ॥౫½॥ తేషామితిద్వౌ ॥ అన్యాం గతిం యాజకాంతరం ॥౭½॥ ఋషీతి ॥ ఘోరాభిసంహితం - సాక్షాత్కులగురుం బ్రహ్మపుత్రం వసిష్ఠమతిక్రమ్య పురోహితాంతరాశ్రయణరూపఘోరాభిప్రాయయుక్తమిత్యర్థః - గమిష్యసీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౮½॥ ఏవమిత్యర్థం ॥౯॥ అత్ర చండాలత్వం న తత్సాదృశ్యమాత్రం - కింతు క్షత్రియత్వప్రహాణేన చండాలత్వజాతిప్రాప్తిః - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతేః కర్మమూలత్వేన తదపాయే తదపాయాదిత్యాహ అథేత్యాది ॥ సార్ధః - చండాలతాం గతః - వక్షస్థయజ్ఞోపవీతమేవ వధ్ర్యాసీదిత్యర్థః - నీలవస్త్రధరః - కటిస్థపీతాంబరమేవ చండాలార్హనీలవస్త్రం జాతమిత్యర్థః - నీలః - పూర్వం స్థితరాజతేజ ఏవ నీలవర్ణోఽభవదిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - పరుషః రూక్షాంగః - ధ్వస్తమూర్ధజః హ్రస్వకేశః - చిత్యమాల్యానులేపః చితాశ్మశానసంభవం చిత్యం తాదృశం మాల్యం - అనులేపః చితాభస్మరూపోఽంగరాగశ్చ యస్య సతథా - ఆయసాభరణః

ఆయోవికారాభరణః ॥ ౧౦ ॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౧ ॥ ఏక ఇతి ॥ పరమాత్మవాన్ పరమధృతిమాన్ - భూత్వా - దహ్యమానః-దుఃఖే
నేతిశేషః - విశ్వామిత్రంవసిష్ఠవైరిణం-జగామ ॥ ౧౨ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ విఫలీకృతం-వాసిష్ఠవినాశితైహికాముష్మికసాధననిత్య
ర్థః ॥ ౧౩ ॥ కారుణ్యాదితి ॥ స్వవంశావమాన ప్రకటనేన రామన్యకోపోభవిష్యతీతిసాంత్వయతిభద్రంత ఇతి ॥ ౧౪ ॥ కిమితి ॥ చం
డాలతాంగతః - కేనహేతునేతిశేషః ॥ ౧౫ ॥ అథేతి ॥ ఆజ్ఞాయ-శ్రుత్వేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ తంకామం - యము
ద్దిశ్యగురూన్ద్యుపాసనంకృతమిత్యర్థః - విపర్యయః విపరీతప్రయోజనో హేతువిశేషః ॥ ౧౭ ॥ కస్తేకామ ఇత్యత్రాహ సశరీర ఇతి ॥
సౌమ్యేతిసంబుద్ధిః - దర్శనంబుద్ధిః - తచ్చఫలంక్రతుశతఫలంసశరీరస్వర్గః ॥ ౧౮ ॥ వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానమూలంపాపంమయినాస్తీ
త్యాశయేనాహ అనృతమితి ॥ యద్వా-యజ్ఞోన్నృతేనక్షరతీతివచనాత్ క్రతునాశకత్వేనావగతమనృతమపిమయినాస్తీత్యాహ - మేమయా-
క్షత్రధర్మేణ-తత్సాక్షితయేత్యర్థః - కృచ్ఛ్రేష్వపిగతః ఆపద్గతోపి-తే-పురత ఇతిశేషః ॥ ౧౯ ॥ యజ్ఞైరితి ॥ పూర్వంసశరీరత్వసాధ
నక్రతుశతముక్తం - అత్రనిత్యకర్మాభిధా - యద్వా-పూర్వంక్రతుశతం ఇష్టం-యష్టుముపక్రాంతమిత్యర్థః - తచ్చనావాప్యతే-

తందృష్ట్వామంత్రిణస్సర్వేత్యక్త్వాచండాలరూపిణమ్ ॥ ❖ ॥ ప్రాద్రవన్సహితారామపౌరాయేస్యా
నుగామినః ॥ ౧౧ ॥ ఏకోహిరాజాకాకుత్స్థజగామపరమాత్మవాన్ ॥ ❖ ॥ దహ్యమానోదివారాత్రం
విశ్వామిత్రంతపోధనమ్ ॥ ౧౨ ॥ విశ్వామిత్రస్తుతందృష్ట్వారాజానంవిఫలీకృతమ్ ॥ ❖ ॥ చండాలరూ
పిణంరామమునిఃకారుణ్యమాగతః ॥ ౧౩ ॥ కారుణ్యాత్సమహాతేజావాక్యంపరమధార్మికః ॥ ❖ ॥ ఇ
దంజగాదభద్రంతేరాజానంఘోరరూపిణమ్ ॥ ౧౪ ॥ కిమాగమనకార్యంతేరాజపుత్రమహాబల ॥ ❖ ॥
అయోధ్యాధిపతేవీరశాపాచ్చండాలతాంగతః ॥ ౧౫ ॥ అథతద్వాక్యమాజ్ఞాయరాజాచండాలతాంగ
తః ॥ ❖ ॥ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంవాక్యజ్ఞోవాక్యకోవిదమ్ ॥ ౧౬ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతోస్మిగురుణాగు
రుపుత్రైస్తథైవచ ॥ ❖ ॥ అనవాప్యైవతంకామంమయాప్రాప్తోవిపర్యయః ॥ ౧౭ ॥ సశరీరోదివం
యాయామితిమేసౌమ్యదర్శనమ్ ॥ ❖ ॥ మయాచేష్టంక్రతుశతంతచ్చనావాప్యతేఫలమ్ ॥ ౧౮ ॥ అనృ
తంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేకదాచన ॥ ❖ ॥ కృచ్ఛ్రేష్వపిగతస్సౌమ్యక్షత్రధర్మేణతేశపే ॥ ౧౯ ॥
యజ్ఞైర్బహువిధైరిష్టంప్రజాధర్మేణపాలితాః ॥ ❖ ॥ గురవశ్చమహాత్మానశ్శీలవృత్తేనతోషితాః ॥
౨౦ ॥ ధర్మేప్రయతమానస్యయజ్ఞంచాహర్తుమిచ్ఛతః ॥ ❖ ॥ పరితోషంనగచ్ఛంతిగురవోమునిపుం
గవ ॥ ౨౧ ॥ దైవమేవపరంమన్యేపౌరుషంతునిరర్థకమ్ ॥ ❖ ॥ దైవేనాక్రమ్యతేసర్వందైవంహిపరమా
గతిః ॥ ౨౨ ॥ తస్యమేపరమార్తస్యప్రసాదమభికాంక్షతః ॥ ❖ ॥ కర్తుమర్హసిభద్రంతేదైవోప
హతకర్మణః ॥ ౨౩ ॥ నాన్యాంగతింగమిష్యామినాన్యశ్శరణమస్తిమే ॥ ❖ ॥ దైవంపురుషకారేణనివ
ర్తయితుమర్హసి ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖

ఉక్తవాక్యంతురాజానంకృపయాకుశికాత్మజః ॥ అబ్రవీన్మధురంవాక్యంసాక్షాచ్చండాలరూపిణమ్ ॥
౧ ॥ ఇక్ష్వాకస్స్వాగతంవత్సజానామిత్వాంసుధార్మికమ్ ॥ శరణంతేభవిష్యామిమాభైషీర్నృపపుంగవ ॥ ❖ ॥
అహమామంత్రయేసర్వాన్మహర్షీన్పుణ్యకర్మణః । యజ్ఞసాహ్యకరాన్రాజన్తతోయక్ష్యసిని
ర్వృతః ॥ ❖ ॥ గురుశాపకృతంరూపంయదిదంత్వయివర్తతే । అనేనసహరూపేణసశరీరోగమిష్యసి ॥

తాదృశక్రత్వనుష్ఠానమనోరథోనావాప్యత ఇత్యర్థః - శీలవృత్తేన శీలయుక్తవృత్తేన - శీలంసద్గుణః - వృత్తంఆచారః ॥ ౨౦ ॥ ధర్మే
ఇతి ॥ ప్రయతమానస్యేతిస ప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - మమేతిశేషః ॥ ౨౧ ॥ దైవమితి ॥ అత ఇత్యుపస్కార్యం - దైవమత్రప్రారబ్ధఫలమదృష్టం-
పరంశ్రేష్ఠం - పురుషహితాహితప్రాపకమిత్యర్థః - పౌరుషంఇదానీంతనధర్మానుష్ఠానం - నిరర్థకం-ప్రారబ్ధకర్మాతిరస్కారా
సహమిత్యర్థః - ఆక్రమ్యతే అభిభూయతే - పరమాగతిః - ఇతరగతిద్వారేణైహికసుఖదుఃఖాదిప్రాపకమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ తస్యేతి ॥
ప్రసాదం దైవానుకూల్యం ॥ ౨౩ ॥ నేతి ॥ గతింశరణం - వసిష్ఠేనస్వయమాహూతశ్చేత్ కింకరిష్యసీత్యత్రాహ నాన్యశ్శరణమస్తీతి ॥
పురుషకారేణత్వత్ప్రసాదరూపానుకూల్యకరణేన ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరా
ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

జాతిచండాలస్యకదాచిత్తద్భావనివృత్తిరస్తి-నతుకర్మచండాలస్యేత్యాహైకోనషష్టితమే - ఉక్తవాక్యమిత్యాది ॥ సాక్షా
చ్చండాలరూపిణం - చండాలచిహ్నధారిత్వాన్నశాస్త్రగమ్యచండాలభావ ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఇక్ష్వాకేత్యాదిచత్వారః ॥ యజ్ఞసాహ్యక
రాన్ యజ్ఞసహాయకరాన్ - గమిష్యసి-స్వర్గమితిశేషః - అనేనేత్యనేన ఋషిశాపకృతరూపస్యబ్రహ్మణాప్యవార్యత్వేన జాతిచండాల

తాభావేన మత్తపోమహిమోపబృంహితయజ్ఞేన నశరీరస్స్వర్గంగమిష్యసీతి భావః - హస్తప్రాప్తం అనాయాసేన నద్యో లబ్ధం - తత్ర హేతు శ్శ్యస్త్వమితి ॥ ౫ ॥ ఏవమితి సార్ధః ॥ శిష్యాన్ భృత్యాన్ ॥ ౬ ॥ సర్వానితి ॥ సుహృదః మత్సుహృదః - శోభనహృదయాన్వా ॥ ౭ ॥ యదన్య ఇతి ॥ మద్వాక్యబలేన - చోదితః ఆహూతః - యః కశ్చనాన్యః - నాదృతిం ఉపేక్ష్యరూపం - చండాలంయాజయతీతినిందారూపం వా - యద్వా క్యం బ్రూయాత్ - తేనోక్తం తత్సర్వమఖిలేన మమాఖ్యేయం ॥ ౮ ॥ తస్యేతిద్వౌ ॥ బ్రహ్మవాదినః శిష్యాః - బ్రహ్మవాదినాం వచనమిత్య న్వయః ॥ ౧౦ ॥ యదనాదరవచనం మునీనాం తదపి వక్తవ్యమిత్యుక్త్వా తదపి వదంతి శ్రుత్వేత్యాది ॥ షట్ - సర్వదేశేషు - స్థితా ఇతి శేషః - మహోదయమితి - తదాఖ్యమృషిమిత్యర్థః - వాసిష్ఠశతం చ వర్జయిత్వేతి ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ సర్వదేశే షు - స్థితా ఇతి శేషః - ద్విజాతయః - మహోదయం మహోదయాఖ్యం మునిం వర్జయిత్వా - ఆయాంతి ఆగచ్ఛంతి - ఆగచ్ఛన్ - కేచనేతి శే షః ॥ ౧౧ ॥ వాసిష్ఠం యదాహేత్యత్ర మహోదయశ్చేత్యపి బోధ్యం - ఉపసంహారే తథా దర్శనాత్ ॥ ౧౨ ॥ క్షత్రియో యాజకో య స్యేతి ॥ విప్రస్యైవ యాజనాధికారాత్ - చండాలస్యాయాజ్యత్వాదనధికారాత్ - తస్య సదసి దేవతాః కథం హవిర్భోక్తారః - లుట్ - ఋ

❉ ॥ హస్తప్రాప్తమహం మన్యే స్వర్గం తవ నరాధిప । యస్త్వం కౌశికమాగమ్య శరణ్యం శరణాగతః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పుత్రాన్ పరమధార్మికాన్ । వ్యాదిదేశ మహాప్రాజ్ఞాన్ యజ్ఞసంభారకారణాత్ ॥ ❉ ॥ సర్వాన్ శిష్యాన్ సమాహూయ వాక్యమేతదువాచ హ ॥ ౬ ॥ సర్వానృషిగణాన్ వత్సా ఆనయధ్వం మమాజ్ఞయా । ❉ ॥ సశిష్యసుహృదశ్చైవ సర్త్విజస్సుబహుశ్రుతాన్ ॥ ౭ ॥ యదన్యో వచనం బ్రూయాన్మద్వాక్యబలచోదితః ॥ ❉ ॥ తత్సర్వమఖిలేనోక్తం మమాఖ్యేయమనాదృతమ్ ॥ ౮ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దిశో జగ్ముస్తదాజ్ఞయా ॥ ❉ ॥ ఆజగ్మురథ దేశేభ్యస్సర్వేభ్యో బ్రహ్మవాదినః ॥ ౯ ॥ తే చ శిష్యాస్సమాగమ్య మునిం జ్వలితతేజసమ్ ॥ ❉ ॥ ఊచుశ్చ వచనం సర్వే సర్వేషాం బ్రహ్మవాదినామ్ ॥ ౧౦ ॥ శ్రుత్వా తే వచనం సర్వే సమాయాంతి ద్విజాతయః ॥ ❉ ॥ సర్వదేశేషు చాగచ్ఛన్ వర్జయిత్వా మహోదయమ్ ॥ ౧౧ ॥ వాసిష్ఠం తచ్ఛతం సర్వం క్రోధపర్యాకులాక్షరమ్ ॥ ❉ ॥ యదాహ వచనం సర్వం శృణు త్వం మునిపుంగవ ॥ ౧౨ ॥ క్షత్రియో యాజకో యస్య చండాలస్య విశేషతః ॥ ❉ ॥ కథం సదసి భోక్తారో హవిస్తస్య సురర్షయః ॥ ౧౩ ॥ బ్రాహ్మణా వా మహాత్మానో భుక్త్వా చండాలభోజనమ్ ॥ ❉ ॥ కథం స్వర్గం గమిష్యంతి విశ్వామిత్రేణ పాలితాః ॥ ౧౪ ॥ ఏతద్వచనం నైష్ఠుర్యమూచుస్సంరక్తలోచనాః ॥ ❉ ॥ వాసిష్ఠా మునిశార్దూల సర్వే తే సమహోదయాః ॥ ౧౫ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వేషాం మునిపుంగవః ॥ ❉ ॥ క్రోధసంరక్తనయనస్సరోషమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ యే దూషయంత్యదుష్టం మాం తప ఉగ్రం సమాస్థితమ్ ॥ ❉ ॥ భస్మీభూతా దురాత్మానో భవిష్యంతి న సంశయః ॥ ౧౭ ॥ అద్య తే కాలపాశేన నీతా వైవస్వతక్షయమ్ ॥ ❉ ॥ సప్తజాతిశతాన్యేవ మృతపాస్సంతు సర్వశః । శ్వమాంసనియతాహారా ముష్టికా నామ నిర్ఘృణాః ॥ ❉ ॥ వికృతాశ్చ విరూపాశ్చ లోకాననుచరంత్విమాన్ ॥ ౧౯ ॥ మహోదయస్తు దుర్బుద్ధిర్మామదూష్యం హ్యదూషయత్ ॥ ❉ ॥ దూషితస్సర్వలోకేషు నిషాదత్వం గమిష్యతి । ప్రాణాతిపాతనిరతో నిరనుక్రోశతాం గతః ॥ ❉ ॥ దీర్ఘకాలం మమ క్రోధాద్దుర్గతిం వర్తయిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం విశ్వామిత్రో మహాతపాః ॥ ❉ ॥ విరరామ మహాతేజా ఋషిమధ్యే మహామునిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ॥

షయశ్చ కథమిష్టశిష్టభోక్తార ఇతి భావః ॥ ౧౩ ॥ పాలితా ఇతి క్షేపోక్తిః - అయాజ్యయాజయితార ఋషయః కథం స్వర్గం గమిష్యంతీ తి భావః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ య ఇతి ॥ తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత ఇతి న్యాయేన చండాలయాజనమపి జీర్యతీత్యవిజ్ఞా యయే దూషయంతి తే భస్మీభూతా భవిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ అద్యేత్యాది ॥ పంచ - క్షయం గృహం - సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మశతాని - మృ తపాః శవభక్షకాః - ముష్టికాః హీనజాతివిశేషాః - వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః - విరూపాః వికృతవేషాః ॥ తీర్థీయం ॥ సప్త జాతిశతాని - సప్తజన్మశతాని - మృతపాః శవమాంసభక్షకాః - శవదాహకా వా ॥ ౧౯ ॥ అదూష్యం - ఉక్తన్యాయేనేతి భావః - మ హోదయశ్చేత్యనేన పూర్వం శప్తా వసిష్ఠపుత్రా ఏవేతి గమ్యతే - ప్రాణాతిపాతః బలాత్ ప్రాణవినాశనం - నిరనుక్రోశతాం నిర్ఘృ ణతాం - వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి - ననుతపస్వీత్యేషి క్షత్రియస్య చండాలయాజనం సర్వథా అన్యాయ్యమేవేతి కథం యథార్థవాదిషు శాపప్రవృత్తిరితి చేదత్రోత్తరం వసిష్ఠవైరనిర్యాతనకామస్య విశ్వామిత్రస్య తపఃఫలమిదమితి ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ॥

అథ నశరీరస్య త్రిశంకోస్స్వర్గప్రాపణం షష్టితమే - తప ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ అయమితి సార్ధః ॥ దాయమ్ శ్రీలిదాయాదః పుత్ర పౌత్రాదిః - పచాగ్యచ్ - వంశ ఇతి యావత్ - తేన పూర్వం క్షత్రియరూపేణ - అనేన ఇదానీం చండాలరూపేణ - శరీరేణ - దేవలోకజిగీషయా స్వర్గం స్వవశీకర్తుమిచ్ఛయా - మాం శరణం గతః ॥ ౨ ॥ యథేతి పంచ ॥ ౩ ॥ ఊచుః - అన్యోన్యమితి శేషః ॥ ౪ ॥ సమ్యక్కార్యమిత్యన్వయః - సమధితిష్ఠత - స్వస్వార్త్విజ్యమితి శేషః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ తాస్తాః క్రియాః స్వస్వార్త్విజ్యకర్మాణి - యాజకః అధ్వర్యుః - స్రువముఖ్యస్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౮ ॥ ఋత్విజ ఇతి ॥ మంత్రవదితి క్రియావిశేషణం - యథాకల్పం కల్పసూత్రమనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాశాస్త్రం ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ మహతా కాలేన - ద్విత్రిమహూర్తావృత్త్యా - సర్వదేవతాః - ప్రతీతిశేషః ॥ ౧౦ ॥ సేత్యర్థం ॥ నాభ్యాగమన్ - అనధికారిణా అన్యాయేన చ కృతమకృతమితి న్యాయాదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ స్రువోద్యమనం కోపజచేష్టా

తపోబలహతాన్ కృత్వా వాసిష్ఠాన్ సమహోదయాన్ । ఋషిమధ్యే మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ॥ ౧ ॥ అయమిక్ష్వాకుదాయాదస్త్రిశంకురితి విశ్రుతః । ధర్మిష్ఠశ్చ వదాన్యశ్చ మాం చైవ శరణం గతః ॥ ❈ ॥ తేనానేన శరీరేణ దేవలోకజిగీషయా ॥ ౨ ॥ యథాయం స్వశరీరేణ స్వర్గలోకం గమిష్యతి ॥ ❈ ॥ తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞో భవద్భిశ్చ మయా సహ ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వ ఏవ మహర్షయః ॥ ❈ ॥ ఊచుస్సమేత్య సహితా ధర్మజ్ఞా ధర్మసంహితమ్ ॥ ౪ ॥ అయం కుశికదాయాదో మునిః పరమకోపనః ॥ ❈ ॥ యదాహ వచనం సమ్యగేతత్కార్యం న సంశయః । అగ్నికల్పో హి భగవాంఛాపం దాస్యతి రోషితః ॥ ❈ ॥ తస్మాత్ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞస్సశరీరో యథా దివమ్ । గచ్ఛేదిక్ష్వాకుదాయాదో విశ్వామిత్రస్య తేజసా ॥ ❈ ॥ తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞస్సర్వే సమధితిష్ఠత ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహర్షయశ్చక్రుస్తాస్తాః క్రియాస్తదా ॥ ❈ ॥ యాజకశ్చ మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభవత్క్రతౌ ॥ ౮ ॥ ఋత్విజశ్చానుపూర్వ్యేణ మంత్రవన్మంత్రకోవిదాః ॥ ❈ ॥ చక్రుః కర్మాణి సర్వాణి యథాకల్పం యథావిధి ॥ ౯ ॥ తతః కాలేన మహతా విశ్వామిత్రో మహాతపాః ॥ ❈ ॥ చకారావాహనం తత్ర భాగార్థం సర్వదేవతాః ॥ ౧౦ ॥ నాభ్యాగమంస్తదాహూతా భాగార్థం సర్వదేవతాః ॥ ౧౧ ॥ తతః క్రోధసమావిష్టో విశ్వామిత్రో మహామునిః । స్రువముద్యమ్య సక్రోధస్త్రిశంకుమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ పశ్య మే తపసో వీర్యం స్వార్జితస్య నరేశ్వర । ఏష త్వాం సశరీరేణ నయామి స్వర్గమోజసా ॥ ❈ ॥ దుష్ప్రాపం స్వశరీరేణ దివం గచ్ఛ నరాధిప ॥ ౧౩ ॥ స్వార్జితం కించిదప్యస్తి మయా హి తపసః ఫలమ్ ॥ ❈ ॥ రాజంస్త్వం తేజసా తస్య సశరీరో దివం వ్రజ ॥ ౧౪ ॥ ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ సశరీరో నరేశ్వరః ॥ ❈ ॥ దివం జగామ కాకుత్స్థ మునీనాం పశ్యతాం తదా ॥ ౧౫ ॥ దేవలోకగతం దృష్ట్వా త్రిశంకుం పాకశాసనః ॥ ❈ ॥ సహ సర్వైస్సురగణైరిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ త్రిశంకో గచ్ఛ భూయస్త్వం నాసి స్వర్గకృతాలయః ॥ ❈ ॥ గురుశాపహతో మూఢ పత భూమిమవాక్ఛిరాః ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తో మహేంద్రేణ త్రిశంకురపతత్పునః ॥ ❈ ॥ విక్రోశమానస్త్రాహీతి విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ ॥ ౧౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య క్రోశమానస్య కౌశికః ॥ ❈ ॥ రోషమాహారయత్తీవ్రం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ ఋషిమధ్యే స తేజస్వీ ప్రజాపతిరివాపరః ॥ ❈ ॥ సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీనపరాన్పునః ॥ ౨౦ ॥ నక్షత్రమాలామపరామసృజత్క్రోధమూర్ఛితః ॥ ❈ ॥ దక్షిణాం దిశమాస్థాయ మునిమధ్యే మహాయశాః ॥ ౨౧ ॥ సృష్ట్వా నక్షత్రవంశం చ క్రోధేన కలుషీకృతః ॥ ❈ ॥ అన్యమింద్రం కరిష్యామి లోకో వా స్యాదనింద్రకః ।

శేషః ॥ ౧౨ ॥ పశ్యేతి సార్ధః ॥ త్వదభిమతయా గత్యాస్త్వితి భావః - ఏష ఇత్యవ్యవధానే - ఓజసా తపోవీర్యేణ - దుష్ప్రాపం - అనైస్సరితిశేషః ॥ ౧౩ ॥ స్వేతి ॥ స్వార్జితం సుష్ఠ్వార్జితం - స్వతేజసా స్వాసాధారణప్రభావేన ॥ ౧౪ ॥ ఉక్తేతి ॥ మునీనాం పశ్యతాం మునిషు పశ్యత్సు సత్సు ॥ ౧౫ ॥ దేవేతి త్వారః ॥ ౧౬ ॥ స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయార్హః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఆహారయత్ అకరోత్ ॥ ౧౯ ॥ ఋషీతి ॥ సృజన్ - అభూదితి శేషః - అసృజదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నక్షత్రేతి ॥ మునిమధ్యే స్థిత ఏవ - దక్షిణాం దిశమాస్థాయ తామధికరణం కృత్వా - నక్షత్రమాలాం సప్తవింశతినక్షత్రమాలాం - యథోత్తరతో ధ్రువో చలస్తిష్ఠతి ఏవం త్రిశంకుస్తిష్ఠతు - తం పరితో యథా సప్తర్షిమండలం తద్వదగస్త్యాపి భవతు - తత్ర యథా నక్షత్రాణి తద్వదగస్త్యాపి త్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ సృష్ట్వేతి సార్ధః ॥ నక్షత్రవంశం తుద్రనక్షత్రగణం - ద్వితీయార్ధాంతే ఇతి సంకల్ప్యేత్యుపస్కార్యం - అన్యమింద్రం కరిష్యామి విద్యమానలోకస్యాన్యేంద్రం కరిష్యామి - అనింద్రకో లోకో వా స్యాత్ - ఇంద్రరహితం లోకాంతరం వా కరిష్యామీత్యర్థః - అత ఏవాహురాచార్యాః - అన్యేంద్రకం భువనమన్యదనింద్రకం

ఇతి | అస్మిన్నర్థే ఇంద్రం నాశయిష్యామీత్యర్థస్స్యాత్ - సోఽనుచితః - సృష్ట్యంతరోపక్ర
మాకర్తుం తమేకవిరభూదయమన్వయ ఇతి | అత ఏవాయమర్థో భవితుమర్హతి - మయా స్ర
ష్టవిరోధాత్ - దైవతాన్యపి స క్రోధాత్ స్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యనంతరవిరోధాచ్చ | అత ఏవాయమర్థో భవితుమర్హతి - మయా స్ర
జ్యమానస్య స్వర్గస్యాన్యమింద్రం కరిష్యామి - అథవా మయా స్రజ్యస్స్వర్గలోకో నింద్రకో వాస్తు - తత్ర త్రిశంకురేవేంద్రో భవతు -
తత్పరివారాన్ సృజేయమితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టుముపచక్రమ ఇత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ లోకో వాస్యాదనింద్రక ఇతి - ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి
తత్పరివారాన్ సృజేయమితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టుముపచక్రమ ఇత్యర్థః ‖ ౨౩ ‖ తత ఇతి ‖ పరమసంభ్రా
శేషః - ఇంద్రశ్చేత్ మత్సంకల్పవిఘ్నకరస్తమపి మత్తపస్సామర్థ్యాత్ స్వర్గభ్రష్టం కరోమీతి భావః ‖ ౨౪ ‖ అనునయమేవాహ అయమిత్యాది ‖ నార్హతి - అదుష్ట
తాః స్వస్రష్టిస్సృష్టేరతిదున్సహత్వాదితి భావః - సానునయం సాంత్వం ‖ ౨౪ ‖ అనునయమేవాహ అయమిత్యాది ‖ నార్హతి - అదుష్ట
త్రైవర్ణికలభ్యత్వాత్స్వర్గస్యేతి భావః ‖ ౨౫ ‖ తేషామితి చత్వారః ‖ ౨౬ ‖ భద్రం వ ఇతి ప్రతిసాంత్వం ‖ ౨౭ ‖ స్వర్గోఽస్త్విత్యాది ‖ త్రిశంకుస్థి
తిదేశ ఏవేతి శేషః - మత్కృతాని మత్సృష్టాని - అత ఏవ మామకాని - లోకాః భూరాదయః - యావద్ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి - సర్వశః సర్వ
ప్రకారేణ - ధ్రువాణి భవంతు - ప్రార్థనాయాం లోట్ - తత్ పూర్వోక్తం - అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం ‖ ౨౯ ‖ ఏవముక్తా ఇత్యాదిసా
ర్ధశ్లోకాః ‖ ౨౯½ ‖ సర్వశః సర్వాణి - వైశ్వానరపథాత్ - వైశ్వానరః జ్యోతిః - తత్పథాత్ ప్రసిద్ధానాదిజ్యోతిశ్చక్రమార్గాత్ - తేషు జ్యో

దైవతాన్యపి స క్రోధాత్స్రష్టుం సముపచక్రమే ‖ ౨౩ ‖ తతః పరమసంభ్రాంతాస్సర్షిసంఘాస్సురాసు
రాః | విశ్వామిత్రం మహాత్మానమూచుస్సానునయం వచః ‖ ౨౪ ‖ అయం రాజా మహాభాగ గురుశాపప
రిక్షతః | సశరీరో దివం యాతుం నార్హత్యేవ తపోధన ‖ ౨౫ ‖ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా దేవానాం ము
నిపుంగవః | అబ్రవీత్సుమహద్వాక్యం కౌశికస్సర్వదేవతాః ‖ ౨౬ ‖ సశరీరస్య భద్రం వస్త్రిశంకోరస్య
భూపతేః | ఆరోహణం ప్రతిజ్ఞాయ నానృతం కర్తుముత్సహే ‖ ౨౭ ‖ స్వర్గోఽస్తు సశరీరస్య త్రిశం
కోరస్య శాశ్వతః | నక్షత్రాణి చ సర్వాణి మామకాని ధ్రువాణ్యథ ‖ ❖ ‖ యావల్లోకా ధరిష్యంతి తిష్ఠం
త్వేతాని సర్వశః | మత్కృతాని సురాస్సర్వే తదనుజ్ఞాతుమర్హథ ‖ ౨౯ ‖ ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూ
చుర్మునిపుంగవమ్ ‖ ౨౯½ ‖ ఏవం భవతు భద్రం తే తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః ‖ ❖ ‖ గగనే తాన్యనేకాని వైశ్వా
నరపథాద్బహిః | నక్షత్రాణి మునిశ్రేష్ఠ తేషు జ్యోతిష్షు జాజ్వలన్ ‖ ❖ ‖ అవాక్శిరాస్త్రిశంకుశ్చ తిష్ఠ
త్వమరసన్నిభః | అనుయాస్యంతి చైతాని జ్యోతీంషి నృపసత్తమమ్ ‖ ❖ ‖ కృతార్థం కీర్తిమంతం చ స్వ
ర్గలోకగతం యథా ‖ ౩౨½ ‖ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా సర్వదేవైరభిష్టుతః ‖ ❖ ‖ ఋషిమధ్యే మహాతే
జా బాఢమిత్యాహ దేవతాః ‖ ౩౩½ ‖ తతో దేవా మహాత్మానో మునయశ్చ తపోధనాః ‖ ❖ ‖ జగ్ముర్యథా
గతం సర్వే యజ్ఞస్యాంతే నరోత్తమ ‖ ౩౪½ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే షష్టితమస్సర్గః ‖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

విశ్వామిత్రో మహాత్మాథ ప్రస్థితాన్ ప్రేక్ష్య తానృషీన్ | అబ్రవీన్నరశార్దూలస్సర్వాంస్తాన్ వ
నవాసినః ‖ ౧ ‖ మహావిఘ్నః ప్రవృత్తోఽయం దక్షిణామాస్థితో దిశమ్ | దిశమన్యాం ప్రపత్స్యామస్తత్ర
తప్స్యామహే తపః ‖ ౨ ‖ పశ్చిమాయాం విశాలాయాం పుష్కరేషు మహాత్మనః | సుఖం తపశ్చరిష్యామః ప
రం తద్ధి తపోవనమ్ ‖ ౩ ‖ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పుష్కరేషు మహామునిః | తప ఉగ్రం దురాధర్షం తే
పే మూలఫలాశనః ‖ ౪ ‖ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు అయోధ్యాధిపతిర్నృపః | అంబరీష ఇతి ఖ్యాతో యష్టుం సము
పచక్రమే ‖ ౫ ‖ తస్య వై యజమానస్య పశుమింద్రో జహార హ | ప్రణష్టే తు పశౌ విప్రో రాజానమిదమ

తిష్షు - జాజ్వలన్ అతిశయేన ప్రకాశమానః - అవాక్శిరాః గుర్వపచారఫలప్రకటనాయాధోముఖః - అమరసన్నిభః తేజసా అ
మరతుల్యః - తిష్ఠతు - ధ్రువ ఇవేతి భావః - అనుయాస్యంతి - స్వర్గనక్షత్రాణి ధ్రువమివేతి భావః - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగ
తమివ - కృతార్థమిత్యన్వయః ‖ ౩౨½ ‖ బాఢమిత్యంగీకారద్యోతకం వచనం - యజ్ఞస్యాంత ఇత్యనేన విశ్వామిత్రేణ యజమానప్రతినిధింకృ
త్వా యజ్ఞస్సమాపితః - దేవైర్భాగశ్చ గృహీత ఇతి గమ్యతే ‖ ౩౪½ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణి
మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ శరణాగతశునశ్శేపరక్షణోచితశక్తిం వక్తుం తపోంతరమాహైకషష్టితమే - విశ్వామిత్ర ఇత్యాది ‖ తాన్ స్వాజ్ఞయా సమాగ
తాన్ - వనవాసినః స్వతపోవనవాసినః ‖ తీర్థీయం ‖ విశ్వామిత్ర ఇత్యాది ‖ తాన్ స్వాజ్ఞయా యజ్ఞార్థమాగతాన్ ఋషీన్ ప్రస్థి
తాన్ ప్రేక్ష్య స్వతపోవనస్థాన్ తానబ్రవీదితి తచ్ఛబ్దద్వయస్యానిర్వాహః ‖ ౧ ‖ మహానితి ‖ యోఽహం దక్షిణాం దిశమాస్థితః - తస్య మమ
మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ‖ ౨ ‖ పశ్చిమాయామితి ‖ విశాలాయాం విశాలతపోవనవత్యాం - పశ్చిమాయాం దిశి వర్తమానేషు - పు
ష్కరేషు పుష్కరతీర్థేషు - తత్తీరేష్విత్యర్థః - మహాత్మనః మహాసత్త్వాః ‖ ౩ ‖ ఏవమిత్యాది ‖ ౪ ‖ ౫ ‖ విప్రః - పురోహిత ఇతి యో

పత్ ॥ ౬ ॥ పశురితి ॥ దుర్నయాత్ - అనవధానాదిత్యర్థః - హృతః - కేనాపీతి శేషః - ప్రణష్టః అదృష్టః - నశ అదర్శన ఇతి ధాతోర్నిష్ఠా-
దోషాః పశునాశానయః ॥ ౭ ॥ ప్రాయశ్చిత్తమితి ॥ ప్రాయశ్చిత్తం ఏతత్పశునాశనిమిత్తకం - నరం - ఆనయస్వ - గోభిః క్రీత్వా
పశుప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః - యావత్ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ - తావత్ తతః పూర్వమేవ - అశ్వమే-
ధే పశువిసర్జనానన్తరం కర్మకాలస్య వ్యవహితత్వాదితి భావః - వాకారేణ పశుం వాన్విష్యానయస్వేతి లభ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రాయ-
శ్చిత్తమితి ॥ ఏతత్పశునాశనిమిత్తం ప్రాయశ్చిత్తం - మహత్ దుష్కరం - ప్రక్రాన్తం కర్మ యావత్ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - తావత్
తతః పూర్వమేవ - నష్టం నావపశుమన్విష్యానయ - తత్ప్రతినిధిత్వేన క్రీత్వా నరం వా పశుమానయేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఉపాధ్యాయేతి ॥ సహస్రశః
సహస్రసంఖ్యాభిః - మూల్యభూతాభిరితి శేషః ॥ ౯ ॥ దేశానిత్యాది ॥ దేశానితి జనపదాదినర్వవిశేషణం - సఇతిభేదః - భృగుతుండే భృ-
గోర్గిరిశిఖరస్య తుండే అభ్యన్తరే - భృగ్వాఖ్యమహర్షివాసస్థానప్రదేశే వా ॥ తీర్థీయం ॥ భృగుతుంగే భృగుతుంగాఖ్యే పర్వతే ॥ ౧౧ ॥
తమితి ॥ సార్ధైకాన్వయః - తం మునిం - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచ ఉవాచ - బ్రువర్ద్వికర్మకః ॥ ౧౨½ ॥ గవామితి ॥ పశోః అర్థే ప్ర-

బ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ పశురద్య హృతో రాజన్ ప్రణష్టస్తవ దుర్నయాత్ । అరక్షితారం రాజానం ఘ్నన్తి దోషా న
రేశ్వర ॥ ౭ ॥ ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధ్యేతన్నరం వా పురుషర్షభ । ఆనయస్వ పశుం శీఘ్రం యావత్క-
ర్మ ప్రవర్తతే ॥ ౮ ॥ ఉపాధ్యాయవచశ్శ్రుత్వా స రాజా పురుషర్షభ । అన్వియేష మహాబుద్ధిః పశుం
గోభిస్సహస్రశః ॥ ౯ ॥ దేశాన్ జనపదాంస్తాంస్తాన్నగరాణి వనాని చ । ఆశ్రమాణి చ పుణ్యాని మార్గమాణో
మహీపతిః ॥ ❋ ॥ సపుత్రసహితం తాత సభార్యం రఘునన్దన । భృగుతుంగే సమాసీనమృచీకం సందదర్శ
హ ॥ ౧౧ ॥ తమువాచ మహాతేజాః ప్రణమ్యాభిప్రసాద్య చ । బ్రహ్మర్షిం తపసా దీప్తం రాజర్షిరమిత
ప్రభః ॥ ❋ ॥ పృష్ట్వా సర్వత్ర కుశలమృచీకం తమిదం వచః ॥ ౧౨½ ॥ గవాం శతసహస్రేణ విక్రీణీషే
సుతం యది ॥ ❋ ॥ పశోరర్థే మహాభాగ కృతకృత్యోఽస్మి భార్గవ ॥ ౧౩½ ॥ సర్వే పరిసృతా దేశా యాజ్ఞీ
యం న లభే పశుమ్ ॥ ❋ ॥ దాతుమర్హసి మూల్యేన సుతమేకమితో మమ ॥ ౧౪½ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా
ఋచీకస్త్వబ్రవీద్వచః ॥ ❋ ॥ నాహం జ్యేష్ఠం నరశ్రేష్ఠ విక్రీణీయాం కథంచన ॥ ౧౫½ ॥ ఋచీకస్య వచ
శ్శ్రుత్వా తేషాం మాతా మహాత్మనామ్ ॥ ❋ ॥ ఉవాచ నరశార్దూలమంబరీషం తపస్వినీ ॥ ౧౬½ ॥ అవి
క్రేయం సుతం జ్యేష్ఠం భగవానాహ భార్గవః ॥ ❋ ॥ మమాపి దయితం విద్ధి కనిష్ఠం శునకం నృప । తస్మాత్క
నీయసం పుత్రం న దాస్యే తవ పార్థివ ॥ ౧౭ ॥ ప్రాయేణ హి నరశ్రేష్ఠ జ్యేష్ఠాః పితృషు వల్లభాః । మాతౄ
ణాం చ కనీయాంసస్తస్మాద్రక్షే కనీయసమ్ ॥ ౧౮ ॥ ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ మునిపత్న్యాం తథైవ చ ।
శునశ్శేపస్స్వయం రామ మధ్యమో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతా చాహ కనీ
యసమ్ । విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజన్ పుత్రం నయస్వ మామ్ ॥ ౨౦ ॥ గవాం శతసహస్రేణ శునశ్శేపం న
రేశ్వరః । గృహీత్వా పరమప్రీతో జగామ రఘునన్దన ॥ ౨౧ ॥ అంబరీషస్తు రాజర్షీ రథమారోప్య సత్వరః ।
శునశ్శేపం మహాతేజా జగామాశు మహాయశాః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋

శునశ్శేపం నరశ్రేష్ఠ గృహీత్వా తు మహాయశాః । వ్యశ్రామ్యత్పుష్కరే రాజా మధ్యాహ్నే రఘు
నన్దన ॥ ౧ ॥ తస్య విశ్రమమాణస్య శునశ్శేపో మహాయశాః । పుష్కరక్షేత్రమాగమ్య విశ్వామిత్రం దద
ర్శ హ ॥ ❋ ॥ తప్యన్తమృషిభిస్సార్ధం మాతులం పరమాతురః ॥ ౨½ ॥ వివర్ణవదనో దీనస్తృష్ణయా చ

మోజనాయ - పశుప్రతినిధ్యర్థమిత్యర్థః - యది విక్రీణీషే విక్రీణీథాః - తదా - కృతకృత్యోఽస్మి కృతార్థస్స్యామ్ ॥ ౧౩½ ॥ సర్వ
ఇతి ॥ పరిసృతాః సంచరితాః - యాజ్ఞీయం యజ్ఞాయ హితం - తస్మై హితమితి ఛః - వృద్ధిరార్షః - ఇతః ఏతేషు సుతేషు - సార్వవిభక్తిక-
స్తసిః ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వ ఇతి ॥ ఇతః ఏతేషు సుతేషు మధ్యే - ఏకం సుతం ॥ ౧౪½ ॥ ఏవమితి ॥ కథంచన బహుమూల్యేనాపి - ఇతర
యోరప్రతిషేధాదనుమతిర్గమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ నాహమితి ॥ జ్యేష్ఠం కథంచన మహతాపి మూల్యేన - న విక్రీణీయాం - అనేనేతరయో
రప్రతిషేధాదనుమతిర్గమ్యతే - అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతీతి న్యాయాత్ ॥ ౧౫½ ॥ ఋచీకస్యేత్యాది ॥ ౧౬½ ॥ శాస్త్రేణాపత్యదానవి
క్రయయోర్నిషేధేపి మూలావసాదే ధర్మాయాపత్యదానవద్యజ్ఞాయాపత్యవిక్రయో న దోషాయేతి భావః - కనీయసమిత్యాకారాన్తత్వ
మార్షం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యా
ఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ॥

అథ శునశ్శేపస్య శరణాగతిరుచ్యతే ద్విషష్టితమే - శునశ్శేపమిత్యాది ॥ ౧ ॥ తస్య విశ్రమమాణస్య తస్మిన్ విశ్రామ్యతి సతి - అగ
త్యస్య త్రివాల్యపీత్యనునాసికలోపాభావః పక్షే - మాతులం ఋచీకాదయ కౌశికీప్రతిపాదితేత్యుక్తత్వాత్ ॥ ౨½ ॥ వివర్ణేతి ॥ తృష్ణయా

పిపాసయా - ప్రాణపరిత్రాణలోభేన వా - శ్రమేణ అధ్వశ్రమేణ - మాతులత్వాదంకపతనం ॥ లీర్థ్యాయం ॥ అంకే సమీపే ॥ ౩,౫ ॥ నేతి ॥ నాస్తి-అరక్షకత్వాదన త్రాప్రయా ఇత్యర్థః - ధర్మేణ ధర్మరూప ప్రయోజనోద్దేశేన ॥ ౪,౫ ॥ త్రాతుమిత్యర్థం ॥ భావనః హిత ప్రాపకః ॥ ౫ ॥ రాజేతి ॥ యథా చ రాజా కృతకార్యస్స్యాత్ -అహంచ-అవ్యయః అవినాశీ-దీర్ఘాయుః అనుత్తమం తపస్తప్త్వా స్వర్గలోకముపాశ్నీయామ్ - తథా కురుష్వేతి శేషః ॥ ౬ ॥ త్వమితి ॥ భవ్యేన శుభేన - కిల్బిషాత్ -తన్మూలకవిపత్తేరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తస్యేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౮ ॥ యద్యర్థాయం - తథా కురుష్వేతి శేషః ॥ ౯ ॥ త్వమితి ॥ భవ్యేన ... పుత్రాన్ జనయంతి-మమ యుష్మాకం చ పరలోకహితార్థాదితి ॥ యస్య ప్రయోజనస్య కృతే యత్ప్రయోజనాయ - తాదర్థ్యేఽవ్యయం - పుత్రాన్ జనయంతి ... ॥ తీర్థ్యయం ॥ యత్కృతే యస్య ప్రయోజనయద్ధర్మాయ - తస్య వాక్యకరణస్యాయం కాల ఆగతః - జీవతో ర్వాక్యకరణాదిలిన్స్సృతేః ॥ తీర్థ్యయం ॥ యత్కృతే యస్య ప్రయోజనస్య కృతే - ప్రయోజనం చ పితృవాక్యకరణం - జీవతో ర్వాక్యకరణాదిలక్ష్మృతేః । మమ యుష్మాకం చ పరలోకహితార్థాయ - పరలోకహితం అర్థః ప్రయోజనం యస్యతస్మై ధర్మాయ - తస్య వాక్యకరణస్య -అయం కాల ఆగతః ॥ ౯ ॥ అయమితి ॥ శరణం రక్షణం - జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ ॥ ౧౦ ॥ స్వనియోగకరణార్థముపశ్లోకయతి సర్వ ఇతి ॥ ప్రయచ్ఛతేతి బహువచనేన యుష్మాసు యః కశ్చ

శ్రమేణ చ ॥ ❋ ॥ పపాతాంకే మునే రాశు వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩,౫ ॥ న మేఽస్తి మాతా న పితా జ్ఞాతయో బాంధవాః కుతః ॥ ❋ ॥ త్రాతుమర్హసి మాం సౌమ్య ధర్మేణ మునిపుంగవ ॥ ౪,౫ ॥ త్రాతా త్వం హి మునిశ్రేష్ఠ సర్వేషాం త్వం హి భావనః ॥ ౫ ॥ రాజా చ కృతకార్యస్స్యాదహం దీర్ఘాయురవ్యయః । స్వర్గలోకముపాశ్నీయాం తపస్తప్త్వా హ్యనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ త్వం మే నాథో హ్యనాథస్య భవ భవ్యేన చేతసా । పితేవ పుత్రం ధర్మాత్మం త్రాతుమర్హసి కిల్బిషాత్ ॥ ౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాతపాః । సాంత్వయిత్వా బహువిధం పుత్రానిదమువాచ హ ॥ ౮ ॥ యత్కృతే పితరః పుత్రాన్ జనయంతి శుభార్థినః । పరలోకహితార్థాయ తస్య కాలోఽయమాగతః ॥ ౯ ॥ అయం మునిసుతో బాలో మత్తశ్శరణమిచ్ఛతి । అస్య జీవితమాత్రేణ ప్రియం కురుత పుత్రకాః ॥ ౧౦ ॥ సర్వే సుకృతకర్మాణస్సర్వే ధర్మపరాయణాః । పశుభూతా నరేంద్రస్య తృప్తిమగ్నేః ప్రయచ్ఛత ॥ ౧౧ ॥ నాథవాంశ్చ శునశ్శేపో యజ్ఞశ్చావిఘ్నితో భవేత్ । దేవతాస్తర్పితాశ్చ స్యుర్మమ చాపి కృతం వచః ॥ ౧౨ ॥ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా మధుష్యందాదయస్సుతాః । సాభిమానం నరశ్రేష్ఠ సలీలమిదమబ్రువన్ ॥ ౧౩ ॥ కథమాత్మసుతాన్ హిత్వా త్రాయసేఽన్యసుతం విభో । అకార్యమివ పశ్యామశ్శ్వమాంసమివ భోజనే ॥ ౧౪ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం మునిపుంగవః । క్రోధసంరక్తనయనో వ్యాహర్తుముపచక్రమే ॥ ౧౫ ॥ నిస్సాధ్వసమిదం ప్రోక్తం ధర్మాదపి విగర్హితమ్ । అతిక్రమ్య తు మద్వాక్యం దారుణం రోమహర్షణమ్ ॥ ౧౬ ॥ శ్వమాంసభోజినస్సర్వే వాసిష్ఠా ఇవ జాతిషు । పూర్ణం వర్షసహస్రం తు పృథివ్యామనువత్స్యథ ॥ ౧౭ ॥ కృత్వా శాపసమాయుక్తాన్ పుత్రాన్ మునివరస్తథా । శునశ్శేపమువాచార్తం కృత్వా రక్షాం నిరామయామ్ ॥ ౧౮ ॥ పవిత్రపాశైరాసక్తో రక్తమాల్యానులేపనః । వైష్ణవం యూపమాసాద్య వాగ్భిరగ్నిముదాహర ॥ ౧౯ ॥ ఇమే తు గాథే ద్వే దివ్యే గాయేథా మునిపుత్రక । అంబరీషస్య యజ్ఞేఽస్మిం స్తతస్సిద్ధిమవాప్స్యసి ॥ ౨౦ ॥ శునశ్శేపో గృహీత్వా తే ద్వే గాథే సుసమాహితః । త్వరయా రాజసింహం తమంబరీషమువాచ హ ॥ ౨౧ ॥ రాజసింహ మహాసత్త్వ శీఘ్రం గచ్ఛావహే సదః । నిర్వర్తయస్వ రాజేంద్ర దీక్షాం చ సముపావిశ ॥ ౨౨ ॥ తద్వాక్యమృషిపుత్రస్య శ్రుత్వా హర్షసముత్సుకః । జగామ నృపతిశ్శీఘ్రం యజ్ఞవాటమతంద్రితః ॥ ౨౩ ॥ సదస్యానుమతే రాజా పవిత్రకృతలక్షణమ్ । పశుం రక్తాంబరం కృత్వా యూ

నాథవత్త్వోక్తి సూచ్యతే ॥ ౧౧ ॥ నాథవానితి ॥ మయా రక్షితో నాథవాన్ భవతు -కృతం -స్యాదితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ మునేరితి ॥ సాభిమానం సగర్వం - సలీలం సపరిహాసం ॥ ౧౩ ॥ కథమితి ॥ భోజనే భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణమివాకార్యమిత్యర్థః - ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౧౪ ॥ తేషామిత్యాది ॥ ౧౫ ॥ నిస్సాధ్వసం పితృప్రతివచనభయరహితం - ధర్మాత్ జీవతో ర్వాక్యకరణరూపధర్మాత్ - విగర్హితం భ్రష్టం - ఇదముభయం క్రియావిశేషణం - దారుణం పితృభక్తిరహితతయా పరుషం - అత ఏవ రోమహర్షణం రోమాంచవికారకరం ॥ ౧౬ ॥ శ్వమాంసేత్యాది ॥ అత్రాతస్మాదిత్యుపస్కార్యం - జాతిషు ముష్టికజాతిషు ॥ ౧౭ ॥ కృత్వేతి ॥ నిరామయం నిర్భయం యథా భవతి తథా - రక్షాం మంత్రితభస్మధూళ్యాది ప్రక్షేపరూపాం ॥ ౧౮ ॥ పవిత్రేతి ॥ పాశైః దర్భరశనాదిభిః - ఆసక్తః బద్ధః - వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం - వైష్ణవో వై దేవతయా యూప ఇతి శ్రుతేః । వాగ్భిః వక్ష్యమాణగాథాద్వయరూపాభిః - అగ్నిం ప్రత్యుదాహర స్తుహి - అగ్న్యభిముఖో భూత్వా ఇంద్రముపేంద్రం చ స్తుహీత్యర్థః ॥ తీర్థ్యయం ॥ వాగ్భిః ఆగ్నేయీభిః ఋగ్భిః - అగ్నిం ఉదాహర స్తుహి ॥ ౧౯ ॥ గాథే గర్హయతి ఇమే ఇతి ॥ గాథే ఇంద్రోపేంద్రవిషయే - ఏకా ఇంద్రవిషయా - అన్యా ఉపేంద్రవిషయా - తతః గాథాభ్యాం - సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం ॥ ౨౦ ॥ శునశ్శేప ఇత్యాది ॥ ౨౧ ॥ సదః-యజ్ఞవాటమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సదస్యానుమతే సద

స్యాన్నాండుపద్రుష్టృత్ర భృత్రీనాం అనుమతే అనుమతౌ - స్థిత ఇతి శేషః - పవిత్రైః దర్భరజ్జుభిః - కృతలక్షణం కృతలాంఛనం - కృతపశుత్వజ్ఞాపనమిత్యర్థః - పశుం కృత్వా ఉపాకరణాదినంస్కారసంస్కృతం కృత్వా ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ ఇంద్రం పశుభోక్తారం - ఇంద్రానుజం యూపదేవం - తుష్టావ ఇంద్రానుజం పురుషకారీకృత్య ఫలప్రదమింద్రం స్తుతవానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అభితుష్టావ వై సురావిత్యుపదేశసమయే అగ్నిం వాగ్భిరుదాహర - ఇమే ద్వే గాథే గాయేథా ఇతి మునినోక్తత్వాద్వాగ్భిరగ్నిమభిష్టూయ తదనంతరం గాథాద్వయగానేనేంద్రోపేంద్రావభితుష్టావేతి వేదితవ్యం - సహస్రాక్ష ఇత్యనేనాగ్న్యుపేంద్రయోరుపలక్షణం ॥ ౨౫ ॥ తత ఇంద్రస్యైవ ఫలప్రదత్వమాహ తత ఇతి ॥ ప్రీతస్స్వస్తుత్యా తుష్టః - రహస్యస్తుతితర్పితః స్వస్వామిభూతవిష్ణురహస్యస్తుత్యా తోషితః ॥ ౨౬ ॥ స చేతి ॥ సమాప్తవాన్ ప్రాప్తవాన్ - ననుహరిశ్చంద్రో వైధస ఇక్ష్వాకో రాజపుత్ర ఆసేత్యాదిబహ్వృచబ్రాహ్మణోక్తేతిహాసవిరుద్ధోయం కథముపపద్యత ఇతిచేత - అంబరీషస్యైవ హరిశ్చంద్ర ఇతి సంజ్ఞాంతరమిత్యవిరోధస్యనేయత్వాత్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

పేతం సమబంధయత్ ॥ ౨౪ ॥ స బద్ధో వాగ్భిరగ్ర్యాభిరభితుష్టావ వై సురౌ । ఇంద్రమింద్రానుజం చైవ యథావన్మునిపుత్రకః ॥ ౨౫ ॥ తతః ప్రీతస్సహస్రాక్షో రహస్యస్తుతితర్పితః । దీర్ఘమాయుస్తదా ప్రాదాచ్ఛునశ్శేపాయ రాఘవ ॥ ౨౬ ॥ స చ రాజా నరశ్రేష్ఠ యజ్ఞస్య చ సమాప్తవాన్ । ఫలం బహుగుణం రామ సహస్రాక్షప్రసాదజమ్ ॥ ౨౭ ॥ విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా భూయస్తేపే మహాతపాః । పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ దశవర్షశతాని చ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁

పూర్ణే వర్షసహస్రే తు వ్రతస్నాతం మహామునిమ్ । అభ్యాగచ్ఛన్ సురాస్సర్వే తపఃఫలచికీర్షవః ॥ ౧ ॥ అబ్రవీత్సుమహాతేజా బ్రహ్మా సురుచిరం వచః । ఋషిస్త్వమసి భద్రం తే స్వార్జితైః కర్మభిశ్శుభైః ॥ ౨ ॥ తమేవముక్త్వా దేవేశస్త్రిదివం పునరభ్యగాత్ । విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తపః ॥ ౩ ॥ తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః । పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ స్నాతుం సముపచక్రమే ॥ ౪ ॥ తాం దదర్శ మహాతేజా మేనకాం కుశికాత్మజః । రూపేణాప్రతిమాం తత్ర విద్యుతం జలదే యథా ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వా కందర్పవశగో మునిస్తామిదమబ్రవీత్ ॥ ౫½ ॥ అప్సరస్స్వాగతం తేఽస్తు వస చేహ మమాశ్రమే ॥ ❁ ॥ అనుగృహ్ణీష్వ భద్రం తే మదనేన సుమోహితమ్ ॥ ౬½ ॥ ఇత్యుక్తా సా వరారోహా తత్ర వాసమథాకరోత్ ॥ ౭ ॥ తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచ పంచ చ రాఘవ । విశ్వామిత్రాశ్రమే రామ సుఖేన వ్యతిచక్రముః ॥ ౮ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ విశ్వామిత్రో మహామునిః । సవ్రీడ ఇవ సంవృత్తశ్చింతాశోకపరాయణః ॥ ౯ ॥ బుద్ధిర్మునేస్సముత్పన్నా సామర్షా రఘునందన । సర్వం సురాణాం కర్మైతత్తపోపహరణం మహత్ ॥ ❁ ॥ అహోరాత్రాపదేశేన గతాస్సంవత్సరా దశ । కామమోహాభిభూతస్య విఘ్నోఽయం ప్రత్యుపస్థితః ॥ ౧౧ ॥ వినిశ్వసన్మునివరః పశ్చాత్తాపేన దుఃఖితః । భీతామప్సరసం దృష్ట్వా వేపంతీం ప్రాంజలిం స్థితామ్ ॥ ❁ ॥ మేనకాం మధురైర్వాక్యైర్విసృజ్య కుశికాత్మజః । ఉత్తరం పర్వతం రామ విశ్వామిత్రో జగామ హ ॥ ౧౩ ॥ స కృత్వా నైష్ఠికీం బుద్ధిం జేతుకామో మహాయశాః । కౌశికీతీరమాసాద్య తపస్తే

పుత్రవిషయక్రూరశాపదానేన క్రోధనిర్జయాభావాన్న బ్రహ్మర్షిత్వసిద్ధిరిత్యాహ త్రిషష్టితమే - పూర్ణ ఇత్యాది ॥ వ్రతస్నాతం వ్రతాంతే స్నాతం - సమాప్తపునశ్చరణమితి యావత్ - తపఃఫలచికీర్షవః తపఃఫలం దాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧ ॥ అబ్రవీదితి ॥ ఋషిస్త్వమసి పూర్వం తపసా రాజర్షిరసి ఇదానీమృషిరేవాసి - అనేన రాజపదాప్రయోగేణ క్షత్రియత్వవిశ్లేషః కియాన్ కృత ఇతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప ఇతి ॥ అత్ర గాయత్ర్యాస్తృతీయాక్షరం ॥ ౩ ॥ అథాస్యజితేంద్రియత్వాభావఖ్యాపనాయ కథాంతరం ప్రస్తౌతి తతః కాలేనేత్యాది ॥ అప్సరశ్శబ్ద ఏకవచనాంతోప్యస్తి - దేవప్రేషితేతి సిద్ధం ॥ ౪ ॥ తామితి ॥ తత్ర నరసి స్నాంతీమేన కాజలదమండలమధ్యవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః ॥ ౫ ॥ ౫½ ॥ అనుగృహ్ణీష్వ - మత్కామితాపం శమయేత్యర్థః ॥ ౬½ ॥ ౭ ॥ తస్యామితి ॥ పంచ పంచ చేతి దశేత్యర్థః - సుఖేన వసంత్యామిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ అథేతి ॥ సవ్రీడ ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౯ ॥ బుద్ధిరిత్యాదిద్వికం ॥ అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రతుల్యతయా - అంతే ఇతికరణమధ్యాహార్యం - ఇతిబుద్ధిరుత్పన్నేత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ వినిశ్వసన్నిత్యాదిద్వికం ॥ వేపంతీం వేపమానాం - మధురైః - త్వయా కిం కృతం కామపరతంత్రస్య మమైవాపరాధోయమిత్యేవంరూపైరిత్యర్థః - ఉత్త

శంపర్వతంహిమవంతం ॥ ౧౩ ॥ న ఇతి ॥ నైష్ఠికేం వ్రతసమాపనపర్యంతాం - జేతుకామః-ఇంద్రియాణీతిశేషః॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥
మహత్త్వమిత్యన్యవివరణం ఋషిముఖ్యత్వమితి ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తతోహంవిజితేంద్రియః - యదిమహర్షిత్వంభవతానత్తం తతో
హంవిజితేంద్రియశ్చాస్మీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ నతావత్త్వంజితేంద్రియః - వికారహేతుసన్నిధానేపియావన్నవికరోషితావంతంకాలంత
వజితేంద్రియత్వంనాస్తీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఆకాశసంశ్రయః వర్షావరణరహితదేశస్థః ॥ ౨౪½ ॥ సంభ్రమఃకిమస్మత్పదంకాంక్షత
ఇత్యస్థానేభయశంకా ॥ ౨౫½ ॥ అహితంకౌశికస్యచేత్యనేనతద్విషయప్రైగనిర్యాతనార్థంచరంభాప్రేరణమిత్యపిగమ్యతే ॥ ౨౬½ ॥
ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖
అథరంభయాతపోవిఘ్నశ్చతుష్షష్టితమే - సురకార్యమిత్యాది ॥ లోభనంప్రలోభనం - కామమోహనకామకృతవైచిత్త్యే

పేసుదారుణం ॥ ౧౪ ॥ తస్యవర్షసహస్రంతుఘోరంతపఉపాసతః। ఉత్తరేపర్వతేరామదేవతానామ
భూద్భయమ్ ॥౧౫॥ ఆమంత్రయన్సమాగమ్యసర్వేసర్షిగణాస్సురాః। మహర్షిశబ్దంలభతాంసాధ్వ
యంకుశికాత్మజః ॥ ౧౬ ॥ దేవతానాంవచశ్శ్రుత్వాసర్వలోకపితామహః। అబ్రవీన్మధురంవాక్యంవి
శ్వామిత్రంతపోధనం ॥ ౧౭ ॥ మహర్షేస్వాగతంవత్సతపసోగ్రేణతోషితః। మహత్త్వమృషిముఖ్య
త్వందదామితవకౌశిక ॥ ౧౮ ॥ బ్రహ్మణస్సవచశ్శ్రుత్వాసర్వలోకేశ్వరస్యహ। నవిషణ్ణోనసంతుష్టో
విశ్వామిత్రస్తపోధనః ॥ ౧౯ ॥ ప్రాంజలిఃప్రణతోభూత్వాసర్వలోకపితామహమ్। ప్రత్యువాచతతో
వాక్యంవిశ్వామిత్రోమహామునిః ॥ ౨౦ ॥ మహర్షిశబ్దమతులంస్వార్జితైఃకర్మభిశ్శుభైః। యదిమేభగ
వానాహతతోహంవిజితేంద్రియః ॥ ౨౧ ॥ తమువాచతతోబ్రహ్మానతావత్త్వంజితేంద్రియః। యతస్వ
మునిశార్దూలఇత్యుక్త్వాత్రిదివంగతః ॥ ౨౨ ॥ విప్రస్థితేషుదేవేషువిశ్వామిత్రోమహామునిః। ఊర్ధ్వ
బాహుర్నిరాలంబోవాయుభక్షస్తపశ్చరన్ ॥ ❖ ॥ ఘర్మేపంచతపాభూత్వావర్షాస్వాకాశసం
శ్రయః। శిశిరేసలిలస్థాయీరాత్ర్యహానితపోధనః ॥ ❖ ॥ ఏవంవర్షసహస్రంహితపోఘోరముపా
గమత్ ॥ ౨౪½ ॥ తస్మిన్సంతప్యమానేతువిశ్వామిత్రేమహామునౌ ॥ ❖ ॥ సంభ్రమస్సుమహానాసీత్సు
రాణాంవాసవస్యచ ॥ ౨౫½ ॥ రంభామప్సరసంశక్రస్సహసర్వైర్మరుద్గణైః ॥ ❖ ॥ ఉవాచాత్మహితంవా
క్యమహితంకౌశికస్యచ ॥ ౨౬½ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

సురకార్యమిదంరంభేకర్తవ్యంసుమహత్త్వయా। లోభనంకౌశికస్యేహకామమోహసమన్వి
తమ్ ॥ ౧ ॥ తథోక్తాసాప్సరారామసహస్రాక్షేణధీమతా। వ్రీళితాప్రాంజలిర్వాక్యంప్రత్యువాచ
సురేశ్వరమ్ ॥ ౨ ॥ అయంసురపతేఘోరోవిశ్వామిత్రోమహామునిః। ఘోరముత్స్రుజతేక్రోధంమయి
దేవనసంశయః ॥ ❖ ॥ తతోహిమేభయందేవప్రసాదంకర్తుమర్హసి ॥ ౩½ ॥ ఏవముక్తస్తయారామ
రంభయాభీతయాతదా ॥ ❖ ॥ తామువాచసహస్రాక్షోవేపమానాంకృతాంజలిమ్ ॥ ౪½ ॥ మాభైషి
రంభేభద్రంతేకురుష్వమమశాసనమ్ ॥ ౫ ॥ కోకిలోహృదయగ్రాహీమాధవేరుచిరద్రుమే। అహంకం
దర్పసహితస్స్థాస్యామితవపార్శ్వతః ॥ ౬ ॥ త్వంహిరూపంబహుగుణంకృత్వాపరమభాస్వరమ్। తమృ
షింకౌశికంరంభేభేదయస్వతపస్వినమ్ ॥ ౭ ॥ సాశ్రుత్వావచనంతస్యకృత్వారూపమనుత్తమమ్। లోభ
యామాసలలితావిశ్వామిత్రంశుచిస్మితా ॥ ౮ ॥ కోకిలస్యతుసుశ్రావవల్గువ్యాహరతస్స్వనమ్। సంప్ర
హృష్టేనమనసాతతఏనాముదైక్షత ॥ ౯ ॥ అథతస్యచశబ్దేనగీతేనాప్రతిమేనచ। దర్శనేనచరంభా
యామునిస్సందేహమాగతః ॥ ౧౦ ॥ సహస్రాక్షస్యతత్కర్మవిజ్ఞాయమునిపుంగవః। రంభాంక్రోధస
మావిష్టశ్శశాపకుశికాత్మజః ॥ ౧౧ ॥ యన్మాంలోభయసేరంభేకామక్రోధజయైషిణమ్। దశవర్షసహ

వ-న్సమన్వితంయుక్తం - ఇహఅస్మిన్ కాలే-కౌశికప్రలోభనరూపంసుమహత్సురకార్యంకర్తవ్యమిత్యన్వయః ॥ ౧ ॥ వ్రీళితా ఆశక్యా
ర్థవచననిమిత్తలజ్జావతీ ॥ ౨ ॥ ఉత్స్రుజతే ఉత్సృక్ష్యంతి - తతఃతస్మాత్ క్రోధోత్సర్జనాత్ - మేమమ - భయంభీతిః - ప్రసాదంని
గ్రహనివృత్తిరూపం ॥ ౩½ ॥ ౪½ ॥ మాభైషిరంభే ఇత్యత్రఆర్షోప్రస్వః ॥ ౫ ॥ కోకిల ఇతి ॥అహంకోకిలోభూత్వా-మాధవేవసంతేన
తిష్ఠాస్యామి ॥ ౬ ॥ రూపంసౌందర్యం - బహుగుణంబహుశృంగారచేష్టారూపగుణాయస్యతథోక్తం-భేదయస్వచలచిత్తంకారయ ॥ ౭ ॥
సేతి ॥ లలితాసుందరీ ॥ ౮ ॥ వల్గుమనోహరం - సంప్రహృష్టేనకోకిలరవశ్రవణజనంతోషవతా ॥ ౯ ॥ అథేతి ॥ తస్యకోకిలస్య - గీతేన
రంభాయా ఇత్యనుషజ్యతే - సందేహం-సహస్రాక్షప్రేరితాస్వయమాగతా వేతి ॥ ౧౦ ॥ తత్ రంభాప్రలోభనం - సహస్రాక్షస్యకర్మ
తద్విజ్ఞాయసంగీతాదిప్రలోభనేనహేతునానిశ్చిత్య ॥ ౧౧ ॥ శైలీశిలాప్రతిమా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే - భగ శ్రీ కామమాహాత్మ్యవీ

ర్యథుత్పాకర్కీర్తిష్విత్యమరః ॥ ౧౨ ॥ స్వామిపరతంత్రాయాః కిమస్యాశ్శాపేనేతిపశ్చాత్తాపేనానుగృహ్ణాతి బ్రాహ్మణ ఇతి ॥ బ్రాహ్మణో బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠ ఇత్యాహుః ॥ ౧౩ ॥ సంతాపం శాపనిమిత్తపశ్చాత్తాపం ॥ ౧౪ ॥ ౧౪½ ॥ వచః రంభాశాపరూపం - నచ ఇంద్రశ్చ ॥ ౧౫ ॥ ఇంద్రియైరజితైరితి - ఉక్తరీత్యా కామక్రోధాహతత్వాదితిభావః - ఇంద్రియైః హేతుభిః - ఆత్మనః మనసః - శాంతిం దుఃఖోపశమం ॥ ౧౬ ॥ బభూవేతి ॥ మనశ్చింతా సంకల్పః ॥ ౧౬½ ॥ నైవేత్యాది ॥ నచవక్ష్యే కథంచన - మౌనమేవ కరిష్యామీత్యర్థః - నోచ్ఛ్వసిష్యామి - కేవలకుంభకం కరిష్యామీత్యర్థః - ఉచ్ఛ్వాసేన ఖలు క్రోధాదగోభవిష్యంతీతిభావః ॥ ౧౭½ ॥ అహమితి ॥ యావత్పర్యంతం బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - తావత్పర్యంతం - ఆత్మానం శరీరం - శోషయిష్యామి ॥ ౧౮ ॥ నహీతి ॥ మూర్తయః శరీరావయవాః - క్షయం నయాస్యంతి - తపఃప్రభావాదితిభావః ॥ శ్లోకద్వయం ॥ ఆత్మానం దేహం - తావద్విశోషయామి - యావత్ యావతా కాలేన - బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - అనుచ్ఛ్వసన్ ఉచ్ఛ్వాసమకుర్వన్ - శాశ్వతీస్సమాః బహూన్ వత్సరాన్ - తిష్ఠేయమితి - మనశ్చింతా మనస్సంకల్పః - బభూవేత్యన్వయః - మూర్తయః అవయవాః ॥ ౧౯½ ॥ ఏవమితి ॥ వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధినీం వర్షసహస్రానుయాయినీం - దీక్షాం అనుచ్ఛ్వాసాభోజనసంకల్పం - ఉద్దిశ్యేతిశేషః - అప్రతిమాం నిస్తులాం - ప్రతిజ్ఞాం ఏవమేవసర్వథా కరిష్యామీత్యధ్యవసాయం - చకార ॥ శ్లోకౌ ॥

ప్రాణి శైలీ స్థాస్యసి దుర్భగే ॥ ౧౨ ॥ బ్రాహ్మణస్సుమహాతేజాస్తపోబలసమన్వితః । ఉద్ధరిష్యతి రంభే త్వాం మత్క్రోధకలుషీకృతాం ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః । అశక్నువన్ ధారయితుం క్రోధం సంతాపమాగతః ॥ ౧౪ ॥ తస్య శాపేన మహతా రంభా శైలీ తదాభవత్ ॥ ౧౪½ ॥ వచశ్శ్రుత్వా తు కందర్పో మహర్షేస్స చ నిర్గతః ॥ ౧౫ ॥ కోపేన స మహాతేజాస్తపోపహరణే కృతే । ఇంద్రియైరజితై రామ న లేభే శాంతిమాత్మనః ॥ ౧౬ ॥ బభూవాస్య మనశ్చింతా తపోపహరణే కృతే ॥ ౧౬½ ॥ నైవ క్రోధం గమిష్యామి న చ వక్ష్యే కథంచన ॥ ❋ ॥ అథవా నోచ్ఛ్వసిష్యామి సంవత్సరశతాన్యపి ॥ ౧౭½ ॥ అహం విశోషయిష్యామి హ్యాత్మానం విజితేంద్రియః ॥ ❋ ॥ తావద్యావద్ధి మే ప్రాప్తం బ్రాహ్మణ్యం తపసార్జితం ॥ అనుచ్ఛ్వసన్నభుంజానస్తిష్ఠేయం శాశ్వతీస్సమాః ॥ ౧౮ ॥ న హి మే తప్యమానస్య క్షయం యాస్యంతి మూర్తయః ॥ ౧౮½ ॥ ఏవం వర్షసహస్రస్య దీక్షాం స మునిపుంగవః ॥ ❋ ॥ చకారాప్రతిమాం లోకే ప్రతిజ్ఞాం రఘునందన ॥ ౨౦½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

అథ హైమవతీం రామ దిశం త్యక్త్వా మహామునిః । పూర్వాం దిశమనుప్రాప్య తపస్తేపే సుదారుణమ్ ॥ ౧ ॥ మౌనం వర్షసహస్రస్య కృత్వా వ్రతమనుత్తమమ్ । చకారాప్రతిమం రామ తపః పరమదుష్కరమ్ ॥ ౨ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రే తు కాష్ఠభూతం మహామునిం । విఘ్నైర్బహుభిరాధూతం క్రోధో నాంతరమావిశత్ ॥ ౩ ॥ స కృత్వా నిశ్చయం రామ తప ఆతిష్ఠదవ్యయమ్ ॥ ౩½ ॥ తస్య వర్షసహస్రస్య వ్రతే పూర్ణే మహావ్రతః ॥ ❋ ॥ భోక్తుమారబ్ధవానన్నం తస్మిన్కాలే రఘూత్తమ ॥ ఇంద్రో ద్విజాతిర్భూత్వా తం సిద్ధమన్నమయాచత ॥ ౫ ॥ తస్మై దత్వా తదా సిద్ధం సర్వం విప్రాయ నిశ్చితః । నిశ్శేషితేऽన్నే భగవానభుక్త్వైవ మహాతపాః ॥ ❋ ॥ న కించిదవదద్విప్రం మౌనవ్రతముపస్థితః ॥ ౬½ ॥ అథ వర్షసహస్రం వై నోచ్ఛ్వసన్మునిపుంగవః ॥ ౭ ॥ తస్యానుచ్ఛ్వసమానస్య మూర్ధ్ని ధూమో వ్యజాయత । త్రైలోక్యం యేన సంభ్రాంతమాదీపితమివాభవత్ ॥ ౮ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాః పన్నగాసురరాక్షసాః । మోహితాస్తేజ

యం ॥ వర్షసహస్రస్య దీక్షాం వర్షసహస్రానువర్తినీం దీక్షాం - అనుచ్ఛ్వసనాది వ్రతసంకల్పరూపాం - ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం - చకార ॥ ౨౦½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋

అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిః పంచషష్టితమే - అథ హైమవతీమిత్యాది ॥ ౧ ॥ వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధి - తత్సాధ్యమిత్యర్థః - మౌనం వ్రతం మౌనరూపం వ్రతం - కృత్వా - సంకల్ప్యేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కాష్ఠభూతం కాష్ఠవదవస్థితం - ఆధూతం ఆకులీకృతమపి - అంతరం అంతరవంతం - దృఢాంతఃకరణవంతమితి యావత్ - యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః అంతరం అవకాశం - నావిశత్ ॥ శ్లోకద్వయం ॥ విఘ్నైరితి ॥ ఆధూతం ఆకులీకృతమపి - అంతరం అంతరవంతం - ధీరమితి యావత్ - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ ప్రత్యయః - యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః - అంతరం అవకాశం - నావిశత్ ॥ ౩ ॥ ౩½ ॥ తస్య పూర్వసంకల్పితస్య - వర్షసహస్రస్య సంబంధిని - వ్రతే పూర్ణే - తస్మిన్కాలే పారణకాలే - సిద్ధం పక్వం - యాచిద్విజకర్తృకః ॥ ౪ ॥ నిశ్చితః - తపస్సిద్ధయే సర్వథైవాన్నం దాతవ్యమితి నిశ్చయవానిత్యర్థః - నిశ్చితః అశంకిత ఇతి వా - నిశ్శేషిత ఇత్యనేన సర్వమన్నమింద్రేణ యాచితమితి గమ్యతే - అభుక్త్వేతి - పునః పాకార్హతండులాసంపాదనాదితిభావః ॥ ౬½ ॥ ౭ ॥ ఆదీపితం తాపితం ॥ శ్లోకద్వయం ॥ యేన ధూమేన - ఆదీపితమివ సంతప్యమానమివ - సంభ్రాంతం వ్యాకులి

తం ‖ ౮ ‖ తత ఇత్యాది ‖ తపసా తేజసా-తపోరూపాగ్నినా మోహితాః మూర్ఛితాః - కశ్మలోపహతాః దుఃఖోపహతాః ‖ ౯½ ‖ లోభితః లోభకారణైః రంభాదర్శనాదిభిః ప్రలోభితః - క్రోధితః క్రోధకారణైః వర్షసహస్రాంతసిద్ధకృతాన్నయాచనాదిభిః క్రోధితః వృజినం పాపం రాగద్వేషాదిలక్షణం - సూక్ష్మం స్వల్పం ‖ ౧౧ ‖ వినాశయతి వినాశయేత్ - అసావితి శేషః ‖ ౧౨ ‖ వ్యాకులా ఇత్యాది ‖ న ప్రతిజానీమః- ప్రతిక్రియామితి శేషః - నాస్తికో జాయత ఇతి -ఉక్తనంపద్భవశాన్నాస్తికత్వ -కర్మానుష్ఠానశూన్యో జాయత ఇత్యర్థః ‖ ౧౪ ‖ ఉక్తార్థానువాదపూర్వకమనుష్ఠేయాంశ ఉచ్యతే సంమూఢమివేత్యాది ‖ బుద్ధిమితి - హే దేవ బ్రహ్మన్ అతః పరం విశ్వామిత్రః నాశే జగత్త్రయే-యావత్ బుద్ధిం న కురుతే-తావత్ - ప్రసాద్యః అనుగ్రాహ్యః ‖ ౧౬ ‖ కాలాగ్నినేతి ‖ పూర్వం ప్రళయకాలే - కాలాగ్నినా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - తథైవ త్రైలోక్యం-అనేన-దహ్యతే ధక్ష్యతే - అయం దేవరాజ్యం చికీర్షితాపి - అతః అస్య యత్ బ్ర

స్నాతస్య తపసా మందరశ్మయః ‖ ✱ ‖ కశ్మలోపహతాస్సర్వే పితామహమథాబ్రువన్ ‖ ౯½ ‖ బహుభిః కారణైర్దేవ విశ్వామిత్రో మహామునిః ‖ ✱ ‖ లోభితః క్రోధితశ్చైవ తపసా చాభివర్ధతే ‖ నహ్యస్య వృజినం కించిద్దృశ్యతే సూక్ష్మమప్యథ ‖ ౧౧ ‖ నదీయతే యదిత్వస్య మనసా యదభీప్సితమ్ ‖ వినాశయతి త్రైలోక్యం తపసా సచరాచరం ‖ ౧౨ ‖ వ్యాకులాశ్చ దిశస్సర్వా న చ కించిత్ప్రకాశతే ‖ సాగరాః క్షుభితాస్సర్వే విశీర్యంతే చ పర్వతాః ‖ ✱ ‖ ప్రకంపతే చ పృథివీ వాయుర్వాతి భృశాకులః ‖ బ్రహ్మన్న ప్రతిజానీమో నాస్తికో జాయతే జనః ‖ ౧౪ ‖ సంమూఢమివ త్రైలోక్యం సంప్రక్షుభితమానసమ్ ‖ భాస్కరో నిష్ప్రభశ్చైవ మహర్షేస్తస్య తేజసా ‖ ✱ ‖ బుద్ధిం న కురుతే యావన్నాశే దేవ మహామునిః ‖ తావత్ప్రసాద్యో భగవానగ్నిరూపో మహాద్యుతిః ‖ ౧౬ ‖ కాలాగ్నినా యథా పూర్వం త్రైలోక్యం దహ్యతేఖిలం ‖ దేవరాజ్యం చికీర్షేత దీయతామస్య యన్మతమ్ ‖ ౧౭ ‖ తతస్సురగణాస్సర్వే పితామహపురోగమాః ‖ విశ్వామిత్రం మహాత్మానం మధురం వాక్యమబ్రువన్ ‖ ౧౮ ‖ బ్రహ్మర్షే స్వాగతం తేస్తు తపసా స్మ సుతోషితాః ‖ ౧౮½ ‖ బ్రాహ్మణ్యం తపసోగ్రేణ ప్రాప్తవానసి కౌశిక ‖ ✱ ‖ దీర్ఘమాయుశ్చ తే బ్రహ్మన్ దదామి సమరుద్గణః ‖ స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖమ్ ‖ ౨౦ ‖ పితామహవచశ్శ్రుత్వా సర్వేషాం చ దివౌకసాం ‖ కృత్వా ప్రణామం ముదితో వ్యాజహార మహామునిః ‖ ౨౧ ‖ బ్రాహ్మణ్యం యది మే ప్రాప్తం దీర్ఘమాయుస్తథైవ చ ‖ ఓంకారశ్చ వషట్కారో వేదాశ్చ వరయంతు మామ్ ‖ ౨౨ ‖ క్షత్రవేదవిదాం శ్రేష్ఠో బ్రహ్మవేదవిదామపి ‖ బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠో మామేవం వదతు దేవతాః ‖ ✱ ‖ యద్యయం పరమః కామః కృతో యాంతు సురర్షభాః ‖ ౨౩½ ‖ తతః ప్రసాదితో దేవైర్వసిష్ఠో జపతాం వరః ‖ ✱ ‖ సఖ్యం చకార బ్రహ్మర్షిరేవమస్త్వితి చాబ్రవీత్ ‖ ౨౪½ ‖ బ్రహ్మర్షిస్త్వం న సందేహస్సర్వం సంపత్స్యతే తవ ‖ ✱ ‖ ఇత్యుక్త్వా దేవతాశ్చాపి సర్వా జగ్ముర్యథాగతమ్ ‖ ౨౫½ ‖ ఏవం త్వనేన బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం రామ మహాత్మనా ‖ ✱ ‖ ఏష రామ మునిశ్రేష్ఠ ఏష విగ్రహవాంస్తపః ‖ ✱ ‖ ఏష ధర్మపరో నిత్యం వీర్యస్యైష పరాయణమ్ ‖ ౨౬ ‖ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విరరామ ద్విజోత్తమః ‖ ౨౬½ ‖ శతానందవచశ్శ్రుత్వా రామలక్ష్మణసన్నిధౌ ‖ ✱ ‖ జనకః ప్రాంజలిర్వాక్యమువాచ కుశికాత్మజమ్ ‖ ౨౮½ ‖ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే మునిపుంగవ ‖ ✱ ‖ యజ్ఞం కాకుత్స్థసహితః ప్రాప్తవానసి ధార్మిక ‖ ౨౯½ ‖ పావితోహం త్వయా బ్రహ్మన్ దర్శనేన మహామునే ‖ ✱ ‖ గుణా బహువిధాః ప్రాప్తాస్తవ సందర్శనాన్మయా ‖ ౩౦½ ‖ విస్తరేణ చ తే బ్రహ్మన్ కీర్త్యమానం మహత్తపః ‖ ✱ ‖ శ్రుతం మయా మహాతేజో రామేణ చ మహాత్మనా ‖ ౩౧½ ‖ సదస్యైః ప్రాప్య చ సదశ్శ్రుతాస్తే బహవో గుణాః ‖

హ్మర్షిత్వం మతం తద్దీయతామిత్యర్థః ‖ ౧౭ ‖ తత ఇత్యాది ‖ తతః దేవవిజ్ఞాపనానంతరం ‖ ౧౮ ‖ ౧౮½ ‖ బ్రాహ్మణ్యమిత్యాది ‖ బ్రహ్మవచనం ప్రార్థనాన్యేన ‖ ౨౦ ‖ ౨౧ ‖ వరయంతు అధ్యాపనయాజనార్హం భవంత్విత్యర్థః ‖ ౨౨ ‖ బ్రహ్మానుగ్రహేపి సజాతీయపరిగ్రహార్థమాహ క్షత్రేతి ‖ క్షత్రవేదాః క్షత్రియాణాం శాంతిపుష్ట్యాదిప్రయోజనా అథర్వవేదాః -తద్విదాం శ్రేష్ఠః-సూర్యవంశానాదిపురోహితత్వాదితి భావః - బ్రహ్మవేదాః బ్రహ్మప్రతిపాదకా వేదాః -వేదాంతా ఇత్యర్థః - యద్వా-బ్రాహ్మణమాత్రప్రవచనార్హా వేదాస్త్రయీరూపాః - ఏవం వదతు బ్రహ్మర్షిరితి వదతు - యదీతి - అయం కామః వసిష్ఠముఖేన బ్రహ్మర్షిత్వవాదరూపః కామః-యది కృతః తర్హి దైవ మద్విషయే కృతకృత్యా యాంతు-నాన్యథేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ క్షత్రేతి ‖ క్షత్రవేదః ధనుర్వేదః- బ్రహ్మవేదాః ఇతరవేదాః ‖ ౨౩½ ‖ ౨౪½ ‖ ఏవమస్త్విత్యస్య వివరణం బ్రహ్మర్షిస్త్వమితి ‖ సర్వం బ్రాహ్మణ్యం తత్ప్రయుక్తయాజనాధ్యాపనాదికం చ ‖ ౨౫½ ‖ అథ శతానందవచనం - ఏవమిత్యాది ‖ తప ఇత్యకారాంతపుంలింగత్వమార్షం ‖ ౨౬ ‖ ౨౬½ ‖ ౨౮½ ‖ ౨౯½ ‖ ౩౦½ ‖ ౩౧½ ‖ సదస్యైరితి ‖

సనః ప్రాప్యస్థితైఃసదస్యైః ॥ ౩౨ ॥ అప్రమేయాః ఇయత్తయాజ్ఞాతుశక్యాః ॥ ౩౩ ॥ కథానామితి పూరణగుణేతితృతీయార్థేషష్ఠీ- తృప్తిఃఅలంబుద్ధిః - స్వాగతమితి- త్వదాగమనంశుభకృజ్జాతమిత్యర్థః ॥ ౩౪॥౩౬॥౩౭ ॥ స్వవాటంస్వనివేశం ॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంస్వమాతృశాపమోచనఘటకత్వకృతోపకారస్మృత్యాశతానందప్రతిపాదితేనప్రాసంగికేనవిశ్వామిత్రచరిత్రేణ ఉపకారకగురువైభవోజ్ఞేయః - కామక్రోధౌసర్వథాదుర్నిరోధౌ - జితకామక్రోధఏవబ్రాహ్మణోత్తమః - బ్రాహ్మణ్యంచనసులభం. బ్రహ్మవిదపచారస్సర్వారంభనిరోధకః - ఇత్యాదివ్యంజితమితిప్రబంధగతవస్తు నావస్తుధ్వనిః - అథస్వయమేవసమస్తజనరక్షణావసరప్రతీక్షోభగవాన్ దేవశరణాగతింవ్యాజీకృత్య రావణవధాయావతీర్ణస్తదవాంతరోపాయభూతాంవేదవత్యవతారేస్వేనైవకృతసంకల్పాం లక్ష్మీంతుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనస్యైవకన్యావరణీయేత్యముమర్థవిశేషంప్రవర్తయిష్యన్ జనకకులేవతార్య తత్పరిణయనాయప్రవృత్తస్తత్ప్రీణనాయతాటకాతాటకేయాదిదుష్టవధంకౌశికాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపమోక్షాదిరూపంశిష్టపరిపాలనంచవిధాయసాక్షాత్.

౩౨ ॥ అప్రమేయంతపస్తుభ్యమప్రమేయంచతేబలం । అప్రమేయాగుణాశ్చైవనిత్యంతేకుశికాత్మజ ॥

౩౩ ॥ తృప్తిరాశ్చర్యభూతానాంకథానాంనాస్తిమేవిభో । కర్మకాలోమునిశ్రేష్ఠలంబతేరవిమండలమ్ ॥ ❋ ॥ శ్వఃప్రభాతేమహాతేజోద్రష్టుమర్హసిమాంపునః । స్వాగతంతపతాంశ్రేష్ఠమామనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥ ౩౫ ॥ ఏవముక్తోమునివరఃప్రశస్యపురుషర్షభమ్ । విససర్జాశుజనకంప్రీతంప్రీతమనాస్తదా ॥ ౩౬ ॥ ఏవముక్త్వామునిశ్రేష్ఠంవైదేహోమిథిలాధిపః । ప్రదక్షిణంచకారాశుసోపాధ్యాయస్సబాంధవః ॥ ౩౭ ॥ విశ్వామిత్రోపిధర్మాత్మాసహరామస్సలక్ష్మణః । స్వవాటమభిచక్రామపూజ్యమానోమహర్షిభిః ॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

తతఃప్రభాతేవిమలేకృతకర్మానరాధిపః । విశ్వామిత్రంమహాత్మానమాజుహావసరాఘవమ్ ॥ ౧ ॥ తమర్చయిత్వాధర్మాత్మాశాస్త్రదృష్టేనకర్మణా । రాఘవాచమహాత్మానౌతదావాక్యమువాచహ ॥ ౨ ॥ భగవన్ స్వాగతంతేస్తుకింకరోమితవానఘ । భవానాజ్ఞాపయతుమామాజ్ఞాప్యోభవతాహ్యహమ్ ॥ ౩ ॥ ఏవముక్తస్సధర్మాత్మాజనకేనమహాత్మనా । ప్రత్యువాచమునిర్వీరంవాక్యంవాక్యవిశారదః ॥ ౪ ॥ పుత్రౌదశరథస్యేమౌక్షత్రియౌలోకవిశ్రుతౌ । ద్రష్టుకామౌధనుశ్శ్రేష్ఠంయదేతత్త్వయితిష్ఠతి ॥ ౫ ॥ ఏతద్దర్శయభద్రంతేకృతకామౌనృపాత్మజౌ । దర్శనాదస్యధనుషోయథేష్టంప్రతియాస్యతః ॥ ౬ ॥ ఏవముక్తస్తుజనకఃప్రత్యువాచమహామునిం ॥ ౬౫ ॥ శ్రూయతామస్యధనుషోయదర్థమిహతిష్ఠతి ॥ ౭ ॥ దేవరాతఇతిఖ్యాతోనిమేష్షష్ఠోమహీపతిః । న్యాసోయంతస్యభగవన్ హస్తేదత్తోమహాత్మనా ॥ ౮ ॥ దక్షయజ్ఞవధేపూర్వంధనురాయమ్యవీర్యవాన్ । రుద్రస్తుత్రిదశాన్ రోషాత్సలీలమిదమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ యస్మాద్భాగార్థినోభాగాన్నాకల్పయతమేసురాః । వరాంగాణిమహార్హాణిధనుషాశాతయామివః ॥ ౧౦ ॥ తతోవిమనసస్సర్వేదేవావైమునిపుంగవ । ప్రసాదయంతిదేవేశంతేషాంప్రీతోభవద్భవః ॥ ౧౧ ॥ ప్రీతియుక్తస్ససర్వేషాందదౌతేషాంమహాత్మనామ్ । తదేతద్దేవదేవస్యధనూరత్నంమహాత్మనః ॥ ❋ ॥ న్యాసభూతంతదాన్యస్తమస్మాకంపూర్వకేవిభో ॥ ౧౨ ॥ అథమేకృషతఃక్షేత్రంలాంగలాదుత్థితామయా ॥

సీతాలాభోపాయాయయతత ఇత్యాహతతఃప్రభాత ఇత్యాదినాసర్గద్వయేన ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ రాఘవాచార్చయిత్వేత్యన్వయః - కర్మణా అర్ఘ్యప్రదానాదినా ॥ ౨॥౩॥౪ ॥ ద్రష్టుకామౌ-భవత ఇతిశేషః ॥ ౫ ॥ అస్యదర్శనాదేవకృతకామౌభూత్వాప్రతియాస్యతఇత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదితి ॥ కృతకామౌప్రాప్తకామౌ ॥౬॥౬౫॥ శ్రూయతామితి ॥ ధనుః-యదర్థంయత్ప్రయోజనాయ-ఇహఅస్మద్గృహే-తిష్ఠతి-అస్యధనుషః-తత్ప్రయోజనం-శ్రూయతామిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ నిమేఃజనకకూటస్థస్య-న్యాసః నిక్షేపరూపం ॥ తీర్థీయం ॥ దేవరాతఇతి ॥ తస్యదేవరాతస్య-అయం ఇదంధనుః ॥ ౮ ॥ ఉక్తమర్థంవివృణోతిదక్షేత్యాదినా ॥ ఆయమ్యఆక్రమ్య ॥ ౯ ॥ భాగార్థినః స్విష్టకృదాదిభాగార్థినః - మమ ఇత్యన్వయః - వరాంగాణిశిరాంసి - అత్ర,తస్మాదిత్యుపస్కార్యం - శాతయామిఛినద్మి ॥ ౧౦ ॥ విమనసఃదీనాః - భవఃరుద్రః ॥ ౧౧ ॥ దదౌ-ధనురితిశేషః - ధనూరత్నంధనుశ్శ్రేష్ఠం-పూర్వకేదేవరాతే-న్యాసభూతంన్యస్తం-దేవైరితిశేషః ॥ ౧౨ ॥ అథేతి ॥ అథవృత్తాంతాంతరారంభే - క్షేత్రంయాగభూమిం - మేకృషతః-మయికర్షతీత్యర్థః-చయనార్థమితిశేషః - లాంగలంపవీరవమితిచాఖ్యాయ్పుష్ఛేణకృషతీత్యాదిశాస్త్రాత్ । లాంగలాత్-లాంగలపద్ధతేరిత్యర్థః-ఉత్థితేతి-కన్యేతిశేషః- సాచక్షేత్రంశో

భూతలాదుత్థితేత్యనేనాయోనిజత్వముక్తమ్ ॥ ౧౩ ॥ వ్యపదేశాభావాయాహ - క్షేత్రమితి ॥ హేతోర్నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - ఆసీత్ - సీతాలాంగలపద్ధతిః - సీతాయాం జాతత్వాత్ సీతేత్యుచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ వ్యపదేశభయతా మయా లబ్ధేతి హేతోః నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - ఆసీత్ - అతో మమాత్మజా - వీర్యం ధనురారోపణం తదేవ శుల్కం మూల్యం యస్యాస్సా వీర్యశుల్కా - ఇతి స్థాపితా వీర్యశుల్కత్వాత్ - మత్కృతపోషణాదితి శేషః - అతో మమాత్మజా - వీర్యశుల్కా - త్వాత్ - స్థాపితా - న కస్మైచిద్దత్తేతి భావః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ వీర్యజిజ్ఞాసవః ధనుస్సారజిజ్ఞాసవః - అభవన్నితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తేషామితి ॥ వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం తేషాం కృతే - ధనుః - అపాహృతం ఆనీతం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే భాగవరీ కోర్థః - ంహస్తే సంచాలనే ॥ ౧౮ ॥ తేషామితి ॥ తన్నిబోధేతి - తదిత్యవ్యయం - తస్మాత్ కారణాత్ - అనంతరం యద్వృత్తం - తన్నిబోధేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ వీర్యసందేహం వీర్యశైథిల్యం ॥ ౨౦ ॥ మిథిలావరోధనిమిత్తాంతరమాహ ఆత్మానమితి ॥ తే నృపాః - ఆత్మానం స్వాత్మానం - మయా అవధూతం నీవీర్యశుల్క - కరణేన నిరస్తం కృతం - విజ్ఞాయ - పీడయా - అపీడయా ॥ ౨౧ ॥ సాధనాని దుర్గరక్షణసాధనాని ॥ ౨౨ ॥ ప్రసాదయం ప్రాసాదయమ్

❖ ॥ క్షేత్రం శోధయతా లబ్ధా నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా ॥ ౧౩ ॥ భూతలాదుత్థితా సా తు వ్యవర్ధత మమాత్మజా ॥ ❖ ॥ వీర్యశుల్కేతి మే కన్యా స్థాపితేయమయోనిజా ॥ ౧౪ ॥ భూతలాదుత్థితాం తాం తు వర్ధమానాం మమాత్మజామ్ ॥ ❖ ॥ వరయామాసురాగమ్య రాజానో మునిపుంగవ ॥ ౧౫ ॥ తేషాం వరయతాం కన్యాం సర్వేషాం పృథివీక్షితామ్ ॥ ❖ ॥ వీర్యశుల్కేతి భగవన్న దదామి సుతామహమ్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్సర్వే నృపతయస్సమేత్య మునిపుంగవ ॥ ❖ ॥ మిథిలామభ్యుపాగమ్య వీర్యజిజ్ఞాసవస్తదా ॥ ౧౭ ॥ తేషాం జిజ్ఞాసమానానాం వీర్యం ధనురుపాహృతమ్ ॥ ❖ ॥ న శేకుర్గ్రహణే తస్య ధనుషస్తోలనేఽపి వా ॥ ౧౮ ॥ తేషాం వీర్యవతాం వీర్యమల్పం జ్ఞాత్వా మహామునే ॥ ❖ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతా నృపతయస్తన్నిబోధ తపోధన ॥ ౧౯ ॥ తతః పరమకోపేన రాజానో మునిపుంగవ ॥ ❖ ॥ న్యరుంధన్ మిథిలాం సర్వే వీర్యసందేహమాగతాః ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానమవధూతం తే విజ్ఞాయ నృపపుంగవాః ॥ ❖ ॥ రోషేణ మహతావిష్టాః పీడయన్మిథిలాం పురీమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతస్సంవత్సరే పూర్ణే క్షయం యాతాని సర్వశః ॥ ❖ ॥ సాధనాని మునిశ్రేష్ఠ తతోఽహం భృశదుఃఖితః ॥ ౨౨ ॥ తతో దేవగణాన్ సర్వాన్ తపసాహం ప్రసాదయమ్ ॥ ❖ ॥ దదుశ్చ పరమప్రీతాశ్చతురంగబలం సురాః ॥ ౨౩ ॥ తతో భగ్నా నృపతయో హన్యమానా దిశో యయుః ॥ ❖ ॥ అవీర్యా వీర్యసందిగ్ధాస్సామాత్యాః పాపకర్మణః ॥ ౨౪ ॥ తదేతన్మునిశార్దూల ధనుః పరమభాస్వరమ్ ॥ ❖ ॥ రామలక్ష్మణయోశ్చాపి దర్శయిష్యామి సువ్రత ॥ ౨౫ ॥ యద్యస్య ధనుషో రామః కుర్యాదారోపణం మునే ॥ ❖ ॥ సుతామయోనిజాం సీతాం దద్యాం దాశరథేరహమ్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే షట్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖

జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ధనుర్దర్శయ రామాయ ఇతి హోవాచ పార్థివమ్ ॥ ౧ ॥ తతస్స రాజా జనకస్సామంతాన్ వ్యాదిదేశ హ ॥ ధనురానీయతాం దివ్యం గంధమాల్యవిభూషితమ్ ॥ ౨ ॥ జనకేన సమాదిష్టాస్సచివాః ప్రావిశన్ పురీమ్ ॥ తద్ధనుః పురతః కృత్వా నిర్జగ్ముః పార్థివాజ్ఞయా ॥ ౩ ॥ నృణాం శతాని పంచాశద్వ్యాయతానాం మహాత్మనామ్ ॥ మంజూషామష్టచక్రాం తాం సమూహుస్తే కథంచన ॥ ౪ ॥ తామాదాయ తు మంజూషామాయసీం యత్ర తద్ధనుః ॥ సురోపమం తే జనకమూచుర్నృపతిమంత్రిణః ॥ ౫ ॥ ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ పూజితం సర్వరాజభిః ॥ మిథిలాధిప రాజేంద్ర దర్శనీయం యదిచ్ఛసి ॥ ౬ ॥ తేషాం నృపో వచశ్శ్రుత్వా కృతాంజలిరభాషత ॥ విశ్వామిత్రం మహాత్మానం తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౭ ॥ ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ జనకైరభిపూజితమ్ ॥ రాజభిశ్చ మహావీర్యైరశక్తైః పూరితుం పురా ॥ ౮ ॥ నైతత్సురగణాస్సర్వే నాసురా న చ రాక్షసాః ॥ గంధర్వయక్షప్రవ

రాం ॥ ౨౩ ॥ వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః - పాపకర్మణః పాపకర్మాణః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ ధనుర్భంగాదివృత్తాంతస్సప్తషష్టితమే - జనకస్యేత్యాది ॥ ౧ ॥ సామంతాన్ కర్మసచివాన్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ నృణామితి ॥ వ్యాయతానాం దీర్ఘదేహానాం - నృణాం - పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి - అష్టచక్రాం - అష్టచక్రవచ్ఛకటారోపితామిత్యర్థః - మంజూషాం ధనుః పేటికాం - సమూహుః ఆచకర్షుః - తే చ పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి - కథంచన మహతా ప్రయత్నేన - సమూహురితి యోజనా - అన్యే తు అష్టచక్రాం అష్టాధశ్చక్రగతో బంధవతీం - ఊహుః - హస్తైరితి శేష ఇత్యాహుః ॥ ౪ ॥ యత్ర మంజూషాయాం ॥ ౫ ॥ ఇదమితి ॥ యద్ధనుర్దర్శనీయమిచ్ఛసి తదిదం ధనుః - ఆనీతమితి శేషః ॥ ౬ ॥ తౌ చోభావితి - ఉద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౭ ॥ రాజభిః పూర్వం సీతార్థిభిః పూజితం - అహో మహాసారమైశ్వరం ధనురితి శ్లాఘితమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ నైతదిత్యాది ॥ ఏతత్ ధనుః సురగణాగయః ప్రపూరణాదికం కర్తుం న

శక్తా ఇత్యర్థసిద్ధం ॥ తీర్థీయం ॥ నైతదిత్యాది ॥ అత్రశ్లోకే ఉత్తరశ్లోకోక్తానారోపణాదిశబ్దాననుసంధాయ కృత్వా - ఏతద్ధనురా
రోపయితుం మౌర్వ్యా సంయోజయితుం శరేణ గూజయితుం మౌర్వీమాకృష్టుం తోలయితుం భారపరీక్షార్థం కంపయితుం పూరయితుం శ
కర్ణాంతమాకృష్టుం - దేనాపి గుణేన శక్తా ఇతి యోజనీయం ॥ ౯ ॥ క్వేతి ॥ ప్రపూరణే సజ్జీకరణే - ఆరోపణే మౌర్వ్యాస్సంయోజనే - సమా
యోగేన శరేణ యోజనే - వేపనే మౌర్వ్యాకర్షణే - తోలనే భారపరీక్షార్థం కంపనే చ - మానుషాణాం మధ్యే క్వ పురుషే - గతిః శక్తిః ॥ ౧౦ ॥
తథాప్యనయోర్దర్శయేత్యాహ తదేతదితి ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అపావృత్య అపగతావరణం కృత్వా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ బాఢమిత్యాది ॥ ౧౪½ ॥ లీల
యా అప్రయత్నేన ॥ ౧౫½ ॥ పూరయామాస ఆకర్ణమాకృష్టవాన్ - నను ఉక్తరీత్యా మహోన్నతస్య ధనుషః కథం బాలేనారోపణసంభ
వః - అగ్రస్పర్శాభావాదితి చేత్ ఉచ్యతే - ఆశ్చర్యశక్తికస్య రామస్య కరస్పర్శాదేవావనతం ధనుః ॥ ౧౬½ ॥ నిర్ఘాతేతి - తల్లక్షణము
క్తం జ్యోతిషే - వాయునాభిహతో వాయుర్గగనాత్పతతి క్షితౌ । యదా దీప్తః ఖగరుతస్స నిర్ఘాతోతిదోషకృదితి ॥ పర్వతస్యేవ దీర్యతః
పర్వతే దీర్యతి భిద్యతి యథా భూమికంపః - తథా భూమికంపశ్చాసీదిత్యర్థః ॥ ౧౭½ ॥ ౧౮½ ॥ విగతసాధ్వస ఇత్యనేన రామజామాతృకతా
ప్రాపకం ధనురారోపణమపి న భవేదితి పూర్వం భీతోభూదితి గమ్యతే ॥ ౧౯½ ॥ అత్యద్భుతమితి ॥ అచింత్యం అన్యత్రాదర్శనాత్ - నత

రాస్సకిన్నరమహోరగాః ॥ ౯ ॥ క్వ గతిర్మానుషాణాం తు ధనుషోస్య ప్రపూరణే । ఆరోపణే సమా
యోగే వేపనే తోలనేపి వా ॥ ౧౦ ॥ తదేతద్ధనుషాం శ్రేష్ఠమానీతం మునిపుంగవ । దర్శయైతన్మహాభాగ
అనయో రాజపుత్రయోః ॥ ౧౧ ॥ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా శ్రుత్వా జనకభాషితమ్ । వత్స రామ ధనుః
పశ్య ఇతి రాఘవమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ బ్రహ్మర్షేర్వచనాద్రామో యత్ర తిష్ఠతి తద్ధనుః । మంజూషాం
తామపావృత్య దృష్ట్వా ధనురథాబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ సంస్పృశామీహ పాణినా ।
యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూరణేపి వా ॥ ౧౪ ॥ బాఢమిత్యేవ తం రాజా మునిశ్చ సమభాషత ॥
౧౪½ ॥ లీలయా స ధనుర్మధ్యే జగ్రాహ వచనాన్మునేః ॥ ❋ ॥ పశ్యతాం నృసహస్రాణాం బహూనాం రఘు
నందనః ॥ ౧౫½ ॥ ఆరోపయిత్వా ధర్మాత్మా పూరయామాస తద్ధనుః ॥ ❋ ॥ తద్బభంజ ధనుర్మధ్యే నర
శ్రేష్ఠో మహాయశాః ॥ ౧౬½ ॥ తస్య శబ్దో మహానాసీన్నిర్ఘాతసమనిస్స్వనః ॥ ❋ ॥ భూమికంపశ్చ సుమ
హాన్పర్వతస్యేవ దీర్యతః ॥ ౧౭½ ॥ నిపేతుశ్చ నరాస్సర్వే తేన శబ్దేన మోహితాః ॥ ❋ ॥ వర్జయిత్వా
మునివరం రాజానం తౌ చ రాఘవౌ ॥ ౧౮½ ॥ ప్రత్యాశ్వస్తే జనే తస్మిన్ రాజా విగతసాధ్వసః ॥ ❋ ॥ ఉవా
చ ప్రాంజలిర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో మునిపుంగవమ్ ॥ ౧౯½ ॥ భగవన్ దృష్టవీర్యో మే రామో దశరథాత్మజః ।
అత్యద్భుతమచింత్యం చ న తర్కితమిదం మయా ॥ ౨౦½ ॥ జనకానాం కులే కీర్తిమాహరిష్యతి మే సుతా ॥
❋ ॥ సీతా భర్తారమాసాద్య రామం దశరథాత్మజమ్ ॥ ౨౧½ ॥ మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్యశుల్కేతి కౌ
శిక ॥ ❋ ॥ సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ॥ ౨౨½ ॥ భవతోనుమతే బ్రహ్మన్ శీ
ఘ్రం గచ్ఛంతు మంత్రిణః ॥ ❋ ॥ మమ కౌశిక భద్రం తే అయోధ్యాం త్వరితా రథైః ॥ ౨౩½ ॥ రాజానం ప్రశ్రితై
ర్వాక్యైరానయంతు పురం మమ ॥ ❋ ॥ ప్రదానం వీర్యశుల్కాయాః కథయంతు చ సర్వశః ॥ ౨౪½ ॥ మునిగుప్తౌ
చ కాకుత్స్థౌ కథయంతు నృపాయ వై ॥ ❋ ॥ ప్రీయమాణం తు రాజానమానయంతు సుశీఘ్రగాః ॥ ౨౫½ ॥ కౌశి
కశ్చ తథేత్యాహ రాజా చాభాష్య మంత్రిణః ॥ ❋ ॥ అయోధ్యాం ప్రేషయామాస ధర్మాత్మా కృతశాసనాన్ ।
యథావృత్తం సమాఖ్యాతుమానేతుం చ నృపం తదా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే సప్తషష్టితమస్సర్గః ॥

ర్కితం మనుష్యేష్వసంభావితత్వాత్ - అత్యద్భుతం బాలేన కృతత్వాత్ - ఇదం ఈశధనురారోపణం ॥ ౨౦½ ॥ జనకానాం కులే కీర్తిమాహ
రిష్యతి మే సుతా । సీతా భర్తారమాసాద్య రామం దశరథాత్మజమ్ ॥ జనకానాం - అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన । మిథిలా
యాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించిత్ప్రదహ్యత ఇతి ప్రోక్తనిరతిశయకీర్తిమతామపి । కులే - కులంతాగయతే తాతనత్వనత్పచనస్తచేతివత్ ।
కీర్తిమిత్యేకవచనేనైకరూపత్వం వ్యజ్యతే - ఆహరిష్యతి సద్యః ప్రాపయిష్యతి - సిద్ధస్యైవానంతస్యాహరణం - సుతా - సుతశ్చేత్ స్వార్జిత
తామేవ కీర్తిం ప్రాపయిష్యతి - మే సుతా - స్వసంబంధప్రయుక్తాతిశయః - సీతా - జన్మప్రయుక్తాతిశయః - భర్తారమాసాద్య భర్తృ
సంబంధకృతాతిశయః - భర్తారం భరణదక్షం - విత్తమిచ్ఛంతి మాతర ఇత్యుక్తధనవంతమిత్యర్థః - రామం - రూపమిచ్ఛతి కన్యకేత్యుక్త
రూపవంతం - దశరథాత్మజం - బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీత్యుక్తరీత్యా బంధుకాంక్షితం - ఏవం సర్వసమ్మతవరప్రాప్త్యా కీర్తిమాహరిష్య
తీతి భావః ॥ ౨౧½ ॥ సత్యా - జాతేతి శేషః - సీతా వీర్యశుల్కేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా జాతా - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - బహుమతా సీతా దేయేతి
సీతాపదముభయత్రాన్వేతి ॥ ౨౨½ ॥ భవతోనుమతే - భవదనుమత్యా గచ్ఛంత్విత్యర్థః ॥ ౨౩½ ॥ ప్రశ్రితైః వినయాన్వితైః - సర్వశః - న
శ్యమత్రత్యవృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ ౨౪½ ॥ ౨౫½ ॥ ఆభాష్య ఆహూయ - కృతశాసనాన్ - దత్తకల్యాణసందేశపత్రికానిత్యర్థః - నృపం దశరథం ॥
౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే మణిమంజీరాఖ్యానే బాలకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋

అథజానకీవివాహాయదశరథాహ్వానమష్టషష్టితమే - జనకేనేత్యాది ॥ త్రిరాత్రమితి - తిస్రో రాత్రయస్త్రిరాత్రం-సంఖ్యాదిత్వాద్రాత్ర్యంతాదచ్ సమాసాంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥౧॥ రాజవచనాత్ జనకోస్మాన్ సహప్రేషితవానితి స్వరాజసంకీర్తనాత్ ॥౨॥ విగతసాధ్వసాః దశరథరాజస్యైవ విజ్ఞాపనే నిర్భయాః ॥౩॥ మైథిల ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మైథిలః మిథిలేశ్వరః - పురస్కృతాగ్నిహోత్రసహితస్సాగ్నిహోత్రపురస్కృతః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - పురస్సరం శీలపురస్సరాః భృత్యాః - తత్సహితం - ఏవంభూతం త్వాం - కుశలం క్షేమం - అవ్యయమనపాయం - యోగమితియావత్ - అపృచ్ఛతే-మద్వచనాదితిశేషః - ఆఙినుపృచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యానమిత్యాత్మనేపదం - అత్ర ద్వితీయజనకశబ్దో విప్రకృష్టజనకశబ్దావిస్మరణార్థః॥ తీర్థీయం ॥ మైథిల ఇతి ॥ సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం - సాగ్నిహోత్రంపురస్కృతంచేతికర్మధారయః- సపురస్సరం సపరికరం॥౫॥ కౌశికానుమతే కౌశికానుమత్యా ॥౬॥ పూర్వమితి ॥ వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భిర్విదితా-రాజానశ్చ-నిర్వీర్యాః ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇత్యపి విదితమిత్యన్వయః ॥౭॥ సేయమితి ॥ సేయం ఉక్తరీత్యా నవైః ప్రార్థనీయా - మమసుతా త్వయా సహసంబంధార్హస్య మే పుత్రీ - స్వపురే తదాగమనప్రసక్తిం దర్శయతి విశ్వామిత్రపురస్సరైరితి - యదృచ్ఛయా మద్భాగధేయాత్ । పుత్రకైః పూజాయాం బహువచనం - జామాతృత్వాధ్యవసాయాత్ - మహారాజకుమారత్వాద్వా పూజా- అల్పార్థే నకప్రత్యయో నచాల్యం ద్యోతితం॥ తీర్థీయం ॥ సేయమితి ॥ యదృచ్ఛయా దైవాదాగతైస్తవపుత్రకైః - కాకపక్షధరైరేకైనైవ తవపుత్రేణ శ్రీరామచంద్రే

జనకేనసమాదిష్టాదూతాస్తేక్లాంతవాహనాః । త్రిరాత్రముషితామార్గే తేయోధ్యాంప్రావిశన్పురీమ్ ॥౧॥ తేరాజవచనాద్దూతారాజవేశ్మప్రవేశితాః । దదృశుర్దేవసంకాశంవృద్ధందశరథంనృపమ్ ॥౨॥ బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వేదూతావిగతసాధ్వసాః । రాజానంప్రయతావాక్యమబ్రువన్మధురాక్షరమ్ ॥౩॥ మైథిలోజనకోరాజాసాగ్నిహోత్రపుగస్కృతమ్ । కుశలంచావ్యయంచైవసోపాధ్యాయపురోహితమ్ ॥ ❁ ॥ ముహుర్ముహుర్మధురయాస్నేహసంయుక్తయాగిరా । జనకస్త్వాంమహారాజాపృచ్ఛతేసపురస్సరమ్ ॥౫॥ పృష్ట్వాకుశలమవ్యగ్రంవైదేహోమిథిలాధిపః। కౌశికానుమతేవాక్యంభవంతమిదమబ్రవీత్ ॥౬॥ పూర్వంప్రతిజ్ఞావిదితావీర్యశుల్కామమాత్మజా । రాజానశ్చకృతామర్షానిర్వీర్యావిముఖీకృతాః ॥౭॥ సేయంమమసుతారాజన్విశ్వామిత్రపురస్సరైః । యదృచ్ఛయాగతైర్వీరైర్నిర్జితాతవపుత్రకైః ॥౮॥ తచ్చరాజన్ధనుర్దివ్యంమధ్యేభగ్నంమహాత్మనా। రామేణహిమహారాజమహత్యాంజనసంసది ॥౯॥ అస్మైదేయామయాసీతావీర్యశుల్కామహాత్మనే । ప్రతిజ్ఞాంకర్తుమిచ్ఛామితదనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥౧౦॥ సోపాధ్యాయోమహారాజాపురోహితపురస్సరః। శీఘ్రమాగచ్ఛభద్రంతేద్రష్టుమర్హసిరాఘవౌ ॥౧౧॥ ప్రీతించమమరాజేంద్రనిర్వర్తయితుమర్హసి । పుత్రయోరుభయోరేవప్రీతింత్వమపిలప్స్యసే ॥౧౨॥ ఏవంవిదేహాధిపతిర్మధురంవాక్యమబ్రవీత్ । విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాతశ్శతానందమతేస్థితః ॥౧౩॥ దూతవాక్యంతుతచ్ఛ్రుత్వారాజాపరమహర్షితః । వసిష్ఠంవామదేవంచమంత్రిణోన్యాంశ్చసోబ్రవీత్ ॥౧౪॥ గుప్తఃకుశికపుత్రేణకౌసల్యానందవర్ధనః । లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావిదేహేషువసత్యసౌ ॥౧౫॥ దృష్టవీర్యస్తుకాకుత్స్థోజనకే

ణేత్యర్థః - మమసుతా నిర్జితా - వీర్యశుల్కేన స్వవశీకృతా - నిర్జితా తవపుత్రకైరిత్యత్ర కప్రత్యయస్యాల్పార్థే విధానాత్ నిర్జేతురేకత్వాదేకవచనేన భావ్యం - రఘువరేణ సహాగతత్వాదుపచారేణ లక్ష్మణస్యాపి జేతృత్వే తద్ద్వివచనేన భావ్యం - ప్రయుక్తం బహువచనం ఏవం మన్యతే ప్రయోక్తా - సర్వలోకసంతతసంఘుష్యమాణసౌభ్రాత్రాతిశయశ్రవణవాసనా ప్రత్యస్తమితభేదాదేకేన కృతమపి సర్వైః కృతమితి సంప్రదాయః - యద్వా-నిర్జేతర్యేకస్మిన్ రామభద్రే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరనరపతిదురారోపశంకరశరాసనభంగాద్యమానుషతదీయపౌరుషవిశేషజనితబహుమానాదితి ద్రష్టవ్యం ॥౮॥ కథం నిర్జితేత్యత్రాహ తచ్చేతి ॥ తచ్చ ఐశ్వరమపి నేదమైంద్రజాలికమిత్యాహ మహాత్మనేతి - నేయం పక్షపాతోక్తిరిత్యాహ మహత్యామితి ॥ తీర్థీయం ॥ తచ్చేతి ॥ తచ్చ । తదపి - పూర్వం దక్షాధ్వరధ్వంసనసమయే రుద్రేణ యేన సాధనేన పురందరపురస్సరసురనికరపలాయనం కృతం తదపీత్యర్థః ॥౯॥ ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం సీతాప్రదానం ॥౧౦॥౧౧॥ ప్రీతిం త్వద్దర్శనప్రీతిం - సీతాప్రదానప్రీతిం వా - పుత్రయోః పుత్రీ చ పుత్రశ్చ తయోః - ఏకశేషః - ప్రీతిం తద్విషయప్రీతిం - తదుభయకల్యాణదర్శనప్రీతిమితియావత్ - మత్పుత్ర్యాం త్వత్పుత్రే చేత్యర్థః - యద్వా - స్నుషాచ పుత్రీత్యేవ గృహ్యతే - యద్వా-లక్ష్మణాయోర్మిళాప్రదానం సిద్ధం కృత్వోచ్యతే ఉభయోరితి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రీతిం-దర్శనజనితామితి శేషః ॥ లప్స్యస ఏవేతి సంబంధః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ గుప్త ఇత్యాది ॥ విదేహేషు విదేహానాం నివాసభూతే దేశే । జనపదే లుబితిలుప్-అసావితి బు

ర్థినస్త్విక ర్షేణోచ్యతే॥౧౫॥౧౬॥ యదివో రోచత ఇతి॥ యానసంబంధయోగ్యమితిశేషః - పర్యయః అతిక్రమః ॥౧౭॥ మంత్రిణ ఇతి ॥ శ్వోయా- త్రేత్యబ్రవీదితి తదర్థముద్యుక్తత్వమితిభావః ॥౧౮॥ మంత్రిణః జనకమంత్రిణః - గుణైః వక్తృత్వాదిశౌర్యైః - తాంరాత్రిం - తస్యాంరా త్ర్యామిత్యర్థః॥ తీర్థీయం॥ మంత్రిణ ఇతి ॥ గుణైః మంత్రిగుణైస్సమన్వితాః - నరేంద్రస్యజనకస్య - మంత్రిణః - పరమసత్కృతాస్సం తః - తాం రాత్రిం - తస్యాం రాత్ర్యామూషురిత్యర్థః ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యా నే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథదశరథస్యమిథిలాగమనమేకోనసప్తతితమే - తతో రాత్ర్యామిత్యాది ॥ ధనాధ్యక్షాః కోశరక్షాధికృతాః - పుష్కలం శ్రేష్ఠం - శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలస్స్యాదిత్యమరః । సువిహితాః సుసంపాదితకల్యాణోచితకర్మాణః ॥ తీర్థీయం ॥ సువిహితాః సురక్షితాః ॥౨॥ యానయుగ్యమితి - యానం శిబికాందోళికాది - యుగ్యం రథాది - సేనాం గత్వా దేకవద్భావః ॥ ౩ ॥ యథాకాలాత్యయః కాలాతిక్ర

నమహాత్మనా। సంప్రదానంసుతాయాస్తురాఘవేకర్తుమిచ్ఛతి ॥౧౬॥ యదివో రోచతేవృత్తం జనక స్యమహాత్మనః । పురీంగచ్ఛామహే శీఘ్రం మాభూత్కాలస్యపర్యయః ॥౧౭॥ మంత్రిణో బాఢమిత్యా హుస్సహసర్వైర్మహర్షిభిః । సుప్రీతశ్చాబ్రవీద్రాజా శ్వోయాత్రేతి సమంత్రిణః ॥౧౮॥ మంత్రి ణస్తాం నరేంద్రస్య రాత్రిం పరమసత్కృతాః । ఊషుస్తే ముదితాస్సర్వే గుణైస్సర్వైస్సమన్వితాః ॥౧౯॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతోరాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం సోపాధ్యాయస్సబాంధవః । రాజాదశరథో హృష్టస్సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అద్యసర్వే ధనాధ్యక్షాధనమాదాయపుష్కలమ్ । వ్రజన్త్వగ్రే సువిహితానానారత్న సమన్వితాః ॥ ౨ ॥ చతురంగంబలంచాపి శీఘ్రంనిర్యాతుసర్వశః । మమాజ్ఞాసమకాలంచ యానయుగ్యమ నుత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ వసిష్ఠోవామదేవశ్చ జాబాలిరథకాశ్యపః । మార్కండేయస్సుదీర్ఘాయుఋషిః కా త్యాయనస్తథా ॥ ౪ ॥ ఏతేద్విజాః ప్రయాంత్వగ్రేస్యందనం యోజయస్వమే । యథాకాలాత్యయోన స్యాత్దూతాహిత్వరయంతిమామ్ ॥ ౫ ॥ వచనాత్తునరేంద్రస్యసాసేనాచతురంగిణీ । రాజానమృషిభిస్సా ర్థం వ్రజంతంపృష్ఠతో౽న్వగాత్ ॥ ౬ ॥ గత్వాచతురహంమార్గం విదేహానభ్యుపేయివాన్ । రాజాతు జనకశ్శ్రీమాన్ శ్రుత్వాపూజామకల్పయత్ ॥ ౭ ॥ తతోరాజానమాసాద్య వృద్ధందశరథంనృపమ్ । జ నకోముదితోరాజా హర్షంచపరమంయయౌ ॥ ❖ ॥ ఉవాచచనరశ్రేష్ఠో నరశ్రేష్ఠంముదాన్వితః ॥ ౮ ॥ స్వాగతంతేమహారాజ దిష్ట్యాప్రాప్తో౽సిరాఘవ ॥ ❖ ॥ పుత్రయోరుభయోః ప్రీతిం లప్స్యసేవీర్యనిర్జి తామ్ ॥ ౯ ॥ దిష్ట్యాప్రాప్తోమహాతేజా వసిష్ఠోభగవానృషిః ॥ ❖ ॥ సహసర్వైర్ద్విజశ్రేష్ఠైర్దేవై రివశతక్రతుః ॥ ౧౦ ॥ దిష్ట్యామేనిర్జితావిఘ్నా దిష్ట్యామేపూజితంకులమ్ ॥ ❖ ॥ రాఘవైస్సహసంబ ద్ధంవీర్యశ్రేష్ఠైర్మహాత్మభిః ॥ ౧౧ ॥ శ్వఃప్రభాతేనరేంద్రేంద్ర నిర్వర్తయితుమర్హసి ॥ ❖ ॥ య జ్ఞస్యాంతేనరశ్రేష్ఠ వివాహమృషిసమ్మతమ్ ॥ ౧౨ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వా ఋషిమధ్యేనరాధిపః ॥ ❖ ॥ వాక్యంవాక్యవిదాంశ్రేష్ఠః ప్రత్యువాచమహీపతిమ్ ॥ ౧౩ ॥ ప్రతిగ్రహోదాతృవశశ్శ్రు తమేతన్మయాపురా ॥ ❖ ॥ యథావక్ష్యసిధర్మజ్ఞ తత్కరిష్యామహేవయమ్ ॥ ౧౪ ॥ ధర్మిష్ఠంచయశస్యంచ వచనంసత్యవాదినః ॥ ❖ ॥ శ్రుత్వావిదేహాధిపతిః పరంవిస్మయమాగతః ॥ ౧౫ ॥ తతస్సర్వేమునిగణాః

మః - న స్యాత్ - తథా ప్రయాంత్వితియోజనా ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ చతురహం చతుర్పూర్వాహ్ణస్సు - శ్రుత్వా దశరథమాగతం శ్రుత్వా - పూజాం ఉప దాం ॥ ౭ ॥ రాజా వమాసాద్య ముదితః వివాహశ్శీఘ్రం భావీతి హర్షం యయౌ ॥ ౮ ॥ వీర్యనిర్జితాం - పుత్రయోర్వీర్యేణ ధనుర్భంగాది నా సంభూతామిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ వసిష్ఠస్య శతక్రతుసామ్యం పూర్ణధర్మత్వేన ॥ ౧౦ ॥ విఘ్నాః కన్యాప్రదానప్రతిబంధకాః - పూ జితత్వే హేతుమాహ రాఘవైరితి - యత ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౧౧ ॥ ఇక్ష్వాకుప్రథమవంశత్వేన నరేంద్రాణామింద్రత్వం - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - త్రిచతురదినానంతరభావినీతి శేషః - ఋషిసమ్మతం - బ్రాహ్మంవివాహమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ శ్వ ఇతి ॥ నిర్వర్తయితుం - వివా హనిశ్చయోపయోగి ప్రసంగమితి శేషః - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - యజ్ఞస్య చతుర్దినావశిష్టస్యాంతే ఋషిసమ్మతం వివాహం నిర్వర్తయితుమ ర్హసి ॥ ౧౨ ॥ మహీపతిం జనకం ॥ ౧౩ ॥ ప్రతిగ్రహ ఇతి ॥ కన్యాగవాదీనాం ప్రతిగ్రహోదాతృవశ ఏవ - యదాదాతా దదా తి తదా ప్రతిగృహ్యతే ప్రతిగృహీత్రేతి వస్తుస్థితిః - ఏతద్యుష్మదీయం వీర్యశుల్కం కన్యాప్రదానమపి పూర్వమేవ శ్రుతం - అతః పరం కన్యా ప్రదస్త్వం యథావక్ష్యసి తథా వయం కరిష్యామః ॥ ౧౪ ॥ విస్మయమితి - ప్రతిగ్రహోదాతృవశ ఇత్యాదివినయోక్తేరితి భావః ॥ ౧౫ ॥

పరస్పరసమాగమే - సంభూతేనేతిశేషః ॥ ౧౬ ॥ నిశామ్యదృష్ట్వా - శమోదర్శన ఇతిమిత్త్వనిషేధాన్నవృద్ధిః ॥ ౧౭ ॥ జనకోపీతి ॥ యజ్ఞస్యక్రియాం అవశిష్టక్రియాం - సుతాభ్యాంపుత్రాభ్యాం - క్రియాంఅంకురార్పణాదికం ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

అథజనకేనసంబంధార్హత్వాయేక్ష్వాకుసంతానకీర్తనంసప్తతితమే ॥ తత ప్రభాత ఇత్యాది ॥ కృతకర్మా సమాప్తయజ్ఞాదిక్రియః ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ కృతకర్మా ఋషిభిఃకృతప్రాతస్సవనాద్యనుష్ఠానః ॥ ౧ ॥ భ్రాతేత్యాది ॥ అత్రత్యవిశేషణానాంశతానందపరిజ్ఞాతానామప్యుపదేశః పరంపరయా దశరథాదిశ్రోత్రం ప్రాపయితుం - వార్యఫలకపర్యంతాం - దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఖారూపేణావస్థితాయాం ఇక్షుమత్యాంవారిణి అకీర్ణాసిఖాతాః ఫలకాశ్శూలానియేషు తేవార్యఫలకాః - తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశాయస్యాస్తాం - వార్యామలకపర్యంతామితిపాఠే - వార్యామలకా ఆమలకవిశేషాస్తత్పర్యంతాం - పుణ్యసంకాశాంపుణ్యతుల్యాం - పుణ్యవత్ స్వవాసినాంస్వత ఏవాభీష్టప్రదామిత్యర్థః - పుష్పకంవిమానమివస్థితాం - సాంకాశ్యాంపురీం ఇక్షుమతీంనదీంపిబన్ తజ్జలంపిబన్ని

పరస్పరసమాగమే ॥ ❁ ॥ హర్షేణమహతాయుక్తాస్తాన్నిశామవసన్సుఖమ్ ॥ ౧౬ ॥ రాజాచరాఘవౌపుత్రౌనిశామ్యపరిహర్షితః ॥ ❁ ॥ ఉవాసపరమప్రీతోజనకేనసుపూజితః ॥ ౧౭ ॥ జనకోపిమహాతేజాఃక్రియాంధర్మేణతత్త్వవిత్ ॥ ❁ ॥ యజ్ఞస్యచసుతాభ్యాంచకృత్వారాత్రిమువాసహ ॥ ౧౮ ॥

ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

తతఃప్రభాతేజనకఃకృతకర్మామహర్షిభిః । ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞశ్శతానందంపురోహితమ్ ॥ ౧ ॥ భ్రాతామమమహాతేజాయవీయానతిధార్మికః । కుశధ్వజఇతిఖ్యాతఃపురీమధ్యవసచ్ఛుభామ్ ॥ ❁ ॥ వార్యఫలకపర్యంతాంపిబన్నిక్షుమతీంనదీమ్ । సాంకాశ్యాంపుణ్యసంకాశాంవిమానమివపుష్పకమ్ ॥ ౩ ॥ తమహంద్రష్టుమిచ్ఛామియజ్ఞగోప్తాసమేమతః । ప్రీతింసోపిమహాతేజాఇమాంభోక్తామయాసహ ॥ ౪ ॥ శాసనాత్తునరేంద్రస్యప్రయయుశ్శీఘ్రవాజిభిః । సమానేతుంనరవ్యాఘ్రంవిష్ణుమింద్రాజ్ఞయాయథా ॥ ౫ ॥ ఆజ్ఞయాథనరేంద్రస్యఆజగామకుశధ్వజః । సదదర్శమహాత్మానంజనకంధర్మవత్సలమ్ ॥ ౬ ॥ సోభివాద్యశతానందంరాజానంచాపిధార్మికమ్ । రాజార్హంపరమందివ్యమాసనంచాధ్యరోహత ॥ ౭ ॥ ఉపవిష్టావుభౌతౌతుభ్రాతరావతితేజసౌ । ప్రేషయామాసతుర్వీరౌమంత్రిశ్రేష్ఠంసుదామనమ్ ॥ ౮ ॥ గచ్ఛమంత్రిపతేశీఘ్రమైక్ష్వాకమమితప్రభమ్ । ఆత్మజైస్సహదుర్ధర్షమానయస్వసమంత్రిణమ్ ॥ ౯ ॥ ఔపకార్యంసగత్వాతురఘూణాంకులవర్ధనమ్ । దదర్శశిరసాచైనమభివాద్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ అయోధ్యాధిపతేవీరవైదేహోమిథిలాధిపః । సత్వాంద్రష్టుంవ్యవసితస్సోపాధ్యాయపురోహితమ్ ॥ ౧౧ ॥ మంత్రిశ్రేష్ఠవచశ్శ్రుత్వారాజాసర్షిగణస్తదా । సబంధురగమత్తత్రజనకోయత్రవర్తతే ॥ ౧౨ ॥ సరాజామంత్రిసహితస్సోపాధ్యాయస్సబాంధవః । వాక్యంవాక్యవిదాంశ్రేష్ఠోవైదేహమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ విదితంతేమహారాజఇక్ష్వాకుకులదైవతమ్ । వక్తాసర్వేషుకృత్యేషువసిష్ఠోభగవానృషిః ॥ ౧౪ ॥ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాతస్సహసర్వైర్మహర్షిభిః । ఏషవక్ష్యతిధర్మాత్మావసిష్ఠోమేయథాక్రమమ్ ॥ ౧౫ ॥ తూష్ణీంభూతేదశరథేవసిష్ఠోభగవానృషిః । ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞోవైదేహంసపురోధసమ్ ॥ ౧౬ ॥ అవ్యక్తప్రభవోబ్రహ్మాశాశ్వతోనిత్యఅవ్యయః । తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞేమరీచేఃకా

త్యర్థః - అధ్యవసత్ అధివసతి - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్యకర్మత్వం ॥ తీర్థీయం ॥ పుణ్యశబ్దేనతత్సంభూతస్స్వర్గోలక్ష్యతే తత్సంకాశాం - స్వర్గోపమామిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ యజ్ఞగోప్తా - సాంకాశ్యేస్థిత్వాయజ్ఞస్యమమశ్రీప్రేషణాదినేతిభావః - ఇమాంవివాహకల్యాణజాం - భోక్తేతిలుట్ ॥ తీర్థీయం ॥ తమహమితి ॥ సమయజ్ఞగోప్తామదీయయాగసంరక్షకత్వేనమతః - అతస్తంద్రష్టుమిచ్ఛామీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ నరేంద్రస్యశాసనాత్ - శతానందవచనద్వారకాదిత్యర్థః - విష్ణుముపేంద్రం ॥ తీర్థీయం ॥ శాసనాదితి ॥ ప్రయయుః - దూతా ఇతిశేషః - విష్ణుముపేంద్రం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ అధ్యరోహత - పురోహితరాజానుజ్ఞయేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఔపకార్యందశరథశిబిరనివేశం - ఉపకార్యాశబ్దాత్ స్వార్థేష్యఞ్ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ విదితమితి ॥ మతిబుద్ధీత్యాదినావర్తమానే క్తః - తస్యచవర్తమాన ఇతిషష్ఠీ - త్వయావిదితమిత్యర్థః - దైవతంపరమంగురురిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ విదితమితి ॥ భగవాన్ వసిష్ఠః - సర్వేషుకృత్యేషువక్తేతి ఇక్ష్వాకుకులస్యదైవతంపరమగురురితిచవిదితంప్రసిద్ధం ॥ ౧౪ ॥ ఏషవక్ష్యతి - కులమితిశేషః - విశ్వామిత్రస్యకోపపరిహారాయవిశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తం - దశపురుషవిఖ్యాతాదితిశాస్త్రేణయానసంబంధాపేక్షితాంవంశశుద్ధింవక్ష్యతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ యథాక్రమం - కులమితిశేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ అవ్యక్తంప్రత్యక్షాద్యగోచరంవస్తుప్రభవఃకారణంయస్యసోవ్యక్తప్రభవః ॥ అవ్యక్తంకిం

హామ - వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మేతి - అథకోయమాకాశోపి - తమపివక్ష్యత్యుత్తరకాండే- సంక్షేప్యహపురా సామ - వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - మహార్ణవే శయానోప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః ॥ పద్మేదివ్యేర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి ॥ ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమిత్యాదినా ॥ శాశ్వతః బహుకాలస్థాయీ - నిత్యః ద్విపరార్థకాలం వినాశరహితః - లోకాన్ మాయయా స్వయమేవహ । అవ్యయః ప్రవాహరూపేణ ప్రతికల్పమవస్థాయీ - అస్తీతిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ అవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తః ప్రత్యక్షాద్యగోచరో విష్ణుః ప్రభవః కారణం యస్య న తథోక్తః ॥ ౧౬ ॥ వైవస్వతః వివస్వత్పుత్రః - ప్రజాపతిః రాజా - ఆసీదితిశేషః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ దుందుమారః యువనాశ్వాపరనామధేయః ॥ రామానుజీయం ॥ దుందుమార ఇత్యాది ॥ దుందుమార ఏవ యువనాశ్వః - తస్యైవ నామాంతరం ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ మధ్యే ఆసితవృత్తాంతకథనం సగరస్యైభవాతిశయప్రకటనాయ - ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షాః - శత్రవః శాతయితారః - ప్రతిరాజానేవ తాన్ విశేషయతి హైహయా ఇత్యాది ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యైత ఇతి ॥ యస్య ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షభూతా రాజానః - హైహ

శ్యపస్సుతః ॥ ౧౭ ॥ వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మనుర్వైవస్వతస్స్మృతః । మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః ॥ ౧౮ ॥ తమిక్ష్వాకుమయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకమ్ । ఇక్ష్వాకోస్తు సుతశ్శ్రీమాన్ కుక్షిరిత్యేవ విశ్రుతః ॥ ౧౯ ॥ కుక్షేరథాత్మజశ్శ్రీమాన్ వికుక్షిరుదపద్యత । వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవాన్ ॥ ౨౦ ॥ బాణస్యతు మహాతేజా అనరణ్యః ప్రతాపవాన్ । అనరణ్యాత్పృథుర్జజ్ఞే త్రిశంకుస్తు పృథోస్సుతః ॥ ౨౧ ॥ త్రిశంకోరభవత్పుత్రో దుందుమారో మహాయశాః । యువనాశ్వసుతస్త్వాసీన్మాంధాతా పృథివీపతిః ॥ ౨౨ ॥ మాంధాతుస్తు సుతశ్శ్రీమాన్ సుసంధిరుదపద్యత । సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్ ॥ ౨౩ ॥ యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో నామ నామతః । భరతాత్తు మహాతేజా అసితో నామ జాతవాన్ ॥ ౨౪ ॥ యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః । హైహయాస్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః ॥ ౨౫ ॥ తాంస్తు స ప్రతియుధ్యన్ వై యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః ॥ ౨౫½ ॥ హిమవంతముపాగమ్య భృగుప్రస్రవణేవసత్ ॥ ❈ ॥ అసితోల్పబలో రాజా మంత్రిభిస్సహితస్తదా ॥ ౨౬½ ॥ ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతురితి శ్రుతమ్ ॥ ❈ ॥ ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ ॥ ౨౭½ ॥ తతశ్శైలవరం రమ్యం బభూవాభిరతో మునిః ॥ ❈ ॥ భార్గవశ్చ్యవనో నామ హిమవంతముపాశ్రితః ॥ ౨౮½ ॥ తత్రైకా తు మహాభాగా భార్గవం దేవవర్చసమ్ ॥ ❈ ॥ వవందే పద్మపత్రాక్షీ కాంక్షంతీ సుతముత్తమమ్ ॥ ౨౯½ ॥ తమృషిం సాభ్యుపాగమ్య కాళిందీ చాభ్యవాదయత్ ॥ ౩౦ ॥ స తామభ్యవదద్విప్రః పుత్రేప్సుం పుత్రజన్మని ॥ ౩౦½ ॥ తవ కుక్షౌ మహాభాగే సుపుత్రస్సుమహాబలః ॥ ❈ ॥ మహావీర్యో మహాతేజా అచిరాత్సంజనిష్యతి । గరేణ సహితశ్శ్రీమాన్ మా శుచః కమలేక్షణే ॥ ౩౨ ॥ చ్యవనం తు నమస్కృత్య రాజపుత్రీ పతివ్రతా । పతిశోకాతురా తస్మాత్పుత్రం దేవీ వ్యజాయత ॥ ౩౩ ॥ సపత్న్యా తు గరస్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా । సహ తేన గరేణైవ జాతస్స సగరోభవత్ ॥ ౩౪ ॥ సగరస్యాసమంజస్తు అసమంజాత్తథాంశుమాన్ । దిలీపోంశుమతః పుత్రో దిలీపస్య భగీరథః ॥ ౩౫ ॥ భగీరథాత్కకుత్స్థశ్చ కకుత్స్థస్య రఘుస్సుతః ॥ ౩౫½ ॥ రఘోస్తు పుత్రస్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాద

హయాదయః సోమవంశ్యాః - శత్రవః హింసకాః - ఉదపద్యంత ఆజాయంత ॥ ౨౫ ॥ ప్రతియుధ్యన్ అభిముఖతయా యుద్ధం కుర్వన్ - ప్రవాసితః రాజ్యాద్భ్రంశితః ॥ ౨౫½ ॥ భృగుప్రస్రవణే భృగుమహాముని సాన్నిధ్యవన్నిర్ఝరోపాంతప్రదేశే - ఇదమేవ పూర్వం భృగుతుంద ఇత్యుక్తం ॥ ౨౬½ ॥ సగరం - గరం విషం - తత్సహితం భక్ష్యమిత్యర్థః ॥ ౨౭½ ॥ తత ఇతి ॥ అభిరతః ప్రీతస్సన్ - హిమవంతముపాశ్రితోభూత్ - స్వదేశవాసాభిమానేన ప్రీతస్సన్ - తద్వరప్రదానాయ సన్నిహితోభూదిత్యర్థః ॥ ౨౮½ ॥ ౨౯½ ॥ కాళిందీతి సగరముపయుక్తవత్యా నామ - ఉపాగమ్య శరణం గత్వా - అభ్యవాదయత్ శిరసా ప్రణనామ ॥ ౩౦ ॥ సః - పుత్రేప్సుం అప్రతిబంధపుత్రేప్సుం - పుత్రజన్మని పుత్రోత్పత్తివిషయే ॥ ౩౦½ ॥ గరేణ సపత్నీప్రయుక్తేన - మా శుచః గరప్రయోగనిమిత్తం శోకం మా కుర్వితి ఇత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ పతిశోకేతి - అనేన తదనంతరమేవ దైవాత్ పతిమృత ఇతి గమ్యతే - తస్మాత్ చ్యవచనానుగ్రహాత్ ॥ ౩౩ ॥ సపత్న్యైతి ॥ అత్రయ ఇత్యసమంజస్తు - జాత ఇత్యనంతరం తేనేత్యనుసంధేయం ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౫½ ॥ ప్రవృద్ధ ఇతి - పూర్వం ప్రవృద్ధాఖ్యః - తతో వసిష్ఠశాపా

త్ - పురుషాదకః రాక్షసభూతః - తతః వసిష్ఠం ప్రతి శాపాయోద్ధృతజలస్య స్వభార్యానునయాత్ స్వపదప్రక్షేపేణ కల్మాషపాదాఖ్యః ॥ ౩౬-౭ ॥ ౩౮ ॥ నహుషయయాతీ చంద్రవంశ్యాభ్యామన్యౌ - అత్ర పురాణే క్వచిదైకమత్యం కల్పభేదాదితి జ్ఞేయం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య వంశేన విశుద్ధానాం - రాజ్ఞామితి సంబంధే షష్ఠీ - ఏరయ ౧౨ - వరణస్య పురోహితకృత్యత్వాదితి భావః - సదృశే ఇతి శేషభావ ఆర్షః ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కః ॥ ❋ ॥ కల్మాషపాదోహ్యభవత్తస్మాజ్జాతస్తు శంఖణః ॥ ౩౬-౭ ॥ సుదర్శనశ్శంఖణస్య అగ్నివర్ణస్సుదర్శనాత్ ॥ ❋ ॥ శీఘ్రగస్త్వగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగస్య మరుస్సుతః । మరోః ప్రశుశ్రుకస్త్వాసీదంబరీషః ప్రశుశ్రుకాత్ ॥ ౩౮ ॥ అంబరీషస్య పుత్రోఽభూన్నహుషః పృథివీపతిః । నహుషస్య యయాతిస్తు నాభాగస్తు యయాతిజః ॥ ౩౯ ॥ నాభాగస్య బభూవాజో అజాద్దశరథోఽభవత్ । అస్మాద్దశరథాజ్జాతౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౪౦ ॥ ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పరమధర్మిణామ్ । ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినామ్ ॥ ❋ ॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప । సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతుమర్హసి ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం బ్రువాణం జనకః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః । శ్రోతుమర్హసి భద్రం తే కులం నః పరికీర్తితమ్ ॥ ౧ ॥ ప్రదానే హి మునిశ్రేష్ఠ కులం నిరవశేషతః । వక్తవ్యం కులజాతేన తన్నిబోధ మహామునే ॥ ౨ ॥ రాజాభూత్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతస్స్వేన కర్మణా । నిమిః పరమధర్మాత్మా సర్వసత్త్వవతాం వరః ॥ ౩ ॥ తస్య పుత్రో మిథిర్నామ మిథిలా యేన నిర్మితా । ప్రథమో జనకో నామ జనకాదప్యుదావసుః ॥ ౪ ॥ ఉదావసోస్తు ధర్మాత్మా జాతో వై నందివర్ధనః । నందివర్ధనపుత్రస్తు సుకేతుర్నామ నామతః ॥ ౫ ॥ సుకేతోరపి ధర్మాత్మా దేవరాతో మహాబలః । దేవరాతస్య రాజర్షేర్బృహద్రథ ఇతి స్మృతః ॥ ౬ ॥ బృహద్రథస్య శూరోఽభూన్మహావీరః ప్రతాపవాన్ । మహావీరస్య ధృతిమాన్ సుధృతిస్సత్యవిక్రమః ॥ ౭ ॥ సుధృతేరపి ధర్మాత్మా ధృష్టకేతుస్సుధార్మికః । ధృష్టకేతోస్తు రాజర్షేర్హర్యశ్వ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౮ ॥ హర్యశ్వస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రతీంధకః । ప్రతీంధకస్య ధర్మాత్మా రాజా కీర్తిరథస్సుతః ॥ ౯ ॥ పుత్రః కీర్తిరథస్యాపి దేవమీఢ ఇతి స్మృతః । దేవమీఢస్య విబుధో విబుధస్య మహీధ్రకః ॥ ౧౦ ॥ మహీధ్రకసుతో రాజా కీర్తిరాతో మహాబలః । కీర్తిరాతస్య రాజర్షేర్మహారోమా వ్యజాయత ॥ ౧౧ ॥ మహారోమ్ణస్తు ధర్మాత్మా స్వర్ణరోమా వ్యజాయత । స్వర్ణరోమ్ణస్తు రాజర్షేర్హ్రస్వరోమా వ్యజాయత ॥ ౧౨ ॥ తస్య పుత్రద్వయం జజ్ఞే ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః । జ్యేష్ఠోఽహమనుజో భ్రాతా మమ వీరః కుశధ్వజః ॥ ౧౩ ॥ మాం తు జ్యేష్ఠం పితా రాజ్యే సోఽభిషిచ్య నరాధిపః । కుశధ్వజం సమావేశ్య భారం మయి వనం గతః ॥ ౧౪ ॥ వృద్ధే పితరి స్వర్యాతే ధర్మేణ ధురమావహమ్ । భ్రాతరం దేవసంకాశం స్నేహాత్పశ్యన్ కుశధ్వజమ్ ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య సాంకాశ్యాదగమత్పురాత్ । సుధన్వా వీర్యవాన్ రాజా మిథిలామవరోధకః ॥ ౧౬ ॥ స చ మే ప్రేషయామాస శైవం ధనురనుత్తమమ్ । సీతా కన్యా చ పద్మాక్షీ మహ్యం వై దీయతామితి ॥ ౧౭ ॥ తస్యాప్రదానాద్బ్రహ్మర్షే యుద్ధమాసీన్మయా సహ । స హతోఽభిముఖో రాజా సుధన్వా తు మయా రణే ॥ ౧౮ ॥ నిహత్య తం మునిశ్రేష్ఠ సుధన్వానం నరాధిపమ్ । సాంకాశ్యే భ్రాతరం వీరమభ్యషించం కుశధ్వజమ్ ॥ ౧౯ ॥ కనీయానేష మే భ్రాతా అహం జ్యేష్ఠో మహామునే । దదామి ప

ఏవం వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనకస్స్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రతిజానీత ఏకసప్తతితమే - ఏవం బ్రువాణమిత్యాది ॥ ౧ ॥ తీర్థీయం ॥ కులజాతేన సత్కులప్రసూతేన - ప్రదానే కన్యాదానవిషయే - కులం వక్తవ్యం ॥ ౨ ॥ సత్త్వవతాం బలవతాం ॥ ౩ ॥ ప్రథమ ఇతి ॥ మిథిమారభ్యాస్మాకం జనకసంజ్ఞేతి భావః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సుధృతిరిత్యస్యార్థనంజ్ఞాజ్ఞాపనార్థం విశేషణద్వయం ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ భారం భరణీయం-పోషణీయమితి యావత్ ॥ ౧౪ ॥ ధురం రాజ్యభారం ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే - అవరోధకః - అవరోద్ధుమిత్యర్థః - తుముర్థే ణ్వుల్ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తస్య సుధన్వనః - అప్రదానాత్ సీతాధనుషోరప్రదానాత్ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ తేవ భ్వాగదామిస్సుషాల్వేనదదామి- వసి

ష్ఠనవరణాత్తేదదామీత్యుక్తం ॥ ౨౦ ॥ వధ్వావిత్యుక్తం వ్యవస్థయా దర్శయతి సీతామిత్యర్ధేన ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తమర్థం సంసమిత్థముప
పాణియతి వీర్యేతి ॥ వీర్యశుల్కామిత్యేతదూర్మిళాయా అపి విశేషణం - యద్యపి రామేణైవ ధనుర్భంగః కృతః - తథాపి తాదృశ తైలక్ష్మ
ణేపి దర్శనాత్తద్వీర్యమేవోర్మిళాయా అపి శుల్కమిత్యర్థః - ఊర్మిళా జనకస్యౌరసపుత్రీ - త్రిః త్రివారం - త్రిభిః కరణైర్వా ॥ ౨౧ ॥
గోదానంనామ వివాహపూర్వసమయనియతం కించిత్కర్మ - గావః కేశాః దోః పాదమూలరోమాణి చ యత్ర ఖండ్యంతే - తదేతత్ గోదానం
నామసమావర్తనాఖ్యం కర్మేత్యాహుః - వైవాహికం పితృకార్యం నాందీశ్రాద్ధం ॥ ౨౨ ॥ తృతీయే భావిని ఫల్గున్యాం ఫల్గున్యాఖ్యే -
ఉత్తరే ఉత్తరనక్షత్రే - వైవాహికం వివాహప్రయోజనం - తదన్యప్రయోజనమితి తత్ - దానం గోభూతిలహిరణ్యాదిదానం - సుఖోద
యం సుఖోదర్కం - వధూవరయోరతిశయావహమిత్యర్థః - కార్యమితి సామాన్యోక్త్యా మయాపి కన్యాదానం క్రియత ఇతి సూచితం -
కన్యాదానే ఉత్తరఫల్గున్యః ప్రశస్తత్వముక్తం జ్యోతిషే - త్రీణ్యుత్తరాణ్యపి తథా కరమఘానురాధా మూలాంత్యసోమకపులోద్భవభా
స్యదూనీతి ॥ తీర్థీయం ॥ మఘాహీతి ॥ అద్య మఘానక్షత్రం ఆగామిని తృతీయదివసే ఉత్తరే ఉత్తరఫల్గున్యాఖ్యే నక్షత్రే - వైవాహికం వి
వాహకర్మ - కురు - సుఖోదయం సుఖోదర్కం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే -
బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థే కుశధ్వజసుతావరణం గోదానకరణం చ ద్విసప్తతితమే - తముక్తవంతమిత్యాది ॥ వ్రవం
రమః ప్రీతో వక్ష్యే తే మునిపుంగవ ॥ ౨౦ ॥ సీతాం రామాయ భద్రం తే ఊర్మిళాం లక్ష్మణాయ చ ॥ ౨౧ ॥
వీర్యశుల్కాం మమ సుతాం సీతాం సురసుతోపమామ్ ॥ ❋ ॥ ద్వితీయామూర్మిళాం చైవ త్రిర్దదామి న
సంశయః ॥ ౨౧ ॥ రామలక్ష్మణయో రాజన్ గోదానం కారయస్వ హ ॥ ❋ ॥ పితృకార్యం చ భద్రం తే త
తో వైవాహికం కురు ॥ ౨౨ ॥ మఘా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో ॥ ❋ ॥ ఫల్గున్యాముత్త
రే రాజం స్తస్మిన్ వైవాహికం కురు । రామలక్ష్మణయో రాజన్ దానం కార్యం సుఖోదయమ్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి
శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

తముక్తవంతం వైదేహం విశ్వామిత్రో మహామునిః । ఉవాచ వచనం వీరం వసిష్ఠసహితో నృపమ్ ॥ ౧ ॥
అచింత్యాన్యప్రమేయాని కులాని నరపుంగవ । ఇక్ష్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యోఽస్తి కశ్చన ॥ ౨ ॥
సదృశో ధర్మసంబంధస్సదృశో రూపసంపదా । రామలక్ష్మణయో రాజన్ సీతా చోర్మిళయా సహ ॥ ౩ ॥ వ
క్తవ్యం చ నరశ్రేష్ఠ శ్రూయతాం వచనం మమ ॥ ౩½ ॥ భ్రాతా యవీయాన్ ధర్మజ్ఞ ఏష రాజా కుశధ్వజః ॥
❋ ॥ అస్య ధర్మాత్మనో రాజన్ రూపేణాప్రతిమం భువి । సుతాద్వయం నరశ్రేష్ఠ పత్న్యర్థం వరయామహే ॥ ౫ ॥ భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః । వరయామస్సుతే రాజన్ తయోరర్థే మహాత్మ
నోః ॥ ౬ ॥ పుత్రా దశరథస్యేమే రూపయౌవనశాలినః । లోకపాలోపమాస్సర్వే దేవతుల్యపరాక్ర
మాః ॥ ౭ ॥ ఉభయోరపి రాజేంద్ర సంబంధేనానుబధ్యతామ్ । ఇక్ష్వాకోః కులమవ్యగ్రం భవతః పుణ్యక
ర్మణః ॥ ౮ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా వసిష్ఠస్య మతే తదా । జనకః ప్రాంజలిర్వాక్యముచాచ మునిపుం
గవౌ ॥ ౯ ॥ కులం ధన్యమిదం మన్యే యేషాం నో మునిపుంగవౌ । సదృశం కులసంబంధం యదాజ్ఞాపయథస్స్వ
యమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏవం భవతు భద్రం వః కుశధ్వజసుతే ఇమే । పత్న్యౌ భజేతాం సహితౌ శత్రుఘ్నభరతా

వకం ॥ ౧ ॥ అచింత్యానీత్యాది ॥ అచింత్యాని ఆశ్చర్యభూతాని - అప్రమేయాని అపరిచ్ఛేద్యమహిమాని - ఏషాం ఇక్ష్వాకువిదేహానాం
తుల్యః కశ్చన నాస్తి యతః - అతః కారణాదచింత్యత్వమప్రమేయత్వం చేతి భావః ॥ ౨ ॥ సదృశ ఇతి ॥ సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మ
ణయోర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః ధర్మేణ సంబంధః - యౌనసంబంధ ఇతి యావత్ - సదృశః రూపసంపదా చ సదృశః -
యద్వా - అయం కరిష్యమాణో ధర్మసంబంధః - సదృశః ఉభయకులసదృశః - రూపసంపదా చ సదృశః - తుల్యరూపయోర్వివాహ ఇత్య
ర్థః - అత్ర హేతుమాహ రామేతి - సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోర్యతస్సదృశేత్యనుషంగః - యద్వా - సీతా ఊర్మిళయా స
హ రామలక్ష్మణయోః - చకారాద్రామలక్ష్మణౌ చ సీతోర్మిళయోః - రూపసంపదా సదృశః - శకారాంతే బహువచనం - అతస్సదృశో ధర్మ
సంబంధ ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ వక్తవ్యం చేతి ॥ అన్యదప్యుక్తవ్యం కించిదస్తి తదపి శ్రూయతామిత్యర్థః ॥ ౩½ ॥ ౪ ॥ పత్న్యర్థమిత్యుక్తం - కయో
రిత్యాకాంక్షాయాం తదుపపాదయన్నాహ భరతస్యేతి ॥ భరతస్య శత్రుఘ్నస్య చ తయోరుభయోరర్థ ఇత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఉభయో
రితి ॥ ఉభయోర్యువయోస్సంబంధేన కులద్వయమప్యనుబధ్యతామిత్యర్థః - భవతః కులమిత్యనుకర్షః - అవ్యగ్రం నిర్దోషం -
ఇతి ॥ ఉభయోర్యువయోస్సంబంధేన కులద్వయమప్యనుబధ్యతామిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ వసిష్ఠస్య మతే - వసిష్ఠానుమత ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ కులమితి ॥
అన్యోన్యసంబంధేనాన్యోన్యముత్కర్షం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ వసిష్ఠస్య మతే - వసిష్ఠానుమత ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ కులమితి ॥
యద్యస్మాత్ మునిపుంగవౌ యువాం - యేషాం నః కులసంబంధం ఇక్ష్వాకువంశేన యౌనసంబంధం - స్వయం శిష్యముఖం వినా ఆజ్ఞాపయథః -
తేషాం నః ఇదం కులం - ధన్యం భాగ్యశాలీతి మన్యే ॥ ౧౦ ॥ పత్న్యౌ భజేతామిత్యన్వయః - భజేతాం - సహితౌ వదాన్ సహచరౌ ॥ ౧౧ ॥

ఏకాహ్నేతి ‖ ఏకాహ్నే త్యజభావ ఆర్షః - సప్తమ్యర్థే తృతీయా - చతసృణామితి - ఛందస్యుభయథేతి పష్ఠేదీర్ఘః ‖ ౧౧ ‖ ఉత్తరేతి ‖ ఫల్గునీభ్యాముపలక్షితయోర్దివసయోః-ఉత్తరస్మిన్ దివసే - ఉత్తరఫల్గున్యామిత్యర్థః - యద్వా-ఫల్గునీభ్యామితి సప్తమ్యర్థే చతుర్థీ - ఫల్గున్యాముత్తరే - ఫల్గున్యాఖ్యే ఉత్తరనక్షత్ర ఇత్యర్థః - ప్రశస్తతాయాం హేతుః భగ ఇతి - భగః ప్రజాపతిః - ప్రజోత్పత్తిస్థానయోని లింగాధిష్ఠాతా దేవతా - నను - ఏకస్మింస్తు గృహే కుర్యాదేకామేవశుభక్రియాం । అనేకాం యస్తు కురుతే సనాశమధిగచ్ఛతీతి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ఏకగృహేఽనేకోత్సవనిషేధో దృశ్యత ఇతిచేత్ - మతాంతరే ఏకగృహే భ్రాతౄణామేకదోత్సవస్యవిహితత్వాత్ -ఉక్తం హి దైవజ్ఞవిలాసే - భిన్నోదరోదయవతాముద్వాహే కల్పయేత్ పృథగ్వేదిం । ఏకగృహే జగురార్యా మంటపమేకం వరాశరేణోక్తమితి ‖ నన్వేవమపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః కథమేకదా వివాహః - ఏకమాతృప్రసూతానామేకస్మిన్నేవవత్సరే । వివాహం మౌంజిబంధం చ చూడాకర్మ న కారయేదితి నిషేధాదితిచేత్ ‖ సత్యం - ఏకస్మిన్ దినే తు కర్తవ్య ఏవ - ఉక్తం హి దైవజ్ఞవిలాసే - భ్రాతృద్వయే స్వస్రు యుగే భ్రాతృస్వస్రుయుగే తథా । సమానాశ్చక్రియాః కుర్యాన్మాతృభేదే తథైవ చ ‖ ఏకస్మిన్ దివసే త్వేకలగ్నే భిన్నాంశకే తయోః । ఏకగర్భోదయవతోర్వివాహశ్శుభకృద్భవేదిత్యేకోదరయోరప్యేకగృహే వివాహకరణవచనం ద్రష్టవ్యం ‖ తీర్థీయం ‖ ఉత్తరే దివస ఇతి ‖ ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గున్యోః -వైవాహికం-ప్రశంసంతి ప్రశస్తమితి వదంతి - యత్ర ఫల్గునీనక్షత్రే- భగః ప్రజాపతిః దేవతా ‖౧౩‖ ప్రత్యుత్థాయ-ఆదరాతిశయ సేతిభావః ‖

పుభౌ ‖ ౧౧ ‖ ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసృణాం మహామునే । పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారో రాజపుత్రా మహాబలాః ‖ ౧౨ ‖ ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః । వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః ‖ ౧౩ ‖ ఏవముక్త్వా వచస్సౌమ్యం ప్రత్యుత్థాయ కృతాంజలిః । ఉభౌ మునివరౌ రాజా జనకో వాక్యమబ్రవీత్ ‖ ౧౪ ‖ పరో ధర్మః కృతో మహ్యం శిష్యోఽస్మి భవతోస్సదా ‖౧౪½‖ ఇమాన్యాసనముఖ్యాని ఆసాతాం మునిపుంగవౌ ‖ ❋ ‖ యథా దశరథస్యేయం తథాయోధ్యా పురీ మమ । ప్రభుత్వే నాస్తి సందేహో యథార్హం కర్తుమర్హథ ‖ ౧౬ ‖ తథా బ్రువతి వైదేహే జనకే రఘునందనః । రాజా దశరథో హృష్టః ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ ‖౧౭‖ యువామసంఖ్యేయగుణౌ భ్రాతరౌ మిథిలేశ్వరౌ । ఋషయో రాజసంఘాశ్చ భవద్భ్యామభిపూజితాః ‖ ❋ ‖ స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గమిష్యామి స్వమాలయమ్ । శ్రాద్ధకర్మాణి సర్వాణి విధాస్యామీతి చాబ్రవీత్ ‖ ❋ ‖ తమాపృష్ట్వా నరపతిం రాజా దశరథస్తదా । మునీంద్రౌ తౌ పురస్కృత్య జగామాశు మహాయశాః ‖ ౨౦ ‖ స గత్వా నిలయం రాజా శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః । ప్రభాతే కాల్యముత్థాయ చక్రే గోదానముత్తమమ్ ‖ ౨౧ ‖ గవాం శతసహస్రాణి బ్రాహ్మణేభ్యో నరాధిపః । ఏకైకశో దదౌ రాజా పుత్రానుద్దిశ్య ధర్మతః ‖ ౨౨ ‖ సువర్ణశృంగాస్సంపన్నాస్సవత్సాః కాంస్యదోహనాః । గవాం శతసహస్రాణి చత్వారి పురుషర్షభః ‖ ❋ ‖ విత్తమన్యచ్చ సుబహు ద్విజేభ్యో రఘునందనః । దదౌ గోదానముద్దిశ్య పుత్రాణాం పుత్రవత్సలః ‖ ౨౪ ‖ స సుతైః కృతగోదానైర్వృతస్తు నృపతిస్తదా । లోకపాలైరివాభాతి వృతస్సౌమ్యః ప్రజాపతిః ‖ ౨౫ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ‖ ❋

౧౪ ‖ పరో ధర్మః కన్యాప్రదానరూపః ‖ ౧౪½ ‖ ఇమానీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ‖ మద్భ్రాతుః మమ దశరథస్య చ యాన్యాసనముఖ్యాని సింహాసనాని - తాని యువామాసాతాం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః - వినయాయ ప్రథమపురుషో వా - రాజ్యత్రయమపి యుష్మదీయమిత్యర్థః - నను దశరథసింహాసనం కథం త్వయా శక్యం దాతుం - తత్రాహ యథేతి-ఇయం మిథిలా యథా దశరథస్యేష్టవినియోగార్హా తథాయోధ్యాపి మమ - తథా చ - యువయోః ప్రభుత్వే సందేహో నాస్తి - అతో యథార్హం యథోచితం - ప్రభుత్వం కర్తుమర్హథ - పూజాయాం బహువచనం - వయం సర్వే భవదధీనాః - యుష్మాకం త్రయాణాం హితముపదిశ్య యథోచితం ప్రకృతకార్యం కర్తుమర్హథేత్యర్థః ‖ ౧౬ ‖ హృష్ట ఇతి ‖ ఏవమేకవాక్యత్వాదేనేతి శేషః ‖ ౧౭‖౧౮‖౧౯‖౨౦‖ కాల్యం కాలే కర్తవ్యం - గోదానం సమావర్తనం ‖ ౨౧ ‖ తదంగదానాన్యాహ గవామిత్యాది ‖ ౨౨ ‖ సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః -కాంస్యదోహనాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః - సుబహు అన్యద్విత్తం చ ‖ తీర్థీయం ‖ సువర్ణశృంగా ఇత్యాది ‖ యాస్సువర్ణశృంగాః - సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః - కాంస్యదోహనాః కాంస్యమయాని దోహనపాత్రాణి యాసాం తాసాం గవాం చత్వారి శతసహస్రాణి-స్వరూపేణ దత్వా గోదానముద్దిశ్య విత్తం దక్షిణాత్వేన దదౌ - సుబహు అన్యద్విత్తం చ ‖ ౨౪ ‖ సౌమ్యః సుప్రసన్నచిత్తః ‖ ౨౫ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సీతావివాహః త్రిసప్తతితమే - యస్మిన్నిత్యాది ॥ ౧ ॥ సాక్షాత్పదేన భిన్నోదరమాతులో వ్యక్తీతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ కేకయాధిపతిః స్వపితా - అనామయం కుశలం - విద్యత ఇతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ కేకయాధిపతిరితి ॥ అస్మత్పితా కేకయాధీశ్వరః - స్నేహాత్ త్వాం కుశలమబ్రవీత్ - నతు భయాదితి భావః - యేషామస్మాకం కుశలకామోఽసి త్వం - తేషాం-అనామయం కుశలం-విద్యత ఇతి చాబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ స్వసురపత్యం స్వస్రీయః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ యజ్ఞవాటం యజ్ఞవాటసమీపం - అత్ర యజ్ఞవాటశబ్దేనోత్సవశాలోచ్యతే - పూర్వం యజ్ఞస్యాంత ఇత్యుక్తత్వేన యజ్ఞస్య సమాప్తత్వాత్ - ఉత్తరసర్గే దశరథానుయానోక్తేశ్చ ॥ ౮ ॥ యుక్తే వివాహానురూపే - విజయే విజయావహే - నతు విజయాఖ్యే - తస్యాపరాహ్ణికత్వాత్ - ముహూర్తశబ్దస్య ఘటికాద్వయపరత్వే విజయః పూర్వాహ్ణ ఏవ భవతి - పురతః కృత్వా-ఉపాగమదితి శేషః - కృతకౌతుకమంగళైః కృతవివాహసూత్రబంధనరూపమంగళాచారః- కౌతుకం విషయాభోగే హస్తసూత్రే ఇత్యమరః ॥ ౯ ॥

యస్మింస్తు దివసే రాజా చక్రే గోదానముత్తమమ్ । తస్మింస్తు దివసే శూరో యుధాజిత్ సముపేయివాన్ ॥ ౧ ॥ పుత్రః కేకయరాజస్య సాక్షాద్భరతమాతులః । దృష్ట్వా పృష్ట్వా చ కుశలం రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ కేకయాధిపతీ రాజా స్నేహాత్కుశలమబ్రవీత్ । యేషాం కుశలకామోఽసి తేషాం సంప్రత్యనామయమ్ ॥ ౩ ॥ స్వస్రీయం మమ రాజేంద్ర ద్రష్టుకామో మహీపతిః । తదర్థముపయాతోఽహమయోధ్యాం రఘునందన ॥ ౪ ॥ శ్రుత్వా త్వహమయోధ్యాయాం వివాహార్థం తవాత్మజాన్ । మిథిలాముపయాతాంస్తు త్వయా సహ మహీపతే ॥ ✽ ॥ త్వరయాభ్యుపయాతోఽహం ద్రష్టుకామః స్వసుస్సుతమ్ ॥ ౫ ॥ అథ రాజా దశరథః ప్రియాతిథిముపస్థితమ్ ॥ ✽ ॥ దృష్ట్వా పరమసత్కారైః పూజార్హం సమపూజయత్ ॥ ౬ ॥ తతస్తాముషితో రాత్రిం సహ పుత్రైర్మహాత్మభిః ॥ ✽ ॥ ప్రభాతే పునరుత్థాయ కృత్వా కర్మాణి కర్మవిత్ । ఋషీంస్తదా పురస్కృత్య యజ్ఞవాటముపాగమత్ ॥ ౮ ॥ యుక్తే ముహూర్తే విజయే సర్వాభరణభూషితైః । భ్రాతృభిస్సహితో రామః కృతకౌతుకమంగళః ॥ ✽ ॥ వసిష్ఠం పురతః కృత్వా మహర్షీనపరానపి ॥ ౯ ॥ వసిష్ఠో భగవానేత్య వైదేహమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ రాజా దశరథో రాజన్ కృతకౌతుకమంగళైః । పుత్రైర్నరవరశ్రేష్ఠ దాతారమభికాంక్షతే ॥ ౧౧ ॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం సర్వార్థాః ప్రభవంతి హి । స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ కృత్వా వైవాహ్యముత్తమమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఇత్యుక్తః పరమోదారో వసిష్ఠేన మహాత్మనా । ప్రత్యువాచ మహాతేజా వాక్యం పరమధర్మవిత్ ॥ ౧౩ ॥ కస్స్థితః ప్రతిహారో మే కస్యాజ్ఞా సంప్రతీక్ష్యతే । స్వగృహే కో విచారోఽస్తి యథా రాజ్యమిదం తవ ॥ ౧౪ ॥ కృతకౌతుకసర్వస్వా వేదిమూలముపాగతాః । మమ కన్యా మునిశ్రేష్ఠ దీప్తా వహ్నేరివార్చిషః ॥ ౧౫ ॥ సజ్జోఽహం త్వత్ప్రతీక్షోఽస్మి వేద్యామస్యాం ప్రతిష్ఠితః । అవిఘ్నం కురుతాం రాజా కిమర్థమవలంబతే ॥ ౧౬ ॥ తద్వాక్యం జనకేనోక్తం శ్రుత్వా దశరథస్తదా । ప్రవేశయామాస సుతాన్ సర్వానృషిగణానపి ॥ ౧౭ ॥ తతో రాజా విదేహానాం వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ । కారయస్వ ఋషే సర్వమృషిభిస్సహ ధార్మిక ॥ ✽ ॥ రామస్య లోకరామస్య క్రియాం వైవాహికీం విభో ॥ ౧౮ ॥ తథేత్యుక్త్వా తు జనకం వసిష్ఠో భగవానృషిః ॥ ✽ ॥ విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య శతానందం చ ధార్మికమ్ । ప్రపామధ్యే తు విధివద్వేదిం కృత్వా మహాతపాః ॥ ✽ ॥ అలంచకార తాం వేదిం గంధపుష్పైస్సమంతతః । సువర్ణపాలికాభిశ్చ ఛిద్రకుంభైశ్చ సాంకురైః ॥ ✽ ॥ అంకురాఢ్యైశ్శరావైశ్చ ధూపపాత్రైస్సధూపకైః । శంఖపాత్రైస్స్రువైస్స్రుగ్భిః పాత్రైరర్ఘ్యా

౧౦ ॥ దాతారమితి ॥ త్వామితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యామితి ॥ యోగ ఇతి శేషః - సర్వార్థాః దానప్రతిగ్రహాదయః - వివాహ ఏవ వైవాహ్యం-కృత్వా-స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞారూపం ॥ తీర్థీయం ॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం- గుణైః పరస్పరానురూపాభ్యాం-వివాహ ఏవ వైవాహ్యం కన్యాప్రదానం - కృత్వా - స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞాతం ధర్మం దాతురనురూపం ధర్మం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ప్రతిహారః ద్వారపాలః - కిమర్థం ద్రుతమాగమనం పరిహ్రియత ఇతి భావః - యథేతి - త్వదీయం రాజ్యమివ మదీయమపి రాజ్యం తవైవ - తథా చ మద్గృహమాత్రస్య స్వీయత్వే కో విచార ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ కృతకౌతుకసర్వస్వాః అనుష్ఠితవివాహోపయోగిసర్వమంగళాచారాః ॥ ౧౫ ॥ అవిఘ్నం అవిళంబం - అవలంబతే విళంబతే ॥ ౧౬ ॥ శ్రుత్వేతి - వసిష్ఠప్రేరితపురుషముఖాదిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ లోకా రమంతేఽస్మిన్నితి లోకరామః తస్య ॥ ౧౮ ॥ ప్రపా పానీయశాలికా - అభినవనారికేళాదిపత్రరచితమంటప ఇత్యర్థః - సువర్ణపాలికాభిః - సాంకురాభిరితి లింగవిపరిణామేనానుకృష్యతే - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖపాత్రైః శంఖరూపపాత్రైః - స్రుక్స్రువావాజ్యహోమసాధన

శాస్త్రవిశేషా - అభ్యర్ఘాభిపూరితైః అభ్యర్ఘార్థజలపూరితైః - లాజపూర్ణైః - పాత్రైరిత్యనుషజ్యతే - పాత్రీభిః పాత్ర్యాంతరోష్యయుక్తహ స్త్రాంతరైః - అభిసంస్కృతైః హరిద్రాలేపనాదిసంస్కారవద్భిః - అలంచకారేతిపూర్వేణాన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ శంఖఇవపాత్రాణి॥ ౨౪ ॥ సమైః సమపరిమాణైః - అత్ర పాణిగ్రహణాత్ పూర్వం హోమః ఆభ్యుదయికః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అథ సౌందర్యాభిజాత్యాదినా సీతాయాః ప్రతిగ్రహార్హతాం వదన్ ప్రతిగ్రహమనుజానాతి ఇయమితి॥ ఇయం - అపరిచ్ఛేద్యసౌందర్యసౌకుమార్యలావణ్యాదికం ప్రత్యక్షేణ సందర్శయతి - న కేవలం ప్రత్యక్షం సౌందర్యాదికం - ప్రత్యక్షదృష్టమప్యనుమానేన బుభుత్సమానస్యాయోనిజత్వేనానుమేయం చేత్యాహ సీతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యతయా తథా వ్యపదేశః - ఇయం సీతా - యా సిద్ధాశ్రమాత్ ప్రభృతి ధనుర్భంగాదినా కుతూహలగోచరతామాసాదితా సేయం సీతా - యద్వా-సీతాదర్శనదశాయాం విద్యుత్స్ఫురణసమయ ఇవ క్వచిదప్యవయవే ప్రతిపత్త్యభావేన ససంభ్రమం రామం ప్రత్యాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా-ప్రాసాదే సా పథి పథి చ సా పృష్ఠతస్సా పురస్సేత్యుక్తరీత్యా అనవరతభావనాప్రకర్షేణ సర్వత్ర సీతాయాః ప్రతీయమానత్వాదాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా-యథా రామ ఆత్మానం మానుషం మన్యతే ఏవం సీతాపి - అతో రాఘవత్వే భవత్ సీతేత్యాహ ఇయం సీతేతి - న కేవలం సౌందర్యమన్యదపేక్షితం కింత్వాభిజాత్యం చేత్యత్రాహ మమ సుతేతి - ఆచారప్రధానజనককులజాతాయాః కిం వక్తవ్యమాభిజాత్యమితి భావః - యద్వా-మమ సుతా - మహతా తపసా రామ ఇతి వత్ లబ్ధుం ధాతుం విరచితవివిధవ్రతోపవాసాదికస్య మమ కన్యేత్యర్థః - అస్త్వియం సుందరీ భోగార్థా - ధర్మాచరణార్థమన్యయా భవితవ్యమితి మన్యేతేత్యత్రాహ సహధర్మచరీ తవేతి - భోగార్థేయమేవ ధర్మాచరణార్థాపీతి భావః - సమానో ధర్మస్సహధర్మః తం చరతీతి సహధర్మచరీ - దోషాయద్యపి తస్యాస్స్యాత్ సతామేతదగర్హితమితివత్ సవసానురూపేయం న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతివత్ క్లీబ ఇతి భావః - ఏవం సౌందర్యాభిజాత్యధర్మాచరణశీలత్వాదిమత్త్వేపి త్వదనుమత్యభావాన్నైనాం ప్రతిగృహ్ణామీత్యత్రాహ ప్రతీచ్ఛ చైనామితి - ప్రతీచ్ఛ గృహాణ - సీతాయా రామా

ఖిపూరితైః ॥ ❁ ॥ లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభిరక్షతైరభిసంస్కృతైః ॥ ౨౪ దర్భైస్సమైస్సమాస్తీర్య విధివన్మంత్రపూర్వకమ్ ॥ ❁ ॥ అగ్నిమాధాయ వేద్యాం తు విధిమంత్రపురస్కృతమ్ । జుహావాగ్నౌ మహాతేజా వసిష్ఠో భగవానృషిః ॥ ౨౫ ॥ తతస్సీతాం సమానీయ సర్వాభరణభూషితామ్ । సమక్షమగ్నేస్సంస్థాప్య రాఘవాభిముఖే తదా ॥ ❁ ॥ అబ్రవీజ్జనకో రాజా కౌసల్యానందవర్ధనమ్ ॥ ౨౬ ॥ ఇయం సీ

❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ సీతావివాహఘట్టః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

తా మమ సుతా సహధర్మచరీ తవ ॥ ❁ ॥ ప్రతీచ్ఛ చైనాం భద్రం తే పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా । పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా ॥ ❁ ॥ ఇత్యుక్త్వా ప్రాక్షిపద్రాజా మంత్రపూతం జలం తదా ॥ ౨౭ ॥ సాధు సాధ్వితి దేవానామృషీణాం వదతాం తదా ॥ ❁ ॥ దేవదుందుభినిర్ఘోషః పుష్పవర్షో మహానభూత్ ॥ ౨౮ ॥ ఏవం దత్త్వా తదా సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్ ॥ ❁ ॥ అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః ॥ ౨౯ ॥ లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిలాముద్యతాం మయా ॥ ❁ ॥ ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూత్కాలస్య పర్యయః ॥ ౩౦ ॥ తమేవముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత ॥ ❁ ॥ గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన ॥ ౩౧ ॥ శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీజ్జనకేశ్వరః ॥ ❁ ॥ శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా ॥ ౩౨ ॥ సర్వే భవంతస్సౌమ్యాశ్చ సర్వే సుచ

వినాభూతతయా తస్యాః ప్రధానానర్హత్వాత్తదామీత్యను … - భద్రం తే - స తత్ర … దాతుమితి రామః కుప్యేదితి సాంత్వయతి - యద్వా-నిరతిశయకన్యాలక్షణశాలిన్యా అస్యాః ప్రతిగ్రహే భవతి న … భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా - అనురూపవధూవరయోస్సంయోగే దృష్టిదోషో భవిష్యతీతి మంగళమాశాస్తే భద్రం త ఇతి - ఏవం మయానుజ్ఞాతే గాంధర్వరాక్షసాభ్యాముద్వాహేదితి భీతః ప్రాహ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి - యది కామయేత స్త్రీరేవ జనయేయమిత్యంగుళీరేవ గృహ్ణీయాదిత్యాద్యుక్తకామవ్యావృత్తయే పాణినిత్యుక్తం - ప్రణయధారాయాం పాదగ్రహణమస్తు నం ప్రతి పాణిం గృహ్ణీష్వ - పాణినేతి సాహిత్యకృతశోభావిశేషదర్శనాభిలాషేణోక్తం - బ్రాహ్మణస్యైవ పాణిగ్రహణం - క్షత్రియాదేశ్శరాదిగ్రహణం విహితం - అతః కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి న శంకనీయం తస్యాసవర్ణావిషయత్వాత్ - ఆహ మనుః - పాణిగ్రహణసంస్కారస్సవర్ణాసు ప్రదృశ్యతే । అసవర్ణాస్వయం జ్ఞేయో విధిరుద్వాహకర్మణి॥ శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః ప్రతోదో వైశ్యకన్యయా । వాసోదశా శూద్రయోత్కృష్టవేదనే ఇతి ॥ అతస్సవర్ణానామప్యసవర్ణాసు పాణిగ్రహోస్త్యేవ - పతివ్రతేత్యాది - భవిష్యతీతి శేషః - ప్రాక్షిపత్ - రామహస్త ఇతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇయం సీతేతి॥ తవ భుజవీర్యనిర్జితా తాతవాభిముఖం స్థితా - ఇయం సీతా మమ సుతేత్యాభిజాత్యకథనం - సహధర్మచరీతి - యస్త్వయానుష్ఠేయో ధర్మః సోనయా సహ కర్తవ్య ఇత్యర్థః - ఏనాం ప్రతీచ్ఛ అంగీకురు - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - గృహ్ణామి తే సుప్రజాస్త్వాయ హస్తమితి మంత్రపూర్వకం పాణిం గృహాణేత్యర్థః - ఛాయేవానుగతా నిత్యసంబద్ధా - భవిష్యతీతి శేషః - ప్రాక్షిపత్ - రామహస్త ఇతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ శుభనిమిత్తమాహ సాధ్వితి ॥ వదతాం వదత్సు - పుష్పవర్షః పుష్పవర్షశ్చ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ పర్యయః - విలంబ ఇత్యర్థః - భిన్నమాతృకత్వాత్ భరతాత్ పూర్వం లక్ష్మణవివాహో న దుష్యతి - పితృవ్యపుత్రే సాపత్న్యే పరనారీసుతేషు వా । వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణాయ స్మృతః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ పత్నీభిః సహితా ఇతి శేషః - అత్రోదకప్రదానమర్థసిద్ధం - జనకేనానుజ్ఞామాత్రం కృతం

జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఉదకప్రక్షేపణంతు మాండవీశ్రుతకీర్త్యోః కుశధ్వజే నైవ - తదాహ యాజ్ఞవల్క్యః - పితా పితామహో భ్రాతా సకుల్యో జననీ తథా । కన్యాప్రదః పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థః పరః పరఇతి ॥ ౩౩½ ॥ ౩౪½ ॥ అగ్నిమితి ॥ అత్ర కస్యాం వేదికాయామేకస్మిన్నేవాగ్నౌ వసిష్ఠో జుహావ - తేనైవ మేకమగ్నిం సర్వేస్వస్వభార్యాపాణీన్ గృహీత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య చక్రురిత్యుత్తర త్రాన్వయః - రాజానం జనకం - యథోక్తేన శాస్త్రోక్తప్రకారేణ - విధిపూర్వకం కల్పసూత్రపూర్వకం - వివాహం వివాహకర్మ - తదా తస్మిన్ కాలే - చక్రుః స్వసూత్రానురోధేన ప్రత్యేకం పాణిగ్రహహోమం చక్రురిత్యర్థః - పూర్వం వసిష్ఠేన హోమవచనం అభ్యుదయికకర్మపరం - అగ్నిప్రతిష్ఠాపనపూర్వకం వివాహహోమస్తూత్రోచ్యతే - పాణిగ్రహణానంతరమగ్నిం బ్రాహ్మణాన్ దాతారం జనకం చ ప్రదక్షిణీకృత్య స్వకల్పోక్తవిధానేన ప్రత్యేకమగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య నావివాహహోమాంశ్చక్రురిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ సీతాప్రదానకాలికశుభనిమిత్తముక్త్వా - అథ సర్వసాధారణ్యేన వివాహకర్మకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి పుష్పవృష్టిరితి ॥ తత్ పుష్పవృష్ట్యాదికం ॥ ౩౭ ॥ అథ లాజహోమపూర్వకం స్వస్వాగ్నిప్రదక్షిణత్రయం దర్శయతి ఈదృశ ఇతి ॥ ఈదృశే పూర్వోక్తరూపే - తూర్యాణాం నృత్తగీతవాద్యానాం - ఉద్ఘుష్టేన ఉద్ఘోషణేన - నినాదితే నాదే ప్రతిధ్వనిరూపే వర్తమానే - అగ్నిం స్వస్వాగ్నిం - త్రిః పరిక్రమ్య - ఊహుః వివాహం నిర్వర్తయామాసుః ॥ ౩౯ ॥

రితవ్రతాః ॥ ❖ ॥ పత్నీభిస్సంతు కాకుత్స్థా మాభూత్కాలస్య పర్యయః ॥ ౩౩½ ॥ జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా పాణీన్ పాణిభిరస్పృశన్ ॥ ❖ ॥ చత్వారస్తే చతసృణాం వసిష్ఠస్య మతే స్థితాః ॥ ౩౪½ ॥ అగ్నిం ప్రదక్షిణీకృత్య వేదిం రాజానమేవ చ ॥ ❖ ॥ ఋషీంశ్చైవ మహాత్మానస్సభార్యా రఘుసత్తమాః । యథోక్తేన తదా చక్రుర్వివాహం విధిపూర్వకమ్ ॥ ౩౬ ॥ పుష్పవృష్టిర్మహత్యాసీదంతరిక్షాత్సుభాస్వరా । దివ్యదుందుభినిర్ఘోషైర్గీతవాదిత్రనిస్వనైః ॥ ❖ ॥ ననృతుశ్చాప్సరస్సంఘా గంధర్వాశ్చ జగుః కళమ్ । వివాహే రఘుముఖ్యానాం తదద్భుతమదృశ్యత ॥ ౩౮ ॥ ఈదృశే వర్తమానే తు తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితే । త్రిరగ్నిం తే పరిక్రమ్య ఊహుర్భార్యాం మహౌజసః ॥ ౩౯ ॥ అథోపకార్యాం జగ్ముస్తే సభార్యా రఘునందనాః । రాజాప్యనుయయౌ పశ్యన్ సర్షిసంఘస్సబాంధవః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే త్రిసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విశ్వామిత్రో మహామునిః । ఆపృష్ట్వా తౌ చ రాజానౌ జగామోత్తరపర్వతమ్ ॥ ౧ ॥ విశ్వామిత్రే గతే రాజా వైదేహం మిథిలాధిపమ్ । ఆపృష్ట్వాథ జగామాశు రాజా దశరథః పురీమ్ ॥ ౨ ॥ గచ్ఛంతం తం తు రాజానమన్వగచ్ఛన్నరాధిపః ॥ ౨½ ॥ అథ రాజా విదేహానాం దదౌ కన్యాధనం బహు ॥ ౩ ॥ గవాం శతసహస్రాణి బహూని మిథిలేశ్వరః । కంబళానాం చ ముఖ్యానాం క్షౌమకోట్యంబరాణి చ ॥ ❖ ॥ హస్త్యశ్వరథపాదాతం దివ్యరూపం స్వలంకృతమ్ । దదౌ కన్యాపితా తాసాం దాసీదాసమనుత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ హిరణ్యస్య సువర్ణస్య ముక్తానాం విద్రుమస్య చ । దదౌ పరమసంహృష్టః కన్యాధనమనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ దత్త్వా బహుధనం రాజా సమనుజ్ఞాప్య పార్థివమ్ । ప్రవివేశ స్వనిలయం మిథిలాం మిథిలేశ్వరః ॥ ౭ ॥ రాజాప్యయోధ్యాధిపతిస్సహ పుత్రైర్మహాత్మభిః । ఋషీన్ సర్వాన్ పురస్కృత్య జగామ సబలానుగః ॥ ౮ ॥ గచ్ఛంతం తం నరవ్యాఘ్రం సర్షిసంఘం సరాఘవమ్ । ఘోరాస్మ పక్షిణో వాచో వ్యాహ-

రాజా దశరథః - పశ్యన్ - సభార్యాన్ పుత్రానిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథాయోధ్యాప్రస్థానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యాగమనం చతుస్సప్తతితమే - అథ రాత్ర్యామిత్యాది ॥ ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - ఉత్తరపర్వతం స్వావాసం హిమవంతం ॥ ౧ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ ఆపృష్ట్వా జగామేతి క్రియావృత్త్యా రాజపదావృత్తిః ॥ ౨ ॥ ౨½ ॥ ౩ ॥ కన్యాధనమేవ వివృణోతి గవామిత్యాది ॥ కంబళానామిత్యత్రాపి శతసహస్రాణీత్యనుషజ్యతే - క్షౌమకోట్యంబరాణి - క్షౌమాశ్చ కోట్యంబరాణి చేతి ద్వంద్వః - క్షౌమా నామ పిబహుత్వమర్థః ? - క్షౌమరూపకోట్యంబరాణీతి వా - కోట్యంబరాణి ఉత్కృష్టవస్త్రాణీతి వా - హస్త్యాది - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - కన్యాపితా జనకః - గవాశ్వాదిత్వాద్దాసీదాసమిత్యేకవద్భావః ॥ తీర్థీయం ॥ కంబళానామిత్యత్ర శతసహస్రాణీతి పూర్వేణ సంబంధః - క్షౌమాన్ పట్టవస్త్రాణి - దదావితి పూర్వేణాన్వయః - కోటీతి భిన్నం పదం సంఖ్యావాచి - నపుంసకత్వమార్షం - కోటిక్షౌమాన్ కోట్యంబరాణీతి కోటిశబ్దస్యోభయత్రాన్వయః - హస్త్యశ్వరథపాదాతమితి సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - దివ్యరూపం అద్భుతరూపం ॥ ౫ ॥ హిరణ్యస్య రజతస్య - శతమితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ హిరణ్యస్యేత్యాది ॥ సువర్ణస్య శోభనవర్ణస్య - అత్రాప్యష్టంతానాం పూర్వపఠితకోటిశబ్దేనాన్వయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సబలానుగః బలైశ్చతురంగైః అనుగైః కింకరైశ్చ సహితః ॥ ౮ ॥ నరవ్యాఘ్రం -

ప్రతీతిశేషః - ఘోరా ఇత్యనేనాశుభసూచకత్వముక్తం - పక్షిణః వాయసాదయః - ప్రదక్షిణమితి శుభసూచనం - అంతరిక్షే అశుభసూచనం భూమౌ శుభసూచనమిత్యర్థః న్యద్యోతనార్థం భౌమా ఇతి పదం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ హృదయముత్కంపయతి ఉంశిలమస్యేతి హృదయోత్కంపి - ఇదం కిం సుఖోదర్కం దుఃఖోదర్కం వేతి మనో విషీదతి - శుభాశుభసూచనదర్శనేనోభయత్ర సినర్ణయకారణాభావాదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ పక్షిముఖాచ్చ్యుతం - పక్షిముఖేన సూచితమిత్యర్థః - ప్రశమయతి - ప్రశమం సూచయతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ సంవదతాం సంవదతాస్సు ॥ ౧౪ ॥ భస్మనాచావృతం - అభూదితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ జామదగ్న్యమితి - అనంతరాపత్యే మిఞ్ గోత్రత్వారోపాత్ - జామదగ్న్యేయమితి పాఠే ఇతశ్చానిఞ్ ఇతి బహ్వాచ్ త్వేప్యార్షత్వాడ్ఢక్ - పృథగ్జనైః పామరైః - విద్యుద్గణోపమమితి తేజస్వితాయాం దృష్టాంతః - త్రిపురఘ్నమితి త్ర్యమనుష్యకర్తృకే చేతి హం తేష్టక్ ॥ ౧౯ ॥ ప్రియామః మానసః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ మనసో విష

రంతితతస్తతః ॥ ౯ ॥ భౌమాశ్చైవ మృగాస్సర్వే గచ్ఛంతి స్మ ప్రదక్షిణమ్ ॥ ౯ ॥ తాన్ దృష్ట్వా రాజశార్దూలో వసిష్ఠం పర్యపృచ్ఛత ॥ ౧౦ ॥ అసౌమ్యాః పక్షిణో ఘోరా మృగాశ్చాపి ప్రదక్షిణాః । కిమిదం హృదయోత్కంపి మనో మమ విషీదతి ॥ ౧౧ ॥ రాజ్ఞో దశరథస్యైతచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం మహానృషిః । ఉవాచ మధురాం వాణీం శ్రూయతామస్య యత్ఫలమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఉపస్థితం భయం ఘోరం దివ్యం పక్షిముఖాచ్చ్యుతమ్ । మృగాః ప్రశమయంత్యేతే సంతాపస్త్యజ్యతామయమ్ ॥ ౧౩ ॥ తేషాం సంవదతాం తత్ర వాయుః ప్రాదుర్బభూవ హ । కంపయన్ పృథివీం సర్వాం పాతయంశ్చ ద్రుమాంఛుభాన్ ॥ ౧౪ ॥ తమసా సంవృతస్సూర్యస్సర్వా న ప్రబభుర్దిశః । భస్మనా చావృతం సర్వం సమ్మూఢమివ తద్బలమ్ ॥ ౧౫ ॥ వసిష్ఠశ్చర్షయశ్చాన్యే రాజా చ ససుతస్తదా । ససంజ్ఞా ఇవ తత్రాసన్ సర్వమన్యద్విచేతనమ్ ॥ ౧౬ ॥ తస్మింస్తమసి ఘోరే తు భస్మచ్ఛన్నేవ సా చమూః । దదర్శ భీమసంకాశం జటామండలధారిణమ్ ॥ ౯ ॥ భార్గవం జామదగ్న్యం తం రాజరాజవిమర్దినమ్ । కైలాసమివ దుర్ధర్షం కాలాగ్నిమివ దుస్సహమ్ ॥ ౯ ॥ జ్వలంతమివ తేజోభిర్దుర్నిరీక్ష్యం పృథగ్జనైః । స్కంధే చాసజ్య పరశుం ధనుర్విద్యుద్గణోపమమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రగృహ్య శరముఖ్యం చ త్రిపురఘ్నం యథా శివమ్ ॥ ౧౯ ॥ తం దృష్ట్వా భీమసంకాశం జ్వలంతమివ పావకమ్ ॥ ౯ ॥ వసిష్ఠప్రముఖా విప్రా జపహోమపరాయణాః । సంగతా మునయస్సర్వే సంజజల్పురథో మిథః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిత్పితృవధామర్షీ క్షత్రం నోత్సాదయిష్యతి । పూర్వం క్షత్రవధం కృత్వా గతమన్యుర్గతజ్వరః ॥ ౯ ॥ క్షత్రస్యోత్సాదనం భూయో న ఖల్వస్య చికీర్షితమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్త్వార్ఘ్యమాదాయ భార్గవం భీమదర్శనమ్ ॥ ౯ ॥ ఋషయో రామ రామేతి వచో మధురమబ్రువన్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తాం పూజామృషిదత్తాం ప్రతాపవాన్ ॥ ౯ ॥ రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యోఽభ్యభాషత ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥

రామ దాశరథే రామ వీర్యం తే శ్రూయతేఽద్భుతమ్ । ధనుషో భేదనం చైవ నిఖిలేన మయా శ్రుతమ్ ॥ ౧ ॥ తదద్భుతమచింత్యం చ భేదనం ధనుషస్త్వయా । తచ్ఛ్రుత్వాహమనుప్రాప్తో ధనుర్గృహ్యాపరం శుభమ్ ॥ ౨ ॥ తదిదం ఘోరసంకాశం జామదగ్న్యం మహద్ధనుః । పూరయస్వ శరేణైవ స్వబలం దర్శయస్వ చ ॥ ౩ ॥ తదహం తే బలం దృష్ట్వా ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే । ద్వంద్వయుద్ధం ప్రదాస్యామి వీర్యశ్లాఘ్యస్య రాఘవ ॥ ౪ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథస్తదా । విషణ్ణవదనో దీనః ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ క్షత్రరోషాత్ప్రశాంతస్త్వం బ్రాహ్మణశ్చ మహాయశాః । బాలానాం మమ పుత్రాణామభయం దాతుమర్హసి ॥

శే - నోత్సాదయిష్యతీత్యత్ర హేతుమాహ పూర్వమితి ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥

పూర్వమవతారప్రస్తావే జగత్పతిత్వేన విష్ణోః పరమత్వముక్తం - అహం వేద్మి మహాత్మానమితి విశ్వామిత్రవచనేన పురుషసూక్తం తత్ప్రమాణత్వేన సూచితం - కాశ్యపస్తుతౌ చ - శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వమిదం ప్రభో । త్వమనాదిరనిర్దేశ్యస్త్వామహం శరణం గత ఇతి సర్వజగత్కారణత్వాదికముక్తం ॥ రుద్రస్య చ గంగాధారణధాతుమోక్షణాదివృత్తాంతేన కర్మవశ్యత్వేన ప్రాకృతశరీరవర్తిత్వేనాపరత్వం సూచితం - సంప్రత్యల్పశక్తికత్వేన తస్యాపరత్వమాహ పంచసప్తతితమే - రామేత్యాది ॥ రోషాతిరేకేణ రామేతి ద్విస్సంబోధనం - భేదనం చేతి చకారేణ తాటకావధాదిసముచ్చీయతే ॥ ౧ ॥ అచింత్యం చ - భవతీతి శేషః - తచ్ఛ్రుత్వేత్యతః పూర్వమత ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౨ ॥ జమదగ్నేరాగతం జామదగ్న్యం - ఆగతార్థేఽయమణ్ ఆర్షః ॥ ౩ ॥ తత్ తదా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ సంప్రత్యస్థానే భయశంకితయాఽన

అథోరామే ప్రేమభరాక్రాంతే రామవైభవం తాటకాతాటకేయనిరసనాదినా జానన్నపి మంగళాశాసనమాచరయతీత్ శ్రేతి ॥ ౬ ॥ న్యస్తే - తత్సన్నిధావిత్యర్థః - నిక్షిప్తవాన్ - త్యక్తవానిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ మహేంద్రకృతకేతనః మహేంద్రపర్వతే కృతనివాసః - సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త ఇత్యేతదుపపాదయతి నచేతి ॥ ౮ ॥ ౧౦ ॥ లోకాభివిశ్రుతే లోకేన సర్వతః ప్రసిద్ధే - బలవతీ ఇతి నపుంసకద్వివచనం - సుకృతే ప్రయత్నేన నిర్మితే ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమే ద్వే ఇతి ॥ యత్త్వయా భగ్నం యచ్చ మయా ధృతం తే ద్వే ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ అతినృష్టం దత్తం - యుయుత్సవే త్రిపురవాసిభిరోద్ధుమిచ్ఛవే - యత్త్వయా భగ్నం తత్ త్ర్యంబకాయ దత్తమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౨ ॥ సమానసారం సమానబలం ॥ తీర్థీయం ॥ తదిదమితి ॥ ప్రసిద్ధమిదం వైష్ణవం - ఇదం రౌద్రేణ ధనుషా సమానసారమిత్యపరం వాక్యం - సమానసారమితి - జృంభణాత్ పూర్వం సమానసారం - భంగానంతరం తు రౌద్రం ధనుర్న్యూనసారమితి భావః ॥ ౧౩ ॥ సమానసారత్వే కిమిదానీం పరీక్ష్యమిత్యాశంక్య రౌద్రస్య ధనుషో వైకల్యాదితి వక్తుం ప్రస్తావాంతరముపక్షిపతి తదేత్యాది ॥ తదా దుష్కరత్రిపురహననానంతరకాలే - బలాబలనిరీక్షయా బలాబలనిరీక్షేచ్ఛయా - కో నయోర్బలవానిత్యపృచ్ఛన్నిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తదాతు దేవతా ఇతి ॥ తదా దుష్కరత్రిపురదహనానంతరం - బలాబలనిరీక్షయా బలతారతమ్యనిరీక్షయా ॥ ౧౪ ॥ అభిప్రాయం శివ్ళితి ॥ పూర్వం వరాహాదిరూపేణ భూమ్యుద్ధరణాదికరణేన విష్ణురధిక ఇతి సత్యవతా త్వత్తః శ్రుతం - అధునా విష్ణుముపసర్జనీకృత్య త్రిపురహననాద్రుద్రస్యాధికబలత్వం ప్రతీయత ఇత్యభిప్రాయమిత్యర్థః - సత్యవతాం వర ఇత్యనేన బహుశ ఉపదేశేపి సైషాం చిత్తం సమాధత్తే - అతః క్రియయైవ బలతారతమ్యం దర్శయిష్యామీత్యభిప్రేత్య విరోధం జనయామాసేతి గమ్యతే - అహం ధన్వీ ప్రధానః విష్ణుస్తు మమోపసర్జనభూత ఇత్యుక్తం రుద్రేణేతి విష్ణుం ప్రహాసి ॥ ౬ ॥ భార్గవాణాం కులే జాతస్స్వాధ్యాయవ్రతశాలినామ్। సహస్రాక్షే ప్రతిజ్ఞాయ శస్త్రం నిక్షిప్తవానసి ॥ ౭ ॥ స త్వం ధర్మపరో భూత్వా కాశ్యపాయ వసుంధరామ్। దత్త్వా వనముపాగమ్య మహేంద్రకృతకేతనః ॥ ❋ ॥ మమ సర్వవినాశాయ సంప్రాప్తస్త్వం మహామునే। న చైకస్మిన్ హతే రామే సర్వే జీవామహే వయమ్ ॥ ౮ ॥ బ్రువత్యేవం దశరథే జామదగ్న్యః ప్రతాపవాన్। అనాదృత్యైవ తద్వాక్యం రామమేవాభ్యభాషత ॥ ౧౦ ॥ ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే దివ్యే లోకాభివిశ్రుతే। దృఢే బలవతీ ముఖ్యే సుకృతే విశ్వకర్మణా ॥ ౧౧ ॥ అతిసృష్టం సురైరేకం త్ర్యంబకాయ యుయుత్సవే। త్రిపురఘ్నం నరశ్రేష్ఠ భగ్నం కాకుత్స్థ యత్త్వయా ॥ ౧౨ ॥ తదిదం వైష్ణవం రామ ధనుః పరమభాస్వరమ్। సమానసారం కాకుత్స్థ రౌద్రేణ ధనుషా త్విదమ్ ॥ ౧౩ ॥ తదా తు దేవతాస్సర్వాః పృచ్ఛంతి స్మ పితామహమ్। శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ బలాబలనిరీక్షయా ॥ ౧౪ ॥ అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయ దేవతానాం పితామహః। విరోధం జనయామాస తయోస్సత్యవతాం వరః ॥ ౧౫ ॥ విరోధే చ మహద్యుద్ధమభవద్రోమహర్షణమ్। శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ పరస్పరజిగీషిణోః ॥ ౧౬ ॥ తదా తు జృంభితం శైవం ధనుర్భీమపరాక్రమమ్। హుంకారేణ మహాదేవస్స్తంభితోఽథ త్రిలోచనః ॥ ౧౭ ॥ దేవైస్తదా సమాగమ్య సర్షిసంఘైస్సచారణైః। యాచితౌ ప్రశమం తత్ర జగ్మతుస్తౌ సురోత్తమౌ ॥ ౧౮ ॥ జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః। అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా ॥ - శరాగ్రతయా మయా వస్థానాన్మయైవ త్రిపురహననం కృతమితి విష్ణునోక్తమితి రుద్రం ప్రత్యుక్త్వాచ - విరోధజననమిత్యవగమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయేతి ॥ పూర్వం విష్ణుశ్శివాత్ బలవానితి శ్రుతం ఇదానీం రౌద్రేణ ధనుషా త్రిపురదహనసమయే యుద్ధోపకరణం తే జిష్ణుశరమాత్రమభూత్ - అతః కిము భౌ తుల్యబలౌ ఉతాన్యూనాధికబలావిత్యేవంరూపమభిప్రాయం విజ్ఞాయేత్యర్థః - కేనాపి నిమిత్తేన విరోధం జనయామాస ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ జృంభితమిత్యత్రాపి హుంకారేణేత్యనుషజ్యతే - జృంభితం - భగ్నమితియావత్ - హుంకారేణ తత్త్వభిమంత్రితబాణేన - మహాదేవః మహాదేవశబ్దో మహావృషభవాహాఖ్యాయిక ఇతి భావః - త్రిలోచన ఇత్యనేన తృతీయం లోచనమపి నిరర్థకం కృతమితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏకేనైవ హుంకారేణ శైవం ధనుః జృంభితం జడీకృతం - స్తంభితః జడీకృతః ॥ ౧౭ ॥ యాచితౌ ప్రశమం జగ్మతుః - విష్ణుః కిమనేన బాలేనానుకంపిత్వాదితి యాచితస్సన్ని గ్రహాన్నివృత్తః - రుద్రస్తు స్వామితి వరాజయోర్నాస్మాకం దోష ఇతి సాంత్విత స్తత్తుల్యత్వాభిమానాన్నివర్తిత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యాచితౌ యుద్ధాద్విరమతమితి యాచితౌ - ప్రశమం యుద్ధోపశమం జగ్మతుః ॥ ౧౮ ॥ అథ స్వాభిమతసిద్ధిమాహ జృంభితమితి ॥ తత్ విష్ణునా స్థాపేనైవ పూర్వం త్రిపురఘ్నం - జృంభితం విష్ణునా స్థాపేనాభావేన జృంభితం - దృష్ట్వా నతత్వాన్తవాక్యాచ్చ శ్రుత్వా - శైవం శివాభిమానమాత్రవిషయభూతం - విష్ణుపరాక్రమైః - పూజార్యాం బహువచనం - హుంకారేణేతి పూర్వముక్తేః - అధిక్యావబోధనం నపక్షపాతమూలమిత్యాహ సర్షిగణా ఇతి - అతీంద్రియార్థద్రష్టార ఋషయః తే పాంగణాః వైఖానసవాలఖిల్యాదయః - భూయసాం స్యాత్ బలీయస్త్వమితి న్యాయేనతత్ జ్ఞానం నపక్షపాతమూలం నవా భ్రాంతిమూలమితి భావః - ఏతేన ఏక ఏవరుద్రో నద్వితీయాయ తస్థ ఇత్యాది శ్రుతిః నతేభ్యోన్యదస్తి తత్ర ఇత్యాదివదితరాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాభిప్రాయా - ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాది శ్రుత్యుక్తో నారాయణ ఏవ పరత్వార్హో విష్ణురేవ పరం తత్త్వమిత్యభిహితం - ఏతే

నతమ ఉద్రేకేణ కదాచిద్రుద్రస్య నరాజనూనధోషాయేతికేనచిదుక్తం ప్రత్యుక్తం - తమోఖిభవస్యైవాపరత్వేనియామకత్వాత్ - ఇం ద్రజితా రాపుపరాజయస్తు అదృశ్యోనశబ్దవేధేన వధ్య ఇతిధర్మప్రవర్తనాయ - ధర్మసంస్థాపనాయహి తదవతార ఇత్యుక్తం-అత్ర రుద్రపరాజయస్తు తస్వరూపత ఏవరుద్రస్యపరాజయః - కించ - రుద్రపరాజయస్య తమఃకృతత్వే దేవానామధికత్వబుద్ధిర్న స్యాదేవ - అయంచధనుర్భంగో దక్షయజ్ఞాంత ఇతిబోధ్యం - అన్యథా - దక్షయజ్ఞవధే పూర్వంధనురాయమ్య వీర్యవానిత్యాదినాదక్షయజ్ఞాంతేరుద్రో దేవానాంధను ర్దదావిత్యుక్తంవిరుధ్యేత - అత్రేనపేవధనుస్త్రిపురఘ్నమిత్యుక్తత్వాదేతద్విరుద్ధం మేరుధనుష్ట్వంపురాణాంతరోక్తమనాదరణీయం - వనపూర్వందక్షయజ్ఞాంతేరుద్రో దేవేభ్యోధనుర్దత్తవానిత్యుక్తం - పునశ్చదేవరాతాయరుద్రో దత్తవానిత్యుక్తం - విశ్వామిత్రాశ్ర మేమునిభిర్యజ్ఞేజనకాయదేవాదదురిత్యుక్తం - అనసూయానమీపేసీతయాజనకాయవరుణేనదత్తమిత్యుక్తం - కథమిదంసంగచ్ఛతే - ప్రూ యతాం - పూర్వందేవాస్త్రిపురవధాయవిశ్వకర్మణానిర్మితంధనూరుద్రాయదదుః - తద్దక్షయజ్ఞాంతేవిరోధేవిష్ణుహుంకారేణజృంభి తందేవైః ప్రార్థితోరుద్రో దేవరాతస్యహస్తేదత్తవాన్ - తతఃప్రభృతిన్యాసభావేనమైథిలేషువర్తమానంతత్స్వత్వేనదేవావరుణేనజ నకాయాదాపయన్నితిక్రమః - తేనదక్షయజ్ఞాంతేధనుర్దానవచనందేవైర్జనకస్యయజ్ఞఫలత్వేనదానవచనంవరుణేనదత్తత్వవచనం చసమంజసంభవతి ॥ తిర్థీయం ॥ జృంభితమితి ॥ జృంభితంనిష్టుపరాక్రమైర్జడీకృతం - ధనుఃశితికంఠంచదృష్ట్వా - సకలజగద్వ్యాపకం విష్ణుంశితికంఠాత్పరాక్రమైర్జ్ఞానశక్త్యాదిభిశ్చ - అధికంసర్వోత్తమం-మేనిరే - శితికంఠధనుషోవైష్ణవంధనుశ్చాధికంమేనిరే - ధనుః ప్రాప్తికథనే - దక్షయజ్ఞవధేపూర్వంధనురాయమ్యవీర్యవానిత్యాదినావాక్యేన దక్షయజ్ఞాంతేమహాదేవోదేవానాంధనుర్దదావిత్యు క్తత్వాద్విరోధశ్చ దక్షయజ్ఞ ఏవేతిప్రతీయతే ॥౧౯॥ తిర్థీయం ॥ ధనూరుద్ర ఇత్యాది ॥ ననుపూర్వందక్షయజ్ఞాంతేమహాదేవోదేవా

> ణాస్తదా ॥౧౯॥ ధనూరుద్రస్తుసంక్రుద్ధో విదేహేషుమహాయశాః। దేవరాతస్యరాజర్షేర్దదౌహ
> స్తేససాయకమ్॥౨౦॥ ఇదంచవైష్ణవంరామధనుఃపరపురంజయమ్। ఋచీకేభార్గవేప్రాదాద్విష్ణుస్స
> న్యాసముత్తమమ్ ॥౨౧॥ ఋచీకస్తుమహాతేజాఃపుత్రస్యాప్రతికర్మణః। పితుర్మమదదౌదివ్యంజమ
> దగ్నేర్మహాత్మనః ॥౨౨॥ న్యస్తశస్త్రేపితరిమేతపోబలసమన్వితే। అర్జునోవిదధేమృత్యుం ప్రాకృ
> తాంబుద్ధిమాస్థితః ॥౨౩॥ వధమప్రతిరూపంతుపితుశ్శ్రుత్వాసుదారుణమ్। క్షత్రముత్సాదయన్రోషా
> జ్జాతంజాతమనేకశః ॥ ❁ ॥ పృథివీంచాఖిలాంప్రాప్యకాశ్యపాయమహాత్మనే। యజ్ఞస్యాంతేతదారా
> మదక్షిణాంపుణ్యకర్మణే ॥ ❁ ॥ దత్త్వామహేంద్రనిలయస్తపోబలసమన్వితః। శ్రుతవాన్ధనుషోభేదం
> తతోహంద్రుతమాగతః ॥౨౬॥ తదిదంవైష్ణవంరామపితృపైతామహంమహత్। క్షత్రధర్మంపుర
> స్కృత్యగృహ్ణీష్వధనురుత్తమమ్ ॥౨౭॥ యోజయస్వధనుశ్శ్రేష్ఠేశరంపరపురంజయమ్। యదిశక్నో
> షికాకుత్స్థద్వంద్వందాస్యామితేతతః ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❁ ❁

నాంధనుర్దదావిత్యుక్తం - ఇదానీంతుమహాదేవోదేవరాతస్యహస్తేధనుర్దదావిత్యుచ్యతే - కథమేతత్సంగచ్ఛతే - నాస్తిసంగతివిరోధః దేవేభ్యోధనుషిదిత్సితేతదానీమేతైర్దేవైస్సన్నికర్షాంగత్వాత్స్వయంగృహీతుంభీతైరస్మదర్థేస్య దేవరాతస్యదేహీతి ప్రార్థితస్సన్ తస్యహస్తేదత్తవానితికృత్వాసంగతమేతత్ - ఏవంచసతి - న్యాసభూతంతదాన్యస్తమిత్యస్యార్థోపపద్యతే - భవతునామైతత్సంగతం - యదుక్తంవిశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణాంతే - మిథిలాంజిగమిషుభిర్మునిభిర్విశ్వామిత్రాదిభిర్యజ్ఞేజనకరాజస్యదేవైర్దత్తంధనురితి-తత్క థంసంగచ్ఛతే - దేవరాతేదేవైర్న్యాసతయాస్థాపితంతతఃప్రభృతిన్యాసరూపతయైవైతద్వంశ్యేషువర్తమానంజనకేనస్వయజ్ఞే స్వత్వేనయాచితం దేవైస్తస్యయజ్ఞఫలత్వేనదత్తమిత్యర్థస్యావిరోధనాదేతదపిసుసంగతం - అస్తు - అనసూయాసమాస్యాయాంసీతయా యజ్ఞేజనకస్యవరుణేనదత్తంధనురితివక్ష్యతే - తత్తుకథం - తత్రాపిసంగతిరస్త్యేవ - దేవైశ్చోదితోవరుణస్స్వహస్తేనయజ్ఞేజనకస్యదత్త వానిత్యస్యార్థస్యానవగ్రహాత్ - తదయమత్రధనురాగతిక్రమః - పూర్వందేవతాస్త్రిపురవధాయవిశ్వకర్మనిర్మితంధనుర్మహాదేవాయదదుః - తద్దక్షయజ్ఞేవిరోధేవిష్ణుజృంభితందేవైః ప్రార్థితోమహాదేవోదేవరాతస్యహస్తేదత్తవాన్ - తతఃప్రభృతిన్యాసభావేన మైథిలేషువర్తమానంతత్స్వత్వేనదేవావరుణేనయజ్ఞేజనకాయాదాపయన్నితి ॥ పరశురామకార్ముకస్యవరుణహస్తేనిక్షేపణందివ్యం దేవేష్వేవాస్తుకింమనుష్యేష్వితి - విశేషేణతస్యహస్తేనిక్షేపణంసదేవానామాయుధానాంనిధాయకోదాయకశ్చేతి ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ అర్జు నః కార్తవీర్యార్జునః ॥౨౩॥ అనేకశః త్రిస్సప్తకృత్వః ॥౨౬॥ తదిదమితి ॥ ఉత్తమం-అశిథిలమిత్యర్థః - పితృపైతామహంపితృపి తామహక్రమాయాతం - ఉత్తరపదవృద్ధిరార్షః - క్షత్రధర్మమితి - బ్రాహ్మణవన్నశక్త ఇతిమాబ్రూహీత్యర్థః ॥౨౭॥ యదిశ క్నోషితావతాపినత్వాంముంచామి - అపితు - తతః అనంతరం - ద్వంద్వయుద్ధందాస్యామి - వీర్యపరీక్షణార్థమిదమితిభావః ॥౨౮॥

ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁

అథజామదగ్న్యగర్వనిర్వాపణం షట్సప్తతితమే - శ్రుత్వేత్యాది ॥ పితుర్గౌరవాదితి-పితుస్సన్నిధిగౌరవాదిత్యర్థః - యంత్రితా నియమితా కథా ఉచ్చైః కథనం యేన స తథా ॥ ౧ ॥ శ్రుతవానితి ॥ పితురానృణ్యం పితృఘాతిక్షత్రవధేన పితృవైరశుద్ధిమాస్థితస్సన్ యత్కర్మ త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రవధరూపం-కృతవానసి - తచ్ఛ్రుతవానస్మి - తదనురుంధ్యామహే అనురుంధ్మః- అవశ్యం శూరేణ వైరశుద్ధిః కర్తవ్యత్వాత్ - కర్తరియగార్షః ॥ తీర్థీయం ॥ కృతవానిత్యాది ॥ హే భార్గవ - యత్ క్షత్రవధాదికర్మ కృతవానసి తచ్ఛ్రుతవానస్మి - అనురుంధ్యామహ ఇతి - అనురుంధ్యామహే అనుసరామః - పితృహంతౄణాం క్షత్రియాణాం వధేన వైరనిర్యాతనం పితురానృణ్యం - ఆస్థితం కృతవంతం - పితృభక్త్యాఖల్వేతత్ క్షత్రియవినాశనం కృతవాన్ - పితురానృణ్యం పుత్రాణాం కర్తవ్యమితి భవత్కృతం క్షత్రవిశసనం సహామహ ఇత్యర్థః - క్షత్రియసాధారణ్యేన మదవజ్ఞానం న సహామహ ఇతి భావః ॥ ౨ ॥ వీర్యేతి ॥ వీర్యహీనం - అతవిజ క్షత్రధర్మేణ ప్రాప్తధనుర్గ్రహణయుద్ధాదౌ అశక్తమివ మన్యమానో యన్మాం - అవజానాసి క్షత్రధర్మం పురస్కృత్యేత్యాదినావమానం కృతవానసి - తన్నానురుంధ్యామహే - అస్మదోర్న్వయోశ్చేతి చకారాదేతస్మిన్ బహువచనం - అతః తేజః పరపరిభవాసహనం- పరాక్రమం స్వశక్త్యా పరాభిభవనం చ-పశ్య ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రకృతస్నేహేన - విశ్వామిత్రభగిన్యాం సత్యవత్యాం ఋచీకాజ్జాతో జమదగ్నిః తస్య పుత్రః పరశురామ ఇతి విశ్వామిత్రసంబంధేనేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తేభ్యః-పాదయోర్గతిం గమనం - లో

శ్రుత్వా తజ్జామదగ్న్యస్య వాక్యం దాశరథిస్తదా । గౌరవాద్యంత్రితకథః పితూ రామమథాబ్రవీత్ ॥
౧ ॥ శ్రుతవానస్మి యత్కర్మ కృతవానసి భార్గవ । అనురుంధ్యామహే బ్రహ్మన్ పితురానృణ్యమాస్థితః ॥
౨ ॥ వీర్యహీనమివాశక్తం క్షత్రధర్మేణ భార్గవ । అవజానాసి మే తేజః పశ్య మేఽద్య పరాక్రమమ్ ॥
౩ ॥ ఇత్యుక్త్వా రాఘవః క్రుద్ధో భార్గవస్య శరాసనమ్ । శరం చ ప్రతిజగ్రాహ హస్తాల్లఘుపరాక్రమః ॥
౪ ॥ ఆరోప్య స ధనూ రామశ్శరం సజ్యం చకార హ । జామదగ్న్యం తతో రామం రామః క్రుద్ధోఽబ్రవీద్వచః ॥ ౫ ॥
బ్రాహ్మణోఽసీతి పూజ్యో మే విశ్వామిత్రకృతేన చ । తస్మాచ్ఛక్తో న తే రామ మోక్తుం ప్రాణహరం శరమ్ ॥
౬ ॥ ఇమాం పాదగతిం రామ తపోబలసమార్జితాన్ । లోకానప్రతిమాన్వా తే హనిష్యామి యదిచ్ఛసి ॥
౭ ॥ న హ్యయం వైష్ణవో దివ్యశ్శరః పరపురంజయః । మోఘః పతతి వీర్యేణ బలదర్పవినాశనః ॥ ౮ ॥ వరాయుధధరం రామం ద్రష్టుం సర్షిగణాస్సురాః । పితామహం పురస్కృత్య సమేతాస్తత్ర సంఘశః ॥ ❖ ॥
గంధర్వాప్సరసశ్చైవ సిద్ధచారణకిన్నరాః । యక్షరాక్షసనాగాశ్చ తద్ద్రష్టుం మహదద్భుతమ్ ॥ ౧౦ ॥
జడీకృతే తదా లోకే రామే వరధనుర్ధరే । నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోఽసౌ రామో రామముదైక్షత ॥ ౧౧ ॥
తేజోఽభిహతవీర్యత్వాజ్జామదగ్న్యో జడీకృతః । రామం కమలపత్రాక్షం మందం మందమువాచ హ ॥ ౧౨ ॥
కాశ్యపాయ మయా దత్తా యదా పూర్వం వసుంధరా । విషయే మే న వస్తవ్యమితి మాం కాశ్యపోఽబ్రవీత్ ॥
❖ ॥ సోఽహం గురువచః కుర్వన్ పృథివ్యాం న వసే నిశామ్ । కృతా ప్రతిజ్ఞా కాకుత్స్థ కృతా భూః కాశ్యపస్య హి ॥
౧౪ ॥ తదిమాం త్వం గతిం వీర హంతుం నార్హసి రాఘవ । మనోజవం గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౧౫ ॥ లోకాస్త్వప్రతిమా రామ నిర్జితాస్తపసా మయా । జహి తాన్ శరముఖ్యేన మా భూత్కాలస్య ప

కాల్లోకప్రాప్తిం - యదిచ్ఛసి అనయోర్మధ్యే యదిచ్ఛసి తద్వదేత్యర్థః - యదీచ్ఛసీతి పాఠో యుక్తః - ఉభయథా ప్రతిబద్ధః క్వచిత్తిష్ఠేన్న లోకం పీడయేదితి రామస్య హృదయం ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమామితి ॥ తపోబలేన సముర్జితాన్ సంపాదితాన్ - లోకాన్ - పాదయోర్గతిం గతిశక్తిం వా - లోకానితి - సుకృతస్య ఫలప్రాపణశక్తిం వా హనిష్యామీతి భావః - యదిచ్ఛస్యుభయోర్మధ్యే తద్ధనిష్యామీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ వీర్యేణ స్వశక్త్యా - మోఘో న పతతి - లక్ష్యమభిత్వా న తూష్ణీం పతతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్మాద్వైష్ణవః - తతః - మోఘో న పతతి లక్ష్యమభిత్వా న నివర్తతే ॥ ౮ ॥ వరాయుధేత్యాది ॥ రామం తన్మహదద్భుతం కర్మ చ ద్రష్టుం - సమేతా ఇత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ వరాయుధధరం వైష్ణవచాపధరం - తం శ్రీరామం - మహదద్భుతం తత్కర్మ చ - ద్రష్టుకామాః ॥ ౧౦ ॥ జడీకృత ఇతి ॥ లోకే జనే - జడీకృతే స్తబ్ధే - నిర్వీర్యః నిర్గతవైష్ణవతేజాః - తథా చ పురాణాంతరం - తతః పరశురామస్య దేహాన్నిర్గత్య వైష్ణవం । పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామముపావిశదితి ॥ ఉదైక్షత-విస్మిత ఇతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ఉవాచ-ప్రశ్నోత్తరమితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ కాశ్యపాయేత్యాది ॥ యదాబ్రవీత్తదాప్రభృతి న వస ఇత్యన్వయః - గురువచః కాశ్యపవచః - కుర్వన్ పరిపాలయన్ - కృత ఇత్యత్రాహ కృతేతి - హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - యతస్సర్వప్రసిద్ధతయా భూః కాశ్యపస్య స్వత్వేన కృతా - త్వద్విషయే న వత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞా చ కృతా - తస్మాదిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తదిమామితి ॥ గతిః గమనం ॥ ౧౫ ॥ లోకహననం నామ లోకదానప్రతిబంధః - మూర్తస్య వా అమూర్తస్య వా కార్యస్య ప్రతిహనన

మేవ రాముశరస్యాపేక్షితమితిభావః ॥ ౧౬ ॥ అక్షయమితి ॥ అక్షయం నిర్వికారం - మధుహంతారం విరోధినిరసనశీలం - అనేన బ్రహ్మ నేశాన ఇతీ హోపనిషదుపబృంహితా - పరామర్శాత్ గ్రహణాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ అక్షయ్యం - అన్యఇత్యరదురారోపన్యధనుషః పరామర్శా దారోపణాద్ధేతోః - త్వాం అక్షయ్యం కేనాపి క్షయం పరాజయం నేతుమశక్యం - మధుహంతారం పురుషోత్తమం - సురోత్తమం దేవదేవం - జానామి నిశ్చినోమి ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఇయం త్వయా విముఖీకృతిః - వ్రీళా లజ్జా ॥ తీర్థీయం ॥ యదహం పూర్వం తాదృశః త్రైలోక్యనాథేన త్వయా - విముఖీకృతః పరిభూతః - ఇయం విముఖీకరణజన్యా వ్రీళా లజ్జా భవితుం నార్హతి - స్వామినస్సకాశాత్ పరాజయోన వ్రీళా మావహతీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ శరమోక్షే సతి అహం పృష్టశరలక్ష్యస్వార్జితలోకగతిః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ దృశ్య దృష్ట్వా - లోకాన్ హత్వా - లోకప్రాప్తిహేతుకర్మాణి విఫలీకృతానీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఆత్మగతిం స్వస్థానం ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ స్వపురం ప్రాప్య సీతయా రామస్సుఖమువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే - గత ఇత్యాది ॥ రామే పరశురామే - వరుణాయ-న్యాస ర్యయః ॥ ౧౬ ॥ అక్షయం మధుహంతారం జానామి త్వాం సురేశ్వరమ్ । ధనుషోఽస్య పరామర్శాత్ స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప ॥ ౧౭ ॥ ఏతే సురగణాస్సర్వే నిరీక్షంతే సమాగతాః । త్వామప్రతిమకర్మాణమప్రతిద్వంద్వ మాహవే ॥ ౧౮ ॥ న చేయం మమ కాకుత్స్థ వ్రీళా భవితుమర్హతి । త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతః ॥ ౧౯ ॥ శరమప్రతిమం రామ మోక్తుమర్హసి సువ్రత । శరమోక్షే గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౨౦ ॥ తథా బ్రువతి రామే తు జామదగ్న్యే ప్రతాపవాన్ । రామో దాశరథిః శ్రీమాం శ్చిక్షేప శరముత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ స హతాన్ దృశ్య రామేణ స్వాన్ లోకాం స్తపసార్జితాన్ । జామదగ్న్యో జగామాశు మహేంద్రం పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో వితిమిరాస్సర్వా దిశశ్చోపదిశస్తదా । సురాస్సర్షిగణా రామం ప్రశశంసురుదాయుధమ్ ॥ ౨౩ ॥ రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యః ప్రశస్య చ । తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా జగామాత్మగతిం ప్రభుః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋

గతే రామే ప్రశాంతాత్మా రామో దాశరథిర్ధనుః । వరుణాయాప్రమేయాయ దదౌ హస్తే ససాయకమ్ ॥ ౧ ॥ అభివాద్య తతో రామో వసిష్ఠప్రముఖానృషీన్ । పితరం విహ్వలం దృష్ట్వా ప్రోవాచ రఘునందనః ॥ ౨ ॥ జామదగ్న్యో గతో రామః ప్రయాతు చతురంగిణీ । అయోధ్యాభిముఖీ సేనా త్వయా నాథేన పాలితా ॥ ౩ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథస్సుతమ్ । బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ రాఘవమ్ ॥ ❋ ॥ గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా హృష్టః ప్రముదితో నృపః । పునర్జాతం తదా మేనే పుత్రమాత్మానమేవ చ ॥ ౫ ॥ చోదయామాస తాం సేనాం జగామాశు తతః పురీమ్ ॥ ౫½ ॥ పతాకాధ్వజినీం రమ్యాం తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితామ్ ॥ ❋ ॥ సిక్తరాజపథాం రమ్యాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరామ్ । రాజప్రవేశసుముఖైః పౌరైర్మంగళవాదిభిః ॥ ❋ ॥ సంపూర్ణాం ప్రావిశద్రాజా జనౌఘైస్సమలంకృతామ్ ॥ ౭½ ॥ పౌరైః ప్రత్యుద్గతో దూరం ద్విజైశ్చ పురవాసిభిః ॥ ❋ ॥ పుత్రైరనుగతశ్శ్రీమాన్ శ్రీమద్భిశ్చ మహాయశాః । ప్రవివేశ గృహం రాజా హిమవత్సదృశం పునః ॥ ౯ ॥ ననంద సజనో రాజా గృహే కామైస్సుపూజితః ॥ ౯½ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ కైకేయీ చ సుమధ్యమా ॥ ❋ ॥ వధూప్రతిగ్రహే యుక్తా యాశ్చాన్యా రాజయోషితః ॥ ౧౦½ ॥ తతస్సీతాం మహాభాగామూర్మిళాం చ యశస్వినీమ్ ॥ ❋ ॥ కుశధ్వజసుతే చో

శ్వే నేతి శేషః - అప్రమేయాయ - అదృశ్యాయేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ గత ఇతి ॥ ప్రశాంతాత్మా ప్రశాంతో గతక్రోధ ఆత్మా మనో యస్య సతథోక్తః ॥ ౧ ॥ విహ్వలం పరవశం - అనేన పరశురామేణ కృతాం పరత్వసూచికాం స్తుతిం వరుణాయ ధనుర్దానం చ దశరథో న జ్ఞాతవానితి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ చతురంగిణీతి - ప్రాదిపదికాంతనుమిత్యాదినాణత్వం ॥ ౩ ॥ రామస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా విహ్వలతయా అస్పష్టం వచనం శ్రుత్వా - గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా - క్రమేణ పునస్స్పష్టం శ్రుత్వేత్యర్థః - హృష్టః పులకితః ॥ ౪ ॥ ౪½ ॥ రమ్యామితి పునరుక్తిస్తత్తద్విశేషణకృతరమణీయత్వాభిప్రాయేణ - పతాకా ధ్వజపటః - ధ్వజో దండః - పతాకాస్సహితా ధ్వజా అస్యాం సంతీతి పతాకాధ్వజినీం - ప్రస్వేడ్ఘుర్ధ్వజభేద ఇత్యప్యాహుః - ఉద్ఘుష్టమితి భావే నిష్ఠా - తూర్యోద్ఘోషేణ సంజాతనినాదామిత్యర్థః - రాజప్రవేశేన సుముఖైః వికసన్ముఖైః - మంగళం ఆశీర్వచనం వక్తుం శీలమేషామస్తీతి మంగళవాదిభిః ॥ ౭½ ॥ ౮ ॥ జనః సంబంధిజనః - గృహే స్థితైరితి శేషః - కామ్యంత ఇతి కామాః విషయభోగపరికరాః తైః ॥ ౯½ ॥ వధూనాం గృహ్యమాణానాం ప్రతిగ్రహోపచారే - స్వస్వాంతఃపురానయనేవా - వధూర్జాయాస్నుషేత్యమరః । యుక్తా ఆసక్తాః - ఆసన్నితి శేషః ॥ ౧౦½ ॥ జగృహుః అ

శః పురం ప్రావేశయన్ ॥ ౧౧౪ ॥ మంగళాలాపనైః స్వస్తివాచనైః - శోభితాః - మంగళాలంభనైరితిపాఠే - ఆలంభనం చందనచర్చా - దేవతాయతనాని గృహదేవతానామర్చానాం గృహాణి - ప్రత్యపూజయన్ గంధపుష్పాదిభిరపూజయన్ - ఆయతనపూజా నాత్ర స్త్రీణామధికారాదితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ మంగళాలంభనైః మంగళాలంకరణైః - దేవతాయతనాని గృహదేవతాప్రతిమాః ॥ ౧౨౪ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సర్వా అభివాద్య - సర్వా రేమిర ఇత్యన్వయః ॥ ౧౩౪ ॥ వర్తయంతి అనువర్తయంతిస్మ ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి ॥ ౧౬ ॥ మాతులస్తవేతి - అతో గచ్ఛేతి వ్యంజనావృత్త్యోక్తిః పుత్రవిరహకాతర్యాత్ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అక్లిష్టం కస్యాపి దుఃఖరహితం యథా భవతి తథా కర్తుం శీలమస్యాస్తీతి తథా ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రియాణి ఇష్టప్రాప్తిరూపాణి - హితాని అనిష్టనివర్తకాని ॥ ౨౧ ॥ పరమయంత్రితః పరం అత్యంతం యంత్రితః శ్రుతిస్మృతిమర్యాదానతిలంఘీ - గురుకార్యాణి గురూచితశుశ్రూషాదికార్యాణి - అన్వవైక్షత - పరిపాలయతిస్మేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏవం ఏతాదృశేన - శీలవృత్తేన - నైగమాః వణిజః ॥ ౨౩ ॥ న కేవలం శీలవృత్తేన కిం తు సర్వైరపి సుగుణైరిత్యాశయేనాహ తేషామితి ॥ తేషాం బ్రాహ్మణాదీనాం మధ్యే ॥ ౨౪ ॥ ఏవం ధర్మపరతాం రామస్యోక్త్వా ధర్మావిరుద్ధకామాభిరతిం దర్శయతి రామస్త్విత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన ॥ రామస్తు - తుశబ్దేన పూర్వస్మాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే - పితృశుశ్రూషణధర్మప్రవర్తనదేవతారాధనాదికం హి పూర్వముక్తం - స ఏవం కర్తా నం ప్రతి నాత్మాన్వయనమభ్యస్య కామతంత్రపరోభూత్ - సీతయా అయోనిజయా - సహయుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - స్వాభావికసౌందర్యసమృద్ధ్యేనావతీర్ణాపి భోగస్రోతస్య ప్రధానాభూదితి

భేజ గృహమున్నృపపత్న్యః ॥ ౧౧౪ ॥ మంగళాలాపనైశ్చైవ శోభితాః క్షౌమవాససః ॥ * ॥ దేవతాయతనాన్యాశు సర్వాస్తాః ప్రత్యపూజయన్ ॥ ౧౨౪ ॥ అభివాద్యాభివాద్యాంశ్చ సర్వా రాజసుతాస్తదా ॥ * ॥ రేమిరే ముదితాస్సర్వా భర్తృభిస్సహితా రహః ॥ ౧౩౪ ॥ కుమారాశ్చ మహాత్మానో వీర్యేణాప్రతిమా భువి ॥ * ॥ కృతదారాః కృతాస్త్రాశ్చ సధనాస్ససుహృజ్జనాః ॥ శుశ్రూషమాణాః పితరం వర్తయంతి నరర్షభాః ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య రాజా దశరథస్సుతమ్ । భరతం కైకయీపుత్రమబ్రవీద్రఘునందనః ॥ ౧౬ ॥ అయం కేకయరాజస్య పుత్రో వసతి పుత్రక । త్వాం నేతుమాగతో వీర యుధాజిన్మాతులస్తదా ॥ ౧౭ ॥ శ్రుత్వా దశరథస్యైతద్భరతః కైకయీసుతః । గమనాయాభిచక్రామ శత్రుఘ్నసహితస్తదా ॥ ౧౮ ॥ ఆపృచ్ఛ్య పితరం శూరో రామం చాక్లిష్టకారిణమ్ । మాతౄశ్చాపి నరశ్రేష్ఠశ్శత్రుఘ్నసహితో యయౌ ॥ ౧౯ ॥ గతే తు భరతే రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః । పితరం దేవసంకాశం పూజయామాసతుస్తదా ॥ ౨౦ ॥ పితురాజ్ఞాం పురస్కృత్య పౌరకార్యాణి సర్వశః । చకార రామో ధర్మాత్మా ప్రియాణి చ హితాని చ ॥ ౨౧ ॥ మాతృభ్యో మాతృకార్యాణి కృత్వా పరమయంత్రితః । గురూణాం గురుకార్యాణి కాలే కాలేన్వవైక్షత ॥ ౨౨ ॥ ఏవం దశరథః ప్రీతో బ్రాహ్మణా నైగమాస్తదా । రామస్య శీలవృత్తేన సర్వే విషయవాసినః ॥ ౨౩ ॥ తేషామతియశా లోకే రామస్సత్యపరాక్రమః । స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః ॥ ౨౪ ॥ రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూన్ । మనస్వీ తద్గతస్తస్యా నిత్యం హృది సమర్పితః ॥ * ॥ ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి । గుణాద్రూపగుణాచ్చాపి ప్రీతిర్భూయోభ్యవర్ధత ॥ ౨౬ ॥ తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే । అంతర్జా

తామన్యస్య ప్రావణ్యాతిశయః ప్రదర్శితః - విజహార - పరస్మైపదేన ఫలాపర్యవసాయితోచ్యతే - స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇతి విహరణరూపక్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్వే హ్యాత్మనేపదమేవ భవేత్ - తథా చ చిరతరవిహారోపి భోగోపోద్ఘాతకేళితాం నాతిశేత ఇతి భావః - బహూనృతూన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - తయా భోగనైరంతర్యం సూచ్యతే - బహూనృతూనిత్యుక్తం నతు వత్సరానితి - తేన తత్తదృతూచితభోగోపకరణైర్భోగాన్ బుభుజ ఇత్యుక్తం - మనోస్యాస్తీతి మనస్వీ - భూమార్థే మత్వర్థీయః - తథా చ సంశ్లేషదశాయాం సీతాసంకల్పమప్యతిశయ్య భోగస్రోతః ప్రవర్తయితేత్యర్థః - నిత్యం - తద్గతః తస్యాంగతః - స త్వమసీతి యోగవిభాగాత్ సమాసః - జాతిగుణవదపృథక్సిద్ధతయా తదేకరసోభూదిత్యర్థః - సర్వదా తదాసక్తచిత్తోభూదితి భావః - తస్యా హృది నిత్యం సమర్పితః - సీతాపి రామకృతతత్తద్వ్యాపారేణ వశీకృతా తదాయత్తచిత్తాసీత్ - నిత్యం సుచిరం భోగేపి నద్యస్సంగతేవ నిరవధిక ప్రేమభారభరితాభూదిత్యర్థః ॥ నిత్యం తద్గతః ఇత్యత్ర హేతుమాహ ప్రియాత్వితి ॥ తురవధారణే - పితృకృతా దారా ఇతి హేతోరేవ రామస్య సీతా ప్రియాసీత్ - తర్హి సీతావైలక్షణ్యమకించిత్కరం - నేత్యాహ గుణాత్ - భర్తృశుశ్రూషణాదిగుణాత్ - రూపస్య దేహస్య - గుణాత్ సౌందర్యాత్ - అపిశబ్దోనుక్తసముచ్చయార్థః - ఆభిజాత్యాదిభిశ్చ - ప్రీతిర్భూయోభ్యవర్ధత - రామస్య సీతాయామిత్యర్థసిద్ధం - అతో బహూనృతూన్విజహారేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ అథ రామస్యేవ సీతాయా అపి రామే నిరంతరానురాగం దర్శయన్ తస్యా హృది నిత్యం సమర్పిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి తస్యాశ్చేతి ॥ తస్యా భర్తా రామశ్చ - హృదయే సీతాయా హృదయే - ద్విగుణం యథా భవతి తథా పరివర్తతే - రా

మాత్ ద్విగుణా ప్రీతిస్సీతాయా రామే భూదిత్యర్థః - యథా రామస్య సీతాయాం ప్రీతిః పితృకృత దారత్వకృతా సౌందర్యకృతాచ - ఏవం రామేపి సీతాయాః ప్రీతిర్నోభయకృతా కింతు భర్తృత్వమాత్రకృతా - వక్ష్యత్యనసూయాం ప్రతిసీతా - యద్యప్యేష భవేత్ భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః । అద్వైధముపచర్తవ్యస్తథాప్యేష మయా భవేదిత్యాది ॥ అనేన గుణాదిత్యుక్త రామవిషయానురాగో వివృతః - ఏతాదృశానురాగో రామేణ కథం జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ అంతరితి - అంతర్జాతం సీతాహృద్గతమపి - హృదయం గూఢభావం - అనురాగమితియావత్ - హృదా తర్కేణ - అనః భావైరితియావత్ - వ్యక్తమాఖ్యాతి జానాతి - చక్షిజః ఖ్యాఞాదేశస్సార్వధాతుకేప్యార్షః - తస్య దర్శనార్థత్వం చక్షురిత్యాదౌ సిద్ధం - పరకీయహృదయం కథం వ్యక్తీభవతీత్యపేక్షాయాం తత్రైవ సర్వదా పరివర్తమానత్వాదిత్యుక్తం పూర్వార్ధే - రామవత్ సీతాపి రామహృదయం విశేషేణ వ్యక్తం వేత్తీత్యాహ తస్యేతి - తస్య రామస్య హృదయం సీతా - భూయః విశేషేణ రామాదతిరిక్తం జానాతీత్యర్థః - రామో యాదృశభోగమభిలషతి తదింగితేన జ్ఞాత్వా న్వయం తదనురూపా భవతి - నతు తదతిరిక్తం భోగమభిలషతే - ఏవం రామో పీతి భావః - రామాదప్యతిశయేన సీతాయాః కాంతేంగితపరిజ్ఞానే హేతుచతుష్టయమాహ మైథిలీత్యాది - దేశస్య స్వభావాద్వంశస్వభావాచ్చ సూక్ష్మజ్ఞా - దేవతాభిస్సమేతి ప్రాగల్భ్యముచ్యతే - రూపే విషయే రూపిణీ - సర్వైర్దృశ్యమానరూపవతీ శ్రీరి

తస్యభూయోవిశేషేణ మైథిలీజనకాత్మజా । దేవతాభి

తమపివ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయంహృదా ॥ ❖ ॥ తస్యభూయోవిశేషేణ మైథిలీజనకాత్మజా । దేవతాభి

స్సమారూపేసీతా శ్రీరివరూపిణీ ॥ ౨౭ ॥ తయాసరాజర్షిసుతోభిరామయాసమేయివానుత్తమరాజక

న్యయా । అతీవరామశ్శుశుభేతికామయావిభుశ్శ్రియావిష్ణురివామరేశ్వరః ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యార్షే-

శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాంసంహితాయాం-

శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

బాలకాండస్సమాప్తః-

వస్థితా - అనేన సహజబుద్ధివిశేషోదర్శితః ॥ ౨౭ ॥ ఏవమనవధికమన్యోన్యానురాగముపపాద్య తదనురూపం భోగం గదర్శయతి తయేతి ॥ రాజర్షిసుతః మహారాజసుతత్వేన నిరవధికభోగోపకరణవాన్ - ఉత్తమరాజకన్యయా తతోప్యధికతదుపకరణవత్యా - రామః రమయితా - అభిరామయా తతోప్యతిశయేన రమయిత్ర్యా - నః అతిశయితకామః - అతికామయా రామాదప్యధికకామయేత్యర్థః - తయా సీతయా - సమేయివాన్ సమ్యగేయివాన్ - ఏకీభావేన సంశ్లిష్టః స్వయం గ్రహశ్లేషనిషయీభూతస్సన్ - లీనేవ ప్రతిబింబితేవ లిఖితేవోత్కీర్ణరూపేవ చ ప్రత్యుప్తేవ చ వజ్రలేపఘటితేవాంతర్నిఖాతేవ చ । సౌనశ్చేతసి కీలితేవ విశిఖైశ్చేతోభువః పంచభిశ్చింతా సంతతితంతుజాలనిబిడస్యూతేవ లగ్నా ప్రియేతివత్ ॥ విభుః ప్రత్యాలింగనాదిసమర్థః - అమరేశ్వరో విష్ణుః ఆదివిష్ణుః - శ్రియేవ మూర్తిభేదే నోపమానత్వం - అతీవ అతిశయేన - శుశుభే రేజే - తుల్యానురాగస్యాతిశయిత స్త్రీకామస్య భోగసమృద్ధిహేతుత్వాదితి భావః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖

వేదేశాస్త్రేసువాదేప్యనితరసులభాం కీర్తిమాటీకమానః కావ్యాలంకారనాట్యప్రభృతిషుపటుధీః కోపిటీకావిధానే।

శుద్ధాంతః పద్మశుద్ధాంతితమధుమథనశ్శుద్ధసత్త్వైకమూర్తిర్గోవిందార్యో విచార్యవ్యతనుతవిమలాం బాలకాండస్య టీకాం ॥

బాలకాండవ్యాఖ్యా సమాప్తా

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే - సవ్యాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండప్రారంభః

గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః | శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః || ౧ ||

తీర్థీయసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

శ్రావం శ్రావం శతారేః శ్మమదమవపుషః ఫుల్లవక్త్రారవిందాదాలోచ్యా లోచ్య వాచా ప్రకృతిమధురయా ప్రోచ్య విద్వజ్జనేభ్యః | గోవిందార్యస్సుధీరః కుశికకులమణిర్గూఢగాఢాశయార్థ్యం సమ్యక్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి || ప్రథమే కాండే - ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురిత్యాదినా యతో వా ఇమానీత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం అహం వేద్మి మహాత్మానమిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్తమహాపురుషత్వం త్వమనాదిరనిర్దేశ్య ఇత్యాదినా అచింత్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్మాత్ పరత్వముక్తం - అధికం మేనిరే విష్ణుమిత్యాదినా తదితరేషామపరత్వం చ - సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్యతే ద్వితీయకాండేన - అథవా పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానోపయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూతత్వమహాగురుకృపాలబ్ధధనుర్వేదరహస్యత్వతత్సంవాదభూతతాటకాతాటకేయాదినిరాసహరధనుర్భంగవైష్ణవచాపపరిగ్రహప్రభృతిగుణాస్సహధర్మచారిణీయోగాశ్చ ప్రపంచం దర్శితాః - అథ తదనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మాః భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్యభాగవతాభిమాననిష్ఠారూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతిపాద్యంతే - పూర్వకాండే లక్ష్మీయోగో దర్శితః అత్ర భూమియోగః ప్రదర్శిత ఇత్యపి బ్రువతే - పూర్వం పరత్వముక్తం అత్ర సౌలభ్యమిత్యప్యాహుః - పూర్వం లక్ష్మీవిశిష్టం ప్రాప్యస్వరూపముక్తం ప్రాప్తృరూపజీవస్వరూపమత్ర నిరూప్యతే - తత్ర ప్రథమమతిరహస్యతయావశ్యవిజ్ఞాతవ్యాం లఘూపపాదనాం భాగవతాభిమాననిష్ఠాం శత్రుఘ్నానుష్ఠానముఖేన దర్శయతి గచ్ఛతేతి || గచ్ఛతా - వర్తమాననిర్దేశేన శత్రుఘ్నగమనస్య భరతగమనేనైకకాలత్వావగమాదశివసనాదివత్తస్య తదేకపారతంత్ర్యం గమ్యతే - మాతులకులం మాతులగృహం - ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యస్యైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనాచ్ఛేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం పారతంత్ర్యముచ్యతే - భగవత్పారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వమాహ భరతేనేతి - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహప్రాణీకనిర్వాహకత్వాత్ | రామే వనం గతే తదనుసారిణి చ లక్ష్మణే రాజని చ త్రిదశసదనముపసేదుషి కేవలరామాజ్ఞయా ప్రాజ్యరాజ్యభారనిర్వాహకరణేనేత్యర్థః - తదా తద్గమనకాల ఏవ - అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలాద్యనపేక్షణోక్త్యా స్వసాతంత్ర్యమేవ విశేషితం - అనఘః - అస్మిన్ ప్రకరణే అఘశబ్దేన కేవలరామభక్తిరుచ్యతే - స్వశేషిభూతభరతోద్దేశ్యతాకారేణ హి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తిరుద్దేశ్యా - అత ఏవ వక్ష్యతి - నాహం స్వాపిమి జాగర్మి తమేవార్యం విచింతయన్నితి | జగ్రాహ భరతో రశ్మీన్ శత్రుఘ్నశ్ఛత్రమాదదే ఇతి చ | అనిష్టావహస్య పాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారం వినా రామభక్తేరనిష్టావహత్వాత్తస్యాఘత్వం - న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోऽతో నివర్తంత ఇతి శ్రుతౌ సుకృతస్యాప్యముముక్షోరనిష్టావహత్వేన పాప్మత్వవ్యపదేశాత్ - శత్రుఘ్నః - శత్రూన్ లవణాసురాదీన్ హనిష్యత్యయమితి భావిప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవో జ్ఞానేంద్రియాణి - శరీరే నిత్యం సన్నిధాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్వాత్ - తాన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః - ఇంద్రియనిగ్రహవానిత్యర్థః - పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి న మగ్నేంద్రియః - రామవిషయభక్తిస్స్వాధికారవిరుద్ధేతి తన్నివర్తనమస్య కార్యమేవ - నీత ఇత్యుక్తం న తు యయావితి - తేన అచిద్వత్పారతంత్ర్యముక్తం - ప్రీతిపురస్కృతః - కింకరోమి జ్యేష్ఠానువర్తనం కనిష్ఠేన కార్యమితి విధిపరతంత్రో న గతః అపి తు ప్రీతిప్రేరితో గచ్ఛదిత్యుక్తం - తేనాచితో వ్యావృత్తిరుక్తా - ప్రీతిరేవ హ్యచేతనాపేక్షయా చేతనస్య విశేషః - భగవత్పారతంత్ర్యం తు చేతనాచేతనసాధారణమేవ - యదత్యంతసారగ్రాహీ పురుషస్స్వవృత్తేన శత్రుఘ్నవత్ భాగవతపారతంత్ర్యతయా వర్తితవ్యమితి వ్యంజితం - వ్యంజనావృత్త్యాభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకావ్యకృత్యం || తీర్థీయం || శ్రీమదయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాఖ్యాయంతే - గచ్ఛతేతి || మాతులకులం మాతులగృహం - తదా పితృభ్రాత్రనుజ్ఞానంతరం - అనఘః - సోదరో లక్ష్మణో బలవంతం రామమాశ్రితః మయాపి మహదాశ్రయః కర్తవ్య ఇత్యేవంవిధకలుషబుద్ధిరహిత ఇత్యర్థః - నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రవః కామాదయః తాన్ హంతీతి - నీతః - మాతులగృహవాసజనితసౌఖ్యాదికమసేనపినా అసత్కల్పమితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః - భరతవిషయస్నేహేన పురస్కృతః - ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః || ౧ || రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్యపేక్షాయాం రామాభిమా

నవిషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ స ఇతి ॥ సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే - అశ్వపతినామాతులేన యథాజితా - సత్కారస త్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి - పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభర ణప్రదానాదిభిరుపలాలితోపి సః - భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సహ-న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః- నతు మాతులోపలాలనమాత్రా దితి భావః - యద్వా-సః శత్రుఘ్నః భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః - సహయుక్తేప్రధాన ఇతి తృతీయా - అశ్వపతిస్స్వప్రియాదపి శత్రుఘ్నమతిశయేన లాలితవానిత్యర్థః - అథవా భ్రాత్రా సహాన్యవసత్ రామేణ సహాన్యవసత్ - సదా రామచింతయా తేన సహ వర్త మాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ సః భరతః - పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనేవ ॥ ౨ ॥ తత్రాపీతి ॥ తత్ర సర్వోపలాలన భూయిష్ఠే మాతులగృహే - నివసంతావపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయార్థే తసిః - తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమా ణావపి - వీరౌ మహోత్సాహౌ - తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం - స్మరతాం అస్మరతాం - అని త్యమాగమశాసనమిత్యడభావః - దశరథో వృద్ధో భూత్వా రాజ్యభారం సమ్యక్ష్యమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయేదిత్య చింతయ తామితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రాపీతి ॥ అపినాస్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే - తర్ప్యమాణౌ చేత్యత్ర చకారో వ్యర్థః - కామతః సార్వ విభ క్తికస్తసిః - కామైః అభిమతపదార్థైరిత్యర్థః - స్మరతాం అస్మరతాం - అడభావ ఆర్షః - శేషత్వవివక్షాభావాన్న షష్ఠీ - వృద్ధం స్మర తామిత్యత్ర శిశ్రూషాకాలోతీత ఇతి ధర్మలోపభియా పితరం స్మృతవంతావితి తాత్పర్యం ॥ ౩ ॥ రాజాపీతి ॥ మహాతేజాః సత్పుత్రలాభ కృతనిరవధికతేజస్కః - రాజా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ - ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ - నిర వధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్మార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయాసన్నిధానమేవ న్యూనతేత్య స్మరదితి భావః - ఉభావితి స్మృతివిషయే తారతమ్యాభావోక్తిః ॥ ౪ ॥ రామలక్ష్మణసన్నిధానేకథమితరపుత్రస్మరణమిత్యత్రాహ సర్వ ఇతి ॥ తుశబ్ద ఉక్తశంకావ్యావృత్త్యర్థః - చత్వారః చతుర్ధావస్థితాః - పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః - సర్వే అవిశేషేణ - తస్య ద శరథస్య - శరీరాద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః - చత్వారో బాహవ ఇవ - ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్ - అభూతోపమా - అయోగవ్యవచ్ఛేదార్థైవకారః

స తత్ర న్యవసద్భ్రాత్రా సహ సత్కారసత్కృతః । మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః ॥ ౨ ॥
తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః । భ్రాతరౌ స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపమ్ ॥ ౩ ॥ రా
జాపి తౌ మహాతేజాస్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ । ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ ॥ ౪ ॥
సర్వ ఏవ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః । స్వశరీరాద్వినిర్వృత్తాశ్చత్వార ఇవ బాహవః ॥ ౫ ॥ తే
షామపి మహాతేజా రామో రతికరః పితుః । స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః ॥ ౬ ॥ స హి దేవై
రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః । అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః ॥ ౭ ॥ కౌసల్యా శుశుభే

లోకే కస్యచిచ్చతుర్షు బాహుషు సత్స్వపి తేషామేకోపి నాప్రియో భవతి - ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోపి నానిష్టోభూదిత్యర్థః - ఉపమానేన స్వ శరీరవినిర్వృత్తత్వోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞస్స్వశరీరవినిర్వృత్తత్వాభిమానమాత్రమిత్యుక్తం ॥ ౫ ॥ ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వావిశేషేపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతివిశేషోస్తీత్యాహ తేషామితి ॥ తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే - స్వయంభూః బ్రహ్మేవ - తేషాం పుత్రాణాం మధ్యే - గుణవత్తరః అతిశయేన గుణవాన్ - మహాతేజాః తాదృగ్గుణప్రకాశకనిరవధికతేజస్కః - రామః - పితుః రతికరో బ భూవ - నిరతిశయప్రీతిరతిః ॥ తీర్థీయం ॥ తేషామితి ॥ భూతానాం దేవాదిభూతానాం మధ్యే - గుణవత్తరః - స్వయంభూః చతుర్ముఖః - పితుః విష్ణోః - యథా ప్రీతికరో బభూవ - తథా తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే - గుణవత్తరో రామః - పితుః దశరథస్య - రతికరో బభూవేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ కథమితరాపేక్షయా గుణవత్తరత్వమిత్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వాదిత్యాహ స హీతి ॥ హీత్యజాయమానో బహుధా విజాయ త ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయది । దేవైః సహ్యానన్యప్రయోజనైరర్థితః కింతు ప్రయోజనాంతరపరైః - న కేవలం ప్రయోజనానంతరపరైః అపి త్వీశ్వరోహమహం భోగీత్యేవం దురభిమానిభిః - మదోపి దీవ్యతి ధాతోరర్థ ఏవ - నరకాసురవధే స్వతార్యసిష్పత్త్యనంతరం పారిజాత నిమిత్తం కృష్ణేనైవ యోద్ధుముపక్రాంతైరిత్యర్థః - ఉదీర్ణస్య ఉద్భటస్య - ఉదీర్ణ ఉద్భటేత్యాద్యమరః । నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగద్వి నాశయత ఇత్యర్థః - వధస్యార్థిత్వే హేతురయం - రావణస్య దైర్యైరోదత్తస్తానేవ నిలయాన్ని స్థానయత ఇత్యర్థః - ఏకస్య సహూర్తే న రాజ్యమఖిలం సుఖేన పరిష్యత ఇతి ప్రసన్నైః - అర్థితః ప్రార్థితః - నోపాసితః - మానుషే లోకే - యత్ర దేవా అపి మనుష్యగంధ మసహమానాశ్ఛర్దన పూర్వకం కుత్సయంతో యోజనాదుపరి స్థిత్వా హవిరాదదతే - తేపి యన్మనుష్యస్థానీయాస్సోస్మిన్ మానుషే లోకే జా తః - హంత కిమిదం సౌలభ్యమితి భావః - జజ్ఞే - నృసింహవదివ దావిర్భూతః - సజజ్ఞే రామో జజ్ఞే - లోకో హి దశమాసాన్ గర్భే స్థాయ జాయతే - అయం తు లతశ్చ ద్వాదశే మాస ఇత్యుక్తరీత్యా తతోప్యధికకాలం గర్భే స్థిత్వా జజ్ఞే - విష్ణుః - వ్యాపకం వస్తువ్యాప్యైకదేశస్యమ త్పుత్రోయమిత్యభిమాన్యమభూత్ - సనాతనః నిత్యవస్త్వేవమాత్మానమన్యథా చకార ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్యాతిమానుషగుణయోగి త్వం సహేతుకమాహ స హీత్యాదినా ॥ హిశబ్దోవధారణే - ఉదీర్ణస్య దృప్తస్య - రావణస్య - వధార్థిభిర్దేవైః - అర్థితః ప్రార్థి తః - సనాతనో నిత్యో విష్ణూ రామరూపస్సన్ - జజ్ఞే ఆవిర్బభూవ - అతో వక్ష్యమాణగుణాస్సర్వేతత్ప్రసంభవేయురితి భావః ॥ ౭ ॥ స తేన

మాతురపీత్యాహ కౌసల్యేతి ॥ అమితతేజసా అపరిమితపరాక్రమేణ - తేన రామేణ పుత్రేణ - కౌసల్యా - దేవానాం లంపితురేవానందకరః మాతురపీత్యాహ కౌసల్యేతి - అదితిర్యథా అదితిరివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టాసీదిత్యర్థః ॥౮॥ గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచ వరేణ వజ్రపాణినా ఇంద్రేణ - అదితిర్యథా ఆదితిరివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టాసీదిత్యర్థః ॥౮॥ గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచ యతి - సహీత్యాదినా ॥ సః రామః - రూపోపపన్నః సౌందర్యయుక్తః - చకారేణ రూపౌదార్యగుణైరిత్యుక్తమౌదార్యాదికం సముచ్చీయతే - వీర్యవాన్ - మృగనాభిగంధవత్స్వయమవికృతః పరేషాం వికారకారీ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా అవిద్యమా నాసూయా యస్యాసావనసూయకః - భూమావనుపమస్సూనుః - భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్రః కౌసల్యాతిరిక్తాయాః కస్యాశ్చిదపి నాస్తీత్యర్థః - దివిత్వదితేర్వజ్రపాణిరస్తీతి నేతి భావః - గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః - దశరథోపమః దీపాదుత్పన్నప్రదీపవత్ ॥౯॥ అథ దశరథా దాధిక్యమాహ సచేతి ॥ తుశబ్దేన దశరథాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే - సః రామః - పరుషం పరుషవచనం - కేనచిదుచ్యమానోఽపి - ఉత్తరం ఉత్తరవచనం - న ప్రతిపద్యతే - న వదతీత్యర్థః - అపిశబ్దేన తద్వక్తృ ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి గమ్యతే - ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతుర్నిత్యం ప్రశాంతాత్మేతి - అక్రోధనస్వభావ ఇత్యర్థః - న కేవలముత్తరాప్రతిపత్తిః కింతు తం పరుషవక్తారం ప్రతి - మృదుపూర్వం సాంత్వపూర్వం చ - భాషతే ॥౧౦॥ అథాస్య కృతజ్ఞత్వమాహ కథంచిదితి ॥ కథంచిత్కృతేన యథా తథా నాపీత్యుక్తరీత్యా కృతేన - యద్వా యాదృచ్ఛిక ప్రసంగికతయా కృతేన - యద్వా ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన అహృదయతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన స్వప్రయోజనస్తమేవ కృతేన - యద్వా స్వస్మాద్విలక్షణలాభాయ కృతేన - యద్వా సంకేత్యం పారిహాస్యం నాస్తోభం హేళనమేవ వేత్యే వంకృతేన - ఉపకారేణ - అణుపిమహత్త్వేనాభిమన్యమానస్య భగవతో నిగ్రహ్యణోపకారేణేత్యుక్తం - కృతేన కర్తుమీప్సితేన - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి క్తః - ఏకేన సకృత్కృతేన - తుష్యతి సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి - తోషఫలస్య కదాచిదపి నక్షయ ఇతి భావః - ఏవముపకారేణ తుష్యన్నపకారేణాపి కిం కుప్యతి - నేత్యాహ నస్మరతీతి - అపకారాణాం సమ్యక్కృతాపరాధానాం - శతమపి అసంఖ్యేయమపి - శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచకమిత్యుక్తేః ॥ నస్మరతీతి చింతయతి - కః పునః కోపస్యావకాశ ఇతి భావః -

తేనపుత్రేణామితతేజసా। యథావరేణదేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥౮॥ సహిరూపోపపన్నశ్చవీర్యవాననసూయకః। భూమావనుపమస్సూనుర్గుణైర్దశరథోపమః ॥౯॥ సచనిత్యంప్రశాంతాత్మామృదుపూర్వంతుభాషతే। ఉచ్యమానోఽపిపరుషంనోత్తరంప్రతిపద్యతే ॥౧౦॥ కథంచిదుపకారేణకృతేనైకేనతుష్యతి। నస్మరత్యపకారాణాంశతమప్యాత్మవత్తయా ॥౧౧॥ శీలవృద్ధైర్జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్చసజ్జనైః। కథయన్నాస్తవైనిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి ॥౧౨॥ బుద్ధిమాన్మధురాభాషీపూర్వభాషీప్రియంవదః। వీర్యవాన్నచవీర్యేణమహతాస్వేనవిస్మితః ॥౧౩॥ నచానృతకథోవిద్వాన్

ఉభయత్ర హేతుమాహ ఆత్మవత్తయేతి - వశీకృతమనస్తతయేత్యర్థః - యద్వా ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా - ఉదారాస్సర్వ ఏవైతే । నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీత్యేవమధ్యవసాయవత్తయేత్యర్థః ॥౧౧॥ అథాస్య గుణవర్ధకం సత్సంగమమాహ శీలవృద్ధైరితి ॥ శీలం సదాచారః - వజ్జనైరశిక్షిత్వమ్య నుమజ్యతే - శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః - సజ్జనైః కథయన్నాస్త తైస్సహాస్మాకం శిష్టరాచారవిశేషాన్ ప్రతిపాదయన్నాస్తేత్యర్థః - జ్ఞానవృద్ధైః పరిపక్వమోక్షవిషయబుద్ధిభిః - మోక్షే ధీర్జ్ఞానమిత్యమరః । తాదృశైస్సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః - వయోవృద్ధైః సజ్జనైః కథయన్నాస్త - క్రమాగతసంప్రదాయవిశేషాన్ కథయన్నాస్తేత్యర్థః - సజ్జనైరితి సామానాధికరణ్యాత్ ప్రముకులాదితారతమ్యం న తేనాదృతమిత్యుచ్యతే - తృతీయయా తేషామప్రధానత్వావగమాత్స్వయమేవ తేషామర్థవిశేషం దర్శయతీతి సూచితం - నిత్యమిత్యనేన నేదం కాదాచిత్కమిత్యుచ్యతే - విశేషణత్రయాంతచకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధైశ్శీలజ్ఞానవృద్ధైర్జ్ఞానవయోవృద్ధైశ్శీలవయోవృద్ధైశ్చేతి సముచ్చీయతే - నేదం నిత్యాన్యాహ ప్రవృత్తౌ క్వచిత్సమయ ఇత్యాహ అస్త్రేతి - అస్త్రాణాం యోగ్యః అభ్యాసః - యోగ్యో గుణనికాభ్యాస ఇతి వైజయంతీ । తస్యాంతరేషు అవకాశేష్వపి - అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కిం పునర్న్యాయసిద్ధమిత్యుక్తం - సత్సంగతిం వినా క్షణమపి న తిష్ఠతీత్యర్థః ॥౧౨॥ పరాయత్తసకలవ్యాపారత్వమాహ బుద్ధిమానితి ॥ బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః - కథం సర్వజనాస్సుఖం వసేయురిత్యేవం సర్వదా లోకసంగ్రహణచింతాపర ఇత్యర్థః - మధురాభాషీ మధురభాషణశీలః - యద్వా వక్తృత్వనృత్యగమేవ వదతీత్యర్థః - పూర్వభాషీ - అతిసేవ్యం ప్రత్యపి స్వయమేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః - ప్రియం వదః ప్రియవాగ్వచనశీలః - ప్రియవశే వదః ఖజిలితాచ్ఛీల్యే ఖచ్ - ఖిత్యనవ్యయస్యేతి హ్రస్వః - అరుర్ద్విషదజంతస్యేతి ముమాగమః - శత్రువిషయేపి ప్రియవచనశీలః - వీర్యవాన్ ఆశ్రితవిరోధినిరసనక్షమః - పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వముక్తమితి న పునరుక్తిః - మహతా స్వేన వీర్యేణ - నవిస్మితః - ఆత్రసకలవిరోధినిగ్రహే కృతేపి నాతిస్వల్పమనాయయా విత్యుక్తరీత్యా కింకృతం మయేత్యపర్యాప్తవిస్మితః - గర్వస్స్యాదభిమానః స్మయో మద ఇత్యమరః । వర్తత ఇతి శేషః ॥౧౩॥ నచేతి ॥ న ఇతి శేషః - సః రామః - అనృతకథో న భవతి - కథా ప్రబంధకల్పనా - అనృతా అసత్యా కథా యస్య సతథా - కల్పితేతివృత్తకా సత్కథావ్యాలాపవర్జిత ఇత్యర్థః - వేత్తీతి విద్వాన్ - విదేశ్శతు

ర్వసుః - అన్వృతకథాభావశ్చనలప జ్ఞానాత్ - కింబహుతిస్త్వార్య్వర్జ్ఞానాదిత్యర్థః - వృద్ధానాంపూర్వోక్తత్రివిధవృద్ధానాం - ప్రతిపూజకః ప్రత్యుద్గమ్యపూజకః - బ్రాహ్మణప్రతిపూజక ఇతిపాఠే - బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజాపరః - దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణశ్శతవర్షశ్చక్షత్రియః పితాపుత్రౌ స్మతౌవిద్ధిత్యాస న్తంబః - ప్రజాభిఃపండితపామరావిశేషేణసర్వాభిః ప్రజాభిః - అనురక్తః అనురాగవిషయీకృతః - తత్ర హేతుమాహ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే - అనురంజయతీత్యర్థః - అంతర్భావితణ్యంతోయం - స్వయంపూర్వం ప్రజారంజయిత్వాతతిస్తాభిరనురక్తోభవతీత్యర్థః - చాగయస్సర్వత్రోక్తగుణసముచ్చయార్థాః ॥ ౧౪ ॥ సానుక్రోశఃసదయః కృపాదయానుకంపాస్యాదనుక్రోశ ఇత్యమరః । దయాహినామపరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం - జితక్రోధః వశీకృతకోపః - సత్త్వవశేన క్రోధ ఉత్పన్నత ఇత్యర్థః - బ్రహ్మవేదః తద్విదంతీతి బ్రాహ్మణాః - తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ - ప్రత్యుద్గమ్యపూజకః ప్రతిపూజకః - బ్రాహ్మణానాం ప్రతిపూజకఇతి యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః - దీనానుకంపీ దీనేషువిశేషతోనుకంపావాన్ - విశేషోనామయత్ర దీనోత్కృష్టస్తత్రైవస్థిత్వా దానమానాదికరణం - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః - ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్ - అభయంసర్వభూతేభ్యోదదామ్యేతద్వ్రతం మమేతివక్ష్యతి । శుచిః పరస్వానాకాంక్షీ - యోర్థేశుచిస్సహిశుచిర్నమృద్వారిశుచిశ్శుచిరితిమనుస్మరణాత్ ॥ ౧౫ ॥ కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకువంశోచితదయాదాక్షిణ్యశరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైకప్రవణబుద్ధిః - స్వంక్షాత్రంధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపరిపాలనరూపం - బహుమన్యతేగౌరవేణజానాతి - శ్రేయాన్ స్వధర్మ ఇతిశ్రవణాత్ । పరత్వాపాదకత్వమేవాభ్యపిజనిత్వా క్షాత్రంస్వ ధర్మంగౌరవేణపశ్యతీత్యర్థః - బహుమానేహేతుమాహమన్యత ఇతి - తతఃక్షత్రధర్మాత్ - పరయాకీర్త్యామహాత్ స్వర్గఫలం భవతీతిమన్యతేజానాతి - స్వవర్ణస్యాత్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారాస్వర్గసాధనమితిజ్ఞాత్వాక్షత్రధర్మంవిశేషేణానుతిష్ఠతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ నేతి ॥ అశ్రేయసినిష్ఫలేకర్మణి - నరతఃనసక్తః - కాదాచిత్కలీలాకర్మసదుష్యతీతిభావః - ద్యూతాదిషునసక్త ఇత్యర్థః - తత్రహేతుర్విద్వానితి - నవిరుద్ధకథారుచిః ధర్మవిరుద్ధగ్రామ్యాలాపాదిషురుచిరహితః - ఉత్తరోత్తరయుక్తౌలౌకికవైదికవిషయోత్త

వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః ॥ అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే ॥ ౧౪ ॥ సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణప్రతిపూజకః । దీనానుకంపీధర్మజ్ఞో నిత్యం ప్రగ్రహవాంఛుచిః ॥ ౧౫ ॥ కులోచితమతిః క్షాత్రం ధర్మంస్వంబహుమన్యతే । మన్యతేపరయాకీర్త్యా మహత్స్వర్గఫలంతతః ॥ ౧౬ ॥ నాశ్రేయసిరతోవిద్వాన్ నవిరుద్ధకథారుచిః । ఉత్తరోత్తరయుక్తౌచవక్తావాచస్పతిర్యథా ॥ ౧౭ ॥ అరోగస్తరుణోవాగ్మీ వపుష్మాన్ దేశకాలవిత్ । లోకేపురుషసారజ్ఞస్సాధురేకోవినిర్మితః ॥ ౧౮ ॥ సతుశ్రేష్ఠైర్గుణైర్యుక్తః ప్రజానాంపార్థివాత్మజః । బహిశ్చరఇవప్రాణో బభూవగుణతఃప్రియః ॥ ౧౯ ॥ సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్ । ఇష్వస్త్రే చపితుశ్శ్రేష్ఠో బభూవభరతాగ్రజః ॥ ౨౦ ॥ కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనస్సత్యవాగృజుః । వృద్ధైరభివినీతశ్చద్విజైర్ధర్మార్థదర్శిభిః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మకామార్థ

రోత్తరయుక్తికథాయాం - వాచస్పతిర్యథాబృహస్పతిరివ-వక్తా అప్రతిహతవాగ్వ్యవహారః ॥ ౧౭ ॥ అరోగ ఇతి ॥ యువాస్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః ఆశిష్ఠోదృఢిష్ఠోబలిష్ఠ ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థోనేన ప్రతిపాద్యతే - అరోగః ఆధివ్యాధిరహితః - అనేన ఆశిష్ఠ ఇత్యుక్తమనస్సామర్థ్యమాశీర్వాదవిషయత్వంచోక్తం - తరుణఃయువా - వాగ్మీప్రశస్తవాక్ - అనేనయువాధ్యాయక ఇత్యుక్తముక్తం - వపుష్మాన్ ప్రశస్తశరీరః - అనేనబలిష్ఠఇత్యుక్తంకాయబలముక్తం - దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః - అనేనసాధుశబ్దార్థోవివృతః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణపురుషహృదయసర్వస్వజ్ఞః - సారోబలేస్థిరాంశేచేత్యమరః । లోకేఏకఃఅద్వితీయస్సాధురితివినిర్మితః నిశ్చితః - అపకారిష్వపియస్సాధుస్ససాధురితికీర్తిత ఇత్యుక్తసాధువిశేషత్వజ్ఞాపనం ॥ ౧౮ ॥ సఇతి ॥ శ్రేష్ఠైఃఉక్తైరన్యైశ్చగుణైర్యుక్తః పార్థివాత్మజఃరామః - బహిశ్చరఃప్రాణ ఇవప్రజానాం-గుణతఃగుణైః-ప్రియోబభూవ ॥ ౧౯ ॥ సమ్యగితి ॥ కేచిద్విద్యామాత్రేణస్నాతాః - కేచిద్వ్రతమాత్రేణస్నాతాః - రామస్తువిద్యావ్రతాభ్యాంస్నాతః - అధీత్యస్నాయాదితిస్మృత్యుక్తరీత్యాసమ్యగ్వేదానధీత్యవ్రతానిచకృత్వాకృతసమావర్తన ఇత్యర్థః - యథావత్ తత్త్వతః - సాంగవేదవిత్ సాంగవేదార్థజ్ఞః - అనయాపృథగుక్త్యా అధ్యయనమక్షరరాశిగ్రహణేఫలమిత్యవగమ్యతే - ఇషవఃఅమంత్రకాశ్శరాః-అస్త్రాణిసమంత్రకాః - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - ఇష్వస్త్రవిషయే-పితుఃదశరథాత్-శ్రేష్ఠః - దశరథాదపరాఖ్యాత ఇతిభావః- భరతాగ్రజః అస్మిన్నర్థేభగవతేన నిరూపణీయోరామః మహేష్వాసేమహాప్రాజ్ఞేభరతే స్వయమాగత ఇతిరామస్యవచనాత్ ॥ ౨౦ ॥ కల్యాణేతి ॥ అభిజనఃమాతృపితృవంశః-కల్యాణఃశోభనఃఅభిజనఃయేనసతథా - తత్రహేతుస్సాధురితి - నిర్దోష ఇత్యర్థః - అదీనః క్షోభహేతుష్వపిసత్స్వప్యక్షోభ్యాంతఃకరణః - సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రేపిసత్యవచననిరతః - ఋజుఃసాధ్వాచారః- అభివినీతఃసుశిక్షితః ॥ తీర్థీయం ॥ కల్యాణాభిజనః కల్యాణానాంజన్మభూమిః-సాధుః వేదప్రామాణ్యస్యాభ్యుపగంతా - అదీనఃక్షోభహేతుష్వపిస్వపృక్షోభ్యాంతఃకరణః - సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రకార్యేష్వపియథార్థభాషణనిరతః - ఋజుఃకర్మణత్రయార్జవయుక్తః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మేతి ॥ ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః - నపూర్వాపరాప్రాప్తాహారాన్

వాన్ ధర్మాదిలిప్స్మృత్యుక్తరీత్యా పూర్వాహ్ణాదిషు కాలేషు కర్తవ్యధర్మార్థకామజ్ఞ ఇత్యర్థః - స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థావిస్మరణరహితః - ప్రతిభానవాన్ ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదురితి ప్రోక్తలక్షణప్రతిభాయుక్తః - లౌకికేలోకైకప్రమాణే - సమయాచారే సాంకేతికాచారే - సంకేతస్తు సమయ ఇత్యమరః । కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః - విశారదః తదాచరణసమర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ లౌకిక ఇతి ॥ లౌకికే లోకవిదితే - సమయాచారే సంకేతికాచారే - కృతకల్పః కృతికౌశలః ॥ ౨౨ ॥ నిభృత ఇతి ॥ నిభృతః వినీతః - వశ్యప్రణేయనిభృతవినీతప్రశ్రితాస్సమా ఇత్యమరః । సంవృతాకారః ప్రహ్లాదిస్థిరకర్తవ్యార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః - సంవృతత్వం గూఢత్వం - గుప్తమంత్రః - ఫలపర్యంతమన్యైరవిదితమంత్ర ఇత్యర్థః - సహాయవాన్ ప్రశస్తమంత్రియుక్తః - అమోఘక్రోధహర్షః ఫలపర్యవసాయికోపసంతోషః - త్యాగసంయమకాలవిత్ వస్తుత్యాగతత్సంగ్రహణకాలవిత్ ॥ తీర్థీయం ॥ త్యాగసంయమకాలవిత్ - త్యాగః సత్పాత్రదానం - సంయమః న్యాయేనార్జనం - తయోః కాలజ్ఞః ॥ ౨౩ ॥ దృఢభక్తిరితి ॥ దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః - స్థిరప్రజ్ఞః భక్తిజన్యాప్రకంప్యతత్త్వజ్ఞానః - అత ఏవ నాసద్గ్రాహీ నానాసదర్థగ్రాహీ - అసజ్జనసంగ్రహణరహితో వా - న దుర్వచాః న పరుషభాషీ - నిస్తంద్రః ఆలస్యరహితః - సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః - అత ఏవ అప్రమత్తః శాస్త్రార్థేష్వనవధానరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ - లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పశ్యతి పరదోషమాత్రం దోషం న పశ్యతి । అయం తు న తథా - పరదోషవిత్ స్వదోషం చ పశ్యత్యేవ - వక్ష్యతి భరతం ప్రతి - శిరసా యాచతస్తస్య వచనం న కృతం మయేతి ॥ తీర్థీయం ॥ దృఢభక్తిః ఆశ్రితేషు దృఢస్నేహః - యద్వా - అనుసరణీయవసిష్ఠదశరథాదిషు దృఢానురాగ ఇత్యర్థః - స్థిరప్రజ్ఞః స్థిరా విస్మృతిరహితా ప్రజ్ఞా యస్య సః - స్థిరప్రాజ్ఞ ఇతి పాఠే - స్థిరః సర్వదా సవైరవిచాల్యః ప్రాజ్ఞః స్వభావో యస్య - నాసద్గ్రాహీ అసదర్థగ్రాహీ న భవతి - న సమాసః - యద్వా - అసత్పురుషపరిగ్రహరహితస్వభావః - న దుర్వచాః పరోద్వేజకవచనరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ స్వరంధ్రపరరంధ్రజ్ఞః ॥ ౨౪ ॥ శాస్త్రజ్ఞ ఇతి ॥ సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః - కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం జానాతీతి కృతజ్ఞః - అతః కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్య

తత్త్వజ్ఞస్స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్ । లౌకికే సమయాచారే కృతకల్పో విశారదః ॥ ౨౨ ॥ నిభృతస్సంవృతాకారో గుప్తమంత్రస్సహాయవాన్ । అమోఘక్రోధహర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలవిత్ ॥ ౨౩ ॥ దృఢభక్తిస్స్థిరప్రజ్ఞో నాసద్గ్రాహీ న దుర్వచాః । నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్ ॥ ౨౪ ॥ శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః । యః ప్రగ్రహానుగ్రహయోర్యథాన్యాయం విచక్షణః ॥ ౨౫ ॥ సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ । ఆయకర్మణ్యుపాయజ్ఞస్సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ ॥ ౨౬ ॥ శ్రైష్ఠ్యం శాస్త్రసమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ । అర్థధర్మౌ చ సంగృహ్య సుఖతం

తీత్యనేన న పునరుక్తిః - పురుషాణామంతరం తారతమ్యం తత్ర కోవిదః పండితః - పురుషదర్శనమాత్రేణాయం సాధురయమసాధురితి తత్త్వస్వరూపవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - యః ప్రసిద్ధః - ప్రగ్రహః మిత్రాదిస్వీకారః - అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం - తయోః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - విచక్షణః సమర్థః - శాస్త్రమర్యాదామనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాదికృదిత్యర్థః - సుప్సుపేతి సమాసః ॥ తీర్థీయం ॥ కృతజ్ఞః పరేణాత్మార్థం కృతముపకారమల్పమపి బహుతయా స్వోపకారత్వేన జానాతీతి కృతజ్ఞ ఇత్యుక్తః - పురుషాంతరకోవిదః పురుషతారతమ్యజ్ఞః - యద్వా - అంతరం అభిప్రాయః - పరపురుషగూఢాభిప్రాయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ప్రగ్రహానుగ్రహయోర్యథాన్యాయం విచక్షణః - ప్రథమమాత్మీయత్వేన పరిగ్రహః ప్రగ్రహః - అనుగ్రహో నామ పరిగృహీతస్య నైరంతర్యేణానువర్తనం - తయోః యథాన్యాయం యుక్తాయుక్తవిచారానతిక్రమః తత్ర విచక్షణః నిపుణః ॥ ౨౫ ॥ సదితి ॥ సతాం - సంగ్రహే స్వీకారే - ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ - విచక్షణ ఇతి శేషః - నిగ్రహస్య అసన్నిగ్రహస్య చ - స్థానవిత్ అవకాశవిత్ - అవకాశే స్థితౌ స్థానమిత్యమరః ॥ ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాపీడనేన ప్రజాభ్యో ధనమాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ - కశ్చిదాయస్య చార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః । పాదభాగైస్త్రిభిర్వాపి వ్యయస్సంశోధ్యతే బుధైరిత్యాదిశాస్త్రావగతవ్యయకర్మజ్ఞః ॥ తీర్థీయం ॥ సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే - సత్సంగ్రహే సజ్జనస్వీకారే - ప్రగ్రహణే తత్పరిపాలనే - యథాన్యాయం విచక్షణ ఇతి పూర్వేణాన్వయః - ఏకవద్భావః - యద్వా సత్సంగ్రహః సదాచారః తస్య ప్రగ్రహణే - అనుష్ఠాన ఇత్యర్థః - స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ సమయజ్ఞః - చకారాచ్ఛిష్టానుపాలనస్య సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్యధనసంపాదనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవ ప్రజాభ్యః పీడనమైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ - కశ్చిదాయస్య చార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః ॥ పాదభాగైస్త్రిభిర్వాపి వ్యయస్సంచోద్యతే తథేతి శాస్త్రదృష్టవ్యయకర్మజ్ఞః ॥ ౨౬ ॥ శ్రైష్ఠ్యమితి ॥ శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు - శ్రైష్ఠ్యం మహాతాత్పర్యజ్ఞత్వం ప్రాప్తః - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషు చ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - అర్థధర్మౌ సంగృహ్య సుఖతంత్రః సుఖపరతంత్రః అర్థధర్మసంగ్రహణపూర్వకమేవ సుఖసేవీ - న తు కేవలకామపరతంత్ర ఇత్యర్థః - న చాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరా

లన్యః ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రేష్ఠ్యమితి ॥ శాస్త్రసమూహేషు న్యాయ వైశేషిక వేదాంతాదిశాస్త్రసమూహేషు - వ్యావహారికేషు నంస్కృతలన్యః ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రైష్ఠ్యమితి ॥ శాస్త్రసమూహేషు - వ్యాకరణ - నంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషు - శ్రైష్ఠ్యం శ్రేష్ఠతాం నిపుణతాం - ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అర్థధర్మౌ - నంగృహ్యానురుధ్య - సుఖతంత్రః కామప్రధానః - అర్థధర్మపరిత్యాగేన కామసేవీత్యర్థః - నచాలసః కర్తవ్యకార్యేషు నిరుత్సాహః ష్యమాలస్యం తత్రహితః ॥ ౨౬ ॥ వైహారికాణామితి ॥ వైహారికాణాం విహారప్రయోజనానాం - తదన్యప్రయోజనమిత్యర్థః - శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం - చిత్రకర్మాదీనాంచ - విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః - అర్థవిభాగవిత్ - ధర్మాయయశసేర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయచ । పంచధా విభజన్ విత్తమిహాముత్ర చ శోభత ఇత్యుక్త విభాగవిత్ ॥ వారణవాజినాం గజానామశ్వానాంచ - ఆరోహే ఆరోహణే - వినయే ఆరుహ్యశిక్షణేచ - యుక్తః సమర్థః ॥ ౨౭ ॥ ధనురితి ॥ అధ్యాధికః - ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదకో వేదో ధనుర్వేదః - ఉపవేదత్వాద్ధనుర్వేదస్య వేదత్వం - తద్విదాం మధ్యే శ్రేష్ఠః - సమర్థ ధనుర్వేదవిదిత్యర్థః - లోకే సర్వత్ర - అతిరథానాం ప్రతిహతరథగతీనాం - సంమతః పూజితః - మతిబుద్ధీత్యాదినా క్తః - క్తేన చ పూజాయామితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్షః - అభియాతా - శత్రుసమాగమానంతరం న ప్రహర్తుమిచ్ఛతి - కింతు స్వయమేవ యత్ర శత్రుస్తత్ర గచ్ఛతి - తత్రాపి న దుర్గప్రదేశావలంబనేన యాతి - కింత్వభియాతా అభిముఖం యాతా - ప్రహర్తా చ - అభిగమ్య న యోద్ధా రం ధయతి కింతు స్వయమేవ నాసీరే స్థిత్వా ప్రథమం ప్రహరతి - సేనానయవిశారదః - స్వయం ప్రహరన్నపి న స్వసేనాం భేదయతి - కింతు పరదురవగాహచక్రవ్యూహాదివిభాగేన సేనారక్షణసమర్థః - అప్రధృష్యః - సర్వథా విజయీత్యర్థః - సంగ్రామే ప్రణత్యా తు జేతుం శక్య ఇత్యర్థః - న కేవలం మనుష్యైః - సురాసురైః పరస్పరవిరోధం విహాయ మిళితైరపి - న చోపశాంతైః - క్రుద్ధైః క్రోధపరవశైః ॥ తీర్థీయం ॥ అభియాతా శత్రూణామభిముఖం యాతా - ప్రహర్తా శత్రూణాం - సేనానయవిశారదః - సేనానయశ్చక్రాదివ్యూహన్యాసః - తత్ర శిక్షాగదః పునః ॥ ౨౮ ॥ ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వముక్తం - అథ హేయ ప్రత్యనీకత్వమాహ అనసూయ ఇతి ॥ అనసూయః అసూయారహితః - జితక్రోధః క్రోధపారవశ్యరహితః - నదృప్తః న గర్విష్ఠః - నచ మత్సరీ పరసంపద్విషయద్వేషరహితః - మత్సరోన్యశుభద్వేష ఇత్యమరః ॥ నచ

వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్ । ఆరోహే వినయే చైవ యుక్తో వారణవాజినామ్ ॥ ౨౭ ॥ ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథసంమతః । అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః । అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే క్రుద్ధైరపి సురాసురైః ॥ ౨౮ ॥ అనసూయో జితక్రోధో న దృప్తో న చ మత్సరీ । న చావమంతా భూతానాం న చ కాలవశానుగః ॥ ౩౦ ॥ ఏవం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః । సమ్మతస్త్రిషు లోకేషు ॥ ౩౧ ॥ వసుధాయాః క్షమాగుణైః । ❀ ॥ బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః ॥ ౩౧ ॥ తథా సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైః పితుః । ❀ ॥ గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తః సూర్య ఇవాంశుభిః ॥ ౩౨ ॥ తమేవం వృత్తసంపన్నమప్రధృష్యపరాక్రమమ్ । ❀ ॥ లోకపాలోపమం

కాలవశానుగః సత్త్వరజస్తమః ప్రధానకాలానుగుణసత్త్వరజస్తమోగుణో న భవతి - కేవలసత్త్వమూర్తిరిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అనసూయ ఇతి ॥ పరకృతాసూయారహితః - నచ మత్సరీ పరసంపద్విషయద్వేషరహితః - నచావమంతా భూతానాం ప్రాణినామవమానకర్తా న భవతి - నచ కాలవశానుగః - కాలవశః కాలపారతంత్ర్యం - తదనుసారీ న భవతీత్యర్థః - దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతానిచ । వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీమిమామితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్ ॥ ౩౦ ॥ ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ - పార్థివాత్మజః రామః - ప్రజానాం మధ్యే శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః గుణైర్యుక్తః - త్రిషు లోకేషు సమ్మతః పూజితః ॥ ౩౧ ॥ క్షమాగుణైః క్షమారూపగుణైః - బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ - వసుధాయాః భూమేః - తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ వసుధాయాః క్షమాగుణైః - క్షాంతి ప్రధానైర్గుణైరితి మధ్యమపదలోపిసమాసః - వసుధాయాస్తుల్య ఇతి పరేణ సంబంధః ॥ బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః ॥ ౩౧ ॥ ఉపసంహరతి తథేతి ॥ తథా పూర్వోక్తరీత్యా - సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః - పితుః ప్రీతిసంజననైః - దృష్టాంతార్థమిదం - పితురివ సర్వేషాం ప్రీతిజనకైరిత్యర్థః - ఏవంభూతైర్గుణైః - రామః స్వతస్సుందరః - స్వతో దీప్తస్సూర్యోంశుభిరివ - విరురుచే బభౌ ॥ ౩౨ ॥ ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య తత్కృతం భూమ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి తమేవమితి ॥ ఏవం గుణసంపన్నత్వవత్ - వృత్తసంపన్నం ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంఠప్రతాపం - సర్వే లోకపాలా ఉపమా యస్య తం - రామం - మేదినీ - నాథం - అకామయత - భూమేర్నాథత్వోచితో భూదిత్యర్థః - అథవా - ఏవం బాలకాండోక్తరీత్యా - వృత్తసంపన్నం రామస్తు సీతయా సార్థమిత్యుక్తరీత్యా శ్రీదారసంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం విరోధివర్గనివర్తనసామర్థ్యభోగప్రదం - లోకాన్ పాలయతీతి లోకపాలః - సమస్తోపభోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః - ఉపసమీపే మా లక్ష్మీః సీతారూపా యస్య సః ఉపమః - లోకపాలశ్చాసావుపమశ్చేతి సమాసః - తం లక్ష్మ్యా భోగాననుభవంతం రామం - మేదిన్యపి నాథమకామయత - స్వయంవరేణ కంఠే మాలికాం దాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః

తీర్థీయం ॥ తమేవమితి ॥ మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థజనాలక్ష్యంతే - యద్వా - మేదినీతదధిష్ఠానదేవతా - అకామయత - సుజనదుర్జనానుగ్రహనిగ్రహయోస్సర్వదిన్యాయ్యహర్ష హేతుత్వాదితిధ్యేయం ॥ ౩౩ ॥ న కేవలంలోకస్తంనాథమకామయత - రాజాపీత్యాహ ఏతైరితి ॥ ఏతైఃపూర్వోక్తైః - బహుభిః అసంఖ్యేయైః - అనుపమైఃలోకేనుత్తాప్యేతాదృశగుణాదర్శనాదసదృశైః - గుణైః యుక్తంసుతం దృష్ట్వా - రాజారాజ్యభరణక్షా ంతః - పరంతపఃశత్రుసంహారవ్యగ్రః - దశరథః - చింతాంమనోరథం-చక్రే ॥ ౩౪ ॥ తామేవచింతాంస్పష్టయతి అథేత్యాదినాస్వర్గమవాప్నుయామిత్యంతేన-అథేతి ॥ అథ రామగుణదర్శనానంతరం- చిరజీవినః వృద్ధస్య - వయోవృద్ధస్యేతిజ్ఞానవృద్ధవ్యావృత్తిః - వృద్ధత్వాత్ ప్రీతిరిత్యుచ్యతే - ఏవం-ఏవంప్రకారేత్యర్థః - మయిజీవతిరామఃకథంరాజాస్యాదిత్యేషాప్రీతిర్బభూవ - అత్రకథమిత్యుక్తిః కైకేయీవరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన ॥ తీర్థీయం ॥ చింతాప్రకారమాహ అథేత్యాదిస్వర్గమవాప్నుయామిత్యంతేన ॥ మయిజీవతిసత్యేవశ్రీరామః- కథంకేనోపాయేన - రాజాస్యాదిత్యేషాప్రీతిఃచింతా - ప్రీయతేనయాచింతయేతివ్యుత్పత్త్యాప్రీతిశబ్దస్యచింతాపరత్వం - రాజ్ఞోఽభూదిత్యన్వయః ॥ ౩౫ ॥ ప్రీతేరౌత్కట్యమాహ ఏషేతి ॥ అత్రాంతఃకరణం ద్రష్టవ్యం - ద్రక్ష్యామీతి ఏషా- పరాసిగతిశయా- ప్రీతిః - అస్యదశరథస్య - హృది - సంపరివర్తతే సమ్యక్ అవిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే ॥ తీర్థీయం ॥ ఏషేతి ॥ ద్రక్ష్యామీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ప్రీతిఃచింతా- అస్యదశరథస్య-హృదిసంపరివర్తత ఇత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ అథ రామస్యరాజత్వయోగ్యతానుసంధానందశరథస్యదర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - వృద్ధికామఇతి ॥ వృద్ధికామ ఇత్యనేనాపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వముక్తం - సర్వభూతాన్యనుకంపయతీతిసర్వభూతానుకంపనః - కర్తరిల్యుట్ - అనేన భ్రష్టైశ్వర్యసాధకత్వముక్తం - మమాత్మజ ఇతిశేషః - దానేనసంతాపహారిత్వేచ్ఛప్రశాంతమాహవృష్టిమానపర్జన్యఇవేతి - లోకేవిషయే - మత్తః-ప్రియతరః అతిశయేనప్రీతిమాన్ - ప్రీణాతీతి ప్రియ ఇతిపచాద్యచ్ ॥ ౩౭ ॥ పూర్వం ప్రియతరత్వముక్తం - అత్ర తద్ధేతుగుణవత్తరత్వముచ్యతే యమశక్రసమ

నాగమకామయత మేదినీ ॥ ౩౩ ॥ ఏతైస్తుబహుభిర్యుక్తంగుణైరనుపమైస్సుతమ్ । ❋ ॥ దృష్ట్వా దశరథో రాజాచక్రేచింతాంపరంతపః ॥ ౩౪ ॥ అథరాజ్ఞోబభూవైవంవృద్ధస్యచిరజీవినః । ❋ ॥ ప్రీతిరేషాకథంరామోరాజాస్యాన్మయిజీవతి ॥ ౩౫ ॥ ఏషాహ్యస్యపరాప్రీతిర్హృదిసంపరివర్తతే । ❋ ॥ కదానామసుతంద్రక్ష్యామ్యభిషిక్తమహంప్రియమ్ ॥ ౩౬ ॥ వృద్ధికామోహిలోకస్యసర్వభూతానుకంపనః । ❋ ॥ మత్తఃప్రియతరోలోకేపర్జన్యఇవవృష్టిమాన్ ॥ ౩౭ ॥ యమశక్రసమోవీర్యేబృహస్పతిసమోమతౌ । ❋ ॥ మహీధరసమోధృత్యాంమత్తశ్చగుణవత్తరః ॥ ౩౮ ॥ మహీమహామిమాంకృత్స్నామధితిష్ఠంతమాత్మజమ్ । ❋ ॥ అనేనవయసాదృష్ట్వాయథాస్వర్గమవాప్నుయామ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇత్యేతైర్వివిధైస్తైస్తైరన్యపార్థివదుర్లభైః । ❋ ॥ శిష్టైరపరిమేయైశ్చలోకేలోకోత్తరైర్గుణైః ॥ తంసమీక్ష్యమహారాజోయుక్తంసముదితైశ్శుభైః । ❋ ॥ నిశ్చిత్యసచివైస్సార్ధంయువరాజమమన్యత ॥ ౪౧ ॥ దివ్యంతరిక్షేభూమౌచఘోరముత్పాతజంభయమ్ । ❋ ॥ సంచచక్షేచమేధావీశరీరేచాత్మనోజరామ్ ॥ ౪౨ ॥ పూర్ణేంద

ఇతి ॥ ప్రత్యేకంసామ్యానర్హత్వాద్యమశక్రేత్యుక్తం ॥ ౩౮ ॥ మహీమితి ॥ యథాస్వర్గం - స్వనదృశంస్వసుకృతానురూపంస్వర్గమిత్యర్థః - యద్వా - యథాస్వర్గంయథాభూతస్వర్గం - యత్స్వర్యానహనస్స్వర్గ ఇత్యుక్తరామసౌందర్యానుభవస్వర్గమిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఇతీతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఇతిపూర్వోక్తరీత్యా - వివిధైస్తైస్తైః తత్తత్కార్యభేదేనప్రసిద్ధైః - అన్యపార్థివదుర్లభైః రామాన్యరాజదుర్లభైః - శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభిః - అపరిమేయైఃఅసంఖ్యేయైః - అతిశయగుణాఃప్రదర్శితాః - శిష్టాస్త్వపరిమేయా ఇతిభావః - లోకేలోకోత్తరైః - లోకేనుత్తాప్యేవంలోకోత్తరగుణానసంతీత్యర్థః - న సుదితైఃస్వాభావికైః - శుభైః కల్యాణతమైః - ఏతైర్గుణైః యుక్తంతం - రామంసమీక్ష్య - మహారాజోదశరథః - సచివైస్సార్ధం నిశ్చిత్య - యువరాజమమన్యత - అయంయువరాజోభవేదితినిశ్చితవానిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ అథనద్యోరామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుంస్వవిపత్తిసూచకందుర్నిమిత్తమాత్మనోజరాంచాలోచితవానిత్యాహదివీతి ॥ దివ్యంతరిక్షేభూమౌచ-భూమ్యుత్పాతానితజ్జంభయమిత్యర్థః - తానిచోక్తానిజ్యోతిశ్శాస్త్రే - స్వభానుకేతునక్షత్రగ్రహతారార్కచంద్రజం । దివిచోత్పద్యతేయచ్చ తద్దివ్యమితికీర్తితమ్ ॥ వాయ్వభ్రసంధ్యాదిగ్దాహపరివేషతమాంసిచ । ఖపురంచేంద్రచాపంచతదంతరిక్షజమ్ ॥ భూమావుత్పద్యతేయచ్చస్థావరంవాథజంగమమ్ । తదైకదేశికంభౌమముత్పాతంపరిచక్షత ఇతి ॥ భయావహానిఘోరాణిదివ్యాదుత్పాతానీతిఫలితార్థః - మేధావీసూక్ష్మదర్శీ - రాజా- సంచచక్షేదృష్టవాన్ - నచిహ్నామోక్తనానిటివా - ఆత్మనశ్శరీరేజరాంచసంచచక్షే - వ్యాజహారేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ దివీతి ॥ ఉత్పాతజం- ఆత్మానిష్టసూచకోత్పాతసూచితం - దివ్యోత్పాతః గ్రహనక్షత్రాదివైకృతం - అంతరిక్షోత్పాతఃమహావాతపరివేషసంధ్యాదిగ్దాహాదిః - భౌమోత్పాతఃస్థావరజంగమవికారః - స్థావరవికార.భూకంపశిలాసాకస్యక్షరక్తస్రవణాదిః - జంగమవికారఃమనుష్యాణిజాతీయాద్విజాతీయపశుపక్ష్యాద్యుత్పత్తిః - ఏతత్త్రివిధోత్పాతజంభయం - సంచచక్షేకథయామాస - నచినానామితిశేషః - జరాదర్శనంచరామాభిషేకకారణాంతరమితిమతౌోక్తం - నరూత్పాతత్వేనేతిద్రష్టవ్యం ॥ ౪౨ ॥ ఏవంరామాభిషేకేహేతుస్వయముక్తం - సర్వలోకప్రియత్వంచహేతుమాహ

పూర్ణచంద్రాననస్యేతి ॥ అథ ఉత్పాతదర్శనానంతరం - పూర్ణచంద్రాననస్యపద్వత్సర్వసంతాపహరస్య - మహాత్మనః మహాను
భావః - రామస్య-లోకేవిషయే - సంప్రియత్వంకీదృశం - ఆత్మనఃస్వస్యశోకాపనుదం -ఉత్పాతాదిభయనివర్తకం -సమ్యక్ ప్రియత్వం -
బుబుధే అనుసంధధావిత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ ఏవమనుసంధాన ప్రయోజనమాహ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః ప్రజానాంచ - శ్రేయసేహితా-
ర్థాయ - ప్రియేణచ ప్రియాయచ - చతుర్థ్యర్థే తృతీయా - ధర్మాత్మాధర్మశీలః - ధర్మేణప్రాణిసంరక్షకః నృపః - ప్రాప్తకా
లేనోపలక్షితస్సన్ - భక్త్యాప్రీత్యా - త్వరితవాన్ - ప్రాప్తకాలత్వంస్వస్యవృద్ధత్వంరామయౌవనం - వసంతకాలో వా ॥ తీర్థేయం ॥
ఆత్మన ఇతి ॥ ప్రియేణ ప్రీత్యా హేతునాచ - భక్త్యా శ్రీరామపరిపాలితాః ప్రజాధన్యాభవంత్వితి ప్రజావిషయభక్త్యాచ - ఆత్మనః ప్రజా
నాంచ శ్రేయసే - నృపఃదశరథః - ప్రాప్తకాలే ప్రస్తావసరే - త్వరితవాన్ - రామాభిషేకమితిశేషః ॥ ౪౪ ॥ నానేతి ॥ నానానగ
రేవసంతీతినానానగరవాస్తవ్యాఃతాన్ - వసేస్తవ్యత్కర్తరిణిచ్చేతికర్తరితవ్యప్రత్యయః - పృథగ్జానపదాన్ జనపదాంతరస్థాన్-
మేదిన్యాఃభువః - ప్రధానాన్ - న కేవలానవాంతరనృపతీనిత్యర్థః - పృథక్సమానినాయేతివా ॥ ౪౫ ॥ నేతి ॥ శ్రోష్యత ఇత్యనంత
రమితికరణంద్రష్టవ్యం - అనానయనే హేతుమాహత్వరయేతి - దూరవర్తిత్వాదితిభావః - కేకయరాజానమిత్యత్ర సమాసాంతవిధేరనిత్య
త్వాట్టజభావః ॥ ౪౬ ॥ తానితి ॥ వేశ్మనానాభరణైరితి ॥ ప్రథమంవేశ్మనానాభరణైః ప్రతిపూజ్య - పశ్చాత్తాన్ దదర్శేత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥
దర్శనప్రకారమేవాహ అథేతి ॥ ప్రవివిశుః-సభామితిశేషః - శేషాఃకేకయరాజజనకభిన్నాః ॥ ౪౮ ॥ అథేతి ॥ రాజవితీర్ణేషు రా
జదత్తేషు - నియతాః నియతదేశాధిపత్యాః - అంతరంగావా - పాదప్రసారణాదినియమయుక్తావా ॥ ౪౯ ॥ స ఇతి ॥ లబ్ధమానైః ప్రా

చంద్రాననస్యాథశోకాపనుదమాత్మనః ॥ ❖ ॥ లోకే రామస్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః ॥ ౪౩ ॥
ఆత్మనశ్చ ప్రజానాంచ శ్రేయసే చ ప్రియేణ చ ॥ ❖ ॥ ప్రాప్తకాలేన ధర్మాత్మా భక్త్యా త్వరితవాన్నృ
పః ॥ ౪౪ ॥ నానానగరవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదానపి ॥ ❖ ॥ సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రధానాన్ పృథి
వీపతీన్ ॥ ౪౫ ॥ నతు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః ॥ ❖ ॥ త్వరయా చానయామాస పశ్చాత్తౌ
శ్రోష్యతః ప్రియమ్ ॥ ౪౬ ॥ తాన్ వేశ్మనానాభరణైర్యథార్హం ప్రతిపూజితాన్ ॥ ❖ ॥ దదర్శా
లంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః ॥ ౪౭ ॥ అథోపవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్ పరబలార్దనే ॥ ❖ ॥ తతః ప్రవివి
శుశ్శేషా రాజానో లోకసంమతాః ॥ ౪౮ ॥ అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధేష్వాసనేషు చ ॥ ❖ ॥ రాజానమే
వాభిముఖా నిషేదుర్నియతా నృపాః ॥ ౪౯ ॥ స లబ్ధమానైర్వినయాన్వితైర్నృపైః పురాలయైర్జానప
దైశ్చ మానవైః । ఉపోపవిష్టైర్నృపతిర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షుర్భగవానివామరైః ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీమ
దయోధ్యాకాండే - ప్రథమస్సర్గః ॥ ❖

తతః పరిషదం సర్వామామంత్ర్య వసుధాధిపః । హితముద్ధర్షణం చైవమువాచ ప్రథితం వచః ॥ ౧ ॥
దుందుభిస్వనకల్పేన గంభీరేణానునాదినా । స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్ ॥ ❖ ॥ రాజ
లక్షణయుక్తేన కాంతేనానుపమేన చ । ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతిర్నృపాన్ ॥ ౩ ॥ విదితం భవతా
మేతద్యథా మే రాజ్యముత్తమమ్ । పూర్వకైర్మమ రాజేంద్రైస్సుతవత్పరిపాలితమ్ ॥ ౪ ॥ సోహమిక్ష్వా
కుభిస్సర్వైర్నరేంద్రైః పరిపాలితమ్ । శ్రేయసా యోక్తుకామోస్మి సుఖార్హమఖిలం జగత్ ॥ ౫ ॥ మ

ప్తబహుమానైః - పురాలయైః నానానగరవాసిభిః - ఉపోపవిష్టైః రాజవచనశ్రవణాదరేణమందంమందంసమీపంప్రాప్తైః - నృపైఃమాన
వైశ్చవృతో నృపతిః - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - సహస్రచక్షుఃఇంద్రఇవ - బభౌ ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయ
ణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః ॥

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే - తత ఇత్యాది ॥ తతః రాజాదినివేశానంతరం - పరిషదం పౌరజానపదస
మూహం - ఆమంత్ర్య అభిముఖీకృత్య - హితం శ్రేయస్కరం - ఉద్ధర్షణం ఉత్కృష్టహర్షజనకం - ప్రథితం ప్రకటార్థం - ఏవం
వక్ష్యమాణరీత్యా ॥ ౧ ॥ ప్రథితమువాచేత్యుక్తం విశదయతి దుందుభిస్వనకల్పేనేతి ॥ దుందుభిస్వనకల్పేన భేరీస్వనసదృశేన - ఈషదస
మాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః - గంభీరేణ గంభీరార్థేన - అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా - స్వరేణ మహతా మహతా స్వరేణ - నాదయన్ -
జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ - స్థితః - రాజా ఉవాచ - పునస్స్వరః కీదృశః - రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ - కాంతేన మృదునా - రస
యుక్తేన మాధుర్యవతా ॥ ౩ ॥ స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనాదవిశేషం సూచయన్నాహ విదితమితి ॥ అంతే ఇతికరణంద్రష్టవ్యం -
ఉత్తమం విపులం - మే ఏతద్రాజ్యం - మమ పూర్వకైః పూర్వైః - రాజేంద్రైః రఘుప్రభృతిభిః - సుతవత్పరిపాలితం అతిప్రేమ్ణా సురక్షి
తమిత్యేతత్ - భవతాం విదితం - క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - భవద్భిర్విదితమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అస్తు తతః కిమిత్యత్రాహ సోహమితి ॥
సః తద్వంశ్యోహం - ఇక్ష్వాకుభిః ఇక్ష్వాకువంశ్యైః - సర్వైః నరేంద్రైః పరిపాలితం - అత ఏవ సుఖార్హం - అఖిలం జగత్ రాజ్యం - శ్రేయసాసు
ఖేన - అధునాపి - యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః - అస్మి - తుం కామమనసోరపీతి మకారలోపః ॥ ౫ ॥ నను భవత్కృతపాలన మేవా

స్వకం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ మయేతి ॥ పూర్వైరితి రాజభిః - ఆచరితం క్షుణ్ణం - పంథానం పర్యాదాం - అనుగచ్ఛతా అనుసరతా - నిత్యం - అనిద్రేణ జాగరూకేణ - మయాపి ప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః - యథాశక్తీతి వినయోక్తిః ॥ ౬ ॥ తర్హీదానీమపి తిష్ఠే వరక్ష్యతామిత్యత్రాహ ఇదమితి ॥ కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య - హితం చరతా కుర్వతా - మయా - ఇదం శరీరం - భవతాం ప్రత్యక్షం హీతి భావః - పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య ఛత్రస్య - ఛాయాయాం - జరితం సంజాతజరం కృతం - జరాపర్యంతమేకచ్ఛత్రతయా పరాక్రమసిద్ధిర్భూత్వా మయా నియమేన లోకహితమాచరితమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తర్హి సంప్రతి కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ ప్రాప్యవర్షసహస్రాణీతి ॥ బహూని వర్షసహస్రాణి - షష్టివర్షసహస్రపరిమితాన్యాయూంషి - ప్రాప్య జీవతః - క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య - విశ్రాంతిం రాజ్యభారాద్విరతిం - అభిరోచయే ఇచ్ఛామి - ఏతేన యయాతివద్విషయచాపలేన స రాజ్యాద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం ॥ ౮ ॥ ఇతః పరం రాజ్యవహనాశక్తోఽస్మీత్యాహ రాజేతి ॥ రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః - జుష్టాం సేవితుమర్హాం - అజితేంద్రియైః విషయపరైః - దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితైర్వోఢుమశక్యాం - గుర్వీం బహుసాధననిర్వాహ్యాం - లోకస్య ధర్మధురం ధర్మస్థాపనరూపభారం - వహన్నహం పరిశ్రాంతోఽస్మి ॥ ౯ ॥ వివక్షితమర్థం దర్శయతి స ఇతి ॥ స ఏవం శ్రాంతోఽహం - ప్రజాహితే ప్రజారక్షణవిషయే - పుత్రం కృత్వా నియమ్య - సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్ - ఇమాన్ సర్వాన్ - ద్విజర్షభాన్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాన్ - అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా - మానయతేర్ణ్యంతాల్ల్యప్ - విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం - ఇచ్ఛామి ॥ ౧౦ ॥ కస్తే పుత్రో యౌవరాజ్యే నియోజ్యోఽభిమతః - తత్రాహ అనుజాత ఇతి ॥ వీర్యవిషయే - పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః - తౌల్యమేవాహ - పరేషాం శత్రూణాం పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః - అసంజ్ఞాయామపి జేః ఖజ్జాపకః - రామః రామనామకః - మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః - సర్వైర్గుణైః శౌర్యాదిభిః - మామనుజాతః - అనుర్లక్షణ ఇత్యనేన కర్మప్రవచనీయః - తద్యోగాన్మామితి ద్వితీయా - మద్గుణాన్ సర్వాననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః - నను - మత్తశ్చ గుణవత్తరః । అపి విష్ణుమైశ్చ లోకే లోకోత్తరైర్గుణైరితి పూర్వముక్తం । కథమిదానీమనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైరిత్యుచ్యతే - పురందరసమ ఇతి చ - ఉచ్యతే - అన్యామధ్యస్థచింతా హి విముద్రాభ్యధికోఽపి యేతి న్యాయేన పారముఖేన రామస్య సర్వాభ్యధికగుణతాం వక్తుమేవముక్తమితి ధ్యే

మయాప్యాచరితం పూర్వైః పంథానమనుగచ్ఛతా । ప్రజా నిత్యమనిద్రేణ యథాశక్త్యభిరక్షితాః ॥ ౬ ॥ ఇదం
శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతా హితమ్ । పాండురస్యాతపత్రస్య చ్ఛాయాయాం జరితం మయా ॥ ౭ ॥
ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహూన్యాయూంషి జీవతః । జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతిమభిరోచయే ॥
౮ ॥ రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహామజితేంద్రియైః । పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహన్ ॥
౯ ॥ సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే । సన్నికృష్టానిమాన్ సర్వాననుమాన్య ద్విజర్ష
భాన్ ॥ ౧౦ ॥ అనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైర్జ్యేష్ఠో మమాత్మజః । పురందరసమో వీర్యే రామః పరపు
రంజయః ॥ ౧౧ ॥ తం చంద్రమివ పుష్యేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరమ్ । యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి ప్రీతః
పురుషపుంగవమ్ ॥ ౧౨ ॥ అనురూపస్స వై నాథో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః । త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యా

యం - అత ఏవ వక్ష్యతి - బహవో నృప కల్యాణగుణాః పుత్రస్య సంతి త ఇతి ॥ ౧౧ ॥ తమితి ॥ తం స్వగుణతుల్యగుణం - ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం - వరం పురుషపుంగవం - పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ స్థితం - తద్వదత్యుజ్జ్వలం - యద్వా - పుష్యనక్షత్రేఽభిషేకకరణాత్ పుష్యేణ చంద్రమిత్యుక్తం - యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి - యద్వా చంద్రమివ స్థితం తం - శ్వః పుష్యేణ యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ దశరథవచనం వాల్మీకిస్తత్త్వజ్ఞతయా శ్లాఘతే అనురూప ఇతి ॥ సః రామః - అనురూపః అనుగుణః నాథః - లోకస్యేతి శేషః - అనురూపత్వే హేతుర్లక్ష్మీవానితి - అపరిచ్ఛిన్నతేజస్క ఇత్యర్థః - తత్రాపి హేతుర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన ఇత్యుక్తం - యద్వా - అనురూపత్వే హేతుర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వామిని ప్రేమశాలీత్యర్థః - అథవా - అనురూప ఇత్యాది - నిత్యానపాయిన్యా లక్ష్మ్యా విశిష్టః పరిజనపర్యంతో రామస్సర్వస్య నిరుపాధికశ్శేషీ - దశరథస్తు రాజ్యపాలనోపాధికశ్శేషీ - వై ఇతి శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి - దాసభూతాస్స్వతస్సర్వే హ్యాత్మానః పరమాత్మన ఇత్యాద్యుక్తేః । తస్య నిరుపాధికశేషిత్వే నిమిత్తమాహ త్రైలోక్యమితి - త్రయో లోకా ఏవ త్రైలోక్యం - చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ - త్రైలోక్యమపి యేన నాథేన - నాథవత్తరం అతిశయేన నాథవత్ - రామస్య రక్షకత్వావలోకనే కియన్మాత్రం త్రైలోక్యమితి భావ ఇత్యర్థః - అథవా అనేన శ్లోకేన రామస్య పరత్వముచ్యతే - సః రామః అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః - అన్యే తు కర్మానుగుణతయా ఔపాధికాః - అనుకూలం రూపం యస్యాసావనురూపః - సమస్సువిభక్తాంగః । చంద్రకాంతాననమిత్యాద్యుక్తనిరుపమసౌందర్యశాలిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః - అనుకూలం స్వరూపం యస్యాసావనురూపః - శతగుణీతోత్తరక్రమేణ నిరతిశయతయా శిరస్కతయాభ్యస్యమానానందరూప ఇత్యర్థః - ఆనందో బ్రహ్మేతి హ్యుక్తం । అనుగతం రూపం యస్యాసావనురూపః - సర్వవ్యాపీత్యర్థః - అనురూపః - అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః - సర్వశరీరీత్యర్థః - అనురూపః - అనుస్యూతరూపః - పరవ్యూహవిభవాంతర్యామ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః - అనురూపః - ఉగ్రరుద్రస్య రూపం శరీరం తద్విలక్షణశరీరః - పశుపతిరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా దిగంబరత్వేన నివేదితం వస్విత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః - పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః - ఉక్తరూపభిన్న ఇతి త్రిమూర్తిసామ్యం చ నిరస్యతే - వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః - తత్సంబంధీ వైనాథః - అ

ణ్యాదివృద్ధిః - హంసవాహనః చతుర్ముఖః - తత్సహితః నవైనాథః - నాభీపద్మస్థలస్థితచతుర్ముఖ ఇత్యర్థః - వైనాథో గరుడవాహనో వా - నాథత్వే హేతుర్లక్ష్మీవానితి - నిత్యయోగే మతుప్ - శ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ ఇతి | అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా | వేదాంతాస్తత్త్వచింతాం మురభిదురసి యత్పాదచిహ్నైస్తరంతి | పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజనవిశిష్టత్వమాహ లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణశబ్దః త్రైం కర్యపరమాత్రోపలక్షణార్థః - అగ్రజ ఇతి తన్నిరూప్యత్వోక్త్యా ఆశ్రితపారతంత్ర్యముక్తం - ననుకథమయమనురూపో నాథః - బ్రహ్మరుద్రాపరాపిహనంతి నాథా ఇత్యత్రాహ త్రైలోక్యమపీతి - కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమిత్యుక్తం నమస్తం జగదిత్యర్థః - యేన నాథేన నాథవదిత్యనేనేంద్రాదివ్యావృత్తిః - తరసా బ్రహ్మరుద్రాదివ్యావృత్తిః - తన్నాథత్వస్యైతస్మాంతత్వాత్ - యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణుమారాధ్యపద్మభూః | పునస్త్రైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవానితి శుశ్రుమ || మహాదేవస్సర్వమేధే మహాత్మా హుత్వాత్మానం దేవదేవో బభూవ || ఇత్యాదిస్మృతయస్తత్ర మానం - త్రైలోక్యం నాథవత్తరం - రక్షాపేక్షయా రక్షకత్వరాధిక్యేత్యర్థః || తీర్థీయం || అనురూప ఇతి || యేన లక్ష్మీయుక్తేన నాథేన త్రైలోక్యమపి నాథవత్తరం - చతుర్ముఖేంద్రాదినేవ నాథవన్మాత్రం న - కింతు నాథవత్తరం - అనురూపస్వామికం - సలక్ష్మణాగ్రజస్త్రైలోక్యాంతర్గతానాం వో యుష్మాకమనురూపో నాథస్స్యాదితి యోజనా || ౧౩ || అనేనేతి || ఇమాంతు యాచిరకాలధృతాం మహీం - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సుతే నివేశ్య - మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః - అనేన తస్మిన్నివేశరూపేణ శ్రేయసా చ - మహీమేవం సద్యస్సంయోజ్య - గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశః - భవిష్యామి - రామాభిషేకస్య ద్వైఫలే - మహ్యం శ్రేయో మమ పిత్రాం నిశ్చేతి భావః || ౧౪ || యదీతి || ఇదం రామాభిషేకరూపం కార్యం - మే రాజ్యభరణశ్రాంతస్య వృద్ధస్య మే - యద్యనురూపార్థం - ఉచితప్రయోజనకం చేత్ - మయా వా సాధు సుమంత్రితం యది - సమ్యగ్విచార్య రజ్ఞం చేదిత్యర్థః - తదా భవంతః - మే మహ్యం - అమన్యంతాం అనుమతిం కుర్వంతు - ఇదం మే అనుకూలార్థం చేత్ కథం వాన్యత్కరవాణి || తీర్థీయం || యదీతి || మే ఇదమభిషేకరూపం కార్యం - అనురూపార్థం భవతామనుకూలార్థం యది - మయా సాధు సుమంత్రితం యది - తర్హి భవంతః - మే అనుమన్యంతాం మమానుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛ

న్నాథవత్తరమ్ || ౧౩ || అనేన శ్రేయసా సద్యస్సంయోజ్యైవమిమాం మహీమ్ | గతక్లేశో భవిష్యామి సు
తే తస్మిన్నివేశ్య వై || ౧౪ || యదీదం మేనురూపార్థం మయా సాధు సుమంత్రితమ్ | భవంతో మేనుమన్యం
తాం కథం వా కరవాణ్యహమ్ || ౧౫ || యద్యప్యేషా మమ ప్రీతిర్హితమన్యద్విచింత్యతామ్ | అన్యా మధ్యస్థ
చింతా హి విమర్దాభ్యధికోదయా || ౧౬ || ఇతి బ్రువంతం ముదితాః ప్రత్యనందన్నృపా నృపమ్ | వృష్టిమం
తం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః || ౧౭ || స్నిగ్ధోనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్షసమీరితః | జనౌఘో
ద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ || ౧౮ || తస్య ధర్మార్థవిదుషో భావమాజ్ఞాయ సర్వశః | బ్రాహ్మ
ణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైస్సహ || ❁ || సమేత్య తే మంత్రయిత్వా తు సమతాగతబుద్ధయః | ఊచుశ్చ
మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం దశరథం నృపమ్ || ౨౦ || అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధస్త్వమసి పార్థివ | స రామం

తే - కథం వా కరవాణి - భవతామనుమతిం వినేత్యర్థః - కింకరవాణీతి వార్థః || ౧౫ || యత్తే ప్రియం తత్క్రియతామిత్యత్రాహ యద్యప్యేషేతి || ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతిః యద్యప్యస్తి తథాప్యన్యద్ధితమస్తి చేచ్చింత్యతాం - ననుకస్త్వత్తోధికదర్శీ ఇత్యత్రాహ అన్యేతి - మధ్యస్థానాం రాగద్వేషరహితానాం - చింతా విచారః - అన్యా అన్యాదృశీ - స్వమాత్రచింతాతో విలక్షణా - తదేవ స్పష్టయతి విమర్దాభ్యధికోదయేతి - విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్షణేన హేతునా - అభ్యధికోదయా అధికార్థప్రాదుర్భావా హి || తీర్థీయం || నన్వత్ర గభ్యధికః కో వా హితాహితవిచారసమర్థస్తత్రాహ యద్యపీత్యాది || ఏషా రామాభిషేకవిషయా చింతా - మమ - ప్రీతిః ప్రియా యద్యపి - తథాపి అతోన్యద్ధితమస్తి చేద్విచింత్యతాం - తథా హి - విమర్దేన విచారేణ - అభ్యధికోదయా అధికఫలా - మధ్యస్థానాం చింతా - అన్యా అన్యాదృశీ - స్వజనచింతావిలక్షణా || ౧౬ || ఇతీతి || ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - బ్రువంతం నృపం దశరథం - నృపాః పరిషద్గతా రాజానః - వృష్టిమంతం వర్షుకం మహామేఘం - నర్దంతః కేకాం కుర్వంతః - బర్హిణ ఇవ మయూరా ఇవ - ముదితాస్సంతః - ప్రత్యనందన్ ప్రాశంసన్ || ౧౭ || స్నిగ్ధ ఇతి || తత్ర సభాయాం - స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః - అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ - జనౌఘోద్ఘుష్టః జనసమూహోత్పాదితః - సన్నాదః సమీచీనశబ్దః - విమానం తదాస్థానమంటపవిమానం - కంపయన్నివ సంజజ్ఞే - న కేవలం రాజాన ఏవ - సర్వేపి జనాస్తచ్ఛ్రుత్వా సంతుష్టా ఇత్యర్థః || ౧౮ || తస్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం || బ్రాహ్మణాః వసిష్ఠాద్యాః - జనముఖ్యాః రాజానశ్చ - పౌరైః నాగరికైః జానపదైశ్చ - సమేత్య సంయుజ్య - మంత్రయిత్వా యుక్తాయుక్తం విచార్య - ధర్మార్థవిదుషః స్వస్యానార్థకే యువరాజస్థాపనం ధర్మః ప్రజానామర్థసాధనం చేతి జానతః - తస్య దశరథస్య - భావం వచనమూలతాత్పర్యం - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - దేశకాలేంగితాదిభిః - ఆజ్ఞాయ ఆసమంతాత్ జ్ఞాత్వా - సమతాం సామ్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః - ఐకమత్యం ప్రాప్తాస్సంతః - మనసా చ జ్ఞాత్వా - ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయేన నిశ్చిత్య - వృద్ధం నృపం - వక్ష్యమాణవచనార్హం దశరథం - ఊచుః || ౨౦ || వృద్ధం నృపమితి కథనానూచితమర్థం దర్శయతి అనేకేతి || హే పార్థివ త్వం - అనేకవర్షసాహస్రః - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - స్వార్థేణ్ - అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా - వృద్ధోసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధో వివక్ష్యతే - న తావద్వృద్ధః పునస్త్వం - పార్థివ

ఽంపృథివీశాసనార్హం - యువరాజానంయువరాజం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వాన్న రాజాహస్సఖిభ్యాదినాటచ్ -అభిషించస్వ-యథా రామోయువరాజోభవతితథాభిషించేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ నను రక్షకేమయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకోపేక్ష్యత ఇత్యాశంకాయాం సహివయంరక్షణార్థం తమపేక్షామహే - కింతు సౌందర్యనిశేషానుభవార్థమిత్యాహుః ఇచ్ఛామ ఇతి ॥ ఇచ్ఛామ ఇతిబహువచనేన సర్వేషామిచ్ఛావైషమ్యాభావ ఉక్తః - మహాబాహుమితి - ఆయతాశ్చసువృత్తాశ్చేత్యుక్తరీత్యా మహాబాహుసౌందర్యంతత్కాలోచితశాకపార్థాదివ్యాపారవిశేషశ్చోచ్యతే - ఇచ్ఛామ ఇత్యాది - ఇచ్ఛామః - అభిషేకపట్టబంధాదియుక్తతయాస్థితం ద్రష్టుమిచ్ఛామః - ఇచ్ఛామః ఇచ్ఛామాత్రమస్మాకంకార్యనిర్వహణంభవదధీనం - ఇచ్ఛామః - అస్మాకమిచ్ఛావర్తతే - శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీత్యేవం విచిత్రైః నాస్మాకం లభ్యతేకిం - ఇచ్ఛామః - అభిషేకస్యార్థ్యతువా న వా ఇచ్ఛానిష్ప్రతిబంధా - సుందరవస్తుదర్శనే ఇచ్ఛాప్రవర్తతేఖలు - ఇచ్ఛామః - సర్వప్రకారేణగతకత్వాద్వాచా ప్రార్థయితుమశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః - భవగభిప్రాయజ్ఞానేన ఇదానీమిచ్ఛామ ఇతివదామః - కేషాంచిద్గస్తిన కేషాంచిదితి - కింతుసర్వే ఇచ్ఛామః - హి సర్వలోకప్రసిద్ధంఖలు - జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానంకంపయన్నివేతిస ర్వజనకోలాహలేనతవగృహంవిశ్లిష్టబంధంఖలు - అకామయతమేదినీ - త్వయినిర్వాహకేనత్వేనభూమిస్స్వయంవరంకృతవతీఖలు - త్వయికరగ్రహంకుర్వతి రామకామనానయుక్తేతిద్యోతనం లే - కాముకీనాంనమర్యాదాఖలు - లోకపాలోపమంనిష్టుసదృశం - అత ఏవవృతవతీభూమిః - మేదినీ - మధుకైటభ వసావిస్రగంధేనోపహతాసర్వగంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితుమకామయత - కర్పూరగచందనాదికమివస్వశేషకోశౌగంధతసతీ - నాథంసౌగంధ్యాసౌగంధ్యయోస్సన్నైవశేషిణో భోగ్యతయా తద్విస్రవాసనానివర్తనేనస్వశేషరక్షకం - మహాబాహుం - బాహుబలస్యాలమ్యైఖల్వియం - శక్త్యైత్రైలోక్యమప్యేక ఇతినకేవలం కోసలరాజ్యం - లంకారాజ్యమపి రక్షితుం శక్తిరస్తి - మహాబాహుం - ఆయతాశ్చేతి| ఆజానుబాహురితిచ| మహాపురుషలక్షణదర్శనేన నజ్ఞాయతేకిం - విభూతిద్వయనిర్వాహకబాహుఃఖలు - మహాబాహుం - బాహుచ్ఛాయామవష్టభ్యేతిథాయాన్న ద్రక్షణేనపర్యాప్తాకిం - గరక్షద్ధర్మేణబలేన నైవేతిధర్మబలమప్యస్తీత్యాహుః - రఘువీరం - దీనార్తదానేన రాఘవ ఇతి ప్రసిద్ధఃఖలు - ఆనృశంస్యంపరోధర్మ ఇతిపరేషామపున్యసదేశపర్యంతంఖలు రక్షణం - రఘువీరం - రఘు పేక్షయాప్యతిరిక్తాజ్ఞాయతేఖలు - రఘుం ప్రతిక్షుదార్తస్యమరణే తవపాపంనభవతీత్యుక్తే రూక్ష్మాంసితవాన్ - అయంతు అన్యహంజీవితంజహ్యామితిఖలూక్తవాన్ - మహాబలంమనోబలయుక్తం - నహ్యప్రతిజ్ఞాంసంత్యజేయం| నత్యజేయం| ఏతద్వ్రతం

యువరాజానమభిషించస్వ పార్థివమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలమ్ | గజేన మహతాయాంతం రామంఛత్రావృతాననమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియమ్ | అజానన్నివ జిజ్ఞాసురిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ శ్రుత్వైవ వచనం యన్మే రాఘవం పతిమిచ్ఛథ | రాజానస్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః ॥ ౨౪ ॥ కథం ను మయి ధర్మేణ పృథివీమనుశాసతి |

మమేతివక్ష్యతి | గజేన మహతాయాంతం - గజేన - త్వయాదత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్తశ్శత్రుంజయేనాగచ్ఛతి చేత్తదాజ్ఞాయతే - గజేన - నరేణాదినా - మత్తమాతంగగామినమితిగమనోపమానగతిమతా - మహతా అత్యున్నతేన - సర్వశక్తిమతా - ఆయాంతం - మహావీథీమధ్యేప్రతిగృహాంగణమాగతం - ఆయాంతం - ఏకస్సాద్వనభుంజీతేతిపుత్రకళత్రాదిభిస్సహానుభవరసమాస్వాదయామః - రామంసౌందర్యగుణైస్సకలమనోరంజకం - ఛత్రావృతాననం గ్రస్తిదోషపరిహారాయాంతరంగేణఛత్రేణావృతముఖం - దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేనముఖదర్శనాభిలాషముత్పాదయంతం - అంతరంగసుప్రాద్భివారితాతపపరిమ్లానతాశంకయాభూచ ఛత్రేణాచ్ఛాదితముఖపంకజం - ఛత్రావృతాననం - ఏకఛత్రాం మహీంభుంక్త ఇతిలక్షణశాస్త్రకథితమవృత్తవిశాలోత్తమాంగత్వవ్యంజకేన నిరంకుశైశ్వర్యేనవశీకృతనిఖిలభూపాలవలయతానిరూపకేణఛత్రేణపాండురేణపరభాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవరసదృశముఖం విశదీకృతముక్తం - రఘువీరమితిగజస్యాంధావస్థానసూచితో వీర్యవిశేష ఉచ్యతే - మహాబలం - మత్తమాతంగమపిత్వ నీకృత్య గమననమర్థం - మహతా గజేనశత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమిత్యనుభవసాక్షికస్సమమావిశేషస్సూచ్యతే - రామం - స్వసౌందర్యేణగజమలంకుర్వాణమివస్థితం - ఛత్రావృతాననం - వదనప్రభామండలేనేవఛత్రావరణేనజనితసౌందర్యం - ఏతైరభిషేకానంతరభావిభిర్విశేషణైరభిషేకఃకర్తవ్య ఇతివ్యంజనాపృత్యాప్రార్థ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ ఇచ్ఛామ ఇతి ॥ విశేషణసామర్థ్యాత్ కృతాభిషేకమితిలభ్యతే - మహతా గజేనశత్రుంజయాఖ్యేన - ఆయాంతంఆగచ్ఛంతం - ఛత్రేణఅసాధారణేనశ్వేతచ్ఛత్రేణ - ఆవృతాననంరామం - ఇచ్ఛామః ప్రార్థయామః ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతిపూర్వోక్తప్రకారేణ - తద్వచనం తేషాంపౌరాదీనాంవచనం - శ్రుత్వా - తద్వచనభంగ్యైవ - తేషాం - మనఃప్రియంమనస్సంతోషం - జానన్నప్యజానన్నివ - జిజ్ఞాసుఃతన్మతేనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛుః - ఇదంవక్ష్యమాణం - వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ హేరాజానః - మేవచనంశ్రుత్వైవ - నతుపూర్వాపరపర్యాలోచ్య - రాఘవంరామం - పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథేతి యత్ - అయం మేసంశయహేతుః - విధేయాపేక్షయా పుల్లింగతా - నః ఇత్యప్రకారమాహ కిమిదమితి - ఇదంరాఘవాభిషేకప్రార్థనం - కింకిన్నిమిత్తకమితి - తత్త్వతో బ్రూత - అత్రనిమిత్తంయాథాతథ్యేనకథయతేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మద్వచనానంతరంవిచారం వినైవ - మత్తస్సతో రాజత్వేన వృత ఇతి మమసంశయో జాయతే తన్నివృత్తిర్భవద్భిః కార్యేతి భావః - హంసకహస్త ఆపతితాః ప్రజాః కదాని స్తరిష్యామ ఇతివద్భవతామాక్రోశః కిమర్థమితితాత్పర్యం ॥ ౨౪ ॥ పునస్సంశయంవిశినష్టి కథమితి ॥ మయిధర్మేణ

పృథివీమనుశాసతి - భవంతః - మమాత్మజం అతిముగ్ధం - యువరాజం ద్రష్టుం - కథమిచ్ఛంతి - మయి చిరం స్వసుఖనిరభిలాషతయా రాజ్యపరి
పాలనజాగరూకే తిష్ఠతి మమాపత్యం పతిమభిలషథ - కో వా మే పరాధ ఇతి భావః ‖ ౨౫ ‖ న తే కశ్చిదపరాధః - కింతు తవ పుత్రస్య గుణానామ
పరాధ ఇత్యాహుః త ఇతి ‖ తే రాజానః - పౌరజానపదైస్సహ - పండితపామరావిశేషేణ సర్వే ఐకమత్యం ప్రాప్యేత్యర్థః - మహా
త్మానం మహాబుద్ధిం - తం గుణగ్రాహిణం దశరథం - ఊచుః - హే నృపేతి సంబోధనేన తారతమ్యజ్ఞతోక్తా - తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణా గు
ణాస్సంతీతి వదతు నృపరిపాలనమేకో గుణ ఇతి భావః - రామప్రశంసయా తస్యాసూయా మా భూదితి తే పుత్రస్యేత్యుక్తం - తదతిశయస్సర్వోపి
త్వత్సంబంధకృత ఇతి భావః - గుణా ఇతి బహువచనేనైవ బహుత్వే సిద్ధేపి బహవ ఇత్యుక్త్యా అసంఖ్యేయగుణగణత్వముక్తం - పుత్రస్య గు
ణా ఇత్యనేన జన్మసిద్ధత్వోక్త్యా గుణానాం స్వాభావికత్వముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయప్రత్యనీకాః - ఆశ్రయసంబంధేన శుభీభూతా వా.
గుణాస్సత్యజ్ఞానప్రభృతయ ఉత త్వద్గతతయా శుభీభూతం యాతా ఇత్యభియుక్తోక్తేః | అత్ర స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యా
ణగుణగణ ఇతి యామునాచార్యవచనమనుసంధేయం ‖ ౨౬ ‖ కే తే గుణా ఇత్యాకాంక్షాయాం తాన్ వక్తుం ప్రతిజానీతే గుణానితి ‖ హే దే
వ హే రాజన్ - గుణవతః ప్రశస్తబహుగుణకస్య - దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య - ధీమతః రామస్య - ప్రియాన్ ఇష్టాన్ - ఆనందనాన్ ప్రీ
తిజనకాన్ - తాన్ ప్రసిద్ధాన్ - కృత్స్నాన్ గుణాన్ - అద్య ప్రాప్తకాలే - శృణు ప్రవక్ష్యామః - గుణవతో గుణానిత్యనేన గుణానామ
నారోపితత్వేన స్వాభావికత్వముక్తం - దేవకల్పస్యేత్యనేన గుణానాం సంభావితత్వం - ధీమత ఇత్యనేన గుణానాం మధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధా
న్యముక్తం - బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠాద్యాగత ఇత్యత్ర వసిష్ఠస్యేవ - ప్రియానిత్యనేన కల్యాణత్వం - ఆనందనానిత్యనేన నిరతిశయత్వం - కృ
త్స్నానిత్యనేనాసంఖ్యేయత్వం చ వివక్షితం - ఏతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తమిత్యపేక్షాయాం భవత్ప్రశ్నకాల ఏవాస్మదుక్తేరవసర
ఇత్యద్యేత్యనేన సూచయంతి - ప్రవక్ష్యామ ఇతి ప్రవచనోక్త్యా భగవద్గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి - అజానతా జానద్భిః శ్రో
తవ్యమిత్యనేనేతి సూచితం - శృణ్విత్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి కథంచిన్మనస్సంస్తభ్య శ్రోతవ్యమిత్యుక్తం ‖

భవంతో ద్రష్టుమిచ్ఛంతి యువరాజం మమాత్మజమ్ ‖ ౨౫ ‖ తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదైః
సహ | బహవో నృప కల్యాణా గుణాః పుత్రస్య సంతి తే ‖ ౨౬ ‖ గుణాన్ గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః |
ప్రియానానందనాన్ కృత్స్నాన్ ప్రవక్ష్యామోద్య తాన్ శృణు ‖ ౨౭ ‖ దివ్యైర్గుణైశ్శక్రసమో రా
మస్సత్యపరాక్రమః | ఇక్ష్వాకుభ్యోపి సర్వేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే ‖ ౨౮ ‖ రామస్సత్పురుషో లోకే స
త్యధర్మపరాయణః | సాక్షాద్రామాద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ ‖ ౨౯ ‖ ప్రజాసుఖత్వే చం
ద్రస్య వసుధాయాః క్షమాగుణైః | బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యే సాక్షాచ్ఛచీపతేః ‖ ౩౦ ‖ ధర్మజ్ఞ
స్సత్యసంధశ్చ శీలవాననసూయకః | క్షాంతస్సాంత్వయితా శ్లక్ష్ణః కృతజ్ఞో విజితేంద్రియః ‖ ౩౧ ‖ మృదుశ్చ
స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవ్యోనసూయకః ‖ ౩౧½ ‖ ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః ‖ ❖ ‖

౨౭ ‖ దివ్యైరితి ‖ దివ్యైః అమానుషైః - గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః - శక్రసమః ఇంద్రసమః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవిక్రమః - ఇక్ష్వా
కుభ్యః ఇక్ష్వాకువంశేభ్యః - సర్వేభ్యోతిరిక్తః సమధికః - అతిరిక్తస్సమధిక ఇత్యమరః | శౌర్యాదిభిరితి శేషః - రాజ్ఞో మనః ప్రీణనాయ
సంబోధయంతి విశాంపత ఇతి - విశాం ప్రజానాం - పతే ‖ ౨౮ ‖ రామ ఇతి ‖ లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః - రిపూణామపి వత్సల ఇత్యర్థః -
సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమా గతిర్యస్య స సత్యధర్మపరాయణః - సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః - కించ - ధర్మః శ్రియా తత్ఫలభూ
తయా సంపదా సహ రామాత్ - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన - నిర్వృత్తః నిష్పన్నః - ధర్మార్థయోరితరనిరపేక్షతయా నిర్వాహక ఇత్యర్థః ‖ ౨౯ ‖
రామనిష్ఠగుణసముదాయస్యైకత్రాసంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయంతి ప్రజేతి ‖ ప్రజాసుఖత్వే ప్రజానాం సుఖక
రత్వే - చంద్రస్య తుల్యః - క్షమాగుణవిషయే - వసుధాయాః భూమేః - తుల్యః - బుద్ధ్యా బుద్ధిసాధారణధర్మేణ - బృహస్పతేస్తుల్యః - వీర్యవిషయే
శచీపతేస్సాక్షాత్తుల్యః - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయోరిత్యమరః ‖ ౩౦ ‖ ధర్మజ్ఞ ఇతి ‖ ధర్మం సామాన్యవిశేషరూపమశేషం జానాతీతి ధ
ర్మజ్ఞః - సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య స సత్యసంధః - సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదేత్యమరః | శీలవాన్ - శీలం హి నామ మహతో
మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః - తద్వాన్ - అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - తద్రహితః - బహువ్రీహౌ కప్ - క్షాంతః క్ష
మావాన్ - క్షమా త్వాశ్రితాపరాధసహిష్ణుత్వం - క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే నేట్ - న కేవలం సహిష్ణురపరాధిషు - సాంత్వయితా కుపితాన్
దుఃఖితాంశ్చ ప్రతిసాంత్వవాదీ - శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదః - సమౌ శ్లక్ష్ణప్రియంవదావిత్యమరః | కృతజ్ఞః - స్వల్పమపి సకృత్కృతముపకారం బ
హుతయా జానన్నిత్యర్థః - విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః ‖ తీర్థీయం ‖ అనసూయకః న విద్యతే అసూయా అన్యవిషయిణీ యస్య
సః - ఉత్తరత్ర న విద్యతే అసూయా స్వవిషయిణీ అన్యకృతా యస్య స తథోక్త ఇతి న పునరుక్తిః ‖ ౩౧ ‖ మృదురితి ‖ మృదుత్వం నామాశ్రితజ
నవిశ్లేషభీరుత్వం - స్థిరచిత్తత్వం నామ - అతిసంక్షేప్యంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం - సదా భవ్యః కుశలః - ఆశ్రితాధీనో వా ‖ ౩౧½ ‖
ప్రియవాదీతి ‖ సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్ సత్యమప్రియమిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః - ప్రి
యవాదీ చ - చకారోవధారణార్థః - ప్రియవాద్యేవ - న తు సత్యమప్యప్రియం వదతీత్యర్థః - న బ్రూయాత్ సత్యమప్రియమితిస్మర

కాత్ | భూతానాంభవనమాత్రో పాధికానాంసర్వేషాంజనానాం - సత్యవాదీ సత్యంబ్రూయాదితివిహితసత్యవచనః - చకారేణ ప్రియమప్యసత్యంనవదతీత్యవధార్యతే - యద్వా- సత్యమితిపరలోకహితముచ్యతే - సత్యేనలోకాన్ జయతీతిప్రయోగాసుసారాత్ | ప్రియవచనస్యనిషిద్ధసాధారణత్వాదదృష్టవిరోధిప్రియంనవదతీత్యర్థః - రాఘవఃరఘురాక్షససంవాదాదిషుప్రియసత్యవచనంప్రసిద్ధమితికులాగతోధర్మ ఇత్యర్థః - ఏతాదృశజ్ఞానవత్త్వంపుస్తకనిరీక్షణాదినాపండితంమన్యతయావానభవతీత్యాహబహుశ్రుతానామితి - బహుభ్యఆచార్యేభ్యోబహుభిశ్శాస్త్రైః బహుధాబహుప్రకారేణశ్రుతమేషామస్తీతితేషాం - వృద్ధానాంశీలవయోవృద్ధానాం - బ్రాహ్మణానాం - ఉక్తలక్షణేషుక్షత్రియేషుసత్స్వపిబ్రాహ్మణానేవజ్ఞానార్థముపాస్త ఇత్యర్థః - ప్రియవాదీత్యాది- ప్రియవాదీ-గ్రీష్మఘర్మసంతప్తస్థలేప్రవర్షీవలాహక ఇవసుశీతలంవచనంవక్తీత్యర్థః - కిమీదృశవచనందివ్యాంతఃపురస్యమాతాపిత్రాదీనాంవసిష్ఠాదీనాంవా - నేత్యాహ - భూతానాం సర్వాయోగినకలపదార్థానాంచ - ప్రియవాదీ - కింసర్వత్ర ప్రియమేవవదతి నేత్యాహసత్యవాదీ భూతహితాదృష్టార్థవచన ఇత్యర్థః - ప్రియహితవాదీతిభావః - కిమిదంవిరుద్ధద్వయమఘటితఘటనాసామర్థ్యాదిత్యపేక్షాయాంనతథా - కింతుకులప్రభావాదిత్యాహరాఘవ ఇతి - ఏవంవిధగుణఃకింసగర్వోవర్తతే - నేత్యాహబహ్వితి - సంభావితగుణైరత్ర ప్రస్తుతనరప్యతిశయాయజ్ఞానినాం ప్రాంగణంగత్వాతిష్ఠతీత్యర్థః - యత్ కించిచ్ఛ్రవణమాత్రేణతృప్తానాంజ్ఞానాదివృద్ధానాం - సర్వతస్సారమాదద్యాత్ పుష్పేభ్యఇవషట్పద ఇత్యుక్తరీత్యాబహుభ్యస్సారగ్రహణంకృతవానిత్యర్థః - బ్రాహ్మణానాంసావిద్యాయావిముక్తయ ఇత్యుక్తబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం - నతువిద్యాన్యాశిల్పనైపుణమిత్యుక్తాన్యవిద్యానిష్ఠానాం - ఉపాసితాతద్గృహంగత్వానువర్తయితా - నతుస్వగృహేతానానీయశ్రోతా ‖ ౩౨ ‖ వృద్ధోపాసనసిద్ధాన్ గుణానాహతేనేతి ‖ తేనసమ్యగ్వృద్ధోపాసనేన - కీర్తిః ఔదార్యాదిగుణ

బహుశ్రుతానాంవృద్ధానాంబ్రాహ్మణానాముపాసితా ‖ ౩౨ ‖ తేనాస్యేహాతులాకీర్తిర్యశస్తేజశ్చవర్ధతే ‖ ౩౩ ‖ దేవాసురమనుష్యాణాంసర్వాస్త్రేషువిశారదః | సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతోయథావత్సాంగవేదవిత్ ‖ ౩౪ ‖ గాంధర్వేచభువిశ్రేష్ఠోబభూవభరతాగ్రజః | కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనాత్మామహామతిః ‖ ౩౫ ‖ ద్విజైరభివినీతశ్చశ్రేష్ఠైర్ధర్మార్థనైపుణైః ‖ ౩౬ ‖ యదావ్రజతిసంగ్రామం గ్రామార్థేనగరస్యవా ‖ ❖ ‖ గత్వాసౌమిత్రిసహితోనావిజిత్యనివర్తతే ‖ ౩౭ ‖ సంగ్రామాత్పునరాగమ్యకుంజరేణరథేనవా ‖ ❖ ‖ పౌరాన్స్వజనవన్నిత్యంకుశలంపరిపృచ్ఛతి ‖ ౩౮ ‖ పుత్రేష్వగ్నిషుదారేషుప్రేష్యశిష్యగణేషుచ ‖ ❖ ‖ నిఖిలేనానుపూర్వ్యాచ్చ పితాపుత్రానివౌరసాన్ ‖ ౩౯ ‖ శుశ్రూషంతేచవశ్శిష్యాఃకచ్చిత్కర్మసుదంసితాః ‖ ❖ ‖ ఇతినఃపురుషవ్యాఘ్రస్సదారామోభిభాషతే ‖ ౪౦ ‖ వ్యసనేషుమనుష్యాణాంభృశంభవతిదుఃఖితః ‖ ❖ ‖ ఉత్సవేషుచసర్వేషు

నిమిత్తాప్రథా - యశఃపరాక్రమాదినిబంధనాప్రథా - యద్వా-కీర్తిఃప్రథా - యశస్తత్కారణబలాపదానాదికం - తేజఃపరాభిభవనసామర్థ్యం ‖ ౩౩ ‖ సమ్యగితి ‖ విద్యావ్రతస్నాతఃవేదమధీత్యస్నాయాదితిస్మృతిప్రక్రియయానిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నానకర్మణాయుక్తః - సమ్యక్గురుకులవాసాద్యంగసహితతయాసాంగవేదవిత్ - శిక్షావ్యాకరణంఛందోనిరుక్తంజ్యోతిషంతథా | కల్పశ్చేతివ్యాఖ్యాతాన్వేదాంగానిమనీషిభిరిత్యుక్తాంగసహితవేదార్థజ్ఞః - యథావత్ యథాసంప్రదాయం ‖ ౩౪ ‖ గాంధర్వేచసంగీతశాస్త్రేపి - సామగానోపయుక్తత్వాదితిభావః - కల్యాణాభిజనఃపరిశుద్ధోభయవంశః - సాధుఃస్వయంపరిశుద్ధః - అదీనాత్మాక్షోభహేతుష్వక్షోభ్యాంతఃకరణః ‖ ౩౫ ‖ ధర్మార్థనైపుణైఃధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠైఃఅభిజనవిద్యావృత్తయుక్తైః - అభివినీతః సర్వతస్సుశిక్షితః ‖ ౩౬ ‖ యదేతి ‖ గ్రామార్థ ఇత్యత్రగ్రామేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - గ్రామస్యనగరస్యవార్థేప్రయోజనేనిమిత్తే - నావిజిత్యనివర్తత ఇత్యభిధానాద్రామస్యసుబాహుమారీచవిషయేజేతృత్వవదన్యత్రాపిశత్రువిషయేజేతృత్వమస్తీత్యవగమ్యతే ‖ ౩౭ ‖ సంగ్రామాదితి ‖ స్పష్టం ‖ ౩౮ ‖ కుశలప్రశ్నప్రకారమాహపుత్రేష్వితి ‖ ప్రేష్యాఃభృత్యాః - నిఖిలేనకార్త్స్న్యేన - ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమేణ - పృచ్ఛతీత్యనుషజ్యతే ‖ ౩౯ ‖ శుశ్రూషంత ఇతి ‖ దంసితాః సన్నద్ధాః - సన్నద్ధోవర్మితస్సజ్జోదంసిత ఇత్యమరః ‖ ౪౦ ‖ సత్పురుషసంభావితగుణానభిధాయరామస్యాసాధారణగుణానాహవ్యసనేష్వితి ‖ మనుష్యాణాం - దివ్యాంతఃపురస్థితమాతృప్రభృతీనాంనభవతి - కింతుమనుష్యాణాం - ఆఢ్యదరిద్రద్విజాదితారతమ్యానాదరేణమనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం - వ్యసనేషు - అల్పానల్పవిచారమంతరేణవ్యసనపదార్థేషు - భృశం - వ్యసనవతోయాదృశంతాదృశంన - కింతుపంకమగ్నజ ఇవస్వమాహాత్మ్యానుగుణంయావత్సత్తాకంచ - దుఃఖితోభవతినతుదినక్రమేణవిస్మరతి - ఇదందుఃఖంపుత్రపరిపాలనవైగుణ్యేనఖల్వాగతమితినితరాందుఃఖితోభవతి - క్రూరేషామహమాత్ములేతివక్ష్యతి | ఉత్సవేషుపుత్రజననాదిషు- సర్వేష్వ

షు - పుత్రీ జననాద్యనాదరనిరపేక్షణద్వారిచూతకిసలయమాలాబంధనముపదీక్ష్య ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః - పితేవ- పుత్రాదీనాంపుత్రా ద్యుత్సవేషు యః పితుః పరితోషః జాయతే సద్వివిధః - పామరాణామర్థలాభలౌకికనహాయనిమిత్తః- పండితానాంస్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ- ఏవముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి - ప్రణృత్యంతిపితామహాః | యద్యేకోపిగయాంవ్రజేదితివత్ | మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చి ద్యతతిసిద్ధయే | బహుజన్మనహస్రాంతేదిష్ట్యాయస్తు ప్రపద్యత ఇతిప్రత్యాశాసంభవాత్ - అత్రపరిశబ్దోపీప్సాయాంవర్తతే-అత్రాపిభృ శమిత్యనువర్తతే ॥ తీర్థీయం ॥ వ్యసనేష్వితి ॥ మనుష్యాణాంప్రాణిమాత్రస్య - వ్యసనేసుకృచ్ఛ్రేషు-భృశంభవతిదుఃఖితః - సాక్షా ద్దుఃఖభాగ్భ్యోప్యధికదుఃఖోభవతి - దుఃఖకర్తృభిన్నన్వదుఃఖంవిహాయనివారణీయంమహద్దుఃఖంప్రాప్నోతీత్యర్థః - పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యనుషజ్యతే - పరితుష్యతి - సాక్షాజ్జనక ఇవానందయుక్తో భవతీత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ సత్యవాదీతి ॥ అతిసంకటావస్థాయామపిన త్యవచనశీలః - సర్వాత్మనాధర్మంశ్రితః - అతిదుర్ఘటదశాయామపిధర్మంనత్యజతీత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ సమ్యగితి ॥ శ్రేయసాంస మ్యగ్యోక్తా సంపాదకః - నవిగృహ్యకథారుచిః నవిగృహ్యకథాంకుర్యాదితినిషిద్ధయోర్జల్పవితండయోర్నకృతరాగః - నిష్ప్రత్యుత్తరాగ త్వంకిమవక్తృత్వాత్ నేత్యాహ ఉత్తరేతి ॥ ౩౨ ॥ ఉక్తకల్యాణగుణానః రూపాకారసౌభాగ్యమాహ సుభ్రూరితి ॥ శూరస్యథాపశ్చార్యం- తిచ్ఛమరణనిర్భయత్వం - శూరోమరణనిర్భయాదితివచనాత్ | వీర్యంన్స్వయమవికృతన్సన్ పరాన్ వివిధమీగయనీని ద్రావయతీతివీరః- తస్యథావోవీర్యం- దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిశిష్టసైన్యయుక్తాన్ దేవాసురానపియేనోత్సాహేనాక్రామతినపరాక్రమః ॥ తీర్థీయం॥ నవిగృహ్యకథారుచిః - విగృహ్యకలహంకృత్వా - జల్పవితండాత్మకకథారుచిర్నభవతీత్యర్థః - శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః - శౌర్యం యుద్ధే

పితేవపరితుష్యతి ॥ ౩౦ ॥ సత్యవాదీమహేష్వాసో వృద్ధసేవీజితేంద్రియః ॥ ❁ ॥ స్మితపూర్వాభిభాషీ చధర్మంసర్వాత్మనాశ్రితః ॥ ౩౧ ॥ సమ్యగ్యోక్తాశ్రేయసాంచనవిగృహ్యకథారుచిః ॥ ❁ ॥ ఉత్తరో త్తరయుక్తౌచవక్తావాచస్పతిర్యథా ॥ ౩౨ ॥ సుభ్రూరాయతతామ్రాక్షస్సాక్షాద్విష్ణురివస్వయమ్ ॥ ❁ ॥ రామోలోకాభిరామోయంశౌర్యవీర్యపరాక్రమైః ॥ ౩౩ ॥ ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞో నరాగోపహ తేంద్రియః ॥ ❁ ॥ శక్తస్త్రైలోక్యమప్యేకో భోక్తుంకిన్నుమహీమిమామ్ ॥ ౩౪ ॥ నాస్యక్రోధః ప్రసా దశ్చనిరర్థోస్తికదాచన ॥ ❁ ॥ హంత్యేవనియమాద్వధ్యానవధ్యేనచకుప్యతి ॥ ౩౫ ॥ యునక్త్యర్థైః ప్రహృష్టశ్చతమసౌయత్రతుష్యతి ॥ ౩౬ ॥ శాంతైస్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైర్నృణామ్ | గుణై ర్విరురుచేరామోదీప్తస్సూర్యఇవాంశుభిః ॥ ౩౭ ॥ తమేవంగుణసంపన్నంరామంసత్యపరాక్రమమ్ | లోకపాలోపమంనాథమకామయతమేదినీ ॥ ౩౮ ॥ వత్సశ్శ్రేయసిజాతస్తేదిష్ట్యాసౌతవరాఘవ | ది ష్ట్యాపుత్రగుణైర్యుక్తో మారీచఇవకాశ్యపః ॥ ౩౯ ॥ బలమారోగ్యమాయుశ్చరామస్యవిదితాత్మనః | దే వాసురమనుష్యేషుసగంధర్వోరగేషుచ ॥ ❁ ॥ ఆశంసతేజనస్సర్వోరాష్ట్రేపురవరేతథా | అభ్యంతర శ్చబాహ్యశ్చపౌరజానపదోజనః ॥ ౪౦ ॥ స్త్రియోవృద్ధాస్తరుణ్యశ్చసాయంప్రాతస్సమాహితాః | స

నిర్భయేనప్రవేశసామర్థ్యం - వీర్యంస్వస్యావికృతస్యైవపరేషాంవికారాపాదకత్వం - పరాక్రమస్తుయుద్ధేలఘుసంచారః ॥ ౩౩ ॥ ప్రజేతి ॥ రామోరాజ్యముపాసిత్వేత్యుక్తరీత్యాప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః - నరాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలరహిత ఇతిసనమానః - భోక్తుంపాలయితుం ॥ ౩౪ ॥ నేతి ॥ నియమాత్ నియమేన - వధ్యాన్ శాస్త్రతోవధ్యాన్ - హంత్యేవ - అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్యేవిష యే ॥ ౩౫ ॥ యునక్తీతి ॥ యత్రయస్మిన్ పురుషేతుష్యతితంతుష్టోసౌఅర్థైరభిలషితపదార్థైర్యునక్తియోజయతి ॥ ౩౬ ॥ శాంతైరితి ॥ శాంతైః శమప్రధానైః - సర్వప్రజానాంకాంతైః కామ్యమానైః - సర్వజనభోగ్యైరిత్యర్థః - అత ఏవప్రీతిసంజననైః - దాంత ఇతి పాఠేయమనియమాదిరూపతపః క్లేశసహః - తపః క్లేశసహోదాంత ఇత్యమరః | దీప్తః గ్రీష్మాదికాలికః ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ మేదినీ మేదినీ స్థజనతా ॥ ౩౮ ॥ వత్స ఇతి ॥ తవదిష్ట్యాభాగ్యేన-శ్రేయసి శ్రేయోనిమిత్తం - వత్సః పుత్రో జాతః - పుత్రగుణైర్యుక్తః - పున్నామ్నో నరకాత్రాయత ఇతివ్యుత్పత్తిసిద్ధపితృతారకగుణైర్యుక్తః - మారీచః మరీచేః పుత్రః - కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః ॥ ౩౯ ॥ బలమితిశ్లోకద్వ యమేకాన్వయం ॥ దేవాసురమనుష్యేషుసర్వోజనః - రాష్ట్రే ఇతరరాష్ట్రే - పురవరే ఇతరపురవరే చ - వర్తమానో జనః - అభ్యం తరః అంతఃపురచారీజనః - పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ - విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్యరామస్య - బలాదికం- ఆశంసతే ప్రా ర్థయతే - మనుష్యశబ్దోత్ర దేవాదిసాహచర్యాన్నృపివచనః ॥ ౪౦ ॥ స్త్రియ ఇతి ॥ స్త్రియః అతిగంభీరతయాస్వహృదయగవ్యక్త మ నావిష్కుర్వంత్యః - వృద్ధాః కరణపాటవరహితాః -అత్యాసన్నతయాసర్వత్రానాదరంకుర్వంత్యః-తరుణ్యః యౌవనమదాంధతయావినే కహీనాః - సాయంప్రాతరితిఉపలక్షణం - త్రిసంధ్యమిత్యర్థః - తేనమంత్రాగశాసనకాలనియమోక్తిః - సమాహితాః సావధా నాః - అనేనరామగుణగృహీతతయాస్వారసికప్రేమకత్వేనసమనస్కత్వముక్తం - సర్వాన్ దేవానితిప్రేమకలుషితతయాన్యూనాధికవి

భాగమంతరేణలౌకికవైదికవిభాగమంతరేణచ-నమస్యంతీతి-రామరక్ష్యైనేవదేవాన్ రామరక్షకాన్ మన్యంత ఇతి ప్రేమాంధ్యకాష్ఠాదర్శితా - రామస్యార్థే-రామస్యబలారోగ్యాదిప్రయోజనసిద్ధ్యైవస్వప్రయోజనంనాంతరీయకమితితస్యైవప్రయోజనముద్దిశ్య - యశస్వినః - రామస్యార్థే రామప్రయోజనపర్యవసితత్వాత్ప్రేమపారవశ్యేనకృతత్వాచ్చ స్వరూపవిరుద్ధ దేవతాంతరభజనరూపదేవతాంతరనమస్కారస్యరామప్రయోజనపర్యవసితత్వాత్ ... యశోనాస్తీత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ తేషామితి ॥ ఆయాచితం-రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం - సమృధ్యతాంసఫలంభవతు ॥ రామమితి ॥ ఇందీవరశ్యామమితిసముదాయశోభోక్తా - సర్వశత్రునిబర్హణమితి - స్వసౌందర్యాతిశయనిర్జితసమస్తశత్రురూపకామాదిశత్రునిబర్హణమిత్యర్థః - పశ్యామః ద్రక్ష్యామః-వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వేతిభవిష్యదర్థేలట్ ॥ ౫౩ ॥ తమితి ॥ దేవేతిసంబుద్ధిః - దేవదేవః విష్ణుః-తత్సదృశమితినా - నివిష్టం-దత్తావధానమిత్యర్థః - ఉదారజుష్టం ఔదార్యయుక్తం - భావప్రధానోనిర్దేశః - ఉదారైర్మహద్భిర్జుష్టంసేవితమితినా ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంనిశ్చితాభిషేకస్యసంభారసంభరణప్రవృత్తిస్తృతీయే - తేషామితి ॥ ప్రగృహీతాని ప్రకర్షేణగృహీతాని - శిరసిబద్ధానీత్యర్థః - అంజలిరూపాణిపద్మాన్యంజలిపద్మాని - అంజలీనాంపద్మముకుళాకారత్వాదత్ర త్యపద్మశబ్దః పద్మముకుళపరః- ప్రతిగృహ్య - వీక్షణవచనప్రత్యంజలిభిర్యథాయోగమంజలీనాంప్రతిగ్రహః ॥ ౧ ॥ అహోఽస్మీతి ॥ అహోఽస్మీతిసంధిరార్షః ॥ ౨ ॥ ఇతీతి ॥ రాజాదర

సర్వే దేవాన్నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వినః ॥ ౫౨ ॥ తేషామాయాచితం దేవ త్వత్ప్రసాదాత్సమృధ్యతామ్ ॥ ౫౨ ॥ రామమిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణమ్ ॥ ❋ ॥ పశ్యామో యౌవరాజ్యస్థం తవ రాజోత్తమాత్మజమ్ ॥ ౫౩ ॥ తం దేవదేవోపమమాత్మజం తే సర్వస్య లోకస్య హితే నివిష్టమ్ । హితాయ నః క్షిప్రముదారజుష్టం ముదాభిషేక్తుం వరద త్వమర్హసి ॥ ౫౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ద్వితీయస్సర్గః ॥ ❋

తేషామంజలిపద్మాని ప్రగృహీతాని సర్వశః । ప్రతిగృహ్యాబ్రవీద్రాజా తేభ్యః ప్రియహితం వచః ॥ ౧ ॥ అహోఽస్మి పరమప్రీతః ప్రభావశ్చాతులో మమ । యన్మే జ్యేష్ఠం ప్రియం పుత్రం యౌవరాజ్యస్థమిచ్ఛథ ॥ ౨ ॥ ఇతి ప్రత్యర్చ్య తాన్ రాజా బ్రాహ్మణానిదమబ్రవీత్ । వసిష్ఠం వామదేవం చ తేషామేవోపశృణ్వతామ్ ॥ ౩ ॥ చైత్రః శ్రీమానయం మాసః పుణ్యః పుష్పితకాననః । యౌవరాజ్యాయ రామస్య సర్వమేవోపకల్ప్యతామ్ ॥ ౪ ॥ రాజ్ఞస్తూపరతే వాక్యే జనఘోషో మహానభూత్ । శనైస్తస్మిన్ప్రశాంతే చ జనఘోషే జనాధిపః ॥ ❋ ॥ వసిష్ఠం మునిశార్దూలం రాజా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ అభిషేకాయ రామస్య యత్కర్మ సపరిచ్ఛదమ్ ॥ ❋ ॥ తదద్య భగవన్ సర్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥ ౬ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా భూమిపాలస్య వసిష్ఠో ద్విజసత్తమః ॥ ❋ ॥ ఆదిదేశాగ్రతో రాజ్ఞః స్థితాన్ యుక్తాన్ కృతాంజలీన్ ॥ ౭ ॥ సువర్ణాదీని రత్నాని బలీన్ సర్వౌషధీరపి ॥ ❋ ॥ శుక్లమాల్యాంశ్చ లాజాంశ్చ పృథక్చ మధుసర్పిషీ । అహతాని చ వాసాంసి రథం సర్వాయుధాన్యపి ॥ ❋ ॥ చతురంగబలం చైవ గజం చ శుభలక్షణమ్ । చామరవ్యజనే శ్వేతే ధ్వజం ఛత్రం చ పాండురమ్ ॥ ❋ ॥ శతం చ శాత

రథః - ఇతిపూర్వోక్తరీత్యా - తాన్ ప్రార్థనాపరాన్ బ్రాహ్మణాన్ - అభ్యర్చ్య-మధురవచనైస్సంమాన్య - తేషామేవోపశృణ్వతామితి - తేషు ఉపశృణ్వత్సు నత్వేకాంత - వసిష్ఠంవామదేవంచేదమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణతదుచితకాలంప్రశంసతిచైత్ర ఇతి ॥ చైత్రః - యథేతరేభ్యః ప్రధానభూతో రామః తథామాసాంతరేభ్యోఽయంమాసః - శ్రీమాన్ యథాసర్వసుఖావహత్వాద్రామః సర్వేషాంరాజా - తథా సర్వసుఖకరత్వాదసౌ సర్వమాసానాంరాజా - అయంమాసః - అభిషేకమనోరథసమయఏవసన్నిహితః - అయంమాసః - అవతారహేతురేణాభిషేకహేతుః - పుణ్యః రమణీయః - పుణ్యవర్ధనో వా - పుష్పితకాననః అస్మత్ప్రయత్నాలంకృతనగరవైలక్షణ్యేనస్వయమేవాలంకృతవనః - యద్వా - రామస్యకనకకిరీటధారణసమయే స్వయం కుసుమమకుటధారీవనప్రదేశో జాతః ॥ ౪ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ వసిష్ఠశబ్దో వామదేవస్యాప్యుపలక్షణపరః - వసిష్ఠంవామదేవమితిద్వయోః ప్రస్తుతత్వాత్ । ఏవంవ్యాదిశ్యేతి ప్రాతావిత్యుపలక్ష్యమాణత్వాచ్చ । ప్రాధాన్యాద్వసిష్ఠస్యోపాదానం - జనఘోషః - చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథఃఫలితఇత్యేవంరూపః ॥ ౫ ॥ అభిషేకాయేతి ॥ సపరిచ్ఛదంసోపకరణం ॥ ౬ ॥ తదితి ॥ యుక్తాన్ రాజకార్యనియుక్తాన్ - సుమంత్రాదీన్ అధికారిణ ఇతియావత్ ॥ ౭ ॥ సువర్ణాదీనీతి ॥ బలీన్ ఉపహారాన్ - కరోపహారరూపాః పుంసి బలిరిత్యమరః । ఓషధయః శ్రీహిముద్గాదయః - శుక్లమాల్యాంశ్చేతి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - పృథక్ పృథక్ పాత్రగృహీతే - మధుసర్పిషీ ద్రష్టవ్యే - అహతాని - ఈషద్ధౌతంనవం శ్వేతం సదశం యన్నధారితమ్ । అహతంతద్విజానీయాద్దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణీత్యుక్తజలప్రక్షాళనాదిగుణయుక్తాని - చామరవ్య

జనే చామరరూపవ్యజనే - శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం - హైరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం - సమగ్రం సంపూర్ణావయవం ఉపస్థాపయత ప్రాపయత - అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం - అన్యత్ గంధపుష్పాదికం - ఏష్టవ్యం అపేక్షణీయం ॥౧౨॥ అంతఃపురస్య రాజగృహస్య - సర్వస్య నగరస్య ద్వారాణి - సర్వాణి నగరద్వారాణీత్యర్థః - ఘ్రాణహారిభిః ఘ్రాణద్వారా పురుషాకర్షకైః ॥౧౩॥ ప్రశస్తమితి ॥ సహస్రమేవ సాహస్రం - శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమీ - అలంపర్యాప్తం - అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః । శతసాహస్రవిషయే - ప్రకామం అత్యర్థం - పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యాదిగుణవిశిష్టం యదన్నం భవేత్ తత్సంపాద్యతామిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ సత్కృత్యేతి ॥ ద్విజముఖ్యానాం ద్విజముఖ్యేభ్యః - సత్కృత్య దీయతాం - తదన్నమితి శేషః - పుష్కలాః సంపూర్ణాః ॥ ౧౫ ॥ సూర్య ఇత్యాది ॥ సూర్యే అభ్యుదితమాత్రే సూర్యోదయానంతరమేవ - శ్వః పరేద్యుః - స్వస్తివాచనం భవితా - తదర్థం - బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యతాం ఆహూయంతాం - ఆసనాని - తేషామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ ఆబధ్యంతాం - ప్రతిగృహమితి శేషః ॥౧౭॥ తాళైరవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకాదయః - కక్ష్యాం ద్వితీయామితి - అంతఃకక్ష్యాయామభిషేకప్రవృత్తేస్తత్ర చ బ్రాహ్మణైః వస్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ ౧౮ ॥ దేవాయతనచైత్యేషు - దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః - అన్నభక్ష్యైస్సహ వర్తంత ఇతి సాన్నభక్ష్యాః - అన్నమోదకహస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః - మధ్యమపదలోపి సమాసః - మాల్యార్చనసాధనాని

కుంభానాం కుంభానామగ్నివర్చసామ్ । హిరణ్యశృంగమృషభం సమగ్రం వ్యాఘ్రచర్మ చ ॥ ❉ ॥ ఉపస్థాపయత ప్రాతరగ్న్యగారం మహీపతేః । యచ్చాన్యత్కించిదేష్టవ్యం తత్సర్వముపకల్ప్యతామ్ ॥ ౧౨ ॥ అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ । చందనస్రగ్భిరర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ ఘ్రాణహారిభిః ॥ ౧౩ ॥ ప్రశస్తమన్నం గుణవద్దధిక్షీరోపసేచనమ్ । ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్ప్రకామమలం భవేత్ ॥ ౧౪ ॥ సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతామ్ । ఘృతం దధి చ లాజాశ్చ దక్షిణాశ్చాపి పుష్కలాః ॥ ౧౫ ॥ సూర్యేఽభ్యుదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనమ్ । బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం కల్ప్యంతామాసనాని చ ॥ ౧౬ ॥ ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిచ్యతామ్ ॥ ౧౭ ॥ సర్వే చ తాళావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః ॥ ❉ ॥ కక్ష్యాం ద్వితీయామాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః ॥ ౧౮ ॥ దేవాయతనచైత్యేషు సాన్నభక్ష్యాస్సదక్షిణాః ॥ ❉ ॥ ఉపస్థాపయితవ్యాస్స్యుర్మాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్ ॥ ౧౯ ॥ దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః ॥ ❉ ॥ మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవిశంతు మహోదయమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ క్రియాస్తత్ర సునిష్ఠితౌ ॥ ❉ ॥ చక్రతుశ్చైవ యచ్ఛేషం పార్థివాయ నివేద్య చ ॥ ౨౦ ॥ కృతమిత్యేవ చాబ్రూతామభిగమ్య జగత్పతిమ్ ॥ ❉ ॥ యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ ద్విజర్షభౌ ॥ ౨౧ ॥ అతస్సుమంత్రం ద్యుతిమాన్ రాజా వచనమబ్రవీత్ ॥ ❉ ॥ రామః కృతాత్మా భవతా శీఘ్రమానీయతామితి ॥ ౨౨ ॥ స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమంత్రో రాజశాసనాత్ । రామం తత్రానయాంచక్రే రథేన రథినాం వరమ్ ॥ ౨౩ ॥ అథ తత్ర సమాసీనాస్తదా దశరథం నృపమ్ ॥ ❉ ॥ ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ భూమిపాః । మ్లేచ్ఛాశ్చార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశైలాంతవాసినః ॥ ❉ ॥ ఉపాసాంచక్రిరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవమ్ ॥ ౨౪ ॥ తేషాం మధ్యే స రాజర్షిర్మరుతామివ వాసవః ॥ ❉ ॥ ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శాయాంతమాత్మజమ్ ॥ ౨౬ ॥ గం

పృథక్పృథగితి - దేవాయతనచైత్యగ్యాదిళి శేషః - బ్రాహ్మణైర్దేవతాః పూజనీయా ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ దీర్ఘాసిబద్ధా ఇతి ॥ దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః - ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - మహానుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుదయో యస్మిన్ తం మహోదయం ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః పురోహితకర్తవ్యాః - తత్ర రాజగృహే - వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య - యచ్ఛేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం తదపి పార్థివాయ రాజ్ఞే నివేద్య చక్రతుః ॥ ౨౦ ॥ కృతమితి ॥ అథ జగత్పతిం రాజానం అభిగమ్య - యథోక్తవచనః ఉక్తవచనమనతిక్రమ్య - కృతమితి - ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ - ప్రీతిర్మనోగతో హర్షః - మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాదిశరీరవికారో హర్షః - తద్యుక్తౌ - పూర్వశ్లోకే నివేద్యేత్యనేన శేషసంపాదనవిషయనివేదనముక్తం - అబ్రూతామితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయమితి న పునరుక్తిః ॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - శీఘ్రాగమనహేతురయం - ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధావిత్యమరః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ అథేతి ॥ అథ సుమంత్రనిర్గమనానంతరం - తత్ర ప్రాసాదే - సమాసీనాస్సమ్యగుపవిష్టాః - ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ద్యుప్రాగిత్యాదినా యదాదయశ్శైషికాః భవార్థాః - మ్లేచ్ఛాచార్యాః మ్లేచ్ఛప్రభవాః - అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ - ప్రాచ్యేత్యాదినా శైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీసుహృద్ద్విషదాటవికమితి షడ్విధబలోపాస్యత్వం సార్వభౌమచిహ్నముక్తం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ గంధర్వరాజేత్యాది ॥ గంధర్వరాజప్రతిమం భోగస్రోతః ప్రావణ్యావేశసౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం - న కేవలం భోగసాధారసిక

లోకేవిఖ్యాతపౌరుషం-పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ-దీర్ఘబాహుమితి-న కేవలంశిరీషపుష్పసుకు
మారబాహుత్వేన వీరరసానభిజ్ఞత్వమిత్యాహ-లోకేవిఖ్యాతపౌరుషం-పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ-దీర్ఘబాహుమితి-న కేవలంశిరీషపుష్పసుకు
మారబాహుత్వేనాంతస్సారరాహిత్యమిత్యాహ-మహాసత్త్వమితి-తదనుగుణగతివిశేషమాహ-మత్తమాతంగగామినమితి-నగర్వసలీలగమనంమ
దాలసగమనంవావివక్షితం-చంద్రకాంతాననం-చంద్రాననమిత్యుక్తేప్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధేర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వంద్యోతయితుంకాం
తశబ్దః-చంద్రాత్కాంతాననమితివిగ్రహః-అనేనావయవశోభావత్త్వముక్తం-రామంవిగ్రహగుణైస్స్వరూపగుణైశ్చరమయంతం - సముదాయశోభావత్త్వమాహ అతీవప్రియదర్శనమితి-నిరంతరదర్శనేపిప్రతిక్షణంనవనవీభూతదర్శనం - రూపౌదార్యగుణైః- రూపంవిగ్ర
హః-ఔదార్యంఅనుభవితృభ్యోనుభవదానం-యఆత్మదాబలదా ఇతిశ్రుతేః|గుణ్యతేనసదానుసంధీయత ఇతిగుణః-గుణస్త్వాపృత్తిశబ్దాదిజ్యేం
ద్రియాముఖ్యతంతుష్వితిసఘంటుః|తేనసదానుసంధీయమానంసౌశీల్యముచ్యతే- అహోమహానయమస్మాగ్భశేషుయుద్రేష్వస్యలిసంశ్లేషే
ణవర్తత ఇతిసర్వదానుసంధీయమానత్వాత్ - పుంసామితి కఠినచిత్తానామపి - కిముత స్త్రీణామితిభావః- యద్వాపుంశబ్దేన స్త్రీపుం
నసాధారణమాత్మమాత్రముచ్యతే - పుమానేకోవ్యవస్థిత ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణేప్రయోగాత్| తేనసురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపుం
న్నపుంసకభేదభిన్నానాంసర్వేషాందృష్టిచిత్తాపహారఉక్తః - వక్ష్యతిరామవిరహేస్థావరజంగమవస్తుమాత్రంపరిమ్లానమితి- యద్వా పుం
సామపిరామంపశ్యతాం స్త్రీ భూత్వాహమముమనుభవేయమిత్యభిలాషోభవతి - యథాహుః- పాంచాల్యాఃపద్మపత్రాక్ష్యాఃస్వాయం
త్యాఃజఘనంఘనం | యా స్త్రీ దృష్ట్వా వత్స్యస్తాఃపుంభావంమనసాయయురితి || పశ్యమాన ఇతినిర్నిమేషదర్శనముక్తం - నతతర్పే
తిప్రతిక్షణమనుభవేపినవనవప్రేమాస్పదతయానతృప్తిరభూదిత్యర్థః || ౨౯ || గంధర్వరాజేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం ||
గంధర్వరాజప్రతిమం - గంధర్వశ్రేష్ఠసుందరమిత్యర్థః - గంధర్వరాజౌపమ్యాన్న కేవలంభోగమాత్రరసికత్వం - వీరరసాభిజ్ఞత్వమపీ
త్యాహ-విఖ్యాతపౌరుషమితి - పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ-దీర్ఘబాహుమితి - న కేవలంశిరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వే

గంధర్వరాజప్రతిమంలోకేవిఖ్యాతపౌరుషమ్|| ❈ || దీర్ఘబాహుంమహాసత్త్వంమత్తమాతంగగామినమ్|

చంద్రకాంతాననంరామమతీవప్రియదర్శనమ్|| ❈ || రూపౌదార్యగుణైఃపుంసాందృష్టిచిత్తాపహారిణమ్|

ఘర్మాభితప్తాఃపర్జన్యంహ్లాదయంతమివప్రజాః || ❈ || నతతర్పసమాయాంతంపశ్యమానోనరాధి

పః || ౨౯ || అవతార్యసుమంత్రస్తంరాఘవంస్యందనోత్తమాత్ || ❈ || పితుస్సమీపంగచ్ఛంతంప్రాం

జలిఃపృష్ఠతోన్వగాత్ || ౩౦ || సతంకైలాసశృంగాభంప్రాసాదంనరపుంగవః || ❈ || ఆరురోహనృపం

ద్రష్టుంసహసూతేనరాఘవః || ౩౧ || సప్రాంజలిరభిప్రేత్యప్రణతఃపితురంతికే || ❈ || నామస్వం

శ్రావయన్రామోవవందేచరణౌపితుః || ౩౨ || తందృష్ట్వాప్రణతంపార్శ్వేకృతాంజలిపుటంనృపః ||

❈ || గృహ్యాంజలౌసమాకృష్యసస్వజేప్రియమాత్మజమ్ || ౩౩ || తస్మై చాభ్యుదితందివ్యంమణికాంచ

నభూషితమ్ || ❈ || దిదేశ రాజారుచిరంరామాయపరమాసనమ్ || ౩౪ || తదాసనవరంప్రాప్యవ్యదీప

నాంతస్సారరాహిత్యమిత్యాహ మహాసత్త్వమితి - తదనుగుణగతివిశేషమాహ మత్తమాతంగగామినమితి - సగర్వసలీలగమనంమదాలస
గమనంవావివక్షితం - చంద్రాననమిత్యుక్తేనాహ్లాదకత్వసిద్ధేర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వంద్యోతయితుంకాంతేత్యుక్తం - తేన ప్రత్యవయవశో
భావత్త్వముక్తం - రామంవిగ్రహగుణైః స్వరూపగుణైశ్చరమయంతం - సముదాయశోభావత్త్వమాహ అతీవప్రియదర్శనమితి - రూ
పౌదార్యగుణైః - రూపం విగ్రహః - ఔదార్యంఅనుభవితృభ్యోనుభవదానం - గుణ్యతేసదానుసంధీయత ఇతిగుణః శీలసదానుసంధీయమానం
సౌశీల్యముచ్యతే - మహానయమస్మాదృశేష్వప్యతితుద్రేష్వతిసంశ్లేషేణవర్తత ఇతిసదానుసంధీయమానత్వాత్ - పుంసామితి - కఠిన
చిత్తానాందృష్టిచిత్తాపహారిణం - కిముత స్త్రీణామితిభావః - ఘర్మాభితప్తా ఇతి - ఘర్మాభితప్తాః గ్రీష్మసంతప్తాః - ప్రజాః హ్లాదయంతం
పర్జన్యమివస్థితం - సమాయాంతంస్వసమీపమాగచ్ఛంతంరామం - నరాధిపః దశరథః - పశ్యమానస్సన్ - నతతర్ప - తృప్తింన ప్రాప - అత్ర
పశ్యమాన ఇత్యనేననిర్నిమేషదర్శనముక్తం - నతతర్పేత్యనేనప్రతిక్షణమనుభవేనవనవప్రేమాస్పదతయాతృప్తిర్నాభూదితిసూచ్య
త ఇతిరహస్యం || ౨౯ || అవతార్యేతి || అవతారణంహస్తప్రదానాదినా || ౩౦||౩౧ || అభిప్రేత్య ప్రాప్య - ప్రణతః - దండవత్
ప్రణామేస్మాకమాపుపేత్యగురుమన్యహమిత్యుక్తప్రక్రియయాదండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః - స్వంనామశ్రావయన్ - శర్మేతిబ్రాహ్మణ
స్యోక్తంవర్మేతిక్షత్రియస్యచేతివచనాద్రామవర్మాహమస్మీతి ఇతిశ్రావయన్నిత్యర్థః || ౩౨ || అంజలౌగృహ్య-అంజలింప్రగృహ్య-
సక్తిసికర్ణేనాగృహీత్వేతిమహాభాష్యకారవచనాదంజలావితికర్మణిసప్తమీ || ౩౩ || అభ్యుదితం ఉన్నతం || ౩౪ || తదితి || ఆసన
వరంప్రాప్యతదాసనంస్వయైవప్రభయావ్యదీపయత్ - విమలోరవిరుదయేమేరుంప్రాప్యేవ - సూర్యస్య ప్రథానమేరుప్రాప్తేస్సాక్షాద
భావాదత్రమేరుశబ్దేన అస్తాద్రిసమీపవర్తీసావర్ణిమేరురుచ్యతే - ఉదయశ్చఉత్తరవర్షస్థితసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా - ఇయముదయా
స్తమయవ్యవస్థాసూర్యసిద్ధాంతే ఆర్యభట్టేచప్రసిద్ధా - భూవృత్తపాదేపూర్వస్యాంయవకోటీతివిశ్రుతా | భద్రాశ్వవర్షేనగరీస్వర్ణ
ప్రాకారతోరణా || యామ్యాయాంభారతేవర్షేలంకాతద్వన్మహాపురీ | పశ్చిమేకేతుమాలాఖ్యేరోమకేతిచకీర్తితా || ఉదక్సిద్ధపురీనామ

పురవర్షిణా ప్రదక్షిణా । ఉదయోదయాలంకాయాం సోస్తమయస్సవితురేవ సిద్ధపురే । మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేఽర్ధరాత్రం స్యాత్ ॥ భారతాదిషు వర్షేషు తద్వదేవ పరిభ్రమన్ । మధ్యోదయార్ధరాత్రాస్తకాలాన్ కుర్యాత్ప్రదక్షిణమితి ॥ ౩౫ ॥ తేనేతి ॥ విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన - విమలగ్రహనక్షత్రే ఇతి దృష్టాంతబలేన దశరథవసిష్ఠాదిభిః పరిష్కృతత్వమవగమ్యతే ॥ ౩౬ ॥ తమితి ॥ పశ్యమానః పశ్యన్ - ఆదర్శతలసంస్థితమిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికాచరణాదిసర్వావయవేన పితృసరూపత్వమావేదితం ॥ ౩౭ ॥ సఇతి ॥ ససస్మితమితి క్రియావిశేషణం - ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య ॥ ౩౮ ॥ రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకార్హతామభివ్యంజయన్నాహ జ్యేష్ఠాయామితి ॥ ఆత్మజస్సుతః ఔరసస్సుతః ॥ ౩౯ ॥ యత ఇతి ॥ పుష్యయోగేనేతి - ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా - పుష్యేణ చంద్రమసో యోగః పుష్యయోగః - తదుపలక్షితకాల ఇత్యర్థః - పుష్యనక్షత్రయుక్తే దివస ఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ కామత ఇతి ॥ కామతః ప్రకామం - గుణవతి - త్వయీతి శేషః - యద్యపి భవాన్ సర్వగుణసంపన్నః - తథాపి పుత్రస్నేహాత్ భవతే కించిదుపదిశామీత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ భూయ ఇతి ॥ భూయో వినయం సాతిశయవినయం - కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని - స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోగ్రదండతాః । అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తకమిత్యుక్తాని వ్యసనాని ॥ అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితార్థస్య నాశనం. యద్వా - మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః । తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గుణ ఇత్యేతాని కామజాః ॥ పైశున్యం

యత రాఘవః ॥ ❖ ॥ స్వయైవ ప్రభయా మేరుముదయే విమలో రవిః ॥ ౩౫ ॥ తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాభివ్యరోచత ॥ ❖ ॥ విమలగ్రహనక్షత్రా శారదీ ద్యౌరివేందునా ॥ ౩౬ ॥ తం పశ్యమానో నృపతిస్తుతోష ప్రియమాత్మజమ్ ॥ ❖ ॥ అలంకృతమివాత్మానమాదర్శతలసంస్థితమ్ ॥ ౩౭ ॥ స తం సస్మితమాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః ॥ ❖ ॥ ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్రమివ కాశ్యపః ॥ ౩౮ ॥ జ్యేష్ఠాయామసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశస్సుతః ॥ ❖ ॥ ఉత్పన్నస్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః ॥ ౩౯ ॥ యతస్త్వయా ప్రజాశ్చేమాస్స్వగుణైరనురంజితాః ॥ ❖ ॥ తస్మాత్త్వం పుష్యయోగేన యౌవరాజ్యమవాప్నుహి ॥ ౪౦ ॥ కామతస్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవానసి ॥ ❖ ॥ గుణవత్యపి తు స్నేహాత్ పుత్ర వక్ష్యామి తే హితమ్ ॥ ౪౧ ॥ భూయో వినయమాస్థాయ భవ నిత్యం జితేంద్రియః ॥ ❖ ॥ కామక్రోధసముత్థాని త్యజేథా వ్యసనాని చ ॥ ౪౨ ॥ పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా ॥ ❖ ॥ అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయ ॥ ౪౩ ॥ కోష్ఠాగారాయుధాగారైః కృత్వా సన్నిచయాన్బహూన్ ॥ ❖ ॥ తుష్టానురక్తప్రకృతిర్యః పాలయతి మేదినీమ్ । తస్య నందంతి మిత్రాణి లబ్ధ్వామృతమివామరాః ॥ ❖ ॥ తస్మాత్త్వమపి చాత్మానం నియమ్యైవం సమాచర ॥ ౪౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా సుహృదస్తస్య రామస్య ప్రియకారిణః ॥ ❖ ॥ త్వరితాశ్శీఘ్రమభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయన్ ॥ ౪౫ ॥ సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ ॥ ❖ ॥ వ్యాదిదేశ ప్రియాఖ్యేభ్యః కౌసల్యా ప్రమదోత్తమా ॥ ౪౬ ॥ అథాభివాద్య రాజానం రథమారుహ్య రాఘవః ॥ ❖ ॥ యయౌ స్వం ద్యుతిమద్వేశ్మ జనౌఘైః ప్రతిపూజితః ॥ ౪౭ ॥ తే చాపి పౌరా నృపతేర్వచస్తచ్ఛ్రుత్వా తదా లాభమివేష్టమాశు । నరేంద్రమా

సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం । వాగ్దండజం చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గుణోఽష్టక ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని ॥ ౪౨ ॥ పరోక్షయేతి ॥ అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా - తత్ప్రభృతికర్మాంతికానాం పరోక్షే భూత్వా అధికృతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధత్తే సా పరోక్షవృత్తిః - అవ్యవధానేనామాత్యాదీన్ యయా వృత్త్యానుగృహ్ణాతి సా ప్రత్యక్షవృత్తిః - తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయేతి సంబంధః - యద్వా - పరోక్షయా చారముఖతః పరోక్షానుభవసిద్ధయా - వృత్త్యా స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ - సహ వర్తమానో భవ - తథా ప్రత్యక్షయా - నిత్యం యథాకాలమాస్థానమాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయథోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ - అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీః - అమాత్యసేనానిపురరక్షిణః పౌరజానపదాన్సర్వప్రజాశ్చానురంజయ ॥ ౪౩ ॥ కోష్ఠాగారేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ కోష్ఠాగారాణి - అయుతనియుతాదిసంఖ్యధాన్యరాశిగ్రాహిణి కోష్ఠరూపతయా నిర్మితాన్యగారాణి - ఆయుధాగారాణి సమగ్రసైన్యబలాపేక్షితాష్టాదశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి - తైస్సహ - సన్నిచయాన్ - నిచీయంత ఇతి సంచయాః నవరత్నహేమరజతవస్త్రాభరణాదిసంపూర్ణాస్తత్కోశాః - తాన్ - తుష్టానురక్తప్రకృతిరితి - ఉక్తసచివబలాదితి శేషః - మిత్రాణి సామంతాః - ఆత్మానం మనః ॥ ౪౪ ॥ తదితి ॥ తత్ రామాభిషేకప్రస్తావనం ॥ ౪౫ ॥ సేతి ॥ ప్రియాఖ్యేభ్యః - ప్రియం రామాభిషేకమాచక్షత ఇతి ప్రియాఖ్యాః - చతుర్థీ ప్రియాఖ్యేభ్యః ఆదేశః ॥ ౪౬ ॥ అథేతి ॥ ౪౭ ॥ త ఇతి ॥ అనర్చుః - రామా

ధిషేకవిఘ్నవారణాయ ॥ ౪౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం పూర్వవిచారితమపి రామమహాయోగ్యత్వమపి రామాభిషేకం పునర్మంత్రిభిః కాలవిశేషనిర్ణయపూర్వకం రామమహాయనవిశేషముపదిశతి చతుర్థే - గతేష్విత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయస్యైకాన్వయం - అభిషేచ్య ఇతి నిశ్చయంచక్రే ఇతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ అంతర్గృహమావిశ్యేత్యనేన మంత్రిణామపి విసర్జనం సిద్ధం - ఆమంత్రయామాస - నియోజయామాసేత్యర్థః - ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౩ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ ఆనయితుం - ఆనేతుమిత్యర్థః - ఇడార్షః ॥ ౪ ॥ ద్వాఃస్థైరితి ॥ తస్య సుమంత్రస్య - పునరాగమనం రామాయ ద్వాఃస్థైరావేదితం - రామశ్చాపి - ప్రాప్తం ఆగతం - సుమంత్రం శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్ - కిమభిషేకవిఘ్నః కశ్చిదాసీత్ ఉతాన్యః కశ్చిదుపప్లవోఽభూదితి శంకా ॥ ౫ ॥ ప్రవేశ్యేతి ॥ భూయః పునః - తే యదాగమనకృత్యం - తదబ్రూహీతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ తమితి ॥ సూతశ్శ్రుత్వా - రామవాక్యమితి శేషః - తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం - రామమువాచ - కథమితి - హే రామ రాజా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి - అత్ర దశరథసమీపే గమనాయ ఇతరాయ ఆగమనాయ చ త్వం ప్రమాణం కర్తా - శీఘ్రం గచ్ఛేత్యర్థః - ఇతరశబ్దస్య సర్వనామకా

మంత్ర్య గృహాణి గత్వా దేవాన్ సమానచర్య ఇతి ప్రహృష్టాః ॥ ౪౯ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - తృతీయస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గతేష్వథ నృపో భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః। మంత్రయిత్వా తతశ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞస్స నిశ్చయమ్॥ ❖॥ శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషేచ్యస్తు మే సుతః। రామో రాజీవతామ్రాక్షో యౌవరాజ్య ఇతి ప్రభుః॥ ౨ ॥ అథాంతర్గృహమావిశ్య రాజా దశరథస్తదా। సూతమామంత్రయామాస రామం పునరిహానయ ॥ ౩ ॥ ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పునరుపాయయౌ। రామస్య భవనం శీఘ్రం రామమానయితుం పునః ॥ ౪ ॥ ద్వాఃస్థైరావేదితం తస్య రామాయాగమనం పునః। శ్రుత్వైవ చాపి రామస్తం ప్రాప్తం శంకాన్వితోఽభవత్ ॥ ౫ ॥ ప్రవేశ్య చైనం త్వరితం రామో వచనమబ్రవీత్। యదాగమనకృత్యం తే భూయస్తద్బ్రూహ్యశేషతః ॥ ౬ ॥ తమువాచ తతస్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి। శ్రుత్వా ప్రమాణమత్ర త్వం గమనాయేతరాయ వా ॥ ౭ ॥ ఇతి సూతవచశ్శ్రుత్వా రామోఽథ త్వరయాన్వితః। ప్రయయౌ రాజభవనం పునర్ద్రష్టుం నరేశ్వరమ్ ॥ ౮ ॥ తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః। ప్రవేశయామాస గృహం వివక్షుః ప్రియముత్తమమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రవిశన్నేవ చ శ్రీమాన్ రాఘవో భవనం పితుః। దదర్శ పితరం దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిః ॥ ౧౦ ॥ ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం పరిష్వజ్య భూమిపః। ప్రదిశ్య చాస్మై రుచిరమాసనం పునరబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ రామ వృద్ధోఽస్మి దీర్ఘాయుర్భుక్తా భోగా మయేప్సితాః। అన్నవద్భిః క్రతుశతైస్తథేష్టం భూరిదక్షిణైః ॥ ౧౨ ॥ జాతమిష్టమపత్యం మే త్వమద్యానుపమం భువి। దత్తమిష్టమధీతం చ మయా పురుషసత్తమ ॥ ౧౩ ॥ అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీర సుఖాన్యపి। దేవ

ర్యాభావ ఆర్షః ॥ తీర్థీయం ॥ తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం - శ్రుత్వా - రాజవాక్యమితి శేషః - ఇతరాయ ఆగమనాయ వా - త్వం ప్రమాణం నేతా ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ ౮ ॥ తమితి ॥ ౯ ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ రాఘవః పితుర్భవనం ప్రవిశన్నేవ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిస్సన్ పితరం దదర్శ - దూరాత్ ప్రణిపాతో వినయాతిశయాత్ ॥ ౧౦ ॥ ప్రణమంతమితి ॥ సమీపే పునః ప్రణమంతమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ రామేతి ॥ వృద్ధోఽస్మీత్యనంతరం దీర్ఘాయురితి పృథక్త్వవివరణం - యద్వా జ్ఞానవృద్ధత్వవ్యావృత్తయే దీర్ఘాయురితి - విధిహీనమసృష్టాన్నం మంత్రహీనమదక్షిణమ్। శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షతే ఇత్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనాదన్నవద్భిరిత్యాదివిశేషణం - క్రతుశతైః జ్యోతిష్టోమాద్యశ్వమేధపర్యంతయాగభేదైః - ఇష్టం యజనం కృతం ॥ తీర్థీయం ॥ రామేతి ॥ యథేష్టం యథావత్ - ఇష్టం కృతం ॥ ౧౨ ॥ ఇష్టమసత్యం అభిమతమపత్యం - ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం ॥ ౧౩ ॥ దేవర్షీతి ॥ దేవానామనృణః క్రతుశతైః - ఋషీణామనృణోఽధ్యయనేన - పితౄణామనృణోఽపత్యోత్పాదనేన - విప్రాణామనృణో దత్తేన - ఆత్మనోఽనృణస్సుఖానుభవేన - యద్యపి బ్రహ్మచర్యాది ఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం - జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి ॥ తథాపి - ఋణపంచకమితి మతాంతరం - యద్వా - ఋణత్రయవ్యపదేశః ప్రాధాన్యాదికరణోరుపలక్షణత్వాద్వా - నను దేవాదీనాం పంచానాం కథముత్తమర్ణత్వం - అత్రాహుః - దేవానామింద్రియాధిష్ఠాతౄణాం జీవం ప్రతి ఉపకారకత్వేనోపకారకత్వాత్ ఋషీణాం మార్గోపకారకత్వాత్ పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్ విప్రాణాం కర్మాధీనసర్వసంస్కారసాధనేనాఘనాశకత్వాత్ -

ఆత్మనశ్శరీరేంద్రియసంఘాతరూపస్యజ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారకత్వాచ్చతదప్రత్యుపకారః పురుషస్యఋణమేవ - అన్యత్రచోక్తం - అనిష్టిస్సుఖత్యాగీపశుశ్చైవననంశయ ఇతి ॥ ౧౪ ॥ నకించిదితి ॥ తీర్థీయం ॥ తవాభిషేచనాదన్యత్రతవాభిషేకంవినా - మమకర్తవ్యంకిమపి నేతిభావః ॥ ౧౫ ॥ అద్యేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౬ ॥ అపిచేతి ॥ అశుభాన్ అశుభసూచకాన్ - దారుణాన్ భయంకరాన్ - నీలవర్ణ స్త్రీ వరిష్వంగాదీన్ - ఉల్కానిర్గతజ్వాలా - నిర్ఘాతః అశనిఘాతనిః ॥ తీర్థీయం ॥ అపిచేతి ॥ అశుభాన్ అశుభసూచకాన్ సత్వాన్ - సనిర్ఘాతా అశనిపాతసహితా - ఉల్కానిర్గతజ్వాలా - దివోల్కాభినంధిరార్షః - దివః అంతరిక్షాత్ - పతతి ॥ ౧౭ ॥ అవష్టబ్ధమితి ॥ నక్షత్రంజన్మనక్షత్రం - అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - దైవజ్ఞాః జ్యౌతిషికాః - సాంవత్సరో జ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకావపీత్యమరః । సూర్యాంగారకరాహుభి ర్గ్రహైరవష్టబ్ధమిత్యావేదయంతీతి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ ఋచ్ఛతీత్యత్ర ప్రాయేణేతి ॥ ఋచ్ఛతి - ఋచ్ఛతి వేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తదితి ॥ చేతః త్వామభిషేక్ష్యామీతిబుద్ధిః - నవిముంచతి - హామితిశేషః - కుతోబుద్ధివిమోచనప్రసక్తిరిత్యత్రాహ చలాహీతి - మాత్రంతరాదిప్రార్థనాదిభిరితిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ - యావదేవమేచేతోనవిముహ్యతి - త్వామభిషేక్ష్యామీత్యేవంవిధాబుద్ధిర్యావన్నాపైతి - తావదేవాభిషించస్వ అభిషిక్తోభవ ॥ ౨౦ ॥ అద్యేతి ॥ పుష్యయోగంపుష్యేణచంద్రస్యయోగం - నియతంఅభిషేకనియతం - ప్రశస్తమిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతేవదంతి ॥ తీర్థీయం ॥ అద్యేతి ॥ పునర్వసూ - తన్నామకంనక్షత్రం - పుష్యయోగం చంద్రస్య పుష్యయోగం - నియతమభిషేకనియతం - ప్రశస్తమిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతే - వదంతీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ అభిషించస్వ అభిషిక్తోభవ - త్వరయతీవేతీనశబ్దప్రకారా

ర్షిపితౄన్ ప్రాణామనృణోఽస్మి తథాత్మనః ॥ ౧౪ ॥ నకించిన్మమకర్తవ్యంతవాన్యత్రాభిషేచనాత్ ।
అతోయత్త్వామహంబ్రూయాంతన్మేత్వంకర్తుమర్హసి ॥ ౧౫ ॥ అద్యప్రకృతయస్సర్వాస్త్వామిచ్ఛంతినరాధిపమ్ । అతస్త్వాంయువరాజానమభిషేక్ష్యామిపుత్రక ॥ ౧౬ ॥ అపిచాద్యాశుభాన్రామస్వప్నేపశ్యామిదారుణాన్ । సనిర్ఘాతాదివోల్కాచపతతీహమహాస్వనా ॥ ౧౭ ॥ అవష్టబ్ధంచమేరామనక్షత్రందారుణైర్గ్రహైః । ఆవేదయంతిదైవజ్ఞాస్సూర్యాంగారకరాహుభిః ॥ ౧౮ ॥ ప్రాయేణహినిమిత్తానామీదృశానాంసముద్భవే । రాజాహిమృత్యుమాప్నోతిఘోరాంవాపదమృచ్ఛతి ॥ ౧౯ ॥ తద్యావదేవమేచేతోనవిముంచతిరాఘవ । తావదేవాభిషించస్వచలాహిప్రాణినాంమతిః ॥ ౨౦ ॥ అద్యచంద్రోభ్యుపగతఃపుష్యాత్పూర్వంపునర్వసూ । శ్వఃపుష్యయోగంనియతంవక్ష్యంతేదైవచింతకాః ॥ ౨౧ ॥ తతఃపుష్యేభిషించస్వమనస్త్వరయతీవమామ్ । శ్వస్త్వాహమభిషేక్ష్యామియౌవరాజ్యేపరంతప ॥ ౨౨ ॥ తస్మాత్త్వయాద్యప్రభృతినిశేయంనియతాత్మనా । సహవధ్వోపవస్తవ్యా దర్భప్రస్తరశాయినా ॥ ౨౩ ॥ సుహృదశ్చాప్రమత్తాస్త్వాంరక్షంత్వద్యసమంతతః । భవంతిబహువిఘ్నానికార్యాణ్యేవంవిధానిహి ॥ ౨౪ ॥ విప్రోషితశ్చభరతోయావదేవపురాదితః । తావదేవాభిషేకస్తేప్రాప్తకాలోమతోమమ ॥ ౨౫ ॥ కామంఖలుసతాంవృత్తేభ్రాతాతేభరతస్స్థితః । జ్యేష్ఠానువర్తీధర్మాత్మాసానుక్రోశోజితేంద్రియః ॥ ౨౬ ॥ కింతుచిత్తంమనుష్యాణామనిత్యమితిమేమతిః । సతాంతుధర్మనిత్యానాంకృతశోభిచరాఘ

ర్థః ॥ ౨౨ ॥ తస్మాదితి ॥ అద్యప్రభృతి ఏతదహరారభ్య - నిశా ఉపవస్తవ్యా - వసేరకర్మకత్వాదత్ర నకర్మకత్వమార్షం - నిశాయామువవస్తవ్యమిత్యర్థః - దర్భప్రస్తరః దర్భాస్తరణం ॥ ౨౩ ॥ సుహృద ఇతి ॥ ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహోత్సవరూపాణి ॥ ౨౪ ॥ కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కందత్త్వా కైకేయీం వివాహం కృతవాన్ తంవృత్తాంతంహృదికృత్వాహ విప్రోషిత ఇతి ॥ అయంవృత్తాంతస్సప్తోత్తరశతతమేసర్గే - పురాభ్రాతః పితానస్స మాతరం తేసముద్వహన్ । మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమితిస్పష్టీభవిష్యతి ॥ ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ కేకయరాజాయరాజ్యశుల్కందత్త్వాదశరథః కైకేయీం వివాహం కృతవాన్ - తంవృత్తాంతంహృదికృత్వాహ విప్రోషిత ఇతి ॥ యద్యపిభరతస్యసాధువృత్తంజానన్నపి తద్యావదేవమేచేత ఇత్యాదినా రామస్నేహాద్రాజాయథాస్వచిత్తమపిశంకితవాన్ తథైవభరతస్యచిత్తమపిశంకతేవిప్రోషిత ఇతి ॥ ఇతఃపురాత్ - విప్రోషితో భరతోయావన్నాయాతి - తావత్ తతఃపూర్వమేవ - అభిషేకః ప్రాప్తకాలః - యోగ్యకాల ఇతి మమమతః - సంమత ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ కామమితి ॥ వృత్తే ఆచారే ॥ ౨౬ ॥ అత్యంతధర్మిష్ఠానామపిచేతశ్చంచలత్వాన్మిత్రభేదాదినాన్యథాభవతీత్యాహ కింత్వితి ॥ కింతు - తథాపీత్యర్థః - యద్యపికామంఖలుసతాంవృత్త ఇత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయానశంకాస్పదీభూతః - తథాపి - మనుష్యాణాంమనుష్యత్వసాధారణ్యేనశంకితం - చిత్తం - అనిత్యంచంచలమితి మేమతిః - మమనిశ్చయ ఇత్యర్థః - సామాన్యప్రయుక్తదోషోవిశేషేనసంక్రమత ఇత్యాహ సతాంత్వితి - తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః - ధర్మనిత్యానాం ధర్మైకనిరతానాం - కృతశోభి - కృతేనపరస్పరోపకారేణశోభతే - నతుభేదం ప్రాప్నోతి - రాఘవ రఘువంశోత్పన్న త్వం - స్వవంశప్రభావంసదా

నాసి ౨౦ - అన్యేత్వేవంవ్యాచక్షతే - ధర్మనిత్యానాంధర్మనిరతానాం - చిత్తంకృతశోభి - కృతేనపరకృతమిత్రభేదాదినాశోభితుంశీలమస్యాస్తీతికృతశోభీతి - అపరేత్వాహుః - సతాంచిత్తంకృతేనకార్యేణశోభతే నతుకరిష్యమాణేన - కృతంకార్యమనుమోదతే నతుకరిష్యమాణమితిభావ ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ మనుష్యాణాంచలచిత్తతయాభరతేపిరాజ్యలోభోభవేదితిమేమతిః - అనిత్యంచంచలం - ననుపసన్నమనుష్యాణామేవచిత్తంచంచలంనతునతామిత్యాశంక్యపరబోధనాదినాసతామపిచిత్తస్యచాంచల్యంప్రాప్నోతి స్వభావికేత్యాహనతాంచేతి - ధర్మనిత్యానాంధర్మనిరతానాం - కృతశోభిక్కృతేనపరకృతమిత్రభేదాదినాశోభితుంశీలమస్యాస్తీతికృతశోభి - యద్వా -కృతశోభి- కృతేనైవకార్యేణశోభీనతుకరిష్యమాణేన - అయంభావః- యదీదానీమేవరామాభిషేకః క్రియతేతర్హిభరతచిత్తస్యాపిహర్షోభవేత్ - యదినకరిష్యతే - తదా రాజ్యాశాభరతస్యభవేదితి - అతస్త్వరితమాత్మానమభిషిక్తంకుర్విత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతీతి ॥ అభిషేచనేవిషయే- ఇత్యుక్తస్సరామః వ్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతిసంబంధః ॥ ౨౭ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ రాజ్ఞోద్దిష్టేభిషేచన ఇతినిమిత్తసప్తమీ - రాజ్ఞోద్దిష్టమభిషేకంకథయితుమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ తత్రేతి ॥ ప్రవణాంస్వాసాధారణదేవతాసక్తచిత్తాం- క్షౌమవాసినీంవ్రతోపయుక్తక్షౌమవస్త్రధరాం - వాగ్యతాంయతవాచం - మౌనవతీమిత్యర్థః - శ్రియంసంపదం - ఆయాచతీంప్రార్థయంతీం - రామాయేతిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రవణాంపురుషోత్తమారాధనతత్పరాం - వాగ్యతాంవాఙ్నియమవతీం - రామార్థం-శ్రియంరాజ్యలక్ష్మీం-ఆయాచతీంప్రార్థయంతీం ॥ ౩౦ ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ- సుమిత్రా-ప్రియంరామాభిషేచనం-శ్రుత్వా ఆగతా -లక్ష్మణశ్చ-తదా

వ ॥ ౨౬ ॥ ఇత్యుక్తస్సోభ్యనుజ్ఞాతశ్శ్వోభావిన్యభిషేచనే । వ్రజేతిరామఃపితరమభివాద్యాభ్యయాద్గృహమ్ ॥ ౨౭ ॥ ప్రవిశ్యచాత్మనోవేశ్మరాజ్ఞోద్దిష్టేభిషేచనే । తత్క్షణేనచనిర్గమ్యమాతురంతఃపురంయయౌ ॥ ౨౮ ॥ తత్రతాంప్రవణామేవమాతరంక్షౌమవాసినీమ్ । వాగ్యతాందేవతాగారేదదర్శాయాచతీంశ్రియమ్ ॥ ౩౦ ॥ ప్రాగేవచాగతాతత్రసుమిత్రాలక్ష్మణస్తదా । సీతాచానాయితాశ్రుత్వాప్రియంరామాభిషేచనమ్ ॥ ౩౧ ॥ తస్మిన్కాలేహికౌసల్యాతస్థావామీలితేక్షణా । సుమిత్రయాన్వాస్యమానాసీతయాలక్ష్మణేనచ ॥ ❈ ॥ శ్రుత్వాపుష్యేణపుత్రస్యయౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ । ప్రాణాయామేనపురుషంధ్యాయమానాజనార్దనమ్ ॥ ౩౩ ॥ తథాసన్నియమామేవసోభిగమ్యాభివాద్యచ । ఉవాచవచనంరామోహర్షయంస్తామిదంతదా ॥ ౩౪ ॥ అంబపిత్రానియుక్తోస్మిప్రజాపాలనకర్మణి । భవితాశ్వోభిషేకోమేయథామేశాసనంపితుః ॥ ౩౫ ॥ సీతయాప్యుపవస్తవ్యారజనీయంమయాసహ । ఏవమృత్విగుపాధ్యాయైస్సహమాముక్తవాన్పితా ॥ ౩౬ ॥ యానియాన్యత్రయోగ్యానిశ్వోభావిన్యభిషేచనే । తానిమేమంగళాన్యద్యవైదేహ్యాశ్చైవకారయ ॥ ౩౭ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వాతుకౌసల్యాచిరకాలాభికాంక్షితమ్ । హర్షబాష్పకళంవాక్యమిదంరామమభాషత ॥ ౩౮ ॥ వత్సరామచిరంజీవహతాస్తేపరిపంథినః । జ్ఞాతీన్మేత్వంశ్రియాయుక్తస్సుమిత్రాయాశ్చనందయ ॥ ౩౯ ॥ కల్యాణేబతనక్షత్రేమయిజాతోసిపుత్రక । యేనత్వయాదశరథోగుణైరారాధితఃపితా ॥ ౪౦ ॥ అమోఘంబతమేక్షాంతంపురుషేపుష్కరేక్షణే । యేయమిక్ష్వాకురాజ్యశ్రీఃపుత్రత్వాంసంశ్రయిష్యతి ॥ ౪౧ ॥ ఇత్యేవముక్తోమాత్రేదంరామోభ్రాతరమబ్రవీత్ । ప్రాంజలింప్రహ్వమాసీనమభివీక్ష్యస్మయన్నివ ॥ ౪౨ ॥ లక్ష్మణేమాంమ

యంతీం ॥ ౩౦ ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ- సుమిత్రా-ప్రియంరామాభిషేచనం-శ్రుత్వా ఆగతా -లక్ష్మణశ్చ-తదా సుమిత్రాగమనకాలే -ఆగతః - సీతాతుపగతంశ్రుత్వాన్ స్వయంనాగతా - కింతుదాసిభిరానాయితా ॥ ౩౧ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ రామాగమనకాలే - పుత్రస్యపుష్యేణయౌవరాజ్యాభిషేచనంశ్రుత్వాసుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా - ప్రాణాయామేన ప్రాణాయామపూర్వకం - పురుషంపురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం - జనార్దనంనారాయణం - ధ్యాయమానాధ్యాయంతీ - ఆమీలితేక్షణాతస్థౌ ॥ ౩౩ ॥ తథేతి ॥ తథాపూర్వోక్తరీత్యా - సన్నియమాంసమీచీననియమాం ॥ ౩౪ ॥ అంబేతి ॥ మేపితుశ్శాసనంయథాతథా అభిషేకశ్శ్వోభవితేతిసంబంధః ॥ ౩౫ ॥ సీతయేతి ॥ సీతయామయాపి - సహతుల్యతయా - ఇయంరజనీ ఏతద్దినరాత్రిః - ఉపవస్తవ్యా- అస్యాంరజన్యాముపవస్తవ్యమిత్యర్థః - కింత్వమైవోచ్యతే నేత్యాహ ఏవమితి ॥ ౩౬ ॥ మంగళానిమంగళకర్మాణి ॥ ౩౭ ॥ హర్షబాష్పకళంవాక్యంహర్షబాష్పేణకళమవ్యక్తమధురం - వాక్యంఈషద్వాక్యం ॥ ౩౮ ॥ వత్సేతి ॥ హతాః - భవంత్వితిశేషః - జ్ఞాతీన్ బంధూన్ ॥ ౩౯ ॥ కల్యాణ ఇతి ॥ కల్యాణే అతిశోభనే - నక్షత్రే - మయిజాతోసి - బతేతిసంతోషే - ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణేబతేత్యమరః ॥ యేనేతిపాఠే - మయాహేతునేత్యర్థః - యేనయేనకారణేన ॥ ౪౦ ॥ అమోఘమితి ॥ పుష్కరేక్షణేపుండరీకాక్షే- పురుషేనారాయణేవిషయే - మేక్షాంతంవ్రతోపవాసాదిక్లేశసహనం - అమోఘంసఫలం - సాఫల్యేహేతుమాహయేయమితి - సాసంశ్రయిష్యతీతిశేషః ॥ ౪౧ ॥ ఇతీతి ॥ స్మయన్నివ - సమందస్మిత ఇత్యర్థః - సంతోషాతిశయేనాబ్రవీదితిభావః ॥ ౪౨ ॥ లక్ష్మణేతి ॥ ద్వితీయమంతరాత్మా

నం - ద్వితీయం ప్రాణం || ౪౩ || సౌమిత్ర ఇతి || భోగాన్ - భోగ్యపదార్థాన్ - ఇష్టాన్ అభిమతాన్ - రాజ్యఫలాని అనర్ఘరత్నవస్త్రాభరణాదీని || ౪౪ || ఇతీతి || సీతాం చాభ్యనుజ్ఞాప్య - మాతృభాష్యమితి శేషః || ౪౫ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః || ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

అథోపవాసస్య పురోహితసంకల్పమంత్రాదిసాధ్యత్వాత్ పురోహితం సందిశతి పంచమే - సందిశ్యేతి || వ్రతోపవాసాదికంను వీత్యనుజ్ఞాప్య || ౧ || గచ్ఛేతి || కాకుత్స్థముపవాసం కారయ - హృక్రోరన్యతరస్యామితి వికల్పేన కాకుత్స్థశబ్దస్య కర్మసంజ్ఞా || ౨ || తథేతీతి || బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణవహనయోగ్యం - యుక్తం వాజిభిర్యుక్తం - ఆస్థాయ ఆరుహ్య విశేషపూర్వేణ సంబంధః || ౪ || స ఇతి || పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రమూర్తిసదృశప్రభం - ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర ఇత్యమరః || తీర్థే యం || పాండురాభ్రఘనప్రభం - పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా సాంద్రా ప్రభా యస్య తమ్ || ౫ || తమితి || త్వరన్నివ - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే.

యాసార్థం ప్రశాధి త్వం వసుధాం రామ | ద్వితీయం మేంతరాత్మానం త్వామియం శ్రీరుపస్థితా || ౪౩ ||
సౌమిత్రే భుంక్ష్వ భోగాంస్త్వమిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ | జీవితం చ హి రాజ్యం చ త్వదర్థమభికామయే || ౪౪ || ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరావభివాద్య చ | అభ్యనుజ్ఞాప్య సీతాం తు జగామ స్వం నివేశనమ్ || ౪౫ || ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్థస్సర్గః || ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

సందిశ్య రామం నృపతిశ్శ్వోభావిన్యభిషేచనే | పురోహితం సమాహూయ వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ || ౧ ||
గచ్ఛోపవాసం కాకుత్స్థం కారయాద్య తపోధన | శ్రీయశోరాజ్యలాభాయ వధ్వా సహ యతవ్రతమ్ || ౨ ||
తథేతి చ స రాజానముక్త్వా వేదవిదాం వరః | స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ యయౌ రామనివేశనమ్ || ❈ || ఉపవాసయితుం రామం మంత్రవన్మంత్రకోవిదః | బ్రాహ్మం రథవరం యుక్తమాస్థాయ సుదృఢవ్రతః || ౪ ||
స రామభవనం ప్రాప్య పాండురాభ్రఘనప్రభమ్ | తిస్రః కక్ష్యా రథేనైవ వివేశ మునిసత్తమః || ౫ || తమాగతమృషిం రామస్త్వరన్నివ ససంభ్రమః | మానయిష్యన్ స మానార్హం నిశ్చక్రామ నివేశనాత్ || ౬ || అభ్యేత్య త్వరమాణశ్చ రథాభ్యాశం మనీషిణః | తతోఽవతారయామాస పరిగృహ్య రథాత్స్వయమ్ || ౭ || స చైనం ప్రశ్రితం దృష్ట్వా సంభాష్యాభిప్రసాద్య చ | ప్రియార్హం హర్షయన్ రామమిత్యువాచ పురోహితః || ౮ || ప్రసన్నస్తే పితా రామ యౌవరాజ్యమవాప్స్యసి | ఉపవాసం భవానద్య కరోతు సహ సీతయా || ❈ || ప్రాతస్త్వామభిషేక్తా హి యౌవరాజ్యే నరాధిపః | పితా దశరథః ప్రీత్యా యయాతిం నహుషో యథా || ❈ || ఇత్యుక్త్వా స తదా రామముపవాసం యతవ్రతమ్ | మంత్రవత్ కారయామాస వైదేహ్యా సహితం మునిః || ౧౧ || తతో యథావద్రామేణ స రాజ్ఞో గురురర్చితః | అభ్యనుజ్ఞాప్య కాకుత్స్థం యయౌ రామనివేశనాత్ || ౧౨ || సుహృద్భిస్తత్ర రామోఽపి సహాసీనః ప్రియంవదైః | సభాజితో వివేశాథ తాననుజ్ఞాప్య సర్వశః || ౧౩ || హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్మ తదా బభౌ | యథా మత్తద్విజగణం ప్రఫుల్లనలినం సరః || ౧౪ || స రాజభవనప్రఖ్యాత్తస్మాద్రామనివేశనాత్ | నిర్గత్య దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృతమ్ || ౧౫ || బృందబృందైరయోధ్యాయాం రాజమార్గాస్సమంతతః | బభూవురభిసంబాధాః కుతూహలజనైర్వృతాః || ౧౬ || జనబృందోర్మిసంఘర్షహర్షస్వనవతస్తదా | బభూవ రాజమార్గస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః || ౧౭ || సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తదహర్వనమాలినీ | ఆసీదయోధ్యానగరీ సముచ్ఛ్రితగృహ-

మానయిష్యన్ మాననార్హేతోః - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః || ౬ || అభ్యేత్యేతి || రథాభ్యాశం రథసమీపం || ౭ || స ఇతి || ప్రశ్రితం వినీతం - వినీతప్రశ్రితౌ సమావిత్యమరః | సంభాష్య కుశలప్రశ్నం కృత్వా - సభాజ్యేతి పాఠే - కుశలప్రశ్నేన ప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః - సభాజప్రీతిసేవనయోరిత్యస్మాద్ధాతో రాషోర్ల్యప్ - ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం || ౮ || ప్రసన్న ఇతి || ౧౧ || తత ఇతి || కాకుత్స్థమభ్యనుజ్ఞాప్య అనుయాంతం రామం నివర్తస్వేత్యుక్త్వా - యయౌ నిర్యయౌ || ౧౨ || సుహృద్భిరిత్యాది || ౧౩ || హృష్టేతి || ౧౪ || స ఇతి || ౧౫ || బృందబృందైరితి || బృందానుబద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః తైః - కుతూహలజనైః వృతా రాజమార్గా అభిసంబాధాః నిబిడా బభూవురితి యోజనా - బృందం బృందమితి పాఠే - బృందం బృందం యథా భవతి తథావస్థితైరితి శేషః || ౧౬ || జనబృందేతి || జనబృందాన్యేవ ఊర్మయః తేషాం - సంఘర్షః అన్యోన్యఘట్టనం - హర్షః ఆనందోద్రేకః - తాభ్యాం జనితః స్వనో ఘోషః స్వనవాన్ తస్య - వితేన సాగరోపమా సమర్థితా || ౧౭ || సిక్తేతి || తదహః తస్మిన్నహని - వనమాలినీ - అలంకారార్థంపఙ్క్తి

త్రీతి ॥ ౧౮ ॥ తదేతి ॥ సస్త్రీబాలాబలః - అబలాః బలగహితాః - వృద్ధా ఇతియావత్ - రామాభి షేకక్రముకళదశ్యాదివనపఙ్త్రియుక్తేతియావత్ ॥ రామాభిషేకార్థం ఉదయమాకాంక్షదిత్యర్థః - శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తాయదా షేకమాకాంక్షన్నాకాంక్షదుదయం రవేరితి - రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహారనిద్రాదివ్యాపారాన్ విహాయవరదివససూర్యోదయమాకాంక్షదితిభావః ॥ ౧౯ ॥ సమజని తదాప్రభృతి రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహారనిద్రాదివ్యాపారాన్ విహాయవరదివససూర్యోదయమాకాంక్షదితిభావః ॥ ౧౯ ॥ ప్రజాలంకారభూతమితి ॥ ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకరణహేతుభూతం - ప్రజాలంకారప్రచురమితివా ॥ ౨౦ ॥ ఏవమితి ॥ రా జమార్గం - పశ్యన్నితిశేషః - తంజనౌఘం వ్యూహన్నివ రామాభిషేకజనితానందనిర్భరం జనౌఘం తత్రతత్ర సమూహీకుర్వన్నివ - శనైః - రాజకులం రాజగృహం - యయౌ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తమితి ॥ నృపో దశరథః - రాజాసనం స్వాధిష్ఠితంసింహాసనం - హిత్వా ప్రత్యుత్థాయే త్యర్థః - పప్రచ్ఛ - కిం రామస్యోపవాసః కారిత ఇతీతిశేషః - సవసిష్ఠః - తస్మై దశరథాయ - తత్ ఉపవాసకరణం ॥ ౨౩ ॥ తేనేతి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తదితి ॥ నిదీపయన్ తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామస్యాభిషేకసన్నాహంగశ్రేయశిష్ఠే - గత ఇత్యాది ॥ పురోహితేగత ఇత్యనన్తరం శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్యసహాయా స్త్రీ- కృత్యాప్తిః - స్నాత ఇతి కాయశుద్ధిః - నియతమానస ఇతిమనశ్శుద్ధిః - సహపత్న్యేతి శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్యసహాయా స్త్రీ- పత్న్యన్యోయజ్ఞనంయోగ ఇతి దీక్షానియమస్యపత్నీసహాయత్వోక్తిశ్చ - తృతీయయా ఆరాధనకాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరతా వ్య జ్యతే - విశాలాక్ష్యేతి రామవిగ్రహానుభవాదపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్ణేపసానుభవ ఉక్తః - విశాలాక్ష్య సా

రామాభిషేకమాకాంక్షన్నాకాంక్ష ధ్వజా ॥ ౧౮ ॥ తదాహ్యయోధ్యానిలయస్సస్త్రీబాలాబలో జనః । రామాభిషేకమాకాంక్షన్నాకాంక్ష దుదయం రవేః ॥ ౧౯ ॥ ప్రజాలంకారభూతం చ జనస్యానందవర్ధనమ్ । ఉత్సుకోఽభూజ్జనో ద్రష్టుం తమ యోధ్యామహోత్సవమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః । వ్యూహన్నివ జనౌ ఘం తం శనై రాజకులం యయౌ ॥ ౨౧ ॥ సితాభ్రశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాదమధిరుహ్య సః । సమియాయ నరేం ద్రేణ శక్రేణేవ బృహస్పతిః ॥ ౨౨ ॥ తమాగతమభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః । సప్రచ్ఛ స చ త స్మై తత్కృతమిత్యభ్యవేదయత్ ॥ ౨౩ ॥ తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనాస్సభాసదః । ఆసనేభ్యస్సము త్తస్థుః పూజయంతః పురోహితమ్ ॥ ౨౪ ॥ గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తమ్ । వివేశాం తః పురం రాజా సింహో గిరిగుహామివ ॥ ౨౫ ॥ తదగ్ర్యవేషప్రమదాజనాకులం మహేంద్రవేశ్మప్రతి మం నివేశనమ్ । విదీపయంశ్చారు వివేశ పార్థివశ్శశీవ తారాగణసంకులం నభః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయో ధ్యాకాండే - పంచమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

గతే పురోహితే రామస్స్నాతో నియతమానసః । సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపా గమత్ ॥ ౧ ॥ ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివత్తదా । మహతే దైవతాయాజ్యం జుహావ జ్వలితే న లే ॥ ౨ ॥ శేషం చ హవిషస్తస్య ప్రాశ్యాశాస్యాత్మనః ప్రియమ్ । ధ్యాయన్నారాయణం దేవం స్వాస్తీ ర్ణే కుశసంస్తరే ॥ ౩ ॥ వాగ్యతస్సహ వైదేహ్యా భూత్వా నియతమానసః । శ్రీమత్యాయతనే విష్ణోశ్శిశ్యే

రాయణమితి సీతానేత్రవాగురానాకృష్టతయా సీతాయా అప్రాధాన్యం నారాయణస్య స్వాభీప్సితతమత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం - అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే - ఉత్తరత్ర తస్యైవ విభీషణాయదానోక్తేః ॥ తీర్థీయం ॥ గత ఇతి ॥ నారాయణం - ఉపాగమత్ ఉపాసాం చక్రే ॥ ౧ ॥ ప్రగృహ్యేతి ॥ శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి - ఉపరిహి దేవో భ్యో ధారయతీతి శ్రుతిరుపబృంహితా । మహతే దైవతాయే- నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ - తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమితి శ్రుతేః । నారాయణాయేత్యర్థః - నారాయణముపాగమదితి ఉపక్రమాత్ - ధ్యాయన్నారాయణం దేవమిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ । తేన మహతే దైవతాయేతి మహాదేవవాచిత్వభ్రాంతిర్నిరస్తా - న చ వ్య స్తస్య నిభిన్న నిభాకృత్యుక్తస్యైకపదత్వ మేకావాశక్తిరస్తి - మహాదేవశబ్దస్యాఖండస్య శివే శక్తావపిఖండపదద్వయస్య ప్రస్తుతపరదేవతావ రుద్ధస్య ప్రస్తుతాన్యదేవతావాచకత్వకల్పన మంధతామిస్రనిపాతకదురితాదృష్టం వినా న శక్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ మహతే దైవతాయ నారా యణాయ ॥ ౨ ॥ శేషమితి ॥ ఆత్మనః ప్రియమాశాస్య - శ్రీరంగార్పితహవిశ్శేషం స్వప్రాశ్యత్యంత ప్రియత్వేనానుసంధాయ - నారాయణం శ్రీరంగనాయకం - ధ్యాయన్ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - శయనీయే స స్తరం తౌ సంస్తరః పరికీర్తిత ఇతి నిఘంటుః । వైదేహ్యా సహే తి - ఉభయోరప్యేకశయ్యాయాం శయనం తు ద్రియత్వం ధ్వనితం - శ్రీమతి విమాన ప్రణవాకారమిత్యాద్యుక్తవేదత్రయసారభూత ప్రణవా కారే - ఋచస్సామాని యజూంషి । సా హి శ్రీరమృతా సతామితి శ్రుతేః । విష్ణోరాయతనే శ్రీరంగధామని - శిశ్యే శయనం కృతవాన్ - నర వరాత్మజః - స్వస్య సాక్షాద్భగవదవతారత్వేపి శ్రీరంగవిగ్రహార్చోపసర్జనభావః స్వావతారానుమతక్షత్రియధర్మానుగుణః ॥ తీర్థీ యం ॥ హవిశ్శేషం ఇష్టశిష్టం - ప్రాశ్యభక్షయిత్వా - ఆత్మనః ప్రియం - ఆశాస్య అనుసంధాయ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - విష్ణో

రాయతనే గృహే చాభూత్ విశిష్టో రాజయి ॥ ౪ ॥ ఏకయామావశిష్టాయామితి ॥ అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం - విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః ॥ ౫ ॥ తత్రేతి ॥ సూతాః - సూతకులోత్పన్నాః పుణ్యశ్లోకదేవతాకీర్తకాః - మాగధాః - మగధదేశోత్పన్నాః వంశావలీకీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం - ఉపాసీనః ధ్యాయన్ - యతమానసః నియతమనస్కః - అనన్యచిత్త ఇయావత్ - జజాప - గాయత్రీమితి శేషః ॥ ౬ ॥ తుష్టావేతి ॥ సంధ్యోపాసనానంతరం - మధుసూదనం సూర్యాంతర్వర్తినం నారాయణం - తుష్టావ - మిత్రస్యేత్యాదినేతి శేషః - శిరసా ప్రణతః దండవత్ ప్రణతః - విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరివృత్త్యా ప్రాతర్గాహణస్నానముక్తం - వాచయామాస - స్వస్తివాచనం కారయామాసేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తేషామితి ॥ తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః ॥ ౮ ॥ కృతోపవాసమితి ॥ ప్రముదితః సంతుష్టః అభూత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ పురీం శోభయితుం చక్రే - పురశోభోత్పాదనార్థం సంమార్జనాలేపనవితానమాలికాబంధనకర్మాదికమకరోదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ శోభయితుం చక్రే అలంకర్తుం ప్రచక్రమే ॥ ౧౦ ॥ సితాభ్రశిఖరాభేష్విత్యాది ॥ చైత్యేషు బౌద్ధాలయేషు - అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితచతుస్తంభమంటపేష్వితియావత్ - అలక్షితేషు అసమంతాల్లక్షితేషు - సమున్నతత్వాత్ దూరాదపి దృష్టిగోచరేష్విత్యర్థః - ధ్వజాః సచి

నరవరాత్మజః ॥ ౪ ॥ ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్ర్యాం ప్రతివిబుధ్య సః । అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్మనః ॥ ౫ ॥ తత్ర శృణ్వన్ సుఖా వాచస్సూతమాగధవందినామ్ । పూర్వాం సంధ్యాముపాసీనో జజాప యతమానసః ॥ ౬ ॥ తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనమ్ । విమలక్షౌమసంవీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్ ॥ ౭ ॥ తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధురస్తదా । అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః ॥ ౮ ॥ కృతోపవాసం తు తదా వైదేహ్యా సహ రాఘవమ్ । అయోధ్యానిలయశ్శ్రుత్వా సర్వః ప్రముదితో జనః ॥ ౯ ॥ తతః పౌరజనస్సర్వశ్శ్రుత్వా రామాభిషేచనమ్ । ప్రభాతాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్ ॥ ౧౦ ॥ సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవతాయతనేషు చ । చతుష్పథేషు రథ్యాసు చైత్యేష్వట్టాలకేషు చ ॥ ❋ ॥ నానాపణ్యసమృద్ధేషు వణిజామాపణేషు చ । కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవనేషు చ ॥ ❋ ॥ సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షేష్వాలక్షితేషు చ । ధ్వజాస్సముచ్ఛ్రితాశ్చిత్రాః పతాకాశ్చాభవంస్తదా ॥ ౧౩ ॥ నటనర్తకసంఘానాం గాయకానాం చ గాయతామ్ । మనఃకర్ణసుఖా వాచశ్శుశ్రువుశ్చ తతస్తతః ॥ ౧౪ ॥ రామాభిషేకయుక్తాశ్చ కథాశ్చక్రుర్మిథో జనాః । రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరేషు గృహేషు చ ॥ ౧౫ ॥ బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః । రామాభిషవసంయుక్తాశ్చక్రురేవ మిథః కథాః ॥ ౧౬ ॥ కృతపుష్పోపహారశ్చ ధూపగంధాధివాసితః । రాజమార్గః కృతశ్శ్రీమాన్ పౌరై రామాభిషేచనే ॥ ౧౭ ॥ ప్రకాశకరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా । దీపవృక్షాంస్తథా చక్రురనురథ్యాసు సర్వశః ॥ ౧౮ ॥ అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః । ఆకాంక్షమాణా రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ❋ ॥ సమేత్య సంఘశస్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ । కథయంతో మిథస్తత్ర ప్రశశంసుర్జనాధిపమ్ ॥ ౨౧ ॥ అహో మహాత్మా రాజాయమిక్ష్వాకుకులనందనః । జ్ఞాత్వా వృద్ధం స్వమాత్మానం రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ❋ ॥ సర్వే హ్యనుగృహీతాస్స్మ యన్నో రామో మహీపతిః । చిరాయ భవితా గోప్తా దృష్టలోకపరావరః ॥ ❋ ॥ అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్మా

హ్నాః - పతాకాః చిహ్నరహితాః - సముచ్ఛ్రితాః బద్ధాః ॥ ౧౩ ॥ నటేతి ॥ నటాః - నాటకాః అభినయకర్తారః - నర్తకాః కేవలాంగహారకృతః - మనఃకర్ణసుఖాః సంశ్రవే మధురం వాక్యమిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణ సుఖకరాః - పశ్చాన్మనసశ్చాహ్లాదకా ఇత్యర్థః - శుశ్రువుః జనా ఇతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ రామాభిషేకయుక్తాశ్చేతి ॥ మిథః అన్యోన్యం - మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపీత్యమరః । చత్వరేషు అంగణేషు - గృహేషు స్త్రీభిర్బహిరంగణేషు జనైశ్చ - కథాశ్చక్రురితి రామభక్త్యా వక్తృత్రిమత్వముక్తం ॥ ౧౫ ॥ తీర్థీయం ॥ రామాభిషవసంయుక్తాః రామాభిషేకార్థం సంయుక్తాః మిళితాః - భవేఽభిషవః స్నానమితి విశ్వః ॥ ౧౬ ॥ కృతపుష్పోపహార ఇతి ॥ కృతపుష్పోపహారః కృతపుష్పబలిః ॥ ౧౭ ॥ ప్రకాశకరణార్థమితి ॥ ప్రకాశకరణార్థం - వితానక్రముకకదళ్యాదినమ్రతాజనితతిమిరతిరోహితవస్తుప్రకాశార్థం - యద్వా - నిశాగమనశంకయా ప్రకాశకరణార్థం దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారదీపస్తంభాన్ - అభిషేకానంతరం గజస్కంధాధిరూఢతయాభిషేకాలంకారప్రదర్శనార్థం నిర్గమనాత్ పూర్వం యది కార్యవశాన్నిశా స్యాత్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం దీపవృక్షాన్ - అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు - విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావ ఇత్యర్థః - నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశకరణార్థం అనురథ్యాసు సర్వశస్సర్వప్రకారాన్ దీపవృక్షాంశ్చక్రుశ్చ - తథాశబ్దశ్చార్థః ॥ ౧౮ ॥ అలంకారమిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ ౨౦ ॥ ప్రశంసామాహ అహో ఇత్యాది ॥ సర్వేప్యనుగృహీతాస్స్మ - దేవేనేతి శేషః - నః అస్మాకం - గోప్తా భవితేతి సంబంధః - దృష్టలోకపరావరః - దృష్ట

సేలాశేవరావరే ఉత్కృష్టావకృష్టవస్తునియేననతథోక్తః ‖ ౨౪ ‖ ఏవంవిధమితి ‖ శ్రుతవృత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః - ఏవంవిధంకథయతాంపౌరాణాంశుశ్రువుః - ఏవంవిధంవాక్యజాతమిత్యర్థసిద్ధం ‖ ౨౫ ‖ అత ఏవదిగ్భ్యః ప్రాప్తాః జానపదాజనాః - ఏవంవిధంకథయతాంపౌరాణాంశుశ్రువుః - అత ఏవదిగ్భ్యః ప్రాప్తాః జానపదాజనాః - రామాభిషేకస్యప్రతిశ్రుతత్వాద్రామస్యపురమితినిర్దిష్టవాన్నృపః ‖ ౨౬ ‖ జనౌఘైరితి ‖ విస్తేర్వితి ‖ పూర్వదినేనకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్యప్రతిశ్రుతత్వాద్రామస్యపురమితినిర్దిష్టవాన్నృపః ‖ ౨౬ ‖ జనౌఘైరితి ‖ విస్తేర్వితి ‖ పూర్వదినేనకలజనసన్నిధౌ - ఉత్పాదిత ఇతిశేషః - ఉదీర్ణవేగస్యఉజ్జృంభితవేగస్య ‖ ౨౭ ‖ తత ఇతి ‖ ఇంద్రక్షయః ఇంద్రగృహం - సవేశశ్శరణంక్షయ ఇత్యమరః | అయోధ్యాపురస్యానురావతీసాదృశ్యవ్యక్త్యైశత్వారభూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణాదయోధ్యాయా అతిరమణీయతాద్యోత్యతే - జానపదైస్సమంత ఆకులమితిసంబంధః - సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తిభిః తిమితిమింగిలాదిజంతుభిః - యాదాంసిజలజంతవ ఇత్యమరః | కర్ణావతంసాదిపదవదవిశ్లేషప్రదర్శనాయసముద్రశబ్దః - యద్వాసముద్రయాదోభిః నదీభిః - యాదోనపుంసకమితియాదశ్శబ్దస్యనదీవాచకత్వేపినపుంసకత్వంపాణినీయలింగానుశాసనోక్తం - ఉదకశబ్దేసముద్రగామినీభిర్నదీభిః - ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః ‖ ౨౮ ‖

※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథరావణవధాకాంక్షిభిర్దేవైః రావిష్టమంథరావాక్యాద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే జ్ఞాతిదాసీతి ‖ పూర్వసర్గేతేపురోహిత ఇత్యాదినాతూర్యఘోషానునాదితఇత్యంతేనపూర్వదివసేభిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదికమాచరతో రామస్యవృత్తాంతముక్త్వా గతేత్యాదినాతూర్యఘోషానునాదితఇత్యంతేన రామాభిషేకశ్రవణజనితానందనిర్భరాణాంపౌరాణాంజానపదానాంచజనానాంరామాభిషేకదివసప్రాక్తనవృత్తాంతమభిధాయవాచః క్రమవర్తిత్వాద్దృష్టిః పూర్వదివసప్రవృత్తకైకేయీవృత్తాంతంవక్తు

చిరంజీవతుధర్మాత్మారా ‖ భ్రాతృవత్సలః | యథాచభ్రాతృషుస్నిగ్ధస్తథాస్మాస్వపిరాఘవః ‖ ❋ ‖ చిరంజీవతుధర్మాత్మారా జాదశరథోనఘః | యత్ప్రసాదేనాభిషిక్తంరామంద్రక్ష్యామహేవయమ్ ‖ ౨౪ ‖ ఏవంవిధంకథయతాంపౌరాణాంశుశ్రువుస్తదా | దిగ్భ్యోపిశ్రుతవృత్తాంతాః ప్రాప్తాజానపదాజనాః ‖ ౨౫ ‖ తేతుదిగ్భ్యః పురీంప్రాప్తాద్రష్టుంరామాభిషేచనమ్ | రామస్యపూరయామాసుః పురీంజానపదాజనాః ‖ ౨౬ ‖ జనౌఘైస్తైర్విసర్పద్భిశ్శుశ్రువేతత్రనిస్స్వనః | పర్వసూదీర్ణవేగస్యసాగరస్యేవనిస్స్వనః ‖ ౨౭ ‖ తతస్తదింద్రక్షయసన్నిభంపురందిదృక్షుభిర్జానపదైరుపాగతైః | సమంతతస్సస్వనమాకులంబభౌసముద్రయాదోభిరివార్ణవోదకమ్ ‖ ౨౮ ‖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షష్ఠస్సర్గః ‖ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

జ్ఞాతిదాసీయతోజాతాకైకేయ్యాస్తుసహోషితా | ప్రాసాదంచంద్రసంకాశమారురోహయదృచ్ఛయా ‖ ౧ ‖ సిక్తరాజపథాంకృత్స్నాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరామ్ | అయోధ్యాంమంథరాతస్మాత్ప్రాసాదాదన్వవైక్షత ‖ ౨ ‖ పతాకాభిర్వరార్హాభిర్ధ్వజైశ్చసమలంకృతామ్ | వృతాంఛందపథైశ్చాపి శిరస్స్నాతజనైర్వృతామ్ ‖ ❋ ‖ మాల్యమోదకహస్తైశ్చద్విజేంద్రైరభినాదితామ్ | శుక్లదేవగృహద్వారాంసర్వవాదిత్రనిస్స్వనామ్ ‖ ❋ ‖ సంప్రహృష్టజనాకీర్ణాంబ్రహ్మఘోషాభినాదితామ్ | ప్రహృష్ట

ముసక్రమంతే జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా ‖ కైకేయ్యాః జ్ఞాతిదాసీ కైకేయీబంధుదాసీ - సగోత్ర, బాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనాస్సమా ఇత్యమరః | యతోజాతాయత్రకుత్రచిజ్జాతా - అవిజ్ఞాతదేశమాతాపితృకేత్యర్థః - అతఃకైకేయ్యా జ్ఞాతిదాసీత్వమపిస్వోదరపూరణార్థంకృతమిత్యవగంతవ్యం - సహోషితాసహవర్ధితా - మంథరాయాః కైకేయ్యాసహవస్థానమపిహాస్యహేతుభూతకుబ్జత్వనిబంధనం - యదృచ్ఛయాస్వైరవృత్త్యా - యదృచ్ఛాస్వైరతేత్యమరః | యద్వా-యతోజాతా - యతఃకుతశ్చిజ్జాతా - తాదృశీనామగోత్రాయాంజననానంభవాత్ - యద్వా-తన్నామజాతినిరూపణాయోగ్యతయాతథానిర్దేశః - ఆచార్యాస్తుదేవైరేవంస్వకార్యార్థంకైకేయీంభేదయితుంప్రేషితేతిదేవరహస్యన్యగోప్యతయాతథానిర్దేశ ఇత్యాహుః ‖ ౧ ‖ సిక్తరాజపథామితి ‖ ప్రాసాదాదన్వవైక్షత - పూర్వశ్లోకేఆరోహణస్యోక్తత్వాత్ ప్రాసాదాదిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేనసంబంధః - అధికరణేచోపసంఖ్యానమిత్యధికరణేల్యబ్లోపేపంచమీ - ప్రాసాదేస్థిత్వాప్రైక్షతేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ సిక్తేతి ‖ ప్రాసాదాత్ - ప్రాసాదమధిరుహ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపేపంచమీ - కృత్స్నామయోధ్యామన్వవైక్షత - ఏతచ్చాభిషేకదినాత్పూర్వేద్యుర్వృత్తమితిజ్ఞేయం ‖ ౨ ‖ పతాకాభిరిత్యాది ‖ వరార్హాభిః - శ్రేష్ఠాభిరిత్యర్థః - ఛందపథైర్వృతాంస్వచ్ఛందగమనయోగ్యోపవీథీభిరావృతాం - శిరస్స్నాతైః శిరసాస్నాతైః - రామోపాయనార్థంమాల్యమోదకహస్తైః - శుక్లదేవగృహద్వారామితి - శుక్లానిసుధాధవళితానిదేవగృహద్వారాణియస్యాం - బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం - బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః అభినాదితాం-వేదస్తత్త్వంతపోబ్రహ్మేత్యమరః | రామాభిషేకస్యతిరస్కారమహానందావహత్వాత్ ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం - సంప్రణర్దితగోవృషామిత్యుక్తం - గోవృషాః గోపుంగవాః - ప్రహృష్టముదితైః -ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారాః - ముదితాః శిరోష్ఠాసంతోషయుక్తాః - తైః - ఉచ్ఛ్రితేత్యత్రప్రకృతోత్సవకృతధ్వజసంబంధ ఉచ్యతే -ధ్వజైశ్చసమలంకృతామిత్యత్రనిత్య

బద్ధధ్వజత్వముక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ ఛన్నపథైః పూరితనిమ్నోన్నతప్రదేశైర్మార్గైః తైః కృతాం అలంకృతాం - ఛంగవశైరితి పాఠే ఛంగ
పథానామ - ఉత్సవాదిషు జనభూయస్త్వేన స్వైరప్రవేశనిర్గమనార్థం ప్రాకారాదిభంగేన యే క్రియంతే తే జ్ఞేయాః ॥ ౬ ॥ ప్రహర్షో
త్ఫుల్లనయనామితి ॥ ధాత్రీం ఉపమాతరం - ధాత్రీ స్యాదుపమాతేత్యమరః । ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనామిత్యాదివిశేషణాదియం రామోప
మాతా ॥ ౭ ॥ ఉత్తమేనేతి ॥ అర్థపరా సతీ అర్థపరా సత్యపి - ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం - యద్వా - అర్థ
పరా ఉత్తరోత్తరార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి - నామగ్రహణస్యానర్హత్వాద్రామమాతేత్యుక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్తమేనేత్యాది ॥
అర్థపరా ధనసంగ్రహపరాపి - కౌసల్యాయాం ప్రద్వేషాదర్థపరేత్యుక్తవతీ - రామమాతా జనేభ్యో ధనం ప్రయచ్ఛతి కిన్ను ॥ ౮ ॥ అతి
మాత్రేతి ॥ జనస్యాయమత్యంతప్రహర్షశ్చ - కింకిమర్థం - కిం నిమిత్తం వా - మహీపతిః కిం కర్మ కారయిష్యతి ॥ ౯ ॥ విదీర్యమా
ణేతి ॥ హర్షేణ విదీర్యమాణా - అంతర్గతహర్షాత్కటాక్షదేహపోషముఖవికాసాదినా బహిః ప్రసరణాద్విదీర్యమాణేవోపలక్షితా -
పరయా ముదా ఆచచక్షే - స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచిల్లబ్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ ప్రతిహాలాయైతస్యై అ
కథనీయమప్యకథయదితి భావః - రాఘవే శ్రియం రాఘవే న్యస్యమానాం రాజ్యలక్ష్మీం ॥ ౧౦ ॥ శ్వ ఇతి ॥ పుష్యేణ యుక్తే - శ్వః ఉత్తరదినే
జితక్రోధమనఘమిత్యభిషేకోపయుక్తగుణజాతోపలక్షణం - యౌవరాజ్యేనాభిషేచయితా - యౌవరాజ్యార్థమభిషేచయితేత్యర్థః ॥

ష్టవగహాస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషామ్ ॥ ౫ ॥ ప్రహృష్టముదితైః పౌరైరుచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీమ్ ।
అయోధ్యాం మంథరా దృష్ట్వా పరం విస్మయమాగతా ॥ ౬ ॥ ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం పాండురక్షౌమ
వాసినీమ్ । అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మంథరా ॥ ౭ ॥ ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణార్థ
పరా సతీ । రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్యః సంప్రయచ్ఛతి ॥ ౮ ॥ అతిమాత్రప్రహర్షోయం కిం జనస్య చ
శంస మే । కారయిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః ॥ ౯ ॥ విదీర్యమాణా హర్షేణ ధాత్రీ తు పరయా
ముదా । ఆచచక్షేథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రియమ్ ॥ ౧౦ ॥ శ్వః పుష్యేణ జితక్రోధం యౌవరాజ్యే
న రాఘవమ్ । రాజా దశరథో రామమభిషేచయితానఘమ్ ॥ ౧౧ ॥ ధాత్ర్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షి
ప్రమమర్షితా । కైలాసశిఖరాకారాత్ప్రాసాదాదవరోహత ॥ ౧౨ ॥ సా దహ్యమానా కోపేన మం
థరా పాపదర్శినీ । శయానామేత్య కైకేయీమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ ఉత్తిష్ఠ మూఢే కిం శేషే భ
యం త్వామభివర్తతే । ఉపప్లుతమఘౌఘేన కిమాత్మానం న బుధ్యసే ॥ ౧౪ ॥ అనిష్టే సుభగాకారే సౌభా
గ్యేన వికత్థసే । చలం హి తవ సౌభాగ్యం నద్యాః స్రోత ఇవోష్ణగే ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ రుష్టయా
పరుషం వచః । కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాదమగమత్పరమ్ ॥ ౧౬ ॥ కైకేయీ త్వబ్రవీత్కుబ్జాం కచ్చి
త్క్షేమం న మంథరే । విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౭ ॥ మంథరా తు వచః శ్రుత్వా కై
కేయ్యా మధురాక్షరమ్ । ఉవాచ క్రోధసంయుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా ॥ ౧౮ ॥ సా విషణ్ణతరా భూ
త్వా కుబ్జా తస్యా హితైషిణీ । విషాదయంతీ ప్రోవాచ భేదయంతీ చ రాఘవమ్ ॥ ౧౯ ॥ అక్షయ్యం సుమ
హద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్వినాశనమ్ । రామం దశరథో రాజా యౌవరాజ్యేభిషేక్ష్యతి ॥ ౨౦ ॥ సాస్మ్యగా
ధే భయే మగ్నా దుఃఖశోకసమన్వితా । దహ్యమానానలేనేవ త్వద్ధితార్థమిహాగతా ॥ ౨౧ ॥ తవ దుఃఖేన
కైకేయి మమ దుఃఖం మహద్భవేత్ । త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవేదత్ర న సంశయః ॥ ౨౨ ॥ నరాధిపకు

౧౧ ॥ ధాత్ర్యా ఇతి ॥ అవరోహత అవారుహత్ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ఉపప్లుతం ఉపహతం - అఘౌఘేన - అఘం దుఃఖం - అం
హో దుఃఖవ్యసనేష్వఘమిత్యమరః । ఓఘో బృందేంభసాం రయ ఇత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ అఘౌఘేన దుఃఖపరంపరయా -
ఉపప్లుతం పీడితం ఆత్మానం - కిం న బుధ్యసే కిం న జానాసి ॥ ౧౪ ॥ అనిష్ట ఇతి ॥ వస్తుతః రాజ్ఞో నిష్టే - సుభగాకారే ఆపాతతస్సౌభాగ్యవ
తీవ భాసమానే - అసుభగాకార ఇతి వా ఛేదః - సౌభాగ్యేన హేతునా - వికత్థసే మయ్యేవ సౌభాగ్యమస్తీత్యాత్మానం శ్లాఘసే - ఇయముక్తిః పూ
ర్వకాలికాత్మశ్లాఘాపరేత్యవగంతవ్యా - ఇదానీం మత్సౌభాగ్యస్య కా హానిరిత్యత్రాహ చలం హీతి - ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః త
స్మిన్ - నద్యాః స్రోత ఇవ చలం క్షీణమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ పరుషం వచ ఉక్తా - అప్రధానే దుహాదీనామిత్యప్రధానే కర్మణి కా
రకే నిష్ఠా ॥ ౧౬ ॥ కైకేయీతి ॥ కచ్చిత్క్షేమం - మహ్యమితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ మంథరేతి ॥ క్రోధసంయుక్తా - రామాభిషేకావిచారణాదితి భా
వః ॥ ౧౮ ॥ సేతి ॥ విషాదయంతీ భేదయంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం - రాజ్యశ్రియో జ్ఞాతిగామిత్వానిష్టప్రకాశనేన విషాదహేతవే సా
మాన్యతః పుత్రత్వప్రయుక్తరామవిషయస్నేహభేదనహేతవే చేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ అక్షయ్యమితి ॥ అక్షయ్యం అశక్యప్రతీకారం - త్వద్వినాశ
నం త్వద్వినాశః - భావే ల్యుట్ ॥ ౨౦ ॥ సేతి ॥ దుఃఖశోకసమన్వితా - అనభిమతరామాభిషేకశ్రవణజనితవ్యసనజం దుఃఖం - అభిమతభర
తాభిషేకరాహిత్యజశ్శోకః - తాభ్యాం సమన్వితా ॥ ౨౧ ॥ నను మమ దుఃఖాదిహేతౌ నిశ్చితే తే దుఃఖప్రసక్తిరిత్యత్రాహ తవేతి ॥ ౨౨ ॥

ననురామాభిషేకమాత్రం కథం మే దుఃఖహేతురిత్యత్రాహ నరాధిపేతి ॥ ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం ॥ ౨౩ ॥ నను మత్ప్రియః కథమనిష్టం కరిష్యతీత్యత్రాహ ధర్మవాదీతి ॥ ధర్మవాదీవ భాసమానః - వస్తుతశ్శఠః గూఢవిప్రియకృత్ - శ్లక్ష్ణవాదీ కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరకర్మకారీ - ఏవంభూతమేనం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం జానీషే - తథా న మంతవ్యం - యతస్తేనైవం - అతిసంధితా వంచితా ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మవాదీతి ॥ వాఙ్మాత్రేణ ధార్మికః - వస్తుతస్తు శఠః - గూఢవిప్రియకారీ - శ్లక్ష్ణవాదీ త్వాం ప్రతి కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరహృదయః - శుద్ధభావ ఇతి సంబోధనం - శుద్ధహృదయే - తమేవంవిధం న జానీషే - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా - తేన దశరథేన - అతిసంధితా - అత్యంతం వంచితేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ శఠత్వమేవాహ ఉపస్థితమితి ॥ ఉపస్థితం తత్కాలోచితతయా భాషితం - అనర్థకం త్వద్గర్వనాశనం - త్వయి - సాంత్వం అనుసరణం - ప్రయుంజానః కౌసల్యామర్థేన యోజయిష్యతీతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపస్థితః త్వదపేక్షితః - ఉపస్థితమితి పాఠే సాంత్వవిశేషణం - ఉపస్థితం - తత్కాలోచితమితి యావత్ - సాంత్వం ప్రియవచనం - అనర్థకం నిరర్థకం ఫలరహితం - త్వయి ప్రయుంజానః - అర్థేన రాజ్యరూపప్రయోజనేన - కౌసల్యామేవ యోజయిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ అతిసంధానప్రకారమాహ అపవాహ్యేతి ॥ అపవాహ్య దూరం నీత్వా - కాలమర్హతీతి కాల్యం అహః తస్మిన్ యత్ - శ్వః ప్రాతరిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ శత్రురితి ॥ హే బాలే ముగ్ధే - ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతి యావత్ - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః ఛన్నహృదయశ్శాత్రవః - పతిః - త్వయా ఋజుప్రకృతికయా - మాత్రేవ సర్పశిశుపోషయిత్ర్యేవ - హితకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా - ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిషసర్ప ఇవ - అంకేన ఉత్సంగేన - పరిహృతః - పరిధృత ఇత్యర్థః - యద్వా - అంకేన పరిహృతః - అంకాన్న పరిహృతః - కింత్వంక ఏవ ధృతోపలాలితః

తే జాతా మహిషీ త్వం మహీపతేః । ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే ॥ ౨౩ ॥ ధర్మవాదీ శఠో భర్తా శ్లక్ష్ణవాదీ చ దారుణః । శుద్ధభావేన జానీషే తేనైవమతిసంధితా ॥ ౨౪ ॥ ఉపస్థితం ప్రయుంజానస్త్వయి సాంత్వమనర్థకమ్ । అర్థేనైవాద్య తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ అపవాహ్యస దుష్టాత్మా భరతం తవ బంధుషు । కాల్యే స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకంటకే ॥ ౨౬ ॥ శత్రుః పతిప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా । ఆశీవిష ఇవాంకేన బాలే పరిహృతస్త్వయా ॥ ౨౭ ॥ యథా హి కుర్యాత్సర్పో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః । రాజ్ఞా దశరథేనాద్య సపుత్రా త్వం తథా కృతా ॥ ౨౮ ॥ పాపేనానృతసాంత్వేన బాలే నిత్యసుఖోచితే । రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబంధా హతాహ్యసి ॥ ౨౯ ॥ సా ప్రాప్తకాలం కైకేయి క్షిప్రం కురు హితం తవ । త్రాయస్వ పుత్రమాత్మానం మాం చ విస్మయదర్శనే ॥ ౩౦ ॥ మంథరాయా వచః శ్రుత్వా శయానా సా శుభాననా । ఉత్తస్థౌ హర్షసంపూర్ణా చంద్రలేఖేవ శారదీ ॥ ౩౧ ॥ అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకేయీ విస్మయాన్వితా । ఏకమాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభమ్ ॥ ౩౨ ॥ దత్త్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా । కైకేయీ మంథరాం హృష్టా పునరేవాబ్రవీదిదమ్ ॥ ౩౩ ॥ ఇదం తు మంథరే మహ్యమాఖ్యాసి పరమం ప్రియమ్ । ఏతన్మే ప్రియమాఖ్యాతుః కిం వా భూయః కరోమి తే ॥ ౩౪ ॥ రామే వా భరతే వాహం విశేషం నోపలక్షయే । తస్మాత్తుష్టాస్మి యద్రాజా రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ౩౫ ॥ న మే పరం కించిదితస్త్వయా పునః ప్రియం ప్రియార్హే సువచం వచః పరమ్ ।

యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాగతవిషమజ్ఞాత్వా కేవలం హితకామ్యయాంకేన సర్పముపలాలయతి - తథా త్వమపి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయమజానతీ విశ్వస్తతమంకే ఉపలాలయసీత్యర్థః - యథాంకోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచిద్ధితపరామపి పోషయిత్రీం దశేత్ - ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వామర్థహీనాం కారయేత్ - అతస్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీయస్త్వయేతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ శత్రురితి ॥ హే బాలే ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః - మాత్రేవ హితకామ్యయా హితకామనాయుక్తతయా హితాచరణేన - మాత్రేవ మాతృతుల్యయా త్వయా - అంకేనాశీవిషస్సర్ప ఇవ పరిధృత ఇతి యోజనా - పరిహృత ఇతి పాఠే బాలే అపరిహృత ఇతిచ్ఛేదః - పతిరూపస్సాక్షాచ్ఛత్రుస్త్వయా అపరిహృతః వస్తుతస్తు త్యాజ్య ఏవేతి దుర్బుద్ధిముపదిశతీతి జ్ఞేయం ॥ ౨౭ ॥ ఏవం గమ్యమర్థం విశదయతి యథేతి ॥ ౨౮ ॥ పాపేనేతి ॥ సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిపరికరసహితా ॥ ౨౯ ॥ సేతి ॥ విస్మయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే - తత్తత్కాలోచితకర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః - యద్వా - అనేన హితకరణహేతుదశరథవశీకరణసాధనసౌందర్యం సూచ్యతే ॥ ౩౦ ॥ ఏవం దైవావేశవశాత్ విపరీతవాక్యయా మంథరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకులప్రసూతతయా న స్వప్రకృతిస్సతీ రామాభిషేకం స్వస్య హితం మన్యమానాహమంథరాయై ఇతి ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ఇదం త్వితి ॥ ఏతత్ప్రియమాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్ర్యాస్తే కిం వా కరోమీతి సంబంధః - ఏతన్మే ప్రియమాఖ్యాతమితి పాఠే ఆఖ్యాతం ఏతత్ ప్రియముద్దిశ్య తే భూయః కిం వా కరోమీతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇదమితి ॥ మే ఏతత్ప్రియం భూయ ఆఖ్యాతుం తే కిం వా కరోమీతి సంబంధః - ఆఖ్యాతమితి పాఠే ఆఖ్యాతమేతత్ప్రియముద్దిశ్య తే భూయః కిం కరోమీతి సంబంధః ॥ ౩౪ ॥ నను సపత్నీపుత్రే కథం సైతాదృశీ ప్రీతిరిత్యత్రాహ రామ ఇతి ॥ ౩౫ ॥ నేతి ॥ హే ప్రియార్హే ప్రియదానార్హే - మే ఇతః పరం రామాభిషేకకథనాదన్యత్కించిత్ - ప్రియం అభిమతం - వరం వచః త్వయా పునస్సువచం వక్తుం న శ

క్యం - హియస్మాత్ కారణాత్ - త్వంతథా సర్వప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం అవోచః ఉక్తవతీ - అతః ప్రియోత్తరత్ర ప్రీతివిషయేషు శ్రేష్ఠం - ఉపర్యుదీచ్యశ్రేష్ఠేష్వప్యుత్తర ఇత్యమరః । వరంఅన్యం - వరం వరణీయం వస్తువిశేషం - తేతుభ్యం - ప్రదదామి - తం వృణు - వృణీష్వేతిసూజనా ॥ ౩౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథకుమతిజననసర్గవశేన మహతామపికదాచిచ్చిత్తచలనం స్యాదిత్యముమర్థం ద్యోతయన్నాహ మంథరేత్యాది ॥ అభ్యసూయ అసూయాంకృత్వా - ఏనాం ప్రతీతిశేషః - కోపదుఃఖసమన్వితా - హితంనశృణోతీతికోపః - ఆగమిష్యత్యనర్థమితిదుఃఖం ॥ ౧ ॥ హర్షమితి ॥ హేబాలిశే అజ్ఞే - అస్థానే అనుచితకాలే - హర్షంకృతవత్యసి - కిమిదం అత్ర కారణంనజానామి - అస్థానకృతత్వమాహ శోకేతి ॥ ౨ ॥ మనసేతి ॥ ఇదంరామాభిషేకరూపం - మహద్వ్యసనం ప్రాప్య - తేనైవ హేతునా శోచితవ్యేవిషయే - హృష్టాసీతియత్ అతోహందుఃఖార్దితాసతీత్వాం మనసా ప్రహసామి - యథోన్మత్తప్రభుదర్శనే ॥ ౩ ॥ ఏవంబాలిశత్వమన్వయముఖేనదర్శయిత్వా వ్యతిరేకముఖేనాపిదర్శయతిశోచామీతి ॥ తేదుర్మతిత్వందుష్టమతిత్వం - శోచామి - మతేర్దుష్టత్వమనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం - మృత్యోరివసపత్నీపుత్రస్యారేరాగతాంవృద్ధిం - కాహిప్రాజ్ఞా కావాప్రశస్తబుద్ధిః - ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాధనంకుర్యాత్ - తత్ర రోతీతిణిచ్ - హర్ష ఇతికరణేఘఞ్ ప్రత్యయః - లాలయేదితివార్థః ॥ ౪ ॥ ఉక్తాంవ్యసనమహత్త్వాందర్శయతిభరతాదితి ॥ రాజ్యం సాధారణంయస్యతస్మాత్ భరతాదేవ రామస్యయద్భయంతద్విచింత్యవిషణ్ణాస్మి - రామస్యభయమస్తుభగతస్యకిమిత్యత ఆహభయమితి - యః

తథాహ్యవోచస్త్వమతఃప్రియోత్తరంపరంవరం తేప్రదదామితంవృణు ॥ ౩౬ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

మంథరాత్వభ్యసూయ్యైనాముత్సృజ్యాభరణంచతత్ । ఉవాచేదంతతోవాక్యంకోపదుఃఖసమన్వితా ॥ ౧ ॥ హర్షంకిమిదమస్థానేకృతవత్యసిబాలిశే । శోకసాగరమధ్యస్థమాత్మానంనావబుధ్యసే ॥ ౨ ॥ మనసాప్రహసామిత్వాందేవిదుఃఖార్దితాసతీ । యచ్ఛోచితవ్యేహృష్టాసిప్రాప్యేదంవ్యసనంమహత్ ॥ ౩ ॥ శోచామిదుర్మతిత్వంతేకాహిప్రాజ్ఞాప్రహర్షయేత్ । అరేస్సపత్నీపుత్రస్యవృద్ధింమృత్యోరివాగతామ్ ॥ ౪ ॥ భరతాదేవరామస్యరాజ్యసాధారణాత్భయమ్ । తద్విచింత్యవిషణ్ణాస్మిభయంభీతాద్ధిజాయతే ॥ ౫ ॥ లక్ష్మణోహిమహేష్వాసోరామంసర్వాత్మనాగతః । శత్రుఘ్నశ్చాపిభరతంకాకుత్స్థంలక్ష్మణోయథా ॥ ౬ ॥ ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపిభరతస్యైవభామిని । రాజ్యక్రమోవిప్రకృష్టస్తయోస్తావత్కనీయసోః ॥ ౭ ॥ విదుషఃక్షత్రచారిత్రేప్రాజ్ఞస్యప్రాప్తకారిణః । భయాత్ప్రవేపేరామస్యచింతయంతీతవాత్మజమ్ ॥ ౮ ॥ సుభగాఖలుకౌసల్యాయస్యాఃపుత్రోఽభిషేక్ష్యతే । యౌవరాజ్యేనమహతాశ్వఃపుష్యేణద్విజోత్తమైః ॥ ౯ ॥ ప్రాప్తాంసుమహతీంప్రీతింప్రతీతాంతాంహతద్విషమ్ । ఉపస్థాస్యసికౌసల్యాందాసీవత్త్వంకృతాంజలిః ॥ ౧౦ ॥ ఏవంచేత్త్వంసహాస్మాభిస్తస్యాఃప్రేష్యాభవిష్య

యస్మాత్ భీతస్సతస్యభయమవశ్యముత్పాదయతి - వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథాదర్శనాదితిభావః ॥ ౫ ॥ యద్యపిలక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరపి రాజ్యంసాధారణం - తథాపి తయోః పరతంత్రత్వాన్న భయప్రసక్తిరిత్యాహ లక్ష్మణ ఇతి ॥ సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - మనోవాక్కాయైరిత్యర్థః - అతోరామస్య నలక్ష్మణాత్ భయమితిభావః - శత్రుఘ్నస్య భరతపరతంత్రత్వేన న తతః పృథక్ భయమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ భరతాదేవేత్యత్ర హేత్వంతరమాహ ప్రత్యాసన్నేతి ॥ ప్రత్యాసన్నేన సన్నికృష్టేన క్రమేణ - పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ - భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్తమితిశేషః - కనీయసోః కనిష్ఠయోః - రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు - విప్రకృష్టః వ్యవహితః - సర్వేషాం రాజ్యవిషయేన వర్షేషామభిలాషస్తుల్యః - యథా భరతస్యేతి శంకాయాం ప్రథమం రామస్య రాజ్యప్రాప్తిః - తతో భరతస్య తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - తథాచ ప్రథమోద్వితీయంజిఘాంసతి - అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతిభావః ॥ ౭ ॥ ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోస్తు - తథాపి రామే ప్రథమం ప్రాప్తిమతి విద్యమానే కా భరతస్య రాజ్యశంకేత్యత్రాహ విదుష ఇతి ॥ విదుషః స్వపరవివేకశాలినః - విశిష్య క్షత్రచారిత్రే రాజనీతౌ - ప్రాజ్ఞస్య - ప్రాప్తకారిణః అవిలంబేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః - రామస్య భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్ - తవాత్మజము క్షైదుస్యాదిరహితంచింతయంతీప్రవేపే - షష్ఠీ చాత్రసంబంధసామాన్యే ॥ ౮ ॥ కైకేయ్యా ఐశ్వర్యతత్పరత్వాత్ అనర్థంకౌసల్యాసౌభాగ్యందర్శయతి సుభగేత్యాదినా ॥ సుభగా భాగ్యశీలా - యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా ॥ ౯ ॥ రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోఽస్యాఽనర్థందర్శయతి ప్రాప్తామితి ॥ రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రియం ప్రాప్తాం - ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా ఇత్యమరః ॥ హతద్విషం అఙ్గీకృతసపత్నీకాం - తాం కౌసల్యాం - ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే ॥ ౧౦ ॥

నకేవలం తవైకస్యా దాస్యం కిం తు త్వదనుబన్ధిజనస్యాపీత్యాహ ఏవమితి ॥ తవ దాస్యం ప్రాప్తం చేదిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ హృష్టా ఇతి ॥
శామమహాస్యా ఏకత్వేఽపి రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి బహువచననిర్దేశః పరిచారికాభిప్రాయేణ - భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్య
రూపక్షయే సతి ॥ నన్వత్ర స్త్రీశబ్దో భార్యాపర ఏవ - స్నుషాస్తే భరతక్షయ ఇతి స్నుషాశబ్దసాహచర్యాత్ - అత ఏవ సున్దరకాండే సీతయో
చ్యతే - పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ । స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ ఇతి ॥
యుద్ధకాండే చ దర్భశయనవర్ణనే - భుజైః పరమనారీణామభిమృష్టమనేకధేత్యుక్తం । నహి భుజైర్భుజాభిమర్శో భార్యాభ్యోఽన్యత్ర సం
భవతి - ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే - మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చ । అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛన్త్వగ్రే న
మాధిస్సేహిపర్శితం ॥ అత్ర స్త్రీగణకుమారవ్యపదేశో వినా సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావం న సంభవతి - కించ శ్రుతార్థాపత్తిరపి రామస్య సీ
తాతిరిక్తధర్మదారసద్భావే ప్రమాణం - న హ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి - భోగదారాన్తరాసంభవే న రామస్యైకదారవ్రతే
త్వం భృగుశాపఫలం చ - సీతాప్రతికృతికరణం తు సీతాస్నేహబహుమానార్థం - అత్రోచ్యతే - రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వసిద్ధం
తచ్చ పత్న్యన్తరసంభవే న సంగచ్ఛతే - న చ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః - సీతాప్రతికృతికరణేన తదుపపత్తేః - అత ఏవోత్తరకాండేఽప్యుక్తం -
కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి । అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహామతిరితి సీతాప్రతికృతేర్దీక్షార్హత్వం పత్నీ
త్వం చ - పునశ్చోత్తరత్ర - న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘునన్దనః । యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవదితి ॥ నహి
వచనవిరోధే న్యాయః ప్రవర్తతే - అనేన వచనేన ప్రత్యక్షశ్రుత్యవిరుద్ధేన విదూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌ
తస్మార్తకర్మాణి కుర్యాదితి విధిరున్నీయతే - స్మృతిశ్చ తథావిధా పఠ్యతే - యథాహ హేమాద్రౌ - దూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భపుం
జీలైర్భార్యాప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యాదితి । పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాత్ - యథా తస్యా మనసమ

సి । పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ హృష్టాః ఖలు భవిష్యన్తి రామస్య పరమాః స్త్రి
యః । అప్రహృష్టా భవిష్యన్తి స్నుషాస్తే భరతక్షయే ॥ ౧౨ ॥ తాం దృష్ట్వా పరమప్రీతాం బ్రువన్తీం మన్థ
రాం తతః । రామస్యైవ గుణాన్ దేవీ కైకేయీ ప్రశశంస హ ॥ ౧౩ ॥ ధర్మజ్ఞో గురుభిర్దాన్తః కృతజ్ఞః స
త్యవాక్ శుచిః । రామో రాజ్ఞః సుతో జ్యేష్ఠో యౌవరాజ్యమతోఽర్హతి ॥ ౧౪ ॥ భ్రాతౄన్ భృత్యాంశ్చ దీ
ర్ఘాయుః పితృవత్ పాలయిష్యతి । సన్తప్యసే కథం కుబ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనమ్ ॥ ౧౫ ॥ భరతశ్చాపి
రామస్య ధ్రువం వర్షశతాత్ పరమ్ । పితృపైతామహం రాజ్యమవాప్తా పురుషర్షభః ॥ ౧౬ ॥ సా త్వ
మభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానే చ మన్థరే । భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరితప్యసే ॥ ౧౭ ॥ యథా
మే భరతో మాన్యస్తథా భూయోఽపి రాఘవః । కౌసల్యాతోఽతిరిక్తం చ సోఽనుశుశ్రూషతే హి మామ్ ॥ ౧౮ ॥

భార్యాయాం పత్నీవినాశాభావాన్నాగ్నేర్వినాశః - యత్తు యేన కేనచిదుక్తం - సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థమితి ;
తత్తుచ్ఛం - సంత్యక్తభార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యావద్యావహత్వాత్ - మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చేత్యత్ర
మే మాతరః భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియశ్చేత్యర్థః - దారాన్తరసంభవేఽపి తేషాం ధర్మార్థత్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్య కు
మారాభావాత్తత్సహచరితస్త్రీగణాశ్చ భరతాదీనామేవేతి సువ్యక్తం - ఏవం చ రామస్య పరమాః స్త్రియః । పరమనారీణాం । స్త్రీభిశ్చ మన్యే ।
ఇత్యాదిషు భోగప్రసంజనేన ధర్మదారపరత్వాసంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహశంకానవకాశాచ్చాన్యపరత్వమవసేయం - పరమాః స్త్రి
య ఇతి పరిచారికాన్తర్భావేన స్త్రీభిశ్చ మన్య ఇతి స్వవినాశే స్త్ర్యన్తరసంభావనయా పరమనారీణామిత్యనేకవచనత్వేన శ్రీభూమ్యా
ద్యభిమర్శనవిషయత్వాచ్చేత్యదిక్ ॥ తీర్థీయం ॥ హృష్టా ఇతి ॥ రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యన్తే - స్ను
షా ఇత్యత్రాప్యేవమేవేతి జ్ఞేయం - భరతక్షయే భరతగృహే ॥ ౧౨ ॥ రామస్యైవంవిధగుణత్వే హి త్వదుక్తా దోషాస్స్యుః - తదేవ నాస్తీ
తిమూలే కుతారం నిగధాతి తామిత్యాదినా - తామితి ॥ అప్రీతామితి పదచ్ఛేదః - శోభహేతౌ నితరాం విద్యమానేష్వప్యక్షోభ్యమనస్కత్వాద్దేవీ
లితామ్మృషిశ్లాఘతే ॥ ౧౩ ॥ మన్థరోక్తరాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి ధర్మజ్ఞ ఇతి ॥ దాన్తః దమితః - దాన్తస్తు దమిత ఇత్యమరః । శిక్షి
త ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి భ్రాతౄనితి ॥ ౧౫ ॥ రాజ్యం చ భరతస్య క్రమాత్ భవిష్యతీత్యాహ భరత ఇతి ॥ వర్ష
శతాత్పరం - రామరాజ్యాత్పరమిత్యర్థః - దశవర్షసహస్రాణి రామో రాజ్యం పాలయిష్యతీతి కైకేయీ న జానాతి - అతో లోకరీత్యా
వదతీతి జ్ఞేయం - అవాప్తేతి లుట్ - స్వానన్తరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యౌవరాజ్యం దాస్యతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ ప్రా
ప్తే ఉచితే - అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే - వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే సతి - కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే భవిష్యతి చ కిమర్థం పరి
తప్యస ఇతి సంబన్ధః ॥ ౧౭ ॥ ఏవం పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వానర్థశంకాం పరిహరతి యథేతి ॥ మాన్యః బహుమాన్యః - భూయః
భృశం - అత్ర హేతుమాహ కౌసల్యాత ఇతి - అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా ॥ ౧౮ ॥ మా భూద్వర్షశతాత్ పరం భరతస్య రాజత్వే

లాభః తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్యమస్తీత్యాహ రాజ్యమిత్యాదినా ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ అనర్థదర్శినీతి ॥ అనర్థదర్శినీ - అనర్థమేవార్థత్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః - యద్వా - అర్థాదర్శినీ - ప్రయోజనానభిజ్ఞేత్యర్థః - మౌర్ఖ్యాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ - శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతుశ్శోకః - వ్యసనం విపత్ - వ్యసనం విపది భ్రంశ ఇత్యమరః । యద్వా శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం - భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాపణజం దుఃఖమితియావత్ విపత్ స్వస్యసుఖభ్రంశః - దుఃఖసాగరే నవస్తీర్ణే ఏవరూపే - మజ్జంతీ - తథాభూతమాత్మానం నావబుధ్యసే ॥ ౨౧ ॥ పర్యశతాత్ పరమిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి భవితేతి ॥ రాఘవస్యాను రాఘవానంతరం - తన్వయస్సుతః స రాజా భవిష్యతి - పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే - గత్యర్థాద్ధసేర్ణిజంతాత్కర్మణి లట్ ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రీ రామానంతరమపి భరతస్య రాజ్యం నాస్తీత్యాహ భవితేతి ॥ రాఘవః - రాజా భవితా భవిష్యతి యది తర్హి రాఘవస్య యస్సుతస్స ఏవ రాజా భవిష్యతీత్యర్థః - రాజవంశాత్ పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే - భరతస్య తత్సుతానాం చ రాజ్యప్రాప్తిశంకైవ నాస్తీతి భావః ॥ ౨౨ ॥ ఉక్తేర్థే హేతుమాహ నహీతి ॥ భామిని కోపనే - కోపనా సైవ భామినీత్యమరః । అనయః నీతివిరోధః ॥ ౨౩ ॥ తస్మాదితి ॥ రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యపరిపాలనాదివ్యాపారాః - తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార ఇతి వైజయంతీ ॥ ౨౪ ॥ ఏవం రాజ్యభ్రంశముక్త్వా రాజ్యలాభేపి రాజ్యసుఖం భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యుక్తం పరిహరతి అసావితి ॥ అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః - వత్సలే పుత్రవత్సలే ॥ ౨౫ ॥ జ్యేష్ఠే వర్తమానే భరతస్య రాజ్యాయోగ్యతాభావాత్ - కింకుర్మ ఇత్యత్రాహ సేతి ॥ త్వదర్థే - త్వత్పుత్రరాజ్యభ్రంశపరిహారకథనార్థమిత్యర్థః - సపత్నివృద్ధావితి - జ్యాపో

రాజ్యం యది హి రామస్య భరతస్యాపి తత్తదా । మన్యతే హి యథాత్మానం తథా భ్రాతౄంస్తు రాఘవః ॥
౧౯ ॥ కైకేయీవచనం శ్రుత్వా మంథరా భృశదుఃఖితా । దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥
౨౦ ॥ అనర్థదర్శినీ మౌర్ఖ్యాన్నాత్మానమవబుధ్యసే । శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే ॥ ౨౧ ॥
భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యాను యస్సుతః । రాజవంశాత్తు కైకేయి భరతః పరిహాస్యతే ॥ ౨౨ ॥ న
హి రాజ్ఞస్సుతాస్సర్వే రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని । స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహాననయో భవేత్ ॥ ౨౩ ॥
తస్మాజ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయి రాజ్యతంత్రాణి పార్థివాః । స్థాపయంత్యనవద్యాంగి గుణవత్స్వితరేష్వపి ॥
౨౪ ॥ అసావత్యంతనిర్భగ్నస్తవ పుత్రో భవిష్యతి । అనాథవత్సుఖేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే ॥ ౨౫ ॥
సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం తు మాం నావబుధ్యసే । సపత్నివృద్ధౌ యా మే త్వం ప్రదేయం దాతుమి
చ్ఛసి ॥ ౨౬ ॥ ధ్రువం తు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్యమకంటకమ్ । దేశాంతరం వాసయితా లోకాంతర
మథాపి వా ॥ ౨౭ ॥ బాల ఏవ హి మాతుల్యం భరతో నాయితస్త్వయా । సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయ
తే స్థావరేష్వపి ॥ ౨౮ ॥ భరతస్యానువశగశ్శత్రుఘ్నోపి సమాగతః । లక్ష్మణో హి యథా రామం తథాసౌ
భరతం గతః ॥ ౨౯ ॥ శ్రూయతే హి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః । సన్నికర్షాదిషీకాభిర్మోచితః
పరమాద్భయాత్ ॥ ౩౦ ॥ గోప్తా హి రామం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణం చాపి రాఘవః । అశ్వినోరివ సౌభ్రాత్రం
తయోర్లోకేషు విశ్రుతమ్ ॥ ❖ ॥ తస్మాన్న లక్ష్మణే రామః పాపం కించిత్కరిష్యతి । రామస్తు భరతే పా
పం కుర్యాదితి న సంశయః ॥ ౩౨ ॥ తస్మాద్రాజగృహాదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః । ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం
భృశం చాపి హితం తవ ॥ ౩౩ ॥ ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతి । యది చేద్భరతో ధర్మాత్పి

రితి ప్రాప్తః - యా త్వం సపత్నివృద్ధౌ - ప్రదేయం పారితోషికం - దాతుమిచ్ఛసి - సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ అసావత్యంతనిర్భగ్న ఇత్యుక్తం వివృణోతి ధ్రువమిత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ నయితా నయిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ రామకర్తృకం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృతమప్యనర్థం దర్శయతి బాల ఇతి ॥ మాతుల్యం - మాతులసంబంధిగృహమిత్యర్థః - నాయితో హి ప్రాపితః ఖలు - అనేన కాహానిరిత్యాశంక్య హానిమేవ దర్శయతి సన్నికర్షాదితి - స్థావరేష్వపి వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి - సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ సౌహార్దం జాయతే అన్యోన్యసంశ్లేషరూపస్సౌహార్దభావో జాయతే - రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత - తాదృశస్సన్నికర్షస్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః ॥ ౨౮ ॥ భరతస్యాసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నసన్నిధానే భరతే ప్రీతిస్స్యాత్తదపి నాస్తీత్యాహ భరతస్యేతి ॥ అనువశః విధేయః - సమం భరతేన సహ - అనువశత్వముపపాదయతి లక్ష్మణో హీతి - హి యస్మాత్ - రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః - భరతం - గతః ఆశ్రితః ॥ ౨౯ ॥ స్థావరేష్వపీత్యుక్తముపపాదయతి శ్రూయతే హీతి ॥ వనజీవిభిః వనోద్భూతకాష్ఠజీవిభిః - ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః - కశ్చిద్ద్రుమః - తస్మాచ్ఛేదనరూపాత్ పరమాత్ భయాత్ - ఇషీకాభిః ఇషీకాకంటకబహుళగుల్మైః - సన్నికర్షాత్ పతితః పరివారణరూపాత్ మోచిత ఇతి శ్రూయతే హి - జనపరంపరయేతి శేషః - స్వయన్నిత్యాంతఃపురవర్తిత్వేన తత్త్వాఖ్యానాభావాత్ శ్రూయత ఇత్యుక్తిః ॥ ౩౦ ॥ గోప్తేత్యాది ॥ పాపం వధం ॥ ౩౨ ॥ తస్మాత్ పాపకరణాద్ధేతోః - రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాత్ - నత్విహాగత్య మతః వ్యనితి భావః ॥ ౩౩ ॥ ఏవమితి ॥ ధర్మాత్ పిత్రనుమతిరూపాత్ - భరతో రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏవం చేత్ తే జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య - శ్రేయశ్చ

శీఘ్రవిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతద్ధీతి ॥ అథాత్ర యమేకం వాక్యం - భరతః - ధర్మాత్ రాజధర్మాత్ - పిత్ర్యం రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి ఏ శీఘ్రవిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతద్ధీతి ॥ తద్ధితమహ్యం రోచతే - తనాపిథ్యశంహితం - ఏవం సతి - తేతవ - జ్ఞాతిపక్షస్య బాంధవవర్గస్య - శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతీత్యన్వయః ॥ ౩౪ ॥ రాజ్యాన వాప్తావనష్టమాహ సతీతి ॥ మహాజ్యోరిపుః సపత్నీపుత్రత్వాత్ సహజశత్రుః - తేన బాలః భరతః - రామస్య వశే కథం జీవిష్యతి ॥ ౩౫ ॥ ఏవమనర్థ ప్రాప్యకాల్యైతత్ప్రతీకారాయ కర్తవ్యమాహ అభిద్రుతమితి ॥ ప్రచ్ఛాద్యమానం అభిభూయమానం ॥ ౩౬ ॥ దర్పాదితి ॥ ఏవమనర్థ ప్రాప్యకాల్యైతత్ ... వైరయాతనం వైరశుద్ధిః - తాం త్వయి దాస్యాపాదనేన సంపాదయేదిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఉపసంహరతి యదేత్యా ॥ కథం వైరం న యాతయేత్ - వైరయాతనం వైరశుద్ధిః ॥ ౩౮ ॥ కైకేయ్యనర్థముక్త్వా భరతానర్థమాహాయదాహీతి ॥ రాజ్యం రాజ్యకారణం - వనస్య రామస్య ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

అథ రామగుణజ్ఞాపి కైకేయీ కార్యపరైర్వాక్యైర్హృదయా సతీ మంథరావచనమనుమోదితవతీత్యాహ ఏవమిత్యాది ॥ క్రోధేన దాన్యప్రాప్తిశ్రవణజకోపేన ॥ ౧-౨ ॥ మంథరాయా అతికుశలబుద్ధిమాం గంధ స్పృష్ట్వా తామేవోపాయం పృచ్ఛతీదమితి ॥ ఇదం ప్రస్తుతకార్యోపయోగి సాధనం - సంపశ్యసం చింతయ ॥ ౩ ॥ ఏవమితి ॥ రామార్థం రామాభిషేక ప్రయోజనం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవముక్తేతి ॥ రామార్థం

త్ర్యం రాజ్యమవాప్స్యసి ॥ ౩౪ ॥ స తే సుఖోచితో బాలో రామస్య సహజో రిపుః । సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే ॥ ౩౫ ॥ అభిద్రుతమివారణ్యే సింహేన గజయూథపమ్ । ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతుమర్హసి ॥ ౩౬ ॥ దర్పాన్నిరాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా । రామమాతా సపత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్ ॥ ౩౭ ॥ యదా హి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నాకరశైలపత్తనామ్ । తదా గమిష్యస్యశుభం పరాభవం సహైవ దీనా భరతేన భామిని ॥ ౩౮ ॥ యదా హి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణష్టో భరతో భవిష్యతి । అతో హి సంచింతయ రాజ్యమాత్మజే పరస్య చైవాద్య వివాసకారణమ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవముక్తా తు కైకేయీ క్రోధేన జ్వలితాననా । దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య మంథరామిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అద్య రామమితః క్షిప్రం వనం ప్రస్థాపయామ్యహమ్ । యౌవరాజ్యే చ భరతం క్షిప్రమేవాభిషేచయే ॥ ౨ ॥ ఇదం త్విదానీం సంపశ్య కేనోపాయేన మంథరే । భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ॥ ౩ ॥ ఏవముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ । రామార్థముపహింసంతీ కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కైకేయి శ్రూయతాం చ మే । యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలమ్ ॥ ౫ ॥ కిం న స్మరసి కైకేయి స్మరంతీ వా నిగూహసే । యదుచ్యమానమాత్మార్థం మత్తస్త్వం శ్రోతుమిచ్ఛసి ॥ ౬ ॥ మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందో విలాసిని । శ్రూయతామభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతామ్ ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వైవం వచనం తస్యా మంథరాయాస్తు కైకయీ । కించిదుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్ణాదిదమబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥ కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మంథరే । భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ॥ ౯ ॥ ఏవముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ । రామార్థముపహింసంతీ కుబ్జా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్ ॥ ❋ ॥ దిశమాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకాన్ ప్రతి । వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః ॥ ౧-౨ ॥ స శంబర ఇతి ఖ్యాతః శతమాయో మహాసురః । దదౌ శక్రస్య

హంతేతి ॥ హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - స్వాభిమత రామవివాసనపూర్వాభిషేక ప్రయోజనం - ఉపహింసంతీ ఘాతయంతీ ॥ ౪ ॥ హంతేతి ॥ హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం - నిర్వర్తక భరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనో త్రహర్షః - వరస్మరణహేతుకో వా - మేమత్తః - కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం - నిర్వర్తక ... తేభ్య తే కేవలమితి త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయోరిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ హంతేతి హర్షే - కైకేయీ స్వమతానువర్తినీ జాతేతి హర్షః - తే తవ త్రః - భరతః కేవలం భరత ఏవ - యథా యేనోపాయేన - రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - తముపాయం - మే మత్తః - శ్రూయతాం - తవోపాయవిజ్ఞానాభావే మత్సకాశాచ్ఛ్రూయతామిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ హే కైకేయి - త్వం - ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం - ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం - మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛసీతి యత్ - అతస్తన్న స్మరసి కిం - స్మరంతీ వా నిగూహసే కిమితి యోజనా ॥ ౬ ॥ మయేతి ॥ ఛందః అభిలాషః - ఛందః పదేఽభిలాషే చేత్యమరః ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ కించిదుత్థాన మాదరాతిశయాత్ - ఉత్థానహేతుర్వాశయ్యాదోష ఇత్యాశయేన హసుస్తీర్ణాదితి ॥ ౮ ॥ కథయేతి ॥ కథయ త్వం మమోపాయమిత్యస్య వివరణం కేనేత్యాది ॥ తీర్థీయం ॥ మహోపాయం అమోఘోపాయం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ వరం స్మారయితుం పూర్వకథామాహ తవేత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - హే కైకేయి - దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని యుద్ధే - తవ పతిః దేవరాజస్య సాహ్యకృత్ సహాయ్యకృత్సన్ - రాజర్షిభిస్సార్ధం త్రైస్సహ త్వాం చోపాదాయ దండకాన్ ప్రతి దక్షిణాం దిశం - ఆస్థాయ ప్రాప్య - యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే తద్వైజయంతాఖ్యం పురమగచ్ఛదితి సంబంధః ॥ ౧-౨ ॥ తత్ర తిమిధ్వజః - స

ప్రశః - సకమపరాధంకృతవానిత్యత్రాహ నఇతి ॥ దేవసంఘైరనిర్జితః దేవసంఘానాం పరాభూయ - శక్రాయయుద్ధంసదావిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తస్మిన్నితి ॥ క్షతాః బాణశూలాదిభిస్సంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభిర్విదీర్ణాంగ్రప్రహృతాః - తాన్ - రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మేత్యభిధానాత్ పురుషాణాంక్షతవిక్షతత్వందివా యుద్ధకృతమిత్యవగమ్యతే - రాక్షసాః అసురాః ॥ ౧౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే - తదా రాత్రౌ ॥ ౧౫ ॥ అపవాహ్యేతి ॥ హే దేవి - నష్టచేతనః మూర్ఛితః - తే పతిః - త్వయా సారథ్యంకుర్వాణయా - సంగ్రామాత్ - అపవాహ్య అన్యత్రనీత్వా - రక్షితః శీతోపచారై రాప్యాయితః - తత్రాప్యపవాహితః తస్మిన్ స్థలే - శస్త్రైర్విక్షతః పునర్యుద్ధేశస్త్రైర్విక్షతస్సన్ - త్వయా రక్షితః - తతోపవాహ్య రక్షిత ఇతియోజనా ॥ ౧౬ ॥ తుష్టేనేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ద్విధా రక్షణాద్ద్వౌవరౌదత్తావితిభావః ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ ఇచ్ఛేయమిత్యర్థేలిజ్ - తేన దశరథేన - తత్ వరం - తథా ఇచ్ఛయా స్యాత్ తదానీత్యుక్తం ॥ ౧౮ ॥ కథమిదంత్వయా జ్ఞాతమిత్యత్రాహ అనభిజ్ఞేతి ॥ ౧౯ ॥ రామాభిషేకేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయిః ॥ నిగృహ్యబలాత్కృత్య - భర్తారం గమితిశేషః - రామప్రవ్రాజనభరతాభిషేచనరూపౌ తౌ వరౌ యాచస్వ ॥ ౨౦ ॥ చతుర్దశసంఖ్యాకిమర్థేత్యత్రాహ చతుర్దశేతి ॥ ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాంభావం అభిప్రాయంగతః ప్రాప్తః స్నేహో యస్యసతథోక్తః - స్థిరః అప్రకంప్యః ॥

సంగ్రామం దేవసంఘైరనిర్జితః ॥ ౧౩ ॥ తస్మిన్మహతి సంగ్రామే పురుషాన్ క్షతవిక్షతాన్ । రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మ తరసాసాద్య రాక్షసాః ॥ ౧౪ ॥ తత్రాకరోన్మహద్యుద్ధం రాజా దశరథస్తదా । అసురైశ్చ మహాబాహుః శస్త్రైశ్చ శకలీకృతః ॥ ౧౫ ॥ అపవాహ్య త్వయా దేవి సంగ్రామాన్నష్టచేతనః । తత్రాపి విక్షతః శస్త్రైః పతిస్తే రక్షితస్త్వయా ॥ ౧౬ ॥ తుష్టేన తేన దత్తౌ తే ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే ॥ ౧౭ ॥ స త్వయోక్తః పతిర్దేవి యదేచ్ఛేయం తదా వరౌ ॥ ❋ ॥ గృహ్ణీయామితి తత్తేన తథేత్యుక్తం మహాత్మనా ॥ ౧౮ ॥ అనభిజ్ఞా హ్యహం దేవి త్వయైవ కథితా పురా ॥ ❋ ॥ కథైషా తవ తు స్నేహాన్మనసా ధార్యతే మయా ॥ ౧౯ ॥ రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ ॥ ❋ ॥ తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనం తు రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశ ॥ ౨౦ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ । ప్రజాభావగతస్నేహస్స్థిరః పుత్రో భవిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ క్రోధాగారం ప్రవిశ్యాద్య క్రుద్ధేవాశ్వపతేస్సుతే । శేష్వానంతర్హితాయాం త్వం భూమౌ మలినవాసినీ ॥ ౨౨ ॥ మాస్మైనం ప్రత్యుదీక్షేథా మా చైనమభిభాషథాః । రుదంతీ చాపి తం దృష్ట్వా జగత్యాం శోకలాలసా ॥ ౨౩ ॥ దయితా త్వం సదా భర్తురత్ర మే నాస్తి సంశయః । త్వత్కృతే స మహారాజో విశేదపి హుతాశనమ్ ॥ ౨౪ ॥ న త్వాం క్రోధయితుం శక్తో న క్రుద్ధాం ప్రత్యుదీక్షితుమ్ । తవ ప్రియార్థం రాజా హి ప్రాణానపి పరిత్యజేత్ ॥ ౨౫ ॥ న హ్యతిక్రమితుం శక్తస్తవ వాక్యం మహీపతిః । మందస్వభావే బుధ్యస్వ సౌభాగ్యబలమాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ మణిముక్తం సువర్ణాని రత్నాని వివిధాని చ । దద్యాద్దశరథో రాజా మా స్మ తేషు మనః కృథాః ॥ ౨౭ ॥ యౌ తౌ దేవాసురే యుద్ధే వరౌ దశరథోఽదదాత్ । తౌ స్మారయ మహాభాగే సోఽర్థో మా త్వామతిక్రమేత్ ॥ ౨౮ ॥ యదా తు తే వరం దద్యాత్స్వయముత్థాప్య రాఘవః । వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వమిమం వృణుయా

౨౧ ॥ ఏవముపాయముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకారమాహ క్రోధేతి ॥ ప్రణయకలహేన క్రుద్ధా స్త్రియో యత్ర వసంతి తత్క్రోధాగారం - అనంతర్హితాయాం అనాస్తృతాయాం ॥ ౨౨ ॥ మాస్మేతి ॥ తం దృష్ట్వా రుదంతీ శోకలాలసా చ సతీ - ఏనం మా ప్రత్యుదీక్షేథాః మా చైనమభిభాషథా ఇత్యన్వయః - జగత్యాం భూమౌ - శయానేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ ఏవం కరణే గుణం కార్యసిద్ధిం దర్శయిష్యన్ త్యాహ దయితేతి ॥ అత్ర దయితాత్వవిషయే - త్వత్కృతే త్వత్ప్రీతినిమిత్తం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ మందస్వభావే అలసస్వభావే - సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం ॥ ౨౬ ॥ వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికం చ న స్వీకుర్విత్యాహ మణీతి ॥ మణయః రత్నాని ముక్తాశ్చేత్యేకవద్భావః - మణిముక్తం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః ॥ ౨౭ ॥ యౌతావితి ॥ యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః - తౌ స్మారయ - దాతవ్యత్వేనేతి శేషః - సోర్థః రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః - మాతిక్రమేత్ - సర్వథా సిద్ధ్యత్వేవేత్యర్థః - రాజ్ఞస్సత్యప్రతిజ్ఞత్వాదితిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ యౌతావితి ॥ అదదాదితిచ్ఛేదః - సోర్థో మా త్వామతిక్రమేత్ - సః అస్మచ్చింతితోర్థః రామవివాసనభరతాభిషేకరూపోర్థః - త్వాం మాతిక్రమేత్ మాతిక్రమతు - దశరథేన మణిరత్నాదినా లోభితా సతీ ప్రస్తుతం కార్యం న పరిత్యక్తుమర్హసీతిభావః ॥ ౨౮ ॥ యదేతి ॥ రాఘవః దశరథః - వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా ॥ తీర్థీయం ॥ య

వాప్యేతి ॥ రాఘవః దశరథః - ఉత్థాప్య - త్వామితిశేషః - తేతుభ్యం - వరౌ గద్యావ్యది - తదా మహారాజం దశరథం - వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థా
పయిత్వా - వరమభినీయదర్శయతి రామమితి - అత్ర శ్లోక ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - తథాచ - ఇతివరం వృణుయా ఇతిపూర్వేణాన్వయః ॥
౩౦ ॥ చతుర్దశేతి ॥ రూఢః ప్రసిద్ధః - అభివృద్ధో వా - కృతమూలః స్వవశీకృతమూలబల ఇత్యర్థః. శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తం పు
రుషాయుషశేషం ॥ తీర్థీయం ॥ చతుర్దశేతి ॥ రూఢః బద్ధప్రతిష్ఠః - కృతమూలః వశీకృతమూలబలః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్త
పురుషాయుషకాలం - అతః పునరాగమనేపి రామస్య రాజ్యాశేతి తాత్పర్యం ॥ ౩౧ ॥ రామప్రవ్రాజనమితి ॥ రామప్రవ్రాజనం చే
తి చకారేణ భరతాభిషేకస్సముచ్చీయతే ॥ ౩౨ ॥ ఏవమితి ॥ రామో రామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః - అరామో భవిష్యతి ఇదానీమేవ
ప్రకృతిస్నేహపాత్రం న భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా - రామో భవిష్యతి ఏక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రామో రామో భవిష్యతీతి
స్వయమేక ఏవ భవిష్యతి - రమయత్యానందయతీతి రామః - మునీనామితి శేషః ॥ ౩౩ ॥ యేనేతి ॥ కృతమూలః రూఢమూలః - కృతమూల
ఇత్యస్యైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్ధం - సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే - సంగృహీతాః అనురంజితాః - మను
ష్యాః పౌరజానపదాః - యేన స తథోక్తః - తత్ర హేతురాత్మవానితి ॥ తీర్థీయం ॥ యేనేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ తేన కాలేన చతు
ర్దశసంవత్సరాత్మకేన కాలేన - తే తవ - పుత్రః - సంగృహీతమనుష్యస్సన్ సుహృద్భిస్సార్ధం కృతమూలో భవిష్యతీత్యన్వయః ॥ ౩౪ ॥
ప్రాప్తకాలం అభిమతప్రార్థనోచితకాలం - వీతసాధ్వసా విగతభయా - అముం కాలం ప్రాప్తకాలమన్యే - తేన వినివర్తయేతి సం
బంధః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రాప్తకాలమితి ॥ వీతసాధ్వసా త్యక్తభయా సతీ - త్వం రాజానం - నిగృహ్య నిర్బంధేన స్వాధీనం కృత్వా - రామా
భిషేకసంభారాన్నివర్తయ - ఏతన్నివర్తనం ప్రాప్తకాలమన్య ఇత్యర్థః - అభిషేకసంభారనివర్తనస్యాయమేవ కాల ఇత్యర్థః ॥

వరమ్ ॥ ❁ ॥ రామం ప్రవ్రాజయారణ్యే నవవర్షాణి పంచ చ । భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పా
ర్థివర్షభ ॥ ౩౦ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ । రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషం స్థా
స్యతి తే సుతః ॥ ౩౧ ॥ రామప్రవ్రాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరమ్ । ఏవం సిధ్యంతి పుత్రస్య సర్వార్థా
స్తవ భామిని ॥ ౩౨ ॥ ఏవం ప్రవ్రాజితశ్చైవ రామోఽరామో భవిష్యతి । భరతశ్చ హతామిత్రస్తవ రాజా భ
విష్యతి ॥ ౩౩ ॥ యేన కాలేన రామశ్చ వనాత్ప్రత్యాగమిష్యతి । తేన కాలేన పుత్రస్తే కృతమూలో భవి
ష్యతి ॥ ❁ ॥ సంగృహీతమనుష్యశ్చ సుహృద్భిస్సార్ధమాత్మవాన్ ॥ ౩౪ ॥ ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే
రాజానం వీతసాధ్వసా ॥ ❁ ॥ రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ ॥ ౩౫ ॥ అనర్థమర్థ
రూపేణ గ్రాహితా సా తతస్తయా ॥ ❁ ॥ హృష్టా ప్రతీతా కైకేయీ మంథరామిదమబ్రవీత్ । సా హి వా
క్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా ॥ ❁ ॥ కైకేయీ విస్మయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా ॥ ౩౬ ॥
కుబ్జే త్వాం నాభిజానామి శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీమ్ । పృథివ్యామసి కుబ్జానాముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే ॥
౩౭ ॥ త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ ॥ ❁ ॥ నాహం సమవబుధ్యేయం కుబ్జే రాజ్ఞశ్చికీ
ర్షితమ్ ॥ ౩౮ ॥ సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్రాః పరమదారుణాః ॥ ❁ ॥ త్వం పద్మమివ వాతేన సన్నతా
ప్రియదర్శనా ॥ ౪౦ ॥ ఉరస్తేఽభినివిష్టం వై యావత్స్కంధాత్సమున్నతమ్ ॥ ❁ ॥ అధస్తాచ్చోదరం

౩౫ ॥ అనర్థమితి ॥ అనర్థం నిరుద్ధార్థం - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా బోధితా - తథైవ ప్రతీతా జ్ఞాత
వతీ - అత ఏవ హృష్టా - సేతి - ప్రతీతేత్యస్యోపపాదనమేతత్ - కిశోరీ బడబా - ఉత్పథం అమార్గం - పరమదర్శనా - పురేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥
అనర్థమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అనర్థం రామవివాసనరూపం - వస్తుతః స్వస్యైవ ప్రతికూలమిత్యర్థః - అర్థరూపేణ అ
నుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా ప్రతిబోధితా - ప్రతీతా తథైవ గృహీతార్థా - అత ఏవ హృష్టా - సేతి - ఉత్పథం గతా అమార్గం గతా -
కిశోరీ బడబా - పరమదర్శనా సుందరీ - యద్వా - పరమత్యంతం అదర్శనా విరుద్ధదర్శనా - పరం విస్మయం ప్రాప్తా కైకేయీ మంథరామ
బ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౩౬ ॥ కుబ్జ ఇతి ॥ నాభిజానామీతి - ఏతావత్కాలమితి శేషః - పృథివ్యామితి - పృథివ్యాం యావత్యః కుబ్జాస్సంతి
తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వముత్తమా - బుద్ధినిశ్చయే విషయే - అనేన కుబ్జానాం ప్రాయేణ బుద్ధితైక్ష్ణ్యమస్తీతి ద్యోతితం ॥ ౩౭ ॥ త్వమే
వేతి ॥ సమవబుధ్యేయమితి - శకిలిజ్ ॥ తీర్థీయం ॥ మమ హితాచరణే నా పితా వా మాతా త్వమిత్యాహ త్వమేవేతి ॥ హితైషిణీ - భవసీతి శే
షః - రాజ్ఞః చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - రామాభిషేకం ॥ ౩౮ ॥ సంతీతి ॥ దుస్సంస్థితాః దుస్సన్నివేశాః ॥ తీర్థీయం ॥ సంతీతి ॥ దుస్సంస్థి
తాః దుష్టావయవసంస్థానవిశేషయుక్తాః - త్వం ప్రియదర్శనా సుందరీ - త్వం పద్మమివ వాతేన సన్నతా నమ్రాసి - యథా సహజసుందరం
పద్మం వాతేన నమ్రమపి న నింద్యతే - తథా వాతోద్రేకాద్వక్రతామాపన్నాపి త్వం న నింద్యాసీతి భావః ॥ ౪౦ ॥ ఉర ఇతి ॥ తే ఉరః - అ
భినివిష్టం అభినివేశవత్ - స్కంధాభ్యాం స్పర్ధమానం సత్ - యావత్స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతమిత్యుత్ప్రేక్షా - అధస్తాత్
ఉరసోఽధస్తాత్ - స్థితం - సునాభం శోభననాభి - యోగవిభాగాదచ్ - ఉదరం ఉరసస్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ - శాతం కృశం ॥ తీర్థీ

యమ్॥ఉర ఇతి॥ ఉరః వక్షః - అభినివిష్టం అభితః పార్శ్వద్వయేఽభినివిష్టం - సమసన్నివేశం యావత్సంస్థానం - మధ్య ఇతియావత్ - విశిష్టే ర్థేఽవ్యయీభావః - యావత్స్కంధాత్సమున్నతమితి పాఠే - యావత్స్కంధాత్స్కంధపర్యంతం - సమున్నతం ఉచ్ఛ్రితం - అధస్తాద్వక్షసోఽధః ప్రదేశే - స్థితమితిశేషః - సునాభం శోభననాభి - ఉదరం చలజ్జితమివశాతం - ఉరస ఉన్నతిం దృష్ట్వా వ్రీడితమివకృశమిత్యర్థః - అధస్తాచ్చోదరం శాతమితి పాఠే - సునాభశబ్దేనోదరముచ్యతే ॥ ౪౧॥ పరిపూర్ణమితి॥ పరిపూర్ణం పృథులం॥ ౪౨॥ జఘనమితి॥ ఉపన్యస్తే నంశ్లిష్టే - సుసన్నివేశే వా - ఆయతౌ దీర్ఘౌ॥ తిర్యగయం॥ జఘనమితి॥ రశనాదామశోభితం సత్ - నిర్ఘుష్టం శబ్దాయమానం॥ ౪౩॥ త్వమితి॥ సక్థిభ్యాం ఊరుభ్యాం - సక్థిక్లీబే పుంసి ఊరురిత్యమరః।ఉపలక్షణే తృతీయా॥ ౪౪॥ ఆసన్నితి॥ అన్యాః లౌకిక్యః మాయాః॥ ౪౫॥ తవేతి॥ స్థగు ఉరోనిస్సృతోన్నతవికృతావయవవిశేషః - రథఘోణం - నాసికాకారరథావయవవిశేషః స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతిరాగామిగోచరా। బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతేత్యుక్తవిషయవిభాగేన మతేర్బాహుళ్యం॥ క్షత్రవిద్యాః రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః - అత్ర స్థగుని॥ ౪౬॥ ౪౭॥ జాత్యేనేతి॥ ఉత్తమస్వర్ణజాతౌ భవం జాత్యం - దిగాదిత్వాద్యత్ - సునిష్టప్తేన సుతప్తేన - సువర్ణేన లేపయిష్యామి - సువర్ణకంచుకేనాలంకరిష్యామీత్యర్థః - యద్వా - చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీత్యర్థః - ప్రతీతా సంతుష్టా॥ తిర్యగయం॥ కించ - జాత్యేనేతి॥లబ్ధార్థా ప్రాప్తమనోరథా - ప్రతీతా సంతుష్టా - జాత్యేన శుద్ధేన - సువర్ణేనాలంకృతం తే స్థగు - చందనాదినా లేపయిష్యామీత్యర్థః - జాత్యేన - జాతౌ భవం జాత్యం తేన - సువర్ణేన లేపయిష్యామి - ఉత్తమసువర్ణకృతేన కంచుకేనాలంకరిష్యామీతివార్థః - చందనసహఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీతివార్థః - జాత్యసునిష్టప్తసువర్ణకృతభూషణేన - లేపయిష్యామి - గుప్తం కరిష్యామీతివార్థః - తథావిధ సువర్ణసదృశచందనాదినా లేపయిష్యామీతివార్థః॥ ౪౮॥ ముఖ ఇతి॥ జాతరూపమయం సువర్ణమయం - చిత్రం నానారత్నఖచితతయా నానావర్ణం - తిలకం తిలకాకారం భూషణం॥ ౫౦॥ చంద్రమితి॥ ఆహ్వయమానేన స్పర్ధమానేన - స్పర్ధాయామాఙ్ ఇత్యాత్మనేపదం - ముఖేన హేతునా - అప్రతిమానా అప్రతిద్వంద్వముఖీ - ద్విషజ్జనం మత్సపత్నీజనం ప్రతి - గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ - గర్వశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్ శత్రాది - స్వార్థే ణిజిత్యేకే - ముఖ్యాం తృణీకృతసర్వజనాం - గతిం పాదన్యాసవిశేషం - గమిష్యసి కరిష్యసి - ఓగనసాకం వచతీతివన్నిర్దేశః॥ ౫౧॥ ౫౨॥ ౫౩॥ గతోదక ఇతి॥ హే కల్యాణి కురు - మదుక్తప్రకారమితిశేషః - రాజానమనుదర్శయ - క్రోధాగారమితిశేషః - యద్వా - అనుదర్శయ - ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః॥ ౫౪॥ తథాప్రోత్సాహితేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యమితియావత్ - శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రీతార్థేఽణ్॥ తిర్యగయం॥ అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యం - అవముచ్య త్యక్త్వా - హేమోపమా సువర్ణవర్ణాంగీ॥ ౫౭॥ ఇహేతి॥ నృపాయ మదుపేక్షకాయ॥ తిర్యగయం॥ ఇహేతి॥ హే కుబ్జే - రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి - భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి నృపాయ కేకయరాజాయ ఆవేదయిష్యసి - నో చేదితి శేషః - మా మిహ క్రోధాగారే మృతాం సతీం

శాతం సునాభమివ లజ్జితమ్॥ ౪౧॥ పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనౌ చ పయోధరౌ। విమలేందుసమం వక్త్రమహో రాజసి మంథరే॥ ౪౨॥ జఘనం తవ నిర్ఘుష్టం రశనాదామశోభితమ్॥ * ॥ జంఘే భృశముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతావుభౌ॥ ౪౩॥ త్వమాయతాభ్యాం సక్థిభ్యాం మంథరే క్షౌమవాసినీ॥ * ॥ అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజసే॥ ౪౪॥ ఆసన్ యాశ్శంబరే మాయాస్సహస్రమసురాధిపే॥ * ॥ సర్వాస్త్వయి నివిష్టాస్తా భూయశ్చాన్యాస్సహస్రశః॥ ౪౫॥ తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథఘోణమివాయతమ్॥ * ॥ మతయః క్షత్రవిద్యాశ్చ మాయాశ్చాత్ర వసంతి తే॥ ౪౬॥ అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యామి మాలాం కుబ్జే హిరణ్మయీమ్॥ * ॥ అభిషిక్తే చ భరతే రాఘవే చ వనం గతే॥ ౪౭॥ జాత్యేన చ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంథరే॥ * ॥ లబ్ధార్థా చ ప్రతీతా చ లేపయిష్యామి తే స్థగు॥ ౪౮॥ ముఖే చ తిలకం చిత్రం జాతరూపమయం శుభమ్॥ * ॥ కారయిష్యామి తే కుబ్జే శుభాన్యాభరణాని చ। పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి॥ ౫౦॥ చంద్రమాహ్వయమానేన ముఖేనాప్రతిమాననా। గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వయంతీ ద్విషజ్జనమ్॥ ౫౧॥ తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయాస్సర్వాభరణభూషితాః। పాదౌ పరిచరిష్యంతి యథైవ త్వం సదా మమ॥ ౫౨॥ ఇతి ప్రశస్యమానా సా కైకేయీమిదమబ్రవీత్। శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యామగ్నిశిఖామివ॥ ౫౩॥ గతోదకే సేతుబంధో న కల్యాణి విధీయతే। ఉత్తిష్ఠ కురు కల్యాణి రాజానమనుదర్శయ॥ ౫౪॥ తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంథరయా సహ। క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా॥ * ॥ అనేకశతసాహస్రం ముక్తాహారం వరాంగనా। అవముచ్య వరార్హాణి శుభాన్యాభరణాని చ॥ * ॥ తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా। సంవిశ్య భూమౌ కైకేయీ మంథరామిదమబ్రవీత్॥ ౫౭॥ ఇహ వా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి। వనం తు రాఘవే ప్రాప్తే

వేదయిష్యసి - యద్వా-మదుపేక్షకాయదశరథాయా వేదయిష్యసి - యదిమేసాంత్వనా - తదారాఘవేవనం ప్రస్థే శాకేకయరాజాయా వేదయిష్యసి - యద్వా-మదుపేక్ష-కాయదశరథాయా వేదయిష్యసి - యదిమేసాంత్వనా - తదారాఘవేవనం ప్రస్థే భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి - నతుపక్షాంతరమిత్యర్థః ॥ ౫౭ ॥ ౫౮ ॥ కైకేయీనిశ్చయం ద్రఢయతిఅథో ఇతి ॥ రామముపేత్యరామముద్దిశ్య ॥ భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి - నతుపక్షాంతరమిత్యర్థః ॥ అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః - వచోభిరుపలక్షితా ॥ ౬౦ ॥ ౬౧ ॥ తథేతి ॥ అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా - నిధాయహస్తౌ శీర్షేయం ॥ అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః - అతివిస్మితా అతిస్నిగ్ధః కథంమదనిష్టంకరిష్యతీతి - కుపితా - రామాభిషేకప్రవర్తకంభర్తారముద్దిశ్య హృదయ ఇతివిస్మయాభినయః - అతివిస్మితా అతిస్నిగ్ధః కథంమదనిష్టంకరిష్యతీతి - కుపితా - రామాభిషేకప్రవర్తకంభర్తారముద్దిశ్య కుపితేత్యర్థః ॥ ౬౨ ॥ తీర్థీయం ॥ యమస్యేతి ॥ అత్రశ్లోకే ఇతిపదం కేకయరాజాయేతిపదంవాదశరథాయేతిపదంవా అధ్యాహార్యం ॥ ౬౩ ॥ అహమితి ॥ ఇతోగచ్ఛతీతివర్తమానసామీప్యేలట్ ॥ తీర్థీయం ॥ నాంజనపానభోజనమిత్యత్రైకవద్భావః - ఆస్తరణానిచిత్రకం బళాదీని ॥ ౬౪ ॥ అథేతి ॥ మేదినీమధిశిశ్యే - అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతిన ప్తమ్యర్థే ద్వితీయా ॥ ౬౫ ॥ ఉదీర్ణేతి ॥ ఉదీర్ణః ఉద్ఘటితః సంరంభః కోపః సఏవతమః తేనవృతాననా - విమలాపూర్వంవిమలా - తమోవృతా నీలాభ్రప్రయుక్తతమోవృతా - మగ్నతారకా అస్తమితతారకా ॥ తీర్థీయం ॥ ఉదీర్ణేతి ॥ తదాశయనకాలే - ఉదీర్ణః ఉద్రిక్తః - సంరభః క్రోధ ఏవతమః - తేనవృతమాననం యస్యాస్సా తథోక్తా - విమనాః దుర్మనాః - భగ్నతారకా అస్తమితతారకా - ద్యౌఃఆకాశమివస్థితా ॥ ౬౬ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భరతః ప్రాప్స్యతిక్షితిమ్ ॥ ౫౭ ॥ నసువర్ణేనమేహ్యర్థోనరత్నైర్నచభూషణైః । ఏషమేజీవితస్యాంతో రామోయద్యభిషిచ్యతే ॥ ౫౮ ॥ అథోపునస్తాంమహిషీంమహీక్షితోవచోభిరత్యర్థమహాపరాక్రమైః । ఉవాచకుబ్జాభరతస్యమాతరంహితంవచోరామముపేత్యచాహితమ్ ॥ ౬౦ ॥ ప్రపత్స్యతేరాజ్యమిదంహిరాఘవోయదిధ్రువంత్వంససుతాచతప్స్యసే । అతోహికల్యాణియతస్వతత్తథాయథాసుతస్తే భరతోభిషేక్ష్యతే ॥ ౬౧ ॥ తథాతివిద్ధామహిషీతుకుబ్జయాసమాహతావాగిషుభిర్ముహుర్ముహుః । నిధాయహస్తౌహృదయేతివిస్మితాశశంసకుబ్జాంకుపితాపునఃపునః ॥ ౬౨ ॥ యమస్యవామాంవిషయంగతామితోనిశామ్యకుబ్జేప్రతివేదయిష్యసి । వనంగతేవాసుచిరాయరాఘవేసమృద్ధకామోభరతోభవిష్యతి ॥ ౬౩ ॥ అహంహినైవాస్తరణానినస్రజోనచందనంనాంజనపానభోజనమ్ । నకించదిచ్ఛామినచేహజీవితంనచేదితోగచ్ఛతిరాఘవోవనమ్ ॥ ౬౪ ॥ అథైతదుక్త్వావచనంసుదారుణంనిధాయసర్వాభరణానిభామినీ । అసంవృతామాస్తరణేనమేదినీంతదాధిశిశ్యేపతితేవకిన్నరీ ॥ ౬౫ ॥ ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననాతథావముక్తోత్తమమాల్యభూషణా । నరేంద్రపత్నీవిమనాబభూవసాతమోవృతాద్యౌరివమగ్నతారకా ॥ ౬౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - నవమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

విదర్శితాయదాదేవీకుబ్జయాపాపయాభృశమ్ । తదాశేతేస్మసాభూమౌదిగ్ధవిద్ధేవకిన్నరీ ॥ ౧ ॥ సాదీనిశ్చిత్యమనసాకృత్యంసాసమ్యగితిభామినీ । మంథరాయైశనైస్సర్వమాచచక్షేవిచక్షణా ॥ ౨ ॥ సాదీనానిశ్చయంకృత్వామంథరావాక్యమోహితా । నాగకన్యేవనిశ్వస్యదీర్ఘముష్ణంచభామినీ ॥ ❋ ॥ ముహూర్తంచింతయామాసమార్గమాత్మసుఖావహమ్ ॥ ౩౫ ॥ సాసుహృచ్చార్థకామాచతంనిశమ్యసునిశ్చయమ్ ॥ ❋ ॥ బభూవపరమప్రీతాసిద్ధింప్రాప్యేవమంథరా ॥ ౪౫ ॥ అథసారుషితాదేవీసమ్యక్కృత్వావినిశ్చయమ్ ॥ ❋ ॥ సంవివేశాబలాభూమౌనివేశ్యభృకుటీంముఖే ॥ ౫౫ ॥ తతశ్చిత్రాణిమాల్యానిదివ్యాన్యాభరణానిచ ॥ ❋ ॥ అపవిద్ధానికైకేయ్యాతానిభూమింప్రపేదిరే ॥ ౬౫ ॥ తయాతాన్యపవిద్ధానిమాల్యాన్యాభరణానిచ ॥ ❋ ॥ అశోభయంతవసుధాంనక్షత్రాణియథానభః ॥ ౭౫ ॥ క్రోధాగారే

అథపూర్వోక్తంకైకేయీక్రోధమవిచాల్యత్వసూచనాయానువదన్ రాజ్ఞఃకైకేయీదర్శనానునయాగమనశయతివిదర్శితేతి ॥ విదర్శితావిపరీతంబోధితా - దిగ్ధవిద్ధావిషలిప్తబాణేనప్రహృతా - విషాక్తేదిగ్ధలిప్తకావిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ విదర్శితేతి ॥ విపరీతమర్థంగ్రాహితాయథాభవతితథా - దిగ్ధవిద్ధాదిగ్ధేనవిషాక్తేనబాణేనవిద్ధాప్రతిహతా - కిన్నరీవ ॥ ౧ ॥ నిశ్చిత్యేతి ॥ సాకైకేయీ - కృత్యంకర్తవ్యం - పూర్వోక్తరీత్యామనసానిశ్చిత్య - సర్వంత్వదుక్తంసమ్యగితిమంథరాయై ఆచచక్ష ఇతిసంబంధః ॥ ౨ ॥ సాదీనేత్యర్థత్రయమేకంవాక్యం ॥ దీనా-అత్రసోపద్యోగఃఫలిష్యతినవేతిశంకయాదీనా - మార్గం ఉపాయం ॥ ఏతదర్థత్రయం నిశ్చిత్యేతిపూర్వశ్లోకాత్ పూర్వమేవనివేశనీయం అర్థసంగతిస్వారస్యాత్ ॥ ౩౫ ॥ సేతి ॥ తంనిశ్చయం ఇహవామాంమృతామిత్యాదినాపూర్వసర్గోక్తనిశ్చయం - నిశమ్యశ్రుత్వా - సిద్ధింనిశ్చయఫలం - ప్రాప్యేవప్రీతా ॥ ౪౫ ॥ పునస్సంవేశనాభిధానంరోషసూచకభృకుటీకరణమాల్యభూషణాపనేథాదివిశేషప్రదర్శనార్థం - భృకుటీం క్రోధజవికారవిశేషం ॥ ౫౫ ॥ పూర్వంత్యక్తభూషణాదీనామాదాసిన్యేనభూమావిక్షేపందర్శయతి తతఇతి ॥ యాన్యపవిద్ధానితానిభూమింప్రపేదిరే - నతుమంజూషికాం - క్రోధాతిశయసూచనాయభూమౌపుత్యజనం ॥ ౬౫ ॥ వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయతానివర్ణయతితయేత్యాదినా ॥ ౭౫ ॥ క్రోధాగారేతి ॥ గతసత్వాక్షీణబలా - విగతా

సంలీనార్థః - ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమ స్త్రీ తు జంతుష్వితి త్యమరః ॥ ౭ ॥ ఆజ్ఞాప్యేతి ॥ ఆజ్ఞాప్య సుమంత్రాదీన్నియమ్య - అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి - ఉపస్థానం ఆస్థానం - సదః ఇత్యర్థః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - యద్వా ఏవంభ మనర్గే - గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తత్వాద్వసిష్ఠ ఏవోపస్థాన శబ్దేనోచ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ ఆజ్ఞాప్యేతి ॥ ఉపస్థానం సదః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - సభ్యైరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ అద్యేతి ॥ రామాభిషేకః - అద్యవై ఇదానీమేవ - ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యాశ్శ్రోతుమవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః - సర్వమస్య వశే వర్తత ఇతి వశీ స్వతంత్రః - అతః స్వయమేవ ప్రియార్హాం కైకేయీం ప్రతి ప్రియమాఖ్యాతుం అంతఃపురం ప్రవివేశ ॥ ౧౦ ॥ స ఇతి ॥ స్వబాధకకైకేయీ యుక్తత్వాద్రాహుయుక్తమిత్యుక్తం ॥ ౧౧ ॥ అథ దశరథస్య కైకేయీ వచన కర్తవ్యత్వాయ రామాభిషేక విఘ్నం మియం కరిష్యతీతి బుధ్యసు త్వాపాదాయ చరతిభావో దీపనాన్యంతఃపురే నిర్ణయతి శుకేత్యాది ॥ వాదిత్రరవసంఘుష్టం వీణాది చతుర్విధ వాద్యరవానునాదితం - తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికం । వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాళాదికం ఘనం ॥ చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః । కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్యహేతుత్వాద్రతివృద్ధిహేతుత్వం - లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్శోభసంశోభితం - దాంతాః దంతనిర్మితాః - నిత్యపుష్పఫలైరితి దోహళవిశేషాదితి జ్ఞేయం - వివిధైరితి - భక్ష్యైః అపూపాదిభిః - భూషితైః - స్త్రీజనైరితి శేషః - అత ఏవ త్రిదివోపమం ॥ తీర్థీయం ॥ ఘుక్తే

నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా ॥ ❈ ॥ ఏకవేణీం దృఢం బద్ధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ ॥ ౭ ॥ ఆజ్ఞాప్య తు మహారాజో రాఘవస్యాభిషేచనమ్ ॥ ❈ ॥ ఉపస్థానమనుజ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనమ్ ॥ ౯ ॥ అద్య రామాభిషేకో వై ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ ॥ ❈ ॥ ప్రియార్హాం ప్రియమాఖ్యాతుం వివేశాంతఃపురం వశీ ॥ ౧౦ ॥ స కైకేయ్యా గృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ❈ ॥ పాండురాభ్రమివాకాశం రాహుయుక్తం నిశాకరః ॥ ౧౧ ॥ శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతాయుతమ్ ॥ ❈ ॥ వాదిత్రరవసంఘుష్టం కుబ్జావామనికాయుతమ్ । లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్చంపకాశోకశోభితైః ॥ ❈ ॥ దాంతరాజతసౌవర్ణవేదికాభిస్సమాయుతమ్ । నిత్యపుష్పఫలైర్వృక్షైర్వాపీభిశ్చోపశోభితమ్ ॥ ❈ ॥ దాంతరాజతసౌవర్ణైస్సంవృతం పరమాసనైః । వివిధైరన్నపానైశ్చ భక్ష్యైశ్చ వివిధైరపి ॥ ❈ ॥ ఉపపన్నం మహార్హైశ్చ భూషితైస్త్రిదివోపమమ్ । తత్ప్రవిశ్య మహారాజస్స్వమంతఃపురమృద్ధిమత్ ॥ ❈ ॥ న దదర్శ ప్రియాం రాజా కైకేయీం శయనోత్తమే ॥ ౧౬ ॥ స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః ॥ ❈ ॥ అపశ్యన్ దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాద చ ॥ ౧౭ ॥ న హి తస్య పురా దేవీ తాం వేలామత్యవర్తత ॥ ❈ ॥ న చ రాజా గృహం శూన్యం ప్రవివేశ కదాచన ॥ ౧౮ ॥ తతో గృహగతో రాజా కైకేయీం పర్యపృచ్ఛత ॥ ❈ ॥ యథాపురమవిజ్ఞాయ స్వార్థలిప్సుమపండితామ్ ॥ ౧౯ ॥ ప్రతిహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా సుకృతాంజలిః ॥ ❈ ॥ దేవ దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగారమభిద్రుతా ॥ ౨౦ ॥ ప్రతిహార్యా వచశ్శ్రుత్వా రాజా పరమదుర్మనాః ॥ ❈ ॥ విషసాద పునర్భూయో లులితవ్యాకులేంద్రియః ॥ ౨౧ ॥ తత్ర తాం పతితాం భూమౌ శయానామతథోచితామ్ ॥ ❈ ॥ ప్రతప్త ఇవ దుఃఖేన సోఽపశ్యజ్జగతీపతిః ॥ ౨౨ ॥ స వృద్ధస్తరుణీం భార్యాం

తి ॥ రుతాయుతం రుతయుక్తం - కుబ్జావామనికాయుతం - కుబ్జాః గడులాః - వామనికాః హ్రస్వాః - దాంతాః హస్తిదంతైః కృతాః ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ కామబలసంయుక్తః - ఉద్దీపనదర్శనాదుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః - అత ఏవ రత్యర్థం పప్రచ్ఛ - క్వ గతాసీత్యేవం - ప్రత్యుత్తరాభావాద్విషసాద చ ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ కామబలం మన్మథోద్రేకః - తత్సంయుక్తః - అత ఏవ రత్యర్థే భార్యామపశ్యన్ పప్రచ్ఛ - ప్రతిహారీమితి శేషః - విషసాద చ ॥ ౧౭ ॥ విషాదహేతుమాహ న హీతి ॥ తాం వేలాం రతివేళాం ॥ తీర్థీయం ॥ విషాదహేతుమాహ నహీతి ॥ హి యస్మాత్ - పురా పూర్వం - దేవీ కైకేయీ - తస్య దశరథస్య - తాం వేళాం అగమనసమయం - నాత్యవర్తత నాతిక్రాంతవతీ - పూర్వం భర్తురాగమనే దివ్యాలంకారయుక్తా సస్మితా కైకేయీ భర్తుః ఆనందం జనయంతీ సతీ తం సమయం నాతిక్రాంతమతి - ఇదానీం చాతిక్రాంతేతి విషాదః ॥ ౧౮ ॥ తత ఇతి ॥ కైకేయీం - స్వార్థలిప్సాం స్వప్రయోజనపరాం - అవిజ్ఞాయ - యథాపురం యథాపూర్వం - పర్యపృచ్ఛత - ప్రతిహారీమితి శేషః - పూర్వమదర్శనకాలే యథాపృచ్ఛతి తథాపృచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతిహారీతి ॥ హే దేవ - దేవీ క్రుద్ధా క్రోధాగారమభిద్రుతేత్యువాచ ॥ ౨౦ ॥ ప్రతిహార్యా ఇతి ॥ భూయః అతిశయేన - అదర్శనవిషాదాదపి క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణాదతిశయేన విషసాద లులితవ్యాకులేంద్రియః - లులితాని ఘూర్ణితాని వ్యాకులాని స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః ॥ ౨౧ ॥ తత్రేతి ॥ అతథోచితాం - భూమిశయనానర్హాం ॥ ౨౨ ॥ రామాభిషేకసంరంభే సపత్నీమాతుః క్రోధస్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా న జ్ఞాతవానిత్యత్రాహ స ఇతి ॥ అకుటిలత్వాద్వ్యామోహాచ్చ న జ్ఞాతవానితి భావః - తద్దర్శనస్యదు

పతితాం భూగతాం - నిర్ధూతాం - ధూఞ్ కంపనే - వ్యాకులితామితియావత్ - చ్యుతాం - దివ ఇతి శేషః - స్వహస్త్వమాహలతామివేత్యాది ॥ పతితాం భూగతాం - నిర్ధూతాం - భూమౌ పతితాం - వామ్యకోర్భ్యాఽడపేత్యమరః । సంయతాం నాగురజ్జ్వాబద్ధాం - దక్షు వాయామితి - వామీమివ పరిభ్రష్టామిత్యపి పాఠః - వాహినీం బడబాం - వామ్యశ్వ్యా బడబేత్యమరః । మృగయునా వ్యాధేన - సమృగస్యాభిగంతా స్వార్థచర్యావహత్వాదయనీయత్వ దర్శనీయ - వ్యాపిలువి ప్రవిషలి ప్రదాణేన - విషాక్తేదిగ్ధలిప్తకాపిల్యమరః । మృగయునా వ్యాధేన - సమృగస్యాభిగంతా స్వార్థచర్యావహత్వాదయనీయత్వదర్శనీయ - నవిషలిప్తబాణేన - విషాక్తేదిగ్ధలిప్తకాపిల్యమరః ॥ తవర్ణత్వనిశ్చేష్టత్వనంతాపవత్త్వానిత్ర మాల్లతాద్యోపమ్యనలభ్యంతే ॥ తీర్థీయం ॥ లతామివ ॥ వినష్కృత్తాం ఛిన్నాం - పతితాం
తవర్ణత్వనిశ్చేష్టత్వనంతాపవత్త్వానిత్ర మాల్లతాద్యౌపమ్యనలభ్యంతే - దేవతామివస్థితాం - చ్యుతాం స్వర్గచ్యుతాం - మాయామివ పరిభ్రష్టాం - పరమాహనార్థం పుణ్యక్షయాత్ స్వర్గాత్ పరిభ్రష్టాం - దేవతామివస్థితాం - నంయతాం నాగురాదినాబద్ధాం - హరిణీమివస్థితాం - వనే - మృగయునా వ్యాధేన క్షత్రా - దిగ్ధేనవిష ప్రయుక్తాం మాయామివస్థితాం - నంయతాం నాగురాదినాబద్ధాం - హరిణీమివస్థితాం - వనే - మృగయునా వ్యాధేనక్షత్రా - దిగ్ధేనవిష ప్రయుక్తాంమాయామివస్థితాం - కరేణుం కరిణీమివస్థితాం - భార్యాం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౫ ॥ మహాగజ ఇతి ॥ అతిసంత్ర లిప్తబాణేన - విద్ధాం ప్రవృతాం - కరేణుం కరిణీమివస్థితాం - భార్యాం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౫ ॥ మహాగజ ఇతి ॥ అతిసంత్ర స్తచేతనః - అక్షితః సమ్యక్ - త్రస్తా - చేతనాబుద్ధిర్యస్య - కిమర్థేచ్ఛుః - ఉత్తరోగగ్రస్తా - ఉత్త్రస్తదేతిత్రాసః - కమలపత్రాక్షీ స్తచేతనః - అక్షితః సమ్యక్ - త్రస్తా - చేతనాబుద్ధిర్యస్య - కిమర్థేచ్ఛుః - ఉత్తరోగగ్రస్తా - ఉత్త్రస్తదేతిత్రాసః - కమలపత్రాక్షీ మితికామిత్యద్యోతనం ॥ తీర్థీయం ॥ మహాగజ ఇతి ॥ అరణ్యే మహాగజః పూర్వోక్తవిశేషణయుక్తాం కరేణుమివేత్యనుషజ్యతే - స్నేహాత్ మితికామిత్యద్యోతనం ॥ తీర్థీయం ॥ మహాగజ ఇతి ॥ అరణ్యే మహాగజః పూర్వోక్తవిశేషణయుక్తాం కరేణుమివేత్యనుషజ్యతే - స్నేహాత్ తాం కైకేయీం - పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య - అభిసంత్రస్తచేతనః - కింకరిష్యతి కిం వదిష్యతీత్యభిసంత్రస్తా చేతనా ధీర్యస్య నతథా - కామిద తాం కైకేయీం - పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య - అభిసంత్రస్తచేతనః - కింకరిష్యతి కిం వదిష్యతీత్యభిసంత్రస్తా చేతనాధీర్యస్య నతథా - కామిద వనితామిదమువాచేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ ఆత్మనిత్వయి - మయినా - అభిశప్తా పరుషితా ॥ తీర్థీయం ॥ న తేహమితి ॥ హే దే శరథః - వనితామిదమువాచేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ ఆత్మనిత్వయి - మయినా - అభిశప్తా పరుషితా ॥ తీర్థీయం ॥ న తేహమితి ॥ హే దే శరథః - వనితామిదమువాచేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ ఆత్మనిత్వయి - మయినా - అభిశప్తాపరుషితా ॥ తీర్థీయం ॥ న తేహమితి ॥ హే దే

శరథః - వనితామిదమువాచేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ ఆత్మనిత్వయి - మయినా - అభిశప్తాపరుషితా ॥ తీర్థీయం ॥ న తేహమితి ॥ హే దే శరథః - వనితామిదమువాచేత్యన్వయః
వి - ఆత్మనిమయి - సంశ్రితం - తేతవ - క్రోధం క్రోధకారణం - అహం నాభిజానామి - కేనాభియుక్తా సందితా - విమానితా నిరాకృతా
తస్పర్శం కథయేతిభావః ॥ ౨౭ ॥ యదిదితి ॥ పాంసుషు శేష ఇతియత్ ఇదం - మమదుఃఖాయేతి సంబంధః - భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచగ్రస్త

ప్రాణేభ్యోప్యగరీయసీమ్ ॥ ❁ ॥ అపాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే ॥ ❁ ॥ లతామివ వినిష్కృ
త్తాం పతితాం దేవతామివ ॥ ❁ ॥ కిన్నరీమివ నిర్ధూతాం చ్యుతామప్సరసం యథా । మాయామివ పరిభ్ర
ష్టాం హరిణీమివ సంయతామ్ ॥ ❁ ॥ కరేణుమివ దిగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే ॥ ౨౫ ॥ మహాగజ ఇవార
ణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తామ్ ॥ ❁ ॥ పరిమృశ్య చ పాణిభ్యామభిసంత్రస్తచేతనః । కామీ కమలపత్రా
క్షీమువాచ వనితామిదమ్ ॥ ౨౬ ॥ న తేహమభిజానామి క్రోధమాత్మని సంశ్రితమ్ । దేవి కేనాభిశప్తాసి
కేన వాసి విమానితా ॥ ౨౭ ॥ యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు । భూమౌ శేషే కిమర్థం త్వం
మయి కల్యాణచేతసి ॥ ❁ ॥ భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాథినీ ॥ ౨౯ ॥ సంతి మే కుశలా వైద్యా
స్త్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః ॥ ❁ ॥ సుఖితాం త్వాం కరిష్యంతి వ్యాధిమాచక్ష్వ భామిని ॥ ౩౦ ॥ కస్య వా తే
ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతమ్ ॥ ❁ ॥ కః ప్రియం లభతామద్య కో వా సుమహదప్రియమ్ । మా
రోదీర్మా చ కార్షీస్త్వం దేవీ సంపరిశోషణమ్ ॥ ❁ ॥ అవధ్యో వధ్యతాం కో వా కో వా వధ్యో విముచ్యతామ్ । దరిద్రః కో భవత్వాఢ్యో ద్రవ్యవాన్ వాప్యకించనః ॥ ౩౩ ॥ అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః । న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతుమహముత్సహే ॥ ❁ ॥ ఆత్మనో జీవితేనాపి బ్రూహి యన్మన
సేచ్ఛసి । బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితుమర్హసి ॥ ❁ ॥ కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే ॥
౩౫ ॥ యావదావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా ॥ ❁ ॥ ప్రాచీనాః సింధుసౌవీరాః సౌరాష్ట్రా దక్షిణాపథాః ॥ వంగాంగమగధా మత్స్యాః సమృద్ధాః కాశికోసలాః ॥ ❁ ॥ తత్ర జాతం బహుద్రవ్యం ధన

చిత్తేవ ॥ తీర్థీయం ॥ యదిదమితి ॥ హే కల్యాణి త్వం - పాంసుషు శేషే ఇతి యత్ - ఇదం పరివర్తనం - మమదుఃఖాయ భవతి - కించ క
ల్యాణచేతసి అనపకారిణీతియావత్ - మయి - మయి జీవతి నతీతి శేషః - త్వం కిమర్థం శోషయితాసి - భూతోపహతచిత్తేవ గ్రహావిష్ట
చిత్తేవ ॥ ౨౯ ॥ రోగపక్షం వ - హరతి సంతీత్యాది ॥ అభితుష్టాః - దానమానాదిభిః ॥ ౩౦ ॥ క్రోధపక్షే పరిహారమాహ కస్యవేతి ॥ కస్యే
తిత్ర్యర్థే షష్ఠీ - కేన వా తే ప్రియం కృతమిత్యర్థః - ప్రియా ప్రియకారిణోః ఫలమాహ కః ప్రియమితి - మా రోదీరితి - మారోదీః రో
దనం మా కార్షీః - సంపరిశోషణం కాయక్లేశం ॥ ౩౩ ॥ అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి అహమితి ॥ మమజీవనేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం
వ్యాహంతుం నోత్సహే - త్వత్ప్రియార్థం జీవితమపి పరిత్యజామీత్యర్థః - ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం ॥ తీర్థీయం ॥ న తే
కించిదిత్యాది ॥ తే తవ - అభిప్రాయం అభిప్రేతం - మనోరథం - కించిత్ కించిన్మాత్రమపి - వ్యాహంతుం - అహం నోత్సహే - అతః ఆత్మనో జీ
వితేనాపి యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహి - యద్వా - ఆత్మనో జీవితేనాపి నిజజీవితేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహ ఇతి వార్థః -
బలమితి - ఆత్మని త్వయి - బలం మామకం ప్రేమాఖ్యం బలం - జానంతీ సతీ మాం శంకితుం నార్హసి - త్వయి మత్ప్రేమ్ణో గరీయస్త్వాచ్ఛంకా
నకార్యేత్యర్థః - సుకృతేనాపి శపే కిం ముతాన్యైరితి భావః - యద్వా - ఆత్మని మయి - బలం దుష్కరస్యాపి సంపాదన సామర్థ్యం - జానంతీ
సతీ మనోరథస్సిధ్యతి వా న వేతి శంకాం కర్తుం నార్హసీతి వార్థః ॥ ౩౫ ॥ చక్రం సూర్యస్య రథచక్రం - ఆజ్ఞా వా - ప్రాచీనా ఇత్యాది -
ప్రాచీనాదిదేశాః - మే సంతీతి శేషః - తత్ర తేషు దేశేషు - ధనధాన్యం - యదస్తీతి శేషః - తతః తత్ర ॥ తీర్థీయం ॥ యావదిత్యాది ॥ చక్రం
భూచక్రం - ఆజ్ఞాచక్రం వా - సూర్యమండలం వా - యావదావర్తతే తావతీ తావద్విస్తీర్ణా - వసుంధరా భూమిః - మే మమ - అస్తీతి

శేషః - ప్రాచీనా ఇత్యాది - యే జనపదాస్సంతి తత్ర తేషు జాతం యద్ధనధాన్యాదికమస్తి - తతః తేషు ద్రవ్యేషు - యత్త్వం మనసేచ్ఛసి తత్సర్వం తే ప్రేష్యతి యోజనా ॥ ౩౮ ॥ కిమితి ॥ ఆయాసేన భూశయనాయాసేన - తత్ భయనిమిత్తం - రశ్మివాన్ సూర్యః ॥ ౩౯ ॥ పరిపీడయితుం ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథవ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వమిమం వృణు యావరమితి మందరయోపదిష్టమనుతిష్ఠతి తమిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ నాస్మీతి ॥ విప్రకృతా రోగగ్రస్తా - నార్థకామాస్మీత్యపి ద్రష్టవ్యం - నిగ్రహానుగ్రహపక్షం మనసి కృత్వా హ అభిప్రాయస్త్వితి - అభిప్రాయః అభిప్రేతో ర్థః - అస్తీతి శేషః - త్వయాకృతం త్వయా ప్రతిశ్రుతం - తమిచ్ఛామీతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ ప్రతిజ్ఞామితి ॥ ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ - శపథం కుర్విత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కర్తుమిచ్ఛసి యది తదా - ప్రతిజ్ఞాం అవశ్యకర్తవ్యతా విషయిణీం ప్రతిజ్ఞాం - అథ అనంతరం - యన్మయా ప్రార్థితం తద్వ్యాహరిష్యామీతి ॥ ౩ ॥ తామితి ॥ ఈషదుత్స్మితః భవదాజ్ఞాకారిణి మయి కః శపథే నేతి కించిదుద్గతస్మితః - యద్వా అతి ప్రేతకరణమీషత్కరమిత్యుత్స్మితః - యద్వా - శంకితరోగాద్యభావాత్ హస్తేన మూర్ధజేషు సంగృహ్యేతి - శిరోంకే కృత్వేతి భావః - స్వాభిముఖీకరణాయ వేణీమవలంబ్యేతి వార్థః ॥ ౪ ॥ అవలిప్తేతి ॥ అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే - మమ - త్వత్తః ప్రియతమా స్త్రీ నాంచ స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా - నాస్తి - రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో న విద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అవలిప్తఇతి ॥ అవలిప్తే

ధాన్యమజావికమ్ । తతో వృణీష్వ కైకేయి యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి ॥ ౩౮ ॥ కిమాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ శోభనే । తత్త్వం మే బ్రూహి కైకేయి యతస్తే భయమాగతమ్ ॥ ❋ ॥ తత్తే వ్యపనయిష్యామి నీహారమివ రశ్మివాన్ ॥ ౩౯ ॥ తథోక్తా సా సమాశ్వస్తా వక్తుకామా తదప్రియమ్ ॥ ❋ ॥ పరిపీడయితుం భూయో భర్తారముపచక్రమే ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - దశమస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

తం మన్మథశరైర్విద్ధం కామవేగవశానుగమ్ । ఉవాచ పృథివీపాలం కైకేయీ దారుణం వచః ॥ ౧ ॥
నాస్మి విప్రకృతా దేవ కేనచిన్నావమానితా । అభిప్రాయస్తు మే కశ్చిత్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతమ్ ॥ ౨ ॥
ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తుమిచ్ఛసి । అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయా ॥ ౩ ॥
తామువాచ మహాతేజాః కైకేయీమీషదుత్స్మితః । కామీ హస్తేన సంగృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్మితామ్ ॥ ౪ ॥
అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ । మనుజో మనుజవ్యాఘ్రాద్రామాదన్యో న విద్యతే ॥ ౫ ॥
తేనాజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా । శపే తే జీవనార్హేణ బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి ॥ ౬ ॥
యం ముహూర్తమపశ్యంస్తు న జీవేయమహం ధ్రువమ్ । తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియామ్ ॥ ౭ ॥
ఆత్మనా వాత్మజైశ్చాన్యైర్వృణేయం మనుజర్షభమ్ । తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియామ్ ॥ ౮ ॥
భద్రే హృదయమప్యేతదనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే । ఏతత్సమీక్ష్య కైకేయి బ్రూహి యత్సాధు మన్యసే ॥ ౯ ॥
బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితుమర్హసి । కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి

మూర్ధజే - స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా - మమ - న విద్యతే నాస్తి - పురుషాణాం మధ్యే - మనుజవ్యాఘ్రాత్ పురుషశ్రేష్ఠాత్ - రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో న విద్యత ఇతి న జానాసీతి ॥ ౫ ॥ తేనేతి ॥ జీవనార్హేణ జీవనాదపి పూజ్యేన ॥ తీర్థీయం ॥ తేనేతి ॥ అజయ్యేన శత్రూణాం జేతుమశక్యేన - ముఖ్యేన శ్రేష్ఠేన - జీవనార్హేణ మమ జీవన హేతునా - తే శపే త్వన్నిమిత్తం ప్రతిజానే - మనసా యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహీత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ అస్యైవ వివరణం యమితి ॥ తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం - ప్రతీతి శేషః ॥ ౭ ॥ ఆత్మనేతి ॥ ఆత్మనా స్వదేహేన - ఆత్మజైః భరతాదిభిః - అన్యైః ప్రియబంధుభిశ్చ - మూల్యభూతైరేతైః - యం రామం వృణే - సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్ణామీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆత్మనేతి ॥ ఆత్మనా మయా వా - ఆత్మజైః పుత్రైః - అన్యైః ప్రాణిభిః - ఆత్మానమితరానాత్మజాంశ్చ విహాయ ప్రియో వరణీయస్తేన రామేణేత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ భద్రఇతి ॥ హే భద్రే మే హృదయం - ఏతత్ ఏతాదృశమనుమృశ్య - శపథవచనానుసారిత్వేన నిర్ధార్య - ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ - ఏతత్ వాఙ్మనసయోరైకరూప్యం - సమీక్ష్య సమ్యగాలోచ్య - యత్సాధు ఇష్టం - మన్యసే తద్బ్రూహి - త్వదభీష్టకరణమేవ మజ్జీవనం - అన్యథా న జీవామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ భద్ర ఇతి ॥ హే భద్రే - యదేతన్మే హృదయం అభిప్రాయః - సర్వథా త్వద్వచనక్రియా విషయకః - యద్వా - హృదయమపి - ఏతత్ ఏతాదృశం - వాగనుసారీత్యనుమృశ్య విచార్య - త్వదభీష్టకథనేన - మాముద్ధరస్వ అస్మాద్దుఃఖాదుద్ధర - ఏతదపి ఏతన్మదుద్ధరణమపి - కర్తవ్యం న వేతి చ - సమీక్ష్య విచార్య అతఃపరం - యత్సాధు తవ హితం - మన్యసే తద్బ్రూహి - అథవా ఏతత్ వాఙ్మనసయోరైక్యం నిరీక్ష్య యత్సాధు మన్యస ఇతి వార్థః ॥ ౯ ॥ బలమితి ॥ ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం త్వ

ప్తిచిత్తాపహారిసౌభాగ్యబలం ॥ ౧౦ ॥ సేతి ॥ తదర్థమనాః మంథరోపదిష్టరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః - అభిప్రా
యమాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం - నిర్మర్యాదస్థ్యాత్ నిర్గతమర్యాదస్థభావాత్ - పక్షపాతాదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ తద
ర్థమనాః తస్మిన్ సంకల్పితే అర్థే మనో యస్యాస్సా - తమభిప్రాయమాగతం అనుకూల్యం ప్రాప్తం దశరథం - నిర్మర్యాదస్థ్యాత్ స్వపు
త్రపక్షపాతాత్ - హర్షాచ్చ - పతిరపి నవర్ణం స్వకార్యం కరిష్యతీత్యానందాచ్చేత్యర్థః - దుర్వచం వచః శత్రూణామపి వక్తుమశ
క్యం వచః - బభాషే భాషితుమాలోచనం కృతవతీ ॥ ౧౧ ॥ ఉక్తమర్థం సవిశేషమాహ తేనేతి ॥ తేన వాక్యేన - శపథపూర్వకం త్వదభిమ
తం కరిష్యామీత్యుక్తదశరథవచనేన ॥ తీర్థీయం ॥ తేనేతి ॥ తేన వాక్యేన రామశపథపూర్వకస్వవచనక్రియావాక్యేన - సంహృష్టా - తమభి
ప్రాయం పుత్రరాజ్యరామప్రవ్రాజనరూపాభిప్రాయం - అభ్యాగతం అకస్మాదాగతం - అంతకమివ - మహాఘోరం రాజ్ఞః ప్రాణహ
రం - వ్యాజహార వ్యాహర్తుం నిశ్చితవతీ ॥ ౧౨ ॥ దశరథవాక్యం దృఢీకర్తుం నరస్య ధర్మాధర్మసాక్షిభూతా దేవతాశ్శ్రావయతి యథా
క్రమేణేతి ॥ క్రమేణ ప్రియపుత్రసుకృతక్రమేణ - యథా శపసి - వరం దదాసి చ - తథా తచ్ఛృణ్వంత్వితి సంబంధః - చంద్రాదిత్యావి
తి - గ్రహా నవగ్రహాః - జగత్ లోకః - లోకో విష్టపం భువనం జగదిత్యమరః । లోకశ్చాత్ర స్వర్గ ఏవ - ఇతీతి - పరిగృహ్య దర్శనాశే
ససంయమ్య - అభిశస్య నవా దేవతాస్సాక్షిత్వేన శృణ్వంత్విత్యుద్ఘుష్య ॥ తీర్థీయం ॥ రాజప్రతిజ్ఞాయా దుష్కరఘోరార్థవిషయక
త్వాద్విఫలత్వశంకయా తత్ప్రతిజ్ఞామశేషసాక్షీకరణేన స్థిరీకరోతి యథాక్రమేణేత్యాది ॥ యథాక్రమేణ అతిప్రియపుత్రసుకృతాదిపరి
గ్రహక్రమేణ - శపసి శపథం కరోషి - తత్పూర్వకం వరం మమ దదాసి చ - అభీష్టం దాతుం నిశ్చితవానసి - నాత్ర సందేహః కిల - తదేవ

తే శపే ॥ ౧౦ ॥ సా తదర్థమనా దేవీ తమభిప్రాయమాగతమ్ । నిర్మర్యాదస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే
దుర్వచం వచః ॥ ౧౧ ॥ తేన వాక్యేన సంహృష్టా తమభిప్రాయమాగతమ్ । వ్యాజహార మహాఘోరమభ్యా
గతమివాంతకమ్ ॥ ౧౨ ॥ యథాక్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ । తచ్ఛృణ్వంతు త్రయస్త్రింశద్దేవా
స్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ❁ ॥ చంద్రాదిత్యౌ నభశ్చైవ గ్రహా రాత్ర్యహనీ దిశః । జగచ్చ పృథివీ చేయం సగం
ధర్వా సరాక్షసా ॥ ❁ ॥ నిశాచరాణి భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః । యాని చాన్యాని భూతాని జానీ
యుర్భాషితం తవ ॥ ❁ ॥ సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞస్సుసమాహితః । వరం మమ దదాత్యేష తన్మే
శృణ్వంతు దేవతాః ॥ ❁ ॥ ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యాభిశస్య చ । తతః పరమువాచేదం వరదం కామ
మోహితమ్ ॥ ౧౭ ॥ స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే । తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవ జీవి
తమంతరా ॥ ౧౮ ॥ తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః । జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే
ప్రాదదా వరౌ ॥ ౧౯ ॥ తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపౌ మృగయామ్యహమ్ । తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్య
సంగర ॥ ౨౦ ॥ తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చేద్దాస్యసి మే వరమ్ । అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్వి
మానితా ॥ ౨౧ ॥ వాఙ్మాత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః । ప్రచస్కంద వినాశాయ పాశం మృ

త్యన్నిశ్చయం - దేవాదయశ్శృణ్వంతు - జగత్ పరోక్షస్వర్గాదిభువనం - పృథివీ ప్రత్యక్షభువనదేవతా - ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - దేవీ - మహే
ష్వాసం రాజానం - పరిగృహ్య స్వవశే స్థాప్య - సత్యసంధ ఇత్యాదినా స్వవచనకృతిస్థైర్యాయైవాభిశస్య - తమువాచ ॥ ౧౭ ॥ స్మరేతి ॥
పూర్వవృత్తమేవాహ తత్రేతి - తత్ర రాత్రియుద్ధే - అంతరా మధ్యే - తవ జీవితం - అచ్యావయత్ అచాలయత్ - శస్త్రప్రహారాదినా
మూర్ఛాం ప్రాపితవానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కిమువాచేత్యత ఆహ స్మరేతి ॥ తత్ర రాత్రియుద్ధే - శత్రుః శంబరః - తవ జీవితమంతరా
ప్రాణం వినా - త్వామచ్యావయత్ ప్రచ్యుతవీర్యమకరోత్ - అథవా - తత్ర రణే - అంతరా మధ్యే - శత్రుః - తవ జీవితమచ్యావయత్ అ
చాలయత్ - ఆమోహయదితి వార్థః ॥ ౧౮ ॥ తత్రేతి ॥ యతమానాయాః సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రేతి ॥ త
త్ర రణే - హే దేవ - యత్ యస్మాత్ - త్వం మయా సమభిరక్షితః - తతః తస్మాత్ - యతమానాయాః తవ రక్షణే యత్నం కుర్వంత్యాః - జాగ్రత్యాః
జాగరూకాయాః - మే మమ - వరౌ - ప్రాదాః దత్తవానసి ॥ ౧౯ ॥ తావితి ॥ హే పృథివీపాల - తవ సకాశ ఏవ - నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థా
పితౌ - తౌ తు వరౌ తావేవ వరౌ - మృగయామి అన్వేషయామి - ఇచ్ఛామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తౌ తు దత్తావితి ॥ హే పృథివీపాల - తవ సకా
శే - నిక్షేపరూపేణ స్థాపితౌ తౌ వరౌ - మృగయామి - యాచే ఇత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ తదితి ॥ వరమితి జాత్యేకవచనం ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రకృత
ముపసంహరతి తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ - ధర్మేణ మహ్యం వరద్వయం దాస్యామీతి - ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం కృత్వా - దాస్యసి న చేత్ తవైవ సకా
శే - అద్యైవ జీవితం ప్రహాస్యామీతి ॥ ౨౧ ॥ వాఙ్మాత్రేణేతి ॥ వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ - కైకేయ్యా స్వవ
శే కృతః రాజా - వాఙ్మాత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకకథితేన - ఆత్మనో వినాశాయ - పాశం మృగ ఇవ వాగురాం మృగ ఇవ - ధర్మపా
శం ప్రచస్కంద గతవాన్ - స్కందిర్గతిశోషణయోరితి ధాతుః - వరప్రదానమంగీచకారేత్యర్థః - యద్వా - వాగురాం ప్రాప్తమృ

గ ఇవ - ప్రచస్కందేతి - శోషణం ప్రాప ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వాఙ్మాత్రేణేతి ॥ వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రే
ణ - పాశం వరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం - ప్రచస్కంద ప్రవివేశ - విశేషతో వరస్వరూపే అనుక్తేనైవ తౌ వరౌ మే ధారయసీత్యేతా
వన్మాత్ర ఏవాభిహితే అననుకూలవరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం పాశమాత్మనో వినాశాయ ప్రాప వాక్ - క ఇవ - వాఙ్మాత్రేణేతి తేన - మృగ
శబ్దానుకరణేన వా - వశీకృతః - పాశం నాగురాం - మృగ ఇవ ॥ ౨౨ ॥ తత ఇత్యాది ॥ తావితి - తౌ వరౌ వక్ష్యామి - తౌ వరౌ విభజ్య ప్రదాతుం
ప్రకారం వక్ష్యామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వరౌ యౌ మ ఇతి ॥ తౌ తావదద్య వక్ష్యామి మమ దాతవ్యవరౌ విమౌ ఇతి విభజ్య వక్ష్యామి -
తన్మే వచశ్శృణు ॥ ౨౩ ॥ అభిషేకసమారంభ ఇతి ॥ అభిషేకసమారంభః అభిషేకసామగ్రీ - యద్విశేషః - అభిషేకేణ అభిషేకసా
మగ్ర్యా ॥ తీర్థీయం ॥ అభిషేకేత్యాది ॥ యః కల్పితః అనేనేతి యోజనా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నవేతి ॥ చీరం వల్కలం ॥ ౨౬ ॥ విశంబ
వ్యావృత్త్యర్థమాహ భరత ఇత్యాదినా ॥ దత్తమేవ న తు నూతనం కించిదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ దత్తమేవ వరం వృణ ఇతి - నష్ట
న్యాయేన త్వాం నిర్బధ్నామీదానీం - న హ్యుత్తమర్ణేనాధమర్ణాద్ధనగ్రహణం తస్య తత్కాలపీడేత్యేతావతా దోష ఇత్యాశయః ॥ ౨౭ ॥
సత్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ స ఇతి ॥ రాజరాజస్త్వం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ - తేన సత్యసంగరత్వేన - కులాదిత్రయం రక్ష
సత్యస్య రక్షకత్వముపపాదయతి పరత్రేతి - నృణాం హితం సత్యవచః - పరత్ర వాసే స్వర్గలోకాదివాసే - అనుత్తమం అత్యంతోత్తమసా
ధనం - వదంతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమమేవార్థం స్పష్టముపదిశతి స రాజరాజ ఇత్యాది ॥ రాజరాజః ప్రసిద్ధః - సత్యం సత్యసంగరో భవ - తేనైవ

గణ ఇవాత్మనః ॥ ౨౨ ॥ తతః పరముపాక్షేదం వరదం కామమోహితమ్ । వరౌ యౌ మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ
మహీపతే ॥ ❖ ॥ తౌ తావదహమద్యైవ వక్ష్యామి శృణు మే వచః ॥ ౨౩ ॥ అభిషేకసమారంభో రాఘవస్యో
పకల్పితః ॥ ❖ ॥ అనేనైవాభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిచ్యతామ్ ॥ ౨౪ ॥ యో ద్వితీయో వరో దేవ దత్తః ప్రీ
తేన మే త్వయా ॥ ❖ ॥ తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కాలోఽయమాగతః ॥ ౨౫ ॥ నవ పంచ చ వర్షాణి దం
డకారణ్యమాశ్రితః ॥ ❖ ॥ చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః ॥ ౨౬ ॥ భరతో భజతామద్య
యౌవరాజ్యమకంటకమ్ ॥ ❖ ॥ ఏష మే పరమః కామో దత్తమేవ వరం వృణే । అద్యైవ హి పశ్యేయం ప్ర
యాంతం రాఘవం వనమ్ ॥ ౨౭ ॥ స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్మ చ । పరత్ర వా
సే హి వదంత్యనుత్తమం తపోధనాః సత్యవచో హితం నృణామ్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే
ఏకాదశస్సర్గః ॥ ❖

తతశ్శ్రుత్వా మహారాజః కైకేయ్యా దారుణం వచః । చింతామభిసమాపేదే ముహూర్తం ప్రత
తాప చ ॥ ౧ ॥ కిన్ను మేఽయం దివాస్వప్నశ్చిత్తమోహోఽపి వా మమ । అనుభూతోపసర్గో వా మనసో వా
ప్యుపద్రవః ॥ ❖ ॥ ఇతి సంచింత్య తద్రాజా నాధ్యగచ్ఛత్తదా సుఖమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రతిలభ్య చిరాత్సంజ్ఞాం కైకే
యీవాక్యతాడితః ॥ ❖ ॥ వ్యథితో విక్లబశ్చైవ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః । అసంవృతాయామా
సీనో జగత్యాం దీర్ఘముచ్ఛ్వసన్ ॥ ❖ ॥ మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రైరివ మహావిషః । అహో ధిగి

హేతునా కులాదికం రక్ష - సత్యసంగరత్వమేవ స్వజన్మాదిరక్షణసాధనమితి కుత ఇత్యత్రాహ పరత్రేత్యాది ॥ పరత్ర వాసే పరలోకవిష
యే - హితం వదంతి ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞశ్శోకం వర్ణయతి తత ఇతి ॥ ప్రతతాప - సుమూర్ఛేతి యావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ దారుణం అ
శనిపాతకల్పం - వచః శ్రుత్వా - నష్టసంజ్ఞస్సన్ చింతామభిసమాపేదే ॥ ౧ ॥ చింతాం వివృణోతి కిన్న్వితి ॥ కిన్న్వితి సామాన్యాకారేణ చింతా -
స్స దుఃఖావహస్య రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్స్వభావయా కైకేయ్యా కథనాసంభవాదిదం పారమార్థికం న భవతి - స్వప్నో యది వా - అథవే
దానీం నిద్రాయా అసంభవాచ్చిత్తమోహః భ్రమో వా - ఇదానీం భ్రమకారణాభావాదనుభూతోపసర్గో వా - జన్మాంతరానుభూతానా
మర్థానాం ఉపసర్గః - భావనా వా - స్మరణమితి యావత్ - జన్మాంతరేప్యేవంవిధావస్థాయా అసంభావితత్వాదాహ మనస ఉపద్రవో వా -
రోగజవికారో వా - ఉన్మాద ఇతి యావత్ - ప్రతతాప చేత్యేతదనువదతి ఇతీతి ॥ తీర్థీయం ॥ తామేవ చింతాం దర్శయతి ॥ కిన్ను మ ఇతి సామా
న్యవిచారః - చిత్తమోహః చిత్తభ్రాంతిర్వా - అనుభూతోపసర్గః అనుభూతానాం పదార్థానాముపసర్గః నాశః - సుషుప్తిరిత్యర్థః -
మనస ఉపద్రవః రోగవిశేషో వా - ఏతేషాం మధ్యే కా నామావస్థా మమ వర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వ
యం ॥ వ్యథితః దుఃఖితః - విక్లబః విహ్వలః - విక్లబో విహ్వల ఇత్యమరః । మండలే ఆహితుండికయంత్రమండలే ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతిల
భ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ విక్లబః విహ్వలః - అసంవృతాయామితి - జగత్యాం భువి - మండలే యంత్రమండలే - ధిగితి వాచము

క్త్వా - భూయః పునరపి - మోహం మూర్ఛాం - ఆపేదివాన్ ప్రాప్తవాన్ ॥౫॥౬॥ నృశంస ఇతి ॥ కింపాపంకృతమిత్యన్వయః - పాపం అపరాధః ॥ తీర్థీయం ॥ నృశంసఇతి ॥ నృశంసే క్రూరే - దుష్టచారిత్రే దుష్టవ్యాపారే ॥ ౭౫ ॥ యదేతి ॥ వృత్తిం శుశ్రూషాం - తస్యైవ - తద్వైవేత్యపి పాఠ్యం - తస్యైవ - నతు తత్పుత్రాదేః - తదైవ - నతు కాలాంతరే శుశ్రూషాభావదశాయాం ॥ తీర్థీయం ॥ యదేతి ॥ జననీతుల్యాం స్వజననీతుల్యాం - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వహతి కరోతి - కింనిమిత్తం కేన నిమిత్తేన - ఉద్యతా ॥౮౫॥ త్వమితి ॥ నృపసుతేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ అయం స్వకృతానర్థ ఇత్యాహ త్వమితి ॥ అవిజ్ఞానాత్ అవిచారాత్ - నృపసుతేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౯౫ ॥ తీర్థీయం ॥ జీవలోక ఇతి ॥ సర్వోపి జీవలోకః - యదా సర్వదాపి - యోగ్యతాబలాత్ రామస్య గుణస్తవమాహ - తస్మాదితి శేషః - ఉద్దిశ్య వ్యాజీకృత్య - న త్వేవ త్యజేయమిత్యనుకర్షః ॥ ౧౦౫॥౧౧౫ ॥ తీర్థీయం ॥ పరా ఉత్కృష్టా - చేతనా జీవితం ॥౧౨౫॥ తీర్థీయం ॥ తిష్ఠేదితి ॥ లోకస్సూర్యం వినా తిష్ఠేత - కంచిత్కాలం తిష్ఠేదిత్యర్థః - రామం వినా జీవితం క్షణమాత్రమపి న తిష్ఠేత్ - స్థాతుం న శక్నుయాదిత్యర్థః ॥ ౧౩౫ ॥ తదలమితి ॥ ఏష నిశ్చయః రామవివాసనరూపనిశ్చయః - అపి తే చరణావితి - అపిః ప్రశ్నార్థకః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ఏష నిశ్చయః - రామవివాసనరూపనిశ్చయః ॥ ౧౪ ॥ అథేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ అథేతి ప్రశ్నే - త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే విషయే - మాం జిజ్ఞాససే జ్ఞాతుమిచ్ఛసి - తదిదానీమపి భరతోభిషిచ్యతామితి యత్తదస్తు తద్వక్తుముచితం - త్వయా పూర్వం రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠస్సుత ఇత్యాది యద్వ్యాహృతం - తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం

తి సామర్షం వాచముక్త్వా నరాధిపః ॥ ❈ ॥ మోహమాపేదివాన్ భూయశ్శోకోపహతచేతనః ॥౫॥ చిరేణ తు నృపస్సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య సుదుఃఖితః ॥ ❈ ॥ కైకేయీమబ్రవీత్క్రుద్ధః ప్రదహన్నివ చక్షుషా ॥౬॥ నృశంసే దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశిని ॥ ❈ ॥ కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయాపి వా ॥౭॥ యదా తే జననీతుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః ॥ ❈ ॥ తస్యైవ త్వమనర్థాయ కింనిమిత్తమిహోద్యతా ॥౮॥ త్వం మయాత్మవినాశార్థం భవనం స్వం ప్రవేశితా ॥ ❈ ॥ అవిజ్ఞానాన్నృపసుతా వ్యాలీ తీక్ష్ణవిషా యథా ॥౯॥ జీవలోకో యదా సర్వో రామస్యాహ గుణస్తవమ్ ॥ ❈ ॥ అపరాధం కముద్దిశ్య త్యక్ష్యామీష్టమహం సుతమ్ ॥౧౦॥ కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపి వా శ్రియమ్ ॥ ❈ ॥ జీవితం వాత్మనో రామం న త్వేవ పితృవత్సలమ్ ॥౧౧॥ పరా భవతి మే ప్రీతిర్దృష్ట్వా తనయమగ్రజమ్ ॥ ❈ ॥ అపశ్యతస్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా ॥౧౨॥ తిష్ఠేల్లోకో వినా సూర్యం సస్యం వా సలిలం వినా ॥ ❈ ॥ నతు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు మమ జీవితమ్ ॥౧౩॥ తదలం త్యజ్యతామేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే ॥ ❈ ॥ అపి తే చరణౌ మూర్ధ్నా స్పృశామ్యేష ప్రసీద మే । కిమిదం చింతితం పాపే త్వయా పరమదారుణమ్ ॥౧౪॥ అథ జిజ్ఞాససే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే । అస్తు యత్తత్త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం రాఘవం ప్రతి ॥ ❈ ॥ స మే జ్యేష్ఠస్సుతః శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే । తత్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్ ॥ ❈ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశమ్ । ఆవిష్టాసి గృహం శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా ॥౧౭॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవి సంప్రాప్తస్సుమహానయమ్ । అనయో నయసంపన్నే య

మమ మనోరంజనార్థం - రామకృతశుశ్రూషార్థం వా - కథితం భవేత్ - రామవివాసనోక్త్యా తేన విరుద్ధేత్యర్థః - పరీక్షార్థమపి భరతోభిషిచ్యతామిత్యేవ వక్తుముచితం - నతు రామో నిర్వాస్యతామిత్యేతత్ - పూర్వాపరవిరోధాదితి భావః - రామవివాసనోక్త్యా భరతే ప్రీతిపరీక్షార్థమేవాస్తి త్వయోక్త ఆహ తదితి - తత్ రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ - మాం భృశం అతినిర్బంధేన - సంతాపయసి - కించ పరవశం పరబోధనవశం - గతా సతీ - శూన్యం గృహం క్రోధాగారం - ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి - ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన సంగచ్ఛత ఇతి భావః - శూన్యే గృహే గ్రహైరితి పాఠే శూన్యే గృహే గ్రహైరావిష్టా - పిశాచాదిభిరావిష్టేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ భరతస్య - ప్రియాప్రియే స్నేహాస్నేహవిషయే - మాం - అథ జిజ్ఞాససే జ్ఞాతుమిచ్ఛసి కిం - అస్తు జిజ్ఞాసైవ భవతు - భరతస్నేహజిజ్ఞాసా కృతేత్యేతావతా రామగుణాతిశయపక్షపాతో న మందీభవతీత్యాశయః - త్వయా రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠస్సుత శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతి పూర్వం యద్వ్యాహృతం తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం రామకృతశుశ్రూషార్థం - కథితం భవేత్ - యద్వా మమ సేవార్థం మమాభిప్రేతేన త్వయి వర్తనాయ కథితం భవేత్ - కుతః - తచ్ఛ్రుత్వేతి - తత్ ప్రస్తుతం రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ త్వం మాం భృశం సంతాపయసి - తత్ర కారణముత్ప్రేక్షతే ఆవిష్టేతి - పరం వశం గతా సా త్వం - శూన్యం అగోచరం - గ్రహం భూతపిశాచాదికం - ఆవిష్టా ప్రాప్తాసి - శూన్యే ఇతి పాఠే వివేకశూన్యే ఇతి కైకేయ్యాస్సంబోధనం ॥ ౧౭ ॥ కులానర్థకరం చేదం వచనమిత్యాహ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నయసంపన్నే నీతావభిజ్ఞాలంకారిణి - యత్ర ఇక్ష్వాకుకులమధ్యే - తే మతిః ఇదానీం వికృతా విపరీతా జాతా - తత్ర కులే - అ

యం సన్నిహితః - సుమహాననయః అనర్థః - సంప్రాప్తః - నను నత్వత్కృతే విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థహేతురితి భావః ॥ ౧౯ ॥ పూర్వాపరపర్యాలోచనయా త్వద్వచనం న శ్రద్ధేయం చేత్యాహ నహీతి ॥ అయుక్తం - అహితమితి యావత్ - న శ్రద్దధామి - ఇదమహితవిప్రియకరణమితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యత్ర యస్మిన్ - నయనం ప్రపన్నే రాజ్ఞి - తే యతో వికృతా మతిరుత్పన్నా - యతశ్చ తస్మాల్లోకే మహాననయః మనయః శ్రేష్ఠగుణకజ్యేష్ఠపుత్రాభిషేకనివృత్తిరూపానర్థః సముపద్యతే - యతః పురా పూర్వం - మమ విప్రియం ప్రతికూలం - అయుక్తం లోకవిరుద్ధం కార్యం వా నాకరోః - తేన కారణేన - ఇదం త్వదుక్తం విప్రియం - న శ్రద్దధామి న సత్యమితి విశ్వాసం న కరోమి - కింతు భరతే మమ స్నేహోస్తి వా న వేతి మనసః పరీక్షార్థమేవేదం కృతమితి మన్య ఇతి భావః ॥ ౨౦ ॥ త్వత్ప్రతివిరుద్ధం చేదం వచనమిత్యాహ నన్విత్యాది ॥ తే రాఘవః - భరతేన తుల్యో నను తుల్యః ఖలు - అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణమిత్యాహ బహుశ ఇతి - బహుశ ఇత్యనేనాహృదయత్వవ్యావృత్తిః - సుబాలే ఇత్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ న శ్రద్దధామీత్యత్ర హేతుమాహ నన్వితి ॥ అయం త్రణేన నను శబ్దః - మే మహాత్మనా తేన భరతేన రాఘవస్తుల్యః భరత ఇవ ప్రేమాస్పదీభూత ఇతి - మమ - సన్నిధావితి శేషః - బహుశః కథాః కథయసే అతః త్వయా అప్రియముక్తమితి న విశ్వాసం కరోమీతి భావః ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి ॥ ధర్మాత్మన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతాకృత్యరాహిత్యముక్తం - భీరు ఇతి తవ చ ధర్మభీరుత్వం క్వగతమితి భావః ॥ ౨౨ ॥ రామసౌకుమార్యానుచితం చేదమిత్యాహ అత్యన్తేతి ॥ ౨౩ ॥ శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో న వివాసనార్హ ఇత్యాహ రోచయసీతి ॥ తవ శుశ్రూషమాణస్యేత్యత్ర న లోకాన్వయేత్యాదినా సిద్ధా విషష్ఠ్యర్థే బోధ్యా ॥ ౨౪ ॥ శుశ్రూషమాణస్యేత్యేతదుపపాదయతి రామో హీతి ॥ ౨౫ ॥ న కేవలం శుశ్రూషైవైవం వచనకారణం - అపితు ప్రమాణాదికమపీత్యాహ శుశ్రూషామితి ॥ గౌరవం ప్రతిపత్తిః - ప్రమాణం పూజా - వచనక్రియా ఉక్తకరణం ॥ తీర్థీయం ॥ శుశ్రూ

త్ర తే వికృతా మతిః ॥ ౧౯ ॥ నహి కించిదయుక్తం వా విప్రియం వా పురా మమ । అకరోస్త్వం విశాలాక్షి తేన న శ్రద్దధామ్యహమ్ ॥ ౨౦ ॥ నను తే రాఘవస్తుల్యో భరతేన మహాత్మనా । బహుశో హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ ॥ ౨౧ ॥ తస్య ధర్మాత్మనో దేవి వనే వాసం యశస్వినః । కథం రోచయసే భీరు నవ వర్షాణి పంచ చ ॥ ౨౨ ॥ అత్యన్తసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్మనః । కథం రోచయసే వాసమరణ్యే భృశదారుణే ॥ ౨౩ ॥ రోచయస్యభిరామస్య రామస్య శుభలోచనే । తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనమ్ ॥ ౨౪ ॥ రామో హి భరతాద్భూయస్తవ శుశ్రూషతే సదా । విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే ॥ ౨౫ ॥ శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియామ్ । కస్తు భూయస్తరం కుర్యాదన్యత్ర మనుజర్షభాత్ ॥ ౨౬ ॥ బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం బహూనాం చోపజీవినామ్ । పరివాదోపవాదో వా రాఘవే నోపపద్యతే ॥ ౨౭ ॥ సాన్త్వయన్ సర్వభూతాని రామః శుద్ధేన చేతసా । గృహ్ణాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియైర్విషయవాసినః ॥ ౨౮ ॥ సత్యేన లోకాన్ జయతి దీనాన్దానేన రాఘవః । గురూన్ శుశ్రూషయా వీ

షామితి ॥ శుశ్రూషాం సేవాం - గౌరవం బహుమానం - ప్రమాణం ప్రతిపత్తిః - వచనక్రియా ఉక్తకరణం - తే తవ - మనుజర్షభాద్రామాదన్యత్ర రామం వినా - కః - భూయస్తరం అత్యన్తం - కుర్యాత్ - అతస్తదీయవనవాసం కథం రోచయసీతి భావః ॥ ౨౬ ॥ పరివాదాదికమపి రామవివాసకారణం నాస్తీత్యాహ బహూనామితి ॥ స్త్రీసహస్రాణాముపజీవినాం చ సంబంధీ పరివాదో నోపపద్యతే - బహూనామితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయా ఏకేన వా స్త్రీపురుషావిశేషేణ పరివాదః స్వసంబంధీపరిభవవిషయవాదః - అపవాదః నిందా వా - రాఘవే నోపపన్నేన దృశ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ బహూనామితి ॥ బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే ఏకయాపి కృతః పరివాదః అకార్యకరణనిమిత్తం సమూలమయశః - ఉపజీవినాం మధ్యే ఏకేనాపి కథితోపవాదః అసూయాకల్పితం నిర్మూలమయశః - రాఘవే నోపపద్యతే - న విద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ అనివాసననిమిత్తభూతాన్ భూయోగుణాన్ దర్శయతి సాన్త్వయన్నిత్యాది ॥ అనేన వాఙ్మనః కాయైర్జనరంజకత్వముక్తం - ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః - గృహ్ణాతి సంగృహ్ణాతి ॥ తీర్థీయం ॥ పత ఇత్యత ఆహ సాన్త్వయన్నితి ॥ సర్వభూతాని సర్వప్రాణినః - శుద్ధేన చేతసా సాన్త్వయన్ రామః - విషయవాసినః స్వదేశస్థాన్ జనాన్ - ప్రియైః ఇష్టార్థదానైః - గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి యోజనా ॥ ౨౮ ॥ సత్యేనేతి ॥ సత్యేన భూతహితేన - లోకాన్ స్వర్గాదివైకుంఠపర్యంతాన్ - జయతి స్వాధీనాన్ కరోతి - దీనాన్ దరిద్రాన్ - దానేన ధనప్రదానేన - జయతి వశీకరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి స్వహితోపదేశప్రవణాన్ కరోతి - శాత్రవాన్ శత్రూన్ - ధనుషా ధనుఃప్రదర్శనమాత్రేణ - నతు బాణప్రయోగేన - యుధి యుద్ధే - నతు కపటవృత్త్యా - జయతి - నిరస్యతీత్యర్థః - వీర ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే - దయావీరస్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం - చోళమహీపతిః కదాచిత్ సన్నిహితం మధ్యమవీధిభట్టారకం ప్రతి ఆత్మానం మామహం మన్య ఇతి వదన్ పుంసః కథం జటాయుషో మోక్షం దత్తవానితి పప్రచ్ఛ - సోపి సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్త్యా మహతీం బహుమతిమవా

శాత్రవా ఇత్యపి హ్యత్ర జ్ఞేయం ॥ ౨౯ ॥ సత్యాదీని చ న కదాచిత్త్యాజ్యానీత్యాహ సత్యమితి ॥ తపః ప్రభృతిగుణషట్కం పూర్వశ్లోకేఽర్థసిద్ధమ ప్యుచ్యతే - దానం పరలోకప్రయోజనకం - తపః శాస్త్రవిహితభోజననివృత్త్యాదిరూపః - త్యాగః ఐహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థః - మిత్రతా సుహృత్త్వం - శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః - ఆర్జవం పరచిత్తానువర్తిత్వం - విద్యా తత్త్వజ్ఞానం - గురుశుశ్రూషా గురోర్నిత్యశుశ్రూషా - పాదసంవాహనాదిపరిచర్యా ॥ తీర్థీయం ॥ సత్యమితి ॥ సత్యం సత్యవచనం - దానం సత్పాత్రప్రదానం - త్యాగః ప్రత్యక్షః ఐహికప్రయోజనకః - దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో వా - మిత్రతా నతు మైత్రీ - శౌచం బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధిః - ఆర్జవం కపటరాహిత్యం - ఏతాని సర్వాణి - రాఘవే ధ్రువాణి ॥ ౩౦ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ఆర్జవసంపన్న ఇతి దానాదీనాం ఉపలక్షణం - పాపం వివాసనరూపం - ఆశంససే ప్రార్థయసే ॥ ౩౧ ॥ నేతి ॥ లోకస్య జనమాత్రస్య - ప్రియవాదినః ప్రియవదనశీలస్య - కిముతాస్మాకమితి భావః - రామస్య సంబంధి - అప్రియం వివాసనవిషయం - వాక్యం - న స్మరామి - స్మర్తుమపి న శక్నోమీత్యర్థః - న హి తదస్మర్తా అహం - త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్స్త్రీకృతే - రామం సర్వస్య రమయితారం - ప్రియం రమయిత్వాభావేపి పుత్రత్వేన ప్రియం ప్రతి - కథమప్రియం వక్ష్యామి ॥ తీర్థీయం ॥ న స్మరామీతి ॥ లోకస్య ప్రియవాదినో రామస్య - అప్రియం వివాసనవిషయకం - వాక్యం - న స్మరామి స్మర్తుమపి న శక్నోమి - సోఽహం ప్రియం తం రామం త్వత్కృతే - అప్రియం వనం గచ్ఛేతి వాక్యరూపం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా - యద్వా అప్రియం వాక్యమితి రామవక్తృకం రామవిషయకం వా న స్మరామి - కుతః ప్రియవాదిన ఇతి - త్వత్కృతే త్వద్వచనక్రియాసంపాదనార్థం - అప్రియం కథం వక్ష్యామీతి వా యోజనా ॥ ౩౨ ॥ క్షమేతి ॥ యస్మిన్ క్షమాదయో వర్తంతే - తమృతే - మమ కా గతిః కో వా రక్షకః - తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్ష్యామీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ క్షమేతి ॥ క్షమా అంతరింద్రియనిగ్రహః - దమః బహిరింద్రియనిగ్రహః - ధర్మః నిత్యకర్మా

- రోధనుపాయుధిశాత్రవాః ॥ ౨౯ ॥ సత్యం దానం తపస్త్యాగో మిత్రతా శౌచమార్జవమ్ । విద్యా చ గురుశుశ్రూషా ధ్రువాణ్యేతాని రాఘవే ॥ ౩౦ ॥ తస్మిన్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథమ్ । పాపమాశంససే రామే మహర్షిసమతేజసి ॥ ౩౧ ॥ న స్మరామ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః । స కథం త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియమప్రియమ్ ॥ ౩౨ ॥ క్షమా యస్మిన్ దమస్త్యాగస్సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా । అప్యహింసా చ భూతానాం తమృతే కా గతిర్మమ ॥ ౩౩ ॥ మమ వృద్ధస్య కైకేయి గతాంతస్య తపస్వినః । దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తుమర్హసి ॥ ౩౪ ॥ పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించిదధిగమ్యతే । తత్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యురావిశేత్ ॥ ౩౫ ॥ అంజలిం కుర్మి కైకేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే । శరణం భవ రామస్య మాధర్మో మామిహ స్పృశేత్ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి దుఃఖాభిసంతప్తం విలపంతమచేతనమ్ । ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతమ్ ॥ ❋ ॥ పారం శోకార్ణవస్యాశు ప్రార్థయంతం పునఃపునః । ప్రత్యువాచాథ కైకేయీ రౌద్రా రౌద్రతరం వచః ॥ ౩౭ ॥ యది దత్త్వా వరౌ రాజన్ పునః ప్రత్యనుతప్యసే । ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి ॥ ❋ ॥ యదా సమేతా బహవస్త్వయా రాజర్షయస్సహ । కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి ॥ ౪౦ ॥ యస్యాః ప్రసా

నస్థానం - ప్రాణినామహింసా చ - యస్మిన్ రామే వర్తంత ఇతి ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - తమృతే మమ కా గతిః ॥ ౩౩ ॥ మమేతి ॥ గతాంతస్య గతః ప్రాప్తః అంతః చరమకాలో యేన తస్య - వృద్ధత్వేపి ప్రాప్తచరమకాలస్యేత్యర్థః - తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య - లాలప్యమానస్య పునః పునః కథనశీలస్య - మమ - మయీత్యర్థః - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ ॥ ౩౪ ॥ పృథివ్యామితి ॥ సాగరాంతాయామిత్యనేన కృత్స్నాయామితి లభ్యతే - యత్కించిద్ధనం అధిగమ్యతే లభ్యతే - తత్సర్వం - తవ తుభ్యం - దాస్యామి - మన్యుః రామవిషయక్రోధః ॥ ౩౫ ॥ అంజలిమితి ॥ కుర్మి కరోమి - అంజలిపూర్వకం పాదవందనం కరోమీత్యర్థః - శరణం రక్షితా - అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః - రామాభిషేకమనుజానీహీత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ఇతీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అచేతనం మూర్ఛితం - ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో వివర్తమానం - శోకేన భావిరామవిరహస్మరణదుఃఖేన - సమభిప్లుతం సమ్యగభివ్యాప్తం - పారం అంతం - రామాభిషేకమితి యావత్ - అథ కృత్స్నమితి వచోవిశేషణం - రౌద్రా భయంకరవికారా - రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్యద్వక్తవ్యం తత్సర్వముపాచేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇతీతి ॥ అచేతనం మూర్ఛాం గతం - ఘూర్ణమానం ఘూర్ణమానశరీరం - పారమితి - శోకార్ణవస్య - ఆశు శీఘ్రం - పారం నిస్తారం - ప్రలపంతం ప్రార్థయంతం - రౌద్రతరం అతిదారుణం - వచః ప్రత్యువాచేతి ద్వయోరన్వయః ॥ ౩౭ ॥ యదీతి ॥ ధార్మికత్వం స్వీయమితి శేషః - యదేతి - కథయిష్యంతి - ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృతమితి కదాచిద్ధర్మప్రసంగే వక్ష్యంతి - తత్ర తదా - కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి ॥ తీర్థీయం ॥ యదీతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ పృథివ్యాం యదా రాజర్షయస్త్వయా సహ సమేతా భవంతి తత్సమాజే త్వం - త్వదీయం ధార్మికత్వం కథం కథయిష్యసి - తే చ మద్విషయవరదానాదిప్రసంగం యదా కథయిష్యంతి - తదా తాన్ ప్రతి - కిం ప్రతివక్ష్యసి కిముత్తరం దాస్యసి - ధర్మజ్ఞ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః ॥ ౪౦ ॥ యస్యా ఇతి ॥ ప్రసాదేన జీవామి - ప్రసాదేన జీవామీత్య

ర్థః - ప్రసాదమేవాహయాచేతి - యాచమానంమామర్థితదశాయాంరణాదన్యత్రాపనీయాభ్యపాలయత్ - శిశిరోపచారాదినారరక్షే త్యర్థః - తస్యాః - మయామిథ్యా అనత్యంకృతమితివక్ష్యసి-కిమితికాకుః - తస్మాద్యప్రతిజ్ఞాంనపరిహేతిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ నకేవ పిప్రతివచనంశక్య మిత్యాహాయస్యాఇతి ॥ యస్యాఃకైకేయ్యాః - ప్రయత్నే యుద్ధేషుఅర్థితదశాయాంరణాదన్యత్ర రథాపనయనా దిప్రయత్నేనతిజీవామి - యామామభ్యపాలయత్ శీతోపచారాదినారరక్ష - తస్యాఃకైకేయ్యాః - ప్రతిజ్ఞాతం-వచనమితిశేషః - మిథ్యా అనత్యం-కృతమితివక్ష్యసీతిసోపహాసంవాక్యం ॥౪౧॥కిల్బిషత్వమితి॥కిల్బిషత్వంఅయశోరూపమాలిన్యం-నరేంద్రాణామిత్యనేన నజాతీయే ష్వేకేనకృతమపయశస్సర్వానపిస్పృశతి-సర్వేరాజానఏవంవిధాఇతి-అన్యాయవరప్రదానవిరుద్ధాన॥౪౨॥ దుష్కరస్యాపిప్రతిజ్ఞాతస్య కర్తవ్యత్వంపూర్వచక్రవర్త్యనుష్ఠానేనదర్శయతిశైబ్యఇతి॥శైబ్యోరాజా శ్యేనకపోతీయే-శ్యేనకపోతయోర్విరోధేప్రాప్తే - పక్షిణే శ్యేనాయ - స్వమాంసంకపోతమాంసప్రతినిధిత్వేనదదౌ - ఇత్థంకిలపౌరాణికీగాథా ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతౌభూత్వా శైబ్యౌదార్యంప రీక్షితుంభక్ష్యభక్షకభావమాపన్నౌ శైబ్యసమీపమాగతౌ - తత్రకపోతోభయార్తఃశైబ్యాంకమావివేశ- తస్మైచసోభయందదౌ-తతశ్శ్యే నేనమద్భక్షణందేవవిహితంత్యజేత్యుక్తేనాహంత్యజేయం - అపితుతత్ప్రతినిధిస్వమాంసమేవదదామీత్యుక్తే - తదర్థత్వన్మాంసమేవప్రయ చ్ఛనాన్యదిత్యుక్తే - స్వమాంసమపిసర్వందత్తవానితి - అలర్కశ్చరాజర్షిర్బ్రాహ్మణాయాంధాయవరంప్రతిశ్రుత్య తేనరాజచక్షు షీస్వచక్షుఃప్రతిసంధానేర్థితేస్వచక్షుషీదత్త్వోత్తమాంగతింజగామ - కించసాగరస్సముద్రో దేవైఃప్రార్థితోవేలానతిలంఘనాయ

దేజీవామియాచమామభ్యపాలయత్ । తస్యాఃకృతేమయామిథ్యాకైకేయ్యాఇతివక్ష్యసి ॥ ౪౧ ॥
కిల్బిషత్వంనరేంద్రాణాంకరిష్యసినరాధిప । యోదత్త్వావరమద్యైవపునరన్యానిభాషసే ॥ ౪౨ ॥ శై
బ్యశ్శ్యేనకపోతీయేస్వమాంసంపక్షిణేదదౌ । అలర్కశ్చక్షుషీదత్త్వాజగామగతిముత్తమామ్ ॥ ❋ ॥
సాగరస్సమయంకృత్వానవేలామతివర్తతే । సమయంమానృతంకార్షీఃపూర్వవృత్తమనుస్మరన్ ॥ ౪౪ ॥
సత్వంధర్మంపరిత్యజ్యరామంరాజ్యేభిషిచ్యచ । సహకౌసల్యయానిత్యంరన్తుమిచ్ఛసిదుర్మతే ॥ ౪౫ ॥
భవత్వధర్మోధర్మోవాసత్యంవాయదివానృతమ్ । యత్త్వయాసంశ్రుతంమహ్యంతస్యనాస్తివ్యతిక్రమః ॥
౪౬ ॥ అహంహివిషమద్యైవపీత్వాబహుతవాగ్రతః । పశ్యతస్తేమరిష్యామిరామోయద్యభిషిచ్యతే ॥
౪౭ ॥ ఏకాహమపిపశ్యేయంయద్యహంరామమాతరమ్ । అఞ్జలింప్రతిగృహ్ణన్తీంశ్రేయోననుమృతి
ర్మమ ॥ ౪౮ ॥ భరతేనాత్మనాచాహంశపేతేమనుజాధిప । యథానాన్యేనతుష్యేయమృతేరామవి
వాసనాత్ ॥ ౪౯ ॥ ఏతావదుక్త్వావచనంకైకేయీవిరరామహ । విలపన్తంచరాజానంనప్రతివ్యాజహా
రసా ॥ ౫౦ ॥ శ్రుత్వాతురాజాకైకేయ్యావృతంపరమశోభనమ్ । రామస్యచవనేవాసమైశ్వర్యం
భరతస్యచ ॥ ❋ ॥ నాభ్యభాషతకైకేయీంముహూర్తంవ్యాకులేన్ద్రియః । ప్రైక్షతానిమిషోదేవీం
ప్రియామప్రియవాదినీమ్ ॥ ౫౨ ॥ తాంహివజ్రసమాంవాచమాకర్ణ్యహృదయాప్రియామ్ । దుఃఖ
శోకమయీంఘోరాంరాజానసుఖితోభవత్ ॥ ౫౩ ॥ సదేవ్యావ్యవసాయంచఘోరంచశపథంకృతమ్ ।
ధ్యాత్వారామేతినిశ్వస్యఛిన్నస్తరురివాపతత్ ॥ ౫౪ ॥ నష్టచిత్తోయథోన్మత్తోవిపరీతోయథాతురః । హృ

తస్తేభ్యఃప్రతిశ్రుత్యాద్యాపివేలాంనాతివర్తతే- తస్మాత్త్వమపిపూర్వశైబ్యాదివృత్తాంతమనుస్మరన్ - సమయంప్రతిజ్ఞాం-అనృతంమి థ్యాభూతం - మాకార్షీః ॥ ౪౪ ॥ ఏవంన్యాయముక్త్వాతదననుమోదమానంప్రత్యాహసత్వమితి ॥ ౪౫ ॥ న్యాసిద్ధాంతమాహభవత్విత్యాది మదుక్తోరామవివాసనపూర్వకోభరతాభిషేకఃధర్మోవా అధర్మోవాభవతు - పాపంప్రాజయాగణ్యమిత్యాదిమదుక్తంవచనం సత్యంసమీచీనంవా-అనృతంఅసమీచీనంవాభవతు - త్వయాయన్మహ్యంసంశ్రుతంశపథపూర్వకందాస్యామీతిప్రతిజ్ఞాతం-తస్యవ్యతిక్ర మోన్యథాభావోనాస్తీతియోజనా ॥ ౪౬ ॥ వ్యతిక్రమేకింకరిష్యసీత్యత్రాహ అహమితి ॥ ౪౭ ॥ కౌసల్యాతోప్యధికంభోగంతవదాస్యా మీత్యత్రతత్ప్రార్థనాన్యంనసహ ఇత్యాహ ఏకాహమితి ॥ అఞ్జలింప్రతిగృహ్ణన్తీం - రాజమాతృత్వేనసర్వేషామితిశేషః- శ్రేయః-తదా తదపేక్షయేతిశేషః ॥ ౪౮ ॥ తీర్థీయం ॥ భరతేనేతి ॥ హేమనుజాధిప - రామవివాసనాదృతే - అన్యేనరత్నాదినాయథాహంనతుష్యే యంతథా ఆత్మనాప్రాణభూతేనభరతేన - తేతవ-సమీపఇతిశేషః - శపేశపథంకరోమి ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ వనవాసైశ్వర్యరూ పంవృతంవరమితిసంబంధః - ప్రైక్షతానిమిషఇతి - నిరంతరచింతావశాత్క్రోధాద్వానిర్నిమేషప్రేక్షణం ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి॥ పరమశోభనమిత్యత్రఅశోభనమితిచ్ఛేదః - కైకేయీంప్రైక్షత-కోపాదితిశేషః ॥ ౫౨ ॥ తామితి ॥ దుఃఖశోకమయీమితి - అనుచితభర తాభిషేకాద్దుఃఖం - రామవివాసనాచ్ఛోకః ॥ ౫౩ ॥ సఇతి ॥ శపథంకృతమితి-స్వేనేతిశేషః - నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతీకారత్వాదితి భావః ॥ ౫౪ ॥ నష్టచిత్తఇతి ॥ నష్టచిత్తఃకలుషితహృదయః - ఉన్మత్తఃఉన్మాదీ - విపరీతఃసన్నిపాతాదినావిపరీతప్రకృతిః-ఆతురవ్యా

హతః - వ్యాధితోపతురాతుర ఇత్యమరః | హృతతేజాః సుంత్రాపహృతవీర్యః || ౫౭ || దీనయేతి || ౫౭½ || అనర్థమిత్యాది || ఉపదర్శితా - బోధితా - శీలవ్యసనం సద్వృత్తిభ్రంశం - వ్యసనం విపది భ్రంశ ఇత్యమరః | నాభిజానామి కింతు శీలమేవాభిజానామి - తత్త్విహ ఖమహా బాలాయా ఇతి - ఇదానీం ప్రాప్తబాలాయాం - తత్ శీలం - విపరీతవత్ విపరీతత్వవత్ - భావప్రధానో నిర్దేశః - స్వార్థే వతిర్వా || ౫౮½ || కుత ఇతి || కుతో నిమిత్తాత్ - ఏవంవిధమిత్యస్యైవ వివరణం రాష్ట్ర ఇతి - వనే రాఘవమితి - ఆసీనమిత్యనుషంగః - ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ - విరమ మా ప్రవర్తిష్ఠాః - అనృతేన అనృతపదం చ్యవన - ఏతేన వా రామవివాసనరూపేణ భావేన వా - విరమేతి సంబంధః || తీర్థీయం || కుతో వేతి || కుతో నిమిత్తాత్తే భయం జాతం - యేన భయేనైవంవిధం వరం వృణీషే - వరమేవాహ రాష్ట్ర ఇతి - భరతం - రాష్ట్రే రాజ్యే - ఆసీనం సంతం - వనే రాఘవం - ఆసీనం సంతం - వృణీషే - విరమేతి - భర్తుర్దశరథస్య మమ - లోకస్య జనస్య - భరతస్య చ యది ప్రియం కార్యం - తర్హి ఏతేన భరతాభిషేకరూపేణ - భావేన అభిప్రాయేణ - అనృతేన పాపజనకేన - ఏతేన భావేన రామాభిషేకవిఘాతవిషయకేణాభిప్రాయేణ చ - విరమ మా ప్రవర్తస్వ - వాశబ్దస్సముచ్చయే - భరతాభిషేకవిషయాం రామాభిషేకవిఘాతవిషయాం చ బుద్ధిం నివర్తయేతి భావః || ౫౯½ || నృశంస ఇతి || నృశంసే నిర్దయే - తత్ర హేతుః పాపసంకల్ప ఇతి - రామవివాసనరూపపాపసంకల్పే - తత్రాపి హేతుః క్షుద్ర ఇతి - అల్పమతికే - తత్రాపి హేతుర్దుష్కృతకారిణీతి - జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః - దుఃఖం దుఃఖనిమిత్తం - అలీకం అప్రియం - అలీకం త్వప్రియేऽనృత ఇత్యమరః || ౬౦½ || తీర్థీయం || వ్యర్థం చేదం మత్క్లేశనమిత్యాహ నకథంచి

హతతేజా యథా సర్పో బభూవ జగతీపతిః || ౫౭ || దీనయా తు గిరా రాజా ఇతి హోవాచ కైకయీమ్ ||
౫౭½ || అనర్థమిమమర్థాభం కేన త్వముపదర్శితా || ❈ || భూతోపహతచిత్తేవ బ్రువంతీ మాం న లజ్జసే |
శీలవ్యసనమేతత్తే నాభిజానామ్యహం పురా || ❈ || బాలాయాస్తత్త్విదానీం తే లక్షయే విపరీతవత్ || ౫౮½ ||
కుతో వా తే భయం జాతం యా త్వమేవంవిధం వరమ్ || ❈ || రాష్ట్రే భరతమాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే |
విరమైతేన భావేన త్వమేతేనానృతేన వా || ❈ || యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరతస్య చ || ౫౯½ ||
నృశంసే పాపసంకల్పే క్షుద్రే దుష్కృతకారిణి || ❈ || కిం ను దుఃఖమలీకం వా మయి రామే చ పశ్యసి ||
౬౦½ || న కథంచిదృతే రామాద్భరతో రాజ్యమావసేత్ || ❈ || రామాదపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవ
త్తరమ్ || ౬౧½ || కథం ద్రక్ష్యామి రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే || ❈ || ముఖవర్ణం వివర్ణం తం యథై
వేందుముపప్లుతమ్ || ౬౨½ || తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భిస్సహ నిశ్చితామ్ || ❈ || కథం ద్రక్ష్యా
మ్యపావృత్తాం పరైరివ హతాం చమూమ్ || ౬౩½ || కిం మాం వక్ష్యంతి రాజానో నానాదిగ్భ్యస్సమాగ
తాః || ❈ || బాలో బతాయమైక్ష్వాకశ్చిరం రాజ్యమకారయత్ || ౬౪½ || యదా తు బహవో వృద్ధా గుణ
వంతో బహుశ్రుతాః || ❈ || పరిప్రక్ష్యంతి కాకుత్స్థం వక్ష్యామి కిమహం తదా || ౬౫½ || కైకేయ్యా క్లిశ్య
మానేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా || ❈ || యది సత్యం బ్రవీమ్యేతత్తదసత్యం భవిష్యతి | కిం మాం
వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వనమాస్థితే || ❈ || కించైనాం ప్రతివక్ష్యామి కృత్వా విప్రియమీదృశమ్ ||

దితి || రామాదృతే రామం వినా - భరతః కథంచిదపి - రాజ్యం నావసేత్ నాక్రామేత్ - అనేన యథాభాగశ్చతుర్ణామేవ రాజ్యమనుమన్యస్వేత్యుక్తం - యద్వా - భరతస్యాభిషేకం రామస్య కేవలం వృద్ధస్య మమ సమీప ఏవ స్థానం వానుమన్యస్వ - నాన్యథాత్వత్ప్రయోజనమిత్యుపదేశః - నావసేదిత్యత్ర హేతుమాహ రామాదితి - హి యస్మాత్ భరతం రామాదపి ధర్మేణ - బలవత్తరం అతిశయితధర్మవంతం - మన్య ఇతి యోజనా || ౬౧½ || కథమితి || వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి - వివర్ణం వివర్ణితవర్ణత్వమాపాదితం - రామస్య ముఖవర్ణం - ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తమివ - కథం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః || ౬౨½ || తామితి || తాం బుద్ధిస్థాం - సుకృతాం మంత్రిభిస్సహ సుష్ఠు నిశ్చితాం - అథ సుహృద్భిస్సహ నిశ్చితాం బుద్ధిం - అపావృత్తాం అధరోత్తరీకృతాం - కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి || ౬౩½ || కిమితి || బతేతి ఖేదే - ఐక్ష్వాకః రామః - రాజ్యమకారయత్ కిము కరోత్ - ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతీతి సంబంధః - యద్వా - బాలః అజ్ఞః దశరథః - ఘుణాక్షరలిపిన్యాయేన దైవాచ్చిరం రాజ్యమకరోదితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి || ౬౪½ || యదేతి || యదా శ్వః ప్రాతః - వృద్ధాః - కాకుత్స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వగతో రామః కుతో నాభిషిక్త ఇతి ప్రక్ష్యంతి - తదాహం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం || ౬౫½ || కైకేయీవరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతామిత్యత్రాహ కైకేయ్యేతి | కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తౌ వరౌ భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన - మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేతత్సత్యం యది బ్రవీమి - తదా తత్ రామమభిషేక్ష్యామీతి వచనం - అసత్యం భవిష్యతి - తద్వాక్యోన సంభవేత్ పూర్వప్రవృత్తత్వాదితి భావః || ౬౬½ || కిమితి || కిం మాం వక్ష్యతి - మత్పుత్రేణ తే కిమపరాద్ధమిత్యేవం వక్ష్యతీతి భావః - కిం ప్రతివక్ష్యామి - న మమ ప్రత్యుత్తరః || ౬౭½ || యదేత్యాదిశ్లోకద్వయము మేకాన్వయం || యదా యదా ఉపవిష్టమితి తదుచితకృత్యే నోపాస్తే - తదా తదా సత్కారార్హ తపక్వతేన సత్కృ

తా - తవవిప్రియంభవిష్యతీతిసానసత్కృతేత్యర్థః - పరిచర్యాకాలేదాసీవత్పరిచరతి నమహిషీత్వం పురస్కరోతి - ద్యూతక్రీడాదిసమయేసఖీవద్వ్యవహరతి - ధర్మానుష్ఠానసమయేభార్యావత్ భార్యయాయథావర్తితవ్యంతథావర్తతే - నతుమహిషీత్వాభిమానేనజోషమాస్తఇత్యర్థః-భార్యాంతరవివాహసమయే-భగినీవత్ సోదరీవ-ఉపలాళయతి- శరీరపోషణాదిసకాయాంమాతృవద్ధితపరాతిష్ఠతీతిభావః ॥ ౬౯ ॥ ఇదానీమితి ॥ ఇదానీంత్వద్దౌర్జన్యదర్శనకాలే - త్వయిఃవిషయే - మయాయత్సుకృతంసుష్ఠూపచరితం - తత్ అపథ్యవ్యంజనోపేతందధ్యాద్యుపస్కృతమన్నం - ఆతురంవ్యాధితమివ - మాం-తపతితాపయతి - అంతర్భావితణ్యర్థోయం- త్వయ్యుపచారాకరణేసంప్రతిమమతాపవినభవేత్ - ఏతాదృశవాల్లభ్యాభావాదితిభావః ॥ ౭౦ ॥ విప్రకారమితి ॥ విప్రకారంవిపరీతప్రకారం - అభిషేకతిరస్కారమిత్యర్థః - వనస్యేతికర్మణిషష్ఠీ - భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారః కిము త్వేతిభీతా - సేమాం ॥ ౭౧ ॥ కృపణమితి ॥ శ్రోష్యతీతియత్ తత్ - కృపణంకష్టం - బతేతియోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ కృపణమితి ॥ పంచత్వమాపన్నంమాం - వనమాశ్రితంరామంచేత్యప్రియద్వయం - వైదేహీ - కృపణందైన్యయుక్తంయథాతథా-శ్రోష్యతి - బతేతిఖేదే ॥ ౭౨ ॥ తీర్థీయం ॥ తదేవసీతాకార్పణ్యంప్రదర్శ్యతేవైదేహీత్యాది ॥ మేమమ - రామవినాసనాదివ్యాపారేణేతిశేషః - శోచంతీప్రాణాన్ క్షపయిష్యతి - యద్వా - మదర్థం ఉపక్షణమేతత్ - రామార్థంశోచంతీప్రాణాన్ క్షపయిష్యతీతివార్థః-బతేతిఖేదే ॥ ౭౩ ॥ తీర్థీయం ॥ సీతాయాఇవమమాపిప్రాణక్షపణంప్రాప్తమిత్యాహనహీతి ॥ ౭౪ ॥ తీర్థీయం ॥ నూనంధ్రువం ॥ ౭౫ ॥ సతీమితి ॥ పూర్వంసతీత్వేనజ్ఞాతాంత్వామిదానీం

౬౮ ॥ యదాయదాహికౌసల్యా దాసీవచ్చసఖీవచ ॥ ❋ ॥ భార్యావద్భగినీవచ్చ మాతృవచ్చోపతిష్ఠతి ॥ సతతంప్రియకామామే ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా ॥ ❋ ॥ నమయాసత్కృతాదేవీసత్కారార్హాకృతేతవ ॥ ౬౯ ॥ ఇదానీంతత్తపతిమాంయన్మయాసుకృతంత్వయి ॥ ❋ ॥ అపథ్యవ్యంజనోపేతంభుక్తమన్నమివాతురమ్ ॥ ౭౦ ॥ విప్రకారంచరామస్యసంప్రయాణంవనస్యచ ॥ ❋ ॥ సుమిత్రాప్రేక్ష్యవైభీతాకథంమేవిశ్వసిష్యతి ॥ ౭౧ ॥ కృపణంబతవైదేహీశ్రోష్యతిద్వయమప్రియమ్ ॥ ❋ ॥ మాంచపంచత్వమాపన్నంరామంచవనమాశ్రితమ్ ॥ ౭౨ ॥ వైదేహీబతమేప్రాణాన్ శోచంతీక్షపయిష్యతి ॥ ❋ ॥ హీనాహిమవతఃపార్శ్వేకిన్నరేణేవకిన్నరీ ॥ ౭౩ ॥ నహిరామమహందృష్ట్వాప్రవసంతంమహావనే ॥ ❋ ॥ చిరంజీవితుమాశంసేరుదంతీంచాపిమైథిలీమ్ ॥ ౭౪ ॥ సానూనంవిధవారాజ్యంసపుత్రాకారయిష్యసి ॥ ❋ ॥ నహిప్రవ్రాజితేరామేదేవిజీవితుముత్సహే ॥ ౭౫ ॥ సతీంత్వామహమత్యంతంవ్యవస్యామ్యసతీంసతీమ్ ॥ ❋ ॥ రూపిణీంవిషసంయుక్తాంపీత్వేవమదిరాంనరః ॥ ౭౬ ॥ అనృతైర్బహుమాంసాంత్వైస్సాంత్వయంతీస్మభాషసే ॥ ❋ ॥ గీతశబ్దేనసంరుధ్యలుబ్ధోమృగమివావధీః ॥ ౭౭ ॥ అనార్యఇతిమామార్యాఃపుత్రవిక్రాయికంధ్రువమ్ ॥ ❋ ॥ ధిక్కరిష్యంతిరథ్యాసుసురాపంబ్రాహ్మణంయథా ॥ ౭౮ ॥ అహోదుఃఖమహోకృచ్ఛ్రంయత్రవాచఃక్షమేతవ ॥ ❋ ॥ దుఃఖమేవంవిధంప్రాప్తంపురాకృతమివాశుభమ్ ॥ ౭౯ ॥ చిరంఖలుమయాపాపేత్వంపాపేనాభిరక్షితా ॥ ❋ ॥ అజ్ఞానాదుపసంపన్నారజ్జురుద్బంధినీయథా ॥ ౮౦ ॥ రమమాణస్త్వయాసార్ధంమృత్యుంత్వాంనాభిలక్షయే ॥ ❋ ॥

మనేనవ్యాపారేణ - అసతీంసతీం అసతీత్వేనస్థితాం - వ్యవస్యామి - కథమివ - రూపిణీందృష్టిప్రియాం - విషసంయుక్తాం - మదిరాంమద్యవిశేషం - పీత్వా - నరఃపానానంతరంతామసతీందుష్టామధ్యవస్యతి - తథాకార్యకాలేత్వామసతీమధ్యవస్యామీత్యర్థః ॥ ౭౬ ॥ అనృతైరితి ॥ అనృతైస్సాంత్వైర్దృష్టవచనైః మాంసాంత్వయంతీసతీభాషసేస్మ - అతః - గీతశబ్దేనమృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన-సంరుధ్య-మృగం-లుబ్ధఃవ్యాధఇవ - మామవధీః ॥ ౭౭ ॥ అనార్యఇతి ॥ పుత్రవిక్రాయికం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం-మాం - ఆర్యాఃసంతః - అయమనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృదితిధిక్కరిష్యంతి ॥ ౭౮ ॥ ఏతాదృశదుఃఖస్యాననుభూతత్వాద్ద్విపాదాతిశయేనవిస్మయతే అహోఇతి ॥ కృచ్ఛ్రంకష్టం - స్యాత్కష్టంకృచ్ఛ్రమిత్యమరః ॥ ఏతాదృశదుఃఖకృచ్ఛ్రే కదాచిదపిమయానప్రాప్తేఇత్యర్థః - కించయస్మిన్ వరప్రదానవిషయే - తవవాచఃక్షమే - ఏవంవిధందుఃఖంపురాకృతం అశుభమివఅశుభఫలమివ - ప్రాప్తం ॥ తీర్థీయం ॥ అహోదుఃఖమితి ॥ కృచ్ఛ్రంకష్టం - యత్రయస్మిన్ వరదానవిషయే - చీరాజినజటాధారీరామోభవతుతాపస ఇత్యేతాదృశీస్తవవాచః యశఃక్షమే - అతఃపురాకృతం అశుభమివఅశుభఫలమేవ - ఏవంవిధం అపరిహార్యత్వేనావశ్యానుభావ్యందుఃఖం - ప్రాప్తమితిసంబంధః ॥ ౭౯ ॥ సాఖ్యార్థంకృతంత్వద్రక్షణంస్వనాశాయపరిణతమితిఖిద్యతిచిరమిత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ సాఖ్యార్థంకృతంత్వద్రక్షణంస్వనాశాయపరిణతమితిఖిద్యతిచిరంఖల్విత్యాదినా ॥ ఉపసంపన్నా - కంఠలగ్నేత్యర్థః ॥ ౮౦ ॥ రమమాణఇతి ॥ నాభిలక్షయే - కింత్వన్యత్కిమితియోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ బాలఇతి ॥ బాలోహస్తేనకృష్ణసర్పంయథాస్పృశతితథా - త్వామస్పృక్షానాద్ధస్తేనాస్పృశం-అజ్ఞా

కృతవానస్మీతి భావః ॥ ౮౧ ॥ మయేతి ॥ అపితృకః - పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః - ఆసీదితిశేషః - తం సాత్త్వికపాణిగ్రహణం కృతవానస్మీతి భావః ॥ ౮౧ ॥ మయేతి ॥ అపితృకః - పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః - ఆసీదితిశేషః - తం సాత్త్వకపాణిగ్రహణంకృతవానస్మీతిభావః - బాలిశః మూర్ఖః - మూర్ఖవైధేయబాలిశా ఇత్య తథావిధం మాం - ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశం కర్తుం - ఆక్రోశప్రకారమాహ బాలిశ ఇతి - బాలిశః మూర్ఖః - మూర్ఖవైధేయబాలిశా ఇత్య మరః ॥ తీర్థీయం ॥ తంల్విత్యాది॥ మహాత్మా పుత్రో మయా జీవతాపి - అపితృకః పితృరహితః కృతః - తతః లోకో మాం - ఆక్రోష్టుం నిందితుం - అర్హతి - ఆక్రోశప్రకారమేవాహ బాలిశ ఇతి ॥ ౮౩ ॥ వ్రతైరితి॥ వ్రతైః కాండవ్రతైః - బ్రహ్మచర్యైః - మధుమాంసాదివర్జనాదిబ్రహ్మ చారిధర్మైః - గురుభిః గురుకృతశిక్షాదిభిః - భోగకాలే గార్హస్థ్యావస్థాయాం ॥ ౮౪ ॥ నాలమితి ॥ సః పుత్రః - వనం ప్రవ్రజేత్యుక్త స్సన్ - ద్వితీయం వచనం పరిహారవచనం - మాం ప్రతిభాషితుం - నాలం - కింతు బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి - బాఢమిత్యంగీకారోక్తిః ॥ ౮౫ ॥ యదీతి ॥ మయా - వనం గచ్ఛేతి చోదితో రామః - ప్రతికూలం వనం ప్రత్యగమనం - యదికుర్యాత్ తదా మే ప్రియం స్యాత్ - వత్సస్తు తన్న కరిష్యతి ॥ ౮౬ ॥ శుద్ధభావ ఇతి ॥ శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః - మే భావం హృదయం - న జ్ఞాస్యతి - మాం శుద్ధతయా జ్ఞాతస్సన్ మమ వచనమన్యథా కరిష్యతీతి భావః - అతః బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతీతి సంబంధః ॥ ౮౭ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ సర్వలోకస్య సర్వజనస్య - లోకస్తు భువనే జనే ఇత్యమరః ॥ ధిక్కృతం ధిక్కారణం - అక్షమణీయం క్షంతుమశక్యం - కింతు మృత్యుర్మాం - యమక్షయం యమగృహం - నయిష్యతి ॥

బాలో రహసి హస్తేన కృష్టస్సర్పమివాస్పృశమ్ ॥ ౮౧ ॥ మయా హ్యపితృకః పుత్రస్స మహాత్మా దురాత్మనా ॥ ❋ ॥ తం తు మాం జీవలోకోఽయం నూనమాక్రోష్టుమర్హతి । బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో భృశమ్ ॥ ❋ ॥ యస్స్త్రీకృతే ప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి ॥ ౮౩ ॥ వ్రతైశ్చ బ్రహ్మచర్యైశ్చ గురుభిశ్చోపకర్శితః ॥ ❋ ॥ భోగకాలే మహత్కృచ్ఛ్రం పునరేవ ప్రపత్స్యతే ॥ ౮౪ ॥ నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుమ్ ॥ ❋ ॥ స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి ॥ ౮౫ ॥ యది మే రాఘవః కుర్యాద్వనం గచ్ఛేతి చోదితః ॥ ❋ ॥ ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యాన్న తు వత్సః కరిష్యతి ॥ ౮౬ ॥ శుద్ధభావో హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః ॥ ❋ ॥ స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి ॥ ౮౭ ॥ రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతమ్ ॥ ❋ ॥ మృత్యురక్షమణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయమ్ ॥ ౮౮ ॥ మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే ॥ ❋ ॥ ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే ॥ ౮౯ ॥ కౌసల్యా మాం చ రామం చ పుత్రైశ్చ యది హాస్యసి ॥ ❋ ॥ దుఃఖాన్యసహతీ దేవీ మామేవానుమరిష్యతి ॥ ౯౦ ॥ కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ మాం చ పుత్రైస్త్రిభిస్సహ ॥ ❋ ॥ ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కైకేయి సుఖితా భవ ॥ ౯౧ ॥ మయా రామేణ చ త్యక్తం శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః ॥ ❋ ॥ ఇక్ష్వాకుకులమక్షోభ్యమాకులం పాలయిష్యసి ॥ ౯౨ ॥ ప్రియం చేద్భరతస్యైతద్రామప్రవ్రాజనం భవేత్ ॥ ❋ ॥ మా స్మ మే భరతః కార్షీత్ప్రేతకృత్యం గతాయుషః ॥ ౯౩ ॥ హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా భవ కైకయి ॥ ౯౪ ॥ మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే । సేదానీం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి ॥ ౯౫ ॥ త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో మమ వేశ్మని ॥ అకీర్తిశ్చాతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే ॥ ❋ ॥ సర్వభూతేషు చావజ్ఞా యథా పాపకృతస్తథా ॥ ౯౬ ॥ కథం రథైర్విభుర్యాత్వా గజాశ్వైశ్చ ముహుర్ముహుః ॥ ❋ ॥ పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వత్సో మే విచరిష్యతి ॥ ౯౭ ॥ యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః ॥ ❋ ॥ అహంపూర్వాః పచంతి స్మ ప్రశస్తం పానభోజనమ్ । స

తీర్థీయం ॥ రాఘవ ఇతి ॥ సర్వలోకస్య - ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం సోఢుమశక్యం ॥ ౮౮ ॥ మృత ఇతి ॥ శేషే కౌసల్యాదౌ - కిం పాపం కమన్యాయం - ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి ॥ ౮౯ ॥ కౌసల్యామితి ॥ పుత్రైః లక్ష్మణశత్రుఘ్నైః - దేవీ సుమిత్రా ॥ తీర్థీయం ॥ కౌసల్యామిత్యాది ॥ పుత్రైః చేతి లక్ష్మణశత్రుఘ్నైః - దేవీ సుమిత్రా - కౌసల్యాం మాం చ రామం చ యది హాస్యతి తదా దుఃఖాన్యసహతీ మామేవానుమరిష్యతి - రామవియోగేన కౌసల్యామరణస్య సంభావితత్వాల్లక్ష్మణస్య రామనియతసహగమనాచ్ఛత్రుఘ్నస్య చ వాదవ్యభిచరితేన సహగమనాచ్చ తాభ్యాం మయా చ రహితా సా మామేవానుమరిష్యతీత్యర్థః ॥ ౯౦ ॥ కౌసల్యామితి ॥ అత్ర నరకశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే ॥ ౯౧ ॥ మయేతి ॥ ఆకులం క్షుభితం - పాలయిష్యసి ॥ తీర్థీయం ॥ మయేతి ॥ అక్షుభితం యథాతథా - పాలయిష్యసి ॥ ౯౨ ॥ ౯౩ ॥ తీర్థీయం ॥ హంతేత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం ॥ ౯౪ ॥ ౯౫ ॥ త్వమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకాన్వయం ॥ అకీర్త్యాది త్రయమపాత్వం - రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతివ్యపదేశేన - మమ వేశ్మని న్యవసః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా తు ద్రత్యేన ప్రతిపత్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ త్వమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం ॥ రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతివ్యపదేశమాత్రేణ - లోకే అప్రత్యక్షేప్యకీర్తిః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా అవమతిః - యతో న్యవసః అతః ఏతత్సర్వం మే భవిష్యతీతి భావః ॥ ౯౬ ॥ ౯౭ ॥ యస్యేతి ॥ సూదాః పాచకాః - అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః - ప్రశస్తం ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతివివర్ధనాః ॥

తస్యాస్సిద్ధాస్స్థిరా హృద్యా ఆహారాస్సాత్త్వికప్రియా ఇత్యుక్తప్రకారేణ శ్రేష్ఠం ॥ వనేతి - కషాయాదిత్రయరూపం వన్యమాహారం భక్షయన్ - కథం వర్తయిష్యతి కేన ప్రకారేణ జీవిష్యతి ॥ ౯౯ ॥ మహార్హేతి ॥ మహార్హేణ అతిశ్లాఘ్యేన - వస్త్రేణ - సంవీతః సంవృతః - చిరసుఖోషితః చిరకాలం సుఖాన్తరణోషితః - కాషాయపరిధానః - కషాయేణ రక్తం కాషాయం - కాషాయం పరిధానం వస్త్రం యస్య సః తథోక్తః ॥ ౧౦౦ ॥ కస్యేతి ॥ రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవం విధమేతద్వాక్యం - కస్య - కేనోపదిష్టమిత్యర్థః - యద్వా కస్య - సహ్యమితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ కస్యేతి ॥ రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవంవిధమచింతితమేతద్దారుణం వాక్యం వాక్యశ్రవణం - కస్య కీదృశ్యో దుష్కృతకర్మణః - ఫలం - యద్వా ఏతత్ కస్య క్రూరస్య - వాక్యం ఉపదేశః ॥ ౧౦౧ ॥ ధిగితి ॥ శఠాః స్వార్థవిప్రియకారిణ్యః - కౌసల్యాదిసుతదసంభవా దాహన బ్రవీమీతి ॥ తీర్థీయం ॥ కైకేయీ హౌర్జన్యం దృష్ట్వా దశరథః స్త్రీమాత్రం నిందతి ధిగస్త్వితి ॥ యోషితో ధిగస్తు నామ - స్త్రియో నింద్యా ఇత్యర్థః - నను స్త్రీమాత్రనిందా కథం క్రియతే సాధ్వీనాం విద్యమానత్వాదిత్యత ఆహ నేతి - సర్వాస్స్త్రియో ధిగస్త్వితి న బ్రవీమి కింతు భరతస్యైవ మాతరం ధిగస్త్వితి బ్రవీమీతి యోజనా ॥ ౧౦౨ ॥ అనర్థభావ ఇతి ॥ మన్నిమిత్తం మత్కారణకం - రామే రామనిమిత్తకం వా ॥ తీర్థీయం ॥ అనర్థభావే - అనర్థస్స్వపరానర్థసాధనభూతః భావః అభిప్రాయః యస్యాస్సా - తథా - నివిష్టో నివేశితో భావో దుష్టభావో యస్యాస్సా - తథా - అర్థపరే స్వార్థసాధనపరే - మన్నిమిత్తం మద్ధేతుకం - కిమప్రియం అపకారం - పశ్యసి కృత్స్నం జగద్ధితాసు కారిణి రామే వా ॥ ౧౦౩ ॥ పరిత్యజేయురితి ॥ కృత్స్నం జగత్ - గచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యా జగచ్ఛబ్దేన జీవవర్గ ఉచ్యతే - సర్వశబ్దేన స్థావరజాతముచ్యతే - కుపితం - త్వాం ప్రతీతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ పరిత్యజేయురితి ॥ కృతా

కథన్ను కషాయాణి తిక్తాని కటుకాని చ ॥ ❁ ॥ భక్షయన్ వన్యమాహారం సుతో మే వర్తయిష్యతి ॥ ౯౯ ॥

మహార్హవస్త్రసంవీతో భూత్వా చిరసుఖోషితః ॥ ❁ ॥ కాషాయపరిధానస్తు కథం భూమౌ నివత్స్యతి ॥

౧౦౦ ॥ కస్యైతద్దారుణం వాక్యమేవంవిధమచింతితమ్ ॥ ❁ ॥ రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ ధిగస్తు యోషితో నామ శఠాస్స్వార్థపరాస్సదా ॥ ❁ ॥ న బ్రవీమి స్త్రియస్సర్వా భరతస్యైవ మాతరమ్ ॥ ౧౦౨ ॥ అనర్థభావేఽర్థపరే నృశంసే మమానుతాపాయ నివిష్టభావే । కిమప్రియం పశ్యసి మన్నిమిత్తం హితానుకారిణ్యథవాపి రామే ॥ ౧౦౩ ॥ పరిత్యజేయుః పితరోఽపి హి పుత్రాన్ భార్యాః పతీంశ్చాపి కృతానురాగాః । కృత్స్నం హి సర్వం కుపితం జగత్స్యాద్దృష్ట్వైవ రామం వ్యసనే నిమగ్నమ్ ॥ ౧౦౪ ॥ అహం పునర్దేవకుమారరూపమలంకృతం తం సుతమావ్రజంతమ్ । నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వైవ పునర్యువేవ ॥ ౧౦౫ ॥ వినాపి సూర్యేణ భవేత్ప్రవృత్తిరవర్షతా వజ్రధరేణ వాపి । రామం తు గచ్ఛంతమితస్సమీక్ష్య జీవేన్న కశ్చిత్త్వితి చేతనా మే ॥ ౧౦౬ ॥ వినాశకామామహితామమిత్రామావాసయం మృత్యుమివాత్మనస్త్వామ్ । చిరం బతాంకేన ధృతాసి సర్పీ మహావిషా తేన హతోఽస్మి మోహాత్ ॥ ౧౦౭ ॥ మయా చ రామేణ చ లక్ష్మణేన ప్రశాస్తు హీనో భరతస్త్వయా సహ । పురం చ రా

ష్ట్రం చ నిహత్య బాంధవాన్ మమాహితానాం చ భవాభిహర్షిణీ ॥

సురాగత్వం పుత్రపతిభార్యాణాం త్యాగానౌచిత్యహేతుః - యథోచితం లింగవిపరిణామః పుత్రాదిషు యోజ్యః - అపిశబ్దాత్ పతయశ్చ కృతానురాగా భార్యాస్త్యజేయురితి యోజ్యం - కించ రామప్రవ్రాజనసాధనం త్వద్వ్యాపారం దృష్ట్వా రామం చ త్వద్వశాద్వ్యసనే నిమగ్నం దృష్ట్వా సర్వం జగత్త్వాం ప్రత్యేవ కుపితం స్యాత్ ॥ ౧౦౪ ॥ అహమితి ॥ అహం పునః అహం తు - మత్స్వభావో లౌకికేభ్యో భిన్నః - దేవకుమారరూపం నిసర్గసుందరం - అలంకృతం అలంకారైరతిశయితశోభం - చంద్రకాంతాననమిత్యస్య స్వాహ్వాదివిపరివర్తమానత్వాత్తమిత్యుక్తం - సుతం సౌందర్యాద్యభావేఽపి సుతత్వప్రయుక్తప్రేమాస్పదం - ఆవ్రజంతం మత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యా గమనకాలికసంభ్రమవిశేషశాలినం - దర్శనేన మానసజ్ఞానేన - పశ్యన్నపి నందామి - దృష్ట్వా పునస్సాక్షాత్కృత్య తు - యువేవ భవామి యువవద్దృష్టపుష్టాంగో భవామి ॥ తీర్థీయం ॥ అంతతస్స్వస్య రామం వినా జీవనవ్యతిరేకం గమయిష్యన్ తదన్వయేన స్వజీవనాన్వయం దర్శయతి అహమిత్యాదినా ॥ ఆవ్రజంతం ఆగచ్ఛంతం - పశ్యన్నహం దర్శనేన తస్య దూరదర్శనేనాపి నందామి - ఆగతమంతికే దృష్ట్వా చిరనష్టో వ్యహం పునర్యువేవ యువవద్భవామి - హృష్టపుష్టాంతర్బహిఃపరికరో భవామీత్యర్థః ॥ ౧౦౫ ॥ వినేతి ॥ ప్రవృత్తిః సంచారః - చేతనా బుద్ధిః - వజ్రధరపక్షే ప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయప్రవృత్తిరుచ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ వినేతి ॥ హిశబ్దో యద్యప్యర్థే - సూర్యేణ వినా యద్యపి ప్రవృత్తిః సంచారరూపా - భవేత్ - తథా వజ్రధరేణ అవర్షతాపి - ప్రవృత్తిః జీవనరూపా - యద్యపి స్యాత్ - తథాపి - రామమితో గచ్ఛంతం సమీక్ష్య - కశ్చిదపి అననుభూతరామస్వభావోఽపి - లోకో న జీవేదితి - మే చేతనా ధీః - మమ జీవనం తు కైముతికసిద్ధమితి భావః ॥ ౧౦౬ ॥ వినాశకామామితి ॥ ఆవాసయం - గృహ ఇతి శేషః - సర్పీ సర్పజాతిః - జాతిలక్షణో ఙీష్ - త్వం మోహాదంకేన ధృతాసి - తేనాంకధారణేన ॥ ౧౦౭ ॥ మయేతి ॥ సలక్ష్మణేన రామేణ మయా చ హీనో భరతస్త్వయా సహ పురం రాష్ట్రం బాంధవాంశ్చ నిహత్య - ప్రశాస్తు పురాది

వ్యసనరూపం ప్రశాసనంకరోతు - మమాహితానాంశత్రూణాంచాభిహర్షిణీభవేతిసంబంధః ॥ ౧౦౮ ॥ నృశంసవృత్తఇతి ॥ నృశంస
వృత్తే క్రూరవ్యాపారే - వ్యసనప్రహారిణి తు. తే ప్రహారన్యాయేన విపదిప్రహరణశీలే - రామవిగ్రహసహనంవిపత్ - తత్ర ప్రహారః పునః
పునశ్ఛేదనం - త్వాం - ఇహదేశే - అద్యఅస్మిన్ కాలే - ప్రసహ్యపతిస్వాతంత్ర్యంతిరస్కృత్య - యద్వాక్యంభాషసే - తత్ర - తేముఖాత్
శనాస్సహస్రధావిశీర్ణాస్సంతః కేననామహేతునానపతంతీతిసంబంధః ॥ ౧౦౯ ॥ నకించిదితి ॥ రామః - అహితంఅప్రియంచ - కించిత్
చోనాహ - పరుషాణిభాషితుంనవేత్తి - జ్ఞానపూర్వకత్వాత్ భాషణస్యకుతస్తనత్ప్రసక్తిరితిభావః - నకేవలంపరుషావేదనం ప్రత్యుతాభి
రామవాదినిసర్వప్రియభాషిణి - గుణైర్నిత్యంసమ్మతేరామే - కథను - దోషాన్ ప్రవ్రాజనహేతూన్ - బ్రవీషి ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రతా
మ్యేతి ॥ ప్రతామ్య గ్లానింభజ - తామ్యతేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ప్రజ్వల కుపితాభవ - ప్రణశ్య నష్టాభవ - సహస్రశః
స్ఫుటితానలీమహీంవ్రజ వా - భృగోఃపతవేత్యర్థః - కేకయరాజానాంపాంసనిదూషణి ॥ ౧౧౧ ॥ క్షురోపమామితి ॥ క్షురోపమాం
తద్వత్క్రూరాం - అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం - ప్రదుష్టభావాంప్రకర్షేణదుష్టహృదయాం - అమనోరమామితిపదచ్ఛేదః -
సబంధనంసమూలం - ప్రాణరూపమూలసహితం - ప్రాణబంధనంహిసోమ్యమన ఇతిశ్రుతేః । సదింధనమితిపాఠే - హృదయమేవసదిం
ధనం - దిధక్షమాణాంప్లోష్టుమిచ్ఛంతీం - త్వాం - జీవితుంజీవయితుం - నవిషహేనోత్సహే ॥ ౧౧౨ ॥ నేతి ॥ రతిః - త్వద్విషయేతిశేషః -
యదేవమతఆహమమాహితమితి - ఆత్మవతః - జీవత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧౩ ॥ స ఇతి ॥ అతిమాత్రయా అమర్యాదయా - స్త్రియా - హృద
యేగృహీతః - తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః - భూమిపాలోపితాంనిగృహీతుమసమర్థ ఇత్యర్థః - అనాథవద్విలపన్ త్వాంజీవయితుం

ప్త్రంచనిహత్యబాంధవాన్ మమాహితానాంచభవాభిహర్షిణీ ॥ ౧౦౮ ॥ నృశంసవృత్తేవ్యసనప్రహా
రిణిప్రహస్యవాక్యంయదిహోద్యభాషసే । ననామతేకేనముఖాత్పతంత్యధోవిశీర్యమాణాదశనాస్సహ
స్రధా ॥ ౧౦౯ ॥ నకించిదాహాహితమప్రియంవచోనవేత్తిరామఃపరుషాణిభాషితుమ్ । కథంనురామే
హ్యభిరామవాదిని బ్రవీషిదోషాన్ గుణనిత్యసమ్మతే ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రతామ్యవా ప్రజ్వలవా ప్రణశ్యవా
సహస్రశోవాస్ఫుటితామహీంవ్రజ । నతేకరిష్యామివచస్సుదారుణంమమాహితంకేకయరాజపాంసని
౧౧౧ ॥ క్షురోపమాంనిత్యమసత్ప్రియంవదాంప్రదుష్టభావాంస్వకులోపఘాతినీమ్ । నజీవితుంత్వాంవి
షహేమనోరమాందిధక్షమాణాంహృదయంసబంధనమ్ ॥ ౧౧౨ ॥ నజీవితంమేస్తిపునఃకుతస్సుఖంవినాత్మ
జేనాత్మవతఃకుతోరతిః । మమాహితందేవినకర్తుమర్హసిస్పృశామిపాదావపితేప్రసీదమే ॥ ౧౧౩ ॥
సభూమిపాలోవిలపన్ననాథవత్ స్త్రియాగృహీతోహృదయేతిమాత్రయా । పపాతదేవ్యాశ్చరణౌప్ర
సారితావుభావసంస్పృశ్యయథాతురస్తథా ॥ ౧౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః ॥ ❋

అతదర్హంమహారాజంశయానమతథోచితమ్ । యయాతిమివపుణ్యాంతేదేవలోకాత్పరిచ్యుతమ్ ॥
❋ ॥ అనర్థరూపాసిద్ధార్థాహ్యభీతాభయదర్శినీ । పునరాకారయామాసతమేవవరమంగనా ॥ ౨ ॥
త్వంకత్థసేమహారాజసత్యవాదీదృఢవ్రతః । మమచేమంవరంకస్మాద్విధారయితుమిచ్ఛసి ॥ ౩ ॥ ఏవ

నోత్సహతే - పాదౌస్పృశామిప్రసీదేత్యనవస్థితవచనాభిభాషమాణః - ప్రసారితావిత్యనేనానాదరఉక్తః - అనయాస్పృశ్యత్వేనపిస్పృ
శ్యాగామేనముహూర్తాజ్ఞాతేతిగమ్యతే ॥ ౧౧౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

నతేకరిష్యామివచ ఇత్యుక్త్వాపిధర్మపాశబద్ధతయా పశ్చాత్తప్తః పునస్తాంసాంత్వయతి త్రయోదశే - అతదర్హమిత్యాదిశ్లోకద్వ
యమేకాన్వయం ॥ అతదర్హంతాదృశదుఃఖానర్హం - అతథోచితం అథశ్శయనానుచితం - అనర్థరూపాపాపరూపా - అసిద్ధార్థా
అనిష్పన్నప్రయోజనా - అభీతాలోకాపవాదభీతిరహితా - భయదర్శినీ - దశరథస్యేతిశేషః - యద్వా - అభయదర్శినీ - దశరథస్య భ
యమపశ్యంతీత్యర్థః - తమేవవరంపూర్వదత్తమేవవరముద్దిశ్య - మహారాజం - ఆకారయామాససంబోధయామాస - యద్వా - దాత
వ్యత్వేనగ్రాహయామాసేత్యర్థః - వస్తుతస్త్వేతద్వచనస్వారస్యాత్ వరంశ్రేష్ఠం - దశరథం - స్వాభిమతకథనాయాహ్వయామాసేత్యర్థః ॥
తీర్థీయం ॥ అథసత్యపాశబద్ధత్వేననతేకరిష్యామివచ ఇతిదృఢంవక్తుమశక్నువన్ తాంపునరపిప్రసాదయతి - అతదర్హమితి ॥ అతద
ర్హం స్త్రీప్రణామానర్హం - అతథోచితం పూర్వమననుభూతతాదృగ్వ్యసనం - శయానంభూమావపతితం - అనర్థరూపేతి - అన
ర్థరూపాపాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయోజనా - అభీతాజనాపవాదాదభీతా - అభయదర్శినీదశరథస్యప్రాప్తంభయమ
గణయంతీ - భయదర్శినీతిఛేదే రామాత్ భరతస్యభయదర్శినీ - తమేవవరంపూర్వదత్తంవరమేవోద్దిశ్య - మహారాజమాకారయామా
ససంబోధయామాస ॥ ౨ ॥ త్వమితి ॥ విధారయితుం ఋణత్వేనధారయితుం - చ్యావయితుంవా - విశేషేణధారయితుమాదాతుమి
త్యర్థ ఇతివా ॥ తీర్థీయం ॥ తదేవాహత్వమితి ॥ సత్యవాదీదృఢవ్రత ఇతికత్థసేస్వాత్మానంశ్లాఘసే - విధారయితుంవిశేషేణధారయితుం

ఋణత్వేన ధారయితుం ॥ ౩ ॥ విహ్వలః మూర్ఛితః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ స్వర్గ ఇతి ॥ రామస్య కుశలం ప్రతి-దైవతైః - ప్రత్యాదేశాదభిహితం ధి
క్కారపూర్వమభిహితం-వాక్యం - కథం ధారయిష్యే న హి ష్యే- మూఢ స్త్రీహేతోః కథం గుణవత్పుత్రం త్యక్తవానసీత్యభిహితం శ్రుత్వా
కథమాత్మానం ధారయిష్యే - తథా చ రామప్రవాసనే ఇహ పరత్ర చ మమ సౌఖ్యం నాస్తీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రామప్రవాసనదుఃఖేన
మృత్వా స్వర్గం గతస్యాపి మే సుఖం నాస్తీత్యాహ స్వర్గ ఇతి ॥ స్వర్గేపి దైవతైరభిహితం రామస్య కుశలం- ప్రత్యాదేశాత్ ప్రతిషేధాత్-
ల్యబ్లోపే పంచమీ - కథం బత-ధారయిష్యే న హి ష్యే - ఇహ రామస్య కుశలం ప్రతిషిధ్య తత్ర దైవతైః పృష్టం కథం న హి ష్య ఇత్యర్థః -అథవా
స్వర్గేపి రామస్య కుశలం ప్రతి దైవతైః ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రత్యాదేశం ధిక్కారం కృత్వాభిహితం వాక్యం -కథం బత-ధారయిష్యే న హి ష్యే
బతేతి ఖేదే ॥ ౬ ॥ నను సత్యప్రతిజ్ఞత్వనిర్వాహార్థం రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి వక్తవ్యమిత్యత్రాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ మయేత్యనంతరమితి కర
ణం ద్రష్టవ్యం - తదసత్యం భవిష్యతి - శ్వస్త్వాహమభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతప ఇతి రామోద్దేశేనోక్తం వాక్యమసత్యం భవిష్యతీత్య
ర్థః ॥ ౭ ॥ అపరిత్యాగే హేత్వంతరాణి దర్శయతి అపుత్రేణేత్యాది ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ సుఖానామితి ॥ దుఃఖైరితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా ॥ ౧౧ ॥
యదీతి ॥ అదుఃఖార్హస్య రామస్య - దుఃఖమకృత్వా మమ సంక్రమణం యది భవేత్ - తతః తదా - సుఖమవాప్నుయాం - సంక్రమణం తృ
ణజలూకాన్యాయేన దేహాద్దేహాంతరప్రాప్తిః - పంచత్వమితి యావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వథా రామస్య దుఃఖాకరణమేవ స్వహితమిత్యా

ముక్తస్తు కైకేయ్యా రాజా దశరథస్తదా । ప్రత్యువాచ తతః క్రుద్ధో ముహూర్తం విహ్వలన్నివ ॥ ౪ ॥ మృ
తే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే । హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా సుఖినీ భవ ॥ ౫ ॥ స్వర్గేపి
ఖలు రామస్య కుశలం దైవతైరహమ్ । ప్రత్యాదేశాదభిహితం ధారయిష్యే కథం బత ॥ ౬ ॥ కైకేయ్యాః ప్రి
యకామేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా । యది సత్యం బ్రవీమ్యేతత్తదసత్యం భవిష్యతి ॥ ౭ ॥ అపుత్రేణ మ
యా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్ । రామో లబ్ధో మహాబాహుస్స కథం త్యజ్యతే మయా ॥ ౮ ॥ శూర
శ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః । కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే ॥ ౯ ॥ కథ
మిందీవరశ్యామం దీర్ఘబాహుం మహాబలమ్ । అభిరామమహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండకాన్ ॥
౧౦ ॥ సుఖానాముచితస్యైవ దుఃఖైరనుచితస్య చ । దుఃఖం నామానుపశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః ॥ ౧౧ ॥
యది దుఃఖమకృత్వాద్య మమ సంక్రమణం భవేత్ । అదుఃఖార్హస్య రామస్య తతస్సుఖమవాప్ను
యామ్ ॥ ౧౨ ॥ నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమమ్ । కిం విప్రియేణ కైకేయి ప్రియం యోజయసే
మమ ॥ ౧౩ ॥ అకీర్తిరతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే ॥ ౧౩½ ॥ తథా విలపతస్తస్య పరిభ్రమితచేతసః ॥
❖ ॥ అస్తమభ్యగమత్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ॥ ౧౪½ ॥ సా త్రియామా తదార్తస్య చంద్రమండల
మండితా ॥ ❖ ॥ రాజ్ఞో విలపమానస్య న వ్యభాసత శర్వరీ ॥ ౧౫½ ॥ తథైవోష్ణం వినిశ్శ్వస్య వృద్ధో దశరథో నృ
పః ॥ ❖ ॥ విలలాపార్తవద్దుఃఖం గగనాసక్తలోచనః ॥ ౧౬½ ॥ న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే నక్షత్రభూషణే ॥
❖ ॥ క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాయం రచితోంజలిః ॥ ౧౭½ ॥ అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహమి
చ్ఛామి నిర్ఘృణామ్ ॥ ❖ ॥ నృశంసాం కైకేయీం ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్ ॥ ౧౮½ ॥ ఏవము
క్త్వా తతో రాజా కైకేయీం సంయతాంజలిః ॥ ❖ ॥ ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేదమబ్రవీత్ ॥

హయదీతి ॥ అదుఃఖార్హస్య రామస్య దుఃఖమకృత్వా ఇహ సుఖితస్య మమ కాలాంతరే-సంక్రమణం లోకాంతరగమనం-యది భవేత్-తతః
తర్హి-స్వర్గేపి సుఖమవాప్నుయామిత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ నృశంస ఇతి ॥ మమ ప్రియం రామం-విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన -
కిం కిమర్థం - యోజయసే ॥ ౧౩ ॥ అకీర్తిరిత్యర్ధం - భవిష్యతీతి శేషః ॥ ౧౩½ ॥ తథేతి ॥ తస్య విలపతః - తస్మిన్ విలపతి సతీత్యర్థః ॥
౧౪½ ॥ సా త్రియామేతి ॥ త్రియామా - యామత్రయవత్త్వం విహాయాతిదీర్ఘేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ యా రాజ్ఞః స్వనివేశ
ప్రవేశకాలాత్ పూర్వం సూర్యోస్తమగమత్ రజనీ చాభ్యవర్తత - సా త్రియామా రజనీ - విలపతస్తస్య రాజ్ఞః - న వ్యభాసత నాప్రకాశత -
విలాపనేనైవ రాత్రికాలో వ్యతీత ఇత్యర్థః - అథ సా శర్వరీ వ్యభాసత విభాతా చేత్యావర్త్య యోజనా ॥ ౧౫½ ॥ తథేతి ॥ ఆర్తవత్ మ
హారోగాదినా పీడిత ఇవ - దుఃఖం విలలాప - శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః ॥ ౧౬½ ॥ నేతి ॥ ప్రభాతం ప్రభాతత్వం-
భావే నిష్ఠా - అత్ర ప్రకరణే భర్త్సనప్రసాదనాభ్యాం పునః పునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మమపేక్ష్య వక్తుం న శక్నోమి న పుత్రమపీతి గమ్యతే ॥
తీర్థీయం ॥ అర్ధదుఃఖవశాద్రాత్ర్యా అప్యుపస్థితిం ప్రార్థయతే న ప్రభాతమితి ॥ భావే నిష్ఠా - త్వయా న ప్రభాతమితి-త్వన్నక్షత్రకప్ర
భానమితి యావత్ - మే మహ్యం - ప్రభాతే సతి రామవివాసనం భవిష్యతీతి భయాదితి భావః ॥ ౧౭½ ॥ అథవేతి ॥ నిర్ఘృణాం నిర్దయాం-
ప్రత్యుత-నృశంసాం క్రూరాం ॥ తీర్థీయం ॥ అథవా గమ్యతాం శీఘ్రమితి ॥ రాత్ర్యా ఇతి శేషః - స్త్రీదర్శనం రాత్రావేవ భవతీ

పురుషాయోంతిరాజ్ఞస్సకాశం - అతోస్యాగదర్శనపరిహారో భవిష్యతీత్యాశయః ॥౧౮॥౧౯॥ సాధువృత్తస్యేతి ॥ త్వద్గతస్య - త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః - గతాయుషః - అల్పావశేషమతీతాయుష ఇత్యర్థః ॥౨౦॥ శూన్యేఇతి ॥ శూన్యేనిర్జనప్రదేశే - ఇదంరా జాభిషేచనం - ననముదాహృతం ఖలు - కింతుసర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృతమిత్యర్థః - యద్వా-శూన్యేనదీనేన - మయేత్యర్థః ॥ ౨౧॥ లీర్థీయం ॥ ప్రసీదేతి ॥ త్వద్దత్తం లభతాం - త్వయా వరబలాత్ గృహీతమేవరాజ్యం రామప్రీత్యర్థం రామాయదేహీత్య ర్థః ॥౨౨॥ ౨౩॥ విశుద్ధభావస్యేతి ॥ తా మ్రేక్షణస్య - దుఃఖాతిశయేనేతి శేషః - అశ్రుకలస్యఅశ్రుపూర్ణస్య - కలిః కామ ఘేతి - విచిత్రం ప్రసాదనభర్తుర్ణ నహతత్వాత్ ॥౨౪॥ లీర్థీయం ॥ తతఇతి ॥ తద్రాత్రేః ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం అదుష్టాం - వతి వ్రతాం - తథాపేదైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం - తాంసమీక్ష్యపుత్రస్యవివాసనం ప్రతిభీయమాణంతద్వరంచ - సమీక్ష్య పర్యాలోచ్య - చిరవచనచిరప్రేమత్వాత్తాంధిక్కర్తుం-ప్రయానబంపుత్రాంచత్యక్తుం-అశక్నువన్-కర్తవ్యమూఢోమూర్ఛితః క్షితౌవిసంజ్ఞః పపాతే త్యర్థః ॥ ౨౫॥ ఇతీతి ॥ ప్రతిబోధనం శంఖపటహవీణాదికం ప్రతిబోధనసాధనం - యద్వా -వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధ నం॥ ౨౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయోదశస్సర్గః॥ ❈

అథరామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతిచతుర్దశే - పుత్రేత్యాది ॥ ౧॥ పాపమితి॥ సంశ్రవం దాస్యామీతిప్రతిజ్ఞాం-సంశ్రు

౧౯॥ సాధువృత్తస్యదీనస్యత్వద్గతస్యగతాయుషః ॥ ❈ ॥ ప్రసాదః క్రియతాం దేవిభద్రే రాజ్ఞోవిశేష తః ॥౨౦॥ శూన్యేనఖలుసుశ్రోణిమయేదం సముదాహృతమ్ ॥ ❈ ॥ కురుసాధుప్రసాదం మే బాలేస హృదయాహ్యసి ॥౨౧॥ ప్రసీద దేవి రామో మే త్వద్దత్తం రాజ్యమవ్యయమ్ ॥ ❈ ॥ లభతామసితాపాం గేయశః పరమవాప్నుహి ॥ ౨౨॥ మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరతస్య చ ॥ ❈ ॥ ప్రియమేతత్ గురుశ్రోణికురు చారుముఖేక్షణే ॥ ౨౩॥ విశుద్ధభావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాశ్రుకలస్య రా జ్ఞః। శ్రుత్వావిచిత్రం కరుణంవిలాపం భర్తుర్నృశంసా నచకారవాక్యమ్ ॥ ౨౪॥ తతస్సరాజాపునరే వమూర్ఛితః ప్రియామతుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీమ్ ॥ సమీక్ష్యపుత్రస్యవివాసనం ప్రతిక్షితౌవిసంజ్ఞోనిప పాతదుఃఖితః ॥౨౫॥ ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యథితస్య సా నిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః। విబోధ్యమానః ప్ర తిబోధనం తదా నివారయామాస స రాజసత్తమః ॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే త్రయోదశస్సర్గః॥

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి। వివేష్టమానముద్వీక్ష్య సైక్ష్వాకమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧॥ పాపంకృత్వేవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్రవమ్। శేషే క్షితితలే సన్నః స్థిత్యాం స్థాతుం త్వమర్హ సి ॥ ౨॥ ఆహుస్సత్యం హి పరమం ధర్మం ధర్మవిదో జనాః। సత్యమాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ ధర్మం ప్రచోది తః ॥ ౩॥ సంశ్రుత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః। ప్రదాయ పక్షిణే రాజన్ జగామ గతిముత్త మామ్ ॥ ౪॥ తథాహ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే। యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమ నా దదౌ ॥ ౫॥ సరితాంతుపతిస్స్వల్పాం మర్యాదాం సత్యమన్వితః। సత్యానురోధాత్సమయే స్వాం వేలాం నాతివర్తతే ॥ ౬॥ సత్యమేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః। సత్యమేవాక్షయా వేదాస్సత్యేనైవా ప్యతే పరమ్ ॥ ౭॥ సత్యం సమనువర్తస్వ యది ధర్మే ధృతా మతిః। సఫలస్స వరో మేస్తు వరదో హ్యసి సత్తమ ॥

త్య - కృత్వేత్యర్థః - పాకం పచతీతివన్నిర్దేశః - పాపం ప్రతిజ్ఞాతాకరణరూపం పాపం - కృత్వేవ - క్షితితలే - సన్నః అవసన్నస్సన్ - శేషే - స్థితిమిదం - స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం - మర్యాదాధారణాస్థితిరిత్యమరః। స్థాతుమర్హసీ ॥ ౨ ॥ ఇంపేవ యుక్త మిత్యదర్శయతి ఆహురిత్యాదినా ॥ సత్యరూపం ధర్మమాశ్రిత్య హి మయా ప్రచోదితః ॥ ౩ ॥ ప్రాణసంకటేపి కథం సత్యం పాలనీయమిత్య త్రాహ సంశ్రుత్యేత్యాదినా ॥ ౪ ॥ తథేతి ॥ యాచమానే బ్రాహ్మణే-అవిమనాః సుప్రసన్నమనాస్సన్ - నేత్రే దదౌ - తస్మాదితి శేషః ॥౫॥ సరితామితి ॥ సరితాంపతిః సముద్రః - మర్యాదాం సత్యమన్వితః వేలాం నాతివర్తతే ఇతి మర్యాదారూపం సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురో ధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్ - సమయే సంకల్పితకాలే - స్వాం వేలాం స్వల్పామపి నాతివర్తత ఇతి సంబంధః ॥ లీర్థీయం ॥ సరితా మితి ॥ సరితాంపతిః-సత్యమన్వితః సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యోల్లంఘనభయాత్ -స్వల్పాం సులంఘ్యాం - మర్యా దాం స్వావధిభూతాం - స్వాం వేలాం - సమయే వృద్ధికాలేపి - నాతివర్తతే ॥ ౬ ॥ సత్యమితి ॥ సత్యమేవ ఏకపదం బ్రహ్మ - ఏకం ము ఖ్యం - ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యమరః। పద్యత ఇతిపదం - పరమ ప్రాప్యం బ్రహ్మేత్యర్థః - యద్వా - ఏకంపదం ప్రణవరూపం వా చకం యస్యతత్తథా - ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతిస్మృతేః। సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః - సత్యమేవ ధర్మస్య పరాకాష్ఠేత్యర్థః - అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ - ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః - పరం ప్రయోజనం సత్యేనైవాప్యతే ॥ ౭ ॥ సత్యమితి ॥ అత్రాపాతస్యాది

ఖ్యాపనార్థం - భృశార్తా స్థితా - వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః ॥ ౮ ॥ ధర్మస్యేతి ॥ అభికామార్థం ప్రీత్యర్థం - ధర్మాభివృద్ధ్యర్థమితియావత్ - మమ ప్రియాయా ఇతి శేషః - సమనస్కత్వజ్ఞాపనాయ త్రిరిత్యుక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మస్య లోకసిద్ధిప్రయోజకస్య అభికామార్థం పాలనార్థం - త్రిః యహణాత్ - మమాభిచోదనాత్ ప్రేరణాత - పుత్రం రామం ప్రవ్రాజయ - ఏవం త్వామహం ఖలు త్రిః త్రివారం - బ్రవీమి ॥ ౯ ॥ సమయమితి ॥ సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం ప్రబ్రవీమిత్యేవం - పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం మోచయితుం - బలిః మహాబలిః - ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారా ఐంద్రకృతం - పాశం పదత్రయదాన ప్రతిజ్ఞారూపం - పదత్రయాదానాన్నిగళం వా ॥ ౧౧ ॥ ఉద్భ్రాంతహృదయ ఇతి ॥ స రాజా - యుగచక్రయోరంతరం - పరిస్పందన్ గచ్ఛన్ - ధుర్యో యథా అనడ్వానివ - ఉద్భ్రాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ - అభవత్ ॥ ౧౨ ॥ విహ్వలాభ్యామితి ॥ విహ్వలాభ్యాం దుఃఖాభ్యాం అపశ్యన్నివ అంధ ఇవ - స్థితః భూపతిః - కృచ్ఛ్రాల్లబ్ధేన ధైర్యేణ - సంస్తభ్య - దుఃఖాతిశయజనితక్షోభం సంరుధ్యేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ విహ్వలాభ్యామితి ॥ సంస్తభ్య - విహ్వలం చిత్తమితి శేషః ॥ ౧౩ ॥ య ఇతి ॥ హే పాపే - అగ్నౌ అగ్నిసమీపే - సామీప్యే సప్తమీ - మంత్రకృతః మంత్రసంస్కృతః - యః పాణిః మయా ధృతః - తం త్యజామి - తత్ప్రయుక్తవ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - అత ఏవ - స్వజం స్వస్మాజ్జాతమపి తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి ॥ తీర్థీయం ॥ అథాసక్తాయా అసక్తపుత్రస్య చ త్యాగ ఏవ ధర్మ ఇతి మత్వాహ య స్త ఇతి ॥ మంత్రకృతః గృహ్యోక్తమంత్రేణ సంస్కృతః - పాణిః పాణిగ్రహః - అగ్నౌ అగ్నిసన్నిధౌ - మయా ధృతః - త్యజామి తత్ప్రయుక్తం వ్యవహారం త్య

౮ ॥ ధర్మస్యేహాభికామార్థం మమ చైవాభిచోదనాత్ । ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలు త్వాం బ్రవీమ్యహమ్ ॥ ౯ ॥ సమయం చ మమార్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి । అగ్రతస్తే పరిత్యక్తా పరిత్యక్ష్యామి జీవితమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏవం ప్రచోదితో రాజా కైకేయ్యా నిర్విశంకయా । నాశకత్పాశమున్మోక్తుం బలిరింద్రకృతం యథా ॥ ౧౧ ॥ ఉద్భ్రాంతహృదయశ్చాపి వివర్ణవదనోఽభవత్ । స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రాంతరం యథా ॥ ౧౨ ॥ విహ్వలాభ్యాం చ నేత్రాభ్యామపశ్యన్నివ భూమిపః । కృచ్ఛ్రాద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ యస్తే మంత్రకృతః పాణిరగ్నౌ పాపే మయా ధృతః । తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయా సహ ॥ ౧౪ ॥ ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి । అభిషేకం గురుజనస్త్వరయిష్యతి మాం ధ్రువమ్ ॥ ❁ ॥ రామాభిషేకసంభారైస్తదర్థముపకల్పితైః । రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియామ్ ॥ ౧౬ ॥ త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియా । వ్యాహంతాస్యశుభాచారే యది రామాభిషేచనమ్ ॥ ౧౭ ॥ న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథాసుఖమ్ । హతహర్షం నిరానందం పునర్జనమవాఙ్ముఖమ్ ॥ ౧౮ ॥ తాం తథా బ్రువతస్తస్య భూమిపస్య మహాత్మనః । ప్రభాతా శర్వరీ పుణ్యా చంద్రనక్షత్రశాలినీ ॥ ౧౯ ॥ తతః పాపసమాచారా కైకేయీ పార్థివం పునః । ఉవాచ పరుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా ॥ ౨౦ ॥ కిమిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమమ్ । ఆనాయయితుమక్లిష్టం పుత్రం రామమిహార్హసి ॥ ౨౧ ॥ స్థాప్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా రామం వనేచరమ్ । నిస్సపత్నాం చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి ॥ ౨౨ ॥ స నున్న ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతో

జామి - కించ - స్వజం స్వస్మాజ్జాతమపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి ॥ ౧౪ ॥ ప్రయాతేతి ॥ ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య - త్వరయిష్యతీతి సంబంధః - రామాభిషేకసంభారైరితి - తదర్థం రామాభిషేకార్థం - ఉపకల్పితైః - రామాభిషేకసంభారైః రామాభిషేకసామగ్రీభిః సహ - గురుజనస్త్వరయిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా - అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిలక్రియాసామగ్రీ భవత్విత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రయాతేతి ॥ పాదత్రయాధికశ్లోక ఏకం వాక్యం - ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య - తదర్థముపకల్పితైః అభిషేకార్థం సంభృతైః - రామాభిషేకసంభారైః - అభిషేకం రామాభిషేకం ప్రతి - మాం గురుజనస్త్వరయిష్యతి - ధ్రువం - అతో రామః కృతాభిషేకః కారయితవ్యః - గురుజనానురోధో మయా కర్తవ్యః - తస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ త్వయేతి ॥ వ్యాహంతాసీతి లుణ్మధ్యమపురుషైకవచనం ॥ తీర్థీయం ॥ త్వయా రామాభిషేకే విఘ్నితే మమ మరణస్యావశ్యకత్వాత్తదానీం సలిలక్రియా త్వయా న కర్తవ్యేత్యాహ మే మృతస్యేత్యాది ॥ సలిలక్రియాం - రామః కరోత్వితి శేషః - వ్యాహంతాసి వ్యాహనిష్యసి యది - తదా త్వయా సలిలక్రియా న కర్తవ్యేతి యోజనా ॥ ౧౭ ॥ న చేతి ॥ తథా సుఖం తాదృశసుఖయుక్తం - జనం దృష్ట్వా - పునః హతహర్షం హతహర్షవికారం - నిరానందం - అత ఏవావాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి ॥ ౧౮ ॥ తామితి ॥ తస్య బ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః - పుణ్యేత్యుక్తిః అనంతరం రామదర్శనసంభవాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ తామితి ॥ తథా బ్రువతః - అశక్యానుష్ఠానతయా బ్రువత ఇత్యర్థః - శర్వరీ పుణ్యా నిరంతరరామచింతాసహితత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా ॥ ౨౦ ॥ కిమిదమితి ॥ గరరుజోపమం విషజనితవ్యాధిసదృశం - అంగ రుజోపమమితి పాఠే - సర్వాంగవ్యాపమహావ్యాధిసదృశమిత్యర్థః - అంగేతి సంబోధనం వా - అక్లిష్టం అక్లేశయిత్వా భవతి తథా - ఆనాయయితుమితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ స ఇతి ॥ నున్నః వ్యథితః - ప్రతోదేన తోత్రేణ - అభీక్ష్ణం పునః పునః - శ

శ్వనభీష్టమనకృచ్ఛ్రమా ఇత్యమరః ॥ ౨౩ ॥ ధర్మబంధేనేతి ॥ ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - బద్ధోస్మీత్యనేన రామవివాసనం మనాగను జ్ఞాతం - ద్రష్టుమిచ్ఛామి - గమనాత్పూర్వమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇత్యాది పరమద్విజైరిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ ప్రభాతాం రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం - సమాహితే సన్నిహితే సతి - ప్రవివేశ పురోత్తమమిత్యనేన వసిష్ఠస్య నగరబాహ్యనద్యాం స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే - సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః విపణాః విక్రయాః యేషాం తే సమృద్ధవిపణాః ఆపణాః యస్యాం - తాం - సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం ॥ ౩౦½ ॥ తదితి ॥ తం జనం పౌరాదిజనం - వ్యతిచక్రామేత్యనేనాంతఃపురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే - వివేశ - వేదికాయామితి శేషః ॥ ౩౧½ ॥ స ఇతి ॥ వినిష్క్రాంతం - స్వగృహాదితి శేషః - ద్వారే అంతఃపురద్వారే - ప్రియదర్శనమిత్యనేనాభిషేకార్థమాత్మానమలంకృత్యాగత ఇత్యుక్తం ॥ ౩౨½ ॥ తమితి ॥ క్షిప్రమాచక్ష్వేతి వసిష్ఠః ప్రోవాచేతి సంబంధః ॥ ౩౩½ ॥ ఇమ ఇత్యాది ॥ కాంచనాః - కాంచనమయాః - గంగోదకఘటాః గంగోదకపూర్ణఘటాః - అత్ర ఆవృతా

దేన హయోత్తమః। రాజా ప్రచోదితోఽభీష్టం కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ధర్మబంధేన బద్ధోస్మి నష్టా చ మమ చేతనా। జ్యేష్ఠం పుత్రం ప్రియం రామం ద్రష్టుమిచ్ఛామి ధార్మికమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతః ప్రభాతాం రజనీముదితే చ దివాకరే। పుష్యే నక్షత్రయోగే చ ముహూర్తే చ సమాహితే ॥ ❋ ॥ వసిష్ఠో గుణసంపన్నః శిష్యైః పరివృతస్తదా। ఉపగృహ్యాశు సంభారాన్ ప్రవివేశ పురోత్తమమ్ ॥ ❋ ॥ సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితామ్। విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానాస్రగ్భిర్విరాజితామ్ ॥ ❋ ॥ సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణామ్। మహోత్సవసమాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకామ్ ॥ ❋ ॥ చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వతః ప్రతిధూపితామ్। తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమామ్ ॥ ❋ ॥ దదర్శాంతఃపురం శ్రేష్ఠం నానాద్విజగణాయుతమ్। పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణైరుపశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞవిద్భిస్సుసంపూర్ణం సదస్యైః పరమద్విజైః ॥ ౩౦½ ॥ తదంతఃపురమాసాద్య వ్యతిచక్రామ తం జనమ్ ॥ ❋ ॥ వసిష్ఠః పరమప్రీతః పరమర్షిర్వివేశ చ ॥ ౩౧½ ॥ స త్వపశ్యద్వినిష్క్రాంతం సుమంత్రం నామ సారథిమ్ ॥ ❋ ॥ ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనమ్ ॥ ౩౨½ ॥ తమువాచ మహాతేజాః సూతపుత్రం విశారదమ్ ॥ ❋ ॥ వసిష్ఠః క్షిప్రమాచక్ష్వ నృపతేర్మామిహాగతమ్ ॥ ౩౩½ ॥ ఇమే గంగోదకఘటాస్సాగరేభ్యశ్చ కాంచనాః ॥ ❋ ॥ ఔదుంబరం భద్రపీఠమభిషేకార్థమాహృతమ్। సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివిధాని చ ॥ ❋ ॥ క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భాస్సుమనసః పయః। అష్టౌ చ కన్యా రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః ॥ ❋ ॥ చతురశ్వో రథశ్శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో ధనురుత్తమమ్। వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభమ్ ॥ ❋ ॥ శ్వేతే చ వాలవ్యజనే భృంగారశ్చ హిరణ్మయః। హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్మాన్ పాండురో వృషః ॥ ❋ ॥ కేసరీ చ చతుర్దంష్ట్రో హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః। సింహాసనం వ్యాఘ్రతనుస్సమిద్ధశ్చ హుతాశనః ॥ ❋ ॥ సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యాశ్చాలంకృతాః స్త్రియః। ఆచార్యా బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః ॥ ❋ ॥ పౌరజానపదశ్రేష్ఠా నైగమాశ్చ గణైస్సహ। ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః ॥ ❋ ॥ అభిషేకాయ రామస్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః ॥ ౪౦½ ॥ త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేఽహని ॥ ❋ ॥ పుష్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్యమవాప్నుయాత్ ॥ ౪౧½ ॥

మిత్యేతద్వచనవ్యత్యయేన సంబధ్యతే - ఇమే ఇతి చ్ఛేదమపి - సాగరేభ్య ఆహృతా ఇమే ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం - క్షౌద్రం మధు - చతురశ్వో రథశ్శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో ధనురుత్తమమితి । అత్ర తు ఇతి గాయత్ర్యాశ్చతుర్థాక్షరం - నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః - వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః - నైగమాః వణిజః - నైగమా వణిజో వణిగిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమే గంగోదకఘటా ఇతి ॥ కాంచనాః జలపూర్ణకాంచనఘటాః - క్షౌద్రం మధు - అత్ర గాయత్ర్యాశ్చతుర్థాక్షరం చతురశ్వ ఇత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ తు ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - చతురశ్వో రథశ్శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో ధనురుత్తమం । వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభమితి ॥ నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - ధత్తూరకుసుమసదృశహిరణ్మయపాత్రం - నరసంయుక్తం వాహనం శిబికాది - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - చతుర్దంష్ట్రః సంజాతచతుర్దంతః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్రచర్మ - హేమదామపినద్ధః హేమదామబద్ధః - నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః - అధ్యాపకా వా - గణైః స్వవీథిస్థజనైః ॥ ౪౦½ ॥ త్వరయస్వ మహారాజమితి ॥ సముదితే నక్షత్రే ॥ తీర్థీయం ॥ సముదితే శ్రేయస్కరే అహని - యథా రామో రాజ్యమవాప్నుయా

ల్ తథాదశరథంత్వరయస్వేతిసంబంధః ॥ ౪౧౫ ॥ ౪౨౫ ॥ తంత్వితి ॥ పూర్వోదితం అయంసర్వదా అసివార్య ఇతిరాజ్ఞా పూర్వముక్తం ॥ ౪౪౫ ॥ సఇతి ॥ అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ సఇతి ॥ తామవస్థాంయథోక్తరూపామతిఘోరాం - అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్ - పరమతుష్టాభిః పరమతోషహేతుభిః ॥ ౪౫౫ ॥ తత ఇతి ॥ యథాకాలంప్రాతఃకాలార్హం ॥ ౪౬౫ ॥ యథానందతీత్యాది ॥ భాస్కరోదయేపిసముద్రవృద్ధిరస్త్యేవ - యద్వా-భాసఃకరోతీతివ్యుత్పత్త్యాభాస్కరఃచంద్రః ॥ తీర్థీయం ॥ యథేతి ॥ భాస్కరోదయే-భాసఃకరోతీతివ్యుత్పత్త్యాభాస్కరఃపూర్ణచంద్రః - తస్యోదయే-ప్రీతేన ప్రతిఫలితచంద్రతేజసా-ప్రీతేన- మనసాప్రీతఃసాగరోయథానందతితథా ఆనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ - స్వతోనంద-తథానందఘన ఇత్యత్రనంద ఆనందఘనఃఇతి ఛేదః ॥ ౪౭౫ ॥ తీర్థీయం ॥ అస్యాంవేళాయాంఉదయవేళాయాం ॥ ౪౮౫ ॥ వేదాఇతి ॥ సహాంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః - బ్రహ్మాణంబోధయంతిస్మ ప్రయోగితత్తదర్థబోధంజనయంతి - తథాహమనుః - నామరూపంచభూతానాంకృత్యానాంచప్రపంచనం । వేదశబ్దేభ్యఏవాదౌదేవాదీనాంచకారణ ఇతి ॥ ౪౯౫ ॥ ఆదిత్యఇతి ॥ భూతధరాంసర్వప్రాణిధరాం-పృథివీం - బోధయతి - విశేషణద్వారాపృథ్వీబోధనం-అద్యబోధయామీత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ బోధయత్యద్య పృథివీమితి ॥ ఉభయాన్తమయాభ్యామితిశేషః ॥ ౫౦౫ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ కృతకౌతుక

ఇతితస్యవచశ్శ్రుత్వాసూతపుత్రో మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ స్తువన్నృపతిశార్దూలంప్రవివేశనివేశనమ్ ॥ ౪౩౫ ॥ తంతుపూర్వోదితంవృద్ధంద్వారస్థారాజసంమతమ్ ॥ ❖ ॥ నశేకురభిసంరోద్ధుంరాజ్ఞఃప్రియచికీర్షవః ॥ ౪౪౫ ॥ ససమీపస్థితోరాజ్ఞస్తామవస్థామజజ్ఞివాన్ ॥ ❖ ॥ వాగ్భిఃపరమతుష్టాభిరభిష్టోతుంప్రచక్రమే ॥ ౪౫౫ ॥ తతస్సూతోయథాకాలంపార్థివస్యనివేశనే ॥ ❖ ॥ సుమంత్రఃప్రాంజలిభూత్వాతుష్టావజగతీపతిమ్ ॥ ౪౬౫ ॥ యథానందతితేజస్వీసాగరోభాస్కరోదయే ॥ ❖ ॥ ప్రీతఃప్రీతేనమనసాతథానందయనస్స్వతః ॥ ౪౭౫ ॥ ఇంద్రమస్యాంతువేళాయామభితుష్టావమాతలిః ॥ ❖ ॥ సోజయద్దానవాన్సర్వాంస్తథాత్వాంబోధయామ్యహమ్ ॥ ౪౮౫ ॥ వేదాస్సహాంగవిద్యాశ్చయథాహ్యాత్మభువంవిభుమ్ ॥ ❖ ॥ బ్రహ్మాణంబోధయంత్యద్యతథాత్వాంబోధయామ్యహమ్ ॥ ౪౯౫ ॥ ఆదిత్యస్సహచంద్రేణయథాభూతధరాంశుభామ్ ॥ ❖ ॥ బోధయత్యద్యపృథివీంతథాత్వాంబోధయామ్యహమ్ ॥ ౫౦౫ ॥ ఉత్తిష్ఠాశుమహారాజకృతకౌతుకమంగళః ॥ ❖ ॥ విరాజమానోవపుసామేరోరివదివాకరః ॥ ౫౧౫ ॥ సోమసూర్యౌచకాకుత్స్థశివవైశ్రవణావపి ॥ ❖ ॥ వరుణశ్చాగ్నిరింద్రశ్చవిజయంప్రదిశంతుతే ॥ ౫౨౫ ॥ గతాభగవతీరాత్రిఃకృతకృత్యమిదంతవ ॥ ❖ ॥ బుధ్యస్వనృపశార్దూలకురుకార్యమనంతరమ్ ॥ ౫౩౫ ॥ ఉపతిష్ఠతరామస్యసమగ్రమభిషేచనమ్ ॥ ❖ ॥ పౌరజానపదైశ్చాపినైగమైశ్చకృతాంజలిః ॥ స్వయంవసిష్ఠోభగవాన్బ్రాహ్మణైస్సహతిష్ఠతి ॥ ❖ ॥ క్షిప్రమాజ్ఞాప్యతాంరాజన్రాఘవస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౫౫౫ ॥ యథాహ్యపాలాఃపశవోయథాసేనాహ్యనాయకా ॥ ❖ ॥ యథాచంద్రంవినారాత్రిర్యథాగావోవినావృషమ్ ॥ ఏవంహిభవితారాష్ట్రంయత్రరాజానదృశ్యతే ॥ ౫౬ ॥ ఇతితస్యవచశ్శ్రుత్వాసాంత్వపూర్వమివార్థవత్ ॥ అభ్యకీర్యతశోకేనభూయఏవమహీపతిః ॥ ౫౮ ॥ తతస్సరాజాతంసూతంసన్నహర్షస్సుతంప్రతి ॥ శోకరక్తేక్షణశ్శ్రీమానుద్వీక్ష్యోవాచధార్మికః ॥ ❖ ॥ వాక్యైస్తుఖలుమర్మాణిమమభూయోనికృంతసి ॥ ౫౯౫ ॥ సుమంత్రఃకరుణంశ్రుత్వాదృష్ట్వాదీనంచపార్థివమ్ ॥ ❖ ॥ ప్రగృహీతాంజలిఃకించిత్తస్మాద్దేశాదపాక్రమత్ ॥ ౬౦౫ ॥ యదావక్తుంస్వయందైన్యాన్నశశాకమహీపతిః ॥ ❖ ॥ తదాసుమంత్రంమంత్రజ్ఞాకైకేయీప్రత్యువాచహ ।

మంగళః కృతంకౌతుకహేతుభూతంమంగళాచరణంయేనసతథోక్తః - సర్వానందఉత్పాదనాయకృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః - యద్వా కౌతుకంఉత్సవః - కృతోత్సవార్థమంగళానుష్ఠాన ఇత్యర్థః - మేరోర్దివాకరఇవ - దివాకరస్యప్రథానమేరోరుత్థానంమేరుసంబద్ధరథాక్షద్వారేతిజ్ఞేయం ॥ ౫౧౫ ॥ ౫౨౫ ॥ గతేతి ॥ సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోపయుక్తత్వాద్భగవతీతిస్తూయతే ॥ తీర్థీయం ॥ తవయత్కర్తవ్యంరామాభిషేకాయాస్మదాదిభిస్తదిదంసర్వంకృతం ॥ ౫౩౫ ॥ ఉపతిష్ఠతేతి ॥ ఉపోనుధ్యాన కర్మణీత్యాత్మనేపదం - ఉపస్థితమిత్యర్థః - అభిషేచనంఅభిషేకసాధనం - ఉపతిష్ఠతీతిపాఠాంతరం ॥ ౫౫౫ ॥ తీర్థీయం ॥ యథాచంద్రమితి ॥ భవితాలుట్ - యత్రరాష్ట్రే - రాజాభవాన్నదృశ్యతే - అతస్సన్నిధేహీతిభావః ॥ ౫౬ ॥ ఇతీతి ॥ సాంత్వపూర్వంసామపూర్వం - సామసాంత్వమిత్యమరః ॥ అర్థవదితినిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబోధస్యసర్వవిజయహేతుత్వాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ అర్థవదివ అర్థవదేవ - సార్థకమేవ ॥ ౫౮ ॥ తతస్సరాజేత్యాది ॥ సుతంప్రతి-సన్నహర్షఃనష్టహర్షః - భూయోనికృంతసి - కైకేయీవాక్యకృత్తానిమమర్మాణిభూయోప్యనుచితకాలస్తుతిభిర్నికృంతసీత్యర్థః - అత్రఇతిశబ్దోధ్యాహార్యః ॥ ౫౯౫ ॥ కరుణందీనవాక్యం ॥ ౬౦౫ ॥ యదేతి ॥ మంత్రజ్ఞా - రాజనీత్యనుసారేణస్వకార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః - సుమంత్రేతి - రజనీమిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా-ప్రజా

ప్రకృతయః - విచారణేత్యనంతరమితిశబ్దో ధ్యాహర్తవ్యః - ఇతి ప్రత్యూషే చేత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ సుమంత్రేతి ॥ రామహర్షసముత్సుకః రామాభిషేకసముత్సుకః ॥ ౬౩॥ నేతి ॥ రాజశాసనాదిత్యుక్తిః రాజసమ్మతమితిబుధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ సమన్యమానః కల్యాణమితి ॥ నాత్ర కార్యా విచారణేతిమాయావిన్యాత యోక్తవిశ్వాసాత్ - రాజశాసనాత్ రాజ్ఞస్సమ్మతమితిబుధ్యా ॥ ౬౪॥ ౬౫॥ ౬౬॥ సాగరహ్రదసంకాశాదితి ॥ సాగరహ్రదః సముద్రాంతర్గత హ్రదః - పురాంతర్వర్త్యంతఃపురత్వాత్ సముద్రస్థహ్రదౌపమ్యం - జనసంబాధం జనైర్నిబిడం ॥ ౬౭॥ తత ఇతి ॥ పురస్తాత్ అగ్రే - మహీపతీన్ విలోకయన్ పశ్చాత్ పౌరాన్ దదర్శ - మహోధనాన్ ఉపహారపాణీన్ - ఉపస్థితాన్ ఉపస్థానాయ సమాగతాన్ ॥ ౬౮॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామాభిషేకసామగ్రీసన్నిధానమాహ పంచదశే - తేత్వితి ॥ ఉష్యఉషిత్వా - ఉపస్థానం సదః ॥ ౧॥ సిగమస్యపురస్య - నిగమానిశ్చ యే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ ॥ ౨॥ ఉదిత ఇతి ॥ ఉపకల్పితం - అభిషేకార్థ ద్రవ్యజాతమితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥

సుమంత్రో రాజా రజనీం రామహర్షసముత్సుకః ॥ ❋ ॥ ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్ ॥ తద్గచ్ఛత్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినమ్ ॥ ❋ ॥ రామమానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౬౩॥ సమన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ ॥ ❋ ॥ నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్ ॥ ౬౪॥ సుమంత్రశ్చింతయామాస త్వరితం చోదితస్తయా ॥ ❋ ॥ వ్యక్తం రామోభిషేకార్థమిహాయాస్యతి ధర్మవిత్ ॥ ౬౫॥ ఇతి సూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతావృతః ॥ ❋ ॥ నిర్జగామ మహాబాహో రాఘవస్య దిదృక్షయా ॥ ౬౬॥ సాగరహ్రదసంకాశాత్ సుమంత్రోంతః పురాచ్ఛుభాత్ ॥ ❋ ॥ నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వారమగ్రతః ॥ ౬౭॥ తతః పురస్తాత్సహసా వినిర్గతో మహీపతీన్ ద్వారగతో విలోకయన్ । దదర్శ పౌరాన్ వివిధాన్ మహాధనానుపస్థితాన్ ద్వారముపేత్య విష్ఠితాన్ ॥ ౬౮॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

తే తు తాం రజనీముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । ఉపతస్థురుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః ॥ ౧॥ అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ । రాఘవస్యాభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః ॥ ౨॥ ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్యే చాభ్యాగతేహని । లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే జన్మ రామస్య చ స్థితే ॥ ❋ ॥ అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రైరుపకల్పితమ్ ॥ ౩॥ కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతమ్ ॥ ❋ ॥ రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్మణా ॥ ౪॥ గంగాయమునయోః పుణ్యాత్సంగమాదాహృతం జలమ్ ॥ ❋ ॥ యాశ్చాన్యాస్సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపాస్సరాంసి చ ॥ ౫॥ ప్రాగ్వాహాశ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహాస్సమాహితాః ॥ ❋ ॥ తాభ్యశ్చైవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః ॥ ౬॥ సలాజాః క్షీరిభిశ్ఛన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః ॥ ❋ ॥ పద్మోత్పలయుతా భాంతి పూర్ణాః పరమవారిణా ॥ ౭॥ క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భాస్సుమనసః పయః ॥ ❋ ॥ వేశ్యాశ్చైవ శుభాచారాస్సర్వాభరణభూషితాః ॥ ౮॥ చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితమ్ ॥ ❋ ॥ సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజనముత్తమమ్ ॥ ౯॥ చంద్రమండలసంకాశమాతపత్రం చ పాండురమ్ ॥ ❋ ॥ సజ్జం ద్యుతికరం శ్రీమదభిషేకపురస్కృతమ్ ॥

ఉదిత ఇతి ॥ అహని పుష్యే పుష్యనక్షత్రే - అభ్యాగతే సతి రామస్య జన్మ ప్రాప్తే స్థితే కర్కటకే లగ్నే చాహన్యభ్యాగతే సతి - రామస్యాభిషేకాయ ద్విజేంద్రైరుపకల్పితం - ఉపకరణజాతమితి శేషః ॥ ౩॥ ఉపకల్పితమేవ ప్రపంచయతి కాంచనా ఇత్యాది ॥ అత్ర భాంతీత్యనుషజ్యతే ॥ ౪॥ గంగేతి ॥ ఆహృతం - వర్తత ఇతి శేషః - యాశ్చాన్యాస్సరిత ఇత్యత్ర తాభ్యశ్చేత్యనుకృష్యాహృతమితి పూర్వేణ సంబంధః - యే చ హ్రదాః కూపాః - యాని సరాంసి - అత్ర తుతేభ్య ఇత్యధ్యాహారః - ఆహృతం జలమితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౫॥ ప్రాగ్వాహా ఇతి ॥ ప్రాగ్వాహాః పూర్వాభిముఖప్రవాహాః - గోదావరీ కావేర్యాదయః - ఊర్ధ్వవాహాః ఊర్ధ్వోద్గత ప్రవాహాః - నైమిశారణ్యస్థబ్రహ్మావర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః - ఊర్ధ్వవాహాః ప్రత్యగ్వాహా ఇత్యప్యాహుః - ఊర్ధ్వాద్వహంతీత్యూర్ధ్వవాహాః - సరయూరా ఇతి కేచిత్ - తిర్యగ్వాహా దక్షిణోత్తరాభిముఖప్రవాహాః - గండకీశోణభద్రాదయః ॥ ౬॥ సలాజా ఇతి ॥ క్షీరిభిః అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః - పూర్ణాః జలకుంభమాత్రముక్తం - అత్ర తద్విశేష ఇతి నపునరుక్తిః ॥ ౭॥ క్షౌద్రమితి ॥ క్షౌద్రం మధు - సుమనసః కుసుమాని - శుభాచారాః అంజన స్రగలంకరణాదిమంగళవేషయుక్తాః ॥ ౮॥ చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం వికచచంద్రాంశుసదృశం - వికచత్వం వివృతత్వం - యద్వా చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తత్ తథా - కాంచనం కాంచనదండం - సజ్జం గంధపుష్పాదిభిరలంకృతం ॥ ౯॥ చంద్రమండలేతి ॥ అభిషేకపురస్కృతం అభిషేకాయ పురస్కృతం ॥ ౧౦॥ పాండుర ఇతి ॥ ప్రసృతః ప్రకర్షేణ

ప్రపన్నః - ఔపవాహ్యాః రాజవాహ్యాః - రాజవాహ్యస్త్వౌపవాహ్య ఇత్యమరః ॥ ౧౧ ॥ అష్టౌ చేతి ॥ మాఙ్గల్యాః మఙ్గళార్హాః - పాత్రాః - జీవకాదిచతుర్విధవాద్యాని ॥ ౧౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణామిత్యాది ॥ ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యాభిషేచనముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాలమితి శేషః - తథా - జాతీయం - అనర్ఘరత్నాదివస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచనముద్దిశ్య - తత్ర రాజభవనద్వారే - సమవేతాః మహీపతిమపశ్యన్తః - రాజ్ఞః కో నః ప్రతివేదయేదిత్యబ్రువన్నితి యోజనా ॥ ౧౪ ॥ సత్ ॥ సజ్జః - సంపన్నసాధన ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ రామమితి ॥ రామం ప్రస్థితః - ఆనేతుమితి శేషః - యస్మాత్ పూజ్యాస్తస్మాదాయుష్మతాం యుష్మాకం వచనాత్ రాజ్ఞస్సుఖం పృచ్ఛామి - యచ్చాగమనకారణం దర్శనాయానాగమనహేతుం చ అయమవిలంబేన పృచ్ఛామి - పురాణవిత్ సామన్తరాజానువర్తనరూపపురాతనవృత్తాన్తజ్ఞః - సదాసక్తం సర్వదా అనివారితం ॥ ౧౮ ॥ తుష్టావేతి ॥ శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం ॥ ౨౦ ॥ స ఇతి ॥ అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య - అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః - తిరస్కరిణీమన్తరా - యవనికామాత్రం వ్యవధానం

౧౦ ॥ పాండురశ్చ వృషస్సజ్జః పాండురోఽశ్వశ్చ సుస్థితః ॥ ❁ ॥ ప్రసృతశ్చ గజశ్శ్రీమానౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే ॥ ౧౧ ॥ అష్టౌ చ కన్యా మాఙ్గళ్యాస్సర్వాభరణభూషితాః ॥ ❁ ॥ వాదిత్రాణి చ సర్వాణి వన్దినశ్చ తథాపరే ॥ ౧౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం యథా రాజ్యే సంభ్రియేతాభిషేచనమ్ ॥ ❁ ॥ తథాజాతీయమాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనమ్ ॥ తే రాజవచనాత్తత్ర సమవేతా మహీపతిమ్ ॥ ❁ ॥ అపశ్యన్తోఽబ్రువన్ కో ను రాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్ ॥ ౧౪ ॥ న పశ్యామశ్చ రాజానముదితశ్చ దివాకరః ॥ ❁ ॥ యౌవరాజ్యాభిషేకశ్చ సజ్జో రామస్య ధీమతః ॥ ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్ మహీపతీన్ ॥ ❁ ॥ అబ్రవీత్తానిదం సర్వాన్ సుమన్త్రో రాజసత్కృతః ॥ ౧౬ ॥ రామం రాజ్ఞో నియోగేన త్వరయా ప్రస్థితోఽస్మ్యహమ్ ॥ ❁ ॥ పూజ్యా రాజ్ఞో భవన్తస్తు రామస్య చ విశేషతః ॥ అయం పృచ్ఛామి వచనాత్సుఖమాయుష్మతామహమ్ ॥ ❁ ॥ రాజ్ఞస్సంప్రతిబుద్ధస్య యచ్చాగమనకారణమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వాన్తఃపురద్వారమాజగామ పురాణవిత్ ॥ ❁ ॥ సదాసక్తం చ తద్వేశ్మ సుమన్త్రః ప్రవివేశ హ ॥ ౧౮ ॥ తుష్టావాస్య తదా వంశం ప్రవిశ్య స విశాంపతేః ॥ ❁ ॥ శయనీయం నరేన్ద్రస్య తదాసాద్య వ్యతిష్ఠత ॥ ౨౦ ॥ సోఽత్యాసాద్య తు తద్వేశ్మ తిరస్కరిణిమన్తరా ॥ ❁ ॥ ఆశీర్భిర్గుణయుక్తాభిరభితుష్టావ రాఘవమ్ ॥ ౨౧ ॥ సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి ॥ ❁ ॥ వరుణశ్చాగ్నిరిన్ద్రశ్చ విజయం ప్రదిశన్తు తే ॥ ౨౨ ॥ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్యమిదం తవ ॥ ❁ ॥ బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్యమనన్తరమ్ ॥ ౨౩ ॥ బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ నైగమాశ్చాగతా నృప ॥ ❁ ॥ దర్శనం ప్రతికాఙ్క్షన్తే ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ ॥ ౨౪ ॥ స్తువన్తం తం తదా సూతం సుమన్త్రం మన్త్రకోవిదమ్ ॥ ❁ ॥ ప్రతిబుధ్య తతో రాజా ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౫ ॥ రామమానయ సూతేతి యదస్యభిహితోఽనయా ॥ ❁ ॥ కిమిదం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే ॥ ౨౬ ॥ న చైవ సంప్రసుప్తోఽహమానయేహాశు రాఘవమ్ ॥ ❁ ॥ ఇతి రాజా దశరథస్సూతం తత్రాన్వశాత్ పునః ॥ ౨౭ ॥ స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తమ్ ॥ ❁ ॥ నిర్జగామ నృపావాసాన్మన్యమానః ప్రియం మహత్ ॥ ౨౮ ॥ ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాధ్వజశోభితమ్ ॥ ❁ ॥ హృష్టః ప్రముదితస్సూతో జగామాశు విలోకయన్ ॥ ౨౯ ॥ స సూతస్తత్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః ॥ ❁ ॥ అభిషేచనసంయుక్తాస్సర్వలోకస్య హృష్టవత్ ॥ ౩౦ ॥ తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభమ్ ॥ ❁ ॥ రామవేశ్మ సుమన్త్రస్తు శక్రవేశ్మసమప్రభమ్ ॥ ౩౧ ॥ మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితమ్ ॥ ❁ ॥ కాఞ్చనప్రతిమైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణమ్ । శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగుహోపమమ్ ॥

కృత్వేత్యర్థః - రాఘవం దశరథం - పునస్తోత్రకరణం సూతస్యాపి జ్ఞాపనాత్ పూర్వం స్తుతేః కులధర్మత్వాత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ స్తువన్తమిత్యాది ॥ ప్రతిబుధ్య - జ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ తీర్థీయం ॥ రామమితి ॥ హే సూత రామమానయేత్యనయాభిహితోఽసి యత్ - అప్రతిషిద్ధమనుమతమితి న్యాయేన అస్యైవ మదాజ్ఞాత్వాత్ - సేయం మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం - కిం కారణం - కిం కారణకమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ కైకేయ్యుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోఽనుమతం న వేతి సంశయితవ్యమిత్యాహ న చేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ న చ నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞ ఇదమనుమతం వా న వేతి సంశయితవ్యం త్వయేత్యాహ న చైవేతి ॥ తత్ర కైకేయీనిమిత్తకార్యే ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ప్రసన్న ఇతి ॥ హృష్టః రోమాఞ్చాఞ్చితగాత్రః - ప్రముదితః సంజాతమానసానన్దః ॥ ౨౯ ॥ స ఇతి ॥ రామాధికరణాః రామమధికృత్య ప్రవృత్తాః - హృష్టవత్ - స్వార్థే వతిః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ మహాకవాటేత్యాది ॥ మహాకవాటవిహితం నిర్మితమహాకవాటం - వితర్దిశతశోభితం వేదికాశతశోభితం - స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికేత్యమరః । కాఞ్చనప్రతిమైకాగ్రం కాఞ్చనప్రతిమాభిః ఏకాగ్రం నిరన్తరం - యద్వా - కాఞ్చనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని అగ్రాణి శిఖరాణి యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచురబహి

ద్వారయుక్తం - తోరణోऽస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః | శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమూర్తిసదృశం - ఘనో మేఘే మూర్తిగుణ త్రిషు మూర్తౌ నిరంతర ఇత్యమరః | దార్దురం - మలయసన్నికృష్టశ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతో గిరిర్దర్దురః - తత్సంబంధి దార్దురం - సుకృతేహామృగాకీర్ణం - ద్వారభిత్తిస్తంభాదిషు సుష్ఠురచితైః - ఈహామృగైః వృకైః - ఆకీర్ణం - కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః | భక్తిభిస్సుకీర్ణం సుష్ఠురచితం - తిగ్మతేజసా తీవ్రతేజసా - తిగ్మం తీవ్రం ఖరమిత్యమరః | అతిశయిత తేజసేత్యర్థః - రామవేశ్మ దదర్శేతి పునర్వచనస్య సామాన్యోక్తస్య విశేషణవిశేషకథనార్థత్వాన్న పునరుక్తిః - భగవతో వాల్మీకేరియం హి శైలీ - ఉపస్థితైరితి - ఉపాదాయ - ఉపాయనానీతి శేషః - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ఉన్నతం - కుబ్జకైరాతకావృతం కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహః కైరాతకం - వృష్ణిః అల్పశరీరస్స్యాత్ కిరాతస్సచకభ్యతే ఇతి హలాయుధః | ఉపస్థితైస్సమాకీర్ణమిత్యాదికముక్తరామవేశ్మేత్యనేన సంబధ్యతే || తీర్థీయం || మహాకవాటేతి || మహాకవాటవిహితం మహాకవాటయుక్తం - వితర్దిశతశోభితం వేదికాశతశోభితం - కాంచనప్రతిమైకాగ్రం - కాంచన్యః ప్రతిమా యస్మిన్ తత్ కాంచనప్రతిమం - ఏకం ముఖ్యమగ్రం యస్య తత్ - తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచురబహిర్ద్వారయుక్తం - శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రాణామివ ఘనాః సాంద్రాః ప్రభాః ప్రభా యస్మిన్ తత్ - తథోక్తం - మణిభిర్వరమాల్యానామితి - వరమాల్యానాం స్వర్ణపుష్పమాల్యానాం - అంతరాళవర్తిభిః - మహద్భిః మ

❖ || మణిభిర్వరమాల్యానాం సుమహద్భిరలంకృతమ్ | ముక్తామణిభిరాకీర్ణం చందనాగరుధూపితమ్ || ❖ || గంధాన్మనోజ్ఞాన్విసృజద్దార్దురం శిఖరం యథా | సారసైశ్చ మయూరైశ్చ వినదద్భిర్విరాజితమ్ || ❖ || సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుకీర్ణం భక్తిభిస్తథా | మనశ్చక్షుశ్చ భూతానామాదదత్తిగ్మతేజసా || ❖ || చంద్రభాస్కరసంకాశం కుబేరభవనోపమమ్ | మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షిసమాకులమ్ || ❖ || మేరుశృంగసమం సూతో రామవేశ్మ దదర్శ హ | ఉపస్థితైస్సమాకీర్ణం జనైరంజలికారిభిః || ❖ || ఉపాదాయ సమాక్రాంతైస్తథా జానపదైర్జనైః | రామాభిషేకసుముఖైరున్ముఖైస్సమలంకృతమ్ || ❖ || మహామేఘసమప్రఖ్యముదగ్రం సువిభూషితమ్ | నానారత్నసమాకీర్ణం కుబ్జకైరాతకావృతమ్ || ౪౦ || స వాజియుక్తేన రథేన సారథిర్నరాకులం రాజకులం విలోకయన్ | వరూథినా రామగృహాభిపాతినా పురస్య సర్వస్య మనాంసి రంజయత్ || ౪౧ || తతస్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టరోమా స బభూవ సారథిః | మృగైర్మయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వరార్హస్య శచీపతేరివ || ౪౨ || స తత్ర కైలాసనిభాస్స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కక్ష్యాస్త్రిదశాలయోపమాః | ప్రియాన్నరాన్ రామమతే స్థితాన్ బహూనపోహ్య శుద్ధాంతముపస్థితో రథీ || ౪౩ || స తత్ర శుశ్రావ చ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానామ్ | నరేంద్రసూనోరభిమంగళార్థాః సర్వస్య లోకస్య గిరః ప్రహృష్టః || ౪౪ || మహేంద్రసద్మప్రతిమం తు వేశ్మ రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టమ్ | దదర్శ మేరోరివ శృంగముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః || ౪౫ || ఉపస్థితైరంజలికారకైశ్చ సోపాయనైర్జానపదైర్జనైశ్చ | కోట్యా పరార్ధైశ్చ విముక్తయానైస్సమాకులం ద్వారపథం దదర్శ || ౪౬ || తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్నమత్యంకుశమత్యసహ్యమ్ | రామోపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ

హదీప్తిమద్భిః - మణిభిరలంకృతం - దర్దురో మలయసన్నికృష్టశ్చందనగిరిః - సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుష్ఠుకృతైరీహామృగైరాకీర్ణం - భక్తిభిః వర్ణశిలానాం సూక్ష్మచిత్రశిల్పైః - సూత్కీర్ణం - సుష్ఠు - ఉత్ నిబిడం - కీర్ణం వ్యాప్తం - తిగ్మతేజసా అతిశయితశోభయా - ఆదదత్ ఆకర్షత్ - ఉపస్థితైః సమీపవర్తిభిః - అంజలికారిభిః నమస్కుర్వద్భిః - ఉపాదాయ ఉపాయనాని గృహీత్వా - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - సమాకీర్ణం - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ప్రశస్తం - కుబ్జకైరాతకావృతం - కుబ్జైః కిరాతానాం స్వల్పశరీరాణాం సమూహైశ్చావృతం - యద్వా - కుబ్జైః - కైరాతకైః కిరాతసమూహైశ్చ - ఆవృతం || ౪౦ || స వాజియుక్తేనేతి || వరూథినా రథగుప్తిమతా - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః | పురస్య పురస్థజనస్య - రంజయత్ అరంజయత్ || తీర్థీయం || స వాజియుక్తేనేతి || వరూథినా వాజియుక్తేన రథేనేత్యత్ర (రంజయన్) సమాగదిత్యధ్యాహార్యం - తతస్సమాసాద్యేత్యుత్తరశ్లోకేనవాదాత్ | వరూథినా - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః || ౪౧ || తత ఇతి || సమాకులోల్బణం ఇతస్తతస్సమాకులైర్జనైరుల్బణం - అతిశయేనోల్బణం వా - వరార్హస్య శ్రేష్ఠవస్త్వర్హస్య - రామస్యేతి శేషః || ౪౨ || స ఇతి || అపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం || ౪౩ || స ఇతి || రామాభిషేకార్థకృతాః - రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః - అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనప్రయోజనాః || ౪౪ || మహేంద్రసద్మప్రతిమమితి || వేశ్మ రామావాసభూతం గృహరాజం || ౪౫ || ఉపస్థితైరితి || కోట్యా కోటిసంఖ్యయా - పరార్ధైః పరార్ధసంఖ్యయా చ సంఖ్యేయైః - సర్వాంతవసం - ఆఖ్యాపరార్ధః || ౪౬ || తత ఇతి || ప్రభిన్నం మత్తం - ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త ఇత్యమరః || తీర్థీయం || తత ఇతి || ప్రభిన్నం మత్తం

త్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశం - శత్రుంజయం శత్రుంజయాఖ్యం నాగం - ఉదగ్రకాయం ఉన్నతప్రశరీరం ॥ ౪౬ ॥ స్వలంకృతానితి ॥ వల్లభాన్ రాజప్రియాన్ ॥ ౪౭ ॥ తదితి ॥ అద్రికూటాచలమేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణ నిశ్చలమేఘేన చ సదృశం - మహావిమానోత్తమవేశ్మసంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమవేశ్మసమూహయుక్తం - విమానో స్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మని ఇతి నిఘంటుః ॥ ౪౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ॥

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థానముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థానమాహ షోడశే - స తదిత్యాది ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ ప్రవివిక్తాం అసంబాధాం - ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భిరితి - ప్రాసకార్ముకే ఇత్యత్ర సుపాం సులుగితి ద్వితీయాయా లుక్ - యద్వా ప్రాసకార్ముకం బిభ్రతీతి ప్రాసకార్ముకబిభ్రతః - తైః - ద్విర్వచనమార్షం ॥ ౨ ॥ తత్రేతి ॥ కాషాయిణః కాషాయవస్త్రధారిణః - రామప్రీత్యర్థమలంకారకంచుకాలంకృతా ఇత్యర్థః - వృద్ధాన్ పంచనవతివయస్కాన్ - తే ఖల్వంతఃపురే స్థాప్యా భవంతి - వేత్రపాణీన్ - యథా రామో ధనుర్ధృత్వా లోకం రక్షతి - తథా తేపి వేత్రాణి ధృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః - స్వలంకృతాన్ - రామశ్చక్రవర్తిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పునరభ్యంతఃపురముపయాతి - తదా చక్రవర్తివదంతరంగతయా చ తముత్సంగే నివేశ్య పరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ విసర్జయంతి - తేన కుంకుమపంకైః కస్తూరికాదివ్యాంగరాగైశ్చాలంకృతాన్ - స్వలంకృతాన్ - రామస్య తాలంకారభోగ్యేప్యయమలంకారోతిశయిత ఇతి భావః ॥ ౩॥౪ ॥ తానితి ॥ ప్రకర్షేణ దక్షిణః ప్రదక్షిణః - సేవానిపుణ ఇత్యర్థః - దక్షిణే సరళోదారావిత్యమరః । తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - తిష్ఠతీత్యాఖ్యాతేత్యన్వయః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ప్రతివేదితమితి ॥ ప్రతివేదితం ద్వాస్స్థైః

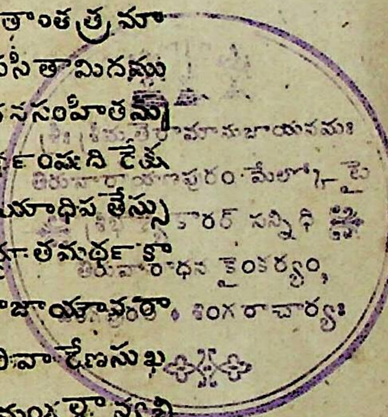
శత్రుంజయం నాగముదగ్రకాయమ్ ॥ ౪౬ ॥ స్వలంకృతాన్ సాశ్వరథాన్ సకుంజరానమాత్యముఖ్యాన్
శతశశ్చ వల్లభాన్ । వ్యపోహ్య సూతస్సహితాన్ సమంతతస్సమృద్ధమంతఃపురమావివేశ ॥ ౪౭ ॥ తదద్రి
కూటాచలమేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్మసంఘవత్ । అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూత
రత్నం మకరో యథార్ణవమ్ ॥ ౪౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచదశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

స తదంతఃపురద్వారం సమతీత్య జనాకులమ్ । ప్రవివిక్తాం తతః కక్ష్యామాససాద పురాణవిత్ ॥ ❖ ॥
ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భిర్యువభిర్మృష్టకుండలైః । అప్రమాదిభిరేకాగ్రైస్స్వనురక్తైరధిష్ఠితామ్ ॥ ౨ ॥
తత్ర కాషాయిణో వృద్ధాన్ వేత్రపాణీన్ స్వలంకృతాన్ । దదర్శ విష్ఠితాన్ ద్వారి స్త్ర్యధ్యక్షాన్ సుస
మాహితాన్ ॥ ౩ ॥ తే సమీక్ష్య సమాయాంతం రామప్రియచికీర్షవః । సహసోత్పతితాస్సర్వే స్వాసనే
భ్యస్ససంభ్రమాః ॥ ౪ ॥ తానువాచ వినీతాత్మా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః । క్షిప్రమాఖ్యాత రామాయ సుమం
త్రో ద్వారి తిష్ఠతి ॥ ౫ ॥ తే రామముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియచికీర్షవః । సహ భార్యాయ రామాయ క్షి
ప్రమేవాచచక్షిరే ॥ ౬ ॥ ప్రతివేదితమాజ్ఞాయ సూతమభ్యంతరం పితుః । తత్రైవానాయయామాస రా
ఘవప్రియకామ్యయా ॥ ౭ ॥ తం వైశ్రవణసంకాశముపవిష్టం స్వలంకృతమ్ । దదర్శ సూతః పర్యంకే సౌ
వర్ణే సోత్తరచ్ఛదే ॥ ❖ ॥ వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా । అనులిప్తం పరార్ధ్యేన చందనేన

నివేదితం - పితుః అభ్యంతరం అంతరంగం - తత్రైవ - యత్ర సీతయా సహ స్థితః తత్రైవేత్యర్థః - రాఘవప్రియకామ్యయా రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా - రామ ఇత్యధ్యాహారః ॥ ౭ ॥ తమితి ॥ వైశ్రవణసంకాశం తద్వదనవధికైశ్వర్యసంపన్నం - యద్వా యథా వైశ్రవణో దాతా - కామేశ్వరో వైశ్రవణో దదాత్వితి శ్రుతేః । తథాపి నరపతీనాం స్వసౌందర్యానుభవసర్వస్వం దదాతీత్యర్థః - ఉపవిష్టం - సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానపరతయావస్థితం - స్వలంకృతం ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం - దివ్యమాలాలంకృతం వా - తం సూతో దదర్శ - ఉత్కర్షకాష్ఠాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమాభూమిభూతో దదర్శేత్యయం భాగ్యాతిశయ ఇతి భావః - పర్యంకే తాదృశైశ్వర్యసామగ్ర్యనురూపాపూర్వసంస్థానప్రతిమావిశేషవిశిష్టపర్యంకే - అత ఏవ హ్యుక్తం తత్ర - పర్యంకమగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం । తమపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయీతి సుయజ్ఞే తత్స్థాపయిష్యతి సౌవర్ణే ఉపర్యుపవిష్టసదృశే - కాంచనగిరౌ కాళమేఘమివ రామం భావయతీత్యర్థః - సోత్తరచ్ఛదే పుష్పహాసపసుకుమారరామదేహానుగుణమృదుతరాస్తరణయుక్తే - పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేషమహాసనాత్ స్వభూమిరిసౌశీల్యాత్ శరణాక్తిః - స్రక్చందనవనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తుష్వాదౌ దివ్యమాల్యయోగముక్త్వా దివ్యచందనయోగం దర్శయతి వరాహరుధిరాభేణేతి - వరాహరుధిరవత్ రక్తవర్ణమిశ్రప్రసిద్ధం - తత్సదృశేన - కుంకుమమిశ్రేణేతి భావః - సీతాకరకమలానులిప్తత్వాత్ తద్విమిశ్రత్వస్యాపి చ్చ తే - శుచినా సీతాకరస్పర్శపూతేన - తత్కరస్పర్శకృతశైత్యాతిశేమంసమున్నోతిచ శబ్దః - సుగంధినా సర్వగంధ ఇతి శ్రుతిరూపాపి శేషత్తరస్పర్శజనితనిరవధికసౌరభేణ - పరార్ధ్యేన కాంచనాపలిప్తశయాశ్రేష్ఠేన - చందనేన - అనులిప్తం పశ్చాల్లిప్తం అనేనానురాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే - పరంతపం సీతాదృశసౌందర్యానుభవవిరోధినివర్తకం - అథాస్రాక్కృతవసతావాసగందర్శయతి

శయేతి - చాపీతి నిపాతః పూర్వోక్తసముచ్చయే - పార్శ్వతస్స్థితయా చందనానులిప్తగాత్రం కాంతం కృత్వా వాలవ్యజనం హస్తే కృత్వా పార్శ్వతస్స్థితయా - సీతయా - భూయ ఉపేతం వినయేన పార్శ్వతశ్చాపరము పవీజ్య పునస్తాత్కాలికసుషమావిశేషబలాత్కారేణ గాఢమాశ్లిష్టం - భూయ ఇత్యత్ర విరాజమానమితి శేష ఇత్యప్యాహుః - తదానీంతనాతిశయం దృష్టాంతముఖేన స్పష్టీకరోతి చిత్రయేతి - చైత్రపౌర్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం ఉదితం - శశినమివ స్థితం - చిత్రయేత్యనేన తత్కృతాతిశయ ఉక్తః - ఉపేతమిత్యనేన రక్తత్వం - శశినమిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్టచందనవక్షస్కత్వముక్తం - ఏవంభూతం గదర్శేతి దృష్టిసాఫల్యముక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ పరమేతి ॥ పరార్ధ్యేన శ్రేష్ఠేన - భూయ ఇత్యస్య విరాజమాన ఇతి శేషః - తస్య దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః - స్థితయేత్యత్ర భూయశ్శబ్దప్రయోక్తురయమభిప్రాయః - యః కేవల ఏవ సకలలోకహృదయాపహారకస్స సీతయా సహితః కింపునరితి ॥౧౦॥ శిరసో వాచశ్చ సాఫల్యమాహ తమితి ॥ వవంద ఇతి శిరసస్సాఫల్యముక్తం - వందీతి వాక్సాఫల్యం - వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం - వినీతవత్ - వినీతో యథా సాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వినీతవత్ వినీతస్సన్ ॥౧౧॥ ప్రాంజలిరితి ॥ విహారశయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - విహారః గతిః ॥ తీర్థీయం ॥ విహారశయనాసన ఇత్యేకవద్భావః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారశయనాసనేషు - రాజసత్కృతస్సుమంత్రః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారాదిష్వపి సమీపవర్తీత్యర్థః ॥౧౨॥ కౌసల్యేతి ॥ సుప్రజాః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - కౌసల్యాయాస్సుప్రజాః సుపుత్రః ఇతి అసిచ్ ప్రత్యయాంతః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ సంమానయామాస - సూతమితి శేషః ॥౧౪॥ దేవీతి ॥ మదంతరే మదర్థం - అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్య ఇత్యమరః । అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి - మదర్థం - కించిన్మంత్రయేతే విచారయతః ॥౧౫॥ మహిష్యా సహేత్యుక్తో స్నేహమర్థం దర్శయతి లక్షయిత్వేతి ॥ సుదక్షిణా సుకుశలా - అత ఏవ రాజ్ఞోభిప్రాయం లక్షయిత్వా - వృద్ధత్వా

పరంతపమ్ ॥ ❈ ॥ స్థితయా పార్శ్వతశ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా । ఉపేతం సీతయా భూయశ్చిత్రయా
శశినం యథా ॥౧౦॥ తం తపంతమివాదిత్యముపపన్నం స్వతేజసా । వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్ ॥
౧౧॥ ప్రాంజలిస్తు సుఖం పృష్ట్వా విహారశయనాసనే । రాజపుత్రమువాచేదం సుమంత్రో రాజసత్కృతః ॥
౧౨॥ కౌసల్యా సుప్రజా రామ పితా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి । మహిష్యా సహ కైకేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మా
చిరమ్ ॥౧౩॥ ఏవముక్తస్తు సంహృష్టో నరసింహో మహాద్యుతిః । తతస్సంమానయామాస సీతామిదము
వాచ హ ॥౧౪॥ దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదంతరే । మంత్రయేతే ధ్రువం కించిదభిషేచనసంహితమ్ ॥
౧౫॥ లక్షయిత్వా హ్యభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా । సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్ష
ణా ॥౧౬॥ సా ప్రహృష్టా మహారాజం హితకామానువర్తినీ । జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతేస్సు
తా ॥౧౭॥ దిష్ట్యా ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ । సుమంత్రం ప్రాహిణోద్దూతమర్థకా
మకరం మమ ॥౧౮॥ యాదృశీ పరిషత్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః । ధ్రువమద్యైవ మాం రాజా యౌవరా
జ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥౧౯॥ హంత శీఘ్రమితో గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహీపతిమ్ । సహ త్వం పరివారేణ సుఖ
మాస్స్వ రమస్వ చ ॥౨౦॥ పతిసంమానితా సీతా భర్తారమసితేక్షణా । ఆద్వారమనువవ్రాజ మంగళాన్యభి

త్ భరతాగమనపర్యంతం అవిలంబః కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా - మత్ప్రియకామా సతీ రాజానం ప్రతి - మదర్థం మదభిషేకం - సంచోదయతి - ఏతదానుకూల్యం త్వత్సౌభాగ్యఫలమిత్యాహ మదిరేక్షణేతి ॥౧౬॥ సందిగ్ధోక్తిజనితాం సీతాశంకాం వారయతి సేతి ॥ ప్రహృష్టా - మయీతి శేషః - హితకామా - లోకస్యేతి శేషః - మహారాజం భర్తారమనువర్తినీ - మే అర్థకామా - భవతీతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ అత్ర మహిష్యా సహేత్యుక్త్యా ఉన్నేయమర్థమున్నయతి లక్షయిత్వేత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - కేకయాధిపతేస్సుతా - స్వస్యహితాయ రాజసౌముఖ్యాదిప్రయోజనాయ - కామం అత్యంతం - రాజానమనువర్తత ఇతి హితకామానువర్తినీ - జననీ మే - అర్థకామా మదర్థవృద్ధ్యపేక్షిణీ - సా కైకేయీ - వృద్ధేన మయా అవిలంబేన రామాభిషేకః కార్య ఇతి రాజ్ఞోభిప్రాయం - లక్షయిత్వా ఆలోచ్య - సుదక్షిణా సమర్థా - అత ఏవ రాజ్ఞః ప్రియకామా హృష్టా సతీ - మదర్థం మదభిషేకం ప్రతి - రంజయతీతి రాజా - తం మహారాజం - చోదయతీతి మన్య ఇత్యన్వయః ॥౧౭॥ తీర్థీయం ॥ కుత ఏవమిత్యత ఆహ దిష్ట్యేతి ॥ మమార్థకామం కరోతీతి తథా - సుమంత్రం ప్రాహిణోత్ ॥౧౮॥ యాదృశీతి ॥ తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ పరిషత్ సహవర్తిజనః - తాదృశః తత్తుల్యః దూతః ॥ తీర్థీయం ॥ యాదృశీతి ॥ తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ మదర్థైకప్రయోజనా పరిషత్ - తాదృశః మదర్థైకప్రయోజనః ॥౧౯॥ హంతేతి ॥ హంతేతి హర్షే - పరివారేణ పరిచారికాజనేన - సుఖమాస్స్వ - వృత్తకీర్తనేన రతా భవ ॥౨౦॥ అథ సీతా రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషానాలోక్య కిం వా భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళమాశాసానానువవ్రాజేత్యాహ పతిసంమానితేతి ॥ పతిసమ్మానితా పత్యా సమ్మానితా - స్వకంఠాదున్ముచ్య ఆముక్తమాలికేత్యర్థః - పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః - తదర్హత్వజ్ఞాపనాయ తద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి సీతేతి - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తజ్జత్వాత్ సీతా అయోనిజా భాగ్యేన స్వస్థా ద్విలక్షణా యాంతస్స్యాత్ తాదృశీ ప్రీతిరుచితైవేతి భావః - అసితేక్షణా - రామేణ మాలాయాం దత్తాయాం ఇయమపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ - భర్తారమాద్వారమనువవ్రాజ - ఆత్మానమనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహావ

హితయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంతమనుజగామ - మంగళాన్యభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ - కిమస్య సాంసర్యస్య హానిర్భవిష్యతీతి కలుషి తహృదయా మంగళాశాసనపూర్వకమనువవ్రాజ - మంగళాభిధ్యానమేవ దర్శయతి రాజ్యమితి - ద్విజాతిభిః బ్రాహ్మణైః - జుష్టం సేవి తం - రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయాంగాభిషేకః - అథాభిషిచ్యత ఇత్యుచ్యమానః తదర్హం - అనేన మహారాజ్యపత్వం గమ్య తే - కర్తుం దాతుం - లోకకృత్ బ్రహ్మా - దీక్షితమితి - దీక్షితం నక్షత్రాజినం నవనీతాభ్యక్తం యజమానవేషం ద్రష్టుమిచ్ఛామీత్యాహ - వ్రతసంపన్నం ఋషిణోపవసథ్యమిత్యుక్తమసాకుమార్యాన్ గుణమేవముక్తమితి మత్వా చతుర్గుణముపవాసం కరోతి శ్రద్ధయా - తదాహ సంపన్నమితి - వరాజినధరం వస్త్రధారణాదప్యజినధారణస్యోత్కర్ష ఉచ్యతే - శుచిం - కామపి స్త్రియమస్పృశ ధర్మప త్నీత్వేన సీతాస్పర్శేన దోష ఇతి మునినోక్తేపి శంకయా సీతావస్త్రదశాస్పర్శేపి స్నానం కరోతి - కురంగశృంగపాణించ - ఏకవస్త్రధరో ధన్వీత్యేతదపేక్షయా కండూయనార్థం కృష్ణవిషాణాకృతశోభాలోకయ ఉచ్యతే - పశ్యంతీత్వాం భజామ్యహం - భావిఫలాపేక్షయా కృతా యామంతరాళికఫలమర్థసిద్ధమేవ - అతోఽభిషేకాంతరాయవిరహోయాన ప్రార్థితః - యథా సావిత్రీ భర్తారం దర్శయిత్వా అనే నాహమనేకపుత్రా స్యామిత్యర్థితవతీ - తేన సిద్ధం భర్తుః పూర్ణాయుః ప్రార్థనం - తద్వత్ - పశ్యంతీతి హేతౌ శతృప్రత్యయః - దర్శనార్థమిత్యర్థః - దర్శనార్థం హి భగవంతం భజంతే - అత ఇయమపి లబ్ధవివాహ- పూర్వామితి - ఉత్తరాం దిశమిత్యనంతరం ఇతి మంగళాన్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం - భర్తృవిషయత్వేన వాచోక్తవతీతి భావః ॥ తిర్థియం ॥ రాజ్యమితి ॥ ఇదానీం రాజ్యం రాజ్యసిద్ధిం

దధ్యుషీ ॥ ❉ ॥ రాజ్యం ద్విజాతిభిర్జుష్టం రాజసూయాభిషేచనమ్ । కర్తుమర్హతి తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్ ॥ ❉ ॥ దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిమ్ । కురంగశృంగపాణించ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహమ్ ॥ ❉ ॥ పూర్వాం దిశం వజ్రధరో దక్షిణాం పాతు తే యమః । వరుణః పశ్చిమామాశాం ధనేశస్తూత్తరాం దిశమ్ ॥ ౨౪ ॥ అథ సీతామనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః । నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ రామో నివేశనాత్ ॥ ౨౫ ॥ పర్వతాదివ నిష్క్రమ్య సింహో గిరిగుహాశయః । లక్ష్మణం ద్వారి సోఽపశ్యత్ ప్రహ్వాంజలిపుటం స్థితమ్ ॥ ౨౬ ॥ అథ మధ్యమకక్ష్యాయాం సమాగచ్ఛత్సుహృజ్జనైః । స సర్వానర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్య చ ॥ ❉ ॥ తతః పావకసంకాశమారురోహ రథోత్తమమ్ । వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో రాజతం రాజనందనః ॥ ౨౭ ॥ మేఘనాదమసంబాధం మణిహేమవిభూషితమ్ । ముష్ణంతమివ చక్షూంషి ప్రభయా సూర్యవర్చసమ్ ॥ ❉ ॥ కరేణుశిశుకల్పైశ్చ యుక్తం పరమవాజిభిః । హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథమింద్ర ఇవాశుగమ్ ॥ ❉ ॥ ప్రయయౌ తూర్ణమాస్థాయ రాఘవో జ్వలితః శ్రియా ॥ ౩౦ ॥ స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వనవానభినాదయన్ ॥ ❉ ॥ నికేతాన్నిర్యయౌ శ్రీమాన్ మహాభ్రాదివ చంద్రమాః ॥ ౩౧ ॥ ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః ॥ ❉ ॥ జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథమాస్థాయ పృష్ఠతః ॥ ౩౨ ॥ తతో హలహలాశబ్దస్తుములస్సమజాయత ॥ ❉ ॥ తస్య నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః ॥ ౩౩ ॥ తతో హయవరా ముఖ్యా నాగాశ్చ గిరిసన్నిభాః ॥ ❉ ॥ అనుజగ్ముస్తదా రామం శతశోఽథ సహస్రశః ॥ ౩౪ ॥ అగ్రతశ్చాస్య సన్నద్ధాశ్చందనాగురుభూషితాః ॥ ❉ ॥ ఖడ్గచాపధరాశ్శూరా జగ్మురాశంసవో జనాః ॥ ౩౫ ॥ తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినామ్ ॥ ❉ ॥ సింహనాదాశ్చ శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి ॥ ౩౬ ॥ హర్మ్యవాతాయనస్థాభిర్భూషితాభిస్సమంతతః ॥

ప్రతి ద్విజాతిభిర్జుష్టం ప్రయుక్తం - అభిషేచనం యావద్రాజ్యాభిషేచనం - కర్తుమర్హతి - కాలాంతరే రాజసూయార్హం మహారాజాభిషేచనమపి కరోతు - లోకకృత్ బ్రహ్మా - తతో రాజసూయయాగే దీక్షితత్వాదిధర్మకం త్వాం - భజామి భజిష్యే ॥ ౨౪ ॥ అథేతి ॥ కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః ॥ ౨౫ ॥ పర్వతాదితి ॥ ద్వారి ప్రథమద్వారి - ప్రహ్వాంజలిపుటం - అంజలిపుటోస్యాస్తీత్యంజలిపుటః - మత్వర్థీయాచ్ ప్రత్యయః - ప్రహ్వశ్చాసావంజలిపుటశ్చేతి కర్మధారయః - తం ॥ ౨౬ ॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ అర్థినః రామదర్శనార్థినః - అభిషేకార్థినో వా - వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మపరివృతం - ద్వైపవైయాఘ్రాదణ్ ఇత్యణ్ - రాజతం రజతవికారం - రాజంతమితి చ పాఠః ॥ ౨౭ ॥ మేఘనాదమిత్యాది ॥ మేఘస్యేవ నాదో యస్య స మేఘనాదః - తం - అసంబాధం సంబాధరహితం - ఉరువిస్తారమిత్యర్థః - కరేణుశిశుకల్పైరితి - కరేణుశిశుకల్పైః కలభసదృశైః ॥ ౩౦ ॥ స ఇతి ॥ ఆకాశే - స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య ఇవ మేఘ ఇవ - పర్జన్యో రసదబ్దేంద్రావిత్యమరః । అభినాదయన్ - రథేన దిశ ఇతి శేషః - మహేంద్ర ఉదయాద్రిపరః ॥ ౩౧ ॥ ఛత్రచామరపాణిరితి ॥ ఏకహస్తేన ఛత్రమపరహస్తేన చామరంచ ధారయన్నిత్యర్థః - జుగోప - ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః ॥ ౩౨ ॥ తత ఇతి ॥ హలహలాశబ్దః కలకలశబ్దః - తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మిన్ నిష్క్రమమాణే సతి - జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద ఇ త్యన్వయః ॥ ౩౩ ॥ తత ఇతి ॥ హయనాగశబ్దౌ తదారూఢపరౌ ॥ ౩౪ ॥ అగ్రత ఇతి ॥ భూషితాః లిప్తాః - ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః ॥ ౩౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తత్ర వీథ్యాం - తదా నిర్గమనకాలే ॥ ౩౬ ॥ హర్మ్యవాతాయనస్థాభిరితి ॥ హర్మ్యవాతాయ

శసాభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః ॥ ౩౭౪ ॥ రామమితి ॥ రామపి ప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరేతముపుః - వది అభివాదన
స్తుత్యోరితి ధాతుః ॥ ౩౮౪ ॥ స్తుతిప్రకారమేవాహ నూనమిత్యాది ॥ నందతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - అస్య వవందిర ఇతిపూర్వే
ణసంబంధః - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం - అత ఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం - ఉపస్థితం అధిష్ఠితం ॥ తీర్థీయం ॥ స్తుతిప్రకారమేవాహ నూ
నమితి ॥ నందతీత్యత్రాపి ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ఉపస్థితం ప్రాప్తవంతం ॥ ౩౯౪ ॥ ఉత్తరశ్లోకార్థహేతుత్వేనాహ సర్వేతి ॥ హియస్మా
త్ - తస్మాత్ - తయా సుచరితమిత్యుత్తరీత్యా ప్రమదాభిరుదీరితా ఇతియోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వేతి ॥ హియస్మాత్ - తా
ద్ధారణాత్ ఏవం - తస్మాత్ - తయా సుచరితమిత్యుత్తరీత్యా ప్రమదాభిరుదాహృతా స్తయాసుచరితమిత్యాదికాః వాచశ్శుశ్రావేతి సంబం
నార్యః సీతాం సర్వసీమంతినీభ్యోవరా మమన్యంత - తస్మాత్ ప్రమదాభిరుదాహృతా స్తయాసుచరితమిత్యాదికాః వాచశ్శుశ్రావేతి సంబం
ధః ॥ ౪౦౪ ॥ సఇతి ॥ కథాప్రపంచాన్ లౌకికకథావిస్తారాన్ - ఆత్మాధికారాః ఆత్మానమధికృత్య ప్రవృత్తాః - పురః పురస్యసంబం
ధినః జనస్య ॥ ౪౧౪ ॥ ఏష ఇతి ॥ శ్రియంగమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ రామః విపులాం శ్రి
యంగమిష్యన్ గచ్ఛతీతి యోజనా - సర్వేసమృద్ధకామాః సమృద్ధసర్వకామాః ॥ ౪౨౪ ॥ లాభ ఇతి ॥ అస్యజనస్యాయమేవలాభః - య
దేషసర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యతే - అస్మిన్ మనుజాధిపేసతి - కశ్చిత్ - జాతుకదాచిత్ - కించనాప్యప్రియం ప్రియాభావం - దుఃఖం అని

❖ ॥ కీర్త్యమానాస్స్తుతిస్సౌభాగ్యయా స్త్రీభిరరిందమః ॥ ౩౭౪ ॥ రామం సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీష
యాతతః ॥ ❖ ॥ వచోభిరగ్ర్యైర్హర్మ్యస్థాః క్షితిస్థాశ్చ వవందిరే ॥ ౩౮౪ ॥ నూనం నందతి తే మాతా కౌస
ల్యామాతృనందన ॥ ❖ ॥ పశ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్యముపస్థితమ్ ॥ ౩౯౪ ॥ సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ
సీతాం సీమంతినీం పరామ్ ॥ ❖ ॥ అమన్యంత హితానార్యో రామస్య హృదయప్రియామ్ । తయా సుచరి
తం దేవ్యా పురా నూనం మహత్తపః ॥ ❖ ॥ రోహిణీవ శశాంకేన రామసంయోగమాపయా ॥ ఇతి ప్రాసాద
శృంగేషు ప్రమదాభిర్నరోత్తమః ॥ ❖ ॥ స శుశ్రావ రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః ॥ ౪౦౪ ॥ స
రాఘవస్తత్ర కథాప్రపంచాన్ శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య । ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్ట
రూపస్య పురో జనస్య ॥ ౪౧౪ ॥ ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోద్య రాజప్రసాదాద్విపులాం గమిష్యన్ । ఏ
తే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషామయం నో భవితా ప్రశాస్తా ॥ ౪౨౪ ॥ లాభో జనస్యాస్య యదేష సర్వం
ప్రపత్స్యతే రాష్ట్రమిదం చిరాయ । నహ్యప్రియం కించన జాతు కశ్చిత్ పశ్యేన్న దుఃఖం మనుజాధిపేస్మిన్ ॥
౪౩౪ ॥ స ఘోషవద్భిశ్చ హయైస్సనాగైః పురస్సరైస్స్వస్తికసూతమాగధైః । మహీయమానః ప్రవరైశ్చ
వాదకైరభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా యయౌ ॥ ౪౪౪ ॥ కరేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజనౌఘప్ర
తిపూర్ణచత్వరమ్ । ప్రభూతరత్నం బహుపణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహాపథమ్ ॥ ౪౫౪ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షోడశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స రామో రథమాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః । పతాకాధ్వజసంపన్నం మహార్హాగరుధూపితమ్ ॥
❖ ॥ అపశ్యన్నగరం శ్రీమాన్నానాజనసమాకులమ్ ॥ ౧౪ ॥ స గృహైరభ్రసంకాశైః పాండురైరుపశోభితమ్ ॥
❖ ॥ రాజమార్గం యయౌ రామో మధ్యేనాగరుధూపితమ్ ॥ ౨౪ ॥ చందనానాంచ ముఖ్యానామగరూ
ణాంచ సంచయైః ॥ ❖ ॥ ఉత్తమానాంచ గంధానాం క్షౌమకోశాంబరస్య చ । అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభిరుత్తమై

తి - ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత ఇతియత్ అయమేవలాభః - అస్మిన్ రామే మనుజాధిపే
సతిచ - నపశ్యేత్ ॥ తీర్థీయం ॥ లాభ ఇతి ॥ ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత ఇతియత్ అయమేవలాభః - అస్మిన్ రామే మనుజాధిపే
స్థితేచ - నపశ్యేత్ ॥ తీర్థీయం ॥ లాభ ఇతి ॥ ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత - దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతుకదాపి - నపశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్ ॥
కశ్చన యః కశ్చిదపి - కించన స్వల్పమపి - అప్రియం ప్రియాభావం - దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతుకదాపి - నపశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్ ॥
కశ్చన యః కశ్చిదపి - కించన స్వల్పమపి - అప్రియం ప్రియాభావం - దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతుకదాపి - వదిన ఇత్యర్థః - సూతాః
౪౩౪ ॥ స ఘోషవద్భిరితి ॥ స్వస్తికసూతమాగధైః - స్వస్తికాః జయజయేతిమంగళం ప్రయుంజానాః - వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః
బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాజ్జాతాః - సారథ్యేస్తుతికర్మణి చ నియుక్తాః - బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్ సూత ఇత్యమరః । మాగధాః క్షత్రియా
యాం వైశ్యాజ్జాతాః - రాజ్ఞాం ప్రబోధనకర్మణి నియుక్తాః - మాగధః క్షత్రియావిశోరిత్యమరః ॥ ౪౪౪ ॥ కరేణ్వితి ॥ రామో మహాపథం
దదర్శేత్యన్వయః ॥ ౪౫౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యా
నే - షోడశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ - తదంకి

అథ రామస్య రాజసమీపగమనం సప్తదశే - సరామ ఇత్యాది ॥ పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాః అనామాంకితాః - తదంకి
తాసిధ్వజాః ॥ తీర్థీయం ॥ సరామ ఇతి ॥ పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాభిః నామాంకితాభిః - ధ్వజైః గరుడాదిచిహ్నితైః ॥ ౧౪ ॥
సగృహైరితి ॥ మధ్యేనఖీథీమధ్యేన - ప్రకృత్యాదిత్వాత్ తృతీయా ॥ ౨౪ ॥ కీదృశం రాజమార్గం యయావిత్యాకాంక్షాయామాహ చందనా
నామిత్యాదినా ॥ క్షౌమకోశాంబరస్య - క్షౌమం దుకూలం - క్షౌమం దుకూలమిత్యమరః కోశాంబరం కౌశేయం - అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రా

భిః - నూతనాభిరితియావత్ - స్ఫాటికైః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - తం - రాజపథం - సకలభాగ్యయుక్తంరాజమార్గమిత్యర్థః - యద్వా ప్రథమస్యరాజపథస్యదదర్శేత్యనేన సంబంధః - ద్వితీయస్యవక్ష్యమాణేనయయావిత్యనేనసంబంధః ॥ ౫ ॥ దధ్యక్షతహవిరితి ॥ అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - అంగణంచత్వరాజిరే ఇత్యమరః । యథార్హమితి - వీక్షణ భ్రూక్షేపవచనాంజలిప్రణామాదిభిరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ పితామహైరితి ॥ అద్యాభిషిక్తస్త్వం-పితామహాదిభిః - ఆచరితంపాలితం - తం ప్రసిద్ధం - మార్గంమర్యాదాం - అనుపాలయ - యథేతి ॥ రామే రాజనిసతి-సర్వే వయం- తతః పూర్వస్మాత్ సుఖతరంయథాభవతి తథా వత్స్యామః - అలమితి - భుక్తేన భోజనేన - పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః - జపహోమధ్యానాదిభిరిత్యర్థః - రాజ్యేప్రతిష్ఠితంఅభిషిక్తం-పునస్స్వగృహాయనిర్యాంతం - యథాయథావత్ - పశ్యామ - ప్రార్థనాయాంలోట్ - తథేతి ॥ రాజ్యేనాభిషేకః రాజ్యాయాభిషేకః - పయథా ప్రియతరః తథాతతోన్యత్ ప్రియతరంకించిన్నాస్తి - ఏతా ఇతి ॥ ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేననిర్వికారః - ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మసంపూజాజననీః - మనోహర్షజననీర్వా - మహాపథం రాజమార్గం ॥ తీర్థీయం ॥ ఆచరితంఅనుష్ఠితం - అభిషిక్తోనుపాలయేతిస్వాదానాంతవచనం - యథేతి ॥ రామే రాజనిసతి - తతోపిసుఖతరంవత్స్యామః - అలమితి - రామం - రాజ్యేప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - రాజమార్గే నిర్యాతం - అద్యపశ్యామయథా సాక్షాత్కుర్మో యది - పితృభ్యఃలాభో యది - తదాభుక్తేన ఐహికవిషయేణ - తజ్జన్యసుఖేనచ - తథా పరమార్థైః పరమైః శ్రేష్ఠైః అర్థైః స్వర్గాదిభిః తజ్జన్యసుఖైశ్చ - నః అస్మాకం - అలం - మాస్తుకథమేవమిత్యత ఆహ-తత ఇతి - అమితతేజసః రామస్య - రాజ్యేన రాజ్యప్రాప్తిహేతునా - అభిషేకో యథా అభిషేక ఇతియత్ - తతః అభిషేకజన్యభూమానందబ్రహ్మసాక్షాత్కారజన్యసుఖాత్ - ప్రియతరం ప్రేమాతిశయాస్పదం - అన్యత్ కించిత్ - న భవిష్యతి ॥ ఏతా ఇతి ॥ ఉదాసీనః అనుత్సుకః - ఆత్మసంపూజనీః

స్ఫాటికైరపి ॥ * ॥ శోభమానమసంబాధైస్తం రాజపథముత్తమమ్ ॥ సంవృతం వివిధైః పణ్యైర్భక్ష్యైరుచ్చావచైరపి ॥ * ॥ దదర్శ (తం రాజపథం) దివి దేవపథం యథా ॥ ౫ ॥ దధ్యక్షతహవిర్లాజైర్ధూపైరగరుచందనైః ॥ * ॥ నానామాల్యోపగంధైశ్చ సదాభ్యర్చితచత్వరమ్ ॥ ఆశీర్వాదాన్ బహూన్ శృణ్వన్ సుహృద్భిస్సముదీరితాన్ ॥ * ॥ యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వానేవ నరాన్ యయౌ ॥ ౭ ॥ పితామహైరాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః ॥ * ॥ అద్యోపాదాయ తం మార్గమభిషిక్తోనుపాలయ ॥ యథా స్మ లాలితాః పిత్రా యథాపూర్వైః పితామహైః ॥ * ॥ తతస్సుఖతరం రామే వత్స్యామస్సతి రాజని । అలమద్య హి భుక్తేన పరమార్థైరలం చ నః ॥ * ॥ యథా పశ్యామ నిర్యాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితమ్ । తతో హి నః ప్రియతరం నాన్యత్ కించిత్ భవిష్యతి ॥ * ॥ యథాభిషేకో రామస్య రాజ్యేనామితతేజసః । ఏతాశ్చాన్యాశ్చ సుహృదాముదాసీనః కథాశ్శుభాః ॥ * ॥ ఆత్మసంపూజనీశ్శృణ్వన్ యయౌ రామో మహాపథమ్ ॥ ౧౨ ॥ న హి తస్మాన్మనః కశ్చిచ్చక్షుషీ వా నరోత్తమాత్ ॥ * ॥ నరశ్శక్నోత్యపాక్రష్టుమతిక్రాంతేపి రాఘవే ॥ ౧౩ ॥ యశ్చ రామం న పశ్యేత్తు యం చ రామో న పశ్యతి ॥ * ॥ నిందితస్స వసేల్లోకే స్వాత్మాప్యేనం విగర్హతే

మనోహర్షజననీః ॥ ౧౨ ॥ నహీతి ॥ కశ్చిదపినరః - మనశ్చక్షుషీ వా-తస్మాత్ - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - నశక్నోతి - కిముతనాతిజన ఇతిభావః - అతిక్రాంతేపి దూరగతే - కిముతసన్నిహిత ఇత్యాశయః ॥ తీర్థీయం ॥ నహీతి ॥ రాఘవే - అతిక్రాంతేపి దృష్టిపథమతీతేపి - సకలజనచక్షుర్నయనసంమోహనాకారానుభవజనితేన వాసనాబలేన పురతః పరిదృశ్యమాన ఇవస్థితత్వాత్ - తస్మాన్నరోత్తమాత్ - మనశ్చక్షుషీవా - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - కశ్చిదపినరః పుమాన్ - నశక్నోతి - నరా అప్యేవం నార్యః కిము తేతిభావః ॥ ౧౩ ॥ యశ్చేతి ॥ చకారోభిన్నక్రమః - రామంచ దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంతమపి - యస్తు అతిశయిత వైలక్షణ్యాన్న పశ్యతి - న పశ్యేత్ స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతనవిలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం న కరోతి - అత ఏవ యం రామోపి న పశ్యతి నరస్యాభిముఖ్యే హి భగవాన్ కటాక్షయతి - నః రామమదృష్ట్వా తత్కటాక్షావిషయః - నిందితో వసేత్ యావత్కాలం నిందితస్స్యాత్ - లోకే నిందితః స్యాత్ - తం నిందితుమనర్హః కోపిజనోనాస్తీతిభావః - లోకేవిషయప్రవణః కశ్చిత్ నత్వాముపిలోకగర్హయాం స్వయం సంతుష్టో భవతి తత్రత్యాహ స్వాత్మాప్యేనం విగర్హత ఇతి - స్వాంతఃకరణమప్యేనం విశేషేణ గర్హతే - రామాదర్శనాల్లోకగర్హయా చేతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ యశ్చేతి ॥ స్వాత్మాప్యేతం విగర్హతే - రామేణ సకృదప్యదృష్టం తస్యసాన్నిధ్యాసాన్నిధ్యరూపాత్తత్కర్మనో భ్యామపశ్యంతం చ లోకా ఏవ న కేవలం విగర్హంతే - అపితు స్వాత్మాపి స్వయమపి - దుర్భాగ్యం మాం ధిగితి విగర్హతే ఇత్యర్థః - అథవా యశ్చ రామం స్వదేశస్థం న పశ్యేత్ - యం చ స్వదేశస్థం - అత ఏవ రామోపి న పశ్యతి - సోసావపరోక్షరామబ్రహ్మానుభవాదృష్టహీన ఇహాముత్ర చ లోకే సర్వైర్నిందితో వసేత్ - అప్రయానతో భగవదపరోక్షకృతిమాత్రేణ ముక్తిసంపాదనాదృష్టాభావాన్నాస్య కదాపి సంసారోత్తార ఇత్యర్థః - అత ఏవాస్యాత్మా ఆంతర్యామీ భగవానప్యేనం విగర్హతే - హా పిష్టోయం ముక్తిమపి సాక్షాత్కృత్య న జన్మోద్ధృతవానితి - ఇతివా -

ర్థః ॥ ౧౮॥ సర్వేషామితి ॥ సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషామపి జనానాం. - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యాస్తాం - వయోనురూపాం దయాం - హి యస్మాత్ కారణాత్ కురుతే, - తేన కారణేన - తే తమనువ్రతా ఇత్యన్వయః - వయస్స్థానాం వృద్ధానామితి వా సర్వనిశేషణం ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వేషామితి ॥ హి యస్మాత్ - సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషాం జనానాం వృద్ధానామితి ద్వితీయాంత మేతత్ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యాస్తాం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్స్థానాం నాంచ వయస్స్థానామితి ద్వితీయాంత మేతత్ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యాస్తాం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్స్థానాం బాల్యాది వయస్స్థానాం - అజ్ఞానామపి - దయాం ముక్తిపర్యంతానుగ్రహం - కురుత ఇతి వార్థః - తేన కారణేన - సర్వే - తం హి తమేవ - అనువ్రతాః అనుసృతాః ॥ ౧౯॥ చతుష్పథానితి ॥ చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని - దేవపథాన్ దేవాలయాన్ - చైత్యాన్ చైత్యవృక్షస్థానాని - ఆయతనాని సభాదీని చ - పరిహరన్ అప్రదక్షిణం పరిహరన్ - ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగామేతి సంబంధః ॥ ౧౬॥ నతిత్యాది ॥ రాజకులం రాజగృహం - కులం గృహేపి విశ్వమరః । వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాధిష్ఠానసమేతగృహైః - పృథివ్యాం గృహవరం - పృథివ్యామద్వితీయమిత్యర్థః - పితుర్వేశ్మ పితుర్వాసస్థానం ॥ తీర్థీయం ॥ సఇతి ॥ రాజకులం రాజగృహం - ప్రాసాదశృంగైః ప్రాసాదశిఖరైః - ఆవారయద్భిః ఆక్రామద్భిః - వర్ధమానగృహైః అత్యున్నతనిర్మాణాయారబ్ధగృహైః - రత్నజాలపరిష్కృతైః నవరత్నసమూహాలంకృతైః - ఏతైః పరివృతం పితుర్వేశ్మ - రాజపుత్రః శ్రీ రామః - ప్రవివేశ ॥ ౧౮॥ సఇతి ॥ వాజిభిః రథయుక్తైః

తే ॥ ౧౮॥ సర్వేషాం హి స ధర్మాత్మా వర్ణానాం కురుతే దయామ్ ॥ ❖ ॥ చతుర్ణాం హి వయస్స్థానాం తేన తే తమనువ్రతాః ॥ ౧౯॥ చతుష్పథాన్ దేవపథాంశ్చైత్యాన్యాయతనాని చ ॥ ❖ ॥ ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతేస్సుతః ॥ ౧౬॥ స రాజకులమాసాద్య మేఘసంఘోపమైశ్శుభైః ॥ ❖ ॥ ప్రాసాదశృంగైర్వివిధైః కైలాసశిఖరోపమైః । ఆవారయద్భిర్గగనం విమానైరివ పాండురైః ॥ ❖ ॥ వర్ధమానగృహైశ్చాపి రత్నజాలపరిష్కృతైః । తత్ పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమమ్ ॥ ❖ ॥ రాజపుత్రః పితుర్వేశ్మ ప్రవివేశ శ్రియా జ్వలన్ ॥ ౧౮॥ స కక్ష్యా ధన్విభిర్గుప్తాస్తిస్రోతిక్రమ్య వాజిభిః ॥ ❖ ॥ పదాతిరపరే కక్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః ॥ ౨౦॥ స సర్వాస్సమతిక్రమ్య కక్ష్యా దశరథాత్మజః ॥ ❖ ॥ సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాంతం పునరభ్యగాత్ ॥ ౨౧॥ తతః ప్రవిష్టే పితురంతికం తదా జనస్స సర్వో ముదితో నృపాత్మజే । ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చంద్రమసస్సరిత్పతిః ॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే । కైకేయీసహితం దీనం ముఖేన పరిశుష్యతా ॥ ౧॥ స పితుశ్చరణౌ పూర్వమభివాద్య వినీతవత్ । తతో వవందే చరణౌ కైకేయ్యాస్సుసమాహితః ॥ ౨॥ రామేత్యుక్త్వా చ వచనం బాష్పపర్యాకులేక్షణః । శశాక నృపతిర్దీనో నేక్షితుం నాభిభాషితుమ్ ॥ ౩॥ తదపూర్వం నరపతేర్దృష్ట్వా రూపం భయావహమ్ । రామోపి భయమాపన్నః పదా స్పృష్ట్వేవ పన్నగమ్ ॥ ౪॥ ఇంద్రియైరప్రహృష్టైస్తం శోకసంతాపకర్శితమ్ । నిశ్వసంతం మహారాజం వ్యథితాకులచేతసమ్ ॥ ❖ ॥ ఊర్మిమాలినమక్షోభ్యం క్షుభ్యంతమివ సాగరమ్ । ఉపప్లుతమివాదిత్యముక్తానృతమృషిం యథా ॥ ౬॥ అచింత్యకల్పం హి పితుస్తం శోకముపధారయన్ । బభూవ సంరబ్ధతరస్సముద్ర ఇవ పర్వణి ॥ ౭॥ చింతయామాస చ తదా రామః పితృ

వాజిభిః - పదాతిః పాదచారీ ॥ ౨౦॥ సఇతి ॥ శుద్ధాంతం అంతఃపురం ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సఇతి ॥ ఆసనే పర్యంకే - మూర్ఛితో న్యపతత్ - తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషిత ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ । ముఖే నేత్యుపలక్షణే తృతీయా ॥ ౧॥ ౨॥ రామేతి ॥ నాభిభాషితుం - రామేత్యస్మాదధికమిత్యర్థః ॥ ౩॥ తదితి ॥ అపూర్వం అదృష్టపూర్వం - రామోపీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసద్భావేప్యక్షుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వమాశంక్య భయమాపన్న ఇత్యవగంతవ్యం ॥ ౪॥ ఇంద్రియైరిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే - ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం - ఉక్తానృతమృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం - నిస్తేజస్కమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇంద్రియైరిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే - అప్రహృష్టైః ఖిన్నైః - వ్యథితం ఖిన్నం - ఆకులం సంభ్రాంతం చేతో యస్య తం - స్వతేజో విశేషాదక్షోభ్యమపి క్షుభ్యంతం - ఉపప్లుతం కేతుగ్రస్తం ॥ ౬॥ అచింత్యకల్పమితి ॥ అచింత్యకల్పం - అసంభావితమిత్యర్థః - ఉపధారయన్ విచారయన్ - సంరబ్ధతరః సంభ్రాంతతరః ॥ తీర్థీయం ॥ అచింత్యేతి ॥ పితుః - తం శోకం - అచింత్యకల్పం అత్యంతాసంభావ్యం - అవధారయన్ చింతయన్ - ఆత్మీయత్వేనస్వీకుర్వన్నితి వా - సంరబ్ధతరః సంక్షుభితః - బభూవ ॥ ౭॥ చింతయామాసేతి ॥ కింస్విత్ కిం వా - అద్యైవ నేత్యేవకార వ్యవచ్ఛేద్యమా

హి అన్యదేతి ॥ ఆయాసః చిత్తక్లేశః - ఇతి చింతయామాసేత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ కింస్విదితి ॥ కింస్విత్ కిమేతత్ - అదైన్యే దైన్యే వా కార-
ణమన్యదప్యుచ్యతే అన్యదేతి ॥ అన్యదా పూర్వకాలే - పరితుష్యాం ప్రతికుపితోఽపి దృష్ట్వా ప్రసీదతి - తస్య కిమాయాసః ప్రవర్తత ఇతి
చింతితవాన్ రామః శ్లోకార్థాన్వయ వచనమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిదితి ॥ నాపరాద్ధం అపరాధో న కృతః - అజ్ఞానాత్ ప్రమా-
దాత్ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ శారీర ఇతి ॥ శారీరః సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - దుర్లభం హీతి - పుణ్యపాపారబ్ధత్వాన్నానుషఙ్గ-
రస్యేతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ శారీర ఇతి ॥ శారీరః సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - ఏనం న బాధతే కచ్చిత్ - కుతః ప్రాణినాం సు-
ఖం - సదా దుర్లభం హీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ మాతౄణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - కచ్చిదితి ప్రశ్నే - కించిదశుభం న కచ్చిదితి సం-
బంధః ॥ తీర్థీయం ॥ కచ్చిదితి ॥ మాతౄణాం వా - విషయ ఇతి శేషః - అశుభం న కచ్చిత్ ॥ ౧౪ ॥ తీర్థీయం ॥ అతోషయన్నితి ॥ నృపే కు-
పితే సతి - క్షణమపి న జీవేయమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ యత ఇతి ॥ ఇహ జగతి - నరః - ఆత్మనః దేహస్య - ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం - యతో మూలం య-
త్కారణకం - పశ్యేత్ - ప్రత్యక్షే దైవతే - సతి సిద్ధే - తస్మిన్ పితరి - కథం న వర్తేత - తద్వశ ఏవ వర్తేతేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యత ఇ-
తి ॥ అత్ర గాథా - యో నరః - ఇహాత్మనః ప్రాదుర్భావం శరీరస్య పరిగ్రహం - యతో మూలం యన్మూలం - యత్కారణకం - పశ్యేత్ జా-
నీయాత్ - సోఽపి వివేకీ - ఉక్తహేతోరేవ ప్రత్యక్షే దైవతే సిద్ధే సతి - తస్మిన్ పితరి పిత్రా సహ తస్మిన్ న కథం వర్తేత - వర్తేతైవేత్యర్థః ॥

హి తేఽరతః । కింస్విద్దైన్యేన నృపతిర్న మాం ప్రత్యభినందతి ॥ ❀ ॥ అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోఽపి ప్రసీద-
తి । తస్య మామద్య సంప్రేక్ష్య కిమాయాసః ప్రవర్తతే ॥ ౯ ॥ స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః ।
కైకేయీమభివాద్యైవ రామో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిన్మయా నాపరాద్ధమజ్ఞానాద్యేన మే పితా । కు-
పితస్తన్మమాచక్ష్వ త్వం చైవైనం ప్రసాదయ ॥ ౧౧ ॥ అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదా మాం ప్రతి వత్సలః । వివర్ణ-
వదనో దీనో న హి మామభిభాషతే ॥ ౧౨ ॥ శారీరో మానసో వాపి కచ్చిదేనం న బాధతే । సంతాపో వాభితా-
పో వా దుర్లభం హి సదా సుఖమ్ ॥ ౧౩ ॥ కచ్చిన్న కించిద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే । శత్రుఘ్నే వా మ-
హాసత్త్వే మాతౄణాం వా మమాశుభమ్ ॥ ౧౪ ॥ అతోషయన్మహారాజమకుర్వన్వా పితుర్వచః । ము-
హూర్తమపి నేచ్ఛేయం జీవితుం కుపితే నృపే ॥ ౧౫ ॥ యతోమూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావమిహాత్మ-
నః । కథం తస్మిన్న వర్తేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే ॥ ౧౬ ॥ కచ్చిత్తే పరుషం కించిదభిమానాత్ పితా మమ । ఉ-
క్తో భవత్యా కోపేన యత్రాస్య లులితం మనః ॥ ౧౭ ॥ ఏతదాచక్ష్వ మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః । కిన్నిమిత్తమ-
పూర్వోఽయం వికారో మనుజాధిపే ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా । ఉవాచేదం సు-
నిర్లజ్జా ధృష్టమాత్మహితం వచః ॥ ౧౯ ॥ న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాస్య కించన । కించిన్మనోగతం త్వస్య
త్వద్భయాన్నాభిభాషతే ॥ ❀ ॥ ప్రియం త్వామప్రియం వక్తుం వాణీ నాస్యోపవర్తతే । తదవశ్యం త్వయా
కార్యం యదనేనాశ్రుతం మమ ॥ ౨౧ ॥ ఏష మహ్యం వరం దత్త్వా పురా మామభిపూజ్య చ । స పశ్చాత్తప్యతే
రాజా యథాన్యః ప్రాకృతస్తథా ॥ ౨౨ ॥ అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంపతిః । స నిరర్థం గతజలే సేతుం
బంధితుమిచ్ఛతి ॥ ౨౩ ॥ ధర్మమూలమిదం రామ విదితం చ సతామపి । తత్సత్యం న త్యజేద్రాజా కుపితస్త్వ-
త్కృతే యథా ॥ ౨౪ ॥ యది తద్వక్ష్యతే రాజా శుభం వా యది వాశుభమ్ । కరిష్యసి తతః సర్వమాఖ్యాస్యా-

౧౬ ॥ కచ్చిత్త ఇతి ॥ తే అభిమానాత్ తవ వాల్లభ్యాత్ - కోపేన వా - మమ పితా - భవత్యా కించిత్పరుషముక్తః కచ్చిత్ - యత్ర యేన - అస్య
మనః - లులితం కలుషితం ॥ ౧౭ ॥ ఏతదితి ॥ కిన్నిమిత్తమిత్యాద్యాచక్ష్వేతి పూర్వోక్తస్య సర్వస్య సంగ్రహః ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం
ఇతి - ధృష్టం ప్రత్యక్షతో రామాస్నిగ్ధవచనవిషయవైక్లబ్యరహితం ॥ ౧౯ ॥ న రాజేతి ॥ త్వద్భయాదిత్యస్య వివరణం ప్రియమితి - అప్రతిప్ర-
తిజ్ఞాతం ॥ ౨౧ ॥ తత్ కిమిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి ఏష ఇత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౨౨ ॥ అతిసృజ్యేతి ॥ అతిసృజ్య ప్రతిజ్ఞాయ - గత-
జలే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతీతి - దానస్య పూర్వమేవ కృతత్వాదిదానీం తత్పరిహారవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి భావః ॥ ౨౩ ॥ ధర్మమూలమితి ॥
ఇదం జగద్ధర్మమూలం - ఇదం చ సతాం విదితం సద్భిర్విదితం - క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - తత్ తస్మాత్ - సత్యం సత్యరూపధర్మం - రా-
జా - త్వత్కృతే త్వత్ప్రయోజనాయ - మయి కుపితః సన్ యథా న త్యజేత్ - తథా కుర్వితి అర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మమూలమితి ॥ ఇదం
సత్యం ధర్మస్య మూలమితి సతామపి విదితం - అతః తత్ సత్యం సత్యవచనం - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - త్వత్ప్రయోజనాంతరాయశో-
న్మ యుక్తః పితా రాజా - కోపదోషేణ యథా న త్యజేత్ తథా కుర్వితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తర్హి తద్విశేషతో వక్తవ్యమిత్యత్రాహ యదీతి ॥ శుభ-
మశుభం వా తత్ప్రతిజ్ఞాతం రాజా యద్వక్ష్యతి తత్ త్వం కరిష్యసి యది తదా రాజ్ఞో వివక్షితమహమేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ దశరథ
మిథ్యాపమపి ప్రతిజ్ఞావాక్యం వాచయితుముపక్రమతే యదీత్యాదినా ॥ రాజా యద్వక్ష్యతే తత్కరిష్యసి యది - తతః తర్హి - రాజ్ఞో వివ-

శ్రీరామహమేవవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ రాజైవమత్తో నవదతీత్యత్రాహ యదీతి ॥ నవిపత్స్యతేయది-విఫలంనభవిష్యతిచేదిత్యర్థః ॥ శ్రీధీయం ॥ యదీతి ॥ రాజ్ఞా-రాజానుమత్యా - మయాయదభిహితం-తత్ - త్వయి -నవిపత్స్యతేనవ్యర్థంభవిష్యతియది-తతోహమేవాభి ధాస్యామి- వదతురాజైవేత్యత ఆహనహీతి - త్వదప్రియత్వాత్ త్వన్ముఖమవలోక్యేతిశేషః ॥ ౨౬ ॥ ఏతదితి ॥ వ్యథితః - గురువచనం కరిష్యతినవేతిసందేహస్యవిషయతోక్తేరితి నంతాప ఇత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ వ్యథామేవాహ అహోధిగిత్యాదినా ॥ శ్రీధీయం ॥ అహోధిగితి ॥ ఈదృశం - యదికరిష్యసీత్యకరణశంకావచనమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ నియుక్త ఇతి ॥ గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వానివచనకరణహేతవః - కరిష్యే-తదిత్యనుకర్షః ॥ ౨౯ ॥ తదితి ॥ యత్ కార్యమభికాంక్షితం- తద్వచనంతద్విషయవచనం-బ్రూహి - తత్కార్యంకరిష్యే-ప్రతిజానేచ ప్రతిజ్ఞాంకరోమిచ - రామోద్విర్నాభిభాషతే - వినాప్రతిజ్ఞయారామోద్విరుక్తింనకరోతీత్యర్థః ॥ శ్రీధీయం ॥ తద్బ్రూహీతి ॥ ప్రతిజానేచప్రతిజ్ఞాంకరోమి - తదేవస్థిరీక్రియతేరామోద్విర్నాభిభాషతఇతి - ప్రథమంయద్వాక్యంవదతితద్విపరీతవచనం నకథయతీత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ శ్రీధీయం ॥ పురేతి ॥ సశల్యేనపశ్చాచ్ఛల్యాపాకరణపూర్వకంమయారక్షితేన ॥ ౩౨ ॥ తత్రపరప్ర

మిపున స్త్వహమ్ ॥ ౨౫ ॥ యదితత్వభిహితంరాజ్ఞాత్వయితన్నవిపత్స్యతే। తతోహమభిధాస్యామిన హ్యే షత్వయివక్ష్యతి ॥ ౨౬ ॥ ఏతత్తువచనంశ్రుత్వాకైకేయ్యాస్సముదాహృతమ్।ఉవాచవ్యథితోరామస్తాం దేవీంనృపసన్నిధౌ ॥ ౨౭ ॥ అహోధిఙ్నార్హసేదేవివక్తుంమామీదృశంవచః।అహంహివచనాద్రాజ్ఞః ప తేయమపిపావకే। ॥ ❖ ॥ భక్షయేయంవిషంతీక్ష్ణంమజ్జేయమపిచార్ణవే ॥ ౨౮ ॥ నియుక్తోగురుణాపిత్రా నృపేణచహితేనచ ॥ ౨౯ ॥ తద్బ్రూహివచనందేవిరాజ్ఞోయదభికాంక్షితమ్ ।కరిష్యేప్రతిజానేచరా మోద్విర్నాభిభాషతే ॥ ౩౦ ॥ తమార్జవసమాయుక్తమనార్యాసత్యవాదినమ్। ఉవాచరామంకైకే యీవచనంభృశదారుణమ్ ॥ ౩౧ ॥ పురాదైవాసురేయుద్ధేపిత్రాతేమమరాఘవ । రక్షితేనవరౌదత్తౌ సశల్యేనమహారణే ॥ ౩౨ ॥ తత్రమేయాచితోరాజాభరతస్యాభిషేచనమ్।గమనందండకారణ్యేతవచా ద్యైవరాఘవ ॥ ౩౩ ॥ యదిసత్యప్రతిజ్ఞంత్వంపితరంకర్తుమిచ్ఛసి। ఆత్మానంచనరశ్రేష్ఠమమవాక్యమి దంశ్రుణు ॥ ౩౪ ॥ సన్నిదేశేపితుస్తిష్ఠయథాతేనప్రతిశ్రుతమ్। త్వయారణ్యంప్రవేష్టవ్యంనవవర్షాణి పంచచ ॥ ౩౫ ॥ భరతస్త్వభిషిచ్యేతయదేతదభిషేచనమ్।త్వదర్థేవిహితంరాజ్ఞాతేనసర్వేణరాఘవ॥ ౩౬ ॥ సప్తసప్తచవర్షాణిదండకారణ్యమాశ్రితః। అభిషేకమిమంత్యక్త్వాజటాజినధరోవస ॥ ౩౭ ॥ భ రతఃకోసలపురేప్రశాస్తువసుధామిమామ్। నానారత్నసమాకీర్ణాంసవాజిరథకుంజరామ్ ॥ ౩౮ ॥ ఏ తేనత్వాంనరేంద్రోయంకారుణ్యేనసమాప్లుతః। శోకసంక్లిష్టవదనోనశక్నోతినిరీక్షితుమ్ ॥ ౩౯ ॥ ఏ తత్కురునరేంద్రస్యవచనంరఘునందన । సత్యేనమహతారామతారయస్వనరేశ్వరమ్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతీవ తస్యాంపరుషంవదంత్యాంనచైవరామఃప్రవివేశశోకమ్ । ప్రవివ్యధేచాపిమహానుభావోరాజాతుపుత్ర వ్యసనాభితప్తః ॥ ౪౧ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తదప్రియమమిత్రఘ్నోవచనంమరణోపమమ్ । శ్రుత్వానవివ్యధేరామఃకైకేయీంచేదమ బ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏవమస్తుగమిష్యామివనంవస్తుమహంత్వితః । జటాజినధరోరాజ్ఞఃప్రతిజ్ఞామనుపాల యన్ ॥ ౨ ॥ ఇదంతుజ్ఞాతుమిచ్ఛామికిమర్థంమాంమహీపతిః । నాభినందతిదుర్ధర్షోయథాపురమ

దానిమిత్తం ॥ శ్రీధీయం ॥ తత్రప్రస్తావే రణమధ్యే - ఏకేనభరతస్యాభిషేచనం అన్యేనతవదండకారణ్యగమనం ॥ ౩౩ ॥ శ్రీధీయం ॥ యదీతి ॥ ఆత్మానంచేతిత్వయామదుక్తకృతేస్సత్యపథప్రతిజ్ఞాతత్వాదిత్యాశయః ॥ ౩౪ ॥ సన్నిదేశ ఇతి ॥ సన్నిదేశేనియమనే ॥ ౩౫ ॥ భరత ఇతి ॥ యదేతదభిషేచనంఅభిషేకసాధనం - త్వదర్థేవిహితం-తేనసర్వేణరాజాభరతోభిషిచ్యేతేతిసాజనా ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ఏతేనేతి ॥ ఏతేనవరద్వయప్రదాననిమిత్తేన ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ఇతీతి ॥ ఇవశబ్దేనాన్యాన్యపిపరుషాణిబహూన్యుక్తానీతిగమ్యతే - శోకం ముఖనైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం - ప్రవివ్యధేచాపి - రామవికారాదర్శనేనాప్యధికంవివ్యధ ఇత్యర్థః ॥ శ్రీధీయం ॥ ఇతీతి ॥ శోకం ముఖనైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం - నప్రవివ్యధేచ - మానసవ్యథాంచనప్రాప్తవాన్ - రాజాతు -పుత్రవ్యసనంభావివియోగవ్యసనం ॥ ౪౧ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖

తదితి ॥ మరణోపమమితిలోకదృష్ట్యా ॥ ౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఇతః అస్మాన్నగరాత్ ॥ ౨ ॥ ఇదంత్వితి ॥ యద్యప్యేతేనకారుణ్యేనస మాప్లుత ఇత్యనభినందనేహేతురుక్తః- తథాపితత్స్వభావంజానన్ కిమర్థంనాభినందతీత్యాహేతిబోధ్యం-యథాపురంయథాపూర్వం ॥

౩ ॥ మన్యురితి ॥ మన్యుః దైన్యం - మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ బ్రూమి బ్రవీమి ॥ ౪ ॥ హితేనేతి ॥ హితేన హితపరేణ - గురుణేత్యనేన రామస్య తస్మాన్మంత్రవిశేషస్వీకారో స్తీతి గమ్యతే - కృతజ్ఞేన స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన ॥ తీర్థీయం ॥ కృతజ్ఞేన స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన - విస్రబ్ధః నిర్విశంకః ॥ ౫ ॥ అలీకమితి ॥ అలీకం అప్రియం - మానసం మనసి వర్తమానం ॥ తీర్థీయం ॥ అలీకమితి ॥ రాజా మాం స్వయమేవ భరతస్యాభిషేచనం నాహేతి యత్ - ఇదమేకం అలీకం దుఃఖం - మానసం మనసి వర్తమానం సత్ - మే హృదయం దహతీవేతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ తవాప్రీతిర్భవిష్యతీతి నోక్తవానిత్యాశంక్యాహ అహం హీతి ॥ సీతాం - ధనుర్భంగకాల ఇతి భావః - కిం పునరితి - పిత్రా ప్రచోదిత స్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయంశ్చ తద్యామితి కిం పునః ॥ తీర్థీయం ॥ కథం సంకోచేన వినా యమర్థో రాజ్ఞా వక్తుం శక్యత ఇత్యత్రాహ అహం హీతి ॥ అప్రచోదిత ఇతి - భరతస్నేహేన - త్వత్స్నేహేన వా - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః - ప్రతిజ్ఞాపాలనార్థేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ ఇమం రాజానం - త్వమాశ్వాసయ - అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను - నిర్హేతుకమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి ॥ మద్విషయకనియోగసంకోచేన జగతీపతిర్మందమశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం - కిన్ను కింకారణకం - నిర్హేతుకమిత్యర్థః - తత్ తస్మాత్ - ఇమం దశరథమాశ్వాసయేతి యోజనా ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దండకేతి ॥ పితుర్వాక్యమవిచార్య వనం గచ్ఛేతి పిత్రా వోక్తమితి విచారమకృత్వేత్యర్థః - సమాః సంవత్సరాన్ ॥ ౧౧ ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ ప్రస్థానం వనప్రయాణం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ అయం యావత్ భరతాగమనం విలంబిష్యతే చేన్మహాననయస్స్యాత్ - భరతస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృభక్తత్వాదితి మత్వాహ తవత్వితి ॥ ఉత్సుకస్య భరతాభిషేకదర్శనోత్సుకస్య - గమనోత్సుకస్య వా ॥ ౧౪ ॥ వ్రీడాన్విత ఇతి ॥ నృపో వ్రీడాన్వితస్సన్ స్వయం నాభిభాషత ఇతి యత్ - ఏతత్ - న కించిత్ విచారానర్హం - వ్రీడావినా కారణాంతరాభావాత్ - మన్యుః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహః - దైన్యం వా ॥ తీర్థీయం ॥ వ్రీడాన్విత ఇతి ॥ యతో యం స్వసత్యస్యాపరప్రాప్త్యర్థత్వేన వ్రీడాన్వితః - యస్మాదేవ యచ్చ కించిదపి - త్వాం ప్రతి నాభిభాషతే - ఏతత్ అనభిభాషణము ద్దిశ్య - నాన్యత్ కించిత్కారణం త్వయా చింత్యం - యత ఏవ మతో హే నరశ్రేష్ఠ - మన్యుః దైన్యం - త్వద్విలంబగమనేనాపనీయతామిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ధిగితి ॥ ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావః ॥ ౧౭ ॥ రామ ఇతి ॥ కృతత్వరః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ తీర్థీయం ॥ దారుణోదయం దారుణోత్తరం ॥ ౧౯ ॥ నేతి ॥ లోకమావస్తుం లోకేవస్తుం - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం - ధర్మం - ఆస్థితం ఆశ్రితం - అనేన రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కైకేయ్యాశంకా వారితా ॥ తీర్థీయం ॥ నాహమితి ॥ అహం అర్థపరః ధనపరస్సన్ - కింతు లోకమావస్తుం జనం సంగ్రహీతుం - నోత్సహ ఇతి వా - కింతు కేవలం ధర్మమాస్థితం విద్ధి ॥

రిందమః ॥ ౩ ॥ మన్యుర్నచత్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాగ్రతః । యాస్యామి భవ సుప్రీతా వనం చీరజటాధరః ॥ ౪ ॥ హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ । నియుజ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యామహం ప్రియమ్ ॥ ౫ ॥ అలీకం మానసం త్వేకం హృదయం దహతీవ మే । స్వయం యన్నాహ మాం రాజా భరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౬ ॥ అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణానిష్టాన్ ధనాని చ । హృష్టో భ్రాత్రే స్వయం దద్యాం భరతాయాప్రచోదితః ॥ ౭ ॥ కిం పునర్మనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా ప్రచోదితః । తవ చ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ ॥ ౮ ॥ తదాశ్వాసయ హీమం త్వం కిన్న్విదం యన్మహీపతిః । వసుధాసక్తనయనో మందమశ్రూణి ముంచతి ॥ ౯ ॥ గచ్ఛంతు చైవానయితుం దూతాశ్శీఘ్రజవైర్హయైః । భరతం మాతులకులాదద్యైవ నృపశాసనాత్ ॥ ౧౦ ॥ దండకారణ్యమేషోఽహమితో గచ్ఛామి సత్వరః । అవిచార్య పితుర్వాక్యం సమావస్తుం చతుర్దశ ॥ ౧౧ ॥ సా హృష్టా తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైకయీ । ప్రస్థానం శ్రద్దధానా హి త్వరయామాస రాఘవమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతాశ్శీఘ్రజవైర్హయైః । భరతం మాతులకులాదుపావర్తయితుం నరాః ॥ ౧౩ ॥ తవ త్వహం క్షమం మన్యే నోత్సుకస్య విలంబనమ్ । రామ తస్మాదితశ్శీఘ్రం వనం త్వం గంతుమర్హసి ॥ ౧౪ ॥ వ్రీడాన్వితస్స్వయం యచ్చ నృపస్త్వాం నాభిభాషతే । నైతత్ కించిన్నరశ్రేష్ఠ మన్యురేషోఽపనీయతామ్ ॥ ౧౫ ॥ యావత్త్వం న వనం యాతః పురాదస్మాదభిత్వరన్ । పితా తావన్న తే రామ స్నాస్యతే భోక్ష్యతేఽపి వా ॥ ౧౬ ॥ ధిక్కష్టమితి నిశ్శ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుతః । మూర్ఛితో న్యపతత్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషితే ॥ ౧౭ ॥ రామోఽప్యుత్థాప్య రాజానం కైకేయ్యాభిప్రచోదితః । కశయేవ హతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వరః ॥ ౧౮ ॥ తదప్రియమనార్యాయా వచనం దారుణోదయమ్ । శ్రుత్వా గతవ్యథో రామః కైకేయీం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ నాహమర్థపరో దేవి లోకమావస్తుముత్సహే । విద్ధి మామృషిభిస్తుల్యం కేవలం ధర్మమాస్థితమ్ ॥

౨౦ ॥ యదితి ॥ అత్రభవతః పూజ్యస్య - పితుః - కృతమేవేతి - విద్ధీతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ యదత్రేతి ॥ అత్ర భవతః పూజ్యస్య - పితుః - అన్యదపి యత్ కించిత్ - మయా - ప్రాణానపి పరిత్యజ్య కర్తుం శక్యమస్తి - తత్ కృతమేవేతి విద్ధీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ నహీతి ॥ శుశ్రూషాపాదసంవాహనాది - వచనక్రియా వచనకరణం ॥ ౨౨ ॥ తీర్థీయం ॥ అత్రభవతా పూజ్యేన - పిత్రా సాక్షాదనుక్తోఽపి అప్రతిషిద్ధ మనుమతమితి న్యాయేన భవత్యా వచనాదేవ కేవలమహం వనవత్స్యామి ॥ ౨౩ ॥ నేతి ॥ గుణం ఆర్జవౌదార్యాదిగుణం - నాశంససే - న జానీష ఇత్యర్థః - ఈశ్వరతరా అత్యంతస్వయంత్రీ ॥ తీర్థీయం ॥ ననూనమితి ॥ యత్ మమేశ్వరతరా సతీ త్వద్వచనకారిణం మాం భరతోఽభిషేకవ్య ఇత్యనియుజ్య - రాజానం - అవోచః ఆయాచిష్ఠాః - అతోఽవయి - గుణం ఆర్జవలక్షణం - కించిదపి నాశంససే - న విచారయసీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ అద్యైవ గంతవ్యమిత్యుక్తం తత్ర యత్కించిద్విళంబం యాచతే యావదితి ॥ మాతరం యావదాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామి - తావదనుజ్ఞార్థ ఇతి శేషః - తతః అనంతరం - అద్యైవ దివసే - దండకానాం మహద్వనం - దండో నామ ఇక్ష్వాకుసుతః - తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపాత్ పాంసువర్షేణ వినాశితం సదరణ్యమభూత్ - తద్రాష్ట్రాంతస్థత్వాత్ దండకమిత్యుచ్యతే - సంజ్ఞాయాం కన్నితి కన్ ప్రత్యయః - ప్రదేశభేదాత్ బహువచనం ॥ ౨౫ ॥ భరత ఇతి ॥ ధర్మస్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం ॥ ౨౬ ॥ స ఇతి ॥ బాష్పమశక్నువన్ - నిరోద్ధుమితి శేషః ॥ ౨౭ ॥ వందిత్వేతి ॥ నిష్పపాత నిర్జగామ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఆభిషేచనికమితి ॥ ఆభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం - భాండం ఉపకరణజాతం - ప్రదక్షిణకరణం ప్రశస్తమాంగళ్య దేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణమావర్తయేదిత్యాది ధ

౨౦ ॥ యదత్రభవతః కించిచ్ఛక్యం కర్తుం ప్రియం మయా । ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృతమేవ తత్ ॥ ౨౧ ॥ నహ్యతో ధర్మచరణం కించిదస్తి మహత్తరమ్ । యథా పితరి శుశ్రూషా తస్య వా వచనక్రియా ॥ ౨౨ ॥ అనుక్తోఽప్యత్రభవతా భవత్యా వచనాదహమ్ । వనే వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ ॥ ౨౩ ॥ ననూనం మయి కైకేయి కించిదాశంససే గుణమ్ । యద్రాజానమవోచస్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ ॥ ౨౪ ॥ యావన్మాతరమాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామ్యహమ్ । తతోఽద్యైవ గమిష్యామి దండకానాం మహద్వనమ్ ॥ ౨౫ ॥ భరతః పాలయేద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్చ పితుర్యథా । తథా భవత్యా కర్తవ్యం స హి ధర్మస్సనాతనః ॥ ౨౬ ॥ స రామస్య వచశ్శ్రుత్వా భృశం దుఃఖహతః పితా । శోకాదశక్నువన్ బాష్పం ప్రరురోద మహాస్వనమ్ ॥ ౨౭ ॥ వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితుస్తథా । కైకేయ్యాశ్చాప్యనార్యాయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః ॥ ౨౮ ॥ స రామః పితరం కృత్వా కైకేయీం చ ప్రదక్షిణమ్ । నిష్క్రమ్యాంతఃపురాత్తస్మాత్ స్వం దదర్శ సుహృజ్జనమ్ ॥ ౨౯ ॥ తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోఽనుజగామ హ । లక్ష్మణః పరమక్రుద్ధస్సుమిత్రానందవర్ధనః ॥ ౩౦ ॥ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రదక్షిణమ్ । శనైర్జగామ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రావిచారయన్ ॥ ౩౧ ॥ న చాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి । లోకకాంతస్య కాంతత్వాచ్ఛీతరశ్మేరివ క్షపా ॥ ౩౨ ॥ న వనం గంతుకామస్య త్యజతశ్చ వసుంధరామ్ । సర్వలోకాతిగస్యేవ లక్ష్యతే చిత్తవిక్రియా ॥ ౩౩ ॥ ప్రతిషిధ్య శుభం ఛత్రం వ్యజనే చ స్వలంకృతే । విసర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాంస్తథా జనాన్ ॥ ౩౪ ॥ ధారయన్ మనసా దుఃఖమింద్రియాణి నిగృహ్య చ । ప్రవివేశాత్మ

వాన్ శాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - న తు తదాసక్త్యా - దృష్టిం తత్రావిచారయన్ - స్వయం తత్ర నిక్షేపేత్ ఇత్యర్థః - సాపేక్షః - భరతస్యానేనాభిషేకోఽస్త్వితి ప్రార్థనాసహితః - శనైర్జగామ - తత్ర దేవతాసాన్నిధ్యసంభావాదితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆభిషేచనికమితి ॥ అభిషేచన ప్రయోజనం - భాండం ఉపకరణం - ఆభిషేచనికభాండప్రదక్షిణం ప్రశస్తమాంగళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణమావర్తయేదిత్యాది ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - న తు తదాసక్త్యా - సాపేక్షః - అపగతా ఈక్షా అపేక్షా - అపేక్షయా సహితస్సాపేక్షః - నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - అత ఏవ - తత్ర ఆభిషేచనికభాండే - దృష్టిమవిచాలయన్ అప్రవర్తయన్ - జగామేతి సంబంధః - యద్వా - సాపేక్షః అపేక్షా అధోవీక్షణం - తద్యుక్తస్సాపేక్షః - యద్వా - సాపేక్షః వనం ప్రతీతి శేషః - స్పష్టమన్యత్ ॥ ౩౧ ॥ న చేతి ॥ లక్ష్మీం ముఖవికాసం - రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః ॥ తీర్థీయం ॥ న చేతి ॥ లక్ష్మీం ముఖప్రసాదం - కాంతత్వాత్ అవినాశికాంతియుక్తత్వాత్ ॥ ౩౨ ॥ రామస్య ముఖే వైవర్ణ్యాదిశరీరవికారాభావమభిధాయ మానసవికారాభావముపాహ నవనమితి ॥ సర్వలోకాతిగస్య తుల్యమానావమానస్య - పరమయోగీశ్వరస్యేత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ ప్రతిషిధ్యేత్యాది ॥ వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్నితి - రామస్య పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వాద్దుఃఖశబ్దేన సుహృజ్జనదుఃఖదర్శనజం దుఃఖముచ్యతే - అప్రియశంసివాన్ అప్రియమభిధాతుకామః - త్వసుసమాసాభావ్యస్సలోప ఆర్షః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతిషిధ్యేతి ॥ వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్ మనసా దుఃఖమితి - స్వజనశోకస్మరణజనితమిత్యర్థః - న తు తస్య స్వకీయం కించిద్దుఃఖమస్తి - తదేవాహ ఆత్మవానితి - సామాన్యస్య తనిత్యనిరతిశయానందాత్మా - అప్రియశంసివాన్ అప్రియమభి

ధాతుకామః ॥ ౩౪ ॥ సర్వ ఇతి ॥ ఆకారం వికృతాకారం - శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వోహీ-
తి ॥ అభిజనః అభితో వర్తమానజనః - ఆకారం వికారం - నాలక్షయత నాపశ్యత్ ॥ ౩౫ ॥ ఉచితమితి ॥ ఉచితం యోగ్యం - సహజమిత్య-
ర్థః ॥ ౩౬ ॥ ఏతాన్యశక్తదుర్దశాయామపి రమయితృత్వరూపం రామశబ్దార్థం ప్రకటయతివా చేతి ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ గుణైః సుఖదుఃఖాది-
భిః - సమతాం ప్రాప్తః - సమానసుఖ ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ అర్థవిపత్తిం అర్థనాశం - సుహృజ్జనస్య - ఆత్మవిపత్తిశంక-
యా ప్రాణనాశశంకయా - విక్రియాం న జగామ - స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్యనాశజాం నాద-
ర్శయదిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యా-
నే - ఏకోనవింశస్సర్గః ॥

తస్మిన్నితి ॥ ఆర్తశబ్దః - ఆర్తానాం యాదృశశ్శబ్దః తాదృశ ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కృత్యేష్వితి ॥ అంతఃపురస్య - కృత్యేషు కర్తవ్యే-
ష్వవిషయే - గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా - శరణం గృహరక్షిత్రో రిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ కృత్యేష్వితి ॥ యః పిత్రా అ-
చోదిత ఏవ సర్వస్య జనస్య అంతఃపురస్య చ కృత్యేషు ప్రవర్తతే - యో గతిః ప్రాప్యస్య ప్రాప్తిమార్గః - శరణం ప్రాప్యం చాపి యస్స్వ-

వార్తా వేశ్మమాతురప్రియశంసివార్తా ॥ ౩౪ ॥ సర్వో హ్యభిజనః శ్రీమాన్ శ్రీమతస్సత్యవాదినః । నాలక్ష-
యత రామస్య కించిదాకారమాననే ॥ ౩౫ ॥ ఉచితం చ మహాబాహుర్న జహౌ హర్షమాత్మనః । శారద-
స్సముదీర్ణాంశుశ్చంద్రస్తేజ ఇవాత్మజమ్ ॥ ౩౬ ॥ వాచా మధురయా రామస్సర్వం సమ్మానయన్ జనమ్ ।
మాతుస్సమీపం ధీరాత్మా ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ౩౭ ॥ తం గుణైస్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్ర-
మః । సౌమిత్రిరనువవ్రాజ ధారయన్ దుఃఖమాత్మజమ్ ॥ ౩౮ ॥ ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాన్వితం స-
మీక్ష్య తాం చార్థవిపత్తిమాగతామ్ । న చైవ రామోఽత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జనస్యాత్మవిపత్తిశంక-
యా ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః ॥

తస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్క్రామతి కృతాంజలౌ । ఆర్తశబ్దో మహాన్ జజ్ఞే స్త్రీణామంతఃపురే త-
దా ॥ ౧ ॥ కృత్యేష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతఃపురస్య చ । గతిర్యశ్శరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి ॥
౨ ॥ కౌసల్యాయాం యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా । తథైవ వర్తతేఽస్మాసు జన్మప్రభృతి రాఘవః ॥ ౩ ॥
న క్రుధ్యత్యభిశప్తోఽపి క్రోధనీయాని వర్జయన్ । క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి ॥ ౪ ॥
అబుద్ధిర్బత నో రాజా జీవలోకం చరత్యయమ్ । యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవమ్ ॥ ౫ ॥ ఇ-
తి సర్వా మహిష్యస్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః । పతిమాచుక్రుశుశ్చైవ సస్వరం చాపి చుక్రుశుః ॥ ౬ ॥ స హి చాంతః-
పురే ఘోరమార్తశబ్దం మహీపతిః । పుత్రశోకాభిసంతప్తః శ్రుత్వా వ్యాలీయతాసనే ॥ ౭ ॥ రామస్తు భృ-
శమాయస్తో నిశ్వసన్నివ కుంజరః । జగామ సహితో భ్రాత్రా మాతురంతఃపురం వశీ ॥ ౮ ॥ సోఽపశ్యత్ పురు-
షం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితమ్ । ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠతశ్చాపరాన్ బహూన్ ॥ ౯ ॥ దృష్ట్వైవ తు తదా
రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః । జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్మ రాఘవమ్ ॥ ౧౦ ॥ ప్రవిశ్య ప్రథ-
మాం కక్ష్యాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః । బ్రాహ్మణాన్ వేదసంపన్నాన్ వృద్ధాన్ రాజ్ఞాభిసత్కృతాన్ ॥
౧౧ ॥ ప్రణమ్య రామస్తాన్ వృద్ధాంస్తృతీయాయాం దదర్శ సః । స్త్రియో వృద్ధాశ్చ బాలాశ్చ ద్వారరక్షణ-

త్యర్థః ॥ ౨ ॥ కౌసల్యాయామితి ॥ యుక్తః సావధానః - వర్తతే శుశ్రూషతే ॥ ౩ ॥ న క్రుధ్యతీతి ॥ యః - అభిశప్తోఽపి పరుషముక్తోఽపి-
న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్మాణి - వర్జయన్ - క్రుద్ధాన్ కేవలమాగ్రహేణ కుపితాన్ - ప్రసాదయంశ్చ వర్తతే - సః-
ఇతః అస్మాద్దేశాత్ - ప్రవత్స్యతి - హంతేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ న క్రుధ్యతీతి ॥ అభిశప్తోఽపి శ్రుతపారుష్యోఽపి - న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని
అన్య క్రోధోత్పాదకాని చ కర్మాణి - అనుకంపయా వర్జయన్ - న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని వర్జయన్నిత్యనేన స్వస్య క్రోధకర్తృ-
త్వకర్మత్వప్రతిషేధః ॥ ౪ ॥ అబుద్ధిరితి ॥ యస్సర్వభూతానాం గతిం తం రాఘవం పరిత్యజతి సః నో రాజా అబుద్ధిస్సన్ - లోకాన్ చరతి భక్ష-
యతి - నాశయతీత్యర్థః - చరగతిభక్షణయోరితి ధాతుః ॥ ౫ ॥ ఇతీతి ॥ ఆచుక్రుశుః నిందంతిస్మ - చుక్రుశుః రురుదుః ॥ ౬ ॥ స ఇతి ॥ వ్యా-
లీయత - లజ్జాదుఃఖభరేణ శయ్యాయాం విలీనో భూదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ రామ ఇతి ॥ భృశమాయస్తః - స్వస్య వనే సుమనస్త్వేఽపి భృశం భవతి
దుఃఖిత ఇత్యుక్తగుణవత్త్వేనాంతఃపురార్తస్వనశ్రవణేనాతిశయేన సంజాతదుఃఖః - నిశ్వసన్నివ కుంజరః - పరదుఃఖస్యాపహార్యత్వం
మత్వా గుప్తదుఃఖస్సన్ కుంజర ఇవ నిశ్వసన్నిత్యర్థః - వశీ స్వాయత్తీకృతేంద్రియః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం ॥ ౯ ॥
దృష్ట్వేతి ॥ జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ వర్ధయంత్వేతి ॥ వర్ధయిత్వా - జయాశిషేతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ కౌసల్యేతి ॥

రాత్రింరాత్రౌ - కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతిద్వితీయా - సమాహితా నియమయుక్తా ॥ ౧౪ ॥ సేతి ॥ జుహోతి హావయతి-అత ఏ వహావయంతీ మితివక్ష్యతి । బ్రాహ్మణైరితిశేషః ॥ ౧౫ ॥ ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ దేవకార్యనిమిత్తమితి - ద్రవ్యజాతమితిశేషః ॥ ౧౬-౧౭ ॥ దధీత్యాది ॥ హవిషః హవీంషి - లాజానితి - కృసరంతిలోదనం - దధ్యక్షతేత్యారభ్యవాక్యాంతరం - అతోన త్రియాద్వయనిరోధః - పూర్వం దేవకార్యనిమిత్తమితి ద్రవ్యాణి సామాన్యేనోక్తాని - అథవిశేషేణేతి వివేకః ॥ ౧౮ ॥ తామితి॥తర్పయంతీం ప్రీణయంతీం ॥ ౧౯ ॥ సేతి ॥ అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ - కిశోరం అశ్వబాలం - బడబా అశ్వస్త్రీ ॥ ౨౦ ॥ సఇతి ॥ ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ సఇతి ॥ అభిక్రాంతాం ఆభిముఖ్యేనాగతాం - ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతిశేషః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ రామానుజీయం ॥ వృద్ధానామితి ॥ ధర్మంచోపహితంకుల ఇతిపాఠః ॥ ౨౩ ॥ సత్యప్రతిజ్ఞమితి ॥ అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః - ఇదానీమప్యభిషేకోనారబ్ధ ఇతినాశంకనీయమితిభావః - పశ్యజానీహి ॥ ౨౪ ॥ దత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సరాఘవః-భోజనేననిమంత్రితస్సన్-దత్తమాసనం-ఆలభ్యస్పృష్ట్వా - దండకారణ్యం ప్రస్థితోహం- ఆప్రష్టుం గమనం నిమంత్రయితుం -ఉపచక్రమే ఉద్యోగముకార్షం-ఇతి మాతరమబ్రవీదితిసంబంధః - యద్వాదత్తమితి - భోజనేననిమంత్రితః భోజనార్థం నిమంత్రితః - భోజనార్థం దత్తమాసనం

తత్పరాః ॥ ౧౨ ॥ వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టాస్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః । న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా ॥ ౧౩ ॥ కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్వా సమాహితా । ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ ॥ ౧౪ ॥ సా క్షౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రతపరాయణా । అగ్నిం జుహోతి స్మ తదా మంత్రవత్ కృతమంగలా ॥ ౧౫ ॥ ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతురంతఃపురం శుభమ్ । దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనమ్ ॥ ❈ ॥ దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాపశ్యత్ సముద్యతమ్ ॥ ౧౬-౧౭ ॥ దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకాన్ హవిషస్తథా ॥ ❈ ॥ లాజాన్ మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా । సమిధః పూర్ణకుంభాంశ్చ దదర్శ రఘునందనః ॥ ౧౮ ॥ తాం శుక్లక్షౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్శితామ్ । తర్పయంతీం దదర్శాద్భిః దేవతాం దేవవర్ణినీమ్ ॥ ౧౯ ॥ సా చిరస్యాత్మజం దృష్ట్వా మాతృనందనమాగతమ్ । అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా ॥ ౨౦ ॥ స మాతరమభిక్రాంతాముపసంగృహ్య రాఘవః । పరిష్వక్తశ్చ బాహుభ్యాముపాఘ్రాతశ్చ మూర్ధని ॥ ౨౧ ॥ తమువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుతమాత్మనః । కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యాదిదం ప్రియహితం వచః ॥ ౨౨ ॥ వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజర్షీణాం మహాత్మనామ్ । ప్రాప్నుహ్యాయుశ్చ కీర్తిం చ ధర్మం చోపహితం కులే ॥ ౨౩ ॥ సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం రాజానం పశ్య రాఘవ । అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్మా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ౨౪ ॥ దత్తమాసనమాలభ్య భోజనేన నిమంత్రితః । మాతరం రాఘవః కించిత్ వ్రీడాత్ ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ॥ ❈ ॥ స స్వభావవినీతశ్చ గౌరవాచ్చ తదానతః । ప్రస్థితో దండకారణ్యమాప్రష్టుముపచక్రమే ॥ ౨౫ ॥ దేవి నూనం న జానీషే మహత్ భయముపస్థితమ్ । ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వైదేహ్యా లక్ష్మణస్య చ ॥ ౨౬ ॥ గమిష్యే దండకారణ్యం కిమనేనాసనేన మే । విష్టరాసనయోగ్యో హి కాలోఽయం మాముపస్థితః ॥ ౨౭ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే । మధుమూలఫలైర్జీవన్ హిత్వా మునివదామిషమ్ ॥ ౨౯ ॥ భరతాయ మహారాజో యౌవరాజ్యం ప్రయచ్ఛతి । మాం పునర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసమ్ ॥ ౩౦ ॥ స షట్ చాష్టౌ చ వర్షాణి వ

నమాలభ్యతిష్ఠన్ - దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేపిస్పర్శనమాత్రం కార్యమిత్యాగమాత్ - కించిద్వ్రీడాత్ ఏవం బ్రువంత్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయమితి లజ్జయా -అబ్రవీత్- కిమర్థమాసనముపలభ్యనోపవిష్టవానిత్యత్రాహ సఇతి -గౌరవాత్ మాతరిబహుమానాత్- ప్రస్థితః ప్రస్థాతుముద్యతః- ఆప్రష్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం - ఉపచక్రమే ఉపక్రాంతవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ దత్తమాసనమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ రాఘవః భోజనేననిమంత్రితస్సన్- దత్తమాసనం-ఆలభ్యస్పృష్ట్వా- స్వభావవినీతః-గౌరవాన్మాతృత్వప్రయుక్తగౌరవాచ్చ నతస్సన్-దండకారణ్యం ప్రస్థితః గంతుముపక్రాంతోహం - ఆప్రష్టుం గమనమామంత్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగముకార్షం-ఇతిమాతరమబ్రవీదితిసంబంధః ॥ ౨౫ ॥ అబ్రవీదిత్యుక్తమాహ దేవీత్యాది॥ భయం - తవేతిశేషః - ఇదంవక్ష్యమాణం వచనం-దుఃఖాయ - తథాపివక్ష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇదంశబ్దార్థమాహ గమిష్యఇతి ॥ అనేన రత్నమయేన - విష్టరేత్యాది -విష్టరో నామపంచవింశతిదర్భనిర్మిత స్తాపసాననవిశేషః - పంచాశద్భిర్భవేత్ బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టర ఇతిస్మృతేః ॥ ౨౭ ॥ చతుర్దశేతి ॥ మునివత్ వత్స్యామీతి సంబంధః - అత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదైస్సంస్కృతం మాంసముచ్యతే - కేవలమాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇదం మేధ్యమిదం స్వాదు నిష్టప్తమిదమగ్నినేతి ॥ ౨౯ ॥ కుత ఏవమిత్యత్రాహ భరతాయేతి ॥ ౩౦ ॥ స ఇతి ॥ సోహమిత్యర్థః - వన్యాని-వనసంబంధీని వానప్రస్థయోగ్యకమాలాదీన్యుపభుంజాన ఇత్యర్థః - భుక్త్వా ప్రదర్శనాయ షట్చాష్టౌ చేత్యుక్తం - చతుర్దశేత్యుక్తేః గౌరవం గమ్యతే

జీవియావత్ - ఆసేవమానః ఆచరన్ - వర్తయన్ జీవనంకుర్వన్ ॥ ౩౧ ॥ సేతి ॥ సా పుత్రోక్తం శ్రుతవతీ - సాలస్య వృక్షస్య - అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః। పరశునేతి హఠాచ్ఛేదనజ్ఞాపనాయ - నగరే తథా ఛేదనాభావాద్వన ఇత్యుక్తం ॥ ౩౨ ॥ తామితి ॥ గతచేతసం మూర్ఛితాం ॥ ౩౩ ॥ ఉపావృత్యేతి ॥ ఉపావృత్తోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువివేష్టనంకృత్వోత్థితాం - వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపావృత్యేతి ॥ వాహితాం పూర్వం భారం ప్రాపితాం - ఉపావృత్య శ్రమనివృత్త్యర్థం భువివేష్టనం కృత్వా - ఉత్థితాం బడబామివస్థితాం ॥ ౩౪ ॥ సేతి ॥ అసుఖార్తా దుఃఖార్తా ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపాసీనం సేవమానం ॥ ౩౫ ॥ యదీతి ॥ హే పుత్ర త్వం యది న జాయేథాః - అతః ఆజననాత్ - భూయః అతిశయితం - దుఃఖం ఇష్టపుత్రవిశ్లేషజం - న పశ్యేయం - అప్రజాః వంధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ యదీతి ॥ యది మమ శోకాయ న జాయేథాః - అతస్తర్హి అప్రజా అప్యహం - భూయః బహుతరం - ఏవం విధం దుఃఖం న పశ్యేయమితి సంబంధః ॥ ౩౬ ॥ ఇదమేవోపపాదయతి ఏక ఇతి ॥ అన్యః విశ్లేషజః భూలుఠనాదిః కాయికశ్చ - అప్రజాస్మీతి - అసిజభావ ఆర్షః ॥ ౩౭ ॥ నేతి ॥ పతిపౌరుషే సత్యపి - కల్యాణం జ్యేష్ఠపత్నీత్వోచితగ్రామాభరణాద్యైశ్వర్యరూపం శుభం - సుఖం వా భర్త్రా సమ్మానాదిజనితసౌఖ్యం వా - అపి పుత్ర ఇతి - అపిస్సంభావనాయాం - పుత్రే సతి తద్బలాత్ పశ్యేయమితి మయా స్థితమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నదృష్టపూర్వమితి ॥ పత్యుః పౌరుషం అనురాగతో రంజనవిశేషః - తస్మిన్ సతి - యత్ ప్రాప్యం - కల్యాణం ప్రశస్తవస్త్రాభరణాదిజన్యసౌభాగ్యాధిక్యం - తథా సుఖం నానాపతిసంభోగజన్యం - తన్మయా న దృష్టపూర్వం - అథాపి పుత్రే విచోత్పన్నే పుత్రనిబంధనం తదుభయం పతికర్తృకం పశ్యేయమితి మయా ఆసితమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ భూతదుఃఖముక్త్వా భవిష్యద్దుఃఖమాహ సేతి ॥ సా ఏవం సుఖమలభమానా - బహూనీత్యుక్తేః

త్యాస్యామి విజనే వనే। ఆసేవమానో వన్యాని ఫలమూలైశ్చ వర్తయన్ ॥ ౩౧ ॥ సా నికృత్తేవ సాలస్య యష్టిః పరశునా వనే। పపాత సహసా దేవీ దేవతేవ దివశ్చ్యుతా ॥ ౩౨ ॥ తామదుఃఖోచితాం దృష్ట్వా పతితాం కదలీమివ। రామస్తూత్థాపయామాస మాతరం గతచేతసమ్ ॥ ౩౩ ॥ ఉపావృత్యోత్థితాం దీనాం బడబామివ వాహితామ్। పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా ॥ ౩౪ ॥ సా రాఘవముపాసీనమసుఖార్తా సుఖోచితా। ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్రముపశృణ్వతి లక్ష్మణే ॥ ౩౫ ॥ యది పుత్ర న జాయేథా మమ శోకాయ రాఘవ। న స్మ దుఃఖమతో భూయః పశ్యేయమహమప్రజాః ॥ ౩౬ ॥ ఏక ఏవ హి వంధ్యాయాః శోకో భవతి మానసః। అప్రజాస్మీతి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్ర విద్యతే ॥ ౩౭ ॥ న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా పతిపౌరుషే। అపి పుత్రే విపశ్యేయమితి రామాస్థితం మయా ॥ ౩౮ ॥ సా బహూన్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని హృదయచ్ఛిదామ్। అహం శ్రోష్యే సపత్నీనామవరాణాం వరా సతీ ॥ ౩౯ ॥ అతో దుఃఖతరం కిన్ను ప్రమదానాం భవిష్యతి। మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోఽయమనంతకః ॥ ౪౦ ॥ త్వయి సన్నిహితేఽప్యేవమహమాసం నిరాకృతా। కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణమేవ మే ॥ ౪౧ ॥ అత్యంతనిగృహీతాస్మి భర్తుర్నిత్యమతంత్రితా। పరివారేణ కైకేయ్యాస్సమా వాప్యథవావరా ॥ ౪౨ ॥ యో హి మాం సేవతే కశ్చిదథవాప్యనువర్తతే। కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్య స జనో నాభిభాషతే ॥ ౪౩ ॥ నిత్యక్రోధతయా తస్యాః కథం ను ఖరవాది తత్। కైకేయ్యా వదనం ద్రష్టుం పుత్ర శక్ష్యామి దుర్గతా ॥ ౪౪ ॥ దశ సప్త చ వర్షాణి

పూర్వమపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే - అమనోజ్ఞాని పరుషాణి - పరుషాణీత్యుక్తే మనోజ్ఞమిశ్రత్వమపి ప్రతీయేత - వాక్యాని నతు సూచకపదాని - హృదయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం - అవరాణాం స్వేనైవ తథా వక్తుమనుచితానాం - సపత్నీనాం నతు స్వాధీనానాం - వరా సతీ - స్వస్యావ్యవరత్వేన కించిద్దుఃఖమితి భావః - క్రోధేన సపత్నీనామితి బహువచనోక్తిః - అత్ర హఠాత్ స్వగృహమాగచ్ఛేత్యుక్తిః కోపేన భర్తృసకాశాన్నిర్యాహీత్యుక్తిః అపుత్రా ఇయాః కిముత్సవే సేత్యేవమాదీని సపత్నీవాక్యాని బోధ్యాని ॥ ౩౯ ॥ అత ఇతి ॥ అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజాద్దుఃఖాత్ - ప్రమదానాం కిన్ను దుఃఖతరం - తస్మాన్మమాయం శోకో విలాపశ్చ - యాదృశః ఇయత్తయా వక్తుమశక్యః - అనంతకః దుష్పారః ॥ ౪౦ ॥ ఉక్తం దుఃఖం నిదర్శయతి త్వయీతి ॥ బలవతి త్వయి సన్నిహితేపి - ఏవం - భవదనుభూతప్రకారేణ నిరాకృతా - త్వయి ప్రోషితే కిం పునః - అతో మే మరణం ధ్రువమితి యోజనా ॥ ౪౧ ॥ అత్యంతమితి ॥ భర్తుః భర్త్రా - నిగృహీతాహం - అతంత్రితా అప్రధానీకృతాస్మి - తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత ఇతి నిఘంటుః ॥ అతః కైకేయ్యాః - పరివారేణ దాసీజనేన - సమా కృతాస్మి - అథవా విచార్యమాణే - అవరా న్యూనా కృతాస్మి ॥ ౪౨ ॥ దుఃఖాంతరమాహ య ఇతి ॥ త్వయి ప్రోషితే - యస్స్వజనః - మాం సేవతే పరిచరతి - అనువర్తతే ప్రియోక్త్యా కిం కరోతి - సోపి - కైకేయ్యాః పుత్రం భరతమన్వీక్ష్య - తద్భయాదిత్యర్థః - నాభిభాషతే నాభిభాషేత ॥ ౪౩ ॥ నిత్యక్రోధతయేతి ॥ ఖరవాది పరుషవచనశీలం - తత్ పూర్వానుభూతం - దుర్గతా అగతికా ॥ తీర్థీయం ॥ నిత్యేతి ॥ అపిచ - మద్విషయే తస్యాః నిత్యక్రోధతయా - ఖరవాదినం పరుషవచనశీలం - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - దుర్గతా దుర్దశాపన్నా ॥ ౪౪ ॥ దశేతి ॥ తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి - దశ సప్త చ వర్షాణి - దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా - తవ యౌవరాజ్యే నేతి భావః - మయా - సుఖమాసితాని ఆస్థ

శాని - నను-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథవచనాత్ - వివాహానంతరం ఉషిత్వా ద్వాదశ సమాః ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం దశ సప్తవర్షాణీత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - నైష దోషః - అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయజన్మాపేక్షయా - గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి బహువచనేన గర్భనవమ్యుచ్యత ఇతిచేత్ - నైష దోషః - వయసా పంచవింశక ఇతి సీతావచనాత్ - వచనాంతరవిరోధపరిహారాదికం బాలకాండ మారభ్య కృత క్షత్రియస్యోపనయనకాలత్వోక్తేః - ఊనషోడశవర్షో మ ఇత్యత్ర ॥ తీర్థీయం ॥ దశేతి ॥ తవ జాతస్య ద్విజాతేస్సతి-దశసప్త చ వర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా - సుఖమాసితాని అస్థితాని - నను-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన ఇతి విశ్వామిత్రముద్దిశ్య దశరథేనోక్తత్వాత్ - వివాహానంతరం- ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ-రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం సప్తదశవర్షాణీత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - న-అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః గర్భైకాదశేషు రాజన్య మిత్యుక్తోపనయన ప్రాప్త ద్వితీయజన్మ వివక్షయా న తు ప్రథమజన్మతః - ఉపనయనకర్మణా జనానాం ద్వితీయజన్మత్వం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం - మాతు రగ్రేఽధిజననం ద్వితీయం మౌంజిబంధనాత్ | అత్రాస్య మాతా సావిత్రీ పితా త్వాచార్య ఉచ్యతే ॥ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశస్తస్మాదేతే ద్విజాతయ ఇతి ॥ యద్వా -తవ జాతస్య త్వయి జాతే - ఉపనయనానంతరం దశసప్తచ వర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా - ఆసితాని - ఉపనయన ప్రభృతి సుతాః పరిణమంత ఇతి మాతౄణాం మనసో నిర్వృతిర్భవతి - ఉపనయనం తు - గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి సూత్రవ్యాఖ్యానే గర్భైకాదశేష్వితి బహువచనేన గర్భనవమ గర్భదశమ గర్భైకాదశాని గృహీతాని - రాజవర్యస్య రఘునాథస్య తు- గర్భనవమే శుద్ధాష్టమే వర్షే ఉపనయనం కృతం - అతః ఉపనయనానంతరం సప్తదశ వర్షాణి జాతాని - అత్ర వివాహాత్ పూర్వం ద్వాదశ - వివాహానంతరం ద్వాదశ - పంచవింశే వనప్రవేశ ఇతి వివేకః - కుత ఏవం సంఖ్యానిర్ణయ ఇతిచేత్ - రామస్య వనప్రవేశసమయే పంచవింశతివర్షత్వాత్ - తథాహి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన - ఊనషోడశవర్షత్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్ -కుతః - బాలో

తవ జాతస్య రాఘవ | ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయమ్ ॥ ౪౫ ॥ తదక్షయం మహద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం పరమ్ | విప్రకారం సపత్నీనామేవం జీర్ణాపి రాఘవ ॥ ౪౬ ॥ అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభమ్ | కృపణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికామ్ ॥ ౪౭ ॥ ఉపవాసైశ్చ యోగైశ్చ బహుభిశ్చ పరిశ్రమైః | దుఃఖం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయా మయా ॥ ౪౮ ॥ స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్న దీర్యతే | ప్రావృషీవ మహానద్యాస్స్పృష్టం కూలం నవాంభసా ॥ ౪౯ ॥ మమైవ నూనం మరణం న విద్యతే న చావకాశోఽస్తి యమక్షయే మమ | యదంతకోఽద్యైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్య సింహో రుదతీం మృగీమివ ॥ ౫౦ ॥ స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం న భిద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే | అనేన దుఃఖేన చ దేహమర్పితం ధ్రువం హ్యకాలే మరణం న విద్యతే ॥ ౫౧ ॥ ఇదం తు దుఃఖం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని చ సంయమాశ్చ హి | తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజమి

ద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ ఇతి | ఏతదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్ - పాణిగ్రహణసమయే రామో ద్వాదశవార్షికః - సీతయాపి రావణసన్యాసినం ప్రతి - ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన ఇత్యుక్తత్వాత్ । తత్ర త్రయోదశే వర్షే రాజామంత్రయత ప్రభురితి తయైవోక్తత్వాచ్చ | వనవాసారంభసమయమభిప్రేత్య మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక ఇత్యుక్తత్వాచ్చ | రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం ॥ ౪౫ ॥ తదితి ॥ సహితుం సోఢుం - జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్యశ్రవణదుఃఖేన జీర్ణాపి - విప్రకారం అపకారరూపం - దుఃఖమిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ తదక్షయమితి ॥ ఏవం జీర్ణాపి సాపత్న్యకథాయోగ్యవయోబలక్షయం ప్రాప్తాపి - అక్షయం నిరవధికం - దుఃఖం- సపత్నీనాం-విప్రకారం నిరాకరణంచ - సహితుం సోఢుం-చిరం నోత్సహే ॥ ౪౬ ॥ అపశ్యంతీతి ॥ కృపణజీవికాం దీనజీవనం - వర్తయిష్యామి - కరిష్యామీత్యర్థః - ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తిర్వర్తనజీవన ఇత్యమరః॥ ౪౭ ॥ ఉపవాసైరితి ॥ యోగైః దేవతాధ్యానైః - పరిశ్రమైః వ్రతైః - మోఘం నిష్ఫలం యథా భవతి తథా - దుర్గతయా - భాగ్యారహితయేతి యావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపవాసైరితి ॥ దుఃఖం యథా తథా- మోఘం వ్యర్థం-సంవర్ధితోఽసి- యది విప్రవత్స్యసీతి శేషః - దుర్గతయా భాగ్యహీనయా ॥ ౪౮ ॥ తీర్థీయం ॥ స్థిరం త్వితి ॥ యత్ యస్మాత్ - న దీర్యతే - త్వద్విప్రయోగశ్రవణేఽపీతి శేషః ॥ ౪౯ ॥ ౫౦॥ స్థిరం హీతి ॥ అనేన దుఃఖేన -అర్పితం ఆహతం-మమ హృదయం న భిద్యత ఇతి యత్ - అతః స్థిరం హి నాశరహితమేవ - దేహం చ నావదీర్యత ఇతి యత్ - అతః -ఆయసం అయోనిర్మితం - నూనం -తథాహి - అకాలే అవిహితకాలే - మరణం న విద్యతే - ధ్రువం ॥ తీర్థీయం ॥ స్థిరం హీతి ॥ యస్మాత్ కారణాత్ - మమ హృదయం దేహంచ - అనేన దుఃఖేన -అర్పితం వ్యాప్తమపి - న భిద్యతే న ద్విధా భవతి - నావదీర్యతే న శకలీభవతి - తస్మాత్ - ఆయసం అయసా నిర్మితం -అతః -అకాలే ఈశ్వరనిర్మితాన్యస్మిన్ కాలే -న విద్యతే న లభ్యతే ॥ ౫౧ ॥ ఇదం త్వితి ॥ ఇదం వక్ష్యమాణం దుఃఖం తు పూర్వదుఃఖేభ్యో విలక్షణం - తదేవాహ యదితి - యస్మాన్మే అపత్యకారణాత్ కృతాని వ్రతాని దానాని- సంయమాః ధ్యానాని చ-అనర్థకాని జాతాని-సామాన్యేన ఫుంసక మితి నపుంసకత్వం-తప్తం తపశ్చ-ఊషరేఽప్తం బీజమివ-సునిష్ఫ

లమాసీత్ - ఇదంతుదుఃఖమిత్యన్వయః ॥ ౫౨ ॥ ధ్రువంహ్యకాలేమరణంనవిద్యత ఇత్యేతత్ సకార్యంఽశక్యమితియదిహీతి ॥ యదిలభేత తదాహం - పరేతసంసదం యమసభాం - గతాస్యామిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ యదిహీతి ॥ కశ్చిదపిగురుదుఃఖకర్శితః - అకాలేస్వేచ్ఛయా - మరణంయదిలభేత-తర్హ్యహం - త్వయావినా - పరేతసంసదం యమసభాం - అద్యైవగతాస్యాం - తత్తునలభ్యత ఇతిశేషః ॥ ౫౩ ॥ అథేతి ॥ అథాపి అకాలమరణాభావేపి - కింజీవితంకుత్సితజీవితం - వృథాసుదుర్బలా - అధీరేతియావత్ - అనుకాంక్షయా వాత్సల్యేన ॥ ౫౪ ॥ భృశమితి ॥ అసుఖందుఃఖం - అమర్షితాసోఢుమశక్తా - వ్యసనంరామవిశ్లేషభవంవ్యసనం - ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య ॥ తీర్థీయం ॥ భృశమితి ॥ అసుఖందుఃఖం - అమర్షితా అసహమానా - రాఘవంసమీక్ష్యవిలలాప - అపిచ - భావిమహద్వ్యసనంచరామవియోగమూలంసపత్న్యాదిసంపాద్యం - ఉపనిశామ్యపర్యాలోచ్యచ - సత్యపాశబద్ధంసుతంరామమవేక్ష్య - యథోక్తస్సమితవతీ - కిన్నరీవవిలలాపేత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః ॥

ఏవముపక్రాంతస్యపితృవచనపరిపాలనస్యస్థైర్యమస్మిన్ సర్గేప్రతిపాద్యతే - తథేతి ॥ తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుఃఖాలోచితం - ఏతేనవక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనంకేవలంకౌసల్యాశోకశాంత్యర్థం నతుసహృదయమితిగమ్యతే ॥ ౧ ॥ నరోచత ఇతి ॥ మమాపి మహ్యమపి - స్త్రియాః కైకేయ్యాః ॥ ౨ ॥ ననునాహంకైకేయీవచనాత్ గచ్ఛామి - కింతురాజవచనాదిత్యాశంక్యాహ విపరీత ఇతి ॥ విపరీతః విపరీతపరమోహమార్గః - తత్రహేతుః వృద్ధత్వంవిషయప్రధర్షితత్వంచ - విషయాః శబ్దాదయః - ననుపరిశుద్ధంప్రతిశబ్దాదిః విషయాః

వోప్తమూహరే ॥ ౫౨ ॥ యదిహ్యకాలేమరణంస్వయేచ్ఛయాలభేతకశ్చిత్ గురుదుఃఖకర్శితః । గతాహమద్యైవపరేతసంసదంవినాత్వయాధేనురివాత్మజేనవై ॥ ౫౩ ॥ అథాపికింజీవితమద్యమేవృథాత్వయావినాచంద్రనిభాననప్రభ । అనువ్రజిష్యామివనంత్వయైవగౌస్సుదుర్బలావత్సమివానుకాంక్షయా ॥ ౫౪ ॥ భృశమసుఖమమర్షితాతదాబహువిలలాపసమీక్ష్యరాఘవమ్ । వ్యసనముపనిశామ్యసామహత్ సుతమివబద్ధమవేక్ష్యకిన్నరీ ॥ ౫౫ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తథాతువిలపంతీంతాంకౌసల్యాంరామమాతరమ్ । ఉవాచలక్ష్మణోదీనస్తత్కాలసదృశంవచః ॥ ౧ ॥ నరోచతేమమాప్యేతదార్యేయద్రాఘవోవనమ్ । త్యక్త్వారాజ్యశ్రియంగచ్ఛేత్ స్త్రియావాక్యవశంగతః ॥ ౨ ॥ విపరీతశ్చవృద్ధశ్చవిషయైశ్చప్రధర్షితః । నృపఃకిమివనబ్రూయాచ్చోద్యమానస్సమన్మథః ॥ ౩ ॥ నాస్యాపరాధంపశ్యామినాపిదోషంతథావిధమ్ । యేననిర్వాస్యతేరాష్ట్రాద్వనవాసాయరాఘవః ॥ ౪ ॥ నతంపశ్యామ్యహంలోకేపరోక్షమపియోనరః । స్వమిత్రోపినిరస్తోపియోస్యదోషముదాహరేత్ ॥ ౫ ॥ దేవకల్పమృజుందాంతంరిపూణామపివత్సలమ్ । అవేక్షమాణఃకోధర్మంత్యజేత్ పుత్రమకారణాత్ ॥ ౬ ॥ తదిదంవచనంరాజ్ఞఃపునర్బాల్యముపేయుషః । పుత్రఃకోహృదయేకుర్యాద్రాజవృత్తమనుస్మరన్ ॥ ౭ ॥ యావదేవనజానాతికశ్చిదర్థమిమంనరః । తావదేవమయాసార్థమాత్మస్థంకురుశాసనమ్ ॥ ౮ ॥ మయాపార్శ్వేసధనుషాతవగుప్తస్యరాఘవ । కస్సమర్థోఽధికంకర్తుంకృతాంతస్యేవతిష్ఠతః ॥ ౯ ॥ నిర్మనుష్యామిమాంకృత్స్నామయోధ్యాంమనుజర్షభ । కరిష్యామిశరైః

కింకుర్యాదిత్యత్రాహ సమన్మథ ఇతి - చోద్యమానః - కైకేయ్యేతిశేషః - ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥ ౩ ॥ ననురామదోషాదేవాస్తువివాసనంతత్రాహనాస్యేతి ॥ అపరాధంరాజద్రోహం - దోషంమహాపాతకాదికం - తథావిధంనిర్వాసనయోగ్యం ॥ రామానుజీయం ॥ నేతి ॥ అపరాధంరాజద్రోహం - దోషంమహాపాతకాదిదోషం - తథావిధంనిర్వాసనయోగ్యం - ఏతచ్ఛ్లోకానంతరంనతంపశ్యామీతి శ్లోకః ॥ ౪ ॥ దోషాభావేకింప్రమాణమిత్యాశంక్యనతావచ్ఛబ్ద ఇత్యాహనేతి ॥ స్వమిత్రోపి సుతరాంశత్రురపి - నిరస్తోపి కేనచిదపరాధేనతిరస్కృతోపి - నరః - అసురశ్చేద్వదేత్ - పరోక్షమపి - ప్రత్యక్షేకాకథేతిభావః - దోషంయంకంచిదపి - ఉదాహరేత్ వదేత్ - తం - లోకేకుత్రాపినపశ్యామి ॥ ౫ ॥ నాప్యనుమానంప్రత్యక్షంచేత్యాహ దేవకల్పమితి ॥ దేవకల్పం - ఈషదసమాప్తావిత్యాదినాకల్పప్రత్యయః - దేవసమానం - నిత్యశుద్ధమితియావత్ - ఋజుంకరణత్రయార్జవయుక్తం - ప్రజాభంగదానువర్తనంవా - దాంతంవనితం - గురుభిశ్శిక్షితమిత్యర్థః - నిగృహీతేంద్రియంవా - రిపూణాంకైకేయ్యాదీనామపివత్సలం - ధర్మం ధర్మస్వరూపం - పుత్రం కారణేసత్యపిత్యాగానర్హసంబంధం - అవేక్షమాణఃపశ్యన్ - యద్వా - ధర్మమవేక్షమాణఃధార్మికః - అకారణాత్ - దోషంవినాత్యజేత్ ॥ ౬ ॥ తదితి ॥ బాల్యంబాలభావం - కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తంరాజనీతిం ॥ ౭ ॥ యావదితి ॥ శాసనమితిశాసనంరాజ్యం - ఆత్మస్థంకురు - స్వాధీనంకుర్విత్యర్థః ॥ ౮ ॥ మయేత్తి ॥ తవాధికంకర్తుం - తవపౌరుషాధికంపౌరుషంకర్తుమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ మయేతి ॥ అధికంకర్తుం - తవాజ్ఞామతిలంఘ్యాభ్యధికంకర్తుమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ నిర్మనుష్యామితి ॥ నిప్రియేప్రాతిహాత్యే ॥ ౧౧ ॥

భరతస్యేతి ॥ పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః ॥ తీర్థీయం ॥ భరతస్యేతి ॥ పక్షేభవః పక్ష్యః మిత్రం - అన్యోవా - యోస్యహితమిచ్ఛతి ॥ ౧౧ ॥ భరతస్యేతి ॥ పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః ॥ తీర్థీయం ॥ అమిత్రభూతోయది - శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చేదిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ప్రోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం ప్రమాణయతిగుప్రోత్సాహిత ఇతి ॥ అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం ॥ ౧౩ ॥ బలమితి ॥ బలం రాజత్వప్రయుక్తబలం - హేతుం వరదానరూపహేతోరితి ॥ అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం ॥ ౧౩ ॥ బలమితి ॥ బలం రాజత్వప్రయుక్తబలం - హేతుం వరదానరూపహే రోరితి ॥ తీర్థీయం ॥ బలమితి ॥ తవస్థితం ధర్మతః ప్రాప్తం - ఇదం రాజ్యం అస్మదభిభవసమర్థం కిం బలం త్వదీయరాజ్యహరణైకం వా హేతుం వా ॥ తీర్థీయం ॥ బలమితి ॥ ... తుమాశ్రిత్య కైకేయ్యై దాతుమిచ్ఛతి - తదుభయమపినాస్తీత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ అనురక్త ఇతి ॥ సత్యేన దాసేన - ఇష్టేన దేవతార్చనాదినా ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ భ్రాతురితి ॥ శ్రుతం - వాక్యజాతమితి శేషః - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యదిరోచతే - తత్ కురుష్వ ॥ రామాత ఇత్యుక్తవతీ ॥ తీర్థీయం ॥ భ్రాతురితి ॥ అత్ర వనే - అనంతరం కర్తవ్యం - తత్త్వం కార్యం యత్ - యదిరోచతే - తత్ కురుష్వ ॥ రామానుజీయం ॥ భ్రాతురితి ॥ శ్రుతం - వాక్యజాతమితి శేషః - యదత్రానంతరం కార్యమితి పాఠస్సమ్యక్ - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యదిరోచత ఇత్యుక్తవతీ ॥ ౨౦ ॥ పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచనమసహ్యమితి జ్ఞాత్వాహ నచేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ గురువచనం కథం వా న కార్యమిత్యాశంక్య నైతత్ గురువచనం కింతు సపత్న్యుచో క్తమిత్యాహ నచేతి ॥ అధర్మ్యం - సపత్న్యుక్తైకేయ్యా - భాషితం ఉక్తం - వచః శ్రుత్వా మాం విహాయ గంతుం నార్హసి ॥ ౨౧ ॥ ధర్మజ్ఞేతి ॥ ఏభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృ

స్త్రీణ్యైయర్దిస్థాస్యతి విప్రియే ॥ ౧౦ ॥ భరతస్యాథ పక్ష్యో వా యోవాస్య హితమిచ్ఛతి । సర్వానేతాన్ వధిష్యామి మృదుర్హి పరిభూయతే ॥ ౧౧ ॥ ప్రోత్సాహితోయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా । అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతామపి ॥ ౧౨ ॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనమ్ ॥ ౧౩ ॥ బలమేష కిమాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ । దాతుమిచ్ఛతి కైకేయ్యై రాజ్యం స్థితమిదం తవ ॥ ౧౪ ॥ త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైరమనుత్తమమ్ । కాస్య శక్తిః శ్రియం దాతుం భరతాయారిశాసన ॥ ౧౫ ॥ అనురక్తోస్మి భావేన భ్రాతరం దేవి తత్త్వతః । సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే ॥ ౧౬ ॥ దీప్తమగ్నిమరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి । ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వమవధారయ ॥ ౧౭ ॥ హరామి వీర్యాద్దుఃఖం తే తమః సూర్య ఇవోదితః । దేవీ పశ్యతు మే వీర్యం రాఘవశ్చైవ పశ్యతు ॥ ౧౮ ॥ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య మహాత్మనః । ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా ॥ ౧౯ ॥ భ్రాతుస్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా । యదత్రానంతరం కార్యం కురుష్వ యది రోచతే ॥ ౨౦ ॥ న చాధర్మ్యం వచః శ్రుత్వా సపత్న్యా మమ భాషితమ్ । విహాయ శోకసంతప్తాం గంతుమర్హసి మామితః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మజ్ఞ యది ధర్మిష్ఠో ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి । శుశ్రూష మామిహస్థస్త్వం చర ధర్మమనుత్తమమ్ ॥ ౨౨ ॥ శుశ్రూషుర్జననీం పుత్ర స్వగృహే నియతో వసన్ । పరేణ తపసా యుక్తః కాశ్యపస్త్రిదివం గతః ॥ ౨౩ ॥ యథైవ రాజా పూజ్యస్తే గౌరవేణ తథా హ్యహమ్ । త్వాం నాహమనుజానామి న గంతవ్యమితో వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ త్వద్వియోగాన్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా । త్వయా సహ మమ శ్రేయస్తృణానామపి భక్షణమ్ ॥ ౨౫ ॥ యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసామ్ । అహం ప్రాయమిహాసిష్యే న హి శక్ష్యామి జీవితుమ్ ॥ ౨౬ ॥ తతస్త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతమ్ । బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్రస్సరితాంపతిః ॥ ౨౭ ॥ విలపంతీం తథా దీనాం కౌస

ధర్మజ్ఞేతి ॥ అతిశయేన ధర్మవాన్ ధర్మిష్ఠః నిధాయాహ శుశ్రూషమామితి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధాయాహ ధర్మజ్ఞేతి ॥ ... శుశ్రూషః - ధర్మం పితృవాక్యకరణరూపం ధర్మం - చరితుమిచ్ఛసి ॥ ౨౨ ॥ శుశ్రూషురితి ॥ కాశ్యపపుత్రేష్వేకః స్వగృహే మాతృశుశ్రూషః - ... త్రిదివంగత ఇత్యనేన రూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవానితి గమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ శుశ్రూషురితి ॥ శుశ్రూషుః శుశ్రూషణం కుర్వన్ - త్రిదివంగత ఇత్యనేన ఇహలోకే పూర్వం మాతృశుశ్రూషాబలేన ప్రాజాపత్యపదం ప్రాప్తవానిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨౩ ॥ యథేతి ॥ నానుజానామి అనుజ్ఞాం న కరోమి ॥ ౨౪ ॥ తీర్థీయం ॥ త్వద్వియోగాదితి ॥ త్వద్వియోగాత్ పరం మే జీవితాదినా న కించిత్ కార్యం - యదేవ మతస్త్వయేతి ॥ ౨౫ ॥ యదీతి ॥ ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం - అనశనదీక్షామితి యావత్ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే - బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్రస్సరితాంపతిః - అధర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతాదపకారాత్ - బ్రహ్మహత్యామివ - బ్రాహ్మణనిమిత్తకాహింసా బ్రహ్మహత్యేతి పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ - పిప్పలాదకృత్యోత్పత్త్యా పిప్పలాదోత్పాదితకృత్యయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యేత్యుచ్యతే - సాక్షాత్ సముద్రకర్తృక బ్రహ్మహననమత్ర నాస్తి కృత్యైలోకభయంకరి । పాషాణం తేమయాదత్తమాహారార్థం ప్రకల్పితమితి ప్రసిద్ధం ॥ ... శుశ్రూషురిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివంగత్వా తాయా అత్ర వనాదేవం వ్యాఖ్యాతం - యద్వా - శుశ్రూషురిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా - బ్రహ్మహత్యా బ్రహ్మహత్యా ప్రాప్య ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా - ఉత్తరత్ర సముద్రః కిల మాతృదుఃఖజననరూపాధర్మాత్ - బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యాం ప్రాప్య

నరకవిశేషాన్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నాస్తీతి ॥ శక్తిః ఉత్సాహః - పితృవచనస్య త్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాథమిక-
త్వాదితి భావః ॥ ౨౮ ॥ మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ ఋషిణేత్యాదినా ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తీర్ణేయమ్ ॥ పితృవాక్యమతిక్రమి-
తుం శక్తిర్నాస్తి - త్వద్వచసః కర్తవ్యత్వేఽపి పితృవచనస్య ప్రథమతః ప్రాప్తత్వేన ప్రాబల్యాద్యుగపదనుష్ఠానాసంభవాచ్చ పితృవచనం ప్ర-
థమం కర్తవ్యమ్ - అపి చ పితృవాక్యగౌరవేణ గోవధమాతృవధాదికమపి పూర్వైర్ధర్మాత్మభిః కృతమ్ - అత్ర తు పితృవాక్యకరణతో దుఃఖ-
మాత్రం మాతురితి కుతః పితృవచనాకరణమిత్యాశయేనాహ ఋషిణేత్యాది ॥ అవాప్తస్సుమహాన్ వధ ఇత్యనేన ప్రాణానపి పరిత్యజ్య పితృవా-
క్యం పరిపాలనీయం కిము తత్ కియత్ కాలవనవాసమాత్రేణేత్యాశయః - పరశునా స్వయం కృత్తేతి - స్వహస్తేనైవ ఛిన్నేత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ఏతైరి-
తి ॥ అక్లీబమ్ అకాతరమ్ - అక్లిష్టమితి యావత్ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ నేతి ॥ అపూర్వమ్ అభినవమ్ - అభిప్రేతః - అంగీకృత ఇత్యర్థః - సర్వసం-
మత ఇతి వార్థః - తేన చంద్రకృతతారాగమనాదివ్యావృత్తిః - నను - దృష్టో ధర్మవ్యతిక్రమస్సాహసం చ పూర్వేషామీశ్వరాణాం మాతృవధాదికం
సాహసత్వేన నిందితమితి చేన్న - సాహసస్య పితృనియుక్తవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ - వ్యాఖ్యాతృభిస్తదుదాహరణమజ్ఞానవిజృంభితమ్ - పితుః
శతగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యత ఇతి తు శుశ్రూషమాత్రే - న తు వచనకరణే - పితురేవ నియంతృత్వాత్ - అత ఏవ మాతా భస్త్రా పితుః
పుత్రో యస్మాజ్జాతస్స ఏవ స ఇతి వచనేనాప్యవిరోధః ॥ ౩౫ ॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ కారణాత్ - భవికార్యం కర్తవ్యమ్ - ఏతత్ పితృ-
వచనమ్ - మయా త్వన్యథా న క్రియత ఇతి సంబంధః - హియస్మాత్ పితృవచనం కుర్వన్ కశ్చిన్న హీయతే నామ - నామేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ తీర్ణే-

ల్యాం జననీం తతః । ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా వచనం ధర్మసంహితమ్ ॥ ౨౭ ॥ నాస్తి శక్తిః పితుర్వాక్యం సమ-
తిక్రమితుం మమ । ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతుమిచ్ఛామ్యహం వనమ్ ॥ ౨౮ ॥ ఋషిణా చ పితుర్వా-
క్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా । గౌర్హతా జానతా ధర్మం కండునాపి విపశ్చితా ॥ ౩౦ ॥ అస్మాకం చ కులే పూ-
ర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః । ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్ వధః ॥ ౩౧ ॥ జామదగ్న్యేన రా-
మేణ రేణుకా జననీ స్వయమ్ । కృత్తా పరశునారణ్యే పితుర్వచనకారిణా ॥ ౩౨ ॥ ఏతైరన్యైశ్చ బహుభిర్దే-
వి దేవసమైః కృతమ్ । పితుర్వచనమక్లీబం కరిష్యామి పితుర్హితమ్ ॥ ౩౩ ॥ న ఖల్వేతన్మయైకేన క్రియతే పితృ-
శాసనమ్ । ఏతైరపి కృతం దేవి యే మయా తవ కీర్తితాః ॥ ౩౪ ॥ నాహం ధర్మమపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్ర-
వర్తయే । పూర్వైరయమభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే ॥ ౩౫ ॥ తదేతత్తు మయా కార్యం క్రియతే
భువి నాన్యథా । పితుర్హి వచనం కుర్వన్న కశ్చిన్నామ హీయతే ॥ ౩౬ ॥ తామేవముక్త్వా జననీం లక్ష్మణం
పునరబ్రవీత్ । వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠశ్శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్ ॥ ౩౭ ॥ తవ లక్ష్మణ జానామి మ-
యి స్నేహమనుత్తమమ్ । విక్రమం చైవ సత్త్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదమ్ ॥ ౩౮ ॥ మమ మాతుర్మహద్దుఃఖ-
మతులం శుభలక్షణ । అభిప్రాయమవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ శమస్య చ ॥ ౩౯ ॥ ధర్మో హి పరమో లోకే ధర్మే స-
త్యం ప్రతిష్ఠితమ్ । ధర్మసంశ్రితమేతచ్చ పితుర్వచనముత్తమమ్ ॥ ౪౦ ॥ సంశ్రుత్య చ పితుర్వాక్యం మాతు-
ర్వా బ్రాహ్మణస్య వా । న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మమాశ్రిత్య తిష్ఠతా ॥ ౪౧ ॥ సోఽహం న శక్ష్యామి పితుర్ని-
యోగమతివర్తితుమ్ । పితుర్హి వచనాద్వీర కైకేయ్యాహం ప్రచోదితః ॥ ౪౨ ॥ తదేనాం విసృజానార్యాం

యమ్ ॥ తదేతదితి ॥ తస్మాత్ కారణాత్ - కార్యం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తమేవ - ఏతత్ పితృవాక్యకరణమ్ - క్రియతే - నాన్యథా - అకృతం న
క్రియత ఇత్యర్థః - న కశ్చిన్నామ హీయత ఇతి - మాత్రాదేః కించిద్దుఃఖోత్పాదనాదితి శేషః ॥ ౩౬ ॥ తామితి ॥ పునః - అనంతరమిత్య-
ర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ మమేతి ॥ సత్యస్య శమస్య - అభిప్రాయం రహస్యమ్ - అవిజ్ఞాయ - మమ మాతుః - అతులం మహద్దుఃఖమ్ - జాయత ఇతి శే-
షః - ధర్మరహస్యం జానన్నపి త్వం కిమర్థమేవం వదసీతి భావః ॥ తీర్ణేయమ్ ॥ మమ మాతురితి ॥ త్వద్దుఃఖం మమ మాతుః దుఃఖమపి జానా-
త్యేవ - అథాపి మయా తు సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం రహస్యమ్ - జ్ఞాత్వా - యుష్మద్దుఃఖహేతుత్వేఽపి సత్యే ప్రవర్త్యతే - యుష్మాభిః
సత్యాదేః రహస్యమవిజ్ఞాయ ఖిద్యత ఇత్యర్థః - అథవా మయి స్నేహాత్ సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం తత్త్వమ్ - అవిజ్ఞాయ - త్వద్దుఃఖం త్వ-
దుక్తం దుఃఖవ్యంజకవాక్యమ్ - మమ మాతుః - మహద్దుఃఖం దుస్తరదుఃఖనిమిత్తమ్ - భవతి - అతస్త్వయా ఏవం న వక్తవ్యమితి వార్థః ॥ ౩౯ ॥
ధర్మతత్త్వమాహ ధర్మో హీతి ॥ లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః - పరమః - ప్రాథమికః ప్రధానభూతః - తతః కిమిత్యత్రాహ ధర్మే స-
త్యం ప్రతిష్ఠితమితి - ధర్మైకపర్యవసాయి సత్యమిత్యర్థః - ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టమ్ - ఏతత్ పితృవచనం చ - ధర్మ-
సంశ్రితం ధర్మైకఫలకమ్ ॥ ౪౦ ॥ ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణం చ ద్వయమపి ధర్మనిమిత్తమిత్యుక్తమ్ - తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ-
మాహ సంశ్రుత్యేతి ॥ ధర్మమాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూపఫలమిచ్ఛతా ॥ ౪౧ ॥ పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వమాహ సోఽహమితి ॥ ప్రతిజ్ఞా-
తవానహమిత్యర్థః - నియోగమ్ ఆజ్ఞామ్ - పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి పితుర్హీతి - పితృవచనకరణం సత్యం చ ఏకైకమేవ ధర్మమూ-
లం కార్యమ్ - కిం పునర్మిలితమితి భావః ॥ ౪౨ ॥ ఏవం సత్యరహస్యముక్త్వా శమస్య తత్త్వమాహ తదితి ॥ అనార్యాం దుష్టామ్ - ఇతరమతి

హత్వా రాజ్యం కుర్యామిత్యేవంరూపాం - క్షత్రధర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం - రాజ్యశాస్త్రసహితక్షత్రధర్మాశ్రితామితి హత్వా రాజ్యం కుర్యామిత్యేవంరూపాం - క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే - క్షత్రధర్మో మహారౌద్రశ్శరకృత్య ఇతి స్మృత ఇతి । తాదృశార్థః - క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే - మాతైక్ష్ణ్యం ఇతఃపరమపి క్రౌర్యమాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనుశీలనం విసృజ - కింతు ధర్మమపాశ్రయ - మాతైక్ష్ణ్యం ఇతః పరమపి క్రౌర్యమాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమబుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనుపత్యతాం - లోకాయతవత్తు కేవలనీతిర్నాశ్రయణీయా - కింతు ధర్మాశ్రితానీతిరిత్యర్థః - అస్మిన్ శ్లోకే క్షాత్రధర్మస్థాపనముచ్యతే - స్థాపనం చ ధర్మమంతరేణ కేవలనీతిరేవార్థసాధనమితి లోకాయతమతనిరాసేన ప్రవర్తనం - తేన యత్ర తత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయతం ప్రవర్తితే ఉపన్యస్తే - తన్నిరాసేన రామేణ ధర్మస్స్థాప్యత ఇతి రహస్యం ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ కింతే మద్వచనం న కర్తవ్యమిత్యాశంక్య ప్రథమప్రవృత్త పితృవచనకరణానంతరం క్రియత ఇత్యాహ తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి ॥ యయాతిః స్వర్గాత్ భ్రష్టః పునస్స్వర్గం గత ఇతి మహాభాగవతే ప్రసిద్ధం ॥ తీర్థీయం ॥ తీర్ణేతి ॥ పురోహిత్వా పునర్దివం - స్వర్గాత్ భూమౌ పతిత పునర్భూమిం హిత్వా దివం గతో యథా ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ న కేవలం మమైవాయం భారః కింతు యుష్మాకమపీత్యాహ త్వయేత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౪౮ ॥ అంబేతి ॥ సంభారాన్ పూజాద్రవ్యాణి ॥ తీర్థీయం ॥ అంబేతి ॥ సంభారాన్ అభిషేకసంభారాన్ - సంహృత్య విసృజ్య - నిగృహ్య నివార్య - వనవాసకృతా వనవాసాయ నిశ్చితా ॥ ౪౯ ॥ ఏతదితి ॥ అవ్యగ్రం అనాకులం - వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల ఇత్యమరః । అవిక్లబం అవిహ్వలం - దృఢనిశ్చయప్రతిపాదకమిత్యర్థః - మృతేవ - మూర్ఛితేతియావత్ ॥ ౫౦ ॥ యథేతి ॥ సుహృత్తయా స్నేహేన - ఏవం సుదుఃఖితామితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ యథేతి ॥ స్వధర్మేణ పోషణాదినా - సుహృత్తయా శరీరసంబంధేన చ ॥ ౫౧ ॥ న మాస్తం రాజని యోగస్త్వయా వ్యసనవర్తినా

క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిమ్ । ధర్మమాశ్రయ మా తైక్ష్ణ్యం మద్బుద్ధిరనుగమ్యతామ్ ॥ ౪౩ ॥ తమేవముక్త్వా సౌహార్దాత్ భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః । ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలిశ్శిరసానతః ॥ ౪౪ ॥ అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యంతమితో వనమ్ । శాపితాసి మమ ప్రాణైః కురు స్వస్త్యయనాని మే ॥ ౪౫ ॥ తీర్ణప్రతిజ్ఞశ్చ వనాత్ పునరేష్యామ్యహం పురీమ్ । యయాతిరివ రాజర్షిః పురా హిత్వా పునర్దివమ్ ॥ ౪౬ ॥ శోకస్సంధార్యతాం మాతః హృదయే సాధు మా శుచః । వనవాసాదిహైష్యామి పునః కృత్వా పితుర్వచః ॥ ౪౭ ॥ త్వయా మయా చ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన సుమిత్రయా । పితుర్నియోగే స్థాతవ్యమేష ధర్మస్సనాతనః ॥ ౪౮ ॥ అంబ సంహృత్య సంభారాన్ దుఃఖం హృది నిగృహ్య చ । వనవాసకృతా బుద్ధిర్మమ ధర్మ్యానువర్త్యతామ్ ॥ ౪౯ ॥ ఏతద్వచస్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్యమవ్యగ్రమవిక్లబం చ । మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పునరిత్యువాచ ॥ ౫౦ ॥ యథైవ తే పుత్ర పితా తథాహం గురుస్స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ । న త్వానుజానామి న మాం విహాయ సుదుఃఖితామర్హసి గంతుమేవమ్ ॥ ౫౧ ॥ కిం జీవితేనేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయామృతేన । శ్రేయో ముహూర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నాదపి జీవలోకాత్ ॥ ౫౨ ॥ నరైరివోల్కాభిరపోహ్యమానో మహాగజో ధ్వాంతమనుప్రవిష్టః । భూయః ప్రజజ్వాల విలాపమేవం నిశమ్య రామః కరుణం జనన్యాః ॥ ౫౩ ॥ స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పామార్తం చ సౌమిత్రిమభిప్రతప్తమ్ । ధర్మే స్థితో ధర్మ్యమువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుమ్ ॥ ౫౪ ॥ అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్యమేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ । మమ త్వభిప్రాయమసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాభ్యర్దనీయ ఇతి - తత్రాహ కిమితి ॥ లోకేన పరలోకేన - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః - అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనామృతేన - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నాదపి జీవలోకాత్ అనంతహేతుభూతమహాలోకాద్యుపరితనలోకాంతర్వర్తి జీవవర్గాత్ - సన్నిహితాదితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ కిమితి ॥ త్వయా వినా ఇహలోకే - కిం జీవితేన ప్రాణధారణేన - లోకేన ఇతరబంధుజనేన చ - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - సుధయేతి పాఠే దేవభోగ్యేన వస్తునా చ - అమృతేన అపునర్భవేన చ - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నాజ్జీవలోకాదపి సర్వలోకస్థితజీవలోకసాన్నిధ్యాదపి - ముహూర్తమపి తవ సన్నిధానం శ్రేయ ఇత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ ఏవం మాతృకారుణ్యేపి ధర్మ ఏవ స్థిరోభూదిత్యాహ నరైరితి ॥ నరైః గజగ్రాహిభిః - ఉల్కాభిః సాధనైః - అపోహ్యమానః నివార్యమాణోపి - అధ్వానం మార్గం - అనుప్రవిష్టో మహాగజ ఇవ - మాత్రాదివాక్యేన వార్యమాణోపి ధర్మమనుప్రవిష్టో రామః - భూయః ప్రజజ్వాల సంగత్వోభూత్ - స్వమార్గ ఏవ స్థితోభూదిత్యర్థః - అత్ర నరైరిత్యుపమానగతబహువచనేన పునస్సౌమిత్రిణాపి తథైవోక్తమితి గమ్యతే - అతఏవ మాతరం సౌమిత్రిం చేత్యుక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ నరైరితి ॥ రాత్రౌ ఉల్కాభిః అలాతైః - అపోహ్యమానః ఉత్సార్యమాణః - గజః - ధ్వాంతం అభిప్రవిష్టో భూత్వా - భీత్యా యథా బృంహితైః - ప్రజజ్వాల తప్తోభూత్ - ఏవం స్వజనన్యా విలాపం నిశమ్య అభ్యధికం ప్రజజ్వాల ॥ ౫౩ ॥ స ఇతి ॥ తత్ర తస్మిన్ ధర్మసంకటే - అతిక్రుచ్ఛ్రావస్థాయాం సేతాదృశధర్మైకనిష్ఠాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ - స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిప్రోక్తి ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ తత్ర ధర్మసంకటే - రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి - త్రిష్వపి లోకేషు నకోపీతి బుధిస్త్రోతి ॥ ౫౪ ॥ అహమితి ॥ అభ్యర్దసి వ్యథయసి ॥ తీర్థీయం ॥ అహమితి ॥ అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్దసి ఖిన్నోసి - వ్య

ధయసీతినా ॥ ౫౫ ॥ ధర్మో హి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి ధర్మేతి ॥ తాతేతి సాంత్వసంబోధనే. లోక ఇతి ప్రసిద్ధౌ - లోక ఇతి మోహవ్యావృత్తిః - ధర్మఫలోదయేషు ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః - యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మ ఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయప్రదానస్వభావాస్సర్వే పురుషార్థాస్సిధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థాభావే అవ్యయీభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంతమాహ భార్యేత్యాది - యథా భార్యా వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ అర్థం - సులక్షణసులగ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితురర్థాస్సిధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం - తథా హి - ధర్మో ధర్మహేతురర్థహేతుః కామ్యమానస్రక్చందనవనితాదిహేతుశ్చ - అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మాదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభిరవగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలోదయేషు స్యుః - సో అసంశయం - మయా నిశ్చితమిత్యర్థః - యథోక్తగుణవిశిష్టా భార్యా ఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి - ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మస్య సర్వపురుషార్థమూలత్వాదేకస్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ ధర్మేతి ॥ ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః సమీక్షితాః ఖలు కారణత్వేన సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు - మన్వాదిభిరితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్నేవ ధర్మే - అసంశయం స్యుః - త్రయోప్యనుష్ఠితా భవేయురితి మే మతమితి - అత్ర దృష్టాంతః భార్యేతి - ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తుర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి ॥ ౫౬ ॥ ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం - తేష్వపి శేషదన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ యస్మిన్నితి ॥ యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే - సర్వే అర్థాదయస్త్రయః - అసన్నివిష్టా న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ - కింతు యతో ధర్మః యస్మాద్ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మా

సీమాంసు దుఃఖమ్ ॥ ౫౫ ॥ ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు । తే తత్ర సర్వే స్యు
రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా ॥ ౫౬ ॥ యస్మింస్తు సర్వే స్యురసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా
త్తదుపక్రమేత । ద్వేష్యో భవత్యర్థపరో హి లోకే కామాత్మతా ఖల్వపి న ప్రశస్తా ॥ ౫౭ ॥ గురుశ్చ రాజా
చ పితా చ వృద్ధః క్రోధాత్ ప్రహర్షాద్యది వాపి కామాత్ । యద్వ్యాదిశేత్ కార్యమవేక్ష్య ధర్మం క
స్తన్న కుర్యాదనృశంసవృత్తిః ॥ ౫౮ ॥ స వై న శక్నోమి పితుః ప్రతిజ్ఞామిమామకర్తుం సకలాం యథావత్ ।
స హ్యావయోస్తాత గురుర్నియోగే దేవ్యాశ్చ భర్తా స గతిస్స ధర్మః ॥ ౫౯ ॥ తస్మిన్ పునర్జీవతి ధర్మరా
జే విశేషతస్స్వే పథి వర్తమానే । దేవీ మయా సార్ధమితోపగచ్ఛేత్ కథంస్విదన్యా విధవేవ నారీ ॥ ౬౦ ॥
సా మానుమన్యస్వ వనం వ్రజంతం కురుష్వ నస్స్వస్త్యయనాని దేవి । యథా సమాప్తే పునరావ్రజేయం

ర్థకామాః - అసన్నివిష్టాస్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్ కర్మ నోపక్రమేత - యతః యస్మాత్ కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - తదుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయామర్థకామయోస్సన్నివేశే కో దోష ఇత్యత్రాహ ద్వేష్య ఇతి - తస్మాదర్థకామౌ పరిత్యజ్య కేవలధర్మపరో భవేదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్మిన్నితి ॥ యస్మిన్ కర్మణి - సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టాస్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్ కర్మ నోపక్రమేత - యతః యస్మాత్ కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - తదుపక్రమేత - అర్థశాస్త్రాత్తు బలవద్ధర్మశాస్త్రమితి స్థితిరితి స్మరణాత్ । కుత ఇత్యత ఆహ ద్వేష్య ఇతి - అర్థపరః కేవలార్థపరః - కామాత్మతా కేవలకామపరతా ॥ ౫౭ ॥ యతో ధర్మ ఏవ కర్తవ్యః అత ఆహ గురురితి ॥ గురుః ధనుర్వేదనీతిశాస్త్రాద్యుపదేశాత్ - యదినేత్యేకనిపాతో వార్థే - అపి చేతివత్ - ధర్మం సత్యప్రతిజ్ఞత్వరూపమవేక్ష్య - తత్పరిపాలనాయేత్యర్థః - యత్కార్యం వ్యాదిశేత్ నియుంజీత - తత్కర్మ - అనృశంసవృత్తిః కో న కుర్యాత్ - యే న కరోతి స కేవలం నృశంస ఇతి భావః ॥ ౫౮ ॥ స ఇతి ॥ సోహం అనృశంసోహం - పితుః ప్రతిజ్ఞాం వరదానహేతుకభరతాభిషేకమద్వివాసనరూపాం ప్రతిజ్ఞాం - అకర్తుం న శక్నోమి - అవశ్యం కుర్యామిత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ స హీతి - ఆవయోః - మమ భరతస్య చేత్యర్థః - నియోగే గురుః - ప్రభురిత్యర్థః - దేవ్యాః కౌసల్యాయాః - తథా చ దేవ్యాపి తద్వచనం నాతిక్రమణీయమితి భావః - ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం ॥ ౫౯ ॥ దేవ్యాశ్చేత్యాశయముద్ఘాటయతి తస్మిన్నితి ॥ ధర్మరాజే ధర్మప్రవర్తకే - విశేషతః పూర్వరాజాపేక్షయా విశిష్య - స్వే పథి స్వాసాధారణే పథి - ధర్మమార్గే వర్తమానే - స్వమర్యాదానతిలంఘినీత్యర్థః - తస్మిన్ గతిభూతే భర్తరి జీవతి - దేవీ కృతాభిషేకా మహిషీ - సహధర్మచారిణీతి యావత్ - మయా పుత్రేణ సహ - అన్యేవ యా కాచిత్ స్త్రీరివ - కథంస్విత్ కథం వా - వనం అపగచ్ఛేత్ - అభర్తృకాయా ఏవ పుత్రేణ సహ వనగమనముచితమితి భావః ॥ ౬౦ ॥ సేతి ॥ సా జీవద్భర్తృకా త్వం - మాం - అనుమన్యస్వ అనుజానీహి - ఇతః పూర్వం వనగమనం ప్రతి సీతాభిప్రాయస్యానిజ్ఞాతత్వాత్ - దీప్తమగ్నిమరణ్యం వా యది శాసుః ప్రవేక్ష్యతి । ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వమవధారయేత్యుక్త్యా లక్ష్మణాభిప్రాయస్య జ్ఞాతత్వాచ్చ న ఇత్యేతదావయోరిత్యస్మిన్నర్థే వర్తతే - అస్మదో ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశాదేవం వ్యాఖ్యాతం - ఏవం చ సతి - అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వమేవ

ఘుసన్నస్సుహమితివక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనంచోపపద్యతే - స్వస్త్యయనానిశోభనప్రాప్తిప్రార్థనాని - సమాప్తేచతుర్దశవర్షావధిరణీ యేప్రతేసమాప్తే - యథాపునరాగచ్ఛేయంతథాస్వస్త్యయనానికురుష్వ - పునరాగమనేసిదర్శనమాహయథేతి - స్వర్గాచ్చ్యుతో యయాతిః - యథాసత్యేనసత్యవచనేన - అష్టకాదిదౌహిత్రోక్తసత్యవచనేన - పునస్స్వర్గమగచ్ఛత్ - తథేత్యర్థః - తథోక్తంమ హాభారతే - ఆతిష్ఠస్వరథంరాజన్ విక్రమస్వవిహాయసం | వయమన్యత్ర యాస్యామోయత్రలోకోభవిష్యతీత్యాదినా ॥ ౬౧ ॥ యశఇతి ॥ కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః - మహోదయంమహాఫలం - యశః-పృష్ఠతఃకర్తుం ఉపేక్షితుం - అహంనాలంనస మర్థోఽస్మి - కించ- అదీర్ఘకాలేచంచలే - జీవితేప్రాణధారణే - నిమిత్తసప్తమీయం - తటిద్వచ్చంచలజీవితనిమిత్తం - అవరాంతుచ్ఛ ప్రయోజనభూతాం - మహీం - అధర్మతః - నవృణేనస్వీకరోమి ॥ ౬౨ ॥ ప్రసాదయన్నితి ॥ పరాక్రమాత్ రామతస్మాదితశ్శీఘ్రంవన నంగంతుంత్వమర్హసీత్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనంస్వమతం - అనుశాస్య-ప్రదర్శ్యేత్యర్థః - శాసిద్విర్కర్మకః- హృదిప్రదక్షిణంచకార - ప్రదక్షిణంకర్తుంసంకల్పితవానిత్యర్థః - లోకప్రసిద్ధాస్త్రయఃపురుషార్థాః - తేషుసర్వమూలత్వాదితి రయోస్సాపాయత్వాచ్చధర్మఏవాశ్రయణీయ ఇతిస్థాపితంభవతి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రసాదయన్నితి ॥ పరాక్రమాత్ రామతస్మాదితశ్శీ ఘ్రంవనంగంతుంత్వమర్హసీత్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనంస్వమతం - ధర్మరహస్యమిత్యర్థః -అనుశాస్యఉపదిశ్య- శాంజననీం - ప్రదక్షిణంకృత్వా - హృదిగంతుం-మనశ్చకారేత్యర్థః ॥ ౬౩ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథరామస్సామిత్రేఃకైకేయీవిషయారోషముపశమయతిఅథేత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం- సవిశేషంఅంతరంగజనాపేక్షయా

యథాహిసత్యేనపునర్యయాతిః ॥ ౬౧ ॥ యశోహ్యహం కేవలరాజ్యకారణాన్నపృష్ఠతఃకర్తుమలం

మహోదయమ్ | అదీర్ఘకాలేనతుదేవిజీవితేవృణే వరామధర్మమహీమధర్మతః ॥ ౬౨ ॥ ప్రసాదయన్న

రవృషభస్సమాతరంపరాక్రమాజ్జిగమిషురేవదండకాన్ | అథానుజంభృశమనుశాస్యదర్శనంచకార

తాంహృదిజననీంప్రదక్షిణమ్ ॥ ౬౩ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

అథతంవ్యథయాదీనంసవిశేషమమర్షితమ్ |శ్వసంతమివనాగేంద్రంరోషవిస్ఫారితేక్షణమ్ ॥❋॥ ఆ

సాద్యరామస్సౌమిత్రింసుహృదంభ్రాతరంప్రియమ్ |ఉవాచేదంసధైర్యేణధారయన్సత్త్వమాత్మవాన్ ॥

౨॥ నిగృహ్యరోషంశోకంచధైర్యమాశ్రిత్యకేవలమ్ | అవమానంనిరస్యేమంగృహీత్వాహర్షముత్తమమ్ ॥

❋॥ ఉపక్లృప్తంహియత్కించిదభిషేకార్థమద్య మే |సర్వంవిసర్జయక్షిప్రంకురుకార్యంనిరత్యయమ్ ॥ ౪ ॥

సౌమిత్రే యోఽభిషేకార్థేమమసంభారసంభ్రమః | అభిషేకనివృత్త్యర్థేసోఽస్తుసంభారసంభ్రమః ॥ ౫ ॥

యస్యామదభిషేకార్థేమానసంపరితప్యతే | మాతామేసాయథానస్యాత్ సవిశంకాతథాకురు ॥ ౬ ॥ త

స్యాశ్శంకామయందుఃఖంముహూర్తమపినోత్సహే | మనసిప్రతిసంజాతంసౌమిత్రేహముపేక్షితమ్ ॥

సాతిశయం-అమర్షితంప్రాప్తావహనం - రోషవిస్ఫారితేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం - ఆసాద్యఅభిముఖీకృత్య - సుహృత్త్వాదివిశేషణం శోకోపేక్షణీయత్వాయ - సత్త్వంసర్వవిషయకంస్వంబలం - ధైర్యేణ - ధారయన్ అప్రకటయన్ - ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః - వశ్య మనస్క-ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ సవిశేషంసాతిశయం - విస్ఫారితంవిస్తారితం - ఆసాద్య అభిముఖీ భూయ - ధైర్యేణహేతునా - సత్త్వంచిత్తావికృతిం - ధారయన్నువాచ ॥ ౨ ॥ నిగృహ్యేత్యుపక్లృప్తమితిచ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ రోషం పిత్రాదివిషయం - శోకంమద్విషయం - రోషశోకయోర్నిగ్రహేహేతుమాహధైర్యమాశ్రిత్యేతి - కేవలమితిధైర్యస్యైరంతర్యముచ్యతే - అవమానం ఆరబ్ధాభిషేకత్యాగపూర్వకవనగమనం - నిరస్య నిజదౌర్బల్యకృతత్వాభావాన్నినార్య - ఉత్తమంహర్షంసత్యపరిపాల నేనపితరంతారయిష్యామ ఇతిబుద్ధిజన్యం - మే అభిషేకార్థం ఉపక్లృప్తంసంపాదితం - యత్ కించిదలంకారాదికంతత్ సర్వం-విస ర్జయ - నిరత్యయంనిరపాయం - సత్యపరిపాలనోపయుక్తం - కార్యంవల్కలధారణాదికం - కురు ॥ ౪ ॥ సౌమిత్రఇతి ॥ సంభారసం భ్రమఃసంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే - ససంభారసంభ్రమోఽస్తు - మాతాకైకే వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయోభవత్విత్యర్థః ॥ ౫ ॥ యస్యాఇతి ॥ మదభిషేకార్థేమదభిషేకప్రయోజనవిషయే - మాతాకైకే యీ - సవిశంకాలక్ష్మణేనసమ్మంత్ర్యరాజ్యంపునఃకింరామోగ్రహీష్యతీతిశంకావతీ ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యాఇతి ॥ మదభిషేకార్థేమ దభిషేకనివృత్తినిమిత్తం - మానసంపరితప్యతే - సామేమాతాకౌసల్యా - యథాచేత్ సవిశంకానస్యాత్తథాకురు - పితృవాక్యపరిపాల నస్యరామకర్తవ్యస్యాల్పకాలసాధ్యత్వాత్తద్విషయేత్వయానవిషత్తవ్యమిత్యుపదేశేనేత్యర్థః - యద్వా -యస్యాఇతి- మేమాతాకై కేయీతివార్థః - స్పష్టమన్యత్ ॥ ౬ ॥ తస్యాఇతి ॥ తస్యాఃకైకేయ్యాః - శంకామయంశంకారూపం-స్వార్థేమయట్ - ప్రాచుర్యేవా ॥

తీర్థీయం ॥ కుత ఇత్యత ఆహ తస్యా ఇతి ॥ తస్యాః మనసి ప్రతిసంజాతం - శంకామయం శంకారూపం - దుఃఖం - ఉపేక్షితుం నోత్సహే ॥ ౭ ॥ న సం ॥ మాతౄణాం - పితుర్వా విషయే - కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వమపి - విప్రియం న స్మరామి - అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వకమపి - విప్రియం న స్మరామి ॥ తీర్థీయం ॥ నబుద్ధీతి ॥ మాతౄణాం - పితుర్వా - బుద్ధిపూర్వం - అబుధం అబుద్ధిపూర్వం వా - అల్పమపి విప్రియం - కదాచన కదాచిదపి - న కృతం - న స్మరామి చేతి సంబంధః ॥ ౮ ॥ సత్య ఇతి ॥ సత్యః సత్యవచనః - సత్యాభిసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - సత్యపరాక్రమః అమోఘపరాక్రమః - పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధిభయహేతోః - పరలోకహానేరితియావత్ - నిర్భయోస్తు - ప్రతిష్ఠితసత్యత్వాదితి భావః ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య దశరథస్యాపి - అస్మిన్ అభిషేకకర్మణి - అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే సతి - సత్యం నేతి మమ వరదానవిషయసత్యం నేతి - మనస్తాపో భవేత్ - తస్య తాపః - మాం తపేత్ - తాపయేదిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ అభిషేకేతి ॥ అన్వక్ అనుపదమేవ - అన్వగన్వక్షమనుగేనుపదమిత్యమరః । ఇతః అస్మాన్నగరాత్ ॥ ౧౧ ॥ మమేతి ॥ అభిషేచయితా - లుట్ ॥ తీర్థీయం ॥ మమేతి ॥ అవ్యగ్రం అవ్యాకులం ॥ ౧౨ ॥ మయీతి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౩ ॥ బుద్ధిరితి ॥ యేన మయా - ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః - ప్రణీతా శిక్షితా - మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం మాం - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హసి - అతః ప్రవ్రజిష్యామి - మాచిరం మాస్తు విలంబః ॥ తీర్థీయం ॥ బుద్ధిరితి ॥ యేన మంథరాదిజనేన - ఇయం బుద్ధిః అభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః - ప్రణీతా ప్రవర్తితా - తస్మిన్ మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం జనమపి - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హసి న శక్నోమి - కిం పునః పితరౌ - అతః ప్రవ్రజిష్యామీత్యర్థః - యద్వా బుద్ధిరితి - యేన పిత్రా - ఇయం బుద్ధిః ప్రణీతా - అయమభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః ప్రవృత్తిః - పితురనుగ్రహాదేవ తదీయసత్యపరిపాలనార్థం అభిషేకత్యాగలక్షణాధ్యవసాయః ప్రవృత్త ఇతి భావః - మనశ్చ సుసమాహితం - యస్య శిక్షోపదేశాభ్యాం మనసస్సాగుణ్యం జాతమిత్యర్థః - తం త

౭ । నబుద్ధిపూర్వం నాబుద్ధం స్మరామీహ కదాచన ॥ మాతౄణాం వా పితుర్వాహం కృతమల్పం చ విప్రియమ్ ॥ ౮ ॥ సత్యస్సత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమః ॥ పరలోకభయాద్భీతో నిర్భయోస్తు పితా మమ ॥ ౯ ॥ తస్యాపి హి భవేదస్మిన్ కర్మణ్యప్రతిసంహృతే ॥ సత్యం నేతి మనస్తాపస్తస్య తాపస్తపేచ్చ మామ్ ॥ ౧౦ ॥ అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్ సంహృత్య లక్ష్మణ ॥ అన్వగేవాహమిచ్ఛామి వనం గంతుమితః పునః ॥ ౧౧ ॥ మమ ప్రవ్రాజనాదద్య కృతకృత్యా నృపాత్మజా ॥ సుతం భరతమవ్యగ్రమభిషేచయితా తతః ॥ ౧౨ ॥ మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి ॥ గతేఽరణ్యం చ కైకేయ్యా భవిష్యతి మనస్సుఖమ్ ॥ ౧౩ ॥ బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం మనశ్చ సుసమాహితమ్ ॥ తం తు నార్హామి సంక్లేష్టుం ప్రవ్రజిష్యామి మాచిరమ్ ॥ ౧౪ ॥ కృతాంతస్త్వేవ సౌమిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే ॥ రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య పునరేవ నివర్తనే ॥ ౧౫ ॥ కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిర్హి కథం స్యాన్మమ పీడనే ॥ యది భావో న దైవోఽయం కృతాంతవిహితో భవేత్ ॥ ౧౬ ॥ జానాసి హి యథా సౌమ్య న మాతృషు మమాంతరమ్ ॥ భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేఽపి వా ॥ ౧౭ ॥ సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః ॥ ఉగ్రైర్వాక్యైరహం తస్యా నాన్యద్దైవాత్ సమర్థయే ॥ ౧౮ ॥ కథం ప్రకృతిసంపన్నా రాజపుత్రీ తథాగుణా ॥ బ్రూయాత్ సా ప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పీడాం

భావిథం పితరం - సంక్లేష్టుం సత్యపాశేన సంక్లేశయితుం - నార్హామి - మాచిరం శీఘ్రం - ప్రవ్రజిష్యామి ॥ ౧౪ ॥ పూర్వసర్గే దర్శిత్యుక్తం - అధునా ప్రసంగాత్ధర్మాలితి క్తం దైవం కించిదస్తి ఫలప్రదమితి దర్శయన్ అస్మత్ప్రవాసో న కైకేయీనిమిత్తం - అతస్సా న నిందితవ్యేత్యాహ కృతాంత ఇత్యాదినా ॥ కృతాంతః దైవం - కృతాంతో యమసిద్ధాంత దైవాకుశలకర్మస్వితి నిఘంటుః ॥ దైవం చ ప్రాక్తనాదృష్టమిత్యేకే - ఈశ్వర ఏవేత్యాచార్యాః - ద్రష్టవ్యః - కారణత్వేనేతి శేషః - వితీర్ణస్య దత్తస్య ॥ ౧౫ ॥ కృతాంత ఏవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ దైవః - దేవీసంబంధీ కైకేయీసంబంధీ - అయం భావః అయమభిప్రాయః - కృతాంతవిహితో యది న భవేత్ - తదా మమ పీడనే - కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః - కథం స్యాత్ - పీడనమితి లక్ష్మణబుద్ధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ కృతాంతస్త్వేవేత్యవధారణాశయమాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కృతాంతవిహితః కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాలః - తేన విహితః - భావః అభిప్రాయః - న భవేద్యది - మమ పీడనే - కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః అధ్యవసాయః - కథం స్యాదితి యోజనా ॥ రామానుజీయం ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే - తేన విహిత కాలచోదిత ఇత్యర్థః - అయం భావః అయమభిప్రాయః - దైవః దేవసంబంధీ న భవేద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యాదితి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ జానాసీతి ॥ హే సౌమ్య - మాతృషు - మే - అంతరం భేదః - అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇతి నిఘంటుః ॥ యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి - తస్యా అపి కైకేయ్యా అపి - మయి వా - సుతే భరతే వా - విశేషో యథా న భూతపూర్వః తథా జానాసి హి ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ సోఽహం ఏవమనుభూతతద్వాత్సల్యోఽహం - వాక్యైరితి హేతౌ తృతీయా - దైవాదన్యత్ - బుద్ధిభేదకారణం - న సమర్థయే న నిశ్చినోమి ॥ ౧౮ ॥ కథమితి ॥ ప్రకృతిః సాధుస్వభావః - ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ ఇతి నిఘంటుః ॥ ప్రకృతిసంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా - రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా - తథాగుణా పూర్వోక్తానుభూతదయాదిసద్గుణా - సా కైకేయీ - ప్రాకృతేవ స్త్రీ దుష్ప్రకృతికాదుష్టలాగుణలేశ

భూన్యాయు త్రాస్త్రీవ - భర్తుః సన్నిధౌ - నతు యస్య కస్యచిత్సన్నిధౌ - నతు గూఢత్యాదిముఖేన - పుత్రీడాం మమ నిరవధికస్నేహపాత్ర స్యపీడాం - నత్వప్రియమాత్రం - కథం బ్రూయాత్ వ్యక్తం వదేత్ - నతు సూచయేత్ - తస్మాత్ దైవమేవాత్ర కారణమితి ॥ ౧౯ ॥ యది తి ॥ యత్ అచింత్యం అచింత్యప్రభావం - దైవం - తదేవ సర్వేష్వపి భూతేషు - నహన్యతే సర్వత్రాప్యప్రతిహతఫలప్రదానస్వభావం వర్తతే - వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి - అత ఏవ హి - మయి తస్యాం చ - విపర్యయః వైపరీత్యం - మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః - పతితః ప్రాప్తః ॥ తీర్థీయం ॥ యదితి ॥ హి యస్మాత్ యత్కార్యం - అచింత్యం ఈదృగ్విధమితి చింతయితుమశక్యం - భూతేషు నహన్యతే భూతైర్జనైః అన్యథా న క్రియతే - తద్దైవం తు దైవకృతమేవ - అతః వ్యక్తం స్పష్టం - మయి తస్యాం చ -

విపర్యయః - పతితః ప్రాప్తః - మయి విపర్యయో హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం ప్రబలమపి దైవం పౌరుషేణ నివర్త్యతామిత్యత్రాహ క ఇతి ॥ క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం - ఫలరూపకార్యతోఽన్యత్ర - యస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - నదృశ్యతే - కార్యైకానుమేయం యస్య స్వరూపమిత్యర్థః - తేన ఫలాత్ పూర్వమజ్ఞాయమానేన దైవేన - కః పుమాన్ యోద్ధుముత్సహతే - కస్తన్నివారయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నను కథం దైవస్య ప్రాబల్యం - తత్స్వరూపం వా కిం మానమిత్యత్రాహ కశ్చిదితి ॥ యస్య దైవస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - కర్మణః కార్యభూతాత్ ఫలాత్ - అన్యత్ర - నదృశ్యతే - తేన దైవేన - కో వా యోద్ధుముత్సహతే - తద్దైవం కో వా నివారయితుం శక్త ఇత్యర్థః - అయమర్థః - కర్మణోఽన్యత్ర న దృశ్యత ఇత్యనేన దైవస్య నిత్యానుమేయతయా యోద్ధుమశక్యత్వాత్ ప్రాబల్యం - అత ఏవ తత్స్వే అనుమానం ప్రమాణమిత్యుక్తమితి ॥ ౨౧ ॥ నను కర్మణోఽన్యత్రేత్యుక్తం కిం తత్ కర్మ తత్రాహ సుఖదుఃఖే ఇతి ॥ అత్ర భయశబ్దేన శంకోచ్యతే - భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ - యచ్చ కించిత్తథాభూతం అచింత్యకారణకం - లోకే

భర్తుః సన్నిధౌ ॥ ౧౯ ॥ యదచింత్యం తు తద్దైవం భూతేష్వపి న హన్యతే । వ్యక్తం మయి చ తస్యాం చ పతితో హి విపర్యయః ॥ ౨౦ ॥ కశ్చిద్దైవేన సౌమిత్రే యోద్ధుముత్సహతే పుమాన్ । యస్య న గ్రహణం కించిత్ కర్మణోఽన్యత్ర దృశ్యతే ॥ ౨౧ ॥ సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ । యచ్చ కించిత్తథాభూతం నను దైవస్య కర్మ తత్ ॥ ౨౨ ॥ ఋషయోఽప్యుగ్రతపసో దైవేనాభిప్రపీడితాః । ఉత్సృజ్య నియమాంస్తీవ్రాన్ భ్రశ్యంతే కామమన్యుభిః ॥ ౨౩ ॥ అసంకల్పితమేవేహ యదకస్మాత్ ప్రవర్తతే । నివర్త్యారంభమారబ్ధం నను దైవస్య కర్మ తత్ ॥ ౨౪ ॥ ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాత్మానమాత్మనా । వ్యాహతేఽప్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే ॥ ౨౫ ॥ తస్మాదపరితాపస్సంస్త్వమప్యనువిధాయ మామ్ । ప్రతిసంహారయ క్షిప్రమాభిషేచనికీం క్రియామ్ ॥ ౨౬ ॥ ఏభిరేవ ఘటైస్సర్వైరభిషేచనసంభృతైః । మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమయేన తు । ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ మా చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీర్లక్ష్మ్యా విపర్యయే । రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః ॥ ౨౯ ॥ న లక్ష్మణాస్మిన్ ఖలు కర్మవిఘ్నే మాతా య

దృశ్యతే - తత్సర్వం దైవస్య కర్మ - కార్యం నను హీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ దైవప్రాబల్యమేవ ద్రఢయతి ఋషయ ఇతి ॥ ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః - నియమాన్ వ్రతోపవాసాదీన్ - కామమన్యుభిరితి - వ్యక్తిబహుత్వాత్ బహువచనం - భ్రశ్యంతే - ఋషిత్వాదితి శేషః ॥ ౨౩ ॥ యచ్చ కించిత్తథాభూతమిత్యేతద్వివృణోతి అసంకల్పితమితి ॥ ఇహ అస్మిన్ లోకే - ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం - ఆరంభం కార్యం - నివర్త్య - అసంకల్పితం అచింతితమేవ - యత్ కార్యం - అకస్మాత్ ఘుటితి - ప్రవర్తతే తద్దైవస్య కర్మ ॥ ౨౪ ॥ ఉపదేశఫలమాహ ఏతయేత్యాదిశ్లోకద్వయే

న ॥ తత్త్వయా అబాధితయా - ఏతయా బుద్ధ్యా - ఆత్మానం అంతఃకరణం - ఆత్మనా స్వయమేవ - ఉపదేశం వినేత్యర్థః - సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య - స్థితస్య మే - అభిషేకే వ్యాహతేఽపి - పరితాపో న విద్యతే - తస్మాత్ తత్స్వైవం రూపత్వాత్ - అనువిధాయ అనుసృత్య - ఆభిషేచనికీం అభిషేకప్రయోజనికాం - క్రియాం అలంకరణాది - ప్రతిసంహర నివర్తయ ॥ ౨౬ ॥ ఏభిరితి ॥ తాపస్యే తాపసయోగ్యే - కర్మణీత్యర్థః - అభిషేచనసంభృతైః అభిషేచనాయ సంపాదితైః ॥ ౨౭ ॥ ఘటస్థజలైః స్నాపనస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేఽపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యాశ్శంకా మా భూదితి స్నానం నిషేధతి అథవేతి ॥ రాజద్రవ్యమయేన రాజద్రవ్యత్వేన సమ్మతేన - రాజ్యద్రవ్యమయేనేతి పాఠే - రాజ్యార్థమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః - వ్రతాదేశం వ్రతనియమం ॥ తీర్థీయం ॥ తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేఽపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యాశ్శంకా మా భూదితి స్నానం నిషేధతి అథవేతి ॥ రాజ్యద్రవ్యమయేన - రాజ్యాభిషేకసాధనమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః - వ్రతాదేశం వ్రతాధికారం - కరిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ మా చేతి ॥ రాజ్యం వా వనవాసో వా ఉభావపి తుల్యౌ - విచార్యమాణే వనవాస ఏవ - మహోదయః మహాఫలః - రాజ్యవ్యాపారక్లేశాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యాచ్చేతి భావః ॥ ౨౯ ॥ మహతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి నేతి ॥ యవీయసీ కనిష్ఠా - కా నిష్ఠ్యం మహిషీత్రయాపేక్షయా - కైకేయీ మధ్యమేతి

త్రమధ్యమాత్వం సర్వరాజపత్న్యపేక్షయా - దైవాభిపన్నా దైవావిష్టా - తథా ప్రభావం తాదృశప్రభావయుక్తం - అప్రతిహతప్రభావమి త్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పూర్వం దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవిపర్యయే న సంతాపః కార్యః ధర్మస్య సర్వశ్రేయస్సాధనత్వాత్ తన్మూలభూతే పితృవచనకరణ సత్యే అవశ్యం కర్తవ్యే - మాతృవచనం చ పశ్చాత్తనత్వాత్ పశ్చాత్ పాలనీయమితి త్యేతావత్ నయయుక్తికముపపాదితం - తత్ర పౌరుషమేవ బలం బలీయః - దైవబలం తు దుర్బలానుసరణీయం - ధర్మశ్చార్థకామవిరోధేన కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వం సంగ్రహేణ లక్ష్మణవాక్యేనోక్తం పునస్తన్ముఖేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శయతి ఇతీత్యాదినా ॥ రామే ముహుర్బ్రువతి సతి - లక్ష్మణస్స్వస్య వ్యపగమసూచనాయాధశ్శిరాస్సన్ శ్రుత్వా - దుఃఖహర్షయోర్మధ్యం - దమేః స్థిరో భూదితి హర్షం - రాజ్యంత్యక్ష్యతీతి దుఃఖం చ - మనసా జగామ - న తు వాచా ప్రతిపాదితవాన్ - ఇవశబ్దేనాస్థిరత్వముచ్యతే - ఉత్తరక్షణే మాధ్యస్థ్యత్యాగస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౧ ॥ తదేతి ॥ తుశబ్దేన పూర్వావస్థాతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే - భ్రువోర్మధ్యే లలాటే - లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వేత్యర్థః - బిలస్థః పేటికాబిలస్థః - నతు వల్మీకస్థః - తదానీం రోషాసంభవాత్ ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ దుష్ప్రతివీక్షం అభిముఖతయా దుర్నిరీక్షం - తస్య ముఖం ॥ ౩ ॥ క్రోధవికారం దర్శయతి అగ్రహస్తమిత్యాది ॥ సార్ధశ్లోకః - అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః - ఏకదేశసమాసః పూర్వాపరాదివ్యతిరిక్తస్థలేపి క్వచిదస్తి - అగ్రం చాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః - హస్తశబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత ఇతి వామనః । శరీరే ఉరసి - అథ ఇత్యర్థః - యద్వా - శిరోధరాం శరీరే తిర్యగూర్ధ్వం - చ కారాదధశ్చ పాతయిత్వా - క్రోధాతిశయేన వివిధం శిరోవిధూననం కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ - తిర్యగ్వీక్షమాణస్సన్ అబ్రవీత్ ॥ ౪-౫ ॥ అస్థాన ఇతి ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన - పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మ

వీయస్యాతిశంకనీయా । దైవాభిపన్నా హి వదత్యనిష్టం జానాసి దైవం చ తథా ప్రభావమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వావింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఇతి బ్రువతి రామే తు లక్ష్మణోధశ్శిరా ముహుః । శ్రుత్వా మధ్యం జగామేవ మనసా దుఃఖహర్షయోః ॥ ౧ ॥ తదా తు బద్ధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువోర్మధ్యే నరర్షభః । నిశశ్వాస మహాసర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః ॥ ౨ ॥ తస్య దుష్ప్రతివీక్షం తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా । బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖమ్ ॥ ౩ ॥ అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తీహస్తమివాత్మనః । తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే చ పాతయిత్వా శిరోధరామ్ ॥ ❋ ॥ అగ్రాక్ష్ణా వీక్షమాణస్తు తిర్యగ్భ్రాతరమబ్రవీత్ ॥ ౪-౫ ॥ అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై సుమహానయమ్ ॥ ❋ ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యానతిశంకయా ॥ ౫-౬ ॥ కథం హ్యేతదసంభ్రాంతస్త్వద్విధో వక్తుమర్హతి ॥ ❋ ॥ యథా దైవమశౌండీరం శౌండీర క్షత్రియర్షభ ॥ ౬-౭ ॥ కిం నామ కృప

హానిప్రసక్త్యా - లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహారాయ - మయా ననుష్ఠితే లోకో ధర్మం త్యజతీతి శంకాపరిహారాయ చేత్యర్థః - ఏవంవిధకార్యద్వయార్థం - యస్య ప్రసిద్ధస్య - తే - జాతోయం సుమహాన్ సంభ్రమః - వనగమనత్వరా - అస్థానే అనవకాశే - అయుక్త ఇత్యర్థః - అవకాశే స్థితౌ స్థానమిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ అస్థాన ఇతి ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన - ధర్మః పితృవచనపరిపాలనం - దోషప్రస్యాకరణం - ప్రసంగేన ప్రాప్త్యా - ధర్మహానిప్రసక్త్యేత్యర్థః - హేతునా - లోకస్య అనతిశంకయా - పితృవచనమకుర్వన్ అస్మాన్ కథం రక్షిష్యతీతి శంకా - తదభావో నతిశంకా - తయా చ హేతునా - యస్య తే - సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా - జాతః - అయమయుక్తః - భ్రాంతిమూల ఏవేత్యర్థః ॥ ౫-౬ ॥ తథాత్వమేవోపపాదయతి కథమిత్యాదినా ॥ హే శౌండీర సమర్థ - దైవమపి నిరాకర్తుం క్షమేత్యర్థః - క్షత్రియర్షభ క్షత్రియశ్రేష్ఠ - త్వం - అశౌండీరం అశూరం - ఏతద్దైవం యథా సమర్థం వదసి - ఏవమసంభ్రాంతస్త్వద్విధః - కథం వక్తుమర్హతి నకథమపి - అశూరస్సంభ్రాంతః క్షత్రబంధురేవాసమర్థం దైవమనుసర్తుమర్హతీత్యర్థః ॥ అస్థాన ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్యైకాన్వయః ॥ ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా - అనతిః పూజా - తద్విషయేశంకయా - లోకో మామధర్మిష్ఠ ఇతి న పూజయేదితి శంకయేత్యర్థః - యస్య తే - అయుక్తః - సుమహాన్ సంభ్రమో భ్రాంతిః - జాతః - ధర్మహానిలోకానత్యభావో నా వర్ధ్యాతిశాయిన స్తే కింకరిష్యతీతి భావః - భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి కథమితి ॥ తీర్థీయం ॥ తథాత్వమేవాహ కథమితి ॥ అశౌండీరం అసమర్థం - అకించిత్కరమేవ దైవం ప్రబలమితి యథా త్వం వదసి - ఏవం శౌండీరః దైవమపి నిరాకర్తుం సమర్థః - క్షత్రియర్షభో యద్యసంభ్రాంతస్స్యాత్ - తథా సా కథమేతద్వక్తుమర్హతి - నకథమపి ॥ ౬-౭ ॥ దైవాలంబనస్య భ్రమత్వముపపాదయతి కిమితి ॥ కృపణం బుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి బృహస్పతిరిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైకపరిగ్రాహ్యతయా శోచ్యం - అశక్తం శక్తిహీనం - పౌరుషం తిరస్కృత్య - కార్యకరణాక్షమం దైవం - కింనామ అభిశంససి అభిష్టౌషి - అశక్తత్వాదేవ న కార్యానుమేయో దైవస

ఖ్యానః - అనధ్యాకాదేవతనవలంబనంతే భ్రమ ఇత్యర్థః - ఏవం దైవకృతస్యానతిలంఘనీయత్వం పరిహృతం - పిత్రువాక్యవశ్యతాం నిరూ ప్యానః - అనధ్యాకాదేవతనవలంబనం తేనపాపరూపావితి - పాపరూపాః కైకేయీదశరథరూపావిషయే - తేశంకాపాపిత్వశంకా - కథం నామ న నివృత్తేః - ధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి పాపరూపావితి - పాపరూపౌ కైకేయీదశరథౌ రాగ్ద్వేషయే - తేశంకాపాపిత్వశంకా - కథం నామ న నివృత్తేః ధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి పావంకర్తుమిచ్ఛతః - అత స్తద్వచనాకరణేన ధర్మహానిరితి భావః ॥ ౬ ॥ ననుధర్మిష్ఠయోస్తయోః కథం పాపిత్వశంకేతే పాపిసాతౌ త్వయి పాపం కర్తుమిచ్ఛతః - అత స్తద్వచనాకరణేన ధర్మహానిరితిభావః ॥ ధర్మః ఉపధాన్యాజా యేషాం తే ధర్మోపధాః - శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః - సంతి - లోక త్యత్రాహ సంతీతి ॥ ధర్మః ఉపధా వ్యాజో యేషాం తే ధర్మోపధాః - శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేనస్వదోషపిధానచతురాః - సంతి - లోక ఇతిశేషః - హేధర్మాత్మన్ ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాఠ్యాత్ గూఢవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థం అభిషేకరూపమస్మత్ప్రయోజనం - పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తుమిచ్ఛతోః - తయోః కైకేయీదశరథయోః - సుచరితం సుష్ఠు మంత్రితం - కిం న బుధ్యసే ॥ ౭ ॥ విపర్యయే బాధకం ప్రదర్శయతి యదీతి ॥ హేరాఘవ - ప్రాగేవ అభిషేకాత్ పూర్వమేవ - ఏవం దుష్ట ప్రకారేణ - తయోః కైకేయీదశరథయోః - నిష్టంప్ర నంజయ తియదీతి - యదినస్యాత్ - తదా - ప్రకృతః పూర్వమేవ ప్రసక్తః - సవరః ప్రాగేవ దత్తస్స్యాత్ - కిం చేతి చార్థః - అయం భావః - భరతాయావశ్యం రాజ్యం దేయం - రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విఘ్నాభిషేక ఆరభ్యతే - తదానీం త్వయా వరస్స్వయం ప్రష్టవ్యం - తదా స్వేనరాజ్ఞా వివార్యతే - భరతోభిషిచ్యతే ఇతి కైకేయీదశరథాభ్యాం సంకేతితం - అన్యథా సావరద్వయం కిమేతావత్పర్యంతం న యాచే త - అయాచితమపితత్ నీతిజ్ఞో రాజా వా కుతో న పూర్వమేవ పరిహరేదితి ॥ ౮ ॥ అస్తు తథా - తతః కిమిత్యత్రాహ లోకవిద్విష్టమితి ॥ లోకవిద్విష్టం - జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య కనిష్ఠస్యాభిషేచనాల్లోకవిద్వేషవిషయమిత్యారంభక్రియావిశేషణం - మేతత్ర అసహన విషయే - క్షంతుమర్హసి ॥ ౧౦ ॥ యథా కథంచిత్ పితృవచనం కర్తవ్యమేవేతి మన్వానం రామం ప్రత్యాహ యేనేతి ॥ ఇయం తే బుద్ధిః - యేన పితృవ చనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధం భేదం - ఆగతా ప్రాప్తా - నాభిషేచ్యేవనం ప్రవేక్ష్యామీతి - యస్య ప్రసంగాత్ ప్రసాదాత్ - ముహ్య

సి ॥

ణాం దైవమశక్తమభిశంససి ॥ ❁ ॥ పాపయోస్తే కథం నామ తయోశ్శంకా న విద్యతే ॥ ౬ ॥ సంతి ధర్మోప ధాశ్శ్లక్ష్ణా ధర్మాత్మన్ కిం న బుధ్యసే ॥ ❁ ॥ తయోస్సుచరితం స్వార్థం శాఠ్యాత్ పరిజిహీర్షతోః ॥ ౭ ॥ యది నైవం వ్యవసితం స్యాద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ ॥ ❁ ॥ తయోః ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్యాద్వరః ప్రకృతశ్చ సః ॥ ౮ ॥ లోకవిద్విష్టమారబ్ధం త్వదన్యస్యాభిషేచనమ్ ॥ ❁ ॥ నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే క్షంతుమ ర్హసి ॥ ౧౦ ॥ యేనేయమాగతా ద్వైధం తవ బుద్ధిర్మహీమతే ॥ ❁ ॥ సహి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసం గాద్యస్య ముహ్యసి ॥ ౧౧ ॥ కథం త్వం కర్మణా శక్తః కైకేయీవశవర్తినః ॥ ❁ ॥ కరిష్యసి పితుర్వాక్య మధర్మిష్ఠం విగర్హితమ్ ॥ ౧౨ ॥ యద్యయం కిల్బిషాత్ భేదః కృతోప్యేవం న గృహ్యతే ॥ ❁ ॥ జాయతే త త్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః ॥ ౧౩ ॥ మనసాపి కథం కామం కుర్యాస్త్వం కామవృత్తయోః ॥ ❁ ॥ తయోస్త్వహితయోర్నిత్యం శత్ర్వోః పిత్రభిధానయోః ॥ ౧౪ ॥ యద్యపి ప్రతిపత్తిస్తే దైవీ చాపి త యోర్మతం ॥ ❁ ॥ తథాప్యుపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే ॥ ౧౫ ॥ విక్లబో వీర్యహీనో యస్స దైవమ నువర్తతే ॥ ❁ ॥ వీరాస్సంభావితాత్మానో న దైవం పర్యుపాసతే ॥ ౧౬ ॥ దైవం పురుషకారేణ యస్సమ

సి అకరణే ప్రత్యవాయస్స్యాదితి మోహం ప్రాప్నోషి - సధర్మో మమ ద్వేష్యః ॥ ౧౧ ॥ మోహం విశదయతి కథమితి ॥ కర్మణా పౌరు షకర్మణా - శక్తః - ప్రతికారసమర్థ ఇత్యర్థః - త్వం - కైకేయీవశవర్తిత్వాదేవాధర్మిష్ఠం విగర్హితం చ వాక్యం - కథం కేన ప్ర కారేణ - సంపాదయిష్యసి ॥ ౧౨ ॥ త్వన్మోహజేవ మే దుఃఖమిత్యాహ యదీతి ॥ అయం భేదః అభిషేకవిఘాతాత్మా విపర్యాసః - కిల్బిషాత్ మృషావరకల్పనాత్ - కృతోపి - ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి యది న గృహ్యతే - తత్ర అగ్రహణ నిమిత్తే - మే దుఃఖం జాయతే - ధర్మ సంగశ్చ ఏతాదృశ ధర్మసంగశ్చ - విగర్హితః ॥ తీర్థీయం ॥ యద్యయమితి ॥ అయం భేదః అభిషేకకార్యవిఘాతః - కిల్బిషాత్ కపటాత్ - కృతోపి - తాభ్యామితి శేషః - ఏవం విధః కిల్బిషకృత ఇతి - యది యతః కారణాత్ - న గృహ్యతే - త్వయేతి శేషః - తత్ర తస్మాద్ధేతోః మే దుః ఖం జాయతే - కపటకృతమప్యర్థం శ్రీరామస్సాధుతయా గృహ్ణాతీతి మే వ్యథా జాయత ఇత్యర్థః - కించ - ధర్మసంగశ్చ గర్హితః - ఏవం విధ ధర్మాచరణం లోకవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తస్మాన్మనసాపి తన్న కర్తవ్యమిత్యాహ మనసేత్యాదినా ॥ ౧౪ ॥ మమ వివాసనం దైవ కృతం న తు కైకేయీకృతమితి పూర్వం రామోక్తమనూద్య పరిహరతి యద్యపీత్యాదినా ॥ తయోః పిత్రోః - ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘటనవిష యా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మతం యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా - తత్ ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవమపి - మమ న రోచతే ॥ తీర్థీయం ॥ యద్యపీతి ॥ తయోః పిత్రోః - ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మతా యద్యపి - తథా పి - తే త్వయా - ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవమపి - మే న రోచత ఇతి యోజనా ॥ ౧౫ ॥ ఉపేక్షణీయతాయాం హేతుమాహ విక్లబ ఇతి ॥ విక్లబః కాతరః - వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి - విక్లబ ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్మాన ఇతి - సంభావితః స మ్యక్ ప్రాపితః - దృఢ ఇతి యావత్ - ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా - ధీరా ఇత్యర్థః - నోపాసతే నాశ్రయంతి ॥ తీర్థీయం ॥ విక్లబ ఇతి ॥ సంభావితాత్మానః సర్వలోకోపశ్లాఘనీయయశోవీర్యాదిమంతః ॥ ౧౬ ॥ కుతో నాశ్రయంతీత్యపేక్షాయాం పౌరుషవతో దైవేన ప్రబాధా

జనహేతుభూతాదిత్యాహ దైవమితి ॥ పురుషకారేణ పురుషబలేన - దైవం - బాధితుం అతిక్రమ్య వర్తితుం - యస్సమర్థః - సః దైవేన వి-
పన్నార్థః విహతప్రయోజనస్సన్ - నావసీదతి న క్లిశ్యతి ॥ ౧౬ ॥ పురుషకారాపేక్షయా దైవస్య దుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి
ద్రక్ష్యంతీతి ॥ పౌరుషం సామర్థ్యం - వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బలవివేకః - వ్యక్తా స్పష్టా - భవిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ తదేవ స్పష్టమాహ అద్యేతి ॥ య-
ద్దైవాత్ యస్మాద్దైవాత్ - ఆహతం విఘ్నితం - తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం - తద్దైవం - మత్పౌరుషహతం ద్రక్ష్యంతి ॥ ౧౮ ॥ అత్యంకుశమి-
తి ॥ అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం - ఉద్దామం ఛిన్ననిగళం - మదబలోద్ధతం మదబలాభ్యాం గర్వితం - ప్రధావితం దుర్ని-
వారం - స్వచ్ఛందగమనం గజమివ - దుర్నివారత్వేన స్వదభిముఖం దైవం - పౌరుషేణ నివర్తయే ॥ ౨౦ ॥ లోకపాలా ఇతి ॥ తే ప్రసి-
ద్ధాః - హే రామ - తే తవాభిషేచనమితి నా - న విహన్యుః న విహంతుం శక్తాః - కృత్స్నాః అన్యూనాః ॥ ౨౧ ॥ యైరితి ॥ రాజత్వం సిద్ధవ-
త్కృత్యాహ రాజన్నితి - మిథః రహసి - మిథోఽన్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ । తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ ॥ ౨౨ ॥ అహమి-
తి ॥ తత్ తస్మాత్ - యా - తవాభిషేకవిఘాతేన ద్వారేణ - పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ప్రవర్తతే - తస్యాః పితుశ్చ - ఆశాం అతితృష్ణాం - ఆశాది-
గతితృష్ణయోరితి వైజయంతీ ॥ తీర్థీయం ॥ అహమితి ॥ తదాశాం తామాశాం ॥ ౨౩ ॥ మద్బలేనేతి ॥ మద్బలేన - విరుద్ధాయ జనాయ - మమో-
గ్రం పౌరుషం - దుఃఖాయ యథా ప్రభవిష్యతి - తథా - దైవబలం - న స్యాత్ సుఖాయ న భవేత్ ॥ ౨౪ ॥ న కదాచిదపి భరతస్య రాజ్య-

ర్థః ప్రబాధితుమ్ । ❁ । న దైవేన విపన్నార్థః పురుషః సోఽవసీదతి ॥ ౧౬ ॥ ద్రక్ష్యంతి త్వద్య దైవస్య పౌరు-
షం పురుషస్య చ । ❁ । దైవమానుషయోరద్య వ్యక్తా వ్యక్తిర్భవిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ అద్య మత్పౌరుషహతం
దైవం ద్రక్ష్యంతి వై జనాః । ❁ । యద్దైవాదాహతం తేఽద్య దృష్టం రాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ౧౮ ॥ అత్యంకుశ-
మివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతమ్ । ❁ । ప్రధావితమహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే ॥ ౨౦ ॥
లోకపాలాస్సమస్తాస్తే నాద్య రామాభిషేచనమ్ । ❁ । న చ కృత్స్నాస్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం
పునః పితా ॥ ౨౧ ॥ యైర్వివాసస్తవారణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః । ❁ । అరణ్యే తే వివత్స్యంతి చతు-
ర్దశ సమాస్తథా ॥ ౨౨ ॥ అహం తదాశాం ఛేత్స్యామి పితుస్తస్యాశ్చ యా తవ । ❁ । అభిషేకవిఘా-
తేన పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ॥ ౨౩ ॥ మద్బలేన విరుద్ధాయ న స్యాద్దైవబలం తథా । ❁ । ప్రభవిష్యతి
దుఃఖాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ ॥ ౨౪ ॥ ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్యమనంతరమ్ ।
❁ । ఆర్యపుత్రాః కరిష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి ॥ ౨౫ ॥ పూర్వరాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీ-
యతే । ❁ । ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవత్ పరిపాలనే ॥ ౨౬ ॥ స చేద్రాజన్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్ర-
మశంకయా । ❁ । నైవమిచ్ఛసి ధర్మాత్మన్ రాజ్యం రామ త్వమాత్మని । ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూ-
వం వీరలోకభాక్ । ❁ । రాజ్యం చ తవ రక్షేయమహం వేలేవ సాగరమ్ ॥ ౨౭ ॥ మంగళైరభిషిం-
చస్వ తత్ర త్వం వ్యాపృతో భవ । ❁ । అహమేకో మహీపాలానలం వారయితుం బలాత్ ॥ ౨౮ ॥ న శో-
భార్థావిమౌ బాహూ న ధనుర్భూషణాయ మే । ❁ । నాసిరాబంధనార్థాయ న శరాః స్తంభహేత-
వః । అమిత్రదమనార్థం మే సర్వమేతచ్చతుష్టయమ్ ॥ ౩౧ ॥ న చాహం కామయేఽత్యర్థం యస్స్యాచ్ఛ-
త్రుర్మతో మమ । అసినా తీక్ష్ణధారేణ విద్యుచ్చలితవర్చసా । ❁ । ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రిణం

ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ ఊర్ధ్వమితి ॥ ఊర్ధ్వమిత్యస్య వివరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం - స్వార్థే ష్యఞ్ప్ర-
త్యయః - ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే - త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే సతి - అనంతరం ప్రజాపాల్యం - ఆర్యస్య తే - పుత్రాః
కరిష్యంతి ॥ ౨౫ ॥ మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ పూర్వేతి ॥ పుత్రేషు ప్రజాః - పుత్రవత్ పరిపాలనే పరిపాలననిమి-
త్తం - నిక్షిప్య - పూర్వరాజర్షివృత్త్యా తదాచారేణ - వనవాసో విధీయతే ॥ ౨౬ ॥ స చేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ హే రామ స
త్వం - రాజని దశరథే - ఏవమనేకాగ్రే చలచిత్తే - అవ్యవస్థితచిత్తే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని
రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్ - అహం తవ రాజ్యం చ రక్షేయం - కథమివ - వేలా సాగరమివ - నో చేద్వీరలోకభాక్ మా భూవం - తే తుభ్యం - ప్రతిజానే
చ ॥ ౨౭ ॥ మంగళైరితి ॥ మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తైర్జలైః - అభిషించస్వ - ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభిరితి శేషః - తత్ర అభిషేకకర్మ-
ణి - వ్యాపృతో భవ - వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః - అలం పర్యాప్తః - వారయితుం నివారయితుం ॥ ౨౮ ॥ న శోభార్థావిత్యాది సార్ధ
శ్లోకమేకం వాక్యం ॥ నేతి - ఆబంధనార్థాయ - ఆపాతతః వీరభూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః - స్తంభహేతవః
కేవలం లక్ష్యభూత స్తంభహేతవః - తూణ్యాం స్థాపనహేతవ ఇతి వా ॥ తీర్థీయం ॥ న శోభార్థావిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అ-
సిః ఖడ్గః - ఆబంధనార్థాయ ఆబధ్యత ఇత్యాబంధనం అలంకారః - స్తంభహేతవః స్తంభః తూష్ణీంభావః ॥ ౩౧ ॥ న చాహమిత్యాది సా-
ర్ధశ్లోకః ॥ యః మమ అత్యర్థం శత్రుః శాతయితా - మతః స్యాత్ - పరీక్షకైరితి శేషః - తమహం న కామయే - తస్య స్థితిం న సహ ఇత్యర్థః

కిం త్వసినా వక్త్రేణ మపి శత్రుం - నకల్పమేన స్థాపయామి - హన్మీత్యర్థః - తీక్ష్ణధారేణ తీక్ష్ణాగ్రేణ - విద్యుచ్చలితవర్చసా - విద్యుదివ చ లితం నిర్గతం వర్చస్స్ఫులింగరూపం యస్య - తేన ॥ ౩౨ ॥ ఖడ్గేతి ॥ ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతైః - గహనా కాననమివ నిరంతరా - అత ఏవ దుశ్చరా సంచారాయోగ్యా చ - భవితా భవిష్యతి ॥ ౩౩ ॥ ఖడ్గధారేతి ॥ మే - ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా హతాః - అత ఏవ సవిస్ఫులింగత్వాత్ - దీప్యమానాః జ్వలితాః - అద్రయ ఇవ - సవిద్యుతో మేఘా ఇవ చ - స్థితాః - ద్విపాః శత్రుగజాః - భూమౌ పతిష్యంతి ॥ ౩౪ ॥ బద్ధేతి ॥ గోధా జ్యాఘాతవారణం - గోధా తలం జ్యాఘాతవారణ ఇత్యమరః । గోధారూపాంగులిరక్షకకవచవతి మయి స్థితే సతి - పురుషాణాం మధ్యే కశ్చిత్ - కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్ - సర్వే స్త్రీప్రాయా భవిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ బహుభిరితి ॥ అహం బహుభిర్బాణైః - ఏకం శూరం - అత్యస్యన్ ప్రకర్షేణ క్షిపన్ - ప్రకర్షేలంఘనే ప్యతీత్యమరః । ఏకేన బాణేన - బహూన్ శూరాన్ అత్యస్యన్ - అనేన ప్రకారేణ - న వాజిగజానాం - మర్మసు మర్మస్థలేషు - బాణాన్ - వినియోక్ష్యామి విసర్జయిష్యామి - అతః కథమేకో బహూన్ హనిష్యతీతి న చింతనీయమితి భావః ॥ ౩౬ ॥ అద్యేతి ॥ అస్త్రప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః - ప్రతాపమాహాత్మ్యయోః ప్రభావస్స్యాదితి వైజయంతీ ॥ ౩౭ ॥ ఆద్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ చందనసారస్య చందనపంకస్య - కేయూరామోక్షణస్య అంగదధారణస్య - కేయూరమంగదమిత్యమరః । వసూనాం ధనానాం - విమోక్షస్య త్యాగస్య - సుహృదాం - పాలనస్య శత్రుభ్యో రక్షణస్య చ - అనురూపౌ రాజపుత్రత్వేన యోగ్యావపి - ఇమౌ బాహూ - హే రామ - తత్సర్వం విహాయ - తే అభిషేచనవి

వానకల్పయే ॥ ౩౨ ॥ ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టైర్గహనా దుశ్చరా చ మే । ❖ । హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశిరోభిర్భవితా మహీ ॥ ౩౩ ॥ ఖడ్గధారాహతా మేద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః । ❖ । పతిష్యంతి ద్విపా భూమౌ మేఘా ఇవ సవిద్యుతః ॥ ౩౪ ॥ బద్ధగోధాంగులిత్రాణే ప్రగృహీతశరాసనే । ❖ । కథం పురుషమానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే ॥ ౩౫ ॥ బహుభిశ్చైకమత్యస్యన్నేకేన చ బహూన్ జనాన్ । ❖ । వినియోక్ష్యామ్యహం బాణాన్ నృవాజిగజమర్మసు ॥ ౩౬ ॥ అద్య మే స్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభవిష్యతి । ❖ । రాజ్ఞశ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో ॥ ౩౭ ॥ అద్య చందనసారస్య కేయూరామోక్షణస్య చ । ❖ । వసూనాం చ విమోక్షస్య సుహృదాం పాలనస్య చ । అనురూపావిమౌ బాహూ రామ కర్మ కరిష్యతః ॥ ❖ ॥ అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం తే నివారణే ॥ ౩౯ ॥ బ్రవీహి కోద్యైవ మయా వియుజ్యతాం తవ సుహృత్ ప్రాణయశస్సుహృజ్జనైః । యథా తవేయం వసుధా వశే భవేత్తథైవ మాం శాధి తవాస్మి కింకరః ॥ ౪౦ ॥ విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్వ్య చాసకృత్స లక్ష్మణం రాఘవవంశవర్ధనః । ఉవాచ పిత్ర్యే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మామేష హి సౌమ్య సత్పథః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితుర్నిర్దేశపాలనే । కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా వచో ధర్మిష్ఠమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అదృష్టదుఃఖో ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః । మయి జాతో దశరథాత్ కథముంఛేన వర్తయేత్ ॥ ౨ ॥ యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృష్టాన్యన్నాని భుంజతే । కథం స భోక్ష్యతే నాథో వనే మూలఫలాన్యయమ్ ॥ ౩ ॥ క ఏతచ్ఛ్రద్దధేచ్ఛ్రుత్వా కస్య వా న భవేద్భయమ్ । గుణవాన్ దయితో రాజ్ఞో రాఘవో

ఘ్నస్య కర్తౄణాం - నివారణే విషయే - కర్మ కరిష్యతః ॥ ౩౯ ॥ త్వదాజ్ఞావ్యవకాశం భావినీత్యాహ బ్రవీహీతి ॥ బ్రవీహి బ్రూహి - వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం ॥ ౪౦ ॥ ఏవం విస్తరేణ పూర్వపక్షముపన్యస్యంతం లక్ష్మణం ప్రతి పూర్వం విన్యస్తం సిద్ధాంతం సంగ్రహేణాహ విమృజ్యేతి ॥ బాష్పం రామానన్మతిజం - రఘువంశవర్ధనః - రఘోస్సంబంధీ రాఘవః - రాఘవశ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణసమాసః - సత్పథే పిత్ర్యే వచనే - వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం - నిబోధ జానీహి - సర్వథాహం పితృవచనం న త్యజామీత్యర్థః - జీవతో వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్ । గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతేతి స్మరణాదితి భావః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖

అథ ధర్మస్య రామనిశ్చయస్యానుమోదనం కౌసల్యా కరోతి - తం సమీక్ష్యేత్యాదినా ॥ తం రామం - సమీక్ష్య నిశ్చిత్య - అవహితం సావధానం - నిర్దేశః నియోగః ॥ తీర్థీయం ॥ తమితి ॥ అవహితం సావధానం - నిర్దేశపాలనే ఆజ్ఞాపాలనే - మంగళభంగభీత్యా సంరుద్ధబాష్పా ॥ ౧ ॥ అదృష్టదుఃఖ ఇతి ॥ ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వ్రీహ్యాదిధాన్యానామంగుళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం - కణిశగ్రహణం తు శిలమేవ - ఇదం ఫలమూలాద్యాహరణం లక్షయతి - వర్తయేత్ జీవేత్ ॥ తీర్థీయం ॥ అదృష్టేతి ॥ ఉంఛేన క్షేత్రపతితవ్రీహ్యాదికణిశగ్రహణముంఛః - తేన - వర్తయేత్ జీవేత్ - భవానీతి శేషః ॥ ౨ ॥ యస్యేతి ॥ భృత్యాః భటాః - దాసాః దాస్యకరాః - మృష్టాని శ్లాఘ్యాని ॥ ౩ ॥ క ఇతి ॥ వివాస్యత ఇతి యత్ - ఏతత్ - కశ్శ్రద్దధేత్ - గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్ - శ్రద్ధేయత్వే వా - కస్య భయం

నభవేత్ - మమాప్యేవం వివాసనం భవిష్యతీతి ॥ తీర్థీయం ॥ కణ్ణీతి ॥ ఏవం పశ్చాద్ ... ఇతియత్ - ఏతచ్ఛ్రుత్వా రాజానం కశ్చిద్ద్రక్ష్యేత్ కశ్చిద్దద్యాత్ - కన్యాం భయం న భవేత్ ॥ ౪ ॥ నూనమితి ॥ ... - ఆదిశన్ ప్రదిశన్ - కృతాన్తః దైవం - యత్ర వైదేవేనిమిత్తే ॥ ౫ ॥ అయం త్విత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ అత్ర విశ్లేషజనితస్య శోకస్యాగ్నిసమాధిరుచ్యతే - ఆత్మభవః ... జః - అదర్శనమారుతః - శోకాగ్నేః రదర్శనజత్వాత్తస్య మారుతత్వనిరూపణం - విలాపదుఃఖం ప్రలాపజం దుఃఖం - తదేవ సమిధా ... తద్వర్ధకత్వాత్ - ఆపంచైవ హలం తా నామిలిన మిచ్ఛద్దాట్టాప్ - రుదితాశ్రు జిరోజనజాశ్రూణి - తాన్యేవ హుతా ఉక్తా - ... తర్యస్య - చింతాబాష్పః చింతోష్మా - న ఏవ మహాధూమో యస్య - తవాదర్శనేన హేతునా - చిత్తజ ఇతి హేతుమాత్రోక్తిః - ... త్తజ ఇతి పాఠాంతరం - నిశ్వాస ఏవాయాసః పురుష ప్రయత్నః - సమిధాదిజన్యాగ్నేః పురుషప్రయత్నజత్వాత్ తథా నిరూపణం - ... జలస్థానీయేన - విహీనాం ఇహ మాం - శోక ఏవాగ్నిః శోకాగ్నిః - నైలానికాగ్నిః - కర్శయిత్వా శుష్కం కృత్వా - హిమాత్యయే ... కక్షం గుల్మం - చిత్రభానుః వన్యోఽగ్నిరివ - మాం ప్రధక్ష్యతి భస్మీకరిష్యతి ॥ ౮ ॥ కథం హీతి ॥ ఉత్తరార్ధాత్ వౌత ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౯ ॥

యది వివాస్యతే ॥ ౪ ॥ నూనం తు బలవాఁల్లోకే కృతాంతస్సర్వమాదిశన్ । లోకే రామాభిరామస్త్వం వనం యత్ర గమిష్యసి ॥ ౫ ॥ అయం తు మామాత్మభవస్తవాదర్శనమారుతః । విలాపదుఃఖసమిధో రుదితాశ్రుహుతాహుతిః ॥ ౬ ॥ చింతాబాష్పమహాధూమస్తవాదర్శనచిత్తజః । కర్శయిత్వాఽధికం పుత్ర నిశ్వాసాయాససంభవః ॥ ౭ ॥ త్వయా విహీనామిహ మాం శోకాగ్నిరతులో మహాన్ । ప్రధక్ష్యతి యథా కక్షం చిత్రభానుర్హిమాత్యయే ॥ ౮ ॥ కథం హి ధేనుస్స్వం వత్సం గచ్ఛంతం నానుగచ్ఛతి । అహం త్వానుగమిష్యామి యత్ర పుత్ర గమిష్యసి ॥ ౯ ॥ తథా నిగదితం మాత్రా తద్వాక్యం పురుషర్షభః । శ్రుత్వా రామోఽబ్రవీద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యా వంచితో రాజా మయి చారణ్యమాశ్రితే । భవత్యా చ పరిత్యక్తో న నూనం వర్తయిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ భర్తుః కిల పరిత్యాగో నృశంసః కేవలం స్త్రియాః । స భవత్యా న కర్తవ్యో మనసాపి విగర్హితః ॥ ౧౨ ॥ యావజ్జీవతి కాకుత్స్థః పితా మే జగతీపతిః । శుశ్రూషా క్రియతాం తావత్ స హి ధర్మస్సనాతనః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్తా తు రామేణ కౌసల్యా శుభదర్శనా । తథేత్యువాచ సుప్రీతా రామమక్లిష్టకారిణమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తస్తు వచనం రామో ధర్మభృతాం వరః । భూయస్తామబ్రవీద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౫ ॥ మయా చైవ భవత్యా చ కర్తవ్యం వచనం పితుః । రాజా భర్తా గురుశ్శ్రేష్ఠస్సర్వేషామీశ్వరః ప్రభుః ॥ ౧౬ ॥ ఇమాని తు మహారణ్యే విహృత్య నవ పంచ చ । వర్షాణి పరమప్రీతస్స్థాస్యామి వచనే తవ ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తా ప్రియం పుత్రం బాష్పపూర్ణాననా తదా । ఉవాచ పరమార్తా తు కౌసల్యా పుత్రవత్సలా ॥ ౧౮ ॥ ఆసాం రామ సపత్నీనాం వస్తుం మధ్యే న మే క్షమమ్ । నయ మామపి కాకుత్స్థ వనం వన్యాం మృగీం యథా ॥ ❖ ॥ యది తే గమనే బుద్ధిః కృతా పితురపేక్షయా ॥ ౧౯ ॥ తాం తథా రుదతీం రామో రుదన్ వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౦ ॥ జీవంత్యా హి స్త్రియా భర్తా దైవతం ప్రభురేవ చ । భవత్యా మమ చైవాద్య రాజా ప్రభవతి ప్రభుః ॥ ౨౧ ॥ న హ్యనాథా వయం రాజ్ఞా లోకనాథేన ధీమతా । భరతశ్చాపి ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః ॥ ❖ ॥ భవతీమనువర్తేత స హి ధర్మరతస్సదా ॥ ౨౨ ॥ యథా మయి తు నిష్క్రాంతే పుత్రశోకేన పార్థివః ॥ ❖ ॥ శ్రమం నావాప్నుయాత్ కించిదప్రమత్తా తథా కురు ॥ ౨౩ ॥ దారుణశ్చాప్యయం శోకో యథైనం న వినాశయేత్ ॥ ❖ ॥ రాజ్ఞో

తథేతి ॥ తథా నిగదితమితి స్వవాచోప్యవిషయత్వం దర్శయతి మునిః ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యేతి ॥ న వర్తయిష్యతి - న జీవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ భర్తురితి ॥ నృశంసః నృశంసత్వం - సిధ్యతీతి శేషః - మనసాపి న కర్తవ్యః - న చింతనీయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ యావదితి ॥ నః శుశ్రూషా - ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ శుభదర్శనా - ధర్మ్యబుద్ధిరిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ దార్ఢ్యార్థం పునరాహ త్వా వా ఏవ మిత్యాదినా ॥ ౧౫ ॥ మయేతి ॥ ఉత్తరార్ధాత్ వౌన ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౧౬ ॥ ప్రాథమికపితృవచనపరిపాలనా సంతరం తవ వచనం కరిష్యామీత్యాహ ఇమానీతి ॥ ఇమానిత్యంపప్రజ్ఞాపనాయ - విహృత్యేత్యనేన క్లేశరాహిత్యముక్తం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమనుమత రామవనగమనస్స నగర వర్తనాపి పునస్సపత్నీ స్మరణాదనుగమనమర్థయతే ఆసామితి ॥ వన్యాం మృగీమివ - యథా వన్యామృగీ వనే సంతుష్టా వర్తతే తథాహమపి వర్తే - న భవంతిం క్లేశయిష్యామీతి భావః - పితురపేక్షయా పితురిచ్ఛయా ॥ ౧౯ ॥ తామితి ॥ రుదన్ - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టోపి రామో మాతృవ్యసనం దృష్ట్వా పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిఘ్నభయాద్ధైర్యేణ స్థితవాన్ ఇదానీం వనగమనానుమతిం లబ్ధ్వా - స్వస్నేహప్రదర్శనేన మాతృవ్యసనం నివర్తయితుం రుదితవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ న హీతి ॥ రాజ్ఞా - సనాథా ఇతి శేషః - రాజ్ఞా సనాథా వయం - న హ్యనాథా ఇత్యర్థః - సపత్నీమధ్యవాసదోషం పరిహరతి భరతశ్చాపీతి ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ దారు

ఇతి ॥ హితంచరేత్యత్ర తథేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ పతిశుశ్రూషణమేవ పత్న్యాః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేనాహ ఇతి ॥ పాపస్యగతిః ఫలమేవ ఫలంయస్యాస్సాతథా - నిర్నమస్కారాపి - భర్తృభిన్న ద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి ॥ శుశ్రూషయతి వ్రతేతి ॥ పాపస్యగతిః ఫలమేవ ఫలంయస్యాస్సాతథా ॥ ౨౫ ॥ ఉపసంహరతి శుశ్రూషామితి ॥ లోకేపురాదృష్టః - పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః - వేదేశ్రుతః - వేదావగత ఇత్యర్థః - స్మృతః - స్మృత్యవగతశ్చేత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ తూష్ణీమవస్థానేవినాందుఃఖమాక్రమిష్యతీతిధియా దుఃఖనివృత్త్యర్థం కాలక్షేపసాధనం విధత్తే అగ్నీతి ॥ అగ్నికార్యేషు శాంతిక పౌష్టిక హోమేషు - సుమనోభిశ్చేత్యత్ర చకారేణ చందనతాంబూలాదీనిసముచ్చీయంతే - అగ్నికార్యేషు క్రియమాణేషు సుమనః ప్రభృతిభిః దేవతా బ్రాహ్మణాశ్చపూజ్యా ఇత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ నియతాస్నానాదినియమయుక్తా - నియతాహారా మధుమాంసాదివర్జనేన శుద్ధాహారా ॥ ౨౮ ॥ ప్రాప్స్యస ఇతి ॥ భర్తృజీవనపుత్రాగమనరూపస్తోరేవ హి పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతిభావః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ గమన ఇతి ॥ సుకృతాం - సుదృఢామిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ గచ్ఛేతి ॥ గతక్లమా గతక్లేశా ॥ ౩౩ ॥ ప్రత్యాగత ఇతి ॥ మహాభాగేమహాభాగధేయే - ఆనృణ్యతాం అనృణతాం - స్వార్థేష్యఞ్ ॥ ౩౪ ॥ కృతాంతస్యేతి ॥ ఆచ్ఛిద్యఛిత్వా - అన్యథాకృత్వేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ గచ్ఛేతి ॥ సామ్నా సాంత్వరూపేణ ॥ లీర్థేయం ॥ గచ్ఛేతి ॥ శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన సిద్ధోపకరణ - చా

వృద్ధస్యసతతంహితంచరసమాహితా ॥ ౨౪ ॥ వ్రతోపవాసనిరతాయానారీపరమోత్తమా ॥ ❖ ॥ భర్తారంనానువర్తేతసాతుపాపగతిర్భవేత్ । భర్తుశ్శుశ్రూషయానారీలభతేస్వర్గముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ అపియానిర్నమస్కారానివృత్తాదేవపూజనాత్ ॥ ౨౫ ॥ శుశ్రూషామేవకుర్వీతభర్తుః ప్రియహితేరతా ॥ ❖ ॥ ఏషధర్మఃపురాదృష్టోలోకేవేదేశ్రుతస్స్మృతః ॥ ౨౬ ॥ అగ్నికార్యేషుచసదాసుమనోభిశ్చదేవతాః ॥ ❖ ॥ పూజ్యాస్తేమత్కృతేదేవిబ్రాహ్మణాశ్చైవసువ్రతాః ॥ ౨౭ ॥ ఏవంకాలంప్రతీక్షస్వమమాగమనకాంక్షిణీ ॥ ❖ ॥ నియతానియతాహారాభర్తృశుశ్రూషణేరతా ॥ ౨౮ ॥ ప్రాప్స్యసేపరమంకామంమయిప్రత్యాగతేసతి ॥ ❖ ॥ యదిధర్మభృతాంశ్రేష్ఠోధారయిష్యతిజీవితమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్తాతురామేణబాష్పపర్యాకులేక్షణా ॥ ❖ ॥ కౌసల్యాపుత్రశోకార్తారామంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ గమనేసుకృతాంబుద్ధింనతేశక్నోమిపుత్రక ॥ ❖ ॥ వినివర్తయితుంవీరనూనంకాలోదురత్యయః ॥ ౩౨ ॥ గచ్ఛపుత్రత్వమేకాగ్రోభద్రంతేస్తుసదావిభో ॥ ❖ ॥ పునస్త్వయినివృత్తేతుభవిష్యామిగతక్లమా ॥ ౩౩ ॥ ప్రత్యాగతేమహాభాగేకృతార్థేచరితవ్రతే ॥ ❖ ॥ పితురానృణ్యతాంప్రాప్తేత్వయిలప్స్యేపరంసుఖమ్ ॥ ౩౪ ॥ కృతాంతస్యగతిఃపుత్రదుర్విభావ్యాసదాభువి ॥ ❖ ॥ యస్త్వాంసంచోదయతిమేవచఆచ్ఛిద్యరాఘవ ॥ ౩౫ ॥ గచ్ఛేదానీంమహాబాహోక్షేమేణపునరాగతః ॥ ❖ ॥ నందయిష్యసిమాంపుత్రసామ్నావాక్యేనచారుణా ॥ ౩౬ ॥ అపీదానీంసకాలస్స్యాద్వనాత్ప్రత్యాగతంపునః ॥ ❖ ॥ యత్త్వాంపుత్రకపశ్యేయంజటావల్కలధారిణమ్ ॥ ౩౭ ॥ తథాహిరామంవనవాసనిశ్చితంసమీక్ష్యదేవీపరమేణచేతసా । ఉవాచరామంశుభలక్షణంవచోబభూవచస్వస్త్యయనాభికాంక్షిణీ ॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సాపనీయతమాయాసముపస్పృశ్యజలంశుచి । చకారమాతారామస్యమంగళానిమనస్వినీ ॥ ౧ ॥ నశక్యసేవారయితుంగచ్ఛేదానీంరఘూత్తమ । శీఘ్రంచవినివర్తస్వవర్తస్వచసతాంక్రమే ॥ ౨ ॥ యం

రుణా మనోహరేణ - సామ్నా సాంత్వవచనేన - లీర్థేయ పాఠభేదః - శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన ॥ ౩౬ ॥ క్షణమాత్రమప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీమేవ సంభవేదితి ప్రార్థయతే అపీతి ॥ యత్ యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన - వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం - సకాల ఇదానీమేవాపిస్యాత్ - అపిశబ్దస్సంభావనాయాం - అపిస్సంభావనాప్రశ్నగర్హాశంకాసముచ్చయ ఇతి వైజయంతీ । యత్ - యత్రేతివార్థః ॥ ౩౭ ॥ తథేతి ॥ వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం - పరమేణ చేతసా - ఆదరేణేతియావత్ - స్వస్త్యయనం మంగళం - అభికాంక్షితుం శీలమస్యా అస్తీతి - తథా ॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ మాత్రా స్వస్త్యయనానిదర్శయతి సేత్యాది ॥ ఆయాసం క్లేశం - అపనీయత్యక్త్వా - జలముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - ఉపస్పర్శస్త్వాచమనమిత్యమరః । రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాద్దేవతాప్రార్థనస్యాశుచినాకర్తవ్యత్వాదుపస్పర్శనముక్తం - అత ఏవ శుచిరిత్యుచ్యతే - మంగళానిమంగళాశాసనాని ॥ ౧ ॥ నేతి ॥ శీఘ్రం వినివర్తస్వ - చతుర్దశవర్షాంత ఇతిశేషః - సతాంక్రమే అభిషేచనే ॥ ౨ ॥ యమితి ॥ పాలయసి అప్రచ్యుతమనుతిష్ఠసి - ధృత్యా ప్రీత్యా - నియమేన సమగ్రతయా - సవై ప్రసిద్ధో ధర్మః - త్వా

ఘవశార్దూలరఘుకులశ్రేష్ఠ - అభిరక్షతు అభితో రక్షతు - పునర్ధర్మపదప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షత్విత్యుచ్యతే ॥ ౩ ॥ యేభ్య ఇతి ॥ చైత్యేషు చతుష్పథేషు - ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు - తే - దేవా ఇతి శిష్టం ॥ ౪ ॥ యానీతి ॥ సముదితం శ్రేష్ఠం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సమిదిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ వన్యాస్సమిత్కుశాదయః - ప్రమాదకృతప్రత్యవాయనహషపస్పంతో పవేచరంతం భవంతం రక్షంత్విత్యాశాస్యార్థః - పవిత్రాణి దర్భగ్రంథయః - వేద్యః అగ్నిధిష్ణ్యాని - స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని - తేషామలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదాద్వా వైచిత్ర్యం - వృక్షగ్రహణం లతాదేరప్యుపలక్షణం - క్షుపాః హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః - హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుప ఇత్యమరః । వృక్షవిశేషణం వా - హ్రస్వశాఖాస్తేష్వేవ ప్రాయశో దేవతాస్సన్నిదధత ఇత్యైతిహ్యాత్ - పతంగాః పక్షిణః ॥ ౭ ॥ స్వస్తీత్యాది ॥ కుర్వంత్విత్యనుషంగః - స్వస్తి ధాతేత్యాదావకరోత్విత్యధ్యాహారః - సాధ్యాః దేవతావిశేషాః - విశ్వే విశ్వేదేవాః - మరుతః వాయవః - ధాతృవిధాతృశబ్దౌ దేవతావిశేషవాచకౌ - పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాదిత్యావాంతరభేదవాచకాః - ముహూర్తః దినస్య త్రింశో భాగః ॥ తిథిర్వా యం ॥ స్వస్తీతి ॥ ధాతా ఆధారకర్మప్రధానో విరాడ్విష్ణుః - విధాతా స్రష్టా - స ఏవ సర్గవిధాయకః ప్రజాపతిర్వా - పూషా భగోర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతాః - అస్మిన్ప్రకరణే పునరుక్తిః పుత్రప్రేమపారవశ్యాదిత్యవగంతవ్యా ॥ ౧౦ ॥

పాలయసి ధర్మం త్వం ధృత్యా చ నియమేన చ । స వై రాఘవశార్దూల ధర్మస్త్వామభిరక్షతు ॥ ౩ ॥ యేభ్యః ప్రణమసే పుత్ర చైత్యేష్వాయతనేషు చ । తే చ త్వామభిరక్షంతు వనే సహ మహర్షిభిః ॥ ౪ ॥ యాని దత్తాని తేఽస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా ॥ తాని త్వామభిరక్షంతు గుణైస్సముదితం సదా ॥ ౫ ॥ పితృశుశ్రూషయా పుత్ర మాతృశుశ్రూషయా తథా । సత్యేన చ మహాబాహో చిరం జీవాభిరక్షితః ॥ ౬ ॥ సమిత్కుశపవిత్రాణి వేద్యశ్చాయతనాని చ । స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా హ్రదాః ॥ ❈ ॥ పతంగాః పన్నగాస్సింహాస్త్వాం రక్షంతు నరోత్తమ ॥ ౭ ॥ స్వస్తి సాధ్యాశ్చ విశ్వే చ మరుతశ్చ మహర్షయః ॥ ❈ ॥ స్వస్తి ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూషా భగోఽర్యమా । లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రముఖాస్తథా ॥ ❈ ॥ ఋతవశ్చైవ పక్షాశ్చ మాసాస్సంవత్సరాః క్షపాః । దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి కుర్వంతు తే సదా ॥ ౧౦ ॥ స్మృతిర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః ॥ ౧౧ ॥ స్కందశ్చ భగవాన్ దేవస్సోమశ్చ సబృహస్పతిః ॥ ❈ ॥ సప్తర్షయో నారదశ్చ తే త్వాం రక్షంతు సర్వతః ॥ ౧౨ ॥ యాశ్చాపి సర్వతస్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః ॥ ❈ ॥ స్తుతా మయా వనే తస్మిన్ పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః ॥ ౧౩ ॥ శైలాస్సర్వే సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ ॥ ❈ ॥ ద్యౌరంతరిక్షం పృథివీ నద్యస్సర్వాస్తథైవ చ । నక్షత్రాణి చ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః ॥ ❈ ॥ అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాంతు త్వాం వనమాశ్రితమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఋతవశ్చైవ షట్పుణ్యా మాసాస్సంవత్సరాస్తథా ॥ ❈ ॥ కలాశ్చ కాష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్మ దిశంతు తే ॥ ౧౫ ॥ మహావనే విచరతో మునివేషస్య ధీమతః ॥ ❈ ॥ తవాదిత్యాశ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదాస్సదా ॥ ౧౬ ॥ రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్మణామ్ ॥ ❈ ॥ క్రవ్యాదానాం చ సర్వేషాం మాభూత్ పుత్రక తే భయమ్ ॥ ౧౭ ॥ ప్లవగా వృశ్చికా దంశా మశకాశ్చైవ కాననే ॥ ❈ ॥ సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మా భూవన్ గహనే తవ ॥ ౧౮ ॥ మహాద్విపాశ్చ సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋక్షాశ్చ దంష్ట్రిణః ॥ ❈ ॥ మహిషాశ్శృంగిణో రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్రక ॥ ౧౯ ॥ నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చాన్యే సత్త్వజాతయః ॥ ❈ ॥ మా చ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మ

స్మృతిర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః ॥ స్మృతిః ధ్యానం - ధృతిః ఐకాగ్ర్యం - నిష్పన్నో యోగ ఇతి యావత్ - ధర్మః శ్రుతిస్మృత్యుదితః - యం పాలయసీత్యత్ర పితృవాక్యపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౧౦ ॥ స్కంద ఇతి ॥ స్కందః సనత్కుమారః - తం స్కంద ఇత్యాచక్షత ఇతి దహరవిద్యాయామంతరాభిధానాత్ - కుమారో వా ॥ ౧౧ ॥ యాశ్చాపీతి ॥ సర్వతస్సిద్ధాః ప్రసిద్ధాః ॥ ౧౨ ॥ శైలా ఇతి ॥ శైలాః కులపర్వతాః - సముద్రసన్నిధానాత్ శైలా వృక్షా ఇత్యత్రత్యాస్త్వప్రధానపర్వతాః - రాజా కుబేరః - గ్రహాః కుజాదయః - సహదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః - అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే - అతో న పునరుక్తిః ॥ ౧౪ ॥ ఋతవ ఇతి ॥ ఋతుమాసాదిశబ్దాస్తదధిదేవతాపరాః - కేచిదాహుః - అస్మిన్ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి - శర్మ సుఖం - శర్మశాతసుఖాని చేత్యమరః ॥ ౧౫ ॥ మహావన ఇతి ॥ ఆదిత్యాః దేవాః ॥ ౧౬ ॥ రాక్షసానామితి ॥ రాక్షసాదిసంబంధి భయం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తేభ్యో భయమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ప్లవగా ఇతి ॥ ప్లవగాః వానరాః - దంశాః వనమక్షికాః - దంశస్తు వనమక్షికేత్యమరః । సరీసృపాః గిరిసర్పాః - గహనే వనే - మాభూవన్ - హింసకా మా భూవన్నిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ మహాద్విపా ఇతి ॥ ఋక్షాః భల్లూకాః - న తే ద్రుహ్యంతు - క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ ॥ ౧౯ ॥ నృమాంసభోజనా ఇతి ॥ సత్త్వజాతయః - సత్త్వస్య జాతి

జన్మ యేషు తే సత్త్వజాతయః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సత్త్వజాతయః - సత్త్వసంబంధ్యజాతిర్జన్మ యేషు ప్రాణిషు తే సత్త్వజాతయః శక్తిమంతః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఆగమా ఇతి ॥ ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః - సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాదిసంపత్తయే ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వసంపత్తయ ఇతి ॥ వనవాసాపేక్షితాః ఫలమూలాదయః - సంపద్విశేషః ॥ ౨౧ ॥ స్వస్తీతి ॥ అంతరిక్షేభ్యః అంతరిక్షచారిభ్యః - పార్థివేభ్యః పృథివీవర్తిభ్యస్సకాశాత్ - పరిపంథినః శత్రవః ॥ తీర్థీయం ॥ పార్థివేభ్యః - పృథివ్యాం భవాః పార్థివాః - తేభ్యస్సకాశాత్ - తే స్వస్త్యస్త్వితి యోజనా - యే చ తే పరిపంథినః తేభ్యశ్చ ॥ ౨౨ ॥ గురురిత్యాది ॥ పృథక్పృథక్ మిళితాశ్చ రక్షంత్విత్యర్థః - ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౨౩ ॥ ఋషిముఖాచ్చ్యుతాః నిర్గతాః - త్వయా గృహీతాశ్చేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ సర్వలోకప్రభురితి ॥ భూతభర్తా నారాయణః ॥ ౨౫ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతిశబ్దః క్రమ ఇత్యేతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఘృతమితి ॥ ఉపసంపాదయామాస - హోమాయేతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ ఉపాధ్యాయ ఇతి ॥ శాంతిం సర్వోపద్రవశాంతిం - అనామయం ఆరోగ్యంచ - ఉద్దిశ్యేతి శేషః - హుతహవ్యావశేషేణ హుతహవిశ్శేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం ॥ తీర్థీయం ॥ అనామయం ఆరోగ్యం - ఉద్దిశ్యేతి శేషః - హుతహవ్యావశేషేణ హుతానాం హవ్యానాం శేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం - బలిం లోకపాలాదిబలిం ॥ ౨౯ ॥

యాస్సంపూజితాస్త్వయా ॥ ౨౦ ॥ ఆగమాస్తే శివాస్సంతు సిధ్యంతు చ పరాక్రమాః ॥ ❈ ॥ సర్వసంపత్తయే రామ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక ॥ ౨౧ ॥ స్వస్తి తే స్త్వంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః పునః పునః ॥ ❈ ॥ సర్వేభ్యశ్చైవ దేవేభ్యో యే చ తే పరిపంథినః ॥ ౨౨ ॥ గురుస్సోమశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోఽథ యమస్తథా ॥ ❈ ॥ పాంతు త్వామర్చితా రామ దండకారణ్యవాసినమ్ ॥ ౨౩ ॥ అగ్నిర్వాయుస్తథా ధూమో మంత్రాశ్చర్షిముఖాచ్చ్యుతాః ॥ ❈ ॥ ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన ॥ ౨౪ ॥ సర్వలోకప్రభుర్బ్రహ్మా భూతభర్తా తథర్షయః ॥ ❈ ॥ యే చ శేషాస్సురాస్తే త్వాం రక్షంతు వనవాసినమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి మాల్యైస్సురగణాన్ గంధైశ్చాపి యశస్వినీ ॥ ❈ ॥ స్తుతిభిశ్చానురూపాభిరానర్చాయతలోచనా ॥ ౨౬ ॥ జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మహాత్మనా ॥ ❈ ॥ హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ఘృతం శ్వేతాని మాల్యాని సమిధశ్శ్వేతసర్షపాన్ ॥ ❈ ॥ ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా ॥ ౨౮ ॥ ఉపాధ్యాయస్స విధినా హుత్వా శాంతిమనామయమ్ ॥ ❈ ॥ హుతహవ్యావశేషేణ బాహ్యం బలిమకల్పయత్ ॥ ౨౯ ॥ మధుదధ్యక్షతఘృతైః స్వస్తివాచ్య ద్విజాంస్తతః ॥ ❈ ॥ వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్యయనక్రియాః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ ॥ ❈ ॥ దక్షిణాం ప్రదదౌ కామ్యాం రాఘవం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే ॥ ❈ ॥ వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౨ ॥ యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాకల్పయత్పురా ॥ ❈ ॥ అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౩ ॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్ ॥ ❈ ॥ అదితిర్మంగళం ప్రాదాత్తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౪ ॥ త్రీన్విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః ॥ ❈ ॥ యదాసీన్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఋతవస్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే ॥ ❈ ॥ మంగళాని మహాబాహో దిశంతు శుభమంగళాః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి పుత్రస్య శేషాశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ ॥ ❈ ॥ గంధైశ్చాపి సమాలభ్య రామమాయతలోచనా ॥ ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకరణీం శుభామ్ ॥ ❈ ॥ చకార రక్షాం కౌసల్యా మంత్రైరభిజజాప చ ॥ ౩౭ ॥ ఉవాచాతిప్రహృష్టేవ సా దుఃఖవశవర్తినీ ॥ ❈ ॥

మధ్వితి ॥ మధ్వాదిద్రవ్యగతైః నాదిభిర్దత్తాభిః - ద్విజాన్ స్వస్తివాచ్య - పుణ్యాహం వాచయిత్వేత్యర్థః - స్వస్త్యయనక్రియాః - స్వస్త్యయనక్రియాప్రతిపాదకమంత్రానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ మధ్విత్యాది ॥ స్వస్తివాచ్యం స్వస్తివాచనముద్దిశ్య - ద్విజాన్ మధ్వాదిభిరుపలక్షితాన్ కృత్వా - రామస్య వనే స్వస్త్యస్త్విత్యేవం - వనే స్వస్త్యయనక్రియాః స్వస్త్యయనప్రతిపాదకమంత్రాన్ - వాచయామాస ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ కామ్యాం అభీష్టాం ॥ ౩౧ ॥ యన్మంగళమితి ॥ వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ త్రీనితి ॥ విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్ ॥ ౩౫ ॥ ఋతవ ఇతి ॥ శుభమంగళాః మంగళానామపి మంగళాః - మంగళద్రవ్యాణామప్యతిశయాధాయకా ఇత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ఇతీతి ॥ శేషాః అక్షతాని - గంధైశ్చ సమాలభ్య విలిప్య - సమాలంభో విలేపనమిత్యమరః ॥ సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం - విశల్యకరణీం చ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం చ - ఓషధీం మూలికాం - మంత్రైరభిమంత్ర్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - పునర్జజాప చ ॥ తీర్థీయం ॥ ఇతీతి ॥ పుత్రస్య రామస్య - శిరసి - శేషాన్ శ్వేతాక్షతాన్ - కృత్వా - గంధైశ్చ సమాలభ్య చందనైర్విలిప్య - సిద్ధార్థాం దృష్టవీర్యాం - ఓషధీం మూలికాం - విశల్యకరణీం అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం మూలికాం చ - గుళికీకృత్య సుఖాం రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - తాం మంత్రైరభిజజాప చ ॥ ౩౭ ॥ ఉవా

శేతి ॥ అతిప్రహృష్టేవ - దుఃఖవశవర్తిన్యపి పుత్రముఖోల్లాసార్థమతిసంతుష్టేవభావయంతీత్యర్థః - అసంసజ్జమానయా - స్ఖలంత్యేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సంసజ్జమానయా అంతఃఖేదగద్గదయా ॥ ౩౯ ॥ కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ ఆనమ్యేతి ॥ ఆనమ్యాలసమ్య - సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః - గచ్ఛేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౪౦ ॥ ఆరోగమితి ॥ సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం - పశ్యామి ద్రక్ష్యామి ॥ ౪౧ ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పేతి ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానససంకర్మ - వనే రామస్య కింభవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ మంగళైరితి ॥ వధ్వాః స్నుషాయాస్సీతాయాః - కామాన్ కామ్యమానవస్త్రాభరణాదీన్ ॥ తీర్థీయం ॥ మంగళైః రాజోచితవస్త్రాభరణాదిభిః - వధ్వాః సీతాయాః - సంవర్ధసంవర్ధయ - యాహి గచ్ఛ భో ఇతి ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ తదా కౌసల్యోక్తస్య వాచామగోచరత్వాదాహ ఇతీవేత్యాది ॥ ఇతీవ - ఏవంవిధమిత్యర్థః - ప్రదక్షిణం అనుకూలం - రక్షామితియావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రదక్షిణంచకారేతి - రక్షార్థమేవ పుత్రస్య ప్రదక్షిణం ॥ ౪౬ ॥ తథేతి ॥ నిపీడ్య - నిపీడనపూర్వకమభివాద్యేత్యర్థః - స్వయా స్వతస్సిద్ధయా ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ దేవ్యాకృతప్రదక్షిణస్స రాఘవః - తథాచ మాతుః కృతప్రదక్షిణస్సన్ పునః పునర్మాతుశ్చరణావపీడ్యేతి సంబంధః - నిపీడ్య - అభివాద్యేత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః ॥

వాఙ్మాత్రేణనభావేన వాచాసంసజ్జమానయా ॥ ౩౯ ॥ ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ ॥ అవదత్ పుత్ర సిద్ధార్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖమ్ ॥ ౪౦ ॥ అరోగం సర్వసిద్ధార్థమయోధ్యాం పునరాగతమ్ ॥ పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవర్త్మని ॥ ౪౧ ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా ॥ ద్రక్ష్యామి త్వాం వనాత్ప్రాప్తం పూర్ణచంద్రమివోదితమ్ ॥ ౪౨ ॥ భద్రాసనగతం రామ వనవాసాదిహాగతమ్ ॥ ద్రక్ష్యామి చ పునస్త్వాం తు తీర్ణవంతం పితుర్వచః ॥ ౪౩ ॥ మంగళైరుపసంపన్నో వనవాసాదిహాగతః ॥ వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామాన్ సంవర్ధయాహి భో ॥ ౪౪ ॥ సయాఽర్చితా దేవగణాశ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః । అభిప్రయాతస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ ॥ ౪౫ ॥ ఇతీవ చాశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్య చ స్వస్త్యయనం యథావిధి । ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం పునః పునశ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే ॥ ౪౬ ॥ తథా చ దేవ్యా సకృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతుశ్చరణౌ పునః పునః । జగామ సీతానిలయం మహాయశాస్స రాఘవః ప్రజ్వలితస్స్వయా శ్రియా ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచవింశస్సర్గః ॥

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామస్సంప్రస్థితో వనమ్ । కృతస్వస్త్యయనో మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్త్మని స్థితః ॥ విరాజయన్ రాజసుతో రాజమార్గం నరైర్వృతమ్ । హృదయాన్యామమంథేవ జనస్య గుణవత్తయా ॥ ౧ ॥ వైదేహీ చాపి తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ । తదేవ హృది తస్యాశ్చ యౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ౨ ॥ దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా । అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే ॥ ౩ ॥ ప్రవివేశాథ రామస్తు స్వం వేశ్మ సువిభూషితమ్ । ప్రహృష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః ॥ ౪ ॥ అథ సీతా సముత్పత్య వేపమానా చ తం పతిమ్ । అపశ్యచ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియమ్ ॥ ౫ ॥ తాం దృష్ట్వా స హి ధర్మాత్మా న శశాక మనోగతమ్ । తం శోకం రాఘవస్సోఢుం తతో వివృతతాం గతః ॥ ౬ ॥ వివ

ఏవం మాతరమనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి - అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః - ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే - ఆమమంథేవ - విలోడయామాసేత్యర్థః - గుణవత్తయా పూర్వభాషీ ప్రియవాదీ చేత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా ॥ ౧ ॥ వైదేహీతి ॥ తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ రామాభిషేకార్థప్రతోపవాసాదినియమవిశిష్టా - యౌవరాజ్యాభిషేచనం - వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౨ ॥ దేవకార్యమితి ॥ దేవకార్యం దేవపూజాం - కృతజ్ఞా - అభిషిక్తభర్తృవిషయేపట్టమహిషీభిః గంధపుష్పాదినాకృతపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః - హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా - రాజధర్మాణామభిజ్ఞా అభిషిక్తరాజాసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ - ప్రతీక్షతేస్మ - ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమాగమిష్యతీత్యపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ప్రవివేశేతి ॥ హ్రియా గృహాలంకారజనప్రహర్షజయా ॥ ౪ ॥ అథేతి ॥ సముత్పత్య ఆసనాదుత్థాయ - వేపమానా - భర్తుర్విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తామితి ॥ తతస్సోఢుమశక్తత్వాదేవ - వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం - ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావస్సీతాయా భావిదుఃఖస్మరణేనేతి బోధ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ వివృతతాం గతః - వ్యక్తదుఃఖతాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - మయి వనం గతే సతి అదుఃఖార్హా సీతా దుఃఖేన కథం కాలం నయిష్యతీతి థియా సంజాతదుఃఖో భూదిత్యర్థః - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః ॥ ౬ ॥ వివర్ణవద

నమితి ॥ ప్రస్విన్నం హస్తగతరాజ్యస్యాన్యగామిత్వం స్వవనప్రవ్రాజనం చ కథమస్యై వేదయిష్యామీతి శోకేన ప్రస్వేదః - అమర్షణం సంజాతదుఃఖం నియంతుమశక్తం - ఇదానీం హర్షకాలే - ఇదం దౌర్మనస్యం ॥ ౮ ॥ అద్యేతి ॥ బార్హస్పతః బృహస్పతిర్దైవత్యః - ఉక్తః అభిషేకార్హత్వేన విహితః - యుక్త ఇతి పాఠే అభిషేకార్హః - శ్రీమాన్ కర్మార్హభవతాం శ్రీకరః - పుష్యః పుష్యనక్షత్రం - అ శ్యేతి బ్రాహ్మణైః ప్రోచ్యతే ను - ప్రోచ్యతే ఖల్విత్యర్థః - అన్వితి భిత్వా అను ప్రోచ్యత ఇతి వా సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అద్యేతి ॥ బార్హస్పతః బృహస్పతిదేవతాకః - పుష్యః పుష్యనక్షత్రం - యుక్తః - చంద్రేణేతి శేషః - అను ప్రోచ్యతే - బ్రాహ్మణై రిత్యన్వయః - కేనేతి - అద్య పుష్యః అద్యాభిషేకో రామస్యేతి ద్విజైరుక్తం సంతోషం విహాయ దుఃఖం కేన హేతునేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ శతం శలాకాః యస్య తేన - స్థలస్థత్వేన మాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం - వల్గు సుందరం - ఆవృతం సన్న విరాజత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ వ్యజనాభ్యామితి ॥ వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం - శతపత్రం పద్మం ॥ ౧౧ ॥ వాగ్మిన ఇతి ॥ వందినస్స్తుతిపాఠకాః - వందినస్స్తుతిపాఠకా ఇత్యమరః । మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః - మాగధాః వంశశంసకాః ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ క్షౌద్రం మధు - మూర్ధ్ని నదధతిస్మ - నాభిషించంతిస్మేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నేతి ॥ క్షౌద్రం దధి చేతి - తీర్థోదకమిశ్రమిత్యర్థః - మూర్ధాభిషిక్తస్యేతరస్యాపి తస్య - విధానతః యథావిధి నేతి ॥ ౧౩ ॥ నేతి ॥ ప్రకృతయః అమాత్యాదయః - శ్రేణీముఖ్యాః వణిక్ప్రధానాః ॥ ౧౪ ॥ చతుర్భిరితి ॥ పుష్యరథః - ఉత్సవాయ కల్పితో రథ ఇత్యర్థః - అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం న సమరాయ యదీత్యమరః । సహ రాజ్ఞామగ్రతోఽనీ

ర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్నమమర్షణమ్ । ఆహ దుఃఖాభిసంతప్తా కిమిదానీమిదం ప్రభో ॥ ౮ ॥ అద్య
బార్హస్పతశ్శ్రీమాన్ యుక్తః పుష్యో ను రాఘవ । ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వమసి దుర్మనాః ॥ ౯ ॥
న తే శతశలాకేన జలఫేననిభేన చ । ఆవృతం వదనం వల్గు ఛత్రేణాభివిరాజతే ॥ ౧౦ ॥ వ్యజనాభ్యాం చ ము
ఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణమ్ । చంద్రహంసప్రకాశాభ్యాం వీజ్యతే న తవాననమ్ ॥ ౧౧ ॥ వాగ్మినో వందిన
శ్చాపి ప్రహృష్టాస్త్వాం నరర్షభ । స్తువంతో నాద్య దృశ్యంతే మంగళైస్సూతమాగధాః ॥ ౧౨ ॥ న తే క్షౌ
ద్రం చ దధి చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దదతి స్మ విధానతః ॥ ౧౩ ॥ న త్వాం
ప్రకృతయస్సర్వాః శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః । అనువ్రజితుమిచ్ఛంతి పౌరజానపదాస్తథా ॥ ౧౪ ॥ చ
తుర్భిర్వేగసంపన్నైర్హయైః కాంచనభూషితైః । ముఖ్యః పుష్యరథో యుక్తః కిం న గచ్ఛతి తేఽగ్రతః ॥ ౧౫ ॥
న హస్తీ చాగ్రతశ్శ్రీమాంస్తవ లక్షణపూజితః । ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః ॥ ౧౬ ॥ న చ
కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన । భద్రాసనం పురస్కృత్య యాతం వీరపురస్కృతమ్ ॥ ౧౭ ॥
అభిషేకో యథా సజ్జః కిమిదానీమిదం తవ । అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే ॥ ౧౮ ॥ ఇతీ
వ విలపంతీం తాం ప్రోవాచ రఘునందనః । సీతే తత్రభవాంస్తాత ప్రవ్రాజయతి మాం వనమ్ ॥ ౧౯ ॥ కులే
మహతి సంభూతే ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి । శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాభ్యాగతం మమ ॥ ౨౦ ॥ రాజ్ఞా సత్య
ప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేన చ । కైకేయ్యై మమ మాత్రే తు పురా దత్తౌ మహావరౌ ॥ ౨౧ ॥ తయాద్య మమ సజ్జే
స్మిన్నభిషేకే నృపోద్యతే । ప్రచోదితస్స సమయో ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వ
స్తవ్యం దండకే మయా । పిత్రా మే భరతశ్చాపి యౌవరాజ్యే నియోజితః ॥ ❖ ॥ సోఽహం త్వామాగతో ద్ర

యతే కేవలం సంభ్రమాయ ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః - ఉభయోరుపమానత్వేనైవ సామ్యాసక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ తథా హస్తీ చ కృష్ణమేఘప్రభో గిరిప్రభశ్చ ॥ ౧౬ ॥ నచ కాంచనచిత్రమితి ॥ వీరపురస్కృతం భద్రాసనం పురస్కృత్య - తే - యాతం గమనం - న పశ్యామీత్యన్వయః ॥ ౧౭ ॥ అభిషేక ఇతి ॥ యథా అభిషేకః - సజ్జః సన్నద్ధః - ఇదానీం తథైవేత్యర్థః - తవాపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే - ప్రహర్షశ్చ న లక్ష్యతే - కిమిదమితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అభిషేక ఇతి ॥ యదా యస్మాత్ - సజ్జః సన్నద్ధః - త్ర వృత్త ఇతి యావత్ - ఏవమపి అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ లక్ష్యతే - ఇదం కిమిత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ ఇతీతి ॥ విలపంతీం వివిధం వదంతీం - తత్రభవాన్ పూజ్యః - తత్రభవాన్ అత్రభవానితి శబ్దో వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే పూజ్య ఇతి హలాయుధః । ప్రవ్రాజయతీత్యనంతరమితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ మహతో ప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః కిం భవిష్యతీతి భయాచ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి కుల ఇత్యాది ॥ ఇదం ప్రవ్రాజనం - యేన క్రమేణ యేన మార్గేణ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ తయేతి ॥ అద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి - ప్రచోదితః పూర్వం దత్తం వరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః - స సమయః త్వదపేక్షితం కరిష్యామీతి కృతశపథ ఇత్యర్థః - సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః । ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః - కర్తృభూతధర్మేణ స్వాయత్తీకృత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తయేతి ॥ నృపోద్యతే నృపేణోద్యుక్తే - అభిషేకే సజ్జే సతి - తయా అద్య స సమయః ప్రాచీనో వరసంకేతః - ప్రచోదితః ప్రవర్తితః - తేన కారణేన - ధర్మేణ ధర్మమార్గేణైవ - ప్రతినిర్జితః స్వవశీకృతః ॥ ౨౨ ॥ తతః కిమిత్యత్రాహ చతుర్దశేతి ॥ మయా - పితృచోదితేనేత్యర్థః ॥ ౨౩ ౪ ॥ సీతాహృ

దయం జ్ఞాతుం బుద్ధ్యుపదేశవ్యపదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయన్నాహ భరతస్యేతి ॥ త్వయా న కథ్యాః న శ్లాఘనీయాః - త్వత్ప్రశంసా మా గమదిత్యాశయా మిత్యాశేషః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ తేన భరతేన - విశేషేణ న భర్తవ్యా - బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అశనాదిభరణం లక్ష్మణశత్రుఘ్నాభ్యాం విశేషేణ న కాంక్షణీయమితి భావః - అనుకూలతయా అన్యజనసాధారణతయా - శక్యం రాజాగ్ర్యం ॥ ౨౬ ॥ తదనుకూలాచరణం కిమర్థమిత్యత ఆహ తస్మా ఇతి ॥ నృపతినా దశరథేన ॥ ౨౭ ॥ అహమితి ॥ గురోః దశరథస్య - స్థిరా భవ - మయి స్థిరానురాగా భవేత్యర్థః - తత్ర హేతుమనస్వినీతి - దృఢమనస్కేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ కాల్యమితి ॥ కాల్యం అహర్ముఖే - ప్రత్యూషోహర్ముఖం కాల్యమిత్యమరః ॥ ౩౦ ॥ మాతేతి ॥ ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా - స్థితా యా ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ వందితవ్యా ఇతి ॥ స్నేహః ప్రీతిః - ప్రణయః సౌహృదం - ప్రణయస్స్యాత్ పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చేతి వైజయంతీ । భోగః పాలనం - భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనాభ్యవహారయోరితి వైజయంతీ । మయి స్నేహాదిత్రయమవిశేషేణ కుర్వంతి - అతస్తాస్తుల్యతయా వంద్యా ఇతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ వందితవ్యా ఇతి ॥ స్నేహప్రణయసంభోగైః - ప్రణయః అనునయః సేవా - సంభోగః అన్నపానాదివిశేషప్రదానం - తైః - సమాః - మేమాత్రే తి శేషః ॥ ౩౨ ॥ భ్రాతృపుత్రసమావితి ॥ భ్రాతృపుత్రసమౌ భ్రాతా పుత్రేణ సమౌ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ ౩౩ ॥ విప్రియమితి ॥ రాజత్వే స్వప్రభుత్వమనియంతృత్వం కస్యచిత్ సంభవతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రభురిత్యుక్తం - దేశపతేరకులపతిత్వదర్శనాదాహ దేశస్య చ కుల

ఋద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహంతే పరస్తవమ్ । తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్యాగ్రతో మమ ॥ ౨౪ ॥ నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన । అనుకూలతయా శక్యం సమీపే తస్య వర్తితుమ్ ॥ ౨౫ ॥ తస్మై దత్తం నృపతినా యౌవరాజ్యం సనాతనమ్ । స ప్రసాద్యస్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః ॥ ౨౬ ॥ అహం చాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురోస్సమనుపాలయన్ । వనమద్యైవ యాస్యామి స్థిరా భవ మనస్వినీ ॥ ౨౭ ॥ యాతే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితమ్ । వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయానఘే ॥ ౨౮ ॥ కాల్యముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాం యథావిధి । వందితవ్యో దశరథః పితా మమ నరేశ్వరః ॥ ౩౦ ॥ మాతా చ మమ కౌసల్యా వృద్ధా సంతాపకర్శితా । ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా త్వత్తస్సంమానమర్హతి ॥ ౩౧ ॥ వందితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యాశ్శేషా మమ మాతరః । స్నేహప్రణయసంభోగైస్సమా హి మమ మాతరః ॥ ౩౨ ॥ భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః । త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ మమ ॥ ౩౩ ॥ విప్రియం న చ కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన । స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్య చ ॥ ౩౪ ॥ ఆరాధితా హి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపసేవితాః । రాజానస్సంప్రసీదంతి ప్రకుప్యంతి విపర్యయే ॥ ౩౫ ॥ ఔరసానపి పుత్రాన్ హి త్యజంత్యహితకారిణః । సమర్థాన్ సంప్రగృహ్ణంతి జనానపి నరాధిపాః ॥ ౩౬ ॥ సా త్వం వసేహ కల్యాణి రాజ్ఞస్సమనువర్తినీ । భరతస్య రతా ధర్మే సత్యవ్రతపరాయణా ॥ ౩౭ ॥ అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్యమిహైవ భామిని । యథా వ్యలీకం కురుషే న కస్యచిత్ తథా త్వయా కార్యమిదం వచో మమ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

ఏవముక్తా తు వైదేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ । ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కిమిదం భాషసే రామ వాక్యం లఘుతయా ధ్రువమ్ । త్వయా యదపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్మజ ॥ ౨ ॥

స్య చేతి ॥ ౩౪ ॥ ఆరాధితా ఇతి ॥ శీలేన అనుకూలవృత్త్యా - ప్రయత్నైః ఆలస్యత్యాగాదిభిః - విపర్యయే శీలాద్యభావే ॥ ౩౫ ॥ ఔరసానితి ॥ జనాన్ అబంధూన్ ॥ ౩౬ ॥ సా త్వమితి ॥ సత్యవ్రతా అమోఘవ్రతా ॥ ౩౭ ॥ అహమితి ॥ వ్యలీకం అప్రియం - కస్యచిదపి జనస్య యథా వ్యలీకం న కురుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం - ఇదం మమ వచశ్చ కార్యం - అత్రైవ స్థాతవ్యమితి మమ వచశ్చ కార్యమితి - యద్వా యథా కస్యచిదపి వ్యలీకం న కురుషే - తథా ఇదమపి మమ వచస్త్వయా కార్యమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

ఏవం రామాయణపురుషేషు రామకర్తవ్యం సామాన్యధర్మానుష్ఠానం దర్శితం - అథ సీతానుష్ఠేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణోపక్షిపతి - ఏవముక్తేత్యాది ॥ అప్రియవాదిన్యపి ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా - తదుపరి ప్రియవాదినీ - తథాప్యేవముక్తా అప్రియముక్తా - ప్రణయాదేవ సౌహృదాదేవ - నతు వైరాత్ సంక్రుద్ధా ॥ ౧ ॥ కిమితి ॥ హే రామ - త్వయా లఘుతయా - ధ్రువం నిశ్చితం - అత్యంతనిస్సారమిత్యర్థః - ధ్రువోపతే దేక్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్విత్యమరః । లఘుత్వమేవాహ యదితి - యద్వాక్యం శ్రుత్వా - మే స్త్రియా అపి - అపహాస్యం భవతి - తద్వాక్యం భాషసే - కిమిదం అయమపూర్వప్రకారః - ఇతః పూర్వం సదృష్టచరః - నరవరాత్మజేత్యనేనాస్యానభావితత్వముచ్యతే - త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామీత్యేతద్వచనమేతావత్పర్యంతమనుస్మృతాయాః ప్రణయధారాయాః సంధానం నా

రోహతీతిభావః ‖ ౨ ‖ కథం మమ వాక్యస్య పరిహాసాస్పదత్వమిత్యత్రాహ ఆర్యపుత్రేతి ‖ భర్తారం ప్రతి భార్యాయాస్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి - భర్తృసంబంధి పిత్రాదయః - స్వాని పుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని - ఏతత్పాపఫలస్యాప్యుపలక్షణం - భుంజానాః అనుభవంతః - స్వంస్వం అన్యనైరపేక్ష్యేణ స్వఫలప్రదం - భాగ్యం శుభాశుభం కర్మ - ఉపాసతే ఆచరంతి - భాగ్యం కర్మ శుభాశుభమిత్యమరః ‖ ౩ ‖ పూర్వోక్తాస్సర్వే స్వస్వకీయకర్మఫలాన్యనుభవంతి - భర్తురర్ధశరీరభూతా భార్యా భర్తృకృతభాగ్యఫలమేవానుభవతీత్యాహ భర్తురితి ‖ భార్యైకా భార్యైవ తు - భర్తుర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి - సహాధికృతత్వాత్ - యస్మాదేవం తస్మాదేవాహమపి వనే వస్తవ్యమిత్యాదిష్టైవ త్వదాదేష్ట్రుభిః - అవయోస్సహధర్మచారిత్వాత్త్వదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశస్సిద్ధ ఇతిభావః ‖ తీర్థీయం ‖ ఆర్యపుత్రేతి ‖ పిత్రాదయః - స్వాని పుణ్యాని కర్మఫలాని - భుంజానాః భోక్తుం ప్రవృత్తాః - స్వంస్వం భాగ్యం స్వానుష్ఠితం కర్మైవ - ఉపాసతే ఉపజీవంతి - న పిత్రాద్యనుష్ఠితం - తత్ర తేషాం సహాధికారాభావాత్ - భర్తురర్ధశరీరభూతా భార్యా తు కర్మఫలభోగే ప్రవృత్తా భర్త్రనుష్ఠితం కర్మైవోపజీవతి - తయోస్సహాధికారాదిత్యర్థః - అతశ్చేతి - అతః కారణాదేవ - అహమపి వనే వస్తవ్యమిత్యాదిష్టైవ - తవ వనగమనాదేశాదేవ - అర్థాదాపి ఆత్మనోఽప్యుత్పత్తిర్యుక్తప్రక్రియయా త్వదర్ధశరీరభూతాయా మమాప్యాదేశ ఇత్యర్థః ‖ ౪ ‖ ఏవం భర్తృసమానభాగ్యత్వం స్వగమనహేతురుక్తః - తదేకగతికత్వమపి గమనహేతురిత్యాహ నేతి ‖ ప్రేత్య - పరలోక ఇత్యర్థః ‖ ౫ ‖ ఫలితార్థమాహ యదీతి ‖ అగ్రతో గమనే హేతుమాహ మృద్నంతీతి - మర్దయంతీ - మృదూకుర్వంతీత్యర్థః - కుశరూపకంటకాన్ ‖ ౬ ‖ ఈర్ష్యేతి ‖ పరాతిశయాక్షమా ఈర్ష్యా - త్వదననువర్తనేన చరితార్థేయం భవిష్యతీత్యేవంరూపా - అత్రైవ సుఖమాస్స్వేతిమదుక్తావపి స్వయమనుగమిష్యామీతి బ్రూతే ఇతి రోషః - తౌ - భుక్తశేషం శాస్త్రనిషిద్ధతయా త్యక్తముదకమివ - బహిష్కృత్య నిశ్శేషం నిరస్య - విస్రబ్ధః నిశ్శంకస్సన్ - మాం నయ - వీరేత్యనేన స్త్రియమేకాకినీం కాంతారం కథం నయేయమితి శంకా న కర్తవ్యేత్యుక్తం - పాపం మయి న విద్యతే - భవద్వియోగే జీవనహేతు పాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - పాపాంతరస్యాత్ర ప్రసక్త్యభావాత్ ‖ తీర్థీయం ‖ ఈర్ష్యేతి ‖ మయా నివర్తితా స్వయం శ్రీ

ఆర్యపుత్రపితామాతా భ్రాతాపుత్రస్తథాస్నుషా । స్వాని పుణ్యాని భుంజానాస్స్వంస్వం భాగ్యముపాసతే ‖ ౩ ‖ భర్తుర్భాగ్యంతు భార్యైకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ । అతశ్చైవాహమాదిష్టా వనేవస్తవ్యమిత్యపి ‖ ౪ ‖ నపితా నాత్మజో నాత్మా నమాతా న సఖీజనః । ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతిరేకో గతిస్సదా ‖ ౫ ‖ యదిత్వం ప్రస్థితో దుర్గం వనమద్యైవ రాఘవ । అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాన్ ‖ ౬ ‖ ఈర్ష్యారోషౌ బహిష్కృత్య భుక్తశేషమివోదకమ్ । నయ మాం వీర విస్రబ్ధః పాపం మయి న విద్యతే ‖ ౭ ‖ ప్రాసాదాగ్రైర్విమానైర్వా వైహాయసగతేన వా । సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే ‖ ౮ ‖ అనుశిష్టాస్మి మాత్రా చ పిత్రా చ వివిధాశ్రయమ్ । నాస్మి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా ‖ ౯ ‖

చ సతీ కథం వనం గమిష్యామీతి బ్రూతే ఇత్యుక్తం భీరీర్ష్యా - మద్వచనముల్లంఘ్య వక్తీతి వామృష్టమన్నం పరిత్యజ్య ఫలమూలాభ్యాం వర్తనమపేక్షత ఇతి నారోషః - తౌ బహిష్కృత్య త్యక్త్వా - విస్రబ్ధః నిశ్శంకః - మాం నయ - అత్ర హేతుగర్భం విశేషణం వీరేతి - త్యాగప్రయోజకం పాపం చ మయి న విద్యతే - నీతయాపి మయా తత సుఖమేవ - అత్రోభయత్ర దృష్టాంతః భుక్తశేషముదకమివేతి - భుక్తశేష పానీయ కాంతారయాయినా జనేన - భుక్తశేషం కమండలునిష్ఠం యథోదకమపావన్యవశ్యం నేయమాత్మోపకార్యేవ కేవలం - తద్వదిత్యర్థః ‖ ౭ ‖ ప్రాసాదవాసం విహాయ కిమర్థం వనే వాసం గచ్ఛసీత్యత్రాహ ప్రాసాదాగ్రైరితి ‖ పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః - విమానైస్స్వర్లోకాదిస్థితవిమానాగ్రేభ్యో వా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాద్వా - సర్వావస్థాగతా - ఉరవస్థాపన్నాపీత్యర్థః - యద్వా - సర్వావస్థాసు - గతా అనుగతా - స్థాయినీ స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్ - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే ‖ తీర్థీయం ‖ ప్రాసాదాగ్రైరితి ‖ ప్రాసాదాగ్రేస్థితి మతా - విమానైః యానవతా - యోగబలాత్ కేవలం వైహాయసగతేన - మర్త్యార్థీయాజితాః - వైహాయసగతిమతా - తథా సర్వావస్థాం గతేనాపి - భర్త్రా భర్తుః - పాదచ్ఛాయైవ - భర్త్రా సహ స్త్రీ సర్వావస్థాగతా భవతీతి - విశిష్యతే విధీయతే - అథవా ప్రాసాదాగ్రైరిత్యాది ‖ పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రేభ్యః - విమానైశ్చ స్వర్లోకాదిస్థితవిమానేభ్యో వా - వైహాయసగతేన అణిమాద్యష్టసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాత్ - సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపి - ఏతేభ్యః భర్తుః - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే ‖ ౮ ‖ ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్యమిత్యాహ అనుశిష్టేతి ‖ యథా మయా భర్తృవిషయే వర్తితవ్యం - తథా మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం - అనుశిష్టాస్మి - సంప్రతీదానీం న వక్తవ్యాస్మి - న శిక్షణీయాస్మీతి యావత్ ‖ తీర్థీయం ‖ అనుశిష్టేతి ‖ వివిధాశ్రయం వివిధార్థం - అనుశిష్టాస్మి భర్తురనువర్తినీ భవేతి సుశిక్షితాస్మి - అతః సంప్రతి న వక్తవ్యా నోపదేష్టవ్యాస్మి ‖ రామానుజీయం ‖ అనుశిష్టేతి ‖ మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం - వివిధైర్వాక్యైః ఇతిహాసపురాణైశ్చ నిఖిలాస్త్రీయతః ఇతి వివిధాశ్రయం - శ్రేయస్సాధనత్వేన సర్వైరనుష్ఠేయమాచారమితి యావత్ - అనుశిష్టాస్మి సుశిక్షితాస్మి - తస్మాద్యథా మయా వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం - తథా సం

ప్రతిపన్నవత్యస్మి - పూర్వమేవ నర్వం విదితవత్యస్మీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఉపదేశఫలమాహ అహమిత్యాది ॥ దుర్గత్వాదివిశేషణవిశిష్టామపీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ దుఃఖావహేయం ప్రవృత్తిరిత్యత్రాహ సుఖమితి ॥ త్రీన్ లోకాన్ అచింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్వర్యమప్యగణయంతీత్యర్థః - పతిప్రతం పతివిషయంవ్రతం - పతిశుశ్రూషణమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రూషమాణేతి ॥ నియతా నియమయుక్తా - బ్రహ్మచారిణీ నియతేంద్రియేత్యర్థః - కామభోగవర్జితా వా - రంస్యే - అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామీత్యర్థః - మధుగంధిషు పుష్పరసగంధిషు - మద్యేపు ప్సరసే మధ్విలి వై జయంతీ ॥ తీర్థీయం ॥ బ్రహ్మచారిణీ తపశ్చరణశీలా - మధుగంధిషు మకరందసురభిషు ॥ ౧౨ ॥ తీర్థీయం ॥ త్వంహీతి ॥ అన్యస్యాపీత్యన్యదేకశరణజనాంతరస్యాపి ॥ ౧౩ ॥ సహేతి ॥ ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా ॥ తీర్థీయం ॥ నివర్తయితుం నశక్యేతి న్యాయప్రాప్తానుగమనత్వాదిత్యాశయః ॥ ౧౪ ॥ ఫలమూలాశనేతి ॥ దుఃఖం అశనపానాభ్యర్థనరూపం ॥ తీర్థీయం ॥ నతేదుఃఖంకరిష్యామీతి ॥ అన్నపానవిశేషసంపాదనాయేతి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ హంసేతి ॥ కారండవాః జలకుక్కుటాః - మద్గుః కారండవః ప్లవ ఇత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం - వర్షసహస్రాణాం శతమపి - నవేత్స్యామి క్షణమివ నేష్యామి - కింపునశ్చతుర్దశ సమా ఇతి భావః - స్వర్గోపి న హి సమ్మతః - త్వయా వినేతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏతదేవ వివృణోతి స్వర్గేపి చేతి ॥ ౨౦ ॥ అహమితి ॥ వ్యాఘ్రైః - ఆయుతం ఆసమంతాద్యుక్తం - వ్యాఘ్రైః ఆయుతం సామిశ్రితం - మిశ్రితమిత్యర్థః - యు మిశ్రణామిశ్రణయోరితి ధాతుః

అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితమ్ । నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్ ॥ ౧౦ ॥
సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః । అచింతయంతీ త్రీన్ లోకాన్ చింతయంతీ పతివ్రతమ్ ॥ ౧౧ ॥
శుశ్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా బ్రహ్మచారిణీ । సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు ॥ ౧౨ ॥
త్వం హి శక్తో వనే కర్తుం రామ సంపరిపాలనమ్ । అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పునర్మమ మానద ॥ ౧౩ ॥
సహ త్వయా గమిష్యామి వనమద్య న సంశయః । నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితుముద్యతా ॥ ౧౪ ॥
ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః । న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా ॥ ౧౫ ॥
ఇచ్ఛామి సరితశ్శైలాన్ పల్వలాని వనాని చ । ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయా నాథేన ధీమతా ॥ ౧౬ ॥
హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీస్సాధుపుష్పితాః । ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా ॥ ౧౭ ॥
అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యతవ్రతా । సహ త్వయా విశాలాక్ష రంస్యే పరమనందినీ ॥ ౧౮ ॥
ఏవం వర్షసహస్రాణాం శతం వాహం త్వయా సహ । వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోపి న హి మే మతః ॥ ౧౯ ॥
స్వర్గేపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ । త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాహం తమపి రోచయే ॥ ౨౦ ॥
అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయుతం వానరవారణైర్యుతమ్ । వనే నివత్స్యామి యథా పితుర్గృహే తవైవ పాదావుపగృహ్య సంయతా ॥ ౨౧ ॥
అనన్యభావామనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితామ్ । నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం న తే మయాతో గురుతా భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥
తథా బ్రువాణామపి ధర్మవత్సలో న చ స్మ సీతాం నృవరో నినీషతి । ఉవాచ చైనాం బహు సన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుఃఖితాం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అత్రేదమవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతి తత్ప్రసంగేనావయోర్వియోగస్స్యాత్ - తత్రకో వా పునర్ఘటకః - కథం త్వాం ఋతే మయా వినా స్థాతుం శక్తాసీతి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి వానరవారణైరిత్యాది - తథాహి - మృగో మారీచః - వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః - పునర్వనగ్రహణాద్వనేపి అశోకవనేపి వత్స్యామి - పునస్తవైవ పాదావుపగృహ్య సంయతా నియతా భవిష్యామీతి ॥ ౨౧ ॥ అనన్యభావామితి ॥ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తేత్యుచ్యతే - అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం - త్వయా వియుక్తత్వే మరణాయ నిశ్చితామిత్యర్థః - మాం నయస్వ - పరమార్థస్తు రావణగృహీతామపి త్వయ్యేవాసక్తచిత్తామథ వేణ్యుద్గ్రథనేన మరణాయ నిశ్చితాం - హనుమత్ప్రేషణాదికముఖేన నయస్వ - యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం సాధు కురుష్వ - మయా కృతాత్ అలోకగమనాత్ - తే గురుతా భారః - న భవిష్యతి - క్లేశో న భవిష్యతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అనన్యేతి ॥ యాచనాం వనానుగమనయాచనాం - సాధు కురుష్వ చరితార్థాం సంపాదయ - అతః - ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః । న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా ॥ ఇత్యాద్యుక్తార్థతోఽమయా నిమిత్తేన - గురుతా భారః - న భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ ధర్మవత్సలః కాంతాక్లేశాసహిష్ణుః - న నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి - బహు ఇతి క్రియావిశేషణం - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ న నినీషతి స్మ నేతుం నైచ్ఛత్ - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం - దుఃఖితాం దుఃఖిత్వజ్ఞాపనం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏనేనిధానన్యచదుఃఖితామిత్యుక్తంవివృణోతిస ఏవమిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సీత ఇతి ॥ మాయథామనసస్సుఖంమనసోయథాసు ఖంభవతితథామాచరేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సీత ఇతి ॥ స్వధర్మంస్వవాక్యపరిగ్రహప్రయోజనంస్వకులధర్మం - ఇహైవస్థిత్వాయథామ నసస్సుఖంభవతి - స్వశక్త్యనుసారేణేత్యర్థః - మామాముద్దిశ్యాచర - అథవా - ధర్మమేవాచర - మనసఃయథాసుఖంభవతితథామాచరే తివార్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సీత ఇతి ॥ బహుదోషంహికాంతారంవనమిత్యభిధీయతే - బహుదోషం అహికంటకాదియుక్తత్వాత్ - కాంతా రంమహారణ్యం - మహారణ్యేదుర్గవర్థేకాంతారంపున్నపుంసకమిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ సీత ఇతి ॥ బహుదోషమితి - బహవోదోషాః క్లే శాః యస్మిన్నితిబహుదోషం - కాంతారందుష్ప్రవేశం - వనంహియస్మాత్ బహుదోషమిత్యభిధీయతే ॥ ౫ ॥ హితబుద్ధ్యేతి ॥ హితబుద్ధ్యాన తుత్వద్భరణక్లేశేన ॥ తీర్థీయం ॥ హితబుద్ధ్యేతి ॥ హితబుద్ధ్యాభిధీయతే - నతుత్వద్భరణాది ప్రయాసోపాధినేత్యర్థః - సదా సర్వకాలే పి - సుఖంనాస్తీతిజానామినిశ్చినోమి ॥ ౬ ॥ మహావనేవిద్యమానాన్ దోషానాహగిరినిర్ఝరేత్యాది ॥ గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరి నిర్ఝరేషుప్రవృద్ధాః - శ్రోతుందుఃఖాఃదుఃఖకరాః - అతోవనం - దుఃఖందుఃఖకరం ॥ తీర్థీయం ॥ గిరినిర్ఝరేతి ॥ గిరినిర్ఝరసంభూ తాః గిరినిర్ఝరేభ్యస్సంభూతాః ప్రభూతాః - నినదాః - తథాగిరికందరవాసినాంసింహానాం - నినదాశ్చ - శ్రోతుందుఃఖాః కష్టాః - అతోవనందుఃఖందుఃఖప్రదం ॥ ౭ ॥ క్రీడమానా ఇతి ॥ శూన్యేనిర్మనుష్యప్రదేశే - విస్రబ్ధాః నిశ్శంకాస్సంతః - క్రీడమానాః క్రీ డంతః - అత ఏవమత్తాః - మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః - అస్మాన్ దృష్ట్వా అపూర్వదర్శనాత్ - సమభివర్తంతే హంతుమభిము

సఏవంబ్రువతీంసీతాంధర్మజ్ఞోధర్మవత్సలః । ననేతుంకురుతేబుద్ధింవనేదుఃఖానిచింతయన్ ॥
౧ ॥సాంత్వయిత్వాపునస్తాంతుబాష్పదూషితలోచనామ్ । నివర్తనార్థేధర్మాత్మావాక్యమేతదువా
చహ ॥ ౨ ॥ సీతేమహాకులీనాసిధర్మేచనిరతాసదా । ఇహాచరస్వధర్మంత్వంమాయథామనసస్సు
ఖమ్ ॥ ౩ ॥ సీతేయథాత్వాంవక్ష్యామితథాకార్యంత్వయాబలే।వనేదోషాహిబహవోవదతస్తాన్నిబో
ధమే ॥ ౪ ॥ సీతేవిముచ్యతామేషావనవాసకృతామతిః । బహుదోషంహికాంతారంవనమిత్యభిధీయ
తే ॥ ౫ ॥ హితబుద్ధ్యాఖలువచోమయైతదభిధీయతే । సదాసుఖంనజానామిదుఃఖమేవసదావనమ్ ॥ ౬ ॥
గిరినిర్ఝరసంభూతాగిరికందరవాసినామ్ । సింహానాంనినదాదుఃఖాశ్శ్రోతుందుఃఖమతోవనమ్ ॥ ౭ ॥
క్రీడమానాశ్చవిస్రబ్ధామత్తాశ్శూన్యేమహామృగాః । దృష్ట్వాసమభివర్తంతేసీతేదుఃఖమతోవనమ్ ॥
౮ ॥ సగ్రాహాస్సరితశ్చైవపంకవత్యశ్చదుస్తరాః ।మత్తైరపిగజైర్నిత్యమతోదుఃఖతరంవనమ్ ॥ ౯ ॥
లతాకంటకసంకీర్ణాఃకృకవాకూపనాదితాః । నిరపాశ్చసుదుర్గాశ్చమార్గాదుఃఖమతోవనమ్ ॥
౧౦ ॥ సుప్యతేపర్ణశయ్యాసుస్వయంభగ్నాసుభూతలే । రాత్రిషుశ్రమఖిన్నేనతస్మాద్దుఃఖతరంవ
నమ్ ॥ ౧౧ ॥ అహోరాత్రంచసంతోషఃకర్తవ్యోనియతాత్మనా । ఫలైర్వృక్షావపతితైస్సీతేదుఃఖ
మతోవనమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఉపవాసశ్చకర్తవ్యోయథాప్రాణేనమైథిలీ ।జటాభారశ్చకర్తవ్యోవల్కలాం
బరధారిణా ॥ ౧౩ ॥ దేవతానాంపితౄణాంచకర్తవ్యంవిధిపూర్వకమ్ । ప్రాప్తానామతిథీనాంచనిత్య
శః ప్రతిపూజనమ్ ॥ ౧౪ ॥ కార్యస్త్రిరభిషేకశ్చకాలేకాలేచనిత్యశః । చరతానియమేనైవతస్మాద్దుః
ఖతరంవనమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఉపహారశ్చకర్తవ్యఃకుసుమైస్స్వయమాహృతైః । ఆర్షేణవిధినావేద్యాంబా

ఖమాగచ్ఛేయుః ॥ ౮ ॥ సగ్రాహా ఇతి ॥ సగ్రాహాఃసనక్రాః - పంకవత్యఃబహుపంకాః - మత్తైర్గజైరుపలక్షితాశ్చ - అత ఏవదుస్త రాఃస్సరితస్సంతి - అతోదుఃఖతరంపూర్వోక్తదుఃఖనంమేళనాదతిశయేనదుఃఖవత్ ॥ తీర్థీయం ॥ గజైరపిదుస్తరాస్సరిత ఇతియోజనా ॥ ౯ ॥ యత్రనసిర్ఝరాదయః తేనైవమార్గేణగమిష్యామ ఇత్యత్రాహలతా ఇతి ॥ లతాఃపదాకర్షిణ్యః - కంటకాః పాదవేధకాః - నిర కృకవాకవఃవనకుక్కుటాః - తైరుపనాదితాః - తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః - తన్నాదాఅప్యశ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహాఏవ - నిర పాఃనిర్గతజలాః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినాసమాసాంతః అప్రత్యయః ॥ ౧౦ ॥ సుప్యత ఇతి ॥ భూతలే - నతుపర్యంకే - తత్ర పిపర్ణ శయ్యాసు - నతుమృదుతూలాస్తరణేషు - తత్రాపిస్వయంభగ్నాసుజీర్ణతయాస్వయమేవపతితాసు - రాత్రిషు - నత్వహస్సు - శ్రమఖి న్నేనఫలమూలాద్యాహరణశ్రమదుఃఖితేన - వనవాసినాసుప్యతే - అతోస్మాభిరపితథాస్వపితవ్యమితిభావః ॥ ౧౧ ॥ అహోరాత్ర మితి ॥ అహోరాత్రంసాయంప్రాతశ్చ - వృక్షావపతితైః వృక్షాత్ స్వయంపతితైః - ఫలైః - నియతాత్మనానియతమనస్కేన - ఇతరాస ఖిలాషిణేత్యర్థః - వనవాసినా - సంతోషఃభోజనతృప్తిఃకర్తవ్యః ॥ ౧౨ ॥ ఉపవాస ఇతి ॥ యథాప్రాణేనయథాశక్త్యా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ కార్య ఇతి ॥ త్రిరభిషేకశ్చనైకకాల ఇత్యాహకాలేకాల ఇతి - ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నేష్విత్యర్థః - ఏతచ్చనకతిపయదినేషుకిం తుప్రతిదినమిత్యాహనిత్యశ ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ కార్యస్త్రిరితి ॥ నిత్యశఃప్రతిదినం - కాలేకాలేప్రాతరాదికాలే - అభిషేకస్త్రిః కార్యః - త్రిషవణస్నానంకర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ఉపహార ఇతి ॥ ఉపహారఃబలిః - ఉపహారోబలిర్మత ఇతిహలాయుధః । ఆర్షేణ

ణ ఋషిప్రోక్తేన - విధినా కల్పేన ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపహార ఇతి ॥ ఉపహారః పూజా - ఆర్షేణవిధినా ఋషిప్రోక్తవిధానేన ॥ ౧౬ ॥ యథేతి ॥ యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన - తేన ఫలాదినా ఆహారేణ - సంతోషః తృప్తిః - యథాహారైః నియతాహారైః ॥ ౧౭ ॥ అతీతి ॥ అత్ర వనే - వాతాశ్చ అతీవబహుశః - తిమిరం చ రాత్రిష్వతీవాస్తి - బుభుక్షా చాతీవ భవతి - భయాని పూర్వోక్తాని ॥ తీర్థీయం ॥ తిమిరం - రాత్రిష్వితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ సరీసృపా ఇతి ॥ సరీసృపాః గిరిసర్పాః - బహురూపాః పృథుశరీరాః ॥ ౧౯ ॥ నదీనిలయనా ఇతి ॥ నదీకుటిలగామినః నదీవత్కుటిలగామినః ॥ ౨౦ ॥ పతంగా ఇతి ॥ పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః - దంశాస్తు వనమక్షికేత్యమరః ॥ ౨౧ ॥ ద్రుమా ఇతి ॥ కుశకాశా ఆశ్మాఖ్యాః - కుశకాశపర్ణాస్త్వేవ ॥ తీర్థీయం ॥ ద్రుమా ఇతి ॥ వ్యాకులశాఖాః - వ్యాకులాగ్రాశ్చేత్యుభయత్ర క్రమాద్ద్రుమకుశవిశేషణం ॥ ౨౨ ॥ కాయక్లేశా ఇతి ॥ కాయక్లేశాః వ్రతోపవాసాదయః - అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే ॥ ౨౩ ॥ క్రోధలోభావితి ॥ భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాగుక్తసర్పాదౌ - న భేతవ్యం భయం న కార్యం ॥ ౨౪ ॥ తదితి ॥ వనం గత్వా క్షమితి - అలం ఖల్వోరితి నిషేధార్థాలముపపదే క్త్వా - న గంతవ్యమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనమితి ॥ రామేణ వనం నేతుం మతిర్యదా న కృతా బభూవ తదా సీతా తస్య వచనం - న చకార నాంగీచకార - ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం ॥ తీర్థీయం ॥ వనం త్వితి ॥ రామేణ వనం నేతుం మతిర్యదా న కృతా - తదా సీతా తస్య వచనం న చకార - తతో హేతోరిదమబ్రవీదితి యోజనా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా

లే దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౬ ॥ యథాలబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్యస్తేన మైథిలి । యథాహారైర్వనచరైర్నిత్యం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౭ ॥ అతీవ వాతాస్తిమిరం బుభుక్షా చాత్ర నిత్యశః । భయాని చ మహాంత్యత్ర తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౮ ॥ సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ భామిని । చరంతి పృథివీం దర్పాత్తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౯ ॥ నదీనిలయనాస్సర్పా నదీకుటిలగామినః । తిష్ఠంత్యావృత్య పంథానం తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౨౦ ॥ పతంగా వృశ్చికాః కీటా దంశాశ్చ మశకైస్సహ । బాధంతే నిత్యమబలే సర్వం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౨౧ ॥ ద్రుమాః కంటకినశ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని । వనే వ్యాకులశాఖాగ్రాస్తేన దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౨౨ ॥ కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని వివిధాని చ । అరణ్యవాసే వసతో దుఃఖమేవ తతో వనమ్ ॥ ౨౩ ॥ క్రోధలోభౌ విమోక్తవ్యౌ కర్తవ్యా తపసే మతిః । న భేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ తదలం తే వనం గత్వా క్షమం న హి వనం తవ । విమృశన్నిహ పశ్యామి బహుదోషతరం వనమ్ ॥ ౨౫ ॥ వనం తు నేతుం న కృతా మతిస్తదా బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా । న తస్య సీతా వచనం చకార తం తతోఽబ్రవీద్రామమిదం సుదుఃఖితా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టావింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖితా । ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మందమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం ప్రతి । గుణానిత్యేవ తాన్విద్ధి తవ స్నేహపురస్కృతాన్ ॥ ౨ ॥ మృగాస్సింహా గజాశ్చైవ శార్దూలాశ్శరభాస్తథా । పక్షిణస్సృమరాశ్చైవ యే చాన్యే వనచారిణః ॥ ౩ ॥ అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ । రూపం దృష్ట్వాపసర్పేయుర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి ॥ ౪ ॥ త్వయా చ సహ గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా । త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్యమిహ జీవితమ్ ॥ ౫ ॥ న చ మాం త్వత్సమీపస్థామపి శక్నోతి రాఘవ । సురాణామీశ్వ

మాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏతదితి ॥ పూర్వసర్గాంతే ఇదమిత్యుక్తావపి పునరిదమిత్యుక్తిర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా - ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఈషదశ్రుముఖీత్యర్థః ॥ ౧ ॥ య ఇతి ॥ వస్తవ్యతాం వాసిత్వం - తాన్ దోషాన్ - తవ స్నేహపురస్కృతాన్ గుణానిత్యేవ విద్ధి - ప్రియసా త్వయా సహ వర్తమానాయాః మమ కోకిలాలాపచందనమలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః - అముమర్థముపరితనసర్గే కుశకాశేత్యాదిశ్లోకైర్వివరిష్యతి ॥ ౨ ॥ మృగా ఇత్యాది ॥ శరభాః అష్టాపాన్మృగాః - సృమరాః గవయాః - భయే భయహేతౌ - అస్మాన్ దృష్ట్వా అఖిలాః ఖలు యాస్యంతీత్యుక్తవాన్ రామః - ఇయం త్వపసర్పేయురితి తత్పరిజహార ॥ తీర్థీయం ॥ మృగా ఇతి ॥ సృమరః గవయః - అదృష్టపూర్వేతి । తేన సర్వే భయావహా మృగాః - అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ అనాలోకితైతాదృశరూపత్వాత్ - అదృష్టపూర్వం తావకం రూపం యేషాం తే - తథా - తేషాం భావస్తత్త్వం - తస్మాత్ - అపసర్పేయుః ॥ ౪ ॥ త్వయేతి ॥ గురుజనాజ్ఞయా పిత్రోరాజ్ఞయా - త్వయా సహ మయా గంతవ్యం - అథవా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీతి శ్రుత్యుక్తప్రక్రియయా జాయాయాస్తత్తచ్ఛరీరైకాత్మ్యత్వాత్ - త్వద్విషయా దేశ ఏవ మద్విషయా దేశ ఇత్యర్థః - త్వద్వియోగేన హేతునా - మమయా ॥ తీర్థీయం ॥ త్వయేతి ॥ గురుజనాజ్ఞయా - ఇయం సీతా మమ సుతా సహధర్మచరీ తవ । ఛాయేవానుగతా నదేత్యేవంరూపయా గురుజనస్యాజ్ఞయా - త్వద్వియోగేన హేతునా ॥ ౫ ॥ న చేతి ॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - సురాణామీశ్వ

రోపీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ పతిహీనేతి ॥ యా నారీ - పతిహీనా పతివియుక్తా - సా జీవితుం న శక్ష్యతీత్యేవంవిధం - త్వయా మమ - కామం అత్యర్థం విదర్శితం ఉపదిష్టం ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ అథ చాపి - అపి చేత్యర్థః - హే మహాప్రాజ్ఞ - పురా పితృగృహే సత్యం మయా - బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణేభ్యః జ్యోతిర్విద్భ్యః - మే మయా - వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం ॥ ౮ ॥ లక్షణిభ్య ఇతి ॥ లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః - లక్షణజ్ఞానమస్త్యేషామితి ఇనిః ॥ ౯ ॥ ఆదేశ ఇతి ॥ సః బ్రాహ్మణోక్తో వనవాసస్యాదేశః - ఆదిష్టవనవాస ఇత్యర్థః - మయా ప్రాప్తవ్యః కిల - లలాటలిఖితస్యావరిత్యాజ్యత్వాదితి భావః - సా ఏవమాదిష్టాహం - త్వయా సహ యాస్యామి - నాన్యథా - కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఫలితమాహ కృతాదేశేత్యాది ॥ అయం కాలః వనవాసకాలః - ద్విజః లక్షణజ్ఞాః - జాత్యేకవచనం ॥ తీర్థీయం ॥ కృతాదేశా కృతబ్రాహ్మణనియోగా - భవిష్యామి - అతః త్వయా సహ గమిష్యామి - కాల ఇతి - సముత్పన్నః సంప్రాప్తః - వనవాసస్యేతి శేషః - ద్విజ ఇతి జాత్యేకవచనం ॥ ౧౧ ॥ వనవాస ఇతి ॥ వనవాసే దుఃఖాని జానామి - తాని - అకృతాత్మభిః అశిక్షితమనస్కైః - ప్రాప్యంతే - న తు మాదృశైర్జనైరితి భావః ॥ ౧౨ ॥ కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - శ్రీహస్త్యాదిత్వాదినిః - వనవాసః - శ్రుతః భావీతి శ్రుతః - ఇహ గృహే - త్వయా సహ - వనవాసస్య గమనం లీలార్థం జ్ఞాత్వా వీతరతపోవనాదిగమనం - కాంక్షితం హి - త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ మమ పితుర్గేహే మాతురగ్రతః సాధువృత్తాయాః భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః సకాశాత్ - కన్యయా మయా - వనవాసః శ్రుతః భా

రక్ష్యమాణా ప్రధర్షయితు మోజసా ॥ ౬ ॥ పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్ష్యతి జీవితుమ్ । కామమేవం విధం రామ త్వయా మమ విదర్శితమ్ ॥ ౭ ॥ అథ చాపి మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయా శ్రుతమ్ । పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల మే వనే ॥ ౮ ॥ లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాహం వచనం పురా । వనవాసకృతోత్సాహా నిత్యమేవ మహాబల ॥ ౯ ॥ ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్యః స మయా కిల । సా త్వయా సహ తత్రాహం యాస్యామి ప్రియ నాన్యథా ॥ ౧౦ ॥ కృతాదేశా భవిష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా । కాలశ్చాయం సముత్పన్నః సత్యవాగ్భవతు ద్విజః ॥ ౧౧ ॥ వనవాసే హి జానామి దుఃఖాని బహుధా కిల । ప్రాప్యంతే నియతం వీర పురుషైరకృతాత్మభిః ॥ ౧౨ ॥ కన్యయా చ పితుర్గేహే వనవాసః శ్రుతో మయా । భిక్షిణ్యాః సాధువృత్తాయా మమ మాతురిహాగ్రతః ॥ ❋ ॥ ప్రసాదితశ్చ వై పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో । గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి సహ త్వయా ॥ ౧౩ ॥ కృతక్షణాహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ । వనవాసస్య శూరస్య చర్యా హి మమ రోచతే ॥ ౧౪ ॥ శుద్ధాత్మన్ ప్రేమభావాద్ధి భవిష్యామి వికల్మషా । భర్తారమనుగచ్ఛంతీ భర్తా హి మమ దైవతమ్ ॥ ౧౫ ॥ ప్రేత్యభావేపి కల్యాణః సంగమో మే సహ త్వయా ॥ ౧౬ ॥ శ్రుతిర్హి శ్రూయతే పుణ్యా బ్రాహ్మణానాం యశస్వినామ్ ॥ ❋ ॥ ఇహలోకే చ పితృభిర్యా స్త్రీ యస్య మహామతే । అద్భిర్దత్తా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేపి తస్య సా ॥ ౧౭ ॥ ఏవమస్మాత్స్వకాం నారీం సువృత్తాం హి పతివ్రతామ్ । నాభిరోచయ

వీతి శ్రుతః - ఇహ అస్మిన్ గృహే - త్వయా సహ వనవాసస్య గమనం విలాసార్థం జ్ఞాత్వా వీతరతపోవనాదిగమనం - కాంక్షితం హి - త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ కృతక్షణేతి ॥ కృతక్షణా కృతోత్సవా - నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః ॥ వనవాసస్య వనే వాసోయస్యేతి వనవాసః తస్య - శూరస్య తవ - చర్యా పరిచర్యా - మమ మహ్యం - రోచతే ॥ తీర్థీయం ॥ కృతక్షణేతి ॥ కృతక్షణా ప్రాప్తావసరా - ప్రతీక్షితకాలేత్యర్థః - వనవాసస్య వనే వాసో యస్య సః వనవాసః తస్య - తవ చర్యా శుశ్రూషా - మమ రోచతే ॥ ౧౪ ॥ శుద్ధాత్మన్నితి ॥ శుద్ధాత్మన్ ఈర్ష్యాదిరహిత - ప్రేమభావాత్ ప్రేమస్వభావాత్ - హి ప్రసిద్ధౌ - భర్తారం త్వామనుగచ్ఛంతీ - వికల్మషా విగతకల్మషా - భవిష్యామి - నన్వత్ర పస్థిత్వా కులదేవతామారాధ్య విశుద్ధా భవేత్యత్రాహ భర్తా హి మమ దైవతమితి ॥ ౧౫ ॥ ప్రేత్యభావ ఇతి ॥ ప్రేత్యభావే పరలోకేపి - త్వయా సహ సంగమః - కల్యాణః శోభనః ॥ ౧౬ ॥ అత్ర ప్రమాణమాహ శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన ॥ పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - శ్రుతిమేవాహ ఇహేతి - మహామతే ఇత్యనేన న త్వాం బోధయామీతి సూచ్యతే - స్వధర్మేణ స్వస్వవర్ణోక్త బ్రాహ్మాదివివాహవిధినా ॥ తీర్థీయం ॥ అత్ర ప్రమాణమాహ శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన ॥ పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - పితృభిర్యా స్త్రీ అద్భిస్సహ - యస్మై యస్మై దత్తా - సా ఇహలోకే స్వధర్మేణ ప్రతివ్రతాధర్మేణ - వర్తమానా - ప్రేత్యభావేపి తస్యైవ భవతీతి శ్రుతిః - బ్రాహ్మణానాం సకాశాచ్ఛ్రుయత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం - పూర్వోక్త శ్రుతిరూప ప్రబల ప్రమాణసద్భావేపీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ - నేతుమిత్యనేనాన్వయః - యద్వా - అస్మాత్ అద్భిర్దానాద్ధేతోః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవమితి ॥ శ్రుతిస్మృతిన్యాయతో నిత్యసంబంధే సిద్ధే సతీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ - స్వకాం స్వీ

యాం ॥ ౧౯ ॥ భక్తామితి ॥ సుఖదుఃఖయోస్సమాం ప్రాప్తయోస్సుఖదుఃఖయోరేకరూపాం-సమానసుఖదుఃఖినీంత్వత్సమానసుఖదుఃఖాం ॥ ౨౦ ॥ యదీతి ॥ ఆస్థాస్యేస్వీకరిష్యే ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ యాచతే అయాచత - విజనంబంధుజనరహితం ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ గాంభువం ॥ ౨౩ ॥ చింతయంతీమితి ॥ తామ్రౌష్ఠీమిత్యనేన సాంత్వాదినాస్థాతుమశక్యత్వముచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సాంత్వ్యమానేతి ॥ జనకాత్మజేతివిశేషణంస్వకులోచితాచారదార్ఢ్యాయ- వనవాసనిమిత్తాయవనవాస ఏవనిమిత్తంప్రయోజనం తస్మై ॥ ౧ ॥ సేతి ॥ ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమమత్యంతంకంపమానా - విపులవక్షసం - శూరమితియావత్ - శూరమపికథంచిత్క్షేపత్యత్రాహప్రణయాదిత్యాది - ప్రణయాత్ స్నేహాత్ - అభిమానాత్ మదీయోయమిత్యభిమానాత్ - కోపాద్వా - ప్రణయకోపాదితిసంపిండితోర్థః - పరిచిక్షేపనినింద ॥ ౨ ॥ కింత్వేతి ॥ మాంత్యక్త్వావనంగతంత్వాంయదిమేపితాశృణుయాత్ తదాత్వాం స్త్రీయవకాచిత్పురుషవేషంధృత్వాముత్కన్యాముపయేమే ఇతిమన్యేతేత్యర్థః - హేరామసౌందర్యమాత్రేణపరభ్రామక - వైదేహః విదేహవంశ్యః - కర్మణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితాజనకాదయ ఇతికర్మప్రధానతయాకదాచిదపిపత్నీవిరహమసహమాన ఇత్యర్థః - మిథిలాధిపఃజనపదస్యసమ్యగ్రక్షకః - మేపితా - త్వా - మామేకాంరక్షితుమశక్త్యామాంపత్నీంత్యక్త్వాగతంత్వాం - ప్రాప్యజ్ఞాత్వా - గత్యర్థోజ్ఞానార్థః - స్త్రియం అంతః స్త్రీస్వభావం - పురుషవిగ్రహంబహిః పురుషవేషం - జామాతరం - అమన్యతకింమన్యతేకిం - అవశ్యమిత్థమమన్యేతేత్యర్థః - స్త్రియంపురుషవిగ్రహమితిపురుషత్వేనమోహనీరూపభ్రమకృత్త్వంపూర్వకృతంసూచయతీతిప్రాహుః ॥ తీర్థీయం ॥ కింత్వేతి ॥

సేనేతుంత్వంమాంకేనేహహేతునా ॥ ౧౯ ॥ భక్తాంపతివ్రతాందీనాంమాంసమాంసుఖదుఃఖయోః ।
నేతుమర్హసికాకుత్స్థసమానసుఖదుఃఖినీమ్ ॥ ౨౦ ॥ యదిమాందుఃఖితామేవంవనంనేతుంనచేచ్ఛసి ।
విషమగ్నింజలంవాహమాస్థాస్యేమృత్యుకారణాత్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవంబహువిధంతం సాయాచతే గమనం
ప్రతి । నానుమేనేమహాబాహుస్తాంనేతుంవిజనంవనమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తాతుసాచింతాంమైథిలీసము
పాగతా । స్నాపయంతీవగాముష్ణైరశ్రుభిర్నయనచ్యుతైః ॥ ౨౩ ॥ చింతయంతీంతథాతాంతునివర్త
యితుమాత్మవాన్ । తామ్రోష్ఠీంసతదాసీతాంకాకుత్స్థోబహ్వసాంత్వయత్ ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమదయో
ధ్యాకాండే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సాంత్వ్యమానాతురామేణ మైథిలీజనకాత్మజా । వనవాసనిమిత్తాయ భర్తారమిదమబ్ర
వీత్ ॥ ౧ ॥ సాతముత్తమసంవిగ్నా సీతావిపులవక్షసమ్ । ప్రణయాచ్చాభిమానాచ్చపరిచిక్షేపరాఘ
వమ్ ॥ ౨ ॥ కింత్వామన్యతవైదేహఃపితామేమిథిలాధిపః । రామజామాతరంప్రాప్య స్త్రియంపురుషవి
గ్రహమ్ ॥ ౩ ॥ అనృతంబతలోకోయమజ్ఞానాద్యద్ధివక్ష్యతి । తేజోనాస్తిపరంరామేతపతీవదివాకరే ॥

హేరామ-త్వాత్వాం - పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణపురుషం - స్త్రియమేవసంతంజామాతరంప్రాప్యకిమమన్యత - తత్త్వంనజ్ఞాతవానిత్యర్థః - యదిజానాతితర్హిమాంతుభ్యంనప్రయచ్ఛేదిత్యాక్షేపశేషః - యద్వా - స ఏవవాసుదేవోయంసాక్షాత్ పురుష ఉచ్యతే । స్త్రీప్రాయమేతత్సర్వంజగత్ బ్రహ్మపురస్సరమితివిష్ణుపురాణోక్తేః ॥ వైదేహోమేపితా - త్వాంజామాతరంప్రాప్య - లోకేత్వద్వ్యతిరిక్తం-పురుషవిగ్రహంపురుషాకృతిసర్వమపి - స్త్రియమమన్యతకింకిమర్థమమన్యత - ఏతాదృశకాతరంత్వాంతథామన్వానోభ్రాంత ఇత్యర్థః - యద్వా-కింత్వేతి ॥ రామజ -అమాతరం-ప్రాప్య-స్త్రియం- పురుష-విగ్రహం - ఇతిభేదః - హేరామజరమయితుంజాత -అవతీర్ణేతి - హేపురుష-శ్రీర్థార్థమవతీర్ణపరమపురుషేత్యర్థః- అమాతరం స్త్రియంమాతృవ్యతిరిక్తాంనపత్నీం మాతరంకైకేయీం - ప్రాప్య ఉద్దిశ్య - వైదేహోమేపితా - విగ్రహంకలహం - అమన్యతకింనామన్యతైవ - కైకేయ్యాసహ ఏతాదృశకలహ ఆయాస్యతీతినజ్ఞాతవానిత్యర్థః - తథాపినమాంవిహాయత్వయావనంగంతవ్యమితిభావః - యద్వా-రామజామాతరమిత్యేకంపదం - పురుషవిగ్రహం - పురుషార్థభక్త్యాదివిశేషణగృహ్ణాతిస్వవశీకరోతీతితథా - రామజామాతరం - రమంతేయోగినోనంత ఇతిశ్రుతేః । ఆనందరూపజామాతరంత్వాంప్రాప్య -వైదేహోమేపితా - స్త్రీపుంస్త్వస్త్రియం - స్త్రియమిత్యుపలక్షణం పుత్రమిత్రకళత్రాదికమాముష్మికంచ - సత్యమమన్యతకిం - కింతుసర్వంతుచ్ఛమితిజ్ఞాత్వాపరమానందపూర్ణోభూత్ - ఏతాదృశసర్వానందకరస్త్వంమాంకథంవ్యథయసీతిభావః ॥ ౩ ॥ అనృతమితి ॥ బతేతిఖేదే - అయంలోకః - తపతిదివాకర ఇవరామేపరంతేజోస్తీతి అజ్ఞానాత్-యద్వక్ష్యతిపదతి - తదనృతంకుతఃనాస్తి - అనుపలభ్యమానత్వాత్తాదృశంతేజోనాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అయంలోకః - యద్వక్ష్యతియద్వదతి - రామేపరంతేజోస్తీత్యర్థసిద్ధం - తత్ - అజ్ఞానాత్ - అతోనృతంబత - తపతిదివాకర ఇవరామేపరంతేజోనాస్తి - వ్యతిరేకదృష్టాంతః - యద్వా -

దివాకర ఇవ ఉపలభ్యతే ఇతి భావః - యద్వా - అజ్ఞానాత్ రామస్వరూపాజ్ఞానాత్ - లోకోऽయం యద్వదతి - తదానృతం కిం వదతీత్యత్రాహ తేజ ఇతి - రామ ఇవ తపతి దివాకరే పరం తేజో నాస్తీతి యద్వదతి - తదనృతమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ అస్పష్టమితి ॥ ఏతేతి ఖేదే - అయం లోకః తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీత్యజ్ఞానాదవిచారాద్యద్వక్ష్యతి తదనృతం - కుతః నాస్తీతి అనుపలభ్యమానత్వాత్ తాదృశ తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అజ్ఞానాదాపేక్షం కృతవత్యస్మి ఇతి త్యాలోక ఏవం వదిష్యతీతి స్వాపరాధం పరిహరతి అనృతమితి ॥ యస్మాన్మామనాదాయ గచ్ఛసీతి శ్లోకాదావధ్యాహృత్య యోజనీయః - అయం లోకః తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానాదవిచారాదనృతం యద్వక్ష్యతి తత్ ఏతేతి యోజనా - ఏతదహం న సహ ఇతి భావః ॥ ౪ ॥ కిమితి ॥ కిం హి కృత్వా కిమకార్యం కృత్వా - విషణ్ణః - అప్యకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మనురబ్రవీదిత్యుక్తావశ్యభరణీయవిషయే విషాదస్త్రాపి న యుక్త ఇతి భావః - తే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ - యత్ యస్మాత్ కారణాత్ - మాం పరిత్యక్తుకామోऽసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః - యద్వా - కిం హి కృత్వా కిమనసి కృత్వా - కింవిచార్యేత్యర్థః - యత్ యస్మాత్ విషాదాత్ భయాచ్చ మాం పరిత్యక్తుకామోऽసి ॥ ౫ ॥ తీర్థీయం ॥ ద్యుమత్సేన ఇతి కశ్చిత్ - తస్య సుతం సత్యవన్నామకం - అనువ్రతాం సావిత్రీమివ తస్య పత్నీమివ - మాం విద్ధి ॥ ౬ ॥ నత్వితి ॥ హే రాఘవ - అన్యా కులపాంసనీ యథా కులపాంసనీవ - అహం త్వదృతే అన్యం మనసాపి - న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యామ్యేవ - అతస్త్వయా గచ్ఛేయమితి యోజనా ॥ ౭ ॥ దృఢపాలి వ్రత్యప్రదర్శనేऽపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి స్వయమితి ॥ కౌమారీం కుమారావస్థాయామేవ పరిణీతాం - శైలూష ఇవ జాయాజీవ ఇవ - శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్విన ఇత్యమరః । పరేభ్యః స్వయం దాతుమిచ్ఛసి ॥ ౮ ॥ మాతరం శుశ్రూషస్వేతి యదుక్తం తత్ర పరిహరమా

౪ ॥ కింహి కృత్వా విషణ్ణస్త్వం కుతో వా భయమస్తి తే । యత్పరిత్యక్తుకామస్త్వం మామనన్యపరాయణామ్ ॥ ౫ ॥ ద్యుమత్సేనసుతం వీరం సత్యవంతమనువ్రతామ్ । సావిత్రీమివ మాం విద్ధి త్వమాత్మవశవర్తినీమ్ ॥ ౬ ॥ నత్వహం మనసాప్యన్యం ద్రష్టాస్మి త్వదృతేऽనఘ । త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాన్యా కులపాంసనీ ॥ ౭ ॥ స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిరమధ్యుషితాం సతీమ్ । శైలూష ఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతుమిచ్ఛసి ॥ ౮ ॥ యస్య పథ్యం చ రామాత్థ యస్య చార్థేऽవరుధ్యసే । త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయశ్చ సదానఘ ॥ ౯ ॥ స మామనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతుమర్హసి । తపో వా యది వారణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా ॥ ౧౦ ॥ న చ మే భవితా తత్ర కశ్చిత్ పథి పరిశ్రమః । పృష్ఠతస్తవ గచ్ఛంత్యా విహారశయనేష్వివ ॥ ౧౧ ॥ కుశకాశశరేషీకా యే చ కంటకినో ద్రుమాః । తూలాజినసమస్పర్శా మార్గే మమ సహ త్వయా ॥ ౧౨ ॥ మహావాతసముద్ధూతం యన్మాముపకరిష్యతి । రజో రమణ తన్మన్యే పరార్ధ్యమివ చందనమ్ ॥ ౧౩ ॥ శాద్వలేషు యథా శిశ్యే వనాంతే వనగోచరా । కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్ సుఖతరం తతః ॥ ౧౩ ॥ పత్రం మూలం ఫలం యత్త్వమల్పం వా యది వా బహు । దాస్యసి స్వయమాహృత్య తన్మేऽమృతరసోపమమ్ ॥ ౧౫ ॥ న మాతుర్న పితుస్తత్ర స్మరిష్యామి న వేశ్మనః । ఆర్తవాన్యుపభుంజానా పుష్పాణి చ ఫలాని చ ॥ ౧౬ ॥ న చ తత్ర గతః కించిద్ద్రష్టుమర్హసి విప్రియమ్ । మత్కృతే న చ తే శోకో

హయిస్యేతి ॥ యస్య మాతృజనస్య - పథ్యం హితం - ఆత్థ - యస్య చార్థే అవరుధ్యసే మాం నివారయసే - తస్య జనస్య - త్వమేవ వశ్యః అనుకూలః - విధేయః ప్రేష్యశ్చ - భవ - అహం తు త్వామనుయాస్యామీత్యర్థః - యద్వా యస్య మద్రూపస్య జనస్య - పథ్యం చాత్థ - పితా వత్సర్యం తం యస్య చార్థే - అవరుధ్యసే క్లిశ్యసి - తస్య జనస్య - త్వం వశ్యో విధేయశ్చ - భవ - త్వమేవ మద్వచనం కృణ్విత్యర్థః - అథవా - యస్య భరతస్య పథ్యమాత్థ - యస్య చార్థే యస్యాభిషేకరూపప్రయోజననిమిత్తే - అవరుధ్యసే నిగృహీతోऽసి - తస్య వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ - విధేయశ్చ ప్రేష్యశ్చ - భవేతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ వశ్యో విధేయశ్చ త్వం - తపో వా తపశ్చరణం వా - అరణ్యం అరణ్యవాసో వా - స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా - త్వయా సహ - భవత్వితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ నచేతి ॥ పథి తవ పృష్ఠతో గచ్ఛంత్యా మే - విహారశయనేష్వివ - విహారః పరిక్రమః - ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహారస్తు పరిక్రమ ఇత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ విహారశయనేష్వివ - విహారః పరిక్రమః - ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహారశయనేష్వివ పథి పరిశ్రమో న భవితా - న భవిష్యతీతి యోజనా ॥ ౧౧ ॥ కుశేతి ॥ త్వయా సహ గచ్ఛంత్యా మమ - తూలాజినసమస్పర్శాః తూలం తూలపిండః - అజినం కందళ్యాద్యజినం - కదళీకందళీచీనచమూరుప్రియకా అపి । సమూరుశ్చేతి హారిణా అమీ అజినయోనయ ఇత్యభిధానాత్ ॥ భవంతీతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ మహావాతేతి ॥ పరార్ధ్యం శ్రేష్ఠం - చందనం - వాసితం చందనచూర్ణమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ శాద్వలేష్వితి ॥ శాద్వలేషు బాలతృణవత్ప్రదేశేషు - శిశ్యే - త్వయా సహేతి శేషః - కుథాః చిత్రకంబళాః - ఆస్తరణాని కౌసుంభోత్తరచ్ఛదాః - తైర్యుక్తేషు తల్పేషు ॥ తీర్థీయం ॥ శాద్వలేతి ॥ శాద్వలేషు యథా శిశ్యే - త్వయా సహేతి శేషః - తతః శాద్వలశయనాత్ - కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాదితి యోజనా - ఆస్తరణాని కౌసుంభోత్తరచ్ఛదాః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ మాతురిత్యాద్యా అధికరణే షష్ఠీ - ఆర్తవాని తత్తదృతుసముత్పన్నాని ॥ ౧౬ ॥ నచేతి ॥ తత్ర వనే గతస్త్వం - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - కించిద్విప్రియం దుః

ఖా - ద్రష్టుం నార్హసి - తేనోకశ్చన భవేత్ - అతో మద్భర్తారా దుఃఖేన భర్త్రా వ్యా - న భవిష్యామి || ౧౬ || కిం బహునోక్తేన నిశ్చితమేకం తే ఏవ తచ్ఛృణ్విత్యాహ యేతి || త్వయా సహ యో వాసః - స స్వర్గః మే స్వర్గసమః - త్వయా వినా యో వాసః - స నిరయః నరకోపమః - త్వత్సంశ్లేషవిశ్లేషాదన్యేన మే సుఖదుఃఖేన ఇతి భావః - ఇతి ఏవం - పరాం ప్రీతిం - శ్లేషం సహం - ప్రీతిం - జానన్ పూర్వమపి బహుశోఽనుభవన్ - మయా సహ గచ్ఛ || ౧౭ || అథేతి || ప్రశ్నే - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ - అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయభీతిరహితాం - అదైన్యవత్త్వత్సన్నిధావేవ త్విషతాం భరతాదీనాం - వశం - మావిశం న ప్రాప్నుయాం - విరహోద్వాదయ్విషంతః || ౧౮ || పశ్చాదితి || పశ్చాత్ పిత్రుద్గమనానంతరమపి - ఉజ్ఝితాయాః త్యక్తాయాః - తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ || ౨౦ || విషకృతదుర్మరణాద్దుఃఖేన మరణం జ్యాయః ఇత్యాశయేనాహ ఇమమితి || అదాదశవర్షాణి - మధ్యే త్రీణి వర్షాణి - అంతే ఏకవర్షం చ - తుల్యతయా భాతి విరహకాల్యా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః || ౨౧ || ఇతీత్యాది || ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ప్రశిథిలగాత్రీత్యర్థః - సస్వరం - సశాబ్దధ్వనీత్యర్థః || ౨౨ || సేతి || విద్ధా తాడితా - వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః - దిగ్ధైః విషలిప్తైః - బాణైః - చిరసన్నియతం వాత్రా ప్రసంగేన చిరాత్ సన్నిరుద్ధం - అరణిరిత్యత్ర విభివద్ధేత్యుపసంజనీయం || ౨౩ || తస్యా ఇతి || స్ఫటికసంకాశమిత్యనేన వికజ్జళతావగమాన్నిరవిగళితధారత్వమవగమ్యతే - ఉదకం మకరందరూపం - తద్వ్యష్టం నిర్మలం చ || ౨౪ || తదితి || అమలసంకాశమితి పాఠే అమలతయా ప్రకాశమానం - బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన - అంబుజపక్షే ఊష్మణేత్యర్థః - బాష్పమూష్మేత్యమరః || ౨౫ || తామితి || విసంజ్ఞామివేత్యనేన మూర్ఛాభావస్సూచ్యతే - పరివిశ్వాసయన్ సమ్యగ్విశ్వాసయన్ || ౨౬ || నేతి || తవ దుఃఖేన హేతునా - ప్రాప్యం స్వర్గమపి న రోచయే - త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గమపి నేచ్ఛామీత్యర్థః - స్వయంభోః నారాయణస్య - న తు చతుర్ముఖస్య - తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్ - ఆర్షోఽదుప్రత్యయః - సర్వతః సర్వజంతుభ్యః || తీర్థీయం || నదేవీతి || తవ వియోగదుఃఖేన ప్రాప్తమపీతి శేషః - స్వయంభోరివ సర్వతః - సర్వేషామాయుర్భాగ్యం చ లిఖితుం శరీరమాత్రం చకర్తుః బ్రహ్మణో యథా కుతశ్చిదపి భయం నాస్తి - తద్వదిత్యర్థః || ౨౭ || తవేతి || తవ విరహదుఃఖాన్ హన్తురపి - నిర్భయోఽపి శక్తిమానపి - తదానీం తవాభిప్రాయానభిజ్ఞానాదేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామీతి భావః || తీర్థీయం || తవేతి || సర్వం నమగ్రం - అభిప్రాయం అంతరం - అవిజ్ఞాయ ఏవ హేతోః తవ నారణ్యవాసం - న రోచయే నాంగీకృతవానస్మి - ఇతః ప్రాగితి శేషః || ౨౮ || యదితి || సృష్టా - దేవేనేతి శేషః - ఆత్మవతా శీలవతా - అతికృచ్ఛ్రావస్థాయామప్యక్షుభితమనస్కేన వా - యచ్ఛబ్దయోగాత్తదితి పూరణీయం || తీర్థీయం || యదితి || సృష్టాసి నిశ్చితాసి - ఇదానీమితి శేషః - ఆత్మవతా అక్షుభితమనస్కేన - యోగినేత్యర్థః || ౨౯ || ఇదం తావద్వనగమనం రాగప్రాప్తం న భవతి - అపి తు శిష్టాచారసిద్ధమిత్యాహ ధర్మ ఇతి || ధర్మః వానప్రస్థధర్మః - సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః - యథా సూర్యం సువర్చలేతి భిన్నలింగయోరప్యుపమా మాషం - యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వన్మామనువర్తస్వేత్యర్థః || ౩౦ || నఖల్వితి || సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు - తత్ తస్మాత్ కారణాత్ - అహం వనం గచ్ఛేయమితి న - అద్యైవ గచ్ఛేయమేవేత్యర్థః || ౩౧ || ఏష ఇతి || పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతేత్యేష ఏవ ధర్మః - వశ్యతా విధేయతా - అహం పితృవచనపరిపాలనే

న భవిష్యామి మద్భర్తారా || ౧౬ || యస్త్వయా సహ స స్వర్గో నిరయో యస్త్వయా వినా | ఇతి జానన్ పరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ || ౧౭ || అథ మామేవమవ్యగ్రాం వనం నైవ నయిష్యసి | విషమద్యైవ పాస్యామి మా విశం ద్విషతాం వశమ్ || ౧౮ || పశ్చాదపి హి దుఃఖేన మమ నైవాస్తి జీవితమ్ | ఉజ్ఝితాయాస్త్వయా నాథ తదైవ మరణం వరమ్ || ౨౦ || ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్తమపి నోత్సహే | కిం పునర్దశ వర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖితా || ౨౧ || ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు | చుక్రోశ పతిమాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరమ్ || ౨౨ || సా విద్ధా బహుభిర్వాక్యైర్దిగ్ధైరివ గజాంగనా | చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాగ్నిమివారణిః || ౨౩ || తస్యాః స్ఫటికసంకాశం వారి సంతాపసంభవమ్ | నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ పంకజాభ్యామివోదకమ్ || ౨౪ || తచ్చైవామలచంద్రాభం ముఖమాయతలోచనమ్ | పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృతమివాంబుజమ్ || ౨౫ || తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞామివ దుఃఖితామ్ | ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయంస్తథా || ౨౬ || న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గమప్యభిరోచయే | న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః || ౨౭ || తవ సర్వమభిప్రాయమవిజ్ఞాయ శుభాననే | వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమానపి రక్షణే || ౨౮ || యత్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలి | న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తిరాత్మవతా యథా || ౨౯ || ధర్మస్తు గజనాసోరు సద్భిరాచరితః పురా | తం చాహమనువర్తేఽద్య యథా సూర్యం సువర్చలా || ౩౦ || న ఖల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని | వచనం తన్నయతి మాం పితుస్సత్యోపబృంహితమ్ || ౩౧ || ఏష ధర్మ

ర్యుక్తోహం - తం వ్యతిక్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మం వ్యతిక్రమ్య - అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః ॥ ౩౨ ॥ మాభూదపి ప్రవచనకరణం - దైవమారాధ్యస్సాభిరత్రైవ స్థాతవ్యమిత్యత్రాహ అస్వాధీనమితి ॥ అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం - స్వతంత్రమితి యావత్ - యద్వా అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞాపయత్ - స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా నియోజయంతం - గురుం - గురుం చేత్యర్థః - ప్రకారైః ఆరాధనప్రకారైః ॥ ౩౩ ॥ యదితి ॥ యత్ గుర్వాదిత్రయం - తత్ త్రయోలోకాః - లోకత్రయమపి తదారాధనసాధ్యమిత్యర్థః - భువి తత్సమం పవిత్రం నాస్తి - గగనం గగనాకారమితివత్ స్వస్య స్వేనౌపమ్యసంభవాత్ తద్వ్యావృత్త్యర్థమన్యపదం - తేన కారణేన - ఇదం గుర్వాదిత్రయం - అభిరాధ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ యత్ర త్రయమితి ॥ యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం - తత్ర త్రయో లోకాః వర్తంతే - మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వర్త్యశేషదేవతాద్యారాధనఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః - అతః తత్సమం - పవిత్రం మేధ్యం - నాస్తి - తేన కారణేన - ఇదం మాతాపితృగురురూపత్రయమభిరాధ్యత ఇతి యోజనా - యద్వా పవిత్రం - పవిర్మహాభయః క్షణస్సంసారః తస్మాత్ త్రాయత ఇతి పవిత్రం - సంసారనివర్తకమితి యావత్ - పవిర్వజ్రే మహాభయ ఇత్యభిధానాత్ ॥ తీర్థీయపాఠభేదః - యత్త్రయమితి ॥ యత్ యత్ర - పితృమాతృగురురూపం త్రయం - తత్ తత్ర - త్రయో లోకా వర్తంతే ॥ రామానుజీయం ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర యత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురవో వర్తంతే - తత్ర తత్ర త్రయో లోకాః - తత్సమం త్రయసమం - యత్ పవిత్రం భువ్యన్యన్నాస్తి - తేన కారణేన - ఇదం మాతాపితృగురురూపం త్రయం అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా ॥ ౩౪ ॥ పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్యమాహ న సత్యమితి ॥ హితా హితకరీ - పితుస్సేవా యథా బలకరీ - తథా సత్యాదయః న బలకరాః - న పరలోకబలకరాః - న హి

స్తు సుశ్రోణి పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతా । అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాహం జీవితుముత్సహే ॥ ౩౨ ॥ అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారైరభిరాధ్యతే । స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం పితరం గురుమ్ ॥ ౩౩ ॥ యత్ర త్రయం త్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి । నాన్యదస్తి శుభాపాంగే తేనేదమభిరాధ్యతే ॥ ౩౪ ॥ న సత్యం దానమానౌ వా న యజ్ఞాశ్చాప్తదక్షిణాః । తథా బలకరాః సీతే యథా సేవా పితుర్హితా ॥ ౩౫ ॥ స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రాః సుఖాని చ । గురువృత్త్యనురోధేన న కించిదపి దుర్లభమ్ ॥ ౩౬ ॥ దేవగంధర్వగోలోకాన్ బ్రహ్మలోకాంస్తథా పరాన్ । ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః ॥ ౩౭ ॥ స మాం పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః । తథా వర్తితుమిచ్ఛామి స హి ధర్మస్సనాతనః ॥ ౩౮ ॥ మమ సన్నా మతిః సీతే త్వాం నేతుం దండకావనమ్ । వసిష్యామీతి సా త్వం మామనుయాతుం సునిశ్చితా ॥ ౩౯ ॥ సా హి సృష్టానవద్యాంగీ వనాయ మదిరేక్షణే । అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ ॥ ౪౦ ॥ సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్య చ । వ్యవసాయమతిక్రాంతా కాంతే త్వమతిశోభనమ్ ॥ ౪౧ ॥ ఆరభస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః । నేదానీం త్వదృతే సీతే స్వర్గోఽపి మమ రోచతే ॥ ౪౨ ॥ బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్యశ్చ భోజనమ్ । దేహి చాశంసమానేభ్యస్సంత్వరస్వ చ మాచిరమ్ ॥ ౪౩ ॥ భూషణాని మహార్హాణి వరవస్త్రాణి యాని చ । రమణీ

కత్రికాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ స్వర్గ ఇతి ॥ స్వర్గాదిః గురువృత్త్యనురోధేన - సిధ్యంతీతి శేషః - గురూణాం మాత్రాదీనాం - వృత్తిః శుశ్రూషణం - తదనురోధేన తదనువర్తనేన - అనురోధోఽనువర్తనమిత్యమరః । వ్యతిరేకేణాప్యాహ న కించిదితి ॥ ౩౬ ॥ దేవగంధర్వేతి ॥ క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః - నరా ఇతి సర్వవర్ణసాధారణోక్తిః - మహాత్మానః దృఢమనస్కాః - మాతేతి - తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ స ఇతి ॥ మాం - సః స్వతంత్రః - వర్తితుం అనుష్ఠాతుం - సః వర్తనం ధర్మస్సే తుయాతుం త్వం ॥ ౩౮ ॥ మమేతి ॥ సన్నా త్వదభ్యావరిజ్ఞానాత్ క్షీణా - సా త్వం మయా సహ వసిష్యామీతి మామనుయాతుం సునిశ్చితా - తేన ఇదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ మమేతి ॥ త్వదభ్యావరిజ్ఞానాత్ త్వాం వనం నేతుం పూర్వం మమ మతిః - సన్నా క్షీణా - యతః వనే వసిష్యామీతి మామనుయాతుం - మతిః త్వన్మతిః - సునిశ్చితా - అతః పూర్వం సన్నాపి మమ మతిః - ఇదానీం త్వాం వనం నేతుముద్యుక్తేతి శేషః - యద్వా - మమేతి ॥ హే సీతే సా త్వం వనే వసిష్యామీతి మామనుయాతుం యతస్సునిశ్చితా - అతః త్వాం దండకావనం నేతుం మమ మతిస్సన్నా - ఉద్యుక్తేతి యోజనా ॥ ౩౯ ॥ సేతి ॥ సృష్టా - దైవేనేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ దిష్టా అనుజ్ఞాతా - వనాయ వనం గంతుం - మామనుగచ్ఛస్వ - తీర్థీయపాఠభేదః - సేతి - అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా ॥ ౪౦ ॥ సర్వథేతి ॥ వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా - ప్రకర్షేణాలంఘనేష్వతీత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వథేతి ॥ వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా అత్యంతప్రకర్షేణ ప్రాప్తా ॥ ౪౧ ॥ ఆరభస్వేతి ॥ వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః - శుభం శోభతే శ్రోణిరిత్యమరః । క్రియాః దానాదిక్రియాః ॥ ౪౨ ॥ బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి ॥ ఆశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః ॥ ౪౩ ॥ భూషణానీతి ॥ క్రీడార్థాశ్చోపస్కరాః ఇా

తద్రూపమయకృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకకథాజనాదివిచిత్రోపకరణాని - బ్రాహ్మణానామనంతరంస్వభృత్యవర్గస్య దేహీతిసంబంధః ॥ ౪౫ ॥ అనుకూలమితి ॥ అనుకూలంసమ్మతం ॥ ౪౬ ॥ తతఇతి ॥ ప్రతిపూర్ణమానసా - నిశ్చింతేత్యర్థః - అవేక్ష్యఆలోచ్య - ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః - మనస్వినీనిశ్చితమనస్కా - ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

- ఏవంరామేణసీతాగమనేంగీకృతేలక్ష్మణస్యానుగమనప్రార్థనముపక్షిపతి ఏవమిత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ ఏవం సంవాదంపూర్వోక్తంసీతారామయోస్సంవాదం - పూర్వమాగతః కౌసల్యాగృహాద్రామేణసహపూర్వమేవాగతః - శోకం - అర్ధశరీరభూతాయాస్సీతాయాఅపివనానుగమనంకృచ్ఛ్రాదప్యంగీకృతం - మమకథంతత్సంభవిష్యతీతివిచారజంశోకం - స్వానువృత్తిరూపప్రయోజనాయసీతాపురుషకారేణరామేశరణాగతింవిధత్తే ॥ సభ్రాతురితి - సః రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరశూన్యః - భ్రాతురిత్యవర్జనీయసంబంధకథనాచ్ఛరణ్యత్వముక్తం - చరణావపీడ్యేతిశరణాగత్యుక్తిః - గాఢమిత్యనేనత్వరాతిశయోక్తిః - మహాభిశ్వాసఉక్తిః - రఘునందనః లక్ష్మణః - అతియశాః ఆనుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనవాన్ - అథో సీతాంపురుషకారత్వేనపరిగృహ్యోవాచ - పశ్చాత్తత్పురుషకారేణ - మహావ్రతం - సత్యజ్ఞేయంకథంచన । ఏతద్వ్రతంమమ । ఇత్యుక్తగురుతరవ్రతయుక్తం - రాఘవంరఘురాక్షససంనాదాదిప్రసిద్ధకులధర్మశరణాగతరక్షణంచ - ఉవాచశరణాగతేః సర్వఫలప్రదత్వేనస్వాభిమతఫలంవిజ్ఞాపయామాస - నిపీడ్యేత్యంతేనద్వయస్యపూర్వఖండోక్తశరణాగతిరనూదితా - రాఘవమువాచేత్యనేన ఉత్తరఖండోక్తఫలప్రార్థనోక్తా - సీతామువాచేత్యుభయత్రపురుషకారపరిగ్రహోక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ ఏవంఉక్తప్రకారం - సీతారామయోః

యాస్సయేకేచిత్క్రీడార్థాశ్చాప్యుపస్కరాః ॥ ❖ ॥ శయనీయానియానానిమమచాన్యానియాని చ । దేహిస్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానామనంతరమ్ ॥ ౪౫ ॥ అనుకూలంతుసాభర్తుర్జ్ఞాత్వా గమనమాత్మనః । క్షిప్రంప్రముదితాదేవీదాతుమేవోపచక్రమే ॥ ౪౬ ॥ తతఃప్రహృష్టాప్రతిపూర్ణమానసాయశస్వినీభర్తురవేక్ష్యభాషితమ్ । ధనానిరత్నానిచదాతుమంగనాప్రచక్రమేధర్మభృతాంమనస్వినీ ॥ ౪౭ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవంశ్రుత్వాతుసంవాదంలక్ష్మణఃపూర్వమాగతః । బాష్పపర్యాకులముఖశ్శోకంసోఢుమశక్నువన్ ॥ ❖ ॥ స భ్రాతుశ్చరణౌగాఢంనిపీడ్యరఘునందనః । సీతామువాచాతియశా రాఘవంచమహావ్రతమ్ ॥ ౨ ॥ యదిగంతుంకృతాబుద్ధిర్వనంమృగగజాయుతమ్ । అహంత్వానుగమిష్యామి వనమగ్రేధనుర్ధరః ॥ ❖ ॥ మయాసమేతోరణ్యానిబహూనివిచరిష్యసి । పక్షిభిర్మృగయూథైశ్చసంఘుష్టానిసమంతతః ॥ ౪ ॥ నదేవలోకాక్రమణంనామరత్వమహంవృణే । ఐశ్వర్యంవాపిలోకానాంకామయేనత్వయావినా ॥ ౫ ॥ ఏవంబ్రువాణస్సౌమిత్రిర్వనవాసాయనిశ్చితః । రామేణబహుభిస్సాంత్వైర్నిషిద్ధఃపునరబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అనుజ్ఞాతశ్చభవతాపూర్వమేవయదస్మ్యహమ్ । కిమిదానీంపునరి

సంవాదంశ్రుత్వా - పూర్వమాగతః కౌసల్యాగృహాత్ రామేణసహసీతాసంవాదప్రవృత్తేః పూర్వమేవాగతోలక్ష్మణః - శోకంఅర్ధశరీరభూతాయాస్సీతాయా అపివనానుగమనంకృచ్ఛ్రాదంగీకృతంమమతుకథంసంభవిష్యతీతివిరహజంశోకం - సోఢుమశక్నువన్ - సోఢుమశక్నువన్నితిపాఠభేదః - భ్రాతుశ్చరణౌ - గాఢంనిపీడ్యప్రణమ్య - సీతాం ప్రార్థయన్నితిశేషః - స్వాభిమతప్రాప్తౌసీతాశరణాగతిరేవాలంబనోపాయ ఇతిమత్వా - మత్ప్రార్థనామపిపురుషకారత్వేనాంగీకుర్వితిసీతాంప్రార్థయన్ రాఘవంవ్రతత్వవాచేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కైంకర్యప్రార్థనమేవాహయదీతి ॥ యదీత్యనేన రామస్యవనగమనంస్వానభిమతమిత్యుక్తం - కైంకర్యసాధనమాహధనుర్ధరఇతి - ధనుర్ధరత్వేహేతుమాహమృగేతి - అహంత్వా - అనుపశ్చాత్ - అగ్రే చవనంగమిష్యామి - తవాగ్రేపశ్చాద్వా - యత్రయత్రదుష్టమృగశంకా తత్రసావధానోగమిష్యామీత్యర్థః - అత ఏవమయాసమేత ఇతివక్ష్యతి - మయాధనుర్ధరేణమయా - త్వదీయంధనుర్వహతేతినార్థః - బహూనీత్యనేనసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యప్రార్థనంకృతం ॥ ౪ ॥ అనన్యోపాయత్వవదనన్యప్రయోజనత్వమాహనేతి ॥ దేవలోకాక్రమణం దేవానాంపూరయోధ్యేత్యుక్తపరమపదప్రాప్తిం - త్వయావినానవృణే - త్వత్కైంకర్యవినాకృతంమోక్షమపినవాంఛామీత్యర్థః - అమరత్వం - జరామరణమోక్షాయేత్యుక్తంకైవల్యాఖ్యంమోక్షమపినవృణే - లోకానామైశ్వర్యం - త్రిలోకాధిపతిత్వం - బ్రహ్మత్వమితియావత్ - మోక్షమప్యకామయమానోహంకథంకైవల్యాదికంకామయేయేతిభావః - యద్వాఅవరోహక్రమేణత్రైలోక్యైశ్వర్యాదికమపినకామయ ఇతి - అతోనపౌనరుక్త్యదోషః - దేవలోకగమనందేవత్వం - ఇంద్రత్వంవా - నకామయ ఇతివాక్యార్థస్తుస్పష్టః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥ అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాతఏవ - ఉపక్లృప్తంచయత్కించిదభిషేకార్థమద్యమే । సర్వంవిసర్జయిష్యేప్రంకురుకార్యంనిరత్యయమితివచనాత్ ॥ అన్యత్రచ - తస్మాదపరితాపస్సంస్త్వమప్యనువిధాయమామ్ । ప్రతిసంహారయక్షిప్రమాభిషేచనికీఃక్రియాఇతి ॥ అపరత్రచ - భ్రాతృపుత్రసమాచాపిద్రష్టవ్యాచవిశేషతః । త్వయాభరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ

ధ్యమేతి ॥ భరతశత్రుఘ్నయోరేవానుసరణీయత్వోక్తేరనుజ్ఞాసిద్ధా ॥ ౭ ॥ యదర్థమితి ॥ అనుజ్ఞాతత్వేఽపి ప్రతిషేధాత్ కిమస్య మయానుష్ఠానమితి సంశయః ॥ తీర్థీయం ॥ యదర్థమితి ॥ ఏతదిచ్ఛామి - ఏతత్ ప్రతిషేధప్రయోజనమిత్యర్థః - సంశయః - బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధం - ఛాయావత్ పరతంత్రం-మాం - కంహేతుముద్దిశ్య ఆర్యోఽసి షేధతీతి సంశయః ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ స్థితం అగ్రతస్స్థితం - ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గంతుముద్యుక్తం - వీరం ప్రాగ్గమనోచితవీర్యవంతం - యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం - కృతాంజలిం యాచ్ఞావ్యంజకాంజలియుక్తం ॥ ౯ ॥ స్నిగ్ధ ఇతి ॥ స్నిగ్ధ ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతాపాదకగుణాని ॥ ౧౦ ॥ ప్రతిషేధనిమిత్తమాహ మయేతి ॥ కౌసల్యాదిభరణార్థం మే త్వం వారితోఽసి - పూర్వానుజ్ఞాతు తాత్కాలికపరిహారాయేతి భావః ॥ ౧౧ ॥ రాజ్ఞైవ భరిష్యతీత్యత్రాహ అభివర్షతీతి ॥ కామపాశపర్యస్తః - పరాఖిలాపరూపపాశేన సంయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తర్హి భరతో భరిష్యతీత్యపేక్షాయాం సోఽపి కైకేయీపరవశో న భరిష్యతీత్యాశయేనాహ సాహీత్యాది ॥ ౧౩ ॥ తీర్థీయం ॥ భరతో రక్షిష్యతీత్యత ఆహ న స్మరిష్యతీతి ॥ కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః తన్నియోగేన సపత్నీతిరస్కారవిషయే పర్యవస్థితః ప్రతిష్ఠితః ॥ ౧౪ ॥ మయా వా కథం భర్తుం శక్య మిత్యత ఆహ తామితి ॥ రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా - తదభావే స్వయమేవ నా - భరేత్యర్థః - అస్యోత్తరం మా వదేత్యాహ ఉక్తమర్థమిమం చరేతి ॥ ౧౫ ॥ త్వనైకర్యపరస్య మే కిమనేనేత్యత ఆహ ఏవమితి ॥ ఏవం - ఏవం చ సతీత్యర్థః - మయి - మయీత్యర్థః - గురుపూజాయాం ధర్మశ్చ ప్రాప్యతే ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ అస్మాభిః - ఆవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః - నః నౌ - అస్మదోర్ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనస్య బహువచ

దం క్రియతే మే నివారణమ్ ॥ ౭ ॥ యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గంతుమిచ్ఛతః । ఏతదిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశయో హి మమానఘ ॥ ౮ ॥ తతోఽబ్రవీన్మహాతేజా రామో లక్ష్మణమగ్రతః । స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిమ్ ॥ ౯ ॥ స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీరస్సతతం సత్పథే స్థితః । ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాపి సఖా చ మే ॥ ౧౦ ॥ మయాఽద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనమ్ । కో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం వా యశస్వినీమ్ ॥ ౧౧ ॥ అభివర్షతి కామైర్యః పర్జన్యః పృథివీమివ । స కామపాశపర్యస్తో మహాతేజా మహీపతిః ॥ ౧౨ ॥ సా హి రాజ్యమిదం ప్రాప్య నృపస్యాశ్వపతేస్సుతా । దుఃఖితానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనమ్ ॥ ౧౩ ॥ న స్మరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖితామ్ । భరతో రాజ్యమాసాద్య కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః ॥ ౧౪ ॥ తామార్యాం స్వయమేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా । సౌమిత్రే భర కౌసల్యాముక్తమర్థమిమం చర ॥ ౧౫ ॥ ఏవం మయి చ తే భక్తిర్భవిష్యతి సుదర్శితా । ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మశ్చాప్యతులో మహాన్ ॥ ౧౬ ॥ ఏవం కురుష్వ సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునందన । అస్మాభిర్విప్రహీణాయా మాతుర్నో న భవేత్సుఖమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణశ్శ్లక్ష్ణయా గిరా । ప్రత్యువాచ తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమ్ ॥ ౧౮ ॥ తవైవ తేజసా వీర భరతః పూజయిష్యతి । కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాత్ర సంశయః ॥ ౧౯ ॥ కౌసల్యా బిభృయాదార్యా సహస్రమపి మద్విధాన్ । యస్యాస్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్తముపజీవనమ్ ॥ ౨౦ ॥ తదాత్మభరణే చైవ మమ మాతుస్తథైవ చ । పర్యాప్తా మద్విధానాం చ భరణాయ యశస్వినీ ॥ ౨౧ ॥ కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే । కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ

నం ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమితి - ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథేత్యుక్తవక్తృత్వవిశిష్టం రామమపి ప్రతివచనరచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ పూర్వం రామోక్తానవపత్తింపరిహరతి తవైవేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ అథ మాత్రురక్షాయాం భరత ఏవాస్తు ఇత్యాహ తవైవేతి ॥ తవైవ తేజసా - అప్రమేయబలైశ్వర్యరామజనన్యరక్షణే మమ మహానర్థో భవేదితి మత్వా భరతశ్శత్రుఘ్నో పూజయిష్యతీతి ॥ ౧౯ ॥ తీర్థీయం ॥ ఇదానీం స్వాత్మభరణే కౌసల్యాయాః కస్యాప్యపేక్షా నాస్తీత్యాశయేనాహ కౌసల్యేతి ॥ కౌసల్యా - సహస్రం మద్విధానపి బిభృయాత్ - సా స్వాత్మానం బిభృయాదితి కిము వక్తవ్యం - కుత ఇత్యత్రాహ యస్యా ఇతి - యస్యాః ప్రసాదాత్ ఉపజీవినాం గ్రామాణాం సహస్రం సంప్రాప్తమభూత్ - ఉపజీవనమితి క్వచిత్ పాఠః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏవం రామోక్తం వాక్యం ప్రత్యుక్త్వా ప్రస్తుతం స్వాభిమతకైంకర్యం ప్రపంచయతి కురుష్వేత్యాది ॥ మాం శేషభూతం - అనుచరం శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం - కురుష్వ - తత్ కరణమపి తవైవ ప్రయోజనమిత్యాత్మసేవదాల్లభ్యతే - వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే - ఇహానుచరత్వకరణే - వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకధర్మరాహిత్యం - నాస్తి - తవ సేవ్యధర్మాః పర్యాప్తాః - స్వామిత్వాత్ - మమ సేవకధర్మశ్చ పూర్ణః - స్వాభావికశేషత్వాత్ - యద్వా - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - న విద్యతే - త్వదుక్తహేతోరన్యథాసిద్ధేరుక్తత్వాదిత్యాశయః - అనుచరకరణస్య కిం ప్రయోజనమిత్యపేక్షాయామాహ తవేతి - తవార్థః స్వాయానం వినా ఫలమాలాద్యాహరణం - త్వత్కృతే సిద్ధ్యతి - అహం చ కృతార్థః లబ్ధస్వామి కైంకర్యఫలో భవిష్యామి - యద్వా - మాం స్వాభావికశేషభూతం మాం - అనుచరం స్వరూపానురూపశేషవృత్తియుక్తం - కురుష్వ - ఇహ అస్మిన్ జ

సేనయి - వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః-నాస్తి - అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం తద్జ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చేత్యుక్తం - కైంకర్యాకరణే తవకాసానిరిత్యత్రా హకృతార్థో౽హం భవిష్యామీతి - అకించిత్కురస్య శేషత్వానుపపత్తేరితిభావః - తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం నిష్కృష్య దర్శయతి తవ చేతి - చో౽వధారణే - తవైవార్థః-నతు మమ - పరార్థకైంకర్యస్యైవ పురుషార్థత్వాదితి భావః - శేషత్వాద్యవసాయ ఉపాయః - అస్వార్థశేషి కైంకర్యమేవ ఫలమిత్యుపాదేయ నిష్కర్షో౽నేన కృత ఇతి రహస్యం - వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయోశ్శ్రేయస్సాస్తీత్యాహ కృతార్థ ఇతీతి కేచిద్వ్యాచక్షతే ॥ తీర్థీయం ॥ కురుష్వేతి ॥ ఇహాముష్య నః చరే - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - త్వద్వాక్యోల్లంఘనజనితజనన్యపోషణాధర్మ్యం - న విద్యతే - కౌసల్యాయా ఉపజీవనమస్తీతి ద్వితీయత్వాదితి భావః - కృతార్థః - జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వేన ఆవయోర్వ సేవయా కృతార్థో భవిష్యామీత్యర్థః - తవచార్థః ప్రకల్ప్యతే - ఫలమూలాద్యాహరణేన శుశ్రూషారూపప్రయోజనం సిద్ధ్యతీత్యర్థః ॥ రామానుజీయం ॥ కురుష్వేతి ॥ వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయోశ్శ్రేయస్సాస్తీత్యాహ కృతార్థ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ స్వకృతార్థత్వం ప్రపంచయతి ధనురితి ॥ ధనురాద్యాదానం హింస్రనివారణాయ - ఖనిత్రం మూలకందఖననసాధనం కుద్దాలాది - పిటకా - అల్పార్థే కప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః - కండోలపిటావిత్యమరః ॥ ౨౩ ॥ ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్యముక్త్వా స్థానే సంభావితమాహ ఆహరిష్యామీతి ॥ అన్యాని శాకప్రియాళనీజమ్బ్వాదీని - స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుం భోక్తుం యోగ్యాని ॥ ౨౪ ॥ ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యాణ్యుక్త్వాని - కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయస్యైవ రస్యత్వాద్విశిష్టవిషయత్వమాహ భవానిత్యుక్తి ॥ జాగ్రతస్స్వపతశ్చతే ఇత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచిత కైంకర్యముక్తం - సర్వం కరిష్యామీత్యనేన సర్వవిధకైంకర్యముక్తం - అథాచ దేవీవిశిష్టస్య శేషిణః సర్వదేశ

ధనురాదాయ సశరం ఖనిత్రపిటకాధరః । అగ్రతస్తే గమిష్యామి పంథానమనుదర్శయన్ ॥ ౨౨ ॥ ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ । వన్యాని యాని చాన్యాని స్వాహారాణి తపస్వినామ్ ॥ ౨౩ ॥ భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే । అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే ॥ ౨౪ ॥ రామస్త్వనేన వాక్యేన సుప్రీతః ప్రత్యువాచ తమ్ । వ్రజాపృచ్ఛస్వ సౌమిత్రే సర్వమేవ సుహృజ్జనమ్ ॥ ౨౫ ॥ యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణస్స్వయమ్ । జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే ॥ ౨౬ ॥ అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ । ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ ॥ ౨౭ ॥ సత్కృత్య నిహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని । సర్వమాయుధమాదాయ క్షిప్రమావ్రజ లక్ష్మణ ॥ ౨౮ ॥ స సుహృజ్జనమామంత్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః । ఇక్ష్వాకుగురుమాగమ్య జగ్రాహాయుధముత్తమమ్ ॥ ౨౯ ॥ తద్దివ్యం రాజశార్దూలః సత్కృతం మాల్యభూషితమ్ । రామాయ దర్శయామాస సౌమిత్రిస్సర్వమాయుధమ్ ॥ ౩౦ ॥ తమువాచాత్మవాన్ రామః ప్రీత్యా లక్ష్మణమాగతమ్ । కాలే త్వమాగతస్సౌమ్య కాంక్షితే మమ లక్ష్మణ ॥ ౩౨ ॥ అహం ప్రదాతుమిచ్ఛామి యదిదం

శసర్వకాలసర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్యమితి దర్శితం ॥ తీర్థీయం ॥ భవానితి ॥ సర్వం కరిష్యామీతి - మయా కర్తవ్యం సర్వమిత్యర్థః - స్వపతశ్చత ఇత్యనేన రాత్రౌ లక్ష్మణస్య నిర్నిద్రత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౨౫ ॥ రామస్త్వితి ॥ అనేనానుగమనాజ్ఞా వ్యంజితా ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్త్వితి ॥ వ్రజ అనువ్రజ - ఆపృచ్ఛస్వ అభ్యనుజానీహి ॥ ౨౬ ॥ యే చేత్యాది ॥ జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహాత్మా వరుణః స్వయమేవ మహ్యం యద్ధనురాదికం దదౌ - ఆచార్యసద్మని ఆచార్యస్య గృహే - పూజార్థం నిహితం తదేతత్సర్వం ఆయుధమాదాయ - సః ఆపృష్టసుహృజ్జనః త్వం - క్షిప్రమావ్రజేత్యన్వయః - అత్ర ధనురాదిషు సర్వత్ర ద్వివచనాదావయోర్దాదితి సిద్ధం - బాలకాండేనుక్తో౽ప్యయం వృత్తాంతో౽నువాదాత్ సిద్ధః - యథా సుందరకాండే౽భిహితం మణిబంధనం - మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే । వధూకాలే తథా బద్ధమధికం మూర్ధ్ని శోభత ఇతి ॥ యథా చాయోధ్యాకాండే౽నభిహితో౽పి వాయసవృత్తాంతస్సుందరకాండే౽నూద్యతే - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః । త్రీఁల్లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గత ఇతి ॥ ఆచార్యః వసిష్ఠః - ఇక్ష్వాకుగురుమాగమ్యేత్యుత్తరత్రానువాదాత్ - నహీక్ష్వాకుకులగురుర్వసిష్ఠాదన్యో౽స్తి ॥ తీర్థీయం ॥ యే చేతి ॥ వరుణః జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనురాదికమావయోర్దదౌ - సత్కృత్య-నిహితం నిక్షిప్తం -ఆచార్యసద్మని వసిష్ఠసద్మని - ననుజనకయాగే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమత్రసిద్ధవదనువాదః క్రియతే - సత్యమేతత్ - భగవతో వాల్మీకేరియం శైలీ - ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపరవశ్యాత్ - యత్ర వక్తవ్యమర్థం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన సిద్ధవదనువదతీతి - యథా బాలకాండే౽నభిహితం మణిబంధనం - మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే ఇతి సుందరకాండే౽భిహితవాన్ - అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతం - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిరిత్యాదినా సుందరకాండే ఉక్తవాన్ ॥ ౨౮ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తమితి ॥ ప్రీత్యోవాచేత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥ కాంక్షితే మమ

హ అహమిత్యాదినా ॥ ౩౩ ॥ వసంతీతి ॥ యచ్ఛబ్దోఽర్థసిద్ధః - ఇహనగరే - గురుషుభక్త్యా యేద్విజా వసంతి - నిత్యం గురుశుశ్రూషణం కుర్వంతీత్యర్థః - తేషామపి - మే సర్వేషాం ఉపజీవినాంచ - భూయః అతిశయేన - నిత్యదేయాదధికతయా దాతుమిచ్ఛామి - తానానయేతి శేషః ॥ ౩౪ ॥ వసిష్ఠపుత్రమితి ॥ వసిష్ఠపుత్రం ఆర్యం ద్విజానాం ప్రవరం సుయజ్ఞం - అన్యానపి శిష్టానానయ - సుయజ్ఞం తాంశ్చాభ్యర్చ్య శీఘ్రం ప్రయాస్యామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వసిష్ఠపుత్రం సుయజ్ఞమానయేత్యనేన మూల ప్రకోడదశరథస్య వసిష్ఠపౌరోహిత్యం - తత్పుత్రస్య తత్పుత్ర ఇతి న్యాయేన స్వాచార్యస్య సుయజ్ఞస్య విశిష్యానయననియోగః ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం నిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్య రామస్య యాత్రాదానం ప్రస్తౌతి ద్వాత్రింశే - తత ఇత్యాది ॥ ఆజ్ఞాయ అంగీకృత్య - శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారకత్వాత్ - ప్రియం ఆత్మనోఽనుగమనాంగీకారఫలత్వాత్ ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్రశాలాస్థం - దుష్కరకారిణః దుష్కరకర్మకారిణః - వేశ్మాభ్యాగచ్ఛ కృత్యం చ పశ్యేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ సంధ్యోపాసనంమూధ్యా

దం మామకం ధనమ్ । బ్రాహ్మణేభ్యస్తపస్విభ్యస్త్వయా సహ పరంతప ॥ ౩౩ ॥ వసంతీహ దృఢం భక్త్యా గురుషు ద్విజసత్తమాః । తేషామపి చ మే భూయస్సర్వేషాం చోపజీవినామ్ ॥ ౩౪ ॥ వసిష్ఠపుత్రం తు సుయజ్ఞమార్యం త్వమానయాశు ప్రవరం ద్విజానామ్ । అభిప్రయాస్యామి వనం సమస్తానభ్యర్చ్య శిష్టానపరాన్ ద్విజాతీన్ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శాసనమాజ్ఞాయ భ్రాతుశ్శుభతరం ప్రియమ్ । గత్వా స ప్రవివేశాశు సుయజ్ఞస్య నివేశనమ్ ॥ ౧ ॥ తం విప్రమగ్న్యగారస్థం వందిత్వా లక్ష్మణోఽబ్రవీత్ । సఖేఽభ్యాగచ్ఛ పశ్య త్వం వేశ్మ దుష్కరకారిణః ॥ ౨ ॥ తతస్సంధ్యాముపాస్యాశు గత్వా సౌమిత్రిణా సహ । జుష్టం తత్ప్రావిశల్లక్ష్మ్యా రమ్యం రామనివేశనమ్ ॥ ౩ ॥ తమాగతం వేదవిదం ప్రాంజలిస్సీతయా సహ । సుయజ్ఞమభిచక్రామ రాఘవోఽగ్నిమివార్చితమ్ ॥ ౪ ॥ జాతరూపమయైర్ముఖ్యైరంగదైః కుండలైశ్శుభైః । సహేమసూత్రైర్మణిభిః కేయూరైర్వలయైరపి ॥ ❋ ॥ అన్యైశ్చ రత్నైర్బహుభిః కాకుత్స్థః ప్రత్యపూజయత్ ॥ ౫ ॥ సుయజ్ఞం స తదోవాచ రామస్సీతాప్రచోదితః ॥ ౬ ॥ హారం చ హేమసూత్రం చ భార్యాయై సౌమ్య హారయ । రశనాం చాథ సా సీతా దాతుమిచ్ఛతి తే సఖే ॥ ౭ ॥ అంగదాని విచిత్రాణి కేయూరాణి శుభాని చ । ప్రయచ్ఛతి సఖే తుభ్యం భార్యాయై గచ్ఛతీ వనమ్ ॥ ౮ ॥ పర్యంకమగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితమ్ । తమపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయి ॥ ౯ ॥ నాగశ్శత్రుంజయో నామ మాతులో యం దదౌ మమ । తం తే గజసహస్రేణ దదామి ద్విజపుంగవ ॥ ౧౦ ॥ ఇత్యుక్తస్స హి రామేణ సుయజ్ఞః ప్రతిగృహ్య తత్ । రామలక్ష్మణసీతానాం ప్రయుయోజాశిషశ్శుభాః ॥ ౧౧ ॥ అథ భ్రాతరమవ్యగ్రం ప్రియం రామః ప్రియంవదః । సౌమిత్రిం తమువాచేదం బ్రహ్మేవ త్రిదశేశ్వరమ్ ॥ ౧౨ ॥ అగస్త్యం కౌశికం చైవ తావుభౌ బ్రాహ్మణోత్తమౌ । అర్చయాహూయ సౌమిత్రే రత్నైస్సస్యమివాంబుభిః ॥ ౧౩ ॥ తర్పయస్వ మహాబాహో గోసహస్రైశ్చ మానద । సువర్ణై రజతైశ్చైవ మణిభిశ్చ మహాధనైః ॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యాం చ య ఆశీర్భిర్భక్తః పర్యుపతిష్ఠతి । ఆచార్యస్తైత్తిరీయాణామభిరూపశ్చ వేద

విత్కం - అథవా సంధ్యా నియతాగ్నిహోత్రం - అగ్న్యగారగ్ని నిత్యయుక్తైః ॥ ౩ ॥ తమితి ॥ అర్చితం హుతం ॥ ౪ ॥ జాతరూపమయైరిత్యాది ॥ జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః - అంగదైః పూర్వరోపరి ధార్యైః బాహుభూషణైః - సహేమసూత్రైర్మణిభిః హేమసూత్రప్రోతైః వైడూర్యపద్మరాగముక్తాదిమణిభిః - రత్నం మణిర్ద్వయోరశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపి చేత్యమరః । కేయూరైః భుజశిరోవ్యాపిఫణాకారశిఖరయుక్తబాహుభూషణైః - అథవా అంగదకేయూరయోస్స్థూలత్వసూక్ష్మత్వాభ్యాం భేదః - వలయైః కటకైః - కటకం వలయో స్త్రియామిత్యమరః । రత్నైః - భూషణప్రకరణాత్ భూషణశ్రేష్ఠైరిత్యర్థః - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ హారమితి ॥ హేమసూత్రం హేమమయం కంఠసూత్రం - రశనాంచ - తే భార్యాయై సీతా దాతుమిచ్ఛతి - తత్సర్వం హారయ - దాపయేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అంగదానీతి ॥ భార్యాయై భార్యాధారణార్థం - తుభ్యం ప్రతిగ్రహీత్రే - ప్రయచ్ఛతి - గచ్ఛతీత్యత్ర నుమభావ ఆర్షః ॥ ౮ ॥ పర్యంకమితి ॥ త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం - తుభ్యం దాతుమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ నాగ ఇతి ॥ మాతులో యం దదౌ వివాహే దశరథేయశత్రుంజయవ్యాపృతిః ॥ ౧౦ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రతిగృహ్యేత్యనేన న్యాసభూతత్వం వ్యావర్త్యతే ॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ త్రిదశేశ్వరం ఇంద్రం ॥ ౧౨ ॥ అగస్త్యమితి ॥ అగస్త్యం అగస్త్యపుత్రం - కౌశికం విశ్వామిత్రపుత్రం - రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిః ॥ ౧౩ ॥ రత్నైరర్చనం విప్రణోతితర్పయస్వేతి ॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యామిత్యాదిశ్లో

కట్వ్యయమేకాన్వయం ॥ తైత్తిరీయాణాం తిత్తిరిసంబంధిశాఖాధ్యేతౄణాం - ఆచార్యః అధ్యాపయితా - అశ్వరూపః బుధః - ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపాః బుధమనోజ్ఞధీరాః విద్వాంసః ఇతి విశ్వః | కౌశేయాని క్రిమికోశోత్థాని - కౌశేయం క్రిమికోశోత్థమిత్యమరః | యావత్ యావత్పర్యంతం తుష్యతి - తావత్ సంప్రదాపయేతి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ సూత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సూతః సుమంత్రతుల్యః కశ్చిచ్చిత్రరథనామా - సుచిరోషితః చిరకాలమస్మద్గృహే స్థితః - పశుకాభిః - అల్పార్థే కప్రత్యయః - అజాదిభిరిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ యే చేత్యాది ఉపాకుర్విత్యంతమేకం వాక్యం ॥ కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః - కఠశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే వైశంపాయనాంతేవాసిభ్యశ్చేతి ణినిః - తస్య కఠచరకాదితిలుక్ - తతః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - తస్య ప్రోక్తాల్లుగితిలుక్ - కలాపినా ప్రోక్తమధీయతే కాలాపాః - కలాపిశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే కలాపినోణిత్యణ్ - సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పీత్యాదినా టిలోపః - తతః తదధీత ఇత్యాద్యణ్ - తస్య ప్రోక్తాల్లుక్ - కఠప్రోక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రోక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః - కఠాశ్చ కాలాపాశ్చ కఠకాలాపాః - దండప్రధానాః మాణవాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం - సదా పలాశదండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః - కించన ఆహారార్థం యత్నాదికం - న కేవలం నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వాత్ కించిన్న కుర్వంతి కింత్వాలస్యాచ్చేత్యాశయేనాహ అలసా ఇతి - గోసహస్రప్రదానహేతుత్వేనాహ స్వాదుకామాశ్చేతి - రసవత్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః - మహతాం చాపి సమ్మతాః - అతివ సాధ్వాచారా ఇత్యర్థః - రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని - అశీతియానానీత్యుక్త్యా దండమాణవాశ్చాశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే - రత్నవహానుప్రానితిభా - శాలివాహసహస్రం శాలిధాన్యవాహకబలీవర్దసహస్రం - భద్రకాన్ - అల్పార్థే కప్రత్యయః - కర్షణయోగ్యాననడుహ ఇత్యర్థః - ధాన్యవిశేషానిత్యపరే - వ్యంజనార్థం క్షీరదధిఘృతార్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యే చేతి ॥ కఠకాలాపాః - కఠకలాపసంబంధిశాఖాధ్యాయి

నః ॥ ✽ ॥ తస్య యానం చ దాసీశ్చ సౌమిత్రే సంప్రదాపయ | కౌశేయాని చ వస్త్రాణి యావత్తుష్యతి స ద్విజః ॥ ౧౮ ॥ సూతశ్చిత్రరథశ్చార్యః సచివస్సుచిరోషితః | తోషయైనం మహార్హైశ్చ రత్నైర్వస్త్రైర్ధనైస్తథా ॥ ✽ ॥ పశుకాభిశ్చ సర్వాభిర్గవాం దశశతేన చ ॥ ౧౯ ॥ యే చేమే కఠకాలాపా బహవో దండమాణవాః ॥ ✽ ॥ నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వాన్నాన్యత్ కుర్వంతి కించన | అలసాస్స్వాదుకామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః ॥ ✽ ॥ తేషామశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ | శాలివాహసహస్రం చ ద్వే శతే భద్రకాంస్తథా ॥ ✽ ॥ వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్రముపాకురు ॥ ౨౦ ॥ మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః ॥ ✽ ॥ తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ | అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ దక్షిణామ్ ॥ ✽ ॥ తథా ద్విజాతీంస్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణార్చయ సర్వశః ॥ ౨౧ ॥ తతస్స పురుషవ్యాఘ్రస్తద్ధనం లక్ష్మణస్స్వయమ్ ॥ ✽ ॥ యథోక్తం బ్రాహ్మణేంద్రాణామదదాద్ధనదో యథా ॥ ౨౨ ॥ అథాబ్రవీద్బాష్పకలాంస్తిష్ఠతశ్చోపజీవినః ॥ ✽ ॥ సంప్రదాయ బహు ద్రవ్యమేకైకస్యోపజీవనమ్ ॥ ౨౩ ॥ లక్ష్మణస్య చ యద్వేశ్మ గృహం చ యదిదం మమ

నః - కాలాపాః కలాపిసంబంధిశాఖాధ్యాయినశ్చ - కఠకాలాపాః - దండమాణవాః పలాశదండయుక్తా బ్రహ్మచారిణః - అన్యత్ వ్రతోపవాసాదికం - న కుర్వంతి - కుతః - నిత్యేతి - స్వాదుకామాః మృష్టాన్నకామాః - తర్హి కథమేవంవిధా దానయోగ్యాః అత ఆహ మహతామితి - తపో హి స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః | నిత్యతపస్విత్వేన మహతాం సమ్మతాః - రత్నపూర్ణాని ధనపూర్ణాని - అశీతియానాని అశీత్యుష్ట్రాన్ - శాలివాహేతి - శాలీన్ వహంతీతి శాలివాహాః బలీవర్దాః - భద్రకాః కర్షణప్రవీణా మహోక్షాః - వ్యంజనార్థం దధిఘృతాద్యర్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ మేఖలీనామితి ॥ మేఖలా మౌంజీ - తద్వతాం బ్రహ్మచారిణామిత్యర్థః - ఆర్షేణీఘః - సహస్రం గోసహస్రం - ప్రకృతత్వాత్తాసాం - మమాంబేత్యన్వయః - దక్షిణాం పూర్వోక్తదానాం ఖ్యాతాం - సర్వశః ప్రధాన్యాదిసర్వప్రకారైః ॥ తీర్థీయం ॥ మేఖలానామితి ॥ మేఖలాః మేఖలినః బ్రహ్మచర్యవ్రతినః - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ - సముపస్థితః - వివాహార్థమితి శేషః - తేషాం సహస్రం గోసహస్రం వివక్షితం - గవామేవ ప్రకృతత్వాత్ - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - దక్షిణాం బ్రహ్మచార్యాదిభ్యో దత్తం యథా నందేత్ - తథార్చయేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే - దక్షిణా సమర్థా - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - యథా స్వాశ్రితబ్రహ్మచారివర్గస్య వివాహార్థం ఖిన్నప్రదానేన నందేత్ - తథా దాపయేతి వార్థః ॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ యథోక్తం రామోక్తమనతిక్రమ్య - అదదాత్ - ధనదో యథేతి - ధనదస్య దాతృత్వం ధనదేన నకుస్త్యాగ ఇతి చాలక్షామాయణ ఏవోక్తం | బ్రాహ్మణేంద్రాణామితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౨౩ ॥ అథేతి ॥ బాష్పం కలంతి ముంచంతీతి బాష్పకలాః - తాన్ - లలయోరభేదః - బాష్పగళానితి వా పాఠః - ఉపజీవనం ప్రతి ఏకైకస్యోపజీవినో బహు ద్రవ్యం సంప్రదాయ అబ్రవీత్ - అశూన్యం కార్యం - యథాపూర్వం భవద్భిరుపవిశ్య రక్షణీయమిత్యర్థః - ఏకైకం పృథక్పృథక్ ॥ తీర్థీయం ॥ అథేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ బాష్పగళాన్ బాష్పగద్గదాన్ - ఏకైకస్య - ఉపజీవనం జీవనసాధనం - బహు ద్రవ్యం ఏకైకస్య - సంప్రదాయ దత్వా - లక్ష్మణస్య వేశ్మ యదిదం మమ గృహం చ - ఏకైక

త్ర త్యేకం-యావన్మమ గమనం-అశూన్యంకార్యమిత్యుపజీవినో బ్రవీదితియోజనా-అశూన్యంకార్యమిత్యస్యాయమర్థః-యస్మాభిర త్రో పవిశ్యగచ్ఛనీయమితి॥౨౪॥ఇతీతి॥ధనాధ్యక్షంకోశగృహాధికృతం॥౨౫॥తతఇతి॥అస్యరామస్య॥౨౬॥తతఇతి॥ బాలవృద్ధేభ్యఃబాలేభ్యో వృద్ధేభ్యశ్చేత్యర్థః॥౨౭॥తత్రేతి॥తత్రతస్మిన్కాలే-దేశేవా-పింగళః-పింగళవర్ణఇతిదాదిద్య్రలక్షణోక్తిః-పిఙ్గంకేశోవా-గార్గ్యఃగర్గమునివంశ్యః-ఉంఛవృత్తిః-ఉంఛేనఏకైకశోధాన్యగ్రహణేనవృత్తిర్జీవనంయస్యతథా-క్షతవృత్తిరితిపాఠే-క్షతేన-ఖననేన జీవనంయస్యేత్యర్థః-ఖననలబ్ధకందమూలాదిజీవనఇత్యర్థః-ఫాలకుద్దాలలాంగలీ-ఫల్యతేనేనేతిఫాలః ద్వైధీకరణ సాధనంకుఠారశంకులాదికం-కుద్దాలఃఖననసాధనం-ఖనిత్రమితియావత్-లాంగలంహలాకారః-భలాకర్షణసాధనభూతోదండవిశేషః-తద్వాన్-ఏవంవనవాసీకశ్చిద్ద్విజోగృహస్థఃద్వైవా త్తత్రనగరేతదానీంసంగతోభూదితిభావః॥౨౮॥తమితి॥దారకాన్ పుత్రకాన్॥౨౯॥అపాస్యేతి॥కుద్దాలమితిలాంగలస్యాప్యుపలక్షణం-దర్శయేతి-భార్యాపుత్రసహితమాత్మానమిత్యర్థః-గతిబుద్ధీత్యాదినాద్వికర్మకత్వం-యదిదర్శయసితదాకించిదవాప్స్యసీత్యర్థః-కించిదితిస్వభాగ్యహానివ్యపేక్షయోక్తం॥౩౦॥సఇతి॥దుశ్ఛదాంఅతిజీర్ణత్వాదాచ్ఛాదయితుమశక్యాంరామదర్శనార్థమాచ్ఛాదనయత్నః-యత్రయన్మార్గాశ్రితవీథ్యాం॥౩౧॥భృగ్వంగిరేతి॥అంగిరేత్యత్రఆకారాంతత్వమార్షం॥౩౨॥నఇత్యాది॥ప్రత్యవేక్షస్వకటాక్షయేత్యర్థః॥౩౩॥తమితి॥పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితసమన్వితం-బహుకుటుంబినోదరిద్రస్యాస్యకియద్ధనాశేతిజిజ్ఞాసయాసస్మితఇత్యర్థః-గవామితి-అనేకగోసహస్రాణాంమధ్యేఏకమపిసహస్రంనవిశ్రాణితమిత్యర్థః-యద్వా-అసంఖ్యాతానాంగవాంమధ్యేఏకమపిసహస్రం-మయానవిశ్రాణితంనదత్తం-తుభ్యమితిశేషఃఅపితుదండేనయావత్పరిక్షిపసిగవాకీర్ణంయావంతందేశం పరిక్షిపసితావద వాప్స్యసితావద్దేశస్థంగోజాతమవాప్స్యసీత్యర్థః- ఏకగోసహస్రమాత్రంనదత్తం - అన్యత్సర్వందత్తమితినార్థః-బహుసాహస్రఇత్యాదినావక్ష్యమాణేనవిరోధాత్-అపిశబ్దాస్వారస్యాచ్చ॥౩౪॥సఇతి॥ కట్యాంపరివేష్టనంబలాత్తంభనాయ - ఆవిధ్యభ్రామయిత్వా-సర్వప్రాణేనసర్వశక్త్యా-శక్తిఃపరాక్రమఃప్రాణఇత్యమరః॥౩౫॥సఇతి॥ఉక్షణసన్నిధావుక్షసన్నిధౌ - వష్టివాగురిరి

మ॥❀॥అశూన్యంకార్యమేకైకంయావదాగమనంమమ॥౨౪॥ఇత్యుక్త్వాదుఃఖితంసర్వంజనంతముపజీవినమ్॥❀॥ఉవాచేదంధనాధ్యక్షంధనమానీయతామితి॥౨౫॥తతోస్యధనమాజహ్రుస్సర్వమేవోపజీవినః॥❀॥సరాశిస్సుమహాంస్తత్రదర్శనీయోహ్యదృశ్యత॥౨౬॥తతస్సపురుషవ్యాఘ్రస్తద్ధనంసహలక్ష్మణః॥❀॥ద్విజేభ్యోబాలవృద్ధేభ్యఃకృపణేభ్యోహ్యదాపయత్॥౨౭॥తత్రాసీత్పింగలోగార్గ్యస్త్రిజటోనామవైద్విజః॥❀॥ఉంఛవృత్తిర్వనేనిత్యంఫాలకుద్దాలలాంగలీ॥౨౮॥తంవృద్ధంతరుణీభార్యాబాలానాదాయదారకాన్॥❀॥అబ్రవీద్బ్రాహ్మణంవాక్యందారిద్ర్యేణాభిపీడితా॥౨౯॥అపాస్యఫాలంకుద్దాలంకురుష్వవచనంమమ॥❀॥రామందర్శయధర్మజ్ఞంయదికించిదవాప్స్యసి॥౩౦॥సభార్యావచనంశ్రుత్వాశాటీమాచ్ఛాద్యదుశ్ఛదామ్॥❀॥సప్రాతిష్ఠతపంథానంయత్రరామనివేశనమ్॥౩౧॥భృగ్వంగిరసమందీప్త్యాత్రిజటంజనసంసది॥❀॥ఆపంచమాయాఃకక్ష్యాయానైనంకశ్చిదవారయత్॥౩౨॥సరాజపుత్రమాసాద్యత్రిజటోవాక్యమబ్రవీత్॥❀॥నిర్ధనోబహుపుత్రోస్మిరాజపుత్రమహాయశః। ఉంఛవృత్తిర్వనేనిత్యంప్రత్యవేక్షస్వమామితి॥౩౩॥తమువాచతతోరామఃపరిహాససమన్వితమ్।గవాంసహస్రమప్యేకంనతువిశ్రాణితంమయా॥❀॥పరిక్షిపసిదండేనయావత్తావదవాప్స్యసి॥౩౪॥సశాటీంత్వరితఃకట్యాంసంభ్రాంతఃపరివేష్ట్యతామ్॥❀॥ఆవిధ్యదండంచిక్షేపసర్వప్రాణేనవేగితః॥౩౫॥సతీ

❀❀❀❀❀❀ శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయం ❀❀❀❀❀❀

కృపణేభ్యః-భూరిదానతయేతిశేషః॥౨౭॥తత్రేతి॥ తత్రతస్మిన్కాలేదేశేచ - పింగళఃపింగళవర్ణః-గార్గ్యఃతద్వంశ్యః-క్షతవృత్తిః-క్షతేనఖననేన - లబ్ధకందమూలాదినావృత్తిర్జీవనంయస్యసతథోక్తః-ఫాలకుద్దాలలాంగలీ-ఫాలంద్వైధీకరణసాధనం కుఠారాది-కుద్దాలఃఖననసాధనంఖనిత్రం-లాంగలంహలాకారఃకర్షణసాధనభూతోదండవిశేషః-తద్వాన్॥౨౮॥౨౯॥❀॥రామమితి॥సభార్యాపుత్రమాత్మానమితిశేషః-దర్శయేతిద్వికర్మకం-యదిదర్శయసితదాసర్వథాకించిదవాప్స్యసి॥౩౦॥సఇతి॥దుశ్ఛదామతిజీర్ణత్వాత్ ఛాదయితుమశక్యాంయత్రరామనివేశనం-యత్రయస్మిన్పథి-రామనివేశనం-ప్రాప్యతే-తాదృశంపంథానమాస్థాయ-ప్రాతిష్ఠతప్రస్థితవాన్॥౩౧॥భృగ్వితి॥దీప్త్యా.బ్రహ్మవర్చసేన॥౩౨॥❀॥నిర్ధనఇతి॥ప్రత్యవేక్షస్వమయికృపాంకురు॥౩౩॥తమితి॥పరిహాససమన్వితంలీలాస్మితాన్వితంగవామితి - గవామసంఖ్యాతానాంగవాంమధ్యే-ఏకమపిసహస్రం-మయా-నవిశ్రాణితంనదత్తం-అతోదండేనయావత్పరిక్షిపసిగవాకీర్ణంయావంతందేశంపరిక్షిపసి పరిగృహ్ణాసి - తావత్తావద్దేశస్థంగోజాతమవాప్స్యసీత్యర్థః-బ్రాహ్మణానాంగోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థమేవంరీత్యాభగవతోక్తమితిభావః॥౩౪॥సఇతి॥ తాంశాటీం-సంభ్రాంతఃసంతుష్టస్సన్-ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా- వేగితఃత్వరితః-సర్వప్రాణేనసర్వశక్త్యా-చిక్షేపముక్తవాన్॥౩౫॥సఇతి॥ సఃదండః-సరయూపారంసరయూతీరం-తీర్త్వాప్రాప్య-ఉక్షణసన్నిధౌవృషభ

త్యాదిరీత్యా అకారాన్తత్వం ॥ ౩౮ ॥ తమితి॥ ఆ తస్మాదిత్యత్ర అభివిధివాచకస్య ఆఙః సరయ్యాతటాదిత్యనేన సంబంధః-ఆనయామాస ఆనాయయామాసేత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఉవాచేతి॥ పరిహాసో హ్యయం మమ అయం దండక్షేపణప్రచోదనా-పరిహాసః-వినోదార్థ ఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ సాపేక్షనసేచ వివృణోతి-ఇదమితి॥ తేజః బలం-దురత్యయం-నిరతిశయమిత్యర్థః-జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుమిత్యర్థః-యద్వా-జిజ్ఞాసితుం మీమాంసితుం మామేజిజ్ఞాసాయామితిమీమాంసార్థే జిజ్ఞాసాశబ్దప్రయోగాత్ - ఇమమర్థం దండప్రక్షేపణరూపం అపరం కించిద్వ్యవస్యతి అభిలషసి చేత్-తత్ప్రవృణీష్వ ॥ ౪౧ ॥ ఇదంచ పూర్వవన్న పరిహాసరూపమిత్యాహ-బ్రవీమీతి॥ యంత్రణా నిరోధ ఇత్యర్థః- మమ యద్ద్రవ్యం తత్సర్వం-విప్రకారణాత్ విప్రార్థమేవ ఆర్జితం-భవత్సు భవాదృశేషు విప్రేషు-సమ్యక్ కరణత్రయపూర్వకం-ప్రదానేన-మమ ప్రీతియశస్కరం భవేత్ ॥ ౪౨ ॥ తత ఇతి॥ మోదిత ఇత్యనేన గోభ్యోన్యన్నాపేక్షితవానితి గమ్యతే-ఉపబృంహణీః వర్ధనీః-తదాగమనకాలే-మహాత్మనో రామస్య ॥ ౪౩ ॥ స ఇతి॥ ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్తపరాక్రమైః-నియోజయామాస ప్రతిపాదయామాస- సుహృజ్జనే విషయే - యథార్హసంమానవచః ప్రచోదితః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః-తత్ర పౌచిత్యేనాభిహితసంమానవాక్య ఇత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ద్విజ ఇతి॥ ద్విజాః బ్రాహ్మణాః-సుహృత్ ద్విజత్వాభావేపి సుహృత్-ద్విజత్వసుహృత్త్వాభావేపి భృత్యజనః తథా త్వాభావేపి దరిద్రభిక్షాచరణః భిక్షాం చరతీతి భిక్షాచరణః కృత్యల్యుటో బహులమితి కర్తరి ల్యుట్-కర్మధారయసమాసః-తత్ర తేషు మధ్యే-కశ్చిదపి యథార్హసంమానన దాన సంభ్రమైః-సంభ్రమస్త్వరా। ఆరంభస్సంభ్రమస్త్వరేత్యమరః నతర్పితో నబభూవ-త్వరయా క్రియమాణైరపి సంమానదానైస్సర్వేపి తర్పితా బభూవురిత్యర్థః

❋ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాత్రింశస్సర్గః ❋

పూర్వం పిత్రానుజ్ఞాతోపి సీతాలక్ష్మణయోరనుజ్ఞాపనాయ పునః రామో దశరథసమీపం గచ్ఛతి-దత్త్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ తత ఇతి॥ తదాయుధైః తదా రాయుధైః-ధనుషీ ఇతి యావత్ - ఖడ్గాదీనాముపలక్షణమేతత్ -మాలాదామభిః మాలానిచయైరిత్యర్థః - అలంకృతే చందనాదిభిరలం

త్వా సరయూపారం దండస్తస్య కరాచ్చ్యుతః ॥ ❋ ॥ గోవ్రజే బహుసాహస్రే పపాతోక్షణసన్నిధౌ ॥ ౩౮ ॥
తం పరిష్వజ్య ధర్మాత్మా ఆతస్మాత్సరయూతటాత్ ॥ ❋ ॥ ఆనయామాస తా గోపైః త్రిజటాయాశ్రమం
ప్రతి ॥ ౩౯ ॥ ఉవాచ చ తతో రామస్తం గార్గ్యమభిసాంత్వయన్ ॥ ❋ ॥ మన్యుర్నఖల్వకర్తవ్యః పరిహాసో
హ్యయం మమ ॥ ౪౦ ॥ ఇదం హి తేజస్తవ యద్దురత్యయం తదేవ జిజ్ఞాసితుమిచ్ఛతా మయా। ఇమం భవానర్థ
మభిప్రచోదితో వృణీష్వ కిం చేదపరం వ్యవస్యతి ॥ ౪౧ ॥ బ్రవీమి సత్యేన న తేస్తి యంత్రణా ధనం హి యద్య
న్మమ విప్రకారణాత్ । భవత్సు సమ్యక్ప్రతిపాదనేన తన్మయార్జితం ప్రీతియశస్కరం భవేత్ ॥ ౪౨ ॥ తతః
సభార్యస్త్రిజటో మహామునిర్గవామనీకం ప్రతిగృహ్య మోదితః। యశోబలప్రీతిసుఖోపబృంహణీస్త
దాశిషః ప్రత్యవదన్మహాత్మనః ॥ ౪౩ ॥ స చాపి రామః ప్రతిపూర్ణమానసో మహద్ధనం ధర్మబలైరుపార్జి
తమ్। నియోజయామాస సుహృజ్జనేచిరాద్యథార్హసంమానవచఃప్రచోదితః ॥ ౪౪ ॥ ద్విజస్సుహృద్భృ
త్యజనోథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యో భవత్। న తత్ర కశ్చిన్న బభూవ తర్పితో యథార్హసంమాన
నదానసంభ్రమైః ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

దత్త్వా తు సహ వైదేహ్యా బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు। జగ్మతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘ
వౌ ॥ ౧ ॥ తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్షే త్వశోభేతాం తదాయుధే। మాలాదామభిరాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే।

స్నిధౌ ॥ ౩౮ ॥ తమితి॥ ఆ తస్మాదిత్యభివిధావాకారః-తాః గాః- త్రిజటాయ త్రిజటస్య ॥ ౩౯ ॥ ఉవాచేతి॥ పరిహాసో హ్యయం దండపరిక్షేపణవచనరూపో యం వినోదార్థ ఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ఇదమితి॥ ఇదం తేజః శక్తిః-అతివృద్ధస్యాపి సతస్తవ-జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుమిత్యర్థః ఇమమర్థం దండప్రక్షేపణరూపార్థముద్దిశ్య ప్రచోదితోసి-అపరం గోభ్యోన్యత్ -కిమపి వరితుం వ్యవస్యతి చేత్ వృణీష్వ ॥ ౪౧ ॥ ఇదం వచనం నోపచారమాత్రమిత్యాహ-బ్రవీమీతి॥ యంత్రణా ఇతోప్యధికవరస్యవరణే సంకోచః- తేతవ-నాస్తి మాస్తు-కుతః-మమ యద్ధనం-తద్విప్రకారణాత్ విప్రప్రయోజనసంపాదనార్థం-కథం తథాత్వమత ఆహ - భవత్సు భవాదృశేషు - సమ్యక్ ప్రతిపాదనేన పరిపూర్ణప్రదానేన - హేతునా - మయా ఆర్జితం ధనం - మే ప్రీతియశస్కరం ప్రీతికరం యశస్కరం చ - భవేత్ ॥ ౪౨ ॥ తత ఇతి॥ యశోబలప్రీతిసుఖోపబృంహణీః యశః ప్రభృతీనాం వివర్ధనీః-తదాశిషః తస్య రామస్య-ఆశిషః ॥ ౪౩ ॥ స చేతి॥ ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్తపరాక్రమైః యథార్హసమ్మానవచః ప్రచోదితః-తత్తదౌచిత్యేనాభిహితసమ్మానవాక్య ఇత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ద్విజ ఇతి॥ దరిద్రభిక్షాచరణః దరిద్రస్సన్ భిక్షాచరణః ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వాత్రింశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ తత ఇతి॥ తదాయుధే తయోరసాధారణాయుధే ధనుషీ ఇత్యర్థః-ఖడ్గాదీనాముపలక్షణమేతత్ -మాలాదామభిః - మాలానిచ

కృతే॥౨॥తత ఇతి॥ ప్రాసాదహర్మ్యాణి - ప్రాసాదో దేవతానాంభూభుజాంచావాసః - హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి॥హర్మ్యాదిర్ధనినాంవాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా మిత్యమరః-విమానశిఖరాణి-విమానం సప్తభూమికసహితం సద్మ॥విమానో స్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌచసద్మని లిఙ్గే వైజయంతీ॥ఉదాసీనః నిరుత్సుకః- నిర్విణ్ణ ఇతియావత్ ॥౩॥నహీతి॥ తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యాశక్యత్వాత్ - ప్రాసాదానితి పాఠః ప్రాసాదాదితి పాఠే-ల్యబ్లోపే పంచమీక్లిష్టా॥౪॥దీనత్వే హేతుమాహ- పదాతిమిత్యాదినా॥౫॥ యమితి॥ఏకం ముఖ్యం॥ ౬॥ఐశ్వర్యస్యేతి॥రసజ్ఞః సంగ్రహసుఖజ్ఞః-కామినాం అర్థికాంక్షిణాం-కామదః అభీష్టప్రదః అనృతం అనృతవచనం-కర్తుం-ధర్మగౌరవాత్ పిత్రుః ప్రతిజ్ఞావచనకరణవిధేయత్వాదిరూపధర్మవిషయకబహుమానాత్ ॥౭॥౮॥౯॥అద్యేతి॥సత్వం జంతుం।సత్వమస్త్రీతు జంతుష్వపిత్యమర:పిశాచమితియావత్-ఆవిశ్య ప్రాప్య॥౧౦॥నిర్గుణస్యాపీతి॥వృత్తేన కేవలం చరిత్రమాత్రేణ।వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యమరః-వృత్తేన కేవలమిత్యుక్తిః దానమానాపేక్షామాపి చరిత్రప్రథానాత్ ॥౧౧॥ఆనృశంస్యమితి॥ఆనృశంస్యం అహింసకత్వం-అనుక్రోశః దయా।కృపా దయానుకంపాస్యాదనుక్రోశ ఇత్యమరః। దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - శమః చిత్తప్రశాంతిః।శమశ్శాంతిః ప్రశాంతిస్స్యాద్దమశ్చేంద్రియనిగ్రహ ఇతి నిర్వచనాత్ ॥౧౨॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్ షాడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్-తస్య రామస్య-ఉపఘాతేన హింసనేన- ఔదకాని ఉదకజీవనాని-సత్వాని కీటాః ॥౧౩॥ పీడయేతి ॥ అస్య జగత్పతేః రామస్య - పీడయా వివాసనరూపయా - పుష్పఫలైరుపగమో యస్య సపుష్పఫలోపగః వృక్ష ఇవ అస్యష్వపి పూర్యత ఇతిడ ప్రత్యయః ॥ ౧౪ ॥ మూలమితి ॥ మనుష్యాణాం ప్రాణినాం-ఉపలక్షణమేతత్ - ధర్మ ఏవ సారో యస్య స ధర్మసారః॥౧౫॥తఇతి॥ తేవయం సపత్న్యః సపత్నీకాః- సమానాం తవిధేరనిత్యత్వేన-సదృశ్యత శ్చేతికబభావః-యేనమార్గేణ గచ్ఛతి-తేనేతిశే

౨॥తతః ప్రాసాదహర్మ్యాణి విమానశిఖరాణిచ।అధిరుహ్య జనశ్శ్రీమానుదాసీనో వ్యలోకయత్ ॥౩॥
నహిరథ్యాస్స్మ శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః।ఆరుహ్య తస్మాత్ప్రాసాదాన్ దీనాః పశ్యంతి రాఘవమ్॥
౪॥పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనాస్తదా।ఊచుర్బహువిధా వాచశ్శోకోపహతచేతసః॥౫॥
యంయాంతమనుయాతిస్మ చతురంగబలం మహత్।తమేకం సీతయా సార్ధమనుయాతి స్మ లక్ష్మణః॥౬॥ఐశ్వ
ర్యస్యరసజ్ఞస్సన్ కామినాంచైవ కామదః।నేచ్ఛత్యేవానృతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్ ॥౭॥యాన
శక్యా పురా ద్రష్టుం భూతైరాకాశగైరపి।తామద్య సీతాం పశ్యంతి రాజమార్గగతా జనాః ॥౮॥ అంగరా
గోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీమ్।వర్షముష్ణంచ శీతంచ నేష్యంత్యాశు వివర్ణతామ్॥౯॥అద్య నూనం దశ
రథస్సత్వమావిశ్య భాషతే।నహి రాజా ప్రియం పుత్రం వివాసయితుమిచ్ఛతి॥౧౦॥నిర్గుణస్యాపి పుత్రస్య క
థం స్యాద్విప్రవాసనమ్।కింపునర్యస్య లోకోయం జితో వృత్తేన కేవలమ్ ॥౧౧॥ ఆనృశంస్యమనుక్రోశశ్శ్రు
తం శీలం దమశ్శమః। రాఘవం శోభయంత్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం॥౧౨॥తస్మాత్తస్యోపఘాతేన ప్రజాః
పరమపీడితాః।ఔదకానీవ సత్వాని గ్రీష్మే సలిలసంక్షయాత్ ॥౧౩॥ పీడయా పీడితం సర్వం జగదస్య జగత్ప
తేః।మూలస్యేవోపఘాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః॥౧౪॥మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహా
ద్యుతిః।పుష్పం ఫలంచ పత్రంచ శాఖాశ్చాస్యేతరే జనాః॥౧౫॥ తే లక్ష్మణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్యస్సహబాంధ

వైః-సమలంకృతే చందనాదిభిః॥౨॥తత ఇతి॥ ప్రాసాదహర్మ్యాణి ప్రాసాదాః దేవానాం భూభుజాంచావాసాః హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి విమానశిఖరాణి విమానం సప్తభూమికం సద్మ-ఉదాసీనః నిరుత్సుకః వ్యలోకయత్ రామమితి శేషః॥౩॥నహీతి॥తస్మాద్బహుజనాకులత్వేన రథ్యాయాం గంతుమశక్యత్వాత్-ఆరుహ్య ప్రాసాదానారుహ్య- ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదారోహణరూపోపాయాదేవ- పశ్యంతి- ప్రాసాదానితి పాఠః॥౪॥దీనత్వే హేతుమాహ-పదాతిమితి॥౫॥తా ఏవాహ॥యమితి॥౬॥ఐశ్వర్యస్యేతి॥రసజ్ఞః విషయానుభవచతురః-పితరం-అనృతం అనృతవచనయుక్తం కర్తుం- వచనం ధర్మగౌరవాదితి పాఠే -వచనం పితృవచనం అనృతం కర్తుం-ధర్మగౌరవాత్ -పితృవచనకరణరూపధర్మవిషయకబహుమానాత్ ॥౭॥౮॥౯॥అద్యేతి॥అద్య ప్రయాణానుమత్యర్థదర్శనసమయ ఇత్యర్థః - సత్వం జంతుం- పిశాచమితియావత్ -ఆవిశ్య ప్రాప్య-భాషతే ॥ ౧౦ ॥ నిర్గుణస్యేతి ॥ వృత్తేన కేవలం చరిత్రమాత్రేణ -పూర్వశ్లోకపూర్వార్ధమర్థాంతరేణ వ్యాఖ్యాయతే-అద్యేతి అద్య వనగమనానుమతిసమయే-సత్వం సత్వగుణం-ఆవిశ్య ప్రాప్య-భాషతే- త్వయా వనం గంతవ్యమితి రాజా రామం వదిష్యతీత్యర్థః కుతః నహి రాజేతి సార్ధేన-అన్యత్సమానం॥౧౧॥వృత్తమేవాహ-ఆనృశంస్యమితి ॥ఆనృశంస్యమహింసకత్వం అనుక్రోశో దయా- శ్రుతం ఆనుష్ఠానపర్యవసాయిశాస్త్రాధ్యయనం-అతఏవ శీలం సత్స్వభావః-దమ ఇంద్రియనిగ్రహః-శమః చిత్తప్రశాంతిః॥౧౨॥తస్మాదితి॥ యస్మాత్సర్వోత్తమః సకలకల్యాణగుణాభిరామో రామః-తస్మాత్ -తస్య ఉపఘాతేన ఉపద్రవసనేన-పరమపీడితాః॥౧౩॥కించ జగత్పాలకత్వాజ్జగజ్జనకత్వాత్ పితస్యోపఘాతేన జగత్పీడితమిత్యాహ పీడయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥పుష్పఫలోపగః-పుష్పఫలాన్యుపగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తథా పుష్పఫలసమేత ఇత్యర్థః॥౧౪ ॥మూలమితి॥మనుష్యాణామిత్యుపలక్షణం- ప్రాణిమాత్రస్యేత్యర్థః-ధర్మసారః ధర్మ ఏవాంతస్సారో యస్య స తథోక్తః॥౧౫॥

షః॥౧౭॥ ఉద్యానానీతి॥ ఉద్యానాని రాజోపభోగార్హోద్యానసదృశక్రీడావనాని- ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః॥౧౮॥ సముద్ధృతనిధా
నానీత్యాది॥ సముద్ధృతనిధానాని సమ్యగుద్ధృతనిక్షేపాణి- పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని।అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః। ఉపాత్తధనధా
న్యాని-అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికం ఆనిష్ఠిప్తభూషణనిష్కాదికంచోచ్యతే- సారాణి శయ్యాసనాదీని దైవతైః గృహదైవతైః- ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబి
లైః-ఉదకం ఉదకసేచనం- హీనసంమార్జనాని సంమార్జనహీనాని- దుష్కాలేన క్షామక్షోభయుక్తకాలేన- భాజనం భాండాదికం॥౨౧॥ వన
మితి॥ యేన వనేన హేతునా॥౨౨॥ బిలానీతి॥ దంష్ట్రిణః సర్పాద్యాః- అస్మద్భయాత్ అస్మత్ప్రయుక్తభయహేతోః॥౨౩॥ అస్మత్త్యక్తమితి॥ అస్మా
భిస్త్యక్తం పురం- సేవ్యమానం వనమిత్యర్థసిద్ధం- అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్ర్యాదయః॥౨౪॥ తృణేతి॥ తృణమాంసఫలాదానాం- తృణా
దాః హరిణాదయః- మాంసాదాః వ్యాఘ్రాదయః- ఫలాదాః వానరాదయః- వ్యాళమృగద్విజం- వ్యాళాః క్రూరాః మృగద్విజాః యస్మింస్తాదృశం
దేశం- ఇదమేవ నగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః- నిర్వృతాః సుఖితాః॥౨౫॥ ఇతీతి॥ శ్రుత్వాప్యవస్థిత ఇతి శేషః- న విచక్రే న వికారం ప్రాప॥
౨౬॥౨౭॥౨౮॥ ప్రతీక్షమాణ ఇతి॥ నిదేశం నియోగం॥౨౯॥ తత్పూర్వమితి॥ తత్పూర్వం తత్ప్రథమం- మహాత్మా మహాధైర్యః- ప్రతిహారణార్థం
స్వాగమననివేదనార్థం॥౩౦॥ పితురితి॥ అస్యాం తే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౩౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబ
రాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

వాః। గచ్ఛంతమనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః॥౧౭॥ ఉద్యానాని పరిత్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ।
ఏకదుఃఖసుఖా రామమనుగచ్ఛామ ధార్మికమ్॥౧౮॥ సముద్ధృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణి చ। ఉపాత్తధ
నధాన్యాని హృతసారాణి సర్వశః॥❁॥ రజసాభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః। మూషకైః పరిధావద్భి
రుద్బిలైరావృతాని చ॥❁॥ అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనాని చ। ప్రణష్టబలికర్మేజ్యామంత్ర
హోమజపాని చ॥❁॥ దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతి చ। అస్మత్త్యక్తాని వేశ్మాని కైకేయీ ప్ర
తిపద్యతామ్॥౨౧॥ వనం నగరమేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః। అస్మాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనమ్
॥౨౨॥ బిలాని దంష్ట్రిణస్సర్వే సానూని మృగపక్షిణః। త్యజంత్వస్మద్భయాద్భీతా గజాస్సింహా వనాన్యపి॥౨౩॥ అ
స్మత్త్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ॥౨౪॥ తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం
। ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహ బాంధవైః। రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః॥
౨౫॥ ఇత్యేవం వివిధా వాచో నానాజనసమీరితాః। శుశ్రావ రామః శ్రుత్వా చ న విచక్రేఽస్య మానసమ్॥
౨౬॥ స తు వేశ్మ పితుర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభమ్। అభిచక్రామ ధర్మాత్మా మత్తమాతంగవిక్రమః॥
౨౭॥ వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు నృపాలయమ్। దదర్శావస్థితం దీనం సుమంత్రమవిదూరతః॥౨౮॥ ప్రతీక్ష
మాణోఽపి జనం తదార్తమనార్తరూపః ప్రహసన్నివాథ। జగామ రామః పితరం దిదృక్షుః పితుర్నిదే
శం విధివచ్చికీర్షుః॥౨౯॥ తత్పూర్వమైక్ష్వాకసుతో మహాత్మా రామో గమిష్యన్ వనమార్తరూపమ్। వ్యతిష్ఠ
త ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం పితుర్మహాత్మా ప్రతిహారణార్థమ్॥౩౦॥ పితుర్నిదేశేన తు ధర్మవత్సలో
వనప్రవేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః। స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్రమబ్రవీన్నివేదయస్వాగమనం నృపాయ మే॥
❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే- త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

యుదేవమతః- త ఇతి॥ యే రామోపఘాతమసహమానాః తే వయం- సపత్న్యాః సపత్నీకాః యేన మార్గేణేతి శేషః॥౧౭॥ ఏకదుఃఖసుఖాః స
మానసుఖదుఃఖాః॥౧౮॥ సముద్ధృతేత్యాది॥ నిధానాని నిక్షేపాణి- పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని- ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధనశబ్దేన- గ
వాదికమనిష్ఠిప్తభూషణం నిష్కాదికం చోచ్యతే॥❁॥ ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః॥ ❁॥ ❁॥ దుష్కాలేన క్షామరాజక్షోభయుక్తకాలేన॥౨౧॥ వనమితి॥
యేన వనేన హేతునా॥౨౨॥ బిలానీతి॥ దంష్ట్రిణః సర్పాః - సానూని పర్వతప్రస్థాః॥౨౩॥ అస్మత్త్యక్తమితి॥ అస్మత్త్యక్తం- పురమితి శేషః- సేవ్య
మానం అస్మాభిరాశ్రయమాణం- వనమితి శేషః- అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తగజసింహాదయః॥౨౪॥ తృణేతి॥ తృణమాంసఫలాదానాం దేశం
వ్యాళమృగద్విజం- వ్యాళమృగాః ద్విజాః మునయో యస్మిన్ స తథోక్తః- తం దేశం వనం- తృణమాంసఫలాదానాం పశువ్యాళమృగద్విజానితి పా
ఠే- తృణమాంసఫలానాం ఆదానం యేభ్యో వనదేశేభ్యః తే తథా- పశువ్యాళమృగద్విజాః- పశ్వాదయశ్చ యేషు తే తథోక్తాః॥౨౫॥ ఇతీతి॥ న వి
చక్రే వికారం న ప్రాపితవాన్॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥ ప్రతీక్షమాణ ఇతి॥ ఆర్తం ఖిన్నం నిదేశం నియోగం॥౨౯॥ తత్పూర్వమితి॥ తత్పూర్వం తదా
ర్తభ్య- ఆర్తరూపం దుఃఖిరూపం- మహాత్మా మహాధైర్యః- పితుః ప్రతిహారణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం- సుమంత్రం ప్రేక్ష్య తత్రైవ
స్థిత్వా- వ్యతిష్ఠత॥❁॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రయస్త్రింశస్సర్గః॥❁

పూర్వసర్గాన్తోక్తమర్థం వక్ష్యమాణసఙ్ఘట్టనార్థం సఙ్గృహ్ణన్ దర్శయతి-తత ఇతి॥ విశేషణైర్నిర్వికారత్వం సూచ్యతే-నిరుదరః కృశమధ్య ఇత్యర్థః॥౧॥౨॥ ఉపరక్తమితి॥ ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం విశేషణాన్తరకథనార్థం పునరపశ్యదిత్యుక్తిః॥౩॥౪॥ తమితి॥ భయవిక్లబయా భయేన కాతరయా-దుఃఖితోఽయం కిం వదేదితి భయం-అత ఏవ మన్దయా॥౫॥ అయమిత్యాది సర్గం స్పష్టం పాఠక్రమాదికం॥❋॥❋॥౮॥ స ఇతి॥ నిష్పఙ్కః నిర్లేపః॥౯॥౧౦॥ సోఽన్తఃపురమితి॥ హ్వయతి ఆహ్వయతి॥౧౧॥౧౨॥ అర్ధసప్తశతా ఇతి॥ అర్ధసప్తశతాః - అర్ధం సప్తశతస్యేతి విగ్రహః-అర్ధం నపుంసకమితి సమాసః-తామ్రలోచనాః సదా రామవివాసననిమిత్తరోదనాదితి భావః॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ స ఇతి॥ ఉత్పపాతేత్యుత్తిష్ఠత్॥౧౬॥ స ఇతి॥ అభిదుద్రావ అభిముఖో జగామ॥౧౭॥ తమితి॥ అభ్యపతత్ - ఉత్థాపనార్థమితి భావః-ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రనినాద ఇతి॥ భూషణధ్వనిభిః-మూర్ఛితః వ్యాప్తః॥౧౯॥ తమితి॥ రామలక్ష్మణౌ సీతయా సార్ధం తం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యఙ్కే సమవేశయన్నిత్యర్థః॥౨౦॥ అథేతి॥ ముహూర్తస్యేతి పాఠే-ముహూర్తేనేత్యర్థః॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛ ఇతి॥ కుశలేన - చక్షుషేతి

తతః కమలపత్రాక్షశ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్। ఉవాచ రామస్తం సూతం పితురాఖ్యాహి మామితి॥౧॥ స రామప్రేషితః క్షిప్రం సన్తాపకలుషేన్ద్రియః। ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసన్తం దదర్శ హ॥౨॥ ఉపరక్తమివాదిత్యం భస్మచ్ఛన్నమివానలమ్। తటాకమివ నిస్తోయమపశ్యజ్జగతీపతిమ్॥౩॥ ఆలోక్య తు మహాప్రాజ్ఞః పరమాకులచేతసమ్। రామమేవానుశోచన్తం సూతః ప్రాఞ్జలిరాసదత్॥౪॥ తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా। భయవిక్లబయా వాచా మన్దయా శ్లక్ష్ణమబ్రవీత్॥౫॥ అయం స పురుషవ్యాఘ్రో ద్వారి తిష్ఠతి తే సుతః। బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం దత్త్వా సర్వం చైవోపజీవినామ్॥ ❋॥ స త్వా పశ్యతు భద్రం తే రామస్సత్యపరాక్రమః। సర్వాన్ సుహృద ఆపృచ్ఛ్య త్వామిదానీం దిదృక్షతే॥ ❋॥ గమిష్యతి మహారణ్యం తం పశ్య జగతీపతే। వృతం రాజగుణైస్సర్వైరాదిత్యమివ రశ్మిభిః॥౮॥ స సత్యవాదీ ధర్మాత్మా గామ్భీర్యాత్సాగరోపమః। ఆకాశ ఇవ నిష్పఙ్కో నరేన్ద్రః ప్రత్యువాచ తమ్॥౯॥ సుమన్త్రానయ మే దారాన్ యే కేచిదిహ మామకాః। దారైః పరివృతస్సర్వైర్ద్రష్టుమిచ్ఛామి ధార్మికమ్॥౧౦॥ సోఽన్తఃపురమతీత్యైవ స్త్రియస్తా వాక్యమబ్రవీత్। ఆర్యా హ్వయతి వో రాజా గమ్యతాం తత్ర మా చిరమ్॥౧౧॥ ఏవముక్తాః స్త్రియస్సర్వాస్సుమన్త్రేణ నృపాజ్ఞయా। ప్రచక్రముస్తద్భవనం భర్తురాజ్ఞాయ శాసనమ్॥౧౨॥ అర్ధసప్తశతాస్తాస్తు ప్రమదాస్తామ్రలోచనాః। కౌసల్యాం పరివార్యాథ శనైర్జగ్ముర్ధృతవ్రతాః॥౧౩॥ ఆగతేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః। ఉవాచ రాజా తం సూతం సుమన్త్రానయ మే సుతమ్॥౧౪॥ స సూతో రామమాదాయ లక్ష్మణం మైథిలీం తదా। జగామాభిముఖస్తూర్ణం సకాశం జగతీపతేః॥౧౫॥ స రాజా పుత్రమాయాన్తం దృష్ట్వా దూరాత్కృతాఞ్జలిమ్। ఉత్పపాతాసనాత్తూర్ణమార్తః స్త్రీజనసంవృతః॥౧౬॥ సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః। తమసమ్ప్రాప్య దుఃఖార్తః పపాత భువి మూర్ఛితః॥౧౭॥ తం రామోఽభ్యపతత్ క్షిప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః। విసంజ్ఞమివ దుఃఖేన సశోకం నృపతిం తదా॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రనినాదశ్చ సఞ్జజ్ఞే రాజవేశ్మని। హాహా రామేతి సహసా భూషణధ్వనిమూర్ఛితః॥౧౯॥ తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। పర్యఙ్కే సీతయా సార్ధం రుదన్తస్సమవేశయన్॥౨౦॥ అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసంజ్ఞం మహీపతిమ్। ఉవాచ ప్రాఞ్జలిర్భూత్వా శోకార్ణవపరిప్లుతమ్॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛే త్వాం మహారాజ సర్వేషామీశ్వరోఽసి నః। ప్రస్థితం దణ్డకారణ్యం పశ్య త్వం కుశలేన

తత ఇతి॥ నిరుదరః తనుమధ్యః॥౧॥౨॥ ఉపరక్తమితి॥ ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం - కీదృశం దదర్శేత్యపేక్షాయామీదృశమపశ్యదితి ప్రదర్శనార్థం పునర్దర్శనక్రియాప్రయోగః॥౩॥ ఆలోక్యేతి॥ రామమేవానుశోచన్తం రామముద్దిశ్య॥౪॥ తమితి॥ వర్ధయిత్వా సమ్పూజ్య-భయవిక్లబయేతి-రామో వనప్రయాణోద్యుక్త ఇతి రాజ్ఞే కథం నివేదయిష్యామీతి భయేన విక్లబా కాతరతా యస్యాస్సా తథోక్తా-అశ్లక్ష్ణమితి చ్ఛేదః॥౫॥❋॥❋॥౮॥ స సత్యవాదీతి॥ సత్యవాదీ దశరథః॥౯॥ సుమన్త్రేతి॥ ఇహ మద్వేశ్మని-యే కేచన మామకాః దారాః తాన్ దారాన్ ఇహానయ॥౧౦॥ స ఇతి॥ అతీత్య అతివేగేన ప్రాప్య-హ్వయతి ఆహ్వయతి॥౧౧॥ ఏవమితి॥ ప్రచక్రముః గచ్ఛన్తి స్మ॥౧౨॥ అర్ధేతి॥ అర్ధసప్తశతాః అర్ధం సప్తశతస్యేత్యేకదేశసమాసః- పఞ్చాశదధికశతత్రయసంఖ్యాసంఖ్యేయా ఇత్యర్థః-తామ్రలోచనాః-రామవియోగదుఃఖాత్॥౧౩॥ సమవేక్ష్య - దారానితి శేషః॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ అభ్యపతత్ అభ్యాగతవాన్ విసంజ్ఞమివ విసంజ్ఞమేవ॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రేతి॥ భూషణధ్వనిమూర్ఛితః-భూషణధ్వనిభిః వ్యాప్తః-మిశ్రిత ఇతి పాఠే-ఉరశ్శిరస్తాడనాది ప్రచలద్భూషణానాం ధ్వనిభిర్మిశ్రితః॥౧౯॥ తమితి॥ తయా సీతయా సార్ధం-తం పరిష్వజ్య-తే త్రయః సమవేశయన్నిత్యన్వయః॥౨౦॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛ ఇతి॥ కుశలేన సౌమ్యేన-చక్షుషా మామనుగృహాణేత్యర్థః॥౨౨॥ న సులక్ష్మ

శేషః॥-హేతౌ తృతీయా వా॥౨౨॥లక్ష్మణమితి॥సీతా చేతి తామప్యనుజానీహీతి భావః- తౌ నివర్తయేత్యాశంక్యాహ-కారణైరితి-కారణైః దుః
ఖాదికారణైః-తథ్యైః పరమార్థైః న చేచ్ఛతః అననుగమనమితి శేషః॥౨౩॥అనుజానీహీతి॥లక్ష్మణం సీతాం మాం చ సర్వాన్నః అనుజానీహీ
త్యన్వయః-త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః ॥౨౪॥ ప్రతీక్షమాణమితి ॥ వనవాసాయ జగతీపతేస్స్వస్యానుజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణమిత్యన్వ
యః॥౨౫॥అహమితి॥మోహితః వంచిత ఇత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥ భవానితి॥వర్షసహస్రాయ అనేకవర్షాణీత్యర్థః- మే మహ్యం-అనృతం అ
నృతవచనం॥౨౮॥నవేతి॥ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞావసానే॥౨౯॥రుదన్నితి॥మిథః రహసి- కైకేయ్యా చోద్యమానః-అద్యైవ ప్రస్థాపయేతి ప్రేర్య
మాణః॥౩౦॥శ్రేయస ఇతి॥ శ్రేయసే పారలౌకికఫలాయ-వృద్ధయే ఐహికఫలాయ-గచ్ఛస్వ గచ్ఛ-అరిష్టం శుభం|అరిష్టే తు శుభాశుభే ఇత్యమరః-
అకుతోభయం కుతశ్చిదపి జంతోర్భయరహితం॥౩౧॥ నేతి॥ సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య | ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావ ఇతి వైజయంతీ|ధ
ర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః॥౩౨॥అద్యేతి॥అద్య అస్మిన్ దినే- ఇదానీం అనన్నామిత్యర్థః-సాధు సుఖం చరామి వసామి॥౩౩॥మాత
రమితి॥సాధయిష్యసి గమిష్యసి-కాలే ప్రాతఃకాలే ॥౩౪॥దుష్కరమితి॥మత్ప్రియార్థం-మమ పరలోకప్రియార్థమిత్యర్థః-అన్యథాఽఽ
త్తరశ్లోకవిరోధాత్ -ప్రియాన్ అభిమతవర్గాన్ ॥ ౩౫॥ నేతి॥ఛన్నయా గూఢాభిప్రాయయా-చలితః స్వాధీనత్వాచ్చలనం ప్రాప్తః-
పాతాంతరేతు-వంచితఇత్యర్థః-ఛన్నాగ్నికల్పయా భస్మఛన్నాంగారతుల్యయా॥౩౬॥వంచనేతి॥యా వంచనా సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతగురు
వరయోర్భరతాభిషేచనత్వద్వివాసనరూపవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లబ్ధా-తామపి వంచనాం-వృత్తసాదిన్యా కులోచితా
చారనాశిన్యా-అనయా ప్రచోదితస్త్వం-నిస్తర్తుమిచ్ఛసి సమాపయితుమిచ్ఛసి-అహో తే గుణ ఇతి భావః॥౩౭॥నచేతి॥అపానృతకథం అపగతా

మామ్॥౨౨॥లక్ష్మణం చానుజానీహి సీతా చాన్వేతి మాం వనమ్ । కారణైర్బహుభిస్తథ్యైర్వార్యమాణౌ న
చేచ్ఛతః॥౨౩॥ అనుజానీహి సర్వాన్నశ్శోకముత్సృజ్య మానద।లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతిరివ ప్ర
జాః॥౨౪॥ప్రతీక్షమాణమవ్యగ్రమనుజ్ఞాం జగతీపతేః।ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వనవాసాయ రాఘవమ్॥
౨౫॥ అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః । అయోధ్యాయాస్త్వమేవాద్య భవ రాజా నిగృ
హ్య మామ్॥ ౨౬ ॥ ఏవముక్తో నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః।ప్రత్యువాచాంజలిం కృత్వా పితరం వా
క్యకోవిదః॥౨౭॥భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతే పతిః।అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి న మే కార్యం
త్వయానృతమ్॥౨౮॥నవ పంచ చ వర్షాణి వనవాసే విహృత్య తే। పునః పాదౌ గ్రహీష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే న
రాధిప॥౨౯॥రుదన్నార్తః ప్రియం పుత్రం సత్యపాశేన సంయతః।కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో రాజా
తమబ్రవీత్॥౩౦॥ శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పునరాగమనాయ చ।గచ్ఛస్వారిష్టమవ్యగ్రః పంథానమకుతో
భయమ్॥౩౧॥నహి సత్యాత్మనస్తాత ధర్మాభిమనసస్తవ।వినివర్తయితుం బుద్ధిశ్శక్యతే రఘునందన॥౩౨॥అ
ద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మా గచ్ఛ సర్వథా।ఏకాహదర్శనేనాపి సాధు తావచ్చరామ్యహమ్॥౩౩॥ మాత
రం మాం చ సంపశ్యన్ వసేమామద్య శర్వరీమ్।తర్పితస్సర్వకామైస్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి॥౩౪ ॥ దు
ష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా।మత్ప్రియార్థం ప్రియాంస్త్యక్త్వా యద్యాసి విజనం వ
నమ్॥౩౫॥నచైతన్మే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ।ఛన్నయా చలితస్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్నికల్ప
యా॥౩౬॥వంచనా యా తు లబ్ధా మే తాం త్వం నిస్తర్తుమిచ్ఛసి। అనయా వృత్తసాదిన్యా కైకేయ్యాభిప్ర
చోదితః ॥౩౭ ॥ నచైతదాశ్చర్యతమం యస్త్వం జ్యేష్ఠస్సుతో మమ।అపానృతకథం పుత్ర పితరం కర్తుమి

ణతసీగోః కుతో వనవాస ప్రాప్తిః న హ్యసావపరనిర్బంధస్తథోరత ఆహ- కారణైరితి- కారణైః హేతుభిః న చేచ్ఛతః అత్ర స్థాతుమితి శేషః
౨౩॥౨౪॥ ప్రతీక్షమాణమితి॥ వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్య అనుజ్ఞాం అనుమతిం ప్రతీక్షమాణం ప్రార్థయమానం రాజా ఉవాచేతి సం
బంధః॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥భవానితి॥న మే కార్యం త్వయానృతః మే మయా త్వం-అనృతః ఈషదనృతయుక్తోపి న కార్యః-తవ నరకపాతప్రసంగాది
త్యాశయః॥౨౮ ॥ ౨౯ ॥రుదన్నితి॥ కైకేయ్యా మిథః రహసి చోద్యమానః ఇదానీమేవ రామం ప్రేషయేతి రహసి చోద్యమాన ఇత్యర్థః
॥౩౦॥ శ్రేయస ఇతి॥ శ్రేయసే పరలోకహితాయ వృద్ధయే ఇహలోకాభ్యుదయాయ చ అరిష్టం స్వస్త్యయనం తే అస్తు - అతః అవ్యగ్రస్సన్
అకుతోభయం పంథానం గచ్ఛస్వ॥ ౩౧ ॥ నహీతి ॥ సత్యాత్మనః సత్యప్రతిష్ఠితస్వభావస్య-ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః॥౩౨॥అ
ద్యేతి॥అద్య అస్మిన్ దివసే-ఇదానీం ప్రవృత్తాం రజనీం అవన-సర్వథా మా గచ్ఛ-కిమర్థం ఏకాహేతి-చరామి భోక్ష్యామి వర్తే చ॥౩౩॥సాధయి
ష్యసి గమిష్యసి॥౩౪॥దుష్కరమితి॥మత్ప్రియార్థం మమ పరలోకహితార్థం ॥౩౫॥ నచైతదితి॥ ఛన్నయా గూఢాభిప్రాయయా-
చలితః భ్రంశితః-త్వదభిషేకమనోరథ ఇత్యర్థః॥౩౬॥ వంచనేతి॥యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతవరయోర్భరతాభిషేకత్వద్వివా
సనవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లబ్ధా-తాం తు తామపి- వృత్తసాదిన్యా కులోచితచరిత్రనాశిన్యా॥౩౭॥ నేతి॥అపానృతకథమపగ

సత్యవచనం॥౩౮॥ అథేతి॥ భాషితం వికామాదదర్శ సేనాపీత్యాద్యుక్తం- దీనః- వికామమపి పితృదర్శనసౌఖ్యం న లబ్ధమితి దీనః॥౩౯॥ తర్హి తత్సర్వకామైరిత్యస్యోత్తరమాహ- ప్రాప్స్యామీతి॥ గుణాన్ గుణవిశిష్టాభిమతపదార్థాన్- సర్వకామైరపక్రమణమేవ- వృణే- సర్వకామప్రతినిధిత్వేనాపక్రమణమేవ వరయ ఇత్యర్థః॥౪౦॥ ఇయమితి॥ నిసృష్టా త్యక్తా॥౪౧॥ వనవాసేత్యర్ధశ్లోకం వాక్యం॥౪౧½॥ యస్త్వితి॥ అత్ర న ఇత్యధ్యాహార్యః- నిఖిలేన సర్వాత్మనా- అత స్త్వం సత్యః సత్యవచనో భవ॥౪౨½॥ అహమితి॥ నిదేశం శాసనం॥ నిదేశశ్శాసనమిత్యమరః॥ వనచరైః తపస్విభిః॥౪౩½॥ భవ రాజా న గృహ్యామామిత్యస్యోత్తరమాహ- మావిమర్శ ఇతి॥ మావిమర్శః విచారో మాభూత్ ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం న కాంక్షితం- అపితు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తుమేవ యథావత్కర్తుమేవేత్యర్థః॥౪౪॥౪౫॥ ౪౬॥ త్వామహమితి॥ అహం త్వాం సత్యం సత్యయుక్తమిచ్ఛామి- అనృతం అనృతయుక్తం నేచ్ఛామి- తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షదైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ సత్యేన సుకృతేన చ తే తుభ్యం శప ఇత్యన్వయః- శ్లాఘహ్నుఙ్స్థేత్యాదినా చతుర్థీ॥౪౮॥ న చేతి॥ స్థాతుం- ఇహ నగర ఇతి శేషః- విపర్యయః సంకల్పితవనగమనోద్యోగనివృత్తిః॥౪౯॥ న కేవలం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థమేవ గచ్ఛామి కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనార్థమపీత్యాహ - అర్థిత ఇతి॥౫౦॥ మా చేతి॥ ఉత్కంఠాం ఉత్కలికాం॥ ఉత్కంఠోత్కలికే సమే ఇత్యమరః॥ శోకాతురతయా స్మరణమితి యావత్॥౫౧॥ పితేతి॥ దేవతానామపి దైవతమితి స్మృతం- కిముత మనుష్యాణామితి భావః దైవతమిత్యేవ పితా పరమదైవతమితి మత్వేత్యర్థః॥౫౨॥౫౩॥ యేనేతి॥ సంస్తంభనీయః నివృత్తబాష్పః కరణీయః॥౫౪॥ సద్యశ్శోకనివృత్తయే పునః పునరాహ॥ పురం చేత్యాది॥ మయా నిసృష్టం పురం చ దీయతాం మయా నిసృష్టం రాజ్యం చ దీయతామితి ప్రత్యేకమన్వయః సేవితుం న పునర్దైవాగంతుం॥౫౫॥ మయేతి॥ శివామిత్యనేన రాజ్యస్య దుర్భరత్వాన్న త్యాజ్యామీతి గమ్య

చ్ఛసి॥౩౮॥ అథ రామస్తథా శ్రుత్వా పితురార్తస్య భాషితమ్। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దీనో వచనమబ్రవీత్॥౩౯॥ ప్రాప్స్యామి యానద్య గుణాన్ కో మే శ్వస్తాన్ ప్రదాస్యతి। అపక్రమణమేవాతస్సర్వకామైరహం వృణే॥౪౦॥ ఇయం సరాష్ట్రా సజనా ధనధాన్యసమాకులా। మయా నిసృష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతామ్॥౪౧॥ వనవాసకృతా బుద్ధిర్న చ మేఽద్య చలిష్యతి॥౪౧½॥ యస్తుష్టేన వరో దత్తః కైకేయ్యై వరద త్వయా॥❀॥ దీయతాం నిఖిలేనైవ సత్యస్త్వం భవ పార్థివ॥౪౨½॥ అహం నిదేశం భవతో యథోక్తమనుపాలయన్॥❀॥ చతుర్దశ సమా వత్స్యే వనే వనచరైస్సహ॥౪౩½॥ మా విమర్శో వసుమతీ భరతాయ ప్రదీయతామ్॥❀॥ నహి మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖమాత్మని వా ప్రియమ్। యథానిదేశం కర్తుం వై తవైవ రఘునందన॥౪౫॥ అపగచ్ఛతు తే దుఃఖం మా భూర్బాష్పపరిప్లుతః। నహి క్షుభ్యతి దుర్ధర్షస్సముద్రస్సరితాం పతిః॥౪౬॥ నైవాహం రాజ్యమిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైథిలీమ్। నైవ సర్వానిమాన్ కామాన్న స్వర్గం నైవ జీవితమ్॥౪౭॥ త్వామహం సత్యమిచ్ఛామి నానృతం పురుషర్షభ। ప్రత్యక్షం తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే॥౪౮॥ న చ శక్యం మయా తాత స్థాతుం క్షణమపి ప్రభో। స శోకం ధారయస్వైనం నహి మేఽస్తి విపర్యయః॥౪౯॥ అర్థితో హ్యస్మి కైకేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ। మయా చోక్తం వ్రజామీతి తత్సత్యమనుపాలయే॥౫౦॥ మా చోత్కంఠాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయమ్। ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకుననాదితే॥౫౧॥ పితా హి దైవతం తాత దేవతానామపి స్మృతమ్। తస్మాద్దైవతమిత్యేవ కరిష్యామి పితుర్వచః॥౫౨॥ చతుర్దశసు వర్షేషు గతేషు నగరోత్తమ। పునర్ద్రక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విముచ్యతామ్॥౫౩॥ యేన సంస్తంభనీయోఽయం సర్వో బాష్పగలో జనః। స త్వం పురుషశార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః॥౫౪॥ పురం సరాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మయా నిసృష్టా భరతాయ దీయతామ్। అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం గమిష్యామి చిరాయ సేవితుమ్॥౫౫॥ మయా నిసృష్టాం భరతో మహీమిమాం సశైలఖండాం సపురాం స

తాసత్యవచనం కర్తుమిచ్ఛసీతి యత్- నైతదాశ్చర్యతమం- యస్మాత్ మే జ్యేష్ఠసుత ఇతి రాజా॥౩౮॥౩౯॥ తర్హి తత్సర్వకామైరిత్యస్యోత్తరమాహ- ప్రాప్స్యామీతి॥ గుణాన్ అభిమతపదార్థాన్- సర్వకామైరపక్రమణమేవ వృణే సర్వకామప్రతినిధిత్వేన గమనమేవ వరయ ఇత్యర్థః॥౪౦॥౪౧॥౪౧½॥౪౨½॥ అహమితి॥ వనచరైః తపస్విభిః నిదేశం శాసనం॥౪౩½॥ భవ రాజా న గృహ్యామామిత్యస్యోత్తరమాహ- మావిమర్శ ఇతి॥ మావిమర్శః విచారో మాస్తు॥❀॥ కథమేవమత ఆహ- నహీతి॥ ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య- రాజ్యం న కాంక్షితం అపితు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథాయథావత్ కర్తుమేవేత్యర్థః॥౪౪॥౪౫॥౪౬॥ త్వామహమితి॥ త్వాం సత్యం సత్యయుక్తం- ఇచ్ఛామి- అనృతం అనృతయుక్తం- నేచ్ఛామి- తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షదైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ- సత్యేన సుకృతేన చ- తే తుభ్యం- శప ఇతి సంబంధః॥౪౮॥ న చేతి॥ విపర్యయః సంకల్పితవనగమనోద్యోగనివృత్తిః॥౪౯॥౫౦॥ మా చేతి॥ ఉత్కంఠాం వ్యథాం॥౫౧॥౫౨॥౫౩॥ యేనేతి॥ త్వయేత్యర్థః॥౫౪॥ పురమితి॥ కేవలా కృత్స్నా॥౫౫॥ మయేతి॥ త్వయా యదుక్తం- కైకేయ్యా ఇతి శేషః॥౫౬॥ నేతి॥ యథాశిష్టం సమ్మతే తవ నిదేశే- మే మయా-

తే-ఇదంచ స్వేచ్ఛయా న కరోమి కింతు త్వదనుజ్ఞయైవేత్యాహ-త్వయా యదితి||౪౬|| నేతి || ధీయతే స్థాప్యతే||౪౭||తదితి|| త్వామనృతేన యోజయన్ సన్ రాజ్యాదికం న వృణీయ తవ వ్రతం యథా సత్యం తథాస్త్విత్యన్వయః|| ౪౮|| మమ దుఃఖం భవిష్యతీతి త్వయా న క్లేష్టవ్యమిత్యాహ-ఫలానీతి||నిర్వృతిస్సుఖం||౪౯||ఏవమితి || ఏవముక్తవంతమితి శేషః-త్వగ్గాహేబాత్పాదకశ్శోకః దుఃఖమంతర్వ్యథోత్పాదకం నచిచేష్ట న చేష్టతే స్మ||౫౦|| దేవ్య ఇతి||తాం-రామ తస్మాదితశ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వమర్హసీత్యాద్యుక్తక్రౌర్యయుక్తాం కైకేయీం-హాహాకృతం హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మింస్తత్తథా-సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం||౫౧|| ❖ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సుమంత్రస్య కైకేయీవిషయకోపానుభావం దర్శయతి-తత ఇత్యాది||కటకటాప్య కటకటాశబ్దయుక్తాన్ కృత్వా- కటకటాశబ్దాత్తత్ర రోతీతి ణ్యంతాల్ల్యప్||❖||కోపసంరక్తే-కృత్వేతి శేషః-వర్ణం దేహకాంతిం-పూర్వోచితం పూర్వాభ్యస్తం-స్వాభావికమిత్యర్థః-జహత్ త్యజన్-కోపరక్తాంగ ఇత్యర్థః అశుభం తీవ్రమిత్యర్థః||❖|| మనస్సమీక్షమాణః-కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జానన్నిత్యర్థః - సూతః సారథిః-ఆశుగైరివ బాణైరివ స్థితైః||❖|| వాక్యవజ్రైః వాక్యసారైః - మర్మాణి మర్మతుల్యాన్ దోషాన్-నిర్భిందన్ ప్రకాశయన్||౪||యస్యా ఇత్యాది||యస్యాస్తవ-యయా త్వయేత్యర్థః-తవేత్యత్ర తస్యా ఇత్యుపస్కార్యం||౫||పతిఘ్నీమితి||అంతతః పర్యవసానగత్యా-పతిహననద్వారా సర్వేషాం వినాశనాదితి భావః||❖||తత్రైవ యుక్త్యంతరమాహ-యదితి ||౬|| మావమంస్థా ఇత్యాది||భర్తురిచ్ఛా హి భర్తురిచ్ఛానుసరణమేవ-పుత్రకోట్యా ఇతి పంచమీ-పుత్రానుసరణం త్యక్త్వాపి భర్తురిచ్ఛానువర్తనీయేతి భావః ||౭|| యథేతి||యథావయః వయఃక్రమమనతిక్రమ్య జ్యేష్ఠానుక్రమేణేత్యర్థః - ప్రాప్నువంతి-పుత్రా ఇతి శేషః - ఇక్ష్వాకుకులనాథే వర్తమాన ఇతి శేషః-తత్ పూర్వోక్త

కాననానామ్|శివాం సుసీమామనుశాస్తు కేవలం త్వయా యదుక్తం నృప తే తథాస్తు తత్ ||౪౬|| న మే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహత్సు కామేషు న చాత్మనః ప్రియే | యథా నిదేశే తవ శిష్టసమ్మతే వ్యపైతు దుఃఖం తవ మత్కృతేఽనఘ ||౪౭|| తదద్య నైవానఘ రాజ్యమవ్యయం న సర్వకామాన్న సుఖం న మైథిలీమ్ | న జీవితం త్వామనృతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం వ్రతమస్తు తే తథా ||౪౮|| ఫలాని మూలాని చ భక్షయన్ వనే గిరీంశ్చ పశ్యన్ సరితస్సరాంసి చ|వనం ప్రవిశ్యైవ విచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాస్తు నిర్వృతిః ||౪౯|| ఏవం స రాజా వ్యసనాభిపన్నశ్శోకేన దుఃఖేన చ తామ్యమానః | ఆలింగ్య పుత్రం సువినష్టసంజ్ఞో మోహం గతో నైవ చిచేష్ట కించిత్ ||౫౦||దేవ్యస్తతస్సంరురుదుస్సమేతాస్తాం వర్జయిత్వా నరదేవపత్నీమ్| రుదన్ సుమంత్రోపి జగామ మూర్ఛాం హాహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వమ్||౫౧ ||ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతో నిర్ధూయ సహసా శిరో నిశ్శ్వస్య చాసకృత్ | పాణౌ పాణిం వినిష్పిష్య దంతాన్ కటకటాప్య చ||❖||లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్ | కోపాభిభూతస్సహసా సంతాపమశుభం గతః ||❖|| మనస్సమీక్షమాణశ్చ సూతో దశరథస్య సః|కంపయన్నివ కైకేయ్యా హృదయం వాక్ఛరైశ్శితైః||❖|| వాక్యవజ్రైరనుపమైర్నిర్భిందన్నివ చాశుగైః|కైకేయ్యాస్సర్వమర్మాణి సుమంత్రః ప్రత్యభాషత|| ౪ || యస్యాస్తవ పతిస్త్యక్తో రాజా దశరథస్స్వయమ్|భర్తా సర్వస్య జగతః స్థావరస్య చరస్య చ||❖||న హ్యకార్యతమం కించిత్తవ దేవీహ విద్యతే||౫||పతిఘ్నీం త్వామహం మన్యే కులఘ్నీమపి చాంతతః||❖||యన్మహేంద్రమివాజయ్యం దుష్ప్రకంప్యమివాచలమ్|మహోదధిమివాక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్మభిః||౬|| మావమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిమ్|భర్తురిచ్ఛా హి నారీణాం పుత్రకోట్యా విశిష్యతే||౭|| యథావ

మనో ధీయతే - తథా మహత్సు కామేషు ప్రియే చ న ధీయతే-అతః మత్కృతే దుఃఖం వ్యపైత్వితి యోజనా||౪౭||౪౮||౪౯|| ఏవమితి || శోకః శోష్యత్వగ్గాహేబాత్పాదకః - దుఃఖం అంతర్వ్యథోత్పాదకం||౫౦||దేవ్య ఇతి|| తాం కైకేయీం- హాహాకృతం హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిన్ తత్తథా-సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం ||౫౧|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః||❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తత ఇత్యాది||❖||లోచనే కోపసంరక్తే-కృత్వేతి శేషః-వర్ణం దేహకాంతిం ||❖|| మనస్సమీక్షమాణః-కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జానన్నిత్యర్థః||❖ ||౪||యస్యా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం||స్థావరస్య చరస్య చ భర్తా రాజా దశరథః తవ పతిః-యదా త్యక్తః-త్వయేతి శేషః - తదా తవ అకార్యతమం కించిదపి న విద్యత ఇతి యోజనా ||౫||❖||దుష్ప్రకంప్యం-కర్మభిః క్రూరవ్యాపారైః-సంతాపయసి-ఇతి శేషమితి శేషః ||౬||మావమంస్థా ఇతి||భర్తురిచ్ఛా హి భర్తురిచ్ఛానుసరణమేవ ||౭||యథావయ ఇతి||నృపతౌ యే నతి-యథావయః వయఃక్రమము

రాజధర్మద్వయం॥౯॥రాజేతి॥శాస్తుశాస్తుచ ॥౧౦॥నేతి॥విషయేదేశే॥నీవృజ్జనపదాదేశవిషయావిత్యమరః॥బ్రాహ్మణఇతిసత్పురుషమాత్రోపలక్షణం - తత్రహేతుమాహ-తాదృశమితి - తాదృశం,బ్రాహ్మణనిర్గమనానార్హంఅమర్యాదంజ్యేష్ఠాభిషేకాదిమర్యాదాశూన్యం॥౧౧॥ఆశ్చర్యమితి॥ఈదృశంఅమర్యాదం-వృత్తమాచారం-ఆచరంత్యాయస్యాస్తే-మేదినీనవివృతానవిదీర్ణా-తస్యాస్తేఇదమవిదారణం-ఆశ్చర్యమివపశ్యామి ॥ ౧౨ ॥ మహాబ్రహ్మర్షీతి॥మహాబ్రహ్మర్షిభిఃవసిష్ఠాదిభిః-జుష్టాఃప్రయుక్తాః-జ్వలంతఃతీవ్రాః-ధిగ్వాగ్దండాఃధిగిత్యేవంరూపాఃవాగ్దండాః-రామప్రవ్రాజనే-స్థితాంస్థిరబుద్ధింత్వాంనహింసంతి-వాశబ్దఇవశబ్దార్థః॥వాస్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేచసముచ్చయఇతివిశ్వః॥ ౧౩ ॥ అథకైకేయీందశరథావన్యాపదేశేననిందతి-ఆమ్రమితి॥ఆమ్రంమధురఫలదం-కుఠారేణనద్యఃబుద్ధిపూర్వకంఛిత్వానింబంకటుఫలకం-యఃపరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేనసంరక్షేత్ -యశ్చేత్యపిసఏవోచ్యతే-ఏనంనింబం-పయసాక్షీరేణ-సించేత్ -అస్యఆమ్రంఛిత్వానింబంపయసాసించతః-సఇతిశేషః-సనింబః-మధురఃమధురఫలదః-నైవభవేత్ - అనేనసుగుణంరామంవరవ్యాజేనవివాస్యకైకేయీచిత్తానుసరణంనయుక్తమిత్యుక్తం-తేనచసర్వథాకైకేయీకటురేవేత్యుక్తం॥౧౪॥అభిజాతమితి॥అభిజాతంఅభిజననం-స్వభావఇతియావత్-తేమాతుర్యాదృశీతాదృశీతవాపిప్రకృతిరిత్యర్థః-కారణానుసారికార్యసంభవేలౌకికవాక్యంనిదర్శయతి-నహీతి-క్షౌద్రంమధుప్రవేదిత్యత్రఇతికరణంబోధ్యం॥౧౫॥ కైకేయ్యాఃపతిఘ్నీత్వస్వభావోమాతృసంబంధప్రయుక్తఇతిప్రస్తావంకృత్వాతన్మాతుఃవృత్తాంతంవక్తుముపక్రమతే - తవమాతురిత్యాదినా ॥ అసద్గ్రాహంఅసదర్థాభినివేశం-పూర్వంయథాయేనప్రకారేణశ్రుతంతథావిద్మః॥౧౬॥ పితురితి ॥ కశ్చిద్యోగీ - గంధర్వఇతిశ్రుతం॥❋॥తస్మాత్ వరదానాత్ -రుతంశబ్దం । తిరశ్చాంవాశితంరుతమిత్యమరః॥ సంజజ్ఞేసమ్యగ్జ్ఞాతవాన్ - తేనసర్వభూతరుతజ్ఞేనరాజ్ఞాతిర్యగ్గతానాంతిర్యగ్గమనానాం॥౧౭॥తతఇతి॥ జృంభస్యపిపీలికావిశేషస్య- శయనేశయనసమీపే - పర్యంకాధఃప్రదేశఇత్యర్థః-భూరివర్చసఇతిపితుర్విశేషణం - వరలాభేనాధికతేజసఇత్యర్థః-జృంభవిశేషణంవా - తదాసువర్ణవర్చ

యోహిరాజ్యానిప్రాప్నువంతినృపక్షయే।ఇక్ష్వాకుకులనాథేస్మింస్తల్లోపయితుమిచ్ఛసి॥ ౯ ॥ రాజా భవతు తేపుత్రోభరతశ్శాస్తుమేదినీమ్।వయంతత్రగమిష్యామోయత్రరామోగమిష్యతి॥౧౦॥నహి తే విషయేకశ్చిద్బ్రాహ్మణోవస్తుమర్హతి।తాదృశంత్వమమర్యాదమద్యకర్మచికీర్షసి॥౧౧॥ఆశ్చర్యమివపశ్యామియస్యాస్తేవృత్తమీదృశమ్।ఆచరంత్యానవివృతాసద్యోభవతిమేదినీ॥ ౧౨॥ మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టావాజ్వలంతోభీమదర్శనాః। ధిగ్వాగ్దండానహింసంతిరామప్రవ్రాజనేస్థితామ్॥ ౧౩॥ ఆమ్రంఛిత్వాకుఠారేణనింబంపరిచరేత్తుయః। యశ్చైనంపయసాసించేన్నైవాస్యమధురోభవేత్॥ ౧౪ ॥ అభిజాతంహితేమన్యేయథామాతుస్తథైవచ । నహినింబాత్స్రవేత్క్షౌద్రంలోకేనిగదితంవచః॥౧౫॥తవమాతురసద్గ్రాహంవిద్మఃపూర్వంయథాశ్రుతమ్॥౧౬॥పితుస్తేవరదఃకశ్చిద్దదౌవరమనుత్తమమ్॥❋॥సర్వభూతరుతంతస్మాత్సంజజ్ఞేవసుధాధిపః। తేనతిర్యగ్గతానాంచభూతానాంవిదితంవచః॥౧౭॥తతోజృంభ

తేతిక్రమ్యరాజ్యానిప్రాప్నువంతిహిఇక్ష్వాకుకులనాథేదశరథేవర్తమానేపి-తత్కులక్రమాగతమాచరణంలోపయితుమిచ్ఛసీతియోజనా॥౯॥౧౦॥నహీతి॥విషయేదేశే-తాదృశంబ్రాహ్మణవాసానర్హం॥౧౧॥ఆశ్చర్యమితి॥యస్యాస్తే-ఈదృశమతిఘోరం-వృత్తమాచరంత్యాస్సత్యాఃమేదినీసద్యోవివృతావిదీర్ణా- నభవతీతియత్ - ఇదమాశ్చర్యమివపశ్యామీతియోజనా॥౧౨॥మహాబ్రహ్మర్షీతి ॥ మహాబ్రహ్మర్షిసృష్టాఃవసిష్ఠాదిభిఃప్రయుక్తాః - ధిగ్వాగ్దండాఃధిగిత్యేవంరూపావాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనేస్థితాంకృతనిశ్చయాంత్వాం-నహింసంతివానహింసంత్యేవ-ఆశ్చర్యమితిశేషః॥౧౩॥అథాన్యాపదేశేనరాజానమనుక్రోశతి- ఆమ్రమితి॥ కుఠారేణఆమ్రంఛిత్వానింబంపరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేనసంరక్షేత్ - యఏనంనింబంపయసాసించేద్వా-అస్యనింబోపచారిణఃపురుషస్య - ప్రీతయే-మధురోమధురరసోనభవేత్-అతోవృథాశ్రమాయకైకేయ్యనువర్తనంరాజ్ఞఇత్యాశయః॥౧౪॥ఏవంకోపవచనాన్యుక్త్వామర్మవచనాన్యప్యాహ-అభిజాత్యమితి॥తేమాతుఃఆభిజాత్యంప్రశస్తమాతాపితృజన్మోచితవ్యవహారవత్త్వరూపం- యథాతథైవ-తేతవఆభిజాత్యమపిహిమన్యఇతివ్యంగ్యోక్తిః- కారణానుసారేణకార్యంభవతీతిభావః - తదేవదర్శయతి - నహీతి - నింబాత్ క్షౌద్రంనస్రవేదితివచోలోకేనిగదితం-లోకేప్రసిద్ధమేవకిలేత్యర్థః॥౧౫॥ననుకామమమమాతురాభిజాత్యక్షతిరిత్యత్రాహ ॥తవేతి ॥ అసద్గ్రాహంఘోరపాపకర్మాభినివేశం - పూర్వంయథాయేనప్రకారేణశ్రుతం - తథాతత్సంప్రతివిద్మః॥౧౬॥తద్వేదనమేవ ప్రతిపాదయతి - పితురితి ॥ కశ్చిద్యోగీ-వరంసర్వభూతరుతార్థవిజ్ఞానవిషయకం॥❋॥తస్మాత్ ఉక్తలక్షణవరదానబలాత్ -వసుధాధిపః-సర్వభూతరుతంతత్ప్రతిపాద్యభావజాతం-సంజజ్ఞేజానీతేస్మ-తేనసర్వభూతరుతార్థజ్ఞేనరాజ్ఞా - తిర్యగ్గతానాంపశుపక్ష్యాదీనాం॥౧౭॥తతఃకింతత్రాహ - తతఇతి ॥ తతఃవరప్రభావాత్ -శయనేశయనకాలే-భూరివర్చసః- సువర్ణవర్చసః । స్వర్ణేపిభూరీత్యమరః। జృంభస్యజృంభాఖ్యస్యపక్షిణః-పిపీలికావిశేషస్యవా- విరుతాత్ స్వనాత్సకాశాత్ - తేతవ

నఇత్యర్థః। స్వర్ణేపి భూరీత్యమరః।సఃపితా-తత్రరుతేవిషయే - బహుధాద్విస్త్రిః - అహసత్॥౧౭॥తత్రేతి॥ తత్రహాసవిషయే-క్రుద్ధా మాంపరిహసతీతిక్రుద్ధా - హేనృపతే హాసంహాసనిమిత్తం - జిజ్ఞాసామిజ్ఞాతుమిచ్ఛామి॥౧౮॥౨౦॥మాతేతి॥ జీవవామావేత్యనేన కైకేయీ మాతుఃపతిఘ్నీత్వముక్తం॥౨౧॥ప్రియయేతి॥ వరదాయతత్త్వతఃకథయామాస- అత్యంతసంకటేపివిమృశ్యకారీనన్ వరదాయకథయామాసే త్యర్థః॥౨౨॥ తతఇతి॥ ధ్వంసతాంస్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతాస్యాత్॥౨౩॥౨౪॥ఉక్తమర్థంప్రకృతేనిగమయతి-తథేతి॥దుర్జనాచరితేపథి-స్థితేతిశేషః - అసద్గ్రాహంఅసదర్థాభినివేశం॥౨౫॥సత్యఇతి॥ సత్యఇతిమామాంప్రతిభాతీత్యన్వయః- అభితఃవరితఇత్యాదినాప్ర తిగ్రోగేద్వితీయా-పిత్ర్యాన్ సమనుజాయంతే - అత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం- పితృసమానలక్షణాజాయంతఇత్యర్థః।అంగనాఃపుత్ర్యః॥౨౬॥ నేతి॥ నైవంభవేతిపాఠః-నేయాభవేతిపాఠే - నేయానేతుంయోగ్యావిధేయాభవేత్యర్థః-వసుధాధిపఃయదాహ-శ్వఏవపుష్యేభవితాభ్యు క్షిఃశ్యేతమేసుతఇతియద్వచనమాహ-ఇదంగృహాణ - అన్యజనస్యపౌరజానపదస్య-గతిశ్శరణమితిసాంత్వోక్తిః॥౨౭॥ మేతి॥ అసద్ధర్మంక నిష్ఠాభిషేకపూర్వకజ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదథాఃమాగ్రాహయ॥౨౮॥ఏవంక్రియమాణేమమవరస్యకాగతిరిత్యాశంక్యప్రకారాం తరేణగతిర్భవిష్యతీత్యాహ-నహీతి॥ ప్రతిజ్ఞాతంప్రతిశ్రుతంవరద్వయం-తన్మిథ్యానకరిష్యతి- రాజ్యాదప్యధికమూల్యరత్నభూషణసమ్మా నాదిభిస్సఫలంకరిష్యతీత్యర్థః॥౨౯॥రామస్యరాజ్యాభిషేకార్హతాసాధనగుణానాహ-జ్యేష్ఠఇతి॥ కర్మణ్యఃకర్మణిసాధుః - సదా చారపరఇత్యర్థః - వదాన్యఃఉదారః-స్వధర్మపరిరక్షితాస్వధర్మస్యదుష్టనిగ్రహపూర్వకశిష్టపరిపాలనరూపక్షత్రియధర్మస్య- పరి రక్షితా - బలీరామోభిషిచ్యతాం-త్వయేతిశేషః-అభిషేకానుమతిఃక్రియతామిత్యర్థః॥౩౦॥పరివాదఇతి॥ పరివాదఃఅపవాదః- దోషవా

స్యశయనేవిరుతాగ్ద్యురివర్చసః। పితుస్తేవిదితోభావస్తత్రబహుధాహసత్॥౧౭॥ తత్రతేజననీక్రుద్ధామృత్యుపాశమభీప్సతీ। హాసంతేనృపతేసౌమ్యజిజ్ఞాసామీతిచాబ్రవీత్॥౧౮॥ నృపశ్చోవాచ తాందేవీందేవిశంసామితేయది। తతోమేమరణంసద్యోభవిష్యతినసంశయః॥౨౦॥ మాతాతేపితరందేవీతతఃకేకయమబ్రవీత్। శంసమేజీవవామావానమామపహసిష్యసి॥౨౧॥ప్రియయాచతథోక్తస్సన్ కేకయఃపృథివీపతిః।తస్మైతంవరదాయార్థంకథయామాసతత్త్వతః॥౨౨॥తతస్సవరదస్సాధూరాజానంప్రత్యభాషత।మ్రియతాంధ్వంసతాంవేయంమాకృథాస్త్వంమహీపతే॥౨౩॥సతచ్ఛ్రుత్వావచస్తస్యప్రసన్నమనసోనృపః।మాతరంతేనిరస్యాశువిజహారకుబేరవత్॥౨౪॥తథాత్వమపిరాజానందుర్జనాచరితేపథి। అసద్గ్రాహమిమంమోహాత్కురుషేపాపదర్శిని॥౨౫॥సత్యశ్చాద్యప్రవాదోయంలౌకికఃప్రతిభాతిమా।పిత్ర్యాన్సమనుజాయంతేనరామాతరమంగనాః॥౨౬॥ నైవంభవగృహాణేదంయదాహవసుధాధిపః। భర్తురిచ్ఛాముపాస్వేహజనస్యాస్యగతిర్భవ॥౨౭॥మాత్వంప్రోత్సాహితాపాపైర్దేవరాజసమప్రభమ్। భర్తారంలోకభర్తారమసద్ధర్మముపాదథాః॥౨౮॥నహిమిథ్యాప్రతిజ్ఞాతంకరిష్యతితవానఘః। శ్రీమాన్దశరథోరాజాదేవిరాజీవలోచనః॥౨౯॥జ్యేష్ఠోవదాన్యఃకర్మణ్యస్స్వధర్మపరిరక్షితా।రక్షితాజీవలోకస్యబలీరామోభిషిచ్యతామ్॥౩౦॥పరివాదోహితేదేవిమహాన్లోకేచరిష్యతి।యదిరామో

పితుఃపిత్రా - భావఃజృంభస్యాభిప్రాయః- విదితః - తత్రతదా-సఃకేకయః-బహుధాద్విస్త్రిఃఅహసదితియోజనా॥౧౭॥తత్రేతి॥ తత్ర తదా - మృత్యుపాశమభీప్సతీతేజననీ అయంమాంపరిహసతీతి క్రుద్ధాసతీ-నృపతే - తేహాసంహాసకారణంజిజ్ఞాసామీత్యబ్రవీదిత్యన్వయః॥౧౮॥ నృపఇతి॥ శంసామి - హాసకారణమితిశేషః॥౨౦॥ మాతేతి॥ జీవవా - మావామ్రియస్వవా - హాసకారణంమేశంస - తర్హిమాంనాపహసిష్యసీతిజ్ఞాస్యామీత్యర్థః॥౨౧॥ప్రియయేతి॥ వరదాయస్వస్యవరప్రదాత్రే యోగినే - తమర్థంశరయోక్తనిర్బంధవచనం - తత్త్వతఃయాథార్థ్యేన॥౨౨॥తతఇతి॥ఇయంమ్రియతాం- ధ్వంసతాంనిగృహ్యనిరస్యతాంవా - అసద్గ్రాహిణ్యాస్తస్యావచోమాకృథాఇతిప్రత్యభాషత॥౨౩॥౨౪॥తథేతి॥ తథామాతృవత్-దుర్జనాచరితేపథి-స్థితేతిశేషః-ఇమంరాజానంఅసద్గ్రాహంఅసత్కార్యగ్రాహకం॥౨౫॥సత్యఇతి॥ సమనుజాయంతఇత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం- పితృసమానలక్షణాజాయంతఇత్యర్థః॥౨౬॥నేయేతి॥నేయానేతుంయోగ్యా-విధేయేత్యర్థః।వసుధాధిపోయదాహశ్వోరామోభిషేక్ష్యఇతియద్వచనమాహ-ఇదంగృహాణ నైవంభవేతిపాఠే-ఏవంమాతృవదసత్కార్యాభినివేశినీనభవ-అన్యత్సమానం॥౨౭॥మాత్వమితి॥అసద్ధర్మంకనిష్ఠాభిషేకపూర్వకజ్యేష్ఠవివాసనరూపం-మోపాదథాఃనగ్రాహయేత్యర్థః॥౨౮॥స్వోక్తమనంగీకుర్వాణాంప్రత్యాహ-నహీతి॥మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతంలీలయైవకేవలముక్త మిత్యర్థః-అతోరాజీవలోచనోరాజా-త్వదుక్తంనకరిష్యతి॥౨౯॥కర్మణ్యఃకర్మణిసాధుః- అతోజ్యేష్ఠత్వాదిగుణకోరామోభిషిచ్యతామితిబ్రూహీతిసంబంధః॥౩౦॥విపక్షేబాధకమాహ-పరివాదఇతి॥పరివాదఃఅపవాదః - చరిష్యతి॥౩౧॥౩౨॥రామోహీతి॥పూర్వవృత్తంఇత్యూక్త

ద ఇత్యర్థః ॥౩౧॥ నేతి ॥ తే పురవరే — హి యస్మాత్ కారణాత్ — క్షమో రాఘవాదన్యో న వసేత్ — అతస్స రాఘవో రాజ్యం హిత్వేతి సంబంధః — యద్వా రాఘవాదన్యః పురవరే రాజతయా వసన్ భరతః — తే — నక్షమః నయుక్తః — కనిష్ఠస్త్వయా రాజ్యే స్థాపయితుం నయుక్త ఇత్యర్థః — హితే హితకరణే — నక్షమ ఇతి వా ॥౩౨॥ రామ ఇతి ॥ పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతవృత్తం ॥౩౩॥౩౪॥ నేతి ॥ ముఖవర్ణస్య ఉగ్రముఖవర్ణస్య ॥౩౫॥

※※ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః ※※

తత ఇత్యాది ॥ తతః కైకేయీసమ్మత్యభావానంతరం - అత్ర వరదానవిషయే ॥౧॥ సూతేతి ॥ అనయాత్రార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం ॥౨॥ రూపాజీవా ఇతి ॥ రూపాజీవాః వేశ్యాః । వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవేత్యమరః ॥ శాలిన్యః పరచిత్తాకర్షణచతురవచనాః - సుప్రసారితాః శిబిరదేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః ॥౩॥ య ఇతి ॥ ఏనం రామం - బహువిధం సువర్ణరత్నవస్త్రాదికం అత్ర వాహిన్యాం ॥౪॥ ఆయుధానీతి ॥ ఆయుధాని ఆయుధధరాః - నాగరాః నగరజాః - శ్రేష్ఠినః - శకటాని తైలఘృతాదిప్రాపకాణి - వ్యాధాః వనేమార్గదర్శినః ॥౫॥ నిఘ్నన్నితి ॥ రాజ్యస్యేతి - అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ ॥౬॥ ధాన్యకోశ ఇతి ॥ కోశో వాసస్థానం - అనుగచ్ఛేతాం - గోణ్యుష్ట్రాదిముఖేనేతి శేషః ॥౭॥ యజన్నితి ॥ విసృజన్ దదదితి యావత్ - దక్షిణాః యజ్ఞదక్షిణాః ॥౮॥ భరత ఇతి ॥ అయోధ్యాం పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః - సర్వకామైస్సహ - సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతాం - ఇతి శబ్దో నియోగసమాప్తివాచకః ॥౯॥ • • • • • • • • • • • • • • •

॥౧౦॥ సేతి ॥ ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా ॥౧౧॥ రాజ్యమితి ॥ పీతమండాం । మణ్డం దధిభవం మస్త్వితి మండశబ్దో యథా దధిసారవాచకః - తద్వదత్రాపి మండశబ్దేన సురాసార ఉచ్యతే - సాధో ఇతి సహాసోక్తిః - నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతభోగ్యవస్తు

వనం యాతి విహాయ పితరం నృపమ్ ॥౩౧॥ స రాజ్యం రాఘవః పాతు భవ త్వం విగతజ్వరా । నహి తే రాఘవాదన్యః క్షమః పురవరే వసేత్ ॥౩౨॥ రామే హి యావద్రాజ్యస్థే రాజా దశరథో వనమ్ । ప్రవేక్ష్యతి మహేష్వాసః పూర్వవృత్తమనుస్మరన్ ॥౩౩॥ ఇతి సాంత్వైశ్చ తీక్ష్ణైశ్చ కైకేయీం రాజసంసది । సుమంత్రః క్షోభయామాస భూయ ఏవ కృతాంజలిః ॥౩౪॥ నైవ సా క్షుభ్యతే దేవీ న చ స్మ పరిదూయతే । న చాస్యా ముఖవర్ణస్య విక్రియా లక్ష్యతే తదా ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※

తతస్సుమంత్రమైక్ష్వాకః పీడితోత్ర ప్రతిజ్ఞయా । స బాష్పమతినిశ్శ్వస్య జగాదేదం పునః పునః ॥౧॥ సూత రత్నసుసంపూర్ణా చతుర్విధబలా చమూః । రాఘవస్యానుయాత్రార్థం క్షిప్రం ప్రతివిధీయతామ్ ॥౨॥ రూపాజీవాశ్చ శాలిన్యో వణిజశ్చ మహాధనాః । శోభయంతు కుమారస్య వాహినీం సుప్రసారితాః ॥౩॥ యే చైనముపజీవంతి రమతే యైశ్చ వీర్యతః । తేషాం బహువిధం దత్త్వా తానప్యత్ర నియోజయ ॥౪॥ ఆయుధాని చ ముఖ్యాని నాగరాశ్శకటాని చ । అనుగచ్ఛంతు కాకుత్స్థం వ్యాధాశ్చారణ్యగోచరాః ॥౫॥ నిఘ్నన్ మృగాన్ కుంజరాంశ్చ పిబంశ్చారణ్యకం మధు । నదీశ్చ వివిధాః పశ్యన్ న రాజ్యస్య స్మరిష్యతి ॥౬॥ ధాన్యకోశశ్చ యః కశ్చిద్ధనకోశశ్చ మామకః । తౌ రామమనుగచ్ఛేతాం వసంతం నిర్జనే వనే ॥౭॥ యజన్ పుణ్యేషు దేశేషు విసృజంశ్చాప్తదక్షిణాః । ఋషిభిశ్చ సమాగమ్య ప్రవత్స్యతి సుఖం వనే ॥౮॥ భరతశ్చ మహాబాహురయోధ్యాం పాలయిష్యతి । సర్వకామైస్సహ శ్రీమాన్ రామస్సంసాధ్యతామితి ॥౯॥ ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే కైకేయ్యా భయమాగతమ్ । ముఖం చాస్యా గమచ్ఛోషం స్వరశ్చాపి న్యరుధ్యత ॥౧౦॥ సా విషణ్ణా చ సంత్రస్తా ముఖేన పరిశుష్యతా । రాజానమేవాభిముఖీ కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧౧॥ రాజ్యం గతజనం సాధో పీతమండాం సురామివ । నిరాస్వాద్యతమం శూన్యం భరతో నాభిపత్స్యతే ॥౧౨॥ కైకేయ్యాం ముక్తలజ్జాయాం వ

కులక్రమాగతం వృత్తం ॥౩౩॥ ఇతీతి ॥ భూయః అత్యర్థం ॥౩౪॥ నైవ సేతి ॥ తీక్ష్ణైర్వాక్యైః న క్షుభ్యతే - సాంత్వైః న పరిదూయతే న వ్యథతే ॥౩౫॥

※※※ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచత్రింశస్సర్గః ※※※

తత ఇతి ॥ తతః కైకేయ్యనంగీకారానంతరం - అత్ర వరదానవిషయే - ప్రతిజ్ఞయా కైకేయీముద్దిశ్య కృతయా - ఇదం వక్ష్యమాణం ॥౧॥ సూతేతి ॥ అనయాత్రార్థం సేవార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రస్థాప్యతాం ॥౨॥ రూపేతి ॥ వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షణవచనచతురాః - రూపాజీవాః గణికాః సుప్రసారితాః శిబిరసన్నివేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః ॥౩॥ యే చేతి ॥ వీర్యతః వీర్యపరీక్షార్థం - యైః రమతే ఏనం రామం బహువిధం సువర్ణరత్నాదికం ॥౪॥౫॥౬॥౭॥ యజన్నితి ॥ ఆప్తదక్షిణాః యథోక్తదక్షిణాః ॥౮॥ భరతశ్చేతి ॥ పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతామితి జగాదేతి సగాదిశ్లోకేనాన్వయః ॥౯॥ ఏవమితి ॥ భయమాగతం భయం ప్రాప్తం ॥౧౦॥ ౧౧॥ రాజ్యమితి ॥ పీతమండాం మండః సురాంతర్గతసారాంశః - నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతాస్వాద్యతమం వస్తు ॥౧౨॥౧౩॥ వహంతమితి ॥ హే అహితే - ధురి - వరద్వయహేతుకభరతాభిషేకరామవి

యుక్తం॥౧౨॥ కైకేయ్యామితి ॥ ఆయతలోచనామితి దైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః॥౧౩॥ వహంతమితి ॥ హే అహితే అహితకారిణి-ధురి వరదాన హేతుక భరతాభిషేచన రామవివాసనరూపదుర్వహభారే-నియుజ్య-తథా వహంతం మాం వత్సతరమివ - కింతుదసి వ్యథయసి-త్వదాజ్ఞప్త రామవివాసనకారిణం కిమర్థం పునరపి పీడయసీత్యర్థః - కిమధునా పీడ్యతే పూర్వమేవ భవతా దత్తం ఖల్విత్యత్రాహ - అనార్యఇతి-హే అనార్యే ఆరబ్ధం కృత్యం సేనాప్రేషణాదికం పూర్వం వరప్రార్థనాకాలే కిమర్థం నోపారుధః నోపరుద్ధవతీ-న ప్రార్థితవతీతి యావత్-వర యాచనాకాలే అనుద్ఘాటితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న నివర్తితవ్యమితి భావః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ ద్విగుణం క్రుద్ధా-ప్రకారాంతరేణ మదభిమతం విఘటయతీతి బహుతరం క్రుద్ధేత్యర్థః॥౧౫॥ యద్యపి పూర్వమిదం న వృతం తథాప్యర్థసిద్ధమిత్యాశయేనాహ-తవైవేతి॥ ఉపారుధత్ నిరస్తవానిత్యర్థః-మేవోచ్యతే గంతుమర్హతీతి నిర్దేశాత్-తథాయమితి-నిర్ధనఏవేత్యర్థః॥౧౬॥ ఏవమితి॥ ప్రతిజ్ఞాతార్థం క్షేప్తుమశక్తేః చావలపతీంసింగతిధిగితి-సాకైకేయీ-తం వ్రీడితం జనం-నావబుధ్యత నాజీగణత్॥ ౧౭॥ తత్రేతి॥ మహామాత్రః ప్రధానః-శుచిః అకుటిలః॥౧౮॥ అసమంజ ఇతి॥ దారకాన్ బాలకాన్ తేన ప్రక్షేపేణ సశబ్దబుద్బుదజన నేన హృష్టః రమత ఇత్యర్థః॥౧౯॥ తమితి॥ వృణీష్వ అత్ర నగరే స్థాపయ॥౨౦॥ తాన్ ఇతి॥ భయమిత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥౨౧॥ తా ఇతి॥ ప్రకృతయః ప్రజాః॥౨౧॥ క్రీడత ఇతి॥ ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః॥౨౨॥౨౩॥ తమితి॥ అన్వశాత్ అనుశిష్టవాన్॥౨౪॥ సఫాలేతి॥ ఫాలం కందమూలాదిఖననసాధనం-పిటకాత ద్ధారణపాత్రం-ఏకవద్భావః-గృహ్య గృహీత్వా ఆలోకయత్-కందమూలాద్యర్థమఖనదిత్యర్థః-యథాపాపకృత్తథాచరన్నలోకయదిత్యన్వయః॥ ౨౫॥ ఇతీతి॥ ఉపరుధ్యతే వివాస్యతే॥ ౨౬॥ నహీతి॥ నిరయః నిరయహేతుభూతో దోషః॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥ తదితి॥ విహతయా శ్రియా అలం-అభిషేకవిఘాతం మాకుర్విత్యర్థః-రక్ష్యః

దంత్యా సునిదారుణమ్। రాజా దశరథో వాక్యమువాచాయతలోచనామ్॥౧౩॥ వహంతం కిం తుదసి మాం నియుజ్య ధురి మాహితే। అనార్యే కృత్యమారబ్ధం కిన్న పూర్వముపారుధః॥౧౪॥ తస్యైతత్క్రోధసంయుక్తముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా। కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజానమిదమబ్రవీత్॥౧౫॥ తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్రముపారుధత్। అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాయం గంతుమర్హతి॥౧౬॥ ఏవముక్తో ధిగిత్యేవ రాజా దశరథోఽబ్రవీత్। వ్రీడితశ్చ జనస్సర్వస్సా చ తం నావబుధ్యత॥౧౭॥ తత్ర వృద్ధో మహామాత్రస్సిద్ధార్థో నామ నామతః। శుచిర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీమిదమబ్రవీత్॥౧౮॥ అసమంజో గృహీత్వా తు క్రీడతః పథి దారకాన్। సరయ్వాః ప్రక్షిపన్నప్సు రమతే తేన దుర్మతిః॥౧౯॥ తం దృష్ట్వా నాగరాస్సర్వే క్రుద్ధా రాజానమబ్రువన్। అసమంజం వృణీష్వైకమస్మాన్వా రాష్ట్రవర్ధన॥౨౦॥ తానువాచ తతో రాజా కిన్నిమిత్తమిదం భయమ్॥౨౧॥ తాశ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్॥౨౧॥ క్రీడతస్త్వేష నః పుత్రాన్ బాలానుద్భ్రాంతచేతనః। సరయ్వాం ప్రక్షిపన్మౌర్ఖ్యాదతులాం ప్రీతిమశ్నుతే॥౨౨॥ స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం నరాధిపః। తం తత్యాజాహితం పుత్రం తేషాం ప్రియచికీర్షయా॥౨౩॥ తం యానం శీఘ్రమారోప్య సభార్యం సపరిచ్ఛదమ్। యావజ్జీవం వివాస్యోఽయమితి స్వానన్వశాత్పితా॥౨౪॥ స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గాణ్యలోకయత్। దిశస్సర్వాస్త్వనుచరన్ స యథా పాపకర్మకృత్॥౨౫॥ ఇత్యేవమత్యజద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః। రామః కిమకరోత్పాపం యేనైవముపరుధ్యతే॥౨౬॥ నహి కంచన పశ్యామో రాఘవస్యాగుణం వయమ్। దుర్లభో హ్యస్య నిరయశ్శశాంకస్యేవ కల్మషమ్॥౨౭॥ అథవా దేవి దోషం త్వం కంచిత్పశ్యసి రాఘవే। తమద్య బ్రూహి తత్త్వేన తతో రామో వివాస్యతామ్॥౨౮॥ అదుష్టస్య హి సంత్యాగస్సత్పథే నిరతస్య చ। నిర్దహేదపి శక్రస్య ద్యుతిం ధర్మనిరోధనాత్॥౨౯॥ తదలం దేవి రామస్య శ్రియా విహతయా త్వయా। లోకతోఽపి హి తే రక్ష్యః పరివాదశ్శుభాననే॥౩౦॥ శ్రుత్వా తు

భానవరూపధుర్వహభారే-నియుజ్య నియోజ్య- వహంతం ఉక్తార్థమనుష్ఠితవంతం మాం భూయః సంకటే ప్రవేశ్య కిం తుదసి-అభిషేకనిషేధనేరం వత్తవగతం వరికర ప్రదాననిషేధనైష్ఠుర్యేచ మాం నివేశ్య భూయః కిం క్లేశయసి-మామాస్తు- హే అనార్యే ఆరబ్ధం కిం కృత్యం నోపారుధః సర్వముపరుద్ధవత్యేవ-పూర్వమభిషేకకృత్యం ఇదానీం మానుయాత్రికప్రధానమారబ్ధం తదప్యుపారుధ ఇత్యర్థః॥ ౧౪॥ తస్యేతి॥ కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా ప్రకారాంతరేణ మత్ప్రయోజనం నాశయతీతి॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తత్రేతి॥ మహామాత్రః ప్రధానః॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ౨౪॥ సఫాలేతి॥ గిరిదుర్గాణ్యలోకయత్-గిరిదుర్గాణి పరిభ్రమన్ మూలకందాదికమలోకయత్ - సర్వా దిశః కందాద్యర్థం అనుచరన్నితి తేన తత॥౨౫॥౨౬॥ నహీతి॥ అగుణం దోషం-నిరయః దుఃఖం-కల్మషం మాలిన్యం॥౨౭॥ ౨౮॥ ౨౯॥ తదితి॥ త్వయా విహతయా రామస్య శ్రియా- తేన

పరిహరణీయః - పరివాదఃనిందా ॥ ౩౦ ॥శ్రుత్వేతి ॥ శ్రాంతతరఃహీనతరః ॥ ౩౧ ॥ ఏతదితి॥ ఏతద్వచః-సిద్ధార్థవచః - కృపణంకుత్సితమిత్యర్థః । కదర్యేకృపణక్షుద్రేత్యమరః॥కుచేష్టేత్యేతదుపపాదయతి - చేష్టాహీతి॥౩౨॥౩౩॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ❋❋

మహామాత్రేత్యాది॥ మహామాత్రవచఃసిద్ధార్థవచః-వినీతవత్ వినీతఇవ-అభ్యభాషత-సవినయమాహేత్యర్థః॥౧॥త్యక్తభోగస్యేతి॥అనయా త్రేణఅనుగతబలేన - భోగత్యాగేపిసంగోవర్తతేలౌకికానాంసోపినాస్తీత్యాహ - త్యక్తసంగస్యసర్వతఇతి॥౨॥యఇతి॥ కక్ష్యాయాం గజబంధనరజ్జౌ । కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేఃకాంచ్యాంమధ్యేభబంధనఇత్యమరః॥౩॥ తథేతి॥ద్వజిన్యాసేనయా-సర్వాణీత్యయామహ్యం ధారయిష్యద్వస్త్రాని-అనుజానామిప్రదదామి- భరతాయేతిశేషః - సర్వాణికార్యాణిసమ్యక్ జానామీతివార్థః - చీరాణివల్కలవస్త్రాణి ఆనయంతు - పరిచారకాఇతిశేషః॥౪॥ఖనిత్రపిటకేఇతి॥ ఖనిత్రంఅవదారణం - పిటకం- అల్పార్థేకప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః । కండోలపిటావిత్యమరః । వాసదవసతేఃవాసంకుర్వతఇత్యర్థః॥౫॥౬॥సఇతి ॥ సరామఃకైకేయ్యాస్సకాశాత్ మునివస్త్రాణిపరిగృహ్య- తేషుద్వేచీరేఉత్తరీయాంతరీయరూపే-సూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య - అవస్త్రహఅదీధరదిత్యర్థః॥౭॥౮॥అథేతి ॥ సంత్రస్తా అభవదితిశేషః-పృషతీమృగీ-వాగురాంమృగబంధనం।వాగురామృగబంధనీత్యమరః॥౯॥సేతి॥వ్యపత్రపమాణావిశేషేణలజ్జమానా-కైకేయీకుశచీరేకైకేయీసంబంధినీకుశచీరే॥❋॥ధర్మజ్ఞాపాతివ్రత్యధర్మజ్ఞాధర్మదర్శినీస్వానుష్ఠానేనపాతివ్రత్యధర్మదర్శినీ-బద్ధుంతీతిమత్రపదదిసంబంధః॥౧౦॥ఇతీత్యర్థః॥ముమోహ స్తబ్ధాబభూవేత్యర్థః॥౧౨॥తదేవవివృణోతి॥కృత్వేతి॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ఊచురితి॥ ఏవంత్వమిత్యర్థః

సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః। శోకోపహతయా వాచా కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ఏతద్వచో నేచ్ఛసి పాప వృత్తే హితం న జానాసి మమాత్మనో వా ।ఆస్థాయ మార్గం కృపణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే సాధుపథాదపేతా॥ ౩౨ ॥ అనువ్రజిష్యామ్యహమద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం ధనం చ । సహైవ రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథా సుఖం భుంక్ష్వ చిరాయ రాజ్యమ్॥ ౩౩ ॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే-షట్త్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

మహామాత్రవచశ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా।అభ్యభాషత వాక్యంతు వినయజ్ఞో వినీతవత్ ॥౧॥

త్యక్తభోగస్య మే రాజన్ వనే వన్యేన జీవతః। కిం కార్యమనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః॥ ౨॥యో హి దత్త్వా ద్విపశ్రేష్ఠం కక్ష్యాయాం కురుతే మనః।రజ్జుస్నేహేన కిం తస్య త్యజతః కుంజరోత్తమమ్॥ ౩॥తథా మమ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజిన్యా జగత్పతే। సర్వాణ్యేవానుజానామి చీరాణ్యేవానయంతు మే॥ ౪ ॥ఖనిత్రపిటకే చోభే సమానయత గచ్ఛతః। చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వసతో మమ॥౫॥అథ చీరాణి కైకేయీ స్వయమాహృత్య రాఘవమ్। ఉవాచ పరిధత్స్వేతి జనౌఘే నిరపత్రపా॥ ౬ ॥స చీరే పురుషవ్యాఘ్రః కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య తే। సూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య మునివస్త్రాణ్యవస్త హ॥ ౭ ॥లక్ష్మణశ్చాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే। తాపసాచ్ఛాదనే చైవ జగ్రాహ పితురగ్రతః॥౮॥అథాత్మపరిధానార్థం సీతా కౌశేయవాసినీ।సమీక్ష్య చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురామివ॥ ౯ ॥సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్య చ సుదుర్మనాః । కైకేయీకుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా॥❋॥అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా చ ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ। గంధర్వరాజప్రతిమం భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥❋॥కథం ను చీరం బధ్నంతి మునయో వనవాసినః॥౧౧॥ఇతి హ్యకుశలా

కించిత్ఫలం-తత్ఫలంవృథాశ్రమేణ-హీయస్మాత్ లోకతఃప్రాప్తపరివాదఃరక్ష్యఃపరిహార్యః॥౩౦॥౩౧॥ఏతదితి॥ కృపణంమార్గమాస్థాయ-యాకుచేష్టాకృతా-త్వయా - సేయంచేష్టాసాధుపథాదపేతాహీతిసంబంధః॥౩౨॥౩౩॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాంషట్త్రింశస్సర్గః❋❋❋❋❋

మహామాత్రేతి ॥ మహామాత్రవచస్సిద్ధార్థవచః॥౧॥త్యక్తేతి ॥ అనయాత్రేణఅనుగతబలేన॥౨॥ అసంగతత్త్వాయమనుయాత్రప్రస్థాపనవాదఇత్యాహ - యోహీతి ॥ కక్ష్యాయాంగజబంధనరజ్జౌ॥౩॥తథేతి ॥ సర్వాణివస్త్రాని - భరతాయైవానుజానామి మాతుఃప్రీతయేప్రదదామి - అతఃచీరాణ్యేవవల్కలవస్త్రాణ్యేవ॥౪॥ఖనిత్రపిటకే- ఖనిత్రమవదారణం-ఖననసాధనమిత్యర్థః - పిటకంకండమూలాద్యాహరణయోగ్యంకండోలం॥౫॥౬॥సఇతి ॥ సరామః - త్రయాణామానీతాని మునివస్త్రాణిచీరాణి-కైకేయ్యాఃప్రతిగృహ్యసూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య - తేషుద్వేచీరేస్వయం-అవస్త్రధృతవాన్॥౭॥౮॥అథేతి ॥ పృషతీమృగీ॥౯॥సేతి ॥ సుదుర్మనాఃభర్తృసదృశంవల్కలంప్రాప్తమితి-అతఏవాశ్రుసంపూర్ణనేత్రా,కైకేయ్యాఃకుశచీరేకైకేయీసంబంధినీకుశచీరే॥❋॥ ౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ ఊచురితి ॥ ఏవంత్వద్వత్

వ - ఇయం సీతా - వనవాసే-న నియుక్తేతి- పిత్రేతి యావత్ ||౧౬|| పితురితి|| తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం పితుర్వాక్యానురోధేన విజనం వనం గతస్య తవ దర్శనం- అస్యాం న ఫలం భవతు- త్వామిహైనాం ద్రక్ష్యామ ఇతి భావః||౧౭||౧౮||౧౯||తాసామితి||సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-బబంధైవేతి కైకేయ్యనుజ్ఞాభావాదితి భావః||౨౦||౨౧||అతీతి || అతిప్రవృత్తే అతిక్రమ్య ప్రవర్తమానే -ప్రమాణే మర్యాదయాం | ప్రమాణం హేతుమర్యాదాశాస్త్రయత్తాప్రమాతృష్విత్యమరః||౨౨||న గంతవ్యమితి || ప్రకృతం ప్రస్తుతం-ఆసనం సింహాసనం - అనుష్ఠాస్యతి అధిష్ఠాస్యతి||౨౩||ఆత్మేతి||దారసంగ్రహవర్తినాం గృహస్థానాం ఆత్మేయమితి అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేరితి భావః||౨౪||౨౫||అంతపాలా ఇతి||అంతపాలాః రాష్ట్రాంతపాలకాః దండనాయకాః-సహోపజీవ్యం జీవాజీవరూపధనసహితం సపరిచ్ఛదం దాసదాసీశకటాదిపరికరయుక్తం||౨౬||౨౭||౨౮||౨౯||నేతి||అదత్తాం ప్రీతిపూర్వకమదత్తాం||౩౦||౩౧||తదితి||పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవిషయస్నేహయుక్తయా||౩౨||ద్రక్ష్యసీతి || పాంసవాంశ్చ తదున్ముఖానితి - వృక్షాణాం తదున్ముఖత్వం నామ రామవిషయస్నేహసక్తత్వం-తథోపరిష్టాత్ స్పష్టీభవిష్యతి- అపి వృక్షాః పరిమ్లానాః సపుష్పాంకురకోరకా ఇతి||౩౩||ఏవం వసిష్ఠో భావ్యర్థముక్త్వా ప్రకృతమాహ అథేత్యాది||వ్యపనీయ నిరస్య-ప్రవిధీయతామితి వక్తవ్యే

సీతా సా ముమోహ ముహుర్ముహుః||౧౨||కృత్వా కంఠే చ సా చీరమేకమాదాయ పాణినా|తస్థౌ హ్యకుశలా తత్ర వ్రీలితా జనకాత్మజా||౧౩||తస్యాస్తత్ క్షిప్రమాగమ్య రామో ధర్మభృతాం వరః| చీరం బబంధ సీతాయాః కౌశేయస్యోపరి స్వయమ్||౧౪||రామం ప్రేక్ష్య తు సీతాయా బధ్నంతం చీరముత్తమమ్|అంతఃపురగతా నార్యో ముముచుర్వారి నేత్రజమ్||౧౫||ఊచుశ్చ పరమాయస్తా రామం జ్వలితతేజసమ్|వత్స నైవం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్వినీ||౧౬||పితుర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనమ్|తావద్దర్శనమస్యాం నస్సఫలం భవతు ప్రభో||౧౭||లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక| నేయమర్హతి కల్యాణీ వస్తుం తాపసవద్వనే||౧౮||కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ|ధర్మనిత్యస్స్వయం స్థాతుం న హీదానీం త్వమిచ్ఛసి||౧౯||తాసామేవంవిధా వాచశ్శృణ్వన్ దశరథాత్మజః|బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా||౨౦||చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతేర్గురుః|నివార్య సీతాం కైకేయీం వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్||౨౧||అతిప్రవృత్తే దుర్మేధే కైకేయి కులపాంసని|వంచయిత్వా చ రాజానం న ప్రమాణేవతిష్ఠసే||౨౨||న గంతవ్యం వనం దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే|అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనమ్||౨౩||ఆత్మా హి దారాస్సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినామ్|ఆత్మేయమితి రామస్య పాలయిష్యతి మేదినీమ్||౨౪||అథ యాస్యతి వైదేహీ వనం రామేణ సంగతా| వయమప్యనుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి||౨౫|| అంతపాలాశ్చ యాస్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః|సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురం చ సపరిచ్ఛదమ్||౨౬||భరతశ్చ సశత్రుఘ్నశ్చీరవాసా వనేచరః|వనే వసంతం కాకుత్స్థమనువత్స్యతి పూర్వజమ్||౨౭||తతశ్శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపైస్సహ|త్వమేకా శాధి దుర్వృత్తా ప్రజానామహితే స్థితా||౨౮|| న హి తద్భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో న భూపతిః| తద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి||౨౯||న హ్యదత్తాం మహీం పిత్రా భరతశ్శాస్తుమర్హతి|త్వయి వా పుత్రవద్వస్తుం యది జాతో మహీపతేః||౩౦||యద్యపి త్వం క్షితితలాద్గగనం చోత్పతిష్యసి|పితృవంశచరిత్రజ్ఞస్సోऽన్యథా న కరిష్యతి||౩౧||తత్త్వయా పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రస్య కృతమప్రియమ్| లోకే హి స న విద్యేత యో న రామమనువ్రతః||౩౨|| ద్రక్ష్యస్యద్యైవ కైకే

ఇయం నః యుక్తా||౧౬|| పితురితి || వనం గతస్య తవ సంబంధిన్యాః అస్యాః సీతాయాః దర్శనం - తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం - నః అస్మాకం - సఫలం త్వద్దర్శనం యథా ఆనందకరం తథా భవత్విత్యర్థః - అథవా-అస్యాః విశేషణం దర్శనేన - నః అస్మాకం- జీవితం సఫలం భవత్విత్యర్థః - గతస్యేతి-సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - త్వయి గతే సతీత్యర్థః||౧౭||౧౮||౧౯||తాసామితి|| సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-సంయోగే వా-తుల్యశీలయా-అనంగీకృతనగరస్థితికయా - ప్రేరితస్సన్ చీరం బబంధైవేతి వార్థః||౨౦||౨౧||అతీతి || అతిప్రవృత్తే అతీతమర్యాదే- న ప్రమాణే వసద్వృత్తైవ||౨౨||రామస్య ప్రకృతమాసనం ప్రస్తుతం పదం రాజ్యమిత్యర్థః - అనుష్ఠాస్యతి రాజ్యం కరిష్యతి-యావద్రామాగమనమిత్యర్థః||౨౩||కథం స్త్రియా రాజ్యానుష్ఠానమత ఆహ-ఆత్మేతి || రామస్యేయమాత్మా-అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేః|| ౨౪||౨౫||అంతపాలాః రాష్ట్రాంతరసీమస్థదండనాయకాః- సహోపజీవ్యం ఉపజీవ్యదశరథసహితం-సపరిచ్ఛదం సపరికరం||౨౬||౨౭||౨౮||౨౯||న హీతి|| అదత్తాం ప్రీతిపూర్వకమదత్తాం - శాస్తుం నార్హతి-త్వయి వా స్వపిత్రా నాశితాయాం - ఇతః పరం పుత్రవద్వస్తుం నార్హతీత్యనుకర్షః-కుతః - యదీతి - మహీపతేర్దశరథాజ్జాతో యది-పితృవాన్ సమనుజాయం తేన రాజ ఇతి న్యాయాదిత్యాశయః||౩౦|| పితృవంశచరిత్రం జ్యేష్ఠే జీవతి కనిష్ఠస్య రాజ్యానర్హత్వం||౩౧||తదితి||పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవాత్సల్యయా||౩౨||౩౩||౩౪||ఏకస్యేతి || ప్రతికర్మ నిత్యా-ప్రతికర్మ

ప్రవిధీయతేఽనిసంధిరార్థః ॥౩౪॥ న ప్రవిధీయత ఇత్యేతదుపపాదయతి - ఏకస్యేతి ॥ ప్రతికర్మనిత్యాలంకారనియతా - నిత్యమలంకర
ణమోగ్యేత్యర్థః ॥౩౫॥ యానైరితి ॥ విధానైః భృంగారాద్యుపకరణైః ॥౩౬॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రతికారకామా ప్రతికారం సదృశకరణం కామ
యమానా - భర్తుః సదృశతయా వనవాసకరణమిచ్ఛంతీత్యర్థః - వినివృత్తభావా-చీరపరిధానాద్వినివృత్తభావా-న బభూవేతి ॥౩౭॥ ❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తత్రింశస్సర్గః ❋❋

తస్యామిత్యాది ॥ త్వాం ధిగితి దశరథం చ క్రోశతేత్యర్థః ॥౧॥ తేనేతి ॥ శ్రద్ధాం ఆదరం ॥౨॥౩॥౪॥ ఇయమితి ॥ తపస్వినీ హాతి ప్రత్యవహా
యుక్తా - విసంజ్ఞా ముగ్ధా - శ్రమణీవ తపస్వినీవ - శ్రము తపసి ఖేదే చేతి ధాతుః ॥౫॥ చీరాణీతి ॥ అపాస్యాత్ త్యజతు - ఇయం ప్రతిజ్ఞా సీతాయాశ్చీ
రధారణపూర్వకవనగమనరూపప్రతిజ్ఞా - మమ మయా - తృతీయార్థే షష్ఠీ - సమగ్రా సర్వాలంకారసంపూర్ణా - సర్వరత్నైః సర్వశ్రే
ష్ఠవస్తుభిః ॥౬॥ అజీవనార్హేణేతి ॥ అజీవనార్హేణ జీవనానర్హేణ - ఆసన్నమరణేనేతి యావత్ మయా నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రా
ర్థితం కరిష్యామీతి శపథపూర్వికా ప్రతిజ్ఞా - తావత్ ప్రథమం - కృతా - త్వయా హి దత్తవరద్వయయా - బాల్యాత్ బాలిశత్వాత్ ఏతత్ ప్రతిజ్ఞానం
నియమేన భరతాభిషేకరామవివాసనరూపద్వయవత్తయా - ప్రతిపన్నం నిశ్చితం - తత్ మత్కృతప్రతిజ్ఞానం - ఆత్మపుష్పం వేణుమివ - మాం దహ
తీతి యోజనా ॥౭॥ కోపేన రామాపరాధమభ్యుపేత్యాహ - రామేణేతి ॥ అశోభనం అపరాధః - ఇహ విపినే దర్శితః - సంపాదిత ఇతి యావత్ ॥౮॥
మృగీతి ॥ మృగీవోత్ఫుల్లనయనేత్యనేన మౌగ్ధ్యముక్తం - మృదుశీలేత్యనేన అపరాధభీరుత్వముక్తం ॥౯॥ నన్వితి ॥ పర్యాప్తం యావదాత్మ

కేయి పశువ్యాళమృగద్విజానాం । గచ్ఛతస్సహ రామేణ పాదపాశ్చ తదున్ముఖాః ॥౩౩॥ అథోత్తమాన్యా
భరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై వ్యపనీయ చీరమ్ । న చీరమస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయత్తద్వసనం వసి
ష్ఠః ॥౩౪॥ ఏకస్య రామస్య వనే నివాసస్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్రి । విభూషితేయం ప్రతికర్మ
నిత్యా వసత్వరణ్యే సహ రాఘవేణ ॥౩౫॥ యానైశ్చ ముఖ్యైః పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపు
త్రీ వస్త్రైశ్చ సర్వైః సహితైర్విధానైః నేయం వృతా తే వరసంప్రదానే ॥౩౬॥ తస్మింస్తథా జల్పతి వి
ప్రముఖ్యే గురౌ నృపస్యాప్రతిమప్రభావే । నైవ స్మ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః ప్రతికారకా
మా ॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే సప్తత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్యామనాథవత్ । ప్రచుక్రోశ జనస్సర్వో ధిక్త్వాం దశరథం త్వి
తి ॥౧॥ తేన తత్ర ప్రణాదేన దుఃఖితస్స మహీపతిః । చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్మే యశసి చాత్మనః ॥౨॥ స నిశ్శ్వ
స్యోష్ణమైక్ష్వాకస్తాం భార్యామిదమబ్రవీత్ । కైకేయి కుశచీరేణ న సీతా గంతుమర్హతి ॥౩॥ సుకుమారీ
చ బాలా చ సతతం చ సుఖోచితా । నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ గురుర్మమ ॥౪॥ ఇయం హి కస్యాప
కరోతి కించిత్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా । యా చీరమాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్
॥౫॥ చీరాణ్యపాస్యాజ్జనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా । యథాసుఖం గచ్ఛతు రాజపుత్రీ వ
నం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః ॥౬॥ అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్ ।
త్వయా హి బాల్యాత్ ప్రతిపన్నమేతత్తన్మాం దహేద్వేణుమివాత్మపుష్పమ్ ॥౭॥ రామేణ యది తే పాపే కిం
చిత్ కృతమశోభనమ్ । అపకారః క ఇహ తే వైదేహ్యా దర్శితోఽధమే ॥౮॥ మృగీవోత్ఫుల్లనయనా మృదుశీలా త
పస్వినీ । అపకారం కమిహ తే కరోతి జనకాత్మజా ॥౯॥ నను పర్యాప్తమేతత్తే పాపే రామవివాసనమ్ । కిమే

అలంకారవ్యాపారః - స నిత్యోఽస్యాస్సా తథా ॥౩౫॥ విధానైః ఉపకరణైః ॥౩౬॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రతికారకామా - ప్రతికారోఽనుకారః భర్తుస్త
పోవేషాదిభిరనుకారం కామయమానా - వినివృత్తభావా నైవాస్మ - వనగమనాన్నివృత్తభావా న బభూవేత్యర్థః ॥౩౭॥ ❋❋❋❋❋
❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋

॥౧॥౨॥౩॥౪॥ ఇయమితి ॥ శ్రమణీ తపస్వినీ - శ్రము తపసి ఖేదే చేతి ధాతుః ॥౫॥ చీరాణీతి ॥ అపాస్యాత్ త్యజతు - మమ మయా - దత్తపూ
ర్వా నానుమతపూర్వా ॥౬॥ అజీవనార్హేణేతి ॥ అజీవనార్హేణ ముమూర్షుణా - నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి
ప్రతిజ్ఞా - నియమేన శపథపూర్వకం - తావత్ప్రథమం కృతా - త్వయా హి బాల్యాదజ్ఞానాత్ - ఏతత్సీతాప్రవ్రాజనం - ప్రతిపన్నం ప్రారబ్ధం - ని
శ్చితం వా - మయా రామస్య ప్రవ్రాజనప్రతిజ్ఞైవ కృతా - న సీతాయాః - త్వయైవ కేవలమస్యాః ప్రవ్రాజనమారభ్యతే - తదేతత్సీతాప్రవ్రా
జనం మాం దహేత్ నాశయేత్ - వేణుమాత్మపుష్పమివ ॥౭॥ రామేణేతి ॥ అశోభనం అపరాధః - వైదేహ్యా సీతయా - తే తవ - దర్శితః సంపాదితః ॥౮॥
౯ ॥ నన్వితి ॥ తే తవ - పర్యాప్తం యావదాత్మభావి నరకానుభవాయాలం - భూయోఽప్యధికం - తే త్వయా - కృతైరనుష్ఠీయమానైః - కృపణైః

భావినరకానుభవాయాలం॥౧౦॥ప్రతిజ్ఞాతమితి॥ అభిషేకాయఇహాగతంరామం- త్వం-యదబ్రవీః- సప్తసప్తచవర్షాణిదండకారణ్యమాశ్రితః - అభిషేకమిమంత్యక్త్వాజటాచీరధరోవసేతి యదబ్రవీః - త్వయోక్తంతచ్ఛృణ్వతా మయా-తావద్రామవివాసనమాత్రమేవప్రతిజ్ఞాతం - నతుసీతాప్రవ్రాజనమితిభావః॥౧౧॥తదితి॥మయాప్రతిజ్ఞాతమతిక్రమ్యనిరయంనరకంగంతుమిచ్ఛసి-కుతఃహియస్మాత్ - యాత్వంమైథిలీమపిచీరవాసినీమీక్షసేనాంశసి॥౧౨॥౧౩॥ఏవమితి॥సంప్రస్థితోగంతుముద్యతః॥౧౪॥ఇయమిత్యాది॥ ॥ప్రపన్నాంప్రాప్తాంభూయఃఅతిశయేన - సంమంతుంసంమానయితుం- జ్యేష్ఠపత్నీత్వేనపూర్వస్మాదపిమానితా-అద్యవిశేషేణమద్వ్యాచ్ఛ్యయేతిభావః॥౧౬॥పుత్రశోకమితి॥ పుత్రశోకంయథానచ్ఛేత్తథాసంమంతుమర్హాసీతిపూర్వేణసంబంధః -యద్వా-ఉత్తరేణైవాన్వయః - మాంసంచింతయంతీయంతపస్వినీఅపిజీవేత్ యదిజీవేత్ - తదా-త్వయాపూజితాసతీపుత్రశోకంయథానచ్ఛేత్ నగచ్ఛేత్ తథాకుర్విత్యర్థః - సమచ్ఛేత్యాద్యథానశ్యేత్తథాత్వయాపూజ్యేనపూజితా- మాంహిసంచింతయంతీయంత్వయిజీవేత్తపస్వినీత్యపిపాఠః-పూర్వార్థస్యపూర్వేణాన్వయః-త్వయివిషయేజీవేత్ -మాంచింతయంత్యపిత్వదుపలాలనేనజీవేదిత్యర్థః-యద్వా-మాంసంచింతయంతీమచ్ఛోకాద్యథానశ్యేత్తథాత్వయాపూజితాత్వయిజీవేదిత్యేకంవాక్యం॥౧౭॥ఇమామితి॥ జాతగర్ధినీంపుత్రదర్శనకాంక్షిణీమిత్యర్థః - న్యస్యత్యక్త్వా॥౧౮॥

ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానేఅష్టత్రింశస్సర్గః

రామస్యేతి॥ విగతచేతనః-అభూదితిశేషః॥౧॥౨॥౩॥మన్యఇతి॥వివత్సాః-ధేనవఇతిశేషః. ఉపస్థితమిత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం- ఇతిమన్యఇత్యన్వయః॥౪॥నేతి॥ కాలేదేహారంభకకర్మవినాశకాలే॥ ॥౬॥ఏకస్యేతి॥నికృతిశ్శాఠ్యం। కునృతిర్నికృతిశ్శాఠ్యమిత్యమరః -

భిఃకృపణైర్భూయఃపాతకైరపి తేకృతైః॥౧౦॥ ప్రతిజ్ఞాతంమయాతావత్త్వయోక్తం దేవిశృణ్వతా। రామం యదభిషేకాయ త్వమిహాగతమబ్రవీః॥ ౧౧ ॥తత్త్వేతత్ సమతిక్రమ్యనిరయంగంతుమిచ్ఛసి। మైథిలీమపియాహిత్వమీక్షసేచీరవాసినీమ్॥౧౨॥ఇతీవరాజావిలపన్మహాత్మాశోకస్యనాంతంసదదర్శకించిత్। భృశాతురత్వాచ్చపపాతభూమౌతేనైవపుత్రవ్యసనేనిమగ్నః॥౧౩॥ఏవంబ్రువంతంపితరంరామస్సంప్రస్థితోవనమ్। అవాక్శిరసమాసీనమిదంవచనమబ్రవీత్॥౧౪॥ఇయంధార్మికకౌసల్యామమమాతాయశస్వినీ। వృద్ధాచాక్షుద్రశీలాచనచత్వాందేవగర్హతే॥ ॥మయావిహీనాంవరదప్రపన్నాంశోకసాగరమ్। అదృష్టపూర్వవ్యసనాంభూయస్సంమంతుమర్హసి॥౧౬॥పుత్రశోకంయథానచ్ఛేత్త్వయాపూజ్యేనపూజితా। మాంహిసంచింతయంతీసాత్వయిజీవేత్తపస్వినీ॥౧౭॥ఇమాంమహేంద్రోపమజాతగర్ధినీంతథావిధాతుంజననీంమమార్హసి। యథావనస్థేమయిశోకకర్శితానజీవితంన్యస్యయమక్షయంవ్రజేత్॥౧౮॥ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః -

రామస్యతువచశ్శ్రుత్వామునివేషధరంచతమ్। సమీక్ష్యసహభార్యాభీరాజావిగతచేతనః॥౧॥నైనందుఃఖేనసంతప్తఃప్రత్యవైక్షతరాఘవమ్। నచైనమభిసంప్రేక్ష్యప్రత్యభాషతదుర్మనాః॥౨॥సముహూర్తమివాసంజ్ఞోదుఃఖితశ్చమహీపతిః। విలలాపమహాబాహూరామమేవానుచింతయన్॥ ౩ ॥మన్యేఖలుమయాపూర్వంవివత్సాబహవఃకృతాః। ప్రాణినోహింసితావాపితస్మాదిదముపస్థితమ్॥౪ ॥నత్వేవానాగతేకాలేదేహాచ్చ్యవతిజీవితమ్। కైకేయ్యాక్లిశ్యమానస్యమృత్యుర్మమనవిద్యతే॥ ॥యోహంపావకసంకాశంపశ్యామిపురతస్స్థితమ్। విహాయవసనేసూక్ష్మేతాపసాచ్ఛాదనాత్మజమ్॥౬॥ఏకస్యాఃఖలు

అనిర్వాచ్యదుఃఖప్రదైః-ఏభిఃసీతాప్రవ్రాజనరూపైఃపాతకైః- కింకిమనుభవిష్యసీవానజానామీత్యర్థః॥౧౦॥ ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాది॥ అభిషేకాయమయాకృతనిశ్చయంపశ్చాత్ త్వత్ప్రతిబంధేన - ఇహాగతంరామంప్రతి - జటాచీరధరోవనంగచ్ఛేతియద్వాక్యమబ్రవీః- త్వయోక్తంతచ్ఛృణ్వతామయాచ - తావదేవరామవివాసనమాత్రమేవప్రతిజ్ఞాతం-నసీతాప్రవ్రాజనమిత్యర్థః॥౧౧॥ఏతత్ మత్ప్రతిజ్ఞాతమవివాసనమప్యతిక్రమ్య - అధికప్రవృత్త్యా-నిరయంగతుమిచ్ఛసి-కోనామతదతిక్రమఇత్యతఆహ - మైథిలీమితి-యాత్వం-హియస్మాత్-మైథిలీమపిచీరవాసినీమీక్షసేవాంఛసి తస్మాన్నిరయంగంతుమిచ్ఛసీతిసంబంధః॥౧౨॥౧౩॥ఏవంబ్రువంతంసీతాయథాసుఖంగచ్ఛత్వితిబ్రువంతం - సంప్రస్థితఃగంతుంప్రవృత్తః॥౧౪॥ ॥మయేతి॥ ప్రధానపత్నీత్వేనభూయోప్యధికం - సుమంతుంసంమానంకర్తుం॥౧౬॥పుత్రశోకమితి॥ యాకౌసల్యా-మయివనంగతేసతీతిశేషః - మాంసంచింతయంతీపుత్రశోకంయథానచ్ఛేత్ నప్రాప్నుయాత్ -యథాజీవేత్ - తథాసంమంతుమర్హసీతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౭॥ఇమామితి॥జాతగర్ధినీంపుత్రదర్శనకాంక్షిణీం-న్యస్యత్యక్త్వా॥౧౮॥

ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌశ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాంఅయోధ్యాకాండటీకాయాంఅష్టత్రింశస్సర్గః

రామస్యేతి॥విగతచేతనః-అభూదితిశేషః॥౧॥౨॥౩॥౪॥కైకేయ్యాక్లిశ్యమానస్యాపిమమయతోమృత్యుర్నవిద్యతేత త్సాప్రిస్థతి

కృతిం సంశ్రిత్య స్వార్థే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సంజ్ఞామితి ॥ నేత్రాభ్యామిత్యుపలక్షణేనేత్థంభూతలక్షణే తృతీయా ॥ ౯ ॥ ఔపవాహ్యమితి ॥ ఔప
వాహ్యం ఉపవహనమాత్రప్రయోగార్హం యుద్ధానర్హమిత్యర్థః - రాజగామిగమ్యమితి వార్థః - యుక్త్వా యోజయిత్వా ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ గుణవతాం పుంసాం
సంబంధి గుణానాం ఫలం యదుచ్యతే తత్ ఏవం ఏవం విధం మన్యే అనర్థరూపం మన్యే ఏవం శబ్దార్థమాహ - పిత్రేతి - యస్మాత్ సాధుర్వీరః పిత్రా మా
త్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే - అతో గుణానామర్జనీయా ఏవేతి భావః ॥ ౧౧ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రపదవిక్షేపః - యోజయిత్వా యయావి
త్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ రాజేతి ॥ విత్తసంచయే కోశగృహే - వ్యాపృతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాపృతం - ధనాధ్యక్షమిత్యర్థః - నిశ్చి
తం యావదవస్థితతత్తద్వస్తువిషయనిశ్చితజ్ఞానవంతం శుచిం బాహ్యాంతరశుద్ధియుక్తం ॥ ౧౪ ॥ వాసాంసీతి ॥ వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ గణయిత్వా
చతుర్దశవర్షపర్యాప్తాన్యానయేత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ నరేంద్రేణేతి ॥ ప్రాయచ్ఛత్ - కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః - సమం యుగపత్ - తత్ సర్వమిత్య
న్వయః ॥ ౧౬ ॥ సా సుజాతేతి ॥ సుజాతా సుజన్మా - అయోనిజేతి యావత్ - సుజాతాని - సమస్తసువిభక్తాంగ ఇతివత్ సాముద్రికోక్తలక్షణవత్త
యా ఉత్పన్నాని ॥ ౧౭ ॥ వ్యరాజయతేతి ॥ అంశుమతః ప్రశస్తకిరణస్య ॥ ౧౮ ॥ తామితి ॥ శ్వశ్రూః కౌసల్యా - కృపణం క్షుద్రం - అనాచరంతీం అకు
ర్వంతీం ॥ ౧౯ ॥ అసత్య ఇతి ॥ అసత్యాః కులటాః - వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్తమిత్యర్థః - నానుమన్యంతే న గణయంతి ॥ ౨౦ ॥
ఏష ఇతి ॥ దుష్యంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః - ప్రజహతి - అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః ॥ ౨౧ ॥ అసత్యశీలా ఇతి ॥ విరాగిణః - జీబభావలక్షణః ॥
౨౨ ॥ నేతి ॥ కులం ఆభిజాత్యం - కృతముపకారం - దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం - సంగ్రహం అగ్నిసాక్షికపాణిగ్రహణం - అ
నిత్యహృదయాశ్చంచలహృదయాః - అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ - కింతు ధనమేవేతి భావః - ఏవం కైకేయీ వ్యాజేన నిందితా ॥

కైకేయ్యాః కృతేయం క్లిశ్యతే జనః । స్వార్థే ప్రయతమానాయాస్సంశ్రిత్య నికృతిం త్విమామ్ ॥ ౭ ॥ ఏవము
క్త్వా తు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః । రామేతి సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం న శశాక హ ॥ ౮ ॥ సంజ్ఞాం
తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తాత్స మహీపతిః । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమంత్రమిదమబ్రవీత్
॥ ౯ ॥ ఔపవాహ్యం రథం యుక్త్వా త్వమాయాహి హయోత్తమైః । ప్రాపయైనం మహాభాగమితో జనప
దాత్పరమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫలముచ్యతే । పిత్రా మాత్రా చ యత్ సాధుర్వీరో ని
ర్వాస్యతే వనమ్ ॥ ౧౧ ॥ రాజ్ఞో వచనమాజ్ఞాయ సుమంత్రశ్శీఘ్రవిక్రమః । యోజయిత్వాయయౌ తత్ర ర
థమశ్వైరలంకృతమ్ ॥ ౧౨ ॥ తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితమ్ । ఆచచక్షేఽంజలిం కృత్వా
యుక్తం పరమవాజిభిః ॥ ౧౩ ॥ రాజా సత్వరమాహూయ వ్యాపృతం విత్తసంచయే । ఉవాచ దేశకాలజ్ఞో నిశ్చి
తం సర్వతశ్శుచిమ్ ॥ ౧౪ ॥ వాసాంసి చ మహార్హాణి భూషణాని వరాణి చ । వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ వైదే
హ్యాః క్షిప్రమానయ ॥ ౧౫ ॥ నరేంద్రేణైవముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః । ప్రాయచ్ఛత్సర్వమాహృత్య
సీతాయై సమమేవ తత్ ॥ ౧౬ ॥ సా సుజాతా సుజాతాని వైదేహీ ప్రస్థితా వనమ్ । భూషయామాస గాత్రా
ణి తైర్విచిత్రైర్విభూషణైః ॥ ౧౭ ॥ వ్యరాజయత వైదేహీ వేశ్మ తత్సువిభూషితా । ఉద్యతోంశుమతః కాలే
ఖం ప్రభేవ వివస్వతః ॥ ౧౮ ॥ తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశ్రూర్వచనమబ్రవీత్ । అనాచరంతీం కృపణం
మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ మైథిలీమ్ ॥ ౧౯ ॥ అసత్యస్సర్వలోకేఽస్మిన్ సతతం సత్కృతాః ప్రియైః । భర్తారం నా
నుమన్యంతే వినిపాతగతం స్త్రియః ॥ ౨౦ ॥ ఏష స్వభావో నారీణామనుభూయ పురా సుఖమ్ । అల్పామప్యా
పదం ప్రాప్య దుష్యంతి ప్రజహత్యపి ॥ ౨౧ ॥ అసత్యశీలా వికృతా దుర్గ్రాహ్యహృదయాస్సదా । యువత్యః

క్యతే - అతః కాలే అనాగతే దేహజీవితం న చ్యవత ఏవ ॥ ౬ ॥ య ఇతి ॥ ఆచ్ఛాద్యతే సేనేత్యాచ్ఛాదః - తాపసానామాచ్ఛాదో యస్య స తథా - ఏ
వంభూతమాత్మజం నాహం పశ్యామి - తస్య మే మృత్యుర్న విద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౬ ॥ ఏకస్యా ఇతి ॥ ఇమాం నికృతిం వరలక్షణ శాఠ్యం
సంశ్రిత్య ఆశ్రిత్య - స్వార్థే ప్రయతమానాయాః కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం - అయం జనః క్లిశ్యత ఇత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సంజ్ఞామితి ॥
నేత్రాభ్యాముపలక్షితః ॥ ౯ ॥ ఔపవాహ్యముపవహనమాత్రోపయుక్తం యుద్ధానర్హమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ సాధుః వీరో రామః పిత్రా
మాత్రా చ వనం నిర్వాస్యత ఇతి యత్ - ఏవమేవ గుణవతాం న్యాణాం గుణానాం ఫలముచ్యతే - శాస్త్రేణేతి మన్య ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః ॥ ౧౧ ॥
౧౨ ॥ తమితి ॥ రథమాచచక్షే గత్వా ఉపస్థిత ఇత్యుక్తవాన్ ॥ ౧౩ ॥ రాజేతి ॥ సర్వతః శుచిం ఇహాముత్ర త్రాణం - విత్తసంచయే కోశగృహే - వ్యాపృ
తం ధనాధ్యక్షం - నిశ్చితం యావదవస్థితం వస్తు తద్విషయకజ్ఞానయుక్తం ॥ ౧౪ ॥ వాసాంసీతి ॥ ఏతాని వర్షాణి చతుర్దశ వర్షాణి ॥ ౧౫ ॥ నరేం
ద్రేణేతి ॥ సమం ఏకదైవ - ప్రాయచ్ఛత్ - ధనాధ్యక్ష ఇతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ సుజాతా అయోనిజా - సుజాతాని సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా
ఉత్పన్నాని ॥ ౧౭ ॥ వ్యరాజయతేతి ॥ కాలే ప్రాతః కాలే ॥ ౧౮ ॥ తామితి ॥ కృపణం క్షుద్రం ॥ ౧౯ ॥ అసత్య ఇతి ॥ అసత్యాః కులటాః - వినిపాతగతం
కృచ్ఛ్రగతం ॥ ౨౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ భర్తుః అల్పామప్యాపదం దారిద్ర్యరోగాదిలక్షణాం - ప్రాప్య దృష్ట్వా - భర్తారం దూష్యంతి దూషయంతి ॥ ౨౧ ॥
అసత్యశీలా ఇతి ॥ అసత్యశీలాః అసత్యవచనశీలాః - వికృతాః వికారోపేతేక్షణాదివ్యాపారాః - క్షణమాత్రాత్ విరాగిణః విరాగిణ్యః - అల్పని

౨౩॥ స్థూణానిఖననన్యాయేన పాతివ్రత్యదృఢీకరణార్థమసతీనాం స్వభావముక్త్వా సతీనాం స్వభావమాహ - సాధ్వీనామితి ॥ శీలే కులోచితచారిత్రే - శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే - శమే శాంతౌ చ - స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం - పరమం పవిత్రం పరమపావనం పతిరేకః పతిరేవ విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౫ ॥ విజ్ఞాయేతి ॥ ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం - అభిముఖే - అగ్ర ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ కరిష్య ఇతి ॥ భర్తుః భర్తృవిషయే - వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం - మే మయా - శ్రుతం చ - మాతాపితృభ్యామితి శేషః ॥ ౨౭ ॥ నేతి ॥ సమానయితుం సమానం కర్తుం - నాలం - అక్షమేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ నాతంత్రీతి ॥ తంత్రీ వీణాశిరా - శతాత్మజా పుత్రశతవతీ ॥ ౨౯ ॥ మితమితి ॥ మితం అల్పం - ఐహికమాత్రమిత్యర్థః - అమితస్య ఐహికాముష్మికఫలస్య ॥ ౩౦ ॥ సేతి ॥ ఏవంగతా ఏవంవిధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా - శ్రేష్ఠేభ్యో మాత్రాదిపతివ్రతాభ్యస్సమ్యక్ శ్రుతసామాన్యవిశేషరూపధర్మోత్కర్షా - కిమవమన్యే - భర్తారమితి సిద్ధం ॥ ౩౧ ॥ సీతాయా ఇతి ॥ శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా - దుఃఖహర్షజం రామారణ్యగమనప్రయుక్తం దుఃఖం - దృఢపాతివ్రత్యయుక్తసీతావచశ్శ్రవణజో హర్షః ॥ ౩౨ ॥ తామితి ॥ అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య ॥ ౩౩ ॥ అంబేతి ॥ వనవాసస్య వనవాసకాలస్య ॥ ౩౪ ॥ సుప్తాయా ఇతి ॥ సుప్తాయాః ఏకస్యాం రాత్రౌ సంప్రాప్తస్వాపాయా ఇవేత్యర్థః - సమగ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం - సంపూర్ణమనోరథం వా ॥ ౩౫ ॥ ఏతావదితి ॥ అభినీతార్థం క్రోడీకృతసర్వార్థమిత్యర్థః - త్రయశ్శతశతార్ధాశ్చ - త్రయశ్శతం త్రిశతం - త్రే త్రయసాడే

పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రాద్విరాగిణః ॥ ౨౨ ॥ న కులం న కృతం విద్యాం న దత్తం నాపి సంగ్రహమ్ । స్త్రీణామగృహ్ణాతి హృదయమనిత్యహృదయా హి తాః ॥ ౨౩ ॥ సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే । స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే ॥ ౨౪ ॥ స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవ్రాజితో మమ । తవ దైవతమస్త్వేష నిర్ధనస్సధనోపి వా ॥ ౨౫ ॥ విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితమ్ । కృతాంజలిరువాచేదం శ్వశ్రూమభిముఖే స్థితామ్ ॥ ౨౬ ॥ కరిష్యే సర్వమేవాహమార్యా యదనుశాస్తి మామ్ । అభిజ్ఞాస్మి యథా భర్తుర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చ మే ॥ ౨౭ ॥ న మామసజ్జనేనార్యా సమానయితుమర్హతి । ధర్మాద్విచలితుం నాహమలం చంద్రాదివ ప్రభా ॥ ౨౮ ॥ నాతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాచక్రో వర్తతే రథః । నాపతిస్సుఖమేధేత యా స్యాదపి శతాత్మజా ॥ ౨౯ ॥ మితం దదాతి హి పితా మితం మాతా మితం సుతః । అమితస్య హి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్ ॥ ౩౦ ॥ సాహమేవంగతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా । ఆర్యే కిమవమన్యేహం స్త్రీణాం భర్తా హి దైవతమ్ ॥ ౩౧ ॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగమమ్ । శుద్ధసత్త్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుఃఖహర్షజమ్ ॥ ౩౨ ॥ తాం ప్రాంజలిరభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతామ్ । రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౩ ॥ అంబ మా దుఃఖితా భూస్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ । క్షయో హి వనవాసస్య క్షిప్రమేవ భవిష్యతి ॥ ౩౪ ॥ సుప్తాయాస్తే గమిష్యంతి నవ వర్షాణి పంచ చ । సా సమగ్రమిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఏతావదభినీతార్థముక్త్వా స జననీం వచః । త్రయశ్శతశ

మిత్తతః క్షణమాత్రవైరస్యాః - అవిశ్వసనీయస్నేహా ఇతి యావత్ ॥ ౨౨ ॥ నేతి ॥ కులం ప్రశస్తకులం - కృతముపకారః - విద్యా సద్విద్యా - దత్తం దానం - సంగ్రహః సద్గ్రహణం - స్వీయత్వాంగీకారః - సర్వమప్యేతత్ - స్త్రీణామసతీనాం హృదయం - న గృహ్ణాతి - తత్పారతంత్ర్యం న ప్రతిబధ్నాతి - కామాతురాణాం న భయం న లజ్జేతి రీత్యా కులాద్యుచితకృత్యం పృష్ఠీకృత్య కులాద్యనుచితలోకగర్హితకృత్యే ఝటితి ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః - కుత ఏవమత ఆహ - అనిత్యహృదయా హి తాః అవ్యవస్థితచిత్తా ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ సాధ్వీనామితి ॥ సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం శ్రుతే గురుజనోపదేశే - స్థితే స్వకులోచితమర్యాదావస్థానే (ఏతత్పక్షే శ్రుతే స్థితే ఇతి పాఠః) స్థితానాం స్త్రీణాం - పరమం పరమసుఖసాధనం - పతిరేక ఏవ - అతః పతిరేవ స్త్రీణాం సర్వసాధనేభ్యో విశిష్యతే ॥ ౨౪ ॥ తతః కిమత ఆహ - స ఇతి ॥ ఏష రామః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ కరిష్య ఇతి ॥ భర్తుః భర్తృవిషయే - యథా వర్తితవ్యం - తథా మే మయా - శ్రుతం - మన్మాతాపితృభ్యాం చేతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ న మామితి ॥ అసజ్జనేన - సమానయితుం సమతయా విచారయితుం - నాహమలం న సమర్థా ॥ ౨౮ ॥ నేతి ॥ శతాత్మజేతి బహువ్రీహిః ॥ ౨౯ ॥ మితమితి ॥ అమితస్య ఐహికాముష్మికసకలసుఖస్య - కర్మణి షష్ఠీ ॥ ౩౦ ॥ సాహమితి ॥ ఏవంగతా ఏవంవిధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా - శ్రేష్ఠేభ్యః పూజ్యేభ్యః శ్వశ్రూమాతృప్రముఖేభ్యః - శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపో ధర్మో యయా సా తథా - కిమవమన్యే కస్మాదవమన్యే ॥ ౩౧ ॥ సీతాయా ఇతి ॥ శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా ॥ ౩౨ ॥ తామితి ॥ మాతృమధ్యే మాతౄణాం మధ్యే - అతిసత్కృతాం - మాతృభిరితి శేషః - అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య ॥ ౩౩ ॥ అంబేతి ॥ మాం పశ్య - వనవాసస్య వనవాసకాలస్య ॥ ౩౪ ॥ సుప్తాయా ఇతి ॥ ఏకస్యాం రాత్రౌ సుప్తాయాశ్చతుర్దశ ఘటికా ఇవ చతుర్దశ వర్షాణి క్షిప్రమేవ గమిష్యంతీత్యర్థః - చతుర్ణిమీల్యన్స్వల్పకాలం దుఃఖమవిగణయ్యేతి ఫలితోర్థః ॥ సేతి ॥ సా త్వం - సమగ్రం సమగ్రశ్రేయస్కం - సుహృద్వృతం భ్రాతృభార్యాదిసహితం ॥ ౩౫ ॥ ఏతావదితి ॥ అభినీతార్థం నిర్ణీతార్థం - త్రయ

శతార్ధం పంచాశత్ - త్రయశ్శతశతార్ధాం ప్రమాణం యాసాం తాస్తథోక్తాః - మాతరః మాతృకాః - ద్వితీయార్థే ప్రథమా - అవేక్ష్య దృష్ట్వా - మాలోచ్య - దదర్శేతి సంబంధః ॥ ౩౬ ॥ తా ఇతి ॥ తథైవ ఆర్తాః కౌసల్యేవ దుఃఖితాః ॥ ౩౭ ॥ సంవాసాదితి ॥ సంవాసాత్ ఏకత్ర సహవాసాత్ - చిరపరిచయాదిత్యర్థః - సమనుజానీత - క్షాంతమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః - ఆమంత్రయామి ఆపృచ్ఛామి ॥ ౩౮ ॥ వచనమితి ॥ సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తమిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ మురజపణవేతి ॥ మురజపణవా ఏవ మేఘాః - తేషాం ఘోషా సద్వత్ - యద్వా మురజాః వినహపాతాః మేఘో పి వాద్యవిశేషః - మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాంగానామిత్యేకవద్భావః - తద్ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం - వివిధాని లపితాని రామగుణకైకేయీదుర్గుణప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనశబ్దః - తేన ఆకులం - వ్యసనగతం ఆపద్గతం - అతఏవ దుఃఖితమభూత్ ॥ ౪౧ ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

××ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః××

అథేతి ॥ ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య - దీనాః వృద్ధగామాః తాపిత్రోశ్శుశ్రూషానలబ్ధేతి దీనాః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ అన్వక్షమితి అన్వక్షం అనుపదం । అన్వగన్వక్షమనుగే నుపదమిత్యమరః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సృష్టఇతి ॥ సృష్టస్త్వం - దైవేనేతి శేషః - భ్రాతరి గచ్ఛతి - దేవ్యానహా పుష్పిత వనదర్శనపారవశ్యేన గచ్ఛతి సతీత్యర్థః - ప్రమాదం అనవధానం - మాకార్షీః - సావధానో భవేత్యర్థః - సృష్టఇతి ॥ యథా కౌసల్యా లోకరక్షణార్థం - పుత్రం ప్రాసూత - ఏవం మయా సుహృజ్జనే రామే స్వనురక్తస్త్వం వనవాసాయ సృష్టః - వనే రామానువర్తనాయోత్పాదితః - అతో రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మాకార్షీః - రామగమనసాంగర్యాక్సృష్టమనస్కతయా రక్షణకర్మణ్యనవహితో మాభూరిత్యర్థః - యద్వా - రామే వనం గచ్ఛతి త్వమత్రైవ మాతిష్ఠేతి భావః ॥ ౫ ॥ రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ - వ్యసనీతి ॥ గతిత్వే ధర్మశాస్త్రసమతింగ దర్శయతి - ఏషఇతి ॥ ౬ ॥ జ్యేష్ఠానువర్తనాదపి పరమధర్మం కులోచితం దర్శయతి - ఇదమితి ॥ మృధేషు యుద్ధేషు - తనుత్యాగేనాపి రామోర

తార్థాశ్చ దదృశుర్దేవ్యా మాతరః ॥ ౩౬ ॥ తాశ్చాపి స తథైవార్తా మాతౄర్దశరథాత్మజః । ధర్మయుక్తమిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః ॥ ౩౭ ॥ సంవాసాత్ పరుషం కించిదజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతమ్ । తన్మే సమనుజానీత సర్వాశ్చామంత్రయామి వః ॥ ౩౮ ॥ వచనం రాఘవస్యైతద్ధర్మయుక్తం సమాహితమ్ । శుశ్రువుస్తాః స్త్రియస్సర్వాశ్శోకోపహతచేతసః ॥ ౩౯ ॥ జజ్ఞేథ తాసాం సన్నాదః క్రౌంచీనామివ నిస్వనః । మానవేంద్రస్య భార్యాణామేవం వదతి రాఘవే ॥ ౪౦ ॥ మురజపణవమేఘఘోషవద్దశరథవేశ్మ బభూవ యత్పురా । విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూత్సుదుఃఖితమ్ ॥ ౪౧ ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※

※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః । ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రుర్దీనాః ప్రదక్షిణమ్ ॥ ౧ ॥ తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞస్సీతయా సహ । రాఘవశ్శోకసంమూఢో జననీమభ్యవాదయత్ ॥ ౨ ॥ అన్వక్షం లక్ష్మణో భ్రాతుః కౌసల్యామభ్యవాదయత్ । అథ మాతుస్సుమిత్రాయా జగ్రాహ చరణౌ పునః ॥ ౩ ॥ తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రిమబ్రవీత్ । హితకామా మహాబాహుం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణమ్ ॥ ౪ ॥ సృష్టస్త్వం వనవాసాయ స్వనురక్తస్సుహృజ్జనే । రామే ప్రమాదం మాకార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి ॥ ౫ ॥ వ్యసనీ వా సమృద్ధో వా గతిరేష తవానఘ । ఏష లోకే సతాం ధర్మో యజ్జ్యేష్ఠవశగో భవేత్ ॥ ౬ ॥ ఇదం

శ్శతశతార్ధాః - త్రయశ్శతం త్రిశతం శతార్ధం సంఖ్యాయా సాం తాః - త్రయ ఇతి ఛాందసః - నరామః - త్రయశ్శతశతార్ధాః - మాతరో మాతృకాః - అవేక్ష్య వివిచ్య దదర్శ ॥ ౩౬ ॥ తాశ్చాపీతి ॥ తాశ్చాపి మాతరోపి - తం రామం - తథైవ పదదృశురితి విపరిణామః - అథ దశరథాత్మజః - ఆర్తాః మాతృకాః ఇదం జగాదేత్యన్వయః ॥ ౩౭ ॥ సంవాసాదేకత్ర సహవాసాత్ - కించిత్పరుషముక్తం - అజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం - తన్మే సమనుజానీత క్షాంతమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ వచనమితి ॥ సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ మురజేతి ॥ మురజాశ్చ పణవాశ్చ మేఘాశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వైకవద్భావః - మేఘో వాద్యవిశేషః - తద్ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం వివిధాని లపితాని రామగుణకైకేయీదుర్గుణప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనం - తేన ఆకులం ॥ ౪౧ ॥ ※※※※※※※

※ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః※

అథేతి ॥ ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధగామాః తాపిత్రోః శుశ్రూషానలబ్ధేతి దీనాః ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ మాతృదుఃఖదర్శనాత్ శోకసంమూఢః ॥ ౨ ॥ అన్వక్షమితి ॥ భ్రాతుః అన్వక్షం అనుపదం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సృష్టఇతి ॥ సుహృజ్జనే అత్రత్యసుహృజ్జనే స్వనురక్తోపి త్వం మయా వనవాసాయ సృష్టః అనుమతః - స త్వం గచ్ఛేతి - భ్రాతరి రామే ప్రమాదం మాకార్షీః రామసేవాయామనవధానతాం మాకుర్విత్యర్థః ॥ ౫ ॥ కనిష్ఠస్య జ్యేష్ఠానువర్తనం పరమధర్మ ఇత్యుపదిశంత్యాహ - వ్యసనీతి ॥ రాజ్యాద్యథా దేవ్యసనీ వా - రాజ్యప్రాప్త్యా సమృద్ధో వా ఏష రామః - తే గతిశ్శరణం - కుతః - జ్యేష్ఠవశగో భవేదితి యత్ ఏష ఏవ ధర్మ ఇతి యోజనా ॥ ౬ ॥ ఇదం హీతి ॥ ఇదం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం -

క్షణీయ ఇతి భావః ॥౭॥ లక్ష్మణమితి ॥ సంసిద్ధం - సిద్ధగత్యామిత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్ఠాయాం రూపం - గమనోద్యుక్తమిత్యర్థః - గచ్ఛగచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రాయా అపి రామానువర్తనే మహానాదరో ద్యోత్యతే ॥*॥ వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణే మనశ్చాంచల్యం భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి - రామమితి ॥ యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః - రామం దశరథం విద్ధి - పితరమవగచ్ఛేత్యర్థః, జనకాత్మజాం మాం విద్ధి - మాతరం విద్ధీత్యర్థః - అటవీమయోధ్యాం తద్వత్ భోగస్థానాం విద్ధి - గచ్ఛ తాత యథాసుఖం - తదనువర్తనమేవ ఉచితం సుఖమిత్యర్థః - యద్వా - రామం దశరథం విద్ధి - దశ ఇమత్స్యకచ్ఛపాదీన్ రథాన్ యన్త్రా వ్యాపారవిషయాన్ కరోతీతి దశః - పక్షిధం శద దశన ఇతి ధాతుః - దశనం యన్త్రా వ్యాపారః - పచాద్యచ్ - పృషోదరాదిత్వాదనునాసికలోపః - స గరుడః రథో యస్య తం విష్ణుం - విద్ధీత్యర్థః - జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం అపరాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం విద్ధి తద్వాసస్థానమితి భావః - యద్వా రామం దశరథం చ విద్ధి - ఉభయోస్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః - మాం చ జనకాత్మజాం చ విద్ధి - గుణతః ఆలోచయ - మదపేక్షయా సీతైవ పతివ్రతేతి భావః - అయోధ్యాం అటవీం చ విద్ధి ఏతన్నగరాపేక్షయా వనమేవ తవ కైంకర్యకాలే తత్స్థానతయా ఉత్కృష్టమిత్యర్థః - యద్వా దశరథం - రామం ఉపరతం - విద్ధి - మాం జనకస్య పితురాత్మజాం విద్ధి - కైకేయీ వివాసితతయా పితృగృహవర్తినీం విద్ధీత్యర్థః అయోధ్యామటవీం విద్ధి - నిర్జనేయం భవిష్యతీత్యర్థః - ఏవం తాత్పర్యాంతరాణ్యూహ్యాని ॥౯॥ ౧౦ ॥ రథమితి ॥ యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశవిషయే ॥౧౧॥ చతుర్దశ హి వర్షాణీతి ॥ చతుర్దశవర్షేష్వేకదివసావనయనమపి మహాన్ లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి - తాన్యుపక్రమితవ్యానీతి. దేవ్యాసి చోదితః - అద్యైవ గచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వాదిత్యర్థః ॥౧౨॥ తమితి ॥ అలంకారం కృత్వా - శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభిరితి శేషః ॥౧౩॥ ఏతచ్ఛ్లోకానంతరమథోజ్జ్వలనేతి శ్లోకః పఠితవ్యః - అథో ఇతి ॥ జ్వలనసంకాశం - ఆయుధపూర్ణత్వాదితి భావః ॥౧౪॥ వనవాసం హీతి శ్లోకస్తథైవేతి శ్లోకస్సీతా తృతీయానితి శ్లోకశ్చైకం వాక్యం ॥ శ్వశురో దశరథః - సీతాయై యాని దదౌ తాని చ రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య తథా భ్రాతృభ్యాం దత్తాన్యాయుధజాలాని - కవచాని - సచర్మచర్మపినద్ధం - అల్పకందోలం ఖనిత్రం చ రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య ॥*॥ సీతాతృతీయానారూఢాన్ దృష్ట్వా అశ్వాన్ చోదయదితి యోజనా - ధృష్టం సధైర్యం - సమ్మతాన్ శ్రేష్ఠానిత్యర్థః - యథాన్యాసమేవ తాస్తు తథా

హి వృత్తముచితం కులస్యాస్య సనాతనమ్ । దానం దీక్షా చ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషు చ ॥౭॥ లక్ష్మణం త్వేవముక్త్వా సా సంసిద్ధం ప్రియరాఘవమ్ । సుమిత్రా గచ్ఛగచ్ఛేతి పునః పునరువాచ తమ్ ॥*॥ రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజామ్ । అయోధ్యామటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖమ్ ॥౯॥ తతస్సుమన్త్రః కాకుత్స్థం ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీత్ । వినీతో వినయజ్ఞశ్చ మాతలిర్వాసవం యథా ॥౧౦॥ రథమారోహ భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః । క్షిప్రం త్వాం ప్రాపయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి ॥౧౧॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా । తాన్యుపక్రమితవ్యాని యాని దేవ్యాసి చోదితః ॥౧౨॥ తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా । ఆరురోహ వరారోహా కృత్వాలంకారమాత్మనః ॥౧౩॥ అథో జ్వలనసంకాశం చామీకరవిభూషితమ్ । తమారురుహతుస్తూర్ణం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౧౪॥ వనవాసం హి సంఖ్యాయ వాసాంస్యాభరణాని చ । భర్తారమనుగచ్ఛన్త్యై సీతాయై శ్వశురో దదౌ ॥*॥ తథైవాయుధజా

ధర్మాంతరమప్యాహ - దానమితి ॥౭॥ (రామం దశరథం విద్ధీతి శ్లోకపఠనానంతరమేవ లక్ష్మణం త్వేవముక్త్వా సేతి శ్లోకః పఠితవ్య ఇతి - ఏతద్వ్యాఖ్యాతురభిప్రాయః) వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణేన మనశ్చాంచల్యం భవతీతి ధియా తత్రైవ పిత్రాదిప్రతినిధిం కల్పయతి - రామమితి ॥ గచ్ఛేత్యస్య ఉవాచేత్యుత్తరేణ సంబంధః - రామం దశరథం పితరం విద్ధి - జనకాత్మజాం మాం మాతరం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం నగరీం విద్ధి - యద్వా - రామం - దశః పక్షీ రథో యస్య తం దశరథం విష్ణుం విద్ధి । దశః పక్షీ విహంగమ ఇతి హలాయుధః ॥ జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీమయోధ్యాం యోద్ధుమశక్యాం విష్ణుపురీం విద్ధి - దేవానాం పూరయోధ్యేతి శ్రుతేః - అథవా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - భర్త్రభావాన్మాం జనకస్య పితుః ఆత్మజాం పితృగృహవర్తినీం విద్ధి - రామేణ సహ సర్వేషాం నిర్గమనాత్ అయోధ్యామటవీం విద్ధి - యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం చ విద్ధి - సపరిచారకాపరిచారకయోర్గుణో క్వానువర్త్య ఇతి విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - ఐహికసుఖరాజ్యభోగపారలౌకికజ్యేష్ఠానువర్తనధర్మయోః కో గ్రాహ్య ఇతి విచారయేత్యర్థః ॥*॥ లక్ష్మణమితి ॥ సంసిద్ధం సంసాధనే గమనే నిశ్చితవంతం - గమనోద్యుక్తమిత్యర్థః - ప్రియరాఘవం ప్రియో రాఘవో యస్య తథా ॥౯॥౧౦॥ రథమితి ॥ యత్ర యద్దేశప్రాపణే - మాం వక్ష్యసి నియోజయసి - తం దేశం క్షిప్రం ప్రాపయిష్యామి ॥౧౧॥ కుతః - చతుర్దశేతి ॥ యాని చతుర్దశ వర్షాణి త్వయా వనే వస్తవ్యాని తాన్యద్యైవోపక్రమితవ్యాని ఆరంభణీయాని కుతః - దేవ్యా కైకేయ్యా అద్యైవ గచ్ఛేతి తథా హి చోదితోఽసి ॥౧౨॥ తం రథమితి ॥ హృష్టేన ఇదానీం పతిసేవాలబ్ధేత్యానందయుక్తేన చేతసా ఉపలక్షితా ॥౧౩॥ తం రథమిత్యస్య శ్లోకస్యానంతరం అథోజ్జ్వలనేతి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః ॥ అథో ఇతి ॥ రామలక్ష్మణౌ రథమారురుహతుః ॥౧౪॥ వనవాసమితి ॥ శ్వశురో దశరథః ॥*॥ తథైవేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ సుమన్త్రో భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం ఆనీతాన్యాయుధ

శరథమిత్యిశ్లోకోవనవాసమితిశ్లోకస్తథైవేతిశ్లోకశ్చైకంవాక్యం - సీతాలక్ష్మణోలంకారంకృత్వా-యానిశ్వశురోదదౌ - యానిభ్రాతృభ్యాం దత్తానితానిఆయుధజాలానికవచాని-సచర్మకఠినంచతత్సర్వంరథోపస్థేప్రతిన్యస్యారురోహేత్యన్వయః॥౧౬॥ప్రతియాతఇతి॥చిరరాత్రాయచిరకాలం - నగరేమూర్ఛాబభూవ - నగరస్థస్త్రీబాలాదిషుదుఃఖాతిశయేనవిసంజ్ఞతాబభూవేత్యర్థః - బలమూర్ఛాఅశ్వగజాది మోహః - జనస్యఉత్సవార్థమాగతజానపదస్య॥౧౮॥తదితి॥సమాకులంఅంతఃకరణక్షోభయుక్తం-సంభ్రాంతంబాహ్యేంద్రియక్షోభయుక్తం - సర్వేంద్రియక్షోభవత్పౌరజనయుక్తమిత్యర్థః - మత్తసంకుపితద్విపం - వ్యసనాతిశయేనసంకుపితమత్తద్విపమిత్యర్థః- హయశింజితనిర్ఘోషం - చరితాహ్వాతిశయేనతతఇతశ్చలతాంహయానాంభూషణరవేణసంజాతఘోషమిత్యర్థః॥ భూషణానాంతుశింజితమిత్యమరః।అతఏవమహాస్వనమాసీత్॥౧౯॥తతఇతి॥పరమపీడితా - రామవిరహదుఃఖేనేతిశేషః॥ ౨౦॥పార్శ్వతఇతి॥లంబమానాః - రథైకదేశమాశ్రిత్యేతిశేషః॥౨౧॥౨౨॥ఆయసమితి॥దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే॥౨౩॥ కృతకృత్యేతి॥ మేరుమర్కప్రభాయథేతి సూర్యస్య ప్రాదక్షిణ్యేనమేరుగమనమితిసర్వథాతస్యమేరుసంబంధోస్త్యేవ॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥పితేతి॥సన్నః-అవసన్నతేజఇత్యర్థః॥౩౦॥సఇతి॥అచింత్యాత్మా-ఇయత్తయాపరిచ్ఛేత్తుమశక్యధైర్యఇత్యర్థః॥౩౧॥రామఇతి॥యాహితిష్ఠేతి-ఉభయత్రాచోదయదితిశేషః-ఉభయంయానంస్థానంచాధ్వనిరామజనాభ్యాంచోదితస్సన్ కర్తుంనాశకత్॥౩౨॥నిర్గచ్ఛతీతి॥అభ్యవహితంసిక్తం॥౩౩॥రుదితాశ్రుపరిద్యూ

లాని భ్రాతృభ్యాం కవచానిచ। రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య సచర్మకఠినంచతత్ ॥ ❀ ॥ సీతాతృతీయానారూఢాన్ దృష్ట్వా ధృష్టమచోదయత్। సుమన్త్రస్సంమతానశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే॥ ౧౭ ॥ ప్రతియాతే మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే। బభూవ నగరే మూర్ఛా బలమూర్ఛా జనస్య చ॥ ౧౮ ॥ తత్ సమాకులసంభ్రాన్తం మత్తసంకుపితద్విపమ్। హయశింజితనిర్ఘోషం పురమాసీన్మహాస్వనమ్॥ ౧౯ ॥ తతస్స బాలవృద్ధా సా పురీ పరమపీడితా। రామమేవాభిదుద్రావ ఘర్మార్తా సలిలం యథా॥ ౨౦ ॥ పార్శ్వతః పృష్ఠతశ్చాపి లంబమానాస్తదున్ముఖాః। బాష్పపూర్ణముఖాస్సర్వే తమూచుర్భృశనిస్స్వనాః॥ ౨౧ ॥ సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనైశ్శనైః। ముఖం ద్రక్ష్యామ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి॥ ౨౨ ॥ ఆయసం హృదయం నూనం రామమాతురసంశయమ్। యద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి న భిద్యతే॥ ౨౩ ॥ కృతకృత్యా హి వైదేహీ ఛాయేవానుగతా పతిమ్। న జహాతి రతా ధర్మే మేరుమర్కప్రభా యథా॥ ౨౪ ॥ అహో లక్ష్మణ సిద్ధార్థస్సతతం ప్రియవాదినమ్। భ్రాతరం దేవసంకాశం యస్త్వం పరిచరిష్యసి॥ ౨౫ ॥ మహత్యేషా హి తే సిద్ధిరేష చాభ్యుదయో మహాన్। ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేనమనుగచ్ఛసి॥ ౨౬ ॥ ఏవం వదన్తస్తే సోఢుం న శేకుర్బాష్పమాగతమ్। నరాస్తమనుగచ్ఛన్తః ప్రియమిక్ష్వాకునన్దనమ్॥ ౨౭ ॥ అథ రాజా వృతస్స్త్రీభిర్దీనాభిర్దీనచేతనః। నిర్జగామ ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామీతి బ్రువన్ గృహాత్॥ ౨౮ ॥ శుశ్రువే చాగ్రతస్స్త్రీణాం రుదన్తీనాం మహాస్వనః। యథా నాదః కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుంజరే॥ ౨౯ ॥ పితా హి రాజా కాకుత్స్థశ్శ్రీమాన్ సన్నస్తదాభవత్। పరిపూర్ణశ్శశీ కాలే గ్రహేణోపప్లుతో యథా ॥ ౩౦ ॥ సచ శ్రీమానచిన్త్యాత్మా రామో దశరథాత్మజః। సూతం సంచోదయామాస త్వరితం వాహ్యతామితి॥ ౩౧ ॥ రామో యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జనస్తదా। ఉభయం నాశకత్ సూతః కర్తుమధ్వని చోదితః॥ ౩౨ ॥ నిర్గచ్ఛతి మహాబాహౌ రామే పౌరజనాశ్రుభిః। పతితైరభ్యవహితం ప్రశశామ మహీరజః॥ ౩౩ ॥ రుదితా

జాలానికవచాని - సచర్మచర్మపినద్ధం - లక్షణయాపిటకమిత్యర్థః - కఠినంఖనిత్రంచ - రథోపస్థేరథమధ్యే ప్రతిన్యస్య నిక్షిప్య - తత్ సీతాయైదశరథదత్తవస్త్రాభరణాదిజాతంచ - ప్రతిన్యస్య ॥ ❀ ॥ రథమారూఢాన్ సీతాతృతీయాన్ దృష్ట్వా అశ్వానచోదయదిత్యన్వయః(ఏతత్పక్షేదృష్ట్వారథమితిపాఠః) ॥ ౧౭ ॥ ప్రతియాతఇతి ॥ చిరరాత్రాయచిరకాలావస్థానాయ - నగరీమూర్ఛానగరస్థస్త్రీబాలవృద్ధాదిషుదుఃఖాతిశయేననగర్యేవవిసంజ్ఞితేవబభూవేత్యర్థః (స్త్రీనగరీమూర్ఛేతిపాఠః) బలమూర్ఛాఅశ్వగజాదిమోహః - జనస్యఉత్సవార్థంసమాగతజానపదస్య - భటాదీనాంవా - మూర్ఛాబభూవేత్యర్థః॥౧౮॥తదితి॥తత్పురంసమాకులంఇతికర్తవ్యతామూఢం - సంభ్రాంతంరామానుగమనత్వరాయుక్తం - మత్తాః అతఏవసంకుపితాఃద్విపాఃయస్మిన్ తత్తథా - హయానాంశింజితానాంపర్యాకులప్రాణిభూషణశబ్దానాంచనిర్ఘోషోధ్వనిర్యస్మిన్ తత్తథా - అతఏవపురంమహాస్వనమాసీత్ ॥ ౧౯ ॥౨౦॥పార్శ్వతఇతి॥తంసుమంత్రమిత్యర్థః ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ఆయసమితి॥దేవగర్భప్రతిమేదేవకుమారసదృశే- ఆయసమితి-యద్యస్మాత్కారణాత్॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥మహతీతి॥ఏనమనుగచ్ఛసీతియత్-ఏషా॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥పితాహిరాజేతి॥సన్నఃఖిన్నః॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥నిర్గచ్ఛతీతి॥అభ్యవహితంఅవసిక్తమితియావత్॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥దృష్ట్వేతి॥ఏకచిత్తగతమేకచిత్తత్వంప్రాప్తం॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥అన్వీక్ష

మితి॥హాహాకృతంహాహాకారవత్ - మత్వర్థీయలోపః - అచేతనంమూఢం - రాఘవస్యదశరథస్య - పురంపురస్థజనాః॥౩౪॥సుస్రావేతి॥ నయనైఃనయనేభ్యః - ఆయాససంభవంఖేదజనితం - సంక్షోభఃఉల్లలనం - సలిలంమకరందరూపం॥౩౫॥దృష్ట్వేతి॥ఏకచిత్తగతంఏకచిత్తతాంగతం॥౩౬॥తతఇతి॥ప్రేక్ష్య - స్థితానామితిశేషః॥౩౭ ॥ హారామేతి॥హారామేతిపరిదేవనప్రకారః - రామమాతేత్యత్రాపిహేత్యనుషంజనీయం - సంధిరార్షః - రామమాతరిత్యర్థః - జనాఃక్రోశంతస్సంతః - పర్యదేవయన్ అరుదన్ - సమృద్ధం - అంతఃపురంఅంతఃపురజనశ్చ - పర్యదేవయదితివిపరిణామేనానుషంగః॥౩౮॥అన్వీక్షమాణఇతి॥ఆక్రోశానుసారేణపశ్చాత్సామాన్యేనఈక్షమాణః॥ ౩౯॥ సఇతి॥కిశోరోశ్వబాలః - సంక్షిప్తః - బద్ధఇతియావత్ - ప్రకాశంనాభ్యుదైక్షత అపాంగేనాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః॥౪౦॥ ౪౧॥ నహీతి॥ సహితుంసోఢుం - తోత్రార్దితః వేణుకేనపీడితః। తోత్రంవేణుకమిత్యమరః॥౪౨ ॥ప్రత్యగారమితి॥బద్ధవత్సావత్సకారణాత్ అగారంప్రత్యాయాంతీధేనురివ - వత్సలారామమాతా - అభ్యధావత - రథమితిశేషః॥౪౩॥ తథేత్యాది॥❁॥నృత్యంతీమితి - తద్వదితస్తతఃపరిభ్రమంతీమిత్యర్థః॥౪౫॥తిష్ఠేతి॥ సుమంత్రస్య - ఆత్మామనః - చక్రయోరంతరేవరథపూర్వపశ్చాద్భాగస్థితయోశ్చక్రయోర్మధ్యగతఃపురుషఇవ - బభూవ - దశరథరామవచనాభ్యామతిసంకటంప్రాప్తఇత్యర్థః॥౪౬॥ రాజవచనాతిక్రమణేమహాన్ దోషోభవిష్యతీత్యాశంకాయామాహ - నాశ్రౌషమితి॥ పునరాగమనానంతరం - రాజ్ఞాకిమర్థంమద్వాక్యేనస్థితోసీతినిందితోపినాశ్రౌషంత్వద్వచనమితివక్ష్యసి - కిమర్థమేవమసత్యవచనంతత్రాహ - చిరమితి - దుఃఖస్యఇదానీమనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరంవిళంబః- పాపిష్ఠంఅతిదుస్సహం॥౪౭॥రామస్యేతి॥తంజనం - కౌసల్యాంపరివేష్ట్యగతమవరోధజనం - అనుజ్ఞాప్య- రామేణానుజ్ఞాంప్రాపయ్యేత్యర్థః॥౪౮॥న్యవర్తతేతి ॥ రాజ్ఞోజనఃరాజసంబంధ్యవరోధజనః- మానుషంమానుషాణాంసమూహః - సమూహార్థేణ్ ప్రత్యయః-మనసాఅశ్రువేగైశ్చ

శ్రుపరిద్యూనంహాహాకృతమచేతనమ్। ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురంపరమపీడితమ్॥౩౪॥సుస్రావనయనైః స్త్రీణామాస్రమాయాససంభవమ్। మీనసంక్షోభచలితైస్సలిలంపంకజైరివ॥౩౫॥దృష్ట్వాతునృపతిశ్శ్రీమానేకచిత్తగతంపురమ్ ।నిపపాతైవదుఃఖేనహతమూలఇవద్రుమః॥ ౩౬॥ తతోహలహలాశబ్దోజజ్ఞేరామస్యపృష్ఠతః । నరాణాంప్రేక్ష్యరాజానంసీదంతంభృశదుఃఖితమ్॥౩౭॥హారామేతిజనాఃకేచిద్రామమాతేతిచాపరే। అంతఃపురంసమృద్ధంచక్రోశంతఃపర్యదేవయన్॥ ౩౮ ॥అన్వీక్షమాణోరామస్తువిషణ్ణంభ్రాంతచేతసమ్। రాజానంమాతరంచైవదదర్శానుగతౌపథి॥౩౯॥సబద్ధఇవపాశేనకిశోరోమాతరంయథా।ధర్మపాశేనసంక్షిప్తఃప్రకాశంనాభ్యుదైక్షత॥౪౦॥పదాతినౌచయానార్హావదుఃఖార్హౌసుఖోచితౌ। దృష్ట్వాసంచోదయామాసశీఘ్రంయాహీతిసారథిమ్॥౪౧॥నహితత్పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖదందర్శనంపితుః। మాతుశ్చసహితుంశక్తస్తోత్రార్దితఇవద్విపః॥ ౪౨ ॥ ప్రత్యగారమివాయాంతీవత్సలావత్సకారణాత్ ।బద్ధవత్సాయథాధేనూరామమాతాభ్యధావత ॥ ౪౩ ॥ తథారుదంతీంకౌసల్యాంరథంతమనుధావతీమ్। క్రోశంతీంరామరామేతిహాసీతేలక్ష్మణేతిచ॥❁॥ రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీంవారినేత్రజమ్। అసకృత్ ప్రైక్షతసతాంనృత్యంతీమివమాతరమ్॥౪౫॥తిష్ఠేతిరాజాచుక్రోశయాహియాహీతిరాఘవః। సుమంత్రస్యబభూవాత్మాచక్రయోరివచాంతరా॥ ౪౬ ॥నాశ్రౌషమితిరాజానముపాలబ్ధోపివక్ష్యసి। చిరందుఃఖస్యపాపిష్ఠమితిరామస్తమబ్రవీత్॥ ౪౭ ॥రామస్యసవచఃకుర్వన్ననుజ్ఞాప్యచతంజనమ్। వ్రజతోపిహయాన్శీఘ్రంచోదయామాససారథిః॥౪౮॥న్యవర్తతజనోరాజ్ఞోరామం

మాణఃపశ్చాదీక్షమాణోరామఃపితరంమాతరంచదదర్శేతిసంబంధః॥౩౯॥సబద్ధఇతి॥కిశోరఃబాలాశ్వః - సంక్షిప్తఃనిబద్ధః - ప్రకాశంనాభ్యుదైక్షత - సంకుచితదర్శనవ్యాపారోబభూవేత్యర్థః॥౪౦॥పదాతినావితి॥దృష్ట్వా - రామఃపితరావితిశేషః॥౪౧॥నహీతి॥పితుఃమాతుశ్చదుఃఖదందర్శనంసహితుంనశక్తఃదుఃఖితౌపితరౌద్రష్టుంనశక్తఇత్యర్థః - తోత్రంప్రతోదః॥౪౨॥ప్రత్యగారమితి॥అగారంప్రతివత్సకారణాత్ బద్ధవత్సాధేనుర్యథాధేనురివ - రామమాతాకౌసల్యా- అభ్యధావత - రామమితిశేషః॥౪౩॥❁॥ రామలక్ష్మణసీతార్థంతద్వియోగవశాదిత్యర్థః॥౪౫॥ తిష్ఠేతి॥చక్రయోర్యుయుత్సేనయోః - అంతరాస్థితఃపురుషఇవ - సుమంత్రస్య - ఆత్మామనః - దశరథరామవచనాభ్యాందోలాయితోబభూవ॥౪౬॥రాజవచనాతిక్రమేమహానపరాధస్స్యాదిత్యతఆహ - నేతి॥ఉపాలబ్ధోపి - మయితిష్ఠతిష్ఠేతిపునఃపునఃక్రోశతిసతిమద్వచనంనాకార్షీరితిరాజ్ఞానిందితోపీత్యర్థః- దుఃఖస్యఇదానీమనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరంచిరకాలావస్థానంపాపిష్ఠమతిదుస్సహమితి - కృత్వారాజ్ఞాఉపాలబ్ధోపినాశ్రౌషమితిపశ్చాద్వక్ష్యసి - అతఃశీఘ్రంగచ్ఛేతిరామఃతంసుమంత్రమబ్రవీదితియోజనా॥౪౭॥ రామస్యేతి॥తంజనంఅనువ్రజంతంపౌరజనం-అనుజ్ఞాప్యరామేణఅనుజ్ఞాంప్రాపయ్యేత్యర్థః-వ్రజతోపిస్వతోగచ్ఛతోపిహయాన్-పునఃశీఘ్రగమనార్థంచోదయామాస॥౪౮॥ న్యవర్తతేతి ॥ రాజ్ఞోజనఃరాజసంబంధీజనః - మానుషంమానుషాణాంసమూ

నివృత్తావరోధజనస్యమనసాఅశ్రువేగైశ్చసహాన్వవర్తతేతిసంబంధః॥౯॥ కాలోచితకర్తవ్యజ్ఞాస్సచివాశ్శాస్త్రార్థకథనేనరాజానంనివర్తయంతి - యమిచ్ఛేదితి॥౧౦॥తేషామితి॥వ్యవస్థితస్థితవాన్॥౧౧॥

✲✲✲ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానేచత్వారింశస్సర్గః ✲✲✲

తస్మిన్నిత్యాది॥ కృతాంజలౌమాతృపరివేష్టితంపితరముద్దిశ్యకృతాంజలౌ - అంతఃపురేస్త్రీణాందశరథేనసమాగతానామంతఃపురవాసినీనాంస్త్రీణాం॥౧॥అనాథస్యేతి॥ తపస్వినఃశోచ్యస్య-గమ్యతఇతిగతిః - ప్రాప్యఇతియావత్ -శరణంరక్షితా॥శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః॥౨॥నేతి॥అభిశస్తఃమిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్వచిదిత్యస్యనక్రుధ్యతీత్యనేనసంబంధః॥౩॥౪॥౫॥ అహోఇతి॥నిశ్చేతనఃబుద్ధిహీనః - ప్రవత్స్యతిప్రవాసయతి॥౬॥౭॥౮॥నాగ్నిహోత్రాణీతి॥నాహూయంత-అగ్నీనామంతర్ధానాద్ధోతౄణాంవ్యసనాచ్చేతిభావః అంతరధీయతనిస్తేజస్కోభూదిత్యర్థః॥రామానుజీయం॥నాగ్నీత్యాది॥అగ్నిహోత్రాణినాహూయంతఅగ్నీనామంతర్ధానాద్ధోతౄణాంవ్యసనాతిశయాచ్చనాహూయంతేత్యర్థః-సూర్యశ్చాంతరధీయత-సూర్యశ్చాస్తంగతఇతివక్తవ్యే- అంతరధీయతేత్యభిధానాద్రామవనగమనవ్యసనకర్శితస్య దివసశేషేసత్యంతర్ధానంప్రాప్తవానిత్యవగమ్యతే- అత్రచకారోగ్నీనామంతర్ధానంసముచ్చినోతి॥౯॥ వ్యసృజన్నితి॥పాయయన్ అపాయయన్ - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః॥౧౦॥ త్రిశంకురితి॥ త్రిశంకురిక్ష్వాకుకులకూటస్థః - లో

కృత్వా ప్రదక్షిణమ్। మనసాప్యశ్రువేగైశ్చనన్యవర్తతమానుషమ్॥౯॥ యమిచ్ఛేత్పునరాయాంతం నైనందూరమనువ్రజేత్। ఇత్యమాత్యామహారాజమూచుర్దశరథంవచః॥౧౦॥ తేషాంవచస్సర్వగుణోపపన్నంప్రస్విన్నగాత్రఃప్రవిషణ్ణరూపః। నిశమ్యరాజాకృపణస్సభార్యోవ్యవస్థితస్తంసుతమీక్షమాణః॥౧౧॥ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చత్వారింశస్సర్గః - ✲✲✲

తస్మింస్తుపురుషవ్యాఘ్రేవినిర్యాతికృతాంజలౌ। ఆర్తశబ్దోథసంజజ్ఞేస్త్రీణామంతఃపురేమహాన్॥౧॥అనాథస్యజనస్యాస్యదుర్బలస్యతపస్వినః।యోగతిశ్శరణంచాసీత్సనాథఃక్వనుగచ్ఛతి॥౨॥నక్రుధ్యత్యభిశప్తోపిక్రోధనీయానివర్జయన్। క్రుద్ధాన్ప్రసాదయన్సర్వాన్సముదుఃఖఃక్వచిద్గతః॥౩॥కౌసల్యాయాంమహాతేజాయథామాతరివర్తతే।తథాయోవర్తతేస్మాసుమహాత్మాక్వనుగచ్ఛతి॥౪॥ కైకేయ్యాక్లిశ్యమానేనరాజ్ఞాసంచోదితోవనమ్। పరిత్రాతాజనస్యాస్యజగతఃక్వనుగచ్ఛతి॥౫॥అహోనిశ్చేతనోరాజాజీవలోకస్యసంప్రియమ్।ధర్మ్యంసత్యవ్రతంరామంవనవాసేప్రవత్స్యతి॥౬॥ఇతిసర్వామహిష్యస్తావివత్సాఇవధేనవః। రురుదుశ్చైవదుఃఖార్తాస్సస్వరంచవిచుక్రుశుః॥౭॥సతమంతఃపురేఘోరమార్తశబ్దంమహీపతిః।పుత్రశోకాభిసంతప్తశ్శ్రుత్వాచాసీత్సుదుఃఖితః॥౮॥నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంతనాపచన్గృహమేధినః। అకుర్వన్నప్రజాఃకార్యంసూర్యశ్చాంతరధీయత॥౯॥వ్యసృజన్కబళాన్నాగాగావోవత్సాన్నపాయయన్। పుత్రంప్రథమజంలబ్ధ్వాజననీనాభ్యనందత॥౧౦॥త్రిశంకు

హిః పౌరజనశ్చేత్యర్థః - రామంప్రదక్షిణంకృత్వాన్వవర్తత-దేహమాత్రేణేత్యర్థః-అపితుమనసాప్యశ్రువేగైశ్చనన్యవర్తతేతియోజనా-యద్వా - రాజ్ఞోజనఃరాజసంబంధీఅవరోధజనః - ఉపజీవిజనోవా- రామంప్రదక్షిణంకృత్వాన్వవర్తత-దేహమాత్రేణేతిశేషః- కింతు - మనసాప్యశ్రువేగైశ్చనన్యవర్తతమానుషం- మానుషాణాంసమూహోమానుషం - పౌరజనఇత్యర్థః - దేహేనమనసాప్యశ్రువేగైశ్చనన్యవర్తతేతియోజనా - యద్వానివృత్తస్యాపిరాజజనస్యమనశ్చాశ్రువేగాశ్చననివృత్తాః - ఏవంనాగరజనఃస్వయంనన్యవర్తతేత్యర్థః॥౯॥సచివాఃశాస్త్రార్థకథనేనరాజానంనివర్తయంతి - యమితి॥౧౦॥తేషామితి॥వ్యవస్థితఃఅవస్థితః॥౧౧॥ ✲✲✲

✲✲✲ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీమద్రామాయణతత్వదీపకాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం-చత్వారింశస్సర్గః ✲✲✲

తస్మిన్నితి॥కృతాంజలౌమాతృపరివేష్టితంపితరముద్దిశ్యకృతాంజలౌ - తస్మిన్రామే - నిర్యాతేనగరాన్నిర్గచ్ఛతిసతి - సంజజ్ఞఇతిసంబంధః॥౧॥తదేవాహ - అనాథస్యేతి॥గమ్యతఇతిగతిః ప్రాప్యః - శరణంరక్షితా॥౨॥ నక్రుధ్యతీతి॥అభిశస్తఃమిథ్యాభిశంసనంప్రాపితః - క్రోధనీయానిస్వజాక్రోధకరాణి॥౩॥౪॥౫॥అహోఇతి॥నిశ్చేతనఃబుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతిప్రవాసయతి॥౬॥౭॥౮॥నాగ్నిహోత్రాణీతి - హోతౄణాంవ్యసనాతిశయాదిత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయతేతిరామవ్యసనకర్శితస్య దివసశేషేసత్యప్యంతర్ధానంప్రాప్తవానితిగమ్యతే॥౯॥ వ్యసృజన్నితి॥వ్యసృజన్ త్యక్తవంతః నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంతేత్యాదినైవముక్తం-రామస్యసర్వాత్మనామాత్మభూతత్వాత్తస్యదుఃఖేనతిసర్వస్యాపిదుఃఖంభవతి - అతఏవఅస్మిన్రామాయణేయద్యత్ప్రతిపాద్యతేతత్సర్వంవాస్తవమేవేత్యవగంతవ్యం నపాయయన్ నాపాయయన్॥౧౦॥త్రిశంకురితి॥లోహితాంగఃఅంగారకః - బృహస్పతిబుధావపి - అన్యేగ్రహాఃశనిశుక్రాదయః - సో

హితాఙ్గోఙ్గారకః - బృహస్పతిబుధయోర్దారుణత్వం - దారుణాఙ్గారకసంయోగాత్ - ప్రాగ్రస్థానగతత్వాద్వా - త్రిశఙ్కోర్గ్ర
హత్వాభావేపిఛత్రిణోగచ్ఛంతీతివద్వ్యపదేశః - త్రిశఙ్కోస్సోమప్రాప్తిఃఋజుదేశత్వేనజ్ఞేయా - చను - పూర్ణే చతుర్దశేవర్షేపం
చమ్యాంభరతాగ్రజఇతివక్ష్యమాణరీత్యాచైత్రేనకదాచిత్ పుష్యయోగసంభావనయాచపంచమ్యామభిషేక ఇతిసిద్ధం - తస్మిన్నేవచనిర్గ
తః - తథాచకర్కటస్థేచన్ద్రేకథంబుధసమాగమః - తస్యసూర్యసమీపత్వాత్ - ఉచ్యతే - ప్రాప్తిరత్రనైకరాశిస్థితిః - కింతు - క్వచి
త్ప్రాప్తిఃక్వచిద్దృష్టిరితినదోషః - వక్రగత్యాసమాగమఇత్యప్యాహుః॥ ౧౧॥ నక్షత్రాణీతి॥ విశాఖాఃఇక్ష్వాకుదేశనక్షత్రం - సధూమాఇ
త్యనేనభావిరాజవిపత్ సూచ్యతే॥౧౨॥ కాళికేతి - కాళికానిలవేగేన మేఘజాలయుక్తప్రభఞ్జనవేగేన। మేఘజాలేచ కాళికేత్యమరః। ప్ర
చచాలవ్యసనాతిశయాత్ ప్రకమ్పితమభూత్॥ ౧౩॥ దిశ ఇతి॥ గ్రహాః - జాత్యేకవచనం - నవగ్రహాఇత్యర్థః - నక్షత్రమశ్విన్యాది - న
కించిత్ ప్రచకాశే - నత్వషిధ్రువాదికంనప్రచకాశ ఇత్యర్థః॥౧౪॥ అకస్మాదితి॥ అకస్మాత్ రామప్రవ్రాజనవ్యతిరిక్తబన్ధువిశ్లేష
ణాదికారణంవినేత్యర్థః॥౧౫॥ శోకేతి॥ శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తః॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ అనర్థిన ఇతి॥ సుతాః స్త్రీణామన
ర్థినః మాతౄణాం స్తన్యంనాపేక్షంతఇత్యర్థః - భర్తారః స్త్రీణామనర్థినః - భ్రాతరఃఅనర్థినః - అన్యోన్యమితిశేషః - సర్వేతి
సురక్తాస్సర్వే॥౧౯॥ యేత్వితి॥ శయనం మూర్ధాశయనమిత్యర్థః యేత్విత్యనేనపూర్వేభ్యోవైలక్షణ్యముచ్యతే - చక్రవర్తిగతిమనాదృత్య - శ్రీ
కౌసల్యామంగళాశాసనమకరోత్ - తథానభవంతిసుహృదః - తేషాంకోపనకించిదకార్షీత్ రామస్యసుహృదః - పిత్రోరపిగోప్యంరామో
యేభ్యఃప్రకాశయతితాదృశాః - సుశోభనహృదయాస్సుహృదః - ఆత్మానంత్యక్త్వా రామమేవరక్షంతఇత్యర్థః - సర్వేత ఇతి - తేషుకశ్చి
దప్యన్యాదృశోనాస్తీతిభావః - యదిసుహృదఃతర్హిపాదౌసంగృహ్యరామోనివర్త్యతామిత్యత్రాహ - మూఢచేతసఃప్రసన్నబుద్ధిభిఃక
ర్తవ్యం కథంబుద్ధిహీనాఃకుర్వంతీతిభావః - జ్ఞానభ్రంశస్యహేతుమాహ - శోకేతి - సర్వతేనేవశోకభారేణాక్రాంతాః - శయనంన
జహుః - పర్వతాక్రాంతాఃకథముత్తిష్ఠేయురితిభావః - తదాపారవశ్యకాలే - నతుస్వయం - స్వబుద్ధ్యాశయానాప్యుత్తిష్ఠంతి॥౨౦॥ తతఇ

లోహితాఙ్గశ్చబృహస్పతిబుధావపి। దారుణాస్సోమమభ్యేత్య గ్రహాస్సర్వేవ్యవస్థితాః॥ ౧౧ ॥నక్ష
త్రాణిగతార్చీంషిగ్రహాశ్చగతతేజసః। విశాఖాస్తుసధూమాశ్చనభసిప్రచకాశిరే॥౧౨ ॥ కాళికానిల
వేగేనమహోదధిరివోత్థితః। రామేవనంప్రవ్రజితేనగరంప్రచచాలతత్॥౧౩॥దిశఃపర్యాకులాస్సర్వా
స్తిమిరేణేవసంవృతాః।నగ్రహోనాపినక్షత్రంప్రచకాశేనకించన॥౧౪॥అకస్మాన్నాగరస్సర్వోజనోదై
న్యముపాగమత్। ఆహారేవావిహారేవానకశ్చిదకరోన్మనః॥ ౧౫॥ శోకపర్యాయసంతప్తస్సతతం దీర్ఘ
ముచ్ఛ్వసన్।అయోధ్యాయాంజనస్సర్వశ్శుశోచజగతీపతిమ్॥౧౬॥బాష్పపర్యాకులముఖోరాజమార్గ
గతోజనః। నహృష్టోలక్ష్యతేకశ్చిత్ సర్వశ్శోకపరాయణః॥౧౭॥నవాతిపవనశ్శీతోనశశీసౌమ్యదర్శనః।
నసూర్యస్తపతేలోకంసర్వంపర్యాకులంజగత్॥౧౮॥అనర్థినస్సుతాస్స్త్రీణాంభర్తారోభ్రాతరస్త
థా। సర్వేసర్వంపరిత్యజ్యరామమేవాన్వచింతయన్॥౧౯ ॥యేతురామస్యసుహృదస్సర్వేతేమూఢచేత
సః। శోకభారేణచాక్రాంతాశ్శయనంనజహుస్తదా॥౨౦॥తతస్త్వయోధ్యారహితామహాత్మనాపురంద

రమభ్యేత్యవక్రగత్యాసోమంసమాక్రమ్య - అతఏవదారుణాస్సంతోవ్యవస్థితాః॥౧౧ ॥నక్షత్రాణీతి॥ విశాఖాఃఇక్ష్వాకుకులనక్షత్రం
విశాఖానక్షత్రాదుత్పన్నసూర్యవంశజత్వాదిక్ష్వాకోరిత్యాశయః - నక్షత్రాణిగతార్చీంషిజాతాని - గ్రహాశ్చవిశాఖాఃవిమార్గస్థా
శ్చసధూమాశ్చఅతఏవగతతేజసఃనభసిప్రచకాశిరఇత్యనేనరాజవిపత్సూచ్యతే॥౧౨॥ కాళికానిలవేగేన - మేఘపఙ్క్తిసహితవాయువేగేనడ
త్థితోమహోదధిరివాభూదితిసంబంధః॥౧౩॥ గ్రహాః - జాత్యేకవచనం - నవగ్రహాఇత్యర్థః - నక్షత్రంఅశ్విన్యాది - నకించనప్రచకా
శే॥౧౪॥అకస్మాత్ అకారణాత్ ॥ ౧౫॥ శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తఇత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ అనర్థినస్సుతా ఇతి॥
సుతాఅనర్థినోనపేక్షిణోభవన్ - మాతాపిత్రోరితిశేషః - తథా స్త్రీణాంభర్తారోనర్థినోభవన్ - భ్రాతరశ్చానర్థినోభవన్
భ్రాతౄణామితిశేషః - అయమర్థః - వనంగచ్ఛంతంరామందృష్ట్వాకౌసల్యాననివారితవతీతికృత్వామాతరోనిష్ప్రయోజనాఇతిసుతాశ్చ
ననీరత్యజన్ - రామోపిమాతరంముక్త్వావనంగతఇతి కృత్వాపుత్రేణనార్థఇతి మాతరస్సుతానత్యజన్ - భర్తారఃపత్యుప్రవ్రాజకా
రిణీంకైకేయీమవేక్ష్యస్వభార్యాఅత్యజన్ - భార్యాఅపికౌసల్యాముపేక్ష్యతత్పుత్రంవనంగమయంతంరాజానమవేక్ష్యస్వభర్తౄనత్య
జన్ - భ్రాతరోపిభరతంరామరాజ్యాపహారహేతుంమత్వాభ్రాతౄనత్యజన్ ఏవంకనీయసోపిజ్యేష్ఠానత్యజన్నితి - తతస్సర్వేసర్వంపరిత్య
జ్యరామమేవసర్వేషాంనోబంధుఃకిమస్యైవేతితమేవాన్వచింతయన్ అచింతయన్॥౧౯॥ యేత్వితి॥ శయనంఘూర్ణయాప్రాప్తంభూశయనం
౨౦॥ తతఇతి॥ పురంధరేణరహితేవసపర్వతామహీచచాల - పురంధరస్యత్రిలోకపతిత్వాత్తద్రాహిత్యేపాలకాభావాదుద్భూమేశ్చలనంసిద్ధ

తి॥పురందరేణేవమహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వాదుక్తం - యద్వా - పురందరేణ గోత్రభిదా హేతునా పర్వతసహితా మహీ యథా చలతి తద్ర ాష్ట్రక రామవిశ్లేషేణ గజాశ్వసహితాయోధ్యా భయేన చచాలేత్యర్థః॥౨౧॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకచత్వారింశస్సర్గః ❋❋

యావత్త్విత్యాది॥ నిర్యతః నిర్గచ్ఛతః - తస్య రామస్య సంబంధి రజోరూపం రజస్స్వరూపం యావదదృశ్యత - తావన్న సంజహార నివర్తితవాన్॥౧॥యావద్రాజేతి॥ పశ్యతి - రజోద్వారేణేతి శేషః - పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత తన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాలమూర్ధ్వ ఇతో భవేదితి మత్త్వేవ రజో వ్యవర్ధతేత్యర్థః - అథవా - అస్య దేహో వ్యవర్ధత - పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయ స్థిత ఇత్యర్థః॥౨॥నపశ్యతీతి॥ఆర్తః పీడితశరీరః - విషణ్ణః దుఃఖితః॥౩॥తస్యేతి॥ బాహుమన్వాగాత్ - ఉద్ధరణార్థమితి భావః - భరతప్రియా ప్రియభరతా - పార్శ్వమిత్యనేన కౌసల్యావత్ బాహుం నాలంబితవతీతి గమ్యతే॥౪॥తామితి॥నయేన నీత్యా - వినయేన సదాచారేణ ॥౫॥ కైకేయీతి॥నభార్యా నచ బాంధవీ - త్వమితి శేషః - నచ బాంధవీ - పత్నీత్వసంబంధోపి నాస్తీత్యర్థః - అనంతత్వాత్ జీవ॥౬॥న కేవలం త్వయి సంబంధాభావః త్వత్సంబంధిష్వపి మమ సంబంధో నాస్తీత్యాహ - యేచేతి॥ నాహం తేషామితి - ప్రభురితి శేషః - న తే మమ - శేషభూతా ఇత్యర్థః॥ ౭॥ అగ్నిసాక్షికమూఢాం కథం నభార్యాస్యామిత్యత్రాహ - అగృహ్ణామితి॥పర్యణయం ప్రదక్షిణమనయం-అనుజానామి పరిత్యజామీత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ ఐహికమాముష్మికంచ సర్వం త్వత్సంబంధేనాగతం త్యజేయమిత్యర్థః ॥ ౮॥భరతఇతి॥ ప్రతీతః - ప్రముదితఇత్యర్థః - పిత్రర్థం యదుదకాదికం దద్యాత్ తత్ దత్తం మాం మాగమత్ నోపతిష్ఠేదిత్యర్థః॥ ౯॥ అథే

రేణేవ మహీ సపర్వతా । చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననాద చ॥౨౧॥ ❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

యావత్తు నిర్యతస్తస్య రజోరూపమదృశ్యత । నైవేక్ష్వాకువరస్తావత్ సంజహారాత్మచక్షుషీ॥ ౧ ॥
యావద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్యత్యత్యంతధార్మికమ్ । తావద్వ్యవర్ధతేవాస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే॥౨॥నపశ్యతి రజోప్యస్య యదా రామస్య భూమిపః। తదార్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే॥౩॥తస్య దక్షిణమన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహుమంగనా। వామంచాస్యాన్వగాత్ పార్శ్వం కైకేయీ భరతప్రియా॥౪॥
తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేన చ । ఉవాచ రాజా కైకేయీం సమీక్ష్య వ్యథితేంద్రియః॥౫॥ కైకేయి మామకాంగాని మాస్ప్రాక్షీస్త్వం దుష్టచారిణీ। నహి త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛామి న భార్యా న చ బాంధవీ॥౬॥యే చ త్వామనుజీవంతి నాహం తేషాం న తే మమ। కేవలార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజామ్యహమ్॥౭॥
అగృహ్ణాం యచ్చ తే పాణిమగ్నిం పర్యణయం చ యత్ । అనుజానామి తత్ సర్వమస్మిఁల్లోకే పరత్ర చ॥౮॥
భరతశ్చేత్ ప్రతీతస్స్యాద్రాజ్యం ప్రాప్యైతదవ్యయమ్। యన్మే స దద్యాత్ పిత్రర్థం మాం మా తద్దత్తమాగమత్॥ ౯ ॥అథ రేణుసముధ్వస్తం తముత్థాప్య నరాధిపమ్। న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకక

మితి దృష్టాంతత్వం - ననాద చ దుఃఖాచ్చక్రందేత్యర్థః॥౨౧॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం- ఏకచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋

యావదిత్యాది॥ నిర్యతస్తస్య రామస్య సంబంధి రజసో రూపం యావదదృశ్యత - తావదాత్మచక్షుషీ న సంజహారేతి సంబంధః॥౧॥ యావద్రాజేతి ॥ అత్ర రజఃకర్తృకత్వేన అనుషజ్యతే - రాజా పుత్రం యావత్పశ్యతి - రథధూళిదర్శనద్వారేతి శేషః - తావత్ అస్య రాజ్ఞః పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం- ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధతేవ - మన్నిమిత్తేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాలమవ్యథితో భవేదితి మత్త్వేవ వ్యవర్ధతేత్యర్థః॥ ౨॥రజసోప్యదర్శనే తచ్ఛరీరం పతితమభూదిత్యుచ్యతే- నపశ్యతీత్యాది॥ రామస్య సంబంధి రజః॥ ౩ ॥తస్యేతి॥తస్య దక్షిణముద్ధృత్యేతి పాఠః) తస్య దక్షిణం బాహుముద్ధృత్య గృహీత్వా కౌసల్యా అన్వగాత్ -స్వపురం ప్రతిగమ్యమానం తమనుససారేత్యర్థః - కైకేయీ త్వస్య వామపార్శ్వమేవ కేవలమన్వగాత్ ॥౪॥౫॥తదేవాహ - కైకేయీతి॥౬॥ ౭ ॥ న కేవలమైహికవ్యవహారస్య త్యాగః అపితు ఐహికవ్యవహారలౌకికస్యాపీత్యాహ - అగృహ్ణామిత్యాది॥ యచ్చ తే పాణిమగృహ్ణాం - యచ్చ త్వామగ్నిం పర్యణయం ప్రదక్షిణమనయం- అగ్నిసాక్షికం తే తవ పాణిమగృహ్ణామిత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ తత్సర్వమనుజానామీత్యన్వయః - అస్యార్థః - ఇహలోకే తత్సర్వమనుజానామి త్యజామి - ఇతః పరం త్వయా సహ క్రీడాదివ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - పరలోకే - త్యజామీతి ఇతః పరం పరలోకార్థం త్వయా సహ అగ్నిహోత్రాదికర్మ త్యజామీత్యర్థః॥౮॥ రామప్రవాసనానంతరం కైకేయీ సంపాదిత రాజ్యలాభేన భరతే తుష్టేస్వస్య మరణం నిశ్చిత్యాహ - భరతఇతి॥భరతః రాజ్యం ప్రాప్య- ప్రతీతస్స్యాత్ సంతుష్టస్స్యాచ్చేత్ - తతో మే మమ మరణానంతరం - సభరతః - పిత్రర్థం మే యద్దద్యాత్ తద్దత్తం మాం మాగమదిత్యన్వయః॥౯॥అథేతి॥అథ రేణుసముధ్వస్తం సమ్మార్జిత రేణుమిత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥నివృత్యేతి॥గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్త

తి॥ న్యవర్తత - తేన సహేతి శేషః॥౧౦॥ హత్వేతి॥ తాపసం తాపసవేషధారిణం॥౧౧॥ నివృత్యేతి॥ గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్తస్య॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ యత ఇతి॥ వీజ్యమానః - చామరవ్యజనాదిభిరితి శేషః - స్త్రీభిః పరిచారికాభిః॥❀॥౧౬॥ ఉత్థాస్యతీతి॥ ప్రస్రవణాత్ నిర్ఝరాత్ - తత్సమీపాదిత్యర్థః। ఉత్సః ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః॥౧౭॥ ద్రక్ష్యంతీతి॥ అనాథవత్ గచ్ఛంతమిత్యన్వయః॥౧౮॥ సేతి॥ సుఖసదోచితా - సుఖస్య సదా ఉచితా - కంటకేషు ఆక్రమణం పదవిక్షేపః॥౧౯॥ అనభిజ్ఞేతి॥ శ్వాపదానర్దితం - శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశవః - తేషాం ఆనర్దితం శబ్దం॥౨౦॥౨౧॥ ఇతీతి॥ అపస్నాతః మృతస్నాతః। అపస్నాతో మృతస్నాత ఇత్యమరః। అరిష్టమశుభం। అరిష్టే తు శుభాశుభే ఇత్యమరః। నను రామమనుగమ్య పునః పురప్రవేశసమయే - అపస్నాతోఽరిష్టమితి కథమశ్లీలముక్తం - సత్యం - దశరథో హి తదానీం నూనం భయముపైష్యతీత్యాదినా సీతాయా విపత్తిం శంకమానః తద్ద్వారా రామవిపత్తిం తన్ముఖేన స్వస్యాపి వినాశం శంకితవాన్ - అత ఏవ సీతాద్వారా రామవిపత్తిశంకయా సకామా భవ కైకేయీత్యుక్తవాన్ - స్వవినాశాభిప్రాయేణ విధవా రాజ్యమావసేత్యుపదర్శితవాంశ్చ - తేనాపస్నాత ఇవేత్యుక్తిః రాజబుద్ధ్యనుసారాదుచితైవ॥౨౨॥ శూన్యేత్యాది॥ శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం - నిర్జనచతుష్పథగృహద్వారాం - సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహద్వారాం - క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం చింతాతిరేకేణ క్లాంతాః రామవిరహేణ నిస్సత్త్వాః దుఃఖార్తాశ్చ జనాః యస్యాం తథా - అనేన సంచారక్షమాస్సర్వే రామమనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే - నాత్యాకీర్ణమహాపథాం - క్వచిత్ క్వచిద్దృశ్యమానజనయుక్తమహాపథామిత్యర్థః - అనాంతరమార్గాస్తు కేవలం నిర్జనా ఇతి భావః॥౨౪॥ కీదృశం ప్రావిశదిత్యపేక్షాయామాహ - మహాహ్రదమితి॥ అక్షోభ్యం - సోరగతయా - ప్రావిశదిత్యనుషంగః॥౨౫॥ అథేతి॥ గద్గదశ్శబ్దో యస్య స తథోక్తః - మృదు ఉపాంశు - మందార్థం మల్పార్థం - శబ్దప్రపంచవదిత్యర్థః - అస్వరం కంఠస్వరరహితం॥౨౬॥ కౌసల్యాయా ఇతి॥ నయంతు - ద్వారదర్శిన ఇతి శేషః - అన్యత్ర తద్వ్యతిరిక్తస్త్రీగృహే॥౨౭॥ ఇతీతి॥ ద్వారదర్శినః మార్గప్రదర్శకాః ద్వారపాలకాః - న్యవేశ్యత నివేశితః - వినీతవత్ వినీతాహం

శితా॥౧౦॥ హత్వేవ బ్రాహ్మణం కామాత్ స్పృష్ట్వాగ్నిమివ పాణినా। అన్వతప్యత ధర్మాత్మా పుత్రం సంచింత్య తాపసమ్॥౧౧॥ నివృత్యైవ నివృత్యైవ సీదతో రథవర్త్మసు। రాజ్ఞో నాతిబభౌ రూపం గ్రస్తస్యాంశుమతో యథా॥౧౨॥ విలలాప చ దుఃఖార్తః ప్రియం పుత్రమనుస్మరన్। నగరాంతమనుప్రాప్తం బుద్ధ్వా పుత్రమథాబ్రవీత్॥౧౩॥ వాహనానాం చ ముఖ్యానాం వహతాం తం మమాత్మజమ్। పదాని పథి దృశ్యంతే స మహాత్మా న దృశ్యతే॥౧౪॥ యస్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషితః। వీజ్యమానో మహార్హాభిః స్త్రీభిర్మమ సుతోత్తమః॥❀॥ స నూనం క్వచిదేవాద్య వృక్షమూలముపాశ్రితః। కాష్ఠం వా యది వాశ్మానముపధాయ శయిష్యతే॥౧౬॥ ఉత్థాస్యతి చ మేదిన్యాః కృపణః పాంసుగుంఠితః। వినిశ్వసన్ ప్రస్రవణాత్ కరేణూనామివర్షభః॥౧౭॥ ద్రక్ష్యంతి నూనం పురుషా దీర్ఘబాహుం వనేచరాః। రామముత్థాయ గచ్ఛంతం లోకనాథమనాథవత్॥౧౮॥ సా నూనం జనకస్యేష్టా సుతా సుఖసదోచితా। కంటకాక్రమణాక్రాంతా వనమద్య గమిష్యతి॥౧౯॥ అనభిజ్ఞా వనానాం సా నూనం భయముపైష్యతి। శ్వాపదానర్దితం శ్రుత్వా గంభీరం రోమహర్షణమ్॥౨౦॥ సకామా భవ కైకేయి విధవా రాజ్యమావస। న హి తం పురుషవ్యాఘ్రం వినా జీవితుముత్సహే॥౨౧॥ ఇత్యేవం విలపన్ రాజా జనౌఘేనాభిసంవృతః। అపస్నాత ఇవారిష్టం ప్రవివేశ పురోత్తమమ్॥౨౨॥ శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం సంవృతాపణదేవతామ్। క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం నాత్యాకీర్ణమహాపథామ్॥❀॥ తామవేక్ష్య పురీం సర్వాం రామమేవానుచింతయన్। విలపన్ ప్రావిశద్రాజా గృహం సూర్య ఇవాంబుదమ్॥౨౪॥ మహాహ్రదమివాక్షోభ్యం సుపర్ణేన హృతోరగమ్। రామేణ రహితం వేశ్మ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ॥౨౫॥ అథ గద్గదశబ్దస్తు విలపన్మనుజాధిపః। ఉవాచ మృదు మందార్థం వచనం దీనమస్వరమ్॥౨౬॥ కౌసల్యాయా గృహం శీఘ్రం రామమాతుర్నయంతు మామ్। న హ్యన్యత్ర మమాశ్వాసో హృదయస్య భవిష్యతి॥౨౭॥ ఇతి బ్రువంతం రాజానమనయన్ ద్వారదర్శినః। కౌసల్యాయా గృహం తత్ర

స్య॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥❀॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ సా నూనమితి॥ సుఖసదోచితా సుఖస్య సదా ఉచితా॥౧౯॥ అనభిజ్ఞేతి॥ శ్వాపదానర్దితం - శ్వాపదానాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశూనాం - ఆనర్దితం శబ్దం॥౨౦॥౨౧॥ ఇతీతి॥ అపస్నాతః మృతస్నాతః - అరిష్టం సూతికాగృహం - తద్వత్ శ్మశానం॥౨౨॥ తదేవ ప్రదర్శ్యతే - శూన్యేతి॥ శూన్యాః సమ్మార్జనరహితాః - చత్వరం చతుష్పథం వేశ్మనాం అంతాః మధ్యప్రదేశాశ్చ యస్యాం తాం తథోక్తాం - సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహామిత్యర్థః - క్లాంతాః దుర్బలాః దుఃఖార్తాశ్చ జనా యస్యాం తథా - నాత్యాకీర్ణః అత్యంతప్రాణిసమ్మర్దరహితో మహాపథో యస్యాం తాం - అనేన సంచారక్షమాస్సర్వే రామమనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే॥❀॥౨౪॥ సుపర్ణేన హృతోరగమితి పూర్ణాం నిర్భయప్రవేశమాత్రే దృష్టాంతః॥౨౫॥ అథేతి॥ మృదు మందోచ్చారితం - మందార్థం - అబుద్ధార్థం - దీనం శోచ్యం - అస్వనం శుద్ధకంఠధ్వనిరహితం॥౨౬॥౨౭॥ ద్వారదర్శినః ద్వారపాలాః - వినీతవత్ వినీతాస్సంతః - కౌసల్యాయా గృహమనయన్ తత్ర తే

౨౯॥ తత ఇతి॥ లుళితం కలుషితమితి యావత్ ॥౨౯॥ పుత్రేతి॥ నష్టచంద్రం - ఉపలక్షణమేతత్ - చంద్రనక్షత్రతారాహీనమిత్యర్థః॥౩౦॥ ౩౧॥ సుఖితా ఇతి॥ తం కాలం తస్మిన్ కాలే - తావత్పర్యన్తమితి వా ॥౩౨॥ అథేతి॥ కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం ప్రాప్తాయాం॥౩౩॥ రామమితి॥ రామమనుగతా దృష్టిః - సముద్రగృహీతం పునః కిం నివర్తతే - మే దృష్టిః - షష్టివర్షసహస్రం న్యస్తోపహాసాదికం నివర్తతే. అద్యాపి న నివర్తతే - తద్దర్శనాభావేపి తస్మాత్ప్రత్యవదర్శనం కర్తుముచితే కాలేపి న నివర్తతే - న త్వా పశ్యామి కౌసల్యే - రామదర్శనం వినా కైకేయీముఖదర్శనపాపనివృత్తయే - త్వన్ముఖం ద్రష్టుమిచ్ఛన్నస్మి - తదపి న లబ్ధం - సాధు మా పాణినా స్పృశ నిత్యానుమేయానీంద్రియాణి కార్యకల్ప్యాని - రూపగ్రహణాభావాచ్చక్షురింద్రియం గతమిత్యవగతం - త్వగింద్రియమస్తి న వేతి సంప్రతి జానీహి - సాధు - కైకేయ్యాకృతసంకేతో రామం నిర్వాసితవాన్ - అద్య కించిదభినయం కరోతీతి న మన్యేథాః - అయమజ్ఞానాదేవం కృతవానితి సమనస్కతయా స్పృశ - యద్వా మాం పాణినా స్పృశ - రామమాతృత్వాత్తవ పాణిస్పర్శనం రామస్పర్శనమితి భావః॥౩౪॥ తమితి॥ ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః॥౩౫॥ ✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲

✲✲✲ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్విచత్వారింశస్సర్గః ✲✲✲

తత ఇత్యాది॥౧॥ రాఘవ ఇతి॥ విజిహ్వతాం - విషం కౌటిల్యరూపం విషం - రాఘవే - ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ। నిర్ముక్తో ముక్తకంచుక ఇత్యమరః - అనేన క్రౌర్యాతిశయ ఉక్తః॥౨॥౩॥ అథాస్మిన్నితి॥ అథాపి భరతే రాజ్యదానస్యావశ్యకత్వేపి రామో నగరే భైక్షం చరన్ న గృహే వసేత్ - వనే వివాసనం కిమర్థం - రాజ్యాభావేపి మమాత్మజం భరతస్య దాసం దాతుం - కామకారః ఇచ్ఛా - వరం వనవాసాచ్ఛ్రేష్ఠతమః॥౪॥ పాతయిత్వేతి॥ రామం స్వస్థానాత్ - యథేష్టతః స్వేచ్ఛయా - అమర్యాదయా - పాతయిత్వా - త్వయా రామాయ ప్రదేయో రా

న్యవేశ్యత వినీతవత్॥౨౮॥ తతస్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యాయా నివేశనమ్। అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లులితం తం మనః॥౨౯॥ పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితమ్। అపశ్యద్భవనం రాజా నష్టచంద్రమివాంబరమ్॥౩౦॥ తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజముద్యమ్య వీర్యవాన్। ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ హా రాఘవ జహాసి మామ్॥౩౧॥ సుఖితా బత తం కాలం జీవిష్యంతి నరోత్తమాః। పరిష్వజంతో యే రామం ద్రక్ష్యంతి పునరాగతమ్॥౩౨॥ అథ రాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం కాళరాత్ర్యామివాత్మనః। అర్ధరాత్రే దశరథః కౌసల్యామిదమబ్రవీత్॥౩౩॥ రామం మేఽనుగతా దృష్టిరద్యాపి న నివర్తతే। న త్వా పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మా పాణినా స్పృశ॥౩౪॥ తం రామమేవానువిచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రమ్। ఉపోపవిశ్యాధికమార్తరూపా వినిశ్వసంతీ విలలాప కృచ్ఛ్రమ్॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

తతస్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివమ్। కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా తమువాచ మహీపతిమ్॥౧॥ రాఘవే నరశార్దూలే విషముప్త్వా ద్విజిహ్వవత్। విచరిష్యతి కైకేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగీ॥౨॥ వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధకామా సమాహితా। త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాహిరివ వేశ్మని॥౩॥ అథ స్మ నగరే రామశ్చరన్భైక్షం గృహే వసేత్। కామకారో వరం దాతుమపి దాసం మమాత్మజమ్॥౪॥ పాతయిత్వా తు కైకే

య్యా వేశ్యంత భావార్థేయక్ - తే ద్వారపాలా అపి తత్రైవ స్థితా ఇత్యర్థః॥౨౮॥ తత ఇతి॥ లులితం కలుషితం॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥ సుఖితా ఇతి॥ యే నరోత్తమాః - తం కాలం తావత్కాలపర్యంతం జీవిష్యంతి - తే సుఖితాః - అన్యోన్యం పరిష్వజంతః - పునరాగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి యోజనా॥౩౨॥ అథేతి॥ కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం॥౩౩॥ న త్వామితి॥ హే కౌసల్యే త్వాం న పశ్యామి - అతస్త్వం మాం పాణినా - సాధు సమ్యక్ - స్పృశ - కుతః - మే దృష్టిః అద్యాపి న నివర్తతే - తత్కుతః - రామమనుగతా। రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందచిదాత్మని - ఇతి రామపదేనాభిహితపరబ్రహ్మాభిధేయత ఇతి శ్రుతేః - అతః అద్యాపి న నివర్తత ఇతి సంబంధః - అయం భావః - చక్షుషా రామైకప్రవణత్వాద్భాగ్యలాభవత్త్వే ఇంద్రియాణాం తావద్గ్రాహ్యం యది లభ్యేత తదానీం మదన్యో ధన్యో న కోపీతి మనసి నిధాయ - సర్వేంద్రియాణాం తత్ప్రార్థయన్ - ఆహ తావత్త్వచా తావత్ త్వగస్తి నాస్తీతి నిశ్చేతుం మాం స్పృశేతి కౌసల్యాం నియోజయతి॥౩౪॥ తమితి॥ ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః॥౩౫॥

✲✲✲ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విచత్వారింశస్సర్గః ✲✲✲

౧॥ రాఘవ ఇతి॥ విజిహ్వతాం - విషం కౌటిల్యరూపం - ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - పన్నగీ సర్పీ॥౨॥౩॥ అథేతి॥ అన్నమదత్త్వా వరం మమాత్మజం కైకేయ్యా దాసమపి దాతుం కామకారః మమ ఇష్టాచరణమేవ - కుతః - అథ అన్నరహితదానకరణానంతరం - రామః నగరే భైక్షం చరన్ - గృహే వసేత్ స్మ వసేత్ఖల్వితి యోజనా॥౪॥ పాతయిత్వేతి॥ పర్వణి ఆహితాగ్నినా ప్రదిష్టో రక్షోభాగత్వేనోపకల్పితః పురోడాశ ఇవ - కైకేయ్యా రామం స్థానాత్ప్రాజ్యాత్ - స్వగృహావస్థానాద్వా - యథేష్టతః యథేచ్ఛం పాతయిత్వా - రక్షసాం భాగః ప్రదిష్టః - ప్రదిష్ట ఇత్యర్థః - త్వమేతి శేషః - యద్వా - పాతయిత్వేతి - కైకేయ్యా కర్త్ర్యా రామః స్వస్థానాద్రాజ్యాత్ పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా ర

జ్యభాగః - కైకేయ్యాః ప్రదిష్టః - కథమివ - ఆహితాగ్నినా పర్వణి దేవేభ్యో దేయహవిర్భాగః పురోడాశైకదేశః - రక్షసామివ - సర్వస్థానచ్యుతం త్వయా కృతమితి భావః॥౫॥౬॥ వనే అదృష్టదుఃఖానాం - అదృష్టవనదుఃఖానామిత్యర్థః - కైకేయ్యానుమతే కైకేయ్యా అనుమతే - స్థితేనేతి శేషః - సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః - త్యక్తానాం సీతారామలక్ష్మణానాం॥౭॥ తఇతి॥ రత్నహీనాః శ్రేష్ఠవస్తుహీనాః - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః। ప్రవరశయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః - తరుణీ చ తరుణౌ చ తరుణాః - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - ఫలకాలే ఫలభోగకాలే॥౮॥ అపీతి॥ స కాలః వనాత్ ప్రత్యాగమనకాలః - అపిస్సంభావనాయాం - ఇదానీం అద్యదినే - స్యాత్ - స్యాత్కిమిత్యర్థః - శోకక్షయః శోకక్షయకరః - యత్ యస్మిన్ కాలే॥౯॥ శ్రుత్వైవేతి॥ ఉపస్థితౌ నగరసమీపమాగతౌ॥౧౦॥ కదేతి॥ పురీ పౌరజనః॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ ప్రవిశంతావితి॥ ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశబ్దేనాత్ర ధనురుచ్యతే - నిస్త్రింశః ఖడ్గః॥ ఖడ్గేతు నిస్త్రింశ ఇత్యమరః॥౧౪॥ కదేతి॥ ద్విజాతీనాం బ్రాహ్మణానాం - కన్యాః సుమనసః పుష్పాణి ఫలాని చ ప్రదిశంత్యస్సత్యః - పురీం కదా ప్రదక్షిణం కుర్వంతి - అయమపి రాజ్ఞాం మంగళాచారః॥౧౫॥ కదేతి॥ బుద్ధ్యా పరిణతః - జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః - అమరాభః సదా పంచవింశతివర్షః - లాలయన్ లాలనం జనయన్॥౧౬॥ నిస్సంశయమితి॥ కదర్యయా క్షుద్రయా - పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు - శాతితాః విగాలితాః ఇతియావత్॥౧౭॥ సాహమితి॥ బాలవత్సా గౌరివ వత్సలా సాహం సింహేన గౌరివ కైకేయ్యా బలాద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః॥౧౮॥ నహీతి॥ తావద్గుణైర్జుష్టం - యావంతః కల్యాణగుణాస్సంతి తావ

య్యా రామం స్థానాద్యథేష్టతః। ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగః పర్వణీవాహితాగ్నినా॥౫॥ గజరాజగతిర్వీరో మహాబాహుర్ధనుర్ధరః। వనమావిశతే నూనం సభార్యస్సహలక్ష్మణః॥౬॥ వనే త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యానుమతే త్వయా। త్యక్తానాం వనవాసాయ కాన్వవస్థా భవిష్యతి॥౭॥ తే రత్నహీనాస్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః। కథం వత్స్యంతి కృపణాః ఫలమూలైః కృతాశనాః॥౮॥ అపీదానీం స కాలస్స్యాన్మమ శోకక్షయశ్శివః। సభార్యం యత్సహ భ్రాత్రా పశ్యేయమిహ రాఘవమ్॥౯॥ శ్రుత్వైవోపస్థితౌ వీరౌ కదాయోధ్యా భవిష్యతి। యశస్వినీ హృష్టజనా సూచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ॥౧౦॥ కదా ప్రేక్ష్య నరవ్యాఘ్రావరణ్యాత్పునరాగతౌ। నందిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి॥౧౧॥ కదాయోధ్యాం మహాబాహుః పురీం వీరః ప్రవేక్ష్యతి। పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ॥౧౨॥ కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాత్మజౌ। లాజైరవకరిష్యంతి ప్రవిశంతావరిందమౌ॥౧౩॥ ప్రవిశంతౌ కదాయోధ్యాం ద్రక్ష్యామి శుభకుండలౌ। ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ సశృంగావివ పర్వతౌ॥౧౪॥ కదా సుమనసః కన్యా ద్విజాతీనాం ఫలాని చ। ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణమ్॥౧౫॥ కదా పరిణతో బుద్ధ్యా వయసా చామరప్రభః। అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞస్త్రివర్ష ఇవ లాలయన్॥౧౬॥ నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీర కదర్యయా। పాతుకామేషు వత్సేషు మాతౄణాం శాతితాస్స్తనాః॥౧౭॥ సాహం గౌరివ సింహేన వివత్సా వత్సలా కృతా। కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌర్బలాత్॥౧౮॥ న హి తావద్గుణైర్జుష్టం సర్వశాస్త్రవిశారదమ్। ఏకపుత్రా వినా పుత్రమహం జీవితుముత్సహే॥౧౯॥ న హి మే జీవితే కించిత్సామర్థ్యమిహ కల్ప్య

క్షసాం భాగస్సన్ - యథేష్టతః యథేచ్ఛం - ప్రదిష్టః వినియుక్తః - ప్రవిద్ధ ఇతి పాఠే - క్షిప్త ఇత్యర్థః - అత్ర దృష్టాంతమాహ - పర్వణీతి - పర్వణి దర్శపూర్ణమాసరూపపర్వణి - ఆహితాగ్నినా - వ్రీహిగతతుషజాలమితి శేషః - రక్షసాం భాగ ఇవేతి పర్వణ్యాహితాగ్నినా వ్రీహిగతతుషజాలం రక్షోభాగత్వేన ప్రదిష్టం - తథా కైకేయ్యాపి రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః - అత ఏవ - దర్శపూర్ణమాసానుక్రమణికాయాం - రక్షోభ్యస్స్వాహా రక్షోభ్య ఇదం న మమేత్యుద్దేశ్యత్యాగః॥౫॥౬॥ వనేత్వితి॥ కైకేయ్యానుమతే - స్థితేనేతి శేషః॥౭॥ తఇతి॥ తరుణాః తరుణీ చ తరుణౌ చ తరుణాః - ఫలకాలే యువావస్థత్వేన రాజ్యభోగానుభవకాలే॥౮॥ అపీతి॥ యత్ యస్మిన్ కాలే - సభార్యం రాఘవం - భ్రాత్రా సహ పునః పశ్యేయం - మమ శోకక్షయకరః స కాలః ఇదానీమపి ఇదానీమేవ స్యాదితి యోజనా॥౯॥ శ్రుత్వైవేతి॥ యా యశస్వినీ - సా మమ అయోధ్యా ఇతి సంబంధః॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ ప్రవిశంతావితి॥ ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధం ధనుః - నిస్త్రింశః ఖడ్గః॥౧౪॥ కదేతి॥ కన్యా ద్విజాతీనాం - కన్యాశ్చ ద్విజాతయశ్చేతి ద్వంద్వః - అత్ర కన్యానాం సుమనః పుష్పాణి - ద్విజాతీనాం ఫలానీతి వివేకః - ప్రవిశంతః ప్రగృహ్ణంతః - హృష్టా భూత్వా రామాదయః పురీం ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి - పౌరజనోత్సవాయేతి శేషః॥౧౫॥ కదేతి॥ బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానేన వృద్ధః - వయసా చ అమరప్రభః - అమరా హి నిత్యం పంచవింశతివార్షికా ఇవ భవంతి - తత్సదృశ ఇత్యర్థః (త్రివర్ష ఇవ మాం లాలయన్నితి పాఠః) మాం ప్రతి లాలయన్ క్రీడాం కుర్వన్॥౧౬॥ నిస్సంశయమితి॥ కదర్యయా క్షుద్రయా - శాతితాః కృత్తాః॥౧౭॥ సాహమితి॥ బాలవత్సా గౌరివ - వత్సలా సాహం - సింహేన గౌరివ - కైకేయ్యా బలాద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః॥౧౮॥ నహీతి॥ తావద్గుణైర్జుష్టం - యావంతః కల్యాణగుణాస్సంతి తావద్గుణైర్జుష్టం యుక్తం॥౧౯॥ నహీ

ర్భిరుణై ర్యుక్తమిత్యర్థః॥౧౯॥నహీతి॥ కల్ప్యతే - దైవేనేతిశేషః-కల్పతఇతిపాఠే-విద్యతఇత్యర్థః॥ ౨౦ ॥ అయమితి ॥ దీపయతేసంతాపయతి - ఉద్ధతప్రభః-ఉత్కటకిరణః॥ ౨౧ ॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణేపీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః❋❋

విలపంతీమిత్యాది ॥ ఇదంవక్ష్యమాణం ॥ ౧ ॥సత్పురుషాచరితంధర్మమాచరంతంరామంప్రతిసంతోషఏవకర్తవ్యఃమథో- విషాదఃకృతఇతికౌసల్యాంసమాశ్వాసయతి - తవేత్యాదినా॥ ౨ ॥యఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ ❋॥ శిష్టై రితి॥ ప్రేత్యఫలోదయఆముష్మికఫలకారణే॥ ౩ ॥పితృవచనపరిపాలకేరామేశోకోనాకార్యఇత్యుక్త్వాలక్ష్మణసీతయోరపిస్వస్వధర్మనిష్ఠత్వాత్తద్విషయేఽపిశోకోనకార్యః అపితుప్రాప్తలాభత్వాత్సంతోషఏవకార్యఇత్యాహ-వర్తతఇత్యాదినా॥అత్రవఇతిగాయత్ర్యాఃపంచమాక్షరంవర్తతేకరోతి-వృత్తింశుశ్రూషాం-అస్మిన్ రామే-తస్యలక్ష్మణస్య॥౫॥అరణ్యేతి॥అరణ్యవాసేయద్దుఃఖంతద్దుఃఖం-జానతీపైజానంత్యేవ-తవాత్మజమనుగచ్ఛతి- స్త్రీశాంభర్తారంహ్యై వతమిత్యుక్తరీత్యానుగచ్ఛతీత్యర్థః॥౬॥కీర్తీతి॥ కీర్తిభూతాంపతాకాంకీర్తిరూపంధ్వజం - భ్రమయతిసంచారయతి - సర్వభూతవిదితప్రఖ్యాతికఇత్యర్థః - తవాత్మజఃకింశ్రేయఃనప్రాప్తః-సర్వస్యాపిశ్రేయసోయోగ్యఇత్యర్థః - అతోనశోచ్యఇతిభావః॥౭॥తదేతద్విశినష్టి - వ్యక్తమిత్యాది॥ శౌచంత్రివిధకరణశుచిత్వం-మాహాత్మ్యంసర్వోత్తమత్వం॥౮॥శివఇతి॥ సర్వేషుకాలేషువసంతే। అపశ్యంత్యాఃప్రియంపుత్రంమహాబాహుంమహాబలమ్॥ ౨౧ ॥ అయంహిమాందీపయతేసముత్థితస్తనూజశోకప్రభవోహుతాశనః। మహీమిమాంరశ్మిభిరుద్ధతప్రభోయథానిదాఘేభగవాన్దివాకరః॥

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋

విలపంతీంతథాతాంతుకౌసల్యాంప్రమదోత్తమామ్।ఇదంధర్మేస్థితాధర్మ్యంసుమిత్రావాక్యమబ్రవీత్॥౧॥తవార్యేసద్గుణైర్యుక్తఃపుత్రస్సపురుషోత్తమః। కింతేవిలపితేనైవంకృపణంరుదితేనవా॥౨॥యస్తవార్యేగతఃపుత్రస్త్యక్త్వారాజ్యంమహాబలః। సాధుకుర్వన్మహాత్మానంపితరంసత్యవాదినమ్॥ ❋ ॥శిష్టైరాచరితేసమ్యక్ఛశ్వత్ప్రేత్యఫలోదయే। రామోధర్మేస్థితశ్శ్రేష్ఠోనసశోచ్యఃకదాచన॥౪॥వర్తతేచోత్తమాంవృత్తింలక్ష్మణోఽస్మిన్సదానఘః। దయావాన్సర్వభూతేషులాభస్తస్యమహాత్మనః॥ ౫॥అరణ్యవాసేయద్దుఃఖంజానతీవైసుఖోచితా। అనుగచ్ఛతివైదేహీధర్మాత్మానంతవాత్మజమ్॥ ౬॥ కీర్తిభూతాంపతాకాంయోలోకేభ్రమయతిప్రభుః। ధర్మసత్యవ్రతధనఃకింనప్రాప్తస్తవాత్మజః॥౭॥వ్యక్తంరామస్యవిజ్ఞాయశౌచంమాహాత్మ్యముత్తమమ్। నగాత్రమంశుభిస్సూర్యస్సంతాపయితుమర్హతి॥౮॥శివస్సర్వేషుకాలేషుకాననేభ్యోవినిస్సృతః। రాఘవంయుక్తశీతోష్ణస్సేవిష్యతిసుఖోఽనిలః॥౯॥శయాన

తి॥ కల్ప్యతే -దైవేనేతిశేషః- కల్పతఇతిపాఠే- విద్యతఇత్యర్థః॥ ౨౦ ॥ అయమితి ॥ అయంమాందీపయతేసంతాపయతీత్యర్థః॥ ౨౧॥ ❋❋❋
❋❋❋❋ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిచత్వారింశస్సర్గః❋❋❋

పుత్రవివాసజనితశోకేనవిలపంతీంకౌసల్యాంసుమిత్రాసమాశ్వాసయతి - విలపంతీమిత్యాదినా॥ ౧॥ కృపణంయథాతథా -రుదితేనవాకిం - అయుక్తమేవేత్యర్థః - అత్రహేతుస్సద్గుణైర్యుక్తః - అతఏవపురుషోత్తమః - పురుషోత్తమస్యనకుత్రాప్యపాయఇతిభావః॥౨॥ రామముద్దిశ్యవిలాపోనకార్యఇత్యత్రహేతుమాహ - యస్తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ఆర్యేకౌసల్యే - యస్తవపుత్రః - ప్రేత్యఫస్యాముష్మికసుఖస్య ఉదయోయస్మిన్సతథా -శశ్వచ్ఛిష్టైరాచరితే-ధర్మేపితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మే-సమ్యక్స్థితస్సన్ - హస్తప్రాప్తంరాజ్యమపిత్యక్త్వాసత్యవాదినంపితరంసాధుస్థిరసంకల్పంకుర్వన్గతః - వనమితిశేషః - సరామోనశోచ్యఇత్యన్వయః॥ ౪॥ వఇతిగాయత్ర్యాఃపంచమాక్షరంవర్తతఇత్యస్యాదిమాక్షరేణవఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి- వర్తతేచోత్తమాంవృత్తింలక్ష్మణోఽస్మిన్సదానఘః- దయావాన్సర్వభూతేషులాభస్తస్యమహాత్మనః -అస్మిన్ రామే-ఉత్తమాంవృత్తింపితృతుల్యప్రతిపత్త్యాశుశ్రూషావ్యాపారం- వర్తతేకరోతి - అతస్తస్యరామస్యలాభఃసుఖమిత్యర్థః॥ ౫॥ అరణ్యేతి ॥ అరణ్యవాసేయద్దుఃఖమస్తితజ్జానతీభర్తుస్తదపనయనార్థంవైదేహ్యనుగచ్ఛతి - అతోరామస్యనదుఃఖప్రసంగఇతిశేషః॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సుమిత్రాజన్మాంతరీయభగవదారాధనజనితసుకృతపరిపాకేనశ్రీరామంపరమాత్మానంమత్వామనసినిధాయవనేస్వాతపాదిషుసంచరతోరామస్యసూర్యాదిబాధానాస్తి-అపితుతత్సేవైవభవిష్యతీతికౌసల్యామాశ్వాసయతి-వ్యక్తంరామస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥ సూర్యః - రామస్యశౌచంఅపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం - మాహాత్మ్యంసర్వనియంతృత్వాదిలక్షణంచ - వ్యక్తంయథాతథావిజ్ఞాయ - అంశుభిఃగాత్రంరామదేహం - సంతాపయితుంనార్హతి- భీషోదేతిసూర్యఇతిశ్రుతిప్రామాణ్యాత్పరమాత్మభీతస్యసూర్యస్యపరమాత్మసంతాపకత్వంనయుక్తమితిభావః॥ ౮ ॥ భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇతిశ్రుత్యనుసారేణభగవద్భీతోవాయు

తాదికాలేషు - యుక్తశీతోష్ణః - తత్తత్కాలోచితద్రవ్యసంస్పర్శనేన సంపాదితశీతోష్ణస్పర్శ ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దదావితి ॥ తిమిధ్వజశ్శంబరః । వైజయంతమితిఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః । స శంబర ఇతి ఖ్యాతశ్శతమాయో మహాసుర ఇత్యుక్తత్వాత్ తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా యస్మై రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ । యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా । గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానాత్ - కదాచిద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతపురం నిరుధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబరసుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదావిత్యవగమ్యతే ॥ ❀ ॥ స శూర ఇతి ॥ అరణ్యస్థోపీత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ వనే రామస్య సౌఖ్యం భవతు - భరతస్యాభిషిక్తత్వాద్రామస్య రాజ్యం న సిధ్యతీత్యాశంక్యాహ - యస్యేతి ॥ ౧౩ ॥ యేతి ॥ రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నగాత్రశోభా - యచ్చ శౌర్యం - శూరో జేతా - స్వభావశ్శౌర్యం । శూరో వీరశ్చ విక్రాంతో జేతేత్యమరః । యా చ కల్యాణసత్త్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా - ఏతైరసాధారణహేతుభిస్స రామః క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతీతి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ సూర్యస్యేత్యాది ॥ సూర్యస్యాపి సూర్యో భవేత్ - సకలజగత్ప్రకాశకస్య సూర్యస్యాపి ప్రకాశకో భవేత్ - అగ్నేరగ్నిః దాహకస్యాప్యగ్నేర్దాహకః - ప్రభోః ప్రభుః సర్వనియంతురపి నియంతా - శ్రియః శ్రీః సంపదోపి సంపత్ - యద్వా కాంతేరపి కాంతిః - కాంతేరప్యతిశయావహ ఇత్యర్థః - క్షమాక్షమా - క్షమాయా అప్యతిశయో నేనేతి భావః । ❀ ॥ దైవతం దైవతానాం చ దైవతానామపి సకలకార్యనిర్వహణక్షమ ఇత్యర్థః - భూతానాం భూతసత్తమః - ఉత్తమభూతమిత్యర్థః - భూతత్వం సత్తా - సర్వేషాం సత్తా తత్సత్తాధీనేతి భావః - తస్యైవంభూతస్య సర్వగుణసంపన్నస్య - దేశే వనే వా పురే వా - కే గుణాః - న కోపీత్యర్థః అగుణ - ప్రతిబంధకీభూత ఇతి యావత్ ॥ ౧౫ ॥ పృథివ్యేతి ॥ సహేత్యత్ర సహ ఇతి పదచ్ఛేదః - స రామః - పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యా చ ఏతాభిస్తిసృభిస్సహ క్షిప్రం అభిషేక్ష్యతీతి సంబంధః ॥ ❀ ॥ దుఃఖజమితి ॥ అస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన స రామోభిషేక్ష్యతీ

మనఘం రాత్రౌ పితేవాభిపరిష్వజన్ । రశ్మిభిస్సంస్పృశన్ శీతైశ్చంద్రమా హ్లాదయిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ దదౌ చా
స్త్రాణి దివ్యాని యస్మై బ్రహ్మా మహౌజసే । దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే ॥ ❀ ॥ స శూ
రః పురుషవ్యాఘ్రః స్వబాహుబలమాశ్రితః । అసంత్రస్తోప్యరణ్యస్థో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి ॥ ౧౨ ॥ యస్యే
షుపథమాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః । కథం న పృథివీ తస్య శాసనే స్థాతుమర్హతి ॥ ౧౩ ॥ యా శ్రీశ్శౌ
ర్యం చ రామస్య యా చ కల్యాణసత్త్వతా । నివృత్తారణ్యవాసస్స క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతి ॥ ౧౪ ॥ సూర్య
స్యాపి భవేత్సూర్యో హ్యగ్నేరగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః । శ్రియశ్శ్రీశ్చ భవేదగ్ర్యా కీర్త్యాః కీర్తిః క్షమాక్ష
మా ॥ ❀ ॥ దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః । తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రే వాప్యథ
వా పురే ॥ ౧౫ ॥ పృథివ్యా సహ వైదేహ్యా శ్రియా చ పురుషర్షభః । క్షిప్రం తిసృభిరేతాభిస్సహ రామోభి
షేక్ష్యతి ॥ ❀ ॥ దుఃఖజం విసృజంత్యాస్రం నిష్క్రామంతముదీక్ష్య యమ్ । అయోధ్యాయాం జనాస్సర్వే శో
కవేగసమాహతాః ॥ ౧౬ ॥ కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంతమపరాజితమ్ । సీతేవానుగతా లక్ష్మీస్తస్య కిం నా

తపి సేవాం కరిష్యతీత్యభిప్రేత్యాహ - శివ ఇతి ॥ ౯ ॥ జగదాహ్లాదకరస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య స్వశక్త్యనుసారేణ చంద్రోప్యాహ్లాదయిష్యతీత్యాశయేనాహ - శయానమితి ॥ ౧౦ ॥ దదావితి ॥ బ్రహ్మా - రణే తిమిధ్వజసుతం । వైజయంతమితిఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః । స శంబర ఇతి ఖ్యాతశ్శతమాయో మహాసుర ఇత్యుక్తత్వాత్ - తిమిధ్వజశబ్దేన శంబర ఉచ్యతే - తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా - యస్మై రామాయ - దివ్యాస్త్రాణి దదౌ । యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా । గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానాత్ - కదాచిద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతం పురం నిరుధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబరసుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదావిత్యవగమ్యతే ॥ ❀ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ యా శ్రీరితి ॥ రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నగాత్రశోభా - యచ్ఛౌర్యం జేతృత్వం - యా కల్యాణసత్త్వతా - ప్రశస్తబలయుక్తతా - ఏతైరసాధారణహేతుభిః - స రామః క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతీతి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ సూర్యస్యేతి ॥ సూర్యస్య సకలజగత్ప్రకాశకస్యాపి - సూర్యః ప్రకాశకో భవేత్ - అగ్నేరగ్నిః - సర్వదాహకస్యాగ్నేరపి దాహకః - ప్రభోః ప్రభుః - సర్వనియంతుర్బ్రహ్మాదేరపి నియంతా - శ్రియః శ్రీః - సంపదోపి సంపత్ - కీర్త్యాః అగ్ర్యా కీర్తిః - కీర్తేరపి ప్రశస్త్యాపాదకః - క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమేరప్యాధారః ॥ ❀ ॥ దైవతానాం చ దైవతం పూజ్యం - భూతానాం భూతసత్తమః మహద్భూతం - రామస్య పరమాత్మత్వాత్ సూర్యస్యాపి భవేత్సూర్య ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేనోక్తం సర్వం వా సంభవత్యేవ గంతవ్యం ॥ ౧౫ ॥ పృథివ్యేతి ॥ సహ రామ ఇత్యత్ర సహ రామ ఇతి పదచ్ఛేదః - స రామః పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యా చ - ఏతాభిస్తిసృభిస్సహ క్షిప్రమభిషేక్ష్యతీతి సంబంధః ॥ ❀ ॥ దుఃఖజమిత్యస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థ స రామోభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ తథాపి తస్య వనే విషయసుఖం నాస్తీ

శ్యనేన సంబంధః॥ ౧౭॥ కుశచీరేతి ॥ లక్ష్మీరివస్థితా సీతానుగతేత్యన్వయః-అనేన రాజ్యశ్రీరస్యంపరిగ్రహీష్యత ఇతి ద్యోత్యతే ॥ ౧౮॥ ధనుర్గ్ర హేతి ॥ ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్ధరశ్రేష్ఠః॥ ౨౦॥ ౨౧॥ శిరసేతి ॥ ఏతావిత్యత్ర శ్యమానసర్గలక్షణసంజ్ఞా ఉదితంచంద్రమివ ప్రతిపన్నం చంద్రం ॥ ౨౨॥ ౨౩॥ మాశోకఇతి ॥ హేదేవి - రామే అశివమశుభం - నదృశ్యతే - అతః శోకః ప్రలాపాదిః దుఃఖం మనోవ్యథా - మా - నకార్యమిత్యర్థః ॥ ౨౪॥ త్వయేతి ॥ విక్లబం - భావప్రధానో నిర్దేశః ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ అభివాదయమానమితి ॥ మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮॥ అభివాద్యేతి ॥ అభివాద్య నమస్యంతం అభివాదనపూర్వకం ప్రణమంతం ॥ ౨౯॥ ఆశ్వాసయంతీతి ॥ వాక్యోపచారే వాక్యైరుపచారవిషయే ॥ ౩౦॥ ౩౧॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

ఏవం సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనపర్యంతం కథానుఘటనం పరిసమాప్య సంప్రతి రామగమనవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి - అనురక్తా ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ నివర్తిత ఇతి ॥ సుహృద్వర్గే - రాజసుహృద్భూతాః రోధవర్గే - రాజని చ నివర్తితే రాజని చ - తే పౌరజనాః ॥ ౨ ॥ సహితి ॥ యాచ్యమానః నివర్తనస్య నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యప్రతిజ్ఞం ॥ ౪ ॥ అవేక్షమాణ ఇతి ॥ స్వాః ప్రజా ఇవ స్వాపత్యానీవ ॥ ౫ ॥ స్వేన పితృవచనపరిపాలనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్ ప్రజానురాగేణ తాభ్యో హితముపదిశతి - యా ప్రీతిరిత్యాదినా ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సహీతి ॥ హిం

పదుర్లభమ్ ॥ ౧౯ ॥ ధనుర్గ్రహవరో యస్య బాణఖడ్గాస్త్రభృత్స్వయమ్ । లక్ష్మణో వ్రజతి హ్యగ్రే తస్య కింనామదుర్లభమ్ ॥ ౨౦ ॥ నివృత్తవనవాసం తం ద్రష్టాసి పునరాగతమ్ । జహి శోకం చ మోహం చ దేవి సత్యం బ్రవీమి తే ॥ ౨౧ ॥ శిరసా చరణావేతౌ వందమానమనిందితే । పునర్ద్రక్ష్యసి కల్యాణి పుత్రం చంద్రమివోదితమ్ ॥ ౨౨ ॥ పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా తమభిషిక్తం మహాశ్రియమ్ । సముత్స్రక్ష్యసి నేత్రాభ్యాం క్షిప్రమానందజం పయః ॥ ౨౩ ॥ మా శోకో దేవి దుఃఖం వా న రామే దృశ్యతే శివమ్ । క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మణమ్ ॥ ౨౪ ॥ త్వయా శేషో జనశ్చైవ సమాశ్వాస్యో యదానఘే । కిమిదానీమిదం దేవి కరోషి హృది విక్లబమ్ ॥ ౨౫ ॥ నార్హా త్వం శోచితుం దేవి యస్యాస్తే రాఘవస్సుతః । న హి రామాత్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః ॥ ౨౬ ॥ అభివాదయమానం తం దృష్ట్వా ససుహృదం సుతమ్ । ముదాశ్రు మోక్ష్యసే క్షిప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికీ ॥ ౨౭ ॥ పుత్రస్తే వరదః క్షిప్రమయోధ్యాం పునరాగతః । పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం చరణౌ పీడయిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ అభివాద్య నమస్యంతం శూరం ససుహృదం సుతమ్ । ముదాస్రైః ప్రోక్ష్యసి పునర్మేఘరాజిరివాచలమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఆశ్వాసయంతీ వివిధైశ్చ వాక్యైర్వాక్యోపచారే కుశలానవద్యా । రామస్య తాం మాతరమేవముక్త్వా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామా ॥ ౩౦ ॥ నిశమ్య తల్లక్ష్మణమాతృవాక్యం రామస్య మాతుర్నరదేవపత్న్యాః । సద్యశ్శరీరే వినననాశ శోకశ్శరద్గతో మేఘ ఇవాల్పతోయః ॥ ౩౧ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ । అనుజగ్ముః ప్రయాంతం తం వనవాసాయ మానవాః ॥ ౧ ॥ నివర్తితేఽపి చ బలాత్సుహృద్వర్గే చ రాజని । నైవ తే సంన్యవర్తంత రామస్యానుగతా రథమ్ ॥ ౨ ॥ అయోధ్యానిలయానాం హి పురుషాణాం మహాయశాః । బభూవ గుణసంపన్నః పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రియః ॥ ౩ ॥ స యాచ్యమానః కాకుత్స్థస్తాభిః ప్రకృతిభిస్తదా । కుర్వాణః పితరం సత్యం వనమేవాన్వపద్యత ॥ ౪ ॥ అవేక్షమాణస్సస్నేహం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ । ఉవాచ రామస్స్నేహేన తాః ప్రజాస్స్వాః ప్రజా ఇవ ॥ ౫ ॥ యా ప్రీతిర్బహుమానశ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినామ్ । మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్యతామ్ ॥ ౬ ॥ స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానందవర్ధనః । కరిష్యతి యథావద్వః ప్రియాణి చ హితాని చ ॥ ౭ ॥ జ్ఞానవృద్ధో వయోబాలో మృదుర్వీర్యగుణాన్వితః । అనురూపస్స వో భర్తా

శోచంతీం ప్రత్యాహ - కుశచీరేతి ॥ కుశచీరధరమపి - దేవం దీప్యమానం - లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః - సీతేవ సీతాత్మనా ॥ ౧౯ ॥ ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్గృహ్ణంతీతి ధనుర్గ్రహాః శూరాః - తేషాం వరః శ్రేష్ఠః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ మాశోక ఇతి ॥ రామే రామవిషయే - అశివమశుభం న దృశ్యతే - అతః - శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథా వా - మా - న కార్యమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అభివాదయే ॥ మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అభివాద్య నమస్యంతం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకం నమస్యంతం ॥ ౨౯ ॥ ఆశ్వాసయంతీతి ॥ వాక్యోపచారే వాక్యరూపోపచారే - కుశలా ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

౧ ॥ నివర్తిత ఇతి ॥ తే పౌరాః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ స ఇతి ॥ యాచ్యమానః నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యవంతం ॥ ౪ ॥ స్వాః ప్రజా ఇవ స్వపుత్రానివ ॥ ౫ ॥ అయోధ్యానివాసినాం యుష్మాకమితి శేషః ॥ ౬ ॥ సహీతి ॥ ప్రియాణి ఇహలోకే సుఖకరాణి - హితాని పరలోకార్థమ

స్మాత్కారణాత్ - భరతః వః యుష్మాకం యువరాజస్సమీక్షితః - రాజ్ఞేతి శేషః - అతో మయా శిష్టైరవశిష్టైః - లక్ష్మణశత్రుఘ్నాదిభిస్సర్వైరపి భర్తృశాసనం కార్యం - అపిచేతి వక్తవ్యాన్తరసముచ్చయే ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ మయి వనం గతే సతి అసౌ మహారాజః యథా న సన్తప్యేత్ - మమ ప్రియచికీర్షయా తథా కార్యః ॥ ౧౦ ॥ యథేతి ॥ ధర్మే పితృవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే - తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతిమకామయన్ - అవారాజా జ్యేష్ఠం భవన్తమేనాస్మద్రక్షణార్థం యువరాజత్వేన కల్పితవాన్ - అయమర్థో భవతాఽస్మాభిశ్చ కర్తవ్య ఇతి రామమేవ పునః పునః పతిమకామయన్తేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణేతి ॥ సౌమిత్రిణా సహేత్యనేన రామస్యేవ లక్ష్మణస్యాపి గుణపాశకల్యమస్తీతి ద్యోత్యతే - గుణైరేవ గుణైః పాశైరితి శ్లిష్టరూపకం ॥ ౧౨ ॥ త ఇతి ॥ త్రివిధమితి క్రియావిశేషణం - ఓజసా తపోబలేన - వయసా ప్రకమ్పం చఞ్చలం శిరో యేషాం తే తథా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ కర్ణవన్తీతి ॥ యాచనాం ప్రతివేదితాః ప్రార్థనాం జ్ఞాపితాః - అస్మాభిరితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మత ఇతి ॥ ఉపవాహ్యః పురసమీపే వాహ్యః ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఆర్తప్రలాపాన్ ప్రలపతః - ఆర్తవాక్యాని ప్రయుఞ్జానానిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ పద్భ్యామితి ॥ సన్నికృష్టపదన్యాసః పద్భ్యాం జగామేతి - బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానన్తరం రథగమనే దోషో భవతీతి - ప్రతినివృత్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభఙ్గో భవతీతి ధియా రథాదవతీర్య తదాగమనపర్యన్తం మన్దం మన్దం జగామేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రథాదవతీర్యాపి ముఖ్యం పాదచలనం కృతవానిత్యాశయేనాహ - ద్విజాతీనితి ॥ రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్తుం న శశాక - రథేనోపలక్షితస్సన్ సావరోధం శరథమివాఽఞ్జల్యాదినా ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాకేత్యర్థః - ఘృణాచక్షుః దయార్ద్రచక్షురిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ గచ్ఛన్తమితి ॥ గచ్ఛన్తమేవ బహుశో నివృత్తిహేతుప్రదర్శనేఽపి పితృవచనచికీర్షయా గచ్ఛన్తమేవేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ దుఃఖప్రలాపాదినాఽప్యనివృత్తం రామం సహవనగమనలక్షణం మహాభారమారోప్యాపి

భవిష్యతి భయాపహః ॥ ౮ ॥ సహి రాజగుణైర్యుక్తో యువరాజస్సమీక్షితః । అపిచాపి మయా శిష్టైః కార్యం వో భర్తృశాసనమ్ ॥ ౯ ॥ నచ తప్యేద్యథా చాసౌ వనవాసం గతే మయి । మహారాజస్తథా కార్యో మమ ప్రియచికీర్షయా ॥ ౧౦ ॥ యథాయథా దాశరథిర్ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్ । తథాతథా ప్రకృతయో రామం పతిమకామయన్ ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణ పిహితం దీనం రామస్సౌమిత్రిణా సహ । చకర్షేవ గుణైర్బద్ధ్వా జనం పురనివాసినమ్ ॥ ౧౨ ॥ తే ద్విజాస్త్రివిధం వృద్ధా జ్ఞానేన వయసౌజసా । వయఃప్రకమ్పశిరసో దూరాదూచురిదం వచః ॥ ౧౩ ॥ వహన్తో జవనా రామం భో భో జాత్యాస్తురఙ్గమాః । నివర్తధ్వం న గన్తవ్యం హితా భవత భర్తరి ॥ ౧౪ ॥ కర్ణవన్తి హి భూతాని విశేషేణ తురఙ్గమాః । యూయం తస్మాన్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతివేదితాః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మతస్స విశుద్ధాత్మా వీరశ్శుభదృఢవ్రతః । ఉపవాహ్యస్తు వో భర్తా నాపవాహ్యః పురాద్వనమ్ ॥ ౧౬ ॥ ఏవమార్తప్రలాపాంస్తాన్ వృద్ధాన్ ప్రలపతో ద్విజాన్ । అవేక్ష్య సహసా రామో రథాదవతతార హ ॥ ౧౭ ॥ పద్భ్యామేవ జగామాథ ససీతస్సహలక్ష్మణః । సన్నికృష్టపదన్యాసో రామో వనపరాయణః ॥ ౧౮ ॥ ద్విజాతీంస్తు పదాతీంస్తాన్ రామశ్చారిత్రవత్సలః । న శశాక ఘృణాచక్షుః పరిమోక్తుం రథేన సః ॥ ౧౯ ॥ గచ్ఛన్తమేవ తం దృష్ట్వా రామం సమ్భ్రాన్తచేతసః । ఊచుః పరమసన్తప్తా రామం వాక్యమిదం ద్విజాః ॥ ౨౦ ॥ బ్రాహ్మణ్యం సర్వమేతత్త్వాం బ్రహ్మణ్యమనుగచ్ఛతి । ద్విజస్క

సుష్ఠేయా నివర్ణాశ్రమాచారాదీని ॥ ౭ ॥ వరో బాలోఽపి జ్ఞానాదినా వృద్ధః మృదురపి వీర్యగుణాన్వితః ॥ ౮ ॥ సహీతి ॥ హి యస్మాత్ భరతః - వః యుష్మదర్థం - యువరాజః - సమీక్షితః నిశ్చితః - రాజ్ఞేతి శేషః - అతో మయా శిష్టైరపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నాదిభిస్సర్వైరపి - భర్తుః రాజ్ఞః - శాసనం స్వగోష్ఠః - కార్యమితి సమ్బన్ధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ యథాయథేతి ॥ ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్ ధర్మమేవ పరిగృహ్ణాతి - ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపే వా - రామం పతిమకామయన్ ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణ పిహితం పిహితలోచనం - గుణైః రజ్జుభిరేవ స్వగుణైర్బద్ధ్వా ॥ ౧౨ ॥ త ఇతి ॥ ఓజసా తపోబలేన - ఏవం త్రివిధం యథా తథా వృద్ధాః - తేషాం మధ్యే వయఃప్రకమ్పశిరసః అతివృద్ధత్వాదేవ - ఆరాదనుధావనాశక్త్యా దూరాదిదం వక్ష్యమాణమూచుః ॥ ౧౩ ॥ రామస్య పరమకరుణాముత్పాదయితుం తురఙ్గాన్ ప్రత్యాహుః - వహన్త ఇతి ॥ వహన్తః రథేన ప్రాపయన్తః - హితా భవత - భర్తారం వనం న నయతేతి యావత్ - బ్రాహ్మణయాచ్ఞామతిక్రమ్య యుష్మద్గమనం భర్తురహితమితి భావః ॥ ౧౪ ॥ ఏవం ప్రార్థితానాం తేషాం వేగగమనదుఃఖాదాహుః - కర్ణవన్తీతి ॥ విశేషేణ యూయం కర్ణవన్త ఇత్యనుకర్షః - తస్మాద్భవద్భిర్వనం న గన్తవ్యం - అపి తు యాచనామస్మదీయాం - ప్రతివేదితాః జ్ఞాతవన్తః - నివర్తధ్వం ॥ ౧౫ ॥ ధర్మత ఇతి ॥ ధర్మాత్ ఉపవాహ్యః పురసమీపం ప్రాపణీయః - వః యుష్మాభిః - న తు పురాద్వనం అపవాహ్యః అపనీయ ప్రాపణీయః ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రలపతః ఆర్తవాక్యాని ప్రయుఞ్జానాన్ ॥ ౧౭ ॥ పద్భ్యామితి ॥ పద్భ్యాం జగామ - బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానన్తరం రథగమనే దోషో భవతీతి - ప్రతినివృత్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభఙ్గో భవతీతి భయాద్రథాదవతీర్య తదాగమనపర్యన్తం సన్నికృష్టపదన్యాసో భూత్వా వనపరాయణ ఏవ శనైర్జగామ - న తు నివృత్తో నాపి స్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ కుతో హేతోరిత్యత ఆహ - ద్విజాతీనితి ॥ రథేన పరిమోక్తుం న శశాక - రథేనోపలక్షితస్సన్ ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాక - బ్రాహ్మణేష్వవిశ్వాసాత్ రథారూఢస్సన్ బ్రాహ్మణాన్నివర్తయితుం నోచితమిత్యమన్యతేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ గచ్ఛన్తమేవ స్వప్రార్థనానన్తరమపి గ

వర్తయితుముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్యమిత్యాదినా ॥ బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసమూహః - బ్రాహ్మణమాణవచాడవాద్య స్వకీయ త్ర్యక్ష్య యః - బ్రహ్మసు బ్రాహ్మణేషు సాధుః బ్రహ్మణ్యః - తం - అగ్నయః - ఆరణ్యారోపితాః - కేవలానాం ద్విజస్కంధాధిరూఢత్వాసంభవాత్ ॥ ౨౧॥ వాజపేయేతి ॥ వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠానసంభృతాని - జలాత్యయే శరది ॥ ౨౨॥ అనవాప్తేతి ॥ వాజపేయికైః వాజపేయ ప్రాప్తైః - యావజ్జీవం నకంచన ప్రత్యవరోహేత్ - బృహస్పతిసవేన వా ప్రత్యవరోహణీయేన యజేత శ్వేతచ్ఛత్రీభవతీతి విజ్ఞాయత ఇతి వాజపేయయాజినాం శ్వేతచ్ఛత్రధారణవిధానాదితి భావః ॥ ౨౩ ॥ అస్మాకం బుద్ధిః ఏతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయా భూత్ ఇదానీం త్వత్కృతే వనవాసవిషయా భూదితి రామే మహాంతం భారమారోపయంతి - యా హీత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ బ్రాహ్మణానాం ధనభూతం వేదం సంపరిత్యజ్య సహధర్మచారిదారసంరక్షణమప్యకృత్వా కథమస్మాభిస్సహ గమ్యత ఇత్యాకాంక్షాయామాహ - హృదయేష్వితి ॥ నః పరం ధనం శ్లాఘ్యధనభూతా యే వేదాస్తే హృదయేష్వేవ తిష్ఠంతి - అనుచ్చారణే తేషాం న కాపి హానిరితి భావః - చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన రక్షితా దారాశ్చ గృహేష్వేవ తిష్ఠంతి - చారిత్రాణామేవ తద్రక్షకత్వాన్నాస్మద్రక్షణాపేక్షేతి భావః ॥ ౨౫ ॥ అధ్యయనప్రార్థనయా సవర్తనధ్వమిత్యత్రాహ - నేతి ॥ త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ - మతిస్సుకృతా సుష్ఠుకృతా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః - పునర్న కార్యః - త్వయేతి శేషః - త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మసాపేక్షే సతి - అస్మాభిః ధర్మం అపేక్షితుం పాలయితుం కిం నిమిత్తం స్యాత్ - త్వయ్యేవ వనం గతే అస్మాభిః ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః - యద్వా - త్వయి తు ధర్మపరాయణే త్వయి తు - ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి - కింభూతం ధర్మమపేక్షితుం స్యాత్ - న కిమపీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ జ్ఞానవయస్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విశ్లిష్టాః సహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామం నివర్తయితుముద్యుంజతే - యాచిత ఇతి ॥ హే నిభృతాచార నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన - హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః - మహీపతనపాంసులైః కృతసాష్టాంగప్రణామైః నః అస్మాకం - శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ - వృద్ధబ్రాహ్మణానాం క్షత్రియకుమారప్రణామః పరత్వబుద్ధ్యా ॥ ౨౭ ॥ బహూనామితి ॥ యే ద్విజా ఇహాగతాః తేషాం యే యజ్ఞాః - వితతాః విస్తృతాః - సంభృతసంభారా ఇతి యావత్ - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః తవ నివర్తనే ఆయత్తా - త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం న కృతం చేత్ సర్వే యజ్ఞాస్త్వయైవ విఘ్నితాస్స్యురితి భావః ॥ ౨౮ ॥ న కేవలం వయమేవ తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తిమపేక్షంత ఇత్యాహ - భక్తిమంతీతి ॥ భక్తిః స్నేహం - పశయ

ధాధిరూఢాస్త్వామగ్నయోఽప్యనుయాంత్యమీ ॥ ౨౧ ॥ వాజపేయసముత్థాని ఛత్రాణ్యేతాని పశ్య నః ।
పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే ॥ ౨౨ ॥ అనవాప్తాతపత్రస్య రశ్మిసంతాపితస్య తే । ఏభిశ్ఛాయాం కరిష్యామః స్వైశ్ఛత్రైర్వాజపేయికైః ॥ ౨౩ ॥ యా హి నస్సతతం బుద్ధిర్వేదమంత్రానుసారిణీ । త్వత్కృతే సా కృతా వత్స వనవాసానుసారిణీ ॥ ౨౪ ॥ హృదయేష్వేవ తిష్ఠంతి వేదా యే నః పరం ధనమ్ ।
వత్స్యంత్యపి గృహేష్వేవ దారాశ్చారిత్రరక్షితాః ॥ ౨౫ ॥ న పునర్నిశ్చయః కార్యస్త్వద్గతౌ సుకృతా మతిః । త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యాద్ధర్మమపేక్షితుమ్ ॥ ౨౬ ॥ యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరుహైః । శిరోభిర్నిభృతాచార మహీపతనపాంసులైః ॥ ౨౭ ॥ బహూనాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం య ఇహాగతాః । తేషాం సమాప్తిరాయత్తా తవ వత్స నివర్తనే ॥ ౨౮ ॥ భక్తిమంతీహ భూతాని జంగమాజంగమాని

శ్యంతమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ దుఃఖప్రదర్శనేన ప్రలాపాదినాప్యనివృత్తం రామం సహవనగమనలక్షణం మహాభారమారోప్య నివర్తయితుముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్యమితి ॥ బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసంబంధిసకలతంత్రమంత్రజ్ఞానయోగానుష్ఠానరూపమస్మదీయం కర్మ - బ్రాహ్మణసమూహో వా - ద్విజస్కంధేతి - పాత్రాగ్నిభరణద్వారేణేతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ వాజపేయేతి ॥ మేఘానివ జలాత్యయ ఇతి శరది మేఘవత్పాండురాణీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ అనవాప్తేతి ॥ వాజపేయికైః - వాజపేయయాగప్రాప్తాని వాజపేయికాని - తైః ॥ ౨౩ ॥ యా హీతి ॥ వేదమంత్రానుసారిణీ తదభ్యాసానుసరణశీలా - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - వనవాసానుసారిణీ కృతా - వేదమంత్రాభ్యాసాదికం పరిత్యజ్య వనవాసోన్ముఖీకృతేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ నస్త్వయా సహ వనానుగమనేన కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః - హృదయేష్వితి ॥ చారిత్రం పాతివ్రత్యం ॥ ౨౫ ॥ న పునరితి ॥ త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ - మతిః సుకృతా సుష్ఠు నిశ్చితా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః - పునర్న కార్యః - త్వయేతి శేషః - త్వయి ధర్మపరాయణే త్వయి - ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి - ఇతోఽధికం - కింకింభూతం - ధర్మం అపేక్షితుం స్యాత్ - న కిమపీత్యర్థః - ఇతః పరం బ్రాహ్మణప్రార్థనాయా అప్యధికం కం ధర్మం సాధయిష్యసీతి భావః ॥ ౨౬ ॥ తథాపి గచ్ఛంతం ప్రత్యాహుః - యాచిత ఇతి ॥ హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః శిరోభిః - మహీపతనపాంసులైః - సాష్టాంగప్రణామేన - మహీపతనేన పాంసులైః రజోవ్యాప్తైః ఏతైః శిరోభిః - యాచితో నివర్తస్వ - నిభృతాచార నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన ॥ ౨౭ ॥ బహూనామితి ॥ యే ద్విజాః ఇహాగతాః - తేషాం యే యజ్ఞాః - వితతాః విస్తృతాః - సంభృతసంభారా ఇత్యర్థః - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః - తవ నివర్తనే ఆయత్తా - త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం న కృతం చేత్ సర్వే యజ్ఞాః త్వయైవ విఘ్నితాః స్యురితి భావః ॥ ౨౮ ॥ న కేవలం వయమేవ తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తిమాకాంక్షంత ఇత్యాహుః -

వతలయేత్యర్థః॥ ౨౯॥ అనుగంతుమితి॥ మూలైః పాదస్థానీయైస్త్వామనుగంతుమశక్తాః - ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః - వాయువేగేనఉన్నతాః ఊర్ధ్వశాఖావఇవస్థితా ఇతిభావః - పాదపాఃవిక్రోశంతీవక్రందంతీవ - వాయువేగోత్థశబ్దైరితిభావః - ఉద్ధతవేగిభిరిత్యపిపాఠః॥ ౩౦॥ నిశ్చేష్టేతి॥ చేష్టాచలనాదికం ఆహారః సంచారాశ్చయేభ్యోనిర్గతాస్తేతథోక్తాః - ప్రయాచంతేప్రార్థయంతే - నివృత్తిమితిశేషః - ఏవం తిర్యక్స్థావరాణామపిఖేదోరామస్యసర్వశేషిత్వాత్ - శరీరిణోహి పరీత్యేహ శరీరస్యథాన్యప్రస్థా॥ ౩౧॥ ఏవమితి॥ నివర్తనే విషయే - యద్వా-ద్విజాతీనామితిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ - ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమాన రామనివర్తనకత్యర్థః॥ ౩౨॥ తతఇతి॥ సంపరివర్త్య అథ్వాశ్రమనివృత్త్యర్థంపరివేష్టనంకారయిత్వా॥ ౩౩॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋❋

తతస్త్విత్యాది॥ సీతాముద్వీక్ష్యేతి - సీతాముద్వీక్ష్యలక్ష్మణంప్రతికథనంవక్ష్యమాణస్యానుత్కంఠాకారణస్యసీతావిషయేపిలక్ష్యజ్ఞాపనాయ॥ ౧॥ ఇయమితి॥ వనవాసస్యపూర్వాప్రథమా - అద్యేయంనిశాఇదానీముపస్థితారాత్రిః - ప్రహితాగత ప్రాయా అతస్త్వముత్కంఠితుం నార్హసి - సీతాముద్వీక్ష్యసౌమిత్రిమబ్రవీదిత్యస్యైవంవాక్యాభిప్రాయః - అతిసుకుమారీసీతాకథంవనవాసమేవవనంగచ్ఛేదితినోత్కంఠితుమర్హసీతి॥ ౨॥ పశ్యేతి॥ శూన్యానిని ష్ప్రభాణి - యథానిలయంయథాస్థానం - ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః - మృగద్విజైః - నిలీనానివ్యాప్తాని - తాత్కాలికతచ్ఛబ్దైః రుదంతీవ - నిష్ప్రభత్వేనరోదనోత్ప్రేక్షా॥ ౩॥ వనరోదనోత్ప్రేక్షయోద్బుద్ధసంస్కారోనగరవృత్తాంతంస్మరతి - అద్యేతి॥ సస్త్రీపుంసేతి - అచతురవిచతురస్త్రీపుంసేత్యాదినానిపాతనాదకారాంతత్వం॥ ౪॥ శోచనహేతుమాహ - అనురక్తాఇతి గుణైః హేతుభిః - రాజానంప్రత్య

> నిచ। యాచమానేషురామత్వంభక్తింభక్తేషుదర్శయ॥ ౨౯॥ అనుగంతుమశక్తాస్త్వాంమూలైరుద్ధతవేగినః। ఉన్నతావాయువేగేనవిక్రోశంతీవపాదపాః॥ ౩౦॥ నిశ్చేష్టాహారసంచారావృక్షైకస్థానవిష్ఠితాః। పక్షిణోపిప్రయాచంతేసర్వభూతానుకంపినమ్॥ ౩౧॥ ఏవంవిక్రోశతాంతేషాంద్విజాతీనాంనివర్తనే। దదృశేతమసాతత్ర వారయంతీవరాఘవమ్॥ ౩౨॥ తతస్సుమంత్రోపిరథాద్విముచ్య శ్రాంతాన్హయాన్సంపరివర్త్యశీఘ్రమ్। పీతోదకాంస్తోయపరిప్లుతాంగానచారయద్వైతమసావిదూరే॥
>
> ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋
>
> తతస్తుతమసాతీరంరమ్యమాశ్రిత్యరాఘవః। సీతాముద్వీక్ష్యసౌమిత్రిమిదంవచనమబ్రవీత్॥ ౧॥ ఇయమద్యనిశాపూర్వాసౌమిత్రేప్రహితావనమ్। వనవాసస్యభద్రంతేసనోత్కంఠితుమర్హసి॥ ౨॥ పశ్యశూన్యాన్యరణ్యానిరుదంతీవసమంతతః। యథానిలయమాయద్భిర్నిలీనానిమృగద్విజైః॥ ౩॥ అద్యాయోధ్యాతునగరీరాజధానీపితుర్మమ। సస్త్రీపుంసాగతానస్మాన్శోచిష్యతినసంశయః॥ ౪॥ అనురక్తాహిమనుజారాజానంబహుభిర్గుణైః। త్వాంచమాంచనరవ్యాఘ్రశత్రుఘ్నభరతౌతథా॥ ౫॥ పితరం

భక్తిమిత్యాది॥ భక్తింస్నేహందర్శయ - నివృత్త్యేతిశేషః॥ ౨౯॥ అనుగంతుమితి॥ మూలైర్హేతుభిః - ఉద్ధతవేగినః అత్యంతహతవేగవంతః - అతఏవత్వామనుగంతుమశక్తాః - వాయువేగేనహేతునా - విక్రోశంతీత్యేతిసంబంధః - అయంభావః - పురవాసినాంరామానుయానభాగ్యమవలోక్యస్వయమపితదర్థముద్యుక్తాః - మూలైర్హేతుభిర్హతగమనవేగాః పురజనైరివాస్మాభిః రామానుయానభాగ్యంనలబ్ధమితి వాయువేగేనైవహేతునావిక్రోశంతీతి॥ ౩౦॥ నిశ్చేష్టాహారసంచారాః - చేష్టయాగాత్రసంచలనాదినా - ఆహారార్థం సంచారాః యేభ్యోనిర్గతాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - వృక్షరూపే ఏకస్మిన్నేవస్థానేవిష్ఠితాః - నతుభువమవరోహంత్యాహారార్థమిత్యర్థః॥ ౩౧॥ ఏవమితి॥ రామనివర్తనే - ద్విజాతీనాంవిక్రోశతాంసతాం - రాఘవంవారయంతీవతమసాదదృశేదృష్టేతిసంబంధః - యద్వా-ద్విజాతీనాంనివర్తనే - సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ - ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమానరామనివర్తనఇత్యర్థః॥ ౩౨॥ తతఇతి॥ సంపరివర్త్య అథ్వశ్రమనివృత్త్యర్థంభువిపరివేష్టనంకారయిత్వా - అచారయత్ భక్షితయవసానకరోత్॥ ౩౩॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋❋

తతఇతి॥ సీతాముద్వీక్ష్యసౌమిత్రిమబ్రవీదిత్యనేనసీతోద్దేశేనాప్యవోచదిత్యవగమ్యతే॥ ౧॥ ఇయమితి॥ వనవాసస్య - వనవాససంబంధినీనాంనిశానాంమధ్యఇత్యర్థః - పూర్వాప్రథమా - అద్యఇయంనిశాఇదానీముపసితారాత్రిః - వనంప్రహితావనేప్రాప్తా - వనవాసాయైకోదివసోగతప్రాయఇత్యర్థః - అతః సత్వముత్కంఠితుంగృహసౌఖ్యాదివాంఛాంకర్తుంనార్హసి॥ ౨॥ పశ్యేతి॥ యథాయథాగూగం - స్వస్వనిలయమాయద్భిర్మృగద్విజైః - నిలీనానిఅంతర్లీనతయావ్యాప్తాని - అతఏవశూన్యాని - రుదంతీవఖిన్నానీవచారణ్యానివర్తంతే - తానిపశ్య॥ ౩॥ అద్యేతి॥ సస్త్రీపుంసాస్త్రీపురుషసహితా - అచతురేత్యాదినాఅకారాంతతా॥ ౪॥ కుతః - అనురక్తాఇతి॥ బహుభిర్గుణైః హేతుభిః - అనురక్తాః॥ ౫॥ పితరమితి॥ అభీక్ష్ణశః ముహుర్ముహుః - రుదంతౌతావపితరౌ - రోదనవశాదంధౌభవేతాంనాపికిం - ఇతి

సరత్యాహ - రాజానమిత్యుపాదానసూద్ధస్య పరిహారాయ ॥౫॥ పితరమితి ॥ రుదంతావితి - సంతతరోదనవశేనాంధౌ స్యాతామిత్యర్థః ॥౬॥ ఏవమపి కాచిత్తృప్తాస్తీత్యాహ - భరత ఇతి ॥౭॥౮॥ త్వయా చోచితమేవకృతమిత్యాహ - త్వయేతి ॥ కార్యం అవశ్యకర్తవ్యం - తత్ర హేతుః - అన్వేష్టవ్యేతి ॥౯॥ అద్భిరితి ॥ అద్భిరేవ వత్స్యామి అపవివాహనీకృత్యవత్స్యామి - వనవాసోపక్రమదివసత్వాదస్య పుణ్యక్షేత్రత్వాచ్చోపవాసః - ఏతద్ధిరోచతే - నాన్యత్ - ఆసురక్తజనదుఃఖస్మరణాదితి భావః ॥౧౦॥౧౧॥ స ఇతి ॥ ప్రభూతయవసాన్ పర్యాప్తతృణాన్ । యవసం తృణమిత్యమరః । ప్రత్యనంతరః ప్రతిగతమనంతరకృత్యం యేనసతథోక్తః - అపగతానంతరకార్య ఇత్యర్థః - సన్నిహిత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే ॥ ౧౨ ॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాసనం నమస్కారః - సూతజాతేరపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి ॥ ౧౩ ॥ తామితి ॥ వృక్షదలైస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సూతేన కృతాం వీక్ష్యేత్యన్వయః ॥౧౪॥౧౫॥ జాగ్రత ఇతి ॥ తాం రాత్రిమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సర్వాం రాత్రిం జాగ్రతః సూతస్య సూతాయ - రామస్య గుణాన్ కాలక్షేపార్థం బ్రువతస్సౌమిత్రేః సౌమిత్రౌ బ్రువతి సతి - రవిరుదితః ఉదితుమారబ్ధః - ఉషఃకాలోభూదిత్యర్థః - యద్వా ఉదయపర్యంతం గమనకాలేపి గుణాన బ్రవీదితి భావః ॥౧౬॥ పూర్వకథాశేషం ప్రస్తౌతి ॥ గోకులేతి ॥ విదూరతః అదూరతః - ప్రకృతిభిః పౌరశ్రేణిభిః । రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః ॥౧౭॥ ఉత్థాయేతి ॥ నిశామ్య దృష్ట్వా ॥౧౮॥ అస్మదితి ॥ అస్మద్వ్యపేక్షాన్ - అస్మాస్వేవ విశేషేణాపేక్షావతః ॥౧౯॥ యథేతి ॥ పౌరాః అస్మన్నివర్తనే యథా యేన ప్రకారేణ నియమం కుర్వంతి - తేన ప్రకారేణ ప్రాణానప్యసిష్యంతి త్యక్ష్యంతి - నిశ్చయం తు నివర్తననిశ్చయం తు - న త్యక్ష్యంతీతి సంబంధః ॥

చానుశోచామి మాతరంచ యశస్వినీమ్ । అపి వాంధౌ భవేతాం తు రుదంతౌ తావభీక్ష్ణశః ॥౬॥ భరతః ఖలు ధర్మాత్మా పితరం మాతరంచ మే । ధర్మార్థకామసహితైర్వాక్యైరాశ్వాసయిష్యతి ॥౭॥ భరతస్యానృశంసత్వం విచింత్యాహం పునః పునః । నానుశోచామి పితరం మాతరం చాపి లక్ష్మణ ॥౮॥ త్వయా కార్యం నరవ్యాఘ్ర మామనువ్రజతా కృతమ్ । అన్వేష్టవ్యా హి వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా ॥౯॥ అద్భిరేవ తు సౌమిత్రే వత్స్యామ్యద్య నిశామిమామ్ । ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం వన్యేపి వివిధే సతి ॥౧౦॥ ఏవముక్త్వా తు సౌమిత్రిం సుమంత్రమపి రాఘవః । అప్రమత్తస్త్వమశ్వేషు భవ సౌమ్యేత్యువాచ హ ॥ ౧౧ ॥ సోశ్వాన్ సుమంత్రస్సంయమ్య సూర్యేస్తం సముపాగతే । ప్రభూతయవసాన్ కృత్వా బభూవ ప్రత్యనంతరః ॥ ౧౨ ॥ ఉపాస్య తు శివాం సంధ్యాం దృష్ట్వా రాత్రిముపస్థితామ్ । రామస్య శయనం చక్రే సూతస్సౌమిత్రిణా సహ ॥ ౧౩ ॥ తాం శయ్యాం తమసాతీరే వీక్ష్య వృక్షదలైః కృతామ్ । రామస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సభార్యస్సంవివేశ హ ॥ ౧౪ ॥ సభార్యం సంప్రసుప్తం తం భ్రాతరం వీక్ష్య లక్ష్మణః । కథయామాస సూతాయ రామస్య వివిధాన్ గుణాన్ ॥ ౧౫ ॥ జాగ్రతో హ్యేవ తాం రాత్రిం సౌమిత్రేరుదితో రవిః । సూతస్య తమసాతీరే రామస్య బ్రువతో గుణాన్ ॥ ౧౬ ॥ గోకులాకులతీరాయాస్తమసాయా విదూరతః । అవసత్తత్ర తాం రాత్రిం రామః ప్రకృతిభిస్సహ ॥ ౧౭ ॥ ఉత్థాయ చ మహాతేజాః ప్రకృతీస్తా నిశామ్య చ । అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణమ్ ॥ ౧౮ ॥ అస్మద్వ్యపేక్షాన్ సౌమిత్రే నిరపేక్షాన్ గృహేష్వపి । వృక్షమూలేషు సంసుప్తాన్ పశ్య లక్ష్మణ సాంప్రతమ్ ॥ ౧౯ ॥ యథైతే నియమం పౌరాః కుర్వంత్యస్మన్నివర్తనే । అపి ప్రాణానసిష్యంతి న తు త్యక్ష్యంతి నిశ్చయమ్ ॥ ౨౦ ॥ యావదేవ తు సంసుప్తాస్తావదేవ వయం లఘు । రథమారు

పితరం మాతరం చానుశోచామీత్యన్వయః ॥౬॥ అథాపి తదనుశోచనేన కాచిచ్చింతేత్యాహ - భరత ఇతి ॥౭॥ భరతస్యేతి ॥ ఆనృశంసత్వం అక్రౌర్యం ॥౮॥ అథ లక్ష్మణానుగమనేన సంతుష్ట ఆహ - త్వయేతి ॥ మామనువ్రజతా త్వయా - కార్యం కర్తవ్యమేవ - కృతం - హి యస్మాత్ - వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా అన్వేష్టవ్యా సంపాదనీయా ॥౯॥ అద్భిరితి ॥ అత్ర తమసాతీరే - అద్భిరేవ - అపవివాహనీకృత్య వత్స్యామీత్యర్థః వనవాసోపక్రమదివసత్వాత్తమసాతీరస్య పుణ్యక్షేత్రత్వాచ్చోపవాసః కార్య ఇతి భావః ॥౧౦॥ ౧౧ ॥ సోశ్వానితి ॥ సంయమ్య బద్ధ్వా - ప్రభూతయవసాన్ సమృద్ధగ్రాసవతః కృత్వా - ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః ॥౧౨॥ ఉపాస్యేతి ॥ శయనం శయనస్థలం చక్రే ॥౧౩॥ తామితి ॥ సౌమిత్రిణా సార్ధం సౌమిత్రిం హస్తే గృహీత్వా శయ్యాం వీక్ష్య సభార్యః సంవివేశేతి సంబంధః - యద్వా - వృక్షదలైస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సూతేన కృతాం తాం శయ్యాం వీక్ష్యేతి సంబంధః - కృతామిత్యపి పాఠః ॥౧౪॥౧౫॥ జాగ్రత ఇతి ॥ ఉదితో రవిః - అరుణోదయకాలో జాత ఇత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥ ఉత్థాయేతి ॥ నిశామ్య అవలోక్య - నిద్రాణా ఇతి శేషః ॥౧౮॥ అస్మద్వ్యపేక్షాన్ అస్మాస్వేవ విశేషేణాపేక్షావతః - అత ఏవ గృహేష్వపి నిరపేక్షాన్ అపేక్షారహితాన్ ॥ ౧౯ ॥ యథేతి ॥ యథా యథా ఏతే పౌరా నివృత్తౌ నియమం కుర్వంతి - తథా తథా అస్మన్నివర్తనే నియమం కుర్వంతి - అత ఏవ ఏతే ప్రాణాన్ అపి అసిష్యంతి త్యక్ష్యంతి - నిశ్చయం అస్మన్నివర్తనరూపనిశ్చయం న త్యక్ష్యంతీతి సంబంధః ॥౨౦॥ యావదితి ॥ సుప్తా

॥ ౨౦ ॥ యావదితి ॥ యావదేవ యావత్యేవ కాలే - తావదేవ తావత్యేవ కాలే - లఘుశీఘ్రం రథమారుహ్య గచ్ఛామ । లఘుశీఘ్రమత్యంతశీఘ్ర మిత్యమరః ॥ ॥ ✻ ॥ అత ఇతి ॥ ఇక్ష్వాకుపురవాసినః మామనురక్తాః ఇదానీమివ భూయః పునః - వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః - అతో రథమారుహ్య గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ పౌరా ఇతి ॥ ఆత్మకృతాత్ స్వకృతాత్ ఆత్మనా స్వేన ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అయమితి ॥ యుక్తస్సజ్జః ॥ ౨౭ ॥ తమితి ॥ సపరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిసహితః - ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం ॥ ౨౮ ॥ స సంతీర్యేతి ॥ మహామార్గం ప్రాపద్యత జలస్థితరథావరోహణపద్భ్యామేవ మహామార్గం ప్రాపదిత్యర్థః భయదర్శినాం శ్వాపదాదీనాం అభయం తత్సంబంధి భయరహితమిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ మోహనార్థమితి ॥ మోహనం వంచనం - ననుసదయస్య రామస్యాపి గహనసహిష్ణూనాం స్వస్మిన్నతిశయప్రేమభాజాం వంచనమనుచితం - ఉచ్యతే - నేదం వంచనం - వ్రణచికిత్సాన్యాయేన నాగరికాణాముత్తరకాలానందేన సత్రాణభవేదితి సుసాత్త్వికత్వాత్ స్వపితృవాక్యపరిపాలనార్థం వనవాసవ్యాజేన విశ్లేషస్య సంకల్పితతయా హితవ్యాపారత్వేన వంచనత్వాసంభవాత్ - యది రామస్య తథా సంకల్పో న భవేత్తర్హి కథం నిశ్శేషసర్వజనని ప్రాకరణం - సుమంత్రలక్ష్మణవత్తేష్వేకస్యాపి నివర్తయితృత్వాపత్తేః మోహనమేవాహ - ఉదఙ్ముఖస్త్వం పౌరాణాం మోహనార్థముదఙ్ముఖః ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతిముత్పాదయితుముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్య రథేనోదఙ్ముఖం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కర్తుం శక్యత్వేప్యయోధ్యాభిముఖగమనే ప్రతిభంగస్స్యాదితి ధియా సుమంత్రమభిముఖో యాహీత్యుక్తవాన్ - తథా కుర్వితి పౌరాణాం మోహనార్థం సూతమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ రామస్యేతి ॥ ప్రత్యాగమ్యేతి - మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్యేత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తావితి ॥ సంప్రయుక్తం సమ్యగానీతం - రథం సమాస్థితౌ - అభూతామితి శేషః - యేన పథా తపోవనం ప్రాప్యతే - తేన ప్రచోదయామాస ॥ ౩౨ ॥ తత ఇతి ॥ సః సుమంత్రః - ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్

మారుహ్య గచ్ఛామ సుపంథానమకుతోభయమ్ ॥ ✻ ॥ అతో భూయోఽపి నేదానీమిక్ష్వాకుపురవాసినః । స్వపేయుర
నురక్తా మాం వృక్షమూలాని సంశ్రితాః ॥ ౨౨ ॥ పౌరా హ్యాత్మకృతాద్దుఃఖాద్విప్రమోచ్యా నృపాత్మజైః ।
న తు ఖల్వాత్మనా యోజ్యా దుఃఖేన పురవాసినః ॥ ౨౩ ॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణో రామం సాక్షాద్ధర్మమివ స్థితమ్ ।
రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షిప్రమారుహ్యతామితి ॥ ౨౪ ॥ అథ రామోఽబ్రవీచ్ఛ్రీమాన్ సుమంత్రం యుజ్య
తాం రథః । గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్రమితః ప్రభో ॥ ౨౫ ॥ సూతస్తతస్త్వరితస్స్యందనం తైర్హ
యోత్తమైః । యోజయిత్వాథ రామాయ ప్రాంజలిః ప్రత్యవేదయత్ ॥ ౨౬ ॥ అయం యుక్తో మహాబా
హో రథస్తే రథినాం వర । త్వమారోహస్వ భద్రం తే ససీతస్సహలక్ష్మణః ॥ ౨౭ ॥ తం స్యందనమధిష్ఠాయ
రాఘవస్సపరిచ్ఛదః । శీఘ్రగామాకులావర్తాం తమసామతరన్నదీమ్ ॥ ౨౮ ॥ స సంతీర్య మహాబాహుః శ్రీ
మాన్ శివమకంటకమ్ । ప్రాపద్యత మహామార్గమభయం భయదర్శినామ్ ॥ ౨౯ ॥ మోహనార్థం తు
పౌరాణాం సూతం రామోఽబ్రవీద్వచః । ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి త్వం రథమాస్థాయ సారథే ॥ ✻ ॥ ముహూ
ర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః । యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః ॥ ౩౦ ॥ రామ
స్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః । ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్ ॥ ౩౧ ॥ తౌ సం
ప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తదా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ । ప్రచోదయామాస తతస్తురంగమాన్ స సా
రథిర్యేన పథా తపోవనమ్ ॥ ౩౨ ॥ తతస్సమాస్థాయ రథం మహారథస్ససారథిర్దాశరథిర్వనం యయౌ । ఉ

ఏతే - యావత్ యావత్పర్యంతం - నోత్థితా భవేయురితి శేషః - తావత్ తావత్పూర్వమేవ - లఘుశీఘ్రం రథమారుహ్య - గచ్ఛామేత్యర్థః ॥ ✻ ॥ అత ఇతి ॥ ఇక్ష్వాకుపురవాసినో మామనురక్తాః - ఇదానీమివ భూయోఽపి పునరపి - వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః - అతో గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ పౌరా ఇతి ॥ ఆత్మకృతాత్ ఆత్మనిమిత్తాత్ - స్వైకకృతాదిత్యర్థః - దుఃఖాత్ - ఆత్మనా ఆత్మహేతునా - దుఃఖేన న యోజ్యాః పౌరా ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ అథేతి ॥ అతస్తస్మాద్రథాత్ అరణ్యం గచ్ఛామి - శీఘ్రం గచ్ఛ - రథసంయోజనాయేతి శేషః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అయమితి ॥ యుక్తః సజ్జః ॥ ౨౭ ॥ తమితి ॥ పరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిలక్షణః ॥ ౨౮ ॥ స సంతీర్యేతి ॥ సంతీర్య పరపారగమనమిపజలస్థితరథా ...తీర్యేత్యర్థః - పద్భ్యామేవ మహామార్గం ప్రాపద్యతేత్యర్థః - భయదర్శినాం భయశంకినాం ॥ ౨౯ ॥ మోహనార్థమితి ॥ పౌరాణాం మోహనార్థం - త్వమేవ రథమాస్థాయ - న తు వయం - ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతిముత్పాదయితుముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్యాప్యుదఙ్ముఖగమనే ప్రతిభంగస్స్యాదితి ధియా - సుమంత్ర - త్వమేకఏవ రథమాస్థాయ కించిద్దూరం గత్వా పునరాగచ్ఛేత్యుక్తవాన్ ॥ ✻ ॥ ౩౦ ॥ రామస్యేతి ॥ ప్రత్యాగమ్య మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్య ॥ ౩౧ ॥ తావితి ॥ సంప్రయుక్తం సమ్యగానీతం - రథం సమాస్థితౌ సమారూఢౌ - అభూతామితి శేషః - యేన పథా తపోవనం గమ్యతే తేన పథా సః సుమంత్రః తురంగమాన్ చోదయామాసేత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥ తత ఇతి ॥ పూర్వోక్తనిగమనశ్లోకః - సః సుమంత్రః - ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్ర

ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్తదర్శనాద్ధేతోః - రథముదఙ్ముఖంచకార - నిమిత్తస్వీకారార్థముదఙ్ముఖంచకారేత్యర్థః - తతఃనిమిత్తస్వీకారానంతరం - రథమాస్థాయవనంయయావితిసంబంధః- ప్రయాణేదక్షిణపాదోద్ధారవదుదఙ్ముఖగమనంమంగళాయేతిభావః ॥ ౩౪॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥

అథపౌరవృత్తాంతందర్శయతి -ప్రభాతాయామిత్యాది॥ శోకోపహతనిశ్చేష్టాఃశోకోపహతత్వాన్నిశ్చేష్టాః- హతచేతనఃమూఢాః॥ ౧ ॥ శోకజేతి ॥ శోకజాశ్రుభిః- పరిద్యూనాఃపరిక్లాంతాః-ఆలోకమపిరామస్యరామసంబంధ్యాలోకమపి-ఆలోక్యతఇత్యాలోకఃతం-ఆలోకసాధనంరథరేణ్వాదికమపీత్యర్థః॥౨॥ తఇతి ॥ విషాదార్తవదనాఃదుఃఖేనమ్లానముఖాః - కృపణాఃదీనవేషాః - కరుణావాచఃదీనవచాంసి - వదంతిస్మ- అన్యోన్యమితిశేషః॥౩॥౪॥కథమితి ॥ అవితథక్రియఃఅమోఘానువృత్తిః॥౫॥౬॥ఇహైవేతి ॥ ఇహైవనిధనంప్రాయోపవేశనేనమరణం - మహాప్రస్థానంమరణదీక్షాపూర్వకముత్తరాభిముఖగమనం-హప్రసిద్ధౌ॥౭॥సంతీతి॥ ప్రవిశామేత్యేతి-అథవేత్యర్థః-॥౮॥ కింవక్ష్యామఇతి ॥ నకిమపివక్తుంశక్యమిత్యర్థః- తదేవవివృణోతిమహాబాహురిత్యాదినా- నీతః-వనమితిశేషః॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥తతఇతి॥ మార్గానుసారేణకించిత్ కించిద్దూరం - మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - తచ్చవీరుత్తృణపటలపిహితప్రదేశేరథచారణాదితిజ్ఞేయం - సముత్సృష్టాః-వ్యాప్తాఇత్యర్థః॥౧౩॥రథస్యేతి ॥ దైవేనోపహతాఇతి-ప్రలపంతఇతిశేషః॥౧౪॥౧౫॥ ఆలోక్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ

దఙ్ముఖంతంతురథంచకారసప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ॥ ౩౪॥ *********

********* ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే షట్చత్వారింశస్సర్గః *********

ప్రభాతాయాంతుశర్వర్యాంపౌరాస్తేరాఘవంవినా। శోకోపహతనిశ్చేష్టాబభూవుర్హతచేతసః॥ ౧॥ శోకజాశ్రుపరిద్యూనావీక్షమాణాస్తతస్తతః। ఆలోకమపిరామస్యనపశ్యంతిస్మదుఃఖితాః॥౨॥ తేవిషాదార్తవదనారహితాస్తేనధీమతా। కృపణాఃకరుణావాచోవదంతిస్మమనస్వినః॥ ౩ ॥ ధిగస్తుఖలునిద్రాంతాంయయాపహృతచేతసః। నాద్యపశ్యామహేరామంపృథూరస్కంమహాభుజమ్॥౪॥కథంనామమహాబాహుస్సతథావితథక్రియః। భక్తంజనంపరిత్యజ్యప్రవాసంరాఘవోగతః॥ ౫ ॥ యోనస్సదాపాలయతిపితాపుత్రానివౌరసాన్। కథంరఘూణాంసశ్రేష్ఠస్త్యక్త్వానోవిపినంగతః॥ ౬॥ ఇహైవనిధనంయామోమహాప్రస్థానమేవవా। రామేణరహితానాంహికిమర్థంజీవితంహినః॥ ౭ ॥ సంతిశుష్కాణికాష్ఠానిప్రభూతానిమహాంతిచ। తైఃప్రజ్వాల్యచితాంసర్వేప్రవిశామోథపావకమ్॥౮॥కింవక్ష్యామోమహాబాహురనసూయఃప్రియంవదః। నీతస్సరాఘవోస్మాభిరితివక్తుంకథంక్షమమ్॥ ౯॥ సానూనంనగరీదీనాదృష్ట్వాస్మాన్రాఘవంవినా। భవిష్యతినిరానందాసస్త్రీబాలవయోధికా॥౧౦॥నిర్యాతాస్తేనవీరేణసహనిత్యంజితాత్మనా। విహీనాస్తేనచపునఃకథంపశ్యామతాంపురీమ్॥ ౧౧॥ ఇతీవబహుధావాచోబాహుముద్యమ్యతేజనాః। విలపంతిస్మదుఃఖార్తావివత్సాఇవధేనవః॥౧౨॥తతోమార్గానుసారేణగత్వాకించిత్క్షణంపునః। మార్గనాశాద్విషాదేనమహతాసముపప్లుతాః॥౧౩॥రథస్యమార్గనాశేననన్యవర్తంతమనస్వినః। కిమిదంకింకరిష్యామోదైవేనోపహతాఇతి॥ ౧౪॥ తతోయథాగతేనైవమార్గేణక్లాంతచేతసః। అయోధ్యామగమన్సర్వేపురీంవ్యథితసజ్జనామ్॥౧౫॥ఆలోక్యనగరీంతాంచక్షయవ్యాకు

యాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్తదర్శనాద్ధేతోః - తంరథముదఙ్ముఖంచకార - నిమిత్తస్వీకారార్థముదఙ్ముఖంచకారేత్యర్థః - తతఃనిమిత్తస్వీకారానంతరం - ససారథిఃసారథిసహితః - దాశరథిః- రథంసమాస్థాయదక్షిణాభిముఖతయావనంయయావిత్యన్వయః ॥ ౩౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥

ప్రభాతాయామితి॥ శోకేనోపహతాఃఅతఏవనిశ్చేష్టాశ్చతథా॥ ౧॥శోకేతి॥ శోకజాశ్రుభిఃపరిద్యూనాఃక్లిన్నాః - రామస్యాలోకమపిరామసంబంధ్యాలోకసాధనం రథరేణ్వాదికమపి॥ ౨॥ ౩॥విషయావిష్టచిత్తానాంభగవతఃశ్రీరామస్యదర్శనందూరాపాస్తమితిద్యోతయంతఇత్యాహుః - ధిగస్తుఖల్వితి॥ ౪॥ కథమితి॥ అవితథక్రియఃఅమోఘక్రియః॥ ౫॥ ౬॥ ఇహైవేతి॥ నిధనంప్రాయోపవేశేనమరణం మహాప్రస్థానంమరణదీక్షాపూర్వకముత్తరాభిముఖగమనం॥ ౭॥ ౮॥ కిమితి॥ నీతఃప్రాపితః - వనమితిశేషః - అస్యాయమర్థః - రామవృత్తాంతంపృచ్ఛంతంజనంప్రతిఅస్మాభిఃరాఘవోవనంనీతఇతివక్తుంకథంక్షమం - అన్యద్వాకింవక్ష్యామఇతి॥ ౯॥౧౦॥ ౧౧॥ ౧౨॥ తతఇతి॥ మార్గానుసారేణరథమార్గానుసారేణ- కించిత్క్షణంకించిత్కాలం-మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ -పునఃమహతావిషాదేనసముపప్లుతాః॥ ౧౩॥ రథస్యేతి॥ మార్గనాశేనహేతునా - దైవేనోపహతాఇతి- ప్రలపంతఇతిశేషః-కిమిదమితఃపరంకింకరిష్యామఇతిన్యవర్తంతేత్యన్వయః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ ఆలోక్యేతి॥క్షయవ్యాకులమానసాః-క్షయంగృహంప్రతి- వ్యాకులానివ్యథితానిగంతవ్యంనవేత్యేవం

మేకంవాక్యం||ఆంతే ఇతికరణంబోధ్యం - క్షయవ్యాకులమానసాః సంమార్జనలేపనాదిషు యేనవ్యధితమనస్కాః-అవర్తయంత అముంచన్ ||౧౭||౧౮||తేతానీతి|| దుఃఖేనదుఃఖేనసహితం-స్వజనం - జనంవా పౌరజనంవా-నప్రజజ్ఞుః నాజ్ఞాసిషుః||౧౯|| ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః❋❋

తేషామిత్యాది||ముమూర్షయా మర్తుమిచ్ఛయా-ఉపలక్షితానాం-సత్వాని ప్రాణాః|ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్వమిత్యమరః|ఉద్గతానీవ బభూవుః-ముమూర్షురిత్యర్థః-అమనస్వినాం ధైర్యహీనానాం||౨||౩||నేతి||నచాహృష్యన్ సుహృద్దర్శనేనాపి హర్షం నప్రాపుః నచామోదన్ అపూర్వవస్తులాభేపి మోదం నప్రాపుః ప్రసారయన్ ప్రాసారయన్-పణ్యానీతిశేషః-పుణ్యాని పుణ్యఫలభూతపుత్రకళత్రాదీని నాపచన్నితి-గృహమేధినః గృహస్థాః- తేషాం పచిక్రియాసంబంధస్తదర్ధశరీరభూతపత్నీద్వారా||౪||నష్టమితి||నష్టం చిరకాలనష్టం-రత్నాదికం-ధనాగమం విద్యాదిలాభం||౫||గృహే గృహ ఇతి || రుదంత్యస్సర్వాః స్త్రియః-భర్తారం స్వస్వభర్తారం-వ్యగర్హయంత-కిమర్థం భవద్భిరాగతమిత్యేవం నిందంతిస్మ - తోత్త్రైః అంకుశైః-గజాన్ నిశదయతి-కిన్న్విత్యాదిశ్లోకేన-ఇతి వ్యగర్హయంతేత్యన్వయః||౭||ఏకఇతి||సీతయా సహ రామం. సీతాసహితం రామమిత్యర్థః||౮|| ౯||శోభయిష్యంతీతి|| రమ్యకాననాః తత్రతత్ర రమ్యవృక్షరాజియుక్తాః-మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః| జలప్రాయమనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛ ఇత్యమరః||౧౦||కాననమితి|| నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం - అర్చితుం శక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః||౧౧||

లమానసాః |అవర్తయంతశ్రూణి నయనైశ్శోకపీడితైః||※||ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే| ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదాదుద్ధృతపన్నగా||౧౭||చంద్రహీనమివాకాశం తోయహీనమివార్ణవమ్ |అపశ్యన్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః ||౧౮|| తే తాని వేశ్మాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతా విశంతః| నైవ ప్రజజ్ఞుస్స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవినష్టహర్షాః||౧౯||❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే- సప్తచత్వారింశస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తేషామేవం విషణ్ణానాం పీడితానామతీవ చ| బాష్పవిప్లుతనేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా||※||అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినామ్| ఉద్గతానీవ సత్వాని బభూవురమనస్వినామ్||౨||
స్వం స్వం నిలయమాగమ్య పుత్రదారైస్సమావృతాః| అశ్రూణి ముముచుస్సర్వే బాష్పేణ పిహితాననాః ||౩|| నచాహృష్యన్న చామోదన్ వణిజో న ప్రసారయన్ |నచాశోభంత పణ్యాని నాపచన్ గృహమేధినః||౪||
నష్టం దృష్ట్వా నాభ్యనందన్ విపులం వా ధనాగమమ్| పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత||౫|| గృహే గృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారం గృహమాగతమ్ | వ్యగర్హయంత దుఃఖార్తా వాగ్భిస్తోత్త్రైరివ ద్విపాన్ ||※||కిన్ను తేషాం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా |పుత్రైర్వా కిం సుఖైర్వాపి యే న పశ్యంతి రాఘవమ్||౭||ఏకస్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణస్సహ సీతయా|యోనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే ||౮||ఆపగాః కృతపుణ్యాస్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసి చ |యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్య సలిలం శుచి||౯||
శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థమటవ్యో రమ్యకాననాః|ఆపగాశ్చ మహానూపాస్సానుమంతశ్చ పర్వతాః||౧౦||
కాననం వాపి శైలం వా యం రామోభిగమిష్యతి|ప్రియాతిథిమివ ప్రాప్తం నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుమ్||౧౧||

రూపచింతాయుక్తాని మనాంసి యేషాం తే తథా - అవర్తయంత అముంచన్ || ※ ||ఏషేతి|| నాతిశోభత ఇత్యశ్రూణ్యవర్తయంతేతి పూర్వేణ సంబంధః|| ౧౭ || ౧౮|| తేతానీతి|| తే పౌరాః-మహాధనాని అమూల్యాని- తాని వేశ్మానీత్యర్థః -విశంతోపి దుఃఖేన సహితం స్వజనం వా జనం అన్యజనం వా - నిరీక్షమాణా అపి-దుఃఖోపహతాస్సంతః -స్వపరవేశ్మవివేకం స్వజనాన్యజనవివేకం చ నైవ ప్రజజ్ఞుః -న ప్రాపురిత్యర్థః|| ౧౯ ||ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ -శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః❋
తేషామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం||ముమూర్షయా ఉపలక్షితానాం||※||సత్వాని అసవః ఉద్గతాని ఉత్క్రాంతానీవ బభూవుః||౨||
స్వం స్వమితి|| బాష్పేణ పిహితాననాః అశ్రువ్యాప్తముఖా ఇత్యర్థః|| ౩ || నచేతి|| హర్షః బాహ్యసంతోషః - ఆమోదః ఆంతరసంతోషః|| ౪|| నష్టమితి|| నష్టం చిరకాలనష్టం ధనాదికం-ధనాగమం ధనలాభం|| ౫ || కిన్న్వితి || యే రాఘవం న పశ్యంతి - తేషాం గృహాదిభిః కిమితి సంబంధః-అయం భావః-సంసారసాగరాన్నిరవధికకరుణయా సకలజగదుద్ధరణాయ నరరూపేణావతీర్య స్వదేశే స్వపురే చావస్థితం భగవంతం శ్రీరామం పరమాదరేణాపశ్యంతో యే పుత్రదారాదిషు రమంతే తే పాపిష్ఠాః పునః పునస్సంసరంతీతి|| ౭ || ఏకఇతి|| వనే రామం పరిచరన్ యోనుగచ్ఛతి స సత్పురుషః భాగ్యపురుషః - సా సీతాపి భాగ్యవతీత్యర్థః || ౮ || ఆస్తాం తావత్సీతాలక్ష్మణయోర్భాగ్యానువర్ణనం కస్తద్వర్ణయితుం శక్తః- అచేతనా అప్యాపగాదయస్సభాగ్యా ఇత్యాహుః - ఆపగా ఇతి || ౯ || శోభయిష్యంతీతి|| రమ్యకాననాః చారువృక్షసంఘాః-మహానూపాః జలప్రాయతీరప్రదేశాః|| ౧౦ || ౧౧|| విచిత్రైరితి|| విచిత్రకుసుమాపీడైః ఆపీడః శిరోభూషణం యేషాం తే - బహ్వీః మంజరీః పుష్పస్తబ

విచిత్రేతి ॥ విచిత్రకుసుమాపీడాః విచిత్రపుష్పశేఖరాః - మంజరీత్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః - దర్శయిష్యంతి - ఆత్మానమితి శేషః - నగాః వృక్షాః ॥ ౧౨ ॥ అకాల ఇతి ॥ దర్శయిష్యంతి - వృక్షలతాదిద్వారేతి భావః - అనుక్రోశాత్ - ఆదరాదిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర దేశే - రామో వర్తతే అత్ర భయం నాస్తి - తత్ర పరాభవోపి నాస్తి ॥ ౧౬ ॥ పురేతి ॥ దూరాత్ పురా భవతి భవిష్యతి - తతః పూర్వమేవానుగచ్ఛామ ఇత్యర్థః - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ఇతి లట్ ॥ ౧౭ ॥ పాదచ్ఛాయేతి ॥ పాదసేవా లక్ష్యతే - సుఖా సుఖసాధనభూతా - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః - పరాయణం పరమయనం - సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కోన్వనేనేతి ॥ అప్రతీతేన అప్రశస్తేన - సతామసేవ్యేనేతి యావత్ - ఉత్కంఠయా శోకస్మరణేన సహితః సోత్కంఠః - సోత్కంఠః కృతః సోత్కంఠితః - తాదృశో జనో యస్య తేన - అమనోజ్ఞేన ఉద్వేగకారిణా - హృతచేతసా చిత్తనాశకేన - అనేన వాసేన - నగరేణేత్యర్థః - కో సుజనః సంప్రీయేత - న కోపీత్యర్థః - అస్మాదయం వాసస్త్యాజ్య ఇతి భావః ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ అధర్మ్యం - ధర్మాదపేతమిత్యర్థః - అనాథవత్ నాథశూన్యం - తాని ప్రతిసంధాసే నేదముక్తం ను ఇతి - పుత్రధనకృతపురుషార్థస్య జీవితమూలత్వాదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ యయేతి ॥ పుత్రో రామః - పరిహరేత్ - విపన్న్యాదితి శేషః - రక్షేదితి యావత్ ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ జీవంత్యాః కైకేయ్యా రాజ్యే భృతకాః భృతిభుజః । భృతకో భృతిభుగిత్యమరః । కైకేయీ జీవనపర్యంతం తస్యా రాజ్యే నివసేమహి జీవంతీశబ్దస్య భావః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఉపద్రుతమితి ॥ కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం ॥ ౨౫ ॥ వినాశప్రకారము

విచిత్రకుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః । రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః ॥ ౧౨ ॥ అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ । దర్శయిష్యంత్యనుక్రోశాద్గిరయో రామమాగతమ్ ॥ ౧౩ ॥ ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః । విదర్శయంతో వివిధాన్భూయశ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఝరాన్ ॥ ౧౪ ॥ పాదపాః పర్వతాగ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవమ్ ॥ ౧౫ ॥ యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి తత్ర పరాభవః ॥ ✻ ॥ స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ ॥ ౧౬ ॥ పురా భవతి నో దూరాదనుగచ్ఛామ రాఘవమ్ ॥ ౧౭ ॥ పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తుస్తాదృశస్య మహాత్మనః । స హి నాథో జనస్యాస్య స గతిస్స పరాయణమ్ ॥ ౧౮ ॥ వయం పరిచరిష్యామః సీతాం యూయం తు రాఘవమ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇతి పౌరస్త్రియో భర్తౄన్ దుఃఖార్తాస్తత్తదబ్రువన్ ॥ ✻ ॥ యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షేమం విధాస్యతి । సీతా నారీజనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి ॥ ౧౯ ॥ కో న్వనేనాప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ । సంప్రీయేత మనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా యది చేద్రాజ్యం స్యాదధర్మ్యమనాథవత్ । న హి నో జీవితేనార్థః కుతః పుత్రైః కుతో ధనైః ॥ ౨౧ ॥ యయా పుత్రశ్చ భర్తా చ త్యక్తావైశ్వర్యకారణాత్ । కం సా పరిహరేదన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా న వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి । జీవంత్యా జాతు జీవంత్యః పుత్రైరపి శపామహే ॥ ౨౩ ॥ యా పుత్రం పార్థివేంద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘృణా । కస్తాం ప్రాప్య సుఖం జీవేదధర్మ్యాం దుష్టచారిణీమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఉపద్రుతమిదం సర్వమనాలంబమనాయకమ్ । కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వి

కోటరధర్మాగశీలమస్త్యేసామితి - ఛాందసో హ్రస్వః - నగాః వృక్షాః - రాఘవం దర్శయిష్యంతి - అయం భావః - నగా ఆత్మానం పరమాత్మానం మత్వా స్వనిష్ఠ భ్రమరఘుంకారరూపమంత్రోచ్చారణపూర్వకం స్వశాఖాకరోద్ధృతమంజరీరూపపుష్పాంజలిభిః రాఘవమర్చయిష్యంతీతి ॥ ౧౨ ॥ అకాల ఇతి ॥ గిరయో దర్శయిష్యంతి - స్వనిష్ఠవృక్షద్వారేతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ పాదపా ఇతి ॥ రమయిష్యంతీతి - స్వమూలాకీర్యమాణపల్లవకుసుమరచితశయ్యాసు సీతాసహితం రామం రమయిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ యత్రేతి ॥ రామః - వసతీతి శేషః - తత్ర హేతుః - స హి శూర ఇతి ॥ ౧౬ ॥ పురేతి ॥ రఘువో నోఽస్మాకం అదూరాత్ పురా భవతి - ఆసన్నో భవిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్ - అతః రాఘవమనుగచ్ఛామేతి - ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥ ౧౭ ॥ యం రామమనుగచ్ఛామ మహాత్మనస్తాదృశస్య - పాదచ్ఛాయా ఛాయేవ్యసుగ్రహహేతుభూతా సేవా లక్ష్యతే - శ్రీరామచంద్రపాదసేవైవ - నః సుఖా పరమసుఖసాధనభూతా - సః రామః - గతిః శరణం - పరాయణం సర్వప్రకారేణాధారభూతః ॥ ౧౮ ॥ వయమితి ॥ స్త్రియ ఇత్యర్థః - యూయం - పురుషా ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఇతీతి ॥ యోగక్షేమం అప్రాప్తద్రవ్యస్య ప్రాప్తిర్యోగః - ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమః ॥ ౧౯ ॥ అనేన వాసేన కో ను సంప్రీయేతేతి యోజనా - అప్రతీతేన అసుఖేన - శోకస్మరణం ఉత్కంఠా తాదృశ్యుత్కంఠా అస్య సంజాతా ఉత్కంఠితః - ఉత్కంఠితశ్చాసౌ జనశ్చ ఉత్కంఠితజనః తేన సహితః సోత్కంఠితజనః - తేన సోత్కంఠితజనేన వాసేన అయోధ్యావాసేన - హృతచేతసా చిత్తనాశకేన ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కైకేయ్యా రాజ్యం యది అధర్మ్యం అధర్మోపేతం - అనాథవత్ నాథరహితం స్యాత్ - తస్మిన్ రాజ్యే - నః అస్మాకం - జీవితేనాప్యర్థో నహి - కుతః పుత్రైః కుతో ధనైరిత్యన్వయః ॥ ౨౧ ॥ యయేతి ॥ పుత్రో రామః - సా కం వా పరిహరేత్ రక్షేత్ - యద్వా త్యాగాత్పరిహరేత్ - సర్వానపి పరిత్యజేదిత్యర్థః - భర్తృపుత్రత్యాగకారిణ్యాస్తస్యా ఇతరత్యాగః కియానితి భావః ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ జీవంత్యాః కైకేయ్యాః రాజ్యే - తస్యాః భృతకాః భృత్యభూతాః జీవంత్యస్సత్యః న నివసేమహి - ఇమ

ప్రపాదయంతి॥ నహీతి॥ విలాపో వినాశః॥ ౨౬॥ తేఇతి॥ తేయూయం - ఆలోడ్య అముమర్థమాలోచ్య - సుదుర్గతాః సుదరిద్రాః - రామరూపధనహీనా ఇత్యర్థః - అశ్రుతిం యత్ర గతో నామాపి న శ్రూయతే తం దేశమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ పితృవచననిర్దేశేన న కైకేయ్యాః ప్రియచికీర్షయా చ క్రియమాణే ప్రవ్రజనే కో దోష ఇత్యత్రాహ - మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి॥ కపటేన ప్రవ్రాజితః - సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః - రాజ్ఞేతి శేషః సౌనికే పశుమారకే॥ ౨౮॥ విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామస్య కార్యం కృతవానిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి పూర్ణేత్యాదినా॥ గూఢజత్రుః - గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ అంససంధీ యస్య స తథోక్తః॥ స్కంధో భుజశిరోంసోస్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ ఇత్యమరః॥ ❋॥ పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః॥ ౩౦॥ తా ఇతి॥ మృత్యోర్భయాగమే మరణసమయే॥ ౩౨॥ ఇతీతి॥ విలపంతీనాం - విలపంతీషు సతీష్విత్యర్థః - రాఘవముద్దిశ్యేతి శేషః॥ ౩౩॥ నష్టేతి॥ నష్టజ్వలనసంపాతా నష్టాగ్నిప్రణయనా - ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా - అధ్యాయో వేదః - సత్కథాః పురాణాదిః - నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః॥ ౩౪॥ ఉపశాంతేతి॥ ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా - పణ్యకల్పనాశూన్యేత్యర్థః॥ ౩౫॥ తథేతి॥ సుతైః సుతేభ్యః - పంచమ్యర్థే తృతీయా - భ్రాతృభ్యశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం॥ ౩౬॥ ప్రశాంతేతి॥ పిహితాపణోదయా - పిహితః ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధిర్యస్యాస్సా ఆపణోదయస్య పిహితత్వమాపణావిధానాత్ - సంక్షిపితోదకః - సంశోషితోదక ఇత్యర్థః॥ ౩౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ❋

నాశముపయాస్యతి॥ ౨౫॥ నహి ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః। మృతే దశరథే వ్యక్తం విలాపస్తదనంతరమ్॥ ౨౬॥ తే విషం పిబతాలోడ్య క్షీణపుణ్యాస్సుదుర్గతాః। రాఘవం వానుగచ్ఛధ్వమశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత॥ ౨౭॥ మిథ్యాప్రవ్రాజితో రామస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః। భరతే సన్నిసృష్టాస్స్మ సౌనికే పశవో యథా॥ ౨౮॥ పూర్ణచంద్రాననశ్శ్యామో గూఢజత్రురరిందమః। ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో లక్ష్మణపూర్వజః॥ ❋॥ పూర్వాభిభాషీ మధురస్సత్యవాదీ మహాబలః। సౌమ్యశ్చ సర్వలోకస్య చంద్రవత్ప్రియదర్శనః॥ ❋ నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్రమః। శోభయిష్యత్యరణ్యాని విచరన్స మహారథః॥ ౩౧॥ తాస్తథా విలపంత్యస్తు నగరే నాగరస్త్రియః। చుక్రుశుర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యోరివ భయాగమే॥ ౩౨॥ ఇత్యేవం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్మసు రాఘవమ్। జగామాస్తం దినకరో రజనీ చాభ్యవర్తత॥ ౩౩॥ నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా। తిమిరేణాభిలిప్తేవ తదా సా నగరీ బభౌ॥ ౩౪॥ ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షా నిరాశ్రయా। అయోధ్యా నగరీ చాసీన్నష్టతారమివాంబరమ్॥ ౩౫॥ తథా స్త్రియో రామనిమిత్తమాతురా యథా సుతే భ్రాతరి వా వివాసితే। విలప్య దీనా రురుదుర్విచేతసస్సుతైర్హి తాసామధికోహి సోఽభవత్॥ ౩౬॥ ప్రశాంతగీతోత్సవనృత్తవాదనా వ్యపాస్తహర్షా పిహితాపణోదయా। తదా హ్యయోధ్యా నగరీ బభూవ సా మహార్ణవస్సంక్షపితోదకో యథా॥ ౩౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋

సమర్థనం ప్రతిశపామహే॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ౨౫॥ విలాపః నాశః॥ ౨౬॥ తే విషమితి॥ తే యూయం - పురుషాః స్త్రీకా ఇతి శేషః - విషమాలోడ్య విషం పేషయిత్వా - అశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత - న విద్యతే శ్రుతిః యుష్మన్నామగ్రహణం - యస్మిన్దేశే తం దేశం గచ్ఛతేత్యర్థః॥ ౨౭॥ మిథ్యేతి॥ మిథ్యాప్రవ్రాజితః - మిథ్యావరకల్పనయా ప్రవ్రాజితోఽభూత్ - కైకేయీవశగే భరతే రాజని సతి - సౌనికే పశుమారకసమీపే - పశవో యథా నిశ్చితమరణాస్తిష్ఠంతి - సన్నివిష్టాస్స్మః॥ ౨౮॥ విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామస్య కార్యం కృతవానిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి - పూర్ణచంద్రానన ఇత్యాదినా॥ ❋॥ పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః॥ ౩౦॥ తా ఇతి॥ మృత్యోర్హేతోః భయాగమే సతి - యథా॥ ౩౨॥ ఇతీతి॥ విలపంతీనాం - విలపంతీషు సతీషు - దినకరోఽస్తం జగామ - సూర్యాస్తమయానంతరం రజనీ చాభ్యవర్తతేతి - అనేన - పౌరస్త్రీదుఃఖాసహిష్ణుతయా అస్తమయానంతరమస్తమయాత్పూర్వం చ భానోః పూర్వగత్యపేక్షయాఽతివేగగమనం ధ్వన్యతే॥ ౩౩॥ నష్టేతి॥ నష్టజ్వలనానాం సంపాతో హోమాద్యర్థముద్బోధో యస్యాం సా - ప్రశాంతాన్యధ్యయనాని సత్కథాః పుణ్యకథాశ్చ యస్యాస్సా॥ ౩౪॥ ఉపశాంతేతి॥ నిరాశ్రయా రామాశ్రయరహితా నిరాశ్రయా॥ ౩౫॥ తథేతి॥ సుతైః సుతేభ్యః - స రామః - తాసామధికోఽభవత్ - అతో రామనిమిత్తం రురుదురితి సంబంధః॥ ౩౬॥ ప్రశాంతేతి॥ ప్రశాంతం గీతోత్సవనృత్తవాద్యతౌర్యత్రికం యస్యాం సా - పిహితః ఆపణానాం పణ్యవస్తూనాముదయః ప్రసారణం యస్యాం సా - సంక్షిపితోదకః క్షీణోదకో యథా॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టచత్వారింశస్సర్గః॥ ❋

అథరామవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి రామోపీతి॥ తేనైవరాత్రిశేషేణ యేనరాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయగతః తేనైవ-మహదంతరం మహావకాశం మహద్దూరమితియావత్॥ ౧॥ తథేతి॥ గచ్ఛతః గచ్ఛతిసతి - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ - విషయాంతం ఉత్తరకోసలదేశదక్షిణావధిం॥ ౨॥ గ్రామానితి॥ వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణకృష్టసీమాంతాన్ - బీజావాపార్థం సజ్జీకృతక్షేత్రానిత్యర్థః - శనైరివయయౌ - ఉత్తమాశ్వానాంగతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్రమపిగమనం శనైరివజానన్ యయావిత్యర్థః - శృణ్వన్నితి గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామాః మహాగ్రామాః - సంవాసాః అల్పగ్రామాః - తేషువాసినాం - శృణ్వన్నతియయావితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౩౪॥ వాచఏవప్రపంచయతి రాజానమిత్యాది॥ పాపా పాపస్వభావా - పాపానుబంధినీ - నైరంతర్యేణపాపకారిణీత్యర్థః - తీక్ష్ణా క్రూరా - వనవాసేవననాననిమిత్తం - ప్రవాసయతీత్యన్వయః - అతియయా అతిక్రమ్యయయౌ॥ ౧౦॥ గత్వేతి ॥ గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛప్రదేశాం - సాగరంగమామితి - గమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితిఖచిముమ్॥ ౧౧॥ ౧౨॥ సఇతి ॥ మహీంకోసలదేశం - రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం - యద్యపి ఇక్ష్వాకూణామియంభూమిస్సశైలవనకాననేతిభూమిమాత్రమిక్ష్వాకోర్దేవ - తథాపితస్యజన్మభూమిరియం ఇతరజనపదస్థాః కరదా ఇతి బోధ్యం॥ ౧౩॥ సూతఇతీతి॥ సూతఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధేరనిత్యత్వాత్ - హంసమత్తస్వరః - హంసస్యేవ మత్తః కలః స్వరః యస్య సతథా॥ ౧౪॥ భావిపితృవియోగసూచకమాత్మనోత్యమాహ కదేతి॥ పర్యటిష్యామి చరిష్యామి॥ ౧౫ ॥ నను - శ్రీ

రామోపి రాత్రిశేషేణ తేనైవ మహదంతరమ్। జగామ పురుషవ్యాఘ్రః పితురాజ్ఞామనుస్మరన్॥ ౧॥ తథైవ గచ్ఛతస్తస్య వ్యపాయాద్రజనీ శివా। ఉపాస్య స శివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత॥ ౨॥ గ్రామాన్ వికృష్టసీమాంతాన్ పుష్పితాని వనాని చ। పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం శనైరివ హయోత్తమైః ※॥ శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినామ్॥ ౩౪॥ రాజానం ధిగ్దశరథం కామస్య వశమాస్థితమ్॥ ※॥ హా నృశంసాద్య కైకేయీ పాపా పాపానుబంధినీ॥ తీక్ష్ణా సంభిన్నమర్యాదా తీక్ష్ణకర్మణి వర్తతే ※॥ యా పుత్రమీదృశం రాజ్ఞః ప్రవాసయతి ధార్మికమ్। వనవాసే మహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియమ్॥ ※ ॥ కథం నామ మహాభాగా సీతా జనకనందినీ। సదా సుఖేష్వభిరతా దుఃఖాన్యనుభవిష్యతి॥ ※ ॥ అహో దశరథో రాజా నిస్స్నేహస్స్వసుతం ప్రియమ్। ప్రజానామనఘం రామం పరిత్యక్తుమిహేచ్ఛతి॥ ※॥ ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినామ్। శృణ్వన్నతియయౌ వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః ॥ ౯ ॥ తతో వేదశ్రుతిం నామ శివవారివహాం నదీమ్। ఉత్తీర్యాభిముఖః ప్రాయాదగస్త్యాధ్యుషితాం దిశమ్ ॥ ౧౦ ॥ గత్వా తు సుచిరం కాలం తతశ్శీతజలాం నదీమ్। గోమతీం గోయుతానూపామతరత్ సాగరంగమామ్ ॥ ౧౧॥ గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవశ్శీఘ్రగైర్హయైః। మయూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీమ్ ॥ ౧౨ ॥ స మహీం మనునా రాజ్ఞా దత్తామిక్ష్వాకవే పురా । స్ఫీతాం రాష్ట్రావృతాం రామో వైదేహీమన్వదర్శయత్ ॥ ౧౩॥ సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం తమభీక్ష్ణశః। హంసమత్తస్వరశ్శ్రీమానువాచ పురుషర్షభః॥ ౧౪॥ కదాహం పునరాగమ్య సరయ్వాః పుష్పితే వనే। మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పి

రామోపీతి ॥ తేనైవరాత్రిశేషేణ-యేనైవరాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయగతః తేనైవ-మహదంతరం మహావకాశం- మహద్దూరమితియావత్ ॥ ౧ ॥ తథైవేతి ॥ గచ్ఛతస్సతః - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ -విషయాంతం కోసలదేశాంతం ॥ ౨॥ గ్రామానితి॥ వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణకృష్టాః సీమాంతాః యేషు - బీజావాపార్థం ఆసీమాంతం సజ్జీకృతక్షేత్రానిత్యర్థః - పశ్యన్ శనైరివ శీఘ్రం- అతిఅతిక్రమ్య- యయా - ఉత్తమాశ్వానాంగతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరమణీయదేశదర్శన పారవశ్యాచ్చ - అతిశీఘ్రమపిగమనం శనైరివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః ※ ॥ గ్రామసంవాసవాసినాం- గ్రామామహాగ్రామాః - సంవాసాః స్వల్పగ్రామాః- తేషునివాసినాం మనుష్యాణాం వాచః శృణ్వన్ -అతియయావితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౩౪॥ శృణ్వన్వాచో మనుష్యాణామిత్యుక్తం తా ఏవాహ - రాజానంధిగిత్యాదిసార్థైః పంచభిః-ఆస్థితం ప్రాప్తం ॥ ※ ॥ పాపానుబంధినీ పాపసంబంధినీ -తీక్ష్ణా క్రూరా - సంభిన్నమర్యాదా ఖండితమర్యాదా॥ ※॥ ఈదృశం కల్యాణగుణైకతానం-సానుక్రోశం సదయం ॥ ※ ॥ అహో ఇతి ॥ ప్రజానాం పుత్రాణాం మధ్యే-ప్రియం-అనఘం నిర్దుష్టం-యద్వా ప్రజానాం ప్రాణినాం ప్రియం స్వసుతం రామం- పరిత్యక్తుమిచ్ఛతీతి వా సంబంధః ॥ ※ ॥ ఏతా ఇతి ॥ ఏతాః పూర్వోక్తా వాచః-శృణ్వన్ -కోసలాన్ కోసలదేశానతియయౌ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ శివవారివహాం శివవారీణి వహతీతి తథా॥ ౧౦ ॥ గత్వేతి॥ గోయుతానూపాం గోభిర్యుక్తాన్యనూపాని జలప్రాయప్రదేశా యస్యాం సా తథా ॥ ౧౧ ॥ గోమతీమితి ॥ స్యందికాం స్యందికాఖ్యాం॥ ౧౨॥ సమహీమితి-సరామః-మహీం-స్యందికానదీమర్యాదాం-కోసలదేశమిత్యర్థః-రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-వైదేహీమన్వదర్శయదితిసంబంధః॥ ౧౩ ॥ సూతఇతి ॥ ఆభాష్య సంబోధ్య-హంసమత్త

ద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోగ్రదండతాః॥ అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తకమితి॥ నిందితా మృగయా కథం కాంక్ష్యత ఇత్యా
శంక్య - హింస్రమృగనివృత్త్యర్థం కాదాచిత్కా న గర్హితా కిం తు నిరంతరైవ - యథా రాజసూయే తస్యాస్సభాయా మధ్యేధిదేవన ముక్త్వా
వోక్ష్యమాణం తన్నివవేదివిహితం ద్యూతమిత్యాహ రాజర్షీణామితి॥ హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం - అస్తీతి శే
షః - కాలే శ్రాద్ధాదికాలే - మనుజైః స్వదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వినామభికాంక్షితాం చలలక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభిరభి
కాంక్షితాం - తాం మృగయాం నాత్యర్థమభికాంక్షామి - కించిత్ కాంక్షామీత్యర్థః - రతిః క్రీడా॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ ఐక్ష్వాకః - దాండినాయ
నేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః - స రామః - సూతం ప్రతి - తం తమర్థం - రాజగుణాదిరూపం - అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా - మధురయా గి
రా వాక్యముదీరయన్ నన్ అధ్వానం యయౌ - అముమర్థముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ ※※※※※※※※
※ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ※

విశాలానితి॥ కోసలాన్ యాత్వా - అంతపర్యంతదక్షిణకోసలాన్ యాత్వేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ నిర్గమనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య
పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వా దిదానీమయోధ్యారాజ్యసీమాం తేస్థిత్వా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య ని
ర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం పురదేవతా నమస్కారపూర్వకమభ్యనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదినా॥ యానీతి - తాన్యపృచ్ఛ ఇ
త్యర్థసిద్ధం॥ ౩ ॥ తత ఇతి॥ భుజోద్యమనం రథవేగేన దూరగమనాత్ - అశ్రుపూర్ణముఖత్వం తదశ్రుదర్శనాత్ - జనదర్శనార్థ
మాగతం॥ ౪॥ అనుక్రోశ ఇతి॥ అనుక్రోశః ఆదరః - దయా అనుకంపా - యథార్హం స్వామిత్వానుగుణం - వః యుష్మాభిః కృతః - కృతా చే
త్యపి ద్రష్టవ్యం - దుఃఖస్య అనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం - పాపీయః అశోభనం - మద్దర్శనే భవతాం దుఃఖమభివర్ధ

త్రా చ సంగతః॥ ౧౫॥ రాజర్షీణాం హి లోకేఽస్మిన్ రత్యర్థం మృగయా వనే। కాలే వృతాం తాం మనుజై
ర్ధన్వినామభికాంక్షితామ్॥※॥ నాత్యర్థమభికాంక్షామి మృగయాం సరయూవనే। రతిర్హ్యేషాతులా
లోకే రాజర్షిగణసమ్మతా॥ ౧౭ ॥ స తమధ్వానమైక్ష్వాకస్సూతం మధురయా గిరా। తం తమర్థమభి
ప్రేత్య యయౌ వాక్యముదీరయన్ ॥ ౧౮ ॥※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

※※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ※※※※※※※※

విశాలాన్ కోసలాన్ రమ్యాన్ యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః। అయోధ్యాభిముఖో ధీమాన్ ప్రాంజలిర్వా
క్యమబ్రవీత్॥ ౧॥ ఆపృచ్ఛే త్వాం పురిశ్రేష్ఠే కాకుత్స్థపరిపాలితే। దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయం
త్యావసంతి చ॥※॥ నివృత్తవనవాసస్త్వామనృణో జగతీపతేః। పునర్ద్రక్ష్యామి మాత్రా చ పిత్రా చ స
హ సంగతః॥ ౩॥ తతో రుధిరతామ్రాక్షో భుజముద్యమ్య దక్షిణమ్। అశ్రుపూర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీజ్జానప
దం జనమ్॥ ౪॥ అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం మయి వః కృతః। చిరం దుఃఖస్య పాపీయో గమ్యతామ

స్వరః మత్తహంసస్వరః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ మృగయా కిం శిష్టాచరితేత్యత్రాహ - రాజర్షీణామిత్యాదినా ॥ హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం
వనే మృగయా రత్యర్థం - అస్తీతి శేషః - కాలే మృగయాయోగ్యకాలే - శ్రాద్ధాదికాల ఇత్యర్థః - మనుజైః స్వదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం -
ధన్వినామభికాంక్షితాం లక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభిరభికాంక్షితామిత్యర్థః॥※॥ తాం నాత్యర్థమభికాంక్షామి కించిత్కాంక్షామీత్యర్థః - యద్వా
మృగయాయాః స్త్రీత్వాదిసప్తవ్యసనాంతఃపాతిత్వేన నిషిద్ధత్వాత్ కథం మృగయాం పర్యటిష్యసీత్యత ఆహ - రాజర్షీణామితి ॥ రాజర్షీణామ
స్మిన్ లోకే రత్యర్థం యా మృగయా అస్తి - హి ప్రసిద్ధౌ - తాం పర్యటిష్యామీతి పూర్వేణ సంబంధః - కీదృశీం - కాలే వృతాం - అన్యత్సమానం -
తథాపి సదా మృగయాపర్యటనే రాజ్యపాలనరూపస్వధర్మనాశస్స్యాదత ఆహ - నాత్యర్థమితి ॥ అత్యర్థం సదా - నాభికాంక్షామి - యతః -
ఏషా కాదాచిత్కమృగయా - రాజర్షిగణసమ్మతా రతిః క్రీడా॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ తం తమర్థం పూర్వోక్తార్థం - అభిప్రేత్య విషయీకృత్య - వా
క్యముదీరయన్ - తమధ్వానం మార్గం - యయౌ ఇతి సంబంధః॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యా
కాండటీకాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

విశాలానితి॥ యాత్వా గత్వా - స్వదేశాంతమితి శేషః॥ ౧॥ ఆరబ్ధస్య వ్రతస్య నిర్విఘ్నసమాప్త్యర్థం నిర్గమనసమయే శిష్టాచారప్రా
ప్తపురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాత్ స్వదేశాంతే స్థిత్వా పురీమనుజ్ఞాం యాచతే - ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదిద్వాభ్యాం ॥ దైవతా
ని చ - ఆపృచ్ఛే ప్రార్థయే॥※॥ ప్రార్థనాప్రకారమేవాహ - నివృత్తేతి॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ జానపదం జనం - స్వదర్శనార్థం తత్రాగతం జనం
అశ్రుపూర్ణముఖో దీన ఇత్యస్యాయం భావః - వ్యసనేషు మమ ప్యాకాంక్ష్య శం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః దుఃఖితజనాన్ దృష్ట్వా తేషాం దుఃఖనివా
రణాయ స్వయమప్యశ్రుపూర్ణముఖో భూదితి ॥ ౪ ॥ అనుక్రోశః ఆదరః - దయా కారుణ్యం - యద్వా - అనుక్రోశో జుగుప్సా జుగుప్సనీ

శే-అతో గమ్యతాం-అర్థసిద్ధయే గృహకృత్యాదికారణాయ॥౫॥తత ఇతి॥వ్యతిష్ఠంత -రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్ముర్ ఇత్యర్థః॥౬॥తథేతి॥విలపతామిత్యనాదరే షష్ఠీ॥అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం-క్షణదాముఖే నిశాముఖే॥౭॥ ఉత్సృజ్యామపి రాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గత వా ప్రామ ఇతి ద్యోతయితుమృషిః కోసలానభివర్ణయతి॥తత ఇత్యాదినా॥ ధనధాన్యయోః ప్రయోజనమాహ - దానేతి - చైత్యయూపసమావృతాన్ - చైత్యాని దేవతాయతనాని - యూపాస్సర్వతో ముఖాదియాగప్రఖ్యాపకాః యూపాకారత్వేన స్థాపితా స్తంభాః - ఉద్యానాః పుష్పవాటికాః - సంపన్నాః సంపూర్ణాః - గోకులైరాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా సేవితాన్ - నరేంద్రాణాం లక్షణీయాన్ - ఏకైకశో నగరనగృశత్వేన లక్షయితుం యోగ్యాన్ -కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్॥౧౦॥మధ్యేనేతి॥మధ్యేన మార్గేణ-భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగవృష్టిర్విస్మయతే వృతిమతాం వర ఇతి॥౧౧॥ తత్రేత్యాది॥తత్ర కోసలాద్దక్షిణదేశే - త్రిభిః పథిభిర్భృచ్ఛతీతి త్రిపథగా తాం స్వర్గ మర్త్య లోక పాతాళగామినీమిత్యర్థః శివతోయా మచ్ఛతోయాం॥౧౨॥ఆశ్రమైరిత్యాది॥శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః కాలే క్రీడాకాలే ఉచితకాలే వా సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాంసి యేషాం- తాదృశాహ్రదాః యస్యాం సా-శివాం క్రీడార్థం సేవనేపి పావనాం నానాగంధర్వపత్నీభిః-గంధర్వాణాం నానాత్వం దేవగంధర్వమనుష్యగంధర్వభేదాత్ - సేవితాం శివామితి పూర్వవత్ - సేవితృభేదేప్యేకరూపపావనత్వ కథనాన్నానర్థక్యం - దేవాక్రీడాః దేవావార్హక్రీడాపర్వతాః-దేవోద్యానాని దేవార్హోద్యానాని - దేవార్థమాకాశగమాం దేవపూజనార్థమాకాశం ప్రాప్తాం-దేవపద్మినీం - దేవార్హాంభోజయుక్తామిత్యర్థః - గంగాం స్త్రీత్వేన రూపయతి-జలాఘాతేత్యాదినా ॥ జలాఘాతః శిలాసు జలపతనం- తేన తచ్ఛబ్దో లక్ష్యతే - స ఏవాట్టహాసః సఘోషహాసః తేనోగ్రాం- ఫేన ఏవ నిర్మలహాసః తద్వతీం - వేణీకృతజలాం-నిమ్నోన్నతశిలాపతనేన వేణ్యాకారతయా కృతజలాం - క్వచిత్ అగాధస్థలే స్తిమితగంభీరాం నిశ్చలగంభీరాం - గంభీరనిర్ఘోషో మృదంగాదేరివ- భైరవనిస్వనో శనార్థసిద్ధయే॥౫॥ తేభివాద్య మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్। విలపంతో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠంత క్వచిత్క్వచిత్ ॥౬॥తథా విలపతాం తేషామతృప్తానాం చ రాఘవః।అచక్షుర్విషయం ప్రాయాదృథార్కః క్షణదాముఖే ॥౭॥తతో ధాన్యధనోపేతాన్ దానశీలజనాన్ శివాన్। అకుతశ్చిద్భయాన్ రమ్యాన్ చైత్యయూపసమావృతాన్॥ ❋ ॥ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్ సంపన్నసలిలాశయాన్ । తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్ గోకులాకుల సేవితాన్॥ ❋ ॥లక్షణీయాన్నరేంద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్ । రథేన పురుషవ్యాఘ్రః కోసలానత్యవర్తత॥ ౧౦ ॥మధ్యేన ముదితం స్ఫీతం రమ్యోద్యానసమాకులమ్। రాజ్యం భోగ్యం నరేంద్రాణాం యయౌ ధృతిమతాం వరః॥౧౧॥తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయామశైవలామ్ । దదర్శ రాఘవో గంగాం పుణ్యామృషినిషేవితామ్॥౧౨॥ఆశ్రమైరవిదూరస్థైః శ్రీమద్భిస్సమలంకృతామ్। కాలేప్సరోభిర్హృష్టాభిస్సేవితాంభోహ్రదాం శివామ్॥ ❋ ॥దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరైరుపశోభితామ్। నానాగంధర్వపత్నీభిస్సేవితాం సతతం శివామ్॥ ❋ ॥దేవాక్రీడశతాకీర్ణాం దేవోద్యానశతాయుతామ్। దేవార్థమాకాశగమాం విఖ్యాతాం దేవపద్మినీమ్॥ ❋ ॥జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఫేననిర్మలహాసినీమ్। క్వచిద్వేణీకృతజలాం క్వచిదావర్తశోభితామ్॥ ❋ ॥క్వచిత్ స్తిమితగంభీరాం క్వచిద్వేగజలాకులామ్। క్వచిద్గంభీరనిర్ఘోషాం క్వచిద్భైరవనిస్వనామ్॥ ❋ ॥దేవసంఘాప్లుతజలాం నిర్మలోత్పలశోభి

యాన్ కైకేయీ ప్రభృతీన్ ప్రతిజుగుప్సామయి యయా చ -యథాహం వో యుష్మాభిః కృతః - దుఃఖస్య చిరం దీర్ఘకాలానుభవః - పాపీయః అశోభనం-అసహ్యతరం వా - అతో యుష్మాభిః గమ్యతాం - అర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - వయం గచ్ఛామ ఇతి శేషః-యద్వా - యథార్హం యథాయోగ్యం - మయి కృతో యో మాను క్రోశోనుతాపః యయా చ - పాపీయః తదిదం సర్వం వః యుష్మాకం దుఃఖస్య చిరం బహుకాలానుభవాయ సంపన్నం- అతః కిం కుర్మః - ఇదానీం గమ్యతాం - వయమర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - సాధయామ ఇత్యర్థః - అవతారప్రయోజనం రావణవధాదికమితి కటాక్షః॥౫॥౬॥తథేతి ॥అతృప్తానాం దర్శనతృప్తిరహితానాం- క్షణదాముఖే సాయంకాలే॥౭॥ రాముః సుదుస్త్యజాం రాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గత ఇతి ద్యోతయితుం కోసలదేశమనువర్ణయతి - తత ఇతి ॥ చైత్యాని దేవతాయతనాని- యూపాః యాగీయపశుబంధనస్తంభాః ॥ ❋ ॥ గోకులైరాకులతయా నిబిడతయా సేవితాన్ ॥ ❋ ॥లక్షణీయాన్ ఏకైకశో నగరనగృశత్వేన నరేంద్రాణాం నరేంద్రైః లక్షితుం యోగ్యానిత్యర్థః - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్ ॥ ౧౦ ॥ మధ్యేనేతి ॥ రాజ్యం మధ్యేన యయౌ- మధ్యగల్యవలంబేన యయావిత్యర్థః॥౧౧॥౧౨-౧౫॥కాల ఇతి ॥ కాలే క్రీడాకాలే॥ ❋ ॥ ❋ ॥దేవానామాక్రీడాః క్రీడాపర్వతాః - తేషాం శతైరాకీర్ణాం వ్యాప్తాం-తీర ఇతి శేషః - దేవార్థం దేవప్రయోజనార్థం-ఆకాశగమాం ఆకాశం ప్రాప్తాం-దేవపద్మినీం దేవభోగ్యపద్మపద్మినీం ॥ ❋ ॥ గంగాం స్త్రీత్వేన వర్ణయతి - జలేతి ॥ శిలాదిపతనస్థలే యో యం జలఘాతః స శబ్దః తద్రూపేణాట్టహాసేనోగ్రాం ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ఆభోగపులినాం విస్తారపులినాం

దేరివ - ఆభోగపులినాం పరిపూర్ణతాయుక్తపులినాం - విశాలసైకతామిత్యర్థః - ఆభోగః పరిపూర్ణతేత్యమరః। నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం - సారసో హంసవిశేషః - విహగైః హంసాదిభిర్నైకైః పక్షివిశేషైః - క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నామితి - పూర్వముత్పలశోభోక్తాత్ర తచ్ఛన్నత్వమితి విశేషః - కుట్మలైః కల్హారాదికుట్మలైః - నానాపుష్పరజోభిః ధ్వస్తాం - వర్ణాన్తరం ప్రాప్తామిత్యర్థః - ఏవం రక్తవర్ణత్వాత్ సమదామివ స్థితాం - వ్యపేతమలసంఘాతాం - అత ఏవ మణినిర్మలదర్శనాం వైడూర్యమణివన్నిర్మలదర్శనాం - వరవారణైః రాజగజైః - దేవోపవాహ్యైః దేవానాం వాహనభూతైః - ఫలైః పుష్పైః కిసలయైరేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం - యద్వా ఫలపుష్పాదిభిర్వృతాం అత ఏవ భూషితాం - ప్రమదామివ స్థితామితి వార్థః - ద్విజైః పక్షిభిః - శింశుమారైః నక్రవిశేషైః - యద్వా శింశుమారైః జలకపిభిః - శింశుమారస్త్వంబుకపిరితి వైజయన్తీ - అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతామిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం తత్ర ప్రాదుర్భావమాత్రేణేతి జ్ఞేయం - సారసక్రౌంచనాదితాం సరో నివాసో యేషాం తే సారసాః పక్షివిశేషాః - సోఽస్య నివాస ఇత్యణ్ - అతో హంససారససంఘుష్టామిత్యనేన న పౌనరుక్త్యం - శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగామాససాద - శృంగిబేరపురం ప్రతి గచ్ఛన్ గంగామాససాదేత్యర్థః - యద్వా శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపురసమీపే - గంగామాససాదేత్యర్థః ॥౨౫॥ తామితి । ఊర్మికలిలావర్తాం ఊర్మిమిశ్రావర్తాం ॥౨౬॥ అవిదూరాదితి । అవిదూరాత్ సమీపే - ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః ॥౨౭॥ ద్రక్ష్యామ ఇతి । సంమాన్యేత్యస్య దేవేత్యాదినా సంబంధః ॥౨౮॥ లక్ష్మణ ఇతి । బాఢమిత్యంగీకారే ॥౨౯॥ రామ ఇతి । అభియాయ ప్రాప్య ॥౩౦॥ ॥౩౧॥ తత్రేత్యాది । తత్ర దేశే - రాజా తద్దేశాధిపతిః - ఆత్మసమః ప్రాణసమః - నిషాదజాత్యః నిషాదజాతౌ భవః - దిగాదిత్వాద్యత్ - బలవాన్ చతురంగబలవాన్ - స్థపతిః నిషాదాధిపతిః - స్థపతిః పునః స్థాపత్యేఽధిపతౌ తక్ష్ణీతి వైజయన్తీ । ననుహీనప్రేష్యం హీనసఖ్యం హీనగేహనిషేవణమిత్యుపపాతకపరిగణితం హీనజాతిసఖ్యం మహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథముపపద్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - నిషాదస్థపతిం యాజయేదితి నిషాదాధిపతేర్యజ్ఞసంబన్ధశ్రవణాదత్యన్తానుచితం న భవతీత్యవగంతవ్యం - వస్తుతస్తు శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాస్స్మృతాః । సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్తోఽయమత్యుత్తమ ఏవ ॥ గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం - గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయేతి దర్శితం ॥

తాం క్వచిదాభోగపులినాం క్వచిన్నిర్మలవాలుకామ్ ॥ ❋ ॥ హంససారససంఘుష్టాం చక్రవాకోపకూజితామ్ । సదామత్తైశ్చ విహగైరభిసన్నాదితాన్తరామ్ ॥ ❋ ॥ క్వచిత్తీరరుహైర్వృక్షైర్మాలాభిరివ శోభితామ్ । క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచిత్ పద్మవనాకులామ్ ॥ ❋ ॥ క్వచిత్ కుముదషండైశ్చ కుట్మలైరుపశోభితామ్ । నానాపుష్పరజోధ్వస్తాం సమదామివ చ క్వచిత్ ॥ ❋ ॥ వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనామ్ । దిశాగజైర్వనగజైర్మత్తైశ్చ వరవారణైః ॥ ❋ ॥ దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహుస్సంనాదితవనాన్తరామ్ । ప్రమదామివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః ॥ ❋ ॥ ఫలైః పుష్పైః కిసలయైర్వృతాం గుల్మైర్ద్విజైస్తథా । శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజంగైశ్చ నిషేవితామ్ ॥ ❋ ॥ విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యామపాపాం పాపనాశినీమ్ । తాం శంకరజటాజూటాద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా సముద్రమహిషీం గంగాం సారసక్రౌంచనాదితామ్ ॥ ❋ ॥ ఆససాద మహాబాహుశ్శృంగిబేరపురం ప్రతి ॥౨౫॥ తామూర్మికలిలావర్తామన్వవేక్ష్య మహారథః ॥ ❋ ॥ సుమన్త్రమబ్రవీత్ సూతమిహైవాద్య వసామహే ॥౨౬॥ అవిదూరాదయం నద్యా బహుపుష్పప్రవాళవాన్ ॥ ❋ ॥ సుమహానింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే ॥౨౭॥ ద్రక్ష్యామస్సరితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివామ్ ॥ ❋ ॥ దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షిణామ్ ॥౨౮॥ లక్ష్మణశ్చ సుమన్త్రశ్చ బాఢమిత్యేవ రాఘవమ్ ॥ ❋ ॥ ఉక్త్వా తమింగుదీవృక్షం తదోపయయతుర్హయైః ॥౨౯॥ రామోఽభియాయ తం రమ్యం వృక్షమిక్ష్వాకునందనః ॥ ❋ ॥ రథాదవాతరత్తస్మాత్సభార్యస్సహలక్ష్మణః ॥౩౦॥ సుమన్త్రోఽప్యవతీర్యాస్మాన్మోచయిత్వా హయోత్తమాన్ ॥ ❋ ॥ వృక్షమూలగతం రామముపతస్థే కృతాంజలిః ॥౩౧॥ తత్ర రాజా గుహో నామ రామస్యాత్మసమస్సఖా ॥ ❋ ॥ నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతిశ్చేతి విశ్రుతః ॥౩౨॥ స శ్రుత్వా పురుషవ్యా

❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ శింశుమారః జలకపిః । శింశుమారస్త్వంబుకపిరితి వైజయన్తీ । నక్రైర్మకరైః ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపురముద్దిశ్య - గచ్ఛన్ గంగామాససాదేతి సంబంధః ॥౨౫॥ తామితి ॥ ఊర్మిభిః కలితాః సంపృక్తాః ఆవర్తా యస్యాం తాం పూర్వోక్తాం గంగాం - అన్వవేక్ష్య ఆసాద్య - ఇహ గంగాతీరే - అద్య వసామహ ఇతి సుమన్త్రమబ్రవీదితి యోజనా ॥౨౬॥ అవిదూరాదితి ॥ ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః ॥౨౭॥ ॥౨౮॥ ॥౨౯॥ రామ ఇతి ॥ అభియాయ ప్రాప్య ॥౩౦॥ ॥౩౧॥ తత్ర రాజేతి ॥ ఆత్మసమః ప్రాణసమః సఖా - నిషాదజా

౩౨౫॥ ౩౩౫॥ తత ఇతి ॥ దూరాదుపస్థితం దృష్ట్వా సమాగచ్ఛదిత్యనేన ప్రత్యుత్థానాభిగమనోక్తిః - లక్ష్మణేన సహ సమాగచ్ఛత్ - లక్ష్మణవత్ తస్మిన్ భ్రాతృత్వబుద్ధిమకరోదిత్యర్థః - సమిత్యేకీభావే ॥ ౩౪౫ ॥ తమితి ॥ ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తప్తః - అనేన రామస్య పూర్వం మృగయావ్యాపారాదినా సఖ్యమస్తీతి గమ్యతే - ఇయమస్మత్ పురీ ॥ ౩౬ ॥ తత ఇతి ॥ ఆద్యశబ్దేన పేయాదికముచ్యతే - పృథగ్విధం మాంసాదిభేదేన బహువిధం ॥ ౩౭ ॥ స్వాగతమితి - ఇయం మహీ అటవీరాజ్యం ॥ ౩౮ ॥ భక్ష్యమితి ॥ భక్ష్యం ఖాద్యం వ్యంజనాది - భోజ్యం అన్నం - పేయం పానకాది - లేహ్యం రసాయనాది - ఖాదనం ఘాసః ॥ ౩౯ ॥ గుహమితి ॥ అర్చితత్వేఽపి కేచిన్న తన్మాత్రేణ తుష్యంతి సత్తథా వయమిత్యాహ హృష్టాశ్చేతి - స్నేహసందర్శనేన రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన ॥ ౪౦౫ ॥ భుజాభ్యామితి ॥ సాధు పీడయన్ సమ్యగాలింగన్ - పీనాభ్యామితి సుఖహేతుత్వముచ్యతే ॥ ౪౧ ॥ యత్త్వితి ॥ అనుజానామి మమ సర్వం సమ్యక్కృతమిత్యనుజానామి - ప్రతిగ్రహే న వర్తే - ప్రతిగ్రహధర్మం నాశ్రితవానస్మీతి భావః ॥ ౪౩ ॥ రాజ్యాన్నాద్యపరిగ్రహే హేతుం దర్శయతి కుశచీరాజినధరమితి ॥ కుశం పవిత్రమేఖలాదిరూపం - చీరం వల్కలం - అజినం కృష్ణాజినం - ధర్మే ప్రణిహితం పితృవాక్యపరిపాలనాదిధర్మే సావధానం - వనం గోచరః సంచారవిషయో యస్య తం ॥ ౪౪ ॥ అశ్వానామితి ॥ అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన - అర్థీ ప్రయోజనవాన్ - అశ్వఘాసమేవ ప్రయోజనమిత్యర్థః - అత్ర అస్మిన్ సమయే ॥ ౪౫ ॥ ఏతే హీతి ॥ సువిహితైః పోషితైః ॥ ౪౬ ॥ అశ్వానామితి ॥ స గుహః - తత్రైవ తదానీమేవ - పురుషాన్ స్వభృత్యాన్ ప్రతి - అశ్వానాం ఖాదనం ప్రతిపానం క్షీరాదికం చ - త్వరితం దీయతామిత్యన్వశాత్ ॥ ౪౭ ॥ తత ఇతి ॥ ఉత్తరాసంగః ఉత్తరీయం అన్వాస్య ఉపాస్య - అనేన స్నానసమాప్తిః సూచ్యతే - భోజ్యమాహారం ॥ ౪౮ ॥ తస్యేతి ॥ శయ్యాకాలే పాదప్రక్షాళనం రాజోపచారత్వాద్వా - స్వశేషవృత్త్యనురూపత్వాద్వా - యద్వా ప్రక్షాళనం రామకర్తృకం - తదాచమనస్యాప్యుపలక్షణం - ప్రక్షాళ్యాచమ్య శయానస్య - శయానే

ఘ్రుం రామం విషయమాగతమ్ ॥✻॥ వృద్ధైః పరివృతోఽమాత్యైర్జ్ఞాతిభిశ్చాప్యుపాగతః ॥ ౩౩౫ ॥ తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరాదుపస్థితమ్ ॥✻॥ సహ సౌమిత్రిణా రామస్సమాగచ్ఛద్గుహేన సః ॥ ౩౪౫ ॥ తమార్తస్సంపరిష్వజ్య గుహో రాఘవమబ్రవీత్ ॥✻॥ యథాయోధ్యా తథేయం తే రామ కింకరవాణి తే ॥ ✻ ॥ ఈదృశం హి మహాబాహో కః ప్రాప్స్యత్యతిథిం ప్రియమ్ ॥ ౩౬ ॥ తతో గుణవదన్నాద్యముపాదాయ పృథగ్విధమ్ ॥✻॥ అర్ఘ్యం చోపానయత్క్షిప్రం వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩౭ ॥ స్వాగతం తే మహాబాహో తవేయమఖిలా మహీ ॥ ✻ ॥ వయం ప్రేష్యా భవాన్ భర్తా సాధు రాజ్యం ప్రశాధి నః ॥ ౩౮ ॥ భక్ష్యం భోజ్యం చ పేయం చ లేహ్యం చేదముపస్థితమ్ ॥ ✻ ॥ శయనాని చ ముఖ్యాని వాజినాం ఖాదనం చ తే ॥ ౩౯ ॥ గుహమేవం బ్రువాణం తు రాఘవః ప్రత్యువాచ హ ॥ ✻ ॥ అర్చితాశ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయమ్ ॥ ✻ ॥ పద్భ్యామభిగమాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ ॥ ౪౦౫ ॥ భుజాభ్యాం సాధుపీనాభ్యాం పీడయన్ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ✻ ॥ దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి అరోగం సహ బాంధవైః ॥ అపి తే కుశలం రాష్ట్రే మిత్రేషు చ ధనేషు చ ॥ ౪౧ ॥ యత్త్విదం భవతా కించిత్ ప్రీత్యా సముపకల్పితమ్ । సర్వం తదనుజానామి న హి వర్తే ప్రతిగ్రహే ॥ ౪౩ ॥ కుశచీరాజినధరం ఫలమూలాశినం చ మామ్ । విద్ధి ప్రణిహితం ధర్మే తాపసం వనగోచరమ్ ॥ ౪౪ ॥ అశ్వానాం ఖాదనేనాహమర్థీ నాన్యేన కేనచిత్ । ఏతావతాత్ర భవతా భవిష్యామి సుపూజితః ॥ ౪౫ ॥ ఏతే హి దయితా రాజ్ఞః పితుర్దశరథస్య మే । ఏతైస్సువిహితైరశ్వైర్భవిష్యామ్యహమర్చితః ॥ ౪౬ ॥ అశ్వానాం ప్రతిపానం చ ఖాదనం చైవ సోఽన్వశాత్ । గుహస్తత్రైవ పురుషాంస్త్వరితం దీయతామితి ॥ ౪౭ ॥ తతశ్చీరోత్తరాసంగస్సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమామ్ । జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్ ॥ ౪౮ ॥ తస్య

త్యః నిషాదజాత్యాముత్పన్నః - స్థపతిః నిషాదాధిపతిః ॥ ౩౨౫ ॥ ౩౩౫ ॥ తత ఇతి ॥ సమాగచ్ఛత్ సంగతోఽభూత్ ॥ ౩౪౫ ॥ తమితి ॥ ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తప్తః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ స్వేష్టదైవం శ్రీరామం స్వపురమాగతమాలోక్య పరమానందనిర్భరో గుహః స్వకీయం సర్వస్వం శ్రీరామాయ నివేదయతి - స్వాగతమితి ॥ ప్రశాధి స్వీకురు ॥ ౩౮ ॥ భక్ష్యమితి ॥ ఏతత్సర్వమనుగృహాణేతి శ్రీరామం ప్రార్థయామాసేతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ గుహమితి ॥ సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ పద్భ్యామభిగమాచ్చ స్నేహసందర్శనేన చ - అర్చితా ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః ॥ ౪౦౫ ॥ ౪౧ ॥ కించ భుజాభ్యామిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - హే గుహ తే రాష్ట్రే మిత్రేషు ధనేషు చ - కుశలమపి కుశలం కిమితి చ - బాంధవైస్సహ అరోగం త్వాం పశ్యామీతి చ - భుజాభ్యాం పీడయన్ గుహమాశ్లిష్య వాక్యమబ్రవీదితి యోజనా ॥ ౪౨ ॥ యత్త్వితి ॥ అనుజానామి ప్రతిదదామి తత్ర హేతుమాహ ॥ ౪౩ ॥ కుశచీరేతి ॥ తాపసం విద్ధీతి సంబంధః ॥ ౪౪ ॥ అశ్వానామితి ॥ అత్ర భవతా పూజ్యేన ॥ ౪౫ ॥ సువిహితైః సుపుష్టైః ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥

తీత్యర్థః - భావలక్షణేషష్ఠీ - తతఃతస్మాత్ శయనప్రదేశాత్ - అభ్యేత్యగుహాభిముఖమేత్య - వృక్షమేవోపాశ్రిత స్సన్॥ ౪౯॥ గుహేతి॥ సౌమిత్రిమనుభాషయన్ - రామగుణాన్ ప్రస్తుత్యసౌమిత్రింవాచయన్నిత్యర్థః - అన్వజాగ్రత్ జాగ్రతంసౌమిత్రిమన్వజాగ్రత్. కిమర్థం - రామముద్దిశ్య - రామంసంరక్షితుమిత్యర్థః - ధనుర్ధరఇత్యనేనలక్ష్మణేప్యతిశంకాగుహస్యద్యోత్యతే॥ ౫౦॥౫౧॥ ❋❋❋ ❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః ❋❋

తంజాగ్రతమిత్యాది॥ అదంభేనఅకృత్రిమేణ - అర్థాయరక్షణాయ - సంతాపసంతప్తఃరామదుదర్శాదర్శనసంతాపేనసంతప్తః రాఘవంలక్ష్మణం॥ ౧॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యాశ్వసిహి - విశ్రాంతోభవేతియావత్ ॥ ౨॥ ఉచితఇతి॥ అయంజనః - వనచారిత్వేనక్లేశసహిష్ణుజనః ॥౩॥ రామానుజీయం॥ నహీతి॥ బ్రవీమ్యేతదహంసత్యమితిపాఠస్సాధుః॥౪॥అస్యేతి॥ఆశంసే ప్రార్థయే - కేవలామర్థావాప్తిఃఅర్థావాప్తిమేవేత్యర్థః - కేచిత్తుకేవలమితిపఠిత్వాకేవలంప్రసాదాదితియోజయంతి॥ ౫॥ సఇతి॥ సర్వతఃసర్వదిక్షు॥ ౬॥ నహీతి ॥ అవిదితమితిచ్ఛేదః - కించిత్ విరోధ్యాగమనస్థానం - బలంపరకీయం - ప్రసహేమహిత్యేతదాత్మనిబహువచనంజ్ఞాత్యపేక్షయా॥ ౭॥ ౮॥ భీత్యభావే కిమర్థంజాగరణమిత్యాహకథమితి॥ నిద్రానలభ్యతఇతిభావః - జీవితంఆశ్వాసనం - నిద్రైవనలభ్యతేజీవితసుఖానాంకాకథేతిభావః॥౯॥ యఇతి॥ ప్రసహితుమితిలీషసహేత్యాదినాపాక్షికఇట్ - సంవిష్టంశయానం॥ ౧౦॥ యఇతి॥ మంత్రేణతపసామంత్రయుక్తతపసా-మంత్రతపోభ్యామిత్యర్థః - పరిశ్రమైఃయజ్ఞాదిభిః - ఏకఃముఖ్యః - ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః। సదృశలక్షణః - స్వసదృశలక్షణఃఅస్మిన్నితి - వర్తయిష్యతిజీవిష్యతి - విధవాపతిరహితా॥ ౧౨॥ వినద్యేతి॥ ఉపరతాః - భవిష్యంతీతిశేషః - అతఏవనిఘోషోపరతం - ఉప

భూమౌశయానస్యపాదౌప్రక్షాల్యలక్ష్మణః। సభార్యస్యతతోభ్యేత్యతస్థౌవృక్షముపాశ్రితః॥ ౪౯ ॥గుహోపిసహసూతేనసౌమిత్రిమనుభాషయన్ ।అన్వజాగ్రత్తతోరామమప్రమత్తోధనుర్ధరః॥ ౫౦॥తథాశయానస్యతతోస్యధీమతోయశస్వినోదాశరథేర్మహాత్మనః। అదృష్టదుఃఖస్యసుఖోచితస్యసాతదావ్యతీయాయచిరేణశర్వరీ॥ ౫౧ ॥❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తంజాగ్రతమదంభేనభ్రాతురర్థాయలక్ష్మణమ్। గుహస్సంతాపసంతప్తోరాఘవంవాక్యమబ్రవీత్॥ ౧ ॥ఇయంతాతసుఖాశయ్యాత్వదర్థముపకల్పితా। ప్రత్యాశ్వసిహిసాధ్వస్యాంరాజపుత్రయథాసుఖమ్॥ ౨ ॥ ఉచితోయంజనస్సర్వఃక్లేశానాంత్వంసుఖోచితః। గుప్త్యర్థంజాగరిష్యామఃకాకుత్స్థస్యవయంనిశామ్॥౩॥నహిరామాత్ప్రియతమోమమాస్తిభువికశ్చన। బ్రవీమ్యేతదహంసత్యంసత్యేనైవచతేశపే॥౪॥అస్యప్రసాదాదాశంసేలోకేస్మిన్సుమహద్యశః।ధర్మావాప్తించవిపులామర్థావాప్తించకేవలామ్॥ ౫॥సోహంప్రియసఖంరామంశయానంసహసీతయా। రక్షిష్యామిధనుష్పాణిస్సర్వతోజ్ఞాతిభిస్సహ॥ ౬ ॥ నహిమేవిదితంకించిద్వనేస్మిన్చరతస్సదా। చతురంగంహ్యపిబలం సుమహత్ప్రసహేమహి॥ ౭ ॥లక్ష్మణస్తంతదోవాచరక్ష్యమాణాస్త్వయానఘ। నాత్రభీతావయంసర్వేధర్మమేవానుపశ్యతా॥౮॥ కథందాశరథౌభూమౌశయానేసహసీతయా। శక్యానిద్రామయాలబ్ధుంజీవితంవాసుఖానివా॥ ౯ ॥ యోనదేవాసురైస్సర్వైశ్శక్యఃప్రసహితుంయుధి।తంపశ్యసుఖసంవిష్టంతృణేషుసహసీతయా॥౧౦॥యోమంత్రతపసాలబ్ధోవివిధైశ్చపరిశ్రమైః।ఏకోదశరథస్యైషఃపుత్రస్సదృశలక్షణః ❋ ॥అస్మిన్ప్రవ్రాజితేరాజానచిరంవర్తయిష్యతి।విధవామేదినీనూనంక్షిప్రమేవభవిష్యతి॥౧౨॥వినద్యసుమహానాదంశ్రమే

చీరోత్తరాసంగః - చీరంవల్కలంఉత్తరాసంగఉత్తరీయంయస్యసః॥౪౮॥౪౯॥గుహఇతి॥గుహఃసూతేనసహసౌమిత్రిమనుభాషయన్-రామగుణాన్ప్రస్తుత్యసౌమిత్రింవాచయన్ - రామమనురామంలక్షీకృత్యఅజాగ్రత్ ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋❋- ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచాశస్సర్గః- ❋❋❋❋

తమితి ॥ భ్రాతురర్థాయ - భ్రాతుఃసేవార్థం - అదంభేనఅకౌటిల్యేన - విశ్వాసేనేతియావత్ - సంతాపసంతప్తఃరామదుర్దశాదర్శనజసంతాపేనపీడితఇత్యర్థః - రాఘవంలక్ష్మణం॥ ౧॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యాశ్వసిహి విశ్రాంతోభవ॥ ౨॥౩ ॥ అయంజనఃఅటవికోహం॥ ౪॥ అస్యేతి-ఆశంసే ప్రార్థయే - అస్యప్రసాదాదేవకేవలమితియోజనా॥ ౫॥ ౬॥నహీతి॥అవిదితమజ్ఞాతం-కించచతురంగమితి-ప్రసహేమహిపరకీయమితిశేషః॥ ౭॥లక్ష్మణఇతి॥అత్రదేశే॥౯॥౧౦॥యఇతి॥మంత్రోగాయత్ర్యాదిః - తపఃకృచ్ఛ్రాదిః- పరాక్రమైఃపరేషాంమహతాంఆశ్రమైః - ఆగమైః - ఆశీర్భిరిత్యర్థః - ఏకోముఖ్యః - సదృశలక్షణంయస్యసతథా-౧౧ ॥ ౧౨ ॥ వినద్యేత్యాది

శతనిర్ఘోష - షంభవిష్యతీతిమన్యే॥౧౩॥ కౌసల్యేతి॥ తేసర్వే జీవంతి జీవిష్యంతీతి నాశంసే - యదిజీవంతి ఇమాంశర్వరీమేవ॥౧౪॥ జీవేదితి॥ శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా - శత్రుఘ్నస్సహ సంస్థార్థః - పునఃపునర్దర్శనేన వా - వీరంపుత్రంసూతఇతి తథా - కౌసల్యావినశిష్యతీతియద్దుఃఖంతద్దుస్సహమిత్యర్థః॥౧౫॥ అనురక్తజనాకీర్ణేతి॥ రాజవ్యసనసంసృష్టా - రాజమరణసమిత్రవ్యసనసంయుక్తేత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ అతిక్రాంతమితి॥ మేపితా రామే రాజ్యమనిక్షిప్య - అతఏవమనోరథమనవాప్యవినశిష్యతీతియత్ - తస్మాత్ అతిక్రాంతమతిక్రాంతం - సర్వంప్రయోజనమతీత్యగతమిత్యర్థః - అథవా - అతిక్రాంతమతిక్రాంతం మనోరథమనవాప్యపునఃపునర్వర్ధమానం మనోరథమనవాప్య - రామోజాతశివర్ధిష్యతే - ఉద్వాహంకరిష్యతి రాజ్యంప్రాప్స్యతీత్యేవమభివృద్ధం మనోరథమిత్యర్థః - మనోరథాతిక్రాంతిమేవాహ - రాజ్యే రామమనిక్షిప్యేతి॥౧౯॥ సిద్ధార్థా ఇతి॥ తస్మిన్ కాలే మరణకాలే - ఉపస్థితే - ప్రేతకార్యేష్వప్యుపస్థితేషు - వృత్తంఅతీతం - మృతమితియావత్ - వృత్తంపద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతేదృఢనిస్తల ఇత్యమరః। భూమిపంపితరం - సిద్ధార్థాః కృతార్థాః - సంస్కరిష్యంతి - వయంత్వకృతార్థా ఇతిభావః॥౨౦॥ రమ్యచత్వరసంస్థానామితి॥ రమ్యచత్వరసంస్థానాం రమణీయాంగణసంస్థానాం - సువిభక్తమహాపథాం గృహపఙ్క్తిభిస్సమ్యగ్విభక్తరాజమార్గాం - హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం - హర్మ్యైర్ధనినాం వాసైః - ప్రాసాదైర్దేవభూభుజాం వాసైశ్చ - సంపూర్ణాం - హర్మ్యాదిధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః। గజాశ్వరథసంబాధాం సంబాధాం నిబిడాం - నాదితాం సంజాతనాదాం - సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవప్రభృతిభిస్సంపన్నాం - ఆరామోద్యానసంపన్నాం - ఆరామాః ఉద్యానానిచ - ఉపవనాని రాజ్ఞః క్రీడావనానిచ - సమాజోత్సవశాలినీం - సమాజైస్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవస్సమాజోత్సవః - దేవోత్సవఇత్యర్థః॥౨౩॥ అపీతి॥ అపిస్సంభావనాయాం॥౨౪॥ అపిసత్యప్రతిజ్ఞేనేతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేన - పిత్రేతిశేషః - అస్మిన్ రామే - ప్రవిశేమహీత్యాశంసాయాం లిఙ్॥౨౫॥ పరిదేవయమానస్యేతి॥ పరిదేవయమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - ఏవమితిశేషః॥౨౬॥ త

ణోపరతాస్త్రియః॥ నిర్ఘోషోపరతంచాతో మన్యే రాజనివేశనమ్॥౧౩॥ కౌసల్యాచైవ రాజాచ తథైవజననీమమ। నాశంసే యదిజీవంతి సర్వే తే శర్వరీమిమామ్॥౧౪॥ జీవేదపిహి మేమాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా। తద్దుఃఖంయత్తు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి॥౧౫॥ అనురక్తజనాకీర్ణా సుఖాలోకప్రియావహా। రాజవ్యసనసంసృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి॥౧౬॥ కథంపుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియమపశ్యతః। శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః॥౧౭॥ వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి। అనంతరంచ మాతాపి మమ నాశముపైష్యతి॥౧౮॥ అతిక్రాంతమతిక్రాంతమనవాప్య మనోరథమ్। రాజ్యే రామమనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి॥౧౯॥ సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే। ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపమ్॥౨౦॥ రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం గణికావరశోభితామ్॥౨౧॥ రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాదవినాదితామ్। సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులామ్॥౨౨॥ ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవశాలినీమ్। సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితుర్మమ॥౨౩॥ అపిజీవేద్దశరథో వనవాసాత్ పునర్వయమ్। ప్రత్యాగమ్య మహాత్మానమపి పశ్యామ సువ్రతమ్॥౨౪॥ అపిసత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయమ్। నివృత్తవనవాసేఽస్మిన్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి॥౨౫॥ పరిదేవయమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః। తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్య

శ్రమేణోపరతా భవిష్యంతీతిశేషః - అతః నిర్ఘోషోపరతం - ఉపరతనిర్ఘోషంభవిష్యతీతిమన్యే॥౧౩॥ కౌసల్యేతి॥ తేసర్వే - జీవంతి - జీవిష్యంతీతినాశంసే - యదిజీవంతి - ఇమాంశర్వరీమేవ॥౧౪॥ జీవేదపీతి - జీవేదపి - ఏతద్రాత్యాఃపరమపీతిశేషః - మమమాతైవజీవిష్యతి - వీరసూః వీరంపుత్రంసూతఇతి తథా - కౌసల్యావినశిష్యతీతియత్ - తదేవమమదుఃఖం॥౧౫॥ అనురక్తేతి॥ సంసృష్టాయుక్తా॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ అతిక్రాంతమితి॥ మేపితా - పునరాగతంరామంరాజ్యేఅనిక్షిప్య - అతఏవమనోరథమప్యనవాప్య - వినశిష్యతి - యస్మాత్తస్మాత్ - అతిక్రాంతమతిక్రాంతం - సర్వంప్రయోజనమత్యర్థమతీత్యగతమిత్యర్థః॥౧౯॥ సిద్ధార్థా ఇతి॥ తస్మిన్ కాలే - అవసానకాలే - హ్యుపస్థితే ప్రాప్తేసతి వృత్తంమృతంపితరం సర్వేషు ప్రేతకార్యేషు సంస్కరిష్యంతి తేసిద్ధార్థా భాగ్యవంత ఇతియోజనా॥౨౦॥ రమ్యేతి॥ చత్వరంగృహాంగణం - హర్మ్యాణి - ధనినాంవాసాః - ప్రాసాదాః దేవభూభుజాంచ వాసాః - సంబాధాం సంకులాం - సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం రాజధానీం సుఖితా భాగ్యవంతో భరతాదయ ఇతిశేషః॥౨౩॥ అపీతి॥ దశరథో జీవేదపి - జీవేద్యదిపశ్యామః - ద్రక్ష్యామ ఇత్యర్థః - యద్వా దశరథో జీవేదపి - జీవేత్కిం - సంప్రశ్నే లిఙ్ - సువ్రతం దశరథమపి - పశ్యామః - ద్రక్ష్యామః కిమిత్యర్థః॥౨౪॥ అపీతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేన - రామేణసార్ధం వనవాసే నివృత్తేసతి - అయోధ్యాం ప్రవిశేమహి - ప్రవేక్ష్యామః కిమిత్యర్థః॥౨౫॥ పరిదేవనం ప్రలాపః - రాజపుత్రస్య లక్ష్మణస్య తిష్ఠతో జాగ్రతస్సతః అత్యవర్తత - అతీత్యగతా॥౨౬॥ తథాహీతి॥ గురుసౌహృదాత్ - గురౌ రామే - సౌహృదాత్ స్నేహాత్ - తథా -

థేతి ॥ సత్యంవా సత్త్వం-నరేంద్రపుత్రే లక్ష్మణే-గురుసౌహృదాత్ గురుషుపిత్రాదిషు సౌహృదాత్ స్నేహాత్ - జ్వరాతురో నాగోగజ ఇవవ్యథాతురో గుహ ఇత్యన్వయః॥ ౨౭ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః ❖❖

ప్రభాతాయామితి ॥ పృథువక్షా ఇత్యుత్సాహాతిరేకోక్తిః-మహాయశా ఇతిధర్మవ్యతిక్రమాభావస్సూచితః- సౌమిత్రిమితి - రామంపశ్చాత్ అనుసరేత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయిత్వంసూచితం - శుభలక్షణమిత్యనేనస్వభక్తిరుక్తా ॥ ౧ ॥ భాస్కరోదయకాలఇతి ॥ భాస్కరశబ్దోయంతత్సంబంధ్యరుణవాచీ- గతాగతప్రాయా - భగవతీ-కామవర్ధినీ-భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిషిత్యమరః। సుకృష్ణో విహగః భరద్వాజః - కోకిలః-కోకిలస్యేత్యర్థః॥౨॥బర్హిణానామితి ॥ వనేనగతామితినగరస్థ శ్రీడామయూరవ్యావృత్తిః గంభీరధ్వనిరుక్తా- శీఘ్రగామితినావంవినావ తర్తుమశక్తత్వోక్తిః-సాగరంగమామితి- మహత్త్వోక్తిః॥౩॥విజ్ఞాయేతి ॥ వచోవిజ్ఞాయ - నదీతరణసాధనంశీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవంరూపంవచనతాత్పర్యంజ్ఞాత్వా - గుహంసూతంచామంత్ర్య - యువాభ్యామపిరామవచనతాత్పర్యంజ్ఞాతంకిమితిసంబోధ్య భ్రాతురగ్రతోతిష్ఠత్ ॥ ౪ ॥ సత్వితి ॥ ప్రతిగృహ్య - శిరోనతిపూర్వకంతథైవకరిష్యామీత్యంగీకృత్య॥౫॥అస్యేతి ॥ అస్యరామస్య-వాహనసంయుక్తాంవాహ్యతేనీయతేనేనేతివాహనంఅరిత్రాది - తేనసంయుక్తాం-కర్ణగ్రాహవతీంకర్ణమరిత్రం గృహ్ణాతీతికర్ణగ్రాహః కర్ణధారః తద్వతీం - కర్ణంశ్రోత్రమరిత్రంచేతిసింఘంటుః। సుప్రతారాంసుష్ఠుతారయితుంసమర్థాం- దృఢాంసుశ్లిష్టసంధిబంధాం - తీర్థేఅవతారమార్గే - ఉపాహరేత్యేకవచనంసచివగణాభిప్రాయేణ॥౬॥౭॥౮॥తవేతి ॥ నౌరియమితి - ఉపస్థితేతిశేషః॥౯॥అథేతి॥ఆరోప్యతామితి ॥ ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్త్రాభరణాదికమితిశేషః॥౧౦॥తతఇతి॥ తౌరాఘవౌ-సన్నహ్యకవచౌధృత్వా- కలాపాన్తూణీరాన్ఖడ్గౌచబద్ధ్వా - ధన్వినౌజనాఃయేనమార్గేణగంగాంప్రాప్నువంతితేనమార్గేణజగ్మతుః॥౧౧॥రామమితి॥ ధర్మజ్ఞంభృత్యధర్మజ్ఞం- వినీత

వర్తత ॥ ౨౬ ॥ తథాహిసత్యంబ్రువతిప్రజాహితేనరేంద్రపుత్రేగురుసౌహృదాద్గుహః। ముమోచబాష్పంవ్యసనాభిపీడితో జ్వరాతురో నాగఇవవ్యథాతురః॥ ౨౭ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ప్రభాతాయాంతుశర్వర్యాంపృథువక్షామహాయశాః। ఉవాచరామస్సౌమిత్రింలక్ష్మణంశుభలక్షణమ్॥ ౧ ॥ భాస్కరోదయకాలోయంగతాభగవతీనిశా। అసౌసుకృష్ణోవిహగః కోకిలస్తాతకూజతి॥ ౨ ॥ బర్హిణానాంచనిర్ఘోషశ్శ్రూయతేనదతాంవనే। తరామజాహ్నవీంసౌమ్యశీఘ్రగాంసాగరంగమామ్॥ ౩ ॥

విజ్ఞాయరామస్యవచస్సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః। గుహమామంత్ర్యసూతంచసోతిష్ఠత్ భ్రాతురగ్రతః ॥ ౪ ॥ సతురామస్యవచనంనిశమ్యప్రతిగృహ్యచ। స్థపతిస్తూర్ణమాహూయసచివానిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ అస్యవాహనసంయుక్తాంకర్ణగ్రాహవతీంశుభామ్। సుప్రతారాందృఢాంతీర్థేశీఘ్రంనావముపాహర ॥ ౬ ॥ తంనిశమ్యసమాదేశంగుహామాత్యగణోమహాన్। ఉపోహ్యరుచిరాంనావంగుహాయప్రత్యవేదయత్ ॥ ౭ ॥ తతస్సప్రాంజలిర్భూత్వాగుహోరాఘవమబ్రవీత్। ఉపస్థితేయంనౌర్దేవభూయఃకింకరవాణితే॥ ౮ ॥ తవామరసుతప్రఖ్యతర్తుంసాగరగాంనదీమ్। నౌరియంపురుషవ్యాఘ్రతాంత్వమారోహసువ్రత॥ ౯ ॥ అథోవాచమహాతేజారామోగుహమిదంవచః। కృతకామోస్మిభవతాశీఘ్రమారోప్యతామితి॥ ౧౦ ॥ తతఃకలాపాన్సన్నహ్యఖడ్గౌబద్ధ్వాచధన్వినౌ। జగ్మతుర్యేనతౌగంగాంసీతయాసహరాఘవౌ

సత్యంవా సత్త్వంబ్రువతిసతి- అథవా-గుహేప్యుపరామే-గురుసౌహృదాత్ అతిస్నేహాత్ -జ్వరాతురః- అతఏవవ్యథాతురః- నాగఃగజః॥ ౨౭ ॥

❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాంఏకపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖

౧॥౨॥౩॥౪॥విజ్ఞాయేతి॥వచోవిజ్ఞాయ-నదీతరణసాధనంశీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవంరూపం-రామవచనతాత్పర్యంజ్ఞాత్వా -గుహంసూతంచఆమంత్ర్య - యువాభ్యామపిరామవచనతాత్పర్యంజ్ఞాతంకిమితిసంబోధ్య-యథాపూర్వం- భ్రాతురగ్రతోతిష్ఠదితిసంబంధః॥౫॥ అస్యేతి ॥ అస్యవాహనసంయుక్తాం-అన్యజలంనిరస్యనావంతీరం-వాహయతిప్రాపయతీత్యన్యవాహనమరిత్రమితియావత్ - తత్సంయుక్తాం యద్వా - అస్యరామస్యవాహనసంయుక్తాం - వాహ్యతేనీయతేపారసేనేతివాహనమరిత్రాది-తద్యుక్తాం - కర్ణగ్రాహవతీంకర్ణధారవతీం-సుప్రతారాం-సుష్ఠుప్రతారయితుంక్షమాం - దృఢాంసుశ్లిష్టసంధిబంధాం - ఉపాహరేత్యేకవచనంసచివగణాభిప్రాయేణ-తీర్థేఅవతరణమార్గే॥౬॥తన్నిశమ్యేతి ॥ ఉపోహ్యసమీపంప్రాపయ్యేత్యర్థః ॥౭॥౮॥ ఉపస్థితాప్రాప్తా॥౯॥అథేతి॥ఆరోప్యతాం-ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్త్రాభరణాదికమితిశేషః॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥తతఃకలాపానిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - తౌరాఘవౌ-సన్నహ్యకవచౌధృత్వా-కలా

పేత్ నవినయమితిక్రియావిశేషణం॥౧౨॥తతఇతి॥ ఉత్తమేతిసంబోధనం॥౧౩॥యావదితిసామాన్యేనోక్తం సోపపత్తికమాహ-నివర్తస్వేతి॥ మమపితావత్ కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతంరథేన ప్రాపణంకృతంహి - హీతిరాజాజ్ఞాద్యోతనం - అతఃపరంయానంవిహాయపద్భ్యామే వమహావనంగమిష్యామః - అతస్త్వంనివర్తస్వేత్యేనమువాచ ॥౧౪॥ ఆత్మానమితి॥ అవేక్ష్యబుద్ధ్వా - ఆర్తఃఅనుగమనేఽభ్యనుజ్ఞానక్ర తేఽతిదుఃఖితః॥౧౫॥ నాతిక్రాంతమితి॥ తవసభ్రాతృభార్యస్యవనే- ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ - యోఽయంవాసః- తదిదంలోకేకేనచిద పిపురుషేణ - నాతిక్రాంతంనాంగీకృతం - సర్వసంమతోఽయంతవవనేవాసఇత్యర్థః - కింపునర్మమేతిభావః ॥౧౬॥ నమన్యఇతి॥ త్వాంబ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తంత్వాం - వ్యసనమాగతంచేత్ - బ్రహ్మచర్యేఅధశ్శయనాదిలక్షణే-అధ్యయనకాల కృతేస్వధీతేస్వాధ్యాయాధ్యయనే - మార్దవే - దయాళుత్వఇతియావత్ - ఆర్జవేఅకౌటిల్యేచ - ఫలోదయఃఫలసిద్ధిః - నాస్తీతిమన్యే- య దిబ్రహ్మచర్యాదికంఫలదంస్యాత్ తత్ త్వయిప్రత్యేత- నదృశ్యతే- ప్రత్యుతవనవాసఏవదృష్టః- అతోనతత్ ఫలదమితిమన్యఇతిభావః-ఖేదా తిశయాదేవముక్తం॥౧౭॥ సహీతి॥ త్రీన్ లోకాన్ జయన్నివ - విష్ణురివేత్యర్థః - గమ్యతఇతిగతిఃకీర్తిః తాం ప్రాప్స్యసే -అతులాంకీ ర్తిం ప్రాప్స్యసఇత్యర్థః - సుమంత్రఃపురవాసిష్వాత్మానమంతర్భావ్యవదతివయమితి॥ వయంత్వామనుగతావయం - త్వయావ్యుపవం చితాఃఖలు- రాత్రౌనిద్రాసమయేఅవిదితగమనేనఉపవంచితాఏవ-అపిశబ్దాదభిషేకవిఘటనేనకైకేయ్యాపివంచితాఇతిద్యోత్యతే-ఉప వంచితాఃసమీపేవంచితాఃవనంప్రావయ్యమానాఇవత్యక్తాఇతివార్థః ।అతఏవపాపాయాఃకైకేయ్యావశం-దుఃఖభాగినస్సంతఃఏష్యామః- అతోవయంహతాఇత్యన్వయః॥౨౦॥తతఇతి॥రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్టోదకంఆచాంతం॥అతఏవశుచిం॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥గురవ స్స్వనినశ్చనియామ్యాః - అపితుసర్వప్రకారేణానువర్తనీయాఇత్యాశయేనాహయద్యదితి ॥ వికాంక్షాఅనాదరః - తదభావేన -ఆద రేణేత్యర్థః ॥ ౨౪॥ ఏతదితి॥ ఏతచ్ఛబ్దార్థః మాహయదేషామితి - ప్రజ్ఞానతతి-అభ్యసత్వాద్గదాదేశః - సర్వకృత్యేషుకామాత్ క్రోధా

త్॥౧౧॥రామమేవతుధర్మజ్ఞముపగమ్యవినీతవత్ ।కిమహంకరవాణీతిసూతః ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ॥౧౨॥త తోఽబ్రవీద్దాశరథిస్సుమంత్రంస్పృశన్ కరేణోత్తమదక్షిణేన। సుమంత్రశీఘ్రంపునరేవయాహిరాజ్ఞస్స కాశేభవచాప్రమత్తః॥౧౩॥ నివర్తస్వేత్యువాచైనమేతావద్ధికృతంమమ। రథంవిహాయపద్భ్యాంతు గమిష్యామిమహావనమ్॥౧౪ ॥ఆత్మానంత్వభ్యనుజ్ఞాతమవేక్ష్యార్తస్ససారథిః। సుమంత్రఃపురుషవ్యా ఘ్రమైక్ష్వాకమిదమబ్రవీత్ ॥౧౫॥ నాతిక్రాంతమిదంలోకేపురుషేణేహకేనచిత్ । తవసభ్రాతృ భార్యస్యవాసఃప్రాకృతవద్వనే॥౧౬॥నమన్యేబ్రహ్మచర్యేఽస్తిస్వధీతేవాఫలోదయః। మార్దవార్జ వయోర్వాపిత్వాంచేద్వ్యసనమాగతమ్॥౧౭ ॥సహరాఘవవైదేహ్యాభ్రాత్రాచైవవనేవసన్।త్వం గతింప్రాప్స్యసేవీరత్రీన్లోకాంస్తుజయన్నివ॥౧౮॥వయంఖలుహతారామయేత్వయాప్యుపవంచితాః కైకేయ్యావశమేష్యామఃపాపాయాదుఃఖభాగినః॥౧౯ ॥ ఇతిబ్రువన్నాత్మసమంసుమంత్రస్సారథిస్త దా। దృష్ట్వాదూరగతంరామందుఃఖార్తోరురుదేచిరమ్॥౨౦॥తతస్తువిగతేబాష్పేసూతంస్పృష్టోదకం శుచిమ్। రామస్తుమధురంవాక్యంపునఃపునరువాచతమ్॥ ౨౧॥ ఇక్ష్వాకూణాంత్వయాతుల్యంసుహృదం నోపలక్షయే। యథాదశరథోరాజామాంనశోచేత్తథాకురు ॥ ౨౨ ॥ శోకోపహతచేతాశ్చవృద్ధశ్చజగతీ పతిః। కామభారావసన్నశ్చతస్మాదేతద్బ్రవీమితే॥ ౨౩॥ యద్యదాజ్ఞాపయేత్కించిత్సమహాత్మామహీ పతిః। కైకేయ్యాఃప్రియకామార్థంకార్యంతదవికాంక్షయా॥ ౨౪ ॥ ఏతదర్థంహిరాజ్యానిప్రశాసతి

పార్థివాః॥ ఇత్యేవం రామసుమంత్రసంవాదే - ఖిన్నౌచబద్ధ్వా - యేనయస్మాత్కారణాత్ -రథనిరపేక్షౌగంగాంజగ్మతుః - తస్మాద్రామముపగమ్యసూతః - ప్రాంజలిరబ్ర వీదితియోజనా - పునర్యావదితిసామాన్యేనోక్తం-సోపపత్తికమాహ॥౧౩॥నివర్తస్వేతి॥ మమ-ఏతావత్కృతంహి-గంగాతీరపర్యంతంరథే నప్రాపణంకృతం - యానంవిహాయపద్భ్యాంమహావనంగమిష్యామి -అతస్త్వంనివర్తస్వేత్యేనమువాచేతిసంబంధః॥౧౪॥ఆత్మానమితి॥అ భ్యనుజ్ఞాతం - ప్రతినివృత్త్యాఇతిశేషః॥౧౫॥నాతిక్రాంతమితి ॥ యదాసభ్రాతృభార్యస్య-తవత్వద్విధస్యాపి - ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ- యేనదైవేనవనేవాసఃకృతః - తదాఇదందైవకృత్యం॥ ఇహలోకే - కేనచిత్ పురుషేణాపి-నాతిక్రాంతంనలంఘితం- లంఘితుమశక్యమి త్యర్థః॥౧౬-నహీతి॥త్వద్విశ్లేషదుఃఖాత్ - బ్రహ్మచర్యాదీనాంఫలంనాస్తీత్యుక్తం-వస్తుతస్తు-త్వంగతిమితి- హేరాఘవ-వనేవసన్ - త్రీన్ లోకాంస్తుజయన్నివపితృసత్యపాలనేనజయన్నివ-వశీకుర్వన్నివ -త్వంగతింముక్తింప్రాప్స్యసే-నాత్రసందేహః-వయమితి॥రాత్రౌకేచ న - నిద్రాసమయేఅవిదితగమనేన-అహంతుబలాన్నివర్తనేన - ఏవంసర్వేవయం-వంచితాఃత్యక్తాః॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥ఇతీతి ॥ ఆత్మసమం ప్రాణసమం॥౨౦॥తతఇతి ॥ స్పృష్టోదకంఆచాంతం॥౨౧॥౨౨॥శోకేతి ॥ కామభారావసన్నః- కామవేగేనపీడితః-యస్మాత్ తస్మాత్-ఏత త్ వక్ష్యమాణం - బ్రవీమితియోజనా॥౨౩॥యద్యదితి॥అవికాంక్షయాఅవిశంకయా-కార్యంఅనుష్ఠేయం॥౨౪॥౨౫॥యద్యథేతి॥ యత్కార్యం

ద్వా ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ యదితి ॥ అలీకమప్రియం - అలీకం త్వప్రియే నృత ఇత్యమరః ॥ ౨౬ ॥ అదృష్టదుఃఖమితి ॥ మమ హేతోః మదర్థం - మమ ప్రతినిధిత్వేనేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ స్వవిశ్లేషజనితదుఃఖేన రాజా న నివర్తేదితి ధియా తదాశ్వాసకాని వాక్యాన్యాహ - నైవాహమితి ॥ లక్ష్మణో న చ మైథిలీత్యత్ర శోచతీతి విపరిణామః కర్తవ్యః - వత్స్యామహే ఇత్యత్ర ఆర్షస్సంధిః ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశస్వితి ॥ పునః పునర్ద్రక్ష్యసి - నిత్యవీప్సయోరితి ద్విర్వచనం - ఆదరాతిశయేన సదా ద్రక్ష్యసీత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ రాజానం మే మాతరం అన్యాః దేవీః సహితాః కౌసల్యయా సహ వర్తమానాః కైకేయీం చ పునః పునరేవముక్త్వా - అథ కౌసల్యా మారోగ్యం పాదాభివందనం చ బ్రూహీత్యన్వయః - ఆర్యస్య - శాస్త్రవిహితజ్యేష్ఠానువర్తనరూపపరమధర్మవేదిత్వాల్లక్ష్మణస్యార్యత్వోక్తిః - కౌసల్యాం ప్రత్యేవ పాదాభివందనకథనం - అన్యత్ర నిషేధాత్ - ఆచార్యవదాచార్యదారేవృత్తిః పాదసంవాహనవర్జమితి నిషేధస్య సపత్నీష్వపి తుల్యత్వాత్ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ బ్రూయా ఇతి ॥ నృపమతే రాజ్ఞామభిమతే పదే - యౌవరాజ్య ఇత్యర్థః - అభిషిచ్య స్థితమితి శేషః - నాభిభవిష్యతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - అస్య బ్రూయా ఇత్యనేన సంబంధః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ భరత ఇత్యాది శ్లోకేనోక్తమర్థం వివృణోతి - యథేతి ॥ సుమిత్రోక్తేశ్శత్రుఘ్నస్యపాఠాత్ - అవేక్షతా అంగీకుర్వతా - త్వయేతి శేషః - నిత్యదా సర్వదా - తాంసో దాప్రత్యయః - ఇతి భరతశ్చాపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ యదితి ॥ అహమవిక్లబః ధృష్టస్సన్ - యద్వాక్యం బ్రూయాం తన్నోపచారేణ - కింతు స్నేహాత్ - తద్వాక్యం త్వం తావత్ సాకల్యేన క్షంతుమర్హసీతి సంబంధః - పాఠభేదః - తవ స్నేహాదవిక్లబో నిర్భయస్సన్ యద్వచః ఉపచారేణ న బ్రూయాం సేవాధర్మం విహాయ బ్రూయాం - తద్వాక్యం భక్తిమానితి హేతోః క్షంతుమర్హసి ॥ ౩౮ ॥ కథమితి ॥ తవ తావద్వియోగేనేతి పాఠః - తవ తాతేతి పాఠే - తాత - స్వామిన్నిత్యర్థః - వృద్ధత్వాద్వా తాతేతి సంబోధనం వా - పుత్రవియోగజశ్శోకః పుత్రశోకః - తేనాకులామివ స్థితాం - పురీమిత్యన్వయః ॥ ౩౯ ॥ సతా

నరేశ్వరాః । యదేషాం సర్వకృత్యేషు మనో న ప్రతిహన్యతే ॥ ౨౫ ॥ యథా స మహారాజో నాలీకమధిగచ్ఛతి । న చ తామ్యతి దుఃఖేన సుమంత్ర కురు తత్తథా ॥ ౨౬ ॥ అదృష్టదుఃఖం రాజానం వృద్ధమార్యం జితేంద్రియమ్ । బ్రూయాస్త్వమభివాద్యైవ మమ హేతోరిదం వచః ॥ ౨౭ ॥ నైవాహమనుశోచామి లక్ష్మణో న చ మైథిలీ । అయోధ్యాయాశ్చ్యుతాశ్చేతి వనే వత్స్యామహేతి చ ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశసు వర్షేషు నివృత్తేషు పునః పునః । లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ద్రక్ష్యసి క్షిప్రమాగతాన్ ॥ ౨౯ ॥ ఏవముక్త్వా తు రాజానం మాతరం చ సుమంత్ర మే । అన్యాశ్చ దేవీస్సహితాః కైకేయీం చ పునః పునః ॥ ❈ ॥ ఆరోగ్యం బ్రూహి కౌసల్యామథ పాదాభివందనమ్ । సీతాయా మమ చార్యస్య వచనాల్లక్ష్మణస్య చ ॥ ౩౧ ॥ బ్రూయాశ్చ హి మహారాజం భరతం క్షిప్రమానయ । ఆగతశ్చాపి భరతః స్థాప్యో నృపమతే పదే ॥ ౩౨ ॥ భరతం చ పరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేఽభిషిచ్య చ । అస్మత్సంతాపజం దుఃఖం న త్వామభిభవిష్యతి ॥ ౩౩ ॥ భరతశ్చాపి వక్తవ్యో యథా రాజని వర్తసే । తథా మాతృషు వర్తేథాస్సర్వాస్వేవావిశేషతః ॥ ❈ ॥ యథా చ తవ కైకేయీ సుమిత్రా చావిశేషతః । తథైవ దేవీ కౌసల్యా మమ మాతా విశేషతః ॥ ❈ ॥ తాతస్య ప్రియకామేన యౌవరాజ్యమపేక్షతా । లోకయోరుభయోశ్శక్యం త్వయా యత్సుఖమేధితుమ్ ॥ ౩౬ ॥ నివర్త్యమానో రామేణ సుమంత్రశ్శోకకర్శితః । తత్సర్వం వచనం శ్రుత్వా స్నేహాత్కాకుత్స్థమబ్రవీత్ ॥ ౩౭ ॥ యదహం నోపచారేణ బ్రూయాం స్నేహాదవిక్లబః । భక్తిమానితి తత్తావద్వాక్యం తత్క్షంతుమర్హసి ॥ ౩౮ ॥ కథం హి త్వద్విహీనోఽహం ప్రతియాస్యామి తాం పురీమ్ । తవ తావద్వియోగేన పుత్రశోకాకులామివ ॥ ౩౯ ॥ సరామమపి తా

ప్రతియథా అలీకమప్రియం - నాధిగచ్ఛతి దుఃఖేన న తామ్యతి - గ్లానిం న ప్రాప్నోతి - తత్కార్యం తథా కుర్వితి సంబంధః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నేతి ॥ వత్స్యామహే ఇతి సంధిరార్షః ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశస్వితి ॥ పునః పునః - పునరాగతానస్మాన్ - పునస్త్వం ద్రక్ష్యసీతి - ద్వయోః పునశ్శబ్దయోః సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ సహితాః మమ మాత్రేతి శేషః - కైకేయీం చ ఆరోగ్యం బ్రూహీతి సంబంధః - స్వమాతుః పాదాభివందనమాదిశతి కౌసల్యామితి - సీతాయాః మమ చ - ఆర్యస్య విదుషో లక్ష్మణస్య చ - వచనాత్పాదాభివందనం బ్రూయా ఇత్యన్వయః - యద్వా బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ స్వవిశ్లేషజదుఃఖనివృత్తయే సుమంత్రే స్వాతంత్ర్యమారోప్యాహ మహారాజమిత్యాది శ్లోకద్వయేన - మహారాజం త్వత్స్థాప్యో న్యపమతే దశరథానుమతే భరతమభిషిచ్య అభిషేచయసి చేత్ - తర్హి ఇదం దుఃఖం త్వాం నాభిభవిష్యతీతి సంబంధః - యద్వా దశరథం ప్రతి వక్తవ్యమితి - సుమంత్రం ప్రత్యాహ - బ్రూయా ఇతి ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తాతస్యేతి - తాతస్య ప్రియకామేన - యౌవరాజ్యమపేక్షతా అంగీకుర్వతా ఉభయోరిహపరయోః - సుఖమేధితుం శక్యం - జనానామితి శేషః - యద్వా - యౌవరాజ్యమపేక్షతా త్వయా - ఉభయోర్లోకయోః - తాతస్య దశరథస్య - సుఖమేధితుం సంవర్ధయితుం - శక్యమితి సంబంధః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ సరామమితి ॥ సరామం తావత్ప్రథమం రథం దృష్ట్వా - తదా సితో యోజనః యా పురీ చ - సజనస్సా పురీ చ - పశ్చాద్విరామం రథం దృష్ట్వా - విదీర్యేతాపి - అపిస్సంభావనాయామ్ ।

ఖమితి ॥ పూర్వం సరామం రథం దృష్ట్వా ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా - జనః సా పుర్యపి - విదీర్యేత దుఃఖేన భిద్యేత - పురీశబ్దోఽత్ర జనవ్యతిరిక్తపశ్వాదిపరః ॥ ౪౦ ॥ దైన్యమితి ॥ ఆహవే హతవీరం హతం వీరమివ దృష్ట్వా - స్వం సైన్యమివ సూతావశేషం శూన్యం రామరహితం రథం దృష్ట్వా నగరీ దైన్యం గచ్ఛేత్ ॥ ౪౧ ॥ దూర ఇతి ॥ ప్రజాః అయోధ్యావాసినః - దూరే నివసన్తమపి - త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితం త్వాం చిన్తయన్త్యః భావనాప్రకర్షేణ పురతః స్థితమివ పశ్యన్త్యః - నిరాహారాః కృతాః - ఆహారేఽప్యాదరం న కుర్వన్తీత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ అత్రార్థే పూర్వానుభవం ప్రమాణయతి దృష్టమితి ॥ త్వత్ప్రవాసనే ప్రజానాం యాదృశం సంకులం వృత్తం సంక్షోభో జాతః - తాదృశం త్వయా దృష్టం హి ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తనాద ఇతి ॥ తతః ప్రవాసకాలికనాదాదిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ యది ప్రియం బ్రూయాం - తదసత్యం భవతి - యది చ సత్యం బ్రూయాం - తదప్రియం భవతి - అతః కౌసల్యాం ప్రతి కిమపి వక్తుం న శక్యమిత్యభిప్రాయేణాహ - అహమిత్యాదినా ॥ దేవీమహం కిం వా వక్ష్యామి - న కిమపి వక్తుం శక్నోమీత్యర్థః - తదేవోపపాదయతి తవేత్యాదినా - తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం నీతః తస్మాత్ సంతాపం మా కృథా ఇతీదృశమసత్యవచనమప్యహం నైవ బ్రూయాం - అసత్యవచనప్రతిషేధాదితి భావః - సత్యమేవ వదేత్యత్రాహ - కథమితి - అప్రియమిదం వనప్రాపణరూపం సత్యం వచనం కథం బ్రూయాం దేవ్యా హానిప్రసంగాదితి భావః ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ మమేతి ॥ త్వద్బన్ధుజనాః త్వద్వంశ్యాః యద్వా త్వాం త్వద్బన్ధుభూతసీతాలక్ష్మణరూపజనాంశ్చ త్వద్బన్ధుజనాః - తద్వాహినః - ప్రవక్ష్యన్తి వోఢారో భవిష్యన్తి - వహేర్లృటిరూపం ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ యదీతి ॥ త్యక్తమాత్రః - తత్క్షణ ఏవ త్యక్తః ॥ ౪౯ ॥ భవిష్యన్తీతి ॥ రథేన సాధనేన - ప్రతిబాధిష్యే - అహమేవ రథీ భూత్వా నివర్తయిష్యామీత్యర్థః - తాని సత్త్వాని తపోవిఘ్నకరాణి సర్వాణీతి పాఠే సత్త్వానీతి శేషః ॥ ౫౦ ॥ త్వదితి ॥ త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - రథచర్యాకృతం సుఖం మయా ప్రాప్తం - రాజ్యాభిషిక్తత్వద్రథచర్యాకృతసుఖం మయా భాగ్యహీనేన న లబ్ధం - తథాపి త్వత్కృతేన త్వత్సాహాయ్యకరణేన - వనవాసకృతమపి సు

వన్మే రథం దృష్ట్వా తదా జనః । వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ ॥ ౪౦ ॥ దైన్యం హి నగరీ గచ్ఛేద్దృష్ట్వా శూన్యమిమం రథమ్ । సూతావశేషం స్వం సైన్యం హతవీరమివాహవే ॥ ౪౧ ॥ దూరేఽపి నివసన్తం త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితమ్ । చిన్తయన్త్యోఽద్య నూనం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః ॥ ౪౨ ॥ దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే । ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాన్తచేతసామ్ ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తనాదో హి యః పౌరైర్ముక్తస్త్వద్విప్రవాసనే । సరథం మాం నిశామ్యైవ కుర్యుః శతగుణం తతః ॥ ౪౪ ॥ అహం కిం చాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో మయా । నీతోఽసౌ మాతులకులం సంతాపం మా కృథా ఇతి ॥ ౪౫ ॥ అసత్యమపి నైవాహం బ్రూయాం వచనమీదృశమ్ । కథమప్రియమేవాహం బ్రూయాం సత్యమిదం వచః ॥ ౪౬ ॥ మమ తావన్నియోగస్థాస్త్వద్బన్ధుజనవాహినః । కథం రథం త్వయా హీనం ప్రవక్ష్యన్తి హయోత్తమాః ॥ ౪౭ ॥ తన్న శక్ష్యామ్యహం గన్తుమయోధ్యాం త్వదృతేఽనఘ । వనవాసానుయానాయ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥ ౪౮ ॥ యది మే యాచమానస్య త్యాగమేవ కరిష్యసి । సరథోఽగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా ॥ ౪౯ ॥ భవిష్యన్తి వనే యాని తపోవిఘ్నకరాణి తే । రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్త్వాని రాఘవ ॥ ౫౦ ॥ త్వత్కృతేన మయా ప్రాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖమ్ । ఆశంసే త్వత్కృతేనాహం వనవాసకృతం

౪౧ ॥ దైన్యమితి ॥ హతవీరం హతరథినం రథం - దృష్ట్వా - స్వసైన్యమివ స్వసేనేవ ॥ ౪౧ ॥ దూర ఇతి ॥ అగ్రతః - పురతః స్థితం - వనప్రయాణోన్ముఖం త్వాం - అత ఏవ మానసేన దూరే నివసన్తం చిన్తయన్త్యః - ప్రజాః నిరాహారాః కృతాః - అద్య త్యక్త్వా - వనం గతం త్వాం చిన్తయన్త్యః మరిష్యన్తి - నూనమిత్యర్థః - మత్ప్రవాసనమాత్రేణ కథం తేషాం మరణశంకేత్యత ఆహ ॥ ౪౨ ॥ దృష్టమితి ॥ ప్రజానాం యాదృశం - సంకులం దుఃఖప్రలాపః - వృత్తం జాతం - తత్త్వయా దృష్టం ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తేతి ॥ సరథం భవద్విరహితరథయుక్తమిత్యర్థః - కించ త్వద్వియోగదుఃఖితాం త్వన్మాతరం ప్రతి - తవ వనవాసస్థితిర్వక్తుమశక్యా - అపి తు తస్యాః దుఃఖనివృత్తయే - అసత్యమప్యహం బ్రూయామిత్యాహ ॥ ౪౪ ॥ అహమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ కించాహం - తవ దేవీం మాతరం ప్రతి - అహమేవమపి వక్ష్యామి - కథం తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం కోసలదేశం నీతః - న తు వనం - అతో మా సంతాపం కృథా ఇతి అసత్యమపీదృశం వచనమేవాహం బ్రూయాం - సత్యమపీదం వచః - వననయనవచనం - కథమేవాహమప్రియం బ్రూయాం - సత్యం బ్రూయాత్ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్సత్యమప్రియమితి స్మరణాదిత్యాశయః - యద్వా కౌసల్యాం ప్రతి - కిం వక్ష్యామీత్యభిప్రాయేణాహ - అహమిత్యాది - దేవీం కౌసల్యాం - అహం కిం చాపి వక్ష్యామి - న కించిదపి వక్ష్యామి - కుతః తవ సుతో మాతులకులం నీత ఇతి ఈదృశమసత్యమపి - న బ్రూయాం - తర్హి సత్యం బ్రూహీతి చేత్ - సత్యమపీదమప్రియం వచః - కథం బ్రూయామితి సంబన్ధః ॥ ౪౬ ॥ మమేతి ॥ త్వద్బన్ధుజనవాహినః - త్వాం - త్వద్బన్ధుజనం సీతాసౌమిత్రిరూపం - వహనశీలాః - మమ నియోగస్థాః మదధీనాః - కథం ప్రవక్ష్యన్తి - వహిష్యన్తి ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ త్వత్కృతేనేతి ॥ త్వయా కృతానుగ్రహేణ - రథచర్యాకృతం - రథప్రేరణకృతం - సుఖమవాప్తం - వనవాసకృతం సుఖమాశంసే - ఆశంసాయాం భావః - త్వమస్మిన్ కులే - అవశిష్యసీతి జ్ఞాత్వైవ మంత్రిప్రధానోఽప్యహం త్వద్రథచర్యాసేవాభాగ్యం - మమ భవిష్యతీతి నిన్ద్యమపి సూతకృత్యం - మయాఙ్గీకృతం - తేన భాగ్యవశాత్ - త్వత్సేవాసుఖం ప్రాప్తమేవ - ఇతః పరం వనవాస

ఖం - ఆశంసఇచ్ఛామి - రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాభావేఽపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణకృతం వాఽపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః। యద్వా - త్వత్కృతేన - త్వయా కృతేనానుగ్రహేణేత్యర్థః - రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం - సుఖం మయాఽవాప్తం - ఏవం త్వత్కృతేనానుగ్రహేణ వనవాసకృతం సుఖమప్యహమాశంస ఇతి ॥౫౧॥ ప్రసీదేతి ॥ ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ - మే ప్రత్యనంతరో భవేతి ప్రీత్యాభిహితమిచ్ఛామి - త్వత్పూర్వకమభిధానమిచ్ఛామీత్యర్థః - క్రియతామితి మాం వదేతివత్ ॥౫౨॥ ఇమ ఇతి ॥ పరమాం గతిం - స్వామిశుశ్రూషణాదితి భావః ॥౫౩॥ తవేతి॥ మూర్ధ్నేత్యన్యస్యోపచారమితి ఫలితార్థః - సర్వథా సర్వప్రకారేణ ॥౫౪॥ నహీతి॥ మహేంద్రస్య రాజధానీ స్వర్గః ॥౫౫॥ వనవాస ఇతి ॥ వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తే సతీత్యర్థః - వహేయమితి యత్ అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః ॥౫౬॥ చతుర్దశేతి ॥ త్వయా సహితస్యేతి - మమేతి శేషః - క్షణభూతాని క్షణతుల్యాని - అతోఽన్యథా - త్వద్విరహ ఇత్యర్థః - శతసంఖ్యాని - భవేయురితి శేషః - శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః ॥౫౭॥ భృత్యేతి ॥ హే భృత్యవత్సల - భక్తం భృత్యం - అతఏవ స్థిత్యాం మర్యాదాయాం - స్థితం అస్ఖలితమర్యాదం - అతఏవ భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే - పథి వనగమనే - తిష్ఠంతం నిశ్చితత్వదనుగమనం మాం - త్వం హాతుం నార్హసి ॥౫౮॥ ౫౯॥ ౬౦॥ నగరీమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ రామో వనం గత ఇతి కైకేయీ ప్రత్యయం విశ్వాసం గచ్ఛేత్ - ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత - భరతారక్షితం భరతేన అభితఃరక్షితం పుత్రరాజ్యం అవాప్నుయాదితి యత్ - ఏషః మే ప్రథమః కల్పః కర్తవ్యేషు ప్రయోజనేషు ముఖ్యం - ముఖ్యస్స్యాత్ ప్రథమః కల్ప ఇత్యమరః ॥౬౧॥౬౨॥౬౩॥ మమేతి ॥ యానర్థాన్ సందిష్టోఽసి - తానర్థాన్ దశరథాదీనుద్దిశ్య తథా తథా బ్రూయా ఇతి సంబంధః ॥౬౪॥ ఇతీతి ॥ హేతుమత్ యుక్తిమత్ - నేదానీమిత్యనేన ఇహావస్తవ్యమితి గుహప్రార్థనం ప్రత్యుక్తం - మే - సజనే సజనప్రదేశే - అయం వాసో న యోగ్యః - తద్గతో విధిః - ఆశ్రమవాసగతః తద్విషయ ఇత్యర్థః - విధిః - పితృనియమనం - సోఽహం - సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః । అభిషేకమిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వసేతి కైకేయ్యా నియుక్తః అహం - తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాతిశయావహం - నియమం అధశ్శయనాదికం - గృహీత్వా అంగీకృత్య -

సుఖమ్॥౫౧॥ ప్రసీదేచ్ఛామి తేఽరణ్యే భవితుం ప్రత్యనంతరః। ప్రీత్యాభిహితమిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనంతరః॥౫౨॥ ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వనవాసినః। పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిమ్ ॥౫౩॥ తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్ । అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహామ్యహమ్ ॥౫౪॥ న హి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయాఽయోధ్యా త్వయా వినా । రాజధానీ మహేంద్రస్య యథా దుష్కృతకర్మణా ॥౫౫॥ వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః । యదనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః॥౫౬॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి సహితస్య త్వయా వనే । క్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యాన్యతోఽన్యథా ॥౫౭॥ భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి । భక్తం భృత్యం స్థితం స్థిత్యాం త్వం న మాం హాతుమర్హసి ॥౫౮॥ ఏవం బహువిధం దీనం యాచమానం పునః పునః । రామో భృత్యానుకంపీ తు సుమంత్రమిదమబ్రవీత్ ॥౫౯॥ జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల । శృణు చాపి యదర్థం త్వాం ప్రేషయామి పురీమితః॥ ౬౦ ॥ నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ । కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛేదితి రామో వనం గతః ॥ ❁ ॥ పరితుష్టా హి సా దేవీ వనవాసం గతే మయి । రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యావాదీతి ధార్మికమ్ ॥ ❁ ॥ ఏష మే ప్రథమః కల్పో యదంబా మే యవీయసీ । భరతారక్షితం స్ఫీతం పుత్రరాజ్యమవాప్నుయాత్ ॥౬౩॥ మమ ప్రియార్థం రాజ్ఞశ్చ సరథస్త్వం పురీం వ్రజ । సందిష్టశ్చాసి యానర్థాంస్తాంస్తాన్ బ్రూయాస్తథా తథా॥ ౬౪॥ ఇత్యుక్త్వా వచనం సూతం సాంత్వయిత్వా పునః పునః॥ గుహం వచనమక్లీబో రామో హేతుమదబ్రవీత్ ॥ ❁॥ నేదానీం గుహ యోగ్యోఽయం వాసో మే సజనే వనే । అ

కృతం సుఖం - వనవాసేఽపి త్వత్సేవాసుఖం ప్రార్థయ ఇతి॥౫౧॥ ప్రసీదేతి॥ అరణ్యే తే ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః - అనుచరో భవితుమిచ్ఛామి - త్వం మే ప్రత్యనంతరో భవేతి - త్వదభిహితం త్వదుక్తమిచ్ఛామీతి సంబంధః॥౫౨॥౫౩॥౫౪॥౫౫॥ వనవాస ఇతి॥ వనవాసే వనవాసయోగ్యకాలే - క్షయం ప్రాప్తే - పురీం వహేయం - ప్రాపయేయమితి యత్ - ఏష మే మనోరథ ఇతి యోజనా ॥౫౬॥౫౭॥ భృత్యేతి॥ భర్తృపుత్రగతే - పథి - రాజపుత్రాశ్రితే పథి - యథా భృత్యేన స్థాతవ్యం - తథా త్వద్విషయే తిష్ఠంతం - తథా స్థిత్యాం స్థితమితి - మంత్రిణా రాజని రాజకార్యే చ యథా స్థాతవ్యం - తస్యామేవ స్థిత్యాం సదా స్థితం - కదాప్యపరాధరహితమితి యావత్ ॥౫౮॥౫౯॥౬౦॥ నగరీమితి॥ రామో వనం గత ఇతి - కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛేదితి యోజనా ॥౬౧॥౬౨॥ ఏష ఇతి॥ అంబా - భరతారక్షితం భరతేనారక్షితం - ఆసమంతాద్రక్షితం - పుత్రరాజ్యం - తజ్జసుఖమవాప్నుయాదితి యత్ - ఏష మే ప్రథమః కల్పః - ముఖ్యం ప్రయోజనమితి యోజనా ॥౬౩॥ మమేతి॥ సందిష్టః ఉపదిష్టః॥౬౪॥౬౫॥ నేతి॥ సజనే వనే - మే అయం వాసో న యోగ్యః - కింతు ఆశ్రమే జనపదరహితే వాసో యోగ్యః - తద్గతో విధిః ఆశ్రమవాసోచితజటాధా

పితుస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ భూయో హితకామః - అతిశయేన పరలోకసాధనపుణ్యకామస్సన్ - జటాం కృత్వా గమిష్యామి - తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయ - జటాకరణస్య సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేపి హితత్వమస్త్యేవ - తయోరపి తేన ధర్మాతిశయాత్ - రామజటాకరణే హి సహధర్మచారిణ్యాస్సీతాయా అపి ధర్మస్సిద్ధః - లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన జటాకరణాద్ధర్మః - యద్వా హితకామః - న తు ప్రియకామ ఇత్యర్థః ||౬౮|| తత్క్షీరమితి || లక్ష్మణస్య చేతి - తేనాపి భ్రాతృవదవస్థానస్య సంకల్పితత్వాదితి భావః - అకరోదితి - లక్ష్మణే ప్రయోజ్యకర్తృత్వం బోధ్యం - ఋషిః ఖిద్యతి దీర్ఘబాహురితి - జటిలత్వం జటావత్వం - తుందాదిత్వాదిలచ్ ||౬౯|| తస్యామవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వమాహ - తావిత్యాదిశ్లోకేన ||౭౦|| తత ఇతి || విఖనానామ బ్రహ్మనఖోత్పన్నాః కశ్చిన్మునిః - యేనఖాః తే వైఖానసాః యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తేః | సింహాదిశబ్దవద్వర్ణవిపర్యయః - తేన ప్రోక్తం వైఖానసం - ప్రోక్తార్థేఽణ్ - మార్గం - ధర్మమిత్యర్థః - వానప్రస్థధర్మమితి యావత్ - ఆస్థితః ఆశ్రితః - వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం - ఆదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్ - నన్వత్ర సర్వో వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః - ఉత - యః కశ్చిత్ - నాద్యః - తస్య పునర్గార్హస్థ్యగ్రహణాయోగాత్ - ఆరూఢపతితో హి స ఇత్యుక్తరాత్ర వానప్రస్థాశ్రమాత్ పునః పూర్వాశ్రమావరోహో హి నిషిద్ధః - న ద్వితీయః గృహస్థస్య వనస్థసాధారణజటాధారణాదికరణే శాఖాపండవవత్ ప్రాప్తస్య పునః పూర్వాశ్రమావరోహే హాని ఉదితః - న ద్వితీయః గృహస్థస్య ... ఉక్తం హి మమ్మషండతాపత్తేః - మైవం - పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్య యుధిష్ఠిరాదివన్న్యాసధర్మపదవిరుద్ధత్వాత్ - ఉక్తం హి ... సహాయం గంగావతరణసహాయం - సఖాయమితి చ పాఠః - ||౭౧|| అప్రమత్తేనా - సమ్యక్ సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదం స్మృతమితి | సహాయం గంగావతరణసహాయం ... దురారక్షం దుఃఖేనాఽఽరక్షణమితి || బలే చతురంగబలే - కోశే అర్థౌఘే - కోశోస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః | దురారక్షం దుఃఖేన సమంతాత్ త్ర ఇతి || ... భవేథా ఇత్యార్షం వా ప్రత్యక్షితుం శక్యం - పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షణం యస్య తద్దురారక్షం - అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం || ... ||౭౨|| తత ఇతి || అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః - వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల ఇత్యమరః ||౭౩||౭౪|| ఆరోహేతి || స్థితామిమాం నావం పరిగృహ్య సీతాం శనైరారోపయ - అన్వక్షం అనుపదం త్వం చారోహేతి సంబంధః - యద్వా త్వం ప్రథమమారోహ అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం పరిగృహ్య కరాగ్రయోగ్యం గృహీత్వా - ఆరోపయేత్యుపచారోక్తిః - మనస్వినీమితి నిందాయాం మతుప్ - భీరుమితి యావత్ - పూర్వారోహణే భీతియాదితి భావః ||౭౫|| లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమం సీతామారోప్య పశ్చాత్ స్వయమారూఢ ఇత్యాహ స భ్రాతురితి || అప్రతికూలయన్ - ఆత్మవాన్ - రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః || పూర్వం మనస్వినీమిత్యుక్తం - ఇదానీమాత్మవానిత్యుక్తం - ఉభాభ్యాం ఆరోపణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం ||౭౬|| అథేతి || ... సోఽపారం నీయతామిత్య

వల్కలం హ్యత్ర మే వాసః కర్తవ్యస్తద్గతో విధిః || ❋ || సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణమ్ | హితకామః పితుర్భూయస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ || ❋ || జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీరమానయ || ౬౮|| తత్క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః క్షిప్రముపాహరత్ || ❋ || లక్ష్మణస్యాత్మనశ్చైవ రామస్తేనాకరోజ్జటాః | దీర్ఘబాహుర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వమధారయత్ || ౬౯|| తౌ తదా చీరవసనౌ జటామండలధారిణౌ | అశోభేతామృషిసమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ || ౭౦|| తతో వైఖానసం మార్గమాస్థితస్సహలక్ష్మణః | వ్రతమాదిష్టవాన్ రామః సఖాయం గుహమబ్రవీత్ ||౭౧|| అప్రమత్తో బలే కోశే దుర్గే జనపదే తథా | భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతమ్ ||౭౨|| తతస్తం సమనుజ్ఞాయ గుహమిక్ష్వాకునందనః | జగామ తూర్ణమవ్యగ్రస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః ||౭౩|| స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావమిక్ష్వాకునందనః | తితీర్షుశ్శీఘ్రగాం గంగామిదం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ||౭౪ || ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావమిమాం శనైః | సీతాం చారోపయాన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీమ్ ||౭౫|| స భ్రాతుశ్శాసనం శ్రుత్వా సర్వమప్రతికూలయన్ | ఆరోప్య మైథిలీం పూర్వమారురోహాత్మవాంస్తతః ||౭౬|| అథారురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణ

రణాదిరిదానీం కర్తవ్య ఇత్యన్వయః || సోఽహమిత్యాద్యతిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - సీతాయాః లక్ష్మణస్య చ హితకామోఽహం - పితుర్భూయః అతిశయేన హితకామస్సన్ - వన్యాహారాధశ్శయనాదినియమం గృహీత్వా - జటాః కృత్వా గమిష్యామి - తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయేతి గుహమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా సీతాయా లక్ష్మణస్య చ - అనుమత్యేతి శేషః - అన్యత్సమానం ||౬౬||౬౭||౬౮||౬౯||౭౦|| తత ఇతి || వైఖానసం మార్గం - వానప్రస్థధర్మమాస్థితః ప్రాప్తస్సన్ - వ్రతం వానప్రస్థవ్రతమాదిష్టవాన్ - అంగీకృతవాన్ - అస్య శ్లోకస్య చతుర్థపాదస్తూత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే ||౭౧|| అప్రమత్త ఇతి || దురారక్షతమం - దుఃఖేన రక్షితుం యోగ్యతమం ||౭౨||౭౩||౭౪|| ఆరోహేతి || నావం పరిగృహ్య - సీతామాదాయ అన్వక్షం పశ్చాత్ - త్వమప్యారోహేతి సంబంధః ||౭౫|| స ఇతి || అప్రతికూలయన్ - అను కూలయన్ ||౭౬||౭౭|| రాఘవ ఇతి || బ్రహ్మవత్ క్షత్రవత్ - అర్హార్థే వతిః - బ్రాహ్మణక్షత్రియార్హం నావారోహణమంత్రమాత్మనో

చోదయత్ ॥ ౭౭ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ బ్రహ్మవత్ క్షత్రవదిత్యర్హార్థే వతిప్రత్యయః - బ్రాహ్మణార్హం క్షత్రియార్హం ఆత్మనో హితం జజాప - దైవీం నావమిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణమన్త్రం జజాపేత్యర్థః - యద్వా బ్రహ్మక్షత్రశబ్దాభ్యాం యుక్తం మన్త్రం జజాపేత్యర్థః - స చ మన్త్రస్సుత్రామాణమిత్యాది । తత్ర హ్యారిష్టనేమిః పృతనాజిదితి బ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ శ్రుతౌ ॥ ౭౮ ॥ పూర్వోక్తం నావారోహణం విష్ణ్వాహ్వానాచ స్యేత్యాదినా ॥ ౭౯ ॥ ౮౦ ॥ తత ఇతి ॥ కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా - శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా - శుభానాం స్ఫ్యానాం అరిత్రాణాం - వేగేన అభిహతా ప్రణున్నా ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ పుత్ర ఇతి ॥ నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం - పారయిత్వా నిర్విఘ్నం పరిసమాపయిత్వా - ఉష్య ఉషిత్వా - ప్రత్యాగమిష్యతి - యదేతి శేషః - తత ఇతి ॥ తతః తదా - సుభగే సుకీర్తే భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్విత్యమరః । క్షేమేణ కుశలేన సహ - యక్ష్యే పూజయిష్యామి - సర్వకామసమృద్ధినిమి త్తాదిత్యాదినా ॥ ౮౩ ॥ ౮౪ ॥ ౮౫ ॥ త్వమితి ॥ బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే బ్రహ్మకమణ్డల్వగ్రణీభూతధర్మరూపతయా స్థిత్వా బ్రహ్మప్రక్షాళితవిష్ణుపాదోద్భవత్వాదితి భావః - అత ఏవ విష్ణుపాదోద్భవామితి పూర్వముక్తం ॥ ౮౬ ॥ సేతి - ప్రశంసామి స్తౌమి - శివేన క్షేమేణ - పేశలం రమ్యం - తవ ప్రియచికీర్షయా - బ్రాహ్మణముఖేన హి దేవతానాం గ్రహణమితి భావః ॥ ౮౭ ॥ ౮౮ ॥ సురాఘటసహస్రేణేతి ॥ మాంసభూతోదనేన మాంసరూపాన్నేనేతి యావత్ ॥ ౮౯ ॥ యానీతి ॥ తీర్థాని మణికర్ణికాదీని ఆయతనాని కాశ్యాదీని ॥ ౯౦ ॥ ౯౧ ॥ ౯౨ ॥ ౯౩ ॥ అథేతి ॥ భవేతి ॥ సావధాన ఇతి శేషః - అదృష్టే అదృష్టపూర్వే - నః ఆవయోః - అస్మదో ద్వయోశ్చేతి బహువచనం - తావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థకః - అన్యోన్యస్య సాక్ష్యేన రక్షా కర్తవ్యేతి సంబన్ధః - యత్నస్యావశ్యకర్తవ్యత్వే యుక్తిమాహ నహీతి ॥ అతిక్రాన్తా అతిక్రాన్తకాలా కాచన క్రియా న సుకరా హి - పునస్సంధాతుం న శక్యా హీత్యర్థః - తస్మాత్ కాలే సావధానతయా స్థాతవ్యమితి భావః - సంబాధస్సంమర్దః క్షేత్రం

పూర్వజః । తతో నిషాదాధిపతిర్గుహో జ్ఞాతీనచోదయత్ ॥ ౭౭ ॥ రాఘవోఽపి మహాతేజా నావమారుహ్య తాం తతః । బ్రహ్మవత్ క్షత్రవచ్చైవ జజాపహితమాత్మనః ॥ ౭౮ ॥ ఆచమ్య చ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా । ప్రాణమత్ ప్రీతిసంహృష్టో లక్ష్మణశ్చామితప్రభః ॥ ౭౯ ॥ అనుజ్ఞాయ సుమన్త్రం చ సబలం చైవ తం గుహమ్ । ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్ ॥ ౮౦ ॥ తతస్తైశ్చోదితా సా నౌః కర్ణధారసమాహితా । శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా శీఘ్రం సలిలమత్యగాత్ ॥ ౮౧ ॥ మధ్యం తు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యాస్త్వనిన్దితా । వైదేహీ ప్రాఞ్జలిర్భూత్వా తాం నదీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౮౨ ॥ పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః । నిదేశం పారయిత్వేమం గఙ్గే త్వదభిరక్షితః ॥ ❁ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి సమగ్రాణ్యుష్య కాననే । భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి ॥ ❁ ॥ తతస్త్వాం దేవి సుభగే క్షేమేణ పునరాగతా । యక్ష్యే ప్రముదితా గఙ్గే సర్వకామసమృద్ధినీ ॥ ౮౫ ॥ త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే । భార్యా చోదధిరాజస్య లోకేఽస్మిన్ సంప్రదృశ్యసే ॥ ౮౬ ॥ సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ శోభనే । ప్రాప్తరాజ్యే నరవ్యాఘ్రే శివేన పునరాగతే ॥ ❁ ॥ గవాం శతసహస్రాణి వస్త్రాణ్యన్నం చ పేశలమ్ । బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికీర్షయా ॥ ౮౮ ॥ సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతోదనేన చ । యక్ష్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం పునరుపాగతా ॥ ౮౯ ॥ యాని త్వత్తీరవాసీని దైవతాని వసన్తి చ । తాని సర్వాణి యక్ష్యామి తీర్థాన్యాయతనాని చ ॥ ౯౦ ॥ పునరేవ మహాబాహుర్మయా భ్రాత్రా చ సంగతః । అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశత్వనఘోఽనఘే ॥ ౯౧ ॥ తథా సంభాషమాణా సా సీతా గఙ్గామనిన్దితా । దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్రమేవాభ్యుపాగమత్ ॥ ౯౨ ॥ తీరం తు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః । ప్రాతిష్ఠత సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చ పరన్తపః ॥ ౯౩ ॥ అథాబ్రవీన్మహాబాహుస్సుమిత్రానన్దవర్ధనమ్ । భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపి వా ॥ ❁ ॥ అవశ్యం రక్షణం కార్యమదృష్టే విజనే వనే । అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు ॥ ❁ ॥ పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్ । అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభ ॥ ❁ ॥ నహి తావదతిక్రాన్తా సుక

హితముద్దిశ్య - జజాపేత్యన్వయః । సుత్రామాణమ్ఛచా నావమారోహేదపడుత్తరేదితి క్షత్రియాధికారేణ స్మరణాత్ - దైవీం నావమిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మన్త్రం జజాపేత్యర్థః ॥ ౭౮ ॥ ౭౯ ॥ ౮౦ ॥ తత ఇతి ॥ కర్ణధారసమాహితా - నావికేన సజ్జీకృతా - స్ఫ్యం అరిత్రం - తేన వేగాదభిహతా ప్రణున్నా ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ ౮౩ ॥ ౮౪ ॥ ౮౫ ॥ ౮౬ ॥ ౮౭ ॥ ౮౮ ॥ ౮౯ ॥ యానీతి ॥ యాని తీర్థాని ప్రయాగాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని ॥ ౯౦ ॥ ౯౧ ॥ ౯౨ ॥ ౯౩ ॥ అథేతి ॥ సంరక్షణార్థాయ - సీతాయా ఇతి శేషః ॥ ౯౪ ॥ ౯౫ ॥ ౯౬ ॥ నహి తావదితి ॥ అసుకరేతి భేదః - అసుకరా దుష్కరా - కాచన క్రియా తావత్ - పూర్వం నాతిక్రాన్తా - ఇతః ప్రభృతి దుష్కరక్రియారమ్భ ఇతి యావత్ - అద్యేత్యా

శాల్యాదివృద్ధిస్థలం - విషమం నిమ్నోన్నతప్రదేశయుక్తం - ప్రపతంత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః గర్తః - హియస్మాదద్యప్రవేక్ష్యతి తస్మాద్దుఃఖం వే త్స్యతీతి సంబంధః - ఇతి సుమిత్రానందవర్ధనమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౯౪॥౯౫॥౯౬॥౯౭॥౯౮॥౯౯॥ గత్వమితి ॥ గంగాపరపారం గంగాయా అపరం పారం - ప్రతతం సరిత్సు - అవిచ్ఛిన్నం సరిచ్ఛ్రేష్ఠేత్యర్థః - తపస్విన్నం తాపయుక్తః తపసంతాప ఇతి ధాతుః - ప్రతపస్వితి పాతే తాపవానిత్యర్థః - తపస్వీ శోచనీయః - అధ్వప్రకర్షాత్ మార్గవిప్రకర్షాత్ - వినివృత్తదృష్టిః వినివృత్తదృష్టివ్యాపారః ॥ ౧౦౦ ॥ నఇతి ॥ వత్సాన్ వత్సదేశాన్ మత్స్యానితి పాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఇత్థం హి దేశవ్యవస్థా స్మర్యతే - గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః - తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః - యమునాదక్షిణతీరే శూరసేనదేశః - తస్మాత్ పశ్చిమతో మత్స్యదేశ ఇతి - సలోకపాలప్రతిమప్రభావవానితి పాఠః అన్యథా వృత్తభంగస్స్యాత్ ॥ ౧౦౧ ॥ తావితి ॥ చతుర్విధ్యమేవాహ వరాహమిత్యాది - ఋశ్యాదయో హరిణభేదాః - ఋశ్యం పృషతం మహారురుం చ ఆదాయ - స్వీకృత్యేత్యర్థః - మేధ్యమితి - ఋశ్యాదిసర్వవిశేషణం కాలే సాయంకాలే - త్వరితత్వోక్తిస్సాయంకాలత్వాత్ బుభుక్షితత్వాచ్చ - ద్వివచనేన సీతాం కుత్రచిద్వనస్పతిమూలే నిక్షిప్య మృగగ్రహణార్థం గత్వా పునరాగతావితి గమ్యతే ॥ ౧౦౨ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్విపంచాశస్సర్గః ❖❖

సతమిత్యాది ॥ అత్ర మృగమాంసాదనమత్తమయాత్ ప్రాగర్థసిద్ధం - అన్వాన్వయ ఉపాస్య ॥ ౧ ॥ అద్యేతి ॥ యాతా ప్రాప్తా - అద్యేత్యస్య నోత్కంఠితుమర్హసీత్యనేనాన్వయః - ఉత్కంఠా మనఃఖస్మరణం - తాం ప్రతీతి శేషః ॥ ౨ ॥ జాగర్తవ్యమితి ॥ యోగక్షేమం - పాలనమితి యావత్ - ఆవయోర్వర్తతే - అస్మదధీనమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ రాత్రిమితి ॥ కథంచిదేవేమామితి ప్రాథమికత్వాదితి భావః - ఇమాం శయ్యాసంపాదనాత్ పూర్వమేవ ప్రాప్తాం - స్వయమార్జితైః - తృణపర్ణైరితి శేషః - ఉపావర్తామహే శయిష్యామహే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా లట్ ॥ ౪ ॥ సఇతి ॥ సంవిశ్య శయనం సంకల్ప్య ఉషిత్వా - శయనస్య సర్గాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్ - కథాః శుభార్థాః ॥ ౫ ॥ ధ్రువమితి ॥ కృతకామా ఫలితేచ్ఛా ॥ ౬ ॥ సాహీతి ॥ రాజ్యకారణాత్ రాజ్యస్థైర్యకారణాత్ - నను - న తేంబామధ్యమా తాలగహా

రాకాచనక్రియా । అద్య దుఃఖం తు వైదేహీ వనవాసస్య వేత్స్యతి ॥ ❖ ॥ ప్రణష్టజనసంబాధం క్షేత్రారామవివర్జితమ్ । విషమం చ ప్రపాతం చ వనమద్య ప్రవేక్ష్యతి ॥ ౯౮ ॥ శ్రుత్వా రామస్య వచనం ప్రతస్థే లక్ష్మణోగ్రతః । అనంతరం చ సీతాయా రాఘవో రఘునందనః ॥ ౯౯ ॥ గతం తు గంగాపరపారమాశు రామం సుమంత్రః ప్రతతం నిరీక్ష్య । అధ్వప్రకర్షాద్వినివృత్తదృష్టిర్ముమోచ బాష్పం వ్యథితస్తపస్వీ ॥ ౧౦౦ ॥ సలోకపాలప్రతిమప్రభావవాంస్తీర్త్వా మహాత్మా వరదో మహానదీమ్ । తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యమాలినః క్రమేణ వత్సాన్ ముదితానుపాగమత్ ॥ ౧౦౧ ॥ తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహమృశ్యం పృషతం మహారురుమ్ । ఆదాయ మేధ్యం త్వరితం బుభుక్షితౌ వాసాయ కాలే యయతుర్వనస్పతిమ్ ॥ ❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సతం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమామ్ । రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతి హోవాచ లక్ష్మణమ్ ॥ ౧ ॥ అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యాతా జనపదాద్బహిః । యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి ॥ ౨ ॥ జాగర్తవ్యమతంద్రిభ్యామద్య ప్రభృతి రాత్రిషు । యోగక్షేమౌ హి సీతాయా వర్తేతే లక్ష్మణావయోః ॥ ౩ ॥ రాత్రిం కథంచిదేవేమాం సౌమిత్రే వర్తయామహే । ఉపావర్తామహే భూమావాస్తీర్య స్వయమార్జితైః ॥ ౪ ॥ సతు సంవిశ్య మేదిన్యాం మహార్హశయనోచితః । ఇమాం సౌమిత్రయే రామో వ్యాజహార కథాశ్శుభాః ॥ ౫ ॥ ధ్రువమద్య మహారాజో దుఃఖం స్వపితి లక్ష్మణ । కృతకామా తు కైకేయీ తుష్టా భవితుమర్హతి ॥ ౬ ॥ సా హి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్ । అపిన

దిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - ప్రణష్టేతి ॥ విషమం నిమ్నోన్నతం ప్రపాతం గర్తాది - యస్మాద్వైదేహీ వనం ప్రవేక్ష్యతి - తస్మాత్కారణాత్ వనవాసస్య దుఃఖం వేత్స్యతీతి సంబంధః ॥ ౯౮ ॥ ౯౯ ॥ ౧౦౦ ॥ సఇతి ॥ వత్సాన్ వత్సదేశాన్ ॥ ౧౦౧ ॥ తత్రేతి ॥ ఋశ్యాదయో హరిణభేదాః - కాలే సాయంకాలే ॥ ౧౦౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విపంచాశస్సర్గః ❖

౧ ॥ అద్యేతి ॥ జనపదాద్బహిః - అస్మజ్జనపదాత్ బహిర్దేశే - అద్యేయం రాత్రిర్యాతా అయాతా ప్రాప్తా - కేవలం వనవాసరాత్రిషు ప్రథమా - యా చేయం సుమంత్రేణ చ రహితా - తామిమాం ప్రాప్య - నోత్కంఠితుం శోకస్మరణం కర్తుం నార్హసి ॥ ౨ ॥ జాగర్తవ్యమితి ॥ సీతాయా యోగక్షేమౌ - ఆవయోర్వర్తేతే - సీతాయా యోగక్షేమౌ అస్మదాయత్తావిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ రాత్రిమితి ॥ కథంచిదేవేమామితి - ఉటజాదినిర్మాణాభావాత్ - స్వయమార్జితైః తృణపర్ణాదిభిరితి శేషః ॥ ౪ ॥ సత్వితి ॥ ఇమాః కథాః గిరః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సాహీతి ॥ కైకేయీ భరతం దృష్ట్వా రాజ్య

తవ్యా కథంచన । తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కుర్వీతి వదతో రామస్య - సర్వపురుషార్థనిస్పృహస్య కథమేవంవిధాస్త్రైణే యీసిందా ప్రధానాస్స్వగాభగర్భా ఉక్తయో యుజ్యంతే - ఉచ్యతే - అయోధ్యామిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి వక్ష్యతి - అతస్తన్మతమనువర్తితుమేవ సూక్తమితి జ్ఞేయం ॥౭॥౮॥ ఇదమితి ॥ వ్యసనం మదీయం - మతివిభ్రమం అర్థధర్మౌ విహాయ కామైకసేవిత్వం ॥౯॥ కామస్య గరీయస్త్వముపపాదయతి క ఇతి ॥ ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛానువర్తినం ॥౧౦॥౧౧॥ స హీతి ॥ ముఖమేకం అద్వితీయం ప్రధానభూత ఇత్యర్థః ॥౧౨॥ ప్రసంగాత్ కేవలకామం నిందతి - అర్థధర్మావితి ॥ దశరథో యథా - వ్యసనీతి శేషః ॥౧౩॥ మన్య ఇతి ॥ సంప్రాప్తేత్యత్ర తికరణం బోధ్యం ॥౧౪॥ అపీతి ॥ కైకేయీ న సంప్రబాధేతేత్యత్ర కాకుః - మత్కృతే - మత్సంబంధాదిత్యర్థః ॥౧౫॥ మా స్మేతి ॥ ఇత ఏవ సమీపప్రదేశాదేవ ॥౧౬॥ అహమితి ॥ నాథః రక్షకః ॥౧౭॥ క్షుద్రకర్మేతి ॥ ఆబుభాభ్యామితి ఆప్ - ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషోచితమిత్యర్థః - అన్యాయ్యం - అవమానమిత్యర్థః - ద్వేషాదితి చ పాఠః - పరిదద్యాః - పరిదానం నామ రక్ష్యతయా ప్రదానం ॥౧౮॥ నూనమితి ॥ కస్మింశ్చిజ్జాత్యంతరే కస్మింశ్చిజ్జన్మని - ఏతత్ పుత్రవియోజనం ॥౧౯॥ మయేతి ॥ ఫలకాలే పుత్రోత్పత్తిఫలస్య మాతృశుశ్రూషణస్య కాలే ॥౨౦॥౨౧॥ అంబయా వర్ధితేతి దృగ్జంతుకృతప్రీతిమాత్రమపి న మయా కృతమిత్యాహ - మన్య ఇతి ॥ హే లక్ష్మణ - సా పూర్వమావాభ్యామనుభూతా శారికా - మత్తః అస్మదపేక్షయా - ప్రీతివిశిష్టేతి మన్యే ప్రీత్యాధిక్యేతి మన్యే - మదపేక్షయాధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయా జనయతీత్యర్థః - యద్వా - మదపేక్షయా కౌసల్యాయామధికప్రీతియుక్తేత్యర్థః - ఉభయత్ర హేతుమాహ యస్యా ఇతి - యస్యాః శారికాయాః - హే శుక - అరేః అరిభూతస్య బిడాలస్య - పాదం - దశ ఖండయ ఇతి - తత్ అనుభూతసదృశం ప్రీతిసంజననం వాక్యం శ్రూయతే - అంబయేతి శేషః లోకే హి కాచిత్ పోషితా శారికా సమీపవర్తినం శుకం ప్రతి బిడాలం దశ దశేతి కూజంతీ దృశ్యతే - యద్వా - అరేః కౌసల్యాశత్రోః - పాదం దశేతి వాక్యం శ్రూయతే - పోషితత్వావిశేషేపి శారికావదరినివర్తనవాచమప్యనుక్తవతో మమ జన్మ ధిగిత్యర్థః - అత్ర ప్రకరణబలేన భగవద్భజనాదప్యాచార్యసమాశ్రయణస్య సుకరోపాయత్వం దర్శితం భవతి - న హ్యమ్మయాని తీర్థాని న దేవా మృచ్ఛిలామయాః । తే పునంత్యురుకాలేన

చ్యావయేత్ప్రాణాన్ దృష్ట్వా భరతమాగతమ్ ॥౭॥ అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః । కింకరిష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశమాగతః ॥౮॥ ఇదం వ్యసనమాలోక్య రాజ్ఞశ్చ మతివిభ్రమమ్ । కామ ఏవార్థధర్మాభ్యాం గరీయానితి మే మతిః ॥౯॥ కో హ్యవిద్వానపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్ । ఛందానువర్తినం పుత్రం తాతో మామివ లక్ష్మణ ॥౧౦॥ సుఖీ బత సభార్యశ్చ భరతః కేకయీసుతః । ముదితాన్ కోసలానేకో యో భోక్ష్యత్యధిరాజవత్ ॥౧౧॥ స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖమేకం భవిష్యతి । తాతే చ వయసాతీతే మయి చారణ్యమాస్థితే ॥౧౨॥ అర్థధర్మౌ పరిత్యజ్య యః కామమనువర్తతే । ఏవమాపద్యతే క్షిప్రం రాజా దశరథో యథా ॥౧౩॥ మన్యే దశరథాంతాయ మమ ప్రవ్రాజనాయ చ । కైకేయీ సౌమ్య సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్య చ ॥౧౪॥ అపీదానీం న కైకేయీ సౌభాగ్యమదమోహితా । కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ సంప్రబాధేత మత్కృతే ॥౧౫॥ మా స్మ మత్కారణాద్దేవీ సుమిత్రా దుఃఖమావసేత్ । అయోధ్యామిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణ ॥౧౬॥ అహమేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండకాన్ । అనాథాయా హి నాథస్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి ॥౧౭॥ క్షుద్రకర్మా హి కైకేయీ ద్వేష్యమన్యాయ్యమాచరేత్ । పరిదద్యాద్ధి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాతరమ్ ॥౧౮॥ నూనం జాత్యంతరే కస్మిన్ స్త్రియః పుత్రైర్వియోజితాః । జనన్యా మమ సౌమిత్రే తస్మాచ్చైతదుపస్థితమ్ ॥౧౯॥ మయా హి చిరపుష్టేన దుఃఖసంవర్ధితేన చ । విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మామ్ ॥౨౦॥ మా స్మ సీమంతినీ కాచిజ్జనయేత్పుత్రమీదృశమ్ । సౌమిత్రే యోఽహమంబాయా దద్మి శోకమనంతకమ్ ॥౨౧॥ మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో

కారణాత్ - మహారాజ్యపదాభిషేకకారణాత్ - మహారాజం ప్రాణాన్ న చ్యావయేదపి - న చ్యావయేత్కిమితి సంబంధః ॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ స హీతి ॥ రాజ్యస్య ముఖమేకం - సర్వస్య రాజ్యే - ఏక ఏవ రాజా భవిష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ క్షుద్రకర్మా హీతి ॥ ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషోచితమిత్యర్థః - ద్వేషాదితి వా పాఠః - భరతే మమ మాతరం పరిదద్యాః - భరతే మమ మాతరం సమర్పయేత్యర్థః ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ సర్వథా మమ జననం మదంబాయాః అప్రయోజనమిత్యాహ - మన్య ఇతి ॥ హే లక్ష్మణ యస్యాః మాతృవర్ధితశారికాయాః హే శుక అరేః - అస్మచ్ఛత్రుభూతస్య బిడాలస్య పాదం దశ - దశనం కురు - ఇత్యేవంరూపం తత్తాదృశం ప్రీతిజనకం వాక్యం శ్రూయతే - అంబయేతి శేషః - సా శారికా మత్తః ప్రీతివిశిష్టా - ప్రీతిప్రదానేన ప్రీతిజననేన మత్తోఽధికతరా అంబాయా ఇతి శేషః - అంబయా వర్ధితేతి

దర్శనాదేవ సాధవ ఇత్యుక్తేః ॥ తథాహ - శారికేత్యా॰ సజ్ఞానకర్మరూపపక్షద్వయవానాచార్యో లక్ష్యతే - స్త్రీలింగేన స్త్రీప్రాయమితర
త్సర్వమిత్యుక్తం భగవత్పారతంత్ర్యముచ్యతే - ఆచార్యో భగవదపేక్షయా - మోక్షసంపాదనేఽధికః - సుకరోపాయ ఇత్యర్థః - పశు
ర్మనుష్యః పక్షీ వా యే చ వైష్ణవసంశ్రయాః । తేనైవ తే ప్రయాస్యంతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి వచనాత్ ॥ కోయమాచార్య ఇత్యత ఆహ యస
స్యా ఇతి - యస్యా ఇతి పంచమీ - యస్మాత్ - తత్ - గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వాక్యం రహస్యమంత్రరూపం శ్రూయతే - కీదృశం వాక్యమిత్య
త్రాహ శుకేతి - హే శుకశుకసమానవర్ణ భగవన్ - అరేః విరోధిభూతస్య సంసారస్య - పాదం ఆధారం । సంసారబీజభూతాహంకారమ
మకారావిత్యర్థః - అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యా అస్వే స్వమితి యా మతిః అవిద్యాతరుసంభూతిబీజమేతద్ద్విధా స్థితమిత్యుక్తేః ॥ దశ - నివర్త
యేత్యర్థః - ఏవంరూపం వాక్యం యస్యాస్సకాశాచ్ఛ్రూయతే - సమస్తశ్శ్లిష్ట ఇతి సంబంధః - ప్రకరణేనాప్యయమర్థోఽభివ్యజ్యతే - తథాహి -
అయోధ్యాపురపర్యాయయా దైవకుంఠాన్నిర్గత్య విరజాం తీర్త్వా సంసారకాననం ప్రవిశ్య ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృ
క్షం పరిషస్వజాతే । తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి వేదాంతోక్తప్రక్రియయా శరీరాఖ్యమేకం వృక్షం జీవేన సహాస్థా
య బుద్ధిం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్య ఇత్యుక్తరీత్యా కర్మఫలం భోజయన్ - స్వానుభవాలాభక్లిష్టసూరిజనోక్తిం
శయా వర్తమానః సంసారిషు స్వాగమనప్రయోజనాలాభేన చరమోపాయనిష్ఠామేవ పరమోపాయం నిశ్చికాయేత్యుచ్యతే ॥ ౨౨ ॥ శోచంత్యా
ఇతి ॥ అల్పభాగ్యాయాః - అత ఏవ అపుత్రాయాః పుత్రకృతప్రయోజనరహితాయాః - అత ఏవ శోచంత్యాః అంబాయాః - కించిదపి నోపకుర్వ
తా మయా పుత్రేణ - కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం ॥ ౨౩ ॥ న కేవలం ప్రయోజనాలాభః - ప్రత్యుత దుఃఖితైవేత్యాహ - అల్పభాగ్యేత్యాది
శ్లోకేన ॥ ౨౪ ॥ తర్హి మాతృదుఃఖనివారణాయ రాజ్యమాక్రమ్యతామిత్యత్రాహ ఏక ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన ॥ తరేయం తరితుం శక్నుయాం
ఆక్రమితుం శక్నుయామిత్యర్థః - తర్హి కిమర్థం తథా న కృతమిత్యత ఆహ నను వీర్యమకారణమితి - ధర్మహానికరే కృత్యే వీర్యం సాధ
కత్వేన నావలంబనీయం ఖల్విత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వీర్యస్యానవలంబనే హేతుమాహ అధర్మేతి - అధర్మభయభీతః - అధర్మాదుత్పన్నం భయం
లోకాపవాదః తస్మాత్ భీతః - పరలోకస్య నాశాత్ భీత ఇతి శేషః - అహమితి చ శేషః - తేన అధర్మపరలోకభీతత్వేన హేతునా ॥ ౨౬ ॥
ఏతదితి ॥ ఏతత్ పూర్వోక్తమర్థజాతం - అన్యదిత్యనేన తాదాత్వికవిలాపస్య వాచామగోచరత్వముక్తం - విజనే వన ఇత్యనేన శోకహేతుత్వో
క్తిః - ఉపావిశత్ - అతిష్ఠదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ విలప్యేతి ॥ విలప్యోపరతమిత్యనేన మధ్యే సమాశ్వాసనార్హత్వోక్తిః ॥ ౨౮ ॥ ధ్రువమితి ॥ ఆయు
ధినాం ఆయుధవతాం - వర - శూరేత్యర్థః - నిష్ప్రభా భవేదితి శేషః ॥ ౨౯ ॥ నైతదితి ॥ పరితప్యస ఇతి యదిదమస్తి - ఏతత్ పరిదేవనం -
నౌపయికం న యుక్తం - యుక్తమౌపయికమిత్యమరః । ఉపాయాద్ధి స్వార్థే ఠక్ - ఆకారస్య హ్రస్వశ్చ - అయుక్తత్వమేవాహ విషాదయ
సీతి - పురుషర్షభేత్యనేన పురుషధౌరేయస్య తవ నైతద్యుక్తం - అనేన విలాపేన యుక్త ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ అయోధ్యామితి ఏవ తత్వం కార్యే ప్రవి

లక్ష్మణశారికా । యస్యాస్తచ్ఛ్రూయతే వాక్యం శుక పాదమరేర్దశ ॥ ౨౨ ॥ శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయా
న కించిదుపకుర్వతా । పుత్రేణ కిమపుత్రాయా మయా కార్యమరిందమ ॥ ౨౩ ॥ అల్పభాగ్యా హి మే మా
తా కౌసల్యా రహితా మయా । శేతే పరమదుఃఖార్తా పతితా శోకసాగరే ॥ ౨౪ ॥ ఏకో హ్యహమయో
ధ్యాం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ । తరేయమిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్యమకారణమ్ ॥ ౨౫ ॥ అధర్మభయభీత
శ్చ పరలోకస్య చానఘ । తేన లక్ష్మణ నాద్యాహమాత్మానమభిషేచయే ॥ ౨౬ ॥ ఏతదన్యచ్చ కరుణం విలప్య
విజనే వనే । అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి తూష్ణీముపావిశత్ ॥ ౨౭ ॥ విలప్యోపరతం రామం గతార్చిష
మివానలమ్ । సముద్రమివ నిర్వేగమాశ్వాసయత లక్ష్మణః ॥ ౨౮ ॥ ధ్రువమద్య పురీ రాజన్నయోధ్యా యు
ధినాం వర । నిష్ప్రభా త్వయి నిష్క్రాంతే గతచంద్రేవ శర్వరీ ॥ ౨౯ ॥ నైతదౌపయికం రామ యదిదం పరితప్య
సే । విషాదయసి సీతాం చ మాం చైవ పురుషర్షభ ॥ ౩౦ ॥ న చ సీతా త్వయా హీనా న చాహమపి రాఘవ ।

శృంగాలిశారికాకృతప్రీతిదాననాత్రమపి మాతురకృతమితి భావః ॥ ౨౨ ॥ శోచంత్యా ఇతి ॥ అపుత్రాయాః పుత్రకృతప్రయోజనరహితాయాః
॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఏక ఇతి ॥ తరేయం తరితుం శక్నుయాం - జయేయమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ అధర్మేతి ॥ అధర్మభయాత్ - పితృవాక్యాకరణరూపాధర్మభ
యాత్ - పరలోకస్య చేతి - నాశాద్భీత ఇతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ ఏతదితి ॥ అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాయం భావః - శ్రీరామస్య పరమకరుణాశాలిత్వేన -
స్వానురక్తజనదుఃఖాసహిష్ణుత్వాదశ్రుపూర్ణముఖత్వం - న తు వస్తుతః - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేరితి ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥
ధ్రువమితి ॥ ఆయుధినామితిచ్ఛేదః ॥ ౨౯ ॥ నైతదితి ॥ హే రామ - మాం చ సీతాం చ విషాదయసీతి యత్ - ఇదం చ - హే పురుషర్షభ త్వం పరితప్యసీ
తి యత్ - ఏతచ్చ - తవ నౌపయికం న యుక్తమితి సంబంధః - పురుషర్షభస్య న తాపో యుక్తః - రామస్య విషాదయితృత్వం న యుక్తమితి భా
వః ॥ ౩౦ ॥ సీతావదహమప్యవర్జనీయ ఇతి వక్తుమాత్మనః సీతాసాధర్మ్యమాహ - న చేతి ॥ అత్ర నకారద్వయం త్వత్తీయనకారస్యాప్యుపలక్ష

శలక్ష్మణేతియదుక్తం। తత్రోత్తరమాహ నచసీతేతి ॥ త్వయాహీనా సీతా చన - నజీవతీత్యర్థః - త్వద్విహీనోహమపినచ - చవిశబ్దార్థః అహమపి నజీవామ్యేవేత్యర్థః - దృష్టాంతార్థంసీతాగ్రహణం - యద్వా సీతా న మత్తుం కాకుత్స్థమితివచనమబ్రవీదితి సీతా పురుషకారేణ శరణాగతిశ్చరణాత్ స్వస్యశరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతిభావః - అపిజీనావః యదిజీవావః - తదాజలాదుద్ధృతౌ మత్స్యావివ - ముహూర్తం స్వల్పకాలం జీవావః - యథాజలోద్ధృతౌ మత్స్యౌ యావజ్జలసంసర్గం జీవిత్వా తద్వియోగే వినశ్యతః తథా ఆవామపిత్వద్వియోగ న హృదయజ్ఞానపర్యంతమితిభావః - తథావక్ష్యతి సుందరకాండే - నచాస్యమాతా నపితా నచాన్యః స్నేహాద్విశిష్టోస్తి మయా సమోవా - తావద్ధ్యహం దూతజిజీవిషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్యేతి ॥ ౩౧ ॥ అథనోత్కంఠితు మర్హసీత్యుక్తస్యోత్తరమాహ - నహితాతమిత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౩౨ ॥ తతఇతి ॥ తతః లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర పూర్వాశ్రితవృక్షమూలే - భుక్తిస్థానే - సుఖాసీనౌ సుఖోపవిష్టౌ - సుఖాసీనాచసుఖాసీనశ్చసుఖాసీనౌ - సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - సీతారామౌ - న్యగ్రోధే న్యగ్రోధమూలే - సుకృతాం లక్ష్మణేన సుష్ఠుకృతాం - శయ్యాం - నిరీక్ష్యతాం భేజాతే ॥ ౩౩ ॥ సలక్ష్మణస్యేతి ॥ ఉత్తమంచ తత్ పుష్కలంచ ఉత్తమపుష్కలం - అతీవభ్రాతృస్నేహపురస్కృతత్వాదుత్తమం - వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః పుష్కలం పూర్ణార్థం - లక్ష్మణస్య వచః - ఆదరాన్నిశమ్య - చిరాయ ధర్మం వానప్రస్థధర్మం లభ్య శయనాదికం ప్రతిపద్య - సమస్తాస్సమాః వనవాసం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - విదధే - లక్ష్మణేన సహవిధాతుస్సైచ్ఛదిత్యర్థః - అన్యథాభూతార్థసంభవః - కవిసాప్యేవౌ తథావక్తుమయుక్తం - లక్ష్మణస్య సమస్తాస్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధ ఇతి కేచిదాహుః ॥ ౩౪ ॥ తతఇతి ॥ భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - భయహేతుశంకయా ఇతస్తతోనిరీక్షణమితియావత్ ॥ ౩౫ ॥ ❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః ❋❋

తేత్వితి ॥ మహావృక్షే మహావృక్షమూలే - సామీప్యే సప్తమీ - విమలే భ్యుదితే - స్పష్టముదిత ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ యత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్ - దేశాన్ అల్పదేశాపాంతరదేశాన్ - ఏతదేవ నానాత్వమాహ తత్రతత్రేతి - యశస్వినఇత్యనేన తత్తద్దేశీయైరర్చితత్వముక్తం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ యథాక్షేమేణేతి ॥ యథాక్షేమం క్షేమానతిక్రమేణ - యథాసాదృశ్యేతి పదార్థానతివృత్తావవ్యయీభావః - తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమిత్యలుక్ - క్షేమహేత్వవధానమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - నివృత్తమాత్రే - అర్ధమండ

ముహూర్తమపిజీవావోజలాన్మత్స్యావివోద్ధృతౌ ॥ ౩౧ ॥ నహితాతం న శత్రుఘ్నం న సుమిత్రాం పరంతప। ద్రష్టుమిచ్ఛేయమద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా ॥ ౩౨ ॥ తతస్తత్ర సుఖాసీనౌ నాతిదూరే నిరీక్ష్య తామ్। న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవత్సలౌ ॥ ౩౩ ॥ స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాసమాదరాత్। సమాస్సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః ॥ ౩౪ ॥ తతస్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలౌ రాఘవవంశవర్ధనౌ। న తౌ భయం సంభ్రమమభ్యుపేయతుర్యథైవ సింహౌ గిరిసానుగోచరౌ ॥ ౩౫ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివామ్। విమలేభ్యుదితే సూర్యే తస్మాద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే ॥ ౧ ॥ యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాభిప్రవర్తతే। జగ్ముస్తం దేశముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహద్వనమ్ ॥ ౨ ॥ తే భూమిభాగాన్ వివిధాన్ దేశాంశ్చాపి మనోరమాన్। అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంతస్తత్ర తత్ర యశస్వినః ॥ ౩ ॥ యథాక్షేమేణ గచ్ఛన్ స పశ్యంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్। నివృత్తమాత్రే దివసే రామస్సౌమిత్రి

ణం - హేరాఘవత్వయా హీనా సీతాచ - త్వయా హీనోహంచ - ఏతావుభావావామపి - జలాదుద్ధృతౌ మత్స్యావివ - ముహూర్తమాత్రమపిన జీవావ ఇతిసంబంధః - అనేన శ్రీరామవియోగభియా లక్ష్మణేన స్వదైన్యం ప్రదర్శితం ॥ ౩౧ ॥ నస్వేవమాగ్రహేణ నకార్యః పిత్రాదిరక్షణార్థమవశ్యం గంతవ్యమితివదంతం ప్రత్యాహ ॥ నహీతి ॥ హేపరంతప - త్వయా వినా తాతం శత్రుఘ్నం సుమిత్రాంచ - అద్య ప్రాప్తస్వర్గం వా ద్రష్టుమపి నేచ్ఛేయం - నేచ్ఛేయమ్మ నసాపీతిశేషః - కిముతగత్వా రక్షితుమితిభావః ॥ ౩౨ ॥ తతఇతి ॥ తతో లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర తస్మిన్ వనే న్యగ్రోధమూలే సుఖాసీనౌ సీతారామౌ - న్యగ్రోధే న్యగ్రోధమూలే సుకృతాం - లక్ష్మణేన సమ్యగ్రచితాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతిసంబంధః ॥ ౩౩ ॥ సఇతి ॥ లక్ష్మణస్య వనవాసం ప్రత్యాదరేణోచ్యమానం - అతఏవోత్తమపుష్కలమత్యంతశ్రేష్ఠం వచో నిశమ్య - స్వయం చిరాయ ధర్మం ప్రపద్య స్వీకృత్య - లక్ష్మణస్య సమస్తాస్సమాః ప్రతి అనుమతిం విదధే చ - వనవాసాయేతి శేషః ॥ ౩౪ ॥ తతఇతి ॥ సంభ్రమం ఇతస్తతోన్వీక్షణాదిరూపం ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిపంచాశస్సర్గః ❋

౧ ॥ యత్రేతి ॥ గంగామభియమునా ప్రవర్తత ఇతి యోజనా - తం దేశం ప్రయాగదేశం ॥ తఇతి ॥ తే పశ్యంతో జగ్మురితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ యథేతి - యథాక్షేమేణ మార్గే నేతి శేషః - నివృత్తమాత్రే అర్ధమండలకాలే ॥ ౪ ॥ ప్రయాగమితి ॥ ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్య

లకాల ఇత్యర్థః ॥౪॥ ప్రయాగమితి ॥ ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్యాభితః- అభితఃపరితఇత్యాదినా ద్వితీయా - కేతుం ధ్వజభూతం- ధూమమితి సంబంధః - అత్ర సన్నిహితో మునిరితి మన్యే ॥౫॥ నూనమితి ॥ సంభేదం సంగమం- సంభేదస్సింధుసంగమ ఇత్యమరః । వారిఘట్టితో వారిణశ్శబ్దః - వారిజనితో వారిశబ్దః - వారిణోరన్యోన్యఘట్టనజశ్శబ్ద ఇత్యర్థః ॥౬॥ దారూణీతి ॥ వనజైరుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్ఠాద్యుపజీవిభిః - దారూణీత్యత్ర భిద్యన్త ఇత్యనుషజ్యతే ॥౭॥ ధన్వినావితి ॥ లంబమానే అస్తగిరావలంబమాన ఇవ దృశ్యమానే - సంధౌ సంగమే - వర్తమానం నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం - ప్రాపతుః ॥౮॥ రామ ఇతి ॥ త్రాసయన్ అపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్ - ముహూర్తగమ్యం ముహూర్తగమ్యం - భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం ॥౯॥ తతస్త్వాశ్రమమితి ॥ దూరాదేవావతస్థతుః- సాయంతనసమయత్వాదగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణావవతస్థతురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ సప్రవిశ్యేత్యాది ॥ ప్రవిశ్య - దైవాన్నిర్గతశిష్యముఖేనేతి శేషః - సంశితవ్రతం - తీక్ష్ణవ్రతం- ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం - ధ్యానపరమితి యావత్ - తపసా తపోవైభవేన - లబ్ధచక్షుషం- లబ్ధజ్ఞానం - అతీతానాగతవర్తమానయావదర్థగోచరజ్ఞానయుక్తమిత్యర్థః- దృష్ట్వైవ- దర్శనోత్తరకాలమేవేత్యర్థః ॥౧౧॥౧౨॥ న్యవేదయతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సీతాలక్ష్మణయోరాత్మానం వదతశ్శత్రుత్వాదాత్మానమిత్యనేన తయోరపి గ్రహణం- కల్యాణీ- పతివ్రతేత్యర్థః- అనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః ॥౧౩॥౧౪॥ పిత్రేతి ॥ ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం ॥౧౫॥౧౬॥ తస్యేతి ॥ గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - తథాచ స్మృతిః - గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయాచార్య ఋత్విక్ స్నాతకో రాజా వా ధర్మయుక్త ఇతి ॥ అర్ఘ్యం పూజావిధేరంగం- అన్నరసాన్ అనేకరసాన్ - రసప్రధానాన్ పదార్థవిశేషానిత్యర్థః- వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ - వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్ ॥౧౭॥౧౮॥ మృగపక్షిభిరితి ॥ మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభిశ్చేత్యనేన మునివైభవాత్ తిర్యంచోపి మునినిర్విశేషం సంజాతవిశ్వాసాస్సేవంత ఇతి గమ్యతే - స్వాగతే

నాబ్రవీత్ ॥౪॥ ప్రయాగమభితః పశ్య సౌమిత్రే ధూమమున్నతమ్ । అగ్నేర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః ॥౫॥ నూనం ప్రాప్తాస్స్మ సంభేదం గంగాయమునయోర్వయమ్ । తథాహి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో వారిఘట్టితః ॥౬॥ దారూణి పరిభిన్నాని వనజైరుపజీవిభిః । భరద్వాజాశ్రమే చైతే దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః ॥౭॥ ధన్వినౌ తౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే । గంగాయమునయోస్సంధౌ ప్రాపతుర్నిలయం మునేః ॥౮॥ రామస్త్వాశ్రమమాసాద్య త్రాసయన్ మృగపక్షిణః । గత్వా ముహూర్తమధ్వానం భరద్వాజముపాగమత్ ॥౯॥ తతస్త్వాశ్రమమాసాద్య మునేర్దర్శనకాంక్షిణౌ । సీతయానుగతౌ వీరౌ దూరాదేవావతస్థతుః ॥౧౦॥ స ప్రవిశ్య మహాత్మానమృషిం శిష్యగణైర్వృతమ్ । సంశితవ్రతమేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషమ్ ॥※॥ హుతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వైవ మహాభాగం కృతాంజలిః । రామస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సీతయా చాభ్యవాదయత్ ॥౧౨॥ న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్ష్మణపూర్వజః । పుత్రౌ దశరథస్యావాం భగవన్ రామలక్ష్మణౌ ॥※॥ భార్యా మమేయం వైదేహీ కల్యాణీ జనకాత్మజా । మాం చానుయాతా విజనం తపోవనమనిందితా ॥౧౪॥ పిత్రా ప్రవ్రాజ్యమానం మాం సౌమిత్రిరనుజః ప్రియః । అయమన్వగమద్భ్రాతా వనమేవ దృఢవ్రతః ॥౧౫॥ పిత్రా నియుక్తా భగవన్ ప్రవేక్ష్యామస్తపోవనమ్ । ధర్మమేవాచరిష్యామస్తత్ర మూలఫలాశనాః ॥౧౬॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః । ఉపానయత ధర్మాత్మా గామర్ఘ్యముదకం తతః ॥※॥ నానావిధానన్నరసాన్ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ । తేభ్యో దదౌ తప్తతపా వాసం చైవాభ్యకల్పయత్ ॥౧౮॥ మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభిశ్చ స

భితః - అగ్నేర్భగవతోగ్నేః- కేతుం లింగం ధూమం పశ్య - అతోత్ర మునిః భరద్వాజః సన్నిహిత ఇతి మన్యే ఇతి సంబంధః ॥౫॥ నూనమితి ॥ సంభేదం గంగాయమునయోస్సంగమం ॥౬॥౭॥ ధన్వినావితి ॥ తౌ రామలక్ష్మణౌ- నిలయమాశ్రమం - తత్సమీపవనప్రదేశం ప్రాపతుః ॥౮॥ రామస్త్వితి ॥ రామస్తు లక్ష్మణేన సహేతి శేషః - ఆశ్రమం పూర్వోక్తాశ్రమసమీపం - ఆసాద్య ప్రాప్య - తతః ముహూర్తమధ్వానం గత్వా- భరద్వాజం భరద్వాజాశ్రమముపాగమత్ ॥౯॥ తత ఇతి ॥ ఆశ్రమం తు - భరద్వాజాశ్రమమాసాద్య - ఉపగమ్య- దూరాదేవ ఉటజస్యేతి శేషః- అవతస్థురితి శ్లోకత్రయస్యాప్యేకవాక్యయోజనా ॥౧౦॥ స ఇతి ॥ ప్రవిశ్య ఉటజమితి శేషః- తపసా లబ్ధచక్షుషం - త్రైకాలికసర్వజగద్వృత్తాంతాభిజ్ఞం ॥౧౧॥౧౨॥ న్యవేదయత చాత్మానమిత్యారభ్య- తత్ర మూలఫలాశనా ఇతి పర్యంతం- స్వవృత్తాంతపూర్వకమాత్మానం- భరద్వాజాయ న్యవేదయతేతి సంబంధః ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ తస్యేతి ॥ గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం- అర్ఘ్యం పూజావిధేరంగం- గంధాది ॥※॥ నానేతి ॥ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ - వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్ ॥౧౭॥౧౮॥ మృగపక్షిభిరితి ॥ మృగపక్షిభిస్సహ రాఘవమభ్యర్చ్య- ఆసీన ఇతి యోజనా - మృగపక్షిభిస్సహాభ్యర్చ్యేత్యస్యాయం భావః ॥ మునిప్రభావాత్ తిర్యంచోపి రామమీశ్వరం మత్వా- మునిసన్నిధౌ శేషాస్స్వాంశతస్సేవంత ఇతి ॥

నాహ - స్వాగతమాహేత్యర్థః ॥ పాఠభేదః- మృగపక్షిభిః-సహేతి శేషః- స్వాగతేనాభ్యర్చ్యేతి సంబంధః ॥౧౯॥ మునిరాహేత్యేతదిత్యన్వయః ప్రతిగృహ్యేతి ॥౨౦॥ చిరస్యచిరం ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ భగవన్నిత్యాది ॥ ఇతఃఏతదాశ్రమాపేక్షయా - ఇహ ఆశ్రమే - సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం - ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాం చ ప్రేక్షకో జనః - ఇమమాశ్రమమాగమిష్యతీత్యహం మన్యే - అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇత్యన్వయః - మాం ప్రేక్షక ఇత్యత్ర అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితి షష్ఠీప్రతిషేధః - ఏకాంతే పౌరజనావిదితే - పశ్య చింతయ ॥ ౨౪॥౨౫॥౨౬॥ ఏతదితి ॥ అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథా భవతి తథా - పాఠభేదః - అర్థగ్రాహకం బహ్వర్థవత్ ॥౨౭॥ దశక్రోశ ఇత్యాది ॥ యస్మిన్ గిరౌ నివత్స్యసి - స గిరిరితో దశక్రోశః - దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః - గంధమాదనసన్నిభః గంధమాదనపర్వతసన్నిభః - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః - గోలాంగూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవిత ఇతి కేవలత్రివర్గాభిధానేన ఏతత్సజాతీయాపవర్గస్యాపి భవిష్యంతీతి సూచితవాన్ ఇత్యవగమ్యతే ॥౨౮॥౨౯॥ యావతేతి ॥ నరః - యావతా యావతా కాలేన - చిత్రకూటస్య శృంగాణ్యవేక్షతే - తావతా కల్యాణాని పుణ్యకర్మాణి - సమాధత్తే ప్రాప్నోతి - పాఠభేదః - సమాధత్తే ఆచరతి ॥ పాపే మనో న కురుతే - తత్ర వసన్ కిము తేతి భావః - యద్వా - యావతా కాలేన ॥౩౦॥ ఋషయ ఇతి ॥ తత్ర చిత్రకూటే - శరదాం శతం తపసా విహృత్య - క్రీడంత ఇవ మహత్తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః - కపాలశిరసా సహ దివమారూఢాః - తపశ్చరణేన నిరంతరకపాలాసనేన ప్రక్షీణత్వక్ఛిరోరుహతయా కపాలావశిష్టశిరసా సహ దివమారూఢా ఇత్యర్థః - కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరోపలక్షణం - సశరీరాస్స్వర్గం గతా ఇత్యర్థః - యద్వా - కపాలశిరా ఇతి కస్యచిదృషేస్సంజ్ఞా - కపాలశిరసా కపాలరూపశిరోయుక్తేనేత్యర్థ్యాహృతశరీరపదవిశేషణమిత్యేకే - కపాలమాత్రావశిష్టం శిరో యస్మిన్నితి తపో విశేషణమిత్యే

మంతతః । రామమాగతమభ్యర్చ్య స్వాగతేనాహ తం మునిః ॥ ౧౯ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తామర్చాముపవిష్టం సరాఘవమ్ । భరద్వాజోఽబ్రవీద్వాక్యం ధర్మయుక్తమిదం తదా ॥ ౨౦ ॥ చిరస్య ఖలు కాకుత్స్థ పశ్యామి త్వామిహాగతమ్ । శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసనమకారణమ్ ॥ ౨౧ ॥ అవకాశో వివిక్తోఽయం మహానద్యోస్సమాగమే । పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ వసత్విహ భవాన్సుఖమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేన రాఘవః । ప్రత్యువాచ శుభం వాక్యం రామస్సర్వహితే రతః ॥ ౨౩ ॥ భగవన్నిత ఆసన్నః పౌరజానపదో జనః । సుదర్శమిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహమిమమాశ్రమమ్ ॥ ※ ॥ ఆగమిష్యతి వైదేహీం మాం చాపి ప్రేక్షకో జనః । అనేన కారణేనాహమిహ వాసం న రోచయే ॥ ※ ॥ ఏకాంతే పశ్య భగవన్నాశ్రమస్థానముత్తమమ్ । రమేత యత్ర వైదేహీ సుఖార్హా జనకాత్మజా ॥ ౨౬ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహాముని । రాఘవస్య తతో వాక్యమర్థగ్రాహకమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ దశక్రోశ ఇతస్తాత గిరిర్యత్ర నివత్స్యసి । మహర్షిసేవితః పుణ్యస్సర్వతస్సుఖదర్శనః ॥ ※ ॥ గోలాంగూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవితః । చిత్రకూట ఇతి ఖ్యాతో గంధమాదనసన్నిభః ॥ ౨౯ ॥ యావతా చిత్రకూటస్య నరశ్శృంగాణ్యవేక్షతే । కల్యాణాని సమాధత్తే న పాపే కురుతే మనః ॥ ౩౦ ॥ ఋషయస్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం శతమ్ । తపసా

౧౯ ॥ ౨౦ ॥ చిరస్యేతి ॥ చిరస్య చిరకాలస్య ఇహాశ్రమే త్వాం పశ్యామి । అయం భావః । చక్షురాద్యగోచరం త్వామేవ - మనసి సతతమనుసంధధానోఽహం - చిరకాలస్య ఇహ మమ పురతః - చక్షుషా పశ్యామీత్యాశ్చర్యం - అతో మమ భాగ్యం కిం వర్ణ్యత ఇతి లౌకికదృష్టిమనుసృత్యాహ - శ్రుతమితి ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ భగవన్నితి ॥ ఇత ఆసన్నః - ఏతదాశ్రమస్య ఆసన్నవర్తీ పౌరజానపదో జనః - మాం సుదర్శనం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం ప్రేక్ష్య - జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాం చ - ప్రేక్షకో జనః ఇమమాశ్రమమాగమిష్యతీత్యహం మన్యే - అనేన కారణేన - ఇహ వాసం న రోచయ ఇతి సంబంధః ॥ ※ ॥ ఏకాంత ఇతి ॥ యత్ర యస్మిన్నాశ్రమస్థానే - తం పశ్యేతి సంబంధః - భగవన్నిత్యాదిశ్లోకత్రయస్యాంతరార్థస్తు - భగవన్ సర్వజ్ఞ - రావణవధార్థం - గూఢేనావతీర్ణం మాం - యద్యేవం ప్రకటీకరోషి - తదా సర్వోఽపి జనః - మాం సుదర్శం సుష్ఠు ద్రష్టుం యోగ్యం సుదర్శం - విష్ణుం చ దృశ్యతే త్వగ్ర్యయేతి శ్రుతేః - వైదేహీం మాం చ లక్ష్మీం చ జ్ఞాత్వా - ప్రేక్షకః దిదృక్షుస్సన్ - ఇహ ఆగమిష్యతీతి - నైవం సతి ప్రకటవాసం ప్రకటావస్థానం న రోచయే - అతో యత్ర వైదేహీ రమతే తమాశ్రయ ఇత్యాశ్రమం జగత్ - తస్య స్థానం సర్వోత్తమం మాం - త్వమేవైకాంతే పశ్య మత్స్వరూపం న ప్రకటయేతి రహస్యోపదేశః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఏతదితి ॥ అర్థగ్రాహకం పరమార్థబోధకం - రాఘవస్యైతత్పూర్వోక్తం వాక్యం శ్రుత్వా - మునిర్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - శ్రీరామోక్తమంగీకృత్య రామేణాశ్రమస్థానం పృష్ట ఇవ - రామస్య నాసార్థం స్థానం కథయతి ॥ ౨౮ ॥ దశక్రోశమితి ॥ యస్మిన్ గిరౌ త్వం నివత్స్యసి - స గిరిః ఇతోఽస్మదాశ్రమాత్ - దశక్రోశః దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ యావతేతి ॥ యావతా యదా - శృంగాణ్యవేక్షతే - తదైవ నిర్మలో జనా ॥ ౩౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ శరదాం శతం తపసా విహృత్య క్రీడంత ఇవ తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః - కపాలశిరసా సహ దివమారూఢాః - తపశ్చరణే నిరంతరకపాలాసనేన ప్రక్షీణత్వక్ఛిరోరుహతయా - కపాలావశిష్టశిరసా సహ సర్వే దివమారూఢాః - కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరస్యాప్యుపలక్షణం - సశరీరాస్స్వర్గం

॥ ౩౧ ॥ ప్రవివిక్తమితి ॥ ప్రవివిక్తం ప్రకర్షేణ విజనం ॥ ౩౨ ॥ స రామమితి ॥ సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ - అతిథియోగ్యసత్కారైస్స్వీకృతవానిత్యర్థః - పాఠభేదః - ప్రతిజగ్రాహ ఉపచచార ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రపన్నాః ప్రాప్తాః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీమితి ॥ వసతిమనుజానాతు - పూర్వోక్తాం వసతిం ప్రతిగంతుమనుజ్ఞాం కరోత్విత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ రాత్ర్యామితి ॥ వ్రజేత్యబ్రవీదిత్యన్వయః - హేతి పాదపూరణే - హన్తేవా ॥ ౩౮ ॥ వాసమితి ॥ తత్రేతి శేషః - ఔపయికం యుక్తం - యుక్తమౌపయికమిత్యమరః ॥ నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థానితి ॥ సరితో నద్యః - ప్రస్రవణాని తనుతరజలప్రవాహాః - ప్రస్థాస్సానవః - తాన్ - దరీకందరనిర్దరాన్ - దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని - కందరాః గుహాః - నిర్దరావిదీర్ణపాషాణసంధయః - తాన్ ॥ ౪౨ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ కోయష్టికాః టిట్టిభకాః - కోయష్టికష్టిట్టిభక ఇత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ❋

ఉషిత్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం ప్రస్థాతుముద్యుక్తానాం - అన్వగాదితి పాఠః - అన్వశాదితి పాఠే - అనుశిష్టవాన్ - మార్గోపదేశమకరోదిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తదేవ వివృణోతి తత ఇతి ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోరితి ॥ ప్రథమం - గంగాయమునయోస్సంధిమాసాద్య పశ్చాన్ముఖాం స్రోతాం గంగాజలవేగాభిహత్యా కించిత్పశ్చాన్ముఖప్రవాహం ప్రాప్తాం - కాళిందీం నదీం - అనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య గచ్ఛేతాం - పశ్చిమాభిముఖా భూత్వా గచ్ఛేతాం - భవంతావితి శేషః - పాఠభేదః - అభిగచ్ఛేతాం అభిముఖం గచ్ఛేతాం కాళింద్యా అభిముఖీభూయ గచ్ఛేతామిత్యర్థః ॥ శీఘ్రస్రోతసమిత్యనేన గంగాజలవేగప్రతిహతిస్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే - తీర్థం అవతరణప్రదేశం - ప్రచ

దివమారుహ్య ఆఢ్యాః కపాలశిరసా సహ ॥ ౩౧ ॥ ప్రవివిక్తమహం మన్యే తం వాసం భవతస్సుఖమ్ । ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ ॥ ౩౨ ॥ స రామం సర్వకామైస్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిమ్ । సభార్యం సహ చ భ్రాత్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్ ॥ ౩౩ ॥ తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షిముపేయుషః । ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః ॥ ౩౪ ॥ సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః । భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రిమవసత్సుఖమ్ ॥ ౩౫ ॥ ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజముపాగమత్ । ఉవాచ నరశార్దూలో మునిం జ్వలితతేజసమ్ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీం భగవన్నద్య సత్యశీల తవాశ్రమే । ఉషితాస్స్మేహ వసతిమనుజానాతు నో భవాన్ ॥ ౩౭ ॥ రాత్ర్యాం తు తస్యాం వ్యుష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీదిదమ్ । మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం వ్రజేతి హ ॥ ౩౮ ॥ వాసమౌపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల । నానానగగణోపేతః కిన్నరోరగసేవితః ॥ ❋ ॥ మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః । గమ్యతాం భవతా శైలశ్చిత్రకూటస్స విశ్రుతః ॥ ❋ ॥ పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయుతః ॥ ౪౦ ॥ తత్ర కుంజరయూథాని మృగయూథాని చాభితః ॥ ❋ ॥ విచరంతి వనాంతేఽస్మిన్ తాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ ॥ ౪౧ ॥ సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థాన్ దరీకందరనిర్దరాన్ ॥ ❋ ॥ చరతస్సీతయా సార్ధం నందిష్యతి మనస్తవ ॥ ౪౨ ॥ ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనైర్వినాదితం తం వసుధాధరం శివమ్ । మృగైశ్చ మత్తైర్బహుభిశ్చ కుంజరైస్సురమ్యమాసాద్య సమావసాశ్రమమ్ ॥ ౪౩ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉషిత్వా రజనీం తత్ర రాజపుత్రావరిందమౌ । మహర్షిమభివాద్యాథ జగ్మతుస్తం గిరిం ప్రతి ॥ ౧ ॥ తేషాం చైవ స్వస్త్యయనం మహర్షిస్స చకార హ । ప్రస్థితాంశ్చైవ తాన్ ప్రేక్ష్య పితా పుత్రానివాన్వగాత్ ॥ ౨ ॥ తతః ప్రచక్రమే వక్తుం వచనం స మహామునిః । భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోస్సంధిమాసాద్య మనుజర్షభౌ । కాళిందీమనుగచ్ఛేతాం నదీం పశ్చా

గతా ఇత్యర్థః - యద్వా కపాలశిరా ఇతి కస్యచిదృషేస్సంజ్ఞా ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ స రామమితి ॥ సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ - అతిథియోగ్యసత్కారైస్స్వీకృతవాన్ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీమితి ॥ శర్వరీముషితాః స్మ - అతః పరం వసతిం - త్వదుపదిష్టచిత్రకూటగమనవాసం ప్రత్యనుజానాతు - అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ సరిదితి ॥ సరితో నద్యః - ప్రస్రవణాని - తనుతరజలప్రవాహాః ప్రస్థాస్సానవః తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ - దరీ పాషాణనిర్భేదః - కందరాః గుహాః నిర్ఝరాః ఘనప్రవాహాః - తాన్ ॥ ౪౨ ॥ కోయష్టికః టిట్టిభకః ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుఃపంచాశస్సర్గః - ❋❋❋

॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోస్సంధిం - సంగమతీర్థం ప్రాప్య - పశ్చాన్ముఖస్రోతాం - గంగాజలవేగాభిహత్యా - కించిత్పశ్చాన

రితం - గమనాగమనాభ్యామతిక్షుణ్ణమిత్యర్థః - అంశుమతీం - అంశుమతః సూర్యస్యాపత్యభూతాం - తతః తరణానంతరం - న్యగ్రోధం తీరస్థం హరితచ్ఛదం శ్యామళపత్రం - అతఏవ శ్యామం శ్యామనామకం - వృక్షైస్సహ వివృద్ధం - యద్వా - వృక్షైః శ్యామం వృక్షసహితత్వాద్విశేషేణ శ్యామళం - వృక్షైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా - ఆశిషః మనోరథాన్ - ప్రయుంజీత ప్రార్థయేత్ - సీతేతి శేషః వసేద్వాతిక్రమేత వా - సీతా శ్రాంతా చేత్ కించిత్ కాలం వసేత్ - నో చేదతిక్రమేతేత్యర్థః - తతః దక్షిణతటస్థన్యగ్రోధాత్ - యామునైః యమునాసంబంధిభిః - యమునాతీరజైరిత్యర్థః - సః కాననం - పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - మార్దవయుక్తః - సూక్ష్మసికతావత్త్వాత్ - వనదావైః వనాగ్నిభిః - దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ ఇత్యమరః । తథాప్యత్ర దావశబ్దో ఽగ్నిమాత్రపరః - విశిష్టవాచకానామితి న్యాయాత్ - అభివాద్యేత్యర్థేన మహర్షిం విశేషయతి - తథైవ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య స్వాశ్రమం గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షిః న్యవర్తతేతి సంబంధః ॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ ఇతీతి ॥ మంత్రయిత్వా పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతామనుసంధాయ ॥౧౨॥౧౩॥ తావితి ॥ కాష్ఠసంఘాటమితి ॥ కాష్ఠసంఘాటః కాష్ఠనిచయః - ఉశీరైః వీరణతృణమూలైః - మూలేఽస్యోశీరమస్త్రియామిత్యమరః ॥౧౪॥౧౫॥ తత్రేతి ॥ అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం - కాంతకరగ్రహాత్ ఆవశ్యకత్వాచ్చేషల్లజ్జావతీం ॥౧౬॥ పార్శ్వ ఇతి ॥ తత్రైవ వైదేహ్యాః పార్శ్వే - కఠినకాజం కఠినకం దమూలఖననసాధనమాయసాగ్రం దారు - ఆజం - అజచర్మపినద్ధం పిటకం - ద్వంద్వైకవద్భావః - చక్రే - స్థాపితవానిత్యర్థః ॥౧౭॥ ఆరోప్యేతి ॥ సంఘాటం ప్లవం - యత్తౌ ప్లవచాలనే యతమానౌ ॥౧౮॥ కాళిందీమధ్యమిత్యాది ॥ మే పతిః - వ్రతం వనవాససంకల్పం పారయేత్ సమాపయేత్ గోసహస్రేణ త్వాముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన - సురాఘటశతేన చ నైవేద్యేన స్వస్తి యథా భవతి తథా ప్రత్యాగతే సతి

న్మఖాశ్రితామ్ ॥※॥ అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతసమాపగామ్ । తస్యాస్తీర్థం ప్రచలితం పురాణం ప్రేక్ష్య రాఘవౌ ॥※॥ తత్ర యూయం ప్లవం కృత్వా తరతాంశుమతీం నదీమ్ । తతో న్యగ్రోధమాసాద్య మహాంతం హరితచ్ఛదమ్ ॥※॥ వివృద్ధం బహుభిర్వృక్షైః శ్యామం సిద్ధోపసేవితమ్ । తస్మై సీతాంజలిం కృత్వా ప్రయుంజీతాశిషశ్శివాః ॥※॥ సమాసాద్య తు తం వృక్షం వసేద్వాతిక్రమేత వా । క్రోశమాత్రం తతో గత్వా నీలం ద్రక్ష్యథ కాననమ్ ॥※॥ పలాశబదరీమిశ్రం రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః । స పంథాశ్చిత్రకూటస్య గతస్సుబహుశో మయా ॥※॥ రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావైర్వివర్జితః । ఇతి పంథానమావేద్య మహర్షిస్సన్న్యవర్తత ॥※॥ అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః ॥౧౦॥ ఉపావృత్తే మునౌ తస్మిన్ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥※॥ కృతపుణ్యాస్స్మ సౌమిత్రే మునిర్యన్నోఽనుకంపతే ॥౧౧॥ ఇతి తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ ॥※॥ సీతామేవాగ్రతః కృత్వా కాళిందీం జగ్మతుర్నదీమ్ ॥౧౨॥ అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతోవహాం నదీమ్ ॥※॥ చింతామాపేదిరే సర్వే నదీజలతితీర్షవః ॥౧౩॥ తౌ కాష్ఠసంఘాతమథో చక్రతుస్సుమహాప్లవమ్ ॥※॥ శుష్కైర్వంశైస్సమాస్తీర్ణముశీరైశ్చ సమావృతమ్ ॥౧౪॥ తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్ ॥※॥ చకార లక్ష్మణశ్ఛిత్త్వా సీతాయాస్సుఖమాసనమ్ ॥౧౫॥ తత్ర శ్రియమివాచింత్యాం రామో దాశరథిః ప్రియామ్ ॥※॥ ఈషత్సంలజ్జమానాం తామధ్యారోపయత ప్లవమ్ ॥౧౬॥ పార్శ్వే చ తత్ర వైదేహ్యా వసనే భూషణాని చ ॥※॥ ప్లవే కఠినకాజం చ రామశ్చక్రే సహాయుధైః ॥౧౭॥ ఆరోప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ ॥ ※॥ తతః ప్రతేరతుర్యత్తౌ వీరౌ దశరథాత్మజౌ ॥౧౮॥ కాళిందీమధ్యమాయాతా సీతా త్వేనామవందత ॥ ※॥ స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయేన్మే పతిర్వ్రతమ్ । యక్ష్యే త్వాం గోసహస్రేణ సురాఘటశతేన చ ॥ ※॥ స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీమిక్ష్వాకుపాలితామ్ । కాళిందీమథ సీతా తు యాచమానా కృతాంజలిః ॥

ఖం ప్రాప్తాం ॥※॥ అథేతి ॥ తీర్థమవతరణప్రదేశః - ప్రచలితం - గమనాగమనాభ్యామతిక్షుణ్ణమిత్యర్థః ॥※॥ తత్రేతి ॥ అంశుమతీం సూర్యతనయాం ॥ తత ఇతి ॥ వృక్షైరుపలక్షితం - శ్యామం - శ్యామనామకం - తస్మా ఇతి ॥ ఆశిషః ప్రయుంజీత అస్మాకం శీఘ్రం పునరాగమనం భవత్వితి సీతా వృక్షం ప్రార్థయేత్ - తతః తత్ర వసేద్వా అతిక్రమేత వేతి సీతాభిప్రాయేణైకవచనం ॥※॥ పలాశేతి ॥ యామునైః యమునాతీరజైః స ఇతి ॥ మార్దవయుక్తః కంటకపాషాణాదిరహితః - వనదావైః అరణ్యాగ్నిభిః - అతస్తేనైవ మార్గేణ గంతవ్యమిత్యభిప్రాయః ॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ ఇతీతి ॥ మంత్రయిత్వా - మునికృతకృపామనుసంధాయ ॥౧౨॥౧౩॥ తావితి ॥ కాష్ఠసంఘాతం కాష్ఠనిచయం - ప్లవం చక్రుః - ఉశీనరైః నలదైః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ పార్శ్వ ఇతి ॥ కఠినకాజం - ద్వంద్వైకవద్భావః - కఠినకః ఖనిత్రం అజమజచర్మపినద్ధం పిటకం ॥౧౭॥ ఆరోప్యేతి ॥ సంఘాటం ప్లవం - స్వస్తీతి ॥ పతిః వ్రతం చతుర్దశవర్షావధికం వ్రతం - పారయేత్ సమాపయేదిత్యర్థః ॥౧౮॥

గానహ స్వప్రదానేన సురాఘటశతేన చ త్వాం యక్ష్య ఇత్యాదియాచమానా తీరం ప్రాప్తేత్యన్వయః॥౨౧॥ తత ఇతి॥ వృక్షైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా॥౨౨॥ తే తీర్ణా ఇతి॥ యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్॥౨౩॥౨౪॥ నమస్త ఇత్యాది॥ పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార॥౨౫॥ అవలోక్యేతి॥ అవలోక్య-సీతాయాః శ్రాంతిమశ్రాంతిం వా పరీక్ష్యేత్యర్థః-ఆయాచంతీం మనోరథాన్ ప్రార్థయంతీం॥౨౬॥ సీతామాదాయేతి॥ భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః - అగ్రతో గచ్ఛేత్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం॥౨౭॥ అగ్రతో గమనఫలమాహ- యద్యత్ ఫలమిత్యాదిశ్లోకేన॥౨౮॥౨౯॥ ఏకైకమితి॥ పప్రచ్ఛ కేషాంచన్నామ్నో పృష్టవతీత్యర్థః॥౩౦॥ రమణీయానితి॥ పాదపానిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా ఉచ్యంతే - సీతావచనసంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరితః॥౩౧॥ విచిత్రవాలుకజలామితి॥ నదీం-యమునాం-సుదూరం పతీరే గమనాత్పూర్వం దర్శనం॥౩౨॥ క్రోశమాత్రమితి॥ మేధ్యాన్ శుచీన్-భక్ష్యానితి యావత్ - చేరతుః భక్షితవంతౌ చరగతిభక్షణయోః॥౩౩॥ విహృత్యేతి॥ పూగస్సమూహః - సమం అనిమ్నోన్నతం-నదీవప్రం నదీతీరం-సమ్మతం సనివాసం-సీతాభిమతం వాసస్థానం॥౩౪॥ ❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచపంచాశస్సర్గః-❋❋

అథేతి॥ అనంతరం స్వప్రబోధానంతరం-అవసుప్తం-ఈషత్సుప్తమిత్యర్థః॥౧॥ సౌమిత్ర ఇతి॥ వన్యానాం శుకపికశారికాదీనాం వల్గుసుందరం - కాలః ప్రాప్త ఇతి శేషః॥౨॥ స సుప్త ఇతి॥ సమయే ప్రబోధనసమయే-తంద్రీం జాడ్యం-తదా ప్రభృతి శేషః- పథి శ్రమం తత్కృతోపచారమిత్యర్థః॥౩॥ తత ఉత్తాయేతి॥ నద్యాః కాళింద్యాః-స్పృష్ట్వేత్యుపలక్షణం ప్రాతః కాలికస్నానాదికృత్వానాం- తంపం

❋॥ తీరమేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం వరవర్ణినీ॥౨౧॥ తతః ప్లవేనాంశుమతీం శీఘ్రగామూర్మిమాలినీమ్॥❋॥ తీరజైర్బహుభిర్వృక్షైస్సంతేరుర్యమునాం నదీమ్॥౨౨॥ తే తీర్ణాః ప్లవముత్సృజ్య ప్రస్థాయ యమునావనాత్॥❋॥ శ్యామం న్యగ్రోధమాసేదుశ్శీతలం హరితచ్ఛదమ్॥౨౩॥ న్యగ్రోధం తముపాగమ్య వైదేహీ వాక్యమబ్రవీత్॥౨౪॥ నమస్తేస్తు మహావృక్ష పారయేన్మే పతిర్వ్రతమ్। కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ యశస్వినీమ్॥❋॥ ఇతి సీతాంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛద్వనస్పతిమ్॥౨౫॥ అవలోక్య తతస్సీతామాయాచంతీమనిందితామ్॥❋॥ దయితాం చ విధేయాం చ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్॥౨౬॥ సీతామాదాయ గచ్ఛ త్వమగ్రతో భరతాగ్రజ॥❋॥ పృష్ఠతోహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర॥౨౭॥ యద్యత్ఫలం ప్రార్థయతే పుష్పం వా జనకాత్మజా॥❋॥ తత్తత్ ప్రదద్యా వైదేహ్యా యత్రాస్యా రమతే మనః॥౨౮॥ గచ్ఛతోస్తు తయోర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా॥❋॥ మాతంగయోర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూరివ॥౨౯॥ ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాం వా పుష్పశాలినీమ్॥❋॥ అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాబలా॥౩౦॥ రమణీయాన్ బహువిధాన్ పాదపాన్ కుసుమోత్కటాన్॥❋॥ సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయామాస లక్ష్మణః॥౩౧॥ విచిత్రవాలుకజలాం హంససారసనాదితామ్॥❋॥ రేమే జనకరాజస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీమ్॥౩౨॥ క్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥❋॥ బహూన్ మేధ్యాన్ మృగాన్ హత్వా చేరతుర్యమునావనే॥౩౩॥ విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే। సమం నదీవప్రముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్మురదీనదర్శనాః॥౩౪॥ ❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే-పంచపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామవసుప్తమనంతరమ్। ప్రబోధయామాస శనైర్లక్ష్మణం రఘునందనః॥౧॥ సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్గు వ్యాహరతాం స్వనమ్। సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప॥౨॥ స సుప్తస్సమయే భ్రాత్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః। జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీం చ ప్రసక్తం చ పథి శ్రమమ్॥౩॥ తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యాశ్శివం జలమ్। పంథానమృషిణాదిష్టం చిత్రకూటస్య తం య

౧౯॥౨౦॥౨౧॥ వృక్షైరుపలక్షితాం॥❋॥ ఇతీతి॥ పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ సీతామితి॥ భరతాగ్రజేతి॥ బహువ్రీహిః॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥ ఏకైకమితి॥ పప్రచ్ఛ ఏషాం నామ కిమితి పప్రచ్ఛ॥౩౦॥ రమణీయానితి॥ పాదపాన్ స్తబకవిశిష్టపాదపావయవాన్ - సీతావచనసంరబ్ధః సీతావచనే త్వరా యస్య సః తథా॥౩౧॥౩౨॥ క్రోశేతి॥ చేరతుః భక్షితవంతౌ॥౩౩॥ విహృత్యేతి॥ నదీవప్రం నదీతీరం॥౩౪॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - రామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచపంచాశస్సర్గః- ❋❋❋❋

అథేతి॥ అనంతరం రామప్రబోధానంతరమపి-అవసుప్తం ఈషత్సుప్తం॥౧॥ సౌమిత్ర ఇతి॥ వన్యానాం శుకపికాదీనాం స్వనం శృణు-ప్రస్థానస్య ప్రయాణస్య కాలో జాతః-అతస్సంప్రతిష్ఠామహే సంప్రతిగచ్ఛామహా ఇతి యోజనా॥౨॥ స ఇతి॥ సమయే ప్రబోధనసమయే॥౩॥ త

ధానంపలాశవనరూపం ॥౪॥౫॥ ఆదీప్తానీతి ॥ ఆదీప్తానిఇవ ఆసమంతాత్ జ్వలతఇవ - నగాన్ వృక్షాన్ - స్వైఃపుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్ - శిశిరాత్యయే వసంతసమయే ॥౬॥ పశ్యేతి ॥ భల్లాతకాన్ వీరవృక్షాన్ - ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్ - అనుపసేవితాన్ - దుర్గమత్వాదితిభావః - జీవితుంశక్ష్యామి - ఏవమాదిజీవనసాధనస్యవిద్యమానత్వాదితిభావః॥••••••••••••••••••••••••••••••••

౭ ॥ పశ్యేతి ॥ ద్రోణప్రమాణాని - ద్రోణం ఆఢకచతుష్టయం- తత్ప్రమాణానితత్ప్రమాణమధుపూరితాని - మధూనికుర్వంతీతిమధుకార్యః - కర్మణ్యణ్ - జీప్ - తాభిః- మధుమక్షికాభిరిత్యర్థః - సంభృతానిసమ్మితానిసంచితాని-నగేనగేవృక్షేవృక్షేలంబమానాని-మధూనిమధుపటలాని - పశ్య॥౮॥ఏషఇతి ॥ నత్యూహః దాత్యూహః-వనోద్దేశే వనప్రదేశే -పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయాస్తరణేనసనిబిడే॥౯॥మాతంగయూథానుసృతమితి ॥ మాతంగయూథానుసృతం గజకులైర్వ్యాప్తం-ప్రవృద్ధశిఖరం ఉన్నతశిఖరం॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ తంత్వితిత్యారభ్యాభివాదయన్నిత్యంతమేకంవాక్యం ॥ తంత్వితి - సరసోదకం స్వాదూదకం - స్వాజీవః-శోభనఃఆజీవోజీవికాయస్మిన్ సతథోక్తః-శిలోచ్చయే పర్వతే - ఇతిఇతినిశ్చిత్య- ఆశ్రమంవాల్మీకీయం - అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్ - తదానీంచిత్రకూటేవాల్మీకేర్వాసః- భరతాగమనానంతరమృషినిర్గమనకథనాత్తతఃప్రభృతితమసాతీరఇతిజ్ఞేయం -అతోనబాలకాండకథావిరోధః॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭ ॥ తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ యథాన్యాయంయథాక్రమం-ఆత్మానమృషయేసన్నివేద్య- అముకస్యపుత్రోహం-అయమస్మద్భ్రాతా-ఇయమస్మద్భార్యేతి నివేద్య - వనాగమనకారణం సంబోధ్యాశ్రమగతావయమిత్యేవముక్త్వా -వరాణి-జంబూప్రభృతీని గృహసమారంభార్హాణిం - త్రిణీవధాకాదేస్త్యాజ్యత్వాత్ - ఆనయ - ఆవసథంకురుష్వేతిలక్ష్మణమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥తామితి॥ నిష్ఠితాంనిశ్చలాం-వాతాదినాచాలయితుమశక్యాంభిత్తిసహితాంపరినిష్పన్నాం - బద్ధకటాంకుడ్యార్థేకల్పితాస్తరణాం- బద్ధబాహ్యావరణాంవా - కటేవపార్శ్వావరణమోరిత్యాహుః

యుః॥ ౪॥ తతస్సంప్రస్థితః కాలే రామస్సౌమిత్రిణా సహ। సీతాం కమలపత్రాక్షీమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఆదీప్తానివ వైదేహి సర్వతః పుష్పితాన్నగాన్। స్వైః పుష్పైః కింశుకాన్ పశ్య మాలినశ్శిశిరాత్యయే ॥ ౬ ॥ పశ్య భల్లాతకాన్ ఫుల్లాన్నరైరనుపసేవితాన్। ఫలపత్రైరవనతాన్నూనం శక్ష్యామి జీవితుమ్॥ ౭॥ పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ। మధూని మధుకారీభిస్సంభృతాని నగే నగే ॥ ౮ ॥ ఏష క్రోశతి నత్యూహస్తం శిఖీ ప్రతికూజతి। రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే॥ ౯ ॥ మాతంగయూథానుసృతం పక్షిసంఘానునాదితమ్। చిత్రకూటమిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిమ్ ॥ ౧౦ ॥ సమభూమితలే రమ్యే ద్రుమైర్బహుభిరావృతే। పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూటస్య కాననే॥౧౧॥ తతస్తౌ పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా। రమ్యమాసేదతుశ్శైలం చిత్రకూటం మనోరమమ్॥ ౧౨ ॥ తం తు పర్వతమాసాద్య నానాపక్షిగణాయుతమ్। బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్॥ ❁॥ మనోజ్ఞోయం గిరిస్సౌమ్య నానాద్రుమలతాయుతః। బహుమూలఫలో రమ్యస్స్వాజీవః ప్రతిభాతి మే॥ ❁॥ మునయశ్చ మహాత్మానో వసంత్యస్మిన్ శిలోచ్చయే। అయం వాసో భవేత్తావదత్ర సౌమ్య రమేమహి॥ ❁॥ ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః। అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకిమభివాదయన్ ॥౧౬ ॥ తాన్మహర్షిః ప్రముదితః పూజయామాస ధర్మవిత్। ఆస్యతామితి చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ॥౧౭॥తతో బ్రవీన్మహాబాహుర్లక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజః। సన్నివేద్య యథాన్యాయమాత్మానమృషయే ప్రభుః॥❁॥ లక్ష్మణానయ దారూణి దృఢాని చ వరాణి చ। కురుష్వావసథం సౌమ్య వాసే మేభిరతం మనః॥౧౯॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రిర్వివిధాన్ ద్రుమాన్। ఆజహార తతశ్చక్రే పర్ణశాలామరిందమః॥౨౦॥ తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా

ణఇతి ॥ జలంస్పృష్ట్వా స్నానాద్యనుష్ఠానంకృత్వా॥౩॥౪॥౫॥ఆదీప్తానీతి॥ఆదీప్తానివఆసమంతాత్ జ్వలతఇవ-మాలినః శ్రేణీభూతాన్ -శిశిరాత్యయేవసంతే - పశ్యేతి ॥ యద్వాస్వైఃపుష్పైః మాలినః మాలావతఇవస్థితాన్ -జీవితుంశక్ష్యామి జీవనసాధనసమృద్ధిలాభాదితిభావః॥ ౬॥ ౭॥ పశ్యేతి॥ఆఢకచతుష్టయంద్రోణంతావత్ప్రమాణమధుపూర్ణానిమధుపటలానిమధుకారీభిః మధుమక్షికాభిః॥౮॥ ఏషఇతి॥నత్యూహః దాత్యూహః వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పైస్సంస్తరఆచ్ఛాదనం తేనసంకటే నిబిడే॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥తమితి॥సరసోదకం స్వాదూదకసహితం॥❁॥మనోజ్ఞఇతి ॥ స్వాజీవః సుఖేనజీవితుంశక్యః॥ ❁॥ మునయఇతి ॥ అయంవాసోభవేత్ ధ్యానయోగ్యోభవేత్తావత్ -తస్మాదత్రమేమహి-ఇతివాల్మీకిమభివాదయన్ - అభ్యవాదయన్ -వాల్మీకిః ప్రాప్తరాజ్యేరామే - యదాకావ్యంకరిష్యతి-తదాతమసాతీరాశ్రమవాసః - తస్యతతఃప్రాక్ చిత్రకూటాశ్రమేవాసః॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥తానితి ॥ స్వాగతంరామంప్రతిస్వాగతప్రశ్నంనివేద్యోక్త్వా

॥౧౭॥తతఇతి ॥ ఆత్మానంసన్నివేద్యేతి-అముకస్యపుత్రః-అముకహేతోరిహాగతవానస్మీత్యుక్త్వేత్యర్థః॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ తామితి ॥ నిష్ఠి

సుదర్శనాం శోభనదర్శనాం - శుశ్రూషమాణం పరిచర్యార్థం పర్యన్తం - ఏకాగ్రం - ఇతః పరం కిం వా ఆజ్ఞాపయిష్యతీతి సావధానం ॥౨౧॥ ఐణేయమితి - ఐణేయం ఏణసంబన్ధి - ఏణాఢ్య మార్గః - శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీస్తద్దిగ్వాసినీర్దేవతాః - తాస్తు - శయ్యాదేశే కామలింగేన దేహళ్యామన్తరిక్షలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః - తాదృశయాగార్థం - పూర్వం వాస్తుశమనం వాస్తుశాన్తిః - గృహప్రవేశాత్ప్రాక్ కర్మ కర్తవ్యం - గృహదేశే వర్తమానభూతపిశాచాదీనాం శమనం కర్తవ్యమిత్యర్థః - కర్తవ్యం చిరజీవిభిరిత్యనేన అకరణే ఆయుఃక్షయో దర్శితః - తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే - న చ వ్యాధిభయం తస్య న చ బన్ధుజనక్షయః । జీవేద్వర్షశతం స్వర్గకల్పమేవం వపేన్నర ఇతి ॥ కథం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ కర్తవ్య ఇతి - శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రేషు నిర్ణీతః - విధిః ప్రకారః కర్తవ్యః - ధర్మం తదనుష్ఠానధర్మం శాస్త్రం - అనుస్మర - అవధేహీత్యర్థః ॥౨౩॥౨౪॥ ఐణేయం శ్రపయస్వేతి ॥ శ్రపయస్వ పచ - అయం ముహూర్తః - ధ్రువః సితః - అయం శోభనతిథినక్షత్రయుక్తో దివసో వాసరశ్చ ధ్రువః - స్థిర ఇత్యర్థః ॥ పాఠభేదః - అయం సౌమ్యముహూర్తః - శుభముహూర్తః - అయం దివసశ్చ ధ్రువః యజమానస్థైర్యకారీ ॥౨౫॥ స లక్ష్మణ ఇతి ॥ సమిద్ధే సమ్యగ్దీప్తే - జాతవేదసి అగ్నౌ - చిక్షేప - పపాచేత్యర్థః ॥౨౬॥ తం పక్వమితి ॥ నిష్టప్తం సంశోష్టం - ఛిన్నశోణితం క్షీణశోణితం ॥౨౭॥ అయమితి ॥ కృష్ణః కృష్ణమృగః - సమాప్తాంగః పరిపూర్ణావయవః - శృతః పక్వః - కృష్ణమృగో యథా - పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతః శ్యామత్వాచ్చ పూర్వావస్థ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః - కుశలోఽసి యజనే సమర్థోఽసి ॥౨౮॥ రామ ఇతి ॥ గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్ - జప్యకోవిదః జప్యమన్త్రేషు సమర్థః - సంగ్రహేణ సంక్షేపేణ - సత్రావసానికాన్ సత్రం వాస్తుయాగః యైర్మన్త్రైరవసీయతే పరిసమాప్యతే - తే సత్రావసానాః - సత్రావసానా ఏవ సత్రావసానికాః - వినయాదేరాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థే ఠక్ - ఛాన్దసో వృద్ధ్యభావః - అకరోత్ యావతా వాస్తుశాన్తికర్మ సమాప్యతే తావన్మన్త్రాన్ జజాపేత్యర్థః మన్త్రజపపూర్వకం కర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః ॥౨౯॥ ఇష్ట్వా దేవగణానితి ॥ దేవగణాన్ వాస్తుదేవతాః - హ్లాదస్తుష్టిః ॥౩౦॥ వైశ్వదేవబలిమితి ॥ వైశ్వదేవబలిం వైశ్వదేవబలిహరణే - రౌద్రం రుద్రదేవతాకం వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం చ యాగం - వాస్తుసంశమనీయాని గ్రహారిష్టశామ-

నానుస్సుదర్శనామ్ । శుశ్రూషమాణమేకాగ్రమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౨౧॥ ఐణేయం మాంసమాహృత్య శాలాం యక్ష్యామహే వయమ్ । కర్తవ్యం వాస్తుశమనం సౌమిత్రే చిరజీవిభిః ॥౨౨॥ మృగం హత్వానయ శీఘ్రం లక్ష్మణేహ శుభేక్షణ । కర్తవ్యశ్శాస్త్రదృష్టో హి విధిర్ధర్మమనుస్మర ॥౨౩॥ భ్రాతుర్వచనమాజ్ఞాయ లక్ష్మణః పరవీరహా । చకార స యథోక్తం చ తం రామః పునరబ్రవీత్ ॥౨౪॥ ఐణేయం శ్రపయస్వైతచ్ఛాలాం యక్ష్యామహే వయమ్ । త్వర సౌమ్య ముహూర్తోఽయం ధ్రువశ్చ దివసోఽప్యయమ్ ॥౨౫॥ స లక్ష్మణః కృష్ణమృగం హత్వా మేధ్యం ప్రతాపవాన్ । అథ చిక్షేప సౌమిత్రిస్సమిద్ధే జాతవేదసి ॥౨౬॥ తం తు పక్వం సమాజ్ఞాయ నిష్టప్తం ఛిన్నశోణితమ్ । లక్ష్మణః పురుషవ్యాఘ్రమథ రాఘవమబ్రవీత్ ॥౨౭॥ అయం కృష్ణస్సమాప్తాంగశ్శృతః కృష్ణమృగో యథా । దేవతా దేవసంకాశ యజస్వ కుశలో హ్యసి ॥౨౮॥ రామస్స్నాత్వా తు నియతో గుణవాన్ జప్యకోవిదః । సంగ్రహేణాకరోత్సర్వాన్ మన్త్రాన్ సత్రావసానికాన్ ॥౨౯॥ ఇష్ట్వా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశావసథం శుచిః । బభూవ చ మనోహ్లాదో రామస్యామితతేజసః ॥౩౦॥ వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవమేవ చ । వాస్తుసంశమనీయాని మంగళాని ప్రవర్తయన్ ॥

తాం అన్తర్బహిః ప్రాకారభిత్త్యాదిషు ప్రతిష్ఠితాం - బద్ధాం టాం ఛాందసో వర్ణలోపః బద్ధకవాటాం ॥౨౧॥ ఐణేయమితి ॥ ఐణేయం ఏణవికారం - శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీదేవతాం యక్ష్యామహే । కిమర్థమత ఆహ - కర్తవ్యం వాస్తుశమనమితి । వాస్తుశబ్దో గృహపర్యాయః - వాస్తుశబ్దేన గృహాధిష్ఠితశిఖిపర్జన్యప్రభృతిపంచచత్వారింశద్దేవతా ఉచ్యన్తే - తాసాం శమనం హోమాన్నవేద్యబలిభిః పూజనం - ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వాస్తు వాస్తుశ్చ యథా ఇతి నిఘణ్టుః - బోధాయనేనోక్తాం యజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాం నివర్తయతి । కర్తవ్య ఇతి - శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రచోదితవిధిః - కర్తవ్య ఏవ - తమేవ ధర్మం ధర్మమేవానుస్మర - నాత్ర హింసాదిదోషప్రసంగః - యజ్ఞవినియుక్తపశూనాముత్తమలోకభాగిత్వేన వధస్య తేషామనుగ్రహత్వాచ్చ ॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ తం పక్వమితి ॥ నిష్టప్తం నితరాం తప్తం - ఛిన్నశోణితమపగతశోణితనిష్యందం ॥౨౭॥ అయమితి ॥ కృష్ణః కృష్ణమృగః - సమాప్తాంగః అన్యూనాంగః - కృష్ణమృగో యథా నీలమృగో యథా అవైకల్యాదగ్ధత్వాత్ కృష్ణవర్ణో మృగ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః - శృతః పక్వః - దేవతాం శాలాధిదేవతాం ॥౨౮॥ రామ ఇతి ॥ సత్రావసానికాన్ గృహప్రవేశనియతాన్ మన్త్రాన్ - గృహీత్వా సంగ్రహేణ వాస్తుశాన్త్యాదికమకరోత్ ॥౨౯॥ ఇష్ట్వేతి ॥ దేవగణాన్ పూర్వోక్తగృహాధిష్ఠితపంచచత్వారింశద్దేవతాగణాన్ ॥౩౦॥ ఏవం గృహాధిష్ఠితదేవతాపూజాద్యుక్త్వా - పునః స్నానపూర్వకం వైశ్వదేవాదిప్రకారమాహ - వైశ్వదేవేత్యాదిశ్లో-

కాని - మంగళాని మంగళకరాణి - పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని - స్నాత్వేతి పునస్స్నానకరణం తతస్సర్వౌషధీస్నానం యజమానస్య కార్యమిత్యేదిలిస్మరణాదిత్యాహుః। వస్తుతస్తు రౌద్రయాగకరణాత్ పునస్స్నానం రౌద్రకర్మకరణేఽప ఉపస్పృశ్యేతి విధానాదితి జ్ఞేయం - పాపసంశమనం - పాపశబ్దేన పాపప్రధానానిదివాచరనక్తంచరాణి క్రూరభూతాన్యుచ్యంతే - తేషాం సంశమనం - యద్వా పాపసంశమనం - పంచసూనాగ్రహస్థస్యేత్యాద్యుక్తరీత్యా సూనరూపపాపశమనం - వైశ్వదేవబలిమిత్యత్ర భూతబలిమాత్రోక్తిః - అత్ర తద్వ్యతిరిక్తః పిత్రాదివిషయః - యద్వా పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలిమిత్యర్థః - అత్ర సర్వభూతబలిః యద్వా పూర్వోక్తస్య సర్వస్యోపసంహారః॥౩౧॥౩౨॥ వేదిస్థలవిధానానీతి॥ బలిహరణాది వేదిస్థలసంస్థానాని - చైత్యాని గంధర్వాద్యావాసస్థానాని - ఆయతనాని - విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని - పాఠభేదః - చైత్యాని దేవతాస్థానాని - ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి॥ అనురూపాణీతి ఆశ్రమస్యానురూపాణి - సూక్ష్మాణీత్యర్థః - స్థాపయామాస - మంత్రేణ తత్తద్దేవతానాంతత్రతత్రావస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ తామితి॥ వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం - యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్తప్రదేశమనతిక్రమ్య - ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం - సుధర్మాం దేవసభాం - స్యాత్ సుధర్మా దేవసభేత్యమరః॥౩౬॥ అనేకేతి॥ పుష్పస్తబకపదం కర్ణావతంసాదిపదవన్నిర్వాహ్యం - వ్యాళాః సర్పాః - గజా వా - జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారోగ్రామ్యభిన్నజలక్రీడాపుష్పాపచయాదిరితి సూచ్యతే॥౩౭॥ సురమ్యమితి॥ తాం ప్రసిద్ధాం - సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం హృష్టః పులకితః - పురవిప్రవాసాత్ - జనితమితి శేషః॥౩౮॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః ❖❖

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంతవృత్తాంతమభిధాయ - గుహసుమంత్రాదివృత్తాంతమృషిః ప్రస్తౌతి - కథయిత్వేతి॥ గుహో రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - సుదుఃఖార్తస్సన్ - సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - యావద్రామో దృష్టిపథమతిక్రామతి తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః - స్వగృహం జగామ - తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః॥౧॥ భరద్వాజాభిగమనమితి॥ తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం - ప్రయాగే భరద్వాజేన సహాసనం - ఆగిరేశ్చిత్రకూటపర్యంతం గమనం చ - త

❖॥ జపంచ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా నద్యాం యథావిధి। పాపసంశమనం రామశ్చకార బలిముత్తమమ్॥౩౨॥ వేదిస్థలవిధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ। ఆశ్రమస్యానురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః॥౩౩॥

వన్యైర్మాల్యైః ఫలైర్మూలైః పక్వైర్మాంసైర్యథావిధి। అద్భిర్జపైశ్చ వేదోక్తైర్దర్భైశ్చ ససమిత్కుశైః॥❖॥ తౌ తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవౌ సహ సీతయా। తదా వివిశతుశ్శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ॥౩౫॥ తాం వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతామ్। వాసాయ సర్వే వివిశుస్సమేతాస్సభాం యథా దేవగణాస్సుధర్మామ్॥౩౬॥ అనేకనానామృగపక్షిసంకులే విచిత్రపుష్పస్తబకైర్ద్రుమైర్యుతే। వనోత్తమే వ్యాళమృగానునాదితే తదా విజహ్రుస్సుసుఖం జితేంద్రియాః॥౩౭॥ సురమ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థామ్। ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసాత్॥౩౮॥❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

కథయిత్వా సుదుఃఖార్తస్సుమంత్రేణ చిరం సహ। రామే దక్షిణకూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః॥౧॥ భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనమ్। ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరభిలక్షితమ్॥౨॥ అను

క్తద్వయేన। వాస్తుసంశమనీయాని వాస్తుదోషసంశమనార్థాని - గర్భన్యాసాదీని - మంగళాని పుణ్యాహవాచనాదీని చకారేతి సంబంధః॥౩౧॥౩౨॥ వేదిస్థలేతి॥ వేదిస్థలానాం బలిహరణవేదిస్థలానాం - అష్టదిగ్వర్తినామపి - విధానాని - చైత్యం గణపత్యాయతనం ఆయతనం విష్ణ్వాదేః - అనురూపాణీతి - సూక్ష్మమార్గేణ స్థాపయామాస - తత్తద్దేవతానాం తత్రతత్రావస్థానం కల్పయామాసేత్యర్థః॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ తామితి॥ వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం - వృక్షపర్ణైః కృతం ఛదనం ఆచ్ఛాదనం యస్యాస్సా తథా॥౩౬॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్పంచాశస్సర్గః - ❖❖❖❖

కథయిత్వేత్యాది॥ రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - దుఃఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - రామో భద్రో దృష్టిపథం యావదతిక్రామతి - తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వా స్వగృహం జగామ - తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః॥౧॥ భరద్వాజేతి॥ తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజముద్దిశ్య గమనం - ప్రయాగే తేన సహాసనం - ఆగిరేర్గమనం ఆ చిత్రకూటాద్గమనం - తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైః గుహప్రేషితైశ్చారైః హేతుభిరుపలక్షితం సుమంత్రేణ సమ్యగ్వేదితమిత్యర్థః - తత్ర స్థైః ఇతి పా

త్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైశ్చారైః - అభిలషితం నివేదితం - సుమంత్రేణ సమ్యగ్విదితమిత్యర్థః ॥ గంగోత్తరణదివసనిశావనస్పతీమూలే - ద్వితీ
యాం భరద్వాజాశ్రమే - తృతీయాం యమునాతీరే - చతుర్థేహని చిత్రకూటగమనం పంచమే పునరాగమ్య చారైర్నివేదనం ॥౨॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥
అథ రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - అనుజ్ఞాతః - గుహేనేతి శేషః - గాఢదుర్మనాః అత్యంతదుర్మనాః ॥౩॥ సవనానీతి ॥ గ్రామాణి
గ్రామాన్ ॥౪॥ తత ఇతి ॥ తతః గ్రామనగరాతిక్రమణానంతరం - తృతీయేహని శృంగిబేరపురాన్నిర్గమాపేక్షయా తృతీయదివసే - యద్వా అ
హని తృతీయే సాయాహ్నసమయే - అహ్నః తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే - అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం తాం దదర్శ ॥౫॥౬॥
౭॥ ఇతీతి ॥ త్వరితః ప్రవివేశ - నగరం జనసంచారశూన్యం నిశ్శబ్దం చ వర్తతే - రాజా కామవస్థాం ప్రాప్త ఇతి జ్ఞాతుం త్వరితః ప్రవిష్టవానిత్య
ర్థః ॥౮॥౯॥ తేషామితి ॥ గంగాయాం గంగాతీరే - నివృత్తోస్మీతి తేషాం శశంసేతి సంబంధః ॥౧౦॥ త ఇతి ॥ తే రామాదయః ॥౧౧॥ శుశ్రావేతి ॥
బృందం బృందం చ తిష్ఠతాం సంఘశస్తిష్ఠతాం - హతా ఇతి - యే వయం - ఇహ అస్మిన్ రథే రాఘవం రామం - న పశ్యామః - ఇతి అస్మాత్ హేతోః - తే
హతాస్స్మ ఇతి సంబంధః - దానయజ్ఞవివాహేష్వితి - దానాదిషు - అంతరా మధ్యే - నాయకమణివదుత్తమం రామం - పునః జాతు కదాచిదపి
న ద్రక్ష్యామః కిమితి కాకుః - యేన కేనాపి దానే క్రియమాణే రామస్స్వయం తత్ర గత్వా తిష్ఠతి - కిమర్థం - దేశే కాలే పాత్రే చ దాపయితుం - య
జ్ఞేపి గచ్ఛతి - కిమర్థం - న్యాయార్జితధనైః కారయితుం - తత్తత్కర్మసందేహచ్ఛేదవిస్మృతజ్ఞాపనాదికం కర్తుం చ - వివాహే చ మధ్యే గ
చ్ఛతి - కిమర్థం - ఉభయవర్గసంఘటనాయ - అసంమతానామభిమతద్రవిణప్రదానాయ - అస్ఖలితం కర్మణామనుస్థాపనాయ చ - సమాజే
షు మహత్సు - అన్యత్రాపి మహాసదస్సు - దీర్ఘసత్రేష్వపీత్యర్థః - యత్ర కుత్రాపి స్వసృష్ట కార్యేష్వితి వా - అత్ర సర్వత్ర హేతుర్ధార్మి
కమితి కిమితి ॥ అస్య జనస్య - కిం సమర్థం కిం క్షేమకరం వస్తు - కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి - రామేణ తత్తదభిమతవస్తుప్రదాత్రా రామేణ - పి
త్రేవ నగరం పరిపాలితం - నగరశబ్దేన నగరస్థజనో లక్ష్యతే - ఇతి వచశ్శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ వాతాయనగతానా

జ్ఞాతస్సుమంత్రోథ యోజయిత్వా హయోత్తమాన్ । అయోధ్యామేవ నగరీం ప్రయయౌ గాఢదుర్మనాః
॥౩॥ స వనాని సుగంధీని సరితశ్చ సరాంసి చ । పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాణి చ ॥౪॥ తతస్సా
యాహ్నసమయే తృతీయేహని సారథిః । అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హ ॥౫॥ స శూ
న్యామివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్మనాః । సుమంత్రశ్చింతయామాస శోకవేగసమాహతః ॥౬॥ కచ్చిన్న స
గజా సాశ్వా సజనా సజనాధిపా । రామసంతాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ ॥౭॥ ఇతి చింతాపరస్సూతో
వాజిభిశ్శీఘ్రపాతిభిః । నగరద్వారమాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ ॥౮॥ సుమంత్రమభియాంతం తం శతశో
థ సహస్రశః । క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛంతస్సూతమభ్యద్రవన్నరాః ॥౯॥ తేషాం శశంస గంగాయామహమా
పృచ్ఛ్య రాఘవమ్ । అనుజ్ఞాతో నివృత్తోస్మి ధార్మికేణ మహాత్మనా ॥౧౦॥ తే తీర్ణా ఇతి విజ్ఞాయ బాష్పపూ
ర్ణముఖా జనాః । అహో ధిగితి నిశ్శ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రుశుః ॥౧౧॥ శుశ్రావ చ వచస్తేషాం బృందం
బృందం చ తిష్ఠతామ్ । హతాస్స్మ ఖలు యే నేహ పశ్యామ ఇతి రాఘవమ్ ॥౧౨॥ దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు
మహత్సు చ । న ద్రక్ష్యామః పునర్జాతు ధార్మికం రామమంతరా ॥౧౩॥ కిం సమర్థం జనస్యాస్య కిం ప్రియం కిం
సుఖావహమ్ । ఇతి రామేణ నగరం పితృవత్ పరిపాలితమ్ ॥౧౪॥ వాతాయనగతానాం చ స్త్రీణామన్వంత

క్షితమితి శృంగిబేరపురే స్థిత్వా చారాన్ ప్రేషయిత్వా తతస్తైః గంగావతరణదివసాత్పరతః - ప్రథమేహని గంగాముత్తీర్య వటవృక్షమూలే
నివాసదివసాత్పరతః - ప్రథమేహని భరద్వాజాశ్రమే వసన్ - ద్వితీయేహని యమునాతీరవనే ఊషుః తృతీయేహని చిత్రకూటం గమిష్యంతీతి -
గుహప్రేషితచారైః కథితం - సుమంత్రేణ విదితమిత్యర్థః ॥౨॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥ అథ రామవృత్తాంతపరిజ్ఞానానంతరం - అనుజ్ఞాతః గుహేనేతి
శేషః ॥౩॥౪॥ తత ఇతి ॥ తృతీయేహని తృతీయే సాయాహ్నసమయే అహ్నః తృతీయభాగభూతే సాయాహ్నకాలే సారథిః సుమంత్రః అయోధ్యాం సమను
ప్రాప్య నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః - యద్వా - తత ఇతి - తతః శృంగిబేరపురాత్ - నిర్గమనదివసస్య తృతీయేహని - సాయాహ్నసమయే -
సారథిరయోధ్యాం ప్రాప్య తాం దదర్శేతి సంబంధః - రామస్య భరద్వాజాశ్రమావస్థానదివసే - భరద్వాజాశ్రమాచ్చారాగమనానంతరం -
సారథిస్తస్మిన్నేవ దివసే శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్య - తృతీయేహని సాయాహ్నే - అయోధ్యాం ప్రాప్య తాం నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః
॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ శుశ్రావేతి ॥ యే వయం ఇహ అస్మిన్ రథే - రాఘవం న పశ్యామః - తే హతాః స్మేతి - తేషామితి - ఈదృశం వచనం శు
శ్రావేతి సంబంధః ॥౧౨॥ దానేతి ॥ దానయజ్ఞాదిష్వంతరా - మధ్యే - ధార్మికం రామం జాతు పునః న ద్రక్ష్యామ ఇతి - తేషాం వచః శుశ్రావేతి -
పూర్వేణ సంబంధః - కిమితి - అస్య జనస్య - ఇతః పరం కిం సమర్థం కిముచితం - కిం సుఖావహం వస్తు కిమితి - పిత్రేవ రామేణ పరిపాలితం న
గరం - ఇతి చింతాకులం బభూవేతి శేషః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ వాతాయనేతి ॥ అనుగమనానంతరం - వాతాయనగతానాం స్త్రీణాం పరిదేవనం చ

మితి॥ అనన్తరాపణం శుశ్రావ - ఉభయపార్శ్వస్థానామాపణానాం మధ్యే మధ్యేన స్రావేత్యర్థః - విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః ॥౧౫॥ స రాజమార్గమధ్యేనేతి ॥ పిహితాననః - జనదర్శనాక్షమతయా ॥౧౬॥ సోవతీర్యేతి ॥ రాజనిర్గమాభావేన మహాజనసమాకులత్వం ॥౧౭॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యైర్ధనినాం వాసైః - విమానైః సప్తభూమిగృహైః - విమానో స్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహే పి చేతి వైజయన్తీ ॥ ప్రాసాదైర్మహారాజార్హగృహవిశేషైః - ఉపలక్షితాః నార్యః - సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం - సుమన్త్రమవేక్ష్య - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః - బభూవురితి శేషః ॥౧౮॥ ఆయతైరితి ॥ అవ్యక్తం అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం ॥౧౯॥ ౨౦ ॥ సహ రామేణేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ యథేతి ॥ యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే - యథా కదర్థా వేదయత్ర సఇత్యత్ర - యథా యేన ప్రకారేణ - అప్సు జీవితం - దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం మన్యే - ఏవమేవ కౌసల్యా - పుత్రే నిర్యాతే సతి ఆచ్ఛిద్య త్రపసహ్య - జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్ - తత్ న సుకరం దుస్సంపాదం ధ్రువం - మన్య ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం వా - సత్యరూపమితి - స్త్రీణాం వ్యర్థం నిశామయన్ - దీర్ఘశ్ఛాందసః - శృణ్వన్నిత్యర్థః ॥౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩ ॥ స ప్రవిశ్యేతి ॥ పరిద్యూనం క్షీణం - దివో విజిగీషాయామితి స్థానత్వం - పాండుర ఇతి విశేషణాత్ ద్రాజలక్ష్మీర్నాస్తీత్యుచ్యతే ॥౨౪॥ ౨౫॥ స తూష్ణీమితి ॥ తూష్ణీంభావహేతుర్విభ్రాన్తచేతన ఇతి ॥౨౬॥ తత ఇతి ॥ ఆవిద్ధం శోకేనాభిహతం - అభూదితి శేషః మూర్ఛితే ఆవిద్ధమాసీత్ - పతితే బాహూ ఉద్ధృత్య చుక్రోశేతి విశేషః ॥౨౭॥ ౨౮॥ ఇమమితి ॥ దూతం సందేశహరం - దుష్కృతకారిణః దుష్కరకార్యకారిణః ॥౨౯॥ అద్యేమమితి ॥ ఇమమనయం పుత్రవివాసనం - సుకృతం శోభనం - శోకవిషయే సహాయతా న స్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః ॥౩౦॥ వ్యసనానుశయక్తః తూష్ణీంభావే హేత్వంతరం కల్పయతి దేవేతి ॥ కై

శ్రావణమ్ । రామశోకాభితప్తానాం స శుశ్రావ పరిదేవనమ్ ॥౧౫॥ స రాజమార్గమధ్యేన సుమన్త్రః పిహితాననః । యత్ర రాజా దశరథస్తదేవోపయయౌ గృహమ్ ॥౧౬॥ సోవతీర్య రథాచ్ఛీఘ్రం రాజవేశ్మ ప్రవిశ్య చ । కక్ష్యాస్సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః ॥౧౭॥ హర్మ్యైర్విమానైః ప్రాసాదైరవేక్ష్యాథ సమాగతమ్ । హాహాకారకృతా నార్యో రామదర్శనకర్శితాః ॥౧౮॥ ఆయతైర్విమలైర్నేత్రైరశ్రువేగపరిప్లుతైః । అన్యోన్యమభివీక్షన్తే వ్యక్తమార్తతరాః స్త్రియః ॥౧౯॥ తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్యస్తతస్తతః । రామశోకాభితప్తానాం మన్దం శుశ్రావ జల్పితమ్ ॥౨౦॥ సహ రామేణ నిర్యాతో వినా తమిహ చాగతః । సూతః కిం నామ కౌసల్యాం శోచన్తీం ప్రతివక్ష్యతి ॥౨౧॥ యథా చ మన్యే దుర్జీవమేవం న సుకరం ధ్రువమ్ । ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవతి ॥౨౨॥ సత్యరూపం తు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్ । ప్రదీప్తమివ శోకేన వివేశ సహసా గృహమ్ ॥౨౩॥ స ప్రవిశ్యాష్టమీం కక్ష్యాం రాజానం దీనమాతురమ్ । పుత్రశోకపరిద్యూనమపశ్యత్ పాండురే గృహే ॥౨౪॥ అభిగమ్య తమాసీనం నరేన్ద్రమభివాద్య చ । సుమన్త్రో రామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్ ॥౨౫॥ స తూష్ణీమేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాన్తచేతనః । మూర్ఛితో న్యపతద్భూమౌ రామశోకాభిపీడితః ॥౨౬॥ తతోఽన్తఃపురమావిద్ధం మూర్ఛితే పృథివీపతౌ । ఉద్ధృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ ॥౨౭॥ సుమిత్రయా తు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిమ్ । ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౨౮॥ ఇమం తస్య మహాభాగ దూతం దుష్కరకారిణః । వనవాసాదనుప్రాప్తం కస్మాన్న ప్రతిభాషసే ॥౨౯॥ అద్యేమమనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘవ । ఉత్తిష్ఠ సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యాత్ సహాయతా ॥౩౦॥ దేవ యస్యా భయాద్రామం నానుపృచ్ఛసి సారథిమ్ । నే

అన్తశ్శ్రావణం - ఆపణమధ్యే గచ్ఛన్ శుశ్రావేతి సంబన్ధః ॥౧౫॥ ౧౬॥ స ఇతి ॥ కక్ష్యాః ద్వారాణి ॥౧౭॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యైర్ధనికగృహైః విమానైః సప్తభూమసద్మ - ఏతైరుపలక్షితా మయోధ్యాం సమాగతం - రామేణ వినా సమాగతం సుమన్త్రమవేక్ష్య - హాహాకారః కృతో యాభిస్తాస్తథా నార్యో బభూవురితి శేషః ॥౧౮॥ ఆయతైరితి ॥ అవ్యక్తం క్రియావిశేషణమేతత్ - అన్యోన్యముఖవీక్షణం తే - ఇతి కర్తవ్యతా మూఢా ఇతి శేషః ॥౧౯॥ తత ఇతి ॥ ప్రాసాదేభ్య ఇతి సుమన్త్రస్య రాజవేశ్మ ప్రవిష్టత్వేన తతో వలీకానామితి శేషః - మన్దం మన్దం జల్పితమితి రాజసాన్నిధ్యాన్మన్దత్వం ॥౨౦॥ అథ రామమాతృకౌండుఃఖప్రలాపః ॥ యథేతి ॥ యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః - కౌసల్యా పుత్రే నిర్యాతే సతి - యథా ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్ - ఏతద్దుర్జీవం దుష్కరజీవనం - ధ్రువం నిశ్చితం - ఏవమేవం విధం జీవనం సుకరం న మన్యే - ఏవంవిధజీవనమస్యాః కర్తుమశక్యమితి మన్య ఇత్యర్థః - మన్య ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - సత్యరూపం పరమార్థభూతం - నిశామయన్ శృణ్వన్ ॥౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ పరిమ్లానం క్షీణం ॥౨౪॥ అభిగమ్యేతి ॥ యథోక్తం ప్రత్యవేదయదితి - విస్తరేణ ప్రతిపాదనమారాధ్యప్రతిపత్త్యర్థః ॥౨౫॥ ౨౬॥ తత ఇతి ॥ ఆవిద్ధం దుఃఖాభిహతం - సత్ ॥౨౭॥ ౨౮॥ ౨౯ ॥ అద్యేతి ॥ ఏవమనయం దుఃసాధనమన్యాయ్యం

కేయీనేతి శేషః-విస్రబ్ధం సవిశ్వాసం-నిశ్శంకమితి యావత్ ॥౩౧॥ సేతి ॥ బాష్పేణ విప్లుతం విలుప్తం-సగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ ॥౩౨॥ ఏవమితి ॥ పతితమితి శేషః ॥౩౩॥ తత ఇతి ॥ సమీక్ష్య శ్రుత్వా-పునరేవ సంకులం-రామగమనకాల ఇవ వ్యాకులమాసీత్ ॥౩౪॥ ❁❁❁❁❁❁
❁❁ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తపంచాశస్సర్గః ❁❁

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి ॥ ప్రత్యాగతః సూతస్యాభిముఖాగతః ॥౧॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ నవగ్రహం నవోగృహీతం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం ॥౨॥౩ ॥ రాజేతి ॥ ధ్వస్తాంగం రజసా ధూసరితాంగం - ధూతం కంపితం-పరమార్తవత్ పరమార్త ఇవ -దీన ఇత్యర్థః- ౪॥ పూర్వసర్గే యథోక్తమిత్యుక్తం విపరీతుం ప్రశ్నమవతారయతి క్వ స వత్స్యతీత్యాదినా ॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం - శయనోచితః మహార్హశయనోచితః - వ్యాళై రజగరాదిభిః - మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ - ఆసితమిత్యాదౌ భావే నిష్ఠా - ఆసితం ఆసనం - శయితం శయనం - భుక్తం భోజనం చ - కీర్తయ - ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదికీర్తనేన - అహం సాధుమయయాతిరివ జీవిష్యామి -యయాతిస్సత్సు పతేయమితీంద్రం ప్రార్థ్య స్వర్గాత్ భ్రష్టస్సాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుఃఖో భూత్ - తద్వదహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామీత్యర్థః ॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ బాష్పపరిబద్ధయా - కంఠగతబాష్పరుద్ధయేత్యర్థః-

హతి స్థితిరైకేయీ విస్రబ్ధం ప్రతిభాష్యతామ్ ॥౩౧॥ సా తథోక్త్వా మహారాజం కౌసల్యా శోకలాలసా । దరిద్ర్యాం నిపపాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ ॥౩౨॥ ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం భువి । పతిం చావేక్ష్య తాస్సర్వాస్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః ॥౩౩॥ తతస్తమంతఃపురనాదముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధాస్తరుణాశ్చ మానవాః । స్త్రియశ్చ సర్వా రురుదుస్సమంతతః పురం తదాసీత్ పునరేవ సంకులమ్ ॥౩౪॥ ❁❁❁❁❁
❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁

ప్రత్యాశ్వస్తో యదా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతః పునః । అథాజుహావ తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్ ॥౧॥ అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలిరుపస్థితః । రామమేవానుశోచంతం దుఃఖశోకసమన్వితమ్ ॥❁॥ వృద్ధం పరమసంతప్తం నవగ్రహమివ ద్విపమ్ । వినిశ్వసంతం ధ్యాయంతమస్వస్థమివ కుంజరమ్ ॥౩॥ రాజా తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితమ్ । అశ్రుపూర్ణముఖం దీనమువాచ పరమార్తవత్ ॥౪॥ క్వ ను వత్స్యతి ధర్మాత్మా వృక్షమూలముపాశ్రితః । సోఽత్యంతసుఖితస్సూత కిమశిష్యతి రాఘవః ॥❁॥ దుఃఖస్యానుచితో దుఃఖం సుమంత్ర శయనోచితః । భూమిపాలాత్మజో భూమౌ శేతే కథమనాథవత్ ॥❁॥ యం యాంతమనుయాంతి స్మ పదాతిరథకుంజరాః । స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వనమాశ్రితః ॥❁॥ వ్యాళైర్మృగైరాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితమ్ । కథం కుమారౌ వైదేహ్యా సార్ధం వనముపస్థితౌ ॥❁॥ సుకుమార్యా తపస్విన్యా సుమంత్ర సహ సీతయా । రాజపుత్రౌ కథం పాదైరవరుహ్య రథాద్గతౌ ॥❁॥ సిద్ధార్థః ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టౌ మమాత్మజౌ । వనాంతం ప్రవిశంతౌ తావశ్వినావివ మందరమ్ ॥❁॥ కిమువాచ వచో రామః కిమువాచ చ లక్ష్మణః । సుమంత్ర వనమాసాద్య కిమువాచ చ మైథిలీ ॥❁॥ ఆసితం శయితం భుక్తం సూత రామస్య కీర్తయ । జీవిష్యామ్యహమేతేన యయాతిరివ సాధుషు ॥౧౨॥ ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చో

కృత్వా-వ్యపత్రపసి లజ్జాం ప్రాప్నోషి - సుకృతం సత్యపరిపాలనరూపం పుణ్యమస్తు- శోకే శోకవిషయే సహాయతా నాస్తి-లోకానువర్తనమాకృథా ఇత్యర్థః ౩౦॥ దేవేతి ॥ విస్రంభం నిశ్శంకం - బాష్పవిప్లుతం భాషిణీ గద్గదభాషిణీ ॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥❁❁❁❁❁❁❁❁❁
❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం-సప్తపంచాశస్సర్గః ❁❁❁

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి ॥ మోహాత్ మూర్ఛాయాః - ప్రత్యాశ్వస్తః - ఉపచారైః ఉద్బోధితః రాజా-యో రామసకాశాత్ ప్రత్యాగతః తం సూతం - రామవృత్తాంతకారణాత్ - రామవృత్తాంతం ప్రష్టుం ॥౧॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- సూతః నవగ్రహం - నవో నూతనో గ్రహో గ్రహణం యస్య తం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం - మహారాజముపస్థితః- సమీపే తస్థావితి యోజనా ॥౨॥౩॥ రాజేతి ॥ రజసా ధ్వస్తాంగం ధూళిపరీతాంగం - పరమార్తవత్ పరమదీనస్య ॥౪॥ క్వ న్వితి ॥ వత్స్యతి వసతి-అశిష్యతి అశ్నాతి ॥❁॥ దుఃఖస్యేతి ॥ దుఃఖం యథా తథా ॥❁॥ వ్యాళైరితి ॥ వ్యాళైః రజగరైః - మృగైః వ్యాఘ్రాదిభిః ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ ॥❁॥ ఆసితమితి ॥ ఆసితాదయో భావే నిష్ఠాః ఏతేన ఆసనాదివ్యాపారశ్రవణేన - యయాతిరివ-సాధుష్వితి స్వర్గాత్పతన్ యయాతిః - మాం సాధుషు పాతయేతీంద్రం ప్రార్థయిత్వా- యథా సాధుషు పతితః - ఏవం స్వర్గతుల్యరాజ్యాన్నిర్గతస్య సాధూనామాశ్రమేషు స్థితస్య రామస్య భోజనాది కీర్తయ - తేన జీవిష్యామీతి యోజనా ॥౫॥ ౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ నరేంద్రేణ చోదితః సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా బాష్పపరిబద్ధయా - కంఠగతబాష్పనిరుద్ధయా ॥౧౩॥ అబ్రవీదిత్యా

అతఏవ సజ్జమానయా స్ఖలన్త్యా - షస్జగతావితి ధాతుః - ధాతోరనేకార్థత్వాదత్ర స్ఖలనార్థకః॥౧౩॥ సూతేతి॥ వన్ద్యో వన్దనీయః॥౧౪॥౧౫॥ సర్వమితి॥ అన్తఃపురం ఆరోగ్యమభివాదనంచ వాచ్యం - బ్రూఞో ద్వికర్మకత్వాదప్రధానకర్మణ్యన్తఃపురే ప్రథమా - కృతాభిహితత్వాత్ - ఏవముత్తరశ్లోకేపి॥౧౬॥ మాతేతి॥ అప్రమాదం - ధర్మే భర్తరిచ - ఇదం వక్ష్యమాణం॥౧౭॥ ధర్మనిత్యేత్యాది॥ అభిమానం గర్వం గర్వోభిమానోహంకార ఇత్యమరః। కులాభిమానమిత్యర్థః - మానశ్చిత్తసమున్నతిః - జ్యేష్ఠపత్నీత్వనిబన్ధనాం చిత్తసమున్నతిమిత్యర్థః। అనురాజానమార్యాంచ కారయ - అనుకారయేత్యర్థః - వ్యవహితాశ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః - అన్వితి తుల్యార్థే - పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమరః। రాజానం కైకేయీంచ తుల్యమనువర్తస్వేత్యర్థః - రాజవత్ - రాజ్ఞీవ - వృత్తిర్వర్తితవ్యా - ఉపచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః। అర్థజ్యేష్ఠాః - అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః నతువయసేత్యర్థః॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ భరతఇతి॥ భరతః కుశలం వాచ్యః - త్వయేతి శేషః - వాచ్యో మద్వచనేనచ - మయోక్తమిత్యపి వాచ్య ఇత్యర్థః - యద్వా - భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వేవ మాతృషు - యథాన్యాయం యథాక్రమం - వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు - శుశ్రూషస్వేత్యర్థః - ఇతి వాచ్యశ్చేతి ద్వితీయవాచ్యపదాన్వయః॥౨౧॥ వక్తవ్య ఇతి॥ రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం - మావ్యవరోరుధః అవరుద్ధం మాకార్షీః అతిక్రాన్తవయస్త్వాదితి తత్ర హేతుః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే జీవ - భోగార్హభుజ్ భవేత్యర్థః - ఇతిచ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః॥౨౨॥౨౩॥ అబ్రవీదితి॥ అశ్రూణి వర్తయన్ - కరిష్యమాణమాతృవిషయపీడాస్మరణాదితి హృదయం - స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయా అభావాద్వా అశ్రువర్తనం - మమమాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా - ఇతి భరతముద్దిశ్య మాం బ్రువన్నేవ భృశమశ్రూణ్యవర్తయత్ - శోకజనితరక్తిమానమాహ రాజీవతామ్రాక్ష ఇతి - ఆనన్తరమస్య మోచనం తతో వక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్ - అనుమాశయముత్తరత్ర సీతాపహరణానన్తరముద్ఘాటయిష్యతి - సుప్తప్రమత్తకుపితానాంవచనైర్భావజ్ఞానం దృష్టవ్యమితి న్యాయేన॥౨౪॥౨౫॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ తుశబ్దేన రామవన్న సవాదాపృచ్ఛ్య అంజుగోపేత్యుక్తం - శోష్ణేతి - యే

దితస్సజ్జమానయా। ఉవాచ వాచా రాజానం సబాష్పపరిరబ్ధయా॥౧౩॥ అబ్రవీన్మాం మహారాజ ధర్మమేవానుపాలయన్। అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ॥❋॥ సూత మద్వచనాత్తస్య తాతస్య విదితాత్మనః। శిరసా వన్దనీయస్య వన్ద్యౌ పాదౌ మహాత్మనః॥౧౫॥ సర్వమన్తఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచనాత్త్వయా। ఆరోగ్యమవిశేషేణ యథార్హం చాభివాదనమ్॥౧౬॥ మాతా చ మమ కౌసల్యా కుశలం చాభివాదనమ్। అప్రమాదం చ వక్తవ్యా బ్రూయాశ్చైనామిదం వచః॥౧౭॥ ధర్మనిత్యా యథాకాలమగ్న్యగారపరా భవ। దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ॥❋॥ అభిమానం చ మానం చ త్యక్త్వా వర్తస్వ మాతృషు। అను రాజానమార్యాం చ కైకేయీమంబ కారయ॥❋॥ కుమారే భరతే వృత్తిర్వర్తితవ్యా చ రాజవత్। అర్థజ్యేష్ఠా హి రాజానో రాజధర్మమనుస్మర॥౨౦॥ భరతః కుశలం వాచ్యో వాచ్యో మద్వచనేన చ। సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు॥౨౧॥ వక్తవ్యశ్చ మహాబాహురిక్ష్వాకుకులనన్దనః। పితరం యౌవరాజ్యస్థో రాజ్యస్థమనుపాలయ॥❋॥ అతిక్రాన్తవయా రాజా మాస్మైనం వ్యవరోరుధః। కుమారరాజ్యే జీవ త్వం తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్॥౨౩॥ అబ్రవీచ్చాపి మాం భూయో భృశమశ్రూణి వర్తయన్। మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ॥❋॥ ఇత్యేవం మాం మహారాజ బ్రువన్నేవ మహాయశాః। రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశమశ్రూణ్యవర్తత॥౨౫॥ లక్ష్మణస్తు

దిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - హే మహారాజ రాఘవో ధర్మమేవానుపాలయన్ - భూత్వా - అబ్రవీత్ - వక్ష్యమాణం వచ ఇతి శేషః॥ కిమితి॥ హే సూత శిరసా వన్దనీయస్య - మే తాతస్య మద్వచనాత్ మత్ప్రతినిధిత్వేన - అంజలిం కృత్వా - శిరసాభిప్రణమ్య పాదౌ చ వన్ద్యావితి యోజనా॥౧౪॥౧౫॥ కించ సర్వమితి॥ మద్వచనాత్సర్వమన్తఃపురమారోగ్యమభివాదనంచ వాచ్యమితి॥౧౬॥ మాతేతి॥ కించ మమ మాతా కౌసల్యాపి వక్తవ్యా ఇతిచ - కించైనాం కౌసల్యాం బ్రూయాః॥౧౭॥ కిమితి॥ ధర్మనిత్యేత్యాది॥ అభిమానో గర్వః స్వగుణోత్కర్షబుద్ధిః - మానః పరస్యానువృత్తిః - అనురాజానం రాజ్ఞః పశ్చాత్ కైకేయీమార్యాం శ్లాఘ్యాం కారయ - కుమార ఇతి - భరతే రాజవద్వృత్తిః - వర్తితవ్యా సంపాదనీయా - కథముభయమిత ఇత్యత ఆహ - అర్థజ్యేష్ఠాస్సన్తో రాజానః భవన్తి - అతః భరతస్య రాజదత్తార్థజ్యేష్ఠత్వాత్తస్యైవ ముఖ్యానివృత్తయే - రాజధర్మమనుస్మర ఇతిచ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ కించ భరత ఇతి॥ భరతో మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వపి మాతృషు యథాన్యాయ్యం - వృత్తిం వర్తస్వేతి చ వాచ్య ఇతి యోజనా॥౨౧॥ వక్తవ్య ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం॥❋॥ అతిక్రాన్తేతి॥ ఏనం దశరథం మా వ్యవరోరుధః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే - తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్ వసేతి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః॥౨౨॥౨౩॥ అబ్రవీదితి॥ పుత్రగర్ధినీ పుత్రాభికాంక్షిణీ - హే భరత మమ మాతా తే తవ మాతేవ ద్రష్టవ్యా - ఉపసంహరతి॥ ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ మాం బ్రువన్నేవ - అశ్రూణ్యవర్తత వ్యసృజత్॥౨౪॥౨౫॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ వాక్యమబ్రవీత్ తదేవాహ కేనాయమపరాధేనేత్యారభ్య

వివాసనేనవయమభిపీడితాః - తద్వివాసనంఅకార్యంతుఅకార్యమేవ - రాజ్ఞాతుకైకేయ్యాఃలఘుశాసనమాశ్రిత్యకార్యంవా - కార్యమివకృతంఖలు -యద్వా- రాజ్ఞాఖలు-లఘుతుచ్ఛం- కైకేయ్యాశ్శాసనమాశ్రిత్యకార్యమేవకార్యం-కృతం-యేనకార్యేణవయమభిపీడితాః- ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రదానస్యకథమకార్యత్వంతత్రాహ యదీతి - రామఃప్రవ్రాజితోయదిప్రవ్రాజితఇతియత్ - ఏతత్ - లోభకారణకారితంవరదాననిమిత్తంవా - కైకేయ్యాఃప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తంవాసర్వథా దుష్కృతంకృతం - వరదానసమయేవరద్వయస్యభరతాభిషేకరామనిష్ఠాసనరూపేణవినియోగాభావాత్ - యదిశబ్దస్వారస్యానురోధేనేత్థంవాయోజనీయం - లోభకారణకారితమితిక్రియావిశేషణం - రామఃలోభకారణకారితంవావరదాననిమిత్తంవాపియదిప్రవ్రాజితః -తథాపిసర్వథాదుష్కృతంఅకార్యం రాజ్ఞాకృతం - నరాజ్యందాస్యామీతిప్రతిజ్ఞాతుంశక్యత్వాత్ - జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వాచ్చేతిభావః - నత్వేకపుత్రంపద్యాన్నత్వేవజ్యేష్ఠపుత్రమితిహిస్మర్యతే | లోభకారణకారితఇతిపాఠేరామవిశేషణం - లోభరూపకారణేనప్రేరితఇత్యర్థః- ఇదమితి- రామస్యపరిత్యాగేహేతుం - నోపలక్షయే - కింతు-ఈశ్వరస్యకృతేస్వతంత్రన్యాసారే - స్థితేనరాజ్ఞేతిశేషః-ఇదంరామప్రవ్రాజనం- యథాకామంతావత్ యథేచ్ఛమేవకృతం - యద్వాఇదంరామవివాసనం- ఈశ్వరస్యకృతే-ఈశ్వరప్రయోజనాయయథాకామంకృతం- కేవలమీశ్వరప్రేరణేనశాస్త్రమనవేక్ష్యకృతమిత్యర్థః - హియస్మాత్రామస్యపరిత్యాగేహేతుంనోపలక్షయే - పరిత్యాగహేతుదోషసద్భావేహిపుత్రవివాసనంశాస్త్రీయంస్యాత్ - అయంచోపసంహారశ్లోకః - యథేష్టకరణంచేత్ కథమనుతప్తవాన్రాజేత్యత్రాహ - అసమీక్ష్యేతి- విరుద్ధం - అతఏవఅసమీక్ష్యఅనాలోచ్యబుద్ధిలాఘవాత్ - సమారబ్ధంకృతంరాఘవస్యవివాసనంసంక్రోశందుఃఖంజనయిష్యతిజనయతి - అతోరాజ్ఞోనుతాపఇతిభావః - పితాకథంనింద్యఇత్యత్రాహ - అహమితి - గురోరప్యవలిప్తస్యకార్యాకార్యమజానతః-ఉత్పథంప్రతిపన్నస్యపరిత్యాగోవిధీయతఇతివచనాదితిభావః - భ్రాతారాఘవఏవమమపితా - జ్యేష్ఠభ్రాతాపితృసమఇత్యుక్తేః-తస్యపితృత్వాభావేపిభర్తృత్వమస్త్యేవేత్యాశంక్యాహ-భర్తాచేతి- స్వామీత్యర్థః- కింబహునా॥ బంధుస్సర్వవిధోపిరాఘవఏవ-ఏతేనపరస్మైకాంతినఃస్వకృతపిత్రాదయఃపరిత్యాజ్యాః- భగవానేవనిరుపాధికఃపితాభర్తాబంధుశ్చేత్యుక్తంభవతి ॥కథంముఖ్యంపితరంవిహాయగౌణమనువర్తసేతత్రాహసర్వలోకప్రియమితి - అనేనకర్మణాప్రియపుత్రప్రవ్రాజనరూపక్రూరకర్మణా - సర్వలోకహితేరతంసర్వలోకప్రియంరామంత్యక్త్వా - అనేనకర్మణోపలక్షితంసర్వలోకహితేరతంసర్వలోకప్రియమిత్యర్థః- త్వాంత్వాంప్రతిసర్వలోకఃకథమనురజ్యేత - కస్త్వంభరతతుల్యోనగజ్యతాం - నతుసర్వోపీతిభావః-సర్వలోకనిరుపాధికబంధుంత్యక్త్వాసోపాధికబంధుంత్వాంకథమాశ్రయేయమితిహృదయం - అనేనేత్యుక్తంప్రపంచయతి - సర్వప్రజాభిరామమితి-కథంరాజాభవిష్యసీత్యేవంరాజానంబ్రూహీత్యబ్రవీదితి

> సుసంక్రుద్ధోనిశ్వసన్వాక్యమబ్రవీత్ । కేనాయమపరాధేనరాజపుత్రోవివాసితః॥ ※ ॥ రాజ్ఞాతుఖలుకైకేయ్యాలఘుత్వాశ్రిత్యశాసనమ్।కృతంకార్యమకార్యంవావయంయేనాభిపీడితాః॥ ※ ॥యదిప్రవ్రాజితోరామోలోభకారణకారితమ్ । వరదాననిమిత్తంవాసర్వథాదుష్కృతంకృతమ్॥ ※ ॥ఇదంతావద్యథాకామమీశ్వరస్యకృతేకృతమ్ ।రామస్యతుపరిత్యాగేనహేతుముపలక్షయే॥ ※ ॥ అసమీక్ష్యసమారబ్ధంవిరుద్ధంబుద్ధిలాఘవాత్ । జనయిష్యతిసంక్రోశంరాఘవస్యవివాసనమ్॥ ※ ॥ అహంతావన్మహారాజేపితృత్వంనోపలక్షయే । భ్రాతాభర్తాచబంధుశ్చపితాచమమరాఘవః ॥ ※ ॥ సర్వలోకప్రియంత్యక్త్వాసర్వలోకహితేరతమ్ । సర్వలోకోనురజ్యేతకథంత్వానేనకర్మణా ॥ ※ ॥ సర్వప్రజాభిరామంహి

సార్ధసప్తశ్లోకేన ॥ రాజ్ఞాత్వితి ॥ యేనరామవివాసనేన - వయంపీడితాః-తద్వివాసనంఅకార్యంతుఅకార్యమేవ - రాజ్ఞాతుకైకేయ్యాలఘుతుచ్ఛంశాసనమాశ్రిత్యకార్యంవాకార్యమివకృతంఖల్వితియోజనా ॥ యదీతి ॥ రామఃప్రవ్రాజితోయది - ప్రవ్రాజితఇతియత్-ఏతత్ప్రవ్రాజనంలోభకారణకారితంవా - అన్యాయేనపరద్రవ్యాపహరణేచ్ఛాలోభః - కారణంహేతుఃతేనకారితం- లోభహేతునాకైకేయీరాజ్ఞాఅకారయద్వా - వరదాననిమిత్తంవాకైకేయ్యైప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తంవాభవతు - సర్వథాపక్షద్వయేపిదుష్కృతంకృతం - వరదానసమయేవరద్వయస్యభరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ - వినియోగాభావాద్దుష్కృతత్వోక్తిః-దైవప్రేరణయాయుష్మత్త్యాగాద్దశరథోనోపాలబ్ధవ్యఇత్యాశంక్య - దైవప్రేరితేనాపిదోషసద్భావేత్యాగఃకార్యః- నచదోషోస్మిన్రామేనదృశ్యతఇత్యాహ ॥ ※ ॥ ఇదమితి ॥ ఇదంతావదస్మత్పీడనమీశ్వరస్యకృతే - దైవప్రేరణాయాంసత్యాం - యథాకామంయథేచ్ఛంకృతంభవతు- తథాప్యేతావతాఅనపరాధినోరామస్యపరిత్యాగే - హేతుభూతమపరాధంనోపలక్షయే - దైవప్రేరితోపికేనచిద్దోషేణహేతునాపరిత్యజతి- సదోషోస్మిన్నాస్తీత్యర్థః ॥ ※ ॥అసమీక్ష్యేతి॥బుద్ధిలాఘవాత్ అవివేకాత్ - అసమీక్ష్యఉచితానుచితమనవేక్ష్య - సమారబ్ధంవిరుద్ధంసర్వలోకవిరుద్ధంవివాసనంరామవివాసనంకర్తృ-రాఘవస్యదశరథస్యక్రోశంనిందాంజనయిష్యతి ॥ ※ ॥గురోరప్యవలిప్తస్యకార్యాకార్యమజానతః।ఉత్పథంప్రతిపన్నస్యపరిత్యాగోవిధీయతఇతివచనార్థంహృదినిధాయాహ।అహంతావదితి - భర్తాస్వామీ - అన్యదప్యాహసర్వలోకేత్యాది

పూర్వేణాన్వయః - సుమన్త్రప్రేషణవేలాయాం లక్ష్మణాదివాక్యాశ్రవణేపి అత్ర సిద్ధవదనువాదసామర్థ్యాత్ తదానీమేవ సముక్తమిత్యవగన్తవ్యం॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥ జానకీత్యాది॥ తుశబ్దేన లక్ష్మణాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే - లక్ష్మణో రామశోకవికారగమ్యహృదయనిహితం వచోద్ఘాటితవాన్ - సీతా తు న తథేతి - మయోచ్యమానం సీతాశోకానుభావమాకర్ణ్య త్వద్బుద్ధ్యా హృదయేన తద్వ్యాన భవితవ్యమితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం - హృదయస్థశోకాతిరేకేణ నిశ్వసన్తీ - మనస్వినీ గభీరమనస్కా - భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితాస్మితా - విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా - స్థితా॥౩౪॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనా అననుభూతపూర్వవ్యసనా - తత్ర హేతుః - రాజపుత్రీతి - యశస్వినీ లితదానీమప్యనుచితకైకేయీనిందాత్వేన కీర్తిమతీ - తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజదుఃఖేన - రుదతీ గద్గదనాపథావవతీ సతీ - మాం కించిదపి నైవాబ్రవీత్ - కేనచిత్ సంభాషణస్యాప్యసహ్యత్వాత్॥౩౫॥ ఉద్వీక్షమాణేతి॥ తతో భర్తారముద్దిశ్య ముఖముద్వీక్షమాణా సతీ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితా మాం ప్రయాన్తముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ - రథేగతే కథం పద్భ్యామేవ ప్రాన్తరం కాన్తారం శ్వః యాస్యతి రామ ఇతి హృదయం ధారయితుమశక్తా అశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః॥౩౬॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

మమేతి॥ మమవర్త్మని - మత్సంబంధినిమార్గే - న ప్రావర్తన్త నవవియోగక్లేశాదితి భావః॥౧॥ ఉభాభ్యామితి॥ రాజపుత్రాభ్యామితి చతుర్థీ - తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం॥౨॥ గుహేనేతి॥ గుహేన సార్ధం - తత్ర గుహజనసందర్శనమపి క్లేశాపహమితి భావః - తత్రైవ నతు వర్త్మని - దివసానితి బహువచనేన కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వసిద్ధిరిత్యేకే - వస్తుతస్తు వనస్థితిమూలే ఏకదినం - భరద్వాజాశ్రమే ద్వితీయం - యమునాతీరే తృతీయం - చతుర్థే చిత్రకూటప్రవేశః - పంచమే గుహాచార్యైస్తత్ సర్వం నివేదితం - షష్ఠే సూతనిగమః -య

రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికమ్। సర్వలోకవిరుద్ధేమం కథం రాజా భవిష్యసి॥౩౩॥ జానకీ చ మహారాజ నిశ్వసన్తీ తపస్వినీ। భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మృతా స్మితా॥౩౪॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ। తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించిదబ్రవీత్॥౩౫॥ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా। ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాన్తముదీక్ష్య సా॥౩౬॥ తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవల్లక్ష్మణబాహుపాలితః। తథైవ సీతా రుదతీ తపస్వినీ నిరీక్షతే రాజరథం తథైవ మామ్॥౩౭॥

❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి బ్రువన్తం తం సూతం సుమన్త్రం మన్త్రిసత్తమమ్। బ్రూహి శేషం పునరితి రాజా వచనమబ్రవీత్॥ ❋ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమన్త్రో బాష్పవిక్లబః। కథయామాస భూయోపి రామసందేశవిస్తరమ్॥ ❋ ॥ జటాః కృత్వా మహారాజ చీరవల్కలధారిణౌ। గంగాముత్తీర్య తౌ వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ॥ అగ్రతో లక్ష్మణో యాతః పాలయన్ రఘునన్దనమ్। తాంస్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్మ్యవశస్తదా॥౧॥ మమ త్వశ్వా నివృత్తస్య న ప్రావర్తన్త వర్త్మని। ఉష్ణమశ్రు ప్రముంచన్తో రామే సంప్రస్థితే వనమ్॥౨॥ ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యామథ కృత్వాహమంజలిమ్। ప్రస్థితో రథమాస్థాయ తద్దుఃఖమపి ధారయన్

॥౩॥ గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్। ఆశయా యది మాం రామః పునశ్శబ్దాపయేదితి

సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా నస్థితం త్వా - అనేన క్రూరకర్మణా సర్వలోకః కథమనురజ్యేత॥ ❋ ॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ సర్వేతి॥ కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీతి శేషః॥౩౩॥ జానకీతి॥ విస్మృతా విస్మృతసర్వప్రయోజనా - అస్మితా స్మితరహితా విష్ఠితా స్థితా॥౩౪॥౩౫॥౩౬॥ తథైవేతి॥ లక్ష్మణబాహుపాలితః - లక్ష్మణేన శుశ్రూషమాణః॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

మమత్వశ్వా ఇతి॥ మయా నివృత్తే మార్గే అశ్వా న ప్రావర్తన్త నవ్యావర్తన్త - అయం భావః - శతమఖముఖవిబుధదుర్లభ శ్రీరామసేవా - అస్మాభిర్భాగ్యవశాల్లబ్ధా - సా నిర్దయేన దైవేన విఘటితా ఇతః పరం కిం కరిష్యామః - అస్మాకం వ్యర్థజీవనం కిమర్థమిత్యశ్వంతపః - మయ్యతికఠినహృదయే ప్రతినివృత్తేప్యశ్వా నన్యవర్తన్త - తథాపి మయా కథంచిన్నివర్తితా ఇతి॥౧॥ ఉష్ణమితి॥ తేనాశ్రు విముంచన్తః॥ తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం॥౨॥ గుహేనేతి॥ పునశ్శబ్దాపయేదాహ్వయేదితి శంకయా - గుహేన సార్ధం బహూన్ దివసాన్ స్థితోఽస్మీతి సంబంధః॥

❋ ఇతి బ్రువన్తమిత్యాది సార్ధచత్వారః శ్లోకాః యద్యపి బహుషు పుస్తకేషు న దృష్టాః తీర్థీయాదివ్యాఖ్యానేష్వపి న వ్యాఖ్యాతాః తథాపి కేషుచిత్ పుస్తకేషు విద్యమానత్వాత్ అత్రాప్యంకితా ఇతి సుధియో విదాంకుర్వన్తు

స్యాద్వితీయదినే భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూటగమనవ్యవసాయాత్ - తృతీయదినే చార్ధరాత్రే నిర్వేదనం చతుర్థే సూతనిర్గమః॥ అతః త్రీన్ దివసాన్ గంగాకూలే స్థితోऽస్మీత్యర్థః - బహూనీతి విశేషణాత్ రామవియోగేన - ఏకైకస్య దివసస్యైకకల్పవత్ ప్రతిభానమితి దర్శితం - పున శ్శబ్దాపయేత్ - పునరాహ్వయేత్ - వనచరముఖే నేతి హృదయం - శబ్దశబ్దాన్నైతత్ప్రతాపుగం తోష్యయమస్తి - అతోऽఙ్కాపయతీత్యాదివ త్సిద్ధం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ఉపతప్తోదకా ఇతి ॥ ఆకాత్సే ఋర్ణోపత ప్తత్వ్యుదాసాయోదకపదం - తేనాతపకార్యోపతాపవ్యావృత్తిః - పల్వలాని సరాంసి చ పల్వలానీతి దృష్టాంతార్థం - ఏవం వనానీత్యపి - అనేనాల్పాధికవిభాగమంతరేణ పరిత ప్తత్వం ద్యోత్యతే ఉపతప్తోదకా ఇతి పదం లింగవిపరిణామేన పల్వలాదౌ యోజనీయం - వనాని సంతతజలసేకమంతరేణ ప్రవృద్ధానికరినాకారాణి - ఉపవనాని జలసేకేన ప్రవృద్ధాన్యతికోమలాని - పరిశుష్కపలాశాని వికరూసేణశుష్కపత్రాణి - పత్రం పలాశమిత్యమరః ॥ ౫ ॥ నేతి ॥ న సర్పంతి న గచ్ఛంతి - కింతు స్తబ్ధతయా తిష్ఠంతి - సత్త్వాని జంతవః వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్వదా సంచారస్వభావాః - గజా వాన ప్రచరంతి ఆహారార్థమపి న సంచరంతీత్యర్థః - గమనవచ్ఛబ్దోऽపి నాస్తీత్యాహ నిష్కూజమితి - నిష్కూజం నిశ్శబ్దం ॥ ౬ ॥ లీనపుష్కరపత్రా ఇతి ॥ లీనపుష్కరపత్రాః గ్లాన్యతిశయేన జలాంతర్లీనపద్మపత్రాః లీనాః సంచారరహితాః - విహంగమాః జలకాకాదయః ॥ ౭ ॥ జలజానీతి ॥ మాల్యాని పుష్పాణి - మాల్యం పుష్పే పుష్పదామ్నీతి వైజయంతీ । యథాపురం యథాపూర్వం - అల్పగంధీనీతి మత్వర్థీయ ఇనిః - స్వభావస్యదుస్త్యజత్వాదల్పత్వం - ఫలాని రసాలపనసాదీని ॥ ౮ ॥ అత్రేతి ॥ ఉద్యానాని ఆక్రీడాః - పుమానాక్రీడ ఉద్యానమిత్యమరః । శూన్యాని నిర్జనాని - ప్రలీనాః నిద్రేషు మూర్ఛితాః - విహగాశ్శుకపికశారికాదయః - యేషు తాని తథోక్తాని ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని - ఆరామస్స్యాదుపవనం కృత్రిమం వనమేవ యదిత్యమరః ॥ న చాభిరామాన్ - కింతు నిశ్శ్రీకాన్ పశ్యామీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దేవరాజరథమితి ॥ దేవరాజరథమిత్యత్ర దేవేతి సంబోధనం ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః - ఆయతైరిత్యత్రాశ్రువేగాతిశయోక్త్యర్థః - నిగంజనత్వం ద్యోతయితుం విమలైరిత్యుక్తం - అభి

॥ ౩ ॥ విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః । అపి వృక్షాః పరిమ్లానాః సపుష్పాంకురకోరకాః ॥ ౪ ॥ ఉపతప్తోదకా నద్యః పల్వలాని సరాంసి చ । పరిశుష్కపలాశాని వనాన్యుపవనాని చ ॥ ౫ ॥ న చ సర్పంతి సత్త్వాని వ్యాళా న ప్రచరంతి చ । రామశోకాభిభూతం తన్నిష్కూజమభవద్వనమ్ ॥ ౬ ॥ లీనపుష్కరపత్రాశ్చ నరేంద్ర కలుషోదకాః । సంతప్తపద్మాః పద్మిన్యో లీనమీనవిహంగమాః ॥ ౭ ॥ జలజాని చ పుష్పాణి మాల్యాని స్థలజాని చ । నాద్య భాంత్యల్పగంధీని ఫలాని చ యథాపురమ్ ॥ ౮ ॥ అత్రోద్యానాని శూన్యాని ప్రలీనవిహగాని చ । న చాభిరామానారామాన్ పశ్యామి మనుజర్షభ ॥ ౯ ॥ ప్రవిశంతమయోధ్యాయాం న కశ్చిదభినందతి । నరా రామమపశ్యంతో నిశ్శ్వసంతి ముహుర్ముహుః ॥ ౧౦ ॥ దేవ రాజరథం దృష్ట్వా వినా రామమిహాగతమ్ । దుఃఖాదశ్రుముఖస్సర్వో రాజమార్గగతో జనః ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైర్విమానైః ప్రాసాదైరవేక్ష్య రథమాగత

తః - అయమర్థః - సీతారామలక్ష్మణైస్సహ గంగాం ప్రాప్య - గుహేన సహ స్థితదివస స్త్వేకః - రామస్య గంగోత్తరణానంతరం - వటమూలావస్థానదివస స్త్వేకః - రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే భరద్వాజాశ్రమాద్యావత్ప్రేషితచారాగమనం తావద్దివస స్త్వేకః - ఏవమాహత్య త్రిదివసాః - అతః బహుత్వస్య త్రిత్వే పర్యవసానాత్ - స్థితోऽస్మి దివసాన్ బహూనిత్యస్యావిరోధః - కించ రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే - భరద్వాజాశ్రమాచ్చారాగమనానంతరం - తస్మిన్నేవ దివసే శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్య - తృతీయదివససాయంకాలే సుమంత్రస్యాయోధ్యాప్రవేశసంభవాత్ - తతః సాయాహ్నసమయే తృతీయేऽహని సారథిరయోధ్యాం సమనుప్రాప్య - నిరానందాం దదర్శేతి హేతి - పూర్వసర్గే ఉక్తస్యాప్యవిరోధ ఇతి సర్వం సమంజసం ॥ ౩ ॥ కైకేయీనిమిత్తం రామవివాసనం సర్వక్షోభకరమభూదిత్యాహ ॥ విషయ ఇత్యాది ॥ విషయే దేశే సపుష్పాంకురకోరకాః పుష్పాణ్యభినవవికసితాని - అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః - కోరకాః పుష్పముకుళాని తైస్సహితా వృక్షా అపి పరిమ్లానాః ॥ అయం భావః - రామస్య జగదుపాదానకారణత్వేన - సర్వాత్మకత్వాద్రామైకజీవినః - కుసుమకిసలయకోరకసహితా వృక్షాదయః - ఛేదనానంతరం ప్రరోహణశీలా అపి రామాదర్శనవ్యసనకర్శితాః - ఛేదనం వినాపి పరిమ్లానాః సద్యోపి వశుష్కప్రాయా బభూవుః - కిమనుష్యాదయ ఇతి ॥ ౪ ॥ ఉపతప్తేతి ॥ పల్వలాని సరాంసి చ తప్తోదకాని - అనేనాల్పాధికభాగమంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే - వనాని సంతతజలసేకమంతరేణ - ప్రవృద్ధానికరినాకారాణి ఉపవనాని జలసేకప్రవృద్ధాన్యతికోమలాని - పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ పరిశుష్కపత్రాణి ॥ ౫ ॥ న చేతి ॥ సత్త్వాని హింస్రాః పశవః న ప్రచరంతి - ఆహారార్థమపి న సంచరంతీత్యర్థః - వనం నిష్కూజం - వనస్థపక్షిణో న కూజంతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ లీనేతి ॥ లీనపుష్కరపత్రాః సంకుచితపద్మపత్రాః పద్మిన్యః సరస్యః ॥ ౭ ॥ జలజానీతి ॥ మాల్యాని పుష్పాణి - యథాపురం యథాపూర్వం ॥ ౮ ॥ అత్రేతి ॥ ఉద్యానాని ఆక్రీడాః - ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దేవేతి ॥ దేవ రాజేత్యత్ర దేవేతి సంబుద్ధిః అశ్రుముఖః అభూదితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యాదిశిఖరవర్తిన్యో లిఖేషు స్థిత్వావేక్ష్యేత్యర్థః - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః

వీక్షుం తేవ్యక్తమిత్యత్ర అవ్యక్తమితిపదచ్ఛేదః॥౧౨॥౧౩॥నామిత్రాణామితి॥ ఉదాసీనేత్యత్రాపి నఞనుషజ్యతే-అమిత్రాణాంతద్వైరిశేషశ్చ రామస్యామిత్రప్రసంగాభావాత్ - యద్వాపౌరజనస్యామిత్రాణాం పౌరజనస్యమిత్రాణాంచ-ఉదాసీనజనస్యఉదాసీనజనాపేక్షయా ఆర్తతయా హేతునావిశేషంనోపలక్షయేకుత్రచిత్ పురుషేమిత్రాణిచ-నస్వకార్యాణికుర్వంతి-నాపిశత్రవోపీతిభావః॥౧౪॥ అప్రహృష్టమనుష్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వినిశ్వసితనిస్వనాదీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా-యద్వావినిశ్వసితస్యైవనిస్వనో యస్యాస్సా-వ్యాధివిశేషోపరుద్ధనిశ్వాసజనవదవిరతహాహాకారయుక్తేత్యర్థః-సన్నిహితత్వేనకౌసల్యాంద్రష్టాంవీకరోతి-పుత్రహీనాపుత్రవియుక్తాపితావతా ప్రబంధేనరామస్యసర్వాత్మకతాబుషిణానుసంహితేతిప్రబంధగతవస్తుధ్వనిః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ సుమంత్రేపృష్టస్యోత్తరమభిధాయతత్తోధికంరాజ్యపురుషమ్ భాదికంకథయతీసతితన్మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థమితిబుద్ధ్వాంగీకారేణోత్తరమాహ-కైకేయ్యేతి॥ వినియుక్తేన ప్రతిజ్ఞాంప్రతిజానీష్వయదిత్వంకర్తుమిచ్ఛసి - అథతద్వ్యాహరిష్యామియదభిప్రార్థితం - మయేత్యుక్తక్రమేణవిశేషేణనియోగంప్రాపితేనేత్యర్థః - పాపాభిజనభావయాపాపవిషయ జన్మభూమ్యభిప్రాయయుక్తయా- యద్వాపాపోయోభిజనభావః-కులక్రమాగతోభిప్రాయస్సయస్యాస్తయా - కులేప్యభిజనోజన్మభూమావిత్యమరః। శంసమే-జీవవా - మావా - నమామపహాసిష్యసీత్యుక్తవత్యామాతృతుల్యస్వభావయేత్యర్థః - నసమర్థితంనవిచారితం॥౧౮॥నసుహృద్భిరితి॥ నిగమఃపురంవణిక్పథో వేదోనిగమఇత్యమరః। తత్రభవానైగమాః నైగమాః। అత్రాపినేత్యనుషజ్యతే - అయమర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః సుహృద్భిర్మంత్రయిత్వానకృతః అమాత్యైశ్చమంత్రయిత్వానకృతః - నైగమైశ్చమంత్రయిత్వానకృతః - కింతు స్త్రీహేతోస్సంమోహాత్ సహసాకృతః॥౧౯॥భవితవ్యతయేతి॥ అథవాఇదంవ్యసనం - యదృచ్ఛయాస్పష్టహేతుంవినా - భవితవ్యతయా-పాపేనప్రాప్తమితిసంబంధః॥౨౦॥ సూతేతి॥ తేతుభ్యం - సుకృతముపకారః-సంత్వరయంతినిర్గమిషంతీత్యర్థః॥౨౧॥యదీతి॥ అద్యాపిఅస్యాంవిపద్యపి - మమైవాజ్ఞాయదిప్రవర్తతేతదారాఘవంనివర్తయ-తుశబ్దోవధారణే॥౨౨॥౨౩॥వృత్తదంష్ట్ర ఇతి॥ వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః - యదిపశ్యేయంజీవామీతిసంబంధః॥౨౪॥లోహితాక్షమితి॥

మ్। హాహాకారకృతానార్యో రామాదర్శనకర్శితాః॥౧౨॥ఆయతైర్విమలైర్నేత్రైరశ్రువేగపరిప్లుతైః। అన్యోన్యమభివీక్షుం తేవ్యక్తమార్తతరాస్స్త్రియః॥౧౩॥నామిత్రాణాంనమిత్రాణాముదాసీనజనస్యచ।అహమార్తతయాకించిద్విశేషముపలక్షయే॥౧౪॥అప్రహృష్టమనుష్యా చ దీననాగతురంగమా। ఆర్తస్వరపరిమ్లానా వినిశ్శ్వసితనిస్స్వనా॥
నిరానందా మహారాజ రామప్రవ్రాజనాతురా। కౌసల్యా పుత్రహీనేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతి మా॥౧౬॥సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమదీనయా। బాష్పోపహతయా రాజా తంసూతమిదమబ్రవీత్॥౧౭॥కైకేయ్యా వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా। మయా న మంత్రకుశలైర్వృద్ధైస్సహ సమర్థితమ్॥౧౮॥న సుహృద్భిర్న చామాత్యైర్మంత్రయిత్వా చ నైగమైః। మయాయమర్థస్సంమోహాత్ స్త్రీహేతోస్సహసా కృతః॥౧౯॥భవితవ్యతయా నూనమిదం వా వ్యసనం మహత్। కులస్యాస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా॥౨౦॥సూత యద్యస్తి తే కించిన్మయా తు సుకృతం కృతమ్।త్వం ప్రాపయాశు మాం రామం ప్రాణాస్సంత్వరయంతి మామ్॥౨౧॥యద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్తయతు రాఘవమ్।న శక్ష్యామి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుమ్॥౨౨॥అథవాపి మహాబాహుర్గతో దూరం భవిష్యతి।మామేవ రథమారోప్య శీఘ్రం రామాయ దర్శయ॥౨౩॥వృత్తదంష్ట్రో మహేష్వాసః క్వాసౌ లక్ష్మణపూర్వజః। యది జీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయా సహ॥౨౪॥లోహితాక్షం మ

భూపురితిశేషః॥౧౧॥ఆయతైరితి॥ అవ్యక్తమితిభేదః॥౧౨॥౧౩॥నేతి॥ ఆర్తతయా రామప్రవాసజనితార్తత్వేనహేతునా-అమిత్రాణామన్యోన్యశత్రూణాంవిశేషంనోపలక్షయే - మిత్రాణామన్యోన్యమిత్రాణాంవిశేషంనోపలక్షయేఉదాసీనజనస్యచవిశేషంనోపలక్షయ-ఇతిసంబంధః - అనయోఃశత్రుత్వమనయోర్మిత్రత్వమయముదాసీన ఇతిభేదో న జ్ఞాయతఇత్యర్థః॥౧౪॥ అప్రహృష్టేతి॥ వినిశ్వసితనిస్వనాదీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా॥౧౫॥౧౬॥ ౧౭ ॥ సుమంత్రఃపృష్టస్యోత్తరమభిధాయమమాకృత్యకరణద్యోతనార్థంతతోధికంకథయతీతిబుద్ధ్వా - అంగీకారేణోత్తరమాహ ॥ కైకేయ్యేతి॥ వినియుక్తేనరామంప్రవ్రాజయేతిశేషః - పాపాభిజనభావయా పాపానాంజన్మభూమ్యభిప్రాయయా - కులేప్యభిజనోజన్మభూమావిత్యమరః॥౧౮॥నేతి॥నైగమైఃవేదశాస్త్రవిద్భిః॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ యదీతి ॥ నివర్తయతుభవానితిశేషః॥౨౨॥౨౩॥వృత్తేతి॥ వృత్తదంష్ట్రః-కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః -॥లక్ష్మణపూర్వజః-క్వ- అసావహంముమూర్షుః క్వేత్యనుకర్షః - ముమూర్షోర్మమరామస్యదర్శనందుర్లభమిత్యర్థః॥౨౪॥లోహితేతి॥ యదిపశ్యేయంతదాజీవామి॥౨౫॥ అతఇతి॥ నపశ్యే

ఆముక్తమణికుండలం ధృతరత్నకుండలం॥౨౫॥ అతో న్వితి॥ న పశ్యామీతియత్ - అతః అదర్శనాత్ దుఃఖతరం కిం ను - కిమపి దుఃఖతరం నాస్తీత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥ స తేనేతి॥ దుఃఖేన తప్తాయః పిండస్థానీయేన అర్పితచేతనః వ్యాప్తచిత్తః - అవగాఢః ప్రవిష్టః॥౨౮॥ అనుభూయమానస్య శోకస్యాపరిమేయత్వాత్ తం సాగరత్వేన రూపయతి - రామశోకమహాభోగ ఇత్యాదినా॥ రామశోక ఏవ మహానాభోగో వైపుల్యం యస్య స తథా సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా - అశ్రువేగస్య ప్రభవో మూలం హేతుః - సాగరో హి వర్షణస్య నిదానం - మహాగ్రాహః మహాగ్రాహః అనేన కుబ్జావాక్యమేవ రామప్రవాసనమూలమితి రాజ్ఞా జ్ఞాతమిత్యవగమ్యతే - నృశంసాయాః కైకేయ్యాః - వరవివ వేలా జలవృద్ధిర్యస్య రామప్రవ్రాజనమేవాయత మాయామో దైర్ఘ్యం యస్య - తథా సాగరత్వరూపణప్రయోజనమాహ - యస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకేన॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ అశోభనమితి॥ నలభ ఇతియత్ - ఇగమశోభనమిత్యన్వయః - కవినాపి వక్తుమశక్యత్వాదివేత్యుక్తం॥౩౩॥ ఇతీతి॥ ఇతిః ఉక్తప్రకారేణ - రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి - పార్థివే ప్రణష్టే మూర్ఛితే సతి - దేవీ పునరేవ భయముగమత్ - పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి - ఇదానీం భర్తురపి కిం భవిష్యతీతి భయమగమదిత్యర్థః॥౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

తత ఇతి॥ భూతోపసృష్టేవ ధరణ్యాం వేపమానా - భూతగృహీతేవ భూమావలితా వివర్తమానేత్యర్థః - గతసత్త్వేవ గతప్రాణేవ ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః॥౧॥౨॥ నివర్తయేతి॥ అథ తాన్నానుగచ్ఛామి తాన్నానుగచ్ఛామి చేత్॥౩॥ బాష్పవేగేతి॥ సజ్జమానయా విక్లబయా॥౪॥ త్యజేతి॥ మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీత్యజ్ఞానం - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - సంతాపం శోకజనితదేహసంతాపం - రామో దుఃఖితో భవిష్యతీతి సంతాపమిత్యర్థః - యస్మాద్రాఘవస్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్మాచ్ఛోకాదికం త్యజేత్యన్వయః॥౫॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ పరలోకమారాధయతి పరలోకం సాధయతి - రాధసాధసంసిద్ధావితి ధాతుః॥౬॥ విజన ఇతి॥ లభతే భీతేత్యత్ర అభీతే

హా బాహుమాముక్తమణికుండలమ్। రామం యది న పశ్యేయం గమిష్యామి యమక్షయమ్॥౨౫॥ అతో ను కిం దుఃఖతరం సోఽహమిక్ష్వాకునందనమ్। ఇమామవస్థామాపన్నో నేహ పశ్యామి రాఘవమ్॥౨౬॥ హా రామ రామానుజ హా హా వైదేహి తపస్విని। న మాం జానీత దుఃఖేన మ్రియమాణమనాథవత్॥౨౭॥ స తేన రాజా దుఃఖేన భృశమర్పితచేతనః। అవగాఢస్సుదుష్పారం శోకసాగరమబ్రవీత్॥౨౮॥ రామశోకమహాభోగస్సీతావిరహపారగః। శ్వసితోర్మిమహావర్తో బాష్పఫేనజలావిలః॥౨౯॥ బాహువిక్షేపమీనౌఘో విక్రందితమహాస్వనః। ప్రకీర్ణకేశశైవాలః కైకేయీబడబాముఖః॥౩౦॥ మమాశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్యమహాగ్రహః। వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః॥౩౧॥ యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽహం కౌసల్యే రాఘవం వినా। దుస్తరో జీవతా దేవి మయాయం శోకసాగరః॥౩౨॥ అశోభనం యోఽహమిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో న లభే సలక్ష్మణమ్। ఇతీవ రాజా విలపన్మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్ఛితః॥౩౩॥ ఇతి విలపతి పార్థివే ప్రణష్టే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః। వచనమనునిశమ్య తస్య దేవీ భయమగమత్పునరేవ రామమాతా॥౩౪॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

తతో భూతోపసృష్టేవ వేపమానా పునః పునః। ధరణ్యాం గతసత్త్వేవ కౌసల్యా సూతమబ్రవీత్॥౧॥ నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థస్సీతా యత్ర చ లక్ష్మణః। తాన్ వినా క్షణమప్యత్ర జీవితుం నోత్సహే హ్యహమ్॥౨॥ నివర్తయ రథం శీఘ్రం దండకాన్నయ మామపి। అథ తాన్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమక్షయమ్॥౩॥ బాష్పవేగోపహతయా స వాచా సజ్జమానయా। ఇదమాశ్వాసయన్ దేవీం సూతః ప్రాంజలిరబ్రవీత్॥౪॥ త్యజ శోకం చ మోహం చ సంభ్రమం దుఃఖజం తథా। వ్యవధూయ చ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః॥౫॥ లక్ష్మణశ్చాపి రామస్య పాదౌ పరిచరన్ వనే। ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః॥౬॥ విజనేఽపి వనే సీ

మీతియత్ - అతో దుఃఖతరం కిం ను॥౨౬॥౨౭॥ స ఇతి॥ అవగాఢః ప్రవిష్టః॥౨౮॥ రామేత్యాది॥ సీతావిరహపారగః - సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥ వరవేలః వర ఏవ వేలా యస్య సః॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనషష్టితమస్సర్గః

తత ఇతి॥ భూతోపసృష్టేవ భూతావిష్టేవ - గతసత్త్వేవ గతాసురివ ధరణ్యాం స్థితేతి శేషః॥౧॥౨॥౩॥ బాష్పేతి॥ వాచా ఉపలక్షితాం సూతః॥౪॥౫॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ పరలోకమారాధయతి పరలోకం సాధయతి॥౬॥ విజన ఇతి॥ అక్షీతేతి చ్ఛేదః। విస్రంభం ప్రణయం॥౭॥౮॥౯॥ భా

తిపదచ్ఛేదః - విస్రంభం ప్రణయం - విస్రంభః ప్రణయేపి చేత్యమరః॥౭॥ నాస్యా ఇతి॥ కృతం వనవాసకృతం - కించిదిత్యస్య వివరణం సుసూక్ష్మమితి - ప్రవాసానాముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ - అభ్యస్తవనవాసప్రయాసేవేత్యర్థః॥౮॥౯॥ బాలేతి॥ క్రీడైకరసత్వాత్ బాలా దృష్టాంతః - దుఃఖానభిజ్ఞానేవా బాలాదృష్టాంతః - అబాలచంద్రనిభాననేతిపదచ్ఛేదః - రామే - అధీనాత్మా - న క్వచిత్తేత్యర్థః - యద్వా రామా రామే రామరూపారామే॥౧౦॥ తద్గతమితి॥ యత్ యస్మాత్ కారణాత్ - అస్యాస్సీతాయాః హృదయం - తద్గతం రామగతం - జీవితం చ తదధీనం - తస్మాత్ వనం రామసహితం వనం - అయోధ్యా భవేత్ - రామహీనా అయోధ్యాపి తథా వనం భవేదిత్యర్థః॥౧౧॥ పరీత్యాదినా సీతాయా ఉల్లాస ఉచ్యతే - దృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి - రామం లక్ష్మణం వా పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ - అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే - విహారం క్రీడాం - సంశ్రితేవ స్థితా - యద్వా విహరత్యస్మిన్నితి విహారః ఇతం - అధికరణే ఘఞ్ - ఉద్యానమిత్యర్థః॥౧౩॥ అయోధ్యానిర్గమకాలికం కైకేయీవిషయకం సీతాయాః పరుషం వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియమితి వక్తుముపక్రమ్య తస్య వృద్ధయోర్జీవన నిరాశాహేతుత్వం మత్వా నోచితమిదం వక్తుమిత్యస్మరణవ్యాజేనోపారమతే త్యాహ ఇదమేవేత్యాది॥ అస్యాస్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ స్మరామి ప్రస్తుతవృత్తాంతమేవ స్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసా ఉపజల్పితం సహసాత్ సీతయోక్తం వాక్యం - ఇదానీం మామం ప్రతి న భాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయమిత్యవధానాభావాత్ - పర్యుపస్థితం సీతావచనత్వేన వక్తుముపక్రాంతం - తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్ఛాద్య - దేవ్యాః హ్లాదనం ఆహ్లాదనకరం - ఉపక్రాంతవాక్యవద్దేవ్యాస్సంతాపహేతుభూతం మధురం వచనమబ్రవీదితి పదయోజనా - సహసా త్వరయా - ఉపజల్పితం అక్రమేణోక్తమిత్యస్మరణహేతూపదర్శనం - కైకేయీసంశ్రితమిత్యుపక్రాంతాంశః - ఇదం న స్మరామీతి పునస్స్మృతిచోదనావకాశాప్రదానం - ఇదానీం భవద్దుఃఖదర్శనసమయే మామం ప్రతి న భాతీతి ధ్వంసన ప్రకారః - ధ్వంసనహేతుం కవిరనువదతి ధ్వంసయిత్వా తు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థితమితి॥ హ్లాదనమిత్యనేనోపస్థితవచనస్య తాపహేతుత్వం ద్యోత్యతే - నను - కైకేయీనిందారూపత్వేపి దేవ్యాస్తాపకారణమవశ్యం గోపనీయం - కీదృశం తద్వాక్యం స్యాత్ - కించిదితి మిత్యుక్తౌ తత్ర కిం ప్రమాణం స్యాత్ - ఉచ్యతే అత్రేహ - ఏవంవిధం హి కార్యవశాత్ గుప్తం క్వచిత్ కవిర్న వివృణోతి చేత్ సర్వజ్ఞోపి తత్ కథమిదమిత్యభిదధ్యాత్ - అత్రేమం చ ప్రపాదముపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయోస్సంతాపకరం కైకేయీవిషయకం వృత్తాంతం కవిరుత్తరత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి - యుద్ధకాండే సీతామధికృత్య నిజగాద తత్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీయ ఫేత్యుక్త్వా కైకేయీవిషయకం సీతావచనమేవాహ - సకామా భవ కైకేయి హతోయం కులనందన ఇతి। ఇదం సీతాహృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేనైవాభీష్టసిద్ధేః రామవినాశనాభ్యర్థనస్యేదమాహూతం - రామవినాశనే హి తద్వియోగం క్షణమపి సోఢుమక్షమా సీతా స్వయమనుగచ్ఛేత్ - సా చ లోకోత్తరసుందరీ కేనాప్యపహ్రియేత - తస్యాం చ హృతాయాం రామస్స్వయం విజహ్యాత్ - తతో మే రాజ్యం సుప్రతిష్ఠితం స్యాత్ - అన్యథా లబ్ధేనాపి రాజ్యేన న కించిత్ ప్రయోజనం - యతో రామగుణపరవశస్సర్వోపి జనస్తద్విధేయస్స్యాత్ - తస్మాద్రామోపి వినాశాయ వివాసనీయ ఇతి - ఇదమేవ సీతోక్తం రామోప్యారణ్యకాండే సుప్రయుక్తవుచితం సాంత్వయన్ - కచ్చిత్ సకామా కైకేయీ సుఖితా సా భవిష్యతి। యా న తు ప్రియతే రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినై భర్తావజ్ఞానగృష్టమితి స్యాయేనన క్ష్యతి - కచ్చిత్ సకామా కైకేయీ సుఖితా సా భవిష్యతి। యా న తు ప్రియతే రాజ్యేన పుత్రా ఇవ దీర్ఘదర్శినే। ఇదం సుధాదర్శనేతి॥ అన్యత్ర చ - యదభిప్రేతమస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్। కైకేయ్యాస్తత్ సుసంవృత్తం క్షిప్రమద్యైవ లక్ష్మణేతి॥ ఇమం సుధాదర్శనేతి॥ అన్యత్ర చ - యదభిప్రేతమస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్। కైకేయ్యాస్తత్ సుసంవృత్తం క్షిప్రమద్యైవ లక్ష్మణేతి॥ అదృష్టపూర్వార్థం పూర్వసర్గాంతే సూచితవాన్ - జానకీ తు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ। భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ। తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించిదబ్రవీత్॥ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా। ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంతముదీక్ష్య సేతి॥ అత్ర రోదనమవచనం పరిశుష్యతా ముఖేన భర్తృవీక్షణం పునస్సుమంత్రవీక్షణం బాష్పమోచనం

తా వాసం, ప్రోష్య గృహేష్వివ। విస్రంభం లభతేభీతా రామే సంన్యస్తమానసా॥౭॥ నాస్యా దైన్యం కృతం
కించిత్సుసూక్ష్మమపి లక్ష్యతే। ఉచితేవ ప్రవాసానాం వైదేహీ ప్రతిభాతి మా॥౮॥ నగరోపవనం గత్వా య
థా స్మ రమతే పురా। తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేష్వపి॥౯॥ బాలేవ రమతే సీతా బాలచంద్రనిభాన
నా। రామా రామే హ్యధీనాత్మా విజనేపి వనే సతీ॥౧౦॥ తద్గతం హృదయం హ్యస్యాస్తదధీనం చ జీవితమ్। అ
యోధ్యాపి భవేత్తస్యా రామహీనా తథా వనమ్॥౧౧॥ పరిపృచ్ఛతి వైదేహీ గ్రామాంశ్చ నగరాణి చ।
గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపాన్ వివిధానపి॥౧౨॥ రామం వా లక్ష్మణం వాపి పృష్ట్వా జానాతి జానకీ। అ
యోధ్యా క్రోశమాత్రే తు విహారమివ సంశ్రితా॥౧౩॥ ఇదమేవ స్మరామ్యస్యాః సహసైవోపజల్పితమ్

వేతి॥ అబాలచంద్రనిభాననేతి భేదః - బాలేవ రామే రమతే॥౧౦॥ తద్గతమితి॥ యత స్తస్యాః హృదయం - తద్గతం రామగతం - తస్మాత్కారణాత్ యథా రామయుక్తం వనమప్యయోధ్యా - తథా రామహీనాప్యయోధ్యా - వనం భవేత్॥౧౧॥ పరిపృచ్ఛతీతి ఉద్యానమివ వనమాశ్రితా నైవ హీ - గ్రామాదీన్ దృష్ట్వా - రామం వా లక్ష్మణం వా పరిపృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతీతి సంబంధః॥౧౨॥౧౩॥ ఇదమేవేత్యాది॥ అస్యాస్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ ప్రస్తుతవృత్తాంతం జాతమేవ స్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం - కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసా జల్పితం హఠాత్సీతయా

సంచరుర్వ్యంతావ్యపూర్వోక్తార్థస్మరణం - తత ఏవ స్తబ్ధతా - భర్తృముఖవీక్షణేన వక్తుమనర్హాత్మజ్ఞానం - బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చశ్చ్సూ(?)ంప్రత్యక్షకథనీయత్వద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే - తత్ర సీతయోక్తం ప్రమాదికమితి జుగోప - అత్ర తుష్ణ్యాసైవ ప్రమాదోత్థం వ్యాజేన పరిహృతవాన్ ॥౧౪॥౧౫॥ అధ్వనేతి ॥ అధ్వనా అధ్వగమనేన - సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన - నవిగచ్ఛతి న వికరోతి ॥ ౧౬॥ సదృశమితి ॥ శతపత్రస్య పద్మస్య - పూర్ణచంద్రోపమప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం - వదాన్యాయాః వల్గువాచః - వదాన్యోవల్గువాగపీత్యమరః । న వికంపతే న విచలతి - స్వాభావికప్రభాం న జహాతీత్యర్థః ॥౧౭॥ అలక్తరసరక్తాభావితి ॥ అద్యాపి వనగమనేపి ॥౧౮॥ నూపురేతి ॥ తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ న్యస్తభూషణాచరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా - వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తైవ - ఖేలం సలీలం గచ్ఛతి - సీతాయాస్సర్వదా సాభరణత్వం - మన్యేసాభరణాసు ప్తాసతాస్మిన్ శయనోత్తమ ఇత్యుత్తరత్ర భరతవచనాదవగమ్యతే । పాఠభేదః - తద్రాగాత్ రామేణ సహగమనకౌతుకాత్ - న్యస్తభూషణాపిత్సృష్ట(?)నూపురాపి - నూపురోత్సృష్టహేలేవ నూపురసంచితవిలాసేవ ॥౧౯॥ గజమితి ॥ గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం - వీక్ష్య - నతుత్రుత్వా - సింహం - తమపి తృణాయ మత్వా - వ్యాఘ్రం వా - జంతుమాత్రహింసకతయా సింహాదప్యతిక్రూరం - సింహదర్శనాదపి వ్యాఘ్రదర్శనమతిక్రూరమితి తత్ప్రకర్షః - వనమాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్ స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశమవగాహమానాపి - నాహారయతి నారోపయతి - ఆహారయతేరారోపార్థకత్వాత్ - భయభావనామాత్రమపి న కరోతీత్యర్థః - నాహారయతి సంత్రాసం - స్త్రీత్వప్రయుక్తస్వాభావికభీతిరపి నిర్గతా - తత్ర హేతుమాహ బాహూ రామస్య సంశ్రితా - పతిభుజాంతర్గతాః కిం బిభ్యతీతి భావః ॥౨౦॥ న శోచ్యా ఇతి ॥ తే రామాదయః - ఆత్మా నో వయం - ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలనరూపం చరిత్రం - శాశ్వతం ఆచంద్రార్కం ॥౨౧॥ విధూయేతి ॥ మహర్షియాతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే ॥ ౨౨ ॥ తథాపీతి ॥ తథాపీత్యుక్తం వివృణోతి సూతేనేత్యాదినా - సుయుక్తవాదినా సూతేన తథా నివార్యమాణాపి - సుతశోకకర్శితత్వాత్ - దేవీప్రియేత్యాదిహా జితాన్న విరరామ ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః

కైకేయీసంశ్రితం వాక్యం నేదానీం ప్రతిభాతి మా ॥ ౧౩ ॥ ధ్వంసయిత్వా తు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితమ్ । హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధురమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ అధ్వనా వాతవేగేన సంభ్రమేణాతపేన చ । న విగచ్ఛతి వైదేహ్యాశ్చంద్రాంశుసదృశీ ప్రభా ॥ ౧౫ ॥ సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభమ్ । వదనం తద్వదాన్యాయా వైదేహ్యా న వికంపతే ॥ ౧౬ ॥ అలక్తరసరక్తాభావలక్తరసవర్జితౌ । అద్యాపి చరణౌ తస్యాః పద్మకోశసమప్రభౌ ॥ ౧౭ ॥ నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ । ఇదానీమపి వైదేహీ తద్రాగాన్న్యస్తభూషణా ॥ ౧౮ ॥ గజం వా వీక్ష్య సింహం వా వ్యాఘ్రం వా వనమాశ్రితా । నాహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సంశ్రితా ॥ ౧౯ ॥ న శోచ్యాస్తే న చాత్మా న శోచ్యో నాపి జనాధిపః । ఇదం హి చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతమ్ ॥ ౨౦ ॥ విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా మహర్షియాతే పథి సువ్యవస్థితాః । వనే రతా వన్యఫలాశనాః పితుః శుభాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయంతి తే ॥ ౨౧ ॥ తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా సుతశోకకర్శితా । న చైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతి చ రాఘవేతి చ ॥ ౨౨ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షష్టితమస్సర్గః -

క్తం వాక్యం - మిదానీం మాం న ప్రతిభాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్పర్యవస్థితం తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా దేవ్యాః కౌసల్యాయాః - హ్లాదనం హ్లాదకరం మధురం వచనమబ్రవీదితి యోజనా ॥౧౪॥౧౫॥ ౧౬॥ వదాన్యాయాః వల్గువాచః - వదాన్యో వల్గువాగపీత్యమరః - న వికంపతే మ్లానతాం న యాతీత్యర్థః ॥౧౭॥౧౮॥ నూపురేతి ॥ నూపురోద్ఘుష్టహేలా హేలా విలాసః - ఖేలం కాంతం - తద్రాగాత్ గమనాభినివేశాత్ - గమనాభినివేశస్య నిరోధిని భూషణాన్యధారయంత్యపి - భూషణసమృద్ధవిలాసేవ ఖేలం గచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా - ఇదానీమపి వనగమనవేళాయామపి - తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ - న్యస్తభూషణా చరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ - నూపురాదిశింజితవిలాసయుక్తైవ - ఇవ ఏవార్థే - ఖేలం కాంతం యథా తథా గచ్ఛతీత్యర్థః - అనేన సీతాయాః సదా సాభరణత్వముక్తం - మన్యే సాభరణా సుప్తేతి భరతవచనాత్ ॥౧౯॥౨౦॥ నేతి ॥ తే రామాదయః - ఆత్మా నో వయం ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలనరూపం ॥ ౨౧ ॥ విధూయేతి ॥ మహర్షియాతే - మహర్షిభిర్యాతే ప్రాప్తే ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥

ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షష్టితమస్సర్గః

వనమితి - స్వార్తాసుతరామార్తా ॥ ౧ ॥ యద్యపీతి ॥ రాఘవఃదశరథః - సానుక్రోశఃవదాన్యశ్చప్రియవాదీచేతి - తేమహాయశః త్రిషులోకేషుప్రథితంయద్యపి - తథాపి అతిశయితాపయశస్కరంకృత్యంకృతమితివాక్యశేషః - తథాపిదుఃఖితౌమార్గేదుఃఖితౌ - తావనేకథందుఃఖంసహిష్యతఇతివక్ష్యమాణేనాన్వయోవా - యద్వావార్ధకేనాసాత్రతోపవాసాదిమహాప్రయాసలబ్ధంజ్యేష్ఠమపిపుత్రమభిషేకకాలేత్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాంనిరూఢవానితితేమహద్యశః త్రిషులోకేషుయద్యపిప్రథితంభవతి - రాఘవశ్చవదాన్యతయాదయయాప్రియవచనశీలతయామహ్యంవాచాపూర్వందత్తంరాజ్యంనత్యజామీతివక్తుమక్షమతయాచరాజ్యందత్తవాన్ - అతస్తస్యాపిమహద్యశఇతియవయోరిదంయుక్తమస్తు - తథాపితౌకథందుఃఖంసహిష్యతఇతియోజనా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సానూనమితి ॥ తరుణీఆరబ్ధయౌవనా - శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా - ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈషన్న్యూనయౌవనమధ్యంప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - పాఠభేదః - శ్యామాతరుణీయౌవనమధ్యస్థాతరుణీ - నతుయౌవనారంభస్థాతరుణీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ భుక్త్వాశనమితి ॥ సూపదంశాన్వితంశోభనవ్యఞ్జనసహితం - నైవారంనీవారసంబన్ధినం ॥ ౫ ॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషమితి ॥ క్రవ్యాదాఃమాంసభక్షకాః ॥ ౬ ॥ మహేన్ద్రధ్వజసంకాశఇతి ॥ మహేన్ద్రధ్వజోనామఇన్ద్రధనుఃకదాచిత్ ధ్వజాకారేణపరమాభ్యుదయనిమిత్తతయాప్రతిభాతీత్యాహుః ॥ ౭ ॥ పద్మవర్ణమితి ॥ పద్మవర్ణంపద్మపత్రవర్ణం - పద్మనిశ్వాసంపద్మగన్ధినిశ్వాసం ॥ ౮ ॥ వజ్రసారమయమితి ॥ నఫలతినస్ఫుటతి - ఞిఫలావిశరణఇతిధాతుః ॥ ౯ ॥ యత్త్వయేతిత్వయానిరస్తాః - మమబాన్ధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్యనగరంత్యక్త్వావనేపరిధావంతీతియత్ ఏతత్ - అకరుణంకర్మ - కరుణారాహిత్యేనకృతంకర్మేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ చతుర్దశవర్షానంతరంరామోరాజ్యంప్రాప్స్యతీత్యాశంక్యపరిహరతియదీతి ॥ పంచదశేవర్షే - రాఘవోయదిపునరేష్యతి - తథాపిరాజ్యంకోశంచ - జహ్యాత్ త్యజేత్ - కుతః - యస్మాత్ కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే - భరతేనోపభుక్తతయాతేనపునర్దత్తమపిరాజ్యంరామస్త్యజేదిత్యర్థః - భరతోనోపలక్ష్యతఇతిపాఠాంతరం - రాజ్యంకోశంచభరతోజహ్యాత్ - ఇదంతునోపలక్ష్యతే - యద్రామఃపునర్భరతదత్తంరాజ్యంప్రతిగృహ్ణీయాదితి - యద్వాయదిరాఘవఃపునరేష్యతితదాభరతఃరాజ్యంకోశంచజహ్యాదితినోపలక్ష్యతే - కరస్థరాజ్యత్యాగస్యాసంభావితత్వాదిత్యర్థః - భరతోయదిభోక్ష్యతఇతిచపాఠః ॥ ౧౧ ॥ భరతేనోపభుక్తతయాపునర్దత్తమపిరాజ్యంరామోనభోక్ష్యతఇత్యత్రదృష్టాంతమాహభోజయంతీత్యాదినా ॥ కిలేతివార్తాయాం - లోకేకేచిత్ బ్రాహ్మణాఃవిద్యాగుణవయోభ్యధికేషువిప్రేషువిద్యమానేష్వపిదక్షిణావిశేషప్రాపణలోభేనస్వానేవబాన్ధవాన్ శ్రాద్ధేభోజయంతి - తతఃపశ్చాత్తదనంతరంకృతకార్యాఃకృతశ్రాద్ధకార్యాస్సంతః

వనంగతేధర్మపరేరామేరమయతాంవరే । కౌసల్యారుదతీస్వార్తాభర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
యద్యపిత్రిషులోకేషుప్రథితంతేమహద్యశః । సానుక్రోశోవదాన్యశ్చప్రియవాదీచరాఘవః ॥ ౨ ॥ కథంనరవరశ్రేష్ఠపుత్రౌతౌసహసీతయా । దుఃఖితౌసుఖసంవృద్ధౌవనేదుఃఖంసహిష్యతః ॥ ౩ ॥ సానూనంతరుణీశ్యామాసుకుమారీసుఖోచితా । కథముష్ణంచశీతంచమైథిలీప్రసహిష్యతే ॥ ౪ ॥ భుక్త్వాశనంవిశాలాక్షీసూపదంశాన్వితంశుభమ్ । వన్యంనైవారమాహారంకథంసీతోపభోక్ష్యతే ॥ ౫ ॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషంశ్రుత్వాశుభమనిన్దితా । కథంక్రవ్యాదసింహానాంశబ్దంశ్రోష్యత్యశోభనమ్ ॥ ౬ ॥ మహేన్ద్రధ్వజసంకాశఃక్వనుశేతేమహాభుజః । భుజంపరిఘసంకాశముపధాయమహాబలః ॥ ౭ ॥ పద్మవర్ణంసుకేశాంతంపద్మనిశ్వాసముత్తమమ్ । కదాద్రక్ష్యామిరామస్యవదనంపుష్కరేక్షణమ్ ॥ ౮ ॥ వజ్రసారమయంనూనంహృదయంమేనసంశయః । అపశ్యంత్యానతంయద్వైఫలతీదంసహస్రధా ॥ ౯ ॥ యత్త్వయాకరుణంకర్మవ్యపోహ్యమమబాన్ధవాః । నిరస్తాఃపరిధావంతిసుఖార్హాఃకృపణావనే ॥ ౧౦ ॥ యదిపంచదశేవర్షేరాఘవఃపునరేష్యతి । జహ్యాద్రాజ్యంచకోశంచభరతోనోపలక్ష్యతే ॥ ౧౧ ॥ భోజయంతికిలశ్రాద్ధేకేచిత్స్వా

వనమితి ॥ స్వార్తాసుతరామార్తా ॥ ౧ ॥ యద్యపీతి ॥ రాఘవోదశరథః - సానుక్రోశస్సదయః - వదాన్యఃబహుప్రదః - ప్రియవాదీచేతి - తేమహద్యశః - త్రిషులోకేషుప్రథితంప్రసిద్ధంయద్యపి - తథాపితతోప్యతిశయితాపయశస్కరంకృత్యంకృతమితివాక్యశేషః - ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబన్ధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సేతి ॥ తరుణీఅతిక్రాంతకౌమారావస్థా - శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా - ఏతత్పదద్వయోపాదానేన - కించిన్న్యూనయౌవనమధ్యంప్రాప్తేత్యవగమ్యతే ॥ ౪ ॥ భుక్త్వేతి ॥ సూపదంశాన్వితంశోభనవ్యంజనసమేతం - నైవారంనీవారసంబన్ధినం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ పద్మవర్ణమితి ॥ పద్మవర్ణంపద్మదళవర్ణం - పద్మనిశ్వాసంపద్మగన్ధనిశ్వాసం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ యత్త్వయేతి ॥ మమబాన్ధవాఃరామాదయః - వ్యపోహ్యరాజ్యాద్భ్రంశయిత్వా - అనాదృత్యవా - త్వయానిరస్తాః - వనేపరిధావంతీతియత్ - తదకరుణంకర్మ - శోచనీయంకర్మేత్యర్థః - కరుణారాహిత్యేనత్వయాకృతమితిభావః ॥ ౧౦ ॥ యదీతి ॥ భరతఃరాజ్యంకోశంచజహ్యాదితి - నోపలక్ష్యతేఇతిసంబన్ధః - భరతోరాజ్యంజహ్యాత్, ద్వి చేదపిరామస్తునప్రతిగృహ్ణీయాదితి - సదృష్టాంతమాహ ॥ ౧౧ ॥ భోజయంతీత్యాదిశ్లోకత్రయేణ - కేచిత్ శ్రాద్ధకర్తారోబ్రాహ్మణాః - ద్విషఃభాన్ ద్విజశ్రేష్ఠాన్నిమంత్ర్య - తాన్ త్యక్త్వా - అనిమంత్రితాన్ స్వాన్ బాన్ధవానేవపూర్వంభోజయంతి - తతఃకృతకార్యాః శ్రాద్ధ

శ్రాద్ధావసానే ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్షయా విద్యావృత్తవయోభిః శ్రేష్ఠాన్ - సమీక్షన్తే ఇష్టపక్షే భోజయితుమిచ్ఛన్తి - తత్ర తదానీం యే గుణవన్తః వృత్తవన్తః విద్వాంసః విద్యావన్తః - సురోపమాః దేవవత్ పూజ్యతమాః - వృద్ధా ద్విజాతయశ్చ తే - పశ్చాత్ ఇష్టపక్షే - సుధామపి అమృతతుల్యాన్నమపి - నాభిమన్యన్తే నాద్రియన్తే - నను కుతో నాద్రియన్తే - బ్రాహ్మణశేషభోజనే శూద్రశేషవన్నిషేధాభావాదిత్యత్రాహ బ్రాహ్మణేష్విత్యాదినా ॥ తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు - పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వేపీత్యర్థః - ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః - ఋషభాః శృఙ్గచ్ఛేదమివ - నిజావమానహేతుం - పశ్చాత్ భోక్తుమిచ్ఛాం అభ్యుపేతుం - నాలం - న క్షమన్త ఇత్యర్థః - యద్వా శృఙ్గమగ్రం శృఙ్గే ఛేదో యస్య తచ్ఛృఙ్గచ్ఛేదం - ఛిన్నాగ్రం తృణం - యథా వృషభా వృషభాన్తరజగ్ధాగ్రం తృణం - భోక్తుం నాలం - తద్వదిత్యర్థః - శృఙ్గచ్ఛేదమితి వృషభభక్షితాగ్రతృణనామ సేత్యాహుః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ ఉక్తమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి ఏవమిత్యాదినా ॥ ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ - కనీయసా కనిష్ఠేన - విశాంపతే హే ప్రజానాథ - వరిష్ఠః గుణైః శ్రేష్ఠః - కిమర్థం నావమంస్యతే - కస్మై ప్రయోజనాయ న తిరస్కరిష్యతి - సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥౧౫॥ న పరేణేతి ॥ పరేణ అన్యేన - వృకగోమాయ్వాదినా ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనానీతం - పరలీఢం పరేణాస్వాదితం - పరభుక్తశేషమితి యావత్ - న మన్యతే - న బహుమన్యతే ॥౧౬॥ హవిరితి ॥ హవిశ్చరుప్రముఖం - పురోడాశాః పిష్టాదివికారాః - ఖాదిరా ఇత్యేతత్ పాలాశాదీనాముపలక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామమిదం ద్వయమిత్యమరః । అధ్వరే యాగాన్తరే - పునర్న కుర్వన్తి న వినియుంజతే - మన్త్రాః కృష్ణాజినం దర్భా ఇత్యాద్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు దర్భాదిశబ్దాః కుశాదివ్యతిరిక్తపరాః ॥౧౭॥ తథేతి ॥ ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం హృతసారాం గృహీతసారాం సురాం - అభిమన్తుం అభిలషితుం - నష్టసోమమివాధ్వరమితి - అన్యేన సోమపానే కృతే సత్ర రూపమధ్వరం తద్దక్షమతాయాం యథా నాభిలషతి - తద్వదిత్యర్థః ॥౧౮॥ నైవంవిధమితి ॥ వాలధేః పుచ్ఛస్య - అవమర్శనం అవమత్యస్పర్శనం ॥౧౯॥ నను వయం కిం కుర్మః పౌరుషధర్మబలాభ్యాం హీనస్య స్వయమేవ గత ఇత్యత్రాహ నైతస్యేతి ॥ సహితాః మిళితాః - లోకాః చతుర్దశభువనస్థాస్సు

నేన బాంధవాః । తతః పశ్చాత్సమీక్షన్తే కృతకార్యా ద్విజర్షభాః ॥ ※ ॥ తత్ర యే గుణవన్తశ్చ విద్వాంసశ్చ ద్విజాతయః । న పశ్చాత్తేఽభిమన్యన్తే సుధామపి సురోపమాః ॥ ※ ॥ బ్రాహ్మణేష్వపి తృప్తేషు పశ్చాద్భోక్తుం ద్విజర్షభాః । నాభ్యుపైతుమలం ప్రాజ్ఞాః శృఙ్గచ్ఛేదమివర్షభాః ॥ ౧౪ ॥ ఏవం కనీయసా భ్రాత్రా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే । భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నావమంస్యతే ॥ ౧౫ ॥ న పరేణాహృతం భక్ష్యం వ్యాఘ్రః ఖాదితుమిచ్ఛతి । ఏవమేవ నరవ్యాఘ్రః పరలీఢం న మంస్యతే ॥ ౧౬ ॥ హవిరాజ్యం పురోడాశాః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః । నైతాని యాతయామాని కుర్వన్తి పునరధ్వరే ॥ ౧౭ ॥ తథా హ్యాత్తమిదం రాజ్యం హృతసారాం సురామివ । నాభిమన్తుమలం రామో నష్టసోమమివాధ్వరమ్ ॥ ౧౮ ॥ న చేమాం ధర్షణాం రామస్సంగచ్ఛేదత్యమర్షణః । దారయేన్మన్దరమపి స హి క్రుద్ధశ్శితైశ్శరైః ॥ ※ ॥ త్వాం తు నోత్సహతే హన్తుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్ । ససోమార్కగ్రహగణం నభస్తారావిచిత్రితమ్ ॥ ※ ॥ పాతయేద్యో దివం క్రుద్ధస్స త్వాం నవ్యతివర్తతే । ప్రక్షోభయేద్దారయేద్వా మహీం శైలశతాచితామ్ ॥ ※ ॥ నైవంవిధమసత్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి । బలవానివ శార్దూలో వాలధేరభిమర్శనమ్ ॥ ౧౯ ॥ నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యుర్మహామృధే । అధర్మం త్విహ ధర్మాత్మా లోకం ధర్మేణ యోజ

కర్తారః - తాన్ నిమన్త్రితాన్ ద్విజర్షభాన్ - పశ్చాద్భోక్తుం సమీక్షన్తే - భోజయితుం విచారయన్తి కిల - యే నిమన్త్రితాః సురోపమాః గుణవన్తః విద్వాంసః ద్విజాతయః - తే తత్ర శ్రాద్ధే సుధామపి సుధాసదృశమపి - పశ్చాదనిమన్త్రితబన్ధుభోజనానన్తరం - నాభిమన్యన్తే భోక్తుం నేచ్ఛన్తి - బ్రాహ్మణేషు బాన్ధవబ్రాహ్మణేషు తృప్తేష్వపి - ప్రాజ్ఞా నిమన్త్రితా ద్విజర్షభాః వృషభాః - స్వశృఙ్గచ్ఛేదమివ పశ్చాద్భోక్తుమభ్యుపైతుం చ - నాలం న సమర్థాః - అనిమన్త్రితబన్ధుభోజనానన్తరం - నిమన్త్రితా ద్విజర్షభాః భోజనం న కరిష్యన్తీతి భావః - స్వధామపీతి పాఠే - స్వధా శ్రాద్ధం ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥ ఏవమితి ॥ ఏవం ద్విజర్షభవత్ - పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ కిమర్థం నావమంస్యతే - సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥౧౫॥ నేతి ॥ పరేణ వృకాదినా - అశితం భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం - పరలీఢం పరేణ ఆస్వాదితం - పరభుక్తమితి యావత్ ॥౧౬॥ హవిరితి ॥ హవిశ్చరుప్రముఖం - ఖాదిరా ఇత్యేతత్ పలాశాదీనామప్యుపలక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామమిదం ద్వయమిత్యమరః - అధ్వరే యాగాన్తరే - పునర్న కుర్వన్తి న వినియుంజతే ॥ ౧౭ ॥ తథేతి ॥ ఆత్తముపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాం అభిమన్తుమభిలషితుం ॥౧౮॥ నైవమితి ॥ వాలధేః పుచ్ఛస్య - అభిమర్శనం అవమత్యస్పర్శనం ॥ ౧౯ ॥ నైతస్యేతి ॥ సహితాః సంక్షుభ్య వర్తమానా లోకాః చతుర్దశభువనస్థసురాసురాదయః - భయం న కుర్యుః భయం కర్తుం న శక్నుయుః - తర్హి తాదృశో రామః కిమర్థమాక్రమ్య - రాజ్యం న స్వీకృతవానిత్యాశంక్య పరిహరతి అధర్మం త్వితి

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

రాసురాదయః - మహామృధేమహాయుద్ధే - ఏతస్యరామస్య - భయంనకుర్యుః - భయంకర్తుంనశక్నుయురిత్యర్థః - కింతుఅధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకంజనం - ధర్మేణయోజయేత్ - చాతుర్వర్ణ్యంచలోకేస్మిన్ స్వేస్వేధర్మే నియోక్ష్యతీత్యుక్తేః రామస్స్వయమధర్మంకథం కుర్యాదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నన్వితి ॥ యుగాంతే యుగాంతకాలః భూతానిపంచమహాభూతాని ॥ ౨౧ ॥ సతాదృశ ఇతి ॥ తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరపరాక్రమయుక్తః - జలజేనమత్స్యేన మత్స్యోన్యస్యాత్మజానేవభక్షయతీతిప్రసిద్ధం ॥ ౨౨ ॥ ఇయతాప్రబంధేనోక్తముపసంహరతిద్విజాతిచరితఇతి ॥ ధర్మనిరతేపుత్రే త్వయావివాసితేసతి - ద్విజాతిచరితః శిష్టత్రైవర్ణికాచరితః - శాస్త్రదృష్టః సనాతనోధర్మః తేయదిఅస్తీతిమిత్యర్థేనవ్యయమిదం ॥ ౨౩ ॥ ఏవంరాజకృతానిత్యావహానిమాహగతిరిత్యాది ॥ ఏకాముఖ్యాప్రథమేత్యర్థః - ద్వితీయాభర్తృకాభావేగతిరిత్యర్థః జ్ఞాతయః పిత్రాదయః - తృతీయా - భర్తృపుత్రాభావేగతిరిత్యర్థః - చతుర్థీస్వాతంత్ర్యరూపా - తథాచస్మృతిః పితారక్షతికౌమారేభర్తారక్షతియౌవనే । వార్ధకేతనయోరక్షేన్నస్త్రీస్వాతంత్ర్యమర్హతీతి ॥ ౨౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రతాసుగతిషు - త్వంన - త్వంభర్తాన భవసి - సపత్నీపరతంత్రత్వాత్ - సుజ్ఞాతిరపినాస్తి - దూరస్థత్వాదితిభావః - నవనంగంతుమిచ్ఛామి - సభర్తృకత్వాత్ - నిహతా - అస్మీతిశేషః ॥ రామానుజీయం ॥ తత్రేతి ॥ తత్రగతిత్వేనపరిగణితేషుత్వంమేనాస్తి - అస్తీతివిభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - మేనాస్తీతిపాఠస్సమ్యక్ ॥ ౨౫ ॥ నకేవలమహమేవహతా - అన్యేపీత్యాహహతమితి ॥ రాజ్యంకోసలరాజ్యం - రాష్ట్రాణి - అన్యానిత్వన్మిత్రపాలితాని - సుతః భరతః - తత్రైవతవసుతాభిమానాత్ - భార్యాకైకేయీ - తద్వచనకరణాత్ ॥ ౨౬ ॥ ఇమామితి ॥ ప్రవివేశ - తత్రమగ్నఇత్యర్థః - దుష్కృతంస్మరన్ - ఏతాదృశదుఃఖస్య నిదానభూతంకింకర్మపూర్వంకృతమితిస్మరన్నిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ❋❋

ఏవమితి ॥ చింతయామాస - అనయాసత్యమేవకథితం - మయాచానైర్యరకృతపూర్వందనుహాకృత్యంకృతం - కిమతఃపరంకరోమీతి చింతయామాసేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ససంజ్ఞామితి ॥ పునశ్చింతాముపాగమత్ - అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవఫలమశ్నుతఇతిన్యాయేన ప్రియ

యేత్ ॥ ౨౦ ॥ నన్వసౌకాంచనైర్బాణైర్మహావీర్యో మహాభుజః । యుగాంతఇవభూతానిసాగరానపి నిర్దహేత్ ॥ ౨౧ ॥ సతాదృశస్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః । స్వయమేవహతః పిత్రా జలజేనాత్మజో యథా ॥ ౨౨ ॥ ద్విజాతిచరితో ధర్మశ్శాస్త్రదృష్టస్సనాతనః । యదితే ధర్మనిరతే త్వయాపుత్రే వివాసితే ॥ ౨౩ ॥ గతిరేకాపతిర్నార్యా ద్వితీయాగతిరాత్మజః । తృతీయాజ్ఞాతయో రాజంశ్చతుర్థీనేహ విద్యతే ॥ ౨౪ ॥ తత్రత్వంచైవమేనాస్తి రామశ్చవనమాశ్రితః । నవనంగంతుమిచ్ఛామి సర్వథాని హతాత్వయా ॥ ౨౫ ॥ హతంత్వయారాజ్యమిదం సరాష్ట్రం హతస్తథాత్మా సహమంత్రిభిశ్చ । హతాసపుత్రాస్మిహతాశ్చపౌరాస్సుతశ్చభార్యాచతవప్రహృష్టౌ ॥ ౨౬ ॥ ఇమాంగిరందారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్యరాజాపిముమోహదుఃఖితః । తతస్సశోకంప్రవివేశ పార్థివస్స్వదుష్కృతంచాపిపునస్తదాస్మరన్ ॥ ౨౭ ॥

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంతుక్రుద్ధయారాజా రామమాత్రా సశోకయా । శ్రావితః పరుషంవాక్యం చింతయామాస దుఃఖితః ॥ ౧ ॥ చింతయిత్వాసచనృపో ముమోహవ్యాకులేంద్రియః । అథదీర్ఘేణకాలేన సంజ్ఞామాపపరంతపః ॥ ౨ ॥ ససంజ్ఞాముపలభ్యైవ దీర్ఘముష్ణంచనిశ్శ్వసన్ । కౌసల్యాంపార్శ్వతోదృష్ట్వా పునశ్చింతాము

అధర్మంఅధర్మమార్గస్థంలోకంజనం - ధర్మేణయోజయేత్ - ధర్మప్రవర్తకో రామః రాజ్యాపహరణరూపమధర్మంకథంకుర్యాదితిభావః రామేఅశక్తిశంకానకార్యేత్యాహ ॥ ౨౦ ॥ నన్విత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ యుగాంతే యుగాంతకాలాగ్నిరివ - భూతానిపంచమహాభూతాని - సాగరానపినిర్దహేత్ ॥ ౨౧ ॥ సఇతి ॥ జలజేనమత్స్యేన ॥ ౨౨ ॥ ద్విజాతీతి ॥ ధర్మనిరతేపుత్రే - త్వయావివాసితేసతి - శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనోధర్మః - తేతవయదిస్యాత్ తద్వివాసనయుక్తః సోపిధర్మో నదృశ్యతఇతిభావః - యద్వానకారోత్రాధ్యాహర్తవ్యః - తే ధర్మనిరతఇత్యత్ర అధర్మనిరతఇతిచ్ఛేదః - శాస్త్రదృష్టోద్విజాతిచరితోరాజర్షిభిరాచరితస్సనాతనో ధర్మః తేపుత్రేయదినస్యాత్ - తర్హ్యధర్మనిరతేతస్మిన్ త్వయావివాసితేతద్యుక్తంభవేత్ - నచైవమితిభావః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రగతిత్వేనపరిగణితేషుత్వంమేనాస్తి ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇమామితి ॥ స్వదుష్కృతంఅస్మరత్ - ఏతాదృశదుఃఖస్యనిదానభూతంకిందుష్కృతం - పూర్వంకృతమితిఅస్మారిత్యర్థః ❋❋❋
❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - మయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋

ఏవమితి ॥ చింతయామాస - అనయాకథితంసర్వంసత్యమేవ - అనైర్యరకృతపూర్వంఅకృత్యంమయాకృతమితి - హృదివిచారయా

పుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖమనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృతమితి పునశ్చింతాం ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ దుష్కృతం క ర్మ - మునికుమారవధరూపం కర్మ - ప్రత్యభాత్ ప్రతీతమభూత్ - శబ్దవేధినా - శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీలమస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ - రాజా - జా నీవా ॥ ౪ ॥ అమనా ఇతి ॥ అమనాః అన్యస్థచిత్తః - క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః - తేన మునికుమారవధజనితేన ॥ ౫ ॥ దహ్యమాన ఇతి ॥ అవా ఙ్ముఖః అవనతముఖః - స్వకృత కౌసల్యావిషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః ॥ ౬ ॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సా త్వమితి ॥ దృష్టలోకపరావరా దృష్టాలోకే జనే - పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ - యయా సా తథోక్తా - సుదుఃఖితం - మాం ప్రతీతి శేషః ॥ ౯ ॥ తద్వాక్యమితి ॥ ప్రణాళీ ప్రాసాదాదిషు దార్వాదినిర్మితజలనిర్గమమార్గః - ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామిత్యమరః । నవోద కం వర్షజలం ॥ ౧౦ ॥ సేతి ॥ రాజ్ఞః అంజలిం పద్మమివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః - త్రస్తా ధర్మాత్ భీతా ॥ ౧౧ ॥ ప్రసీదేతి ॥ భూమౌ నిపతితాస్మి ప్రణతాస్మీత్యర్థః - యతః తే యాచితా త్వయా యాచితా హం హతాస్మి - అతస్త్వయా హం హంతవ్యా న హి ప్రహర్తవ్యా న హి - ఏతదపరాధశాంతయే మత్ప్రహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో యథా స్యా ఇవేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ నైషేతి ॥ శ్లాఘనీయేన స్వయం ప్రసాద్యేన పత్యా - లోకే యా సంప్రసాద్యతే - సా స్త్రీ - ఉభయోర్లోకయోః న భవతి - ఐహికాముష్మికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ జానామీతి ॥ కిమపి - అవిచారితం అనుచితం చ - తత్ క్షంతవ్యమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ శక్య ఇతి ॥ ఆపతితః హస్తాత్ ప్రాప్తః ॥ ౧౬ ॥ శోకస్య నూ తనత్వాన్న శక్యత్వాదాహ వనవాసాయేతి । వనవాసాయ - వనే వాసం కర్తుం ప్రస్థితస్య రామస్య - పంచరాత్రోఽద్య గణ్యత ఏవ నే పంచరా త్రో వాసో గణ్యతే - అత్ర కేచిత్ - ప్రథమాయాం రాత్రౌ తమసాతీరే - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూల

పాగమత్ ॥ ౩ ॥ తస్య చింతయమానస్య ప్రత్యభాత్కర్మ దుష్కృతమ్ । యదనేన కృతం పూర్వమజ్ఞానా
చ్ఛబ్దవేధినా ॥ ౪ ॥ అమనాస్తేన శోకేన రామశోకేన చ ప్రభుః । ద్వాభ్యామపి మహారాజః శోకాభ్యామన్వ
తప్యత ॥ ౫ ॥ దహ్యమానస్తు శోకాభ్యాం కౌసల్యామాహ భూపతిః । వేపమానోఽఞ్జలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ
మవాఙ్ముఖః ॥ ౬ ॥ ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాఞ్జలిః । వత్సలా చానృశంసా చ త్వం హి ని
త్యం పరేష్వపి ॥ ౭ ॥ భర్తా తు ఖలు నారీణాం గుణవాన్నిర్గుణోఽపి వా । ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్య
క్షం దేవి దైవతమ్ ॥ ౮ ॥ సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరావరా । నార్హసే విప్రియం వక్తుం దుః
ఖితాపి సుదుఃఖితమ్ ॥ ౯ ॥ తద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞః శ్రుత్వా దీనస్య భాషితమ్ । కౌసల్యా వ్యసృజద్బా
ష్పం ప్రణాలీవ నవోదకమ్ ॥ ౧౦ ॥ సా మూర్ధ్ని బద్ధ్వా రుదతీ రాజ్ఞః పద్మమివాఞ్జలిమ్ । సంభ్రమాదబ్రవీ
త్త్రస్తా త్వరమాణాక్షరం వచః ॥ ౧౧ ॥ ప్రసీద శిరసా యాచే భూమౌ నిపతితాస్మి తే । యాచితాస్మి హతా దేవ
హంతవ్యాహం న హి త్వయా ॥ ౧౨ ॥ నైషా హి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన ధీమతా । ఉభయోర్లోకయో
ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే ॥ ౧౩ ॥ జానామి ధర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినమ్ । పుత్రశోకార్తయా
తత్తు మయా కిమపి భాషితమ్ ॥ ౧౪ ॥ శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతమ్ । శోకో నాశయ
తే సర్వం నాస్తి శోకసమో రిపుః ॥ ౧౫ ॥ శక్య ఆపతితః సోఢుం ప్రహారో రిపుహస్తతః । సోఢుమాపతితః శోకః సు
సూక్ష్మోఽపి న శక్యతే ॥ ౧౬ ॥ ధర్మజ్ఞాః శ్రుతిమంతోఽపి ఛిన్నధర్మార్థసంశయాః । యతయో వీర ముహ్యంతి శో
కసమ్మూఢచేతసః ॥ ౧౭ ॥ వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే । యః శోకహతహర్షాయాః

మాసేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ పునశ్చింతాముపాగమత్ - అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుత ఇతి న్యాయేన - ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం దుః ఖం కిం హద్దుఃఖమనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృతమితి - పునశ్చింతామాపేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రత్యభాత్ ప్రతీతమభూత్ - దుష్కృతం కర్మ మునికుమారవధరూపం కర్మ - శబ్దవేధినా శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీలమస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ తేన ॥ ౪ ॥ అమనా ఇతి ॥ అమనాః క్షుభితాంతఃకరణః - తే న మునికుమారవధరూపేణ శోకేన ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సా త్వమితి ॥ దృష్టలోకపరావరా - దృష్టౌ లోకే జనే పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా ॥ ౯ ॥ తదితి ॥ ప్రణాళీ జలనిర్గమమార్గః - నవోదకం వర్షోదకం ॥ ౧౦ ॥ సేతి ॥ రాజ్ఞః అంజలిం ప ద్మమివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ప్రసీదేతి ॥ భూమౌ నిపతితాస్మి - ప్రణతాస్మి - తే యాచితా త్వ యా యాచితాస్మి - అతో హం న క్షంతవ్యేతి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ కుత ఏవమత ఆహ - నైషేతి ॥ ఉభయోర్లోకయోర్మధ్యే - శ్లాఘనీయేన పత్యా యా సంప్రసాద్యతే - ప్రార్థ్యతే సైషా స్త్రీ భవతీతి యోజనా ॥ ౧౩ ॥ జానామీతి ॥ మయా యత్కిమపి భాషితం - తత్ క్షంతవ్యమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ శక్య ఇతి ॥ ఆపతితః శోకః - హస్తాత్ ప్రాప్తః శోకః ॥ ౧౬ ॥ వనవాసాయేతి ॥ పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - పంచ రాత్రః పంచ రాత్రయో గణ్యంతే

ష్ఠేవనస్పతౌ - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే - పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే - తతస్సుమంత్రష్షష్ఠదివసే రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీత్యవృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహస్సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్ - తతోత్ర పంచరాత్రిగణనముపపద్యత ఇత్యాచిరే - అన్యేత్వాహుః గంగాతరణపర్యంతం వనవాసత్వాభావాత్ తతః పరం వనస్పతి భరద్వాజాశ్రమ యమునాతీర చిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్రయః - చతుర్యాం రాత్రౌ యాగే చ సహాసనం । ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్ర స్థైరఖిలక్షితం । అనుజ్ఞాతస్సుమంత్రో థయోజయిత్వా హయోత్తమానిత్యాద్యనంతరం - తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేహని సారథిః । అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హేత్యుక్త్వా । అయోధ్యానిర్గమదివసమారభ్య షష్ఠేహని కిల రామస్య చిత్రకూటప్రవేశః - అథ చారేభ్యస్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంత శ్రవణం - తతస్తృతీయేహని సూతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తత్ కథం పంచరాత్ర ఇతి పరిగణ్యతే - ఉచ్యతే - తృతీయేహనీత్యత్ర అన్వాస్తృతీయ భాగ ఇత్యర్థః - ఆగిరేర్గమనమిత్యత్ర గమనోద్యోగమిత్యర్థః - తథా చ - గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోస్మి దివసాన్ బహూన్ । ఆశయా యది మాం రామః పునశ్శబ్దాపయేదితీత్యత్ర । బహూనిత్యుక్త్యా దినత్రయం శృంగిబేరపురే సూతస్య వాసః - చతుర్థే దినే బుభుజా మార్గేణ దివారాత్రమాగత చారముఖాద్రామస్య చిత్రకూట ప్రవేశోద్యోగం సిశమ్య తద్దిన సాయంకాలే వేగేనాయోధ్యాప్రవేశః - తస్మిన్ దినే కౌసల్యాహ పంచరాత్రోద్య గణ్యత ఇతి - అతో న కించిదనుపపన్నం ॥౧౭॥ తమితి ॥ నదీవేగేన సముద్రవృద్ధిరితి లోకవాదః ॥౧౮॥ ఏవమితి ॥ కథయంత్యాః - కథయంత్యామిత్యర్థః - శుభం వచః - అతిదుఃఖితావస్థాయామపి పత్యనునయపరత్వాద్వచసశ్శుభత్వం ॥౧౯॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ రామలక్ష్మణయోరితి ॥ రామలక్ష్మణయోర్వివాసాత్ ఉపసర్గః మహోపద్రవః పుత్రశోకరూపః ఆసురం అసురసంబంధి - తమః రాహుః ॥౨॥ సభార్య ఇతి ॥ వివక్షుః - అభూదితి శేషః - అసితాపాంగామిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వముక్తం ॥౩॥ స రాజేతి ॥ రజనీమితి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - షష్ఠీం రజనీం - ప్రాప్యేతి శేషో వా - సంస్మరన్ - స్థిత ఇతి శేషః ॥౪॥౫॥ స్మృతమాత్మదుష్కృతం వక్ష్యమాణం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి యదితి ॥ కల్యాణీతి సాంత్వోక్తిః - లోకే పురుషశ్శుభం వా అశుభం వా యదాచరతి పరస్య - కర్మజం పరశుభాశుభ ప్రాపక పుణ్యాపుణ్యాత్మక కర్మజం - తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం ఆత్మనోపలభతే - తథా చ బుభుక్షుః పుత్రసంయోగకరణేన మమ పుత్రవియోగః ప్రాప్త ఇతి భావః ॥౬॥ అన్యామపి లోకస్థితిమాహ గురులాఘవమితి ॥ కర్మణాం ఆరంభే ఆరంభసమయే - అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం గురుత్వం లఘుత్వం చ - ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానిం వా - యద్వా - సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా యో న జానాతి -

పంచవర్షోపమో మమ ॥ ౧౮ ॥ తం హి చింతయమానాయాశ్శోకోయం హృది వర్ధతే । నదీనామివ వేగేన సముద్రసలిలం మహత్ ॥ ౧౯ ॥ ఏవం హి కథయంత్యాస్తు కౌసల్యాయాశ్శుభం వచః । మందరశ్మిరభూత్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ॥ ౨౦ ॥ తథా ప్రసాదితో వాక్యైర్దేవ్యా కౌసల్యయా నృపః । శోకేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్ ॥ ౨౦ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ద్విషష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః । అథ రాజా దశరథస్స చింతామభ్యపద్యత ॥ ౧ ॥ రామలక్ష్మణయోశ్చైవ వివాసాద్వాసవోపమమ్ । ఆవివేశోపసర్గస్తం తమస్సూర్యమివాసురమ్ ॥ ౨ ॥ సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలేశ్వరః । వివక్షురసితాపాంగాం స్మృత్వా దుష్కృతమాత్మనః ॥ ౩ ॥ స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ । అర్ధరాత్రే దశరథస్సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతమ్ ॥ ౪ ॥ స రాజా పుత్రశోకార్తస్స్మృత్వా దుష్కృతమాత్మనః । కౌసల్యాం పుత్రశోకార్తామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ యదాచరతి కల్యాణి శుభం వా యది వాశుభమ్ । తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్మజమాత్మనః ॥ ౬ ॥

ప్రథమరాత్రిస్తమసాతీరే - ద్వితీయా గుహపురే - తృతీయా గంగాదక్షిణకూలస్థవటమూలే చతుర్థీ ప్రయాగే - పంచమీ యమునావనే - షష్ఠీ చిత్రకూటే - షష్ఠ్యాం సుమంత్రప్రాప్తిః - పూర్వమేవం పంచరాత్రయోగణ్యంతే ॥౧౭॥౧౮॥ ఏవమితి ॥ కథయంత్యాం సత్యామిత్యర్థః శుభం వచః అతిదుఃఖితాయామపి - పత్యనునయపరత్వాద్వచసశ్శుభత్వం ॥౧౯॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విషష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

౧ ॥ రామేతి ॥ రామలక్ష్మణయోర్వివాసాదుపసర్గః తం వివేశ - పుత్రశోకరూపమహోపద్రవః దశరథం వివేశేత్యర్థః - ఆసురం తమః రాహుః ॥౨॥ సభార్య ఇతి ॥ వివక్షుః అభూదితి శేషః ॥౩॥ స ఇతి ॥ షష్ఠీం షష్ఠ్యామిత్యర్థః - సంస్మరన్ స్థిత ఇతి శేషః ॥౪॥౫॥ యదితి ॥ తదేవ కర్మజం దోషకర్మోత్పన్నం ఫలం ॥౬॥ గుర్వితి ॥ కర్మణామారంభే సమారంభసమయే - అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం - గురుత్వం లఘు

నః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే - అల్పఫలకం బహుకర్మ నిష్ఫలం చ కర్మారభమాణో బుద్ధిహీనః - బహుఫలకమల్పం కర్మ సఫలం కర్మ చారభమాణస్సుబుద్ధిరిత్యర్థః - తథా చాత్మవినోదరూపాల్పఫలం పుత్రవియోగరూపమహాఫలహానికరం మృగయాకర్మ కుర్వన్నహమజ్ఞ ఏవాస్మీతి భావః॥ ౭ ॥ ఫలతారతమ్యవిచారమంతరేణ కర్మణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశత్వం దృష్టాంతముఖేన వివృణోతి॥ కశ్చిదితి ॥ లోకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్సాభిలాషస్సన్ - అధికవర్ణమహాపుష్పవత్త్వాత్ తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యర్థః - ఆమ్రవణం మహాఫలం - అల్పనిర్వర్ణపుష్పకం ఛిత్త్వా ఫలాశోపరోధపరిహారార్థం ఛిత్త్వా - పలాశాంశ్చ కింశుకానేవ - నిషించతి జలసేచనాదినా పోషయతి - సః ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే సతి - అనుపభోగ్యఫలదర్శనాచ్ఛోచతి॥ ౮ ॥ దృష్టాంతోక్తం దార్ష్టాంతికే దర్శయతి అవిజ్ఞాయేతి ॥ ఫావిఫలమవిజ్ఞాయ - కర్మణ్యేవానుధావతి కర్మైవానుసరతి - తదనుకూలహింసాం తు న పశ్యతీత్యర్థః॥ ౯ ॥ ఏవం సదృష్టాంతముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి - సోహమితి ॥ ఆమ్రవణచ్ఛేదనపూర్వకపలాశసేచకతుల్యోహమిత్యర్థః - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వేత్యనేన అభిషేకోపక్రమపూర్వకరామవివాసనం లక్ష్యతే - పలాశాంశ్చ న్యషేచయమిత్యనేన కైకేయీప్రియకరణం లక్ష్యతే॥ ౧౦ ॥ ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తుముపక్రమతే లబ్ధశబ్దేనేతి ॥ కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రఖ్యాతినా మయా ఇదం వక్ష్యమాణం- పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృతమితి సంబంధః - యద్వా లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన మయా - శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన ఇదం వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం పాపం కృతం॥ ౧౧ ॥ శుభం వా అశుభం వా పురుషకృతం కర్మ లోకాంతరే జన్మాంతరే వా ఫలాయ భవేత్ - మత్కృతకర్మణస్త్వస్మిన్నేవ జన్మని ఫలం ప్రాప్తమిత్యాహ తదిదమితి ॥ ఇహ లోకే బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం యథా దుఃఖరూపం స్యాత్ తథైవ స్వయంకృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం అనుసంప్రాప్తం - జాతమిత్యర్థః॥ ౧౨ ॥ ఉక్తమర్థం సంగ్రహేణ దర్శయన్నుపసంహరతి యథాన్య ఇత్యాదినా అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్ పలాశైః పలాశపుష్పైః - ఫలేలుక్ - యథా మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్ - ఏవం మమాపి మయాపి - శబ్దో వేధ్యో లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్యః శరః శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికారభూతం తద్ధేతుకమిత్యర్థః-

గురులాఘవమర్థానామారంభే కర్మణాం ఫలమ్ । దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి హోచ్యతే ॥ ౭ ॥
కశ్చిదామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి । పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్స శోచతి ఫలాగమే ॥ ౮ ॥
అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్మ త్వేవానుధావతి । స శోచేత్ ఫలవేలాయాం యథా కింశుకసేచకః ॥ ౯ ॥
సోహమామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ న్యషేచయమ్ । రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చాచ్ఛోచామి దుర్మతిః ॥ ౧౦ ॥
లబ్ధశబ్దేన కౌసల్యే కుమారేణ ధనుష్మతా । కుమారశ్శబ్దవేధీతి మయా పాపమిదం కృతమ్ ॥ ౧౧ ॥
తదిదం మేనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం స్వయంకృతమ్ । సంమోహాదిహ బాలేన యథా స్యాద్భక్షితం విషమ్ ॥ ౧౨ ॥
యథాన్యః పురుషః కశ్చిత్పలాశైర్మోహితో భవేత్ । ఏవం మయాప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్యమయం ఫలమ్ ॥

చ - తేషామేనార్థానాం ఫలం సుఖరూపత్వం - దోషం వా దుఃఖత్వం చ యో న విజానాతి స బాల ఇత్యుచ్యతే - బాలిశత్వమేవ దృష్టాంతముఖేనాహ॥ ౭ ॥ కశ్చిదిత్యాదినా ॥ ఆమ్రవణం చూతవనం ఛిత్త్వా - సూక్ష్మతరపుష్పం చూతవనం - సూక్ష్మతరఫలమేవ జనయేదితి భ్రాంత్యా ఛిత్త్వేత్యర్థః పుష్పం దృష్ట్వా వర్ణేన ఆసాతరమణీయం పృథుతరం పుష్పం దృష్ట్వా - ఫలే గృధ్నుః - ఏతదనురూపం మహత్ఫలం భవిష్యతీతి ఫలలిప్సుస్సన్ పలాశాన్నిషించతి - పలాశతరురోపణం కృత్వా - తేషాం జలం నిషించతీత్యర్థః - స ఫలాగమే అనుభోగప్రాప్తిసమయే - అనుశోచతి పశ్చాత్తప్యతి - స్వోత్ప్రేక్షితఫలాభావాదితి భావః॥ ౮ ॥ అవిజ్ఞాయేతి ॥ యః ఫలం భావిఫలం అవిజ్ఞాయ అవిచార్య - కర్మ త్వేవ కర్మైవ తు అనుధావతి - అనుతిష్ఠతి - సః ఫలవేలాయాం ఫలానుభవకాలే - శోచేత్ తప్యేదిత్యర్థః॥ ౯ ॥ సామాన్యేనోక్తమర్థం స్వాత్మన్యవిచార్యకారిణి విశేషేణ యోజయతి॥ సోహమితి॥ ఆమ్రవణశబ్దేన శుభకర్మోపలక్ష్యతే - పలాశశబ్దేన అశుభకర్మ ఆమ్రవణం ఛిత్త్వా రామాభిషేకరూపం శుభకర్మ త్యక్త్వేత్యర్థః పలాశాంశ్చ న్యషేచయం - దుఃఖరూపమాగామిఫలమనవేక్ష్య - కైకేయీప్రియరూపమశుభం కర్మాచరం - తస్యాశుభకర్మణః పలాగమే ఫలానుభవకాలే రామం త్యక్త్వా - అశుభకర్మఫలత్వేన రామవియోగం ప్రాప్య - పశ్చాచ్ఛోచామి - రామత్యాగరూపఫలమనుభూయ శోచామీత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తుముపక్రమతే॥ లబ్ధశబ్దేనేత్యాదినా ॥ కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రఖ్యాతేన మయా ఇదం వక్ష్యమాణం పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృతమితి సంబంధః॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ యథేతి ॥ పలాశైః పలాశపుష్పైః - యథాన్యః కశ్చిన్మోహితో భవేత్ యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి - మోహం ప్రాప్తో భవేత్ - ఏవం మయాపి శబ్దవేధ్యమయం శబ్దో వేధ్యం లక్ష్యం శబ్దవేధ్యం తన్మయం శబ్దవేధ్యవికారం శబ్దవేధ్యహేతుకమిత్యర్థః - శబ్దవేధ్యమయమితి పాఠే శబ్దస్య వేధ్యం వేధనం తద్ధేతుకం శబ్దవేధ్యమయం - ఫలమవిజ్ఞాతం ఏకదుక్తం భవతి - యథా కశ్చిత్పురుషః - కింశుకస్య శోభనాని పుష్పాణి దృష్ట్వా - మోహాత్ ఫలాన్యప్యేవమేవ శోభనాని భవేయురితి బుద్ధ్వా - ఫలలోభేన తం వర్ధయన్ - తన్నిరుపయోగం ఫలం న విజ్ఞాతవాన్ - ఏవమహం శబ్దవేధ్యస్య - లోకవిఖ్యాయమానం యశో లిప్సయా దృష్ట్వా - అన్యఫలమప్యేవమేవ లోక

ఫలమవిజ్ఞాతం - శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్రమేవజానతా మయా భావ్యనర్థఫలం నవిజ్ఞాతమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏతాదృశశబ్దవేధనకదా ప్రసక్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ దేవీత్యాదినా ॥ అనూఢా అకృతవివాహా - యువత్వేనతి రాజా యువరాజః - భవామి అభవం ప్రావృట్ వర్షర్తురిత్యర్థః - ఆవిశతే ఆవిశతేస్మ ॥౧౪॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాస్య గృహీత్వా - రసాన్ జలాని - జగత్ భూమిం పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం - అతఏవ భీమాం దిశం - దక్షిణామిత్యర్థః ॥౧౫॥ ఉష్ణమితి ॥ స్నిగ్ధాః శ్యామళాః భేకాః మండూకాః - సారంగాః హరిణాః - చాతకా వా ॥౧౬॥ క్లిన్నపక్షేతి ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః ఇతి ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ స్థితాః - వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రానపి - పాదపాన్ - కృచ్ఛ్రాత్ క్లిన్నపక్షత్వేన యత్నాత్ - అభిపేదిరే ఆరూఢాః ॥౧౭॥ పతితేనేతి ॥ పతితేన పతమానేన చ - నిరంతరేణేత్యర్థః అంభసా వర్షజలేన - ఛన్నః - మత్తసారంగః మత్తగజః - సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే శబళే గజ ఇతి నిఘంటుః । అచలో గిరిః - అచలో నిశ్చలః నిస్తరంగః - తోయరాశిస్సముద్ర ఇవాబభౌ - అచలపదస్యావృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరత్వం విశేష్యత్వం - అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వమితి శ్రేయం ॥౧౮॥ పాండురారుణవర్ణానీతి ॥ గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః విమలాన్యపి స్రోతాంసి - పాండురారుణవర్ణాని పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని - అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దావానలభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - కుటిలాని సుస్రువుః ॥౧౯॥ తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయం వాక్యమేకం ॥ వ్యాయామకృతసంకల్పః - మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపీయతేఽస్మిన్నితి నిపానం నద్యవతారస్థలం తస్మిన్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథాంధకార ఇతి ॥ పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వమార్షం ॥ ౨౨ ॥ తతోఽహమితి ॥ గజప్రేప్సుః గజరూపవేధ్యం ప్రాప్తుమిచ్ఛుః - హన్తుమిచ్ఛురిత్యర్థః - శబ్దం ప్రతి శబ్దం లక్ష్యం కృత్వా అభిలక్ష్య - శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావన్మాత్రే తిష్ఠతీతి లక్షీకృత్యేత్యర్థః - శరమపాతయమితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ అముంచమితి ॥ యత్ర బాణమముంచం తత్ర - వనౌకసః వనం ఓకః స్థానం యస్య తస్య - తపస్విన ఇతి యావత్ - వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీదితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥

౧౩॥ దేవ్యనూఢా త్వమభవో యువరాజో భవామ్యహమ్ । తతః ప్రావృడనుప్రాప్తా మదకామవివర్ధనీ ॥ ౧౪ ॥ ఉపాస్యేవ హి రసాన్ భౌమాంస్తప్త్వా చ జగదంశుభిః । పరేతాచరితాం భీమాం రవిరావిశతే దిశమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఉష్ణమంతర్దధే సద్యస్స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః । తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః ॥ ౧౬ ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాస్స్నాతాః కృచ్ఛ్రాదివ పతత్రిణః । వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ పాదపానభిపేదిరే ॥ ౧౭ ॥ పతితేనాంభసా చ్ఛన్నః పతమానేన చాసకృత్ । ఆబభౌ మత్తసారంగస్తోయరాశిరివాచలః ॥ ౧౮ ॥ పాండురారుణవర్ణాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి । సుస్రువుర్గిరిధాతుభ్యస్సభస్మాని భుజంగవత్ ॥ ౧౯ ॥ ఆకులారుణతోయాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి । ఉన్మార్గజలవాహీని బభూవుర్జలదాగమే ॥ ✻ ॥ తస్మిన్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మానిషుమాన్ రథీ । వ్యాయామకృతసంకల్పస్సరయూమన్వగాం నదీమ్ ॥ ౨౦ ॥ నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం నదీమ్ । అన్యం వా శ్వాపదం కంచిజ్జిఘాంసురజితేంద్రియః ॥ ౨౧ ॥ తస్మింస్తత్రాహమేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్ముకః । తత్రాహం సంవృతం వన్యం హతవాంస్తీరమాగతమ్ ॥ ✻ ॥ అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాభ్యుపాగతమ్ । ✻ । అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః । అచక్షుర్విషయే ఘోషం వారణస్యేవ నర్దతః ॥ ౨౨ ॥ తతోఽహం శరముద్ధృత్య దీప్తమాశీవిషోపమమ్ । శబ్దం ప్రతి గజప్రేప్సురభిలక్ష్య త్వపాతయమ్ ॥ ౨౩ ॥ అముంచం నిశితం బాణమహమాశీవిషోపమమ్ । తత్ర వాగుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీద్వనౌకసః ॥ ౨౪ ॥ హా హేతి పతతస్తోయే బాణాభిహ

పూజ్యతమమితి మత్వా - తచ్ఛబ్దవేధనం ముహురభ్యస్యన్ తస్యాశుభం ఫలం న విచారితవానితి ॥౧౩॥ ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రవృత్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ దేవీతి ॥ అనూఢా అప్రౌఢేత్యర్థః ॥౧౪॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాస్య సేవిత్వా - రసాన్ జలాని - పరేతాచరితాం దిశం దక్షిణాం దిశం - దక్షిణాయనమిత్యర్థః ॥౧౫॥ ఉష్ణమితి ॥ భేకా మండూకాః సారంగా హరిణాః చాతకా వా ॥ ౧౬ ॥ క్లిన్నపక్షేతి ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ కృచ్ఛ్రాద్యత్నాత్ ॥౧౭॥ పతితేనేతి ॥ మత్తసారంగః మత్తగజః ॥౧౮॥ పాండురేతి ॥ పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని - అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దవానలకృతభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - గిరిధాతుభ్య ఇతి హేతౌ పంచమీ ॥౧౯॥ తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపానే నిపీయత ఇత్యస్మిన్నితి నిపానం తస్మిన్ అవతీర్య జలపానయోగ్యప్రదేశ ఇతి యావత్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదికం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథేతి ॥ పూర్యతః శత్రంతత్వమార్షం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ గజప్రేప్సుః గజం ప్రాప్తుమిచ్ఛుః - హన్తుమిచ్ఛురిత్యర్థః - శబ్దం ప్రతి శబ్దం లక్ష్యం కృత్వా - అభిలక్ష్య లక్ష్యం గజమభిముఖీభూయ - శరమపాతయమితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ అముంచమితి ॥ యత్ర బాణమముంచం - తత్ర వనౌకసః తపస్వినః వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీదితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ కథమితి ॥ అస్మద్విధేషు జాతశస్త్రా - ప్రవివిక్తాం నిర్జనాం - అపరరాత్రే

విశిష్యవాగుదితేత్యాహతస్మిన్నిత్యాది ॥ అస్మద్విషయే అజ్ఞాతశస్త్రా - ప్రవివిక్తాంప్రకర్షేణనిర్జనాం -రాత్రౌ అపరరాత్రే-ఉదకమా హరతీత్యుదాహారః -మంథాదనేత్యాదినాఉదకశబ్దస్యోదాదేశః.- యద్యపిహరతౌస్వైపరేఉదాదేశోవిహితః - తథాప్యేకదేశవికృతమనన్యవ ద్భవతీతి - దీర్ఘతపాంతపసోవా - కింకృతంకిమసిష్టంకృతం- న్యస్తదండస్యఉపరతవాఙ్మనఃకాయసంబంధిపరహింసస్య - దండో స్త్రీ శాసనేరాజ్ఞాంహింసాయాంధమసైన్యయోరితివిశ్వః అర్థేప్రయోజనవాక్ -గురుతల్పగంగురుదారగం- తల్పంశయ్యాట్టదారేష్వితి యమరః హతఇత్యేతన్మాతాపితరావిత్యత్రవచనవిపరిణామేనయోజనీయం - సర్వేనిహతాఇత్యుక్తిర్మాతాపితృజీవనహేతు భూతస్యస్వస్యవధా త్ - అకృతాత్మనాఅనిశ్చితబుద్ధినా - ఇతినాగభూదితిపూర్వేణాన్వయః॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ తామితి ॥ సశరంచాపమిత్యనేనశరేము క్తేపిహస్తలాఘవాచ్ఛరాంతరంధనుషిసంహితవానిత్యవగమ్యతే - కరుణాంగిరంశ్రుత్వాకరు ణాజనకంవచశ్శ్రుత్వా - స్థితస్యేతిశేషః ॥ ౩౩॥ తస్యేతి ॥ లాలపతఇతియఙ్లుగంతాచ్ఛతృప్రత్యయః- ప్రలపత ఇత్యర్థః - వి లపనమిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౩౪॥ తమితి ॥ దీనసత్వఃదీనహృదయః - సుదుర్మనాఃఅత్యంతదుఃఖితమనాః- ప్రవిద్ధకలశోదకం-పర్యస్తక లశోదకమిత్యర్థః - నతుధ్వస్తకలశోదకమితి - తత స్తద్ఘటమాదాయపూర్ణంపరమవారిణేతివక్ష్యమాణవిరోధాత్ ॥ పాంసుశోణితదిగ్ధాం గం పాంసువిశిష్టశోణితేనలిప్తాంగం - శల్యపీడితంశరాగ్రపీడితం ॥ ౩౫॥ ౩౬॥ సమాముద్వీక్ష్యేతి ॥ త్రస్తంభీతం - అతఏవఅస్వస్థచే తసంవ్యాకులచిత్తం॥౩౭॥కింతవేతి ॥ జిహీర్షుఃఆహర్తుమిచ్ఛుః - గుర్వర్థంమాతాపితృనిమిత్తం॥౩౮॥ ౩౯॥ తావితి ॥ ఆశాకృ తాంపుత్రోమేజలమాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం - తృష్ణాంపిపాసాం-కష్టాందుస్సహాం॥ ౪౦॥ ననూనమితి ॥ తపసశ్శ్రుతస్యవేత్యత్రమ మకస్యేతివిశేషణందేయం॥౪౧॥జానన్నితి ॥ అపరిక్రమఃఅసంచారః- పంగురితియావత్ -భిద్యమానం-వాతాదినేతిశేషః॥౪౨॥ పితురి తి ॥ రాఘవేతిసంబోధనాత్ సరయూతీరేబహుశోమృగయాపర్యటనేనపూర్వమేవదశరథఃజ్ఞాతవానిత్యవగమ్యతే - నత్వామనుదహేదితి-అ

తమమర్షణః॥ ౨౪॥తస్మిన్నిపతితే బాణే వాగభూత్తత్ర మానుషీ॥※॥కథమస్మద్విధే శస్త్రంనిపతేత్తుతప స్విని। ప్రవివిక్తాంనదీంరాత్రావుదాహారోహమాగతః॥※॥ఇషుణాభిహతఃకేనకస్యవాకింకృతంమయా ఋషేర్హిన్యస్తదండస్యవనేవన్యేనజీవతః॥※॥కథంనుశస్త్రేణవధోమద్విధస్యవిధీయతే।జటాభారధ రస్యైవవల్కలాజినవాససః॥※॥కోవధేనమమార్థీస్యాత్కింవాస్యాపకృతంమయా। ఏవంనిష్ఫల మారబ్ధంకేవలానర్థసంహితమ్॥※॥నకశ్చిత్సాధుమన్యేతయథైవగురుతల్పగమ్। నాహంతథానుశో చామిజీవితక్షయమాత్మనః॥※॥మాతరంపితరంచోభావనుశోచామిమద్వధే।తదేతన్మిథునంవృద్ధంచిరకా లభృతంమయా॥※॥మయిపంచత్వమాపన్నేకాంవృత్తింవర్తయిష్యతి। వృద్ధౌచమాతాపితరావహంచై కేషుణాహతః॥※॥కేనస్మనిహతాస్సర్వేసుబాలేనాకృతాత్మనా॥ ౩౨॥తాంగిరంకరుణాంశ్రుత్వామ మధర్మానుకాంక్షిణః॥※॥కరాభ్యాంసశరంచాపంవ్యథితస్యాపతద్భువి॥ ౩౩॥ తస్యాహంకరుణంశ్రు త్వానిశిలాలపతోబహు॥※॥సంభ్రాంతశ్శోకవేగేనభృశమాసంవిచేతనః॥౩౪॥ తందేశమహమాగ మ్యదీనసత్వస్సుదుర్మనాః॥※॥అపశ్యమిషుణాతీరేసరయ్వాస్తాపసంహతమ్॥※॥అవకీర్ణజటాభారం ప్రవిద్ధకలశోదకమ్॥※॥పాంసుశోణితదిగ్ధాంగంశయానంశల్యపీడితమ్॥౩౬॥ సమాముద్వీక్ష్యనేత్రా భ్యాంత్రస్తమస్వస్థచేతసమ్॥※॥ఇత్యువాచతతఃక్రూరందిధక్షన్నివతేజసా॥౩౭॥కింతవాపకృతంరా జన్వనేనివసతామయా॥※॥జిహీర్షురంభోగుర్వర్థంయదహంతాడితస్త్వయా॥౩౮॥ ఏకేనఖలు బాణేనమర్మణ్యభిహతేమయి॥※॥ద్వావంధౌనిహతౌవృద్ధౌమాతాజనయితాచమే॥౩౯॥తౌనూనందు ర్బలావంధౌమత్ప్రతీక్షౌపిపాసితౌ॥※॥చిరమాశాకృతాంతృష్ణాంకష్టాంసంధారయిష్యతః॥౪౦॥ననూ నంతపసోవాస్తిఫలయోగశ్శ్రుతస్యవా॥※॥ పితాయన్మాంనజానాతిశయానంపతితంభువి॥౪౧॥ జాన న్నపిచకింకుర్యాదశక్తిరపరిక్రమః॥※॥భిద్యమానమివాశక్తస్త్రాతుమన్యోనగోనగమ్॥౪౨॥పితుస్త్వ

ఉదకమాహరతీత్యుదాహారః । న్యస్తదండస్య । త్యక్తపరిపీడస్య । ఏవమితిగురుతల్పగం - గురుదారగం - వృద్ధావితి ॥ హతఇత్యేతత్ మా తాపితరావిత్యత్రవచనవిపరిణామేనయోజనీయంసర్వేనిహతాఇత్యుక్తిః మాతృపితృజీవనహేతుభూతస్యస్వస్యవధాత్ ॥ ౨౫॥౨౬॥౨౭॥ ౨౮॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥తస్యేతి ॥ కరుణంశ్రుత్వాకరుణజనకంవచః శ్రుత్వేత్యర్థః ॥ అవకీర్ణేతి॥ ప్రవిద్ధకలశోదకంపర్యస్తక లశోదకం॥౩౪॥౩౫॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥౩౯॥తావితి॥ఆశాకృతాంజలమానేష్యతీత్యాశాసహితాంతృష్ణాంపిపాసాం॥౪౦॥౪౧॥

న్యథాదహేదితిభావః॥౪౩॥ఇయమితి॥ఏకపదీ-ఏకపదన్యాసమాత్రయుక్తాసరణిరిత్యర్థః - వర్త్మాన్యేకపదీత్యమరః- యతఃయత్రైకపద్యాం॥౪౪॥విశల్యమితి॥ మర్మరుణద్ధి-పీడయతీత్యర్థః - మృదుసికతామయం-స్రోతస్సేధం-స్రోతస్సేధంప్రత్యవత్ - అంబురయఃనదీవేగః॥౪౫॥౪౬॥ దుఃఖితస్యేతి॥ దుఃఖితస్యమహాదకృత్యం ప్రాప్తమితిదుఃఖితస్య - శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యాభవిష్యతీతిభియా శోకేనపీడితస్య॥౪౭॥తామ్యమానఇతి॥క్షయంగతఃనాశంప్రాప్తముపక్రాంతః-సంస్తభ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయస్యఇతిమామువాచేత్యనేనాన్వయః- స్థిరచిత్తోభవామ్యహమిత్యత్రస్థిరచిత్తోభవానఘేతిచపాఠః- శూద్రాయాంవైశ్యేనజాతః - కరణఇత్యర్థః- శూద్రావిశోస్తుకరణఇత్యమరః॥౪౮॥౪౯॥౫౦॥ఇతీతి॥ విఘూర్ణతః - కదాచిదలీవవేపమానస్యేత్యర్థః- విచేష్టస్య-కదాచిదితిశేషః-వేపమానస్య- కదాచిదీషత్కంపమానస్యేత్యర్థః - ఆనమ్యమానస్య-వ్యథయాసంకుచితాంగస్యేత్యర్థః-సాదయమానస్యేతిపాఠే అతిశయేనసదతఇత్యర్థః- ఉద్ధరండఉదహరం - అడభావోనిత్యత్వాత్॥౫౧॥౫౨॥ జలార్ద్రగాత్రమితి॥ అయంశ్లోకఃప్రథమదృష్టానువాదః మర్మణిప్రాణస్థానే-వ్రణఃయస్యతం - సరయ్వాంసరయూతీరే - విషణ్ణోస్మి-విషణ్ణోభవం॥౫౩॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః- ※※※※※※※※※※※※※※※※※※

వధమితి॥విలపన్నేవమధ్యేస్వపుత్రంవిలపన్నేవ॥౧॥తదితి॥ సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః-సుకృతంసుష్ఠుకృతం- మునికుమారవచనమితిశేషః - ఇత్యచింతయమిత్యుపస్కార్యం - యద్వాఅస్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోఃకింశుభోదర్కంభవేదిత్యచింతయమిత్యర్థః॥౨॥ తతస్తంఘటమితి॥ తతఃమునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవశ్రేయస్కరమితినిశ్చయానంతరం - యథాఖ్యాతపథంప్రాప్యఆశ్రమంగతఇతిసం

మేవమేగత్వాశీఘ్రమాచక్ష్వరాఘవ॥※॥నత్వామనుదహేత్క్రుద్ధోవనంవహ్నిరివైధితః॥౪౩॥ఇయమేకపదీరాజన్యతోమేపితురాశ్రమః॥※॥తంప్రసాదయగత్వాత్వంనత్వాంసకుపితశ్శపేత్॥౪౪॥విశల్యంకురుమాంరాజన్మర్మమేనిశితశ్శరః॥※॥రుణద్ధిమృదుసోత్సేధంతీరమంబురయోయథా॥౪౫॥సశల్యఃక్లిశ్యతేప్రాణైర్విశల్యోవినశిష్యతి॥※॥ఇతిమామవిశచ్చింతాతస్యశల్యాపకర్షణే॥౪౬॥దుఃఖితస్యచదీనస్యమమశోకాతురస్యచ॥※॥లక్షయామాసహృదయేచింతాంమునిసుతస్తదా॥౪౭॥తామ్యమానస్సమాంకృచ్ఛ్రాదువాచపరమార్తవత్॥※॥సీదమానోవివృత్తాంగోవేష్టమానోగతఃక్షయమ్॥※॥సంస్తభ్యశోకంధైర్యేణస్థిరచిత్తోభవామ్యహమ్॥※॥బ్రహ్మహత్యాకృతంపాపంహృదయాదపనీయతామ్॥※॥నద్విజాతిరహంరాజన్మాభూత్తేమనసోవ్యథా॥※॥శూద్రాయామస్మివైశ్యేనజాతోజనపదాధిప॥౫౦॥ఇతీవవదతఃకృచ్ఛ్రాద్బాణాభిహతమర్మణః॥※॥విఘూర్ణతోవిచేష్టస్యవేపమానస్యభూతలే॥※॥తస్యత్వానమ్యమానస్యతంబాణమహముద్ధరమ్॥※॥సమాముద్వీక్ష్యసంత్రస్తోజహౌప్రాణాంస్తపోధనః॥౫౨॥ జలార్ద్రగాత్రంతువిలప్యకృచ్ఛ్రాన్మర్మవ్రణంసంతతముచ్ఛ్వసంతమ్। తతస్సరయ్వాంతమహంశయానంసమీక్ష్యభద్రేస్మిభృశంవిషణ్ణః॥౫౩॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః※※※※※※※※※※※

వధమప్రతిరూపంతుమహర్షేస్తస్యరాఘవః। ప్రలపన్నేవధర్మాత్మాకౌసల్యాంపునరబ్రవీత్॥౧॥తదజ్ఞానాన్మహత్పాపంకృత్వాహంసంకులేంద్రియః।ఏకస్త్వచింతయంబుద్ధ్యాకథంనుసుకృతంభవేత్॥౨॥తతస్తంఘటమాదాయపూర్ణంపరమవారిణా। ఆశ్రమంతమహంప్రాప్యయథాఖ్యాతపథం

జానన్నిత్యర్థః॥అపరిక్రమఃసంచారాక్షమః॥౪౨॥పితురితి॥వనంవహ్నిరితివైషమ్యదృష్టాంతః॥౪౩॥ఇయమితి॥ఏకపదీసరణిః॥౪౪॥విశల్యమితి॥సోత్సేధండఉన్నతసహితంమృదుతీరంరుణద్ధిపీడయతి॥౪౫॥౪౬॥౪౭॥తామ్యమానఇతి-తామ్యమానఃగ్లానింప్రాప్యమాణః -పరమార్తవత్ - పరమార్తియుక్తః।సంస్తభ్యేతిధైర్యేణశోకంసంస్తభ్యస్థిరచిత్తోభవామి-మమచిత్తమోహోనాస్తీత్యర్థః॥ అతఃబ్రహ్మహత్యాకృతంబ్రహ్మహత్యయాప్రాప్తంపాపం॥ నద్విజాతిరితి ॥ శూద్రాయాంవైశ్యేనజాతఃకరణః। శూద్రావిశోస్తుకరణఇత్యమరః॥౪౮॥౪౯॥౫౦॥ఇతీవేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ ఆనమ్యమానస్యవ్యథయాసంకుచితాంగస్యేత్యర్థః - ఉద్ధరంఅడభావఃఆర్షః॥౫౧॥౫౨॥జలార్ద్రగాత్రమిత్యయంశ్లోకఃప్రథమదృష్టావస్థానువాదకమితిమంతవ్యం॥౫౩॥※※※※※※※※※※※※※※※※ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయా - మయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః-※※※

వధమితి॥ వధంప్రలపన్ కౌసల్యామిదమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧॥తదితి॥ భవేదిత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం - అచింతయం- అస్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః - కింశుభోదర్కంభవేదిత్యచింతయమిత్యర్థః॥౨॥ తతస్తమితి॥ తతఃమునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవ - శ్రేయస్కరమితినిశ్చ

బంధః॥౩॥తత్రేత్యాది॥ పరితో నయతీతి సంచారయతీతి పరిణాయకః ఆశ్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభిరుపలక్షితౌ - అనా క్రమాపంగుభూతౌ - మత్కృతేమన్నిమిత్తం - తామాశాంహీనౌ జలానయనాకారరహితౌ - పుత్రవిషయాకారహితౌ వా ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ - తస్యపితరావపశ్యమితి సంబంధః॥౪॥౫॥ శోకోపహతచిత్తఇతి॥ పుత్రవధేనపూర్వమేవ శోకోపహతచిత్తః - భూయశ్శోకం గతః తద్దర్శనాసతిశయితశోకంగతః॥౬॥పదశబ్దమితి॥ పదశబ్దంచరణవిన్యాసజశబ్దం - చిరాయసివిళంబసే - తత్కరోషీతిచ్ - యన్నిమిత్తం కిం నిమిత్తమిత్యర్థః - యద్వాయన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం ఇదం బ్రూహీతి శేషః - యన్నదత్తమితిపాఠే ఇదానీం పానీయం నదత్తమితి యత స్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడితమిత్యన్వయః - ఉత్కంఠితాశోకస్మరణవత్యభూత్ - వ్యళీకం అప్రియం - అళీకమితిపాఠే - అళీకమపరాధః - అళీకమపరాధఇతిహలాయుధః॥ త్వమితి - నః అస్మాకం - ఇతిమునిర్వాక్యమభాషతేత్యన్వయః॥౧౦॥మునిమితి॥ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - హీన వ్యంజనయా అస్పష్టాక్షరయా - వ్యంజనం శ్మశ్రునిస్థానచిహ్నేష్వవయవేక్షరఇతివైజయంతీ। అవ్యక్తయా వాచా అబ్రువమితి సంబంధః భీతో పిసన్ భీతఃభీతభీతః - అత్యంతభీతఇత్యర్థః - పాఠభేదః - భీతో పిసన్ భీతఇవాబ్రువం - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే॥౧౧॥ ఉక్తమేవవిశదం దర్శయతిమనసఇతి॥ మనసఃకర్మ ఊహాపోహాత్మకం - చేష్టాః ఇంద్రియనియమనరూపవ్యాపారాః - తాభిః - వాగ్బలం అభిసం స్తభ్యస్ఖలితాం వాచం బలాత్ దృఢీకృత్యేత్యర్థః - తస్మై భయమాచచక్షఇతిసంబంధః - యద్వావాగ్బలమభిసంస్తభ్య - లజ్జాభీతిప్రభృతిభిర్మందవచనో భూత్వేత్యర్థః - ఆచచక్షఇతిలిట్యుత్తమపురుషైకవచనం॥౧౨॥క్షత్రియఇతి॥మహాత్మనః - తవేతిశేషః - సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయభూతం - సత్పురుషగర్హితమిత్యర్థః॥౧౩॥భగవన్నితి॥ నిపానే జలావతారే - ఆగతం గజం - శ్వాపదం హింస్రశార్దూలాదికం చ - జిఘాంసుః - చాపహస్తోహం సరయూతీరమాగతః॥౧౪॥తత్రేతి॥ పూర్యతఃపూర్యమాణస్య - ద్విపఇతిమత్వా - అయం శబ్దహేతుః పదార్థః - మయాఅభి

గతః॥౩॥తత్ర హాందుర్బలావంధౌ వృద్ధావపరిణాయకౌ। అపశ్యంతస్యపితరౌ లూనపక్షావివద్విజౌ॥
౪॥తన్నిమిత్తాభిరాసీనౌ కథాభిరపరిక్రమౌ। తామాశాం మత్కృతే హీనావుదాసీనావనాథవత్॥౫॥
శోకోపహతచిత్తశ్చభయసంత్రస్తచేతనః। తచ్చాశ్రమపదం గత్వాభూయశ్శోకమహాంగతః॥౬॥ పదశ
బ్దంతుమే శ్రుత్వామునిర్వాక్యమభాషత। కించిరాయసిమేపుత్ర పానీయం క్షిప్రమానయ॥౭॥ యన్నిమి
త్తమిదం తాతసలిలే క్రీడితం త్వయా। ఉత్కంఠితా తేమాతేయం ప్రవిశక్షిప్రమాశ్రమమ్॥౮॥యద్వ్య
ళీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే యది వా మయా। న తన్మనసికర్తవ్యం త్వయా తాతతపస్వినా॥౯॥త్వం గతి
స్త్వగతీనాంచ చక్షుస్త్వం హీనచక్షుషామ్। సమాసక్తాస్త్వయిప్రాణాః కింత్వంనో నాభిభాషసే॥
౧౦॥ మునిమవ్యక్తయా వాచా తమహం సజ్జమానయా। హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీతఇవాబ్రువ
మ్॥౧౧॥మనసః కర్మచేష్టాభిరభిసంస్తభ్య వాగ్బలమ్। ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయమ్
॥౧౨॥ క్షత్రియోహం దశరథో నాహం పుత్రో మహాత్మనః। సజ్జనావమతం దుఃఖమిదం ప్రాప్తం స్వకర్మ
జమ్॥౧౩॥ భగవంశ్చాపహస్తోహం సరయూతీరమాగతః। జిఘాంసుశ్శ్వాపదం కంచిన్నిపానే చాగతం గ
జమ్॥౧౪॥ తతశ్శ్రుతో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః। ద్విపోయమితి మత్వాయం బాణేనాభిహ
తో మయా॥౧౫॥గత్వా నద్యాస్తతస్తీరమపశ్యమిషుణా హృది। వినిర్భిన్నం గతప్రాణం శయానం భువితా
పసమ్॥౧౬॥భగవఞ్శబ్దమాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా। విసృష్టోంభసి నారాచస్తేన తేనిహతస్సుతః॥

అనంతరం - యథాఖ్యాతపథం మునికుమారోపదిష్టమార్గం ప్రాప్య - ఆశ్రమం గతఇత్యన్వయః - ఉత్తరశ్లోకేనైకవాక్యం వా - యథాఖ్యాతప థం గతస్సన్నాశ్రమం ప్రాప్యతత్ర వృద్ధావపశ్యమితిసంబంధః॥పరితో నయతీతిపరిణాయకః తద్రహితౌ తన్నిమిత్తాభిః పుత్రనిషయాభిః కథా భీరుపలక్షితౌ అపరిక్రమా సంచారాక్షమౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం తామాశాం - హీనౌ పుత్రవిషయాశారహితౌ - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ త స్యపితరావపశ్యమితిసంబంధః॥౩॥౪॥౫॥౬॥పదశబ్దమితి॥ కించిరాయసివిలంబసే॥ యదితి॥ ఇదంపానీయం యద్యస్మాత్తన్నదత్తం - తస్మాత్ త్వ యా సలిలే క్రీడితమితి - యన్నిమిత్తమితిపాఠే యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితమిదం బ్రూహీతిశేషః॥యదితి॥వ్యళీకమప్రియం - అళీకమితిపా ఠే అపరాధః॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥మునిమితి॥సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - హీనవ్యంజనయా - అస్పష్టాక్షరయా - అతఏవావ్యక్తయా వాచా అబ్రువమితిసం బంధః॥౧౧॥మనసఇతి॥మనసః కర్మ - ఇతస్తతః పరిధావనం - వాగ్బలముచ్చారణశక్తిః - తదుభయం చేష్టాభిః శరీరవ్యాపారైస్సహసా సభ్యసంని యమ్య - మనసా వాచాస్థిరీకృత్యేతియావత్ - తస్మైభయమాచచక్షఇతిసంబంధః॥౧౨॥క్షత్రియఇతి - సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయం - స జ్జనగర్హితమిత్యర్థః॥౧౩॥భగవన్నితి॥ శ్వాపదముగ్రసత్వం - నిపానే జలపానస్థానే॥౧౪॥తతఇతి॥ పూర్యతః పూర్యమాణస్య - ద్విపోయ

హతః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥సఇతి ॥ ఉద్ధృతేనబాణేనహేతునా - అంధౌపితరౌ-మాతాపితరావితిభవంతావేవశోచన్ విలప్యచస్వర్గమాస్థితః॥౧౯॥ అజ్ఞానాదితి ॥ ఏవంగతేఏవంప్రాప్తేసతి - యచ్ఛేషంకర్తవ్యంస్యాచ్ఛాపానుగ్రహాదికం-తత్ ప్రతి-మేమయి-ప్రసీదతు-శాపోనాస్తు ప్రసాదాయకర్తవ్యఃతంకరోత్విత్యర్థః॥౨౦॥సఇతి ॥ అఘశంసినాదుఃఖశంసినా-ఆయాసంవ్యసనం- అకర్తుంనాశకత్-కృతవానేవేత్యర్థః॥ ౨౧॥ యద్యేత్యాది ॥ స్మేతివాక్యాలంకారే - ఫలేత్ విశీర్యేత్ - ఞిఫలావిశరణఇతిధాతుః-మచ్ఛాపేనేతిశేషః - క్షత్రియేణపాలకేన - వానప్రస్థే-అజ్ఞానతఃకృతోవధఃవజ్రిణమింద్రమపి-స్థానాచ్చ్యావయేత్ జ్ఞానపూర్వంకృతః- జ్ఞానకృతస్తువిశేషతశ్చ్యావయేత్-అనేనచబోవిశేషః - సప్తధేత్యుపలక్షణం-బహుధేత్యర్థః - బ్రహ్మవాదినిపరమాత్మజ్ఞే- బ్రహ్మచారిణీతిపాఠే - చరతేర్గత్యర్థత్వాత్సర్వేగత్యర్థాజ్ఞానార్థాఇతిన్యాయేన బ్రహ్మతత్వంచరితుంజ్ఞాతుంశీలమస్యాస్తీతిబ్రహ్మచారీ- తస్మిన్ - జ్ఞానేతత్వేతపోధ్యాత్మవేదేషుబ్రహ్మచోచ్యతఇతినిఘంటుః | యస్మాత్ కారణాదిదంవధరూపం-కృతమజ్ఞానాత్ కృతం తేనత్వంజీవసి - అపిచ-అద్య-జ్ఞానపూర్వకత్వేవధస్య-రాఘవాణాంకులంనస్యాత్ - భవాన్ కుతస్స్యాత్ జీవేత్ - ఇతిమామువాచేత్యన్వయః॥౨౨॥౨౩॥౨౪-౨౫॥౨౬॥ నయనావిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ ధర్మరాజవశంగతంపుత్రంద్రష్టుమిచ్ఛావః - అతః-నౌతందేశంనయేతిమామభ్యభాషతేతిసంబంధః॥౨౭॥౨౮॥ అథేతి॥ అహంతౌనీత్వాఅహంతమస్పర్శయమితిసంబంధేనాహంశబ్దద్వయాన్వయవ్యర్థ్యం॥౨౯॥౩౦॥౩౧ ॥ నత్వితి ॥ అహంతేప్రియః-నచేత్-మాతరంపశ్యేత్యన్వయః॥౩౨॥కస్యేతి ॥ హృదయంగమంమనోహరస్వరం - అధీయానస్యపఠతః-అన్యద్వాఇతిహాసపురాణాదికంవా॥౩౩॥ కఇతి ॥ సంధ్యాముపాస్య - నమస్కారపూర్వకంతాంత్రికంసంధ్యావందనంకృత్వేత్యర్థః- హుతహుతాశనఃకృతహోమః- ననుశైశవాచ్ఛాత్రాయాంజాతోహకరణః- తస్యకథంహోమాధికారఇతి - నైవం-నమస్కారేణమంత్రేణపంచయజ్ఞాన్ సహాపయేదితిచతుర్థాశ్రమ

౧౭॥ తతస్తస్యైవవచనాముపేత్యపరితప్యతః । సమయాసహసాబాణఉద్ధృతోమర్మతస్తదా॥ ౧౮॥ సచోద్ధృతేనబాణేనతత్రైవస్వర్గమాస్థితః।భవంతౌపితరౌశోచన్నంధావితివిలప్యచ॥౧౯॥అజ్ఞానాద్భవతఃపుత్రస్సహసాభిహతోమయా। శేషమేవంగతేయత్స్యాత్తత్ప్రసీదతుమేమునిః॥ ౨౦॥సతచ్ఛ్రుత్వావచఃక్రూరంమయోక్తమఘశంసినా। నాశకత్తీవ్రమాయాసమకర్తుంభగవానృషిః॥ ౨౧॥సబాష్పపూర్ణవదనోనిశ్శ్వసన్ శోకకర్శితః।మామువాచమహాతేజాఃకృతాంజలిముపస్థితమ్॥౨౨॥యద్యేతదశుభంకర్మనత్వంమేకథయేస్స్వయమ్ । ఫలేన్మూర్ధాస్మతేరాజన్ సద్యశ్శతసహస్రధా॥౨౩॥క్షత్రియేణవధోరాజన్ వానప్రస్థేవిశేషతః । జ్ఞానపూర్వంకృతస్స్థానాచ్చ్యావయేదపివజ్రిణమ్ ॥౨౪॥సప్తధాతుఫలేన్మూర్ధామునౌతపసితిష్ఠతి । జ్ఞానాద్విసృజతశ్శస్త్రంతాదృశేబ్రహ్మచారిణి॥౨౫॥ అజ్ఞానాద్ధికృతంయస్మాదిదంతేనైవజీవసి । అపిహ్యద్యకులంనస్యాదిక్ష్వాకూణాంకుతోభవాన్॥ ౨౬॥ నయనౌనృపతందేశమితిమాంచాభ్యభాషత । అద్యతంద్రష్టుమిచ్ఛావఃపుత్రంపశ్చిమదర్శనమ్॥౨౭॥రుధిరేణావసిక్తాంగంప్రకీర్ణాజినవాససమ్ । శయానంభువినిస్సంజ్ఞంధర్మరాజవశంగతమ్॥ ౨౮॥అథాహమేకస్తందేశంనీత్వాతౌభృశదుఃఖితౌ । అస్పర్శయమహంపుత్రంతంమునింసహభార్యయా॥ ౨౯ ॥ తౌపుత్రమాత్మనస్స్పృష్ట్వాతమాసాద్యతపస్వినౌ। నిపేతతుశ్శరీరేఽస్యపితాచాస్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౩౦॥నాభివాదయసేమాద్యనచమామభిభాషసే । కింనుశేషేతుభూమౌత్వంవత్సకింకుపితోహ్యసి॥ ౩౧॥ నత్వహంతేప్రియఃపుత్రమాతరంపశ్యధార్మిక । కిన్నునాలింగసేపుత్రసుకుమారవచోవద॥ ౩౨॥ కస్యవాపరరాత్రేహంశ్రోష్యామిహృదయంగమమ్ । అధీయానస్యమధురంశాస్త్రంవాన్యద్విశేషతః ॥ ౩౩ ॥ కోమాంసం

మితిమత్వాయంఅయంశబ్దాశ్రయోద్విపఇతిమత్వా - అయంతవసుతఃబాణేననిహతఇత్యన్వయః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ ౧౮॥ సచేతి ॥ ఉద్ధృతేనబాణేనహేతునా - అంధౌమాతాపితరావితిభవంతావేవశోచన్ - విలప్యస్వర్గమాస్థితఇతిసంబంధః॥౧౯॥అజ్ఞానాదితి ॥ మేఏవంగతేత్రమాద్ధాదేవంప్రాప్తేసతి- శేషమనంతరంకర్తవ్యంయత్స్యాత్ -తత్ప్రసీదతుతదుద్దిశ్యాజ్ఞాపయత్విత్యర్థః॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥సప్తధేతి ॥ బ్రహ్మచారిణిబ్రహ్మనిష్ఠే-బ్రహ్మవాదినీతిపాఠే.బ్రహ్మవక్తుంశీలమస్యాస్తీతితథా- తస్మిన్ అపిహ్యద్యేతి-రాఘవాణాంకులమపినస్యాత్ - జ్ఞానపూర్వకృతంచేదితిశేషః - కుతోభవాన్ కింపునర్భవానిత్యర్థః॥౨౫॥౨౬॥నయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - ధర్మరాజవశంగతంఅతఏవపశ్చిమదర్శనంఅంత్యదర్శనంపుత్రంద్రష్టుమిచ్ఛావః - నౌతందేశంనయేతిమామభ్యభాషతేతిసంబంధః॥౨౭॥ ౨౮॥అథాహమితి ॥ అహంతౌనీత్వాఅహంతమస్పర్శయమితిసంబంధః॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥నత్వితి॥అహంతేప్రియోనచేత్ -మాతరంపశ్యేతిసంబంధః॥౩౨॥కస్యేతి ॥ హృదయంగమంమనోహరం - స్వరంఅధీయానస్యపఠతః-అన్యద్వాఇతిహాసపురాణాదికం॥౩౩ ॥ కోమామితి ॥ సంధ్యాముపాస్య-నమస్కారపూర్వకంతాంత్రికంసంధ్యావందనంకృత్వేత్యర్థః - హుతహుతాశనఃహుతహోమః - నమస్కారేణమంత్రేణపంచయ

ణస్యాపిపంచమహాయజ్ఞాధికారస్స్మర్యతే । తతోఽప్యధికస్యకరణస్యాఽనుచితమంత్రహోమాధికారస్యకైముతికన్యాయసిద్ధత్వాత్ శ్లాఘయిష్యతి - ఉపచరిష్యతీత్యర్థః ॥౩౪॥ కందమూలఫలమితి ॥ కందంజలోద్భవానాంపద్మాదీనాం- మూలంస్థలోద్భవానాం -అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాక్షమం - అప్రగ్రహంనీవారాదిసంగ్రహరహితం - అనాయకంఅనాథం రక్షకరహితం - యష్టింగృహీత్వామార్గదర్శకరహితమితివార్థః ॥౩౫॥ ౩౬॥ తిష్ఠేతి ॥ తిష్ఠమాంమాంప్రతితిష్ఠ - మాగమఃమాగచ్ఛ - సమేధితః - సహితఇత్యర్థః ॥౩౭॥ ౩౮॥ తత ఇతి ॥ వైవస్వతం - ధర్మరాజఃక్షమతాంమత్పుత్రస్యస్వపరిసరాగమనవిలంబనసహతాంమేమత్సంబంధీ - అయంపుత్రః - పితరాబిభృయాదితిభారతీంప్రవక్ష్యామీతిసంబంధః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ రాజ్ఞాంస్వహస్తకృతంహననంపూర్వకృతస్యపాపస్యప్రాయశ్చిత్తత్వేనప్రాప్తమితి మత్వాపదతిఅపాపఇతి ॥ పాపకర్మణారాజ్ఞాయదానిహతః - తద్వైవాపాపోసి - తేనఅపాపత్వేనహేతునా - సత్యేనమమసత్యేన - శస్త్రయోధినాంయేలోకాస్తాన్ -ఆశుగచ్ఛేతియోజనా - నన్వస్యతపస్వినోబ్రహ్మలోకప్రాప్తిరేవవక్తవ్యా -శస్త్రహననమాత్రేణశస్త్రయోధినాంలోకంప్రాప్స్యత్యేవవగతి - ఏతత్కథముపపద్యతే - ఉచ్యతే - ద్వావిమౌపురుషౌలోకేసూర్యమండలభేదినౌ । పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చపరేణాభిముఖోహతఇతి ॥ శస్త్రయోధినాముత్కృష్టలోకప్రాప్తిశ్రవణాన్నదోషః ॥౪౧॥ ౪౨॥ ౪౩॥యాగతిరితి ॥ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి ॥ ఇదంచవ్రతమనుకూలాయాంపుత్రిణ్యాంపత్న్యాంబోధ్యం - గోసహస్రప్రదాతౄణామితి - యాయేతి-ఏకస్యయచ్ఛబ్దస్యపూర్వేణాన్వయః - గురుభృతాంగురుశుశ్రూషాకారిణాం - దేహన్యాసకృతాం - మహాప్రస్థానాదినేతిశేషః - యద్వాపరలోకప్రాప్తిసంకల్పపూర్వకంగంగాయమునాసంగమాదౌజలేగ్నౌవాతనుంత్యజతామిత్యర్థః॥౪౪॥ ౪౫॥ నేతి ॥ అస్మిన్ కులే-తపోనిష్ఠానామస్మాకంకులేజాతః - అకుశలాంఅశుభాం - గతింనగచ్ఛేత్ - అపితుమమబాంధవఃపుత్రః - త్వంయేననిహతఃసఏవాకుశలాంగతింయాస్యతి ॥౪౬॥ ఏవమితి

ధ్యాముపాస్యైవసన్నాత్వాహుతహుతాశనః । శ్లాఘయిష్యత్యుపాసీనఃపుత్రశోకభయార్దితమ్ ॥
౩౪ ॥ కందమూలఫలంహృత్వాకోమాంప్రియమివాతిథిమ్ । భోజయిష్యత్యకర్మణ్యమప్రగ్రహమనా
యకమ్॥ ౩౫॥ ఇమామంధాంచవృద్ధాంచమాతరంతేతపస్వినీమ్ । కథంవత్సభరిష్యామికృపణాంపుత్రగర్ధి
నీమ్॥ ౩౬॥ తిష్ఠమాంమాగమఃపుత్రయమస్యసదనంప్రతి । శ్వోమయాసహగంతాసిజనన్యాచసమేధితః ॥
౩౭॥ ఉభావపిచశోకార్తావనాథౌకృపణౌవనే । క్షిప్రమేవగమిష్యావస్త్వయాహీనౌయమక్షయమ్॥
౩౮॥ తతోవైవస్వతందృష్ట్వాతంప్రవక్ష్యామిభారతీమ్। క్షమతాంధర్మరాజోమేబిభృయాత్పితరావ
యమ్॥ ౩౯॥ దాతుమర్హతిధర్మాత్మాలోకపాలోమహాయశాః। ఈదృశస్యమమాక్షయ్యామేకామభ
యదక్షిణామ్ ॥ ౪౦॥ అపాపోసియదాపుత్రనిహతఃపాపకర్మణా। తేనసత్యేనగచ్ఛాశుయేలోకాశ్శ
స్త్రయోధినామ్॥ ౪౧॥ యాంతిశూరాగతింయాంచసంగ్రామేష్వనివర్తినః ।హతాస్త్వభిముఖాఃపు
త్ర గతింతాంపరమాంవ్రజ ॥ ౪౨ ॥ యాంగతింసగరశ్శైబ్యోదిలీపోజనమేజయః । నహుషోధుంధుమార
శ్చప్రాప్తాస్తాంగచ్ఛపుత్రక ॥ ౪౩ ॥ యాగతిస్సర్వసాధూనాంస్వాధ్యాయాత్తపసాచయా । యా
భూమిదస్యాహితాగ్నేరేకపత్నీవ్రతస్యచ॥ ౪౪ ॥ గోసహస్రప్రదాతౄణాంయాయాగురుభృతామ
పి । దేహన్యాసకృతాంయాచతాంగతింగచ్ఛపుత్రక॥ ౪౫ ॥ నహిత్వస్మిన్కులేజాతోగచ్ఛత్యకుశలాం
గతిమ్ । సతుయాస్యతియేనత్వంనిహతోమమబాంధవః॥ ౪౬ ॥ ఏవంసకృపణంతత్రపర్యదేవయతాసకృ

జ్ఞానసమాపయేదిత్యుక్తేః - చతుర్థవర్ణావధికస్యహోమకరణస్య-హోమాధికారోస్తీత్యవగమ్యతే- శ్లాఘయిష్యతిఉపచరిష్యతి - ఉపాసీనఃఉపసమీపేఆసీనః॥౩౪॥ కందేతి ॥ కందంజలోద్భవానాంపద్మాదీనాం - మూలం-స్థలోద్భవానాం - అకర్మణ్యంకర్మానుష్ఠానాక్షమం-అప్రగ్రహంనీవారాదిసంగ్రహరహితం॥౩౫॥౩౬॥తిష్ఠేతి ॥ మాముద్దిశ్యతిష్ఠ - మాగమఃమాగచ్ఛ-సమేధితఃసహితఇత్యర్థః॥ ౩౭ ॥ ౩౮॥తతఇతి ॥ మేఅయంమత్సంబంధ్యయం-పుత్రఃపితరాబిభృయాదితితంవైవస్వతందృష్ట్వాఏవభారతీంవాచంప్రవక్ష్యామిధర్మరాజఃక్షమ్యతామితిసంబంధః॥౩౯॥దాతుమితి ॥ లోకపాలోయమః - ఈదృశస్యానాథస్యేత్యర్థః- రాజ్ఞాస్వహస్తకృతంహననంస్వపుత్రేణపూర్వకృతపాపస్యప్రాయశ్చిత్తత్వేన - ప్రాప్తమితిమత్వావదతి॥౪౦॥అపాపోసీతి ॥ పాపకర్మణారాజ్ఞాయదానిహతః-తద్వైవఅపాపోసితేనఅపాపత్వహేతునా - సత్యేనమమసత్యేనచ - శస్త్రయోధినాంయేలోకాః - తాననుగచ్ఛేతియోజనా॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥ ౪౪ ॥ గోసహస్రేతి ॥ దేహన్యాసకృతాంపరలోకప్రాప్తిసాధనత్వేన - గంగాయమునాసంగమాదౌజలేవాగ్నౌవాతనుంత్యజతాం॥౪౫॥నహీతి॥అస్మిన్కులేతపోనిష్ఠానామస్మాకంకులే - మమబాంధవఃపుత్రోయేనరాజ్ఞాత్వంహతః - సఏవయాస్యతి॥౪౬॥ఏవమితి ॥ ఉదకంసంస్కారపూర్వోదకక్రియాం

ఉదకంసంస్కారపూర్వోదకక్రియాః॥౪౭॥సత్వితి॥శక్రేణసహస్వర్గమధ్యారుహదిత్యనేనమునిః పుత్రంస్వర్గంనేతుంశక్రస్సమాగతఇతిగమ్యతే ॥ ౪౮ ॥ సంగ్రహేణోక్తంస్వర్గారోహణంవివృణోతిఆబభాషఇతి॥తాపసఃశక్రేణసహవృద్ధావాబభాషే ఆభాషణేపివృద్ధయోరశ్రవణాత్పునరాహ త్వాహఆశ్వాస్యచేతి॥౪౯॥స్థానమితి॥మూలంసమీపంఆద్యేతి ఛాయాంనక్షత్రేమూలంకుబ్జసమీపయోరితినిఘంటుః॥౫౦॥ఏవమితి ॥ వపుష్మతాప్రశస్తాకారేణ - ప్రశంసాయాంమతుప్ ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ అద్యేతి - జహిప్రాణాన్ మోచయ - హంతేర్జహి ఇతిజాదేశః - కష్టంమారణందుఃఖాకరత్వాదిత్యత్రాహ మరణేనాస్తిమేవ్యథేతి - వ్యథాభావహేతుమాహ యదితి - అతోపి కింవ్యథాస్తీతిభావః॥ ౫౩ ॥ త్వయేతి ॥ అభిశప్స్యామి - నతుభస్మీకరోమీతిభావః - సుదుఃఖమతిదారుణమితిక్రియావిశేషణం ॥ ౫౪ ॥ పుత్రవ్యసనజమితి॥ యత్ యస్మాత్ కారణాత్ - మమఏతత్ మరణపర్యవసాయిపుత్రవ్యసనజందుఃఖం-అభూదితిశేషః - ఏవంపుత్రశోకేనకాలంకరిష్యసి-మృత్యుంప్రాప్స్యసీత్యర్థః - కాలోమృత్యౌచసమయఇతివైజయంతీ ॥ ౫౫ ॥ అజ్ఞానాదితి ॥ బ్రహ్మహత్యాబహుపాతకమిత్యర్థః - అన్యథావైశ్యాచ్ఛూద్రాయాంజాతస్యకరణాఖ్యసంకరజాతిత్వేనబ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్ ॥ ౫౬ ॥ త్వామితి ॥ ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః - భావః స్వభావః - దాతారమివదక్షిణా - యథావిప్రాయదక్షిణాదత్తాదాతారంస్వసదృశఫలంప్రాపయతి - తథేత్యర్థః - పుత్రశోకాతిశయేనఇహజన్మన్యేవఫలమనుభవిష్యసీతిధియా క్షిప్రమిత్యుక్తవాన్ - దక్షిణాశబ్దేనదక్షిణాహేతుకంసుకృతంలక్ష్యతే ॥౫౭॥ ఏవమితి॥దేహమిత్యేకవచనేనచితారోహణకాలే దేహయోర్గాఢబద్ధత్వంలక్ష్యతే ॥ ౫౮ ॥ తదితి॥శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దవేధినంబాణంప్రయుంజానేన యద్వా శబ్దవేధినంబాణంముక్త్వాపునస్తచ్ఛరీరప్రోతశల్యమనుకృష్టవతేత్యర్థః - చింతయానేన - మరణపర్యవసాయీపుత్రశోకః ప్రాప్తః అస్యకింనిదానమితిచింతయానేన - ఏతత్ పాపంస్మృతంమునికుమారవధరూపంపాపంస్మృతివిషయమభూదిత్యర్థః॥౫౯॥తస్యేతి - అ

త్ । తతోస్మైకర్తుముదకంప్రవృత్తస్సహభార్యయా ॥ ౪౭ ॥ సతుదివ్యేనరూపేణమునిపుత్రస్స్వకర్మభిః । స్వర్గమధ్యారుహత్క్షిప్రంశక్రేణసహధర్మవిత్ ॥ ౪౮ ॥ ఆబభాషేచతౌవృద్ధౌసహశక్రేణతాపసః। ఆశ్వాస్యచముహూర్తంతుపితరౌవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౯ ॥ స్థానమస్మిమహత్ప్రాప్తోభవతోఃపరిచారణాత్ । భవంతావపిచక్షిప్రంమమమూలముపైష్యతః ॥ ౫౦ ॥ ఏవముక్త్వాతుదివ్యేనవిమానేనవపుష్మతా । ఆరురోహదివంక్షిప్రంమునిపుత్రోజితేంద్రియః॥ ౫౧ ॥ సకృత్వాతూదకంతూర్ణంతాపసస్సహభార్యయా । మామువాచమహాతేజాఃకృతాంజలిముపస్థితమ్ ॥ ౫౨ ॥ అద్యైవజహిమాంరాజన్మరణేనాస్తిమేవ్యథా । యచ్ఛరేణైకపుత్రంమాంత్వమకార్షీరపుత్రకమ్ ॥ ౫౩ ॥ త్వయాతుయదవిజ్ఞానాన్నిహతోమేసుతశ్శుచిః । తేనత్వామభిశప్స్యామిసుదుఃఖమతిదారుణమ్ ॥ ౫౪ ॥ పుత్రవ్యసనజందుఃఖంయదేతన్మమసాంప్రతమ్ । ఏవంత్వంపుత్రశోకేనరాజన్కాలంకరిష్యసి ॥ ౫౫ ॥ అజ్ఞానాత్తుహతోయస్మాత్ క్షత్రియేణత్వయామునిః । తస్మాత్త్వాంనావిశత్యాశుబ్రహ్మహత్యానరాధిప ॥ ౫౬ ॥ త్వామప్యేతాదృశోభావఃక్షిప్రమేవగమిష్యతి । జీవితాంతకరోఘోరోదాతారమివదక్షిణా ॥ ౫౭ ॥ ఏవంశాపంమయిన్యస్యవిలప్యకరుణంబహు । చితామారోప్యదేహంతన్మిథునంస్వర్గమభ్యయాత్ ॥ ౫౮ ॥ తదేతచ్చింతయానేనస్మృతంపాపంమయాస్వయమ్ । తదాబాల్యాత్కృతందేవిశబ్దవేధ్యనుకర్షిణా ॥ ౫౯ ॥ తస్యాయం

॥౪౭॥ సత్వితి ॥ శక్రేణసహస్వర్గమధ్యారుహదిత్యనేనమునిపుత్రంస్వర్గంనేతుంశక్రస్సమాగతఇత్యవగమ్యతే - సంగ్రహేణోక్తంస్వర్గారోహణంవివృణోతి॥౪౮॥ఆబభాషఇత్యాదినా ॥ ఆబభాషఇత్యస్యప్రపంచార్థః ॥ ఆశ్వాస్యేత్యాది॥యద్వా తాపసఃతౌవృద్ధావాశ్వాస్యఆబభాషే-పితరావబ్రవీదిత్యేతత్ - భవంతావపిమమమూలముపైష్యతఇత్యనేనోత్తరేణసంబధ్యతే॥౪౯॥స్థానమితి॥మూలంసమీపం॥౫౦॥ఏవమితి ॥ వపుష్మతాప్రశస్తాకారేణ॥౫౧॥౫౨॥అద్యేతి ॥ జహిప్రాణాన్ మోచయ॥ ౫౩ ॥ త్వయేతి ॥ సుదుఃఖమతిదారుణమితిచ క్రియావిశేషణం॥౫౪॥పుత్రేతి ॥ యద్యస్మాన్మమఏతత్ - మరణపర్యవసాయిపుత్రవ్యసనజందుఃఖమభూదితిశేషః-ఏవంపుత్రశోకేనకాలంకరిష్యసి మృత్యుంప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥ ౫౫ ॥అజ్ఞానాదితి ॥ త్వాంబ్రహ్మహత్యానావిశతి-హననస్యాజ్ఞానమూలత్వాత్తస్యకరణత్వాచ్చేతిభావః॥ ౫౬॥త్వామితి ॥ ఏతాదృశఃపుత్రశోకరూపః-పుత్రశోకాతిశయేన-ఇహైవకర్మఫలమనుభవిష్యామీతిధియా క్షిప్రమిత్యుక్తవాన్ దక్షిణాశబ్దేనదక్షిణాహేతుకంసుకృతంలక్ష్యతే॥౫౭॥౫౮॥ తదితి ॥ఏతచ్చింతయానేనమరణపర్యవసాయీపుత్రశోకః ప్రాప్తః - అస్యకారణంకిమితిచింతయానేనేత్యర్థః-తదాబాల్యాత్ శబ్దవేధ్యనుశిక్షిణా శబ్దేనవేద్ధుంయోగ్యంశబ్దవేధ్యంశబ్దవేధ్యమనుశిక్షితుంశీలమస్యాస్తీతిశబ్దవేధ్యనుశిక్షీ తేన - మయాకృతంతత్పాపంమునికుమారవధరూపంస్మృతంస్మృతివిషయమభూదిత్యర్థః॥౫౯॥ తస్యేతి॥ విపాకఃఫలం-అపథ్యైః

పథ్యైఃవ్యాధివివర్ధకైః - వ్యంజనైస్సహసంభుక్తః అన్నరసః - వ్యాధిః ఉల్బణ యన్నిశేషః - సముపస్థితో భవతి బాధకత్వేన ప్రాప్తో భవతి - అపథ్యైస్సహసంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథేతిచ పాఠః ॥ ౬౦॥ తస్మాదితి ॥ ఉదారస్య శాపప్రదాతుః - ఉదారతోక్తిరపుత్రస్యపుత్రసంపాదనపరత్వాత్ - యద్వా ఉదారస్య మహతః - ఉదారో దాతృమహతోరిత్యమరః ॥ వచో మామాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ ౬౧॥ చక్షుర్భ్యామితి ॥ మామాం ॥ ౬౨ ॥ ఇత్యుక్త్వా సరుదం స్త్రస్తో భార్యామాహచ భూమిపఇత్యర్థానంతరం - ఏతన్మే సదృశం దేవియన్మయా రాఘవే కృతం । సదృశంతత్తు తస్యైవ యదనేన కృతం మయి ఇతి క్రమః ॥ ౬౩ ॥ ౬౪ ॥ యదితి ॥ రామస్సకృదద్య మాం సంస్పృశేత్ - లభేత వా చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయాద్వా - తదాజీవేయమితి గమ్యమానత్వాత్తదనుక్తిః - కిమర్థమేవమర్థనం కరోషీత్యత్రాహ యమేతి - యమక్షయం - యమగృహమనుప్రాప్తా మానవాః బాంధవాన్న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః - తస్మాజ్జీవనకాలఏవ దర్శనమపేక్షత ఇతి భావః ॥ ౬౫॥ ౬౬॥ ౬౭ ॥ తస్యేతి ॥ అప్రతికర్మణః ప్రతిక్రియారహితస్య స్తోకం అల్పం - స్తోకాల్పక్షుల్లకా ఇత్యమరః ॥ ౬౮ ॥ నేతి ॥ మనుష్యాః ఇతి భావః ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ ౭౧ ॥ తస్యేతి ॥ ... జరాయుక్తా న భవంతి - కింతు దేవాః - నిత్యయౌవనాః - అహంపునర్దేవకుమారరూపమలంకృతం తం సుతమాప్రజంతం నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి ద్రష్టా చ పునర్యువే వేతి హి పూర్వముక్త్వాత్ ॥ చారుశుభకుండలసంయోగాత్ కుండలమతీవశోభాం ప్రాప్నమిత్యుచ్యతే ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ ౭౧ ॥ నివృత్తవనవాసమితి ॥ మార్గగతం శుక్రం యథా మాధ్యంవిహాయ స్వస్థానగతం శుక్రమివ ॥ ౭౨ ॥ కౌసల్య ఇతి ॥ చిత్తమోహేన - చిత్తస్య మోహో దుఃఖాతిశయప్రాప్తా మూర్ఛా - తయేత్యర్థః - మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ ఇత్యమరః । హృదయం మనసోధిష్ఠానం - సీదతీవ శీర్యతీవ - సంయుక్తాన్ ఇంద్రియసంయుక్తాన్ - న వేదయే న జానే ॥ ౭౩ ॥ హృదయవిశరణశబ్దావ్యక్తానే హేతుమాహ చిత్తనాశాదితి ॥ సంసక్తాః దీపావినాభూతాః - యథా స్నేహనాశకృతదీపనాశాద్రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశాదింద్రియనాశ ఇతి సూచితం ॥

కర్మణో దేవి విపాకస్సముపస్థితః । అపథ్యైస్సహసంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథా ॥ ౬౦॥ తస్మాన్మామాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః । యదహం పుత్రశోకేన సంత్యక్ష్యామ్యద్య జీవితమ్ ॥ ౬౧॥ చక్షుర్భ్యాం త్వాం న పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం స్పృశ । ఇత్యుక్త్వా స రుదంస్త్రస్తో భార్యామాహ చ భూమిపః ॥ ౬౨ ॥ ఏతన్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతమ్ । సదృశం తత్తు తస్యైవ యదనేన కృతం మయి ॥ ౬౩ ॥ దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజేద్భువి విచక్షణః । కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాసూయేత్పితరం సుతః ॥ ౬౪ ॥ యది మాం సంస్పృశేద్రామస్సకృదద్య లభేత వా । యమక్షయమనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి న హి మానవాః ॥ ౬౫॥ చక్షుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతిర్మమ విలుప్యతే । దూతా వైవస్వతస్యైతే కౌసల్యే త్వరయంతి మామ్ ॥ ౬౬॥ అతస్తు కిం దుఃఖతరం యదహం జీవితక్షయే । న హి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ౬౭ ॥ తస్యాదర్శనజశ్శోకస్సుతస్యాప్రతికర్మణః । ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణాన్వారి స్తోకమివాతపః ॥ ౬౮ ॥ న తే మనుష్యా దేవాస్తే యే చారుశుభకుండలమ్ । ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామస్య వర్షే పంచదశే పునః ॥ ౬౯ ॥ పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికమ్ । ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖమ్ ॥ ౭౦ ॥ సదృశం శారదస్యేందోః ఫుల్లస్య కమలస్య చ । సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్ముఖమ్ ॥ ౭౧ ॥ నివృత్తవనవాసం తమయోధ్యాం పునరాగతమ్ । ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం శుక్రం మార్గగతం యథా ॥ ౭౨ ॥ కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే । వేదయే న చ సంయుక్తాన్ శబ్దస్పర్శరసానహమ్ ॥ ౭౩ ॥ చిత్తనాశాద్విపద్యంతే సర్వాణ్యేవేంద్రియాణి మే । క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా ॥ ౭౪ ॥ అయ

వ్యాధివర్ధక ॥ వ్యంజనైస్సహ - అన్నరసే సంభుక్తే వ్యాధిర్యథా ॥ ౬౦ ॥ తస్మాదితి ॥ ఉదారస్య మహతః వచః - మమాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥ ఏతన్మ ఇతి ॥ మయా రాఘవే యత్ వివాసనరూపం కృతం - ఏతన్మే సదృశం - అనేన రామేణ యత్కృతం అస్మాద్వాక్యాత్ ప్రవ్రాజనం - తత్ తస్యైవ సదృశం - యద్వా తత్తు పుత్రశోకేన జీవితస్య త్యజనం - తస్యైవ శాపకర్మణ ఏవ సదృశం - యదనేన మునినా మయి కృతం - తస్య శాపస్యానురూపమేతత్ - ఇదం మరణమిత్యర్థః ॥ ౬౩ ॥ తదేవ సమర్థయతి ॥ దుర్వృత్తమితి ॥ యద్వా ఏతన్మే సదృశమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - అనేన మునినా మయి యత్కృతం - తస్య శాపవచనస్య ఏతత్పుత్రవివాసనరూపం సదృశం - అన్యథా విచక్షణః కో వా - దుర్వృత్తమపి పుత్రం త్యజేత్ - ప్రవ్రాజ్యమానః కో వా పుత్రః పితరం నాసూయేత్ తస్మాత్ పుత్రప్రవ్రాజనం ప్రవ్రాజ్యమానపుత్రస్యానసూయాకరణం చ - శాపేన వినా కథం ఘటత ఇత్యర్థః ॥ ౬౪ ॥ ౬౫ ॥ ౬౬ ॥ ౬౭ ॥ ౬౮ ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ ౭౧ ॥ నివృత్తేతి ॥ మార్గగతం శుక్రం యథా - మాధ్యం విహాయ స్వోచ్చమార్గగతం శుక్రమివ ॥ ౭౨ ॥ కౌసల్య ఇతి ॥ చిత్తమోహేన చిత్తమోహః దుఃఖాతిశయప్రా

౨౪॥ ౨౫॥ హేతి ॥ ఆయాసనాశన దుఃఖనాశన ॥ ౨౬॥ ౨౭॥ ౨౮॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః- ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే - పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః - శ్రేష్ఠాలంకారయుక్తా వా - వందిన ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావలికీర్తకాః- మంగళాః మంగళపాఠకాః- ఉత్తమం శ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః - ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం - అన్యత్ సర్వవిశేషణం - సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠన్నితి క్రియాపదం ॥ ౧॥ రాజానమితి ॥ ఉదాత్తాభిహితాశిషాం - ఉదాత్తేనోచ్చైస్స్వరేణ అభిహితాః ఆశిషః యైస్తేషాం- ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా తయా విస్తీర్ణః - ఆభోగః పరిపూర్ణతేత్యమరః॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణివాదకాః- అపదానాని వృత్తాన్యద్భుతకర్మాణి- పాణివాదానవాదయన్ పాణివాదానకుర్వన్నిత్యర్థః॥ ౪॥ తేనేతి॥ శాఖాస్థాః - గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః- రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః విహగాః శుకాదయః ॥ ౫॥ వ్యాహృతా ఇతి - వ్యాహృతాః బ్రాహ్మణైరుక్తాః - పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాదిరూపాః- పూరయామాసురితి విపరిణామేన యోజనీయం - గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధవిశేషాణాం - సంబంధి - ఆశీర్గేయం ఆశీర్వాదరూపగానం॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ సమృద్ధాః - పరిచారకా ఇతి శేషః॥ ౭ ॥ హరిచందనసంపృక్తమితి ॥ హరిచందనసంపృక్తం హరిచందనసమిశ్రం- స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానప్రకారజ్ఞాః- యథావిధి యథానియమం ॥ ౮॥ మంగళాలంభనీయానీతి ॥ మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపాణి లేపనాని- తైలోద్వర్తనాదీని - స్పర్శనీయాని గవాదీనీత్యేకే - ప్రాశనీయాని దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాని సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్ర

మాత్మభవశ్శోకో మామనాథమచేతనమ్ । సంశోషయతి వేగేన యథా కూలం నదీరయః॥ ౨౫ ॥ హా రాఘవ మహాబాహో హా మమాయాసనాశన। హా పితృప్రియ మే నాథ హాద్య క్వాసి గతస్సుత॥ ౨౬॥ హా కౌసల్యే నశిష్యామి హా సుమిత్రే తపస్విని। హా నృశంసే మమామిత్రే కైకేయి కులపాంసని॥ ౨౭॥ ఇతి రామస్య మాతుశ్చ సుమిత్రాయాశ్చ సన్నిధౌ। రాజా దశరథశ్శోచన్ జీవితాంతముపాగమత్ ॥ ౨౮॥ యదా తు దీనం కథయన్నరాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వివాసనాతురః। గతేఽర్ధరాత్రే భృశదుఃఖపీడితస్తదా జహౌ ప్రాణముదారదర్శనః॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః - ※※※※※※※※※※※

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని। వందినః పర్యుపాతిష్ఠన్ తత్పార్థివనివేశనమ్ ॥ ※ ॥ సూతాః పరమసంస్కారా మంగళాశ్చోత్తమశ్రుతాః। గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథక్పృథక్ ॥ ౨॥ రాజానం స్తువతాం తేషాముదాత్తాభిహితాశిషామ్। ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత॥ ౩॥ తతస్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః। అపదానాన్యుదాహృత్య పాణివాదానవాదయన్॥ ౪॥ తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః। శాఖాస్థాః పంజరస్థాశ్చ యే రాజకులగోచరాః॥ ౫॥ వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దాశ్చ వీణానాం చాపి నిస్స్వనాః। ఆశీర్గేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మ తత్ ॥ ౬ ॥ తతశ్శుచిసమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః। స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠా ఉపతస్థుర్యథాపురమ్॥ ౭ ॥ హరిచందనసంపృక్తముదకం కాంచనైర్ఘటైః। ఆనిన్యుస్స్నానశిక్షాజ్ఞా యథాకాలం

స్తామూర్ఛా - హృదయం మనోధిష్ఠానం- సీదతీవ విశీర్యతీవ॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ౨౫॥ ౨౬॥ ౨౭॥ ౨౮॥ ౨౯॥ ※※※※※※※※※※※※※ ※※※※ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుష్షష్టితమస్సర్గః ※※※

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాదిశిక్షావంతః - పరమాలంకారా వా మంగళాః మంగళపాఠకాః॥ ౧॥ ౨॥ రాజానమితి ॥ ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత- ప్రాసాదేషు సర్వత్ర పూర్ణతయా స్తుతిశబ్దో వ్యాప్త ఇతి భావః॥ ౩॥ తత ఇతి ॥ స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు- పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణిస్సైవ వాదయంతీతి పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాద్భుతకర్మాణి - రాజభిః కృతాద్భుతచరిత్రాణీత్యర్థః ॥ ౪॥ తేనేతి ॥ శాఖాస్థాః గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః - రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః॥ ౫॥ వ్యాహృతా ఇతి ॥ పుణ్యశబ్దాః హరినారాయణాదిపుణ్యశబ్దాః- యద్వా పుణ్యశ్లోకపురుషాణాం కీర్తనాది- ఆశీర్గేయం ఆశీరూపం గానం- గాథానాం రాజ్ఞాం చరిత్రప్రతిపాదకశ్లోకాః గాథాః- తాసాం - పూరయామాసేత్యేతత్ యథాయోగం వచనవిపరిణామేన యోజనీయం ॥ ౬॥ తత ఇతి ॥ పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః- అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ భూయిష్ఠాః సమృద్ధాః- పరిచారకా ఇతి శేషః- యథాపురం యథాపూర్వం

ష్యాణి - ఔషధవిశేషానితివార్థః - ఉపస్కారాన్ దర్పణవస్త్రాభరణకుసుమాదీని - కుమారీబహులాః కుమారీప్రాయాః - స్త్రియః - వారయోషిత ఇతియావత్ ॥ ౯ ॥ సర్వలక్షణసంపన్నమితి ॥ ఆభిహారికం - రాజ్ఞే ప్రాతర్యదాహర్తవ్యం మంగళార్థం నేతవ్యం - తత్ సర్వం - సర్వలక్షణసంపన్నత్వాదిధర్మవిశిష్టం బభూవ - సుగుణం చ తత్ లక్ష్మీవచ్చేతి సమాసః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం - యావత్ సూర్యోదయం సూర్యోదయాత్ పూర్వమేవ - పరిసముత్సుకం రాజసేవాసముత్సుకం - అనుపసంప్రాప్తం అనాగతం రాజానం ప్రతి - కిం స్విదిత్యుపశంకితం సత్ తస్థౌ - రాజా నాగతః తస్య కిం వా స్యాదితి శంకాసంయుక్తం తస్థావిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః - శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ - ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయన్నిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తథేతి ॥ తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి - ఉచితవృత్తాః స్పర్శనాదివ్యాపారోచితాః - వినయేన ప్రశ్రయేణ - నయేన యుక్త్యా చ - అన్యశయనం శయనస్థానం స్పృష్ట్వా - కించిదపి నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం - నలేభిరే నజ్ఞాతవత్యః ॥ ౧౩ ॥ ఏతదేవోపపాదయతి తా ఇతి ॥ స్వప్నశీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః - తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు చేష్టా హస్తపాదాదిచలనం - సంచలనం హృదయాదిస్పందనం - ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించిన్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః ॥ ౧౩½ ॥ తా ఇతి ॥ వేపథునా కంపేన - పరీతాః వ్యాప్తాః - తాః స్త్రియః - రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః సత్యః - ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభిముఖవేగసాదితృణాగ్రాణాం - సదృశం తుల్యం యథా తథా - సంచకాశిరే - సంచకంపిర ఇత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ అథేతి ॥ యత్ పాపం మరణరూపమాశంకితం - తస్య నిశ్చయః - తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః ॥ ౧౫½ ॥ కౌసల్యేతి ॥ పుత్రశోకేన - పరాజితే ఆక్రాంతే - అత ఏవ - యథాకాలసమన్వితే మృతే ఇవ - సుప్తేన ప్రబుధ్యేతే ॥ ౧౬½ ॥ నిష్ప్రభేతి - నిష్ప్రభా నిశ్శ్రీకా - వివర్ణా పూర్వవర్ణాద్విపరీతవర్ణా - శోకేన సన్నాకృశా - సన్నతాకార్శ్యేన నప్ర - తిమిరావృతా - ఉత్పాతకాలోత్థధూమస్తిమిరం - తేనావృతా - తారేవ తారకేవ - నన్య

యథావిధి ॥ ౮ ॥ మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయానుపస్కరాన్ । ఉపనిన్యుస్తథాప్యన్యాః కుమారీబహులాః స్త్రియః ॥ ౯ ॥ సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివదర్చితమ్ । సర్వం సుగుణలక్ష్మీవత్ తద్బభూవాభిహారికమ్ ॥ ౧౦ ॥ తత్తు సూర్యోదయం యావత్సర్వం పరిసముత్సుకమ్ । తస్థావనుపసంప్రాప్తం కింస్విదిత్యుపశంకితమ్ ॥ ౧౧ ॥ అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః । తాః స్త్రియస్తు సమాగమ్య భర్తారం ప్రత్యబోధయన్ ॥ ౧౨ ॥ తథాప్యుచితవృత్తాస్తా వినయేన నయేన చ । నహ్యస్య శయనం స్పృష్ట్వా కించిదప్యుపలేభిరే ॥ ౧౩ ॥ తాః స్త్రియస్స్వప్నశీలజ్ఞాశ్చేష్టాసంచలనాదిషు ॥ ౧౩½ ॥ తా వేపథుపరీతాశ్చ రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః ॥ ※ ॥ ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే ॥ ౧౪½ ॥ అథ సంవేపమానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్వా చ పార్థివమ్ ॥ ※ ॥ యత్తదాశంకితం పాపం తస్య జజ్ఞే వినిశ్చయః ॥ ౧౫½ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకపరాజితే ॥ ※ ॥ ప్రసుప్తే న ప్రబుధ్యేతే యథాకాలసమన్వితే ॥ ౧౬½ ॥ నిష్ప్ర

హరిచందనేతి ॥ స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానవిధిజ్ఞాః ॥ ౮ ॥ మంగళేతి ॥ మంగళాలంభనీయాని - మంగళరూపానులేపనాని తైలోద్వర్తనాదీని ప్రాశనీయాన్ దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాన్ - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యవిశేషాన్ - ఉపస్కరాన్ - దర్పణవస్త్రాభరణాని - కుమారీబహులాః కుమార్యః బహులా యాసు తాః ॥ ౯ ॥ సర్వలక్షణేతి ॥ సర్వం విధివదర్చితం యథా యోగ్యం బహూకృతం - సుగుణలక్ష్మీవత్ సుగుణవల్లక్ష్మీవచ్చ ఆభిహారికం అభిహారః - అభిగ్రహణం రాజస్వీకార జన ఇతి యావత్ ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - శంకితమభూదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః శయనస్య సన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ రాజప్రతిబోధనోచితమృదువినయవాక్యైః ప్రాబోధయన్నిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తథాపీతి ॥ ఉచితవృత్తాః ఉచితవ్యాపారాః - వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన నీత్యా చ - కించిదపి స్వాపలక్షణం ॥ ౧౩ ॥ తా ఇతి ॥ స్వప్నశీలజ్ఞాః సదా స్వభావజ్ఞాః - తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు - చలనం సంచలనం హృదయనాభ్యాదిస్పందనం ఆదిశబ్దేన శ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించిన్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబధ్యతే ॥ ౧౩½ ॥ తా ఇతి ॥ ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం - స్రోతోభిముఖవర్తమానతృణాగ్రాణాం సదృశం - సంచకాశిరే చకంపిర ఇత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ అథేతి ॥ యత్పాపం మరణరూపం పాపమాశంకితం - తస్య నిశ్చయః తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః ॥ ౧౫½ ॥ కౌసల్యేతి ॥ కాలసమన్వితే మృతే ఇవ న ప్రబుధ్యేతే ॥ ౧౬½ ॥ ౧౭½ ॥ మృతాద్దశరథాత్ జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయోః విశేషో నాస్తీత్యాహ ॥ కౌసల్యేతి ॥ అత్ర సుప్తేతి పదమధ్యాహర్తవ్యం - రాజ అనంతరం సమీపస్థ ఇత్యర్థః - సుప్తా కౌసల్యా సన్నతి

రాజత ॥ ౧౬ ॥ కౌసల్యానంతరమితి - ప్రథమం రాజా న విభ్రాజతేస్మ - రాజ్ఞోనంతరం - కౌసల్యా శోకాశ్రుకలితాననా సతీ న విభ్రాజతేస్మ - తదనంతరం దేవీ తథావిధా సుమిత్రా న విభ్రాజతేస్మ - మృతాద్దశరథాజ్జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయోర్విశేషో నాసీదిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తేఇతి ॥ సుప్తే ఏడుభే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా - సుప్తమేవ సంతముద్గతప్రాణం తం నృపంచ - అంతఃపురం అంతఃపురజనః - అదృశ్యత అపశ్యత్ ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ తాసామితి ॥ సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ నృపఇతి ॥ శాంతగుణే శాంతదేహచేష్టాస్పందనాదిగుణే ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తాభిరితి ॥ స నాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః - క్రోశంతీభిస్తాభిః పశ్చాత్ప్రవిష్టాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః అనుద్రుతః అనుసృతోభూత్ - యేన నాదేనానంతరక్రోశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన స్థిరీకృతం వ్యాప్తం - తత్ సర్వం గృహం సమనాదయత్ - మహాంతం ప్రతిధ్వనిం జనయదిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ తదిత్యాది ॥ పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం సద్మ - నరదేవస్య దిష్టాంతమీయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి - సముత్త్రస్తసంభ్రాంతం సముత్త్రస్తం ఉద్విగ్నం - సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ - ఇత్యేవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అతీతమితి ॥ ఆజ్ఞాయ సమ్యగ్జ్ఞాత్వా పత్న్యః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః

భా చ వివర్ణా చ సన్నా శోకేన సంనతా ॥ ❋ ॥ న స్మ రాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా ॥ ౧౬ ॥ కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞస్సుమిత్రా తదనంతరమ్ ॥ ❋ ॥ న స్మ విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రుకలితాననా ॥ ౧౭ ॥ తే చ దృష్ట్వా తథా సుప్తే ఉభే దేవ్యౌ చ తం నృపమ్ ॥ ❋ ॥ సుప్తమేవోద్గతప్రాణమంతఃపురమదృశ్యత ॥ ౧౮ ॥ తతః ప్రచుక్రుశుర్దీనాస్సస్వరం తా వరాంగనాః ॥ ❋ ॥ కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుతయూథపాః ॥ ౨౦ ॥ తాసామాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే ॥ ❋ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః ॥ ౨౧ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ పార్థివమ్ ॥ ❋ ॥ హా నాథేతి పరిక్రుశ్య పేతతుర్ధరణీతలే ॥ ౨౨ ॥ సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే ॥ ❋ ॥ న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనాచ్చ్యుతా ॥ ౨౩ ॥ నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి ॥ ❋ ॥ అపశ్యంస్తాః స్త్రియస్సర్వా హతాం నాగవధూమివ ॥ ౨౪ ॥ తతస్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖాః స్త్రియః ॥ ❋ ॥ రుదంత్యశ్శోకసంతప్తా నిపేతుర్గతచేతనాః ॥ ౨౫ ॥ తాభిస్స బలవాన్నాదః క్రోశంతీభిరనుద్రుతః ॥ ❋ ॥ యేన స్థిరీకృతం భూయస్తద్గృహం సమనాదయత్ ॥ ౨౬ ॥ తచ్చ సంత్రస్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులమ్ ॥ ❋ ॥ సర్వతస్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవమ్ ॥ ౨౮ ॥ సద్యో నిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనమ్ ॥ ❋ ॥ బభూవ నరదేవస్య సద్మ దిష్టాంతమీయుషః ॥ ౨౯ ॥ అతీతమాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్నయః ॥ భృశం రుదంత్యః కరుణం సుదుఃఖితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలపన్ననాథవత్ ॥ ౩౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భ్రాజతే - తదనంతరం తస్యాః కౌసల్యాయా అనంతరం సమీపే సుస్తా దేవీ సుమిత్రాపి న స్మ విభ్రాజత ఇతి సంబంధః ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత ఇతి భావః ॥ ౧౭ ॥ తే చేతి ॥ అంతఃపురం కర్తృ - సుప్తన్నపంసు సుప్తే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా నృపం తం దశరథముద్గతప్రాణం అదృశ్యత - తే దేవ్యావపి తథా ఉద్గతప్రాణే ఇత్యర్థః - అదృశ్యత అపశ్యత్ - కర్తరి యక్ - జజ్ఞ ఇత్యర్థః - యద్వా అంతఃపురస్య కర్తృత్వం కర్తృత్వం చ - తథా చాయమర్థః - అంతఃపురం స్వమాత్మానముద్గతప్రాణమదృశ్యత - అన్వపశ్యత్ సమానం ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ తాసామితి ॥ సహసోద్గతచేతనే - ఉత్పన్నప్రబోధే ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ నృపఇతి ॥ శాంతగుణే గతప్రాణ ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తాభిరితి ॥ తాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః - పశ్చాదంతఃపురం ప్రవిష్టాభిః - ప్రథమప్రవిష్టానాం స్త్రీణాం నాదః అనుద్రుతః అభిసంవర్ధితః - అభూదిత్యర్థః - యేన నాదేన స్థిరీకృతం ముఖరితం తద్గృహం కర్తృ భూయో త్యర్థం సమనాదయత్ - అనదదిత్యర్థః - యద్వా యేన నాదేన గృహం స్థిరీకృతం పూర్వం పూరితం క్రోశంతీభిః పశ్చాత్ప్రవిష్టైః కైకేయ్యాదిభిః - అనుద్రుతః అభివర్ధితః స నాదస్తద్గృహం భూయో భృశం సమనాదయదిత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ తదితిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - పర్యుత్సుకజనాకులం - పూర్వం పర్యుత్సుకజనేనాకులం నిబిడం సద్మ - నరదేవస్య దిష్టాంతమీయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి సంత్రస్తం ఉద్విగ్నం సంభ్రాంతమనవస్థితమిత్యేవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అతీతేతి ॥ అతీతం మృతం పత్న్యః పత్న్యః - బాహూ ప్రగృహ్య - పరస్పరం బాహూ గృహీత్వా ॥ ౩౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచషష్టితమస్సర్గః - ❋❋❋

తమిత్యాది॥ రాజ్ఞశ్శిరఉపగృహ్య ఉత్సంగే కృత్వేత్యర్థః॥౧॥౨॥౩॥ విహాయేతి॥ విపథే దుర్మార్గే - సార్థహీనా - సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః॥౪॥ భర్తారమితి॥ త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్॥౫॥ నేతి॥ లుబ్ధః అర్థలిప్సుః - కింపాకం కుత్సితపాకం - విషమిశ్రపాకమిత్యర్థః - కింపాకో నామ శాక మర్దనా మకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్ - కుబ్జానిమిత్తరఘుకులహేతోః - నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి హేతౌ ప్రథమా॥౬॥ అనియోగే నియుక్తేనేతి॥ అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావేనేతి - నియుక్తేన - ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపే చ కైకేయ్యా నియుక్తేన - అనుచితనియోగే నియుక్తేనేతి వార్థః - జనకో వైదేహః॥౭॥ సఇతి॥ ఇతః అత్ర దేశే - రాజ్ఞో జీవనాశం గతః ప్రాప్తః - స రామః - అనాథాం పుత్రవిరహేణ రక్షకాంతరరహితాం - విధవాం మాం న జానాతి॥౮॥ విదేహరాజస్యేతి॥ తపస్వినీ శోచనీయా - దుఃఖమితి క్రియావిశేషణం - పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః॥౯॥ నదతామితి॥ నదతాం నదత్సు - నిశమ్య - నాదమిత్యర్థసిద్ధం॥౧౦॥ వృద్ధ ఇతి॥ అల్పపుత్రః - దుహితృమాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి॥౧౧॥ సాహమితి॥ దిష్టాంతం మరణం - పతివ్రతా - ఆర్తా ఏతేనుదితే త్యస్తాప్రోషితే మలినా కృశా। మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతేత్యుక్త పాతివ్రత్య విశిష్టా॥౧౨॥ తామితి॥ వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యాభ్యంతర సకల రాజకృత్యే నియుక్తాః - తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ - అమాత్యా ఇత్యర్థః - కౌసల్యాం భర్తుర్నిర్గనార్ద్వ్రపనిఃయని మోచ్య - అన్యతో వనయేత్యర్థః - తైలద్రోణ్యాం తైలపూరితకటాహే - జగతీపతిం భూపతిం - సంవేశ్య - రాజ్ఞో నంతర కర్తవ్యాని సర్వాణి కర్మాణి దుఃఖాపనోదనాదీని - చక్రుః - అపనిన్యురితి పాఠే వ్యావహారికాః వ్యవహారవిదో లౌకికాః - అపనిన్యురిత్యేకం వాక్యం - తైలద్రోణ్యామిత్యాద్యభ్యవాక్యాంతరం - ఆదిష్టాః రాజకృత్యే స్వాదిష్టాః - అమాత్యాః - కర్మాణి ప్రజాశాసనాదీని - చక్రుః॥౧౪॥ సంస్కారం కుతో న చక్రురిత్యత్రాహ నత్వితి॥ సర్వజ్ఞాః

తమగ్నిమివ సంశాంతమంబుహీనమివార్ణవమ్। హతప్రభమివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివమ్॥౧॥ కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్శితా। ఉపగృహ్య శిరో రాజ్ఞః కైకేయీం ప్రత్యభాషత॥౨॥ సకామా భవ కైకేయి భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకమ్। త్యక్త్వా రాజానమేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి॥౩॥ విహాయ మాం గతో రామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ। విపథే సార్థహీనేవ నాహం జీవితుముత్సహే॥౪॥ భర్తారం తం పరిత్యజ్య కా స్త్రీ దైవతమాత్మనః। ఇచ్ఛేజ్జీవితుమన్యత్ర కైకేయ్యాస్త్యక్తధర్మణః॥౫॥ న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషాన్ కింపాకమివ భక్షయన్। కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతమ్॥౬॥ అనియోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితమ్। సభార్యం జనకః శ్రుత్వా పరితప్స్యత్యహం యథా॥౭॥ స మామనాథాం విధవాం నాద్య జానాతి ధార్మికః। రామః కమలపత్రాక్షో జీవన్నాశమితో గతః॥౮॥ విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా తపస్వినీ। దుఃఖస్యానుచితా దుఃఖం వనే పర్యుద్విజిష్యతి॥౯॥ నదతాం భీమఘోషాణాం నిశాసు మృగపక్షిణామ్। నిశమ్య నూనం సంత్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి॥౧౦॥ వృద్ధశ్చైవాల్పపుత్రశ్చ వైదేహీమనుచింతయన్। సోపి శోకసమావిష్టో నను త్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౧౧॥ సాహమద్యైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా। ఇదం శరీరమాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్॥౧౨॥ తాం తతస్సంపరిష్వజ్య విలపంతీం తపస్వినీమ్। వ్యపనీయ సుదుఃఖార్తాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః॥౧౩॥ తైలద్రోణ్యామథామాత్యాస్సంవేశ్య జగతీపతిమ్। రాజ్ఞస్సర్వాణ్యథాదిష్టాశ్చక్రుః కర్మాణ్యనంతరమ్॥౧౪॥ న తు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః। సర్వజ్ఞాః కర్తుమీషుస్తే తతో రక్షంతి భూమిపమ్॥౧౫॥ తై

తమిత్యాది॥ రాజ్ఞః శిర ఉద్గృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః॥౧॥౨॥౩॥ విహాయేతి॥ విపథే దుర్గమే మార్గే - సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః॥౪॥ భర్తారమితి॥ త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః॥౫॥ కథమేవం సాహసం కృతవతీత్యాశంక్య లుబ్ధాయాస్తస్యా అకార్యం నాస్తీతి సదృష్టాంతమాహ॥ న లుబ్ధ ఇతి॥ లుబ్ధః అర్థలిప్సుః కింపాకం విషమిశ్రపాకం - యద్వా కింపాకం కుత్సితపాకం - అభక్ష్యమితి యావత్ - భక్షయన్ జనః దోషాన్న జానాతీవ కుబ్జానిమిత్తం రాఘవాణాం కులం కైకేయ్యా హతమితి సంబంధః॥౬॥ అనియోగేతి॥ అనియోగే వరదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావేపి - వినియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపే చ విశేషే కైకేయ్యా నియుక్తేన - జనకః వైదేహః॥౭॥ స మామితి॥ రాఘవః రఘువంశజః ఇతః జీవన్నేవ నాశం గతః అదర్శనం గతః - రామో మాం విధవాం న జానాతీతి సంబంధః॥౮॥ విదేహేతి॥ పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతి॥౯॥ నదతామితి॥ నిశమ్య నాదమితి శేషః॥౧౦॥ వృద్ధ ఇతి॥ అల్పపుత్రః కన్యామాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి॥౧౧॥ సాహమితి॥ దిష్టాంతం మరణం॥౧౨॥ తామితి॥ వ్యావహారికాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రియః॥ తైలేతి॥ ఆదిష్టా ఆజ్ఞప్తాః వసిష్ఠాదిభిరితి శేషః - కర్మా

సర్వధర్మజ్ఞాః - అతో న ధర్మలోప ఇతి భావః - అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వే శవస్య పర్యుషితత్వదోషో నాస్తీతి - సంకాలనం సంస్కారం ॥ ౧౫ ॥ తైలద్రోణ్యామితి ॥ తైలద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా - శిత్రసివేశకాలే - రాజ..ర్శనాభావాత్ హా మృతోఽయమితి భూయోఽపి పర్యవార యన్నిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ బాహూనితి ॥ నేత్రాణాం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యేషు తథా ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ త్వయేతి ॥ విదూషితాః తా జ్యగర్వా తిరస్కృతాః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ బాష్పపర్యాకులజనేతి ॥ శూన్యచత్వరేతి - సంమార్జనానులేపనబల్యాదిశూన్యచత్వరాది యుక్తేత్యర్థః - యథాపురం యథాపూర్వం ॥ ౨౫ ॥ గతేత్వితి ॥ శోకాత్ పుత్రశోకాత్ - నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః - గత ఇతి - అస్త మితి శేషః - ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమఃప్రచారా ॥ ౨౬ ॥ ఋతేత్వితి ॥ సమాగతాస్సుహృదః బాంధవాః - పుత్రాదృతే మహీపతేర్దహనం నరోచయంతే - అనేన అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పుత్రసద్భావేఽప్యస్మిన్ కాలే దైవవశాదేకోఽప్యసన్నిహితః - తూష్ణీమవస్థానమయుక్తం - అ తో యేన కేనాపి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చిద్యత్నః కృత ఇతి గమ్యతే - తస్మిన్ శయనే పూర్వోక్తతైలద్రోణ్యాం ॥ ౨౭ ॥ గతప్రభేతి ॥ వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతేజోహీనా - రామాదిసకలరాజగహితస్యోపమా - అస్రకంఠైః కంఠసంస్థితబాష్పైః - ఆకులాని మా ర్గచత్వరాణి యస్యాస్సా తథోక్తా ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః ❋❋

అథ అరాజకదోషవర్ణనం ॥ ఆక్రందితేతి ॥ ఆక్రందితేన పేతుః నాసిరానందా - [illegible] ఘూ తేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ వ్యతీతాయామితి ॥ రాజకర్తారః రాజాభిషేకకార్యకర్తారః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ [illegible] ॥ అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన పం

లద్రోణ్యాం తు సచివైః శాయితం తం నరాధిపమ్ । హా మృతోఽయమితి జ్ఞాత్వా స్త్రియస్తాః పర్యదేవయన్ ॥

౧౬ ॥ బాహూనుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రస్రవణైర్ముఖైః । రుదంత్యః శోకసంతప్తాః కృపణం పర్యదేవయన్ ॥ ౧౭ ॥ హా మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా । విహీనాః సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః ॥ ౧౮ ॥ కైకే య్యా దుష్టభావాయా రాఘవేణ వియోజితాః । కథం పతిఘ్న్యా వత్స్యామః సమీపే విధవా వయమ్ ॥ ౧౯ ॥ స హి నాథః సదాఽస్మాకం తవ చ ప్రభురాత్మవాన్ । వనం రామో గతః శ్రీమాన్ విహాయ నృపతిశ్రియమ్ ॥ ౨౦ ॥ త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః । కథం వయం నివత్స్యామః కైకేయ్యా చ విదూషితాః ॥ ౨౧ ॥ యయా తు రాజా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః । సీతయా సహ సంత్యక్తాః సా కమన్యం న హాస్యతి ॥ ౨౨ ॥ తా బాష్పేణ చ సంవీతాః శోకేన విపులేన చ । వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘవస్య వరస్త్రియః ॥ ౨౩ ॥ నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా । పురీ నారాజతాఽయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా ॥ ౨౪ ॥ బాష్ప పర్యాకులజనా హాహాభూతకులాంగనా । శూన్యచత్వరవేశ్మాంతా న బభ్రాజ యథాపురమ్ ॥ ౨౫ ॥ గతే తు శోకాత్ త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ । నివృత్తచారస్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచా రా రజనీ హ్యుపస్థితా ॥ ౨౬ ॥ ఋతే తు పుత్రాద్దహనం మహీపతేర్నరోచయంతే సుహృదస్సమాగతాః ।

ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజానమచింత్యదర్శనమ్ ॥ ౨౭ ॥ గతప్రభా ద్యౌరివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ । పురీ బభాసే రహితా మహాత్మనా న చాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా ॥ ౨౮ ॥ నరాశ్చ నార్యశ్చ సమేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరమ్ । తదా నగర్యాం నరదేవసంక్షయే బభూవురార్తా న చ శర్మ లేభిరే ॥ ౨౯ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనావిలా । అయోధ్యాయామతితతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ ॥ ౧ ॥ వ్యతీతాయాం తు శర్వర్యామాదిత్యస్యోదయే తతః । సమేత్య రాజకర్తారస్సభామీయుర్ద్విజాత

శిహార్దకార్యాణి ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ సత్త్వితి ॥ సంకలనం గహనాది క్రియాం ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ బాహూనితి ॥ నేత్రప్రస్రవణైః ముఖైః రుపలక్షితాః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తా బాష్పేణేతి ॥ రాఘవస్య ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ బాష్పేతి ॥ యథాపురం యథాపూర్వం ॥ ౨౫ ॥ గతేత్వితి ॥ శోకాత్ నివృత్తచారః నివృ త్తకిరణసంచారః గతః అస్తమితి శేషః ॥ ౨౬ ఋతేత్వితి ॥ తస్మిన్ శయనే తైలద్రోణ్యాం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ నరాశ్చేతి ॥ నరదేవసంక్షయే నగర్యాం తదా నరా నార్యశ్చ సంఘశః సమేత్య - భరతస్య మాతరం విగర్హమాణా ఆర్తా బభూవుః - న శర్మ లేభిరే చేతి సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీ ర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్షష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఆక్రందితేతి ॥ ఆక్రందితేన రోదనేన నిరానందా - సాస్రకంఠజనావిలా సాస్రకంఠజనైః ఆవిలా శర్వరీ - అయోధ్యాయాం తతా అతి

చత్వమాపన్నేసతి - యాశర్వరీ - నః అస్మాకం - వర్షశతోపమాఆసీత్ - సాశర్వరీదుఃఖంయథాతథాఅతీతా ॥౫॥౬॥ఉభావితి॥ రాజగృహేరాజగృహనామనిపురే - వర్తేతే ఇతిశేషః ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥నిర్ధారణేషష్ఠీ - రామాదీనాంచతుర్ణాంమధ్య ఇత్యర్థః - అద్యైవరాజావిధీయతామితిసంబంధః - అరాజకంహీతి ॥ ౮॥ అరాజకత్వస్యవినాశహేతుత్వంప్రపంచయతినారాజకఇత్యాదినా - విద్యున్మాలీత్యాదివిశేషణైర్మహావర్షోదుర్లభ ఇతిభావః - దివ్యేనేత్యనేనశిలావర్షస్తుభవిష్యతీతిభావః ॥ ౯ ॥ నేతి॥ బీజముష్టిః - నప్రకీర్యతే - ఫలలాభనిశ్చయాభావాదితిభావః - భార్యావశేనవర్తతే - వ్యభిచారేశిక్షకాభావాదితిభావః ॥ ౧౦ ॥ నారాజకఇతి ॥ ధనంనాస్తి - చోరభయాదితిభావః - భార్యానాస్తి - బంధునిగ్రహాదితిభావః - ఇదంవక్ష్యమాణం - అన్యత్ పూర్వోక్తభయాత్ అన్యత్ - అత్యాహితంమహాభీతిరస్తి - అత్యాహితంమహాభీతిరిత్యమరః । తదేవాహకుతఇతి - సత్యంక్రయవిక్రయాదిలక్షణం ॥౧౧॥ నేతి ॥ సభాంనకారయంతి - మనస్స్వాస్థ్యాభావాత్ - ఉద్యానానినకారయంతి - ఛేదనభయాత్ - పుణ్యగృహాణిదేవతాయతనాదీని - నకారయంతి - దుర్గనిర్మాణభయాదితిభావః ॥౧౨॥ నేతి ॥ బ్రహ్మవేదః - తదధ్యేతారోబ్రాహ్మణాః తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ - సత్రాణిమహాయజ్ఞాః - యత్రసర్వేయజమానాస్సర్వేఋత్విజః నాన్వాసతేనానుతిష్ఠంతి - విఘ్నభయాత్ ॥ ౧౩॥ నారాజకఇతి ॥ యజ్వనఃయజ్వానః - వసుసంపన్నా అపిధనసంపన్నా అపి - ఆప్తదక్షిణాః భూరిదక్షిణాః - నవిసృజంతినదిశంతి - అధ్యక్షవ్యంజనేనదండభయాదితిభావః ॥౧౪॥నేతి॥నటాఃనాట్యాభినయసమర్థాః॥నర్తకాః నర్తనమాత్రసమర్థాః - ప్రభూతాఃబహులాఃనటనర్తకాఃయేషుతేతథోక్తాః - ఉత్సవాఃదేవతోత్సవాః - సమాజాఃతీర్థయాత్రాఃఏతత్ఉభయాభావేరాష్ట్రహానిరిత్యభిప్రాయేణాహరాష్ట్రవర్ధనాఇతి ॥౧౫ ॥ నేతి॥ వ్యవహారిణఃకమప్యర్థముద్దిశ్యాన్యోన్యంవివదమానాః - సిద్ధార్థాఃలబ్ధప్రయోజనాఃనభవంతి - నిరూపణనియమనకర్తురభావాత్ - ఉత్కోచప్రాయత్వాచ్చేతిభావః - యద్వావ్యవహారిణఃక్రయవిక్రయరూపేణవ్యాపారేణజీవంతః - కథాశీలాఃఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః - కథాప్రియైఃకథాసుతత్పరైః - శ్రోతృభిఃకథాక్షైః హేతుభిఃనానురజ్యంతేఅనురక్తానక్రియంతే - శ్రోతౄణాంస్వాస్థ్యాభావాదితిభావః - యద్వాకథాశీలాఃవావదూకాఃకథాభిఃవాప

యః ॥౨॥ మార్కండేయోథమౌద్గల్యో వామదేవశ్చకాశ్యపః । కాత్యాయనోగౌతమశ్చజాబాలిశ్చమహాయశాః ॥౩॥ ఏతేద్విజాస్సహామాత్యైః పృథగ్వాచముదీరయన్ । వసిష్ఠమేవాభిముఖాశ్శ్రేష్ఠంరాజపురోహితమ్ ॥ ౪॥ అతీతాశర్వరీదుఃఖంయానోవర్షశతోపమా । అస్మిన్పంచత్వమాపన్నేపుత్రశోకేనపార్థివే ॥ ౫॥ స్వర్గతశ్చమహారాజో రామశ్చారణ్యమాశ్రితః । లక్ష్మణశ్చాపితేజస్వీరామేణైవగతస్సహ ॥౬॥ ఉభౌభరతశత్రుఘ్నౌకేకయేషుపరంతపౌ । పురేరాజగృహేగమ్యేమాతామహనివేశనే ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకూణామిహాద్యైవకశ్చిద్రాజావిధీయతామ్ । అరాజకంహినోరాష్ట్రంనవినాశమవాప్నుయాత్ ॥ ౮॥ నారాజకేజనపదేవిద్యున్మాలీమహాస్వనః । అభివర్షతిపర్జన్యోమహీందివ్యేనవారిణా ॥ ౯ ॥ నారాజకేజనపదేబీజముష్టిఃప్రకీర్యతే । నారాజకేపితుఃపుత్రో భార్యావావర్తతేవశే ॥ ౧౦ ॥ నారాజకేధనంచాస్తినాస్తిభార్యాప్యరాజకే । ఇదమత్యాహితంచాన్యత్కుతస్సత్యమరాజకే ॥ ౧౧ ॥ నారాజకేజనపదేకారయంతిసభాంనరాః । ఉద్యానానిచరమ్యాణిహృష్టాఃపుణ్యగృహాణిచ ॥ ౧౨ ॥ నారాజకేజనపదేయజ్ఞశీలాద్విజాతయః । సత్రాణ్యన్వాసతేదాంతాబ్రాహ్మణాస్సంశితవ్రతాః ॥౧౩ ॥ నారాజకేజనపదేమహాయజ్ఞేషుయజ్వనః । బ్రాహ్మణావసుసంపూర్ణావిసృజంత్యాప్తదక్షిణాః ॥ ౧౪ ॥ నారాజకేజనపదేప్రభూతనటనర్తకాః । ఉత్సవాశ్చసమాజాశ్చవర్ధంతేరాష్ట్రవర్ధనాః ॥ ౧౫ ॥ నారాజకేజన

తా - దుఃఖవశాత్ దీర్ఘీభూతా వ్యతీయాయ ॥౧॥ వ్యతీతాయామితి॥రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారో ద్విజాతయః ॥౨॥ ఏతఇతి॥ఉదీరయన్ ఆదభావఆర్షః ॥౩॥౪॥ అతీతేతి ॥ పుత్రశోకేనాస్మిన్ పార్థివే - పంచత్వమాపన్నేసతి - దుఃఖంయథాతథావర్షశతోపమాశర్వరీఅతీతేతిసంబంధః ॥౫॥౬॥ ఉభావితి ॥ కేకయేషుకేకయదేశేషు - రాజగృహేరాజగృహనామ్నిపురేవర్తేతేఇతిశేషః ॥౭ ॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥ ఇక్ష్వాకూణాంమధ్యే ॥౮॥౯॥ నారాజకఇతి ॥ బీజముష్టిఃనప్రకీర్యతే - బీజావాపోనక్రియతే ॥౧౦॥నారాజకేధనమితి ॥ ఇదమత్యాహితంచనాస్తి - అత్యాహితంమహాభీతిరిత్యమరః - అరాజకేసతి - అమార్గవర్తినాంనకుత్రాపిభయశంకేతిభావః - పుణ్యగృహాణిపుణ్యసంపాదకానిసత్రగృహాణీతియావత్ మఠాదీనివా ॥౧౧॥౧౨॥ నేతి ॥ సత్రాణిదీర్ఘసత్రాణినాన్వాసతేనకుర్వంతీత్యర్థః ॥౧౩॥ నేతి ॥ యజ్వనఃయజ్వానః ॥౧౪॥ నేతి ॥ ఉత్సవాఃదేవతాద్యుత్సవాఃసమాజాఃపరిషదఃయాత్రా ఇత్యర్థః ॥౧౫॥ నేతి ॥ వ్యవహారిణఃకమప్యర్థముద్దిశ్యఅన్యోన్యంవివదమానాః - సిద్ధార్థాః నిర్ణీతార్థానభవంతి - యద్వావ్యవహారిణఃక్రయవిక్రయరూపేణవ్యాపారేణయేజీవంతితేవ్యవహారిణః - సిద్ధార్థానిష్పన్నప్రయోజనానభవంతి - కించకథాశీలాఃఇతిహాసపురాణకథావదనశీలాః - కథాప్రియైఃకథాప్రియాయేషాంతైఃజనైః - కథాభి

జల్పవితండాభిః - కథాప్రియైః సాధుజికైస్సహ - నానురజ్యంతే నతుష్యంతి - తత్పారితోషికాదిప్రదరాజాభావాత్ ॥ ౧౬ ॥ నేతి ॥ సమాగతాః సంఘీభూతాః నయాంతి పుష్పావచయాద్యర్థం సఖీభిస్సహ నయాంతి - చోరభయాదితి భావః ॥ ౧౭ ॥ నేతి ॥ శీఘ్రగామిభిర్వాహనైః రథైరిత్యర్థః - ననిర్యాంతి పరిభవశంకయేతి భావః ॥ ౧౮ ॥ నేతి ॥ వివృతద్వారా నశేరతే - కింతు బద్ధకవాటా ఏవ ॥ ౧౯ ॥ నేతి ॥ విషాణినః ప్రశస్తదంతాః - షష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః ॥ ౨౦ ॥ నేతి ॥ అస్యతాం క్షిపతాం - ఉపాసనే అభ్యాసే - స్యాదుపాసనమభ్యాస ఇత్యమరః ॥ తలనిర్ఘోషః జ్యాకరతలనిర్ఘోషః ॥ ౨౧ ॥ నేతి ॥ క్షేమం క్షేమావహం - బహుపణ్యైః సమాచితాః సమృద్ధాః - యద్వా పణ్యానాం క్రయద్రవ్యాణాం - సమాచితాః దశభారాః - ఆచితో దశభారస్స్యాదిత్యమరః । బహవః పణ్యసమాచితాః యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ౨౨ ॥ నేతి ॥ ఏకోవహాయశ్చరతీత్యేకచరః - వశీ జితేంద్రియః - ఆత్మనా అంతఃకరణేన - ఆత్మానం పరమాత్మానం - భావయన్ చింతయన్ యత్రసాయంగృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి - తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా సన్ చరతి - అన్నప్రదాత్రభావాదితి భావః ॥ ౨౩ ॥ నేతి ॥ యోగక్షేమం - అలబ్ధలాభో యోగః - లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - యోగః క్షేమశ్చ యోగక్షేమం - ద్వంద్వైకవద్భావః - విషహతే జయతి ॥ ౨౪ ॥ నేతి ॥ పరిమండితాః భూషితాః ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః - వనేషు మునీనామాశ్రమభూతవనేషు ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే ॥ ౨౭ ॥ నేతి ॥ రూషితాః లిప్తాః ॥ ౨౮ ॥ యథేతి ॥ తథా రాష్ట్రమితి నశోభత ఇతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ ధ్వజ ఇతి ॥ ధ్వజో రథస్యేత్యాది దృష్టాంతార్థం వచః - ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం - జ్ఞానం లింగం - ధ్వజః ప్రకాశకః - ఇతః - అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య దేవత్వం గత ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ యేహీతి ॥ సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘితస్వస్వజాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః - అత ఏవ పూర్వం రాజదండనిపీడితాః - యే నాస్తికాస్తే - ఇదానీం - ఛిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితాస్సంతః - భావాయ సద్భావాయ - ప్రభావాయ వా - కల్పంతే - సమస్తదైష్టికపీడాసమర్థా భవంతీత్యర్థః ॥

పదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః । కథాభిరనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియైః ॥ ౧౬ ॥ నారాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగతాః । సాయాహ్నే క్రీడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః ॥ ౧౭ ॥ నారాజకే జనపదే వాహనైశ్శీఘ్రగామిభిః । నరా నిర్యాంత్యరణ్యాని నారీభిస్సహ కామినః ॥ ౧౮ ॥ నారాజకే జనపదే ధనవంతస్సురక్షితాః । శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః ॥ ౧౯ ॥ నారాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః । అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరాష్షష్టిహాయనాః ॥ ౨౦ ॥ నారాజకే జనపదే శరాన్ సతతమస్యతామ్ । శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్వస్త్రాణాముపాసనే ॥ ౨౧ ॥ నారాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః । గచ్ఛంతి క్షేమమధ్వానం బహుపణ్యసమాచితాః ॥ ౨౨ ॥ నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో వశీ । భావయన్నాత్మనాత్మానం యత్రసాయంగృహో మునిః ॥ ౨౩ ॥ నారాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే । నచాప్యరాజకే సేనా శత్రూన్ విషహతే యుధి ॥ ౨౪ ॥ నారాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః । నరాస్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః ॥ ౨౫ ॥ నారాజకే జనపదే నరాశ్శాస్త్రవిశారదాః । సంవదంతోవతిష్ఠంతే వనేషూపవనేషు చ ॥ ౨౬ ॥ నారాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః । దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతైర్జనైః ॥ ౨౭ ॥ నారాజకే జనపదే చందనాగరురూషితాః । రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖినః ॥ ౨౮ ॥ యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వాప్యతృణం వనమ్ । అగోపాలా యథా గావస్తథా రాష్ట్రమరాజకమ్ ॥ ౨౯ ॥ ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో జ్ఞానం విభావసోః । తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వమితో గతః ॥ ౩౦ ॥ నారాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్ । మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి పరస్పరమ్ ॥ ౩౧ ॥ యే హి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికాశ్ఛిన్నసంశయాః । తేపి భావాయ కల్పం

నేతి ॥ హువ నానురజ్యంతే - వక్తృశ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ నేతి ॥ ఉపాసనే అభ్యాసే ॥ ౨౧ ॥ నేతి ॥ బహుపణ్యసమాచితాః బహుక్రయార్హవస్తుసహితాః ॥ ౨౨ ॥ నేతి ॥ వశీ జితేంద్రియః - ఏకచరః యతిః ఇష్టో మానసపి కాలేయతిశ్చరేదితి శ్రుతేః - ఆత్మనా మనసా యత్ర సాయంగృహం యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్ర గృహం నివాసో యస్య సః తథా ॥ ౨౩ ॥ నారాజక ఇతి ॥ యోగక్షేమం అలబ్ధస్య లాభో యోగః తస్య పాలనం క్షేమః - యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం - ద్వంద్వైకవద్భావః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః - వనేషు ఋషీణాం నివాసేషు ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ధ్వజ ఇతి ॥ ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశక ఇత్యర్థః ॥ యో నో ధ్వజః లక్షణం ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ఏవమరాజకే దోషానభిధాయ సరాజకే గుణానాహ ॥ యేహ్యేతి ॥ సంభిన్నమర్యాదాః త్యక్తమర్యాదాః - ఛిన్నసంశయాః కృత్యాకృత్యవిచారశూన్యాః - రాజదండనిపీడితాః భావాయ సాధుత్వాయ కల్పంతే - యోగ్యా భవంతి నృపే సతీతి శేషః ॥ ౩౨ ॥ యథేతి ॥ దృష్టిః చక్షుః

తే ॥ ౩౧ ॥ యథేతి ॥ దృష్టిః శరీరస్య యథా ప్రవర్తతే - హితసాధకత్వేనాహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే - సత్యధర్మయోః ప్రభవః కారణం - రాజా హి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ రాజేతి ॥ కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధిమతాం - కులం కులాచారప్రవర్తకః ॥ ౩౩ ॥ యమ ఇతి ॥ నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ - విశేష్యంతే అధః క్రియంతే - యః గుణః శ్వాండనః - యమస్య దండనమాత్రం - కుబేరస్య ధనదత్వమేవ - ఇంద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వాన్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః - యద్వా - యతో మహతా వృత్తేన యుక్తః - తతో హేతోః ఏకైకదిక్పాల - ప్రజారక్షకయమాదిభ్యః - విశేష్యతే అతిశయ్యతే ॥ ౩౪ ॥ అహో ఇతి ॥ సాధ్వసాధునీ లోకే విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా న స్యాచ్చేత్ - ఇదం రాజకత్వం - అహో తమ ఇవ స్యాత్ - యతః కించన కర్తవ్యాకర్తవ్యం న ప్రజ్ఞాయేత - యద్వా - సాధ్వసాధునీ విభజన్ రాజా లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ - కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూపమేవ స్యాత్ ॥ ౩౫ ॥ జీవతీతి ॥ మహారాజే జీవత్యపి - వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే - ఇదానీం కిము తేతి భావః ॥ ౩౬ ॥ స ఇతి ॥ హే ద్విజవర్య వసిష్ఠ - నః అస్మాకం - వృత్తం అరాజకత్వప్రయుక్తం - సర్వం కృత్యం - సమీక్ష్య నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం స్యాదిత్యపి సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః -

తేషామిత్యాది ॥ మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్ - సుమంత్రాదీన్ - బ్రాహ్మణాన్ మార్కండేయాదీన్ ॥ ౧ ॥ యదిత్యాది ॥ రాజగృహే రాజగృహాఖ్యే పురే - యత్ యస్మాత్ - వసతి - తత్ తస్మాత్ - జవనాః వేగవంతః - దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః - కిం సమీక్షామహే కిం విచారయామః - రాజ్ఞైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వాదితి భావః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ తథేతి వామాత్యా అనుజానీహి గచ్ఛంత్వితి ॥ ౪ ॥ ఏహీతి ॥ సిద్ధార్థ - విజయ - జయంతాశోకాఖ్యా మంత్రిసమాననామానో దూతాః న తు మంత్రిణః - మంత్రిష్వశోకస్థానే నందనశబ్దసహపాఠాత్ - పురోహితస్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణ ఇత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం ॥ ౫ ॥ పురమితి ॥ త్యక్తశోకైః భవద్భిరితి శేషః ॥

తే రాజదండనిష్పీడితాః ॥ ౩౧ ॥ యథా దృష్టిః శరీరస్య నిత్యమేవ ప్రవర్తతే । తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవస్సత్యధర్మయోః ॥ ౩౨ ॥ రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులమ్ । రాజా మాతా పితా చైవ రాజా హితకరో నృణామ్ ॥ ౩౩ ॥ యమో వైశ్రవణశ్శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః । విశేష్యంతే నరేంద్రేణ వృత్తేన మహతా తతః ॥ ౩౪ ॥ అహో తమ ఇవేదం స్యాన్న ప్రజ్ఞాయేత కించన । రాజా చేన్న భవేల్లోకే విభజన్ సాధ్వసాధునీ ॥ ౩౫ ॥ జీవత్యపి మహారాజే తవైవ వచనం వయమ్ । నాతిక్రమామహే సర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః ॥ ౩౬ ॥ స నస్సమీక్ష్య ద్విజవర్య వృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతమ్ । కుమారమిక్ష్వాకుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజానమిహాభిషించ ॥ ౩౭ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః -

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ । మిత్రామాత్యగణాన్ సర్వాన్ బ్రాహ్మణాంస్తానిదం వచః ॥ ౧ ॥ యదసౌ మాతులకులే పురే రాజగృహే సుఖీ । భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ॥ ౨ ॥ తచ్ఛీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛంతు త్వరితైర్హయైః । ఆనేతుం భ్రాతరౌ వీరౌ కిం సమీక్షామహే వయమ్ ॥ ౩ ॥ గచ్ఛంత్వితి తతస్సర్వే వసిష్ఠం వాక్యమబ్రువన్ । తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయంతాశోక నందన । శ్రూయతామితికర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః ॥ ౫ ॥ పురం రాజగృహం గత్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవైర్హయైః । త్యక్తశోకైరిదం వాచ్యశ్శాస

త్యేం శరీరస్య ప్రవర్తతే - హితసాధనత్వేనాహితనివారకత్వేన చేతి శేషః - తథా నరేంద్రః రాష్ట్రస్య ధర్మాధర్మయోః ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ప్రవర్తకస్సన్నిత్యర్థః ప్రవర్తత ఇతి సంబంధః ॥ ౩౨ ॥ రాజేతి ॥ రాజా సత్యం ధర్మం చ తయోః ప్రవర్తక ఇత్యర్థః - కులం కులాచారప్రవర్తకః ॥ ౩౩ ॥ యమ ఇతి ॥ నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ యమాదయో విశేష్యంతే - అధః క్రియంతే యమస్య దండమాత్రత్వం - కుబేరస్య ధనప్రదానత్వమేవ - ఇంద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వాన్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ అహో ఇతి ॥ సాధ్వసాధునీ విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా - లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ - కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాదిత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ స న ఇతి ॥ నః వృత్తం రాజ్యస్థాపననిష్ఠానరూపసామర్థ్యం నృపం వినారణ్యభూతం రాజ్యం చ సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం ఇక్ష్వాకువంశజకుమారం అభిషించేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తషష్టితమస్సర్గః - ఏహి సిద్ధార్థేతి ॥ సిద్ధా

౧ ॥ యదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యద్యస్మాత్ వసతి - తత్ తస్మాత్ గచ్ఛంత్వితి సంబంధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥

ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః ॥ ౬ ॥ పురోహిత ఇతి ॥ మన్త్రిణః - ప్రాహురితి విపరిణామః - అత్యయః కాలాతిపాతః తం ప్రాప్తమాత్యయికం - వినయాదిభ్యష్ఠగితి ఠక్ - తాదృశం కృత్యమస్తి - అతస్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాచ్య ఇత్యనుకర్షః - యద్వా అత్యయః కృచ్ఛ్రం - తత్ర భవమాత్యయికం. అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే ఇత్యమరః । కృత్యం అస్తీతి శేషః ॥ ౭ ॥ మా చేతి ॥ మా శంసిషురిత్యన్వయః - రాఘవాణాం క్షయం అపచయం - తేజఃక్షయమిత్యర్థః - నిలయాపచయౌ క్షయావిత్యమరః ॥ ౮ ॥ కౌశేయానీతి ॥ కౌశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాన్ - రాజ్ఞః కేకయరాజస్య ॥ ౯ ॥ దత్తపథ్యశనా ఇతి ॥ దత్తపథ్యశనాః - దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా ఇత్యర్థః - స్వనివేశనం స్త్రీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం - సమ్మతాన్ జవనత్వేనాధ్వశ్రమసహత్వేన చ సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం - అనన్తరం కార్యశేషం - పాథేయాదికం చ కృత్వా - పునర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం స్వవిళంబస్యాల్పత్వం ద్యోతయితుం ॥ ౧౧ ॥ న్యన్తేనేతి ॥ అపరతాలస్య అపరతాలో నామ గిరిః తస్య - న్యన్తేన సితరామన్తేన - చరమప్రదేశేనేత్యర్థః - అన్తో న్యన్తస్తు యంతశ్చరమమిత్యమరః । ప్రలమ్బస్య ప్రలమ్బాఖ్యగిరేః - ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగముద్దిశ్య - తయోర్మధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః - అపరతాలః పురస్తాద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలమ్బః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయతశ్చేతి పర్వతసన్నివేశః - ప్రథమమయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛన్తః - తయోర్మధ్యేన ఉదఙ్ముఖాః కియన్తమధ్వానం మాలినీతీరమార్గేణ గత్వా తతః ప్రలమ్బస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్మురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపుర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ హస్తినపురే హస్తినపురసమీపే గఙ్గాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖాస్సన్తః జగ్ముః - తే దూతాః - మధ్యేన కురుజాఙ్గలం కురుజాఙ్గలస్య మధ్యమార్గేణ - ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా - కురుదేశైకదేశో జాఙ్గలః హస్తినపురస్య కురుదేశత్వాత్ తదన్తర్గతజాఙ్గలాఖ్యదేశమధ్యేన పాఞ్చాలదేశమాసాద్య తత్ర దేశే సరః ప్రభృతీన్నిరీక్షమాణా జగ్ముః ॥ ౧౪ ॥ త ఇతి ॥ శరదణ్డాం శరదణ్డాఖ్యాం నదీం - ఉపాతిజగ్ముః ఉపగమ్యాతీత్య జగ్ముః ॥ ౧౫ ॥ నికూలవృక్షమితి ॥ నికూలవృక్షం శరదణ్డాయాః పశ్చిమకూలస్థం పుణ్యవృక్షం - దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్ - సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనం యస్మాదిత్యన్వర్థనామా సత్యోపయాచనమి

నాద్భరతో మమ ॥ ౬ ॥ పురోహితస్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మన్త్రిణః । త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్యమాత్యయికం త్వయా ॥ ౭ ॥ మా చాస్మై ప్రోషితం రామం మా చాస్మై పితరం మృతమ్ । భవన్తశ్శంసిషుర్గత్వా రాఘవాణామిమం క్షయమ్ ॥ ౮ ॥ కౌశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ । క్షిప్రమాదాయ రాజ్ఞశ్చ భరతస్య చ గచ్ఛత ॥ ౯ ॥ దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్ముస్స్వం స్వం నివేశనమ్ । కేకయాంస్తే గమిష్యన్తో హయానారుహ్య సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తతః ప్రాస్థానికం కృత్వా కార్యశేషమనన్తరమ్ । వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతా దూతాస్సన్త్వరితా యయుః ॥ ౧౧ ॥ న్యన్తేనాపరతాలస్య ప్రలమ్బస్యోత్తరం ప్రతి । నిషేవమాణాస్తే జగ్ముర్నదీం మధ్యేన మాలినీమ్ ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపురే గఙ్గాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః । పాఞ్చాలదేశమాసాద్య మధ్యేన కురుజాఙ్గలమ్ ॥ ❋ ॥ సరాంసి చ సుపూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః । నిరీక్షమాణాస్తే జగ్ముర్దూతాః కార్యవశాద్ద్రుతమ్ ॥ ౧౪ ॥ తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగసేవితామ్ । ఉపాతిజగ్ముర్వేగేన శరదణ్డాం జనాకులామ్ ॥ ౧౫ ॥ నికూలవృక్షమాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనమ్ । అభివాద్యాభివాద్యం తం కులిఙ్గాం ప్రావిశన్పురీమ్ ॥ ౧౬ ॥ అభికాలం తతః ప్రాప్య తే బోధిభవనాచ్చ్యు

ఖ్యాదయో మన్త్రిసమాననామానో దూతాః - న మన్త్రిణః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ పురోహిత ఇతి ॥ ఆత్యయికం అత్యయః అతిక్రమః తత్ర భవమాత్యయికం. అతిక్రమజన్యం కృత్యమస్తీత్యర్థః - అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్ర ఇత్యమరః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కౌశేయానీతి ॥ రాజ్ఞః కేకయరాజస్య ॥ ౯ ॥ దత్తేతి ॥ దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యాః సమ్మతాన్ జవత్వేనాధ్వశ్రమసహత్వేన చ సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాస్థానికం ప్రస్థానయోగ్యద్రవ్యం నిక్షిప్యేత్యర్థః - కార్యశేషముద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ న్యన్తేనేతి ॥ అపరతాలస్య అపరతాలనామా గిరిః తస్య - న్యన్తేన నితరామన్తో న్యన్తః చరమప్రదేశః పశ్చిమభాగ ఇత్యర్థః తేన - ప్రలమ్బస్య అపరతాలపర్వతాత్పశ్చిమభాగస్థస్య ప్రలమ్బాఖ్యగిరేః - ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగముద్దిశ్య తయోర్మధ్యేన మాలినీం మాలినీవ్యాఖ్యాం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః - అపరతాలః పురస్తాద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలమ్బస్తు తస్య పశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయతశ్చ - ఏవం పర్వతసన్నివేశప్రకారః ప్రథమమయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛన్తః దక్షిణోత్తరాయతస్య పూర్వాపరస్థయోరపరతాలప్రలమ్బయోర్మధ్యేన - మాలినీం నామ నదీం నిషేవమాణా ఉదఙ్ముఖాః - కియన్తం దూరం గత్వా - తతః ప్రలమ్బస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్మురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపుర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తే పాఞ్చాలదేశమాసాద్య - హస్తినాపురే గఙ్గాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః । తే దూతాః కురుజాఙ్గలం మధ్యేన కురుజాఙ్గలస్య మధ్యమార్గేణ సరాంసి నదీశ్చ నిరీక్షమాణాః కార్యవశాత్ ద్రుతం జగ్మురితి యోజనా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ త ఇతి ॥ శరదణ్డాం శరదణ్డాఖ్యాం న

త్యర్థః - అభివాద్యం సర్వనమస్కార్యం - అభిగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య - కులింగాం పురీం ప్రావిశన్ ॥ ౧౬ ॥ అభికాలమితి ॥ అభికాలం తదాఖ్య గ్రామం - కులింగాసాహచర్యాత్ - బోధిభవనాత్ - తదాఖ్యాత్ పర్వతాత్ - నదీమూలత్వోక్తేః - పితృపైతామహీం దశరథవంశ్యానుభూతాం - తత్తీరత్ర దేశగ్రామా ఇక్ష్వాకూణామితి భావః ॥ ౧౮ ॥ అవేక్ష్యేతి ॥ అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రపానాన్ - బ్రాహ్మణాన్ ఇక్షుమతీతీరవాసినః - మధ్యేన బాహ్లీకాన్ బాహ్లీకదేశానాం మధ్యేన - ఏనపా ద్వితీయా - సుదామానం సుదామాఖ్యం ॥ ౧౯ ॥ విష్ణోః పదమిత్యాది ॥ విష్ణోః పదం విష్ణోః పదాంకితం స్థానం - ఇదం చ స్థానం సుదామాఖ్యపర్వతవర్తి సాన్నిధ్యాత్ - విపాశాం సుదామపర్యంత నదీం శాల్మలీం తత్తీరవర్తి శాల్మలీవృక్షం - అత్ర మార్గవిశేషవర్ణనం పుణ్యభూమిత్వేన రాజ్ఞాం సేవనీయత్వద్యోతనార్థం ॥ ౨౦ ॥ తఇతి ॥ వికృష్టేన విప్రకృష్టేన - అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజమితి కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యాదంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే అంజసా ఆర్జవేనేతి వార్థః ॥ ౨౧ ॥ భర్తురితి ॥ భర్తుః దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - కులరక్షణార్థం నాథీకరణేన కులజాతానాం సంరక్షణార్థం - భర్తుర్వంశస్య ఇక్ష్వాకువంశస్య - పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - యద్వా భర్తుర్వంశో భరతాదిః తస్య పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - పిత్ర్యౌర్ధ్వదైహికకర్మనిర్వర్తనేన సజ్జనపరిగ్రహార్థం వా - అహేడమానాః - హేడృ అనాదర ఇత్యస్మాద్ధాతోః శానచ్ - అనాదరమకుర్వాణాః - సాదరా ఇతియావత్ - అత ఏవ త్వరయా యుక్తా దూతాః - రాత్ర్యామేవ అస్తమయానంతరమపి కియత్కాలం గత్వా రాత్ర్యామేవ తత్పురం యాతాః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః

యామితి ॥ యామేవ యస్యామేవ - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - ఛాందసీ - తాం తస్యాం - అయం వక్ష్యమాణః ॥ ౧ ॥ వ్యుష్టామితి ॥ వ్యుష్టాం ప్రభాతాయాం సత్యామిత్యర్థః - ప్రభాతస్వప్నస్సద్యః ఫలద ఇతి ద్యోతయితుమిదముక్తం ॥ ౨ ॥ తప్యమానమితి ॥ వయస్యాః - సుహృదః ఆయాసం మనః ఖేదం ॥ ౩ ॥ వాదయంతీతి ॥ శాంతిం భరతస్య దుఃఖశాంతిముద్దిశ్య - వాదయంతి - వీణాదికమితి శేషః - లాసయంతి లాస్యం కుర్వంతి - లాస్యం సుకుమారనృత్తం - నాటకాని సంస్కృతప్రాకృతపైశాచమాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకవాక్యాని ॥ ౪ ॥

తాః । పితృపైతామహీం పుణ్యాం తేరురిక్షుమతీం నదీమ్ ॥ ౧౮ ॥ అవేక్ష్యాఞ్జలిపానాంశ్చ బ్రాహ్మణాన్ వేదపారగాన్ । యయుర్మధ్యేన బాహ్లీకాన్ సుదామానం చ పర్వతమ్ ॥ ౧౯ ॥ విష్ణోః పదం ప్రేక్షమాణా విపాశాం చాపి శాల్మలీమ్ । నదీర్వాపీస్తటాకాని పల్వలాని సరాంసి చ ॥ ❋ ॥ పశ్యంతో వివిధాంశ్చాపి సింహవ్యాఘ్రమృగద్విపాన్ । యయుః పథాతిమహతా శాసనం భర్తురీప్సవః ॥ ౨౦ ॥ తే శ్రాంతవాహనా దూతా వికృష్టేన సతా పథా । గిరివ్రజం పురవరం శీఘ్రమాసేదురంజసా ॥ ౨౧ ॥ భర్తుః ప్రియార్థం కులరక్షణార్థం భర్తుశ్చ వంశస్య పరిగ్రహార్థమ్ । అహేడమానాస్త్వరయా స్మ దూతా రాత్ర్యాం తు తే తత్పురమేవ యాతాః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

యామేవ రాత్రిం తే దూతాః ప్రవిశంతి స్మ తాం పురీమ్ । భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోయమప్రియః ॥ ౧ ॥ వ్యుష్టామేవ తు తాం రాత్రిం దృష్ట్వా తం స్వప్నమప్రియమ్ । పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత ॥ ౨ ॥ తప్యమానం సమాజ్ఞాయ వయస్యాః ప్రియవాదినః । ఆయాసం హి వినేష్యంతస్సభాయాం చక్రిరే కథాః ॥ ౩ ॥ వాదయంతి తథా శాంతిం లాసయంత్యపి చాపరే । నాటకాన్యపరే ప్రాహుర్హా

టీం ॥ ౧౭ ॥ నికూలేతి ॥ నికూలవృక్షం శరదండాయాః ఉత్తరకూలస్థసమీపస్థవృక్షం అస్యాసత్యాయాచనమిత్యుక్తిః - అర్థితార్థప్రదాతృత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ అభికాలమితి ॥ అభికాలతేజోభిభవనౌ గ్రామౌ పితృపైతామహీం ఇక్ష్వాకువంశ్యైరనుభూతాం ॥ ౧౮ ॥ అవేక్ష్యేతి ॥ అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణకజలమాత్రపానాన్ - బాహ్లీకానాం బాహ్లీకదేశస్థజనపదాన్ ॥ ౧౯ ॥ విష్ణోరితి ॥ విష్ణోః పదం విష్ణుపదాంకితస్థానవిశేషం విపాశశాల్మల్యౌ నద్యౌ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తఇతి ॥ వికృష్టేన విప్రకృష్టేన అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజమితి కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసన్నిధానాదంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే ॥ ౨౧ ॥ భర్తురితి ॥ భర్తుర్దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - భర్తుర్దశరథస్య వంశస్య భర్తుర్వంశో భరతాదిః తస్య లోకేన ప్రతిగ్రహార్థః - అహేడమానాః హేడృ అనాదర ఇతి ధాతోః శానచ్ - అనాదరమకుర్వాణాః సాదరా ఇతియావత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

యామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేవ వర్తమానా ద్వితీయాంతరాత్రిశబ్దాస్సప్తమ్యర్థప్రతిపాదకాః - అయం వక్ష్యమాణః ॥ ౧ ॥ వ్యుష్టామితి ॥ వ్యుష్టాయాం ప్రభాతాయాం సత్యామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తప్యమానమితి ॥ ఆయాసం మనః ఖేదం ॥ ౩ ॥ వాదయంతీతి ॥ వయస్యాః శాంతిం మనఃఖేదశాంతిము

స తైరితి ॥ గోష్ఠీహాస్యాని గోష్ఠీసభా - సభ్యహాస్యానీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తమితి ॥ ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ప్లవమాన ఇతి ॥ ప్లవమానః - మండూకవత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ తిలమిశ్ర ఓదనస్తిలోదనః ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపీతి ॥ తమసా సమావృతామివ ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం - ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య - ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య ఇతి హలాయుధః - నాగస్య గజస్య - జాతవేదసా అగ్నినా - అవశీర్ణాం అధః పతితాం - పశ్యామీతి సర్వత్రాన్వయః - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ పీఠ ఇతి ॥ కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళాః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఉక్తస్వప్నదర్శనఫలమాహ ఏవమిత్యాదినా ॥ ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రౌ - అహం మరిష్యామీతి విపరిణామః కార్యః ॥ ౧౭ ॥ నర ఇతి ॥ ధూమాగ్రం ధూమశిఖా ॥ ౧౮ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతన్నిమిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శనహేతునా ॥ ౧౯ ॥ నేతి ॥ భయస్థానం భయకారణం - అథచ భయముపధారయే అవశతో బిభేమి - ఛాయా కాంతిః - ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నితి ॥ జుగుప్సన్నివ - అస్మీతి శేషః - కారణం జుగుప్సాకారణం ॥ ౨౧ ॥ ఇమామితి ॥ తామిమాం - దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్నభేదం అవితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం - అమోఘామితి భావః - పూర్వచింతాకృతత్వే హి వైఫల్యం - అచింత్యదర్శనం అసంభావ్యదర్శనం - అత్ర సర్గే - అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి - ఖరైర్వరాహైరిత్యాది శ్రుతిరుపబృంహితా - స్వప్నశ్చ పూర్వచింతాపురస్కృతో న ఫలతి - ప్రత్యూషే చ ఫలతి సద్యః - యామవిళంబాత్ ఫలవిళంబః - ఫలం చ - ద్రష్టుః ద్రష్టృసంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదికమూహ్యం ॥ ౨౨ ॥ ❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ❋❋

స్యాని వివిధాని చ ॥ ౪ ॥ స తైర్మహాత్మా భరతస్సఖిభిః ప్రియవాదిభిః । గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భిర్న ప్రాహృష్యత రాఘవః ॥ ౫ ॥ తమబ్రవీత్ప్రియసఖో భరతం సఖిభిర్వృతమ్ । సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నానుమోదసే ॥ ౬ ॥ ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచ హ । శృణు త్వం యన్నిమిత్తం మే దైన్యమేతదుపాగతమ్ ॥ ౭ ॥ స్వప్నే పితరమద్రాక్షం మలినం ముక్తమూర్ధజమ్ । పతంతమద్రిశిఖరాత్కలుషే గోమయహ్రదే ॥ ౮ ॥ ప్లవమానశ్చ మే దృష్టస్స తస్మిన్గోమయహ్రదే । పిబన్నంజలినా తైలం హసన్నపి ముహుర్ముహుః ॥ ౯ ॥ తతస్తిలోదనం భుక్త్వా పునః పునరధశ్శిరాః । తైలేనాభ్యక్తసర్వాంగస్తైలమేవావగాహత ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రం చ పతితం భువి । ఉపరుద్ధాం చ జగతీం తమసేవ సమావృతామ్ ॥ ౧౧ ॥ ఔపవాహ్యస్య నాగస్య విషాణం శకలీకృతమ్ । సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసమ్ ॥ ౧౨ ॥ అవదీర్ణాం చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్ । అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్ సధూమాంశ్చాపి పర్వతాన్ ॥ ౧౩ ॥ పీఠే కార్ష్ణాయసే చైనం నిషణ్ణం కృష్ణవాససమ్ । ప్రహసంతి స్మ రాజానం ప్రమదాః కృష్ణపింగళాః ॥ ౧౪ ॥ త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్మా రక్తమాల్యానులేపనః । రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః ॥ ౧౫ ॥ ప్రహసంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ । ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతాననా ॥ ౧౬ ॥ ఏవమేతన్మయా దృష్టమిమాం రాత్రిం భయావహామ్ । అహం రామోథవా రాజా లక్ష్మణో వా మరిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ నరో యానేన యస్స్వప్నే ఖరయుక్తేన యాతి హి । అచిరాత్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే ॥ ౧౮ ॥ ఏతన్నిమిత్తం దీనోహం తన్న వః ప్రతిపూజయే । శుష్యతీవ చ మే కంఠో న స్వస్థమివ మే మనః ॥ ౧౯ ॥ న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే । భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మమ ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నివ చాత్మానం న చ పశ్యామి కారణమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్య తామనేకరూపామవితర్కితాం పురా । భయం మహత్తద్ధృదయాన్న యాతి మే విచింత్య రాజానమచింత్యదర్శనమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋

ద్భిశ్చ వాదయంతి - కరతాళవేణుమృదంగాదినేతి శేషః - లాసయంతి స్త్రీః - నాటయంతి నాటకాని - సంస్కృత ప్రాకృత మాగధాది మిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకరూపవాక్యాని ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపీతి ॥ తమసా సమావృతామివ - ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య - అవదీర్ణాం విదారితాం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రావిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ న పశ్యామీతి ॥ ఛాయా కాంతిః ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నివేతి ॥ ఆత్మానం జుగుప్సన్నివ పశ్యామి కారణం వినేతి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ఇమామితి ॥ పురా న వితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భరతఇతి ॥ అసహ్యపరిఘంపరైరప్రధృష్యప్రాకారం - రాజ్ఞాకేకయరాజేన - రాజపుత్రేణయుధాజితా - అర్చితాః ఆసనతోపాయననిరీక్షణేనసంమానితాః - రాజ్ఞః భరతస్య - భరతస్యపరమప్రకృతిత్వాత్తమితినిర్దేశః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురోహితఇతి ॥ ఆత్యయికందుష్కరం - అత్యయః కృచ్ఛ్రం - అత్యయోతిక్రమేకృచ్ఛ్రే మరణేదండదోషయోరితి వైజయంతీ । త్వయాకృత్యంకర్తవ్యం - అతోనిర్యాహీత్యన్వయః ॥ ౩ ॥ ఇమానీతి ॥ విశాలాక్షేతివిభూషణాలోకనజనితవిస్మయోత్ఫుల్లాక్షత్వముక్తం - మాతులస్యచదాపయేతిసముచ్చయాత్ ప్రథమంమాతామహస్యదాపయ - అథమాతులస్యదాపయేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ . . . .
అత్రేతి ॥ అత్రవస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుజాతే నృపతేః వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యానివస్త్రాభరణాదీని మాతులస్యదశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని - సంపూర్ణాఇత్యుభయవిశేషణం - తథైవ తదర్హమేవ - అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రస్యదానేతస్యబహుమానవిఘటనం భవతీతిభావః ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ సుహృజ్జనే మాతులాదౌ - స్వనురక్తః - ప్రదాప్యేతిశేషః - కామైః అభీష్టాన్నపానాదిభిః ॥ ౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ అరోగతా ఆరోగ్యం - ఆరోగ్యతేతిపాఠే స్వార్థే ష్యఞ్ ॥ ౭ ॥ ఆర్యేతి ॥ ఆర్యా జ్యేష్ఠమాతృత్వేనపూజ్యా - ధర్మనిరతా ధర్మానుష్ఠానపరా - ధర్మజ్ఞా జ్ఞాత్వానుష్ఠానమితిన్యాయేనానుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా - ధర్మమేవజనేషుపశ్యతీతిధర్మదర్శినీ - గుణగ్రాహిణీ నతుదోషదర్శినీత్యర్థః - అప్యరోగేత్యన్వయః - అపిః ప్రశ్నే - ధీమతఇత్యనేన పుత్రకృతాతిశయ ఉచ్యతే ॥ ౮ ॥ కచ్చిదితి ॥ సేతిధర్మజ్ఞాత్వస్మరణాభినయః - మధ్యమేత్యనేన - నతేంబామధ్యమాతాతేత్యత్ర కైకేయ్యామధ్యమాత్వమితరస్త్ర్యపేక్షయా ॥ ౯ ॥ ఆత్మకామేతి ॥ ఆత్మానంకామయతఇత్యాత్మకామా - స్వప్రయోజనపరేత్యర్థః - ప్రజ్ఞైవప్రాజ్ఞా - ప్రాజ్ఞామాత్మానంమన్యతఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ - మనఇతిణినిః - కృదన్తమానినోశ్చేతిపుంవద్భావః - చండీ ఉగ్రా - క్రోధనా క్రోధవతీ - మేమాతా - అప్యరోగా - కైకేయీకిమువాచ - స్వబంధువిషయేకిమువాచేత్యర్థః - దుస్స్వప్నదర్శనదూతాగమనాభ్యాం కైకేయ్యాః కించిత్కృతంభవేదిత్యూహితవాన్ భరతఇతిసూచయత్యాత్మకామేత్యాదిభిః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ మహాత్మనా మహాబుద్ధినా - ఏతేనాయోధ్యావృత్తాంతోనేనజ్ఞాతఇతిసూచితం - సప్రశ్రయం సవినయం - అనేనసర్వాత్మనా అయోధ్యావృత్తాంతగోపనంసూచ్యతే - తదేత్యనేన కించిద్విళంబోక్త్యా భరతోన్యథామన్యేతేతి ఝటిత్యుత్తరముక్తమిత్యుచ్యతే ॥ ౧౧ ॥ కుశలాఇతి ॥ కుశలాఇతిసామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యా సందేహానుత్పాదాయ - శ్రీః లక్ష్మీః - పద్మా పద్మహస్తా అర్శఆద్యచ్ - రాజ్యశ్రీరితిపాఠే దోర్భావః - అమంగళ్యవ్యావృత్తిర్భరతప్రత్యాయ్యా ॥ ౧౨ ॥ భరతఇతి ॥ ఏవముక్తో భరతః దూతాః మాంసంత్వరయంతీతి మహారాజమాపృచ్ఛ ఇతి తాన్

భరతే బ్రువతి స్వప్నం దూతాస్తే క్లాంతవాహనాః । ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురమ్ ॥ ౧ ॥ సమాగమ్య తు రాజ్ఞా చ రాజపుత్రేణ చార్చితాః । రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు తమూచుర్భరతం వచః ॥ ౨ ॥ పురోహితస్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః । త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్యమాత్యయికం త్వయా ॥ ౩ ॥ ఇమాని చ మహార్హాణి వస్త్రాణ్యాభరణాని చ । ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్య చ దాపయ ॥ ౪ ॥ అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతేర్మాతులస్య తే । దశకోట్యస్తు సంపూర్ణాస్తథైవ చ నృపాత్మజ ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తత్సర్వం స్వనురక్తః సుహృజ్జనే । దూతానువాచ భరతః కామైః సంప్రతిపూజ్య తాన్ ॥ ౬ ॥ కచ్చిత్సుకుశలీ రాజా పితా దశరథో మమ । కచ్చిచ్చారోగతా రామే లక్ష్మణే చ మహాత్మని ॥ ౭ ॥ ఆర్యా చ ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ । అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్య ధీమతః ॥ ౮ ॥ కచ్చిత్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా । శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య సారోగా చాపి మధ్యమా ॥ ౯ ॥ ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ । అరోగా చాపి మే మాతా కైకేయీ కిమువాచ హ ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్తాస్తు తే దూతా భరతేన మహాత్మనా । ఊచుస్సప్రశ్రయం వాక్యమిదం తం భరతం తదా ॥ ౧౧ ॥ కుశలాస్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశలమిచ్ఛసి । శ్రీశ్చ త్వాం వృణుతే పద్మా యుజ్యతాం చాపి తే రథః ॥ ౧౨ ॥ భరతశ్చాపి తాన్దూతానేవముక్తోఽభ్యభాషత । ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతాస్సంత్వరయంతి మామ్ ॥ ౧౩ ॥

భరతఇతి ॥ రాజ్ఞా కేకయరాజేన రాజపుత్రేణ యుధాజితా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురోహితఇతి ॥ ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్రభవమాత్యయికం కృత్యం కర్తవ్యంఅస్తీతిశేషః ॥ ౩ ॥ ఇమానీతి ॥ మాతులస్య - చకారాన్మాతామహస్యాపీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అత్రేతి ॥ అత్రవస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుసమూహే నృపతేర్వింశతిః కోట్యః వింశతికోటిమూల్యానివస్త్రాభరణాని మాతులస్యదశకోట్యః దశకోటివస్త్రాభరణాని ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ కామైః అభిమతవస్తుజాతైః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ కుశలాస్తఇతి - పద్మా పద్మహస్తా - అర్శాద్యచ్ - శ్రీః త్వాం వృణుతఇతి లక్ష్మీవరణోక్తిః అమంగళవ్యావృత్త్యర్థా - నతు రాజ్యశ్రీప్రాప్తిపరా - రాజమరణాదికం నవక్తవ్యమితి వసిష్ఠేనోక్తత్వాత్ ॥ ౧౨ ॥ భరతశ్చేతి ॥ ఏవముక్తో భరతః దూతా మాంత్వరయంతీతి మహారాజమాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతాన్ అభ్యభాషతేతిసంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ రాజన్నితి ॥ మేమా-

దూతానభ్యభాషతేతియోజనా॥౧౩॥ ఏవమితి॥ దూతైస్సంచోదితో భరతః- తాన్, దూతానేవముక్త్వా మాతామహం వాక్యమువాచ॥౧౪॥ రాజన్నితి॥ మే మాం- యదాస్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్యమితిస్మరిష్యసి - తదైష్యామి- ఆగంతవ్యమితి భవన్మనస్సంకల్పం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యామీత్యర్థః - మేఇత్యత్ర అధీగర్థదయేశామితి షష్ఠీ॥౧౫॥ భరతేనేత్యాదిరామలక్ష్మణావిత్యంతం స్పష్టం॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ తస్మా ఇతి॥ అస్యాదావిత్యుత్తరేణాన్వయస్సార్యం - తస్మై భరతాయ- అభిసత్కృత్య అదదౌ - శ్లాఘాపూర్వం దదావిత్యర్థః॥౧౯॥ రుక్మనిష్కసహస్రే ఇతి॥ నిష్కాః వక్షోభూషణాని - నిష్కో స్త్రీ హేమ్ని దీనారే సాష్టకపలే శతేపలే। వక్షో విభూషణే కర్షే ఇతివైజయంతీ। ధనం ఉక్తరూపం. ఆదిశత్ ఆదాయగచ్ఛేతి భృత్యాన్ ఆజ్ఞాపయామాస॥౨౦॥ తథేతి॥ అమానవప్రాణాంత్యజంతీత్యమాత్యాస్తాన్ - అభిప్రేతాన్ - సహాయభూతానిత్యర్థః - విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్ - అశ్వపతిః కేకయః॥౨౧॥ మాతామహకృతసత్కారప్రకారముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకారమాహ ఐరావతానిత్యాదినా॥ ఐరావతాన్ ఇరావత్ పర్వతభవాన్ - ఐంద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాఖ్యపర్వతభవాన్ - శీఘ్రాన్ వేగవంతః సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్॥౨౨॥ అంతఃపుర ఇతి॥ మాతుల ఇత్యనుషజ్యతే॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ స ఇతి॥ స్వవేశ్మన్యతిక్రమ్యేత్యత్ర నైన స్వవేశ్మప్రవేశోర్థసిద్ధః - తథా చ రాజ్ఞా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహ్యాదిదర్శనార్థమంతఃపురం గతవానితి బోధ్యం- అథ వా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖదూతాగమనవృత్తాంతశ్రవణేన కేకయమాతులౌ స్వగృహమేవాగతావితి ద్రష్టవ్యం - సుమహచ్ఛ్రీమాన్ సుమహాశ్రీమాన్॥౨౬॥ అభ్యతీత్యేతి॥ రాజమార్గమితి శేషః॥౨౭॥ స ఇతి॥ మాతామహం- స్వేనైవ సహాంతఃపురమాగతం- మాతులంచ - తథాభూతం॥౨౮॥ రథానితి॥ మండలచక్రాన్ వర్తులచక్రయుక్తాన్ - పరశ్శతం శతాత్ పరాన్ - పంచవింశతిరిత్యాదిసూత్రే నిపాతనాదేకవచనం - రథానుష్ట్రాదిభిస్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరతమన్వయుః॥౨౯॥ బలేనేతి॥ మహాత్మా మహోత్సైర్యో భరతః- ఆర్యకస్య మాతా

ఏవముక్త్వాస్తు తాన్ దూతాన్ భరతః పార్థివాత్మజః। దూతైస్సంచోదితో వాక్యం మాతామహమువాచ హ॥౧౪॥ రాజన్ పితుర్గమిష్యామి సకాశం దూతచోదితః। పునరప్యహమేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి॥౧౫॥ భరతేనైవముక్తస్తు నృపో మాతామహస్తదా। తమువాచ శుభం వాక్యం శిరస్యాఘ్రాయ రాఘవమ్॥౧౬॥ గచ్ఛ తాతానుజానే త్వాం కైకేయీ సుప్రజాస్త్వయా। మాతరం కుశలం బ్రూయాః పితరం చ పరంతప॥౧౭॥ పురోహితం చ కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః। తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥౧౮॥ తస్మై హస్త్యుత్తమాంశ్చిత్రాన్ కంబళానజినాని చ। అభిసత్కృత్య కైకేయో భరతాయ ధనం దదౌ॥౧౯॥ రుక్మనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశాశ్వశతాని చ। సత్కృత్య కైకయీపుత్రం కేకయో ధనమాదిశత్॥౨౦॥ తథామాత్యానభిప్రేతాన్ విశ్వాస్యాంశ్చ గుణాన్వితాన్। దదావశ్వపతిః క్షిప్రం భరతాయానుయాయినః॥౨౧॥ ఐరావతానైంద్రశిరాన్నాగాన్వై ప్రియదర్శనాన్। ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తాన్మాతులోऽస్మై ధనం దదౌ॥౨౨॥ అంతఃపురేతిసంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్। దంష్ట్రాయుధాన్మహాకాయాన్ శునశ్చోపాయనం దదౌ॥౨౩॥ స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం తన్నాభ్యనందత। భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా॥౨౪॥ బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా। త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్॥౨౫॥ స స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతమ్। ప్రపేదే సుమహచ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గమనుత్తమమ్॥౨౬॥ అభ్యతీత్య తతోऽపశ్యదంతఃపురముదారధీః। తతస్తద్భరతః శ్రీమానావివేశానివారితః॥౨౭॥ స మాతామహమాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితమ్। రథమారుహ్య భరతః శత్రుఘ్నసహితో యయౌ॥౨౮॥ రథాన్ మణ్డలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతమ్। ఉష్ట్రగోశ్వఖరైర్భృత్యా భరతం యాంతమన్వయుః॥౨౯॥ బలేన గుప్తో భరతో

యదా స్మరిష్యసి ఆగంతవ్యమితి శేషః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తౌ చేతి॥ కుశలం బ్రూయా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౮॥ తస్మా ఇతి॥ తస్మై భరతాయ ధనం దదావితి సంబంధః॥౧౯॥ రుక్మేతి॥ రుక్మనిష్కాని వక్షోభూషణాని - కంఠభూషణాని వా॥౨౦॥ తథేతి॥ అశ్వపతిః కేకయరాజః॥౨౧॥ ఐరావతానిత్యాది॥ ఐరావతాన్ ఐరావతకులోద్భవాన్ - ఇంద్రశిరాన్ ప్రశస్తగజోత్పత్తిహేతుభూతక ఇంద్రశిరనామకదేశోద్భవాన్॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ స స్వవేశ్మేతి॥ స్వస్య వేశ్మాభ్యతిక్రమ్యేత్యస్మాదనువాదాత్స్వవేశ్మప్రాప్తిరనుక్తాపి అనుమేయా - అయమత్ర క్రియాక్రమః - మాతామహమాతులాభ్యాం దత్తం ధనం గృహీత్వా స్వవేశ్మ ప్రవిశ్య - తత్ర గమనసంవిధానం కృత్వా నిర్గత్య - పునశ్చ రాజభవనం గత్వా తౌ పృష్ట్వా - తతో నిష్క్రమ్య బహిర్నిర్గత ఇతి॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥ రథానితి॥ మండలచక్రాన్ - మండలాని మండలాకారాణి మండలా

మహత్యాబలేన గుప్తః - ఆత్మసమైః స్వప్రభావసదృశైః - అమాత్యైస్సహ - శత్రుఘ్నమాదాయ అపేతశత్రుః నిష్కంటకస్సన్ - ఇంద్ర లోకాత్ - సిద్ధో దేవ ఇవ - గృహాద్యయౌ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః - ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

స ప్రాఙ్ముఖ ఇత్యాది ॥ అత్ర దూతా బుజుదుర్గమార్గేణ త్వరితం గిరివ్రజమాగతాః - భరతస్తు చతురంగబలయుక్తతయా వక్రమపి మహామార్గమాశ్రిత్య యయౌ - అతో నదీపర్వతాదిభేదకీర్తనమితి బోధ్యం సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం - అవేక్ష్య - తాం సంతీర్య - దూరే - పారం పరతీరం - యస్యాస్తాం దూరపారాం - విశాలామిత్యర్థః - హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం నదీం - సంతీర్య - శతద్రూం శతద్ర్వాఖ్యాం - ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవాహతరంగయుక్తాం చ - నదీమతరత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏలాధాన ఇతి - ఏలానాం విలకానాం ఆధానముత్పత్తిస్థానం - తద్వత్త్వాదేలాధానాఖ్యే నగరే - నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం - తీర్త్వేత్యనువాదః - అపరపర్పటాన్ పర్పటా నామ దూరభవో గ్రామః పర్పటాః పర్పటా ఓషధివిశేషాః - అదూరభవశ్చేతి ప్రాప్తస్యాణో వరణాదిభ్యశ్చేతి లుప్ - లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనతా - పూర్వపర్పటాః అపరపర్పటాశ్చేతి గ్రామద్వయమస్తి - తత్రాపరపర్పటాన్ విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య - శిలామాకుర్వతీం శిలామానసమంతాత్ కుర్వతీం - శిలాకర్షణస్వభావాం - అత ఏవ శిలావహామిత్యన్వర్థసంజ్ఞాం నదీం - తీర్త్వా అస్యాః ఆగ్నేయ్యాం దిశి భవమాగ్నేయం - శల్యం హృదయశల్యం దుఃఖం తత్కర్తయతి భేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ నగరం ప్రేక్షమాణస్సన్ - అత్యయాత్ - సత్యసంధశ్శుచిరిత్యాఖ్యాంతత్ర త్యజనేభ్యః ఈతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ తథైవ కృతవానిత్యుచ్యతే - పాఠభేదః - భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ ॥ చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వాత్తదాఖ్యం వనం - ప్రతి ఉద్దిశ్య - మహాశైలానత్యయాత్ - తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతానత్యగాదిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సరస్వతీమితి ॥ సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం - గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచిన్నదీం పశ్చిమసముద్రగామినీం - గంగాం స్రోతోభేదం వా - యుగ్మేన సంగమేన - ప్రత్యపద్యత యయౌ - యద్వా యుగ్మేన ద్వంద్వతయా పార్శ్వద్వయే ప్రవహంతీమితి శేషః - వీరమత్స్యానాం వీరమత్స్యాఖ్యదేశానాం - ఉత్తరం - భారుండం భారుండాఖ్యవనం - ప్రావిశత్ ॥ ౫ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●
వేగినీమితి ॥ వేగినీం వేగయుక్తాం హ్లాదినీం సంతోషకారిణీం పర్వతైరావృతాం కులింగాఖ్యాం నదీం యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణః యమునాసమీపే సంతీర్ణ ఇత్యర్థః - అన్యత్రాతివేగత్వాదన్యత్ర పర్వతావృతత్వాచ్చేతి భావః - ఆతపఖిన్నం జలం మథ్యాస్తే ఆశ్వాసయత్ ॥ ౬ ॥ ఆశ్వాసనప్రకారమాహ శీతీకృత్యేతి - తత్ర కులింగాయమునాసంభేదే - దూరగమనేన క్లాంతాన్ వాజినః కంచిత్కాలం ఛాయాస్వాశ్వాస్య

మహాత్మా సహార్యకస్యాత్మసమైరమాత్యైః । ఆదాయ శత్రుఘ్నమపేతశత్రుర్గృహాద్యయౌ సిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తతితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※

స ప్రాఙ్ముఖో రాజగృహాదభినిర్యాయ రాఘవః । తతస్సుదామాం ద్యుతిమాన్సంతీర్యావేక్ష్య తాం నదీమ్ ॥ ౧ ॥ హ్లాదినీం దూరపారాం చ ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీమ్ । శతద్రూమతరచ్ఛ్రీమాన్నదీమిక్ష్వాకునందనః ॥ ౨ ॥ ఏలధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య చాపరపర్పటాన్ । శిలామాకుర్వతీం తీర్త్వా ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమ్ ॥ ౩ ॥ సత్యసంధశ్శుచిః శ్రీమాన్ప్రేక్షమాణశ్శిలావహామ్ । అత్యయాత్స మహాశైలాన్వనం చైత్రరథం ప్రతి ॥ ౪ ॥ సరస్వతీం చ గంగాం చ యుగ్మేన ప్రతిపద్య చ । ఉత్తరాన్వీరమత్స్యానాం భారుండం ప్రావిశద్వనమ్ ॥ ౫ ॥ వేగినీం చ కులింగాఖ్యాం హ్లాదినీం పర్వతావృతామ్ । యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బలమాశ్వాసయత్తదా ॥ ౬ ॥ శీతీకృత్య తు గాత్రాణి క్లాంతానామాశ్వాస్య వాజినః । తత్ర స్నాత్వా చ పీత్వా

శీతయా యోజితాని చ క్వాణియే పాంతాన్ రథాన్ - యోజయిత్వా పేశయిత్వా - ఉష్ట్రగోశ్వబలైస్సహ భృత్యా యయురితి సంబంధః ॥ ౭ ॥ బలే నేతి ॥ ఆర్యకస్య కేకయరాజస్య ॥ ౩౦ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తతితమస్సర్గః - ❖❖❖❖

స ప్రాఙ్ముఖ ఇతి ॥ సుదామాం సుదామాఖ్యాం - హ్లాదినీం దూరపారాం విస్తృతప్రవాహాం తత్సంజ్ఞికాం ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీం పశ్చిమప్రవాహాం - తరంగయుక్తాం చ - తరంగయుక్తపశ్చిమప్రవాహామిత్యర్థః శతద్రూం తత్సంజ్ఞికాం నదీం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏలధాన ఇత్యాది ॥ ఏలధానే ఏలధానగ్రామే అపరపర్పటాన్ అపరపర్పటాఖ్యదేశవిశేషాన్ - శిలామాకుర్వతీం శిలామానసమంతాత్కుర్వతీం - శిలాకర్షణస్వభావామిత్యర్థః - నదీం ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమితి గ్రామద్వయం - శిలావహాం నదీం ప్రేక్షమాణః చైత్రరథం నామ వనం లక్ష్యీకృత్య మహాశైలానత్యయాత్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సరస్వతీమితి ॥ గంగాం సింధుమిత్యర్థః - యుగ్మేన సంగమేన ప్రతిపద్య - వీరమత్స్యానాముత్తరాన్ ఉత్తరప్రదేశాన్ - ఉత్తరమితి పాఠే వనస్య విశేషణం - భారుండం భారుండాఖ్యం వనం ప్రావిశదితి సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ శీతీకృత్యేతి ॥ జలావగాహనాది

తేషాంగాత్రాణి-శీతీకృత్య ఆర్ద్రపృష్ఠాన్ కృత్వా-స్వయంస్నాత్వా ఉదకంచపీత్వా ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్యనిర్జలదేశత్వాత్తత్ర పానార్థముదకమాదాయచ ప్రాయాత్ ॥ ౭ ॥ రాజపుత్ర ఇతి ॥ రాజపుత్రత్వేన - భద్రః మంగళాచారయుక్తః - అనభీక్ష్ణోపసేవితం అత్యంతంజనైరనుపసేవితం - మహారణ్యత్వాదప్రహతమిత్యర్థః - మహారణ్యం దుర్గమం వనం - భద్రేణ భద్రగజరూపేణయానేన - అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః - మారుతః ఖమివాత్యయాత్ అతివేగేనాతిక్రాంతవాన్ - భూమహామారుతః పర్వతాదీనామందీభవతి ॥ ౮ ॥ భాగీరథీమితి ॥ అంశుధానేనగరే-దుష్ప్రతరాంభాగీరథీం - విశ్రుతేతరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే-ప్రాగ్వటేపురే-ఉపాయాత్ ఆగచ్ఛత్ -తత్తరణార్థమితిశేషః ॥ ౯ ॥ సఇతి ॥ సబలస్సభరతః- ప్రాగ్వటేతత్సమీపే-గంగాంతీర్త్వా- కుటికోష్ఠికాం నదీం - సమాయాత్ - సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం - సమాయాత్ ప్రాప ॥ ౧౦ ॥ తోరణమితి ॥ తోరణం గక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్యదక్షిణభాగేన -జంబూప్రస్థం గ్రామం ఉపాగమత్ - తతో వరూథాఖ్యం గ్రామంయయౌ ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తత్సమీపే-రమ్యేవనే-వాసం రాత్రివాసం కృత్వా - ప్రభాతే ప్రాఙ్ముఖస్సన్ ఉజ్జిహానాయాః నగర్యాః - ఉద్యానంయయౌ - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః బంధూకాః-కదంబావా- సంతి ॥ ౧౨ ॥ సాలానితి ॥ సాలాన్ వృక్షాన్ - అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః । పూర్వోక్తవనస్థాన్ ప్రియకవృక్షాన్ ప్రాప్య - శీఘ్రాన్ వాజినః ఆస్థాయ రథేబధ్వా - వాహినీమనుజ్ఞాప్య త్వరితోయయౌ - ఉజ్జిహానాయాః పరంస్వదేశత్వాన్నిర్భయం మందమాగమ్యతామితి సేనామనుజ్ఞాప్యస్వయంత్వరితోయయౌ ॥ ౧౩ ॥ వాసమితి ॥ సర్వతీర్థే గ్రామే - వాసం ఏకరాత్రివాసం కృత్వా - పాఠభేదః - సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాఖ్యే గ్రామే ॥ ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం - అన్యాః నదీః స్వల్పజలాః - పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః - తురంగమైః రథాశ్వైః - తీర్త్వేత్యనుషంగః - హస్తిపృష్ఠవదున్నతత్వాత్ హస్తిపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామమాసాద్య- కుటికాం నదీమత్యవర్తత-హస్తిపృష్ఠకసమీపే కుటికామతరదిత్యర్థః - లోహిత్యే లోహితమృత్త్వాల్లౌహిత్యనామ్నినగరే - కపీవతీం బహుకపివత్వాత్తన్నామ్నీం నదీం-అన్యేషామపిదృశ్యత ఇతిదీర్ఘః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాలఇతి ॥ ఏకసాలాదూరభవత్వాదేకసాలాఖ్యే గ్రామే - స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ -స్థాణుమతీంనామనదీం - నిమ్నప్రదేశవత్వాద్వినతాఖ్యేనగరే-బహుజలవత్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీంచ - తతార- భరతస్సపరిశ్రాంతవాహనస్సన్ కళింగనగరసమీపస్థం సాలవనం సర్జకవనం - ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా - తత స్తదాస్వల్పకాలఏవాగచ్ఛత్ ॥ ౧౬ ॥ వన

చ ప్రాయాదాదాయచోదకమ్ ॥ ౭ ॥ రాజపుత్రో మహారణ్యమనభీక్ష్ణోపసేవితమ్ । భద్రో భద్రేణ యానేనమారుతః ఖమివాత్యయాత్ ॥ ౮ ॥ భాగీరథీం దుష్ప్రతరామంశుధానేమహానదీమ్ । ఉపాయా ద్రాఘువస్తూర్ణం ప్రాగ్వటేవిశ్రుతేపురే ॥ ౯ ॥ సగంగాం ప్రాగ్వటేతీర్త్వా సమాయాత్కుటికోష్ఠికామ్ । సబలస్తాం సతీర్త్వాథ సమాయాద్ధర్మవర్ధనమ్ ॥ ౧౦ ॥ తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థముపాగమత్ । వరూథంచ యయౌరమ్యం గ్రామందశరథాత్మజః ॥ ౧౧ ॥ తత్ర రమ్యే వనేవాసం కృత్వాసౌ ప్రాఙ్ముఖో యయౌ । ఉద్యానముజ్జిహానాయాః ప్రియకాయత్రపాదపాః ॥ ౧౨ ॥ సాలాంస్తుప్రియకాన్ ప్రాప్య శీఘ్రానాస్థాయ వాజినః । అనుజ్ఞాప్యాథభరతో వాహినీంత్వరితో యయౌ ॥ ౧౩ ॥ వాసం కృత్వాసర్వతీర్థే తీర్త్వాచోత్తానికాం నదీమ్ । అన్యానదీశ్చవివిధాః పార్వతీయైస్తురంగమైః ॥ ౧౪ ॥ హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య కుటికామత్యవర్తత । తతారచనరవ్యాఘ్రో లౌహిత్యే సకపీవతీమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీమ్ । కళింగనగరే చాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా ॥ ౧౬ ॥ భరతః క్షిప్రమాగచ్ఛత్సుపరిశ్రాంతవాహనః ॥ ౧౬ ॥ వనంచ సమతీత్యాశు శర్వర్యామరుణోదయే ॥ ౧౭ ॥ అయోధ్యాం మనునారా

నాశీతీకృత్య ॥ ౭ ॥ రాజపుత్ర ఇతి ॥ అనభీక్ష్ణోపసేవితం జనైరనుపసేవితమిత్యర్థః - భద్రేణయానేన భద్రజాతీయేన గజేన ॥ ౮ ॥ భాగీరథీమితి ॥ భాగీరథీమంశుధానే అంశుధానాఖ్యే దేశే - ప్రాగ్వటేపురే భాగీరథీముపాయాత్ ప్రాప్తవాన్ - ఆపశ్యదితివా పాఠః ॥ ౯ ॥ సగంగామితి ॥ సగంగాంతీర్త్వేత్యనువాదః - కోటికోష్ఠకాం నదీం-ధర్మవర్ధనం ధర్మవర్ధన గ్రామం ॥ ౧౦ ॥ తోరణమితి ॥ తోరణం దక్షిణార్ధేన-తోరణగ్రామస్యదక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థాఖ్యం గ్రామం వరూథం గ్రామం ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ ఉజ్జిహానాయాః ఉజ్జిహానాఖ్యాయాః పుర్యాః ఉద్యానంయయౌ - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః కదంబాః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ వాసంకృత్వేతి ॥ పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య గజపృష్ఠమారుహ్య కుటికామత్యవర్తత - అనేనశనైరాగంతవ్యమితి సేనాయా అనుజ్ఞాదత్తాపి జవినః కేచన గజాః సహాగతా ఇత్యవగమ్యతే - తతారేతి- సభరతః-లోహిత్యే లోహిత్యనగరే - కపీవతీం కపీవత్యాఖ్యనదీం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాలఇతి ॥ ఏకసాలే గ్రామే స్థాణుమతీం నదీం- వినతే వినతాఖ్యనగరే ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏషేతి ॥ శ్లోకద్వయం-నాతిప్రతీతా నాతిహృషితా- ప్రతీతాహృషితాఖ్యాతేతి వైజయంతీ ॥ పా

ముతి ॥ సాలవనం చ శర్వర్యాం మూషుసమతీత్య అరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ ॥౧౬॥ తామితి ॥ పథిస ప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే త్వరాతి శయేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే అయోధ్యాం దదర్శ - దృష్ట్వా సారథిమబ్రవీచ్చ ॥౧౭॥ ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం పాండుమృత్తికా గోమయానులేపనాద్యాచారాభావాచ్ఛ్వేతమృత్తికా - ఏషాయోధ్యా నాతిప్రతీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే - సుప్ర తీతిసమాసః - ప్రతీతో - హృష్టే తే ఖ్యాతే జ్ఞాతే ప్రత్యయితే బుధ ఇతి వైజయంతీ । యజ్వభిః విధిసేష్టవద్భిః - గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసం పన్నైః - భూయిష్ఠం భృశం - ఋద్ధైః ధనికైః ॥౧౯॥౨౦॥ అయోధ్యాయామితి ॥ శ్రూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశస్సర్వకాలే వర్తమానవ త్ - నరవిశిష్టా నార్యో నరనార్యః - తాసాం ॥౨౧॥ ఉద్యానానీతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ఉద్యానాని సాయాహ్నే గతే విశేషః - రాత్రౌ క్రీడిత్వా ఉపరతైః - ప్రాతర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతిగచ్ఛద్భిః - నరైః - అన్యదా పూర్వం ప్రకాశంతే - అద్యత్వాహతానీతి ॥౨౨॥౨౩॥ ప్ర కారాంతరమప్యాహ అరణ్యేతి ॥౨౩॥ నహీతి ॥ యానైః శిబికాదిభిః - నిర్యాంతః నగరాన్నిర్గచ్ఛంతః - అభియాంతః ప్రవిశంతః ॥౨౪॥

ఉద్యానానీతి ॥ మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వాన్మత్తాని - ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహళసేచ నాదినా కందళితాని - రతిసంయోగేషు రత్యర్థసంయోగేషు - అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికాక్రీడాపర్వతాదిగుణ యుక్తాని - అన్యత్వాహతానీతి - ద్రుమైరుపలక్షితాని పశ్యామీత్యన్వయః ॥౨౫॥౨౬॥ నేతి ॥ అద్యాపి సూర్యోదయేపి - మత్తానాం స్వస్వా భీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం - అత ఏవ - సంరక్తాం రాగయుక్తాం - మధురాం రమణీయాం వాణీం - కళం యథా భవతి తథా వ్యాహరతాం - మృగ పక్షిణాం క్రీడామృగశుకశారికాప్రభృతీనాం - శబ్దో న శ్రూయతే ॥౨౭॥ చందనాగరుసంపృక్త ఇతి ॥ చందనాగరుసంపృక్తః - ధూపసంమూ ర్ఛితః ధూపవ్యాప్తః - శ్రీమాన్ రమణీయః ॥౨౮॥ భేరీమృదంగవీణానామితి ॥ కోణసంఘట్టితః భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండ హస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతిజనితః - సదా - అదీనగతిరితి పదచ్ఛేదః - పురా అదీనగతిశ్శబ్దః అద్య పునః కిమర్థం - విరతః ఉపరతః ॥౨౯॥ అనిష్టా నీతి ॥ అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని - పాపాని క్రూరాణి - పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనోరితి వైజయంతీ । అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖక

జ్ఞానిర్మితాం సందదర్శ హ ॥౧౬॥ తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్రస్సప్తరాత్రోషితః పథి ॥※॥ అయోధ్యా మగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧౭॥ ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యోద్యానా యశస్వినీ ॥※॥ అ యోధ్యా దృశ్యతే దూరాత్సారథే పాండుమృత్తికా । యజ్వభిర్గుణసంపన్నైర్బ్రాహ్మణైర్వేదపార గైః ॥※॥ భూయిష్ఠమృద్ధైరాకీర్ణా రాజర్షిపరిపాలితా ॥౨౦॥ అయోధ్యాయాం పురా శబ్దశ్శ్రూయ తే తుములో మహాన్ ॥※॥ సమంతాన్నరనారీణాం తమద్య నశృణోమ్యహమ్ । ౨౧ ॥ ఉద్యానాని హి సా

యాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైర్నరైః ॥※॥ సమంతాత్ప్రతిధావద్భిః ప్రకాశంతే మమాన్యథా । తాన్యద్యానురు దంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః ॥౨౨॥ అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతిభాతి మే ॥౨౩॥ నహ్యత్ర యానైర్దృ శ్యంతే నగజైర్న చ వాజిభిః ॥※॥ నిర్యాంతో వాభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురమ్ ॥౨౪॥ ఉద్యానా ని పురా భాంతి మత్తప్రముదితాని చ ॥※॥ జనానాం రతిసంయోగేష్వత్యంతగుణవంతి చ । తాన్యేతాన్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః ॥※॥ స్రస్తపర్ణైరనుపథం క్రోశద్భిరివ ద్రుమైః ॥౨౬॥ నాద్యాపి శ్రూ యతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణామ్ ॥※॥ సంరక్తాం మధురాం వాణీం కళం వ్యాహరతాం బహు ॥౨౭॥ చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛితోతులః ॥※॥ ప్రవాతి పవనః శ్రీమాన్ కిన్ను నాద్య యథాపురమ్ ॥౨౮॥ భేరీమృదంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః ॥※॥ కిమద్య శబ్దో విరతస్సదాదీనగతిః పురా ॥౨౯॥ అని

దుమృత్తికాసుధాధవళితసౌధనిచయత్వాదయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం ॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ ఉద్యానానిహీత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ యాన్యుద్యానాని సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైః సమంతాత్పరిధావద్భిః - నరైర్యాన్యుద్యానాని ప్రకాశితానీతి శేషః - తాన్య ద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - మమాన్యథా రుదంతీవ ప్రకాశంత ఇతి సంబంధః ॥౨౨॥౨౩॥ అరణ్యభూతేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౨౩॥౨౪॥ ఉద్యానానీతి ॥ మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వాన్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహదసేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి - వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికాక్రీడాపర్వతాదియుక్త తయా గుణవత్త్వం - తానీతి - స్రస్తపర్ణైరతఏవ విక్రోశద్భిరివ ద్రుమైరుపలక్షితాని - అతఏవ నిరానందాని పశ్యామీతి సంబంధః ॥౨౫॥౨౬॥ ౨౭॥౨౮॥ భేరీతి ॥ కోణసంఘట్టితః - భేర్యాదీనాం వాదనసాధనభూతదండాద్యాహతజనితః - సదా అదీనగతిరితి ఛేదః ॥౨౯॥ అనిష్టానీతి ॥ పాపాని క్రూరాణి - పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనోరితి వైజయంతీ - గాయత్ర్యః కిరే ఇతి పుస్తకాంతరపాఠే వైజయంతే నేత్యస్య శ్లోకస్యద్వితీ

రాణి - నిమిత్తాని అశుభసూచకాని శివాధ్వాశితాదీని॥౩౦॥ సర్వథేతి॥ సంమోహే సంమోహకారణే॥౩౧॥ విషణ్ణ ఇతి॥ విషణ్ణః దుఃఖితః శ్రాన్తహృదయః కలుషితమనస్కః - లులితేన్ద్రియః క్షుభితబాహ్యేన్ద్రియః॥౩౨॥ ద్వారేణేతి॥ వైజయన్తేన వైజయన్తాఖ్యేన - ద్వారేణ నగరపశ్చిమద్వారేణ - అత్ర శేష ఇతి గాయత్ర్యక్షరం - పఞ్చసహస్రాణి శ్లోకానాం గతాని॥౩౩॥ స త్వితి॥ అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకులమనాః - ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య॥౩౪॥ కిమితి॥ కారణేన వినా ఆహ్వానకారణం వినా త్వరయా నీతః ద్రుతం వసిష్ఠేనానీతః అనఘేతి చిన్తాసమర్థతోక్తిః॥౩౫॥ శ్రుతా ఇతి॥ నః అస్మాభిః - ఆకారాన్ వక్ష్యమాణాన్ - తాన్ తాదృశాన్ - ఇహ నగరే॥౩౬॥ ఆకారానేవ దర్శయతి సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా॥ సంమార్జనవిహీనాని - కానిచిత్ కుటుమ్బిభవనానీతి శేషః - బలికర్మవిహీనానీతి - ధూపసంమోదనేన ధూమపరిమళేన - విహీనానీత్యనుకర్షః - అనాశితకుటుమ్బాని అభోజితకుటుమ్బాని - ణ్యన్తప్రయోగో భోజయిత్రాభావమపి దుఃఖాక్రాన్తతయా పాకయత్నాభావాత్॥౩౯॥ అపేతమాల్యశోభానీతి॥ అపేతా మాల్యశోభా ద్వారిబద్ధపుష్పదామశోభా యేభ్యస్తాని. శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని॥౪౦॥ దేవతార్చా ఇతి॥ దేవతార్చాః దేవపూజాః - ప్రవిద్ధాః లుప్తాః - అర్చా పూజా ప్రతిమయోరితి వైజయన్తీ। యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞసభాః - తథావిధాః ప్రవిద్ధా ఇత్యర్థః - పణ్యాని క్రయ్యపుష్పాణి॥౪౧॥ దృశ్యన్త ఇతి॥ ధ్యానసంవిగ్నహృదయాః ధ్యానాసక్తహృదయాః - నష్టవ్యాపారయన్త్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః - యన్త్రితాః నిరుద్ధాశ్చ - యన్త్రి సంకోచన ఇతి ధాతుః॥౪౨॥ దేవాయతనచైత్యేష్విత్యాది॥ స్త్రీపుంసేతి నిపాతనాత్ సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః - సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా జనవిశేషణత్వం॥౪౩॥ ఇతీతి॥ తాన్యనిష్టాని ప్రేక్ష్య తం సూతమిత్యేవముక్త్వేత్యన్వయః॥౪౪॥ తామితి॥ శూన్యాః జనరహితాః శృఙ్గాటకవేశ్మరథ్యాః చతుష్పథగృహవీథయో యస్యాం - రజోరుణద్వారకవాటయన్త్రాం - రజోభిః అరుణాని మలినాని ద్వారస్థకవాట

ష్టాని చ పాపాని పశ్యామి వివిధాని చ ॥ నిమిత్తాన్యమనోజ్ఞాని తేన సీదతి మే మనః॥ ౩౦॥ సర్వథా కుశలం
సూత దుర్లభం మమ బన్ధుషు ॥ తథా హ్యసతి సమ్మోహే హృదయం సీదతీవ మే॥౩౧॥ విషణ్ణశ్శ్రాం
తహృదయస్త్రస్తస్సంలులితేన్ద్రియః ॥ భరతః ప్రవివేశాశు పురీమిక్ష్వాకుపాలితామ్॥౩౨॥ ద్వారేణ
వైజయన్తేన ప్రావిశచ్ఛ్రాన్తవాహనః ॥ ద్వాఃస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్టస్తైస్సహితో యయౌ॥
౩౩॥ స త్వనేకాగ్రహృదయో ద్వాఃస్థం ప్రత్యర్చ్య తం జనమ్ ॥ సూతమశ్వపతేః క్లాన్తమబ్రవీత్త
త్ర రాఘవః॥ ౩౪॥ కిమహం త్వరయానీతః కారణేన వినానఘ ॥ అశుభాశఙ్కి హృదయం శీలం చ పతతీవ
మే॥ ౩౫॥ శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతీనాం వినాశనే ॥ ఆకారాంస్తానహం సర్వానిహ ప
శ్యామి సారథే॥ ౩౬॥ సంమార్జనవిహీనాని పరుషాణ్యుపలక్షయే ॥ అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనా
ని సర్వశః । బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన చ ॥ అనాశితకుటుమ్బాని ప్రభాహీనజనాని చ । అ
లక్ష్మీకాని పశ్యామి కుటుమ్బభవనాన్యహమ్॥ ౩౮॥ అపేతమాల్యశోభాన్యసంమృష్టాజిరాణి చ । దేవా
గారాణి శూన్యాని న చాభాన్తి యథాపురమ్ ॥ ౪౦ ॥ దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్యస్తథావిధాః ।
మాల్యాపణేషు రాజన్తే నాద్య పణ్యాని వా తథా॥ ౪౧ ॥ దృశ్యన్తే వణిజోఽప్యద్య న యథాపూర్వమత్ర వై ।
ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యాపారయన్త్రితాః॥౪౨॥ దేవాయతనచైత్యేషు దీనాః పక్షిగణాస్తథా ।
మలినం చాశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశమ్ ॥ సస్త్రీపుంసం చ పశ్యామి జనముత్కణ్ఠితం పురే ।
ఇత్యేవముక్త్వా భరతస్సూతం తం దీనమానసః ॥ తాన్యనిష్టాన్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం య
యౌ॥ ౪౪॥ తాం శూన్యశృఙ్గాటకవేశ్మరథ్యాం రజోరుణద్వారకవాటయన్త్రామ్ । దృష్ట్వా పురీమిం

యాకృశేణ శే ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ ద్వారేణేతి॥ ద్వారేణ వైజయన్తేన ప్రావిశచ్ఛ్రాన్తవాహనః॥ ద్వాఃస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్టస్తైః ప్రహితో యయౌ। వైజయన్తేనేత్యుక్తిరిన్ద్రప్రాసాదసదృశత్వేన నియతత్వాత్। యద్వా విజయప్రగవిన్యాసవిశేషనిర్మితత్వేన। యద్వా వైజయన్తీ పతాకాఽస్యాస్తీతి వైజయన్తః। అర్శాద్యచ్। యద్వా వైజయన్తాఖ్యేన॥ ౩౩ ॥ స త్వితి॥ ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య॥ ౩౪॥ కిమితి॥ ఆనీతః వసిష్ఠేన దూతద్వారా ఆనీత ఇత్యర్థః॥౩౫॥ శ్రుతా ఇతి॥ తాన్ తాదృశాన్॥ ౩౬॥ ఆకారానేవాహ॥ సంమార్జనేత్యాది। అసంయతకవాటానీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ - అనాశితకుటుమ్బాని - అభోజితకుటుమ్బాని॥౩౭॥౩౮॥౩౯॥౪౦॥ దేవతార్చా ఇతి॥ దేవతార్చాః దేవతావిగ్రహాః ప్రవిద్ధాః విభిన్నా ఇత్యర్థః॥ ౪౧ ॥ దృశ్యన్త ఇతి॥ నష్టవ్యాపారయన్త్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారైరేవ వశీకృతాః। నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారత్వాన్నిరుద్ధా ఇత్యర్థః॥౪౨॥౪౩॥౪౪॥ తామితి॥ శూన్యం

నాంయంత్రాణి దారుబంధాదీని యస్యాం - సంమార్జనాద్యభావాదితి భావః ॥౭౫॥ బహూనీతి ॥ అన్యదా పూర్వకాలే - అస్య భరతస్య - యాన్యప్రియాణి న బభూవుః - తాని మనసోఽప్రియాణి పశ్యన్ సన్ - అవాక్ఛిరాః అవనతశిరాః - నహృష్టః అహృష్టః - మహాత్మా మహాధైర్యః ॥ ❁❁ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❁❁

❁❁ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❁❁

అపశ్యన్నిత్యాది ॥ ౧॥౨॥౩॥౪॥ అద్యేతి ॥ కతిచిదితి ప్రశ్నే - ప్రథమా నాతో వా - చ్యుతస్య నిర్గతస్య ఆర్యకః మాతామహః - అపీః ప్రశ్నే ॥౫॥ ఆర్యక ఇతి ॥ ఆర్యకః - సుకుశలీ - కిమితి శేషః - ప్రవాసాత్ ఇతో నిర్గమాదారభ్య - అపి సుఖమిత్యనుషక్తాపి సాన్వయః - ఏతత్ సర్వం మే వక్తుమర్హసీతి యోజనా ॥౬॥౭॥ అద్యేతి ॥ అస్య రాత్రిః - అస్మాదహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ - అతస్సప్తరాత్రోషితః పథి ఇత్యనేన న విరోధః ॥౮॥ యదితి ॥ రాజా మాతామహః - ధనం ప్రాసుక్తాశ్వాది - యద్దదౌ - తత్ - పరిశ్రాంతం పరిశ్రాంతవాహనం - అతఏవ పథ్యభవత్ ॥౯॥౧౦॥ శూన్య ఇతి ॥ శూన్యః పితృశూన్యః - శయనీయః శయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనః దశరథజనః ॥౧౧॥ రాజేతి ॥ భవతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ ॥౧౨॥ పితురితి ॥ కౌసల్యాయా నివేశనే - భవతీతి మిత్యనుషంజనీయం ॥౧౩॥ తమితి ॥ అజానంతం రాజవృత్తాంతమజానంతం - ప్రియవత్ ప్రియమివ ప్రజానంతీ - అప్రియముువాచేత్యన్వయః - తత్ర హేతుః రాజ్యలోభేన మోహితేతి ॥౧౪॥ అస్య దుఃఖమనుత్పాదయంతీ మృదూక్త్యా మరణమాహ యేతి ॥ యాయజూకః ఇజ్యాశీలః - ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇతి హలాయుధః ॥౧౫॥

ద్రపురప్రకాశాం దుఃఖేన సంపూర్ణతరో బభూవ ॥ ౭౫॥ బహూని పశ్యన్ మనసోఽప్రియాణి యాన్యన్యదా నాస్య పురే బభూవుః । అవాక్ఛిరా దీనమనా నహృష్టః పితుర్మహాత్మా ప్రవివేశ వేశ్మ ॥ ౭౬ ॥❁❁

❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁

అపశ్యంస్తు తతస్తత్ర పితరం పితురాలయే । జగామ భరతో ద్రష్టుం మాతరం మాతురాలయే ॥ ౧ ॥ అనుప్రాప్తం తు తం దృష్ట్వా కైకేయీ ప్రోషితం సుతమ్ । ఉత్పపాత తదా హృష్టా త్యక్త్వా సౌవర్ణమాసనమ్ ॥ ౨ ॥ స ప్రవిశ్యైవ ధర్మాత్మా స్వగృహం శ్రీవివర్జితమ్ । భరతః ప్రతిజగ్రాహ జనన్యాశ్చరణౌ శుభౌ ॥ ౩ ॥ సా తం మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినమ్ । అంకే భరతమారోప్య ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౪ ॥ అద్య తే కతిచిద్రాత్ర్యశ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః । అపి నాధ్వశ్రమశ్శీఘ్రం రథేనాపతతస్తవ ॥ ౫ ॥ ఆర్యకస్తే సుకుశలీ యుధాజిన్మాతులస్తవ । ప్రవాసాచ్చ సుఖం పుత్ర సర్వం మే వక్తుమర్హసి ॥ ౬ ॥ ఏవం పృష్టస్తు కైకేయ్యా ప్రియం పార్థివనందనః । ఆచష్ట భరతస్సర్వం మాత్రే రాజీవలోచనః ॥ ౭ ॥ అద్య మే సప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః । అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతులశ్చ మే ॥ ౮ ॥ యన్మే ధనం చ రత్నం చ దదౌ రాజా పరంతపః । పరిశ్రాంతం పథ్యభవత్తతోఽహం పూర్వమాగతః ॥ ౯ ॥ రాజవాక్యహరైర్దూతైస్త్వర్యమాణోఽహమాగతః । యదహం ప్రష్టుమిచ్ఛామి తదంబా వక్తుమర్హతి ॥ ౧౦ ॥ శూన్యోఽయం శయనీయస్తే పర్యంకో హేమభూషితః । న చాయమిక్ష్వాకుజనః ప్రహృష్టః ప్రతిభాతి మా ॥ ౧౧ ॥ రాజా భవతి భూయిష్ఠమిహాంబాయా నివేశనే । తమహం నాద్య పశ్యామి ద్రష్టుమిచ్ఛన్నిహాగతః ॥ ౧౨ ॥ పితుర్గ్రహీష్యే చరణౌ తం మమాఖ్యాహి పృచ్ఛతః । ఆహోస్విదంబ జ్యేష్ఠాయాః కౌసల్యాయా నివేశనే ॥ ౧౩ ॥ తం ప్రత్యువాచ కైకేయీ ప్రియవద్ఘోరమప్రియమ్ । అజానంతం ప్రజానంతీ రాజ్యలోభేన మోహితా ॥ ౧౪ ॥ యా గతిస్సర్వభూతానాం తాం గతిం తే పితా గతః । రాజా మహాత్మా తేజస్వీ యాయజూకస్సతాం గతిః ॥ ౧౫ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం ధర్మాభిజనవాన్ శుచిః । పపాత సహసా భూమౌ పితృశోకబలార్దితః ॥ ౧౬ ॥ హా హతోఽస్మీతి కృపణాం దీనాం వాచముదీరయన్ । నిపపాత మహాబాహు

గాటకాని చతుష్పథాని - రజోరుణద్వారకవాటయంత్రాం - రజసారుణాని నిరుద్ధాని వ్యాప్తాని ద్వారకవాటయంత్రాణి యస్యాం తాం ॥ ౭౫॥౭౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❁❁

౧॥౨॥౩॥౪॥ అద్యేతి ॥ కతిచిత్ - కతీత్యర్థః - చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకవేశ్మనః మాతామహః ॥౫॥ ఆర్యక ఇతి ॥ ప్రవాసాత్ మాతులగృహవాద్దేశే నగమనాత్ ॥౬॥౭॥ అద్యమ ఇతి ॥ అద్య మే సప్తమీ రాత్రిః అస్మాదహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీరాత్రిరిత్యర్థః - అతస్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః ॥౮॥ యన్మ ఇతి ॥ రాజా మే యద్ధనం రత్నం దదౌ - తత్ పరిశ్రాంతం సత్ పథ్యభవత్ - మార్గే స్థితం - తతః కారణాత్ అహం పూర్వమాగత ఇతి సంబంధః ॥౯॥ తత్ర హేతుః ॥ రాజవాక్యేతి ॥౧౦॥ శూన్య ఇతి ॥ శూన్యః శయనీయః శయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనః దశరథః ॥౧౧॥ రాజేతి ॥ భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ ॥౧౨॥౧౩॥ తమితి ॥ ప్రియవత్ ప్రియమివ ॥౧౪॥ యా గతిరితి ॥ యాయజూకః యజ్ఞశీలః ॥౧౫॥

॥౧౬॥౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః - మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః - భ్రాన్తా అనవస్థితా - ఆకులితా ఖిన్నా - చేతనా యస్య సః భ్రాన్తాకులితచేతనః ॥౧౮॥ విలాపమేవాహ ఏతదిత్యాదినా ॥౧౯॥ తదితి ॥ అప్పుష్కః శుష్కాపః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - ఉచ్ఛుష్క ఇతి పాఠాన్తరమ్ ॥౨౦॥ బాష్పమితి ॥ కణ్ఠేన కణ్ఠస్వరేణ - స్వార్తః - సుతరామార్తః అభవదితి శేషః - పరమపీడితః మానసవ్యథాయుక్తః ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠేతి ॥ రాజన్నితి భరతశోకనివర్తనార్థమిత్యుక్తవతీ సదసి సమ్మతాః - సభ్యా ఇత్యర్థః - దానయజ్ఞోऽధిక్రియతే యేనేతి దానయజ్ఞాధికారాః - తత్ర హేతుః శీలేతి - శీలం సద్వృత్తం శ్రుతివచో వేదవాక్యం - తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా - తదనుసారిణీ - బుద్ధిః అధ్యవసాయః - అర్కస్య ప్రభా మన్దిర ఇవ - సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి - తథా తే బుద్ధిర్నిశ్చలా భాతీత్యర్థః మన్దర ఇతి పాఠే - అర్కస్య ప్రభా మన్దర ఇవేత్యుక్తిరత్యున్నతమన్దరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాన్తరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్ - పాఠభేదః - మన్దర ఇతి పాఠే - మన్దరశిఖరే స్థితస్యార్కస్య ప్రభేవాధికప్రకాశవతీత్యర్థః - ఉత్తరాయణే హి మన్దరగతస్య సూర్యస్య ప్రభాధికం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధమ్ ॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ అభిషేక్ష్యతీతి ॥ యజ్ఞం యక్ష్యత ఇతి - యజ్ఞం కరిష్యత ఇత్యర్థః - యాత్రాం అయాసిషం - యాత్రామకార్షమిత్యర్థః ॥౨౭॥ తదితి ॥ వ్యవదీర్ణం భిన్నమ్ ॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥ క్వేతి ॥ పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి మామ్ - ఆగతమితి శేషః - క్వ స పాణిః గత ఇతి శేషః ॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥ పశ్చిమమితి ॥ ఆత్మనస్సందేశం మద్విషయసందేశమ్ ॥౩౫॥ ఏవం పృష్టవన్తం భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్మృతవాన్ కింతు రామమేవ స్మరన్ స్వర్గమగాదితి పితృవిషయస్నేహనివర్తనా

బాహూ విక్షిప్య వీర్యవాన్ ॥౧౭॥ తతశ్శోకేన సంవీతః పితుర్మరణదుఃఖితః । విలలాప మహాతేజా భ్రాన్తాకులితచేతనః ॥౧౮॥ ఏతత్సురుచిరం భాతి పితుర్మే శయనం పురా । శశినేవామలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే ॥౧౯॥ తదిదం న విభాత్యద్య విహీనం తేన ధీమతా । వ్యోమేవ శశినా హీనమప్పుష్క ఇవ సాగరః ॥౨౦॥ బాష్పముత్సృజ్య కణ్ఠేన స్వార్తః పరమపీడితః । ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమద్వస్త్రేణ జయతాం వరః ॥౨౧॥ తమార్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం భువి । నికృత్తమివ సాలస్య స్కన్ధం పరశునా వనే ॥౨౨॥ మత్తమాతఙ్గసంకాశం చన్ద్రార్కసదృశం భువః । ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౨౩॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజన్నత్ర మహాయశః । త్వద్విధా న హి శోచన్తి సన్తస్సదసి సమ్మతాః ॥౨౪॥ దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా । బుద్ధిస్తే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మన్దరే ॥౨౫॥ స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమౌ విపరివృత్య చ । జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకైర్బహుభిరావృతః ॥౨౬॥ అభిషేక్ష్యతి రామం ను రాజా యజ్ఞం ను యక్ష్యతే । ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో యాత్రామయాసిషమ్ ॥౨౭॥ తదిదం హ్యన్యథాభూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ । పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతమ్ ॥౨౮॥ అమ్బ కేనాత్యగాద్రాజా వ్యాధినా మయ్యనాగతే । ధన్యా రామాదయస్సర్వే యైః పితా సంస్కృతస్స్వయమ్ ॥౨౯॥ న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తిమాన్ । ఉపజిఘ్రేద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాతస్సన్నమ్య సత్వరమ్ ॥౩౦॥ క్వ స పాణిస్సుఖస్పర్శస్తాతస్యాక్లిష్టకర్మణః । యేన మాం రజసా ధ్వస్తమభీక్ష్ణం పరిమార్జతి ॥౩౧॥ యో మే భ్రాతా పితా బన్ధుర్యస్య దాసోऽస్మి ధీమతః । తస్య మాం శీఘ్రమాఖ్యాహి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః ॥౩౨॥ పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మమార్యస్య జానతః । తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హీదానీం గతిర్మమ ॥౩౩॥ ధర్మవిద్ధర్మనిత్యశ్చ సత్యసన్ధో దృఢవ్రతః । ఆర్యః కిమబ్రవీద్రాజా పితా మే సత్యవిక్రమః ॥౩౪॥ పశ్చిమం సాధుసందేశమిచ్ఛామి శ్రోతుమాత్మనః । ఇతి పృష్టా యథాతత్త్వం కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౫॥ రామేతి రాజా విలపన్ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । స మహాత్మా పరం లోకం గతో గ

తదితి ॥ ధర్మాభిజనవాన్ ధర్మః శిష్టధర్మయుక్తః - అభిజనః అన్వయో యస్యాస్తీతి తథా ॥౧౬॥౧౭॥ తత ఇతి ॥ మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః ॥౧౮॥౧౯॥ తదిదమితి ॥ అప్పుష్కః శుష్కాపః - నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥౨౦॥ బాష్పమితి ॥ వదనం వస్త్రేణ ప్రచ్ఛాద్య - కణ్ఠేన సస్వరేణ బాష్పముత్సృజ్య సస్వరం రుదిత్వేత్యర్థః - స్వార్తః అభవదితి శేషః ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ రాజపుత్రేతి వా రాజన్నత్రేతి వా పాఠః - దానేతి - అర్కస్య ప్రభా మన్దర ఇవేత్యుక్తిః అత్యున్నతమన్దరపర్వతే - అర్కప్రభాయాః పర్వతాన్తరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్ ॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ అభిషేక్ష్యతీతి ॥ యక్ష్యతే - యాగం కరిష్యతీతి - యాత్రాం అయాసిషం యాత్రామకార్షమిత్యర్థః ॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥ క్వస ఇతి ॥ పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి ॥౩౧॥౩౨॥ పితేతి ॥ ధర్మం జానతః ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య - వివేకినః పురుషస్యేత్యర్థః - జ్యేష్ఠః భ్రాతా పితా భవతి - అతస్తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి - కుతః సః గతిర్మమేతి సంబన్ధః ॥౩౩॥౩౪॥ పశ్చిమమితి ॥ ఆత్మనః సందేశం స్వవి

శ్రోత్రియేణోత్తరమాహ రామేత్యాదినా ॥ ౩౬ ॥ ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సిద్ధార్థాః కృతార్థాః నరా ఆగతం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తదితి ॥ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతరగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తథేతి ॥ యథాతథమితి సమ్యక్ పాఠః - యథాచాయమితి పాఠే-అయం వృత్తాంతః యథా తథాఖ్యాతుమిత్యన్వయః - విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం- ప్రియశంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ - శంకా వితర్కభయయోరితి వైజయంతీ । యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాలమేవ - యద్వా యుగపదాఖ్యాతుముపచక్రమ ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్ - యాచితస్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనమితి వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ యౌగపద్యం ॥ ౪౧ ॥ స హీతి ॥ దండకాన్ మహావనమితి వేదాః ప్రమాణమితివన్నిర్దేశః ॥ ౪౨ ॥ తదితి ॥ చారిత్రశంకయా చారిత్రం కిమభూదితిశంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ -అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ బ్రాహ్మణధనమిత్యత్రావిభక్తికో నిర్దేశః - కస్యచిద్బ్రాహ్మణస్యేత్యర్థః - యద్వా కస్యచిత్ -కస్మాచ్చిద్ధేతోరిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ భ్రూణః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నః- అనూచానో గుణైర్యుక్తో వ్రతస్వాధ్యాయవాక్ శుచిః । భ్రూణ ఇత్యుచ్యతే సద్భిస్తే్వషదోషజితేంద్రియ ఇతి స్మృతేః ॥ ౪౫ ॥ అథేతి ॥ యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనాత్సాధుః - స్త్రీస్వభావేన-చాపలేనేత్యర్థః .. వ్యాహర్తుముపచక్రమే- వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః - అథాస్యేతి శ్లోకో ముసేః శోభనయా ఏవమితి శ్లోకః క్రమికః ఇతి కేచిత్ ॥ రామానుజీయం ॥ భ్రూణహేవ వివాసిత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం ఏవముక్తేతి శ్లోకశ్చేత్ సుసంగతం భవతి - మధ్యే అథాస్యేతి శ్లోకో వర్తతే - స్థితస్య గతిశ్చింతనీయేతి న్యాయేనాస్య వ్యాఖ్యా క్రియతే- వ్యాహర్తుముపచక్రమే- వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ అయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః ॥ ౪౭ ॥ న బ్రాహ్మణేత్యాది ॥ రామః పరదారాన్ చక్షుర్భ్యామపి న పశ్యతి - ఏవం సతి నస్య కా శంకేత్యత్ర కిం వక్తవ్యమితి భావః ॥ ౪౮ ॥ మయేతి ॥ తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచితః పూర్వదత్తవరద్వయేనేతి

ఇతి మత్వాఽవరః ॥ ౩౬ ॥ ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితా తవ । కాలధర్మపరిక్షిప్తః పాశైరివ మహాగజః ॥ ❁ ॥ సిద్ధార్థాస్తు నరా రామమాగతం సీతయా సహ । లక్ష్మణం చ మహాబాహుం ద్రక్ష్యన్తి పునరాగతమ్ ॥ ౩౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ । విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరమ్ ॥ ౩౯ ॥ క్వ చేదానీం స ధర్మాత్మా కౌసల్యానన్దవర్ధనః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ సమం గతః ॥ ౪౦ ॥ తథా పృష్టా యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే । మాతాఽస్య సుమహద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా ॥ ౪౧ ॥ స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవాసా మహావనమ్ । దణ్డకాన్ సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణానుచరో గతః ॥ ౪౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా భరతస్త్రస్తో భ్రాతుశ్చారిత్రశంకయా । స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిన్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్యచిత్ । కచ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిన్న పరదారాన్వా రాజపుత్రోఽభిమన్యతే । కస్మాత్స దణ్డకారణ్యే భ్రూణహేవ వివాసితః ॥ ౪౫ ॥ అథాస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్మ యథాతథమ్ । తేనైవ స్త్రీస్వభావేన వ్యాహర్తుముపచక్రమే ॥ ౪౬ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ భరతేన మహాత్మనా । ఉవాచ వచనం హృష్టా మూఢా పణ్డితమానినీ ॥ ౪౭ ॥ న బ్రాహ్మణధనం కించిద్ధృతం రామేణ కస్యచిత్ । కచ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః ॥ ❁ ॥ న రామః పరదారాంశ్చ చక్షుర్భ్యామపి పశ్యతి ॥ ౪౮ ॥ మయా తు పుత్ర శ్రుత్వైవ రామస్యైవాభిషేచనమ్ ॥ ❁ ॥ యాచితస్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనమ్ ॥ ౪౯ ॥ స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే తత్తథాకరోత్ ॥ ❁ ॥ రామశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషితః సీతయా సహ ॥

ణసమయే నృపేణ మద్విషయే వార్తామిత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ రామాదీన్ స్మరన్నేవ పరంగత ఇత్యాహ ॥ రామేతి ॥ ౩౬ ॥ ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ కాలధర్మపరిక్షిప్తః మృత్యునా వ్యాప్తః- సిద్ధార్థాః నరాః ఆగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ -రాజమరణాపేక్షయా రామవనగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తథేతి ॥ విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం - ప్రియశంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి తర్కేణ యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాలమేవ ఆఖ్యాతుముపచక్రమ ఇతి సంబంధః ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ చారిత్రశంకయా చరిత్రం కిమభూదితి శంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ వంశస్య మాహాత్మ్యం నామ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ బ్రాహ్మణధనం కస్యచిత్ కస్మాచ్చిద్ధేతోః న హృతం కచ్చిత్ ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ భ్రూణహా నామ ఏకశాఖాధ్యాయీ శ్రోత్రియః - సర్వశాఖాధ్యాయీ భ్రూణః తస్య హంతా ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ మయా త్వితి ॥ తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచిత ఇతి సంబంధః ॥ ౪౯ ॥ స ఇతి ॥ స్వవృత్తిం సత్యప్రతిజ్ఞ

షయత్వేన యాచిత ఇత్యర్థః ॥౪౯ ౫॥ నఇతి ॥ స్వవృత్తిం స్వప్రతిజ్ఞారూపాం వృత్తిం ॥౫౦ ౫॥ తమితి ॥ పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన సన్తప్తః విలపన్నిత్యర్థో వా - దివో విజిగీషాయామితి స్థానత్వం ॥౫౧ ౫॥ త్వయేతి ॥ ధర్మజ్ఞరాజనీతిజ్ఞ ॥౫౨ ౫॥ మాశోకమితి ॥ అనామయం నిరుపద్రవం ॥౫౩ ౫॥ తదితి ॥ సంకాల్య సంస్కృత్య ॥౫౪ ౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

శ్రుత్వేత్యాది ॥ వృత్తం అతీతం - మృతమితియావత్ ॥౧॥ కిన్న్వితి ॥ కార్యం ప్రయోజనం - హతస్య భాగ్యహీనస్య ॥౨॥ దుఃఖ ఇతి ॥ దుఃఖే దుఃఖకరణాత్ వ్రణక్షారాధానసాదృశ్యం ॥౩॥ కులస్యేతి ॥ కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థిత సర్వసంహారశక్తిః - ఉపగూహ్య ఆలింగ్య ॥౪॥౫॥౬॥ వినాశిత ఇతి ॥ మహారాజః కస్మాద్వినాశితః రామః కస్మాత్ ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయా సర్వం నిష్ఫలమేవ కృతమితి భావః ॥౭॥ కౌసల్యేతి ॥ యదిజీవేతాం తదా దుష్కరం జీవేతామితి సంబంధః ॥౮॥ నన్వితి ॥ ఆర్యః జ్యేష్ఠః - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వర్తతే - కరోతీత్యర్థః - మాతరి వర్తతే మాతరి శుశ్రూషతే ॥ - థేతి ॥ దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీ - దూరానర్థస్యపరిదర్శి దీర్ఘదృష్టిః ప్రకీర్తిత ఇతి ॥౧౦॥ తస్యా ఇతి ॥ తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః ॥౧౧॥ అపాపదర్శనమితి ॥ కిం నః పశ్యసి కారణం - కింఫలం పశ్యసీత్యర్థః - ఫలం హి ప్రయోజకతయా కారణం - నపశ్యసీత్యర్థః ॥౧౨॥ లుబ్ధాయా ఇతి ॥ అహం రాఘవం ప్రతియథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా - లుబ్ధాయాస్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే - అపదితి త్వేహేతుమాహ తథాహీతి - రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహానయమనర్థస్త్వయా

౫౦ ౫॥ తమపశ్యన్ ప్రియం పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః ❋॥ పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వముపపేదివాన్ ॥౫౧ ౫॥ త్వయా త్విదానీం ధర్మజ్ఞ రాజత్వమవలంబ్యతామ్ ❋॥ త్వత్కృతే హి మయా సర్వమిదమేవంవిధం కృతమ్ ॥౫౨ ౫॥ మా శోకం మా చ సంతాపం ధైర్యమాశ్రయ పుత్రక ॥ ❋ ॥ త్వదధీనా హి నగరీ రాజ్యం చైతదనామయమ్ ॥౫౩ ౫॥ తత్పుత్ర శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞైర్వసిష్ఠముఖ్యైస్సహితో ద్విజేంద్రైః ॥ సంకాల్య రాజానమదీనసత్త్వమాత్మానముర్వ్యామభిషేచయస్వ ॥౫౪ ౫॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

శ్రుత్వా తు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ । భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧॥ కిన్ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః । విహీనస్యాథ పిత్రా చ భ్రాత్రా పితృసమేన చ ॥౨॥ దుఃఖే మే దుఃఖమకరోః వ్రణే క్షారమివాదధాః । రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసమ్ ॥౩॥ కులస్య త్వమభావాయ కాళరాత్రిరివాగతా । అంగారముపగూహ్య స్మ పితా మే నావబుద్ధవాన్ ॥౪॥ మృత్యుమాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శిని । సుఖం పరిహృతం మోహాత్కులేఽస్మిన్ కులపాంసని ॥౫॥ త్వాం ప్రాప్య హి పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః । తీవ్రదుఃఖాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో నృపః ॥౬॥ వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః । కస్మాత్ప్రవ్రాజితో రామః కస్మాదేవ వనం గతః ॥౭॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకాభిపీడితే । దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ ॥౮॥ నను త్వార్యోఽపి ధర్మాత్మా త్వయి వృత్తిమనుత్తమామ్ । వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే ॥౯॥ తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ । త్వయి ధర్మం సమాస్థాయ భగిన్యామివ వర్తతే ॥౧౦॥ తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాససమ్ । ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం పాపే న శోచసి ॥౧౧॥ అపాపదర్శనం శూరం కృతాత్మానం యశస్వినమ్ । ప్రవ్రాజ్య చీరవసనం కిన్ను పశ్యసి కారణమ్ ॥౧౨॥ లు

రూపాం ॥౫౦ ౫॥ పుత్రేతి ॥ పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన విలపన్నిత్యర్థః ॥౫౧ ౫॥ త్వయేతి ॥ ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ ॥౫౨ ౫॥ మాశోకమితి ॥ అనామయం నిరుపద్రవం ॥౫౩ ౫॥ తదితి ॥ సంకాల్య సంస్కృత్య ॥౫౪ ౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

శ్రుత్వేతి ॥ వృత్తం మృతమిత్యర్థః ॥౧॥౨॥ దుఃఖ ఇతి ॥ రాజానం ప్రేతభావస్థం - రామం చ తాపసం కృత్వా - మే దుఃఖమకరోః - అతః దుఃఖే దుఃఖకరే వ్రణే క్షారమాదధా ఇవ ॥౩॥ కులస్యేతి ॥ కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః ॥౪॥౫॥ త్వామితి ॥ వృత్తః మృతః ॥౬॥ వినాశిత ఇతి ॥ మహారాజః కస్మాద్వినాశితః - కస్మాద్రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయైతత్సర్వం నిష్ఫలమేవ కృతమితి భావః ॥౭॥ ౮॥ నన్వితి ॥ ఆర్యః రామః ॥౯॥ తథేతి ॥ దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీత్యర్థః ॥౧౦॥ తస్యా ఇతి ॥ తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః ॥౧౧॥౧౨॥ లుబ్ధాయా ఇతి ॥ అహం రాఘవం ప్రతియథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా లుబ్ధాయాస్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే

నీతో హి ఆనీతః ఖలు సంపాదితః ఖలు ||౧౩|| రాఘవం ప్రత్యహమీయాదృశ ఇత్యుక్తం నివృణోతి అహమితి | అపశ్యన్ హి అపశ్యన్నేవ - హీ హేతా
వవధారణ ఇత్యమరః | కేనశక్తిప్రభావేన శక్త్యతిశయేన - భ్రాతృసంపత్తిరేవ మమ శక్త్యతిశయ ఇతి భావః || ౧౪ || న కేవలం మమైవ రా
మాపేక్షా - పితురపీత్యాహ తమితి || మేరుర్మేరువనం యథా - మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పర్వైరాక్రమితుమశక్యత్వసంపాదనే
న || ౧౫ || కేనశక్తిప్రభావేనేత్యుక్తమర్థం సదృష్టాంతమాహ స ఇతి || అహం బాలః - ఇమం ప్రబుద్ధపితృధృతం - భారం రాజ్యభారం - మహాధు
ర్యైర్మహాబలీవర్దైః - ధురం వహతీతి ధుర్యః - ధురో యడ్ఢకావితి యత్ ప్రత్యయః - తేన సముద్ధృతం ధురంధరం - పుంస్త్వమార్షం - ద
మ్యః తరుణవత్స ఇవ - తర్ణకః స్మర్యతే వత్సో దమ్యవత్సతరశ్చ స ఇతి హలాయుధః | దమ్యవత్సతరౌ సమావిత్యమరశ్చ - కేనౌజసా కేనావష్టం
భేన - ఓజోవష్టంభబలయోరితి వైజయంతీ | కథం కేన ప్రకారేణ - వహేయం ||౧౬|| అథవేతి || యోగైః సామదానాద్యుపాయైః యోగస్స
న్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః | బుద్ధిబలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన వా - మే శక్తిర్భవేత్ రాజపుత్రత్వేన
సంభావితత్వాత్ - తథాపి పుత్రగర్ధినీం పుత్రప్రయోజనాభిలాషవతీం - త్వాం సకామాం న కరిష్యామి - గర్హితాభిలాషత్వాదితి భావః
||౧౭|| నేతి || రామస్య త్వయి - మాతృవత్ మాతరీవ - సదా అవేక్షా భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం - మే వి
కాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం న జాయేత - కాంక్షా జాయేతైవ - రామస్య త్వయి మాతృవత్ ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామీత్యర్థః ||
౧౮ || ఉత్పన్నేతి || నః పూర్వేషాం పూర్వైః నః విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే విద్యమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః - తవ క
థముత్పన్నా ||౧౯|| అస్మిన్నితి || పూర్వేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే - పితృవత్తచ్ఛి
త్తానువర్తనే సావధానా జీవంతీత్యర్థః - అథాహ మనుః - జ్యేష్ఠ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ పిత్ర్యం ధనమశేషతః | శేషాస్తమనుజీవేయుర్యథైవ
పితరం తథేతి || ౨౦ || నేతి - రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం ధర్మం - నావేక్షసే నాద్రియసే - అథవా - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య -
గతిం ప్రకారం వా - న జానాసీతి మన్యే || ౨౧ || న కేవలమస్మాకమేవాయం ధర్మః కింతు సర్వేషామపీత్యాహ సతతమితి | రాజవృత్తే - విచార్య
మాణ ఇతి శేషః - ఏతద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సమం - ఇక్ష్వాకూణాం తు - తత్ జ్యేష్ఠాభిషేచనం విశేషతస్స్యాత్ - అస్ఖలితాచారత్వాదితి భావః ||
౨౨ || తేషామితి || ధర్మేణైకారతః యేషాం తేషాం తథా - కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగతచరిత్రశోభినాం - చరిత్రం చరితం శీలం చాతి

ష్ఠాయా విదితో న స్యేన తేఽహం రాఘవం ప్రతి | తథా హ్యనర్థో రాజ్యార్థం త్వయాఽఽనీతో మహానయమ్ ||
౧౩ || అహం హి పురుషవ్యాఘ్రావపశ్యన్ రామలక్ష్మణౌ | కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితుముత్సహే ||
౧౪ || తం హి నిత్యం మహారాజో బలవంతం మహాబలః | అపాశ్రితోఽభూద్ధర్మాత్మా మేరుర్మేరువనం యథా ||
౧౫ || సోఽహం కథమిమం భారం మహాధుర్యసముద్ధృతమ్ | దమ్యో ధురమివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా ||
౧౬ || అథవా మే భవేచ్ఛక్తిర్యోగైర్బుద్ధిబలేన వా | సకామాం న కరిష్యామి త్వామహం పుత్రగర్ధినీమ్ ||
౧౭ || న మే వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయామ్ | యది రామస్య నావేక్షా త్వయి స్యాన్మా
తృవత్సదా || ౧౮ || ఉత్పన్నా తు కథం బుద్ధిస్తవేయం పాపదర్శినీ | సాధుచారిత్రవిభ్రష్టే పూర్వేషాం నో వి
గర్హితా || ౧౯ || అస్మిన్ కులే హి పూర్వేషాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే | అపరే భ్రాతరస్తస్మిన్ ప్రవర్తం
తే సమాహితాః || ౨౦ || న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మమవేక్షసే | గతిం వా న విజానాసి రాజవృత్త
స్య శాశ్వతీమ్ || ౨౧ || సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే | రాజ్ఞామేతత్సమం తత్స్యాదిక్ష్వా
కూణాం విశేషతః || ౨౨ || తేషాం ధర్మైకరక్షాణాం కులచారిత్రయోగినామ్ | అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం

అవిదితత్వే హేతుః - తథా హ్యనర్థ ఇతి - రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం మహానయమనర్థః - త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు ||౧౩||౧౪||
దశరథస్యాపి రామాలంబనేనైవ రాజ్యపరిపాలనశక్తిరిత్యాహ || తమితి || మేరుః మేరువనం యథా - మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం -
పర్వైరాక్రమితుమశక్యత్వసంపాదనేన ||౧౫|| సోహమితి || మహాధుర్యసముద్ధృతం - మహాధుర్యేణ మహాభారవాహకేన ఉద్ధృతం - ఇమం భా
రం రాజ్యభారం ధురంధారం ఆసాద్య - దమ్య ఇవ వత్సతర ఇవ కేనౌజసా వహేయమితి యోజనా ||౧౬|| అథవేతి || యోగైరుపాయైః బుద్ధిబలేన -
గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన ||౧౭|| నమ ఇతి || రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరీవ న బాధ భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న స్యాత్ తదా
నీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం నే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం - న జాయేతేత్యుక్తం - కాంక్షైవ జాయేత - రామస్య త్వయి మాతృవత్ ప్రతిప
త్తిసద్భావాత్ - త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామీత్యర్థః ||౧౮|| ఉత్పన్నేతి || నః పూర్వేషాం పూర్వైః విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే వర్తమానే కని
ష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనాదివిషయా బుద్ధిః ||౧౯|| అస్మిన్నితి || పూర్వేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సమాహి
తాః ప్రవర్తంతే - జ్యేష్ఠాధీనా వర్తంత ఇత్యర్థః ||౨౦|| నహీతి || రాజధర్మం రాజ్ఞాం హితం ధర్మం నావేక్షసే - రాజవృత్తస్య రాజసమా
చారస్య గతిం వా నాభిజానాసీతి సంబంధః || ౨౧ || ౨౨ || తేషామితి || కులచారిత్రయోగినాం కులశీలయుక్తానాం - కులచారిత్రశోభినామితి

త్రంచనమంమతమితిహలాయుధః । చారిత్రశౌండీర్యం చరిత్రగర్వితత్వం - చరిత్రజనితసమున్నతత్వమితియావత్ - త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సంబంధాన్నివృత్తమిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వకులచారిత్రక్రమమభిధాయ మాతృకులాచారక్రమముపాహతవేతి ॥ జనేంద్రాః రాజానః - కులపూర్వగాః - కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తాన్ గచ్ఛంతీతి కులపూర్వగాః - జ్యేష్ఠాభిషేచనశీలా ఇత్యర్థః - సుమహాభాగాః సుచరిత్రాః ॥ ౨౪ ॥ ఫలితమాహ ॥ నత్విత్యాదినా ॥ ౨౫ ॥ న కేవలమిష్టాకరణం - అనిష్టమపి తవ కరోమీత్యాహ ఏష ఇతి ॥ ఏష ఇత్యవిలంబోక్తిః తవ మద్వ్యాజేన రాజ్యం భోక్తుకామాయాః ॥ ౨౬ ॥ న కేవలం నివర్తనం దాసశ్చ తస్య స్యామిత్యాహ నివర్తయిత్వేతి ॥ దాసభూతః ఛత్రచామరాదిధారణేన కింకరవృత్తిర్భవిష్యామి - ఇదం చ న త్వయికోపాత్ - కింతు స్వరూపేణేత్యాశయేనాహ సుస్థితే నేతి - సుప్రతిష్ఠితేనాంతఃకరణేనేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఇతీతి ॥ మదర్ వ్యథయన్ - పర్వతగహ్వరస్థః పర్వతగుహాస్థః - గుహాస్థత్వేన తోషాతిశయాత్ సింహస్య నాదాతిశయ ఇత్యభిప్రాయేణ విశేషణమిదం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం సామాన్యతో మృదుతయా నిందిత్వా - పునస్తదపరాధస్మరణేన ప్రవృద్ధరోషః క్రూరం నిందతి తామిత్యాదినా ॥ తథా మృదుతయా ॥ ౧ ॥ రాజ్యాదితి ॥ భ్రంశస్వ భ్రష్టా భవ - త్వన్మాతృవత్ త్వమపి వనం ప్రవిశేత్యర్థః మా మృతం రుదతీ భవ - ప్రాణహానికరకార్యకరణాన్మాం మృతం మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః - యద్వా - మృతం భర్తారముద్దిశ్య రుదతీ చ మా భవ - పతిభార్యాభావస్య గతత్వాదితి భావః ॥ ౨ ॥ కిమితి ॥ తేకిన్ను వ్యదూషయత్ - తవ సంబంధి కిం వా గుణచారిత్రాదికమదూషయత్ - తుల్యం యుగపత్ ॥ ౩ ॥ భ్రూణహత్యామితి ॥ భ్రూణహత్యాం భ్రూణహత్యాతుల్యపాపం - సలోకతాం సమానలోకత్వం ॥ ౪ ॥ యదితి ॥ ఘోరేణ కర్మణా ఘోరేణ వ్యవసాయేన - ఈదృశం రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - యత్ పాపం కృతం - తేన సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా స్థితస్య మమాపి భయమాసాదితం - త్వత్కృతం పాపం మమాపి భయమజనయత్ - న తు రాజ్ఞ ఇతి భావః ॥ ౫ ॥ త్వత్కృత ఇతి ॥ అయశః మాతృముఖేన జ్యేష్ఠం వివాస్య రాజానం నాశితవానిత్యేవంవిధం ప్రతిపాదితః ప్రాపితః ॥ ౬ ॥ మాతృరూప ఇతి ॥ రాజ్యకాముక ఇతి అమైథునేచ్ఛాతో న జీవ - న తేహమభిభాష్య ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ

ప్రాప్య వినివర్తితమ్ ॥ ౨౩ ॥ తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః । బుద్ధేర్మోహః కథమయం సంభూతస్త్వయి గర్హితః ॥ ౨౪ ॥ న తు కామం కరిష్యామి తవాహం పాపనిశ్చయే । త్వయా వ్యసనమారబ్ధం జీవితాంతకరం మమ ॥ ౨౫ ॥ ఏష త్విదానీమేవాహమప్రియార్థం తవానఘమ్ । నివర్తయిష్యామి వనాద్భ్రాతరం స్వజనప్రియమ్ ॥ ౨౬ ॥ నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాహం దీప్తతేజసః । దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాంతరాత్మనా ॥ ౨౭ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరైర్వాక్యగణైస్తుదంస్తామ్ । శోకాతురశ్చాపి ననాద భూయస్సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః ॥ ౨౮ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తాం తథా గర్హయిత్వా తు మాతరం భరతస్తదా । రోషేణ మహతావిష్టః పునరేవాబ్రవీద్వచః ॥ ౧ ॥ రాజ్యాద్భ్రంశస్వ కైకేయి నృశంసే దుష్టచారిణి । పరిత్యక్తా చ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ ॥ ౨ ॥ కిన్ను తేదూషయద్రాజా రామో వా భృశధార్మికః । యయోర్మృత్యుర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్యమాగతౌ ॥ ౩ ॥ భ్రూణహత్యామసి ప్రాప్తా కులస్యాస్య వినాశనాత్ । కైకేయి నరకం గచ్ఛ మా చ భర్తుస్సలోకతామ్ ॥ ౪ ॥ యత్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘోరేణ కర్మణా । సర్వలోకప్రియం హిత్వా మమాప్యాపాదితం భయమ్ ॥ ౫ ॥ త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామశ్చారణ్యమాశ్రితః । అయశో జీవలోకే చ త్వయాహం ప్రతిపాదితః ॥ ౬ ॥ మాతృరూపే మమామిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే । న తేహమభిభా

వాపాకః - ధర్మైకరసౌ ధర్మైకం రసం లీలిత ధర్మైకరసౌ తేషాం - చారిత్రశౌండీర్యం చారిత్రగర్వితత్వం చారిత్రజనితసమున్నతత్వమితియావత్ త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సంబంధాన్నివర్తితమిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వకులాచారక్రమమభిధాయ మాతృకులాచారక్రమమపాహ ॥ తవేతి ॥ జనేంద్రాః రాజానః - కులపూర్వగాః కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తం గచ్ఛంతీతి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రియేతరైః దుఃఖితరైరిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిసప్తతితమస్సర్గః ॥

౧ ॥ రాజ్యాదితి ॥ మాం మృతం త్వయి విషయే మాం మృతం మత్వా రుదతీ భవ - రోదనం కుర్విత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కిన్ను త్వితి ॥ తే కిన్ను వ్యదూషయత్ - తవ సంబంధి కిం వా గుణచరిత్రాదికమదూషయత్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ యదితి ॥ ఈదృశం పాపం - రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - ఘోరేణ కర్మణా - ఘోరత్వం నామ సామాన్యనిషయస్య వరద్వయస్య - జ్యేష్ఠవివాసనకనిష్ఠాభిషేచనరూపవిశేషవ్యవస్థాపితత్వాత్ - మమాప్యాపాదితం భయమిత్యపిశబ్దాత్సర్వజనస్యాపీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ త్వత్కృత ఇతి ॥ జీవలోకే చేతి చకారః - పరలోకసముచ్చయపరః - ప్రతిపాదితః ప్రాపితః

పుత్రసంభాషణం త్వయా న కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥౭॥ కౌసల్యేతి ॥ యాశ్చాన్యా ఇత్యత్ర తా ఇత్యధ్యాహారః ॥౮॥ నేతి ॥ న త్వమశ్వపతేః కన్యా-త త్కులోచితకన్యా న భవసీత్యర్థః - ధర్మరాజస్య ధర్మప్రధానరాజస్య - తత్ర కేకయరాజే - ఉక్తేర్థే హేతుమాహ యదిత్యాదినా ॥౯॥౧౦॥ యత్ప్రధానేతి ॥ యత్ప్రధానం యస్యాస్సా యత్ప్రధానా - యత్పాపకర్మప్రధానాసి త్వం - తత్ పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి - సంక్రాన్తమితి శేషః - సంక్రాన్తకార్యం విశేషణద్వయేన దర్శితం - అప్రియే ఇతి సంబుద్ధిః ॥౧౧॥ కౌసల్యామితి ॥ వియుక్తాం గుణవత్పుత్రవియుక్తాం - కృత్వా నిరయగామినీ త్వం - కం లోకం ప్రాప్స్యసే నిరయం వినా కం లోకం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః - కం లోకం కం నరకం - నిరయగామినీతి సిద్ధవత్కారాత్ - కిమితి క్షేపోక్త్యా పూర్వస్పష్టా అపర్యాప్తా ఇత్యుచ్యతే - విశేషణద్వయం సంబోధనం ॥౧౨॥ కిమితి ॥ బన్ధుసంశ్రయం బన్ధూనామాశ్రయభూతం - కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవమిత్యత్ర కౌసల్యాయాత్మసంభవమిత్యార్షస్సన్ధిః - యద్వా పృషోదరాదిత్వేనాకారలోపః - గూఢోత్మా న ప్రకాశత ఇతివత్ - తేన సమ్యక్ సన్ధిః - నియతం కిం నావబుధ్యసే - ప్రాకృతవత్ బన్ధునిషూశకమవగతాసీతి భావః ॥౧౩॥ ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతురసహ్య ఇతి దర్శయితుమఙ్గాదఙ్గాదితి శ్రుత్యర్థం హృది సంధాయాహ అఙ్గేతి ॥ అఙ్గాని ముఖకణ్ఠవక్షఃకుక్షిహస్తపాదాః - ప్రత్యఙ్గాని నేత్రనాసాఙ్గుల్యాదీని - తజ్జస్తత్తేజోజః - అఙ్గాదఙ్గాత్ సంభవసి హృదయాదధిజాయసే । ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతి శ్రుతావపి వీప్సయాఙ్గప్రత్యఙ్గగ్రహణం - అఙ్గప్రత్యఙ్గజత్వం చ సర్వాఙ్గతేజస్సంభూతత్వం - యదేతద్రేతస్తదేతత్ సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతమితి శ్రుతేః । స్త్రియాస్తు శోణితమేవ రేతః - హృదయాత్ హృదయపుణ్డరీకాత్ - ప్రత్యగాత్మస్థానాచ్చ జాయతే - తస్మాత్ - పుత్రః మాతుః ప్రియతమో భవతి - బాన్ధవో భ్రాత్రాదిః - న ప్రియతమః - కింతు - ప్రియ ఏవ ఏవమతిశయితప్రియత్వాత్ పుత్రస్య తద్వియోగాదిదుఃఖం దుస్సహమితి భావః - సురభిర్జగన్మాత్రే దుఃఖితవతీ కింపునః పుత్రే కౌసల్యేతి సూచయితి న తు బాన్ధవ ఇతి ॥౧౪॥ పుత్రశోకో మాతుర్దుస్సహ ఇత్యైతిహాసం ప్రమాణయతి అన్యదేత్యాదినా ॥ అన్యదా పూర్వస్మిన్కాలే - కిల ఐతిహ్యే - తథా వదన్తీతి కిలేత్యర్థః - ధర్మజ్ఞా కర్షణకాలధర్మజ్ఞా - సురభిః కామధేనుః - సురసంమతా దేవపూజితా - వహమానౌ - హలమితి శేషః - విగతచేతసా - మూర్ఛితావిత్యర్థః - పుత్రౌ సాక్షాత్పుత్రౌ - కించిన్నిమిత్తవశాత్ భూమింగతౌ - యద్వా - పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యపదేశ్యౌ ॥౧౫॥ తావితి ॥ అర్ధదివసే దివసస్యార్ధే - మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః - అర్ధదివసమితి పాఠే కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సర్వథా ఏకదేశసమాసః - మధ్యాహ్నపర్యన్తమిత్యర్థః ॥౧౬॥ అధస్తాదితి ॥ సురరాజ్ఞః సురరా

ష్ట్యస్మి దుర్వృత్తే పతిఘాతిని ॥ ౭ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యాశ్చాన్యా మమ మాతరః । దుఃఖేన మహ
తా విష్టాస్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీమ్ ॥ ౮ ॥ న త్వమశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః । రాక్షసీ తత్ర
జాతాసి కులప్రధ్వంసినీ పితుః ॥ ౯ ॥ యత్త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః । వనం ప్రస్థా
పితో దుఃఖాత్పితా చ త్రిదివం గతః ॥ ౧౦ ॥ యత్ప్రధానాసి తత్పాపం మయి పిత్రా వినాకృతే । భ్రాతృ
భ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాప్రియే ॥ ౧౧ ॥ కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే । కృ
త్వా కం ప్రాప్స్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని ॥ ౧౨ ॥ కిం నావబుధ్యసే క్రూరే నియతం బన్ధుసంశ్ర
యమ్ । జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యాయాత్మసంభవమ్ ॥ ౧౩ ॥ అఙ్గప్రత్యఙ్గజః పుత్రో హృదయా
చ్చాపి జాయతే । తస్మాత్ప్రియతమో మాతుః ప్రియత్వాన్న తు బాన్ధవః ॥ ౧౪ ॥ అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సుర
భిస్సురసంమతా । వహమానౌ దదర్శోర్వ్యాం పుత్రౌ విగతచేతసౌ ॥ ౧౫ ॥ తావర్ధదివసం శ్రాన్తౌ దృ
ష్ట్వా పుత్రౌ మహీతలే । రురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా ॥ ౧౬ ॥ అధస్తాద్వ్రజతస్తస్యాస్సుర

త్యర్థః ॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥ యత్ప్రధానాసీతి ॥ యచ్ఛబ్దేన పాపకర్మోచ్యతే - యత్ప్రధానం యస్యాస్సా యత్ప్రధానా యత్పాపకర్మప్రధానాసి తత్పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే పితృరహితే భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే అత ఏవ సర్వలోకస్య చాప్రియే సర్వలోకవిద్విష్టే మయి అభూదితి శేషః - త్వన్నిష్ఠం పాపప్రధానాయ త్వాపం కృతవతీ - తత్పితృభ్రాతృవియోగరూపేణ లోకద్వేషరూపేణ చ ఫలితమితి భావః ॥౧౧॥ కౌసల్యామితి ॥ వియుక్తాం కృత్వా పుత్రేణేతి శేషః ॥౧౨॥ కిమితి ॥ బన్ధుసంశ్రయం బన్ధూనామాశ్రయం - కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవమిత్యత్ర సన్ధిరార్షః ॥౧౩॥ ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతురసహ్యతర ఇతి దర్శయితుం - అఙ్గాదఙ్గాదితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ - అఙ్గప్రత్యఙ్గజ ఇతి ॥ అఙ్గాని కరచరణాదీని - ప్రత్యఙ్గాన్యఙ్గుల్యాద్యుపాఙ్గాని - తేభ్యో జాయత ఇత్యఙ్గప్రత్యఙ్గజః - హృదయాచ్చాపి జాయతే అనురాగస్థానభూతహృదయప్రదేశాచ్చాపి జాయతే తస్మాదౌరసత్వాత్పుత్రో మాతుః ప్రియతమః ప్రియత్వాదేవ న బాన్ధవః బన్ధుభూతభ్రాతృపుత్రాదివన్న భవతీత్యర్థః ॥౧౪॥ పుత్రపీడనమపి - దుస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ - అన్యదేత్యాదినా - సురభిః కామధేనుః - పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రత్వేన వ్యపదేశః ॥౧౫॥ తావితి ॥ అర్ధదివసం - కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా -

జస్య - సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాట్టజభావః ॥౧౬॥ ఇంద్రోపీతి ॥ ఇంద్రోపి స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం రమ్యగంధం అశ్రుపాతం దృష్ట్వా తాం సురభిం భూయసీం శ్రేష్ఠాం - అమన్యత ॥౧౭॥ నిరీక్షమాణ ఇతి ॥ నిరీక్షమాణః ఉపరి నిరీక్షమాణః ॥౧౮॥౨౦॥ భయమితి ॥ అస్మాసు సురేషు మధ్యే కుతశ్చిదపి భూతాత్ మహత్ భయం న విద్యతే కచ్చిత్ - ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూచకత్వాదితి భావః - కుతో నిమిత్త ఇత్యత్ర ఆద్యాదిత్వాత్ ప్రథమాంతవిహిత తసికస్య కుతశ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణేన బహువ్రీహిః - కిన్నిమిత్తక ఇత్యర్థః - యద్వా - సార్వవిభక్తిక స్తసిరిత్యనుశాసనాదత్ర ప్రథమార్థే తసిల్ ప్రత్యయః ॥౨౧॥౨౨॥ శాంతమితి ॥ శాంతం పాపం ప్రతిహతమమంగళమిత్యాదికమనుచిత ప్రసంగ శ్రవణదోషనివర్తకవచనవిశేషః వః యుష్మాకం మధ్యే - కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించిత్ భయం నాస్తి - కింతు - మగ్నౌ దుఃఖమగ్నౌ విషమే సంకటే స్థితౌ స్వపుత్రౌ ప్రతి శోచామి ॥ ఏతావితి ॥ ఏతౌ దృష్ట్వేతి శ్లోకస్య పూర్వశ్లోకస్యోత్తరార్థేనాన్వయః ॥౨౩॥౨౪॥ పుత్రం విశేషయతి మమేతి ॥ యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ ప్రసూతౌ - ప్రసూతత్వం పరంపరయా - తస్మాత్ పుత్రసమః ప్రియో నాస్తీతి యోజనా ॥౨౫॥ కవిరాహ యస్యా ఇతి ॥ మన్యతే అమన్యత ॥౨౬॥ భరతవచనం సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అప్రతిమం నిస్తులం వృత్తం చరిత్రం యస్యాస్తస్యాః - శ్రీమత్యాః సమృద్ధిమత్యాః - గుణనిత్యాయాః - నిత్యగుణాయాః - యస్యాస్సురభేః - స్వభావపరివేషయా - స్వభావేన స్త్రీపుంస్వభావేన - మైథునేన పరివేషః ఆవృత్తిర్యస్యాస్తాదృశయా - లోకధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా - పుత్రసహస్రాణి సంతి - సంతానపరంపరయా జహవః పుత్రాస్సంతీత్యర్థః - సాపి కామధుక్ కామధేనుః - యథేష్టస్పృష్టక్షమా - శోచతి అశోచత్ - యా రామమేకం వినా వర్తయిష్యతి - సా హి శోచతీతి కిం పునః ॥౨౭॥౨౮॥ ఏకపుత్రేత్యాది ॥ వివత్సా పుత్రవిరహితా - తస్మాత్ వివత్సాత్వకరణాత్ - లప్స్యసే తత్ఫలత్వేన ॥౨౯॥ అహమితి ॥ అపచితిం పూజాం - పూజానమస్యాపచితిరిత్యమరః ॥ భ్రాతురపచితిం రాజ్యప్రదానరూపాం పితురిమాం సకలామపచితిం ఔర్ధ్వదైహికాత్మికాం ॥౩౦॥ భ్రాతురపచితిమాహ - ఆనాయయిత్వేత్యాదినా ॥౩౧॥ నహీతి ॥ పాపం రామవి

రాజ్ఞో మహాత్మనః । బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మాస్సురభిగంధినః ॥౧౬॥ ఇంద్రోప్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినమ్ । సురభిం మన్యతే దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః ॥౧౭॥ నిరీక్షమాణశ్శక్రస్తాం దదర్శ సురభిం స్థితామ్ । ఆకాశే విష్ఠితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితామ్ ॥౧౮॥ తాం దృష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణిర్యశస్వినీమ్ । ఇంద్రః ప్రాంజలిరుద్విగ్నస్సురరాజోబ్రవీద్వచః ॥౨౦॥ భయం కచ్చిన్న చాస్మాసు కుతశ్చిద్విద్యతే మహత్ । కుతో నిమిత్తశ్శోకస్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి ॥౨౧॥ ఏవముక్తా తు సురభిస్సురరాజేన ధీమతా । ప్రత్యువాచ తతో ధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదమ్ ॥౨౨॥ శాంతం పాపం న వః కించిత్కుతశ్చిదమరాధిప । అహం తు మగ్నౌ శోచామి స్వపుత్రౌ విషమే స్థితౌ ॥※॥ ఏతౌ దృష్ట్వా కృశౌ దీనౌ సూర్యరశ్మిప్రతాపితౌ । అర్ద్యమానౌ బలీవర్దౌ కర్షకేణ సురాధిప ॥౨౪॥ మమ కాయాత్ప్రసూతౌ హి దుఃఖితౌ భారపీడితౌ । యౌ దృష్ట్వా పరితప్యేహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః ॥౨౫॥ యస్యాః పుత్రసహస్రైస్తు కృత్స్నం వ్యాప్తమిదం జగత్ । తాం దృష్ట్వా రుదతీం శక్రో న సుతాన్మన్యతే పరమ్ ॥౨౬॥ సదా ప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా । శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయాస్స్వభావపరివేషయా ॥※॥ యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాపి శోచతి కామధుక్ । కిం పునర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి ॥౨౮॥ ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయా కృతా । తస్మాత్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే ॥౨౯॥ అహం హ్యపచితిం భ్రాతుః పితుశ్చ సకలామిమామ్ । వర్ధనం యశసశ్చాపి కరిష్యామి న సంశయః ॥౩౦॥ ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలమ్ । స్వయమేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితమ్ ॥౩౧॥ నహ్యహం పాపసంకల్పే

కృష్ణాహ్నపర్యంతమిత్యర్థః ॥౧౫॥ అధస్తాదితి ॥ సురరాజ్ఞః - సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాత్ టజభావః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౨౦॥ భయమితి ॥ కుతో నిమిత్తః కుతః కింనిమిత్తం యస్య సః - కిన్నిమిత్త ఇత్యర్థః - కుత ఇతి తసిల్ ప్రత్యయః ప్రథమార్థే - అస్మాసు నిమిత్తం ॥౨౧॥౨౨॥ శాంతమితి ॥ యుష్మాకం కుతశ్చిత్ కించిదపి భయం నాస్తి పాపం శాంతం - యుష్మద్భయాగమనశంకాహేతుభూతం పాపం నాస్తీత్యర్థః - అహం త్వితి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - కర్షకేణార్ద్యమానౌ - విషమే స్థితౌ పుత్రౌ దృష్ట్వా శోచామీతి సంబంధః ॥౨౩॥౨౪॥ మమేతి ॥ యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ప్రసూతౌ - కాయప్రసూతత్వం పరంపరయా ॥౨౫॥ యస్యా ఇతి ॥ సుతాత్పరం సుతాదుత్కృష్టం నేతి మన్యతే - అమన్యత ॥౨౬॥ సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - లోకధారణకామ్యయా - స్వభావపరివేషయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా - లోకధారణకామ్యయా లోకసంరక్షణేచ్ఛయా - స్వభావపరివేషయా స్వభావః శీలః పరివేషః పర్యావరణం - స్వభావపరివేషాయాః శీలపర్యావరణాయాః - శీలపరిపూర్ణాయా ఇత్యర్థః - యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సంతీతి శేషః - సాపి శోచతి - యా కౌసల్యా రామం వినా - ఏకపుత్రం రామం వినా వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి సా శోచతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥ అహమితి ॥ అపచితిం పూజాం - ఇహ

వాసనరూపం - ధారయితుం సోఢుం అశ్రుకంఠైః - గద్గదకంఠైః ॥ ౩౨ ॥ అస్యపాపస్య మరణాంతిక ప్రాయశ్చిత్తం వినానివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ సేతి ॥ సాబుద్ధిపూర్వక మహాపాపకారిణీ - కంఠేరజ్జుం బధాన - బధ్నామి యస్వేత్యర్థః - పరాయణం గతిః ॥ ౩౩ ॥ అహమితి ॥ విప్రవాసితకల్మషః అపనీతకిల్బిషః ॥ ౩౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతిసంక్రుద్ధః - పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ అరణ్యే అరణ్యగతే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరైరంకుశైశ్చవిద్ధో నాగ ఇవ భువి పపాత - భరత ఇతి శేషః ॥ ౩౫ ॥ సంరక్తనేత్ర ఇతి ॥ శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

దీర్ఘకాలాదితి ॥ దీనాం - ప్రతిహతేచ్ఛత్వాత్ - స ఇతి ॥ అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాదిమధ్యే - అనేన భరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతః పూర్వమాగతా ఇతి గమ్యతే - అభ్యకుత్సయత్ మంత్రిణాం జ్ఞాపనాయ పునరప్యనిందదిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ కైకేయ్యా కృతం స్పష్టం సేతి మంత్రిభ్యో జ్ఞాపయతి రాజ్యమితి ॥ జాతు కదాచిదపి - ఏతత్ న కామయే న మంత్రయే ఇత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే - మంత్రయే రాజ్యార్థమితి శేషః - మంత్రణం విచారః - న జానామి - మదనుజ్ఞాపూర్వకోయం న భవతీత్యర్థః - యోమదర్థోభిషేకో రాజ్ఞా నమీక్షితః చింతితోభూత్ - తమభిషేకం న జానామి - అజ్ఞానే హేతుమాహ విప్రకృష్ట ఇతి ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ వనవాసమితి ॥ వివాసనం వేత్యత్ర న జానామీత్యనుకర్షః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ఆగత ఇతి ॥ దీర్ఘదర్శి నమిత్యనేన రామనిర్గమనం భరతోన సంమన్యత ఇతి కౌసల్యాహృదయమితి సూచితం ॥ ౬ ॥ నివసనమితి ॥ భరతో యత్రస్థితః తత్ర ప్రతిష్ఠే ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే ॥ ౮ ॥ తత ఇత్యాది ॥ ఆర్యాం జ్యేష్ఠాం మాతరం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ఇదమితి ॥ కథం రాజ్యం ప్రాప్తం తత్రాహ నం ప్రాప్తమితి ॥ క్రూరేణ రామవివాసనపూర్వకేణ - కర్మణా వరాభ్య

పాపే పాపం త్వయాకృతమ్ । శక్తో ధారయితుం పౌరైరశ్రుకంఠైర్నిరీక్షితః ॥ ౩౨ ॥ సా త్వమగ్నిం ప్రవిశ
వా స్వయం వా దండకాన్విశ । రజ్జుం బధానవాకంఠే నహి తేన్యత్ పరాయణమ్ ॥ ౩౩ ॥ అహమప్యవనిం
ప్రాప్తే రామే సత్యపరాక్రమే । కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్మషః ॥ ౩౪ ॥ ఇతి నాగ ఇవారణ్యే
తోమరాంకుశచోదితః । పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్వసన్నివ పన్నగః ॥ ౩౫ ॥ సంరక్తనేత్రశ్శిథిలాంబరస్తథా
విధూతసర్వాభరణః పరంతపః । బభూవ భూమౌ పతితో నృపాత్మజశ్శచీపతేః కేతురివోత్సవక్షయే ॥ ౩౬ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వా చ వీర్యవాన్ । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం దీనా
ముద్వీక్ష్య మాతరమ్ ॥ ౧ ॥ సోమాత్యమధ్యే భరతో జననీమభ్యకుత్సయత్ ॥ ౧౫ ॥ రాజ్యం న కామయే జాతు
మంత్రయే నాపి మాతరమ్ ॥ ౨ ॥ అభిషేకం న జానామి యోభూద్రాజ్ఞా సమీక్షితః । విప్రకృష్టే హ్యహం
దేశే శత్రుఘ్నసహితోవసమ్ ॥ ౩ ॥ వనవాసం న జానామి రామస్యాహం మహాత్మనః । వివాసనం వా సౌమి
త్రేస్సీతాయాశ్చ యథాభవత్ ॥ ౪ ॥ తథైవ క్రోశతస్తస్య భరతస్య మహాత్మనః । కౌసల్యా శబ్దమాజ్ఞాయ
సుమిత్రామిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఆగతః క్రూరకార్యాయాః కైకేయ్యా భరతస్సుతః । తమహం ద్రష్టుమి
చ్ఛామి భరతం దీర్ఘదర్శినమ్ ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినా కృశా । ప్రతస్థే భరతో
యత్ర వేపమానా విచేతనా ॥ ౭ ॥ సతు రామానుజశ్చాపి శత్రుఘ్నసహితస్తదా । ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌ
సల్యాయా నివేశనమ్ ॥ ౮ ॥ తతశ్శత్రుఘ్నభరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్య దుఃఖితౌ । పర్యష్వజేతాం దుఃఖార్తాం
పతితాం నష్టచేతనామ్ ॥ ౯ ॥ రుదంతౌ రుదతీం దుఃఖాత్సమేత్యార్యాం మనస్వినీమ్ ॥ ౯౫ ॥ భరతం ప్రత్యువా

చ్యమానాం ॥ ౩౦ ॥ తామేవాహ ఆనాయ్యేతి ॥ ౩౧ ॥ నహీతి ॥ అశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైరిత్యర్థః - అస్యపాపస్య మరణాంతిక ప్రాయశ్చిత్తం వినానివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ ॥ ౩౨ ॥ సేతి ॥ సాబుద్ధిపూర్వక మహాపాపకారిణీ ॥ ౩౩ ॥ అహమితి ॥ అవనిం రాజ్యం - విప్రవాసితకల్మషః అవసితపాపః ॥ ౩౪ ॥ ఇతీతి ॥ సంక్రుద్ధః పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ - అరణ్యే అరణ్యసంబంధిని గతే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరైరంకుశైశ్చనిద్ధో నాగ ఇవ - భువిపపాత భరత ఇతి శేషః - అరణ్యే నాగ ఇతి వా పాఠః ॥ ౩౫ ॥ సంరక్తేతి ॥ శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

దీర్ఘకాలాదిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అకుత్సయత్ అగర్హయత్ - అత్ర ఉపరిగర్హయా అశ్రవణేపి - అకుత్సయదిత్యనువాదాత్ పూర్వవద్గర్హణం వానిత్యవగమ్యతే - అమాత్యమధ్య ఇత్యభిధానాత్ - భరతాగమనం శ్రుత్వా సమాగతమంత్రిణః భరతమాగమనాంతరమంతః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ రాజ్యమితి ॥ మాతరం న మంత్రయే - ఛద్మనా రాజ్యగ్రహణార్థం మాతరం న ప్రేరయామీత్యర్థః - రాజ్ఞా మదర్థే యోభిషేకస్సమీక్షితోభూత్ - తమభిషేకం న జానామీతి సంబంధః - అపరిజ్ఞానే హేతుమాహ - విప్రకృష్ట ఇత్యాది ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ఆగత ఇతి ॥ దీర్ఘదర్శినం - భావికార్యాకార్యపర్యాలోచనశీలం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯౫ ॥ భరతమితి ॥ అకంటకం నిస్సపత్నం - రాజ్యప్రాప్తి

ర్థనేన||౧౧||ప్రస్థాప్యేతి||తత్ర ప్రస్థాపనే-కంగుణంఅతిశయంపశ్యతి-నకమపిగుణంరామప్రస్థాపనంవినాపిరాజ్యలాభసంభవాత్||౧౨||క్షిప్రమితి || కైకేయీమామపిప్రస్థాపయితుమర్హతి - సర్వస్యరాజ్యస్యతదాయత్తత్వాదితిభావః - హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్స్పృహణీయనాభియుక్తః - నాభిగ్రహణంశరీరస్యోపలక్షణం||౧౩||కైకేయీకృతపాపానుబంధిన స్తవ రాజసంస్కారాధికారో నాస్తీతిధ్వనయంత్యాహ అథవేతి || అగ్నిహోత్రంరాజాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రస్యజ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వాద్దశరథేనభరతసంస్కారప్రతిషేధాచ్చేతిభావః. వితేన రాజశరీర ప్రాపణమప్యర్థసిద్ధం||౧౪||కామమితి || తపస్తప్యతే - తపఃకరోతీత్యర్థః-తప స్తపఃకర్మకస్సైవేతికర్మవద్భావాదాత్మనేపదం||౧౫||తవప్రస్థాపనేమమకాశక్తిః - తత్రాహ ఇదమితి || ధనధాన్యసమాచితంధనధాన్యసంపూర్ణం - తయా కైకేయ్యా నిర్యాతితందాపితం - నిర్యాతనంవైరశుద్ధౌదానేన్యాసార్పణేషుతమితివిశ్వః||౧౬||ఇత్యాదిబహుభిరితి||సంభర్త్సితః పరపక్షబుద్ధ్యాధిక్షిప్తః. ప్రణేసూచినాతుద్యేవవ్యథయిత్వేవ - పూర్వమేవభ్రాతృపితృవియోగఖిన్నోపికౌసల్యావాక్యశ్రవణఖిన్న ఇత్యర్థః||౧౭||పపాతేతి || చరణౌ-ప్రతీతిశేషః - బహుథాసంజ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ ఇతిపదచ్ఛేదః|| ౧౮ || ఏవమితి || ఏవంవిలపమానాంపూర్వోక్తప్రకారేణవిలపంతీం||౧౯|| ఆర్యఇతి || అజానంతం-అభిషేకాదికమితిశేషః|| ౨౦|| కౌసల్యయా స్వస్మిన్నారోపితందోషంపరిహర్తుం-శపథవాక్యాన్యాహ కృతేత్యాదినా || ఆర్యః రామః - యస్యానుమతే సంమతౌ నత్యాంగతః - తస్యశాస్త్రానుగాకృతా బుద్ధిః - గురుణావిధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేనసుశిక్షితాబుద్ధిః - కదాచనమాభూదితిసంబంధః-యద్యహమార్యప్రవాసనేఅనుమంతాస్మి తర్హి తస్య శ్రుతిస్మృతిజ్ఞానాత్ ప్రచ్యుతో భూయాసమిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపిసామాన్యనిర్దేశోభరతవిషయతయాయోజనీయః - నిర్విశేషంనసామాన్యమితిన్యాయాత్ - అత్రశపథవ్యాజేనధర్మవిశేషాశ్చశిక్ష్యంతేమునినేతిబోధ్యం-అత్రచ తేనత్పురుషవిషయాపరాధశాస్త్రజ్ఞానభ్రంశోభవతీతిసూచితం||౨౧|| ప్రేష్యమితి || ప్రేష్యంప్రేష్యభావం - పాపీయసాంఅతిశయేనపాపినాం - హీనజాతీనాం ప్రేష్యత్వంహిపాపహేతుః - సూర్యంప్రతిమేహతుమూత్రపురీషోత్సర్గంకరోతు - సూర్యాభిముఖేన మేహనేయత్ పాపంతత్ ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. అనేనసూర్యంప్రతిమేహనంనకర్తవ్యమితిసిద్ధం- గాంపాదేనహంతు - పాదేనగోహనన పాపంప్రాప్నోతు-పాదేనగోహననందోషః - సుప్తామిత్యనేనస్వహననప్రవృత్తగోహ

చేదం.కౌసల్యాభృశదుఃఖితా|| ౧౦|| ఇదం తేరాజ్యకామస్య రాజ్యం ప్రాప్తమకంటకమ్ । సంప్రాప్తం బత కైకేయ్యాశ్శీఘ్రం క్రూరేణకర్మణా|| ౧౧|| ప్రస్థాప్య చీరవసనంపుత్రంమేవనవాసినమ్ । కైకేయీ కంగుణంతత్రపశ్యతి క్రూరదర్శినీ|| ౧౨||క్షిప్రమ్మామపి కైకేయీ ప్రస్థాపయితుమర్హతి । హిరణ్యనాభో యత్రాస్తేసుతో మేసుమహాయశాః|| ౧౩|| అథవాస్వయమేవాహంసుమిత్రానుచరాసుఖమ్ । అగ్నిహోత్రంపురస్కృత్యప్రస్థాస్యేయత్ర రాఘవః|| ౧౪ || కామంవాస్వయమేవాద్యతత్ర మాం నేతుమర్హసి । యత్రాసౌపురుషవ్యాఘ్రస్తప్యతే మేతపస్తపః|| ౧౫|| ఇదంహితవవిస్తీర్ణంధనధాన్యసమాచితమ్ । హస్త్యశ్వరథసంపూర్ణంరాజ్యంనిర్యాతితంతయా|| ౧౬||ఇత్యాదిబహుభిర్వాక్యైః క్రూరైస్సంభర్త్సితోనఘః । వివ్యథేభరతస్తీవ్రంవ్రణేతుద్యేవసూచినా || ౧౭ || పపాతచరణౌతస్యాస్తదాసంభ్రాంతచేతనః । విలప్యబహుధాసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్స్థితః|| ౧౮|| ఏవంవిలపమానాంతాంభరతః ప్రాంజలిస్తదా । కౌసల్యాంప్రత్యువాచేదంశోకైర్బహుభిరావృతామ్|| ౧౯|| ఆర్యేకస్మాదజానంతంగర్హసేమామకిల్బిషమ్ । విపులాంచమమప్రీతింస్థిరాం జానాసిరాఘవే || ౨౦ || కృతాశాస్త్రానుగాబుద్ధిర్మాభూత్తస్యకదాచన । సత్యసంధస్సతాంశ్రేష్ఠోయస్యార్యోనుమతేగతః|| ౨౧ || ప్రేష్యంపాపీయసాంయాతుసూర్యంచ ప్రతిమేహతు । హంతుపాదేనగాంసుప్తాంయస్యార్యోనుమతేగతః|| ౨౨|| కా

ప్రకారమాహ - సంప్రాప్తమితి- క్రూరేణకర్మణా రామవివాసనత్వదభిషేచనప్రార్థనారూపేణకర్మణా||౧౦||౧౧||౧౨||క్షిప్రమితి || హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్స్పృహణీయనాభియుక్తః - నాభిగ్రహణంశరీరస్యోపలక్షణం|| ౧౩|| కైకేయీకృతపాపానుబంధేనతవరాజసంస్కారేఅధికారోనాస్తీతిధ్వనయంత్యాహ || అథవేతి || అగ్నిహోత్రంపురస్కృత్యేత్యేతద్రాజదేహస్యాప్యుపలక్షణం||౧౪||కామమితి || తపస్తప్యతి తపః కరోతీత్యర్థః || ౧౫ || ఇదమితి || ధనధాన్యసమాచితంధనధాన్యైశ్వర్యావృతం-నిర్యాతితందాపితం||౧౬||౧౭||౧౮||౧౯||ఆర్యేతి||అజానంతమభిషేకమితిశేషః||౨౦ || కౌసల్యయా స్వస్మిన్నారోపితందోషంపరిహర్తుంశపథవాక్యాన్యాహ || కృతాశాస్త్రానుగేత్యాదినా || ఆర్యః రామః యస్యానుమతే-యస్యసంమతౌ నత్యాంగతః అరణ్యమితిశేషః - తస్యశాస్త్రానుగాబుద్ధిః-గురుణావిధినిషేధబోధశాస్త్రానుసారిత్వేన - సుశిక్షితాబుద్ధిః కదాచనమాభూదితిసంబంధః - ఆర్యస్యగమనంమమానుమతంచేదహంమూర్ఖోభవానీత్యర్థః పామాన్యేనశపథకరణంసిద్ధ్విశేషం నసామాన్యమితిన్యాయేనస్వస్మిన్నపిపర్యవస్యతీత్యభిప్రాయః|| ౨౧|| ప్రేష్యమితి || ప్రేష్యం

ననందదోషాయేత్యుక్తం॥౨౨॥ కారయిత్వేతి ॥ యోభర్తా భృత్యం మహత్ కర్మ కారయిత్వా- స్వామ్యన్యతరస్యామితి ద్వికర్మకత్వం అనర్థకం ఫలం ప్రయోజనశూన్యం - కరోతీతి శేషః - అస్య భర్తుః యః అధర్మః సోస్తు॥ ౨౩ ॥ పరిపాలయమానస్యేతి ॥ పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం - తతః పస్య॥౨౪॥బలిషడ్భాగమితి ॥ బలిషడ్భాగం-బలిః కరః- బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపి చేతి వైజయంతీ । షష్ఠో భాగష్షడ్భాగః - బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశేషణసమాసః ఉద్ధృత్య ఆదాయ॥ ౨౫॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ సత్రే యాగే - తపస్విభ్యః వ్రతోపవాసశీలేభ్యః - ఋత్విగ్భ్యః యజ్ఞదక్షిణాం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ - తాం దక్షిణాం- విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం॥ ౨౬॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధ ఇతి ॥ సతాం శూరాణాం-ధర్మం అపరావర్తనం-మాస్మ కార్షీత్ - పరావర్తమానస్య యత్ పాపం-తదస్త్విత్యర్థః॥౨౭॥ఉపదిష్టమితి ॥ ధీమతా గురుణా- యత్నేనోపదిష్టం -సుసూక్ష్మార్థం - పరలోకసాధకరహస్యార్థయుక్తం - శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థం-నాశయతు విస్మరతు॥ ౨౮॥ మేతి ॥ వ్యూఢబాహ్వంసం - వ్యూఢౌ సంహతౌ మాంసలౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం - వ్యూఢౌ విన్యస్తసంహతావిత్యమరః । రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం-ఆసీనం సింహాసనే ఆసీనం-తం రామం-మాద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః॥౨౯॥ పాయసమితి ॥ కృసరం తిలోదనం- ఛాగం అజం - మాంసమాత్రోపలక్షణమేతత్ -వృథాశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణ-భుంక్తామిత్యర్థః -అవజానాతు- ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదికం న కరోత్విత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ గా ఇతి ॥ గాః పాదేన స్పృశతు - హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం- ఇహ తు పాదస్పర్శోపి పాపహేతురిత్యుచ్యతే -పరివదేత్ అపవదేత్ - మిత్రే ద్రుహ్యేత - మిత్రాయ ద్రుహ్యత్విత్యర్థః॥ ౩౧॥ విశ్వాసాదితి ॥ పరివాదం అపవాదం-అవవాదోపక్రోశనిర్వాదాపవాదపరివాదా ఇతి హలాయుధః ।మిథః రహస్యే - మిథోన్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ । విశ్వాసాత్ ద్రహః కథితస్య పరివాదస్య క్వచిదన్యత్ర- ప్రకటీకరణం పాతకమితి భావః॥ ౩౨॥అకర్తేతి ॥ అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా - అథాప్యకృతజ్ఞః-అభ్యాసేకం పాపముక్తం- త్యక్తాత్మా సద్భిః ప

రయిత్వా మహత్కర్మ భర్తా భృత్యమనర్థకమ్ ।అధర్మో యోస్య సోస్యాస్తు యస్యార్యోనుమతే గతః
॥ ౨౩ ॥ పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్ । తతస్తు ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యార్యోనుమతే
గతః॥ ౨౪॥ బలిషడ్భాగముద్ధృత్య నృపస్యారక్షతః ప్రజాః । అధర్మో యోస్య సోస్యాస్తు యస్యార్యోనుమ
తే గతః॥ ౨౫ ॥ సంశ్రుత్య చ తపస్విభ్యస్సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్ । తాం విప్రలపతాం పాపం యస్యార్యోను
మతే గతః॥ ౨౬॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమాకులే । మాస్మ కార్షీత్సతాం ధర్మం యస్యా
ర్యోనుమతే గతః॥ ౨౭ ॥ ఉపదిష్టం సుసూక్ష్మార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా । స నాశయతు దుష్టాత్మా య
స్యార్యోనుమతే గతః॥ ౨౮॥మా చ తం వ్యూఢబాహ్వంసం చంద్రార్కసమతేజసమ్ । ద్రాక్షీద్రాజ్యస్థ
మాసీనం యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౨౯॥పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా సోశ్నాతు నిర్ఘృణః । గురూంశ్చా
ప్యవజానాతు యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౩౦॥ గాశ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదేత్స్వయమ్ । మి
త్రే ద్రుహ్యేత సోత్యంతం యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౩౧॥ విశ్వాసాత్కథితం కించిత్పరివాదం మిథః క్వచి
త్ । వివృణోతు స దుష్టాత్మా యస్యార్యోనుమతే గతః॥౩౨॥అకర్తా హ్యకృతజ్ఞశ్చ త్యక్తాత్మా నిరపత్రపః।

ప్రేష్యభావం - పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం - సూర్యం చ ప్రతి మేహతు సూర్యాభిముఖం మూత్రయతు॥౨౨॥ కారయిత్వేతి॥ యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ కారయిత్వా - తం అనర్థకం అర్థశూన్యం - భృతివిరహితమితి యావత్ -కరోతీతి శేషః- అస్య భర్తుః యో అధర్మః సోస్యాస్తు - యస్యానుమతే ఆర్యో గత ఇతి సంబంధః- యద్వా భృత్యం మహదనర్థకం కర్మ మహాపాతకావహం కర్మ కారయిత్వేత్యర్థః- వర్తమానో యో భర్తా అస్య భర్తుః యో అధర్మః సః - యస్యానుమతే ఆర్యో గతః తస్యాస్త్వితి సంబంధః॥ ౨౩ ॥ పరిపాలయేతి॥ పరిపాలయమానస్య పుత్రవద్భూతాని పరిపాలయతి సతి రాజ్ఞి - తద్ద్రుహ్యతాం తస్మై ద్రుహ్యతాం ద్రోహం కుర్వతాం యత్పాపం తస్యాస్తు॥౨౪॥బలీతి॥ బలిషడ్భాగం - బలిః కరః షష్ఠః భాగః షడ్భాగః బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశేషణసమాసః - ఉద్ధృత్య ఆదాయ॥౨౫॥సంశ్రుత్యేతి॥ తపస్విభ్యః ఋత్విగ్భ్యః - యజ్ఞదక్షిణాం యజ్ఞకారయితృఋత్విగ్దక్షిణామిత్యర్థః - తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం అపలపతాం॥ ౨౬॥ హస్త్యశ్వేతి ॥ సతాం ధర్మం - ఉత్తమక్షత్రియాణాం అపలాయనేన యుద్ధకరణం॥౨౭॥ ఉపదిష్టమితి ॥ సుసూక్ష్మార్థం-పరలోకసాధకరహస్యార్థం - వేదాంతాదివిశిష్టశాస్త్రం నాశయతు విస్మరతు॥౨౮॥మా చేతి ॥వ్యూఢబాహ్వంసం - రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం ఆసీనం సింహాసనే సమాసీనం తం రామం మా ద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః॥౨౯॥పాయసమితి॥ వృథా సోశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణాశ్నాతు॥౩౦॥గాశ్చేతి॥ మిత్రే మిత్రాయ॥౩౧॥విశ్వాసాదితి॥అస్మిన్ యత్కించిదుక్తమప్యయం పరేభ్యో న ప్రకటయతీ-విశ్వాసాత్ మిథః ఏకాంతే కథితం పరివాదం పరాపవాదం వా వివృణోతు॥౩౨॥అకర్తేతి ॥ అకర్తా అకృతోపకారః- త్యక్తాత్మా ఉద్బంధనాదినాత్య

రిష్కృతః - అథాపి నిరపత్రపః నిర్లజ్జః - అకృతప్రాయశ్చిత్త ఇతి యావత్ - ఇదమేకం పాపం॥ ౩౩॥ పుత్రదారైరితి ॥ మృష్టమశ్నాతు - ఇతరేషు కదన్నభుక్షు స్వయం మృష్టం సమీచీనమశ్నాతు॥ ౩౪॥ అప్రాప్యేతి ॥ సదృశాన్ సమానకులాన్ - ధర్మ్యాం క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికం చ అప్రాప్య - అనపత్యస్సన్ ప్రమీయతాం॥ ౩౫॥ అప్రాప్యేత్యాదివివరణం మాత్మన ఇతి॥ అనేన ఋణాపకరణం వినా బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్న్యాసః ప్రతిషిధ్యతే - అవిరక్తవిషయమిదమితి చేత్ - న - బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదేర్దారాలాభవిషయత్వాత్ - అత్రైవ హీన తరథేత్యనేనాయమర్థో దర్శితః॥ ౩౬॥ రాజస్త్రీబాలవృద్ధానామితి ॥ రాజస్త్రీత్యత్రాపి యస్యార్యోఽనుమతే గత ఇత్యనుషంజనీయం ॥ ౩౭॥ లాక్షయేతి॥ భృత్యాన్ భరణీయాన్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః - లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ ఇతి స్మృతేః। అప్యకార్యశతం కృత్వేత్యస్యాపవాదోఽయం॥ ౩౮॥ సంగ్రామ ఇతి ॥ సముపోఢే నికటే - ఉపోఢో నికటోఢయోరితి వైజయంతీ॥ ౩౯॥ కపాలపాణిరితి ॥ అటతాం చరతు - చీరం మలినం జీర్ణం వస్త్రం - అనేన శైవమతప్రవేశో నింద్యతే॥ ౪౦॥ పానే ప్రసక్త ఇతి॥ స్పష్టం ॥ ౪౧॥ మాస్మేతి॥ అపాత్రవర్షీ అపాత్రే బహుదాయీ॥ ౪౨॥ సంచితానీతి॥ దస్యుభిస్తస్కరైః॥ ౪౩॥ ఉభే ఇతి ॥ ఉభయోస్సంధ్యయోః॥ ౪౪॥ యదితి ॥ గురుతల్పగే గురుదారగే॥ ౪౫॥ దేవతానామితి ॥ దేవానాం శుశ్రూషా అగ్నిహోత్రాదికర్మసంభృతై రాజ్యచరుపశుపురోడాశాదిభిః ప్రీణనం - పితౄణాం తు ఉపరాగాదిషు మాతాపిత్రోర్మరణతిథ్యాదిషు చ పూర్వోక్తైరన్నైశ్చ తిలాదిభిరారాధనం - పితౄణాం శుశ్రూషయైవ తమాతాపితృశుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రోరిత్యత్ర జీవతోరితి వివక్షితం॥ ౪౬॥ సతామితి॥ సతాం కీర్త్యాః సద్భిః క్రియమాణశ్లాఘనాత్ - సజ్జుష్టాత్ సత్సేవితాత్॥ ౪౭॥ అపాస్యేతి॥ పునర్మాతృశుశ్రూషాగ్రహణం తత్త్యాగే ప్రత్యవాయభూయస్త్వయా తన్నిత్యతయా చ. మాతృశుశ్రూషాహానిత్యాయతనస్స్యాం పతితాయామపి శుశ్రూషాం విదధతి స్మృతయః - అనర్థే అధర్మే॥ ౪౮॥ బహుపుత్ర ఇతి॥ బహుపుత్రస్యాపి ధనసోఽదుఃఖాభావాదపుత్రస్య దారిద్ర్యేఽపి భరణీయాల్పతయా క్లేశాల్పత్వేతి చ విశేషణద్వయం॥ ౪౯॥ ఆశామితి॥ ఆశంసమానానాం స్తువతాం - ఊర్ధ్వచక్షుషాం ఉన్నతాసనస్థదాతృముఖనిరీక్షకాణాం - అర్థినాం ఆశాం - వితథాం కుర్యాత్ ॥ ౫౦॥ మాయయేతి - మా

లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౩॥ పుత్రదారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః। స ఏకో మృష్టమశ్నాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౪॥ అప్రాప్య సదృశాన్ దారాననపత్యః ప్రమీయతామ్। అనవాప్య క్రియాం ధర్మ్యాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౫॥ మాత్మనస్సంతతిం ద్రాక్షీత్ స్వేషు దారేషు దుఃఖితః। ఆయుస్సమగ్రమప్రాప్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౬॥ రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే యత్పాపముచ్యతే। భృత్యత్యాగే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతామ్॥ ౩౭॥ లాక్షయా మధుమాంసేన లోహేన చ విషేణ చ। సదైవ బిభృయాద్భృత్యాన్ యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౮॥ సంగ్రామే సముపోఢే స్మ శత్రుపక్షభయంకరే। పలాయమానో వధ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౯॥ కపాలపాణిః పృథివీమటతాం చీరసంవృతః। భిక్షమాణో యథోన్మత్తో యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౦॥ పానే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీష్వక్షేషు చ నిత్యశః। కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౧॥ మాస్మ ధర్మే మనో భూయాదధర్మం స నిషేవతామ్। అపాత్రవర్షీ భవతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౨॥ సంచితాన్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః। దస్యుభిర్విప్రలుప్యంతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౩॥ ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్పాపం పరికల్ప్యతే। తచ్చ పాపం భవేత్తస్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౪॥ యదగ్నిదాయకే పాపం యత్పాపం గురుతల్పగే। మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతామ్॥ ౪౫॥ దేవతానాం పితౄణాం చ మాతాపిత్రోస్తథైవ చ। మాస్మ కార్షీత్ స శుశ్రూషాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౬॥ సతాం లోకాత్ సతాం కీర్త్యాః సజ్జుష్టాత్ కర్మణస్తథా। భ్రశ్యతు క్షిప్రమద్యైవ యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౭॥ అపాస్య మాతృశుశ్రూషామనర్థే సోఽవతిష్ఠతామ్। దీర్ఘబాహుర్మహావక్షా యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౮॥ బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః। స భూయాత్ సతతక్లేశీ యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౪౯॥ ఆశామాశంసమానానాం దీనానామూర్ధ్వచక్షుషామ్। అర్థినాం వితథాం కుర్యాద్యస్యా

క్తదేహః॥ ౩౩॥ ౩౪॥ అప్రాప్యేతి॥ ధర్మ్యాః ధర్మాదనపేతాః క్రియాః అనవాప్య - ప్రమీయతాం మ్రియతాం॥ ౩౫॥ ౩౬॥ ౩౭॥ లాక్షయేతి॥ భృత్యాన్ భరణీయాన్ బిభృయాత్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ రక్షేదిత్యర్థః - లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ ఇతి స్మృతేః॥ ౩౮॥ సంగ్రామ ఇతి॥ సముపోఢే నికటే॥ ౩౯॥ ౪౦॥ ౪౧॥ ౪౨॥ ౪౩॥ ఉభే ఇతి॥ ఉభే సంధ్యే ఉభయోస్సంధ్యయోః॥ ౪౪॥ ౪౫॥ ౪౬॥ సతామితి॥ సజ్జుష్టాత్ క్రియమాణాదిత్యర్థః॥ ౪౭॥ ౪౮॥ ౪౯॥ ఆశామితి॥ అర్థినామాశాం వితథాం కుర్యాదితి సంబంధః॥ ౫౦॥ మాయయేతి॥

మాయయా వంచనయా - రమతాం సక్తో భవతు ॥౪౧॥ ఋతుస్నాతామితి ॥ ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం ॥ ౪౨॥ ధర్మదారానితి ॥ నిషేవతాం భజతాం ॥ ౪౩ ॥ విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి ॥ విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య - సంతతిహీనస్యేత్యర్థః - తదేవదుష్కృతం ప్రతిపద్యేత ॥ ౪౪॥ పానీయేతి ॥ పానీయదూషకే విషదాయకే చ యత్ పాపం తత్ ద్వయం ఏకో లభతామిత్యర్థః ॥౪౫॥ బ్రాహ్మణాయేతి ॥ బాలవత్సాం అనిర్దశాం ॥౪౬॥ తృష్ణార్తమితి ॥ పానీయే సతి గృహే విద్యమానే సతి - విప్రలంభేన వంచనయా - యోజయే త్ - నరదాతీత్యర్థః - తత్ పాపం తల్లభేత ॥౪౭॥ భక్త్యేతి ॥ వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు - భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం జయోపాయమాశ్రిత్య - పశ్యతః బ్రువతః తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః ॥ ౪౮॥ ౪౯॥ ౫౦॥ మమేతి ॥ఉపరుణత్సి - పీడయసీత్యర్థః - యద్వా - ప్రాణానుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః ప్రాణాన్ స్థాపయసి శపథకరణేన మమాశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః ॥౫౧॥ దిష్ట్యేతి ॥ దిష్ట్యా భాగ్యేన - ఆత్మా అంతఃకరణం - ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనధర్మాత్ మే మహ్యం - సహలక్ష్మణస్సత్యప్రతిజ్ఞోసి - లక్ష్మణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోసీత్యర్థః - అతస్సతాం లోకానవాప్స్యసి ॥౫౨॥ ౫౩॥ ఏవమితి ॥ ఏవం విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః - శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్ ॥౫౪ ॥ లాలప్యమానస్యేతి ॥ లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః - విచేతనస్య మూర్ఛితస్య - ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య - ఘర్మం ఉష్ణం యథా భవతి తథా నిశ్వసతః ॥ ౫౫॥

※※ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచసప్తతితమస్సర్గః ※※

ర్యోనుమతే గతః॥ ౪౦ ॥ మాయయా రమతాం నిత్యం పరుషః పిశునోశుచిః । రాజ్ఞో భీతస్త్వధర్మాత్మా యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౧॥ ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యామృతుకాలానురోధినీమ్, అతివర్తేత దుష్టాత్మా యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౨॥ ధర్మదారాన్ పరిత్యజ్య పరదారాన్నిషేవతామ్ । త్యక్తధర్మరతిర్మూఢో యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౩॥ విప్రలుప్తప్రజాతస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్ । తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౪ ॥ పానీయదూషకే పాపం తథైవ విషదాయకే । యత్తదేకస్స లభతాం యస్యార్యోనుమతే గతః ॥౪౫॥ బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః । బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౬॥ తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంభేన యోజయేత్ । లభేత తస్య యత్పాపం యస్యార్యోనుమతే గతః॥ ౪౭॥ భక్త్యా వివదమానేషు మార్గమాశ్రిత్య పశ్యతః । తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యార్యోనుమతే గతః ॥౪౮॥ విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం కౌసల్యాం పార్థివాత్మజః । ఏవమాశ్వాసయన్నేవ దుఃఖార్తో నిపపాత హ॥ ౪౯ ॥ తథా తు శపథైః కష్టైశ్శపమానమచేతనమ్ । భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫౦॥ మమ దుఃఖమిదం పుత్ర భూయస్సముపజాయతే । శపథైశ్శపమానో హి ప్రాణానుపరుణత్సి మే॥ ౫౧॥ దిష్ట్యా న చలితో ధర్మాదాత్మా తే సహలక్ష్మణః । వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకమవాప్స్యసి॥ ౫౨॥ ఇత్యుక్త్వా చాంకమానీయ భరతం భ్రాతృవత్సలమ్ । పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద భృశదుఃఖితా॥ ౫౩॥ ఏవం విలపమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః । మోహాచ్చ శోకసంరోధాద్బభూవ లులితం మనః॥౫౪॥ లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణష్టబుద్ధేః పతితస్య భూమౌ । ముహుర్ముహుర్నిశ్శ్వసతశ్చ ఘర్మం సా తస్య శోకేన జగామ రాత్రిః ॥ ౫౫॥ ※※※

※※※ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచసప్తతితమస్సర్గః ※※※

మాయయా వంచనయా ॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥ విప్రలుప్తేతి ॥ విప్రలుప్తప్రజాతస్య అన్నపానాద్యప్రదానేన ప్రణష్టసంతానస్యేత్యర్థః - విచ్ఛిన్నసంతానస్యేతి వా - యద్వా విప్రలుప్తా వివర్జితా ప్రజాతా ప్రసూతా - జాతాపత్యా జాయా యేన తస్య ॥౪౪॥౪౫ ॥ బ్రాహ్మణాయేతి ॥ బాలవత్సాం అనిర్దశామిత్యర్థః - సంధిన్యనిర్దశావత్సా గోపయః పరివర్జయేదితి స్మృతేః ••••••••••••••••••••
॥౪౬ ॥ ౪౭ ॥ భక్త్యేతి ॥ అయం పరస్త్వయం నేతి వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు - వివాదం కుర్వత్సు సత్సు భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం జయోపాయమాశ్రిత్య పశ్యతః - తూష్ణీం భవతః జయోపాయం జ్ఞాత్వాపి పక్షపాతేన తూష్ణీం భవత ఇత్యర్థః - తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః - అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోత్తరవ్యత్యాసః పునరుక్తిశ్చ దృశ్యతే - తత్ శపథవిషయత్వాన్న దోషః॥ ౪౮॥ ౪౯ ॥ ౫౦॥ మమేతి॥ ఇదం శపథవాక్యజాతం - శ్రుత్వేతి శేషః కించ ఉపరుణత్సి పీడయసి॥౫౧॥ దిష్ట్యేతి॥ దిష్ట్యా భాగ్యేన సహలక్ష్మణశ్శుభలక్షణః తే ఆత్మా స్వభావః - ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మాత్ న చలితః - మే సత్యప్రతిజ్ఞః మహ్యం కృతయథార్థశపథస్సన్ - సతాం లోకమవాప్స్యసీతి సంబంధః - యద్వా సత్యప్రతిజ్ఞః మే మమ సత్యం శంసమానః త్వం సతాం లోకమవాప్స్యసీతి సంబంధః ॥౫౨॥౫౩ ॥ ఏవమితి॥ శోకసంరోధాత్ - శోకనిరోధాత్ ॥౫౪॥ లాలప్యమానస్యేతి ॥ లాలప్యమానస్య భృశం విలపతః - విచేతనస్య మూర్ఛితస్య ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య॥౫౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచసప్తతితమస్సర్గః

తమితి ॥ కైకయీసుతమిత్యత్ర కేకయనిత్రయుత్రలయా నామ్నయా దేశియ ఇతి విహితస్యేయా దేశస్యాభావః ॥ ౧ ॥ అలమితి ॥ సంయానం నవ్యగ్యానం - స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్యేతి ॥ ధారణాంగతః ధైర్యం ప్రాప్తః - మర్యాదాధారణాస్థితిరిత్యర్థః । స్వస్థాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః - కారయామాసేతి సంక్షేపోక్తిః ॥ ౩ ॥ ఉద్ధృతమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తతస్స పుత్రః - తైలసంరోధాత్ తైలద్రోణ్యాః - ఉద్ధృతం - తప్తైలాపమార్జనాయ భూమౌ నివేశితం - చిరం తైలే స్థానాదాపీతవర్ణవదనం - అవయవశైథిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివ స్థితం - దశరథం భూమిపతిం - ఉక్తవిశేషణే శయనే - సంవేశ్య శాయయిత్వా - సుదుఃఖితస్సన్ విలలాప ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ కిం తే వ్యవసితం త్వయా కిమన్యవ్యవసితం - స్వర్గగమనాయేతి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ యోగక్షేమమితి ॥ తే పురే అయోధ్యాయాం - కః జనః - యోగక్షేమం స్వస్య పురయోగక్షేమం - కల్పయితా కరిష్యతి - స్వః స్వర్గం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ప్రేతకార్యాణీతి ॥ విశాంపతేః ప్రజానాం పత్యుః ॥ ౧౧ ॥ తథేతి ॥ ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః - పురోహితాః పురోహితపదత్వేన శాంతికపౌష్టికాదిక్రియాప్రవర్తకాః ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః - త్రయ్యాం చ ధర్మకృత్యే చ శాంతికర్మణి పౌష్టికే । అథర్వవేదయజ్ఞశ్చ కుశలస్స స్యాద్రాజపురోహితః ఉపనీయ వదేద్వేదమాచార్యస్స ఉదాహృత ఇతి లక్షణం ॥ ౧౨ ॥ యఇతి ॥ అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృహాత్ - అంతశ్శవత్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః - అగ్నయో గార్హపత్యాదయః - యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః - ఋత్విగ్భిశ్చ - అహ్రియంత ఆనీయంత ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యమితి ॥ హిరణ్యం చ సువర్ణం చ - రజతం చ సువర్ణం చ - తత్కృతపుష్పాణీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ చందనాగరునిర్యాసానితి ॥ చందనాగరునిర్యాసాన్ - నిర్యాసో గుగ్గులుః - గుగ్గులుః కాలనిర్యాసా ఇతి నిఘంటుః । చందనాగరుజనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్ - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం - క్షేపయంతి - పురతః పార్శ్వతశ్చ ధ్రియమాణపావకా రాజతాంగారధానీషు - ధూపార్థమితి శేషః - చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠద్రవ్యాణీత్యేవ తుయుక్తం - తదా క్షేపయంతి - దహనార్థం చితామకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ తత్ర గత్వాథ భూమిపమిత్యుత్తరశేషః అథ చితాకల్పనానంతరం - తత్ర చితాసమీపే - గత్వా తం భూమిపం చితామధ్యే - తతః శిబికాయాః - ఉద్ధృత్యేతి శేషః - సంవేశయామాసుః

తమేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయీసుతమ్ । ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠః శ్రేష్ఠవాగృషిః ।
౧ ॥ అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః । ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయానముత్తమమ్ ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్య వచః శ్రుత్వా భరతో ధారణాం గతః । ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్ ॥ ౩ ॥ ఉద్ధృతం తైలసంరోధాత్స తు భూమౌ నివేశితమ్ । ఆపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్తమివ భూమిపమ్ ॥ [illegible] ॥ సంవేశ్య శయనే చాగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే । తతో దశరథం పుత్రో విలలాప సుదుఃఖితః ॥ ౫ ॥ కిం తే వ్యవసితం రాజన్ ప్రోషితే మయ్యనాగతే । వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ ॥ ౬ ॥ క్వ యాస్యసి మహారాజ హిత్వేమం దుఃఖితం జనమ్ । హీనం పురుషసింహేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ [illegible] ॥ యోగక్షేమం తు తే రాజన్ కోఽస్మిన్ కల్పయితా పురే । త్వయి ప్రయాతే స్వస్తాత రామే చ వనమాశ్రితే ॥ ౮ ॥ విధవా పృథివీ రాజంస్త్వయా హీనా న రాజతే । హీనచంద్రేవ రజనీ నగరీ ప్రతిభాతి మా ॥ ౯ ॥ ఏవం విలపమానం తం భరతం దీనమానసమ్ । అబ్రవీద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః ॥ ౧౦ ॥ ప్రేతకార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః । తాన్యవ్యగ్రం మహాబాహో క్రియంతామవిచారితమ్ ॥ ౧౧ ॥ తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాభిపూజ్య తత్ । ఋత్విక్పురోహితాచార్యాంస్త్వరయామాస సర్వశః ॥ ౧౨ ॥ యే త్వగ్నయో నరేంద్రస్య చాగ్న్యగారాద్బహిష్కృతాః । ఋత్విగ్భిర్యాజకైశ్చైవ తే హ్రియంతే యథావిధి ॥ ౧౩ ॥ శిబికాయామథారోప్య రాజానం గతచేతసమ్ । బాష్పకంఠా విమనసస్తమూహుః పరిచారకాః ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యం చ సువర్ణం చ వాసాంసి వివిధాని చ । ప్రకిరంతో జనా మార్గం నృపతేరగ్రతో యయుః ॥ ౧౫ ॥ చందనాగరునిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా । దేవదారూణి చాహృత్య క్షేపయంతి తథాపరే ॥ [illegible] ॥ గంధానుచ్చావచాంశ్చాన్యాంస్తత్ర గత్వాథ భూమిపమ్ । తతస్సంవేశయామాసుశ్చితామధ్యే

౧ ॥ అలమితి ॥ సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః - కారయామాసేతి సంగ్రహోక్తిః ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్యేతి ॥ ధారణాం గతః స్థితిం ప్రాప్తః - స్వస్థాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ ప్రోషితే దేశాంతరం గతే ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ యోగక్షేమమితి ॥ స్వః స్వర్గం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తథేతి ॥ ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః - పురోహితాః శాంతికపౌష్టికాదిక్రియాప్రవర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః ॥ ౧౨ ॥ యేత్వితి ॥ యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యమితి ॥ హిరణ్యం రజతం ॥ ౧౫ ॥ చందనేతి ॥ నిర్యాసః కర్పూరగుగ్గుల్వాదిధూపద్రవ్యవిశేషః - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తథేతి ॥ క్షేపః

శాయయామాసుః॥౧౭॥ తథేతి ॥ హుతాశనం దత్వా భరతేన దాపయిత్వా - జేపుః - పైతృమేధికమంత్రనితి శేషః - తస్య - పరమగత్యర్థమితి శేషః - తమితి హుతాశనవిశేషణం - హుతం - త్రేతాగ్నిమిత్యర్థః - తేఋత్విక్ప్రభృతయఃఋత్విజః ॥౧౫॥ శిబికాభిరితి ॥ యానైః అశ్వాదిభిః - వృద్ధైః పరిచారకైః ॥౧౯॥ ప్రసవ్యమితి ॥ అగ్నిచితం అగ్నిచయనం కృతవంతం - తంనృపం ఋత్విజః స్త్రియశ్చ ప్రసవ్యం సవ్యాపసవ్యౌ ప్రదక్షిణమప్రదక్షిణంచ చక్రుః - పాఠభేదః - ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం - ఇదం ప్రదక్షిణస్యాప్యుపలక్షణం - భరతశ్చేత్యర్థసిద్ధం - ఇదంచాగ్నిదానాత్పూర్వం శిఖికాస్థే ప్రేతే - క్రమస్యావివక్షితత్వాదత్రోక్తం - దేశవిశేషాచారోయంవా ॥౨౦॥౨౧॥ ఉపకృత్వేతి ॥ తాసృతేచ లే - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - దశాహం - కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - భూమౌ శయానా ఇతి శేషః - క్రియల్లిప్సా శనా భూమౌస్వపేయుస్తేపృథక్ పృథగితి త్యాశానిసాం పృథక్ శయనం హివిహితం - దుఃఖమాశౌచం - వ్యనయంత అగమయన్ - ననుషోడశాహేన భూపాలాఃక్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ - కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - సత్యం - క్షత్రియస్తుదశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి నదోషః - అత్ర స్త్రీణాం ప్రేతప్రదక్షిణముదకదానంచ సూత్రాంతరోక్తం జ్ఞేయం - తథాచితాశస్య ప్రదక్షిణంచ - అతఏవాహ బోధాయనః - ప్రదక్షిణమపి బాంధవాః కుర్వంత్యేవం మార్గేపి చితామారోప్య చితాయామేవేత్యేకఇతి - అత్ర ప్రేతేన సహాగ్న్యానయనం చితారోపణం సమంత్రకమగ్నిదానం ప్రదక్షిణీకరణముదకదానం దశాహమాశౌచేన భూమౌశయనమిత్యేతావన్మాత్రం దేశకులసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహికవిశేష ఉక్త ఇతివా ప్రధానోక్తిస్సర్వగ్రహణార్థమితివా జ్ఞేయం॥౨౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ❊❊❊❊❊❊

తత ఇతి ॥ దశాహే - అతిగతే అతీతే - ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః - కృతశౌచః - కృతశౌచాపాదకపుణ్యాహవాచనవస్త్రాద్ధాదిక ఇత్యర్థః - ద్వాదశేహని - శ్రాద్ధకర్మాణి - షోడశమాసికాని సపిండీకరణాంతానీత్యర్థః - అకారయత్ - అకరోదిత్యర్థః - స్వార్థేణిచ్ ॥౧॥ ౨॥ బాస్తికమిత్యాది ॥ బస్తానాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం - ఛాందసష్ఠక్ - అజా ఛాగీ తు బస్తః ఛగలస్తభాగలకా అజ ఇత్యమరః । బహుశుక్లమితి భాగవిశేషణం - రజతం వా - పితృప్రియత్వాత్ - శుక్లోరూపాంతరేశ్వేతేశుక్లేచ రజతేతథే ఇతి విశ్వః । దాసీదాసంగవాశ్వప్రభృతిత్వాదేకవద్భావః - ఊర్ధ్వం దేహాదూర్ధ్వదేహః - తత్రభవమౌర్ధ్వదైహికం - ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతివక్తవ్యమితిఠక్ ॥౩ ౫॥ తత ఇతి ॥ శబ్దాపిహిత కంఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకంఠః - శోధనార్థం స్థలశోధనార్థం - దహనదేశముదకుంభైస్స్నాపయేత్ ఇతి సూత్రాత్ । అస్థిసంచయనార్థం

తత్విగృత్విజః॥ ౧౬ ॥ తథా హుతాశనం దత్వా జేపుస్తస్య తదృత్విజః । జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః॥ ౧౭ ॥ శిబికాభిశ్చ యానైశ్చ యథార్హం తస్య యోషితః । నగరాన్నిర్యయుస్తత్ర వృద్ధైః పరివృతాస్తదా॥ ౧౮ ॥ ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోగ్నిచితం నృపమ్। స్త్రియశ్చ శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖాస్తదా॥ ౨౦ ॥ క్రౌంచీనామివ నారీణాం నినాదస్తత్ర శుశ్రువే। ఆర్తానాం కరుణం కాలే క్రోశంతీనాం సహస్రశః॥ ౨౧ ॥ తతో రుదంత్యో వివశా విలప్య చ పునః పునః । యానేభ్యస్సరయూతీరమవతేరుర్వరాంగనాః॥ ౨౨ ॥ కృత్వోదకం తే భరతేన సార్ధం నృపాంగనా మంత్రిపురోహితాశ్చ । పురం ప్రవిశ్యాశ్రుపరీతనేత్రా భూమౌ దశాహం వ్యనయంత దుఃఖమ్॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః - ❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊

తతో దశాహేతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః। ద్వాదశేహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్॥ ౧ ॥ బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ రత్నం ధనమన్నం చ పుష్కలమ్। వాసాంసి చ మహార్హాణి రత్నాని వివిధాని చ॥ ౨॥ బాస్తికం బహుశుక్లం చ గాశ్చాపి శతశస్తదా । దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమహాంతి చ ॥ ❊ ॥ బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పుత్రో రాజ్ఞస్తస్యౌర్ధ్వదైహికమ్॥ ౩ ౪ ॥ తతః ప్రభాతసమయే దివసేథ త్ర

ఋగ్యజుస్సామాదికమితి శేషః॥౧౭॥౧౯॥ ప్రసవ్యమితి॥ ప్రసవ్యమప్రదక్షిణం - అగ్నిచితం అగ్నిం చితవంతం అశ్వమేధాదియజ్ఞకర్తారమిత్యర్థః॥౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ కృత్వేతి॥ భూమౌశయానా ఇతి శేషః - దుఃఖం ఆశౌచం వ్యనయంత అగమయన్ - నను క్షత్రస్య షోడశాహాశౌచే క్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - సత్యం క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్సప్తతితమస్సర్గః

తత ఇతి ॥ ద్వాదశేహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ - ఏకాదశేహని కర్తవ్యశ్రాద్ధకరణపూర్వకం ద్వాదశేహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః॥౧॥ బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి ॥ బాస్తికం ఛాగసమూహం - శుక్లం శుద్ధం - దానార్హమిత్యర్థః - ఔర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాముద్దిశ్య దదావితి సంబంధః॥౨॥౩ ౪ ॥౮॥ శబ్దేతి ॥ శోధనార్థం అస్థిసంచయనార్థం - శబ్దాపిహితకంఠః - శబ్దేన రోదనశబ్దేన - అపిహితం

మిత్యర్థః - సావశేషాస్థినిచయ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - త్రయోదశేఽస్థిసంచయనసూత్రాంతరే దృశ్యతే - యథాహబోధాయనః - ద్వితీయేఽహ్ని యుగ్మదివసేష్వర్ధమాసాన్ మాసాన్వర్తూన్ సంవత్సరం వా సంచయనం కుర్యాదితి ॥౧॥ చితామూల ఇత్యర్థః ౦॥౨॥ తాతేతి ॥ నిసృష్టః దత్తః - ప్రవ్రజితే ప్రవ్రాజితే - ఛాందసో హ్రస్వః ॥౩॥౪॥ దృష్ట్వేతి ॥ భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణం చ అరుణత్వమతిదగ్ధత్వాత్ - పితుశ్శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతే - వినాశ్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - అధికరణే ల్యుట్ - నిర్వాణో నివృతే మోక్షే వినాశే గజమజ్జన ఇతి వైజయంతీ ॥ నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ - అధిక స్తనశ్శబ్దసంజ్ఞాయామితి షత్వం - పాఠభేదః - భస్మారుణం భస్మనా అరుణం అవ్యక్తభాగం - దగ్ధాస్థిస్థానమండలం దగ్ధానామస్థ్నాం యాని స్థానాని విన్యాసవిశేషాః తేషాం మండలం సమూహం దృష్ట్వా - అస్థిమండలం దృష్ట్వేత్యర్థః సిద్ధం - పితుశ్శరీరనిర్వాణం శరీరవినాశం ప్రతి - నిష్టనన్ నితరాం రోదనశబ్దం కుర్వన్ - విషసాద దుఃఖితోఽభూత్ ॥౫॥ సఇతి ॥ ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభిరుత్థాప్యమానః - చ్యుతః ప్రస్తః - శక్రస్య యంత్రబద్ధో ధ్వజో యంత్రధ్వజః రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ - పపాత - యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం - ఏవం రాజపతనాత్ భరతపతనమితి భావః ॥౬॥ అభిపేతురితి ॥ అమాత్యాః జ్ఞాతయః - శుచివ్రతం తం - అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే - నిపతితం - యయాతిం - ఋషయః దౌహిత్రభూతా ఇవ - అభిపేతుః ॥౭॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ భరతేన నావధిశత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం - తత్పతనానంతరం భూమౌ భూమిపాలమనుస్మరన్ న్యపతత్ ॥౮॥ ఉన్మత్త ఇతి ॥ గుణాంగాని - గుణాసంగాని చేత్యర్థః - తదా తదా తాని తాని తత్తత్కాలోచితానీత్యాభిమత ప్రదానోపలాలనకరాణి గుణాంగాని ॥౯॥ మంథరేతి ॥ మంథరేతి సగర్వ వ్యవ్రత్తిః - తీవ్రః అగాధః ఇతి యావత్ - అమజ్జయత్ - అస్మానితి శేషః ॥౧౦॥౧౧॥ నన్వితి ॥ ప్రవారయసి - పృష్ట్వా భరణాదిషు కింతే వేష్టం గృహాణేతి ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహయసీత్ ప్రవారణం ॥౧౨॥ అవదారణేతి ॥ యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా - నావదీర్యతే న భిద్యతే - స్వయమితి శేషః - సా అవదారణకాలేఽపి ప్రళయకాలేఽపి నావదీర్యతే - నావదీర్యేతేత్యర్థః - పాఠభేదః - అవదారణకాలేఽపి త్వద్విహీనతయా అవదారణస్య ప్రాప్తకాలే - అవదారణకాలత్వే హేతుః త్వయా విహీనేతి - ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా రాజ్ఞా పితా దృశగుణాఢ్యేన త్వయేత్యర్థః - విహీనా యా సా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః ॥౧౩॥ పితరీతి ॥ జీవితసామర్థ్యం జీవనశక్తిః ॥౧౪॥ ౧౫॥ తతో దశాహేతి ॥

యోదశే ॥ ౨ ॥ విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకకర్శితః । శబ్దాపిహితకంఠస్తు శోధనార్థముపాగతః ॥ ౩ ॥ చితామూలే పితుర్వాక్యమిదమాహ సుదుఃఖితః ॥ ౪ ॥ తాత యస్మిన్నిసృష్టోఽహం త్వయా భ్రాతరి రాఘవే ॥ ౫ ॥ తస్మిన్వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోఽస్మ్యహం త్వయా ॥ ౬ ॥ యస్యా గతిరనాథాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనమ్ ॥ ౭ ॥ తామంబాం తాత కౌసల్యాం త్యక్త్వా త్వం క్వ గతో నృప ॥ ౮ ॥ దృష్ట్వా భస్మారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలమ్ ॥ ౯ ॥ పితుశ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనన్ విషసాద సః ॥ ౧౦ ॥ స తు దృష్ట్వా రుదన్దీనః పపాత ధరణీతలే ॥ ౧౧ ॥ ఉత్థాప్యమానశ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః ॥ ౧౨ ॥ అభిపేతుస్తతస్సర్వే తస్యామాత్యాశ్శుచివ్రతమ్ ॥ ౧౩ ॥ అంతకాలే నిపతితం యయాతిమృషయో యథా ॥ ౧౪ ॥ శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతమ్ ॥ ౧౫ ॥ విసంజ్ఞో న్యపతద్భూమౌ భూమిపాలమనుస్మరన్ ॥ ౧౬ ॥ ఉన్మత్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుదుఃఖితః ॥ ౧౭ ॥ స్మృత్వా పితుర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా ॥ ౧౮ ॥ మంథరాప్రభవస్తీవ్రః కైకేయీగ్రాహసంకులః ॥ ౧౯ ॥ వరదానమయోఽక్షోభ్యోఽమజ్జయచ్ఛోకసాగరః ॥ ౨౦ ॥ సుకుమారం చ బాలం చ సతతం లాలితం త్వయా ॥ ౨౧ ॥ క్వ తాత భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్ ॥ ౨౨ ॥ నను భోజ్యేషు పానేషు వస్త్రేష్వాభరణేషు చ ॥ ౨౩ ॥ ప్రవారయసి నస్సర్వాంస్తన్నః కోఽన్యః కరిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ అవదారణకాలే తు పృథివీ నావదీర్యతే ॥ ౨౫ ॥ యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా ॥ ౨౬ ॥ పితరి స్వర్గమాపన్నే రామే చారణ్యమాశ్రితే ॥ ౨౭ ॥ కిం మే జీవితసామర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్ ॥

వృతకంఠః యస్య సః ॥౧॥౨॥౩॥ దృష్ట్వేతి ॥ భస్మారుణం - భస్మయుక్తమరుణం - అరుణత్వమతిదగ్ధత్వాత్ - స్థానమండలం పితుశ్శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం దగ్ధాస్థిదగ్ధాన్యస్థీని యస్మిన్ తత్ - తచ్చ చితామూలం దృష్ట్వా నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ విలపన్నిత్యర్థః - విషసాదేతి సంబంధః ॥౫॥ సఇతి ॥ ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభిరుత్థాప్యమానః - చ్యుతః ప్రస్తః శక్రస్య యంత్ర ధ్వజః యంత్రబద్ధో ధ్వజః యంత్రధ్వజ ఇవ పపాతేతి సంబంధః ॥౬॥ అభిపేతురితి ॥ అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే ॥౭॥ ....

౧౧॥ ఉన్మత్త ఇతి ॥ తదా తదా తాని తాని గుణాంగాని తత్కాలోచితాభిమత ప్రదానోపలాలనకరణానీత్యర్థః ॥౧౨॥ మంథరేతి ॥ అమజ్జయత్ అస్మానితి శేషః ॥౧౩॥౧౪॥ నన్వితి ॥ ప్రవారయసి - ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహయసి ॥౧౫॥ అవదారణేతి ॥ యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా నావదీర్యతే న భిద్యతే - సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలేఽగతేఽపి నావదీర్యత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥

ఆర్తతరాః ఆసన్నితి శేషః ॥౧౯॥ తత ఇతి ॥ విశ్రాన్తౌ విశేషేణ శ్రాన్తౌ - వ్యవేష్టతాం వ్యలుఠతాం ॥౨౦॥ తత ఇతి ॥ ప్రకృతిమాః ప్ర
శస్తస్వభావః ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ ఇతి వైజయన్తీ ॥ వైద్యః - విద్యాం తత్త్వజ్ఞానహేతుభూతాం వేదాన్తవిద్యాం వేదేతి వై
ద్యః - వేదాన్తవిద్యాధిగతపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యవిజ్ఞానః - సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - సర్వజ్ఞభిషజౌ వైద్యావి
త్యమరః । ఏషామితి బహువచననిర్దేశో బుద్ధిస్థరామాద్యపేక్షయా - పితుః దశరథస్య ॥౨౧॥ త్రయోదశ ఇతి ॥ వృత్తస్య సంస్కృతస్య-
త్రయోదశోయం దివసః - సావశేషాస్థినిచయే అస్థిసంచయనాఖ్యే కర్మణ్యవశిష్ట ఇత్యర్థః - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానావయవా
స్థిసంచయనం కృతం - త్రయోదశే దివసే తద్దేశీయశిష్టాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం కృతమితి న స్మృతివిరోధ ఇత్యాహుః - స్మృతిశ్చాస్మా
భిర్దర్శితైవ ॥౨౨॥ త్రీణీతి ॥ అశనాయాపిపాసే శోకమోహౌ జరామృత్యూ ఇత్యుక్తాని త్రీణి ద్వంద్వాని - భూతేషు జన్తుషు - అవిశేష
తః ప్రవృత్తాని తేషు చాపరిహార్యేషు ప్రాప్తేషు త్వమేవం భవితుం నార్హసి - అజ్ఞవన్మోహేన ప్రలపితుం నార్హసి ॥౨౩॥ సుమన్త్ర ఇతి ॥ భ
వాభవౌ సర్వభూతోత్పత్తివినాశౌ ॥౨౪॥౨౫॥ అశ్రూణీతి ॥ పరిమృద్నన్తౌ మార్జయన్తౌ - తనయౌ రాజపుత్రౌ - అపరాః క్రియాః
అస్థిసంచయనాదికాః - ప్రతీతి శేషః ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాం
డవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథేత్యాది ॥ అథ అపరక్రియాం నిర్వర్త్య గృహం ప్రతిగమనానన్తరం - యాత్రాం రామసమీపగమనం - సమీహన్తం సమీహ
మానం - యాత్రోద్యుక్తమిత్యర్థః ॥౧॥ గతిరితి ॥ సర్వభూతానాం ప్రాణిమాత్రస్య దుఃఖే సతి గతిః - స ఆత్మనో దుఃఖే సతి గతిరితి - కిం పు
నః కిం వక్తవ్యం - ఏవం దుఃఖనిస్తారకక్షమో రామః - సత్త్వసంపన్నోపి బలసంపన్నోపి - స్త్రియా అత్యన్తాబలయా వనం ప్రవ్రాజితః - ఇద
మత్యన్తచిత్రమితి భావః ॥౨॥ పితృపరతన్త్రో రామః కిం కరోత్విత్యత్రాహ బలవానిత్యాదినా ॥ నామేతి కుత్సనే - నామ ప్రకాశ్యసంభావ్య

హీనో భ్రాత్రా చ పిత్రా చ శూన్యామిక్ష్వాకుపాలితామ్ ❋ ॥ అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి ప్రవేక్ష్యా
మి తపోవనమ్ ॥౧౮॥ తయోర్విలపితం శ్రుత్వా వ్యసనం చాన్వవేక్ష్య తత్ । ❋ ॥ భృశమార్తతరా భూ
యస్సర్వ ఏవానుగామినః ॥౧౯॥ తతో విషణ్ణౌ శ్రాన్తౌ చ శత్రుఘ్నభరతావుభౌ ॥❋॥ ధరణ్యాం స
వ్యవేష్టేతాం భగ్నశృంగావివర్షభౌ ॥౨౦॥ తతః ప్రకృతిమాన్ వైద్యః పితురేషాం పురోహితః ॥❋॥ వసి
ష్ఠో భరతం వాక్యముత్థాప్య తమువాచ హ ॥౨౧॥ త్రయోదశోయం దివసః పితుర్వృత్తస్య తే విభో ॥ ❋ ॥
సావశేషాస్థినిచయే కిమిహ త్వం విలంబసే ॥౨౨॥ త్రీణి ద్వంద్వాని భూతేషు ప్రవృత్తాన్యవిశేషతః ॥❋॥ తే
షు చాపరిహార్యేషు నైవం భవితుమర్హసి ॥౨౩॥ సుమన్త్రశ్చాపి శత్రుఘ్నముత్థాప్యాభిప్రసాద్య చ ॥
❋॥ శ్రావయామాస తత్త్వజ్ఞస్సర్వభూతభవాభవమ్ ॥౨౪॥ ఉత్థితౌ చ నరవ్యాఘ్రౌ ప్రకాశేతే యశ
స్వినౌ ॥❋॥ వర్షాతపపరిక్లిన్నౌ పృథగింద్రధ్వజావివ ॥౨౫॥ అశ్రూణి పరిమృద్నన్తౌ రక్తాక్షౌ దీనభాషి
ణౌ ॥❋॥ అమాత్యాస్త్వరయన్తి స్మ తనయౌ చాపరాః క్రియాః ॥౨౬॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ యాత్రాం సమీహన్తం శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః । భరతం శోకసంతప్తమిదం వచనమబ్ర
వీత్ ॥౧॥ గతిర్యస్సర్వభూతానాం దుఃఖే కిం పునరాత్మనః । స రామస్సత్త్వసంపన్నః స్త్రియా ప్రవ్రాజితో
వనమ్ ॥౨॥ బలవాన్ వీర్యసంపన్నో లక్ష్మణో నామ యోప్యసౌ । కిం న మోచయతే రామం కృత్వాపి పితృ

తయోరితి ॥ ఆర్తతరాః అభవన్నితి శేషః ॥౧౯॥ తత ఇతి ॥ విషణ్ణావిశ్రాన్తౌ చేతి పాఠః - విశేషేణ శ్రాన్తావిత్యర్థః ॥౨౦॥ తత ఇతి ॥
ప్రకృతిమాన్ ప్రశస్తస్వభావః - వైద్యః సర్వజ్ఞః ॥౨౧॥ త్రయోదశ ఇతి ॥ వృత్తస్య సంస్కృతస్య - సావశేషాస్థినిచయ ఇత్యభిధానాత్ - ద
శాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానాస్థిసంచయనం కృతమిత్యవగమ్యతే - త్రయోదశదివసే తద్దేశీయాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం క్రియ
త ఇతి - కృత్వా త్రయోదశేహన్యస్థిసంచయనం కర్తవ్యమితి స్మృత్యా విరోధో నాస్తీత్యవగన్తవ్యం ॥౨౨॥ త్రీణి ద్వంద్వానీతి ॥ త్రీణి ద్వం
ద్వాని అశనాయాపిపాసే చ శోకమోహౌ జరామృతిరిత్యుక్తప్రకారేణ - త్రీణి ద్వంద్వాని - జన్మమరణే సుఖదుఃఖే లాభాలాభే వా ఏవం భవితుం
శోచితుం ॥౨౩॥ సుమన్త్ర ఇతి ॥ సర్వభూతభవాభవం సర్వభూతానాముత్పత్తివినాశౌ ॥౨౪॥౨౫॥ అశ్రూణీతి ॥ అపరాః క్రియా ఉద్ది
శ్యేతి శేషః ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తసప్తతితమస్సర్గః ❋

అథేత్యాది ॥ యాత్రాం రామానయనం ప్రతిగమనం - సమీహన్తం విచారయన్తం ॥౧॥ గతిరితి ॥ యో రామః దుఃఖే సంకటే ప్రాప్తే
సతి - సర్వభూతానాం గతిః నివారకత్వేన ప్రాప్యః - స ఆత్మనః స్వస్య కిం పునః స రామః స్త్రియా స్వాయత్తీకృతభర్తృకయా కైకేయ్యా - వ
నం ప్రవ్రాజితః - రామో రాజ్యకాంక్షయా పితృవచనోల్లంఘనం కృతవానిత్యపయశోభయాదే రామస్తేన తదనుచితం కృతవానితి భావః ॥౨॥

క్రోధోపగమకృత్సన ఇతినైజయంతీ - లక్ష్మణో నామయోపీత్యనాదరోక్తిః - అసావపిత్యనిగ్రహంకృత్వాపిరామంవననాసాత్ - కింనమోచితేస్మకింనమోచితవాన్ - ఇదమప్యపరమాశ్చర్యమితిభావః॥ ౩ ॥ పితృనిగ్రహేదోషాస్తీత్యాశంకాంపరిహరతిపూర్వమిత్యాదినా ॥ యోరాజా నార్యావశంగతః - ఉత్పథంసమారూఢః అపథంప్రాప్తః - సః - నయానయానీత్యనీతి - సమవేక్ష్యసమ్యగ్విచార్య - పూర్వమేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమాపనాత్ పూర్వమేవ - నిగ్రాహ్యఇతియోజనా॥ ౪॥ ఇతీతి ॥ కుబ్జా ప్రాగ్ద్వారేభూత్ స్వాభిలషితో భరతాభిషేకః కదాభవిష్యతీత్యవసరప్రతీక్షమాణా భరతశత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాగ్ద్వారేదైవాదాగతాభూత్ ॥౫॥ లిప్తేతి ॥ చందనసారేణ చందనపంకేన, రాజవస్త్రాణి రాజార్హాణివస్త్రాణి కైకేయీదత్తాని - కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదాత్ బహువచనం - తైస్తైరితి తత్తదవయవోచితత్వముచ్యతే - ఏకైకాభరణేరత్నఖచితత్వాదినైవిధ్యమాహ వివిధైరితి - వివిధమితి క్రియావిశేషణం - తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే॥ ౬॥ మేఖలాదామభిరితి ॥ భూషణశబ్దోపిమేఖలాదామభిన్నపరః - గోబలీవర్దన్యాయాత్ - అన్యైః మేఖలాప్రదేశధారణీయైః - బద్ధైలివిశేషణాత్ భూషణానిబంధనస్థానీయాని - నతుశోభాకరాణీత్యుక్తం॥ ౭ ॥తామితి ॥ అకరుణాం నిర్దయాం॥ ౮ ॥ యస్యాఇతి ॥ వనే - ఇభూదితిశేషః - కురు - శిక్షణమితిశేషః॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥తతఇతి ॥ వివలాయతే ఇతి ఉపసర్గస్యాయతావితిరేఫస్యలత్వం॥ ౧౩ ॥ఆమంత్రయతేతి॥ ఆమంత్రయత అన్యోన్యమాహ్వయత్ - తస్యాస్సర్వస్సఖీజనః - కృత్స్నః ఇతదితరస్సర్వోపిజనః - యథాయేనప్రకారేణ - అయంశత్రుఘ్నః ఉపక్రాంతః - తథా - నః నిశ్శేషాన్ కరిష్యతి - జనాపేక్షయా పుంస్త్వం - వదాన్యాం వల్గువాచం - వదాన్యోవల్గువాగపీతివైజయంతీ॥ కౌసల్యాం శరణంయామ - సానోధ్రువాగతిరస్తీత్యన్యోన్యమాహ్వయదిత్యన్వయః॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥తస్యాఇతి ॥ భాండంభూషణం - వణిజ్మూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వభూషయోరితి వైజయంతీ । పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యత విశీర్ణమాసీత్ - పాఠభేదః - పృథివ్యాం - తద్విశీర్యతే విశీర్ణమాసీత్॥ ౧౬ ॥తేనేతి ॥ శారదం - ప్రసన్ననక్షత్రమిత్యర్థః॥ ౧౭ ॥ సఇతి॥బలవత్ క్రోధాత్ అతీవక్రోధాత్ - కైకేయీమభినిర్భర్త్స్య ర్త్యసేన మంధరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతేత్యవగమ్యతే॥ ౧౮ ॥ తైరితి ॥ శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమాగతేత్యనేన భర్త్సన

నిగ్రహమ్॥ ౩॥ పూర్వమేవతునిగ్రాహ్యస్సమవేక్ష్యనయానయౌ । ఉత్పథంయస్సమారూఢో నార్యా రాజావశంగతః ॥ ౪॥ ఇతిసంభాషమాణేతుశత్రుఘ్నేలక్ష్మణానుజే । ప్రాగ్ద్వారేభూత్తదాకుబ్జాసర్వాభరణభూషితా॥ ౫ ॥ లిప్తాచందనసారేణరాజవస్త్రాణిబిభ్రతీ । వివిధంవివిధైస్తైస్తైర్భూషణైశ్చవిభూషితా॥ ౬ ॥ మేఖలాదామభిశ్చిత్రైరన్యైశ్చశుభభూషణైః । బభాసేబహుభిర్బద్ధారజ్జుబద్ధేవవానరీ॥ ౭ ॥ తాంసమీక్ష్యతదాద్వాస్థాస్సుభృశంపాపకారిణీమ్ । గృహీత్వాకరుణాంకుబ్జాంశత్రుఘ్నాయన్యవేదయన్॥ ౮॥ యస్యాఃకృతేవనేరామోన్యస్తదేహశ్చవఃపితా । సేయంపాపానృశంసాచతస్యాఃకురుయథామతి॥ ౯॥ శత్రుఘ్నశ్చతదాజ్ఞాయవచనంభృశదుఃఖితః । అంతఃపురచరాన్సర్వానిత్యువాచధృతవ్రతః॥ ౧౦ ॥ తీవ్రముత్పాదితందుఃఖంభ్రాతౄణాంమేతథాపితుః । యయాసేయంనృశంసస్యకర్మణఃఫలమశ్నుతామ్॥ ౧౧ ॥ఏవముక్తాతుతేనాసుసఖీజనసమావృతా । గృహీతాబలవత్కుబ్జాసాతద్గృహమనాదయత్ ॥ ౧౨ ॥తతస్సుభృశసంతప్తస్తస్యాస్సర్వస్సఖీజనః । క్రుద్ధమాజ్ఞాయశత్రుఘ్నంవిపలాయతసర్వశః॥ ౧౩ ॥ ఆమంత్రయతకృత్స్నశ్చతస్యాస్సర్వస్సఖీజనః । యథాయంసముపక్రాంతోనిశ్శేషంనఃకరిష్యతి॥ ౧౪ ॥సానుక్రోశాంవదాన్యాంచధర్మజ్ఞాంచయశస్వినీమ్ । కౌసల్యాంశరణంయామస్సాహినోస్తుధ్రువాగతిః॥ ౧౫ ॥సచరోషేణతామ్రాక్షశ్శత్రుఘ్నశ్శత్రుతాపనః । విచకర్షతదాకుబ్జాంక్రోశంతీంధరణీతలే ॥ ౧౬ ॥ తస్యాహ్యాకృష్యమాణాయామంథరాయాస్తతస్తతః । చిత్రంబహువిధంభాండంపృథివ్యాంతద్వ్యశీర్యత ॥ ౧౭ ॥ తేనభాండేనసంస్తీర్ణంశ్రీమద్రాజనివేశనమ్ । అశోభతతదాభూయశ్శారదంగగనంయథా॥ ౧౮ ॥ సబలీబలవత్క్రోధాద్గృహీత్వాపురుషర్షభః । కైకేయీమభినిర్భర్త్స్య బభాషేపరుషంవచః॥ ౧౯ ॥తైర్వాక్యైఃపరుషైర్దుఃఖైః కైకేయీభృశదుఃఖితా । శ

శంకరోతు - లక్ష్మణః కథమస్మాతింకృతవానిత్యాహ - బలవానితి - కింనమోచయతేన్మప్రాజనాదితిశేషః॥ ౩ ॥పితృనిగ్రహేదోషోస్తీత్యాశంక్యపరిహరతి ॥ పూర్వమితి ॥ యోరాజానార్యావశంగతః ఉత్పథంసమారూఢః - అపథంప్రాప్తస్సన్ నయానయాన్యాయాన్యాయమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వమేవనిగ్రాహ్యఇతియోజనా॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥తామితి ॥ అకరుణామితిభేదః॥ ౮ ॥యస్యాఇతి ॥ వనేరామఃఇభూదితిశేషః - కురుశిక్షణమితిశేషః॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ క్రుద్ధమితి॥ఆమంత్రయతమంత్రవిచారమకరోత్ - తదేవాహయథేతిసార్ధేన - వదాన్యాం వల్గువాచం॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥తస్యామితి ॥ భాండంభూషణం॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥సఇతి॥ కైకేయీమభినిర్భర్త్స్య - కుబ్జామోచనార్థం

నానంతరం తాం ప్రహర్తుమప్యుద్యుక్తవానితి సూచ్యతే ॥ ౨౦ ॥ తామితి ॥ క్షమ్యతామిత్యబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౨౧ ॥ హన్యామితి ॥ నాసూయేత్ నగర్హేత ॥ ౨౨ ॥ మాభూన్మాతృఘాత్యా - సర్వమహానామూలభూతేయమేవ కుబ్జా హన్యతామిత్యత్రాహ ॥ నాసూమిత్యాదినా ॥ నాభిభాషిష్యతే - ఇత్యబ్రవీదిత్యనుకృష్టేన పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞామితి ॥ విక్షేపో భ్రామణం - తేన విమూఢసంజ్ఞాం అన్యథాభూతమతిం - విలగ్నాం - వాగురాలగ్నామితి భావః - వివిగ్నామితి పాఠే - కంపవతీమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతః ప్రభాత ఇత్యాది ॥ త్రయోదశదివసపర్యంతమపరక్రియావ్యాపృతత్వాచ్చతుర్దశ ఇత్యుక్తం - సమేత్య ఏకీభూయ ॥ ౧ ॥ గత ఇతి ॥ గురుతరో గురుః - పరమగురురిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ త్వమితి ॥ రాజానం ప్రథమం విందేత్తతో భార్యాం తతో ధనమితి మాతాపిత్రాదేరపి రాజ్ఞ ఏవాంతరంగత్వేన ఉక్తత్వాదుపదేశాత్ అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం సంగత్యా దైవయోగేన నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ప్రకృత్యాభిముఖ్యమప్యస్తీత్యాహ అభిషేచనికమితి ॥ అభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనం పదార్థజాతం - స్వజనః అమాత్యాదయః - శ్రేణయః నైగమాః - ప్రతీక్షంత ఇతి పరిణామః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ అభిషేచనికమితి ॥ భాండం ఉపకరణం ॥ ౬ ॥ జ్యేష్ఠస్యేతి ॥ రాజతా రాజత్వం ॥ ౭ ॥ రామ ఇతి ॥ వత్స్యామి - రామప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః ॥ ౮ ॥ యుజ్యతామితి ॥ ఆనయిష్యామీత్యత్ర ఇడార్షః ॥ ౯ ॥ అభిషేచనికమితి ॥ ఉప

త్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమాగతా ॥ ౨౦ ॥ తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ । అవధ్యాస్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతామితి ॥ ౨౧ ॥ హన్యామహమిమాం పాపాం కైకేయీం దుష్టచారిణీమ్ । యది మాం ధార్మికో రామో నాసూయేన్మాతృఘాతకమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇమామపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః । త్వాం చ మాం చ హి ధర్మాత్మా నాభిభాషిష్యతే ధ్రువమ్ ॥ ౨౩ ॥ భరతస్య వచః శ్రుత్వా శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః । న్యవర్తత తతో రోషాత్తాం ముమోచ చ మంథరామ్ ॥ ౨౪ ॥ సా పాదమూలే కైకేయ్యా మంథరా నిపపాత హ । నిశ్శ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా కృపణం విలలాప చ ॥ ౨౫ ॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్య కుబ్జాం భరతస్య మాతా । శనైస్సమాశ్వాసయదార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నామివ వీక్షమాణామ్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖

తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ చతుర్దశే । సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువన్ ॥ ౧ ॥ గతో దశరథస్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః । రామం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ ॥ ౨ ॥ త్వమద్య భవ నో రాజా రాజపుత్ర మహాయశః । సంగత్యా నాపరాధ్నోతి రాజ్యమేతదనాయకమ్ ॥ ౩ ॥ ఆభిషేచనికం సర్వమిదమాదాయ రాఘవ । ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజనః శ్రేణయశ్చ నృపాత్మజ ॥ ౪ ॥ రాజ్యం గృహాణ భరత పితృపైతామహం ధ్రువమ్ । అభిషేచయ చాత్మానం పాహి చాస్మాన్నరర్షభ ॥ ౫ ॥ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా సర్వం ప్రదక్షిణమ్ । భరతస్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః ॥ ౬ ॥ జ్యేష్ఠస్య రాజతా నిత్యముచితా హి కులస్య నః । నైవం భవంతో మాం వక్తుమర్హంతి కుశలా జనాః ॥ ౭ ॥ రామః పూర్వో హి నో భ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః । అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి వర్షాణి నవ పంచ చ ॥ ౮ ॥ యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా । ఆనయిష్యామ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్ ॥ ౯ ॥ ఆభిషే

మాగతామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ తైరితి ॥ పుత్రం శరణమాగతేత్యనేన - కుబ్జామోచనార్థమితి జ్ఞేయం ॥ ౨౦ ॥ తామితి ॥ సర్వభూతానాం మధ్యే ప్రమదా అవధ్యా - అతః క్షమ్యతామితి శత్రుఘ్నమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ హన్యామితి ॥ మాతృఘాతకమితి రామో మాం నాసూయేద్యది - నగర్హయేద్యది - తదా కైకేయీమపి హన్యామితి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఇమామితి ॥ త్వాం చ మాం చ నాభిభాషిష్యత ఇతి - శత్రుఘ్నమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం - శత్రుఘ్నవిక్షేపః శత్రుఘ్నేన తత్కృతః ఆకర్షణం - విలగ్నాం యంత్రాదినా సంయతాం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తత ఇతి ॥ రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ త్వమితి ॥ సంగత్యా సామంతామాత్యాదీనామైకమత్యేన అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః - యద్వా ఏవం రాజ్యమనాయకమపి - సంగత్యా దైవగత్యా నాపరాధ్నోతి న వినశ్యతి - సర్వమపి రాజ్యం నాయకరహితం సన్నశ్యతి ఇదం తు రాజ్యం దైవయోగేన న నశ్యతి అతో నో రాజా భవేతి సంబంధః ॥ ౩ ॥ అభిషేచనికమితి ॥ శ్రేణయః విధిముఖ్యాః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ అభిషేచనికమితి - అభిషేచనికం భాండం అభిషేకోపయుక్తమంగళద్రవ్యజాతం ॥ ౬ ॥ జ్యేష్ఠస్యేతి ॥ రాజతాం రాజత్వం ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ అభిషేచనికమితి ॥ ఉపస్కృతం సంస్కృతం ॥ ౧౦ ॥ తత్రేతి ॥ పురస్కృతం

స్కృతం సంస్కృతం - ఉపకరణమితి వార్థః - రామహేతోః రామాభిషేకార్థం ॥౧౧॥ తత్రైవేతి ॥ పురస్కృతం పూజితం - పురస్కృతః పూజితే స్యాదభియుక్తే౽గ్రతః కృత ఇతి వైజయన్తీ । యద్వా పురస్కృతం - స్వజనదర్శనేనాభిముఖీకృతమిత్యర్థః - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః - హవ్యవాహం త్రేతాగ్నిం ॥ ౧౧ ॥ నేతి ॥ మాతృగన్ధినీం కేవలమాతృవ్యపదేశాం - లేశమాత్రమాతృభావామితి వా - గన్ధో లేశే మహీగుణ ఇతి వైజయన్తీ ॥౧౨॥ క్రియతామితి ॥ తత్సమీపగమనాయేతి శేషః - విషమాణి నిమ్నోన్నతస్థలాని - సమాని క్రియన్తాం - పథిదుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః - యద్వా - దుర్గాభిజ్ఞా రక్షిణః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యం - ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబన్ధః ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి ॥ పద్మా పద్మాలయా - శ్రీః - తే - ఉపతిష్ఠతాం - త్వత్సమీపే అనపాయినీ తిష్ఠత్విత్యర్థః - నృపసుతే నృపసుతాయ - నవివసుతః జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఇతరే కామజాస్సుతా ఇతి వచనాదితి భావః ॥ ౧౫ ॥ అనుత్తమమితి ॥ సంశ్రవణే రామానయనప్రతిజ్ఞావిషయే - ఆగూః సంగరసంధాః ప్రతిశ్రవస్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా చేతి హలాయుధః । నిశమ్య - స్థితానామితి శేషః - ఆర్యాననసేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - ఆర్యాణామితి యావత్ ॥ ౧౬ ॥ ఊచురితి ॥ హే నరవర - తవ వచనాత్ - శిల్పివర్గః భక్తిమాన్ జనః రక్షకశ్చ పన్థానం ప్రతి - వ్యాదిష్టః ఆజ్ఞప్తః - ఇతీదమూచురితి సంబన్ధః ॥ ౧౭ ॥ ※※※※※※※※※※※※
※※ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే ॥ అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ※※

అథేత్యాది ॥ భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నోన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః - యద్వా నానాదేశవిదః - సూత్రకర్మవిశారదాః సూత్రకర్మణి సజ్జలప్రదేశేష్వగాధవాపీకూపాదిజలోద్ధారసూత్రకర్మణి విశారదాస్సమర్థాః - యద్వా సూత్రైః కర్మ సూత్రకర్మ - తత్ర విశారదాస్సమర్థాః - తన్తువాయా ఇత్యర్థః - స్వకర్మాభిరతాః మార్గరక్షణాదిస్వకర్మణి సావధానాః - ఖనకాః ఖననోపజీవినః - సురంగాదికృత ఇత్యర్థః - యన్త్రకాః మహాకుల్యాదితరణాయ కాష్ఠాదినా ఉపయన్త్రప్రవర్తకాః - వాగురికా నానాకర్మాంలికాః కర్మణి అంతో౽వసానమేషామస్తీతి కర్మాంతికాః - పరికల్పితకర్మకారిణః - భృతిజీవిన ఇతి యావత్ - స్థపతయః కారవః - స్థపతిః కారుభేదే౽పీత్యమరః । పురుషాః అధ్యక్షరాజపురుషాః - యన్త్రకోవిదాః క్షేపణీయాదియన్త్రకరణసమర్థాః - వర్ధకయః తక్షాణః - తక్షా తు వర్ధకిరిత్య

> చనికం చైవ సర్వమేతదుపస్కృతమ్ । పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతోర్వనం ప్రతి ॥౧౦॥ తత్రైవ తం నరవ్యాఘ్రమభిషిచ్య పురస్కృతమ్ । ఆనేష్యామి తు వై రామం హవ్యవాహమివాధ్వరాత్ ॥ ౧౧ ॥
> న సకామాం కరిష్యామి స్వామిమాం మాతృగన్ధినీమ్ । వనే వత్స్యామ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ క్రియతాం శిల్పిభిః పన్థాస్సమాని విషమాణి చ । రక్షిణశ్చానుసంయాన్తు పథి దుర్గవిచారకాః ॥ ౧౩ ॥ ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతోర్నృపాత్మజమ్ । ప్రత్యువాచ జనస్సర్వశ్శ్రీమద్వాక్యమనుత్తమమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఏవం తే భాషమాణస్య పద్మా శ్రీరుపతిష్ఠతామ్ । యస్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతుమిచ్ఛసి ॥ ౧౫ ॥ అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్య చ । ప్రహర్షజాస్తం ప్రతి బాష్పబిన్దవో నిపేతురార్యాననసేత్రసంభవాః ॥ ౧౬ ॥ ఊచుస్తే వచనమిదం నిశమ్య హృష్టాస్సామాత్యాస్సపరిషదో వియాతశోకాః । పన్థానం నరవర భక్తిమాన్ జనశ్చ వ్యాదిష్టస్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః ॥ ౧౭ ॥
> ※※※※※※※※※※ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※
> అథ భూమిప్రదేశజ్ఞాస్సూత్రకర్మవిశారదాః । స్వకర్మాభిరతాశ్శూరాః ఖనకా యన్త్రకాస్తథా ॥
> ※॥ కర్మాన్తికాః స్థపతయః పురుషా యన్త్రకోవిదాః । తథా వర్ధకయశ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకాః

గ్రతః కృతం - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః ॥౧౧॥ నేతి ॥ మాతృగన్ధినీం - కేవలమాతృవ్యపదేశాం - మాతృసంజ్ఞామాత్రామిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ క్రియతామితి ॥ విషమాని విషమస్థలాని - సమాని క్రియన్తాం - పథిదుర్గవిచారకాః - పథి దుర్గమేషు విషమేషు జనాన్ చారయన్తీతి తథా ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యమేవం సంభాషమాణం తం ప్రత్యువాచేతి సంబన్ధః ॥౧౪॥ ఏవమితి ॥ పద్మా పద్మహస్తా - తే ఉపతిష్ఠతాత్ - త్వత్సమీపే అనపాయినీ భవత్విత్యర్థః - జ్యేష్ఠే నృపసుత ఇతి చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ ॥౧౫॥ అనుత్తమమితి ॥ సంశ్రవణే రామానయనప్రతిజ్ఞావిషయే - అనుత్తమం నృపాత్మజప్రభాషితం తద్వచనం నిశమ్య - తం ప్రతి భరతముద్దిశ్య - ప్రహర్షజాః ఆర్యాననసేత్రసంభవాః బిన్దవః నిపేతురితి సంబన్ధః ॥౧౬॥ ఊచురితి ॥ ఇదం క్రియతాం శిల్పిభిః పన్థా ఇత్యుక్తం భరతవాక్యం నిశమ్య తే సామాత్యా హృష్టా ఊచుః - వచనప్రకారమేవాహ - పన్థానమితి వ్యాదిష్టః ఆజ్ఞప్తః ॥౧౭॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※
※※※ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ※※※
అథేత్యాది ॥ సూత్రకర్మవిశారదాః శిబికాదినిర్మాణే సూత్రగ్రహణకుశలాః యద్వా సూత్రక్రియమాణం కర్మ తత్ర విశారదాః తన్తువాయా ఇత్యర్థః - ఖనకాః ఖననేనోపజీవినః - యన్త్రకాః - మృగపక్షిగ్రహణసాధనయన్త్రకర్తారః - వాగురికా ఇతి యావత్ -

మరః | మార్గిణః మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః - కూపకారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః - సుధాకారాః ప్రాసాదస్థలభిత్త్యాదిలేపనకరాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకశూర్పాదికర్మకరాః - సమర్థాః కార్యాంతరేష్వసమర్థాః - ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతియావత్ ||౧||౨||౩|| సత్వితి || హర్షాత్ కర్మకరణస్య దుఃఖాత్మకత్వేపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ - తముద్దేశం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశముద్దిశ్య గచ్ఛన్ ||౪|| తఇతి || తే మార్గశోధకాః - స్వవారం సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయకరణం ప్రాప్య - నివహో వసరో వారావిత్యమరః | వివిధోపేతైః - వివిధాః నానాప్రకారాః తానుపేతైః - నానావిధైరిత్యర్థః - కరణైః ఖనిత్రపిటకకుఠారాదిభిస్సహ - పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే ||౫|| లతా ఇతి || లతాః మార్గావరణభూతాశ్శాఖాః - సమే శాఖాలతే ఇత్యమరః | వల్లీః వీరుధః - గుల్మాన్ కక్షాన్ స్థాణూన్ శంకూన్ స్థాణురస్త్రీ ధ్రువశ్శంకురిత్యమరః ||౬|| అవృక్షేష్వితి || టంకైః పాషాణభేదనాదిసాధనైః - టంకః పాషాణదారణ ఇత్యమరః | దాత్రైః లవిత్రైః - దాత్రం లవిత్రమిత్యమరః | ఛిందన్ - అచ్ఛిందన్ ||౭|| అపర ఇతి || వీరణస్తంబాన్ వీరణతృణకాండాన్ - విధమంతి స్మ అదహన్ - ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయోరిత్యస్మాద్ధాతోర్ధమాదేశః బలినః రూఢమూలాన్ ఛేత్తుమశక్యానిత్యర్థః దుర్గాణి గంతుమశక్యాని - నిమ్నోన్నతస్థలానిత్యర్థః - స్థలాని సమాని - చక్రురితి శేషః ||౮|| అపర ఇతి || కూపాన్ మార్గస్థాన్ ఆయతం శ్వభ్రమవటం చ - పాంసుభిరపూరయన్ నిమ్నభాగాంశ్చ పాంసుభిస్సమాంశ్చక్రుః - ప్రపూర్యేతి శేషః - యద్వా పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ విధమంతి స్మేతి యోజనా - అతో న పునరుక్తిః ||౯|| బబంధురితి || బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్ - బబంధుః సేనాసంతరణార్థం సేతుభిర్బబంధుః - క్షోద్యాన్ క్షోదార్హాన్ శర్కరాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ - సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ కచ్ఛాదిబహుజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః ||౧౦|| అచిరేణేతి || పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ జలోచ్ఛ్వాసాన్ బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః - యద్వా పరివాహాన్ పూరస్థతటాకప్రవర్తితాన్ బహువిధాకారాన్ సోపానావతారాద్యనేకప్రకారానిత్యర్థః ||౧౧|| నిర్జలేష్వితి || ఉదపానాన్ కూపాన్ పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వేత్యమరః బహువిధాన్ నరగజతురగాదిపానయోగ్యసరోవాప్యాదిభేదేన బ

||*|| కూపకారాస్సుధాకారా వంశకర్మకృతస్తథా । సమర్థా యే చ ద్రష్టారః పురతస్తే ప్రతస్థిరే ||౩|| స తు హర్షాత్తముద్దేశం జనౌఘో విపులః ప్రయాన్ । అశోభత మహావేగస్సముద్ర ఇవ పర్వణి ||౪|| తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్త్మకర్మణి కోవిదాః । కరణైర్వివిధోపేతైః పురస్తాత్సంప్రతస్థిరే ||౫|| లతావల్లీశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూనశ్మన ఏవ చ । జనయాంచక్రిరే మార్గం ఛిందంతో వివిధాన్ ద్రుమాన్ ||౬|| అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచిద్వృక్షానరోపయన్ । కేచిత్కుఠారైష్టంకైశ్చ దాత్రైశ్ఛిందన్ క్వచిత్క్వచిత్ ||౭|| అపరే వీరణస్తంబాన్ బలినో బలవత్తరాః । విధమంతి స్మ దుర్గాణి స్థలాని చ తతస్తతః ||౮|| అపరేపూరయన్ కూపాన్ పాంసుభిశ్శ్వభ్రమాయతమ్ । నిమ్నభాగాంస్తతః కేచిత్ సమాంశ్చక్రుస్సమంతతః ||౯|| బబంధుర్బంధనీయాంశ్చ క్షోద్యాన్ సంచుక్షుదుస్తదా । బిభిదుర్భేదనీయాంశ్చ తాంస్తాన్ దేశాన్నరాస్తదా ||౧౦|| అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూదకాన్ । చక్రుర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్ ||౧౧||

కర్మాంతికాః కర్మణా అంతః అవసానమస్తి ఏషాం తథా - భృతిజీవనా ఇత్యర్థః - స్థపతయః పురాదికృతః ప్రధానవర్ధకయః - పురుషాః యంత్రకోవిదాః ఘటీయంత్రాదియంత్రకరణకుశలాః - జలయంత్రాదికృతో వా వర్ధకయస్తక్షాణః మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః - మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకారకాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటశూర్పాదికర్మకృతః - ద్రష్టారః మార్గప్రదర్శకాః ||౧||౨||౩|| సత్వితి || హర్షాత్ దుఃఖాత్మకత్వేపి - జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ | తముద్దేశం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశముద్దిశ్య గచ్ఛన్ జనౌఘః | అశోభత ||౪|| తఇతి || స్వవారం స్వసమూహం సమాస్థాయ ప్రాప్య వారసంఘాతసంచయా ఇత్యమరః | వివిధోపేతైః పిటకఖనిత్రకుఠారాదినానాప్రకారోపేతైః కరణైః కర్మకరణైః పురస్తాత్సంప్రతస్థిర ఇతి యోజనా ||౫|| లతా ఇతి || లతాః శాఖాః - సమే శాఖాలతే ఇత్యమరః ||౬|| అవృక్షేష్వితి || టంకైః పాషాణదారకైః - దాత్రైః లవిత్రైః ||౭|| అపర ఇతి || అపరే బలవత్తరాః - దుర్గాణి స్థలాని విషమభూప్రదేశాన్ ప్రాప్య తత్రత్యానితి శేషః |- బలినః రూఢమూలాన్ - వీరణస్తంభాన్ ఉశీరజాతితృణవిశేషాన్ తతస్తతో విధమంతి విక్షిపంతి ఛిందంతి ఇతి యావత్ ఇతి యోజనా ||౮||౯|| బబంధురితి || బంధనీయాన్ బబంధుః పల్వలకుద్రనదీదుర్గమప్రదేశాన్ సేతుభిః బబంధురిత్యర్థః - క్షోద్యాన్ క్షుద్రశిలాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ తటాకాదిజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః ||౧౦|| అచిరేణేతి || పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ - బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః ||౧౧|| నిర్జలేష్వితి || ఉదపానాన్ కూపాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ వేదికాభిః పరితో మండితాన్ ||౧౨|| నసుధే

హువిధాః - వేదికాపరిమండితాః జలపానకాలేవి ప్రాంత్యర్థః అంతీరే వేదికాలంకృతాః ॥౧౨॥ ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం సుధాలిప్తకుట్టిమతలోపేతః - కుట్టిమో స్త్రీ నిబద్ధా భూరిత్యమరః ప్రపుష్పితమహీరుహః - జలసేచనేనేతి శేషః - చందనోదకసంసిక్తః వి ప్రాంతి ప్రదేశేషు చందనయుక్తవారిసిక్తః - నానాకుసుమభూషితః ప్రకీర్ణనానాపుష్పశోభితః ॥౧౩॥౧౪॥ ఆజ్ఞాప్యేత్యాది॥ అథ మార్గకరణానంతరం - అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః - యుక్తాః పరస్పరం యుక్తాః - బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశో భిమతః - తం తాదృశసన్నివేశం - యథాజ్ఞప్తి యథామతి - ఆజ్ఞాప్య కర్తుం నియమ్య భూషణోపమం భూషణభూతం - స్వతోలంకృతమితియావత్ - నివేశం భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో పి శోభయామాసుః భూషయామాసుః ॥౧౫॥ ౧౬॥ నక్షత్రేష్విత్యాది ॥ తద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః - నివేశాః శిబిరాణి ॥౧౭॥ బహ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ తత్ర మార్గే - బహుపాంసుచయాః - పాంసుశబ్దేనాత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంతే - బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః - పరిఖాపరివారితాః - ఖేయైర్వృతాః ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ వీధీ రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖేత్యమరః । ప్రాసాదమాలావితతాః ప్రాసాదా దేవగృహాణి - ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః । సౌధప్రాకారసంవృతాః - సౌధాః రాజగృహాణి - యద్వా - సౌధాః సుధాధవళితాః - తేన రక్తం రాగాదిత్యణ్ - సముచ్ఛ్రితైః ఉన్నతైః - అత ఏవ ఆకాశే విసర్పద్భిరివ స్థితైః - విటంకాగ్రవిమానకైః - విటంకయుక్తాగ్రవిమానైః - కపోతపాళికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసకమిత్యమరః । విమానానిన సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః - తైః బభుః - శక్రపురోపమాః అమరావతీసదృశాః ॥ జాహ్నవీమితి ॥ సమాసాద్య అవధీకృత్య - తత్పర్యంతమిత్యర్థః - నివేశా బభురితి పూర్వేణాన్వయః - ఉత్తరేణవా - గంగావిశేషణైస్తతః పరం నివేశకరణాశక్యత్వం ద్యోత్యతే ॥౨౧॥ సచంద్రతారాగణమండితమితి ॥ సచంద్రో యస్తారాగణస్తేన మండితం ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అశీతితమస్సర్గః ॥

తత ఇత్యాది ॥ నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం యద్వా - భరతాభిషేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యు

నిర్జలేషు చ దేశేషు ఖానయామాసురుత్తమాన్ । ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేదికాపరిమండితాన్ ॥౧౨॥
ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః । మత్తోద్ఘుష్టద్విజగణః పతాకాభిరలంకృతః ॥ ※ ॥ చందనోదక
సంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః । బహ్వశోభత సేనాయాః పంథాస్సురపథోపమః ॥౧౪॥ ఆజ్ఞాప్యాథ
యథాజ్ఞప్తి యుక్తాస్తేధికృతా నరాః । రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషు చ ॥ ※ ॥ యో నివేశస్త్వభిప్రే
తో భరతస్య మహాత్మనః । భూయస్తం శోభయామాసుర్భూషాభిర్భూషణోపమమ్ ॥౧౬॥ నక్షత్రేషు
ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషు చ తద్విదః । నివేశాన్ స్థాపయామాసుర్భరతస్య మహాత్మనః ॥౧౭॥ బహుపాం
సుచయాశ్చాపి పరిఖాపరివారితాః । తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః ॥ ※ ॥ ప్రాసాదమా
లావితతాస్సౌధప్రాకారసంవృతాః । పతాకాశోభితాస్సర్వే సునిర్మితమహాపథాః ॥ ※ ॥ విసర్పద్భిరి
వాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః ॥ సముచ్ఛ్రితైర్నివేశాస్తే బభుశ్శక్రపురోపమాః ॥౨౦॥ జాహ్నవీం తు సమా
సాద్య వివిధద్రుమకాననామ్ । శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులామ్ ॥ ※ ॥ సచంద్రతారాగణ
మండితం యథా నభః క్షపాయామమలం విరాజతే । నరేంద్రమార్గస్స తథా వ్యరాజత క్రమేణ రమ్యశ్శు
భశిల్పినిర్మితః ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే అశీతితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※
తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః । తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాస్స్తవైర్మంగళసంహి

త్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ సుధాకుట్టిమతలః సుధానిర్మితనిబద్ధభూప్రదేశః ॥౧౩॥౧౪॥ ఆజ్ఞాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అథ మార్గకరణానంతరం - అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః పరస్పరం సంగతాః - బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశః అభిప్రేతః - తం తాదృశనివేశం యథాజ్ఞప్తి యథామతి ఆజ్ఞాప్య కర్తుమితి శేషః - భూషణోపమం భూషణసదృశం అతిరమణీయమితియావత్ - భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో భూషయామాసురితి యోజనా ॥౧౫॥౧౬॥ నక్షత్రేష్వితి ॥ నివేశాన్ శిబిరాణి ॥౧౭॥ బహ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - బహుపాంసుచయాః బహవః పాంసుసదృశసికతామయాః యేషు తే తథోక్తాః - ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ రథ్యా - విటంకాగ్రవిమానకైః విటంకో గృహకపోతపాలికా - తదుపరి నిర్మితైః శిలాగ్రహైరిత్యర్థః - యద్వా విటంకవద్భిరగ్రవిమానైః సముచ్ఛ్రితైః నివేశాస్తే బభుః ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ జాహ్నవీమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ జాహ్నవీం సమాసాద్య నరేంద్రమార్గో వ్యరాజతేతి సంబంధః ॥౨౧॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అశీతితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※

తత ఇతి ॥ నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇతియావత్ ॥౧॥ మంగళేతి ॥ స

దయయుక్తాం - యద్వా - శోకవిగమాయకృతాభ్యుదయామిత్యర్థః - తామ్రింరాత్రౌ అపరరాత్ర ఇత్యర్థః - యద్వా - రాత్రింప్రాప్య విశేషః - మంగళసంహితైః మంగళశబ్దసహితైః ||౧|| సువర్ణకోణాభిహత ఇతి || కోణో వాదనదండః - యామావసానసూచకో దుందుభిః యామదుందుభిః - ప్రాణదత్ నదతిస్మ - నాగ్యంతేపి ఖరిరితి నాదాః - కాహళ్యాదయః తాన్ - ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నోన్నతస్వరాన్ - మంద్రమధ్యమతారరూపేణ నానాస్వరానిత్యర్థః ||౨|| స ఇతి || అరంధ్రయత్ వ్యదారయత్ - అరంధయదితిపాఠే - అపచత్ - అతపదిత్యర్థః ||౩||౪|| పశ్యేతి || కైకేయ్యా హేతుభూతయా - జాయమానం లోకస్య సూతమాగధాదేః అపకృతం అనుచితంకర్మ పశ్య - యద్వా - లోకస్య జనస్య కైకేయ్యా - మహద్వ్యథాభవతీతి తథా - అపకృతం - ఉదేవాహ విసృజ్యేత్యాది ||౫|| తస్యేతి || రాజశ్రీః ప్రధానరాజనివర్తనానే జ్యేష్ఠపుత్రస్య యువరాజత్వేన ప్రాప్తేత్యేవమనిచ్ఛిన్నా రాజ్యలక్ష్మీః - అకర్ణికా కాకర్ణో అరిత్రం - కర్ణ శ్రోత్రమరిత్రం చేతి భువనః | సోస్యాస్తీతి కర్ణీ - స ఏవ కర్ణికః - కర్ణధారక ఇతి యావత్ - తద్రహితా ||౬||౭||౮||౯|| శాతకుంభమయీమితి || శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం - మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠసమావృతాం - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః | యద్వా - మణయో ముక్తాః - మణిర్ద్వయోరశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపి చేత్యమరః | రత్నాని పద్మరాగాదీని - అత్ర సభామితి విశేష్యం - సగణః సశిష్యగణః ||౧౦||౧౧|| బ్రాహ్మణానితి || గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్ - ఆత్యయికం - అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవమాత్యయికం - యత్నసాధ్యమిత్యర్థః - సరాజభృత్యం రాజాంతరంగభృత్యసహితం - యుధాజిదితి విజయాఖ్యమంత్రిణో నామాంతరం - సుమంత్రశబ్దసాహచర్యాత్ - యేచ తత్ర భరతే - హితాః హితపరాః జనాః - తానానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః ||౧౨||౧౩||౧౪||౧౫|| హ్రద ఇతి || శర్కరాశబ్దేనాత్ర స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే - హ్రదస్య సముద్రసమీపస్థస్య తిమిశంఖాదిసాహచర్యాత్ - అత్ర స్తిమితజలేన వసిష్ఠస్య - తిమినాగాభ్యాం భరతశత్రుఘ్నయోః - మణ్యాదిభిరమాత్యాదీనాం చ - సామ్యం ||౧౬||

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః

తైః ||౧|| సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణదద్యామదుందుభిః । దధ్ముశ్శంఖాంశ్చ శతశో నాదాంశ్చోచ్చావచస్వరాన్ ||౨|| స తూర్యఘోషస్సుమహాన్ దివమాపూరయన్నివ । భరతం శోకసంతప్తం భూయశ్శోకైరరంధ్రయత్ ||౩|| తతః ప్రబుద్ధో భరతస్తం ఘోషం సన్నివర్త్య చ । నాహం రాజేతి చాప్యుక్త్వా శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ||౪|| పశ్య శత్రుఘ్న కైకేయ్యా లోకస్యాపకృతం మహత్ । విసృజ్య మయి దుఃఖాని రాజా దశరథో గతః ||౫|| తస్యైషా ధర్మరాజస్య ధర్మమూలా మహాత్మనః । పరిభ్రమతి రాజశ్రీర్నౌరివాకర్ణికా జలే ||౬|| యో హి నస్సుమహాన్నాథస్సోపి ప్రవ్రాజితో వనమ్ । అనయా ధర్మముత్సృజ్య మాత్రా మే రాఘవస్స్వయమ్ ||౭|| ఇత్యేవం భరతం ప్రేక్ష్య విలపంతం విచేతనమ్ । కృపణం రురుదుస్సర్వాస్సస్వరం యోషితస్తదా ||౮|| తథా తస్మిన్ విలపతి వసిష్ఠో రాజధర్మవిత్ । సభామిక్ష్వాకునాథస్య ప్రవివేశ మహాయశాః ||౯|| శాతకుంభమయీం రమ్యాం మణిరత్నసమాకులామ్ । సుధర్మామివ ధర్మాత్మా సగణః ప్రత్యపద్యత ||౧౦|| స కాంచనమయం పీఠం సుఖాస్తరణసంవృతమ్ । అధ్యాస్త సర్వవేదజ్ఞో దూతాననుశశాస చ ||౧౧|| బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యానమాత్యాన్ గణవల్లభాన్ । క్షిప్రమానయతావ్యగ్రాః కృత్యమాత్యయికం హి నః ||౧౨|| సరాజపుత్రం శత్రుఘ్నం భరతం చ యశస్వినమ్ । యుధాజితం సుమంత్రం చ యే చ తత్ర హితా జనాః ||౧౩|| తతో హలహలాశబ్దస్సుమహాన్ సమపద్యత । రథైరశ్వైర్గజైశ్చాపి జనానాముపగచ్ఛతామ్ ||౧౪|| తతో భరతమాయాంతం శతక్రతుమివామరాః । ప్రత్యనందన్ ప్రకృతయో యథా దశరథం తథా ||౧౫|| హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృతస్స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః । దశరథసుతశోభితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథా పురా ||౧౬||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకాశీతితమస్సర్గః

సువర్ణకోణాభిహతః సువర్ణదండాభిహతః - యామదుందుభిః యామనిర్గమనసూచకో దుందుభిః - సాంధ్యాన్ మంగళాదీన్ అరంధ్రయత్ వ్యదారయత్ ||౨||౩||౪||౫|| తస్యేతి || రాజపరంపరయా ఆగతా శ్రీః - అకర్ణికా కర్ణధారరహితా ||౬||౭||౮||౯|| శాతకుంభేతి || మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠనిబిడాం - సగణః సశిష్యగణః ||౧౦||౧౧|| బ్రాహ్మణానితి || గణవల్లభాన్ సేనానాయకాన్ - ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవమాత్యయికం యత్నసాధ్యమిత్యర్థః ||౧౨|| సరాజపుత్రమితి || యే హితా జనాః తానానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః - యుధాజిదితి కశ్చన మంత్రీ ||౧౩||౧౪||౧౫|| హ్రద ఇవేతి || శర్కరాశబ్దేన స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే ||౧౬||

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకాశీతితమస్సర్గః

తామితి ॥ ప్రగ్రహాంనియమవతీం-యద్వాశుక్రబృహస్పత్యాదిప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం - తదానిశావిశేషణమిదం॥౧॥ఆసనానీతి॥ ఆసనానివిశతాం - ఆసనేషూపవిశతామిత్యర్థః ॥ ౨॥ సేతి ॥ ఘనాపాయేవర్షాపగమే - శరదీతియావత్ - భరతాభిషేకాయసర్వైరలంకృతాస్సమాగతా ఇతిభావః ॥ ౩॥ రాజ్ఞఇతి ॥ ప్రేక్ష్యసంవాదార్థమవలోక్య ॥ ౪॥ తాతేతి ॥ తాతవత్స - ధర్మంసత్యపరిపాలనరూపం - తవతుభ్యం ॥ ౫॥ రామఇతి ॥ తథాపితృవత్ - సత్యేధృతిః ప్రీతిర్యస్యససత్యధృతిః - ధృఙ్ ప్రీతావితిధాతోః స్త్రియాంక్తిన్ ప్రత్యయః - సతాంపితృనిదేశవర్తినాం - ధర్మంపితృవచనపరిపాలనరూపంజీవతోర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దంభూరిభోజనాత్ - గయాయాం పిండదానాచ్చత్రిభిఃపుత్రస్యపుత్రతేతివచనాత్ ॥౬॥ పిత్రేతి ॥ అభిషేచయ - ఆత్మానమితిశేషః॥౭॥ఉదీచ్యాఇతి ॥ ప్రాచ్యాఇత్యపిసిద్ధం కేవలాఃసింహాసనాదిరహితాఇత్యపరాంతాదివిశేషణం - అపరాంతాఃఅపరాంతదేశవాసినోయవనాః - కోట్యాకోటిసంఖ్యయాఉపలక్షితాని - రత్నాని - సాముద్రాఃసముద్రద్వీపవాసినః॥౮॥ తదితి ॥ ధర్మజ్ఞఃకులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా - రామంమనసాజగామ - సస్మారేత్యర్థః ॥౯॥ సఇతి ॥ బాష్పకలయా అధర్మస్మరణాద్రామస్మరణాద్వాబాష్పేనావ్యక్తయా - కలహంసస్వరఇత్యనేనాభినివేశవిశేషోద్యోత్యతే - యువేత్యనేనభోగకాలేపిభోగోపకరణజిహాసాచిత్రమితిబుష్టిస్సూతి - సభామధ్యేజగర్హే- నియమాతిక్రమంరహసిబోధయేదితినియమోపిభగ్నః - అతిక్రూరమధర్మంనియుక్తవానితి దుఃఖపారవశ్యాద్రహస్యబోధవిభాగవిస్మరణేనగర్హితవాన్ - పురోహితంజగర్హే - సమ్యక్త్వయాస్యకులస్యధావిహితమవేక్షితమితినింద - సభామధ్యే - బహవస్సహేత్యమస్యైకస్యపారతంత్ర్యంకిమపజిహీర్షంతి - సభామధ్యే-కిమువనేపిమద్ధనంముష్ణంతి॥౧౦॥చరితేతి॥ చరితబ్రహ్మచర్యస్యఅనుష్ఠితగురుకులవాసస్య - విద్యాస్నాతస్యవేదమధీత్యస్నాయాదితిస్మృతిప్రక్రియయానిఖిలవేదాధ్యయనానంతరభావిస్నానకర్మయుక్తస్య - ధీమతఃతదర్థజ్ఞస్య - ధర్మేప్రయతమానస్యతదర్థానుష్ఠానవతః - మద్విధఃశాస్త్రవశ్యోమాదృశః॥౧౧॥ మద్విధఇత్యేతద్వివృణోతికథమిత్యాదినా ॥ రామవిరహేణాత్రరక్షణేమృతస్యకుపౌజాతోహంకథంత్యక్తంరాజ్యంపరిగృహ్ణీయాం- మత్స్వరూపపర్యాలోచనయావినాహంరాజ్యార్హఇత్యాహరాజ్యంచేతి - శేషవస్తుస్స్వకమేకస్యకిమిష్టే - ప్రత్యుతరాజ్యంవాకిమితిమాంనేష్టే రాజ్యంచాహంచరామస్య - రాజ్యమపిరామసంబంధిఅహమపిరామసంబంధీ - ఉభయమపిరామశేషమిత్యర్థః- ధర్మంవక్తుమిహార్హసి - లోకేస్వపిత్రాదికంనిగృహ్యాస్వయంరాజ్యస్యకర్తారస్సంతి ॥ తదేతద్వ్యక్తాపపిభవతీతిమామంస్థాః - ఇహమద్విషయే-ఇత్యాకృ

తామార్యగణసంపూర్ణాంభరతఃప్రగ్రహాంసభామ్ । దదర్శబుద్ధిసంపన్నఃపూర్ణచంద్రాంనిశామివ॥ ౧॥ ఆసనానియథాన్యాయమార్యాణాంవిశతాంతదా । వస్త్రాంగరాగప్రభయాద్యోతితాసాసభోత్తమా॥ ౨॥సావిద్వజ్జనసంపూర్ణాసభాసురుచిరాతదా।అదృశ్యతఘనాపాయేపూర్ణచంద్రేవశర్వరీ॥ ౩॥ రాజ్ఞస్తుప్రకృతీస్సర్వాస్సమగ్రాః ప్రేక్ష్యధర్మవిత్ । ఇదంపురోహితోవాక్యంభరతంమృదుచాబ్రవీత్ ॥౪॥ తాతరాజాదశరథస్స్వర్గతోధర్మమాచరన్ । ధనధాన్యవతీంస్ఫీతాంప్రదాయపృథివీంతవ॥ ౫ ॥ రామస్తథాసత్యధృతిస్సతాంధర్మమనుస్మరన్ । నాజహాత్పితురాదేశంశశీజ్యోత్స్నామివోదితః॥౬॥పిత్రాభ్రాత్రాచతేదత్తంరాజ్యంనిహతకంటకమ్। తద్భుంక్ష్వముదితామాత్యఃక్షిప్రమేవాభిషేచయ॥౭॥ ఉదీచ్యాశ్చప్రతీచ్యాశ్చదాక్షిణాత్యాశ్చకేవలాః।కోట్యాపరాంతాస్సాముద్రారత్నాన్యభిహరంతుతే॥ ౮॥ తచ్ఛ్రుత్వాభరతోవాక్యంశోకేనాభిపరిప్లుతః। జగామమనసారామంధర్మజ్ఞోధర్మకాంక్షయా॥ ౯॥ సబాష్పకలయావాచాకలహంసస్వరోయువా । విలలాపసభామధ్యేజగర్హేచపురోహితమ్॥ ౧౦ ॥ చరితబ్రహ్మచర్యస్యవిద్యాస్నాతస్యధీమతః । ధర్మేప్రయతమానస్యకోరాజ్యంమద్విధోహరేత్ ॥౧౧॥ కథందశరథాజ్జాతోభవేద్రాజ్యాపహారకః। రాజ్యంచాహంచరా

తామితి ॥ ప్రగ్రహాంనిభృతాం - యద్వాశుక్రబృహస్పత్యాదిప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం॥౧॥ఆసనానీతి॥ఆసనానివిశతాంఆసనేషూపవిశతామిత్యర్థః॥౨॥సేతి॥ఘనాపాయేవర్షాపగమే॥౩॥౪॥తాతేతి ॥ ధర్మమాచరన్ -ధర్మంసత్యపరిపాలనరూపంధర్మం॥౫॥ రామఇతి॥తథాసత్యధృతిఃతథాపితృవత్సత్యేధృతిః - సతాంధర్మంపితృనిదేశవర్తినాంధర్మంపితృవచనపరిపాలనరూపం॥ ౬॥ పిత్రేతి ॥ అభిషేచయఆత్మానమితిశేషః॥౭॥ఉదీచ్యాఇతి ॥ కేవలాఃప్రత్యేకసింహాసనాధీశ్వరాఇత్యర్థః-కోట్యాపరాంతాఇత్యత్రపరాంతాఇతిభేదః- కోట్యాఉపలక్షితాః -ప్రాచీదిగంతవాసినః - సాముద్రాఃసముద్రద్వీపవాసినఇత్యర్థః॥౮॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ధర్మజ్ఞఃకులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయాజ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయారామంమనసాజగామ - సస్మారేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ సఇతి ॥ సభామధ్యేజగర్హేచపురోహితం - అధర్మేమాన్నియుక్తవానితిదుఃఖపారవశ్యాద్గర్హితవాన్ ॥ ౧౦ ॥ చరితేతి ॥ విద్యాస్నాతస్య - సర్వవేదాధ్యయనానంతరభావిస్నానయుక్తస్య - మద్విధఃశాస్త్రవశ్యోమాదృశః ॥౧౧॥కథమితి॥ రాజ్యంచరామసంబంధి - అహ

జ్ఞాత్వా ధర్మం వక్తుమర్హసి - ధర్మం పాల్యత్వేన పాలకత్వేన రూపం వక్తుమర్హసి రామశేషత్వావిశేషేఽప్యేకం శేషం కథమపరం రక్షేత్ తథాసతి రా
జ్యమేవ మాం కమితి న రక్షేదిత్యభిభావః - న నురత్నపేటికయోర్ద్వయోః రత్నపేటికావిశేషేఽప్యేకం రక్ష్యమపరం రక్షకం చ దృష్టం - తద్వదస్త్వితి చేత్
న - రత్నపేటికా కుంచికాదన్యపారేణ స్వామినా రక్షకత్వేన వినియుక్తా నాహమేవం రామేణ వినియుక్తః యథా స్వైక ధార్యమపి రత్నమ
నవసరే పేటికాస్థం కరోతి తద్వత్ స్వస్యైవ పాల్యమపి రాజ్యమస్మాభిర్యావద్భక్తిప్రసాదితోఽప్యనవసరతయా రామోఽయుదాముదధీనం కుర్యా
త్ - తదాంధ్రాహాలశక్తిక స్వల్పరతం త్రిః పేటికావత యాం తద్భాగమనం రక్ష్యేయం తత సన్నివర్తనప్రయత్న ఏవ సర్వథా కార్యః ప్రథ
మతో వరనిర్బంధాదికృతా రాజ్యస్వామ్యస్వదీయత్వబుద్ధిః తామనమష్టం గత్వా పరిహరణీయేతి భావః ॥ ౧౨ ॥ వక్తవ్యం ధర్మమాహ జ్యేష్ఠ ఇత్యా
దినా ॥ దిలీపనహుషశబ్దౌ చంద్రసూర్యవంశశ్రేష్ఠరాజోపలక్షణార్థౌ ॥ ౧౩ ॥ అనార్యేతి ॥ ఇక్ష్వాకూణాం లోకే తత్సంబంధి నిజస్యా ॥ ౧౪ ॥
యదిత ॥ అనేన ప్రాగభాషణ శ్రవణపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తమనుష్ఠితం ॥ ౧౫ ॥ రామమితి ॥ ద్వౌ పాదౌ యేషాం తే ద్విపాదః - సంఖ్యాసు
పూర్వస్యేతి లోపస్సమాసాంతః - పురుషాణామిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ మత్స్యైకవివాక్యం తద్వాక్యమితి ॥ సభాసు సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః ॥ ౧౭ ॥
యదీతి ॥ కనిష్ఠే లక్ష్మణే ఆర్యశబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మనిరతత్వాత్ - యథా ఆర్యో లక్ష్మణస్తథా - అహం లక్ష్మణశ్చేత్యర్థః ॥
౧౮ ॥ సర్వోపాయమితి ॥ సర్వోపాయం వర్తిష్యే - సర్వోపాయమితి క్రియావిశేషణం - సర్వోపాయైర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః - ఆర్య
మిశ్రాణాం సదస్యానాం - ఆర్యమిశ్రాః పారిషదాస్సదస్యాస్సామవాయికా ఇతి సజ్జనాః భవద్భిరాగంతవ్యమిత్యర్థాదుక్తం భవతి ॥ ౧౯ ॥
విష్టికర్మాంతికా ఇతి ॥ విష్టయో భృతిమంతరేణ జనపదేభ్యస్సమానీతాః కర్మకరాః - కర్మాంతికాః కర్మాంతేభ్యో భృతిగృహీతారః - మా
ర్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం - ప్రస్థాపితా మయా పూర్వమిత్యభిధానాద్వసిష్ఠస్య బిరకకరణనియోగమజానన్నభిషేకప్రస్తావం
కృతవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ ఇష్టవత్ ఇష్టార్హం - ఇష్టానురూపమితి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ తా ఇతి ॥ తాః ప్రకృతయః పౌరశ్రే
ణయః - రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చేత్యమరః । బలాధ్యక్షాః సేనాపతయశ్చ - రాఘవస్య నివర్తనే నివర్తననిమి
త్తం - సమాజ్ఞప్తాం - బలస్య సైన్యస్య యాత్రాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టాః - ఆసన్నితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ యాత్రాగమనం యాత్రయా
ఆగమనం సిద్ధిం - యాత్రా రూపగమనమితి వా ॥ ౨౫ ॥ తఇతి ॥ గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటైరిత్యర్థః ॥ బలం సర్వమిత్యవయశా

మస్యధర్మం వక్తుమిహార్హసి ॥ ౧౨ ॥ జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్మా దిలీపనహుషోపమః ॥ లబ్ధుమర్హతి కా
కుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా ॥ ౧౩ ॥ అనార్యజుష్టమస్వర్గ్యం కుర్యాం పాపమహం యది । ఇక్ష్వాకూ
ణామహం లోకే భవేయం కులపాంసనః ॥ ౧౪ ॥ యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాహం తదపి రోచయే । ఇహ
స్థో వనదుర్గస్థం నమస్యామి కృతాంజలిః ॥ ౧౫ ॥ రామమేవానుగచ్ఛామి రాజా స ద్విపదాం వరః । త్రయా
ణామపి లోకానాం రాజ్యమర్హతి రాఘవః ॥ ౧౬ ॥ తద్వాక్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః
హర్షాన్ముముచురశ్రూణి రామే నిహితచేతసః ॥ ౧౭ ॥ యది త్వార్యం న శక్ష్యామి వినివర్తయితుం వనా
త్ । వనే తత్రైవ వత్స్యామి యథార్యో లక్ష్మణస్తథా ॥ ౧౮ ॥ సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే వినివర్తయితుం
బలాత్ । సమక్షమార్యమిశ్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినామ్ ॥ ౧౯ ॥ విష్టికర్మాంతికాస్సర్వే మా
ర్గశోధకరక్షకాః । ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యాత్రాపి మమ రోచతే ॥ ౨౦ ॥ ఏవముక్త్వా తు ధర్మా
త్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః । సమీపస్థమువాచేదం సుమంత్రం మంత్రకోవిదమ్ ॥ ౨౧ ॥ తూర్ణముత్థాయ
గచ్ఛ త్వం సుమంత్ర మమ శాసనాత్ । యాత్రామాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలం చైవ సమానయ ॥ ౨౨ ॥ ఏవము
క్తస్సుమంత్రస్తు భరతేన మహాత్మనా । హృష్టస్తదాదిశత్సర్వం యథాసందిష్టమిష్టవత్ ॥ ౨౩ ॥ తాః ప్రహృ
ష్టాః ప్రకృతయో బలాధ్యక్షా బలస్య చ । శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివర్తనే ॥ ౨౪ ॥ త
తో యోధాంగనాస్సర్వా భర్తౄన్ సర్వాన్ గృహే గృహే । యాత్రాగమనమాజ్ఞాయ త్వరయంతి స్మ

మపి రామసంబంధీ ఉభయమపి రామశేషమిత్యర్థః - అతో ధర్మం వక్తుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ రామమితి ॥ రామమేవానుగ
చ్ఛామి - ఆనేతుమితి శేషః - కుతః ద్విపదాం వరస్స రాఘవో రాజా త్రయాణామపి లోకానాం రాజ్యమర్హతి నాన్య ఇతి భావః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥
౧౮ ॥ సర్వోపాయమితి ॥ ఆర్యమిశ్రాణాం సదస్యానాం ఆర్యమిశ్రాః పారిషద్యాః సదస్యా ఇతి సజ్జనాః - సమక్షం సర్వోపాయం యథా తథా వనా
న్నివర్తయితుం రామమితి శేషః - వర్తయిష్యే యతిష్య ఇతి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ విష్టీతి ॥ విష్టికర్మాంతికాః విష్టయః భృతిం వినా కర్మకృతః
కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ ఇష్టవత్ ఇష్టార్హమిష్టానురూపమితి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ తా ఇతి ॥ బలా
ధ్యక్షాః బలానామధిష్ఠాతారః - ప్రకృతయశ్చ బలస్య యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టా బభూవురితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ యాత్రా

వయవినో ఽర్థే ఽదనిర్దేశః ॥ ౨౫ ॥ సజ్జమితి ॥ సజ్జం సన్నద్ధం - గురుసన్నిధావిత్యనుజ్ఞాకరణార్థముక్తం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఉక్తమర్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి స ఇత్యాదినా ॥ సత్యధృతిః అప్రచ్యుతధైర్యః - సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - ఉచిత వచనేన రామం ప్రీణయిష్యన్నిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ తూర్ణమితి ॥ బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ - బలస్య సంగతయే వా - యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః - బలప్రధానాన్ గచ్ఛ ప్రధానశబ్దః పుల్లింగో ఽప్యస్తి ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వృషలాః శూద్రాః - కుతే కులే గృహే గృహే - కులం జనపదే గృహే ఇత్యమరః ॥ అయూయుజన్ సజ్జానకుర్వన్ - కులప్రసూతాన్ - ఉత్తమానిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ***

*** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వ్యశీతితమస్సర్గః ***

తత ఇతి ॥ కాల్యం అహర్ముఖం - ప్రత్యూషో ఽహర్ముఖం కాల్యమిత్యమరః । ప్రాప్యేతి శేషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ నవనాగసహస్రాణీతి ॥ యథావిధి కల్పితాని భరతనియోగమనతిక్రమ్య కల్పితాని - నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురస్థగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం ప్రయాణే కల్పితమిత్యవగమ్యతే ॥ ౩ ॥ షష్టిరితి ॥ ధన్వినో వివిధాయుధాశ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః ॥ ౪ ॥ శతమితి ॥ సమారూఢాని - సాదిభిరితి శేషః ॥ ౫ ॥ కైకేయీతి ॥ అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్ - యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా ॥ ౬ ॥ ప్రయాతా ఇతి ॥ ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః - తస్యైవ కథాః తత్సంబంధినీ వార్తాః ॥ ౭ ॥ తా వివాహ మేఘేత్యాదినా ॥ మేఘశ్యామం దూరస్థితత్వే ఽపి త్యక్తుమశక్యం సౌందర్యముచ్యతే ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యమివేతివత్ మేఘశ్యామం - దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాపహరం - మహాబాహుం - ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చేతి హ్యుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయౌదార్యయుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం - రామమిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణమితివత్ । స్థిరసత్త్వం స్థిరవ్యవసాయం - ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ

హర్షితాః ॥ ౨౫ ॥ తే హయైర్గోరథైః శీఘ్రైః స్యందనైశ్చ మనోజవైః । సహ యోధైర్బలాధ్యక్షా బలం సర్వమచోదయన్ ॥ ౨౬ ॥ సజ్జం తు తద్బలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ । రథం మే త్వరయస్వేతి సుమంత్రం పార్శ్వతో ఽబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ భరతస్య తు తస్యాజ్ఞాం ప్రతిగృహ్యాచ హర్షితః । రథం గృహీత్వా ప్రయయౌ యుక్తం పరమవాజిభిః ॥ ౨౮ ॥ స రాఘవస్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః । గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతో ఽబ్రవీత్తదా ॥ ౨౯ ॥ తూర్ణం సముత్థాయ సుమంత్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్ । ఆనేతుమిచ్ఛామి హి తం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ ॥ ౩౦ ॥ స సూతపుత్రో భరతేన సమ్యగాజ్ఞాపితస్సంపరిపూర్ణకామః । శశాస సర్వాన్ ప్రకృతిప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాంశ్చ సుహృజ్జనం చ ॥ ౩౧ ॥ తతస్సముత్థాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలాశ్చ విప్రాః । అయూయుజన్నుష్ట్రఖరాన్రథాంశ్చ నాగాన్హయాంశ్చైవ కులప్రసూతాన్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వ్యశీతితమస్సర్గః ***

తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయ స్యందనోత్తమమ్ । ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా ॥ ౧ ॥ అగ్రతః ప్రయయుస్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధసః । అధిరుహ్య హయైర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్ ॥ ౨ ॥ నవనాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి । అన్వయుర్భరతం యాంతమిక్ష్వాకుకులనందనమ్ ॥ ౩ ॥ షష్టీ రథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధాః । అన్వయుర్భరతం యాంతం రాజపుత్రం యశస్వినమ్ ॥ ౪ ॥ శతం సహస్రాణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవమ్ । అన్వయుర్భరతం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియమ్ ॥ ౫ ॥ కైకేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ । రామానయనసంహృష్టా యయుర్యానేన భాస్వతా ॥ ౬ ॥ ప్రయాతాశ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్ష్మణమ్ । తస్యైవ చ కథాశ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః ॥ ౭ ॥ మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్త్వం దృఢవ్రతమ్ । కదా ద్ర

గమనం రామాగమనానుకూలం ॥ ౨౫ ॥ త ఇతి ॥ గోరథైః వృషయుక్తరథైః శకటైరితి యావత్ ॥ ౨౬ ॥ సజ్జమితి ॥ సజ్జం సన్నద్ధం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ సుయుక్తం బ్రువన్ - గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - రామముచితవచనేన ప్రీణయిష్యన్ - బలస్య యోగాయ బలస్య సంగతయే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ కులే గృహే వృషలాః శూద్రాః ॥ ౩౨ ॥ ***

*** ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వ్యశీతితమస్సర్గః - ***

తత ఇతి ॥ కాల్యం ప్రాతఃకాలే ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ నవేతి ॥ యథావిధి కల్పితాని - భరతనియోగమనతిక్రమ్య కల్పితాని - సన్నద్ధాని నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురే విద్యమానగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం భరతేన సహాగతమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కైకేయీతి ॥ యానేనేత్యేకవచ

మ స్త్రీషు జన్తుష్వివ్యమరః । స్థిరచిత్తమితిచ పాఠః - ఆశ్రితత్రాణదీక్షాలేశ్యనాప్యవిక్లబమనస్కమిత్యర్థః । తంఅంతరంగైరప్యప్రకంప్యాశ్రితరక్షణదీక్షం - కదాద్రక్ష్యామహే రామం - తన్మహాభావలోకనమాత్రంలభ్యతే చేత్ కైకేయ్యాపచనజనితతాపాన్సర్వేపి నివర్తేరన్ - జగతశ్శోకనాశనం - తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకేసతి కథంపయంశోకాకులాస్స్యామ - తదీయసర్వలోకశోకనివర్తకత్వ్యన్యలస్మచ్ఛోకస్యచ కస్సంబంధః - మాశుచ ఇత్యుక్తవతోప్యస్యాతిశయవచనమ్ ॥ దృష్టఇతి ॥ దృష్ట ఏవ - రామస్సన్నిహితశ్చేత్ - సమందస్మితోమాభూత్ - కటాక్షపూర్వకంకించిత్ ప్రియవచనం చమావోచత్ - అస్మాభిశ్చనయత్నః కార్యః - కింతుదూరేదర్శనమాత్రేణాస్మచ్ఛోకానస్సర్వోపి నశ్యేయుః - తమఇత్యాది - యథోద్యన్నాదిత్యోదూరస్థితోపి సకలలోకాంధకారం నివర్తయతి ॥ ఇతీతి ॥ పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః - నగరే చరంతీతి నాగరికాః - చరతీతిఠక్ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ యఇతి ॥ తత్రనగరే - యేరామస్యసంమతాః - యేచనైగమాః వణిజః - తేసర్వే - సర్వాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయశ్చ రామం ప్రతియయుః ॥ ౧౧ ॥ తాః ప్రపంచయతి మణీత్యాదినా ॥ అత్రయచ్ఛబ్దరహితస్థలేసోపపదంజనీయః - మణికారాః పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః - కుంభకారాః కులాలాః - శోభనాః స్వకార్యదక్షా ఇతియావత్ - సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రకారకాః - మాయూరకాః మయూరపిఞ్ఛైశ్ఛత్రవ్యజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైశ్చందనాదిదారుదళనకారిణః - క్రకచోస్త్రీ కరపత్రమిత్యమరః । రోచకాః దంతకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్త్రికాపీఠశిబికాదికారకాః - సుధాకారాః ప్రాసాదకుడ్యాదిషు సుధాలేపనకర్మకరాః - గంధోపజీవినః చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకుమాదిగంధద్రవ్యవిక్రయజీవినః - సువర్ణకారాః ప్రసిద్ధాః - కంబళధావకాః కంబళశోధకాః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః అంగమర్దకాః - ఉచ్ఛాదధనం సముల్లేఖో ద్వాహనోద్వర్తనేషు చేతి విశ్వః । ధూపకాః గృహాదిషు ధూపవాసకాః - శౌండికాః మద్యకరాః - శుండాకరికరేమద్య ఇతి వైజయంతీ । రజకాః నిర్ణేజకాః - నిర్ణేజకస్స్యాద్రజక ఇత్యమరః । తున్నవాయాః సౌచికాః - తున్నవాయస్తు సౌచిక ఇత్యమరః । గ్రామఘోషమహత్తరాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ - మహత్తరాః ప్రధానభూతాః - ఘోష ఆభీరపల్లీస్యాదిత్యమరః । శైలూషాః భూమికాధారిణః - స్త్రీజీవినో వా - అతఏవ సహ స్త్రీభిరిత్యుక్తం - శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవా ఇత్యమరః । కైవర్తాః ధీవరాః - కైవర్తే దాశధీవరావిత్యమరః । తేన త్వేయయురిత్యన్వయః ॥ ❋ ॥ సమాహితా ఇతి ॥ సమాహితాః యోగినః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటైరితియావత్ ॥ ౧౮ ॥ సువేషా ఇతి ॥ తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణానం పూర్ణాంగరాగాః ॥ ౧౯ ॥ ప్రహృష్టముదితేతి ॥ ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః - ద్ర

ష్ట్యామహే రామం జగతశ్శోకనాశనమ్ ॥ ❋ ॥ దృష్ట ఏవ హి నశ్శోకమపనేష్యతి రాఘవః । తమస్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః ॥ ❋ ॥ ఇత్యేవం కథయన్తస్తే సంప్రహృష్టాః కథాశ్శుభాః । పరిష్వజానాశ్చాన్యోన్యం యయుర్నాగరికాజనాః ॥ ౧౦ ॥ యే చ తత్రాపరే సర్వే సంమతా యే చ నైగమాః । రామం ప్రతియయుర్హృష్టాస్సర్వాః ప్రకృతయస్తథా ॥ ౧౧ ॥ మణికారాశ్చ యే కేచిత్కుంభకారాశ్చ శోభనాః । సూత్రకర్మకృతశ్చైవ యే చ శస్త్రోపజీవినః ॥ ❋ ॥ మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకాస్తథా । దంతకారాస్సుధాకారాస్తథా గంధోపజీవినః ॥ ❋ ॥ సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతాస్తథా కంబళధావకాః । స్నాపకోచ్ఛాదకా వైద్యా ధూపకాశ్శౌండికాస్తథా ॥ ❋ ॥ రజకాస్తున్నవాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః । శైలూషాశ్చ సహ స్త్రీభిర్యయుః కైవర్తకాస్తథా ॥ ❋ ॥ సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసంమతాః । గోరథైర్భరతం యాంతమనుజగ్ముస్సహస్రశః ॥ ౧౮ ॥ సువేషాశ్శుద్ధవసనాస్తామ్రమృష్టానులేపనాః । సర్వే తే వివిధైర్యానైశ్శనైర్భరతమన్వయుః ॥ ౧౯ ॥ ప్రహృష్టముదితా సేనా సాన్వయాత్కైక

నం ప్రత్యేకాపేక్షయా ॥ ❋ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః ॥ ౯ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౧౦ ॥ యే చేతి ॥ సంమతా రామస్యేతి శేషః - నైగమాః వణిజః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః ॥ ౧౧ ॥ ప్రకృతీర్విభజ్య దర్శయతి ॥ మణికారా ఇతి ॥ మణికారాః ముక్తాపద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రనిర్మాణోపజీవినః - మాయూరకాః మాయూరపింఛైః ఛత్రవ్యజనాదికారిణః క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైః చందనాదిదారుదళనం కృత్వా యే జీవంతి తే క్రాకచికాః - క్రకచః కరపత్రం స్యాదితి హలాయుధః రోచకాః దంతకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్త్రికాపీఠశిబికాదికారిణః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకర్మకారాః - గంధోపజీవినః చందనకస్తూర్యాదిగంధద్రవ్యోపజీవినః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః ఉద్వర్తనకారిణః - ధూపకాః గృహాదిషు ధూపాదివాసకాః - శౌండికాః మద్యకారాః - శుండా శరీరకే మద్య ఇతి వైజయంతీ । గ్రామఘోషాః గ్రామస్థజనమేళనేకర్తారః గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటైరితియావత్ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టముదితా ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః ప్రమోదో మానసో హర్షః

మోదో మానసోహర్షః - ఆనయనే ఆనయననిమిత్తం ॥ ౧౮ ॥ తఇతి ॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి దూరమధ్వానం గత్వా గంగాం సమాసేదురితి సంబంధః - యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతీతిలక్షణే కర్మప్రవచనీయః - శృంగిబేరపుర ఇత్యర్థః - యత్రేతి - అప్రమాదేన సావధానతయా రామవిరోధ్యాగమనవారణపర ఇత్యర్థః - తత్ర దేశే విద్యమానం శృంగిబేరపురం ప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౦ ॥ ఉపేత్యేతి ॥ వ్యవాతిష్ఠత వ్యవస్థితాభూత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ నివేశయతేతి ॥ అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - ఇదానీం విశ్రాంతాశ్శ్వో నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ దాతుమితి ॥ ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం - ఊర్ధ్వదేహభవసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః - నదీమవతీర్య పితుః ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థముదకం దాతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః ॥ ౨౪ ॥ తస్యేతి ॥ ఛందేన ఇచ్ఛయా - ఛందః శ్రుతీచ్ఛాపద్యేష్వితి వైజయంతీ ॥ ౨౫ ॥ నివేశ్యేతి ॥ గంగామనుని వేశ్య గంగామనుసృత్య నివేశ్య - గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్ - విధానైః తత్తజ్జాతివ్యవస్థాకల్పనాదిభిః - పరిబర్హాః శోభినీం పరిబర్హాః యాత్రోపయుక్తపటవేశ్మాద్యుపకరణం - తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద ఇతి హలాయుధః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఇత్యాది ॥ గంగామన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం - అతఏవ నివిష్టాం కృతనివేశాం - ధ్వజినీం సేనాం దృష్ట్వా - సంత్వరితః ససంభ్రమః ॥ ౧ ॥ మహతీతి ॥ ఇతః - ఇహ శృంగిబేరపురే - అస్య సేనారూపవస్తునః - చింతయన్నహం మనసాపి నాస్యాంతమధిగచ్ఛామీతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ యథేతి ॥ నః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః కోవిదారధ్వజః - రథే దృశ్యతే - హియస్మాత్ అతః భరతః స్వయమాగతః - యథా తు ఖలు ధ్రువమిత్యర్థః - కోవిదారధ్వజః దుర్బుద్ధిః ఇత్యనేన భరతో రామద్రోహాకాంక్షయా ఆగచ్ఛతీతి శంకితవాన్ ఇతి గమ్యతే ॥ ౩ ॥ తదేవ స్థాపయిష్యతి బంధయిష్యతీత్యాదినా ॥ దాశాన్ అస్మాన్ - బంధయిష్యతి - అథ నావధిష్యతి హనిష్యతి - హనోర్ల్యటి సధాదేశ ఆర్షః - అథ అథవా - దాశరథిం - జ్ఞాతిభూతమితి భావః - వివాసితం - దుర్బలమిత్యర్థః - సంపన్నాం అప్రచ్యుతాం - రామాగమనే హి శ్రీః ప్రచ్యుతా స్యాత్ - కైకయీపుత్ర ఇతి దుష్ప్ర

యియాసునమ్ । భ్రాతురానయనే యాంతం భరతం భ్రాతృవత్సలమ్ ॥ ౧౮ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం రథ

యానాశ్వకుంజరైః । సమాసేదుస్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి ॥ ❋ ॥ యత్ర రామసఖో వీరో గుహో

జ్ఞాతిగణైర్వృతః । నివసత్యప్రమాదేన దేశం తం పరిపాలయన్ ॥ ౨౦ ॥ ఉపేత్య తీరం గంగాయాశ్చక్రవా

కైరలంకృతమ్ । వ్యవాతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యానుయాయినీ ॥ ౨౧ ॥ నిరీక్ష్యానుగతాం సేనాం తాం చ గం

గాం శివోదకామ్ । భరతస్సచివాన్ సర్వానబ్రవీద్వాక్యకోవిదః ॥ ౨౨ ॥ నివేశయత మే సైన్యమభిప్రా

యేణ సర్వతః । విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామశ్శ్వ ఇదానీమిమాం నదీమ్ ॥ ౨౩ ॥ దాతుం చ తావదిచ్ఛామి స్వ

ర్గతస్య మహీపతేః । ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థమవతీర్యోదకం నదీమ్ ॥ ౨౪ ॥ తస్యైవం బ్రువతోఽమాత్యా

స్తథేత్యుక్త్వా సమాహితాః । న్యవేశయంస్తాం ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్పృథక్ ॥ ౨౫ ॥ నివేశ్య గంగామ

ను తాం మహానదీం చమూం విధానైః పరిబర్హశోభినీమ్ । ఉవాస రామస్య తదా మహాత్మనో విచింతయా

నో భరతో నివర్తనమ్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగామన్వాశ్రితాం నదీమ్ । నిషాదరాజో దృష్ట్వైవ జ్ఞాతీన్ సంత్వరితోఽబ్ర

వీత్ ॥ ౧ ॥ మహతీయమితస్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే । నాస్యాంతమధిగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయన్

॥ ౨ ॥ యథా తు ఖలు దుర్బుద్ధిర్భరతస్స్వయమాగతః । స ఏష హి మహాకాయః కోవిదారధ్వజో రథే ॥ ౩ ॥ బం

ధయిష్యతి వా దాశానథవాస్మాన్వధిష్యతి । అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యాద్వివాసితమ్ ॥ ❋ ॥ సంప

॥ ౧౯ ॥ తఇతి ॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి దూరమధ్వానం గత్వా - గంగామాసేదురితి సంబంధః ॥ ❋ ॥ యత్రేతి ॥ అప్రమాదేన సావధానేన ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ నివేశయతేతి ॥ ఇదానీం మే సైన్యం అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - సర్వతో నివేశయత తతః శ్వో నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ దాతుమితి ॥ ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం - ఊర్ధ్వభవదేహసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తస్యేతి ॥ ఛందేన ఇచ్ఛయా ॥ ౨౫ ॥ నివేశ్యేతి ॥ పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హః యాత్రోపయుక్తవేశ్మాద్యుపకరణజాతం - విధానైః తత్తజ్జాతీయవ్యవస్థాకల్పనాభిః - గంగామనుగం గామనుసృత్య నివేశ్య - గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్ర్యశీతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఇతి ॥ గంగామన్వాశ్రితాం - అతఏవ నివిష్టాం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ యథేతి ॥ భరతః స్వయమాగతో యథా తు ఖలు - భరతః స్వయమాగతో నూనం - కుతః హి యస్మాత్ ఏషః తస్య కోవిదారధ్వజః కోవిదారలక్షణో ధ్వజః రథే దృశ్యతే - యద్వా సప్రసిద్ధః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః - యథా యేన కారణేన రథే నః కోవిదారధ్వజో దృశ్యతే - తతో దుర్బుద్ధిర్భరతః స్వయమాగతః ఖలు - ఆగత ఇతి మన్యతేత్యర్థః ॥ బంధయిష్యతీ

కృతిత్వే హేతుః - తస్య రాజ్ఞః - రాజత్వాహర్తస్య రామస్య సుదుర్లభాం ॥ ౫॥ కిమతో భవత ఇత్యత్రాహ భర్తేతి ॥ అర్థకామాః అర్థేప్సవః - యూయమితి శేషః - అనూపే తీరే ॥ ౬॥ తిష్ఠన్త్వితి ॥ సర్వే దాశాశ్చ గఙ్గామన్వాశ్రితాస్సన్తః - బలయుక్తాః - సేనాయుక్తాః నదీరక్షాః నదీరక్షణపరా గఙ్గారక్షకాః - మాంసమూలఫలాశనాః - నావారోపితమాంసాద్యశనాః తిష్ఠన్తు ॥ ౭॥ నావామిత్యాది ॥ పఞ్చానాం శతానాం నావాం ఏకైకస్యాం నావి కైవర్తానాం శతంశతం తిష్ఠన్తు - శతంశతం కైవర్తాస్తిష్ఠన్త్విత్యర్థః ॥ ౮॥ యదేతి ॥ రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః - యదా దుష్ట ఇతి పాఠే - అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - స్వస్తిమతీతి - అన్యథా హన్తవ్యేతి భావః ॥ ౯॥ ఇతీతి ॥ ఉపాయనం కౌశేయాది - మాంసం మృగాణాం ॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ఏష ఇతి ॥ స్థపతిః ప్రభుః - దణ్డకారణ్యే కుశలః తత్ర సఞ్చరణసమర్థ ఇత్యర్థః - విజానీతే - తం దేశమిత్యర్థః ॥ ౧౩॥ ౧౪॥ లబ్ధ్వేతి ॥ ప్రహ్వః కృతప్రణామః ॥ ౧౫॥ నిష్కుట ఇతి ॥ అయం దేశః మదధిష్ఠితవనప్రదేశః - తే నిష్కుటః గృహారామభూతః - గృహారామస్తు నిష్కుట ఇత్యమరః ॥ త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్ - వయం చ వఞ్చితాః - అత్ర గమనానివేదనేన వఞ్చితా ఇత్యర్థః - నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం శక్యమితి భావః - సర్వే వయం తే - త్వదీయా ఇత్యర్థః - అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే - వసేతి నివేదయామః విజ్ఞాపయామః పూర్వం గఙ్గామాసాద్యేతి గఙ్గాపర్యన్తమార్గకరణేపి అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవానస్మీతి గుహేనోచ్యతే ॥ ౧౬॥ అస్తీతి ॥ వన్యం నీవారశ్యామాకప్రియఙ్గ్వాదిధాన్యం - ఆశంసే ప్రార్థయామి - స్వాశితా సుష్ఠు భోజితా ॥ ౧౮॥ ❋❋❋❋❋

❋❋ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతామ్బరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాణ్డవ్యాఖ్యానే చతురశీతితమస్సర్గః ❋❋

ఏవమితి ॥ హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం ॥ ౧॥ ఊర్జిత ఇతి ॥ స్వస్య రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం మమ

న్నూనం శ్రియమన్విచ్ఛంస్తస్య రాజ్ఞస్సుదుర్లభామ్ । భరతః కైకయీపుత్రో హన్తుం సమధిగచ్ఛతి ॥ ౫ ॥
భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథిర్మమ । తస్యార్థకామాస్సన్నద్ధా గఙ్గానూపే ప్రతిష్ఠత ॥ ౬ ॥
తిష్ఠన్తు సర్వదాశాశ్చ గఙ్గామన్వాశ్రితా నదీమ్ । బలయుక్తా నదీగుప్తా మాంసమూలఫలాశనాః ॥ ౭ ॥
నావాం శతానాం పఞ్చానాం కైవర్తానాం శతం శతమ్ । సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠన్త్విత్యభ్యచోదయత్ ॥ ౮ ॥
యదా తుష్టస్తు భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి । సేయం స్వస్తిమతీ సేనా గఙ్గామద్య తరిష్యతి ॥ ౯ ॥
ఇత్యుక్త్వోపాయనం గృహ్య మత్స్యమాంసమధూని చ । అభిచక్రామ భరతం నిషాదాధిపతిర్గుహః ॥ ౧౦ ॥
తమాయాన్తం తు సమ్ప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాపవాన్ । భరతాయాచచక్షేఽథ వినయజ్ఞో వినీతవత్ ॥ ౧౧ ॥
ఏష జ్ఞాతిసహస్రేణ స్థపతిః పరివారితః । కుశలో దణ్డకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతుశ్చ తే సఖా ॥ ❋ ॥
తస్మాత్పశ్యతు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపో గుహః । అసంశయం విజానీతే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౩ ॥
ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుమన్త్రాద్భరతశ్శుభమ్ । ఉవాచ వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు మామితి ॥ ౧౪ ॥
లబ్ధ్వాభ్యనుజ్ఞాం సంహృష్టో జ్ఞాతిభిః పరివారితః । ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥
నిష్కుటశ్చైవ దేశోఽయం వఞ్చితాశ్చాపి తే వయమ్ । నివేదయామస్తే సర్వే స్వకే దాసకులే వస ॥ ౧౬ ॥
అస్తి మూలఫలం చైవ నిషాదైస్స్వయమాహృతమ్ । ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్చావచం మహత్ ॥ ❋ ॥
ఆశంసే స్వాశితా సేనా వత్స్యతీమాం విభావరీమ్ । అర్చితో వివిధైః కామైశ్శ్వస్ససైన్యో గమిష్యసి ॥ ౧౮ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాణ్డే - చతురశీతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవముక్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహమ్ । ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో వాక్యం హేత్వర్థసంహితమ్ ॥ ౧ ॥
ఊర్జితః ఖలు తే కామః కృతో మమ గురోస్సఖే । యో మే త్వమీదృశీం సేనామేకోఽభ్యర్చితుమిచ్ఛసి ॥

త్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ భరతః దాశానస్మాన్ వధిష్యతి - అనుపశ్చాద్దాశరథిం హన్తుం సమధిగచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః ॥ ౪॥ ౫॥ భర్తేతి ॥ తస్యార్థకామాః రామస్య ప్రయోజనం కాఙ్క్షమాణాః ॥ ౬॥ తిష్ఠన్త్వితి ॥ నదీరక్షాః నదీం రక్షన్తీతి నదీరక్షాః ॥ ౭॥ నావామితి ॥ పఞ్చానాం శతానాం నావాం ప్రత్యేకం - కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠన్త్విత్యభ్యచోదయదితి సమ్బన్ధః - పఞ్చశతసఙ్ఖ్యాసు నౌసు ప్రత్యేకం శతం శతం కైవర్తాస్తిష్ఠన్త్విత్యర్థః ॥ ౮॥ యథా దుష్ట ఇత్యత్ర - అదుష్ట ఇతి చ్ఛేదః ॥ ౯॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ఏష ఇతి ॥ దణ్డకారణ్యే కుశలః తత్ర సఞ్చారకోవిద ఇత్యర్థః ॥ ౧౨॥ ౧౩॥ ౧౪॥ ౧౫॥ నిష్కుటశ్చేతి ॥ అయం దేశో నిష్కుటశ్చైవ గృహారామ ఏవ - వఞ్చితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వఞ్చితాః - విపన్నాస్సర్వే వయం చ త్వదీయాః - అతః స్వకే స్వకీయే దాసకులే దాసగృహే వస ఇతి నివేదయామః ప్రార్థయామ ఇతి సమ్బన్ధః ॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥ ❋ ఆశంస ఇతి ॥ స్వాశితా సుష్ఠు భోజితా వసత్వితి ఆశంసే ప్రార్థయే - అతో అర్చితః శ్వో గమిష్యసీతి సమ్బన్ధః ❋ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాణ్డటీకాయాం - చతురశీతితమస్సర్గః ❋❋❋

ఏవమితి ॥ హేత్వర్థసంహితం - ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం ॥ ౧॥ ఊర్జిత ఇతి ॥ యస్త్వం మే మమ ఈదృశీం సేనామేకోఽభ్యర్చితుమిచ్ఛసి

గురోస్సఖే ఇత్యుక్తం - యస్త్వమేకఏవ - ఈదృశీం అపరిచ్ఛిన్నాం - సేనామభ్యర్చితుమిచ్ఛసి - తస్యతే. ఊర్జితః అభివృద్ధః కామః - అచ్ఛా నామనోరథః కృతః ఖలు - కృతఏవ - తవాదరణేనైవ వయమర్చితా ఇతిభావః ‖౨‖ ఇతీతి ‖ మహాతేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం - ఉత్తమమిత్యనేనార్జనోద్యోగమాత్రేణాప్యత్యకథనాదవాప్తసమస్తకామత్వముక్తం - శ్రీమానితి తాత్కాలికహర్షః ‖౩‖ కతరేణేతి ‖ కతరేణ కేనమార్గేణ - భృశంగహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః - అనూపో దేశః జలప్రాయోదేశః - జలప్రాయమనూపంస్యాదిత్యమరః ‖౪‖ తస్యేతి ‖ గహనం కాననం గోచరస్సంచారప్రదేశో యస్యసః గహనగోచరః గహనం కాననం వనమిత్యమరః ‖౫‖ దాశా ఇతి ‖ అహమనుగమిష్యామి అతోన మార్గవిషయవిచారః కర్తవ్య ఇతిభావః ‖౬‖ కచ్చిదితి ‖ న దుష్టః అదుష్టః సుప్సుపేతి సమాసః రామస్య రామవిషయే అదుష్టో వ్రజసికచ్చిత్ దుష్టో న వ్రజసికచ్చిదితివా సంబంధః అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన నిరపాయత్వముక్తం - శంకాప్రసక్తౌ హేతుమాహ ఇయమితి అనుకూలో వ్రజసిచేత్ సేనావ్యర్థేతిభావః - ఇవశబ్దశ్శంకాయాం ఈషత్త్వం అద్యోతయతి ‖౭‖ తమితి ‖ ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యనేన తచ్ఛంకితదోషస్య తత్ర ప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యుచ్యతే - ఆకాశే హి పంకానులేపేన తత్ర న ప్రసజతి - కింతు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి - శ్లక్ష్ణయా స్వస్మిన్ దోషారోపేప్యక్రోధయా ‖౮‖ మాభూదితి ‖ యత్ యస్మిన్ కాలే కష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం జాయతే - స కాలో మాభూత్ - కలికాలే హి తాదృశప్రసంగః - అతో మాం శంకితుం నార్హసి - తత్ర హేతుః రాఘవ ఇత్యాది - న తే కార్యా త్వయా న కార్యా ‖౧౦‖ సత్వితి ‖ సంహృష్టవదనః - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః - హర్షితః సంజాతహర్షః ‖౧౧‖౧౨‖ శాశ్వతీతి ‖ కృచ్ఛ్రగతం వ్యసనగతం - ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం - ఇడార్షః ‖౧౩‖ ఏవమితి ‖ సంభాషమాణస్య సంభాషమాణే సతి - నష్టప్రభః అదృష్టప్రభః ‖౧౪‖ సన్నివేశ్యేతి ‖ శయనం పునరాగమదితి - అత్ర పునశ్శబ్దేన గుహాగమనాత్ పూర్వం శాంతశ్శయనే స్థిత ఇతి గమ్యతే - సముపాగమదితి వా పాఠః - పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః వాక్యాలంకారో వా ‖౧౫‖ రామచింతామయ ఇతి ‖ అనర్హస్య గర్భైశ్వర్యేణ శోకానర్హస్య - మహాత్మనః మహాధీరస్యాపి - ధర్మప్రేక్షస్య శోకమూలపాపశూన్యస్య - తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరః - భ్రాతృభక్తస్యేతి భరతవిశేషణం వా ‖౧౬‖ అంతర్దాహేనేతి ‖ దహనః శోకాగ్నిః - అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా - తప్తం రాఘవం భరతం - సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతిస్మ - వనదాహాభిసంతప్తం వనదాహేన పర్యంతవనాగ్నేరూష్మణా సంతప్తం శుష్కం పాద

చ్ఛసి ‖౨‖ ఇత్యుక్త్వా తు మహాతేజా గుహం వచనముత్తమమ్ ‖ అబ్రవీద్భరతశ్శ్రీమాన్నిషాదాధిపతిం పునః
‖౩‖ కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ ‖ గహనోయం భృశం దేశో గంగానూపో దురత్యయః ‖౪‖
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః ‖ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం గుహో గహనగోచరః ‖
౫‖ దాశాస్త్వానుగమిష్యంతి ధన్వినస్సుసమాహితాః ‖ అహం త్వానుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః ‖
౬‖ కచ్చిన్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః ‖ ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం జనయతీవ మే ‖ ౭‖ తమే
వమభిభాషంతమాకాశ ఇవ నిర్మలః ‖ భరతశ్శ్లక్ష్ణయా వాచా గుహం వచనమబ్రవీత్ ‖౮‖ మాభూత్స కా
లో యత్కష్టం న మాం శంకితుమర్హసి ‖ రాఘవస్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమో మతః ‖౯‖ తం నివ
ర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినమ్ ‖ బుద్ధిరన్యా న తే కార్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే ‖౧౦‖ స తు సం
హృష్టవదనశ్శ్రుత్వా భరతభాషితమ్ ‖ పునరేవాబ్రవీద్వాక్యం భరతం ప్రతి హర్షితః ‖౧౧‖ ధన్యస్త్వం
న త్వయా తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే ‖ అయత్నాదాగతం రాజ్యం యస్త్వం త్యక్తుమిహేచ్ఛసి ‖౧౨‖ శాశ్వ
తీ ఖలు తే కీర్తిర్లోకాననుచరిష్యతి ‖ యస్త్వం కృచ్ఛ్రగతం రామం ప్రత్యానయితుమిచ్ఛసి ‖౧౩‖ ఏవం
సంభాషమాణస్య గుహస్య భరతం తదా ‖ బభౌ నష్టప్రభస్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ‖౧౪‖ సన్నివేశ్య
స తాం సేనాం గుహేన పరితోషితః ‖ శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాన్ శయనం సముపాగమత్ ‖౧౫‖ రామచిం
తామయశ్శోకో భరతస్య మహాత్మనః ‖ ఉపస్థితో హ్యనర్హస్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః ‖౧౬‖ అంతర్దా

ర్చితుమిచ్ఛసి - తస్య తే ఊర్జితః కామః కృతః ఖలు - తవ శ్రద్ధయా సర్వం కృతమేవేత్యర్థః ‖౨‖౩‖ కతరేణేతి ‖ కతరేణ కేన మార్గేణ - గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః ‖౪‖ తస్యేతి ‖ గహనగోచరః దుష్ప్రవేశప్రదేశసంచారణశీలః ‖౫‖౬‖ కచ్చిదితి ‖ రామస్య దుష్టః న వ్రజసికచ్చిత్ - రామస్య ద్రోహం కర్తుం న వ్రజసికచ్చిదిత్యర్థః ‖౭‖౮‖ మాభూదితి - యత్ యస్మిన్కాలే త్వయా ఆశంకితం కష్టం రామే ద్రోహరూపం జాయతే - స కాలోపి మాభూత్ - కుతః రాఘవః మే జ్యేష్ఠో భ్రాతా - అతఏవ మమ పితృసమః - అతః మాం శంకితుం నార్హసీతి సంబంధః ‖౯‖ ౧౦‖ ౧౧‖ ౧౨‖ ౧౩‖ ౧౪‖ ౧౫‖ రామేతి ‖ అనర్హస్య శోకానర్హస్య ధర్మం ప్రేక్షత ఇతి ధర్మప్రేక్షః తస్య ధర్మదృష్టేరిత్యర్థః - తాదృశః వాచామగోచరః శోకః ఉపస్థితః ప్రాప్తః ‖౧౬‖ అంతరితి ‖ దహనః శోకాగ్నిః రాఘవం భరతం వనదావాగ్ని

శం - గూఢోఽగ్నిరివకోటరాగ్నిరివ - అంతరారభ్యబహిరగహన్ - అంతస్స్థో హ్యాత్మాదహ్యతే - అదాహ్యస్త్వం కేవలాగ్నేర్హి ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృత ఇతి ॥ శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం - ప్రసృతః - భరత ఇతి శేషః - స్వేదశ్శోకాగ్నిసంభవ ఇతి పాఠస్తు నదృష్టాంతానురూపః - స్వేదం ప్రసృతః హిమం ప్రసృత ఇత్యత్ర గత్యర్థత్వాత్ కర్తరి క్తః ॥ ౧౮ ॥ భరతస్య దుఃఖశైలత్వేన రూపయతి ధ్యానేత్యాదినా ॥ ధ్యాననిర్దరశైలేన - దరో గర్తః - తస్మాన్నిర్గతం నిర్దరం - శిలానాం సమూహః శైలం - రామవిషయధ్యానమేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన - ధ్యానస్య నిరంతరత్వేన దరీవిదీర్ణశిలాపఙ్క్తిసామ్యం - వివిధం నిశ్శ్వసితం వినిశ్శ్వసితం తదేవ ధాతుర్యస్మిన్ - వివిధత్వసామ్యాత్ - దైన్యం కరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తినైముఖ్యం - తస్య పాదపసామ్యం నిబోధరూపతయా - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకాదయ ఏవ శృంగిణః కృష్ణసారాదయో యస్మిన్ తేన - యద్వా - శోకాయాసాధిభిశ్శృంగిణా శృంగవతా - పృథుత్వసామ్యాత్ - ప్రమోహానంతసత్త్వేన - ప్రమోహా ఏవ అనంతాని సత్త్వాని జంతవో యస్మిన్ తేన - ప్రత్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః । ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్ - సంతాపౌషధివేణునా - సంతాపా ఏవ ఓషధయో వేణవశ్చ యస్మిన్ తేన - ఓషధివేణుసామ్యం దుష్ప్రవేశత్వాత్ - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః - మహతా అతిగురుణా - మజ్జతేతి పాఠే - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్శ్వసన్నితి ॥ వినిశ్శ్వసన్ చింతాతిరేకేణ శ్వాసం కుర్వన్ - భృశదుర్మనాః అత్యంతకలుషహృదయః - ప్రమూఢా నష్టా సంజ్ఞా యస్య సః - ప్రమూఢసంజ్ఞః - అతఏవ పరమాపదం మరణాయార్థసంపత్తిరూపాం మూర్ఛాం గతః - శమం జ్వరశాంతిం - అయూథగతః - యూథాత్ భ్రష్ట ఇత్యర్థః - యూథహత ఇతి పాఠే హతయూథ ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అథ గుహస్సమాగత ఇత్యాహ గుహేనేతి ॥ సజనస్సపరివారః - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - భరతః గుహేన సార్ధం సహ సమాగతః - అథ గుహస్సుదుర్మనాః భరతక్లేశదర్శనేన భరతాదపి భృశం దుర్మనాస్సన్ - భరతం - అగ్రజం ప్రతి అగ్రజం లక్షీకృత్య - సమాశ్వాసయత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశీతితమస్సర్గః - ✽✽✽✽✽✽✽

ఆచచక్ష ఇత్యాది ॥ అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపసమీచీనస్వభావం - ఆచచక్ష ఇత్యాది - భగవద్విషయోపదేశే నూతనపురాతనవిభాగో నాస్తి - దేశికావక్తారః - సాదరాః శ్రోతార ఇత్యాహ - ఆజీవదర్థే - స్వవాగింద్రియవిషయమేవాపదత్ - నతు కాత్స్న్యేన - అథ భరతస్వభావజ్ఞానానంతరం - సద్భావం బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధ ఇతి సత్త్వాద్వ్యాప్తం స్వభావం - లక్ష్మణస్య మహాత్మనః - పయోధిం పాణినా పరిచ్ఛేత్తుముద్యుక్తః - భరతాయాప్రమేయాయ - ఏతాదృశస్యోపదేష్టేతి నాస్తి - గుహో గహనగోచరః - వనస్య

హేనదహనస్సంతాపయతి రాఘవమ్ । వనదాహాభిసంతప్తం గూఢోఽగ్నిరివ పాదపమ్ ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృతస్సర్వగాత్రేభ్యస్స్వేదం శోకాగ్నిసంభవమ్ । యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాన్ ప్రసృతో హిమమ్ ॥ ౧౮ ॥ ధ్యాననిర్దరశైలేన వినిశ్శ్వసితధాతునా । దైన్యపాదపసంఘేన శోకాయాసాధిశృంగిణా ॥ ౧౯ ॥ ప్రమోహానంతసత్త్వేన సంతాపౌషధివేణునా । ఆక్రాంతో దుఃఖశైలేన మజ్జతా కైకయీసుతః ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్శ్వసన్వై భృశదుర్మనాస్తతః ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః । శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో యూథహతో యథర్షభః ॥ ౨౧ ॥ గుహేన సార్ధం భరతస్సమాగతో మహానుభావస్సజనస్సమాహితః । సుదుర్మనాస్తం భరతం తదా పునర్గుహస్సమాశ్వాసయదగ్రజం ప్రతి ॥ ౨౨ ॥ ✽✽✽✽✽✽✽✽

✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచాశతితమస్సర్గః ✽✽✽✽✽✽✽✽✽

ఆచచక్షేఽథ సద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః । భరతాయాప్రమేయాయ గుహో గహనగోచరః ॥

సంతప్తం పర్యంతవనదాహేనాప్యశుష్కం గూఢోఽగ్నిః కోటరసక్తోఽగ్నిః ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృత ఇతి ॥ శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం ప్రసృతః భరత ఇతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ధ్యాననిర్దరేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ధ్యాననిర్దరశైలేన దరో విదారణం తస్మాన్నిర్గతం నిర్దరం శిలానాం సమూహః శైలః - విదారణరహితస్థూలపాషాణ ఇత్యర్థః - ధ్యానమేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకశ్చ ఆయాసశ్చ ఆధిశ్చ తా ఏవ శృంగాణి యస్మిన్ తేన - ప్రమోహానంతసత్త్వేన ప్రమోహా ఏవానంతసత్త్వాని జగతవో యస్మిన్ - సంతాపౌషధివేణునా సంతాపా ఏవౌషధయశ్చ వేణవో యస్మిన్ - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా దుఃఖశైలేన దుఃఖరూపపర్వతేన - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః । మహతేతి వా పాఠః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్శ్వసన్నితి ॥ యూథహతః హతయూథః - యూథగత ఇతి పాఠే - యూథాన్నిర్గత ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ గుహేనేతి ॥ సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - సజనః సపరివారః అగ్రజం ప్రతి సమాగతో భరతః - గుహేన సార్ధం సుదుర్మనాః సుదుఃఖితః అభూదితి శేషః । తం భరతం గుహః పునః గుహస్తు తదా సమాశ్వాసయదితి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచాశీతితమస్సర్గః - ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽

ఆచచక్ష ఇతి ॥ అథాశ్వాసనానంతరం సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం - సమీచీనస్వభావం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉచిత ఇతి ॥ తస్య రామస్య

వృత్తోదితాం తత్ర వ్యాఖ్యా... అనిజ్ఞాతచారం - యద్వా - రామవిరహేణకుత్రచిత్ కుంజే స్థితః తద్దేశే యాగమనేన ముత్తాః నిర్గతః॥ ౧ ॥ భరతస్య రామవిషయస్నేహమభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం పూర్వవృత్తాంతమాహ తం జాగ్రతమిత్యాదినా ॥ భ్రాతృగుప్త్యర్థం - అత్యంతం జాగ్రతం - శరచాపాసిధారిణం - ఏకహస్తేశరయుక్తచాపం అపరహస్తే అసిం చ దధానమిత్యర్థః - గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైః యుక్తం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉచితం ఇతి ॥ తస్య రామస్య ॥ ౪ ॥ నహీతి ॥ మోత్సుకో భూః - అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణౌత్సుక్యం మా కృథా ఇత్యర్థః - ఏతత్ రక్షణం ప్రతీతవాగ్రతః - అనృతం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం - న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ స్వసైన్యస్యైహికమాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్తమిత్యాహ అస్యేత్యాదినా ॥ ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిం - కేవలాం న్యాయప్రాప్తామితి యావత్ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ నేతి ॥ మే విదితమిత్యత్ర అవిదితమితి పదచ్ఛేదః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ మహాతేతి ॥ తపసా అనశనేన - పరిశ్రమైః - యజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః - ఏకః ముఖ్యః - నిక్షేముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యమరః ॥ ౧౨ ॥ ప్రవ్రాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ అస్మిన్నితి ॥ వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి ॥ ౧౩ ॥ వినద్యేతి ॥ సుమహానాదం వినద్య - కృత్వేత్యర్థః - అద్య స్త్రియః ఉపరతా ఇతి మన్యే ఇత్యుపస్కార్యం - నివేశనం నివేశనం చ ॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యేతి ॥ సర్వే తే జీవేయురితి నాశంసే - యది జీవేయుః మాం శర్వరీమేవేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ జీవేదితి ॥ శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షేచ్ఛయా - వీరసూః కౌసల్యా దుఃఖితేతి యత్ - అతో వినశిష్యతి - దుఃఖితాయా అపి పాలనసమీచీనః తత్స్థేయా దుఃఖితా వీరసూః కౌసల్యా సాతు వినశిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాంతమితి ॥ అతిక్రాంతమతిక్రాంతం - సర్వం ప్రయోజనమతీత్యేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ సిద్ధార్థా ఇతి ॥ వృత్తం అతీతం - మృతమితి యావత్ ॥ ౧౮ ॥ రమ్యచత్వరసంస్థానామిత్యాది ॥ హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి - ప్రాసాదా దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - తైస్సంపన్నాం సమృద్ధాం - సర్వరత్నవిభూషితాం సర్వైః శ్రేష్ఠవస్తుభిరలంకృతాం - తూర్యనాదవినాదితాం - తూర్యస్వనత్రిగీ

౧ ॥ తం జాగ్రతం గుణైర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణమ్। భ్రాతృగుప్త్యర్థమత్యంతమహం లక్ష్మణమబ్రువమ్॥ ౨ ॥ ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముపకల్పితా। ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాస్యాం సుఖం రాఘవనందన ॥ ౩ ॥ ఉచితోఽయం జనస్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః। ధర్మాత్మం స్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయమ్॥ ౪ ॥ నహి రామాత్ప్రియతరో మమాస్తి భువి కశ్చన। మోత్సుకోభూర్బ్రవీమ్యేతదప్యసత్యం తవాగ్రతః॥ ౫ ॥ అస్య ప్రసాదాదాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహద్యశః। ధర్మావాప్తిం చ విపులామర్థావాప్తిం చ కేవలామ్॥ ౬ ॥ సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా। రక్షిష్యామి ధనుష్పాణిస్సర్వైః స్వైర్జ్ఞాతిభిస్సహ॥ ౭ ॥ నహి మే విదితం కించిద్వనేఽస్మిన్ చరతస్సదా। చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం యుధి॥ ౮ ॥ ఏవమస్మాభిరుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా। అనునీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా॥ ౯ ॥ కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా। శక్యా నిద్రా మయా లబ్ధుం జీవితం వా సుఖాని వా॥ ౧౦ ॥ యో న దేవాసురైస్సర్వైః శక్యః ప్రసహితుం యుధి। తం పశ్య గుహ సంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా॥ ౧౧ ॥ మహతా తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః। ఏకో దశరథస్యైష పుత్రస్సదృశలక్షణః॥ ౧౨ ॥ అస్మిన్ ప్రవ్రజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి। విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్రమేవ భవిష్యతి ॥ ౧౩ ॥ వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతాః స్త్రియః। నిర్ఘోషోపరతం తాత మన్యే రాజనివేశనమ్॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ। నాశంసే యది జీవేయుస్సర్వే తే శర్వరీమిమామ్॥ ౧౫ ॥ జీవేదపి చ మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా। దుఃఖితా యా తు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాంతమతిక్రాంతమనవాప్య మనోరథమ్। రాజ్యే రామమనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి॥ ౧౭ ॥ సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే। ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపమ్॥ ౧౮ ॥ రమ్యచత్వర

తవగుప్త్యర్థమితి పాఠే - తత్కృతాయా రామగుప్తేస్తదర్థం ॥ ౪ ॥ నహీతి ॥ రామాదన్యః ప్రియతరో భువి నాస్తి మోత్సుకో భూః ఉత్సుకో మాభూః - అస్మిన్నర్థే విస్మయం మాగాః ఇదమసత్యమితి ఆహ బ్రవీమ్యేతదితి రామం రక్షిష్యామీత్యేతద్వచనం తవాగ్రతః అసత్యం బ్రవీమ్యపి అసత్యం బ్రవీమి కిం। న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః - స్వసైన్యస్యైహికాముష్మికఫలం రామాయత్తమిత్యాహ ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనభూతాం అస్య రామస్య ప్రసాదాదేవేత్యాశంసే ఇతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ మహాతేతి ॥ ఏకః ముఖ్యః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ కౌసల్యేతి ॥ సర్వే తే జీవేయురితి నాశంసే యది జీవేయుః ఇమాం శర్వరీమేవేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాంతమితి ॥ రాజ్యే రామమనిక్షిప్య తాదృశమనోరథమనవాప్య మే పితా వినశిష్యతి యతః - అతః అతిక్రాంతమతిక్రాంతం సర్వప్రయోజనం అతీత్య గతం వ్యర్థం గతమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ రమ్యేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి - ప్రాసాదా దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - త

తాదికస్యనాదేనవినాదితాం - హర్మ్యాదిషుకృతప్రతిధ్వనిమిత్యర్థః - సర్వకల్యాణైస్సర్వమంగళైస్సంపూర్ణాం - పర్వోత్సవైస్సం పూర్ణాంవా - ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం - ఆరామాః ఉపవనాని - ఉద్యానానిరాజ్ఞామసాధారణవనాని - తైస్సమృద్ధాం - సమాజో త్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ అపీతి ॥ సత్యప్రతిజ్ఞేనతీర్ణవనవాసప్రతిజ్ఞేన - రామేణప్రవిశేమహి - పురీమితిశే షః ॥ ౨౨ ॥పరిదేవయమానస్యేతి ॥ తిష్ఠతోరాజపుత్రస్య - రాజపుత్రసంబంధినీశర్వరీఅత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేనరాత్రింయాపి తవానిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ జటాధరావితి ॥ వ్యపేక్షమాణౌనర్వతోదత్తావధానౌ॥ ౨౫॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ❀❀ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షడశీతితమస్సర్గః ❀❀

గుహస్యేతి ॥ యత్రతత్రైవ - యత్రక్షణేఅప్రియంశ్రుతం తత్రైవేత్యర్థః యద్వాయత్రవిషయేఅప్రియంశ్రుతంతత్రైవధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటంజాతమితిచింతాపారవశ్యం ప్రాప్తఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥సుకుమారఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తం కాలంపరమదుర్మనాస్సన్ సహసాపపాత - ససాదేతివాపాఠః - సుకుమారఇత్యాదినాతదవస్థానర్హత్వము చ్యతే ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ తదవస్థమితి ॥ అనంతరస్థితః నిరంతరంసమీపేస్థితః॥ ౪॥ ౫॥ తాఇతి ॥ అనుసృత్యసమీపంప్రాప్య ॥ ౬ ॥ వత్సలేతి॥ ఉపగూ హ్యపరిష్వజ్య ॥ ౭ ॥పుత్రేతి ॥ నహిభరతస్యవ్యాధిశ్చాతుర్థికః - అపితురామవిరహఏవ - రామవిరహః తేశరీరంబాధతేకచ్చిదిత్యర్థః అద్యేతి - రామోవనంగతః - చక్రవర్తీతుసంస్థితః-అతస్త్వమేవేదానీమస్మాకంరక్షకఇతినార్థః - కింతురామోభవతోముఖమేవద్ర ష్ట్వా దృష్ట్వానపునరనాగతోభవేత్ - అవశ్యమాగమిష్యతీత్యేతదవేక్ష్యవయంజీవామః- భవాన్నాస్తీతిశ్రుతంచేత్ కఇమాందిశమవలోకయేత్ ॥౮॥ ౯॥ కచ్చిదితి ॥లక్ష్మణేవిషయే - త్వయా - ఏకపుత్రాయాః- మమేతిశేషః ॥౧౦॥ సఇతి ॥ పరిసాంత్వ్య -త్వచ్ఛంకితంకిమపిన భవే

సంస్థానాంసువిభక్తమహాపథామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాంసర్వరత్నవిభూషితామ్ ॥❀॥గజాశ్వరథ సంబాధాంతూర్యవాదవినాదితామ్। సర్వకల్యాణసంపూర్ణాంహృష్టపుష్టజనాకులామ్॥ ❀ ॥ఆరామో ద్యానసంపూర్ణాంసమాజోత్సవశాలినీమ్। సుఖితావిచరిష్యంతిరాజధానీంపితుర్మమ॥ ౨౧॥అపిసత్య ప్రతిజ్ఞేనసార్ధంకుశలినావయమ్। నివృత్తేసమయేహ్యస్మిన్ సుఖితాఃప్రవిశేమహి॥ ౨౨ ॥పరిదేవయ మానస్యతస్యైవంసుమహాత్మనః। తిష్ఠతోరాజపుత్రస్యశర్వరీసాత్యవర్తత॥ ౨౩ ॥ప్రభాతేవిమలేసూ ర్యేకారయిత్వాజటాఉభౌ। అస్మిన్ భాగీరథీతీరేసుఖంసంతారితౌమయా॥ ౨౪॥జటాధరౌతౌద్రుమచీర వాససౌమహాబలౌకుంజరయూథపోపమౌ। వరేషుచాపాసిధరౌపరంతపౌవ్యపేక్షమాణౌసహసీతయా గతౌ॥ ౨౫ ॥ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడశీతితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

గుహస్యవచనంశ్రుత్వాభరతోభృశమప్రియమ్। ధ్యానంజగామతత్రైవయత్రతచ్ఛ్రుతమప్రియ మ్॥ ౧॥సుకుమారోమహాసత్త్వస్సింహస్కంధోమహాభుజః। పుండరీకవిశాలాక్షస్తరుణఃప్రియదర్శనః॥ ౨॥ ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తంతు కాలంపరమదుర్మనాః।పపాతసహసాతోత్త్రైర్హృదివిద్ధఇవద్విపః॥౩॥

తదవస్థంతుభరతంశత్రుఘ్నోనంతరస్థితః।పరిష్వజ్యరురోదోచ్చైర్విసంజ్ఞశ్శోకకర్శితః॥౪॥తతస్సర్వా స్సమాపేతుర్మాతరోభరతస్యతాః।ఉపవాసకృశాదీనాభర్తృవ్యసనకర్శితాః॥ ౫ ॥తాశ్చతంపతితం భూమౌరుదంత్యఃపర్యవారయన్ । కౌసల్యాత్వనుసృత్యైనందుర్మనాఃపరిషస్వజే॥౬ ॥వత్సలాస్వంయ థావత్సముపగూహ్యతపస్వినీ। పరిపప్రచ్ఛభరతంరుదంతీశోకలాలసా॥ ౭ ॥పుత్రవ్యాధిర్నతేకచ్చిచ్ఛ రీరంపరిబాధతే।అద్యరాజకులస్యాస్యత్వదధీనంహిజీవితమ్॥❀॥త్వాందృష్ట్వాపుత్రజీవామిరామేసభ్రా తృకేగతే। వృత్తేదశరథేరాజ్ఞినాథఏకస్త్వమద్యనః॥ ౯ ॥కచ్చిన్నలక్ష్మణేపుత్రశ్రుతంతేకించిదప్రియ

రామాఉపవనాని - ఉద్యానానిరాజసాధారణవనాని - సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీమిత్యర్థః ॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ అపీతి॥స త్యప్రతిజ్ఞేనరామేణ ॥ ౨౨॥ పరీతి ॥ పరిదేవయమానస్యరాజపుత్రస్యసతః శర్వరీఅత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేనరాత్రిఃయాతేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ప్రభాతఇతి ॥ ప్రభాతేసూర్యేవిమలేసతి- అస్మిన్ భాగీరథీతీరేజటాః కారయిత్వాస్థితావుభౌసుఖంమయా-సంతారితౌ గంగామి తిశేషః ॥ ౨౪॥జటేతి ॥ వ్యపేక్షమాణౌనిరపేక్షావిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయో ధ్యాకాండటీకాయాం - షడశీతితమస్సర్గః - ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ గుహస్యేతి॥ ధ్యానంజగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటంజాతమితిచింతాంప్రాప ఇత్యర్థః॥ ౧॥సుకుమారఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవా క్యం ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తంకాలంపరమదుర్మనాస్సన్ సహసాపపాత ససాదేతివాపాఠః॥ ౨॥ ౩ ॥తదవస్థమితి॥అనంతరస్థితః ఆసన్నస్థితః ॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ కచ్చిదితి॥ఏకపుత్రాయాః మమేతిశేషః॥౧౦॥సఇతి॥పరిసాంత్వ్యత్వచ్ఛంకితంకిమపినాస్తీత్యాశ్వాస్య॥౧౧॥౧౨॥సో

దితివదర్థః ప్రతిసాంత్వే ఇత్యర్థః || ౧౧ || ౧౨ || స ఇతి || గుహః పృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్షస్సన్ - రామే యద్విధం యాదృశముపచారాదికం ప్రతిపేదే - అకరోదితి యావత్ - తదబ్రవీత్ - చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే || ౧౩ || అన్నమితి ఉచ్చావచం నానావిధమిత్యర్థః - భక్ష్యాః భక్షణీయాన్యపూపాదీని - అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం బహు చేతి - అన్యచ్చ బహుచోష్యలేహ్యాదికముపాహృతం || ౧౪ || తత్సర్వమితి || రామః - తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యజ్ఞాసీత్ - పునర్నీయతామిత్యనుజ్ఞాతవాన్ - క్షత్రధర్మం - దానమేవ క్షత్రధర్మః న త్వాదానమితి - అత్ర హీనజాతిపరిగ్రహత్వాత్ త్యాజ్యత్వం వ్యాఖ్యానం బుభుక్షిస్తు స్వీకరిష్యతీత్యాహుః || ౧౫ || ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతుమాహ నేత్యాదినా ఇత్యనునీతా వయమిత్యనేన స్వాంఘ్రిభక్తాగ్రేసరగుహసమర్పితఫలాదేర్భక్తిపూతత్వేన శబరీవిదురాదిన్యాయేన పరమభోగ్యతయా స్వీకార్యత్వేఽపి స్వప్రియతమపితృమాతృప్రముఖబహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భారానుభవజనితవైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికీర్షయా చ గుహసమర్పితం న ప్రతిజగ్రాహ రామ ఇతి చ గుహేనాపి విదితమితి గమ్యతే || ౧౬ || లక్ష్మణేనేతి || ఔపవాస్యం ఉపవాసం - స్వార్థే ష్యఞ్ || ౧౭ || తత ఇతి || జలశేషేణ రామపీతజలశేషేణ - అకరోత్ - పానమితి శేషః - వాగ్యతాః నియతవాచః - సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదికమస్త్యేవ - సంహితాః సమాహితాః || ననుపూర్వం పురోవాదే - తతస్సీరోత్తరాసంగస్సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం - జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమిత్యుక్తం || కథమత్రానువాదే ప్రథమం జలాదానం పశ్చాత్ సంధ్యోపాసనం చోచ్యతే - సత్యం - తత్రైవ క్రమః ఇహ తు గుహానీతాన్నానంగీకారే కింభుక్తవాన్ రామ ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీతమితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమముక్త్వా అథ సంధ్యోపాసనముక్తమితి న దోషః || ౧౮ || సౌమిత్రిరితి || తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం - స్వయం - బర్హీంషి కుశాన్ - బర్హిర్నా గ్నాన నాకుశ ఇతి వైజయంతీ | ఆనీయ - రాఘవకారణాత్ రాఘవనిమిత్తం - శుభం పవిత్రం - స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తీర్ణం - శయనమితి యావత్ అకరోత్ కృతవాన్ || ౧౯ || తస్మిన్నితి || పాదౌ ప్రక్షాల్య - గంగాతీరగమనకృతపంకశోధనం కృత్వేత్యర్థః - ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం - సీతాయాస్తూదకప్రదానేనేతి బోధ్యం - అపచక్రామ శయనకాలే సమీపవర్తనస్యానుచితత్వాద్దూరే స్థితః || ౨౦ || ఏతదితి || శయితౌ - గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా || ౨౧ || నియమ్యేతి || పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే ఇషుధీ తూణీరద్వయం - నియమ్య బద్ధ్వా - శూరాణాం సవ్యాపసవ్యప్రయోగార్థమిషుధిద్వయధారణమస్తి - తలాంగులిత్రవాన్ - తలం జ్యాఘాతవారణమిత్యమరః | ఉద్యోహ్య ధృత్వా - అస్య పరితః అతిష్ఠత్ - సర్వతో రక్షణార్థం ప్రదక్షిణం చచారేత్యర్థః - నిశాం నిశాయాం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - కేవలమిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం

మపుత్రే వాఽప్యేకపుత్రాయాస్సహభార్యే వనం గతే || సముపాగతం సమాశ్వాస్య రుదన్నేవ మహాయశాః | కౌసల్యాం పరిసాంత్వ్యేదం గుహం వచనమబ్రవీత్ || ౧౧ || భ్రాతా మే క్వావసద్రాత్రౌ క్వ సీతా క్వ చ లక్ష్మణః | అస్వపచ్ఛయనే కస్మిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే || ౧౨ || సోఽబ్రవీద్భరతం పృష్టో నిషాదాధిపతిర్గుహః | యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే ప్రియహితేఽతిథౌ || ౧౩ || అన్నముచ్చావచం భక్ష్యాః ఫలాని వివిధాని చ | రామాయాభ్యవహారార్థం బహు చోపహృతం మయా || ౧౪ || తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీద్రామస్సత్యపరాక్రమః | న తు తత్ప్రత్యగృహ్ణాత్ స క్షత్రధర్మమనుస్మరన్ || ౧౫ || న హ్యస్మాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా | ఇతి తేన వయం రాజన్ననునీతా మహాత్మనా || ౧౬ || లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః | ఔపవాస్యం తదాకార్షీద్రాఘవస్సహ సీతయా || ౧౭ || తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మణోఽప్యకరోత్తదా | వాగ్యతాస్తే త్రయస్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః || ౧౮ || సౌమిత్రిస్తు తతః పశ్చాదకరోత్స్వాస్తరం శుభమ్ | స్వయమానీయ బర్హీంషి క్షిప్రం రాఘవకారణాత్ || ౧౯ || తస్మిన్ సమావిశద్రామస్స్వాస్తరే సహ సీతయా | ప్రక్షాల్య చ తయోః పాదావపచక్రామ లక్ష్మణః || ౨౦ || ఏతత్తదింగుదీమూలమిదమేవ చ తత్తృణమ్ | యస్మిన్ రామశ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం శయితావుభౌ || ౨౧ || నియమ్య పృష్ఠే తు త

బ్రవీదితి || గుహః పృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనేన స్వావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్షస్సన్ - రామే యద్విధం యాదృశముపచారం ప్రతిపేదే అకరోదిత్యర్థః - తదబ్రవీత్ చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే || ౧౩ || ౧౪ || తత్సర్వమితి || రామస్తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యర్పయామాస || ౧౫ || ౧౬ || లక్ష్మణేనేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం || వాగ్యతాస్సంధ్యాముపాసత | రాఘవః లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత్వా ఔపవాస్యముపవాసం ఔపవస్తమితి పాఠే స్వయమేవార్థః లక్ష్మణోఽప్యకరోత్ - ఔపవాసమిత్యనుషంగః || ౧౭ || ౧౮ || సౌమిత్రిరితి || స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తరం శయనమిత్యర్థః - బర్హీంషి కుశాని || ౧౯ || ౨౦ || ౨౧ || నియమ్యేతి || తలాంగులిత్రవాన్ - తలం జ్యాఘాతవారణం - అంగులిత్రమంగులిత్రాణం - తదుభయవాన్ - ఇషుధీ తూణీరావుపోహ్య ధృత్వా - కేవలమిత్యనేన లక్ష్మణ

లక్ష్మణస్యోచ్యతే ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ అహం చోత్తమబాణచాపధృక్ ఏకో భ్రాతా నగరాద్వనాని నిరగమయత్ - అయమపరస్సు పిత్రాజ్ఞాయాం కిమపి కుర్యాదితి శంకయా సజ్జాయుధస్సన్ యత్ర యత్ర స లక్ష్మణస్స్థితః తత్ర తత్ర స్థితోఽభవం - ప్రతిపన్నం పదమనుసృతవానభవమిత్యర్థః - అతంద్రిభిర్జ్ఞాతిభిరాత్తకార్ముకైః మమ సరికరాశ్చ - అయం వనచరో నిషాదజాతీయః - రామం కించిత్ కరిష్యతీతి ఏతేన చ స్వహా రామ ఇతి సావధానా మాం ప్రతిపదమన్వసరన్నిత్యర్థః - ఏవమస్థానే భయశంకిభిః కృతం - వస్తుతస్సన్ కేనచిత్ పరిభావ్య ఇత్యాహ మహేంద్రకల్పమితి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తాశీతితమస్సర్గః

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ నిపుణం - సావధానమిత్యర్థః - తేన రామేణ - ఇహ భూమౌ - శర్వరీ శయితా - శర్వర్యాం శయనం కృతం - నిష్ఠయా అధికరణత్వస్యాభిహితత్వాచ్ఛర్వరీశబ్దాత్ ప్రథమా - ఇదమేషామాసితమితివత్ - ఇదమస్య విమర్దితమిత్యత్రాప్యధికరణే నిష్ఠా క్తస్య చ వర్తమానే ఇతి కర్తరి షష్ఠీ - అస్మిన్నేతత్ తృణకం విమర్దనమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ మహాభాగేతి ॥ మహాభాగేన మహానుభావేన - దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా ॥ ౩ ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణ ఇతి ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణే అజినరూపోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే - అజినశబ్దేన - కదలీ కందలీ చీనశ్చమూరుప్రియకావపి । సమూరుశ్చేతి హరిణా అమీ అజినయోనయ ఇత్యుక్తకదల్యాద్యజినం వివక్షితం ॥ వరాస్తరణసంచయే - వరాణి అమూల్యాని - ఆస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే సమూహే - పర్యంకానాం బహుత్వం శీతోష్ణాదికాలోచితాంతర్గృహశిరోగృహాదిబాహుళ్యాత్ - యద్వా మార్దవాతిశయాయ అనేకాస్తరణత్వం - అతిమృదుత్వాదజినస్యోపర్యాస్తరణత్వం ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేష్విత్యాది ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్యప్రాసాదశిఖరేషు - వలభీషు కూటాగారేషు కూటాగారేతు వలభీర్వైజయంతీ । హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తే - వరాస్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు పుష్పసంచయచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు - చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు - పాండరాభ్రప్రకాశేషు తద్వద్ధవళేషు - శుకసంఘరుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ మత్వర్థీయః - ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు - శీతవత్సు శైత్యవత్సు - శీతం గుణే ఇత్యమరః । సుగంధిషు - ఘనసారాదిభిరితి శేషః - ఉషిత్వా - శయిత్వేత్యర్థః - ఉపరి ప్రతిబోధోక్తః - మేరుతుల్యత్వే హేతుః కృతకాంచనభిత్తిష్వితి - గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతైః సహ నుగుణవీణాదిరావైః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాపాణిచరణనూపురకంకణాద్యాభరణశింజితైః - మృదంగవరశబ్దైః మర్మళవిశేషధ్వనిభిశ్చ - సతతం ప్రతిబోధితః - అథ ప్రబోధనానంతరం - కాలే ప్రాతఃకాలే - వందిభిః కర్తృభిః - సూతమాగధైశ్చ - గాథాభిః గద్యవిశేషైః - పాఠభేదః - పద్యవిశేషైః - స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధైశ్చ - వందితః స్తుతః వదిరభివాదనస్తుత్యోరితి ధాతుః - పరంతపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః - పాఠభేదః అథ రాజ్యశిక్షణపరో రామః ॥ కథం భూమౌ కేవలాయాం శేతే - కథం శ్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే - కథమేకాకీ తిష్ఠతీతి చోపస్థాయకం - గమ్యమానత్వాదప్రయోగః - యశ్చ నింబం పరశునా యశ్చై

లాంగులిత్రవాన్ శరైస్సుసంపూర్ణౌ విషుధీ పరంతపః । మహద్ధనుస్సజ్యముపోహ్య లక్ష్మణో నిశామతిష్ఠత్ పరితోఽస్య కేవలమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతస్త్వహం చోత్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం తత్ర స యత్ర లక్ష్మణః । అతంద్రిభిర్జ్ఞాతిభిరాత్తకార్ముకైః మహేంద్రకల్పం పరిపాలయంస్తదా ॥ ౨౩ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తాశీతితమస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వా నిపుణం సర్వం భరతస్సహ మంత్రిభిః । ఇంగుదీమూలమాగమ్య రామశయ్యామవేక్ష్య తామ్ ॥ ౧ ॥ అబ్రవీజ్జననీస్సర్వా ఇహ తేన మహాత్మనా । శర్వరీ శయితా భూమావిదమస్య విమర్దితమ్ ॥ ౨ ॥ మహాభాగకులీనేన మహాభాగేన ధీమతా । జాతో దశరథేనోర్వ్యాం న రామస్స్వప్తుమర్హతి ॥ ౩ ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణే వరాస్తరణసంచయే । శయిత్వా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శేతే మహీతలే ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు వలభీషు చ సర్వదా । హైమరాజతభౌమేషు వరాస్తరణశాలిషు ॥ ౫ ॥ పుష్పసంచయచిత్రేషు చందనాగరుగంధిషు । పాండరాభ్రప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ ॥ ౬ ॥ ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగం

సంబంధిశయనని ద్రా, రాహిత్యముచ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తాశీతితమస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ తేన రామేణ శర్వరీ శయితం శర్వర్యాం శయితం - అస్య రామస్య విమర్దితం విమర్దనం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ మహాభాగేతి ॥ దశరథేనేతి హేతౌ తృతీయా పంచమ్యర్థే వా ॥ ౩ ॥ అజినేతి ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణే అజినోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే - అత్రాజినశబ్దేన కదళ్యాదిమృగవిశేషాజినం వివక్షితం - వరాస్తరణసంచయే వరాణ్యమూల్యాన్యాస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు - తేషాం సంచయే సమూహే ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదేతి ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానాకారరాజగృహేషు - హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భూమాని భూతలాని యేషు తేషు - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాణాం వరాస్తరణశాలిషు ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు - ఉషిత్వా శయిత్వేత్యర్థః -

శంమధుసర్పిషా। యశ్చైనంగంధమాల్యాభ్యాంసర్వస్యకటులేపనఇత్యాదివత్ ॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ అశ్రద్ధేయమితి ॥ ఇదంరామస్యభూశయ్యాశయనాదికం - అశ్రద్ధేయంలోకేపశ్యామి - లోక్యదర్శనఇతిధాతుః - తత్రహేతుమాహనసత్యమితి - కించ - మేభావః హృదయం ముహ్యతేఖలు ముహ్యతికిము - రామస్యభూమిశయనశ్రవణాదికం భ్రమోవేత్యర్థః - అథవాఅయంపురోవృక్షశ్రవణం - స్వప్నాపేక్షయాపుల్లింగత్వం - స్వప్నఇతిమేమతిః మతం - సిద్ధాంతఇత్యర్థః - కథమన్యథాసర్వమిదమనర్హభావ్యంనసంభావ్యతఇతిభావః ॥౧౦॥ నేతి ॥ కాలేనకాలాత్ - దైవతంబలవత్తరంననూనం - కాలఏవబలీయానిత్యర్థః - యత్రయస్మాత్ - దాశరథిఃదశరథపుత్రోపిభూమావేవశయీత - తస్మాదిత్యర్థః ॥౧౧॥ విదేహరాజస్యేతి ॥ ప్రియదర్శనా - అతదర్హేత్యర్థః - దయితా - రామస్యప్రాణేభ్యోపిప్రేయసీ - శయితాశయివతీ - కర్తరిక్తః - హంతేతిశేషః ॥౧౨॥ ఇయమితి ॥ పరివర్తితంపరివర్తనం - స్వాపకాలేశ్రమాత్ శయాదితస్తతశ్శరీరపరివర్తనపథం - పరివర్తనజ్ఞాపకమాహస్థండిలఇతి - స్థండిలేభూతలే - కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైఃక్షుణ్ణంతృణంఇదమిత్యనుషంగః ॥౧౩॥ మన్యఇతి ॥ సాభరణాసుప్తా - మార్గశ్రమాదాభరణమనున్ముచ్యసుప్తవతీ - శయనోత్తమేభర్తృశయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్యశ్శ్రేష్ఠతమే - సాభరణాసుప్తేత్యత్రసూచకమాహతత్రతత్రేతి - తత్రతత్రస్థలేషు - సక్తాఃకనకబిందవఃజాంబూనదాభరణసర్ఘర్షితాస్సూక్ష్మరేణవః ॥౧౪॥ ఉత్తరీయమితి ॥ ఇహకుశాగ్రేషుఆసక్తం - ఇదమాసంజనంసువ్యక్తం - సీతయాసీతాయాః ॥౧౫॥ మన్యఇతి ॥ యాకాపిభర్తుశ్శయ్యాపతివ్రతాయాస్సుఖేతిమన్యే - యతస్సుకుమారీమైథిలీ - సతీపతివ్రతా - అస్మిన్నపిశయనేశయితాదుఃఖంనజానాతి ॥౧౬॥ హాహంతేతి ॥ హాహంతేత్యేకనిపాతఃఖేదార్థః - అహంనృశంసోస్మి నిర్ఘృణోస్మి - మమకృతేమన్నిమిత్తం - కృతేఇత్యవ్యయం ॥౧౭॥ జన్మనాశక్తిత్రయాప్రజారంజకత్వేనశరీరలక్షణేనచరాజ్యార్హోరామఃకథమేతాదృశీందుర్దశాంప్రాప్తఇతిఖిద్యతిసార్వభౌమకులేజాతఇత్యాదినాశ్లోకద్వయేన ॥౧౮॥౧౯॥ ధన్యఇతి ॥ విషమేకాలే సంకటేకాలే ॥ ౨౦ ॥ సిద్ధార్థేతి ॥ పతిమనువృత్య - వనంగతేతిసంబంధః - సంశయితాఃఅస్మత్సేవాంరామోంగీకరిష్యతినవేతిసంశయితాః ॥౨౧॥ అకర్ణధారేతి ॥ అకర్ణధారా - ప్రధానపురుషరహితేత్యావత్ - అతఏవశూన్యేవప్రతిభాతి ॥౨౨॥ అనాయకత్వేకథంరాజ్యంనిరుపద్రవంతత్రాహనచేతి ॥ కశ్చిత్సామంతః - నప్రార్థయతేఆక్రమితుంనేచ్ఛతి ॥౨౩॥ రామవీర్యంవినారక్షకాంతరశూన్యత్వమాహశూన్యసంవరణేత్యాది॥శూన్యసంవరణారక్షాంఅవిద్యమానప్రాకారరక్షకాం

ధిషు। ఉషిత్వామేరుకల్పేషుకృతకాంచనభిత్తిషు॥❁॥గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైర్వరాభరణనిస్స్వనైః।
మృదంగవరశబ్దైశ్చసతతంప్రతిబోధితః॥❁॥వందిభిర్వందితఃకాలేబహుభిస్సూతమాగధైః। గాథాభిరను
రూపాభిః స్తుతిభిశ్చపరంతపః॥ ౯ ॥అశ్రద్ధేయమిదంలోకేనసత్యంప్రతిభాతిమా। ముహ్యతేఖలుమేభా
వస్స్వప్నోయమితిమేమతిః॥ ౧౦ ॥ననూనందైవతంకించిత్కాలేనబలవత్తరమ్। యత్రదాశరథీరామో
భూమావేవశయీతసః॥౧౧॥విదేహరాజస్యసుతాసీతాచప్రియదర్శనా।దయితాశయితాభూమౌస్ను
షాదశరథస్యచ॥౧౨॥ఇయంశయ్యామమభ్రాతురిదంహిపరివర్తితమ్।స్థండిలేకఠినేసర్వంగాత్రైర్వి
మృదితంతృణమ్॥౧౩॥మన్యేసాభరణాసుప్తాసీతాస్మిన్శయనోత్తమే।తత్రతత్రహిదృశ్యంతేసక్తాఃకనక
బిందవః॥౧౪॥ఉత్తరీయమిహాసక్తంసువ్యక్తంసీతయాతదా।తథాహ్యేతేప్రకాశంతేసక్తాఃకౌశేయతం
తవః॥౧౫॥మన్యేభర్తుస్సుఖాశయ్యాయేనబాలాతపస్వినీ।సుకుమారీసతీదుఃఖంనవిజానాతిమైథిలీ॥౧౬॥
హాహంతాస్మినృశంసోహంయత్సభార్యఃకృతేమమ। ఈదృశీంరాఘవశ్శయ్యామధిశేతేహ్యనాథవత్
॥ ౧౭ ॥ సార్వభౌమకులేజాతస్సర్వలోకస్యసంమతః। సర్వలోకప్రియస్త్యక్త్వారాజ్యంసుఖమనుత్త
మమ్॥❁॥కథమిందీవరశ్యామోరక్తాక్షఃప్రియదర్శనః। సుఖభాగీనదుఃఖార్హఃశయితోభువిరాఘవః
॥౧౯॥ధన్యఃఖలుమహాభాగోలక్ష్మణశ్శుభలక్షణః। భ్రాతరంవిషమేకాలేయోరామమనువర్తతే॥౨౦
సిద్ధార్థాఖలువైదేహీపతింయానుగతావనమ్।వయంసంశయితాస్సర్వేహీనాస్తేనమహాత్మనా॥౨౧॥అక
ర్ణధారాపృథివీశూన్యేవప్రతిభాతిమా। గతేదశరథేస్వర్గంరామేచారణ్యమాశ్రితే॥౨౨॥నచప్రార్థ
యతేకశ్చిన్మనసాపివసుంధరామ్। వనేపివసతస్తస్యబాహువీర్యాభిరక్షితామ్॥౨౩ ॥శూన్యసంవరణార

మాపురాద్యాభరణానాంశింజితైః సుతిభిశ్చప్రతిబోధితః - మహితలేకథంశేతేఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ శయితి ॥ గాత్రైఃకరచరణాద్యవయవైః ॥ ౧౩॥౧౪ ॥ఉత్తరీయమితి ॥ సీతయాధృతమితిశేషః - యద్వాషష్ఠ్యర్థేతృతీయా ॥౧౫॥ మన్యఇతి ॥ యేనసైతిలీదుఃఖంనవిజానాతి - తేనకారణేనభర్తుశ్శయ్యాపతివ్రతానాంసుఖేతిమన్యఇతిసంబంధః॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥సిద్ధార్థేతి ॥ పతిమనుసృత్యవనంగతా - అతస్సిద్ధార్థావయంసంశయితాఃస్వస్వపురుషార్థవిషయసంశయంప్రాప్తాః॥౨౧॥అకర్ణేతి॥అకర్ణధారేతి ॥ కర్ణధారరహితానౌరివశూన్యానాయకరహితా ॥౨౨॥౨౩॥ శూన్యేతి ॥ శూన్యసంవరణారక్షాంవిహీనప్రాకారరక్షాం - అయంత్రితహాయ

యద్విపాః యస్యాస్తాం - అపావృతాని అపిహితాని పురద్వారాణి యస్యాస్తాం - అప్రహృష్టబలత్వమరక్షితత్వే హేతుః - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే అభిభవితుం న స్మరంతి - భక్ష్యాన్ అపూపాదీన్ - విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్ ॥౧౫॥ ఉక్తసర్వానర్థస్యాత్మమూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్తమాహ అద్యేత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం - ఆముచ్య స్వస్మిన్ సన్నజ్య - తస్యార్థం - రామార్థమిత్యర్థః - ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకే కాలే రామానుష్ఠితవ్యతిరిక్తోత్తరకాలం వనే వత్స్యామి - మిథ్యా న భవిష్యతి - ప్రతిజ్ఞేతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అభిషేక్ష్యంతీతి ॥ దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యురపి - సంభావనాయామపిశబ్దః ॥ ౨౯ ॥ ప్రసాద్యమాన ఇతి ॥ శిరసా ప్రణామపూర్వకం - స్వయం నతు మంత్రిముఖేన - నాభిపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి - ప్రసాదమితి శేషః - తతః తదా - వనే వసన్ రాఘవమనువత్స్యామి తదనుచరో భవామి - అనుచరణం నాకథమంగీకరిష్యతీత్యత్రాహ నార్హతి మాముపేక్షితుమితి - మాం - భ్రాతరం శిష్యం దాసమిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋ ❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే అష్టాశీతితమస్సర్గః ❋❋

వ్యుష్యేతి ॥ వ్యుష్య ఉషిత్వా - రాత్రిం రాత్రౌ ॥ తత్రైవ యత్ర రామో శయిష్టత త్రైవ కాల్యం ప్రత్యూషః ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్యమిత్యమరః । తస్మిన్నిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ శత్రుఘ్నేతి ॥ శత్రుఘ్న భద్రం త ఇతి సాంత్వోక్తిః - వాహినీం గంగాం - అస్మానిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౨ ॥ జాగర్మీతి ॥ నాహం స్వపిమి జాగర్మీతి భ్రాత్రా ప్రచోదితశ్శత్రుఘ్నోఽపి తమేవార్యం - యస్త్వయా చింత్యతే తమేవార్యం విచింతయన్ సన్ - అహమపి జాగర్మి న స్వపిమీత్యేవమబ్రవీత్ - తత్ర్థైవేతి పాఠే యథా త్వం తథైవాహమార్యం విచింతయన్నిత్యర్థః - చరమపర్వనిష్ఠస్య ప్రథమపర్వాధినివేశ స్త్రీత్యర్థతయేతి వ్యంజితం - తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నానంతరస్థిత ఇతి హి పూర్వముక్తం ॥ ౩ ॥ ఇతీతి ॥ సంవదతోస్సతోః - కాలే గమనోచితకాలే ॥ ౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం సాకల్యేన - యావత్తావచ్చ సాకల్య ఇత్యమరః । సహసైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ సర్వం - ఉపకరణం - అనామయం నిరుపద్రవం ॥ ౫ ॥ గుహస్యేతి ॥ రామస్యానువశః రామాయత్తః ॥ ౬ ॥

ఖామయం త్రాతహయద్విపామ్ । అపావృతపురద్వారాం రాజధానీమరక్షితామ్ ॥ ❋ ॥ అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థామనావృతామ్ । శత్రవో నాభిమన్యంతే భక్ష్యాన్విషకృతానివ ॥ ౨౫ ॥ అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా । ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్ ॥ ❋ ॥ తస్యార్థముత్తరం కాలం నివత్స్యామి సుఖం వనే । తం ప్రతిశ్రవమాముచ్య నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ వసంతం భ్రాతురర్థాయ శత్రుఘ్నో మానువత్స్యతి । లక్ష్మణేన సహ త్వార్యో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ అభిషేక్ష్యంతి కాకుత్స్థమయోధ్యాయాం ద్విజాతయః । అపి మే దేవతాః కుర్యురిమం సత్యం మనోరథమ్ ॥ ౨౯ ॥ ప్రసాద్యమానశ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం యది న ప్రపత్స్యతే । తతోఽనువత్స్యామి చిరాయ రాఘవం వనే వసన్నార్హతి మాముపేక్షితుమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే అష్టాశీతితమస్సర్గః ❋❋❋

వ్యుష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః । భరతః కాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ శత్రుఘ్నోత్తిష్ఠ కిం శేషే నిషాదాధిపతిం గుహమ్ । శీఘ్రమానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీమ్ ॥ ౨ ॥ జాగర్మి నాహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్ । ఇత్యేవమబ్రవీద్భ్రాత్రా శత్రుఘ్నోఽపి ప్రచోదితః ॥ ౩ ॥ ఇతి సంవదతోరేవమన్యోన్యం నరసింహయోః । ఆగమ్య ప్రాంజలిః కాలే గుహో భరతమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ కచ్చిత్సుఖం నదీతీరేఽవాత్సీః కాకుత్స్థ శర్వరీమ్ । కచ్చిత్తే సహసైన్యస్య తావత్సర్వమనామయమ్ ॥ ౫ ॥ గుహస్య వచనం శ్రుత్వా తత్తు స్నేహాదుదీరితమ్ । రామస్యానువశో వాక్యం భరతోఽపీదమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ సుఖా నశ్శర్వరీ రాజన్ పూజితాశ్చాపి తే వయమ్ । గంగాం తు నౌభిర్బహ్వీభిర్దాశాస్సంతారయం

ద్విపాం అసన్నద్ధాశ్వగజాం - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశోపపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే నాభిభవితుం స్మరంతి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ అద్యప్రభృతీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం రామకృతవనవాసప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః । ఆముచ్య స్వస్మిన్ సన్నజ్య - తస్యార్థం రామార్థం ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకరామానుష్ఠేయవ్యతిరిక్తోత్తరం కాలం వనే వత్స్యామి - అతః అస్య రామస్య ప్రతిజ్ఞా మిథ్యా న భవిష్యతి ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ప్రసాద్యమాన ఇతి ॥ న ప్రపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి యది ప్రార్థనామితి శేషః ॥ ౩౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - అష్టాశీతితమస్సర్గః - ❋❋❋

౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ గుహస్యేతి ॥ రామస్యానువశః రామాయత్తః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ అన్యా ఇతి ॥ అన్యాః పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తాః - నౌ

సుఖేతి ॥ సుఖాసుఖావహా - జాతేతి శేషః - రాజన్నితి రామభక్తతయా స్తౌతి - తేత్వయా ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య ॥ ౮ ॥ ఉత్తిష్ఠతేతి ॥ ప్రబుధ్యధ్వముత్తిష్ఠతేతి క్రమః - తారయిష్యామేత్యత్ర విసర్గలోప ఆర్షః - తారయిష్యామీతి చ పాఠః ॥ ౯ ॥ త ఇతి ॥ నావాం పంచశతానీత్యన్వయః - సమంతతః సర్వావతారేభ్యః ॥ ౧౦ ॥ అన్యా ఇతి ॥ అన్యాః తు ద్రాభ్యః పంచశతసంఖ్యాభ్యః అన్యాః - స్వస్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికస్సర్వతోభద్ర ఇత్యుక్తస్స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికాఖ్యా విజ్ఞేయాః - తాశ్చ సౌధద్వయసంఘటనేన సంపద్యంతే చతుర్షు కోణేషు మహాఘంటాధరాః వరాః రాజార్హతయా శ్రేష్ఠాః - శోభమానాః కనకరూషితతయా శోభమానాః యుక్తవాతాః ఫలకకుడ్యకరణేన మధ్యే మధ్యే గవాక్షనిర్మాణేన చ మహావాతనివారణాదుచితవాతాః - సుసంహతాః రాజారోహణస్థానత్వేనాయసకీలాదిభిః దృఢసంధిబంధాః - అత్ర పినావ ఆనిన్యురిత్యనుకృష్యతే ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయాదిషు మధ్యే - పాండుకంబళేన సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం - సనంది ఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం - కల్యాణీం శోభనాం ॥ ౧౨ ॥ భరతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానామన్యాసు నౌష్వారోహణక్రమమాహ కౌసల్యేత్యాదినా ॥ రాజయోషితః - ఆగతా ఇతి శేషః ॥ తత్పూర్వమంతాసాం పూర్వం - పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతాః - తే ఆరురుహుః - అనంతరం - రాజదారాః కౌసల్యాదయః ఆరురుహుః - తథైవ శకటాపణాః - శకటాశ్చాపణస్థపదార్థాశ్చారురుహుః - ఏతదారోహణం కర్తృద్వారా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ఆవాసం సేనానివేశం - ఆదీపయతాం అగ్నినా జ్వాలయతాం - రాజభటా హి నిర్గమనకాలే శ్రీసమాగమార్థమావాసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః - తీర్థం అవతరణప్రదేశం అవగాహతాం - నావారోహణార్థమహమహమికయా ఆగచ్ఛతామిత్యర్థః - స్నానం కుర్వతామితి వా - భాండాని ఉపకరణాని - ఆదదానానాం మదీయమిదం మదీయమిదమితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం - జనానాం ఘోషః త్రిదివమస్పృశత్ మహాన్ ఘోషో జాత ఇత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ పతాకిన్య ఇతి ॥ పతాకిన్యః వాయ్వాకర్షణాయ కృతపతాకాః - స్వయం సంవేతుః ఆశుగత్వేన దాశాధిష్ఠానమాత్రేణ నావా యాః సేనం జగ్ముః ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సంప్రతి తా నావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ నారీణామిత్యాది - నారీణామభిపూర్ణాః నారీభిరభిపూర్ణాః - వాజినామభిపూర్ణాః ఆరోహణార్హవాజిభిరభిపూర్ణాః - దధ్నః పూర్ణ ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూర్ణశబ్దయోగే పురణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ - తృతీయార్థే షష్ఠీ వా - యానయుగ్యం - యానాని రథశకటాదీని యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదీని - సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - మహాధనం బహుమూల్యం - బహుమూల్యం మహాధనమిత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ తా ఇతి ॥ కాండచిత్రాణి కాండే వారితునః ॥

తతస్సుమహాస్సంత్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనమ్ । ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజనమబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥
ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్రమస్తు చ వస్సదా । నావస్సమనుకర్షధ్వం తారయిష్యామ వాహినీమ్ ॥ ౯ ॥ తే
తథోక్తాస్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్ । పంచ నావాం శతాన్యాశు సమానిన్యుస్సమంతతః ॥ ౧౦ ॥ అ
న్యాస్స్వస్తికవిజ్ఞేయా మహాఘంటాధరావరాః । శోభమానాః పతాకాభిర్యుక్తవాహాస్సుసంహతాః ॥ ౧౧ ॥
తతస్స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్ । సనందిఘోషాం కల్యాణీం గుహో నావముపాహరత్ ॥ ౧౨ ॥ తామారురోహ భరతశ్శత్రుఘ్నశ్చ మహాబలః ॥ ౧౩ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యాశ్చాన్యా రాజయోషితః ॥ పురోహితశ్చ తత్పూర్వం గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే అనంతరం రాజదారాస్తథైవ శకటాపణాః ॥ ౧౪ ॥ ఆవాసమాదీపయతాం తీర్థం చాప్యవగాహతామ్ । భాండాని చాదదానానాం ఘోషస్త్రిదివమస్పృశత్ ॥ ౧౫ ॥ పతాకిన్యస్తు తా నావస్స్వయం దాశైరధిష్ఠితాః । వహంత్యో జనమారూఢం తదా సంపేతురాశుగాః ॥ ౧౬ ॥ నారీణామభిపూర్ణాస్తు కాశ్చిత్కాశ్చిచ్చ వాజినామ్ । కాశ్చిదత్ర వహంతి స్మ యానయుగ్యం మహాధనమ్ ॥ ౧౭ ॥ తాస్స్మ గత్వా పరం తీరమవరోప్య చ తం జనమ్ । నివృత్తాః కాండచిత్రాణి

స్వస్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః - యుక్తవాహాః - పర్యాప్తకర్ణధారయుక్తాః - యుక్తవాతా ఇతి పాఠే చారుఫలకభిత్తిసమావరణేన పరిమితవాతాః సుసంహతాః దృఢసంధిబంధాః సమానిన్యురిత్యనుషంగః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం ॥ ౧౨ ॥ కౌసల్యేత్యాది ॥ రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః - తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతాస్తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాప్రముఖా రాజదారాః తథైవారురుహుః - తథైవ శకటాపణాః శకటాశ్చ ఆపణాశ్చ ఆపణస్థపదార్థాశ్చ ఆరురుహుః - ఆరోపయామాసురిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ఆవాసమితి ॥ ఆవాసం సేనానివేశః తీర్థం అవతరణప్రదేశః భాండాని ఉపకరణాని ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ నారీణామితి ॥ నారీణామభిపూర్ణాః నారీభిరభిపూర్ణాః - వాజినాం ఆరోహణార్హవాజిభిరభిపూర్ణాః - యానయుగ్యం యానానిరథశకటాదీని యుగ్యాన్యశ్వాశ్వతరబలీవర్దాదీని చ యానయుగ్యం - మహాధనం బహుమూల్యం ॥ ౧౭ ॥ తాస్స్మేతి ॥ తా నావః తం జనమవరోప్య నివృత్తాః - దాశబంధుభిః దాశశ్రేష్ఠైః

విచిత్రాణి చిత్రగమనాని - క్రియంతే అక్రియంత కాండో౽స్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్విత్యమరః | దాశబంధుభిః దాశాధిపైః -
దాశస్య గుహస్య బంధుభిరితి వా - భారాభావకృతలాఘవాతిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలోచ్యతే ||౧౮|| సవై జయంతా ఇతి || సవై జయంతాః
సపతాకాః - సగృహా వా రాజానో హి గజోపరి గృహాణి నిర్మాయ గచ్ఛంతి - తరంతః ప్లవంతః - తౄ ప్లవనతరణయోః - సధ్వజాస్సగమనాః ధ్వజ
గతా - జంగమపర్వతా ఇవ ప్రకాశంతే ఇత్యర్థః ||౧౯|| నావ ఇతి || నావః క్షుద్రనావః - ప్లవైః తృణకాష్ఠనిర్మితైః - కుంభఘటైః కుంభ
రూపఘటైః - సూక్ష్మవదనా ఘటాః కుంభాః - తే హి తరణసాధనాని - న ఘటమాత్రం - బాహుభిః కేవలబాహుభిః ||౨౦|| సేతి || పుణ్యా గం
గాస్నానాదినా పూతా - ధ్వజినీ సేనా - స్వయం నతు పరప్రేరణేన - మైత్రే ముహూర్తే - దివసస్య పంచదశధా విభక్తస్య ఘటికాద్వయాత్మకే తృతీ
యే ముహూర్తే - ద్వే తు నాడ్యౌ ముహూర్తో౽స్త్రీతి వైజయంతీ | ముహూర్తసంఖ్యోక్తా బృహస్పతినా - రౌద్రస్సార్పస్తథా మైత్రః పై
త్ర్యో వాసవ ఏవ చ | ఆప్యో వైశ్వస్తథా బ్రాహ్మః ప్రాజేశైంద్రాస్తథైవ చ | ఐంద్రాగ్నో నైరృతశ్చైవ వారుణార్యమణౌ భగీ |
ఏతే హ్యహ్ని క్రమశో జ్ఞేయా ముహూర్తా దశ పంచ చేతి || పాఠభేదః - తస్య మైత్రనామత్వం వింధ్యమాధవీయే ప్రోక్తం - యథా - రౌద్రోరగమిత్ర
మఘావసుబలవిశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః ఐంద్రాగ్నమూలవరుణార్యమభగయుక్తా దివా ముహూర్తాస్స్యురితి || మైత్రే ముహూర్తే తారితా
సతీ ప్రయాగవనం యయావిత్యన్వయః - ఘటికాషట్కమేవ గంగాతరణమితి భావః - యద్వా మైత్రే ప్రయాగవనం యయావిత్యన్వయః - త
త్రాతిథ్యేన నిరవధికభోగలాభస్సుహూర్తవిశేషోక్తిః ||౨౧|| ఆశ్వాసయిత్వేతి || ఆశ్వాసయిత్వా సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసు
ఖం జుష్టిమర్థేషు జోషమితి వైజయంతీ | ఋషిప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం - పాఠభేదః - ఆశ్వాసయిత్వేతి - మహాత్మా మహామతిః స్వయం ఖి
న్నో౽ప్యఖిన్న ఇవ పరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్షః - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహస్రనామవచనాత్ || చమూం మహాజనం అవిశే
షేణ ఆశ్వాసయిత్వా మహానాయాసో వో జాత ఇతి ప్రియోక్తిభిస్సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం నివేశయిత్వా - యత్ర ప్రదేశే తే
షాం సుఖం భవతి తత్ర ప్రదేశే తాన్నివేశయిత్వా - ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం - బహువయస్కమితి యావత్ - భరద్వాజో హ త్రిభిరాయు
ర్భిర్బ్రహ్మచర్యముపాస - తం హ జీర్ణం స్థవిరం శయానమితి శ్రుతేః | ఏతేన వయోవృద్ధత్వముక్తం - జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ ఋషిమితి - ఋ
షి దర్శన ఇతి ధాతుః - భరద్వాజం - బృహతో భరద్వాజ ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం | ద్రష్టుం దర్శనపూర్వకమభివందితుం - తాదృశస్య ఋషేస్త్వ
నీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విగ్భిర్వసిష్ఠాదిభిర్వృతస్సన్ - ప్రతస్థే పద్భ్యామేవ జగామ ||౨౨|| స బ్రాహ్మణస్యేతి || బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మ
వేదః - తదధీతే బ్రాహ్మణః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ప్రత్యయః | అధీతబహువేదస్యేత్యర్థః - భరద్వాజో హ త్రిభిరాయుర్భిర్బ్రహ్మచర్య
ముపాసేత్యాదినా కాఠకే తథాభిధానాత్ | మహాత్మనో మహాజ్ఞానస్య - దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన దేవపురోహితత్వం - ఆత్మా
వై పుత్రనామాసీతి న్యాయాత్ - భరద్వాజో మమతాఖ్యాయాముచథ్యభార్యాయాం బృహస్పతేర్జాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం - ఆశ్రమమభ్యు
పేత్య - ఆశ్రమముద్దిశ్య గత్వా - ప్రథమం తస్య మహద్వనం దదర్శ - పాఠభేదః - స ఇతి బ్రాహ్మణస్య - బ్రహ్మ పరమాత్మానం - వేత్తీతి బ్రా
హ్మణః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ప్రత్యయః - ఉత్తరసర్గరీత్యా సమాధిబలేన సపది సేనాస్వాహ్వానక్షమస్యేత్యర్థః - యద్వా బ్రహ్మ బృహస్ప
తిరితి శ్రుత్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతేరపత్యం బ్రాహ్మణః - తస్య - మహాత్మనః మహాస్వభావస్య - అచింత్యశక్తేరిత్యర్థః - దేవపురోహితస్య
దేవపురోహితపుత్రత్వాత్ - ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతి శ్రుతేః | విప్రవరస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్నస్య - జన్మనా జాయతే శూద్రః క
ర్మణా జాయతే ద్విజః | వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం - బ్రహ్మ జానాతి బ్రాహ్మణ ఇత్యాదిశ్రుతేః || శ్రుతిశ్చాస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపత్తిం ద

క్రియంతే దాశబంధుభిః ||౧౮|| సవై జయంతాస్తు గజా గజారోహప్రచోదితాః | తరంతస్స్మ ప్రకాశంతే స
ధ్వజా ఇవ పర్వతాః ||౧౯|| నావశ్చారురుహుస్త్వన్యే ప్లవైస్తేరుస్తథాపరే | అన్యే కుంభఘటైస్తేరురన్యే తే
రుశ్చ బాహుభిః ||౨౦|| సా పుణ్యా ధ్వజినీ గంగాం దాశైస్సంతారితా స్వయమ్ | మైత్రే ముహూర్తే ప్రయ
యౌ ప్రయాగవనముత్తమమ్ ||౨౧|| ఆశ్వాసయిత్వా చ చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషమ్ |
ద్రష్టుం భరద్వాజమృషిప్రవర్యమృత్విగ్వృతస్సన్ భరతః ప్రతస్థే ||౨౨|| స బ్రాహ్మణస్యాశ్రమమభ్యు

కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి విచిత్రగమనాని క్రియంతే నివృత్తిసమయే భారావరోపణలఘుత్వజనితేన సౌకర్యేణ - విచిత్రగతిసహి
తం దాశై రానీయంతే ఇత్యర్థః - కాండో౽స్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్విత్యమరః | కాండచిత్రా ఇతి పాఠః ||౧౮|| సవై జయంతా ఇ
తి || సవై జయంతాః సపతాకాః ||౧౯|| నావ ఇతి || కుంభాః - అధికప్రమాణాః - ఘటా న్యూనప్రమాణాః ||౨౦|| సేతి || మైత్రే ముహూర్తే
దివా పంచదశఘటికాముహూర్తేషు తృతీయో ముహూర్తః తస్మిన్ - తథా చోక్తం రౌద్రస్సార్పస్తథా మైత్రః పైత్ర్యో వాసవ
ఏవ చ | ఆప్యో వైశ్వస్తథా బ్రాహ్మః ప్రాజేశైంద్రాగ్న ఉచ్యతే | ఐంద్రో నైరృతిశ్చైవ వారుణార్యమదేవతాః ఏతే క్రమేణ విజ్ఞేయా
ముహూర్తా దశ పంచ చ ఇతి ||౨౧|| ఆశ్వాసయిత్వేతి || యథోపజోషం యథాసుఖం ||౨౨|| స ఇతి || దేవపురోహితస్య భరద్వాజస్య దేవ
పురోహితత్వోక్తిః బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ - బృహస్పతిరుచథ్యభార్యాయాం మమతాయాం పుత్రముత్పాదయామాస - భర్తురర్థిన్యాః పు

ర్శయతి - భరద్వాజ - యత్తే చతుర్థపాదయోరర్థః - కిమేనేన కుర్యాదితి - బ్రహ్మచర్యమేవైనేన చరేయమితి హేతావాచేత్యాదినా॥ ఆశ్రమమభ్యుపేత్య ప్రాప్య - రమ్యోటజవృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలాప్రాంతవర్తివృక్షసమూహయుక్తం - రమ్యం స్వతఏవ మనోజ్ఞప్రదేశం - మహత్ స్వసేనానివేశక్షమం వనం దదర్శ ॥ ౨౩॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమస్సర్గః ❋❋

భరద్వాజాశ్రమమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ క్రోశాదేవ క్రోశాత్ పూర్వమేవ - క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః - పరిచ్ఛదః ఆభరణాదికం - భృంగారాద్యుపకరణజాతంచ - వసానో వాససీ క్షౌమే - భరద్వాజసేనార్థముష్ణీషకంచుకాదికమపహాయ పరిధానముత్తరీయంచ ధృత్వాగత ఇత్యర్థః - ననుపూర్వం జటాచీరాణి ధారయన్నిత్యుక్తం - జటిలం చీరవసనమితిచ పఠ్యతి - కథమత్ర క్షౌమవాసస్త్వముచ్యతే - నైషదోషః - పూర్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రంకృతం - భరద్వాజాశ్రమాత్ పరం జటాధారణమితి - పురోధాయ పురస్కృత్య ॥ ౧॥ ౨॥ తత ఇతి ॥ సందర్శనే దూరాద్దర్శనే - రాఘవః రఘువంశవృత్తాభిజ్ఞః - అనుపురోహితం పురోహితస్య పశ్చాత్ - అనోః పశ్చాదర్థే అవ్యయీభావః ॥ ౩॥ వసిష్ఠమితి ॥ సంచచాలోదతిష్ఠత్ - అర్ఘ్యం - ఆనయతేతి శేషః ॥ ౪ ॥ సమాగమ్యేతి ॥ సవయస్కత్వాన్నమస్కారాభావః - అబుధ్యత ఇతి వసిష్ఠసాహచర్యాదితి భావః ॥ ౫॥ తాభ్యామితి ॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమాత్ - ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమధర్మజ్ఞః - కులే గృహే ॥ ౬॥ అయోధ్యాయామితి ॥ వృత్తం అతీతం - మృతమితి యావత్ - నోదాహరత్ తత్ప్రసంగమేవ నకృతవాన్ ॥ ౭ ॥ తపోధనానాం శరీరాగ్న్యాదేస్తపస్సాధనత్వాన్మృగపక్ష్యాదీనామాశ్రమవాసిత్వేన శిష్యవత్ ప్రీతివిషయత్వాచ్ఛతద్విషయః ప్రశ్నః కృత ఇత్యాహ వసిష్ఠ ఇత్యాదినా ॥ ౮ ॥ తథేతి ॥ తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్సు ఋష్టమనామయమంగీకృత్య - రాఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయస్నేహసంబంధనాత్ - నతు భరతే దోషదర్శనాత్ ॥ ౯॥ ౯॥ కిమితి ॥ నశుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి - నవిశ్వసనీయావత్ ॥ ౧౦ ॥ సుషువ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ నందవర్ధనం ఆనందవర్ధనం - చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాలముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః యఃపితా దృశః తస్య రామస్య రాజ్యమకంటకం భోక్తుమనాః - అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చిదితి సంబంధః

పేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య । దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహద్వనం విప్రవరస్య రమ్యమ్ ॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోననవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవ నరర్షభః । బలం సర్వమవస్థాప్య జగామ సహ మంత్రిభిః ॥❋॥ పద్భ్యామేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః । వసానో వాససీ క్షౌమే పురోధాయ పురోధసమ్ ॥ ౨॥ తతస్సందర్శనే తస్య భరద్వాజస్య రాఘవః । మంత్రిణస్తానవస్థాప్య జగామానుపురోహితమ్ ॥ ౩॥ వసిష్ఠమథ దృష్ట్వైవ భరద్వాజో మహాతపాః । సంచచాలాసనాత్తూర్ణం శిష్యానర్ఘ్యమితి బ్రువన్ ॥ ౪॥ సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాభివాదితః । అబుధ్యత మహాతేజాస్సుతం దశరథస్య తమ్ ॥ ౫॥ తాభ్యామర్ఘ్యం చ పాద్యం చ దత్త్వా పశ్చాత్ ఫలాని చ । ఆనుపూర్వ్యాచ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే ॥ ౬॥ అయోధ్యాయాం బలే కోశే మిత్రేష్వపి చ మంత్రిషు । జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజానముదాహరత్ ॥ ౭॥ వసిష్ఠో భరతశ్చైనం పప్రచ్ఛతురనామయమ్ । శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు శిష్యేషు మృగపక్షిషు ॥ ౮॥ తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః । భరతం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్ ॥ ౯ ॥ కిమిహాగమనే కార్యం తవ రాజ్యం ప్రశాసతః । ఏతదాచక్ష్వ మే సర్వం న హి మే శుధ్యతే మనః ॥ ౧౦॥ సుషువే యమమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనమ్ । భ్రాత్రా సహ సభార్యో యశ్చిరం ప్రవ్రాజితో వనమ్ ॥❋॥ నియుక్తస్స్త్రీనియుక్తేన పిత్రా యోఽసౌ

త్రం పరిత్యక్తుకామాం తాం దేవాఊచుః - ఉచథ్యస్య క్షేత్రజత్వేన బృహస్పతేరౌరసత్వేన భరద్వాజమముం భరేతి తస్మాద్భరద్వాజ ఇతి - రమ్యోటజవృక్షషండం రమ్యాః ఉటజాః వృక్షషండాని వృక్షసమూహాః యస్మిన్ తత్ ॥ ౨౩ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకోననవతితమస్సర్గః ❋❋❋

భరద్వాజేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౧॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ పురోహితమనుజగామ - పురోహితం పురతః కృత్వా జగామేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ వసిష్ఠమితి ॥ అర్ఘ్యమానయతేతి శేషః ॥ ౪॥ ౫॥ జానన్నితి ॥ వృత్తం నోదాహరత్ నాపృచ్ఛత్ ॥ ౬॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తథేతి ॥ రాఘవస్నేహబంధనాత్ రామవిషయస్నేహబంధనాత్ ॥ ౯ ॥ కిమితి ॥ న శుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి - న విశ్వసతీతి యావత్ - ౧౦॥ సుషువేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాలముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః ॥ ౧౧॥ ౧౨॥ కచ్చిదితి ॥ తస్య రామస్య రాజ్యమకంటకం భోక్తుమనాః - అపాపస్య తస్య

||౧౧||౧౨||౧౩||ఏవమితి || పర్యశ్రునయనః - పరిస్రుతాశ్రునయనః - సంసజ్జమానయాస్ఖలంత్యా ||౧౪||హతఇతి || హతోస్మీత్యర్థః జన్మాస్మి - భగవానపి భూతభవిష్యద్వర్తమానజ్ఞోపీత్యర్థః - మత్తః మత్సకాశాత్ - మయిదోషంనాశంకసే త్వంప్రష్టే - మత్తఃలోదోషానాస్తీతి సందేహోపి మేనాస్తీత్యర్థః - అథావాదితిభావః - అతోమామేవంనానుశాస్తుమేవంకర్ణాకరుంరుసంవక్తుంనార్హసి||౧౫||మాతృకృతం త్వత్కృతంలోసేవేత్యాశంక్యాహ నేతి - మదంత్రేమదసన్నిధౌ - సాదదేనాంగీకృతవానస్మి || ౧౬ || అహమితి || ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం తుమర్హేణ్యువ్లౌక్రియాయాంక్రియార్థాయామితిణ్వుల్ || ౧౭ ||త్వమితి||ఏవంగతంఏవంబుధ్వా ప్రాప్తంమహీపతిః - వర్తత ఇతిశేషః ||౧౮|| వసిష్ఠాదిభిరితి || యాచితఃభరతాయప్రసన్నోభవేతి ప్రార్థితః - ప్రసాదాదువాచ - ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ - ల్యబ్లోపేపంచమీ|| ౧౯||త్వయీతి || గురువృత్తిఃజ్యేష్ఠానువర్తనం - దమఃఇంద్రియనిగ్రహః - రాజ్యాలోలత్వమితియావత్ సాధూనాంచానుయాయితాసచ్ఛిష్టానువర్తనం - ఇత్యేతి త్రియంత్వయియుక్తమిత్యన్వయః || ౨౦||జానఇతి ||జానేయోగప్రభావేనేతిశేషః - దృఢీకరణమస్త్వితి త్వెప్పచ్ఛం స్థూణానిఖనన్యాయేన దృఢీకర్తుమపృచ్ఛమిత్యర్థః కీర్తింరామవిషయసా భ్రాతృజనితాంసమభివర్ధయన్ లక్షణహేత్వోఃక్రియాయా ఇతిహేత్వర్థేశతృ ప్రత్యయః ||౨౧|| జానఇతిరామంజానే-దేశవిశేషస్థితంరామంజానేఇత్యర్థః || ౨౨ || శ్వఇతి || కామంఅభీష్టం - కామార్థకోవిద - కాంక్షితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః || ౨౩ || తతఇతి || ప్రతీతరూపః ప్రసిద్ధకీర్తిః - రూపంయశస్యాకీరూపేత్యవర్ణేచైవనిరూపణఇతినిఘంటుః | యద్వా - ప్రతీతరూపఃప్రకర్షేణహృష్టః - ప్రశంసాయాంరూపప్ - చకారబుద్ధించేతి- నహ్యుక్తిరన్యాబుదిరస్యేతిభావః || ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- నవతితమస్సర్గః

కృతబుద్ధిమితి || తత్రైవఆశ్రమే- నివాసాయకృతబుద్ధిం - భరతం - సమునిః - ఆతిథ్యేనభోజనపర్యంతాతిథిసత్కారాయ-న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస ||౧||అబ్రవీదితి || వనేయత్ ఫలమూలాదికంఉపపద్యతేలభ్యతే- తేనతాపసా(?)రేణాతిథ్యంకృతంనను-ఏతా

మహాయశాః | వనవాసీభవేతీహసమాఃకిలచతుర్దశ || ※ ||కచ్చిన్నతస్యాపాపస్యపాపంకర్తుమిహేచ్ఛసి| అకంటకంభోక్తుమనా రాజ్యంతస్యానుజస్యచ||౧౩ || ఏవముక్తోభరద్వాజంభరతఃప్రత్యువాచహ | పర్యశ్రునయనోదుఃఖాద్వాచాసంసజ్జమానయా||౧౪||హతోస్మియదిమామేవంభగవానపిమన్యతే మత్తోనదోషమాశంకేనైవంమామనుశాస్తుహి||౧౫|| నచైతదిష్టంమాతామేయదవోచన్మదంతరే| నాహమేతేనతుష్టశ్చనతద్వచనమాదదే||౧౬||అహంతుతంనరవ్యాఘ్రముపయాతఃప్రసాదకః| ప్రతినేతుమయోధ్యాంచపాదౌతస్యాభివందితుమ్|| ౧౭ ||త్వంమామేవంగతంమత్వాప్రసాదంకర్తుమర్హసి | శంసమేభగవన్రామఃక్వసంప్రతిమహీపతిః||౧౮||వసిష్ఠాదిభిరృత్విగ్భిర్యాచితోభగవాంస్తతః|ఉవాచ తంభరద్వాజఃప్రసాదాద్భరతంవచః||౧౯ ||త్వయ్యేతత్పురుషవ్యాఘ్రయుక్తంరాఘవవంశజే| గురువృత్తిర్దమశ్చైవసాధూనామనుయాయితా||౨౦||జానేచైతన్మనస్స్థంతేదృఢీకరణమస్త్వితి|అపృచ్ఛంత్వాం తథాత్యర్థంకీర్తింసమభివర్ధయన్||౨౧ ||జానేచరామంధర్మజ్ఞంససీతంసహలక్ష్మణమ్| అసౌవసతితే భ్రాతాచిత్రకూటేమహాగిరౌ|| ౨౨ ||శ్వస్తుగంతాసితందేశంవసాద్యసహమంత్రిభిః| ఏతంమేకురుసుప్రాజ్ఞకామంకామార్థకోవిద||౨౩ ||తతస్తథేత్యేవముదారదర్శనఃప్రతీతరూపోభరతోబ్రవీద్వచః| చకారబుద్ధించతదాతదాశ్రమేనిశానివాసాయనరాధిపాత్మజః||౨౪||❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - నవతితమస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కృతబుద్ధింనివాసాయతత్రైవసమునిస్తదా| భరతంకైకయీపుత్రమాతిథ్యేనన్యమంత్రయత్ ౧ ||అబ్రవీద్భరతస్త్వేనంనన్విదంభవతాకృతమ్| పాద్యమర్ఘ్యంతథాతిథ్యంవనేయదుపపద్యతే|| ౨ ||అ

నుజస్యచ పాపం ద్రోహంకర్తుంనేచ్ఛసికచ్చిదితిసంబంధః || ౧౩|| ఏవమితి|| పర్యశ్రునయనః పరిస్రుతాశ్రునయనః - సంసజ్జమానయాస్ఖలంత్యా ||౧౪ || హతఇతి || భగవానపిభూతభవిష్యద్వర్తమానార్థజ్ఞోపీత్యర్థః - మయిదోషంనాశంకేనో త్వేత్వేష్టేఅతోమామేవం నానుశాస్తుహి - ఏవంకర్ణాకఠోరంవక్తుంనార్హసి || ౧౫|| నచేతి || మదంతరేమయావినా||౧౬||అహంత్వితి||ప్రసాదకఃప్రసాదయితుం ||౧౭||౧౮ || వసిష్ఠాదిభిరితి || వసిష్ఠాదిభిఃయాచితఃభరతాయప్రసన్నోభవేతి ప్రార్థితః- ప్రసాదాత్ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచేత్యర్థః || ౧౯|| త్వయీతి || ఏతత్ గురువృత్త్యాదిత్రయం || ౨౦|| జానఇతి || కీర్తింరామవిషయసా భ్రాతృజనితాం || ౨౧||౨౨ || శ్వఇతి|| కామార్థకోవిద - వాంఛితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః || ౨౩ || తతఇతి || ప్రతీతరూపఃప్రకర్షేణహృష్టరూపః|| ౨౪ || ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం -నవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋

కృతబుద్ధిమితి || కృతబుద్ధింకృతాధ్యవసాయం || ౧ || అబ్రవీదితి || వనేయదుపపద్యతే తేనఆతిథ్యంకృతంనన్విత్యబ్రవీదితిసంబంధః

వస్మాత్రేణ తుష్టోస్మీతి భావః ||౨|| అథేతి || ప్రహసన్నివ - ప్రహాసావేదకానుభావయుక్త ఇత్యర్థః - మునిరితః పరం కిం కరిష్యతీతి భరతాశ
యజ్ఞానేన హాసః - త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం మద్విషయే సంతుష్టం జానే - అతఏవ కేనచిదుపచారేణ - తుష్యేః తుష్టో భవేః ||౩|| సేనాయా ఇతి ||
భుజ్యత ఇతి భోజనం అన్నం - అత్రాపి తథాపీత్యుపస్కార్యం - తథాపి మమ ప్రీతిర్యథారూపా యాదృశప్రకారా - తథాత్వమర్హః - త్వం
తథా ప్రీతో భవితుమర్హ ఇత్యర్థః - తథానుమంతుమర్హసీత్యర్థో వా ||౪|| కిమర్థమితి || ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేనాహ
కస్మాదిత్యాదినా ||౫|| భరతఇతి || భగవద్భయాత్ భవాన్ కుప్యేదితి భయాత్ ||౬|| రాజ్ఞేతి || విషయేషు తపస్వినః స్వకీయదేశే వర్తమా
నాః ఋషయః - యత్నతః పరిహర్తవ్యాః - నసైన్యేన తత్సమీపం నగంతవ్యమిత్యర్థః ||౭|| కోపనిమిత్తమాహ వాజిముఖ్యా ఇత్యాదినా || ఉ
టజాన్ పర్ణశాలాః ||౮||౯|| ఆనీయతామితి || తతః సేనానివేశస్థలాత్ - ఇతః ఇహ - సముపాగమం సమానయనం ||౧౦|| అగ్నిశాలామితి
అగ్నిశాలాప్రవేశః పావనత్వార్థః - దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్ - అపః పీత్వా - త్రిరితి శేషః - త్రిరాచామేదితి శ్రుతేః | పరిమృజ్య - ఆ
స్యం ద్విరితి శేషః - ద్విః పరిమృజ్యేతి శ్రుతేః | చకారేణ సకృదుపస్పృశ్య శిరశ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే హృదయమాలభ్య ఇత్యుక్తసంగ్రహః |
అనేన సర్వకర్మాంగమాచమనమితి దర్శితం - క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం ||౧౧|| ఆహ్వానమంత్రమాహ ఆహ్వయ ఇత్యాదినా ఆహ్వయ ఇత్యా
త్మనేపదవ్యాఖ్యానం - విశ్వకర్మా సర్వశిల్పకర్తా - త్వష్టా పుత్రక్షణేన గృహాదినిర్మాతా - యద్వా త్వష్టారమేవ చేత్యవధారణేనాసురవిశ్వక
ర్మాణమరో వ్యావర్త్యతే - తత్ర ఆతిథ్యనిమిత్తం - సంవిధీయతాం గృహాదిసంవిధానం క్రియతాం ||౧౨|| వక్ష్యమాణాన్నపానాదిరక్షణా
య లోకపాలానాహ్వయతి ఆహ్వయ ఇతి || శక్రముఖాన్ ఇంద్రప్రధానాన్ శక్రస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్ త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబే
రాన్ - దేవా నిత్యగాహృదయ ఉచ్యంతే - సంవిధీయతాం పాలనం క్రియతాం ||౧౩|| సర్వా నదీః ద్వేధా విభజ్యాహ్వయతి ప్రాక్స్రోతస ఇ
తి || సహ యుగపత్ ||౧౪|| తాసాం కర్తవ్యమాహ అన్యా ఇతి || అన్యాః కాశ్చన - మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరాదిహేతుకం మద్యవి
శేషం - సురాం - గౌడీం పైష్టీం చ మాధ్వీం చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురేత్యుక్తాం త్రివిధాం సురాం - సునిష్ఠితాం సునిష్పాదితాం - ఇక్షుకాండరసోప
మం - కాండో వర్గః ||౧౫|| గానార్థమాహ్వయతి ఆహ్వయ ఇతి || దేవగంధర్వాన్ మనుష్యగంధర్వభిన్నాన్ - హాహాహుహూనితి - ఛాం
దసో హ్రస్వః - అప్సరసాం ద్వైవిధ్యమాహ దేవీర్గాంధర్వీరితి - దేవీః దేవజాతీః - గంధర్వీః గంధర్వజాతీః - అతఏవ - ఏతే వై గంధర్వాప్స
రసాం గృహా ఇతి శ్రౌతప్రయోగః ||౧౬|| ఆవశ్యకత్వేన ప్రధానాప్సరసో విశిష్యాహ్వయతి ఘృతాచీమిత్యాదినా || ఘృతవదంచ్యతే పూజ్యత

థోవాచ భరద్వాజో భరతం ప్రహసన్నివ | జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యేస్త్వం యేన కేనచిత్ ||౩|| సే
నాయాస్తు తవైతస్యాః కర్తుమిచ్ఛామి భోజనమ్ | మమ ప్రీతిర్యథారూపా తథాప్యర్హో మనుజర్ష
భ ||౪|| కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య దూరే బలమిహాగతః | కస్మాన్నేహోపయాతోసి సబలః పురుషర్షభ ||౫|| భర
తః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలిస్తం తపోధనమ్ | న సైన్యేనోపయాతోస్మి భగవన్ భగవద్భయాత్ ||౬||
రాజ్ఞా చ భగవన్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా | యత్నతః పరిహర్తవ్యా విషయేషు తపస్వినః ||౭|| వాజిము
ఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తాశ్చ వరవారణాః | ప్రచ్ఛాద్య భగవన్ భూమిం మహతీమనుయాంతి మామ్ ||౮|| తే వృ
క్షానుదకం భూమిమాశ్రమేషూటజాంస్తథా | న హింస్యురితి తేనాహమేక ఏవ సమాగతః ||౯|| ఆనీయతామి
తస్సేనేత్యాజ్ఞప్తః పరమర్షిణా | తతస్తు చక్రే భరతస్సేనాయాస్సముపాగమమ్ ||౧౦|| అగ్నిశాలాం ప్ర
విశ్యాథ పీత్వాపః పరిమృజ్య చ | ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతోర్విశ్వకర్మాణమాహ్వయత్ ||౧౧|| ఆ
హ్వయే విశ్వకర్మాణమహం త్వష్టారమేవ చ | ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతామ్ ||౧౨|| ఆ
హ్వయే లోకపాలాంస్త్రీన్ దేవాన్ శక్రముఖాంస్తథా | ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతామ్ ||
౧౩|| ప్రాక్స్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్స్రోతస ఏవ చ | పృథివ్యామంతరిక్షే చ సమాయాంత్వద్య స
ర్వశః ||౧౪|| అన్యాః స్రవంతు మైరేయం సురామన్యాస్సునిష్ఠితాః | అపరాశ్చోదకం శీతమిక్షుకాండరసో
పమమ్ ||౧౫|| ఆహ్వయే దేవగంధర్వాన్ విశ్వావసుహాహాహుహూన్ | తథైవాప్సరసో దేవీర్గాంధర్వీ
శ్చాపి సర్వశః ||౧౬|| ఘృతాచీమథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీమలంబుసామ్ | నాగదంతాం చ హేమాం చ హిమామ

||౨||౩|| సేనాయా ఇతి || తథాహః తథాంగీకర్తుమర్హసీత్యర్థః ||౪||౫||౬|| రాజ్ఞేతి || విషయేషు దేశేషు - తపస్వినః పరిహర్తవ్యాః
సేనయా సహాగమనే తేషామాశ్రమపీడా భవేదితి భావః ||౭||౮||౯|| ఆనీయతామితి || సముపాగమం సమానయనం ||౧౦|| అగ్నీతి || పీత్వా
పః పరిమృజ్యాస్యమాచమ్య ||౧౧||౧౨|| అహ్వయ ఇతి || త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్ ||౧౩||౧౪|| అన్యా ఇతి || మైరేయం మి
రాదేశభవం ఖర్జూరతాళాదిహేతుకం మద్యవిశేషం || సురా గౌడీ పైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురేత్యుక్తాం - సునిష్ఠితాః సుస్థితాః ||

ఇతిఘృతాచీ - విశ్వైవస్సమస్తైరంచ్యతఇతివిశ్వాచీ - మిశ్రకేశింనగంతరకేశీం - శ్రేష్ఠకేశీంవా - బుసేభ్యోలమలంబుసాంబుసాబుధాః దే వాః - వర్ణవిపర్యయః - నాగానాంగంతా ఇతసుత్రాణినంలయస్యాస్తాంనాగదంతాం - హేహూం హేమవర్ణాం - పునశ్చ హేమామితి పాఠేపూర్వోక్తహేమా పేక్షయాఅస్యావ్యావృత్తిమాహఅద్రికృ స్థలామితి- అద్రౌమహేంద్రేమయేనకృతనివాసాం స్వయంప్రభాబిలస్థాని త్యర్థః - హేమామితిపాఠే - హేమవచ్ఛీతళాంగీం - యద్వాహేమమస్యాఇతిహేమా - అద్రికృతస్థలాచాన్యా - ఏవమేతాన్యన్వర్థ నామాని ॥ ॥౧౭॥ శక్రమితి ॥ శక్రంయాఉపతిష్ఠంతిరంభోర్వశీమేనకాదయః - బ్రహ్మాణంచతుర్ముఖంతల్లోకేవ్యప్సరసస్సంతి తంపంచశతాన్యప్స రసాం ప్రతిథావంతీతిశ్రుతేః - ఇదంచమతాంతరమనుసృత్యోక్తం - తుంబురుణాతాసాంగానశిక్షకేణ - సపరిచ్ఛదాఃనృత్తగీతాద్యుపకరణ సహితాః - సాలంకారావా ॥ ౧౮ ॥ భోగోపకరణాన్యాహుయభోగస్థానాన్యాహ్వయతివనమితి ॥ వనం చైత్రరథాఖ్యం - తచ్చోత్తరకురు దేశేవర్తతే - దివ్యందేవార్హం - వాసోభూషణాన్యేవపత్రాణ్యస్మిన్ సంతీతివాసోభూషణపత్రవత్ - శశ్వత్ సర్వదా - దివ్యనార్యఏవ ఫలానియస్మిన్ తత్తథా - ఏవంభూతంయత్ కౌబేరమస్తితత్ - ఇహవనే - ఏతుఆగచ్ఛతు - ఉత్తరదిక్పాలకత్వేనకుబేరాధిష్ఠితత్వాత్ కౌబే రమిత్యుక్తం - ఇయంచకుబేరంప్రత్యేవోక్తిఃనదీనామివవనస్యాహ్వానంతదధిష్ఠాతృదేవతాద్వారా ॥ ౧౯ ॥ ఏవంకుబేరంప్రత్యుక్త్వాఅన్న పతించంద్రంప్రత్యాహ ఇహేతి - మేసన్నిమిత్తం - భగవాన్ మహార్హ్యవాన్ - సోమఃఓషధీనామధిపతిశ్చంద్రః ఉత్తమమన్నంవిధత్తాం సంపాదయతు - అన్నంచతుర్విధత్వేనవిశేషయతిభక్ష్యమిత్యాదిభక్ష్యంఖాద్యమపూపాది - భోజ్యంఓదనాది - చోష్యంశుష్కాది - లేహ్యం రసాయనాది - వివిధంఏకైకమనేకవిధం - తదపిబహుఅనల్పం ॥ ౨౦ ॥ విచిత్రాణీతి ॥ పాదపప్రచ్యుతాని - నవానీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఏవ మాహ్వానేశక్తివిశేషందర్శయతిఏవమిత్యాదినా ॥ సమాధినాయోగేన - తపసాజ్ఞానేన - యద్వాఅనశనాదికాయక్లేశరూపేణ - అతఏవతే జసాఅనాగమేదండనసామర్థ్యేనచయుక్తః - మునిః - శిక్షాస్వరసమాయుక్తం - శిక్ష్యంతే ఉపదిశ్యంతేవర్ణాస్వరానగ్నానయేతిశిక్షా - ఛాం దసోదీర్ఘః - శిక్షాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితిక్రియావిశేషణం - దుష్టశ్శబ్దస్స్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తోనతమర్థమాహ । సవా గ్వజ్రో యజమానంహినస్తియథేంద్రశత్రుస్స్వరతోపరాధాదితిస్వరాపరాధస్యప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్ - ఏవంఆహ్వానమేవిశ్వక ర్మాణమిత్యాద్యభ్యుక్తరీత్యా - అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రానజపదిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ మనసేతి ॥ మనసా - అనన్యపరేణేత్యర్థః - ధ్యాయ తః నిరంతరంచింతయతః - ప్రాఙ్ముఖస్యేత్యదృష్టవిశేషార్థం - కృతాంజలేరిత్యాహ్వానముద్రోక్తా - తానిపూర్వోక్తానిదైవతానివిశ్వ కర్మాదీని - మునిదృష్టివిషయత్వాయపృథక్ పృథగాజగ్ముః ॥ ౨౩ ॥ మలయమితి ॥ మలయశ్చందనాలయః - దర్దురస్తత్సమీపస్థశ్చందనోత్ప త్తిస్థానభూతోగిరిః - తదుభయంచోపస్పృశ్య - సుప్రియాత్మాసుప్రియస్వభావః - సుగంధఇత్యర్థః - అతఏవసుఖఃసుఖకరః - శివఃశీత లః - యుక్త్యాఅంగస్పర్శనస్వేదనుదఃస్వేదనివర్తకః ఇగుపధేత్యాదినాకప్రత్యయః - అనిలఃవాయుఃతతఃగిరిద్వయాత్ ప్రవాతం ద్రాద్వా హ్వానేనవాయ్వాద్యాహ్వానమర్థసిద్ధం ॥ ౨౪ ॥ తతఇతి ॥ ఘనాఃనిరంతరాః ఘనంనిరంతరంసాంద్రమిత్యమరః । పుష్పవృష్టయః అభ్యవర్తంత - ఆ సన్నిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ప్రవవురితి ॥ ప్రవవుశ్చోత్తమావాతా ఇతిపూర్వోక్తస్యైవావిచ్ఛేదఉచ్యతే - వీణాఃప్రముముచుస్స్వరాన్ - వీణాశ బ్దేనవీణావంతోలక్ష్యంతేతదేకపరత్వవ్యంజనాయ - స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః - అచేతనత్వేతిలివత్ కరణేకర్తృత్వోపచారో వా ॥ ౨౬ ॥ సశబ్దఇతి ॥ సశబ్దః - ద్యాంచభూమించ - అధివసతామితిశేషః - ప్రాణినాంశ్రవణాని శ్రోత్రాణి - వివేశ - సశబ్దః కీదృశః

ద్రికృతస్థలామ్ ॥ ౧౭ ॥ శక్రంయాశ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణంయాశ్చయోషితః । సర్వాస్తుంబురుణాసార్ధ మాహ్వయే సపరిచ్ఛదాః ॥ ౧౮ ॥ వనంకురుషుయద్దివ్యం వాసోభూషణపత్రవత్ । దివ్యనారీఫలంశశ్వత్తత్ కౌబేరమిహైతుచ ॥ ౧౯ ॥ ఇహమేభగవాన్ సోమోవిధత్తామన్నముత్తమమ్ । భక్ష్యంభోజ్యంచచోష్యంచ లేహ్యంచవివిధంబహు ॥ ౨౦ ॥ విచిత్రాణిచమాల్యాని పాదపప్రచ్యుతానిచ । సురాదీనిచపేయాని మాంసానివివిధానిచ ॥ ౨౧ ॥ ఏవంసమాధినాయుక్తస్తేజసాప్రతిమేనచ । శిక్షాస్వరసమాయుక్తం తపసాచాబ్రవీన్మునిః ॥ ౨౨ ॥ మనసాధ్యాయతస్తస్య ప్రాఙ్ముఖస్యకృతాంజలేః । ఆజగ్ముస్తానిసర్వాణి దైవతానిపృథక్ పృథక్ ॥ ౨౩ ॥ మలయందర్దురంచైవ తతస్స్వేదనుదోనిలః । ఉపస్పృశ్యవవౌయుక్త్యా సుప్రియాత్మాసుఖశ్శివః ॥ ౨౪ ॥ తతోభ్యవర్తంతఘనా దివ్యాఃకుసుమవృష్టయః । దివ్యదుందుభిఘోషశ్చ దిక్షుసర్వాసుశుశ్రువే ॥ ౨౫ ॥ ప్రవవుశ్చోత్తమావాతా ననృతుశ్చాప్సరోగణాః । జగుశ్చదేవగంధర్వా వీణాఃప్రముముచుస్స్వరాన్ ॥ ౨౬ ॥ సశబ్దోద్యాంచభూమించ ప్రాణినాంశ్రవణానిచ । వివేశోచ్చారితశ్శ్లక్ష్ణస్సమోలయ

॥౧౫॥౧౬॥౧౭ ॥ శక్రమితి ॥ సపరిచ్ఛదాః సాలంకారాః ॥ ౧౮ ॥ వనమితి ॥ వాసోభూషణపత్రవత్ వాసోభూషణాన్యేవపత్రాణియస్మిన్ సంతీతితథా - దివ్యనార్యఏవఫలానియస్యతత్ - ఇహైతు అత్రాగచ్ఛతు ॥ ౧౯ ॥ ఇహమ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ పాదపప్రచ్యు తానివృత్తేభ్యఃస్వయంచోదితాని ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ శిక్షాస్వరసమాయుక్తం శిక్షాశాస్త్రోక్తస్వరసహితం మంత్రమితిశేషః - అబ్రవీత్ ఆ హ్వానార్థముచ్చారితవాన్ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ మలయందర్దురమితి ॥ చందనోత్పత్తిహేతూపర్వతౌ యుక్త్యాయథోచితవృత్త్యా ॥ ౨౪ ॥ తతఇతి ॥ ఘనాఃని

ఉచ్చారితః వీణాదిభిరుత్పాదితః - శ్లక్ష్ణః కోమలః సమః నిషాదాదిషు కుత్రచిదౌత్కట్యరహితః - మంద్రమధ్యతారశ్రుతిసామ్యయుక్తో వా - లయగుణాన్వితః - లయో నామ నృత్తగీతవాద్యానామేకకాలవిరామః - సవివరగుణః తేనాన్వితః ॥ ౨౭ ॥ తస్మిన్నితి ॥ అనేన గంధర్వాప్సరసామాగమనమాత్రం సూచితం - విధానం నిర్మాణం - తచ్చ ప్రపంచయిష్యతి చతుశ్శాలానీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ దేవతాకృత్యమాహ బభూవేతి ॥ శాద్వలైః బాలతృణవత్ప్రదేశైః - ఛన్నా వ్యాప్తా - నీలవైదూర్యసంనిభైః - ఇంద్రనీలవైదూర్యాభ్యాం తుల్యైః ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ భూప్రదేశే - బీజపూరకాః మాతులుంగకాః - ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం తే ఫలభూషణా ఇతి సర్వవృక్షవిశేషణం - ఆమలక్యో బభూవురితి పాఠః ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేభ్య ఇతి ॥ వనం ఆహూతం కౌబేరవనం - దివ్యోపభోగవత్ దివ్యోపభోగార్హం - నదీతి జాత్యేకవచనం - తీరజైః వృక్షైరితి శేషః ॥ ౩౧ ॥ చతుశ్శాలానీతి ॥ చతుశ్శాలాని సంజవనాని - చతుశ్శాలం సంజవనమితి హలాయుధః ॥ ఆజగ్మురితి విపరిణామః - తోరణాని బంధనమాలాః బంధీబంధనమాలాయుతతోరణం పరికీర్తితమితి హలాయుధః । వందనమాలేతి పాఠాంతరం ॥ ౩౨ ॥ సితమేఘేత్యారభ్య ధౌతనిర్మలభాజనమిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ ఆజగామేతి క్రియా ద్రష్టవ్యా - సితమేఘనిభం - సుధాలేపనధవళత్వాత్ - దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యమాలాభిః కృతాలంకారం - దివ్యగంధైః దివ్యచందనైః - సముక్షితం సిక్తం - చతురశ్రం చతుష్కోణం - అసంబాధం విశాలం - శయనాసనయానవత్ యానం శిబికాది - రసైః శర్కరాదిభిః - దివ్యభోజనవస్త్రవత్ - దివ్యభోజనాని సూక్ష్మశాల్యన్నాదీని - దివ్యవస్త్రాణి సూక్ష్మవస్త్రాణి - ఉపకల్పితాని సర్వాణ్యన్నాని నానావిధాపూపాదీని యస్మిన్ తత్ - ధౌతనిర్మలభాజనం ధౌతత్వేన నిర్మలాని భాజనాని యస్మిన్ తత్తథా ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ క్లృప్తసర్వాసనమితి ॥ క్లృప్తసర్వాసనమిత్యత్ర స్నానభోజనాద్యాసనాన్యుచ్యంతే శయనాసనేత్యత్ర రాజాసనం తత్సాహచర్యాచ్ఛయనం చ మహాశయనం - స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమమిత్యత్ర నిద్రార్థశయనం - తత్ర భరతస్య ప్రవేశమాహ ప్రవివేశేతి - మహాబాహురిత్యనేన తదర్హత్వముచ్యతే - కైకయీసుత ఇత్యనేన కైకేయ్యా దత్తరాజ్యవ్యవహారః కిమత్రాదరం కరిష్యతీతి ద్యోత్యతే - మహర్షిణా భరద్వాజేన ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ అనుజగ్మురితి ॥ వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ రాజాసనం రాజార్హాసనం - అభ్యవర్తత అభితో వర్తితవాన్ - ప్రదక్షిణం కృతవానితి యావత్ - రాజవత్ రాజతుల్యం - రామమివేత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఆసనమితి ॥ ఆసనం పూజయామాసేత్యత్ర రాజవదిత్యనుకర్షః - రామాయ ఆసనోపస్థితత్వేన భావితాయ - వాలవ్యజనమాదాయ స్వశేషత్వానుగుణతయేతి భావః - సచివాసనే సచివార్హే క్లృప్తే ఆసనే - సింహాసనాధః ప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఆనుపూర్వ్యాదితి ॥ సేనాపతిః దండనాయకః - ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ ముహూర్తేన అల్పకాలేన ॥ ౪౧ ॥ తాసామితి ॥ ఉభయతః కూలం - ఉభయోః కూలయోరిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః

గుణాన్వితః ॥ ౨౭ ॥ తస్మిన్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్రోత్రసుఖే నృణామ్ । దదర్శ భారతం సైన్యం విధానం విశ్వకర్మణః ॥ ౨౮ ॥ బభూవ హి సమా భూమిస్సమంతాత్పంచయోజనా । శాద్వలైర్బహుభిశ్ఛన్నా నీలవైదూర్యసన్నిభైః ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్ బిల్వాః కపిత్థాశ్చ పనసా బీజపూరకాః । ఆమలక్యో బభూవుశ్చ చూతాశ్చ ఫలభూషణాః ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యశ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్ । ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజైర్బహుభిర్వృతా ॥ ౩౧ ॥ చతుశ్శాలాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినామ్ । హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాస్తోరణాని శుభాని చ ॥ ౩౨ ॥ సితమేఘనిభం చాపి రాజవేశ్మ సుతోరణమ్ । శుక్లమాల్యకృతాకారం దివ్యగంధసముక్షితమ్ ॥ ❁ ॥ చతురశ్రమసంబాధం శయనాసనయానవత్ । దివ్యైస్సర్వరసైర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్ ॥ ❁ ॥ ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనమ్ । క్లృప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమమ్ ॥ ❁ ॥ ప్రవివేశ మహాబాహురనుజ్ఞాతో మహర్షిణా । వేశ్మ తద్రత్నసంపూర్ణం భరతః కైకయీసుతః ॥ ౩౬ ॥ అనుజగ్ముశ్చ తం సర్వే మంత్రిణస్సపురోహితాః । బభూవుశ్చ ముదా యుక్తా దృష్ట్వా తం వేశ్మసంవిధిమ్ ॥ ౩౭ ॥ తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ । భరతో మంత్రిభిస్సార్ధమభ్యవర్తత రాజవత్ ॥ ౩౮ ॥ ఆసనం పూజయామాస రామాయాభిప్రణమ్య చ । వాలవ్యజనమాదాయ న్యషీదత్సచివాసనే ॥ ౩౯ ॥ ఆనుపూర్వ్యాన్నిషేదుశ్చ సర్వే మంత్రిపురోహితాః । తతస్సేనాపతిః పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ నిషేదతుః ॥ ౪౦ ॥ తతస్త

ఽంతరాః ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ఫలభూషణాః ఫలాని భూషణాని యేషాం తే తథాకపిత్థాదయో బభూవుః ఆవిర్బభూవురిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేభ్య ఇతి ॥ వనం కౌబేరం నదీత్యేతజ్జాత్యేకవచనం - తీరజైః వృక్షైరితి శేషః ॥ ౩౧ ॥ చతుశ్శాలానీతి ॥ చతుశ్శాలాదయో బభూవన్నితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ సితమేఘేత్యాది ॥ శుక్లమాల్యకృతాకారం - శుక్లమాల్యైరలంకృతమిత్యర్థః - యద్రాజవేశ్మ తద్రత్నసంపూర్ణం తద్వేశ్మ ప్రవివేశేతి సంబంధః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ అనుజగ్మురితి ॥ వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ అభ్యవర్తత అభితో వర్తితవాన్ ప్రదక్షిణం కృతవానిత్యర్థః - రాజవత్ రాజార్హం రాజార్హమాసనాదికం సర్వం ప్రదక్షిణం చకారేత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ఆనుపూర్వ్యాదితి ॥ ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ తాసామితి ॥ ఉభయతః కూలముభయోః కూలయోరిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధాలిప్తాః

సుధానులిప్తా ఇత్యర్థః । జ్యాపోఽతి హ్రస్వః - బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య - ఉపాతిష్ఠంతేత్యేతదనుషజ్యతే ॥ ౪౨॥ తేనేతి ॥ ఆగుః ఆజగ్ముః - స హస్రమేవ సాహస్రం - బ్రహ్మణా చతుర్ముఖేన - స్త్రియః అప్సరసః ॥ ౪౩ ॥ సువర్ణమణిముక్తేనేతి ॥ సువర్ణాని సువర్ణమయాభర ణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం తేన - జాతిర ప్రాణినామిత్యేకవద్భావః ॥ ౪౪॥ యాభిరితి ॥ గృహీతః - ఆలింగితః యాభిః - యైరిత్యర్థః - ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్సరసః - తథా హి శ్రుతిః - గంధర్వాప్సరసో వా ఏత మున్మాదయంతి య ఉన్మాద్యతీతి । యాభిర్గృహీతాః పురుషాస్సోన్మాదా ఇతి వ్యాఖ్యా ఇతి చ పాఠః - తదా ఉచ్యతే శ్రుత్యేతి శేషః - హేతిప్రసి ద్దా ॥ ౪౫ ॥ నారద ఇతి ॥ నారదో బ్రహ్మపుత్రాదన్యః - తుంబురుసాహచర్యాత్ - సహపర్వతసహచరః - ఆహ్వానసమయే తుంబురుణేత్య స్యోపలక్షణార్థత్వాత్ - గంధర్వరాజా నచిత్రరథాదయః ॥ ౪౬॥ అలంబుసేతి ॥ భరతముపానృత్యన్ భరతముద్దిశ్యాధికమనృత్యన్-ఉ పోద్ధికే చేతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - అత్ర భరద్వాజస్య శాసనాదుపానృత్యన్నిత్యనేన భరతస్య రామే వృత్తివిశేషహ్లాదితస్వ్యాజేన పరీక్షి తవాన్ ఋషిరితి గమ్యతే ॥ ౪౭ ॥ ఏవం భరతస్య రామశేషత్వైవావస్థానం నతు భోగలాల్యేనేత్యుక్త్వా సేనాభోగం ప్రపంచయతి - యానీత్యాదినా దేవేషు ద్యోద్యానేషు నందనాదిష్విత్యర్థః - చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వేనోక్తేరిదం చైత్రరథం తత్ బోధ్యం - ప్రయాగే - ప్రయా గస్థభరద్వాజాశ్రమవనవృక్షేష్విత్యర్థః - తేజసా ప్రభావేన ॥ ౪౮॥ ఆహూతానాం భరతశేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం నర్తకాదీ న్నిదర్శయతి బిల్వా ఇతి ॥ బిల్వాః బిల్వవృక్షాః - మార్దంగికాః మృదంగవాదకాః - తదన్యశిల్పమితి శేషః - ఆసన్ - తద్రూపాస్తత్కార్యకారి ణో భవన్నిత్యర్థః - విభీతకాః కలివృక్షాః - శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్ - శమ్యా యజ్ఞాయుధే తాళే మశకే చ క్రియాంతర ఇతి వైజయంతీ । భరతే చోక్తం - వస్త్రాతాళ శమ్యా తాళక్రియా ఇతి ॥ ౪౯ ॥ తత ఇతి ॥ సరళాః దేవదారువిశేషాః - తాలాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః క్షురకనామకా వృక్షాః - నక్తమాలకాః కరంజకాఖ్యా వృక్షాః - కుబ్జాః న్యగ్గుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః - సంపేతుః సంపన్నాః ॥ ౫౦ ॥ అ థ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావపరిగ్రహమాహ శింశుపేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - శింశుపాదయః ప్రమదా విగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావత్ భక్ష్యంతామిత్యవదన్నితి సంబంధః - సురాపాః హే సురాపానప్రవృత్తాః - ఇమాస్సురాః పిబత - హే బుభుక్షితాః పా యసం సాన్నేచ్ఛవః - ఇదం పాయసం - భక్ష్యతామితి వచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే - సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని ॥ ౫౧॥ ౫౨॥ ఉచ్ఛాద్యేతి ॥ ఉ చ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా - ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనే ద్వే ఇత్యమరః । తైలాదినా శరీరమర్దనం కృత్వేత్యర్థః - వల్గుషు రమ్యేషు - ఏకమేకమి

త్రమునుషాహృతేన నద్యః పాయసకర్దమాః । ఉపాతిష్ఠంత భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥౪౧ ॥ తాసా ముభయతః కూలం పాండుమృత్తికలేపనాః । రమ్యాశ్చావసథా దివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః ॥౪౨॥ తేనై వ చ ముహూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః । ఆగుర్వింశతిసాహస్రా బ్రహ్మణా ప్రహితాః స్త్రియః ॥౪౩॥ సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాళేన చ శోభితాః । ఆగుర్వింశతిసాహస్రాః కుబేరప్రహితాః స్త్రియః ॥౪౪॥ యాభిర్గృహీతః పురుషస్సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే । ఆగుర్వింశతిసాహస్రా నందనాదప్సరోగణాః ॥౪౫॥ నా రదస్తుంబురుర్గోపః ప్రవరాస్సూర్యవర్చసః । ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాగ్రతో జగుః ॥౪౬॥ అలం బుసా మిశ్రకేశీ పుండరీకాథ వామనా । ఉపానృత్యంస్తు భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥౪౭ ॥ యాని మా ల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే । ప్రయాగే తాన్యదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా ॥౪౮॥ బిల్వా మార్దం గికా ఆసన్ శమ్యాగ్రాహా విభీతకాః । అశ్వత్థా నర్తకాశ్చాసన్ భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥౪౯॥ తతస్సర ళతాలాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః । ప్రహృష్టాస్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాథ వామనాః ॥ ౫౦ ॥ శింశుపా మలకీ జంబ్వో యాశ్చాన్యాః కాననేషు తాః । మాలతీ మల్లికా జాతిర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః ❈ ప్రమదావి గ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్ । సురాస్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః ॥ ❈ ॥ మాంసా ని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావదిచ్ఛథ ॥౫౨॥ ఉచ్ఛాద్య స్నాపయంతి స్మ నదీతీరేషు వల్గుషు ❈ అప్యేక

బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య ॥ ౪౨॥ తేనేతి ॥ ఆగుః అజగ్ముః ॥ ౪౩ ॥ సువర్ణేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ సువర్ణమణిముక్తేన సువర్ణా ని సువర్ణమయాభరణాని - మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం - తేన ఏకవద్భావోఽయం ॥ ౪౪॥ ౪౫॥ ౪౬॥ ౪౭ ॥ యానీతి ॥ ప్ర యాగే ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమే ॥ ౪౮ ॥ బిల్వా ఇతి ॥ శమ్యాగ్రాహాః శమ్యాఖ్యా తాళగ్రాహకాః - తథా చోక్తం భరతశాస్త్రే - వస్త్రాతా ళవిశేషే చ శమ్యా తాళక్రియాంతర ఇతి - శమ్యాశబ్దః ప్రవర్తతే - విభీతకాః కలిద్రుమాః - బిల్వవృక్షా ఏవ మార్దంగికాః - మృదంగవాద్య ధారిణః ఆసన్ ॥ ౪౯ ॥ తత ఇతి ॥ కుబ్జాః న్యగ్గుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః ॥ ౫౦ ॥ శింశుపేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అన్యాః స్త్రీలిం గశబ్దవాచ్యా యే వృక్షా దయః మల్లికా మాలత్యాదయశ్చ యాస్సంతి - తాః - ప్రమదా విగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతామిత్యవ

తి - ఏకంబహుస్త్రీకమపరంబహుస్త్రీకమితి వ్యాఖ్యా వాభావలోపః - సంవాహంత్యస్సంవాహయంత్యః - పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః - పరిమృజ్యజలార్ద్రేణ వస్త్రాదినా పరిమృజ్య అలంకృత్యేతివార్థః - అన్యోన్యం రహసి - పాయయంతి - సురామితిశేషః ॥ ౫౩ ॥ ౫౪ ॥ హయానితి వాహనపాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః - వాహనరక్షకాః - తేషాం హయాదీనాం - యథావిధి యథాయోగ్యం - భోజ్యం - తత్తద్వాహనానుగుణం భోజ్యమిత్యర్థః - హయాదీనభోజయన్ - ణ్యంతత్వాద్ద్వికర్మకత్వం - సురభేస్సుతాన్ వృషభాన్ ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూనితి ॥ మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః - ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ వాహనానిఇక్షూన్ - మధులాజాన్ మధుమిశ్రలాజాన్ - భక్షణమిశ్రీకరణమితిసమానః - చోదయంతః భక్షణార్థం ప్రేరయంతస్సంతః - భోజయంతిస్మ ॥ ౫౬ ॥ నేతి ॥ అశ్వంబధ్నాతీత్యశ్వబంధః - అశ్వగ్రాహకః - నాజానాత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుమాహ మత్తేతి - మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తాః - ప్రమత్తాః మధుపానాదినా కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః ప్రక్ష్వేడనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః - తత్ర తదా ॥ ౫౭ ॥ తర్పితా ఇతి ॥ అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః - నర్త్యమానాః - తాసాం భరతవేశ్మప్రవేశకథనాత్ - సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః - ఉదైరయన్ ఉక్తవంతః ॥ ౫౮ ॥ ఉదీరణప్రకారమాహ నేత్యాదినా ॥ నగమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్ఛాందసః - భరతస్య కుశలమస్తు - భరతోయథాతథా నాతిష్ఠత్విత్యర్థః - ఏవం రామస్యేత్యత్రాపి - పాదాభ్యామతంతీతి పాదాతాః - అతసాతత్యగమన ఇతిధాతుః - తేచ తే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః - చకారాద్రథికసముచ్చయః - హస్త్యశ్వానామారోహాస్సాదినః - హస్త్యాదిబంధకాస్తద్భృత్యాః - తం విధిం సత్కారం లబ్ధ్వా - అనాథాః స్వామిరహితాః - స్వతంత్రా ఇయావత్ - నైవాయోధ్యామిత్యేతాం వాచముదైరయన్నితిసంబంధః ॥ ౫౯ ॥ ౬౦ ॥ సంప్రహృష్టా ఇతి ॥ వినేదుః జజ్ఞుః ॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తదన్నం పూర్వోక్తభక్ష్యాదిచతుర్విధాన్నం - భక్షణేపునర్భక్షణే - మతిరభవత్ - భక్ష్యస్వాదుత్వాదితిభావః ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యా ఇతి ॥ ప్రేష్యాః పరిచారకాః - చేట్యః దాస్యః - వధ్వః యోధాంగనాః - బలే సేనాయాం తిష్ఠంతీతి బలస్థాః - సర్వవిశేషణమేతత్ - అహతవాససః నూతనవస్త్రాః - ఉద్వా - ఆహతవాససః నిర్ణిక్తవాససః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరా ఇతి ॥ ఖరసహితోష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః మృగపక్షిణః క్రీడార్థం సైనికైరానీతాః - సుభృతాస్సుతృప్తాః సుపుష్టా వా - తత్ర సేనాయాం - అన్యః అన్యం నాకల్పయత్ - ఋషికృతత్వ

మేకం పురుషం ప్రమదాస్సప్తచాష్టచ । సంవాహంత్యస్సమాపేతుర్నార్యో రుచిరలోచనాః ॥ ❋ ॥ పరిమృజ్య తథాన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః ॥ ౫౪ ॥ హయాన్ గజాన్ ఖరానుష్ట్రాంస్తథైవ సురభేస్సుతాన్ ॥ ❋ ॥ అభోజయన్ వాహనపాస్తేషాం భోజ్యం యథావిధి ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూంశ్చ మధులాజాంశ్చ భోజయంతిస్మ వాహనాన్ ॥ ❋ ॥ ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మహాబలాః ॥ ౫౬ ॥ నాశ్వబంధోశ్వమాజానాన్న గజం కుంజరగ్రహః ॥ ❋ ॥ మత్తప్రమత్తముదితా చమూస్సా తత్ర సంబభౌ ॥ ౫౭ ॥ తర్పితాస్సర్వకామైస్తే రక్తచందనరూషితాః ॥ ❋ ॥ అప్సరోగణసంయుక్తాస్సైన్యా వాచముదైరయన్ ॥ ౫౮ ॥ నైవాయోధ్యాం గమిష్యామో నగమిష్యామ దండకాన్ ॥ ❋ ॥ కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యాస్తు తథా సుఖమ్ । ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః ॥ ❋ ॥ అనాథాస్తం విధిం లబ్ధ్వా వాచమేతాముదైరయన్ ॥ ౬౦ ॥ సంప్రహృష్టా వినేదుస్తే నరాస్తత్ర సహస్రశః ॥ ❋ ॥ భరతస్యానుయాతారస్స్వర్గోయమితి చాబ్రువన్ ॥ ౬౧ ॥ నృత్యంతిస్మ హసంతిస్మ గాయంతిస్మ చ సైనికాః ॥ ❋ ॥ సమంతాత్ పరిధావంతి మాల్యోపేతాస్సహస్రశః ॥ ౬౨ ॥ తతో భుక్తవతాం తేషాం తదన్నమమృతోపమమ్ ॥ ❋ ॥ దివ్యానుద్వీక్ష్య భక్ష్యాంస్తానభవద్భక్షణే మతిః ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యాశ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బలస్థాశ్చ సహస్రశః ॥ ❋ ॥ బభూవుస్తే భృశం దృప్తాస్సర్వే చాహతవాససః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరాశ్చ ఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః ॥ ❋ ॥ బభూవుస్సుభృతాస్తత్ర నాన్యోహ్యన్యమకల్పయత్ ॥ ౬౫ ॥ నాశుక్లవాసాస్తత్రాసీత్ క్షుధితో మలినోపి వా ॥ ❋ ॥ రజ

దన్నితిసంబంధః ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ఉచ్ఛాద్యేతి ॥ ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా - ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనే ద్వే ఇత్యమరః । సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్య ఇతియావత్ - పరిమృజ్య జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య - అలంకృత్యేతి వా - పాయయంతి మధ్వాదికమితి శేషః ॥ ౫౩ ॥ ౫౪ ॥ హయానితి ॥ సురభేస్సుతాన్ బలీవర్దాన్ ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూనితి ॥ ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహాన్ చోదయంతః ప్రేరయంతః - మహాబలాః వాహనపా ఇక్ష్వాదీన్ భోజయంతిస్మేతి సంబంధః ॥ ౫౬ ॥ నేతి ॥ అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః నాజానాత్ న జ్ఞాతవాన్ కుంజరగ్రాహః కుంజరగ్రాహకః - మత్తప్రమత్తముదితాః మత్తాః మదకరద్రవ్యసేవయా - ప్రమత్తాః మధుపానేన కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః ప్రక్ష్వేడనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః ఇతిహ స్త్యశ్వారోహబంధకాః హస్త్యశ్వారోహాః తద్బంధకాశ్చ తం విధిం తాదృశసత్కారవిధిం ॥ ౫౭ ॥ ౫౮ ॥ ౫౯ ॥ ౬౦ ॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యా ఇతి ॥ చేట్యః దాస్యః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరా ఇతి ॥ సుభృతాః సుపుష్టాః అన్యో

లిరిత్యుక్తమన్నాదికం నాకరోదిత్యర్థః ॥౬౪॥౬౫॥ ఆజైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ఆజైః అజమాంసైః - వారాహైః వరాహమాంసైః - నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః - నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృతమితి హలాయుధః । ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైః సమ్యక్ నిష్పన్న ఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్యూహో నాగదంతక ఇతి వైజయంతీ । సూపైః - ముద్గాదికేచణకాదిసూపైః - గంధరసాన్వితైః పాకభేదోత్థగంధరసయుక్తైః - పుష్పధ్వజవతీః అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజవతీః - శుక్లస్యాన్నస్య పూర్ణాః శుక్లేనాన్నేన పూర్ణాః లౌహీః లోహమయపాత్రీః - సర్వలోహప్రధానత్వాత్ సువర్ణమత్ర లోహశబ్దేనోచ్యతే ॥౬౬॥ బభూవురితి ॥ పాయసాన్యేవ కర్దమా యేషు తే తథోక్తాః గావః పూర్వమేవ వనచర్యః - కామదుఘాః యావదభీష్టఫలప్రదాః అసన్ - మధుశ్చ్యుతః మధుస్రావిణః - పాఠాంతరే - మధుశ్చ్యుతః మధుస్రావిణః ॥౬౭॥ వాప్య ఇతి ॥ అత్ర అసన్నిత్యనుషజ్యతే - ప్రతప్తపిఠరైః ప్రతప్తపిఠరసంస్కృతైః ॥ సంస్కృతం భక్ష్య ఇత్యణ్ - తస్య లుక్ - పిఠరాః కుంభాని - ఉఖా స్థాలీ చరుః కుంభీ పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలాయుధః । మార్గమాయూరకౌక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః ॥౬౮॥ పాత్రీణామిత్యారభ్య సంచయా ఇత్యంతమేకం వాక్యం ॥ పాత్రీణాం అన్నధానకుంభీనాం. స్థాలీనాం వ్యంజనపాత్రాణాం - నియుతాని లక్షాణి - న్యర్బుదాని దశకోట్యః - పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - అమత్రాణీతి యావత్ దధిపూర్ణా ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం - స్థాల్యః పిఠరాః - కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః - కరంభ్యః విశాలాస్యగురుస్థాల్యః కరంభ్యః కర్కర్య ఇత్యాహుః సుసంస్కృతాః దధిసంస్కారకశుంఠ్యాదియుక్తాః యౌవనస్థస్య నాతిమూలస్య నాతిపురాణస్యేత్యర్థః - మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - తక్రం కపిత్థం మథితమితి వైజయంతీ గౌరస్య శుభ్రస్య - రసాలస్య తక్రవిశేషస్య - అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం । సజీరకం రసాలం స్యాన్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీతి వైజయంతీ ॥ సవ్యోషం శుంఠీపిప్పలీమరీచియుక్తం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పైః - గుడేన శర్కరయా ఆర్ద్రకేన చ యుక్తం - కపిత్థేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః - రసాలేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః - దధ్నాపూర్ణాశ్చాపరే హ్రదాః - అన్యే పాయసేన పూర్ణాః - పాయసస్యాన్య ఇతి పాఠః - సర్వత్ర తృతీయార్థే షష్ఠీ - తద్వ్యంజనార్థం శర్కరాయాశ్చ సంచయాః రాశయశ్చ బభూవురిత్యర్థః - శర్కరాయావసంచయా ఇతి చ పాఠః - శర్కరామిశ్రయవవికారాపూపసంచయా ఇత్యర్థః ॥ ౭౧॥౭౨॥౭౩॥ కల్కానితి ॥ కల్కాన్ ఆమలక్యాదికల్కాన్ - చూర్ణకషాయాన్ - చూర్ణాని మాషాదిచూర్ణాని - కషాయాః క్వథి

సాధ్వసం తత్రైకో వానరః కశ్చిదప్యశ్నుత ॥౬౪॥ ఆజైశ్చాపి చ వారాహైర్నిష్ఠానవరసంచయైః ॥❖॥ ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైస్సూపైర్గంధరసాన్వితైః ॥ పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణాశ్శుక్లస్యాన్నస్య చాభితః ॥❖॥ దదృశుర్విస్మితాస్తత్ర నరా లౌహీస్సహస్రశః ॥౬౬॥ బభూవుర్వనపార్శ్వేషు కూపాః పాయసకర్దమాః ॥❖॥ తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమాశ్చాసన్మధుశ్చ్యుతః ॥౬౭॥ వాప్యో మైరేయపూర్ణాశ్చ మృష్టమాంసచయైర్వృతాః ॥❖॥ ప్రతప్తపిఠరైశ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః ॥౬౮॥ పాత్రీణాం చ సహస్రాణి స్థాలీనాం నియుతాని చ ॥❖॥ న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ । స్థాల్యః కుంభ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణాస్సుసంస్కృతాః ॥❖॥ యౌవనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య సుగంధినః । హ్రదాః పూర్ణా రసాలస్య దధ్నశ్శ్వేతస్య చాపరే ॥❖॥ బభూవుః పాయసస్యాన్యే శర్కరాయాశ్చ సంచయాః ॥ ౭౩ ॥ కల్కాంశ్చూర్ణకషాయాం

॥ బభూవుః పాయసస్యాన్యే శర్కరాయాశ్చ సంచయాః ॥ ౭౩ ॥

యద్వా - నాకరోత్ ॥౬౪॥౬౫॥ ఆజైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః నిష్ఠానం వ్యంజనం జ్ఞేయమితి హలాయుధః - ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైః సమ్యఙ్నిష్పన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్యూహో నాగదంతక ఇతి వైజయంతీ - పుష్పధ్వజవతీః అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజయుక్తాః - లౌహీః సువర్ణరజతమయపాత్రీః - నిష్ఠానసంచయైః సూపైశ్చ శుక్లస్యాన్నస్యాభితః పూర్ణా లౌహీర్దదృశురితి సంబంధః ॥౬౬॥౬౭॥ బభూవురితి ॥ పాయసకర్దమాః కూపా బభూవుః - కామదుఘా గావో బభూవుః - వృక్షా మధుశ్చ్యుతా ఆసన్ ॥ ౬౮ ॥ వాప్య ఇతి ॥ ప్రతప్తపిఠరైః కుండేషు ప్రతప్తైః - పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలాయుధః - మార్గమాయూరకుక్కుటైః - మృగమయూరకుక్కుటసంబంధిభిః - మృష్టమాంసచయైః వృతాః - మైరేయపూర్ణా వాప్యశ్చ ఆసన్నితి సంబంధః ॥ ౭౦ ॥ పాత్రీణామితి ॥ పాత్రీణాం హస్తప్రక్షాళనాద్యుపయుక్తపాత్రాణాం - స్థాలీనాం ఉఖానాం పాత్రాణి భోజనభాజనాని - స్థాల్యః ఉఖాః కుంభ్యః క్షుద్రస్థాల్యః - ఉఖా స్థాలీ చ కుంభీ చ పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలాయుధః - కరంభ్యః స్థాల్యాదయశ్చాసన్నితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ యౌవనస్థస్యేతి ॥ యౌవనస్థస్య నాతినవస్య నాతిపురాణస్య మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య తక్రస్య - తక్రం కపిత్థం మథితమితి వైజయంతీ - యద్వా - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - అపక్వతక్రసాలస్య శొంఠిమరీచిపిప్పల్యేలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పఖండశర్కరాశృంగిబేరజీరకమిశ్రితస్య తక్రస్య తథా చ వైజయంతీ - అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం - సజీరకం రసాలం స్యాన్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీతి - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన తక్రేణ - దధ్నః దధ్నా చ

తాని - స్నాంత్యేభిరితిస్నానాని తైలోద్వర్తనకాదీని - భాజనస్థానికటాహాదిమహాపాత్రస్థాని - తీర్థేషు అవతారేషు ॥ ౭౪౫ ॥ శుక్లానితి ॥ శుక్లాన్ నిర్మలాన్ - అంశుమతః కూర్చవతః - దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠసమూహాన్ - స్నానానంతరమలంకారోపకరణాని దర్శయతి - చందనకల్కాన్ చందనపంకాన్ - సముద్గేషు సంపుటేషు - సముద్గకస్సంపుటః ఇత్యమరః । అవతిష్ఠతః వర్తమానాన్ - పరిమృష్టాన్ నిర్మలీకృతాన్ - పాదుకాః దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః - యుగ్మాని ద్వంద్వాని - ఆంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాన్ - కంకతః కేశమార్జనమితి నిఘంటుః । కూర్చాన్ స్నానాద్యుపయుక్తాసనాని - శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ వా - శస్త్రాణి యోధైరలంకారార్థం ధార్యాణి - వర్మత్రాణానికవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ త్రాసగ్రహణానంతరం భుక్తజీర్ణార్థం పానార్హహ్రదాన్ - అవగాహ్యాసుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తాన్ - సోత్పలపుష్కరాన్ - ఉత్పలమిందీవరం - పుష్కరం పద్మం - ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ - ఆకాశవన్నిర్మలానిత్యర్థః - సుఖప్లవాన్ సుఖేన ప్లవః స్నానం యేషు తథోక్తాన్ - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - యవసం తృణమర్జునమిత్యమరః - పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్ - తాదృగ్వాచామభూమిం - భరతస్య భరతా ॥ ౮౦ ॥ వ్యస్మయంతేతి ॥ స్వప్నకల్పతోక్తిః యత్నసిద్ధత్వాదపూర్వత్వాదాశ్చర్యకరత్వాచ్చ - తాదృగ్వాచామభూమిం - భరతస్య ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ ప్రతిజగ్ముః ఇతి ॥ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా ॥ ౮౩ ॥ ఇదం చాతిథ్యకరణమైంద్రజాలికవన్మిథ్యేత్యాహ తథైవేతి ॥ యుక్తాః ప్రహృష్టాః భోగైః స్పృష్టాః మదిరోత్కటాః మద్యేన మత్తాశ్చ - మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః । తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తిషత ఇత్యర్థః - ప్రమర్దితాః ప్రకీర్ణాశ్చ - భోగవశాదితి భావః - పృథక్ పూర్వస్రగ్భ్యో విలక్షణాః ॥ ౮౪ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋

శ్చస్నానానివివిధానిచ ॥ ❋ ॥ దదృశుర్భాజనస్థానితీర్థేషుసరితాన్నరాః ॥ ౭౪౫ శుక్లానంశుమతశ్చాపిదంతధావనసంచయాన్ ॥ ❋ ॥ శుక్లాంశ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గేష్వవతిష్ఠతః । దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ వాససాం చాపి సంచయాన్ ॥ ❋ ॥ పాదుకోపానహాంచైవ యుగ్మానిచ సహస్రశః । ఆంజనీః కంకతాన్ కూర్చాన్ శస్త్రాణిచ ధనూంషి చ ॥ ❋ ॥ మర్మత్రాణానిచిత్రాణి శయనాన్యాసనానిచ । ప్రతిపానహ్రదాన్ పూర్ణాన్ ఖరోష్ట్రగజవాజినామ్ ॥ ❋ ॥ అవగాహ్యసుతీర్థాంశ్చ హ్రదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్ । ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖప్లవాన్ ॥ ❋ ॥ నీలవైడూర్యవర్ణాంశ్చ మృదూన్ యవససంచయాన్ । నిర్వాపార్థాన్ పశూనాం తే దదృశుస్తత్ర సర్వశః ॥ ౮౦ ॥ వ్యస్మయంత మనుష్యాస్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతమ్ । దృష్ట్వాతిథ్యం కృతం తాదృగ్భరతస్య మహర్షిణా ॥ ౮౧ ॥ ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవానామివ నందనే । భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రిర్వ్యత్యవర్తత ॥ ౮౨ ॥ ప్రతిజగ్ముశ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతమ్ । భరద్వాజమనుజ్ఞాప్య తాశ్చ సర్వా వరాంగనాః ॥ ౮౩ ॥ తథైవ మత్తా మదిరోత్కటా నరాస్తథైవ దివ్యాగరుచందనోక్షితాః । తథైవ దివ్యా వివిధాస్స్రగుత్తమాః పృథక్ ప్రకీర్ణా మనుజైః ప్రమర్దితాః ॥ ౮౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవురిత్యర్థః శర్కరాయావసంచయాః శర్కరాణాం యావానాం యవవికారాద్యపూపానాం సంచయాః యద్వా శర్కరామిశ్రయావాః శర్కరాయావాః ॥ ౭౧౫ ॥ ౭౨౫ ॥ ౭౩౫ ॥ కల్కానితి ॥ చూర్ణకషాయాన్ సురభిచూర్ణానికషాయోగంధసురభౌలోహితేపిచేతి - స్నానాని స్నానీయద్రవ్యాణి ॥ ౭౪౫ ॥ శుక్లానితి ॥ శుక్లాన్ శుద్ధాన్ అంశుమతః స్నిగ్ధాన్ సముద్గేషు సంపుటేషు - సముద్గస్సంపుటో జ్ఞేయ ఇతి హలాయుధః - దర్పణానితి ॥ పాదుకోపానహః పాదుకాః దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః ॥ ఆంజనీరితి ॥ ఆంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాని - కూర్చాన్ శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ వర్మత్రాణానికవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ భుక్తజీర్ణార్థం బాహటశాస్త్రోక్తప్రకారేణ యత్పేయం తేన తత్ప్రతిపానం తస్య హ్రదాన్ - అవగాహ్యాసుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యశోభనజలావతరణప్రదేశాన్ - జలావతారే తీర్థం స్యాదితి హలాయుధః - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్ - అత్ర ద్వితీయాంతానాం దదృశురిత్యనేన సంబంధః ॥ ౭౫ ॥ ౭౬ ॥ ౭౭ ॥ ౭౮ ॥ ౭౯ ॥ ౮౦ ॥ వ్యస్మయంతేతి ॥ స్వప్నకల్పం అయత్నసిద్ధత్వాదదృష్టపూర్వత్వేన ఆశ్చర్యావహత్వాచ్చ స్వప్నకల్పోక్తిః ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ ప్రతిజగ్మురితి ॥ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ ౮౩ ॥ ఏతత్సర్వం మిథ్యా న భవతి సత్యమేవేతి దర్శయితుం మదాదీనామవస్థితిమాహ ॥ తథైవేతి ॥ మత్తాః భోగైర్దృప్తాః - మదిరోత్కటాశ్చ మదిరయా మత్తాశ్చ - తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తంతేత్యర్థః ॥ ౮౪ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋❋

తతస్తామిత్యాది ॥ వ్యుష్య విశేషేణోషిత్వా - సపరిచ్ఛదః సపరివారః - పరివారః పరికరః పరిష్కందః పరిగ్రహః । తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద ఇతి హలాయుధః ॥ కామాత్ రామప్రాప్తీచ్ఛయా ॥౧॥ ౨॥ కచ్చిదితి ॥ అస్మద్విషయే అస్మదాశ్రమే - రాత్రిస్సుఖా గతా కచ్చిదిత్యన్వయః - ఆతిథ్యే విషయే - సమగ్రః సంపూర్ణః - తృప్త ఇతి యావత్ - అనఘ ఇత్యనేన పూర్వం భరతాశయపరీక్షణార్థమేవాతిథ్యకరణమితి ద్యోతితం - రామవిషయే భక్త్యభావే భోగప్రవణస్స్యాదితి హృదయం ॥ ౩ ॥ తమితి ॥ అభినిష్క్రాన్తమిత్యనేన కౌసల్యాది సర్వజనదర్శనార్థం భరతాగమనకాల ఏవ బహిర్నిర్గతవానృషిరితి వ్యంజితం ॥౪॥ సుఖోషితోఽస్మీతి ॥ బలవత్తర్పితః - అతీవ బలవత్ స్వతిసుష్ఠు చ నిర్భర ఇతి వైజయంతీ ॥౫॥ అపేతేతి ॥ క్లమో గ్లానిః - సంతాపో దేహౌష్ణ్యం - అపి ప్రేష్యానుపాదాయ ప్రేష్యానారభ్య - సుభక్ష్యాః సమృద్ధాన్నపానాః - సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః - శోభనగృహా ఇతి యావత్ - స్థానే గోష్ఠ్యాం సత్రయాగే ప్రత్యాహారే ప్రతిశ్రయ ఇతి వైజయంతీ । ఆమంత్రయ ఇతి ॥ కామం యథేష్టం - కామం ప్రకామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేప్సితమిత్యమరః । హే భగవన్ త్వామామంత్రయే ఆపృచ్ఛే - భ్రాతుస్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా చక్షుషా ఈక్షస్వ ॥౬॥౭॥ ఆశ్రమమితి ॥ ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞః యోగప్రభావవిదితసర్వవృత్తాంతేత్యర్థః - ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మమాచరతః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య తస్య రామస్యాశ్రమమాచక్ష్వ - స చాశ్రమః కియాన్ కియద్దూరతః తస్య మార్గః కతమ ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యం శంసేతి యోజనా ॥౮॥ ఇతీతి ॥ మహాతపాః - అత ఏవ మహాతేజాః - సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః రామాశ్రమప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహజ్ఞాతిషు విద్యమానేషు మునిం ప్రతి ప్రశ్నస్తస్య పూజార్థం ॥౯॥ భరతేతి ॥ అర్ధతృతీయేష్వితి - అర్ధం తృతీయం యేషాం తేషు అర్ధతృతీయేషు - సార్ధయోజనద్వితయ ఇత్యర్థః - అతీతేష్వితి శేషః అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే వనే తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః - వర్తత ఇతి శేషః ॥౧౦॥ ఉత్తరమితి ॥ తస్య గిరేరుత్తరం పార్శ్వమాసాద్య స్థితా మందాకినీ నామ కాచిన్నదీ - అస్తీతి శేషః - ద్రుమాః కాననభిన్నాః ॥౧౧॥ అనంతరమితి ॥ తత్సరితో మందాకిన్యాః - అనంతరం సమీపే - చిత్రకూటస్థితిస్తు వ్యవహితపార్శ్వే - తయోస్సరిద్గిర్యోర్మధ్యే - పర్ణకుటీ పర్ణశాలా కృతా - తత్ర వసతః ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామీత్యర్థః ॥౧౨॥ దక్షిణేనేతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా తతః సవ్యదక్షిణం నైరృతదిగ్భాగో యథా భవతి తథా వాహినీం వాహయస్వ కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో మార్గః తతశ్శాఖామార్గేణ నైరృతదిగ్భాగగామినా గంతవ్యమితి భావః - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వాద్వ్యాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశే వాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః ॥౧౩-౧౪॥ ప్రయాణమితి ॥ ఇత్యుక్తప్ర

తతస్తాంరజనీంవ్యుష్య భరతస్సపరిచ్ఛదః। కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామాదభిజగామహ ॥ ౧ ॥
తమృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాగతమ్। హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత ॥ ౨ ॥
కచ్చిదత్ర సుఖా రాత్రిస్తవాస్మద్విషయే గతా। సమగ్రస్తే జనః కచ్చిదాతిథ్యే శంస మేఽనఘ ॥ ౩ ॥
తమువాచాంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్య చ। ఆశ్రమాదభినిష్క్రాన్తమృషిముత్తమతేజసమ్ ॥ ౪ ॥
సుఖోషితోఽస్మి భగవన్ సమగ్రబలవాహనః। తర్పితస్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవత్త్వయా ॥ ౫ ॥
అపేతక్లమసంతాపాస్సుభక్ష్యాస్సుప్రతిశ్రయాః। అపి ప్రేష్యానుపాదాయ సర్వే స్మ సుసుఖోషితాః ॥ ౬ ॥
ఆమంత్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వామృషిసత్తమ। సమీపం ప్రస్థితం భ్రాతుర్మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా ॥ ౭ ॥
ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః। ఆచక్ష్వ కతమో మార్గః కియానితి చ శంస మే ॥ ౮ ॥
ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసమ్। ప్రత్యువాచ మహాతేజా భరద్వాజో మహాతపాః ॥ ౯ ॥
భరతార్ధతృతీయేషు యోజనేష్వజనే వనే। చిత్రకూటో గిరిస్తత్ర రమ్యనిర్దరకాననః ॥ ౧౦ ॥
ఉత్తరం పార్శ్వమాసాద్య తస్య మందాకినీ నదీ। పుష్పితద్రుమసంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా ॥ ౧౧ ॥
అనన్తరం తత్సరితశ్చిత్రకూటశ్చ పర్వతః। తయోః పర్ణకుటీ తాత తత్ర తౌ వసతో ధ్రువమ్ ॥ ౧౨ ॥
దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణమేవ వా। గజవాజిరథాకీర్ణాం వాహినీం వాహినీపతే। వాహయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్ ॥ ౧౩-౧౪ ॥

తత ఇతి ॥ సపరిచ్ఛదః సపరివారః - కామాత్ రామప్రాప్తికామాత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కచ్చిదితి ॥ సుఖాసుఖరూపా ఆతిథ్యే తే జనస్సంతుష్టోఽభూదితి శేషః ॥౩॥ ౪॥ సుఖోషితోఽస్మీతి ॥ బలవత్తర్పితః అతీవ తర్పితః ॥౫॥ అపేతేతి ॥ సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇత్యర్థః - ప్రేష్యానుపాదాయ ద్రవ్యాణ్యపి పరిగృహ్య ప్రేష్యైస్సహితా ఇతి యావత్ ॥౬॥ ఆమంత్రయ ఇతి ॥ కామం యథేచ్ఛం ॥౭॥ ఆశ్రమమితి ॥ ఆశ్రమమాచక్ష్వ కతమో మార్గః తస్య - కియాన్ దూరే శం స వర్తత ఇతి శేషః ॥౮॥౯॥ భరతేతి ॥ అర్ధతృతీయేషు అర్ధయుక్తతృతీయేష్విత్యర్థః - సార్ధయోజనద్వయే వా - అజనే నిర్జనే చిత్రకూటః వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్తరమితి ॥ మందాకినీ భాగీరథీవ్యతిరిక్తా నదీ వర్తత ఇతి శేషః ॥౧౧॥ అనంతరమితి ॥ తత్సరితః మందాకిన్యాః అనంతరం - తస్యాః పరపార ఇత్యర్థః - తత్ర చిత్రకూటే ॥౧౨॥ దక్షిణేనేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా - తదనంతరం సవ్యదక్షిణమేవ వా సవ్యం దక్షిణం యథా తథా వాహినీం వాహయస్వ - కాంతార

కారేణ - తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం శ్రుత్వా - రాజరాజస్య మహారాజస్య దశరథస్య - యోషితః కౌసల్యాద్యాః - యానానర్హాఽపి యానశ్వా గానర్హాఽపి యానానిత్యక్త్వా - బ్రాహ్మణం బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం పర్యవారయన్ - వందనాయేతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ వేపమానేతి ॥ వేపమానా - వార్ధకాన్మహర్షిదర్శనాచ్చ - కృశాదీనా - రామవిరహాదితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ అసమృద్ధేనేతి ॥ అసమృద్ధేన అపూర్ణేన - ఫలాపర్యవసాయినేతియావత్ - కామేన మనోరథేన - ఉపలక్షితేతి శేషః - లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా - సవ్యపత్రపా సలజ్జా - రామవివాసనహేతుత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ లజ్జావశాదేవ కౌసల్యాదిభిస్సహామునేః పురతస్స్థాతుమశక్తా ప్రదక్షిణవ్యాజేన భరతం గతేత్యాహ తమిత్యాదినా ॥ దీనమనాః కైకేయీ ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం లక్ష్యతే - సర్వజ్ఞోఽపి కైకేయీ శైథిల్యార్థం పప్రచ్ఛేత్యర్థః - విశేషం సంజ్ఞాసంజ్ఞిసంబంధాదివిశేషం - ఇతికరణమధ్యాహృత్య - ఇతి పప్రచ్ఛేత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ ధార్మికః - సత్యవాదీత్యర్థః - వచనకోవిదః వచనే పండితః - భరద్వాజవచనతాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః - భరతముఖేన మాతౄణాం స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునేరాశయః ॥ ౧౯ ॥ యామితి ॥ శోకానశనకర్శితాం శోకానశనాభ్యాం కర్శితాం - దేవతామివ ధర్మదేవతామివ - సింహవిక్రాంతగామినం సింహవత్ విక్రాంతం విక్రమయుక్తం యథాభవతి తథా గామినం గమనశీలం - ధాతారం నిస్తంబిష ధాతా వి ధాతా చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - సర్వగుణసంపన్నా రాముమాతాపి సా కౌసల్యేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అస్యా ఇతి ॥ వామభుజం శ్లిష్టా - కౌసల్యాయా వేపమానత్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజమవధృత్య స్థితేత్యర్థః - దుర్మనాః దుఃఖితమనాః - దుర్మనస్త్వే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి - శీర్ణపుష్పా మ్లానపుష్పా - ఏతస్యా ఇతి - ఏతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః మాతేయమితి బోధ్యం - దేవవర్ణినౌ అశ్వినీదేవతుల్యౌ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ యస్యా ఇతి ॥ జీవనాశం రాజ్ఞః సభూయిష్ఠం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనాజ్జీవస్య జీవనస్య నాశం - ఇతః ఇహ వనే క్రుధ్యతీతి క్రోధనా - కర్తరి ల్యుట్ - అకృతప్రజ్ఞాం అశిక్షితబుద్ధిం - సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమానినీ తాం - వస్తుతో నార్యాం - ఆర్యరూపిణీం ఆర్యవత్ భాసమానాం - యతో మూలం యత్కారణకం - ఆత్మనో మమ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇతీతి ॥ బాష్పగద్గదయా రామవివాసనస్మరణజబాష్పేణ గద్గదయా స్ఖలంత్యా గిరా ఇత్యుక్త్వా - నాగః సర్పః ॥ ౨౭ ॥ భరద్వాజ ఇతి ॥ తథా బ్రువంతమిత్యన్వయః - మహాబుద్ధిః భావిజ్ఞః - అర్థవత్ ప్రయోజనవత్ ॥ ౨౮ ॥ నేతి ॥ దోషేణ దోషవత్తయా - నావగంతవ్యా - తస్యాః

ప్రయాణమితి తచ్ఛ్రుత్వా రాజరాజస్య యోషితః ॥ హిత్వా యానాని యానార్హా బ్రాహ్మణం పర్యవారయన్ ॥ ౧౪ ॥ వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా ॥ కౌసల్యా తత్ర జగ్రాహ కరాభ్యాం చరణౌ మునేః ॥ ౧౫ ॥ అసమృద్ధేన కామేన సర్వలోకస్య గర్హితా ॥ కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చరణౌ సవ్యపత్రపా ॥ ౧౬ ॥ తం ప్రదక్షిణమాగమ్య భగవంతం మహామునిమ్ ॥ అదూరాద్భరతస్యైవ తస్థౌ దీనమనాస్తదా ॥ ౧౭ ॥ తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః ॥ విశేషం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి మాతౄణాం తవ రాఘవ ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్తస్తు భరతో భరద్వాజేన ధీమతా ॥ ఉవాచ ప్రాంజలిర్భూత్వా వాక్యం వచనకోవిదః ॥ ౧౯ ॥ యామిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్శితామ్ ॥ పితుర్హి మహిషీం దేవీం దేవతామివ పశ్యసి ॥ ఏషా తం పురుషవ్యాఘ్రం సింహవిక్రాంతగామినమ్ ॥ కౌసల్యా సుషువే రామం ధాతారమదితిర్యథా ॥ ౨౧ ॥ అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా తిష్ఠతి దుర్మనాః ॥ కర్ణికారస్య శాఖేవ శీర్ణపుష్పా వనాంతరే ॥ ఏతస్యాస్తు సుతౌ దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ ॥ ఉభౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ వీరౌ సత్యపరాక్రమౌ ॥ ౨౩ ॥ యస్యాః కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశమితో గతౌ ॥ రాజా పుత్రవిహీనశ్చ స్వర్గం దశరథో గతః ॥ క్రోధనామకృతప్రజ్ఞాం దృప్తాం సుభగమానినీమ్ ॥ ఐశ్వర్యకామాం కైకేయీమనార్యామార్యరూపిణీమ్ ॥ మమైతాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం పాపనిశ్చయామ్ ॥ యతో మూలం హి పశ్యామి వ్యసనం మహదాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ ఇత్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా ॥ స నిశశ్వాస తామ్రాక్షో నాగః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్ ॥ ౨౭ ॥ భరద్వాజో మహర్షిస్తం బ్రువంతం భరతం తథా ॥ ప్రత్యువాచ మహాబుద్ధిరిదం వచనమర్థవత్ ॥ ౨౮ ॥ న దోషేణావగంతవ్యా కైకేయీ భరత త్వయా ॥ రామప్రవ్రాజనం హ్యేతత్సుఖోదర్కం భవిష్యతి ॥ దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనా

మార్గస్య సూక్ష్మత్వాద్యథాయోగ్యం మారస్య నామతో గతక్షీణతశ్చ విస్తారప్రదేశే వాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ప్రయాణమితి ॥ రాజరాజస్య దశరథస్య - బ్రాహ్మణం భరద్వాజం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ విశేషం ఇయం కా ఇయం కేత్యేవం రూపం విశేషమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ఏషేతి ॥ ధాతారం ఉపేంద్రం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అస్యా ఇతి ॥ అస్యాః కౌసల్యాయాః - దుర్మనాః దుఃఖితమనాః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ యస్యా ఇతి ॥ జీవనాశం గతౌ - తాదృశాపదం ప్రాప్తావిత్యర్థః ॥ యత ఇతి ॥ యతో మూలం యన్మూలం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ న దోషేణేత్యాది ॥

దేవ ప్రేరితత్వాదిత్యర్థః ప్రాయః - తత్ర హేతుమాహ రావేతి - సుఖోదర్కం సుఖోత్తరం - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుఖోదర్కం భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సంసిద్ధః లబ్ధాశీర్వాదః - ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య - యుజ్యతాం గమనాయ సన్నహ్యతామితి స్వసైన్యమచోదయత్ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ యుక్త్వా సన్నహ్య - యుక్తానితి పాఠే సజ్జీకృతాన్ - ప్రయాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా ఇతి ॥ గజకన్యాః కరేణవః - హేమకక్ష్యా హేమమయబంధనరజ్జవః - సఘంటాః ఘంటా ఘోషయుక్తాః - పతాకినః ఇత్యత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః ॥ ౩౩ ॥ వివిధానీతి ॥ ప్రయయురిత్యత్ర సాదిన ఆరుహ్యేతి శేషః - యద్వా యానాని రథాదీని పదాతయః పాదైరేవ యయుః యానైస్సహ ప్రయయురితి భావః ॥ ౩౪ ॥ అథేతి ॥ యానప్రవేకైః యానోత్తమైః - ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః ॥ ౩౫ ॥ చంద్రార్కతరుణాభాసామితి ॥ చంద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కకాంతిం - నియుక్తాం వసిష్ఠాదిభిరాజ్ఞప్తాం - సపరిచ్ఛదః సపరివారః ॥ ౩౬ ॥ సేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం గంగాయాః దక్షిణవాహిన్యాః - పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే - స్థితేతి శేషః - మహాసేనా వనాని వ్యతిక్రమ్య గిరిషు నదీషు చ - విశ్రమ్యేతి శేషః ఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశం ఆవృత్య ప్రయాతేతి సంబంధః - యద్వా మహాసేనా గిరిషు నదీషు చ వనాని వ్యతిక్రమ్యేతి వాన్వయః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ సేతి ॥ తత్ర తదేత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వినవతితమస్సర్గః ❋❋

తయేత్యాది ॥ యూథిన్యాగచ్ఛంత్యా - అర్దితాః పీడితాః - యూథపాః గజాదియూథనాథాః - యూథనాథస్తు యూథప ఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ఋక్షా ఇతి ॥ పృషతసంఘాః బిందుమన్మృగసంఘాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - రురవో బిందురహితాః స్థూలకాయాః వికటశృంగా మృగాః - దృశ్యంతే అదృశ్యంత - వనరాజీష్విత్యాదినా అపూర్వమనుష్యాదిదర్శనేన స్తబ్ధేక్షణాః స్థితా ఇత్యుచ్యంతే ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ నాదిన్యా - రథఘోషహేషితబృంహితాదిభిరితి శేషః ॥ ౩ ॥ సాగరౌఘేతి ॥ ద్యాం ఆకాశం ॥ ౪ ॥ తురంగౌఘైరితి ॥ అవతతా నిరంతరా - తస్మిన్ కాలే గమన

మ్ ॥ ❋ ॥ హితమేవ భవిష్యద్ధి రామప్రవ్రాజనాదిహ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్య తు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❋ ॥ ఆమంత్ర్య భరతస్సైన్యం యుజ్యతామిత్యచోదయత్ ॥ ౩౧ ॥ తతో వాజిరథాన్ యుక్త్వా దివ్యాన్ హేమపరిష్కృతాన్ ॥ ❋ అధ్యారోహత్ప్రయాణార్థీ బహూన్ బహువిధో జనః ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా గజాశ్చైవ హేమకక్ష్యాః పతాకినః ॥ ❋ ॥ జీమూతా ఇవ ఘర్మాంతే సఘోషాస్సంప్రతస్థిరే ॥ ౩౩ ॥ వివిధాన్యపి యానాని మహాంతి చ లఘూని చ ॥ ❋ ॥ ప్రయయుస్సుమహార్హాణి పాదైరేవ పదాతయః ॥ ౩౪ ॥ అథ యానప్రవేకైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రియః ॥ ❋ ॥ రామదర్శనకాంక్షిణ్యః ప్రయయుర్ముదితాస్తదా ॥ ౩౫ ॥ చంద్రార్కతరుణాభాసాం నియుక్తాం శిబికాం శుభామ్ ॥ ❋ ॥ ఆస్థాయ ప్రయయౌ శ్రీమాన్ భరతస్సపరిచ్ఛదః ॥ ౩౬ ॥ సా ప్రయాతా మహాసేనా గజవాజిరథాకులా ॥ ❋ ॥ దక్షిణాం దిశమావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః ॥ వనాని తు వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః ॥ ❋ ॥ గంగాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీషు చ ॥ ౩౭ ॥ సా సంప్రహృష్టద్విపవాజియోధా విత్రాసయంతీ మృగపక్షిసంఘాన్ ॥ ❋ ॥ మహద్వనం తత్ ప్రతిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర ॥ ౩౮ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వినవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

తయా మహత్యా యాయిన్యా ధ్వజిన్యా వనవాసినః । అర్దితా యూథపా మత్తాస్సయూథాస్సంప్రదుద్రువుః ॥ ౧ ॥ ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ రురవశ్చ సమంతతః । దృశ్యంతే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ ॥ ౨ ॥ స సంప్రతస్థే ధర్మాత్మా ప్రీతో దశరథాత్మజః । వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురంగయా ॥ ౩ ॥ సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః । మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృషి ద్యామివాంబుదః ॥ ౪ ॥

కైకేయీ దోషేణ నావగంతవ్యా కైకేయ్యాం దోషదృష్టిర్న కర్తవ్యేత్యర్థః - కైకేయ్యా దేవప్రేరితత్వాదితి భావః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సంసిద్ధః కృతాశీర్వాద ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వాజిరథాన్ వాజినశ్చ రథాంశ్చ యుక్తాన్ సజ్జీకృతాన్ ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా ఇతి ॥ గజకన్యాః కరేణవః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ అథేతి ॥ యానప్రవేకైః యానశ్రేష్ఠైః ॥ ౩౫ ॥ చంద్రార్కేతి ॥ చంద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కసదృశామిత్యర్థః - నిర్యుక్తాం సజ్జీకృతాం ॥ ౩౬ ॥ సా ప్రయాతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ గంగాయాః పరవేలాయాం దక్షిణకూలే నివిష్టా సా సేనా ఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశమావృత్య - గిరిష్వపి నదీషు చ వనాని వ్యతిక్రమ్య ప్రయాతేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ద్వినవతితమస్సర్గః ❋❋❋

తయేతి ॥ యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా - యూథపాః గజయూథపాః ॥ ౧ ॥ ఋక్షా ఇతి ॥ పృషతసంఘాః పృషతో బిందుసహితాః రురవస్తు బిందురహితాః స్థూ

కాలే - చిరకాలమిత్యనేనకదాచిల్లక్ష్యతఇతిగమ్యతే ॥ ౫॥ సఇతి॥ మంత్రిణాంమంత్రవిదాం - యద్వా - ఔచిత్యాన్మంత్రజ్ఞః కార్యవిచారేవర్తతే॥ ౬ ॥ యాదృశమితి॥ అస్యదేశస్యయాదృశంరూపంలక్ష్యతేమందాకినీచిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం - మయాచయథాయేనప్రకారేణశ్రుతంభరద్వాజాత్ - తథాదృశ్యతఇతిశేషః॥ ౭॥ తదేవాహఅయమిత్యాదినా॥ అయంపురోవర్తీగిరిశ్చిత్రకూటోభవతి-తథాఇయంమందాకినీభవతి - ఏతత్ అనయోర్మధ్యవర్తివనంనీలమేఘనిభంప్రకాశతే ॥ అథతద్దేశప్రాప్తింధర్శయతిగిరేస్సానూనీతి॥ సానూని - ఏతానీతిసిద్ధం - అవమృద్యంతేభజ్యంతే॥ ౯॥ అథరామనివాసత్వేనభోగ్యతాభుద్ధ్యాతద్వనంభ్రాతరంప్రతివర్ణయతిముంచంతీత్యాది॥ ఏతేవకుశాఇత్యర్థః - ఆతపాపాయేఘర్మాంతే - వర్షాకాలఇతియావత్ - తోయధరాఇతినీలత్వేహేతుః॥ ౧౦॥ కిన్నరాచరితమితికిన్నరాచరితందేశంకిన్నరాచరితదేశరూపం - పర్వతం॥ ౧౧॥ ఏతఇతి॥ ప్రచోదితాఃసైనికైరితిశేషః - ప్రవిద్ధాప్రేరితేతియావత్॥౧౨॥ కుర్వంతీతి॥అమీభటాఃమేఘప్రకాశైఃఫలకైఃకేశబంధవిశేషైఃవనసంచారార్థంకల్పితైరుపలక్షితాస్సంతః - దాక్షిణాత్యానరాయథా దాక్షిణాత్యానరాఇవ - శిరస్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ కుర్వంతి - ఆపీడశేఖరోత్తంసావతంసాశ్శిరసిస్రజఇతిహలాయుధః దాక్షిణాత్యాహికేశానుద్ధృత్యబద్ధ్వాకుసుమాపీడైరలంకుర్వంతి॥ ౧౩॥ నిష్కూజమితి॥ ఘోరప్రదర్శనంక్రూరదర్శనమిదంవనం-పురానిష్కూజమివభూత్వా - నిర్జనంభూత్వేతియావత్ - సంప్రతి - జనాకీర్ణాఅయోధ్యాసామ్యనగరీవమాంప్రతిభాతి॥౧౪॥ ఖురైరితి॥ హయాదిఖురైః - ఉదీరితఃఉత్థాపితఃరేణుఃదివంప్రచ్ఛాద్యతిష్ఠతి-వహతిత్రపపనయతి - కుర్వన్నివమమప్రియంరామాశ్రమదర్శనప్రధానాదితిభావః - అనేనావగమ్యతేరామాశ్రమవర్ణనంతదధిష్ఠితత్వేనప్రీతిహేతుత్వాదితి ॥ ౧౫॥ వక్ష్యమాణత్రాసహేతుత్వేనాహస్యందనానితి॥ సూతముఖ్యైఃసారథిముఖ్యైః - సంపతతఃరామదర్శనకుతూహలేనసమ్యగ్గచ్ఛతః ॥౧౬॥ఏతానితి॥ విత్రాసితాన్ - రథైరితిశేషః - బర్హిణఃమయూరాన్ - ఏతంశైలం - పతత్రిణఃప్రశస్తపక్షానితిబర్హివిశేషణం ॥ ౧౭॥ అతిమాత్రమితి॥అతిమాత్రంమనోజ్ఞఇతిసంబంధః - అతఏవస్వర్గపథోయథాస్వర్గప్రదేశఇవ - మామాంప్రతిభాతి ॥ ౧౮॥ మృగాఇతి ॥ పృషతాఃబిందుమృగాః ॥ ౧౯॥

తురంగౌఘైరవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః।అనాలక్ష్యా చిరంకాలంతస్మిన్కాలేబభూవభూః॥౫॥సయాత్వాదూరమధ్వానంసుపరిశ్రాన్తవాహనః।ఉవాచభరతశ్శ్రీమాన్వసిష్ఠంమంత్రిణాంవరమ్॥౬॥యాదృశంలక్ష్యతేరూపంయథాచైవశ్రుతంమయా। వ్యక్తంప్రాప్తాస్మతందేశంభరద్వాజోయమబ్రవీత్॥ ౭ ॥అయంగిరిశ్చిత్రకూటఇయంమందాకినీనదీ। ఏతత్ప్రకాశతేదూరాన్నీలమేఘనిభంవనమ్॥ ౮ ॥గిరేస్సానూనిరమ్యాణిచిత్రకూటస్యసంప్రతి।వారణైరవమృద్యంతేమామకైఃపర్వతోపమైః॥ ౯ ॥ముంచంతికుసుమాన్యేతేనగాఃపర్వతసానుషు।నీలాఇవాతపాపాయేతోయంతోయధరాఘనాః॥ ౧౦॥కిన్నరాచరితందేశంపశ్యశత్రుఘ్నపర్వతమ్। హయైస్సమంతాదాకీర్ణంమకరైరివసాగరమ్॥౧౧॥ఏతేమృగగణాభాంతిశీఘ్రవేగాఃప్రచోదితాః। వాయుప్రవిద్ధాశరదిమేఘరాజిరివాంబరే॥౧౨॥కుర్వంతికుసుమాపీడాన్శిరస్సుసురభీనమీ। మేఘప్రకాశైఃఫలకైర్దాక్షిణాత్యాయథానరాః॥౧౩॥నిష్కూజమివభూత్వేదంవనంఘోరప్రదర్శనమ్। అయోధ్యేవజనాకీర్ణాసంప్రతిప్రతిభాతిమా॥ ౧౪ ॥ఖురైరుదీరితోరేణుర్దివంప్రచ్ఛాద్యతిష్ఠతి।తంవహత్యనిలశ్శీఘ్రంకుర్వన్నివమమప్రియమ్॥ ౧౫॥స్యందనాంస్తురగోపేతాన్సూతముఖ్యైరధిష్ఠితాన్। ఏతాన్సంపతతశ్శీఘ్రంపశ్యశత్రుఘ్నకాననే॥౧౬॥ఏతాన్విత్రాసితాన్పశ్యబర్హిణఃప్రియదర్శనాన్।ఏతమావిశతశ్శీఘ్రమధివాసంపతత్రిణః॥౧౭॥అతిమాత్రమయందేశోమనోజ్ఞఃప్రతిభాతిమా। తాపసానాంనివాసోఽయంవ్యక్తంస్వర్గపథోయథా॥ ౧౮ ॥మృగామృగీభిస్సహితాబహవఃపృషతావనే।మనోజ్ఞరూపాలక్ష్యంతేకుసుమైరివచిత్రితాః॥౧౯॥సాధుసైన్యాఃప్రతిష్ఠంతాం

లకాయాఃవికటశృంగాశ్చ॥ ౨॥౩॥౪॥తురంగౌఘైరితి-అవతతావ్యాప్తా ॥ ౫॥ సఇతి॥మంత్రిణాంవరంమంత్రజ్ఞానాంశ్రేష్ఠం॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ కుర్వంతీతి॥ దాక్షిణాత్యాఃదక్షిణదిగ్భవానరాః - మేఘప్రకాశైరుష్ట్రాదినీలచర్మపినద్ధతయానీలమేఘతుల్యైః ఫలకైః సాధనభూతైఃశిరస్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహాన్యథాకుర్వంతియథాధారయంతితథైవామీభృత్యాఃకుసుమాపీడాన్ కుసుమస్తబకాన్ శిరస్సుధారయంతి - దాక్షిణాత్యాహిఫలకాన్ ఉష్ట్రాదిచర్మపినద్ధాన్ కృత్వాతేషుపుష్పాణివికీర్యశిరస్సుధారయంతీతిప్రసిద్ధిః - యద్వా అమీభటాఃమేఘప్రకాశైఃఫలకైరుపలక్షితాస్సంతః - దాక్షిణాత్యానరాఇవకుసుమాపీడాన్ కుసుమశిఖరాన్ శిరస్సుకుర్వంతి ॥ ౧౩ ॥ నిష్కూజమితి ॥ నిష్కూజమివభూత్వాపూర్వంజనశబ్దరహితంభూత్వాస్థితమిదంవనంసంప్రతిజనాకీర్ణాఽయోధ్యేవప్రతిభాతీతిసంబంధః। ౧౪॥ఖురైరితి॥దావంవనంప్రచ్ఛాద్యదవదావౌవనారణ్యవహ్నీఇత్యమరః-దివంప్రచ్ఛాద్యేతివాపాఠః - శీఘ్రంతంవహతీతంద్రుతసవన

సాధ్వితి॥ సాధుసైన్యాఃఉచితాః సైనికాః - సాధు త్రిషూచితేసామ్యేసజ్జనేవార్ధుషౌపుమానితివైజయంతీ॥ప్రతిష్ఠంతాంగచ్ఛంత్విత్యర్థః దృశ్యేతేదృశ్యేయాతాం - లకారవ్యత్యయఆర్షః ॥ ౨౦॥౨౧॥ తఇతి ॥ ధూమాగ్రంధూమశిఖాం - అమనుష్యమనుష్యరహితేదేశే-అగ్నిః ధూమరేఖావిశేషనిశ్చితః - నభవతి - అత్రఆశ్రమపద్మామత్ర దేశే రాఘవాస్తః - వ్యక్తంధ్రువం ॥ ౨౨॥ అథేతి ॥ అథనయదినస్త్విత్యర్థః - తపస్వినస్సంతి - తేపృష్టవ్యాఇతిభావః ॥ ౨౩॥ తదితి ॥ సాధుసంమతం - సాధూనాంన్యాయవిదాంసంమతం -అమిత్రబలమర్దనః అమోఘశాసనఇత్యాదివత్ ॥ ౨౪॥ యత్తాఇతి ॥ యత్తాఃనిశ్చితాః - ఇతఃఅస్మాద్దేశాత్ పరంఅగ్రతఃభవద్భిర్నగంతవ్యం - అహమేవ ॥ రాజసుమంత్రిసుమంత్రఏవ - ఋత్విత్షుగురుర్వసిష్ఠఏవ - ధృతిరితిపాఠేసుమంత్రఏవోచ్యతే॥౨౫॥౨౬॥ వ్యవస్థితేతి॥ అగ్రతోధూమం నిరీక్షమాణాపిచ - అనేనరామదర్శనత్వరాతిశయస్సూచ్యతే - వ్యవస్థితా - భరతేనవ్యవస్థాపితేత్యర్థః - భరతేనహేతునావ్యవస్థితా - సాచమూః - ప్రియస్యరామస్య - నచిరేణఅచిరేణ - సమాగమంజానతీసతీతదావ్యవస్థాకాలేపిహృష్టాబభూవ - జానకీప్రియస్యేతిచపాఠః ॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే -అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానేత్రిణవతితమస్సర్గః

ఏవమేతావత్పర్యంతంభరతకథాంప్రస్తుత్యరామస్యచిత్రకూటప్రవేశనానంతరదినేషువిహారతారతమ్యాభావాత్ భగవత్ప్రాప్తిదినసంభూతవిహారవిశేషాన్ వర్ణయతిదీర్ఘకాలేత్యాదినాసర్గద్వయేన॥ ఆదౌశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అథప్రాతఃకర్తవ్యకర్మానుష్ఠానానంతరం -తస్మిన్గిరౌచిరపరిచయేప్యపివైలక్షణ్యాతిశయాదపూర్వవత్ భాసమానే- దీర్ఘకాలోషితఃమాసమాత్రముషితోపి - గిరివనప్రియః - నవంనవంప్రీతిరమ్యాకరోతీత్యుక్తరీత్యాగిరివనయోర్నవనవత్వాపాదకప్రీతికః - వైదేహ్యాఃప్రియేణసహైవవనదర్శనమహలాయాః -ప్రియంప్రీతిమాకాంక్షన్ తద్వారాస్వచిత్తంచవిలోభయన్ ప్రీణయన్ - అమరసంకాశః - సుత్రాపసర్భయఇత్యర్థః దాశరథిఃరాముః - చిత్రంఅన్వర్థం - చిత్రకూటంభార్యాంసర్వాత్మనాభరణీయాంసీతాం - శచీంపురందరఇవ - అదర్శయత్ గతిబుద్ధ్యాదినాద్వికర్మకత్వం॥ ౧॥౨॥ నేతి ॥రాజ్యాత్ భక్తజనపూర్ణాత్ - వినాభవః వినావస్థానం -అప్ఛాందసః - దృష్ట్వావస్థితస్యేతిశేషః మనోనబాధతేనదుఃఖాకరోతీత్యర్థః -అయోధ్యావాసిజనవిరహజఃఖేదస్సర్వోపినివృత్తఇతిభావః ॥ ౩॥ స్వచిత్తవిలోభనముక్త్వామైథిలీప్రియకరణందర్శయతిపశ్యేతి ॥ఖమాకాశంఉద్విద్ధైరివస్థితైః విధ్యోల్లిఖితైరివస్థితైః - అభ్రంలిహైరితియావత్ -కర్తరినిష్ఠా॥ ౪॥ కేచిదితి॥ధాతుభిభూషితాః - నానాధాత్వలంకృతాః - అతఏవాచలేంద్రస్యచిత్రకూటస్య - కేచిద్దేశాః - రజకసంకాశాఃఅత్యంతశుభ్రాః - కేచిత్

వివిక్తాంశుచకాననే। యథాతౌపురుషవ్యాఘ్రౌ దృశ్యేతేరామలక్ష్మణౌ॥౨౦॥భరతస్యవచశ్శ్రుత్వాపురుషాశ్శస్త్రపాణయః। వివిశుస్తద్వనంశూరాధూమంచదదృశుస్తతః॥౨౧॥ తేసమాలోక్యధూమాగ్రమూచుర్భరతమాగతాః। నామనుష్యేభవత్యగ్నిర్వ్యక్తమత్రైవరాఘవౌ॥౨౨॥అథనాత్రనరవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌపరంతపౌ। మున్యేరామోపమాస్సంతివ్యక్తమత్రతపస్వినః॥౨౩॥తచ్ఛ్రుత్వాభరతస్తేషాం వచనంసాధుసంమతమ్। సైన్యానువాచసర్వాంస్తానమిత్రబలమర్దనః॥౨౪॥యత్తాభవంతస్తిష్ఠంతునేతోగంతవ్యమగ్రతః। అహమేవగమిష్యామిసుమంత్రోగురురేవచ॥ ౨౫ ॥ఏవముక్తాస్తతస్సర్వేతత్రతస్థుస్సమంతతః। భరతోయత్రధూమాగ్రంతత్రదృష్టింసమాదధాత్ ॥ ౨౬॥వ్యవస్థితాయాభరతేనసాచమూర్నిరీక్షమాణాపిచధూమమగ్రతః।బభూవహృష్టానచిరేణజానతీప్రియస్యరామస్యసమాగమంతదా ॥౨౭॥※※※※※※※※※ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిణవతితమస్సర్గః, ※※※※※※※※※

దీర్ఘకాలోషితస్తస్మిన్గిరౌగిరివనప్రియః। వైదేహ్యాఃప్రియమాకాంక్షన్ స్వంచచిత్తంవిలోభయన్ ※॥అథదాశరథిశ్చిత్రంచిత్రకూటమదర్శయత్। భార్యామమరసంకాశశ్శచీమివపురందరః॥౨॥నరాజ్యాద్భ్రంశనంభద్రేనసుహృద్భిర్వినాభవః। మనోమేబాధతేదృష్ట్వారమణీయమిమంగిరిమ్॥౩॥పశ్యేమమచలంభద్రేనానాద్విజగణాయుతమ్। శిఖరైఃఖమివోద్విద్ధైర్ధాతుమద్భిర్విభూషితమ్॥ ౪ ॥కేచిద్రజతసం

యతీత్యర్థః॥ ౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥ సాధ్వితి ॥సాధుఉచితాఃసైన్యాఃసైనికాఃప్రతిష్ఠంతాంగచ్ఛంత్విత్యర్థః ॥ ౨౦॥౨౧॥౨౨॥అథవేతి ॥ నరవ్యాఘ్రౌ అత్రయదిననత్విశేషః ॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ ౨౭ ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※ ※※※ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతా -శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రిణవతితమస్సర్గః - ※※※

దీర్ఘేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥స్వంచచిత్తంవనవాసపరిశ్రాంతంస్వకీయంచిత్తంచవిలోభయన్ - అభిమతవిషయాంతరవ్యాసంగేనఆనందయన్నిత్యర్థః ॥౧॥౨॥ నరాజ్యాదితి॥ వినాభవఃవినాభవనంవినావస్థానమితియావత్ - మేగిరిందృష్ట్వాస్థితస్యేతిశేషః॥౩॥ పశ్యేతి ॥ఖమివోద్విద్ధైఃఖంభిత్వాఉద్గతైరితి ॥ ౪॥ కేచిదిత్యాది॥ మాంజిష్ఠవర్ణాఃచిత్రవర్ణాః ※॥పుష్యార్కకేతకాభాఃపుష్య

క్షతజసంకాశాః రుధిరసదృశవర్ణాః - మణివరప్రభాః ఇంద్రనీలప్రభాః - పుష్యార్కకేతకాభాః పుష్యః పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః - అర్కస్స్ఫటికసూర్యయోరిత్యమరః । కేతకాభాః ఈషత్పాండురాః - జ్యోతీరసప్రభాః - జ్యోతీంషి తారాః జ్వాలా వా జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా దృక్పుత్రార్థాధ్వరాగ్నిష్విత్యవైజయంతీ । రసః పారదః - శ్వేతవర్ణావాంతరభేదా ఉచ్యంతే ॥ ౯ ॥ నానామృగగణేతి ॥ ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః - తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః - అదుష్టైః మునిజనసన్నిధానేన శాంతతయా హింసాదిదోషరహితైః ॥ ౭ ॥ ఆమ్రేత్యాది ॥ అసనైః పీతసాలైః లోధ్రైః తిరీటైః - ప్రియాలైః రాజాదనైః - అంకోలైః భవ్యైః నవ్యజైః - తినిశైః స్యందనైః - బిల్వైః తిందుకైః కాలస్కంధైః - వేణుభిః వంశైః - కాశ్మరీభిః మధుపర్ణికాఖ్యైర్వృక్షైః - అరిష్టైః నింబైః వరుణైః తిక్తశాకైః - మధూకైః గుడపుష్పైః - తిలకైః క్షురకైః బదరీభిః - ఆమలకైః నీపైః కదంబైః - వేత్రైః - ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః - పుష్పవద్భిరిత్యాదిసర్వవృక్షవిశేషణం - పుష్యతివర్ధయతే ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ శైలప్రస్థేష్వితి ॥ రోమహర్షణాః దర్శనమాత్రతః పులకకరాన్ - ద్వంద్వశః - స్త్రీపురుషద్వంద్వానిత్యర్థః మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధమనస్కాన్ ॥ ౧౧ ॥ శాఖావసక్తానితి ॥ ఖడ్గాదీని విద్యాధరాణామేవ - విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః ॥ ౧౨ ॥ జలప్రపాతైరితి ॥ జలప్రపాతైః నిర్ఝరైః - ఉద్భేదైః భువముద్భిద్య నిర్గతైః - ప్రవద్భిరితి సర్వవిశేషణం ॥ ౧౩ ॥ గుహాసమీరణ ఇతి ॥ ఘ్రాణతర్పణమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౧౪ ॥ యదీతి ॥ హే అనిందితే సర్వాంగసుందరి - ఇహ వనే - అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్ - త్వయా - లక్ష్మణేన చ కైంకర్యలక్ష్మీవతా చ సార్ధం - యది వత్స్యామి తదా మాం శోకః నగరత్యాగజం దుఃఖం - న ప్రధక్ష్యతి - న పీడయిష్యతీత్యర్థః - అత్ర యదీత్యుక్త్యా ఏకాభావివివాసస్సూచ్యతే ॥ ౧౫ ॥ బహుపుష్పఫల ఇతి ॥ ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్ఛ్రోత్రప్రీతికరే అస్మిన్ వనే - రతవానస్మి ప్రీతియుక్తోస్మి - భామిని - విశేషతస్త్వత్సన్నిధానాదితి భావః ॥ ౧౬ ॥ న కేవలం సుఖస్య లాభః - కింతు పిత్రానృణ్యబంధుహర్షావపీత్యాహ అనేనేతి ॥ ఫలద్వయమేవాహ పితురితి - ధర్మే విషయే - పితుః అనృణతా ఆనృణ్యం - తద్వాక్యకరణమిత్యర్థః - భరతస్య ప్రియం చ - భరతస్యాపి స్వకైంకర్యమితి భావః ॥ ౧౭ ॥ ఏవం స్వప్రీతిముక్త్వా సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి వైదేహీత్యాదినా ॥ వైదేహి - భోగోపోద్ఘాతకేళీచులికితభగవద్వైశ్వరూప్యభావాం త్వాం జానాసి కిం - మయా భోగస్రోతసి త్వాం ప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి - పాఠభేదః - మయా - భోగస్రోతసి త్వామప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి కిం - చిత్రకూటే - భోగస్థానసౌభాగ్యమపి వాఙ్మనసావిషయం జానాసి - తటస్థోద్దీపనవిభవాన్ పశ్యాహ పశ్యంతీతి ॥ మనోవాక్కాయాః సంయతా యైస్తాన్ - స్వవశీకృతజనమనోవాక్కాయానిత్యర్థః - మనోవాక్కాయసంయతేతి పాఠే - సన్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః - వివిధాన్ - మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమరఝుంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్ - భావాన్ విభావాన్ - పశ్యంతీ రమసే

కాశాః కేచిత్ క్షతజసంనిభాః । పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ కేచిన్మణివరప్రభాః ॥ ❉ ॥ పుష్యార్కకేతకాభాశ్చ కేచిజ్జ్యోతీరసప్రభాః । విరాజంతేచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితాః ॥ ౬ ॥ నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైర్వృతః । అదుష్టైర్భాత్యయం శైలో బహుపక్షిసమాయుతః ॥ ౭ ॥ ఆమ్రజంబ్వసనైర్లోధ్రైః ప్రియాలైః పనసైర్ధవైః । అంకోలైర్భవ్యతినిశైర్బిల్వతిందుకవేణుభిః ॥ ❉ ॥ కాశ్మర్యరిష్టవరుణైర్మధూకైస్తిలకైస్తథా । బదర్యామలకైర్నీపైర్వేత్రధన్వనబీజకైః ॥ ❉ ॥ పుష్పవద్భిః ఫలోపేతైశ్ఛాయావద్భిర్మనోరమైః । ఏవమాదిభిరాకీర్ణః శ్రియం పుష్యత్యయం గిరిః ॥ ౧౦ ॥ శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యేమాన్ రోమహర్షణాన్ । కిన్నరాన్ ద్వంద్వశో భద్రే రమమాణాన్ మనస్వినః ॥ ౧౧ ॥ శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరాణ్యంబరాణి చ । పశ్య విద్యాధరస్త్రీణాం క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్ ॥ ౧౨ ॥ జలప్రపాతైరుద్భేదైర్నిష్యందైశ్చ క్వచిత్క్వచిత్ । ప్రవద్భిర్భాత్యయం శైలః స్రవన్మద ఇవ ద్విపః ॥ ౧౩ ॥ గుహాసమీరణో గంధాన్నానాపుష్పభవాన్ వహన్ । ఘ్రాణతర్పణమభ్యేత్య కం నరం న ప్రహర్షయేత్ ॥ ౧౪ ॥ యదీహ శరదోనేకాస్త్వయా సార్ధమనిందితే । లక్ష్మణేన చ వత్స్యామి న మాం శోకః ప్రధక్ష్యతి ॥ ౧౫ ॥ బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే । విచిత్రశిఖరే హ్యస్మిన్ రతవానస్మి భామిని ॥ ౧౬ ॥ అనేన వనవాసేన మయా ప్రాప్తం ఫలద్వయమ్ । పితుశ్చానృణతా ధర్మే భరతస్య ప్రియం తథా ॥ ౧౭ ॥ వైదేహి రమ

ష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః కేతకాని కేతకీపుష్పాణి జ్యోతిర్నక్షత్రం జ్వాలా వా రసః పారదః పాదరసః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ నానేతి ॥ నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైః ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః మహర్షినివాసభూతపర్వతవర్తిత్వాదదుష్టత్వం ॥ ౭ ॥ ఆమ్రేత్యాది ॥ అసనః పీతసారః - వేగిమాను ॥ ❉ ॥ అరిష్టో నింబః బీజకైః బీజప్రచురఫలాః దాడిమా ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ శైలేతి ॥ శైలప్రస్థేషు పర్వతసానుషు ॥ ౧౧ ॥ శాఖేతి ॥ పశ్యేతి క్రీడోద్దేశాన్ క్రీడాప్రదేశాన్ ॥ ౧౨ ॥ జలప్రపాతైరితి ॥ జలప్రపాతైః ఉన్నతప్రదేశాత్పతద్భిః జలప్రవాహైః ఉద్భేదైః ఉద్భిద్య నిర్గతైః క్షుద్రనిర్ఝరైః ॥ ౧౩ ॥ గుహేతి ॥ ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా కం నరం న ప్రహర్షయేదితి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ వైదే

చ్చిత్ - యద్వా భావాన్ కిన్నరమృగాదీనాం చేష్టాః - భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్వితి వైజయంతీ॥౧౭॥ న కేవలమయం వనవాసో భోగాయ - ఆముష్మికసాధకశ్చేత్యాహ ఇదమితి ॥ వనవాసం వనవాసరూపమిదం - అమృతం అమృతవద్భోగ్యం వస్తు - మే ప్రపితామహాః మత్పితృవంశ్యాః - పరే పూర్వే రాజర్షయః - ప్రేత్య ప్రారబ్ధశరీరవియోగం ప్రాప్య - భవార్థాయ సంసారవినాశాయేత్యర్థః - తదుక్తం దీపో మశకాశ్రూర్ధూమ ఇత్యాదివన్నిర్దేశః - ప్రాహుః ప్రోచుః - యద్వా ఇదమితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - ఇదం ఇమం - వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనవాసం - అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః - అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూషే సలిలే ఘృతే। అయాచితే చ మోక్షే చ ధన్వంతరిసుపర్ణయోరితి వైజయంతీ । ప్రేత్య భవార్థాయ దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ ప్రాహుః - రఘువంశ్యా రాజర్షయః - వానప్రస్థోచితం వనవాసం స్వర్గసాధనమపవర్గసాధనం చ ప్రాహురిత్యుక్తం భవతి॥౧౮॥ శిలా ఇతి॥ విశాలాః విపులాః - బహుళైః ఉద్భిన్నైః - నీలాదిభిర్వర్ణైః ఉపలక్షితాః బహులాః బహువిధాః శైలస్య చిత్రకూటస్య - శిలాశ్శతశః అస్య శోభం తే ౨౦॥ నిశీతి॥ అచలేంద్రస్యౌషధ్యః మహౌషధయః - స్వప్రభాలక్ష్మ్యా ప్రభాలక్ష్మ్యా స్వస్వరూపాః అతఏవ భ్రాజమానాః భాసమానాః నిశి సహస్రశో భాంతి॥౨౧॥ కేచిదితి ॥ అస్య పర్వతస్య దేశాః - కేచిత్ క్షయసన్నిభాః గృహసదృశాః - ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వస్త్యం చ వాస్తు చ యక్ష ఇతి హలాయుధః । బహుగుహావత్త్వాదితి భావః - ఉద్యానసన్నిభాః బహులతావృక్షవత్త్వాత్ - ఏకశిలాః శిలాభేదరహితాః॥౨౨॥ ౨౩॥ కుష్ఠేతి॥
కుష్ఠం పారిభావ్యం - వ్యాధిః కుష్ఠం పారిభావ్యం వాప్యం పాకలముత్పలమిత్యమరః••••••••••••••••••••••••••••
పున్నాగపుష్పాణి స్థగరాణి - పుత్రకసంజ్ఞికవృక్షవిశేషపుష్పాణి - భూర్జపత్రాః భూర్జవృక్షత్వచః ఏతాని ఉత్తరచ్ఛదాః ఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తాన్ - కుశేశయదళాయుతాన్ పద్మదళవ్యాప్తాన్ - స్వాస్తరాన్ - శయనానీత్యర్థః॥౨౪॥ మృదితా ఇతి॥ మృదితాః కృతమర్దనాః - స్రగాదిభోగేన మ్లానా ఇత్యర్థః - అపవిద్ధాః - ఫలానీత్యత్రాపి మృదితాన్యపవిద్ధానీతి యోజ్యం॥౨౫॥ వస్వౌకసారా ఇతి॥ వస్వౌకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ - వస్వౌకసారా శక్రస్య పూర్వస్యాం దిశి సంస్థితేతి విష్ణుపురాణవచనాత్ - యద్వా వస్వౌకసారా కుబేరపురీ - పురీ వస్వౌకసారా స్యాద్విమానం పుష్పకో శ్రియా మితి యాదవః । నళినీం మానససరసీం - సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా - అత్యేతీ పరమణీయతయా అతిక్రామతీవ॥ ౨౬॥ ఇమమితి ॥ హే వనితే సీతే - వనైః శ్రేష్ఠైః - నియమైః సతాం రాజర్షీణాం పథి స్థితస్సన్ - ఇమం కాలం చతుర్దశ సమాసం మితం

సేకచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ । పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్ మనోవాక్కాయసంయతాన్॥౧౭॥ ఇదమేవామృతం ప్రాహూ రాజ్ఞి రాజర్షయః పరే। వనవాసం భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహాః॥ ౧౮॥ శిలాశ్శైలస్య శోభంతే విశాలాశ్శతశోభితః। బహులా బహుళైర్వర్ణైర్నీలపీతసితారుణైః॥ ౨౦ ॥ నిశి భాంత్యచలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ । ఓషధ్యస్స్వప్రభాలక్ష్మ్యా భ్రాజమానాస్సహస్రశః॥౨౧॥ కేచిత్ క్షయనిభా దేశాః కేచిదుద్యానసన్నిభాః। కేచిదేకశిలా భాంతి పర్వతస్యాస్య భామిని॥ ౨౨ ॥ భిత్త్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూటస్సముత్థితః। చిత్రకూటస్య కూటో ऽసౌ దృశ్యతే సర్వతశ్శుభః ॥ ౨౩ ॥ కుష్ఠపున్నాగస్థగరభూర్జపత్రోత్తరచ్ఛదాన్ । కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదళాయుతాన్ ॥ ౨౪॥ మృదితాశ్చాపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః। కామిభిర్వనితే పశ్య ఫలాని వివిధాని చ॥ ౨౫॥ వస్వౌకసారాం నళినీమత్యేతీవోత్తరాన్ కురూన్ । పర్వతశ్చిత్రకూటో ऽసౌ బహుమూలఫలోదకః॥ ౨౬ ॥ ఇమం తు కాలం వనితే విజహ్రివాన్ త్వయా చ సీతే సహ లక్ష్మణేన చ। రతిం ప్రపత్స్యే కులధర్మవర్ధనీం సతాం పథి స్వైర్నియమైః పరైః స్థితః॥ ౨౭ ॥

హీతి॥ భావాన్ కిన్నరాదీనాం చేష్టాః - మనోవాక్కాయసంయతాః - సమ్యఙ్నియమితకరణత్రయా ఇత్యర్థః - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥ ౧౭ ॥ ఇదమితి ॥ హే రాజ్ఞి పరే రాజర్షయః ఇదం వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనే వాసం అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః మే ప్రపితామహాస్తు ప్రేత్య భవార్థాయ ప్రేత్య భవః పునర్జన్మ తస్య ప్రయోజనం ప్రేత్య భవార్థః తస్మై ప్రాహుః - దేహం త్యక్త్వా దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ ప్రాహుః॥౧౮॥౨౦॥ నిశీతి ॥ అచలేంద్రస్యౌషధ్యః అచలేంద్రసంబంధ్యోషధయః - సహస్రశః స్వప్రభాలక్ష్మ్యా స్వకాంతిసంపదా భ్రాజమానాః - నిశి హుతాశనశిఖా ఇవ భాంతీతి సంబంధః॥ ౨౧॥ కేచిదితి ॥ క్షయనిభాః సదనసదృశా దేశాః॥ ౨౨॥ ౨౩ ॥ కుష్ఠేతి ॥ కుష్ఠముత్పలం పున్నాగాని పున్నాగపుష్పాణి - స్థగరః పుత్రజీవసంజ్ఞికో వృక్షవిశేషః భూర్జపత్రం భూర్జవృక్షత్వక్ ఉత్తరచ్ఛదా ఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తే తథా॥ ౨౪॥ ౨౫॥ వస్వౌకసారామితి ॥ వస్వౌకసారా అలకాపురీ పూర్వదిగవస్థితశక్రపురీ వా - నళినీం మానససరసం సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా త్యేతి - రమణీయతయా అతిక్రామన్నివ॥ ౨౬ ॥ ఏవం కాలం చతుర్దశవర్షావధికాలం - రతిం ప్రీతిం - కులధర్మవర్ధనీం సత్యప్రతిపాలనరూపధర్మవర్ధనీం సతాం రాజర్షీణాం స్వైర్నియమైస్సహ స్థితస్సన్ - త్వయా లక్ష్మణేన చ

కాలం - త్వయాలక్ష్మణేనచసహ - ఇహచిత్రకూటే - విజహ్రన్ విహృతవాన్ - విపూర్వాద్ధరతేర్లిట్ - కస్వసురాదేశః - పశ్చాత్ కులధర్మ వర్ధనీం కులధర్మాః ప్రజాపాలనం తద్వర్ధనీం - రతిం రాజస్సుఖం ప్రపత్స్యే ॥౨౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః ❋❋

ఏవం వనగిరి ప్రదర్శనేనోపలాల్య నదీప్రదర్శనేనాపిలాలయతి అథేత్యాదినా ॥౧॥ అబ్రవీదితి ॥ వచనే హేతుస్తత్సౌందర్యమిత్యాశయేనోక్తం వరారోహామిత్యాది - వరారోహాం ఆరుహ్యత ఇత్యారోహః జఘనం గురుజఘనామిత్యర్థః - చారుచంద్రనిభాననామిత్యనేన రతిరమణనిదర్శితవనగిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వముక్తం - రాజీవలోచనః - విస్మయోత్ఫుల్లనయన ఇత్యర్థః ॥౨॥ విచిత్రేతి ॥ పులినస్య విచిత్రత్వం నవోలపాలంకృతత్వాత్ సారసాః హంసవిశేషాః - అత్ర వస్తునా పృథుజఘనకళనూపురసుందరకరపదవదనవత్త్వీభవతీపక్షాతీత్యలంకారధ్వనిః ॥౩॥ నానావిధైరితి ॥ రాజరాజస్య కుబేరస్య - నళినీం సౌగంధికసరసీం ॥౪॥ మృగయూథేతి ॥ మృగయూథనిపీతాని - అత ఏవ కలుషాణి రమణీయానికుంకుమరసాభానిఅంభాంసి యేషాం తాని - తీర్థాని అవతారాః - రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం ॥౫॥ జటేతి ॥ కాలే స్వనియమోచితకాలే - అవగాహంతే మజ్జంతి - ప్రియే ఇత్యస్యత్ర వృష్టిర్నివార్యతే ॥౬॥ ఆదిత్యమితి ॥ ఉపతిష్ఠంతే - ఉపాస్మం త్రకరణ ఇత్యాత్మనేపదం - నియమాద్ధేతోః - పరే పూర్వోక్తమునిభ్యోన్యే - సంశితవ్రతాః తీక్ష్ణనియమాః ॥౭॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైరితి ॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైః నాయకంపితశాఖైః - పుష్పాణి సృజద్భిః ముంచద్భిః - పాదపైః ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తుముద్యుక్త ఇవ - ఆదికర్మణి క్తః లోకేహి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్య హస్తౌ చాలయతి తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షా ॥౮॥ క్వచిదితి ॥ మణినికాశోదాం ముక్తామణినిభజలాం - ఉదకస్యోదభావః - క్వచిత్తీరే సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన - అవకీర్ణాం - ఏతేన శ్వేతవసనా పృథుజఘనా కాముకావృతా నారీ ద్యోత్యతే ॥౯॥ నిర్ధూతానితి ॥ వాయునా నిర్ధూతాన్ వితతాన్ తీరే వ్యాప్తాన్ పుష్పసంచయాన్ పశ్య - జలమధ్యగాన్ - పోప్లూయమానాన్ భృశం పునః పునర్వా ప్లవమానాన్ - అపరాన్ పుష్పసంచయాంశ్చ త్వం పశ్య - ప్రియహృతార్ఘగళితవసనా నానారీవలక్ష్యత ఇతి వ్యంగ్యం ॥౧౦॥ తానితి ॥ వల్గువచసః రత్యర్థాహ్వానకాలికరమ్యవచనః - శుభాః గిరః నిష్కూజంతః రతికాలికస్వరాన్ కుర్వంతః - రథాంగాహ్వయనాః చక్రాహ్వయాః - ద్విజాః చక్రవాకాః - తాన్ పుష్పసంచయానధిరోహంతి - శయనమారోహంతీత్యర్థః - అనేన చక్రవాకరతిర్ద్యోత్యతే ॥౧౧॥ దర్శనమితి ॥ హే శోభనే నిర్మత్సరే - చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాదధికం - చిత్రకూటవాసః పురవాసాదప్యధికసుఖావహః - ఏకాంతభోగస్థానత్వాదితి భావః - మందాకిన్యా దర్శనం తవదర్శనాదప్యధికసుఖకరం ఉద్దీపనత్వాదితి భావః ॥౧౨॥ విధూతకల్మషైరితి ॥ తపోదమశమాన్వితైః - అత ఏవ విధూతకల్మషైః సిద్ధైః సిద్ధసాధనసిద్ధైః - నిత్యవిక్షోభితజలాం సదా తత్స్నానేన తత్పారేణుధన్యాం - మందాకినీం మయా సహ విగాహస్వ - మామప్రధానీకృత్య జలక్రీడారసమనుభవేత్యర్థః - నిత్యవిక్షోభితజలామిత్యనేన జయమైః పరైః స్తుతిః ॥౧౩॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋

అథ శైలాద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః । అదర్శయచ్ఛుభజలాం రమ్యాం మందాకినీం నదీమ్ ॥ ౧ ॥ అబ్రవీచ్చ వరారోహాం చారుచంద్రనిభాననామ్ । విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః ॥ ౨ ॥ విచిత్రపులినాం రమ్యాం హంససారససేవితామ్ । కమలైరుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీమ్ ॥ ౩ ॥ నానావిధైస్తీరరుహైర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః । రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీమివ సర్వతః ॥ ౪ ॥ మృగయూథనిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతమ్ । తీర్థాని రమణీయాని రతిం సంజనయంతి మే ॥ ౫ ॥ జటాజినధరాః కాలే వల్కలోత్తరవాససః । ఋషయస్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే ॥ ౬ ॥ ఆదిత్యముపతిష్ఠంతే నియమాదూర్ధ్వబాహవః । ఏతేఽపరే విశాలాక్షి మునయస్సంశితవ్రతాః ॥ ౭ ॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః । పాదపైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భిరభితో నదీమ్ ॥ ౮ ॥ క్వచిన్మణినికాశోదాం క్వచిత్పులినశాలినీమ్ । క్వచిత్సిద్ధజనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీమ్ ॥ ౯ ॥ నిర్ధూతాన్వాయునా పశ్య వితతాన్పుష్పసంచయాన్ । పోప్లూయమానానపరాన్ పశ్య త్వం జలమధ్యగాన్ ॥ ౧౦ ॥ తాంశ్చాతివల్గువచసో రథాంగాహ్వయనా ద్విజాః । అధిరోహంతి కల్యాణి నిష్కూజంతశ్శుభా గిరః ॥ ౧౧ ॥ దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యాశ్చ శోభనే । అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్ ॥ ౧౨ ॥ విధూతకలుషైస్సిద్ధైస్తపోద

సప్తవిజహ్రివాన్ యది - తద్వారతిం ప్రపత్స్య ఇతి సంబంధః ॥౨౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుర్ణవతితమస్సర్గః ❋❋❋

౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ నానావిధైరితి ॥ రాజరాజస్య కుబేరస్య - నలినీం సౌగంధికాఖ్యాం ॥౪॥ మృగేతి ॥ రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం ॥౫॥ ౬ ॥ ౭ ॥ మారుతేతి ॥ ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తుముపక్రాంత ఇవ ॥౮॥ ౯ ॥ నిర్ధూతానితి ॥ పోప్లూయమానాన్ అతిశయేన ప్లవమానాన్ ॥౧౦॥ ౧౧ ॥

లక్ష్మీడోపకరణకుసుంభాదిసామగ్రీశోభితా ॥౧౨॥ సఖీవదితి ॥ సఖ్యాయథానలిలమవగాహసేత థామయానహవిగాహస్వ - కమలాని రక్తాబ్జాని - పుష్కరాణి సితాంభోజాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ - స్నానజఘునాఘాంజనితతరంగైరితిభావః - యద్వాలిపవదనకాంతిని ర్జితతయాలజ్జయా అవమజ్జయంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥౧౪॥ త్వమితి ॥ త్వంవ్యాళాన్ వనచరజంతూన్ - పౌరజనవత్ పశ్య - పౌరజన ప్రీతిం వ్యాళేషుకుర్విత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి - అతః పౌరజనాద్యనవలోకనక్లేశోనకార్యఇతిభావః ॥౧౫॥ లక్ష్మణఇతి ॥ సౌభ్రాత్రము సుమాలభార్యత్వంచ సౌఖ్యరసాయనమితిభావః ॥౧౬॥ ఉపస్పృశన్నితి ॥ హేవైదేహి - త్వయాసహత్రిషవణం త్రిసంధ్యముపస్పృశన్ స్నానంకుర్వన్ - మధుమూలఫలాశనోహం - అయోధ్యాయైనస్పృహయే రాజ్యాయచనస్పృహయే - స్పృహేరీప్సితఇతిసంప్రదానసంజ్ఞా ॥౧౭॥ ఇమామితి ॥ ఇమాంమందాకినీం - మృగయూథశాలినీం మృగయూథశాలినీం - మృగయూథలోళితామితిచపాఠః - గజసింహవానరైః అశ్రమవా హిమ్నాశాంతవైరైరిత్యర్థః - నిపీతతోయామితిపాపహరత్వముక్తం - పుష్పధరైర్వృక్షైః - అనేనోద్దీపనత్వముక్తం - ఉపస్పృశన్నిత్య నుషజ్యతే - యఃఅగతక్లమస్సుఖీనస్యాత్ సనాస్తి - సర్వోప్యత్రస్నాత్వాగతక్లమోభవతీత్యర్థః ॥౧౮॥ ఇతీతి ॥ ప్రియాసహయోరామః స రితంప్రతిసరిద్విషయే - సంగతంప్రసక్తానుప్రసక్తంబహువచోబ్రువన్ సన్ - నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం - తద్వన్నీ లమిత్యర్థః - చిత్రకూటంచచార - చిత్రకూటప్రాంతేచచారేత్యర్థః ॥ ఏతేనపునఃపురవాసనిస్పృహత్వద్యోతనాయరామస్యవనవాసని ర్భరత్వముక్తం ॥౧౯॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచనవతితమస్సర్గః ❖❖

ఏవంప్రాసంగికముక్త్వాప్రకృతమనుసరతితామిత్యాదినా ॥ గిరినిమ్నగాంగిరినదీం - మాంసేనఛందయన్ వశీకుర్వన్ - వశాభి ప్రాయమోశ్ఛందఇతిహైజయంతీ ॥౧॥ వశీకరణప్రకారమాహ ఇదమిత్యాదినా ॥ ఇదంమాంసంమేధ్యంశుద్ధం - నిర్మలమితియావత్ - స్వాదు రసవత్ - నిష్టప్తంప్రతప్తం - ఇదంశబ్దేనస్వభుక్తశేషమితిగమ్యతే - ఏవమాస్తేఏవంబ్రువన్నాస్త ఇత్యర్థః ॥౨॥ తథేతి ॥ తథాఉక్తరీత్యా తత్రగిరిప్రస్థే - తస్యఆసతః తస్మిన్నాసీనేసతి - సైన్యరేణుః శబ్దః - సైన్యశబ్దశ్చఉభౌనభఃస్పృశౌసంతౌ - ప్రాదురాస్తాం ॥౩॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏ

మశమాన్వితైః। నిత్యవిక్షోభితజలాంవిగాహస్వమయాసహ ॥౧౩॥ సఖీవచ్చవిగాహస్వసీతేమందాకినీం నదీమ్। కమలాన్యవమజ్జంతీపుష్కరాణిచభామిని ॥౧౪॥ త్వంపౌరజనవద్వ్యాళానయోధ్యామివపర్వ తమ్। మన్యస్వవనితేనిత్యంసరయూవదిమాంనదీమ్ ॥౧౫॥ లక్ష్మణశ్చాపిధర్మాత్మామన్నిదేశేవ్యవస్థితః। త్వంచానుకూలావైదేహిప్రీతింజనయథోమమ ॥౧౬॥ ఉపస్పృశంస్త్రిషవణంమధుమూలఫలాశనః। నా యోధ్యాయైనరాజ్యాయస్పృహయేద్యత్వయాసహ ॥౧౭॥ ఇమాంహిరమ్యాంగజయూథశాలినీం నిపీత తోయాంగజసింహవానరైః। సుపుష్పితైఃపుష్పధరైరలంకృతాంనసోస్తియస్స్యాదగతక్లమస్సుఖీ ॥౧౮॥ ఇతీవరామోబహుసంగతంవచః ప్రియాసహాయస్సరితంప్రతిబ్రువన్। చచారరమ్యంనయనాంజనప్ర భంసచిత్రకూటంరఘువంశవర్ధనః ॥౧౯॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచనవతితమస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తాంతథాదర్శయిత్వాతుమైథిలీంగిరినిమ్నగామ్। నిషసాదగిరిప్రస్థేసీతాంమాంసేనఛందయన్ ॥౧॥ ఇదంమేధ్యమిదంస్వాదునిష్టప్తమిదమగ్నినా। ఏవమాస్తేసధర్మాత్మాసీతయాసహరాఘవః ॥౨॥ త థాతత్రాసతస్తస్యభరతస్యోపయాయినః। సైన్యరేణుశ్చశబ్దశ్చప్రాదురాస్తాంనభస్స్పృశౌ ॥౩॥ ఏతస్మిన్నంతరేత్రస్తాశ్శబ్దేనమహతాతతః। అర్దితాయూథపామత్తాస్సయూథాద్దుద్రువుర్దిశః ॥౪॥ స తంసైన్యసముద్ధూతంశబ్దంశుశ్రావరాఘవః। తాంశ్చవిప్రద్రుతాన్సర్వాన్యూథపానన్వవైక్ష తమ్ ॥౫॥ తాంశ్చవిద్రవతోదృష్ట్వాతంచశ్రుత్వాచనిస్స్వనమ్। ఉవాచరామస్సౌమిత్రింలక్ష్మణందీప్తతేజసమ్

౧౨॥౧౩॥ కమలానీతి ॥ కమలానిరక్తాబ్జాని - పుష్కరాణిశ్వేతపద్మాని - అవమజ్జంతీఅవమజ్జయంతీ ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ ఉపస్పృశన్నితి ॥ త్రిష వణముపస్పృశన్ త్రికాలస్నానంకుర్వన్ - అయోధ్యాయైరాజ్యాయచేతిద్వితీయార్థేచతుర్థీ ॥౧౭॥ ఇమామితి ॥ ఉపస్పృశన్నిత్యనుషజ్య తే - ఇమాంనదీముపస్పృశన్ స్నానంకుర్వన్ - యోనగతక్లమః సుఖీనస్యాత్ - ననాస్తీతిసంబంధః - పుష్పధరైః వృక్షైః ॥౧౮॥ ఇతీతి ॥ నయ నాంజనప్రభంనయనయోగ్యమంజనం నయనాంజనంతత్ప్రభం ॥౧౯॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాంపంచనవతితమస్సర్గః ❖❖❖❖

తామితి ॥ తాంనదీంఛందయన్ వశీకుర్వన్ ॥౧॥ ఇదమితి ॥ ఇదంబ్రువన్నితిశేషః ॥౨॥ తథేతి ॥ తత్రగిరిప్రస్థేతస్యఆసతః - తస్మిన్ రా

తస్మిన్నంతరేఅస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే - తతః తేన ||౪|| స ఇతి || సైన్యసముద్ధూతం సైన్యోత్పాదితం ||౫|| తానితి || దీప్తతేజసమిత్యనేన వక్ష్యమాణాన్వేషణక్షమత్వముచ్యతే ||౬|| హంతేతి || హంతేతి వ్యగ్రతాయామవ్యయం - వాక్యారంభే వా - వాక్యారంభేనుకంపాయాం హంత హర్షేవిషాదయోరితి వైజయంతీ | పశ్య వృక్షమారుహ్య ప్రేక్షస్వ - సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా - త్వయా సుమిత్రా సత్పుత్రేతి సాంత్వోక్తిః - భీమస్తనితగంభీరః భయంకరమేఘనిర్ఘోషవత్ గంభీరః - మహీ స్తనితగంభీర ఇతి పాఠే - భూకంపజనితశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః ||౭|| గజయూథానితి || మృగా ఇత్యత్రాపి వాశబ్దస్సంబంధనీయః ||౮|| రాజేతి || రాజమాత్రః రాజతుల్యః - కశ్చిత్ మృగయాముద్దిశ్య అటతే - అత్ర సేపదమూర్షమిత్యాదవ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః - నపుంసకత్వమార్షం - వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా ఇతి హలాయుధః | అన్యో వాయుక్తశ్చిచ్ఛ్వాపదః అటతే ఇతి సంబంధః ||౯|| సుదుశ్చర ఇతి || అయం గిరిః పక్షిణామపి సుదుశ్చరో వర్తతే - పక్షిసంచారోపి దానీం నాస్తీత్యర్థః - సర్వమేతత్ పూర్వోక్తకారణేష్వన్యతమం జ్ఞాతుమర్హసీత్యర్థః ||౧౦|| స ఇతి || పుష్పితమిత్యనేన విరళపత్రతయా నావారకత్వముక్తం - సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్సన్ - పూర్వాం దిశముదైక్షత సవిశేషమాలోకయత్ ||౧౧|| తత్ర హేతుదర్శనమాహ ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాదినా || యత్తైస్సన్నద్ధైః ||౧౨|| తామితి || రథధ్వజవిభూషితాం రథబద్ధధ్వజైరలంకృతాం ||౧౩|| అగ్నిమితి || అగ్నిం సంశమయతు - అన్యథా ధూమానుసారేణాగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః - సజ్యం జ్యయా మౌర్వ్యా సహితం కురుష్వ - శరాంశ్చ కవచం తథా శరాంశ్చ కవచం చ గృహాణేతి శేషః - యద్వా కురుష్వేత్యనుషంగః - కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్వాదౌచిత్యేన శరాన్ గృహాణ కవచం ధారయేత్యర్థః ||౧౪|| తమితి || తం ఏవం సమీక్ష్య వదంతం - పురుషవ్యాఘ్రః సమీక్ష్యకారీతి భావః - అంగేతి సంబోధనే - అవేక్షస్వ ధ్వజచిహ్నేన సమ్యగవలోకయ - ఇమాం త్వయా దృష్టాం చమూం కస్యేతి మన్యసే - వదేతి శేషః ||౧౫|| ఏవమితి || రుషితః కుపితః - కర్తరి క్తః - పావకో యథా వహ్నితుల్యః ||౧౬|| సంపన్నమితి || కైకేయ్యాస్సుతః తత్సుతత్వేన క్రూరప్రకృతిర్భరతః - అభిషేచనం ప్రాప్య - కైకేయీవరానురోధేనాభిషిక్తస్సన్ తావతాప్యతృప్తః - సంపన్నం సమృద్ధం - నిష్కంటకమితి యావత్ - రాజ్యమిచ్ఛన్ సన్ - శదం శత్రుభాగినావావాం హంతుం సమభ్యేతి ||౧౭|| భరతాగమనే చిహ్నమిత్యత్రాహ ఏష ఇతి || విటపీ ధ్వజచిహ్నభూతో వృక్షః - ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే - తమేవ విశినష్టి విరాజతీతి - ఉద్గతస్కంధః ఉన్నతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా - కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో ధ్వజః ||౧౮|| భజంతీతి || ఏతే అశ్వారోహాః - అశ్వా

||౭|| హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజాస్త్వయా । భీమస్తనితగంభీరస్తుములః శ్రూయతే స్వనః ||
౮|| గజయూథాని వారణ్యే మహిషా వా మహావనే । విత్రాసితా మృగాస్సింహైస్సహసా ప్రద్రుతా దిశః ||
||౯|| రాజా వా రాజమాత్రో వా మృగయామటతే వనే । అన్యద్వా శ్వాపదం కించిత్ సౌమిత్రే జ్ఞాతుమర్హసి ||౧౦|| సుదుశ్చరో గిరిశ్చాయం పక్షిణామపి లక్ష్మణ । సర్వమేతద్యథాతత్త్వమచిరాత్ జ్ఞాతుమర్హసి ||౧౦||
స లక్ష్మణస్సత్వరితస్సాలమారుహ్య పుష్పితమ్ । ప్రేక్షమాణో దిశస్సర్వాః పూర్వాం దిశముదైక్షత ||౧౧||
ఉదఙ్ముఖః ప్రేక్షమాణో దదర్శ మహతీం చమూమ్ । రథాశ్వగజసంబాధాం యత్తైర్యుక్తాం పదాతిభిః ||౧౨||
తామశ్వగజసంపూర్ణాం రథధ్వజవిభూషితామ్ । శశంస సేనాం రామాయ వచనం చేదమబ్రవీత్ ||౧౩||
అగ్నిం సంశమయత్వార్యస్సీతా చ భజతాం గుహామ్ । సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాంశ్చ కవచం తథా ||౧౪||
తం రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ । అంగావేక్షస్వ సౌమిత్రే కస్యేమాం మన్యసే చమూమ్ ||౧౫|| ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ । దిధక్షన్నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా ||౧౬|| సంపన్నం రాజ్యమిచ్ఛంస్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాభిషేచనమ్ । ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కైకేయ్యా భరతస్సుతః ||౧౭|| ఏష వై సుమహాంఛ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే । విరాజత్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే || ౧౮ || అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ చ మహాద్రుమః । విరాజతి మహాసైన్యే కోవిదారధ్వజో రథే || ౧౮ || భజంత్యేతే యథాకామమశ్వానారుహ్య శీఘ్రగాః । ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా

మేఆసీనే సతి ఉపయాయినః సమీపే ఆగచ్ఛతః భరతస్య సైన్యరేణుః సైన్యపాదోత్థరేణుః శబ్దః సైన్యకృతః శబ్దః ||౩||౪||౫||౬||౭||౮|| రాజేతి || మృగయాం మృగయాముద్దిశ్య - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః ||౯||౧౦|| స లక్ష్మణ ఇతి || సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సర్వదిక్ప్రేక్షణాద్ధేతోః హేత్వర్థే శానచ్ - పూర్వాం దిశముదైక్షతేతి సంబంధః ||౧౧|| ఉదఙ్ముఖ ఇతి || యత్తైః సన్నద్ధైః పదాతిభిర్యుక్తాం ||౧౩|| అగ్నిమితి || శరాన్ గృహాణేతి శేషః కవచం ధారయేతి శేషః ||౧౪||౧౫||౧౬|| సంపన్నమితి || సంపన్నం సర్వసమృద్ధియుక్తం ||౧౭|| ఏష ఇతి || విటపీ భరతధ్వజస్థలిఖితః ధ్వజే లిఖితః కోవిదారః ఏతదేవ విశదయత్యుత్తరార్ధేన ఉద్గతస్కంధః ధ్వజస్యోద్గతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా ||౧౮|| భజంతీతి

నారుహ్యాభజంతి - ఇమందేశం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః - సాదినః గజారోహాః ॥౧౯॥ గృహీతధనుషావితి ॥ దుర్గేష్విత్యాయుద్ధార్థం గిరేః శ్రయణం ॥౨౦॥ అపీతి ॥ అపికామప్రవేదనే - నౌ ఆవయోః ॥౨౦½॥ అపిద్రక్ష్యామీత్యార్ధశ్లోకః ॥౨౧½॥ యన్నిమిత్తమితి ॥ యన్నిమిత్తం యస్మాత్ భరతాద్ధేతోః ॥౨౨½॥ భరతస్యేతి ॥ త్యాగేవధ ॥౨౩½॥ పూర్వాపకారీతి ॥ అపకారశ్చ స ప్రమాదికల్పత్యాజ్యః క్తధర్మఇతి ॥౨౪½॥ అద్యేతి ॥ సంఖ్యేయుద్ధే - మృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః ॥౨౫½॥ కైకేయీమితి ॥ వధిష్యామి - హంతేర్వధాదేశఆర్షః - సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధసహితాం - కలుషేణపాపేన - కలుషం వృజినైనోఘమిత్యమరః ॥౨౬½॥ అద్యేతి ॥ సంయతం స్తంభితం - ఆసత్కారంతిరస్కారం - మోక్ష్యామి - తత్కార్యంకరిష్యామీత్యర్థః శరవ్యాజేన మోక్ష్యామీతివార్థః - కక్షేషుశుష్కతృణేషు సూచ్యమానదేత్యనేన మానమాచ్ఛేత్సురిత్యుచ్యతే ॥౨౭½॥ అద్యైతదితి ॥ శత్రుశరీరాణిఛిందన్ ఏతత్ కాననంశోణితోక్షితంకరిష్యాఇత్యన్వయః ॥౨౮½॥ ౨౯½ ॥ శరాణామితి ॥ అహం - యః పూర్వంతత్రతత్రయుద్ధే - శరాణాంధనుషశ్చవిషయే - అనృణఃఋణరహితః శత్రుః శేషరాహరణేనపరిహృతఋణః - స్వయంయద్ధేకాన్వృపరాజితశ్శత్రుజయైకశీలఇత్యర్థః - అతఃఅస్మీత్యహమర్థేఽవ్యయం - అస్మిఅహం - మహద్వ్యర్థభావిన్యః యుద్ధే - ససైన్యంభరతంహత్వా - అనృణఇత్యనుకర్షః - అనృణోభవిష్యామీత్యన్వయః - వనవాసాత్ పూర్వమపిశంబరసుతజయాదిప్రతిపాదనాత్తత్రలక్ష్మణస్యాపిసహభావావశ్యంభావాద్యుద్ధసంభవః - అస్మీతిక్రియాపదంవా - తదాఅభవమిత్యర్థః - యతఃఅనృణోభవమిత్యన్వయః - స్వసామర్థ్యంజ్ఞాతపూర్వమిత్యర్థః - ౩౦½॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షణ్ణవతితమస్సర్గః ❋❋

అథకుపితపరిసాంత్వనంసప్తనవతితమే - సుసంరబ్ధమిత్యాది ॥ పూర్వం సుసంరబ్ధంసుతరాం ప్రీతం - సంరంభః ప్రణయేఽపిచేత్యమరః । అద్య తుతద్విపరీతంకృత్స్నం క్రోధమూర్ఛితం - యద్వా క్రోధమూర్ఛితత్వాదేవసుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధోన్ముఖ్యయుక్తం - తత్ర హేతుస్సపత్నీపుత్రత్వమిత్యాహ సౌమిత్రిమితి - యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వస్మరణపూర్వకముక్తవానితిద్యోత్యతే - రామస్తు - ఇదంచవచనం రామాదన్యైర్వక్తుమశక్యమితిభావః ॥౧॥ కిమితి ॥ అత్ర ఇదానీంపరిదృష్టే - మహేష్వాసేఉచితవిషయశరసంధాతరి - తత్ర హేతుః మహాప్రాజ్ఞ ఇతి

నారుహ్యసాదినః ॥౧౯॥ గృహీతధనుషౌచావాంగిరింవీరశ్రయావహై । అథవేహైవతిష్ఠావస్సన్నద్ధావుద్యతాయుధౌ ॥ ౨౦ ॥ అపినౌవశమాగచ్ఛేత్కోవిదారధ్వజోరణే ॥ ౨౦½ ॥ అపిద్రక్ష్యామిభరతంయత్కృతేవ్యసనంమహత్ ॥ ❋ త్వయారాఘవసంప్రాప్తంసీతయాచమయాతథా ॥ ౨౧½ ॥ యన్నిమిత్తంభవాన్రాజ్యాచ్చ్యుతోరాఘవశాశ్వతాత్ ॥ ❋ సంప్రాప్తోయమరిర్వీరభరతోవధ్యఏవమే ॥ ౨౨½ ॥ భరతస్యవధేదోషంనాహంపశ్యామిరాఘవ ॥ ❋ పూర్వాపకారిణాంత్యాగేనహ్యధర్మోవిధీయతే ॥ ౨౩½ ॥ పూర్వాపకారీభరతస్త్యక్తధర్మశ్చరాఘవ ॥ ❋ ఏతస్మిన్నిహతేకృత్స్నామనుశాధివసుంధరామ్ ॥ ౨౪½ ॥ అద్యపుత్రంహతంసంఖ్యేకైకేయీరాజ్యకాముకా ॥ ❋ మయాపశ్యేత్సుదుఃఖార్తాహస్తిభగ్నమివద్రుమమ్ ॥ ౨౫½ ॥ కైకేయీంచవధిష్యామిసానుబంధాంసబాంధవామ్ ॥ ❋ కలుషేణాద్యమహతామేదినీపరిముచ్యతామ్ ॥ ౨౬½ ॥ అద్యేమంసంయతంక్రోధమసత్కారంచమానద ॥ ❋ మోక్ష్యామిశత్రుసైన్యేషుకక్షేష్వివహుతాశనమ్ ॥ ౨౭½ ॥ అద్యైతచ్చిత్రకూటస్యకాననంనిశితైశ్శరైః ॥ ❋ ఛిందఞ్ఛత్రుశరీరాణికరిష్యేశోణితోక్షితమ్ ॥ ౨౮½ ॥ శరైర్నిర్భిన్నహృదయాన్కుంజరాంస్తురగాంస్తథా ॥ ❋ ॥ శ్వాపదాఃపరికర్షంతునరాంశ్చనిహతాన్మయా ॥ ౨౯½ ॥ శరాణాంధనుషశ్చాహమనృణోఽస్మిమహామృధే ॥ ❋ ॥ ససైన్యంభరతంహత్వాభవిష్యామినసంశయః ॥ ౩౦½ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - షణ్ణవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సుసంరబ్ధంతుసౌమిత్రింలక్ష్మణంక్రోధమూర్ఛితమ్ । రామస్తుపరిసాంత్వ్యాథవచనంచేదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కిమత్రధనుషాకార్యమసినావాసచర్మణా । మహేష్వాసేమహాప్రాజ్ఞేభరతేస్వయ

సాదినః అశ్వారోహాః - అశ్వానారుహ్యభజంతిఇమందేశం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః ॥౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧½ ॥ యన్నిమిత్తమితి ॥ యస్మాత్ భరతాద్ధేతోః ॥౨౨॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫½ ॥ కైకేయీమితి ॥ సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధయుక్తాంకలుషేణపాపేన కైకేయీరూపకలుషేణేత్యర్థః ॥ ౨౬½ ॥ అద్యేతి ॥ సంయతం స్తంభితం ॥ ౨౭ ॥ ౨౯½ ॥ శరాణామితి ॥ శరాదీనాంఆమిత్రమథనార్థత్వాదితిభావః ॥ ౩౦½ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాంషణ్ణవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋

సుసంరబ్ధంరణోద్యుక్తం ॥౧॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ధర్మమితి ॥ ఏతత్ప్రతిశృణోమి - ఏతదుక్తార్థజాతముద్దిశ్యప్రతిజ్ఞాంకరోమీత్యర్థః ॥

స్వయంపురుషప్రేరణంవినా - ఆగతేభరతేవిషయే - ధనురాదిభిఃకింకార్యం-నకిమపీత్యర్థః-మహాప్రాజ్ఞోభరతోపియదిధనుర్గృహీత్వా స్వయమాగతః - తదాకిమస్మాకంయుద్ధోద్యోగేనేతిభావః॥౨॥తత్రయుక్తిమాహపితురితి ॥ సాపవాదేనపిత్రా భరతాయదత్తంరాజ్యంప్రాప్తంహత్వాగృహ్ణీతవానిత్యేవంరూపేణాపవాదేనయుక్తం॥౩॥యుక్త్యంతరమాహయదితి ॥ బాంధవాదీనాం - క్షయేనాశే - లబ్ధంయద్ధనంతన్నగృహ్ణీయాం - నచ్ఛేయమిత్యర్థః-విషకృతాన్ విషమిశ్రద్రవ్యకృతాన్ -భక్ష్యాన్ అపూపాదీనివ ॥ ౪ ॥ ధర్మమితి ॥ అర్థంప్రవృత్తిన్నంరత్నాదికం - భవతాంభ్రాతౄణామర్థే-భవన్నిమిత్తమిత్యర్థః-ఏతత్ ఉక్తరూపంప్రతిశృణోమి-నాతివర్తఇత్యర్థః॥౫॥భ్రాతౄణామితి ॥ సంగ్రహార్థంధనసంచయార్థం - సుఖార్థంతత్సుఖార్థం-తత్తదభిమతవస్తుప్రదానేనతత్ప్రీత్యర్థమిత్యర్థః- అపినాహంవృద్ధిస్సముచ్ఛ్రీయతే - రాజ్యమపిబహుభిచ్ఛిద్రత్వేనాపరిగ్రాహ్యతయామమానిష్టమపి-ఆలభేప్స్యామి - స్పృష్టా న్వేశపఇత్యర్థః-సత్యేనేతి - మదుక్తంయథానత్యంభవతితథాఆయుధంస్పృశామీత్యర్థః॥౬॥నేతి ॥ నేచ్ఛేయం-ఇమామితిశేషః॥౭॥ యదితి ॥ శిఖీఅగ్నిః-భరతాదిసుఖాననుగుణంయత్ సుఖంతదగ్నిర్భస్మీకురుతాం - నతన్మమగ్రాహ్యమిత్యర్థః॥౮ ॥ ఏవంలక్ష్మణచిత్తానుసారేణపరిహృత్యవస్తుతత్త్వమాహమన్యఇత్యాది ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం - ద్రష్టుమభ్యాగతోహ్యేషభరతోనాన్యథాగతఇతిమన్యఇత్యన్వయః-అయోధ్యామాగతః మాతులగృహాదితిశేషః - భ్రాతృవత్సలఃభ్రాతృషువత్సలః స్నేహీ-కులధర్మంజ్యేష్ఠస్యరాజ్యపరిపాలనరూపం-స్నేహేనమద్విషయప్రీత్యా-ఆక్రాంతహృదయః - తత్పరవశఇత్యర్థః - శోకేనమద్వివాసజనితదుఃఖేన-ఆకులితేంద్రియఃవ్యాకులహృదయః-అన్యథాసమద్విరోధితయానాగతః ॥ ౧౧ ॥ అంబామితి ॥ రుష్యసంరుష్య ॥ ౧౨ ॥ ప్రాప్తకాలమితి ॥ ఏషఃభరతః - అస్మాన్ ద్రష్టుమిచ్ఛతీతియత్ ఏతత్ ప్రాప్తకాలం - కాలోచితమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥విప్రియమితి॥ తేతుభ్యంభరతేన - కదానుకదాచిత్ - విప్రియంకృతపూర్వంకిం - ఈదృశంభయం వాత్వదుక్తసదృశంభయజనకవాక్యంవా - కృతపూర్వంకింఉక్తపూర్వంకిం-యత్త్వమద్యఅత్రార్థే - అత్రస్థానేవా-భరతంశంకసఇతియోజనా॥౧౪॥నహీతి ॥ తఇతి - కృత్యానాంకర్తరివేతిషష్ఠీ - తేత్వయాభరతఃనిష్ఠురంఅప్రియంచవచఃనవాచ్యః-భరతస్యఅప్రియేఅప్రియవచనే - కృతేఉక్తేసతి-అహంహిఅహమేవ-అప్రియముక్తస్స్యామితిసంబంధః-స్వాశ్రితవిషయేకృతాపచారస్స్వస్మిన్నేవకృతఇతిభగవతిభిప్రాయోనేనగమ్యతే॥౧౫॥పూర్వందశరథోవధ్యతామిత్యుక్తం - ఇదానీంభరతోవధ్యతఇతి॥ఇతఉపరితూష్ణీమవస్థానేకార్యహానిర్భ

మాగతే॥ ౨ ॥ పితుస్సత్యంప్రతిశ్రుత్యహత్వాభరతమాగతమ్ । కింకరిష్యామిరాజ్యేనసాపవాదేనలక్ష్మణ ॥ ౩ ॥ యద్ద్రవ్యంబాంధవానాంవామిత్రాణాంవాక్షయేభవేత్ । నాహంతత్ప్రతిగృహ్ణీయాంభక్ష్యాన్విషకృతానివ॥ ౪॥ ధర్మమర్థంచకామంచపృథివీంచాపిలక్ష్మణ। ఇచ్ఛామిభవతామర్థేఏతత్ప్రతిశృణోమితే॥ ౫ ॥ భ్రాతౄణాంసంగ్రహార్థంచసుఖార్థంచాపిలక్ష్మణ । రాజ్యమప్యహమిచ్ఛామిసత్యేనాయుధమాలభే॥ ౬॥ నేయంమమమహీసౌమ్యదుర్లభాసాగరాంబరా। నహీచ్ఛేయమధర్మేణశక్రత్వమపిలక్ష్మణ॥ ౭॥ యద్వినాభరతంత్వాంచశత్రుఘ్నంచాపిమానద। భవేన్మమసుఖంకించిద్భస్మతత్కురుతాంశిఖీ॥ ౮॥ మన్యేహమాగతోయోధ్యాంభరతోభ్రాతృవత్సలః।మమప్రాణాత్ప్రియతరః కులధర్మమనుస్మరన్॥ ౯ ॥శ్రుత్వాప్రవ్రాజితంమాంహిజటావల్కలధారిణమ్। జానక్యాసహితంవీరత్వయాచపురుషర్షభ॥౧౦॥ స్నేహేనాక్రాంతహృదయశ్శోకేనాకులితేంద్రియః।ద్రష్టుమభ్యాగతోహ్యేషభరతోనాన్యథాగతః॥౧౧॥అంబాంచకైకయీంరుష్యపరుషంచాప్రియంవదన్ ।ప్రసాద్యపితరంశ్రీమాన్రాజ్యంమేదాతుమాగతః॥ ౧౨॥ ప్రాప్తకాలంయదేషోస్మాన్భరతోద్రష్టుమిచ్ఛతి।అస్మాసుమనసాప్యేషనాప్రియంకించిదాచరేత్ ॥ ౧౩॥ విప్రియంకృతపూర్వంతేభరతేనకదానుకిమ్। ఈదృశంవాభయంతేద్యభరతంయోత్రశంకసే॥౧౪॥నహితేనిష్ఠురంవాచ్యోభరతోనాప్రియంవచః।అహంహ్యప్రియముక్తస్స్యాంభరతస్యాప్రియేకృతే॥ ౧౫॥ కథంనుపుత్రాఃపితరంహన్యుఃకస్యాంచిదాపది

ఉక్తార్థమేవశపథకరణేనదృఢయతి॥౫॥భ్రాతౄణామితి॥ సంగ్రహార్థంసమ్యగ్గ్రహణార్థంతత్తదభిమతవస్తుప్రదానేనసముద్ధరణార్థం అతఏవతేషాంసుఖార్థంచేతియావత్॥౬॥౭॥౮॥మన్యఇతి ॥ అయోధ్యామాగతఃమాతులగృహాదితిశేషః॥౯॥౧౦॥౧౧॥ ౧౨॥ప్రాప్తకాలమితి ॥ ఏషభరతఃఅస్మాన్ ద్రష్టుమిచ్ఛతీతియత్-ఏతత్ప్రాప్తకాలంకాలోచితమిత్యర్థః॥౧౩॥ విప్రియమితి ॥ తేనభరతేనకదానుకదాచిత్ - విప్రియంకృతపూర్వంకింతేఈదృశంభయంవాత్వదుక్తసదృశంభయజనకవాక్యంవాకృతపూర్వంఉక్తపూర్వం-కిం యత్త్వమద్య-అత్రార్థేఅత్రస్థానేవాఅత్రభరతంశంకసఇతిసంబంధః ॥ ౧౪॥ నహీతి ॥ నిష్ఠురంపరుషం -అతఏవాప్రియంయథాతథానవాచ్యః -భరతస్యాప్రియేఅప్రియవచనేకృతేఉక్తేసతి -అహంహిఅహమేవఅప్రియముక్తఃస్యామితిసంబంధః॥౧౫॥ కథన్నిత్వతి ॥ ప్రాణంప్రాణా

విష్యతీతిభయాత్తాం రాత్రిం బుద్ధిం నియమ్యావర్తయతి కథస్విత్యాదినా ॥ ప్రాణం ప్రాణభూతం ॥ ౧౬ ॥ యదీతి ॥ యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం ఇమాం భరతహింసారూపాం వాచం ప్రభాషసే - తర్హి వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్యమస్మై ప్రదీయతాం - ప్రదీయతామిత్యనంతరమితి శబ్దం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ ఉచ్యమాన ఇతి ॥ భరతః అస్మై రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి మయా - ఉచ్యమానో పి అహృదయముక్తోపి - తత్వతః బాఢమితి వక్ష్యత్యేవ - తథా దాస్యామీతి వక్ష్యత్యేవేత్యర్థః - ఏవకారేణ తస్య పునర్నివృత్త్యభావ ఉచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ తథేతి ॥ తస్య రామస్య - హితే రతః న తు స్వార్థపరః - అత ఏవ మంగళాశాసనపరత్వాద్ గస్థానే భయశంకయా తథోక్తవానితి గమ్యతే - గాత్రాణి అవయవాన్ - ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయేనాత్యంతసంకుచితగాత్రో భూదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తద్వాక్యమితి ॥ వ్రీళయా ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వామితి - లోకే పోష్య త్విథం గేన వ్రీళితః పురుషః ప్రస్తావాంతరం హ్యావదతి - ఆయాత ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ భావజ్ఞో రామో ప్యాచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావం వ్రీళాశమనాయ ప్రపంచయామాసేత్యాహ వ్రీళితమితి ॥ తదేవోచ్యతే ఏష ఇత్యాదినా - నావితి ద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ - మన్యమానః స్మరన్ - వనవాసంభవస్వానక్లేశం - అనుధ్యాయ అనుచింత్య - ఇమామితి - అత్యంతేత్యనేన తన్మాత్ర నయనే హేతురుక్తః - గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ - గోత్రం నామ్ని కులేపి చేలిపై జయంతీ । వాయువేగసమాః - వేగేన వాయుసమా విత్యర్థః - తురగోత్తమా రాజౌపవాహ్యాస ఏష ఇతి - కంపతే - కపిచలన ఇతి ధాతుః - మత్తగజస్వభావో యం - వృద్ధః ఉన్నతః - ధీమతః గజపరిపాలజ్ఞస్య తాతస్య - నాగశ్శత్రుంజయః - న తు మయ్యానుయజ్ఞాయ దత్తో మాతులాల్లబ్ధశ్శత్రుంజయ ఇత్యర్థః - లోకసత్కృతం - లోకోత్తరమిత్యర్థః - ఇహ పితరి విషయే సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౬ ॥ వృక్షాగ్రాదితి ॥ తద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మత్సూచితం వచః ప్రథమమర్ధాన్ముత్తరార్ధేన యోజనీయం ॥ ౨౭ ॥ అవతీర్యేతి ॥ సమితింపరసైన్యం జయతీతి సమితింజయః - సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి ధారిసహితపిదమ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన ఖచ్ - ముమాగమశ్చ - సన్నద్ధ ఇతి యావత్ - పార్శ్వతః భ్రాతరి ఆస్థానే భయశంకతేతి భావః ॥ ౨౮ ॥ భరతేనేతి ॥ సంమర్దః రామాశ్రమస్య పీడా న భవేదితి భరతేన సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా సేనా తస్య శైలస్య సమంతాత్ - న తు తదాశ్రమసమీపే ॥ ౨౯ ॥ అధ్యర్ధమితి ॥ అధికమర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం యోజనం - సార్ధయోజనమిత్యర్థః - పర్వతస్య పార్శ్వ ఆవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా ॥ ౩౦ ॥ సేతి ॥ చిత్రకూటే చిత్రకూటసమీపే - నీతిమతా పెనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యాదితి నీతిజ్ఞేన భరతేన - ధర్మం పురస్కృత్య విసృతదర్పేణ రాజాభిగంతవ్య ఇతి ధర్మమనుసృత్య దర్పం విధూయ స్థితేన రఘునందనస్య ప్రసాదనార్థం - ప్రణీతా ఆనీతా - సాపి

భ్రాతా వా భ్రాతరం హన్యాత్ సౌమిత్రే ప్రాణమాత్మనః ॥ ౧౬ ॥ యది రాజ్యస్య హేతోస్త్వమిమాం వాచం ప్రభాషసే । వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్యమస్మై ప్రదీయతామ్ ॥ ౧౭ ॥ ఉచ్యమానో పి భరతో మయా లక్ష్మణ తత్వతః । రాజ్యమస్మై ప్రయచ్ఛేతి బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి ॥ ౧౮ ॥ తథోక్తో ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రతః । లక్ష్మణః ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి లజ్జయా ॥ ౧౯ ॥ తద్వాక్యం లక్ష్మణః శ్రుత్వా వ్రీళితః ప్రత్యువాచ హ । త్వాం మన్యే ద్రష్టుమాయాతః పితా దశరథస్స్వయమ్ ॥ ౨౦ ॥ వ్రీళితం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రాఘవః ప్రత్యువాచ హ । ఏష మన్యే మహాబాహురిహాస్మాన్ ద్రష్టుమాగతః ॥ ❖ ॥ అథవా నౌ ధ్రువం మన్యే మన్యమానస్సుఖోచితౌ । వనవాసమనుధ్యాయ గృహాయ ప్రతి నేష్యతి ॥ ❖ ॥ ఇమాం వాప్యేష వైదేహీమత్యంతసుఖసేవినీమ్ । పితా మే రాఘవశ్శ్రీమాన్ వనాదాదాయ యాస్యతి ॥ ❖ ॥ ఏతౌ తౌ సంప్రకాశేతే గోత్రవంతౌ మనోరమౌ । వాయువేగసమౌ వీర జవనౌ తురగోత్తమౌ ॥ ❖ ॥ స ఏష సుమహాకాయః కంపతే వాహినీముఖే । నాగశ్శత్రుంజయో నామ వృద్ధస్తాతస్య ధీమతః ॥ ❖ ॥ న తు పశ్యామి తచ్ఛత్రం పాండరం లోకసత్కృతమ్ । పితుర్దివ్యం మహాభాగ సంశయో భవతీహ మే ॥ ౨౬ ॥ వృక్షాగ్రాదవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వచః । ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం తమువాచ హ ॥ ౨౭ ॥ అవతీర్య తు సాలాగ్రాత్ తస్మాత్స సమితింజయః । లక్ష్మణః ప్రాంజలిర్భూత్వా తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః ॥ ౨౮ ॥ భరతేనాపి సందిష్టా సంమర్దో న భవేదితి । సమంతాత్తస్య శైలస్య సేనావాసమకల్పయత్ ॥ ౨౯ ॥ అధ్యర్ధమిక్ష్వాకుచమూర్యోజనం పర్వతస్య సా । పార్శ్వే న్యవిశదావృత్య గజవాజిరథాకులా ॥ ౩౦ ॥ సా చిత్రకూటే భరతేన సే

తం ॥ ౧౬ ॥ యదీతి ॥ ప్రదీయతామితి - వక్ష్యామీతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ తథోక్త ఇతి ॥ గాత్రాణి అవయవాన్ ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయాదత్యంతసంకుచితో భూదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ వ్రీడాతిశయేన ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వాం మన్య ఇతి ॥ ౨౦ ॥ భావజ్ఞో రామో ప్యాచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావమేవ ప్రపంచయతి ॥ ఏష ఇత్యాదినా ॥ ఏతావితి ॥ గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ వా - స ఏష ఇతి - వృద్ధః ప్రవృద్ధః తాతస్య తత్ శత్రుంజయో నాగ ఇత్యనేన సుయజ్ఞాయ రామేణ దత్తాదన్య ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ భరతేనేతి ॥ సందిష్టా

నావిరాజతేథాతిష్ఠ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తనవతితమస్సర్గః

అథ భరతస్య రామప్రాప్తిరష్టనవతితమే - నివేశ్యేత్యాది॥ గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం॥౧॥౨॥ క్షిప్రమితి॥ లుబ్ధైః వ్యాధైః॥౩॥౪॥అమాత్యైరితి॥ అమాత్యైస్సహ పౌరైస్సహ గురుభిర్ద్విజాతిభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం వనం చరిష్యామీతి సంబంధః॥౫॥ యావదితి॥ శాంతిః దుఃఖశాంతిః - మంగళం వా - శాంతిః ప్రశమ మంగళే ఇతి వైజయంతీ॥౬॥౭॥ యావదితి॥ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిందాంకుశసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణయుక్తౌ చరణౌ - యావన్న శిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతిర్న భవిష్యతి - యదా రామస్య వరోగ్యసింహాసనాధిరాజ్యమాలింద్య త్వామమమోగ్యం శ్రీపాదాఖ్యమాలిందదాతి - తదా మే సకలదుఃఖశాంతిర్భవిష్యతీతి భావః॥౮॥౯॥సిద్ధార్థ ఇతి॥ చంద్రవిమలోపమం చంద్రసదృశం॥౧౦॥ కృతకృత్యేతి॥ మహాకులప్రసూతా వైదేహీ - మహాభాగా మహాభాగ్యవతీ - కృతకృత్యా కృతార్థా చ - తత్ఫలం తద్ధేతుం చాహ భర్తారమితి - పృథివ్యా భర్తారమిత్యన్వయః॥౧౧॥సుభగ ఇతి॥ అసౌ చిత్రకూటః సుభగః భాగ్యశాలీ - గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమః హిమవత్పర్వతసదృశః - నందనే - నందయతీతి నందనం చైత్రరథం - సుభగ ఇత్యాదేః సుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోతిరమణీయః - సుభగః సర్వేషాముద్దేశ్యతమః - అత్ర హేతుః యస్మిన్నిత్యుత్తరార్ధే వక్ష్యతి - చిత్రకూటః స్వభావతోపి రమణీయః - అసౌ గిరిః అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేణాదరణీయః - యద్వా గిరిరాజోపమః - గిరిరాజో శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః - తత్రోభయత్ర హేతుమాహ యస్మిన్నితి - కాకుత్స్థః అయోధ్యాధిపతిః - స్వదేశం సోయాపరిచితే యస్మిన్ వసతి - తత్రానురూపం దృష్టాంతమాహ కుబేర ఇతి - చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రోద్యానే నందన ఇవ - యద్వా స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్యానే విహరమాణో వైశ్రవణ ఇవ వసతీత్యర్థః - ఇక్ష్వాకూణామియం భూమిస్సశైలవనకాననేత్యుక్తేశ్చిత్రకూటోపి రామవిషయో హి - నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతాప్రకర్ష ఉచ్యతే - కాకుత్స్థః కకుత్స్థకులోద్భవః - యథా స్వకులమకృతార్థయత్ తథా స్వవాసస్థలమప్యకృతార్థయదితి భావః - యద్వా కుబేర ఇవ నందనే - భూవాచకేన కుశబ్దేన జగదుపలక్ష్యతే - కుబేరం శరీరం - కుబేరో జగచ్ఛరీరః పరమాత్మా - నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ॥౧౨॥కృతకార్యమితి॥ కృతకార్యం కృతార్థం - దుర్గం దుష్ప్రవేశం - వ్యాళనిషేవితం దుష్టసర్పాశ్రితం - కృతకృత్యత్వే హేతుః య ఇత్యాది - వనం దుర్గమితి స్థలస్వభావేన వాసానర్హత్వముక్తం - మహాతేజా ఇత్యాదినా రామ

నాధర్మంపురస్కృత్య విధూయ దర్పణమ్ । ప్రసాదనార్థం రఘునందనస్య విరాజతే నీతిమతా ప్రణీతా॥

౩౧॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే సప్తనవతితమస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః। అభిగంతుం స కాకుత్స్థమియేష గురువర్తకమ్ ॥౧॥ నివిష్టమాత్రే సైన్యే తు యథోద్దేశం వినీతవత్ । భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ॥౨॥ క్షిప్రం వనమిదం సౌమ్య నరసంఘైస్సమంతతః । లుబ్ధైశ్చ సహితైరేభిస్త్వమన్వేషితుమర్హసి ॥౩॥ గుహో జ్ఞాతిసహస్రేణ శరచాపాసిధారిణా । సమన్వేషతు కాకుత్స్థావస్మిన్ పరివృతస్స్వయమ్ ॥౪॥ అమాత్యైస్సహ పౌరైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః । వనం సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యాం పరివృతస్స్వయమ్ ॥౫॥ యావన్న రామం ద్రక్ష్యామి లక్ష్మణం వా మహాబలమ్ । వైదేహీం వా మహాభాగాం న మే శాంతిర్భవిష్యతి ॥౬॥ యావన్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభమాననమ్ । భ్రాతుః పద్మపలాశాక్షం న మే శాంతిర్భవిష్యతి ॥౭॥ యావన్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ । శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతిర్భవిష్యతి ॥౮॥ యావన్న రాజ్యే రాజ్యార్హః పితృపైతామహే స్థితః । అభిషేకజలక్లిన్నో న మే శాంతిర్భవిష్యతి ॥౯॥ సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రిర్యశ్చంద్రవిమలోపమమ్ । ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీవాక్షం మహాద్యుతి ॥౧౦॥ కృతకృత్యా మహాభాగా వైదేహీ జనకాత్మజా । భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యానుగచ్ఛతి ॥౧౧॥ సుభగశ్చిత్రకూటోసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః । యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందనే ॥౧౨॥ కృతకార్యమి

ఆశ్లిష్టా॥౩౦॥సేతి॥ ధర్మం పురస్కృత్య దర్పం విధూయ స్థితే సేతి శేషః - ప్రణీతా ఆనీతా॥౩౧॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తనవతితమస్సర్గః ❁❁❁

నివేశ్యేతి॥ గురువర్తకం గురువచనానుస్థానపరం॥౧॥౨॥౩॥౪॥ అమాత్యైరితి॥ సహపౌరైరమాత్యైః పౌరసహితైరమాత్యైః సహద్విజాతిభిః గురుభిః ద్విజాతిభిస్సహ వర్తమానైః గురుభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం చరిష్యామీతి సంబంధః॥౫॥ యావదితి॥ శాంతిః దుఃఖప్రశమః॥౬॥౭॥ యావదితి॥ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రాంకుశధ్వజారవిందసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణాన్వితౌ॥౮॥౯॥ సిద్ధార్థ ఇతి॥ చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసన్నిభం॥౧౦॥౧౧॥ సుభగ ఇతి॥ గిరిరాజోపమః హిమవత్సదృశః - నందనే కుబేరోద్యానే॥౧౨॥ కృతకా

వైభవాపేక్షయా పేశాసానర్హత్వముచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాంగమనానర్హత్వముచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ ద్రుమజాలాని మధ్యేన - ద్రుమజాలానాం మధ్యేనేత్యర్థః - మధ్యశబ్దస్య దిగ్వాచిత్వాదేనపా ద్వితీయా - వదతాం వర ఇత్యనేన రామసన్నిధౌ వక్తవ్యవిశేషం చింతయన్నేవ జగామేత్యుక్తం ॥ ౧౫ ॥ స ఇతి ॥ అగ్నేర్ధ్వజం ధూమం - పూర్వం ధూమాగ్రదర్శనం - అధునా సమీపత్వాత్తన్మూలదర్శనమితి న పునరుక్తిః ॥ ౧౬ ॥ తమితి ॥ గుహేన సహ సద్భిశ్చ పారవశ్యం ప్రాప - ముమోద - చ పారః - అంభసః సముద్రస్య పారంగత ఇవ - అభూదితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ నిశమ్య దృష్ట్వా - దీర్ఘాభావ ఆర్షః - తత్సమీపస్థజనేభ్యః శ్రుత్వేత్యర్థః - అతఏవ పుణ్యజనోపపన్నమిత్యుచ్యతే సు హేనేతి ప్రధానజనోపలక్షణపరం చమూం పునర్నివేశ్య అన్వేషణార్థమాగతాం చమూమవస్థాపయిత్వా - మహాత్మా ద్ధ్యానవ్యవసాయః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టనవతితమస్సర్గః ॥

అథ భరతస్య రామసంగమ ఏకోనశతతమే - నివిష్టాయామిత్యాది ॥ నివిష్టాయాం సేనాయాం స్వయం తత్రత్యేషు ఉపవిష్టేషు - ఉత్సుకః సాభిలాషః - శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్ అనుః కర్మప్రవచనీయః - శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్ - జగామ ॥ ౧ ॥ ఋషిమితి ॥ మాతౄన్మే శీఘ్రమానయేతి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామేత్యన్వయః - అనేన రామావాసం నిశ్చిత్య పశ్చాదానేష్యామీతి మహాసేనానివేశమాతృర్నివేశితవానితి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ తమనుశ్చాచ్ఛత్రుఘ్నస్తస్య పశ్చాత్ సుమంత్రశ్చ గత ఇత్యాహ సుమంత్ర ఇతి ॥ సుమంత్రోఽప్యదూరాత్ సమీపే - శత్రుఘ్నమన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్ - తత్ర హేతుమాహ రామేతి - రామదర్శనజస్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః - కామోఽభిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః ॥ తస్య శత్రుఘ్నస్య - చకారాత్ సుమంత్రస్యాప్యస్తీత్యర్థః - సుమంత్రస్య తత్వరితాగమనాద్వసిష్ఠ ఏవ మాతౄనయనే యుక్త ఇత్యావేదితం ॥ ౩ ॥ గచ్ఛన్నితి ॥ తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయానాం మధ్యే స్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానామితి వార్థః - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం - ఉటజం దివ్యపృష్ఠయా సహ స్వశయనాయ తైః స్తాపసైస్సహ సుఖావస్థానార్థముపకల్పితాం పర్ణశాలాం - యద్వా భ్రాతుః పర్ణకుటీం సీతయా సహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం - శ్రీమాన్ తాదాత్వికప్రీతిజనితకాంతిమాన్ - ఉటజం దివావస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమంటపం - యద్వా పర్ణశాలాం మహాశాలాం - ఉటజం తన్మధ్యవర్తి సదావస్థానస్థానం - తథైవ వక్ష్యతి దదర్శ మహతీమిత్యాదినా - దదర్శ చిహ్నైరుత్ప్రేక్షితవాన్ ॥ ౪ ॥ చిహ్నాన్యేవాహ శాలాయా ఇత్యాదినా ॥ కాష్ఠాని రాత్రౌ ప్రకాశాయ జ్వలనీయాని - పుష్పాణి పూజార్థాని ॥ ౫ ॥ స లక్ష్మణస్యేతి ॥ ఈయుషః జలాశయాదాశ్రమం గచ్ఛ

దండకారణ్యం వ్యాళనిషేవితమ్ । యద్ధ్యాయన్ స మహాతేజా రామశ్శస్త్రభృతాం వరః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా భరతః పురుషర్షభః । పద్భ్యామేవ మహాబాహుః ప్రవివేశ మహద్వనమ్ ॥ ౧౪ ॥ స తాని ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు । పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాం వరః ॥ ౧౫ ॥ స గిరేశ్చిత్రకూటస్య సాలమాసాద్య పుష్పితమ్ । రామాశ్రమగతస్యాగ్నేర్దదర్శ ధ్వజముచ్ఛ్రితమ్ ॥ ౧౬ ॥ తం దృష్ట్వా భరతశ్శ్రీమాన్ ముమోహ సహ బాంధవః । అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గతః పారమివాంభసః ॥ ౧౭ ॥ స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశామ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నమ్ । గుహేన సార్ధం త్వరితో జగామ పునర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టనవతితమస్సర్గః

నివిష్టాయాం తు సేనాయాముత్సుకో భరతస్తదా । జగామ భ్రాతరం ద్రష్టుం శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్ ॥ ౧ ॥ ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతౄన్మే శీఘ్రమానయ । ఇతి త్వరితమగ్రే స జగామ గురువత్సలః ॥ ౨ ॥ సుమంత్రస్త్వపి శత్రుఘ్నమదూరాదన్వపద్యత । రామదర్శనజస్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ ॥ ౩ ॥ గచ్ఛన్నేవాథ భరతస్తాపసాలయసంస్థితామ్ । భ్రాతుః పర్ణకుటీం శ్రీమానుటజం చ దదర్శ హ ॥ ౪ ॥ శాలాయాస్త్వగ్రతస్తస్యా దదర్శ భరతస్తదా । కాష్ఠాని చావభగ్నాని పుష్పాణ్యుపచితాని చ ॥ ౫ ॥ స లక్ష్మణ

శ్యమితి ॥ కృతకార్యం కృతార్థం - స్థాపరత్వమోచక రామపాదారజోగ్రస్తతయా కృతార్థమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ ద్రుమజాలానిమధ్యేన ద్రుమజాలానాం మధ్యేన ॥ ౧౫ ॥ స ఇతి ॥ అగ్నేర్ధ్వజం ధూమం ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ నిశామ్య దృష్ట్వా - పుణ్యజనోపపన్నం తపస్విజనయుక్తం - గుహేనేత్యేతత్ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పునర్నివేశ్య - అన్వేషణార్థమాగతాం చమూమవస్థాపయిత్వా ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టనవతితమస్సర్గః ॥

నివిష్టాయామితి ॥ శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్ - ఆశ్రమసమీపవర్తిచిహ్నమితి శేషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సుమంత్ర ఇతి ॥ రామదర్శనజస్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః - తస్య శత్రుఘ్నస్య చకారేణ సుమంత్రస్య చ ॥ ౩ ॥ గచ్ఛన్నితి ॥ తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానాం - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారనివాసభూతాం పర్ణశాలాం ఉటజం చ బహిస్సుఖావస్థానార్థముపకల్పితమాశ్రమం చ దదర్శేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ శాలాయా ఇతి ॥ ఉపచితాని సంపాదితాని ॥ ౫ ॥ స లక్ష్మణస్యేతి ॥ ఆశ్రమం ఈయుషః ప్రాప్తవతః - కృతమభిజ్ఞానం మార్గపరిజ్ఞా

తో రామస్య - ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేత్యత్ర నాత్రోపసర్గస్తంత్రం - అన్యోపసర్గపూర్వాన్నిరుపసర్గాచ్చ భవత్యేవేతి వృత్తి కృతోక్త్వాదనుపసర్గపూర్వాదిణః - క్వసుః - కుశాదిభిఃకృతం - అభిజ్ఞానం చిహ్నం - అన్యోన్యస్య గమనాగమనపరిజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం దదర్శ ॥ ౭ ॥ దదర్శేతి ॥ కరీషైః కృతాన్ సంచయాన్ ఇత్యన్వయః - శీతకారణాత్ శీతనివారణార్థం ॥ ౮ ॥ గచ్ఛన్నితి ॥ అమాత్యాన్ సుమంత్రం బహువచనం పూజార్థం - యద్వా అనేనైవావగమ్యతే అన్యేఽప్యమాత్యాస్సుమంత్రేణ సహాగతా ఇతి ॥ ౯ ॥ మన్య ఇతి ॥ ఇతః అస్మాత్ ప్రదేశాత్ - మందాకినీం నాతిదూరే మన్యే - ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః - అతః యం దేశం భరద్వాజోఽబ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాః స్మేతి మన్యే - ప్రాప్తాస్స్మేత్యేవ వక్తవ్యే మన్య ఇత్యుక్త్యా సంశయమపి ధోఽవగమ్యతే - కైకేయ్యా రాజన్నిత్యాహూతస్సభాగృహీనస్య మే [illegible] ప్రాప్తిర్భవితుమర్హతి - కింతు భ్రమస్స్యాదిప్యన్యథా మోయమితి ॥ ౧౦ ॥ ఉచ్చైరితి ॥ ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి - ఉన్నతప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని దృశ్యంతే - తస్మాత్ అయం పంథాః - వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ - గంతుమిచ్ఛతా ఫలమూలజలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్ - అతో నైనై నాస్మాభిర్గంతవ్యమితి భావః ॥ ౧౦ ॥ మార్గచిహ్నకరణం గజపదమర్దనక్లిష్టత్వేన దుర్జ్ఞానాదిత్యాశయేనాహ ఇదం చేతి ॥ ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం మహత్యుదాత్త ఉచ్చోక్తావితి వైజయంతీ ॥ తరస్వినాం వేగవతాం అన్యోన్యమభిగర్జతాం అన్యోన్యం ప్రతిగర్జతాం గజానాం శైలపార్శ్వే పరిక్రాంతమిదం పరిక్రమణస్థానమిదం క్తోఽధికరణే చేత్యధికరణే క్తః ఇదమేషామాసితమిత్యాదివత్ అస్మిన్ మార్గే కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః - అన్యోన్యశోపాతిశయేన వేగాద్దంతాదంతి ప్రహారం కుర్వతా మాశ్రమప్రవేశస్యాశక్యత్వాదాశ్రమప్రాంతగమనమాశ్రమప్రదేశం సూచయతీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ రామాశ్రమస్యాత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుళ్యం దర్శయతి యమితి ॥ తాపసాః యమగ్నిమాధాతుమిచ్ఛంతి సాయంప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి తస్య కృష్ణవర్త్మనస్సంకులో బహుధూమో దృశ్యతే - పచనాగ్నేర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యావృత్తం సంతతస్థాయి గార్హపత్యాగ్నిం దర్శయితుం సంకులశబ్దః - అతినిబిడ ఇత్యర్థః - పచనే జ్వాలానాం హోమే చ శరోంగారాణామపేక్షితత్వాన్న తదా ధూమనిబిడసంభవ ఇతి భావః - అనేన రామస్యాన్యథానాభావాచ్చైతాగ్నిరత్ర నోచ్యతే - కింతు భార్యః స్మార్తాగ్నిః - యదుక్తం తస్యైతాగ్నిస్సౌ తథా - రామః కమలపత్రాక్షః పురోధసమథాబ్రవీత్ । అగ్నిహోత్రం వ్రజత్వగ్రే సర్పిర్జ్వలితపావకమితి చరమయాత్రాయామగ్నిహోత్రపురస్సరశ్రవణాద్వనయాత్రాయామపి తథా దృశ్యేత - అనుసరంతోఽపి హి పౌరవృద్ధాస్సాగ్నయ ఏవ సమాగతా ఇత్యుచ్యంతే - కింతు - దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం - కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీత్వాం భజామ్యహమితి సీతామనోరథశ్రవణాద్రాజ్యాభిషేకాత్ పూర్వం సంభృతో దీక్షిత ఇతి గమ్యతే - తతోఽగ్నిగృహాగ్నిరేవ - న చ తస్యాప్యానయనం న పూర్వముక్తమితి వాచ్యం - తస్యాత్మసమారోపణేనానేతుం శక్యత్వాత్ - న చాత్మసమారోపణేఽపి సాయంప్రాతర్హోమః కార్యః స తు నోక్తః - ప్రత్యుత తమసాతీరే గంగాకూలే వృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటే చ సంధ్యావందనమేవోక్తం - అత్ర చ శ్లోకే తాపసవనశబ్దాభ్యాం వనే తాపసానాం శీతనివారణప్రకాశకరణకందమూలాది పచనసాధనతయా సంగ్రాహ్య ఏవాగ్నిరుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే ఆధాతుం సంగ్రహీతుమిత్యర్థః - అతోఽయమగ్నిః పచనాద్యర్థ ఏవ - న తు భార్యస్స్మార్తాగ్నిరితి చేన్న - ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకామితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ - న హ్యనగ్నేః [illegible] తాగ్నేర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః ప్రాగుదక్ప్రవణత్వాదివేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం తత్స్థమగ్నిం చ సంస్కృతావవగమయతి యద్యేవం కథం తర్హి సాయంప్రాతర్హోమవచనమితి చేత్ - న హ్యేకం స్వచ్ఛందగామినా మునినా అనత్యామిచ్ఛాయామసతి చ ఫలే పునః పునర్వక్తవ్యం - వక్ష్యతి చోపరిష్టాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమే - అథ తేఽగ్నింసురాంశ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ - కాల్యం విధివదభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే - ఉదయంతం

స్య రామస్య చ దదర్శాశ్రమమీయుషః । కృతం వృక్షేష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచిత్క్వచిత్ ॥ ౭ ॥ దదర్శ భవనే తస్మిన్ మహతస్సంచయాన్ కృతాన్ । మృగాణాం మహిషాణాం చ కరీషైశ్శీతకారణాత్ ॥ ౮ ॥ గచ్ఛన్నేవ మహాబాహుర్ద్యుతిమాన్ భరతస్తదా । శత్రుఘ్నం చాబ్రవీద్ధృష్టస్తానమాత్యాంశ్చ సర్వశః ॥ ౯ ॥ మన్యే ప్రాప్తాస్స్మ తం దేశం భరద్వాజో యమబ్రవీత్ । నాతిదూరే హి మన్యేఽహం నదీం మందాకినీమితః ॥ ౧౦ ॥ ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవేదయమ్ । అభిజ్ఞానకృతః పంథా వికాలే గంతుమిచ్ఛతా ॥ ౧౦ ॥ ఇదం చోదాత్తదంతానాం కుంజరాణాం తరస్వినామ్ । శైలపార్శ్వే పరిక్రాంతమన్యోన్యమభిగర్జతామ్ ॥ ౧౧ ॥ యమేవాధాతుమిచ్ఛంతి తాపసాస్సతతం వనే । తస్యాసౌ దృశ్యతే ధూమస్సంకులః కృష్ణవర్త్మనః ॥ ౧౨ ॥

సార్థం కృతం చిహ్నం - కుశచీరైః కుశైః వల్కలైశ్చ ॥ ౭ ॥ దదర్శేతి ॥ మృగాణాం మహిషాణాం కరీషైః కృతాన్ సంచయాన్ ఇతి సంబంధః ॥ ౮ ॥ మన్య ఇతి ॥ ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ మందాకినీం చ - నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఉచ్చైరితి ॥ ఉచ్చైర్బద్ధానీ చీరాణి కస్మాదయం పంథాః అకాలే గంతుమిచ్ఛతా - ఫలమూలసంగ్రహార్థమకాలే గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన - అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేదితి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ఇదమితి ॥ ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం - ఇదం పరిక్రాంతం పరిక్రమణస్థానమితి సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ యమితి ॥ తా

దినకరందృష్ట్వావిగతకల్మషాః - సుతీక్ష్ణమభిగమ్యైవమిదంవచనమబ్రువన్నితి - అత్ర నదితహోమపక్షేణోదయాత్ పూర్వమగ్నికార్య వచనాదగ్నిమిత్యేకవచనాచ్చ ఔపాసనంసమ్యగుక్తమిత్యేవమేవసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమితి-అత్రచాగ్నికార్యే రామస్యసాక్షాత్ప్రధానకర్తృ త్వేనసీతాయాస్సహభావేన ప్రణయనాదినాచలక్ష్మణస్యసమిదాదిసంపాదనరూపసహకారిత్వేనచాన్వయ ఇతిజ్ఞేయం- తపస్విశరణేవన ఇత్య నేనాతిసంకటదేశేపియథావదనుష్ఠానశ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే - అతశ్చతుర్దశసువనవాససంవత్సరేషుసీతాహరణపర్యంతం రామస్యచిత్ర కూటాదిపంచవట్యంతేషు ప్రదేశేషుయత్రమాససంవత్సరాదివాసేనచిరకాలావస్థానం తత్రబహుస్మార్తాగ్నిత్యాగ్నిధారణం-అన్యత్రా త్మనిసమిధినాసమారోప్యహోమకాలేవరోప్యసాయంప్రాతరౌపాసనమితిదిక్ - అస్మిన్ శ్లోకేచ తాపసానుపమాధాతుమిచ్ఛంతీత్యస్యార్థ శ్చవర్ణితః - తేనచరామాశ్రమస్యతీర్థత్వవత్ పావనత్వమప్యుక్తంభవతి ॥ ౧౨ ॥ అత్రేతి ॥ గురుసంస్కారకారిణంగురుసంస్కారః శ్రేష్ఠసం స్కారః - మంత్రోపదేశాదిః - తత్కారిణం ॥ ౧౩ ॥ అథేతి ॥ రాఘవః భరతః - తంజనంసహాగతంశత్రుఘ్నాదికం ॥ ౧౪ ॥ జగత్యామిత్యాది జగత్యాంభూమౌవీరాసనేదక్షిణజానూపరిన్యస్తవామపాదతయావస్థానే - ధిఙ్మేజన్మసజీవితమితి - మేజన్మప్రాణనంచధిగిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ మత్కృతఇతి ॥ మత్కృతేవ్యసనం ప్రాప్తః కైకేయ్యామమరాజ్యప్రాపణకృతే రాజ్యభ్రంశరూపవ్యసనంప్రాప్తః-ఇతిలోకసమాక్రుష్టః ఏవంప్రకారేణలోకైరపవాదంప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రసాదనాద్ధేతోః - లక్ష్మణస్యచేతి - తస్యైకనిష్ఠత్వేపికార్యగౌరవాత్ పాదపత నం - యదిమయాప్రసాద్యమానే రామే లక్ష్మణః కైకేయీకృతాపకారంమయ్యారోప్యమాప్రసీదేతిరామంనిరుంధ్యాత్తర్హిలక్ష్మణస్యాపిపా దయోర్నిపత్యైతమపిప్రసాదయిష్యామి - యదిరామప్రసాదనరూపంకార్యంకేవలంసుసాధితంభవేత్ తదానీంకనిష్ఠపాదపతనం దోషా యేతిభరతహృదయం-పాఠభేదః-సీతాయాశ్చపునఃపునరితిపాఠః - సీతాయాలక్ష్మణస్యచేతిపాఠే రామభక్తత్వేనవయోనాదృతమితిబోధ్యం- నవహేతుష్వవయోరావంద్యావితిస్మరణాత్ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ఏవమిత్యారభ్యగుహామివేత్యంతమేకంవాక్యం ॥ సాలోశ్వకర్ణాదన్యోవృక్షః - అశ్వక ర్ణాస్సర్జతరుః - తాలోమృదుపర్ణః శ్రీతాలః కార్ముకైరితిబహువచనాదభ్యాసయోగ్యానేకకార్ముకాంతరమపీతిగమ్యతే - భారసాధనైః సుప ర్వావయవైః - యద్వా - అతిగురుతరగణకార్యసాధనభూతైః - యద్వాభారోధనుఃపరిమాణవిశేషః-యథోక్తంధనుర్వేదే- ఈశానసంహితా యాం-భారంపలశతంవిదుః- తేనభారేణచాపానాంప్రమాణముపలభ్యత ఇతి ॥ రుక్మపృష్ఠైః కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః- మహాసారైః మహాస్థిరాం

శైః - సారోబలేస్థిరాంశేచేత్యమరః ॥ భోగవతీసర్పనగరీ-మహారజతవాసోభ్యాంస్వర్ణమయకోశాభ్యాం-రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం శోభా విశేషాయమధ్యేమధ్యేశిల్పినిర్మితకనకబిందువిచిత్రాభ్యాం- పాఠభేదః - ఆత్మబిందువిచిత్రాభ్యాంవ్యాఘ్రచర్మకృతతయాస్వాభావిక నానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం- చర్మభ్యాంఖేటకాభ్యాంఖేటకంఫలకంచర్మేతిహలాయుధః ॥ గోధాంగులిత్రైః గోధాజ్యాఘాతవా రణం - అంగులిత్రంఅంగులిత్రాణం-ఉపలక్షణేతృతీయా - శోభితామిత్యనుకర్షో వా - అనాధృష్యాంఅప్రధృష్యాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగుదక్ప్రవ

నః ॥ ౧౨ ॥ అత్రాహంపురుషవ్యాఘ్రంగురుసంస్కారకారిణమ్ । ఆర్యంద్రక్ష్యామిసంహృష్టోమహర్షి మివరాఘవమ్ ॥ ౧౩ ॥ అథగత్వాముహూర్తంతుచిత్రకూటంసరాఘవః । మందాకినీమనుప్రాప్తస్తంజ నంచేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ జగత్యాంపురుషవ్యాఘ్ర ఆస్తేవీరాసనేరతః । జనేంద్రోనిర్జనంప్రాప్యధి ఙ్మేజన్మసజీవితమ్ ॥ ౧౫ ॥ మత్కృతేవ్యసనంప్రాప్తోలోకనాథోమహాద్యుతిః । సర్వాన్కామాన్పరిత్యజ్య వనేవసతిరాఘవః ॥ ✽ ॥ ఇతిలోకసమాక్రుష్టఃపాదేష్వద్యప్రసాదయన్ । రామస్యనిపతిష్యామిసీతా యాలక్ష్మణస్యచ ॥ ౧౬ ॥ ఏవంసవిలపంస్తస్మిన్వనేదశరథాత్మజః । దదర్శమహతీంపుణ్యాంపర్ణశాలాంమ నోరమామ్ ॥ ✽ ॥ సాలతాలాశ్వకర్ణానాంపర్ణైర్బహుభిరావృతామ్ । విశాలాంమృదుభిస్తీర్ణాంకుశై ర్వేదిమివాధ్వరే ॥ ✽ ॥ శక్రాయుధనికాశైశ్చకార్ముకైర్భారసాధనైః । రుక్మపృష్ఠైర్మహాసారైఃశో భితాంశత్రుబాధకైః ॥ ✽ ॥ అర్కరశ్మిప్రతీకాశైర్ఘోరైస్తూణీగతైశ్శరైః । శోభితాందీప్తవదనైస్స ర్పైర్భోగవతీమివ ॥ ✽ ॥ మహారజతవాసోభ్యామసిభ్యాంచవిరాజితామ్ । రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాంచాపిశోభితామ్ ॥ ✽ ॥ గోధాంగులిత్రైరాసక్తైశ్చిత్రైఃకాంచనభూషితైః । అరిసంఘైర నాధృష్యాంమృగైస్సింహగుహామివ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగుదక్ప్రవణాంవేదింవిశాలాందీప్తపావకామ్ । దదర్శ

పసాయమగ్నింసతతమాధాతుం - సాయంప్రాతర్హోమార్థంసర్వదారక్షితుమిచ్ఛంతి - తస్యకృష్ణవర్త్మనః అగ్నేర్ధామ ఇతి సంబం ధః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ✽ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణలోకసమాక్రుష్టః జనేష్వపవాదం ప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రార్థనాద్ధేతోః ॥ ✽ ॥ శక్రాయుధేతి ॥ భారసాధనైః - భారః పలశతం తేనసాధ్యం తేసంపాద్యంత ఇతిభారసాధనాని ॥ ✽ ॥ మహారజతవాసోభ్యామితి ॥ మహారజత వాసోభ్యాంసువర్ణనిర్మితకోశాభ్యాం - చర్మభ్యాంఫలకాభ్యాం - గోధాంగులిత్రైః గోధాజ్యాఘాతవారణంఅంగులిత్రమంగులిత్రా ణం - అనాధృష్యామప్రధృష్యాం - ఆసక్తైః తత్తత్స్థానేషుస్థాపితైరిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రా

త్యామితి ॥ ప్రాగుదక్ప్రవణాం ప్రాగుదగ్భాగే ప్రవణనిమ్నాం - ప్రవణో దక్షిణే ప్రహ్వ ఇత్యమరః । ప్రాగుదక్ప్లవత్వం యజ్ఞభూమేశ్చ తుష్పథ ఇతి వైజయన్తీ । తత్ర రామావేశనే - పూర్వోక్తపర్ణశాలాయామిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ నిరీక్ష్యేతి ॥ జటామణ్డలధారిత్వవైలక్షణ్యేన నిశ్చయార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య - తేజోవిశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాతవానిత్యర్థః - అస్మిన్ శ్లోకే ఉత్తరార్ధే జటామణ్డలధారిణమిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యా ఏకోనత్రింశత్సహస్రాక్షరం - షట్సహస్రంశ్లోకాగతాః ॥ ౨౫ ॥ విశేషతో దర్శనమాహ - తం త్వితి ॥ తదేవవైలక్షణ్యం దర్శయతి - కృష్ణాజినధరమితి - కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం - అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం - కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం - పూర్వస్మాచ్ఛ్లోకాద్విశేషయుక్తం రామం - వల్కలాదిధారణప్రవర్తమానం రాఘవీయకముచ్యతే - ఆసీనం కించిదాసనమాస్థాయాత్మసంధ్యాయంతం - అభితః పావకోపమం తాదృశతపోవిశేషేణ సమంతాత్తేజః పరివృతం యద్వా - నీలతో యదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా । ఇత్యుక్తరీత్యా విద్యుల్లేఖామధ్యవర్తినీలతోయదమివస్థితమిత్యర్థః - యద్వా విరోధినామనభిభవనీయమిత్యర్థః - యద్వా ఉటజే రామమాసీనం అయోధ్యాస్థితిసమాజాపేక్షయా వ్రతరాపీయం సభా మహలీజాతా - అతః - అభితః పావకోపమం - తత్సభాయాం సమీపవర్తిన్యభ్రాతురపి అత్ర సమీపమాగన్తుం నశక్యతే - నహి జ్వలత్యనలేకస్యాపి సమీపమాగన్తుం శక్యం యద్వా ఉటజే రామమిత్యత్ర రామం శ్యామం - అథో రామా సావిత్రా నిత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ - యద్వా పావకోపమం - దుర్దర్శమిత్యర్థః అతఏవ పూర్వశ్లోకే నిరీక్ష్య సముహూర్తమిత్యుక్తం - బ్రహ్మాపేక్షయా అన్యవైలక్షణ్యముచ్యతే శాశ్వతమితి - స్థండిలే భూమౌ ॥ ౨౬ ॥ తమితి ॥ ద్వితీయభరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సమ్బధ్యతే ॥ ౨౯ ॥ దృష్ట్వైవేతి ॥ దృష్ట్వైవ - దర్శనమాత్రేణేత్యర్థః - ఆర్తః ఖిన్నః - తామాహితాం ధారయితుమశక్నువన్ - బాష్పసన్దిగ్ధయా శోకోష్మణా సందిగ్ధవర్ణయా గిరా ఉపలక్షితః ॥ ౩౦ ॥ యఇతి ॥ సంసది సభాయాం - యుక్తః అర్హః ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిరితి ॥ బహుసాహస్రైః బహుసాహస్రమూల్యైః - ఉచితః - అలంకర్తుమితి శేషః - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ యస్యేతి ॥ యజ్ఞైర్దిష్టైః యథావిహితైః - యథాదృష్టైరితి పాఠే - శాస్త్రేష్వితి శేషః - యుక్తః యోగ్యః ॥ ౩౪ ॥

భరతస్తత్ర పుణ్యాం రామనివేశనే ॥ ౨౪ ॥ నిరీక్ష్య స ముహూర్తం తు దదర్శ భరతో గురుమ్ । ఉటజే రామమాసీనం జటామణ్డలధారిణమ్ ॥ ౨౫ ॥ తం తు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససమ్ । దదర్శ రామమాసీనమభితః పావకోపమమ్ ॥ ❋ ॥ సింహస్కన్ధం మహాబాహుం పుణ్డరీకనిభేక్షణమ్ । పృథివ్యాస్సాగరాన్తాయా భర్తారం ధర్మచారిణమ్ ॥ ❋ ॥ ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మాణమివ శాశ్వతమ్ । స్థణ్డిలే దర్భసంస్తీర్ణే సీతయా లక్ష్మణేన చ ॥ ౨౬ ॥ తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ దుఃఖశోకపరిప్లుతః । అభ్యధావత ధర్మాత్మా భరతః కైకయీసుతః ॥ ౨౯ ॥ దృష్ట్వైవ విలలాపార్తో బాష్పసన్దిగ్ధయా గిరా । అశక్నువన్ ధారయితుం ధైర్యాద్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౦ ॥ యస్సంసది ప్రకృతిభిర్భవేద్యుక్త ఉపాసితుమ్ । వన్యైర్మృగైరుపాసీనస్సోఽయమాస్తే మమాగ్రజః ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిర్బహుసాహస్రైర్యో మహాత్మా పురోచితః । మృగాజినే సోఽయమిహ ప్రవస్తే ధర్మమాచరన్ ॥ ౩౨ ॥ అధారయద్యో వివిధాశ్చిత్రాస్సుమనసస్తదా । సోఽయం జటాభారమిమం వహతే రాఘవః కథమ్ ॥ ౩౩ ॥ యస్య యజ్ఞైర్యథాదిష్టైర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః । శరీరక్లేశసంభూతం స ధర్మం పరిమార్గతే ॥ ౩౪ ॥ చన్దనేన మహార్హేణ యస్యాంగముపసేవితమ్ । మలేన తస్యాంగమిదం కథమార్యస్య సేవ్యతే ॥ ౩౫ ॥ మన్నిమిత్తమిదం దుఃఖం ప్రాప్తో రామస్సుఖోచితః । ధిగ్జీవితం నృశంసస్య మమ లోకవిగర్హితమ్ ॥ ౩౬ ॥ ఇత్యేవం విలపన్ దీనః ప్రస్విన్నముఖపంకజః । పాదావప్రాప్య రామస్య పపా

గుదక్ప్రవణాం ఈశాన్యభాగనిమ్నామిత్యర్థః ॥ గాయత్ర్యా నీలిన ప్రముఖ రండ ఉటజే రామమిత్యస్య శ్లోకస్య షోడశాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి ఉటజే రామమాసీనం జటామండలధారిణం - తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తం త్వితి విశేషణానాం తాత్పర్యాభిధానార్థం దదర్శేతి పునర్వచనం అభితః పావకోపమం - పరితః పావకవత్ ప్రదృశ్యమిత్యర్థః - స్థండిలే భూమౌ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తం దృష్ట్వేతి ॥ ద్వితీయో భరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిరితి ॥ బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః వాసోభిరుచితః అలంకర్తుమితి శేషః । సోఽయం మృగాజినే మృగచర్మణీ - ద్వితీయా ద్వివచనమేకత్ర ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి - మృగాజినైరితి పాఠే మృగాజినైరాచ్ఛాదనం కరోతీత్యర్థః ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ యస్యేతి ॥ యథాదిష్టైః యథావిహితైః యజ్ఞైః ధర్మస్య సంచయో యస్య యుక్తః - స రామః శరీరక్లేశసంభూతం ధర్మం పరిమార్గతే ఇతి అన్వయః - యథాదృష్టైరితి పాఠే శాస్త్రేష్వితి శేషః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ సమాగ

౩౫॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥వక్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా ॥ బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః ॥౩౯॥౪౦॥ తత ఇతి ॥ రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౪౧॥ తానితి ॥ తాన్ తాదృశసుఖయుక్తాన్ - సమాగతాన్ సంగతాన్ ॥౪౨॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనశతతమస్సర్గః ❋❋

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే జటిలమితి ॥ పాఠభేదః - అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణనీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి - పశ్చాద్దశరథాశ్రయశ్రవణభరతస్య డిండిమశయనాదవ్యాపారేణ లబ్ధుపదేశోపకారశోభావాత్ జటిలమిత్యాది ॥ జటిలం - సమీచీనమాలికాధృష్టాపేదియం భరతస్య కేశాన్ హేతేన్దశరథోపదలితపవ జటాం బద్ధ్వా స్థితమితి రామో విస్మయతే - చీరవసనం - శ్లక్ష్ణచీనాంబరం దృష్టం చేత్ బాలస్య భరతస్య వసనార్హమిదమితి పిరావదతి - నతి వేదానీం వల్కలధారీ స్థితి - ప్రాంజలిం పితా యాచనాపూర్వకం దిశతి చేద్యస్మీ స్వకరోతి సంప్రతి స్వాభిమతస్య స్వయమర్థీ భవతి - పతితం భువి - అంకే భరతమారోప్య తిష్ఠతి నలబ్ధా - కుసుమశయ్యాపికఠినీభవేదితి మత్వా ఉత్సంగ ఏవ పిత్రా శాయితస్సంప్రతి స్థలే పతితః - దదర్శ రామో దుర్దర్శం - దత్తాంధ్యష్టిమసాకృష్ట స్థితస్య రామస్య దర్శనాయోగ్యతయా స్థితం - యద్వా దుర్దర్శం జటిలత్వాదివేషేణ స్నేహజనస్య దుష్ప్రేక్షం - దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - కృచ్ఛ్రేణాప్యభిజ్ఞాతుమయోగ్యమితి యావత్ - యుగాంతే భాస్కరం యథా - న కేవలం రామస్య - సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థితమితి భావః - యద్వా - యుగాంతే భాస్కరం యథా యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరమివ స్థితం - అనేన పూర్వస్మాదుత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానార్హత్వం చ వ్యజ్యతే పాఠభేదః - యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరం యథేత్యనేన మహత్తరతేజోరాశిత్వం తాదృశావస్థానార్హత్వం చోచ్యతే - నను గంగాతీరే అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా । ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్నితి జటావల్కలధారణం ప్రతిజ్ఞాతం ॥ పునర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమయే వసానో వాససీ క్షౌమే ఇతి - క్షౌమవస్త్రంద్వయవత్త్వమిత్యుచ్యతే అత్ర తు జటిలం చీరవసనమితి సిద్ధవదనూద్యతే - కథమేతత్ సంగచ్ఛత ఇతి చేత్ అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయా రాత్రౌ కృతత్వాదపరేద్యుర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలే ధృతవానిత్యవిరోధ ఇతి - అయం చ పరిహారః పురైవాస్మాభిః ప్రతిపాదితః ॥౧॥ కథంచిదితి ॥ కథంచిదభిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయం వివర్ణవదనం కృశమితి ॥౨॥౩॥ అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖమపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్మానుపదిశతి క్వన్విత్యాది ॥ తే పితా క్వను అభూదితి ప్రశ్నభంగ్యా లోకాంతరంగతః కిమితి సిధ్యతి - తత్ర హేతుః యదితి - తదుపపాదయతి నహీతి - జీవతః జీవతి - అనాదరే షష్ఠీ - వనం నాగంతుమర్హసి - శుశ్రూషణపరత్వాదితి భావః - యద్వా తస్య త్వద్విరహాసహిష్ణుత్వాదితి - రామస్య ప్రశ్నాంతరసంబంధదర్శనేన భరతో నోత్తరముక్తవానితి బోధ్యం ॥౪॥ చిరస్యేతి ॥ బతేత్యద్భుతే - ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణే బతేత్యమరః । కింకిమర్థం ॥

తం భరతోరుదన్ ॥ ౩౬ ॥ దుఃఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః । ఉక్త్వార్యేతి సకృద్దీనం పునర్నోవాచ కించన ॥ ౩౭ ॥ బాష్పాపిహితకంఠశ్చ ప్రేక్ష్య రామం యశస్వినమ్ । ఆర్యేత్యేవాథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాశకత్తదా ॥౩౮॥ శత్రుఘ్నశ్చాపి రామస్య వవందే చరణౌ రుదన్ । తావుభౌ స సమాలింగ్య రామశ్చాశ్రూణ్యవర్తయత్ ॥౪౦॥ తతస్సుమంత్రేణ గుహేన చైవ సమీయతూ రాజసుతావరణ్యే । దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యామ్ ॥౪౧॥ తాన్ పార్థివాన్వారణయూథపాభాన్ సమాగతాంస్తత్ర మహత్యరణ్యే । వనౌకసస్తేఽపి సమీక్ష్య సర్వేఽప్యశ్రూణ్యముంచన్ ప్రవిహాయ హర్షమ్ ॥ ౪౨ ॥ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి । దదర్శ రామో దుర్దర్శం యుగాంతే భాస్కరం యథా ॥ ౧ ॥ కథంచిదభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశమ్ । భ్రాతరం భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా ॥ ౨ ॥ ఆఘ్రాయ రామస్తం మూర్ధ్ని పరిష్వజ్య చ రాఘవః । అంకే భరతమారోప్య పర్యపృచ్ఛత్సమాహితః ॥ ౩ ॥ క్వను తేఽభూత్పితా తాత యదరణ్యం త్వమాగతః । నహి త్వం జీవతస్తస్య వనమాగంతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చిరస్య

తాన్ సంగతాన్ ॥౪౧॥౪౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనశతతమస్సర్గః ॥ ను ప్రష్టా శతతమే సర్గే జటాచీరాణి ధారయన్నితి - భరతస్య జటాధారణాది జటిలమితి ॥ దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - అత్ర జటిలం చీరవసనం శ్రూయతే - నవతితమే సర్గే తు వసానో వాససీ క్షౌమే ఇతి భరద్వాజదర్శనవేళాయాం క్షౌమధారణం శ్రూయతే - అత్ర జటిలం చీరవసనమితి జటావల్కలధారణం సిద్ధవదనూద్యత ఇతి చేత్ - ఉచ్యతే ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ గుహపురే కృతత్వాత్ - అపరేద్యుర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామీత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర భరద్వాజేనాతిథ్యేన నిమంత్రితత్వాదవకాశాభావాత్ - భరద్వాజానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామీత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర భరద్వాజేనాతిథ్యేన నిమంత్రితత్వాదవకాశాభావాత్ - ఆశ్రమనిర్గమనానంతరం జటావల్కలధారణం కృతవానిత్యేతత్సర్వముపపద్యత ఏవ ॥ ౧॥౨॥౩॥ అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖమపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన రామో ధర్మానుపదిశతి ॥ క్వన్విత్యాదినా ॥ తస్య జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ ॥౪॥ చిరస్యేతి ॥ బతేత్యద్భుతే - దూరాత్ దూరావస్థితే

౪||అస్మిన్నరణ్యేతవకింప్రయోజనం - ప్రయోజనంద్వేధాసంభవతి - రాజనిజీవతితదాజ్ఞయా మమదర్శనం - రాజనిమృతేస్వబాల్యేనబలవ ద్భిరపహృతరాజ్యత్వంవా - ఆద్యమాహకచ్చిదితి||ధారయతఇతి- ప్రాణానితిశేషః-యస్మాత్త్వమిహాగతఃతస్మాద్రాజాప్రాణాన్ధారయ తేకచ్చిత్ - రాజాజీవతిచేత్త్వామత్రాగచ్ఛంతంనసహేతేతిభావః - కచ్చిన్నధరత ఇతిపాఠాంతరం - తదాదేహంధారయితుంనశక్నోతి కచ్చిదిత్యర్థః-ద్వితీయంపక్షంప్రశ్నద్వయేనదర్శయతికచ్చిదిత్యాది-రాజ్యంభ్రష్టంనకచ్చిత్ప్రజాపురాగోవిన్యతేకచ్చిదిత్యర్థః||౬ కచ్చిచ్ఛుశ్రూషసఇతి|| పితృశుశ్రూషానాదరేణకిమాగతోసీతిపతయాంతరం || ౭ ||అథరాజ్ఞఆరోగ్యంపృచ్ఛతికచ్చిద్దశరథఇతి|| కుశలీఅనామ యః - రాజ్ఞోవ్యాధిపరిభూతత్వాత్తిత్ర్యక్షధనాయకిమాగతోసీతిపతయాంతరం - సత్యసంగరఃసత్యప్రతిజ్ఞః- సత్యప్రతిజ్ఞాంప్రేక్ష్యపశ్చాత్తాపేనక్ష యకుశలంప్రాప్తఇతిహాదోభావః - కచ్చిదితి - ఆహర్తాసంపాదయితా - కర్తేతియావత్ - ధర్మేనిశ్చయోయస్యసధర్మనిశ్చయః|| ర || నకచ్చిదితి || సఃప్రసిద్ధః - బ్రాహ్మణఃబ్రహ్మవిత్ -తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ - విద్వాన్సర్వవిద్యాసుకుశలః - ధర్మనిత్యఃజ్ఞానానుగుణ మనుష్ఠాతేత్యర్థః - మహాద్యుతిఃతత్కృతబ్రహ్మవర్చసయుక్తః - ఇక్ష్వాకూణాముపాధ్యాయఃకులగురుర్వసిష్ఠః-యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్సంపూజ్యతేబహుమన్యతే || ౯ || సాతాతేతి || సాపూర్వందుఃఖితతయానుభూతాకౌసల్యాసుఖినీకచ్చిత్ప్రజావతీసుప్రజాః సు మిత్రా చసుఖినీకచ్చిదిత్యన్వయః - ఆర్యేతిస్వమాతురపిబహుమానోక్తిః - కైకేయీఆనందతికచ్చిత్ - రాజ్యలాభేనేతిశేషః || ౧౦ || కచ్చి ద్వినయసంపన్నఇతి || వినయసంపన్నఃనిరహంకారః - కులపుత్రఃసత్కులప్రసూతః- బహుశ్రుతమవధారణంయస్యసతథా - అనసూయుః చ్ఛాందసఉప్రత్యయఃఅనుద్రష్టావసిష్ఠాపదిష్టానాముపద్రష్టా- తేపురోహితఇత్యనేనరామస్యసుయజ్ఞఇవభరతస్యాపిప్రాప్తిస్వీకఃకశ్చిత్పురో హితోస్తీతిగమ్యతే - సుయజ్ఞఏవోచ్యతఇత్యప్యాహుః - సత్కృతఃపూజితఃకచ్చిదిత్యన్వయః- అనేనపురోహితస్యదానసత్కృతవ్యఇతిసూచితం- ఏవముత్తరత్రాపియోజనీయం || ౧౧|| పితృవ్యపుత్రేసాపత్న్యేపరనారీసుతేషుచ|వివాహదానయజ్ఞాదౌపక్షేదోనదూషణమితిస్మరణాద్వై మాతురేష్వధివేదనదోషాభావాద్యజ్ఞోపికృతఇత్యారోప్యపృచ్ఛతికచ్చిదగ్నిష్వితి ||అథవాఅగ్నిషుఅగ్నికార్యేషు- యుక్తస్సావధానఃయు క్తోవాఅగ్నిశుశ్రూషణపరఇత్యర్థః- విధిజ్ఞఃఅగ్నిహోత్రాద్యశ్వమేధాంతసకలయాగవిధిజ్ఞః - మతిమాన్ ఊహప్రవరాదికల్పనచతురః ఋజుఃప్రత్యక్షపరోక్షయోరేకరూపానుష్ఠానవాన్ - ఏకరూపకరణత్రయఇతివార్థః - పురోహితఇతిశేషః - కాలేతద్ధోమకాలే - వే దయతేబుభ్యంజ్ఞాపయతికచ్చిత్ || ౧౨|| కచ్చిద్దేవానితి || అభిమన్యసేబహుమన్యసే - దేవేషుబహుమతిర్యజ్ఞాదిభిరారాధనం-పితృషుమాతృ షుచ వచన కరణశుశ్రూషణే - భృత్యానితిపాఠేతత్రబహుమతిర్దానం, - గురుష్వనువర్తనాభిమతకరణాది - పితృసమేషుజ్ఞాతి ష్వర్థదానంవృద్ధాదిషునమస్కారాది-వృద్ధాఃజ్ఞానశీలవయోభిః- విద్యాఏషాంసంతీతివైద్యాఃవిద్వాంసఃతాన్ బ్రాహ్మణాన్ప్రస్మిదిః యద్వావైద్యాన్భిషజః - తేషాంబహుమతిశ్చధనాదినాపరితోషణంబ్రాహ్మణానితి జాతిమాత్రపరోవా - తదావిద్యాశీలాదికమపరీక్ష్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణయథాయోగ్యంబహుమానంవివక్షితం|| ౧౩ || ఇష్వస్త్రవరసంపన్నమితి ||ఇషవఃఅమంత్రకాబాణాః - అస్త్రాణిస మంత్రకాః - వరశబ్దఃప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - అర్థశాస్త్రంనీతిశాస్త్రం-సుధన్వానంసుధన్వనామకం-ఉపాధ్యాయంధనుర్వేదాచార్యం

చిరస్య బత పశ్యామి దూరాద్భరతమాగతమ్ । దుష్ప్రతీకమరణ్యేస్మిన్కింతాతవనమాగతః || ౪ || కచ్చిద్ధారయ
తేతాతరాజాయత్త్వమిహాగతః। కచ్చిన్నదీనస్సహసారాజాలోకాంతరంగతః|| ౫ ||కచ్చిత్సౌమ్యనతే
రాజ్యంభ్రష్టంబాలస్యశాశ్వతమ్||౬||కచ్చిచ్ఛుశ్రూషసేతాతపితరంసత్యవిక్రమమ్|| ౭|| కచ్చిద్దశర
థోరాజాకుశలీసత్యసంగరః। రాజసూయాశ్వమేధానామాహర్తాధర్మనిశ్చయః || ౮ || సకచ్చిద్బ్రా
హ్మణోవిద్వాన్ధర్మనిత్యోమహాద్యుతిః । ఇక్ష్వాకూణాముపాధ్యాయోయథావత్తాతపూజ్యతే||౯||
సాతాతకచ్చిత్కౌసల్యాసుమిత్రాచప్రజావతీ। సుఖినీకచ్చిదార్యాచదేవీనందతికైకయీ || ౧౦ || క
చ్చిద్వినయసంపన్నఃకులపుత్రోబహుశ్రుతః। అనసూయురనుద్రష్టాసత్కృతస్తేపురోహితః|| ౧౧ ||క
చ్చిదగ్నిషుతేయుక్తోవిధిజ్ఞోమతిమానృజుః। హుతంచహోష్యమాణంచకాలేవేదయతేసదా ||౧౨ ||క
చ్చిద్దేవాన్పితౄన్మాతౄర్గురూన్పితృసమానపి। వృద్ధాంశ్చతాతవైద్యాంశ్చబ్రాహ్మణాంశ్చా
భిమన్యసే|| ౧౩|| ఇష్వస్త్రవరసంపన్నమర్థశాస్త్రవిశారదమ్।సుధన్వానముపాధ్యాయంకచ్చిత్త్వం

కయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకంకార్శ్యవైవర్ణ్యాదినాదుర్జ్ఞేయావయవం||౪||కచ్చిదితి||నధరతేకచ్చిత్ దేహంధారయితుంనశక్నోతికచ్చి త్||౫||౬||కచ్చిదితి - ఆహర్తాకర్తేత్యర్థః॥ధర్మనిశ్చయఃధర్మబుద్ధిరిత్యర్థః||౮||సఇతి||ఉపాధ్యాయోవసిష్ఠః|| ౯|| ౧౦||కచ్చిదితి||కులపు త్రఃసత్కులప్రసూతఃఅనుద్రష్టాఅనంతరద్రష్టా - తేపురోహితఇత్యనేనవసిష్ఠపుత్రస్సుయజ్ఞోభిప్రేతః||౧౧||కచ్చిదితి|| అగ్నిషుఅగ్నికార్యే షుయుక్తోనియుక్తః || ౧౨|| కచ్చిదితి||అభిమన్యసేయథావద్బహుమన్యసఇత్యర్థః||౧౩||ఇష్వితి||ఇష్వస్త్రవరసంపన్నంఇషవఃఅమంత్ర

మన్యసే బహుమన్యసే ॥ ౧౪ ॥ కచ్చిదాత్మసమా ఇతి ॥ ఆత్మసమాః - విశ్వసనీయా ఇతియావత్ - శూరాః ధీరా ఇతియావత్ - శ్రుతవన్తః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః, జితేన్ద్రియాః - పరైరలోభనీయా ఇతియావత్ - కులీనాః ప్రామాణికకులోత్పన్నాః - తే త్వయా ॥ ౧౫ ॥ ఏతాదృశమన్త్రకరణే కిం కారణం తత్రాహ మన్త్ర ఇతి ॥ సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః - శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః మన్త్రధరైః గమార్త్యైః సుసంవృతో మన్త్రో హి విజయమూలం భవతీత్యన్వయః ॥ ౧౬ ॥ కచ్చిన్నిద్రావశమితి ॥ అర్థనైపుణం - అర్థవిషయసామర్థ్యమితియావత్ ॥ ౧౭ ॥ కచ్చిన్మన్త్రయస ఇతి ॥ ఏకో న మన్త్రయసే కచ్చిత్ - ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే స్వకృతపక్షిగతినివేశేన గుణాగుణయోర్యాథార్థ్యగ్రహణం న సిద్ధ్యేదితి భావః - బహుభిస్సహ న మన్త్రయసే కచ్చిత్ - బహుభిస్సహ మన్త్రణే ప్రథమం తావదైకమత్యం న ఘటతే - మన్త్రభేదశ్చ భవేదితి భావః - రాష్ట్రం జనపదం - న పరిధావతి న వ్యాప్నోతి - పూర్వం మన్త్రసంవరణమస్య హేతుత యోక్తం - అత్ర తు స్వపరతన్త్రతయోచ్యత ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౧౮ ॥ కచ్చిదర్థమితి ॥ లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం - అర్థం కార్యం వినిశ్చిత్య క్షిప్రమారభసే కచ్చిత్ - న దీర్ఘయసి న విలంబసే కచ్చిత్ - ఏవమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - క్షిప్రమక్రియమాణస్య కాలః పిబతి తత్ఫలమితి భావః ॥ ౧౯ ॥ కచ్చిత్తే సుకృతానీతి ॥ పార్థివాః సామన్తనృపాః - తే సర్వకార్యాణి మన్త్రితసర్వకార్యాణి - సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి కృతప్రాయాణి వా - క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతియావత్ - కర్తవ్యాని న విదుః - మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం న విదురిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ కచ్చిన్నేతి ॥ మన్త్రితం కార్యం - త్వయా వా తవామాత్యైర్వా హేతుభిః - తర్కైః ఊహైః - యుక్త్యా వా అనుమానేన వా - యే చాప్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్వా న బుధ్యతే కచ్చిత్ పరైరితి శేషః - భవాన్ భవదీయామాత్యాశ్చ మన్త్రితార్థవిషయపరాభ్యూహ్యస్థానాని సూక్ష్మాణ్యపి స్థగయన్తి కచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిత్సహస్రాదితి ॥ మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి - ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ - పణ్డితం విమృశ్యకారిణమేకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్ - పణ్డితపరిగ్రహే హేతుమాహ పణ్డిత ఇతి - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు - పాఠాన్తరం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు - మహన్నిశ్శ్రేయసం మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః - పాఠాన్తరం - మహన్నిశ్శ్రేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం - కుర్యాత్ ఉపదిశేదిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏవమన్వయేనోపపాద్య వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి సహస్రాణీతి ॥ ఉపాస్తే ఆశ్రయతి - సంగృహ్ణాతీత్యర్థః నాస్తీత్య

తాత మన్యసే ॥ ౧౪ ॥ కచ్చిదాత్మసమాశ్శూరాశ్శ్రుతవన్తో జితేన్ద్రియాః । కులీనాశ్చేఙ్గితజ్ఞాశ్చ కృతాస్తే తాత మన్త్రిణః ॥ ౧౫ ॥ మన్త్రో విజయమూలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ । సుసంవృతో మన్త్రధరైరమాత్యైశ్శాస్త్రకోవిదైః ॥ ౧౬ ॥ కచ్చిన్నిద్రావశం నైషిః కచ్చిత్కాలే ప్రబుధ్యసే । కచ్చిచ్చాపరరాత్రేషు చిన్తయస్యర్థనైపుణమ్ ॥ ౧౭ ॥ కచ్చిన్మన్త్రయసే నైకః కచ్చిన్న బహుభిస్సహ । కచ్చిత్తే మన్త్రితో మన్త్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి ॥ ౧౮ ॥ కచ్చిదర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయమ్ । క్షిప్రమారభసే కర్తుం న దీర్ఘయసి రాఘవ ॥ ౧౯ ॥ కచ్చిత్తు సుకృతాన్యేవ కృతరూపాణి వా పునః । విదుస్తే సర్వకార్యాణి న కర్తవ్యాని పార్థివాః ॥ ౨౦ ॥ కచ్చిన్న తర్కైర్యుక్త్యా వా యే చాప్యపరికీర్తితాః । త్వయా వా తవ వామాత్యైర్బుధ్యతే తాత మన్త్రితమ్ ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిత్సహస్రాన్మూర్ఖాణామేకమిచ్ఛసి పణ్డితమ్ । పణ్డితో హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు కుర్యాన్నిశ్శ్రేయసం మహత్ ॥ ౨౨ ॥ సహస్రాణ్యపి మూర్ఖాణాం యద్యు

కాః శస్త్రాణి సమన్త్రకాని - వరశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - సుధన్వానం - సుధన్వనామానముపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ మన్త్ర ఇతి ॥ సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః ॥ ౧౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ ఏకో న మన్త్రయసే కచ్చిత్ - ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే స్వకార్యాభినివేశగుణావగుణయోర్యాథార్థ్యగ్రహణం న సిద్ధ్యతీతి భావః - బహుభిస్సహ మన్త్రణే ప్రథమం తావదైకమత్యం న ఘటతే - మన్త్రభేదశ్చ భవేదితి భావః - న పరిధావతి న వ్యాప్నోతి ॥ ౧౮ ॥ కచ్చిదితి ॥ లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం న దీర్ఘయసి విలంబం న కార్షీః ॥ ౧౯ ॥ కచ్చిదితి ॥ పార్థివాః సామన్తపృథివీశ్వరాః తే సర్వకార్యాణి సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి వా కృతప్రాయాణి వా - క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతియావత్ - కర్తవ్యాని న విదుః - మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్పూర్వం న విదురిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ కచ్చిదితి ॥ తర్కః ఊహః యుక్తిః కారణం - అర్థాపత్తిర్వా - యే చాపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్యుక్త్యా వా ఇంగితాదిభిర్వా - త్వయా వా తవ వా అమాత్యైర్వా సాధనభూతైర్మన్త్రితం మన్త్రం న బుధ్యతే కచ్చిత్ అన్యైరితి శేషః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ అవిమృశ్యకారిణాం సహస్రం పణ్డితం సమ్యగ్విమృశ్యకారిణమేకమిచ్ఛసి కచ్చిత్ - పణ్డితగ్రహే హేతుమాహ ॥ పణ్డిత ఇతి ॥ అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు - మహన్నిశ్శ్రేయసం కుర్యాత్ - మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఏక ఇతి ॥ విచ

స్మాత్ పూర్వంతథాపీత్యుపస్కార్యం - సహాయతామంత్రోపాయసహాయత్వం ॥ ౨౩ ॥ పండితశబ్దార్థంవివృణ్వన్నాహ- ఏకఇతి ॥ మేధా స్యాస్తీతిమేధావీ - అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితివినిఃసృతాటిలిపరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటురిత్యర్థః - శూరః స్థిరబుద్ధిః - దక్షఃవిచారసమర్థః విచక్షణఃఅభ్యస్తనీతిశాస్త్రః ॥ ౨౪ ॥ కచ్చిన్ముఖ్యాఇతి ॥ ముఖ్యాభృత్యాః- మహత్సుముఖ్యేష్వేవకార్యేషువచనపరివేషణాదిషు- కచ్చిన్ని యోజితాః - నతుహీనేషుకార్యేషు- మధ్యమాఃజాత్యాదినామధ్యమాభృత్యాఃమధ్యమేష్వేవకార్యేషుశయ్యాసనానయనాదిషునియోజితాః నతూత్తమాధమకార్యేషు- జఘన్యాఃజాత్యాదినాహీనాఃభృత్యాఃజఘన్యేష్వేవకార్యేషుపాదప్రక్షాళనపాదుకానయనపాదసంవాహనా దిషు - నియోజితాః - నతూత్తమమధ్యమేషుకార్యేషుయోజితాఃకచ్చిత్ - అన్యథామహదైశ్వసంభవేదితిభావః ॥ ౨౫ ॥ భృత్యేష్వుక్తం న్యాయమమాత్యేష్వతిదిశతిఅమాత్యానితి ॥ ఉపధాతీతాన్ స్వవ్యతిరిక్తేష్వర్థాద్యుపాధిరహితాన్ - యద్వోపసుపరీక్షాతీతాన్ - ఉపధా సుపరీక్షాస్యాదితివైజయంతీ । శ్లాఘ్యువస్త్రాభరణాదికంపురుషముఖేనసంప్రేష్య అంతఃపురప్రేషితంపరరాజప్రేషితమితిప్రలోభ్యప రీక్షాంకుర్వంతిరాజానః - తామతీతానిత్యర్థః - పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్ - శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ ॥ ౨౬ ॥ కచ్చి న్నోగ్రేణేతి ॥ తవఉగ్రేణదండేన - ఉద్వేజితప్రజంపీడితప్రజాయుక్తం - రాష్ట్రంరాజ్యం-మంత్రిణః- నానుజానంతినానుమన్యంతేక చ్చిత్ - రాజానంత్వాంఉగ్రదండాన్నివర్తయంతికచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ కచ్చిత్త్వామితి ॥ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారమిత్యుపమానోపమేయ యోస్సాధారణవిశేషణం -ఉగ్రేణదండోపాయేనాదండ్యేభ్యోధనగ్రహణంకుర్వంతంత్వాం - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారంఉగ్రేణదుర్దానేన -ధ నప్రతిగ్రహీతారం -పతితంయష్టుకామంపతితం - యాజకాఃఋత్విజఇవఉగ్రేణకర్మణాబలాత్కారేణప్రతిగ్రహీతారంకామయానంపు రుషంస్త్రియఇవచనావజానంతికచ్చిత్ప్రజాఇతిశేషః - ప్రజావమానహేతుభూతంన్యాయాతిక్రమేణఉగ్రకరగ్రహణంత్వయినాస్తిక చ్చిదితిభావః ॥ ౨౮ ॥ ఉపాయకుశలమితి ॥ ఉపాయేషుసామాద్యుపాయేషుకుశలంనిపుణం -వైద్యంకణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం - పక్షాం తరంచాణక్యాద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం - భృత్యసందూషణేరతంఅంతరంగభృత్యానాంసందూషణేఅసద్దోషోద్ఘాటనేనతద్విఘటనేరతం శూరంరాజహింసనేపినిర్భయం - ఐశ్వర్యకామంక్రమేణరాజైశ్వర్యాక్రమణకామంచ -పురుషంయోనహంతిసరాజాతేనైవవధ్యతే - రాజ్యాన్ భ్రష్టోభవతీత్యర్థః - ఏవంవిధఃపురుషస్త్వత్సన్నిధానవర్తతేకచ్చిదిత్యర్థః॥ ౨౯ ॥సంగ్రాహ్యసేనాపతిగుణానాహకచ్చిద్ధృ ష్టఇతి ॥ హృష్టఃహృష్యతీతిహృష్టః - రాజకృతసత్కారేణసంతుష్టః - యద్వాధృష్టఇతిభేదః - ధృష్టఃవ్యవహారేషుప్రగల్భః - శూరఃపరనిగ్రహ పరః-మతిమాన్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహతద్భేదనసేనానయనాదిచతురబుద్ధియుక్తః - ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః - శు చిఃబాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - యద్వాశుచిఃస్వామినిసవిశ్వాసః - కులీనఃసత్కులప్రసూతః - అనురక్తఃస్వస్మిన్నిరవధికప్రీతిమాన్ దక్షః

> ఘాస్తేనమహీపతిః । అథవాప్యయుతాన్యేవనాస్తితేషుసహాయతా ॥ ౨౩ ॥ ఏకోప్యమాత్యో మేధావీశూరో
> దక్షోవిచక్షణః । రాజానంరాజమాత్రంవాప్రాపయేన్మహతీంశ్రియమ్ ॥ ౨౪ ॥ కచ్చిన్ముఖ్యామహత్స్వే
> వమధ్యమేషుచమధ్యమాః । జఘన్యాస్తుజఘన్యేషుభృత్యాఃకర్మసుయోజితాః ॥ ౨౫ ॥ అమాత్యానుప
> ధాతీతాన్ పితృపైతామహాన్ఛుచీన్ । శ్రేష్ఠాన్ శ్రేష్ఠేషుకచ్చిత్త్వంనియోజయసికర్మసు ॥ ౨౬ ॥ క
> చ్చిన్నోగ్రేణదండేనభృశముద్వేజితప్రజమ్ । రాజ్యంతవానుజానంతిమంత్రిణఃకైకయీసుత ॥ ౨౭ ॥ క
> చ్చిత్త్వాంనావజానంతియాజకాఃపతితంయథా । ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారంకామయానమివస్త్రియః ॥ ౨౮ ॥
> ఉపాయకుశలంవైద్యంభృత్యసందూషణేరతమ్ । శూరమైశ్వర్యకామంచయోనహంతిసవధ్యతే ॥ ౨౯ ॥

ణఃఅభ్యస్తనీతిశాస్త్రఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ అమాత్యానితి ॥ ఉపధాతీతాన్ ఉపధాపరీక్షా - ఉపధావాపరీక్షాస్యాదితిహలాయుధః -అనే ర్ఘ్యవస్త్రాభరణాదికంపురుషముఖేనసంప్రేష్యరాజస్త్రీప్రేషితమితిప్రబోధ్యపరీక్షాంకుర్వతేరాజానః - తాంపరీక్షామతీతాన్ తత్ర లోలుపానిత్యర్థః- అతఏవశుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్ ॥ ౨౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ రాజ్యమనుజానంతి తత్కృత్యేనానుమన్యంతేకచ్చిత్ ॥ ౨౭ ॥ కచ్చిదితి ॥ పతితంయష్టుకామంపతితం - యాజకాయథాఋత్విజఇవ - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణకర్మణాప్రతిగ్రహీతారం - బలాత్ప్రతిగ్రహీతారమితియావత్ - కామయానంకాముకంస్త్రియఇవచత్వాంనావజానంతి- కచ్చిత్ప్రజాఇతిశేషః - ప్రజాతిక్రమణముగ్రకరగ్రహణంచత్వయినాస్తికచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఉపాయకుశలమితి ॥ సామాద్యుపాయచతురం - వైద్యంవిద్యావిదంరాజనీతిశాస్త్రజ్ఞమితియావత్ - భృత్యసందూషణేర తంయేనకేనాపిహేతునాఆత్మభృత్యవిఘటనేరతంశూరంమరణనిర్భయం - ఐశ్వర్యకామంరాజ్యాభిలాషిణమితియావత్ - యోనహంతిస వధ్యతే - ఏవంవిధపురుషస్త్వత్సన్నిధానవర్తతే ॥ ౨౯ ॥ కచ్చిదితి ॥ ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః - శుచిఃబాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః

కార్యకుశలః - ఏవంవిధస్సేనాపతిఃకృతఃకచ్చిత్ - తాదృశంపూర్వసేనాపతింవిహాయాతాదృశమన్యంనపరిగృహీతవానసికచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ బలవంతఇతి ॥ బలవంతఃఅత్యంతబలాః - తేప్రసిద్ధాః - ముఖ్యాఃగణముఖ్యాః - యుద్ధవిశారదాఃయుద్ధేసమర్థాః - దృష్టంసాక్షాత్కృతంఅపదానంపూర్వవృత్తంపౌరుషంయేషాంతేతథోక్తాః - విక్రాంతాఃశూరాః - శూరోవీరశ్చవిక్రాంతఇత్యమరః।సత్కృత్యమానితాఃపారితోషికదానపూర్వకంశ్లాఘితాఃకచ్చిత్ ॥ ౩౧॥ కచ్చిద్బలస్యేతి ॥బలస్యసైన్యస్య - సంప్రాప్తకాలంకాలప్రాప్తం-దాతవ్యంతత్తత్కాలేదేయంభక్తంఅన్నం- వేతనంప్రతిమానందేయం - భృతింయథోచితంతత్తత్కార్యోచితం - దదాసినవిలంబసేకచ్చిత్ కాలాతిక్రమణంవినాదదాసికచ్చిత్ ॥ ౩౨ ॥ విలంబేదోషమాహ-కాలాతిక్రమణాదితి ॥ భృతాఃభృతిజీవినః - భటాఇతియావత్ - భర్తుఃకుప్యంతి భర్తారంప్రతికుప్యంతి - దుష్యంతికోపేనవికృతాభవంతి - సవికారఃసుమహాననర్థస్స్మృతః - అనర్థకరోభవేదిత్యర్థః ॥ ౩౩॥ కచ్చిత్సర్వఇతి ॥ కులపుత్రాఃక్షత్రియకులప్రసూతాః - జ్ఞాతయఇతివా -ప్రధానతఃప్రధానాః - సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ ౩౪ ॥ కచ్చిజ్జానపదఇతి ॥ జానపదఃస్వజనపదభవః - పరజనపదభవశ్చేత్ -పక్షపాతమాచరేత్ - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - దక్షిణఃసమర్థః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః - పరోక్తస్యావిలంబముచితోత్తరజ్ఞఇతియావత్ - యథోక్తవాదీఉక్తమనతిక్రమ్యసందేశప్రతిసందేశవదనశీలః - కార్యోపయోగితయాబహుముఖంవ్యాహరన్నపిస్వామ్యుక్తమజహద్దేవవ్యవహర్తేతియావత్ - పండితఃపరిచ్ఛేత్తా - పరిచ్ఛేదోహిపాండిత్యమిత్యుక్తేః ॥ ౩౫॥ కచ్చిదష్టాదశాన్యేష్వితి ॥ అన్యేషుపరపక్షేషు - అష్టాదశతీర్థానిస్వపక్షేపంచదశతీర్థానిచ-అవిజ్ఞాతైఃపరస్పరమసైన్యశ్చావిజ్ఞాతైః - విజ్ఞాతత్వేతేషాంసాంకేతికవ్యవహారఃప్రాదుష్యాత్ - ఏకస్మిన్ తీర్థేత్రిభిస్త్రిభిఃచారకైఃవేషాంతరధారిభిశ్చారైః - కృత్రిమార్థేకప్రత్యయః - ... క్షికచ్చిత్ -ఏతానిన్యాయతోన్యాయతోవాప్రవర్తంతఇతిజానాసికచ్చిదిత్యర్థః- తానీమాన్యష్టాదశనీతిశాస్త్రోక్తానితీర్థాని - మంత్రిపురోహితయువరాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతార్థసంచయకృత్కార్యనియోజకప్రాడ్వివాకసేనానాయకనగరాధ్యక్షకర్మాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్షదండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలాః - ఏష్వేవమంత్రిపురోహితయువరాజవ్యతిరిక్తానిస్వపక్షేపంచదశతీర్థాని- మంత్రిపురోహితయువరాజసేనాపతయఃప్రసిద్ధాః-దౌవారికఃఅంతఃపురాదిద్వారరక్షణాధికృతజననిర్వాహకః - అంతర్వంశికఃఅంతఃపురకార్యనిర్వాహకః - కారాగారంఅపరాధినాంబంధనగృహం - తత్రాధికృతఃకారాగారాధికృతః -అర్థసంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః - కార్యనియోజకఃరాజాజ్ఞయాబహిఃప్రచారకర్తా ప్రాడ్వివాకఃవ్యవహారద్రష్టా - తల్లక్షణముక్తం - వివాదేపృచ్ఛతిప్రశ్నంప్రతిప్రశ్నంతథైవచ । ప్రియపూర్వంప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాకస్తతస్స్మృతఇతి॥ సేనానాయకఃసేనాయాఃభృతిజీవనాదిదానాధ్యక్షః-నగరాధ్యక్షఃరాత్రౌనగరశోధననగరద్వారప్రాకారాదిరక్షణసంవిధానాదికర్తా-కర్మాంతికఃకార్యాంతేవేతనగ్రాహిణాంసైనికవ్యతిరిక్తానాంసర్వేషాంరాజ్ఞస్సకాశాదేకథాస్వయంవేతనంగృహీత్వాప్రత్యేకంతద్యోదాపయితా - సభ్యఃప్రతిదినకసభాలంకరణరాజమంత్రిప్రభృతిసముచితాసనవిధానసభ్యానయనాసభ్యనిరోధనయథోచితనివేశనసభానిశ్శబ్దీకరణసభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః - ధర్మాధ్యక్షఃదాయభాగాదివిషయేవివాదంకుర్వతాంవివాదపదవిశోధనపూర్వకంయథాధర్మశాస్త్రంవివాదశమనకర్తా- దండపాలఃపరస్వాపహరణాద్యపరాధకారిణాంరాజాజ్ఞాప్రకారేణకరశిరచ్ఛేదాదివిధాయిజననియోజకః- దుర్గపాలఃగిరిజలవనాదిదుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః - రాష్ట్రాంతపాలఃస్వరాష్ట్రసీమాంతేసర్వాసుదిక్షుపరరాజాక్రమణాదినివారణాయసదాతద్రక్షణంకుర్వతాంనిర్వాహకః - స్వకీయమంత్రిపురోహితయువరాజానపరీక్ష్యాః - తేషాంసదాస్వసమీపవర్తిత్వేనతత్స్వభావస్యస్వేనైవజ్ఞాతత్వాత్ - తథోక్తంనీతిశాస్త్రే।చారాన్ విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చపరస్యచ। పాషండాదీనవిజ్ఞాతానన్యోన్యమ్

కచ్చిద్ధృష్టశ్చశూరశ్చమతిమాన్ధృతిమాన్శుచిః । కులీనశ్చానురక్తశ్చదక్షస్సేనాపతిఃకృతః ॥ ౩౦ ॥ బలవంతశ్చకచ్చిత్తేముఖ్యాయుద్ధవిశారదాః।దృష్టాపదానావిక్రాంతాస్త్వయాసత్కృత్యమానితాః॥౩౧ కచ్చిద్బలస్యభక్తంచవేతనంచయథోచితమ్। సంప్రాప్తకాలందాతవ్యందదాసినవిలంబసే॥ ౩౨ ॥కాలాతిక్రమణాచ్చైవభక్తవేతనయోర్భృతాః। భర్తుఃకుప్యంతిదుష్యంతిసోఽనర్థస్సుమహాన్స్మృతః॥ ౩౩ ॥ కచ్చిత్సర్వేఽనురక్తాస్త్వాంకులపుత్రాఃప్రధానతః। కచ్చిత్ప్రాణాంస్తవార్థేషుసంత్యజంతిసమాహితాః॥ ౩౪ ॥కచ్చిజ్జానపదోవిద్వాన్ దక్షిణఃప్రతిభానవాన్ । యథోక్తవాదీదూతస్తేకృతోభరతపండితః॥ ౩౫॥కచ్చిదష్టాదశాన్యేషుస్వపక్షేదశపంచచ । త్రిభిస్త్రిభిరవిజ్ఞాతైర్వేత్సితీర్థానిచారకైః॥౩౬

దక్షఃచతురః ॥ ౩౦ ॥బలవంతఇతి ॥ ముఖ్యాగణముఖ్యాః - దృష్టాపదానాఃదృష్టమపదానంపూర్వవృత్తంపౌరుషంకర్మయేషాంతేతథా - విక్రాంతాఃశూరాః ॥ ౩౧ ॥ కచ్చిదితి ॥భక్తమన్నంఏతద్వ్రీహ్యాదీనామప్యుపలక్షణంవేతనంభృతిః ॥ ౩౨ ॥కాలాతిక్రమణాదితి ॥భృతాఃభృత్యుపజీవినః ॥౩౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ కులపుత్రాఃజ్ఞాతయః -ప్రధానతఃప్రధానాః ॥ ౩౪॥ కచ్చిదితి॥ జానపదఃజనపదేభవః - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిఃపండితఃపరిచ్ఛేత్తా ॥ ౩౫॥ కచ్చిదితి ॥అన్యేషుపరపక్షేషుమంత్ర్యాదీన్యష్టాదశతీర్థా

మితైరపి॥ మంత్రిణంయువరాజంచహిత్వా స్వేషుపురోహితమితి | స్వేషుమంత్రిణంయువరాజంపురోహితంచహిత్వేత్యన్వయః - ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వముక్తంహలాయుధే - యోనౌజలావతారేచమంత్రాద్యష్టాదశస్వపి | పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థంస్యాద్దర్శనే ష్వపీతి ॥ ౩౬ ॥ కచ్చిద్వ్యపాస్తానితి॥ వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ - ప్రతియాతాన్ పునరాగతాన్ - అహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలాననవ జ్ఞాయవర్తసేకచ్చిత్ - దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాంకృత్వా న వర్తసే కచ్చిదితిభావః - ప్రతియాన సమవష్టంభమంతరేణ న సంభవతీతి మత్వా తేషు సా వధానతయా స్థాతవ్యమితి భావః ॥ ౩౭ ॥ కచ్చిన్నలోకాయతికానితి ॥ లోకాయతికాన్ లోకేష్వాయతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్షప్ర మాణం - యద్వా లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్షమనుమానంచోచ్యతే - లోక్యతే సాక్షాత్ క్రియతే నేనేతి లోకః ప్రత్యక్షప్రమాణం ఆసము

ద్రాత్ వ్యాప్య ధూమాదిన మీపవర్తివహ్న్యాదిర్యత్యతే గృహ్యతే నేనేత్యాయతమనుమానం - తదేషామస్తీతి లోకాయతికాః - అతఏవ సకలాభి తః ప్రత్యయః - నాస్తికాః బౌద్ధచార్వాకాదయః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ నసేవసే కచ్చిత్ - అసేవాయాం హేతుమాహ అనర్థేతి - అర్థేషు త త్వార్థేషు కుశలాః యథావద్ జ్ఞానవంతః తేన భవంతీత్యనర్థకుశలాః - యద్వా అనర్థః ధర్మానుష్ఠానశ్రద్ధావైకల్యతిన్మూలక నజ్జనబ హిష్కారనరకపతనాదిః తత్ర కుశలాః - దుర్బోధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః - బాలాః తత్త్వజ్ఞానపరిపక్వజ్ఞానయుక్తాః - అథచపండిత మానినః - అపండితమాత్మానం పండితం మన్వానాః - ఏతే అనర్థకుశలా హి ॥ ౩౮ ॥ అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతిధర్మశా

స్త్రేష్వితి ॥ దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - తే ముఖ్యేషు తామసస్మృతిపురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్త్వికమహర్షిప్రణీతేషు సజ్జ నాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపకశాస్త్రేషు విద్యమానేష్వపి తత్సంప్రదాయపరంపరయాపఠ్యమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం నాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపకశాస్త్రేషు విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయపరంపరయాపఠ్యమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య - శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధిమాస్థాయ - నిరర్థం నిష్ప్రయోజనం ప్రవదంతి - అపవర్గధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రవిరోధినా యస్తర్కేణానుసంధత్తే స ధర్మం వేద నేతర ఇతి స్మృతేః ॥ ౩౯ ॥ వీరైరిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి క చ్చిత్ - సత్యనామాం - డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - అయోధ్యేతి నామసత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చిదిత్యర్థః - సత్యనా మత్వమూలం వీరైరధ్యుషితామిత్యాది - తత్ఫలానినత్యనామత్వాదీని - ఆఢ్యైః - పూజ్యైః - తత్ర హేతవస్స్వకర్మనిరతత్వాదయః - వై ద్యజనాకులాం - వైద్యజనాః విద్వజ్జనాః తైరావృతాం సుముదితాం సుసంతుష్టజనామిత్యర్థః - స్ఫీతాం సమృద్ధాం॥౪౦॥౪౧ ॥౪౨॥ కచ్చి చ్చైత్యశతైరిత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం॥ నిత్యశతైః శైత్యశతైరితి చ పాఠః - ఉభయత్రాప్యశ్వమేధాంతమహాయజ్ఞచయనప్రదేశ సమూహైరిత్యర్థః - సునివిష్టజనాకులః సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తః - సుప్రతిష్ఠితత్వంచ రాజన్యత్వే సువృష్ట్యారోగ్యాదిదేశగుణాకృష్టచిత్తత యా దేశాంతరజిగమిషారాహిత్యేన తత్రైవాసక్తత్వం - దేవస్థానైః దేవాలయైః ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః మార్గప్రవర్తితాభిరితి శేషః -

కచ్చిద్వ్యపాస్తానహితాన్ ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా। దుర్బలాననవజ్ఞాయ వర్తసే రిపుసూదన॥౩౭॥
కచ్చిన్న లోకాయతికాన్ బ్రాహ్మణాంస్తాత సేవసే । అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః
॥౩౮॥ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః। బుద్ధిమాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి
తే॥ ౩౯ ॥వీరైరధ్యుషితాం పూర్వమస్మాకం తాత పూర్వకైః । సత్యనామాం దృఢద్వారాం హస్త్యశ్వరథ
సంకులామ్॥ ❋ ॥బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైస్స్వకర్మనిరతైస్సదా । జితేంద్రియైర్మహోత్సా
హైర్వృతామార్యైస్సహస్రశః॥❋॥ప్రాసాదైర్వివిధాకారైర్వృతాం వైద్యజనాకులామ్ । కచ్చిత్
సుముదితాం స్ఫీతామయోధ్యాం పరిరక్షసి॥౪౨॥కచ్చిచ్చైత్యశతైర్జుష్టస్సునివిష్టజనాకులః । దేవస్థానైః

నిష్వపక్షేషు పంచదశ తీర్థానిచ - పరస్పరమవిజ్ఞాతైరన్యోన్యమవిజ్ఞాతైస్త్రిభిస్త్రిభిశ్చారకైర్వేషాంతరధారిభిః చారైర్వేత్సి కచ్చిదితి సంబంధః చారానిత్యాహ చారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ । పాషండాదీనవిజ్ఞాతానన్యోన్యమితరేష్వపి । మంత్రిణంయువరాజంచ హిత్వా స్వేషు పురోహి తమితి - అష్టాదశ తీర్థాని ఏతానిమంత్రిపురోహితయువరాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతఅర్థసంచయకృత్కృత్యా కృత్యనియోజకప్రాడ్వివాకసేనానాయకనగరాధ్యక్షకర్మాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్షదండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలకాటవికాః ఇతి నీతి స్తోత్రోక్తాన్యష్టాదశ తీర్థాని - ప్రాడ్వివాకలక్షణం । వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతిప్రశ్నం తథైవ చ । ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాక స్తతస్స్మృత ఇతి - ఏతేషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వే హలాయుధః । యోనౌజలావతారేచ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి । పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీతి॥ ౩౬॥ కచ్చిదితి ॥ వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ ప్రతియాతాన్ పునరాగతాన్ అహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలాననవజ్ఞాయవ ర్తసే కచ్చిత్ ॥ ౩౭ ॥ కచ్చిదితి ॥ లోకాయతికాన్ - చార్వాకాన్ - బాలాః బాలిశాః - అనర్థకుశలాః - అనర్థసంపాదనే చతురాః॥ ౩౮ ॥ ధర్మశాస్త్రేష్వితి ॥ దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధిమాస్థాయ ॥ ౩౯ ॥ వీరైరిత్యాది ॥ అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చిత్ ॥౪౦॥౪౧॥౪౨॥కచ్చిది

ప్రపా పానీయశాలికేత్యమరః। తటాకైః నస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః - సమాజోత్సవశోభితః - సమాజైః ధర్మనిర్ణయార్థసభాభిః యద్వా - నదీతటాకాదితీరవనేషు సమస్తవస్తువిక్రయసౌకర్యాయ సకలజనవిదితతయా కృతవారసంకేతాః కృతాపణాః వణిజాం సమూహాస్సమాజ ఇత్యుచ్యతే - యద్వా - సమాజయుక్తోత్సవశోభితః ॥ సుకృష్టసీమా - అకృష్టా ఈషత్కృష్టా చ భూమిర్నాస్తి యత్ర స ఇత్యర్థః - యద్వా సర్వదా సుకృష్టప్రాయసీమా - అకృష్టఫలభూమియుక్త ఇత్యర్థః - పశుమాన్ గవాజాదిపశుసమృద్ధః - హింసాభిః ఈతిభిష్షడ్భిః। అతివృష్టిరనావృష్టిర్మూషికాశ్శలభాః ఖగాః - అత్యాసన్నాశ్చ రాజానష్షడేతా ఈతయస్స్మృతా ఇత్యుక్తాభిః పరివర్జితః - యద్వా పరస్పరహింసారహిత ఇత్యర్థః। అదేవమాతృకః దేవమాతృకదేశరహితః వృష్ట్యేకనిష్పాద్యసస్యకదేశరహిత ఇత్యర్థః సరయూతీరస్థత్వేన సర్వతో నదీమాతృక ఇతి యావత్ - నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే - వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక ఇతి హలాయుధః - రమ్యః ఆరామాదిశోభితత్వేన రమణీయః - శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుభిః పరివర్జితః - భయైస్సర్వైః భయహేతుభిశ్చోరాదిభిస్సర్వైః పరిత్యక్తః పరిత్యక్తః తత్సమీపదేశే పిచోరాదిభయం నాస్తీత్యర్థః - ఖనిభిః - రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః - ఖనిస్స్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః। పునః కచ్చిచ్ఛబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్నా ఇతి గమ్యతే ॥ ఆద్యంతయోః ప్రయుక్తోయం కుతోనాస్త్వేతి మధ్యతః - ప్రష్టవ్యతాయాం తు లాఘవాంకేనార్ధజరతీక్రమః - ఆదరాతిశయోనేన శ్రీమత్తోసలగోచరః - గమ్యతేరఘునాథస్య ముక్తిర్యేనాపిపీలికం ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిత్తే దయితా ఇతి ॥ కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాః - దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్మకవాణిజ్యే సతి - వార్తా నామ గింగితోర్ధం తి వాణిజ్యాదిషు వర్తత ఇతి వైజయంతీ। సంశ్రితో లోకః - త్వత్సంశ్రితో జనః సుఖమేధతే హి ॥ ౪౭ ॥ తేషామితి ॥ గుప్తిపరీహారైః ఇష్టప్రాపణానిష్టనివారణైః - తేత్వయా - తేషాం భరణం పోషణం కృతం కచ్చిత్ - తస్యావర్జనీయత్వమాహ రక్ష్యా హీతి ॥ ౪౮ ॥ కచ్చిత్త్రియ ఇతి ॥ స్త్రియస్స్వస్త్రియః - సాంత్వయసి తదనుకూలతయా వర్తసే - సురక్షితాః అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతి శేషః ఆసాం స్త్రీణాం - వచనమితి శేషః - న శ్రద్దధాసి - ఆదరేణ యథార్థబుద్ధ్యా న శృణోషీత్యర్థః - గుహ్యం న భాషసే - తాభ్య ఇతి శేషః స్త్రీణామతిచంచలమతిత్వేన రహస్యభేదప్రసంగాదితి భావః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిన్నాగవనమితి - నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం - తదరక్షణే పరైర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః - ధేనుకాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః - కరిణీ ధేనుకా వశేత్యమరః। గణికాశ్చ్వానాం గణికాః కరిణ్యః వేశ్యాః కరిణ్యోర్గణికేతి వైజయంతీ। గణికాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః తేషాం గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ న తృప్యసి కచ్చిత్ - తత్సంపాదనవిషయే తృప్తిం న ప్రాప్నోషి కచ్చిదిత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ ॥ ౫౦ ॥ కచ్చిద్దర్శయస ఇతి ॥ విభూషితం ఆత్మానమితి శేషః - మహాపథే సభాయామితి యావత్ - ప్రాతః పూర్వాహ్ణే మనుష్యాణాం విభూషితమాత్మానం దర్శయసి కచ్చిదితి సంబంధః - అన్యథా రాజా రోగ్యతే షాం శంకా స్యాదితి భావః ॥ ౫౧ ॥ కచ్చిన్న సర్వ ఇతి ॥ కర్మాంతాః కర్మాంతికాః కర్మకరా ఇతి

ప్రపాభిశ్చ తటాకైశ్చోపశోభితః। ❁ ॥ ప్రహృష్టనరనారీకస్సమాజోత్సవశోభితః । సుకృష్టసీమా పశుమాన్ హింసాభిః పరివర్జితః ॥ ❁ ॥ అదేవమాతృకో రమ్యశ్శ్వాపదైః పరివర్జితః । పరిత్యక్తో భయైస్సర్వైః ఖనిభిశ్చోపశోభితః ॥ ❁ ॥ వివర్జితో నరైః పాపైర్మమ పూర్వైస్సురక్షితః । కచ్చిజ్జనపదస్స్ఫీతస్సుఖం వసతి రాఘవ ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిత్తే దయితాస్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః । వార్తాయాం సంశ్రితస్తాత లోకో హి సుఖమేధతే ॥ ౪౭ ॥ తేషాం గుప్తిపరీహారైః కచ్చిత్తే భరణం కృతమ్ । రక్ష్యా హి రాజ్ఞా ధర్మేణ సర్వే విషయవాసినః ॥ ౪౮ ॥ కచ్చిత్స్త్రియస్సాంత్వయసి కచ్చిత్తాస్సుసురక్షితాః । కచ్చిన్న శ్రద్దధాస్యాసాం కచ్చిద్గుహ్యం న భాషసే ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిన్నాగవనం గుప్తం కచ్చిత్తే సంతి ధేనుకాః । కచ్చిన్న గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి ॥ ౫౦ ॥ కచ్చిద్దర్శయసే నిత్యం మానుషాణాం విభూషితమ్ । ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్ణే

దేవమాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యో దేశో దేవమాతృకః స భవతీత్యదేవమాతృకః నదీమాతృక ఇత్యర్థః ఇత్యాది ॥ ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః ❁ ॥ అదేవమాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యో దేశో దేవమాతృక ఇతి - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః ఇతి తాదృశజనపదః - తథా చ హలాయుధః - నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే । వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక ఇతి - నరైః పాపైః పరిత్యక్తః కచ్చిత్ సుఖం వసతి కచ్చిదితి కచ్చిచ్ఛబ్దస్య యథాన్యనిర్వాహః ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాః దయితాః అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయార్థరూపవాణిజ్యే సతి సంశ్రితః ఆశ్రితః లోకో జనః సుఖమేధతే సుఖం ప్రాప్నోతి హి ॥ ౪౭ ॥ తేషామితి ॥ గుప్తిపరీహారైః గుప్తిః ప్రాపణం పరీహారః అనిష్టనివారణం తైస్తేషాం కృషిగోరక్షజీవినాం భరణం కృతం కచ్చిదితి సంబంధః ॥ ౪౮ ॥ కచ్చిదితి ఆసాం న శ్రద్దధాసి వచనమితి శేషః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిదితి ॥ నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం - ధేనుకాః కరిణ్యః - కరిణీ ధేనుకా వశేత్యమరః కచ్చిదితి ॥ గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః - వేశ్యాః కరిణ్యో గణికేతి వైజయంతీ - గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ న తృప్యసి కచ్చిత్ - తత్సంపాదనవిషయే తృప్తిం నాప్నోషి కచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥ కచ్చిదితి

యావత్ - అవిశంకయా తేన ప్రత్యయాః కచ్చిత్ - నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్నువన్తి కచ్చిదిత్యర్థః - అథవా తేన సర్వే పునః ఉత్సృష్టా న కచ్చిద్దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా న కచ్చిదిత్యర్థః - అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్ - దర్శనాభావే కార్యహానిస్స్యాత్ - అతః అత్ర కర్మాన్తికవిషయే - మధ్యమేవ కారణం - అతిదర్శనాదర్శనయోర్మధ్యమరీత్యా స్వీకరణమేవార్థసిద్ధికారణం అతిదర్శనే దృష్టానాం తేషాం స్వామిన్యనాదరస్స్యాత్ - అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభాత్ కిమనేనేతి కోపస్స్యాత్ - రాజకార్యహానిశ్చ - తస్మాద్యథోచితసమయే దర్శనప్రదానమేవోచితమితి భావః ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిత్ సర్వాణీతి ॥ దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని ధనధాన్యాయుధోదకైః యన్త్రైః శిల్పిభిర్ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ - అత్ర కామన్దకః ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా - జలాన్నాయుధయన్త్రాఢ్యం వీరయోధైరధిష్ఠితం - గుప్తిప్రధానమాచార్యా దుర్గం సమనుమేనిర ఇతి ॥ ౪౩ ॥ ఆయ ఇతి ॥ ఆయః ధనాగమః - కోశః సంచితధనం - అపాత్రేషు నటవిటగాయకేషు - న గచ్ఛతి కచ్చిత్ - తేభ్యోఽపరిమితం న దేయమితి భావః ॥ ౪౪ ॥ ధనవ్యయస్యోచితం విషయమాహ దేవతార్థ ఇత్యాదినా ॥ ౪౫ ॥ కచ్చిదార్య ఇతి ॥ విశుద్ధాత్మా విశుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః - ఆర్యః సజ్జనః యదృచ్ఛయా - చోరకర్మణా - క్షారితః అభిశస్తః - క్షారితః పూరితోఽభిశస్త ఇత్యమరః । శాస్త్రకుశలైరపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ - లోభాత్ ధనలోభాత్ - న వధ్యతే కచ్చిత్ ॥ ౪౬ ॥ గృహీత ఇతి ॥ పృష్టః ప్రశ్నే శోధితః - కాలే కాలవిశేషే దృష్టః - సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యవత్తయా దృష్టః - లోభాత్ ముషితం ధనం తవదాస్యామీతి తద్దత్తధనలోభాత్ - న ముచ్యతే కచ్చిత్ ॥ ౪౭ ॥ వ్యసన ఇతి ॥ ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ - వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం - అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యప్రయోజనే । వ్యవహారే ధనే శాస్త్రవస్తుహేతునివృత్తిష్వితి వైజయన్తీ ॥ విరాగాః విగతధనరాగాః - పశ్యన్తి పరీక్షన్తే కచ్చిత్ ॥ ౪౮ ॥ యానీతి ॥ మిథ్యాభిశస్తానాం రాజ్ఞా అవిచార్య ప్రవర్తితమిథ్యాభియోగానాం - ప్రజానాం యాని అస్రాణి అశ్రూణి పతన్తి - తాని - ప్రీత్యర్థమనుశాసతః రాజ్యే న్యాయాన్యాయవిచారం కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ఇత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిద్వృద్ధానితి ॥ దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన - మనసా స్నేహేన - వాచా సాన్త్వవచనేన - ఏతైః త్రిభిః - బుభూషసే ప్రాప్తుమిచ్ఛసి - వశీకర్తుమిచ్ఛసి కచ్చిదితి యావత్ - భూః ప్రాప్తావాత్మనేపదీ ణిగభావే పరిత

రాజపుత్ర మహాపథే ॥ ౪౧ ॥ కచ్చిన్న సర్వే కర్మాన్తాః ప్రత్యక్షాస్తేఽవిశంకయా । సర్వే వా పునరుత్సృష్టా మధ్యమేవాత్ర కారణమ్ ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధాన్యాయుధోదకైః । యన్త్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః ॥ ౪౩ ॥ ఆయస్తే విపులః కచ్చిత్ కచ్చిదల్పతరో వ్యయః । అపాత్రేషు న తే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛతి రాఘవ ॥ ౪౪ ॥ దేవతార్థే చ పిత్రర్థే బ్రాహ్మణాభ్యాగతేషు చ । యోధేషు మిత్రవర్గేషు కచ్చిద్గచ్ఛతి తే వ్యయః ॥ ౪౫ ॥ కచ్చిదార్యోఽపి శుద్ధాత్మా క్షారితశ్చోరకర్మణా । అపృష్టశ్శాస్త్రకుశలైర్న లోభాద్వధ్యతే శుచిః ॥ ౪౬ ॥ గృహీతశ్చైవ పృష్టశ్చ కాలే దృష్టస్సకారణః । కచ్చిన్న ముచ్యతే చోరో ధనలోభాన్నరర్షభ ॥ ౪౭ ॥ వ్యసనే కచ్చిదాఢ్యస్య దుర్గతస్య చ రాఘవ । అర్థం విరాగాః పశ్యన్తి తవామాత్యా బహుశ్రుతాః ॥ ౪౮ ॥ యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతన్త్యస్రాణి రాఘవ । తాని పుత్రపశూన్ఘ్నన్తి ప్రీత్యర్థమనుశాసతః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ । దా

భూషితమాత్మానమితి శేషః ॥ ౪౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ కర్మాన్తాః సేచకకర్మకరాః కృషిప్రభృతయ ఇత్యర్థః - అవిశంకయా విస్రంభేణ తేన ప్రత్యయాః కచ్చిత్ - సర్వే పునరుత్సృష్టా నా కచ్చిత్ - నిశ్శంకయా ప్రవేశనే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్ - దర్శనాభావే కార్యహానిస్స్యాత్ అత్ర దర్శనాదర్శనయోః మధ్యమేవ యథోచితసమయనిరీక్షణప్రదానమేవ కారణం ప్రయోజనమిత్యర్థః ఏవం కరోషి కచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిదితి ॥ సర్వాణి దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని - ధనధాన్యాయుధోదకైః యన్త్రైశ్చ శిల్పిధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ ॥ ౪౩ ॥ ఆయ ఇతి ॥ ఆయో ధనాగమః - అపాత్రేషు నటవిటగాయకాదిషు విషయే - కోశః అర్థసమూహః ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః ఆర్యస్సజ్జనః యదృచ్ఛయా చోరకర్మణా క్షారితః అభిశస్తః శాస్త్రకుశలైరపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ లోభాత్ తదానీంతనతదీయధనలోభాత్ న వధ్యతే న దండ్యతే కచ్చిత్ ధర్మాధికృతైరితి శేషః ॥ ౪౬ ॥ గృహీత ఇతి ॥ పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః కాలే ద్రవ్యాపహరణకాలే దృష్టః సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యసహితః ॥ ౪౭ ॥ వ్యసన ఇతి ॥ ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం విరాగాః వీతధనరాగాః పశ్యన్తి పరీక్షన్తి కచ్చిత్ ॥ ౪౮ ॥ యానీతి ॥ ప్రీత్యర్థమనుశాసతః భోగార్థం రాజ్యం కుర్వతః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిదితి ॥ దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన మనసా స్నేహేన వాచా సాన్త్వవచనేన చ త్రిభిరేతైః బుభూషసే కచ్చిత్ ప్రాప్తుమిచ్ఛసి వశీకర్తుమి

త్వాదాత్మసేవది॥౬౦॥కచ్చిద్ధురానితి॥ చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థమహావృక్షాన్ - సిద్ధార్థాః నిష్పన్నప్రయోజనాన్ యథా గాదినాలబ్ధాముష్మికప్రయోజనానితియావత్॥౬౧॥ కచ్చిదర్థేనేతి॥ అర్థేనధర్మంనబాధసేకచ్చిత్ - ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణే అర్థార్జనంకృత్వాధర్మంనబాధసేకచ్చిదిత్యర్థః - ధర్మేణార్థంనబాధసే - అర్థార్జనయోగ్యాపరాహ్ణే ధర్మార్జనంకృత్వా అర్థంనబాధసేకచ్చిదిత్యర్థః - ప్రీతిలోభేనసుఖాభిలాషేణహేతునా - కామేనసాయంకాలవిహితేనకామేన - ఉభౌవానబాధసేకచ్చిత్ - యద్వా అర్థేనహేతునాధర్మంనబాధసేకచ్చిత్ - ధర్మంహిత్వార్థంనగృహ్ణాసీత్యర్థః - తథాధర్మేణహేతునాకుటుంబనిర్వాహాద్యపేక్షితమర్థంనబాధసే - ధర్మార్థావుభావపిప్రీతిలోభేనసుఖేచ్ఛయాకామేనచహేతునానబాధసే - గణికాదిసక్త్యాప్యుభయమపిహీనస్యాదితి॥౬౨॥ ఉ క్తమర్థంసవిశేషమాహకచ్చిదితి॥ అర్థంచధర్మంచకామంచసర్వాన్ - కాలేవిభజ్యసేవసే - ప్రాతర్స్నానాదిర్ధర్మకాలః - తదనంతరము స్థానాస్థానం రాజ్యవిచారేణార్థకాలః - రాత్రౌ కామకాలఇత్యేవంవిభజ్యసేవసఇత్యర్థః - జయతాంవర - తేషాంకాలాంతరేప్రవృత్తినిషేధనసమర్థత్వర్థః॥౬౩॥కచ్చిత్తఇతి॥ శమసుఖా-ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే॥౬౪॥ నాస్తిక్యమిత్యాది॥ నాస్తిపరలోకఇతిమతిర్యస్యసనాస్తికః - అస్తినాస్తిదిష్టంమతిరితిశక్ - తస్యభావఃనాస్తిక్యం-అనృతమసత్యవచనం-క్రోధంమాతాపిత్రాచార్యబ్రాహ్మణదుర్బలాదిషుకృతాపరాధేష్వపితద్విషయకంక్రోధం-ప్రమాదంఅనవధానత్వం-దీర్ఘః-సూత్రతాంచిరక్రియత్వం-దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియఇత్యమరః॥జ్ఞానవతాంసజ్జనానాం - అదర్శనందర్శనాకరణం-జ్ఞానినాందర్శనంహినిఖిలశ్రేయోమూలం - ఆలస్యంమదకరవస్తుసేవాజనితంకార్యాపటుకరణకత్వమిత్యర్థః - పంచవృత్తితాంపంచేంద్రియపరవశతాం - అర్థానామేకచింతనం-రాజ్యకార్యాణామంత్రినాదరేణస్వయమేకఏవస్థిత్వాపర్యాలోచనం- అనర్థజ్ఞైఃవిపరీతార్థదర్శిభిః-మంగళస్యప్రాతర్దర్పణాద్యవలోకనస్య-అప్రయోగంఅననుష్ఠానంమంగళాద్యప్రయోగమితిపాఠే - అమంగళాచరణమిత్యర్థః-సర్వశఃప్రత్యుత్థానం- నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనేప్రత్యుత్థానమిత్యర్థః - యద్వాసర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేనయుగపద్దండయాత్రామితినా - ఏతాంశ్చతుర్దశేత్యనేనాన్యేషామపిబహూనాందోషాణాంవిద్యమానత్వంతేషునశ్వేషూక్తానామవశ్యహేయత్వంచజ్ఞాయతే॥౬౭॥దశేత్యాది॥దశవర్గాదికాన్ బుద్ధ్వాయథావదనుమన్యసేకచ్చిత్ - దశవర్గాదికాన్ త్యాజ్యత్వేనోపాదేయత్వేనచజ్ఞాత్వాయథావదనుతిష్ఠసికచ్చిదితినాన్వయార్థః-పూర్వోక్తనంగ్రహాయముపదేశః-దశవర్గస్తావత్ -మృగయాక్షోదివాస్వాపఃపరివాదఃస్త్రియోమదః - తౌర్యత్రికంవృథాట్యాచకామజోదశకోగుణఇతిమనునోక్తః- తౌర్యత్రికంనృత్తగీతవాద్యం-వృథాట్యావృథాపర్యటనం।కామంతకస్తుప్రకారాంతరేణలోభక్రోధాలస్యానత్యవచనత్వప్రమాదభీరుత్వాస్థిరత్వమూఢత్వానయావమంతృత్వానిదశవర్గఇత్యాశయేనాహ - లుబ్ధఃక్రూరోఽలసోఽనత్యఃప్రమాదీభీరురస్థిరః - మూఢోఽవయోఽవమంతాచసుఖచ్ఛేద్యోఽరిపుర్దశఇతి - పంచవర్గఃపంచదుర్గాణితథాహమనుః - ఔదకంపార్వతంవార్క్షమైరిణంధాన్వనంతథా । శస్త్రంప్రశస్తమతిభిఃదుర్గాందుర్గోపచింతకైరితి - య

నేనవానసావాచాత్రిభిరేతైర్బుభూషసే॥౬౦॥కచ్చిద్గురూంశ్చవృద్ధాంశ్చతాపసాన్దేవతాతిథీన్।
చైత్యాంశ్చసర్వాన్సిద్ధార్థాన్ బ్రాహ్మణాంశ్చనమస్యసి॥౬౧॥కచ్చిదర్థేనవాధర్మమర్థంధర్మేణవాపునః।ఉభౌవాప్రీతిలోభేనకామేనచనబాధసే॥౬౨॥కచ్చిదర్థంచధర్మంచకామంచజయతాంవర।విభజ్యకాలేకాలజ్ఞసర్వాన్వరదసేవసే॥౬౩॥కచ్చిత్తేబ్రాహ్మణాశ్శర్మసర్వశాస్త్రార్థకోవిదాః।ఆశంసంతేమహాప్రాజ్ఞపౌరజానపదైస్సహ॥౬౪॥నాస్తిక్యమనృతంక్రోధంప్రమాదందీర్ఘసూత్రతామ్।అదర్శనంజ్ఞానవతామాలస్యంపంచవృత్తితామ్॥౬౫॥ఏకచింతనమర్థానామనర్థజ్ఞైశ్చమంత్రణమ్।నిశ్చితానామనారంభంమంత్రస్యాపరిరక్షణమ్॥౬౬॥మంగళస్యాప్రయోగంచప్రత్యుత్థానంచసర్వతః।కచ్చిత్త్వంవర్జయస్యేతాన్రాజదోషాంశ్చతుర్దశ॥౬౭॥దశపంచచతుర్వర్గాన్సప్త

ర్చసికచ్చిదితియావత్॥౬౦॥కచ్చిదితి॥చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థమహావృక్షాన్ సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నాముష్మికప్రయోజనాన్ ౬౧॥ కచ్చిదితి॥ అర్థేనధర్మంనబాధసేకచ్చిత్ - ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణేఽర్థార్జనంకృత్వా - ధర్మంనబాధసేధర్మార్జనంకరోషికచ్చిత్ - ధర్మేణార్థంనబాధసేకచ్చిత్ అర్థార్జనయోగ్యమధ్యాహ్నేధర్మార్జనంకృత్వాఽర్థంనబాధసేకచ్చిదిత్యర్థః॥ప్రీతిలోభేనసుఖాభిలాషేణహేతునాకామేనఉభౌధర్మార్థౌనబాధసేకచ్చిదిత్యర్థః॥౬౨॥౬౩॥౬౪॥ నాస్తిక్యమిత్యాది - ప్రమాదమనవధానత్వం - దీర్ఘసూత్రతాంచిరక్రియత్వం-పంచవృత్తితాంపంచేంద్రియపరవశతాంఅర్థానాంప్రయోజనానాంఏకచింతనంఏకేనచింతనం - అనర్థజ్ఞైర్విపరీతార్థదర్శిభిఃమంగళస్యాప్రయోగంఅననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగమితిచపాఠః - ప్రత్యుత్థానంచసర్వతఃసర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేనయుగపద్దండయాత్రాం॥౬౫॥౬౬॥౬౭॥దశపంచేత్యాది॥దశవర్గాదికంబుద్ధ్వాయథావదనుమన్యసేకచ్చిత్ - దశవర్గాదికంత్యాజ్యత్వేనోపాదేయత్వేనచజ్ఞాత్వా - యథావదనుతిష్ఠసికచ్చిత్ఇతివాక్యార్థః- దశవర్గస్తు వక్ష్యలోభక్రో

ద్వాపంచవర్గః పంచవిధవైరాణి - అత్ర ప్రకామందకః - సాపత్న్యం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాతమపరాధజం। వైరప్రభేదనిపుణైర్వైరం పంచవిధం స్మృతమితి - చతుర్వర్గః - సామదానభేదదండాః - యథాకామందకీయే - సామో దానంచ భేదశ్చ దండశ్చేతి చతుర్విధమితి - యద్వా చతుర్విధమిత్రాణి వా - యథాహ కామందకః - ఔరసం తంతుసంబంధం తథా వంశక్రమాగతం। రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధమితి। యద్వా ధనానాం న్యాయార్జనాదిధర్మచతుష్టయం వా - తదపి తత్రైవోక్తం - న్యాయేనార్జనమర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా - సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమితి - సప్తవర్గస్స్వామ్యమాత్యాదిః - యథోక్తం - స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రం చ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్ - పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగముచ్యత ఇతి - యద్వా స్వపక్షస్వజనావాంతరభేదనప్రకం వా - యథాహ - నిజోఽథస్త్రైస్త్రక సమాశ్రితశ్చ సుబంధుజః కార్యసముద్భవశ్చ। భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధాస్సప్తవిధం వదంతీతి - యద్వా ప్రధానవ్యూహసప్తవాన సప్తవర్గః - యథా శ్యేనస్సూచీ చ వజ్రశ్చ శకటో మకరస్తథా - గండాఖ్యః పద్మనామా చ వ్యూహాస్సప్త ప్రధానత ఇతి - అష్టవర్గమాహ కామందకః। కృషి వాణిజ్య దుర్గాణి సేతుః కుంజరబంధనం। ఖన్యాకరః కరాదానం శూన్యానాం చ నివేశనం - అష్టవర్గమిమం సాధుస్స్వవృత్తో నలోపయేదితి - యద్వా పైశున్యాద్యష్టకం వాష్టవర్గః - యథా పైశున్యం సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం - వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గుణోఽష్టక ఇతి - ఈర్ష్యా క్షాంత్యభావః - క్షాంతివిరోధీ వా కశ్చిద్గుణః। అజ్ఞదుర్బలకృతాపరాధసహిష్ణుత్వమితి యావత్ - అసూయా తు గుణేష్వపి దోషారోపః - వాక్పారుష్యం దండపారుష్యంచ గుణద్వయం - అథ త్రివర్గః ధర్మార్థకామాః - యద్వా ఉత్సాహప్రభుత్వమంత్రశక్తయః త్రివర్గః - యద్వా పరేషాం క్షయస్థానవృద్ధయః క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామిత్యమరః॥ యద్వా అశక్యసముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా - యథాహ కామందకః - వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ। శక్యేషు కాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యవ్యసనం వదంతీతి - తిస్రో విద్యాః త్రయీవార్తాదండనీతయః - ఆన్వీక్షికీ త్రయీవార్తా దండనీతిశ్చేతి విద్యాయాశ్చతుర్విధత్వేప్యాన్వీక్షిక్యాస్త్రయ్యామంతర్భావః తథాహ కామందకః - త్రయీ వార్తా దండనీతిరితి విద్యా మానవాః - త్రయ్యా ఏవ విశేషోయమియమాన్వీక్షికీమతేతి - త్రయీ వేదః వార్తా కృషిగోరక్షవాణిజ్యం - దండనీతిర్నీతిశాస్త్రం - ఇంద్రియాణాంజయం - జయోపాయం - షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం - స్వార్థేష్యఞ్ - తే చ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - దైవమానుషం దైవమనుష్యేభ్య ఆగతం వ్యసనమిత్యర్థః - దైవం మానుషం చ వ్యసనం ప్రత్యేకం పంచవిధం - యథా కామందకీయే - హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా - ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం - ఆయుక్తకేభ్యశ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్ - పృథివీపతిలోభాచ్చ వ్యసనం పంచధా భవేదితి ఆయుక్తకాః అధికారిణః అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితేషు తత్సంబంధిష్వభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం - అత్రాప్యాహ కామందకః కృత్యం అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీ చాప్యవమానితః - క్రుద్ధశ్చ కోపితో కస్మాత్తథా భీతశ్చ భీషితః యథాఖిలషితైః కామైస్త్వింధ్యాదేతాంశ్చతుర్విధానితి - అసంధేయాః విగ్రాహ్యాః బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః ప్రతిపక్షనృపతయో వింశతివర్గ ఇత్యుచ్యతే - యథాహ కామందకీయే - బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః - భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజనస్తథా - విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్ - అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః - దైవోపహతకశ్చైవ దైవచింతక ఏవ చ - దుర్భి

గర్వంచ తత్వతః। అష్టవర్గం త్రివర్గంచ విద్యాస్తిస్రశ్చ రాఘవ॥ ❈ ॥ ఇంద్రియాణాంజయం బుధ్వా
షాడ్గుణ్యం దైవమానుషమ్। కృత్యం వింశతివర్గంచ తథా ప్రకృతిమండలమ్॥ ❈ ॥ యాత్రాదండవిధానం

క్షాలస్యానత్యప్రమాదభీతత్వాస్థిరత్వమూఢత్వానయమతత్వాని - యద్వా మృగయాద్యూతదివాస్వప్నపరివాదస్త్రీమదనృత్తగీతవాద్యవృథాపర్యటనాని - అథ పంచవర్గః కామందకః - సాపత్న్యం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాతమపరాధజం। వైరప్రభేదనిపుణైర్వైరం పంచవిధం స్మృతమితి - ఔదకపార్వతవార్క్షైరణధాన్వనాని వా - అథ చతుర్వర్గః సామదానభేదదండాః - చతుర్విధమిత్రాణి వా - ఔరసం తంతుసంబంధం తథా వంశక్రమాగతం - రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధమితి॥ అథ సప్తవర్గః - స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రం చ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్ - పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగముచ్యతే - అథాష్టవర్గః - కృషివాణిజ్యదుర్గసేతుకుంజరబంధనఖన్యాకరకరాదానశూన్యనివేశనాని॥ అథ త్రివర్గః॥ అసాధ్యవస్తుషు సముద్యమః సాధ్యవస్తుష్వసముద్యమః - శక్యవస్తుష్వకాలే సముద్యమశ్చ - తథాహ వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ - శక్యేష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యం వ్యసనం వదంతి - యద్వా ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తయః అథ తిస్రో విద్యాః త్రయీవార్తాదండనీతయః ఆన్వీక్షిక్యాస్త్రయ్యామంతర్భావాత్ త్రిత్వోక్తిః ఇంద్రియాణాం జయం బుధ్వా - జయోపాయం - ప్రజాపాలనస్య మూలమింద్రియజయం ప్రథమం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః షడ్గుణాః - దైవమానుషం దైవికం మానుషం చ వ్యసనం తత్ర దైవవ్యసనం పంచవిధం మా

ర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః - అదేశస్థో బహురిపుర్యుక్తోఽకాలేన యశ్చ సః - సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ | ఏతైస్సంధిం న కుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలమితి - జ్ఞాతిబహిష్కృతః - బాంధుజనబహిష్కృతః - భీరవః జనాః మంత్రి సేనాపతియోధాః - యస్య సః భీరుజనకః - ఏవమేవ లుబ్ధజన ఇత్యత్రాపి - లుబ్ధాః అత్యంతధనాశాపరాః - దైవోపఘాతకః మహర్షిశాపాద్యభిహతః దైవచింతకః దైవమేవ సర్వం కుర్యాదితి మత్వా పురుషవ్యాపారమకుర్వాణః - బలవ్యసనం సేనావిలయః - అదేశస్థః ప్రోషితః - అకాలేన యుక్తః క్రూరగ్రహదశాభోగాదియుక్తః - యద్వా - విగ్రహకారణభూతో రాజ్యాపహారాదిర్వా వింశతివర్గః - అత్ర చ కామందకః - రాజ్యస్త్రీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీనాం చ ధనస్య చ - అపహారో మదో మానః పీడా వైషయికీ తథా | జ్ఞానాత్మశక్తిధర్మాణాం విఘాతో దైవమేవ చ - మిత్రార్థం చావమానశ్చ తథా బంధువినాశనం | భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదస్తథా మండలదూషణం - ఏకార్థాభినివేశత్వమితి విగ్రహయోనయ ఇతి || అత్రాపహారశబ్దః పూర్వైః షడ్భిస్సంబధ్యతే - వైషయికీ పీడా విషయపారవశ్యం - విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభిశ్చతుర్భిరన్వేతి - దైవశబ్దేన దేవా ఇంద్రాదయ ఉచ్యంతే - తేషాం విరోధోఽపి విగ్రాహ్యః - యథా దశరథస్యేంద్రవిరోధీ శంబరః - మిత్రార్థం చావమానశ్చేత్యత్ర మిత్రం మిత్రార్థం తదనుబంధీ చేత్యర్థః - యద్వా - మిత్రం మిత్రస్యార్థస్తద్ధనం - అర్థస్యావమానో హరణమేవ - భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లోకానుగ్రహరాహిత్యం - మండలదూషణం మండలశబ్దేన స్వమంత్రిసేనాపతిసుహృదాదిరుచ్యతే - తస్య దూషణం విఘటనం - ఏకార్థాభినివేశిత్వం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్వం - ప్రకృతయశ్చ మండలం చ ప్రకృతిమండలం - ప్రకృతయస్తావత్ - అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశో దండశ్చ పంచమః - ఏతాః ప్రకృతయస్తజ్జ్ఞైర్విజిగీషోరుదాహృతా ఇతి కామందకోక్తాః - మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం - మధ్యతో విజిగీషుః - తస్య శత్రుః - మిత్రం - శత్రోర్మిత్రం - మిత్రమిత్రం - శత్రుమిత్రమిత్రం చేతి పురోవర్తినః పంచ - పార్ష్ణిగ్రాహః - ఆక్రందః - పార్ష్ణిగ్రాహాసారః - ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థాశ్చత్వారః పార్శ్వస్థో మధ్యమః - తేషాం బహిరవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి - తథా చ కామందకః - సంపన్నస్తు ప్రకృతిభిర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః - జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషురితి స్మృతః - అరిమిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరం - తథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః - పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరః - ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః - అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః - అనుగ్రహే సంహతయోర్వ్యస్తయోర్నిగ్రహే ప్రభుః - మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో బలాధికః - అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభురితి - అత్ర శత్రుమిత్రశబ్దౌ పురస్తాదవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిమేకవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిం చ క్రమేణ వదతః - పార్ష్ణిగ్రాహాక్రందశబ్దావపి పృష్ఠతస్తాదృశౌ క్రమేణ వదతః - న తు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరౌ - విషయానంతరో రాజా శత్రుర్మిత్రమతః పరం - ఉదాసీనః పరతరః పార్ష్ణిగ్రాహస్తు పృష్ఠత ఇత్యమరః - ఆసారస్సుహృ

చద్విషయోస్సంధివిగ్రహౌ | కచ్చిదేతాన్మహాప్రాజ్ఞ యథావదనుమన్యసే ||౭౦|| మంత్రిభిస్త్వం యథా

వ్యసనం చ పంచవిధం || యథా కామందకీయే || హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మకరస్తథా - ఇతి పంచవిధం - దైవమ్మానుషం వ్యసనం పరం మానుషవ్యసనం తు కామందకీయే - ఆయుక్తకేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్ - పృథివీపతిలోభాచ్చ ప్రజానాం పంచధా భయమితి - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానిత కోపితభీషితవర్గేషు శత్రుసంబంధిషు - అభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యాం భేదశంకృత్యశబ్దేనోచ్యతే - తథా చ కామందకీయే || అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీ చాప్యవమానితః | క్రుద్ధశ్చ కోపితోఽకస్మాత్తథా భీతశ్చ భీషితః | యథాభిలషితైః కామైర్భిద్యాదేతాంశ్చతుర్విధానితి - అసంధేయో విగ్రాహ్యో వింశతివర్గః - తథా చ కామందకీయే - బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః | భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజనస్తథా | విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్ - అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః - దైవోపహతకశ్చైవ దైవచింతక ఏవ చ - దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః - అదేశస్థో బహురిపుర్యుక్తోఽకాలేన యశ్చ సః - సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ - ఏతైస్సంధిం న కుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలం - అథ ప్రకృతిమండలం ప్రకృతయశ్చ మండలం చ ప్రకృతిమండలం - ప్రకృతయస్తావత్కామందకీయే || అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశో దండశ్చ పంచమః - ఏతాః ప్రకృతయస్తజ్జ్ఞైర్విజిగీషోరుదాహృతా ఇతి మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం తే చ మధ్యతో విజిగీషుః తస్యారిః మిత్రం అరేర్మిత్రం మిత్రశత్రుః శత్రుమిత్రమిత్రం చేతి పురోవర్తినః పంచ - పార్ష్ణిగ్రహః ఆక్రందస్తయోరాసారావితి పార్ష్ణిగ్రహాసారః - ఆక్రందాసార ఇతి పృష్ఠభాగస్థాశ్చత్వారః ఏవం నవ భవంతి విజిగీషుర్ద్వాదశమః పార్శ్వస్థో మధ్యమః తేషాం బహిరవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సాకం ద్వాదశవిధాః - తథా కామందకః - సంపన్నస్తు ప్రకృతిభిర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః - జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషురితి స్మృతః - అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరం - అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్స్మృతాః - పార్ష్ణిగ్రహస్తతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరం ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః - అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః - అనుగ్రహే సంహతయోర్వ్యస్తయోర్నిగ్రహే ప్రభుః - మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో బలాధికః - అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభురితి - అథ యాత్రా దండవిధానం సైన్యసంవి

ద్బలం - ఆసారస్స్వమిత్రబలే ఇతిరత్నమాలా - మధ్యమశబ్దేనచారివిజిగీషోర్వర్గ స్తయోస్సమస్తయోశ్చనిగ్రహానుగ్రహసమర్థః - పార్శ్వదేశస్థః కశ్చిదుక్తేభ్యోన్యో రాజోచ్యతే - నతుమధ్యవర్తీ - ఉదాసీనశబ్దేనచాపి తేషాంసర్వేషామపి వ్యస్తానాంసమస్తానాంచనిగ్రహానుగ్రహసమర్థః - కశ్చిద్విప్రకృష్టదేశస్థోరాజోచ్యతే - యాత్రాదండవిధానం - యాత్రాయానం దండస్యసైన్యస్యవిధానం సంవిధానం వ్యూహభేదవిధానం - యద్వాదండశ్శత్రునిరసనంతస్యవిధానం ప్రకారః - యాత్రాచదండవిధానంచయాత్రాదండవిధానం - ప్రకృతిమండలమిత్యత్రాత్రచైకవద్భావః - సేనావ్యూహభేదాః పూర్వముక్తాః - శత్రునిరసనప్రకారాశ్చస్ఫుటాస్సుజ్ఞేయా ఇతియాత్రాశబ్దితంయానంప్రగర్శ్యతే - తచ్చపంచవిధం - బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిర్విగృహ్యశత్రూద్దేశేనయానం విగృహ్యయానం - పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిస్సంధింకృత్వాశత్రూద్దేశేనయానంసంధాయయానం - సామంతైస్సహేత్యయానంసంభూయయానం - అన్యోద్దేశేనయాత్రాప్రసంగముత్పాద్యాన్యంప్రతియానంప్రసంగతోయానం - అస్యప్రసంగంకృత్వాబలవత్తయాతముపేక్ష్యాథమిత్రోద్దేశేనయానముపేక్ష్యయానమితి - యథాకామందకీయే - విగృహ్యసంధాయతథాసంభూయాథప్రసంగతః - ఉపేక్ష్యచేతినిపుణైర్యానంపంచవిధంస్మృతమితి - ద్విసమోనీఇతి - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాష్షడ్గుణాః పృథక్పృథక్ప్రతిపాదితాః - ఇదానీంద్వైగుణ్యమతావలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయోరంతర్భావ్యవదతి - యానాసనేవిగ్రహస్యరూపం ద్వైధీభావసమాశ్రయౌసంధేరూపం - తత్రవిజిగీషోరరింప్రతియాత్రాయానం తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయాతూష్ణీమవస్థానమాసనం - దుర్బలస్యప్రబలయోర్ద్విషతోర్వాచికమాత్మసమర్పణంద్వైధీభావః - తదాహ - బలినోర్ద్విషతోర్మధ్యేవాచాత్మానంసమర్పయేత్ - ద్వైధీభావేనవర్తేత కాకాక్షివదలక్షితఇతి - అరిణాపీడ్యమానస్యబలవదాశ్రయణంసమాశ్రయఇతివివేకః - తదుక్తంకామందకేన - యానాసనేవిగ్రహస్యరూపంసద్భిరితిస్మృతం - సంధేశ్చసంధిమార్గజ్ఞైర్ద్వైధీభావసమాశ్రయావితి - ఏతాన్ పూర్వోక్తాన్ యథావదనుమన్యసేఅనుతిష్ఠసికచ్చిదిత్యర్థః - ఉక్తదశవర్గాదీనాంతత్వంజ్ఞాత్వాహేయాన్ జహాసిగ్రాహ్యాన్ గృహ్ణాసికచ్చిదితియావత్ ‖ ౭౦ ‖ మంత్రిభిరితి ‖ యథోద్దిష్టైః శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైః - యథోద్దిష్టమితిపాఠేసతిశాస్త్రోక్తమంత్రవిచారమార్గమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - బహుభిర్మంత్రకరణేమంత్రభిన్నత్వసంభవాదేకమత్యాభావాచ్చచతుర్భిస్త్రిభిరేవవేత్యుక్తం - వ్యస్తైస్తత్తన్మతంపరిజ్ఞాయసమస్తైశ్చతుర్భిస్త్రిభిర్వాపరిగణితైర్మంత్రిభిర్మిథోరహసిమంత్రంమంత్రయసేకచ్చిత్ ‖ ౭౧ ‖ రాజ్ఞామవశ్యంసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి ‖ కచ్చిత్తేసఫలావేదాఇతి - తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాః కచ్చిత్ అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేనసఫలీకృతాః కచ్చిత్ - క్రియంతేసాధ్యంత ఇతిక్రియాః ధనాని - ధనానిత్వత్సంపాదితానిదానభోగాభ్యాం

థోద్దిష్టైశ్చతుర్భిస్త్రిభిరేవవా । కచ్చిత్సమస్తైర్వ్యస్తైశ్చమంత్రంమంత్రయసేమిథః ‖ ౭౧ ‖ కచ్చిత్తేస

థానంశత్రునిరసనప్రకారస్యయానంపంచవిధం - తథాచకామందకీయే - విగృహ్యసంధాయతథాసంభూయాథప్రసంగతః - ఉపేక్ష్యచేతినిపుణైర్యానంపంచవిధంస్మృతమితి ‖ బలాతిశయేనపార్ష్ణిగ్రాహాదిభిర్విగృహ్యశత్రూద్దేశేనయానంవిగృహ్యయానం పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిస్సంధింకృత్వాశత్రూద్దేశేనయానంసంధాయయానం - సామంతైస్సహేత్యయానంసంభూయయానం - అన్యోద్దేశేనయాత్రాప్రసంగముత్పాద్యఅన్యంప్రతియానంప్రసంగయానం - శత్రూద్దేశేనయాత్రాంకృత్వాతముపేక్ష్యతన్మిత్రోద్దేశేనయానముపేక్ష్యయానమితి - షాడ్గుణ్యమితిసంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - పూర్వంపృథక్ప్రతిపాదితాః ఇదానీంద్వైగుణ్యమతావలంబనేనయానాదీన్ సంధివిగ్రహయోరంతర్భావ్యవదతి - ద్విసమోనీఇతి - సంధివిగ్రహౌద్విసమోనీప్రత్యేకంతయోర్ద్వయోః కారణభూతౌ - తథాహకామందకః - సంధేశ్చవిగ్రహస్యైవతద్వైగుణ్యమితిచక్షతఇతియానాసనేవిగ్రహస్యరూపంసంధేః పరంద్వయమితి - తత్రవిజిగీషోః అరింప్రతియాత్రాయానాత్తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయాతూష్ణీమవస్థానమాసనందుర్లభస్యప్రబలయోర్విద్విషోః వాచకమాత్మనస్సమర్పణంద్వైధీభావః - తథాహబలినోర్ద్విషతోః మధ్యేవాచాత్మానంసమర్పయన్ - ద్వైధీభావేనవర్తేత కాకాక్షివదలక్షితఇతి - అరిణాపీడ్యమానస్యబలవదాశ్రయణంసమాశ్రయఇతివివేకః - ఏతాన్ పూర్వోక్తదశవర్గాదీన్ యథావదనుమన్యసేకచ్చిత్ గ్రాహ్యగ్రాహ్యత్వేజానాసికచ్చిత్ ‖ ౭౦ ‖ మంత్రిభిరితి ‖ యథోద్దిష్టైః శాస్త్రోక్తమంత్రలక్షణలక్షితైః బహుభిర్మంత్రకరణేమంత్రభిన్నత్వసంభవాదైకమత్యాభావాచ్చచతుర్భిస్త్రిభిరెవవేత్యుక్తిః వ్యస్తైర్మంత్రకరణేతత్తన్మంత్రపరిజ్ఞానంభవతీత్యర్థః - రాజ్ఞామవశ్యసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి ‖ ౭౧ ‖ కచ్చిదితి ‖ తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాః కచ్చిత్ - త్వద్విహితాగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేనసఫలీకృతాః క్రియాః క్రియంతేసాధ్యంతఇతివ్యుత్పత్త్యాక్రియాశబ్దేనధనధాన్యాన్యుచ్యంతే - త్వత్సంపాదితానిధనాదీనిదానభోగాభ్యాంసఫలాః కృతాః కచ్చిత్ - తేదారాస్సఫలాః రతిపుత్రఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతంశాస్త్రశ్రవణంశీలవృత్తోత్పాదనేనసఫలంకచ్చిత్ - తథాచభారతే - అగ్నిహోత్రఫలావేదాదత్తభుక్తఫలం

సఫలీకృతానికచ్చిత్ - తేదారాస్సఫలాః కచ్చిత్ రతిపుత్రాభ్యాం సఫలాః కచ్చిత్ - తే శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం సఫలం కచ్చిత్ శీలవృత్తాభ్యాం స ఫలం కచ్చిత్ - తథా చ మహాభారతే అగ్నిహోత్రఫలా వేదాదత్తభుక్తఫలం ధనం - రతిపుత్రఫలా దారాశ్శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి ॥ ౭౨ ॥ కచ్చిదేషైవేతి ॥ ఆయుష్యా యశస్యా ధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషా బుద్ధిర్మమ యథా తథైవ తవ వర్తతే కచ్చిత్ ॥ ౭౩ ॥ అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణ సర్గ్యయతి యామిత్యాదినా - వృత్తిమాచారం వర్తతే అవర్తిష్ట - యద్వా దశరథమరణస్యాజ్ఞాతత్వాద్వర్తతే ఇత్యుక్తిః పితామహస్యాజస్య చిరం రాజ్యపరిపాలనాభావాత్ ప్రపితామహా ఇత్యుక్తం - ప్రపితామహాః ప్రపితామహప్రభృతయః - యథా - స ప్రమీ శాం డైవ్యశ్రశాం డాదిభిరితి వృత్తికారః - అత్ర అవర్తం తే త్యధ్యాహార్యం - పిత్రాద్యనను ష్ఠితస్యానస్థానే ప్రాప్తే ఆహ యాం చ సత్పథగా శుభేతి సత్పథగా సన్మార్గానుసారిణీ - శుభా అనిందితా ॥ ౭౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ స్వాదుకృతం మధురతయా సిద్ధం - ఆశంసమానేభ్యః - ధనమితి శేషః ॥ ౭౫ ॥ ఏవమాచరతో రాజ్ఞ ఐహికాముష్మికఫలే దర్శయతి రాజా త్విత్యాదినా ॥ తుశబ్దేన రాజ్ఞే లక్షణ్యముచ్యతే - హి ప్రసిద్ధౌ పాలయిత్వా మహీమితి శేషః - మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః - దండధరః యుక్తదండధరః - యథావత్ పూర్వరాజవత్ - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ చ్యుతః ప్రారబ్ధకర్మావసానే మృత ఇత్యర్థః - విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్మజ్ఞానవాన్ ॥ ౭౬ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - శతతమస్సర్గః ❋❋❋

అథైకశతతమస్సర్గః - రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచ హేత్యాదీ సపివాత్ర లేఖనీయః తం తు రామస్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురువత్సలమితి సర్గస్తు ప్రమాదాల్లిఖితః తస్యోత్తరప్రశ్నోత్తరత్వాభావాత్ అత్రో చ్యమానపితృమరణశ్రవణానంతరం దుఃఖితత్వాశ్రవణాత్ ప్రకృతీనాం మాతౄణాం చ సమాగమనాత్పూర్వమిమాః ప్రకృతయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః త్వత్సకాశం మనః ప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసీత్యంగవినిదేశానుపపత్తేశ్చ - తం తు రామస్సమాశ్వాస్యేత్యాదిసర్గస్తు వసిష్ఠః పురతః కృత్వేతి త్రిశతతమసర్గానంతరం చతుశ్శతతమసర్గత్వేన లేఖనీయః పఠనీయశ్చ తథా చేత్సుసంగతం స్యాత్ - వ్యాఖ్యానం తు యథా పాఠమేవ క్రియతే తం త్విత్యాదినా ॥ గురువత్సలం గురౌ స్నిగ్ధం భక్తం సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా - ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా చ స్నిగ్ధం భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః - సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిస్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కిమితి ॥ యస్మాత్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశమాగతః ఏతత్ ఏతత్కారణం కిం అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతుమిచ్ఛేయం శ్రోతుమిచ్ఛామి న తు ఊహేయేతి భావః ॥ ౨ ॥ ఏవముక్తే పిశోకేన తూష్ణీం స్థితం పునః పృచ్ఛతి కిన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ కాకుత్స్థేన బలవత్ ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య తత్సర్వం వక్తుమర్హసీతి భూయః ఉక్తః కైకయీపుత్రః ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ అర్థ్యమితి ॥ సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా జ్యేష్ఠపుత్రం పరిత్యజ్య రాజా పుత్రశోకాభిభూతస్స్వర్గం గతః - స్వర్గం గతో మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః - రాజ్యం శ్రీ

> ఫలా వేదాః కచ్చిత్తే సఫలాః క్రియాః । కచ్చిత్తే సఫలా దారాః కచ్చిత్తే సఫలం శ్రుతమ్ ॥ ౭౨ ॥ కచ్చిదేషైవ తే బుద్ధిర్యథోక్తా మమ రాఘవ । ఆయుష్యా చ యశస్యా చ ధర్మకామార్థసంహితా ॥ ౭౩ ॥ యాం వృత్తిం వర్తతే తాతో యాం చ నః ప్రపితామహాః । తాం వృత్తిం వర్తసే కచ్చిద్యా చ సత్పథగా శుభా ॥ ౭౪ ॥ కచ్చిత్స్వాదుకృతం భోజ్యమేకో నాశ్నాసి రాఘవ । కచ్చిదాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్యస్సంప్రయచ్ఛసి ॥ ౭౫ ॥ రాజా తు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతిర్దండధరః ప్రజానామ్ । అవాప్య కృత్స్నం వసుధాం యథావదితశ్చ్యుతస్స్వర్గముపైతి విద్వాన్ ॥ ౭౬ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే శతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

> తం తు రామస్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలమ్ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౧ ॥ కిమేతదిచ్ఛేయమహం శ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం త్వయా । యస్మాత్త్వమాగతో దేశమిమం చీరజటాజిన ॥ ౨ ॥ కిన్నిమిత్తమిమం దేశం కృష్ణాజినజటాధరః । హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్టస్త్వం తత్సర్వం వక్తుమర్హసి ॥ ౩ ॥ ఇత్యుక్తః కైకయీపుత్రః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా । ప్రగృహ్య బలవద్భూయః ప్రాంజలిర్వాక్య

మమయథనం - రతిపుత్రఫలా దారాశ్శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి ॥ ౭౨ ॥ కచ్చిదితి - ఏషా ధర్మకామార్థసంహితా తత్ర ఉక్తా ఏషా తే బుద్ధిః - యథా తథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్ ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ ౭౬ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం శతతమస్సర్గః ❋❋❋❋

తమితి ॥ గురువత్సలం సమాజ్ఞాయ - ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా గురౌ భ్రాతేస్నిగ్ధం భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః - సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిస్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కిమేతదితి ॥ యస్మాత్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశమాగతః - ఏతత్కారణం కిం అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతుమిచ్ఛేయమితి సంబంధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ కాకుత్స్థేన బలవత్ప్రగృహ్య

నియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః ఆర్యం త్వాం పరిత్యజ్య వివాస్య ॥౫॥ స్త్రియేతి ॥ సుమహత్ పాపం సుపుత్రస్య వనే ప్రవ్రాజనరూపం ॥౬॥ సేతి ॥ సా ఏవంరూపపాపప్రేరణకర్త్రీ ॥౭॥ తస్యేతి ॥ తస్య కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తపాపస్యేత్యర్థః - రాజ్యేన హేతునా ॥౮॥౯॥ తదానుపూర్వ్యేతి ॥ ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ సంగతం - ఆత్మని యుక్తం చ భరణసమర్థే త్వయ్యేవ ప్రాప్తం ॥౧౦॥ భవత్వితి ॥ పతినా నాథావ ఆర్షః - రజనీ యథా రజనీవ భూమిః శశినేవ త్వయా అవిధవా భవతు ॥౧౧॥ ఏభిశ్చేతి ॥ మమైకస్య శోకాశ్రుపాతమసహమానైః కథమేషామశ్రూణి సహిష్యత ఇతి మత్వా యుద్ధాయ సన్నద్ధైరపి రథగజతురగపదాతిభిస్సార్ధమాగతోఽస్మి - సచివైః మమ మహాయాచనమనుపేక్ష్యం అస్మద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయైస్సచివైర్యాచితం త్వమనతిక్రమణీయం హి - యాచితః - మమాగ్రతః స్థితైరేవాలం తవ కార్యకరణాయ - కింపునర్యాచనేపేక్ష్యతే - శిరసా యాచితః - శిరసా యాచితత్వం నస్య వచనం న కృతం మయేత్యఖిలులితవహృదయమనుశేతే - మయా - ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవానసి - భ్రాతుః కిమర్థం యాచితవ్యం త్వమనుజో న భవామి కిం - శిష్యస్య అనుజోఽపి భూత్వా భవతా సహ కిమంశభాక్ తిష్ఠామి - మంత్రసంబంధోఽపి శిష్యత్వం ఖలు - దాసస్య - శిష్యో భూత్వా క్రయవిక్రయార్హో న భవామి కిం - అతః ప్రసాదం కర్తుమర్హసి - ఉక్తైరమోఘైః హేతుభిర్మయా యాచ్ఞాం సఫలాం కురుష్వ ॥౧౨॥ ఏభిశ్చ సచివైరిత్యస్య వివక్షితం దర్శయతి తదిదమితి ॥ త్వద్వర్తనదశాయామపన్నిహితం ॥ ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం శాశ్వతం సనాతనం పరంపరాప్రాప్తమితి యావత్ - పూజితం పూజార్హం ప్రకృతీనాం మంత్రిప్రభృతీనాం మండలం సమూహం నాతిక్రమితుమర్హసి - తద్వచనం నాతిక్రమణీయమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ మహాబాహుః ప్రసారితబాహురితి యావత్ - కైకేయీసుతః మాతుర్దోషాదివ ముమదస్యేతి భావః - పునరితి - పూర్వం యాచితవాన్ తతశ్శరణాగతిమకరోదిత్యర్థః ॥౧౪॥౧౫॥ కులీన ఇతి ॥ కులీనః మహాకులప్రసూతః - సత్త్వసంపన్నః సర్వగుణసంపన్నః - పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం ॥౧౬॥ న దోషమితి ॥ బాల్యాత్ అజ్ఞానాదిత్యర్థః ॥౧౭॥ కామకార ఇతి ॥ కామకారః స్వచ్ఛందకరణం - ఉపపన్నేషు శిష్యదాసాదిషు ॥౧౮॥ వయమితి ॥ లోకే భార్యాదయః సాధుభిర్యథా సంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః వయమపి తథా దశరథస్యేతి త్వమనుజ్ఞాతుమర్హసి - అనుర్థి

మబ్రవీత్ ॥ ౪॥ ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరమ్ । గతస్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః ॥ ౫॥ స్త్రియా నియుక్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప । చకార సుమహత్పాపమిదమాత్మయశోహరమ్ ॥ ౬ ॥ సా రాజ్యఫలమప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా । పతిష్యతి మహాఘోరే నిరయే జననీ మమ ॥ ౭ ॥ తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి । అభిషించస్వ చాద్యైవ రాజ్యేన మఘవానివ ॥ ౮ ॥ ఇమాః ప్రకృతయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః । త్వత్సకాశమనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥ ౯ ॥ తదానుపూర్వ్యా యుక్తం చ యుక్తం చాత్మని మానద । రాజ్యం ప్రాప్నుహి ధర్మేణ సకామాన్ సుహృదః కురు ॥ ౧౦ ॥ భవత్వవిధవా భూమిస్సమగ్రా పతినా త్వయా । శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా ॥ ౧౧ ॥ ఏభిశ్చ సచివైస్సార్ధం శిరసా యాచితో మయా । భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలమ్ । పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర నాతిక్రమితుమర్హసి ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మహాబాహుస్సబాష్పః కైకయీసుతః । రామస్య శిరసా పాదౌ జగ్రాహ విధివత్పునః ॥ ౧౪ ॥ తం మత్తమివ మాతంగం నిశ్శ్వసంతం పునః పునః । భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ కులీనస్సత్త్వసంపన్నస్తేజస్వీ చరితవ్రతః । రాజ్యహేతోః కథం పాపమాచరేత్త్వద్విధో జనః ॥ ౧౬ ॥ న దోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మమప్యరిసూదన । న చాపి జననీం బాల్యాత్త్వం విగర్హితుమర్హసి ॥ ౧౭ ॥ కామకారో మహాప్రాజ్ఞ గురూణాం సర్వదానఘ । ఉపపన్నేషు దారేషు పుత్రేషు చ విధీయతే ॥ ౧౮ ॥ వయమస్య యథా లోకే సంఖ్యాతాస్సౌమ్య సాధుభిః । భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వమనుజ్ఞాతుమర్హ

గాఢం పరిష్వజ్య - తత్సర్వం వక్తుమర్హసీతి భూయ ఉక్తః కైకయీపుత్రః - ప్రాంజలిః వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౪ ॥ ఆర్యమితి ॥ సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా - జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః - పరిత్యజ్య వివాస్య పుత్రశోకాభిపీడితః స్వర్గం గత ఇతి సంబంధః ॥౫॥౬॥౭॥ తస్యేతి ॥ తస్య మే కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తపాపస్య - రాజ్యేన హేతౌ తృతీయా ॥౮॥౯॥ తదితి ॥ ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రాప్తం యుక్తం చ - ఆత్మని యోగ్యం ॥ ౧౦ ॥ భవత్వితి ॥ పతినా నాథావ ఆర్షః - శశినేవ త్వయా పతినా రజనీ యథా భూమిరితి చ - యథేవశబ్దయోరన్వయః ॥౧౧॥౧౨॥ తదితి ॥ శాశ్వతం పరంపరాప్రాప్తమిత్యర్థః ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ కులీన ఇతి ॥ రాజ్యహేతోః రాజ్యార్థం పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం ॥౧౬॥ ౧౭ ॥ కామకార ఇతి ॥ కామకారః స్వచ్ఛందకరణం - గురూణాం మహతాముప-

శత్రుఘ్నః ॥ ౧౯ ॥ వనఇతి ॥ చీరంద్రుమవల్కలంవసనము త్తరీయంయస్యతం - కృష్ణాజినం అంబరంఅధరాంబరంయస్యతం - ఈశ్వరఃని యంతా ॥ ౨౦ ॥ యావదితి ॥ పితరియావత్ యత్పరిమాణకంగౌరవంజనన్యామపితావత్ తత్పరిమాణకంగౌరవం-కర్తవ్యమితిశేషః-య త్రచ్ఛబ్దాభ్యాంయత్తదేతేభ్యఃపరిమాణేవతుబితివతుప్ ॥ ౨౧ ॥ ఫలితమాహఏతాభ్యామితి ॥ సమాచరేసమాచరామి - కథంసమాచరాణీత్య ర్థః ॥ ౨౨॥౨౩॥౨౪॥ సచేతి ॥ పిత్రాదత్తంభాగంయథాయథావత్ ఉపభోక్తుమిత్యన్వయః ॥ ౨౫॥౨౬॥యదితి॥ పరమాత్మనోహితంఆత్మ నఃపరంహితం॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేపీతాంబరాఖ్యానేఅయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః ॥౧॥శాశ్వతఇతి॥అస్మాస్వస్మత్పూర్వేషు॥౨॥సమృద్ధామితి॥భవాయభద్రాయ - భవోభద్రేహరేప్రాప్తౌసత్తాసంచారజన్మస్వితివైజయంతీ

సి ॥ ౧౯ ॥ వనేవాచీరవసనంసౌమ్యకృష్ణాజినాంబరమ్ । రాజ్యేవాపిమహారాజోమాంవాసయితుమీశ్వ రః॥ ౨౦ ॥ యావత్పితరిధర్మజ్ఞేగౌరవంలోకసత్కృతమ్ । తావద్ధర్మభృతాంశ్రేష్ఠజనన్యామపిగౌ రవమ్ ॥ ౨౧ ॥ఏతాభ్యాంధర్మశీలాభ్యాంవనంగచ్ఛేతిరాఘవ। మాతాపితృభ్యాముక్తోహంకథమన్యత్స మాచరే॥ ౨౨ ॥ త్వయారాజ్యమయోధ్యాయాంప్రాప్తవ్యంలోకసత్కృతమ్ । వస్తవ్యందండకార ణ్యేమయావల్కలవాససా ॥ ౨౩ ॥ ఏవంకృత్వామహారాజోవిభాగంలోకసన్నిధౌ । వ్యాదిశ్యచమహాతే జాదివందశరథోగతః॥ ౨౪ ॥సచప్రమాణంధర్మాత్మారాజాలోకగురుస్తవ । పిత్రాదత్తంయథాభాగ ముపభోక్తుంత్వమర్హసి ॥ ౨౫ ॥ చతుర్దశసమాస్సౌమ్యదండకారణ్యమాశ్రితః। ఉపభోక్ష్యేత్వహం దత్తంభాగంపిత్రామహాత్మనా ॥౨౬॥ యదబ్రవీన్మాంనరలోకసత్కృతఃపితామహాత్మావిబుధాధిపో పమః। తదేవమన్యేపరమాత్మనోహితంనసర్వలోకేశ్వరభావమవ్యయమ్ ॥ ౨౭॥❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామస్యవచనంశ్రుత్వాభరతఃప్రత్యువాచహ । కింమేధర్మాద్విహీనస్యరాజధర్మఃకరిష్యతి॥ ౧ ॥ శాశ్వతోయంసదాధర్మస్స్థితోస్మాసునరర్షభ । జ్యేష్ఠపుత్రేస్థితేరాజన్నకనీయాన్నృపోభవే త్ ॥౨॥ ససమృద్ధాంమయాసార్ధమయోధ్యాంగచ్ఛరాఘవ । అభిషేచయచాత్మానంకులస్యాస్యభ వాయనః॥ ౩ ॥రాజానంమానుషంప్రాహుర్దేవత్వేసమ్మతోమమ ।యస్యధర్మార్థసహితంవృత్తమా హురమానుషమ్॥ ౪ ॥ కేకయస్థేచమయితుత్వయిచారణ్యమాశ్రితే। దివమార్యోగతోరాజాయాయ జూకస్సతాంమతః॥ ౫॥ నిష్క్రాంతమాత్రేభవతిసహసీతేసలక్ష్మణే। దుఃఖశోకాభిభూతస్తురాజాత్రిది వమభ్యగాత్ ॥ ౬॥ ఉత్తిష్ఠపురుషవ్యాఘ్రక్రియతాముదకంపితుః। అహంచాయంచశత్రుఘ్నఃపూర్వ మేవకృతోదకౌ ॥ ౭ ॥ ప్రియేణఖలుదత్తంహిపితృలోకేషురాఘవ। అక్షయ్యంభవతీత్యాహుర్భవాం

స్తేషుయుక్తేషుసమ్మతేష్విత్యర్థః-దారాదిషువిధీయతఇతిసంబంధః - మహాంతోపిఅభిమతదారాదిషుస్నేహంకుర్వంతీతిభావః॥౧౮॥ వయ మితి ॥ లోకేభార్యాదయఃసాధుభిర్యథాసంఖ్యాతాఃనియమ్యత్వేనపరిగణితాః - వయమప్యస్యదశరథస్యతథానియమ్యాఇతిత్వంజ్ఞాతుమర్హ సీతిసంబంధః॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ఏతాభ్యామితి ॥ మాతాపితృభ్యాంకైకేయీదశరథాభ్యాం॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥యదితి ॥ సర్వలోకేశ్వ రభావంసర్వలోకేశ్వరత్వం - నమఆర్యంతాతఃపరిత్యజ్యకృత్వాకర్మసుదుష్కరం-గతస్స్వర్గంమహాబాహుఃపుత్రశోకాభిపీడితఇతి-ఇ మాఃప్రకృతయఃసర్వావిధవామాతరశ్చయాః - త్వత్సకాశమనుప్రాప్తాఇతిభరతేనోక్తే-రామస్తదాసపశోచన్ తదుల్లంఘ్యాభిషేకప్రత్యా ఖ్యానమేవ-కిమితికృతవాన్ -నైషదోషఃతస్మిన్ భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణమానుషంగికత్వేనఉక్తం - ప్రాధాన్యేనరాజ్యస్వీకరణ మేవోచ్యతే - అతోరామస్తదేవంమన్యతే-పితాపుత్రశోకేనమృతకల్పోనపునర్జీవిష్యతీతిమృతఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చవిధవాకల్పాఇతి విధవాఇత్యుచ్యంతే - అనేనమమాభిషేకవచనమేవప్రాధాన్యేనోచ్యతఇత్యశోచన్ - అభిషేకప్రత్యాఖ్యానంకృతవాన్ -స్వవాక్యేపిపి తృమరణానువాదస్యచాయమేవపరిహారః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం-ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః❖❖❖❖

రామస్యేత్యాది॥కిమితిధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్యధర్మాత్ ॥౧॥శాశ్వతఇతి॥శాశ్వతఃకులక్రమాగతః-అస్మాసుఅస్మత్పూర్వేషుతిదేవా హ - జ్యేష్ఠపుత్రఇతి ॥ ౨ ॥ సఇతి ॥ భవాయభద్రాయ ॥ ౩ ॥ దేవత్వప్రాపకతపశ్చరణంవిహాయమమరాజ్యాభిషేకేణకిమిత్యతఆహ ॥ రాజానమితి ॥ యద్యపిరాజానంమానుషంప్రాహుఃతథాపిమమదేవత్వేనసమ్మతః- కుతఃయస్యవృత్తమమానుషందివ్యందేవత్వసంపాదకమి త్యర్థః। తపశ్చరణేనక్లేశద్వారాదేవత్వం- రాజ్యపరిపాలనేనభోగద్వారాదేవత్వమితిభావః ॥ ౪॥ననుపితరిజీవతిశతోమమరాజ్యాభిషే

౩॥ రాజానమితి - స రాజా దేవత్వే మతః దేవత్వేన సమ్మత ఇత్యర్థః ॥౪॥ కేకయస్థ ఇతి ॥ యాయజూక ఇజ్యాశీలః ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః ※

తామిత్యాది ॥ కరుణాం శోకావహాం - యద్వా అకరుణాం కరుణారహితాం - క్రూరామితి యావత్ ॥౧॥ తంత్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ దానవారిణా ఇంద్రేణ - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - ఉద్ధృత్య వా - వాగ్వజ్రమిత్యస్య పూర్వశ్లోకాదనుషక్తేన శ్రుత్వేత్యనేనాన్వయః ॥౨॥౩॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ కూలఘాతేన మదేన దంతకండ్వా చ కృతేన కూలప్రహారేణ - పరిశ్రాంతం - అత ఏవ ప్రసుప్తం కుంజరమివ స్థితం - మూర్ఛితమిత్యర్థః - సలిలేన సర్వతస్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః - యతః అమృతం వా ఆపస్తస్మాదద్భిరవతాంతమభిషించంతీతి శ్రుతిరపి హి వదతి ॥౪॥౫॥ సత్త్వితి ॥ ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత - దీర్ఘ ఆర్షః ॥౬॥౭॥ కిమితి ॥ దిష్టాం కాలకల్పితాం - కాలో దిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః । యద్వా దిష్టాం దైవకల్పితాం - దైవం దిష్టం భాగధేయమిత్యమరః । రాజవరాత్ - తృతీయార్థే పంచమీ - పాఠాంతరం - కింకరిష్యామీత్యస్యభావముద్ఘాటయతి రాజవరేతి - రాజవరాధీనాం - తద్రక్షణాధీనామిత్యర్థః ॥౮॥ పితృమరణహేతుభూతత్వాత్తత్సంస్కారానుపయోగాచ్చాత్మానం విగర్హతే కింనుతస్యేతి ॥౯॥ అహో ఇతి ॥ అనఘ పుత్రమంత్యేతు కర్మణీత్యుక్తపితృసంస్కారరూపభాగ్యవిఘటకపాపరహిత - అహం హి తాదృశపాపవానితి భావః - యేన కారణేన త్వయా శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు రాజా సత్కృతః ॥౧౦॥ నిష్ప్రధానామితి ॥ ఏకాగ్రా అనాకులా - అనాకులేపి చైకాగ్ర ఇత్యమరః । సా న భవతీత్యనేకాగ్రా తాం - ఆకులామితి యావత్ ॥౧౧॥ సమాప్తవనవాసమితి ॥ శాసిష్యతి - కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥

శ్చైవ పితుః ప్రియః ॥౮॥ త్వామేవ శోచంస్తవ దర్శనేప్సుస్త్వయ్యేవ సక్తామనివర్త్య బుద్ధిమ్ । త్వయా విహీనస్తవ శోకమగ్నస్త్వాం సంస్మరన్నస్తమితః పితా తే ॥౯॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※

※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః ※※※※※※※※※

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితుర్మరణసంహితామ్ । రాఘవో భరతేనోక్తాం బభూవ గతచేతనః ॥౧॥ తం తు వజ్రమివోత్సృష్టమాహవే దానవారిణా । వాగ్వజ్రం భరతేనోక్తమమనోజ్ఞం పరంతపః ॥౨॥ ప్రగృహ్య బాహూ రామో వై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః । వనే పరశునా కృత్తస్తథా భువి పపాత హ ॥౩॥ తథా నిపతితం రామం జగత్యాం జగతీపతిమ్ । కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్తమివ కుంజరమ్ ॥౪॥ భ్రాతరస్తే మహేష్వాసం సర్వతశ్శోకకర్శితమ్ । రుదంతస్సహ వైదేహ్యా సిషిచుస్సలిలేన వై ॥౫॥ స తు సంజ్ఞాం పునర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యామాస్రముత్సృజన్ । ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహు భాషితుమ్ ॥౬॥ స రామస్స్వర్గతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిమ్ । ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్మా ధర్మసంహితమ్ ॥౭॥ కింకరిష్యామ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే । కస్తాం రాజవరాద్ధీనామయోధ్యాం పాలయిష్యతి ॥౮॥ కిం ను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్మనః । యో మృతో మమ శోకేన మయా చాపి న సంస్కృతః ॥౯॥ అహో భరత సిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయానఘ । శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః ॥౧౦॥ నిష్ప్రధానామనేకాగ్రాం నరేంద్రేణ వినాకృతామ్ । నివృత్తవనవాసోపి నాయోధ్యాం గంతుముత్సహే ॥౧౧॥ సమాప్తవనవాసం మామయోధ్యాయాం పరంతప । కోను శాసిష్యతి పునస్తాతే లోకాంతరం గతే ॥౧౨॥ పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితా యాన్యాహ సాంత్వయన్ । వాక్యాని తాని శ్రో

కాధికార ఇత్యత ఆహ ॥ కేయయస్థ ఇతి ॥ యాయజూకః ఇజ్యాశీలః ॥౫॥౬॥౭॥౮॥ త్వామేవేతి ॥ త్వామేవ శోచన్నిత్యుక్త్వా పునస్తవశోకమగ్న ఇత్యుక్తిః స ఏవ శోకస్తస్యాపసాదహేతురితి ప్రతిపాదయితుమితి జ్ఞేయం ॥౯॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※

※※※ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః ※※

తామితి ॥ అకరుణాం క్రూరాం ॥౧॥ తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ దానవారిణా ఇంద్రేణ - వాగ్వజ్రం - శ్రుత్వేత్యనుషజ్యతే - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - బాహూ ఉద్ధృత్య వా ॥౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥ కింకరిష్యామీతి ॥ దిష్టాం గతిం కాలకల్పితాం గతిం మరణమిత్యర్థః - రాజవరాత్ తృతీయార్థే పంచమీ ॥౮॥౯॥౧౦॥ నిష్ప్రధానామితి ॥ నిష్ప్రధానాం నాథరహితాం అనేకాగ్రామాకులామిత్యర్థః ॥౧౧॥ సమాప్తేతి ॥ శాసిష్యతి కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥ పురేతి ॥ సువృత్తం శోభననియోగాచరణం-

పురేతి ॥ సువృత్తం శోభనం నిరోగావరణరూపం వృత్తం యస్య తం - కుతః కస్మాత్ పురుషాత్ ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా శీతఇతి ॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం - ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ క్రియతామిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ అనయేతి ॥ ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుబీజపిణ్యాకం - అనిస్సారితతైలం పిష్ట్వా చూర్ణీకృత్య పిండీకృతమింగుదీబీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే - ఇంగుదీ తాపసతరురిత్యమరః । చీరం వాసః ఉదకదానార్థం - పాఠభేదః చీరం స్నానార్థం పరిధానం - ఉత్తరముత్తరీయంచ ॥ ౨౦ ॥ సీతేతి ॥ అభితః పశ్చాత్ - అభితఃపరితఇత్యాదినా ఏనామితి ద్వితీయా - సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతిః - ఏషా హి స్నానాద్యర్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఖల్విత్యర్థః - తథాచ సూత్రం - సర్వే కనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వా ఇతరే స్త్రియోఽగ్ర ఇతి ॥ ౨౧ ॥ తతఇతి ॥ నిత్యానుగః కులక్రమానుగతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ తఇతి తే సీతాలక్ష్మణరామాః - స్త్రియోఽప్యుదకం దిశంతీతి శాస్త్రసిద్ధం - శీఘ్రస్రోతసం నదీముపాగమ్య అకర్దమం తీర్థం అవతారప్రదేశం ఆసాద్య - తత హే తాత తే తుభ్యం ఏతత్ భవతు ఇత్యుచ్చార్య ఉదకం సిషిచుః - దదురిత్యర్థః - స్నానమర్థాత్ సిద్ధం - సీతాయాః స్నానమాత్రేన్వగూవా - కృచ్ఛ్రాదిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ స్ఖలితగమనముచ్యతే - సుతీర్థామిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వముక్తం - ఉపగమ్యేత్యనేన నదీతీరేపి కించిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః - యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రానతిక్రమ ఉక్తః - రమ్యామిత్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వముక్తం - పుష్పితకాననామిత్యనేన ఉదకదానసమాప్తిపర్యంతమనాతపత్వముక్తం - శీఘ్రస్రోతసమిత్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభిముఖత్వముక్తం - శివం శుద్ధం అకర్దమం తీర్థమాసాద్యేత్యనేన తీరే సేచనముక్తం ॥ ౨౫ ॥ దానప్రకారమాహ ప్రగృహ్యేత్యాదినా ॥ ౨౬ ॥ దానమంత్రమాహ ఏతదిత్యాదినా ॥ ౨౭ ॥ తతఇతి ॥ భ్రాతృభిస్సహ మందాకినీతీరాత్ ప్రత్యుత్తీర్య పితుర్నివాపం పిండప్రదానంచ కార- మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్య ఉదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్ సపిండీకరణమేవ కృతమిత్యవగమ్యతే - దశాహాత్య

ష్యామి కుతశ్శ్రోత్రసుఖాన్యహమ్ ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా స భరతం భార్యామభ్యేత్య రాఘవః । ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ॥ ❖ ॥ సీతే మృతస్తే శ్వశురః పిత్రా హీనోఽసి లక్ష్మణ । భరతో దుఃఖమాచష్టే స్వర్గతం పృథివీపతిమ్ ॥ ౧౫ ॥ తతో బహుగుణం తేషాం బాష్పో నేత్రేష్వజాయత । తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే కుమారాణాం యశస్వినామ్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్తే భ్రాతరస్సర్వే భృశమాశ్వాస్య రాఘవమ్ । అబ్రువన్ జగతీభర్తుః క్రియతాముదకం పితుః ॥ ౧౭ ॥ సా సీతా శ్వశురం శ్రుత్వా స్వర్గలోకగతం నృపమ్ । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యామశకన్నేక్షితుం పతిమ్ ॥ ౧౮ ॥ సాంత్వయిత్వా తు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజామ్ । ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుఃఖితో దుఃఖితం వచః ॥ ౧౯ ॥ ఆనయేంగుదిపిణ్యాకం చీరమాహర చోత్తరమ్ । జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః ॥ ౨౦ ॥ సీతా పురస్తాద్వ్రజతు త్వమేనామభితో వ్రజ । అహం పశ్చాద్గమిష్యామి గతిర్హ్యేషా సుదారుణా ॥ ౨౧ ॥ తతో నిత్యానుగస్తేషాం విదితాత్మా మహామతిః । మృదుర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభక్తిమాన్ ॥ ❖ ॥ సుమంత్రస్తైర్నృపసుతైస్సార్ధమాశ్వాస్య రాఘవమ్ । అవాతారయదాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివామ్ ॥ ౨౩ ॥ తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛ్రాదుపాగమ్య యశస్వినః । నదీం మందాకినీం రమ్యాం సదా పుష్పితకాననామ్ ॥ ❖ ॥ శీఘ్రస్రోతసమాసాద్య తీర్థం శివమకర్దమమ్ । సిషిచుస్తూదకం రాజ్ఞే తత ఏతద్భవత్వితి ॥ ౨౫ ॥ ప్రగృహ్య చ మహీపాలో జలపూరితమంజలిమ్ । దిశం యామ్యామభిముఖో రుదన్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౬ ॥ ఏతత్తే రాజశార్దూల విమలం తోయమక్షయమ్ । పితృలోకగతస్యాద్య మద్దత్తముపతిష్ఠతు ॥ ౨౭ ॥ తతో మందాకినీతీరాత్ప్రత్యు

తః కస్మాత్పురుషాత్ ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా ॥ ❖ ॥ సీతేతి ॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ క్రియతామిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ఆనయేతి ॥ ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్వితరుభోజ్యం ॥ తాపసతరుపిణ్యాకం - ఉత్తరచీరం ఉత్తరీయం వస్త్రమాహర దేహీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ సీతేతి ॥ అభితః పశ్చాత్ సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః ॥ దుఃఖినాం గతిరేషా హి స్నానార్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఇతి - తథాచ పితృమేధసూత్రే సర్వే కనిష్ఠప్రథమా ఇతరే స్త్రియోఽగ్ర ఇతి ॥ ౨౧ ॥ తతఇతి ॥ నిత్యానుగః కులక్రమాగతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ తఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తే సీతాలక్ష్మణరామాః - శీఘ్రస్రోతసం నదీముపాగమ్య - అకర్దమం తీర్థం అవతరణప్రదేశం సమాసాద్య - తాత ఏతత్ తే భవత్వితి ఉచ్చార్య - రాజ్ఞే ఉదకం సిషిచుః దదురిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తతఇతి ॥ స రాఘవః భ్రాతృభిస్సహ మందాకినీతీరాత్ ప్రత్యుత్తీర్య పితుర్నివాపం పిండప్రదానం

యేఽదకదానం వినా పిండదానస్యాచోదితత్వాత్ - ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన పిండదానానుక్తేశ్చ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తేషామితి ॥ ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ త్రస్తాః కిం భవిష్యతీతి ధియా ఉద్విగ్నాః - ఉద్వేగానంతరం నిశ్చిత్య వదంతి స్మేత్యాహ అబ్రువన్నిత్యాదినా - మృతం పితరముద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ అథేతి ॥ స్వనమభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః - యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశమనతిక్రమ్య - ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరితి ॥ సుకుమారా ఇతి హయైరిత్యాదిభిరుక్తానాం త్రయాణాం విశేషణం - సుకుమారత్వాభావే దుఃఖితం రామం ప్రతిపద్యాభ్యామేవ గంతవ్యత్వాత్ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ భ్రాతౄణామితి ॥ ఏషాం యానైర్గమనం దర్శనత్వరయా - యయుర్బహువిధైర్యానైరితి పాఠః - యయుర్బహువిధైర్యుక్తైరితి పాఠే - యుక్తైః సజ్జైః - యానైరితి శేషః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తేనేతి ॥ ఆవాసయంతః మదగంధేన వాసయంతః - వితేన వనగజానామపి రామదర్శనహర్షాద్యోత్యతే ॥ ౪౧ ॥ వరాహేతి ॥ గోకర్ణః గోరివ కర్ణౌ యస్య స గోకర్ణః - మహాపృషతవిశేషః ॥ ౪౨ ॥ రథాంగేతి ॥ నత్యూహాః జలరంకవః - నత్యూహో జలరంకుస్స్యాదితి హలాయుధః । ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణ ఇతి ॥ సహితః అన్యో

త్తీర్యస రాఘవః । పితుశ్చకార తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభిస్సహ ॥ ౨౮ ॥ ఐంగుదం బదరీమిశ్రం పిణ్యాకం దర్భసంస్తరే । న్యస్య రామస్సుదుఃఖార్తో రుదన్ వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౯ ॥ ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయమ్ । యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తేనైవ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్ । ఆరురోహ నరవ్యాఘ్రో రమ్యసానుం మహీధరమ్ ॥ ౩౧ ॥ తతః పర్ణకుటీద్వారమాసాద్య జగతీపతిః । పరిజగ్రాహ బాహుభ్యాముభౌ భరతలక్ష్మణౌ ॥ ౩౨ ॥ తేషాం తు రుదతాం శబ్దాత్ప్రతిశ్రుత్కోఽభవద్గిరౌ । భ్రాతౄణాం సహ వైదేహ్యా సింహానామివ నర్దతామ్ ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానాం రుదతాం కుర్వతాముదకం పితుః । విజ్ఞాయ తుములం శబ్దం త్రస్తా భరతసైనికాః ॥ ॥ అబ్రువంశ్చాపి రామేణ భరతస్సంగతో ధ్రువమ్ । తేషామేవ మహాన్ శబ్దశ్శోచతాం పితరం మృతమ్ ॥ ౩౫ ॥ అథ వాసాన్ పరిత్యజ్య తం సర్వేఽభిముఖాస్స్వనమ్ । అప్యేకమనసో జగ్ముర్యథాస్థానం ప్రధావితాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరన్యే గజైరన్యే రథైరన్యే స్వలంకృతైః । సుకుమారాస్తథైవాన్యే పద్భిరేవ నరా యయుః ॥ ౩౭ ॥ అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం యథా । ద్రష్టుకామో జనస్సర్వో జగామ సహసాఽఽశ్రమమ్ ॥ ౩౮ ॥ భ్రాతౄణాం త్వరితాస్తత్ర ద్రష్టుకామాస్సమాగమమ్ । యయుర్బహువిధైర్యానైః ఖురనేమిస్వనాకులైః ॥ ౩౯ ॥ సా భూమిర్బహుభిర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా । ముమోచ తుములం శబ్దం ద్యౌరివాభ్రసమాగమే ॥ ౪౦ ॥ తేన విత్రాసితా నాగాః కరేణుపరివారితాః । ఆవాసయంతో గంధేన జగ్మురన్యద్వనం తతః ॥ ౪౧ ॥ వరాహవృకసంఘాశ్చ మహిషాస్సర్పవానరాః । వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయా విత్రేసుః పృషతైస్సహ ॥ ౪౨ ॥ రథాంగసాహ్వా నత్యూహా హంసాః కారండవాః ప్లవాః । తథా పుంస్కోకిలాః క్రౌంచా విసంజ్ఞా భేజిరే దిశః ॥ ౪౩ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తైరాకాశం పక్షిభిర్వృతమ్ । మనుష్యైరావృతా భూమిరుభయం ప్రబభౌ తదా ॥ ౪౪ ॥ తతస్తం పురుషవ్యాఘ్రం యశస్వినమరిందమమ్ । ఆసీనం స్థండిలే రామం దదర్శ సహసా జనః ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణః కైకేయీం సహితో మంథరామపి । అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖోఽభవత్ ॥ ౪౬ ॥ తాన్నరాన్ బాష్పపూర్ణాక్షాన్ సమీక్ష్యాథ సుదుఃఖితాన్ । పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవన్మాతృవచ్చ సః ॥ ౪౭ ॥ స తత్ర కాంశ్చిత్పరిషస్వజే నరాన్ నరాశ్చ కేచిత్తు తమభ్యవాదయన్ । చకార సర్వాన్ సవయస్యబాంధవాన్ యథార్హమాసాద్య తదా నృపాత్మజః ॥ ౪౮ ॥ స తత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖం చానునినాద

చకారేతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తేషామితి ॥ ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ అథేతి ॥ తం స్వనమభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖాః యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశం అనతిక్రమ్య ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరితి ॥ సుకుమారా ఇత్యేతదన్యశబ్దప్రయోగం ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - యుక్తైస్సజ్జైర్యానైరితి శేషః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తేనేతి ॥ తేన శబ్దేన మదగంధేన ఆవాసయంతః ఆసమంతాద్వాసయంతః ॥ ౪౧ ॥ వరాహేతి ॥ గోరివ కర్ణౌ యస్య గోకర్ణః హరిణవిశేషః ॥ ౪౨ ॥ రథాంగేతి ॥ ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః - నత్యూహో జలకుక్కుటః ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణ ఇతి ॥ సహితః అన్యోన్యసంగతః ॥ ౪౬ ॥

స్యసంగతః ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ సఇతి ॥ చకార - సంమానమితిశేషః ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథమాతృసమాగమశ్చతురుత్తరశతతమే - వసిష్ఠఇతి ॥ రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనేసంజాతాభిలాషః - కామోభిలాషస్తర్షఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇదంతేషామితి ॥ తేప్రసిద్ధాః రామాదయః - యేప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః - వనేతేషాం క్లిష్టంఉపమర్దితం - ఇదంతీర్థంఅవతరణం - కేవలంనిశ్చితం - కేవలంనిశ్చితేక్లీబేవాచ్యవత్త్వేకకృత్స్నయోరితివైజయంతీ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ జఘన్యమితి ॥ జఘన్యంహీనం - జలాహరణాదికర్మకృతవానపినగర్హితః - కుతఇత్యత్రాహ భ్రాతురితి - భ్రాతుఃజ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితంప్రయోజనసహితం - యత్ కర్మతత్ సర్వంగుణైర్విహితం - జ్యేష్ఠభ్రాతాపితృసమఇతివచనాత్ పితృశుశ్రూషావత్ గుణాయకల్పతఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ అద్యాయమితి ॥ క్లేశానామతథోచితః ఇదానీంయాదృశక్లేశానుభవః తాదృశక్లేశానామనుచితః తేఽయంపుత్రః - నీచానర్థసమాచారంనికృష్టదుఃఖప్రచురసమాచారసహితంసజ్జందుద్యుక్తంకర్మఅద్యప్రముంచత్వపి - అపిశబ్దస్సంభావనాయాం - అపిస్సంభావనాప్రశ్నగర్హాశంకాసముచ్చయఇతివైజయంతీ - భరతప్రార్థనయారామేణస్వరాజ్యేస్వీకృతేలక్ష్మణస్యనీచకర్మప్రమోచనంసంభవేదితిభావః ॥ ౭ ॥ దక్షిణాగ్రేష్వితి ॥ పితురితిచతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ ఔపయికంప్రాప్తం - యుక్తంస్యాదుచితంన్యాయ్యంప్రాప్తరూపయికంతథేత్యహలాయుధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అతఇతి ॥ రాజైశ్వర్యయోగ్యతయాబుద్ధిమానిత్యుక్తిః ॥ ౧౩ ॥ రామేణేతి ॥

యర్ణస్వనః । గుహాగిరీణాంచదిశశ్చసంతతంమృదంగఘోషప్రతిమఃప్రశుశ్రువే ॥ ౪౯ ॥ ※※※※※※

※※※※※※※※※ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః ※※※※※※※※※

వసిష్ఠఃపురతఃకృత్వాదారాన్ దశరథస్యచ । అభిచక్రామతందేశంరామదర్శనతర్షితః ॥ ౧ ॥
రాజపత్న్యశ్చగచ్ఛంత్యోమందంమందాకినీంప్రతి । దదృశుస్తత్రతత్తీర్థంరామలక్ష్మణసేవితమ్ ॥ ౨ ॥
కౌసల్యాబాష్పపూర్ణేనముఖేనపరిశుష్యతా । సుమిత్రామబ్రవీద్దీనాయాశ్చాన్యారాజయోషితః ॥ ౩ ॥
ఇదంతేషామనాథానాంక్లిష్టమక్లిష్టకర్మణామ్ । వనేప్రాక్కేవలంతీర్థంయేతేనిర్విషయీకృతాః ॥ ౪ ॥
ఇతస్సుమిత్రేపుత్రస్తేసదాజలమతంద్రితః । స్వయంహరతిసౌమిత్రిర్మమపుత్రస్యకారణాత్ ॥ ౫ ॥ జఘన్యమపితేపుత్రఃకృతవాన్నతుగర్హితః । భ్రాతుర్యదర్థసహితంసర్వంతద్విహితంగుణైః ॥ ౬ ॥ అద్యాయమపితేపుత్రఃక్లేశానామతథోచితః । నీచానర్థసమాచారంసజ్జంకర్మప్రముంచతు ॥ ౭ ॥ దక్షిణాగ్రేషుదర్భేషుసాదదర్శమహీతలే । పితురింగుదిపిణ్యాకంన్యస్తమాయతలోచనా ॥ ౮ ॥ తంభూమౌపితురార్తేనన్యస్తంరామేణవీక్ష్యసా । ఉవాచదేవీకౌసల్యాసర్వాదశరథస్త్రియః ॥ ౯ ॥ ఇదమిక్ష్వాకునాథస్యరాఘవస్యమహాత్మనః । రాఘవేణపితుర్దత్తంపశ్యతైతద్యథావిధి ॥ ౧౦ ॥ తస్యదేవసమానస్యపార్థివస్యమహాత్మనః । నైతదౌపయికంమన్యేభుక్తభోగస్యభోజనమ్ ॥ ౧౧ ॥ చతురంతాంమహీంభుక్త్వామహేంద్రసదృశోవిభుః । కథమింగుదిపిణ్యాకంసభుఙ్క్తేవసుధాధిపః ॥ ౧౨ ॥ అతోదుఃఖతరంలోకేనకించిత్ప్రతిభాతిమా । యత్రరామఃపితుర్దద్యాదింగుదీక్షోదమృద్ధిమాన్ ॥ ౧౩ ॥ రామేణేంగుదిపిణ్యా

సఇతి ॥ చకారసన్మానమితిశేషః ॥ ఇతిమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాణ్డటీకాయాం త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః

వసిష్ఠఇతి ॥ రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనసాభిలాషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇదమితి ॥ తేప్రసిద్ధాయేరామాదయః - ప్రాఙ్నిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః నిరాశ్రయకృతంనావనేతేషాంవనేవసతాంతేషాంక్లిష్టండుపమర్దితంఇదంతీర్థంఅవతరణస్థలమిత్యర్థః ॥ కేవలంనిశ్చితం ॥ కేవలంనిశ్చితేక్లీబంవాచ్యవత్త్వేకకృత్స్నయోరితివైజయంతీ - ఇదంరామాదీనాంస్నానాదిభిర్వ్యవహృతస్థలంనూనమితిభావః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ జఘన్యమితి ॥ తేపుత్రఃజఘన్యంజలాహరణాదినికృష్టంకర్మకృతవానపినతుగర్హితః - కుతఇత్యత్రాహ - భ్రాతుఃజ్యేష్ఠభ్రాతుఃఅర్థసహితంప్రయోజనసహితం భ్రాతృశుశ్రూషారూపమిత్యర్థః - యత్కర్మతత్సర్వంగుణైర్విహితంజ్యేష్ఠభ్రాతుఃపితృసమత్వాత్ - పితృశుశ్రూషణంలక్ష్మణస్యగుణాయకల్పతఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ అద్యేతి ॥ క్లేశానామతథోచితఃయథేదానీంక్లేశానాముచితోభవతితథాక్లేశానామనుచితస్తేఽయంపుత్రః నీచానర్థసమాచారం నీచోనికృష్టఃఅనర్థోదుఃఖం సమాచారోనుష్ఠానంయస్యతత్ జలాహరణాదిరూపమిత్యర్థః - సజ్జంకర్మఉద్యుక్తంకర్మ అద్యప్రముంచత్వపిముంచేదపి - అపిశబ్దఃసంభావనాయాంభరతప్రార్థనయారామేణస్వరాజ్యేస్వీకృతేలక్ష్మణస్యనీచకర్మప్రమోచనంసంభవేదితిభావః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ చతురంతాంచతుర్దిగంతాం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అతఇతి ॥ యత్రయదాబుద్ధిమాన్ రాజైశ్వర్యయుక్తఃఇంగుదీక్షోదంఇంగుదిపిణ్యాకం ॥ ౧౩ ॥ నఫ్ఫోటతివస్ఫుటతి ॥ ౧౪ ॥ శ్రుతిరితి ॥ నత్యానత్యాథా

స్ఫోటతిస్ఫుటతి || ౧౪ || శ్రుతిరితి || సత్యాసత్యార్థాలౌకికీలోకవిదితా - లోకప్రసిద్ధేతియావత్ - దేవతా ఇతి శ్రుతిస్సత్యేత్యన్వయః || ౧౫ || ౧౬ || ౧౭ || ౧౮ || తా ఇతి || రామస్యాయతలోచనా ఇతి పాఠః || ౧౯ || సౌమిత్రిరపీతి || అసక్తంఅవిరతం - అవిరతమనవరతంస్యాదేకార్థమనారతమసక్తమపీతిహలాయుధః || ౨౦ || యథేతి || వవృతిరేచక్రురిత్యర్థః || ౨౧ || ౨౨ || ౨౩ || ౨౪ || పద్మమిత్యాది || తేముఖంప్రేక్ష్య - స్థితామితిశేషః - మాం - మనసి - స్థితస్సన్నితిశేషః - ఆశ్రయంఆశ్రయభూతంకాష్ఠాదికం || ౨౫ || ౨౬ || ౨౭ || తత ఇతి || తతోజఘన్యంవసిష్ఠరామోపవేశాదనంతరం - ఉపోపవిష్టః - ప్రసముపోదఃపాదపూరణ ఇతిద్విర్వచనం || ౨౮ || ఉపోపవిష్ట ఇతి || కృతాంజలిః - అభూదితిశేషః || ౩౦ || కిమితి || ఇతీవేత్యత్ర ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే || ౩౧ || ౩౨ ||

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతురుత్తరశతతమస్సర్గః

అథ పునర్భరతస్య కైకేయీనిబంధకృతపితృనియోగపరిహారోచితవచనపూర్వకం ప్రార్థనం రామస్య చ తత్సమాశ్వాసనం చ

కంపితుర్నార్తంసమీక్ష్యమే | కథందుఃఖేనహృదయంనస్ఫోటతిసహస్రధా || ౧౪ || శ్రుతిస్తుఖల్వియంస
త్యాలౌకికీప్రతిభాతిమా | యదన్నఃపురుషోభవతి తదన్నాస్తస్యదేవతాః || ౧౫ || ఏవమార్తాంసపత్న్యః
స్తాజగ్మురాశ్వాస్యతాంతదా | దదృశుశ్చాశ్రమేరామంస్వర్గచ్యుతమివామరమ్ || ౧౬ || సర్వభోగైఃప
రిత్యక్తంరామంసంప్రేక్ష్యమాతరః | ఆర్తాముముచురశ్రూణిసస్వరంశోకకర్శితాః || ౧౭ || తాసాం
రామస్సముత్థాయజగ్రాహచరణాన్శుభాన్ | మాతౄణాంమనుజవ్యాఘ్రస్సర్వాసాంసత్యసంగరః
|| ౧౮ || తాఃపాణిభిస్సుఖస్పర్శైర్మృద్వంగులితలైశ్శుభైః | ప్రమమార్జూరజఃపృష్ఠాద్రామస్యాయ
తలోచనాః || ౧౯ || సౌమిత్రిరపితాస్సర్వామాతౄస్సంప్రేక్ష్యదుఃఖితః | అభ్యవాదయతాసక్తంశనై
రామాదనంతరమ్ || ౨౦ || యథారామేతథాతస్మిన్సర్వావవృతిరేస్త్రియః | వృత్తిందశరథాజ్జాతేలక్ష్మ
ణేశుభలక్షణే || ౨౧ || సీతాపిచరణాంస్తాసాముపసంగృహ్యదుఃఖితా | శ్వశ్రూణామశ్రుపూర్ణాక్షీ
సాబభూవాగ్రతస్స్థితా || ౨౨ || తాంపరిష్వజ్యదుఃఖార్తాంమాతాదుహితరంయథా | వనవాసకృశాం
దీనాంకౌసల్యావాక్యమబ్రవీత్ || ౨౩ || విదేహరాజస్యసుతాస్నుషాదశరథస్యచ | రామపత్నీకథందుః
ఖంసంప్రాప్తానిర్జనేవనే || ౨౪ || పద్మమాతపసంతప్తంపరిక్లిష్టమివోత్పలమ్ | కాంచనంరజసాధ్వస్తంక్లి
ష్టంచంద్రమివాంబుదైః || ❁ || ముఖంతేప్రేక్ష్యమాంశోకోదహత్యగ్నిరివాశ్రయమ్ | భృశంమనసివై
దేహివ్యసనారణిసంభవః || ౨౬ || బ్రువంత్యామేవమార్తాయాంజనన్యాంభరతాగ్రజః | పాదావాసా
ద్యజగ్రాహవసిష్ఠస్యచరాఘవః || ౨౭ || పురోహితస్యాగ్నిసమస్యవైతదాబృహస్పతేరింద్రఇవామరా
ధిపః | ప్రగృహ్యపాదౌసుసమృద్ధతేజసస్సహైవతేనోపవివేశరాఘవః || ౨౮ || తతోజఘన్యంసహితైస్స్వ
మంత్రిభిఃపురప్రధానైశ్చసహైవసైనికైః | జనేనధర్మజ్ఞతమేనధర్మవానుపోపవిష్టోభరతస్తదాగ్రజ
మ్ || ౨౯ || ఉపోపవిష్టస్తుతదాసవీర్యవాంస్తపస్వివేషేణసమీక్ష్యరాఘవమ్ | శ్రియాజ్వలంతంభరతః
కృతాంజలిర్యథామహేంద్రఃప్రయతఃప్రజాపతిమ్ || ౩౦ || కిమేషవాక్యంభరతోద్యరాఘవంప్రణమ్యస
త్కృత్యచసాధువక్ష్యతి | ఇతీవతస్యార్యజనస్యతత్త్వతోబభూవకౌతూహలముత్తమంతదా || ౩౧ || సరాఘవ
స్సత్యధృతిశ్చలక్ష్మణోమహానుభావోభరతశ్చధార్మికః | వృతాస్సుహృద్భిశ్చవిరేజురధ్వరేయథాసద
స్యైస్సహితాస్త్రయోగ్నయః || ౩౨ ||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః

తతఃపురుషసింహానాంవృతానాంతైస్సుహృద్గణైః | శోచతామేవరజనీదుఃఖేనవ్యత్యవర్తత || ౧ || రజ
న్యాంసుప్రభాతాయాంభ్రాతరస్తేసుహృద్వృతాః | మందాకిన్యాంహుతంజప్యంకృత్వారామముపా

లౌకికీలోకప్రసిద్ధేతియావత్ || ౧౪ || ౧౫ || ౧౬ || ౧౭ || ౧౮ || ౧౯ || సౌమిత్రిరితి || అనసక్తమనవరతం || ౨౦ || యథేతి || వవృతిరేచక్రురిత్యర్థః || ౨౧ || ౨౨ || ౨౩ || ౨౪ || ❁ || ముఖమితి || ప్రేక్ష్యస్థితాయామమేతిశేషః శోకోమనస్థితస్సన్నితిశేషః - ఆశ్రయమాశ్రయభూతకాష్ఠాదికం || ౨౫ || ౨౬ || ౨౭ || తత ఇతి || జఘన్యంవసిష్ఠరామోపవేశనానంతరం ఉపోపవిష్టఃకృతాంజలిరభూదితిశేషః || ౨౯ || ౩౦ || ౩౧ || ౩౨ ||

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః

౧ || రజన్యామితి || హుతంహోమం || ౨ || ౩ || సాంత్వితేతి || సాంత్వితాఆశ్వాసితా || ౪ || మహతేతి || జలాగమేవర్షాకాలే

త్త్వోపదేశేనేత్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే - తతఃపురుషసింహానామిత్యాది ॥ రాజన్యామితి - హ్యస్తం హైరామం ॥ ౧॥ ౨॥ ౩ ॥ దత్తమన్యథయితుమశక్తోఽహమితి రామో వదేదితి మత్వా తస్య పరిహారానుగుణం వచనమాహ సాంత్వితేతి - మమేయం మామికా - శైషికోఽణ్ - తవకమమకావేకవచనఇత్యణ్ సన్నియోగేనాస్మచ్ఛబ్దస్య మమకాదేశః ఆదివృద్ధిశ్చ - ప్రత్యయస్థాదిత్యత్ర మామకనరకయోరుపసంఖ్యానాత్ కకారాత్ పూర్వస్యాకారస్యేకారః - మాతృవిరోధేన స్వీకుర్యాదితి మత్వాహ సాంత్వితేతి - దత్తస్యాన్యథాకరణమనుచితమితి రామో వదేదితి పరిహరతి దత్తమితి - త్రయపి వాధనా ఇతిన్యాయేన దానస్య స్వం త్వదీయమితి దదామీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ త్వామేవ రాజ్యం రక్షితుం శక్యం నాహమిత్యాహ మహతేతి జలాగమే వర్షాకాలే - దురావారం ఆవరీతుమశక్యం - రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం - కోసలరాజ్యఖండం వా ॥ ౫॥ రాజ్యస్య దురావారత్వముక్త్వా స్వస్యాశక్తిమాహ గతిమితి ॥ ఖరేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - ఖరస్యేత్యర్థః - ప్రకృతిభావశ్ఛాందసః - పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య - అశ్వస్య గతిమనుగంతుం ఖరస్య యథా నశక్తిః - గరుడస్య గతిమనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథా చ శక్తిర్నాస్తి తథేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తవ శక్తిర్నాస్తి చేదన్యః కశ్చిద్రాజ్యం రక్షిష్యతి త్వత్ప్రసాదాత్ సుజీవమితి - నిత్యశః నిత్యం ॥ ౭॥ ఉచితం చేత్స్వద్రక్షణమేవేత్యాహ - శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ యథేత్యాదినా ॥ యథాశ్వినిపాతసముదాయోయముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః - కేనచిత్ పురుషేణ రోపితః - బీజావాపేనోత్పాదితః - యో వృక్షః పునస్సంవర్ధితః - హ్రస్వకేన వామనేన - దురారోహః - క్రమేణ రూఢస్కంధః - మహాద్రుమో జాతః స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్ - స రోపయితా - యస్య ఫలస్య - హేతోః హేతునా - తం వృక్షం రోపితవాన్ - తాం ఫలవిషయిణీం ప్రీతిం నానుభవేత్ - వినయేన ప్రత్యేకం వక్తుమశక్తస్సముదాయరూపేణ దర్శయతి భర్తా త్వమస్మాన్ భృత్యాన్న శాధి యది ఏషోపమేతి - ఏషా పూర్వోక్తమర్థజాతం ఉపమా - ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం - రోపయితా అభివృద్ధో వృక్షః పుష్పదర్శనం ఫలాదర్శనం చోపమేత్యర్థః - తమర్థం ఉపమేయమర్థజాతం - వేత్తుమర్హసి - భావజ్ఞానకుశలోఽసీత్యర్థః - రోపయితు దశరథ ఉపమేయః వర్ధితమహావృక్షస్య భవాన్ - పుష్పదర్శనస్థానీయం చ సౌమ్యకత్వం - ఫలాననుభవస్థానీయం భవతో రాజ్యాపరిపాలనమిత్యేతత్ సర్వం త్వం జానాసీత్యర్థః - ఏతత్ సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం ॥ ౯॥ ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయ ఇతి ॥ శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః - అగ్ర్యాః ప్రధానాః ॥ ౧౧॥ ౧౨॥ ౧౩॥ తమితి ॥ దుఃఖితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుఃఖితం - విలపంతం మమ హేతో రార్యవివాసనం పితృమరణమిత్యాదిజాతమితి ప్రలపంతం - కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - ధైర్యవాన్ వా ॥ ౧౪ ॥ కైకేయ్యా ప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ న మద్వనవాసహేతుః కింతు దైవ

గమత్ ॥ ౨ ॥ తూష్ణీం తే సముపాసీనా న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ । భరతస్తు సుహృన్మధ్యే రామం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ । తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకమ్ ॥ ౪ ॥ మహతేవాంబువేగేన భిన్నస్సేతుర్జలాగమే । దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండమిదం మహత్ ॥ ౫ ॥ గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః । అనుగంతుం న శక్తిర్మే గతిం తవ మహీపతే ॥ ౬ ॥ సుజీవం నిత్యశస్తస్య యః పరైరుపజీవ్యతే । రామ తేన తు దుర్జీవం యః పరానుపజీవతి ॥ ౭ ॥ యథా తు రోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః । హ్రస్వకేన దురారోహో రూఢస్కంధో మహాద్రుమః ❁ ॥ స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్ । స తాం నానుభవేత్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః ॥ ❁ ॥ ఏషోపమా మహాబాహో తమర్థం వేత్తుమర్హసి । యది త్వమస్మాన్వృషభో భర్తా భృత్యాన్న శాధి హి ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయస్త్వాం మహారాజ పశ్యంత్వగ్ర్యాశ్చ సర్వశః । ప్రతపంతమివాదిత్యం రాజ్యే స్థితమరిందమమ్ ॥ ౧౧ ॥ తవానుయానే కాకుత్స్థ మత్తా నర్దంతు కుంజరాః । అంతఃపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః ॥ ౧౨ ॥ తస్య సాధ్విత్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః । భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్యనుయాచతః ॥ ౧౩ ॥ తమేవం దుఃఖితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినమ్ । రామః కృతాత్మా భరతం సమాశ్వాసయదాత్మవాన్ ॥ ౧౪ ॥ నాత్మనః కామకారోఽస్తి పురుషోఽయమనీశ్వరః । ఇతశ్చేతరతశ్చైనం కృతాంతః పరికర్షతి ॥ ౧౫ ॥

రాజ్యం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్య వర్ధితస్సకలవారం ఆపరిమితుమశక్యం రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యరాజ్యం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్య వర్ధితస్సకల సద్గుణసంపన్నస్త్వం యది లోకరక్షణం న కుర్యాస్తదా తస్య లోకస్య దశరథస్య చ త్వయా న ప్రయోజనమిత్యస్యోపదేశముఖేన ఫలాప్రదర్శకవృక్షోపమ్యమాహ ॥ యథాశ్విత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ఉదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థో యథాని పాతనముదాయః ॥ పురుషేణ రోపితో వర్ధితః వృక్షో యథా పుష్పితో భూత్వా హ్రస్వకేన వామనేన దురారోహః దుస్ప్రాపః అతో గూఢస్కంధః - అతో మహాద్రుమో జాత ఇతి శేషః - స వృక్షో యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్ న ఫలేత్ - యస్య ఫలస్య హేతోర్యః రోపితః తాం ఫలవిషయాం ప్రీతిం సః రోపయితా పురుషో నానుభవేత్ - త్వం భర్తా సన్ భృత్యానస్మాన్న శాధి యది ఏషోపమా అతః తమర్థం అస్మత్పాలనరూపధర్మం వేత్తుమర్హసీతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయ ఇతి ॥ శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః అగ్ర్యాః ప్రధానాః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తమితి ॥ కృతాత్మా శిక్షితమనాః ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ॥ ౧౪ ॥ కై

వసేవేతితత్వద్దృష్ట్వా భరతం దుఃఖాన్నివర్తయితుముపక్రమతే - నాత్మన ఇత్యాది॥ ఆత్మనః పురుషస్య - కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారో నాస్తి యతోఽయం పురుషః అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః - ఇతశ్చ ఏతస్మాద్దేశాద్దేశాంతరం ఇతరతః అన్యద్దేశాచ్చ ఏనం దేశం - కృతాంతః స్వతంత్రం దైవమేవ - పరికర్షతి ఆకర్షతి - దైవే కృతాంతస్సిద్ధాంతే యమాకుశలకర్మణోరితి వైజయంతీ | యథోక్తం భగవతా గీతాచార్యేణ - ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి| భ్రామయన్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయేతి॥౧౫॥ అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనాయాం పితృమరణేనాపి శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యముమర్థమాహ సర్వమితి ॥ నిచయాః సంచయనసంచయాః - సర్వే బహుశస్సంపాదితా అపి - క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః - చోరేణ కామేన రాజ్ఞా వా నశ్యంతీత్యర్థః - సముచ్ఛ్రయాః అత్యంతసమున్నతా అపి - పతనాంతాః - అత్యున్నతపదస్థితాః బ్రహ్మేంద్రాదయోఽపి స్వస్వాధికారసమాప్తిదశాయాం తత్పదభ్రంశపర్యవసాయిన ఇతియావత్ - సంయోగాః పుత్రమిత్రకళత్రాదిసంబంధా అపి - విప్రయోగాంతాః విరహపర్యవసాయినః - జీవితం చ ఉత్కృష్టజీవనమపి - మరణాంతం - అపరిహార్యమరణాధీనభంగశాలీత్యర్థః - పితృమరణశోకేనైవముచ్యతే భరతే నేత్యారోప్య తదపనోదనం కృతం - అస్మిన్ శ్లోకే పాదత్రయోక్తార్థత్రయం దృష్టాంతార్థం - తురీయపాదశ్చ దార్ష్టాంతికం దశరథమరణమభిప్రైతి - అతః అపరిహార్యకాలకృతత్వాత్ పితృమరణమపి న శోచనీయమితి భావః ॥౧౬॥ ప్రథమశ్లోకే వనగమనం మయా స్వతంత్రేణ కృతం అపి తు ఈశ్వరకృతమిత్యుక్తం - ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృతమతస్తదపి న శోచనీయమిత్యుక్తం - అథ ద్వితీయశ్లోకోక్తం సదృష్టాంతం ప్రపంచయతి యథేత్యాదినా ॥౧౭॥ ౧౮ ॥ అత్యేతీతి ॥ సముద్రస్యోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయాస్సర్వథా అనివర్త్యత్వాయ ॥౧౯॥ అహోరాత్రాణీతి ॥ గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచనమహోరాత్రవిశేషణం - అంశవః - సూర్యస్యేతి శేషః ॥౨౦॥ శోకవిషయం నిర్ధారయతి ఆత్మానమితి ॥ ఆయుస్తే హీయతే - అతః పరలోకచింతామేవ కుర్విత్యర్థః ॥౨౧॥ మృత్యుస్సర్వథా దుష్పరిహర ఇత్యాహ సహైవేతి ॥౨౨॥ కాలాంతరే తథైవ కరిష్యామీత్యత్రాహ గాత్రేష్విత్యాదినా ॥ తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతేత్యుక్తం భవతి - కింహి కృత్వా పూర్వోక్తోపద్రవపరిహారత్వేనకముపాయం కృత్వా ఆత్మానం ప్రభుం కుర్యాదిత్యర్థః ॥౨౩॥ బాల్యేఽపి పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ నందంతీత్యాదినా ॥ ఆదిత్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలోఽయమాగత ఇతి - రవావస్తమితేఽపి నందంతి కామోపభోగకాలోఽయమాగత ఇతి - ఆత్మనో జీవితక్షయం నావబుధ్యంతే - ఛిద్రఘటే గృహీతం జలమివ ప్రతిక్షణమాయుః క్షీయత ఇతి న జానంతి - జీవితకాల ఏవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీత్యర్థః ॥౨౪॥ హృష్యంతీతి ॥ తత్తదృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతురితి హృష్యంతి - ప్రత్యుత ఋత్వాగమోఽనర్థహేతురిత్యాహ ఋతూనాం

సర్వే క్షయాంతా నిచయాః పతనాంతాస్సముచ్ఛ్రయాః। సంయోగా విప్రయోగాంతా మరణాంతం చ జీవితమ్॥ ౧౬ ॥ యథా ఫలానాం పక్వానాం నాన్యత్ర పతనాద్భయమ్ | ఏవం నరస్య జాతస్య నాన్యత్ర మరణాద్భయమ్॥ ౧౭ ॥ యథాఽగారం దృఢస్థూణం జీర్ణం భూత్వాఽవసీదతి । తథైవ సీదంతి నరా జరామృత్యువశంగతాః॥౧౮॥ అత్యేతి రజనీ యా తు సా న ప్రతినివర్తతే। యాత్యేవ యమునా పూర్ణా సముద్రముదకాకులమ్॥ ౧౯॥ అహోరాత్రాణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినామిహ| ఆయూంషి క్షపయంత్యాశు గ్రీష్మే జలమివాంశవః॥౨౦॥ ఆత్మానమనుశోచ త్వం కిమన్యమనుశోచసి॥ ఆయుస్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ॥౨౧॥ సహైవ మృత్యుర్వ్రజతి సహ మృత్యుర్నిషీదతి । గత్వా సుదీర్ఘమధ్వానం సహ మృత్యుర్నివర్తతే॥౨౨॥ గాత్రేషు వలయః ప్రాప్తాః శ్వేతాశ్చైవ శిరోరుహాః। జరయా పురుషో జీర్ణః కింహి కృత్వా ప్రభావయేత్ ॥౨౩॥ నందంత్యుదిత ఆదిత్యే నందంత్యస్తమితేఽహని। ఆత్మనో నావబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయమ్॥౨౪॥ హృష్యంత్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవమిహాగతమ్ | ఋతూనాం పరివర్తేన ప్రా

కేయీప్రేరితో రాజా చ భవాంశ్చ మద్వనవాసాదౌ హేతుర్న భవతి - కింతు దైవమేవ కారణమిత్యన్యాపదేశముఖేన భరతదుఃఖం నివర్తయితుముపక్రమతే ॥ నాత్మన ఇత్యాది ॥ ఆత్మనః పురుషస్య కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారః అనీశ్వరః - అస్వతంత్రః - కృతాంతః దైవం॥౧౫॥ అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనయా శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ ॥ సర్వ ఇతి ॥ నిచయాః వస్తుసమూహాః ॥౧౬॥౧౭॥ ౧౮॥ అత్యేతీతి॥ ఉదకార్ణవం ఉదకాధారం॥౧౯॥ అహోరాత్రాణీతి॥ గచ్ఛంతీతి తంత్రం ఆయూంషి క్షపయంతి - అంశవః సూర్యకిరణాః॥౨౦॥ ఆత్మానమితి ॥ ఆత్మానమనుశోచ - నశ్వరఫలసాధనేషు వ్యాపృతం త్వామేవానుశోచేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ సహైవేతి ॥ సహైవ మృత్యుర్వ్రజతి ఈశ్వరలిఖితలలాటరేఖాయా ఏవ మృత్యురూపత్వాదితి భావః॥ ౨౨ ॥ గాత్రేష్వితి ॥ కింవా కృత్వా ప్రభావయేత్ ఏతత్సర్వపరిహారత్వేనకముపాయం కృత్వా పురుషస్సమర్థో భవేత్ ॥ ౨౩ ॥ ఆయుః క్షయకరాదిత్యోదయాద్యనిష్టసాధనే ఇష్టసాధనత్వబుద్ధిం కుర్వంతః స్వహితం న జానంతీత్యాహ | నందంతీత్యాదినా॥౨౪ ॥ హృష్యంతీతి ॥ యేషాం ఋతూనాం పరివర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయో భవతి - తా

పరివర్తనేతి ॥ ౨౫ ॥ సంశ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వాత్ తదపి న శోచనీయమిత్యభిప్రాయేణాహ యథా కాష్ఠమితి శ్లోకద్వయేన ॥ వినాభవః వియోగః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నాత్రేతి ॥ అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథాభావం న సమభివర్తతే యథాభిలాషం బంధుభిస్సహ న వర్తతే - తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య - హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య - తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి ॥ పాఠాంతరం ॥ అస్మిన్ బద్ధలోకే - కశ్చిదపి బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతేషు కోపి జంతుః - యథాభావం యథాభిలాషం - అప్రతిహతసంకల్పతయేత్యర్థః - న సమభివర్తతే - కశ్చిదిత్యనేన మానుషాద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజామపి బ్రహ్మాదీనామధికారావసానే మరణం దుర్నివారమేవేత్యాశయః - తేన ఏవమప్రతిహతసంకల్పత్వాభావేన - ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి అతః బ్రహ్మాదీనామప్యపరిహార్యే శోకం విహాయ స్వానర్థనివృత్తయే ప్రయతేతేతి భావః ॥ ౨౮ ॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ గచ్ఛంతం సార్థం పథికసమూహం - పథిస్థితః పురుషో యథా అహమప్యాగమిష్యామీతి బ్రూయాత్ అనుగచ్ఛతి చ ఏవం పూర్వైః సర్వైః గతః ప్రాప్తః మార్గః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ - తైరపి ప్రాప్త ఇతియావత్ - ధ్రువః పుత్రాదిభిరపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఉక్తమర్థముపసంహరతి వయస ఇత్యాదినా ॥ అన్యథాభావేన భావలక్షణమిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థః - అనివర్తినః స్రోతసీవ వయసి పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి ఆత్మా సుఖే సుఖహేతౌ ధర్మే నియోక్తవ్యః - పరలోకహితచింతయేతి శేషః - యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాస్స్మృతాః ఇతి రాజ్యం ॥ ౩౧ ॥ ఏవం లోకస్థితిః - అస్మత్పితరం ప్రతి తు న శోకగంధోపి కార్య ఇత్యాశయేనాహ ధర్మాత్మేత్యాదినా ॥ ౩౨ ॥ భృత్యానామితి ॥ ధర్మేణ అర్థాదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్ ॥ ౩౩ ॥ కర్మభిరితి ॥ ఇష్టైః జనానాం స్వస్య చాభిమతైః - శుభైః కర్మభిః మహాపథేషు తటాకనిర్మాణాదిభిః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఆయురితి ॥ ఉత్తమం తత్పూర్వరాజాయురపేక్షయా అధికతమం ఆయుః - భోగానపి చాసాద్య స్వర్గతః సతాం సత్కృతః - స పితా న శోచ్య ఇత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ స జీర్ణమితి ॥ దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధిసంపదం - దివ్యదేహాదిలాభరూపామిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ తం త్వితి ॥ ఏవంవిధః ప్రాజ్ఞ ఇతి భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - ఏవంవిధ ఇత్యుక్తముద్ఘాటయతి త్వద్విధ ఇతి - శ్రుతవాన్ బుద్ధిమానుత్తరశ్చ యద్విధోసి - తద్విధ ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఏత ఇతి ॥ బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది

ణినాం ప్రాణసంక్షయః ॥ ౨౫ ॥ యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయాతాం మహార్ణవే । సమేత్య చ వ్యపేయాతాం కాలమాసాద్య కంచన ॥ ✱ ॥ ఏవం భార్యాశ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనాని చ । సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువో హ్యేషాం వినాభవః ॥ ౨౭ ॥ నాత్ర కశ్చిద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే । తేన తస్మిన్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యాస్త్యనుశోచతః ॥ ౨౮ ॥ యథా హి సార్థం గచ్ఛంతం బ్రూయాత్కశ్చిత్పథిస్థితః । అహమప్యాగమిష్యామి పృష్ఠతో భవతామితి ॥ ✱ ॥ ఏవం పూర్వైర్గతో మార్గః పితృపైతామహో ధ్రువః । తమాపన్నః కథం శోచేద్యస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః ॥ ౩౦ ॥ వయసః పతమానస్య స్రోతసో వానివర్తినః । ఆత్మా సుఖే నియోక్తవ్యస్సుఖభాజః ప్రజాస్స్మృతాః ॥ ౩౧ ॥ ధర్మాత్మా సశుభైః కృత్స్నైః క్రతుభిశ్చాప్తదక్షిణైః । ధూతపాపో గతస్స్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః ॥ ౩౨ ॥ భృత్యానాం భరణాత్సమ్యక్ప్రజానాం పరిపాలనాత్ । అర్థాదానాచ్చ ధర్మేణ పితా నస్త్రిదివం గతః ॥ ౩౩ ॥ కర్మభిస్తు శుభైరిష్టైః క్రతుభిశ్చాప్తదక్షిణైః । స్వర్గం దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః ॥ ౩౪ ॥ ఇష్ట్వా బహువిధైర్యజ్ఞైర్భోగాంశ్చావాప్య పుష్కలాన్ । ఉత్తమం చాయురాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః ॥ ౩౫ ॥ ఆయురుత్తమమాసాద్య భోగానపి చ రాఘవః । స న శోచ్యః పితా తాత స్వర్గతస్సత్కృతస్సతామ్ ॥ ౩౬ ॥ స జీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః । దైవీమృద్ధిమనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీమ్ ॥ ౩౭ ॥ తం తు నైవంవిధః కశ్చిత్ప్రాజ్ఞ

శంబుతుముఖం దృష్ట్వా హృష్యంతీతి యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ సంశ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వాత్ తస్మిన్నిమిత్తమనశోకో న కార్య ఇత్యభిప్రాయేణాహ ॥ యథా కాష్ఠమిత్యాది ॥ వినాభవః వినాభావః వియోగ ఇత్యర్థః - యేషాం వియోగో ధ్రువ ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నాత్రేతి ॥ అత్ర అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథాభావం న సమభివర్తతే - యథాభిలాషం బంధుభిస్సహ న వర్తతే - విప్రయుజ్యత ఏవ - తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతోరనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ విప్రయోగే మరణనివారణే వా సామర్థ్యం పరిహారశక్తిర్నాస్తీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ యథా హీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ గచ్ఛంతం సార్థం పథికసంఘం పథిస్థితః పురుషో యథా బ్రూయాదనుసృత్య గచ్ఛతి చ - ఏవం పూర్వైర్నరాధిపైః యస్సైర్గతః ప్రాప్తః మార్గః మృతిరూపః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ ధ్రువః పుత్రాదిభిరవశ్యం గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ వయస ఇతి ॥ సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థే - అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి ఆయుషి పతమానే గచ్ఛతి సతి - ఆత్మా సుఖే ధర్మే - నియోక్తవ్యః కుతః సుఖభాజః ప్రజాః స్మృతాః ధర్మసాధ్యే సుఖే సక్తాః ఖలు జనా ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ఇష్ట్వేతి ॥ ఉత్తమం పాపప్రసంగరహితం ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ స జీర్ణమితి ॥ దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధినం పదం ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ ఏవంవిధః క

శేషేదేనబహుప్రకారాః - విలాపరుదితేప్రలాపాశ్రుమోచనేచ - వర్జనీయేఇతివిపరిణామేనాన్వయః ॥ ౩౯ ॥ మద్వివాసనంత్వయాపిమాస్య మిత్యాహనస్వస్థఇత్యాదినా ॥ యాత్వాగత్వాతాంపురీం - ఆవసఅధితిష్ఠ ॥ ౪౦ ॥ యత్రేతి ॥ యత్రవనరూపేస్థానే ॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥౪౪ ఆత్మానమితి ॥ స్వభావేనాత్మానమనుతిష్ఠ - రాజభావేనభవంతంయోజయేత్యర్థః - నిశామ్యదృష్ట్వాజ్ఞాత్వేతియావత్ ॥౪౫॥ ఇతీతి ॥ యవీయసం యవీయాంసం ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణేపీతాంబరాఖ్యానేఅయోధ్యాకాణ్డవ్యాఖ్యానేపంచోత్తరశతతమస్సర్గః

అథరామంప్రతిభరతస్యశ్లాఘ్యతరోచితోత్తరంషట్చతతమే - ఏవముక్త్వేత్యాది. అస్మిన్ సర్గే శ్లోకవ్యత్యాసస్సర్గభేదశ్చదృశ్యతే - తచ్ఛుద్ధయేక్రమేణవ్యాక్రియతే - ఏవముక్త్వాత్వితి ॥ నిరుత్తరముక్తవంతంరామంప్రతిముఖాంతరేణోత్తరస్యోచ్యమానత్వాచ్చిత్రమిత్యుక్తిః ॥౧౫॥౨౫॥ సంమతఇతి ॥ వృద్ధానాంత్రైవిద్యవృద్ధానాం - సంమతఃసర్వజ్ఞత్వేనసంమతః - తథాపితాన్ సంశయాన్పృచ్ఛసీతిసంబంధః ॥ ౩ ॥ పితృవియోగాదిజనితదుఃఖేనమయాకథమితిహాభవతోక్తం - మమతాదృశదుఃఖప్రసంగఏవనాస్తీత్యాహయథామృతఇతి మృతఃపురుషఃయథాద్వేషవిషయోనభవతిజీవన్నపితథా - యథాఅసతితథాసతి - అవిద్యమానేవస్తునియథారాగోనాస్తివిద్యమానేవస్తున్యపితథా - ఇత్యేషబుద్ధిలాభోయస్య - సకేనహేతునాపరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః - భవదుక్తప్రకారేణమమదుఃఖలేశోపినాస్తీతిభావః ॥ ౪ ॥ కిమర్థంతర్హిశోకమూలవచనంత్వయోక్తమిత్యాశంక్యభవద్వ్యసనాసహతయేత్యాహపరావరజ్ఞఇతి ॥ యఃపరావరజ్ఞఃత్రికాలజ్ఞఃఆత్మానాత్మజ్ఞోవా - పరమాత్మజీవాత్మస్వరూపజ్ఞోవా - సఃఏవంవ్యసనంప్రాప్యాపివ్యథితుంనార్హతి - తథాత్వమపీతిసంబంధః - అథాపితవరాజ్యభ్రంశవనవాసరూపవ్యసనంత్వద్విశ్లేషంచాహంకథంసహేయేతిభావః ॥ ౫ ॥ అమరేతి ॥ అమరోపమేతిపృథక్పదం - నత్వాః

శ్శోచితుమర్హతి । తద్విధోయద్విధశ్చాసిశ్రుతిమాన్ బుద్ధిమత్తరః ॥ ౩౮ ॥ ఏతేబహువిధాశ్శోకావిలాపరుదితేతథా । వర్జనీయాహిధీరేణసర్వావస్థాసుధీమతా ॥ ౩౯ ॥ సస్వస్థోభవమాశోచేయాత్వాచావసతాంపురీమ్ । తథాపిత్రానియుక్తోసివశినావదతాంవర ॥ ౪౦ ॥ యత్రాహమపితేనైవనియుక్తః పుణ్యకర్మణా । తత్రైవాహంకరిష్యామిపితురార్యస్యశాసనమ్ ॥ ౪౧ ॥ నమయాశాసనంతస్యత్యక్తుంన్యాయ్యమరిందమ । తత్త్వయాపిసదామాన్యంసవైబంధుస్సనఃపితా ॥ ౪౨ ॥ తద్వచఃపితురేవాహంసమ్మతంధర్మచారిణః । కర్మణాపాలయిష్యామివనవాసేనరాఘవ ॥ ౪౩ ॥ ధార్మికేణానృశంసేననరేణగురువర్తినా । భవితవ్యంనరవ్యాఘ్ర పరలోకంజిగీషతా ॥ ౪౪ ॥ ఆత్మానమనుతిష్ఠత్వంస్వభావేననరర్షభ । నిశామ్యతుశుభంవృత్తంపితుర్దశరథస్యనః ॥ ౪౫ ॥ ఇత్యేవముక్త్వావచనంమహాత్మాపితుర్నిదేశప్రతిపాలనార్థమ్ । యవీయసంభ్రాతరమర్థవచ్చప్రభుర్ముహూర్తాద్విరరామరామః ॥ ౪౬ ॥ ❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవముక్త్వాతువిరతేరామేవచనమర్థవత్ । తతోమందాకినీతీరేరామంప్రకృతివత్సలమ్ ॥ ❋ ॥ ఉవాచభరతశ్చిత్రంధార్మికోధార్మికంవచః ॥ ౧౫ ॥ కోహిస్యాదీదృశోలోకేయాదృశస్త్వమరిందమ ॥ ❋ ॥ నత్వాంప్రవ్యథయేద్దుఃఖంప్రీతిర్వానప్రహర్షయేత్ ॥ ౨౫ ॥ సమ్మతశ్చాసివృద్ధానాంతాంశ్చపృచ్ఛసిసంశయాన్ ॥ ౩ ॥ యథామృతస్తథాజీవన్ యథాసతితథాసతి । యస్యైవబుద్ధిలాభస్స్యాత్పరితప్యేతకేనసః ॥ ౪ ॥ పరావరజ్ఞోయశ్చస్యాత్తథాత్వంమనుజాధిప । సఏవంవ్యసనంప్రాప్యనవిషీదితుమర్హతి ॥ ౫ ॥ అమరోపమసత్త్వస్త్వంమహాత్మాసత్యసంగరః । సర్వజ్ఞస్సర్వదర్శీచబుద్ధిమాంశ్చాసిరాఘవ ॥ ౬ ॥ న

శ్చత్రాజ్ఞఃపందశరథంశోచితుంనార్హతి - ఏవంవిధఃకోవేత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ తద్విధఇతి ॥ శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చయద్విధోసి తద్విధఇతియోజనా ॥ ౩౮ ॥ ఏతఇతి ॥ బహువిధాఃదశరథమరణమద్వివాసనాదివిషయభేదేనబహుప్రకారాః - తథావిలాపరుదితేప్రలాపాశ్రువిమోచనేచవర్జనీయే ॥ ౩౯ ॥ సఇతి ॥ యాత్వాగత్వాతాంపురీంఆవసఅధితిష్ఠేత్యర్థః ॥౪౦॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥౪౪॥ ఆత్మానమితి ॥ స్వభావేనాత్మానమనుతిష్ఠస్వ - స్వభావేనభవంతంయోజయేత్యర్థః - నిశామ్యదృష్ట్వాజ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౪౫ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ యవీయసంసమభావఅర్షః ॥౪౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః ❋

౧॥౨౫॥ సమ్మతఇతి ॥ సర్వజ్ఞత్వేనసమ్మతః - తథాపితాన్ పృచ్ఛసి ॥ ౩ ॥ యథేతి ॥ యథామృతస్తథాజీవన్ యథామృతఃపురుషోద్వేషవిషయోనభవతీతిశేషః - జీవన్నపితథా - యథాఅసతితథాసతి - యథాఅసతిఅవిద్యమానేవస్తునియథారాగోనాస్తీతిశేషః - తథాసతి - విద్యమానేపివస్తునితథా - ఇత్యేషబుద్ధిలాభోయస్యపురుషస్యస్యాత్ - సహికేనహేతునాపరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ❋❋❋ పరావరజ్ఞఇతి ॥ యఃపరావరజ్ఞఃసఏవంవ్యసనంప్రాప్యాపివిషీదితుంవ్యథితుంనార్హతి - తథాత్వమపీతిసంబంధః ॥ ౫ ॥ అమరేతి ॥ సత్వః

సత్త్వగుణసంపన్నః - అర్క ఆదిత్యః స్వాశ్రితానాం సత్త్వగుణకార్యతత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకత్వాద్వా సత్త్వ ఇత్యుచ్యతే సత్త్వస్సైవ ప్రవర్తక ఇతి హి శ్రుతిః । మహాత్మా మహాధైర్యః - అతఏవ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిభిః త్రికాలభూతవర్తమానభావియావద్వస్తుజ్ఞానవత్త్వముక్తం ॥౬॥ నత్వామితి ॥ ప్రభవాభవకోవిదం - ఉత్పత్తివినాశజ్ఞమిత్యర్థః - భూతానామితి శేషః - అవిషహ్యతమమపి అస్మదాదీనామితి శేషః - దుఃఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం - నాసాదయితుమర్హతి ॥౭॥౮॥ ధర్మబంధేనేతి॥ ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన ॥౯॥ కథమితి ॥ జుగుప్సితం లోకగర్హితం ॥౧౦॥ గురురితి ॥ క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్ - సంసది సభాయాం ॥౧౧॥ క ఇతి ॥ ధర్మార్థయోర్హీనం ధర్మార్థాభ్యాం హీనం - కామప్రధానమితి యావత్ ॥౧౨॥ అంతకాల ఇతి ॥ అంతకాలే వినాశకాలే - ముహ్యంతి మోహం ప్రాప్నువంతి - విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతి యావత్ - పురాశ్రుతిః పురాతనీ గాథేత్యర్థః ॥౧౩॥ సాధ్వర్థమితి ॥ క్రోధాత్ విషమద్యైవ పాస్యామీత్యుక్తకైకేయీక్రోధాత్ - మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ - సాహసాత్ సాహసకరణాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాదితి యావత్ - తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం తత్ - సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు ॥౧౪॥ పితురితి ॥ సాధు మన్యతే - సాధు కర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః - తదపత్యం మతం పితురపతనహేతుత్వాత్తదేవాపత్యత్వేన సంమతం ॥౧౫॥ తదితి ॥ తదపత్యం భవాన స్తు తాదృశమపత్యమస్తు - మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీత్యాశంక్యాహ ఏష హీత్యాదినా ॥౧౯॥ క ఇతి ॥ ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అంగలోపాదిసంభావనయా సంశయితఫలసిద్ధికమిత్యర్థః - అలక్షణం లక్షణరహితం - క్రియాశక్తిపూర్వం వేదితుమశక్యరూపమిత్యర్థః - ఆయతిస్థం కాలాంతరభావి

త్వామేవం సుశైర్యుక్తం ప్రభవాభావకోవిదమ్। అవిషహ్యతమం దుఃఖమాసాదయితుమర్హతి॥౭॥ ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కారణాత్కృతమ్। క్షుద్రయా తదనిష్టం మే ప్రసీదతు భవాన్మమ॥౮॥ ధర్మబంధేనబద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహ మాతరమ్। హన్మి తీవ్రేణ దండేన దండార్హాం పాపకారిణీమ్॥౯॥ కథం దశరథాజ్జాతశ్శుద్ధాభిజనకర్మణః। జానన్ ధర్మమధర్మిష్ఠం కుర్యాం కర్మ జుగుప్సితమ్॥౧౦॥ గురుః క్రియావాన్ వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితేతి చ। తాతం న పరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది॥౧౧॥ కో హి ధర్మార్థయోర్హీనమీదృశం కర్మ కిల్బిషమ్। స్త్రియాః ప్రియం చికీర్షుస్సన్ కుర్యాద్ధర్మజ్ఞ ధర్మవిత్॥౧౨॥ అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురాశ్రుతిః। రాజ్ఞైవం కుర్వతా లోకే ప్రత్యక్షం సా శ్రుతిః కృతా॥౧౩॥ సాధ్వర్థమభిసంధాయ క్రోధాన్మోహాచ్చ సాహసాత్। తాతస్య యదతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు తద్భవాన్॥౧౪॥ పితుర్హి సమతిక్రాంతం పుత్రో యస్సాధు మన్యతే। తదపత్యం మతం లోకే విపరీతమతోఽన్యథా॥౧౫॥ తదపత్యం భవానస్తు మా భవాన్ దుష్కృతం పితుః। అభిపత్తా కృతం కర్మ లోకే ధీరవిగర్హితమ్॥౧౬॥ కైకేయీం మాం చ తాతం చ సుహృదో బాంధవాంశ్చ నః। పౌరజానపదాన్ సర్వాన్ త్రాతు సర్వమిదం భవాన్॥౧౭॥ క్వ చారణ్యం క్వ చ క్షాత్రం క్వ జటాః క్వ చ పాలనమ్। ఈదృశం వ్యాహతం కర్మ న భవాన్ కర్తుమర్హతి॥౧౮॥ ఏష హి ప్రథమో ధర్మః క్షత్రియస్యాభిషేచనమ్। యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనమ్॥౧౯॥ కశ్చ ప్రత్యక్షముత్సృజ్య సంశయస్థమలక్షణమ్। ఆయతిస్థం చరేద్ధర్మం క్షత్రబంధు

సత్త్వగుణసంపన్నః ॥౬॥ నత్వామితి ॥ ప్రభవాభావకోవిదం ఉత్పత్తినాశజ్ఞమిత్యర్థః - దుఃఖమాసాదయితుమభిభవితుం ॥౭॥౮॥ ధర్మబంధేనేతి ॥ ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - అధర్మిష్ఠం కర్మ అధర్మప్రచురత్వాద్రాజ్యాపహరణరూపమిత్యర్థః ॥౯॥౧౦॥ గురురితి ॥ క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్ ॥౧౧॥ కో హీతి ॥ ధర్మార్థయోః ధర్మార్థాభ్యాం విహీనం కామప్రధానమితి యావత్ ॥౧౨॥ అంతకాల ఇతి ॥ అంతకాలే వినాశకాలే - ముహ్యంతి విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః - పరాశ్రుతిః నిగాథేత్యర్థః ॥౧౩॥ సాధ్వర్థమితి ॥ క్రోధాత్ విషమద్యైవ పాస్యామీత్యుక్తకైకేయీక్రోధాత్ మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ సాహసాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం - తత్ సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ ప్రత్యాహరతు నివర్తయత్వితి సంబంధః ॥౧౪॥ పితురితి ॥ సాధు మన్యతే సాధు కర్తుం మన్యతే - తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్ తదపత్యత్వేనాభిమతం ॥౧౫॥ తదితి ॥ తదపత్యం భవానస్తు - తాదృశపుత్రో భవాన్ భవతు - ధీరవిగర్హితం పితుః కృతం దుష్కృతం - మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీత్యాశంక్యాహ ॥ ఏష హి ప్రథమ ఇతి ॥౧౯॥ కశ్చేతి ॥ ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం - ప్రజాపరిపాలనం ధర్మముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అలక్షణం లక్షణరహితం దుర్నిరూపమితి యావత్ - ఆయతిస్థం కాలాంతరభావిఫలం - అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమమిదమేవానుష్ఠేయమితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం - తపధర్మం కః

౨౦ - అనిశ్చితం శ్రియేణ ప్రథమమిదమనుష్ఠేయమితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం తాపసధర్మం - కః క్షత్రియశ్చరేత్ - న కో౽పీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి తథాపి చాతుర్వర్ణ్యపాలనతద్ధర్మస్థాపనాదిక్లేశయుక్తత్వాద్రాజ్యపాలనమేవాచరేత్యాహ అథేతి ॥ ౨౧ ॥ సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం త్యజ్యత ఇత్యాహ చతుర్ణామితి ॥ ౨౨ ॥ స్వాశక్త్యాపి భవతైవ రాజ్యం పాలయితవ్యమిత్యాహ శ్రుతేనేతి ॥ శ్రుతేన విద్యయా - స్థానేన పదేన - ప్రాప్తిక్రమేణేతి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ కథమేవముచ్యతే బాలత్వస్య మమాపి తుల్యత్వాత్ - భవదపేక్షయాహం కియాన్ వృద్ధ ఇత్యత ఆహ హీనేతి ॥ హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినా తూష్ణీం స్థాతుమపి నోత్సహే - కింపునా రాజ్యం కర్తుమితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇహైవేతి ॥ సహ సంభూయ ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ విజిత్య - స్థిత ఇతి శేషః - మరుద్భిః దేవైః ॥ ౨౭ ॥ రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి ఋణానీత్యాదినా ॥ దుర్హృదః శత్రూన్ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశమితి ॥ ఆక్రోశం శాపం - శాప ఆక్రోశ ఆక్షేప ఇతి హలాయుధః । జనకర్తృకమితి శేషః - తత్రభవంతం పూజ్యం - తత్రభవాన్ తత్రభవానితి శబ్దౌ వృద్ధైః పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే ॥ ౩౦ ॥ శిరసేతి ॥ మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తథేతి ॥ గమనాయ - అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః - తద్వచనే తస్మిన్ వచనే ॥ ౩౩ ॥ తదద్భుతమితి ॥ సమం యుగపత్ ॥ ౩౪ ॥ తమితి ॥ నైగమయూథవల్లభాః - నిగమః పురం - తత్రభవాః నైగమాః - నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే చైవ వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ । యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకలాః - విగతసంజ్ఞాః - అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః

ధురనిశ్చితమ్ ॥ ౨౦ ॥ అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి । ధర్మేణ చతురో వర్ణాన్ పాలయన్ క్లేశమాప్నుహి ॥ ౨౧ ॥ చతుర్ణామాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం శ్రేష్ఠమాశ్రమమ్ । ప్రాహుర్ధర్మజ్ఞ ధర్మజ్ఞాస్తం కథం త్యక్తుమర్హసి ॥ ౨౨ ॥ శ్రుతేన బాలః స్థానేన జన్మనా భవతో హ్యహమ్ । స కథం పాలయిష్యామి భూమిం భవతి తిష్ఠతి ॥ ౨౩ ॥ హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీనః స్థానేన చాప్యహమ్ । భవతా చ వినాభూతో న వర్తయితుముత్సహే ॥ ౨౪ ॥ ఇదం నిఖిలమవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్యమకంటకమ్ । అనుశాధి స్వధర్మేణ ధర్మజ్ఞ సహ బాంధవైః ॥ ౨౫ ॥ ఇహైవ త్వాభిషించంతు సర్వాః ప్రకృతయస్సహ । ఋత్విజస్సవసిష్ఠాశ్చ మంత్రవన్మంత్రకోవిదాః ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్తస్త్వమస్మాభిరయోధ్యాం పాలనే వ్రజ । విజిత్య తరసా లోకాన్ మరుద్భిరివ వాసవః ॥ ౨౭ ॥ ఋణాని త్రీణ్యపాకుర్వన్ దుర్హృదస్సాధు నిర్దహన్ । సుహృదస్తర్పయన్ కామైస్త్వమేవాత్రానుశాధి మామ్ ॥ ౨౮ ॥ అద్యార్య ముదితాస్సంతు సుహృదస్తే౽భిషేచనే । అద్య భీతాః పలాయంతాం దుర్హృదస్తే దిశో దశ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ । అద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష కిల్బిషాత్ ॥ ౩౦ ॥ శిరసా త్వాభియాచే౽హం కురుష్వ కరుణాం మయి । బాంధవేషు చ సర్వేషు భూతేష్వివ మహేశ్వరః ॥ ౩౧ ॥ అథైతత్పృష్ఠతః కృత్వా వనమేవ భవానితః । గమిష్యతి గమిష్యామి భవతా సార్ధమప్యహమ్ ॥ ౩౨ ॥ తథాపి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్యమానశ్శిరసా మహీపతిః । న చైవ చక్రే గమనాయ సత్త్వవాన్ మతిం పితుస్తద్వచనే ప్రతిష్ఠితః ॥ ౩౩ ॥ తదద్భుతం స్థైర్యమవేక్ష్య రాఘవే సమం జనో హర్షమవాప దుఃఖితః । న యాత్యయోధ్యామితి దుఃఖితో౽భవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వమవేక్ష్య హర్షితః ॥ ౩౪ ॥ తమృత్విజో నైగమయూథవల్లభాస్తదా విసంజ్ఞాశ్రుకలాశ్చ మాతరః । తథా బ్రువాణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరే సహ ॥ ౩౫ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః

క్షత్రబంధుశ్చరేత్ న కో౽పీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ శ్రుతేనేతి ॥ శ్రుతేన విద్యయా - స్థానేన స్థిత్యా చ - బాలః ॥ ౨౩ ॥ మమాపి తథాత్వాదిత్యత ఆహ హీనేతి ॥ హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినా తూష్ణీం స్థాతుమపి నోత్సహే - కింపునః రాజ్యం కర్తుమితి యోజనా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇహైవేతి ॥ సహ సంభూయ ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ విజిత్య స్థిత ఇతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి ఋణానీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశమితి ॥ ఆక్రోశం శాపం - తత్రభవంతం పూజ్యం కిల్బిషాత్ అపవాదజన్యదురితాత్ ॥ ౩౦ ॥ శిరసేతి ॥ మయి బాంధవేషు చ - కరుణాం కుర్వితి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తథాపీతి ॥ గమనాయ అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః ॥ తద్వచనే - తస్మిన్ వచనే ॥ ౩౩ ॥ తదితి ॥ సమం యుగపత్ ॥ ౩౪ ॥ తమితి ॥ నైగమయూథవల్లభాః - నిగమః పురం తత్రభవాః నైగమాః - పౌరా ఇతి యావత్ - నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే చైవ వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ - యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకలాః - విగతసంజ్ఞాః అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - షడుత్తరశతతమస్సర్గః

పునరిత్యాది ॥ అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యగభిపూజితః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కామమోహేనాపి త్వత్కృతమితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహహేతు ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరిహారం హేత్వంతరమాహ పురేత్యాదినా ॥ రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తవ పుత్రి కాయాం యో జనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ ॥ ౩ ॥ దైవాసురఇతి ॥ దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని - వరం వరద్వయం ॥ ౪ ॥ తతఇతి ॥ తవ మాతా సంప్రతి శ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతః ద్వౌ వరావయాచతేతి సంబంధః - యాచ్ఞాప్రకారమాహ తవేత్యాదినా ॥ నను కైకేయ్యాస్సోద్వాహకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథమయాచత - ఉచ్యతే - బాల్యవృత్తాంతత్వాచ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ నస్మృతమితి వరద్వయమేవ యాచితవతీతి న దోషః - మధ్యే ప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్యానన్యస్మరణ కైకేయీ అతిమందరయా స్మారితత్వాచ్చిరకాలవృత్తాంతస్య విస్మరణముపపన్నమేవ - ననుదశరథ ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ శ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథముద్యుక్తవాన్ - సత్యం - ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే । విప్రస్య చార్థేఽప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి న్యాయేన దోషాభావం హృది నిధాయ తథా కృతవానితి న దోషః - కేకయోపి రామగుణానువిద్ధతయా రాజ్యం న దౌహిత్రాయ యాచితవాన్ - రామోపి సుమంత్రాదిభ్య ఇదం రహస్యం శ్రుతవాన్ - అత ఏవ హి తే శృణ్వంతోఽనునూన్యస్థితవంత ఇతి ద్రష్టవ్యం ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ తేన కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన - అత్ర వనే దండకారణ్యే - వరదానికం వరదాననిమిత్తకం - వాసః నియుక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ నఇతి ॥ అప్రతిద్వంద్వః - కేనాపి వారయితుమశక్య ఇతి యావత్ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఋణాదితి ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం - స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణాద్రాజానం మోచయేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ స్వోక్తార్థస్యావశ్యకర్తవ్యత్వేన సం

పునరేవం బ్రువాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః । ప్రత్యువాచ తతశ్శ్రీమాన్ జ్ఞాతిమధ్యేఽభిసత్కృ
తః ॥ ౧ ॥ ఉపపన్నమిదం వాక్యం యత్త్వమేవమభాషథాః । జాతః పుత్రో దశరథాత్కైకేయ్యాం రాజ
సత్తమాత్ ॥ ౨ ॥ పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్ । మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్య
శుల్కమనుత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః । సంప్రహృష్టో దదౌ రాజా వ
రమారాధితః ప్రభుః ॥ ౪ ॥ తతస్సా సంప్రతిశ్రావ్య తవ మాతా యశస్వినీ । అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వౌ వరౌ
వరవర్ణినీ ॥ ౫ ॥ తవ రాజ్యం నరవ్యాఘ్ర మమ ప్రవ్రాజనం తథా । తౌ చ రాజా తదా తస్యై నియుక్తః
ప్రదదౌ వరౌ ॥ ౬ ॥ తేన పిత్రాహమప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ । చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వరదా
నికమ్ ॥ ౭ ॥ సోఽహం వనమిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః । సీతయా చాప్రతిద్వంద్వస్సత్యవాదే స్థితః
పితుః ॥ ౮ ॥ భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాదినమ్ । కర్తుమర్హతి రాజేంద్ర క్షిప్రమేవాభిషేచనాత్
॥ ౯ ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం మత్కృతే భరత ప్రభుమ్ । పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాభినంద
య ॥ ౧౦ ॥ శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతిర్గీతా యశస్వినా । గయేన యజమానేన గయేష్వేవ పితౄన్

పునరితి ॥ అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యక్సత్పూజితః కో హి ధర్మార్థయోర్హీనం కథమ స్త్రియాః ప్రియచికీర్షు స్సన్ కుర్యాదిత్యనేన కాముకేన తాతేనోక్తం న కర్తవ్యమిత్యుక్తం తత్తథా భవతు - అకాముకేన తేన - స్వస్థావస్థాయాం కృతమవర్జనీయం హేత్వంతరమప్యస్తీత్యాహ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురా భ్రాతరిత్యాదినా ॥ రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తే తవ పుత్రికాయాం యో జనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ దైవాసురఇతి ॥ దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని - వరం వరద్వయం ॥ ౪ ॥ తతఇత్యాది ॥ సంప్రతిసంశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతః ద్వౌ వరావయాచతేతి సంబంధః - ననుదశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం కథం రామాయ దాతుముద్యుక్తవానితి చేత్ - సత్యం ఉద్వాహకాలే ఋతుసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే । విప్రస్య చార్థేఽప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి న్యాయేన దోషాభావం హృది నిధాయ తథా కృతవానిత్యదోషః - తథా చ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం - పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో హ్యహం - త్వయా వాన్యేన భూపాల తథా చేత్కారణ్యహం - ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోదాహితాగ్నిస్స్వగ్రణీర్నృప ఇతి కైకేయీవివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్యావిద్యమానత్వాచ్చాదోషః - యాచనాప్రకారమాహ - తవ రాజ్యమితి - నియుక్తః కైకేయ్యేతి శేషః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ అత్ర వనే దండకారణ్యే వరదానికం వరదాననిమిత్తకం వాసం నియుక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ సోఽహమితి ॥ అప్రతిద్వంద్వః అప్రతిబంధః - కేనాపి నివర్తయితుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఋణాదితి ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణాద్రాజానం మోచయేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ స్వోక్తస్యావశ్యకత్వేన సంమతిమాహ శ్రూయత ఇతి ॥ గయేన గయాఖ్యేన గయేషు గయాఖ్యప్రదేశేషు ॥ ౧౧ ॥ శ్రూయత ఇతి ॥ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః - పితృన్ సంతి పితృ్యానుద్దిశ్య కృతేష్టాపూర్తాదినా

తిమూహ స్త్రాయత ఇత్యాదినా ॥ గయేన గయాఖ్యేన - గయేషు గయాఖ్యేషు ప్రదేశేషు ॥౧౧॥ పున్నామ్న ఇతి ॥ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః - పితౄన్ పాతి - తదుద్దేశకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః ॥౧౨॥ ఏష్టవ్యా ఇతి ॥ ఏష్టవ్యాః కాంక్షితవ్యాః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ - ప్రతీతాః నిశ్చితవంతః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ త్వమితి ॥ మృగాణాం రాజరాట్ భవామి - మృగాణాం రంజకః శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - అత్ర మృగశబ్దేన తత్తుల్యా మునయో లక్ష్యంతే - యద్వా భావిసుగ్రీవరంజనవాలివధాదీనాం బీజన్యాసోయం ॥౧౭॥ ఛాయాంత ఇతి ॥ వర్షత్రం ఛత్రం - సుఖీ శ్రయిష్య ఇతి పాఠః ॥౧౮॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ చ రామకరవామేత్యర్థః ॥౧౯॥ ❋❋❋❋❋❋

❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋

ఏవం రామేణోక్తే నిరుత్తరతయా స్థితం భరతమాలోక్య హితపరతయా జాబాలిర్నాస్తికమతమాశ్రిత్యోత్తరమాహాష్టోత్తరశతతమే - ఆశ్వాసయంతమిత్యాదినా ॥ బ్రాహ్మణోత్తమ ఇత్యనేన వక్ష్యమాణం నాస్తికవచనమహృదయమితి ద్యోత్యతే - ధర్మాపేతం వైదికధర్మాపేతం ॥౧॥ సాధ్వితి ॥ బుద్ధిస్సాధుమాభూత్ సమ్యఙ్ నివర్త్యతామిత్యర్థః ॥౨॥ క ఇతి ॥ కస్య పురుషస్య కేనచిత్ సాధనేన కిమాప్యం - న కిమపీత్యర్థః ॥౩॥౪॥ యథేత్యాది ॥ ఆవాసమాత్రమితి ॥ మార్గస్థసత్రశాలాయాం విశ్రమార్థం క్షణం నివాసే పితద్విసృజ్య గచ్ఛతః పథికస్య తచ్ఛిం తాననువృత్తివద్యావత్సంశ్లేషమేవ మాతాపిత్రాదయోనువర్తనీయాః - విశ్లేషే తత్స్మృతిరపి విఫలా - కిముత తత్ప్రీత్యర్థకార్యాచరణమితి భావః ॥౫॥౬॥ పిత్ర్యమితి ॥ రామాభిప్రాయేణేదం - పరప్రతీత్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయాత్ - కాపథం కుత్సితమార్గం - దుఃఖం దుఃఖప్రదం - విషమం యౌవనానుచితం - బహుకంటకం అనేకోపప్లవసహితం - కాపథమిత్యనేన అనుచితవానప్రస్థమార్గ ఏవోచ్యతే ॥౭॥ నసృ

ప్రతి ॥౧౧॥ పున్నామ్నో నరకాద్యస్మాత్పితరం త్రాయతే సుతః । తస్మాత్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄన్యః పాతి వా సుతః ॥౧౨॥ ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా గుణవంతో బహుశ్రుతాః । తేషాం వై సమవేతానామపి కశ్చిద్గయాం వ్రజేత్ ॥౧౩॥ ఏవం రాజర్షయస్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన । తస్మాత్త్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకాత్ప్రభో ॥౧౪॥ అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్రకృతీరనురంజయ । శత్రుఘ్నసహితో వీర సహ సర్వైర్ద్విజాతిభిః ॥౧౫॥ ప్రవేక్ష్యే దండకారణ్యమహమప్యవిలంబయన్ । ఆభ్యాం తు సహితో రాజన్ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ ॥౧౬॥ త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానామహమపి రాజరాణ్మృగాణామ్ । గచ్ఛ త్వం పురవరమద్య సంప్రహృష్టస్సంహృష్టస్త్వహమపి దండకాన్ ప్రవేక్ష్యే ॥౧౭॥ ఛాయాం తే దినకరభాః ప్రబాధమానాం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతామ్ । ఏతేషామహమపి కాననద్రుమాణాం ఛాయాం తామతిశయినీం సుఖీ శ్రయిష్యే ॥౧౮॥ శత్రుఘ్నః కుశలమతిస్తు తే సహాయస్సౌమిత్రిర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రమ్ । చత్వారస్తనయవరా వయం నరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మా విషాదమ్ ॥౧౯॥ ❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః । ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః ॥౧॥ సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా । ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధేర్మనస్వినః ॥౨॥ కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్ । యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి ॥౩॥ తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః । ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిత్ ॥౪॥ యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛన్నరః కశ్చిత్క్వచిద్వసేత్ । ఉత్సృజ్య చ తమావాసం ప్రతిష్ఠేతాపరేఽహని ॥౫॥ ఏవమేవ మనుష్యాణాం పితా మాతా గృహం వసు । ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాత్ర సజ్జనాః ॥౬॥ పిత్ర్యం రాజ్యం పరిత్యజ్య స నార్హసి నరోత్తమ । ఆస్థాతుం కాపథం దుఃఖం విషమం బహుకంటకమ్ ॥౭॥ సమృద్ధాయా

స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః ॥౧౨॥ ఏష్టవ్యా ఇతి ॥ బహవః పుత్రాః ఏష్టవ్యాః ప్రాప్తవ్యాః - కుతః తేషామితి అత ఏవ ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ సర్వే రాజర్షయః ఏవం ప్రతీతాః ఏవముక్తప్రకారేణ నిశ్చితవంతః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ భరతస్య రాజ్యాధిపత్యమివ స్వస్య వనాధిపత్యం సంపాదయతి త్వమిత్యాది ॥ మృగాణాం రాజరాట్ భవామి - మృగాణాం రంజకః శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - ఏతద్భావిసుగ్రీవరంజనవాలివధాదీనాం బీజత్వేన ప్రతిభాతి ॥౧౭॥ ఛాయామితి ॥ వర్షత్రం ఛత్రం ॥౧౮॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ చరామ కరవామేత్యర్థః ॥౧౯॥ ❋❋❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋

ఆశ్వాసయంతమితి ॥ ధర్మాపేతం వైదికధర్మవిధురం ॥౧॥ సాధ్వితి ॥ సాధుః మాభూత్ సమ్యఙ్నివర్త్యతామిత్యర్థః ॥౨॥ క ఇత్యేతి ॥ కస్యచిత్పురుషస్య కేనచిత్సంబంధేన కిమాప్యం ప్రాప్యం కిం న కిమపీత్యర్థః - తత్ర హేతుః - యదేక ఇతి ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥

ధ్యాయామితి ॥ ఏకవేణీధరా- ప్రోషితభర్తృకేత్యర్థః - నగరీతదధిదేవతా ॥౮॥౯॥ నతేకశ్చిదితి ॥ యదుచ్యతే-మయేతిశేషః ॥౧౦॥ బీజమాత్రమితి ॥ పితాజంతోర్బీజమాత్రంఅల్పకారణం-ప్రధానకారణంతుఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తంధృతం-శుక్లంరుధిరమేవచ-శుక్లశోణితమేవ-తత్ శుక్లశోణితంపురుషస్యజన్మకారణం॥౧౧॥గతఇతి ॥ తేనన్యపేణ-యుత్రయేమభూతేషు - గంతవ్యంసన్నృపతిస్తత్రగతః-పంచభూతేషులయంప్రాప్తఇత్యర్థః - పంచభూతమయత్వాన్నరపతిశరీరస్యతదతిరిక్తస్యాత్మనోభావాత్ - మర్త్యానాంమరణశీలానాం - ఏషాప్రవృత్తిః - అయంస్వభావఇత్యర్థః-త్వంతుమిథ్యావిహన్యసేమిథ్యాభూతేనసంబంధేనపీడ్యసే॥౧౨॥ అర్థధర్మపరాఇతి ॥ అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యంవిహాయకేవలార్థసంపాదనపరాఃధర్మపరాశ్చ - ఇతరాః కేవలంప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాః - అర్థధర్మపరవిషయశోకహేతుమాహ తేహీతి - ప్రేత్యాపివినాశందుఃఖంభేజిరఇతిసంబంధః॥౧౩॥ధర్మస్యాఫలత్వేస్థాలీపులాకన్యాయేనకించిదుదాహరణమాహఅష్టకాపితృదైవత్యమితి ॥ అయంజనః-అష్టకాఅష్టకాశ్రాద్ధంపితృదైవత్యంప్రతిసాంవత్సరికమితియత్ కర్తవ్యమితిశేషః తత్ప్రసృతఃప్రవృత్తః - అత్రతత్సర్వమితిశేషః- అన్నస్యఉపద్రవంక్షయంపశ్య - తత్సర్వంస్వభోజ్యాన్నస్యనిరర్థకక్షయహేతుమాలోచయేత్యర్థః - తత్రహేతుమాహమృతోహికిమశిష్యతీతి॥౧౪॥ఉక్తమేవార్థంతర్కముఖేనద్రఢయతియదీతి ॥ అన్యేనభుక్తమన్నమన్యస్యదేహంగచ్ఛతియదితర్హి ప్రవసతఃశ్రాద్ధందద్యాత్ -పథిగచ్ఛంతముద్దిశ్యభోజయేత్ - తత్ అన్యభుక్తమన్నంపథ్యశనంభవేత్ పథికస్యపాథేయంభవేత్ - నచైవందృశ్యతే-అతఃశ్రాద్ధాదికంమృతస్యాశనంనభవతీతిభావః॥౧౫॥ఏవమేకత్రవైదికకర్మణిఫలవ్యభిచారదర్శనాత్ సర్వత్రాపివైదికేనఫలప్రసక్తిరిత్యాహదానసంవననా ఇత్యాదినా ॥ దానసంవననాఃదానాయవశీకరణోపాయాః-సంవననంకర్మణావశీకరణమితిహలాయుధః । మేధావిభిఃపరద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః- యజస్వదేవతారాధనంకురుష్వ - సంత్యజఅర్థేషణాదీన్ సమ్యక్ త్యజ - అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-యజస్వేత్యాదిరూపాగ్రంథాఃమేధావిభిఃకృతాఇత్యన్వయః॥౧౬॥సఇతి ॥ నఃపితృవచనంపరిపాలనీయమితిమన్యమానస్సత్వంపరంపరలోకానుభావ్యం - యత్ ప్రత్యక్షంప్రత్యక్షసిద్ధంరాజ్యభోగాదికం-తదాతిష్ఠప్రతిగృహాణ్వ - పరోక్షంపరో

మయోధ్యాయామాత్మానమభిషేచయ । ఏకవేణీధరాహిత్వానగరీసంప్రతీక్షతే ॥౮॥ రాజభోగాననుభవన్ మహార్హాన్పార్థివాత్మజ । విహరత్వమయోధ్యాయాంయథాశక్రస్త్రివిష్టపే ॥౯॥ నతేకశ్చిద్దశరథస్త్వంచతస్యనకశ్చన ॥ అన్యోరాజాత్వమన్యస్సతస్మాత్కురుయదుచ్యతే ॥౧౦॥ బీజమాత్రం పితాజంతోశ్శుక్లంరుధిరమేవచ । సంయుక్తమృతుమన్మాత్రాపురుషస్యేహజన్మతత్ ॥౧౧॥ గతస్సనృపతిస్తత్రగంతవ్యంయత్రతేనవై । ప్రవృత్తిరేషామర్త్యానాంత్వంతుమిథ్యావిహన్యసే ॥౧౨॥ అర్థధర్మపరాయేయేతాంస్తాన్ శోచామినేతరాన్ । తేహిదుఃఖమిహప్రాప్యవినాశంప్రేత్యభేజిరే ॥౧౩॥ అష్టకాపితృదైవత్యమిత్యయంప్రసృతోజనః । అన్నస్యోపద్రవంపశ్యమృతోహికిమశిష్యతి ॥౧౪॥ యదిభుక్తమిహాన్యేనదేహమన్యస్యగచ్ఛతి । దద్యాత్ప్రవసతశ్శ్రాద్ధంనతత్పథ్యశనంభవేత్ ॥౧౫॥ దానసంవననాహ్యేతేగ్రంథామేధావిభిఃకృతాః । యజస్వదేహిదీక్షస్వతపస్తప్యస్వసంత్యజ ॥౧౬॥ సనాస్తిపరమి

త్యేవంరాజ్యమితి ॥ రామాభిప్రాయేణోక్తి- పరాభిప్రాయేణపరోబోధనీయ ఇతిన్యాయాదిత్యాశయః - కాపథంకుత్సితమార్గం - దుఃఖం దుఃఖప్రదం॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥బీజమాత్రమితి॥పితాజంతోర్బీజమాత్రంఅల్పకారణం-ప్రధానకారణంతుఋతుమన్మాత్రాసంయుక్తంధృతంశుక్లంరుధిరమేవచతచ్ఛుక్లశోణితంఇహపురుషస్యజన్మకారణంభవతీత్యర్థః॥౧౧॥గతఇతి ॥ తేనయత్రయేషుభూతేషుగంతవ్యం - సన్నృపతిస్తత్రగతః - తేషుభూతేషులయంప్రాప్తఇత్యర్థః - మర్త్యానాంమరణశీలానాంఏషాప్రవృత్తిఃఅయంస్వభావఇత్యర్థః-త్వంతుమిథ్యావిహన్యసేమిథ్యాభూతేనపితృపుత్రాదిసంబంధేనపీడ్యసఇత్యర్థః॥ ౧౨ ॥ అర్థధర్మపరాఇతి॥ అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యంవిహాయకేవలార్థధర్మసంపాదనపరాః - ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాయణాన్ నశోచామీత్యర్థః॥అర్థసంపాదనవిషయేశోకహేతుమాహ - తేహీతి- ప్రేత్యాపివినాశందుఃఖంభేజిరఇతిసంబంధః॥౧౩॥అష్టకేతి ॥ అష్టకాశ్రాద్ధంపితృదైవత్యంప్రతిసాంవత్సరికమిత్యపి-ప్రసృతఃప్రవృత్తఃయోయంజనఃతస్యాన్నస్యోపద్రవంక్షయంపశ్య - తత్రహేతుఃమృతోహీతి॥౧౪ ॥ఉక్తమేవార్థంతర్కముఖేనద్రఢయతి ॥ యదిభుక్తమితి ॥ అన్యేనభుక్తమన్నంఅన్యస్యదేహంగచ్ఛతియది - తదాప్రవసతఃశ్రాద్ధందద్యాత్ -పథిగచ్ఛంతముద్దిశ్యాన్నంభోజయేత్ - అన్యభుక్తమన్నంపథ్యశనంభవేత్ - పథికస్యపాథేయంభవేదిత్యర్థః-నైవందృశ్యతే-అతోనభవతీతిభావః॥ ౧౫॥ వైదికాచారంనందూష్యతద్విధాయకంశాస్త్రందూషయతి॥ దానసంవననా ఇతి॥ దానసంవననాఃదానాయవశీకరణోపాయాః - మేధావిభిఃద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః - యజస్వదేవతారాధనంకురుష్వ - అర్థాదీన్ సంత్యజసమ్యక్త్యజ-అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం ॥౧౬ ॥ సఇతి ॥ నఃపితృవచనంపరిపాలనీయమితిమన్యమానస్త్వం- పరలోకంనాస్తీతిబుద్ధింకురు - ప్రత్యక్షంప్రత్యక్షసిద్ధంరాజ్యభోగాదికంయత్తదాతిష్ఠప్రతిగృహ్ణీష్వపరో

ఘ్నః సుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికమ్॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ తాం బుద్ధిం ప్రత్యక్షాదన్యన్నాస్తీతి బుద్ధిం - సర్వలోకనిదర్శనీం - సర్వజనసంమ
తామిత్యర్థః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ జాబాలిమతనిరాసపూర్వకం వైదికమతస్థాపనం నవోత్తరశతతమసర్గే - జాబాలేరిత్యాదినా॥ సత్యాత్మనాం సత్యబుద్ధీనాం
భక్త్యా వైదికకర్మశ్రద్ధయా - అవిపన్నయా జాబాలివచనైస్స్వాం దృష్టిమైరప్యచలితయా॥ ౧॥ భవానితి॥ ప్రియకామార్థం ప్రియవిషయే
చ్ఛాసిద్ధ్యర్థం యద్వచనముక్తవాన్ - తత్ - అకార్యం సంకాశం కార్యవత్ప్రతీయమానమకార్యం - పథ్యసంమితం పథ్యవదవభాసమాన
మపథ్యం - దుఃఖోదర్కమితి యావత్ - ఏవం వచనం దూషితం॥ ౨॥ అథ వక్తారం దూషయతి నిర్మర్యాద ఇత్యాదినా॥ నిర్మర్యాదః మర్యా
దారహితః - అత ఏవ పాపాచారసమన్వితః - తత్ర హేతుః భిన్నచారిత్రదర్శన ఇతి - దర్శనం మతం - వేదవిహితాత్ భిన్నాచారప్రతిపాదక
మతప్రవర్తక ఇత్యర్థః - ఏవంభూతః పురుషః - సత్సు - మానం పూజాం న లభతే - ప్రత్యుత నిందామేవ లభత ఇత్యర్థః॥ ౩॥ పాపాచారత్వే
కిం ప్రమాణమిత్యాశంక్య తదుక్తిరేవ ప్రమాణమిత్యాహ కులీనమిత్యాదినా॥ పురుషమానినం - అతిధీరమిత్యర్థః - చారిత్రం - ఉక్తరూపాచా
రః॥ ౪॥ ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణే స్వస్యానర్థం దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ అనార్య ఇత్యాదినా॥ అనార్యః ఏవ సన్ ఆర్యసంకాశః - శౌచాద్ధీన
ఏవ సన్ శుచిరివ - లక్షణ్యవత్ శిష్టలక్షణయుక్తతుల్య ఏవ సన్ - అలక్షణ్యః లక్షణహీనః - శీలవానివ సన్ దుశ్శీలః - అహం శుభం హిత్వా శుభసా
ధనం వైదికధర్మం హిత్వా - లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినా చ వివర్జితం - ఇమం
త్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యే స్వీకరిష్యామి యది - దుర్వృత్తం మాం - చేతయానః జ్ఞానవాన్ - కః పురుషః లోకే బహు
మంస్యతి - న కోపీత్యర్థః॥ ౭॥ న కేవలం బహుమానహానిః పరలోకహానిశ్చేత్యాహ కస్యేత్యాదినా॥ అహం - హీనప్రతిజ్ఞయా వనవాసప్రతిజ్ఞా
రహితయా - అనయా వృత్త్యా - పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితి త్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్సన్ - వృత్తం త్వదుక్తాచరణం - కస్య కథా స్యామి అథా
స్యామి - ఉపదేక్ష్యామీత్యర్థః - దాస్యామీతి పాఠాంతరం - కేన వా సాధనేన స్వర్గమాప్నుయామితి యోజనా॥ ౮॥ త్వదుక్తాచరణే సర్వలో

త్యేవ కుర్యుర్బుద్ధిం మహామతే । ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కురు ॥ ౧౭॥ స తాం బుద్ధిం పురస్కృ
త్య సర్వలోకనిదర్శనీమ్ । రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదితః ॥ ౧౮॥ ***

*** ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః ***

జాబాలేస్తు వచః శ్రుత్వా రామస్సత్యాత్మనాం వరః । ఉవాచ పరయా భక్త్యా స్వబుద్ధ్యా చావిప
న్నయా ॥ ౧॥ భవాన్మే ప్రియకామార్థం వచనం యదిహోక్తవాన్ । అకార్యం కార్యసంకాశమపథ్యం
పథ్యసంమితమ్ ॥ ౨॥ నిర్మర్యాదస్తు పురుషః పాపాచారసమన్వితః । మానం న లభతే సత్సు భిన్నచారిత్ర
దర్శనః ॥ ౩॥ కులీనమకులీనం వా వీరం పురుషమానినమ్ । చారిత్రమేవ వ్యాఖ్యాతి శుచిం వా యది వాశుచి
మ్ ॥ ౪॥ అనార్యస్త్వార్యసంకాశః శౌచాద్ధీనస్తథా శుచిః । లక్షణ్యవదలక్షణ్యో దుశ్శీలః శీలవానివ ॥ ౫॥ అ
ధర్మం ధర్మవేషేణ యదీమం లోకసంకరమ్ । అభిపత్స్యే శుభం హిత్వా క్రియావిధివివర్జితమ్ ॥ ౬॥ క
శ్చేతయానః పురుషః కార్యాకార్యవిచక్షణః । బహు మంస్యతి మాం లోకే దుర్వృత్తం లోకదూషణమ్ ॥ ౭॥
కస్య ధాస్యామ్యహం వృత్తం కేన వా స్వర్గమాప్నుయామ్ । అనయా వర్తమానోఽహం వృత్త్యా హీనప్రతిజ్ఞ

క్షః సుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం పృష్ఠతః కురు - నానుతిష్ఠ॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ తాం బుద్ధిం సర్వలోకనిదర్శనీం సర్వజనసమ్మతామిత్యర్థః॥
౧౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః ***

జాబాలేరితి॥ సత్యాత్మనాం సత్యప్రవణస్వభావానాం - అవిపన్నయా విపదమప్రాప్తయా ధర్మాదచలితయేతి యావత్॥ ౧॥ భవానితి॥
ప్రియకామార్థం ప్రియాభిలాషనిమిత్తం యద్వచనముక్తవాన్ అకార్యం సత్ కార్యసంకాశం కార్యత్వేన ప్రతీయమానం పథ్యసంమితం పథ్య
వదవభాసమానం అపథ్యం - దుఃఖోదర్కవదవభాసమానమితి యావత్॥ ౨॥ నిర్మర్యాద ఇతి॥ నిర్మర్యాదః ఉత్పథే వర్తమానః - మానః పూజాం
భిన్నచారిత్రదర్శనః వేదవిహితాచారాద్భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః॥ ౩॥ సజ్జనాసజ్జనస్వరూపం కేన కారణేన జ్ఞాయత
ఇత్యత ఆహ॥ కులీనమితి॥ అనార్యమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - ఆర్యసంకాశః శుచిః లక్షణ్యః లక్షణయుక్తః - శీలవాన్ స్వాహం - అనార్యః
శౌచాద్ధీనః అలక్షణ్యః దుశ్శీల ఇవ శుభం హిత్వా శుభసాధనం వైదికధర్మం హిత్వా - లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం
వైదికక్రియయా వేదవిధినా చ వివర్జితం - ఇమం త్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యే యది - తదా దుర్వృత్తం మాం చేతయానః
చేతనః పురుషః కః లోకే బహుమంస్యతి న కోపీత్యర్థః॥ ౪॥ ౫॥ ౬॥ ౭॥ కస్యేతి॥ అహం హీనప్రతిజ్ఞయా చతుర్దశవర్షావధివనవాసప్రతిజ్ఞారహి

కస్యాపి పరలోకహానిస్స్యాదిత్యాహ - కామవృత్త ఇత్యాదినా ॥ ౯ ॥ సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యపరత్వరూపస్వమతం స్థాపయతి సత్యమేవేత్యాదినా ॥ అనృశంసం భూతానుకంపాప్రధానం సనాతనం చ రాజవృత్తం - సత్యమేవ సత్యరూపమేవ - తస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ రాజ్యం రాజ్యస్థజనజాతం - సత్యాత్మకం సత్యరూపం - సత్యప్రధానమితి యావత్ లోక ఇతి జాత్యేకవచనం ॥ ౧౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ మేనిరే - ఉత్కృష్టమితి శేషః - పరమం క్షయం పరమం ధామ - ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వస్త్యం చ వాస్తు క్షయ ఇతి వైజయంతీ ॥ ౧౧ ॥ ఉద్విజంత ఇతి ॥ ఉద్విజంతే - జనా ఇతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ సత్యమితి ॥ ఈశ్వరః నియంతా - వ్యవస్థాపక ఇతి యావత్ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమితి ॥ సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః - సత్యప్రతిష్ఠానానీతి విపరిణమ్య పూర్వార్ధేన యోజ్యం ॥ ౧౪ ॥ ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికఫలం తత్ప్రహితస్య నిరయప్రాప్తిం చ దర్శయతి ఏక ఇత్యాదినా ॥ ౧౫ ॥ స ఇత్యాది ॥ సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః ॥ ౧౬ ॥ నైవేతి ॥ లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య సేతుం - కరిష్యామీతి వప్రతిం సుకృతేనాపి తే శపే ఇత్యస్య సత్యవచనస్య - సేతుం మర్యాదాం ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్యేతి ॥ చలస్య చలస్వభావస్య - ప్రతీచ్ఛంతి - హవ్యకవ్యాదికమితి శేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమితి ॥ అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి - ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః - సంపాదిత ఇతి యావత్ - భారః జటావల్కలాదిభారః - తదర్థం సత్యరూపధర్మార్థం - అభిమన్యతే అభిమతో భవతి ॥ ౧౯ ॥ పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నా

యా ॥ ౮ ॥ కామవృత్తస్త్వయం లోకః కృత్స్నస్సముపవర్తతే । యద్వృత్తాస్సంతి రాజానస్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజాః ॥ ౯ ॥ సత్యమేవానృశంసంచ రాజవృత్తం సనాతనమ్ । తస్మాత్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యే లోకః ప్రతిష్ఠితః ॥ ౧౦ ॥ ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చ సత్యమేవ హి మేనిరే । సత్యవాదీ హి లోకేస్మిన్ పరమం గచ్ఛతి క్షయమ్ ॥ ౧౧ ॥ ఉద్విజంతే యథా సర్పాన్నరాదనృతవాదినః । ధర్మస్సత్యం పరో లోకే మూలం స్వర్గస్య చోచ్యతే ॥ ౧౨ ॥ సత్యమేవేశ్వరో లోకే సత్యం పద్మాశ్రితా సదా । సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యాన్నాస్తి పరం పదమ్ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమిష్టం హుతం చైవ తప్తాని చ తపాంసి చ । వేదాస్సత్యప్రతిష్ఠానాస్తస్మాత్సత్యపరో భవేత్ ॥ ౧౪ ॥ ఏకః పాలయతే లోకమేకః పాలయతే కులమ్ । మజ్జత్యేకో హి నిరయే ఏకస్స్వర్గే మహీయతే ॥ ౧౫ ॥ సోహం పితుర్నియోగం తు కిమర్థం నానుపాలయే । సత్యప్రతిశ్రవస్సత్యం సత్యేన సమయీకృతః ॥ ౧౬ ॥ నైవ లోభాన్న మోహాద్వా న హ్యజ్ఞానాత్తమోన్వితః । సేతుం సత్యస్య భేత్స్యామి గురోస్సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్య సతశ్చలస్యాస్థిరచేతసః । నైవ దేవా న పితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి నశ్శ్రుతమ్ ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమిమం ధర్మం సత్యం పశ్యామ్యహం స్వయమ్ । భారస్సత్పురుషాచీర్ణస్తదర్థమభిమన్యతే ॥ ౧౯ ॥ క్షాత్రం ధర్మమహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితమ్ । క్షు

తయా అనయా వృత్త్యా - ప్రత్యక్షం యత్తదాలిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితి త్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్య - వృత్తం త్వదుక్తాచరణం కస్య చాస్యాధికస్యోపదేష్టుః స్యాదిత్యర్థః - కేన వా కేన సాధనేన వా స్వర్గమాప్స్యామీతి యోజనా ॥ ౮ ॥ త్వదుక్తాచరణే సర్వజనస్యాపి పరలోకహానిః స్యాదిత్యత ఆహ ॥ కామవృత్త ఇతి ॥ ౯ ॥ సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యరూపం స్వమతం స్థాపయతి ॥ సత్యమేవేత్యాదినా ॥ అనృశంసం భూతానుకంపాప్రధానం సనాతనం చ రాజవృత్తం చ సత్యమేవ - సత్యరూపమేవ - తస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత् - రాజ్యం రాజ్యజనజాతం సత్యాత్మకం సత్యరూపం సత్యప్రధానమిత్యర్థః - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం ॥ ౧౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ పరమం క్షయం ఉత్కృష్టస్థానం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమితి ॥ సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః దత్తాదీన్యపి సత్యప్రతిష్ఠానీతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయాని ॥ ౧౪ ॥ ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠారతస్య ఐహికాముష్మికఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తిం చ దర్శయతి । ఏక ఇతి ॥ ౧౫ ॥ సోహమితి ॥ సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః - సమయీకృతః । తత్ప్రభృతి హి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం । కరిష్యే ప్రతిజానే చ ఇతి శపథేన ప్రతిజ్ఞావాక్యకృతః - సోహం సత్యం పితుర్నిదేశం కిమర్థం నానుపాలయే - పాలయిష్యామ్యేవ ॥ ౧౬ ॥ నైవేతి ॥ లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యశ్రవణజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ జ్ఞానాభావాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య సేతుం - కరిష్యామీతి వప్రతిం సుకృతేనాపి తే శపే ఇత్యుక్తసత్యవచనస్య మర్యాదాం ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్యేతి ॥ చపలస్య చపలస్వభావస్య - న ప్రతీచ్ఛంతి న స్వీకుర్వంతి - హవ్యకవ్యాదికమితి శేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమితి । అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం ఆత్మని ప్రత్యక్షీకృతం - ఆత్మని ప్రతిముఖీకృతం స్వయం పశ్యామి । ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః సంపాదిత ఇత్యర్థః - భారః జటావల్కలాదిభారః తదర్థమభినంద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ । క్షాత్రమితి ॥ అధర్మమధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మం త్ర

గీకరిష్యామీత్యాహ పౌత్రమిత్యాదినా ॥ అధర్మం అధర్మప్రచురం - ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్రచురధర్మలేశయుక్తక్షత్రియధర్మ మహం త్యక్ష్య ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ భూమిరితి ॥ కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా - యశః పౌరుషనిబంధనం - పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ఠాతం - అనుపశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి - అనుబధ్నంతీతి యావత్ ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠమితి ॥ శ్రేష్ఠమిత్యవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరైర్వాక్యైర్యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠ పరోక్షం స్పృష్టతః కుర్విత్యేతం తస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తరమభిధాయ రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యాప్యుత్తరమాహ కథమిత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ స్థిరేతి ॥ ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనవాసమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వనవాసం వసన్ - కుర్వన్నిత్యర్థః - నియతభోజనః నియతవ్యాహారః - సంతుష్టపంచవర్గః పరితుష్టపంచేంద్రియవర్గః - లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం - గమనేవర్తనే యాత్రేతి వైజయంతీ । అకుహః అకృత్రిమః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ అష్టకోదాహరణేన వైదికకర్మణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్ర పరిహారమాహ కర్మభూమిరిత్యాదినా ॥ యచ్ఛుభం కర్మ తత్ కర్తవ్యం - జనైరితి శేషః - తత్ర ఫలవదనుష్ఠానం దర్శయతి అగ్నిరిత్యాది - కర్మణాం కర్మభూమికృతస్వస్వకర్మణాం - ఫలభాగినః అగ్నిత్వాదిఫలం ప్రాప్తవంతః ॥ ౨౮ ॥ శతమితి ॥ క్రతూనాం శతం ఆహృత్య - కృత్వేత్యర్థః - ప్రవాసనం ప్రతి శ్రాద్ధకరణవిధేరభావాత్ - విహితస్థలే కుత్రాపి న వ్యభిచార ఇతి భావః ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణ ఇతి ॥ నాస్తికవాక్యహేతుం - యది భుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్య గచ్ఛతి । దద్యాత్ప్రవసతః శ్రాద్ధం న తత్ పథ్యశనం భవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తేనేతి ॥ తేన హేతునా - విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా - ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఐకకంఠ్యం ప్రాప్య సకలం ధర్మం స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః - యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః లోకాగమం స్వర్గాదిలోక

ద్రైర్నృశంసైర్లుబ్ధైశ్చ సేవితం పాపకర్మభిః ॥ ౨౦ ॥ కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధార్య చ । అనృతం జిహ్వయా చాహ త్రివిధం కర్మపాతకమ్ ॥ ౨౧ ॥ భూమిః కీర్తిర్యశో లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి । స్వర్గస్థం చానుపశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్ ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యాద్యద్భవానవధార్య మామ్ । ఆహ యుక్తికరైర్వాక్యైరిదం భద్రం కురుష్వ హ ॥ ౨౩ ॥ కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వనవాసమిమం గురోః । భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్వా గురోర్వచః ॥ ౨౪ ॥ స్థిరా మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ । ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ చాభవత్తదా ॥ ౨౫ ॥ వనవాసం వసన్నేవం శుచిర్నియతభోజనః । మూలైః పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄన్ దేవాంశ్చ తర్పయన్ ॥ ౨౬ ॥ సంతుష్టపంచవర్గోఽహం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే । అకుహః శ్రద్దధానస్సన్ కార్యాకార్యవిచక్షణః ॥ ౨౭ ॥ కర్మభూమిమిమాం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్మ యచ్ఛుభమ్ । అగ్నిర్వాయుశ్చ సోమశ్చ కర్మణాం ఫలభాగినః ॥ ౨౮ ॥ శతం క్రతూనామాహృత్య దేవరాట్ త్రిదివం గతః । తపాంస్యుగ్రాణి చాస్థాయ దివం యాతా మహర్షయః ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణః పునరుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుమ్ । అథాబ్రవీత్తం నృపతేస్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య ॥ ౩౦ ॥ సత్యం చ ధర్మం చ పరాక్రమం చ భూతానుకంపాం ప్రియవాదితాం చ । ద్విజాతిదేవాతిథిపూజనం చ పంథానమాహుస్త్రిదివస్య సంతః ॥ ౩౧ ॥ తేనైవమాజ్ఞాయ యథావదర్థమే

చురధర్మలేశయుక్తక్షత్రియధర్మ మహం త్యక్ష్య ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ భూమిరితి ॥ పురుషం ప్రార్థయంతి - సత్యభాగినమితి శేషః । కీర్తిః వివిధకరణజనితా ప్రథా ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠమితి ॥ అవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ - యుక్తికరైర్వాక్యైః మాం యదాహ - తదనార్యమేవ స్యాత్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠ పరోక్షం స్పృష్టతః కుర్విత్యేతస్య జాబాలివాక్యస్యోత్తరమభిధాయ - రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యోత్తరమాహ । కథమితి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ వనవాసమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వసన్ కుర్వన్ నియతభోజనః నియతవ్యాహారః తేన సంతుష్టపంచవర్గః సంతుష్టేంద్రియవర్గః లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం ప్రవాహయే - అకుహః అకృత్రిమః అమాయావీ సన్ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ కర్మభూమిమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యచ్ఛుభం కర్మ తత్కర్తవ్యం జనైరితి శేషః - శుభకర్మకర్తవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ । అగ్నిరిత్యాదినా ॥ కర్మణాం కర్మభూమౌ కృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః - అగ్నిత్వాదికం కర్మఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః - అగ్న్యాదయస్తు జన్మాంతరే కర్మభూమౌ శుభకర్మ కృత్వా - ఇదానీమగ్నిత్వవాయుత్వసోమత్వాదికం ప్రాప్తాః - అతస్సర్వైరపి శుభకర్మైవ కర్తవ్యమితి భావః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణ ఇతి ॥ నాస్తికవాక్యహేతుం యది భుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్య గచ్ఛతి । దద్యాత్ప్రవసతః శ్రాద్ధం న తత్పథ్యశనం భవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - విగర్హమాణః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తేనేతి ॥ యేన త్రిదివస్య పంథానమాహుః - తేన హేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయ శ్రుత్వా ఏకోదయాః

ప్రాప్తింకాంక్షంతీతి॥౩౨॥ నిందామీతి ॥ విషమస్థబుద్ధింఅవైదికమార్గనిష్ఠబుద్ధిం-అనయాబుద్ధ్యాచరంతంచార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధింపరాక్ ప్రత్యుపదిశ్యాచరంతమిత్యర్థః - సునాస్తికంపరలోకోనాస్తీతిబుద్ధియుక్తం-సుశబ్దేనవైదికవత్స్థిత్వాచార్వాకమతప్రవర్తకఇత్యుచ్యతే - నిందామివైదికకర్మభ్యో బహిష్కరోమి॥౩౩॥ ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీయదికశ్చిద్రాజ్యేస్యాత్సోపిబహిష్కరణీయఇత్యాహయథేత్యాదినా ॥ చోరోయథానిరాకరణీయస్సవేదబాహ్యత్వేనప్రసిద్ధోపి - తథాహితథైవ- అత్రఅస్మిన్లోకే-నాస్తికంచార్వాకం-తథాగతంబుద్ధతుల్యంవిద్ధి - తస్మాత్యఃప్రజానాంశంక్యతమఃఅవైదికత్వేనశంకనీయః-తేననాస్తికేన-బుధోభిముఖోనస్యాత్॥౩౪॥ ఇహకాముష్మికఫలసాధనేధర్మేశిష్టాచారంప్రమాణయతిత్వత్తఇత్యాదినా ॥ త్వత్తఃపూర్వతరేపురాతనాశ్చవరాశ్చజ్ఞానతశ్శ్రేష్ఠాశ్చజనాః - బహూనిశుభానికర్మాణిచక్రుః - తేఇమంపరంచలోకంజిత్వా - సదావర్తంతఇతిశేషః-సదావర్తమానత్వంచగ్రహనక్షత్రాదిరూపేణదృశ్యమానత్వాత్ - సుకృతాంవాఏతానిజ్యోతీంషియన్నక్షత్రాణీతిశ్రుతేః। తస్మాత్కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికసకలఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాఃస్వస్తిమంగళాత్మకంకర్మ--హుతంయజ్ఞాది - కృతంచతపోదానాదికంచకుర్వంతీతిశేషః- ఏవంప్రత్యక్షమేవనప్రమాణం - తదతిరిక్తానాంవేదానామపిప్రమాణత్వాత్ - తత్త్వంచతేషాంమహాజనపరిగ్రహాత్ - నచాపౌరుషేయత్వేన - తచ్చావిచ్ఛిన్నసంప్రదాయత్వేసత్యస్మర్యమాణకర్తృకత్వాత్ - వైదికానిచకర్మాణిసఫలాని- అగ్నిరవిసోమనక్షత్రేంద్రాదిఫలభోగస్యాబాధితప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ - అన్యకృతభోజనస్యవధికాశనత్వాభావస్యదర్శనాదవిహతత్వాచ్చేత్యుక్తం॥౩౫॥౩౬॥ ఇతిబ్రువంతమితి ॥ తథ్యంయథార్థం సత్యంసద్భ్యోహితం॥ ౩౭॥ధర్మసంకటేప్రాప్తేసర్వమతజ్ఞేనవిదుషాయత్కించిన్మతమవలంబ్యాపితస్యపరిహారణీయత్వాన్మహతోరాజ్యస్యానాయకత్వరూపసంకటపరిహారాయత్వాంనివర్తయితుంమయానాస్తికమతముపన్యస్తం - నత్వహంవస్తుతోనాస్తికఇత్యాహనాస్తికానామిత్యాదినా॥కించనపరలోకాదికంనాస్తీతినఅస్త్యేవ - సమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోభవంయథానాదినాస్త్యేననాస్తికమతమవలంబ్యతే - తంకాలంసమీక్ష్యఅహంపునరాస్తికమతావలంబ్యభవం-అన్యైర్వాదిభిర్నాస్తికమతమవలంబ్యకుతర్కోద్ఘాటనేయదానీమహమేవత్వదుక్తరీత్యాశతశస్తత్ఖండనమకార్షమిత్యర్థః-తర్హీదానీంనాస్తికమతంకుతోవలంబితవానసీత్యత్రాహభవేయకాలేపునరేవనాస్తికఇతి - తాదృశోహమేవపునఃకాలేధర్మసంకటకాలే - నాస్తికోభవేయ-ధర్మసంకటకాలప్రయుక్తోయంమమనాస్తికవాదఇత్యర్థః -

కోదయంసంప్రతిపద్యవిప్రాః। ధర్మంచరంతస్సకలంయథావత్కాంక్షంతిలోకాగమమప్రమత్తాః॥౩౨॥
నిందామ్యహంకర్మపితుఃకృతంతద్యస్త్వామగృహ్ణాద్విషమస్థబుద్ధిమ్। బుద్ధ్యానయైవంవిధయాచరంతం
సునాస్తికంధర్మపథాదపేతమ్॥ ౩౩॥ యథాహిచోరస్సతథాహిబుద్ధస్తథాగతంనాస్తికమత్రవిద్ధి।త
స్మాద్ధియశ్శంక్యతమఃప్రజానాంననాస్తికేనాభిముఖోబుధస్స్యాత్॥౩౪॥త్వత్తోజనాఃపూర్వతరేవరా
శ్చశుభానికర్మాణిబహూనిచక్రుః।జిత్వాసదేమంచపరంచలోకంతస్మాద్ద్విజాస్స్వస్తిహుతంకృతంచ॥
౩౫॥ధర్మేరతాస్సత్పురుషైస్సమేతాస్తేజస్వినోదానగుణప్రధానాః। అహింసకావీతమలాశ్చలోకే
భవంతిపూజ్యామునయఃప్రధానాః॥ ౩౬॥ ఇతిబ్రువంతంవచనంసరోషంరామంమహాత్మానమదీనసత్త్వ
మ్। ఉవాచతథ్యంపునరాస్తికంచసత్యంవచస్సానునయంచవిప్రః॥ ౩౭ ॥ ననాస్తికానాంవచనంబ్రవీ
మ్యహంననాస్తికోహంనచనాస్తికించన। సమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోభవంభవేయకాలేపునరేవనాస్తి

కం ప్రతిపద్య ఏకముఖంప్రాప్య - ఏకమనసోభూత్వాసకలంధర్మంస్వవర్ణాశ్రమోచితంధర్మం- అప్రమత్తాఃసావధానాఃయథావచ్చరంసంప్రతిపద్యఏకముఖంప్రాప్య - ఏకమనసోభూత్వాసకలంధర్మం... లోకాగమంపరలోకప్రాప్తింకాంక్షంతీతియోజనా॥౩౨॥నిందామీతి ॥ విషమస్థబుద్ధింఅవైదికమార్గనిష్ఠబుద్ధిం- అతఃఅవతిష్ఠంతః - లోకాగమంపరలోకప్రాప్తింకాంక్షంతీతియోజనా ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదిచార్వాకమతానుసారిణ్యాబుద్ధ్యా॥ ౩౩ ॥ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదిచార్వాకమతానుసారిజాబాలిరివ - ప్రత్యక్షమాత్రనయాబుద్ధ్యాచార్వాకమతానుసారిణ్యాబుద్ధ్యా ... యదికశ్చిత్సంభవేత్ - సోపినిరాకరణీయఇత్యాహ-యథాహీతి ॥ చోరోయథానిరాకరణీయస్సవేదమాణవాదిబుద్ధమతావలంబీరాజ్యే యదికశ్చిత్సంభవేత్ - అత్రఅస్మిన్లోకేనాస్తికంచార్వాకమపితథాగతంవిద్ధిబుద్ధతుల్యంవిద్ధి - తస్మాత్ప్రజాబాహ్యత్వేనప్రసిద్ధోబుద్ధఃతథైవనిరాకరణీయః -అత్రఅస్మిన్లోకేనాస్తికంచార్వాకమపితథాగతంవిద్ధి - తేననాస్తికేనబుధఃఅభిముఖోనస్యాత్ -శక్యతమఇతిపాఠేచబహిష్కర్తుంయోగ్యతమఇత్యనాంయఃశంక్యతమఃఅవైదికత్వేనపరిహర్తవ్యః - తేననాస్తికేనబుధఃఅభిముఖోనస్యాత్ ప్రమాణయతి॥ త్వత్తఇతి ॥ త్వత్తఃపూర్వతరేపురాతనాఃవరాశ్చజ్ఞానతశ్శ్రేష్ఠాఃతః॥ ౩౪ ॥ఇహకాముష్మికఫలసాధనేధర్మేశిష్టాచారం జనాః - బహూనికర్మాణిశుభానికర్మాణిచక్రుః - తేఇమంచపరలోకంచజిత్వాసదావర్తంతఇతిశేషః - సదావర్తమానత్వంగ్రహనక్షత్రాదిరూపేణదృశ్యమానత్వాత్కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాఃస్వస్తిమంగళాత్మకంకర్మహుతంయజ్ఞాదికం తపోదానాదిచకుర్వంతీతిశేషః॥౩౫॥౩౬॥ ౩౭॥ ధర్మసంకటేప్రాప్తేసర్వమతజ్ఞేనవిదుషాయత్కించిత్మతమవలంబ్యాపితస్యపరిహారణీయత్వాత్ - మహారాజ్యస్యాపిఅనాయకత్వరూపధర్మసంకటపరిహారాయత్వాంనివర్తయితుంనాస్తికమతముపన్యస్తంనత్వహంవస్తుతోనాస్తికఇత్యాహ - నాస్తికానామిత్యాదినా-కించనపరలోకాదికంనాస్తీతిన -అస్త్యేవసమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోభవం - యథాహేతి

భవేయేత్యనేన ఇతః పరమపి కస్మింశ్చిద్ధర్మసంకటకాలే నాస్తికమతమవలంబనీయమేవ న చ తావతా వస్తుతో నాస్తికత్వం మమ భవేదితి భావః ||౩౮|| తాదృశధర్మసంకటకాలప్రాప్తివాయమిత్యాహ సచాపీతి || ఏవమపి పరమవైదికస్య తవ నయుక్తమేతాదృశవచనమిత్యాశంక్యాహ నివర్తనార్థమిత్యాదినా || నివర్తనార్థం తవ నివృత్తిజ్ఞాపనార్థం - తవ వేదమార్గాదవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటీకరణార్థమిత్యర్థః - కారణాత్ భరతకారణాత్ - భరతముఖోల్లాసాయ తవ ప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః || ౩౯ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః -

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాథార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయకోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతారూపం స్వవర్ణోపాయం ప్రతిపాదయతి క్రుద్ధమిత్యాదినా || లోకస్య జనస్య - గతం గమనం - భావే నిష్ఠా - పరలోకప్రాప్తిం తత ఇహాగతిం చ జానీతే - నాస్తా నాస్తిక ఇత్యర్థః - నివర్తనార్థమితి లదుక్తమపి సత్యమిత్యాహ నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా - జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతాం వక్తుమారభతే ఇమామిత్యాది - లోకనాథ - తవైతత్ ప్రత్యక్షం హీతి భావః ||౧||౨||౩||౩½ || అసృజదితి || ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః పరబ్రహ్మపరః - ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తత్ బ్రహ్మేతి శ్రుతేః | ఇత్థమేవావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మేతి బాలకాండోక్తమపి - శాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః - నిత్యః ఇతరాపేక్షయా చిరకాలస్థాయీ - అన్యథా ఆకాశప్రభవత్వవిరుద్ధ్యేత - అవ్యయః స్వస్థానాత్తస్య మోక్షసిద్ధేః ||౫|| వివస్వానితి || వైవస్వతః వివస్వత్సంబంధీ - తస్యేక్ష్వాకువంశకూటస్థత్వం దర్శయతి సత్విత్యాదినా || మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమితి తస్యా అయోధ్యానిర్మాతృత్వోక్తిః ||౬||౭||౮||౯||౧౦||౧౧½||త్రిశంకోరితి || యువనాశ్వ ఏవ మహాతేజాః ప్రభావేన మహాబలధుంధునామకాసురమారణాద్ధుంధుమారసంజ్ఞామలభతేత్యర్థః || ౧౨½ || ౧౩½ || సుసంధేరితి || జ్యే

కః|| ౩౮ || సచాపి కాలోఽయముపాగతశ్శనైర్యథా మయా నాస్తికవాగుదీరితా | నివర్తనార్థం తవ రామ కారణాత్ప్రసాదనార్థం చ మయైతదీరితమ్ || ౩౯ ||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః

క్రుద్ధమాజ్ఞాయ రామం తు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ | జాబాలిరపి జానీతే లోకస్యాస్య గతాగతిమ్ ||
||౧|| నివర్తయితుకామస్తు త్వామేతద్వాక్యముక్తవాన్ | ఇమాం లోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధ మే
౨|| సర్వం సలిలమేవాసీత్పృథివీ యత్ర నిర్మితా | తతస్సమభవద్బ్రహ్మా స్వయంభూర్దైవతైస్సహ
||౩|| స వరాహస్తతో భూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరామ్|| ౩½|| అసృజచ్చ జగత్సర్వం సహ పుత్రైః కృతాత్మభిః||౪|| ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః | తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః ||
౫|| వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మనుర్వైవస్వతస్సుతః | స తు ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః
౬|| యస్యేయం ప్రథమం దత్తా సమృద్ధా మనునా మహీ | తమిక్ష్వాకుమయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకమ్|| ౭|| ఇక్ష్వాకోస్తు సుతశ్శ్రీమాన్ కుక్షిరేవేతి విశ్రుతః | కుక్షేరథాత్మజో వీరో వికుక్షిరుదపద్యత||
౮|| వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవాన్ | బాణస్య తు మహాబాహురనరణ్యో మహాయశాః
||౯|| నానావృష్టిర్బభూవాస్మిన్న దుర్భిక్షం సతాం వరే | అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపి కశ్చన ||
౧౦|| అనరణ్యాన్మహాబాహుః పృథూ రాజా బభూవ హ | తస్మాత్పృథోర్మహారాజస్త్రిశంకురుదపద్యత|| ౧౧ | స సత్యవచనాద్వీరస్సశరీరో దివం గతః||౧౧½|| త్రిశంకోరభవత్సూనుర్ధుంధుమారో మహాయశాః
|| ౧౨ | ధుంధుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత|| ౧౨½ || యువనాశ్వసుతశ్శ్రీమాన్ మాంధాతా సమపద్యత|| ౧౩ | మాంధాతుస్తు మహాతేజాస్సుసంధిరుదపద్యత||౧౩½||సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసం

నాస్తికమతమవలంబ్యతే - తత్కాలం సమీక్ష్య పునరాస్తికో భవేయం పునః ధర్మసంకటే కాలే నాస్తికః నాస్తికమతావలంబీ భవేయమిత్యర్థః ||౩౮||సచేతి || కారణాత్ తాదృశకాలాగమనకారణాత్ ||౩౯||
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - నవోత్తరశతతమస్సర్గః -

జ్యేష్ఠస్య రాజ్యప్రాప్తిం వక్తుమాదికారణమారభ్య - రాజపరంపరామాహ || ఇమామిత్యాదినా ||౧||౨|| సర్వమితి||యత్రేయస్మిన్ అధికరణే సర్వం సలిలమాసీత్ - సలిలవ్యాప్తమాసీత్ - తత్ర పృథివీ నిర్మితేతి సంబంధః - తతః సలిలాత్ సః ప్రసిద్ధనారాయణః వరాహో భూత్వా తతస్సలిలాద్వసుంధరాం ప్రోజ్జహారేత్యర్థః || ౩½ || అసృజదితి||ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణమవ్యక్తం లక్ష్యతే - బ్రహ్మా జగదసృజదితి సంబంధః - తస్మాద్బ్రహ్మణః ||౪||౫||సత్వితి || మనోస్సుతః ఇక్ష్వాకుః పూర్వం ప్రజాపతిః జనేశ్వర ఇత్యర్థః ||౬||౭||౮||౯||౧౦||

ష్ఠస్య ధ్రువసంధేర్వంశకథనాజ్జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే స్థాపితత్వముక్తం ॥ ౧౪ ॥ భరతాదితి ॥ జాయతేత్యత్ర అడభావః అనిత్యత్వాత్ - ప్రతిరాజానః సామంతాః - శత్రవః ఉదపద్యంత ఆసన్నిత్యర్థః - హైహయా వ్యాసత్తద్దేశాధిపతయః ॥ ౧౫ ॥ తానితి ॥ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధం కృత్వా రాజా ఆసితః - శైలవరే హిమవతి - రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం యోగ్యే - మునిస్సన్నభిరతో బభూవ - అన్యత్రాపి తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయురితి భావః ॥ ౧౬ ॥ ద్వే ఇతి ॥ శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః - జనవాద ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ సః అభివాదన ప్రసన్నో విప్రః - పుత్రజన్మని విషయే - వరేప్సుం తాం - అభ్యవదత్ ఉవాచ - మహాత్మా మహామతిః - లోకవిశ్రుతః సర్వలోకప్రసిద్ధః - పుత్రో భవితేత్యభ్యవదదిత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ కృత్వేతి ॥ సా దేవీ - తమృషిం - అనుమాన్య సంపూజ్య - తతో గృహమాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం పుత్రం - వ్యజాయత వ్యజీజనత్ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స రాజేతి ॥ యః ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా పర్వణి - వేగేన అంబువేగేన ఇమాః ప్రజాః త్రాసయంతం సముద్రమఖానయత్ ॥ ౨౪ ॥ అసమంజ ఇతి ॥ నః శ్రుతం అస్మాభిః శ్రుతమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదేతి ॥ తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపాత్ రాక్షసత్వం ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమమాసాద్య వ్యనీనశత్ - వినాశం ప్రాప్తవానిత్యర్థః - రాక్షసత్వాత్ కల్మాషపాదేన స్వపుత్ర ఏవ వినాశిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ దాయాదః సుతః - దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః ॥

ధిప్రసేనజిత్ ॥ ❀ ॥ యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః ॥ ౧౪ ॥ భరతాత్తు మహాబాహురసితో నామ జాయత ॥ ❀ ॥ యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః । హైహయాస్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః ॥ ౧౫ ॥ తాంస్తు సర్వాన్ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః । స చ శైలవరే రమ్యే బభూవాభిగతో మునిః ॥ ౧౬ ॥ ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతురితి శ్రుతిః । ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ ॥ ౧౭ ॥ భార్గవశ్చ్యవనో నామ హిమవంతముపాశ్రితః । తమృషిం సముపాగమ్య కాళిందీ త్వభ్యవాదయత్ ॥ ౧౮ ॥ స తామభ్యవదద్విప్రో వరేప్సుం పుత్రజన్మని । పుత్రస్తే భవితా దేవి మహాత్మా లోకవిశ్రుతః ॥ ❀ ॥ ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తారిసూదనః ॥ ౨౦ ॥ కృత్వా ప్రదక్షిణం హృష్టా మునిం తమనుమాన్య చ ॥ ❀ ॥ పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభమ్ । తతస్సా గృహమాగమ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత ॥ ౨౨ ॥ సపత్న్యా తు గరస్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా । గరేణ సహ తేనైవ జాతస్స సగరోభవత్ ॥ ౨౩ ॥ స రాజా సగరో నామ యస్సముద్రమఖానయత్ । ఇష్ట్వా పర్వణి వేగేన త్రాసయంతమిమాః ప్రజాః ॥ ౨౪ ॥ అసమంజస్తు పుత్రోభూత్ సగరస్యేతి నశ్శ్రుతమ్ । జీవన్నేవ స పిత్రా తు నిరస్తః పాపకర్మకృత్ ॥ ౨౫ ॥ అంశుమానితి పుత్రోభూదసమంజస్య వీర్యవాన్ । దిలీపోంశుమతః పుత్రో దిలీపస్య భగీరథః ॥ ౨౬ ॥ భగీరథాత్కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేన విశ్రుతాః । కకుత్స్థస్య చ పుత్రోభూద్రఘుర్యేన తు రాఘవాః ॥ ౨౭ ॥ రఘోస్తు పుత్రస్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః । కల్మాషపాదస్సౌదాస ఇత్యేవం ప్రథితో భువి ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదపుత్రోభూచ్ఛంఖణస్త్వితి విశ్రుతః । యస్తు తద్వీర్యమాసాద్య సహసైన్యో వ్యనీనశత్ ॥ ౨౯ ॥ శంఖణస్య చ పుత్రోభూచ్ఛూరశ్శ్రీమాన్ సుదర్శనః । సుదర్శనస్యాగ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగః ॥ ౩౦ ॥ శీఘ్రగస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రశుశ్రుకః । ప్రశుశ్రుకస్య పుత్రోభూదంబరీషో మహాద్యుతిః ॥ ౩౧ ॥ అంబరీషస్య పుత్రోభూన్నహుషస్సత్యవిక్రమః । నహుషస్య చ నాభాగః పుత్రః పరమధార్మికః ॥ ౩౨ ॥ అజశ్చ సువ్రతశ్చైవ నాభాగస్య సుతావుభౌ । అజస్యైవ చ ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్సుతః ॥ ౩౩ ॥ తస్య జ్యేష్ఠోసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః । తద్గృహాణ స్వకం రాజ్యమవేక్షస్వ జనం నృప ॥ ౩౪ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం రాజా భవతి పూర్వజః । పూర్వజే

౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ యస్యేతి ॥ ఉదపద్యంత అభవన్ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తాంస్త్వితి ॥ ప్రతివ్యూహ్య చక్రాదివ్యూహం కృత్వా శైలవరే హిమవతి మునిర్బభూవ - వానప్రస్థో బభూవేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ద్వే చేతి ॥ శ్రుతిః జనవాదః ఉపాశ్రితః అభూదితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కృత్వేత్యాది సా దేవీ తమృషిం అనుమాన్య స - పూజ్య - తతో గృహమాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజనయత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స రాజేతి ॥ ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా పర్వణి వేగేన అంబువేగేన - ఇమాః ప్రజాః త్రాసయానం సముద్రమఖానయత్ పుత్రైరితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదపుత్ర ఇతి ॥ తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపాద్రాక్షసత్వం ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమమాసాద్య - వ్యనీనశత్ నాశం ప్రాప్తవానిత్యర్థః - కల్మాషపాదః రాక్షసభావేన స్వసైన్యం స్వపుత్రం శంఖణమపి భక్షితవానితి కథా ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ దాయాదః సు

౩౪॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥పూర్వజే విద్యమానే-అవరః కనిష్ఠః పుత్రో రాజ్యేనాభిషిచ్యతే - కింతు జ్యేష్ఠ ఏవేత్యన్వయః॥౩౫॥స రాఘవాణామితి సత్వం ఆత్మనస్సంబంధినాం రాఘవాణాం - సనాతనం పరంపరయాగతం కులధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం - అద్య భవంతమారభ్య నహంతుమర్హసి-అన్యైనరక్షితుం చాశక్యమిత్యాహ ప్రభూతేతి -రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - ప్రభూతరాష్ట్రం బహువిధావాంతర జనపదయుక్తాం ॥౩౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-దశోత్తరశతతమస్సర్గః-❋

అథ రామనివర్తనోపాయాన్ పునరుపన్యస్య నిరస్యత్యేకాదశోత్తరశతతమే - వసిష్ఠస్త్విత్యాదినా॥౧॥ ఏవం కులధర్మోపపాదనేపి సర్వం తత్పితృనియోగవ్యతిరిక్తవిషయమితి మత్వా తూష్ణీం స్థితస్య రామస్యాశయం జానన్ వసిష్ఠః పునర్నివర్తనహేత్వంతరమాహ-పురుషస్యేత్యాదినా॥౨॥ పితేతి ॥ మాతురప్యుపలక్షణం - శరీరమేవ మాతాపితరౌ జనయత ఇత్యర్థః ' తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాత్ గురుః మాతాపితృభ్యాం గరీయానిత్యర్థః - నహి విద్యాతస్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మేతి వచనాదితి భావః॥ ౩॥ ౪॥ ఇమాఇతి ॥ పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః పౌరజనాః-ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః - ఏషు విషయే ధర్మం పరిపాలనరూపం చరన్ - సతాం గతిం సతాంపూర్వేషాం రాజ్ఞాం మార్గం - నాతివర్తేనాతివర్తేథాః ॥౫॥వృద్ధాయా ఇతి ॥ అవర్తితుం శుశ్రూషాం కర్తుం నార్హసి- అస్యాస్తు-పితుశ్శతగుణం మాతేత్యుక్తాయాః॥౬॥భరతస్యేతి ॥ సాంత్వితా మామికా మాతేత్యాది ప్రార్థయమానస్య - ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం నాతివర్తేథా ఇత్యుదాహరిధిః- తస్య ధర్మనిష్ఠాతత్వం స్వభావమిత్యపరే -స్వసాధారణధర్మత్వాదాశ్రితపారతంత్ర్యం నాతివర్తేథా ఇత్యాచార్యాః-స ఏవ హి నర్వేశ్వరస్య స్వభావస్స్వతస్సిద్ధః - తస్య ధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం - యథా సత్యవచనమనతిక్రమణీయం - యథా చ ధర్మో నాతిక్రమణీయః-తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీత్యర్థః - సత్యధర్మ ఇతి పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిః॥ ౭॥౮॥స తిధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదనబీజభూతశరీరోత్పాదకత్వాపత్యం తాజ్ఞానదశాయామపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకారకత్వాచ్చాచార్యవచనాదపి పితృవచనమవశ్యం కర్తవ్యం - అత ఏవ మాతృదేవో భవ - పితృదేవో భవ - ఆచార్యదేవో భవేతి - చరమపర్వణ్యాచార్య ఉపాత్త ఇత్యస్మిన్ ప్రాయేణాహ యస్మాదిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన - తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వ్యక్తమితి

నావరః పుత్రో జ్యేష్ఠో రాజ్యేభిషిచ్యతే॥౩౫॥స రాఘవాణాం కులధర్మమాత్మనస్సనాతనం నాద్య వై హంతుమర్హసి । ప్రభూతరత్నామనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రాం పితృవన్మహాయశః ॥ ౩౬ ॥ ❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - దశోత్తరశతతమస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋

వసిష్ఠస్తు తదా రామముక్త్వా రాజపురోహితః । అబ్రవీద్ధర్మసంయుక్తం పునరేవాపరం వచః ॥ ౧ ॥ పురుషస్యేహ జాతస్య భవంతి గురవస్త్రయః । ఆచార్యశ్చైవ కాకుత్స్థ పితా మాతా చ రాఘవ ॥ ౨ ॥ పితా హ్యేనం జనయతి పురుషం పురుషర్షభ । ప్రజ్ఞాం దదాతి చాచార్యస్తస్మాత్స గురురుచ్యతే ॥ ౩ ॥ సోహం తే పితురాచార్యస్తవ చైవ పరంతప । మమ త్వం వచనం కుర్వన్నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్ ॥ ౪ ॥ ఇమా హి తే పరిషదశ్శ్రేణయశ్చ ద్విజాస్తథా । ఏషు తాత చరన్ ధర్మం నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్ ॥ ౫ ॥ వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతుర్నార్హస్యవర్తితుమ్ । అస్యాస్తు వచనం కుర్వన్నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్ ॥ ౬ ॥ భరతస్య వచః కుర్వన్ యాచమానస్య రాఘవ । ఆత్మానం నాతివర్తేస్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ ॥ ౭ ॥ ఏవం మధురముక్తస్తు గురుణా రాఘవస్స్వయమ్ । ప్రత్యువాచ సమాసీనం వసిష్ఠం పురుషర్షభః ॥ ౮ ॥ యన్మాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుతస్సదా । న సుప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రా చ యత్కృతమ్ ॥ ౯ ॥ యథా

తః॥౩౪॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥ పూర్వజే విద్యమానే అవరః కనిష్ఠః పుత్రః రాజ్యేనాభిషిచ్యతే-కింతు జ్యేష్ఠ ఏవాభిషిచ్యతే॥౩౫॥౩౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం దశోత్తరశతతమస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋

మన్వాదీనారభ్యైతావత్పర్యంతం జ్యేష్ఠైనైవ రాజ్యం పరిపాల్యత ఇతి శ్రుతేరపి దనంగీకారమాలోచ్య - పితృవచనాదపి పితుస్తవ చ గురోర్మమ వచనం కరణీయమితి వక్తుముపక్రమతే - వసిష్ఠ ఇత్యాదినా ॥ రాజపురోహితః రాజ్ఞః పురోహితం చింతయతీతి రాజపురోహితః- తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాద్ధేతోరాచార్యో గురురుచ్యతే - పితురపి గరీయానిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ స ఇతి ॥ సతాం గతిం సతాం వర్తనం - నాతివర్తేః నాతిక్రమేః-పితృశాసనపరిపాలనరూపవర్తనం నాతివర్తేథా ఇత్యర్థః॥ ౪ ॥ ఇమా ఇతి ॥ పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః- శ్రేణయః పౌరజనాః-ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః-ధర్మం ప్రజాపాలనరూపం॥ ౫॥ వృద్ధాయా ఇతి ॥ అవర్తితుం అశుశ్రూషితుం నార్హసి॥౬॥ భరతస్యేతి ॥ యాచమానస్య-సాంత్వితా మామికా మాతేత్యాదినా ప్రార్థమానస్యేత్యర్థః - ఆత్మానం సత్యధర్మనిష్ఠాతత్స్వభావం ॥ ౭॥ ౮ ॥ సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతి న్యాయేన -సర్వధర్మసంపాదనే ప్రధానసాధనభూతస్య శరీరస్యో

వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః - తన్నసుప్రతికరం - సుతరామశక్యప్రత్యుపక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదానేన స్తన్యాన్నాదిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన నిత్యం ప్రియవాదేన సదా సంవర్ధనేన చ యత్కృతం తచ్చ న సుప్రతికరం ॥౧౦॥ సహీతి ॥ జనయితా పితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం - ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వాన్మాతృవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుం నార్హామీతి భావః ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం - పరమోదారః సాంత్వితాహమికేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకః ॥౧౨॥ ఇహేతి ॥ ఇహ స్థండిలే భూమౌ - కుశానాస్తర ఆస్తృణీహి - పాతనత్వార్థమిత్యర్థః - అత ఏవ వక్ష్యతి - కుశానాస్తీర్య రాఘవ ఇతి ॥ ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్స్యామీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ప్రత్యుపవేశప్రకారమాహ అనాహార ఇతి ॥ నిరాలోకః అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణప్రదానాన్నిర్ధనః శేష్యే శయిష్యే - ఇడభావ ఆర్షః ॥ ౧౪ ॥ సత్వితి ॥ రామమవేక్షంతం - రామానుజ్ఞాంకాంక్షంతమిత్యర్థః - కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - ఉపస్థాప్య ఆనీయ - స్వయమేవ ఆస్తరత్ ఆస్తృణాత్ - శయనం కృతవానిత్యర్థః ॥౧౫॥ తమితి ॥ కిం కుర్వాణం కిమపకారం కుర్వాణం - తాతేతి సాంత్వనార్థముక్తం ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణ ఇతి ॥ ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - మూర్ధావసిక్తానాం అభిషిక్తక్షత్రియాణాం ॥౧౭॥౧౮॥ ఆసీన ఇతి ॥ నానుశాసథేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం ॥౧౯॥ త ఇతి ॥ కాకుత్స్థం రామం - అభిజానీమః అభితో జానీమః - సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - సమ్యగ్వదతీత్యేతదుపపాదయతి ఏష ఇత్యాదినా - అంజసా శీఘ్రం వ్యావర్తయితుం న శక్తాస్మ ఇతి తం భరతమూచురిత్యన్వయః ॥౨౧॥౨౨॥ ఏతదితి ॥ ఏతదుభయం - మద్వచనం పౌరజనవచనం చేత్యర్థః - సమ్యక్ సంపశ్యకర్త

శక్తిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన చ । నిత్యం చ ప్రియవాదేన తథా సంవర్ధనేన చ ॥ ౧౦ ॥ స హి రాజా జనయితా పితా దశరథో మమ । ఆజ్ఞాతం యన్మయా తస్య న తన్మిథ్యా భవిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరమ్ । ఉవాచ పరమోదారస్సూతం పరమదుర్మనాః ॥ ౧౨ ॥ ఇహ మే స్థండిలే శీఘ్రం కుశానాస్తర సారథే । ఆర్యం ప్రత్యుపవేక్ష్యామి యావన్మే న ప్రసీదతి ॥ ౧౩ ॥ అనాహారో నిరాలోకో ధనహీనో యథా ద్విజః । శేష్యే పురస్తాచ్ఛాలాయా యావన్న ప్రతియాస్యతి ॥ ౧౪ ॥ స తు రామమవేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్మనాః । కుశోత్తరముపస్థాప్య భూమావేవాస్తరత్స్వయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తమువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షిసత్తమః । కిం మాం భరత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన నరాన్ రోద్ధుమిహార్హతి । న తు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే ॥ ౧౭ ॥ ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల హిత్వైతద్దారుణం వ్రతమ్ । పురవర్యామితః క్షిప్రమయోధ్యాం యాహి రాఘవ ॥ ౧౮ ॥ ఆసీనస్త్వేవ భరతః పౌరజానపదం జనమ్ । ఉవాచ సర్వతః ప్రేక్ష్య కిమార్యం నానుశాసథ ॥ ౧౯ ॥ తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదా జనాః । కాకుత్స్థమభిజానీమస్సమ్యగ్వదతి రాఘవః ॥ ౨౦ ॥ ఏషోపి హి మహాభాగః పితుర్వచసి తిష్ఠతి । అత ఏవ న శక్తాస్స్మో వ్యావర్తయితుమంజసా ॥ ౨౧ ॥ తేషామాజ్ఞాయ వచనం రామో వచనమబ్రవీత్ । ఏవం నిబోధ వచనం సుహృదాం ధర్మచక్షుషామ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏతచ్చైవోభ

త్పాదకత్వాత్ - అత్యంతాజ్ఞానదశాయామపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన - బహుశ ఉపకారకత్వాచ్చ - ఆచార్యవచనాదపి పితృవచనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ॥ యస్మాత్ పితరావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వ్రతం - యద్వ్రతం - వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం మాతాపితరౌ కురుతః - తన్న సుప్రతికరం సుతరామశక్యప్రతిక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదానేన స్తన్యాచ్ఛాదనాదిప్రదానేన - ప్రియవాదేన సంవర్ధనేన చ - యత్కృతం తచ్చ న సుప్రతికరమితి సంబంధః ॥ ౯ ॥౧౦॥ సహీతి ॥ జనయితా పితా - గౌణః పితా న భవతీత్యర్థః - ఆజ్ఞాతం చతుర్దశవర్షావధివనవాసరూపమాజ్ఞాపనం - మయేతి శేషే తృతీయా ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రత్యనంతరం సమీపవర్తినం ॥ ౧౨ ॥ ఇహేతి ॥ ఉపవేక్ష్యామి ఉపరోత్స్యామీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ అనాహార ఇతి ॥ నిరాలోకః అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణం దత్వా తద్గ్రహణార్థమధమర్ణావరోధకోత్తమర్ణో ధనహీన ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ సత్వితి ॥ స్వయమేవ కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - భూమావుపస్థాప్య ఆస్తరత్ - శయనం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ తమితి ॥ కిం కుర్వాణం కిమపకారం కుర్వాణం ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణ ఇతి ॥ ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - బ్రాహ్మణో హి అధమర్ణద్వారా లబ్ధధనహేతుభూతగృహీతోత్తమర్ణ ఇత్యర్థః - తాదృశః ఖలు - నరాన్ రోద్ధుమర్హతి - మూర్ధాభిషిక్తానాం రాజన్యానాం ప్రత్యుపవేశనే నిరోధనే విధిః న - రాజ్ఞాం తాదృశనిబంధః యోగ్యో న భవతీత్యర్థః ॥౧౭॥౧౮॥ ఆసీన ఇతి ॥ నానుశాసథేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౯॥ త ఇతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - కాకుత్స్థం రామం అభిజానీమః సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - వ్యావర్తయితుం నివర్తయితుం - న శక్తాస్మ ఇతి తం భరతమూచురితి సంబంధః ॥౨౦॥౨౧॥ ఏతదితి ॥ ఏతదుభయం పురవర్యామితః క్షిప్రమయోధ్యాం యాహి రాఘవేతి మద్వచనం ఏషోపి హి మహాభాగః పితుర్వచసి

వ్యంసమ్యజ్ఞ్నిరూపయ - మాంచస్పృశతథోదకమితి - క్షత్రియావిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థమిత్యర్థః - వసిష్ఠాదిషువిద్యమానే ష్వస్పర్శనవిధిః - ఇతఃపరమేవంవిధంనక్రియతఇతిశపథార్థంజలంస్పృష్ట్వా మాంస్పృశేత్యపిసిద్ధం ॥ ౨౩ ॥ అథేత్యాది ॥ నయాచేన యాచితవాన్ - నానుశాసామి నానుశాస్మి - ఏవంకుర్వితినానుశిష్టవానస్మీత్యర్థః - నానుజానామి-వనవాసాయనానుజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - యదీతి - అవశ్యంపితుర్వచఃకర్తవ్యంవనేవస్తవ్యంచేతియదిమన్యసే-తర్హిఅహమేవత్వత్ప్రతినిధిత్వేనవనేవత్స్యామి-త్వంతుమత్ప్రతినిధిత్వేనాయోధ్యాంపాలయ - ఏవంచసత్యుభాభ్యాంసమ్యక్పితృవచనంకృతంభవేదితిభావః - ఇతిభరతోవాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః॥ ౨౮ ॥ ౨౭ ॥ విక్రీతమితి ॥ ఆహితంఆధిరూపేణన్యస్తం-విక్రయస్త్యాగః-క్రయస్స్వీకారఇతిభేదః - మహ్యంవనవాసందత్వా తస్మాత్పిత్రా స్వయంత్వేనరాజ్యం స్వీకృతవాన్ - యద్వామమవనవాసమాధింకృత్వాతవరాజ్యందాపితవాన్ - తల్లోపయితుంనశక్యమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ వారణస్థానాశక్తస్యమాంత్రస్థానవదశక్తస్యైవప్రతినిధిస్వీకారః-అహంతువనవాసేశక్తః - అతఃప్రతినిధ్యాచరణంనపితృఋణమోచనమిత్యాహ - ఉపధిరిత్యాదినా ॥ ఉపధిః-ప్రతినిధిరిత్యర్థః-మయాశక్తేన - జుగుప్సితఃహీనకల్పత్వేనసందిగ్ధః - హీనకల్పంనసేవేతపురుషోపిభవేత్ - నాదిరితిభావః - కైకేయ్యాయుక్తంయోగ్యమేవోక్తం-పిత్రాచసుకృతంధర్మ్యంకృతం- ఆవాభ్యాంతదకరణేహీనకల్పకరణేచపితురనృతం స్యాత్ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ వృతఇతి ॥ పితరం-అనేనరాజ్యపరిపాలనేన - అనృతాన్మోచయేత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ※※※※※※※※※※※※※

※ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ※

అథభరతస్యసమాధానంకృత్వాప్రస్థాపనంద్వాదశోత్తరశతతమే-తమిత్యాది ॥ భ్రాతృభ్యాంసంగమం భ్రాతృభ్యామన్యోన్యసాహార్దేనకృతంసంగమం-ప్రేక్ష్యవిస్మితాఃఅభూవన్నితిశేషః ॥ ౧ ॥ అంతర్హితాఇతి ॥ అంతర్హితాఃపూర్వమేవాంతర్ధానంప్రాప్తాః - ఋషిగణాఃరాజర్షిగణాః - సిద్ధాఃదేవజాతివిశేషాః-పరమర్షయఃదేవర్షయః - ఇదముత్తరత్ర-ఏతావదుక్త్వావచనంగంధర్వాస్సమహర్ష

యంశ్రుత్వాసమ్యక్సంపశ్యరాఘవ । ఉత్తిష్ఠత్వంమహాబాహోమాంచస్పృశతథోదకమ్ ॥ ౨౩ ॥ అథోత్థాయజలంస్పృష్ట్వాభరతోవాక్యమబ్రవీత్ । శృణ్వంతుమేపరిషదోమంత్రిణశ్శ్రేణయస్తథా ॥ ※

నయాచేపితరంరాజ్యంనానుశాసామిమాతరమ్ । ఆర్యంపరమధర్మజ్ఞంనానుజానామిరాఘవమ్ ॥ ※ ॥ యదిత్వవశ్యంవస్తవ్యంకర్తవ్యంచపితుర్వచః । అహమేవనివత్స్యామిచతుర్దశసమావనే ॥ ౨౬ ॥ ధర్మాత్మాతస్యతథ్యేనభ్రాతుర్వాక్యేనవిస్మితః । ఉవాచరామస్సంప్రేక్ష్యపౌరజానపదంజనమ్ ॥ ౨౭ ॥ విక్రీతమాహితంక్రీతంయత్పిత్రాజీవతామమ । నతల్లోపయితుంశక్యంమయావాభరతేనవా ॥ ౨౮ ॥ ఉపధిర్నమయాకార్యోవనవాసేజుగుప్సితః । యుక్తముక్తంచకైకేయ్యాపిత్రామేసుకృతంకృతమ్ ॥ ౨౯ ॥ జానామిభరతంక్షాంతంగురుసత్కారకారిణమ్ । సర్వమేవాత్రకల్యాణంసత్యసంధేమహాత్మని ॥ ౩౦ ॥ అనేనధర్మశీలేనవనాత్ప్రత్యాగతఃపునః । భ్రాత్రాసహభవిష్యామిపృథివ్యాఃపతిరుత్తమః ॥ ౩౧ ॥ వృతోరాజాహికైకేయ్యామయాతద్వచనంకృతమ్ । అనృతాన్మోచయానేనపితరంతంమహీపతిమ్ ॥ ౩౨ ॥ ※※

※※※※※※※※※ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ※※※※※※※※※

తమప్రతిమతేజోభ్యాంభ్రాతృభ్యాంరోమహర్షణమ్ । విస్మితాస్సంగమంప్రేక్ష్యసమవేతామహర్షయః ॥ ౧ ॥ అంతర్హితాస్త్వృషిగణాస్సిద్ధాశ్చపరమర్షయః । తౌభ్రాతరౌమహాత్మానౌకా

తిష్ఠతీత్యాదిమహద్వచనంచోభయంశ్రుత్వాసమ్యక్సంపశ్యనమ్యక్పరిగృహాణమాంచస్పృశతథోదకమిత్యుక్తిః-క్షత్రియావిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థం ॥ ౨౪ ॥ నయాచఇతి ॥ నయాచేనయాచితవానస్మి నానుశాసామిఏవంకుర్వితినానుశిష్టవానిత్యర్థః - పరమధర్మజ్ఞంనానుజానామి - నాభిజానామీతిపాఠే - ఆర్యంవనవాసోద్యుక్తం - నజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - అవశ్యంపితృవచనంకర్తవ్యం-వనేవస్తవ్యంచేతి - యదిమన్యసేఅహమేవత్వత్ప్రతినిధిత్వేనవనేవత్స్యామి- త్వంమత్ప్రతినిధిత్వేనఅయోధ్యాంపాలయ-ఏవంచసత్యుభాభ్యాంపితృవచనంకృతంభవేదిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ విక్రీతమితి ॥ విక్రీతంద్రవ్యంగృహీత్వా - దత్తంవస్తు- ఆహితంఆధిరూపత్వేనన్యస్తం - క్రీతంద్రవ్యందత్వాగృహీతంవస్తు - ఉపధిఃప్రతినిధిః-మయావనవాసకరణశక్తిమతా - వనవాసేవనవాసవిషయే-నకార్యః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ జానామీతి ॥ అత్రఅస్మిన్ -భరతేభరతవిషయే-సర్వంకల్యాణంభవిష్యతీతిశేషః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ విక్రీతమాహితమిత్యాదినాపౌరజనమాశ్వాస్య - పునర్భరతంప్రత్యాహ - వృతఇతి ॥ తద్వచనంతస్యాఃకైకేయ్యాఃవచనంమయాకృతం-త్వమపిఅనేనమద్వచనకరణేన- పితరమనృతాన్మోచయేతిసంబంధః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం -ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ※

తమితి ॥ భ్రాతృభ్యాంసంగమంభ్రాతృభ్యామన్యోన్యంఅతిశయితసౌహార్దేనకృతంసంగమం- ప్రేక్ష్యవిస్మితాఅభూవన్నితిశేషః

యః॥ రాజర్షయశ్చైవేత్యత్రవ్యక్తీభవిష్యతి॥౨॥సధన్యఇతి॥ ధర్మవిక్రమాధర్మమార్గా-వయముభయోస్సంభాషాంశ్రుత్వాస్పృహయా మహే-పునఃపునః శ్రోతుంవాంఛామఇత్యర్థః-వయంయయోరుభయోస్సంభాషాంశ్రుత్వాస్పృహయామహే-తాదృశౌధర్మజ్ఞౌధర్మవిక్ర మౌద్వౌపుత్రౌయస్యసధన్యఇత్యన్వయః॥౩॥తతఇతి॥ సంగతాఃఐకకంఠ్యంప్రాప్తాః॥౪॥ కులఇతి॥ పితరంయద్యవేక్షసేపితరంసుఖావస్థితం యదిమన్యసఇత్యర్థః॥౫॥౬॥౭॥౮॥ త్రస్తగాత్రఇతి॥ సజ్జమానయాస్ఖలంత్యా- స్వమనోగతస్యసర్వథాఅసిద్ధత్వాచ్ఛిథిలగాత్రత్వంసజ్జ మానవాక్త్వంచ॥౯॥ రాజధర్మమితి॥ రాజధర్మంరాజ్యపరిపాలనధర్మం-కులధర్మానుసంతతింజ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యాను స్యూతిం॥౧౦॥౧౧॥జ్ఞాతయఇతి॥సుహృదఃశోభనహృదయాః-పర్జన్యంరవదబ్దం-ఇంద్రంవా-పర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రావిత్యమరః॥౧౨॥౧౩॥ ఏవంస్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యాసోపాయాంతరవైఫల్యదర్శనేనగత్యంతరాభావాత్ -భరతోరామమేవప్రపద్యతేఇత్యుక్తేవేతి॥౧౪॥ తమంకఇతి॥ స్వప్రపదనస్యామోఘత్వాత్తదానీంపూర్వకృతదేవసంఘశరణాగతిఫలప్రదానప్రవృత్త్యనుకూలపితృవచనపరిపాలనావరుద్ధావసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరంఫలంప్రదిత్సుస్తావద్విళంబసహనాయసాంత్వపూర్వమంకమారోపయతి - రామదివ్యదేహసంస్పర్శకృతపుష్ట్యతిశ యద్యోతనాయశ్యామమిత్యాదివిశేషణం - మత్తహంసస్వరత్వమాదరాతిశయంద్యోతయతి - స్వయమంకేకృత్వేత్యన్వయః - ॥౧౫॥ ఆగతేతి॥ స్వజాసహజా - వైనయికీ- వినయోగురుశిక్షాతతః ప్రాప్తా - ఇయముభయాకారాబుద్ధిఃత్వామాగతాత్వాంపూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ- అతోభృశముత్సహసేశక్నోషి॥౧౬॥ అమాత్యైరితి॥ అమాత్యైఃప్రధానసచివైః- మంత్రిభిఃఉపమంత్రిభిః॥౧౭॥ యా దేవర్షిసంఘైశ్చపునఃపునరుచ్యమానోప్యయంమన్నివర్తనేచ్ఛాంనత్యజేదితితదిచ్ఛాసవాసనాత్యాజయితవ్యేతిస్వప్రతిజ్ఞాదార్ఢ్యం

కుత్స్థౌప్రశశంసిరే॥౨॥సధన్యోయస్యపుత్రౌద్వౌధర్మజ్ఞౌధర్మవిక్రమౌ। శ్రుత్వావయంహిసంభా షాముభయోస్స్పృహయామహే॥౩॥తతస్త్వృషిగణాఃక్షిప్రందశగ్రీవవధైషిణః। భరతంరాజశా ర్దూలమిత్యూచుస్సంగతావచః॥౪॥ కులేజాతమహాప్రాజ్ఞమహావృత్తమహాయశః। గ్రాహ్యంరామ స్యవాక్యంతేపితరంయద్యవేక్షసే॥౫॥ సదానృణమిమంరామంవయమిచ్ఛామహేపితుః। అనృణత్వా చ్చకైకేయ్యాస్స్వర్గందశరథోగతః॥౬॥ఏతావదుక్త్వావచనంగంధర్వాస్సమహర్షయః। రాజర్ష యశ్చైవతదాసర్వేస్వాంస్వాంగతింగతాః॥౭॥హ్లాదితస్తేనవాక్యేనశుభేనశుభదర్శనః। రామస్సంహృ ష్టవదనస్తానృషీనభ్యపూజయత్॥౮॥త్రస్తగాత్రస్తుభరతస్సవాచాసజ్జమానయా। కృతాంజలిరిదంవా క్యంరాఘవంపునరబ్రవీత్॥౯॥రాజధర్మమనుప్రేక్ష్యకులధర్మానుసంతతిమ్। కర్తుమర్హసికాకుత్ స్థమమమాతుశ్చయాచనామ్॥౧౦॥ రక్షితుంసుమహద్రాజ్యమహమేకస్తునోత్సహే। పౌరజానపదాం శ్చాపిరక్తాన్ రంజయితుంతథా॥౧౧॥జ్ఞాతయశ్చహియోధాశ్చమిత్రాణిసుహృదశ్చనః। త్వామేవప్ర తికాంక్షంతేపర్జన్యమివకర్షకాః॥౧౨॥ఇదంరాజ్యంమహాప్రాజ్ఞస్థాపయప్రతిపద్యహి। శక్తిమాన సికాకుత్స్థలోకస్యపరిపాలనే॥౧౩॥ఇత్యుక్త్వాన్యపతద్భ్రాతుఃపాదయోర్భరతస్తదా। భృశంసం ప్రార్థయామాసరామమేవప్రియంవదః॥౧౪॥తమంకేభ్రాతరంకృత్వారామోవచనమబ్రవీత్। శ్యామంనళినపత్రాక్షంమత్తహంసస్వరస్స్వయమ్॥౧౫॥ఆగతాత్వామియంబుద్ధిస్స్వజావైనయికీచయా। భృశముత్సహసేతాతరక్షితుంపృథివీమపి॥౧౬॥అమాత్యైశ్చసుహృద్భిశ్చబుద్ధిమద్భిశ్చమంత్రిభిః। సర్వ కార్యాణిసమ్మంత్ర్యసుమహాంత్యపికారయ॥౧౭॥ లక్ష్మీశ్చంద్రాదపేయాద్వాహిమవాన్వాహిమం

షః॥౧॥అంతర్హితాఇతి॥అంతర్హితాఃపూర్వమేవాంతర్ధానంప్రాప్తాః - ఋషిగణాఃరాజర్షిగణాః - సిద్ధాఃదేవజాతివిశేషాః - పరమర్షయఃదేవర్షయః॥౨॥సధన్యఇతి॥ధర్మవిక్రమౌధర్మమార్గవర్తినావిత్యర్థః॥వయముభయోస్సంభాషాంశ్రుత్వాస్పృహయా మహే - పునఃపునః శ్రోతుంవాంఛామఇత్యర్థః॥౩॥ తతఇతి॥సంగతాఃఐక్యంప్రాప్తాః॥౪॥కులఇతి॥ పితరంయద్యవేక్షసేపితరం సుఖావస్థితంమన్యసఇత్యర్థః॥౫॥౬॥౭॥౮॥ త్రస్తగాత్రఇతి॥ సజ్జమానయాస్ఖలంత్యా॥౯॥రాజధర్మమితి॥ రాజధర్మంప్రజాపా లనరూపం - కులధర్మానుసంతతిం - జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుక్రమణం॥౧౦॥ రక్షితుమితి॥ రక్తాననురక్తాన్॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ ౧౪॥౧౫॥ఆగతేతి॥ స్వజాసహజా - వైనయికీవినయోగురుశిక్షా-తతః ప్రాప్తాఇయముభయాకారాబుద్ధిస్త్వామాగతా-త్వాంపూర్వమే వప్రాప్తవతీ - అతోభృశముత్సహసేనితరాంశక్నోషి॥౧౬॥ అమాత్యైరితి॥అమాత్యైఃప్రధానసచివైఃమంత్రిభిఃఉపమంత్రిభిః॥౧౭॥ లక్ష్మీరితి॥ పితుఃప్రతిజ్ఞాం - సత్యజేయమితిశేషః॥౧౮॥ కామాదితి॥ కామాత్త్వద్విషయస్నేహాత్ - లోభాత్త్వద్రాజ్యజేనరాజ్యకరణ

దర్శయతిలక్ష్మీరిత్యాదినా ॥ నప్రతిజ్ఞాం - అతీయామితిశేషః ॥ ౧౮ ॥ స్త్రియా కామకృతత్వాత్ త్యక్తుమియంప్రతిజ్ఞా హేతత్యాశంక్యా హ-కామాదిత్యాదినా ॥ కామాత్ విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ త్వద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ తేజసాఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనానివర్త్యప్రతిజ్ఞత్వముచ్యతే - ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమిత్యనేనక్రమేణరాజ్యేపూర్ణప్రతిష్ఠత్వంసర్వైరపిపూజ్యత్వంచద్యోత్యతే ॥ ౨౦ ॥ అథమధ్యస్థేనోభయోహితపరేణవసిష్ఠేననియుక్తోభరతః ప్రార్థయతేఅధిరోహేత్యాదినా - అతఏవ భరద్వాజంప్రతిభరతోవసిష్ఠోక్తిమనువదిష్యతి - ఏతేప్రయచ్ఛనంహృష్టఃపాదుకేహేమభూషితేఇతి ॥ ౨౧ ॥ అథరామస్స్వప్రతిజ్ఞాంభరతకృతప్రసత్తించనిర్వహన్ తథాకరోతిసఇతి ॥ ప్రాయచ్ఛత్ గృహాణేత్యన్వయః ॥ ౨౨ ॥ నఇత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ చతుర్దశేవర్షేసంపూర్ణేనతిఅహని - ఉత్తరవర్షాదిమదినేప్రవేక్ష్యామీత్యంతేఇతికరణం - ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేపీతాంబరాఖ్యానేఅయోధ్యాకాణ్డవ్యాఖ్యానేద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథభరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ స్త్రయోదశోత్తరశతతమే - తతఇత్యాది ॥ పాదుకేశిరసికృత్వా-శత్రుంజయమూర్ధ్నినిక్షిప్తేపాదుకేసాదరమాదాయస్వమూర్ధ్ని నిధాయేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ వసిష్ఠఇతి ॥ మంత్రపూజితాః - అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః ॥ ౨ ॥ మందాకినీమితి ॥ సీతారామయోర్జల క్రీడాదిభిఃరమ్యాంమందాకినీం - రామనివాసత్వేనమహాప్రభావంచిత్రకూటగిరించ - ప్రదక్షి

త్యజేత్ । అతీయాత్సాగరోవేలాంన ప్రతిజ్ఞామహంపితుః ॥ ౧౮ ॥ కామాద్వాతాతలోభాద్వామాత్రా తుభ్యమిదంకృతమ్ । నతన్మనసికర్తవ్యంవర్తితవ్యంచమాతృవత్ ॥ ౧౯ ॥ ఏవం బ్రువాణంభరతఃకౌసల్యాసుతమబ్రవీత్ । తేజసాదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమ్ ॥ ౨౦ ॥ అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే । ఏతేహిసర్వలోకస్య యోగక్షేమంవిధాస్యతః ॥ ౨౧ ॥ సోధిరుహ్యనరవ్యాఘ్రః పాదుకే హ్యవరుహ్యచ । ప్రాయచ్ఛత్సుమహాతేజాభరతాయమహాత్మనే ॥ ౨౨ ॥ సపాదుకేసంప్రణమ్యరామంవచనమబ్రవీత్ । చతుర్దశహివర్షాణిజటాచీరధరోహ్యహమ్ ॥ ❋ ॥ ఫలమూలాశనోవీరభవేయం రఘునందన । తవాగమనమాకాంక్షన్వసన్వైనగరాద్బహిః ॥ ❋ ॥ తవపాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప । చతుర్దశేహిసంపూర్ణేవర్షేహనిరఘూత్తమ ॥ ౨౫ ॥ నద్రక్ష్యామియదిత్వాంతుప్రవేక్ష్యామిహుతాశనమ్ ॥ ౨౬ ॥ తథేతిచప్రతిజ్ఞాయతంపరిష్వజ్యసాదరమ్ ॥ ❋ ॥ శత్రుఘ్నంచపరిష్వజ్య భరతంచేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ మాతరంరక్షకైకేయీంమారోషంకురుతాంప్రతి ॥ ❋ ॥ మయాచసీతయాచైవశప్తోసిరఘుసత్తమ । ఇత్యుక్త్వాశ్రుపరీతాక్షోభ్రాతరంవిససర్జహ ॥ ౨౮ ॥ సపాదుకేతేభరతః ప్రతాపవాన్స్వలంకృతేసంపరిపూజ్యధర్మవిత్ । ప్రదక్షిణంచైవచకారరాఘవంచకారతేచోత్తమనాగమూర్ధని ॥ ౨౯ ॥ అథానుపూర్వ్యాత్ప్రతినంద్యతంజనంగురూంశ్చమంత్రిప్రకృతీస్తథానుజౌ । వ్యసర్జయద్రాఘవవంశవర్ధనస్స్థిరస్స్వధర్మేహిమవానివాచలః ॥ ౩౦ ॥ తంమాతరోబాష్పగృహీతకంఠ్యోదుఃఖేననామంత్రయితుంహిశేకుః । సత్వేవమాతౄరభివాద్యసర్వారుదన్కుటీంస్వాంప్రవివేశరామః ॥ ౩౧ ॥ ❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శిరసికృత్వాతుపాదుకేభరతస్తదా । ఆరురోహరథంహృష్టశ్శత్రుఘ్నసమన్వితః ॥ ౧ ॥ వసిష్ఠోవామదేవశ్చజాబాలిశ్చదృఢవ్రతః । అగ్రతఃప్రయయుస్సర్వేమంత్రిణోమంత్రపూజితాః ॥ ౨ ॥ మం

లోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ తేజసాదిత్యసంకాశమిత్యనేనపరైరప్రధృష్యత్వం ॥ ❋ ॥ ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమిత్యనేనసర్వైరపిపూజ్యతయాదృశ్యమానత్వంవర్ధిష్ణుత్వంచద్యోత్యతే ॥ ౨౦ ॥ అధిరోహేతి ॥ అత్రరామంప్రతిభరతకృతపాదుకాప్రార్థనంప్రతీయతే - తత్ రామంప్రతివసిష్ఠనియోగానంతరమేవేత్యవగంతవ్యం - ఏతేప్రయచ్ఛనంహృష్టఃపాదుకేహేమభూషితేఇత్యుపరిభరద్వాజంప్రతిభరతేనఅనూద్యమానత్వాత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశహీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ జటాచీరధరఃఫలమూలాశనః - తవపాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రశ్చభవేయమితిసంబంధః - చతుర్దశేవర్షేసంపూర్ణేసతిపంచదశవర్షప్రాదుర్భావప్రథమదివసేత్వాం నద్రక్ష్యామియదిహుతాశనంప్రవేక్ష్యామి ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋

తతఇతి ॥ పాదుకేశిరసికృత్వా - శత్రుంజయనాగమూర్ధ్నినిక్షిప్తేపాదుకేసాదరమాదాయస్వమూర్ధ్నినిధాయేత్యర్థః ॥ ౧ ॥

ణం కుర్వాణాస్సంతః ప్రాఙ్ముఖా యయుః ॥ ౩ ॥ పశ్యన్నితి ॥ ద్రుతగతిం విహాయ నానాధాతూన్ దృగ్భ్యామపి జిఘ్రన్నివ పశ్యన్ తస్య చిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయౌ ॥ ౪ ॥ అదూరాదితి ॥ చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా అదూరాదివ భాసమానం ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ భరద్వాజస్య పాదావవందత ఇత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ అపిశబ్దః ప్రశ్నే - రామేణ కిం సమాగతం సంగతం భవతా - రామేణ కృత్యం భవత్ప్రయోజనం కిం కృతమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ గురుణా వసిష్ఠేన - పితురితి - చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్యమితి కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితామేవ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః పాలయిష్యామీత్యబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ హేమభూషితే ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యా సమర్పయితుమభినవతయా నిర్మాయ నగరాత్ భరతేనానీతే ఇతి గమ్యతే - యోగక్షేమకరే అపూర్వవస్తులాభో యోగః - లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - ఏతే పాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నైతదితి ॥ ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః - నిమ్నే తటాకాదౌ - సృష్టం ధృతం ॥ ౧౬ ॥ ప్రజామనుప్రజాయసే - తదు తే మర్త్యామృతమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా సత్పుత్రలాభాన్మృతోపి దశరథః అమృత ఇత్యాహ అమృత ఇతి ॥ ౧౭ ॥ తమితి ॥ ఆమంత్రయితుమారేభే - వినయేనామంత్రణోద్యుక్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తదనుజ్ఞానంతరం - అత్ర పునః పునరిత్యనేన ఏకం ప్రదక్షిణం న కార్యమిత్యుక్తం - ప్రదక్షిణవిశేషణేన ప్రణామస్తు సకృదేవేత్యుక్తం భవతీత్యాచార్యాః - కేచిత్తు - ఏకహస్తప్రణామైకప్రదక్షిణయోరివ ఏకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్ పునః పునరితి విశేషణస్యోత్రార్థికేనాపూర్వశ్లోకోక్తాభివాదనబలలబ్ధేనా ప్రణామేనాప్యన్వయే న కోపి విరోధ ఇత్యాహుః - అయోధ్యాముద్దిశ్య యయావిత్యన్వయః ॥ ౧౯ ॥ భరతస్యైవ సేనాయాశ్చిత్రకూటాన్నివృత్తిమాహ యానైరితి ॥ ౨౦ ॥ భరతమనునృత్య సేనానయానప్రకారమాహ తత ఇతి ॥ యమునాం తీర్త్వా గ

దాకినీం నదీం రమ్యాం ప్రాఙ్ముఖాస్తే యయుస్తదా । ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణాశ్చిత్రకూటం మహాగిరిమ్ ॥ ౩ ॥
పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధాని చ । ప్రయయౌ తస్య పార్శ్వేన ససైన్యో భరతస్తదా ॥ ౪ ॥
అదూరాచ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరతస్తదా । ఆశ్రమం యత్ర స మునిర్భరద్వాజః కృతాలయః ॥ ౫ ॥
స తమాశ్రమమాగమ్య భరద్వాజస్య బుద్ధిమాన్ । అవతీర్య రథాత్పాదౌ వవందే భరతస్తదా ॥ ౬ ॥
తతో హృష్టో భరద్వాజో భరతం వాక్యమబ్రవీత్ । అపి కృత్యం కృతం తాత రామేణ చ సమాగతమ్ ॥ ౭ ॥
ఏవముక్తస్తు తతో భరద్వాజేన ధీమతా । ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో భ్రాతృవత్సలః ॥ ౮ ॥
స యాచ్యమానో గురుణా మయా చ దృఢవిక్రమః । రాఘవః పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ※ ॥
పితుః ప్రతిజ్ఞాం తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వతః । చతుర్దశ హి వర్షాణి యా ప్రతిజ్ఞా పితుర్మమ ॥ ౧౦ ॥
ఏవముక్తో మహాప్రాజ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ । వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహత్ ॥ ※ ॥
ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే । అయోధ్యాయాం మహాప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ ॥ ౧౨ ॥
ఏవముక్తో వసిష్ఠేన రాఘవః ప్రాఙ్ముఖః స్థితః । పాదుకే అధిరుహ్యైతే మమ రాజ్యాయ వై దదౌ ॥ ౧౩ ॥
నివృత్తోహమనుజ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్మనా । అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే శుభే ॥ ౧౪ ॥
ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః । భరద్వాజశ్శుభతరం మునిర్వాక్యమువాచ తమ్ ॥ ౧౫ ॥
నైతచ్చిత్రం నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవతాం వర । యదార్యం త్వయి తిష్ఠేత్తు నిమ్నే సృష్టమివోదకమ్ ॥ ౧౬ ॥
అమృతస్స మహాబాహుః పితా దశరథస్తవ । యస్య త్వమీదృశః పుత్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః ॥ ౧౭ ॥
తమృషిం తు మహాత్మానముక్తవాక్యం కృతాంజలిః । ఆమంత్రయితుమారేభే చరణావుపగృహ్య చ ॥ ౧౮ ॥
తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా భరద్వాజం పునః పునః । భరతస్తు యయౌ శ్రీమానయోధ్యాం సహ మంత్రిభిః ॥ ౧౯ ॥
యానైశ్చ శకటైశ్చైవ హయైర్నాగైశ్చ సా చమూః । పునర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యానుయాయినీ ॥ ౨౦ ॥
తతస్తే యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వోర్మిమాలినీమ్ । దదృశుస్తాం పునస్సర్వే గంగాం శుభజలాం నదీమ్ ॥ ౨౧ ॥

వసిష్ఠ ఇతి ॥ మాత్రః పూజితాః అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యేన పూజితాః ॥ ౨ ॥ మందాకినీమితి ॥ మందాకినీముద్దిశ్య ॥ ౩ ॥ పశ్యన్నితి ॥ తస్య చిత్రకూటస్య ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ గురుణా వసిష్ఠేన ॥ ※ ॥ పితురితి ॥ మమ చతుర్దశవర్షాణి పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితి శేషః - మయా చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్యమితి - కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వత ఇతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ※ ॥ ఏతే ఇతి ॥ అప్రాప్తస్య ప్రాప్తిర్యోగః ప్రాప్తస్య పరిపాలనం క్షేమః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నైతదితి ॥ ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ భరద్వాజాశ్రమాగమనాత్పూర్వమేవ భరతస్య సేనాయాశ్చ ఆగమనప్రకారమాహ ॥ తత ఇతి ॥

చ్ఛంత స్తేన శ్వేతం గంగాం దదృశురితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సారథ ఇతి ॥ నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋

పూర్వసర్గాంతిమశ్లోకోక్తం విస్తరేణ దర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే - స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణేత్యాది ॥ ఉపయాత్ సమీపమాగచ్ఛత్ ❋ బిడాలేతి ॥ కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం ❋ రాహుశత్రోరితి ॥ రాహుశత్రోశ్చంద్రస్య ॥ విధూమామితి ॥ హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషా అభ్యుక్షితాం - శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితజ్వాలాం ॥ త్యక్తామితి ॥ యజ్ఞాయుధైః స్రుక్స్రువాదిభిః - సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే ॥ గోష్ఠమధ్య ఇతి ॥ ఆచరంతీం భక్షయంతీం - ప్రభాకరాద్యైరితి - ప్రభాకరాద్యైః పద్మరాగాద్యైః - పుష్పనద్ధామితి ॥ వసంతాంతే గ్రీష్మే - మత్తదావాగ్నివిప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినాశోషద్దగ్ధాం ॥ సంమూఢనిగమామితి ॥ సంమూఢనిగమాం జనసంచారరహితమార్గాం - నిగమోనిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ । సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ ॥ క్షీణపానోత్తమైరితి ॥ క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః - శరావైః చషకాకారైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే ॥ వృక్ణభూమితలామితి ॥ వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః ॥ విపులామితి ॥ వితతాం అటనీద్వయవ్యాప్తాం - ఆరోపితామితి యావత్

తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహ బాంధవః । శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః ॥ ౨౨ ॥ శృంగిబేరపురాద్భూయ స్త్వయోధ్యాం సందదర్శ హ । ౨౨ ॥ అయోధ్యాం చ తతో దృష్ట్వా పిత్రా భ్రాత్రా వివర్జితామ్ ॥ ❋ ॥ భరతో దుఃఖసంతప్తః సారథిం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాయోధ్యా న ప్రకాశతే ॥ ❋ ॥ నిరాకారా నిరానందా దీనా ప్రతిహతస్వరా ॥ ౨౪ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనోపయాన్ప్రభుః । అయోధ్యాం భరతః క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ❋ ॥ బిడాలోలూకచరితామాలీననరవారణామ్ । తిమిరాభ్యాహతాం కాలీమప్రకాశాం నిశామివ ॥ ❋ ॥ రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభామ్ । గ్రహేణాభ్యుత్థితేనైకాం రోహిణీమివ పీడితామ్ ॥ ❋ ॥ అల్పోష్ణక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్మోత్తప్తవిహంగమామ్ । లీనమీనఝషగ్రాహాం కృశాం గిరినదీమివ ॥ ❋ ॥ విధూమామివ హేమాభామధ్వరాగ్నేః సముత్థితామ్ । హవిరభ్యుక్షితాం పశ్చాచ్ఛిఖాం విప్రలయం గతామ్ ॥ ❋ ॥ విధ్వస్తకవచాం రుగ్ణగజవాజిరథధ్వజామ్ । హతప్రవీరామాపన్నాం చమూమివ మహాహవే ॥ ❋ ॥ సఫేనాం సస్వనాం భూత్వా సాగరస్య సముత్థితామ్ । ప్రశాంతమారుతోద్ధూతాం జలోర్మిమివ నిస్స్వనామ్ ॥ ❋ ॥ త్యక్తాం యజ్ఞాయుధైస్సర్వైరభిరూపైశ్చ యాజకైః । సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవామివ ॥ ❋ ॥ గోష్ఠమధ్యే స్థితామార్తామాచరంతీం తృణం నవమ్ । గోవృషేణ పరిత్యక్తాం గవాం పత్నీమివోత్సుకామ్ ॥ ❋ ॥ ప్రభాకరాద్యైస్సుస్నిగ్ధైః ప్రజ్వలద్భిరివోత్తమైః । వియుక్తాం మణిభిర్జాత్యైర్నవాం ముక్తావలీమివ ॥ ❋ ॥ సహసా చలితాం స్థానాన్మహీం పుణ్యక్షయాద్గతామ్ । సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివ దివశ్చ్యుతామ్ ॥ ❋ ॥ పుష్పనద్ధాం వసంతాంతే మత్తభ్రమరనాదితామ్ । ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం క్లాంతాం వనలతామివ ॥ ❋ ॥ సంమూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవిపణాపణామ్ । ప్రచ్ఛన్నశశినక్షత్రాం ద్యామివాంబుధరైర్వృతామ్ ॥ ❋ ॥ క్షీణపానోత్తమైర్భిన్నైశ్శరావైరభిసంవృతామ్ । హత

ఘమునాం తీర్త్వా గచ్ఛంతః తే సశ్వేతతో గంగాం దదృశురితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ శృంగిబేరపురాదితి ॥ శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్యేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ సారథ ఇతి ॥ విధ్వస్తా రామవియోగజదుఃఖేన పీడితేత్యర్థః - నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స్నిగ్ధేతి ॥ ఉపయాన్ సమీపం గచ్ఛన్ ॥ ❋ ॥ బిడాలేతి ॥ కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం ॥ ❋ ॥ రాహుశత్రోః చంద్రస్య ॥ ❋ ॥ విధూమామితి ॥ హవిరభ్యుక్షితాం - దధ్యాదిహవిషాభ్యుక్షితాం - శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితశిఖాం ॥ ❋ ॥ త్యక్తామితి ॥ యజ్ఞాయుధైః స్రుక్స్రువాదిభిః - సుత్యాకాలే యాగసమాప్తిదివసే ॥ ❋ ॥ గోష్ఠేతి ॥ అచరంతీం అభక్షయంతీం - గవాం పత్నిం గవాం పంక్తిమివేత్యర్థః ॥ ❋ ॥ ప్రభాకరేతి ॥ ప్రభాకరః పద్మరాగః ఆద్యో యేషాం తైః - మణిభిః నాయకమణిభిః ॥ ❋ ॥ పుష్పేతి ॥ వసంతాంతే వసంతమధ్యే - పుష్పనద్ధాం పుష్పోపేతాం - ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం ॥ ❋ ॥ సమ్మూఢేతి ॥ సమ్మూఢనిగమాం సమ్మూఢః జనరహితః నిగమః పంథా యస్యాస్తాం - నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ । సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ ॥ ❋ ॥ క్షీణేతి ॥

యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం - తరస్వినాం వీరాణాం - బాణైః విసిష్కృత్తాం - ఛిన్నామితి యావత్ - ఆయుధాత్ ధనుషః ॥ సహసేతి ॥ యుద్ధాం యుద్ధేన అహవసమర్థేన - నిష్ప్రత్యక్షాం డాం అవరోపితాశ్వభూషాం ఉత్సృష్టాం నాహసానహర్హాం - కిశోరీం బాలబడబాం ॥ ప్రావృషీతి ॥ ప్రగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం - భాస్కరస్య ప్రభామివస్థితాం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ కిన్నిన్వితి ॥ కిన్నుఖలు - అహో కష్టం జాతమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ వారుణీమదగంధ ఇతి ॥ వారుణీమదగంధః - వారుణ్యాః మదోత్పాదకో గంధ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ సాసారావేగవద్వృష్టిసహితా - ఆసారస్య వృష్టేః ప్రసరణవేగవద్వృష్టాసహృద్భలక్షితేవ జయంతీ ॥ అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ ॥ ౨౭ ॥ కదాన్వితి ॥ మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుద ఇవ చ అయోధ్యాయాం కదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైరితి ॥ ఉన్నతగామిభిః - సగర్వగమనైరిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం బహువిధం జల్పన్నితి పాఠః ॥ ౩౦ ॥ తదేతి ॥ సురైరుత్సృష్టమభాస్కరం దినమివ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - వివిక్తం విజనం - వివిక్తౌ పూతవిజనావిత్యమరః ॥ పురా కిల దేవాసురయుద్ధే అసురైర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః - తదా సంకియాన్ కాలో దివా రాత్రవిభాగరహితోఽభూత్ - తతః పరం బ్రహ్మనియోగాదత్రిస్స్వతేజసా నక్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చకారేతి పౌ

శౌండామివాకాశే పానభూమిమసంస్కృతామ్ । ❁ ॥ వృక్ణభూమితలాం నిమ్నాం వృక్ణపాత్రైస్సమావృతామ్ । ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం నిపతితామివ ॥ ❁ ॥ విపులాం వితతాం చైవ యుక్తపాశాం తరస్వినామ్ । భూమౌ బాణైర్వినిష్కృత్తాం పతితాం జ్యామివాయుధాత్ ॥ ❁ ॥ సహసా యుద్ధశౌండేన హయారోహేణ వాహితామ్ । నిక్షిప్తభాండాముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలామ్ ॥ ❁ ॥ శుష్కతోయాం మహామత్స్యైః కూర్మైశ్చ బహుభిర్వృతామ్ । ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం వాపీమివ హృతోత్పలామ్ ॥ ❁ ॥ పురుషస్యాప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనామ్ । సంతప్తామివ శోకేన గాత్రయష్టిమభూషణామ్ ॥ ❁ ॥ ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యాభ్రమండలమ్ । ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతైర్భాస్కరస్య ప్రభామివ ॥ ౨౦ ॥ భరతస్తు రథస్థస్సన్ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః । వాహయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ కిన్ను ఖల్వద్య గంభీరో మూర్ఛితో న నిశమ్యతే । యథాపురమయోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః ॥ ౨౨ ॥ వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ మూర్ఛితః । ధూపితాగరుగంధశ్చ న ప్రవాతి సమంతతః ॥ ౨౩ ॥ యానప్రవరఘోషశ్చ స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్స్వనః । ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహాంశ్చ రథనిస్స్వనః ॥ ❁ ॥ నేదానీం శ్రూయతే పుర్యామస్యాం రామే వివాసితే ॥ ౨౪ ॥ చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్హాశ్చ నవస్రజః ॥ ❁ ॥ గతే హి రామే తరుణాస్సంతప్తా నోపభుంజతే ॥ ౨౫ ॥ బహిర్యాత్రాం న గచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః ॥ ❁ ॥ నోత్సవాస్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే పురే ॥ ౨౬ ॥ సహ నూనం మమ భ్రాత్రా పురస్యాస్య ద్యుతిర్గతా ॥ ❁ ॥ నహి రాజత్యయోధ్యేయం సాసారేవార్జునీ క్షపా ॥ ౨౭ ॥ కదా ను ఖలు మే భ్రాతా మహోత్సవ ఇవాగతః ॥ ❁ ॥ జనయిష్యత్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్మ ఇవాంబుదః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైశ్చారువేషైశ్చ నరైరున్నతగామిభిః ॥ ❁ ॥ సంపతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః ॥ ౨౯ ॥ ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః ॥ ❁ ॥ తేన హీనాం నరేంద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ ॥ ౩౦ ॥ తదా తదంతఃపురముజ్ఝితప్రభం సురైరివోత్సృష్టమభాస్కరం దినమ్ । నిరీక్ష్య సర్వం తు

నపానోత్తమైః క్షీణమద్యోత్తమైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే । శరావైశ్చషకాకారైః వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం వృక్ణపాత్రైః ॥ ❁ ॥ విపులామితి ॥ వితతాం ధనుషి సమారోపితాం - యుక్తపాశాం బద్ధరజ్జుం కోటిద్వయబంధనార్థం జ్యాయా ఆద్యంతయోః ద్వౌ పాశౌ స్తః - తరస్వినాం వీరాణాం బాణైర్వినిష్కృత్తాం ఛిన్నాం ఆయుధాత్ ధనుషః ॥ ❁ ॥ సహసేతి ॥ యుద్ధశౌండేన - నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - కిశోరీం బాలాశ్వాం ॥ ప్రవిగాఢాయాం నిబిడాయాం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౦ ॥ వారుణీమదగంధః వారుణ్యా మదోత్కటః గంధ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ సాసారావేగవద్వృష్టిసహితా - అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ ॥ ౨౭ ॥ కదాన్వితి ॥ మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుద ఇవ చ - అయోధ్యాయాం కదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైరితి ॥ ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనైరిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ తదేతి ॥ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - సురైరివోత్సృష్టమభాస్కరం దినమిత్యత్రైవం శ్రూయతే - పురా కిల దేవాసురయుద్ధే అసురైర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః తదా సంకియాన్ కాలో దివా రాత్రవిభాగరహితోఽభూత్ - తతః పరం బ్రహ్మ

రాణికీ గాథా - అగ్నిస్సర్వతేజసేతి పాఠాంతరం ॥ ౩౧౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

అథ భరతస్య నందిగ్రామే స్థిత్వా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాదినా ॥ ౧ ॥ నందిగ్రామమితి ॥ రాఘవం వినా దుఃఖం రాఘవం వినా ప్రాప్తం దుఃఖం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సుభృశమితి ॥ సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతి పాఠః - సదృశమితి పాఠే కులస్య సదృశమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ నిత్యమితి ॥ నానుమన్యేత - వచనమితి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ప్రహృష్టవదన ఇతి ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ అగ్రతో గురవస్తత్ర - నందిగ్రామో యతోఽభవదితి పాఠః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే ఇత్యతః పరం తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః । అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూనిదముమువాచ హేతి శ్లోకః ॥ ౧౩ ॥ మాతృవరవ్యాజేనాపి త్రాత దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనాపవాదో మా భూదితి ధియా వదతి ఏతదిత్యాదినా ॥ సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేనా న్యాసతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి యోగక్షేమవహే చేతి ॥ ౧౪ ॥ భరత ఇతి ॥ సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తే పాదుకే ॥ ౧౫ ॥ ఛత్రమితి ॥ ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనాముపలక్షణం - అత ఏవ ధారయతేతి బహువచనం - ఆర్యపాదాభేదభావనయా పాదుకయోరిమావితి పుల్లింగనిర్దేశః - పాదుకాభ్యామితి పాఠే తౌ తృతీయా ॥ ౧౬ ॥ భ్రాత్రేతి ॥ అయం సన్న్యాసః పాదుకారూప

వివిక్తమాత్మవాన్ ముమోచ బాష్పం భరతస్సుదుఃఖితః ॥ ౩౧౫ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః

తతో నిక్షిప్య మాతౄస్స అయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః । భరతశ్శోకసంతప్తో గురూనిదమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
నందిగ్రామం గమిష్యామి సర్వానామంత్రయేఽద్య వః । తత్ర దుఃఖమిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా ॥ ౨ ॥
గతశ్చాహో దివం రాజా వనస్థశ్చ గురుర్మమ । రామం ప్రతీక్షే రాజ్యాయ స హి రాజా మహాయశాః ॥ ౩ ॥
ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః । అబ్రువన్మంత్రిణస్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః ॥ ౪ ॥
సుభృశం శ్లాఘనీయం చ యదుక్తం భరత త్వయా । వచనం భ్రాతృవాత్సల్యాదనురూపం తవైవ తత్ ॥ ౫ ॥
నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే । ఆర్యమార్గం ప్రపన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్ ॥ ౬ ॥
మంత్రిణాం వచనం శ్రుత్వా యథాభిలషితం ప్రియమ్ । అబ్రవీత్సారథిం వాక్యం రథో మే యుజ్యతామితి ॥
౭ ॥ ప్రహృష్టవదనస్సర్వా మాతౄస్సమభివాద్య సః । ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ॥ ౮ ॥
ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్నభరతావుభౌ । యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మంత్రిపురోహితైః ॥ ౯ ॥
అగ్రతో గురవస్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః । ప్రయయుః ప్రాఙ్ముఖాస్సర్వే నందిగ్రామో యతోఽభవత్
౧౦ ॥ బలం చ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులమ్ । ప్రయయౌ భరతే యాతే సర్వే చ పురవాసినః ॥ ౧౧ ॥
రథస్థస్స హి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః । నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే ॥
౧౨ ॥ తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః । అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూనిదమువాచ హ ॥ ౧౩ ॥
ఏతద్రాజ్యం మమ భ్రాత్రా దత్తం సన్న్యాసవత్స్వయమ్ । యోగక్షేమవహే చేమే పాదుకే హేమభూషితే ॥ ౧౪ ॥ భరతశ్శిరసా కృత్వా సన్న్యాసం పాదుకే తతః । అబ్రవీద్దుఃఖసంతప్తస్సర్వం ప్రకృతిమండలమ్ ॥
౧౫ ॥ ఛత్రం ధారయత క్షిప్రమార్యపాదావిమౌ మతౌ । ఆభ్యాం రాజ్యే స్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురోర్మమ ॥ ౧౬ ॥ భ్రాత్రా హి మయి సన్న్యాసో నిక్షిప్తస్సౌహృదాదయమ్ । తమిమం పాలయిష్యామి రాఘ

నియోగాద త్రిఃసప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చ కారేతి పౌరాణికీ కథా ॥ ౩౧౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

౧ ॥ నందిగ్రామమితి ॥ రాఘవం వినా దుఃఖం - రాఘవవినా ప్రాప్తదుఃఖం రాఘవవిశ్లేషజనితప్రాప్తం దుఃఖమితి యావత్ - సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతి పాఠః - సదృశం శ్లాఘనీయమితి పాఠే కులస్య సదృశమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ నిత్యమితి - ఆర్యం శ్రేష్ఠం నానుమన్యేత తవ వచనమితి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ మాతృవ్యాజేనాపి త్రాత దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనాపవాదో మా భూదిత్యాహ ॥ ఏతదితి ॥ సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేన ఆనృణ్యతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవత్ దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాది స్వాతంత్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి । యోగక్షేమవహే ఇతి ॥ ౧౪ ॥ భరత ఇతి ॥ సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తపాదుకే ॥ ౧౫ ॥ ఛత్రమితి ॥ ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనాముపలక్షణం - మమ గురోరాభ్యాం పాదుకాభ్యాం రాజ్యే ధర్మః స్థిత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥

త్రతినిధిః - పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి ||౧౭||౧౮|| తతఇతి|| రాఘవేణ సమాగతస్సంగతః గురవే రాజ్యం నివేద్య రామాయ రాజ్యం ప్రత్యర్ప్య తతః గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః ||౧౯|| రాఘవాయేతి || ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయీనిమిత్తమయశ ఉచ్యతే ||౨౦|| అభిషిక్తఇతి || ప్రహృష్టముదితే - ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః - ముదితః సంజాతమానసహర్షః ||౨౧||౨౨||౨౩|| రామాగమనమాకాంక్షన్నిత్యాది|| పాదుకాభ్యాం - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస ||౨౫|| తతస్త్వితి|| ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః ||౨౬|| తదేతి|| తదా పాదుకాం పురస్కృత్య రాజ్యపాలనసమయే ఉపాయనం ఉపహారః - ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారఇత్యమరః ||౨౭|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమనం షోడశోత్తరశతతమే - ప్రతిప్రయాతఇత్యాది - సోద్వేగం సభయం - ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం - లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభిరితి శేషః ||౧|| యఇతి || పురస్తాత్ పూర్వం - చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యే నిరతాః తానుత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః ||౨|| నయనైరితి || రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య - మిథః రహస్యే - మిథో న్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ ||౩|| తేషామితి|| ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః ||౪|| నకచ్చిదితి || హే భగవన్ మయి పూర్వ

వాగమనం ప్రతి||౧౭|| శీఘ్రం సంయోజయిత్వా తు రాఘవస్య పునస్స్వయమ్ । చరణౌ తౌ తు రామస్య ద్రష్టాస్మి సహపాదుకౌ||౧౮|| తతో నిక్షిప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః । నివేద్య గురవే రాజ్యం భజిష్యే గురువృత్తితామ్||౧౯|| రాఘవాయ చ సన్న్యాసం దత్త్వేమే వరపాదుకే । రాజ్యం చేదమయోధ్యాం చ ధూతపాపో భవామి చ||౨౦||అభిషిక్తే తు కాకుత్స్థే ప్రహృష్టముదితే జనే । ప్రీతిర్మమ యశశ్చైవ భవేద్రాజ్యాచ్చతుర్గుణమ్|| ౨౧ || ఏవం తు విలపన్ దీనో భరతస్స మహాయశాః । నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం దుఃఖితో మంత్రిభిస్సహ|| ౨౨|| స వల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః । నందిగ్రామేఽవసద్వీరస్ససైన్యో భరతస్తదా|| ౨౩ || రామాగమనమాకాంక్షన్ భరతో భ్రాతృవత్సలః । భ్రాతుర్వచనకారీ చ ప్రతిజ్ఞాపారగస్తథా|| ❁|| పాదుకే త్వభిషిచ్యాథ నందిగ్రామేఽవసత్తదా । భరతశ్శాసనం సర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్|| ౨౫|| తతస్తు భరతశ్శ్రీమానభిషిచ్యార్యపాదుకే|| ❁ || తదధీనస్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా || ౨౬|| తదా హి యత్కార్యముపైతి కించిదుపాయనం చోపహృతం మహార్హమ్ । స పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చాద్భరతో యథావత్ || ౨౭ || ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁

ప్రతిప్రయాతే భరతే వసన్రామస్తపోవనే । లక్షయామాస సోద్వేగమథౌత్సుక్యం తపస్వినామ్ ||౧ || యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తాత్తాపసాశ్రమే । రామమాశ్రిత్య నిరతాస్తానలక్షయదుత్సుకాన్ ||౨ నయనైర్భ్రుకుటీభిశ్చ రామముద్దిశ్య శంకితాః । అన్యోన్యముపజల్పంతశ్శనైశ్చక్రుర్మిథః కథాః|| ౩ || తేషామౌత్సుక్యమాలక్ష్య రామస్త్వాత్మని శంకితః । కృతాంజలిరువాచేదమృషిం కులపతిం తతః||౪ ||నకచ్చి

త్ర్రేతి || అయం సన్న్యాసః పాదుకా ప్రతినిధిః - తం పాదుకాప్రతినిధిం పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి ||౧౭||౧౮ ||తతఇతి|| రాఘవేణ సమాగతస్సంగతః - గురవే రామాయ రాజ్యం నివేద్య ప్రత్యర్ప్య - గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః ||౧౯ ||రాఘవాయేతి || సన్న్యాసం వరపాదుకే రామప్రతినిధిరూపశ్రేష్ఠపాదుకే - రాజ్యమయోధ్యాం చ దత్త్వా - ధూతపాపో భవామీతి సంబంధః || ౨౦ || అభిషిక్తఇతి || హృష్టే పులకితగాత్రే ముదితే సంజాతమానసహర్షే || భరతఇతి|| సర్వం శాసనం సర్వం కృత్యమిత్యర్థః - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస || ౨౧||౨౨||౨౩||౨౪|| ౨౫ || తతఇతి || ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః || ౨౬|| యథాహీతి || యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం యదుపాయనం వస్త్రపుష్పఫలాదికం పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య - పశ్చాద్యథావచ్చకార సర్వం కృత్యమితి శేషః ||౨౭ ||❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

❁❁❁ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❁❁❁

ప్రతియాతఇతి || సోద్వేగం సభయమౌత్సుక్యం - ఆశ్రమాంతరగమనౌత్సుక్యం లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభిరితి శేషః || ౧|| యఇతి|| పురస్తాత్పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యే నిరతాః - తానుత్సుకాన్ గమనోత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః || ౨ || నయనైరితి || రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య మిథః రహస్యే || ౩ || తేషామితి || ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః || ౪ || నకచ్చిదితి || హే భగవన్ మయి పూర్వవృత్తం న దృశ్యతే కచ్చిత్ - వికృతం దృశ్యతే కచ్చిత్ - యేన వికృతేన వికారేణ తపస్వినః విక్రియంతే - ఇ

వృత్తం వికృతం న దృశ్యతే కచ్చిత్ - యేన తపస్వినో విక్రియంతే - ఇదం కించిత్ - కిమిదమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ప్రమాదాదితి ॥ ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్య - ఆత్మనో నానురూపమివ కించిచ్చరితం ఋషిభిర్దృష్టం న కచ్చిదిత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ తపసా చ జరాం గతః - సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ కుతఇతి ॥ కల్యాణసత్త్వాయాః - సత్త్వం స్త్రీ జంతుషు క్లీబో వ్యవసాయే పరాక్రమే - ఆత్మభావే పిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్త్వా స్వభావయోరితి వైజయంతీ ॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమితి ॥ త్వన్నిమిత్తం త్వత్తో హేతోః - రక్షోభ్యస్సమాగతం ఇదం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం తాపసాన్ ప్రతివర్తతే - తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ సంవిగ్నాః తాపసాః మిథః రహసి కథాః రక్షోవిషయిణీః తదుపద్రవవిషయిణీశ్చ కథయంతి ॥ ౧౦ ॥ తాపివాహ రావణావరజ ఇత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - ఉత్పాట్య ఉత్థాయ నిష్ఠాస్యేతియావత్ - జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ - యద్వా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతి హలాయుధః ॥ ౧౨ ॥ త్వమితి ॥ విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతీతి ॥ బీభత్సైః జుగుప్సితైః - క్రూరైః - భీషణకైః భయంకరైః నానారూపైః అనేకప్రకారైః - విరూపైః లోకవిలక్షణసంస్థానైః వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః - రూపైశ్శరీరైః దర్శయంతి - భయమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరితి ॥ అప్రశస్తైః అశుభైః - అశుచిభిః అశుచిద్రవ్యైః - సంప్రయోజ్య ॥ ౧౫ ॥ తేషు తేష్వితి ॥ అబుద్ధం అవిదితం యథా భవతి తథా - అవలీయ నిలీయ - రమంతే విహరంతి - అల్పచేతసః తుచ్ఛబుద్ధయః ॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతీతి ॥ హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే ॥ ౧౭ ॥ తైరితి ॥ ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ పురా దర్శయంతి దర్శయిష్యంతి - యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఖర

వృద్ధస్తపసా చ జరాం గతః। వేపమాన ఇవోవాచ రామం భూతదయాపరమ్ ॥ ౮ ॥ కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిరతేస్తథా। చలనం తాత వైదేహ్యాస్తపస్విషు విశేషతః ॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమిదం తావత్తాపసాన్ ప్రతివర్తతే। రక్షోభ్యస్తేన సంవిగ్నాః కథయంతి మిథః కథాః ॥ ౧౦ ॥ రావణావరజః కశ్చిత్ఖరో నామేహ రాక్షసః। ఉత్పాట్య తాపసాన్ సర్వాన్ జనస్థాననికేతనాన్ ॥ ౧౧ ॥ ధృష్టశ్చ జితకాశీ చ నృశంసః పురుషాదకః। అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాం చ తాత న మృష్యతే ॥ ౧౨ ॥ త్వం యదా ప్రభృతి హ్యస్మిన్నాశ్రమే తాత వర్తసే। తదా ప్రభృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసాన్ ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతి హి బీభత్సైః క్రూరైర్భీషణకైరపి। నానారూపైర్విరూపైశ్చ రూపైర్వికృతదర్శనైః ॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరశుచిభిస్సంప్రయోజ్య చ తాపసాన్। ప్రతిఘ్నంత్యపరాన్ క్షిప్రమనార్యాః పురతః స్థితాః ॥ ౧౫ ॥ తేషు తేష్వాశ్రమస్థానేష్వబుద్ధమవలీయ చ। రమంతే తాపసాంస్తత్ర నాశయంతోల్పచేతసః ॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండానగ్నీన్ సించంతి వారిణా। కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే ॥ ౧౭ ॥ తైర్దురాత్మభిరావిష్టానాశ్రమాన్ ప్రజిహాసవః। గమనాయాన్యదేశస్య చోదయంత్యృషయోద్య మామ్ ॥ ౧౮ ॥ తత్పురా రామ శారీరాముపహింసాం తపస్విషు। దర్శయంతి హి దుష్టాస్తే త్యక్ష్యామ ఇమమాశ్రమమ్ ॥ ౧౯ ॥ బహుమూలఫలం చిత్రమవిదూరాదితో వనమ్। పురాణాశ్రమమేవాహం శ్రయిష్యే సగణః పునః ॥ ౨౦ ॥ ఖ

దం కించిత్ కిమిదమితి యోజనా ॥ ౫ ॥ ప్రమాదాదితి ॥ ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మే అపరజస్య లక్ష్మణస్య ఆత్మనో నానురూపమిహ చరితం దృష్టం కచ్చిదితి యోజనా ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కుతఇతి ॥ కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః ॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమితి ॥ త్వన్నిమిత్తం త్వత్తో హేతోః రక్షోభ్య ఇదం రక్షోభ్యస్సమాగతం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం ॥ ౧౦ ॥ రావణావరజ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ జితకాశీ జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి తథా - యద్వా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతి హలాయుధః - ఖరః తాపసానుత్పాట్య తాపసాన్ నిష్ఠాస్య త్వాం చ న మృష్యతే - అత్ర తవావస్థానం న సహత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ త్వమితి ॥ విప్రకుర్వంతి - అపకుర్వంతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతీతి ॥ బీభత్సైః జుగుప్సితైః భీషణకైః రూపైః దర్శయంతి భయమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరితి ॥ అశుభిరశుచిద్రవ్యైః సంప్రయోజ్య సంయోజ్య అపరాన్ ప్రతిఘ్నంతి ॥ ౧౫ ॥ తేష్వితి ॥ అబుద్ధం అవిదితం యథా తథా - అవలీయ రమంతే విహరంతి ॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతీతి - హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే సతి ॥ ౧౭ ॥ తైరితి ॥ ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ శారీరాం శరీరసంబంధినీం దర్శయంతి దర్శయిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఖరఇతి ॥ అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ సక

ఇతి॥ అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే॥ ౨౧॥ సకళత్రస్యేతి॥ సందేహః సందేహజనకః - యత్తస్య సన్నద్ధస్య దుఃఖం దుఃఖహేతుః ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఉత్తరైర్వాక్యైరవరోద్ధుం నశశాక ॥ ౨౩ ॥ అభినంద్యేతి ॥ కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయోరితి వైజయంతీ ॥ ౨౪ ॥ రామ ఇతి ॥ రామః ఋషిగణం - తస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్ అనుగమనాత్ - సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కులపతిమభివాద్య - తై రుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం - ఉపసంపేదే ఇతి సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ రాఘవః ఋషివిరహితమప్యాశ్రమం క్షణమపి న విజహౌ - మునిశూన్యతయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణం న త్యక్తవానిత్యర్థః - ఆర్షచరితధృతగుణాః రామస్యార్షచరిత్రేణ సంచితగుణాః - హి యస్మాత్ కారణాత్ తాపసాః రామమనుగతాః తస్మాత్తత్ప్రేమ్ణా క్షణం న జహావితి - వృత్తం తు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ రామస్యాత్ర్యాశ్రమప్రవేశస్సప్తదశోత్తరశతతమే - రాఘవ ఇత్యాదినా ॥ ౧॥ బహుకారణాన్యేవాహ ఇహ మ ఇత్యాదినా ॥ ౨॥ స్కంధావారనివేశనేతి॥ స్కంధావారనివేశేన సేనానివేశేన - కరేణ్వశ్వ ఉపమర్దః - ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాన్న సంధికార్యం - పదేషు సంహితా నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః - నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షామపేక్షత ఇతి వచనాత్ ॥ ౩ ॥ తస్మాదితి ॥ ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః ॥ ౪॥౫॥ స్వయమితి ॥ ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా ॥ ౬॥ పత్నీమితి ॥ సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతాం ॥ ౭॥ అనసూయామి

తత్ర స్వయ్యపి చాయుక్తం పురా తాత ప్రవర్తతే। సహాస్మాభిరితో గచ్ఛ యది బుద్ధిః ప్రవర్తతే॥ ౨౧ ॥ సకళత్రస్య సందేహో నిత్యం యత్తస్య రాఘవ। సమర్థస్యాపి హి సతో వాసో దుఃఖమిహాద్య తే॥ ౨౨ ॥ ఇత్యుక్తవంతం రామస్తం రాజపుత్రస్తపస్వినమ్। న శశాకోత్తరైర్వాక్యైరవబద్ధుం సముత్సుకమ్॥ ౨౩ ॥ అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య సమాధాయ చ రాఘవమ్। స జగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతిస్సహ ॥ ౨౪ ॥ రామస్సంసాధ్య త్వృషిగణమనుగమనాద్దేశాత్తస్మాత్కులపతిమభివాద్య ఋషిమ్। సమ్యక్ప్రీతైస్తైరనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యం వాసాయ స్వనిలయముపసంపేదే ॥ ౨౫ ॥ ఆశ్రమం త్వృషివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి న విజహౌ స రాఘవః। రాఘవం హి సతతమనుగతాస్తాపసాశ్చార్షచరితధృతగుణాః ॥ ౨౬ ॥ ❖

❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖

రాఘవస్త్వథ యాతేషు తపస్విషు విచింతయన్। న తత్రారోచయద్వాసం కారణైర్బహుభిస్తదా ॥ ౧ ॥ ఇహ మే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః। సా చ మే స్మృతిరన్వేతి తాన్నిత్యమనుశోచతః ॥ ౨ ॥ స్కంధావారనివేశేన తేన తస్య మహాత్మనః। హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతో భృశమ్ ॥ ౩ ॥ తస్మాదన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతి సంచింత్య రాఘవః। ప్రాతిష్ఠత స వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః ॥ ౪ ॥ సోఽత్రేరాశ్రమమాసాద్య తం వవందే మహాయశాః। తం చాపి భగవానత్రిః పుత్రవత్ప్రత్యపద్యత ॥ ౫ ॥ స్వయమాతిథ్యమాదిశ్య సర్వమస్య సుసత్కృతమ్। సౌమిత్రిం చ మహాభాగాం సీతాం చ సమసాంత్వయత్ ॥ ౬ ॥ పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం వృద్ధామామంత్ర్య సత్కృతామ్। సాంత్వయామాస ధర్మజ్ఞస్సర్వభూతహితే రతః ॥ ౭ ॥ అన

[సకళ]త్రస్యేతి ॥ సందేహః సందేహజనకః - యత్తస్య సన్నద్ధస్య దుఃఖం దుఃఖహేతుః ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఉత్తరైర్వాక్యైః అవబద్ధుం న శశాక - మయి వర్తమానే యుష్మాకం కా భీతిః - అహమేవ పరితో రక్ష్యామీత్యాదిభిరుత్తరవాక్యైః నిరోద్ధుం న శశాకేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అభినంద్యేతి ॥ కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయోరితి వైజయంతీ ॥ ౨౪ ॥ రామ ఇతి ॥ ఋషిగణం తస్మాద్దేశాదాశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనాత్ సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కులపతిమభివాద్య తైరుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేద ఇతి సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ ఋషివిరహితమప్యాశ్రమం క్షణమపి న జహౌ - మునిశూన్యతయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణమాత్రం న త్యక్తవాన్ - మునికర్తృకరామవిషయస్నేహహేతుమాహ - తాపసాశ్చార్షచరితధృతగుణాః - రామస్యార్షచరిత్రేణ సంజితగుణాః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖

౧॥౨॥ స్కంధావారేతి ॥ స్కంధావారనివేశేన - తస్య భరతస్య ॥ ౩ ॥ తస్మాదితి ॥ ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః ॥ ౪ ॥ సోఽత్రేరితి ॥ వవందే - హ స్తుతౌ స్తుతవ వందే అస్తాత్ పుత్రవత్ పుంనః పురుషాన్ భర్తౄన్ త్రాయత ఇతి పుత్రః తద్వత్ - ప్రత్యపద్యత - ఈశ్వరత్వేన ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ స్వయమితి ॥ ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా ॥ ౬ ॥ పత్నీమితి ॥ సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతామిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అనసూయామితి

తి ॥ ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యత్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం ॥ ౮ ॥ దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవ తేనఘేత్యంతమేకంవాక్యం ॥ దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యాలోకేదగ్ధేసతి - యయా స్వతపోమహిమ్నా నిరంతరంమూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీచప్రవర్తితా - యయాదశవర్షసహస్రాణిమహత్తపఃతప్తంకృతం - యయాప్రవ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః-ప్రత్యూహాః తపోవిఘ్నాశ్చ -నివర్తితాః నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తంసంత్వరమాణయాయయా దశరాత్రమేకరాత్రిశ్చకృతా - దశరాత్రావధికః కాలః ఏకరాత్రిత్వేనకృతఇత్యర్థః - ఇయంకథాపురాణేషుద్రష్టవ్యా - ఉగ్రేణతపసాయుక్తానియమైశ్చాప్యలంకృతా సేయమనసూయా - తేమాతేవ-మాతృవత్ పూజనీయేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తామిత్యాది యాకర్మభిఃఅనన్యశక్యైః పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః- అనసూయాఅసూయారహితేతిలోకేఖ్యాతిమాగతా - యద్వా- కర్మభిః పాతివ్రత్యవర్ధకైః అన్యాభిఃకర్తుమశక్యైః పతిరక్షణాదికర్మభిః-అనసూయా అస్పర్ధనీయమాహాత్మ్యయుక్తత్వాదసూయితుమశక్యేతిలోకేఖ్యాతిమాగతా - తామిమాంవైదేహీఅనుగచ్ఛత్వితిసంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ రామానుజీయం ॥ శ్రేయోర్థమాత్మనశ్శీఘ్రమభిగచ్ఛతపస్వినీమిత్యతఃపరం - సీతా త్వేతద్వచః శ్రుత్వా రాఘవస్యహితైషిణః । తామత్రిపత్నీంధర్మజ్ఞామభిచక్రామమైథిలీత్యయంశ్లోకః ॥ ౧౬ ॥ శిథిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం - వలితాంసంజాతవలికాం ॥ ౧౮ ॥ అభివాద్యేతి ॥ అనామయంఆరోగ్యం - అనామయంస్యాదారోగ్యమిత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ తతఇతి ॥ దిష్ట్యాభాగ్యేన - ధర్మమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధానేనసమీక్షసే - జ్ఞాతిజనంబంధుజనం - మానంఅహంకారం -వనేఅవరుద్ధంచతుర్దశవర్షాణివనేవస్తవ్యమితిపిత్రానియుక్తం - సర్వత్రయోగ్యంసర్వావస్థాసురక్షణసమర్థం - కామవక్తవ్యహృదయాః కామరూపార్థాభిలాషిణ్య ఇతియావత్ -యద్వామదన

సూయాంమహాభాగాంతాపసీంధర్మచారిణీమ్ । ప్రతిగృహ్ణీష్వవైదేహీమబ్రవీదృషిసత్తమః ॥ ❋ ॥ రామాయచాచచక్షేతాంతాపసీంధర్మచారిణీమ్ ॥ ౮ ॥ దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యాదగ్ధేలోకేనిరంతరమ్ । ❋ యయామూలఫలేసృష్టేజాహ్నవీచ ప్రవర్తితా ॥ ఉగ్రేణతపసాయుక్తానియమైశ్చాప్యలంకృతా ॥ ❋ దశవర్షసహస్రాణియయాతప్తంమహత్తపః ॥ అనసూయావ్రతైస్తాతప్రత్యూహాశ్చనివర్తితాః ॥ ❋ ॥ దేవకార్యనిమిత్తంచయయాసంత్వరమాణయా । దశరాత్రంకృతారాత్రిస్సేయంమాతేవతేనఘ ॥ ౧౨ ॥ తామిమాంసర్వభూతానాంనమస్కార్యాంయశస్వినీమ్ । అభిగచ్ఛతువైదేహీవృద్ధామక్రోధనాం సదా ॥ ❋ ॥ అనసూయేతియాలోకేకర్మభిఃఖ్యాతిమాగతా ॥ ౧౩ ॥ ఏవంబ్రువాణంతమృషింతథేత్యుక్త్వాసరాఘవః ॥ ❋ ॥ సీతామువాచధర్మజ్ఞామిదంవచనముత్తమమ్ ॥ ౧౪ ॥ రాజపుత్రిశ్రుతమిదంమునేరస్యసమీరితమ్ ॥ ❋ ॥ శ్రేయోర్థమాత్మనశ్శీఘ్రమభిగచ్ఛతపస్వినీమ్ ॥ ౧౫ ॥ సీతాత్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్యహితైషిణః ॥ ❋ ॥ తామత్రిపత్నీంధర్మజ్ఞామభిచక్రామమైథిలీ ॥ ౧౬ ॥ శిథిలాంవలితాంవృద్ధాంజరాపాండురమూర్ధజామ్ ॥ ❋ ॥ సతతంవేపమానాంగీంప్రవాతేకదలీయథా । తాంతుసీతామహాభాగామనసూయాంపతివ్రతామ్ ❋ ॥ అభ్యవాదయదవ్యగ్రాస్వనామసముదాహరత్ ॥ ౧౮ ॥ అభివాద్యచవైదేహీతాపసీంతామనిందితామ్ ॥ ❋ ॥ బద్ధాంజలిపుటాహృష్టాపర్యపృచ్ఛదనామయమ్ ॥ ౧౯ ॥ తతస్సీతాంమహాభాగాందృష్ట్వాతాంధర్మచారిణీమ్ ॥ ❋ ॥ సాంత్వయంత్యబ్రవీద్ధృష్టాదిష్ట్యాధర్మమవేక్షసే । త్యక్త్వాజ్ఞాతిజనంసీతేమానమృద్ధించభామిని ॥ ❋ ॥ అవరుద్ధంవనేరామందిష్ట్యాత్వమనుగచ్ఛసి । నగ

ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం ॥ ౮ ॥ దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవతేనఘేత్యంతమేకాన్వయం ॥ దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యాలోకేదగ్ధేసతి-యయాకృతతపోమహిమ్నా నిరంతరంమూలఫలెస్సృష్టే - జాహ్నవీచప్రతివర్తితా - యయాదశవర్షసహస్రాణిమహత్తపః తప్తంకృతం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః ప్రత్యూహావిఘ్నాశ్చనివర్తితాః నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తంసంత్వరమాణయాయయాదశరాత్రంరాత్రిశ్చకృతా - దశరాత్రావధికాలః ఏకరాత్రత్వేనకృత ఇత్యర్థః - సేయంతేమాతేవమాతృవత్పూజనీయేత్యర్థః ॥ ❋ ॥ తామిత్యాది ॥ యయాకర్మభిఃఅనన్యశక్యైః పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః అనసూయాఅసూయారహితాఇతిలోకేఖ్యాతిమాగతా - తామిమాం వైదేహీఅనుగచ్ఛత్వితిసంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ॥ శిథిలామితి ॥ శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం-పలితాంసంజాతపలితాంగాం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అభివాద్యేతి ॥ అనామయమారోగ్యం ॥ ౧౯ ॥ తతఇతి ॥ ధర్మమవేక్షసే - పాతివ్రత్యధర్మంసమీక్షసే - జ్ఞాతిజనంబంధుజనం-మానం అహంకారం- వనేఅవరుద్ధంవనేవస్తవ్యతయాపిత్రానియుక్తం ॥ ❋ ॥ నాథఇతి ॥ సర్వత్రయోగ్యంసర్వావస్థాసంరక్షణసమర్థం ॥ నక్తాస్తి కామవక్తవ్యహృదయాః మదననిధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః భర్తృణాంనాథభూతాః- భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః -యద్వాశస్తా

విధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః భర్తారో నాథభూతాః - భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతి తథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః - సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ - సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ భర్తుస్సహధర్మచారిణీ భవ స్వభవ - ఆర్షమాత్మనేపదం - తతః భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వేన యశశ్చ - ధర్మం చ కాలాంతరానుభావ్యసుఖసాధనమదృష్టం చ సమాప్స్యసి - యద్వా భర్తుస్సహధర్మచారిణీవి వం భూతా త్వం తతః భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వరూపహేతోః యశశ్చ భవస్వ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ధర్మం చ సమాప్స్యసి - భూ ప్రాప్తావాత్మనేపదీతి గణపాఠాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతేరాత్మనేపదం పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైః శ్లాఘ్యా భూత్వా ప్రాప్య - కాలాంతరే తజ్జన్యాదృష్టద్వారా నిరతిశయశ్రేయస్సమాప్స్యసీత్యర్థః - ఇతి ధర్మచారిణ్యనసూయా సీతామబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సీతానసూయాసంవాదోऽష్టాదశోత్తరశతతమే - సేతి ॥ అనసూయా అసూయారహితా - పాతివ్రత్యధర్మోపదేశం గుణత్వేన గృహీతవతీత్యర్థః ॥౧॥౨॥ యద్యపీతి ॥ అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం - ఉపచర్తవ్యః - గుణవత్త్వనిర్గుణత్వభేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః - మాతృవత్ ప్రియః ప్రియపరత్వాత్ - పితృవత్ ప్రియః అత్యంతహితపరత్వేన ॥ ౪ ॥ యామితి ॥ నృపనారీణాం - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ॥౫॥౬॥ ఆగచ్ఛంత్యా ఇతి ॥ శ్వశ్ర్వా కౌసల్యయా - యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం సమాహితం - ఉపదిష్టమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥౮॥౯॥ సా

రస్థో వనస్థో వా పాపో వా యది వాశుభః ❋ ॥ యాసాం స్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లోకా మహోదయాః। దుశ్శీలః కామవృత్తో వా ధనైర్వా పరివర్జితః ॥ ❋ ॥ స్త్రీణామార్యస్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః। నాతో విశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృశంత్యహమ్ ॥ ❋ ॥ సర్వత్ర యోగ్యం వైదేహి తపః కృతమివావ్యయమ్। న త్వేవమనుగచ్ఛంతి గుణదోషమసత్స్త్రియః। కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథాశ్చరంతి యాః ॥ ❋ ॥ ప్రాప్నువంత్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి। అకార్యవశమాపన్నాః స్త్రియో యాః ఖలు తద్విధాః ॥ ❋ ॥ త్వద్విధాస్తు గుణైర్యుక్తా దృష్టలోకపరావరాః। స్త్రియః స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృతస్తథా ॥ ❋ ॥ తదేవమేనం త్వమనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ। భవ స్వభర్తుస్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తతస్సమాప్స్యసి ॥ ౨౫ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋

సా త్వేవముక్తా వైదేహీ అనసూయానసూయయా। ప్రతిపూజ్య వచో మందం ప్రవక్తుముపచక్రమే ॥ ౧ ॥ నైతదాశ్చర్యమార్యాయా యన్మాం త్వమభిభాషసే। విదితం తు మమాప్యేతద్యథా నార్యాః పతిర్గురుః ॥ ౨ ॥ యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః। అద్వైధముపచర్తవ్యస్తథాప్యేష మయా భవేత్ ॥ ❋ ॥ కింపునర్యో గుణశ్లాఘ్యః సానుక్రోశో జితేంద్రియః। స్థిరానురాగో ధర్మాత్మా మాతృవత్పితృవత్ప్రియః ॥ ౪ ॥ యాం వృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం మహాబలః। తామేవ నృపనారీణామన్యాసామపి వర్తతే ॥ ౫ ॥ సకృద్దృష్టాస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః। మాతృవద్వర్తతే వీరో మానముత్సృజ్య ధర్మవిత్ ॥ ౬ ॥ ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహమ్। సమాహితం మే శ్వశ్ర్వా చ హృదయే తద్ధృతం మహత్ ॥ ౭ ॥ పాణిప్రదానకాలే చ యత్పురా త్వగ్నిసన్నిధౌ। అనుశిష్టా జనన్యాస్మి వాక్యం తదపి మే ధృతమ్ ॥ ౮ ॥ నవీకృతం తు తత్సర్వం వాక్యైస్తే ధర్మచారిణి। పతిశుశ్రూషణాన్నార్యాస్తపో నాన్యద్విధీయతే ॥ ౯ ॥ సావిత్రీ పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గే మహీయతే। తథావృత్తిశ్చ యాతా త్వం పతిశుశ్రూష

రం నాథంతే యాచంత ఇతి తథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః ॥ ❋ ॥ తదేవమితి ॥ ఏవం రామం పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ పతివ్రతానామాచారానువర్తినీ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

౧॥౨॥ యద్యపీతి ॥ ఏష మే భర్తా వృత్తవర్జితో యద్యపి - తథాపి అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం యథా తథా ఉపచర్తవ్యః గుణవత్త్వనిర్గుణత్వభేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః ॥ ❋ ॥ కింపునరితి ॥ మాతృవర్తీ మాతృశుశ్రూషక ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తదేవాహ యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ నృపనారీణామిత్యత్ర సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ॥౫॥౬॥ ఆగచ్ఛంత్యా ఇతి ॥ శ్వశ్ర్వా కౌసల్యయా యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం - సమాహితం ఉపదిష్టమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥౮॥౯॥ సావిత్రీతి ॥ తథావృత్తిః త్వం యాతా ఇత్యుక్తిః - పాతివ్రత్యమహిమ్నా స్వర్గస్య హస్తగతత్వాదితి శ

వి శ్రీతి ॥ తథావృత్తిస్త్వం చ దివం యాతేత్యుక్తిః - పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్య హస్తగతత్వాత్ ॥ ౧౦॥౧౧ ॥ ఏవంవిధా ఇతి ॥ భర్తృదృఢవ్రతాః అతిసంకటదశాయామపి భర్తృవిషయదృఢవ్రతయుక్తాః ॥ ౧౨॥౧౩ ॥ నియమైరితి ॥ ఛందయే వరం వృణీష్వేతి ప్రార్థయే ॥ ౧౪॥౧౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ మందవిస్మయా - మందస్మితేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ ప్రహర్షం - తే తుభ్యం సఫలం - కరోమి కరిష్యామి - అంగరాగః కుంకుమహరిచందనాదిః - అనులేపనం - కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రముఖపరిమళమిళితం - అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం - అబాధితశోభమిత్యర్థః - భర్తారం శోభయిష్యసీత్యంతే ఇత్యబ్రవీచ్చేత్యధ్యాహారః - సా అనసూయా - ప్రీతతరాభవత్ శోభయిష్యసీత్యబ్రవీచ్చేతి సంబంధః ॥ ౨౦॥౨౧॥౨౨ ॥ తథేతి ॥ ప్రియాం కథామను ప్రియాం కథాముద్దిశ్య - సీతాం ప్రష్టుం వచనమారేభే - వచనం ప్రష్టుమారేభ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవర ఇతి ॥ శ్రుతిముపాగతా - శ్రుతిపథం ప్రాప్తా ॥ ౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭ ॥ తస్యేతి ॥ కర్షతః షడ్వేన వృషతీతి శ్రుత్యా శోధనం కుర్వతః - క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిక్షేత్రం - చయనస్థానమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ ముష్టివిక్షేపతత్పరః - యా జాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభిరోషధీర్వపతీత్యుక్తప్రకారేణౌషధిముష్టివికిరణతత్పరః ॥ ౨౯ ॥ అనపత్యేన చేతి ॥ అనపత్యేన తేన స్నేహాన్మామంకమారోప్య ఇయం మమ తనయేతి చోక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః - అంకం ఉత్సంగం ॥ ౩౦ ॥ అంతరిక్ష ఇతి ॥ మాం ప్రతి మాముద్దిశ్య

యౌవనమ్ ॥ ౧౦ ॥ వరిష్ఠాః సర్వనారీణామేషా చ దివి దేవతా । రోహిణీ న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యతే ॥ ౧౧ ॥ ఏవంవిధాశ్చ ప్రవరాః స్త్రియో భర్తృదృఢవ్రతాః । దేవలోకే మహీయంతే పుణ్యేన స్వేన కర్మణా ॥ ౧౨ ॥ తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయా వచః । శిరస్యాఘ్రాయ చోవాచ మైథిలీం హర్షయంత్యుత ॥ ౧౩ ॥ నియమైర్వివిధైరాప్తం తపో హి మహదస్తి మే । తత్సంశ్రిత్య బలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్మితే ॥ ౧౪ ॥ ఉపపన్నం మనోజ్ఞం చ వచనం తవ మైథిలి । ప్రీతా చాస్మ్యుచితం కిం తే కరవాణి బ్రవీహి మే ॥ ౧౫ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా విస్మితా మందవిస్మయా । కృతమిత్యబ్రవీత్ సీతా తపోబలసమన్వితామ్ ॥ ౧౬ ॥ సా త్వేవముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాభవత్ । సఫలం చ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరోమ్యహమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్రమాభరణాని చ । అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చానులేపనమ్ ॥ ౧౮ ॥ మయా దత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్ । అనురూపమసంక్లిష్టం నిత్యమేవ భవిష్యతి ॥ ౧౯ ॥ అంగరాగేణ దివ్యేన లిప్తాంగీ జనకాత్మజే । శోభయిష్యసి భర్తారం యథా శ్రీర్విష్ణుమవ్యయమ్ ॥ ౨౦ ॥ సా వస్త్రమంగరాగం చ భూషణాని స్రజస్తథా । మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదానమనుత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తత్ సీతా ప్రీతిదానం యశస్వినీ । శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనామ్ ॥ ౨౨ ॥ తథా సీతాముపాసీనామనసూయా దృఢవ్రతా । వచనం ప్రష్టుమారేభే కాంచిత్ ప్రియకథామను ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవరే కిల ప్రాప్తా త్వమనేన యశస్వినా । రాఘవేణేతి మే సీతే కథా శ్రుతిముపాగతా ॥ ౨౪ ॥ తాం కథాం శ్రోతుమిచ్ఛామి విస్తరేణ చ మైథిలి । యథానుభూతం కార్త్స్న్యేన తన్మే త్వం వక్తుమర్హసి ॥ ౨౫ ॥ ఏవముక్తా తు సా సీతా తాం తతో ధర్మచారిణీమ్ । శ్రూయతామితి చోక్త్వా వై కథయామాస తాం కథామ్ ॥ ౨౬ ॥ మిథిలాధిపతిర్వీరో జనకో నామ ధర్మవిత్ । క్షత్రధర్మే హ్యభిరతో న్యాయతః శాస్తి మేదినీమ్ ॥ ౨౭ ॥ తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్రమండలమ్ । అహం కిలోత్థితా భిత్త్వా జగతీం నృపతేస్సుతా ॥ ౨౮ ॥ స మాం దృష్ట్వా నరపతిర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః । పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం జనకో విస్మితోఽభవత్ ॥ ౨౯ ॥ అనపత్యేన చ స్నేహా

వః ॥ ౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩ ॥ నియమైరితి ॥ ఛందయే - వరం వృణీష్వేతి ప్రార్థయే ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ మందవిస్మయా మందస్మితేత్యర్థః ॥ ఇదమితి ॥ అనులేపనం అంగరాగం - అనులేపనసాధనమంగరాగమిత్యర్థః - యద్వా ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీత్యంగరాగః - కుంకుమచందనాదిః అనులేపనం తు కర్పూరాగరుకస్తూరికక్కోలైకకర్దమమిత్యుక్తయక్షకర్దమవత్ మహాపరిమళద్రవ్యసహితమనులేపనమిత్యంగరాగానులేపనయోర్భేదః ॥ ౧౮ ॥ మయేతి ॥ అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం అబాధితమిత్యర్థః ॥ ౧౬॥౧౭॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨ ॥ తథేతి ॥ ప్రియకథామను ప్రియకథాముద్దిశ్య ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవర ఇతి ॥ శ్రుతిముపగతా శ్రవణపథం ప్రాప్తా ॥ ౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭ ॥ తస్యేతి ॥ క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిమండలాకారం క్షేత్రం కర్షతః శోధనార్థం కృషతః ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ ముష్టివిక్షేపతత్పరః - యా జాతా ఓషధయ ఇత్యాదిమంత్రోక్తప్రకారేణౌషధిముష్టికిరణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అంతరిక్ష

ఏవమేతన్నరపతేధర్మేణతనయాతవేతి అంతరిక్షేఅమానుషీవాగుక్తా యద్వావాగుక్తాప్రతిమేత్యత్ర అప్రతిమేతిచ్ఛిత్త్వావాగ్విశేషణత యావాయోజ్యం॥ ౩౧॥౩౨ ॥ దత్త్వేతి ॥ ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్యై దేవ్యై - పుణ్యకర్మణా అనవరతయజ్ఞాదికర్మయుక్తేనజనకేన-సం భావితాసంవర్ధితేత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ పతిసంయోగసులభమితి ॥ పతిసంయోగసులభం-అన్యథాదుర్లభమిత్యర్థః-పతిసంయోగంవినాసో ఢుమశక్యయౌవనావస్థావదిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ సదృశాదితి ॥ ప్రధర్షణాంతిరస్క్రియాం ॥ ౩౫ ॥ తామితి ॥ అప్లవఃప్లవరహితః ॥ ౩౬ ॥ అయోనిజామితి ॥ సదృశంఅభిజనవృత్తాదినాతుల్యం - అనురూపంప్రాదుర్భూతయౌవనాప్రతిమరూపలావణ్యాదినాయోగ్యం ॥ ౩౭॥౩౮ మహాయజ్ఞఇతి ॥ వరుణేనదత్తంవరుణేనాతిసహకారిణాదత్తం ॥ ౩౯॥ ౪౦ ॥౪౧ ॥ ఇదమితి ॥ భవిష్యతినసంశయఇత్యత్రఇతికరణంద్రష్ట

దండకమారోప్యచస్వయమ్। మమేయంతనయేత్యుక్త్వా స్నేహాదాయి నిపాతితః॥౩౦॥అంతరిక్షేచవా గుక్తాప్రతిమామానుషీకిల। ఏవమేతన్నరపతేధర్మేణతనయాతవ॥ ౩౧ ॥తతఃప్రహృష్టోధర్మాత్మాపితా మేమిథిలాధిపః। అవాప్తోవిపులామృద్ధింమామవాప్యనరాధిపః॥ ౩౨ ॥దత్త్వాచాస్మీష్టవద్దేవ్యై జ్యేష్ఠాయైపు ణ్యకర్మణా। తయాసంభావితాచాస్మి స్నిగ్ధయామాతృసౌహృదాత్ ॥౩౩॥పతిసంయోగసులభంవయో దృష్ట్వాతుమేపితా। చింతామభ్యగమద్దీనోవిత్తనాశాదివాధనః॥౩౪॥సదృశాచ్చాపకృష్టాచ్చలోకేకన్యా పితాజనాత్। ప్రధర్షణామవాప్నోతిశక్రేణాపిసమోభువి॥౩౫॥తాంధర్షణామదూరస్థాందృష్ట్వాచా త్మనిపార్థివః। చింతార్ణవగతఃపారంనాససాదాప్లవోయథా॥ ౩౬॥అయోనిజాంహిమాంజ్ఞాత్వానా ధ్యగచ్ఛద్విచింతయన్॥ సదృశంచానురూపంచమహీపాలఃపతింమమ॥ ౩౭ ॥తస్యబుద్ధిరియంజాతాచిం తయానస్యసంతతమ్। స్వయంవరంతనూజాయాఃకరిష్యామీతిధీమతః॥౩౮॥మహాయజ్ఞేతదాతస్యవరు ణేనమహాత్మనా। దత్తంధనుర్వరంప్రీత్యాతూణీచాక్షయసాయకౌ॥ ౩౯॥అసంచాల్యంమనుష్యైశ్చయ త్నేనాపిచగౌరవాత్। తన్నశక్తానమయితుంస్వప్నేష్వపినరాధిపాః॥ ౪౦ ॥తద్ధనుఃప్రాప్యమేపిత్రా వ్యాహృతంసత్యవాదినా। సమవాయేనరేంద్రాణాంపూర్వమామంత్ర్యపార్థివాన్॥ ౪౧ ॥ఇదంచ ధనురుద్యమ్యసజ్యంయఃకురుతేనరః। తస్యమేదుహితాభార్యాభవిష్యతినసంశయః॥ ౪౨॥తచ్చదృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠంగౌరవాద్గిరిసన్నిభమ్। అభివాద్యనృపాజగ్మురశక్తాస్తస్యతోలనే॥ ౪౩॥సుదీర్ఘస్యతుకాల స్యరాఘవోఽయంమహాద్యుతిః। విశ్వామిత్రేణసహితోయజ్ఞంద్రష్టుంసమాగతః॥*॥లక్ష్మణేనసహభ్రా త్రారామస్సత్యపరాక్రమః॥౪౪॥విశ్వామిత్రస్తుధర్మాత్మామమపిత్రాసుపూజితః॥*॥ప్రోవాచ పితరంతత్రభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। సుతౌదశరథస్యేమౌధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ॥ * ॥ధనుర్దర్శ

ఇతి॥అప్రతిమేతిచ్ఛేదః॥౩౧॥౩౨॥దత్త్వేతి॥ఇష్టవద్దేవ్యైప్రియాయై సంభావితాసంవర్ధితేత్యర్థః-పతిసంయోగసులభంవయఃపాణిగ్రహణో త్సవయోగ్యంవయః॥ ౩౩॥౩౪॥సదృశాదితి ॥ జనాత్కన్యాగృహీతృతత్సంబంధిజనాత్ ప్రధర్షణాంతిరస్క్రియాం ॥ ౩౫ ॥ తామితి ॥ అ దూరస్థాంతాంధర్షణాం-సమీపస్థాంకన్యానిమిత్తతిరస్క్రియామిత్యర్థః - ఆత్మనిసందృశ్యమమాపికన్యానిమిత్తతిరస్కారోభవేదిత్యాలో చ్యేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ అయోనిజామితి ॥ సదృశమభిజనవిద్యావృత్తాదినాతుల్యం-అభిరూపంవయస్సౌందర్యాదినాయోగ్యం॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥మ హాయజ్ఞఇతి ॥ వరుణేనదత్తందేవైఃప్రేరితేనవరుణేనదత్తమిత్యర్థః ॥ ౩౯॥౪౦॥౪౧॥ఇదంహీతి॥భవిష్యతినసంశయఇతి - పిత్రా వ్యాహృత మితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౪౨ ॥ తచ్చేతి ॥ తోలనేచాలనే ॥ ౪౩॥౪౪ ॥ విశ్వామిత్రస్త్వితి ॥ ఇమౌధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ - రామాయధ

వ్యం॥౪౨॥ తదితి॥ తోలనే చాలనే॥౪౩॥౪౪॥౪౫॥౪౬॥౪౭॥౪౮॥౪౯॥ ౫౦॥దీయమానామితి॥ఛందః అభిప్రాయః-వశాభిప్రాయయోశ్ఛందఇతి వైజయంతీ॥ ౫౧॥౫౨॥౫౩॥౫౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ తాం రాత్రిముషిత్వా ప్రాతర్నిర్గమనమేకోనవింశోత్తరశతతమే॥ అనసూయేత్యాది॥౧॥౨॥ రవిరిత్యాది॥ ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయ్య - స్వసంచారాద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాపయ్యేత్యర్థః॥౩॥౪॥ ఏతఇతి॥ కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః॥౫॥ ఋషీణామితి॥ కపోతాంగారుణః కపోతకంధరావదవ్యక్తరాగః - అవ్యక్తరాగస్త్వరుణ ఇత్యమరః - ౬॥ అల్పపర్ణా ఇతి॥ విప్రకృష్టేపి దేశే అల్పపర్ణాః నేతరవః - తేపి సమంతతః ఘనీభూతా హి అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రీభూతా ఇవ - తత్ర హేతుమాహ నప్ర

యరామాయ రాజపుత్రాయ దైవికమ్॥౪౬॥ ఇత్యుక్తస్తేన విప్రేణ తద్ధనుస్సముపానయత్॥౪౭॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ తదానమ్య స వీర్యవాన్। జ్యాం సమారోప్య ఝడితి పూరయామాస వీర్యవాన్॥౪౮॥ తేన పూరయతా వేగాన్మధ్యే భగ్నం ద్విధా ధనుః। తస్య శబ్దోఽభవద్భీమః పతితస్యాశనేరివ॥౪౯॥ తతోఽహం తత్ర రామాయ పిత్రా సత్యాభిసంధినా। నిశ్చితా దాతుముద్యమ్య జలభాజనముత్తమమ్॥౫౦॥ దీయమానాం న తు తదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః। అవిజ్ఞాయ పితుశ్ఛందమయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః॥౫౧॥ తతశ్శ్వశురమామంత్ర్య వృద్ధం దశరథం నృపమ్। మమ పిత్రా త్వహం దత్తా రామాయ విదితాత్మనే॥౫౨॥ మమ చైవానుజా సాధ్వీ ఊర్మిళా ప్రియదర్శనా। భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రా దత్తా మమ స్వయమ్॥౫౩॥ ఏవం దత్తాస్మి రామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే। అనురక్తాస్మి ధర్మేణ పతిం వీర్యవతాం వరమ్॥౫౪॥ ❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

అనసూయా తు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీం కథామ్। పర్యష్వజత బాహుభ్యాం శిరస్యాఘ్రాయ మైథిలీమ్॥౧॥ వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధురం త్వయా। యథా స్వయంవరం వృత్తం తత్సర్వం హి శ్రుతం మయా॥ ❋॥ రమేఽహం కథయా తే తు దృఢం మధురభాషిణి।॥౨॥ రవిరస్తంగతః శ్రీమానుపోహ్య రజనీం శివామ్॥ ❋॥ దివసం ప్రతికీర్ణానామాహారార్థం పతత్రిణామ్। సంధ్యాకాలే నిలీనానాం నిద్రార్థం శ్రూయతే ధ్వనిః॥౪॥ ఏతే చాప్యభిషేకార్ద్రా మునయః కలశోద్యతాః। సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కలాః॥౫॥ ఋషీణామగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకమ్। కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః॥౬॥ అల్పపర్ణా హి తరవో ఘనీభూతాస్సమంతతః। విప్రకృష్టేపి దేశే

సుదర్శయేతి విశ్వామిత్రః పితరం ప్రోవాచేతి సంబంధః॥౪౫॥౪౬॥౪౭॥ జ్యామితి॥ వీర్యవత్ సారవత్॥౪౮॥౪౯॥ తతోఽహమితి॥ ఉత్తమం జలభాజనముద్యమ్య పిత్రాహం రామాయ దాతుముద్యతేతి సంబంధః॥౫౦॥ దీయమానామితి॥ ఛందః అభిప్రాయం॥౫౪॥ ❋❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋

౧॥౨॥ రమేఽహమితి॥ ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయ్య॥ ❋॥ దివసమితి॥ సంధ్యాకాలే నిద్రార్థం నిలీనానాం పత్రిణాం ధ్వనిః శ్రూయత ఇతి సంబంధః॥౪॥ ఏతే చేతి॥ కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః॥౫॥ ఋషీణామితి॥ కపోతాంగారుణః కపోతాంగవదరుణః॥౬॥ అల్పేతి॥ అల్పపర్ణా ఏతే తరవః - తే సమంతతః ఘనీభూతా హి - అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్సాంద్రభూతా ఇవ - తత్ర హేతుః - నప్రకాశంతే

ప్రకాశంతి వై దిశ ఇతి ॥ ౭ ॥ రజనీచరేతి ॥ వేదితీర్థేషు వేద్యవతరణప్రదేశేషు - తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంభసి పావనే । పాత్రోపాయావతరణేష్వితి వైజయంతీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ గమ్యతామితి ॥ అనుజానామి అనుమతిం కరోమి - అనుచరీ భవేతి పాఠః ॥ ౧౦ ॥ అలంకుర్వితి ॥ ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయదితి ॥ ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణి ల్యుట్ - వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - ద్వంద్వాచ్చుదషహాంతాత్ సమాహార ఇతి సమాసాంతష్టచ్ - వసనాభరణస్రజామితి పాఠే - ప్రీతిదానమితి భావే ల్యుట్ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తస్యామితి ॥ అభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ స్నాత్వా కృతహోమాన్ ॥ ౧౭ ॥ తామితి ॥ వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థసంచారం - రాక్షసైస్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుతమూచుః ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసీతి ॥ వ్యాలాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూ వ్యాలావిత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవేతి ॥ తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృతస్వస్త్యయనః ॥ ౨౨ ॥

స్మిన్న ప్రకాశంతి వై దిశః ॥ ౭ ॥ రజనీచరసత్త్వాని ప్రచరంతి సమంతతః । తపోవనమృగా హ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే ॥ ౮ ॥ సంప్రవృత్తా నిశా సీతే నక్షత్రసమలంకృతా । జ్యోత్స్నాప్రావరణశ్చంద్రో దృశ్యతేఽభ్యుదితోఽంబరే ॥ ౯ ॥ గమ్యతామనుజానామి రామస్యానుచరీ భవ । కథయంత్యా హి మధురం త్వయాహం పరితోషితా ॥ ౧౦ ॥ అలంకురు చ తావత్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలి । ప్రీతిం జనయ మే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా ॥ ౧౧ ॥ సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా । ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖా యయౌ ॥ ౧౨ ॥ తథా తు భూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాం వరః । రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయత్తతః సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ । ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజమ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః । మైథిల్యాః సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభామ్ ॥ ౧౫ ॥ తతస్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః । అర్చితస్తాపసైస్సిద్ధైరువాస రఘునందనః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ । ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసాన్వనగోచరాన్ ॥ ౧౭ ॥ తావూచుస్తే వనచరాస్తాపసా ధర్మచారిణః । వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసైస్సమభిప్లుతమ్ ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ । వసంత్యస్మిన్మహారణ్యే వ్యాలాశ్చ రుధిరాశనాః ॥ ౧౯ ॥ ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణమ్ । అదంత్యస్మిన్మహారణ్యే తాన్నివారయ రాఘవ ॥ ౨౦ ॥ ఏష పంథా మహర్షీణాం ఫలాన్యాహరతాం వనే । అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః । వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవస్సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండలమ్ ॥ ౨౨ ॥

దిశ ఇతి ॥ ౭ ॥ రజనీతి ॥ వేదితీర్థేషు వేదిస్థానేషు ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ అలంకుర్వితి ॥ అలంకురు ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయదితి ॥ ప్రీతిదానం ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణి ల్యుట్ - వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - వసనాభరణస్రజామితి వా పాఠః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తావూచురితి ॥ వనస్య సంచారం కందమూలఫలాహరణార్థసంచారం - రాక్షసైస్సమభిప్లుతం - సమ్యగుపద్రుతమిత్యూచురితి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసీతి ॥ వ్యాలాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూ వ్యాలావితి నిఘంటుః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ క్షమం యుక్తం ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఇతీవ పూర్వోక్తమార్గప్రకారేణైవ - ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగలాశీర్వాదః ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః

శ్రీమదయోధ్యాకాండపఠనశ్రవణయోః ఫలం బ్రహ్మాండపురాణే - సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే

కాండం ద్వితీయం శృణ్వీత యః ప్రోక్తేన నియమేన తు। సోగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పఠనాద్వాపి శాస్త్రతః॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనవింశోత్తరశతతమస్సర్గః

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా। టీకాత్వయోధ్యాకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా॥ అపాంగజనితాశేషసంపదంభోధిసంభవా। లక్ష్మీః స్థితిమతీ భూయాదస్మాకం భవనే సదా

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశోత్తరశతతమస్సర్గః

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారేశ్వరచరణసరసిజద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవానిర్ధూతాశేషమోహో నిరుపమధిషణః కౌశికానాం కులేందుః। గోవిందార్యో నివార్య ప్రతికథకగజస్తోమదర్పం చాన్యరూపష్టీకాం పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధు సాకేతకాండే॥

అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః

వావిళ్లాన్వయజాతేన ధీమతానంతసూరిణా। తత్సగర్భ్యేణ చార్యేణ రామస్వామిమనీషిణా॥ లేఖకానాం ప్రమాదాదిలబ్ధదోషాపనుత్తయే। వాధూలాన్వయజాతేన సాహిత్యపరిశోభినా। పాణినీయాబ్ధిపారీణసంఖ్యావన్మణినా సమమ్॥ జామదగ్న్యసమాఖ్యేన యథామతి పరిష్కృతః। రామాయణస్థకాండేషు ద్వితీయస్సర్వసంపదామ్। నిధిస్సాకేతకాండోయం వ్యాఖ్యాద్వయసమన్వితః। ముద్రితశ్చెన్ననగరే స్వముద్రాక్షరశాలయోః। ఏతమాలోక్య తుష్యంతు పండితా యే గుణాదరాః॥

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే - తీర్థీయగోవిందరాజీయసహితే

ఆరణ్యకాండప్రారంభః

వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికవరశ్రీపాదరేణ్వంబుజైర్దృష్ట్యా నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా వాల్మీకజన్మాశయమ్ । శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వయో వ్యాచష్టే హ మరణ్యకాండమధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః ॥ శ్రీరామాయణరాజస్య దత్త్వా పీతాంబరం మహత్ । అర్పయే పరయా లక్ష్మ్యా రాజంతీం రత్నమేఖలామ్ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాదికారణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్తసమస్తావిద్యత్వం నిత్యానందపరిపూర్ణత్వం సకలాంతర్యామిత్వం నిరతిశయౌజ్జ్వల్యం నిరుపమధర్మప్రవర్తకత్వమిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాతముపవర్ణితం - సంప్రతి సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా పూర్వకాండే పితృవచనపరిపాలనరూపో ధర్మః సద్భిరనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే ॥ ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ తుశబ్దః పూర్వారణ్యవైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞోఽరణ్యం శుక్రశాపాదరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహాగహనప్రవేశేఽప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ దుర్ధర్ష ఇతి - హింస్రాదిభిరప్రధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం - తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితి బాణః । దదర్శ ॥ అభిగమ్య త్వాశ్రమమండలం వర్ణయతి కుశేత్యాదిభిస్సార్ధనవశ్లోకైః ॥ కుశైః యజ్ఞార్థమాహృతైః - చీరైః స్నానానంతరమాతపే ప్రశోషణార్థం క్షిప్తైర్వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మ వేదః - తత్సంబంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లక్ష్మ్యా శ్రియా సమావృతం - సమంతాదావృతం - అత ఏవ గగనే ప్రదీప్తం - గగనమధ్యస్థమిత్యర్థః - ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్య సుమందతేజస్త్వాత్ దుర్దర్శం సూర్యమండలం యథా తథావస్థితమిత్యర్థః - తద్వద్రక్షోభిరనభిభవనీయం - అత ఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తదర్హతీతి యత్ప్రత్యయః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావా రక్షోభిరాక్రమణం తు మధ్యాహ్నే - అత ఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తదర్హతీతి యత్ప్రత్యయః - ... భావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయమిత్యర్థః - రక్షోభ్యో భీతానాం వాసార్హం వా - శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః । సదా సుసమ్మృష్టాజి

> ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం దండకారణ్యమాత్మవాన్ । దదర్శ రామో దుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమం
> డలమ్ ॥ ❋ ॥ కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతమ్ । యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూ
> ర్యమండలమ్ ॥ ❋ ॥ శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసమ్మృష్టాజిరం తథా । మృగైర్బహుభిరాకీర్ణం పక్షిసం
> ఘైస్సమావృతమ్ ॥ ❋ ॥ పూజితం చ ప్రనృత్తం చ నిత్యమప్సరసాం గణైః । విశాలైరగ్నిశరణైః స్రుగ్భాండై
> రజినైః కుశైః ॥ ❋ ॥ సమిద్భిస్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితమ్ । ఆరణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యైః స్వా
> దుఫలైర్వృతమ్ ॥ ❋ ॥ బలిహోమార్చితం పుణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితమ్ । పుష్పైర్వన్యైః పరిక్షి

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యారభ్య - దండకాప్రవేశపర్యంతం తేన గ్రంథసందర్భేణ సంక్షిప్య - నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం సర్వలోకోపకారకం బుద్ధిస్థం ప్రబంధేనోక్త్వా - అధునా దేవస్య దండకారణ్యసంచారే సముద్భూతానుద్భూతవిశేషాన్ విస్తరేణ వక్తుం తృతీయకాండమారభతే ॥ ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌ చేతి యాదవః - దుర్ధర్షః ద్విషద్భిరప్రధృష్యః - తీరసత్కర్మశక్య ఇత్యర్థః - మహారణ్యమితి సామాన్యేనోక్తస్య విశేషస్య సంజ్ఞా - దండకారణ్యమితి - దండకనామ్నా రాజ్ఞా పరిపాలితో దేశః - శుక్రశాపాదరణ్యమభూదిత్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - మండలం సమూహః ॥ ❋ ॥ తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి ॥ కుశేత్యాది సార్ధనవశ్లోకైః - చీరాణి వల్కలాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా తపోజనితతేజోవిశేషలక్ష్మ్యా సమావృతం - తయా సమావృతత్వాదేవ గగనాధికరణసూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షోసురాదిభిర్ద్రష్టుమశక్యం ॥ ❋ ॥ శరణ్యం ఆవాసార్హం - సుసమ్మృష్టాజిరం - అలంకృతప్రాంగణమిత్యర్థః ॥ ❋ ॥ అప్సరసాం గణైః పూజితం - బహుశ్రీ హేతుత్వాత్ - అతిమనోహరప్రదేశత్వాత్ - తైః ప్రనృత్తం నృత్తవత్ - పూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యాహవనీయసభ్యావసథ్యశాలాః స్రుగ్భాండైః స్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతైః

రంగసదానమ్యక్సమ్మృష్టాంగణం - అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః। సర్వభూతశరణ్యత్వంప్రపంచయతి- మృగైరితి- ప్రసృత్తంప్రకృష్టవృత్తవత్ - అర్థఆద్యాచ్ -బహుబ్రహ్మశ్రీబ్రాహ్మ - అతిరమణీయప్రదేశత్వాద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వానర్తనం-అతఏవపూజితం-అగ్నిశరణైఃఅగ్నిహోత్రగృహైః -స్రుక్స్రువాసిభాండాసియజ్ఞపాత్రాణిస్రుగ్భాండానీ-స్ఫ్యక్చికపాలానిచేత్యాద్యాహ్నాతాని-తైః- వణిజ్జ్వాలధనేపాత్రభాండమిలివైజయంతీ। కుశైఃపరిస్తరణార్థైః- కుశచీరేత్యత్రసంగృహీతకుశోక్తిః - అరణ్యేభవైః ఆరణ్యైః -బలిభిఃభూతబలిప్రభృతిభిః - హోమమైర్వైశ్వదేవాదిహోమమైశ్చ - అర్చితంసత్కృతం - బ్రహ్మఘోషైర్వేదఘోషైః-నినాదితంసంజాతనినాదం- పుష్పైఃదేవపూజార్థముపహృతైః - సపద్మయా పద్మసహితయా-పద్మిన్యాసరసా - మునిసుతారలిమ్యత్రదర్శనార్థంసూర్యవైశ్వానరాభైఃత్యుపమానద్వయం - పురాణైర్వృద్ధైః - పరమర్షిభిఃఉక్తమునీనామపిపూజనీయైః- తత్ ప్రసిద్ధం -బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం - బ్రహ్మఘోషైఃకర్మకాలికవేదమంత్రఘోషైః-నినాదితం - బ్రహ్మవిద్భిఃపరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః-మహాభాగైఃమహాభాగ్యైః- భాగోరూపార్థకేప్రోక్తోభాగధేయైకదేశయోరితివిశ్వః। ఏతాదృశంతాపసాశ్రమమండలందదర్శేతిపూర్వేణాన్వయః॥౬॥ సఇతి॥ విజ్యంవిసృష్టమౌర్వికంకృత్వా-వినీతవేషప్రవేశత్వాదాశ్రమాణామాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థంచవిజ్యకరణం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయ గతః॥౭॥దివ్యేతి॥ దివ్యంలోకవిలక్షణంజ్ఞానంతేనఉపపన్నాయుక్తాః- అతీతానాగతజ్ఞానవంతఇత్యర్థః-రామోయంతావణవధార్థమవతీర్ణోవిష్ణుః - సీతాలక్ష్మీః - లక్ష్మణశ్శేషాంశఇతివిజ్ఞాతతదవతారరహస్యాఇతియావత్॥౮॥ తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ తేత్రికాలజ్ఞాః - తంరాక్షసనిరాసాయావతీర్ణంరామం-ఉద్యంతంసోమమివస్థితంఅంధకారనివర్తనంప్రవృత్తంచంద్రమివస్థితం యద్వా ఉద్యంతంసోమమివప్రతిపచ్చంద్రమివాదర్శనీయం - యద్వావనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్తయామేఘావృతమిందుమివస్థితం-ధర్మచారిణోదృష్ట్వాస్వాచర్యమాణధర్మారాధ్యంసాక్షాత్కృత్య - యద్వాఇతఃపూర్వంధర్మవీర్యేణపశ్యంతిసంప్రతిచక్షుషాసాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః - తథాలక్ష్మణంచవైదేహీంచదృష్ట్వామంగళాని ప్రయుంజానాఃస్వాపేక్షితరక్షాభ్యర్థనాత్ప్రాగేవమంగళాని ప్రయుంజానాః-రామస్యసౌందర్యసౌకుమార్యాదికందృష్ట్వాగక్షోభూయిష్ఠే త్రావనేకింభవిష్యతీతివ్యాకులహృదయతయాతస్మైవిరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః - దృఢవ్రతాఃఅశిథిలతద్రక్ష్యత్వనియమాస్సంతః - ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః-ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచారముకుర్వన్నిత్యర్థః॥౯॥ మంగళాశాసననిమిత్తంసౌందర్యంసౌకుమార్యాదికమాహరూపేతి॥ రూపస్యశరీరస్య- సంహననంసమస్సమవిభక్తాంగఇత్యుక్తావయవసంస్థానవిశేషం - లక్ష్మీంసముదాయశోభాం- సౌకుమార్యంపుష్పహాసతుల్యకోమళతాం - సువేషతాంశోభనలావణ్యవత్తాం - లావణ్యస్వరూపముక్తం- ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతియదంగేషులావణ్యంతదిహోచ్యతఇతి।

పద్మిన్యాచసపద్మయా॥ ❋ ॥ ఫలమూలాశనైర్దాంతైశ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః। సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చపురాణైర్మునిభిర్వృతమ్ ॥❋॥పుణ్యైశ్చనియతాహారైశ్శోభితంపరమర్షిభిః। తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మఘోషనినాదితమ్। ❋। బ్రహ్మవిద్భిర్మహాభాగైర్బ్రాహ్మణైరుపశోభితమ్॥౬॥ సదృష్ట్వారాఘవశ్శ్రీమాంస్తాపసాశ్రమమండలమ్। ❋ ॥ అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజావిజ్యంకృత్వామహద్ధనుః॥౭॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తేరామందృష్ట్వామహర్షయః॥❋॥అభ్యగచ్ఛంస్తథాప్రీతావైదేహీంచయశస్వినీమ్॥౮॥ తేతంసోమమివోద్యంతందృష్ట్వావైధర్మచారిణః॥❋॥లక్ష్మణంచైవదృష్ట్వాతువైదేహీంచయశస్వినీమ్। మంగళానిప్రయుంజానాఃప్రత్యగృహ్ణన్దృఢవ్రతాః॥౯॥ రూపసంహననం

సర్వమావపనంభాండమిత్యమరః ॥ ❋ ॥ అరణ్యేభవాఆరణ్యాః॥❋॥బలిహోమార్చితం - బలిభిర్వైశ్వదేవాదిబలిభిఃహోమైరగ్నిహోత్రైఃశోభితంబ్రహ్మఘోషానునాదితంవేదఘోషయుక్తం - పద్మినీపద్మసరః - సపద్మయాపద్మపుష్పయుక్తయా॥❋॥పురాణైర్వృద్ధైః॥❋॥తమితి॥ విజ్యమవరోపితగుణం॥ కృత్వేతిఆశ్రమవర్తిమృగపక్షిత్రాసనివృత్త్యర్థమితిశేషః॥౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥దివ్యేతి॥దివ్యజ్ఞానోపపన్నాఃశ్రీరామఏవతారకంబ్రహ్మేతిజ్ఞానవంతః - రామందృష్ట్వాచకారాల్లక్ష్మణంచదృష్ట్వా- తదాప్రీతాస్సంతఃఅభ్యగచ్ఛన్-అభిముఖ్యేనజగ్ముః రిత్యర్థః॥౮॥ తఇతి॥ రామందృష్ట్వావైదేహీంలక్ష్మణంచదృష్ట్వా-ఉద్యంతంసోమమివసకలజగదానందకరంతంరామమేవ - స్వేష్టదేవతాత్వేన ప్రత్యగృహ్ణన్ స్వీచక్రురితిసంబంధః॥౯॥౧౦॥రూపేతి॥ రామస్యరూపాదికం - వనవాసినోమునయఃదదృశురితిసంబంధః-రూపంనామ - అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః - యేనభూషితవద్భాతితద్రూపమితికథ్యతే-సంహననమవయవానాంసంశ్లిష్టసంధిబంధః-సౌందర్యంఅంగప్రత్యంగానాంయఃసన్నివేశోయథోచితం- సుశ్లిష్టసంధిబంధఃతత్సౌందర్యమితిచోచ్యతే- లక్ష్మీః కాంతిఃలావణ్యమిత్యర్థః। ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా।ప్రతిభాతియదంగేషులావణ్యంతస్నిగద్యతే - సౌకుమార్యంమా

విస్మితా నామాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకారాః - విస్మయావేగకస్వముఖప్రసాదఫుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినః వికారహేతౌ సత్యప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినోఽపి విస్మితాకారాస్సన్తః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః - అభేదేన ప్రత్యయస్యోత్పన్నార్థం చకారాప్రయోగః - యద్వా అభూషణేఽపి భూషితవత్ భాసమానస్వరూపం - తథోక్తం - అంగాన్యభూషితాన్యేవపల యాద్యైర్విభూషణైః | యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యత ఇతి ॥ సంహననం సౌందర్యం - తదప్యుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః | సుశ్లిష్టసంధిబంధస్స్యాత్తత్ సౌందర్యమిహోచ్యత ఇతి ॥ లక్ష్మీం లావణ్యం - తచ్చోక్తం పూర్వమేవ - సౌకుమార్యముక్తపూర్వమేవ - సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నత్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేష్టుమాహ వైదేహీమితి॥ సర్వే వనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ దివ్యరూపదర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణతయా చ సర్వదా నిర్నిమేషైరివ స్థితైర్నేత్రైరుపలక్షితాస్సన్తః దదృశుః - అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేతద్వివృతం ॥ ౧౪ ॥ అత్రేతి ॥ అత్ర ఆశ్రమమండలే - మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః - సర్వభూతహితే రతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం - ఏతం రాఘవం పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం - సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ రామస్య సత్కృత్య ఇతి షష్ఠ్యాః శేషలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్ - సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా - కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన రామస్య పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం - ధర్మచారిణ ఇత్యనేన తత్ఫలస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం - మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే - సలిలం అర్ఘ్యాద్యుచితం ఆజహ్రుః ॥ ౧౬ ॥ మూలమితి ॥ ధర్మజ్ఞాః శేషిశేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః - ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః - మూర్ధ్నికృతాంజలయ ఇత్యర్థః - మహాత్మనః శ్శేషిణో రామస్య వన్యం మూలాదికమాశ్రమం చ - నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయానీయథేష్టం వినియుజ్యన్తామితి నివేద్య తతోఽబ్రువన్ ॥ ౧౭ ॥ ధర్మపాల ఇతి ॥ ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య - శరణ్యః శరణార్హః - పూజనీయశ్చ దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః - మాన్యః రాజబుద్ధ్యా బహుమానార్హః - మాన్యత్వే హేతుః రాజా దండధర ఇతి - పూజనీయత్వే హేతుః గురురితి - దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా ॥ ౧౮ ॥ పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ ఇంద్రస్యేతి ॥ ఇహ భూస్వర్గే - ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజా రక్షతి - తస్మాద్ధేతోః - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుంక్తే అనుభవతి - ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం. అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్ | వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః -

లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతామ్ । దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసినః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం నేత్రైరనిమిషైరివ ॥ ❁ ॥ ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశుస్సర్వే తే వనచారిణః ॥ ౧౪ ॥ తత్రైనం హి మహాభాగాస్సర్వభూతహితే రతమ్ । ❁ ॥ అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్ ॥ ౧౫ ॥ తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః ॥ ❁ ॥ ఆజహ్రుస్తే మహాభాగాస్సలిలం ధర్మచారిణః ॥ ౧౬ ॥ మూలం పుష్పం ఫలం వన్యమాశ్రమం చ మహాత్మనః ॥ ❁ ॥ నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞాస్తతః ప్రాంజలయోఽబ్రువన్ ॥ ౧౭ ॥ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్యస్త్వం మహాయశాః । పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః ॥ ౧౮ ॥ ఇంద్రస్యైవ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ । రాజా తస్మాద్వరాన్ భోగాన్ భుంక్తే లోకన

ర్శనం - సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నతాం - విస్మితాకారాః విస్మితోఽన్తఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః తద్వ్యంజకముఖప్రసాదవిస్ఫారితేక్షణత్వాదిః తద్వంతః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీమితి ॥ వనచారిణః పశుపక్షిమృగాదయః అయం భావః - వేదభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ | సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంగూపరి గంగాప్రవాహవదస్మాకమపి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైః మృగాదయోఽప్యాశ్చర్యవంతో దదృశురితి ॥ ౧౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్నే మహాభాగాః ఋషయః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ పరమపురుషస్య తవ సందర్శనేన వయం - మహాభాగాః అతిధన్యా ఇతి ప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలిలాదిపూజాద్రవ్యం - అనీయేతి శేషః - ఆజహ్రుః రామస్య పూజామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ మూలమితి ॥ వన్యం వనభవం ఆశ్రమం నివాసస్థానం చ నివేదయిత్వా - ఇమాని వస్తూని దేవ త్వదీయానీత్యుక్త్వా ప్రాంజలయః అయమేవాదిపురుష ఇతి నిశ్చయబుద్ధ్యా సముద్బుద్ధభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః - భక్తినమ్రాః భగవంతం శ్రీరామమబ్రువన్ - విజ్ఞాపయంతి స్మేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ ॥ ధర్మపాల ఇత్యాదినా - ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - శరణ్యః ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షితా - దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ . గురుః పూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియాపూజార్హః - రాజా రాజరూపేణ మాన్యః - బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ కుతో మహైతాదృశప్రభావ ఇతి శంకాయాం - తమేవ కైంకర్యత్వన్యాయేన ప్రథయతి ॥ ఇంద్రస్యేతి ॥ దిక్పాలచతుష్టయాత్ ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజా సం

ఇతి ఫరస్యైశ్వర్యమితి ధాతోస్సత్త్రైవముఖ్యవృత్తత్వాత్ - ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి శ్రుతప్రయోగాచ్చ। ఇన్ద్రస్య పరమాత్మనః - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తద్భవతా రక్షభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగార్హభుజ ఇత్యర్థః - పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాయమేవార్థః - నహ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాఞ్జలయో భవన్తి - న చాశ్రమం నివేదయన్తి - నాపి గర్భభూతత్వం వదన్తి ॥ ౧౯ ॥ భగవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః నోపాసనాదికమిత్యాహ తే వయమితి ॥ తే వయం ఆర్తా వయం - భవతా త్వ్యాః - ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితుమర్హాః - కిముపాసనబలేనైవముచ్యతే - నేత్యాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః - నాన్యః - తత్ర ప్రమాదాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః - భవతు తథైవ రక్షిష్యామః యదా రక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి - నగరస్థః సింహాసనస్థో వా - వనస్థః తద్రహితో వా - త్వం - స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం - నః అస్మాకం - రాజా రక్షకః - తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి - నిరుపాధికసర్వశేషీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నను భవన్త ఏవ తపఃప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహ న్యస్తేతి ॥ న్యస్తః త్యక్తో దండో యైస్తే న్యస్తదండాః - శాపతో నిగ్రహకరణరహితా ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుః జితక్రోధా ఇతి - తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః - తత్రాపి హేతుః జితేన్ద్రియా ఇతి - ఇన్ద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావాత్తన్మూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః - వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధాన్నాస్మాభిరస్మద్రక్షణముచితమిత్యాహుః త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్యాః - అనేనానన్యార్హశేషత్వముక్తం - శశ్వదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాప్యన్వేతి - తేనానన్యార్హశేషత్వానన్యశరణత్వయోస్స్వాభావికత్వముక్తం - తథాపి సాధనం వినా రక్షణే అతిప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహుః తపోధనా ఇతి - తపోఽత్ర న్యాసనిష్ఠాపరపర్యాయః - తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహురితి శ్రుతేః ప్రపత్త్యేకధనా వయమిత్యర్థః - అస్మత్కృతాం ప్రపత్తిం వ్యాజీకృత్యాస్మాన్ రక్షేత్యర్థః - రక్షణమత్ర మోక్షప్రాపణమేవ - ఖరాదిభ్యస్త్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభిర్వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇష్టే తు మునయో మోక్షైకపరాః ॥ ౨౧ ॥ అతస్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచితకైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి ఏవమిత్యాది ॥ ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్ష్మణం రాఘవం వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవమిత్యనేన సీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం - మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్ - ప్రభాప్రభావన్న్యాయేన తయోరపృథగ్భావాత్ - అన్యైః సంకల్పసిద్ధైః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః ॥ ౨౨ ॥ తథాన్య ఇతి ॥ సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః - న్యాయవృత్తాః - న్యాయానుగుణవ్యాపారాః - స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః - స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధకామ్యకర్మాన్తరత్యాగిన ఇత్యర్థః - అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః - తాపసాః కాయికకైంకర్యాసక్తా ఇత్యర్థః - ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం.

మస్కృతః ॥ ౧౯ ॥ తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః। నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరః ॥ ౨౦ ॥ న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేన్ద్రియాః ॥ రక్షితవ్యాస్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్త్వా ఫలైర్మూలైః పుష్పైర్వన్యైశ్చ రాఘవమ్ ॥ అన్యైశ్చ వివిధాహారైస్సలక్ష్మణమపూజయన్ ॥ ౨౨ ॥ తథాన్యే తాపసాస్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః ॥ న్యాయవృత్తా య

క్రాపుటీతిన్యాయేన - ఇన్ద్రస్య సన్నియన్తృపురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజా ధర్మేణ రక్షతి - తస్మాద్రక్షణాద్ వరాన్ శ్రీమాన్నాభోగాన్ భుఙ్క్తే - లోకనమస్కృతశ్చేతి సంబన్ధః - యదా ఏవంవిధస్య రాజ్ఞోప్యేవం ప్రభావః - తదా సకలజగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వరస్య తవ తు - ధర్మపాలత్వశరణ్యత్వాదికమస్తీతి కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥ ౧౯ ॥ అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతమత ఆహ - తే వయమితి - నను నగరం విహాయ అగతే సచతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవన్తః కథం రక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థ ఇతి - యతస్త్వం నగరస్థో వనస్థో వా నః రాజా అతస్త్వదేకశరణా వయం భవతా కరుణాశాలినా రక్ష్యాః - అత్రాస్మద్రక్షణం నామ అనన్తకల్యాణగుణైకనిలయ జగన్మోహన దివ్యమంగళత్వత్స్వామిధ్యానానన్దానుభవాన్తరాయరూపరక్షోనివారణరూపం అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహుః తద్విషయవాసిన ఇతి విషయో దేశః అయం భావః - ఇతరే రాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే శక్తా భవన్తి - సకలలోకరక్షణధురంధరస్యానపాయమారస్య తవ నగరవాసే కిం బలముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్య తవ వనవాసేన కిమపచీయతే - అతో యత్ర కుత్రాపి స్థితస్య తవ నాసాధ్యం కిమపి నాస్తీతి ॥ ౨౦ ॥ మహాప్రభావవతాం భవతాం కుతో రక్షాన్తరాపేక్షేత్యత్రాహ న్యస్తదండా ఇతి ॥ న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరక్షణభారాః - అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా మాత్రా సుహితా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః - తథేతి శశ్వద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ అన్యైర్నీవారాదిభిః ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ సిద్ధాః భరద్వాజాదివత్సిద్ధసంకల్పాః - తథైవ న్యాయవృత్తాః న్యాయో భగవదుపాసనాదిరూపధర్మః స ఏవ వృత్తం శీలం యేషాం తే - తథాకృతాభ్యవహార ఈశ్వరం సకలజగత్స్వామినం

స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పయామాసురిత్యర్థః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యంతం విశిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థినిజజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితుముపక్రమతే। కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా ॥ అతఏవ సంక్షేపే - విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హేత్యత్ర విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్టవానితి వ్యాఖ్యాతం। కృతాతిథ్య ఇతి ॥ తుశబ్దేన అత్రాద్యదికృతాతిథ్యాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే - అనన్యప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం - పత్రం పుష్పమిత్యాది। అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ - కాత్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్త్యైర్యత్కించిద్దత్తమపి తత్సర్వాతిథ్యత్వేన హి భగవాన్ స్వీకరోతి - సూర్యస్యోదయనం ప్రతీతి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా - లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం - ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్స్నానాదికర్మావసాన ఇత్యర్థః - వనమేవాన్వగాహత - న చ తత్ర స్థాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ నానామృగగణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగకరిణవిరాధదేహసంపర్కాదితి భావః - దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవ హేతుః - నిష్కూజనానాశకుని - నిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం - సుదూరముడ్డీయమానోఽపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతి భావః - ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదా శబ్ద్యత ఇత్యర్థః - నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సీతయా సహేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం - ఘోరమృగాస్తరక్ష్వాదయః - పురుషానత్తి భక్షయతీతి పురుషాదః - పచాద్యచ్ - రాక్షసమిత్యర్థః - మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం - గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం - మహావక్త్రం పృథుతరముఖం - వికటం విశాలం - విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం - విషమం న్యూనాధికావయవం - వికృతం దుష్క్రకాలేణ వికృతవేషం - అతఏవ ఘోరదర్శనం - వసా మాంసం - తయా ఆర్ద్రం - రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం - వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం - ఆర్షమిట్ - త్రీనిత్యాది - భక్షణార్థమితి శేషః - పృషతాన్ బిందుమృగాన్ - ఆయసే అయోమయే - శూలే - అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా - మహాస్వనం యథా భవతి తథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ కాలేన సంహారకాలే ప్రజా ఉద్దిశ్యాంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ అం

భ్యాన్యాయం తర్పయామాసురీశ్వరమ్ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ప్రథమస్సర్గః ❖❖❖❖❖

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి। ఆమన్త్ర్య స మునీన్సర్వాన్వనమేవాన్వగాహత ॥ ౧ ॥ నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్। ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయమ్ ॥ ❖ ॥ నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితమ్। లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ ॥ ౩ ॥ సీతయా సహ కాకుత్స్థస్తస్మిన్ఘోరమృగాయుతే। దదర్శ గిరిశృఙ్గాభం పురుషాదం మహాస్వనమ్ ॥ ❖ ॥ గమ్భీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరమ్। బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనమ్ ॥ ❖ ॥ వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితమ్। త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాన్తకమ్ ❖ ॥ త్రీన్సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్దశ। సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ ॥ ❖ ॥ అవసజ్యాయసే శూలే వినదన్తం మహాస్వనమ్ ॥ ౮ ॥ స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలీమ్। ❖ ॥ అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాన్తకః ॥ ౯ ॥ స కృత్వా భైరవం నాదం

రాజనమంగళస్తుత్యాదిభిర్యథాన్యాయం యథావిధి తర్పయామాసుః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితశ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

కృతేతి ॥ సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - ఉదయకాల ఇత్యర్థః - అవగాహత ప్రావిశత్ ॥ ౧ ॥ ధ్వస్తేతి ॥ వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యుక్తహేతోరేవ ॥ ❖ ॥ పక్షిణాం సాధ్వసేన నిష్కూజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝిల్లికాగణనాదితం - రామో వనమధ్యం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సీతయేతి ॥ గిరిశృంగాభం గిరేః శృంగం తదుపమా యస్య తం - గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం - వికటం వక్త్రం బీభత్సం కుత్సితం - విషమం నిమ్నోన్నతం - వికృతం వక్ష్యమాణధర్మవత్త్వాద్విపరీతవేషం - వసార్ద్రం చర్మావసానం - వసా మాంసవిశేషః భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసే శూలే - అవసజ్య నిధాయ - ప్రోతం కృత్వా మహాస్వనం యథా తథా వినదంతమేవంవిధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ స విరాధః కాలే యుగాంతకాలే క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథా ధావతి తద్వదభ్యధావత్ ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ అంకేన కటిప్రదేశే నేతి యావత్ ॥ ౧౦ ॥ యువామిత్యాది ॥ సభార్యావితి భార్యాశబ్దస్తు

తే - మహ్యమితి శేషః - బ్రూతమితిలోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం - ప్రశ్నప్రకారమాహ - కావితి॥౧॥ తమితి॥ రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితా నన మితి భయహేతూక్తిః - ఆత్మనస్సంబంధి ఇక్ష్వాకుకులము వాచేత్యన్వయః - ఇక్ష్వాకువంశ్య దశరథపుత్రా వావాం పితృవచనాద్వనం గమిష్యావ ఇత్యువాచేత్యర్థః॥ ౨ ॥ అధర్మచారిణౌ పాపావితి పూర్వోక్తవిరాధవచనస్యోత్తరమాహ - క్షత్రియావృత్తసంపన్నావితి॥ త్వామితి కస్య పుత్రః కిం ప్రభావ ఇతి జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః - అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస ఇతి - నామజాత్యోః పూర్వముక్తత్వాన్న తద్విషయోయం ప్రశ్నః॥ రామానుజీయం॥ క్షత్రియావితి॥ వనగోచరావితి బహువ్రీహిః॥ ౩ ॥ తమితి॥ హంత ఇతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ - మమ మత్తః - మేస్వరూపమితి శేషః - నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః॥ ౪ ॥ పుత్రః కిలేతి॥ విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః - రాక్షసాః సజాతీయాః - సజాతీయైః కృతం నామేదం న తు మాతాపితృభ్యామితి భావః॥ ౫ ॥ తపసా చాపీతి॥ చాపి కించ - తపసా సాధనేన - బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమారణీయతా ప్రాప్తా - అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం చ ప్రాప్తమ్ - ప్రాణవియోజనహేతు ఖండనవిదారణానర్హత్వం చ ప్రాప్తమిత్యర్థః॥ ౬ ॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ - అపేక్షా యాం మరణం ధ్రువమితి భావః - త్వరమాణౌ - మంగమనే నేమ నశ్యతేతి భావః - న వాం జీవితమాదదే - ఉత్తమప్రమదారత్నప్రాపణాదితి భావః॥ ౭ ॥ తమితి॥ తం ఏవం పరుషం వదంతం - పరుషవచనాదేవ ఏషితోః కోపసంరక్తలోచనః - వికృతాకారం వికృతాకారమపి - పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం॥ ౮ ॥ క్షుద్రేతి॥ క్షుద్ర హీనజాతే - ధిక్కారహేతురయం - హీనార్థం - ఉత్తమాంగనాభిలాషరూప హీనప్రయోజనమితి యావత్ - మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం - సంప్రాప్స్యసి అన్వేషణం న ఫలం భవిష్యతీత్యర్థః - తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ - తిష్ఠేతి - గమనం చ దుర్లభమిత్యాహ - నేతి - మే పురత ఇతి శేషః॥ ౯ ॥ తత ఇతి॥ రాక్షసం ప్రతి శరాన్ - నిజఘాన అముంచత్ - హన హింసాగత్యోరితి ధాతుః॥ ౧౦ ॥ పునశ్శరాన్విశేషయన్నాహ - ధనుషేతి॥ జ్యారూపో గుణో రజ్జుః తద్వతా - మహావేగాన్ - అత ఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తాన్॥ ౧౧ ॥ త ఇతి॥ బర్హిణవాసస ఇతి స్వార్థే ఇనచ్ - బర్హిణవాససః - బర్హపత్రా ఇత్యర్థః - శోణితేన ఆదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః - రక్తోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరాన్నిర్గతా ఇతి భావః - పావకోపమా ఇతి భూస్థతృణాదిదహనాదగ్నిసామ్యసిద్ధిః॥ ౧౨ ॥ స ఇతి॥ విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్ - న్యస్య భూమౌ నిక్షిప్య॥ ౧౩ ॥ స ఇతి॥ మహాన్నాదః ప్రతిధ్వనిర్యస్మిన్ స తథా భవతి తథా - వినద్య - శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననః వివృతాస్యః

ఖమ్॥ ౧॥ అథోవాచ పునర్వాక్యం విరాధః పూరయన్వనమ్। ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌ యువాం క్వ గమిష్యథః॥ ౨ ॥ తమువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననమ్। పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకులమాత్మనః॥ ౩॥ క్షత్రియా వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ। త్వాం తు వేదితుమిచ్ఛావః కస్త్వం చరసి దండకాన్॥ ౪॥ తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమమ్। హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ॥ ౫॥ పుత్రః కిల జయస్యాహం మమ మాతా శతహ్రదా। విరాధ ఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః॥ ౬॥ తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా। శస్త్రేణావధ్యతా లోకే చ్ఛేద్యాభేద్యత్వమేవ చ॥ ౭ ॥ ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనామనపేక్షౌ యథాగతమ్। త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవితమాదదే॥ ౮ ॥ తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః। రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసమ్॥ ౯ ॥ క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యుమన్వేషసే ధ్రువమ్। రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవన్గమిష్యసి॥ ౧౦॥ తతస్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామస్సునిశితాన్ శరాన్। సుశీఘ్రమభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ॥ ౧౧ ॥ ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్త బాణాన్ముమోచ హ। రుక్మపుంఖాన్మహావేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగాన్॥ ౧౨ ॥ తే శరీరం విరాధస్య భిత్త్వా బర్హిణవాససః। నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం

పంపృచ్ఛతే మహ్యం॥ ౨॥ తమితి॥ ఆత్మనః ఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకువంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః॥ ౩॥ ౪॥ తమితి॥ హంత తే మమ నిబోధ మమ వచనాన్మే స్వరూపమితి శేషః॥ ౫॥ ౬॥ తపసేతి॥ శస్త్రేణ యేన కేనాపి శస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం - [illegible] భేదాభ్యాం అవ్యథనీయత్వం తాభ్యాం వ్యథా నాస్తీత్యర్థః॥ ౭ ॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ ప్రమదాశారహితౌ - వాం యువయోః వస్తుతస్తు ఉత్సృజ్యేతి॥ ఉత్సృజ్య మామితి శేషః ప్రమదాం మా దా యేతి శేషః యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయేథాం గచ్ఛేథాం - వాం యువయోః జీవితం ప్రాణసమం స్త్రీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౮॥ ౯॥ క్షుద్రేతి॥ రణే తిష్ఠ ధ్రువం ప్రాప్స్యసి - మృత్యుమిత్యనుషంగః మే మమ పురతః జీవన్ క్వ గమిష్యసీతి సంబంధః॥ ౧౦ ॥ తత ఇతి॥ శరానభిసంధాయ ధనుషీతి శేషః సుదీర్ఘమాకర్ణమాకృష్యేతి శేషః॥ ౧౧ ॥ ధనుషేతి॥ జ్యాగుణవతా జ్యాసంబద్ధవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథా॥ ౧౨ ॥ త ఇతి॥ బర్హిణవాససః బర్హణవాసస ఇతి యావత్ - వాసః పత్రం శోణితాదిగ్ధాః

అగ్నేన ప్రసారితజిహ్వత్వం లక్ష్యతే - శూలోపమేయ తాలాఖాయ ॥ ౧౪ ॥ అథేతి ॥ అథ సీతానిక్షేపానన్తరం - యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వాత్ దీప్తం పూర్వబాణేభ్యస్తైజస్వినం - శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షస ఇత్యాదివిశేషణాని - కాలాన్తకయమోపమే - కాలే సంహారకాలే - అన్తకో నాశకో - యో యమస్తత్తుల్యే ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ ప్రహస్య కిమేతైరల్పశక్త్రాస్త్రైరితి హసిత్వా - అజృమ్భత గాత్రవినామమకరోత్ - బాణాః కాయే కించిల్లగ్నాః - ఆశుగచ్ఛన్తీత్యాశుగాః ఆశుగా అపీత్యర్థః - నిష్పేతుః జగళుః ॥ ౧౭ ॥ స్పర్శాదితి ॥ వరదానేన స్పర్శాత్ సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - సంరోధ్య హృదయే సమూహ్య - బలం కృత్వేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ తత్ హస్తస్థం - గగనే జ్వలనః ఆకాశస్థాగ్నిః - తదుపమమిత్యభూతోపమా ॥ ౧౯ ॥ తదితి ॥ అశనినా వజ్రేణ ॥ ౨౦ ॥ తావితి ॥ ప్రహరతాం ప్రహరతాం ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ అప్రకమ్ప్యౌ చాలయితుమప్యశక్యౌ - కింపునః పరిగృహీతుమితి కవేః పరిహాసః - రౌద్రః రౌద్రాకృతిః - అప్రకమ్ప్యత్వే హేతుః నరవ్యాఘ్రావితి - నరవ్యాఘ్రౌ పురుషశ్రేష్ఠౌ ॥ ౨౨ ॥ తస్యేతి ॥ అభిప్రాయం వనాన్తర్నయనేచ్ఛాం - వహతు నౌ ప్రాపయతు - అనేన ఆవాభ్యాం గన్తవ్యేన పథా వహతు - అథవా - యథేచ్ఛతి యేన మార్గేణ గన్తుమిచ్ఛతి - తథా వహతు - ఉభయథాపి న దోష ఇతి భావః - తత్ర హేతుమాహ అయమితి - నః వనమధ్యగమనేచ్ఛూనామస్మాకం ॥ ౨౩ ॥ స త్వితి ॥ అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ - సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కన్ధగతౌ చకార - తద్విరోధిచ్ఛాపరవశావితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టావిత్యాశయేనాహ వనమితి ॥ శివాః సృగాలవిశేషాః - తాభిర్యుతం వ్యాళమృగైః - దుష్టద్విపే శ్వాపదే చ వ్యాళః పుంసి శఠేఽపి చేతి వైజయన్తీ ॥ అత్ర సర్గే భగవతః స్వాయత్తసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహేతావపి నిర్భయత్వం చ దర్శితం ॥ అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశశ్శ్లోకాః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః

పావకోపమాః ॥ ౧౩ ॥ స విద్ధో న్యస్య వై దేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః । అభ్యద్రవత్సుసంక్రుద్ధస్తదా రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ౧౪ ॥ స వినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమమ్ । ప్రగృహ్యాశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాన్తకః ॥ ౧౫ ॥ అథ తౌ భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః । విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాన్తకయమోపమే ॥ ౧౬ ॥ స ప్రహస్య మహారౌద్రః స్థిత్వా జృమ్భత రాక్షసః । జృమ్భమాణస్య తే బాణాః కాయాన్నిష్పేతురాశుగాః ॥ ౧౭ ॥ స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్షసః । విరాధః శూలముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత ॥ ౧౮ ॥ తచ్ఛూలం వజ్రసంకాశం గగనే జ్వలనోపమమ్ । ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామః శస్త్రభృతాం వరః ॥ ౧౯ ॥ తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్య కరాచ్చ్యుతమ్ । పపాతాశనినా ఛిన్నం మేరోరివ శిలాతలమ్ ॥ ౨౦ ॥ తౌ ఖడ్గౌ క్షిప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమౌ శుభౌ । తూర్ణమాపతతస్తస్య తదా ప్రహరతాం బలాత్ ॥ ౨౧ ॥ స వధ్యమానః సుభృశం బాహుభ్యాం పరిరభ్య తౌ । అప్రకమ్ప్యౌ నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతుమైచ్ఛత ॥ ౨౨ ॥ తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । వహత్వయమలం తావత్పథానేన తు రాక్షసః ॥ ※ ॥ యథా చేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథా వహతు రాక్షసః । అయమేవ హి నః పన్థా యేన యాతి నిశాచరః ॥ ౨౪ ॥ స తు స్వబలవీర్యేణ సముత్క్షిప్య నిశాచరః । బాలావివ స్కన్ధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః ॥ ౨౫ ॥ తావారోప్య తతః స్కన్ధం రాఘవౌ రజనీచరః । విరాధో వినదన్ ఘోరం జగామాభిముఖో వనమ్ ॥ ౨౬ ॥ వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమైర్మహద్భిర్వివిధైరుపేతమ్ । నానావిధైః పక్షిశతైర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగైర్వికీర్ణమ్ ॥ ౨౭ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః

రక్తాలిహాః ॥ ౧౩ ॥ స ఇతి ॥ విద్ధస్తాడితః వై దేహం న్యస్య - వస్తుతస్తు - వై దేహీం న్యస్య సీతాసమీపమగత్వా మహానాదం వినద్య కృత్వా ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ అథేతి ॥ కాలాన్తకయమోపమే కాలః అన్తకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః - తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే అన్తకస్య ప్రాణాపహారే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతి భేదః ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ జృమ్భమాణస్య తనూభంగం కుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశు గచ్ఛన్తీత్యాశుగాస్సన్తః ॥ ౧౭ ॥ స్పర్శాదితి ॥ వరదానేన స్పర్శాత్సంబన్ధాత్ - ప్రాణాన్ సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమాహృత్య ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ వహత్వితి - అయమలం సుష్ఠు వహతి అనేన పథా గమనస్యేష్టం భవతి యథా చేచ్ఛతి యథాస్య గమనమిష్టం భవతి - తథా వహతు గచ్ఛతు - కుత ఏవముత ఆహ అయమేవేతి - పరిగృహ్య ఏతైః కేనపి నైకమితి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ స త్వితి ॥ సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య స్కన్ధగతౌ చకార స్కన్ధమారోపయామాసేత్యర్థః ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః

అథ పరమపురుషవహనఫలం వక్తుముపక్రమతే హ్రియమాణావిత్యాది ॥ చుక్రోశ - రామస్యాతిమానుషం చరిత్రమవగచ్ఛన్త్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః ॥ ఏష ఇతి ॥ సత్యవాక్ సత్యవచనవాక్ - శీలవాక్ సదాచారసంపన్నః - శుచిః ఋజుబుద్ధిః - ఏవంద్వైవిం ప్రత్యాక్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహమామితి - వృకాః ఈహామృగాః - కోక స్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః ॥ శార్దూలా మహావ్యాఘ్రాః - ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః - వ్యాఘ్రో మృగాదిః శార్దూలో హింసారుశ్చిత్రకీమృగాత్ । మండశ్చాప్యస్వయం ద్వీపీతివైజయంతీ - నమస్తత్రైవంచుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తస్యేతి ॥ సవ్యమితి - ననువిరాధాదానేకబంధావానేచలక్ష్మణస్సవ్యం రామో దక్షిణం భుజమచ్ఛినదిత్యవిశేషేణోచ్యతే - కిమత్ర నియామకమితిచేత్ - ఉచ్యతే - సర్వదా లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి - అతో గృహ్ణన్ దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం చాగృహ్ణాదిత్యవిరోధః - తరసా బలేన ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ సంవిగ్నః భీతః ॥ ౬ ॥ ముష్టిభిరితి ॥ బహువచనమావృత్త్యా - ఉద్యమ్యోద్యమ్య సూదయంతౌ ముష్ట్యాదికముద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలే భూతలే ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తమితి ॥ భయేష్వభయదః శాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే ॥ ౯ ॥ తపసేతి ॥ శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః - నిఖనావహే భూమౌ నిక్షేపమః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథా తథా ప్రోవాచేత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజానస్నాహ హత ఇత్యాది ॥ త్వయేతి శేషః - పురుషర్షభః పురుషోత్తమస్త్వం రామత్వేనావతీర్ణ ఇతి న జ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ జ్ఞానప్రకారమాహ కౌసల్యేతి ॥ తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయాస్సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - ఇతి విదితోఽసి - మహాభాగా శ్రీవైదేహీత్యవగతా - అయంచ త్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతి విదితః ॥ ౧౩ ॥ ఏతావత్పర్యంతం కుతో న జ్ఞాతవానసీత్యత్రాహ - అభీతి ॥ అపి గర్హణీయాం - కస్య కేన శాప ఇత్యత్రాహ తుంబురురిత్యాది - అహమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది ॥ ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతి మహాయశా ఇతి - ప్రకృతిం స్వరూపం - శాపనిమిత్తమాహ అనుపస్థీయమాన ఇతి - రంభాసక్తం మాం - అనుపస్థీయమానః అవసరేమయా అసేవ్యమానః - అత ఏవ సంక్రుద్ధః - రాజా అస్మత్స్వామీ - వైశ్ర

హ్రియమాణౌ తు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ। ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజా భుజౌ ॥ ౧ ॥ ఏష దాశరథీ రామస్సత్యవాన్ శీలవాన్ శుచిః । రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహలక్ష్మణః ॥ ౨ ॥ మాం వృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలద్వీపినస్తథా ॥ ౨౫ ॥ మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నమస్తే రాక్షసోత్తమ ॥ ౩ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ । వేగం ప్రచక్రతుర్వీరౌ వధే తస్య దురాత్మనః ॥ ౪ ॥ తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రిర్బాహుం సవ్యం బభంజ హ । రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షసః ॥ ౫ ॥ స భగ్నబాహుస్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః । ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః ॥ ౬ ॥ ముష్టిభిర్జానుభిః పద్భిస్సూదయంతౌ తు రాక్షసమ్ । ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః ॥ ౭ ॥ స విద్ధో బహుభిర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః । నిష్పిష్టో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః ॥ ౮ ॥ తం ప్రేక్ష్య రామస్సుభృశమవధ్యమచలోపమమ్ । భయేష్వభయదః శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం న శక్యతే । శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే ॥ ౧౦ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః । ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభమ్ ॥ ౧౧ ॥ హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై । మయా తు పూర్వం త్వం మోహాన్న జ్ఞాతః పురుషర్షభః ॥ ౧౨ ॥ కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా । వైదేహీ చ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః ॥ ౧౩ ॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుమ్ । తుంబురుర్నామ గంధర్వశ్శప్తో వైశ్రవణేన హ ॥ ౧౪ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీన్మాం మహాయశాః । యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే ॥ ౧౫ ॥ తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమి

హ్రియమాణావితి ॥ ప్రగృహ్యోద్యమ్య - శార్దూలద్వీపిన ఇతి బిందు వ్యాఘ్రా - కాకుత్స్థావుత్సృజ్య - మాం హర - తేన మహత్యాద్యుక్తిః - రామలక్ష్మణయోః ప్రేమాతిశయాదితి జ్ఞేయా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ తస్యా ఇతి ॥ వేగం త్వరాం ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ సంవిగ్నః బాహుభంగేనోద్విగ్నః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తమితి ॥ భయేష్వభయద ఇతి స్వశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంవిదధతః పురుషస్య - సకలభయాపహారీ భవతి ॥ ౯ ॥ తపసేతి ॥ అయం తపోబలసంపన్నో యస్మాత్ - అతః రాక్షసః యుధి శస్త్రేణ జేతుం న శక్యతే - కింతు నిఖనావహ ఇతి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ యదేతి ॥ ప్రకృతిం గాంధర్వీం తనుం ॥ ౧౫ ॥ శాపకారణమాహ - అనుపస్థీయమానః అవసరే అసేవ్యమానః - అనుపస్థానే కారణమాహ - రంభాసక్తమితి - అతః క్రుద్ధస్సన్ మాం - రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార - తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ - ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాదినా పూర్వోక్తం - శాప

వణః ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసోఽభవమితి వ్యాజహార - పునర్మయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్చ - ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా ॥ ౧౮ ॥ తవేతి ॥ స్వం భువనం స్వర్గలోకం - ఉపకారస్య ప్రత్యుపకారమకృత్వా గమిష్యామి ఇత్యాశయేనాహ - స్వస్తి వ ఇతి ॥ ౧౯ ॥ వాచిక కైంకర్యమాత్రేణోతి - ఇత ఇతి ॥ ప్రతాపవాన్ మహాతపాః - అధికమర్ధం యస్య తదధ్యర్ధం తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ - సార్ధయోజన ఇత్యర్థః - క్షిప్రం తదగ్ని ప్రవేశాత్ పూర్వం - తే త్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం విధాస్యతి పోషయిష్యతి - యద్వా తే శ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం ॥ ౨౦ ॥ అవట ఇతి ॥ అవటే శ్వభ్రే - కుశలీ ఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః - గతసత్త్వానాం గతాసూనాం - గ్రావ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ ప్రజంతు ష్విత్యమరః । ఏషః అవటప్రక్షేపః - అన్యధర్మస్య ఫలమాహ - అవట ఇతి ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ స్వర్గసంప్రాప్తః - సంప్రాప్తస్వర్గ ఇత్యర్థః ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ కుంజరస్యేత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ నైపుణ్యం పిధాయ నిమ్నతాం నిదత్తే - ప్రదరః ఖన్యతామితి - ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ ఉత్తమం అతినిమ్నం - మహాత్మనః మహాకాయస్య ॥ ౨౫ ॥ తమితి ॥ ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం - అత ఏవ మహాస్వనం - శంకుకర్ణం శంకుః కీలం తత్సదృశకర్ణం - గర్దభాకారం వా - శంకుకర్ణో గర్దభోష్ట్రౌ వితిపాణిః । భైరవస్వనం భయంకర ప్రతిధ్వానం యథా భవతి తథా నదంతం - మహాస్వనమిత్యత్ర స్వభావోక్తిః - అత్రోచ్చారణరూపకార్యోక్తిరితి భిదా ॥ ౨౬ ॥ సమస్త ముక్తసేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి తమాహవ ఇత్యాదినా ॥ సంయతి యుద్ధే స్థితౌ ॥ ౨౭ ॥ బిలప్రక్షేపనిమిత్తమాహ అవధ్యతామితి ॥ మహాసురస్య పుత్రాద్యసురసదృశస్య - సమర్థ అయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య ॥ ౨౮ ॥ న కేవలం స్వనిశ్చయః విరాధేన చానంతరం తక్తో

వృత్తిః ఇతి వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ ॥*॥ అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ ॥ ౧౮ ॥ తవ ప్రసాదాన్ముక్తోఽహమభిశాపాత్సుదారుణాత్ ॥*॥ భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు పరంత ప ॥ ౧౯ ॥ ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః ప్రతాపవాన్ ॥*॥ అధ్యర్ధయోజనే తాత మహర్షిః సూర్య సన్నిభః । తం క్షిప్రమభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాస్యతి ॥ ౨౦ ॥ అవటే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ । రక్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మః సనాతనః ॥*॥ అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాః సనాతనాః ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధః శరపీడితః ॥*॥ బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహా బలః ॥ ౨౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ ॥ ౨౩ ॥ కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాస్య లక్ష్మణ । వనేఽస్మిన్ సుమహచ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః ॥*॥ ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతామితి । తస్థౌ విరాధమాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాన్ ॥ ౨౪ ॥ తతః ఖనిత్రమాదాయ లక్ష్మణశ్శ్వభ్రముత్తమమ్ । అఖనత్పార్శ్వతస్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః ॥ ౨౫ ॥ తమ్ముక్తకంఠం నిష్క్షిప్య శంకుకర్ణం మహాస్వనమ్ । విరాధం ప్రాక్షిపచ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనమ్ ॥ ౨౬ ॥ తమాహవే నిర్జి తమాశువిక్రమౌ స్థిరావుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ । ముదాన్వితౌ చిక్షిపతుర్భయావహం నదంతముత్క్షి ప్య బలేన రాక్షసమ్ ॥ ౨౭ ॥ అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ । సమ ర్థ్య చాత్యర్థవిశారదావుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రచక్రతుః ॥ ౨౮ ॥ స్వయం విరాధేన హి మృత్యురాత్మనః

మోచనప్రకారమప్యనాచేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥*॥ అథేతి ॥ అధ్యర్ధయోజనే - అధికమర్ధం యస్య తదధ్యర్ధం తచ్చ తద్యోజ నం చ - సార్ధయోజనమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ అవట ఇతి ॥ అవటే గర్తే ॥ ౨౦ ॥ ఏవమితి ॥ స్వర్గప్రాప్తః స్వర్గం గమ్య క్రాంతుముపక్రాం తవాన్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ కుంజరస్యేతి ॥ శ్వభ్రం గర్తః ॥*॥ ప్రదరః గర్తః - కుంజరస్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - హే లక్ష్మణ రాక్షసస్య శ్వభ్రం ఖన్యతామితి రామో లక్ష్మణముక్త్వా - అయం ప్రదరః ఖనతు - తావత్పర్యంతమహమేవం కరోమీతి - ప్రదరఖననావసరప్రదానాయ పాదేన విరాధం కంఠే ఆక్రమ్య తస్థావిత్యర్థః - మయా త్వితి - మోహాదజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష - పూర్వం త్వం మయా న జ్ఞాత ఇతి - త వ సచ్చిదానందజగన్మోహన శ్రీమూర్తిసంస్పర్శభాగధేయాత్పూర్వం - నిరవధికకరుణయా మదీయశాపవిమోచనాయ ఆవిర్భూతః శ్రీరామ స్త్వమితి మయా న జ్ఞాత ఇత్యర్థః - కౌసల్యేతి - ఇదానీం న ఏవ పరమేశ్వరః త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః - అభిశాపాదితి - తుంబు రునామ గంధర్వోఽహం వైశ్రవణేన శప్తః - తస్మాదభిశాపాద్రాక్షసీం తనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తమితి ॥ ముక్తకంఠం శ్రీ రామచరణపీడనేన శిథిలీకృతకంఠం - యద్వా రామపాదేన త్యక్తకంఠం నిక్షిప్యని రాం చాలయిత్వా ప్రాక్షిపదపాతయత్ ॥ ౨౬ ॥ తమాహవ ఇ త్యాది ॥ పూర్వస్య విస్తరః - నదంతమితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రాప్తోఽస్మ్యతో లిధనోఽహం ధన్యోఽహమితి హర్షేణ నాదం కుర్వంతమి త్యర్థః - సంయతి స్థిరౌ ఆహవే నిర్జితం తం బలేనోత్క్షిప్య చాలయిత్వా నిక్షిపతుః ఆపాతయతాం ॥ ౨౭ ॥ కస్మాదేవం ప్రచక్రతురిత్యత ఆహ - అ వధ్యతామితి ॥ మహాసురస్య శస్త్రేణాసహ్యతామవధ్యతాం ప్రేక్ష్య - అత్యర్థవిశారదావత్యంతకార్యవిశారదౌ - బిలే వధం సమర్థ్య నిశ్చి

క్షమిత్యాహ స్వయమితి॥ కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య - ఆత్మనో వధార్థం స్వయమీప్సితః - మృత్యుః బిలప్రవేశరూపవధోపాయః - న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదిత్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య నివేదితః ఉక్తో హీతి యోజనా॥ ౨౯ ॥ తదేవేతి॥ రామేణ తత్ భాషితమేవ నిశమ్య తస్య విరాధస్య - బిలప్రవేశనే మతిః కృతా - రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా - వనం వినాదితమితి యోజనా॥ ౩౦ ॥ ప్రహృష్టావితి॥ ప్రహృష్టరూపౌ పులకితశరీరౌ - వస్తుతో హర్షశోకావనయోర్న స్తః కింతు తన్నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ పరిష్వక్తస్య రామస్య - తత్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమానమాహ చంద్రదివాకరావివేతి॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※

ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతేరానుషంగికఫలభూతం విరాధవధమభిధాయ ఖరాదివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యన్ తదుచితసాలభ్యదర్శనాయ శరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే - హత్వేత్యాది ॥ పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి - విరాధాంకస్పర్శజభయదుఃఖవ్రీడాశాంత్యర్థమితి భావః - కష్టం కృచ్ఛ్రం - గహనం వా - కృచ్ఛ్రగహనయోః కష్ట ఇత్యనిష్ఠా - అత ఏవ దుర్గం విషమం - విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః॥ ౨౪ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ తస్య విరాధోక్తస్య - దేవప్రభావస్య దేవతుల్యవైభవస్య - తపసా సాధనేన భావితాత్మనః సాక్షాత్కృతపరబ్రహ్మణః - తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః॥ ౩౪ ॥ సమీప ఇత్యాది ॥ మహదద్భుతం మహాశ్చర్యభూతం కిమపి వస్తు - విభ్రాజమానం వపుషా - భ్రాజమానవపుషమిత్యర్థః - వైశ్వానరాత్ సూర్యస్యాతిరిక్తాస్తేజాంసి - సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమమిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ అవరుహ్యేతి ॥ తతః కించిత్సమీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్య వసుధాం అసంస్పృశంతం - అభూమిస్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్ - సకాశే సమీపే - విబుధానుగం విబుధా అనుగా యస్య తం - విబుధేశ్వరమింద్రం దదర్శ ॥ ౫౪ ॥ సుప్రభేతి ॥ సుప్రభాణ్యాభరణాని యస్య తం - దేవం దేదీప్యమానం - విరజో నిర్మలమంబరం ధర్తుం శీలమస్యాస్తీతి విరజోంబరధారిణం - తద్విధైః ఇంద్రతుల్యాకారైః ఇతి దదర్శేత్యనుషంగః ॥ ౬౪ ॥ హరిభిరితి ॥ హరిభిః శ్యామైః - యద్వా - వాజిభిః వేగవద్భిః - హరిభిః అశ్వైః - తస్య ఇంద్రస్య ॥ ౭౪ ॥ పాండురాభ్రస్యేవ ఘనాఽధికా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తదితి శైత్యవైశద్యదృష్టాంతః - చంద్రమండల

ప్రసహ్య రామేణ వధార్థమీప్సితో నివేదితః కాననచారిణా స్వయమ్ । న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి ॥ ౨౯ ॥ తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతిస్తస్య బిలప్రవేశనే । బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితమ్ ॥ ౩౦ ॥ ప్రహృష్టరూపావివ రామలక్ష్మణౌ విరాధముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్య తౌ । ననందతుర్వీతభయౌ మహావనే శిలాభిరంతర్దధతుశ్చ రాక్షసమ్ ॥ ౩౧ ॥ తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీమ్ । విజహ్రతుస్తౌ ముదితౌ మహావనే దివిస్థితౌ చంద్రదివాకరావివ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుర్థస్సర్గః - ※※※※※※※※※※※※※※※※※※

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే । తతః సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్ ॥※॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౧౪ ॥ కష్టం వనమిదం దుర్గం న చ స్మో వనగోచరాః ॥※॥ అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం శరభంగం తపోధనమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఆశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోఽభిజగామ హ ॥※॥ తస్య దేవప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః ॥ ౩౪ ॥ సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహదద్భుతమ్ ॥※॥ విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవైశ్వానరోపమమ్ ॥ ౪౪ ॥ అవరుహ్య రథోత్సంగాదాకాశే విబుధానుగమ్ ॥※॥ అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరమ్ ॥ ౫౪ ॥ సుప్రభాభరణం దేవం విరజోంబరధారిణమ్ ॥※॥ తద్విధైరేవ బహుభిః పూజ్యమానం మహాత్మభిః ॥ ౬౪ ॥ హరిభిర్వాజిభిర్యుక్తమంతరిక్షగతం రథమ్ ॥※॥ దదర్శాదూరతస్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభమ్ ॥ ౭౪ ॥ పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం చంద్రమండలసన్నిభమ్ ॥※॥

త్యప్రచక్రతుః॥ ౨౮ ॥ అతోఽయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ ॥ స్వయమితి ॥ స్వయం ప్రసహ్య అవరుధ్య బిలే నిక్షిప్య కాననచారిణా రామేణ - వధార్థం న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి - ఆత్మన ఈప్సితో మృత్యుర్విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇతి సంబంధః - బిలప్రవేశార్థం శస్త్రవధం నిషిధ్య - ఈప్సితో బిలప్రవేశవధో విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ చంద్రదివాకరావివ - ఉభావపి చంద్ర ఇవ కళాసంపన్నౌ - సూర్య ఇవ ప్రతాపసంపన్నౌ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః - ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

హత్వేతి ॥ సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి - విరాధాద్భీతామిత్యాశయః - కష్టం గహనం - దుర్గం విషమం - విశ్రమాయోగ్యం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ※ ॥ తస్యేతి ॥ తపసా భావితాత్మనః తపసా సర్వేశ్వరాలోచనేన భావితో వాసిత ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య తథా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭౪ ॥ పాం

సన్నిభమితివృత్తతాయాం - చిత్రమాల్యైర్లంబమానకుసుమసరైః - ఉపశోభితం ॥౮౫॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే - మహాధనే బహుమూల్యే - మూర్ధ్ని - తస్యేతి శేషః అపశ్యదిత్యనుషంగః ॥౯౫॥ గంధర్వేతి ॥ ఈడిరే తుష్టువుః - ఈడమానా న పశ్యదిత్యర్థః ॥ ౧౦౫ ॥ సహేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ తత్ర తదానీం - రామ ఇతి పదస్యావృత్తిః క్రియాభేదాత్ - అతో న పునరుక్తిః - ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య - శరభంగేన సాకం వాసవే సంభాషమాణే సతి - తత్ర సమయే రామశ్శతక్రతుం దృష్ట్వా తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయోద్దిశ్య ప్రదర్శయన్ నన్ అథ లక్ష్మణమబ్రవీదితి యోజనా ॥౧౨॥ అర్చిష్మంతమితి - అర్చిష్మంతం సతేజస్కం - శ్రియా - కాంత్యా ॥౧౩॥ య ఇతి పురుహూతస్య పుష్కలబహుశో హూతస్య - నః అస్మాభిః - ఇమే హరితవర్ణాః హరయః అశ్వాః తే - యద్వా - ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః ॥౧౪॥ ఇమే చేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ శతంశతమితి ॥ ప్రతిదిశమితి శేషః - విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః - శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః ॥ ఏవంభూతా య ఇమే తిష్ఠంతీత్యన్వయః - యేషాం సర్వేషామురో దేశేషు - హారాః - జ్వలనసన్నిభాః అగ్నివచ్ఛుక్లభాస్వరాః - దృశ్యంతే - రూపమిత్యత్ర ప్రియే ఇత్యధ్యాహార్యం - పంచవింశతివర్షాణి పరిమాణమస్య పంచవింశతివార్షికం - తత్పరిమాణమితి ఠక్ - వర్షస్యాభవిష్యతీత్యుత్తరపదవృద్ధిః - ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి - అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః - పంచవింశతివార్షికమితి యౌవనావస్థోచ్యతే - కౌమారం స్యాత్ పంచదశాద్యౌవనంతు తతః పరమిత్యుక్తేః ॥ తఇమే సురా ఇత్యధ్యాహార్యం ॥౧౬॥ తత్రయుక్తిమాహ ఏతద్ధీతి ॥ ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం - వయః శరీరావస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి - నిత్యదేతి నిపాతః - కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - యథేమే వననాభరణాదిభిశ్చారుదర్శనాః - తథాకిల దేవా ఇతి యోజనా ॥౧౭॥ ఇహైవేత్యాది ॥ రథ ఇత్యనేన ఇదానీం రామం దృష్ట్వా రథమారూఢ ఇత్యవగమ్యతే - యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి - యావత్ పురానిపాతయోర్లట్ ఇతి లట్ - వ్యక్తం - అనుమితిం వినా స్పష్టం - ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామీత్యర్థః - విరహేణ సహిష్ణుతయా సువ్రజం తం లక్ష్మణం పునః ప్రదిశ్య జగామేత్యాహ తమేవమితి ॥ ౨౦ ॥ తత ఇతి ॥ అనుప్రాప్య - కాంతివచనశ్రవణాయ సమీపమాగత్య - వివిక్తే రహసి - వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాతీత్యాది ॥ అసౌ రామః - ఇహ మత్సమీపే - ఉపయా

అపశ్యద్విమలం ఛత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితమ్ ॥౮౫॥ చామరవ్యజనే చాగ్ర్యే రుక్మదండే మహాధనే ॥✻॥ గృహీతే వరనారీభ్యాం ధూయమానే చ మూర్ధని ॥౯౫॥ గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః ॥ ✻॥ అంతరిక్షగతం దేవం వాగ్భిరగ్ర్యాభిరీడిరే ॥ ౧౦౫ ॥ సహ సంభాషమాణే తు శరభంగేన వాసవే ॥✻॥ దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । రామోఽథ రథముద్దిశ్య లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ ॥౧౨॥ అర్చిష్మంతం శ్రియా జుష్టమద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ । ప్రతపంతమివాదిత్యమంతరిక్షగతం రథమ్ ॥౧౩॥ యే హయాః పురుహూతస్య పురా శక్రస్య నశ్శ్రుతాః । అంతరిక్షగతా దివ్యాస్త ఇమే హరయో ధ్రువమ్ ॥౧౪॥ ఇమే చ పురుషవ్యాఘ్ర యే తిష్ఠంత్యభితో రథమ్ । శతం శతం కుండలినో యువానః ఖడ్గపాణయః ॥ ✻ ॥ విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః । శోణాంశువసనాస్సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః ॥ ✻ ॥ ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా జ్వలనసన్నిభాః । రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికమ్ ॥ ౧౬ ॥ ఏతద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా ॥✻॥ యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః ॥ ౧౭ ॥ ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ । యావజ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమాన్ రథే ॥ ✻ ॥ తమేవముక్త్వా సౌమిత్రిమిహైవ స్థీయతామితి ॥ అభిచక్రామ కాకుత్స్థః శరభంగాశ్రమం ప్రతి ॥ ౨౦ ॥ తతస్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః । శరభంగమనుప్రాప్య వివిక్త ఇదమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ ఇ

ఛత్రేతి ॥ పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం - పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తథా ॥౮౫॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనే వాలవ్యజనే ॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ య ఇతి ॥ పురుహూతస్య - పురు భూయిష్ఠం యథా భవతి తథా యజ్ఞేష్వభిహూయత ఇతి తథా - నః అస్మాభిః ॥౧౪॥ ఇమ ఇతి ॥ అష్టదిక్ష్వితి శేషః - శతశబ్దోఽత్రానేకవాచీ ॥✻॥ విస్తీర్ణేతి ॥ అతిశయేన విశాలాని ఉరాంసి యేషాం - శోణాంశువసనాః పద్మరాగసదృశవసనాః - శోణాంశువసనా ఇతి పాఠే శోణాంశవో వసనాని చ యేషాం తే ॥౧౫॥౧౬॥ ఏతద్ధీతి ॥ ఇమే దేవా ఇదానీం యథా - యాదృగ్వయస్స్థా ఇవ దృశ్యంతే - ఏతదేవ దేవానాం నిత్యదా వయో భవతీతి సంబంధః ॥౧౭॥ ఇహైవేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ హే లక్ష్మణ వైదేహ్యా సహ ఇహైవ తిష్ఠ - అవాభ్యాం పిత్రా సాకమాగచ్ఛావ ఇత్యత ఆహ - యావదితి ॥ రథే రథనమిపే - ఏష - క ఇతి యావజ్జానామి - తావత్ త్వం తత్ర స్థీయతామితి - తం సౌమిత్రిమేవముక్త్వా - రాఘవః శరభంగాశ్రమం ప్రతి అన్వయమేవాభిచక్రామ - గంతుముపక్రాంత ఇతి సంబంధః ॥౧౮॥ ౨౦॥ తత ఇతి ॥ శరభంగమనుజ్ఞాప్య - వక్ష్యమాణవచనశ్రవణే న శరభంగమంగీకార్య - వివిక్తే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్ ॥ ౨౧ ॥ ఇహోపయాతీతి ॥ రామః ఇహోపయాతి. అసౌ యావన్మాం నాభిభాషతే - తావత్ కర్మణో నిష్ఠాం నివృత్తిం నయతు - తతో మాం త్ర

తిఉపయానసాయావతికాలే మాంనాభిభాషతే తావత్ స్వప్రతిజ్ఞాంనిష్ఠాంసమాప్తింనయతు- నిష్ఠానిష్పత్తినాశాంతా ఇత్యమరః। మయాఽసంభాషమాణఏవస్వప్రతిజ్ఞాంనిర్వర్తయతు - మయాసంభాషణేస్యదేవత్వప్రకటనంస్యాదితిభావః-సంభాషణాభావేపిదర్శనమస్త్వేవేత్యతఆహ తతఇతి-తతఃస్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం -మాంద్రష్టుమర్హతినసూంపశ్యతు-భవాన్తంపశ్యత్విత్యత్రాహ-జితవంతమితి-రావణం జితవంతంఅతఏవకృతార్థంకృతదేవప్రయోజనం-ఇమమహమచిరాద్రష్టాద్రక్ష్యామి-దర్శనసంభాషణాభ్యాందేవత్వప్రకటేకాహానిరిత్యత్రాహకర్మేతి-హియస్మాదన్యైర్దేవైర్దుష్కరంమహత్కర్మరావణవధాదికంఅనేనమానుషవేషేణకర్తవ్యంతస్మాదిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ - తాపసంతాపసవేషం-మానయిత్వాబహుమాన్య - తంశరభంగమామంత్ర్య-హరియుక్తేనఅశ్వయుక్తేన-రథేనదివంయయౌ ॥ ౨౪ ॥ ప్రయాతేత్వితి॥ రామాగమనోద్యోగకాలఏవేంద్రస్యప్రయాతత్వాత్ -సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితంయథాభవతితథా- అగ్నిహోత్రంవహ్నిం-ఉపాసీనంతత్రప్రవేశార్థముపతిష్ఠంతం -శరభంగముపాగమత్ ॥ ౨౫ ॥ తస్యేతి॥ సమనుజ్ఞాతాఃఆసనాయకృతానుమతికాః-లబ్ధవాసాఃమునితోలబ్ధాసనాః-తతోనిమంత్రితాః-సత్కృతాశ్చసంతఃనిషేదుః॥ ౨౬ ॥ తతఇతి ॥ శక్రోపయానంఇంద్రాగమననిమిత్తం॥ ౨౭ ॥ కథంన్యవేదయదిత్యత్రాహ మామితి॥ సర్వేషాంవరందదాతీతివరదఃఏషఃఇంద్రఃమాంబ్రహ్మలోకంనినీషతినేతుమిచ్ఛతి-బ్రహ్మజ్ఞయేతిశేషః॥ ౨౮ ॥ తర్హికిమర్థంనగతోసీత్యత్రాహఅహమితి॥ హేనరవ్యాఘ్ర అదూరతోవర్తమానంమనసిసదాసన్నిహితంత్వాం-యోగతోజ్ఞాత్వాప్రియాతిథింత్వామదృష్ట్వాత్వదనుభవానందంవిహాయ బ్రహ్మలోకం ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాఃపునరావర్తినఇత్యుక్తలోకంనగచ్ఛామి ॥ ౨౯ ॥ తర్హికేనసాధనేనకంలోకంగమిష్యసీత్యత్రాహత్వయేతి ॥ ధార్మికేణధర్మస్వరూపేణ-స్వార్థేఠక్ - మహాత్మనాసత్యసంకల్పేన-త్వయాసమాగమ్యత్వత్కటాక్షవిషయోభూత్వా- దేవసేవితం-యత్రపూర్వేసాధ్యాస్సంతిదేవాఇత్యుక్తరీత్యానిత్యసూరిసేవితం త్రిదివంత్రిపాద్విభూతిం-బ్రహ్మలోకాదుత్కృష్టం-గమిష్యామి-బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామిత్రిదివంగమిష్యామీత్యనేనాయమర్థోవగమ్యతే॥ ౩౦ ॥ క్రమేణతథాభవిష్యత్ఆర్జితకర్మఫలాన్ప్రథమమనుభవేత్యత ఆహఅక్షయాఇతి ॥ బ్రాహ్మ్యఃబ్రహ్మలోకభవాః- నాకపృష్ఠ్యాస్స్వర్గలోకభవాః-అక్షయాశ్చిరకాలస్థాయినః - యేలోకాఃభోగభూ

హ్యుపయాత్యసౌరామో యావన్మాన్నాభిభాషతే । నిష్ఠాంనయతు తావత్తు తతోమాంద్రష్టుమర్హ
తి ॥ ❈ ॥ జితవంతంకృతార్థంచ ద్రష్టాహమచిరాదిమమ్ । కర్మహ్యనేనకర్తవ్యంమహదన్యైస్సు
దుష్కరమ్ ॥ ❈ ॥ నిష్పాదయిత్వాతత్కర్మతతోమాంద్రష్టుమర్హతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతివజ్రీతమామంత్ర్యమా
నయిత్వాచతాపసమ్ ॥ ❈ ॥ రథేనహరియుక్తేనయయౌదివమరిందమః ॥ ౨౪ ॥ ప్రయాతేతుసహస్రా
క్షేరాఘవస్సపరిచ్ఛదమ్ ॥ ❈ ॥ అగ్నిహోత్రముపాసీనంశరభంగముపాగమత్ ॥ ౨౫ ॥ తస్యపా
దౌచసంగృహ్యరామస్సీతాచలక్ష్మణః । నిషేదుస్సమనుజ్ఞాతాలబ్ధవాసానిమంత్రితాః ॥ ౨౬ ॥ తతశ్శ
క్రోపయానంతుపర్యపృచ్ఛత్సరాఘవః ॥ ❈ ॥ శరభంగశ్చతత్సర్వంరాఘవాయన్యవేదయత్ ॥ ౨౭ ॥
మామేషవరదోరామబ్రహ్మలోకంనినీషతి ॥ ❈ ॥ జితముగ్రేణతపసాదుష్ప్రాపమకృతాత్మభిః ॥ ౨౮ ॥
అహంజ్ఞాత్వానరవ్యాఘ్రవర్తమానమదూరతః ॥ ❈ ॥ బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామిత్వామదృష్ట్వాప్రి
యాతిథిమ్ ॥ ౨౯ ॥ త్వయాహంపురుషవ్యాఘ్రధార్మికేణమహాత్మనా ॥ ❈ ॥ సమాగమ్యగమిష్యామిత్రి
దివందేవసేవితమ్ ॥ ౩౦ ॥ అక్షయానరశార్దూలమయాలోకాజితాశ్శుభాః ॥ ❈ ॥ బ్రాహ్మ్యాశ్చనా

ష్టుమర్హతి - మమాభిభాషణాత్పూర్వమేవ- అనేనరావణవధరూపంకర్తవ్యం-తతోమాంద్రష్టుమర్హతి-తదామయితస్యపరమకటాక్షవీక్షణస్యసఏవావసరఇత్యర్థః॥ ❈ ॥ జితవంతమితి॥ అనేనాన్యైస్సుదుష్కరం-మహత్కర్మరావణవధరూపంకర్మకర్తవ్యం-కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనంవిజయినంద్రష్టాద్రక్ష్యామి - రావణవధానంతరందృష్ట్వాకృతార్థోభవిష్యామీతిభావః॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తస్యేతి॥ రామస్తస్యపాదౌసంగృహ్యేతి-రామస్యేశ్వరావతారత్వేపి-క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతీతిన్యాయేనక్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తయతీతిసూచితం॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అహంజ్ఞాత్వేతి ॥ హేనరవ్యాఘ్రపురుషోత్తమ-అదూరతోవర్తమానం-బహుకాలంమనసాధ్యాతంఅధునామమభాగ్యవశేన - బాహ్యవదదూరఏవవర్తమానం - ప్రియాతిథింప్రియఃఅతిథిరభ్యాగతఃయస్యతంత్వామదృష్ట్వా - బ్రహ్మలోకంనగచ్ఛామినగమిష్యామీత్యర్థః॥ ౨౯ ॥ త్వయేతి ॥ హేదేవధార్మికేణభక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన - కుతఃమహాత్మనామహాజగదాధారఃఆత్మాత్రిమూర్తిర్యస్యతత్త్వయాపరమపురుషేణసమాగమ్య - త్రిదివంబ్రహ్మలోకంగమిష్యామి- అయంభావః-నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్యభక్తజనపారిజాతస్యతవదర్శనానందంవిహాయ - బ్రహ్మలోకేనకిమపిభోక్తవ్యమస్తి-తథాపిపూర్వమపిమయైవశోకాంపరైరనుభూతమపిబ్రహ్మలోకం-స్వబలప్రారబ్ధకరాధీనోగమిష్యామికింకర్తవ్యమితి॥ ౩౦ ॥ అక్షయాఇతి॥ బ్రాహ్మ్యఃబ్రహ్మలోక

మయేతి। మయా ఆర్జితాః తాన్ మామకాన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితి భావః - సర్వత్రాతిథిసత్కారః ప్రాతీతికోర్థః - కర్మణాం భగవదర్పణం నామ ఫలసంగత్యాగకర్తృత్వత్యాగపూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయానుష్ఠానం ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తదిదమంగీకుర్వన్ తస్య వాచికకైంకర్యం నియమయతి - అహమేవేతి ॥ ఆహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ - సర్వాన్ లోకాన్ త్వయా మయ్యర్పితాన్ - ఇహ కాననే - ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం - ఆవాసం త్విచ్ఛామి - తుశబ్దేన త్వదభిమతదేశ ఏవ వాస ఇష్యత ఇత్యుచ్యతే - సాకేతేతి చాశీతిభువి సాయోధ్యేతి నాథ్యాస్సిత ఇత్యాదికమిహానుసంధేయం ॥ ౩౨ ॥ రాఘవేణేతి ॥ మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం సూచయతి ॥ ౩౩ ॥ ఇహేతి ॥ ధార్మికః ధర్మచారీ - ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః - వసతి అదూర ఇతి శేషః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇమామితి ॥ మందాకినీశబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభిరుపచర్యతే - అత ఏవ చిత్రకూటేప్యుక్తం । ప్రతిస్రోతామితి టాబార్షః - ప్రతిస్రోతసం కృత్వా అనుసృత్య వ్రజ - నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి - పుష్పోడుపవహాం ఉడుపః ప్లవః - ఉడుపాకారపుష్పచయావహామిత్యర్థః - నదీం తత్ర తత్ర గమిష్యసీత్యనేన క్వచిన్నదీతీరే క్వచిద్వ్యవహితే చ మార్గ ఇత్యుచ్యతే ॥ ౩౬ ॥ ఏష పంథా ఇతి ॥ అనయోక్త్యా సుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే - అథ మునిస్స్వదేహత్యాగకాలే రామసన్నిధానమర్థయతే ముహూర్తం పశ్య తాత మామితి తాత సర్వలోకజనక ॥ ౩౭ ॥ తత ఇతి ॥ మంత్రవిత్ - బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్ శరభంగః అగ్నిం సుసమాధాయ పరిస్తరణాదిభిరలంకృత్య - ఆజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రైః హుత్వా హుతాశనం ప్రవివేశ - అత్రవిధిః - యద్యుత్క్రాంతాద్దేహాద్బ్రహ్మమేధానలం వ్రజేత్ । నాభివక్త్రాత్మగానగ్నీన వరోప్య యథానలం సంస్కారయేదితి ॥ ౪౦ ॥ అథాన్యదేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి స చేత్యాదినా ॥ కుమారలక్షణముక్తం రత్నాకరే - బాలోథ పంచదశభిః స్త్రింశద్భిస్తు కుమారక ఇతి । బ్రహ్మలోకం తేర్చిషమభిసంభవంత్యర్చిషోహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్ మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తం బ్రహ్మాత్మకం లోకం ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ స ఇతి ॥ అత్ర పితామహశబ్దో

కపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాన్ ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్తో నరవ్యాఘ్రస్సర్వశాస్త్రవిశారదః ॥ ❋ ॥ ఋషిణా శరభంగేన రాఘవో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ అహమేవాహరిష్యామి సర్వాన్ లోకాన్ మహామునే ॥ ❋ ॥ ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే ॥ ౩౨ ॥ రాఘవేణైవముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై ॥ ❋ ॥ శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాబ్రవీద్వచః ॥ ౩౩ ॥ ఇహ రామ మహాతేజాస్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః ॥ ❋ ॥ వసత్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాస్యతి ॥ ౩౪ ॥ సుతీక్ష్ణమభిగచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినమ్ ॥ ❋ ॥ రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాస్యతి ॥ ౩౫ ॥ ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతామనువ్రజ ॥ ❋ ॥ నదీం పుష్పోడుపవహాం తతస్తత్ర గమిష్యసి ॥ ౩౬ ॥ ఏష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మామ్ ॥ ❋ ॥ యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః ॥ ౩౭ ॥ తతోగ్నిం సుసమాధాయ హుత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్ ॥ ❋ ॥ శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనమ్ ॥ ౩౮ ॥ తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహాగ్నిర్మహాత్మనః ॥ ❋ ॥ జీర్ణాం త్వచం తథాస్థీని యచ్చ మాంసం చ శోణితమ్ । రామస్తు విస్మితో భ్రాత్రా భార్యయా చ సహాత్మవాన్ ॥ ౪౦ ॥ స చ పావకసంకాశః కుమారస్సమపద్యత । ఉత్థాయాగ్నిచయాత్తస్మాచ్ఛరభంగో వ్యరోచత ॥ ❋ ॥ స లోకానాహితాగ్నీనామృషీణాం చ మహాత్మనామ్ । దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత ॥ ౪౧ ॥ స పుణ్యకర్మా భవనే ద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శ హ । పితామహశ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగతమిత్యు

భావాః భోగప్రదేశవిశేషాః - నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్లోకభవాః భోగప్రదేశవిశేషాః - ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వాశ్వ్ తే శ్రీరామే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం - అతిథిసత్కారవిషయే ప్రాతీతికీ - అహమేవాహరిష్యామితి సమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః - ప్రాతీతికార్థస్త్వహమేవ సర్వాన్ లోకానాహరిష్యామి న తు త్వత్తః ప్రతిగృహీష్యామీతి క్షత్రియస్య ప్రతిగ్రహానర్హత్వాదిత్యర్థః ప్రాయః ప్రదిష్టం ప్రదర్శితం త్వయేతి శేషః ॥ ౩౬ ॥ ఇమామితి ॥ ప్రతిస్రోతామిత్యాబంతత్వమార్షం ప్రతిస్రోతసం కృత్వా అనువ్రజ అనుసృత్య గచ్ఛ నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి - పుష్పోడుపవహాం పుష్పవల్లఘూన్యుడుపాని వహతీతి తథా - యద్వా పుష్పప్రస్తరవహాం ॥ ౩౬ ॥ ఏష ఇతి ॥ తాత జగజ్జనక మాం పశ్య - అయం కృతార్థో భవత్వితి కరుణాకటాక్షేణేతి శేషః - గాత్రాణి జీర్ణావయవాభిప్రాయేణ - వృద్ధః శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాదిభిరితి - వచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశః సమంజస ఇతి

పిసవిగ్రహపరమాత్మపరః- సర్వమిదంశరభంగస్య రామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయా వ్యజ్యతే-అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౪॥ ❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః❋❋❋❋ ఏవం ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్తుంతదుపయోగితయా రామస్య సమర్థకారుణికత్వముక్త్వా అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తుముపక్రమతే శరభంగఇత్యాది॥ శరభంగేదివంయాతఇతి కాలప్రదర్శనం సుతీక్ష్ణాదీనాం విద్యమానత్వాత్ -సమాగతాః సంమిళితాః॥౧॥ వైఖానసాఇత్యాది॥ యేనఖాః తే వైఖానసాః-యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తరీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః - సదాశరీరం సంప్రక్షాళయంతీతి సంప్రక్షాళాః- మరీచీశ్చంద్రసూర్యాదికిరణాన్ సదాపిబంతీతి మరీచిపాః - సదా అంతఃకిరణాన్ ప్రవేశయంతో వివృతాస్యా ఇత్యర్థః - అశ్మభిరాత్మశరీరాణి కుట్టయంతీత్యశ్మకుట్టాః-పత్రాహారాః పర్ణాశనాః - దంతా ఏవోలూఖలం తదేషామస్తీతి దంతోలూఖలినః - వంక్షైరేవ వ్రీహ్యాది తుషనిర్మోకం కృత్వా భక్షయంత ఇత్యర్థః - ఉన్మజ్జకాః-శిరోమాత్రముద్ధృత్య సదా జలావగాఢాః-గాత్రమేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః - ఉరసి పృష్ఠే పార్శ్వయోర్వా శిరః కృత్వా శయానా ఇత్యర్థః - అతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన న పునరుక్తిః - అశయ్యాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః అభ్రావకాశకాః-వర్షవాతాతపాదిష్వప్యనావృతదేశ ఏవ వర్తమానాః ; సలిలాహారాః సలిలమాత్రాహారాః-వాయుభక్షాః వాయుమాత్రభక్షాః- ఆకాశే వృక్షాగ్రాదౌ నిలీయంత ఇత్యాకాశనిలయాః-స్థండిలే కుశాద్యనావృతభూతలే శేరత ఇతి స్థండిలశాయినః వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిరతాః సర్వాహారశూన్యా ఇత్యర్థః ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవసనశీలాః సజపాః సదా జపశీలాః తపోనిత్యాః స్వాధ్యాయమధీతే తపఏవ తత్తప్యతే తపోహి స్వాధ్యాయ ఇత్యుక్త సదా స్వాధ్యాయపారాయణరూపతపోనిష్ఠాః పంచతపోన్వితాః గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః-బ్రాహ్మ్యశ్రియా బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన - దృఢః పరిపక్వః యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః -సమాహితాః యోగైకాగ్రచిత్తాః - ఏవంభూతాస్తాపసా రామమభిజగ్మురిత్యన్వయః మునిసంఘైవిధేయ్యోక్తిర్దర్శనీయత్వాయ-అత్రాభిజగ్మురిత్యనేన శరణాగతిరుక్తా ॥౬॥ అభిగమ్యేత్యాది॥ ఇక్ష్వాకుకులస్య ప్రధానః పృథివ్యాశ్చ నాథః ప్రథమేద్యష్టాంతః తే

వాచహ ॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచమస్సర్గః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

శరభంగే దివం యాతే మునిసంఘాస్సమాగతాః। అభ్యగచ్ఛంత కాకుత్స్థం రామం జ్వలితతేజసమ్॥ ౧॥ వైఖానసా వాలఖిల్యాస్సంప్రక్షాళా మరీచిపాః। అశ్మకుట్టాశ్చ బహవః పత్రాహారాశ్చ ధార్మికాః॥ ❋॥ దంతోలూఖలినశ్చైవ తథైవోన్మజ్జకాః పరే। గాత్రశయ్యా అశయ్యాశ్చ తథైవాభ్రావకాశకాః॥ ❋॥ మునయస్సలిలాహారా వాయుభక్షాస్తథాపరే। ఆకాశనిలయాశ్చైవ తథా స్థండిలశాయినః॥ ❋॥ వ్రతోపవాసినో దాంతాస్తథార్ద్రపటవాససః। సజపాశ్చ తపోనిత్యాస్తథా పంచతపోన్వితాః॥ ❋॥ సర్వే బ్రాహ్మ్యా శ్రియా జుష్టా దృఢయోగాస్సమాహితాః। శరభంగాశ్రమే రామమభిజగ్ముశ్చ తాపసాః॥ ౬॥ అభిగమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరమ్। ఊచుః పరమధర్మజ్ఞమృషిసంఘాస్సమాహి

❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋ శరభంగఇతి॥ మునిసంఘాః కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయే అవతీర్ణం-జ్వలితతేజసం రామం రమంతే యోగినో నంత ఇతి శ్రుతేః-పరబ్రహ్మ అభ్యగచ్ఛంత-ద్రష్టుం కించిద్విజ్ఞాపయితుమితి శేషః॥ అయం భావః స్వప్రకాశపరబ్రహ్మైవ కకుత్స్థాన్వయే అవతీర్ణం సద్భాగ్యవశేన అస్మద్దృష్టిగోచరోభూత్ - అతోస్మత్తపోదానాధికమద్యఫలితమితి-దర్శనానందేన కృతార్థీభవితుం నిర్ధనస్య ధనలాభే యథా-తద్వదానందసర్వో రామునిసంఘాః - నానాదిగ్భ్యస్సమాగతా ఇతి - వైఖానసా ఇతి- వైఖానసాదయస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః-యద్వా బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః కేశజాతా వాలఖిల్యాః యే నఖాః తే వైఖానసాః యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః- యద్వా విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః-వాలఖిల్యాస్తు నవే స్నే లబ్ధే పూర్వసంచితత్యాగినః -సంప్రక్షాళాస్తు భగవతః శ్రీపాదతీర్థజాతా మహర్షయః- యద్వా ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం వినియుజ్య వర్తంతే యే తే అశ్వస్తనికాః సంప్రక్షాళాః- మరీచిపాః చంద్రికాపాయినః - అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగ్వాదీనశ్మన్యేవ కుట్టయంతీతి తథా -పత్రాహారాః జీర్ణపర్ణాశనాః-యే వ్రీహ్యాదీన్ దంతైః ఖండయిత్వా భక్షయంతి తే దంతోలూఖలినః - ఉన్మజ్జకా నామ కంఠదఘ్నజలే స్థిత్వా తపః కుర్వంతః-ఉన్మత్తకా ఇతి పాఠే-ఉద్ధతః మత్తో మాత్సర్యం యేషాం తే తథా-స్వార్థే కః- గాత్రశయ్యాస్తు కేవలం స్థలే గాత్రైరేవ యే శేరతే తే-తథా యే కదాచిదపి న శేరతే తే అశయ్యాః-అభ్రావకాశకాః యే వాతాతపవర్షేషు కేవలమాకాశే అసంవృతదేశే తపశ్చరంతి తే తథా - అభ్యవకాశిన ఇతి పాఠే అభ్యవకాశః జాగ్రత్స్వభావినః - ఆకాశనిలయా ఆకాశ ఏవ వాయుధారణబలేన లీయంతే తథా - యే కుశాద్యావృతభూతలే శేరతే తే స్థండిలశాయినః వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిష్ఠాః ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపట ఏవ వాసః ఆచ్ఛాదనం యేషాం తే తథా తపోనిత్యాః తపో హి స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః సదా అధ్యయననిష్ఠా ఇత్యర్థః-పంచతపోన్వితాః పంచాగ్నిమధ్యే సమాచరితతపస్కా ఇత్యర్థః ॥౧॥-॥౩॥౪॥౫॥౬॥ అభిగమ్యే

ణాసామితి - యథా దేవేన్ద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతిరితి తవ నామేత్యర్థః - విశ్రుత ఇతి - యశసా శరభఙ్గానుగ్రహకీర్త్యా - విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ - త్రిషు లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః పితృభక్తిస్త్వయి పుష్కలా - తస్యా చ సేవ లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్ - సత్యం సత్యవచనం చ - త్వయి పుష్కలం భరతప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాభఞ్జనాత్ - ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః - శరభఙ్గానుగ్రహాత్ - త్వామితి - ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమిత్యుక్తానువాదః - అర్థినో యాచకాస్తేషాం భావోర్థిత్వం - యాచ్ఞేత్యర్థః - సా చ రక్షోనిరసనవిషయా - తయా త్వాం కించిద్వక్ష్యామః తత్ క్షన్తుమర్హసి - ఆర్తతయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం - ఆర్త్యతిశయేన విజ్ఞాపనం తు - క్షమస్వేత్యర్థః - ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం - ప్రార్థనం తు న కర్తవ్యం - హఠాత్ కృతేపి క్షామణం కర్తవ్యమిత్యుక్తం భవతి స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావికమితి దర్శయిష్యంస్తదౌపాధికం లౌకికరాజరక్షణప్రకారం గర్హయంతి అధర్మస్త్విత్యాదినా - యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి - హృత్వా చ తాః న రక్షతి - తస్య మహానధర్మః - బలిః కరః - భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః । షష్ఠోభాగః షడ్భాగః - లుప్తపూరణో నిర్దేశః - బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః - ఏవమరక్షణే ప్రత్యవాయముక్త్వా రక్షణేభ్యుదయమాహుః యుఞ్జాన ఇతి - యుఞ్జానో యతమానః నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః - సర్వాన్ స్వవిషయవాసినః - స్వకీయాన్ ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి - ఇష్టాన్ సుతానివ చ యో రక్షతి స మహీపతిః బహువార్షికీం బహుకాలస్థాయినీం - శాశ్వతీం అనువృత్తాం - ముహుః పునః పునశ్శశ్వదితి చాణ్ ।భవార్థేణ్ - తతో జీప్ - కీర్తిం ప్రాప్నోతి - బ్రహ్మణః స్థానమాసాద్య తత్ర బ్రహ్మలోకే మహీయతే పూజ్యతే చ - యస్తు కరప్రదానాసమర్థో మునిజనస్తద్రక్షణం కుత ఇత్యత్రాహ యదితి - యద్ధర్మం - తత్ర ధర్మే - రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః - చతుర్థాంశో భవతి - ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫలముక్త్వా ధర్మానపేక్షో రామః శరణాగతరక్షణహేతురిత్యాహుః సోయమిత్యాదినా - సః పూర్వోక్తవైఖానసాదిరూపః - బ్రాహ్మణాః భూయిష్ఠాః అధికాః యస్మిన్ స బ్రాహ్మణభూయిష్ఠః - క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థసంభవాత్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇ

తాః ॥ ❋ ॥ త్వమిక్ష్వాకుకులస్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ। ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ ॥ ❋ ॥ విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ। పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః ॥ ❋ ॥ త్వామాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమ్ । అర్థిత్వాన్నాథ వక్ష్యామ స్తచ్చ నః క్షన్తుమర్హసి ॥ ❋ ॥ అధర్మస్తు మహాంస్తాత భవేత్తస్య మహీపతేః । యో హరేద్బలిషడ్భాగం న చ రక్షతి పుత్రవత్ ॥ ❋ ॥ యుఞ్జానస్స్వానివ ప్రాణాన్ ప్రాణైరిష్టాన్ సుతానివ । నిత్యయుక్తస్సదా రక్షన్ సర్వాన్ విషయవాసినః ॥ ❋ ॥ ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ కీర్తిం స బహువార్షికీమ్ । బ్రహ్మణస్స్థానమాసాద్య తత్ర చాపి మహీయతే ॥ ❋ ॥ యః కరోతి పరం ధర్మం మునిర్మూలఫలాశనః । తత్ర రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః ॥ ❋ ॥ సోయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్ । త్వన్నాథోనాథవద్రా

రక్షః పరిపీడితానాం స్వేషాం అనన్యగతికత్వం - జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య సర్వలోకశరణ్యత్వం చ నిశ్చిత్య స్వరక్షణార్థం తస్య దయోత్పాదకాని వాక్యాని మునయో విజ్ఞాపయంతి - శరభఙ్గాశ్రమే రామమిత్యాదినా - పరిపాలయ నః రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ ఇత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ ॥ ఊచురితి ॥ సమాహితాః సావధానాః ॥ త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః ॥ వస్తుతస్తు దేవానాం మఘవానివ - ఇక్ష్వాకుకులస్య ఇక్ష్వాకుకులమాత్రస్య పృథివ్యాశ్చ పృథివీమాత్రస్య చ ప్రధానో నాథస్త్వమితి కాకుః - కిం తు జగద్ధారణపోషణకర్తా అతఏవ నిరవధికేన యశసా విక్రమేణ చ త్రిషు లోకేషు సర్వలోకేషు విశ్రుతః సకలలోకాధీశ్వర ఇతి శేషః - తథాపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాల్లోకశిక్షార్థం - త్వయి పితృవ్రతత్వం పిత్రర్థం వ్రతం యస్య పితృవ్రతః తస్య భావః స్తత్వం పితృవచనపరిపాలనత్వమితి యావత్ సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః ॥ ❋ ॥ త్వామితి ॥ ధర్మజ్ఞం శరణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి తథోక్తం ధర్మవత్సలం తాదృశధర్మానుష్ఠాననిరతం - త్వామాసాద్య శరణ్యత్వేన ప్రాప్య - అర్థిత్వాత్ అర్థో రక్షణవిషయ యాచ్ఞా తద్వంతోర్థినః - తేషాం భావః స్తత్త్వం - హే నాథ సర్వలోక ప్రార్థనీయ వక్ష్యామః కించిద్విజ్ఞాపయిష్యామః - నః అస్మాకం తత్తు విజ్ఞాపనరూపాపరాధం క్షన్తుమర్హసి - యద్యపి సత్సు కార్యవతాం పుంసాం - అలమేవాగ్రతస్స్థితిరితి న్యాయేన - త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసాధనం - తథాప్యార్త్యతిశయేన కించిదుచ్యతే - తత్త్వయా క్షంతవ్యమితి భావః ॥ ❋ ॥ జగద్రక్షణాయావతీర్ణో రామోస్మాన్ పరిరక్షిష్యతీతి విజ్ఞాయాప్యార్త్యతిశయాల్లోకరీత్యనుసారేణ రాజధర్మం విజ్ఞాపయంతి ॥ అధర్మ ఇతి ॥ సర్వాన్ విషయవాసిన ఇత్యుత్తరశ్లోకగతమత్రాపి సంబధ్యతే - తాన్ పుత్రవచ్చ న రక్షతి - తేభ్యో బలిషడ్భాగం - బలిః కరః షష్ఠోభాగః షడ్భాగః న చాసౌ షడ్భాగశ్చేతం గృహ్ణాతి - తస్య మహానధర్మః - ఏవం అరక్షణే అనిష్టముక్త్వా రక్షణే అభ్యుదయమాహుః ॥ యుఞ్జాన ఇతి శ్లోకద్వయేన ॥ యుఞ్జానః ప్రజారక్షణే యతమానః నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః సర్వాన్ విషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి పంచమ్యర్థే తృతీయా - ఇష్టాన్ సుతానివ - చ

త్యుక్తం యద్వా బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః - తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ - వానప్రస్థానాం త్రైలోక్యా ప్రమితానాం గణః - త్వం నాథో యస్య సః త్వన్నాథః అనాథవత్ బాధ్యతే - బాధామేవ దర్శయంతి ఏహీత్యాదినా - ఘోరైః నృశంసైః నద్యశ్యత ఇత్యత ఏహి పశ్యేత్యుక్తం - భావితాత్మనాం ధ్యాతాత్మనాం - బహుధా ఛేదన భేదన భక్షణాదిభిః - హతానాం బహూనామిత్యుక్తం వివృణోతి పంపేతి - అనుమందాకినీమపీతి - అనులక్షణేనేకర్మప్రవచనీయః - మందాకినీం శరఖండం గాం ప్రమవాహినీం మందాకిన్యాస్తటవాసినామిత్యర్థః - కదనం హింసా - శరీరాణ్యుపేక్ష్య తపస్యతాం హింసా భయేనేత్యాశంక్యన వయం స్వశరీరపీడాతో భీతాః కింతు మహత్సు గరీయసు క్రియమాణం కదనం న మృష్యామ ఇత్యాహుః ఏవమితి - విప్రకారం నికారం - నికారో విప్రకారస్స్యాదిత్యమరః | స్వజనపీడాదుస్సహేతి భావః - తత ఇతి - శరణార్థం రక్షణార్థం - సముపస్థితాః ప్రపన్నాః గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః - పరేతి - త్వత్తః పరా అన్యాగతిః ఉపాయః నోపపద్యతే - పృథివ్యామిత్సర్వభువనోపలక్షణం - తథా చ శ్రుతిః - నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి | ఇత్యుపాచరితిపూర్వేణాన్వయః ||౨౦|| ఏతదితి || తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం - తాపసానాం మునీనాం - నైవమితి - శరణాగత్యైవాజ్ఞాప్యోఽహం - పరిపాలయేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన - రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం - తథా రేవకృత్యక్షుభార్థా ఇతి కర్మణి తవ్యప్రత్యయః - స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమేవేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మీత్యర్థః - శేషభూత

మ రాక్షసైర్వధ్యతే భృశమ్ ||౧౫|| ఏహి పశ్య శరీరాణి మునీనాం భావితాత్మనామ్ | హతానాం రాక్షసై

ర్ఘోరైర్బహూనాం బహుధా వనే ||౧౬|| పంపానదీనివాసానామనుమందాకినీమపి | చిత్రకూటాలయా

నాం చ క్రియతే కదనం మహత్ ||౧౭|| ఏవం వయం న మృష్యామో విప్రకారం తపస్వినామ్ | క్రియమాణం వనే

ఘోరం రక్షోభిర్భీమకర్మభిః ||౧౮|| తతస్త్వాం శరణార్థం చ శరణ్యం సముపస్థితాః | పరిపాలయ నో

రామ వధ్యమానాన్నిశాచరైః ||౧౯|| పరా త్వత్తో గతిర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే | పరిపాలయ నస్స

ర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ ||౨౦|| ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కాకుత్స్థస్తాపసానాం తపస్వినామ్ | ఇదం ప్రో

వాచ ధర్మాత్మా సర్వానేవ తపస్వినః ||౨౧|| నైవమర్హథ మాం వక్తుమాజ్ఞాప్యోఽహం తపస్వినామ్ | కేవలేనా

త్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనమ్ ||౨౨|| విప్రకారమపాక్రష్టుం రాక్షసైర్భవతామిమమ్ | పితుస్తు ని

ర్దేశకరః ప్రవిష్టోఽహమిదం వనమ్ ||౨౩|| భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోఽహం యదృచ్ఛయా | తస్య మే

త్వర్థః స రాజా - ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి - రక్షకస్య రాజ్ఞః కరషడ్భాగముక్త్వా - ఇదానీం ధర్మాదపి భాగప్రాప్తిప్రకారమాహ - య ఇతి || నను క్వచిత్ షష్ఠో భాగ ఉచ్యతే - క్వచిత్ ద్వితీయో భాగః కథ్యత ఇతి చేన్న - ఉపవాసిభిరాహారత్యాగరూపధర్మాత్ షష్ఠో భాగః - రాజపరిపాలితదేశ సంభూతఫలాశినో ధర్మాచ్చతుర్థో భాగః - తదన్నపానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయో భాగః - యస్యాన్నపానపుష్టాంగః కురుతే ధర్మసంచయం - అన్నప్రదాతుస్తస్యార్థం కర్తుశ్చార్ధం న సంశయ ఇతి స్మరణాత్ ||౧౪|| ఏవం రాజసాధారణధర్మం ప్రదర్శ్య - స్వకీయం వివక్షితమర్థం కథయతి | సోయమిత్యాది || బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచిదిహ సంతీతి గమ్యతే - త్వన్నాథః త్వమేవ నాథో యస్య సః - తథావిధోప్యనాథపదయం వధ్యతే - అతో భక్తరక్షణోపేక్షితవానసి ఇతి భావః ||౧౫|| ఏహీతి || మునీనాం త్వన్మననశీలానాం - భావితాత్మనాం సదిధ్యాననిష్ఠానాం హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి - కారుణ్యోత్పాదనాయోక్తం - బహుధా హతానామంగప్రత్యంగశస్త్రభిన్నానామస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి చ వ్యజ్యతే ||౧౬|| పంపేతి || కదనం బాధా - క్రియతే రాక్షసైరితి శేషః ||౧౭|| ఏవమితి || విప్రకారం బాధాం - న మృష్యామః సోఢుమశక్తాః ||౧౮|| స్వానుభూతాం రక్షః పీడామనూద్య నిగమయతి ||౧౯|| తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన || ప్రాప్తీతి - కార్యతః స్వప్రాప్తీతి | శరణ్యం సర్వలోకరక్షణసమర్థం త్వాం శరణార్థం సముపస్థితాః ప్రాప్తాః - నః కదాపి త్వద్రక్షిష్యతీతి త్వామేవ ప్రతీక్షమాణాన స్మానిత్యర్థః - అనన్యగతికత్వేన సర్వాత్మనా త్వయైవ రక్షణీయా వయమితి విజ్ఞాపయంతి || పరేతి || పృథివ్యామితి సర్వలోకోపలక్షణం - త్వత్తః పరా త్వదన్యా గతిః - ఐహికాముష్మికసాధనం దేవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః - తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయేతి శ్రుతేః ||౭|| ౮ || ౯ || ౧౦ || ౧౧ || ౧౨ || ౧౩ || ౧౪ || ౧౫ || ౧౬ || ౧౭ || ౧౮ || ౧౯ || ౨౦ || ఏతదితి || తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమాన తపసాం తాపసానామృషీణాం ||౨౧|| శ్రీరామ ఋషీన్ ప్రత్యుత్తరమాహ | నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన || ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ - కేవలేనానిరుపాధికేన కార్యేణ - పితృవచనపరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా - అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమేవ - అయమేవ వన ప్రవేశే రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారమపాక్రష్టుమపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉత్తరశ్లోకద్వయేన శ్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమపి శైలీ కవేరిత్యాహ పితుస్త్వితి - అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ - భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా ఆగతోఽస్మి ||౨౩|| తస్యేతి | హంతుమిచ్ఛామీత్యయత్ - అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రోవాచేతి పూర్వేణాన్వయః ||౨౪|| వాస్తవా

శిక్షణస్యాశేషి ప్రయోజనత్వాదితి భావః - పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కిం వదంత్యాః కాగతిరిత్యత్రాహ పితురితి ॥ అహం త్వ
వతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోస్మి - యదృచ్ఛయా దేవగత్యా పితుర్నిర్దేశకరః వనమిదం ప్రవిష్టోస్మి - పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసి
ద్ధ్యర్థమేవాగతోస్మీతి భావః - తస్యేతి - భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే - వనేవాసో మహాఫలో భవిష్యతి - తదేవ ఫలమాహ తపస్వినామితి - తప
స్వినాం శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి ఇతీదం ప్రోనా చేత్యన్వయః ॥౨౧॥ దత్వేతి ॥ అభయమితిచ్ఛేదః దత్వా తాన్ నిశ్చలమనాః తపోధనైః ఋ
షిభిశ్చ న భాజ్యవృత్తః పూజ్యాచారః ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానే షష్ఠస్సర్గః

అథ సుతీక్ష్ణాభ్యర్థనయా మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాసస్సప్తమే - రామస్త్విత్యాది ॥ ఆశ్రమపదం - ఉద్దిశ్యేతి శేషః - తై
ర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః ॥౧॥ సఇతి ॥ అదూరమితిచ్ఛేదః - పూర్వం శరభంగేన - ఇహ రామ మహాతేజా ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాదూరత్వోక్తేః ॥ నదీ
రితి బహువచనమేకస్యా ఏవ మందాకిన్యాః బహుప్రదేశేష్వావృత్త్యా - బహూదకాః విపులోదకాః - ఔదార్యత్వానుక్తేః - శైలమితి శైలసంబంధి
నం - కాననమిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ - మహామేఘమివేతి క్ష్మాయిమిత్యుపమా ॥ రామానుజీయం ॥ విమలం పవిత్రం ॥౨॥ తత ఇతి ॥
ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం - ఇక్ష్వాకువరౌ రాఘవావిత్యుభయథా ధైర్యమాలోక్తిః ॥ రామానుజీయం ॥ తత ఇతి ॥ తదిత్యత్ర ప్రసుతస్య కాన
నస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వాత్తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి ॥౩॥ ప్రవిష్టేతి ॥ చీరమాలయా వల్కలజాత్యా - పరి
ష్కృతం అలంకృతం ॥౪॥ తత్రేతి ॥ మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చలతపోయోగేన నావాధకేన వామలపంకజటానాం ధరం - విధివత్ క్రమ
వద్యథా భవతి తథా - అభాషత - మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాపరిజ్ఞానాత్ భాషణం ॥౫॥ రామోహమితి ॥ మాం అభివాదయంతం మాం అభివద
ప్రత్యభివాదనం కురు - సత్యవిక్రమ అమోఘ తపః ప్రభావ ॥౬॥ ౭॥ స్వాగతమితి ॥ సనాథ ఇవ సనాథ ఏవ - యద్వా - సర్వదా త్వయా సనాథత్వే
పి మహర్షీణాం సనాథత్వ ప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః ॥౮॥ స్వస్య మోక్షోపేక్షాం వ్యంజయతి ప్రతీక్షమాణః ॥ త్వామేవ ప్రతీక్షమాణః ప్రతి

యం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః ॥౨౧॥ తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి రాక్షసాన్ । పశ్యంతు వీర్యమృషయస్సభ్రాతుర్మే తపోధనాః ॥౨౨॥ దత్వా భయం చాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహలక్ష్మణేన । తపోధనైశ్చాపి సభాజ్యవృత్తస్సుతీక్ష్ణమేవాభిజగామ వీరః ॥౨౩॥ ✲✲✲✲✲✲✲✲

✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః ✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః । సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః ॥౧॥ స గత్వా దూరమధ్వానం నదీస్తీర్త్వా బహూదకాః । దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘమివోన్నతమ్ ॥౨॥ తతస్తదిక్ష్వాకువరౌ సతతం వివిధైర్ద్రుమైః । కాననం తౌ వివిశతుస్సీతయా సహ రాఘవౌ ॥౩॥ ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమమ్ । దదర్శాశ్రమమేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతమ్ ॥౪॥ తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరమ్ । రామస్సుతీక్ష్ణం విధివత్తపోవృద్ధమభాషత ॥౫॥ రామోహమస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టుమాగతః । త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ ॥౬॥ స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరమ్ । సమాశ్లిష్య చ బాహుభ్యామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౭॥ స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర । ఆశ్రమోయం త్వయాక్రాంతస్సనాథ ఇవ సాంప్రతమ్ ॥౮॥ ప్రతీక్షమాణస్త్వామేవ నారో

హాస్తు తపస్వినామహమాజ్ఞాప్య భక్తాధీనత్వాదిత్యాశయః - కించ కేవలేన కార్యేణ స్వకార్యేణ యావనం ప్రవేష్టవ్యమితి కాకుః - కింతు
రాక్షసంభవతాం విప్రకారమపాకర్తుమేవేతి సంబంధః - పితృవచనపరిపాలనాయాగతిః స్వయమితి న శంకనీయం - తత్తు వ్యాజమాత్రమిత్యా
హ ॥ పితురితి ॥ భవతామేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నతు కర్మపారవశ్యేన - అతస్తస్య భవతాం దేవార్థమాగతస్య మే వనవాసః తపస్వి
నాం మహాబలః - తపస్వినాం గణేశ త్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి - మహాబలస్త్వం నామేష్ట ప్రావృష్టస్తవ ఘోరరూపం - ఇదానీం మునిధైర్యసిద్ధ్యర్థం
రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్వితి ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ దత్వేతి ॥ వరం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞారూపం - ఆస్యం పూజ్యం వృత్తం యస్యేత్యార్య
వృత్తః ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః ✲✲✲✲✲✲

రామ ఇత్యాది ॥ తైః పూర్వోక్తైః ద్విజైః మునిభిః ॥౧॥౨॥ తత ఇతి ॥ తదిత్యత్ర ప్రవిశ్యేతి మహారణ్యమిత్యారభ్య - దండకారణ్యస్యైవ
ప్రస్తుతత్వాత్ - తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సతతం సమ్యగాస్తృతం ॥౩॥౪॥ తత్రేతి ॥ మలపంకజటాధరం మలస్నానా
భావ తర్పణాదిసంస్కారాభావాచ్ఛరీరజన్యం - పంకో నామ వనసంచారాచ్ఛరీరలగ్నమితి భావః - విధివదిత్యనంతరం ఉపగమ్యేతి శేషః ॥౫॥ రా
మోహమితి ॥ సత్యవిక్రమ అక్షతతపః స్వభావ ॥౬॥౭॥ స్వాగతమితి ॥ త్వయా క్రాంతః అధిష్ఠితః - అతఏవ సనాథ ఇవ స్వామిసహిత ఇవాభాతి

పాలయన్ - త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః - దేవలోకం నారోహే - తస్యాంతరాయో హి మైత్రేయదేవేంద్రత్వాదికం ఫలమితి - తస్య మో-
క్షవిరోధిత్వాదితి భావః ॥ ౯ ॥ మదాగమనం కుతోవగతం తత్రాహ చిత్రకూటమితి ॥ చిత్రకూటముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రా-
జ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి - మే మయా శ్రుతోసి ॥ ౯½ ॥ స్వర్గారోహణస్య కః ప్రసంగ ఇత్యత్రాహ ఇహేతి ॥ ఉపయాతః శరభంగాశ్ర-
మాగతః - మాముపాగమ్య హతహర్తా తాదృశమహాఫలం కిమితి త్యక్తవానసీత్యుక్తే ఆరతమ్యజ్ఞానాదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ భవానితి ॥
గౌతమేన గౌతమవంశ్యేన ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ హర్షేణ మహతాప్లుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః - గుణముక్త్వా దోషమాహానిర-
సనీయత్వాభిప్రాయేణ ఇమమితి - ఆశ్రమం తపోవనం - అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే అకుతోభయాః సంతః - అటిత్వా ఇతస్తతః
సంప్లుత్య - లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా - విచిత్రతరవేష్టితవిశేషః - ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతియాంతి - అత్ర వనే - మృగేభ్యోన్యత్ర మృ-
గాన్ వినాన్యో దోషో న భవేదితి విద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషాదన్యో దోషోత్ర నాస్తీత్యనేనేహ ఇత్యర్థః - ఇతి వాక్యం బ్రవీదితి పూర్వేణ సం-
బంధః ॥ ౧౮½ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ తత్ మృగభయవిషయకం వచనం - వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం - హన్యామితి ప్రాప్తకాలేతిశ-
వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యామిత్యర్థః - ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శనకాలః - తచ్చ హననమిహస్థిత్వా న కర్తుం శక్యమిత్యాహ భ-
వానితి ॥ తత్ర మృగసంఘవధవిషయే - భవాన్ మయా అభిషజ్యేత అభిభూయేత - అభిపూర్వాత్ షంజేః కర్మణి లిఙ్ - అభిషంగః పరిభవే
నంగాక్రోశనయోరపీతి వాణః ॥ తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాపరాధో భవేః - ఆశ్రమసంబంధిత్వాదితి భావః - తతః కిమిత్యత్రాహ
కిం స్యాత్ కృచ్ఛ్రతరం తత ఇతి - తతః భవదభితాపాత్ - కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం - కిం - న కిమపీత్యర్థః - తస్మాదేతస్మిన్నాశ్రమే చిరంతద్ధర్మ-
నపర్యంతం - వాసం న సమర్థయే నేచ్ఛామి - ఇహావాసే మృగసంఘపీడాం సోఢ్వా స్థాతవ్యం హత్వావస్థానే స్వాత్ర మృగాణాం స్వసన్నిధా-
నానేతవ్యమైమనస్యం స్యాత్ తచ్చ మమానిష్టం - అతోన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగాన్ హనిష్యామీత్యర్థః - ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥

హమహం మహాయశః । దేవలోకమితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే ॥ ౯ ॥ చిత్రకూటముపాదాయ రాజ్య-
భ్రష్టోసి మే శ్రుతః ॥ ౯½ ॥ ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజశ్శతక్రతుః ॥ ⁂ ॥ ఉపగమ్య చ మాం దే-
వో మహాదేవస్సురేశ్వరః । సర్వాన్ లోకాన్ జితానాహ మమ పుణ్యేన కర్మణా ॥ ౧౧ ॥ తేషు దేవర్షిజుష్టే-
షు జితేషు తపసా మయా । మత్ప్రసాదాత్సభార్యస్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణః ॥ ౧౨ ॥ తముగ్రతపసం దీ-
ప్తం మహర్షిం సత్యవాదినమ్ । ప్రత్యువాచాత్మవాన్ రామో బ్రహ్మాణమివ కాశ్యపః ॥ ౧౩ ॥ అహమేవా-
హరిష్యామి స్వయం లోకాన్ మహామునే । ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే ॥ ౧౪ ॥ భవాన్
సర్వత్ర కుశలస్సర్వభూతహితే రతః । ఆఖ్యాతశ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్తు రా-
మేణ మహర్షిర్లోకవిశ్రుతః । అబ్రవీన్మధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాప్లుతః ॥ ⁂ ॥ అయమేవా-
శ్రమో రామ గుణవాన్ రమ్యతామిహ । ఋషిసంఘానుచరితస్సదా మూలఫలాన్వితః ॥ ⁂ ॥ ఇమమా-
శ్రమమాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః । అటిత్వా ప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్వాకుతోభయాః ॥ ⁂ ॥ నా-
న్యో దోషో భవేదత్ర మృగేభ్యోన్యత్ర విద్ధి వై ॥ ౧౮½ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మహర్షేర్లక్ష్మణా-
గ్రజః ॥ ⁂ ॥ ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః । తానహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్
సమాగతాన్ ॥ ⁂ ॥ హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాశనివర్చసా । భవాంస్తత్రాభిషజ్యేత కింస్యాత్కృ-

శేషః ॥ ౮ ॥ ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాది సార్ధశ్లోకస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘుకులే అవతీర్ణస్య తవ రాజ్యభ్రం-
శః చిత్రకూటముపాదాయ తవ చిత్రకూటప్రాప్తిమారభ్య - మే మయా శ్రుతః - అత ఏవ తద్వధార్థం భవాననేన మార్గేణ గమిష్యతీతి - త్వా-
మేవ ప్రతీక్షమాణస్సన్ దేహం త్యక్త్వా ఇతో దేవలోకం నారోహే - పరమపురుషార్థస్వరూపత్వద్దర్శనస్య స్వర్గస్యాంతరాయత్వాదితి భా-
వః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తేష్వితి ॥ మత్ప్రసాదాత్తేషు విహరస్వ - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదాన్మయ్యనుగ్రహాత్ - తేషు విహరస్వేత్యపి తాన్ విశేషేణ
హరస్వీకుర్వితి - భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినోక్తం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ అహమేవేతి ॥ ప్రాతీతికార్థస్స్పష్టః - వస్తుతస్తు శక్తాయా-
పిర్తాన్ లోకాన్ అహమాహరిష్యామ్యేవేత్యర్థః - లౌకికదృష్ట్యాహ - ఆవాసమితి ॥ గౌతమేన తద్వంశజేన - భవాన్ కుశల ఇత్యాఖ్యా-
తః ॥ ⁂ ॥ ఇమమితి ॥ లోభయిత్వా మనసా తౌల్యం జనయిత్వా - రూపకాంతిగతిచేష్టావిశేషైస్సమాధిభంగం కృత్వేత్యర్థః ॥ ⁂ ॥ నాన్యదితి ॥ దో-
షం భయం లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - అత్ర దండకారణ్యే ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮½ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ తస్య వచనం శ్రుత్వా - వికోవన మ-
హావేత్యన్వయః - వికృష్య సశరం ధనురిత్యపోత్తరేణ సంబంధః - తానితి - హే మహాభాగ అహం ధనుర్వికృష్య శరేణ మృగసంఘాన్ హన్యాం

౨౧౪ ॥ తమితి ॥ వరదమిత్యనేన మునిస్తథైవానుజ్ఞాతవానితిగమ్యతే - సంధ్యాముపాగమత్ - సంధ్యాముద్దిశ్యసరస్తీరంగతవానిత్యర్థః - పశ్చిమాంసంధ్యామస్వాన్య - అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - యావత్సంధ్యంజలతీరేజపన్ స్థిత్వేత్యర్థః - తత్రాశ్రమే - వాసమకల్పయదిత్యనేన ప్రాతర్జగమిషాజాతేతివ్యజ్యతే - అన్యత్రగత్వామృగనిరాసశ్చరావణం ప్రతిమారీచానువాదాదవగంతవ్యః ॥ ౨౩ ॥ తతఇతి ॥ శుభంభక్త్యుపనీతత్వేనపావనం - తాపసభోజ్యంఫలమూలాది - అన్నంఅదనీయం - స్వయంనతుశిష్యముఖేన - సుసత్కృత్యఅర్ఘ్యపాద్యాదినాసంపూజ్య - మహాత్మాతత్రపరమపురుషత్వజ్ఞానవాన్ - సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్మావసానే - రజనీమవేక్ష్యఉషౌ రజనీ భక్ష్యాసుసారందదావిత్యర్థః - సీతాతుతామభుక్తశేషంభుక్తవతీత్యాశయః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథసుతీక్ష్ణానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలంప్రతిప్రస్థానమష్టమే - రామస్త్విత్యాదినా ॥ పరిణామ్యఅతివాహ్య - ప్రభాతేఉషఃకాలే ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయేతి ॥ సహసీతయేత్యనేన పూర్వమేవసామిత్రిస్స్నాతఇతివ్యజ్యతే - ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ - స్నానాచాంతోర్యరుపస్పర్శ ఇతిబాణః - సుశీతేనేత్యుష్ణోదకవ్యావృత్తిః - ఉత్పలగంధినేత్యనేనతటాకస్నానంసూచ్యతే ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ అగ్నిమిత్యేకవచనేనఏకాగ్నిత్వావగమాన్నత్రేతాగ్నిరిదానీమితిగమ్యతే - సురాన్ నారాయణం - సహపత్న్యావిశాలాక్ష్యానారాయణముపాగమదిత్యయోధ్యాకాండోక్తేః ॥ పరివారాపేక్షయాబహువచనం - కాల్యంయథాకాలప్రాప్తం - యథాతథాదేశానుగుణపూజాకథనాయతపస్విశరణఇత్యుక్తం - ఉదయంతంఉద్యంతం - అనేనహోమానంతరమాదిత్యోపస్థానోక్త్యాఅనుదినహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణ రాఘవాణామనుష్ఠానమితిగమ్యతే ॥ ౪ ॥ సుఖోషితా ఇత్యాదిత్రిశ్లోక్యేకాన్వయా ॥ ఆపృచ్ఛామఃఆపృచ్ఛామహే - పరస్మైపదమార్షం - అభ్యనుజ్ఞాతుమితిభావే తుమున్ త్వత్సకాంగమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - మునయస్సహవానహోగాః ఇత్యాహధర్మనిత్యైరిత్యాదిధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మైః - తపోభిర్దాంతైఃనిగృహీతేంద్రియైః - తపోహీంద్రియనిగ్రహహేతుః - విశిఖైఃవిగతజ్వాలైః - అర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్త్రియామిత్యమరః ॥ గుప్తమాహాత్మ్యైరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాది ॥ సూర్యః - అవిషహ్యతపఃఅసహ్యతాపస్సన్ - యావన్నాతివిరాజతేనాచ్ఛాదకంతతః ॥ ❖ ॥ ఏతస్మిన్నాశ్రమేవాసఃచిరంతునసమర్థయే ॥ ౨౧౪ ॥ తమేవముక్త్వా వరదంరామస్సంధ్యాముపాగమత్ ॥ ❖ ॥ అన్వాస్యపశ్చిమాంసంధ్యాంతత్రవాసమకల్పయత్ । సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమే రమ్యేసీతయాలక్ష్మణేనచ ॥ ౨౩ ॥ తతశ్శుభంతాపసభోజ్యమన్నంస్వయంసుతీక్ష్ణఃపురుషర్షభాభ్యామ్ । తాభ్యాంసుసత్కృత్యదదౌమహాత్మాసంధ్యానివృత్తౌరజనీమవేక్ష్య ॥ ౨౪ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామస్తుసహసౌమిత్రిస్సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః । పరిణామ్యనిశాంతత్రప్రభాతేప్రత్యబుధ్యత ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయతుయథాకాలంరాఘవస్సహసీతయా । ఉపాస్పృశత్సుశీతేనజలేనోత్పలగంధినా ॥ ౨ ॥ అథతేఽగ్నింసురాంశ్చైవవైదేహీరామలక్ష్మణౌ । కాల్యంవిధివదభ్యర్చ్యతపస్విశరణేవనే ॥ ❖ ॥ ఉదయంతందినకరందృష్ట్వావిగతకల్మషాః । సుతీక్ష్ణమభిగమ్యేదంశ్లక్ష్ణంవచనమబ్రువన్ ॥ ౪ ॥ సుఖోషితాస్మభగవన్ త్వయాపూజ్యేనపూజితాః । ఆపృచ్ఛామఃప్రయాస్యామోమునయస్త్వరయంతినః ॥ ❖ ॥ త్వరామహేవయంద్రష్టుంకృత్స్నమాశ్రమమండలమ్ । ఋషీణాంపుణ్యశీలానాందండకారణ్యవాసినామ్ ॥ ❖ ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామస్సహైభిర్మునిపుంగవైః । ధర్మనిత్యైస్తపోదాంతైర్విశిఖైరివపావకైః ॥ ❖ ॥ అవిషహ్యాతపోయావత్సూర్యోనాతివిరాజతే । అమార్గేణాగతాంలక్ష్మీం ప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః ॥

శ్చేత్ - తత్రమృగవధేభవానభిషజ్యేతవిషాదంప్రాప్నుయాత్ తతోభవద్విషాదాన్మేకృచ్ఛ్రతరంకష్టతరంకింస్యాత్ - నకిమపి - అతఃత్వదాశ్రమేహింసాంనకరిష్యామీతిభావః ॥ ❖ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ తతఇత్యత్రాప్యనుషజ్యతే - తతఃకారణాదేవ - ఏకత్రచిరంవాసంనసమర్థయేనాంగీకరోమీతి - సంధ్యాముపాగమత్ సంధ్యాముపాసితుముపాగతవానిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామఇతి ॥ నిశాంపరిణామ్యగమయిత్వేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయేతి ॥ ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామఇతి ॥ త్వత్సకాశాత్ గమనానుజ్ఞాంప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మపరైః - విశిఖైర్విధూమైః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ అమార్గేణాన్యాయేనాగతాం ప్రాప్తాంలక్ష్మీంరాజ్యలక్ష్మీంప్రాప్య - అన్వయవర్జితఃదుష్కులజాతోదుష్ప్రభురివ - అ

త్యంతముగ్గచ్ఛతి - కథమివ-అమార్గేణాన్యాయేనాగతాంలక్ష్మీంఐశ్వర్యం ప్రాప్య - అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో దుష్ప్రభురివావిషహ్యాతపఇత్యన్వయః - తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యనేన రావణవధత్వరావ్యజ్యతే-అతో నహీనోపమాదోషః ॥౯॥ అరిష్టంఅనుపద్రవం-రిష్టే స్త్రీషుసహేతిభావేనిష్ఠా - అనేనాపిరావణవిజయాభ్యనుజ్ఞాసూచ్యతే-తపోవనపదార్థాః కృతార్థయితుమాహపశ్యేత్యాదిః ॥ సప్రాజ్యేతి- ప్రాజ్యం అదభ్రం-ప్రభూతంప్రచురంప్రాజ్యమదభ్రంబహులంబహ్వాల్యమరః । కారండవో జలకుక్కుటః ॥ మద్గుః కారండవః ప్లవఇత్యమరః । రమణీయత్వాదినావిశేషయితుంపునరప్యాహరమణీయేతి-మయూరాభిరుతానియేషుతాని-గమ్యతాం-త్వయేతిశేషః భవానపిరామఉచ్యతే-ఆశ్రమం-ప్రతీతిశేషః ॥౧౮॥౧౯॥ తతఇతి ॥ తతః ప్రస్థానోపక్రమానంతరం-విమలౌతతఇతి-తతఃధనురాదిదానానంతరమిత్యర్థః - తతశ్శుభతరేఇత్యాదినాఅయమర్థోవగమ్యతే-ఆశ్రమప్రవేశేకిమస్మాకమాయుధైరితిమన్యమానా సీతాఆయుధానిమునిగృహేకుత్రచిన్నిహితవతీ -అథఅమార్గేణేత్యాదిరామవాక్యేనఅరిష్టంగచ్ఛేత్యాదిమునివాక్యేనచతయోః హృదయంవిదిత్వాస్వయమేవాదాయపునరర్పితవతీతి - అతఏవోత్తరసర్గేస్వాశయంవక్ష్యతి ॥ రామానుజీయం ॥ తతఃధనురాదిదానానంతరం-విమలౌసునిశితౌఖడ్గౌచదదావిత్యన్వయః ॥౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే అష్టమస్సర్గః.

అథసీతావీరపత్నీత్వేనధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణసాయుధతయాసన్నద్ధంపతిమాలోక్య యదిత్వంసాయుధోరాక్షసభూయిష్ఠేదేశే ప్రవిష్టస్స్యాః-తర్హితైస్సాకంవిరోధస్స్యాత్ - తేనావయోర్విశ్లేషస్స్యాత్ - తేనభవతోమహాన్ క్లేశస్స్యాత్ - అతో నిధాయాయుధంవనేస్మాభిర్గంతవ్యమిత్యాహనవమే - సుతీక్ష్ణేనేత్యాది ॥ అభ్యనుజ్ఞాతంఅరిష్టంగచ్ఛపంథానమితిరావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతం-రామేహృద్యయాయుక్తియుక్తత్వేనహృదయంగమయా - స్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృత్తయా-అనేనవక్ష్యమాణవచనేస్నేహఏవమూలమిత్యుక్తం-రామేణఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణంరామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వంచబహుశోదృష్టవత్యపిరాక్షసైర్వైరేభర్తుస్స్యాద్విరహాద్వారామహాన్ క్లే

శ ॥ తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యుక్త్వాచరణౌమునేః । వవందేసహసౌమిత్రిస్సీతయాసహరాఘవః ॥

౯ ॥ తౌసంస్పృశంతౌచరణావుత్థాప్యమునిపుంగవః । గాఢమాలింగ్యసస్నేహమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥

శ ॥ అరిష్టంగచ్ఛపంథానంరామసౌమిత్రిణాసహ । సీతయాచానయాసార్ధంఛాయయేవానువృత్తయా ॥ శ ॥ పశ్యాశ్రమపదంరమ్యం దండకారణ్యవాసినామ్ । ఏషాంతపస్వినాంవీరతపసాభావితాత్మనామ్ ॥ శ ॥ సుప్రాజ్యఫలమూలానిపుష్పితానివనానిచ । ప్రశస్తమృగయూథానిశాంతపక్షిగణానిచ ॥ శ ॥ ఫుల్లపంకజషండానిప్రసన్నసలిలానిచ । కారండవవికీర్ణానితటాకానిసరాంసిచ ॥ శ ॥ ద్రక్ష్యసేదృష్టిరమ్యాణిగిరిప్రస్రవణానిచ । రమణీయాన్యరణ్యానిమయూరాభిరుతానిచ ॥ శ ॥ గమ్యతాంవత్ససౌమిత్రేభవానపిచగచ్ఛతు । ఆగంతవ్యంత్వయాతాతపునరేవాశ్రమంమమ ॥౧౮॥ ఏవముక్తస్తథేత్యుక్త్వాకాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః । ప్రదక్షిణంమునింకృత్వాప్రస్థాతుముపచక్రమే ॥౧౯॥ తతశ్శుభతరేతూణీధనుషీచాయతేక్షణా । దదౌసీతాతయోర్భ్రాత్రోఃఖడ్గౌచవిమలౌతతః ॥ ౧౭ ॥ ఆబధ్యచశుభేతూణీచాపేచాదాయసస్వనే । నిష్క్రాంతావాశ్రమాద్గంతుముభౌతౌరామలక్ష్మణౌ ॥౧౮॥ శ్రీమంతౌరూపసంపన్నౌదీప్యమానౌస్వతేజసా । ప్రస్థితౌధృతచాపౌతౌసీతయాసహరాఘవౌ ॥ ౨౦ ॥

ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టమస్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతంప్రస్థితంరఘునందనమ్ । హృద్యయాస్నిగ్ధయావాచాభర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణవిధినాప్రాప్యతేమహాన్ । నివృత్తేనతుశక్యోయంవ్యసనాత్కా

విషహ్యాతపఃఅవిషహ్యఆతపోయస్యసః సూర్యః - యావన్నాతివిరాజతేనాతిజృంభతే- తావత్పూర్వంగంతుమిచ్ఛామఇత్యుక్త్వావవందఇత్యన్వయః ॥ ఆశ్రమపదమితి జాతావేకవచనం-శాంతపక్షిగణానీతి ॥ పరస్పరవైరవిరహాదితిభావః ॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తతఇతి ॥ త్సరుః ఖడ్గముష్టిః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంఅష్టమస్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనేతి ॥ సీతేతిశేషః - హృద్యయాహృదయంగమయా - స్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృద్ధయాయస్త్వితి ॥ మహానుత్కృష్టః గౌరవధర్మః సుతీక్ష్ణేనమునినావిధినాశాస్త్రోక్తప్రకారేణప్రాప్యతే -అయంధర్మః - ఇహలోకేకామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనపురుషేణత్వయేతినాశక్యః అచరితుంశక్యఇతియోజనా -అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణేతిపాఠేతు-మహాన్మహాత్మాయద్యపిభవాన్ -తథాపిసుసూక్ష్మేణవిధినాసూక్ష్మమార్గేణవిచారణేనేతి- అధర్మంప్రాప్యతేఅపేః ఛాందసః శ్యన్వాకర్తరియగ్వాఛాందసః -అధర్మమేవప్రాప్నోతిభవానిత్యర్థః

శోభవేదితి ప్రేమాంధతయాతథోక్తవతీతిభావః॥ ౧॥ కింతదుక్తంతత్రాహ అయంధర్మ ఇతి ॥ మహానయంధర్మః త్వయానుష్ఠీయమానోసు నిధర్మః - సుసూక్ష్మేణవిధినామార్గేణవిచారేణ ప్రాప్యతే-ధర్మకామైరితిశేషః-సూక్ష్మవిధిషువాహానివృత్తేనేతి - ఇహవనే - కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనపురుషేణాయంధర్మః శక్యః సంపాద్యః-వ్యసనమితిజాత్యేకవచనం॥ ౨॥ కింతద్వ్యసనంతత్రాహ త్రీణ్యేవేతి ॥ అత్రలోకే-ఉపలక్షణం-కామజానిరాగకృతాని-త్రీణ్యేవవ్యసనానిభవంతి-కానితానిత్రీణీత్యత్రాహ మిథ్యావాక్యమిత్యాది- మిథ్యావాక్యంపరమకం -ప్రథమమిత్యర్థః- సర్వేభ్యోవ్యసనేభ్యశ్శ్రేష్ఠమిత్యర్థః - స్వార్థేకః-తస్మాదపివ్యసనాత్ గురుతరావుభౌవ్యసనవిశేషౌ-తావాహపరదారేత్యాదినా - పరదారాభిగమనంపరదారాభిమర్శనం-వైరంవినారౌద్రతాహింసకతాచేతి॥ ౩॥ ఏవంసామాన్యేనవ్యసనరూపముక్త్వాప్రకృతేపరిహార్యత్వేనవక్తవ్యంవ్యసనందర్శయితుమితరపరిశేషమాహమిథ్యేత్యాదినా ॥ అత్రభూతభవిష్యతోర్వర్తమానస్యాంతర్భావః-కుతఇతి - పరేషాంసంబంధినీనాం స్త్రీణాం-ధర్మనాశనమధర్మకరంచ- అభిలాషణమభిలాషః కుతః - అసంభావితఇత్యర్థః-ధర్మనాశనశబ్దేనగురుతరశబ్దోక్తాతిశయోదర్శితః-మిథ్యావాక్యమధర్మకరం - ఇదముభయకరమితిభావః - కుతఇత్యాదినాపరదారాభిలాషవివనాస్తీత్యుక్త్వా తదభిగమనమిత్యుక్తం - కాలత్రయేపితదభావఇతివిశేషయతితవేతి - మనుష్యేంద్రేతి హేతుగర్భంసంబోధనం-తవపరదారాభిలాషణమిదానీంనాస్తి-కదాచనతేతవనాభూత్ - హేరామ - ఏతత్ అభిలాషణం-తేక్వచిత్ సుదరేష్వపిపరదారేషుమనసాపసంకల్పేనాపినవిద్యతే -అనేనభవిష్యత్కాలేపినాస్తీత్యుక్తం-తథేతిసముచ్చయే-చోవధారణే॥౫॥ ఉక్తవ్యసనద్వయాభావేబహుహేతూన్ దర్శయతిస్వదారేత్యాదినా ॥ హేనృపాత్మజత్వంనిత్యమేవస్వదారనిరతః-ధర్మిష్ఠః-అతఏవసత్యసంధః ప్రతిజ్ఞః- తత్రనిదర్శనంపితుర్నిర్దేశకారకః॥౬॥ ఉక్తానువాదపూర్వకంభర్తారంస్తౌతిసత్యసంధేతి॥ మహాభాగమహద్భాగ్య శ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య - లక్ష్మణపూర్వజవైరాగ్యేలక్ష్మణాదప్యధికత్వేయిసత్యంప్రతిష్ఠితం - ధర్మశ్చప్రతిష్ఠితః - అన్యత్ సర్వమైశ్వర్య వైరాగ్యాదికంచ - త్వయిప్రతిష్ఠితంసుస్థిరం॥౭॥ తృతీయవ్యసనసద్భావంవక్తుముక్తవ్యసనద్వయాభావంస్వానుభవసిద్ధత్వేనద్రఢయతి-తచ్చేతి॥ హేమహాబాహోజితేంద్రియైర్ధర్తుంశక్యంతత్పూర్వోక్తందమిష్ఠత్వాదికంసర్వంతవవశ్యేంద్రియత్వంచజానామి- శుభదర్శనతత్సద్భావేతవదర్శనమేవప్రమాణం - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టఇతిశ్రుతేః॥౮॥ ఏవంవ్యసనద్వయరహితేనత్వయాతృతీయవ్యసనమపికథంచిత్ పరిహర్తవ్యమిత్యాశయేనాహతృతీయమితి ॥ నిర్వైరంయథాభవతితథాపరప్రాణాభిహింసనరూపం - యది

మజాదిహ ॥ ౨ ॥ త్రీణ్యేవవ్యసనాన్యత్ర కామజానిభవంత్యుత । మిథ్యావాక్యంపరమకంతస్మాద్గురుతరావుభౌ ॥ ❋ ॥ పరదారాభిగమనంవినావైరంచరౌద్రతా । ౩ ॥ మిథ్యావాక్యంనతేభూతంనభవిష్యతిరాఘవ ॥ ❋ ॥ కుతోభిలాషణంస్త్రీణాంపరేషాంధర్మనాశనమ్ । తవనాస్తిమనుష్యేంద్ర నచాభూత్తే కదాచన ॥ ❋ ॥ మనస్యపితథారామనచైతద్విద్యతేక్వచిత్ । ౫ ॥ స్వదారనిరతస్త్వంచనిత్యమేవనృపాత్మజ ॥ ❋ ॥ ధర్మిష్ఠస్సత్యసంధశ్చపితుర్నిర్దేశకారకః । ౬ ॥ సత్యసంధమహాభాగశ్రీమన్ లక్ష్మణపూర్వజ ॥ ❋ ॥ త్వయిధర్మశ్చసత్యంచత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితమ్ । ౭ ॥ తచ్చసర్వంమహాబాహోశక్యంధర్తుంజితేంద్రియైః ॥ ❋ ॥ తవవశ్యేంద్రియత్వంచజానామిశుభదర్శన ॥ ౮ ॥ తృతీయంయదిదం

అయమధర్మస్తుకామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనత్వయాపరిహర్తుంశక్యఇత్యర్థః॥ ౨॥ కింతత్కామజంవ్యసనంకశ్చాధర్మః యాభ్యాంనివర్తనీయోహమిత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ త్రీణ్యేవేతి ॥ పరమంవ్యసనభూతం - ఏవంవ్యసనత్రయంనిరూప్యప్రకృతేఅధర్మప్రాప్తిపరిహారాయపరిహార్యంవ్యసనంపరిశేషయితుమాహమిథ్యావాక్యమిత్యాదినాసార్ధచతుష్టయేన ॥ హేరామ ధర్మనాశనం మిథ్యావాక్యం పరేషాం స్త్రీణామభిలాషణంచ - తేతవనభూతం నభవిష్యతి - కుతోవర్తమానకాలఇతిశేషః - అతఏవతద్ధేతుకంపరదారాభిగమనంనాస్తీత్యాహ ॥ తవేతి ॥ హేమనుష్యేంద్ర ఏతత్పరదారాభిగమనంతవనాస్తి-వర్తమానఇతిశేషః॥ - తేతవనాభూత్ పూర్వమితిశేషః- కదాచిన్నకదాచిదపిభవిష్యత్కాలఇత్యర్థః - కింబహునా హేరామమనసితథాతాదృశప్రసంగః -క్వచిదపిక్వచిదపినవిద్యతేభూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్వపితవపరదారాభిగమనంనాస్తీత్యర్థః॥ ౩ ॥ ౪ ॥ పరదారాభిగమనమిథ్యావచనయోరభావే - క్రమేణహేతుద్వయమాహ ॥ స్వదారనిరతఇతి ॥ హేనృపాత్మజత్వంధర్మిష్ఠస్సన్ -నిత్యంస్వదారనిరతోసి - అనేనపరదారాభిగమనరాహిత్యేహేతురుక్తః - సత్యసంధస్సన్ పితుర్నిర్దేశకారకోసి-అనేనమిథ్యావచనరాహిత్యేహేతురుక్తఇతిద్రష్టవ్యం - అతఏవత్వయిధర్మశ్చసత్యంచసర్వంప్రతిష్ఠితం॥౬॥౭॥ అన్యైర్ధర్తుమశక్యమేతత్సర్వంతవాస్తీత్యాహ-జానామీత్యాహ॥ తచ్చేతి॥ అశక్యమితిచ్ఛేదః- అతోనతవవ్యసనద్వయప్రసక్తిరిత్యర్థః॥ ౮ ॥ తృతీయవ్యసనప్రసక్త్యాతవాధర్మస్స్యాదిత్యాహతృతీయమితి॥ యదిదంపరప్రాణాభిహింసనరూపంతృతీయంరౌద్రంభయంకరంవ్యసనమస్తితస్మాన్మోహాద్వ్యతోనిర్వైరంక్రియతేతచ్చైతన్నిర్వైరంరౌద్రతారూపంఅధర్మాంతరం

దంరౌద్రంరౌద్రాఖ్యంతృతీయం-మహత్ వ్యసనంపామరైఃక్రియతే - తచ్చతత్తు-తేనముపస్థితం-త్వయాకర్తుముద్యుక్తమిత్యర్థః॥౯॥
కథముద్యుక్తమిత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞాతఇతి॥౧౦॥ నకేవలమృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం - ప్రథమసంకల్పిశ్చతవత్యైవేత్యాహ ఏతన్నిమి
త్తమితి ॥ దండకాఇతివిశ్రుతంవనంప్రతిత్వంభ్రాత్రాసహధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః - కేవలేనాత్మకార్యేణేత్యాదినాభవతైవోక్త
త్వాదితిభావః॥౧౧॥ తతఃకిమిత్యత్రాహ తతస్త్వామితి ॥ ప్రస్థితంత్వాందృష్ట్వాత్వద్వృత్తంసత్యప్రతిజ్ఞత్వస్వదారైకనిరతత్వాదికంచదృ
ష్ట్వా - త్వన్నిశ్శ్రేయసంతవసౌఖ్యంహితంతత్సాధనంచచింతయంత్యామమ - మనశ్చింతాకులం- భవేదేవభవతిహి-భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞ
త్వేనరక్షోవధాన్ననివర్తేత - నిర్వైరంపరహింసనంచనకరోషి-యస్యకస్యచిద్వైరమూలస్యకరణేతదహమేవస్యాం- మద్వీరహంచత్వ
మేకదారవ్రతనిరతోనసోఢుమర్హసి - అతఃకథమిదంసంపత్స్యతఇతిభావః॥౧౨॥ తర్హికఉపాయస్తేప్రతిభాతీత్యపేక్షాయాంరామపక్ష
స్యైవస్వపక్షత్వాత్తత్పక్షంస్థూణానిఖననన్యాయేనద్రఢయితుంపక్షాంతరమాహనహీతి ॥ మమమత్తః॥౧౩॥ త్వంహీతి॥ శరవ్యయంశరమో
క్షం-కచ్చిదితికామప్రవేదనే॥౧౪॥ తర్హిశరవ్యయంనకరోమీత్యత్రాహ క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం-సమీపతఃస్థితం-ధనుఃతే
జోరూపంబలంభృశముచ్ఛ్రయతేవర్ధయతిహుతాశస్యసమీపతస్థితానీంధనానిచ తేజోబలముచ్ఛ్రయంతే-దృష్టాంతాలంకారః॥౧౫॥
ఉక్తార్థేఇతిహ్యమాహపురేత్యాది ॥ రతమృగద్విజేసంతుష్టమృగపక్షికే-తపస్వీకశ్చిదభవదిత్యన్వయః॥౧౬॥ ౧౭॥ తస్మిన్నితి॥సఇతిఖడ్గ
విశేషణం-న్యాసవిధినాన్యాసప్రకారేణ- రాజచోరాదికభయాద్దాయాదానాంవంచనాత్ -స్థాప్యతేన్యస్యగృహేద్రవ్యంన్యాసస్సపరికీర్తి
తః ॥ ఇత్యుక్తోన్యాసః-తిష్ఠతః-తస్యేతిశేషః-చతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ॥౧౮॥ సఇతి ॥ ఆత్మనః-ప్రత్యయంవిశ్వాసస్థాపితంవస్తు-ప్రత్యయోధీన
కపటజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వీత్యమరః। రక్షన్నేవవిచరతివ్యచరత్॥౧౯॥ ఏతదేవోపపాదయతియత్రేతి॥౨౦॥ నిత్యమితి ॥ పరివహన్ర

రౌద్రంపరప్రాణాభిహింసనమ్॥*॥నిర్వైరంక్రియతేమోహాత్తచ్చతేసముపస్థితమ్ ॥౯॥ ప్రతిజ్ఞాత
స్త్వయావీరదండకారణ్యవాసినామ్ ॥*॥ ఋషీణాంరక్షణార్థాయవధస్సంయతిరక్షసామ్॥౧౦॥
ఏతన్నిమిత్తంచవనందండకాఇతివిశ్రుతమ్ ॥*॥ ప్రస్థితస్త్వంసహభ్రాత్రాధృతబాణశరాసనః॥
౧౧॥ తతస్త్వాంప్రస్థితందృష్ట్వామమచింతాకులంమనః॥*॥ త్వద్వృత్తంచింతయంత్యావైభవేన్నిశ్శ్రే
యసంహితమ్ ॥౧౨॥ నహిమేరోచతేవీరగమనందండకాన్ప్రతి ॥*॥ కారణంతత్రవక్ష్యామివదం
త్యాఃశ్రూయతాంమమ ॥౧౩॥ త్వంహిబాణధనుష్పాణిఃభ్రాత్రాసహవనంగతః ॥ దృష్ట్వావనచ
రాన్సర్వాన్కచ్చిత్కుర్యాశ్శరవ్యయమ్ ॥౧౪॥ క్షత్రియాణాంచహిధనుర్హుతాశస్యేంధనానిచ ॥
సమీపతస్స్థితంతేజోబలముచ్ఛ్రయతేభృశమ్॥౧౫॥పురాకిలమహాబాహోతపస్వీసత్యవాక్ఛుచిః॥
*॥ కస్మింశ్చిదభవత్పుణ్యేవనేరతమృగద్విజే ॥౧౬॥ తస్యైవతపసోవిఘ్నంకర్తుమింద్రశ్శచీపతిః॥
*॥ ఖడ్గపాణిరథాగచ్ఛదాశ్రమంభటరూపధృత్ ॥౧౭॥ తస్మింస్తదాశ్రమపదేనిశితఃఖడ్గఉత్తమః॥
॥ సన్యాసవిధినాదత్తఃపుణ్యేతపసితిష్ఠతః॥౧౮॥ సతచ్ఛస్త్రమనుప్రాప్యన్యాసరక్షణతత్పరః॥॥
వనేతంవిచరత్యేవరక్షన్ప్రత్యయమాత్మనః॥౧౯॥యత్రగచ్ఛత్యుపాదాతుంమూలానిచఫలానిచ॥*॥
నవినాయాతితంఖడ్గంన్యాసరక్షణతత్పరః ॥౨౦॥ నిత్యంశస్త్రంపరివహన్క్రమేణసతపోధనః ॥*॥

తేసముపస్థితం॥౯॥ ననుకథంతృతీయవ్యసనజనితాధర్మప్రాప్తిరిత్యతఆహ ప్రతిజ్ఞాతఇతి॥౧౦॥ ననుప్రతిజ్ఞామాత్రేణాధర్మప్రాప్తిః
కథమిత్యతఆహ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతన్నిమిత్తమేవప్రతిజ్ఞాతరక్షోవధార్థమేవత్వందండకాఇతివిశ్రుతం ప్రసిద్ధంవనం - ధృతబాణశరాసన
స్సన్ భ్రాత్రా సహప్రస్థితోసియతఅతః ప్రాప్తమేతత్తృతీయంప్రాప్తమిత్యర్థః ॥౧౧॥ తతఇతి ॥ తస్మాదేతోరాక్షసవధార్థంప్రస్థితం
త్వాందృష్ట్వా - త్వద్వృత్తంసత్యప్రతిజ్ఞాతలక్షణంచరిత్రంచ-దృష్ట్వానిశ్శ్రేయసంపరలోకసుఖంహితం-ఇహలోకేసుఖం-చింతయంత్యామ
మ-మనశ్చింతాకులంభవేత్ భవతి॥౧౨॥ స్వాభిప్రాయమాహ॥నహీతి ॥ అరుచౌహేతుమాహ - కారణమితి ॥ మమమత్సకాశాత్॥౧౩॥
త్వమితి॥వనచరాన్ రాక్షసానుద్దిశ్య- శరవ్యయంకుర్యాఃకచ్చిత్ కుర్యాఏవ-తస్మాదేవతృతీయవ్యసనప్రాప్తిస్తవేతిభావః॥౧౪॥ననుశరమో
క్షమకృత్యైవస్థాస్య ఇత్యాశంక్యవాసనాప్రాబల్యాదపరిహార్యోయంవ్యాపారఇతివక్తుమితిహాసమాహ-క్షత్రియాణామితి॥ క్షత్రియాణాంస
మీపేస్థితంధనుః - క్షత్రియాణాంతేజోబలముచ్ఛ్రయతేవర్ధయతే- స్థితానీతిబహువచనతయాయోజ్యః ఇంధనానిహుతాశనస్యతేజోబలం
తేజోరూపబలంవర్ధయంతీతియోజ్యం॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తస్మిన్నితి ॥ సన్యాసవిధినాకాలాంతరేపునరాదానాయరక్షణార్థం-స్థాపనక
ర్మణేత్యర్థః॥౧౮॥సఇతి॥ ఆత్మనఃప్రత్యయంస్థాపితవస్తువిషయంవిశ్వాసమిత్యర్థః॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ తతఇతి॥ అధర్మకర్శితఃఅధర్మే

పేత - తాద్రీం హింసావరాం - స్వాం శస్త్రధారణసాధారణాం ॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ రౌద్రే హింసారూపకర్మణి - అధర్మేణ కర్శితః పీడితః - సంవాసాత్ సంపర్కాత్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ శస్త్రసంయోగకారణం పురావృత్తం - ఉక్తమితి శేషః - పురావృత్తఫలితమర్థమాహ అగ్నిరితి - అగ్నిసంయోగో యథా వస్తునో వికారహేతుః ఏవం శస్త్రసంయోగోపి శస్త్రిణో వికారహేతుర్భవతి - స్నేహాత్ - త్వద్విషయస్నేహాత్ - బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్ - స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థమేవ స్మారయామి - న శిక్షయే నాపూర్వమర్థముపదిశామి ॥ ౨౩ ॥ న కథంచనేతి ॥ గృహీతధనుషా త్వయా - వైరం వినా రాక్షసాన్ హంతుం - సా రౌద్రీ బుద్ధిః - కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ - న కార్యా న కర్తుం యోగ్యా - త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితి భావః - ఇయం బుద్ధిర్మత్ప్రకృతేరప్యననుగుణేత్యాహ - అపరాధమితి - లోకాన్ ప్రాణినః ॥ ౨౪ ॥ యద్యేవం తర్హి క్షత్రియధర్మో ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యాదిత్యాశంక్యాహ - క్షత్రియాణాం త్వితి ॥ వీరాణాం క్షత్రియాణాం ధనుషా కార్యం కర్తవ్యం - వనేషు నిరతాత్మనాం - ఆర్తానాం పీడితానాం - రక్షణం బాధకోత్సారణమిత్యేతావదేవ - ధనుర్ధారణే ॥ ౨౫ ॥ నను రక్షణార్థం వా ధనుర్ధారణమేవేత్యాశంక్య తదపి నేదానీముచితం - కింతు రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ - క్వ చేత్యాదినా ॥ క్షత్రం క్షత్రధర్మః - కిం శబ్దాభ్యాం గమ్యమానమర్థమాహ - వ్యావిద్ధమిదమితి - శస్త్రవనే క్షాత్రతపసీ చ పరస్పరవిరుద్ధమిదమస్మాభిర్న పూజ్యతాం - కింతు దేశధర్మస్తపోవనధర్మః పూజ్యతాం - క్షాత్రశస్త్రే విహాయ వనవాసోచితతపశ్చరణమేవ క్రియతామిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ వ్యత్యయో వా కిం న స్యాదిత్యత్రాహ - తదార్యేతి ॥ తర్హి వర్ణధర్మో లుప్యేతేత్యత్రాహ - పునరితి ॥ ౨౭ ॥ తపోనామాత్రకరణే ఫలాంతరమప్యాహ - అక్షయేతి ॥ యద్వా న వర్ణధర్మః క్షత్రధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తిరాశ్రియతామిత్యాహ - అక్షయేతి ॥ తు స్వసముచ్చయే - అకలుషా బుద్ధిశ్చ తే భవేదిత్యర్థః - శ్వశ్రూశ్వశురయోః - కైకేయీదశరథయోః - శ్వశురశ్శ్వశ్ర్వేత్యేకశేషాభావ ఆర్షః ॥ ౨౮ ॥ కేవలధర్మానుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వమాహ - ధర్మాదిత్యాదినా ॥ సర్వం - ముక్తిమపి జ్ఞానద్వారా

చకార రౌద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా వ్రతపసి నిశ్చయమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతస్స రౌద్రేభిరతః ప్రమత్తోఽధర్మకర్శితః ॥ ※ ॥ తస్య శస్త్రస్య సంవాసాజ్జగామ నరకం మునిః ॥ ౨౨ ॥ ఏవమేతత్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణమ్ ॥ ※ ॥ అగ్నిసంయోగవద్ధేతుశ్శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే । స్నేహాచ్చ బహుమానాచ్చ స్మారయే త్వాం న శిక్షయే ॥ ౨౩ ॥ న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా త్వయా । బుద్ధిర్వైరం వినా హంతుం రాక్షసాన్ దండకాశ్రితాన్ । అపరాధం వినా హంతుం లోకాన్వీర న కామయే ॥ ౨౪ ॥ క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం వనేషు నిరతాత్మనామ్ ॥ ※ ॥ ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమ్ ॥ ౨౫ ॥ క్వ చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ క్షాత్రం తపః క్వ చ । వ్యావిద్ధమిదమస్మాభిర్దేశధర్మస్తు పూజ్యతామ్ ॥ ౨౬ ॥ తదార్యకలుషా బుద్ధిర్జాయతే శస్త్రసేవనాత్ ॥ ※ ॥ పునర్గత్వా త్వయోధ్యాయాం క్షత్రధర్మం చరిష్యసి ॥ ౨౭ ॥ అక్షయా తు భవేత్ప్రీతిః శ్వశ్రూశ్వశురయోర్మమ ॥ ※ ॥ యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవేస్త్వం నిరతో మునిః ॥ ౨౮ ॥ ధర్మాదర్థః ప్రభవతి ధర్మాత్ప్రభవతే సుఖమ్ ॥ ※ ॥ ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసారమిదం జ

ణపీడితః - సంవాసాత్ ధారణాత్ ॥ ౨౨ ॥ అగ్నిసంయోగవద్ధేతుః అగ్నిసంయోగో యథా వస్తునో వికారహేతుస్తద్వచ్ఛస్త్రసంయోగోపి శస్త్రిణో వికారహేతుర్భవతి - స్వధాష్ట్ర్యం పరిహరతి స్నేహాదితి స్నేహాద్భవద్విషయస్నేహాత్ బహుమానాత్ భవత్కర్తృకాత్ అస్మద్విషయాత్ - స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థమేవ - స్మారయామి - న త్వపూర్వముపదిశామీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఉపసంహరతి నేతి ॥ వైరం వినా హంతుం బుద్ధిర్న కార్యేతి సంబంధః ॥ ※ ॥ ఇమమర్థం ప్రపంచయతి అపరాధం వినేతి ॥ లోకాన్ ప్రాణినః రాక్షసవధారంభే శస్త్రైశ్శైరితరప్రాణివధబుద్ధ్యుత్సాహః కోపి భవిష్యతీతి భావః ॥ ౨౫ ॥ నన్వార్తమునిజనరక్షణార్థమేవ అనపరాధినామపి వధోస్త్వితి సిద్ధాంతముపన్యస్యత్యాహ ॥ క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం క్షత్రధర్మోచితశిష్టరక్షణప్రవృత్తానాం తు - ఆర్తానాం స్వసన్నిధౌ పీడ్యమానానాం - వనే నిరతాత్మనాం మునీనామభిరక్షణమితి యత్ ఏతావదేవ ధనుషా కార్యం రాక్షసానాం భయం కృత్వా - మునీనాం రక్షణం కార్యం - న తు రాక్షసానాం హింసనమితి భావః ॥ ౨౬ ॥ నాస్మాకం హింసాకర్మణ్యధికార ఇత్యాహ - క్వ చేతి ॥ శస్త్రం క్వ చ రాజ్యపాలకక్షత్రియధార్యం శస్త్రం క్వ వనం క్వ రాజ్యం త్యక్త్వా ఇదానీమస్మాభిరాశ్రయమాణం వనం క్వ - క్షత్రియకృత్యహింసాలక్షణం కర్మ క్వ - హింసారహితతపశ్చ క్వ - ఇదం వ్యావిద్ధం పరస్పరం విరుద్ధం తే అతోస్మాభిర్దేశధర్మః తపోవనధర్మః పూజ్యతాం సేవ్యతాం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అక్షయేతి ॥ త్వం రాజ్యం పరిత్యజ్య మునిస్సన్నిరతః అహింసాయామితి శేషః యది భవేః - తర్హి మమ శ్వశ్రూశ్వశురయోః అక్షయా ప్రీతిర్భవేత్ - వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే - శ్వశురస్య స్వర్గలాభజా ప్రీతిః పుత్రస్య యుద్ధాదిక్లేశరాహిత్యేన - శ్వశ్ర్వాః కౌసల్యాయాః ప్రీతిరిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ※※※※※※※

లభత ఇత్యర్థః ॥౩౦॥ ధర్మార్జనప్రకారమాహ ఆత్మానమితి ॥ నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః - ఆత్మానం శరీరం ॥౩౧॥ నిత్యమితి ॥ త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థతత్సాధనతదంగకలాపం ॥౩౨॥ స్త్రీచాపలాదితి ॥ స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్ - మేమయా - మాచిరేణవిచారస్యవిళంబో మాభూత్ ॥ అత్ర సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥౩౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః ॥

ఏవం రామస్సత్యప్రతిజ్ఞః - నిర్వైరం చరక్షోవధం సకరిష్యతి - తథా చ మద్విరహాగే నరక్షోవధేన భవితవ్యం - మద్విరహం చ న సహిష్యతే - సంకటమిదముపస్థితమిత్యాకులచిత్తా వైదేహీ పతిప్రేమాంధా గక్షోవధాన్నివర్తయితుముపక్రాంతా ॥ రామస్తు సీతావిరహం సోఢ్వాపి తన్నాలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞానిర్వోఢవ్యేతి సమాధత్తే దశమే - వాక్యమేతత్త్విత్యాది ॥ భర్తృభక్తయేత్యనేన భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వముక్తమితి జ్ఞాయతే - ధర్మే స్థిత ఇత్యనేన సీతావిరహక్లేశమంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే - యద్యపి ఖరవధ ఏవ దండకారణ్యవాసిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ - తథాపి ఖరవధో రావణవధమూలమితి ఖరవధద్వారా రావణవధోప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్తముపపన్నం ॥౧॥ హితమితి ॥ స్నిగ్ధయా అనురక్తయా - కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా - త్వయా సదృశం అనురాగకులసదృశం - హితముక్తం - హితోక్తౌ హేతుర్ధర్మజ్ఞ ఇతి - కులవ్యపదేశే హేతుర్జనకాత్మజ ఇతి ॥౨॥ కింన్వితి ॥ యదిదం యా హితముక్తం తత్ హేతోర్ధైవ క్రియతామితి చేత్తత్ర వక్ష్యామి - తదేవాహ త్వయైవేతి - క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితీదం వచనం త్వయైవోక్తం ఖలు । మునయశ్చార్తాః తస్మాత్తద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతి భావః ॥౩॥ నన్వార్తం విరోధ్యుత్సారణేనార్తరక్షణం కర్తవ్యం - నను నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వాత్ తేష్వపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ మామిత్యాది ॥ అత్ర త్యవిశేషణైః ఆత్మనశ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫోరయతి ॥౪॥౫॥ కాలే కాల ఇతి ॥ కాలే కాలే - సర్వకాలేష్విత్యర్థః ॥౬॥ తఇతి ॥

గత్ ॥౩౦॥ ఆత్మానం నియమైస్తైస్తైః కర్శయిత్వా ప్రయత్నతః ॥ ప్రాప్యతే నిపుణైర్ధర్మో న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమ్ ॥౩౧॥ నిత్యం శుచిమతిస్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవనే ॥ సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్యమపి తత్త్వతః ॥౩౨॥ స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ కస్సమర్థః । విచార్య బుద్ధ్యా తు సహానుజేన యద్రోచతే తత్కురు మాచిరేణ ॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - నవమస్సర్గః ॥

వాక్యమేతత్తు వైదేహ్యా వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా । శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాథ మైథిలీమ్ ॥౧॥ హితముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః । కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే ॥౨॥ కిన్ను వక్ష్యామ్యహం దేవి త్వయైవోక్తమిదం వచః । క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితి ॥౩॥ తే చార్తా దండకారణ్యే మునయస్సంశితవ్రతాః । మాం సీతే స్వయమాగమ్య శరణ్యాశ్శరణం గతాః ॥౪॥ వసంతో ధర్మనిరతా వనే మూలఫలాశనాః । న లభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః ॥౫॥ కాలే కాలే చ నిరతా నియమైర్వివిధైర్వనే । భక్ష్యంతే రాక్షసైర్భీమైర్నరమాంసోపజీవిభిః ॥౬॥ తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః । అస్మానభ్యవపద్యేతి మామూచుర్ద్విజస

అహింసాప్రధానం ధర్మం ప్రస్తౌతి ॥ ధర్మాదిత్యాదినా - ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్ - న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమితి సుఖాధిష్ఠానవర్త్నాత్ సుఖం న లభ్యతే అతో న రాక్షససంహారోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః ॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥ నిత్యమితి ॥ ధర్మమహింసాలక్షణం త్రైలోక్యం త్రిలోకాంతర్వర్తిజనధర్మాధర్మాత్మకం వస్త్విత్యర్థః తుభ్యం త్వయా తత్త్వతో విదితమిత్యన్వయః ॥౩౨॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - నవమస్సర్గః ॥

వాక్యమితి ॥ ధర్మే స్థితః మునిపరిపాలనాత్మకే ధర్మే స్థితః ॥౧॥ హితమితి ॥ కులం వ్యపదిశంత్యా - క్షత్రియాణాం హి వీరాణామిత్యాదినా క్షత్రియకులధర్మం ప్రకాశయంత్యేత్యర్థః ॥౨॥ కిన్న్వితి ॥ హే దేవి - కిన్ను వక్ష్యామి - కించిదపి మయా న వక్తవ్యం - తత్కుతః త్వయైవోక్తమిదం వచః - కిం తద్వచనమితి చేత్ ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి వచనం పూర్వసర్గే త్వయోక్తమితి - తద్వచనార్థస్య అత్ర రచనాభేదేనాహ ॥ క్షత్రియైరితి ॥ - యద్వా కిన్ను వక్ష్యామి - కించిద్వక్తవ్యం మయా ---------- నామ కుతః త్వయైవోక్తమిదం వచః - కిం తద్వచనమితి చేత్ - క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితి - ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి పూర్వసర్గే - యద్దేవ్యా వచః తదనేన స్మార్యతే - కిం తు వక్ష్యామీతి పాఠే త్వయా యదుక్తం తత్కరణీయం - కిం తు విశేషోస్తి శరణాగతపరిత్రాణం మయా ప్రతిజ్ఞాతం - ఆర్తా మునయశ్చ మాం శరణాగతా ఇత్యుపరి ప్రతిపాదయిష్యతే - త్వయాప్యుక్తమేవేత్యాహ ॥ క్షత్రియైరితి తద్వచనస్యాయమవసర ఇత్యాహ ॥౩॥ తే చేతి ॥ సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితం తీక్ష్ణం వ్రతం యేషాం తే తథోక్తాః ॥౪॥౫॥౬॥౭॥ వయా త్వితి ॥

అభ్యవపద్యేతి - అనుగృహాణేత్యర్థః - లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ఆర్షం పరస్మైపదం - అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః ॥౭॥ మయేతి ॥ చరణశుశ్రూషాం పాదవందనం ॥౮॥ ప్రసీదంత్వితి ॥ ప్రసీదంతు మదపచారం క్షమంతాం - హ్రీః లజ్జా - అతులా అధికా - తత్ర హేతుమాహ యదీతి - ఉపస్థేయైరభిగంతవ్యైః - ఉపస్థితః అభిగతః - కింకరోమీతి లోడర్థే లట్ - కింకరవాణీత్యర్థః ॥౯॥ సర్వైరిత్యాది ॥ అర్దితాః పీడితాః - తత్ర తేభ్యః - రక్షత్వితి - అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః - ఇహ తు తద్విశేషః పృష్టే విశేష ఉక్తః - న కేవలం పీడయంతి - యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతీత్యాహ హోమేతి - యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యామితి మహర్షిజననివర్తనాత్ కః పరోపరాధ ఇతి సీతాయై సూచయితుమిదమనూదితం - హోమకాలేషు అగ్నిహోత్రకాలేషు - సర్వకాలేషు దర్శపూర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు - ధర్షయంతి అభిభావంతి - గతిం రక్షకం - మృగయమాణానాం అన్వేషయతాం - పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి కామమితి - ఉక్తం వివృణోతి బహ్వితి - శాపసంహరణం తదితి - త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః - ఇయం వాక్ సముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ మయేతి ॥ కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం రక్షోవధపర్యంతపరిపాలనం సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం - మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మహర్షిజనవిఘాతకత్వాచ్చేత్యర్థః ॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ జీవమానః జీవన్ - ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం - అన్యథాకర్తుం న శక్ష్యామి - తత్ర హేతుస్సత్యమిష్టమితి - సత్యం సత్యవచనం ॥౧౮॥ తథాపి వయోర్విశ్లేషో దుర్విషహస్స్యాత్ తత్రాహ అప్యహమితి - ఆత్మానం సర్వదా రక్షేద్దారైరపి ధనైరపీత్యుక్తం జీవితమపి జహ్యాం । భ్రాతా స్వామీ తథా ఆత్మన ఇత్యుక్తం లక్ష్మణమపి జహ్యాం । అర్థో వా ఏష ఆత్మనః యత్ పత్నీత్యుక్తాం త్వాం జహ్యామితి కిమాశ్చర్యం । సంశ్రుత్య యస్మై కస్మైచిత్ యత్ కించిత్ ప్రతిజ్ఞాయతాం ప్రతిజ్ఞాం న జహ్యాం - బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్భ్యః కృతాం ప్రతిజ్ఞాం విశేషతో న జహ్యాం ॥౧౯॥ తదితి ॥ అనుక్తేనాపీతి - ఋషిభిరితి శేషః ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్వేన తద్వధస్యావశ్యకార్యత్వాదితి భావః - ఏవం వదంత్యాస్తవ హృదయం చ జానామీత్యాహ మమేతి ॥ మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మయి సౌహార్దాచ్చోక్తం - విరహో మా భూదితి - పరిహారోపాయం చ భవిష్యతీత్యుక్తమిత్యర్థః - అనిష్టః అప్రియః పురుషః ॥౨౧॥ సదృశమితి ॥ తవ ఆత్మనః సదృశం - తవ కులస్య చానురూపమిదం వచః

త్తమాః ॥౭॥ మయా తు వచనం శ్రుత్వా తేషామేవం ముఖాచ్చ్యుతమ్ । కృత్వా వచనశుశ్రూషాం వాక్య
మేతదుదాహృతమ్ ॥౮॥ ప్రసీదంతు భవంతో మే హ్రీరేషా హి మమాతులా । యదీదృశైరహం విప్రై
రుపస్థేయైరుపస్థితః ॥❖॥ కింకరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజసన్నిధౌ ॥౯॥ సర్వైరేవ సమాగమ్య
వాగియం సముదాహృతా ॥❖॥ రాక్షసైర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః । అర్దితాస్స్మ దృఢం రా
మ భవాన్నస్తత్ర రక్షతు ॥ ❖ ॥ హోమకాలేషు సంప్రాప్తే పర్వకాలేషు చానఘ । ధర్షయం
తి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః ॥❖॥ రాక్షసైర్ధర్షితానాం చ తాపసానాం తపస్వినామ్ । గ
తిం మృగయమాణానాం భవాన్నః పరమా గతిః ॥ ❖ ॥ కామం తపః ప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్ । చి
రార్జితం తు నేచ్ఛామస్తపః ఖండయితుం వయమ్ ॥❖॥ బహువిఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ । తే
న శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణాశ్చ రాక్షసైః ॥❖॥ తదర్ద్యమానాన్ రక్షోభిర్దండకారణ్యవాసిభిః
రక్ష నస్త్వం సహ భ్రాత్రా త్వన్నాథా హి వయం వనే ॥౧౬॥ మయా చైతద్వచః శ్రుత్వా కార్త్స్న్యే
న పరిపాలనమ్ । ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే ॥౧౭॥ సంశ్రుత్య చ న శక్ష్యామి జీవమా
నః ప్రతిశ్రవమ్ । మునీనామన్యథా కర్తుం సత్యమిష్టం హి మే సదా ॥౧౮॥ అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం
వా సీతే సలక్ష్మణామ్ । న తు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః ॥౧౯॥ తదవశ్యం మయా కార్య
మృషీణాం పరిపాలనమ్ । అనుక్తేనాపి వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః ॥౨౦॥ మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దా
దిదముక్తం త్వయానఘే । పరితుష్టోఽస్మ్యహం సీతే న హ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే ॥౨౧॥ సదృశం చానురూపం చ కుల

తేషాం ముఖాచ్చ్యుతం వచనం - త్రాయస్వేతి వచనమిత్యర్థః ॥ కృత్వేతి ॥ వచనశుశ్రూషాం వచనానుష్ఠానశుశ్రూషామిత్యర్థః - కృత్వా మనసి కృత్వేత్యర్థః - చరణశుశ్రూషామితి పాఠే - పాదాభివందనమిత్యర్థః ॥౮॥ సోక్తవాక్యవిస్తారః ॥ ప్రసీదంత్వితి ॥ ఈదృశైః మహానుభావైః ఉపస్థేయైరుపాస్యైః - విప్రైరితి శేషః - అహముపస్థిత ఇతి యజ్ఞరక్షార్థం ప్రార్థిత ఇతి యత్ ఏషా మమ హ్రీః అతః ప్రసీదంత్వితి సంబంధః ॥❖॥ హోమేతి ॥ ధర్షయంతి తిరస్కుర్వంతి ॥❖॥ రాక్షసైరితి ॥ గతిం గమ్యత ఇతి గతిః శరణం ॥❖॥ కామమితి ॥ తపః ప్రభావేన త్వదుపాసనాత్మకతపః ప్రభావేన ॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ మయేతి ॥ ఏతద్వచః మున్యుక్తం వచః శ్రుత్వా . దండకారణ్యే ఋషీణాం కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం - సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం ॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ జీవమానః జీవన్ - మునీనాం మునిభ్యః ప్రతిశ్రుతం సంశ్రుత్య - ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ - అన్యథా కర్తుం - ప్రతిజ్ఞాతార్థమన్యథా కర్తుం అనృతం కర్తుమిత్యర్థః - న శక్ష్యామి న శక్తోఽస్మి - సత్యం సత్యవచనం మమ ఇష్టం ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ మమేతి ॥ మయి ఇతి విభక్తివ్యత్యయః - సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్ - మయి స్నేహాత్ ప్రీతేరిత్యర్థః

ధర్మ ప్రాధాన్యోక్తిస్తత్సులానురూపా-కర్మణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి హిత్వస్తుపలసద్ధతిః|సాపరాధేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తిస్తవసదృశీ-పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ|కార్యం కరుణమార్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి హితవప్రకృతిః॥ తథాపి త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యపి-సధర్మచారిణీ భవ-మయా యో ధర్మస్సంకల్పితస్త్వత్త్రైవ త్వయాపి సంకల్పయితవ్యమితి భావః॥౨౨॥ ఇత్యేవమితి॥ మహాత్మా మహాధృతిః-ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీం ఇతి ఉక్తధర్మద్వయానువాదః॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-దశమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ కర్మాణి సాపాయాని రామస్యైవ కానిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణివృత్తాంత ప్రకటన పూర్వ కసకలముని జనాశ్రమమండలసంచరణమేకాదశే॥ అగ్రత ఇత్యాది॥ అనేనశ్లోకేన ప్రణవార్థ ఉక్తః-తౌ పశ్యమానావిత్యాదినా రాయణపదార్థః-మాండకర్ణివృత్తాంతేన మ ఇత్యస్యార్థః-తతః పరం విరోధినివృత్తిస్సూచ్యతే-ఏవం మూలమంత్రార్థానుసంధానమేవ రమాగతిరిత్యుచ్యతే॥ ౧॥ తావిత్యాది॥ పశ్యమానౌ పశ్యంతౌ-శైలప్రస్థాన్ శైలసానూని-సారసాన్ హంసవిశేషాన్ పులినం సైకతం-జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః యూథబద్ధాన్ యూథతయా బద్ధాన్-సమూహీభూతానిత్యర్థః-పృషతాన్ బిందుమృగాన్-విషాణిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం-నాగాన్ గజాన్॥ ౪॥ తే గత్వేతి॥ లంబమానే అస్తమయోన్ముఖే-యోజనాయతం చతుర్దిశి యోజన ప్రమాణవిస్తారం-పద్మపుష్కరసంబాధం పద్మైః పుష్కరైస్సహ పైశ్చ-సంబాధం నిబిడం-వాద్యభాండ ముఖేన పేటాకారం డే పుష్కరం స్మృతమితి విశ్వః| సారసైః-సారసో మైథునే కామీగోనర్దః పుష్కరాహ్వయ ఇత్యుక్తైః-హంసైః రాజహంసైః కాదంబైః కాదంబః కలహంసశ్చ హంసస్స్యాద్ధూసరచ్ఛద ఇత్యుక్తైః॥ ౬॥ ప్రసన్నసలిల ఇతి॥ గీతేతి-గీతాని షడ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః-వాదిత్రాణి తతఘనసుషిరానద్ధభేదేన చతుర్విధాని తేషాం నిర్ఘోషః-అత్ర యాదవః-వాదిత్రం వాదితం వాద్యమాతోద్యం తచ్చతుర్విధం॥ తతం వీణాదికం వాద్యం తాళం తు వితతం ఘనం॥ వంశాదికం తు సుషిరమానద్ధం మురజాదికమితి॥ కశ్చన వాదయితా-నదృశ్యతే నాదృశ్యత॥ ౭ ॥ తత ఇత్యాది॥ ధర్మభృతం సహగతేషు మునిష్వన్యతమం కథ్యతామిత్యేవం ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయః॥ ౯॥ తేనేతి॥ ప్రభవం ఉత్పత్తిం-కృత్స్నం గీతవాదిత్రమూలం చేత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ ఇదమిత్యాది॥ పంచాప్సరః క్రీడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరో నామ-సార్వకాలికం సర్వకాలే భవం కాలాట్ఠఞ్-ఉభయపదవృద్ధిః-సర్వస్మిన్నపి కాలే అఘుష్యదిత్యర్థః

స్యైతవచాత్మనః। సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ॥ ౨౨॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహాత్మా

సీతాం ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీమ్। రామో ధనుష్మాన్ సహలక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని॥

౨౩॥ ❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-దశమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అగ్రతః ప్రయయౌ రామస్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా। పృష్ఠతస్తు ధనుష్పాణిర్లక్ష్మణోనుజగామ

హ॥ ౧ ॥ తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థాన్వనాని చ। నదీశ్చ వివిధా రమ్యా జగ్మతుస్సీతయా సహ॥ ❖ ॥

సారసాంశ్చక్రవాకాంశ్చ నదీపులినచారిణః। సరాంసి చ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః॥ ❖ ॥ యూథబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్విషాణినః। మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః॥ ౪ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే। దదృశుస్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతమ్॥ ❖ ॥ పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూథైరలంకృతమ్। సారసైర్హంసకాదంబైస్సంకులం జలచారిభిః॥ ౬ ॥ ప్రసన్నసలిలే రమ్యే తస్మిన్సరసి శుశ్రువే। గీతవాదిత్రనిర్ఘోషో న తు కశ్చన దృశ్యతే॥ ౭ ॥ తతః కౌతూహలాద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః। మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రష్టుం సముపచక్రమే॥ ❖ ॥ ఇదమత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే। కౌతూహలం మహజ్జాతం కిమిదం సాధు కథ్యతామ్॥ ❖ ॥ వక్తవ్యం యది చేద్విప్ర నాతిగుహ్యమపి ప్రభో॥ ౯॥ తేనైవముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ మునిస్తదా॥ ❖ ॥ ప్రభవం సరసః కృత్స్నమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥ ౧౦॥ ఇదం పంచాప్సరో నామ తటాకం సార్వకాలికమ్॥ నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్ణినా। స హి తేపే తపస్తీవ్రం మాండకర్ణిర్మహామునిః॥ ❖ ॥ దశవర్షసహస్రాణి వా

యుర్భక్షో జలాశ్రయః। తతః ప్రవ్యథితాస్సర్వే దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః॥ ౧౨॥ అబ్రువన్వచనం సర్వే

నహ్యాని ష్టోనుశిష్యతే-యస్మిన్ యస్య శ్రీరినాస్తి-సాసావనుశిష్యతే-హితం నోపదిశ్యత ఇత్యర్థః-నహ్యాతుష్ట ఇతి పాఠే అతుష్టః తోషరహితః ఇష్టవ్యతిరిక్త ఇతి పూర్వపదే వార్థః॥ ౨౧॥ సదృశమితి॥ త్వయోక్తం వచనమిత్యనుషంగతః తవ స్నేహస్యేతి శేషః సదృశం తవ కులస్య సరూపం చేత్యన్వయః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం-దశమస్సర్గః

౧॥ ❖ ॥ యూథబద్ధాన్ యూథశో బద్ధాన్॥ ౨॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ❖ ॥ పద్మేతి॥ పద్మపుష్కరసంబాధం-పద్మానాం రక్తపంకజానాం పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం॥ పుష్కరం పుండరీకమితి నిఘంటుః-సంబాధః సమ్మర్దో యస్మిన్ తత్తం॥ ౫॥ ౬॥ ప్రసన్నేతి॥ నతు కశ్చన దృశ్యతే గీతాదికర్తేత్యర్థః॥ ౭॥ తత ఇతి॥ ధర్మభృతం శరణాగతేష్వనయాయిష్మమాని స్వేకమునిం॥ ❖ ॥ ౧౦॥ ❖ ॥ ఇదమితి॥ పంచాప్సర-

-ఉక్తార్థ ఇతిహాసమాహ సహేత్యాదినా - జలాశ్రయః స్వనిర్మితతటాకజలాగాధః - సాగ్నిపురోగమాః అగ్నినా పురస్సరేణ సహితాః - క్రియాభేదాత్ సర్వశబ్దావృత్తిః అస్మాకం మధ్యే - సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః - తత్ర తదా విద్యుచ్చలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః చలితవిద్యుద్వర్చస ఇతి వార్థః - దృష్టపరావరః దృష్టపరమాత్మజీవస్వరూపః - తపోయోగాత్ తపోరూపాత్ సాధనాత్ యౌవనమాస్థితం యోగసన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్షిప్తత్వమురః ॥ సంక్రీడమానానామితి క్రీడోనుసంపరిభ్యశ్చేత్యాత్మనేపదం భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః వాదిత్రనిస్స్వనవిశేషణం - భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్స్వనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయః ఏతత్ పూర్వోక్తం వచనం ఆశ్చర్యమితి ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాన్ ॥ ౨౦½ ॥ ఏవమితి ॥ కథయమానస్య కథయమానే తస్మిన్ మునౌ - కథయమానస్స ఇతి పాఠే - ఏవం సంభాషమాణస్సరామః బ్రాహ్మ్యా బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా ॥ లక్ష్మ్యా సమావృతం - బ్రాహ్మణసంపూర్ణమిత్యర్థః - ఆశ్రమమండలం దదర్శ - రాఘవ ఇత్యనుషంగః ॥ ౨౧½ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే - సర్వైస్తదాశ్రమవాసిభిః - పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమే అర్ఘ్యాదినా అర్చ్యమానః ॥ ౨౨½ ॥ కియన్తం కాలం తత్రోవాస ఇత్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం రామస్యాశ్రమవాసప్రకారం దర్శయతి ॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ తథా ఉక్తప్రకారేణ - తస్మిన్నాశ్రమమండలే - సుఖముషిత్వా తత్ర పూజ్యమానస్స రామ ఇత్యుక్తానువాదః - యేషాం సకాశే పూర్వముషితవాన్ తేషామాశ్రమాన్ - పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణ చ జగామ - ఏవమాశ్రమవాసప్రకారః - ఏకవారం సర్వేషామాశ్రమాన్ గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాన్ జగామేతి వాక్యార్థః - మహాస్త్రవిదిత్యనేన తత్ర తత్ర రాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమనమితి సూచయతి - వక్ష్యతి హి మారీచః - తేన ముక్తాస్త్రయో బాణా ఇత్యారభ్య - పరాక్రమజ్ఞో రామస్య పరో దృష్టభయః పురా । సముద్భ్రాంతస్తతో ముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌ హతావితి ॥ ఏతదర్థమేవ సుతీక్ష్ణేనాత్ర గమనమనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితం చ ॥ ౨౪½ ॥ పూర్వముషితవానిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ । క్వచిచ్చతురో మాసాన్ పంచ షట్ చ పరాన్ క్వచిత్.

యుభక్షో జలాశ్రయః। తతః ప్రవ్యథితాస్సర్వే దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః॥ ❈ ॥ అబ్రువన్వచనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః। అస్మాకం కస్యచిత్ స్థానమేష ప్రార్థయతే మునిః॥ ❈ ॥ ఇతి సంవిగ్నమనసస్సర్వే తే త్రిదివౌకసః। తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం దేవైస్సర్వైర్నియోజితాః॥ ❈ ॥ ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్చలితవర్చసః। అప్సరోభిస్తతస్తాభిర్మునిర్దృష్టపరావరః ॥ ❈ ॥ నీతో మదనవశ్యత్వం సురాణాం కార్యసిద్ధయే। తాశ్చైవాప్సరసః పంచ మునేః పత్నీత్వమాగతాః॥ ❈ ॥ తటాకే నిర్మితం తాసామస్మిన్నంతర్హితం గృహమ్। తథైవాప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖమ్ ॥ ❈ ॥ రమయంతి తపోయోగాన్మునిం యౌవనమాస్థితమ్। తాసాం సంక్రీడమానానామేష వాదిత్రనిస్స్వనః॥ ❈ ॥ శ్రూయతే భూషణోన్మిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః। ఆశ్చర్యమితి తస్యైతద్వచనం భావితాత్మనః॥ ❈ ॥ రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భ్రాత్రా మహాయశాః ॥ ౨౦½ ॥ ఏవం కథయమానస్స దదర్శాశ్రమమండలమ్ ॥ ❈ ॥ కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతమ్ ॥ ౨౧½ ॥ ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ రాఘవః। ఉవాస మునిభిస్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః ॥ ౨౨½ ॥ తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే ॥ ❈ ॥ ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః। జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్ ॥ ❈ ॥ యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే స మహాస్త్రవిత్ ॥ ౨౪½ ॥ క్వచిత్పరిదశాన్మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ ❈ ॥ క్వచిచ్చ చతు

సోఽయమస్మిన్ నివసతి - తత్పంచాప్సర ఇతి తటాకనామ ॥ ❈ ॥ తత ఇతి ॥ సర్వే ప్రవ్యథితా అభూవన్ - సర్వే అబ్రువన్నితి చ - సర్వశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - అగ్నిపురోగమాః అగ్నినా పురోగమేన సహితాః అగ్నిపురోగమాః - విద్యుచ్చలితవర్చసః చలితవిద్యుద్వర్చసః - ప్రధానాప్సరసః పంచేత్యనేన తత్పరిచారికా అన్యా అపి సంతీత్యవగమ్యతే - దృష్టపరావరః దృష్టపరావరాత్మా జీవాత్మపరమాత్మానౌ యేన స తథోక్తః ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చైవాపరం చేతి శ్రుతేః నిర్మితం తేనైవ మునినా క్రీడార్థమితి శేషః ॥ తాసామితి ॥ వాదిత్రాణాం నిస్స్వనో యస్మిన్ స తథోక్తః - భూషణోన్మిశ్రః భూషణస్వనోన్మిశ్రః గీతశబ్దో విశేష్యం - ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవానిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦½ ॥ ఏవమితి ॥ కథయమానస్య కథయమానే సతి ॥ ౨౧½ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౨½ ॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తస్మిన్నాశ్రమమండలే ఉషిత్వా తత్రైవ మహర్షిభిః పూజ్యమాన ఇతి పశ్చాద్బద్ధ్వా యస్యాన్వయబంధః ॥ ❈ ॥ జగామేతి ॥ యేషాం మునీనాం సకాశే - ఆశ్రమేషు పూర్వం ప్రథమం పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చ - యేషామేవాశ్రమాననుగ్రహవిశేషేణ పర్యాయాంతరేణాపి - తథైవ పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪½ ॥ క్వచిదితి ॥ పరిదశాన్ పరిగ

అపరత్రాధికంమాసాదధ్యర్ధమధికంక్వచిత్ । త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవోన్యవసత్ సుఖమితి ॥ రాఘవోరామః - క్వచిదాశ్రమేపరిదశాన్ పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః - సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినా బహువ్రీహిసమాసః - బహువ్రీహౌసంఖ్యేయేడజబహుగణాదితి డచ్ సమాసాంతః - తాన్ మాసాన్ త్రయోదశమాసానిత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సుఖంయథాభవతి తథాన్యవసత్ - క్వచిదాశ్రమేఏకంసంవత్సరంసుఖంన్యవసత్ - క్వచిదాశ్రమే చతురో మాసాన్ సుఖంన్యవసత్ - క్వచిత్ పంచమాసాన్ - క్వచిత్ షణ్మాసాన్ - క్వచిదపరాన్ షడ్భ్యోన్యాన్ సప్తమాసాన్ - సుఖంన్యవసత్ - పంచషట్ చేత్యత్ర క్వచిదితి పాఠే - తథాపునః క్వచిత్ షణ్మాసానిత్యర్థః - పరిదశానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః - అపరత్రాశ్రమే మాసాదధికంసుఖంన్యవసత్ - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః - ఏకమాసరమాసపాదంచేత్యర్థః - అపరత్రాధికంమాసమితిపాఠే - మాసమధికంతత్పాదంచేత్యర్థః - అపిశబ్దస్సర్వత్ర మాసానుకర్షణార్థః - క్వచిదాశ్రమే అర్ధమధికం చన్యవసత్ పాదోనమాసమిత్యర్థః - తథా నైతదవ్యవహితపూర్వాశ్రమవాసదినైః పూర్వమాసానువృత్తౌ - ఏకత్రసపాదమాసః అపరత్ర పాదోనమాసః ఇత్యాహత్యమాసద్వయసంభవాత్ - అధ్యర్ధమధికంక్వచిదితిపాఠే - అధ్యర్ధంఅర్ధాధికం - అర్ధమాసాధికమిత్యర్థః - అధికంపూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం - తథాచ త్రిపాదమాసమిత్యర్థః - క్వచిత్ త్రీన్ మాసాన్ న్యవసత్ - క్వచిదష్టమాసాన్ న్యవసత్ - ఏవంషష్టిమాసాస్సిద్ధాః ॥ కేచిదాహుః పరిదశాన్ దశాధికానితి వక్ష్యమాణేష్వష్టసుస్థానేష్వవ్వితి - తథాచాయమర్థః - ఏకంసంవత్సరంక్వచిదిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః - క్వచిచ్చతురో మాసానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః - పంచషట్ చాపరాన్ క్వచిదిత్యత్ర క్వచిత్ పంచదశమాసాన్ క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః - అపరానధికంమాసాదధ్యర్ధమధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దోర్ధమాసరూపాధికాంశపరః - తథాచ అపరాన్ పరిదశాన్ మాసాన్ అధికంచేత్యన్వయేఽర్ధాధికదశమాసానిత్యర్థః - మాసాదధ్యర్ధమిత్యాదేరయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసాన్ తదుపరిమాసాదధికమర్ధమపిచేతి - తథాచఅర్ధాధికైకాదశమాసానిత్యర్థః ॥ త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చేత్యత్ర త్రయోదశమాసాన్ అష్టాదశమాసాంశ్చేత్యర్థః - తథాచవింశత్యుత్తరశతమాసాల్లబ్ధా ఇతి - తస్మిన్ పక్షే ప్రాథమికక్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాద్యత్రద్రష్టవ్యం ॥ ౨౬॥ తథాచాశ్రమమండలేషు దశసంవత్సరాన్సంవృత్తా ఇత్యాహ తథాసంవసత ఇతి ॥ ఇయమేవాశ్రమవాససంఖ్యా - పూర్వాపరసంఖ్యాతుకిష్కింధాకాండేవక్ష్యతే ॥ ౨౭॥ పరిసృత్యేతి ॥ పరిసృత్యఏవమాశ్రమమండలంపరిక్రమ్య ॥ ౨౮॥ ౨౯॥ ౩౦॥ అస్మిన్నితి ॥ కథాః నానాకథాః - కథయతాంకథయత్సు - తత్రవనే - అగస్త్యమభివాదయితుమభిగచ్ఛేయమిత్యన్వయః - మనోరథ ఇతి - తంమునివరం - శుశ్రూషేయమితియత్ ఏషమనోరథః అభిలాషో మేహృదిపరివర్తత ఇత్యన్వయః - శుశ్రూషేయమితి పరస్మైపదమార్షం ॥ ౩౧॥ అహమితి ॥ అగస్త్యాశ్రమ

రోమాసాన్ పంచషట్చాపరాన్ క్వచిత్ ।అపరత్రాధికంమాసాదధ్యర్ధమధికంక్వచిత్ ॥ ❁ ॥ త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవోన్యవసత్సుఖమ్॥ ❁ ౨౬॥ తథాసంవసతస్తస్య మునీనామాశ్రమేషు వై॥ ❁ రమతశ్చానుకూల్యేనయయుస్సంవత్సరాదశ॥ ౨౭॥ పరిసృత్యచధర్మజ్ఞో రాఘవస్సహసీతయా॥ ❁ సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమంశ్రీమాన్ పునరేవాజగామహ॥ ౨౮॥ సతమాశ్రమమాసాద్యమునిభిఃప్రతిపూజితః ❁ ॥తత్రాపిన్యవసద్రామఃకంచిత్కాలమరిందమః ॥ ౨౯॥ అథాశ్రమస్థో వినయాత్కదాచిత్తమ్మహామునిమ్ ॥ ❁ ॥ఉపాసీనస్సకాకుత్స్థస్సుతీక్ష్ణమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౦॥ అస్మిన్నరణ్యేభగవానగస్త్యోమునిసత్తమః॥ ❁ ॥వసతీతిమయానిత్యంకథాఃకథయతాంశ్రుతమ్।నతుజానామితందేశంవనస్యాస్యమహత్తయా॥ ❁ ॥కుత్రాశ్రమమిదంపుణ్యంమహర్షేస్తస్యధీమతః।ప్రసాదాత్తత్రభవతస్సానుజస్సహసీతయా॥ ❁ అగస్త్యమభిగచ్ఛేయమభివాదయితుంమునిమ్ । మనోరథోమహానేషహృదిమేపరివర్తతే॥ ❁ ॥యద్యహంతంమునివరంశుశ్రూషేయమపిస్వయమ్ । ఇతిరామస్యసమునిశ్శ్రుత్వాధర్మాత్మనోవచః॥ ❁ ॥సుతీక్ష్ణఃప్రత్యువాచేదంప్రీతోదశరథాత్మజమ్॥ ౩౨॥అహమప్యేతదేవత్వాంవక్తుకామస్సలక్ష్మణమ్॥ ❁ అగస్త్యమభిగచ్ఛేతిసీతయాసహరాఘవ । దిష్ట్యాత్విదానీమర్థేస్మిన్స్వయమేవబ్రవీషిమామ్॥ ❁ ॥అ

తాన్ దశపరిదశాః తాన్ దశసంఖ్యాకాన్మాసానిత్యర్థః - యద్వా పరిదశాన్ దశసమీపాన్ ఏకాదశనవవేత్యర్థః ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ ౨౭॥ పరిసృత్యేతి ॥ పరిసృత్యపర్యమున్యాశ్రమాన్ గత్వా ॥ ౨౮॥ ౨౯॥ అథేతి ॥ ఉపాసీనః ఉపసమీపేఆసీనః ॥ ౩౦॥ అస్మిన్నితి ॥ కథయతామితి శేషః ॥ మనోరథ ఇతి ॥ తంమునివరంస్వయమపిస్వయంశుశ్రూషేయమితియత్ - ఏషఃమనోరథః హృదిసంపరివర్తత ఇతిసంబంధః ॥ ౩౧॥ ౩౨॥ ౩౩॥ ౩౪॥ ౩౫॥ ౩౬॥ ౩౭॥ యోజనానీతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేనచత్వారియోజనానిగత్వేతిశేషః - తతఃపరంఅగస్త్యభ్రాతురాశ్ర

గచ్ఛేత్యేతద్వక్తుకామోఽస్మీత్యన్వయః ॥ ౩౭ ॥ యోజనానీతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన - తథేతి హ సైన్యసదేశః - చత్వారి యోజనాని అతీత్యేతి శేషః - తతః తత్ర - అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే - ఆశ్రమాద్దక్షిణే సత్యత్రైవ పాద్మేఽపి ద్వితీయే యాథావర్ణః ॥ ౩౮ ॥ స్థలీతి ॥ స్థలీప్రాయేస్థలీప్రచురే - కారండవాస్సారసాః - తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే - రజనీమ్ ఉష్య రాత్రిమతివాహ్య - వనషండస్య వనసమూహస్య - పార్శ్వతః దక్షిణాం దిశమాస్థాయ తద్దిశ్య - నిర్వాణదేశే యోజనమన్తరం యోజనావకాశం గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతామిత్యన్వయః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతి ఏవం ప్రకారేణ మునేస్సకాశాచ్ఛ్రుత్వా ॥ ౪౫ ॥ పశ్యన్నితి ॥ అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్ - మార్గవశానుగాః మార్గవశేనానుగన్తవ్యాః నానాః రామ ఇతి పూర్వశ్లోకాదనుకృష్యతే ॥ ౪౬ ॥ ఏతదితి ॥ నూనమితి వితర్కే యదాశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతత్ తస్య నేనూనమిత్యన్వయః ॥ ౪౭ ॥ ఉక్తేఽర్థే హేతుమాహ యథాహీతి ॥ యథా హీమే పథి విన్యస్తయా వనం శ్రుతం తథైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః ద్రుమాః - సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః - జ్ఞాయమానా వర్తన్తే ॥ ౪౮ ॥ అసాధారణోపదిష్టలింగం చానుభూయత ఇత్యాహ పిప్పలీనామిత్యాది ॥ పక్వానాం పిప్పలీనామితి - తత్ఫలానామిత్యర్థః - కటుకస్య కటురసస్య ఉదయో ఉద్భవో యస్మిన్ సః - కటుకోదయః సకథా - గన్ధః ఉపాగతః ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ ఏతచ్చేతి కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమమ్ ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేష్వితి ॥ వివిక్తేషు పూతేషు - వివిక్తా పూతవిజనావిత్యమరః । ఉపహారం పుష్పబలిం - స్వయమార్జితైః - సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియస్స్వయమాహరేదితి స్మరణాత్ ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ నూనం నిశ్చయే - నూనం తర్కేఽర్థనిశ్చయ ఇత్యమరః । మృత్యుం వాతాపీల్వలనిమిత్తకం మరణం - హతకామస్య

అహమాఖ్యామి తే వత్స యత్రాగస్త్యో మహామునిః ॥ ౩౭ ॥ యోజనాన్యాశ్రమాదస్మాత్తథా చత్వారి వై తతః ।
దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమానగస్త్యభ్రాతురాశ్రమః ॥ ౩౮ ॥ స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే ।
బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే । పద్మిన్యో వివిధాస్తత్ర ప్రసన్నసలిలాశ్శివాః ।
హంసకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః । తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతామ్ ।
దక్షిణాం దిశమాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వతః । తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజనమన్తరమ్ ॥
౪౨ ॥ రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే । రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా ॥ ౪౩ ॥
స హి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః । యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టుమగస్త్యం తం మహామునిమ్ । అ
ద్యైవ గమనే బుద్ధిం రోచయస్వ మహాయశః ॥ ౪౪ ॥ ఇతి రామో మునేశ్శ్రుత్వా సహ భ్రాత్రాభివాద్య
చ । ప్రతస్థేఽగస్త్యముద్దిశ్య సానుజస్సీతయా సహ ॥ ౪౫ ॥ పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్రసన్నిభాన్ ।
సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః । సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖమ్ । ఇదం పర
మసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౪౬ ॥ ఏతదేవాశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః । అగస్త్యస్య
మునేర్భ్రాతుర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః ॥ ౪౭ ॥ యథా హీమే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః । సన్న
తాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః ॥ ౪౮ ॥ పిప్పలీనాం చ పక్వానాం వనాదస్మాదుపాగతః । గన్ధోఽయం
పవనోత్క్షిప్తస్సహసా కటుకోదయః ॥ ౫౦ ॥ తత్ర తత్ర చ దృశ్యన్తే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః । లూనాశ్చ ప
తి దృశ్యన్తే దర్భా వైడూర్యవర్చసః ॥ ౫౧ ॥ ఏతచ్చ వనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమమ్ । పావకస్యాశ్ర
మస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేషు చ తీర్థేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః । పుష్పోపహారం కు
ర్వన్తి కుసుమైస్స్వయమార్జితైః ॥ ౫౩ ॥ తత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతమ్ । అగస్త్యస్యా

మోఽస్తి ॥ ౩౭ ॥ స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభిత ఇతి మార్గచిహ్నప్రదర్శనార్థముక్తం స్థలప్రాయే స్థలం ప్రాయః ప్రాయేణ యస్మిన్ తథా - పద్మిన్యః సరస్యః ॥ దక్షిణామితి ॥ యోజనమన్తరం గత్వా తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం ద్రక్ష్యసీతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ఇతీతి ॥ మునేః శ్రుత్వా వచనమితి శేషః ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ ఏతదితి ॥ ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఖలు - ఏతదేవ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమపదం నూనమితి సంబన్ధః ॥ ౪౮ ॥ కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం సుతీక్ష్ణోక్తమార్గచిహ్నాని ప్రదర్శయతి ॥ యథాహీతి ॥ అస్య అగస్త్యభ్రాతుః వనస్య సంబన్ధినో ద్రుమా దృశ్యన్తే ఇత్యుత్తరేణాన్వయః । పిప్పలీనాం కటుకోదయః కటుకస్యోదయః - అభివ్యక్తిర్యస్మిన్ సతథా - ౫౦ ॥ సంక్షిప్తాః సమ్యక్ న్యస్తాః హోమార్థం స్థాపితా ఇత్యర్థః - కాష్ఠసంచయాః సమిత్సమూహాః ॥ దృశ్యన్త ఇతి శేషః ॥ ౫౦ ॥ తత్ర తత్రేతి ॥ ౫౧ ॥ ఏతదితి ॥ కృష్ణే కృష్ణవర్ణే అభ్రశిఖరే మేఘగిరిశిఖరే ఉపమా యస్య తత్ ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేష్వితి ॥ వివిక్తేషు పూతేషు - పుష్పోపహారం పుష్పబలిం ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ యస్మాత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం మయా యథా శ్రుతం - తస్మాత్ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమం భవిష్యతీతి సంబన్ధః

ద్యూహితేచ్ఛయా - ఇయందిక్ దక్షిణాదిక్ శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా || ౫౫ || అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికామాహ ఇహైకేత్యాదినా || ౫౬ || ధారయన్నితి || సంస్కృతం వ్యాకరణసంస్కారవతీం వాచముదహరన్ || ౫౭ || భ్రాతరమితి || సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం కృత్వా - శాస్త్రదృష్టేన శ్రాద్ధకల్పావగతేన || ౫౮ || తత ఇతి || భుక్తవతాం భుక్తవత్సు - వదన్నబ్రవీత్ || ౫౯ || తత ఇతి || నిష్పతత్ వినిరపతత్ || రామానుజీయం || మేషవన్నదన్ మృతసంజీవనీనై భవాదుదరాంతరితి శేషః || ౬౦ || బ్రాహ్మణానామితి || తైరితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా - సంహత్య బహుశ ఇతి యావత్ || ౬౧ || అగస్త్యేనేతి || అనుభూయ శ్రాద్ధపరకపాకమనుభూయ || ౬౨ || తత ఇతి || తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నమిత్యుక్త్వా తతో హస్తోదకం చ దత్వా || ౬౩ || ౬౪ || ౬౫ || అథేతి || నిధనసంశ్రయదినాశవిషయం - ప్రధర్షయితుం హింసితుం || ౬౬ || స ఇతి || అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన || ౬౭ || తస్యేతి || విప్రానుకంపయా విప్రేష్వనుకంపయా || ౬౮ || ౬౯ || ౭౦ || సమ్యగితి || ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః - ప్రాశ్య భుక్త్వా || ౭౧ || ౭౨ || అభివాదయ ఇతి || అత్ర వర్ణాధిక్యమార్షం || ౭౩ || గమ్యతామితి || యథోద్ది

శ్రమో భ్రాతుర్నూనమేష భవిష్యతి || ౫౪ || నిగృహ్య తపసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా । య
స్య భ్రాత్రా కృతేయం దిక్ఛరణ్యా పుణ్యకర్మణా || ౫౫ || ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపిరపి చేల్వలః ।
భ్రాతరౌ సహితావాస్తాం బ్రాహ్మణఘ్నౌ మహాసురౌ || ౫౬ || ధారయన్ బ్రాహ్మణం రూపమిల్వలః సం
స్కృతం వదన్ । ఆమంత్రయతి విప్రాన్ స శ్రాద్ధముద్దిశ్య నిర్ఘృణః || ౫౭ || భ్రాతరం సంస్కృతం కృ
త్వా తతస్తం మేషరూపిణమ్ । తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా || ౫౮ || తతో భుక్తవ
తాం తేషాం విప్రాణామిల్వలోఽబ్రవీత్ । వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ మహతా వదన్ || ౫౯ || తతో
భ్రాతుర్వచః శ్రుత్వా వాతాపిర్మేషవన్నదన్ । భిత్త్వా భిత్త్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్ ||
౬౦ || బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణి తైరేవం కామరూపిభిః । వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశనైః
|| ౬౧ || అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా । అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితః స మహాసురః ||
౬౨ || తతస్సంపన్నమిత్యుక్త్వా దత్త్వా హస్తావసేచనమ్ । భ్రాతరం నిష్క్రమస్వేతి చేల్వలః సోఽభ్యభాషత
౬౩ || స తం తథా భాషమాణం భ్రాతరం విప్రఘాతినమ్ । అబ్రవీత్ప్రహసన్ ధీమానగస్త్యో మునిసత్తమః || ౬౪ ||

కుతో నిష్క్రమితుం శక్తిర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః । భ్రాతుస్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనమ్ || ౬౫ ||
అథ తస్య వచః శ్రుత్వా భ్రాతుర్నిధనసంశ్రయమ్ । ప్రధర్షయితుమారేభే మునిం క్రోధాన్నిశాచరః ||
౬౬ || సోఽభ్యద్రవన్మునిశ్రేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా । చక్షుషానలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః || ౬౭ || తస్యా
యమాశ్రమో భ్రాతుస్తటాకవనశోభితః । విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతమ్ || ౬౮ || ఏ
వం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ । రామస్యాస్తంగతస్సూర్యస్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత || ౬౯ ||
ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి । ప్రవివేశాశ్రమపదం తమృషిం సోఽభ్యవాద
యత్ || ౭౦ || సమ్యక్ప్రతిగృహీతశ్చ మునినా తేన రాఘవః । న్యవసత్తాం నిశామేకాం ప్రాశ్య మూలఫలా
ని చ || ౭౧ || తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే । భ్రాతరం తమగస్త్యస్య హ్యామం
త్రయత రాఘవః || ౭౨ || అభివాదయే త్వాం భగవన్ సుఖమధ్యుషితో నిశామ్ । ఆమంత్రయే త్వాం గచ్ఛా

|| నిగృహ్యేతి || హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - లోకానాం వాతాపీల్వలనిమిత్తం మృత్యుం - తపసా తపోబలేన నిగృహ్య - వినాశ్య దిగియం పుణ్యకర్మణా - శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా కృతేతి సంబంధః || ౫౪ || ౫౫ || అత్ర ఆఖ్యాయికామాహ || ఇహేతి || ౫౬ || ధారయన్నితి || సంస్కృతం బ్రాహ్మణవదేవ సంస్కృతభాషాం వదన్ || ౫౭ || భ్రాతరమితి || తతః నిమంత్రణానంతరం - వాతాపిం భ్రాతరం ఇల్వలః భోజయామాసేతి ద్వికర్మకో ధాతుః || ౫౮ || తత ఇతి || భుక్తవతాం సతాం తతః భోజనానంతరం || ౫౯ || తత ఇతి || వినిష్పతత్ అడభావ ఆర్షః || ౬౦ || బ్రాహ్మణానామితి || తైరితి బహువచనం - తయోః పరిజనాభిప్రాయేణ || ౬౧ || అగస్త్య ఇతి || ప్రార్థితో భూరిశో షః తదను తత్ప్రార్థనామంగీకృత్య భక్షితః అగస్త్యేనేతి శేషః || ౬౨ || తత ఇతి || తతః శ్రాద్ధాంతే సంపన్నం - సమృద్ధం వేత్యుక్త్వా ప్ట్వా - హస్తావసేచనం ఉత్తరాపోశనం దత్వా || ౬౩ || ౬౪ || కుత ఇతి || జీర్ణస్య జీర్ణితస్య || ౬౫ || అథేతి || ప్రధర్షయితుం హింసితుం || ౬౬ || ౬౭ || తస్యేతి || తస్య అగస్త్యస్య || ౬౮ || ఏవమితి || కథయమానస్య కథయతస్సతః || ౬౯ || ౭౦ || ౭౧ || ౭౨ || ౭౩ || ౭౪ || నిశామితి || నిశారో జలకద

ష్టేనసుతీక్ష్ణోక్తేన ॥ ౭౪ ॥ నీవారానితి ॥ నీవారాః జలకదంబాః - వంజులాః వకులాః - వకులో వంజులో౽శోక ఇత్యమరః - తిమిశాః శిమివృక్షాః - ధవాః - చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః - కరంజస్యాన్యః నక్తమాలః ప్రకీర్యశ్చిరిబిల్వక ఇతి వైజయంతీ । మధూకాః మధుద్రుమాఖ్యవృక్షాః తిందుకాః - స్ఫూర్జకాఖ్యాః వృక్షాః ॥ ౭౬ ॥ ౭౭ ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధపత్రాః అత్ర పవాసిభిః గమితత్వేన వరసపత్రాః క్షాంతాః శాంతాః - యథా యేన ప్రకారేణ - తథా తేన ప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ స్వేనకర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః - అగం స్తంభయతీత్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః । పరిశ్రాంతానాం శ్రమమపహంతీతి పరిశ్రాంతశ్రమాపహః - ప్రాజ్యైర్బహుభిర్ధూమైః ఆకులం వనం యస్య సః ॥ ౮౧ ॥ తస్యేతి ॥ త్రాసాత్ దృశ్యతే - న తు ప్రాచీనకాల ఇవోపభుజ్యతే ॥ ౮౨ ॥ యదా ప్రభృతీతి ॥ అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి - దిక్ అగస్త్యాశ్రమప్రదేశః - అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుధ్యేత - యద్వా దిక్ సర్వాపి - విరాధాదయో౽ప్యగస్త్యాగమన ప్రభృతి మందోపద్రవా ఏవ - అశునితాదశాయామేవ మునిమాంసభక్షణం - నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః ప్రశాంతవద్వర్తమానాః - అతఏవ ఏయం గతేష్టిణాదిక్ నామ్నా భగవతో౽గస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధేత్యుచ్యతే ౮౪ ॥ మార్గమితి ॥ నిరతః ఉద్యుక్తః వర్ధమాన ఇత్యర్థః - న వర్ధతే - అద్యాపీతి శేషః ॥ ౮౬ ॥ ఏష ఇతి ॥ సతాం హితే సాధుః నిత్యరతశ్చ శేషం చేతి - ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపుత్రత్వాత్ - ప్రభోరితి పాఠే ప్రభోరగస్త్యస్య నియోగాదితి శేషః ॥ ౮౮ ॥ అత్రేతి ॥ దేవాః పక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః ॥ ౮౯ ॥ నాత్రేతి ॥ క్రూరః నిర్దయః - క్రూరాః కఠిన నిర్దయా విత్యమరః । శఠః గూఢవిప్రియకృత్ - నృశంసః

మి గురుం తే ద్రష్టుమగ్రజమ్ ॥ ౭౩ ॥ గమ్యతామితి తేనోక్తో జగామ రఘునందనః । యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్చావలోకయన్ ॥ ౭౪ ॥ నీవారాన్ పనసాంస్తాలాం స్తిమిశాన్వంజులాన్ధవాన్ । చిరిబిల్వాన్ మధూకాంశ్చ బిల్వానపి చ తిందుకాన్ ॥ ❖ ॥ పుష్పితాన్ పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిరనువేష్టితాన్ । దదర్శ రామశ్శతశస్తత్ర కాంతారపాదపాన్ ॥ ❖ ॥ హస్తిహస్తైర్విమృదితాన్వానరైరుపశోభితాన్ । మత్తైశ్శకునిసంఘైశ్చ శతశశ్చ ప్రణాదితాన్ ॥ ౭౭ ॥ తతో౽బ్రవీత్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః । పృష్ఠతో౽నుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥ ౭౮ ॥ స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా క్షాంతా మృగద్విజాః । ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షేర్భావితాత్మనః ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా । ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః ॥ ❖ ॥ ప్రాజ్యధూమాకులవనశ్చీరమాలాపరిష్కృతః । ప్రశాంతమృగయూథశ్చ నానాశకుని నాదితః ॥ ౮౧ ॥ తస్యేదమాశ్రమపదం ప్రభావాద్యస్య రాక్షసైః । దిగియం దక్షిణా త్రాసాద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే ॥ ౮౨ ॥ యదా ప్రభృతి చాక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా । తదా ప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః ॥ ❖ ॥ నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా దిక్ప్రదక్షిణా । ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః ॥ ౮౪ ॥ మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః । నిదేశం పాలయన్నస్య వింధ్యశ్శైలో న వర్ధతే ॥ ❖ ॥ అయం దీర్ఘాయుషస్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః । అగస్త్యస్యాశ్రమశ్శ్రీమాన్వినీతజనసేవితః ॥ ౮౬ ॥ ఏష లోకార్చితస్సాధుర్హితే నిత్యరతస్సతామ్ । అస్మానధిగతానేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి ॥ ❖ ॥ ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహమగస్త్యం తం మహామునిమ్ । శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో ॥ ౮౮ ॥ అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే ॥ ౮౯ ॥ నా

ఖకః ॥ ౭౮ ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ యథా స్నిగ్ధపత్రాః వృక్షాః - యథా మృగద్విజాః క్షాంతాః - అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ అగం వింధ్యపర్వతం స్యతి స్తంభయతీత్యగస్త్యః స్యతేః స్త్యాదేశః స్వేన కర్మణా స్తంభనరూపకర్మణా - పరిశ్రాంతానాం శ్రమాపహః । ఆజ్యేతి ప్రాజ్యేతి పాఠద్వయం ॥ ౮౦ ॥ ౮౧ ॥ తస్యేతి ॥ ఇదమాశ్రమపదమితి పూర్వేణ యోజ్యం ॥ ప్రభావాదితి ॥ అన్యప్రభావాత్ త్రాసైః న దృశ్యతే అస్య త్రాసాత్ నోపభుజ్యతే - స్వదేశత్వేన పరిగృహ్యాసానుభూయత ఇత్యర్థః ॥ ౮౨ ॥ యదేతి ॥ నిర్వైరాః ప్రాణిషు వైరరహితాః వైరవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః శాంతవద్వర్తమానాః ॥ ❖ ॥ నామ్నేతి ॥ భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణేన - ఇయం దక్షిణా దిక్ - క్రూరకర్మభిః రక్షోభిః దుర్ధర్షా ధర్షయితుమశక్యా - ప్రదక్షిణా సజ్జనాభిగమ్యా ఇతి - త్రిషు లోకేషు ప్రథితేతి సంబంధః ॥ ౮౩ ॥ ౮౪ ॥ సాధూన్యత ఉక్తమగస్త్యశబ్దార్థం వివృణోతి ॥ మార్గమితి ॥ ౮౫ ॥ ౮౬ ॥ ఏష ఇతి ॥ శ్రేయసా యోజయిష్యతి - ఇంద్రో దీక్షితం శరభంగోక్తముర్ధం మనసి నిధాయేదముక్తమిత్యనుసంధేయం ॥ ❖ ॥ ఆరాధయిష్యామీతి ॥ ప్రభోరగస్త్యస్య వాక్యాద్వనవాసస్య శేషమవశిష్టకాలం వత్స్యామి స్థాస్యామి

ఘాతుకః - కామేన వృత్తం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః - ఏషమునిః అగస్త్యః - తథావిధః మృషావాదాద్యవర్హః ॥౯౦॥ అత్రేతి ॥ దే వాః వక్ష్యమాణ బ్రహ్మాదిభిన్నాః - పతగైః గరుడజాతిభిః - ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః - ఛాందస ఇష్ణుచ్ ॥౯౧॥ అత్రేతి ॥ సిద్ధాః తపస్సిద్ధాః నవైః దివ్యైః ॥౯౨॥ యక్షత్వమితి ॥ భూతైః ప్రాణిభిః - దేవాః బ్రహ్మాదయః - అగస్త్యోపాసనకృతనిత్యసాన్నిధ్యాదితి భావః - శుభైః స్వకర్మానిరతైః ॥౯౩॥ ఆగతా ఇతి ॥ సీతయా సహ ప్రాప్తమిత్యన్వయః - అనేన రావణవధోద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి ॥౯౪॥ అత్ర చతుర్నవతిశ్లోకాః ॥

❁❁❁ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ❁❁❁

స ప్రవిశ్యేతి ॥ హితః హితకారీ - అనుకూలః ప్రియకరః ప్రియహితకరత్వే హేతుః భక్త ఇతి - భక్తః ప్రీతిమాన్ - యదీతి సంభావనాయాం - అహం రామశ్చ తే శ్రుతౌ భవేవేత్యర్థః - అగ్రజత్వాదివిశేషణానిరామేణ తుల్యత్వప్రతిపత్తివారణాయ - నివేద్యతాం - అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతి శేషః - ఏతద్వాక్యముక్వాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ తే వయమిత్యస్మిన్ శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం - సప్తసహస్రసంఖ్యాకాశ్శ్లోకా గతాః ॥౪॥ తస్యేతి ॥ అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం ॥౫॥ స ఇతి ॥ అంజసా అశు - యథోక్తమిత్యస్య ఉవాచేత్యనేనాన్వయః - సంమతః శిష్యముమాన్యత్వేన సంమతః ॥౬-౭॥ పుత్రావిత్యాది ॥ శుశ్రూషార్థం - సేవార్థం చేత్యర్థః - యదత్రేతి - అత్ర అస్మిన్ రామే విషయే - అనంతరం తదాగమనానంతరం యత్కర్తవ్యం తత్త్వం స్వభావం ప్రకారం ఆజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥౮-౯॥ దిష్ట్యేత్యాది

న తు జీవేన్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శఠః । నృశంసః కామవృత్తో వా మునిరేష తథావిధః ॥౯౦॥ అత్ర దేవాస్సయక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగైస్సహ । వసంతి నియతాహారా ధర్మమారాధయిష్ణవః ॥౯౧॥ అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానైస్సూర్యసన్నిభైః । త్యక్త్వా దేహాన్నవైర్దేహైః స్వర్యాతాః పరమర్షయః ॥౯౨॥ యక్షత్వమమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ । అత్ర దేవాః ప్రయచ్ఛంతి భూతైరారాధితాశ్శుభైః ॥౯౩॥ ఆగతాస్స్మాశ్రమపదం సౌమిత్రే ప్రవిశాగ్రతః । నివేదయేహ మాం ప్రాప్తమృషయే సీతయా సహ ॥౯౪॥

❁❁❁ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకాదశస్సర్గః ❁❁❁

స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః । అగస్త్యశిష్యమాసాద్య వాక్యమేతదువాచ హ ॥౧॥ ❁ రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠస్తస్య సుతో బలీ । రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహ సీతయా ॥౨॥ ❁ లక్ష్మణో నామ తస్యాహం భ్రాతా త్వవరజో హితః । అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్రమాగతః ॥౩॥ తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ । ద్రష్టుమిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతామ్ ॥౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః । తథేత్యుక్త్వాగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుమ్ ॥౫॥ స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్రధర్షణమ్ । కృతాంజలిరువాచేదం రామాగమనమంజసా ॥ ❁ యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సంమతః ॥౬॥ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ రామో లక్ష్మణ ఏవ చ ॥ ❁ ప్రవిష్టావాశ్రమపదం సీతయా సహ భార్యయా । ద్రష్టుం భవంతమాయాతౌ శుశ్రూషార్థమరిందమౌ ॥ ❁ ॥ యదత్రానంతరం తత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥౮॥ తతశ్శిష్యాదుపశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ❁ ॥ వైదేహీం చ మహాభాగామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౯॥ దిష్ట్యా రామశ్చిరస్యాద్య ద్ర

తి సంబంధః ॥౮౭॥౮౮॥౮౯॥ నాత్రేతి ॥ క్రూరః నిర్దయః - శఠః విప్రియకృచ్ఛఠః - నృశంసః ఘాతుకః ॥౯౦॥ అత్రేతి ॥ పతగా గరుడజాతయః ॥౯౧॥ అత్రేతి ॥ సిద్ధాః - తపస్సిద్ధాః నవైర్దేహైః దివ్యదేహైః ॥౯౨॥ యక్షత్వమితి ॥ అత్రాశ్రమే దేవాః - భూతైః ప్రాణిభిః కర్తృభిః శుభైః సత్కర్మభిరారాధితాః సంతో రాజ్యాదశీఘ్రం ప్రయచ్ఛంతీతి సంబంధః ॥౯౩॥౯౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకాదశస్సర్గః ❁❁❁

స ఇతి ॥ ❁ ॥ హితః శుభోదర్కకారీ - అనుకూలః తదిచ్ఛాచరణశీలః - భక్తః పూజ్యవిషయకానురాగో భక్తిః తద్వాన్ యది తే శ్రోత్రమాగతః - యదిశబ్దః సంభావనాయాం ॥ యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం తే వయమితి శ్లోకస్థమిత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి ॥ తే వయం ॥ వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ - ద్రష్టుమిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం భగవంతం ద్రష్టుమిచ్ఛామహే అయమర్థో భవతా మునయే నివేద్యతామితి సంబంధః ॥౧॥౨॥౩॥౪॥ తస్యేతి ॥ అగ్నిశరణం అగ్నిశాలాం నివేదితుం నివేదయితుం ॥౫॥ స ఇతి ॥ అంజసా శీఘ్రం ॥౬॥౭॥౮॥ తత ఇతి ॥ ప్రాప్తమితి కార్థః స్పష్టః ॥ వస్తుతస్తు ॥ అస్మత్కులదైవతం సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామ ఆగత ఇతి శిష్యాదుపశ్రుత్య స్వయం శ్రవణానందమనుభూయ - పశ్చాదబ్రవీదిత్యర్థః ॥౯॥ దిష్ట్యేతి ॥ రామః దిష్ట్యా దైవాత్ - చిరస్య చిరకాలస్య - అద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి సముపాగతః - హాయస్మాత్

దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా - చిరస్య - చిరాత్ ప్రతికాంక్షితమిత్యన్వయః - ప్రవిశ్యతాం - సత్కృతః సత్కారార్హః - కించాసౌ న ప్రవేశితః కుతో విళంబిత ఇత్యర్థః || ౧౧౪ || ఏవముక్త ఇతి - అభివాద్యేతి - విళంబకరణాపచారనివృత్త్యర్థం వందనం - అత ఏవ సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యతి || ౧౨౪ || ౧౩౪ || ౧౪౪ || తమితి || అగస్త్యేనోచ్యత ఇత్యగస్త్యవచనం - అగస్త్యోక్తమిత్యర్థః - సుసత్కృతం సవినయవాక్యేన బహుమతం || ౧౫౪ || ప్రవివేశేతి || ఆశ్రమం మునిగృహం || ౧౬౪ || అథ తత్ర దేవపూజాగృహాణ్యపశ్యదిత్యాహ స తత్రేత్యాది || తత్ర అగస్త్యగృహే - బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య - అగ్నేః పావకస్య - తథైవ చేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయే - భగో దేవతావిశేషః - పాశహస్తస్యేత్యాదివిశేషణాని తత్రమూర్తేరగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం - ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే ఫలప్రదత్వేనోక్తాః - అస్మిన్ అగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః - ఏతే బ్రహ్మాగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యాస్సప్తదశ దేవాః లోకా వై సప్తదశమిత్యనువాకోక్తసప్తదశాక్షరదేవతాః యాయజూకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం - అత్ర పూజ్యదైవతేషు రుద్రస్యానుపాదానాదపూజ్యత్వముక్తం అధునా జనైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతా తు తామసశాస్త్రానురోధేనేతి బోధ్యం - ననువిష్ణుస్థానం మహేశస్యేతి పాఠాత్ స్థానానుక్త్యసంభవ ఇతి చేత్ - తదా పూర్వం రామేణాగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత ఇత్యుక్త్వాపి స్థాననిర్దేశే ఉపాస్యోపాసకయోరుభయోరపి నిర్దేశో న విరుధ్యతే - యద్వా ఉపాసనం సమీపావస్థానం - న త్వారాధనం - ధర్మమారాధయిష్యవ ఇత్యుక్తేః

ద్రష్టుం మాం సముపాగతః || ✱ || మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయాప్యాగమనం ప్రతి | గమ్యతాం సత్కృతో రామస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః || ✱ || ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాసౌ న ప్రవేశితః || ౧౧౪ || ఏవముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా | ✱ | అభివాద్యాబ్రవీచ్ఛిష్యస్తథేతి నియతాంజలిః || ౧౨౪ || తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంతశ్శిష్యో లక్ష్మణమబ్రవీత్ || ✱ || క్వాసౌ రామో మునిం ద్రష్టుమేతు ప్రవిశతు స్వయమ్ || ౧౩౪ || తతో గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహలక్ష్మణః || ✱ || దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజామ్ || ౧౪౪ || తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్యమగస్త్యవచనం బ్రువన్ || ✱ || ప్రావేశయద్యథాన్యాయం సత్కారార్హం సుసత్కృతమ్ || ౧౫౪ || ప్రవివేశ తతో రామస్సీతయా సహలక్ష్మణః || ✱ || ప్రశాంతహరిణాకీర్ణమాశ్రమం హ్యవలోకయన్ || ౧౬౪ || స తత్ర బ్రహ్మణస్స్థానమగ్నేస్స్థానం తథైవ చ | ✱ | విష్ణోస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః | సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ || ✱ || ధాతుర్విధాతుస్స్థానే చ వాయోస్స్థానం తథైవ చ | నాగరాజస్య చ స్థానమనంతస్య మహాత్మనః || ✱ || స్థానం తథైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థానమేవ చ | స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః || ✱ || కార్తికేయ

అస్య రామస్యాగమనం - మయాపి మనసా కాంక్షితమితి యోజనా - వస్తుతస్తు మయా హ్యంతరంగభూతయా లక్ష్మ్యాపి - యస్యాస్య విష్ణోః అకారో బ్రహ్మ విష్ణ్వీశా ఇతి నిఘంటుః | ఆగమనం జ్ఞానం - సర్వే గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి మనసా కాంక్షితం హి మనసా కాంక్షితం ఖలు - దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి శ్రుతేః - స ఏవ సర్వలోకైకశరణ్యః శ్రీరామః భీషణాపాయపీడితస్య భీషణ ఇవ - చిరస్య చిరకాలస్యాద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతిమాముద్దిశ్య - దిష్ట్యా మద్భాగ్యవశేన సముపాగతః - మమ పురత ఆవిర్భూత ఇత్యహో మమ భాగ్యం కిం వర్ణనీయమిత్యర్థః - ఏతదాత్మగతం || ౧౦ || ౧౧౪ || ఏవమితి || తథేతి ఆనయిష్యామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః - లక్ష్మణః కాకుత్స్థం సందర్శయామాస శిష్యమితి శేషః - గతిబుద్ధ్యాదినా ద్వికర్మకత్వం || ౧౨ || ౧౩ || ౧౪౪ || తమితి || అగస్త్యవచనం బ్రువన్ అగస్త్యేనోక్తవాక్యం బ్రువన్ || ౧౫ || ౧౬౪ || అగస్త్యాశ్రమాధిష్ఠితదేవతాస్థానాన్యాహ || స తత్రేత్యాదినా || తత్రాగస్త్యాశ్రమే సః శ్రీరామః - బ్రహ్మాదిదేవతాస్థానాని పశ్యతీత్యన్వయః || ౧౭ || ౧౮ || ౧౯ || ౨౦౪ || తత ఇతి || అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్ - మునీనామగ్రతః స్థిత ఇతి శేషః - తమగస్త్యం దదర్శేత్యన్వయః || ✱ ||

యత్తు అగస్త్యాశ్రమే విష్ణ్వాదిదేవానామాయతనాని ప్రతిపాద్య శివాయతనస్యానుక్తేః తస్యాపూజ్యత్వమితి - తత్ - తద్వ్యాఖ్యానకరణకౌశలమపహసతి అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః | అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత ఇతి శ్లోకే ఉపాసత ఇత్యుక్త్యా ఉపపూర్వకస్య ఆసధాతోస్సేవార్థకత్వాత్ - శంకరకింకరాగ్రణేరగస్త్యస్య విష్ణ్వాదిసర్వదేవసేవ్యత్వం సిద్ధం - తాదృశాగస్త్యారాధ్యత్వం జగన్నియామకస్య ఈశ్వరస్య పురాణే తత్ర తత్ర దృష్టత్వాత్ సర్వారాధ్యత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధం - ఏతాదృశవాల్మీకిహృదయమవిజ్ఞాయ స్వీయమతదురభిమానేన ఏవం వ్యాచఖ్యౌ - అనేనాగస్త్యాశ్రమే ఈశ్వరస్యాయతనానుక్తేరపూజ్యత్వమితి యదుక్తం తన్నిరస్తం ప్రపంచస్తు పండితసార్వభౌమాప్పయదీక్షితకృతశ్రీరామాయణతాత్పర్యసారసంగ్రహే ద్రష్టవ్యః ✱ ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

ధర్మస్యారాధనం పరిపాలనమేవ ॥ ౨౦.౫ ॥ తత ఇతి ॥ అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్ అదర్శన ఆపగాః మునీనామగ్రతః స్థితమితి శే షః ॥ ౨౧.౫ ॥ అబ్రవీదిత్యాది ॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషరూపాపన్నత్వేన - ఇమమవగచ్ఛామి - అగస్త్యత్వేనేతి శేషః - ఇతి వచనమబ్రవీది త్యన్వయః ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి ॥ అగస్త్యం - ఉద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ అభివాద్యేతి ॥ రామః అభివాద్య రామస్తస్థావిత్యన్వయః ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిజగ్రాహేతి ప్రతిజగ్రాహ - అతిథిత్వేనేతి శేషః - ఉదకాని పాద్యాని ॥ ౨౬ ॥ అగ్నిమితి ॥ తస్మిన్నాసీనే - అగ్నిం హుత్వా వైశ్వదేవం కృత్వా తేభ్యోఽర్ఘ్యం దత్వా - అతిథీన్ తాన్ ప్రతిపూజ్య ఆచమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా - వానప్రస్థేన ధర్మేణ సిద్ధం భోజనం కందమూలాదికం దదౌ ॥ ౨౭ ॥ ప్రథమమితి ॥ స్వయం ప్రథమముపవిశ్య ఆసీనం రామమువాచ - అగ్నిమితి అయం రామవ్యాజేన సీతాం ప్రత్యుపదేశః - ధర్మకోవిదమిత్యుక్తస్య రామస్య హే నేదం వక్తవ్యం - అతఏవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి - అన్యథా సముదాచరన్ హేతుమతిథిసత్కారం చాకుర్వన్నిత్యర్థః - దుస్సాక్షీ మృషాసాక్షీ - భవాం స్తు విశిష్టాతిథిరిత్యాహ రాజేతి - రాజపదస్య స్పష్టోర్థః - తత్త్వార్థస్తు - సర్వస్య లోకస్య భువనత్రయస్య - రాజా స్వామీ - స్వామిత్వం శ్రూయతే । అతఏవ లోకస్య పూజనీయః కర్మభిరారాధ్యః ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిరితి శ్రూయతే ॥ మాన్యః ముక్తయే యోగిభిశ్చింత్యః - ప్రియాతిథిః లౌకికాతిథిభ్యో విలక్షణః - ఏవముక్త్వేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩౦.౫ ॥ ఏవమితి పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః - వైష్ణవమితి - పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేణ - తదేవ వరుణః ఖరాదివధస్సన్నిహితః ఇత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే - వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణా దత్తః - అయమితి శేషః - తూణీ - ఇమావితి శేషః - తస్య హస్తే నిక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే - ... హార జతం సువర్ణం - తన్మయః కోశః ఖడ్గపిధానం యస్య సః మహారజతకోశః బాలరామాయణే ఏవం త్రింశతి రాసనమితి ఇంద్రప్రదత్తత్వోక్తిశ్చ త్రి

స్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి ॥ ౨౦.౫ ॥ తతశ్శిష్యైః పరివృతో మునిరప్యభినిష్పతత్ ॥ * ॥ తం దదర్శా గ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజసామ్ ॥ ౨౧.౫ ॥ అబ్రవీద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥ * ॥ ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామత్యగస్త్యో భగవానృషిః । ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం తపసామిమమ్ ॥ ౨౩ ॥ ఏవము క్త్వా మహాబాహురగస్త్యం సూర్యవర్చసమ్ । జగ్రాహ పరమప్రీతస్తస్య పాదౌ పరంతపః ॥ ౨౪ ॥ అభి వాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః । సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామస్సలక్ష్మణః ॥ ౨౫ ॥ ప్రతి జగ్రాహ కాకుత్స్థమర్చయిత్వాసనోదకైః । కుశలప్రశ్నముక్త్వా చ ఆస్యతామితి చాబ్రవీత్ ॥ ౨౬ ॥ అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్యమతిథీన్ప్రతిపూజ్య చ । వానప్రస్థేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ ॥ ౨౮ ॥ ప్రథమం చోపవిశ్యాథ ధర్మజ్ఞో మునిపుంగవః । ఉవాచ రామమాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదమ్ ॥ * ॥ అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్యమతిథిం ప్రతిపూజయేత్ । అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ తపస్వీ సముదాచరన్ ॥ * ॥ దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ । రాజా సర్వస్య లోకస్య ధర్మచారీ మహారథః ॥ * ॥ పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ భవాన్ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః ॥ ౩౦.౫ ॥ ఏవముక్త్వా ఫలైర్మూలైః పుష్పైరన్యైశ్చ రాఘవమ్ ॥ * ॥ పూజయిత్వా యథాకామం పునరేవ తతోఽబ్రవీత్ । ఇదం దివ్యం మహచ్చాపం హేమ రత్నవిభూషితమ్ ॥ * ॥ వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా । అమోఘస్సూర్యసంకాశో బ్ర హ్మదత్తశ్శరోత్తమః ॥ * ॥ దత్తో మమ మహేంద్రేణ తూణీ చాక్షయసాయకౌ । సంపూర్ణౌ నిశితైర్బా

షఇతి ॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ - ఇమమగస్త్యమిత్యవగచ్ఛామి నిశ్చినోమీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ అభివాద్యేతి ॥ ౨౫ ॥ ... గరూధిభేదేన రామశబ్దస్యాపౌనరుక్త్యం ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ అగ్నిం హుత్వేతి ॥ ప్రథమమగ్నిం హుత్వా - వైశ్వదేవం కృత్వా - పశ్చాదర్ఘ్య దానేన అతిథీన్ ప్రతిపూజ్య - బ్రాహ్మణాతిథీన్ పూజయిత్వా వానప్రస్థధర్మేణ తేషామతిథీనాం భోజనం దదావిత్యర్థః ॥ నను నిరపేక్షేణ పూజనీయేనానేన క్షత్రియః ఆహం కిమర్థం పూజిత ఇత్యాశంకాయాం వానప్రస్థధర్మ ఇతి - మద్ధైవమనుష్ఠితం నాన్యథేతి సమాధిత్సురాహ ॥ అన్యథేతి ॥ తపస్వీ వానప్రస్థః - అన్యథా సముదాచరన్ - పూజ్యపూజాతిక్రమం కుర్వన్ - పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ - కించ దుస్సాక్షీ మృ టసాక్ష్యపేక్షర లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ - అతః ప్రత్యవాయపరిహారాయ త్వాం పూజయామీత్యర్థః - మమ పూజ్యత్వం కథమిత్యత్రాహ ॥ రాజేతి ॥ సర్వలోకస్య రాజా అతః పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ ॥ కించ ప్రియాతిథిశ్చ సన్ అత పూజ్యతావత్యేత్యర్థః - వస్తుతస్తు సర్వలోకస్య బ్ర హ్మాండస్య రాజా ప్రభుః - తథాపి ధర్మచారీ లోకశిక్షార్థం ధర్మానాచరతీతి తథా - మహారథః మహాన్ మహాత్మా గరుడో రథో యస్య సః - తథోక్తః - కించ పూజనీయః కర్మభిరారాధ్యః మాన్యః ముక్తిసిద్ధయే మంతవ్యశ్చేతి గూఢాశయః ॥ ౩౦.౫ ॥ ఇదమితి ॥ హేమరత్నవిభూషితం హేమ్నా రత్నైశ్చ విభూషితం బ్రహ్మణా దత్తో బ్రహ్మదత్తః తద్వ్యాఖ్యాశ్చ మహారజతకోశః హేమకోశః వైష్ణవం త్వదీయం తద్ధనుః పరశురామాద్

ద్యాయాత్ । ధనుషేతి ధనురాదినా - శరం ఖడ్గం చ - వైష్ణవానితి శేషః । వజ్రం వజ్రధరో యథేత్యనేన తావకం త్వమేవ గృహాణేత్యుక్తం - ఏవము క్త్వా తతః పునరేవ ఇత్యబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౩౬॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే ద్వాదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏతావదృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి ప్రతీయతే - కథాయా అపర్యవసానాత్ । అథ ఖరవధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచ వట్యాం ప్రతిప్రయాణం త్రయోదశే - రామేత్యాది ॥ తే ఇత్యస్య లక్ష్మణేత్యత్రాప్యన్వయః ॥౧॥ అధ్వేతి ॥ అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన ప్రచు రః శ్రమః శ్రమజలం యేన సః ప్రచురశ్రమః ఖేదః వాం బాధతే - ఉత్కంఠతే విశ్రాంతిమభిలషతి - అనేనాస్యాశ్శ్రమాతిశయ ఉచ్యతే - జనకా త్మజేతి సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః ॥౨॥ ఏషేతి ॥ ఏషా సుకుమార్యపి ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం వనం ప్రాప్తా దుఃఖైర్నవిమానితా న పరిభూతా చ - తత్ర హేతుర్భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి ఇహ ఆశ్రమే ॥౪॥ ఏషాహీతి ॥ ప్రకృతిః స్వభావః ఆసృష్టేః జగత్సృష్టిమారభ్య - సమస్థం సుస్థం ప్ర తి - విషమస్థం దుర్దశాపన్నం ॥౫॥ శతహ్రదానామితి ॥ శతహ్రదానాం విద్యుతాం - లోలత్వం చంచలత్వం - అనుగచ్ఛంతి - చంచలచిత్తత్వా దితిభావః - శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం క్రౌర్యం - అనుగచ్ఛంతి బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదనాదితిభావః - గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యం అను గచ్ఛంతి - అవిచారేణ కార్యకరణాదితిభావః ॥౬॥ ఏవం లౌకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావముక్త్వా సీతాయాస్తద్వైలక్షణ్యమాహ ఇయం త్వితి ॥ కే వలం దోషరహితా శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశంసనీయా చ - వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యా - ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణ దేవబందీమోచ నోత్సాహనాయ ॥౭॥ అలంకృతోయమితి ॥ అయం దేశః ఆశ్రమప్రదేశః - యద్వా - భూలోకః వత్స్యసి - దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశ

తైర్జ్వలద్భిరివ పావకైః ॥ ※ ॥ మహారజతకోశోయమసినా హేమభూషితః । అనేన ధనుషా రామ హ త్వా సంఖ్యే మహాసురాన్ ॥ ※ ॥ ఆజహార శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణుర్దివౌకసామ్ । తద్ధనుస్తౌ చ తూణీరౌ శరం ఖడ్గం చ మానద ॥ ※ ॥ జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్వ వజ్రం వజ్రధరో యథా ॥ ౩౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహా తేజాస్సమస్తం తద్వరాయుధమ్ ॥ ※ ॥ దత్త్వా రామాయ భగవానగస్త్యః పునరబ్రవీత్ ॥ ౩౭ ॥ ※※※

※※※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాదశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※

రామ ప్రీతోస్మి భద్రం తే పరితుష్టోస్మి లక్ష్మణ । అభివాదయితుం యన్మాం ప్రాప్తౌ స్థస్సహ సీతయా ॥ ౧ ॥ అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః । వ్యక్తముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ ౨ ॥ ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ న విమానితా । ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచోదితా ॥ ※ ॥ యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు । దుష్కరం కృతవత్యేషా వనే త్వామనుగచ్ఛతీ ॥ ౪ ॥ ఏషా హి ప్రకృతిః స్త్రీణామాసృష్టే రఘునందన । సమస్థమనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ ॥ ౫ ॥ శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం తథా । గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతి యోషితః ॥ ౬ ॥ ఇయం తు భవతో భార్యా దోషైరేతైర్వివర్జితా । శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతీ ॥ ౭ ॥ అలంకృతో యం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ । వైదేహ్యా చానయా రామ వత్స్యసి త్వమరిందమ ॥ ౮ ॥ ఏవముక్తస్స

కిం త్వా దేవేషు తిష్ఠత్స్వపి వరుణే న్యస్తం - ఖరాదివధః ప్రత్యాసన్న ఇతి మత్వా ఇంద్రేణాగస్త్యే నిహితమితి వేదితవ్యం ॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥౩౬॥౩౭ ❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ద్వాదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋

రామ ప్రీతోస్మి - లక్ష్మణ పరితుష్టోస్మీతి శ్రీరామాగమననివేదననిమిత్తకః పరితోషః - భగవద్విషయా ప్రీతిరర్థోక్తిః ॥౧॥ అధ్వేతి ॥ అధ్వ శ్రమేణ మార్గశ్రమేణ - ఆగమనాది ప్రయుక్తస్వేదాదికార్యకృత్ ; ఖేదః ఖిన్నతా - వాం బాధతే కిమితి శేషః - ప్రచురశ్రమః మైథిలీమితి శేషః వ్యక్తం బాధత ఇతి యోజ్యం - అత ఏవ సైషా ఉత్కంఠతే ఆకాంక్షతే క్వచిద్విశ్రాంతిమితి శేషః ॥౨॥ ఏషేతి ॥ న విమానితా న పీడితా - ప్రా జ్యదోషం ప్రచురదోషం దుష్కరమశక్యం కార్యం కృతవతీ నతీ - త్వామధిగచ్ఛతీతి సంబంధః ॥౪॥ ఏషేతి ॥ ఆసృష్టేః సృష్టిమారభ్య సమస్థం ధన ధాన్యాదియుక్తతయా సమ్యగవస్థితం - పతిమనురంజంతి అనురక్తా భవంతి - విషమస్థం దరిద్రం పతిం ॥౫॥ శతహ్రదానామితి ॥ ఏకత్రానవస్థా నాద్విద్యుతాం లోలత్వమనుగచ్ఛంతి - బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదేన - శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం - అవిచారేణ కార్యకరణాద్గరుడానిల యోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతీత్యర్థః ॥౬॥ ఇయం త్వితి ॥ సకలదోషరహితత్వేన గుణసంపత్త్యా చ - సద్భిః ప్రశంసనీయా - వ్యపదేశ్యా పతివ్ర తాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః ॥౭॥ అలంకృత ఇతి ॥ ఆశ్రమోయమలంకృతో భవత్ - యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే త్వన్నివాసం కరిష్యసి - అధునిక నివా సమాత్రకృతాలంకారమాత్రం న పర్యాప్తమిత్యర్థః - యద్వా త్వదాగమనమాత్రేణాయం దేశః స్వలంకృతో భవత్ - ఇతః పరం యత్ర వ

తానిచ ॥౮॥ ఏవమితి॥ సంయుతాంజలిః బద్ధాంజలిః॥ ౯॥౧౦॥కింత్వితి॥నిరతః ఏకాగ్రః॥౧౧॥తత ఇతి॥ ధ్యాత్వా భావికార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా- ధీరః ధీమాన్ -నిశ్చితకార్యోచితదేశ ఇత్యర్థః- ధీరతరం అతినిశ్చితం వచః॥ ౧౨ ॥ఇత ఇతి ॥పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ-తదుక్తదేశో లక్షణయా పంచవటీత్యుచ్యతే- పంచవటీత్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః ॥౧౪ ॥౧౫ ॥౧౬॥ మమ పితృవాక్యపరిపాలనప్రకారః కథం జ్ఞాత ఇత్యత్రాహ విదిత ఇతి॥ తపః ప్రభావేన పర్యాలోచనకరణే నిమిత్తమాహ స్నేహాదితి ॥ ౧౭ ॥ హృదయే ఇతి॥ ఛందోభిప్రాయః అభిప్రాయవశౌ ఛందావిత్యమరః ॥ఖరాదివధసంకల్ప ఇత్యర్థః - తపసా ఆలోచనేన తస్మాత్ త్వద్వచనభంగాచ్చేత్యర్థః -అలంకృతో యతి దేశశ్చేతి మమేహ వాసే ప్రస్తుతే -కింతు వ్యాదిశ మే దేశమితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః -అభిప్రాయవేదనకార్యమాహ ఇహేతి- యస్మాత్త్వదభిప్రాయో మయా విదితః- అతో హేతోః ఇహ తపోవనే మయా సహ వాసం- ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ- తదనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి- అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః ॥౧౯॥ సహీత్యాది ॥ ఆయుతః వ్యాప్తః- వివిక్తః విజనః॥ ౨౧ ॥ భవానితి॥ పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః ॥అత్ర పంచవట్యాశ్రమే ॥౨౨॥ ఏతదితి ॥ఉత్తరేణేతి- అస్య మధూకవనస్య న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం-స మార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః- తతో న్యగ్రోధాగ్రేణ గంతవ్యం - ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం-

మునినా రాఘవస్సంయతాంజలిః । ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్యమృషిం దీప్తమివానలమ్ ॥ ౯॥ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే మునిపుంగవః । గుణైస్సభ్రాతృభార్యస్య వరదః పరితుష్యతి ॥ ౧౦ ॥ కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం బహుకాననమ్ । యత్రాశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరతస్సుఖమ్ ॥ ౧౧ ॥ తతోబ్రవీన్ముని శ్రేష్ఠః శ్రుత్వా రామస్య తద్వచః । ధ్యాత్వా ముహూర్తమథ ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః ॥ ౧౨ ॥ ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః । దేశో బహుమృగశ్శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః ॥ ✽ ॥ తత్ర గత్వాశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ । రంస్యసే త్వం పితుర్వాక్యం యథోక్తమనుపాలయన్ ॥ ౧౩॥ ౧౪ ॥ కాలోయం గతభూయిష్ఠో యః కాలస్తవ రాఘవ । సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే ॥ ౧౫॥ తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి । ధన్యస్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన ॥ ✽ ॥ యస్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః ॥ ౧౬ ॥ విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వస్తవానఘ ॥ ✽ ॥ తపసశ్చ ప్రభావేన స్నేహాద్దశరథస్య చ ॥౧౭॥ హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాతస్తపసా మయా ॥ ✽ ॥ ఇహ వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే । అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటీమితి ॥ ౧౮॥ స హి రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । స దేశశ్శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ ॥ ✽ ॥ గోదావర్యాస్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । ప్రాజ్యమూలఫలైశ్చైవ నానాద్విజగణైర్యుతః । వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్యస్తథైవ చ ॥ ౨౧ ॥ భవానపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే ॥ ✽ ॥ అపి చాత్ర వసన్రామ తాపసాన్ పాలయిష్యసి ॥ ౨౨ ॥ ఏతదాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహద్వనమ్ ॥ ✽ ॥ ఉత్తరేణాస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా । తతస్స్థలముపారుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః ॥ ✽ ॥ ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్య

త్స్యసి- సత్వలంకృతో భవిష్యతీతి కిముత్వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ధన్య ఇతి॥ మునిపుంగవః భవానితి శేషః ॥౧౦ ॥కింత్వితి॥ త్వదుక్తస్య సర్వార్థస్యాంగీకారేపి- కించిద్వక్తవ్యమప్యస్తీత్యర్థః ॥౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ ధ్యాత్వా ముహూర్తమితి - భావికార్యనిశ్చయాయ ధ్యానం- ధ్యానే నాగామి సీతా వియోగరూప కించిద్విశ్లేషం దృష్ట్వాపి- భావి వాంఛిత రావణాదివధ సీతా ప్రాప్త్యాదికార్యసిద్ధిదర్శనేన ధీరస్సన్ -తం వచోబ్రవీత్ ॥౧౨ ॥ఇత ఇతి ॥ పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ-తదుపలక్షితత్వాత్ పంచవటీత్యభివిశ్రుతః ప్రసిద్ధో దేశః ॥౧౩॥౧౪ ॥౧౫॥ ౧౬ ॥ విదిత ఇతి ॥ దశరథస్య స్నేహాత్ - కైకేయీవిషయదశరథస్నేహాత్ -తవ సర్వోపి వృత్తాంతః ప్రవృత్త ఇతి- మమ తపసః ప్రభావేన విదిత ఇత్యన్వయః - యద్వా మమ తపసః ప్రభావేన - దశరథస్య తవ పరిహరణస్నేహాచ్చ - తవ దశరథస్య చ వృత్తాంతః -పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనవాసవృత్తాంతః -దశరథవృత్తాంతః కైకేయీవిషయస్నేహాత్ - త్వత్ప్రేరణరూపః విదిత ఇత్యర్థః ॥౧౭॥హృదయస్థ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- ఛందః పూర్వప్రతిజ్ఞాత రాక్షసవధరూపాభిప్రాయః - స చ మయా తపసా విజ్ఞాతః - అత ఏవ హి మయా సహ వాసం ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ - పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్యమాగమశాసనమితి- ఈడభావః ॥ ౧౮॥౧౯ ॥౨౦॥౨౧॥ భవానితి ॥ పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః - అత్ర పంచవట్యాశ్రమ ఏవేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏతదితి ॥ న్యగ్రోధం మార్గస్థం అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా - అస్య మధూకవనస్యోత్తరేణ మార్గేణేతి శేషః - గంతవ్యమితి యోజనా॥ తత ఇతి॥ స్థలం నిర్జలప్రదేశం ఉపారుహ్య ప్రాప్య తతః పశ్చాత్ స్యాదితి

కోపరతః - స్థలం నిర్వర్ణప్రదేశం కించిదున్నతము పారుహ్య గమనేకశ్చిత్ పర్వతో దృశ్యతే - తస్యావిదూరతః - పంచవటీతి ఖ్యాతః పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధః - నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్యశ్చ స మాదృశ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ అగస్త్యేనేతి ॥ సత్కృత్య ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యామితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ గృహీతచాపావితి ॥ విషక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ - అకారాంతోపి తూణశబ్దః - మహర్షిణా యథోపదిష్టేన పథేత్యన్వయః - సమాహితౌ ఏకాగ్రౌ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ గృధ్రరాజసమాగమశ్చతుర్దశే - అథ పంచవటీమిత్యాది ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ వటస్థం అగస్త్యోపదిష్టవటస్థం - పక్షిమితి ఖాండదనరూపం కో భవానితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే - రాక్షసం మత్వా కో భవానిత్యబ్రూతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ సతావితి ॥ సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా - ప్రీణయన్నివేతి - ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః - ఆత్మన ఇత్యంతే ఇతికరణం జ్ఞేయం - ఆత్మనో రామస్య ॥ ౩ ॥ సతమితి స్పష్టం ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ ద్విజః ఆత్మానం ఆత్మనామ ॥ ౫ ॥ స్వోత్పత్తిం కథయిష్యన్ ప్రసంగాదాదౌ సర్వభూతసముద్భవమాహ పూర్వకాల ఇత్యాది ॥ ౬ ॥ కర్దమ ఇత్యాది ॥ అరిష్టనేమిరితి కాశ్యపవిశేషణం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యప ఇతి ॥ తాసాం దుహితౄణాం మధ్యే - సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః ప్రతిజగ్రాహ సర్వాశ్చైషిణ్ ॥ ౧౧ ॥ తాస్త్వితి ॥ త్రైలోక్యభర్తౄన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్ ॥ ౧౨ ॥ అదితిరితి ॥ తన్మనాః తద్వచనదత్తావధానా - కాశికా చేత్యత్ర చకారేణ దనురప్యుచ్యతే - తన్మనా ఇతి దితికాళికాదనూనామపి విశేషణం - చతస్రః ప్రాథమ్యపుత్రోత్పాదనమనసో భవన్

పుష్పితకాననః ॥ ౨౪ ॥ అగస్త్యేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిణా సహ ❖ సత్కృత్యామంత్రయామాస తమృషిం సత్యవాదినమ్ ॥ ౨౫ ॥ తౌ తు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ ❖ తదాశ్రమాత్పంచవటీం జగ్మతుస్సహ సీతయా ॥ ౨౬ ॥ గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ । యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజగ్మతుః పంచవటీం సమాహితౌ ॥ ౨౭ ॥ ❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ పంచవటీం గచ్ఛన్నంతరా రఘునందనః । ఆససాద మహాకాయం గృధ్రం భీమపరాక్రమమ్ ॥ ౧ ॥ తం దృష్ట్వా తౌ మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ । మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి ॥ ౨ ॥ స తౌ మధురయా వాచా సౌమ్యయా ప్రీణయన్నివ । ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితురాత్మనః ॥ ౩ ॥ స తం పితృసఖం బుద్ధ్వా పూజయామాస రాఘవః । స తస్య కులమవ్యగ్రమథ పప్రచ్ఛ నామ చ ॥ ౪ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవమ్ । ఆచచక్షే ద్విజస్తస్మై కులమాత్మానమేవ చ ॥ ౫ ॥ పూర్వకాలే మహాబాహో యే ప్రజాపతయోऽభవన్ । తాన్మే నిగదతస్సర్వానాదితశ్శృణు రాఘవ ॥ ౬ ॥ కర్దమః ప్రథమస్తేషాం విక్రీతస్తదనంతరః । శేషశ్చ సంశ్రయశ్చైవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్ ❖ స్థాణుర్మరీచిరత్రిశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః ॥ పులస్త్యశ్చాంగిరాశ్చైవ ప్రచేతాః పులహస్తథా ❖ దక్షో వివస్వానపరోऽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ । కాశ్యపశ్చ మహాతేజాస్తేషామాసీచ్చ పశ్చిమః ॥ ౯ ॥ ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవురితి విశ్రుతమ్ । షష్టిర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసామష్టౌ సుమధ్యమాః । అదితిం చ దితిం చైవ దనుమప్యథ కాళికామ్ ❖ తామ్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చాప్యనలామపి ॥ ౧౧ ॥ తాస్తు కన్యాస్తతః ప్రీతః కాశ్యపః పునరబ్రవీత్ ❖ పుత్రాంస్త్రైలోక్యభర్తౄన్వై జనయిష్యథ మత్సమాన్ ॥ ౧౨ ॥ అదితిస్తన్మనా రామ దితిశ్చ మనుజర్షభ ❖ కా

ర్వతస్యావిదూరతః సమీపే - పంచవటీతి ఖ్యాతో దేశోస్తి - తం గచ్ఛేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం త్రయోదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

౧ ॥ తమితి ॥ పక్షిం పక్షిణం ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ ఆత్మనః పితుః - శ్రీరామస్య తవ పితురిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ సర్వభూతసముద్భవమితి స్వోత్పత్తికథనార్థమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యప ఇతి ॥ అరిష్టనేమివిశేషణం ॥ నను దశ ధర్మాయ కాశ్యపాయ త్రయోదశేతి శ్రూయతే - కథమష్టావిత్యుచ్యతే - సత్యం అష్టావిత్యేకవారం వా ఉపలక్షణమితి వా ॥ వైవస్వతమన్వంతర ఇతి వా ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౧ ॥ తా ఇతి ॥ కన్యాః భార్యాః ॥ ౧౨ ॥ అదితిరితి ॥ తన్మనాః భర్తృపరాః - అదిత్యాదయః తిస్రః - పతివాక్యం శ్రద్దధిరే - తత్రాప్యదితిః - శేషాస్తు

శతస్రోనాథవన్నిత్యర్థః ॥౧౩½॥ ధర్మ్యవచనాదరానాదరఫలతే దర్శయతి అదిత్యామిత్యాదినా ॥ ద్వాదశాదిత్యాః అష్టౌవసవః ఏకాదశరుద్రాః - అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం త్రయస్త్రింశత్ ॥౧౪½॥ దితిస్త్వితి తేషాం దితిపుత్రాణాం ॥౧౫½॥౧౬½॥౧౭½॥ తామ్రావంశం ప్రపంచయతి ఉలూకానిత్యాదినా ॥ జనయదిత్యత్ర ఆగమశాస్త్రస్యానిత్యతయా నాడాగమః - అప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రం తే ఇత్యుక్తిః - సాభామినీ ఇతి ధృతరాష్ట్రీవిశేషణం - శుకీ తామ్రాపుత్రీ - విజజ్ఞే - ఏవమాదయోఽంతర్భావితణ్యర్థాశ్శబ్దాః ॥ ౨౦ ॥ దశేతి ॥ క్రోధవశా కాశ్యపపత్నీ ॥౨౧॥ అపత్యమితి జాత్యేకవచనం - సృమరాః స్త్రీకాంకేశసహరూపయుక్తవినీలదీర్ఘవాలామృగాః - చమరాః చామరమృగాః - హరయః సింహాః - మాతంగాః గజాః - గోలాంగూలాః - అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాః మర్కటజాతివిశేషాః ॥ రోహిణ్యజనయద్గా వై ఇతి పాఠః - నాగాః బహుఫణాస్సర్పాః - పన్నగాః - కేవలసర్పాః ॥ ౨౮ ॥ మనురితి ॥ మనుః కాశ్యపపత్నీ - పుణ్యఫలాన్ చారుఫలాన్ ఫ పుణ్యంతు చార్వితి త్యమరః । విషవృక్షనింబాదయోఽపి మహౌషధత్వేన పుణ్యఫలా ఏవ - పిండఫలానితి పాఠే - పిండాకారఫలానిత్యర్థః । ప్రాయికం చైతదితి బోధ్యం ॥ ౨౯½ ॥ ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య స్వకులమవతారయతి వినతా చేతి ॥ అత్ర కద్రూ ఉపాదానం స్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచిత్ - వస్తుతస్తు ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులతుల్యత్వం వక్తుం కద్రూర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరమిత్యుక్తం ॥ శ్యేనీపుత్రమితి ॥ ఇయం చ శ్యేనీ పూర్వోక్తాయా అన్యా - యద్వా కాశ్యపసుతా శ్యేనీ మాతా - కాశ్యపస్య పంచమోఽరుణః పితా - కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థ ఇతి స్వీయవంశప్రధానో నివేదితః - విధినిషేధయోస్తిర్యక్ష్వభావాన్మాతృపుత్రయోరేకవంశ్యత్వాదిదోషః - అయం

లికా చ మహాబాహో శేషాస్త్వమనసోఽభవన్ ॥ ౧౩½ ॥ అదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవాస్త్రయస్త్రింశదరిందమ ॥ * ॥ ఆదిత్యా వసవో రుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప । ౧౪½ ॥ దితిస్త్వజనయత్పుత్రాన్ దైత్యాంస్తాత యశస్వినః ॥ * ॥ తేషామియం వసుమతీ పురాసీత్సవనార్ణవా ॥ ౧౫½ ॥ దనుస్త్వజనయత్పుత్రమశ్వగ్రీవమరిందమ ॥ * ॥ నరకం కాలకం చైవ కాలికాపి వ్యజాయత ॥ ౧౬½ ॥ క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్యేనీం ధృతరాష్ట్రీం తథా శుకీమ్ ॥ * ॥ తామ్రాపి సుషువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః ॥ ౧౭½ ॥ ఉలూకాన్ జనయత్క్రౌంచీ భాసీ భాసాన్ వ్యజాయత ॥ * ॥ శ్యేనీ శ్యేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజాయత సుతేజసః । ధృతరాష్ట్రీ తు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః ॥ * ॥ చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ । శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా ॥ ౨౦ ॥ దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యాత్మసంభవాః । మృగీం చ మృగమందాం చ హరీం భద్రమదామపి ॥ * ॥ మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా । సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకామపి ॥ ౨౨ ॥ అపత్యం తు మృగాస్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ । ఋక్షాశ్చ మృగమందాయాస్సృమరాశ్చమరాస్తథా ॥ * ॥ హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః ॥ తతస్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతామ్ ॥ * ॥ తస్యాస్త్వైరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః ॥ మాతంగాస్త్వథ మాతంగ్యా అపత్యం మనుజర్షభ ॥ * ॥ గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చాజనయత్సుతాన్ । దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతాప్యజనయత్సుతాన్ ॥ * ॥ తతో దుహితరౌ రామ సురభిర్దేవ్యజాయత । రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీం చ యశస్వినీమ్ ॥ * ॥ రోహిణ్యజనయద్గా వై గంధర్వీ వాజినస్సుతాన్ । సురసాజనయన్నాగాన్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్ ॥ ౨౮ ॥ మనుర్మనుష్యాన్ జనయద్రామ పుత్రాన్ యశస్వినః । బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ ॥ * ॥ సర్వాన్ పిండఫలాన్ వృక్షాననలాపి వ్యజాయత ॥ ౨౯½ ॥ వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా ॥ * ॥ కద్రూర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరమ్ । ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడో

మనసోఽభవన్ ॥ ౧౩½ ॥ అథ ఏవ పతివిశ్వాసతారతమ్యాత్పుత్రతారతమ్యమపి జ్ఞాతమిత్యాహ ॥ అదిత్యామితి ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ అపత్యమితి సృమరాశ్చమరాస్తథా - యేషాం నీలవాలైః కాంతాకచసాహాయ్యం క్రియతే తే సృమరాః - యేషాం శ్వేతవాలైః దేవరాజాదివీజనం క్రియతే తే చమరాః మహిషాకృతయః ॥ సురసేతి ॥ నాగాః బహుఫణాః సర్పాః యద్వా మనుష్యాకారాః ఫణాలాంగూలయుక్తాః నాగాః - తదన్యే పన్నగాః ॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥ సర్వాన్ పిండఫలాన్ వృక్షాన్ పిండాకారఫలాన్ ॥౨౯½॥ వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసేతి - పూర్వోక్తాయా వినతాయాః పునః కథనం - శుక్యాః పౌత్రీ వినతేత్యస్య క్రమం వక్తుం - పునః కద్రూగ్రహణం - తస్యాః సంతతికథనాయ - అనేన ప్రతిపక్షకులేన గరుడమర్దితేన - స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి - ఏవం సృష్టిప్రకారో వై వస్వతమన్వం

శస్సృష్టిక్రమో వైవస్వతమన్వంతరప్రకారః-అతోనపురాణాంతరవిరోధః ॥౩౨॥ సోహమితి॥ వాసనహాయః వాసస్థలే సీతాయాః రక్షణే సహాయ ఇత్యర్థః- యదీచ్ఛసి-ఉక్తార్థమితి శేషః-సహాయానేషు త్వే హేతుమాహ ఇదమితి-యాతే- మృగయార్థమితి శేషః॥౩౩॥ జటాయుషమితి॥ సన్నతో హేతుమాహ పితుర్హీతి॥౩౪॥ సతత్రేతి॥ సీతాంతత్ర పరిదాయ- రక్షణాయ జటాయువశంకృత్వేత్యర్థః-యమాయత్వాపరిదదామ్యసావంతకాయత్వాపరిదదామ్యసావిత్యాదౌతథాప్రయోగాత్ - శలభానివానలఇత్యనేనలీలయా విరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయావగమ్యతే ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్దశస్సర్గః

అథశేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్యమేవకర్తవ్యమితిగళ్యతిపంచదశే॥ తత ఇత్యాది॥ సౌమిత్రిం-రామందశరథంవిద్ధీత్యాదిసుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం-దీప్తతేజసం- కైంకర్యోచితదేశలాభేన సంతుష్టమిత్యర్థః-వ్యాళాః దుష్టసర్పాః॥౧॥ అగస్త్యా ఇతి॥ యథోద్దిష్టంఅగస్త్యోక్తక్రమేణ- అగస్త్యన్- యందేశంమునిరబ్రవీత్ సోయంపంచవటీదేశ ఇత్యర్థః-సర్వత ఇతి- సర్వత్రకాననేత్వయా దృష్టిశ్చార్యతాం- సర్వంకాననమవలోక్యతామిత్యర్థః -హి హేతౌ- అసీతి త్వమిత్యర్థే నిపాతః-యస్మాత్త్వమాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః తస్మాత్ కతరస్మిన్ ప్రదేశే నస్త్వేషాం నస్సంమత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్రకాననే దృష్టిశ్చార్యతామిత్యర్థః- నవ సంమతత్వముపపాదయతి రమత ఇతి-త్వం-రమన ఇతి శేషః -అహం-రమే ఇతి శేషః-సర్వరతిహేతుమాహ సన్నికృష్టేతి-తదేవవివృణోతి వనేతి-రామణ్యకం రమణీయతా- యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితి వుఞి ప్రాప్తే ఈకారలోపశ్ఛాందస ఇతి బోధ్యం-వనస్య రమణీయతా చూతపున్నాగాదిమిశ్రత్వం-స్థలస్యరమణీయతా నిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం -సమిదితిజాతి రప్రాణినామిత్యేకవద్భావః-వనరామణ్యకం కుసుమాభిలాషిణ్యాస్సీతాయా రతిహేతుః- స్థలరామణ్యకం సుఖశయనాదికాంక్షిణో రామస్య-సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం తు శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః॥ ౫॥ ఏవంస్వసౌఖ్యముక్త్వా తతో రామస్య వచనమసహమానస్సౌమిత్రిస్సీతాయాస్తవచయః ప్రదేశో రమణీయస్స ఏవాజ్ఞప్తవ్యః నతు మే సౌకర్యావహ ఇత్యాహ ఏవమితి ॥ సీతాసమక్షమితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః -పరవానితి-పరవానస్మి- మమాస్మితాపవాస్మితావన్న భవతి-పారతంత్ర్యే కవేషామమాస్మితేతి భావః- కాకుత్స్థ - ఇదంచ పారతంత్ర్యం నపరత్వావస్థాయామేవ- కింత్వవతారావస్థాయామపీత్యర్థః- ఇదంచ పారతంత్ర్యం కియత్కాలంతత్రాహ త్వయి వర్షశతంస్థిత ఇతి- శతశబ్ద ఆనంత్యవచనః-సార్వకాలికంమత్పారతంత్ర్యమితి భావః- ఏవం పారతంత్ర్యస్యైవ మత్స్వరూపత్వేన తదనుకూలతయా త్వయా అజ్ఞాపనం కర్తవ్యమిత్యాహ స్వ

రుణ ఏవ చ॥ ❀ ॥తస్మాజ్జానోహ మరుణాత్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః। జటాయురితిమాం విద్ధి శ్యేనీపుత్రమరిందమ ॥ ౩౨ ॥ సోహం వాససహాయస్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి। ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితమ్॥ ❀ ॥ సీతాంచ తాత రక్షిష్యే త్వయియాతే సలక్ష్మణే॥ ౩౩ ॥ జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్య చ సన్నతోభవత్ । పితుర్హి శుశ్రావ సఖిత్వమాత్మవాన్ జటాయుషా సంకథితం పునఃపునః॥ ౩౪ ॥ సతత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తేనాతిబలేన పక్షిణా। జగామ తాం పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూన్ దిధక్షన్ శలభానివానలః॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-చతుర్దశస్సర్గః.

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాళమృగాయుతామ్। ఉవాచ భ్రాతరం రామస్సౌమిత్రిం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౧ ॥ ఆగతాస్స్మ యథోద్దిష్టమముం దేశం మహర్షిణా। అయం పంచవటీదేశస్సౌమ్య పుష్పితపాదపః ॥ ❀ ॥ సర్వతశ్చార్యతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి। ఆశ్రమః కతరస్మిన్నో దేశే భవతి సమ్మతః ॥ ❀ ॥ రమతే యత్ర వైదేహీ త్వమహం చైవ లక్ష్మణ। తాదృశో దృశ్యతాం దేశస్సన్నికృష్టజలాశయః ❀ ॥ వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా। సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యాత్ సమిత్పుష్పకుశోదకమ్॥ ౫॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సంయతాంజలిః। సీతాసమక్షం కాకుత్స్థమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ❀ ॥ ప

తర ఇతి విజ్ఞేయం- శ్యేనీపుత్రమితి॥ నను శ్యేనీ శుక్యాతామ్రాయాః పుత్ర్యౌ-శ్యేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః - అరుణస్య కథం శ్యేనీ భార్యా ఉచ్యతే- శ్యేనీసంతానపరంపరాపతితా కాచన శ్యేనీ భవిష్యతీత్యదోషః - విధినిషేధయోర్మనుష్యాధికారత్వాత్ నదోష ఇతి జ్ఞేయం ॥ ౩౦॥౩౧॥౩౨॥ సోహమితి॥ త్వయియాతే-ఆశ్రమాన్మృగయాప్రయోజనాయేతి శేషః॥౩౩॥౩౪॥ స ఇతి॥ సీతాం పరిధాయ పరివార్య॥ ౩౫॥ ❀❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం-చతుర్దశస్సర్గః ❀❀❀❀

౧ ॥ ఆగతా ఇతి ॥ యం దేశంమునిరబ్రవీత్ -యథోద్దిష్టం తం దేశమాగతాః స్మేత్యన్వయః॥ ❀ ॥ సర్వత ఇతి ॥ సర్వతశ్చార్యతాం-పశ్యేత్యర్థః - కాననే నిపుణో హ్యసి - ఆశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞాన ఇత్యర్థః॥ ❀ ॥ వనరామణ్యకం వనస్య రమణీయతా॥ ౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥

ఋమితి-స్వయంరుచిరేదేశేతస్మైపరమణీయేప్రదేశే - ఆశ్రమఃక్రియతామితిమాంవద॥౭॥ సుప్రీతఇతి॥విమృశన్ పర్యాలోచయన్ - దేశం కంచిదితిశేషః॥౮॥ సతమితి॥ ఆక్రమ్యస్వీయత్వేనాభిమన్య - ఆశ్రమకర్మణిఆశ్రమనిమిత్తం-హస్తాకృతాంజలికౌస్వహస్తేనగృహీత్వాబ్రవీత్ - స్నేహాతిశయకృతానుభావోహస్తగ్రహణం॥౯॥ అయమితి॥ సమఃసమతలః - పుష్పితైఃసంజాతపుష్పైః-యథావత్ యథాయోగ్యం॥౧౦॥ఇయమితి। ఆదిత్యసంకాశైఃఆదిత్యవికసితైః-తద్వదుజ్జ్వలైర్వా- తులసీకాననంయత్రయత్రపద్మవనానిచ॥వసంతితత్రతత్రసన్నిహితోహరిరిత్యుక్తరీత్యానిత్యసన్నిహితహరిభిరితివా - సురభిగంధిభిఃసౌమ్యగంధయుక్తైః - గంధస్యేత్యాదినాఇకారాంతాదేశః - సురభిర్మధుమాసేస్యాద్వసంతతార్వపిత్రిషు। సౌమ్యేసుగంధౌ స్త్రీ ధేన్వామితిదర్పణః॥ సర్వగంధస్సర్వరసఇత్యుక్తరీత్యాసురభిణాహరిణాగంధిభిఃగంధవద్భిరితివా - పద్మినీగోదావరీసమీపస్థాపుష్కరిణీ-పద్మయాశోభితాపద్మశోభితా - జ్యోత్స్నాదిత్వాదణ్ - ఆభిముఖ్యేనభాతీతి భాసా - లక్ష్మ్యాశోభితేతి॥౧౧॥ యథాఖ్యాతమిత్యాది॥అగస్త్యేనయథాఖ్యాతంతథేయంగోదావరీదృశ్యతఇత్యనుషంగః॥౧౨½॥ నాతిదూరేనచాసన్నఇతి॥ అస్యగోదావర్యాగిరిభిశ్చాన్వయః-కాకాక్షిన్యాయాత్ మృగేత్యాదిగిరివిశేషణం-మయూరనాదితాఃమయూరనాదయుక్తాః॥ఇతచ్ ప్రత్యయః- ప్రాంశవఃఉన్నతాః బహుకందరాఃవిపులగుహాః-దరీమకందరోవా స్త్రీ దేవఖాతబిలేగుహేత్యమరః- ఫుల్లైఃవికసితపుష్పైః - అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాఇతినిపాతితః॥౧౪॥సౌవర్ణైరితి॥ దేశేదేశేనానాదేశేవర్తమానైస్సువర్ణాదిసదృశైఃధాతుభిఃపరిణతత్వఙ్కాసంక్రాంతైఃగైరికైః-ధాతవోగిరిసంభవాఇత్యమరః। ఉపలక్షితాఃగజాః-పరమభక్తిభిః - ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః-గవాక్షితాఃసంజాతగవాక్షాఇవాభాంతి - గజానాంహిగవాక్షాకారాఃభక్తీఃకుర్వంతి॥౧౬॥ ప్రీత్యతిశయేనపునంవర్ణయతిసాలైరిత్యాదినా॥సాలైఃసర్జకాఖ్యైర్వృక్షైః-తమాలైఃకాలస్కంధాఖ్యైః- ఖర్జూరైఃఖర్జూరవృక్షైః -పనసైః - ఆమ్రకైఃరసాలభేదైఃనివారైఃజలకదంబైః - తిమిశైఃస్యందనైః- పున్నాగైః-తిలకైః-క్షురకవృక్షైః-గుల్మాఃజాతిప్రభృతయః- లతాఃమాధవీ ప్రభృతయః- స్యందనైఃతిమిశభేదైః-నీపైఃస్థలకదంబకైః పారావతైః-కరింజరాఖ్యైః - లికుచైః-ధవైః-అశ్వకర్ణైః-ఖదిరైః-శమీభిఃకింశుకైః-పలాశైః-పాటలైః-అత్రప్రపూర్వశ్లోకాత్ గిరయోదృశ్యంతఇత్యనుషక్తపదాభ్యామన్వయః॥౧౭॥ ఇదమితి॥ పుణ్యంపుణ్యప్రదం-మేధ్యంపవిత్రం- ఏతేనఅస్మాభిస్సహాగతేనపక్షిణాజటాయుషా॥౧౮॥ ఏవమితి॥ పరవీరహేతిర్విపక్షాంధనః - ఆశ్రమంఅంగణాదివిస్తారవదాశ్రమప్రదేశం॥౧౯॥ పర్ణశాలా

భగవానస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే। స్వయంతు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద॥ ౭॥ సుప్రీత
స్తేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః। విమృశన్ రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితమ్॥ ౮॥ స తం రుచి
రమాక్రమ్య దేశమాశ్రమకర్మణి। హస్తే గృహీత్వా హస్తేన రామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్॥ ౯॥ అయం
దేశస్సమః శ్రీమాన్ పుష్పితైస్తరుభిర్వృతః। ఇహాశ్రమపదం సౌమ్య యథావత్కర్తుమర్హసి॥ ౧౦॥
ఇయమాదిత్యసంకాశైః పద్మైస్సురభిగంధిభిః। అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా॥ ౧౧॥ యథా
ఖ్యాతమగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా। ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితైస్తరుభిర్వృతా॥ * ॥ హం
సకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా॥ ౧౨½॥ నాతిదూరేణ చాసన్నే మృగయూథనిపీడితాః॥ * ॥ మ
యూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో బహుకందరాః॥ దృశ్యంతే గిరయస్సౌమ్య ఫుల్లైస్తరుభిరావృతాః॥ * ॥
సౌవర్ణై రాజతైస్తామ్రైర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః। గవాక్షితా ఇవాభాంతి గజాః పరమభక్తిభిః॥ ౧౪॥
సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ ఖర్జూరపనసామ్రకైః। నీవారైస్తిమిశైశ్చైవ పున్నాగైశ్చోపశోభితాః॥ * ॥
చూతైరశోకైస్తిలకైశ్చంపకైః కేతకైరపి। పుష్పగుల్మలతోపేతైస్తైస్తైస్తరుభిరావృతాః॥ * ॥ చం
దనైస్స్యందనైర్నీపైః పనసైర్లికుచైరపి। ధవాశ్వకర్ణఖదిరైశ్శమీకింశుకపాటలైః॥ ౧౭॥ ఇదం
పుణ్యమిదం మేధ్యమిదం బహుమృగద్విజమ్। ఇహ వత్స్యామ సౌమిత్రే సార్ధమేతేన పక్షిణా॥ ౧౮॥
ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా। అచిరేణాశ్రమం భ్రాతుశ్చకార సుమహాబలః॥ ౧౯॥ పర్ణ

॥౧౦॥ ఇయమితి॥ పద్మినీసరసీ-పద్మైఃరక్తపద్మైః-పద్మసేవితా-శ్వేతపద్మయుక్తా॥౧౧॥యథాఖ్యాతంయథేయంగోదావరీదృశ్యతఇతిఅనుషంగః॥౧౨½॥మృగయూథాభిపీడితాఃమృగయూథైఃనిబిడాఃస్నానార్థమాగతైరితిశేష॥ * ॥మయూరేతి॥ ప్రాంశవఃఉన్నతాః-ఫుల్లైర్వికసితైఃదృశ్యంతఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥సౌవర్ణాదిధాతుభిరుపలక్షితాగిరయః-పరమభిత్తిభిఃనీలపీతాదివర్ణరచనాభిర్గవాక్షితాశ్చిత్రితాఃఅలంకృతాఇతియావత్ - గజాఇవాభాంతీత్యన్వయః॥౧౪॥సాలాదిపాటలాంతైస్తరుభిరావృతాస్సంతోగిరయోదృశ్యంతఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౭॥ఇదంస్థలమితిశేషః॥౧౮॥ పర్ణశాలామితి॥ సంఘాతమృత్తికాం-భిత్త్యర్థంనానసంఘాతమృత్తికాయస్యాంతాంతథోక్తాం

మిత్యాది ॥ తత్ర ఆశ్రమే - పర్ణశాలాం ఉటజం - సంఘాతమృత్తికాం - భిత్తీకృతమృత్తికామిత్యర్థః - మస్కరైః వేణుభిః - మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోరితి నిపాతనాత్ సాధుః - కృతవంశాం కృతగృహోర్ధ్వకాష్ఠాం వంశస్తుపృష్ఠాస్థి గృహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌ గణే కులఇతి వైజయంతీ ॥ వేణుమయస్తంభోపరి ప్రసారితతిర్యక్కాష్ఠామిత్యర్థః - శమీశాఖాభిః ఆస్తీర్య తిర్యగ్వేణూపరి శమీశాఖాభిరాస్తీర్య - దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశైః అవపాశితాం సంజాతపాశాం - తిర్యగ్వంశైస్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధ్వేత్యర్థః - కుశకాశశరైః కుశాదరూపైః పర్ణైః - సుపరిచ్ఛాదితాం సుశోభనం రమణీయం యథాతథా పరిచ్ఛాదితాం - పర్ణశాలారూపం నివాసం చకారేత్యన్వయః ॥ ౨౩ ॥ సఇతి ॥ సఫలః - ఫలాని చాదాయేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తతఇతి ॥ పుష్పబలినా పుష్పపూజాం - శాంతిం అభ్యుదయికీం క్రియాం - యథావిధి వాస్తుకల్పానుసారేణ ॥ ౨౫ ॥ సతమితి ॥ పర్ణశాలాయాం విషయే - హర్షమాహారయత్ - సంతోషం ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ సుసంహృష్ట ఇతి ॥ అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చేతి పరిష్వంగక్రియావిశేషణం ॥ ౨౭ ॥ ప్రీత ఇతి ॥ హే ప్రభో సమర్థ - త్వయా ఇదం మహత్ కర్మ కృతం - అత స్తే ప్రీతోస్మి యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం - ప్రదేయః పారితోషికోస్తి తన్నిమిత్తం మయా పరిష్వంగః కృతః - ఆశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్యోచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగమేవ దత్తవానస్మీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేనేతి ॥ భావజ్ఞేన మచ్చిత్తజ్ఞేన - సీతయా సహ రహసి స్థాతుం మమ స్థలం రచయేతి రామో న వదేత్ - కింతు మనసి కుర్యాత్ - తదపి జ్ఞాతవతేత్యర్థః - కృతజ్ఞేన చిరంపుత్రేణ దశరథేన స్వస్మిన్ యదాదరాతిశయో దత్తస్స క్రమేణ చంద్రతారాబలాలోచనపూర్వకం గృహం నిర్మాపితం తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః - ధర్మజ్ఞేన స్వయం రాజపుత్రోపి స్వోచితస్థలమకృత్వా యథా రామస్సంతుష్యతి తథైవ మయా స్థాతవ్యమిత్యేవం విధధర్మజ్ఞేన - త్వయా పుత్రేణ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః తతో మదభిమతాసిద్ధిరేవ స్వస్య నిరయ ఇత్యభిమానే - మదభిమతకరణేన తస్య నిరయనిస్తారకేణ త్వయేత్యర్థః - ధర్మాత్మా - స్వయం యావజ్జీవం మదభీష్టమేవ కృత్వా స్వచరమకాలేపి మదభిమతకరణాయ త్వాం స్థాపితవాన్ - పానీయశాలాప్రవర్తకవత్ - మమ పితా న సంవృత్తః కింతు త్వమేవ - త్వన్ముఖేన పిత్రా మమ సర్వాభిలషితపరిపూరణాత్ - అహం సర్వం కరిష్యామీతి హి త్వయోక్తమితి భావః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ వశీ విషయచాపలరహితః ॥ ౩౦ ॥ అత్ర ఏకం త్రింశత్ శ్లోకాః ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

శాలాం సువిపులాం తత్ర సంఘాతమృత్తికామ్ । సుస్తంభాం మస్కరైర్దీర్ఘైః కృతవంశాం సుశోభనామ్ ॥
❖ ॥ శమీశాఖాభిరాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితామ్ । కుశకాశశరైః పర్ణైస్సుపరిచ్ఛాదితాం తథా ॥ ❖
సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః । నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయమనుత్తమమ్ ॥ ౨౩ ॥
స గత్వా లక్ష్మణశ్శ్రీమాన్నదీం గోదావరీం తదా । స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పునరాగతః ॥ ౨౪ ॥ తతః
పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ స యథావిధి । దర్శయామాస రామాయ తదాశ్రమపదం కృతమ్ ॥ ౨౫ ॥ స
తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్యమాశ్రమం సీతయా సహ । రాఘవః పర్ణశాలాయాం హర్షమాహారయత్పరమ్ ॥ ౨౬ ॥
సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా । అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ ప్రీతోస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృతమిదం ప్రభో । ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగో మయా కృతః ॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ । త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ ॥ ౨౯ ॥ ఏవం లక్ష్మణముక్త్వా తు రాఘవో లక్ష్మివర్ధనః । తస్మిన్ దేశే బహుఫలే న్యవసత్స సుఖం వశీ ॥
౩౦ ॥ కంచిత్కాలం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ । అన్వాస్యమానో న్యవసత్స్వర్గలోకే యథాఽమరః ॥
❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

దీర్ఘైః మస్కరైః వేణుభిః కృతవంశాం ఆచ్ఛాదకతృణాదేర్ధారణార్థం - పార్శ్వయోస్తిర్యక్ప్రసారితైః దీర్ఘైర్వేణుభిః కృతవంశాం ధారితవంశాది సర్వాధేయకలాపామిత్యర్థః ॥ లఘువిక్రమః అనలసగతిః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సహ సేతి ॥ గోదావరీం ప్రాప్యేతి శేషః - సఫలః ఫలసహితః ॥ ౨౪ ॥ తతఇతి ॥ పుష్పబలినా పుష్పపూజాం - శాంతిమాభ్యుదయికీం క్రియాం ॥ ౨౫ ॥ సఇతి ॥ హర్షమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్ ॥ ౨౬ ॥ సుసంహృష్టః రాఘవ ఇత్యనుషంగః గాఢం పరిష్వజ్య అతిస్నిగ్ధం వచనమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ ప్రీతోస్మీతి ॥ ప్రభో లక్ష్మణ - ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగః మయా కృతః - యదాశ్రమనిర్మాణార్థం ప్రదేయః పారితోషికోస్తి - తన్నిమిత్తం పరిష్వంగ ఏవ మయా దత్తః కృతః ఇహాన్యస్య ప్రదేయస్యాభావాదితి మయా కృతః దత్త ఇతి వా ॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేనేతి ॥ భావజ్ఞః అభిప్రాయజ్ఞః - కృతజ్ఞః గృహనిర్మాణాదికృతజ్ఞః - ధర్మజ్ఞః సేవాధర్మజ్ఞః నాథేన పాలకేన త్వయా - మమ పితా న సంవృత్తః న గతః - మద్దృష్ట్యా జీవితవానిత్యర్థః - పితా యథా పుత్రం పాలయతి - తద్వత్ త్వమపి మాం పాలయసీతి భావః - త్వయా పుత్రేణేతి క్వచిత్పాఠః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - పంచదశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనాద్యనర్థసూచకతయా హేమంతవర్ణనం ప్రస్తౌతి వసత ఇత్యాది॥ ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః రామస్య తు ఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూలశూర్పణఖాగమనహేతుతయేష్టః ॥ ౧॥ స ఇతి ॥ ప్రభాతాయాం విరామోన్ముఖాయాం ॥ ౨॥ ౩॥ అయమితి ॥ యేన హేమంతేన ॥ ౪ ॥ నీహారేతి ॥ లోకో జనః - నీహారేణ హిమేన - పరుషః పరుషత్వక్ - సర్వత్ర భవతీతి శేషః - స్వభావోక్తిరలంకారః - స్వభావోక్తిస్స్వభావస్య జాత్యాదిస్థస్య వర్ణనమితి లక్షణాత్ ॥ ౫ ॥ నవేతి ॥ కాలే ఆగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే - ఆగ్రయణం నామ కశ్చిద్ధవిర్యజ్ఞో నూతనధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః - తదుక్తమాపస్తంబేన - నానిష్ట్వాగ్రయణేనాహితాగ్నిర్నవస్య ధాన్యస్యాశ్నీయాత్ వ్రీహీణాం యవానాం శ్యామాకానామగ్రపాకస్య యజేతేతి । ఆగ్రయణరూపపూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః న తు కృతాగ్రయణప్రతినిధయ ఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యకామా ఇతి ॥ ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోద్రేకాః ప్రాజ్యమదభ్రం బహుళమిత్యమరః । జనపదాః జనపదస్థాః - యాత్రా యాం యుద్ధయాత్రామాస్థాయ ఏషాం తే యాత్రాస్థాః ॥ ౭ ॥ సేవమాన ఇతి॥ అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః - అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారేణ దక్షిణాదిక్ సతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమకోశైః ఘనీభూతహిమైః - ఆఢ్యః సంపూర్ణః - సాంప్రతం దక్షిణాయనే - దూరసూర్యః - అత ఏవ హిమవాన్ అధికహిమః - భూమార్థే మతుప్ - హిమవాన్ గిరిః - యథార్థనామా భవతి - సువ్యక్తమిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం - నిరుక్తిశ్చాలంకారః - నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నామన్యార్థత్వప్రకల్పనమితి లక్షణాత్ ॥ ౯ ॥ అత్యంతేతి॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః - సుఖాః సుఖకరాః - అత ఏవ తదానీం అత్యంతసుఖసంచారాః - సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః - ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - అతిశీతచ్ఛాయాసలిలా ఇత్యర్థః - భవంతీతి శేషః - స్వభావోక్తిరలంకారః ॥ ౧౦ ॥ మృద్వితి॥ మృదుసూర్యాః అక్రూరసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః అరణ్యావనచరాః తైశ్శూన్యాః - ఆవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః న బహిస్సంచరంతీత్యర్థః - హిమధ్వస్తాః హి

వసతస్తస్య తు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః । శరద్వ్యపాయే హేమంతఋతురిష్టః ప్రవర్తతే ॥ ౧ ॥ స కదాచిత్ప్రభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః । ప్రయయావభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రహ్వః కలశహస్తస్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్ । పృష్ఠతోనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రిరిదమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ అయం స కాలస్సంప్రాప్తః ప్రియో యస్తే ప్రియంవద । అలంకృత ఇవాభాతి యేన సంవత్సరశ్శుభః ॥ ౪ ॥ నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ । జలాన్యనుపభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః ॥ ౫ ॥ నవాగ్రయణపూజాభిరభ్యర్చ్య పితృదేవతాః । కృతాగ్రయణకాః కాలే సంతో విగతకల్మషాః ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యకామా జనపదాస్సంపన్నతరగోరసాః । విచరంతి మహీపాలా యాత్రాస్థా విజిగీషవః ॥ ౭ ॥ సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశమంతకసేవితామ్ । విహీనతిలకేవ స్త్రీ నోత్తరా దిక్ప్రకాశతే ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతమ్ । యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః ॥ ౯ ॥ అత్యంతసుఖసంచారా మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖాః । దివసాస్సుభగాదిత్యాశ్ఛాయాసలిలదుర్భగాః ॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యాస్సనీహారాః పటుశీతాస్సమారుతాః । శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాం

అథ మునిః శూర్పణఖాగమనం వక్తుం - తత్కాలోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి ॥ వసత ఇతి॥ రాఘవస్య వసతస్సతః శ్రీరామే పంచవట్యాం స్థితే సతీత్యర్థః - ఇష్టః కామినీనాం కామినామిష్ట ఇత్యర్థః - శరద్వ్యపాయే శరత్కాలే గతే సతి - హేమంతఋతుః - ఋత్యక ఇతి సంధ్యభావః॥ ౧॥ ౨॥ ౩॥ అయమితి ॥ యేన హేమంతేన - సుపక్వసస్యాదిసంపన్నేన శుభస్సన్ అయం సంవత్సరః - అలంకృతో యద్యపి - తథాపి తవ అతిసుకుమారస్య ప్రియ ఇవాభాతీతి యోజనా - యద్వా యః హేమంతకాలః తే ప్రియః - యేన హేమంతేన సంవత్సరశ్శుభస్సన్ అలంకృత ఇవాభాతి - అయం కాలస్సంప్రాప్త ఇతి యోజనా ॥ ౪ ॥ హేమంతధర్మాన్ వర్ణయతి ॥ నీహారేతి ॥ లోకో జనః నీహారపరుషః - నీహారేణ హిమేన పరుషః పరుషస్పర్శశరీర ఇత్యర్థః జలాన్యనుపభోగ్యాని - శైత్యాతిశయాత్ స్నానాద్యర్థమశక్యాని - సుభగః ఇష్టః ॥ ౫ ॥ నవేతి - ఆగ్రయణం నామ కశ్చిత్ విర్యజ్ఞః నవధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః - తేనాగ్రయణేన దేవాన్ సంతర్ప్య - పితృకర్మణా పితౄన్ సంతర్ప్య - సంతో విగతకల్మషా భవంతీత్యన్వయః - కృతాగ్రయణకా ఇత్యనువాదః - కాలే శరత్కాలే ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యేతి ॥ ప్రాజ్యః ప్రభూతః కామో యేషాం తే తథోక్తాః - సర్వసస్యాదిసంపన్నత్వాదితి భావః - సంపన్నతరగోరసాః - బహుళతరగోక్షీరాః - జనపదాః భవంతీతి శేషః ॥ ౭ ॥ సేవమాన ఇతి॥ అంతకసేవితాం దిశం - దక్షిణాం దిశం ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన - హిమకోశైః ఘనీభూతైః హిమసమూహైః ఆఢ్యః సమృద్ధః - దూరే సూర్యో యస్య స తథోక్తః ॥ ౯ ॥ అత్యంతేతి ॥ అత్యంతం సుఖం సంచారో యేషాం తే తథోక్తాః - స్పర్శతః సుఖాః - సుఖస్పర్శా తపా ఇతి యావత్ - సుభగాదిత్యాః సుభగః సుసేవ్యః ఆదిత్యో యేషు తే తథోక్తాః - ఛాయాసలిలదుర్భగాః ఛాయాశ్చ సలిలాని చ దుర్భగాన్యనిష్టా

మధ్వస్తజనవంతః- శైత్యేనపిండీభూతశరీరజనా ఇత్యర్థః - అనేన రాక్షసకృతసార్వత్రికపీడా ద్యోతితా ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలాద్యనావృతప్రదేశశయనాః - పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీ పుష్యం తేన నీతాః - తత్ప్రాపితా ఇత్యర్థః - యద్వా పుష్యః పుష్యమాసః తేన నీతాః - పుష్యమాససన్నిహితా ఇత్యర్థః - హిమారుణాః హిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః - వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వేనాతివృద్ధతరాః విస్తారాః త్రియామాః రాత్రయః - దినాంతే అర్ధయామస్య దినాదావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వాత్ - అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః తామసరాక్షసవృద్ధిః సజ్జనక్షయః కల్యనుసారితా చోక్తాః - పుష్యః కలిః ॥ ౧౨ ॥ రవీతి ॥ మందరశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః - సూర్యే స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః - తుషారైః హిమశీకరైః అరుణం రక్తం మండలం యస్య - హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయోరారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం - నిశ్వాసేన అంధః అప్రకాశః ఆదర్శః దర్పణమివ - ఉపమాలంకారః - అనేన రావణాపవృతస్వర్ణస్యమలినాకృతే రింద్రస్యావస్థోక్తా ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ జ్యోత్స్నా చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః - తుషారమలినా సతీ పౌర్ణమాస్యామపి న రాజతే న శోభతే - ఏవంభూతా సా ఆతపశ్యామా ఆతపాపహృతవర్ణా సీతేవ లక్ష్యతే - కింతు సీతావన్న శోభతే - వ్యతిరేకాలంకారః - వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరితి తల్లక్షణం | అనేన సీతాయా భావిరావణాభిభవః తేనాపి సురనారీజనబందీమోక్షణార్థత్వేనాతిశయశ్చ వ్యజ్యతే ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శః - వారోశ్శీతస్పర్శ ఏవ స్వభావః - ఉష్ణస్పర్శస్త్వాగంతుక ఇతి హృదయం - సాంప్రతం హేమంతే - హిమవిద్ధః హిమయుక్తః - కాలే ప్రాతః కాలే ద్విగుణశీతళః ద్విరావృత్త్యా శీతళః - అథో గుణః - రూపాదౌ సూదశింజినోర్యావృత్తీంద్రియ తంతుషు | సంధ్యాదావపి నత్వాదౌ త్యాగాదావుపసర్జన ఇతి రత్నమాలా ॥ పశ్చిమో వాయుః పశ్చిమదిగ్వాయుః - అనేన స్వభావతః కరుణాశీతళస్య అవతారకాలే దేవప్రార్థనోత్తంభితకృపస్య పునర్మున్యాశ్రమే ద్విగుణీతకరుణస్య రామస్య వ్యాపారస్సూచితః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్పైః ఊష్మభిః ఛన్నాని - యథా హూపోదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమాకారా బాష్పాః - అనేన రామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమసమృద్ధిరుచ్యతే - బాష్పశబ్దేన రామకృపోచ్యతే - యవేత్యాదినా తపస్సమృద్ధిః - నదద్భిరితి వేదఘోషః ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పిశంగవర్ణైః - శిరోభిః కణిశైః - కనకప్రభాః

> ప్రతమ్ ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తాకాశశయనాః పుష్యనీతా హిమారుణాః । శీతా వృద్ధతరాయామాస్త్రియామా యాంతి సాంప్రతమ్ ॥ ౧౨ ॥ రవిసంక్రాంతసౌభాగ్యస్తుషారారుణమండలః । నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శశ్చంద్రమా న ప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం న రాజతే । సీతేవ చాతపశ్యామా లక్ష్యతే న తు శోభతే ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతమ్ । ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతళః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ । శోభంతేభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిశ్శిరోభిః పూర్ణతండులైః । శోభంతే కించిదాన

నియేషు తే తథోక్తాః - దివసామర్థ్యాహ్నే ఏవంవిధాభాంతీత్యుత్తరేణాన్వయః ॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యా ఇతి ॥ మృదుసూర్యాః ఈషదుష్ణహార్యాః పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః - హిమాలయపర్యంతం ప్రాణిసంచారవిరహాత్ - హిమధ్వస్తాః హిమోపహతాః - శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తా ఇత్యనేన అరణ్యప్రవేశవ్యాప్త హిమ ఉచ్యతే మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ నతీహారా ఇత్యనేన సూర్యమండలావారకహిమ ఉచ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తాని ఆకాశే అనావృతప్రదేశే శయనాని భోగినాం పర్యంకా యాసు తాః - పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః - యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః - అన్యే తు పుష్యనీతాః పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ లక్ష్యతే - తథా చ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పౌర్ణమాసీం నీతాః గతాః తదుపలక్షితా ఇతి యావత్ - కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతురుపలక్షణమిత్యాహుః - యద్వా పుష్యనీతాః పుష్యాః పోష్యాః - గుణాః భావప్రధానాః - శీతనివారకోపచారైః పోష్యాః భోగిన ఇత్యర్థః - తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణ గమితాః - త్రియామాః - హిమారుణాః హిమధూసరాః శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః - వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః - త్రియామా రాత్రయః - యాంతి గచ్ఛంతి ॥ ౧౨ ॥ రవీతి ॥ రవిణా సంక్రాంతం సౌభాగ్యం సుభగత్వం యస్య స తథోక్తః - రవిహితస్మిన్కాలే సుభగో న చంద్రః - తుషారారుణమండలః తుషారధూసరమండలః - నిశ్వాసాంధః నిశ్వాసేనాంధో మలినః ఆదర్శో ముకుర ఇవ న ప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ తుషారమలినా జ్యోత్స్నా కౌముదీ ఆతపశ్యామా ఆతపేన వైవర్ణ్యం ప్రాప్తా సీతేవ లక్ష్యతే దృశ్యతే - న తు శోభతే సీతేవ న శోభత ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేనా శీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్షణమనుష్ణోపి ద్రష్టవ్యం - తథా చానుష్ణాశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతః కాలే - హిమవిద్ధస్సన్ - ద్విగుణశీతలః ప్రాతః కాలభవత్వేన హిమవిద్ధత్వేన ద్విగుణశీతలత్వమితి భావః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్పః ఊష్మా తేన ఛన్నాని - ప్రాతః కాలే హూపోదకాదిష్వివ వదనాదవ్యూష్మా ప్రాదుర్భవతీత్యనుభవ ఏవ ప్రమాణం ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః - పీతవర్ణైరిత్యర్థః - పూర్ణతండు

పరిపక్వనాళపత్రత్వాత్ కనకవర్ణాః - అనేన వృద్ధా అపి జటాభరితశిరోభిస్తాపసాః ప్రణమంతీతి ద్యోతితం॥ ౧౬॥ మయూఖైరితి ॥ హిమనీహారైః శీతళనీహారైః సంవృతాః తైః - అనేన బహుకాలేన సమాగతోపి రాక్షసప్రభాభిభూతతేజస్సోమ్యదురివ కిమర్థం వర్తనమిత్యర్థస్సూచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ అగ్రాహ్యేతి ॥ పూర్వాహ్ణే అగ్రాహ్యవీర్యః - అగ్రాహ్యోష్ణ్యః - చంద్రికాయమాణో వర్తత ఇత్యర్థః - ఈషదర్థే నానక్ - అనుదరాకన్యేతివత్ - తదుక్తం - తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా। అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ ప్రకీర్తితా ఇతి ॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః స్పర్శేన - సుఖః సుఖకరః - కించిత్సంరక్తః కించిదాపాండురశ్చ - అనేనాపి రాక్షసాక్రమేష్వపరాక్రమత్వమనుచితమితి గమ్యతే॥ ౧౮ ॥ అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయః హిమం - శాద్వలః శష్పప్రచురా భూమిః - నడశాదాడ్డ్వలచ్ ఇతి వలచ్ - అనేన రాక్షసాభిభవక్షతమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తిశ్చోచ్యతే॥ ౨౦ ॥ స్పృశన్నితి ॥ ప్రతిసంహరతే - అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వాదితి భావః - అనేనాద్రస్యరాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం॥ ౨౧ ॥ ఏతే హీతి ॥ సముపాసీనాః - జలమితి శేషః - అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే - అప్రగల్భాః అదృష్టాః - ఆహవం యుద్ధం॥ ౨౨ ॥ అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయః హిమనలిలం స ఏవ తమః తేన నద్ధాః బద్ధాః - అనేన నిశ్చలత్వం ద్యోత్యతే - హిమక్లిన్నా హి లతాః నిశ్చలీభవంతి - నీహారః అజలవర్షి మహాహిమం - తదేవ తమః తేనావృతాః అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే - విపుష్పా ఇత్యనేన నిమీలితాక్షత్వముక్తం - అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః - అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః॥ ౨౩ ॥ బాష్పేతి ॥ రుతం శబ్దః - హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః - అనేనాపి ఋషిజనదైన్యమేవ ద్యోత్యతే॥ ౨౪ ॥ తుషారేతి ॥ తుషారః హిమం - అగాగ్రస్థమపి నిర్మలశిలాతలస్థమపి రసవత్ విషవత్ - రసో రాగే విషే ద్రవే శృంగారాదౌ పరాక్రమ ఇతి బాణః । శైత్యాతిశయేన విషవదసుపాదేయం భవతీత్యర్థః - ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవతశ్చానుద్యోగాన్మునిమనో దుఃఖితం భవతీతి ద్యోత్యతే॥ ౨౫ ॥ జరేతి ॥ జరయా చిరప్రరూఢతయా - జర్ఝరితైః వివర్ణైః - జీర్ణకేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్కకర్ణికైః - పద్మైః న భాంతి - స్పష్టం వ్యంగ్యం॥ ౨౬ ॥ ఏవమృషిపీడాతిశయే పి రామస్య రాక్షసవధానుద్యమముక్త్వా భరతస్య త్వదాగమనవ్యసనిత్వాత్ తద్దర్శనకాలోపి సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ అస్మిన్నిత్యాదినా ॥ దుఃఖసమన్వితః - త్వద్విరహాదితి శేషః॥ ౨౭ ॥ త్యక్త్వేతి ॥ రాజ్యం రాజత్వం - ప్రభుత్వమిత్యర్థః - మానం రాజపుత్రోహమిత్యభిమానం భోగాన్ స్రక్చందనవనితాదీన్ - బహూనిత్యపరిత్యాజ్యత్వముచ్యతే - తపస్వీ తపస్వి చిహ్నజటాదిమాన్ - నియతాహారః ఫలమూలాద్యశనః -

మ్రాశ్శాలయః కనకప్రభాః ॥ ౧౬ ॥ మయూఖైరుపసర్పద్భిర్హిమనీహారసంవృతైః । దూరమభ్యుదితస్సూర్యశ్శశాంక ఇవ లక్ష్యతే ॥ ౧౭ ॥ అగ్రాహ్యవీర్యః పూర్వాహ్ణే మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖః । సంరక్తః కించిదాపాండురాతపశ్శోభతే క్షితౌ ॥ ౧౮ ॥ అవశ్యాయనిపాతేన కించిత్ప్రక్లిన్నశాద్వలా । వనానాం శోభతే భూమిర్నివిష్టతరుణాతపా ॥ ౨౦ ॥ స్పృశంస్తు విపులం శీతముదకం ద్విరదస్సుఖమ్ । అత్యంతతృషితో వన్యః ప్రతిసంహరతే కరమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏతే హి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః । నావగాహంతి సలిలమప్రగల్భా ఇవాహవమ్ ॥ ౨౨ ॥ అవశ్యాయతమోనద్ధా నీహారతమసావృతాః । ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే విపుష్పా వనరాజయః ॥ ౨౩ ॥ బాష్పసంఛన్నసలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః । హిమార్ద్రవాలుకైస్తీరైస్సరితో భాంతి సాంప్రతమ్ ॥ ౨౪ ॥ తుషారపతనాచ్చైవ మృదుత్వాద్భాస్కరస్య చ । శైత్యాదగాధస్థమపి ప్రాయేణ రసవజ్జలమ్ ॥ ౨౫ ॥ జరాజర్ఝరితైః పద్మైశ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః । నాళశేషైర్హిమధ్వస్తైర్న భాంతి కమలాకరాః ॥ ౨౬ ॥ అస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్ర కాలే దుఃఖసమన్వితః । తపశ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే ॥ ౨౭ ॥ త్యక్త్వా రాజ్యం చ మానం చ భోగాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్ । తపస్వీ నియ

శైః శ్రీహిపూర్ణైః శిరోభిః మంజరీభిః - కించిదాలంబాః కించిన్నమ్రాః॥ ౧౬ ॥ మయూఖైరితి ॥ హిమనీహారసంవృతైః హిమబిందుసంవృతైః ఉపలక్షితః సూర్యః॥ ౧౭ ॥ అగ్రాహ్యేతి ॥ పూర్వాహ్ణే ప్రాతఃకాలే - అగ్రాహ్యవీర్యః - అత్ర నఞ్ ఈషదర్థే - అనుదరా కన్యేతివత్ - ఈషద్గ్రాహ్యం వీర్యమౌష్ణ్యం యస్య - స్పర్శతః సుఖః సుఖస్పర్శ ఇత్యర్థః - ఆపాండుః ఈషత్పాండుః - కించిచ్ఛోభతే॥ ౧౮ ॥ అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయనిపాతేన హిమనిపాతేన - నివిష్టతరుణాతపా బాలాతపసమేత్యర్థః॥ ౨౦ ॥ స్పృశన్నితి ॥ ప్రతిసంహరతే కరం దుస్స్పర్శశైత్యవత్త్వాదితి భావః॥ ౨౧ ॥ ఏత ఇతి ॥ సముపాసీనాః సమ్యగ్జలసమీపముపాసీనాః ప్రాప్తాః - జలచారిణో విహంగాః॥ ౨౨ ॥ అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయరూపేణ తమసా నద్ధాః సంకుచితపల్లవపుటాః - నీహారతమసావృతాః - ఉపరిపతత్ప్రాలేయరూపేణ తిమిరేణ సంఛన్నాః - స్వపతాం హి ద్వేతమసీ ఆభ్యంతరం బాహ్యం చ - తత్రాభ్యంతరేణ నిద్రాతమసా సంకుచితాః - బాహ్యేన నిశాతమసా సంఛన్నాః స్వపతి, వనరాజయశ్చ స్వపతీతి అవశ్యాయతమస్సంకుచితపల్లవాః ఉపరిపతితనీహారతమసా సంఛన్నాః ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ తుషారేతి ॥ అగాధస్థమపి గంభీరస్థమపి - అగాగ్రస్థమితి పాఠే పర్వతాగ్రస్థమపీత్యర్థః - రసవత్ రుచికరం ॥ ౨౫ ॥

శీత ఇత్యనేనావరణరాహిత్యముచ్యతే - మహీతల ఇత్యనేన ఖట్వాదిరాహిత్యం ॥ ౨౮ ॥ సోపీతి ॥ వేళాం - ప్రాప్యేతి శేషః - ప్రకృతిభిరితి - ఉపభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సలమితి వక్ష్యమాణరీత్యా స్వవద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరతమనుసరంతీభిరిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ అత్యంతేతి ॥ అత్యంతసుఖసంవృద్ధః - రాజ్ఞా ఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః - త్వయా పిలాలితత్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః - సుకుమారః భవతోపి దృష్టవేక్షణానహః సౌకుమార్యః - సుఖోచితః త్వయా సహ వస్తుం యోగ్యః కిన్తు త్వద్విరహాగాహార్హః - కథంను - ఆత్మోపమ్యేన మన్యతే - స్వస్య రామవిరహాభావేన శైత్యానుభవః - తస్య రామతాపాత్ ఉపతప్తోదకా నద్య ఇత్యుక్తరీత్యా నదీనామపి రామవిరహేణోష్ణత్వాచ్చ శైత్యప్రసక్తిరేవ నాస్తి - అపరరాత్రేషు - యథా నవవైధవ్యాః స్త్రియః మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖమనవలోకయంత్యో గచ్ఛంతి - తథాయమపి కైకేయీపుత్రోయం పితన్నిమిత్తమేవానర్థ ఇతి జనా వక్ష్యంతీతి భీత్యా అపరరాత్రేష్వేవ గచ్ఛతి - సరయూమవగాహతే - నిర్వేదాతిశయేనాతిత్వరితగామినీమపి సరయూం నిర్భయో వగాహతే - అవగాహతే జలే నిమగ్నశ్చేన్మనుష్యాదాతవ్యో భవతి ॥ ౩౦ ॥ పద్మేత్యాది ॥ నిరుదరః అతుందిలః - హ్రీనిషేధః హ్రియా లజ్జయా నిషేధః అకృత్యేభ్యో నివర్తనం యస్య సః - మధురః మధురవాక్ - సుందరో వా - ఆర్యం జ్యేష్ఠం త్వాం - సర్వాత్మనా కరణత్రయేణ శ్రితః ॥ ౩౧ ॥ జిత ఇతి ॥ స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతరాయభూతస్స్వర్గః - జితః తిరస్కృతః - వనస్థమపి త్వాం - తాపస్యే తాపనకర్మవిషయే అనువిధీయ తే అనుకరోతి - శ్యాన్యాగ్రహః ॥ ౩౨ ॥ ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాజ్యస్య వధే విలంబః కృతః - భరతక్లేశేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం - అతః కిమత్ర కృత్యమితి సూచయిత్వా సర్వస్యానర్థస్య మూలభూతాం కైకేయీం త్యాశయేనాహ న పిత్ర్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ పిత్ర్యం పితృస్వభావం - ద్విపదే యేషాం తే ద్విపదాః మనుష్యాః - అన్యథా కృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతో న మాతృస్వభావ ఇత్యర్థః - భర్తేతి - సాధుశబ్దస్య భర్తా రిభరతే చాన్వయః - తాదృశీతి పూర్వం కైకేయ్యుక్తస్మరణం ॥ ౩౫ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యాషే రామస్య నసీతస్య నరసాన్నానాదిక్లేశమాలోక్య సుదుఃఖితతయా కైకేయీం నిందితుముపక్రమ్య రఘుటితి సందాయాం క్రియమాణాయాం రామః కుప్యేదితి ప్రథమం హేమంతస్వభావం ప్రస్తుత్య తత్ప్రసంగేన భరతముపక్షిప్య కైకేయీం నిందతి స్మేతి గమ్యతే - స్నేహాత్ రామస్నేహాత్ - పరివాదం అపవాదం - అసహన్ అసహమానః ॥ ౩౬ ॥ నతఇతి ॥ మధ్యమా సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా - కథంచన ప్రాసంగికకథాయామపి - మధ్యమామితి స్వాభిమానద్యోతనాయ - ఇక్ష్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గం గతే అస్మాసు చ వనం గతేషు పూర్వతరాన్మర్త్యాం లమర్యాదా స్థాపకస్య - ౩౭ ॥ నిశ్చితేతి ॥ వనవాసే నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి మే బుద్ధిః - భరతస్నేహసంతప్తా నతీ బాలిశీక్రియతే బాలబుద్ధిరివ భవతి - అసంత

తా హారః శేతే శీతే మహీతలే ॥ ౨౮ ॥ సోపి వేలామిమాం నూనమభిషేకార్థముద్యతః । వృతః ప్రకృతిభిర్నిత్యం ప్రయాతి సరయూం నదీమ్ ॥ ౨౯ ॥ అత్యంతసుఖసంవృద్ధస్సుకుమారస్సుఖోచితః । కథన్న్వపరరాత్రేషు సరయూమవగాహతే ॥ ౩౦ ॥ పద్మపత్రేక్షణో వీరో శ్యామో నిరుదరో మహాన్ । ధర్మజ్ఞస్సత్యవాదీ చ హ్రీనిషేధో జితేంద్రియః ॥ ౩౧ ॥ ప్రియాభిభాషీ మధురో దీర్ఘబాహురరిందమః । సంత్యజ్య వివిధాన్ భోగానార్యం సర్వాత్మనా శ్రితః ॥ ౩౨ ॥ జితస్స్వర్గస్తవ భ్రాత్రా భరతేన మహాత్మనా । వనస్థమపి తాపస్యే యస్త్వామనువిధీయతే ॥ ౩౩ ॥ న పిత్ర్యమనువర్తంతే మాతృకం ద్విపదా ఇతి । ఖ్యాతో లోకప్రవాదోయం భరతేనాన్యథా కృతః ॥ ౩౪ ॥ భర్తా దశరథో యస్యాః సాధుశ్చ భరతస్సుతః । కథన్ను సాంబా కైకేయీ తాదృశీ క్రూరశీలినీ ॥ ౩౫ ॥ ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహాద్బ్రువతి ధార్మికే । పరివాదం జనన్యాస్తమసహన్ రాఘవోబ్రవీత్ ॥ ౩౬ ॥ న తేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన । తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు ॥ ౩౭ ॥ నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధిర్వనవాసే దృఢవ్రతా । భరతస్నేహసంత

జరేతి ॥ జరయా జర్ఝరితైః శకలీకృతైః పత్రైః ఇవ త్రైః - పుష్పరహితైః శోభావర్జితైః - పద్మైరితి శేషః - నభాంతీత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ పద్మపత్రేతి ॥ నిరుదరః తనూదరః - హ్రీనిషేధః హ్రియా నిషిద్ధకర్మజుగుప్సోత్పాదకతయా పరదారవిషయే నిషేధశ్చక్షురాదీంద్రియనివర్తనం యస్య సః - తత్ర హేతుః జితేంద్రియః - మధురః సుందరః ॥ సంత్యజ్యేతి - ఆర్యం జ్యేష్ఠం త్వాం వస్తుతస్తు వివిధాన్ భోగాన్ సంత్యజ్య - సర్వాత్మనా శ్రవణాదిరూపనవవిధభక్త్యా ఆర్యం బ్రహ్మాదీనామపి పూజ్యం త్వామేవాశ్రితః ॥ ౩౨ ॥ జిత ఇతి ॥ స్వర్గో జితః సంపాదితః ॥ వస్తుతస్తు తిరస్కృతః - స్వర్గస్య త్వద్భక్తేరంతరాయరూపత్వాదితి భావః - అత ఏవ వనస్థమపి త్వాం - తాపస్యే తాపసకృత్యే స్థిత్వా - అనువిధీయతే అనుకరోతి - సేవత ఇత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ నేతి ॥ పిత్ర్యం పితృస్వభావం ద్విపదాః మనుష్యాః నానువర్తంతే అపి తు మాతృకం మాతృస్వభావమనువర్తంత ఇతి - ఖ్యాతః ప్రసిద్ధోయం లోకప్రవాదః - భరతేనాన్యథా కృతః - మాతృకృతస్యానయస్య పరిహారాదితి భావః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇతీతి ॥ స్నేహాత్ భరతవిషయస్నేహాత్ ॥ ౩౬ ॥ నేతి ॥ కౌసల్యాసుమిత్రావ్యతిరిక్తమాత్రస్త్రైణత్వాత్ కైకేయీ మధ్యమేత్యుచ్యతే - అమధ్యమేతి వా చ్ఛేదః - తామేవ పూ

ఘూర్ణేఽపి వనవాసకాతేతద్దర్శనేన సంజాతకుతూహలా భవతీత్యర్థః॥౩౭॥ స్నేహమేవ ప్రకాశయతి సంస్మరామీత్యాదినా ॥ లౌకికైశ్చిత్రానివాక్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకఠోరాణి భవంతీతి తద్వ్యదాసాయాహ మధురాణీతి-హృద్యాని హృదయాపనపేతాని-అమృతకల్పానిశఘోదకరాణి - ఇదానీమపి మనఃప్రహ్లాదనాని॥౩౯॥ కదేతి ॥ భరతసాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యామపి విరహితమాత్మానం మన్యతే - భరతస్నేహాతిశయప్రకారోఽయం॥ ౪౦ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ ఇత్యేవం విలపన్ - భరతస్నేహకృతాని బహూని వాక్యాని జల్పన్నిత్యర్థః అభిషేకం స్నానం॥౪౧॥ తర్పయిత్వేతి ॥ ఋషితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం-స్తువంతిస్మ ఉపతస్థిరే - మిత్రస్యేత్యాదిమంత్రైః- సీతాత్వమంత్రేణ-దేవతా-సంధ్యాదిదేవతాః॥ ౪౨॥ కృతాభిషేక ఇతి ॥ రుద్రస్సనందీత్యుపమయా దుష్ప్రధర్షణత్వముచ్యతే - రుద్రస్సవిష్ణుభర్గవానివేశ ఇతి నక్వచిదపి కోశే దృశ్యతే - కశ్చిద్గర్ల్యత ఇత్యాహ-తదాఽభూతోపమేతి యుక్తమితి జ్ఞేయం॥ ౪౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షోడశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం రామతపోవిశేషద్యోతనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్తముపవర్ణ్య తత్రిషు సంవత్సరేష్వతీతేషు కదాచిచ్చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్పణఖావృత్తాంతముపక్షిపతి సప్తదశే - కృతాభిషేక ఇత్యాది ॥ తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం - ఆశ్రమం తపోవనం-తపోవనే మతెబ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితి బాణః॥ ౧॥ ఆశ్రమమితి॥ పూర్వాహ్ణికం పౌర్వాహ్ణికం- బ్రహ్మయజ్ఞాది - నత్వగ్నికృత్యం - అనుదితహోమత్వేన తస్యసూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ - పర్ణశాలాముపాగమత్ - ఆశ్రమే పర్ణశాలాతో బహిరేవ కర్తవ్యమనుష్ఠాయ వాసస్థానమగమదిత్యర్థః॥ ౨॥ ఉవాసేతి ॥ కథాః పురాణేతిహాసకథాః- చకార - ఉవాచేత్యర్థః-తథాచోక్తం ధాతువృత్తౌ - కరోతిరభూతప్రాదుర్భావే వర్తతే-అస్నానమితః కురుపాదం జలే కురుయః ప్రథమశ్లోకలః పరాపతేత్ సస్వరుః కార్యః చోరం కారమాక్రోశతీత్యాదౌ అవసాననిర్మలీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌ ప్రయోగాత్ - చోరంకారమిత్యత్ర చోరశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః - నహ్యత్ర చోరః క్రియతే-అర్థనిర్దేశస్తూపలక్షణమితి॥ ౩॥ స రామ ఇతి ॥ చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ - చిత్రాపౌర్ణమాస్యామితి భావః॥ ౪॥ తథేతి ॥ రామస్యాసీనస్య రామే ఆసీనే॥ ౫॥ రాక్షసీ మ్పషి విశేషయతి సేతి ॥ రామమాసాద్య దదర్శ - రామం దృష్ట్వా ఆససాదేత్యర్థః - నహూనకర్తృకత్వమాత్రేల్యప్॥ ౬॥ సింహోరస్కమిత్యాది ॥ సింహోరస్కం-సింహస్యేవ

శ్రుత్వా బాలిశీ క్రియతే పునః॥ ౩౭॥ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ। హృద్యాన్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ ॥ ౩౮ ॥ కదా హ్యహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా । శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందన ॥ ౪౦ ॥ ఇత్యేవం విలపంస్తత్ర ప్రాప్య గోదావరీం నదీమ్। చక్రేఽభిషేకం కాకుత్స్థస్సానుజస్సహ సీతయా॥ ౪౧ ॥ తర్పయిత్వాథ సలిలైస్తైః పితౄన్ దైవతాని చ । స్తువంతి స్మోదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః ॥ ౪౨॥ కృతాభిషేకస్స రరాజ రామస్సీతాద్వితీయస్సహ లక్ష్మణేన । కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్రస్సనందీ భగవానివేశః ॥ ౪౩ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - షోడశస్సర్గః ❋❋❋

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతా సౌమిత్రిరేవ చ। తస్మాద్గోదావరీతీరాత్తతో జగ్ముస్స్వమాశ్రమమ్॥ ౧॥ ఆశ్రమం తముపాగమ్య రాఘవస్సహలక్ష్మణః। కృత్వా పౌర్వాహ్ణికం కర్మ పర్ణశాలాముపాగమత్ ॥ ౨॥ ఉవాస సుఖితస్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చకార వివిధాః కథాః॥ ౩॥ స రామః పర్ణశాలాయామాసీనస్సహ సీతయా। విరరాజ మహాబాహుశ్చిత్రయా చంద్రమా ఇవ॥ ౪ ॥ తథాసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః। తం దేశం రాక్షసీ కాచిదాజగామ యదృచ్ఛయా ॥ ౫ ॥ సా తు శూర్పణఖా నామ దశగ్రీవస్య రక్షసః। భగినీ రామమాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమమ్॥ ౬॥ సింహోరస్కం మహాబాహుం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్। ఆజానుబాహుం దీప్తాస్యమతీవ ప్రియదర్శనమ్॥ ❋॥ గజవిక్రాం

రోక్తమేవ కురుకథయ॥ ౩౬ ॥ నిశ్చితేతి ॥ వనవాసే నిశ్చితా నిశ్చయవతీ-దృఢవ్రతా మే బుద్ధిః భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీ క్రియతే - భరతస్యసుగుణాశ్రయస్య విశ్లేషమసహమానా సతీ చాంచల్యం ప్రాప్నోతీతి భావః॥ ౩౭॥ స్మరామీతి ॥ కైశ్చిదుచ్యమానాని ప్రియాణ్యపి వాక్యాని - కర్ణకఠోరాణి భవంతి తన్నిరాసాయోక్తం-మధురాణి - హృద్యాని హృదయాదనపేతాని - హృదయప్రియత్వస్యతు ప్రాగేవోక్తత్వాత్ - యద్వా హృద్యాని హృదయంగమాని - బంధనే చ హృదయాదిభ్యోఽపి యత్ ప్రత్యయః-వశ్యమంత్రవత్పరహృదయబంధనానీతి యావత్ - మనఃప్రహ్లాదనాని-నితాంతసుఖకరాణి॥ ౪౩॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం షోడశస్సర్గః కృతేతి॥ తతః అవగాహనానంతరం॥ ౧॥ ఆశ్రమమితి ॥ పౌర్వాహ్ణికం ప్రాతర్హోమాదికం॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ తథేతి ॥ కథాసంసక్తే

శ్రేష్ఠవాసీ - విశాలోరస్క-మిత్యర్థః - మహాసత్వంమహాబలం - పార్థివవ్యంజనానిరాజలక్షణాని - కామకృతమోహాతిశయవిశేషణాని॥ ౯॥తస్యాస్తస్మిన్ మనఃప్రవృత్తింమునిఃపరిహసతిసుముఖమిత్యాదినా॥ వృత్తమధ్యంతనుమధ్యం - విరూపాక్షీవికటనేత్రీ - సుకేశంనీలకేశం - ప్రీతిరూపంప్రియరూపం - ప్రీయతఇతిప్రీతిః - విరూపావికటరూపా - సుస్వరంస్నిగ్ధగంభీరస్వరం - తరుణంయువానంసామ్యంచేత్యర్థః - దారుణేతిప్రతియోగినిర్దేశాత్ - దక్షిణంఋజుభాషిణం - వామభాషిణీవక్రభాషిణీ - న్యాయవృత్తంఉచితాచారం - శరీరజోమన్మథః॥ ౧౨॥ జటీతి॥ తాపసరూపేణజటీ - కాముకరూపేణసభార్యః - క్షత్రియరూపేణశరచాపధృత్ - రాక్షససేవితం - ఏతద్రూపాసహైస్సేవితమిత్యర్థః॥౧౩౪॥ఏవమితి॥ శూర్పణఖ్యేతి - ఛాందసోదీర్ఘత్వాభావః - ఋజుబుద్ధితయాకుటిలేష్వప్యకుటిలబుద్ధితయా - ఆశ్రమస్థస్యతపోవనస్థస్య॥౧౫॥ఆసీదిత్యాది॥ యవీయాన్కనిష్ఠః - అనుసరణంవ్రతంయస్యసః - వైదేహీవిదేహరాజపుత్రీ - మాతుఃకైకేయ్యాః - యంత్రితఃనియమితః - చోదితఇతియావత్ - ధర్మకాంక్షీపితృవాక్యపాలనరూపధర్మకాంక్షీ - ధర్మార్థంతపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం - వనంవస్తుకామంత్రితస్సన్నిహాగతఇత్యన్వయః - కాసీతిసామాన్యప్రశ్నః - కస్యేతిపిత్రాదివిషయఃప్రశ్నః - నహీతి - తావత్కార్త్స్న్యేన - మనోజ్ఞాంగీనభవసి - మాంప్రతిరాక్షసీతిప్రతిభాసి - యద్వారాక్షససేవితఇతితద్వచనాత్ రాక్షసీత్వమిత్యాశంక్యపరిహరతి - మనోజ్ఞాంగీత్వంరాక్షసీతినప్రతిభాసీతి - రామదర్శనకాలేతథారూపంకృతవతీ - కామరూపత్వాత్ - దుర్ముఖీత్యాదికంనాస్తవాభిప్రాయేణమునినోక్తమితిజ్ఞేయం॥౨౦॥సేతి॥తత్త్వార్థంపరమార్థం॥౨౧॥అహమితి॥ కామరూపిణీఇతోప్యధికరూపధారణేసమర్థా - సర్వభయంకరేతివక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా॥౨౨॥ కాసీతిప్రశ్నస్యోత్తరముక్త్వాకస్యేత్యస్యప్రశ్నస్యోత్తరమాహ రావణఇత్యాదినా॥ కుంభకర్ణశ్చమేభ్రాతేత్యన్వయః - విభీషణస్తుతస్యవిశేషోస్తి - సోపిమేభ్రాతేత్యర్థః - తంవిశేషమాహ ధర్మాత్మేతి - ధర్మాత్మాధర్మస్వభావః - రాక్షసచేష్టితోన - జన్మనారాక్షసోపినరాక్షసవ్యాపారఇత్యర్థః - ఏతద్దేశాగమనేనిమిత్తమాహ ప్రఖ్యాతేతి - ఖరదూషణౌజన

తగమనంజటామండలధారిణమ్। సుకుమారంమహాసత్వంపార్థివవ్యంజనాన్వితమ్॥*॥ రామమిందీవరశ్యామంకందర్పసదృశప్రభమ్। బభూవేంద్రోపమందృష్ట్వా రాక్షసీకామమోహితా॥౯॥ సుముఖందుర్ముఖీరామంవృత్తమధ్యంమహోదరీ। విశాలాక్షంవిరూపాక్షీసుకేశంతామ్రమూర్ధజా॥*॥ ప్రీతిరూపంవిరూపాసాసుస్వరంభైరవస్వరా। తరుణందారుణావృద్ధాదక్షిణంవామభాషిణీ॥*॥ న్యాయవృత్తంసుదుర్వృత్తాప్రియమప్రియదర్శనా। శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్॥౧౨॥ జటీతాపసరూపేణసభార్యశ్శరచాపధృత్। ఆగతస్త్వమిమందేశంకథంరాక్షససేవితమ్॥*॥ కిమాగమనకృత్యంతేతత్త్వమాఖ్యాతుమర్హసి॥౧౩౪॥ ఏవముక్తస్తురాక్షస్యాశూర్పణఖ్యాపరంతపః॥*॥ ఋజుబుద్ధితయాసర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే। అనృతంనహిరామస్యకదాచిదపిసమ్మతమ్॥*॥ విశేషేణాశ్రమస్థస్యసమీపేస్త్రీజనస్యచ॥౧౫॥ ఆసీద్దశరథోనామరాజాత్రిదశవిక్రమః॥*॥తస్యాహమగ్రజఃపుత్రోరామోనామజనైశ్శ్రుతః। భ్రాతాయంలక్ష్మణోనామయవీయాన్మామనువ్రతః॥*॥ ఇయంభార్యాచవైదేహీమమసీతేతివిశ్రుతా। నియోగాత్తునరేంద్రస్యపితుర్మాతుశ్చయంత్రితః॥*॥ ధర్మార్థంధర్మకాంక్షీచవనంవస్తుమిహాగతః। త్వాంతువేదితుమిచ్ఛామికథ్యతాంకాసికస్యవా॥*॥ నహితావన్మనోజ్ఞాంగీరాక్షసీప్రతిభాసిమే। ఇహవాకిన్నిమిత్తంత్వమాగతాబ్రూహితత్త్వతః॥౨౦॥ సాబ్రవీద్వచనంశ్రుత్వారాక్షసీమదనార్దితా। శ్రూయతాంరామవక్ష్యామితత్త్వార్థంవచనంమమ॥౨౧॥అహంశూర్పణఖానామరాక్షసీకామరూపిణీ।అరణ్యంవిచరామీదమేకాసర్వభయంకరా॥౨౨॥ రావణోనామమేభ్రాతాబలీయాన్రాక్షసేశ్వరః।వీరోవిశ్రవసఃపుత్రోయదితేశ్రోత్రమాగతః॥

తేనఃసతఃయదృచ్ఛయా॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥*॥ ప్రీతిరూపం - ఆనందప్రదరూపం - దారుణానిర్ఘృణా - తరుణంసఘృణం - దక్షిణంఋజుభాషిణం - వామభాషిణీవక్రోక్తిశీలా - న్యాయవృత్తంశాస్త్రవిహితాచారం - శరీరజసమావిష్టామదనాకులా॥*॥ఇయమితి॥ నియోగాత్॥ ఆజ్ఞాబలాత్ - యంత్రితఃప్రచోదితః॥*॥ధర్మార్థమితి॥ ధర్మకాంక్షీపితృవాక్యనిర్వహణరూపధర్మాభిలాషీ - ధర్మార్థంతస్యైవధర్మస్యపరిపాలనాయ - కాకిన్నామధేయా - కస్యజన్మాదినాసంబంధినీ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ ॥*॥తానహమితితాన్ రావణాదీన్ - సమతిక్రాంతాత్వదధీనరణేతన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః - హేరామత్వాత్వాం - పూర్వదర్శనాత్ప్రథమదర్శనమారభ్య - అపూర్వదర్శనాదితిపాఠే - అపూర్వదర్శనాత్ దేవదానవమర్త్యేష్వితఃప్రాగదృష్టదివ్యత్వద్రూపదర్శనా

స్థానస్థావిలిశేషః - వివంభ్రాతృకథనేన రామస్యస్వవరిగ్రహేఖిలిమార్ఘాదిత్యతఆహ ! తానహమితి - అతిక్రాంతాఅతిక్రమ్యవర్తమానా - స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః - త్వాత్వాం - పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శనమారభ్య - అపూర్వదర్శనాదితివాభేదః - దేవదానవమత్యేష్వితఃపూర్వమదృష్టత్వద్రూపదర్శనాద్ధేతోః - భావేనహృదయేన - రత్యాఖ్యభావేనవా - భర్తారంసముపేతాస్మి - తత్ర హేతుః పురుషోత్తమమితి - సీతాయాంవిద్యమానాయాంకింత్వయేత్యత్రాహ అహమితి - స్వచ్ఛందబలగామినీ స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనాచ - సీతాంనిందతివికృతాచేతి - వికృతేతివిషమశరీరత్వముచ్యతే - కరాళాంవికృతాం - కరాళోదంతురేతుంగేవిశాలేవికృతేపిచేతివైజయంతీ| నిర్ణతంనిరతిశయేననతంనిమ్నముదరంయస్యాస్సానిర్ణతోదరీ॥౨౫॥ఇతీతి॥ తాంమదిరేక్షణాంమదయతిదర్పయతీతిమదిరంతాదృశమీక్షణంయస్యాస్తాం మదదర్పశోభనయోరిత్యస్మాద్ధాతోఃఇషిమదీత్యాదినాకిరచ్ ప్రత్యయః - అత్ర సార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౦౫॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథఖరక్రోధహేతుశ్శూర్పణఖావిరూపకరణమష్టాదశే - తతఇత్యాది ॥ తతఃతత్ర పర్ణశాలాయాం - అథశూర్పణఖావచనానంతరం - స్వచ్ఛయాస్పష్టార్థయా - శ్లక్ష్ణయామృద్వ్యా - కామఏవపాశః తేనావపాశితాంసంజాతపాశాం - బద్ధామిత్యర్థః॥౧॥ కృతేతి ॥ కృతదారఃస్వీకృతభార్యః - కరోతేరనేకార్థత్వాత్ - అస్మీత్యహమిత్యస్మిన్నర్థే నిపాతః - భవతీతిశూర్పణఖాయాస్సంబోధనం - ఇష్టాత్వేనత్యక్తుమనర్హాత్యాహదయితేతి - తర్హితుల్యోసేకప్రదక్షిణఇత్యుక్తదక్షిణోభవేత్యాశంక్యాహత్వద్విధానామితి - సుదుఃఖాసుతరాందుఃఖకరీ - సపత్న్యాసహితాసపత్నీ - తస్యాభావస్సపత్నతా - త్వతలోర్గుణవచనస్యేతిపుంవద్భావః - గుణత్వంచాస్యనశుక్లత్వాదివత్ - కింతుకరిత్వమిత్యాదివత్ ద్రవ్యత్వవ్యావృత్తిః - అతస్సపత్నీసాహిత్యరూపగుణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః॥౨॥అనుజస్త్విత్యాది॥ అకృతదారః - అనహకృతదారఇత్యర్థః - నవితథాపరిహాసకథాస్వపీత్యుక్తేఃఅనృతంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేకదాచనేత్యుక్తేశ్చఅకృతదారఇతినార్థః - అపూర్వీతి - పూర్వంభార్యాసుఖంజ్ఞాతమనేనపూర్వీ - పూర్వాదినిరితిఇనిః - నపూర్వీఅపూర్వీ - చిరాదజ్ఞాతభార్యాసుఖఇత్యర్థః.

❋॥ ప్రవృద్ధనిద్రశ్చసదాకుంభకర్ణోమహాబలః। విభీషణస్తుధర్మాత్మా నతురాక్షసచేష్టితః ॥ ❋ ॥ప్రఖ్యాతవీర్యౌచరణే భ్రాతరౌఖరదూషణౌ । తానహంసమతిక్రాంతా రామత్వాపూర్వదర్శనాత్॥ ❋॥సముపేతాస్మి భావేనభర్తారంపురుషోత్తమమ్ । అహంప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ॥❋॥ చిరాయభవమేభర్తా సీతయాకింకరిష్యసి । వికృతాచవిరూపాచ నచేయంసదృశీతవ ॥ ❋॥ అహమేవానురూపాతేభార్యారూపేణపశ్యమామ్ । ఇమాంవిరూపామసతీం కరాళాంనిర్ణతోదరీమ్ ॥ ❋ ॥ అనేనతేసహభ్రాత్రా భక్షయిష్యామిమానుషీమ్। తతఃపర్వతశృంగాణివ నానివివిధానిచ ॥ ❋॥ పశ్యన్ సహమయాకాంతదండకాన్విచరిష్యసి ॥ ౨౫ ॥ ఇత్యేవముక్తఃకాకుత్స్థః ప్రహస్యమదిరేక్షణామ్॥ ❋ ॥ ఇదంవచనమారేభేవక్తుంవాక్యవిశారదః ॥౩౦౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తదశస్సర్గః ❋❋❋

తతశ్శూర్పణఖాంరామః కామపాశావపాశితామ్ । స్వచ్ఛయాశ్లక్ష్ణయావాచాస్మితపూర్వమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కృతదారోస్మిభవతిభార్యేయందయితామమ । త్వద్విధానాంతునారీణాంసుదుఃఖాసపత్నతా ॥ ౨ ॥ అనుజస్త్వేషమేభ్రాతాశీలవాన్ప్రియదర్శనః। శ్రీమానకృతదారశ్చలక్ష్మణోనా

హేతోః - త్వాంభర్తారంసముపేతాస్మీతిసంబంధః॥❋॥అహమితి॥ప్రభావసంపన్నా - ప్రకర్షేణభావేనశృంగారాఖ్యేనసంపన్నా - స్వచ్ఛందబలగామినీచ - సీతాసౌందర్యదర్శనమోహితాపి - జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా - ఆత్మనఃశ్రీరామపరిగ్రహాయశూర్పణఖా దేవీందూషయతి॥వికృతేతి॥నిర్ణతోదరీంలంబోదరీం॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦౫॥❋❋❋

❋❋❋❋❋ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - సప్తదశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋

తామితి ॥ అవపాశితాంబద్ధాం - స్వేచ్ఛయాపరిహాసరూపవినోదేనఅతఏవస్మితపూర్వమబ్రవీత్ ॥ ౧॥కృతేతి ॥ హేభవతిఅస్మీత్యహమర్థే - కృతదారఃఊఢభార్యః - భార్యాచేయంసన్నిహితేత్యర్థః॥ ౨॥గురుణాపినమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేతిన్యాయేన - భ్రాతృవిషయమపిపరిహాసంప్రయోజయన్ - రామోలక్ష్మణవిషయత్వేనప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః - తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైరుత్తరమనుభాషతే - అనుజఇత్యాదినా ॥ శీలవత్ప్రియదర్శనత్వాదిగుణయుక్తః - ప్రియదర్శనంయస్యనః - అకృతదారఃఅనూఢభార్యశ్చఅపూర్వీభార్యయాచార్థీతిపాఠానుసారేణవ్యాఖ్యాయతే - పూర్వంభార్యాసుఖమనేనజ్ఞాతమితిపూర్వీ - సనభవతీత్యపూర్వీ - అతఏవభార్యయార్థీ - ప్రయోజనవాంశ్చఅపూర్వభార్యయాచార్థీతిపాఠే - అయమర్థః - అపూర్వానూతనాయాభార్యాతామేవార్థయతీత్యర్థీ - సాచత్వమేవభవిష్యసీతి - పరిహాసానుకూలః - ప్రాతీతికోర్థః అంతరాశయస్తు - అకృతదారఃఅకృతపరదారపరిగ్రహః - అసన్నిహితభార్యోవాఅ

అతఏవ భార్యయా అర్థీ ప్రయోజనవాన్ - ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం- అనురూపశ్చ తే భర్తేత్యత్ర అభర్తేతి చ్ఛేదేనాంతరాశయః - రూపస్యాస్య కుత్సితస్య రూపస్యేత్యర్థః - విశాలాక్షీ - వర్తులతయా విశాలాక్షీత్వమపి గమ్యతే - అర్కప్రభా మేరుం యథా భజతి తథేత్యన్వయః - అర్కప్రభా మేరుం ప్రాప్య యథా నివర్తతే - తథేత్యప్యర్థః - ఏవం రామోదయా శఠతయా స్వస్మిన్ కామమోహేన ప్రాప్తాయాః స్త్రియస్సహసాధిక్కారేణ దుఃఖం మా భూదితి పరిహాసకథాం ప్రవర్తయామాస||౫||౬||౭ || ఏవమితి||శూర్పణ ఇవ నఖో యస్యాస్సా శూర్పణఖీ - సంజ్ఞాయామవివక్షితత్వాత్ స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి ఙీష్ - అసంజ్ఞాత్వాదేవ పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామితి ణత్వాభావః||౮||కథమితి || దాసస్య మే భార్యాభూత్వా కథం దాసీ భవితుమిచ్ఛసి - కస్య దాసస్త్వమిత్యత్రాహ సోహమితి - అహమార్యేణ జ్యేష్ఠేన భ్రాత్రా - పరవాన్ సాధవాన్ - దూరానాత్మోత్తమాః పరా ఇత్యమరః | తస్య దాసోహమిత్యర్థః - అకమలవర్ణినీత్యపి చ్ఛేదః||౯||సమృద్ధార్థస్యేతి || సిద్ధార్థా సిద్ధనివృత్తిః - అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః|అముదితామలవర్ణినీత్యపి - యవీయసీ కనిష్ఠా - హీనా చ||౧౦|| సీతాయాం విద్యమానాయాం కథం మాం పరిగ్రహీష్యతీత్యత్రాహ ఏనామితి - ఏతాదృశావస్థాం త్వామేవ పరిత్యజ్య సీతాం భజిష్యతీతి హార్దోర్థః - అసతీం అప్రశస్తామితి సీతాపక్షే - అతో న పురస్స్త్రీకదోషః - కరాళాం దంతురాం - నిర్ణతం నిరతిశయం ఉదరం యస్యాస్తాం||౧౧|| కో హీతి || విపరీతలక్షణా ||౧౨|| ఇతీతి||పరిహాసావిచక్షణా పరిహాసానభిజ్ఞా||౧౩|| సేతి|| పర్ణశాలాయామిత్యనేన లక్ష్మణో బహిరేవ స్థిత ఇతి గమ్యతే||౧౪||ఏనామితి || అవష్టభ్య అవలంబ్య||౧౫||అద్యేతి || పశ్యతస్తవ త్వయి పశ్యతి - నిస్సపత్నా నిష్ప్రతిబంధకా||౧౬|| ఇతీతి || అలాతసదృశేక్షణా నిర్జ్వాలకాష్ఠాగ్నితుల్యేక్షణా ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - సా చోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతే వివక్షితా ||౧౭||తామితి || నిగృహ్య హుంకారేణ ప్రతిషిధ్య||౧౮|| క్రూరైరితి || అనార్యైః దుర్జనైః - కథంచిజ్జీవతీం శూర్పణఖా

మవీర్యవాన్ ||※|| అపూర్వీ భార్యయా చార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః | అనురూపశ్చ తే భర్తా రూపస్యాస్య భవిష్యతి ||※|| ఏనం భజ విశాలాక్షి భర్తారం భ్రాతరం మమ | అసపత్నా వరారోహే మేరుమర్కప్రభా యథా ||౫|| ఇతి రామేణ సా ప్రోక్తా రాక్షసీ కామమోహితా | విసృజ్య రామం సహసా తతో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ||౬||అస్య రూపస్య తే యుక్తా భార్యాహం వరవర్ణినీ | మయా సహ సుఖం సర్వాన్ దండకాన్ విచరిష్యసి ||౭|| ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రీ రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః | తతశ్శూర్పణఖీం స్మిత్వా లక్ష్మణో యుక్తమబ్రవీత్ ||౮|| కథం దాసస్య మే దాసీ భార్యా భవితుమిచ్ఛసి | సోహమార్యేణ పరవాన్ భ్రాత్రా కమలవర్ణిని ||౯|| సమృద్ధార్థస్య సిద్ధార్థా ముదితామలవర్ణినీ | ఆర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్యా భవ యవీయసీ ||౧౦|| ఏనాం విరూపామసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీమ్ | భార్యాం వృద్ధాం పరిత్యజ్య త్వామేవైష భజిష్యతి||౧౧|| కో హి రూపమిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్ణిని | మానుషీషు వరారోహే కుర్యాద్భావం విచక్షణః ||౧౨|| ఇతి సా లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా నిర్ణతోదరీ | మన్యతే తద్వచస్తథ్యం పరిహాసావిచక్షణా ||౧౩|| సా రామం పర్ణశాలాయాముపవిష్టం పరంతపమ్ | సీతయా సహ దుర్ధర్షమబ్రవీత్కామమోహితా ||౧౪|| ఏనాం విరూపామసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీమ్ | వృద్ధాం భార్యామవష్టభ్య మాం న త్వం బహు మన్యసే ||౧౫|| అద్యేమాం భక్షయిష్యామి పశ్యతస్తవ మానుషీమ్ | త్వయా సహ చరిష్యామి నిస్సపత్నా యథాసుఖమ్ ||౧౬|| ఇత్యుక్త్వా మృగశావాక్షీమలాతసదృశేక్షణా | అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధా మహోల్కా రోహిణీమివ ||౧౭|| తాం మృత్యుపాశప్రతిమామాపతంతీం మహాబలః | నిగృహ్య రామః కుపితస్తతో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ||౧౮|| క్రూరైరనార్యైస్సౌమిత్రే పరిహాసః కథంచన | న కార్యః

పూర్వభార్యయా ప్రథమభార్యయైవ అర్థీ చరితార్థః - శీలవాన్ ఏకపత్నీవ్రతశీలః ప్రియదర్శనః - ప్రియే సుమిత్రే సుదర్శనం దృష్టిర్యస్య స తథోక్తః - తే అభర్తేతి చ్ఛేదః - అనురూపః స్వభార్యానురూప ఇతి యావత్ - అస్య రూపస్య యోగ్య ఇతి శేషః - భవిష్యతీతి కాక్వాదరేణ భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా అస్య రూపస్యానురూపో భవిష్యతీతి కాకుః || ※ || ఏనమితి || భర్తారం మద్దాస్యకర్మణా - అస్మత్తోపి షకమిత్యంతరాశయః||౩||౪||౫||౬||౭||౮|| కథమితి || ఆర్యేణ పరవాన్ తదధీనః - దాసస్య మే భార్యా సతీ దాసీ భవితుం కథమిచ్ఛసీతి యోజనా||౯||౧౦||గురుణాపి నమ పరిహాస్యమితి న్యాయేన లక్ష్మణః సీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుక్తే ||ఏతామితి|| ప్రాతీతికోర్థస్స్పష్టః - వస్తుతస్తు విరూపాం విశేషరూపాం త్రిలోకసుందరీమిత్యర్థః - అసతీం - న విద్యతే అన్యా సతీ యస్యాస్సా అసతీ - పరమపతివ్రతేత్యర్థః - కరాళాముద్ధతాం||※||కరాళో దంతురే తుంగే దారుణేపి చ కథ్యతే ఇతి నిఘంటుః - నిర్ణతోదరీం నిర్ణతం నిమ్నముదరం యస్యాస్తాం - తనుమధ్యామిత్యర్థః - వృద్ధాం జ్ఞానశీలగుణవృద్ధామిత్యర్థః||౧౧||౧౨||౧౩||౧౪||౧౫||౧౬||ఇతీతి || అలాతముల్ముకం మహోల్కాః క్రూరగ్రహాః||౧౭|| తామితి || మృత్యుపాశప్రతిమాం-

యాం క్రౌర్యమాలోక్య కథంచిత్ స్వాస్థ్యమాపన్నాం ॥ ౧౯ ॥ ఇమామితి ॥ పూర్వమేవ విరూపాం - పునర్విరూపయేతి భావః - సీతావత్సర్వాంగమపరాధాభావాత్తూష్ణీం స్థితం - అద్య సీతాక్రమణవ్యాజేనేమాం విరూపయేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ తస్యాః కర్ణనాసమిత్యన్వయః - ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - రామే బద్ధభావాయా అపి శూర్పణఖాయాస్తదీయాపచారేణ హానిర్జాతేత్యనుసంధేయం ॥ ౨౧ ॥ నికృత్తేతి ॥ యథాగతం ఆగమార్గమనతిక్రమ్య - వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ సేతి ॥ శోణితోక్షితా రక్తేన సిక్తా - నాదాన్ననాద - నాదాన్ శబ్దవిశేషాన్ అకారేత్యర్థః - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - ప్రావృషి వర్షాకాలే ॥ ౨౩ ॥ సావిక్షరంతీతి ॥ విక్షరంతీ స్రవంతీ - రుధిరం రక్తం - ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య ॥ ౨౪ ॥ తతస్త్వితి ॥ తం రామవధ్యత్వేన ప్రసిద్ధం - యథాశనిః అశనిరివ - గగనాత్ భూమావపపాత ॥ ౨౫ ॥ ఉత్తరసర్గార్థమేకేన సంగృహ్ణాతి తతస్సభార్యమితి ॥ భయజో మోహో భయమోహః - నిస్సంజ్ఞతా - తేన మూర్ఛితా వ్యాప్తా - రాఘవం వనమాగతం శశంస - ఆత్మవిరూపణం చ సర్వం శశంస - సమూలం శశంసేత్యర్థః - ఖరస్య భగినీ - సపత్నీమాతృపుత్రత్వాన్మాతృష్వసేయత్వాచ్చేతి పూర్వముపపాదితం ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః

అథ ఖరవధమూలభూతః ఖరక్రోధ ఉచ్యత ఏకోనవింశే - తామిత్యాది ॥ భగినీం జ్యేష్ఠాం - అతికాభగినీ జ్యేష్ఠేత్యమరః ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ఉత్తరకాలప్రతీకారనిష్ఠా వా - ప్రమోహో విసంజ్ఞతా - సంభ్రమశ్చిత్తవ్యత్తిష్ఠా - ఏవంరూపా యథా భవసి తథా విరూపితేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఉత్తరకాలప్రతీకారనిష్ఠా వా - ఆసీనం - నిశ్చలమిత్యర్థః - ఆశీవిషం ప్రాయాం విషం యస్యేతి సర్పవిశేషిం సూచయన్ పృచ్ఛతి క ఇతి ॥ కృష్ణేత్యమోఘవిషకృష్ణవ్యంజనాయ - ఆసీనం - నిశ్చలమిత్యర్థః - ఆశీవిషం ప్రాయాం విషం యస్యేతి సర్పవిశేషణం - పృషోదరాదిత్వాత్ సకారలోపః - ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం ప్రియవాక్యాభిషంగయోరితి నిఘంటుః । ఈకారాంతోప్యాశీశబ్దోస్తి - తుదతీ వ్యథయతి - అభిసమాపన్నం ఆభిముఖ్యేనాగతమితి శీఘ్రప్రతీకారమూలం - అంగుల్యగ్రేణ లీలయేతి ప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః - అనేనాస్య లీలయా సద్యః ప్రతీకారసామర్థ్యం ద్యోతితం ॥ ౩ ॥ పునరపి స్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాం చాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి కః కాలేతి ॥ కంఠే - కాలపాశం మృత్యుపాశం - ఆసజ్య ఆబధ్య - న బుధ్యతే - ఉత్తరక్షణే స్వమరణం న జానాతీత్యర్థః - యస్త్వాం ఆసాద్య ప్రాప్య ఉత్తమం విషం కాలకూటం - పీతవాన్ - న క ఇత్యన్వయః - అత్ర ఆసాదనశబ్దేన విరూపకరణముచ్యతే - త్వదాసాదనరూపం విషమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥

పశ్యత్యైదేహీం కథంచిత్సైన్యజీవతీమ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇమాం విరూపామసతీం మతిమత్తాం మహోదరీమ్ । రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితుమర్హసి ॥ ౨౦ ॥ ఇత్యుక్తో లక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పార్శ్వతః । ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః ॥ ౨౧ ॥ నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినద్య చ । యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనమ్ ॥ ౨౨ ॥ సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసీ శోణితోక్షితా । ననాద వివిధాన్నాదాన్ యథా ప్రావృషి తోయదః ॥ ౨౩ ॥ సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా । ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా । ఉపేత్య తం భ్రాతరముగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనాద్యథాశనిః ॥ ౨౫ ॥ తతస్సభార్యం భయమోహమూర్ఛితా సలక్ష్మణం రాఘవమాగతం వనమ్ । విరూపణం చాత్మని శోణితోక్షితా శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టాదశస్సర్గః

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితామ్ । భగినీం క్రోధసంతప్తః ఖరః పప్రచ్ఛ రాక్షసః ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠ తావదాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమమ్ । వ్యక్తమాఖ్యాహి కేన త్వమేవంరూపా విరూపితా ॥ ౨ ॥ కః కృష్ణసర్పమాసీనమాశీవిషమనాగసమ్ । తుదత్యభిసమాపన్నమంగుల్యగ్రేణ లీలయా ॥ ౩ ॥ కః కాలపాశమాసజ్య కంఠే మోహాన్న జానతే । యస్త్వామద్య సమాసాద్య పీతవాన్విషముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ । ఇమామవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతకసమాగతా ॥ ౫ ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాం చ మహాత్మనామ్ । కోయమేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్యశ్చకార హ ॥

యమపాశసదృశం - నిగృహ్య ప్రతిరుధ్య జీవతీం - శూర్పణఖ్యాభీషణతామాలోక్య - కథంచిత్స్వాస్థ్యమాపన్నాం ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ కర్ణనాసమిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సేతి ॥ ప్రతిగృహ్య ఉద్ధృత్య ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తతస్సభార్యమిత్యుత్తరసర్గార్థసంగ్రహశ్లోకః - భయమోహాభ్యాం మూర్ఛితా వ్యాప్తా ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః

౧ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ప్రమోహం విసంజ్ఞతాం - సంభ్రమం చిత్తచాంచల్యం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ బలేతి ॥ అంతకసమా త్వం కేన ఇమామవస్థాం నీతా ప్రాపితాసతీ ఆగతా అత్రేతి శేషః ॥ ౫ ॥ దేవేతి ॥ త్వం కేన విరూపితా ఏవంరూపా జాతేతి శేషః - వ్యక్తమాఖ్యాహి క ఇతి అభిసమాపన్నం అభితస్స

అథ విస్మయేన పృచ్ఛతి బలేతి ॥ ఇతో గతా త్వం కేనేమామవస్థాం నీతేత్యన్వయః ॥౪॥ దేవేత్యాది ॥ నిర్ధారణే షష్ఠీ - దేవాదీనాం మధ్యే - అయం వి శాన్యకాన్యకర్తా - కః ఏవం విరూపాం చకార ॥౫॥ స్వనిశ్చయమాహ నహీతి ॥ అత్ర తమిత్యధ్యాహార్యం - తస్య గర్వవిశేషద్యోతనాయ ఇన్ద్ర స్య విశేషణద్వయం ॥౭॥ అద్యేతి ॥ ప్రాణాన్ - తస్యేతి శేషః - జీవితాన్తకైః - శత్రుజీవితవినాశకరైః మార్గణైః బాణైః - సారసః హంసవిశేషః ॥౮॥ నిహతస్యేతి ॥ సంఖ్యే యుద్ధే - శరసంకృత్తమర్మణః బాణచ్ఛిన్నమర్మస్థలస్య - సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం ॥ రక్తం రక్తవర్ణం - అచిరప్రవృత్తత్వమనేనోచ్యతే - మేదినీ భూమిః ॥౯॥ కస్యేతి ॥ పత్రరథాః పక్షిణః - కాయాత్ దేహాత్ - ఉత్కృత్యోచ్ఛి ద్య - సంగతాః సంఘశస్సమవేతాః ॥౧౦॥ తమితి ॥ మయా ఆహవే - అపకృష్టం ఆకృష్టం - ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానోక్తిః ॥౧౧॥ ఉపలభ్యేతి ॥ ఉప లభ్య ప్రాప్య - దుర్వినీతేన దుర్జనేన - విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా ॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ విశేషతః అతిశయేన - క్రుద్ధస్య కృతక్రోధస్య ॥౧౩॥ తరుణావి త్యాది ॥ నను వ్యక్తమాఖ్యాహి కేన త్వమేవం రూపా విరూపితేతి పృచ్ఛన్తం ఖరం ప్రతి పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యేవ వక్తవ్యే తరుణావిత్యాదినా - రామాదిసౌన్దర్యాదికం కిమర్థం కథయతీతి చేత్ - అస్యా వై రూపేజాతేఽపి వైరాగ్యాజననాత్ కామమోహా తిశయేన భ్రాతృవినిసన్నిధానేఽపి హృద్గతమేవోక్తవతీ - అనుకూలానాం ప్రతికూలానాం చ రామం దృష్టవతాం మయమేవ స్వభావః - అత ఏవ యా నిరామస్య చిహ్నాని విస్పష్టవతీం సీతాం ప్రతి త్రిశిర స్త్రీ ప్ర లంబశ్చేతి వక్తవ్యే రామః కమలపత్రాక్షస్సర్వసత్త్వమనోహర ఇత్యేవమాహ మహా సమర్థా - యద్వా సుప్త ప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన కర్ణనాసాచ్ఛేదేన ప్రమత్తా కుపితా చ శూర్పణఖా హృద్గతమేవా హ - తరుణౌ - కామినీనాం ప్రథమాకర్షకం వయ ఏవాహ - అత స్తదుచ్యతే - పరస్పరపరిహాసకరణేనోభయత్ర భావబన్ధాది విశేషాద్ద్వివచనం వయసామ్యేఽపి రూపే కిమన యోస్తారతమ్యమస్తి - నేత్యాహ - రూపసంపన్నౌ - రూపం సౌన్దర్యం తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ - ఇతరేషాం కా మాదీనాం రూపమాఖ్యాం భిక్షిత్వా సంపాదయితవ్యమితి మన్యమానావిత్యర్థః - యద్వా రూపసంపన్నౌ సంపన్నరూపౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః - తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణమగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయం విహాయ - రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహై వోత్పన్నరూపావిత్యర్థః - వయో రూపసత్త్వేఽపి కిం కఠినస్పర్శౌ - నేత్యాహ సుకుమారౌ - పరుషతరభవచ్చరీరవన్న భవత్యనయోశ్శరీరం - కిం తు పుష్పహాససుకుమారౌ - ఏవం సౌకుమార్యసత్త్వేఽపి రతిపై యాత్యైకిం క్రాన్తౌ స్యాతాం - నేత్యాహ - మహాబలౌ - రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూనిత్యాద్యుక్తరీత్యానేకర్తుషు విహరణేఽపి శ్రమలవరహితౌ - ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేఽపి కిమవయవశోభాసు వైకల్యం నేత్యాహ - పుణ్డరీకవిశాలాక్షౌ - సంరక్తనయనా ఘోరా ఇత్యుక్తరీత్యా త్వాదృశనయనవన్న భవతి తన్నయనమిత్యర్థః - పుణ్డరీ కం సితాంభోజం - తమోగుణోద్రేకేణ నిద్రాకషాయితత్వం రజోగుణోద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి - కిం తు సర్వదా సత్త్వప్రసన్నన య నావిత్యర్థః - న కేవలమేవావయవశోభాతిశయః - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - కిమివ హి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామిత్యుక్తరీత్యా వల్క

౬ ॥ నహి పశ్యామ్యహం లోకే యః కుర్యాన్మమ విప్రియమ్ । అమరేషు సహస్రాక్షం మహేన్ద్రం పాక

శాసనమ్ ॥ ౭ ॥ అద్యాహం మార్గణైః ప్రాణానాదాస్యే జీవితాన్తకైః । సలిలే క్షీరమాసక్తం నిష్పిబ

న్నివ సారసః ॥ ౮ ॥ నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృత్తమర్మణః । సఫేనం రుధిరం రక్తం మేదినీ కస్య పా

స్యతి ॥ ౯ ॥ కస్య పత్రరథాః కాయాన్మాంసముత్కృత్య సంగతాః । ప్రహృష్టా భక్షయిష్యన్తి నిహతస్య మ

యా రణే ॥ ౧౦ ॥ తం న దేవా న గన్ధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః । మయాపకృష్టం కృపణం శక్తాస్త్రాతుమి

హాహవే ॥ ౧౧ ॥ ఉపలభ్య శనైస్సంజ్ఞాం తం మే శంసితుమర్హసి । యేన త్వం దుర్వినీతేన వనే విక్రమ్య ని

ర్జితా ॥ ౧౨ ॥ ఇతి భ్రాతుర్వచః శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశేషతః । తతః శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్పమి

దమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ । పుణ్డరీకవిశాలాక్షౌ చీరకృష్ణాజినాం

ల్యాగాపన్నం - క్షుధితమాశీవిషం - ఆశీవిషం స్త్రీయాం విషం యస్య సః తం - కో వా కుదతీతి ప్రశ్నః - తత్తుల్యో యం త్వదవమాన ఇతి భావః - కః కాలేతి - న జానతే న జానితే బహువచనమార్షం - అయమపి ప్రశ్నః ॥౪॥౫॥ నహి పశ్యామీత్యన్తమేకం వాక్యం ॥ తత్ర తమిత్యధ్యాహార్యం అమ రేష్వితి ॥ అత్ర మహేన్ద్రశబ్దో విశేష్యం - పాకశాసన సహస్రాక్షశబ్దౌ విశేషణే - ఏతేషు షష్ఠ్యర్థే ద్వితీయా - యథా మహేన్ద్రస్యేతి దృష్టాం తః - పాకం పాకాఖ్యం - వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవానితి పాకశాసనః - అన్తరేణ సహస్రాక్షం మహేన్ద్రం పాకశాసనమితి పాఠే - మ హేన్ద్రమన్తరేణ ఇన్ద్రం వినా - కః మమ విప్రియం కుర్యాత్ తం న హి పశ్యామీత్యన్వయః ॥౭॥ అద్యేతి ॥ సారసో హంసః ॥౮॥ నిహతస్యేతి ॥ రక్తం రక్త వర్ణం రుధిరం ॥౯॥ కస్యేతి ॥ పత్రరథాః పక్షిణః సంగతా మిశ్రితాః ॥౧౦॥ తమితి ॥ మయా వకృష్టం ఆక్రాన్తం మయా సహ కృతవిరోధమితి యా వత్ ॥౧౧॥ ఉపలభ్యేతి ॥ విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా న తం పశ్యామ్యహం లోకే పరోక్షమపి వానరః ॥ స్వామి త్రో పి నిరస్తో పి యోఽస్య దోషముదాహ తే తిత్యుక్తేః ॥౧౩॥ సర్వలోకస్పృహణీయస్య శ్రీరామస్య దివ్యరూపగుణానాం మిత్రామిత్రసాధారణ్యేన ఆనన్దకరత్వాత్తేన విరూపితాపి సా

టాజినధారణేన్యతిరపణీయా - యద్వా కోయమేవం మహావీర్య ఇతి ధీతం ప్రతి తయోర్దుర్బలత్వముచ్యతే - తరుణౌ - ఊనషోడశవర్షౌ ఇత్యా
ద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ - యద్వా యౌవనే విషయైషిణామిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ - రూ
పసంపన్నౌ - కన్యాకామయతే రూపమిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశీకరణాయ శరీరముద్భావనయంతౌ - నపౌరుషసంపన్నౌ -
సుకుమారౌ - శ్రీమత్పుత్రతయా సంపన్నమూరౌ - అతో భవదాయుధప్రహారాసహౌ - మహాబలౌ - విపరీతలక్షణయా - ద్వావేతౌ
దుర్బలౌ - నసైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తావిత్యర్థః - యద్వా సుకుమారతరాబలానహితౌ - యుద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వాన్న యుద్ధార్హౌ -
పుండరీకవిశాలాక్షౌ - తయోర్యుద్ధాసామర్థ్యం మదైన్యరూపకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యా శ్రీభూతలోచనతయా చావగమ్యతే -
చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ - తత్రాప్యేకరూపోత్తరీయరహితౌ - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - స్థావరతిర్యగ్భ్యాం
యాచితాన్యాలబ్ధాంబరేణ భ్రాన్తౌ - యద్వా ఖరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయోర్బలాతిశయ ఉచ్యతే - తరుణావిత్యాది ॥ తరుణౌ జనోత్సాహనో
గ్యవయస్కౌ - రూపసంపన్నౌ సింహోరస్కం మహాబాహుమిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరౌ సుకుమా
రౌ నీలత్వైన సర్వసంహరణక్షమౌ - మహాబలౌ మనోబలబాహుబలోపాయబలసంపన్నౌ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ - వైరిషు గౌరవబుద్ధ్యాలక్ష్యకా
లుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ - అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్యముచ్యతే - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - సదాబద్ధవసనతయా యుద్ధసన్న
ద్ధావిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం ॥౧౫॥ పునరపి హృదయే పరివర్తమానం తత్సౌందర్యమాహ గంధర్వేతి ॥ దేవావితి - యద్యపి దశ
రథసుతావితి శ్రుతం - తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేనైతదసత్యమేవోక్తమితిమన్య ఇతి భావః ॥౧౬॥ తరుణీతి ॥ తత్ర అత్ర సా ॥౧౭॥ తాభ్యామితి ॥
ప్రమదాం - అధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - ఉభాభ్యాం సంభూయ ఏకమత్యం ప్రాప్య - ఇమామవస్థాం నీతాస్మి - యథా అనాథా అసతీ కులటా నీయతే
తథా నీతాస్మీతి యోజనా ॥౧౮॥ తస్యాశ్చేతి ॥ అనృజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః - అనేన త్వత్ప్రేరణేనైవ మహాంతౌ విరూపితవంతావిత్యవమ
న్యతేతి గమ్యతే - రణమూర్ధని హతయోరిత్యన్వయః - సీతాయా రణమూర్ధని గమనాసంభవాద్ధతాయా ఇతి విపరిణామేనాన్వయః - అన్యథా
అశక్యత్వాద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం ॥౧౯॥ అవశ్యకర్తవ్యత్వాదయం పునరప్యాహ ఏష ఇతి ॥ ప్రథమః శ్రేష్ఠః - కామః అభిలాషః - ప్రథమప్ర
వరాదిమావితి వైజయంతీ । తాతేతి పితృవజ్జ్యేష్ఠసంబోధనం ॥౨౦॥ ఇతీతి ॥ చతుర్దశేతి - చతుర్దశసహస్రాధ్యక్షానిత్యర్థః ॥౨౧॥ సూ

బరౌ ॥౧౪॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ । పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౧౫॥ గంధర్వరాజప్రతిమౌ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ । దేవౌ వా మానుషౌ వా తౌ న తర్కయితుముత్సహే ॥౧౬॥ తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా । దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయోర్మధ్యే సుమధ్యమా ॥౧౭॥ తాభ్యాముభాభ్యాం సంభూయ ప్రమదామధికృత్య తామ్ । ఇమామవస్థాం నీతాహం యథానాథాసతీ తథా ॥౧౮॥ తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాస్తయోశ్చ హతయోరహమ్ । సఫేనం పాతుమిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని ॥౧౯॥ ఏష మే ప్రథమః కామః కృతస్తాత త్వయా భవేత్ । తస్యాస్తయోశ్చ రుధిరం పిబేయమహమాహవే ॥౨౦॥ ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశ మహాబలాన్ । వ్యాదిదేశ ఖరః

శృణఖా తద్రూపగుణవర్ణనేనవా పరమసుఖమనుభవిష్యామీతి ధియా వర్ణయతి ॥ తరుణావిత్యాదినా ॥ దేవౌ వా మానుషౌ వా - తౌ - న తర్కయి
తుముత్సహ ఇతి - యద్యపి దశరథసుతావితి తత్సకాశాదేవ శ్రుతం - తథాపి తయోరమానుషచరిత్రైః - శ్రీరామలక్ష్మణౌ దేవౌ వా మానుషౌ వేతి
విచారయితుం నిశ్చేతుం న సమర్థాస్మీత్యర్థః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తాభ్యామితి ॥ తాం ప్రమదామధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యాముభా
భ్యాం సంభూయ - ఏకేన కనీయసా ఇష్టామవస్థాం నీతేతి యోజనా ॥౧౮॥ తస్యా ఇతి ॥ రుధిరం పాతుమిచ్ఛామీత్యనేన - శ్రీరామవర్ణనేన స్వకా
ముకిత్వశంకా ఖరస్య నివర్తయతీతి జ్ఞేయం - తస్యాః హతాయా ఇతి విపరిణామః - ఏష మే ప్రథమః కామ ఇతి పునర్వచనముత్కటేచ్ఛాద్యో
తనాయేతి న పునరుక్తిః - తస్యాశ్చానృజువృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వా స్వార్థః - రణమూర్ధని హతయోః రామలక్ష్మణయోః - తృతీ
యార్థే షష్ఠీ - అనృజువృత్తాయాస్తస్యాః త్వత్పృథగ్న్యామనే ఇతి శేషః హతయోః ఛిన్నయోః - ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - కర్ణనాసికే ఇతి శే
షః - అతః ఇతః పరమహం - సఫేనమపి రుధిరం - పాతుమిచ్ఛామీతి కాకుః - నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః - ఆహవే - తయోస్త్వయం కృతో భవేద్యది అప
కార ఇతి శేషః - ఛిన్నకర్ణనాసాం మాం దృష్ట్వాప్యుపేక్షసే యది - తదాత్యక్తాహారా దేహం త్యక్ష్యామీతి భావః - ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయామి
త్యాగభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు ॥ ఇతి తస్యామితి ॥ తస్యాం బ్రువాణాయాం రామవృత్తాంతమితి శేషః - ఖరః ॥౨౧॥ తస్యా
ద్యుః క్రూరరూపేణ దేహేన హరతామృతమ్ । విష్ణుర్దాశరథిర్భూత్వా మోక్షయిష్యతి సువ్రతే ఇతి శివశాపాద్రాక్షసత్వం ప్రాప్తయా యాజ్ఞ
వల్క్యసుతః చంద్రకాంత ఇత్యర్థః - అత ఏవ శూర్పణఖాముఖాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - విష్ణుత్వేన జ్ఞాత్వా - సపరివారస్య స్వస్య
రామహస్తాద్వధేచ్ఛుస్స్వభగినీప్రీతయేవ - రామేణ సహ యుద్ధార్థం రాక్షసాన్వ్యాదిదేశేత్యర్థః అస్మిన్నర్థే శివధర్మే - భీష్మయుధి
ష్ఠిరసంవాదకథానుసంధేయా ॥ భీష్మః - యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజన్ త్రయో వై లోకవిశ్రుతాః । చంద్రకాంతమహామోదవిజయా బ్రాహ్మణో

నహావిత్యాది ॥ దుర్వృత్తాం - భగినీస్సైరూపమూలత్వాత్ - అపావర్తితుం ఆనేతుం - తాం చేతి చకారేణ తావపీత్యుచ్యతే ఆనయనప్రయోజనమాహ ఇయం చేతి ॥ అస్యాః అయం మనోరథః - మమ చాయమిష్టః సంమత ఇత్యర్థః ప్రమథ్య హత్వా ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ తయా మార్గం ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః - ఇయం ఖరేణ ప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం ॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రదరాః బాణాః - ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణా ఇత్యమరః ॥ తథా తీక్ష్ణప్రదరా అపీతి యోజ్యం - తేనేన మిత్యన్వయః - ఉద్ధితం రాక్షసాన్ దృష్ట్వా అభిముఖముద్గతమితి రామవిశేషణం - ఉత్తరసర్గసంగ్రహోయం శ్లోకః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశస్సర్గః

అథ చతుర్దశరాక్షసవధో వింశే - తత ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః - రక్షక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీమాగతానిత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ వాక్యమితి ॥ ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాన్ ॥ ౫ ॥ రాఘవోపీతి ॥ చామీకరం స్వర్ణం ॥ ౬ ॥ స్వస్యకపటవేషత్వం పరిహరన్నాహ పుత్రావిత్యాది ॥ ఆవాం కిమర్థముపహింసథ ॥ ౮ ॥ ప్రత్యుత యుష్మానేవాహం హంతుమాగత ఇత్యాహ యుష్మానితి ॥ విప్రకారాన్ హింసకాన్ - భవతాం ప్రథమప్రవృత్తిమాకాంక్షన్ స్థితోస్మీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తిష్ఠతైవేతి ॥ అత్రైవ - సంతుష్టాః -

క్రుద్ధో రాక్షసానంతకోపమాన్ ॥ ౨౧ ॥ మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ । ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ ॥ ❋ ॥ తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తామపావర్తితుమర్హథ । ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి ॥ ❋ ॥ మనోరథోయమిష్టోస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః । శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా ॥ ౨౪ ॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । తత్ర జగ్ముస్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా ॥ ౨౫ ॥ తతస్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః । న శేకురేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్తమివాగ్నిముద్ధితమ్ ॥ ౨౬ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమమాగతా । రక్షసామాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా ॥ ౧ ॥ తే రామం పర్ణశాలాయాముపవిష్టం మహాబలమ్ । దదృశుస్సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ ॥ ౨ ॥ తాన్ దృష్ట్వా రాఘవశ్శ్రీమానాగతాంస్తాం చ రాక్షసీమ్ । అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః । ఇమానస్యా వధిష్యామి పదవీమాగతానిహ ॥ ౪ ॥ వాక్యమేతత్తతశ్శ్రుత్వా రామస్య విదితాత్మనః । తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్ ॥ ౫ ॥ రాఘవోపి మహచ్చాపం చామీకరవిభూషితమ్ । చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ పుత్రౌ దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్ధం దుశ్చరం దండకావనమ్ ॥ ❋ ॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ । వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థముపహింసథ ॥ ౮ ॥ యుష్మాన్ పాపాత్మకాన్ హంతుం విప్రకారాన్ మహాహవే । ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోహం సశరాయుధః ॥ ౯ ॥ తిష్ఠతైవాత్ర సంతుష్టా నోపావర్తితుమర్హథ । యది ప్రాణై

ర్థినః ॥ ఖరశ్చ దూషణశ్చైవ త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమః । ఆసన్ తేషాం చ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రధేతి ॥ ❋ ॥ అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్యా - పరుషోక్తివత్ప్రతీయమానాని తస్య వాక్యాని సౌమ్యరూపాణ్యేవ తథా వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ ౨౧ ॥ తౌ హత్వేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు హే రాక్షసాః - ఇయం భగినీ ప్రమథ్య మమ రుధిరం పాస్యతి - అత స్తేషాం సమీపం గత్వా - స్వతేజసా శీఘ్రేణ - తౌ రామలక్ష్మణౌ - దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్తమాచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ హత్వా - తదీయవృత్తాంతం జ్ఞాత్వా - హనహింసాగత్యోరితి ధాతోర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్ - అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితుమర్హథ - అయం మమ భగిన్యాః ఇష్టో మనోరథః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ వాతేరితా వాయునున్నా మేఘా ఇవ జగ్మురితి సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం ఏకోనవింశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తత ఇతి ॥ సహ సీతయా వర్తమానావితి శేషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః పాలక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం - అస్యాః రక్షణార్థమాగతానిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ చామీకరం సువర్ణం ॥ ౬ ॥ పుత్రావిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ దండకారణ్యం ప్రవిష్టావావాం - దండకారణ్యే వసంతౌ ఆవాం - కిమర్థముపహింస్యథ మునీనితి శేషః ॥ ౭ ॥ తేషాం వినాశే తవ కిం కార్యమిత్యత ఆహ ॥ యుష్మానితి ॥ విప్రకారాన్ నిప్రకారాన్ - ఋషీణాం నియోగేన - యుష్మాన్ హంతుమేవ ప్రాప్త ఇతి సంబంధః ॥

అభీతా ఇతి యావత్ - తిష్ఠత - నోపావర్తితుమర్హథేతి - మా పలాయధ్వమిత్యర్థః - యది వా ప్రాణైః అర్థః ప్రయోజనం - ప్రాణాపేక్షాస్తి చేన్నివర్తధ్వమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణఘ్నాః ॥ ౧౧ ॥ క్రోధమిత్యాది ॥ ౧౨ ॥ కా హీతి ॥ శక్తిః బలం - శక్తిర్బలే ప్రభావాదావితి విశ్వః ॥ ౧౩ ॥ ఏహీతి ॥ పరిఘైః గదాభేదైః - పట్టసైః అసిభేదైః ॥ ౧౪ ॥ ఇతీతి ॥ తాని శూలాని పూర్వముక్తాని ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ నారాచాన్ అఫలకాన్ బాణాన్ - శిలాశితాన్ శిలాస్వపి శితాన్ - శిలానిర్భేదక్షమానిత్యర్థః - శాణోపలసన్నిఘృష్టానిత్యప్యాహుః ॥ ౧౭ ॥ గృహీత్వేతి ॥ లక్ష్యాన్ వేధ్యాన్ - వజ్రాన్ నిత్యభూతోపమాః ॥ ౧౮ ॥ రుక్మపుంఖా ఇతి ॥ న్యమజ్జంత - న్యమజ్జంత చేత్యర్థః ॥ ౧౯½ ॥ తే ఇతి ॥ వికృతాః విరూపాః - విగతాసవః విగతప్రాణాః ॥ ౨౦½ ॥ తానితి ॥ భైరవస్వనాన్ భయంకరశబ్దాన్ ॥ ౨౧½ ॥ సేతి ॥ మహానాదం - నదంతీ - కుర్వంతీత్యర్థః - నిర్యాసః క్షుత ప్రస్నుత వృక్షరసః - సల్లకీ లతావిశేషః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ పునస్స గార్తనాదం పేణాహనిపాతితానితి ॥ దృశ్య దృష్ట్వా - అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః

రిహార్థో వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః ॥ ౧౦ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । ఊచుర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నాశ్శూలపాణయః ॥ ౧౧ ॥ క్రోధముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః । త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణానద్యాస్మాభిర్హతో యుధి ॥ ౧౨ ॥ కా హి తే శక్తిరేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని । అస్మాకమగ్రతః స్థాతుం కిం పునర్యోద్ధుమాహవే ॥ ౧౩ ॥ ఏహి బాహుప్రయుక్తైర్నః పరిఘైశ్శూలపట్టసైః । ప్రాణాంస్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । చిక్షిపుస్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తాని శూలాని కాకుత్స్థస్సమస్తాని చతుర్దశ । తావద్భిరేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః ॥ ౧౬ ॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ సూర్యసన్నిభాన్ । జగ్రాహ పరమక్రుద్ధశ్చతుర్దశ శిలాశితాన్ ॥ ౧౭ ॥ గృహీత్వా ధనురాయమ్య లక్ష్యానుద్దిశ్య రాక్షసాన్ । ముమోచ రాఘవో బాణాన్ వజ్రానివ శతక్రతుః ॥ ౧౮ ॥ రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః । తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగాద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతాః ॥ ౧౯ ॥ వినిష్పేతుస్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః ॥ ౧౯½ ॥ తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః ॥ ❋ ॥ నిపేతుశ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాసవః ॥ ౨౦½ ॥ తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా ॥ ❋ ॥ పరిత్రస్తా పునస్తత్ర వ్యసృజద్భైరవస్వనాన్ ॥ ౨౧½ ॥ సా నదంతీ మహానాదం జవాచ్ఛూర్పణఖా పునః ॥ ❋ ॥ ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించిత్సంశుష్కశోణితా । పపాత పునరేవార్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ ॥ ౨౩ ॥ భ్రాతుస్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహుః । సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా ॥ ౨౪ ॥ నిపాతితాన్ దృశ్య రణే తు రాక్షసాన్ ప్రధావితా శూర్పణఖా పునస్తతః । వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - వింశస్సర్గః ❋

న ॥ తిష్ఠతేతి ॥ హే సందుష్టాః అతిదుష్టాః. ఉపావర్తితుం సమీపమాగంతుం నార్హథ - యద్యాగమిష్యథ తర్హి హనిష్యామీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ క్రోధముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః ॥ వస్తుతస్తు ॥ క్రోధేతి ॥ సుమహాత్మనః సుమహానాత్మా శరీరం యస్య సః భర్తుః రాజ్ఞః ఖరస్య క్రోధముత్పాద్య - త్వత్ప్రేరితైః అస్మాభిరితి - తుచ్ఛైర్హతస్తాడితోపి త్వం - ప్రాణాన్నో హాస్యస్యేవ - అత్ర హేతుః కా హీతి ॥ రణమూర్ధన్యేకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం - బహూనామప్యస్మాకం కా శక్తిః శక్తిర్నాస్తి - తదా కిం పునః యోద్ధుమితి యోజనా అత ఏవ ఖరని బర్హంధనాగతానామస్మాకమిత్యత్రాప్యాకృష్యతే - పరిఘాదిభిరుపలక్షితానామస్మాకం ప్రాణాన్ వీర్యమిత్యాదిజాత్యేకవచనం - వీర్యాదికం చ త్యక్ష్యసి - గర్భితణిచ్ - త్యాజయిష్యసీన సందేహః - అత ఏవ హీతి సంబంధః - ఇతః పరావృత్త్యగతానామస్మాకం - ఖరహస్తవధాత్ వరం త్వద్వధస్తేవ వధ ఇతి భావః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ శిలాశితాన్ శాణోపలే తీక్ష్ణీకృతాన్ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧½ ॥ ఉపగమ్యేతి ॥ సనిర్యాసా - వల్లరీ నిర్యాససహితా లతేవ - నిపపాతేత్యుత్తరసర్గసంగ్రహశ్లోకః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - వింశస్సర్గః

అథఖరప్రోత్సాహనమేకవింశే - సపునరిత్యాది ॥ అనర్థార్థం సర్వరాక్షసవినాశార్థం ॥౧॥౨॥ భక్తా ఇతి ॥ భక్తాః-విశ్వాసభాజః - హితాః హితపరాః నకుర్యురితిన - కింతుకుర్యురేవేత్యర్థః ॥౩॥ కిమితి ॥ కిమేతదితివిస్మయే యత్కృతే యస్యకృతే - కృతఇత్యవ్యయం - యన్నిమిత్తం లుఠసి - తస్యకారణం శ్రోతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః ॥౪॥ అనాథవదితి ॥ విలపసీతి - కిమితిశేషః - వైక్లబ్యం కార్పణ్యం - ఇహ మత్సమీపే ॥౫॥ ఇతీతి ॥ దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా ॥౬॥ ఖరోక్తమంగీకరోతి అస్మీత్యాదినా ॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥ అహమస్మీతి ॥ సముద్విగ్నా భీతా - విషణ్ణా దుఃఖితా - సర్వతోభయదర్శినీ - సర్వత్రరామప్రతిభాసవతీతిభావః ॥౧౧॥ విషాదేతి ॥ నక్రో గ్రాహః ॥౧౨॥ క్రోధశీలిభ్యాం పూర్వోక్తం విస్మృత్యపునరాహ ఏతేచేతి ॥౧౩॥ మయీతి ॥ అనుక్రోశో దయా శక్తిరితి తుల్యేతిశేషః ॥౧౪॥ యదీతి ॥ నిరపత్రపా నిర్లజ్జా - హృతకర్ణనాసాత్వాదితిభావః ॥౧౫॥ బుద్ధ్యేతి ॥ ప్రతిముఖే అగ్రే - సబలస్ససైన్యః ॥౧౬॥ శూరమానీతి ॥ మిథ్యేతి - మిథ్యావచోభిరిత్యర్థః - ఆరోపితవిక్రమః కల్పి

సపునఃపతితాందృష్ట్వాక్రోధాచ్ఛూర్పణఖాంఖరః । ఉవాచవ్యక్తయావాచాతామనర్థార్థమాగతామ్ ॥ ౧ ॥ మయాత్విదానీంశూరాస్తేరాక్షసారుధిరాశనాః । త్వత్ప్రియార్థంవినిర్దిష్టాఃకిమర్థంరుద్యతేపునః ॥ ౨ ॥ భక్తాశ్చైవానురక్తాశ్చహితాశ్చమమనిత్యశః । ఘ్నంతోపిననిహంతవ్యానన కుర్యుర్వచోమమ ॥ ౩ ॥ కిమేతచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామికారణంయత్కృతేపునః । హానాథేతివినర్దంతీసర్పవల్లుఠసిక్షితౌ ॥ ౪ ॥ అనాథవద్విలపసినాథేతుమయిసంస్థితే । ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠమాభైషీర్వైక్లబ్యంత్యజ్యతామిహ ॥ ౫ ॥ ఇత్యేవముక్తాదుర్ధర్షాఖరేణపరిసాంత్వితా । విమృజ్యనయనేసాస్రేఖరంభ్రాతరమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అస్మీదానీమహంప్రాప్తాహృతశ్రవణనాసికా । శోణితౌఘపరిక్లిన్నాత్వయాచపరిసాంత్వితా ॥ ౭ ॥ ప్రేషితాశ్చత్వయావీరరాక్షసాస్తేచతుర్దశ । నిహంతుంరాఘవంక్రోధాన్మత్ప్రియార్థంసలక్ష్మణమ్ ॥ ౮ ॥ తేతురామేణసామర్షాశ్శూలపట్టసపాణయః । సమరేనిహతాస్సర్వేసాయకైర్మర్మభేదిభిః ॥ ౯ ॥ తాన్దృష్ట్వాపతితాన్భూమౌక్షణేనైవమహాబలాన్ । రామస్యచమహత్కర్మమహాంస్త్రాసోఽభవన్మమ ॥ ౧౦ ॥ అహమస్మిసముద్విగ్నావిషణ్ణాచనిశాచర । శరణంత్వాంపునఃప్రాప్తాసర్వతోభయదర్శినీ ॥ ౧౧ ॥ విషాదనక్రాధ్యుషితేపరిత్రాసోర్మిమాలిని । కింమాంనత్రాయసేమగ్నాంవిపులేశోకసాగరే ॥ ౧౨ ॥ ఏతేచనిహతాభూమౌరామేణనిశితైశ్శరైః । యేపిమేపదవీంప్రాప్తారాక్షసాఃపిశితాశనాః ॥ ౧౩ ॥ మయితేయద్యనుక్రోశోయదిరక్షస్సుతేషుచ । రామేణయదితేశక్తిస్తేజోవాస్తినిశాచర ॥ ❀ ॥ దండకారణ్యనిలయంజహిరాక్షసకంటకమ్ ॥ ౧౪ ॥ యదిరామంమమామిత్రంనత్వమద్యవధిష్యసి ॥ ❀ ॥ తవచైవాగ్రతఃప్రాణాంస్త్యక్ష్యామినిరపత్రపా ॥ ౧౫ ॥ బుద్ధ్యాహమనుపశ్యామినత్వంరామస్యసంయుగే ॥ ❀ ॥ స్థాతుంప్రతిముఖేశక్తస్సబలశ్చమహాత్మనః ॥ ౧౬ ॥ శూరమానీనశూరస్త్వంమిథ్యారోపితవిక్రమః ॥ ❀ ॥ మానుషౌయోనశక్నోషిహంతుంతౌరామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౭ ॥ రామేణయదితేశక్తిస్తేజోవాస్తినిశాచర ॥ ❀ ॥ దండకారణ్యనిలయంజహిత్వంకులపాంసన ॥ ౧౮ ॥ ని

తఇతి ॥ అనర్థార్థం స్వకులస్యేతిశేషః ॥౧॥౨॥ భక్తాశ్చేతి ॥ భక్తాః అతఏవ మయ్యనురక్తాః - అతఏవ మమహితాః - అతఏవ మద్వచనం నకుర్యురితిన - కింతుకుర్యురేవ - కింతు తే - ననిహంతవ్యాః పరైర్హంతుమశక్యాః - ఘ్నంతోపి ఘాతుకా ఏవ - నిశ్చయే ధేనా అపిశబ్దః ॥౩॥ కిమేతదితి ॥ కారణం శోకకారణం - యత్కృతే శోకనిమిత్తం ॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ తానితి ॥ రామస్యకర్మచ - దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే ॥౧౦॥ అహమితి ॥ భీతా అతఏవ సముద్విగ్నా కంపమానా అతఏవ విషణ్ణా దుఃఖితా - అత్రహేతుః సర్వతోభయదర్శినీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితిభావః రామేణేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - శూర్పణఖా రామం నజహీతి - హితబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి - రామేణేత్యాదినా - హే నిశాచర రామేణ - తే శక్తిః - వీర్యం తేజోవాస్తి యది తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్యనిలయం రామం త్వం నజహి - మావధీః - యది హనిష్యసి తర్హి తవాగ్రతోహం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీతి సంబంధః విచార్య హననే తదాహననే తవ శక్తిరపి నాస్తీత్యాహ ॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ బుద్ధ్యేతి ॥ రామస్య ప్రతిముఖే అగ్రతః - స్థాతుం నశక్త ఇతి - బుద్ధ్యా పశ్యామి ఆలోచయామీతి సంబంధః - మహారణ ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః ॥౧౬॥ శూరేతి ॥ మహారణే యః మిథ్యారోపితవిక్రమః అతఏవ శూరమానీ అతఏవ నశూరః - అతఏవ తౌ మానుషావపి హంతుం నశక్నోషీతి సంబంధః ॥ ❀ ॥౧౭॥౧౮॥ ❀ ॥ అపయాహి - అపసర్పం ॥౧౯॥ ఏవమనంగీకారే బాధకమాహ రామతేజ ఇతి ॥౨౦॥౨౧॥ ఏవమితి ॥ ప్రథితోద

శ్చపరాక్రమః||౧౭||౧౮||నిస్సత్త్వస్యేతి || కీదృశ ఇతి-అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః||౧౯||౨౦||౨౧||ఏవమితి || వితతోదరీ ప్రహర్తారం వి స్ఫృతోదరీ - అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః||౨౨||ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే - ఏవమిత్యాది || ఆధర్షితః అవమానితః-ఖరః దారుణః-ఖరతరం పరుషతరం||౧||తవేతి||లవ ణాంభః లవణసముద్రాంభః - ఉత్థితం పర్వణ్యుద్భవం||౨|| న రామమితి || యః ఆత్మ దుశ్చరితైః తేవ హతస్సన్ అద్య ప్రాణాన్ విమోక్ష్యతి - తం రామం న గణయే||౩||బాష్ప ఇతి || సంహ్రియతాం నివర్త్యతాం-సదనమేవ సాదనం||౪|| పరశ్వధేతి || పరశ్వధః కుఠారః- మంద ప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య ఔష్ణ్యర్థమిదముక్తం-రక్తవర్ణత్వార్థం చ||౫||సేతి || మూర్ఖ్యాత్ అవ్యవస్థితచిత్తతయా పునః ప్రశశంస||౬||అబ్రు వతీమర్థం విశదయతి||౭||తయేతి||చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం||చతుర్దశసహస్రాణి-సంతీతి శేషః-ఘోరకర్మాం ఘోరరూపాణాం లోకహింసావిహారాణాం జనవత్థైకలీలానాం-మహాస్యానాం - వికృతముఖానామిత్యావత్ - ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం - సర్వోద్యోగం

స్సత్త్వస్యాల్పవీర్యస్య వాసస్తే కీదృశస్త్విహ ||※||అపయాహి జనస్థానాత్త్వరితస్సహ బాంధవః||౧౯||

రామతేజోభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి||※||స హి తేజస్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః | భ్రా

తా చాస్య మహావీర్యో యేన చాస్మి విరూపితా || ౨౧ || ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ ప్రథితోదరీ | కరాభ్యా

ముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా ||౨౨|| ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకవింశస్సర్గః ※※※※※

ఏవమాధర్షితశ్శూరశ్శూర్పణఖ్యా ఖరస్తదా | ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః || ౧ ||

తవావమానప్రభవః క్రోధోయమతులో మమ | న శక్యతే ధారయితుం లవణాంభ ఇవోత్థితమ్ ||౨|| న రా

మం గణయే వీర్యాన్మానుషం క్షీణజీవితమ్|ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ హతో యోద్య విమోక్ష్యతి||౩||బా

ష్పస్సంహ్రియతామేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతామ్ |అహం రామం సహభ్రాత్రా నయామి యమసా

దనమ్ ||౪|| పరశ్వధహతస్యాద్య మందప్రాణస్య సంయుగే | రామస్య రుధిరం రక్తముష్ణం పాస్యసి రాక్ష

సి||౫||సా ప్రహృష్టా వచశ్శ్రుత్వా ఖరస్య వదనాచ్చ్యుతమ్|ప్రశశంస పునర్మౌర్ఖ్యాద్భ్రాతరం రక్షసాం

వరమ్ || ౬ || తయా పరుషితః పూర్వం పునరేవ ప్రశంసితః | అబ్రవీద్దూషణం నామ ఖరస్సేనాపతిం తదా

౭||చతుర్దశసహస్రాణి మమ చిత్తానువర్తినామ్|రక్షసాం భీమవేగానాం సమరేష్వనివర్తినామ్||※||నీ

లజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణామ్|లోకహింసావిహారాణాం బలినాముగ్రతేజసా

మ్ || ※ || తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహౌజసామ్ | సర్వోద్యోగముదీర్ణానాం రక్ష

సాం సౌమ్య కారయ ||౧౦|| ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం రథం సౌమ్య ధనూంషి చ | శరాంశ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాం

శ్శక్తీ విస్తృతోదరీ స్థాలోదరీత్యావత్ || ౨౨ || ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

※※※※※ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః -※※※※

· ఏవమితి || ఆధర్షితః కోపాదవమానితః-ఖరః తీక్ష్ణగుణః||౧||తవేతి||ఆత్మనీతి పదాధ్యాహారః-తథా చాత్మని -కోపో ధారయితుం న శ క్యత ఇత్యన్వయః-లవణాంభ ఇవోల్బణం-వ్రణమితి శేషః-వ్రణే నిక్షిప్తం లవణం యుక్తమంభ ఇవ ధారయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః-ఉదితమితి పాఠే ఉదితం న్యస్తం-ఉత్థితమితి పాఠే-ఉల్బణమిత్యావత్ || ౨|| నేతి|| ఆత్మదుశ్చరితైః స్వకీయదుష్కృతైః విరూపకరణరూపైః || ౩ || బాష్ప ఇతి|| సంభ్రమః భయం- తవావమానప్రభవ ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్యావాస్తవార్థః-తవావమానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః-మ మ-త్వయా కృతావమానప్రభవ ఇత్యర్థః-క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే-కించ మానుషం చ-వీర్యాత్ మచ్ఛౌర్యాత్ - క్షీణజీవితం న గణయే తమహం జేతుం న శక్నోమీత్యర్థః -స-రామ ఏవ - ప్రాణాన్ మదీయప్రాణాన్-మోక్ష్యతి మోక్షయిష్యతీత్యర్థః-అతః-హే దుర్భగే-ఆ త్మదుశ్చరితైః స్వాపచారవ్యాపారైః-అద్య అయః శుచ్ఛభావహవిధిః-హతః-త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం-క్షీణజీవితం నష్టమితి భావః-ఇతః ప రం బాష్పస్సంహ్రియతాం-సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం-అహం-భ్రాత్రా సహ రామం ప్రతియామి-యమసాదనం చ యామి న సందేహ ఇత్యర్థః ||౪ ||పరశ్వధేతి || తతః పరం రామస్య-పరశ్వధహతస్య రామసంబంధిపరశ్వధేన హతస్య మందప్రాణస్య-భూతలే పతితస్య మమ రుధిరమితి శేషః-హే రాక్షసి శోణితం పాస్యసీతి సంబంధః|| ౫ ||౬||తయేతి|| పునః ప్రశంసితః స్వమేవ సకలరక్షశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాది|| ౭ || చతుర్దశేతి|| చతుర్దశ సహస్రాణి సంతీతి శేషః|| ౮||౯||తేషామితి||ఉదీర్ణానాం దృప్తానాం-సర్వోద్యోగం సర్వత్ర ప్రకారేణోద్యోగం చతురంగబలసన్నాహం యథా సా

సర్వప్రకారైరుద్యోగం - సర్వాయుధవాహనాదిభిరుద్యోగమిత్యర్థః ||౧౦|| ఉపస్థాపయేతి || శక్తిః ఆయుధవిశేషః ||౧౧|| అగ్ర ఇతి || పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానామగ్రే - రణకోవిదోఽహం గంతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః - రామస్య రణశ్లాఘ్యత్వాత్ పౌలస్త్యానాం వధార్థమితిద్యోతి వాక్ఛావిసూచనీ ||౧౨|| ఇతీతి || శబలైః నానావర్ణైః - శబలైతాశ్చ కర్బుర ఇత్యమరః | మహారథం సదశ్వైర్యుక్తమాచచక్ష ఇత్యన్వయః || ౧౩ || తమిత్యాది || తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం - అసంబాధం విస్తీర్ణం - కూబరః యుగంధరః కూబరస్తు యుగంధర ఇత్యమరః || మత్స్యైరిత్యాది - మంగళ్యైః మంగళావహైః - అలంకారకరైరిత్యర్థః - కాంచనైః కాంచనవికారైః - ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యాదిసర్వవిశేషణం - నిస్త్రింశః అసిః ||౧౪||౧౫||౧౬|| తత ఇతి || రాక్షసం రాక్షససంబంధి ||౧౭|| ముద్గరైరిత్యాది || ముద్గరః లోహమయగదా - పట్టసః పట్టయమితి ద్రమిడనామయుక్త ఆయుధవిశేషః - తోమరః వల్లయమితి ద్రమిడనామయుక్తః - శక్తిః ఈట్టీతి ద్రమిడనామకః - పరిఘః కుండాక్తడీతి ద్రమిడనామా - అతిమాత్రైః మహద్భిః - వజ్రైః అస్త్రైరాయుధైః ||౨౨|| తాంస్త్వితి || కించిజ్జగామ - సేనాసంమర్దాదితి భావః - ఖరానుజ్ఞాభావాద్వా ||౨౩|| తత ఇతి || మతిం సమ్మతిం - యాత్రాభిప్రాయమితి యావత్ ||౨౪|| స చోదిత ఇతి || శబ్దేన నేమిఘోషేణ ప్రదిశః విదిశః ||౨౫|| ప్రవృద్ధమన్యురితి || మహాబలః జంఝామారుతః - జంఝావాతో మహాబల ఇతి నిఘంటుః | తద్వత్ - అర్శ ఆద్యచ్

శ్చ శక్తీశ్చ వివిధాశ్శితాః ||౧౧|| అగ్రే నిర్యాతుమిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనామ్ | వధార్థం దుర్వినీతస్య రామస్య రణకోవిదః ||౧౨|| ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథమ్ | సదశ్వైశ్శబలైర్యుక్తమాచచక్షేఽథ దూషణః ||౧౩|| తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణమ్ | హేమచక్రమసంబాధం వైదూర్యమయకూబరమ్ ||※|| మత్స్యైః పుష్పైర్ద్రుమైశ్శైలైశ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః | మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభిరభిసంవృతమ్ ||※|| ధ్వజనిస్త్రింశసంపన్నం కింకిణీకవిరాజితమ్ | సదశ్వయుక్తం సోఽమర్షాదారురోహ ఖరో రథమ్ ||౧౬|| నిశామ్య తు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః | తస్థుస్సంపరివార్యైనం దూషణం చ మహాబలమ్ ||౧౭|| ఖరస్తు తాన్ మహేష్వాసాన్ ఘోరవర్మాయుధధ్వజాన్ | నిర్యాతేత్యబ్రవీద్దృష్ట్వా రథస్థస్సర్వరాక్షసాన్ ||౧౮|| తతస్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ | నిర్జగామ జనస్థానాన్మహానాదం మహాజవమ్ ||౧౯|| ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైస్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వధైః | ఖడ్గైశ్చక్రైశ్చ హస్తస్థైర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః ||※|| శక్తిభిః పరిఘైర్ఘోరైరతిమాత్రైశ్చ కార్ముకైః | గదాసిముసలైర్వజ్రైర్గృహీతైర్భీమదర్శనైః ||※|| రాక్షసానాం సుఘోరాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ | నిర్యాతాని జనస్థానాత్ ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ||౨౨|| తాంస్త్వభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్ | ఖరస్యాపి రథః కించిజ్జగామ తదనంతరమ్ ||౨౩|| తతస్తాన్ శబలానశ్వాంస్తప్తకాంచనభూషితాన్ | ఖరస్య మతిమాజ్ఞాయ సారథిస్సమచోదయత్ ||౨౪|| స చోదితో రథశ్శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః | శబ్దేనాపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశస్తదా ||౨౫|| ప్రవృద్ధమన్యుస్తు ఖరః ఖరస్వనోఽరిపోర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః | అచూచుదత్సారథిమున్నదన్ ఘనం మహాబలో మేఘ ఇ

శ్రీసహితత్వేనోద్యోగం - కారయేత్యన్వయః ||౧౦|| ౧౧ || అగ్ర ఇతి || వస్తుతస్తు - దుర్వినీతస్య దుష్టేషు వినీతస్య - రామస్య - అగ్రే - పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధార్థం నిర్యాతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః ||౧౨|| ఇతీతి || శబలైశ్చిత్రవర్ణైః - రథముపస్థితమితి శేషః ||౧౩|| తమితి || వైదూర్యమయౌ కూబరౌ యుగంధరౌ యస్య సః - అసంబాధం సమ్మర్దరహితం ||౧౪|| మత్స్యైరితి || శోభార్థం విరచితైః కాంచనైః స్వర్ణకలితైః - ఏతచ్చ మత్స్యాదౌ సర్వత్ర యోజ్యం - మంగళైరలంకారప్రయోజకైః - సర్వత్ర విచిత్రితైరితి శేషః ||※|| ధ్వజేతి || అమర్షాత్ క్రోధాదారురోహేతి పరాజయసూచకం క్రోధకార్యం నిభంగాయేతి శకునశాస్త్రే ||౧౬|| నిశామ్యేతి || రథస్థం ఖరం - నిశామ్య దృష్ట్వా ||౧౭|| ౧౮ || తత ఇతి || రక్షసామిదం రాక్షసం సైన్యం - నిర్జగామేతి సంబంధః ||౧౯|| ముద్గరైరిత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం || వజ్రైః వజ్రాయుధతుల్యైః - ముద్గరాదిభిరుపలక్షితానాం రాక్షసానాం చతుర్దశ సహస్రాణి నిర్యాతానీత్యన్వయః పునరప్యత్ర రక్షసాం చతుర్దశ సహస్రాణీత్యుక్తిః - పూర్వం ఖరేణోక్తసంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితి భావః ||౨౦||౨౧||౨౨||౨౩||౨౪||౨౫|| ప్రవృద్ధేతి || ఉన్నదన్నుచ్చైర్నాదం కు

జంఝామారుతప్రేరితఇత్యర్థః - మహానిలఇత్యపిపాఠః - అశ్మవర్షవాన్ అశ్మవర్షోద్యుక్తఇత్యర్థః - ఘనఃఉపరితతః మేఘం ॥౨౬॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః

అథయుద్ధాయప్రయాతస్యఖరస్యఉత్పాతవర్ణనంత్రయోవింశే - తస్మిన్యాతఇత్యాది ॥ అశివంఅశుభావహం - శోణితోదకంరక్తవర్ణజలం - తుములఃసంకులః - గర్దభారుణఃగర్దభవద్ధూసరః ॥ ౧ ॥ నిపేతురితి ॥ నిపేతుఃస్ఖలితాః - రథయుక్తాఃరథేబద్ధాః - పుష్పచితే పుష్పైఃనిబిడే - యదృచ్ఛయా దైవగత్యా ॥ ౨ ॥ సూర్యపరివేషమాహశ్యామమితి ॥ సర్వత్రశ్యామంపర్యంతే ప్రాంతే రుధిరంరుధిరవర్ణం. అలాతచక్రప్రతిమమితి హ్రస్వత్వముచ్యతే - పరివేషణంపరివేషః - పరిగృహ్యపరితోవ్యాప్య ॥ ౩ ॥ తతఇతి ॥ సముచ్ఛ్రితంఉన్నతం - ధ్వజము పాగమ్య - సమాక్రమ్యపరిక్రమ్యతస్థౌ ॥ ౪ ॥ జనస్థానేతి ॥ ఖరస్వనాఃపరుషస్వనాః - విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్ మాంసమదంలీలిమాంసాదాః ॥ ౫ ॥ వ్యాజహ్రురితి ॥ ప్రదీప్తాయాందిశిసూర్యసన్నిహితదిశీత్యర్థః శివాఃసృగాలాః - ఘోరాఃజ్వాలముఖాః ॥ ౬ ॥ ప్రభిన్నేతి ॥ ప్రభిన్నాఃఇఁద్రచ్ఛిన్నపక్షాః - తోయశోణితధారిణఃశోణితతోయధారిణః - పరనిపాతః - అనాకాశంఅప్రకాశం - ఛన్నమితియావత్ - వలాహకాఃమేఘాః ॥ ౭ ॥ బభూవేతి ॥ ఉద్ధతంసాంద్రం ॥ ౮ ॥ క్షతజేతి ॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా - క్షతజేనరక్తేనార్ద్రంసిక్తంయత్ పటాదికంతత్తుల్యాభా - కాలంవినాస్వకాలంవినా - సంధ్యాబభౌ - మేఘేష్వితిశేషః ఖరస్యేతి - పూర్వంసూర్యాధిష్ఠితదిశిశివారుతముక్తం - అధునాఖరస్యాభిముఖమనుచ్యతే - ఘోరమృగాః శ్వాపదాదయః - కంకాఃస్థూలకాయాః - భయంకరాఃమృతపశునరాదిభక్షణశీలాఃపక్షివిశేషాః ॥ ౯ ॥ సేనాభిముఖశివారుతమాహనిత్యేతి ॥ యుద్ధేనిత్యమశుభకరాఃఅశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాఃఘోరఫలకనిదర్శనాః - శివాఃగోమాయవః స్త్రియాంశివాభూరిమాయుగోమాయుమృగధూర్తకాఇత్యమరః । జ్వాలాముద్గిరంతీతిజ్వాలోద్గారిణి - తైః - ఆననైః - ఉపలక్షితేత్యేతియా ॥ ౧౦ ॥ కబంధ

వాశ్మవర్షవాన్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

తస్మిన్ప్రయాతంజనస్థానాదశివంశోణితోదకమ్ । అభ్యవర్షన్మహామేఘస్తుములోగర్దభారుణః ॥ ౧ ॥ నిపేతుస్తురగాస్తస్యరథయుక్తామహాజవాః । సమేపుష్పచితేదేశేరాజమార్గేయదృచ్ఛయా ॥ ౨ ॥ శ్యామంరుధిరపర్యంతంబభూవపరివేషణమ్ । అలాతచక్రప్రతిమంపరిగృహ్యదివాకరమ్ ॥ ౩ ॥ తతోధ్వజముపాగమ్యహేమదండంసముచ్ఛ్రితమ్ । సమాక్రమ్యమహాకాయస్తస్థౌగృధ్రస్సుదారుణః ॥ ౪ ॥ జనస్థానసమీపేతుసమాగమ్యఖరస్వనాః । విస్వరాన్వివిధాంశ్చక్రుర్మాంసాదామృగపక్షిణః ॥ ౫ ॥ వ్యాజహ్రుశ్చప్రదీప్తాయాందిశివైభైరవస్వనమ్ । అశివంయాతుధానానాంశివాఘోరామహాస్వనాః ॥ ౬ ॥ ప్రభిన్నగిరిసంకాశాస్తోయశోణితధారిణః । ఆకాశంతదనాకాశంచక్రుర్భీమావలాహకాః ॥ ౭ ॥ బభూవతిమిరంఘోరముద్ధతంరోమహర్షణమ్ । దిశోవావిదిశోవాపినవ్యక్తంచకాశిరే ॥ ౮ ॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభాసంధ్యాకాలంవినాబభౌ । ఖరస్యాభిముఖానేదుస్తదాఘోరామృగాఃఖగాః ॥ ౯ ॥ కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చచుక్రుశుర్భయశంసినః ॥ ౯ ॥ నిత్యాశుభకరాయుద్ధేశివాఘోరనిదర్శనాః ॥ ౯ ॥ నేదుర్బలస్యాభిముఖంజ్వాలోద్గారిభిరాననైః ॥ ౧౦ ॥ కబంధఃపరిఘాభాసోదృశ్యతేభాస్కరాంతికే ॥

ర్షన్ అశ్మవర్షవాన్ - మహాబలోమేఘః - ఉపరివిద్యమానంఘనంమేఘమివాచూచుటదిత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ద్వావింశస్సర్గః

తదితి ॥ ప్రయాతంఉచితకర్మణిశక్తః - తత్ బలంసేనాయామిత్యర్థః - గర్దభారుణఃగర్దభఇవఅరుణోధూసరః ॥ ౧ ॥ నిపేతురితి ॥ పుష్పచితేపుష్పయుక్తే - రథయుక్తాఃరథేబద్ధాః - యదృచ్ఛయా దైవగత్యా ॥ ౨ ॥ శ్యామమితి ॥ రుధిరపర్యంతంరుధిరోరక్తవర్ణఃపర్యంతఃప్రాంతదేశోయస్యతత్ - అలాతచక్రప్రతిమమితి - తద్వద్వర్తులం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ జనస్థానేతి ॥ విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్ ॥ ౫ ॥ వ్యాజహ్రురితి ॥ ప్రదీప్తాయాందిశిఉత్పాతవశాజ్జాజ్వల్యమానాయాం - శివాఃగోమాయవః - యాతుధానానాంరాక్షసానాంఅశివమమంగళసూచకంభైరవస్వనంవ్యాజహ్రురిత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ ప్రభిన్నేతి ॥ ప్రభిన్నగిరిసంకాశాఃపరస్పరసంసక్తపర్వతసదృశాః - తోయశోణితధారిణఃతోయంశోణితమివధారయంతీతిధారక్తతుల్యంతోయంధారయంతీత్యర్థః - ఆకాశంఅనాకాశమనవకాశం - చక్రుః ఆచ్ఛాదయామాసురిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ బభూవేతి ॥ ఉద్ధతంసాంద్రం ॥ ౮ ॥ క్షతజేతి ॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభారుధిరోక్షితేనవస్తునాసమానప్రభా - సంధ్యాకర్త్రీ - కాలంసంధ్యాకాలంవినాఖరస్యేతేతి - పూర్వంనందీప్తదిగాశ్రిముఖ్యేనశివారుతాన్యుక్తాని - అధునాఖరాభిముఖ్యేనసైన్యాభిముఖ్యేనచేతిభేదాత్పౌనరుక్త్యం ॥ ౯ ॥ నిత్యేతి ॥ నిత్యమశుభకరాఅశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాః దుర్నిమిత్తదృష్టాంతభూతాః ॥ ౯ ॥ కబంధఇతి ॥ కబంధోధూమకేతుః

ఇతి ॥ పరిఘవత్ - పరిఘాయుధవదవభాసత ఇతి పరిఘాభాసః - కబంధః శిరశ్శూన్యమనుష్యకాయః - భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే - దృశ్యతే అదృశ్యత - తథోక్తం కామందకీయే - సూర్యదృష్టకబంధాదిరకస్మాన్మృత్యువాహన ఇతి । కబంధాకారమేఘఖండ ఇతియావత్ - మహానాగ్రహో యస్య స మహాగ్రహః - స్వర్భానుః రాహుః - అపర్వణి - ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ - తస్మాదన్యస్మిన్నపి కాలే - సూర్యం జగ్రాహ - తదాహ - వరాహమిహిరః - అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయోరితి ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతీతి ॥ ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి - ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే - ఖద్యోతసప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః ॥ ౧౨ ॥ సంలీనేతి ॥ సంలీనాః జలాంతర్గతాః - పుష్పఫలైర్వినా బభూవుః - గళితపుష్పాదికా బభూవురిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ఉద్ధూత ఇతి ॥ ఉద్ధూతః ఉత్క్షిప్తః - జలధరారుణః మేఘవద్ధూసరః - విచీకూచీతి శబ్దానుకారః - వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః ॥ ౧౪ ॥ ఉల్కా ఇతి ॥ ఉల్కానిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ - అత్ర వరాహమిహిరః - ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తనుప్రభయా । పవనాభిహతా గగనాదవనౌ చ యదా సమాప [illegible] తి ॥ భవతి తదా నిర్ఘాతస్స చ పాపో దీర్ఘఖగవిరుత ఇతి ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్యేతి ॥ అవసజ్జత అవాసజత - గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధో భూదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సాస్రేతి ॥ రుజా పీడా - స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః ॥ మోహాత్ అజ్ఞానాత్ - నన్యవర్తత - ఏవమనేకదుర్నిమిత్తదర్శనేపి యుద్ధగమనాన్నన్యవర్తతేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తానితి ॥ ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్ - రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్ - భయజనకానిత్యర్థః - తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ - ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః ॥ ఉత్పన్నస్సహసా చిత్తవిక్షోభస్త్రాస ఇష్యతే ॥ నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః ॥ వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచస్తంభాద్యైరనుభావ్యత ఇతి ॥ ప్రహసన్నిత్యనేన గర్వస్సూచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ తత్కార్యప్రతిజ్ఞా [illegible] హ మహోత్పాతానితి ॥ తథాచోక్తం చింతామణౌ - కులరూపవయోవిద్యాబలైశ్వర్యధనాదిభిః । యాభవేదాత్మనశ్శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే ॥ ఉగ్రీవావేక్షణావజ్ఞా ప్రశ్నాతిభర్త్సనేదిహో

జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భానురపర్వణి మహాగ్రహః ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతి మారుతశ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోభూద్దివాకరః ॥ ॥ ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః ॥ ౧౨ ॥ సంలీనమీనవిహగా నలిన్యశ్శుష్కపంకజాః ॥ ॥ తస్మిన్ క్షణే బభూవుశ్చ వినా పుష్పైః ఫలైర్ద్రుమాః ॥ ౧౩ ॥ ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణుర్జలధరారుణః ॥ ॥ వీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవుస్తత్ర శారికాః ॥ ౧౪ ॥ ఉల్కాశ్చాపి సనిర్ఘాతా నిపేతుర్ఘోరదర్శనాః ॥ ❈ ॥ ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః ॥ ❈ ॥ ప్రాకంపత భుజస్సవ్యస్స్వరశ్చాస్యావసజ్జత ॥ ౧౬ ॥ సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః ॥ ❈ ॥ లలాటే చ రుజాజాతా న చ మోహాన్న్యవర్తత ॥ ౧౭ ॥ తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ ॥ ❈ ॥ అబ్రవీద్రాక్షసాన్ సర్వాన్ ప్రహసన్ స ఖరస్తదా ॥ ౧౮ ॥ మహోత్పాతానిమాన్ సర్వానుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్ ॥ ❈ ॥ న చింతయామ్యహం వీర్యాద్బలవాన్ దుర్బలానివ ॥ ౧౯ ॥ తారా అపి శరైస్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభస్స్థలాత్ ॥ ❈ ॥ మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహం ॥ ౨౦ ॥ రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్య లక్ష్మణమ్ ॥ ❈ ॥ అహత్వా సాయకైస్తీక్ష్ణైర్నోపావర్తితుముత్సహే ॥ ౨౧ ॥ స కామా భగినీ మే స్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః ॥ ❈ ॥ యన్నిమిత్తస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః ॥ ౨౨ ॥ న క్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరా

రిఘాభాసః పరిఘా ఆయుధవిశేషః - తద్వదాభాసమాన ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతీతి ॥ ప్రతికూల ఇతి శేషః ॥ ॥ ఉత్పేతురితి ॥ ఖద్యోతసప్రభాః - ఉత్పేతురుత్పన్నాః ॥ ॥ తస్మిన్నితి ॥ జలధరారుణః సంధ్యామేఘవదరుణ ఇత్యర్థః - విచీకూచీత్యనుకరణశబ్దో వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్యేతి ॥ స్వరశ్చాస్యావసజ్జత - హీనస్వరోభూత్ ॥ ౧౬ ॥ సాస్రా దుర్నిమిత్తరూపాశ్రుసమేతా - సాస్రమితి పాఠే క్రియావిశేషణం రుజా వేదనా - తథాపీతి శేషః - నన్యవర్తత యుద్ధయాత్రాయా ఇతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ॥ మహోత్పాతానితి ॥ దుర్బలాన్ జనానివ ॥ ౨౦ ॥ రాఘవమితి ॥ బలోత్సిక్తం బలాధికం - అహత్వా - ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః - వస్తుతస్తు - అహత్వా నోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యనేన హత్వైవోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః - హంతుమసమర్థః - అతో నోపావర్తత ఇతి వ్యజ్యతే ॥ ౨౧ ॥ యన్నిమిత్త ఇతి ॥ యా శూర్పణఖా నిమిత్తం - యస్య విపర్యయస్య స తథోక్తః - విపర్యయో నాశః - సా భగినీత్యర్థః - యన్నిమిత్త ఇతి - వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య చ జయ ఇతి శేషః - మే మమ - విపర్యయః నాశశ్చ - యన్నిమిత్తః యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య స హి - సా భగినీ - తయోస్త్రాభ్యాం మృతస్య మమ హేతి శేషః రుధిరం పీత్వా స కామాస్తు ॥ ౨౨ ॥ ఏవం రామాత్స్వమరణం నిశ్చిత్యాపి - యుయుత్సుస్సన్ - స్వసేనాభీరోత్పాదకానివాక్యాన్యాహ న

తి॥ దుర్బలానివపురుషాన్ ॥ ౧౯ ౫॥ ౨౦ ౫॥ రాఘవమితి॥ ఉత్సిక్తంగర్వితం॥ ౨౧ ౫॥ ౨౨ ౫॥ ౨౩ ౫॥ ౨౪ ౫॥ ౨౫ ౫॥ సమీయురితి॥ సమీయుః సంగతాః- సహితాః లోకహితపరాః పుణ్యకర్మాణః పుణ్యకర్మాణః - దీర్ఘాభావ ఆర్షః ॥ ౨౬ ॥ స్వస్తీత్యాది ॥ లోకానామభిసంగతా ఇతి- యేలోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః తేభ్యోపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః -జయతాం జయతు- ఆర్షమాత్మనేపదం- సంఖ్యే యుద్ధే - చక్రహస్తో విష్ణుః- వాహినీం సేనాం- గతాయుషాం గంతుముద్యుక్తాయుషాం- ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం- అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం బ్రువాణాః పరమర్షయః- విమానస్థా దేవతాశ్చ జాతకౌతూహలాస్సంతః - రాక్షసానాం వాహినీం దదృశురితి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ రథేనేతి॥ వేగాత్ రథవేగాత్ -వినిస్సృతః గతః ॥ ౩౧ ॥ శ్యేనేత్యాది ॥ శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః ॥ ౩౨ ॥ ౩౪ ॥ సేతి॥ సమరాభికామా యుద్ధేచ్ఛుః గ్రహాణాం అంగారకాదీనాం ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః- ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహశ్చతుర్వింశే - ఆశ్రమమిత్యాది ॥ ఔత్పాతికానితి- స్వార్థే ఠక్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఇమానితి ॥ సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహారసూచకాన్ - ప్రకృతేతు - సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తుముద్యతానితి యోజనా ॥ ౩ ॥ అమీ ఇతి॥ రుధిరమయ్యో ధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః - ఖరస్వనాన్ ఘోరస్తనితాని - వివర్తంతే సంచరంతి॥ ౪ ॥ సధూమా ఇతి ॥ ప్రతాపానలోద్వాంతా ఇతి భావః- అత ఏవ మహాయుద్ధాభినందినః - రుక్మపృష్ఠానిస్వర్ణమయపృష్ఠాని - చాపానిధనూంషి- అథ త్రియాం ధనుశ్చాపౌ ఇత్యమరః । వివేష్టంతే చలంతి -యు

జయః ॥ ❖ ॥ యుష్మాకమేతత్ప్రత్యక్షం నానృతం కథయామ్యహమ్ ॥ ౨౩ ౫॥ దేవరాజమపి క్రుద్ధో మత్తైరావతయాయినమ్ ॥ ❖ ॥ వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కిం పునస్తౌ కుమానుషౌ ॥ ౨౪ ౫॥ సా తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః ॥ ❖ ॥ ప్రహర్షమతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా ॥ ౨౫ ౫॥ సమీయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః ॥ ❖ ॥ ఋషయో దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః సమేత్య చోచుస్సహితాస్తేన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః ॥ ౨౬ ॥ స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోస్తు లోకానాం యేభిసంగతాః । జయతాం రాఘవస్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ ॥ ❖ ॥ చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్ । ఏతచ్చాన్యచ్చ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః ॥ ❖ ॥ జాతకౌతూహలాస్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః । దదృశుర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషామ్ ॥ ౩౦ ॥ రథేన తు ఖరో వేగాదుగ్రసైన్యో వినిస్సృతః । తం దృష్ట్వా రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః ॥ ౩౧ ॥ శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః । దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః ॥ ❖ ॥ మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః । ద్వాదశైతే మహావీర్యాః ప్రతస్థురభితః ఖరమ్ ॥ ౩౩ ॥ మహాకపాలస్స్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరాస్తథా । చత్వార ఏతే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతోన్వయుః ॥ ౩౪ ॥ సా భీమవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా । తౌ రాజపుత్రౌ సహసాభ్యుపేతా మాలా గ్రహాణామివ చంద్రసూర్యౌ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- త్రయోవింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే । తానేవౌత్పాతికాన్ రామస్సహ భ్రాత్రా దదర్శ హ ॥ ౧ ॥ తానుత్పాతాన్ మహాఘోరానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ । ప్రజానామహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ ఇమాన్ పశ్య మహాబాహో సర్వభూతాపహారిణః । సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్ ॥ ౩ ॥ అమీ రుధిరధారాస్తు విసృజంతః ఖరస్వనాన్ । వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్దభారుణాః ॥ ౪ ॥ సధూమాశ్చ శరాస్సర్వే మమ యుద్ధాభినందితాః । రుక్మ

క్వచిదిత్యాదినా ॥ ౨౩ ౫॥ దేవరాజమితి ॥ కుమానుషౌ కౌ భూమౌ మనుష్యరూపేణావతీర్ణావిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨౪ ॥ సా తస్యేతి॥ మృత్యుపాశావపాశితా అవపాశితా బద్ధా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ శ్యేనేతి ॥ శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః - ❖❖❖

ఆశ్రమమితి ॥ ఔత్పాతికానుత్పాతాన్ - స్వార్థే ఠక్ ॥ ౧ ॥ తానితి॥ ప్రజానామహితాన్ :- అత్ర ప్రజాశబ్దేన ప్రకృతత్వాద్రాక్షసా ఏవోచ్యంతే॥ ౨ ॥ ఇమానితి॥ సర్వభూతాపహారిణః సర్వరాక్షసవినాశసూచకానిత్యావత్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ఏవం రాక్షసానాం దుర్నిమిత్తాన్యుక్త్వా - స్వస్య- జయసూచకాని నిమిత్తాన్యాహ॥ సధూమా ఇతి॥ మమ యుద్ధాభినందితాః- యుద్ధే అభితో నందిత ఆనందో ఏషాం సంజాత ఇతి తథా

గ్రథనన్న ధ్వానిభవంతీత్యర్థః - ఆత్మనశ్చాపద్వయం - లక్ష్మణస్యైకమితిబహువచనం ||౫|| యాదృశా ఇతి || యాదృశాః ప్రసిద్ధాః పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః - అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే - నో భయమితి సువాక్ ||౬|| సంప్రహార ఇతి || సుమహాన్ సంప్రహారః యుద్ధం - బాహుః దక్షిణః - సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే ||౭-౮|| స్వముఖప్రసాదాదేస్స్వయం ద్రష్టుమశక్యత్వేన స్వసహమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి || సప్రభమితి || ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ ఉద్యతానామితి ||౯||౧౦|| అనాగతేతి || ఆపదం సమిత్తవశాచ్ఛంకమానేన - శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా - విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ - అనాగతవిధానం అనాగతస్య భావినో నర్థస్య - విధానం ప్రతివిధానం - కర్తవ్యం ||౧౧|| తస్మాదితి || గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా - పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం ||౧౨|| అహమేవ రాక్షసాన్ హనిష్యామీతి వక్తుముద్యతః ప్రత్యాహ ప్రతికూలితుమితి || ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి - మయా శాపితోసీతి వక్తవ్యే - మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తిః లక్ష్మణవ్యవహారానుసారేణ ||౧౩|| త్వన్నివర్తనం న త్వదశక్త్యా - కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతాన్మయైవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ త్వం హీతి ||౧౪|| ఏవమితి || దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం ||౧౫|| తస్మిన్నితి || హంతేతి హర్షే - నిర్యుక్తం - నిశ్చయేన ఉపాయశ్చింతిత ఇత్యర్థః - యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః | ఆవిశత్ ప్రావిశత్ - అధారయదిత్యర్థః ||౧౬|| స తేనేతి || అత్రోపమాలంకారేణ తేజనరక్షణయోర్ద్యోత్యతే ||౧౭||౧౮|| తతో దేవా ఇత్యాది || పూర్వసర్గే సమాగమనముక్తం - అత్ర సన్నిధానం - చారణాః దేవజాతివిశేషాః - లోకే త్రైలో

పృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ ||౫|| యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః | అగ్రతో నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ ||౬|| సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః | అయమాఖ్యాతి మే బాహుస్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః ||౭|| సన్నికర్షే తు నశ్శూర జయం శత్రోః పరాజయమ్ | సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే ||౮|| ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ | నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవత్యాయుః పరిక్షయః ||౯|| రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశ్శ్రూయతేయం మహాధ్వనిః | ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః ||౧౦|| అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభమిచ్ఛతా | ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా ||౧౧|| తస్మాద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణిర్ధనుర్ధరః | గుహామాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులామ్ ||౧౨|| ప్రతికూలితుమిచ్ఛామి న హి వాక్యమిదం త్వయా | శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మాచిరమ్ ||౧౩|| త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతాన్న సంశయః | స్వయం తు హంతుమిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్ ||౧౪|| ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సహ సీతయా | శరానాదాయ చాపం చ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్ ||౧౫|| తస్మిన్ ప్రవిష్టే తు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా | హంత నిర్యుక్తమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్ ||౧౬|| స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః | బభూవ రామస్తిమిరే విధూమోగ్నిరివోత్థితః ||౧౭|| స చాపముద్యమ్య మహచ్ఛరానాదాయ వీర్యవాన్ | బభూవావస్థితస్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః ||౧౮|| తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః | సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః ||౧౯|| ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః | సమేత్య చోచుస్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః ||౨౦|| స్వ.

క్యాః - శ్రీరామగతో యుద్ధహర్షః - శరేష్వాపతత్యతే మమ యుద్ధహర్షసూచక ఇతి ఫలితార్థః - చాపాని వివేష్టంతే విశేషేణ వేష్టంతే అతినిమంత్రితతత్తద్దేవతాసాన్నిధ్యాచ్చాపేషు స్వయమేవ శరాస్సంనద్ధా భవంతీత్యర్థః ||౫|| యాదృశా ఇతి || అగ్రతః అస్మాకం పురత ఇత్యర్థః - వనచారిణః - యాదృశాః - సామాన్యాః పక్షిణః - కూజంతి - తాదృశైస్సూచితైః - నోస్మాకం - అభయం ప్రాప్తం - చకారాదసురాణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః ||౬|| సంప్రహార ఇతి || సంప్రహారో రణః - స్వస్య జయసూచకం నిమిత్తాంతరం - దర్శయతి || అయమితి || బాహుః కర్తా దక్షిణ ఇతి శేషః - సన్నికర్షే సమీపే ||౭|| న కేవలం మమైవ జయసూచకం - తవాప్యస్తీత్యాహ || సప్రభమితి || యుద్ధార్థముద్యతానాం - యేషాం యుధి క్షయో భవతి భవిష్యతి తేషాం వదనం నిష్ప్రభం భవతి నైవమస్మాకమితి భావః ||౮||౯||౧౦|| అనాగతేతి || అనాగతస్య ఆగమిష్యతః అనిష్టస్యేత్యర్థః - ప్రతివిధానం - పరిహారః కేనేత్యత ఆహ || ఆపదమితి ||౧౧|| తస్మాదితి || శైలస్య గుహాం ఆశ్రయం హిత్వేతి శేషః - దుర్గామన్యైర్గంతుమశక్యాం ||౧౨|| ప్రతికూలితుమితి || ఇదం వాక్యం - త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛామి - సమానకర్తృకేషు తుమునితి - యద్యపి తథాపి - భోక్తుమనుజానాతీతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకేష్వపి తుమునిష్యతే - ప్రతికూలితమితి పాఠే త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృకప్రాతికూల్యవద్వాక్యం నేచ్ఛామీత్యర్థః ||౧౩||౧౪||౧౫|| హంతేతి హర్షే - నిర్యుక్తం అస్మదుక్తం లక్ష్మణేన నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృతమిత్యుక్త్వా

క్షే - బ్రహ్మర్షిసత్తమాః భృగ్వాదయః - పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః ॥ ౨౦ ॥ స్వస్తీత్యాది ॥ లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి ॥ యే లోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః - తేభ్యోఽపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః - దేవాదయస్సమేత్య స్వస్తీత్యాద్యూచుః - తథైవముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీత్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః - యద్వా ఖాన ప్రస్థీభూతాః - సగణాః సపరికరాః ॥ ౨౪ ॥ ఆవిష్టమితి ॥ సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి ॥ రామస్య రూపం రుద్రస్య రూపమివ బభూవ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ నిర్హ్రాదః శబ్దః - వర్మ కవచం - అనీకం సేనా ॥ ౨౭ ॥ సింహనాదమిత్యాది ॥ అన్యోన్యమభిగర్జతాం - అహమేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతామిత్యర్థః - విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం - అభీక్ష్ణశః భృశం - జృంభతాం జృంభమాణానాం - మదేనోదంచతామిత్యర్థః - విప్రఘుష్టస్వనానాం - ఘోషో గుంజానాభ్యర్థ్వనివిశేషః - ఘోషో గుంజన ముంజసే ఇతి వైజయంతీ - భావేతిష్ఠ - తద్రూపస్వనవతామిత్యర్థః ॥ ౨౯½ ॥ తేనేతి ॥ శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః - యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః - అవ్యయం విభక్త్యాదినా అవ్యయీభావః - తం దేశం - దుద్రువురిత్యన్వయః - పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం ॥ ౩౦½ ॥ తత్త్వితి ॥ సముపసర్పత సముపాసర్పత్ - గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం ॥ ౩౧½ ॥ రామోఽపీతి ॥ ఉత్థితం ఉద్యుక్తం ॥ ౩౨½ ॥ వితత్యేతి - వితత్య - కించిద్బాణవిసర్జనం కృత్వేత్యర్థః - వితతం సంహతస్యైషః కించిదేవ విసర్జనమితి వైజయంతీ - తూణ్యాః పృష్ఠాహక్ష్వర్నస్వాయబద్ధయోః - ఆహారయదిత్యనేన కరుణామూర్తేరస్యాశ్రితకంటకోద్ధారణాయ క్రోధమారోపయామాసేతి గమ్యతే - భీమం ధనురుద్ధృత్య తూణ్యాశ్శరాంశ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధమాహారయదిత్యన్వయః ॥ ౩౩½ ॥ ౩౪½ ॥ తస్యేతి ॥ దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః ॥ ౩౫½ ॥ ౩౬½ ॥ తదితి ॥ కవచసూర్యకిరణయోస్సామ్యం - నీలాభ్రాణాం రక్షసాం చ కార్ముకవత్త్వం ధ్వజవ

స్తిగోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః । జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ ॥ ※ ॥ చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్త్వా పునః ప్రోచురాలోక్య చ పరస్పరమ్ ॥ ※ ॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి రాజర్షయస్సిద్ధాస్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః । జాతకౌతూహలాస్తస్థుర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః ॥ ౨౪ ॥ ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ । దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయాద్వివ్యథిరే తదా ॥ ౨౫ ॥ రూపమప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ మహాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ । అనీకం యాతుధానానాం సమంతాత్ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౨౭ ॥ సింహనాదం విసృజతామన్యోన్యమభిగర్జతామ్ ॥ ※ ॥ చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాప్యభీక్ష్ణశః । విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీశ్చాపి నిఘ్నతామ్ ॥ ※ ॥ తేషాం సుతుములశ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనమ్ ॥ ౨౯½ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాశ్శ్వాపదా వనచారిణః ॥ ※ ॥ దుద్రువుర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో నావ్యలోకయన్ ॥ ౩౦½ ॥ తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత ॥ ※ ॥ ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమమ్ ॥ ౩౧½ ॥ రామోఽపి చారయంశ్చక్షుస్సర్వతో రణపండితః ॥ ※ ॥ దదర్శ ఖరసైన్యం తద్యుద్ధాభిముఖముత్థితమ్ ॥ ౩౨½ ॥ వితత్య చ ధనుర్భీమం తూణ్యాశ్చోద్ధృత్య సాయకాన్ ॥ ※ ॥ క్రోధమాహారయత్తీవ్రం వధార్థం సర్వరక్షసామ్ । దుష్ప్రేక్షస్సోఽభవత్క్రుద్ధో యుగాంతాగ్నిరివ జ్వలన్ ॥ ※ ॥ తం దృష్ట్వా తేజసావిష్టం ప్రాద్రవన్ వనదేవతాః ॥ ౩౪½ ॥ తస్య రుష్టస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా ॥ ※ ॥ దక్షస్యేవ క్రతుం హంతుముద్యతస్య పినాకినః ॥ ౩౫½ ॥ ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ ॥ ※ ॥ దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయార్తాని ప్రదుద్రువుః ॥ ౩౬½ ॥ తత్కార్ముకై

రామః కవచమావిశత్ - ధృతవానిత్యర్థః ॥ ※ ॥ స్వస్తీతి ॥ స్వస్తి - గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి - యే లోకానామభిసంగతాః - లోకపాలనాయాభిసంగతాః - ఉద్యుక్తాస్తేభ్యో గోబ్రాహ్మణేభ్యః - స్వస్త్యస్తు - క్షేమమస్తు - స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతి పాఠే - ఆర్షత్వాన్నచతుర్థీ - యే లోకానామభిసంగతాః - హవిర్ముఖేన అనుకూలా భవంతీత్యర్థః - తదుక్తం ॥ ※ ॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి ॥ రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి ॥ జగత్సంహరణార్థముద్యుక్తస్య ప్రళయకాలరుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థముద్యుక్తస్య రామస్య రూపమపి బభూవేత్యర్థః - తదుక్తం స్కాందే ॥ ※ ॥ రుద్రతేజోఽధిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం । శంఖం చక్రం చ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ ॥ ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా । చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం ॥ జయశ్రియం చ గంగాం చ దదృశుస్సిద్ధచారణా ఇతి ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥

త్స్వరిచతుర్భ్యాం-మేఘకుత్వాత్ధ్వజసంభవాత్ -అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః||౩౭౫|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తుములయుద్ధం పంచవింశే - అవష్టబ్ధేత్యాది || ధన్వత ఇతి ధనుః-ధన ధాన్య ఇత్యస్మాద్ధాతోః భృమృశీఙ్ త్వచరహిసరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః ఇత్యౌణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః - ధనుషా చ ధనుర్విదుః - ధనురివాజనివక్ర ఇతి కవికావ్యప్రయోగశ్చ||౧|| తమితి|| చోద్యతామితి రథ ఇతి శేషః||౨||౩|| తంత్వితి|| నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం - సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః||౪||స ఇతి|| లోహితాంగః అంగారకః||౫||తత ఇతి|| అర్దయిత్వా పీడయిత్వా - మహానాదం ననాద - చకారేత్యర్థః||౬||తతస్తమితి|| భీమధన్వానం-ధనుషశ్చేత్యనఙ్ సమాసాంతః-శస్త్రైః ఆయుధైః-శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః||౭|| ముద్గరైరితి|| ముద్గరైః స్థూలగదాభిః- ప్రాసైః కుంతైః-రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః||౮||త ఇతి|| బలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః - కూటః శృంగం - అభ్యధావంత అభిముఖ్యేనాధావంత||౯౫||తే రామ ఇతి|| శైలేంద్రమివేత్యుపమానేన రామస్య నిర్దుఃఖత్వముక్తం||౧౦౫||స తైరిత్యాద్యర్థమేకాన్వయం||౧౧|| తానీతి|| విశిఖైః బాణైః- ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - నద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్||౧౨||స తైరితి|| వజ్రైః అశనిభిః||౧౩||స విద్ధ ఇతి|| క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాలిప్తః||౧౪||విషేదురితి|| బహుభిస్సహస్రైః చతుర్దశసహస్రైః||౧౫||తత ఇతి|| మండలీకృతకార్ముకః ఆకర్ణాకర్షణేన మండలాకారీకృతధనుః - వి

రాభరణైర్ధ్వజైశ్చ తైర్వర్మభిశ్చాగ్నిసమానవర్ణైః| బభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీలమివాభ్రబృందమ్ ||౩౭౫|| ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చతుర్వింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినమ్| దదర్శాశ్రమమాగమ్య ఖరస్సహ పురస్సరైః|| ౧ ||
తం దృష్ట్వా సశరం చాపముద్యమ్య ఖరనిస్వనమ్ | రామస్యాభిముఖం సూతం చోద్యతామిత్యచోదయత్ ||౨||
స ఖరస్యాజ్ఞయా సూతస్తురగాన్ సమచోదయత్ | యత్ర రామో మహాబాహురేకో ధున్వన్ స్థితో ధనుః ||
౩ || తం తు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజనీచరాః | నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్ || ౪ ||
స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః | బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః||౫||
తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్ | అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః || ౬ ||తతస్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధాస్సర్వే నిశాచరాః | రామం నానావిధైశ్శస్త్రైరభ్యవర్షంత దుర్జయమ్ || ౭ || ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః | రాక్షసాస్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పరాః ||౮||
తే బలాహకసంకాశా మహానాదా మహౌజసః | అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథైర్వాజిభిరేవ చ || ❋ ||
గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిఘాంసవః||౯౫|| తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్ రక్షసాం గణాః||❋||
శైలేంద్రమివ ధారాభిర్వర్షమాణా బలాహకాః || ౧౦౫ || స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాం గణైః ||౧౧|| తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానైస్స రాఘవః| ప్రతిజగ్రాహ విశిఖైర్నద్యోఘానివ సాగరః||౧౨||స తైః ప్రహరణైర్ఘోరైర్భిన్నగాత్రో న వివ్యథే| రామః ప్రదీప్తైర్బహుభిర్వజ్రైరివ మహాచలః || ౧౩ || స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః | బభూవ రామస్సంధ్యాభ్రైర్దివాకర ఇవావృతః || ౧౪ || విషేదుర్దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః | ఏకం సహస్రైర్బహుభిస్తదా దృష్ట్వా సమావృతమ్ || ౧౫ || తతో రామస్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః | ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శత

ఽరా||౨౭||౩౦||౩౧||౩౨౫||వితత్యేతి|| ధనుర్వితత్య-ఆరోప్య-క్రోధమితి-క్రోధమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్||౩౭౫||తమితి||తేజసావిష్టమితి రౌద్రతేజసా సంపన్నమిత్యర్థః|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం చతుర్వింశస్సర్గః||

అవష్టబ్ధధనుం అవలంబితశరాసనం - ఉకారాంతోప్యస్తి||౧||౨||౩|| తమితి|| సచివాః - శ్యేనగామ్యాదయః||౪||స ఇతి|| లోహితాంగో భౌమః||౫||౬||౭||౮|| త ఇతి|| బలాహకాః మేఘాః||౯||౧౦||౧౧|| తానీతి|| తాని శస్త్రాణి - స్వవిశిఖైః- ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ||౧౨|| స ఇతి|| వజ్రైరివ మహాచల ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాంతః - వజ్రైః వజ్రనిపాతైః- అనయోపమయా శ్రీరామస్య న కదాచిదపి తత్కృతవ్యథేతి సూచ్యతే||౧౩|| స ఇతి|| క్షతజం రక్తం||౧౪||౧౫|| తత ఇతి|| ససర్జేతి- విశిఖాన్ - శాతాన్ - బాణసంజ్ఞాన్ -శరాన్.

శిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రబాణాన్ - ప్రథమం శతశః అనంతరం సహస్రశః సనిర్బిభేదేతి యోజనా ॥౧౬॥ దురావారానితి ॥ దు
ర్వారాన్ వారయితుమశక్యాన్ - దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్ - కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్ - అజిహ్మగాన్ అవక్రగామినః
అస్ఖలితలక్ష్యకానిత్యర్థః - కంకపత్రాన్ బాణాన్ - కంకపత్రశరమార్గేణ బాణా ఇతి హలాయుధః ॥౧౭॥ తే శరా ఇతి ॥ ప్రాణానాద
దుః - అపాహరయన్నిత్యర్థః - కాలకృతాః - యమముక్తా ఇత్యర్థః ॥౧౮॥ భిత్త్వేతి ॥ రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్నిసమానసిద్ధ్యర్థం
॥౧౯॥ అసంఖ్యేయా ఇతి ॥ సాయకాః బాణాః ॥౨౦॥ తైరిత్యాద్యర్థత్రయమేకం వాక్యం ॥ వర్మాణి కవచాని ॥౨౧½॥ హయానితి ॥ కాం
చనసన్నాహాన్ కాంచనాభరణాన్ - రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్ - సగజారోహాన్ సనిషాదాన్ - సాదినః అశ్వారోహాన్ - సదనమేవ సా
దనం - స్వార్థే అణ్ ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ నాళీకాః నాళమాత్రశరాః - నారాచాః ఆయసశరాః - వికర్ణినః కర్ణశరాః - భీమమితి క్రియావి
శేషణం ॥౨౪॥ తత్సైన్యమితి ॥ రామేణ కర్త్రా బాణైః అర్దితం పీడితం తత్సైన్యం - సుఖం దుఃఖనివృత్తిం - అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వన
మివ న లేభే ॥౨౫॥ కేచిదితి ॥ పరమాయుధానితి శూలాదివిశేషణం ॥౨౬॥ తానీతి ॥ ఆవార్య నివార్య - శిరోధరానితి పుల్లింగత్వమార్షం - శిరో
ధరాంశ్చిచ్ఛేద - ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః ॥౨౭॥ త ఇతి ॥ సుపర్ణో గరుడః తస్య వాతేన పక్షానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః - జగత్యాం భువి ॥
౨౮॥ అవశిష్టా ఇతి ॥ తత్ర సైన్యేషు - అవశిష్టాః హతావశిష్టాః - విషణ్ణాః దుఃఖితాః - శరణార్థం - రక్షణార్థమిత్యర్థః ॥౨౯॥ తానితి ॥
ఆదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య - అంతకః రుద్రపరాజితో యమః ॥౩౦॥ నివృత్తా ఇతి ॥ నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః - దూషణరూపాశ్ర
యేణ నిర్భయాస్సంతః - అభ్యధావంత అభిముఖమాజగ్ముః - ప్రాయశో నష్టాయుధత్వాత్ సాలతాలేత్యాద్యుక్తం ॥౩౧॥ శూలేత్యాది ॥ శ
స్త్రవర్షాణి - శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః - సృజంత ఇతి - ఆసన్నితి శేషః ॥౩౨½॥ తదితి ॥ రామస్య రక్షసాం చ - తుములం సంకు

శోథసహస్రశః ॥౧౬॥ దురావారాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే । ముమోచ లీలయా రా
మః కంకపత్రానజిహ్మగాన్ ॥౧౭॥ తే శరాశ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా । ఆదదూ రక్షసాం
ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ ॥౧౮॥ భిత్త్వా రాక్షసదేహాంస్తాంస్తే శరా రుధిరాప్లుతాః । అంతరిక్షగ
తా రేజుర్దీప్తాగ్నిసమతేజసః ॥౧౯॥ అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకాశ్చాపమండలాత్ । వినిష్పేతు
రతీవోగ్రా రక్షః ప్రాణాపహారిణః ॥౨౦॥ తైర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ ।
బాహూన్ సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్ ॥ ❁ ॥ చిచ్ఛేద రామస్సమరే శతశోథ సహస్రశః ॥
౨౧½ ॥ హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససారథీన్ ॥ ❁ ॥ గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహ
యాన్ సాదినస్తథా । పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయద్యమసాదనమ్ ॥౨౩॥ తతో నాళీకనారాచైస్తీ
క్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః । భీమమార్తస్వరం చక్రుర్భిద్యమానా నిశాచరాః ॥౨౪॥ తత్సైన్యం నిశితై
ర్బాణైరర్దితం మర్మభేదిభిః । రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వనమివాగ్నినా ॥౨౫॥ కేచిద్భీమబలాశ్శూ
రాశ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్ । రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్ ॥౨౬॥ తేషాం బా
ణైర్మహాబాహుశ్శస్త్రాణ్యావార్య రాఘవః । జహార సమరే ప్రాణాంశ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్ ॥౨౭॥
తే ఛిన్నశిరసః పేతుశ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః । సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా ॥౨౮॥ అ
వశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణాశ్చ నిశాచరాః । ఖరమేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః ॥౨౯॥ తాన్
సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః । అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్రమివాంతకః ॥౩౦॥
నివృత్తాస్తు పునస్సర్వే దూషణాశ్రయసంశ్రితాః । రామమేవాభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః ॥
౩౧ ॥ శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః । సృజంతశ్శరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే ॥
❁ ॥ ద్రుమవర్షాణి ముంచంతశ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః ॥౩౨½॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం
రోమహర్షణమ్ ॥ ❁ ॥ రామస్య చ మహాఘోరం పునస్తేషాం చ రక్షసామ్ ॥౩౩½॥ తే సమంతాదభిద్రు

బాణాస్తు గతపత్త్రిణ ఇతి వైజయంతీ ॥౧౬॥ దురావారానితి ॥ దురావారాన్ అశక్యనివారణాన్ దుర్విషహాన్ - సోఢుమశక్యాన్ - కంకప
త్రాన్ - కంకపత్రసంజ్ఞాన్ - శరాన్ - అజిహ్మగాన్ అకుటిలగతీన్ - అస్ఖలితలక్ష్యానిత్యర్థః ॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧½॥ హయా
నితి ॥ కాంచనసన్నాహాన్ - కాంచనపరికరాన్ - సాదినః - తురగారూఢాన్ ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ నాళీకాః సూక్ష్మముఖాః - త్ర్యయస్సంయుక్తాః శ
రాః - నారాచాః - సర్వతః ఆయసాః - వికర్ణినః - ఉగ్రాంకుశాః ॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ తేషామితి ॥ ఆవార్య - నివార్య ॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥

లంమహాఘోరం - అతఏవతతోమహాహర్షణంభయాతిరేకేణరోమాంచజనకం - అతఏవాద్భుతంతద్యుద్ధంపునరపిబభూవ॥౩౩॥ తఇత్యర్ధ-మేకంవాక్యం॥౩౪॥ ఇదమనువదన్నాహతైశ్చేత్యాది - శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ మహాబలాస్సరాక్షసాఃదిశోవిదిశశ్చ-తైరావృతాఃదృష్ట్వా-భైరవంభయంకరంనాదంకృత్వా - రాక్షసేషురాక్షససనిమిత్తం-గాంధర్వమస్త్రంధనుషిసంయోజయత సమయోజయత్ - శరవర్షాభివర్షిభిః-శరవర్షకారిభిరిత్యర్థః॥౩౬॥ తతఇతి॥ చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్ - ఆకర్షణాతిశయేనమండలీకృతాత్ చాపాన్నిర్యయుః - సమాగతైస్తైర్బాణైర్దశదిశః-సర్వాఃఆన్యూనాః - అవార్యంత॥౩౭॥ నాదదానమితి॥ రాక్షసాఃరామస్యశరాదానాకర్షణమోచనానినాపశ్యన్ - కింతుస్వహింసనమేవాపశ్యన్నితిక్రియాప్రధానోనిర్దేశః - యద్యపిగాంధర్వాస్త్రప్రయోగేవిచిత్రబాణనిర్గమోస్తి - తదస్మిన్ శ్లోకేనోచ్యతే - కింతుతదనంతరభావికేవలశరమోక్షఇతిజ్ఞేయం॥౩౮॥ శరాంధకారమితి॥ అంధకారమితిక్లీబత్వమార్షం - ప్రవమన్ ఉద్గిరన్॥౩౯॥ యుగపచ్ఛరనిర్గమస్సముత్ప్రేక్ష్యతేయుగపదితి॥ పతమానైఃపతద్భిః - ఏకకాలేశరహతైఃఏకకాలేభూమావపతద్భిః - ఏకకాలేపతితైశ్చరాక్షసైః- వసుధావికీర్ణావ్యాప్తాభూదితి యుగపచ్ఛరనిర్గమనకార్యోక్తిః॥౪౦॥ అథహింసావైచిత్ర్యమాహనిహతాఇతి॥ నిహతాఃకేవలంప్రణీతాః- పతితాఃఅశనిపాతఇవభగ్నేనభూమౌపతితాః-క్షీణాఃకంఠగతప్రాణాః - భిన్నాఃద్విధాకృతాః - భిన్నాఃఖండితావయవాః - విదారితాఃనృసింహేనహిరణ్యవదానాభికంఠముద్భిన్నశరీరాః తత్రతత్రేత్యనేనకశ్చిత్ భిన్నఃకశ్చిద్విదారితః - పునఃకశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవంవిచిత్రశవవత్త్వముక్తం॥౪౧॥ చిత్రవధంసర్వయతిసోష్ణీషైరిత్యాదినా॥ సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనవద్భిః-ఉత్తమాంగైఃకేవలశిరోభిః - నానారూపవిభూషణైరిత్యూరుజానూనాంవిశేషణం - సాధోరుకైరూరుభిః సకటకైర్జానుభిశ్చేత్యర్థః - అనేకశోభిన్నైరితిహయాదిత్రయవిశేషణం - ఛిన్నైరితిచామరాదిసర్వవిశేషణం - విచిత్రైరితిశూలాదివిశేషణం - నానావిధైరితిచామరాదివిశేషణం- పూర్వోక్తైరేతైర్వికీర్ణా - అతఏవభయంకరాభూదితియోజనా - ఏతావతాగ్రంథేనరామశరప్రభావాతిశయోదర్శితః - అస్మిన్ సర్గేపంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచవింశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథదూషణప్రముఖసర్వసైన్యవినాశష్షడ్వింశే - దూషణస్త్విత్యాది॥ అర్ధత్రయమేకంవాక్యం-నిరీక్ష్యచేతి- భిన్నశ్చేత్యర్థః

ద్ధారాఘవంపునరభ్యయుః॥౩౪॥ తైశ్చసర్వాదిశోదృష్ట్వాప్రదిశశ్చసమావృతాః। రాక్షసైరుద్యతప్రాసైశ్శరవర్షాభివర్షిభిః॥ ❋ ॥ సకృత్వాభైరవంనాదమస్త్రంపరమభాస్వరమ్। సంయోజయత గాంధర్వంరాక్షసేషుమహాబలః॥౩౬॥ తతశ్శరసహస్రాణినిర్యయుశ్చాపమండలాత్। సర్వాదశదిశోబాణైరవార్యంతసమాగతైః॥౩౭॥ నాదదానంశరాన్ఘోరాన్నముంచంతంశిలీముఖాన్। వికర్షమాణంపశ్యంతిరాక్షసాస్తేశరార్దితాః॥౩౮॥ శరాంధకారమాకాశమావృణోత్సదివాకరమ్। బభూవావస్థితోరామఃప్రవమన్నివతాఞ్శరాన్॥౩౯॥ యుగపత్పతమానైశ్చయుగపచ్చహతైర్భృశమ్ యుగపత్పతితైశ్చైవవికీర్ణావసుధాభవత్॥౪౦॥ నిహతాఃపతితాఃక్షీణాశ్ఛిన్నాభిన్నావిదారితాః। తత్రతత్రస్మదృశ్యంతేరాక్షసాస్తేసహస్రశః॥౪౧॥ సోష్ణీషైరుత్తమాంగైశ్చసాంగదైర్బాహుభిస్తథా। ఊరుభిర్జానుభిశ్ఛిన్నైర్నానారూపవిభూషణైః॥ ❋ ॥ హయైశ్చద్విపముఖ్యైశ్చరథైర్భిన్నైరనేకశః। చామరైర్వ్యజనైశ్ఛత్రైర్ధ్వజైర్నానావిధైరపి॥ ❋ ॥ రామస్యబాణాభిహతైర్విచిత్రైశ్శూలపట్టిసైః। ఖడ్గైఃఖండీకృతైఃప్రాసైర్వికీర్ణైశ్చపరశ్వధైః॥ ❋ ॥ చూర్ణితాభిశ్శిలాభిశ్చశరైశ్చిత్రైరనేకశః। విచ్ఛిన్నైస్సమరేభూమిఃవికీర్ణాభూద్భయంకరా॥౪౫॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

దూషణస్తుస్వకంసైన్యంహన్యమానంనిరీక్ష్యసః। సందిదేశమహాబాహుర్భీమవేగాన్నిశాచ

నివృత్తాఇతి॥ దూషణాశ్రయసంశ్రితాః - దూషణమేవఆశ్రయంరక్షితారంసంశ్రితాః॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥౩౯॥ యుగపదితి॥ విస్తీర్ణా - విశేషాచ్ఛాదనా॥౪౦॥ నిహతాఇతి॥ క్షీణాః -కంఠగతప్రాణాః -ఛిన్నాఃద్విధాభూతశరీరాః - భిన్నాఃఖండితావయవాః॥౪౧॥ సోష్ణీషైరితి॥ సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనసహితైః॥౪౫॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - పంచవింశస్సర్గః ❋❋❋

భీమవేగాన్ భయంకరధావనాన్ - అతఏవదురాసదాన్ - పంచసహస్రాన్ నిత్యనేన పంచసాహస్రీపూర్వంహతేతివ్యజ్యతే ॥ ౧౫ ॥ తే ఇతి ॥ తం రామం ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ ప్రాణహరం - అన్యేషామితిశేషః - ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - ధర్మాత్మేత్యనేన పాటవాధిక్యం ద్యోతితం ॥ ౩౫ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ నిమీలితఇవర్షభఇత్యనేన శరవర్షేపి నిర్వ్యథత్వమనాయాసత్వం చ ద్యోత్యతే ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ క్రోధసమావిష్టఇతి - రామఇతిశేషః - ప్రదీప్తఇవ తేజసేతి - తేజోయుక్తత్వేన ప్రదీప్తఇవస్థితఇత్యర్థః - సహదూషణం దూషణసహితం ॥ ౫౫ ॥ ౬౫ ॥ తత ఇతి ॥ చతుర్భిరితి - శరైరిత్యనుషక్తః ॥ ౭౫ ॥ హత్వేతి ॥ తద్రక్షః దూషణం - వక్షసి వివ్యాధేతి సంబంధః ॥ ౮౫ ॥ స ఇతి ॥ పరితో హన్యతే నేనేతి పరిఘః - తం - పట్టైః బంధనైః - పరవసోక్షితం శత్రుమేదస్సిక్తం హృన్మే దస్తువపావసేతి నిఘంటుః ॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం - వజ్రం చ వజ్రాఖ్యరత్నం - అశనిః వజ్రాయుధం - తదుభయసదృశకాఠిన్యం - పరగోపురదారణం పరేషాం శత్రూణాం యక్ గోపురం పురద్వారం తస్య దారణం భేదకం - పురద్వారం తు గోపురమిత్యమరః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ అభిపతమానస్య అభిపతతః సహస్తాభరణావిత్యనేన శార్యభీరుదవత్త్వం లక్ష్యతే ॥ ౧౩ ॥ భ్రష్ట ఇతి - రణమూర్ధని ఛిన్నహస్తస్య - తస్యదూషణస్య - భ్రష్టః హస్తాచ్చ్యుతః - మహాకాయః మహాప్రమాణః - పరిఘః - శక్రధ్వజఇవాగ్రతః పపాతేత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ కరాభ్యాం సహ పపాతేత్యన్వయః - మనస్వీ ధీరః ॥ ౧౫ ॥ తమితి - అపూజయన్ అస్తువన్ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※
॥ ౧౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి - త్రీనేవాహ మహాకపాల ఇతి - కః కిమాయుధం గృహీత్వాభ్యద్రవదిత్యత్రాహ మహాకపాల ఇతి ॥ ౧౭౫ ॥ దృష్ట్వేతి - శితైః శాణోల్లీఢైః - ప్రతిజగ్రాహ - తేషు బాణాన వర్షయామాసేత్యర్థః - యథా గృహం ప్రాప్తానతిథీనుపచారైః ప్రతిగృహ్ణాతి తథేత్యర్థః ॥

※ ॥ రాక్షసాన్ పంచసాహస్రాన్ సమరేష్వనివర్తినః ॥ ౧౫ ॥ తే శూలైః పట్టసైః ఖడ్గైః శిలావర్షైర్ద్రుమైరపి ॥ ※ ॥ శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నం వవృషుస్తం సమన్తతః ॥ ౨౫ ॥ స ద్రుమాణాం శిలానాం చ వర్షం ప్రాణహరం మహత్ ॥ ※ ॥ ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవస్తీక్ష్ణసాయకైః ॥ ౩౫ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తద్వర్షం నిమీలితఇవర్షభః ॥ ※ ॥ రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసామ్ ॥ ౪౫ ॥ తతః క్రోధసమావిష్టః ప్రదీప్తఇవ తేజసా ॥ ※ ॥ శరైరవాకిరత్సైన్యం సర్వతస్సహదూషణమ్ ॥ ౫౫ ॥ తతస్సేనాపతిః క్రుద్ధో దూషణశ్శత్రుదూషణః ॥ ※ ॥ శరైరశనికల్పైస్తం రాఘవం సమవాకిరత్ ॥ ౬౫ ॥ తతో రామస్సుసంక్రుద్ధః క్షురేణాస్య మహద్ధనుః ॥ ※ ॥ చిచ్ఛేద సమరే వీరశ్చతుర్భిశ్చతురో హయాన్ ॥ ౭౫ ॥ హత్వా చాశ్వాన్ శరైస్తీక్ష్ణైరర్ధచంద్రేణ సారథేః ॥ ※ ॥ శిరో జహార తద్రక్షస్త్రిభిర్వివ్యాధ వక్షసి ॥ ౮౫ ॥ సచ్ఛిన్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః ॥ ※ ॥ జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణమ్ ॥ వేష్టితం కాంచనైః పట్టైర్దేవసైన్యప్రమర్దనమ్ ॥ ※ ॥ ఆయసైశ్శంకుభిస్తీక్ష్ణైః కీర్ణం పరవసోక్షితమ్ । వజ్రాశనిసమస్పర్శం పరగోపురదారణమ్ ॥ ౧౧ ॥ తం మహోరగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే । దూషణోఽభ్యద్రవద్రామం క్రూరకర్మా నిశాచరః ॥ ౧౨ ॥ తస్యాభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః । ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్తాభరణౌ భుజౌ ॥ ౧౩ ॥ భ్రష్టస్తస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని । పరిఘశ్ఛిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజఇవాగ్రతః ॥ ౧౪ ॥ స కరాభ్యాం వికీర్ణాభ్యాం పపాత భువి దూషణః । విషాణాభ్యాం విశీర్ణాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః ॥ ౧౫ ॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే । సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సర్వభూతాన్యపూజయన్ ॥ ౧౬ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే క్రుద్ధాస్త్రయస్సేనాగ్రయాయినః । సంహత్యాభ్యద్రవన్ రామం మృత్యుపాశావపాశితాః ॥ ※ ॥ మహాకపాలస్స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః । మహాకపాలో విపులం శూలముద్యమ్య రాక్షసః ॥ ※ ॥ స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాథీ చ పరశ్వధమ్ ॥ ౧౭౫ ॥ దృష్ట్వైవాపతతస్తూర్ణం రాఘవస్సాయకైశ్శితైః ॥ ※ ॥ తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తానతిథీనివ ॥ ౧౮౫ ॥ మహాకపాలస్య శిరశ్చిచ్ఛేద పరమేషుభిః ॥

౧౫ ॥ త ఇతి ॥ తం రామం ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ స రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ ॥ ౩ ॥ ౪-౫ ॥ ౬ ॥ ౭౫ ॥ ※ ॥ ※ ॥ ఆయసైరితి ॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం - వ్రజతి - యాత్యేవ స ప్రతిహన్యత ఇతి వజ్రం అశ్నాతి శత్రుజీవితమిత్యశనిః - తదుభయసమస్పర్శం ॥ ౧౩ ॥ భ్రష్ట ఇతి ॥ ఛిన్నహస్తస్య - తస్యాగ్రతః - పరిఘః పపాతేత్యనుషజ్యతే ॥ ※ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తమితి ॥ అపూజయన్ అస్తువన్ ॥ ౧౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ స ॥

ర్థః ॥ ౧౯౫ ॥ ప్రతిజగ్రాహేత్యుక్తం వివృణోతి మహాకపాలస్యేత్యాదినా ॥ ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్వే దృష్టాంతతయోక్తం విటపీతి ॥ ౨౧౫ ॥ ౨౨౫ ॥ ౨౩౫ ॥ అయమితి ॥ హనధ్వం ఘ్నత ॥ ౨౫౫ ॥ సేనాధ్యక్షాన్ సేవాహ శ్యేనగామీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ వజ్రం వజ్రమణిః - తేజస్వీ రామ ఇతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ త ఇతి ॥ సధూమా ఇవేత్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థావ్యావృత్తిః - వజ్రా ఇవేతి - వజ్రమస్త్రియామిత్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః ॥ ౩౦ ॥ రక్షసామితి ॥ కర్ణినా కర్ణాకారశరేణ ॥ ౩౧ ॥ తైరితి ॥ భిన్నం ఖండితం - భిన్నం విదారితం - ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః ॥ ౩౨ ॥ తైర్ముక్తైరితి ॥ రణాగ్రపతితత్వాతిశయాత్ కుశసామ్యోక్తిః ॥ ౩౩ ॥ క్షణేనేతి ॥ నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం - మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్య తత్తథా ॥ ౩౪ ॥ చతుర్దశేతి ॥ మానుషేణ భుజునా ॥ పదాతినా ॥ వాహనరహితేనేత్యద్భుతోక్తిః ॥ ౩౫ ॥ తస్యేత్యాది ॥ సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య - అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః - ఖరాదిత్రయం - శేషాః అవశిష్టా ఇత్యర్థః - శేషాస్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః - మహాసత్త్వా ఇత్యాదివిశేషణైర్మహారథా ఏవ హతాః - క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే - అత ఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి - లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి రామస్య విష్ణ్వర్ధాంశత్వేనాధికబలత్వోక్తిః ॥ ౩౭ ॥ తతస్త్వితి ॥ భీమబలం భీమసైన్యం ॥ ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖॥ అసంఖ్యేయైస్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినమ్ । స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః ॥❖॥ స్థూలాక్షస్యాక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయకైః ॥ ౨౧౫ ॥ దూషణస్యానుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్ ॥❖॥ బాణౌఘైః పంచసాహస్రైరనయద్యమసాదనమ్ ॥ ౨౨౫ ॥ దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్ ॥❖॥ వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధస్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్ ॥ ౨౩౫ ॥ అయం వినిహతస్సంఖ్యే దూషణస్సపదానుగః ॥❖॥ మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషమ్ । శస్త్రైర్నానావిధాకారైర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః ॥❖॥ ఏవముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో రామమేవాభిదుద్రువే ॥ ౨౫౫ ॥ శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః ॥❖॥ దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః । మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః ॥❖॥ ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షాస్ససైనికాః । రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంతశ్శరోత్తమాన్ ॥ ౨౮ ॥ తతః పావకసంకాశైర్హేమవజ్రవిభూషితైః । జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః ॥ ౨౯ ॥ తే రుక్మపుంఖా విశిఖాస్సధూమా ఇవ పావకాః । నిజఘ్నుస్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్ ॥ ౩౦ ॥ రక్షసాం తు శతం రామశ్శతేనైకేన కర్ణినా । సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని ॥ ౩౧ ॥ తైర్భిన్నవర్మాభరణాశ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః । నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః ॥ ౩౨ ॥ తైర్ముక్తకేశైస్సమరే పతితైశ్శోణితోక్షితైః । ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశైరివ ॥ ౩౩ ॥ క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసమ్ । బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమమ్ ॥ ౩౪ ॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా ॥ ౩౫ ॥ తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖరశ్శేషో మహారథః । రాక్షసస్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః ॥❖॥ శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని । ఘోరా దుర్విషహాస్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజే రతే ॥ ౩౭ ॥ తతస్తు తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా । రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః ॥ ౩౮ ॥ ❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

త్యృత్యమితి త్వా - పంచసాహస్రైర్బాణైరిత్యధ్యాహార్యం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ తేజస్వీ రామ ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - షడ్వింశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

త్రిశిరశ్శరసంఘైర్యద్దృష్టాంతేన స్వసేవినాం। దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజమాశ్రయే॥ ఖరంత్విత్యాది॥ వాహినీపతిః సేనాపతిః- సన్నిపత్య- సమీపమాగత్యేత్యర్థః॥ ౧ ॥ మామితి॥ సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్ - వినిపాతితమితి-మయేతి శేషః॥ ౨॥ ప్రతిజానామీతి - ఆలభే స్పృశామి- ప్రతిజ్ఞాప్రకారమాహ యథేతి - సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః॥ ౩॥ అహం వేతి॥ మృత్యుః మారయితా - ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః॥ ౪॥ ప్రహృష్ట ఇతి॥ ప్రహృష్టే గర్విష్ఠే- సంయుగాయ యుద్ధం కర్తుం- క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ॥ ౫॥ ఖర ఇతి॥ మృత్యులోభాత్ మృత్యునాకృతో లోభో యుద్ధలోభస్తస్మాత్ - ప్రసాదితః నివర్తిత ఇతి యావత్ - యుధ్యస్వ యుద్ధం కురు - అనుజ్ఞాతః ఖరేణేతి శేషః - త్రిశిరా ఇతి సిద్ధం॥ ౬॥ త్రిశిరాశ్చేతి॥ చకారేణ సముచ్చయార్థః॥ ౭॥ శరధారేతి॥ శరా ఏవ ధారాః ఆసారాః తాసాం సమూహాన్ - జలార్ద్రస్యేతి - దుందుభిశబ్దః పుల్లింగః - భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమానిత్యుక్తేః॥ దుందుభేః దుందుభినాదస్య - జలార్ద్రస్యేత్యనేనాస్య హీనస్వరత్వముక్తం॥ ౮॥ ఆగచ్ఛంతమితి॥ ధనుషా సాయకాన్ విధూన్వన్ కంపయన్ - ముంచన్నిత్యర్థః॥ ౯॥ స ఇతి॥ సంప్రహారో యుద్ధం॥ ౧౦॥ తత ఇతి॥ సంరబ్ధం- సకోపమిత్యర్థః - లోకే కశ్చిత్ కుపితోపి వచనే కోపం న ప్రకటయతి అయం తు ప్రకటయతీతి భావః॥ ౧౧॥ అహో ఇత్యాదివ్యంగ్యోక్తిః - విక్రమః పరాభిభవనం తత్ర శూరస్య - సమర్థస్యేత్యర్థః - ఈదృశమిత్యస్యైవ వివరణం పుష్పైరివేత్యర్థం- లలాటే స్వల్పాపి చే-లలాటే స్వల్పాపి క్షతిర్బాధికా భవతి - సాపి నాస్తీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం॥ చాపగుణః చాపమౌర్వీ - ఏవమితి - సంరబ్ధస్సన్నేవముక్త్వా క్రుద్ధో నిజఘానేత్యన్వయః॥ ౧౩-౧౪॥ చతుర్భిరితి॥ సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః

ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః। రాక్షసస్త్రిశిరా నామ సన్నిపత్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ మాం నియోజయ విక్రాంత త్వం నివర్తస్వ సాహసాత్ । పశ్య రామం మహాబాహుం సంయుగే వినిపాతితమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రతిజానామి తే సత్యమాయుధం చాహమాలభే। యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వరక్షసామ్ ॥ ౩ ॥ అహం వాస్య రణే మృత్యురేష వా సమరే మమ । వినివృత్య రణోత్సాహం ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టో వా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాస్యసి । మయి వా నిహతే రామం సంయుగాయోపయాస్యసి ॥ ౫ ॥ ఖరస్త్రిశిరసా తేన మృత్యులోభాత్ప్రసాదితః । గచ్ఛ యుధ్యేత్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయౌ ॥ ౬ ॥ త్రిశిరాపి రథేనైవ వాజియుక్తేన భాస్వతా । అభ్యద్రవద్రణే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః ॥ ౭ ॥ శరధారాసమూహాన్స మహామేఘ ఇవోత్సృజన్ । వ్యసృజత్సదృశం నాదం జలార్ద్రస్య తు దుందుభేః ॥ ౮ ॥ ఆగచ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః । ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూన్వన్సాయకాన్ శితాన్ ॥ ౯ ॥ స సంప్రహారస్తుములో రామత్రిశిరసోర్మహాన్ । బభూవాతీవ బలినోస్సింహకుంజరయోరివ ॥ ౧౦ ॥ తతస్త్రిశిరసా బాణైర్లలాటే తాడితస్త్రిభిః । అమర్షీ కుపితో రామస్సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ అహో విక్రమశూరస్య రాక్షసస్యేదృశం బలమ్ । పుష్పైరివ శరైర్యస్య లలాటేఽస్మి పరిక్షతః ॥ * ॥ మమాపి ప్రతిగృహ్ణీష్వ శరాంశ్చాపగుణచ్యుతాన్ । ఏవముక్త్వా తు సంరబ్ధశ్శరానాశీవిషోపమాన్ ॥ * ॥ త్రిశిరోవక్షసి క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ ॥ ౧౩-౧౪ ॥ చతుర్భిస్తురగానస్య శరైస్సన్న-

ఖరమితి॥ సన్నిపత్య ఆగత్య॥ ౧-౨॥ ప్రతిజానామీతి॥ ఆయుధమాలభే స్పృశామీతి॥ ౩॥ అహమితి॥ తస్యావధ్యత్వం జ్ఞాత్వాప॥ షవేతి- ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః- సప్తవింశే సర్గే - మాన్నియోజయేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయస్య వాస్తవార్థస్తు - హే ఖర- సంయుగే రామం చ - తేన వినిపాతితం సైన్యం చేతి శేషః - పశ్య - అతస్త్వం- సాహసాన్నివర్తస్వ- మాన్నియోజయ- తర్హి - త్వం- కిం హనిష్యసి కిం - తత్రాహ - ప్రతిజానామీత్యాది- సర్వరక్షసాం- వధార్హం- సర్వరక్షసాం హంతారమిత్యర్థః- రామం- యథా- యథావత్ - అహం ప్రతిజానామి - సమ్యగ్జానామీత్యర్థః- అతః- తం- వధిష్యామీతి - సత్యమాయుధమాలభే గ్రహీష్యామి కేవలమిత్యర్థః- హంతుం అశక్యశ్చేదసేన కిం తత్రాహ- అహమితి - అస్య రామస్య - అహం వా- రణే మృత్యుః- కింతు - ఏష వా - ఏష రామ ఏవ- సమరే - మమ మృత్యుః - అతస్త్వం- మహోత్సాహద్వినివర్తస్వ - ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవేతి సంబంధః - ప్రహృష్ట ఇతి - ప్రహృష్టో వా హత ఇత్యత్ర- అహత ఇతి చ్ఛేదః - రామే- అహతే సతి- మే మయి చ - నిహతే సతి- ప్రహృష్టస్త్వం- రామం ప్రతి - సంయుగాయోపయాస్యసి- అథవా- జనస్థానం వా- ప్రయాస్యసీతి సంబంధః- ప్రసాదితః ప్రార్థితః- యుధ్య యుద్ధం కురుష్వ॥ ౬ ॥ త్రిశిరాపీతి॥ త్రిశిరాపీత్యకారలోపశ్ఛాందసః॥ ౭॥ శరేతి॥ వ్యసృజదితి॥ దుందుభేర్దుందుభినాదస్య- సదృశం నాదం - వ్యసృజత్ అకరోత్ ॥ ౧౧ ॥ అహో ఇతి॥ సోపహాసం- వచనమీదృశం - విక్రమసదృశం- బలం- తస్యైవావిష్కరణం- పుష్పైరివేతి॥ పుష్పైః స్వల్పాపీడా భవతి- త్వచ్ఛరైస్తాదృశపీడాపి నాస్తీతి భావః॥ ౧౨॥ ౧౩-౧౪॥ చతుర్భిరితి॥ సన్నతపర్వభిః ఋజూకృతపర్వభిః- వాజినః- వేగవత ఇతి తురంగవిశేషణం॥ ౧౫॥ అష్టా

వాజినః వేగవతః ॥౧౪॥ అష్టభిరితి ॥ రథోపస్థే రథోపరిభాగే ॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్ - హృదయే తస్య బిభేదేత్యన్వయః - జడః నిశ్చేష్టః ॥౧౬॥ ౧౭॥ స ఇతి ॥ పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః స్వయం న్యపతత్ ॥౧౮॥ హతశేషా ఇతి ॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే సప్తవింశస్సర్గః

మహామోహనమోహస్య దర్శనస్యాశ్రయనిగ్రహం । వ్యంక్తుం ఖరోపకరణం హంతారం రామమాశ్రయే ॥ నిహతమిత్యాది ॥ నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం చ దృష్ట్వా స్థితస్య ఖరస్య త్రాసోభవదితి యోజనా ॥౧॥ స దృష్ట్వేతి ॥ రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం - త్రిశిరోదూషణౌ - హతౌ ఇత్యనుషంగః - బలం సైన్యం - హతభూయిష్ఠం హతప్రవరరాక్షసం - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః - అవశిష్టం సైన్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః - విమనాః - విగతగర్వావష్టంభమనో యస్య స తథా ॥౩॥ వికృష్యేతి ॥ బలవత్ అత్యంతం - నారాచాన్ - ప్రక్ష్వేడనాస్తు నారాచా ఇత్యమరః । రక్తభోజనానితి - రక్తరూషితత్వేన రక్తభోజనత్వవ్యపదేశః - ఆశీవిషానివ సర్పానివ స్థితాన్ ॥౪॥ జ్యామితి ॥ శిక్షయా ధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన - జ్యాం విధూన్వన్ - అస్త్రాణి దర్శయన్ అస్త్రప్రయోగపాటవం దర్శయన్నిత్యర్థః - సమతే శరైః మార్గాన్ నానాప్రకారాంశ్చకార ॥౫॥ స ఇతి ॥ స రామోపి తం దృష్ట్వా బాణైః సుమహద్ధనుః సర్వాదిశః ప్రదిశశ్చ పూరయామాసేత్యన్వయః ॥౬॥ స సాయకైరితి ॥ సః రామః - అవివరం నీరంధ్రం ॥౭॥ తదితి ॥ పర్యాకాశం పరితస్థితమాకాశం - ఖరరామయోశ్చతుః పార్శ్వావస్థ్యాకాశమిత్యర్థః - సర్వతః సర్వత్ర - అనాకాశం అనవకాశం - బభూవ ॥౮॥ శరజాలేతి ॥ సంరంభాత్ కోపాత్ - సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇత్యమరః । ఉభయోశ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః ॥౯॥ తత ఇతి ॥ తోత్త్రైః గజశిక్షణయష్టిభిః ॥౧౦॥ ౧౧॥ హతాంతరమితి ॥ ఖరః సర్వ

తపర్వభిః ॥✿॥ న్యపాతయత తేజస్వీ చతురస్తస్య వాజినః ॥౧౪॥ అష్టాభిస్సాయకైస్సూతం రథోపస్థే న్యపాతయత్ ॥✿॥ రామశ్చిచ్ఛేద బాణేన ధ్వజం చాస్య సముచ్ఛ్రితమ్ ॥౧౫॥ తతో హతరథాత్తస్మాదుత్పతంతం నిశాచరమ్ ॥✿॥ బిభేద రామస్తం బాణైర్హృదయే సోభవజ్జడః ॥౧౬॥ సాయకైశ్చాప్రమేయాత్మా సామర్షస్తస్య రక్షసః ॥✿॥ శిరాంస్యపాతయద్రామో వేగవద్భిస్త్రిభిశ్శితైః ॥౧౭॥ స భూమౌ రుధిరోద్గారీ రామబాణాభిపీడితః ॥✿॥ న్యపతత్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభిర్నిశాచరః ॥౧౮॥ హతశేషాస్తతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః ॥✿॥ ద్రవంతి స్మ న తిష్ఠంతి వ్యాఘ్రత్రస్తా మృగా ఇవ ॥౧౯॥ తాన్ ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివర్త్య రుషితస్స్వయమ్ ॥✿॥ రామమేవాభిదుద్రావ రాహుశ్చంద్రమసం యథా ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః ✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ । ఖరస్యాప్యభవత్త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమమ్ ॥౧॥ స దృష్ట్వా రాక్షసం సైన్యమవిషహ్యం మహాబలః । హతమేకేన రామేణ త్రిశిరోదూషణావపి ॥✿॥ తద్బలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః । ఆససాద ఖరో రామం నముచిర్వాసవం యథా ॥౩॥ వికృష్య బలవచ్చాపం నారాచాన్ రక్తభోజనాన్ । ఖరశ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధానాశీవిషానివ ॥౪॥ జ్యాం విధూన్వన్ సుబహుశశ్శిక్షయాస్త్రాణి దర్శయన్ । చకార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః ॥౫॥ స సర్వాశ్చ దిశో బాణైః ప్రదిశశ్చ మహారథః । పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోపి సుమహద్ధనుః ॥౬॥ స సాయకైర్దుర్విషహైస్సస్ఫులింగైరివాగ్నిభిః । నభశ్చకారావివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః ॥౭॥ తద్బభూవ శితైర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః । పర్యాకాశమనాకాశం సర్వతశ్శరసంకులమ్ ॥౮॥ శరజాలావృతస్సూర్యో న తదా స్మ ప్రకాశతే । అన్యోన్యవధసంరంభాదుభయోస్సంప్రయుధ్యతోః ॥౯॥ తతో నా

భిరితి ॥ తస్య సూతం - రథోపస్థాత్ రథోపరిభాగాన్న్యపాతయదితి సంబంధః ॥౧౫॥ ✿ ॥ తత ఇతి ॥ జడః నిశ్చేష్టః ॥౧౬॥ ౧౭॥ ✿ ॥ స ఇతి పూర్వం - పతితైః - శిరోభిః హేతుభిః - న్యపతత్ ॥౧౮॥ హతేతి ॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః ॥౧౯॥ ౨౦॥ ✿✿✿✿
✿✿✿✿✿ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - సప్తవింశస్సర్గః ✿✿✿✿✿

౧॥ స ఇతి ॥ త్రిశిరోదూషణావపి - హతౌ - దృష్ట్వా త్రాసోభవదిత్యనుషజ్యతే ॥✿॥ తదితి ॥ హతభూయిష్ఠం - అల్పావశిష్టం ॥౩॥ ౪॥ జ్యామితి ॥ శిక్షయా ధనుర్విద్యాభ్యాసేన - మార్గాన్ - శరసంఘాతప్రక్షేపణాదిప్రకారభేదాన్ ॥౫॥ స ఇతి ॥ స ఖరః - బాణైర్దిశః పూరయామాసేతి యోజనా ॥౬॥ స ఇతి ॥ స రామః సాయకైః - నభః అవివరం నీరంధ్రం చకారేతి సంబంధః ॥౭॥ తదితి ॥ పర్యాకాశం - పరితో వర్తమానమాకాశం - అనాకాశం నిరవకాశం - బభూవ - తత్ర హేతుః శరసంకులమితి ॥౮॥ శరేతి ॥ ఉభయోస్సంప్రయుధ్యతోస్సతోః ॥౯॥ ౧౦॥

సైన్యహననపరిశ్రాన్తమపి రామం - పౌరుషే పర్యవస్థితం మహాసత్త్వం మేనే - యద్వా ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాన్తం మేనే ॥ ౧౨ ॥ తమితి ॥ నోద్విజతే నాచలత్ - క్షుద్రమృగం శశం ॥ ౧౩ ॥ తతఇతి ॥ పతఙ్గ ఇత్యనేన అమృత్వా అనివృత్తిరుచ్యతే ॥ ౧౪ ॥ తతోస్యేతి ॥ ముష్టిదేశే ముష్టిబన్ధనసమీపదేశే - మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహరణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే - లాఘవం శైఘ్ర్యం - చిచ్ఛేద - రామస్య కించిచ్ఛ్రాన్తత్వేనానవధానాదితి భావః ॥ ౧౫ ॥ పాణిలాఘవమేవాహ స పునరిత్యాదినా ॥ వర్మణి నిజఘాన అవదారయతిస్మ ॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానన్తరం ప్రకాశమానతేజోవిశేష ఉచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ స శరైరితి ॥ అర్పితః సంయుక్తః - విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్యముచ్యతే ॥ ౧౯ ॥ తతఇతి ॥ గంభీరనిర్హ్రాదం గంభీరధ్వనికం ధనుః - రిపోరన్తాయ నాశాయ - సజ్యం చకారేత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ సుమహదితి ॥ యత్తదితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ - మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిసృష్టం దత్తం - సముభిధావత సమభ్యధావత్ ॥ ౨౧ ॥ తతఇతి ॥ సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః ॥ ౨౨ ॥ సఇతి ॥ దర్శనీయః రమ్యః - ఆజ్ఞయా శాపేన - క్షేప్త్రేయం ॥ ౨౩ ॥ తమితి ॥ మాతఙ్గం గజం - తోమరైః గజశిక్షాదణ్డైః - చతుర్భిరిత్యత్ర వీప్సాబోధ్యా - బహుభిరిత్యనువాదాత్ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ సధనురితి ॥ పరమేష్వాసః ఉత్కృష్టశరాసనః - అభిలక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్ ॥ ౨౬ ॥ షణ్ణాం వినియోగప్రకారమాహ శిరసీత్యాదినా ॥ ద్వాభ్యామితి - బాహుభ్యామితి - ఏకైకస్య బాహోరేకైకేనేత్యర్థః - చన్ద్రార్ధవక్త్రైః అర్ధచన్ద్రాకారముఖైరిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ తతఇతి ॥ త్రయోదశనారాచాన్ సమాదద ఇత్యన్వయః - అన్తిమపాదే త్రయోదశశరాన్ శితానితి పాఠే ముమోచేతి క్రియాధ్యాహార్యా ॥ ౨౮ ॥ త్రయోదశానాం వినియోగమాహ తతో

ర్ధికనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః । ఆజఘాన ఖరో రామం తోత్త్రైరివ మహాద్విపమ్ ॥ ౧౦ ॥ తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితమ్ । దదృశుస్సర్వభూతాని పాశహస్తమివాన్తకమ్ ॥ ౧౧ ॥ హన్తారం సర్వసైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితమ్ । పరిశ్రాన్తం మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా ॥ ౧౨ ॥ తం సింహమివ విక్రాన్తం సింహవిక్రాన్తగామినమ్ । దృష్ట్వా నోద్విజతే రామస్సింహః క్షుద్రమృగం యథా ॥ ౧౩ ॥ తతస్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః । ఆససాద రణే రామం పతఙ్గ ఇవ పావకమ్ ॥ ౧౪ ॥ తతోస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః । ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవమ్ ॥ ౧౫ ॥ స పునస్త్వపరాన్ సప్త శరానాదాయ వర్మణి । నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధశ్శక్రాశనిసమప్రభాన్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్తత్ప్రహతం బాణైః ఖరముక్తైస్సుపర్వభిః । పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాదిత్యవర్చసః ॥ ౧౭ ॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్ । అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః ॥ ౧౮ ॥ స శరైరర్పితః క్రుద్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః । రరాజ సమరే రామో విధూమోగ్నిరివ జ్వలన్ ॥ ౧౯ ॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం రామశ్శత్రునిబర్హణః । చకారాన్తాయ స రిపోస్సజ్యమన్యన్మహద్ధనుః ॥ ౨౦ ॥ సుమహద్వైష్ణవం యత్తదతిసృష్టం మహర్షిణా । వరం తద్ధనురుద్యమ్య ఖరం సముభిధావత ॥ ౨౧ ॥ తతః కనకపుఙ్ఖైస్తు శరైస్సన్నతపర్వభిః । బిభేద రామస్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజమ్ ॥ ౨౨ ॥ స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాఞ్చనధ్వజః । జగామ ధరణీం సూర్యో దేవతానామివాజ్ఞయా ॥ ౨౩ ॥ తం చతుర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః । వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతఙ్గమివ తోమరైః ॥ ౨౪ ॥ స రామో బహుభిర్బాణైః ఖరకార్ముకనిస్సృతైః । విద్ధో రుధిరసిక్తాఙ్గో బభూవ రుషితో భృశమ్ ॥ ౨౫ ॥ స ధనుర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే । ముమోచ పరమేష్వాసష్షట్ఛరానభిలక్షితాన్ ॥ ౨౬ ॥ శిరస్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వోరథార్దయత్ । త్రిభిశ్చన్ద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్షస్యభిజఘాన హ ॥ ౨౭ ॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్ । జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధస్త్రయోదశ సమాదదే ॥ ౨౮ ॥ తతోస్య యుగమేకేన చతుర్భిశ్చతురో హయాన్ । షష్ఠేన తు శిరస్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః ॥ ౨౯ ॥ త్రిభిస్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యా

॥ ౧౧ ॥ హన్తారమితి ॥ ఖరః - సర్వసైన్యహననేన - పరిశ్రాన్తమపి రామం తథా పౌరుషే పర్యవస్థితం - మహాసత్త్వం మేనే ఇతి సంబన్ధః ॥ ౧౨ ॥ తమితి ॥ తం ఖరం - క్షుద్రమృగం - హరిణాదికం ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ స ఇతి ॥ వర్మణి - కవచే ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ తతఇతి ॥ నిర్హ్రాదం శబ్దమితి ॥ ౨౦ ॥ సుమహదితి ॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిసృష్టం దత్తం ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ అభిలక్షితాన్ శ్రేష్ఠాన్ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తతఇతి ॥ నారాచాన్ - అత్ర ప్రముమోచేతి క్రియా - అధ్యాహార్యా ॥ ౨౮ ॥ త్రయోదశబాణానాం సప్తసు యుగాదిలక్ష్యేషు - వినియోగమాహ

స్యేత్యాదినా ॥ ఛిత్త్వేత్యుత్తరత్రస్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే - త్రివేణు నామరథముఖస్థో యుగాధారదండః - ప్రహసన్నివ - లీలయే త్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ప్రభగ్న ఇతి ॥ అవప్లుత్య రథాత్ సముల్లంఘ్య ॥ ౩౨ ॥ తదితి ॥ తత్ కర్మ ఖరభంగకర్మ - అపూజయన్ అస్తువన్ - సమేత్య సహ హీభూయ - సమేతాః ఆగతాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానే అష్టావింశస్సర్గః

అహంకారస్య హీనస్య వ్యక్తాం శక్తిమివ స్థితామ్ । గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజన్తం రామమాశ్రయే - ఖరం త్విత్యాది ॥ సర్వసాధన వైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్యమపి భవేదితి తచ్ఛిత్తపరీక్షార్థమాహ ఖరం త్విత్యాదినా ॥ మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం - పరుషం మర్మోద్ఘాటనరూపత్వాత్ ॥ ౧ ॥ గజాశ్వేతి ॥ తిష్ఠతా - అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయమాహ ఉద్వేజనీయ ఇతి ॥ ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః - నృశంసో ఘాతుకః - ఏవం విధో లోకానామీశ్వరోపి - న తిష్ఠతి న జీవేత్ - కింపునర్భవాదృశ ఇతి భావః ॥ ౩ ॥ కర్మేతి ॥ సర్వజన ఇతి ॥ దయాళురపీతి భావః ॥ ౪ ॥ లోభాదితి ॥ లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగాసహిష్ణుతయా - కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా న బుధ్యతే - న పశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః - భ్రష్టః ఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టః తస్య కర్మణః - అంతం ఫలం - పశ్యతి అనుభవతి - కథమివ - కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ - కరకాః వర్షోపలాః - వర్షోపలస్తు కరక ఇత్యమరః । తాన్ అత్తీతి కరకాత్ - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేతి ఘంటుః - తస్యాస్తద్భక్షణం విషభక్షణవన్మారకమితి ప్రసిద్ధిః - యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ - స్వయమేవ కరోతి - తథా త్వమపీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ కిం పాపం మయా కృతమిత్యత్రాహ వసత ఇతి ॥ ౬ ॥ ననుతర్హి కథం పాపినో పి బహవో జీవంతీత్యత్రాహ న చిరమితి ॥ కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే - క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి - న చిరం తిష్ఠంతి కింతు శీఘ్రమేవ వినశ్యంతీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవశ్యమితి ॥ పాపస్య కర్తా జంతుః - కాలే ప్రాప్తే - అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం లభతే - ఋతుల క్షణే కాలే - పర్యాగతే

మక్షుం మహాబలః । ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః ॥ ౩౦ ॥ ఛిత్త్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ । త్రయోదశేనేంద్రసమో బిభేద సమరే ఖరమ్ ॥ ౩౧ ॥ ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః । గదాపాణిరవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖరస్తదా ॥ ౩౨ ॥ తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ । అపూజయన్ ప్రాంజలయః ప్రహృష్టాస్తదా విమానాగ్రగతాస్సమేతాః ॥ ౩౩ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టావింశస్సర్గః.

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణిమవస్థితమ్ । మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా । కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితమ్ ॥ ౨ ॥ ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్ । త్రయాణామపి లోకానామీశ్వరోపి న తిష్ఠతి ॥ ౩ ॥ కర్మ లోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర । తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్టమివాగతమ్ ॥ ౪ ॥ లోభాత్పాపాని కుర్వాణః కామాద్వా యో న బుధ్యతే । భ్రష్టః పశ్యతి తస్యాంతం బ్రాహ్మణీ కరకాదివ ॥ ౫ ॥ వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః । కిం ను హత్వా మహాభాగాన్ ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస ॥ ౬ ॥ న చిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః । ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవ ద్రుమాః ॥ ౭ ॥ అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్మణః । ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమః పుష్పమివార్తవమ్ ॥ ౮ ॥

తత ఇతి ॥ త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థావయవవిశేషః - ఛిత్త్వేత్యుత్తరత్రస్థితా క్రియా - సర్వత్ర సంబధ్యతే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తదితి ॥ రామస్య - తత్కర్మ - సమేత్య - దృష్ట్వా - దేవాదయస్తం - అపూజయన్ - నమస్కారస్తుత్యాదిభిరతోషయన్నిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - అష్టావింశస్సర్గః

ఖరమితి ॥ మృదుపూర్వం మృదూక్తిపూర్వం - పరుషం - కర్ణకఠోరమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ గజేతి ॥ బలే తిష్ఠతా బలవిషయస్వామిత్వేన తిష్ఠతా - త్వయేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఉద్వేజనీయ ఇతి ॥ భూతానాముద్వేజనీయః - ఉద్వేజకరః - నృశంసః ఘాతుకః - ఏవం విధశ్చ - లోకానామీశ్వరః ఇంద్రోపి న తిష్ఠతి చిరకాలమితి శేషః - కింపునస్త్వమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ లోభాదితి ॥ అప్రాప్తస్య - ప్రాప్త్యాశా కామః - ప్రాప్తపర్యాశా లోభః - తస్య పాపస్య అంతం - నాశరూపం - పరిపాకమితి యావత్ - పశ్యతి పాపఫలమనుభవతీత్యర్థః - కిమివ - బ్రాహ్మణీ - కరకాదివ - కరకాఘనోపలః - తానత్తీతి కరకాత్ పుల్లింగోప్యస్తి - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేవ - రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకా విషమితి ప్రసిద్ధిః - రక్తపుచ్ఛికా ఘనోపలం నిగీర్య క్షణేన మ్రియతే - తద్వత్త్వమపి మయా వినశ్యసీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ నేతి - పాపకర్మాణః - పూర్వపుణ్యేనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి న చిరం తిష్ఠంతి కింతు క్షిప్రమేవ నశ్యంతీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవశ్యమితి ॥ పాపస్య కర్తా - కాలే - పాపఫలానుభవకాలే - ప్రాప్తే - అవశ్యం ఘోరం

గతే ప్రాప్తే - ఆర్తవం ఋతుప్రాప్తం పుష్పమివ ॥౮॥ నచిరాదితి ॥ నచిరాదిత్యేకంపదం - అచిరంబేనేత్యర్థః - అత్ర పురుష ఇతి శేషః - పాపానాం - అత్యుత్కటానామిత్యర్థః ॥౯॥ ఏవంమృదుపూర్వముక్త్వా పరుషమాహ పాపమిత్యాదినా ॥ ఆసాదితః ప్రాప్తోస్మి - ఆగమనే హేతుమాహ రాజ్ఞేతి ॥౧౦॥ అద్యహీతి ॥ మయాముక్తాశ్శరాః త్వాంవిదార్య నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి - యథా పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి - తథా ॥౧౧॥ యేత్వయేతి ॥ తాననుగమిష్యసీతి - పాపినామపి సమరే హతానాం స్వర్గసంభవాదితి భావః ॥౧౨॥ అద్యత్వామితి ॥ నిరయస్థం నరకసదృశం - దుఃఖం - భూమౌ పతితత్వాదనుభవంతమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ప్రహరేతి ॥ తాలఫలంయథేత్యనేనానాయాసోక్తిః ॥౧౪॥౧౫॥ ప్రాకృతానితి ॥ ఆత్మనాస్వయమేవ ॥౧౬॥ విక్రాంతా ఇతి ॥ తేజసా ప్రతాపేన ॥౧౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ప్రాకృతా ఇతి ॥ ప్రాకృతాః క్షుద్రాః - అకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయః - క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియాధమాః - నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా - వికత్థంతే - శ్లాఘంతే ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులంవ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్ కో వీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే - అప్రస్తవే అనవసరే - స్వయం స్తవమభిధాస్యతీత్యన్వయః ॥౧౯॥ సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం - సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి ॥ తే కత్థనేన లఘుత్వమల్పత్వం సర్వథైవ స్పష్టమేవ విదర్శితం - యథా తప్తేన అతఏవ సువర్ణసదృశేన - కుశాగ్నినా కుశదర్భమాత్రేణాగ్నినా లఘుత్వం విదర్శ్యతే తద్వత్ - యథా తృణాగ్నిః సువర్ణతుల్యతయా భాసమానోపి జ్వలన్నప్యుత్తరకాలే దాహకార్యకరో న భవతి - తథా కత్థనేన వీరవత్ - భాసమానోపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రం జ్వలత్తృణాగ్నిః యథా సద్యశ్శాంతో న దగ్ధుమీష్టే - తథా కత్థమానః పురుషః స్వకత్థనానురూపం కార్యం న కరోతీతి సిద్ధమితి ॥౨౦॥ నచిరాదితి ॥ ఇహ తవ పు

నచిరాత్ప్రాప్యతేలోకేపాపానాంకర్మణాంఫలమ్ । సవిషాణామివాన్నానాంభుక్తానాంక్షణదాచర ॥౯॥ పాపమాచరతాంఘోరంలోకస్యాప్రియమిచ్ఛతామ్ । అహమాసాదితోరాజ్ఞా ప్రాణాన్హంతుం నిశాచర ॥౧౦॥ అద్యహిత్వాంమయాముక్తాశ్శరాఃకాంచనభూషణాః । విదార్యాతిపతిష్యంతివల్మీకమివ పన్నగాః ॥౧౧॥ యేత్వయాదండకారణ్యేభక్షితాధర్మచారిణః । తానద్యనిహతస్సంఖ్యేససైన్యోనుగమిష్య సి ॥౧౨॥ అద్యత్వాంపతితంబాణైఃపశ్యంతుపరమర్షయః । నిరయస్థంవిమానస్థాయేత్వయాహింసితాః పురా ॥౧౩॥ ప్రహరత్వంయథాకామంకురుయత్నంకులాధమ । అద్యతేపాతయిష్యామిశిరస్తాలఫలంయ థా ॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తురామేణక్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః । ప్రత్యువాచతతోరామంప్రహసన్క్రోధమూ ర్ఛితః ॥౧౫॥ ప్రాకృతాన్రాక్షసాన్హత్వాయుద్ధేదశరథాత్మజ । ఆత్మనాకథమాత్మానమప్రశస్యం ప్రశంససి ॥౧౬॥ విక్రాంతాబలవంతోవాయేభవంతినరర్షభాః । కథయంతినతేకించిత్తేజసాస్వేనగర్వి తాః ॥౧౭॥ ప్రాకృతాస్త్వకృతాత్మానోలోకేక్షత్రియపాంసనాః । నిరర్థకంవికత్థంతేయథారామవిక త్థసే ॥౧౮॥ కులంవ్యపదిశన్వీరస్సమరేకోభిధాస్యతి । మృత్యుకాలేహిసంప్రాప్తేస్వయమప్రస్తవేస్త వమ్ ॥౧౯॥ సర్వథైవలఘుత్వంతేకత్థనేనవిదర్శితమ్ । సువర్ణప్రతిరూపేణతప్యతేనాశ్మనాగ్నినా ॥

దుఃఖరూపం - ఫలం లభతే - ఋతుకాలలక్షణే - కాలే ప్రాప్తే - ఆర్తవం తత్తదృతుప్రయుక్తం - పుష్పమివ ॥౮॥ నచిరాదిత్యేకం పదం - అచిరేణేత్యర్థః ॥౯॥ పాపమితి ॥ రాజ్ఞా దశరథేన భరతేన వా - ఆసాదితః - నియుక్తః ॥౧౦॥ అద్యేతి ॥ భిత్త్వా త్వద్వపురితి శేషః - విదార్య భూమిమితి శేషః - అతిపతిష్యంతి భూమిం భిత్త్వా గమిష్యంతీత్యర్థః ॥౧౧॥ య ఇతి ॥ యే ధర్మచారిణః తాననుగమిష్యతీత్యనేన - పాపినామపి స్వేన హతానాముత్తమలోకప్రాప్తిరస్తీత్యుక్తం భవతి ॥ ౧౨ ॥ అద్యేతి ॥ పతితం దుర్దశాం ప్రాప్య భూమౌ పతితం ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭ ॥ ప్రాకృతాస్త్వితి ॥ అకృతాత్మానః కల్మషచిత్తాః ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులం వ్యపదిశన్ - కులీనత్వం ప్రకటయన్ - మృత్యుకాలే - తత్తుల్యే సమరే సంప్రాప్తే సతి - అప్రస్తవే - స్తవం కో వాభిధాస్యతి - కో వా ఆత్మప్రశంసాం కరోతీత్యర్థః ॥౧౯॥ సర్వథైవేతి ॥ సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన - అగ్నినా అగ్నివర్ణేన - అశ్మనా పాషాణేన న తప్యతే - వస్త్వితి శేషః - సువర్ణవర్ణమశ్మానం - దృష్ట్వా - అయమంగార ఇతి స్తుత్యా - స్పృశంతి - తథాపి తేనాగ్నినా వస్తు న తప్యతే - కింతు ముఖ్యేనైవాగ్నినా తప్యత ఇత్యర్థః - ఏతదుక్తం భవతి అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణమశ్మానం - స్పృశతే - పురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాశ్మనా - ఆత్మనో నగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా - త్వాం - వీరం మన్వానాయ - మహ్యం కత్థనేనాత్మప్రశంసయా - అవీరత్వం నామాత్మనో లఘుత్వం - విదర్శితమిత్యనేనైవ దార్ఢ్యాన్న రేణ యోజనా - తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి పాఠే త్వయమర్థః - కుశాగ్నినా సువర్ణశోధకాగ్నినా తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణారకూటేన - లఘుత్వం కార్ష్ణ్యరూపం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా కత్థనేనాత్మప్రశంసయా - లఘుత్వమధీరత్వం ప్రదర్శితం

తతఃతిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం - గదాధరం శత్రురక్తోక్షితగదావంతం మాం - సర్వనిర్వాహకం పర్వతమివాకంప్యం న పశ్యసి - అతఏవైవం కత్థస ఇతి భావః ॥ ౨౧ ॥ పర్యాప్త ఇతి ॥ గదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ - తవ త్రయాణాం లోకానామపి ప్రాణాన్ హంతుం - పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి యోజనా ॥ ౨౨ ॥ కామమితి ॥ త్వయి ఆత్మశ్లాఘిని విషయే - కామం యద్యపి - బహు పారుష్యం వక్తవ్యమస్తి - తథాపి తన్న వక్ష్యామి - కుతః హి యస్మాత్ సవితా అస్తం గచ్ఛేత్ - తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్ - యద్యపి స్వస్య రాత్రిర్బలాధ్యైవ - తథాపి రాత్రి యుద్ధే శక్తమపి స్వవధే స్వస్య న కాపి కీర్తిరితి ఖరహృదయం ॥ ౨౩ ॥ చతుర్దశేతి ॥ తే త్వయా - ఏష ఇత్యవ్యవధానోక్తిః - తేషాం - తద్బంధూనామిత్యర్థః ॥ ఆశయద్వా తద్వధ ప్రతిక్రియాం కరిష్యామీత్యత్ర హృదయం ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ పరమాంగదః - గదాప్రహారసామర్థ్య విరుదయుక్త ఇత్యర్థః ॥ ఆశనిం వజ్రం ॥ ౨౫ ॥ ఖరేతి ॥ భస్మ కృత్వా తత్సమీపమగాదిత్యన్వయః - సమీపమితి సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ సేతి ॥ వ్యాళీ పన్నగీ ॥ ౨౮ ॥ ❋❋❋ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋❋

నిరస్తనిఖిలాలంబమహంకారమివ స్థితం । ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహమహం భజే ॥ భిత్వాత్విత్యాది ॥ ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోనుచిత ఇతి శ్రీరామో మన్యతే ఇతి గమ్యతే - స్మయమానః - పరిహసన్నిత్యర్థః - సంరబ్ధం భ్రాంతమితి ఖరవిశేషణం - సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య దృష్టస్య - ప్రత్యయఘాతినీ తిపీప్స్వాయాం ప్రతిః - అకీనర్తీ ప్రశంభస్సం భ్రమేకోప ఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య దృష్టస్య - ప్రత్యయఘాతినీ తిపీప్స్వాయాం ప్రతిః -

౨౦ ॥ నను మామిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరమ్ । ధరాధరమివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభిశ్చితమ్ ॥ ౨౧

పర్యాప్తోహం గదాపాణిర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ । త్రయాణామపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః ॥ ౨౨ ॥ కామం బహ్వపి వక్తవ్యం త్వయి వక్ష్యామి న త్వహమ్ । అస్తం గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్నస్తతో భవేత్ ।

౨౩ ॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రాక్షసానాం హతాని తే । త్వద్వినాశాత్కరోమ్యేష తేషామశ్రుప్రమార్జనమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధస్తాం గదాం పరమాంగదః । ఖరశ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీప్తామశనిం యథా ॥ ౨౫ ॥ ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతీ గదా । భస్మవృక్షాంశ్చ గుల్మాంశ్చ కృత్వాగాత్తత్సమీపతః ॥ ౨౬ ॥ తామాపతంతీం జ్వలితాం మృత్యుపాశోపమాం గదామ్ । అంతరిక్షగతాం రామశ్చిచ్ఛేద బహుధా శరైః ॥ ౨౭ ॥ సా విశీర్ణా శరైర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే । గదా మంత్రౌషధబలైర్వ్యాళీవ వినిపాతితా ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భిత్వా తు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః । స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏతత్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ । శక్తిహీనతరో మత్తో వృథా త్వమవగర్జసి ॥ ౨ ॥ ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా । అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యయఘాతినీ ॥ ౩ ॥ యత్త్వయోక్తం వినష్ట

భవతీతి ॥ ౨౦ ॥ నన్వితి ॥ మాం పశ్యసి నను - గదాధరమిత్యనేన - గదయా అమోఘత్వం సూచ్యతే - ధరాధరమితి పర్వతవిశేషణం ॥ ౨౧ ॥ కామమితి ॥ యద్యపి త్వద్విషయే ఇతి శేషః - బహు వక్తవ్యం పరుషవచనమస్తి - తథాప్యహం త్వయా సాకం న వక్ష్యామీతి శేషః - భవతో లఘుత్వాదితి భావః - హేత్వంతరమాహ ॥ అస్తమితి ॥ ౨౩ ॥ చతుర్దశేతి ॥ తే త్వయా - హతాని తేషామశ్రుప్రమార్జనమితి - తేషాం హతబాంధవరాక్షసానామిత్యర్థః - ప్రాకృతానిత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు ఆత్మానం ప్రశంససి - ఇహ మహాత్మన స్తవైతన్నయుక్తమితి భావః - విక్రాంతా ఇతి ॥ యే నరర్షభాః - త్వాదృశమహాత్మానః - తే ఏవం న కథయంతి - కేచిత్స్వతేజసా గర్వితాః కథయంతి - అతస్తవోచితం న భవతీతి భావః ॥ ప్రాకృతా ఇతి ॥ క్షత్రియపాంసనాః యథా నిరర్థకం వికత్థంతే - తథా త్వం వికత్థసే - తవ నయుక్తమితి భావః ॥ కులమితి ॥ సమరే శత్రుపక్షస్య మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే సతి - స్తవం కోనాభిధాస్యతి - న కోపీత్యర్థః - సర్వథేతి - ఆత్మానమేవం భూషయసి - యది - తదా తవ లఘుత్వమేవ ప్రదర్శితం భవిష్యతి - అతస్తైతన్న యుక్తమితి భావః - నన్వితి హే రామ - గదాధరం మాం పశ్యసి - నన్వేతాదృశగదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ - త్రయాణామపి లోకానాం ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః - యద్యపి - తథాపి రణే తవ నపర్యాప్త ఇతి శేషః చతుర్దశేతి ॥ రాక్షసానాం చతుర్దశ సహస్రాణి - తే - త్వయా హతాని - తథా త్వన్నాశాత్ త్వత్ త్వత్తః నాశాత్ మన్నాశాత్ - త్వత్తో మన్నాశే సతీత్యర్థః - తేషాం తద్దారాదీనాం అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీతి సంబంధః త్వదితి - ఘాతయితుర్మమ మరణే తద్దారాదీనాం దుఃఖనివృత్తిర్భవతీతి భావః ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్త్వా అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీత్యుక్త్వేత్యర్థః రామాద్వధాకాంక్షీ సన్నితి శేషః - పరమక్రుద్ధః ఖరః గదాం రామాయ చిక్షేపేతి సంబంధః - పరమాంగదః - ప్రశస్తకేయూరః ॥ ౨౫ ॥ ఖరేతి ॥ అత ఏవ భస్మ కృత్వా - తత్సమీపతః - రామసమీపమగాత్ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋❋

౧ ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ అభిధానేతి అభిధానప్రగల్భస్య ప్రౌఢవాదదక్షస్య ప్రత్యయఘాతినీ విశ్వాసఘాతినీ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ప్రబద్ధేతి ॥ ప్రబద్ధాని ద్రేప్ర

తిభూతిని-గదా ॥౩॥౪॥ నీచస్యేతి ॥ నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య - క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య - మిథ్యావృత్తస్య అసత్ప్రవృత్తస్య ॥ ౫ ॥ అద్యేతి ॥ ఫేనబుద్బుదాభ్యాం భూషితం అలంకృతం - అనేన నూతనత్వముక్తం - విదారితస్య విదారితోదరస్య ॥ ౬ ॥ పాంసురూషితేతి ॥ రూషితం లిప్తం - స్రస్తం యథా తథా భువి న్యస్తం భుజద్వయం యేన - గాం భూమిం - సమాలింగ్యేత్యనేన ఆసన్నమృత్యుత్వముచ్యతే ॥ ౭ ॥ ప్రవృద్ధేతి ॥ ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే - అశరణ్యానాం బుస్త్యాదీనామగతీనాం - శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః ॥ ౮ ॥ జనస్థాన ఇతి ॥ హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే ॥ ౯ ॥ అద్యేతి ॥ పూర్వమన్యభయావహాః రాక్షస్యః - అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్ - విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే ॥ ౧౦ ॥ అద్యశోకేతి ॥ యాసాం త్వమీదృశః పాపీ పతిః - తాః పత్న్యః అనురూపకులాః - త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః - ఇతః పూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః - నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః భవిష్యంతి ॥ ౧౧ ॥ ఈదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి నృశంసేతి ॥ నృశంస ఘాతుక - నీచవృత్త లోహీన - క్షుద్రాత్మన్ క్షుద్రబుద్ధే - బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో - మునిభిః యత్కృతే యన్నిమిత్తం - శంకితైః త్వద్భిః అగ్నౌ హవిః పాత్యతే - హవిర్దానసమయేపి కిమేతదపహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ దృఢమితి ॥ అవలిప్తోసి గర్వితోసి - దృఢం నిశ్చితం తతః కారణాత్ - భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి నిర్భయోసి - వాచ్యం చావాచ్యం చ - వాచ్యావాచ్యం [illegible] విరోధ [illegible] ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - తత్ మృత్యువశ్యస్త్వం న బుధ్యస ఇతి యోజనా ॥ ౧౪ ॥ ఉక్తమర్థం విశినష్టి కాలేతి ॥ పరిక్షిప్తాః బద్ధాః - నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ భ్రుకుటీం సంరుధ్య - కృత్వేత్యర్థః - ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం - సర్వతో వలోకయన్ సన్నపి - దూరే మహాసాలం దదర్శేత్యన్వయః ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ దశనచ్ఛదం అధరం - సందశ్య నిపీడ్య - అనేన సాలస్యదు [illegible] గ్రహత్వముక్తం - బాహుభ్యామిత్యనేన సాలస్థౌల్యముక్తం - వినద్యేత్యాదినా జయాశోచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ తమితి ॥ [illegible] - సర్వసామగ్రీవిర

ష్ఠానామహామశ్రుప్రమార్జనమ్ । రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః ॥ ౪ ॥ నీచస్య క్షుద్రశీ
లస్య మిథ్యావృత్తస్య రాక్షస । ప్రాణానపహరిష్యామి గరుత్మానమృతం యథా ॥ ౫ ॥ అద్య తే భిన్నకంఠ
స్య ఫేనబుద్బుదభూషితమ్ । విదారితస్య మద్బాణైర్మహీ పాస్యతి శోణితమ్ ॥ ౬ ॥ పాంసురూషితసర్వాం
గః స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః । స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ ॥ ౭ ॥ ప్రవృద్ధనిద్రే శయి
తే త్వయి రాక్షసపాంసనే । భవిష్యంతి శరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే ॥ ౮ ॥ జనస్థానే హతస్థానే తవ
రాక్షస మచ్ఛరైః । నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే ॥ ౯ ॥ అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షస్యో హ
తబాంధవాః । బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయాదన్యభయావహాః ॥ ౧౦ ॥ అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవిష్యంతి
నిరర్థకాః । అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతిరీదృశః ॥ ౧౧ ॥ నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్ నిత్యం
బ్రాహ్మణకంటక । యత్కృతే శంకితైరగ్నౌ మునిభిః పాత్యతే హవిః ॥ ౧౨ ॥ తమేవమభిసంరబ్ధం బ్రువా
ణం రాఘవం రణే । ఖరో నిర్భర్త్సయామాస రోషాత్ఖరతరస్వనః ॥ ౧౩ ॥ దృఢం ఖల్వవలిప్తోసి భయేష్వపి చ
నిర్భయః । వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో న బుధ్యసే ॥ ౧౪ ॥ కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పు
రుషా హి యే । కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య
భ్రుకుటీం తతః । స దదర్శ మహాసాలమవిదూరే నిశాచరః ॥ * ॥ రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలో
కయన్ ॥ ౧౬ ॥ స తముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదమ్ ॥ * ॥ తం సముత్క్షిప్య బాహుభ్యాం వినద్య
చ మహాబలః । రామముద్దిశ్య చిక్షేప హతస్త్వమితి చాబ్రవీత్ ॥ ౧౭ ॥ తమాపతంతం బాణౌఘైశ్ఛిత్త్వా రా

కర్షేణ బద్ధా దీర్ఘభూతా నిద్రా యస్య తస్మిన్ - శరణ్యానాం స్వతపోమహిమ్నా సర్వజనశరణ్యానాం మునీనాం శరణ్యా వాసయోగ్యా భవిష్యంతి ॥ ౮ ॥ జనస్థానేతి ॥ హతస్థానే హతరాక్షససన్నివేశే ॥ ౯ ॥ అద్యేతి ॥ ప్రసరిష్యంతి జనస్థానాత్ప్రధావిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ అద్యశోకేతి ॥ నిరర్థకాః నిర్గతోర్థః కామాదిపురుషార్థో యాసాం తాః - అనురూపం త్వత్సదృశం కులం యాసాం తాః - అనురూపకులాః - పతిరీదృశః పాపకర్మేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ నృశంసేతి ॥ యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైః - త్వద్విఘ్నం శంకితైః - మునిభిరగ్నౌ హవిః పాత్యతే క్షిప్యతే ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ కాలపాశేతి ॥ కాలపాశపరిక్షిప్తాః బద్ధాః - నిరస్తషడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతఃకరణవ్యాపారాః - తస్యేవమిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - ఏవం బ్రువాణం రామం - మృత్యువశ్యః ఖరః - హే రామ త్వం వాచ్యావాచ్యం న బుధ్యస ఇతి దృఢమవలిప్తోసీతి చ - నిర్భర్త్సయామాసేతి సంబంధః - ఏవం నిర్భర్త్సనే హేతుమాహ - కాలపాశేతి - లోకే కాలపాశపరిక్షిప్తాః పురుషాః - మహాత్మానమపి నిర్భర్త్సయంత్యేవేతి భావః ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ భృకుటీం సంరుధ్య సన్నిబధ్య ॥ * ॥ రణ ఇతి । ప్రహరణస్యార్థే - ఆయుధస్యార్థే ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ దశనచ్ఛదం - అధరం ॥ * ॥ తమితి - హత ఇత్యబ్రవీత్ - వస్తుతస్తు త్వం హతః - మయా జ్ఞాత ఇత్యబ్రవీత్ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥

షోప్యాసహాల్యలేశాభావాదితిభావః॥౧౯॥జాతస్వేదఇతి॥ రోషాజ్జాతస్వేదః నతు శ్రమాత్ - రక్తాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః॥౨౦॥ తస్యేతి॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్, ఫేనిలం ఫేనవత్ - ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య-పరిస్రవః ప్రవాహః॥౨౧॥విహ్వలఇతి॥ విహ్వలః విక్లబః - రుధిరగంధేనోపలక్షితః॥౨౨॥తమాపతంతమితి॥ సంరబ్ధం సంభ్రాంతం - ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం-తం ఖరం - కించిదపాసర్పత్ పశ్చాదాగతః - తస్మాదపాసర్పదిత్యర్థః-అపసర్పణనిమిత్తమాహ కృతాస్త్ర ఇతి - సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్పదితిభావః - నిమిత్తాంతరమాహ రుధిరాప్లుతమితి - తత్స్పర్శభీభత్సేనాపసర్పణమిత్యర్థః - యద్యపి రణే కించిదపసర్పణం శూరస్యాయుక్తం - తథాపి సర్వతో బలవతీ హ్యన్యథానుపపత్తిరితి న్యాయేనాపసర్పణం వినా తత్సంహారహేత్వలాభాదపసర్పణం న దోష ఇతి హృదయం॥౨౩॥ తత ఇతి॥ తతః బాణపాతావసరలాభాత్ - బ్రహ్మదండం బ్రహ్మచాపం॥౨౪॥సతమితి॥ ధీమతా భావజ్ఞేన - దత్తం-అగస్త్యముఖేనేతి శేషః॥౨౫॥సవిముక్త ఇతి॥ రామేణ ధనురాయమ్యాకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః॥౨౬॥సఇతి॥ సఖరశ్శరాగ్నినా దహ్యమానస్సన్ - రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా - దగ్ధోంధక ఇవ - శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ - భూమౌ పపాత॥౨౭॥సవృత్ర ఇవేతి॥ సః రామబాణేన హతః ఖరః - అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ ప్రథమో దృష్టాంతః-లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ ద్వితీయః - సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయ తృతీయః - ఆర్ద్రాచ్ఛుష్కాచ్చావధ్యత్వం నముచేర్లబ్ధం-తదర్థం ఫేనేన హతః - బలో వేతి వాశబ్ద ఇవార్థః - వృత్రాదిత్రయమింద్రేణైవ హతం॥౨౮॥తత ఇతి॥ పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః - సభాజ్య సంపూజ్య॥౨౯॥ఏతదర్థమితి॥ ఏతదర్థం ఏతద్వధాయ॥౩౦॥ఇదముపపాదయతి ఆనీత ఇతి॥ ఉపాయేన తత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన॥ ౩౧ ॥ ౩౨॥ ఏతస్మిన్నిత్యాద్యర్థః

మః ప్రతాపవాన్। రోషమాహారయత్తీవ్రం నిహంతుం సమరే ఖరమ్॥౧౯॥ జాతస్వేదస్తతో రామో రోషాద్రక్తాంతలోచనః। నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరమ్॥ ౨౦॥ తస్య బాణాంతరాద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలమ్। గిరేః ప్రస్రవణస్యేవ తోయధారాపరిస్రవః॥ ౨౧॥ విహ్వలస్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే। మత్తో రుధిరగంధేన తమేవాభ్యద్రవద్ద్రుతమ్॥౨౨॥ తమాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాప్లుతమ్। అపాసర్పత్ప్రతిపదం కించిత్త్వరితవిక్రమః॥౨౩॥ తతః పావకసంకాశం వధాయ సమరే శరమ్। ఖరస్య రామో జగ్రాహ బ్రహ్మదండమివాపరమ్॥౨౪॥ స తం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా। సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి॥ ౨౫॥ స విముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః। రామేణ ధనురాయమ్య ఖరస్యోరస్యపాతయత్॥౨౬॥ స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమానశ్శరాగ్నినా। రుద్రేణేవ వినిర్దగ్ధశ్శ్వేతారణ్యే యథాంధకః॥ ౨౭॥ స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచిర్యథా। బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః॥ ౨౮॥ తతో రాజర్షయస్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః। సభాజ్య ముదితా రామమిదం వచనమబ్రువన్॥౨౯॥ ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః। శరభంగాశ్రమం పుణ్యమాజగామ పురందరః॥ ౩౦ ॥ ఆనీతస్త్వమిమం దేశముపాయేన మహర్షిభిః। ఏషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణామ్॥ ౩౧ ॥ తదిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ। సుఖం ధ

తేతి॥ జాతస్వేదః రోషాదుత్పన్నస్వేదః॥౨౦॥ తస్యేతి॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ - ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య - తోయధారాపరిస్రవః తోయధారాపరిస్రవణమివ॥ ౨౧ ॥విహ్వలఇతి॥ విహ్వలః వికటః- రుధిరగంధేనోపలక్షితః॥౨౨॥తమాపతంతమితి॥సంరబ్ధమతిక్రుద్ధం- ఆపతంతం- బాణక్షేపణానవకాశతయా అతిసన్నికృష్టం ఉపరి ఆపతతం - ఖరం - దృష్ట్వేతి శేషః - కృతాస్త్రః శిక్షితాస్త్రః - రామః త్వరితవిక్రమః శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితపాదవిక్షేపస్సన్ - ప్రతిపదం ప్రతీపం తిర్యగ్గత్యర్థః - కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాన్ - అపసర్పణే హేత్వంతరమాహ రుధిరాప్లుతమితి - తద్దేహరుధిరస్య స్వస్మిన్ సంశ్లేషజుగుప్సయేత్యర్థః - యద్వా- తం ఖరం వర్జయిత్వా-ప్రతిపదం ప్రతిమార్గం ఆగతేనైవ మార్గేణాపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్ -శరసంధానసౌకర్యార్థం-ద్విత్రాణి పదాని కించిత్ పృష్ఠతో గచ్ఛతీత్యర్థః-క్వచిదతిసంకటదేశకాలయోః-వీరధురంధరాణామపి సమ్మతమిదమపసర్పణమితి భావః॥౨౩॥తత ఇతి॥ఉద్యంతం బ్రహ్మదండం బ్రహ్మాస్త్రమివ స్థితం॥౨౪॥సఇతి॥ రామేణ ధనురాయమ్య కర్ణాంతమాకృష్య-విముక్తః-స బాణః-ఖరస్యోరస్యపాతయత్ అపతదిత్యర్థః॥౨౬॥సఇతి॥రుద్రేణేవేతి-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే శ్వేతారణ్యం కావేరీసింధుసంగమనికటదేశః॥౨౭॥సవృత్ర ఇతి॥బలో వేత్యత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే॥ ౨౮॥౨౯ ॥ ఏతదితి ॥ఏతదర్థం ఖరాదివధార్థం - శరభంగాశ్రమమితి - సుతీక్ష్ణాగస్త్యాశ్రమయోరప్యుపలక్షణం-హా శరభంగ-స్వం తావత్ జనస్థానసన్నికర్షాయ రామం సుతీక్ష్ణాశ్రమం - నయ-తతో మునయః స్వస్వాశ్రమదర్శనాపదేశేన-ఖర

త్రయమేకాన్వయం ॥ ౩౩ ॥ రామంస్తువంతిఅర్ధేత్యాదినా ॥ అర్ధాధికముహూర్తేన-సఘటికాత్రయేణ - దాక్ష్యం-సర్వేషాంహరచాతుర్యం ॥౩౪॥ఏతస్మిన్నితి ॥ అంతరేఅవసరే-గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ -సుఖీ రామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్ ॥౩౬ ॥౩౭॥తంద్రుష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహం । బభూవహృష్టావైదేహీభర్తారంపరిషస్వజే॥ చతుర్దశసహస్రరక్షోభిరయమేకాకీకింకరిష్యతీత్యుద్విగ్నా సీతా రామేణజితే వీరతారతమ్యాభిజ్ఞకులప్రసూతతయా సబహుమానం పరిషస్వజ ఇత్యాహ-తంద్రుష్ట్వేతి పూర్వంపర్ణశాలాయామవస్థిత్య పర్వతగుహాంతరేఅదృశ్యతయా స్థితంఇదానీంద్రుష్ట్వా-తంద్రుష్ట్వా -వీరవ్రణేనవిగళద్రుధిరేణరోమకూపోల్లసద్భిరపి ఘర్మపయఃకణైరుపలక్షితమ్ కోదండదండమవలంబ్యవినీయవర్మకించిత్పరిశ్రమభృతంప్రియమీక్షమాణా - ఇత్యుక్తప్రకారంద్రుష్ట్వా - తంస్పృష్ట్వా - లతాగ్రథితజటామండలేన ద్రుఢబద్ధకక్ష్యతయా సకలితాపలంబితూణీరేణ-గణావసాననిర్వాపితకోపాగ్నితయా ప్రసన్నవదనేన సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన-పునరపికిమాగమిష్యంతిరాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చలచ్చక్షుషా తంద్రుష్ట్వా - తంగృష్ట్వా - పూర్వంవీరఇతి శ్రుతంఇదానీంనిర్వర్తితవీరకృత్యంద్రుష్ట్వా - దర్శనప్రకారమాహ - శత్రుహంతారం- హననవ్యాపారైకకర్మభావశ్శత్రూణాం-స్వస్యతుకర్తృభావఏవ - హంతారం - హననవ్యాపారాఏవదృష్టఃనతుశరసంధానాదివ్యాపారఇత్యర్థః - శత్రుపదేనదేవగంధర్వాదిసంఘసత్యపి-శత్రూ సేవహతవానిత్యుచ్యతే - దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః-శిష్టపరిపాలనమాహ - మహర్షీణాంసుఖావహం- మహర్షీణాంతపోలేశేనహంతుంసామర్థ్యేపిరక్షకస్వరూపస్యరక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్యచ సోనిర్మాభూదితికేవలంరక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాంరామప్రతీక్షామేవావలోకయతాం - సుఖావహం - ఏహిపశ్యశరీరాణీత్యుక్తదుఃఖగంధంనివర్త్యసుఖస్యైవప్రాపకంబభూవ - బహుతరశత్రుగణాక్రమణాద్రామస్యైకాకితయాచపూర్వంసత్తారహితాసీతా-సంప్రతిసత్తాంలేభే- జగత్త్రాణస్యరామస్యసత్తాలాభాత్ స్వయమపిసత్తామవాప - ఆత్మానైపురుషస్యదారాఇత్యుక్తరీత్యారామసత్తాలాభాత్ స్వస్యాపిసత్తాజాతేతిభావః - యద్వాభూప్రాప్తావిత్యస్మాల్లిట్యవ్యత్యయేనపరస్మైపదం - భర్తారంవిజయినమాలోక్య-పరభసంగుహంతరాదాగతేత్యర్థః-హృష్టానతిధర్మిణిధర్మాఇతిన్యాయేనధర్మిలాభానంతరంతద్ధర్మహర్షాభూదిత్యర్థః - యద్వాఆంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాంచితేత్యర్థః - ఏవంతిశార్యావలోకనప్రీతత్వేహేతుమాహ- వైదేహీ -మిథిలాధిపతివీరఇత్యుక్తరీత్యావీరకులప్రసూతత్వాదిత్యర్థః - భర్తారంపరిషస్వజే - తాదృశనిరవధికప్రేమభారభరితతయాస్వయమాలిలింగే - భర్తారంలోకభర్తారం - సర్వలోకమాతృత్వేనసర్వప్రజారక్షణంద్రుష్ట్వా-పరిషస్వజే- ఆయుధక్షతవ్రణేషుసుఖోష్ణాభ్యాంస్తనాభ్యాంపస్పర్శ - పరిషస్వజేపర్యాప్తంసస్వజే - పశ్చాత్పురస్తాత్పార్శ్వతశ్చపస్పర్శేత్యర్థః-యద్యపిరణే అపలాయమానస్యపృ

ర్మంచరిష్యంతీదండకేషుమహర్షయః ॥౩౨॥ఏతస్మిన్నంతరేదేవాశ్చారణైస్సహసంగతాః । దుందుభీంశ్చాభినిఘ్నంతఃపుష్పవర్షంసమంతతః ॥ ❈ ॥ రామస్యోపరిసంహృష్టావవృషుర్విస్మితాస్తదా ॥ ౩౩ ॥ అర్ధాధికముహూర్తేనరామేణనిశితైశ్శరైః ॥ ❈ ॥ చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్ । ఖరదూషణముఖ్యానాంనిహతానిమహాహవే ॥ ❈ ॥ అహోబతమహత్కర్మరామస్యవిదితాత్మనః । అహోవీర్యమహోదాక్ష్యంవిష్ణోరివహిదృశ్యతే ॥ ❈ ॥ ఇత్యేవముక్త్వాతేసర్వేయయుర్దేవాయథాగతమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఏతస్మిన్నంతరేవీరోలక్ష్మణస్సహసీతయా ॥ ❈ ॥ గిరిదుర్గాద్వినిష్క్రమ్యసంవివేశాశ్రమంసుఖీ ॥౩౬॥ తతోరామస్తువిజయీపూజ్యమానోమహర్షిభిః ॥ ❈ ॥ ప్రవివేశాశ్రమంవీరోలక్ష్మణేనాభిపూజితః ॥ ౩౭ ॥ తంద్రుష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహమ్ ॥ ❈ ॥ బభూవహృష్టా

సన్నికర్షం నయంత్వితివక్తుమగస్త్యహస్తే - ఆయుధానినిధాతుంచేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ అర్ధాధికేతి ॥ అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణేత్యర్థః ॥ ❈ ॥ అహోఇతి ॥ దాక్ష్యంసామర్థ్యం ॥ ౩౪ ॥ తంద్రుష్ట్వేతి ॥ తేషుయావంతఏవాజౌతావాంస్తదదృశ్యతైరిత్యుక్తరీత్యా - తాత్కాలికస్వేచ్ఛాగృహీతచతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసంప్రత్యేకంరామఇవస్థిత్యాదృశ్యమానమితితచ్ఛబ్దార్థః-యద్వాఇంద్రాదిభిరపిదంభోయా ప్రధృష్యాబలీయసశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్-ఏకఏవార్ధాధికముహూర్తేన-స్వయమక్షతఏవలీలయాసంహృత్యస్వపురస్థితంరామజా మాతరంప్రాప్యస్త్రియం-పురుషవిగ్రహమిత్యాత్మనాజ్ఞానాత్పూర్వంవిప్రలబ్ధమితివాతచ్ఛబ్దార్థః - తద్ధనూంషిధ్వజాగ్రాణిచవర్మాణిచశిరాంసిచ । బాహూన్సహస్తాభరణానూరూన్కరికరోపమాన్ - చిచ్ఛేదసమరేరామఇత్యుక్తప్రకారేణశత్రుహంతారంద్రుష్ట్వేత్యన్వయః - కించపరిత్రాణాయసాధూనాంవినాశాయచదుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయసంభవామియుగేయుగఇతిస్వప్రతిజ్ఞాంపరిపాలయన్నవతీర్య-అనతోరాక్షసాన్ హత్వా-సతామృష్యాదీనాంజగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తిసాక్షాత్కారేణపరమానందంసంపాదితవానిత్యాహమహర్షీణాంసుఖావహమితి ఈదృశమేవంవిధంరామంద్రుష్ట్వావైదేహీబభూవ-స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నాజాతేత్యర్థః-భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్-శ్రీరామస్య

స్య శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి - తథాపి నవర్ణితస్స్వామావృత్య ఆయుధప్రత్యాహాత్ పృష్ఠతోఽపి వ్రణసంభవః - బాణానాం సమ్యక్ తిష్ఠతాం పృష్ఠతో నిర్గమోఽపి నసంభవతి - మహర్షీణాం సుఖావహం పరిషస్వజే - పుత్రవిషయే స్వభర్తృవకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజనసంరక్షణేన సీతా పరిషస్వజే - రామం వినా గుహాగతా సీతా - తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్తశత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహాగతో జీవః పరతంత్రః ఆచార్యముఖేన పరమశేషిణం దృష్ట్వా తేన సకలవిరోధివర్గే నివర్తితే - తతో నిర్గత్య సంశ్రితపవిత్రదాసీనం శేషిణమాసాద్య తద్భోగపరీవాహమనుబభూవేతి ధ్వన్యతే ॥౩౯॥ ఉక్తమేవార్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం - ముదే త్యాది ॥౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః ❖❖

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ - ఉత్తరఖండార్థో వివృతః - అనుష్ఠానదశాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం - వ్యుత్పత్తిదశాయాంతూత్తరఖండార్థస్య - ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః - అతో ద్వితీయఖండార్థః ప్రథమం వివృతః - తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపురుషకారయోగో దర్శితః - అయోధ్యాకాండే ద్వితీయపదార్థభూతసౌలభ్యాదిగుణయోగః - ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతాకింకరప్రవృత్తిరుక్తా - తత ఖరవధాంతవృత్తాంతేన - చరమపదార్థభూతా విరోధినివృత్తిరితి - అథ పూర్వఖండార్థ ఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ - తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభీషణస్య పురుషకారసాన్నిధ్యముచ్యతే - కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం - సుందరకాండేన చరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం - రామః కమలపత్రాక్ష ఇత్యాదినా తథోక్తేః - యుద్ధకాండే శరణాగతిః - ఉత్తరకాండే ప్రసన్నచర్యైవిబోధ్యం ఏవమానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్వా అథ తన్నిమిత్తభూతసీతాపహారరూపబీజము పక్షిపతి త్వరమాణ ఇత్యాదినా ॥ సంహృత్య సకలం లోకం పునస్స్రష్టుం చ యః క్షమః । తమహం శిరసా వందే జానకీప్రాణనాయకం ॥ త్వరమాణః శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః - అకంపనో రావణచారః - త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౧॥ జనస్థానేతి ॥ కథంచిదితి స్త్రీవేషధారణేనేతి భావః - అత ఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి - ఏకా కథంచిన్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా । స్త్రీవధం శంకమానేన రాఘవేణ మహాత్మనేతి ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ క్రుద్ధత్వం నారోపితమితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం - కోపాతిరేకం దృష్ట్వాంతముఖేనాహానిర్గహా న్నివేతి ॥౩॥ కేనేతి ॥ పరాగతాః అసవః ప్రాణాః యస్య తేన - పరాసునేతి పరుషభాషణమాత్రం - గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం ॥౪॥౫॥ కాలస్యచాపీతి ॥ కాల ఇత్యత్రోపపత్తిమాహ మృత్యుమితి ॥౬॥ దహేయమితి ॥ ఆదిత్యపావకౌ - పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః అతో నపునరు

> వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే ॥ ౩౯ ॥ ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణాన్ హతాన్ । ❖ ।
>
> రామం చైవావ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా ॥౪౦॥ తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమా
>
> నం ముదితైర్మహర్షిభిః । పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా ॥ ౪౧ ॥ ❖
>
> ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రింశస్సర్గః . ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
>
> త్వరమాణస్తతో గత్వా జనస్థానాదకంపనః । ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
>
> జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే కథంచిదహమాగతః ॥ ౨ ॥ ఏవము
>
> క్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః । అకంపనమువాచేదం నిర్దహన్నివ చక్షుషా ॥ ౩ ॥ కేన రమ్యం జనస్థా
>
> నం హతం మమ పరాసునా । కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాధిగమిష్యతి ॥ ౪ ॥ న హి మే విప్రియం కృత్వా
>
> శక్యం మఘవతా సుఖమ్ । ప్రాప్తుం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా ॥ ౫ ॥ కాలస్య చాప్యహం కాలో
>
> దహేయమపి పావకమ్ । మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితుముత్సహే ॥ ౬ ॥ దహేయమపి సంక్రుద్ధ

క్తిః పద్మలీనతయా అనత్ప్రియత్వాత్స్వస్యాన్యస్య తాప్రియత్వం - అమన్యత - పూర్వం వై దేహీ - ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వరః శ్రీరామ నత్తయా స్వనత్తాం ప్పన్నేత్యమన్యత - ఆత్మా వై పురుషస్య దారా ఇతి నియమాదితి భావః - హృష్టా ప్రీతా పరిషస్వజే - ఆయుధవ్రణానాం స్తనోష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢమాలింగనం కృతవతీతి ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ సభాజ్యమానం పూజ్యమానం ॥౪౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - త్రింశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

త్వరమాణ ఇతి ॥ శూర్పణఖాగమనాత్పూర్వమేవేతి శేషః ॥ ౧ ॥ జనస్థానేతి ॥ ఖరశ్చేతిచకారేణ దూషణత్రిశిరసౌ సంగృహీతౌ - కథంచిదహమాగతః - కేవలం ప్రేక్షకతయా స్థితత్వాద్రామశరావిషయీకృత ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ కేనేతి ॥ పరాసునా ముమూర్షుణా - క ఇతి - కః కో గతిం స్థితిం - స్వరూపం వా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తథేతి ॥ సందిగ్ధయా వాచా సందిగ్ధాక్షరయా వాచేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ పుత్ర ఇతి ॥ సింహసంహన

క్తిః॥౭॥తథేతి॥ సందిగ్ధయా సందిగ్ధాక్షరయా - యాచతే అయాచత - అభయమితిచ్ఛేదః॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥అకంపనవచ ఇతి॥ నాగేంద్రః సర్పశ్రేష్ఠః॥౧౨॥ ససురేంద్రేణేతి॥ స రామః - సురేంద్రేణ సర్వామరైశ్చ సంయుక్తస్సన్ జనస్థానముపయాతః కచ్చిత్ - అన్యథా తస్యైతాదృశసామర్థ్యం న యుజ్యత ఇతి భావః॥౧౩॥౧౪॥ ఇంద్రాదిసహాయానపేక్షో రామ ఇత్యాశయేనాహ రామో నామేత్యాదినా॥ దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః॥౧౫॥తస్యేతి॥ రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః - దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః - సంయుక్త ఇతి - వర్తత ఇతి శేషః॥౧౭॥నైవదేవా ఇతి॥ సహాయార్థం నాగతా ఇతి శేషః॥౧౭½॥శరా ఇతి॥ పంచాననాః విస్తృతాననాః - భూత్వా భక్షయంతి స్మేత్యన్వయః॥౧౮½॥ యేన యేనేతి॥ రాక్షసాః భయకర్శితాః భయపీడితాస్సంతో యేన యేన మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి స్మ - అత్ర విశేషణసామర్థ్యాత్ రామదర్శనం భయకృతమితి వ్యజ్యతే॥౧౯½॥౨౦॥౨౧॥అథేతి॥ యథావృత్తం - పరమార్థభూతమిత్యర్థః॥౨౨॥అసాధ్య ఇతి॥ అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః॥౨౩॥ సతారేతి॥ గ్రహాః నవగ్రహాః - నక్షత్రా

స్తేజసాదిత్యపావకౌ। వాతస్య తరసా వేగం నిహంతుమహముత్సహే॥ ౭ ॥ తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలిరకంపనః। భయాత్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతే భయమ్ ॥ ౮ ॥ దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః। స విస్రబ్ధోఽబ్రవీద్వాక్యమసందిగ్ధమకంపనః ॥ ౯ ॥ పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా। రామో నామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః ॥ ※ ॥ వీరః పృథుయశాః శ్రీమానతుల్యబలవిక్రమః। హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూషణః॥ ౧౧ ॥ అకంపనవచః శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః। నాగేంద్ర ఇవ నిశ్వస్య వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౧౨॥ స సురేంద్రేణ సంయుక్తో రామస్సర్వామరైస్సహ। ఉపయాతో జనస్థానం బ్రూహి కచ్చిదకంపన ॥ ౧౩ ॥ రావణస్య పునర్వాక్యం నిశమ్య తదకంపనః। ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమం చ మహాత్మనః ॥ ౧౪ ॥ రామో నామ మహాతేజాః శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్। దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి ॥ ౧౫ ॥ తస్యానురూపో బలవాన్రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః। కనీయాన్లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః ॥ ※ ॥ స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనానిలో యథా। శ్రీమాన్రాజవరస్తేన జనస్థానం నిపాతితమ్ ॥౧౭॥ నైవ దేవా మహాత్మానో నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౧౭½ ॥ శరా రామేణ తూత్సృష్టా రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః ॥ ※ ॥ సర్పాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాన్ ॥౧౮½॥ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః ॥ ※ ॥ తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామమేవాగ్రతః స్థితమ్ ॥ ౧౯½ ॥ ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవానఘ ॥ ౨౦ ॥ అకంపనవచః శ్రుత్వా రావణో వాక్యమబ్రవీత్ । జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ౨౧ ॥ అథైవముక్తే వచనే ప్రోవాచేదమకంపనః। శృణు రాజన్యథావృత్తం రామస్య బలపౌరుషమ్ ॥ ౨౨ ॥ అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః। ఆపగాయాస్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేచ్ఛరైః ॥ ౨౩ ॥ సతా

నః - వరాంగరూపోపేతో యః సింహసంహననో హంస ఇత్యపరః॥ ౧౦॥ అకంపన ఇతి॥ నాగేంద్ర ఇవ సర్పశ్రేష్ఠ ఇవ॥౧౧,౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ నైవదేవా మహాత్మాన ఇతి॥ ఆయాత ఇతి శేషః॥౧౮½॥ యేన యేనేతి॥ భయకర్శితాః రాక్షసాః - స్వేషాం రాక్షసత్వగోపనార్థం యేన యేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి తేన - తేన పరిగృహీతరూపాంతరేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి యద్వా యేన యేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా గచ్ఛంతి - తేన తేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవ పశ్యంతీత్యర్థః తద్వస్తు రామాకారమేవ పశ్యంతీతి - యద్వా యేనేతి త్యధ్యాహారః - యేన యేన మార్గేణ రాక్షసాః - స్వత్రాణార్థం గచ్ఛంతి - పలాయంతే - తేన తేన తత్ర తత్ర మార్గే రామం పశ్యంతీతి - అనేన ప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాగృహీతదేహత్వం వ్యజ్యతే॥ ౧౯½॥౨౦॥౨౧॥ అథైవమితి॥ శృణ్వితి - హే రాజన్ యథా రామస్య వృత్తం - తత్కృతాతిమానుషకర్మ - యద్వా రామస్య వృత్తం చరితం - యథా - యథావత్ బలం పరాభిభవనసామర్థ్యం - పౌరుషం - మహాపురుషకర్మ - యథా యాదృశం తత్సర్వమితి శేషః - శృణ్వితి యోజనా॥౨౨॥అసాధ్య ఇతి ॥ కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయవిగ్రహవాన్ రామ ఇతి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా కోపస్యాహార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణాసాధ్యః - విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితుమశక్య ఇత్యర్థః - అసాధ్య ఇత్యుపపదరహితేన - అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మేంద్రాద్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే - మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః - అనేన త్రివిక్రమావతారస్సూచ్యతే - ఆపగాయా ఇతి - శరైః జలైః - పూర్ణాయాః వేగం పరిహరేదిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారస్సూచ్యతే॥౨౩॥సతారేతి ॥ నభశ్చేదం

దీనప్తవింశతినక్షత్రాణి - తారాస్తదన్యజ్యోతీంషి - అవసాదయేత్ విశీర్ణాంకుర్యాత్ - మజ్జంతీం - సముద్ర ఇతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ భిత్త్వేతి ॥ ప్లావనేన సించేత్ - విధమేత్ దహేత్ - ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయోరితి ధాతోర్లిజీధమాదేశః ॥ ౨౫ ॥ సంహృత్యేతి ॥ లోకాన్ భూరాదీన్ సంహృత్యపున స్స్రష్టుం శక్తః - ఇమాః ప్రజాశ్చ సంహృత్యపున స్స్రష్టుం శక్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ లోకేన సమూహేన ॥ ౨౭ ॥ నతమితి ॥ మమమత్తః - ఏకమనాః సావధానః ॥ ౨౮ ॥ భార్యేతి ॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థేత్యుత్పలః ॥ సమం యథాతథా విభక్తాని నేత్ర కర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా - స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా - అస్తీతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ నైవేతి ॥ దేవీ దేవస్త్రీ పుంయోగాదాఖ్యాయామితి జీప్ - ఏవముత్తరత్రాపి - అప్సరశ్శబ్ద ఏకవచనాంతోఽప్యస్తి - సీమంతినీ స్త్రీ ॥ ౩౦ ॥ తస్యేతి ॥ మహావనే ప్రమథ్య విలోడ్య - యేన కేనాప్యుపాయేన శామం వంచయేత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ అరోచయతేతి ॥ చింతయిత్వా - రామోచ్చాటనోపాయమితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ బాధమితి ॥ బాఢమిత్యంగీకారే -

రగ్రహనక్షత్రం నభశ్చాప్యవసాదయేత్ । అసౌ రామస్తు సీదంతీం శ్రీమానభ్యుద్ధరేన్మహీమ్ ॥ ౨౪ ॥ భిత్త్వా వేలాం సముద్రస్య లోకానాప్లావయేద్విభుః । వేగం వాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమేచ్ఛరైః ॥ ౨౫ ॥
సంహృత్య వా పునర్లోకాన్ విక్రమేణ మహాయశాః । శక్తస్స పురుషవ్యాఘ్రః స్స్రష్టుం పునరపి ప్రజాః ॥ ౨౬ ॥ నహి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా యుధి । రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనైరివ ॥ ౨౭ ॥
న తం వధ్యమహం మన్యే సర్వైర్దేవాసురైరపి । అయం తస్య వధోపాయస్తన్మమైకమనాశ్శృణు ॥ ౨౮ ॥
భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతా నామ సుమధ్యమా । శ్యామా సమవిభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా ॥ ౨౯ ॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాప్సరా నాపి దానవీ । తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీషు కుతో భవేత్ ॥ ౩౦ ॥
తస్యాపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే । సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితమ్ ॥ ౩౧ ॥
అరోచయత తద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః । చింతయిత్వా మహాబాహురకంపనమువాచ హ ॥ ౩౨ ॥

నలక్షణయా బ్రహ్మాండకోశ ఉచ్యతే - నభశ్చాప్యవసాదయేదిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథా చ శ్రుతిః ॥ యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్ ఇత్యాది - క్రమాణ స్త్రేధోరుగాయ ఇతి - అసావితి - సీదంతీం మజ్జంతీం మహీమభ్యుద్ధరేదితి వరాహావతారస్సూచితః - శ్రీమానిత్యనేన వరాహావతారేపి లక్ష్మ్యనువృత్తిస్సూచితా - యద్వా మహీశబ్దేన మహీస్థజనో లక్ష్యతే తథా చాయమర్థః - సంసారసముద్రే మజ్జంతం మహీస్థజనముద్ధర్తుం శక్త ఇతి - పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రద ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ భిత్త్వేతి ॥ లోకానాప్లావయేదిత్యనేన సంహారకారణమపి శ్రీరామ ఏవేతి ప్రతీయతే - వేగమితి - శరైః సముద్రస్య వేగం విధమేదిత్యనేన కరిష్యమాణ సేతుబంధనం వ్యజ్యతే - వాయుమితి - పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం - పృథివ్యప్సు ప్రలీయంతే - అప్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యాదితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యేవేత్యనంతరమనువాదాత్ ॥ ౨౫ ॥ సంహృత్యేతి ॥ పునః సంహృత్యేత్యనేన పూర్వకల్పసంహారస్సృష్ట్యర్థస్యైతత్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - లోకానితి బహువచనేన - సంహార్యాస్సర్వేపి లోకా వక్షితాః - విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※ ఏతస్య వా అక్షరస్యేత్యాది శ్రుతేః - మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృత ప్రసిద్ధిః - శక్తః అనంతశక్తిమాన్ - పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయత ఇతి శ్రుతేః - నను ఏకో హ వై - నారాయణ ఇత్యాదినా నారాయణస్య సృష్టికర్తృత్వం వ్యజ్యతే - తత్కథం రామస్య సృష్టికర్తృత్వమిత్యత ఆహ - సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి - స హ దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిరిత్యాదినా స ఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాదితి భావః - స్రష్టుం పునరపీతి అత్రాపి పునశ్శబ్దః - పూర్వసృష్టేస్తదధీనత్వద్యోతకః ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ దశగ్రీవేతి సంబోధనేన రామపదస్వారస్యాచ్చ - తన్నామ లేపహేతుభూతం అనన్యసాధారణం దశవదనత్వం శ్రీరామస్య సహస్రశీర్షత్వం చ వ్యజ్యతే - తథా చ హస్తిమశకయోరివ శ్రీరామస్య తవ చాంతరం - అతస్త్వయా రామో యుధి జేతుమశక్యః - అల్పశక్తిస్త్వం - అపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్య ఇతి భావః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపు శంబర బలి ప్రభృతీనాం - లోకేన జనేనాపి జేతుం న శక్య ఇత్యర్థః - జయస్యాసంభవానాం ద్యోతయితుం స్వర్గః పాపజనైరివేత్యుక్తం - ప్రసిద్ధైర్బహుభిః కథం జేతుమశక్య ఇత్యత ఆహ స్వర్గః - పాపజనైరివేతి ॥ ౨౭ ॥ ఇంద్రజితా నిర్జితాః శక్రాదయో న్మత్సహాయా భవిష్యంతీత్యాశంకాం వారయతి న తమితి ॥ అహం మన్య ఇతి రాక్షసజాతిమాపన్నస్యాపి మమాతీతానంత జన్మ సుకృత పరిపాకేన శ్రీరామస్య రూపవిషయం జ్ఞానముత్పన్నమితి - యద్వా అకంపనాపదేశేన భగవాన్వాల్మీకిరేవ శ్రీరామస్య పరతత్త్వఖ్యాపనం కృతవానితి వా - న కించిద్విరుద్ధం - అయమితి - మమ సంబంధినం తం వధోపాయం మయోత్ప్రేక్షితం వధోపాయమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ భార్యేతి ॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా ॥ ౨౯ ॥ నైవేతి ॥ దేవీ దేవపత్నీ గంధర్వీ - గంధర్వపత్నీ - పుంయోగాదాఖ్యాయామితి జీప్ ॥ ౩౦ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రమథ్య - శ్రీరామం కేనచిదుపాయేన ప్రలోభ్య తస్య భార్యాం ప్రమథ్య - బలాత్కృత్యాపహర ॥ ౩౧ ॥ అరోచయత అనుకూలత్వేన జ్ఞాతవాన్ ॥ చింతయిత్వేతి ॥

కాల్యం ప్రాతః ॥ ౩౩ ॥ అథేతి ॥ ఖరాః అశ్వతరాః - తత్స్వరూపముక్తమశ్వశాస్త్రే - అశ్వవృషభయోస్సముత్పన్నాస్తత్సమాః అశ్వతరాః ఖరాః । ఖరరూక్షస్వరాస్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయ ఇతి ॥ ౩౪ ॥ స రథ ఇతి ॥ నక్షత్రపథగః ఆకాశగః - సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః ॥ ౩౫ ॥ స ఇతి ॥ తాటకేయం తాటకాపుత్రం - భక్ష్యభోజ్యైః - సేయభాజ్యైః - అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః ॥ ౩౬ ॥ తమితి ॥ అర్థోపహితయా అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా ॥ ౩౭ ॥ కచ్చిదితి ॥ హే రాజన్ - లోకానాం రాక్షసలోకానాం - రాక్షసేశ్వర ఇతి స మభివ్యాహారాదయమర్థో లభ్యతే - సుకుశలం కచ్చిదితి సామాన్యేన ప్రశ్నః - అథ అథవా త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః - తతః కారణాత్ కించిదత్యాహితమస్తీత్యాశంకే - తద్విశిష్య న జానే - మహత్కార్యం వినా భవతస్తూర్ణమాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః - యద్వా లోకానాం కచ్చిత్సుకుశలం - అథ అథవా - తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే - యతస్త్వం తూర్ణమాగతః - న జానే - తద్విశిష్య న జానామీత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ తతః పశ్చాత్ తద్వాక్యాదనంతరం ॥ ౩౯ ॥ ఆరక్ష ఇతి ॥ ఆరక్షః అంతపాలః - ఉక్తముపపాదయతి జనస్థానమిత్యాద్యర్థేన - జనస్థానశబ్దేన తత్స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే - తత్ప్రసిద్ధం - సాచివ్యం సాహాయ్యం - తస్య మే హృతస్వజనస్య మే ॥ ౪౦½ ॥ ౪౧ ॥ ఆఖ్యాతేత్యాది అర్ధ

బాఢం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేకస్సారథినా సహ । ఆనయిష్యామి వైదేహీమిమాం హృష్టో మహాపురీమ్ ॥
౩౩ ॥ అథైవముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః । రథేనాదిత్యవర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకాశయన్ ॥
౩౪ ॥ స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్ । సంచార్యమాణశ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ ॥
౩౫ ॥ స మారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయముపాగమత్ । మారీచేనార్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యైరమానుషైః ॥ ౩౬ ॥ తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనేనోదకేన చ । అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౭ ॥ కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర । ఆశంకే నాథ జానే త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః ॥ ౩౮ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః । తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః ॥ ౩౯ ॥ ఆరక్షో మే హతస్తాత రామేణాక్లిష్టకర్మణా । జనస్థానమవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపాతితమ్ ॥ ❁ ॥ తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహరణే ॥ ౪౦½ ॥ రాక్షసేంద్రవచశ్శ్రుత్వా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౧ ॥ ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శత్రుణా । త్వయా రాక్షసశార్దూల కో

శ్రీరామస్య సీతయా సహ వనవస్థానోపాయమితి శేషః - బాఢమితి - కాల్యం ప్రాతః అరోచయత తద్వాక్యమిత్యస్య వాసనార్థస్తు - అరోచయతేతి చింతయిత్వా - అకంపనాత్ రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - చింతయిత్వా - త్రేతాముఖే శ్రీరామో వతరిష్యతీతి - సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్వేత్యర్థః - శ్రీరామహస్తాద్వధేచ్ఛూ రావణః - తద్వాక్యం - తస్య అకంపనస్య వాక్యం సీతాపహారేత్యేవంరూపం వచనమరోచయత - అనుకూలత్వేనాంగీచకారేతి సంబంధః - అస్మిన్నర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా - సనత్కుమారరావణసంబంధినీ - అగస్త్యరామసంవాదరూపా కథానుసంధేయా - తథాహి - రామం ప్రతి అగస్త్యవచనం ॥ అథాపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజన్ పురాతనీం । యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా ॥ పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతిసుతం ప్రభుం । సనత్కుమారమాసీనం రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ రావణః ॥ దైత్యదానవరక్షాంసి యే హతాస్సమరేఽరయః । కాం గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తే హరిణా హతాః ॥ సనత్కుమారః ॥ యే యే హతాశ్చక్రధరేణ రాజన్ త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన । తే తే గతాస్తం నిలయం నరేంద్ర క్రోధోఽపి దేవస్య వరేణ తుల్యః ॥ శ్రుత్వా తత స్తద్వచనం నిశాచరస్సనత్కుమారస్య ముఖాద్వినిర్గతం । తదా ప్రహృష్టస్సబభూవ విస్మితః కథం నయాస్యామి హరిం మహాహవే ॥ మునిః ॥ మనసశ్చేప్సితం యత్తద్భవిష్యతి తదాహవే । సుఖీభవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతీక్షయ ॥ అథవా రాక్షసేంద్ర త్వం యది తం ప్రష్టుమిచ్ఛసి । కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యది రోచతే ॥ కృతే యుగే వ్యతీతే వై ముఖే త్రేతాయుగస్య తు । హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపవిగ్రహః ॥ ఇక్ష్వాకూణాం చ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి । తస్య సూనుర్మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి ॥ ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహూ రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ । త్వయా సహ విరోధేచ్ఛుశ్చింతయామాస రాఘవ ॥ సనత్కుమారాత్తద్వాక్యం చింతయానో ముహుర్ముహుః । రావణో ముముదే మోహాద్యుద్ధార్థీ విచచార హ ॥ ఏతదర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా । సుతా జనకరాజస్య హృతా రామ మహామతే ॥ లంకామానీయ యత్నేన మాతేవ పరిరక్షితా ఇత్యాది అత ఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తాపుద్గిశ్య తేన వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భాషణవత్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని - వస్తుతః స్తుతిపరాణ్యేవ - తథా తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ స ఇతి ॥ తాటకేయం మారీచం ॥ ౩౬ ॥ తమితి ॥ అర్థోపహితయా అర్థగంభీరయా ॥ ౩౭ ॥ కచ్చిదితి ॥ అథ జాన ఇతి ఛేదః హే రాజన్ కచ్చిత్సుకుశలమితి సామాన్యప్రశ్నః హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం - కుశలం నేత్యాశంకే - అథ అథవా - త్వం - యతస్తూర్ణమిహాగతః - అతః కుశలం నైవ జానే.. మహత్ప్రయోజనం వినా భవతః ఆగమనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఆరక్షః అంతపాలః - ఖరాదిరిత్యర్థః - అత ఏవ జనస్థానం హతం - నా॥ ౦ ॥ ❁ ॥ తస్యే

ప్రహేమేకాస్వయా - యస్సీతాయా ఆఖ్యాతా సమిత్రరూపశ్శత్రుః - యశ్చ తామానయేత్యుపదేష్టా సః - త్వయానిందిత స్సర్వతిరస్కృతస్సన్ - త్వదైశ్వర్యం న నందతి - తాపుభౌ బ్రూహీత్యర్థః - బ్రవీహీత్యత్ర ఈడాగమశ్ఛాందసః ॥౪౨॥ రక్షోలోకస్యేత్యాది ॥ శృంగం ప్రాధాన్యం - శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చేత్యమరః । ప్రోత్సాహయతి - సీతానయనం ప్రతీతి శేషః - స చ స ఏవ ॥౪౩॥ ఆశీవిషేతి । ఆశీవిషః సర్పవిశేషః - ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం - క ఇతి శేషః - తేన కర్మణా సీతాపహారలక్షణకర్మణా - కాపథం కుమార్గం - బుభూర్షయా మానస ఇతి సమాసాంతత్వ ప్రత్యయః - ప్రతిపాదితః ఉపదిష్టోసి - కర్మణా కేనేతి పాఠే - కేన పురుషేణ కేన కర్మణా కేనోపాయేన కాపథం ప్రతిపాదితోసీత్యన్వయః - మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః - వృథైవ కేన దుఃఖముత్పాదితమిత్యర్థః ॥౪౪॥ రామేకం గుణం స్పష్టయత్యవంవదసీత్యాశంక్యాహ విశుద్ధేతి ॥ అనేన రామస్య మత్తగజసామ్యాభిరుచ్యతే - విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా - స్వరూపౌన్నత్యకరత్వసామ్యాత్ రూపకం నిరూఢం - తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః - తేజోమదత్వోద్ధర్షకతా హేతుత్వసామ్యాత్ రూపకోపపత్తిః - ఉపరితనపదే సంస్థితత్వసామ్యాత్ రూపకం - సంస్థితౌ సమీచీనసంస్థానవంతౌ దోషాబాహూ ఏవ విషాణే యస్య సః - రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః - యస్య గంధమాత్రేణాన్యే గజాః పలాయంతే స గంధహస్తీత్యుచ్యతే - ఉదీక్షితుమపి - ఇహాస్మిన్ దేశే కాలే చ న యుక్తః ॥౪౫॥ పునరప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహసామ్యమాహ అసావితి ॥ రణాంతో రణాగ్రం తత్ర స్థితిర్నామ సీరావస్థానం - సైవ సంధివాలో యస్య స తథా - సంధస్థాలీతి సంధిః - ఉపనగేణ ఘోటకరితిః - సంధిభూతః వాలో ముసంధిభూత ఇత్యర్థః - వాలో లాంగూలం - యద్వా సంధిర్మధ్యః తత్ర వాలో లాంగూలం యస్య స తథేవా - సింహస్య లాంగూలం క్రోధసమయే మధ్యోపరి ప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధిః - తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితిసామ్యం - విదగ్ధాన్ పటూనిరక్షాంస్యేవ మృగాః తాన్ హంతీతి తథా - బ్రహ్మేతి దిష్యతిరిక్తేప్యుపపదే హన్తేరాగమసారార్ క్విప్ - శరాంగపూర్ణః శరా ఏవాంగాని నఖాదయః యద్వా తైః పూర్ణః - నిశితో సిరేవ దంష్ట్రా యస్య స తథా - నృసింహో నరశ్రేష్ఠః - సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే - యద్వా నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః - యద్వా విద్వన్మాన సహంస ఇతివత్ శ్లిష్టరూపకం - యద్వా నృసింహో రామః - పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం ॥౪౬॥ సింహాభిముఖగమనేపి దైవాద్రక్షా స్యాత్

ననం గతినందితః ॥ ❁ ॥ సీతామిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే । రక్షోలోకస్య సర్వస్య కశ్శృంగం ఛేత్తుమిచ్ఛతి ॥౪౨॥ ❁ ॥ ప్రోత్సాహయతి కశ్చ త్వాం స హి శత్రురసంశయః ॥౪౩॥ ఆశీవిషముఖాద్దంష్ట్రాముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా ॥ ❁ ॥ కర్మణా తేన కేనాసి కాపథం ప్రతిపాదితః । సుఖసుప్తస్య తే రాజన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని ॥౪౪॥ విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్తస్తేజోమదస్సంస్థితదోర్విషాణః । ఉదీక్షితుం రావణ నేహ యుక్తస్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ ॥౪౫॥ అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహా నృసింహః । సుప్తస్త్వయా బోధయితుం న యుక్తశ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః ॥౪౬॥

తి ॥ సాచివ్యం సాహాయ్యం ॥౪౭॥ ఆఖ్యాతేతి ॥ సా సీతా - కేన ఆఖ్యాతా - ఆహర్తవ్యేతి శేషః - ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః - త్వయా సామాదినా నందితః - కో వా న నందతి స్వకీయశాత్యే నేతి భావః - తాదృశః కో వా సీతామిహానయస్వేతి బ్రవీతి - తమపి బ్రవీహి - బ్రూహి - నిందిత ఇతి పాఠే - నిందితస్త్వయా తిరస్కృతః - కో వా న నందతి - రాజ్యలక్ష్మీసంపన్నం - త్వాం దృష్ట్వేతి శేషః - త్వయా తిరస్కృతస్తావక మైశ్వర్యమసహమానస్సన్ - త్వాం హానహకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్తస్సన్ - తమేవేదృశం బుద్ధిముపదిశతీతి భావః ॥౪౨॥ రక్ష ఇతి ॥ శృంగం ప్రాధాన్యమైశ్వర్యమితీయావత్ ॥౪౩॥ ఆశీవిషేతి ॥ ఉద్ధర్తుమ్ ముద్ధారయితుం ॥ కాపథం కుమార్గం - ప్రతిపాదితః ప్రాపితః ॥౪౪॥ విశుద్ధేతి ॥ విశుద్ధవంశే అభిజనో భిజననమేవ - అగ్రహస్తో యస్య స తథా గజస్య యథా - కరోభూషణం - తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి - సత్కులప్రసూతత్వం - భూషణమితి భావః - తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః - స మదస్సైవ గజస్య - శ్లాఘ్యతయా మదో యథా గజస్య భూషణం - తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి - మహావీరస్య ప్రతాప ఏవ భూషణమితి భావః - సంస్థితదోర్విషాణః - సంస్థితౌ సంస్థానవంతౌ - దివ్యలక్షణలక్షితౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య స తథా - గజస్య శృంగద్వయమివ - శ్రీరామస్య జానులంబిభుజగర్వో గాఢ బాహుద్వయం భూషణమితి భావః - రాఘవగంధహస్తీ - మత్తగజః - యస్య మదగంధేనాన్యే గజాః పలాయంతే స మదగంధహస్తీ ఇహ ఇదానీముదీక్షితుమపి న యుక్తః - కిముత యోద్ధుమితి భావః ॥౪౫॥ అసావితి ॥ రణాంతస్థితిసంధివాలః - రణాంతే సంగ్రామమధ్యే స్థితిరనవక్రమణమేవ సంధిః - అంగత్రయ్యంగసంధిశ్చ వాలో యస్య స తథా - రణాంతస్థితి సంధిపాఠః ఇతి పాఠే రణాంతస్థిత్యా రణమధ్యావస్థానేన సంధిర్ధి ద్రావిపాలయతీతి తథా - విదగ్ధాః రణచతురా యే ఖరాదిరాక్షసరూపాః మృగాః తాన్ హంతీతి తథా శరాంగపూర్ణః శరైరేవాంగైః వైరవయవైః పూర్ణః నిశితాసి తీక్ష్ణఖడ్గ ఏవ దంష్ట్రా యస్య సః - సుప్తః పరద్రోహవిముఖతయా అవస్థానమేవ సుప్తత్వం రామపక్షే ద్రష్టవ్యం - సింహపక్షే తు సుప్తత్వం నిద్రత్వం - నృసింహో నామ మనుష్యః దశరథతనయరూపేణ గృహీతలీలావిగ్రహః - శ్రీరామ ఏవ సింహః బోధయితుం న యుక్త ఇతి యోజనా ॥౪౬॥ చాపేతి ॥ చా

వైషమ్యాన్నివర్తయితుం శక్యం - నతు రామాహవగమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్యమాహ చాపేతి ॥ చాపమేవాపహారో గ్రాహో యస్మిన్ స తథా - గ్రాహోపహార ఇత్యపరః । అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా - భుజవేగః శరమోక్షణవేగః - స ఏవ పంకో యస్మిన్ స తథా - అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా - శరా ఏవోర్మిమాలాతరంగపఙ్క్తిర్యస్య స తథా - అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా - సుమహాన్ ఆహవ ఏవ ఓఘో జలపూరో యస్య స తథా - అనేన దుస్తరత్వముక్తం - అతిఘోరే రామ ఏవ పాతాళం మహాబిలం తస్య ముఖే మధ్యే - ప్రస్కందితుం పతితుం న యుక్తం ॥ ౨౮ ॥ ఏవం వస్తుస్థితిముక్త్వా ప్రేమాతిశయేన పునః పునస్సాంత్వయతి ప్రసీదేతి ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
తపోబాహుబలోపేతం సర్వభూతభయంకరం । రూపానిష్పత్తిదుర్బుద్ధిం రావణం సోస్తుమోముదే ॥ ౧ ॥ తతశ్శూర్పణఖీత్యాది ॥ శూర్పణఖీత్యాదిఆర్షో జీషాదిః - మహానాదమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౨ ॥ సేతి ॥ కృతం కర్మ పర్యాప్తం కర్మ - పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా ॥ ౩ ॥ సాదదర్శేత్యాది ॥ విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే - ఉపోపవిష్టం - ఉపోపేత్యేకనిపాతః ఉపనివిష్టమిత్యర్థః - మరుద్భిః దేవైః - రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకచితవేదిగతం - తదుక్తమాపస్తంబేన - సావిత్రం స్వర్గకామశ్చిన్వీత పంచాశీతిశతం హిరణ్యేష్టకా ఇత్యాదినా ॥ ప్రభూతమాజ్యం యస్య తం ప్రాజ్యం - ప్రభూతేనాజ్యేన వర్ధితమిత్యర్థః - అత ఏవ జ్వలంతం - విమర్దేషు యుద్ధేషు - వజ్రాశనికృతవ్రణమిత్యనేన తదవధ్యత్వముక్తం - ఉత్కృష్టం ఉల్లేఖనం - భావే క్తః - తేన జాతో యః కిణః తదంకితవక్షసం - వింశద్భుజం వింశతిభుజం - దర్శనీయపరిచ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్ర

చాపాపహారే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే సుమహాహవౌఘే । న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తమ్ ॥ ౨౮ ॥ ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ । త్వం స్వేషు దారేషు రమస్వ నిత్యం రామస్సభార్యో రమతాం వనేషు ॥ ౨౯ ॥ ఏవముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః । న్యవర్తత పురీం లంకాం వివేశ చ గృహోత్తమమ్ ॥ ౩౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శూర్పణఖా దృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ । హతాన్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణామ్ ॥ ❋ ॥ దూషణం చ ఖరం చైవ హతం త్రిశిరసా సహ । దృష్ట్వా పునర్మహానాదం ననాద జలదో యథా ॥ ౨ ॥ సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య కృతమన్యైస్సుదుష్కరమ్ । జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితామ్ ॥ ౩ ॥ సా దదర్శ విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసమ్ । ఉపోపవిష్టం సచివైర్మరుద్భిరివ వాసవమ్ ॥ ❋ ॥ ఆసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే । రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంతమివ పావకమ్ ॥ ❋ ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాం చ మహాత్మనామ్ । అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్తాననమివాంతకమ్ ॥ ❋ దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణమ్ । ఐరావతవిషాణాగ్రైరుత్కృష్టకిణవక్షసమ్ ॥ ❋ ॥ వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదమ్ । విశాలవక్షసం వీరం రాజలక్షణశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలమ్ । సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమమ్ ॥ ❋ ॥ విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ

ఏవ అపహారో జలగ్రాహో యస్మిన్ - గ్రాహోపహార ఇత్యపరః - భుజయోర్వేగః - శరసంధానమోక్షణవిషయో వేగః - స ఏవ పంకో యస్మిన్ తస్మిన్ చాపస్య పరనిగ్రహపరతయా మకరసామ్యం - దుస్తరత్వసామ్యేన భుజవేగస్య పంకసామ్యం శరోర్మిమాలే - శరా ఏవ ఊర్మిమాలాస్తరంగసమూహా యస్మిన్ సుమహాబలౌఘే మహాబలమేవ ఓఘ ఆవర్తో యస్మిన్ - తస్మిన్ మహావాఘు ఇతి పాఠే - సుమహాన్ ఆహవ ఏవ లక్షణయా రణోత్సాహ ఏవ ఓఘః ప్రవాహో యస్మిన్ తస్మిన్నతిఘోరే దుష్ప్రవేశతయా భయంకరే - రామ ఏవ పాతాళముఖః సముద్రస్తస్మిన్ ప్రస్కందితుం ప్రవేష్టుం న యుక్తమిత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ ప్రసీదేతి ॥ రావణో దుర్యుక్తమకార్యమవిలంబేన నివర్తయితుం ప్రసీద ప్రసన్నో భవేతి పునః పునరాహ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయామేకత్రింశస్సర్గః ❋❋

౩ ॥ సా దదర్శేతి ॥ విమానాగ్రే పుష్పకే ॥ ❋ ॥ ఆసీనమితి ॥ రుక్మం హిరణ్యం - తన్మయాభిరిష్టకాభిశ్చితా వేదిః రుక్మవేదిః తాంగతం ప్రాప్తం - ప్రాజ్యం ప్రభూతమాజ్యం యస్య తం ప్రభూతేనాజ్యేన వర్ధితమిత్యర్థః ॥ ❋ ॥ దేవాసురాణాం విమర్దేషు - యుద్ధేషు - ఉత్కృష్టకిణవక్షసం ఉత్కృష్టముల్లిఖితం క్షతం కిణయుక్తం వక్షో యస్య తం ॥ ❋ ॥ వింశదితి ॥ దర్శనీయాః పరిచ్ఛదాః ఛత్రచామరాదయో యస్య తం - ❋ ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం స్నిగ్ధాని కాంతియుక్తాని వైడూర్యాణి ప్రాచుర్యేణ యేష్వాభరణేషు తేషాం సంకాశాః - ప్రభావిశేషా యస్య తం ॥ ❋ ॥ విమానమితి ॥ వనమితి - నళినీం చైత్రరథవనమధ్యవర్తినీం సరసీమిత్యర్థః ॥ ❋ ॥ వినాశయతీతి ॥ ఉ

తోమరాదికం - స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాన్తియుక్తవైడూర్యరత్నైః ఆభరణస్థైః - సంకాశం భాసమానం - సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం - విష్ణుచక్రనిపాతైరిత్యత్ర తాడితమిత్యపకృష్యతే - క్షోభణం క్షోభకర్తారం - క్షేప్తారం ప్రక్షేప్తారం - యజ్ఞేతి - ఉచ్ఛేత్తారమిత్యత్ర ఉచ్ఛేత్తారమిత్యుక్తం - అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం - భోగవతీం సర్వనగరీం - పరాజిత్య - బలాత్కృత్యేతి యావత్ - నరవాహనం కుబేరం నలినీం కుబేరస్య పుష్కరిణీం - నన్దనం వనం ఇన్ద్రోద్యానం - దేవోద్యానాని నన్దనవనాదన్యాని - ఉత్తిష్ఠన్తౌ ఉద్యన్తౌ - ఉపజహార పూజోపకరణాని చకార - దేవదానవేతి - దేవాదిభిః కర్తృభిః - మృత్యుతః మృత్యోః - పఞ్చమ్యర్థే తసిః - అభయం భయాభావః - అస్తీతి గమ్యమానత్వాద ప్రయోగః - మనుష్యాదృతే మనుష్యం వినా - మనుష్యాత్తు భయమస్తీత్యర్థః - మన్త్రైరితి - అధ్వరేషు యాగేషు - హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు - మన్త్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః - ద్విజాతిభిః కర్తృభిః - అభిషుతం శోధితం - సోమం - ఉపహన్తి - హోమకాలే నాశయతీత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరం ఆప్తా దక్షిణా కాలం ప్రాప్తా యజ్ఞా హరతీతి తథా - కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం - నిరనుక్రోశం నిర్దయం - రావణం రావకం - సా దదర్శ మహాబలమిత్యుపసంహారః - అతో న సర్గాదిస్థేన దదర్శేతిపదేన పౌనరుక్త్యం ॥ ౨౧ ॥ తమిత్యాది ॥ కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం - ఉద్యతం ఉద్యుక్తం - పౌలస్త్యానాం కులం నన్దయతీతి తథా ॥ ౨౨ ॥ పునస్సర్గాన్తే సంగ్రహశ్లోకః తమితి ॥ ప్రదర్శయిత్వా - స్వకం వైరూప్యమితి శేషః - విరూపితే త్యుక్తేః - అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చచారేత్యాస్తీతి సా ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ॥

శతశో దేవసంయుగే। అన్యైశ్శస్త్రప్రహారైశ్చ మహాయుద్ధేషు తాడితమ్ ॥ ❋ ॥ ఆహతాఙ్గం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణైస్తథా। అక్షోభ్యాణాం సముద్రాణాం క్షోభణం క్షిప్రకారిణమ్ ॥ ❋ ॥ క్షేప్తారం పర్వతేన్ద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనమ్। ఉచ్ఛేత్తారం చ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనమ్ ॥ ❋ ॥ సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞవిఘ్నకరం సదా। పురీం భోగవతీం ప్రాప్య పరాజిత్య చ వాసుకిమ్ ॥ ❋ ॥ తక్షకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః। కైలాసపర్వతం గత్వా విజిత్య నరవాహనమ్ ॥ ❋ ॥ విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహార యః। వనం చైత్రరథం దివ్యం నలినీం నన్దనం వనమ్ ॥ ❋ ॥ వినాశయతి యః క్రోధాద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్। చన్ద్రసూర్యౌ మహాభాగావుత్తిష్ఠన్తౌ పరన్తపౌ ॥ ❋ ॥ నివారయతి బాహుభ్యాం యశ్శైలశిఖరోపమః। దశవర్షసహస్రాణి తపస్తప్త్వా మహావనే ॥ ❋ ॥ పురా స్వయమ్భువే ధీరశ్శిరాంస్యుపజహార యః। దేవదానవగన్ధర్వపిశాచపతగోరగైః ॥ ❋ ॥ అభయం యస్య సఙ్గ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే। మన్త్రైరభిష్టుతం పుణ్యమధ్వరేషు ద్విజాతిభిః ॥ ❋ ॥ హవిర్ధానేషు యస్సోమముపహన్తి మహాబలః। ప్రాప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణమ్ ॥ ❋ ॥ కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతమ్। రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహమ్ ॥ ❋ ॥ రాక్షసీ భ్రాతరం శూరం సా దదర్శ మహాబలమ్ ॥ ౨౧ ॥ తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ ఆసనే సూపవిష్టం చ కాలకాలమివోద్యతమ్। రాక్షసేన్ద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనన్దనమ్ ॥ ❋ ॥ రావణం శత్రుహన్తారం మన్త్రిభిః పరివారితమ్। అభిగమ్యాబ్రవీద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా ॥ ౨౨ ॥ తమబ్రవీద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా। సుదారుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాణ్డే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ❋

ఉత్తిష్ఠన్తౌ ఉదయన్తౌ ॥ ❋ ॥ పురేతి ॥ శిరాంస్యుపజహార - పూజోపకరణాని చకార - దేవదానవేతి - మానుషాదృతే - దేవాదిభిః కర్తృభిః - అస్య మృత్యుతో భయం మరణభయం - నాస్తీత్యర్థః - మన్త్రైరిత్యాది హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మన్త్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః - అభిష్టుతం సోమముపహన్తి నాశయతి - ప్రాప్తయజ్ఞహరం దక్షిణాకాలప్రాప్తయజ్ఞహరమిత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరమితి పాఠే - ఆప్తపదస్య పర్యాప్తత్వమర్థః - సర్వభూతానాం రావణం - రావకం ॥ ౨౨ ॥ తమితి ॥ ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్యమితి శేషః - అభీతచారిణీ భయరాహిత్యేన సర్వపురుషగామినీ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాణ్డటీకాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అమాత్యాదో భృశం దుఃఖాఖ్యో వధ్యోయస్య నిశాచరః । తమహం సీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే ॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది ॥ దీనా శాపపరిభూతత్వాత్ - స్వసభిభవదర్శనేపి భ్రాతుర్నిశ్చలతయా సంక్రుద్ధా ॥౧॥ ప్రమత్త ఇతి ॥ కామభోగేషు స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః సదా కామవశ ఇత్యర్థః - నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః - ఘోరం భయం - శృణ్వతామపి భయంకరమిత్యర్థః - బోద్ధవ్యం - శారముఖేనేతి శేషః ॥ ౨ ॥ ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి సక్తమిత్యాదినా ॥ గ్రామ్యేషు స్త్రైణాదిషు - కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం ॥౩॥ స్వయమితి ॥ కార్యాణి పాలనాదీని ॥౪॥ అయుక్తచారమితి ॥ అయుక్తచారం అనియోజితచారం - దుర్దర్శనం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం - అస్వాధీనం పత్న్యాదిపరతంత్రం - పరప్రత్యయనేయబుద్ధిం వా - పంకే పి విశేషణద్వయం యోజ్యం - అయుక్తశ్చరో యస్మిన్ - స్వస్య సంచారకర్తుః అధీనో న భవతీత్యర్థః ॥౫॥ యే న రక్షంతీతి ॥ విషయం స్వరాజ్యం - వృద్ధ్యా - వర్తమానయాపీతి శేషః ॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి ॥ ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః - త్వత్ప్రతీకారగదాత్తావధానైరిత్యర్థః - చపలః విషయచపలః ॥౭॥ ఉక్తమేవార్థం పునరపి ప్రలపతి రావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ - త్వమిత్యాదినా ॥ బాలస్యేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా - బుద్ధిహీనః వివేకహేతుర్బుద్ధిః తయా హీనః ॥౮॥ యేషామితి ॥ స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపకశ్చారః - కోశో ధనసమృద్ధిః - నయో నీతిః - ప్రాకృతైర్జనైః సాధారణైర్జనైః ॥౯॥ చారప్రయోజనమాహ యస్మాదితి ॥ ౧౦ ॥ ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణే ఉపసంహరతి అయుక్తేత్యాదినా ॥ జనస్థానం జనస్థానస్థం ॥౧౧॥ ౧౨॥ స్వజనవధాద్విదుస్సహం కార్యాంతరమాహ ఋషీణామితి ॥ ౧౩ ॥ త్వమితి ॥ లుబ్ధః చారాదీనామక్షీణతా ప్రదాతా ॥౧౪ ॥ తీక్ష్ణమితి ॥ తీక్ష్ణం క్రూరం - శఠం గూఢవిప్రియకారిణం - వ్యసనే వ్యసనకాలే - సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని - నాభిధావంతి తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే ॥౧౫॥ అతిమానినమితి ॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః - ఆత్మనాస్త్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తస్సంయమ్యాత్మసంభావితః - తం - క్రోధనం అస్థానే క్రోధవంతం - వ్యసనే వ్యసనకాలే - స్వజనోపి అమాత్యాదిరపి ॥౧౬॥ నా

తతశ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణమ్ । అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః । సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నావబుధ్యసే ॥ ౨ ॥ సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిమ్ । లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్నిమివ ప్రజాః ॥౩॥ స్వయం కార్యాణి యః కాలే నానుతిష్ఠతి పార్థివః । స తు వై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యైర్వినశ్యతి ॥౪॥ అయుక్తచారం దుర్దర్శమస్వాధీనం నరాధిపమ్ । వర్జయంతి నరా దూరాన్నదీపంకమివ ద్విపాః ॥ ౫ ॥ యే న రక్షంతి విషయమస్వాధీనా నరాధిపాః । తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయస్సాగరే యథా ॥ ౬ ॥ ఆత్మవద్భిర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః । అయుక్తచారశ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి ॥ ౭ ॥ త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస । జ్ఞాతవ్యం తు న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి ॥ ౮ ॥ యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాం వర । అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతైస్తే జనైస్సమాః ॥౯॥ యస్మాత్పశ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వానర్థాన్నరాధిపాః । చారేణ తస్మాదుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచక్షుషః ॥ ౧౦ ॥ అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతైస్సచివైర్వృతమ్ । స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నావబుధ్యసే ॥ ౧౧ ॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణామ్ । హతాన్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః ॥ ౧౨ ॥ ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః । ధర్షితం చ జనస్థానం రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥౧౩॥ త్వం తు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ । విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నావబుధ్యసే ॥ ౧౪ ॥ తీక్ష్ణమల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శఠమ్ । వ్యసనే సర్వభూతాని నాభిధావంతి పార్థివమ్ ॥ ౧౫ ॥ అతిమానినమగ్రాహ్యమాత్మసంభావితం నరమ్ । క్రోధనం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహీపతిమ్ ॥౧౬॥ నానుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న బిభేతి చ । క్షిప్రం రాజ్యాచ్చ్యుతో దీనస్తృణైస్తై

౪ ॥ అయుక్తేతి ॥ అయుక్తచారం - అనియోజితచారం - దుర్దర్శం సంకటకార్యదశాయామప్యమాత్యాదీనాం దర్శనాప్రదాతారం అస్వాధీనం స్త్రీజితం ॥ ౫ ॥ య ఇతి ॥ విషయం దేశం - వృద్ధ్యా ఉదయేన - సాగరే గిరయః మగ్నా ఇతి శేషః ॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి ॥ ఆత్మవద్భిః ప్రశస్తధైర్యైః - విగృహ్య విరోధం కృత్వా ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ యేషామితి ॥ ప్రాకృతైః మూర్ఖైః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ త్వమితి ॥ స్వే విషయే స్వకీయే దేశే ॥౧౪॥ తీక్ష్ణం ప్రత్యక్షదృశ్యమానం - శఠం గూఢవిప్రియకారిణం - గర్వితం సంజాతగర్వం - పార్థివం - సర్వభూతాని భృత్యాదిసర్వప్రజా అపి - వ్యసనే వ్యసనకాలే నాభిధావంతి - తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే ॥ ౧౫ ॥ అతిమానినమితి ॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః - ఆత్మసంభా

సులిప్తశీలి ॥ భయేషుభయహేతుషు - నబిభేతి - సాశంకోనవర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఉపభుక్తమితి ॥ ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరే
షామగ్రాహ్యత్వప్రదర్శనాయ ॥ ౧౯ ॥ అప్రమత్త ఇతి ॥ చిరంతిష్ఠత ఇత్యత్ర ఆర్షమాత్మనేపదం ॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యామితి ॥ జాగర్తీతి అప్ర
మత్తోభవతీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ త్వమితి ॥ యస్య తేయేనత్వయా - అవిదిత ఇతిభేదః ॥ ౨౨ ॥ నగాధర్మేకేనసంగృహ్ణాతి పరేతి ॥ పరావమంతా శ
త్రుష్వాపేష్వా వా - విషయేషు శబ్దాదిషు - సంగతః సంగవాన్ - నదేశకాలప్రవిభాగతత్వవిదిత్యేకంపదం - నగనైకాదివన్నసమాసః - దే
శకాలభేదాతత్వజ్ఞ ఇత్యర్థః - గుణదోషనిశ్చయేనిషయే - అయుక్తబుద్ధిః అసమాజితబుద్ధిః - అప్రవృత్తబుద్ధిరిత్యర్థః - నచిరాత్ క్షిప్రం
విపత్స్యసే - ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆర
ణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానామాకరో మహాన్ । అనుజో యస్య సౌమిత్రిస్తమహం రామమాశ్రయే ॥ తత ఇత్యాది ॥ సంక్రుద్ధః శ
త్రువిషయే తీవ్రక్రోధవాన్ - కథంవీర్యః కీదృశవీర్యః - యేనఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతయో రాక్షసానిహతాస్తాదృశం తదీయమాయుధం - కిం
కింరూపం - ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩ ॥ ఇతీతి ॥ స్పష్టం ॥ ౪ ॥ రామానుజపరవశహృదయాపితదగ్రజకృతమహాన్యాసహేతుభూ
తం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాభిధత్తే దీర్ఘబాహురిత్యాదినా ॥ ౫ ॥ శక్రేతి ॥ కనకాంగదం కనకమయపట్టబంధం ॥ ౬ ॥ నాదదానమితి ॥ అ
త్రాదానమోచనవికర్షణానీత్యంతే - వేగాతిశయేనాదానాదికం నపశ్యామి కింతు హన్యమానమేవేతిభావః - అశ్మవృష్టిభిః కరకామయవ

స్తుల్యో భవిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ శుష్కైః కాష్ఠైర్భవేత్కార్యం లోష్ఠైరపి చ పాంసుభిః । నతు స్థానాత్పరిభ్రష్టైః
కార్యం స్యాద్వసుధాధిపైః ॥ ౧౭ ॥ ఉపభుక్తం యథా వాసః స్రజో వా మృదితా యథా । ఏవం రాజ్యాత్ప
రిభ్రష్టస్సమర్థోఽపి నిరర్థకః ॥ ౧౯ ॥ అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః । కృతజ్ఞో ధర్మశీల
శ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరమ్ ॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోఽపి జాగర్తి నయచక్షుషా । వ్యక్తక్రోధప్రసాద
శ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః ॥ ౨౧ ॥ త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధిర్గుణైరేతైర్వివర్జితః । యస్య తేఽవిదితశ్చా
రై రక్షసాం సుమహాన్వధః ॥ ౨౨ ॥ పరావమంతా విషయేషు సంగతో న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్ । అయు
క్తబుద్ధిర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్నరాజ్యో న చిరాద్విపత్స్యసే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి స్వదోషాన్పరికీర్తితాంస్త
యా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా క్షణదాచరేశ్వరః । ధనేన దర్పేణ బలేన చాన్వితో విచింతయామాస చిరం స రావణః
॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతశ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువంతీం పరుషం వచః । అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః
❖ ॥ కశ్చ రామః కథంవీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః । కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్టస్సుదురాసదమ్ ॥ ❖ ॥
ఆయుధం కిం చ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణస్త్రిశిరాస్తథా ॥ ౩ ॥ ఇ
త్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా । తతో రామం యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥
౪ ॥ దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః ॥ ౫ ॥
శక్రచాపనిభం చాపం వికృష్య కనకాంగదమ్ । దీప్తాన్ క్షిపతి నారాచాన్ సర్పానివ మహావిషాన్ ॥ ౬ ॥
నాదదానం శరాన్ ఘోరాన్న ముంచంతం శిలీముఖాన్ । న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయు
గే ॥ ❖ ॥ హన్యమానం తు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః । ఇంద్రేణేవోత్తమం సస్యమాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః

షితం ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తః సోయమాత్మసంభావితః - తం - క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం - వ్యసనే వ్యసనకాలే స్వజనోపి అభి
హన్యాదిరపి ॥ ౧ - ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౯ ॥ అప్రమత్త ఇతి ॥ సర్వజ్ఞః - స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః ॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యామితి ॥ వ్యక్తక్రోధప్ర
సాదశ్చ వ్యక్తౌ సార్థకత్వేనాభివ్యక్తౌ క్రోధప్రసాదౌ యస్య సః - తథోక్తః ॥ ౨౧ ॥ త్వమితి ॥ యస్య తే యేన త్వయా అవిదితః న జ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥
పరేతి ॥ న దేశకాలప్రవిభాగతత్వవిదితి ॥ నగనైకాదివన్నసమాసః - నచిరాత్ క్షిప్రం విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ విచిం
తయామాసేతి - మారీచః సమర్థోఽస్త్వితి బ్రూతే - ఇయం భగినీ తు - సమరం ప్రోత్సాహయతి - కిమత్ర కర్తవ్యమితి చింతయామాసేత్యర్థః ॥
౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతా - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖

ష్టైః ॥౯॥ రక్షసామిత్యాది ॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ - ససైన్యః ఖరో హత ఇత్యర్థః ॥౧౦॥ ఏకేతి ॥ స్త్రీవధం శంకమానే న - స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనేత్యర్థః ॥౧౧॥ భ్రాతేతి ॥ అనురక్తః అనురాగవాన్ - భక్తః తత్పార్శ్వభజనశీలః - దక్షిణో బాహురిత్యనేన సర్వకార్యధురంధరత్వముక్తం - ప్రాణత్వరూపణేన నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం - అనురక్త ఇత్యస్య దృష్టాంతో యమితి న పునరుక్తిః ॥౧౩॥ రామస్యేతి ॥ రామస్య ప్రియా స్త్రీత్యన్వయః ॥౧౪॥ తాం వర్ణయతి సేత్యాదినా ॥ యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ - వనస్య దేవతేవ స్థితా శ్రీరివ రాజతే - తప్తకాంచనవర్ణాభా తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా ఆభా యస్యాస్సా - వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీకృతా ॥౧౬॥ నైవ దేవీతి ॥ ఏవంరూపా దేవీ చ న దృష్టపూర్వా - గంధర్వీ చ న దృష్టపూర్వా - యక్షీ చ న దృష్టపూర్వా - కిన్నరీ చ న దృష్టపూర్వా - ఏవంరూపా నారీ మహీతలేపి న దృష్టపూర్వా ఇత్యన్వయః - ఉత్తరార్ధే మహీతల ఇత్యనేన పూర్వార్ధే స్వర్గలోక ఇతి సిద్ధం - దేవ్యాదీనాం తత్రైవ వాససంభవాత్ - యద్వా మహీతల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం ॥౧౭॥ యస్యేతి ॥ పరిష్వంగం వినా భార్యాత్వేన స్థితా చేత్ - స సర్వేషు లోకేషు సర్వానపి లోకాన్ - అతిజీవేత్ - సర్వలోకోత్తీర్ణపరమసుఖమయజీవన ఇత్యర్థః - పరిష్వంగాభావేపి సదా సన్నిధానాదిసౌఖ్యాదితి భావః భార్యాత్వం వినాపి యం సకృత్ పరిష్వజేత్ సః పురందరాదపి పురందరమపి - అతిజీవేత్ అతిశయ్య జీవేత్ ॥౧౮॥ సా సుశీలేతి ॥ వపుశ్శ్లాఘ్యా వపుషా శ్లాఘ్యా - సర్వానవద్యాంగీత్యర్థః ॥౧౯॥ తాం త్వితి ॥ విస్తీర్ణజఘనాం విశాలజఘనాం - తవ చేత్యన్వయః ॥౨౦½॥౨౧½॥౨౨½॥౨౩½॥౨౪½॥ రోచత ఇతి ॥ తే తుభ్యం - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ - నిర్విశంకేన - త్వయేతి శేషః ॥౨౫½॥ విజ్ఞాయేతి ॥ ఆత్మశక్తిం స్వబలం - శక్తిర్బలే ప్రభావాదావితి విశ్వః - విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య - బలాత్ పౌరుషేణ - సీతా భార్యార్థం హ్రియతాం ॥౨౬½॥

॥౯॥ రక్షసాం భీమరూపాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ । నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైస్తేనైకేన పదాతినా ॥ ॥
అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః । ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః ॥౧౦॥
ఏకా కథంచిన్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా । స్త్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా ॥౧౧॥ భ్రాతా చాస్య మహాతేజా గుణతస్తుల్యవిక్రమః । అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్ ॥ ॥ అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ । రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః ॥౧౩॥ రామస్య తు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా । ధర్మపత్నీ ప్రియా భర్తుర్నిత్యం ప్రియహితే రతా ॥౧౪॥ సా సుకేశీ సునాసోరుః సురూపా చ యశస్వినీ । దేవతేవ వనస్యాస్య రాజతే శ్రీరివాపరా ॥ ॥ తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగనఖీ శుభా । సీతా నామ వరారోహా వైదేహీ తనుమధ్యమా ॥౧౬॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ । నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే ॥౧౭॥ యస్య సీతా భవేద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్ । అతిజీవేత్స సర్వేషు లోకేష్వపి పురందరాత్ ॥౧౮॥ సా సుశీలా వపుశ్శ్లాఘ్యా రూపేణాప్రతిమా భువి । తవానురూపా భార్యా స్యాత్ త్వం చ తస్యాస్తథా పతిః ॥౧౯॥ తాం తు విస్తీర్ణజఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరామ్ । భార్యార్థే చ తవానేతుముద్యతాహం వరాననామ్ ॥ ॥ విరూపితాస్మి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజ ॥౨౦½॥ తాం తు దృష్ట్వాద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ॥ ॥ మన్మథస్య శరాణాం వై త్వం విధేయో భవిష్యసి ॥౨౧½॥ యది తస్యామభిప్రాయో భార్యార్థే తవ జాయతే ॥ ॥ శీఘ్రముద్ధ్రియతాం పాదో జయార్థమిహ దక్షిణః ॥౨౨½॥ కురు ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర ॥ ॥ వధాత్తస్య నృశంసస్య రామస్యాశ్రమవాసినః ॥౨౩½॥ తం శరైర్నిశితైర్హత్వా లక్ష్మణం చ మహారథమ్ ॥ ॥ హతనాథాం సుఖం సీతాం యథావదుపభోక్ష్యసి ॥౨౪½॥ రోచతే యది తే వాక్యం మమైతద్రాక్షసేశ్వర ॥ ॥ క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ ॥౨౫½॥ విజ్ఞాయేహాత్మశక్తిం చ హ్రియతామబలా బలాత్ ॥ ॥ సీతా సర్వానవద్యాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వర ॥౨౬½॥ నిశమ్య రామేణ శరైరజిహ్మగైర్హతాన్ జనస్థానగతాన్నిశాచరాన్ । ఖరం చ బుద్ధ్వా నిహ

॥౫॥ శక్రచాపనిభమితి ॥ కనకాంగదానికనకవలయభూషణమితి చాపవిశేషణం ॥౬॥౭॥౮॥ ॥ అర్ధాధికేతి ॥ సహదూషణః ఖరశ్చ హత ఇతి శేషః ॥౯॥౧౦॥౧౧॥ ॥ అమర్షీతి ॥ రామస్య దక్షిణో బాహురిత్యనేన - రామకార్యధురంధరత్వం ప్రతీయతే - ప్రాణో బహిశ్చర ఇత్యనేన - నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం దర్శితం ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬½॥ ని

క్తమర్థాన్ నగరాన్తే పునస్సంగృహ్ణాతి నిశమ్యేతి ॥ ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

యద్వా హనస్యమాహాత్మ్యం సర్వేషాం విస్మయావహం । అవతీర్ణాం రఘోర్వంశే తమహం విష్ణుమాశ్రయే ॥ తతశ్శూర్పణఖావాక్యమిత్యాది ॥ రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాఞ్చకరం - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య ॥ ౧ ॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అనుగమ్యస్వయమనుసన్ధాయ - పర్యాలోచ్యేత్యర్థః - యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య - పునరపి దాఢ్ర్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచిన్తాం నిర్ణయాన్తాం దర్శయతి దోషాణాఞ్చేతి - ఇదమత్ర సంప్రధార్య - స్వేన చికీర్షితం సీతాపహరలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం ఆహో స్విచ్చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి - తత్ర పౌరుషేణ కర్తుమశక్యం - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచిన్త్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాదాత్వికదోషానలక్ష్యన్తే - సీతారహితేన తద్వ్యసనినా రామేణ - కాపి హాని ర్న సంభావ్యతే - తస్మాదయమేవ పక్షస్సమ్యగితి - ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిః నిశ్చలబుద్ధిః - యానశాలాం అశ్వశాలాం ॥ ౩ ॥ యానశాలామితి ॥ ప్రచ్ఛన్న ఇతి - ప్రకాశశ్చేద్వృద్ధామన్దోదర్యాదయస్సవారయిష్యన్తీతి భావః - యద్వా పౌరుషం విహాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహమితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం - యద్వా తత ఇత్యాది ॥ సచివాన్ తదాసీం సభాస్థితాన్ విసృజ్య - స్వయం కార్యం బుద్ధ్వేత్యర్థః - అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం - అత ఏవ కుమ్భకర్ణాదిభిరుచ్యతే - సచివైరమన్త్రయిత్వా కృతస్య కథమిదానీం ప్రతీకార ఇతి - ఖరలక్షణం పూర్వముక్తం ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ స శ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది ॥ విద్యుత్స్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతరథః ॥ ౧౦ ॥ స శైలమిత్యాది

తం చ దూషణం త్వమత్ర కృత్యం ప్రతిపత్తుమర్హసి ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః

తతశ్శూర్పణఖావాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణమ్ । సచివానభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుద్ధ్వా జగామ సః ॥ ౧ ॥ తత్కార్యమనుగమ్యాథ యథావదుపలభ్య చ । దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలమ్ ॥ ౨ ॥ ఇతి కర్తవ్యమిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయమాత్మనః । స్థిరబుద్ధిస్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామ హ ॥ ౩ ॥ యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నో రాక్షసాధిపః । సూతం సంచోదయామాస రథస్సంయోజ్యతామితి ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తః క్షణేనైవ సారథిర్లఘువిక్రమః । రథం సంయోజయామాస తస్యాభిమతముత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ కాఞ్చనం రథమాస్థాయ కామగం రత్నభూషితమ్ । పిశాచవదనైర్యుక్తం ఖరైః కాఞ్చనభూషణైః ॥ ౬ ॥ మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః । రాక్షసాధిపతిః శ్రీమాన్ యయౌ నదనదీపతిమ్ ॥ ౭ ॥ స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః । స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశస్తప్తకాఞ్చనకుణ్డలః ॥ ౮ ॥ వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః । త్రిదశారిర్మునీన్ద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాట్ ॥ ౯ ॥ కామగం రథమాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః । విద్యున్మణ్డలవాన్మేఘస్సబలాక ఇవామ్బరే ॥ ౧౦ ॥ స శైలం సా

శమ్యేతి ॥ ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాణ్డటీకాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః

తత ఇతి ॥ శూర్పణఖావాక్యమితి - శూర్పం శోణితభాజనం - నఖవిదూషణ ఇతి ధాతుః - శూర్పేణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదిస్త్రీయాం నఖయతీతి దూషయతీతి శూర్పణఖా - యద్వా - శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాస్సా - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య - జగామ - అన్తఃపురమితి శేషః ॥ ౧ ॥ తదితి ॥ అథానన్తరం - తత్కార్యం స్వయమనుగమ్యానుసన్ధాయ - పర్యాలోచ్యేత్యర్థః - తచ్చ యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య - పునశ్చ దాఢ్ర్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచిన్తానిర్ణయతాం దర్శయతి - దోషాణాఞ్చేతి - ఇదమత్ర సంప్రధార్య - స్వేన చికీర్షితం సీతాహరణలక్షణం కార్యం - కిం పౌరుషేణ సుకరం - అథవా చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి తత్ర పౌరుషేణ కర్తుం న శక్యం - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచిన్త్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే - తాత్కాలికదోషానలక్ష్యన్తే - సీతారహితే రామే పశ్చాదపి హాని ర్న సంభావ్యత ఇతి దోషాణాం గుణానాం చ బలాబలం సంప్రధార్య ॥ ౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతి కర్తవ్యమిత్యేవాత్మనో నిశ్చయం కృత్వా - అయమేవ పక్షస్సమ్యగితి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిస్సన్ తతోనన్తరం - యానశాలాం జగామేత్యన్వయః ॥ ౩ ॥ యానశాలామితి ॥ ప్రచ్ఛన్నం గూఢం - ప్రకాశం చేద్వృద్ధా వారయిష్యన్తీత్యభిప్రాయః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ కామగమితి ॥ విద్యున్మణ్డలస్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే - రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతో రథ ఇతి జ్ఞేయం ॥ ౧౦ ॥ స శైలమితి ॥ సాగరానూపం సముద్రతీరప్రదేశం - అవలోకయన్ - యయావితి శేషః ॥ సాగ

టీ॥ సశైలం శైలసహితం-సాగరానూపం సముద్రతీరం - మంగళతోయాభిః శుభజలాభిః - పద్మినీభిరితి సమావృతమిత్యనుకర్షః- అథ కైః సమోపయుక్తధాన్యస్తంబః - సుపర్ణైర్గరుడైః-అజైః అయోనిజైః-వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః - యే నఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః| మాషైః మాషగోత్రజైః - వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః-యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః- మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః - అమృతాశిభిః దేవైశ్చేతి శేషః - యద్వా ఋతామృతాఖ్యాం జీవేతేత్యుక్త్యా యాచితలబ్ధాశిభిః - ఋతముంఛశిలం ప్రోక్తమమృతం స్యాదయాచితమితి మనుః| ప్లవాః జలకుక్కుటాః - మండూకా ఇత్యప్యాహుః-వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యమయాః ప్రస్తరాః శిలాః యస్మిన్ తం- పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలా దృషదిత్యమరః| తపసా జితలోకానాం పురుషాణాం విమానానీత్యన్వయః- అభిసంపతన్ కామగవశాత్ ప్రాప్నువన్ - సశైలం నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణమిత్యారభ్య సాగరతేజసా స్నిగ్ధమిత్యంతవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూపమవలోకయన్ పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టాని తపసా జితలోకానాం విమానాన్యభిసంపతన్ గంధర్వాప్సరసో దదర్శేత్యన్వయః॥౨౦॥ నిర్యాసరససమూలానామిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకాన్వయం॥ నిర్యాసరససమూలానాం హింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఖ్యౌషధీవిశేషాణాం - మూలకాఖ్యౌషధీమూలాద్ధి హింగురూపనిర్యాస ఉత్పద్యత ఇతి ప్రసిద్ధిః- వనాని అకృత్రిమాణి-ఉపవనాని కృత్రిమాణి తక్కోలానాం గంధద్రవ్యాణాం - జాత్యానాం జాతిభవానాం ఫలానాం - జాతిఫలానామిత్యర్థః - సుగంధినాం - ఉపవనానీత్యన్వయః-గుల్మాని స్తంబాన్ - మరిచస్య మరీచస్య - సమూహానీతి నపుంసకత్వమార్షం-శుష్యమాణాని-చిరకాలగతత్వేనాపాక్రాన్తానీత్యర్థః - తీరతః తీరే- శైలానీతి నపుంసకత్వమార్షం - తథా ప్రస్రవహ్రదశబ్దయోః - ప్రస్తరం సమూహం-నిచయం సమూహం-ప్రస్రవాణి ప్రస్రవణాని- నిర్ఝరానీత్యర్థః-గాఢాని నిబిడాని-ఏవం బహుధా సాగరానూపవర్ణనం-పునః ... గమనప్రయాసేన మారీచోపదేశానివర్త్యవ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం॥ ౨౫ ॥ యస్య వాహనప్రభావో వ్యపరిచ్ఛేద్యస్తేన రావణేన విరుద్ధో రావణో మూఢ ఇతి పరిహసన్నాహ తత

గరానూపం వీర్యవానవలోకయన్ । నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణం సహస్రశః ॥ ❀ ॥ శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభిస్సమంతతః । విశాలైరాశ్రమపదైర్వేదిమద్భిస్సమావృతమ్ ॥ ❀ ॥ కదళ్యాఢకిసంబాధం నాళికేరోపశోభితమ్ । సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ పుష్పితైస్తరుభిర్వృతమ్ ॥ ❀ ॥ నాగైస్సుపర్ణైర్గంధర్వైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః ॥ అజైర్వైఖానసైర్మాషైర్వాలఖిల్యైర్మరీచిపైః ॥ ❀ ॥ అత్యంతనియతాహారైః శోభితం పరమర్షిభిః । జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణైరుపశోభితమ్ ॥ ❀ ॥ దివ్యాభరణమాల్యాభిర్దివ్యరూపాభిరావృతమ్ । క్రీడారతివిధిజ్ఞాభిరప్సరోభిస్సహస్రశః ॥ ❀ ॥ సేవితం దేవపత్నీభిః శ్రీమతీభిః శ్రియావృతమ్ । దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః ॥ ❀ ॥ హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసైస్సంప్రణాదితమ్ । వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా ॥ ❀ ॥ పాండరాణి విశాలాని దివ్యమాల్యయుతాని చ । తూర్యగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః ॥ ❀ ॥ తపసా జితలోకానాం కామగాన్యభిసంపతన్ । గంధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః ॥ ౨౦ ॥ నిర్యాసరససమూలానాం చందనానాం సహస్రశః । వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని ఘ్రాణతృప్తికరాణి చ ॥ ❀ ॥ అగరూణాం చ ముఖ్యానాం వనాన్యుపవనాని చ । తక్కోలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినామ్ ॥ ❀ ॥ పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరిచస్య చ । ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తీరతః ॥ ❀ ॥ శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా । కాంచనాని చ శైలాని రాజతాని చ సర్వశః ॥ ❀ ॥ ప్రస్రవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హ్రదాని చ । ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నైశ్శోభితాని చ ॥ ❀ ॥ హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యవలోకయన్ । తం సమం సర్వతస్స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శమారుతమ్ ॥ ❀ ॥ అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమమ్ ॥ ౨౫ ॥ తత్రాపశ్యత్స మేఘాభం న్యగ్రోధమృషిభిర్వృతమ్ ॥ ❀ ॥ సమంతాద్యస్య తాశ్శాఖాశ్శతయోజనమాయతాః

రానూపమేవ వర్ణయతి - నానాపుష్పఫలైరిత్యారభ్య స్నిగ్ధం సాగరతేజసేత్యంతేన ॥ ❀ ❀ ॥ ❀ ॥ నాగైరితి ॥ అజైః- అజో బ్రహ్మా-తత్పుత్రైః వైఖానసైః - ప్రసిద్ధైః - మాషైః మాషసంజ్ఞైః - హంసేతి - ప్లవాః మండూకాః - వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యాణ్యేవ ప్రస్తరాణి శిలా యస్మిన్ననూపే ॥ ❀ ॥ తపసేతి-అభిసంపతన్ కామగవశాత్ప్రాప్నువన్ - విమానాని గంధర్వాప్సరసశ్చ దదర్శేతి సంబంధః ॥ ❀ ॥ అగరూణామితి ॥ జాత్యానాం జాతిభవానాం ॥ ❀ ॥ పుష్పాణీతి ॥ సమూహానీత్యుత్తరత్ర స్థితం పదం - మండూకప్లుత్యాత్ర విసయోజ్యం - తీరతః తీరే ॥ ❀ ॥ శంఖానామితి ॥ ప్రస్తరాన్ సమూహాన్ శైలానిత్యాదిషు లింగవ్యత్యయ ఆర్షః ॥ ❀ ॥ ప్రస్రవాణి ప్రవాహాన్ ॥ ❀ ॥ ౨౫ ॥ య

త్రాపశ్యదిత్యాదినా ॥ తాః ప్రసిద్ధాః ॥ ౨౭ ॥ యస్యేతి ॥ గరుడః - మహాకాయం మహాప్రమాణం - హస్తినం గజం - కచ్ఛపం చాదాయ - యస్య శాఖామాజగామేత్యన్వయః - భారేణ బభంజ - నతు యుక్తేనేత్యర్థః - మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖాభగ్నాభూదిత్యర్థః - తత్రేతి - తత్ర శాఖాయా అధః ప్రదేశే - యే సంగతాః - మరీచిపాః రవికిరణపాన వ్రతాః - ధూమ్రాః ధూమపాః - తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా మాభూదితి తదనుగ్రహార్థమిత్యర్థః - ఏకపాదేన ఆదాయ - అవష్టభ్యేత్యర్థః - భక్షయిత్వా - ఆకాశ ఏవేతి శేషః - ఆమిషం గజకచ్ఛపరూపం మాంసం - నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం - శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా - మహామునీన్ వైఖానసాదీన్ - నిషాదవిషయస్థ బ్రాహ్మణాన్ వా - తద్రక్షణార్థమేవ స్థితసమితిభావః - తాదృశశాఖారూపప్రహరణలాభేన తద్దైవముని బాధకనిషాదదేశం సర్వం హత్వా శిష్టపాలనా దుష్టనిగ్రహాచ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః - తేనైవ భక్షణజన్యేనేత్యర్థః - అయోజాలాని అయోనిర్మితజాలకాని - నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా - తదంతర్వర్తి రత్నమయం గృహం భిత్వా - తతః తదంతర్గతం మహేంద్రభవనాదాజహార - సువర్ణకృతలక్షణం - సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ కృష్ణాజినేత్యాదినా శమభక్తం యా జనితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః ॥ ౩౮ ॥ స రావణ ఇతి ॥ సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య - సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః - అర్చితో బభూవ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ కచ్చిదితి ॥ ఏవం తూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం ॥ ౪౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋

౨౭ ॥ యస్య హస్తినమాదాయ మహాకాయం చ కచ్ఛపమ్ ॥ ❋ ॥ భక్షార్థం గరుడశ్శాఖామాజగామ మహాబలః । తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః ॥ ❋ ॥ సుపర్ణః పర్ణబహులాం బభంజాథ మహాబలః । తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః ॥ ❋ ॥ అజా బభూవుర్ధూమ్రాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః । తేషాం దయార్థం గరుడస్తాం శాఖాం శతయోజనామ్ ॥ ❋ ॥ జగామాదాయ వేగేన తౌ చోభౌ గజకచ్ఛపౌ । ఏకపాదేన ధర్మాత్మా భక్షయిత్వా తదామిషమ్ ॥ ❋ ॥ నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పతగోత్తమః । ప్రహర్షమతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీన్ ॥ ❋ ॥ స తేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః । అమృతానయనార్థం వై చకార మతిమాన్మతిమ్ ॥ ❋ ॥ అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్త్వా రత్నమయం గృహమ్ । మహేంద్రభవనాద్గుప్తమాజహారామృతం తతః ॥ ❋ ॥ తం మహర్షిగణైర్జుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణమ్ । నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రోధం దదర్శ ధనదానుజః ॥ ౩౬ ॥ తం తు గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః । దదర్శాశ్రమమేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే ॥ ౩౭ ॥ తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణమ్ । దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసమ్ ॥ ౩౮ ॥ స రావణస్సమాగమ్య విధివత్తేన రక్షసా । మారీచేనార్చితో రాజా సర్వకామైరమానుషైః ॥ ౩౯ ॥ తం స్వయం పూజయిత్వా తు భోజనేనోదకేన చ । అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౦ ॥ కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్ లంకాయాం రాక్షసేశ్వర । కేనార్థేన పునస్త్వం వై తూర్ణమేవమిహాగతః ॥ ౪౧ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః । తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః ॥ ౪౨ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స్యే ॥ గరుడో గజకచ్ఛపావాదాయ - యస్య శాఖామాజగామేతి సంబంధః ॥ ❋ ॥ సుపర్ణ ఇతి ॥ తత్రేతి - తత్ర భగ్నాయాః శాఖాయాః అధః - త్రజాః పతేర్నఖజాతా వైఖానసాః - వాలజాతాః వాలఖిల్యాః - యే నఖాస్తే వైఖానసాః - యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః - మాషాః పూతిమాషగోత్రజాః మాషప్రమాణా వా - అజాః అయోనిజాః - ధూమ్రాస్తపసిద్ధూమపాయినః పరమర్షయః - సంగతా బభూవుః - తేషామితి ॥ తేషాం మునీనాం దయార్థం శాఖాపాతేన తేషాం నాశో మాభూదిత్యనుగ్రహార్థం ఏకపాదేన తౌ గజకచ్ఛపౌ తాం శాఖాం చ గృహీత్వా అంతరిక్ష ఏవ తదామిషం గజకచ్ఛపామిషం భక్షయిత్వా తయా శాఖయా - నిషాదవిషయం నిషాదదేశం హత్వా మునీంశ్చ వధాన్మోక్షయిత్వా - అతులం ప్రహర్షం లేభే - తేనైవ ప్రహర్షేణ అభిమతభక్షణ నిషాదనాశ మునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః ॥ అయోజాలాని అయశ్శృంఖలనిర్మితాని జాలాని - రత్నమయగేహాపరివక్షిరాజప్రవేశవిహారాయబద్ధాని నిర్మథ్య - భిత్వా రత్నగృహం చ భిత్వా - అమృతమాజహారేత్యన్వయః ॥ ❋ ॥ మితి ॥ సుపర్ణకృతలక్షణం శాఖాభంగరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య స తథోక్తం ॥ ❋ ॥ తత ఇతి ॥ పశ్చాదిదముత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం । తమహం శిరసా వందే జానకీప్రాణవల్లభం ॥ మారీచేత్యాది ॥ భాషతః భాషమాణస్య ॥౧॥ కర్తవ్యం వక్ష్యన్ పూర్వవృత్తం స్మారయతి జానీష ఇత్యాదినా అనువర్తినామిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ ఖరాదయశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః - జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా వసంతీతి జానీష ఇత్యన్వయః - రతివాసమితి పాఠే - రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా ॥౫॥ తేత్వితి ॥ వసమానాః - తాచ్ఛీల్యే శానచ్ - సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః - రామేణ సహ యుద్ధమకుర్వన్నిత్యర్థః - పరం అత్యంతం - ఆయత్తాః సన్నద్ధాః - ప్రహరణం ఆయుధం ॥౬॥ తేనేతి ॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిదిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే - వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణ వ్యాపార విశిష్టం కృతం - సంఖ్యే యుద్ధే - యుద్ధమాయోధనమిత్యాద్యభ్యమృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః ॥౯॥ పిత్రేత్యాది ॥ కర్కశః కఠినహృదయః ॥౧౧॥ యేనేతి ॥ సత్త్వం బలం - కేవలమాశ్రిత్య న తు ధర్మమిత్యర్థః - సత్త్వం బలే చ జంతౌ చేతి విశ్వః - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి - ఇడార్షః ॥౧౩॥ త్వయేతి ॥ భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః - సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్ - నాభిచింతయే న గణయామి ॥౧౪॥ తత్సహాయో భవేత్యాది ॥ శృణు తత్ కర్మేత్యత్ర తదితి భిన్నం పదం - ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కర్మ కార్యం కర్త

మారీచ శ్రూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః । ఆర్తోఽస్మి మమ చార్తస్య భవాన్ హి పరమా గతిః ॥౧॥ జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా ఖరో మమ । దూషణశ్చ మహాబాహుః స్వసా శూర్పణఖా చ మే ॥❋॥ త్రిశిరాశ్చ మహాతేజా రాక్షసః పిశితాశనః । అన్యే చ బహవశ్శూరా లబ్ధలక్షా నిశాచరాః ॥❋॥ వసంతి మన్నియోగేన రతివాసం చ రాక్షసాః । బాధమానా మహారణ్యే మునీన్ వై ధర్మచారిణః ॥❋॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ॥౫॥ తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః । సంగతాః పరమాయత్తా రామేణ సహ సంయుగే ॥❋॥ నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః ॥౬॥ తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని ॥❋॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిచ్ఛరైర్వ్యాపారితం ధనుః । చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాముగ్రతేజసామ్ ॥❋॥ నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైర్మానుషేణ పదాతినా । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః ॥❋॥ హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః ॥౯॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః ॥❋॥ స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః । దుశ్శీలః కర్కశస్తీక్ష్ణో మూర్ఖో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః ॥❋॥ త్యక్తధర్మా హ్యధర్మాత్మా భూతానామహితే రతః ॥౧౧॥ యేన వైరం వినారణ్యే సత్త్వమాశ్రిత్య కేవలమ్ ❋ । కర్ణనాసాపహరణాద్భగినీ మే విరూపితా । తస్య భార్యాం జనస్థానాత్సీతాం సురసుతోపమామ్ ॥❋॥ ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయస్తత్ర మే భవ ॥౧౩॥ త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబల ॥❋॥ భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రాన్నాభిచింతయే ॥౧౪॥ తత్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస ॥❋॥ వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశస్తవ । ఉపాయజ్ఞో మహాన్ శూరస్సర్వ

॥౧॥❋॥ త్రిశిరా ఇతి ॥ లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః ప్రాప్తయుద్ధోత్సాహా ఇతి యావత్ ॥❋॥ వసంతీతి ॥ రతివాసం రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం - చతుర్దశ సహస్రాణి వసంతీత్యనుషజ్యతే ॥౫॥ తేత్వితి ॥ సంయుగే - రామేణ సహ సంగతాః - తేన సహ సమరమకార్షురిత్యర్థః - వసమానాః వసంతః - పరమత్యర్థం - ఆయత్తాస్సన్నద్ధాః ॥౬॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ కించిదపి పరుషమనుక్త్వా ధనుః - శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః - వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం ॥౭-౯॥ పిత్రేతి ॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాసితః కిం - కింతు కైకేయీవరదానమోహితేన పిత్రా ప్రార్థితస్సన్ వనమాగతః - సభార్యః - సభాయామార్యః సభ్యః - క్షీణజీవితః కిం - కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా - కుతః - క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః స చాసావంసనశ్చ - శత్రునాశకః - అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః - అత ఏవ అశీలః కిం - కింతు సద్వృత్తః - తథాపి కర్కశః కఠినః శత్రువిషయ ఇతి శేషః - తీక్ష్ణః కార్యేష్వనలసః - అత ఏవ అమూర్ఖః అలుబ్ధః - జితేంద్రియ ఇతి భేదః - త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః విరుద్ధాః - ధర్మాః యేన సేతి మధ్యమపదలోపి సమాసః - అత ఏవాధర్మాత్మా కిం - కింతు - ధార్మిక ఏవ - అత ఏవ భూతానామహితే - అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః ॥౧౧॥ యేనేతి ॥ తస్య భార్యామితి - యథాశ్రుతార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు సన్నత్తు మారవచసా ద్విష్టరూప శ్రీరామస్వధం ప్రాప్య - తత్పదం ప్రాప్తుం - తస్య భార్యామానయిష్యామి న తు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః ॥౧౩॥ త్వయేతి ॥ త్వయా భ్రాతృభిశ్చ సహాయభూతైర్నాభిచింతయే న గణయామి ॥౧౪॥❋॥❋॥❋॥❋॥ శృణ్వితి ॥ తదితి - భిన్నం పదం ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే

వ్యంతన్మమవచనాచ్ఛృణ్వితి సంబంధః ॥౧౬॥ సౌవర్ణ ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే ॥౧౭॥ త్వామితి ॥ గృహ్యతామితి - అయమితి శేషః ॥౧౮॥ తత ఇతి ॥ తయోః రామలక్ష్మణయోః - అపాయే అపగమే సతి - శూన్యే ప్రదేశే - నిరాబాధః అప్రతిబంధః ॥౨౦॥ తతః పశ్చాదితి ॥ విస్రబ్ధః నిశ్శంకః అంతరాత్మనా అంతస్థ స్వస్థైర్యేణ ॥౨౧॥ తస్యేతి ॥ స మారీచః - రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ - తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదిత్యన్వయః ॥౨౨॥ భయకార్యాంతరమాహ ఓష్ఠావితి ॥ శుష్కౌ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ సః - అనిమిషైః నిమేషరహితైః - నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూతః ఇవ మృతజంతురివార్తస్సన్ రావణం సముదైక్షత ॥౨౩॥ ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి స ఇతి ॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుః రామపరాక్రమజ్ఞ ఇతి - పూర్వం దండకారణ్యే మారామపరాక్రమ ఆసీత్ తద్జ్ఞ ఇత్యర్థః - తస్మై రావణాయ - హితం అనపాయం - హితయోగే చేతి వార్తికేన చతుర్థీ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సీతాపతిత్వసంభూతమప్రమేయం వహన్మహః । సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మేధనం ॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ సులభా ఇతి ॥ సతతం ఆసన్నాప్తా అపి - ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛావాదశీలాః - పురుషాస్సులభాః - రాజ్ఞః - అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి - తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి - కాలాంతరే - పథ్యస్య హితస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్య - వక్తా భృత్యః - తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభక్షణవన్మే దం హితమితి గ్రహీతా రాజా చ - దుర్లభః - అతో మయోచ్యమానమప్రియమివ స్థితమపి పరహితమితి గృహాణేతి భావః ॥౨॥ పథ్యవచనమేవాహ న నూనమిత్యాదినా - అయుక్తచారః

మాయావిశారదః ॥ ❋ ॥ ఏతదర్థమహం ప్రాప్తస్త్వత్సమీపం నిశాచర । శృణు తత్కర్మ సహాయ్యే యథా కార్యం వచనాన్మమ ॥ ౧౬ ॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః । ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర ॥ ౧౭ ॥ త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణమ్ । గృహ్యతామితి భర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాస్యతి ॥ ౧౮ ॥ తతస్తయోరపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖమ్ । నిరాబాధో హరిష్యామి రాహుశ్చంద్రప్రభామివ ॥ ౨౦ ॥ తతః పశ్చాత్సుఖం రామే భార్యాహరణకర్శితే । విస్రబ్ధం ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ౨౧ ॥ తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః । శుష్కం సమభవద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ ॥ ౨౨ ॥ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రైరనిమిషైరివ । మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం సముదైక్షత ॥ ౨౩ ॥ స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతా మహావనే రామపరాక్రమజ్ఞః । కృతాంజలిస్తత్త్వమువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హితమాత్మనశ్చ ॥ ౨౪ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః । ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరమ్ ॥౧॥ సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః । అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః ॥౨॥ న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతమ్ । అయుక్తచారశ్చపలో మహేంద్రవరు

ణోపమమ్ ... (cont.)

ణసత్కార్యం - తస్మై వచనాత్ శృణ్వితి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ తత ఇతి ॥ తయోరపాయే అపగమే సతి - శూన్యే ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే - నిరాబాధః - ప్రతిబంధరహితః ॥ ౨౦ ॥ తత ఇతి ॥ శ్లోకో ర్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - రామే భార్యాహరణకర్శితే - రామపివేభః రామే భస్య - ఆర్యా సీతా - తస్యాః ఆహరణం - తేన హేతునా కర్శితే నాశితే సతి రామేణ మత్సరీర ఇతి శేషః - తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్సన్ పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం - సుఖం పరమానందసుఖం మోక్షమిత్యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాహరిష్యామి ప్రాప్స్యామీత్యర్థః ఇదమాత్మగతం ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి ॥ రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ - తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదితి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఓష్ఠావితి ॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతసదృశః ॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః ఖిన్నమానసం చారో యస్య - కుతః - రామపరాక్రమజ్ఞః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం షట్త్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

॥ ౧ ॥ సులభా ఇతి ॥ సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః - పురుషాః సులభాః - భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచిత్స్వం చకాః రాజసమీపవర్తినః - రాజ్ఞో భవిష్యదాపదం జ్ఞాత్వాపి - తన్నివృత్త్యుపాయమకథయిత్వా - తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః - కింతు అప్రియస్య తత్కాలే అప్రియవత్ప్రియమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పథ్యస్య శుభోదర్కస్య వచనస్యేతి శేషః - వక్తా

అనియోజితచారః - చపలతయాఽయుక్తచారత్వాద్వా - తద్వీర్యం సమ్యఙ్ న జానాసీత్యర్థః ||౩|| అథైవ నిగ్రహాత్పునరాగమనాన్మ
న్నితమేవ వచనం శ్రోష్యతీతి నిశ్చిత్య రావణచాపలేన సంభావితానర్థాన్ నాహ అపీత్యాదినా || అపి స్సంభావనాయాం - కాకుస్స్వరోఽపి ద్రష్ట
వ్యః - ఏవముత్తరవాక్యేష్వపి స్వరపర్యవసానేనార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః - రక్షసాం సజాతీయానాం స్వస్తి భవేదపి - ఆశీః - ఆకాఙ్క్షా - అకార్య
నివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం ||౩||౫|| అపి త్వామితి || ఈశ్వరం స్వామినం - కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం - నిరఙ్కుశం అమర్యాదం ||
౬ || త్వద్విధ ఇతి || యశిత్యధ్యాహార్యం - పాపం దుష్టం మన్త్రితం విచారో యస్య తత్ ||౭|| పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూష
ణాని పరిహరతి నచేత్యాదినా || కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి - ఆనందిరానందః - సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇన్ ||౯|| వఞ్చితమితి || కైకేయ్యా వఞ్చి
తం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః - తాతేతి సాన్త్వోక్తిః ||౧౦|| వనగమనే హేత్వన్తరమాహ కైకే
య్యా ఇతి || ప్రియస్య కామః కామనా స ఏవార్థో యస్మిన్ కర్మణి ||౧౧|| న రామ ఇతి || అనృతమితి - అనృతం అసత్యం - దుశ్శ్రుతం నైవ పరేభ్యో
న శ్రుతం చ - భవాన్ వక్తుం నార్హసీత్యన్వయః ||౧౨|| రామ ఇతి || రామః - విగ్రహవాన్ మూర్తో ధర్మ ఏవ - తత్ర దోషసంభావనా క
థంచిదపి న కార్యేతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం నాయకస్తథా రామస్సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః ||౧౩|| కథమితి || స్వేన
తేజసా పాతివ్రత్యవైభవేన - ప్రసభం బలాత్కృత్య ||౧౪|| శరార్చిషమితి || శరపదం ఖడ్గధారాయా అప్యుపలక్షణం - చాపఖడ్గేన్ధన
మితి రూపణాత్ - సహసా సాహసేన ||౧౫|| ధనురిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం || ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం - వ్యాదితం వివృతం - అత్యా
సాదయితుం అత్యన్తమాసన్నో భవితుం ||౧౬|| అప్రమేయమితి || జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ - తత్తేజః తస్య తేజః - అప్రమేయం అపరి

ణోపమమ్ ||౩|| అపి స్వస్తి భవేత్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసామ్ | అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమరా
క్షసమ్ ||౪|| అపి తే జీవితాన్తాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా | అపి సీతానిమిత్తం చ న భవేద్వ్యసనం మమ ||
౫|| అపి త్వామీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరఙ్కుశమ్ | న వినశ్యేత్పురీ లఙ్కా త్వయా సహ సరాక్షసా ||౬||
త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమన్త్రితః | ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హన్తి దుర్మతిః ||౭||
న చ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన | న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షత్రియపాంసనః ||౮|| న చ ధర్మ
గుణైర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః | న తీక్ష్ణో న చ భూతానాం సర్వేషామహితే రతః ||౯|| వఞ్చితం పితరం
దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినమ్ | కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనమ్ ||౧౦|| కైకేయ్యాః ప్రి
యకామార్థం పితుర్దశరథస్య చ | హిత్వా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దణ్డకావనమ్ ||౧౧|| న రామః
కర్కశస్తాత నావిద్వాన్నాజితేన్ద్రియః | అనృతం దుశ్శ్రుతం చైవ నైవ త్వం వక్తుమర్హసి ||౧౨|| రా
మో విగ్రహవాన్ ధర్మస్సాధుస్సత్యపరాక్రమః | రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానామివ వాసవః ||౧౩|| క
థం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా | ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభామివ వివస్వతః ||౧౪|| శ
రార్చిషమనాధృష్యం చాపఖడ్గేన్ధనం రణే | రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వమర్హసి ||౧౫||
ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిషమమర్షణమ్ | చాపపాశధరం వీరం శత్రుసైన్యప్రహారిణమ్ ||౧౬||
రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్టమాత్మనః | నాత్యాసాదయితుం తాత రామాన్తకమిహార్హసి ||౧౭||

ర్లభః తాదృశో మన్త్రీ దుర్లభ ఇత్యర్థః - అప్రియస్య చ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ - దుర్లభః - తస్మాన్మయోక్తమిదానీం కర్ణపరుషమపి - శుభోద
ర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః ||౨||౩|| అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయేనాహ || అపీతి || రక్షసాం స్వస్తి భవేదపి భవే
త్కిం - న భవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకాన్ అరాక్షసాన్ కుర్యాదపి న కుర్యాత్కిం - కుర్యాదేవ ||౪|| అపీతి || జనకాత్మజా - తే - జీవితాన్తా
య నోత్పన్నాపి - కిం తు ఉత్పన్నైవ - సీతానిమిత్తం మహద్వ్యసనం న భవేదపి కిం - భవేదేవ ||౫|| అపి త్వామితి || లఙ్కాపురీ త్వాం ప్రాప్య
న వినశ్యేదపి కిం - వినశ్యేదేవేత్యర్థః ||౬||౭|| పూర్వం రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి - న చ పిత్రేత్యాది ||౮||౯|| వఞ్చితమితి
సత్యవాదినం కరిష్యామీతి వనం ప్రవ్రజితః - స్వయమేవ గతః ||౧౦|| కైకేయ్యా ఇతి || కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం - ప్రియమనోరథ
పూరణార్థం ||౧౧||౧౨||౧౩|| కథమితి || స్వేన తేజసా - పాతివ్రత్యవైభవాదినా ||౧౪|| శరార్చిషమితి || శరా ఏవార్చీం
షి జ్వాలా యస్య తం - ఖడ్గచాపేన్ధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వన్తః శత్రవః కథ్యన్తే - అర్శ ఆద్యచ్ - తథా ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేన్ధనా
ని దాహ్యవస్తూని యస్య తం - తథోక్తం ||౧౫|| ధనురితి || ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం - ధనురేవ వ్యాదితం సర్వసంహారాయ వివృతం దీప్తం
జ్వాలాదీప్తమాస్యం యస్య తం - అమర్షణం క్రుద్ధం ||౧౬|| ఆసాదయితుం ప్రాప్తుం - కిం కృత్వా రాజ్యాదీని సంత్యజ్యేత్యర్థః ||౧౬||౧౭||౧౮||

శ్ఛేద్యం - శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వమశ్నుత ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతిశయ ఉక్తః - వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే - తాం చాపాశ్రయామితి రామవైభవోక్తిః - ఉభయథాపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః - జనకాత్మజేతి కుల ప్రథా వా దర్శిన హర్తుం న శక్యేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కిమితి ॥ వ్యర్థమిమముద్యమముద్యోగం కృత్వా తే కిం - కింఫలం - ప్రాప్తవ్యమిత్యర్థః - తదంతే దర్శనాంతే ॥ ౨౧ ॥ న కేవలం జీవితం - సుఖాదికంచ దుర్లభమిత్యాహ జీవితం చేతి ॥ ౨౨ ॥ స ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్వమిత్యన్వయః క్షమం సాధు ॥ ౨౪ ॥ అధునా స్వబుద్ధిం దర్శయతి అహం త్వితి ॥ యుక్తం యుక్తి సహితం ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

ఆబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః । రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వదా ॥ తద్గుణజాతం నయుక్త్యా కల్పయిత్వోచ్యతే - కిం త్వనుభవః ఖల్విత్యాహ కదాచిదిత్యాదినా ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అహం వ్యచరమిత్యన్వయః - నాగో గజః - భయజననే హేతుమాహ నిలేత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ మదితి పంచమీ ॥ ౩౪ ॥ అద్యేతి ॥ పర్వకాలే యజ్ఞసుత్యాకాలే ॥ ౪౪ ॥ ౫౪ ॥ బాల ఇతి ॥ ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్షవయస్కః - కేచిత్తు ఇదం రావణభీషణార్థోక్తం వస్తుతో ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తమిత్యాహుః కామం భృశం - యత్తైన్యం - తదిత్యధ్యాహార్యం ॥ ౭౪ ॥ ఇతీతి ॥ రామాదన్యత్ బలం సైన్యం - స్వస్య న పర్యాప్తం న సమర్థం - దశరథస్య కోపో మా భూదితి సాంత్వయతి దేవతానామితి - ఆసీదితి - తవకృతం త్వయాకృతం కర్మ - త్రిలోకే లోకత్రయే - ఆర్షత్వాన్న జీప్ - విదితం ప్రసిద్ధం - య

అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా । న త్వం సమర్థస్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే ౧౮ తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ । ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియతరా భార్యా నిత్యమనువ్రతా ౧౯ ॥ న సా ధర్షయితుం శక్యా మైథిల్యోజస్వినః ప్రియా । దీప్తస్యేవ హుతాశస్య శిఖా సీతా సుమధ్యమా ॥ ౨౦ ॥ కిముద్యమమిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధిప । దృష్టశ్చేత్త్వం రణే తేన తదంతం తవ జీవితమ్ ॥ ౨౧ ॥ జీవితం చ సుఖం చైవ రాజ్యం చైవ సుదుర్లభమ్ । యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియమ్ ॥ ౨౨ ॥ స సర్వైస్సచివైస్సార్ధం విభీషణపురోగమైః । మంత్రయిత్వా తు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయమాత్మనః ॥ ※ ॥ దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలమ్ । ఆత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తత్త్వతః ॥ ※ ॥ హితాహితం వినిశ్చిత్య క్షమం త్వం కర్తుమర్హసి ॥ ౨౪ ॥ అహం తు మన్యే తవ న క్షమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా । ఇదం హి భూయశ్శృణు వాక్యముత్తమం క్షమం చ యుక్తం చ నిశాచరేశ్వర ॥ ౨౫ ॥

※※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※

కదాచిదప్యహం వీర్యాత్పర్యటన్పృథివీమిమామ్ । బలం నాగసహస్రస్య ధారయన్పర్వతోపమః ॥ ※ ॥ నీలజీమూతసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః । భయం లోకస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః ॥ ※ ॥ వ్యచరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసాని భక్షయన్ ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విత్రస్తో మహామునిః ॥ ※ ॥ స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్రమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౪ ॥ అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహితః ॥ ※ ॥ మారీచాన్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర ॥ ౪౪ ॥ ఇత్యేవముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా ॥ ※ ॥ ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ౫౪ ॥ బాలో ద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః ॥ ※ ॥ కామం తు మమ యత్సైన్యం మయా సహ గమిష్యతి । బలేన చతురంగేణ స్వయమేత్య నిశాచర ॥ ※ ॥ వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రుం తే మనసేప్సితమ్ ॥ ౭౪ ॥ ఇత్యేవముక్తస్స మునీ రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ※ ॥ రామాన్నాన్యద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షసః । దేవతానామపి భవాన్ సమరేష్వభిపాలకః ॥ ※ ॥ ఆసీత్తవ కృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప । కామమస్తు మహత్సైన

౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కిమితి ॥ వ్యర్థమిమముద్యమం కృత్వా - తే - కిం - న కిమపి హితమిత్యర్థః - తదంతం తద్దర్శనావసానమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ జీవితమిత్యర్ధగకోన్నం వాక్యం ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః

ఇదానీం మారీచః రావణదుర్బుద్ధినివారణాయ రామవైభవం వక్తుముపక్రమతే ॥ కదాచిదితి ॥ ౧ ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ మద్విత్రస్తః మన్నిమిత్తవిత్రస్తః ॥ ౩౪ ॥ అద్యేతి ॥ పర్వకాలే యాగకాలే ॥ ౪౪ ॥ ౫౪ ॥ బాల ఇతి ॥ అకృతాస్త్రః అనభ్యస్తాస్త్రః ॥ ※ ॥ కామమితి ॥ సైన్యం కర్తృ ॥ ౭౪ ॥ ※ ॥ ※ ॥ ఆసీదితి ॥ కామమత్యంతం - సుమహత్సమర్థం - సైన్యమస్తు - తిష్ఠతు - తేనానుపయోగాదితి భావః ॥ ౧౨ ॥ ఇమి

ద్యపిమహత్సైన్యమస్యస్తుతథాపితత్సర్వమిహతిష్ఠతు-ప్రకృతకార్యసామర్థ్యాదితిభావః॥౧౧॥౧౨॥తమితి॥రామఃచిత్రంధనుః-విష్ఫారయన్నయన్సన్ - ఉపస్థితః-రక్షణాయసమీపంప్రాప్తోబభూవేత్యర్థః॥౧౩॥ అజాతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అజాతవ్యంజనఃఅనుత్పన్నయౌవనలక్షణః - ఏకవస్త్రధరః-బ్రహ్మచర్యవ్రతేస్థితఇత్యర్థః - శిఖీకులోచితశిఖాయుక్తః-శ్రీమానిత్యాదిత్వాదినిః-కనకమాలయేత్యుపలక్షణేతృతీయా - శోభయన్ - మయూరకంఠచ్ఛాయయావ్యాప్తంకుర్వన్నిత్యర్థః - ఉదితచంద్రోపమేయనవిరోధనిరసనోద్యుక్తత్వంగమ్యతే-శత్రోరపినిగ్రహవర్ణనమాకర్షకతయా॥౧౪॥తతఇతి ॥ ఆజగామేత్యుత్తమపురుషః॥౧౫॥౧౬॥అవజానన్నితిమోహాత్అవజానన్తిరస్కుర్వన్ ॥౧౭॥తేనేతి ॥ తేనరామేణ - బాణోముక్తః - మయిముక్తఇత్యర్థః॥ ౧౮॥ నేచ్ఛతేతి ॥ నేచ్ఛతాఅనిచ్ఛతా - నశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః - అనిచ్ఛాహేతుర్నజ్ఞాయతేస్వయంహంతుంనసమర్థఏవేతిభావః - అచేతనఃనిశ్చేష్టః-మూర్ఛితోవా॥౨౦॥౨౧॥ఏవమస్మీతి ॥ నిపాతితాఃహతాః॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి ॥ క్రీడాలీలా-రతిఃభోగః - తయోర్విధిఃక్రమః-తద్జ్ఞానాం-తత్రసక్తానామిత్యర్థః - సమాజఃసభా - అనర్థందుఃఖం-సంతాపఃతత్కార్యం - ఆహరిష్యసియత్నేనసంపాదయిష్యసి॥౨౪॥హర్మ్యేతి॥ హర్మ్యాణిధనినాంవాసః-ప్రాసాదోదేవభూభుజామిత్యమరః। సంబాధాంనిబిడాం-రత్నవిభూషితాం-గృహద్వారాదౌ॥౨౫॥ త్వద్దోషేణసకలరాక్షసక్షయోభవిష్యతీతిదర్శయిష్యన్ తదర్థమసత్సంగదోషంన్యాయారూఢముపవర్ణయతిఅకుర్వంతోపీతి ॥ శుచయఃపరిశుద్ధాఃఅపాపాఇత్యర్థః - పాపాన్యకుర్వంతోపి - పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్ - పరపాపైర్వినశ్యంతి - యథానాగహ్రదేసర్పహ్రదే - నాగనిగ్రహాయప్రవృత్తేనమత్స్యాఅపితత్సహవాసాద్ధన్యంతే-తద్వదిత్యర్థః॥ ౨౬ ॥ దివ్యేతి ॥ తవదోషాత్తుతవదోషాదేవ॥

స్యంతిష్ఠత్విహపరంతప ॥ ❖ ॥ బాలోఽప్యేషమహాతేజాస్సమర్థస్తస్యనిగ్రహే। గమిష్యే రామమాదా
యస్వస్తి తేఽస్తుపరంతప ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్త్వా తుసమునిస్తమాదాయనృపాత్మజమ్। జగామపరమప్రీతో
విశ్వామిత్రస్స్వమాశ్రమమ్ ॥౧౨॥ తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞముద్దిశ్య దీక్షితమ్। బభూవోపస్థితో రా
మశ్చిత్రం విష్ఫారయన్ధనుః ॥౧౩॥ అజాతవ్యంజనశ్శ్రీమాన్పద్మపత్రనిభేక్షణః। ఏకవస్త్రధరోధన్వీ
శిఖీకనకమాలయా ॥ ❖ ॥ శోభయన్దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా। అదృశ్యత తతో రామో బాలచం
ద్ర ఇవోదితః ॥౧౪॥ తతోఽహం మేఘసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః। బలీ దత్తవరో దర్పాదాజగామ తదా
శ్రమమ్ ॥౧౫॥ తేన దృష్టః ప్రవిష్టోఽహం సహసైవోద్యతాయుధః। మాం తు దృష్ట్వా ధనుస్సజ్యమసంభ్రాం
తశ్చకార సః ॥ ౧౬ ॥ అవజానన్నహం మోహాద్బాలోఽయమితి రాఘవమ్। విశ్వామిత్రస్య తాం వేదిమభ్య
ధావం కృతత్వరః ॥ ౧౭ ॥ తేన ముక్తస్తతో బాణశ్శితశ్శత్రునిబర్హణః। తేనాహం తాడితః క్షిప్తస్సము
ద్రే శతయోజనే ॥ ౧౮ ॥ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః। రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహమ
చేతనః ॥౨౦॥ పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి। ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరాత్తాత లంకాం ప్రతి గతః
పురీమ్ ॥౨౧॥ ఏవమస్మి తదా ముక్తస్సహాయాస్తు నిపాతితాః। అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిష్టకర్మ
ణా ॥ ౨౨ ॥ తన్మయా వార్యమాణస్త్వం యది రామేణ విగ్రహమ్। కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రా
ప్య సి రావణ ॥౨౩॥ క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినామ్। రక్షసాం చైవ సంతాపమనర్థం చా
హరిష్యసి ॥ ౨౪ ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవిభూషితామ్। ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం
వినష్టాం మైథిలీకృతే ॥ ౨౫ ॥ అకుర్వంతోఽపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్। పరపాపైర్వినశ్యంతి
మత్స్యా నాగహ్రదే యథా ॥౨౬॥ దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్దివ్యాభరణభూషితాన్। ద్రక్ష్యస్యభిహ

తి - ఉపస్థితఃతద్రక్షణార్థంసమీపంప్రాప్తస్సన్ ॥౧౩॥అజాతేతి॥ అజాతవ్యంజనఃఅనుత్పన్నశ్మశ్రుః - ఏకవస్త్రధరఃబ్రహ్మచర్యేస్థితః - శిఖీకాకపక్షధరః - కనకమాలయాఉపలక్షితః॥౧౪॥౧౫॥తతఇతి॥ఆజగామేత్యుత్తమపురుషరూపం-ఆగతోస్మీత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥తేనేతి ॥ తేనరామేణ- తేనబాణేన- ఆహతోహం-శతయోజనపర్యంతేసముద్రే- క్షిప్తః॥ ౧౯॥ నేచ్ఛతేతి॥ నేచ్ఛతాఅనిచ్ఛతా-తచ్చరక్షణంకేవలకృపామూలం - రామస్యేతి-నిరస్తస్సన్ అచేతనోస్మి॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి॥ఆహరిష్యసి ప్రయత్నేనసంపాదయిష్యసి॥౨౪॥౨౫॥అకుర్వంతఇతి॥ పాపసంశ్రయాత్ - పాపాత్మసంగతేః- పరపాపైః - పరేషాంపాపాత్మనాం- పాపైర్నిమిత్తైః- నాగహ్రదేసర్పయుక్తహ్రదే- గరుడేననాగనిగ్రహసమయేయథామత్స్యాశ్చహన్యంతేతద్వదిత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥ హ్రుతదారాసితి ॥ హ్రు

౨౭ ॥ హృతేతి ॥ హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్ - అశరణాన్ రక్షకరహితాన్ ॥౨౮॥ శరజాలేతి ॥ ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహాం ॥౨౯॥ ఏవం దృష్టదోషముపపాద్యాదృష్టదోషం దర్శయతి పరదారేతి ॥ పరిగ్రహః కళత్రే స్యాదితి శాశ్వతః - జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం రామవిప్రియం రామాపరాధం ॥౩౨॥ నివార్యమాణ ఇతి ॥ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య - మామనాదృత్యేత్యర్థః - రామశరేణాత్తం ఆకృష్టం నాశితమితి యావత్ - తాదృశం జీవితం యస్య సః ॥౩౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అపరాధవిహీనేషు నాపరాధం కరోతి యః। దయాలుం సర్వభూతేషు తమహం రామమాశ్రయే ॥ ఏవమిత్యాది ॥ ఇదానీమపి ప్రౌఢావస్థాయామపి - యద్వృత్తం మద్విషయమభూత్ తత్ నిరుత్తరం శృణుష్వ - మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్విత్యర్థః - యదుత్తరమితి పాఠే - యత్ సర్వాంతోత్తరం తదతిరిక్తాసాధ్యం - తదపి శృణ్విత్యర్థః ॥౧॥ రాక్షసాభ్యామితి ॥ తథాకృతః ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోఽపి - అనిర్విణ్ణః నిర్వేదరహితః - నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః - అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః ॥౨॥ దీప్తజిహ్వ ఇత్యాది ॥ విశేషణత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్వం వివక్ష్యతే ॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥ తాపసమిత్యాది ॥ రామపరాక్రమం జానన్నపి కథం తత్పరిభవాయోద్యుక్త ఇత్యత్రాహ తాపసోఽయమితి ॥ జ్ఞాత్వేతి - తాపసత్వాదహింసత్వాదహం సాపరేణ భవితవ్యమితి విశ్వస్యేత్యర్థః - ఏవంవిధభావ్యాపాగప్రయోజకం నైరస్మరణం - అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధిర్యస్య సః ॥౯౫॥౧౦౫॥ తే బాణా ఇతి ॥ సర్వే ఇతి ప్రయోగయా

తాన్ భూమౌ తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్ ॥౨౭॥ హృతదారాన్ సదారాంశ్చ దశ విద్రవతో దిశః। హతశేషానశరణాన్ ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాన్ ॥౨౮॥ శరజాలపరిక్షిప్తామగ్నిజ్వాలాసమావృతామ్। ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్రక్ష్యసి త్వమసంశయః ॥౨౯॥ పరదారాభిమర్శాత్తు నాన్యత్పాపతరం మహత్। ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః ॥❖॥ భవ స్వదారనిరతస్స్వకులం రక్ష రాక్షస। మానమృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్టమాత్మనః ॥❖॥ కళత్రాణి చ సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ। యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియమ్ ॥౩౨॥ నివార్యమాణస్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది ధర్షయిష్యసి। గమిష్యసి క్షీణబలస్సబాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః ॥౩౩॥ ❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవమస్మి తదా ముక్తః కథంచిత్తేన సంయుగే। ఇదానీమపి యద్వృత్తం తచ్ఛృణుష్వ నిరుత్తరమ్ ॥౧॥ రాక్షసాభ్యామహం ద్వాభ్యామనిర్విణ్ణస్తథాకృతః। సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనమ్ ॥౨॥ దీప్తజిహ్వో మహాకాయస్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః। వ్యచరన్ దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః ॥౩॥ అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ। అత్యంతఘోరో వ్యచరంస్తాపసాన్ సంప్రధర్షయన్ ॥౪॥ నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః। రుధిరాణి పిబంస్తేషాం తథా మాంసాని భక్షయన్ ॥౫॥ ఋషిమాంసాశనః క్రూరస్త్రాసయన్ వనగోచరాన్। తథా రుధిరమత్తోఽహం విచరన్ ధర్మదూషకః ॥❖॥ ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణమ్। వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథమ్ ॥౭॥ తాపసం నియతాహారం సర్వభూతహితే రతమ్। సోఽహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలమ్ ॥❖॥ తాపసోఽయమితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైరమనుస్మరన్। అభ్యధావం హి సంక్రుద్ధస్తీక్ష్ణశృంగో మృగాకృతిః ॥❖॥ జిఘాంసురకృతప్రజ్ఞస్తం ప్రహారమనుస్మరన్ ॥౯౫॥ తేన ముక్తాస్త్రయో బాణాశ్శితాశ్శత్రునిబర్హణాః ॥❖॥ వికృష్య బలవచ్చాపం సుపర్ణానిలనిస్స్వనాః ॥౧౦౫॥ తే బాణా వజ్రసంకాశా

తదారాన్ పరిహృతదారాన్ త్యక్తదారాన్ ఇతి యావత్ ॥౨౮॥౨౯॥ పరేతి ॥ పరిగ్రహః - జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥ ❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖ నిరంతరమితి పాఠే మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః ॥౧॥ రాక్షసాభ్యామితి ॥ అనిర్విణ్ణస్తథాకృతః - పూర్వం రామేణ ప్రాణసంకటం ప్రాపితోఽప్యహమనిర్విణ్ణః కృతః - పునరపి శ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌ నిష్ఫలత్వధీరహితః కృతః - పునరపి శ్రీరామనిరసనాయ ప్రవృత్తోఽహమితి యావత్ - యద్వా తథాకృతః - పూర్వం ప్రాణసంకటం ప్రాపితోఽపి అహమనిర్విణ్ణః - అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః ॥౭॥ ❖॥❖॥ జిఘాంసురితి ॥ తం ప్రహారం పూర్వప్రహారం ॥౧౦౫॥ త ఇతి ॥❖॥ ఆజగ్ముః ఇతి ॥ సన్నతపర్వాణ ఇతి ప్రథమార్ధద్వితీయా

గవద్వ్యాఖ్యాతముక్తం - సన్నతపర్వణః సన్నతపర్వాణః ||౧౧|| పరాక్రమజ్ఞ ఇతి | దృష్టంభయం యేన కజేన స దృష్టభయః - ఉద్భ్రాన్తః పలాయ్య గతః - ముక్త ఇతి - పలాయితేషు రామశరాప్రవృత్తేరితి భావః - రామస్యేతిపదం కాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయోరన్వేతి యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః - తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోహం సముద్భ్రాన్తస్సన్ ముక్తః - రామపరాక్రమజ్ఞౌ తావుభౌ రాక్షసౌ తు హతావిత్యన్వయః ||౧౨|| శరేణేతి || ప్రవ్రాజితః - కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః - యుక్తః ఉచితాచరణః - తాపసః తపోనిష్ఠః - సమాహితః నియతమనస్కః ||౧౩|| వృక్షేవృక్ష ఇతి | వీప్సయా న్నాపయా తోసిదిక్షు సర్వాసు దృశ్యసే | రామభూతం జగద భూత్రా మే రాజ్యం ప్రశాసతీత్యాదావివ శోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతన్యమానచింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః - భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాధిప్రాయేణ దర్శనస్యాప్యుత్తరోత్తరదశేత్యనుసంధేయం ||౧౪|| ఏకస్మిన్నేవ రామస్య ప్రతివృక్షం గత్వాగత్వా దృశ్యమానత్వముచ్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అపీతి || న కేవలం ప్రతివృక్షం - కింతు సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ - రామభూతమితి ||౧౫|| నేదం రామస్య మాయాకృతమిత్యాహ రామమేవేతి || రహితే రామరహితే ప్రదేశే - న కేవలం జాగ్రద్దశాయామేవ ప్రతీతోయం - కింతు స్వప్నదశాయామపీత్యాహ దృష్ట్వేతి || ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతం ప్రలాపం కరోమీత్యర్థః ||౧౬|| న కేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం - శ్రవణదశాయామపీత్యాహ రకారాదీనీతి || కారప్రత్యయశ్ఛాందసః - రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని తేషామాద్యక్షరోచ్చారణేనైవ మే వాయమబ్రవీది త్రాసో జాయతే - ద్వితీయాక్షరోచ్చారణే శనైస్సన్నివర్తత ఇతి భావః ||౧౭||౧౮|| రణ ఇతి | నైగనిర్యాతిసంకర్షణమిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుధ్యస్వ - యద్వా క్షమాం కురు ఖరాదివధం సహస్వ - సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో న కర్తవ్య ఇతి భావః - హి తం చాహనత ఇతి - రామకథా రామప్రసంగోపి - తే త్వయా - న కార్యా - యది మాం ద్రష్టుమిచ్ఛసి - జీవితుమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ||౧౯|| లోకన్యాయమాహ బహవ ఇతి || యుక్తాః సమ్యగాచారాః - ధర్మం అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - సాధవోపి పరేషామపరాధేన వినష్టాః - అసత్సంసర్గదోషేణేత్యర్థః ||౨౦|| సామాన్యన్యాయం స్వస్మిన్ప్రదర్శయతి సోహమితి || సోహం సాధుభూతోహం - యత్తే క్షమం యత్త్వయా కర్తుం శక్యం - తత్త్వమేవ కురు - అహం - త్వా త్వాం - నానుయామి - అనర్థస్య నిశ్చితత్వాదిత్యర్థః ||౨౧|| తత్ర హేతుమాహ రామశ్చ హీతి || హిః ప్రసిద్ధౌ - అపిః కామచారకరణే - అపిస్సంభావనా ప్రశ్నశంకాగర్హా సముచ్చయే - తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చేతి విశ్వః || ద్వితీయోపి శబ్దః అవధారణే ||౨౨|| ఖరవధేన నాగ్రహః కార్య ఇత్యాహ యదీతి || సీతాపరిభవకరణే సశూర్పణఖా నిరూపితా - ఖరశ్చాతివృత్తో

స్సముక్తా రక్తభోజనాః || ❁ || ఆజగ్ముస్సహితాస్సర్వే త్రయస్సన్నతపర్వణః || ౧౧ || పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో దృష్టభయః పురా || ❁ || సముద్భ్రాన్తస్తతో ముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌ హతౌ || ౧౨ || శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచిత్ప్రాప్య జీవితమ్ || ❁ || ఇహ ప్రవ్రాజితో యుక్తస్తాపసోహం సమాహితః || ౧౩ || వృక్షేవృక్షే చ పశ్యామి చీరకృష్ణాజినాంబరమ్ || ❁ || గృహీతధనుషం రామం పాశహస్తమివాంతకమ్ || ౧౪ || అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావణ || ❁ || రామభూతమిదం సర్వమరణ్యం ప్రతిభాతి మే || ౧౫ || రామమేవ హి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప || ❁ || దృష్ట్వా స్వప్నగతం రామముద్భ్రమామి విచేతనః || ౧౬ || రకారాదీని నామాని రామత్రస్తస్య రావణ || ❁ || రత్నాని చ రథాశ్చైవ త్రాసం సంజనయంతి మే || ౧౭ || అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో న యుద్ధం తేన తే క్షమమ్ || ❁ || బలిం వా నముచిం వాపి హన్యాద్ధి రఘునందనః || ౧౮ || రణే రామేణ యుధ్యస్వ క్షమాం వా కురు రాక్షస || ❁ || న తే రామకథా కార్యా యది మాం ద్రష్టుమిచ్ఛసి || ౧౯ || బహవస్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మమనుష్ఠితాః || ❁ || పరేషామపరాధేన వినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః || ౨౦ || సోహం తవాపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర || ❁ || కురు యత్తే క్షమం తత్త్వమహం త్వా నానుయామి హ || ౨౧ || రామశ్చ హి మహాతేజా మహాసత్త్వో మహాబలః || ❁ || అపి రాక్షసలోకస్య న భవేదంతకో హి సః || ౨౨ || యది శూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతః ఖరః || ❁ || అతివృత్తో హ

||౧౧ || ౧౨ || ❁ || ఇహేతి || ప్రవ్రాజితః - కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః || ౧౩ || ౧౪ || ౧౫ || రామమితి || రహితే రామరహితే వన ఇత్యర్థః || ౧౬ || రకారాదీనీతి || రకారాదీని రేఫాదీనీతి యావత్ || ౧౭ || ౧౮ || రణ ఇతి || రామకథా - న కార్యా - న కథనీయా మత్పుర ఇతి శేషః || ౧౯ || బహవ ఇతి || యుక్తా నియమితచిత్తాః - సపరిచ్ఛదాస్సపరివారాః || ౨౦ || సోహమితి || ❁ || క్షమం కురు సీతాహరణోపాయం కురు || ౨౧ || రామశ్చ హీతి || మహాతేజాః మహాపరాక్రమః - మహాసత్త్వః మహత్సత్త్వం బుద్ధిబలం యస్య స మహాసత్త్వః - మహాబలః బలం శరీరబలం - ఏకోపి శబ్దః - ప్రసిద్ధౌ - అపరోవధారణే - రాక్షసలోకస్యాంతకో న భవేదపి హి అంతకో భవేదేవేత్యర్థః || ❁ ||

రామస్యోపరిగతాశ్శరప్రహారోద్యుక్తో రామేణహతః- అత్ర రామస్య వ్యతిక్రమః కః- నకోపీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ అవశ్యం వక్తవ్యమర్థం లిప్సునిర్దిష్టం ప్యప్యదేశయతి త్వదమితి ॥ యథోచ్యమానం పరమార్థత ఉచ్యమానం - నాభిపత్స్యసే నాంగీకరోషి ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే- అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖

యస్యతత్త్వం న సముద్దిష్టం నాభిజానంతి దుర్జనాః । తమహం శిరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం ॥ మారీచేనేత్యాది ॥ క్షమం నివర్తనసమర్థం - యుక్తం కార్యం - పథ్యం అనపాయం - హితం సుఖావహం ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ అయుక్తం అయుక్తార్థం ॥ ౨ ॥ యత్కిలేతి ॥ అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం - ఉప్తం నిక్షిప్తం ॥ ౩ ॥ త్వదితి ॥ రామస్య సంయుగే విషయే - మాం భేత్తుం - సీతాపహరణోపాయాన్నివర్తయితుం - త్వద్వాక్యైర్న శక్యం - తత్ర హేతుత్రయం పాపేత్యాది - పాపశీలత్వాన్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోద్ధుమర్హః - కింతు తద్వ్యాజవ్యవహరణేన తత్ప్రకారాయత్తప్రతిక్రియేతి భావః ॥ ౪ ॥ మూర్ఖత్వముపపాదయతి యస్త్యక్త్వేతి ॥ ప్రాకృతం అసారం స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం - ఏకపదేన త్వరితః - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రియతరా - తత్ప్రాణాపహరణాదపి పరం తత్ స్త్రీరూపాపహరణమితి భావః - తవ సన్నిధౌ సహితేన హర్తవ్యా - త్వత్సన్నిధిమాత్రేణ హర్తవ్యేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ నిశ్చితా నిశ్చయరూపా - సేంద్రైః - ఇంద్రపునస్త్వయేతి భావః ॥ ౭ ॥ అపిచాస్య పృష్టోత్తరప్రలాపస్తవానుచిత ఇత్యాహ దోషమితి ॥ కార్యనిశ్చయే విషయే - కార్యగుణదోషౌ - అన్యథనే కాపుపాయాపాయావితి పృష్టస్త్వదుత్తరం వక్తుమర్హసి - నాస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా - అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః ॥

తతః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా । అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః ॥ ౨౪ ॥ హితం వచో బంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాభిపత్స్యసే । సబాంధవస్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోద్య రామేణ శరైరజిహ్మగైః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః . ❖❖❖

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః । ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవౌషధమ్ ॥ ౧ ॥ తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యమయుక్తం కాలచోదితః ॥ ౨ ॥ యత్ కిలైతదయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే । వాక్యం నిష్ఫలమత్యర్థముప్తం బీజమివోషరే ॥ ౩ ॥ త్వద్వాక్యైర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే । పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః ॥ ౪ ॥ యస్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా । స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వనమేకపదే గతః ॥ ౫ ॥ అవశ్యం తు మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః । ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ ॥ ౬ ॥ ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధిర్హృది మారీచ వర్తతే । న వ్యావర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ॥ ౭ ॥ దోషం గుణం వా సంపృష్టస్త్వమేవం వక్తుమర్హసి । అపాయం వాప్యుపాయం వా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే ॥

౨౫ ॥ యదీతి ॥ అతివృత్తః వృత్తమతిక్రాంతః - శూర్పణఖాహేతోః సీతాహననప్రయత్నదోషవిరూపితశూర్పణఖాహేతోః - అతివృత్తః శూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశాద్రామహననార్థముద్యుక్తః ఖరః హతః ॥ ౨౪ ॥ అత్ర రామస్య - కో వ్యతిక్రమః - నకోపీత్యర్థః ॥ హితమితి ॥ నాభిపత్స్యసే - నాంగీకరిష్యసి ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

మారీచేనేతి ॥ క్షమం నివర్తనసమర్థం- యుక్తం యుక్తియుక్తం - న్యాయ్యం వా ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ పథ్యహితవక్తారం పథ్యం అనపాయం - హితం సుఖావహం ॥ ౨ ॥ యదితి ॥ అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం ॥ ౩ ॥ త్వదితి ॥ పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య - రామస్య పౌరుషమితి శేషః - త్వద్వాక్యైరేవ భేత్తుం మయా న శక్యమితి కాకుః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ ప్రాకృతమసారం - స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం - ఏకపదే ఏకపాదవిన్యాసేనైవ అతిత్వరయా గత ఇత్యర్థః - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః- మారీచేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధావిత్యంతస్య గ్రంథస్యాయమర్థః- తద్వాక్యం సీతాం నాహరేతి వాక్యం న జగ్రాహ-తతః ప్రతిపరుషవాక్యం చాబ్రవీత్ - తదేవాహ ॥ యదితి ॥ హే మారీచ మయి సీతాహరణకామ ఇత్యర్థః- అయుక్తార్థమయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం ఇదం చేదుక్తమిత్యాహ ॥ త్వదితి ॥ మానుషస్య మూర్ఖస్య విశేషతః - పాపశీలస్య ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - భేత్తుం అశక్యం- రామస్య రామం తు మయా భేత్తుం న శక్యమితి యదుక్తం త్వద్వాక్యైస్తత్సత్యమేవేత్యర్థః - కింతు - య ఇతి - యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపి శ్రుత్వా - రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనం గతః- తస్య సీతాభార్యాత్వవశ్యం- మయా ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః- సీతాపహరణాఖ్యావేశ్యస్య రామహస్తాన్మరణం న భవిష్యతీతి హృద్గతం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ దోషమితి ॥ కార్యస్య- వినిశ్చయే విషయే- దోషం గుణం వా అపాయం వా- ఉపాయం వా- సంపృష్టస్త్వేవం- ఉత్తరం వక్తుమర్హసి నాస్మా

౮ || ప్రసంగాత్ప్రజాసన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి సంపృష్టేనేత్యాదినా || విపశ్చితా విదుషా - రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతి యావత్ - భూతిం ఐశ్వర్యం ||౯|| ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః .. అథ వచనప్రకారమాహ వాక్యమితి || ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హితమప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః ||౧౦|| ప్రకారాంతరేణ న వక్తవ్యమిత్యాహ సావమర్దమితి || సావమర్దం తిరస్కారసహితం ||౧౧|| పంచేతి || పంచరూపాణి - అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః ||౧౨|| తాన్యేవాహ ఔష్ణ్యమితి || ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం ఆహ్లాదకత్వం - దండం దుష్టనిగ్రహం - మాన్యాః మనసా పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః ||౧౩½|| సామాన్యతః ఉక్తమర్థం ప్రకృతే సంగమయతి || త్వం త్వితి || ధర్మం రాజధర్మం మోహం అజ్ఞానం - దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్ ||౧౪½|| తర్హి కథం మయా వక్తవ్యమిత్యత్రాహ గుణేతి || గుణదోషౌ ఆత్మని క్షేమం చ న పృచ్ఛామి - కింతు సంప్రతి మయా - భవతు భ్యం మయోక్తమేతావత్ ||౧౫½|| కింతదిత్యత్రాహ అస్మిన్నితి || కృత్యే కార్యే - శృణ్వితి - సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం - తద్వచనం తద్విషయవచనం - శృణు ||౧౬½|| సౌవర్ణ ఇతి || ప్రముఖే అగ్రే ||౧౮|| కింతస్య ప్రయోజనం తత్రాహ త్వామితి ||౧౯|| అపక్రాంత ఇతి || అనురూపకం - స్వార్థే క ప్రత్యయః ||౨౦|| తదితి || పదవీం మార్గం ||౨౧|| అపక్రాంత ఇతి || యథాసుఖం యత్నం వినా ||౨౨||౨౩|| గచ్ఛేతి || మార్గం మృగసంబంధిరూపం - శివం మనోహరం - ౪ ప్రాప్నుహి ||౨౪||౨౫|| న చేదితి || బలాదపి కరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహమేతత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః - విపక్షే బా

౮ || సంపృష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా । ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛేద్భూతిమాత్మనః ||౯|| వాక్యమప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభమ్ । ఉపచారేణ యుక్తం చ వక్తవ్యో వసుధాధిపః ||౧౦|| సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హితముచ్యతే । నాభినందతి తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితమ్ ||౧౧|| పంచ రూపాణి రాజానో ధారయంత్యమితౌజసః । అగ్నేరింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ ||౧౨|| ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతామ్ । ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర ❖ । తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః ||౧౩½|| త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహమాస్థితః || ❖ || అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యాత్పరుషం వక్తుమిచ్ఛసి ||౧౪½|| గుణదోషౌ న పృచ్ఛామి క్షేమం చాత్మని రాక్షస || ❖ || మయోక్తం తవ చైతావత్సంప్రత్యమితవిక్రమ ||౧౫½|| అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి || ❖ || శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ ||౧౬½|| సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః || ❖ || ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర । ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి ||౧౮|| త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా । ఆనయైనమితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ ||౧౯|| అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వ్యుదాహర । హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవం రామవాక్యానురూపకమ్ ||౨౦|| తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః । అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంతః సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్ ||౨౧|| అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖమ్ । ఆనయిష్యామి వైదేహీం సహస్రాక్షః శచీమివ ||౨౨|| ఏవం కృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస । రాజ్యస్యార్ధం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత ||౨౩|| గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాస్య వివృద్ధయే । అహం త్వానుగమిష్యామి సరథో దండకావనమ్ ||౨౪|| ప్రాప్య సీతామయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవమ్ । లంకాం ప్రతి గమిష్యామి కృతకార్యః సహ త్వయా ||౨౫|| న చేత్కరోషి

ధకం తజ్జిజ్ఞాసా అతో నైవం వక్తుం సుయుక్తమిత్యర్థః ||౯|| వాక్యమితి || ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానపురస్సరం ||౧౦|| సావమర్దమితి || మానవర్జితం సన్మానశూన్యం - ప్రత్యుత సావమర్దం తిరస్కారసహితం ||౧౧|| పంచరూపాణీతి || రూపాణి అంశాః - అగ్నేరౌష్ణ్యం - తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం శిశిరత్వం - ప్రకృతే దయార్ద్రచిత్తత్వమిత్యర్థః - దండం దుష్టనిగ్రహకారిత్వం ||౧౨|| ❖ ||౧౩½|| త్వమితి || ధర్మం రాజధర్మం ||౧౪½|| గుణదోషావితి || గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే క్షమం యుక్తం వా త్వాం న పృచ్ఛామి ||౧౫½|| కింతు ఏతావదేవ మయోక్తం తత్క్రమత ఆహ || అస్మిన్నితి || అస్మిన్కార్యే విషయే - భవత్కృత్యం సాహాయ్యమేవ - న త్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసీతి సంబంధః || శృణ్వితి || సాహాయ్యే మమ వచనాత్ - యత్ కర్మ కార్యం తచ్ఛృణ్వితి సంబంధః ||౧౬½||౧౭||౧౮||౧౯|| ౨౦||౨౧||౨౨||౨౩|| గచ్ఛేతి || శివం మనోహరం - మార్గం మృగరూపం - గచ్ఛ. ప్రాప్నుహి ||౨౪||౨౫|| నేతి || బలాదపి కరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహమేతత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః || ❖ || విపక్షే బాధకమాహ రాజ్ఞ ఇతి ||౨౬½|| ఆసాద్యేతి || తం రామం ఆసాద్య మృగరూ

త్రికమాహ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ౨౫ ॥ కార్యకరణాకరణయోర్గుణదోషౌ నిర్ణయతి ఆసాద్యేతి ॥ తం రామం- ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య-జీవితస్య సంశయః - దైవాజ్జీవితం లబ్ధ్వాపి-మద్విరోధే తు జీవితహానిరేవ స్యాత్ - ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య - అత్ర కార్యద్వయే- యత్తే పథ్యం తత్కురు - మదుక్తాకరణే అవశ్యం హననమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

యేన సర్వాత్మనాం వర్జనం ప్రాతికూల్యం హి తైషిణాం । సర్వలోకానుకూలం తమాశ్రయే రఘునాయకం ॥ ఆజ్ఞప్త ఇత్యాది ॥ అరాజవత్ యదా రామప్రాతికూల్యే ప్రవృత్తస్తదైవ రాజత్వం గతమితి మునేరాశయః - యద్వా రాజవత్ రాజార్హం- తదర్హమిత్యర్థః - పతిః - యద్వా రాజవదితి పూర్వసర్గోక్తమాధ్యత్వం లక్ష్యతే - వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం- మృగరూపమాసాద్య త్వయా గంతవ్యమిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వా ప్రతికూలవాక్యం ఆజ్ఞప్తః చోదితః- ఉక్త ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కేనాయమితి ॥ వినాశః వినాశోపాయః ॥ ౨ ॥ క ఇతి ॥ సుఖినా త్వయా- అవస్థానమితి శేషః- మృత్యుద్వారం మృత్యుద్వారతుల్యమిదం కార్యం- ఉపాయతః వ్యాజేన ॥ ౩ ॥ శత్రవ ఇతి ॥ బలీయసా రాఘవేణ - ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం - అత ఏవ వినశ్యంతం త్వామిచ్ఛంతి- త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ న కేవలం శత్రవః- తత్రాపి శుద్రా ఏవేదం కార్యమిచ్ఛంతీత్యాహ కేనేతి ॥ స్వకృతేన త్వత్కృతాకృత్యేన ॥ ౫ ॥ వధ్యా ఇతి ॥ యే ఉత్పథం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం - ఆరూఢం ప్రవిష్టం- త్వాం న నిగృహ్ణంతి - తస్మాన్మార్గాన్న నివర్తయంతి - తే సచివాః- వధ్యాః వధార్హాః ॥ ౬ ॥ ఖలదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం నిర్ణయత్ ప్రకృతే తదభావం చతుర్థపాదే నాహ అమాత్యైరితి ॥ కాపథం కుమార్గం- నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః ॥ ౭ ॥ ధర్మమితి ॥ స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్ - స్వామిసాద్గుణ్యాదిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ విపర్యయ ఇతి ॥ విపర్య

మారీచ హన్మి త్వాం హి మృత్యువశం గతం । ఏతత్కార్యమవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి ॥ ❖ ॥ రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖమేధతే ॥ ౨౫ ॥ ఆసాద్య తం జీవితసంశయస్తే మృత్యుర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య । ఏతద్యథావత్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా యదత్ర పథ్యం కురు తత్తథా త్వమ్ ॥ ౨౬ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- చత్వారింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆజ్ఞప్తో రాజవద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం మారీచో రాక్షసాధిపమ్ ॥ ౧ ॥ కేనాయముపదిష్టస్తే వినాశః పాపకర్మణా । సపుత్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర ॥ ౨ ॥ కస్త్వయా సుఖినా రాజన్నాభినందతి పాపకృత్ । కేనాయముపదిష్టస్తే మృత్యుద్వారముపాయతః ॥ ౩ ॥ శత్రవస్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః । ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంతముపరుద్ధం బలీయసా ॥ ౪ ॥ కేనేదముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాహితవాదినా । యస్త్వామిచ్ఛతి నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర ॥ ౫ ॥ వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివాస్తవ రావణ । యే త్వాముత్పథమారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః ॥ ౬ ॥ అమాత్యైః కామవృత్తో హి రాజా కాపథమాశ్రితః । నిగ్రాహ్యస్సర్వథా సద్భిర్న నిగ్రాహ్యో హ్యనిగృహ్యసే ॥ ౭ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ యశశ్చ జయతాం వర । స్వామిప్రసాదాత్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర ॥ ౮ ॥ విపర్యయే

షేణ ప్రాప్య- జీవితసంశయః - తవ జీవితస్య సంశయః- హానిలాభౌ సందిగ్ధౌ- పక్షే జీవితలాభోపి సంభావ్యతే- మద్విరోధే తు జీవితహానిర్నిశ్చితైవ- అతస్త్వం బుద్ధ్యా నిశ్చిత్య యదుక్తం తత్కురుష్వ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - చత్వారింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆజ్ఞప్త ఇతి ॥ రాజవద్రాజార్హం- వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయేత్థం కరణీయమిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - రావణేనాజ్ఞప్తః మారీచః - తస్య ప్రతికూలం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - యద్వా - రాజవదితి శబ్దేన పూర్వసర్గోక్తం రావణగతమౌద్ధత్యం లక్ష్యతే - తథాస్మిన్వాక్యే ప్రవర్తకత్వేన అస్తీతి రాజవదితి యోజ్యం- యద్వా రాజవత్ రాజేవ వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - మృగరూపమాశ్రిత్య రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయా యథేష్టం గంతవ్యమిత్యేవంరూపం ప్రతికూలం- రావణేనాజ్ఞప్తశ్చోదితో నిశాచరః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కస్త్వయేతి ॥ త్వయా సుఖినా -సతా- కః- పాపకృన్నాభినందతి ॥ ❖ ॥ కేనేతి ॥ కేన పాపకారిణా ఉపాయతః ఉపాయేన అయముపదిష్టః- వినాశ ఇత్యనుషజ్యతే నవివ మృత్యుద్వారం ॥ ౩ ॥ శత్రవ ఇతి ॥ హీనవీర్యాః - తవ శత్రవః - త్వాం బలీయాంసం - బలీయసా త్వత్తో బలవత్తరేణ- ఉపరుద్ధం వినశ్యంతం ఇచ్ఛంతే- ఇదమాశ్చర్యమితి శేషః ॥ ౪ ॥ కేనేతి ॥ ఇదం సీతాహరణం- స్వకృతేన స్వనిర్మితవినాశోపాయేనేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ వధ్యా ఇతి ॥ ఉత్పథం శాస్త్రవిరుద్ధం- ఆరూఢమాపన్నం- త్వాం న నిగృహ్ణంతి న నివారయంతి - సర్వశః సర్వోపాయైః తే- సచివాః వధ్యా ఇతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ అమాత్యైరితి ॥ నిగ్రాహ్యో నివర్తనీయః - న నిగృహ్యసే న నివార్యసే ॥ ౭ ॥ ధర్మమితి ॥ స్వామిప్రసాదా

యే స్వామివైగుణ్యే - స్వామివైగుణ్యాన్న కేవలమమాత్యా ఏవ నశ్యంతి - కింతు తదితరే పౌరజనా ఇత్యాహ వ్యసనమితి ॥ ౮ ॥ రాజమూల ఇతి ॥ ఉక్తమర్థముపసంహరతి తస్మాదితి ॥ ౯ ॥ రాజ్యమితి ॥ తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన - ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన - అవినీతేన ఇంద్రియజయరహితేన - వినయో హీంద్రియజయ ఇతి కామందకః ॥ ౧౦ ॥ య ఇతి ॥ తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయ ప్రయోక్తారః - తేన స్వమంత్రగ్రాహిరాజ్ఞా సహ - విషమే నిమ్నోన్నత ప్రదేశే - శీఘ్రాస్తురగాః - మందసారథయః అపటుసారథయస్సంతః - యథా సారథినా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయతో దర్శయతి బహవ ఇతి ॥ సాధవో ధర్మజ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మం అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః - సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః ॥ ౧౨ ॥ స్వామినేతి ॥ గోమాయునా క్రోష్ట్రా సహ మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౧౩ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబుద్ధిః ॥ ౧౪ ॥ తదిదమితి ॥ కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం - ఘోరం భయంకరమిదం కృత్యం - మయా ఆసాదితం - తతో నాహం శోచ్యః - న హి ప్రమాదవిపన్నః శోచ్య ఇతి భావః - ససైన్యస్త్వం వినశిష్యసి ; అత్రైవ కర్త్యే త్వం మే శోచనీయః - బుద్ధిపూర్వకారీ త్వమేవ హి శోచ్య ఇతి భావః - యద్వా ససైన్యో వినశిష్యసీతి యత్ తదిదం కాకతాలీయం ఘోరం కార్యం త్వయా ఆసాదితం అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః - హంత త్వయైవాస్మాకమనర్థో రాజ్ఞ ఉపస్థిత ఇతి శోచామీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ త్వయితి ద్యమానేమమకాహానిరిత్యత్రాహ మామితి ॥ నచిరాత్ క్షణేనైవ - అహం న శోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ అనేనేతి - తవారిణా రామేణ - హతో మ్రియేయమితి యావత్ అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరాదివధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతికృతాసాధారణమహామస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కర్తృకం ప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః తథోక్తం నృసింహపురాణే - రామాదపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి । ఉభయోరపి మర్తవ్యే వరం రామాన్న రావణాదితి ॥ యద్వా త్వత్తో నిరుపాధికవధాచ్ఛత్రుహస్తాద్వధో నిశ్శ్రేయసకర ఇతి భావః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఉక్తమర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి ని

తు తత్సర్వం వ్యర్థం భవతి రావణ । వ్యసనం స్వామివైగుణ్యాత్ప్రాప్నువంతీతరే జనాః ॥ ౮ ॥ రాజమూ

లో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాం వర । తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు రక్షితవ్యో నరాధిపః ॥ ౯ ॥ రాజ్యం

పాలయితుం శక్యం న తీక్ష్ణేన నిశాచర । న చాపి ప్రతికూలేన నావినీతేన రాక్షస ॥ ౧౦ ॥ యే తీక్ష్ణమంత్రాస్సచి

వా భజ్యంతే సహ తేన వై । విషమే తురగాశ్శీఘ్రా మందసారథయో యథా ॥ ౧౧ ॥ బహవస్సాధవో లో

కే యుక్తా ధర్మమనుష్ఠితాః । పరేషామపరాధేన వినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః ॥ ౧౨ ॥ స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజా

స్తీక్ష్ణేన రావణ । రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయునా యథా ॥ ౧౩ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే

రావణ రాక్షసాః । యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౧౪ ॥ తదిదం కాకతాలీయం ఘో

రమాసాదితం మయా । అత్ర కిం శోచనీయస్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి ॥ ౧౫ ॥ మాం నిహత్య తు రామోఽసౌ నచి

రాత్త్వాం వధిష్యతి । అనేన కృతకృత్యోఽస్మి మ్రియే యదరిణా హతః ॥ ౧౬ ॥ దర్శనాదేవ రామస్య హ

తం మామవధారయ । ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సబాంధవమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఆనయిష్యసి చేత్సీతామా

శ్రమాత్సహితో మయా । నైవ త్వమసి నాహం చ నైవ లంకా న రాక్షసాః ॥ ౧౮ ॥ నివార్యమాణస్తు మయా

తే స్వామినః - ప్రసన్నభావాత్ - విపర్యయే స్వామ్యనుగ్రహాభావే - స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్పథప్రవృత్తేః - స్వామివైగుణ్యాన్న కేవలమమాత్యా ఏవ వ్యసనం ప్రాప్నువంతి - కింత్వితరజనా అపీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ రాజమూల ఇతి ॥ ఉక్తమర్థం నిగమయతి - తస్మాదితి ॥ ౯ ॥ రాజ్యమితి ॥ తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన ప్రతికూలేన సర్వజనవిరుద్ధేన ॥ ౧౦ ॥ య ఇతి ॥ తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయాః తేన సహ మంత్రగ్రాహిరాజ్ఞా సహ - మందసారథయః - అకుశలసారథయః ॥ ౧౧ ॥ బహవ ఇతి ॥ సాధవః ధర్మజ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మమనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - సపరిచ్ఛదాః సపరిజనాః ॥ ౧౨ ॥ స్వామినేతి ॥ తీక్ష్ణేన తీక్ష్ణదండేన - స్వామినా రక్ష్యమాణాః ప్రజాః న వర్ధంతే - గోమాయునా మృగఘాతుకమృగేణ ॥ ౧౩ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబుద్ధిః ॥ ౧౪ ॥ తదితి ॥ కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం - ఇదం ఘోరం - రామకర్తృకవధరూపం మయా - ఆసాదితం ప్రాప్తం - అత్ర స్వహననవిషయే - కించిదపి - న విచారణీయమితి శేషః - కింతు త్వమేవ శోచనీయః - కుతః - యతః ససైన్యో వినశిష్యసి - అయం భావః - అహమేక ఏవ యాదృచ్ఛికేన నిపాతేన వినశిష్యామి అతో నాహం శోచ్యః - న హి ప్రమాదవిపన్నాః శోచ్యంతే - త్వం తు బుద్ధిపూర్వమకార్యం కుర్వన్ సబంధుపరివారో వినశిష్యసి అతస్త్వమేవ శోచనీయ ఇతి ॥ ౧౫ ॥ మాం నిహత్యేతి ॥ నచిరాత్ క్షణేనైవ తవారిణా శ్రీరామేణ హతోఽహం మ్రియేయం - అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణాది ఖరాదివధాంత మమానుష శ్రీరామచరితమనుస్మృత్యాసాధారణమహామస్ఫూర్త్యా రఘుపుంగవే పరమపురుషత్వమభిసంధాయ - తత్కర్తృకప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః - తథాహి - నారసింహపురాణే ॥ ॥ రామాదపి చ మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి । ఉభయోరపి మర్తవ్యే

వార్యమాణ ఇతి ॥ హితైషిణేతి - యస్మాద్గతాయుషో నరాః హితం న గృహ్ణంతి తస్మాద్వాక్యమిదం - న మృష్యసే న సహసే - గతాయుష్ట్వాద్ధితం న గృహ్ణాసీత్యర్థః - పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

క్షణం క్షణార్ధమపి వా విరహో గోయస్య దుఃఖదః । తమహం శిరసా వందే జానకీప్రాణవల్లభం ॥ ఏవమిత్యాది ॥ భయాత్ రావణాద్ఘునైవ వధో భవిష్యతీతి భయాత్ ॥ ౧ ॥ దీన ఇత్యుక్తం వాస్థ్యముపపాదయతి దృష్టఇత్యాదినా ॥ యద్యహం తేన దృష్టః తదా మే జీవితం వినష్టమిత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ నహీతి ॥ వర్తత ఇతి - యమదండహతస్యేతి - ప్రతిరూపస్సదృశ అసౌ జనో వర్తతే - త్వమివాహమపి యమదండహత ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్ట ఇతి ॥ సుసంశ్లిష్టం దృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి ॥ శౌండీర్యం వీరత్వం - కృశ్పృకటిపటిశౌండిభ్యః ఈరన్నిత్యౌణాదికసూత్రేణ శౌండిగర్వ ఇత్యస్మాదీరన్ ప్రత్యయః - శౌండీరో వీర ఇతి వృత్తికారః - శౌండీరస్త్యాగివీరయోరితి నిఘంటుః । తస్య కర్మ తద్భావో వా శౌండీర్యం - గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్ - శౌండీర్యయుక్తమేతత్తే భాషితం మచ్ఛందాదివ మదభిప్రాయాదివ భాషితం - మత్సదృశం భాషితమిత్యర్థః - పూర్వమన్యః కశ్చన నిశాచరోసి - విక్లబభాషణాత్ - ఇదానీం మారీచోసి - మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయామరూపవ్యాపారోసి - స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోసీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఆరుహ్యతామితి ॥ తథేతి సముచ్చయే - ఖరైర్యుక్తో రత్నవిభూషితశ్చేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ తస్మాత్ మారీచీయాత్ ॥ ౯ ॥ తథైవేతి ॥ తథైవ రథారూఢాదేవ - స్వహైవస్థితావిత్యర్థః - పత్తనాని నగరవిశేషాః - నగారవృతాన్యాశ్యేష్వాని నగరాణి - ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః - నగపాంసుపాండుభ్యశ్చేతి నప్రత్యయః - నగరపత్తనాదిలక్షణముక్తం వాస్తుశాస్త్రే - గ్రామశ్చ నగరం చైవ పత్తనం ఖర్వటం పురం । ఖేటకం కుసుమం చైవ శిబిరం రాజవాసికం ॥ సేనాముఖమితి త్వేవం దశధా కీర్తితం బుధైః । విప్రాణాం చ సభృత్యానాం వాసో గ్రామ ఇతీరితః ॥ నదీవప్రైరాకీర్ణస్త్వగ్రహార ఇతి స్మృతః ॥ కుటుంబిభేదైరేకోనత్రింశద్భిశ్చ సమన్వితః ॥ అనేకనారీసంబద్ధం నానాశిల్పిజనైర్వృతం । క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవైస్సమన్వితం ॥ నగరం త్వితి విఖ్యాతం పత్తనం శృణు సాంప్రతం । ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయవిక్రయకైర్యుతం ॥ పత్తనం త్వబ్ధితీరేస్యాత్ తదూర్మిశ్రం తు ఖర్వటం । క్రయవిక్రయకైర్యుక్తం నానాజాతిసమన్వితం - తంతువాయసమాయుక్తం తత్పుర మిత్యభిధీయతే - ఏతైరధిష్ఠితం యత్తత్ ఖేటకం పరికీర్తితం ॥ తేషామేకాంతరేష్వేవ వాసః సమముచ్యత ఇత్యాదినా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ అవతీర్యేతి ॥ హస్తే గృహీత్వేత్యనేనావశ్యకత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౧౨ ॥ ఏతదితి ॥ యదర్థం ఆయ

హితైషిణా వమృష్యసే వాక్యమిదం నిశాచర । పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్ణంతి సుహృద్భిరీరితమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః । ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవముక్త్వా తు పరుషం మారీచో రావణం తతః । గచ్ఛావేత్యబ్రవీద్దీనో భయాద్రాత్రించర ప్రభోః ॥ ౧ ॥ దృష్టశ్చాహం పునస్తేన శరచాపాసిధారిణా । మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే ॥ ౨ ॥ న హి రామం పరాక్రమ్య జీవన్ ప్రతినివర్తతే । వర్తతే ప్రతిరూపోసౌ యమదండహతస్య తే ॥ ౩ ॥ కిం ను శక్యం మయా కర్తుమేవం త్వయి దురాత్మని । ఏష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తేస్తు నిశాచర ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టస్త్వభవత్తేన వచనేన స రావణః । పరిష్వజ్య సుసంశ్లిష్టమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఏతచ్ఛౌండీర్యయుక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితమ్ । ఇదానీమసి మారీచః పూర్వమన్యో నిశాచరః ॥ ౬ ॥ ఆరుహ్యతామయం శీఘ్రం రథో రత్నవిభూషితః । మయా సహ తథా యుక్తః పిశాచవదనైః ఖరైః ॥ ౭ ॥ ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి । తాం శూన్యే ప్రసభం సీతామానయిష్యామి మైథిలీమ్ ॥ ౮ ॥ తతో రావణమారీచౌ విమానమివ తం రథమ్ । ఆరుహ్యయయతుః శీఘ్రం తస్మాదాశ్రమమండలాత్ ॥ ౯ ॥ తథైవ తత్ర పశ్యంతౌ పత్తనాని వనాని చ । గిరీంశ్చ సరితస్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ ॥ ౧౦ ॥ సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాశ్రమం తతః । దదర్శ సహమారీచో రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౧౧ ॥ అవతీర్య రథాత్తస్మాత్ తతః కాంచన

ఖలం రామాన్న రావణాదితి ॥ ౯ ॥ నివార్యమాణ ఇతి ॥ పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - గతాయుషః క్షీణాయుషః ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవమితి ॥ భయాద్రావణాదధునైవ మే నిర్భవిష్యతీతి త్రాసాద్గచ్ఛామీత్యబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్ట ఇతి ॥ సుసంశ్లిష్టం దృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి ॥ శౌండీర్యం పౌరుషం - మచ్ఛందాదివ మమ మతసదృశముక్తం ఇదానీం మారీచోసి - స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోసి - పూర్వమన్యః - అధైర్యావలంబనాదితి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ప్రలోభయిత్వేతి ॥ తామితి ॥ శూన్యే రామలక్ష్మణరహితసమయే ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥

ఖ్యాత్యర్థం - తత్ కార్యం క్రియతాం- ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకం మృగరూపం భజస్వేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥౧౪॥ సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి సఇత్యాదినా॥ అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం యస్యతత్తథా - మణిప్రవరః ఇంద్రనీలః తత్తుల్యేశృంగాగ్రే యస్యసతథా క్వచిత్ సితా క్వచిదసితా చ ముఖస్యాకృతిః శోభారేఖా యస్య- వర్ణో వర్ణేనేతి సమానాధికరణసమాసః- అవయవద్వారేణ సితాసితత్వ ద్వానముదాయే వర్తమానౌ సమానాధికరణౌ భవతః- రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేకో రక్తపద్మవర్ణః- అన్యః పునరుత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః- శ్రవసోరింద్రనీలసాదృశ్యం నీలత్వాకారరూపేణ- ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ-ఇంద్రనీలదళవదధరో యస్యసతథా-కుందేతి- అన్యమృగరూపస్య కుందేందువజ్రసంకాశముదరమాసీత్ - తస్మాత్తాదృశోదర ఇతివిపరిణమయితవ్యం - అన్యథా పూర్వాపరవిరోధః - మధూకనిభపార్శ్వః గుడపుష్పతుల్యవర్ణైకపార్శ్వః-పార్శ్వాంతరే హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ -పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవవ్యతిరిక్తపృష్ఠసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః-సుసంహతః సంశ్లిష్టసంధిబంధః ఊర్ధ్వం పుచ్ఛోర్ధ్వపార్శ్వే ఇంద్రాయుధసవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన-పుచ్ఛేనోపలక్షితః - స్నిగ్ధవర్ణ ఇతిపూర్వోక్తసర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం- రత్నైః రత్నాకారబిందుభిః- ఉపసంహరతి క్షణేనేతి- ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్ - మృగో జాత ఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౫ ॥మనోహరమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ధాతువర్ణైః- శాద్వలాని- శాదాః బాలతృణాని- శాదో జంబాలశష్పయోరిత్యమరః| తద్వంతిస్థలాని శాద్వలాని- నడశాదాడ్డ్వలజితి వలచ్ ప్రత్యయః- విచరన్ భక్షయన్- చరగతిభక్షణయోః - గచ్ఛతే గచ్ఛతి॥ ౨౧ ॥రూప్యైరితి॥ విటపీనామితి దీర్ఘశ్ఛాందసః కిసలయాన్ పల్లవాన్- పుల్లింగత్వమార్షం॥ ౨౨॥కదలీతి॥కదలీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం - తదనంతరం కర్ణికారాన్ గత్వా- తతః సీతా సంద్రశ్యతేస్మిన్నితి సీతాసందర్శనం-అధికరణే ల్యుట్-సీతాసందర్శనయోగ్యస్థానమిత్యర్థః-తథేతి సముచ్చయే-తదపి గత్వా మందగతిస్సన్ ఇతస్తతస్సమాశ్రయత్ ॥ ౨౩ ॥ రాజీవేతి॥ రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేసరవదాశ్చర్యకరపృష్ఠదేశః - చిత్రత్వం పూర్వస్మాద్విశేషః- రామాశ్రమపదాభ్యాశే రామాశ్రమస్థానసమీపే॥ ౨౪॥ పునర్గత్వేతి॥ పునర్నివృత్తశ్చేత్యన్వయః- నివృత్య గమనముక్త్వా గత్వా నివర్తనమాహ గత్వేతి॥ ౨౫॥ విక్రీడన్నితి॥ ధావనగమనాగమనాభ్యాం విక్రీడన్ సన్ పునః క్వచిత్ భూమౌ నిషీదతి॥ ౨౬॥ మృగయూథైరిత్యా

భూషణాత్ । హస్తం గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఏతద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదలీవృతమ్ । క్రియతాం తత్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయమాగతాః ॥ ౧౩ ॥ స రావణవచః శ్రుత్వా మారీచో రాక్షసస్తదా । మృగో భూత్వాశ్రమద్వారే రామస్య విచచార హ ॥ ౧౪ ॥ స తు రూపం సమాస్థాయ మహదద్భుతదర్శనమ్ । మణిప్రవరశృంగాగ్రస్సితాసితముఖాకృతిః ॥*॥ రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః । కించిదభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రనీలదళాధరః ॥*॥ కుందేందువజ్రసంకాశముదరం చాస్య భాస్వరమ్ । మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః ॥*॥ వైడూర్యసంకాశఖురస్తనుజంఘస్సుసంహతః । ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్ఛేనోర్ధ్వం విరాజతా ॥*॥ మనోహరస్నిగ్ధవర్ణో రత్నైర్నానావిధైర్వృతః । క్షణేన రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః ॥*॥ వనం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమపదం చ తత్ ॥ ౧౫ ॥ మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్వా స రాక్షసః ॥*॥ ప్రలోభనార్థం వైదేహ్యా నానాధాతువిచిత్రితమ్ । విచరన్ గచ్ఛతే తస్మాచ్ఛాద్వలాని సమంతతః ॥ ౨౧ ॥ రూప్యైర్బిందుశతైశ్చిత్రో భూత్వా చ ప్రియదర్శనః । విటపీనాం కిసలయాన్ భంక్త్వా వదన్ విచచార హ ॥ ౨౨ ॥ కదలీగృహకం గత్వా కర్ణికారానితస్తతః । సమాశ్రయన్మందగతిస్సీతాసందర్శనం తథా ॥ ౨౩ ॥ రాజీవచిత్రపృష్ఠస్స విరరాజ మహామృగః । రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖమ్ ॥ ౨౪ ॥ పునర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః । గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే ॥ ౨౫ ॥ విక్రీడంశ్చ క్వచిద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి । ఆశ్రమద్వారమాగమ్య మృగయూథాని గచ్ఛతి ॥ ౨౬ ॥ మృగయూథైరనుగ

త్యేతి॥ మణిప్రవరశృంగాగ్రః మణిప్రవరాకారే ఇంద్రనీలరత్నాకారే శృంగాగ్రే యస్యసః- సితాసితముఖాకృతిః క్వచిత్సితా క్వచిదసితా చ ముఖస్యాకృతిర్యస్యసః॥*॥ రక్తపద్మేతి॥ రక్తపద్మోత్పలముఖః ముఖపుటయోర్మధ్యే ఏకః రక్తపద్మవర్ణః-అన్యః నీలోత్పలవర్ణః ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః ఇంద్రనీలమివ ఉత్పలమివ శ్రవః శ్రవణం యస్యసః॥*॥కుందేతి॥ మధూకనిభపార్శ్వః మధూకపుష్పసదృశపార్శ్వద్వయః॥*॥వైడూర్యేతి॥ సుసంహతః శ్లిష్టసంధిబంధః॥*॥ ప్రలోభేతి॥ శాద్వలాని విచరన్ భక్షయన్ ॥౧౫॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ కదలీగృహకమితి॥ కదలీవాటికాం సమాశ్రయదితిచ్ఛేదః- సీతాసందర్శనం సీతాదర్శనయోగ్యస్థానం సమాశ్రయత్ ॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ మృగయూ

తి ॥ వినిష్పతన్ సంచరన్ ॥ ౨౭ ॥ సముద్వీక్ష్యేతి ॥ సమాఘ్రాయేతి - ఘ్రాణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౨౮ ॥ రాక్షస ఇతి ॥ భావస్య క్రౌర్యస్య - ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధేరతోపి మృగాన్న భక్షయతి - కింతు సంస్పృశన్నాస్తే ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తతః ఆశ్రమాదభ్యవర్తత ఇత్యన్వయః ॥ ౩౦ ॥ కర్ణికారానితి ॥ మదిరం ఆనందజనకం ఈక్షణం యస్యాస్సా మదిరేక్షణా - ఆసేన రుచిరానన ఇత్యనేన వక్ష్యమాణ కాన్త్యపనోదస్య గ్లాస్యోవ్యుచ్యతే ॥ ౩౧ ॥ అనర్హేతి ॥ అరణ్యవాసస్యానర్హేత్యనేన సన్నిహిత వ్రత సమాప్తికాలత్వకథనాన్మృగగ్రహణత్వరాతిశయో ద్యోత్యతే - రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం - స్వార్థే మయట్ - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః ॥ ముక్తామణిశబ్దేన తత్తుల్యబిందుమత్త్వముక్తం ॥ ౩౨ ॥ సాతమితి ॥ రుచిరదంతోష్ఠీత్యనేన కుతుకానుభావ ఉక్తః - రూప్యం రజతం - ధాతవః తామ్రగైరికాదయః - తత్తుల్యతనూరుహం - తనూరుహం రోమ లోమేత్యమరః ॥ ౩౩ ॥ సచేతి ॥ దీపయన్ ప్రకాశయన్ ॥ ౩౪ ॥ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

సీతాయాస్త్వేకనాథాయాః పూరయిష్యన్ మనోరథమ్ । మాయామృగం యోనుయయౌ శ్రీరామం తముపాస్మహే ॥ సాతమిత్యాది ॥ హైమరాజతవర్ణాభ్యామిత్యనేన ద్వయోః పార్శ్వయోర్వర్ణభేద ఉచ్యతే - మృష్టం శుద్ధం హాటకం సువర్ణం తస్య వర్ణో యస్యా అస్తీతి తథా - స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః - అభిచక్రందత్ ఉచ్చైరాహ్వయత్ - క్రది ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః - సాయుధమిత్యనేనాయుధేన సహాగంతవ్యమిత్యాహ్వానవతీతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చరంత ఇతి ॥ మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః - అనేన పాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన హతాః ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ మాయాం వేత్తీతి మాయావిత్ - అస్య మాయైవ మృగరూపా కృతం మృగాకారేణ పరి

తః పునరేవ నివర్తతే । సీతాదర్శనమాకాంక్షన్ రాక్షసో మృగతాం గతః ॥ ❁ ॥ పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్పతన్ ॥ ౨౭ ॥ సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరాః ॥ ❁ ॥ ఉపాగమ్య సమాఘ్రాయ విద్రవంతి దిశో దశ ॥ ౨౮ ॥ రాక్షసస్సోపి తాన్వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధే రతః ॥ ❁ ॥ ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశన్ ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నేవ తతః కాలే వైదేహీ శుభలోచనా ॥ ❁ ॥ కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపానభ్యవర్తత ॥ ౩౦ ॥ కర్ణికారానశోకాంశ్చ చూతాంశ్చ మదిరేక్షణా ॥ ❁ ॥ కుసుమాన్యపచిన్వంతీ చచార రుచిరాననా ॥ ౩౧ ॥ అనర్హారణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగమ్ ॥ ❁ ॥ ముక్తామణివిచిత్రాంగం దదర్శ పరమాంగనా ॥ ౩౨ ॥ సా తం రుచిరదంతోష్ఠీ రూప్యధాతుతనూరుహమ్ ॥ ❁ ॥ విస్మయోత్ఫుల్లనయనా సస్నేహం సముదైక్షత ॥ ౩౩ ॥ స చ తాం రామదయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగః ॥ ❁ ॥ విచచార పునశ్చిత్రం దీపయన్నివ తద్వనమ్ ॥ ౩౪ ॥ అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగమ్ ॥ ❁ ॥ విస్మయం పరమం సీతా జగామ జనకాత్మజా ॥ ౩౫ ॥ ❁❁❁❁

❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః . ❁❁❁❁❁❁❁❁❁

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమాన్యపచిన్వతీ । హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాముపశోభితమ్ ॥ ❁ ॥ ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహాటకవర్ణినీ । భర్తారమభిచక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధమ్ ॥ ౨ ॥ తయాహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ । వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతుర్మృగమ్ ॥ ౩ ॥ శంకమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్ । తమేవైనమహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగమ్ ॥ ౪ ॥ చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనోపాధినా వనే । అనేన నిహతా రాజన్ రాజానః కామరూపిణా ॥ ౫ ॥ అస్య మాయావిదో మాయామృగరూపమిదం కృతమ్ । భానుమత్పురుషవ్యాఘ్ర

[illegible]తి ॥ వినిష్పతన్ ఉత్ప్లుత్య ధావన్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ రాక్షస ఇతి ॥ భావస్య రాక్షసత్వస్య అపచయః లవనం ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ సేతి ॥ రూప్యధాతుతనూరుహం - రూప్యం రజతం - ధాతవః - తామ్రగైరికాదయః తైః స్పృశతనూరుహం ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁

ప్రహృష్టేతి ॥ మృష్టహాటకవర్ణినీ - మృష్టం పరిశుద్ధం - హాటకం హేమ తస్య వర్ణోస్తీతి తథా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చరంత ఇతి ॥ మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతః - ఉపాధినా మృగరూపోపాధినా ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ మాయావిదః అస్య యా మాయా దృశ్యతే - అనయా ఇ

ణితం-భానుమత్ ప్రకాశవత్ - గంధర్వపురం నానావిధవిస్మయనీయాకారసంస్థానంక్షణభంగురమభ్రంతత్సన్నిభంతద్వద్విస్మయనీయ మిత్యర్థః - జగత్యాంభూమౌ ॥ ౭ ॥ఏవమితి ॥ కాకుత్స్థం- ప్రతివార్యనివర్త్యఉవాచ-రామమితిశేషః - తత్ర హేతుశ్చర్మణేతి- హృతచేతనా-హృతప్రజ్ఞా ॥ ౮ ॥ ఆర్యపుత్రేతి ॥ నోభవిష్యతినఃభవిష్యతి - నభవిష్యతీత్యపివాగ్దోషః ॥ ౯ ॥ ఇహేత్యాది॥ సహితాఃసంఘీభూతాః - సృమరాఃవ్యాళమృగాః - సృమరస్సృత్వాఖ్యాళమృగఇతివైజయంతీ । చమరాఃచామరమృగాః-ఋక్షాఃభల్లూకాః - పృషతాఃబిందుమృగాః - కిన్నరాఃమృగవిశేషాః- నచాస్యేతి - తేజసావర్ణేన- క్షమయాఅత్వరయా - దీప్త్యాశారీరప్రకాశేన - యథాయంమృగోదృశ్యతేతథాతేజఆదిభిఃఅస్యసదృశోమృగోనదృష్టపూర్వః - పురాభావికాలేపి - నదృశ్యతేతిశేషః - స్యాత్ ప్రబంధేచిరాతీతేనికటాగామికేపురేత్యమరః॥౧౨॥నానావర్ణేతి ॥ సమాచితఃవ్యాప్తః- అవ్యగ్రంసమగ్రంయథాతథాశోభతే - శశిసన్నిభః-ఆనందకరత్వేనశశిసామ్యం॥౧౩॥అహోఇతి॥ రూపంవర్ణః - లక్ష్మీఃకాంతిః-ఉక్తానువాదపూర్వకంమనోహరత్వమాహమృగఇతి - అతోనపూర్వార్థేనగతార్థతా॥౧౪॥ యదీతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తవగ్రహణంత్వత్కర్తృకగ్రహణం - కర్తరిషష్ఠీ-తదాఏషమృగః - ఆశ్చర్యభూతంఅస్మాకంవిస్మయావహంసత్వంభవతి - ఇదానీమితిశేషః - సమాప్తవనవాసానాంఅతఏవపునఃరాజ్యస్థానాంచనఃవిస్మయంజనయిష్యతి - కింతుఅంతఃపురవిభూషార్థోపిభవిష్యతి॥౧౬॥భరతస్యేతి॥ఆర్యపుత్రస్యతవశ్వశ్రూణాంమమశ్వశ్రూణాంచేతియోజనా - మృగరూపంప్రశస్తమృగః - ప్రశంసాయాంరూపప్ప్రత్యయః-మృగస్యరూపంవా॥౧౭॥జీవతఃఅగ్రహణేపి ప్రయోజనమాహ-జీవన్నితి॥ అజినంచర్మ-రుచిరంప్రియం॥ ౧౮ ॥ ప్రియత్వమేవవివృణోతినిహతస్యేతి ॥ జాంబూనదమయత్వచిస్వర్ణసదృశత్వచి - శష్పబ్రస్యాంబాలతృణైఃకృతాయాంబ్రస్యాం- మధ్యమపదలోపిసమాసః-వ్రతీనామాసనంబ్రసీత్యమరః॥తస్యాంవినీతాయాంఆస్తృతాయాం-ఉత్తరూపత్వచిఉపాసితుంస్థాతుంఇచ్ఛామి-త్వయాసహేతిశేషః॥౧౯॥అథసవినయమాహ-కామవృత్తమితి॥౨౦॥రౌద్రంఘోరం-ఇదంకామవృత్తంభర్తృప్రే

గంధర్వపురసన్నిభమ్ ॥ ౬ ॥ మృగోహ్యేవంవిధోరత్నవిచిత్రో నాస్తిరాఘవ । జగత్యాంజగతీనాథమా

యైషాహిసంశయః ॥ ౭ ॥ ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్యశుచిస్మితా । ఉవాచసీతాసంహృష్టా

చర్మణాహృతచేతనా॥౮॥ఆర్యపుత్రాభిరామోసౌమృగోహరతిమేమనః । ఆనయైనంమహాబాహో

క్రీడార్థంనోభవిష్యతి ॥ ౯ ॥ ఇహాశ్రమపదేస్మాకంబహవఃపుణ్యదర్శనాః । మృగాశ్చరంతిసహితా

స్సృమరాశ్చమరాస్తథా ॥ ౧౦ ॥ ఋక్షాఃపృషతసంఘాశ్చవానరాఃకిన్నరాస్తథా । విచరంతిమహాబా

హో రూపశ్రేష్ఠామనోహరాః ॥ ౧౧ ॥ నచాస్యసదృశోరాజన్ దృష్టపూర్వోమృగఃపురా । తేజసాక్షమ

యాదీప్త్యాయథాయంమృగసత్తమః ॥ ౧౨ ॥ నానావర్ణవిచిత్రాంగోరత్నబిందుసమాచితః । ద్యోత

యన్వనమవ్యగ్రంశోభతేశశిసన్నిభః ॥౧౩॥అహోరూపమహోలక్ష్మీస్స్వరసంపచ్చశోభనా । మృ

గోద్భుతోవిచిత్రాంగోహృదయంహరతీవమే ॥ ౧౪ ॥ యదిగ్రహణమభ్యేతిజీవన్నేవమృగస్తవ । ఆశ్చ

ర్యభూతంభవతివిస్మయంజనయిష్యతి ॥ ౧౫ ॥ సమాప్తవనవాసానాంరాజ్యస్థానాంచనఃపునః । అంతఃపు

రవిభూషార్థోమృగఏషభవిష్యతి ॥౧౬॥ భరతస్యార్యపుత్రస్యశ్వశ్రూణాంమమచప్రభో । మృగరూ

పమిదంవ్యక్తంవిస్మయంజనయిష్యతి ॥౧౭॥ జీవన్నయదితేభ్యేతిగ్రహణంమృగసత్తమః । అజినంనరశార్దూ

లరుచిరంమేభవిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ నిహతస్యాస్యసత్వస్యజాంబూనదమయత్వచి । శష్పబ్రస్యాంవినీతాయా

మిచ్ఛామ్యహముపాసితుమ్ ॥౧౯॥ కామవృత్తమిదంరౌద్రం స్త్రీణామసదృశంమతమ్ । వపుషాత్వస్యస

షంమృగరూపంకృతం - అస్య-మాయయా మృగాకారేణపరిణతేత్యర్థః-భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం - గంధర్వపురసన్నిభం - గంధర్వనగరంనామరమ్యభవనాకారవిశేషం క్షణభంగురమభ్రం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఏవమితి ॥ కాకుత్స్థంలక్ష్మణం॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఇహేతి ॥ సృమరచమరౌకృష్ణశుక్లపుచ్ఛౌచామరమృగౌ ॥ నచేతి ॥ తేజసాగర్వేణ - క్షమయాఅత్వరయా - దీప్త్యాశరీరప్రకాశేన - ఏతైరుపలక్షితః - పురఃనికటే - అయంమృగోయథాయాదృశప్రకారః - అస్య - సదృశోమృగః - దృష్టపూర్వోనభవతీత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ నానావర్ణేతి ॥ రత్నబిందుసమాచితఃరత్నబిందువ్యాప్తః॥౧౩॥౧౪॥యదీతి॥మృగోయదిజీవన్నేవతవగ్రహణమభ్యేతియదిగృహీతోభవేద్యది- తదానఃఆశ్చర్యభూతంభవతి - ఆశ్చర్యసత్వంభవతి-అతఃసర్వేషాంవిస్మయంజనయిష్యతీతిసంబంధః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥నిహతస్యేతి॥శష్పబ్రస్యాం-బాలతృణైఃపరికల్పితతాపసాసనేవినీతాయాంప్రసారితాయాం- జాంబూనదమయత్వచి- ఉపాసితుంత్వత్సమీపేస్థాతుమిచ్ఛామీతియోజనా

కణరూపస్స్వేచ్ఛావ్యాపారః - స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం - కైకేయీవత్ - తథాప్యస్య సత్వస్య తు - వపుషా విలక్షణదేహేన - మమ విస్మయో జనితః - మమాత్యంతం కుతూహలం వర్తతే - అనయేతి వక్తుమప్యయుక్తం - అతః తవాపి కుతూహలమస్తి చేత్తథా క్రియతామితి భావః - అనేన పూర్వమనయేతి ప్రమాదాదుక్తస్యాక్షేపణం కృతం ॥ ౨౦ ॥ న కేవలం స్త్రీపారవశ్యేన కృతవాన్ - కింతు స్వవిస్మయేనాపీత్యాహ తేనేత్యాదినా ॥ మణిప్రవరో నీలరత్నం - కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం - నక్షత్రపథః ఛాయాపథః - తత్తుల్యవర్చసా - నక్షత్రసదృశబిందూపలక్షితత్వాత్ - ఆగతం ప్రాప్తం ॥ ౨౧ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ రూపేణ మృగేణ - రూపం మృగేపి విజ్ఞేయమితి హలాయుధః ॥ ౨౩ ॥ పశ్యేతి ॥ సీతాస్పృహయైవ యుక్తేతి భావః - తత్ర హేతుమాహ రూపేతి - మృగేషు శ్రేష్ఠతయా - రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా - ఏష మృగః ఏతాదృశమృగః - అద్య వనవాసేన భవిష్యతి న చేత్స్యతి - దుర్లభ ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ న కేవలమత్ర దేశాంతరేపి దుర్లభమిత్యాహ న వన ఇతి ॥ నందన ఇత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్య తస్మిన్ వనే - చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాఖ్యే - వనే చ న భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే - పృథివ్యాం కుతో హేతోర్భవిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమేతి ॥ ప్రతిలోమాః తిర్యక్స్థితాః - అనులోమాః అనుకూలాః - రోమరాజయశ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే - చిత్రాః ఆశ్చర్యభూతాః - కనకబిందవః కనకవర్ణబిందవశ్చ - మృగమాశ్రిత్య శోభంతే ॥ ౨౬ ॥ పశ్యేతి ॥ శతహ్రదాం తటితం ॥ ౨౭ ॥ మసారేతి ॥ మసారః ఇంద్రనీలః - గల్లర్కః చషకః - గల్లర్కశ్చాసుతపర్ణశ్చషకశ్చషకస్స్మృత ఇతి హలాయుధః ॥ ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః - అభిరూపః సుందరః ॥ ౨౮ ॥ కస్యేతి ॥ రూపం మృగం - జాంబూనదమయమితి స్వార్థే మయట్ - నానారత్నమయం నానాబిందుప్రచురం ॥ ౨౯ ॥ మాంసేతి ॥ మాంసహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాన్ ఘ్నంతి - కింపునరేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతోరితి భావః ॥ ౩౦ ॥ ఏతన్మృగరూపం మహద్ధనం ఏతచ్చ వన ఏవ సంభవతి - తస్మాదిదం వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ధనానీతి ॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ మణిరత్నసువర్ణే తే యేషు సంతీతి మణిరత్నసువర్ణినః - మణయస్సువర్ణా

త్వస్య విస్మయో జనితో మమ ॥ ౨౦ ॥ తేన కాంచనరూపేణ మణిప్రవరశృంగిణా । తరుణాదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా ॥ * ॥ బభూవ రాఘవస్యాపి మనో విస్మయమాగతమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవం సీతావచః శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగమద్భుతమ్ ॥ * ॥ లోభితస్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదితః । ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచః ॥ ౨౩ ॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యాః స్పృహాం మృగగతామిమామ్ । రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ న వనే నందనోద్దేశే న చైత్రరథసంశ్రయే । కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్య కశ్చిత్సమో మృగః ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమానులోమాశ్చ రుచిరా రోమరాజయః । శోభంతే మృగమాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః ॥ ౨౬ ॥ పశ్యాస్య జృంభమాణస్య దీప్తామగ్నిశిఖోపమామ్ । జిహ్వాం ముఖాన్నిస్సరంతీం మేఘాదివ శతహ్రదామ్ ॥ ౨౭ ॥ మసారగల్లర్కముఖః శంఖముక్తానిభోదరః । కస్య నామానిరూప్యోఽసౌ న మనో లోభయేన్మృగః ॥ ౨౮ ॥ కస్య రూపమిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో । నానారత్నమయం దివ్యం న మనో విస్మయం వ్రజేత్ ॥ * ॥ కిం పునర్మైథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేత్ ॥ ౨౯ ॥ మాంసహేతోరపి మృగాన్ విహారార్థం చ ధన్వినః । ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే ॥ ౩౦ ॥ ధనాని వ్యవసాయేన విచీయంతే మహావనే । ధాతవో వివిధాశ్చాపి మణిరత్నసువర్ణినః ॥ ౩౧ ॥ త

౧౯ ॥ కామవృత్తమితి ॥ ఇదం కామవృత్తం కైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయ భర్తృనియోజనరూపమిదం కృత్యం రౌద్రం క్రూరం - స్త్రీణాం - అసదృశమితి - యద్యపి మతం జ్ఞాతం - తథాప్యస్య వపుషా - మమ విస్మయో జాత ఇత్యభిప్రాయేణ వాక్యం పరిసమాపితవతీ ॥ ౨౦ ॥ తేనేతి ॥ కాంచనరూపేణ కాంచనమృగేణ ॥ రూపం మృగేపి విజ్ఞేయమితి హలాయుధః ॥ నక్షత్రపథవర్చసా నక్షత్రసదృశవర్చసా బిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతం ప్రాప్తం బభూవ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ పశ్యేతి ॥ రూపశ్రేష్ఠతయా ఉపలక్షిత ఏష మృగో న భవిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ నేతి ॥ నందనోద్దేశే నందనమిత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్య తస్మిన్ - చైత్రరథసంశ్రయే తదాఖ్యే వనే ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమేతి ॥ కనకబిందుభిశ్చిత్రా రోమరాజయ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ పశ్యేతి ॥ శతహ్రదాం విద్యుతం ॥ ౨౭ ॥ మసారేతి ॥ మసారగల్లర్కముఖః మసార ఇంద్రనీలః గల్లర్కశ్చషకః ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారాస్యసంపుట ఇత్యర్థః - కస్య నామానిరూప్యోఽసౌ - అనిరూప్యః - ఇదమిత్థమితి నిరూపయితుమశక్యః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ మాంసహేతోరితి ॥ కింపునరేవంవిధలాభార్థమితి భావః ॥ ౩౦ ॥ ఏతన్మృగరూపం మహాధనం - వన ఏవ సంభవతి - తస్మాదిదమత్యాదరేణ సంగ్రాహ్యమిత్యాశయేనాహ - ధనానీతి ॥ మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ హేమ యేషు ధా

నిచ ధాతుసుఖవంతీతి ప్రసిద్ధిః - తథాభూతాః వివిధాః ధాతవశ్చ ధనాని కరిమస్తకముక్తాప్రభృతీని చ మహావనే వ్యవసాయేన మృగరూపోద్యోగేన - రాజభిః - విచీయంతే సంగృహ్యంతే - యద్వా ధనాని వ్యవసాయేన మృగరూపోద్యోగేన మహావనే విచీయంతే - వనసుకుతో వనే ధనసంగ్రహ ప్రసక్తిరిత్యత్రాహ ధాతవ ఇతి - యస్మాదుక్తరూపా వివిధా ధాతవస్సంతి తస్మాదిత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తత్సారమితి ॥ తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠభూతమఖిలం ధనం నృణాం - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం భవేత్ - కిమివ - శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం వస్తుజాతం తద్వా విభూత్యా నిచయవర్ధనం యథా - తద్వదిత్యర్థః - యద్వా నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం - సర్వం ధనం - యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్యర్థః - తదుక్తముద్యోగపర్వణి - మనుష్యేభ్యస్సమాదత్తే శుక్రశ్చింతార్జితం ధనమితి - యద్వా నృణాం రాజాదిధనినాం కోశవర్ధనం తత్ వన్యం ధనం సారం భవతి - జానపదధనాదపి వన్యం ధనం సారం అతిప్రశస్తం భవతి - అపూర్వత్వాత్ - అతో నివృత్తవనవాసైరస్మాభిః అపూర్వధనతయా పురీం నేతుమయం గృహీతవ్య ఇతి భావః ॥ ౩౨ ॥ అస్త్వేవం అథాపి విచార్య కార్యమితి చేత్తత్రాహ అర్థీతి ॥ అర్థీ అసన్నిహితార్థాపేక్షీ - అర్థాశ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇనిప్రత్యయః - సః యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హేతునా అవిచారయన్ - సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి - యద్వస్తుసౌందర్యజాతోపకారలోభేన పురుషస్తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే తమేవార్థం ప్రాహుః - అర్థశాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ - అర్థో ధర్మాభిజ్ఞార్థశాలినో రిత్యజయ ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః - యస్య గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే స ఏవార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంతశ్చాహుః - అయం చ తథావిధ ఇతి భావః ॥ ౩౩ ॥ ఏవం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్వయమేవ మృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ ఏతస్యేతి ॥ మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య - పరార్థ్యే శ్లాఘ్యే - కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి - పుల్లింగత్వమార్షం ॥ ౩౪ ॥ పరార్థ్యత్వం వివృణోతి నేతి - కదళ్యేవ కాదళీ - మృగవిశేషః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం - కదలీ తు బిలేశే తే మృదుసూక్ష్మోచ్చకర్బురైః ॥ నీలాగ్రైర్లోమభిర్యుక్తా సాధిక్యంగులాయతా ప్రియకీ లోమభిర్యుక్తా మృదుశ్చ మసృణైర్ఘనైరితి ॥ ప్రవేణీ ఆస్తరణవిశేషః - మృగవిశేషో వా - అవిరేవ ఆవికః - అవేః క ఇతి స్వార్థే క ప్రత్యయః - అస్యేయమావికీ - తల్లోమనిర్మితా శాటీత్యర్థః - స్పర్శనేన మార్దవేన ॥ ౩౫ ॥ ఏష ఇతి ॥ దివ్యః శ్లాఘ్యః - నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షః - దివ్యా శోభమానా ॥ ౩౬ ॥ ఏవం సీతామతమంగీకృత్య ప్రవృత్తిరుక్తా - అథ లక్ష్మణమతమంగీకృత్యాప్యాహ యదీతి - మాయైవ

తత్సారమఖిలం నౄణాం ధనం నిచయవర్ధనమ్ । మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్మణ ॥ ౩౨ ॥
అర్థీ యేనార్థకృత్యేన సంవ్రజత్యవిచారయన్ । తమర్థమర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహురర్థ్యాశ్చ లక్ష్మణ ॥ ౩౩ ॥ ఏతస్య మృగరత్నస్య పరార్థ్యే కాంచనత్వచి । ఉపవేక్ష్యతి వైదేహీ మయా సహ సుమధ్యమా ॥ ౩౪ ॥ న కాదలీ న ప్రియకీ న ప్రవేణీ న చావికీ । భవేదేతస్య సదృశీ స్పర్శనేనేతి మే మతిః ॥ ౩౫ ॥ ఏష చైవ మృగశ్శ్రీమాన్యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః । ఉభావేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగమహీమృగౌ ॥ ౩౬ ॥ య

సుఖసంభవంతీతే తథోక్తాః - వజ్రాదిమణిసువర్ణరజతాద్యాకారాః ధాతవః - లక్షణయా గైరికాదిధాత్వాధారపర్వతప్రదేశా ఇత్యర్థః - ధనాని విచిత్రమృగాదిరూపధనాని - వ్యవసాయేన ఉద్యోగేన - వనే - విచీయంతే అన్విష్యంతే - వన ఇత్యుపలక్షణం - యత్ర క్వాపి స్థితం వస్తు రాజ్ఞా సంగృహ్యత ఇతి భావః ॥ ౩౧ ॥ తదితి ॥ తస్మాత్సారం శ్రేష్ఠమఖిలం ధనం శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సర్వదా సంపాదితం ధనమిత్యర్థః - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం - ఉద్యోగినం పురుషసింహముపైతి లక్ష్మీరితి న్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సంపాదితం ద్రవ్యం రాజ్ఞాం కోశగృహం పూరయతీతి భావః - తత్ర దృష్టాంతమాహ ॥ మనసేతి ॥ నృణాం మనుష్యాణాం - చింతితం సంకల్పితం - ధనం సర్వం తత్తైవావిభూతం సత్ - యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి - తథైవేత్యర్థః - జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వం ధనం తత్తైవావిభూతం యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి ॥ ౩౨ ॥ ఏవమస్తు అథాపి విచార్య కర్తవ్యమితి చేన్నేత్యాహ ॥ అర్థీతి ॥ అర్థీ అర్థయత ఇతి ప్రార్థయతీత్యర్థీ - అపూర్వవస్తుకామః పురుష ఇత్యర్థః - అవిచారయన్ ఆలోచనామకుర్వన్ - యేనార్థకృత్యేన - అర్థసాధనేనోద్యోగేన - సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతీత్యర్థః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాః - అర్థసంపాదనచతురా ఇతి యావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థం ప్రాహుః - యద్వస్తుసౌందర్యలోభేన పురుషః తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే - స ఏవార్థః - అయం చ మృగస్తథావిధ ఇతి భావః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ న కాదలీతి ॥ కదళ్యేవ కాదళీ మృదూచ్చకర్బురనీలాగ్రరోమా మృగవిశేషః - ప్రియకీ మృదూచ్చమసృణఘనరోమా మృగవిశేషః - ప్రియకీ సుఖస్పర్శా వ్యాఘ్రా ఇత్యన్యే - ప్రవేణీ ఆస్తరణం - ఆవికమావివాలనిర్మితం కంబళవిశేషః ॥ ౩౫ ॥ ఏష ఇతి ॥ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరో మృగః - మృగశీర్షనక్షత్రం పితా పుత్రా దివ్యా దేవతాభూతౌ - ఉభావపి శోభనావిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ యదీతి ॥ మాయైషా రాక్షసస్యేతి యన్మాం వదసి - తథాయుయ

రాక్షసస్యేతియన్మాంవదసితథాయంయదివాభవేత్ - ఏవమప్యస్యవధోమయాకార్యః ॥ ౩౭ ॥ హననే హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ్యమావిష్కరోతిఏతేనహీతి ॥ నృశంసేనఘాతుకేన - అకృతాత్మనాదుష్టభావేన ॥ ౩౮ ॥ ఉత్థాయేతి॥ ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ ॥ ౩౯ ॥ పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహ పురస్తాదితి ॥ పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్కాలే - ఇహదండకారణ్యే - అశ్వతరోనామగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్న ఇతివృత్తికారః - గోఖరోశ్వతరోమత ఇతిహలాయుధః - తత్స్వరూపము క్తంశాలిహోత్రీయేఖరరూక్షస్వరాస్త్రీష్ణాఃఖరశీలాఃఖరాంఘ్రయఇతి - తామశ్వతరీంస్వగర్భోయథాహంతి - తథాయమపిగర్భస్థోద్విజాన్ హంతి - అశ్వతరీవృశ్చికేత్యప్యాహుః॥౪౦॥సఇతి ॥ భక్షఃఆహారః॥౪౧॥ సముత్థానఇతి ॥ సముత్థానే శ్రాద్ధాంతే - తత్ర్యూపంరక్షోరూపం - ఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా - ల్యబభావఆర్షః॥ త్వయేతి ॥ అవిగణ్యఅవిచార్య - పాపమితిశేషః - జీవలోకేభూలోకే - జరాంజీర్ణతాం - ఇతివాతాపిమబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః॥౪౩॥తదితి ॥ రక్షశ్శబ్దాత్ప్రాయేణనపుంసకత్వం - అతిమన్యేతఅతిక్రామేత్॥౪౪॥ భవేదితి ॥ మాంగత ఇతి - అగస్త్యేయథాఅజరూపంవాతాపింలోకహితార్థంనాశితవాన్ - తథాహమపిమృగరూపమేనంహనిష్యామీత్యర్థః॥ ౪౪౫ ॥ ఇహేతి ॥ సన్నద్ధఃధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః - యంత్రితఃవ్యాక్షేపాంతరరహితః - అస్యామితిఅస్మాకంయత్కృత్యమావశ్యకం - తత్సర్వమస్యామాయత్తంఏతద్రక్షణప్రధానమిత్యర్థః - ఏతన్మూలతయారావణవధాదికంకర్తవ్యం - ఇయంహిపూర్వంవేదవతీభావేతథా సంకల్పితవతీత్యపిసూచయతి॥౪౬॥అహమితి॥ యావద్గచ్ఛామిగమిష్యామియావత్పురానిపాతయోర్లిటిభవిష్యదర్థేలట్॥౪౭॥పశ్యేతి॥ గతస్పృహాంప్రాప్తస్పృహాం - ప్రధానయాప్రధానప్రయోజనభూతయా - నభవిష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః - అత్రసీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనంఅన్యదానుషంగికమిత్యర్థః॥౪౯॥అప్రమత్తేనేతి ॥ సీతయాహేతుభూతయా - ఆశ్రమస్థేన - త్వయా - అప్రమత్తే

భవితవ్యంతథాయన్మాంభవేద్వదసిలక్ష్మణ। మాయైషారాక్షసస్యేతికర్తవ్యోస్యవధోమయా॥ ౩౭ ॥ ఏతేనహినృశంసేనమారీచేనాకృతాత్మనా। వనేవిచరతాపూర్వంహింసితామునిపుంగవాః ॥ ౩౮ ॥ ఉత్థాయబహవోయేనమృగయాయాంజనాధిపాః। నిహతాఃపరమేష్వాసాస్తస్మాద్వధ్యస్త్వయంమృగః॥ ౩౯ ॥ పురస్తాదిహవాతాపిఃపరిభూయతపస్వినః। ఉదరస్థోద్విజాన్హంతిస్వగర్భోశ్వతరీమివ ॥ ౪౦ ॥ సకదాచిచ్చిరాల్లోభాదాససాదమహామునిమ్। అగస్త్యంతేజసాయుక్తంభక్షస్తస్యబభూవహ ॥ ౪౧ ॥ సముత్థానేచతద్రూపంకర్తుకామంసమీక్ష్యతమ్। ఉత్స్మయిత్వాతుభగవాన్వాతాపిమిదమబ్రవీత్ ॥※॥ త్వయావిగణ్యవాతాపేపరిభూతాస్స్వతేజసా। జీవలోకేద్విజశ్రేష్ఠాస్తస్మాదసిజరాంగతః॥ ౪౩ ॥ ఏవంతన్నభవేద్రక్షోవాతాపిరివలక్ష్మణ। మద్విధంయోతిమన్యేతధర్మనిత్యంజితేంద్రియమ్ ॥ ౪౪ ॥ భవేద్ధతోయంవాతాపిరగస్త్యేనేవమాగతః। ౪౪౫ ॥ ఇహత్వంభవసన్నద్ధోయంత్రితోరక్షమైథిలీమ్ ॥※॥ అస్యామాయత్తమస్మాకంయత్కృత్యంరఘునందన ॥ ౪౬ ॥ అహమేనంవధిష్యామిగ్రహీష్యామ్యపివామృగమ్॥※॥ యావద్గచ్ఛామిసౌమిత్రేమృగమానయితుంద్రుతమ్ ॥ ౪౭ ॥ పశ్యలక్ష్మణవైదేహీంమృగత్వచిగతస్పృహామ్॥※॥ త్వచాప్రధానయాహ్యేషమృగోద్యనభవిష్యతి॥ ౪౯ ॥ అప్రమత్తేనతేభావ్య

భవే దేవమప్యస్యవధఃకర్తవ్యఇత్యన్వయః॥౩౮॥ఉత్థాయేతి॥ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౯॥ పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహ॥ పురస్తాదితి॥పురస్తాత్పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే-స్వగర్భోశ్వతరీమివేతిఅశ్వతరీగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నా - తాంస్వగర్భఏవయథాహంతితద్వదయమపి-ఉదరస్థఃద్విజాన్ హంతి॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేశ్రాద్ధాంతే తద్రూపంస్వకీయంరూపంఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా ※ త్వయేతి॥అవిగణ్యఅవిచార్య-పాపమితిశేషః॥౪౩॥ఏవమితి॥ఏవంయోమద్విధమతిమన్యేత - తద్రక్షఃమారీచః - వాతాపిరివనభవేత్కిమితికాకుః - వాతాపిరివమారీచోపివధార్హఏవేత్యర్థః - అతిమన్యేత - అతిక్రామేత్ ॥ ౪౪ ॥ భవేదితి ॥ మామాం - గతఃప్రాప్తః - అయంమారీచః - అగస్త్యేనవాతాపిరివహతోభవేదిత్యన్వయః॥ ౪౪౫ ॥ ఇహేతి॥ సన్నద్ధః - ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తోభవ - మైథిలీంయత్నతోరక్ష॥※॥కుతః - అస్యామితి - అస్మాకంయత్కృత్యంతత్సర్వమస్యామాయత్తంసీతారక్షణార్థమిత్యర్థః॥౪౬॥తర్హిత్వయాకరణీయంకిమిత్యతఆహ ॥ అహమితి ॥ అతఃకారణాత్ మృగమానయితుంయావద్గచ్ఛామితావదిహసన్నద్ధోభవేతిపూర్వేణసంబంధః ॥౪౭॥పశ్యేతి ॥ప్రధానయాశ్రేష్ఠయాత్వచా- ఉపలక్షితఃఏషమృగోనభవిష్యతి- కింతురక్షోమాయైవ యద్యపి - తథాపిమృగత్వచిగతస్పృహాం - గతాప్రాప్తాస్పృహాయస్యాస్తాంవైదేహీంపశ్యేత్యన్వయః-యద్వాపశ్యేతిమృగత్వచివిగతస్పృహాంవైదేహీంపశ్యఅతఏవప్రధానయాత్వచాహేతుభూతయాఏషమృగోనభవిష్యతి మరిష్యతీత్యర్థః-మృగత్వచిసీతే

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

న భావ్యం - ఆశ్రమస్థో ప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణం కుర్విత్యర్థః - పృషతం మృగం॥౪౯॥ ప్రదక్షిణేనేతి॥ ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన - జటాయుషేతి సహార్థే తృతీయా - వృద్ధో యాన ఇతి జ్ఞాపకాత్ - మైథిలీం పరిగృహ్య స్వవశీకృత్య - సర్వతశ్శంకిత ఏవ ప్రతిక్షణమాశంక్యేవాప్రమత్తో భవేత్యన్వయః - అత్ర పంచాశచ్ఛ్లోకాః॥౫౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అజ్ఞానన్నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్। అనుసృత్య జఘానాశు తం లీలామానుషం భజే॥ అథ మారీచవధః - తథేత్యాది॥ త్సరుః ఖడ్గముష్టిః - త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టిస్స్యాదిత్యమరః॥౧॥ తత ఇతి॥ త్రివినతం త్రిషు స్థలేష్వవనతం - శార్ఙ్గమిత్యర్థః - ఆత్మవిభూషణం ఆత్మాలంకారం - కలాపౌ ద్వౌ తూణీరౌ - కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతేపి చేత్యమరః॥౨॥ తమితి॥ వంచయానః వంచయమానః - అనిత్యో ముమాగమః - సందర్శనే దృష్టివిషయే - అభవత్ స్థితః॥౩॥ బద్ధేతి॥ యతః యస్మిన్ ప్రదేశే మృగో వర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ॥౩-౪॥ తమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ రూపేణ కాంత్యా - అగ్రే ద్యోతమానమివ స్థితం - ఇషోః పాతాత్ అతివృత్తం అతిక్రాంతం - శంకితమివేత్యన్వయః - ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకితమివేత్యనేన ధనుష్పాణిదర్శనాదన్యమృగాణామివాస్య శోకో న భవతీతి శబ్దః ప్రయుజ్యతే - యద్వా రామాత్ భయం శంకమానం సత్ ఉత్పతంతమివ స్థితం - వస్తుతస్తత్ర అదర్శనాదితి భావః - లోభయానం - హస్తప్రాప్తమివ దృశ్యమానమిత్యర్థః - దృశ్యమానమితి - కేషుచిద్దృశ్యమానం - కేషుచిదదృశ్యం - అత ఏవ ఛిన్నాభ్రైస్సంవీతం వ్యాప్తం - చంద్రమండలమివ స్థితం - శారదమితి మేఘశకలసంభావనార్థముక్తం॥౬-౭॥ ముహూర్తాదితి॥ సమీపే ముహూర్తాత్ ముహూర్తేన దదృశే - దూరాత్ దూరం ముహుః ప్రకాశతే - అత ఏవం ఉక్తరీత్యా - దర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యాం - సుదూరమపాకర్షత ఆకృష్టవాన్

మాశ్రమస్థేన సీతయా॥ ❋ ॥ యావత్పృషతమేకేన సాయకేన నిహన్మ్యహమ్॥ ❋ ॥ పృషతం చర్మ ఆదాయ శీఘ్రమేష్యామి లక్ష్మణ॥౪౯॥ ప్రదక్షిణేనాతిబలేన పక్షిణా జటాయుషా బుద్ధిమతా చ లక్ష్మణ। భవాప్రమత్తః పరిగృహ్య మైథిలీం ప్రతిక్షణం సర్వత ఏవ శంకితః॥౫౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తథా తు తం సమాదిశ్య భ్రాతరం రఘునందనః। బబంధాసిం మహాతేజా జాంబూనదమయత్సరుమ్॥౧॥ తతస్త్రివినతం చాపమాదాయాత్మవిభూషణమ్। ఆబధ్య చ కలాపౌ ద్వౌ జగామోదగ్రవిక్రమః॥౨॥ తం వంచయానో రాజేంద్రమాపతంతం నిరీక్ష్య వై। బభూవాంతర్హితస్త్రాసాత్పునస్సందర్శనేఽభవత్॥౩॥ బద్ధాసిర్ధనురాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః॥౩-౪॥ తం స్మ పశ్యతి రూపేణ ద్యోతమానమివాగ్రతః॥ ❋ ॥ అవేక్ష్యావేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే। అతివృత్తమిషోః పాతాల్లోభమానం కదాచన॥ ❋ ॥ శంకితం తు సముద్భ్రాంతముత్పతంతమివాంబరే। దృశ్యమానమదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్॥ ❋ ॥ ఛిన్నాభ్రైరివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలమ్॥౬-౭॥ ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహుర్దూరాత్ప్రకాశతే॥ ❋ ॥ దర్శనాదర్శనాదేవం సోఽపాకర్షత రాఘవమ్। సుదూరమాశ్రమస్యాస్య మారీచో మృగతాం గతః॥౮॥ ఆసీత్క్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థో వివశస్తేన మోహితః। అథావతస్థే సుశ్రాంతశ్ఛాయా

ఛాయా విద్యమానత్వాన్మృగం హత్వా త్వచమేవానయిష్యామీతి భావః॥౪౭॥ - అప్రమత్తేనేతి॥ సీతయా హేతుభూతయా తే త్వయా ఆశ్రమస్థేనాపి - త్వయా అప్రమత్తేన భావ్యం ఆశ్రమే అప్రమత్తస్సన్ సీతాయా రక్షణం కుర్విత్యర్థః - పృషతం చర్మ ఆదాయేత్యత్ర సంధ్యభావ ఆర్షః॥౪౮॥౪౯॥ ప్రదక్షిణేనేతి॥ ప్రదక్షిణేన ప్రకర్షేణ దక్షిణస్సమర్థః - తేన పక్షిణా జటాయుషా సహ అనుకూలేనేతి వా - ప్రదక్షిణం సర్వత ఏవ సర్వదిగ్వర్తి రాక్షసాదిభ్య ఇత్యర్థః శంకితస్సన్ అప్రమత్తో భవేతి శేషః॥౫౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ కలాపౌ తూణీరౌ - ఉత తథేతి॥ త్సరుః ఖడ్గముష్టిః॥౧॥ త్రివినతం శార్ఙ్గమాత్మవిభూషణం చాపస్య వీరాలంకారత్వాదితి భావః - ప్రవిక్రమః మృగజిఘృక్షయా త్వరితపదవిన్యాసః॥౨॥ తమితి॥ సందర్శనేఽభవత్ దృష్టివిషయోఽభవత్॥౩-౪॥ తం స్మేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ రూపేణ స్వరూపేణ। అగ్రతః అగ్రే ద్యోతమానమివ - ఇషోః పాతాదతివృత్తం అతిక్రాంతం - లోభమానం హస్తప్రాప్తమివ దృశ్యమానం॥ ❋ ॥ శంకితమితి॥ ఇవశబ్దస్య శంకితమిత్యనేన సంబంధః - ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా అన్యమృగాణామివాస్య శంకా నాస్తీతి భావః॥౬॥

॥౮॥ ఆసీదితి ॥ వివశః కుతూహలపరవశః - మోహితః వంచితః ॥౯॥ స ఇతి ॥ ఉన్మాదయామాస - ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః - బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః ॥౧౦॥౧౧॥ పునరేవేతి ॥ భూయః అత్యర్థం కుపితోఽభూత్ ॥౧౨॥ సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౧౪ ॥ శరీరమితి ॥ ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య తతః మారీచస్య హృదయం తదన్తర్వర్తి స్వశరీరం బిభేద ॥౧౫॥ తాలమాత్రమితి ॥ తాలమాత్రం తాలప్రమాణం - ప్రమాణే ద్వయసజ్ దఘ్నఞ్ మాత్రచ్ ఇత్యాదినా ప్రమాణే మాత్రచ్ ॥౧౬॥ మ్రియమాణ ఇతి ॥ సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణమిహ ప్రస్థాపయేత్ - కేనోపాయేన రావణస్తాం హరేదితి దధ్యౌ చిన్తయామాస ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం - కాలోచితమర్థం ఆజ్ఞాయ నిశ్చిత్య ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ మారీచస్యైవేతి ॥ మాయైషేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం ॥ ౨౩ ॥ హా సీత ఇత్యాది ॥ హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితః అభూదితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తత్రేతి ॥ విషాదజం విషాదోత్థం - విషాదో భవిష్యతీత్యుత్పన్నం ॥౨౫॥ రాక్షసమితి ॥ హత్వా మరణానుకూలవ్యాపారం కృత్వా - తతస్తదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా త్వరమాణో రామః - జనస్థానం జనస్థానస్థస్వాశ్రమముద్దిశ్యాభి

మాశ్రిత్య శాద్వలే ॥ ౯ ॥ స తమున్మాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః । మృగైః పరివృతో వన్యైరదూరా
త్ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౦ ॥ గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైనం పునరేవాభ్యధావత । తత్క్షణాదేవ సంత్రాసాత్పున
రన్తర్హితోఽభవత్ ॥ ౧౧ ॥ పునరేవ తతో దూరాద్వృక్షషణ్డాద్వినిస్సృతమ్ । దృష్ట్వా రామో మహాతే
జాస్తం హన్తుం కృతనిశ్చయః ॥✱॥ భూయస్తు శరముద్ధృత్య కుపితస్తత్ర రాఘవః ॥ ౧౨ ॥ సూర్యరశ్మిప్రతీ
కాశం జ్వలన్తమరిమర్దనః ॥ ✱ । సన్ధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బలీ । తమేవ మృగముద్దిశ్య శ్వ
సన్తమివ పన్నగమ్ ॥ ✱ ॥ ముమోచ జ్వలితం దీప్తమస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితమ్ ॥ ౧౪ ॥ స భృశం మృగరూప
స్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః ॥ ✱ ॥ మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః । తాలమాత్రమథోత్ప్లు
త్య న్యపతత్స శరాతురః ॥✱॥ వ్యనదద్భైరవం నాదం ధరణ్యామల్పజీవితః ॥౧౬॥ మ్రియమాణస్తు మారీచో జ
హౌ తాం కృత్రిమాం తనుమ్ ॥✱॥ స్మృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణమ్ ॥ ✱॥ ఇహ ప్రస్థాపయే
త్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్ ॥ ౧౮ ॥ స ప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ చకార చ తతః స్వరమ్ ॥ ✱ ॥ సదృ
శం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ ॥ ౧౯ ॥ తేన మర్మణి నిర్విద్ధః శరేణానుపమేన చ ॥✱॥ మృగరూ
పం తు తం త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః । చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్ ॥ ౨౦ ॥ తతో
విచిత్రకేయూరస్సర్వాభరణభూషితః । హేమమాలీ మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూచ్ఛరాహతః ॥ ౨౧ ॥ తం
దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనమ్ । రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే ॥ ✱ ॥ జ
గామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరన్ ॥ ౨౨ ॥ మారీచస్యైతి మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు
॥ ✱ ॥ తత్తథా హ్యభవచ్చాద్య మారీచోఽయం మయా హతః ॥ ౨౩ ॥ హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవమాక్రుశ్య చ
మహాస్వరమ్ ॥ ✱ ॥ మమార రాక్షసస్సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్ । లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కామవ
స్థాం గమిష్యతి ॥ ✱ ॥ ఇతి సంచిన్త్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః ॥ ౨౪ ॥ తత్ర రామం భయం తీ
వ్రమావివేశ విషాదజమ్ ॥ ✱ ॥ రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరమ్ ॥ ౨౫ ॥ నిహత్య పృ
షతం చాన్యం మాంసమాదాయ రాఘవః ॥ ✱ ॥ త్వరమాణో జనస్థానం ససారాభిముఖస్తదా ॥ ౨౬ ॥ ✱

అపాకర్షత ఉన్మాదయామాస - బహుదూరధావనేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః ॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥✱॥ భూయ ఇతి ॥ భూయః అత్యర్థం కుపిత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ సదృశమితి ॥ రూపమితి శేషః - మారీచస్య తదానీం రూపమన్యదీయం - హృదయం తు స్వీయమేవ - తథా చాయమర్థః - మృగరూపస్య సదృశం రూపం తస్యాన్యకీయం రూపం భిత్త్వా - పశ్చాత్స్వకీయం హృదయం బిభేదేతి భావః ॥౧౫॥ ✱ ॥ స్మృత్వేతి ॥ తాం మతిం రావణోక్తసీతాలక్ష్మణాపనోపాయం స్మృత్వా కేన మత్కృతోపాయేనేతి శేషః - సీతా లక్ష్మణం ప్రేషయేత్ - తాం సీతాం శూన్యే రావణో హరేదితి దధ్యావితి యోజనా ॥ ౨౨ ॥ మారీచస్యేతి ॥ ఏషా మారీచస్య మాయేతి లక్ష్మణేన పూర్వం యదుక్తం - తత్తథైవాభవత్ కుతః మారీచ ఏవ మయా హతః ॥ ౨౩ ॥ ✱ ॥ ఇతీతి ॥ హృష్టతనూరుహః త్రాసాద్రోమాంచితతనురభవదితి శేషః ॥౨౫॥ జనస్థానమభిముఖః జనస్థానమధ్యవర్తి నిజాశ్రమముద్దిశ్యేత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామా

ముఖస్సర్గ - ససారయయా - అత్ర సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ॥౨౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

అస్థానే భయశంకిన్యా జానక్యాపి సుహృజ్జనమ్ । ధిక్కృత్య చింతితం రామం నిత్యపూర్వమహం భజే ॥ ఆర్తస్వరంత్విత్యాది ॥ భర్తుః భర్తుస్స్వరస్య ॥ నహీతి ॥ హృదయం మనః జీవితం ప్రాణః - వాశబ్దస్సముచ్చయే - స్థానే స్వస్థానే - నావతిష్ఠత ఇతి భావః - శరణైషిణం రక్షకార్థినం - గోవృషమితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికళభవత్ ఇతి సీతాలక్ష్మణముఖా చేతి సంబంధః ॥౩॥ నజగామేతి ॥ శాసనం అప్రమత్తేన తే భావ్యమిత్యాద్యుక్తం ॥౪॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ మిత్రరూపేణోపలక్షితః - రూపేణ మిత్రసదృశః - క్రియయా శత్రుతుల్యోసీత్యర్థః - శత్రువత్ క్రియాం దర్శయతి ॥౫॥ ఇచ్ఛసీతి ॥ ఇచ్ఛాయాం హేతుమాహ మత్కృత ఇతి - మత్పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః - దార్ఢ్యాయ పునరాహ లోభాదితి - లోభాన్మల్లోభేచ్ఛా ॥౬॥౭॥ త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామీత్యత్రాహ కింహీతి ॥ యో రామః ప్రధానం యస్య సః యత్ప్రధానః త్వమిహాగతః - తస్మిన్రామే - సంశయం ప్రాణసంశయమాపన్నే సతి - ఇహాత్ర మయా పదే - తిష్ఠంత్యా మయా కిం కార్యం - న కిమపీత్యర్థః ॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ అవధ్య ఇతి ॥ ఏవముక్తప్రకారం పరుషభాషణం - రాఘవం వినా - స్థితాం త్వామిత్యన్వయః ॥౧౩॥ అనివార్యమితి ॥ సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః - సేశ్వరైః సేంద్రైః ॥౧౪॥ హృదయమితి ॥ నిర్వృతం నిర్దుఃఖం ॥౧౫॥ న చేతి ॥ తస్య రామస్య - నాయం స్వరః - అపి తు కేనచిద్రక్షసా మాయయా విచిత్రశక్త్యా కృతః - వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం మాయేత్యా

✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ✻✻✻✻✻✻✻✻

ఆర్తస్వరం తు తం భర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే ॥ ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవమ్ ॥ ✻ ॥ నహి మే హృదయం స్థానే జీవితం వావతిష్ఠతి ॥ క్రోశతః పరమార్తస్య శ్రుతశ్శబ్దో మయా భృశమ్ ॥ ✻ ॥ ఆక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం త్రాతుమర్హసి ॥ తం క్షిప్రమభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణమ్ ॥ ✻ ॥ రక్షసాం వశమాపన్నం సింహానామివ గోవృషమ్ ॥౩॥ న జగామ తథోక్తస్తు భ్రాతురాజ్ఞాయ శాసనమ్ ॥ ✻ ॥ తమువాచ తతస్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా ॥౪॥ సౌమిత్రే మిత్రరూపేణ భ్రాతుస్త్వమసి శత్రువత్ ॥ ✻ ॥ యస్త్వమస్యామవస్థాయాం భ్రాతరం నాభిపత్స్యసే ॥౫॥ ఇచ్ఛసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే ॥ ✻ ॥ లోభాత్తు మత్కృతే నూనం నానుగచ్ఛసి రాఘవమ్ ॥౬॥ వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నేహో భ్రాతరి నాస్తి తే ॥ ✻ ॥ తేన తిష్ఠసి విస్రబ్ధస్తమపశ్యన్మహాద్యుతిమ్ ॥౭॥ కిం హి సంశయమాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్ ॥ ✻ ॥ కర్తవ్యమిహ తిష్ఠంత్యా యత్ప్రధానస్త్వమాగతః ॥౮॥ ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరిప్లుతామ్ ॥ ✻ ॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణస్త్రస్తాం సీతాం మృగవధూమివ ॥౯॥ పన్నగాసురగంధర్వదేవమానుషరాక్షసైః ॥ ✻ ॥ అశక్యస్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయః ॥౧౦॥ దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు ॥ ✻ ॥ రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ ॥ దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే ॥ ✻ ॥ యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమమ్ ॥౧౨॥ అవధ్యస్సమరే రామో నైవం త్వం వక్తుమర్హసి ॥ ✻ ॥ న త్వామస్మిన్వనే హాతుముత్సహే రాఘవం వినా ॥౧౩॥ అనివార్యం బలం తస్య బలైర్బలవతామపి ॥ ✻ ॥ త్రిభిర్లోకైస్సముద్యుక్తైస్సేశ్వరైరపి సామరైః ॥౧౪॥ హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాపస్త్యజ్యతామయమ్ ॥ ✻ ॥ ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమమ్ ॥౧౫॥ న చ తస్య స్వరో వ్యక్తం మాయయా కేనచిత్కృతః ॥ ✻ ॥ గంధర్వనగరప్ర

యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

౧॥౨॥౩॥ జగామేతి ॥ భ్రాతురాజ్ఞాయ శాసనమితి ॥ అప్రమత్తేన తే భావ్యమిత్యాదిరూపం ॥౪॥౫॥ ఇచ్ఛసీతి ॥ మత్కృతే మదర్థం ॥౬॥ వ్యసనమితి ॥ విస్రబ్ధః నిశ్చింతః ॥౭॥ త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామీత్యత్రాహ ॥ కింహీతి ॥ యత్ప్రధానస్త్వమిహాగతః యో రామః ప్రధానం యస్య సః యత్ప్రధానః తస్మిన్రామే - సంశయం ప్రాణసంశయం ఆపన్నే ప్రాప్తే సతి ఇహాత్ర సంతిష్ఠంత్యా మయా కిం కర్తవ్యం న కిమపి - మద్రక్షణేన ప్రయోజనం నాస్తి - శ్రీరామం వినా అహం క్షణమపి న జీవిష్యామీతి భావః ॥౧౫॥ ✻ ॥ గంధర్వన

గంధర్వేతి - తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః - సాస్వరః - మాయాపేక్షయా స్త్రీత్వం - గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా మా
యా - యద్వా సామృగరూపం - గంధర్వనగరం నామ మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్ కదాచిద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజ
నకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా - పాతస్య రక్షసః మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః - గంధర్వ
నగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనీషిభిరిత్యభ్యాహుః ||౧౫|| న్యాసేతి || న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి - కేన నిక్షిప్తేత్యత ఆహ రామేణ మయి న్య
స్తేతి ||౧౬|| కృతవైరా ఇతి || ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యశ్శం ప్రతి వయమేతైర్నిశాచరైః కృతవైరాః - ఏతే అస్మాసు వైర
మాచరితవంత ఇత్యర్థః ||౧౭|| కింతత ఇత్యత్రాహ - రాక్షసా ఇతి || వాచో విసృజంతి అస్మన్మోహనార్థమితి శేషః ||౨౦|| అనార్యేతి || అనా
ర్య దుశ్శీల - అకరుణారంభ దయాప్రసక్తిరహిత - తత్ర యుక్తిమాహ రామస్యేతి - తేన అనార్యత్వాదికారణేన - రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వాపి తా
ని పూర్వోక్తవచనాని ప్రభాషసే ||౨౨|| నైతదితి || ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవేదితి యత్ ఏతన్న చిత్రం - నృశంసత్వాది
కమత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం ||౨౩|| సుదుష్ట ఇతి || ప్రయుక్తః ప్రేషితః ||౨౪|| తన్న సిధ్యతీతి || పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం ||౨౫|| ఇత్యుక్తః ప
రుషం వాక్యమితి || అప్రధానే దుహాదీనామితి కర్మణ్యప్రధానే ద్వితీయా - సీతా పారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి విజి
తేంద్రియ ఇతి ||౨౭|| ఉత్తరమితి || అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం - విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాదిధర్మాః - చపలాః చంచలచి
త్తాః - తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః - భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః ||౩౦|| ఉపశృణ్వంత్వితి || మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః న్యా
యవాదీ అహం - త్వయా అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః తథా ఉపశృణ్వంతు ||౩౧|| ధిక్త్వామితి || ఉభసర్వతసోరిత్యాదినా ధిగ్యోగే ద్వితీ

ఖ్యా మాయా పాతస్య రక్షసః ||౧౫|| న్యాసభూతాసి వైదేహి న్యస్తా మయి మహాత్మనా || * || రామేణ
త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తుమిహోత్సహే ||౧౬|| కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయమేతైర్నిశాచ
రైః || * || ఖరస్య నిధనాదేవ జనస్థానవధం ప్రతి ||౧౭|| రాక్షసా వివిధా వాచో విసృజంతి మహావనే || *
హింసావిహారా వైదేహి న చింతయితుమర్హసి ||౧౮|| లక్ష్మణేనైవముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా ||
* || అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినమ్ ||౨౦|| అకార్యకరణారంభ నృశంస కులపాంసన ||
* || అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్ | రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే ||
౨౨|| నైతచ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ యద్భవేత్ | త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు ||
౨౩ || సుదుష్టస్త్వం వనే రామమేకమేకోనుగచ్ఛసి | మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా ||
౨౪ || తన్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా | కథమిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ || * || ఉప
సంశ్రిత్య భర్తారం కామయేయం పృథగ్జనమ్ ||౨౫|| సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యే న సంశ
యః || * || రామం వినా క్షణమపి న హి జీవామి భూతలే ||౨౬|| ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమ
హర్షణమ్ || * || అబ్రవీల్లక్ష్మణస్సీతాం ప్రాంజలిర్విజితేంద్రియః ||౨౭|| ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం
దైవతం భవతీ మమ || * || వాక్యమప్రతిరూపం తు న చిత్రం స్త్రీషు మైథిలి | స్వభావస్త్వేష నారీణామేవం
లోకేషు దృశ్యతే || * || విముక్తధర్మాశ్చపలాస్తీక్ష్ణా భేదకరాః స్త్రియః | న సహే హీదృశం వాక్యం వై
దేహి జనకాత్మజే || * || శ్రోత్రయోరుభయోర్మధ్యే తప్తనారాచసన్నిభమ్ ||౩౦|| ఉపశృణ్వంతు
మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః || * || న్యాయవాదీ యథా న్యాయముక్తోహం పరుషం త్వయా ||౩౧||

గరప్రఖ్యేతి || గంధర్వనగరమింద్రజాలం - యద్వా మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచిద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజన
కం - ఏవం చిత్రవస్తురూపేణ పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా - పాతస్య రక్షసో మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః ||౧౬||
కృతవైరా ఇతి || జనస్థానవధం స్వాన్యతాకరణరూపం ప్రతిఉద్దిశ్య - ఖరస్య నిధనాత్ - సంహారాత్ ఆరభ్యేత్యర్థః || * || ల్యబ్లోపే పంచమీ -
హేతుర్ల్యాన్నివయసు తైర్నిశాచరైః - కృతవైరాః - అస్మాసు వైరమాచరితవంత ఇత్యర్థః ||౧౭|| రాక్షసా ఇతి || తస్మాదేవ - హింసావిహా
రాః తైర్వివిధా వాచో విసృజంతి - ప్రబలానేకరక్షోయుద్ధేష్వప్రతిహతశక్తిసంపన్నస్య శ్రీరామస్య పురతః స్థాతుమశక్తాః - మాయావినో హిం
సావిహారా వివిధా వాచో విసృజంతీతి భావః ||౨౦|| అకార్యేతి || అకార్యకరణారంభ అకృత్యకరణోద్యుక్త ||౨౨|| * || విముక్తే
తి || తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః ||౨౮||౨౯|| ||౩౦|| ఉపశృణ్వంత్వితి || మే - వాక్యమితి శేషః - వనేచరాః దేవాః అన్యాయం పరుషం త్వయోక్తః ||

యా ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ గోదావరీమిత్యాది ॥ ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి - విషమే భృగ్వాదివిషమస్థలే - పాతే నేతి శేషః ॥ స్పృశే స్పృశామి ॥ ౩౬ ॥ ఇతీతి ॥ ఆక్రుశ్య వినింద్య ॥ ౩౮ ॥ తామితి ॥ భర్తుర్భ్రాతరం న కించిదువాచేతి - ఆశ్వాసనవ్యాజేన గమనవిళంబం కరోతీతి కోపేనేతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ తతస్త్వితి ॥ కించిదితి కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః - బహుశో న్వీక్షమాణ ఇతి - కథమేనామేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామీత్యనుశయేన బహుశో న్వీక్షణం - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౦ ॥ ❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలం దర్శయత్యేకాదశభిస్సర్గైః - రావణప్రలోభనమాహ షట్చత్వారింశే - తయా పరుషమిత్యాది ॥ వికాంక్షన్ అనిచ్ఛన్నేవ - రామముద్దిశ్య ప్రతస్థే - నచిరాదివ అవిళంబిత ఏవ - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకార ఇతి వా - యద్వా నచిరాదివ - సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయా పాదౌ పశ్చాదాకర్షతః - రామప్రాప్తిత్వరా తు పురతః కర్షతీతి ఇవశబ్దస్య భావః ॥ ౧ ॥ తదేతి ॥ ఆస్థితః అవకాశం ప్రతీక్షమాణస్థితో దశగ్రీవః - తదేవ అంతరం అవకాశం ఆసాద్య వైదేహీం అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ - పరివ్రాజకో భిక్షుః తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥ ౨ ॥ పరివ్రాజకలింగాన్యాహ శ్లక్ష్ణేతి ॥ శిఖీ - అదంతత్వాభావే పి వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః - ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధేరనిత్యత్వేన యణభావః - ఉపానహీత్యత్ర ఇనిరార్షః - యష్టిః త్రిదండం - శిఖీత్యనేన సాహచర్యాత్ - అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులసంబంధిన్యాః సీతాయా విశ్వాసాయ ధృతత్వాదితమేవ యతిలింగమితి దర్శితం - తథాహాంగిరాః - యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః । బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం ॥ శిక్యం పాత్రం బ్రసీం చైవ కౌపీనం కటివేష్ట

ధిక్త్వామద్య ప్రణశ్య త్వం యన్మామేవం విశంకసే ॥ ❋ ॥ స్త్రీత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితమ్ ౩౨ ॥ గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థస్స్వస్తి తేస్తు వరాననే ॥ రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః ॥ ౩౩ ॥ నిమిత్తాని హి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే ॥ ❋ ॥ అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పునరాగతః ॥ ౩౪ ॥ ❋ ॥ న వేత్యేతన్న జానామి వైదేహి జనకాత్మజే ॥ ❋ ॥ లక్ష్మణేనైవముక్తా సా రుదంతీ జనకాత్మజా ॥ ❋ ॥ ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా ॥ ౩౫ ॥ గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ ॥ ❋ ॥ ఆబంధిష్యే థవా త్యక్ష్యే విషమే దేహమాత్మనః ॥ పిబామ్యహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్ ॥ ❋ ॥ న త్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే ॥ ౩౬ ॥ ఇతి లక్ష్మణమాక్రుశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా ॥ ❋ ॥ పాణిభ్యాం రుదతీ దుఃఖాదుదరం ప్రజఘాన హ ॥ ౩౮ ॥ తామార్తరూపాం విమనా రుదంతీం సౌమిత్రిరాలోక్య విశాలనేత్రామ్ । ఆశ్వాసయామాస న చైవ భర్తుస్తం భ్రాతరం కించిదువాచ సీతా ॥ ౩౯ ॥ తతస్తు సీతామభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించిదభిప్రణమ్య చ ॥ అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీపమాత్మవాన్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తయా పరుషముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః । స వికాంక్షన్ భృశం రామం ప్రతస్థే న చిరాదివ ॥ ౧ ॥ తదాసాద్య దశగ్రీవః క్షిప్రమంతరమాస్థితః । అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥ ౨ ॥ శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ । వామే చాంసే ఽవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ ॥ ❋ ॥ పరివ్రాజ

౩౧ ॥ ధిగితి ॥ త్వం ప్రణశ్య నాశం ప్రాప్నుహి - యస్మాద్గురువాక్యే వ్యవస్థితం మామేవం విశంకసే - అత ఏవ స్త్రీత్వం స్వభావేన దుష్టం ॥ ౩౨ ॥ పూర్వం ధిక్త్వామద్య ప్రణశ్యేత్యుక్త్వా రామస్మరణేన తస్యాః మంగళమాశాస్తే స్వస్తీత్యాదినా ॥ ౩౩ ॥ ❋ ॥ అపి త్వామితి ॥ రామేణ సహ త్వాం పశ్యేయం ॥ న వేత్యేతన్న జానామీతి ॥ నిమిత్తానాం తాదృశత్వాదితి భావః ॥ ౩౫ ॥ ❋ ॥ ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామీతి ॥ విషమే భృగ్వాదివిషమప్రదేశే ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ తత ఇతి ॥ అభివాద్య నమస్కృత్య అభిప్రణమ్య ప్రహ్వీభూయ అన్వీక్షమాణః కథమేనాం రామేణ వినా కృత్వా గమిష్యామీత్యాశయేన బహుశో నిరీక్షణం ॥ ౪౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచచత్వారింశస్సర్గః ❋

తయేతి ॥ నచిరాదివ శీఘ్రమేవేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ తదేతి ॥ అంతరం రామలక్ష్మణయోరపసరణరూపమవకాశమిత్యర్థః - అభిచక్రామ వైదేహీం - వైదేహీమన్వపద్యత - తామాససాదాతిబలః - ఉపతస్థే చ వైదేహీం - అభ్యగచ్ఛత వైదేహీ - మిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యాసత్తి

సేన్ । యస్మై వ్రతే ద్విజస్య తే లింగం సంయతి సేతరో యదతి ॥ పరివ్రాజకరూపేణేత్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదికముక్తం-సముపాగమదితి ప్రతిపా ద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః క్రియాపదప్రయోగః॥ ౩ ॥ తామితి ॥ భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహత్తమ ఇత్యభూతోపమా-సంధ్యా యాం మహత స్తమసోఽసంభవాత్ ॥ ౪ ॥ తామితి ॥ గ్రహః అంగారకః శనైశ్చరో వా-స రోహిణీమివ భృశదారుణో రావణస్తామపశ్యత్-యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః ॥ ౫ ॥ దారుణత్వం ప్రకటయతి తముగ్రమితి ॥ ౬ ॥ శీఘ్రస్రోతా ఇతి ॥ శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహా-వీక్షంతం వీక్షమాణం-స్తిమితమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౭ ॥ రామస్యేతి ॥ రామస్యాంతరప్రే ప్సుః విశ్లేషాన్వేషీ-వసంతరే తస్మిన్నవకాశే-ప్రథమం సీతాముద్దిశ్య గమనం-అథా శ్రమసమీపగమనం-తతస్సీతాదర్శనం తతస్సన్నికర్ష గమనమితి క్రమః ॥ ౮ ॥ అథాభిముఖగమనమాహ అభవ్య ఇతి ॥ అభవ్యః దుర్జనః-భవ్యరూపేణ సుజనరూపేణ-అనుశోచతీమితి-అనుశాసన స్యానిత్యత్వాన్నుమభావః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ పాపః అంతః పాపాత్మా-భవ్యరూపేణ బాహ్యాకారేణోపలక్షితః ॥ ౧౦ ॥ శుభామిత్యాది ॥ బాష్ప శోకాభిపీడితాం రామార్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యాభ్యంతరాభ్యాం వ్యథితాం - పీతకౌశేయం వస్త్రమితి పీతకౌశేయవాసినీం - దిశ్యంతాత్ జీ షే - అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మాదపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషమ్ ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్తపరివ్రాజకోచితవేద ఘోషం - ప్రశ్రితం వినయాన్వితం - రహితే విజనప్రదేశే ॥ ౧౩ ॥ తామితి ॥ లోకేఉత్తమాం స్త్రియమిత్యన్వయః-ప్రశ్రితం వాక్యమబ్ర వీదిత్యస్యైవ వివరణం ప్రశశంసేతి ॥ ౧౪ ॥ కాత్వమితి ॥ కాంచనవర్ణాభే కాంచనవర్ణతుల్యవర్ణే - కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ ప పద్మినీవ స్థితా - పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వాదితి భావః ॥ ౧౫ ॥ హ్రీరితి ॥ హ్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః-హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా విితి శ్రుతేః । శ్రీః కమలా-లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా-రతిః మన్మథస్త్రీ - స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా ॥ ౧౬ ॥ సమా ఇతి ॥ సమాః నైషమ్య రహితాః - శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః- ప్రశంసాయామినిః-కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధాః మసృణాః రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే జఘనం కటిపురోభాగః-పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురతశ్త్యమరః ॥ ౧౮ ॥ ఏతావితి ॥ ఉపచితౌ

కరూపేణ వైదేహీమన్వపద్యత ॥ ౩ ॥ తామాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం వనే ॥ ❋ ॥ రహి తాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యామివ మహత్తమః ॥ ౪ ॥ తామపశ్యత్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వి నీమ్ ॥ ❋ ॥ రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవద్భృశదారుణః ॥ ౫ ॥ తముగ్రతేజః కర్మాణం జనస్థానరుహా ద్రుమాః ॥ ❋ ॥ సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః ॥ ౬ ॥ శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనమ్ ॥ ❋ ॥ స్తిమితం గంతుమారేభే భయాద్గోదావరీ నదీ ॥ ౭ ॥ రామస్య త్వంతరప్రేప్సుర్దశ గ్రీవస్తదంతరే ॥ ❋ ॥ ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః ॥ ౮ ॥ అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తా రమనుశోచతీమ్ ॥ ❋ ॥ అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రామివ శనైశ్చరః ॥ ౯ ॥ స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవావృతః ॥ ❋ ॥ అతిష్ఠత్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీమ్ ॥ ౧౦ ॥ శుభాం రుచిర దంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ॥ ❋ ॥ ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితామ్ ॥ స తాం పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీమ్ ॥ ❋ ॥ అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః ॥ ౧౨ ॥ స మ న్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోషముదీరయన్ ॥ ❋ ॥ అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః ॥ ౧౩ ॥ తాముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియమ్ ॥ ❋ ॥ విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంస హ ॥ ౧౪ ॥ కాత్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని ॥ ❋ ॥ కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవ హి బిభ్రతీ ॥ ౧౫ ॥ హ్రీః కీర్తిః శ్రీశ్శుభా లక్ష్మీరప్సరా వా శుభాననే ॥ ❋ ॥ భూతిర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ ॥ ౧౬ ॥ సమాశ్శిఖరిణస్స్నిగ్ధాః పాండురా దశనాస్తవ ॥ ❋ ॥ విశాలే విమలే నేత్రే

శేషవివక్షయా పునః పునః ప్రయుజ్యంతే ॥ ౪ ॥ తామితి ॥ గ్రహవదంగారకాదివత్ - తదంతరే తస్మిన్ అవకాశే ॥ ౮ ॥ అభవ్య ఇతి ॥ భవ్య రూపేణ సాధురూపేణోపలక్షితః ॥ ౧౦ ॥ శుభామితి ॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం బాష్పైః శోకేన చ అభిపీడితాం ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషం ప రివ్రాజకవేషోచితం వేదఘోషం-రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే సమయే ॥ ౧౩ ॥ హ్రీరితి ॥ హ్రీప్రభృతయో విష్ణుశక్తివిశేషాః ॥ ౧౬ ॥

ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తులౌ-సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ-సమ్యక్ ప్రకృష్టం వల్గితం చలనం యయోస్తౌ సంప్రవల్గితౌ గురుత్వాన్న తాదృశాభ్యాం కించ్చలంతావివస్థితావిత్యర్థః. - పీనోన్నతముఖౌ - క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వేఽప్యగ్రే నౌన్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః తథా న భవత ఇమౌ-కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయోస్తౌ - కాంతౌ కామ్యమానౌ- మణిప్రవేకాభరణౌ మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః-ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః। తేమయాత్మకాః ఆభరణం యయోస్తౌ - రుచిరౌ శోభమానౌ - సూక్ష్మతరకౌశేయోత్తరీయచలనవశేన హఠాద్దృష్టః ప్రకారోదురాత్మనా వర్ణ్యతే॥౧౯॥ చారుస్మితేతి॥ చారవో దంతా యస్యాస్సా చారుదతీ - ఆస్యోత్పత్తివన్తస్య దత్రాదేశః - ఛందోవద్భావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా - ఉగితశ్చేతి ఙీప్ - సమా ఇత్యాదినా పూర్వోక్తస్యసామాన్యోక్తిః యద్వా చారుస్మితత్వనిర్వాహకం - విలాసోఽభస్థానీయం - అతో న సమ్యానోపమా॥౨౦ ౫॥ కరాంతేతి॥ కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశినీచక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యం యస్యాస్సా - సంహతస్తనీతి-పూర్వం సంహతావిత్యుక్తకల్పే పి పునరుక్తిః దుర్లభలక్షణత్వవిస్మయేన॥౨౧॥ నైవేతి॥ ఏవం రూపా-దేవీ దేవస్త్రీ - దేవలోకే న ద్రష్టా - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-నారీ మనుష్యస్త్రీ॥౨౨॥ రూపమితి॥ లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం-రూపం లావణ్యం రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి - పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ కిమత్ర తవాగమననిమిత్తమితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః॥౨౩॥ సేతి॥ ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్వ - నిలయమితి శేషః-వస్తుం స్థాతుం॥౨౪॥ ప్రాసాదాగ్ర్యాణీతి॥ సంపన్నాని సమృద్ధాని-ఆచరితుం సంచరితుం॥౨౫॥ వరమితి॥ వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం మన్యే-న తు యాదృశతాదృశం - ఏవముత్తరత్రాపి- యద్వా మాల్యాదికం త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం వత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే॥ ౨౬॥ కాత్వమితి॥ త్వం మే దేవతా దేవస్త్రీతి ప్రతిభాసి-తత్ర కా త్వం? రుద్రాణాం సంబంధినీ - ఉత మరుతాం - ఆహో స్విద్వసూనాం సంబంధినీ - వాకారస్సముచ్చయార్థః - తేన కిమాదిత్యానామిత్యపి సిద్ధ్యతి॥౨౭॥ తత్రాపి సంశయనివృత్తిమాహ నేహేతి॥౨౮॥ భయహేత్వంతరమాహ ఇహేతి॥ శాఖామృగాః వానరాః- ద్వీపం చర్మ తద్యోగాత్ ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః- వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రాః - ద్వీప్యపేక్షయా కించిన్మహాంతో మీ - తరక్షవో మృగాదనాః మహావ్యాఘ్రాః-న బిభ్యసి న బిభేషి-కంకాః మాంసాదాః భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః॥౨౯॥ మదేతి॥ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ-తరస్వినాం బలవతాం॥౩౦॥ కాసీతి॥ కాసి కిన్నామధేయాసి - కస్య సంబంధినీ-కుతః కస్మాద్దేశాదాగతాసి॥౩౧॥ ఇతీతి॥ ద్విజాతివేషేణ సన్న్యాసివేషేణ-హితం సహితం - స త్రి...యతే ఏ...

రక్తాంతే కృష్ణతారకే। విశాలం జఘనం పీనమూరూ కరికరోపమౌ ॥౧౮॥ ఏతావుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ। పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ॥౧౯॥ మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ ॥౧౯ ౫॥ చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని। ॥౨౦॥ మనో హరసి మే కాంతే నదీకూలమివాంభసా ౨౦ ౫ ॥ కరాంతమితమధ్యాసి సుకేశీ సంహతస్తనీ ॥ ౨౧॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ। నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే ॥ ౨౨॥ రూపమగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే। ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్తమున్మాదయంతి మే ॥ ౨౩ ॥ సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తుమిహార్హసి రాక్షసానామయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణామ్ ॥ ౨౪ ॥ ప్రాసాదాగ్ర్యాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ। సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా ॥౨౫॥ వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే। భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్తమసితేక్షణే ॥ ౨౬ ॥ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే। వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే ॥౨౭ ॥ నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః। రాక్షసానామయం వాసః కథం ను త్వమిహాగతా ॥౨౮॥ ఇహ శాఖామృగాస్సింహా ద్వీపివ్యాఘ్రమృగాస్తథా। ఋక్షాస్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న బిభ్యసి ॥ ౨౯॥ మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినామ్। కథమేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే॥౩౦॥ కాసి కస్య కుతశ్చ త్వం కిన్నిమిత్తం చ దండకాన్। ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరాన్ రాక్షససేవితాన్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన

సమా ఇతి॥ సమా వికారాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి తథా॥౧౯ ౫॥ ॥౨౦॥ మనో హరసీతి॥ నదీకర్త్రీ-అంభసా కూలం నద్యాః కూలమేవ॥౨౦ ౫॥ కరాంతేతి॥ కరాంతమితమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా॥౨౨॥ రూపమితి - రూపాదీని త్రీణి చిత్తమున్మాదయంతి మనః క్షోభం జనయంతి॥౨౩॥ సేతి॥ ప్రతిక్రామ నిర్యాహి॥౨౪॥ ప్రాసాదేతి॥ సంపన్నాని రాజభోగైరితి శేషః॥౨౫॥ వరమితి॥ మాల్యాదీని త్వయా ఆచరితుముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః॥ఇతీతి॥ ప్రశస్తా ప్రశంసితా ॥ ౩౨ ౫ ॥ ఉపనీయేతి॥ ఆతిథ్యకరణేన అర్ఘ్యాద్యానంతరం

రితి సత్కారాః పూజాద్రవ్యాణి తైః || ౩౨ || ఉక్తం వివృణోతి ఉపనీయేతి | పాద్యేన పాదోదకేన - అభినిమన్త్ర్య సత్కృత్య - తదా పాద్యప్రదానానన్తరం - సిద్ధమిత్యేవాబ్రవీత్ వక్ష్యాన్నం సిద్ధమిత్యబ్రవీత్ || ౩౩ || ఉక్తమర్థం సర్గాన్తశ్లోకాభ్యాం వివృణోతి | ద్విజాతీత్యాది | ద్విజాతివేషేణ సమాగతం - పాత్రం అలాబుప్రభృతి స్వీకం - కుసుంభం మహారజనాఖ్యరంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం - తేన రక్తమితి ప్రాప్తస్య ణోలోపశ్చార్షః - యద్వా కుసుంభం కమండలుః - స్యాన్మహారజనే క్లీబం కుసుంభం కరకే పుమానిత్యమరః | తదుభయధారిణం - అపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా దర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - అత ఏవ ఉద్వేష్టుం భోజయితుమశక్యం తం సమీక్ష్య మైథిలీ - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా - న్యమన్త్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథివన్నిమన్త్రితవతీత్యర్థః - యద్వా బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం - తదర్హమితి వతిః - యద్వా మైథిలీ జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహారపరిపాటీవిజ్ఞాతకపటవేషాపి సన్న్యాసివేషధారణమాత్రేణ - ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం అశక్యం తం న్యమన్త్రయత్ - కాషాయదండమాత్రేణ యతిః పూజ్యో న సంశయ ఇతి వచనాదితి భావః || ౩౪ || సత్కారప్రకారమాహ ఇయమితి || ఇయం బ్రుసీ మునీనామాసనం ఆస్యతాం - త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం - ఇహ స్థలే - అవ్యగ్రముపభుజ్యతాం - ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేనాన్వయః - నిమన్త్ర్యమాణ ఇతి - ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్నమిత్యతిథయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం - ధృతం ధీరం యథా తథా - మనోవిశేషణం వా - తస్యాహరణే మనస్సమర్పయత్ - నిహితవాన్ || ౩౫ || తత ఇతి || సువేషం శోభనాకారం - ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ - వివీక్షమాణా వివిధమీక్షమాణా - హరితం శ్యామం ||

*** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః ***

అథ మైథిల్యార్జవేన స్వస్వరూపముక్త్వా రావణానార్జవదోషేణ స్వపాతివ్రత్యానురూపం తముపాలభత - రావణేన త్విత్యాది | జిహీర్షతా హర్తుమిచ్ఛతా - తేన కాపట్యేన పృష్టాపి యతిచిహ్నపురస్కృతత్వేన యాథాత్మ్యముక్తవతీతి భావః || ౧ || యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సా కిమర్థముక్తవతీత్యత్రాహ బ్రాహ్మణశ్చేతి || ౨ || కాసీత్యస్యోత్తరమాహ దుహితేతి | కస్యేత్యస్యోత్తరమాహ రామేతి || ౩ || కుతశ్చేదిత్యాదేరుత్తరమాహ ఉషిత్వేత్యాదినా || వివాహానంతరం - ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరానుషి

నమహాత్మనా | ద్విజాతివేషేణ హి తం దృష్ట్వా రావణమాగతమ్ || * || సర్వైరతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ | ౩౨ || ఉపనీయాసనం పూర్వం పాద్యేనాభినిమన్త్ర్య చ || * || అబ్రవీత్సిద్ధమిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనమ్ || ౩౩ || ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణమ్ | అశక్యముద్వేష్టుముపాయదర్శనం న్యమన్త్రయద్బ్రాహ్మణవత్తదాంగనా || ౩౪ || ఇయం బ్రుసీ బ్రాహ్మణ కామమాస్యతామిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతామితి | ఇదం చ సిద్ధం వనజాతముత్తమం త్వదర్థమవ్యగ్రమిహోపభుజ్యతామ్ || * || నిమన్త్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీమ్ | ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మనస్సమర్పయత్స్వాత్మవధాయ రావణః || ౩౫ || తతస్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా | వివీక్షమాణా హరితం దదర్శ తన్మహద్వనం నైవ తు రామలక్ష్మణౌ || ౩౬ || ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః . ***

రావణేన తు వైదేహీ తదా పృష్టా జిహీర్షతా | పరివ్రాజకలింగేన శశంసాత్మానమంగనా || ౧ ||
బ్రాహ్మణశ్చాతిథిశ్చాయమనుక్తో హి శపేత మామ్ | ఇతి ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచనమబ్రవీత్ || ౨ || దుహితా జనకస్యాహం మైథిలస్య మహాత్మనః | సీతా నామ్నాస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజో

శాన్నం సిద్ధం భూతమిత్యాదిశబ్దైః బ్రూయాదితి శాస్త్రాత్ తథైవాబ్రవీదిత్యర్థః || ౩౩ || ద్విజాతివేషేణేతి | పాత్రకుసుంభధారిణం పాత్రమలాబుప్రభృతి స్వీకం - కుసుంభం రక్తవస్త్రం కుసుంభశబ్దేన రక్తవర్ణలక్షణా వా అపాయదర్శనమపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా దర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - ఉద్వేష్టుం భోజయితుం - యద్వా అతిథిత్వాద్ద్వేషం కర్తుమశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా న్యమన్త్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథిమివ నిమన్త్రితవతీత్యర్థః || ౩౪ || ఇయమితి || సిద్ధం పక్వం - వనజాతం వనోద్భూతం త్వదర్థముపకల్పితమితి శేషః || * || నిమన్త్ర్యమాణ ఇతి | ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వమన్నం పక్వమితి భాషమాణాం || ౩౫ || తత ఇతి || హరితం శ్యామం || ౩౬ || *** ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః ***

త్వా - తత్ర సర్వకామసమృద్ధినీ - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణస్రక్చందనాదీని - తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః - భావే నిష్ఠా - తద్వతీ సతీ - మా
నుషాన్ భోగాన్ రతిక్రీడాః - అగ్రామ్యత్వాద్యమానుషాసత్యుక్తం - వస్తుతస్స్వయం దివ్యభోగపరా యా మానుషాన్ నిత్యవశమనుకృతవతీ - యు
క్త్వా మానుషాన్ మనుష్యత్వేనావతీర్ణరామకృతాన్ భోగాన్ - అమానుషానితి వా ఛేదః - మనుష్యదుర్లభాన్ దివ్యాన్ భోగానిత్యర్థః -
భుంజానా అభవమితి శేషః - సర్వకామసమృద్ధినీతి సప్తమ్యంతపాఠే - సర్వకామసమృద్ధినీక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యస్య రామస్య - పూ
జాయాం బహువచనం - వ్రీడయా భర్తుర్నామాగ్రహణం - నివేశనే గృహే - ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరాన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీ
యా - అమానుషాన్ భోగాన్ భుంజానా అనుభవంతీ సతీ ఉషిత్వా ఉషితవత్యస్మి - వ్యత్యయేన త్వాప్రత్యయః ||౪|| తత ఇతి || రాజా దశరథః
అమంత్రయత అకథయత్ - రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః - మంత్రిశ్రేష్ఠైరితి యావత్ - రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః ||౫|| తస్మిన్నితి || త
స్మిన్ రామాభిషేచనే - సంభ్రియమాణే ఆరభ్యమాణే సతి - ఆర్యా పూజ్యా - మమ శ్వశ్రూరిత్యర్థః - సా ప్రసిద్ధా - కైకేయీ - వరం - యాచతే
అయాచత ||౬|| కం వరం కమయాచతేత్యత్రాహ ప్రతిగృహ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః || కైకేయీ - మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం - స
త్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం - నృపోత్తమం దశరథం - సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ శాపయిత్వా - యద్వా సుకృతేనోపకారేణ - ప్రతిగృహ్య వ
శీకృత్య - స్వకృత ప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యేత్యర్థః - మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవం
రూపౌ ద్వౌ వరావయాచత ||౭|| నాద్యేతి || పాస్య ఇత్యాత్మనేపదమార్షం - ఏష అభిషేకః ||౮|| ఇతీతి || మానదః బహుమానప్రదః - అ
న్వర్థైః అర్థానుగతైః - సప్రయోజనైరితి యావత్ - ఉపభోగక్షమైరిత్యర్థః - అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః - కైకేయీమయాచత - వ
రద్వయప్రతినిధిత్వేనైతానర్థాన్ ప్రతిగృహాణేతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః - సా తాం యాచ్ఞాం - న చకార నాంగీచకార ||౯|| వస్తుతో మ
మ భర్తా ప్రవ్రాజనాయోగ్యః బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చేత్యాహ మమ భర్తేతి || పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశతిః - వయసా పంచవిం
శతివర్షాణ్యర్హతీతి పంచవింశకః - వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వున్ సంజ్ఞాయామిత్యాభ్యర్హీయోడ్వున్ ప్రత్యయః - సంఖ్యాపూర్వపదా
నాం తదంతగ్రహణమలుకీతి తదంతవిధిః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః - వయః పరిమాణం వననిర్గమనకాలికం - మమ జన్మని సతి వర్షా
ణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే - రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రగమనం - తదనంతరం వైదేహ్యా సహ నగరే ద్వాదశ వర్షాణి వా
సం కృతవాన్ - తతః పరం త్రయోదశే వర్షే యావద్రాజ్యాభిషేకారంభః - తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివ
ర్షార్హః - తతో మునీనామాశ్రమేషు దశవత్సరాః - పంచవట్యాం త్రయః - వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతాహరణం - సీతాయాశ్చ
భగవద్భార్యాదావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః - తతో వివాహానంతరమయోధ్యాయాం ద్వాదశ - ఇత్యేవమష్టాదశవర్ష
గతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం - విస్తరేణాయమర్థః ఊనషోడశవర్షో మమ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది - ఇదానీం తు రామః - అష్టత్రింశద్వర్షః -
మమ త్వేకత్రింశద్వర్షాగతాః - ఇదానీంతు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే || అస్మిన్ శ్లోకే మమ భర్తేత్యత్ర భకారో గాయత్ర్యా నవమాక్ష

త్తమ || ౩ || ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే | భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామ
సమృద్ధినీ || ౪ || తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభుః | అభిషేచయితుం రామం సమేతో
రాజమంత్రిభిః || ౫ || తస్మిన్ సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే | కైకేయీ నామ భర్తారం మమా
ర్యా సా యాచతే వరమ్ || ౬ || ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే | మమ ప్రవ్రాజనం భర్తు
ర్భరతస్యాభిషేచనమ్ || ❁ || ద్వావయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమమ్ || ౭ || నాద్య భో
క్ష్యే న చ స్వప్స్యే న పాస్యే చ కథంచన || ❁ || ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే || ౮ || ఇ
తి బ్రువాణాం కైకేయీం శ్వశురో మే స మానదః || ❁ || అయాచతార్థైరన్వర్థైర్న చ యాచ్ఞాం చకా
ర సా || ౯ || మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః || ❁ || అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్య

౫|| తస్మిన్నితి || రాఘవస్యాభిషేచనే అభిషేకోపయుక్తసంభారే ఇత్యర్థః - సంభ్రియమాణే సంపాద్యమానే సతి కైకేయీ నామ మమా
ర్యా పూజ్యా శ్వశ్రూః యాచతే అయాచత - అనాద్యా యాచతే వరమితి క్వచిత్పాఠః || ౬ || ప్రతిగృహ్యేతి || మే శ్వశురం సుకృతేన ధర్మేణ
శాపయిత్వా అయాచత ||౮|| ఇతీతి || అర్థైరన్వర్థైః అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః - అన్వర్థైః రసగతార్థైః - సప్రయోజనైః - ఉపభోగక్ష
మైరిత్యర్థః || ౯ || సకలదివ్యభోగానుభవకాలే కైకేయీ వంచితరాజ్యా వయం ప్రేషితా ఇత్యాశయేనాహ || మమ భర్తేతి || భ ఇతి గా
యత్ర్యాః నవమాక్షరం మమ భర్తేత్యస్య శ్లోకస్య భ ఇత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి ||❁|| మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః
అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే - ఏతద్వనప్రవేశసమయమధికృత్యోచ్యతే - వనప్రవేశసమయే మమ భర్తా వయసా పంచవింశకః

రం - అష్టసహస్రశ్లోకాగతాః||౧౦||ఏవంవనవాసాయోగ్యం వయః ఇత్యుక్త్వా గుణవత్తయా ప్రవ్రాజనానర్హత్వమాహ రామేతీతి|| గుణవాన్ సౌశీల్యవాన్ ||౧౧||ఏవంభూతస్య ప్రవ్రాజనం దశరథదోషకృతమిత్యాహ కామార్త ఇతి || నాభ్యషేచయత్ - కైకేయ్యాసంమతిం వినేతి శేషః - తత్ర హేతుః ప్రియకామార్థమితి - ప్రియకరణకామాయ - ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః - తవ ప్రియం కరిష్యామీతి ప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణే హేతుః కామార్త ఇతి - కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్ కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్రామప్రవ్రాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తుమసమో నాభ్యషేచయదిత్యర్థః||౧౨||అభిషేకాయేతి|| సామాన్యతో హ్వానేనాభిషేకాయ శుభవితుమర్హతి మదాహ్వానమిత్యాగత ఇత్యర్థః - ధృతం ధైర్యయుక్తమితి క్రియావిశేషణం||౧౩||తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం||త్వద్విషయే పిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం - మమ మతః - శృణు - ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం - తదర్థం త్వయా నవ

పంచ చ వర్షాణి - చతుర్దశ వర్షాణీత్యర్థః - వనే వస్తవ్యం - తదర్థం ప్రవ్రజ - అనృతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్ ||౧౫||తథేతి||అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః||౧౬|| దృఢవ్రత ఇత్యుక్తముపపాదయతి దద్యాదితి || ధ్రువం నిశ్చలం - అనుత్తమం అవశ్యపరిపాలనీయం||౧౭||తస్యేతి || ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః - అణ్ ప్రత్యయః - మాతురుత్ సంఖ్యేత్యుదాదేశాభావ ఆర్షః - గుర్వక్షరం చ ఛాందసం - అరిహేతి - ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మాదిభిన్నేభ్యోఽపి క్విప్ - యద్వా అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వాద్వా క్విప్|| ౧౮|| సహేతి || మయా సహ అన్వగచ్ఛదిత్యన్వయః|| ౧౯||జటీతి || తాపసరూపస్యానేకరూపత్వాజ్జటీతి విశేషయతి||౨౦||తే వయమితి|| కృతే ప్రయోజనాయ - క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్ - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్ - గంభీరం దుష్ప్రవేశం - ఓజసా బలేన - ఓజో దీప్తౌ బల ఇత్యమరః|| ౨౧|| సమాశ్వసేతి || సమాశ్వసన సమాశ్వసిహి విశ్రాంతిం కురు ఇత్యర్థః - వస్తుం స్థాతుం శక్యం - పవిత్రేశత్వాదితి భావః - పుష్కలం సమగ్రం || ౨౨ || స త్వమితి || స త్వం ఏవం సమాశ్వస్తస్త్వం - కులం గృహం - కులమన్వయసంఘాతగృహపర్యాత్రమేష్వపీతి నిఘంటుః|| నను నన్యాసినం ప్రతి కులగోత్రగ్రహప్రశ్నోఽనుపపన్నః - ఏకాకితయారణ్యసంచారశ్చ యతేర్ధర్మ ఏవ - అతో న సంగత ఇతి ప్రతిభాతీతి చేత్ - ఉచ్యతే - పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోఽయం - భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశేదితి శ్రుత్యా భిక్షో గ్రామసమీప ఏవ వస్తవ్యం న తు గ్రామప్రసంగరహితేరణ్య ఇతి కథం భవాన్ భిక్షుః ప్రదజన

...తే ||౧౦|| రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాన్ సత్యవాక్ శుచిః ||❀|| విశాలాక్షో మహాబాహుః సర్వభూతహితే రతః ||౧౧|| కామార్తస్తు మహాతేజాః పితా దశరథస్స్వయమ్ ||❀|| కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం నాభ్యషేచయత్ ||౧౨|| అభిషేకాయ తు పితుస్సమీపం రామమాగతమ్ ||❀|| కైకేయీ మమ భర్తారమిత్యువాచ ధృతం వచః ||౧౩|| తవ పిత్రా సమాజ్ఞప్తం మమేదం శృణు రాఘవ ||❀|| భరతాయ ప్రదాతవ్యమిదం రాజ్యమకంటకమ్ । త్వయా హి ఖలు వస్తవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ ||❀|| వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయానృతాత్ । తథేత్యుక్త్వా చ తాం రామః కైకేయీమకుతోభయః || చకార తద్వచస్తస్యా మమ భర్తా దృఢవ్రతః ||౧౬|| దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయాత్సత్యం బ్రూయాన్న చానృతమ్ ||❀|| ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రతమనుత్తమమ్ ||౧౭|| తస్య భ్రాతా తు వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్ ||❀|| రామస్య పురుషవ్యాఘ్రస్సహాయస్సమరేఽరిహా ||౧౮|| స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః ||❀|| అన్వగచ్ఛద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ ||౧౯|| జటీ తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః ||❀|| ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః ||౨౦|| తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యాత్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః ||❀|| విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా ||౨౧|| సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తుమిహ త్వయా ||❀|| ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్యమాదాయ పుష్కలమ్ ||❀|| రురూన్ గోధాన్ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషాన్ బహూన్ ||❀||౨౨||స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచక్ష్వ తత్త్వతః ||❀|| ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమర్థం చరసి ద్విజ || ౨౩ || ఏవం బ్రు

పంచవింశతివార్షికః - మమ జన్మని - తదానీం వర్షాణ్యష్టాదశ గణ్యతే గణ్యంతే - వచనవ్యత్యయ ఆర్షః||౧౦||౧౧||౧౨||౧౩|| ||౧౪||౧౫||౧౬||దద్యాదితి || అత్ర దద్యాదిత్యనేన అర్థినాం యావదపేక్షితం వస్తు దదాతీత్యుక్తం భవతి - న ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేన అవాప్తసకలకామత్వం వ్యజ్యతే||౧౭||తస్యేతి|| ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః||౨౦||తే ఇతి|| కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం||౨౧||సమాశ్వసేతి||సమాశ్వస సమాశ్వసిహి - విశ్రాంతిం కురు||౨౨||స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచ

హితశ్చరసీతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే॥౨౩॥ ఏవమితి ॥ ఆత్మవైభవప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం రూక్షమిత్యుక్తం॥౨౪॥ యేనేతి ॥ లోకాః జనాః॥౨౫॥ త్వామితి ॥ కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం॥౨౬॥ బహ్వీనామితి॥ ఉత్తమస్త్రీణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ॥౨౭॥ లంకేతి ॥ సముద్రమధ్యవర్తమానేన నగమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా కృతనివేశా - సాగరేణ నగరనిర్మాతేన సముద్రేణ - పరిక్షిప్తా పరివృతా - పురీ - మమ అస్తీతి శేషః॥౨౮॥ తత్రేతి ॥ వనేషు ఉద్యానేషు - అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ॥౨౯॥ పంచేతి॥ పంచసహస్రాణి దాస్యస్త్వాం పరిచరిష్యంతి॥౩౦॥ రావణేనేతి ॥ తుశబ్దేన పూర్వోక్తోపచారవచనవిలక్షణవచనా॥౩౧॥ మహాగిరిమితి ॥ మహేంద్రసదృశం పతిం - పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్యమిత్యర్థః - అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యాస్సా- రామముద్దిశ్యానువ్రతా॥౩౨॥ సర్వేతి ॥ న్యగ్రోధపరిమండలం వటవృక్షమివ మహాపరిణాహం - యద్వా న్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం - తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీయమితి వా - యద్వా హూపోఽకం వటచ్ఛాయా యువతీనాం స్తనద్వయం - శీతకాలే భవత్యుష్ణముష్ణకాలే చ శీతళమిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేపి సర్వజనానుకూలమిత్యర్థః॥౩౩॥ మహాబాహుమితి॥ సింహవద్విక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం-సగర్వమితి యావత్ - తథా గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామినం - సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం - నృసింహం పురుషశ్రేష్ఠం॥౩౪॥ పూర్ణేతి ॥ రాజవత్సం రాజకుమారం॥౩౫॥ ఏవం స్వభర్తురతిశయముక్త్వా తస్య హీనత్వమాహ త్వమిత్యాదినా ॥ త్వంతు జంబుకః గోమాయుః - నిరీ

వంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః ॥ ❖ ॥ ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః ॥౨౪॥ యేన విత్రాసితా లోకాస్సదేవాసురపన్నగాః ॥ ❖ ॥ అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః ॥౨౫॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీమ్ ॥ ❖ ॥ రతిం స్వకేషు దారేషు నాధిగచ్ఛామ్యనిందితే ॥౨౬॥ బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణామాహృతానామితస్తతః ॥ ❖ ॥ సర్వాసామేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ ॥౨౭॥ లంకా నామ సముద్రస్య మమ మధ్యే మహాపురీ ॥ ❖ ॥ సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని ॥౨౮॥ తత్ర సీతే మయా సార్ధం వనేషు విహరిష్యసి ॥ ❖ ॥ న చారణ్యస్య వాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని ॥౨౯॥ పంచ దాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః ॥ ❖ ॥ సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యది ॥౩౦॥ రావణేనైవముక్తా తు కుపితా జనకాత్మజా ॥ ❖ ॥ ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ తమనాదృత్య రాక్షసమ్ ॥౩౧॥ మహాగిరిమివాకంప్యం మహేంద్రసదృశం పతిమ్ ॥ ❖ ॥ మహోదధిమివాక్షోభ్యమహం రామమనువ్రతా ॥౩౨॥ సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలమ్ ॥ ❖ ॥ సత్యసంధం మహాభాగమహం రామమనువ్రతా ॥౩౩॥ మహాబాహుం మహోరస్కం సింహవిక్రాంతగామినమ్ ॥ ❖ ॥ నృసింహం సింహసంకాశమహం రామమనువ్రతా ॥౩౪॥ పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియమ్ ॥ ❖ ॥ పృథుకీర్తిం మహాబాహుమహం రామమనువ్రతా ॥౩౫॥ త్వం పునర్జంబుకస్సింహీం మామిచ్ఛసి సుదుర్లభామ్ ॥ ❖ ॥ నాహం శక్యా త్వయా స్ప్రష్టుమా

ష్వేతత్వేత ఇతి ॥ అత్ర త్వదీయమితి శేషః-కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకులముచ్యతే - కులం జనపదం వా॥౨౫॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాంగీమిత్యాదిశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు- త్వాం మమేష్టదేవతామిత్యర్థః- దృష్ట్వా స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషు చ రతిమిచ్ఛాం- నాధిగచ్ఛామి- మమేష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనేనానందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః ॥౨౬॥ బహ్వీనామితి ॥ ఇతస్తతః ఆహృతానాముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం- మే మమ- యా అగ్రమహిషీ తస్యాశ్చ మమ చ ఈశ్వరీతి శేషః ॥౨౭॥ లంకేతి ॥ తత్రేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- తత్ర లంకాయాం వనేషు విహరిష్యసి యది తదా - అస్యారణ్యవాసస్య అరణ్యవాసం న స్పృహయిష్యసి ॥౨౮॥ ౨౯॥ కించ పంచేతి ॥ పంచ సహస్రాణి దాస్యో మయా సార్ధం పరిచరిష్యంతి తవేతి శేషః - తదా భార్యా భయా కాంత్యా ఆర్యశ్రేష్ఠా భవసీతి సంబంధః॥౩౦॥ రావణేనేతి ॥ రావణేన పుత్రసదృశేనేతి శేషః- ఏవం ప్రార్థనారూపముక్త్వాపి అతితామసభక్తో రావణః శ్రీరామవియోగం సంపాదయంతీతి కుపితా జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥౩౧॥ మహాగిరిమితి ॥ మహాగిరిమేరుః అకంప్యమప్రధృష్యం - రామమనువ్రతా రామముద్దిశ్యానుసరణమేవ వ్రతం యస్యాస్సా తథోక్తా॥౩౨॥ సర్వేతి ॥ న్యగ్రోధపరిమండలం న్యగ్రోధమివ పరిణాహవంతం - యద్వా బహుశాఖాన్యగ్రోధవత్ బహుబంధుజనస్తోమం॥౩౩॥ మహాబాహుమితి ॥ సింహవిక్రాంతగామినం సింహ ఇవ విక్రాంతం గర్వయుక్తం గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామీ తం సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహసదృశమితి వివేకః॥౩౪॥ ౩౫॥

శ్యాధ్యవసానం - తథా సింహమిత్యత్రాపి - ఆదిత్యస్యప్రభేవ రామస్యాపినాభూతా హంత్వయా స్ప్రష్టుం నశక్యేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ పాదపానితి ॥ ఆసన్నమరణా వృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః - మందభాక్ మందభాగ్యః - యద్వా మందం క్షీణం ఆయురాదికం భజతీతి మందభాక్ - మదభిలాషయుక్తస్త్వం సద్యో మరిష్యసి ఇతి భావః ॥ ౩౭ ॥ క్షుధితస్యేతి ॥ సర్వాత్మనా ఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయ విశేషణాని - ఆశీవిషస్య సర్పస్య - చకారో ద్రష్టవ్యః - క్షుధితస్యేతి తరస్విన ఇతి చాశీవిషస్యాపి విశేషణం - అత్ర సదృశ వాక్యార్థయోరైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః ॥ ౩౮ ॥ మందరమితి ॥ అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం యస్త్వమిచ్ఛసీత్యనుషజ్యతే - స్వస్తిమాన్ సుఖితః ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ అక్షీతి ॥ స్వాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షేణ మార్జనం కరోషి - లెక్షి లేహనం కరోషి లిహ ఆస్వాదన ఇత్యస్మాల్లిఙ్వికరణస్థాద్ధాతోర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం - క్షురం తీక్ష్ణధారం శస్త్రం - అధిగంతుం ప్రాప్తుం ॥ ౪౦ ॥ అవసజ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అవసజ్య బద్ధ్వా ॥ ౪౧ ॥ అగ్నిమితి ॥ కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం ॥ ౪౩ ॥ అయోముఖానామితి ॥ అయోముఖానాం అయోమయాగ్రాణాం - శూలానామగ్రే శూలాగ్రపంక్తిషు - సంచరితుమిచ్ఛసీత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణనికృష్టత్వం చ సదృష్టాంతమాహ యదంతరమిత్యాదినా ॥ సింహసృగాలయోః - సృగాలో వంచకః క్రోష్టేత్యమరః । యత్ అంతరం భేదః - తారతమ్యమితి యావత్ - అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే । ఛిద్రాత్మీయ వినాబహిరవసరమధ్యేంతరాత్మని చేత్యమరః । వనేజలే విషయే - జీవనం భువనం వనమిత్యమరః ॥ స్యందినికా - స్యందితుం ప్రస్రవితుం శీలమస్యా అస్తీతి స్యందినికా - తాచ్ఛీల్యే ణినిః అల్పార్థే క ప్రత్యయః - కేణ ఇతి హ్రస్వః - క్షుద్రనదీ స్యందినికా - సురా గ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం - సౌవీరకం కాంచికం - ఆరనాళకసౌవీరకుల్మాషాభిషుతానిచ । అవంతీసోమధాన్యామ్లకుంజలానిచ కాంచికమిత్యమరః ॥ ౪౫ ॥ యదితి ॥ కాంచనసీసలోహయోరిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - కాంచనస్యాపి నవలోహమపరిగణనాత్ - చందనవారి చందనపంకః - బిడాలో మార్జారః ॥ ౪౬ ॥ యదంతరమితి ॥ మద్గుః జలవాయసః - సారసో హంసవిశేషః ॥ ౪౭ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ రామే స్థితే సతి - జరాం జీర్ణతాం - మక్షికయా అవగీర్ణం గ్రస్తం - వజ్రం హీరరత్నం - మక్షికయా తండులఖండభ్రాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్నమిత్యర్థః - యథా న జీర్ణం భవతి - యద్వా మక్షికయా సహావగీర్ణం భుక్తం వజ్రం ఆజ్యం వజ్రో వా ఆజ్యమితి శ్రుతేః । యథా న జీర్ణం భవతీత్యర్థః - తథా అహం త్వయా హృతాపి తే జీర్ణతాం - న గమిష్యే

దిత్యస్య ప్రభా యథా ॥ ౩౬ ॥ పాదపాన్ కాంచనాన్నూనం బహూన్ పశ్యసి మందభాక్ । రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యస్త్వమిచ్ఛసి రావణ ॥ ౩౭ ॥ క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రోస్తరస్వినః ॥ ❈ ఆశీవిషస్య వదనాద్దంష్ట్రామాదాతుమిచ్ఛసి ॥ ౩౮ ॥ మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తుమిచ్ఛసి ॥ ❈ ॥ కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాన్ గంతుమిచ్ఛసి ॥ ౩౯ ॥ అక్షి సూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి చ క్షురమ్ । రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ ౪౦ ॥ అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తుమిచ్ఛసి ॥ ❈ ॥ సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తుమిచ్ఛసి । యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛసి ॥ ౪౧ ॥ అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాహర్తుమిచ్ఛసి । కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౪౩ ॥ అయోముఖానాం శూలానామగ్రే చరితుమిచ్ఛసి ❈ రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ ౪౪ ॥ యదంతరం సింహసృగాలయోర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః । సురాగ్ర్యసౌవీరకయోర్యదంతరం తదంతరం నై తవ రాఘవస్య చ ॥ ౪౫ ॥ యదంతరం కాంచనసీసలోహయోర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః । యదంతరం హస్తిబిడాలయోర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ ॥ ౪౬ ॥ యదంతరం వాయసవైనతేయయోర్యదంతరం మద్గుమయూరయోరపి । యదంతరం సారసగృధ్రయోర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ ॥ ౪౭ ॥ తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్ముకబాణపాణౌ । హృతాపి తేఽహం న జరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయావ

౩౬ ॥ పాదపానితి ॥ మందభాక్ మందో భాగో భాగధేయం యస్య యద్వా మందం క్షీణమాయురాదికం భజతీతి తథోక్తః - క్షీణదశాపన్నాయురాదికమిత్యర్థః కాంచనపాదపదర్శనం ముమూర్షూణాం లక్షణం ॥ ౪౪ ॥ యదితి ॥ స్యందినికా క్షుద్రనదీ సురాగ్ర్యం సురాణాం అగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యమిత్యర్థః సౌవీరకమారనాళం ॥ ౪౬ ॥ యదితి ॥ మద్గుర్జలకాకః - సారసో హంసః ॥ ౪౭ ॥ తస్మిన్నితి ॥ జరాం జీర్ణావస్థాం - వజ్రం రత్నవిశేషః అవగీర్ణం గ్రస్తం ॥ వజ్రఖండం తండులఖండమితి బుద్ధ్యా గ్రస్యతే తత్తస్యా నాశాయ భవతి తద్వదిత్యర్థః - యద్వా వజ్రమాజ్యం ॥ ❈ ॥ వ

నగమిష్యామి - ప్రత్యుత తత్రైవ మరణం ప్రాపయిష్యామీత్యర్థః ॥౨౭॥ ఇతీతి ॥ ఇతీవముక్తప్రకారసదృశం - తద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథా ఉక్త్వా - సా సీతా - వాతోద్ధతా వాతాహతా కదలీవ - గాత్రప్రకంపవ్యథితా శరీరకంపేన పీడితా బభూవ ॥౨౮॥ తామితి ॥ వేపమానాం కంపమానాం - ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయముపలక్ష్య - భూయో భయజననేన విషాదస్వవశీకర్తుం శక్యేతి మత్వా - భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం - స్వం స్వకీయం - కులాదికమాచచక్షే - కర్మ పౌరుషం ॥౫౦॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋

ఏవం బ్రువంతీం సీతాం రావణో భర్త్సయన్నేవమిత్యాదినా ॥ సంరబ్ధః కుపితః - సంభ్రమావిష్టో వా ॥౧॥ భ్రాతేతి ॥ వైశ్రవణస్య సపత్న్యా మాతురపత్యం పుమాన్ సాపత్నః సాపత్న ఏవ సాపత్న్యః - స్వార్థే ష్యఞ్ - యస్యేతి - యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః - మృత్యోర్భీతాః ప్రజా ఇవ విద్రవంతి - యేనేతి - ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం ద్వైమాత్రః - సపత్నీమాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే - ద్వంద్వం యుద్ధం ద్వంద్వం కలహయుగ్మయోరిత్యమరః ॥ యదితి - స్వమధిష్ఠానం స్వాం పురీం - కైలాసమధ్యాస్తే - ప్రబలావష్టంభార్థమితి భావః - అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేత్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా - నరవాహనః కుబేరః - యస్యేతి - తత్ ప్రసిద్ధం - కామేన గచ్ఛతీతి కామగం - అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతీత్యర్థః - యేన పుష్పకేన - విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టో ఽయం రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః సోఽహమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౬ ॥ మమేతి ॥ విద్రవంతి విద్రవేయుః ॥ ౭ ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర దేశే - తీవ్రాంశుః తీక్ష్ణాంశురపి రవిః - మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతాంశుస్సంపద్యతే ॥ ౮ ॥ నిష్కంపేతి ॥ పత్రాణ్యపి న చలంతీత్యర్థః ॥౯॥ మమేతి ॥ పారే పారసదృశే త్రికూటే - సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ - యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మమ లంకాపురీ అసాధారణేత్యర్థః అస్తీతి శేషః ॥౧౦॥ లంకాం వర్ణయతి ప్రాకారేణేతి ॥ రజతమయత్వాత్ పాండురేణ హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్మ్యాంగణాదయో యస్యాస్సా - కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యమరః ॥ తోరణో బహిర్ద్వారం - సంబాధా సంకులా - తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన వినాదితా - సర్వః కాలో యేషాం తాని సర్వకాలాని - సర్వకాలసంభవానీత్యర్థః - తాదృశాని ఫలాని యేషాం తైస్సర్వ

గీర్వాణమ్ ॥ ౨౭ ॥ ఇతీవ తద్వాక్యముదుష్టభావా సుధృష్టముక్త్వా రజనీచరం తమ్ । గాత్రప్రకంపవ్యథితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదలీవ తన్వీ ॥ ౨౮ ॥ తాం వేపమానాముపలక్ష్య సీతాం స రావణో మృత్యుసమప్రభావః । కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచచక్షే భయకారణార్థమ్ ॥ ౨౯ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః । లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచ హ ॥ ౧ ॥ భ్రాతా వైశ్రవణస్యాహం సాపత్న్యో వరవర్ణిని । రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్ ॥ ❋ ॥ యస్య దేవాస్సగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః । విద్రవంతి భయాద్భీతా మృత్యోరివ సదా ప్రజాః ॥ ❋ ॥ యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే । ద్వంద్వమాసాదితః క్రోధాద్రణే విక్రమ్య నిర్జితః ॥ ❋ ॥ యద్భయార్తః పరిత్యజ్య స్వమధిష్ఠానమృద్ధిమత్ । కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠమధ్యాస్తే నరవాహనః ॥ ❋ ॥ యస్య తత్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభమ్ । వీర్యాదేవార్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసమ్ ॥ ౬ ॥ మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి । విద్రవంతి పరిత్రస్తాస్సురాశ్శక్రపురోగమాః ॥ ౭ ॥ యత్ర తిష్ఠామ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః । తీవ్రాంశుశ్శిశిరాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతే రవిః ॥ ౮ ॥ నిష్కంపపత్రాస్తరవో నద్యశ్చ స్తిమితోదకాః । భవంతి యత్ర యత్రాహం తిష్ఠామి విచరామి చ ॥ ౯ ॥ మమ పారే సముద్రస్య లంకా నామ పురీ శుభా । సంపూర్ణా రాక్షసైర్ఘోరైర్యథేంద్రస్యామరావతీ ॥ ౧౦ ॥ ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజితా । హేమకక్ష్యా పురీ రమ్యా వైడూర్యమయతోరణా ॥ ❋ ॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా । సర్వకాలఫలైర్వృక్షైః

జ్యోవాజ్యమితి శ్రుతేః - మక్షికయా సహావగీర్ణం భుక్తమిత్యర్థః ॥౨౯॥ తామితి ॥ భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం ॥౫౦॥

❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋

యేనేతి ॥ ద్వంద్వమాసాదితః - కలహం ప్రాప్తః ॥ ❋ ॥ యదితి ॥ స్వమధిష్ఠానం లంకాం ॥ ౭ ॥ తీవ్రాంశురితి ॥ తీవ్రకిరణోఽపి సూర్యో మద్భయాచ్ఛిశిరకిరణో భవతీతి భావః ॥౮॥౯॥౧౦॥ ప్రాకారేణేతి ॥ పాండురేణ శుభ్రేణ ప్రాకారేణ రాజతేనేత్యర్థః ॥౧౧॥ తేనేతి ॥ తా

కాలఫలైః సంకులా వ్యాప్తా వ్యాప్తైః శోభితా - ఏతాదృశీ సా పురీ రమ్యేత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ తత్రేతి ॥ వసతీ వసంతీ - అనిత్యమాగమశాసనమితి నుమభావః - నారీణామితి - అధీగర్థే ఇతి షష్ఠీ - మనస్వినీ - తత్సమానస్త్రేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ భుంజానేతి ॥ మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్ - దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ - గతాయుషః గతప్రాయాయుషః - అల్పాయుష ఇత్యర్థః - అనేన భుంజానా మానుషాన్ భోగానితి పూర్వార్ధం సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః ॥ ౧౪ ॥ అథ రామస్యాపేక్షయా ఉక్తమతిశయం ప్రతివక్తి స్థాపయిత్వేత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా - తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః - జ్యేష్ఠత్వేపి ప్రవ్రాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధమిత్యాహ తేనేతి - తేన మందవీర్యేణ - గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్యమూఢమనసా - తాపసేన భగ్నాః కృషిభాగవతా భవంతీతి న్యాయేన అసారేణ - తపస్వినా శోచ్యేన - అనేన ఇతః పరం రాజ్యం సాధయిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యుక్తం ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం - త్వయా ప్రార్థనీయమిత్యర్థః - స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం - ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం - స్వయమాగమనే హేతుర్మన్మథేతి ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యానఫలమాహ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యానమూలమితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే - పరితాపం పశ్చాత్తాపం - పురూరవసం రాజానం - చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ - ఉరూన్ మహతో వశీకరోతీత్యుర్వశీ - వశ కాంతౌ - పృషోదరాదిత్వాదుకారలోపః - గౌరాదిత్వాన్ఙీష్ - ఏవం హ్రస్వాదిస్తాలవ్యాంతశ్చ - తథా చ మాఘయమకం - దధత్యురోజద్వయముర్వశీతలం భువోగతేవ స్వయముర్వశీతలమితి । నారాయణస్య ఊరౌ వసతీతి వ్యుత్పత్త్యావపి పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణలోపాదినా హ్రస్వాదిస్తాలవ్యాంత ఏవ చ యుక్తః - ఉర్వశీ కిల స్వయమేవ ప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పునస్సమాగతేతి పౌరాణికీ కథా ॥ ౧౮ ॥ అంగుల్యేతి ॥ అంగుల్యా అంగులిబలేన - న సమః న సమబలః - సంప్రాప్తం - మామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే - రహితే నిర్జనే వనే - రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీతి రతిరాగజననౌచిత్యేపి పరుషమబ్రవీత్ - హంతసీ

స్సంకులా వ్యాప్తశోభితా ॥ ౧౨ ॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ । న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాం మనస్విని ॥ ౧౩ ॥ భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని । న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః ॥ ౧౪ ॥ స్థాపయిత్వా ప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః । మందవీర్యస్సుతో జ్యేష్ఠస్తతః ప్రస్థాపితో హ్యయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా । కరిష్యసి విశాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా ॥ ౧౬ ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం కామాత్స్వయమిహాగతమ్ । న మన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి । చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవసమూర్వశీ ॥ ౧౮ ॥ అంగుల్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః । తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపమ్ ॥ ౨౦ ॥

తాపసేన మునినా తపస్వినా శోచ్యేన ॥ ✻ ॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే త్యారభ్య తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణినీత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్ట ఏవ ॥ తత్త్వం తు ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర లంకాయాం వసతీ త్వం మయా భృత్యేన సమర్పితానితి శేషః - మానుషాన్ దివ్యాంశ్చ భోగాన్ సహ ఏకదైవ భుంజానా సతీ - మానుషీణాం నారీణామితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - న స్మరిష్యసి - కించ తవ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య - గతాయుషః గతం ప్రాప్తం అంగీకృతమేకాదశసహస్రవత్సరాయుర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీనారాయణస్య సంబంధిన ఇతి శేషః నః అస్మాన్ స్మరిష్యసి ॥ ✻ ॥ ✻ ॥ స్థాపయిత్వేతి ॥ యః మందవీర్యః - తం ప్రియమపి పుత్రం భరతం - అంతర్యామిప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా - రాజ్య ఇతి శేషః - తతస్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః శ్రీనారాయణః శ్రీరామః ✻ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతిరితి సహస్రనామోక్తేః - సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః ॥ ✻ ॥ తేనేతి ॥ భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్టమరీణాం రాజ్యం యేన తేన - గతచేతసా - మాయోపాధికస్యైశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావాద్గతచేతస్త్వం - న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి శ్రుతేః ॥ తాపసేన తపస్వినా తాపసానామిన స్తాపసేనః స చాసౌ తపస్వీ చ తేన శ్రీరామేణ సహ కరిష్యసి కిం అయమస్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపనామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం - ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే - కామాత్ త్వద్భృత్యో భవిష్యామీతి మనోరథాదాగతం మాం - మన్మథశరావిష్టజనమివ - స్వయమేవ మేష్టదేవతా త్వమాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ కాముకం పురూరవసమూర్వశీ చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపమగమదితి యత్తదుక్తం అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాయరూపా త్వం చరణేనాభిహత్య - తిరస్కృత్యేత్యర్థః - పరితాపం గమిష్యసీత్యేతదయుక్తమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రామం వినా అన్యం కాం ప్రత్యాగంతుమనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ - అంగుల్యేతి ॥ యుద్ధే యస్యాంగుల్యా సమః కోపి నాస్తి - కుతః యస్స రామః శ్రీనారాయణ ఏవ మానుషః మనుష్యరూపేణావతీర్ణః - తం మమ భాగ్యేన తత్రైవ సంప్రాప్తం తవ పతిమితి శేషః - భజస్వేతి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే ప్రదేశే ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపరూపాం - అప్రతి

తాయాః పాతివ్రత్యమేతదితి బుద్ధిర్విస్మయతే ॥ ౨౦ ॥ కథమితి ॥ పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తసే ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్యేతి ॥ అపనీయస్థితస్య - తవేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ క్రోధాతిశయేనోక్తమేవపునస్సాహ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యాస్తాం - మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయన మామిత్యనుక్తిః - మోక్షః - మరణాదితిశేషః అమృతమపి నత్వత్రక్షణసమర్థమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

యశ్చింతనీయస్స తత మాపత్సు పరమాసుచ । నాన్యోస్తి చింతనీయస్తం సీతాపతిముపాస్మహే ॥ సీతాయా ఇత్యాది ॥ హస్తేహస్తం సమాహత్యేత్యనేన ఆయం చకోపాకృతివిశేషః ॥ ౧ ॥ స ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ తతః రూపకరణానంతరం - ఉన్మత్తయా త్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమా పూర్వోక్తావితి శేషః - ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం - విభింద్యాం విదారయేయం - మహద్వపురిత్యుక్తం ప్రకటయతి కామేతి ॥ ౪ ॥ అథ సీతాపహారోపయోగిరూపాంతరపరిగ్రహమాహ ఏవమిత్యాదినా ॥ సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే ఇతి తేజస్విత్వేన ఉపమాద్వయం - హరిపర్యంతే పింగళవర్ణపర్యంతే - యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిమ । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః ॥ ౫ ॥ సద్య ఇతి ॥ స్వాతిస్వాసాధారణం - కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం - వైశ్రవణానుజ ఇత్యనేన జన్మకారణేతుల్యేపి హంతాన్యతరస్య క్రౌర్యమిత్యుచ్యతే ॥ ౬ ॥ సంరక్తేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ శ్రీమాన్ విచిత్రశక్తిసంపన్నః - క్షణదాచరః సంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టో బభూవ ॥ ౭ ౮ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రౌర్యాంతరమాహ ద్వాభ్యాం - స ఇత్యాది ॥ పరివ్రాజకచ్ఛద్మ పరివ్రాజక

కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతమ్ । భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వమశుభం కర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః । యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్యమింద్రస్య జీవితుమ్ । న చ రామస్య భార్యాం మామపనీయాస్తి జీవితమ్ ॥ ౨౩ ॥ జీవేచ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తాచ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిరూపరూపామ్ । న మాదృశీం రాక్షస ధర్షయిత్వా పీతామృతస్యాపి తవాస్తి మోక్షః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్ । హస్తే హస్తం సమాహత్య చకార సుమహద్వపుః ॥ ౧ ॥ స మైథిలీం పునర్వాక్యం బభాషే చ తతో భృశమ్ । నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ వీర్యపరాక్రమౌ ॥ ❁ ॥ ఉద్వహేయం భుజాభ్యాం తు మేదినీమంబరే స్థితః । ఆపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః ॥ ❁ ॥ అర్కం రుంధ్యాం శరైస్తీక్ష్ణైర్విభింద్యాం హి మహీతలమ్ । కామరూపిణమున్మత్తే పశ్య మాం కామదం పతిమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తవతస్తస్య సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే । క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః ॥ ౫ ॥ సద్యస్సౌమ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం చ సంమతమ్ । స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః ॥ ౬ ॥ సంరక్తనయనశ్శ్రీమాంస్తప్తకాంచనకుండలః । క్రోధేన మహతావిష్టో నీలజీమూతసన్నిభః ॥ ❁ ॥ దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ క్షణదాచరః ॥ ౭ ౮ ॥ స పరివ్రాజకచ్ఛద్మ మహాకాయో విహాయ తత్ ॥ ❁ ॥ ప్రతిపేదే స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః । సంరక్తనయనః క్రోధాజ్జీమూతనిచయప్రభః ॥ ❁ ॥ రక్తాంబరధ

రూపమనుపమం రూపం సౌందర్యం యస్యాస్తాం ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య శ్రీహనుమతోపి రూపాంతరస్వీకరణసమయే - ఆగ్రహపూర్వకత్వస్య శ్రూయమాణత్వేన - ఆగ్రహం వినా క్రూరరూపస్వీకారాయోగాద్రావణోపి - దేవీనికటే కపటమనుచితమితి మత్వా - దేవ్యై స్వస్వరూపం దర్శయితుం స్వసామర్థ్యం ప్రశంసాపూర్వకం నిజరూపం స్వీకరోతి ॥ సీతాయా ఇత్యారభ్య వసనాభరణోపేతామిత్యంతస్య ప్రకృతార్థః స్పష్టః - వాస్తవార్థస్తు - వీర్యపరాక్రమౌ వీర్యం సమరే అభీరుత్వం - పరాక్రమః పరాభిభవసామర్థ్యం - యోహమేతాదృశవిశేషణవిశిష్టః తం ॥ కామరూపిణం కామగతిం పతిం - రక్షసామితి శేషః - మాం పశ్యేతి బభాష ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ అస్మిన్ శ్లోకే పూర్వశ్లోకస్థ ఉన్మత్త ఇతి పదమాకృష్య శ్లోకో యోజనీయః - తథా సత్యేవం యోజనా - ఏవముక్తవతః రావణస్య క్రుద్ధస్య ఉన్మత్తే హరిపర్యంతే - హరిః పింగళవర్ణః పర్యంతయోః అపాంతయోర్యయోస్తే - శిఖిప్రభే అగ్నిసదృశే నేత్రే బభూవతుః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ౮ ॥ స ఇతి ॥ పరివ్రాజకఛద్మ మాయా

రూపం - పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం మాం ప్రేక్ష్య తస్థౌ - కిమేవం రూపం దృష్ట్వాపి మాం భజిష్యతీతి ప్రత్యాశయేతి భావః || ౯ || స ఇతి || అసితకేశాంతాం నీలకేశాగ్రాం - కేశాగ్రే పైంగళం దుర్లక్షణం - భాస్కరస్య ప్రభామిత్యనేన దుష్ప్రసహత్వముచ్యతే - వసనేత్యాదినా దుస్త్యజత్వముచ్యతే || ౧౦ || త్రిష్వితి || వరారోహే వరజఘనే || ౧౧ || పునస్త్యాగశంకాం మాకార్షీరిత్యాహ మామితి || క్వచిత్ - క్వాపీత్యర్థః || ౧౨ || త్యజ్యతామితి సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం || మానుషః మనుష్యరామవిషయః - భావః స్నేహబంధః - య ఇతి - వ్యాళాహం స్త్రాః - తమితి పూర్వేణాన్వయః || ౧౩ || ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః || ప్రియార్హత్వే హేతుః ప్రియవాదినీమితి అత్ర ముహుర్తాంతం తిష్ఠ భూయస్స్వత్కరిష్యామీతి ప్రియభాషిణీం మైథిలీం - ఇత్యుక్త్వాపి ఏవం పరుషముక్త్వా - తత్ర హేతుస్సుదుష్టాత్మేతి - బుధః ఖే రోహిణీమివేత్యభూతోపమా - బుధః స్వపితృపత్నీత్వేన మాతరం - ఖే ఆకాశే - సుఖేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్యమిదం పాపమిత్యర్థః || ౧౫ || వామేనేతి || శాపకృతదోషో భవిష్యతీతి మూర్ధజేషూర్వోశ్చ గ్రహణం || ౧౬ || తమితి || గృష్టాంతమిత్యర్థః || ౧౭ || సచేతి || సః పూర్వం గుప్తః మాయామయః అంతర్ధానాద్యర్హతయా ఆశ్చర్యమయః - ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః - హే

రథస్తస్థౌ స్త్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్ || ౯ || స తామసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభామివ || ✽ || వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోఽబ్రవీత్ || ౧౦ || త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తారమిచ్ఛసి || ✽ || మామాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః || ౧౧ || మాం భజస్వ చిరాయ త్వమహం శ్లాఘ్యః ప్రియస్తవ || ✽ || నైవ చాహం క్వచిద్భద్రే కరిష్యే తవ విప్రియమ్ || ౧౨ || త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతామ్ || ✽ || రాజ్యాచ్చ్యుతమసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషమ్ | కైర్గుణైరనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని || ✽ || యః స్త్రియా వచనాద్రాజ్యం విహాయ ససుహృజ్జనమ్ | అస్మిన్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః || ౧౩ || ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ప్రియవాదినీమ్ | అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః || ✽ || జగ్రాహ రావణస్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీమివ || ౧౫ || వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః || ✽ || ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా || ౧౬ || తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్ || ✽ || ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః || ౧౭ || స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః || ✽ || ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః || ౧౮ || తతస్తాం పరుషైర్వాక్యైర్భర్త్సయన్ స మహాస్వనః || ✽ || అంకేనాదాయ

త్మకం యతి వేషం || ౯ || ౧౦ || త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతమిత్యాది సార్ధచతుష్టయశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః || కుళకం || వస్తుతస్తు భర్తారం నృపాదినా స్వామినం బిభర్తీతి భర్తా - భృత్య ఇత్యర్థః - పతిః రక్షసామితి శేషః - యద్యహం రక్షసాం పతిః తథాపి తవ సదృశః అనురూపః కిం - భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపో భృత్యో న భవామి - అథాపి భృత్యమిచ్ఛసి యది - త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా - మామాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు - కుతః - చిరాయ చిరకాలాదారభ్య - తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః ప్రీణయితా నృపాదినా స్వామినమితి ప్రియో భృత్యః - జయ ఏవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్ - అతో మాం భృత్యమితి భజస్వ జానీహీత్యర్థః - అత ఏవ | నైవాహమితి | మానుషో భావస్త్యజ్యతాం - మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయస్త్యజ్యతామిత్యర్థః - కింతు మూఢేపి పండితమానిని రాక్షసేభ్యత్వే మయి భావః ప్రణీయతాం అయమపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతామిత్యర్థః || కించ రాజ్యాచ్చ్యుతం తుచ్ఛీకృతరాజ్యభోగమిత్యర్థః - కుతః అసిద్ధార్థం అశ్చాసాసిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థః అవాప్తసకలకామం విష్ణుమిత్యర్థః - పరిమితాయుషం పరిగతం వ్యక్తం మితమల్పమాయుర్యేన తం - అపరిమితాయుషమిత్యర్థః || కించ కైర్గుణైరనిర్వచనీయైర్గుణైరనంతకల్యాణగుణైరిత్యర్థః - యుక్తమితి శేషః - అనురక్తాసి కుత ఏవం - దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రహేచ్ఛా యస్య సః - అత్ర స్త్రియా వచనాత్సుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ - వనే వసతి - తాదృశం త్వమనురక్తాసి యతః - అతస్సర్వోత్తమా లక్ష్మీస్త్వం - అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యమ్ || ౧౪ || ఇతీతి || ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః || వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి - తథాప్యత్ర న తథా - అత ఏవ బుధః రోహిణీమివ జగ్రాహ - బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి - తథా రావణోపి సీతాం జగ్రాహ - స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితుమేవేత్యర్థః || ౧౫ || వామేనేతి || మూర్ధజేషు కరేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః ఇవ వయస్సు - తేన కరేణ గతిహీనేన వామేన ఊర్వోః పాదయోః జగ్రాహ - పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్యమితి ప్రార్థితవానితి భావః || ౧౬ || ౧౭ || ౧౮ || తత ఇతి || స్పష్టోర్థః - వస్తుతస్తు పరుషైర్వాక్యైర్యదిమాం భృత్యత్వేన నాం

మాంగః స్వర్ణమయచక్రః - చక్రం హిరథాంగమిత్యుచ్యతే॥౧౯॥ తతఇతి ॥ అంకేన ఊరుభాగేన॥౨౦॥ సేతి ॥ వనేదూరగతం రామముద్దిశ్య రామేతివిచుక్రోశ - క్రుశఆహ్వానే రోదనేచ॥౨౧॥ తామితి ॥ అకామాం విరాగిణీం - వివేష్టమానాం రథోపరిస్థలెలుఠంతీం - ఆదాయ క్షణరంకేనాదాయ - ఉత్పపాత - రథేన సహితఇతిశేషః॥౨౨॥ తతఇతి ॥ ఆతురా సా - మత్తేవ మదయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథా భ్రాంతచిత్తేవచ - చుక్రోశ॥౨౩॥ హేతి ॥ అమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా॥౨౪॥ జీవితమితి ॥ ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః - జీవితం సుఖమర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాదిపరిత్యాగశీలః॥౨౫॥ నన్వితి॥ నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ - అవినీతానాం దుర్జనానాం - వినేతా శిక్షకః - పాపం పాపిష్ఠం - కథం న శాసి న శిక్షయసి॥ ౨౬॥ అశాసనే న్యాయమేవ హేతుమున్నయతి నన్వితి ॥ అవినీతస్య దుర్జనస్య - కర్మణః పాపస్య - సద్యః ఫలం న దృశ్యతే - కుతః - అత్ర ఫలదర్శనే - కాలోప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి - అభూతతద్భావే చ్విః - పక్తయే పాకాయ॥౨౭॥ సఇతి ॥ సః త్వమిత్యర్థః - వ్యసనం భ్రంశం - వ్యసనం విభ్రంశ ఇత్యమరః॥౨౮॥ వనే రాక్షసాదిభిర్హృతా భవేదితి మాం కైకేయీ వనం ప్రేషితవతీతి వైదేహ్యా హృదయే సర్వదా స్థితం - తదిదానీం సుప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేనోద్ఘాటయతి హంతేతి ॥ అత్ర హేతుమాహ హ్రియే యదితి॥౨౯॥ అథ చిత్తవిభ్రమాతిరేకాదచేతనానపి రామాయాఖ్యాతేత్యభ్యర్థయతే ఆమంత్రయ ఇత్యాదిభిస్సప్తశ్లోకైః ॥ ఆమంత్రయే సంబోధయామి - జనస్థానే - స్థితానితి శేషః - కర్ణికారాన్ పర్వ్యాధాఖ్యాన్ పుష్పవృక్షాన్ - రావణస్సీతాం హరతీతి యత్ ఏతచ్ఛంసధ్వం కథయత - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం॥౩౦॥ మాల్యవంతమితి ॥ మాల్యవంతం పుష్పవంతం - శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం - ప్రస్రవణం ప్రస్రవణాఖ్యం॥౩౧॥ హంసేతి॥ సంఘుష్టా హంసాస్సారసాశ్చ యస్యాం సా - హంససారససంఘుష్టా - కర్తరి క్తః హంసకారండవాకీర్ణామితి శుద్ధః పాఠః॥౩౨॥ దైవతానీతి॥ తేభ్యో యుష్మభ్యమితి శేషః॥౩౩॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్త్వాని జంతవః - ఉతేతి సంబోధనే - సముచ్చయే వా - హ్రియమాణామితి - హ్రియమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం ప్రియాం మాం - సీతా రావణేన హృతేతి భర్తుశ్శంసత - రావణాన్నభైఽవ్యం తత్వం కథయతేతి భావః॥౩౫॥ కథనే కిం ప్రయోజనం తత్రాహ విదిత్వేతి ॥ భవదుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా - అముత్ర స్వర్గలోకేగతామపి - నైవస్వాపహృతామపి మాం

వైదేహీం రథమారోపయత్తదా ॥ ౨౦॥ సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ॥ ❋ ॥ రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే ॥ ౨౧॥ తామకామాం స కామార్తః పన్నగేంద్రవధూమివ ॥ ❋ వివేష్టమానామాదాయ ఉత్పపాతాథ రావణః ॥ ౨౨॥ తతస్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రియమాణా విహాయసా ॥❋॥ భృశం చుక్రోశ మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాతురా ॥౨౩॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచిత్తప్రసాదక ॥❋॥ హ్రియమాణాం న జానీషే రక్షసా మామమర్షిణా ॥ ౨౪॥ జీవితం సుఖమర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజన్ ॥ ❋ ॥ హ్రియమాణామధర్మేణ మాం రాఘవ న పశ్యసి ॥౨౫॥ నను నామావినీతానాం వినేతాసి పరంతప ॥❋॥ కథమేవంవిధం పాపం న త్వం శాసి హి రావణమ్ ॥౨౬॥ నను సద్యోఽవినీతస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలమ్ ॥ ❋ ॥ కాలోప్యంగీభవత్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే ॥౨౭॥ స కర్మ కృతవానేతత్కాలోపహతచేతనః॥ ❋ ॥ జీవితాంతకరం ఘోరం రామాద్వ్యసనమాప్నుహి ॥౨౮॥ హంతేదానీం సకామాస్తు కైకేయీ సహ బాంధవైః ॥❋॥ హ్రియే యద్ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః॥ ౨౯॥ ఆమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారాన్ సుపుష్పితాన్ ॥ ❋ ॥ క్షిప్రం రామాయ శంసధ్వం సీతాం హరతి రావణః॥ ౩౦॥ మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రస్రవణం గిరిమ్ ❋ ॥ క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః॥ ౩౧॥ హంససారససంఘుష్టాం వందే గోదావరీం నదీమ్ ॥ ❋ ॥ క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః॥ ౩౨॥ దైవతాని చ యాన్యస్మిన్వనే వివిధపాదపే॥ ❋ ॥ నమస్కరోమ్యహం తేభ్యో భర్తుశ్శంసత మాం హృతామ్॥ ౩౩॥ యాని కానిచిదప్యత్ర సత్త్వాని నివసంత్యుత॥ ❋ ॥ సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి। హ్రియమాణాం ప్రియాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్॥ ❋ ॥ వివశాపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత ॥౩౪॥ విదిత్వా మాం మహాబాహురముత్రాపి మహాబలః ॥❋॥ ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య...

...పి - తర్హి తవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీత్యాదివాక్యైర్భర్త్స్నాయన్ క్షితిముత్పాదయన్ రథమారోపయత్ ॥౨౦॥ సా గృహీతేత్యాదీనాం వాస్తవార్థే - సీతయా దైన్యవత్ప్రతీయమానాని వాక్యాని సర్వాణి సీతయా లౌకికరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని ॥ ౨౧॥ స

శరాక్రమ్యానేష్యతి - తస్మాదవశ్యం శంసతేతిభావః ॥౩౬॥ సేతి ॥ కరుణాః దీనాః - తాత్కాలికహర్షం సూచయతి ఆయతలోచనేతి ॥౩౭॥ సాతమితి ॥ సమాక్రందత్ - క్రది ఆహ్వానే రోదనే చ - దుఃఖోపహతయా దుఃఖగద్గదయా ॥౩౮॥ జటాయో ఇతి ॥ ఆర్యేతి శ్వశురవత్ సంబోధనం - కరుణం యథా తథా హ్రియమాణాం ॥౩౯॥ నేతి ॥ అశక్యత్వే హేతుస్సత్త్వవానిత్యాదికం - జితకాశీ జయావహః - దుర్మతిః హటరోధీ ॥౪౦॥ తర్హి మయా కింకర్తవ్యం తత్రాహ రామాయేతి - తత్ అన్యదుర్జయత్వాదేవ హేతోః ॥౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః -

అథ స్వామివిషయే దాసేన యావచ్ఛక్తి శేషవృత్తిరవశ్యం కర్తవ్యేత్యముమర్థం లోకే ప్రవర్తయితుం జటాయువృత్తాంతముపక్షిపతి సర్గద్వయేన - అత్ర ప్రథమం జటాయుస్సాంత్వనభర్త్సనాభ్యాం రావణమనుకూలయితుమిచ్ఛతి - తం శబ్దమిత్యాది - అవసుప్తః ఈషత్సుప్తః జటాయుః - అథ సీతావచనానంతరం - తం శబ్దం శుశ్రువే - తతః ప్రథమం మహాశరీరగతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహీం దదర్శ ॥౧॥ తత ఇతి తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః ఇవ క్రౌస్యేవ వదనం తుండమిత్యమరః - శ్రీమాన్ కైంకర్యశ్రీసమృద్ధః శుభాం రావణస్య శోభనావహాం ॥౨॥ దశగ్రీవేతి ॥ పురాణే సనాతనే ధర్మే - దాస్యవృత్తావిత్యర్థః - స్థితః తదేకపరాయణః - సత్యం సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యుక్తః పరమాత్మా సంశ్రయః ఆలంబనం యస్య సః - భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః - నామ్నా జటాయుర్నామ జటాయురితి ప్రసిద్ధః - తథా చ మయి దాసే స్థితే తవ సీతాపహరణం న యుక్తమితి భావః ॥౩॥ స్వస్వరూపముక్త్వా స్వామిస్వరూపమాహ రాజేతి ॥ మహేంద్రవరుణోపమత్వమేకదేశసామ్యాత్ - సర్వలోకస్య రాజా స్వామీ - భవతోపి స్వామీత్యర్థః ॥౪॥ తథా చ రాజదారాపహారో న యుక్త ఇత్యాహ తస్యేతి ॥ సహధర్మచారిణీతి - ధర్మపత్నీశబ్దార్థః ॥౫॥ మా భూత్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః మనుష్యమాత్రబుద్ధిః రాజబుద్ధిర్వా కృత్వా సీతాం పరిహరేత్యాహ కథమితి ॥ రాజా భవానితి శేషః ॥౬॥ రాజత్వబుద్ధిస్తవ రామే మా భూత్ - తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్యమిత్యాహ నివర్తయేతి పరదారాభిమర్శనాన్మతిం నివర్తయ - తద్విషయమతిం న కుర్విత్యర్థః - నీచమేవాహ నేతి - ధీరః ధీమాన్ - తత్కర్మ న సమాచరేత్ - అన్యధీర

రాక్రమ్య వైవస్వతహృతామపి ॥౩౬॥ సా తదా కరుణా వాచో విలపంతీ సుదుఃఖితా ॥ వనస్పతిగతం
గృధ్రం దదర్శాయతలోచనా ॥౩౭॥ సా తముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా । సమాక్రం
దద్భయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా ॥౩౮॥ జటాయో పశ్య మామార్య హ్రియమాణామనాథవత్
॥ అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా ॥౩౯॥ నైష వారయితుం శక్యస్తవ క్రూరో నిశాచరః
॥ సత్త్వవాన్ జితకాశీ చ సాయుధశ్చైవ దుర్మతిః ॥౪౦॥ రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం
మమ ॥ లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వమాఖ్యాతవ్యమశేషతః ॥౪౧॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకోనపంచాశస్సర్గః

తం శబ్దమవసుప్తస్తు జటాయురథ శుశ్రువే । నిరీక్ష్య రావణం క్షిప్రం వైదేహీం చ దదర్శ సః ॥౧॥
తతః పర్వతకూటాభస్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః । వనస్పతిగతః శ్రీమాన్ వ్యాజహార శుభాం గిరమ్ ॥౨॥ దశ
గ్రీవ స్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః । జటాయుర్నామ నామ్నాహం గృధ్రరాజో మహాబలః ॥౩॥ రా
జా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః । లోకానాం చ హితే యుక్తో రామో దశరథాత్మజః ॥౪॥ త
స్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ । సీతా నామ వరారోహా యాం త్వం హర్తుమిహేచ్ఛసి ॥౫॥
కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్పరామృశేత్ । రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల ॥౬॥ నివ
ర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్ । న తత్సమాచరేద్ధీరో యత్పరోఽస్య విగర్హయేత్ ॥౭॥ యథా

స్త్వితి ॥ వినీతోసి శిక్షకోసి ॥౩౭॥ సాతమితి ॥౪౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామార ణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

తం శబ్దమితి ॥ సుప్తో జటాయుః - అవబోధానంతరం తం శబ్దం శుశ్రావ - జటాయో పశ్య మామిత్యామంత్రణేన ప్రబుద్ధః పశ్చాదుత్తరవాక్యజాతం శుశ్రావేత్యర్థః ॥౧॥-౨॥ దశగ్రీవేతి ॥ పురాణే సనాతనే ధర్మే సత్యసంశ్రయః - సత్యావలంబీ ॥౩॥ రాజేతి ॥ సర్వలోకస్య రాజా రామ ఇత్యనేన తవాపి రాజేతి భావః ॥౪॥౫॥ కథమితి ॥ రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా ఇతి రాజదారాహరణస్య గురుతల్పసమత్వాదితి భావః ॥౬॥ నివర్తయేతి ॥ నీచాం నికృష్టాం - అన్యపురుషస్య పరః యత్కర్మ విగర్హయేత్ నిందేత్ న తత్సమాచరేత్ ॥౭॥ యథేతి ॥ విషు

స్యయత్ కర్మ పరోవిగర్హయేత్ సందేత్ ॥౭॥ యథేత్యర్థమేకంవాక్యం ॥ విపశ్చితా వివేకినా ॥ ౭౫॥ అర్థమితి ॥ శిష్టాఃసంతః రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతమనుపదిష్టంధర్మమర్థంవా - యదివా కామంకామంవా - వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీత్యర్థః - లోకేయథాతథా నాభవతు - రాజ్ఞస్తవ సుతరాంనేదముచితమితిభావః॥ ౮౫॥ న కేవలంస్వార్థంలోకానుగ్రహార్థంచేదంపరిహర్తవ్యమిత్యాహ రాజేతి ॥ అత్రధర్మాదిశబ్దాఃధర్మాదిప్రవర్తకపరాః - ద్రవ్యాణామర్థానాముత్తమోనిధిరాశ్రయః - యస్మాదేవం - తస్మాత్ ధర్మః ధర్మాదిః - రాజమూలంయథాతథా ప్రవర్తతే - శుభంఅశుభాచారఃపాపంవా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణలోకాఃధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతేఅతో రాజ్ఞాపాపంవిహాయధర్మాదికమేవకర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౯౫॥ పరదారాభిమర్శనప్రసక్తైశ్వర్యాత్ భ్రంశకంచేత్యాహ పాపస్వభావఇతి ॥ పాపంస్వభావస్సహజధర్మో యస్యసః పాపస్వభావఃఅతఏవచపలః విషయప్రవణః - త్వం - దుష్కృతిః విమానందేవార్హంవిమానమివ - ఐశ్వర్యమభిఐశ్వర్యం ప్రాప్తః - కథంసంప్రాప్తః సౌభాగ్యః - ఏవంవిషయచపలశ్చేదైశ్వర్యాత్ భ్రష్టోభవిష్యసీతిభావః॥ ౧౦౫ ॥ ఏవంబహుసాంత్వనేపిసీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశేఉపదేశోనిరర్థకఇత్యాహ కామమితి ॥ యోయస్యస్వభావఃఔత్పత్తికః - సధర్మః - కామంఅత్యంతం - పరిమార్జితుంనశక్యః - ఉపదేశేననివర్తయితుంనశక్యఇత్యర్థః - తథాహి ఆర్యంసదుపదేశఃదుష్టాత్మనాం - ఆలయేహృదయేచిరంనావసతినతిష్ఠతి ॥ ౧౧౫ ॥ శత్రుభార్యాపహరణంమమస్వభావఇత్యాశంక్యశాత్రవత్రసక్తిరత్రనాస్తీత్యాహ విషయేనేతి ॥ విషయేరాజ్యే - యదానాపరాధ్యతితదాతస్యకథమపరాధ్యసి ॥ ౧౨౫ ॥ ఖరవధఏవమమాపరాధఇత్యాశంక్యాహద్వాభ్యాం - యదీత్యాది ॥ వృత్తంమర్యాదాం - అతిక్రాంతోతినివృత్తః - అత్రహననవిషయే - యస్యేతి - తస్యేతిపూర్వేణశే

త్మనస్తథాన్యేషాందారరక్షావిమర్శనాత్ ॥ ౭౫॥ ధర్మమర్థంచ కామంచ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతమ్ ॥ ❖

వ్యవస్యంత్యను రాజానంధర్మంపౌలస్త్యనందన ॥ ౮౫॥ రాజాధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాంచోత్తమో

నిధిః ॥ ❖ ॥ ధర్మశ్శుభంవాపాపంవా రాజమూలంప్రవర్తతే ॥ ౯౫ ॥ పాపస్వభావశ్చపలః కథంత్వంర

క్షసాంవర ॥ ❖ ॥ ఐశ్వర్యమభిసంప్రాప్తో విమానమివదుష్కృతిః ॥ ౧౦౫ ॥ కామస్స్వభావోయోయస్య

నశక్యఃపరిమార్జితుమ్ ॥ ❖ ॥ నహి దుష్టాత్మనామార్యమావసత్యాలయేచిరమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ విషయేవాపు

రేవాతేయదారామోమహాబలః ॥ ❖ ॥ నాపరాధ్యతిధర్మాత్మాకథంతస్యాపరాధ్యసి ॥ ౧౨౫ ॥ యది

శూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతఃఖరః ॥ ❖ అతివృత్తోహతఃపూర్వంరామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ అత్ర

బ్రూహియథాతత్త్వంకోరామస్యవ్యతిక్రమః ॥ ❖ ॥ యస్యత్వంలోకనాథస్యభార్యాంహృత్వాగమి

శనాత్ పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః॥ ౭౫ ॥ ధర్మమర్థమితి ॥ శాస్త్రేష్వనాగతమనవగతంరహస్యరూపతయాశాస్త్రపర్యాలోచనేపిఅసూక్ష్మదృష్టీనాందుర్బోధమిత్యర్థః ॥ ❖ ॥ ధర్మమర్థంచ కామంచ శిష్టాః రాజ్ఞోన్యేజనాః రాజానమనురాజానమనుసృత్యవ్యవస్యంతికుర్వంతి - రాజ్ఞఃసూక్ష్మధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యాతాదృశంరాజానమనుసృత్యశాస్త్రోపదిష్టధర్మాదికంశాస్త్రేసమ్యగస్ఫుటమపి ప్రజ్ఞా ఆచరంతీతిభావః - తస్మాద్ధర్మోపదేశపరస్యరాజ్ఞస్త్వధర్మప్రవృత్తిరనుచితేతితాత్పర్యం - ఉపసంహరతి ॥ ధర్మఇతి ॥ హేపౌలస్త్యనందన తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయఇత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణయోజనా ॥ ❖ ॥ ధర్మమర్థంచ కామంచ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతంనవ్యవస్యంతి రాజానోధర్మంపౌలస్త్యనందనేతిపాఠేఅయమర్థః శిష్టాఃనద్వృత్తయోరాజానఃశాస్త్రేష్వనాగతంనవ్యవస్యంతినేచ్ఛంతి - శాస్త్రవిరుద్ధంకామాదికంనేచ్ఛంతీత్యర్థః - తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయఇతియోజనా - ఏతదేవ ప్రపంచయతి ॥ ౮౫ ॥ రాజాధర్మస్యేతి ॥ ధర్మస్యకామస్య ద్రవ్యాణాంఅర్థరూపపురుషార్థస్యనిధిఃస్థానం - యతఅతఏవధర్మః పుణ్యంపాపంశుభంయశః రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజాధర్మశ్చకామశ్చేతిపాఠేఅయమర్థః - రాజైవద్రవ్యాణామర్థరూపపురుషార్థస్యనిధిః స్థానంయతః - అతఃరాజాధర్మశ్చకామశ్చభవతి - యతః ॥ ధర్మఇతి ॥ ధర్మాదిక్రమంరాజమూలంప్రవర్తతేఅతో రాజాధర్మశ్చకామశ్చభవతీతియోజనా ॥ ౯౫ ॥ ఉక్తరాజధర్మహీనేత్వయికథమైశ్వర్యంస్థితమితివిస్మయోజాయతఇత్యాహ ॥ పాపస్వభావఇతి ॥ దుష్కృతిర్విమానంసౌభాగ్యందేవయానమివ ॥ ౧౦౫ ॥ నచదుష్టఃసన్సుశీలోనాస్వభావోదురతిక్రమః తత్రదుష్టస్వభావానామపి ప్రాప్తమైశ్వర్యందుర్నివారమేవేత్యత ఆహ ॥ కామస్స్వభావఇతి ॥ స్వభావోదురతిక్రమోస్తు - దుష్టాత్మనామాలయేగృహే - అగ్ర్యమైశ్వర్యం చిరంచిరకాలం - నావసతి నతిష్ఠతి - అయంభావః - సుకృతేనహైశ్వర్యప్రాప్తిః - సుకృతంచదుష్టాత్మనా క్రియమాణంప్రాయేణాల్పఫలంభవతి - తస్మైతత్సంభావితం - యద్వా యస్య పురుషస్య యః కామస్స్వభావః స్వస్వభావః - పరిమార్జితుంనశక్యః - యతః ॥ నహీతి ॥ హేయస్మాద్దుష్టాత్మనామాలయేచిత్తేఆర్యంపూజ్యం పుణ్యమితియావత్ - చిరంచిరాయనావసతి - తస్మాత్ ॥ ❖ ॥ ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేనబోధితస్యధర్మస్యాపాపిస్వభావాత్ పాపస్వభావోనశక్యమార్జనః ఇత్యర్థః ॥ ౧౧౫ ॥ ౧౨౫ ॥ యదీతి ॥ అతివృత్తః ఉచితమతిక్రమ్యజాయమానంవృత్తంయస్యసతథా ॥ ౧౪౫ ॥

షః॥౧౪॥ ప్రకృతముపసంహరతి క్షిప్రమితి ॥ అత్ర రామ ఇత్యధ్యాహార్యం - చక్షుషేత్యనేన దర్శనమాత్రేణ వధో లక్ష్యతే - ఆశీవిషం॥౧౫॥ సీతాగ్రహణమవశ్యం మృత్యుకరమిత్యాహ సర్పమిత్యాది ॥ ఆశీవిషం ఆశీవిషాఖ్యం - ప్రతిముక్తం ఆముక్తం - యథావస్త్రబద్ధస్సర్పోవశ్యం నాశయతి తద్వదియం సీతా గృహీతా త్వాం నాశయిష్యతీతి భావః - వ్యాజస్తుతిరలంకారః॥౧౬॥ సభార ఇతి ॥ భారః భారద్రవ్యం - నావసాదయేత్ న పీడయేత్ - అనామయం వ్యాధ్యనుత్పాదకం - అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాజస్తుతిః॥౧౭॥ యదితి॥ యత్కార్యం కృత్వాస్థితస్య నధర్మో భవేత్ - కీర్తిః ఐశ్వర్యాదిజనితా ప్రథా న భవేత్ - యశః భోగిత్వకృత ప్రథా న భవేత్ - ప్రత్యుత శరీరదుఃఖమేవ భవేత్ - తత్కర్మకస్సమారభేత్ - మాధవి వాచరేత్ - తథావిధకర్మకరణాద్భవాన్మాధవి వేతిభావః॥ ౧౮॥ మయి వృద్ధత్వే నావమతిం కృథా ఇత్యాశయేనాహ ద్వాభ్యాం - షష్టిరిత్యాది- షష్టిర్వర్షసహస్రాణి - గతానీతి శేషః - జాతస్యేత్యనేన వయసా జీర్ణత్వముచ్యతే - రాజ్యం యథావత్ అనుతిష్ఠతః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వముక్తం - అహం ధనురాద్యుపకరణరహితః॥ ౨౦॥ ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ప్రథయతి నశక్త ఇతి ॥ మమ పశ్యతః మయి పశ్యతి సతి - సీతాం బలాద్ధర్తుం నశక్తః - న సమర్థః - కథమివ - న్యాయసంసిద్ధైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః - హేతుభిః అనుమానైః - ధ్రువాం నిశ్చలాం - అవిచాల్యప్రామాణ్యామితి యావత్ - వేదశ్రుతిమివ వేదశ్రుతిమివ - ఉక్తార్థః - వేదయతీతి వేదః - స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతిమిత్యర్థః - యథా వేదవిదగ్రేసరే పశ్యతి సతి హైతుకైః న్యాయసిద్ధైర్హేతుభిః శ్రుతిః అన్యథా అన్యపరా నేతుం న శక్యతే తద్వదితి భావః - అన్యపరార్థవాదాది వ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః - యథా తామన్యథా కుర్వన్స్వయమేవ పనశ్యతి న వేదశ్రుతేః కాపి హానిః - ఏవం సీతామపహరంస్త్వమేవ నశిష్యసి న తు సీతాయాః కాపి హానిరిత్యాకూతం - యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతిమన్యథా నీయమానామవలోకయన్ తదసహమానో యావచ్ఛక్తి నివర్తయతి తథాహమపి త్వయా బలాన్నీయమానామపి సీతాం యావచ్ఛక్తి నివర్తయిష్యామీత్యర్థః॥ ౨౧॥ యుధ్యస్వేతి ॥ యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ మా పలాయస్వ - మయా యుధ్యస్వ - యుద్ధే మయా హతస్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమౌ శయిష్యసే - యద్వా యది శూరోసి తదా మయా యుధ్యస్వ - అథవా రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ - తేన హతశ్శయిష్యస ఇతి - యద్వా యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ స్థిత్వా తేన యుధ్యస్వ॥ ౨౨॥ న కేవలం

ష్యసి ॥౧౪॥ క్షిప్రం విసృజ వైదేహీం మా త్వా ఘోరేణ చక్షుషా ॥✱॥ దహేద్దహనభూతేన వృత్రమింద్రాశనిర్యథా ॥౧౫॥ సర్పమాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతే నావబుధ్యసే ॥ ✱ ॥ గ్రీవాయాం ప్రతిసక్తం చ కాలపాశం న పశ్యసి ॥౧౬॥ స భారస్సౌమ్య భర్తవ్యో యో నరం నావసాదయేత్ ॥✱॥ తదన్నముపభోక్తవ్యం జీర్యతే యదనామయమ్॥౧౭॥ యత్కృత్వా న భవేద్ధర్మో న కీర్తిర్న యశో భువి॥✱॥ శరీరస్య భవేత్ఖేదః కస్తత్కర్మ సమాచరేత్ ॥౧౮॥ షష్టివర్షసహస్రాణి మమ జాతస్య రావణ॥✱॥ పితృపైతామహం రాజ్యం యథావదనుతిష్ఠతః। వృద్ధోహం త్వం యువా ధన్వీ సశరః కవచీ రథీ॥✱॥ తథాప్యాదాయ వైదేహీం కుశలీ న గమిష్యసి ॥౨౦॥ నశక్తస్త్వం బలాద్ధర్తుం వైదేహీం మమ పశ్యతః॥ ✱ ॥ హేతుభిర్న్యాయసంయుక్తైర్ధ్రువాం వేదశ్రుతీమివ ॥౨౧॥ యుధ్యస్వ యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ ॥✱॥ శయిష్యసే హతో భూమౌ యథాపూర్వం ఖరస్తథా ॥ ౨౨ ॥ అసకృత్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః

క్షిప్రమితి ॥ రామ ఇత్యధ్యాహారః త్వాం దహనభూతేన చక్షుషా మా దహేత్ అన్యథా దహేదిత్యర్థః ॥౧౫॥౧౬॥ - స ఇతి ॥ అనామయం రోగానుత్పాదకం ॥౧౭॥ యత్కృత్వేతి ॥ యత్కర్మ కృత్వా స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం న భవతి - ప్రత్యుత ఖేద ఏవ భవేత్ - తత్కర్మ కస్సమాచరేత్ న కోపీత్యర్థః - యద్వా యత్కర్మ కృత్వా స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం న భవేత్ నాశం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః - యత్కర్మకరణేన ధర్మాదికం నాశం ప్రాప్నుయాదితి యావత్ - అపి తు శరీరస్య ఖేద ఏవ భవేత్ - తత్కర్మ కః సమాచరేత్ న కోపీత్యర్థః కీర్తిర్విక్రమాదిజనితా ప్రథా - యశః సౌజన్యజనితా ప్రథేతి వివేకః ॥౧౮॥ షష్టిరితి॥ గతానీతి శేషః - పితృపైతామహం పితృపితామహేభ్యః సమాగతం రాజ్యం నః దండకారణ్యమేవ దండకారణ్యే పక్షిణామధిపతిరహమితి భావః॥౨౦॥ నశక్త ఇతి॥ శ్రుతీమిత్యత్ర దీర్ఘశ్ఛాందసః న సురాం పిబేదిత్యాదికాం ధ్రువాం సత్యాం నిరపేక్షలక్షణాం శ్రుతిం - సురా పేయా ద్రవద్రవ్యత్వాత్ క్షీరవదిత్యాది న్యాయసంయుక్తైః తర్కసహితైః హేతుభిర్హర్తుం బాధితుం పుమాన్న శక్నోతి కిం తు - శ్రుత్యైవ హేతవః కాలాత్యయాపదిష్టా భవంతి - తథైవ హేతుశక్తిసమానమాయాబలసంపన్నస్త్వం - శ్రుతిసదృశీం సీతాం హర్తుం న శక్తః - కిం తు తయైవ నశ్యసీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ యుధ్యస్వేతి॥ యది శూరోసి యుధ్యస్వ - అథవా ముహూర్తం తిష్ఠ రామాగమనపర్యంతమిత్యర్థః ॥౨౨॥ రామపరాక్రమం వర్ణయతి॥ అసకృదితి ॥౨౩॥ రామః క్షి

స్వాపరాధప్రతీకారః - కింతు దేవానాం దానవానాంచ సామాన్యమధిదైవతమిత్యుక్తస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతీకారోపి భవిష్యతీత్యాహ అసకృదితి ॥ ౨౩ ॥ ఏవముక్తేపి పునః పలాయమానం ప్రత్యాహ కిన్న్వితి ॥ కింను శక్యం కిం వా శక్యం - నశ్యసే అదర్శనం ప్రాప్స్యసి - తయోః తాభ్యాం ॥ ౨౪ ॥ తథాపి త్వాం నాహం గమయామీత్యాహ నహీతి ॥ జీవమానస్య జీవతః - మయి జీవతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ స్వయా కిం కర్తుం శక్యమిత్యత్రాహ అవశ్యమితి ॥ జీవితేనాపి జీవితవ్యయేనాపి ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం యథాబలం ॥ ౨౭ ॥ వృంతాదిత్యర్థమేకాన్వయం ॥ వృంతం ప్రసవబంధనమిత్యమరః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగమకరోజ్జటాయురిత్యాహ - ఇతీత్యాది ॥ ౧ ॥ సంరక్తనయన ఇతి ॥ అమర్షణః అసహనః ॥ ౨ ॥ సఇతి ॥ సః యుద్ధస్యేతి పూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః యుద్ధం - వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం - ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః - మేఘపక్షేసంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం ॥ ౩ ॥ తదితి ॥ సపక్షయోః పక్షసహితయోః - మాల్యవతోః - మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః - మాల్యవంతం శిఖరిణమితి - అన్యః కిష్కింధాసమీపే వక్ష్యతి వసంతవర్ణనే ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ నాళీకైః నాళమాత్రశరైః - నారాచైః ఆయసశరైః - వికర్ణిభిః అంకుశాగ్రశరైః ॥ ౫ ॥ సఇతి ॥ పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః - ప్రతిజగ్రాహ సేహే - రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య రావణస్య గాత్రే ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ మార్గణాన్ బాణాన్ ॥ ౮ ॥ సతైరితి ॥ పూర్ణం ఆకర్ణాకృష్టం యథాతథా ముక్తైః - అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః - నిశితైః శాణోల్లీఢైః - అతఏవ తీక్ష్ణైః - ఘోరైః భయంకరైః - శిలీముఖైః శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తైః -

వాః ॥※॥ నచిరాచ్చీరవాసాస్త్వాం రామో యుధి వధిష్యతి ॥ ౨౩ ॥ కిం ను శక్యం మయా హర్తుం గతౌ దూరం నృపాత్మజౌ ॥※॥ క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయోర్భీతో న సంశయః ॥ ౨౪ ॥ నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభామిమామ్ ॥※॥ సీతాం కమలపత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియామ్ ॥ ౨౫ ॥ అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్మనః ॥※॥ జీవితేనాపి రామస్య తథా దశరథస్య చ ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ ॥※॥ యుద్ధాతిథ్యం ప్రదాస్యామి యథాప్రాణం నిశాచర ॥ ౨౭ ॥ వృంతాదివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః ※※※

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషా । క్రుద్ధస్యాగ్నినిభాస్సర్వా రేజుర్వింశతిదృష్టయః ॥ ౧ ॥ సంరక్తనయనః కోపాత్తప్తకాంచనకుండలః । రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్రమమర్షణః ॥ ౨ ॥ స సంప్రహారస్తుములస్తయోస్తస్మిన్మహావనే । బభూవ వాతోద్ధతయోర్మేఘయోర్గగనే యథా ॥ ౩ ॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయోస్తదా । సపక్షయోర్మాల్యవతోర్మహాపర్వతయోరివ ॥ ౪ ॥ తతో నాళీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః । అభ్యవర్షన్మహాఘోరైర్గృధ్రరాజం మహాబలః ॥ ౫ ॥ స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః । జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే ॥ ౬ ॥ తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః । చకార బహుధా గాత్రే వ్రణాన్పతగసత్తమః ॥ ౭ ॥ అథ క్రోధాద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గణాన్ । మృత్యుదండనిభాన్ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా ॥ ౮ ॥ స తైర్బాణైర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తైరజిహ్మగైః । బిభేద నిశితైస్తీక్ష్ణైర్గృధ్రం ఘోరైశ్శిలీముఖైః ॥ ౯ ॥ స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనామ్ । అచింతయిత్వా తాన్బా

త్రాస్తే తమానయేత్యత ఆహ కిమితి ॥ తావుభావపి నృపాత్మజౌ దూరం గతౌ అతఏవ హర్తుం ఆనేతుం కిం ను శక్యం - కథం శక్యమిత్యర్థః - ఆగతవతోః ఆగమనశంకయా త్వం తయోస్తాభ్యాం భీతః క్షిప్రం నశ్యసే అదర్శనాయ పలాయసే - న సంశయ ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తథాపి ॥ నహీతి ॥ కుతః ॥ ౨౫ ॥ అవశ్యమితి ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం యథాశక్తి ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

ఇత్యుక్తస్యేత్యాది ॥ సుప్రసిద్ధః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సంప్రహారః సంప్రహరణం ॥ ౩ ॥ తదితి ॥ మాల్యవతోః - ద్వౌ మాల్యవంతౌ ఏకో దండకారణ్యే - అపరో మేరుపార్శ్వే ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ నాళీకైః నాళమాత్రశరైః - నారాచైః ఆయసైః వికర్ణిభిః కర్ణిశరైః ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ జగ్రాహ సేహే ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సతైరితి ॥ బాణాః జిహ్మగశబ్దా గుణవచనాః - బాణయంతి రోషయంతి శత్రుమితి బాణాః - అజిహ్మగాః ఋజుగామినః - శిలీ శల్యం

ణ్డైః - గృధ్రం బిభేద ॥౯॥ స ఇతి ॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్ ॥౧౦॥ తత ఇతి ॥ సశరం సంహితశరం ॥౧౧॥ తత ఇతి ॥ క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః ॥౧౨॥ శరైరితి ॥ ఆవారితః ఆ సమంతాద్వ్యాప్తః - కులాయం నీడం ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ ॥౧౩॥ స ఇతి ॥ తాని చ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధనుర్బభంజ చేత్యన్వయః ॥౧౪॥ తచ్చేతి ॥ శరావరం కవచం - పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన - వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్ ॥౧౫॥ కాంచనేతి ॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్ - ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియామిత్యమరః । బలీ జటాయుః ॥౧౬॥ వరమితి । త్రివేణుః యుగంధరః - కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం ॥౧౭॥ పూర్ణేతి ॥ గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహకైః - నంది గృహీత్యాదినామభిః ॥౧౮॥ సారథేరితి ॥ వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్ - పునరిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనం తుండేనేతి సూచ్యతే ॥౧౯॥ స ఇతి ॥ భగ్నధన్వా - ధనుషశ్చేత్యనఙ్ ॥౨౦॥ దృష్ట్వేతి ॥ అపూజయన్ - మనసేతి శేషః ॥౨౧॥ పరీతి ॥ గృహ్య గృహీత్వా ॥౨౨॥ తమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సముత్పత్య ఊర్ధ్వం గత్వా - సమభిద్రుత్య అభిముఖం గత్వా - సమావార్య సమ్యగవరుధ్య ॥౨౩½॥ వజ్రేతి ॥ వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య ॥౨౪½॥ సమిత్రేతి ॥ పీయత ఇతి పానం - పానకరసాది - విషయుక్తం పానమివ ద్యమానలోపి సమాసః యద్వా విషస్య పానం విషపానం - ఏతత్ సీతాహరణరూపం విషపానం పిబసి కరోషి - ఓదనపాకం పచతీతివత్ ప్రకృత్యర్థోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం ॥౨౫½॥ అనుబంధమితి ॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః ఫలం - అవిచక్షణాః అసమర్థాః - కర్మణాం ఆత్మనా క్రియమాణానాం ఫలమజానంతః శీఘ్రం వినశ్యంతి - తత్రోదాహరణం భవానిత్యాహ యథేతి ॥౨౬½॥ బద్ధ ఇతి ॥ కాలపాశేన బద్ధస్త్వం క్వ దేశే గతస్సన్ - తస్య తస్మాత్ కాలపాశాన్మోక్ష్యసే - సహానువర్తమానాద్బాంధవాత్ కథం తే ముక్తిర్భవిష్యతీత్యర్థః - సామిషం ఆమిషసహితం - బడిశం మత్స్యబంధనం - బడిశం మత్స్యబంధనమిత్యమరః । ఆమిషలోభేన గృహ్య గృహీత్వా - జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరంగతోపి న జీవతి బడిశామో

ణాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్ ॥౧౦॥ తతోఽస్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితమ్। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః ॥౧౧॥ తతోఽన్యద్ధనురాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః। వవర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః ॥౧౨॥ శరైరావారితస్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః కులాయముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా ॥౧౩॥ స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య మహద్ధనుః ॥౧౪॥ తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరమ్। పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునోత్పతగేశ్వరః ॥౧౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ దివ్యాన్ పిశాచవదనాన్ ఖరాన్। తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ ॥౧౬॥ వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషమ్। మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథమ్ ॥౧౭॥ పూర్ణచంద్రప్రతీకాశం ఛత్రం చ వ్యజనైః సహ। పాతయామాస వేగేన గ్రాహిభీ రాక్షసైస్సహ ॥౧౮॥ సారథేశ్చాస్య వేగేన తుండేనైవ మహచ్ఛిరః। పునర్వ్యపాహరచ్ఛ్రీమాన్ పక్షిరాజో మహాబలః ॥౧౯॥ స భగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః। అంకేనాదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః ॥౨౦॥ దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనమ్। సాధు సాధ్వితి భూతాని గృధ్రరాజమపూజయన్ ॥౨౧॥ పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షియూథపమ్। ఉత్పపాత పునర్హృష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః ॥౨౨॥ తం ప్రహృష్టం నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజామ్। గృధ్రరాజస్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణమ్ ॥❋॥ సమావార్య మహాతేజా జటాయురిదమబ్రవీత్ ॥౨౩½॥ వజ్రసంస్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ ॥❋॥ అల్పబుద్ధే హరస్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసామ్ ॥౨౪½॥ సమిత్రబంధుస్సామాత్యస్సబలస్సపరిచ్ఛదః ॥❋॥ విషపానం పిబస్యేతత్ పిపాసిత ఇవోదకమ్ ॥౨౫½॥ అనుబంధమజానంతః కర్మణామవిచక్షణాః ॥❋॥ శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి ॥౨౬½॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశే

ముక్తేమేషం తేత థాతైః - నిశితైః బాణోల్లిఖితైః అతఏవ తీక్ష్ణైః ॥౯॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ౧౨॥ శరైరితి॥ స జటాయుః శరైరావారితః ఆచ్ఛాదితః కులాయం నీడం ॥౧౩॥ ౧౪॥ తదితి॥ శరావరం కవచం - వ్యాధునోత్ పాతయామాస ॥౧౫॥ కాంచనేతి॥ ఉరశ్ఛదాన్ కవచయుక్తాన్ ॥౧౬॥ వరమితి॥ త్రివేణుః రథావయవవిశేషః ॥౧౭॥ పూర్ణేతి॥ గ్రాహిభిః - ఛత్రచామరగ్రాహకైః ॥౧౮॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ సమావార్యేతి॥ సమావార్య ఉపరుధ్య॥ ౨౩॥ ౨౪½॥ సమిత్రేతి॥ విషపానం ఏతత్ సీతాహరణరూపవిషపానం పిబసి కరోషి - ప్రకృత్యర్థోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం ఓదనపాకం పచతీతివత్ ॥౨౫½॥ అనుబంధమితి॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధం కర్మఫలం॥ ౨౬½॥ బద్ధ ఇతి ॥ తస్య తస్మాత్ పం

క్షణాత్ - తద్వత్ ॥౨౭॥ నహీతి ॥ ఆశ్రమకర్మకం త్వత్కర్తృకం ధర్షణం పరిభవం - ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే - మంచాః క్రోశంతీతివత్ ॥౨౮॥ యథేతి ॥ లోకగర్హితం కర్మ - భీరుణా త్వయా యథా కృతం - తథా - తస్కరాచరితో మార్గః - తస్కరకృత్యతుల్యం త్వత్కృత్యమిత్యర్థః - తస్మాదేష మార్గః వీరనిషేవితో న భవతీత్యర్థః ॥౨౯॥ యుధ్యస్వేతి ॥ పూర్వసర్గాంతే వ్యాఖ్యాతోఽయం ౩౦ ॥ పరేతేతి ॥ పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః - యత్కర్మ యాదృశం కర్మ - పురుషః ఆత్మనినాశాయ ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి అధర్మ్యం - అధర్మాదనపేతం తత్కర్మ సీతాహరణరూపం ప్రతిపన్నోఽసి - ఏతాదృశకర్మకరణాదవశ్యమవిలంబితం మృత్యుం ప్రాప్నోషీత్యర్థః ॥౩౧॥ పాపేతి ॥ యస్య కర్మణః పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి తత్ కర్మ - లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టోఽపి కో ను కుర్వీత ॥ ౩౨ ॥ ఏవమితి ॥ వృష్ట ఇత్యనేన జటాయుషమనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ తమితి ॥ తం గృహీత్వా జలాస్సనత్వాధిరూఢస్సన్ జటాయుః - గజారోహో యంతా - దుష్టవారణం పలాయితం - అంకుశైర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విరరాద - స్యాదితి సంభావనాయాం ॥ ౩౪ ॥ విరరాదేతి - నఖపక్షముఖాయుధో గృధ్రః - అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైస్సహ తుండమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్ విరరాద - వ్యదారయదిత్యర్థః - కేశాంశ్చోత్పాటయామాస ॥౩౫॥ స ఇతి ॥ అమర్షేణ క్రోధేన - స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః - ప్రాకంపత ప్రఘూర్ణోఽభవత్ ప్రదక్షిణం ప్రాచలదిత్యర్థః ॥౩౬॥ స ఇతి ॥ అంకేన ఊరుభాగేన - జటాయుం - జటాయురిత్యాకారాంతోఽప్యస్తి ॥ ౩౭ ॥ జటాయురితి ॥ అభిక్రమ్య అభితో గత్వా - అవసరం ప్రతీక్ష్యేత్యర్థః - అస్య వామబాహూన్ - యైస్సీతా పరిష్వక్తా తానిత్యర్థః - వ్యపాహరత్ అచ్ఛినత్ ॥౩౮॥ సంఛిన్నబాహోరితి ॥ సంఛిన్నబాహోః - రావణాదితి శేషః - సద్య ఏవ తత్స్థానేష్వేవ - అభవన్ ప్రాదురభవన్ - విషజ్వాలేత్యుపమానవిశేషణాత్ బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే ॥౩౯॥ తత ఇతి ॥ అపోథయత్ అతాడయత్ ॥౪౦॥ తత ఇతి ॥ సంగ్రామో యుద్ధం ॥౪౧॥ తస్యేతి ॥ వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః - ఆజౌ యత్నం కుర్వాణస్యేత్యర్థః

నక్వగతస్తస్య మోక్ష్యసే ॥ ❋ ॥ వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా ॥ ౨౭ ॥ నహి జాతు దురాధర్షౌ కాకుత్స్థౌ తవ రావణ ॥ ❋ ॥ ధర్షణం చాశ్రమస్యాస్య క్షమిష్యేతే తు రాఘవౌ ॥ ౨౮ ॥ యథా త్వయా కృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితమ్ ॥ ❋ ॥ తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః ॥ ౨౯ ॥ యుధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ ॥ ❋ ॥ శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా ॥ ౩౦ ॥ పరేతకాలే పురుషో యత్కర్మ ప్రతిపద్యతే ॥ ❋ ॥ వినాశాయాత్మనోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మ తత్ ॥ ౩౧ ॥ పాపానుబంధో వై యస్య కర్మణః కర్మ కో ను తత్ ॥ ❋ ॥ కుర్వీత లోకాధిపతిః స్వయంభూర్భగవానపి ॥ ౩౨ ॥ ఏవముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయుస్తస్య రక్షసః ॥ ❋ ॥ నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాన్ ॥ ౩౩ ॥ తం గృహీత్వా నఖైస్తీక్ష్ణైర్విరరాద సమంతతః ॥ ❋ ॥ అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యాద్దుష్టవారణమ్ ॥ ౩౪ ॥ విరరాద నఖైరస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయత్ ॥ ❋ ॥ కేశాంశ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః ॥ ౩౫ ॥ స తథా గృధ్రరాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః ॥ ❋ ॥ అమర్షస్ఫురితోష్ఠస్సన్ ప్రాకంపత స రావణః ॥ ౩౬ ॥ స పరిష్వజ్య వైదేహీం వామేనాంకేన రావణః ॥ ❋ ॥ తలేనాభిజఘానార్తో జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః ॥ ౩౭ ॥ జటాయుస్తమభిక్రమ్య తుండేనాస్య ఖగాధిపః ॥ ❋ ॥ వామబాహూన్ దశ తదా వ్యపాహరదరిందమః ॥ ౩౮ ॥ సంఛిన్నబాహోస్సద్యో వై బాహవస్సహసాఽభవన్ ॥ ❋ ॥ విషజ్వాలావలీయుక్తా వల్మీకాదివ పన్నగాః ॥ ౩౯ ॥ తతః క్రోధాద్దశగ్రీవస్సీతాముత్సృజ్య రావణః ॥ ❋ ॥ ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజమపోథయత్ ॥ ౪౦ ॥ తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాతులవీర్యయోః ॥ ❋ ॥ రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ ॥ ౪౧ ॥ తస్య వ్యాయచ్ఛమానస్య రామస్యార్థే స రావణః

రామస్యార్థే - షష్ఠీ - కాలపాశాత్ క్వగతో మోక్ష్యసే బడిశం మత్స్యబంధనం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ యథేతి ॥ భీరుణా త్వయా లోకగర్హితం కర్మ కృతమితి - యథాయతః ఏష వీరనిషేవితో మార్గో న - కింతు తస్కరాచరితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ పరేతేతి ॥ పరేతకాలే మృత్యుకాలే - ప్రతిపద్య తేన రోఽపి ప్రతిపన్నోఽసి ప్రాప్తవానసి ॥ ౩౧ ॥ పాపానుబంధ ఇతి ॥ యస్య కర్మణః కర్తుః - పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధః అస్తి తత్ కర్మ స్వయం ప్రాప్తోఽపి న కుర్వీత - న కోఽపీత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తమితి ॥ గజారోహో యంతా - దుష్టవారణమధిరూఢో యథా స్యాత్ - యాదృశవ్యాపారవాన్ స్యాత్ - తథా తం వ్యదారయత్ - తుండం పృష్ఠే సమర్పయత్ తుండేన పృష్ఠం క్షతవాన్ ॥ ౪౧ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యాయచ్ఛమా

శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యత ఇతి వాగ్భటః। యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః - పార్శ్వే పక్షమూలే ॥౪౨॥ స ఇతి ॥ అల్పజీవితః - ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణ ఇత్యర్థః ॥౪౩॥ తమితి ॥ క్షతజం శోణితం ॥౪౪॥ తమితి ॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం - అగ్నిదావం దావాగ్నిం ॥౪౫॥ తత ఇతి ॥ పరిష్వజ్య - బాహుభ్యామితి శేషః ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

జటాయుర్యుద్ధకాలే విస్రస్తాయాః సీతాయాః పునరపి రావణేన హరణప్రకారమాహ తమిత్యాది ॥ రాఘవాశ్రమాదితి ॥ అవధిత్వాత్పంచమీ ॥౧॥ సాత్వితి ॥ రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యేత్యన్వయః ॥౨॥ పితేవ పాలితం తం పునరనువదతి ఆలింగ్యేతి ॥ కరాభ్యాం సంస్పృశ్యేత్యర్థః ॥౩॥ నిమిత్తమితి ॥ లక్షణాని అక్షిస్పందనాదీని - తేషాం జ్ఞానం - శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం - నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం ప్రతిదృశ్యతే ॥౪॥ తతః కిమిత్యత్రాహ నూనమితి ॥ హే రామ ఆత్మనో మద్వ్యసనం న జానాసి కిమితి కాకుః - జానాస్యేవ - యస్మాన్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజనముద్దిశ్య మృగపక్షిణః కాకుత్స్థం త్వామభిధావంతి నూనం - న కేవలమితి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థమభిధావంతి - తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవేత్యర్థః ॥౫॥ వ్యసనమేవాహ అయం హీతి ॥ అయం విహంగమః పాపచారేణ రావణేన వినిహతశ్శేతే ॥౬॥ త్రాహీతి ॥ శృణ్వతామంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ - దూరస్థితం రామం లక్ష్మణం చ - రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్ ॥౭॥ తామితి ॥ క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం క్షణం విశ్రాంతః అభ్యధావత అభ్య

పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గముద్ధృత్య సోఽచ్ఛినత్ ॥౪౨॥ స ఛిన్నపక్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా ॥❖॥ నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవితః ॥౪౩॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్ ॥❖॥ అభ్యధావత వైదేహీ స్వబంధుమివ దుఃఖితా ॥౪౪॥ తం నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్కముదారవీర్యమ్। దదర్శ లంకాధిపతిః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంతమివాగ్నిదావమ్ ॥౪౫॥ తతస్తు తం పత్రరథం మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితమ్। పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద సీతా జనకాత్మజా తదా ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తమల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః। దదర్శ భూమౌ పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమాత్ ॥౧॥ సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తమ్। గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా ॥౨॥ ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావణేన బలీయసా। విలలాప సుదుఃఖార్తా సీతా శశినిభాననా ॥౩॥ నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనమ్। అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే ॥౪॥ నూనం రామ న జానాసి మహద్వ్యసనమాత్మనః। ధావంతి నూనం కాకుత్స్థం మదర్థం మృగపక్షిణః ॥౫॥ అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతుమభిసంగతః। శేతే వినిహతో భూమౌ మమాభాగ్యాద్విహంగమః ॥౬॥ త్రాహి మామద్య కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా। సుసంత్రస్తా సమాక్రందచ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే ॥౭॥ తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీమనాథవత్ ॥ అభ్యధావత వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః ॥౮॥ తాం లతామివ వేష్టంతీ

నస్య వ్యాయామం కుర్వతః - శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఇత్యుచ్యతే - యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః ॥౪౨॥౪౩॥౪౪॥ తమితి ॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం - నీలజీమూతస్య నికాశః ప్రకాశః తత్కల్పం - తత్సదృశప్రకాశమిత్యర్థః ॥ అగ్నిదావం అగ్నిశ్చాసౌ దావశ్చేత్యగ్నిదావః తం - కరికలభవత్సామాన్యవిశేషయోస్సహప్రయోగః ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

౧॥ సాత్విత్యాది ॥౨॥౩॥ నిమిత్తమితి ॥ లక్షణజ్ఞానం లక్షణం అక్షిస్పందనాదిలక్షణాని తేషాం జ్ఞానం - శకునిస్వరదర్శనం పింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం - నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం కారణం దృశ్యతే జ్ఞాపయతి ॥౪॥ ఏవం మదపహరణరూపవ్యవసాయసూచకసామగ్ర్యాం సత్యామపి - తవ వ్యవసాయజ్ఞానం నాస్తీతి చిత్రమితి శ్రీరామం సీతా ఉపాలభతే ॥ నను నమితి ॥ హే కాకుత్స్థ ఆత్మనో మమ మహద్వ్యసనం న జానాసి - మదర్థం మదపహారసూచనరూపప్రయోజనముద్దిశ్య - మృగపక్షిణః ధావంతి - అశుభసూచకాస్సంతః సంచరంతీత్యర్థః ॥౫॥ అయమితి ॥ అయం విహంగమో జటాయుః - మాం త్రాతుం - పాపచారేణ - రావణేనేతి శేషః - సంగతః యుద్ధార్థం సంగతస్సన్ వినిహతః శేత ఇత్యన్వయః ॥౬॥ త్రాహీతి ॥ శృణ్వతామంతికే యథా సమాక్రందదితి సంబంధః ॥౭॥ తామితి ॥ క్లిష్టాని పరిమృదితా

భావః ॥౯॥ తామిత్యాదిద్వావేకాన్వయౌ॥ లతామివ భూతలే వేష్టంతీం వేష్టమానాం॥౧౦॥ ప్రధర్షితాయామితి॥ అమర్యాదం భిన్నస్వప్రకృతికం - అంధేన గాఢేన తమసా - అజ్ఞానాంధకారేణ - తదా జగత్సర్వం సంవృతం విమూఢం చాసీదిత్యర్థః॥౧౧॥ న వాతీత్యర్ధమేకం వాక్యం॥౧౧½॥ దృష్ట్వేతి॥ పరామృష్టాం అపహృతాం - దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన - దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా - కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం కృతమితి వ్యాజహార - ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానేప్యువాహాతత్॥౧౨½॥ ప్రహృష్టా ఇతి॥ రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః - తాదాత్వికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా - సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా దైవగత్యా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాసన్నిత్యన్వయః॥౧౪॥ సత్వితి॥ తుశబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః॥౧౫॥ తప్తేతి॥ తప్తాభరణం - తప్తకాంచనాభరణం - తత్తుల్యవర్ణాంగీ విద్యుద్విశేషేణ ద్యోతమానా - సౌదామినీ తటిత్ - అనేన తటిద్యథా మేఘే క్షణం స్థిత్వా తథా రావణే సీతేతి సూచితం॥౧౬॥ ఉద్ధూతేనేతి॥ అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః॥౧౭॥ తస్యా ఇతి॥ రావణమభ్యకీర్యంత - రావణాంగే పతితా ఇత్యర్థః - అత్ర రావణైశ్వర్యం క్షణాద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః॥౧౮॥ తస్యా ఇతి॥ ఆతపే మధ్యాహ్నే - ఆదిత్యరాగేణ తామ్రం అరుణమభ్రమివ బభౌ - అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాతస్సూచితః॥౧౯॥ తస్యాస్తదితి॥ ఉపసర్గాచ్చేతి నాసికాశబ్దాంతాత్ బహువ్రీహౌ అచ్ సమాసాంతః - నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ - అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణతోక్త్యా శోభాతిశయ ఉచ్యతే॥౨౦॥ అథ త్వరితగమనమాహ బభూవేతి॥ అత్ర ముఖమితి శేషః - జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమానశ్చంద్ర ఇవ - మేఘగర్భశ్రీభాసమాన ఇత్యర్థః - అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపోత్పాతస్సూచ్యతే - పద్మగర్భాభం - వికసితపద్మాభమిత్యర్థః - అవ్రణం నిర్దోషం॥ ౨౧॥ శుక్లైరితి॥ న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే - రావణాంకగం సన్న శుశుభే - అననురూపత్వాదితి భావః॥ ౨౨॥ రుదితమితి॥ రుది

మాలింగంతీమ్మహాద్రుమాన్ । ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవదన్రాక్షసాధిపః॥ ❁ ॥ క్రోశంతీం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే। జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహాంతకసన్నిభః॥ ౧౦ ॥ ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరమ్। జగత్సర్వమమర్యాదం తమసాంధేన సంవృతమ్॥ ౧౧ ॥ న వాతి మారుతస్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూద్దివాకరః॥ ౧౧½ ॥ దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా॥ ❁ ॥ కృతం కార్యమితి శ్రీమాన్ వ్యాజహార పితామహః॥ ౧౨½ ॥ ప్రహృష్టా వ్యథితాశ్చాసన్ సర్వే తే పరమర్షయః॥ ❁ ॥ దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః। రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా ॥ ౧౪ ॥ స తు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ। జగామాదాయ చాకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ ౧౫ ॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ। రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా॥ ౧౬ ॥ ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః॥ అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాగ్నినా॥ ౧౭ ॥ తస్యాః పరమకల్యాణ్యాస్తామ్రాణి సురభీణి చ। పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణమ్ ॥ ౧౮ ॥ తస్యాః కౌశేయముద్ధూతమాకాశే కనకప్రభమ్। బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివాతపే॥ ౧౯ ॥ తస్యాస్తత్సునసం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్। న రరాజ వినా రామం వినాళమివ పంకజమ్॥ ౨౦ ॥ బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః। సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభమవ్రణమ్ ॥ ౨౧ ॥ శుక్లైస్సువిమలైర్దంతైః ప్రభావద్భిరలంకృతమ్। తస్యాస్తద్విమలం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్॥ ౨౨ ॥ రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం

ని॥౯॥ తామితి॥ తాన్ ద్రుమాన్ వేష్టంతీం వేష్టమానాం లతామివ ద్రుమానాలింగంతీం తాం జగ్రాహేత్యన్వయః॥౯॥ ౧౦॥ ప్రధర్షితాయామితి॥ అమర్యాదమతిక్రాంతనైసర్గికావస్థానం - అంధేన తమసా గాఢేన తమసా॥ ౧౧½ ॥ దృష్ట్వేతి॥ పరామృష్టామపహృతాం - దివ్యేన చక్షుషేత్యుత్తరశేషః - తథా చ పితామహో బ్రహ్మా దివ్యేన చక్షుషా ఆలోచ్యేతి శేషః కార్యం దేవకార్యం కృతమితి వ్యాజహారేత్యన్వయః॥ ౧౨½ ॥ ప్రహృష్టా ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ రావణవధరూపకార్యం నిష్పన్నమితి ప్రహృష్టాః - సీతాయాస్తాదృశీం వ్యథాం దృష్ట్వా వ్యథితాశ్చాసన్॥౧౫॥ తప్తేతి॥ విద్యుత్సౌదామినీ - సుదామా పర్వతవిశేషః తత్సన్నిహితః - తత్ర భవా విద్యుదతిస్ఫుటా భవతి - తద్వదిత్యర్థః॥ ౧౭॥ తస్యా ఇతి ॥ అభ్యకీర్యంత రావణం పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పతితమభూదిత్యర్థః॥౧౮॥ తస్యా ఇతి॥ ఆతపశబ్దః సంధ్యాకాలం లక్షయతి॥ తదానీం కనకప్రభం - ఆదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివ బభౌ॥౨౧॥ బభూవ జలదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం। తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం వక్త్రం - నీలం జలదం భిత్త్వా ఉత్థితః చంద్ర ఇవ బభావిత్యన్వయః॥౨౨॥ రుదితేతి॥ రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్రమప

తంరోదనవత్ - అతఏవవ్యసమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం - హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం - హిరణ్యం హేమహాటకమిత్యమరః | క్షిపూర్వార్ధంతు
నోజ్జ్వలముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వాన్న శుశుభ ఇతిభావః ||౨౩|| రాక్షసేనేతి || రాక్షసేననిమిత్తేన సమాధూతం భయకంపితం ||౨౪|| సేతి ||
రాక్షసాధిపమాశ్రితా సా సీతా నీలం మణిమాశ్రితా - కాంచనీ కాంచనమయీ - కాంచీ మేఖలేవ - శుశుభే - రజతమేవ నీలరత్నస్య పరభా
గకరమితి ప్రసిద్ధిః - తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్ శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా న శుశుభ ఇత్యర్థః - నేత్యనుషంగో వా ||౨౫||
సేతి || పద్మగౌరీ పద్మవత్పీతవర్ణా - అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా - హేమాభేత్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా - తప్తభూషణా తపనీయభూషణా -
విద్యుదివ సీతా తస్మిన్ క్షణం స్థితాపి సౌహృదం నాకాంక్షతేత్యర్థః ||౨౬|| తర్వితి || తరువిశేషప్రవాళవత్ రక్తాపీతవర్ణా - తేన రక్తం
రాగాదిత్యత్ర రాగశబ్దో హి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః - కక్ష్యేవేతి - కక్ష్యా ఇభబంధనీ - యథా కక్ష్యా గజం గతా గజం యంతుర్నిగ్రాహ్యం కరో
తి తథేయం రావణం ప్రాప్య రామనిగ్రాహ్యమకరోదితి భావః ||౨౭|| తస్యా ఇతి || సచపలః సవిద్యుత్ - యథా సగర్జితో మేఘ ఆశుని
స్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః ||౨౮|| ఉత్తమేతి || ఉత్తమాంగాచ్ఛిరసః ||౨౯|| సాత్వితి || సా పుష్పవృష్టిః రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతే
న - సమాధూతా పునర్దశగ్రీవమేవ - అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట - అనేన రావణస్యాత్వరితగమనముక్తం ||౩౦|| ఉక్తాం పుష్పవృష్టిం
వర్ణయతి అభ్యవర్తతేతి || ధారా పంక్తిః ||౩౧|| చరణాదితి || వామచరణాదిత్యర్థః - భ్రష్టం శిథిలం సత్ పపాత ||౩౨|| తామితి || ఉత్పాతసూచి
కాం తాం రామమహోల్కాం ||౩౩|| తస్యా ఇతి || భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని ||౩౪|| తస్యా ఇతి || భాతీ భాతిస్మ ||౩౫|| ఉత్పాతేతి || రావణవే
గోత్పన్నేత్యర్థః - వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ విధూతాగ్రాః ఆశ్వాసనాయ చలితశిరసః సంతః మా భైరితి వ్యాజహ్రురి
వ ||౩౬|| నళిన్య ఇతి || గతోత్సాహాం గతప్రాణాం - మూర్ఛితామితి యావత్ - తాదృశీం సఖీమివ మైథిలీం అనుఉద్దిశ్య - అశోచంత ఆశో
చత - ధ్వస్తకమలాః - కాంతిహీనా ఇత్యర్థః - త్రస్తాః భీతాః మీనాః మత్స్యాః జలేచరాః నక్రాదయశ్చ యాసు తాః - త్రస్తేత్యాదినా ఆకుల
నేత్రత్వాదికముచ్యతే ||౩౭|| సమంతాదితి || తదా వ్యాఘ్రాదయస్సమంతాన్నానాదేశాత్ - అభిసంపత్య ఆగత్య - రావణరోషాచ్ఛాయా

చంద్రవత్ప్రియదర్శనమ్ । సునాసం చారుతామ్రోష్ఠమాకాశే హాటకప్రభమ్ ॥ ౨౩ ॥ రాక్షసేనస
మాధూతం తస్యాస్తద్వదనం శుభమ్ । శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః ॥ ౨౪ ॥ సా హేమవర్ణా
నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపమ్ । శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణిమివాశ్రితా ॥ ౨౫ ॥ సా పద్మగౌరీ హేమా
భా రావణం జనకాత్మజా । విద్యుద్ఘనమివావిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా ॥ ౨౬ ॥ తస్యా భూషణఘోషేణ వై
దేహ్యా రాక్షసాధిపః । బభౌ సచపలో నీలస్సఘోష ఇవ తోయదః ॥ ౨౭ ॥ ఉత్తమాంగాచ్చ్యుతా తస్యాః
పుష్పవృష్టిస్సమంతతః । సీతాయా హ్రియమాణాయాః పపాత ధరణీతలే ॥ ౨౮ ॥ సా తు రావణవేగేన పు
ష్పవృష్టిస్సమంతతః । సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాభ్యవర్తత ॥ ౨౯ ॥ అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధా
రా వైశ్రవణానుజమ్ । నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగమివోన్నతమ్ ॥ ౩౦ ॥ చరణాన్నూపురం భ్రష్టం వై
దేహ్యా రత్నభూషితమ్ । విద్యున్మండలసంకాశం పపాత మధురస్వనమ్ ॥ ౩౧ ॥ తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాం
గం రాక్షసేశ్వరమ్ । ప్రాశోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ ॥ ౩౨ ॥ తాం మహోల్కామివాకా
శే దీప్యమానాం స్వతేజసా । జహారాకాశమావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః ॥ ౩౩ ॥ తస్యాస్తాన్యగ్నివర్ణా
ని భూషణాని మహీతలే । సఘోషాణ్యవకీర్యంత క్షీణాస్తారా ఇవాంబరాత్ ॥ ౩౪ ॥ తస్యాస్తనాంతరాద్భ్ర
ష్టో హారస్తారాధిపద్యుతిః । వైదేహ్యా నిపతన్భాతి గంగేవ గగనాచ్చ్యుతా ॥ ౩౫ ॥ ఉత్పాతవాతాభిహతా
నానాద్విజగణాయుతాః । మా భైరితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రురివ పాదపాః ॥ ౩౬ ॥ నళిన్యో ధ్వస్తకమ
లాస్త్రస్తమీనజలేచరాః । సఖీమివ గతోత్సాహాం శోచంతీవ మైథిలీమ్ ॥ ౩౭ ॥ సమంతాదభిసంపత్య

హూర్జితాశ్రుకం ||౨౫|| సేతి || పద్మగౌరీ రక్తపద్మారుణా - తప్తభూషణా తపనీయభూషణా || ౨౯ || సాత్వితి || సా పుష్పవృష్టిః - రావణవేగేన
రావణగమనవేగజనితవాయువేగేన సమాధూతా - పునః దశగ్రీవమేవ అభ్యవర్తత - అభితః ప్రావర్తిష్ట ||౩౧|| తరుప్రవాళరక్తా తరుప
ల్లవారుణా - హేమవర్ణేతి యావత్ - తరుప్రవాళరక్తేతి పాఠే ప్రవాళసదృశరత్నా ||౩౫|| ఉత్పాతేతి || ఉత్పాతవాతాభిహతాః ఉత్పన్న
వాతాభిహతాః - ద్విజగణాయుతాః పక్షిగణయుక్తాః ||౩౬|| నళిన్య ఇతి || గతోత్సాహాం మూర్ఛితాం సఖీమివ - గతోత్సాహా సీతాద
ర్శనాత్ ప్రాప్తనిశ్శ్వాసా నళిన్యః శోచంతి ||౩౭|| సమంతాదితి || రోషాద్రావణవిషయరోషాత్ ||౩౮|| జలేతి || జలప్రపాతరూ

ససారిణస్సంతో౽న్వధావన్ ॥ ౩౭॥ జలేతి ॥ జలప్రపాతరూపాణ్యాస్రాణి ముఖేయేషాంతే - ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్నతబాహవః విక్రోశంతీ వవ్యాక్రోశన్నివ ॥ ౩౯ ॥ హ్రియమాణాంత్వితి ॥ శ్రీమాన్ ప్రాప్తవిషయశోకఏవశ్రీః ॥ ౪౦ ॥ నాస్తీతి సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ అనృశం సతా దయా - యత్ర యస్మాత్ - గణశః సంఘశః - పర్యదేవయన్ వ్యలపన్ ॥ ౪౧½ ॥ విత్రస్తకా ఇతి ॥ స్వార్థికః కః - మృగపోతకాః మృగశా బాః - ఆవిలం కలుషం ॥ ౪౨½ ॥ సుప్రవేపితేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తథావాచామగోచరందుఃఖం - ధరణీతలం బహుశో వేక్షమా ణాం - రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతిభావః - ౪౪½ ॥ స ఇతి ॥ విప్రమృష్టం పిలుళితం విశేషకం యస్యాస్తాం - తిమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషక మి త్యమరః ॥ మనస్వినీం దృఢమనస్కాం - పతివ్రతామిత్యర్థః ॥ ౪౫½ ॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతి - భూ - పూర్వాభిప్రాయేణ - స్వాభావికహసిత త్వాద్వా - వివర్ణవక్త్రా - బభూవేతిశేషః ॥ ౪౬½ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆర ణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథసీతా రావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందలఖమిత్యాదినా ॥ దుఃఖితా - బభూవేతిశేషః - పరమోద్విగ్నా కంపితా - ఓవి జీభయచలనయోరిత్యస్మాన్నిష్ఠా - వర్తినివర్తమానా ॥ ౧॥ రోషేతి ॥ రోషవద్రోదనమపిరక్తిమహేతుః ॥ ౨॥ నేతి ॥ నీచేతిసంబోధనం - నవ్యపత్రపసేన లజ్జసేవిరహితాం - రామలక్ష్మణాభ్యామితిశేషః ॥ ౩ ॥ త్వయైవేతి ॥ హర్తుంమామితిశేషః - అపవాహిత ఆపనీతః - మృగరూపే ణమాయయా - మాయారూపమృగేణేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణో వృద్ధ ఇతివ్యంగ్యోక్తిః - అతివృద్ధం హత్వా శూరో౽హమితిమన్యస ఇతిభావః ॥ ౫ ॥

సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః ॥ అన్వధావంస్తదా రోషాత్సీతాంఛాయానుగామినః ॥ ౩౭ ॥ జలప్రపాతాస్ర ముఖాశ్శృంగైరుచ్ఛ్రితబాహుభిః । సీతాయాం హ్రియమాణాయాం విక్రోశంతీవపర్వతాః ॥ ౩౯ ॥ హ్రియమాణాంతు వైదేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః । ప్రతిధ్వస్తప్రభః శ్రీమానాసీత్పాండుమండలః ॥ ౪౦ ॥ నాస్తి ధర్మః కుతస్సత్యం నార్జవం నానృశంసతా । యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావ ణః ॥ ❋ ॥ ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయన్ ॥ ౪౧½ ॥ విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదుర్మృగపోతకాః ❋ ॥ ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్య నయనైరాస్రపాతావిలేక్షణాః ॥ ౪౨½ ॥ సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవుర్వనదేవ తాః ॥ ❋ ॥ విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథాగతామ్ । తాంతు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధుర స్వరమ్ ॥ ❋ ॥ అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్ ॥ ౪౪½ ॥ స తామాకులకేశాంతాం విప్రమృష్ట విశేషకామ్ ॥ ❋ ॥ జహారాత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్ ॥ ౪౫½ ॥ తతస్తు సా చారుదతీ శుచిస్మితా వి నాకృతా బంధుజనేన మైథిలీ । అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణావుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా ॥ ౪౬½ ॥

❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఖముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా । దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ ॥ ❋ ॥ రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపమ్ । రుదంతీ కరుణం సీతా హ్రియమాణేదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ నవ్యపత్రపసే నీచ కర్మణానేన రావణ । జ్ఞాత్వా విరహితాం యన్మాం చోరయిత్వా పలాయసే ॥ ౩ ॥ త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మన్ భీరుణా హర్తుమిచ్ఛతా । మమాపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా ॥ ౪ ॥ యో హి మాముద్యతస్త్రాతుం సో౽ప్యయం వినిపాతితః । గృధ్రరాజః పురాణో౽సౌ శ్వశురస్య సఖా మమ ॥ ౫ ॥ పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ । విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాస్మి జితా త్వ

పాణి జలప్రవాహరూపాణ్యస్రాణి అశ్రూణి ముఖే యేషాం తే పర్వతాః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ నాస్తీతి ॥ నాస్తి ఆర్జవం మనోవాక్కాయకర్మణామైక రూప్యం - అనృశంసతా దయా యత్ర యస్మాత్ ॥ ౪౧½ ॥ సుప్రవేపితేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ధరణీతలమవేక్షమాణాం - రామలక్ష్మణా గమనాకాంక్షయేతిభావః ॥ ౪౪½ ॥ స ఇతి ॥ విప్రమృష్ట విశేషకాం - విశేషకం తిలకం ॥ ౪౫½ ॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతి భూతపూర్వగత్యా - బంధు జనేన శ్రీరామేణ ॥ వినాకృతా - వివర్ణవక్త్రేత్యనంతరం బభూవేతి శేషః ॥ అత్రాలంకారవర్ణనం దేవ్యా వ్యథాతిశయప్రదర్శనార్థం ॥ ౪౬½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశస్సర్గః ❋

౧॥ ౨॥ నవ్యపత్రపస ఇతి ॥ అనేన కర్మణా - చౌర్యేణేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ త్వయేతి ॥ మృగరూపేణ పరిణతయా మాయయా - మమ భర్తా అప వాహితః అన్యత్ర నీతః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణః వృద్ధః - అతఏవాస్య నిపాతః తవ వీర్యహేతుర్న భవతీతి భావః ॥ ౫ ॥ పరమమితి ॥ వ్యంగ్యోక్తిః

పరమమితి॥ పరమమితిసోల్లుణ్ఠనంవచనం-అతినీచమిత్యర్థః- తత్ర హేతుమాహ-విశ్రావ్యేతి-హియస్మాత్ స్వనామధేయంవిశ్రావ్యఅహం రావణోఽస్మీతిస్వనామప్రఖ్యాప్య- యుద్ధేనాస్మ్యహంజితేతివ్యతిరేకోక్తిః- యద్వా- తేపరమంవీర్యంక్లీబత్వం - హియస్మాద్యుద్ధేనజితాస్మి॥ ౬॥ ఈదృశమితి॥ రహితేస్వామిరహితప్రదేశే- పరస్య స్త్రియఃహరణరూపమీదృశం-గర్హితంనిందితంకర్మకృత్వాకథంనలజ్జసే॥౭॥కథయిష్యంతీతి॥శౌణ్డీర్యమానినఃతవకర్మకుత్సితంసునృశంసంఅధర్మిష్ఠంచకథయిష్యంతీత్యన్వయః॥౮॥ధిగితి॥తదాహరణకాలేయచ్ఛౌర్యంసత్త్వంబలంచకథితవానసి - తద్ధిక్ - ఉద్వహేయంభుజాభ్యాంతుమేదినీమంబరేస్థితఇత్యాదిత్వదుక్తమనృతప్రలపనమిత్యర్థః- కులాక్రోశకరంకులనిందాకరం॥౯॥కిమితి॥ యత్ యదా-ఏవంజవేనైవధావసి - తదారామేణత్వయికింకర్తుంశక్యం- తర్హికదాశకమిత్యతఆహ-ముహూర్తమితి - ముహూర్తమపిముహూర్తమేవ - తిష్ఠస్వతిష్ఠ-తదాజీవన్సన్నప్రతియాస్యసి-మృతోభవిష్యసీత్యర్థః॥౧౦॥ఉక్తముపపాదయతినహీతి॥౧౧॥విశన ప్రాప్తిమాత్రేణకథంజీవితుమశక్యత్వంతత్రాహనత్వమితి॥౧౨॥అథకర్తవ్యముపదిశతిసాధ్వితి॥ అర్ధశ్లోకఏకాన్వయః- ఆత్మనఃపథ్యంహితంసాధు-కృత్వావిచార్య-కృతిహినానార్థోధాతువృత్తికృతోక్తః-యథా ఉరసికృత్వామనసికృత్వేతి - మాంసాధుసమ్యక్ఆర్జవపూర్వకంముంచ॥౧౨½॥ అమోచనేబాధః మామితి॥త్వంమాంయదినముంచసితదామమపతిః - మత్ప్రధర్షణేనమత్పరిభవేన-రుష్టస్సన్ భ్రాత్రా సహత్వద్వినాశాయయత్నంవిధాస్యతి॥౧౩½॥అహమపినఫలయత్నోభవిష్యామీత్యాశంక్యాహ-యేనేతి॥ వ్యవసాయేన-భోగవ్యవసాయేనేత్యగ్రామ్యోక్తిః॥౧౪½॥నైరర్థక్యమేవాహనహీతి॥ ఇదానీం కథంధారయసీత్యత్రపరిహారశ్చిరమితి॥౧౫½॥నేతి॥ కించ - త్వమాత్మనఃశ్రేయః ప్రియం-పథ్యంహితంవా - ననమవేక్షసేనపర్యాలోచయసి - కింతుమృత్యుకాలేమర్త్యోయథావిపరీతానిసేవతేతథాత్వమపివిపరీతానిసేవసఇత్యర్థః॥౧౬½॥ముమూర్షూణామితి॥త్వాం కంఠే - కాలపాశావపాశితంకాలపాశేనబద్ధం-పశ్యామి॥౧౭½॥యథేతి॥ కించ - యేనప్రకారేణనబిభేషితేనప్రకారేణమహీరుహాన్ హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసీతిమన్యఇతియోజనా॥౧౮½॥ నదీమితి॥ రుధిరౌఘైఃరక్తౌఘైస్సహ-సివహతిప్రవహతీతితథా - అసిపత్రవనంఅసిమ

యా॥౬॥ ఈదృశంగర్హితంకర్మకథంకృత్వానలజ్జసే। స్త్రియాశ్చహరణంనీచరహితేనపరస్యచ॥

౭॥ కథయిష్యంతిలోకేషుపురుషాఃకర్మకుత్సితమ్। సునృశంసమధర్మిష్ఠంతవశౌండీర్యమానినః॥౮॥ధి
క్తేశౌర్యంచసత్త్వంచయత్త్వంకథితవాంస్తదా। కులాక్రోశకరంలోకేధిక్తేచారిత్రమీదృశమ్॥౯॥ కింక
ర్తుంశక్యమేవంహియజ్జవేనైవధావసి। ముహూర్తమపితిష్ఠస్వనజీవన్ప్రతియాస్యసి॥౧౦॥నహిచ
క్షుష్పథంప్రాప్యతయోఃపార్థివపుత్రయోః। ససైన్యోఽపిసమర్థస్త్వంముహూర్తమపిజీవితుమ్॥
౧౧॥నత్వంతయోశ్శరస్పర్శంసోఢుంశక్తఃకథంచన। వనేప్రజ్వలితస్యేవస్పర్శమగ్నేర్విహంగమః॥
౧౨॥ సాధుకుర్వాత్మనఃపథ్యంసాధుమాంముంచరావణ॥౧౨½॥మత్ప్రధర్షణరుష్టోహిభ్రాత్రాసహ
పతిర్మమ॥✿॥విధాస్యతివినాశాయత్వంమాంయదినముంచసి॥౧౩½॥ యేనత్వంవ్యవసాయేనబలాన్మాం
హర్తుమిచ్ఛసి॥✿॥వ్యవసాయస్సతేనీచభవిష్యతినిరర్థకః॥౧౪½॥ నహ్యహంతమపశ్యంతీభర్తా
రంవిబుధోపమమ్॥✿॥ఉత్సహేశత్రువశగాప్రాణాన్ధారయితుంచిరమ్॥౧౫½॥నూనంచాత్మనః
పథ్యంశ్రేయోవాసమవేక్షసే॥✿॥ మృత్యుకాలేయథామర్త్యోవిపరీతానిసేవతే॥౧౬½॥ ముమూ
ర్షూణాంహిసర్వేషాంయత్పథ్యంతన్నరోచతే॥✿॥పశ్యామ్యద్యహికంఠేత్వాంకాలపాశావపాశితమ్॥
౧౭½॥ యథాచాస్మిన్భయస్థానేనబిభేషిదశానన॥✿॥వ్యక్తంహిరణ్మయాన్హిత్వంసంపశ్యసిమహీరు
హాన్॥౧౮½॥నదీంవైతరణీంఘోరాంరుధిరౌఘనివాహినీమ్॥✿॥ అసిపత్రవనంచైవభీమంపశ్యసిరావణ

శ్రావయిత్వాదీయంనామధేయంశ్రావయిత్వా- యుద్ధేనజితాస్మీతియోజనా॥౬॥ ఈదృశమితి॥ గర్హితమితి ఈదృశంపరస్త్రీహరణరూపంకర్మ-రహితేనపతిరహితేనకాలేనకృత్వాకథంనలజ్జసే॥౭॥౮॥ ధిగితి॥ కులాక్రోశకరంకులనిందాకరం॥౯॥ కింనశక్యమితి॥ భయేనధావసీతియత్-ఏవంకర్తుంశక్యంకింనశక్యమిత్యర్థః- శ్రీరామభయేనత్వయాపలాయనంక్రియతే - తదేతన్మయానివారయితుం నశక్యం స్త్రీత్వాదితిభావః- యద్వా-ఇహభయేనధావసీతియత్ - ఏవంకర్తుంశక్యంకింనశక్యం శక్త్యభిమానపలాయనయోరన్యోన్యవిరోధాదిత్యర్థః- ముహూర్తమపిముహూర్తమేవతిష్ఠస్వ-యదిశూరఇతిశేషః॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ సాధ్వితి॥ ఆత్మనస్తవపథ్యంకురు- సాధుయత్సమీచీనమిత్యర్థః- కింతత్పథ్యమతఆహ। సాధ్వితి॥ మాంముంచతత్సాధుత్వమిత్యర్థః॥౧౨½॥ మదితి॥విధాస్యతి- యత్నమితిశేషః॥౧౩॥౧౪½॥ వ్యవసాయనైరర్థక్యమేవాహ। నహ్యహమితి॥౧౫½॥ ననూనమితి॥ పథ్యంసుఖోదర్కం। శ్రేయః- వాసంలంకా

యత్ప్రయుక్తవనమితి నరకవిశేషస్యనామ - పశ్యసీతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమాననిర్దేశః ॥౧౯॥ పారదారికస్యాసాధారణనరకానుభవం దర్శయితుమితి ॥ తప్తానిసద్యోగ్నినిష్టప్తానికాంచనమయానిపుష్పాణియస్యాస్తాం - స్వర్ణస్యతప్తత్వేతీవ్రాష్ణ్యంభవతి - వైదూర్యప్రవరాః వైదూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాః ఛదాః పర్ణానియస్యాస్తాం - అత్రాపితప్తేతివిశేషణంబోధ్యం - శల్మలింపారదారికాలింగ్యత్వేనయమలోకోత్పన్నాం - శల్మలివృక్షాకారస్థానాం - ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి - ఆలింగితుమితిశేషః ॥౨౦॥ భవత్త్వేవంకాలాంతరే - నత్వోలబ్ధంహి సుఖమిత్యత్రాహ నహీతి ॥ తస్యఅలీకమప్రియంకృత్వా - అలీకంత్వప్రియేనృతఇత్యమరః । ధరితుంజీవితుం ॥౨౧॥ త్వామాదాయదేశాంతరంగమిష్యామి - తదానమేరామభయంతత్రాహబద్ధఇతి ॥ భర్తురితిహేతౌపంచమీ - తస్మాద్ధేతోః - క్వగతస్సన్ శర్మలప్స్యసే - నక్వచిదపీత్యర్థః ॥౨౨॥ కథంతస్యతాదృశీశక్తిరిత్యత్రాహద్వాభ్యాం - నిమేషేతి ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణనిమేషావకాశమాత్రేణ - భ్రాత్రావినా - ఏకాకినేత్యర్థః ॥౨౩॥ ఏతదితి ॥ ఏతచ్చాన్యచ్చవచనం - కరుణంపరుషంచయథాభవతితథావిలలాపవరదేవనమకరోత్ ॥౨౪॥ సీతోక్తంసర్వంపాపిష్ఠస్యతస్యసముద్రఘోషతుల్యమాసీదిత్యాహతథేతి ॥ తథేతివాచామగోచరత్వోక్తిః - విలాపపూర్వంకరుణంచయథాతథాభాషిణీం - కరుణంయథాతథావిచేష్టంతీంవిచేష్టమానాం - ఆగతగాత్రవేపథుం ఉత్పన్నశరీరకంపాం ॥౨౫॥

✱✱✱ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః ✱✱✱

అథసీతాయాఅశోకవనికాయాం స్థాపనమాహ - హ్రియమాణాత్విత్యాది ॥ నాథంరక్షకం ॥౧॥ తేషామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతంకౌశేయం - ఆభరణానికౌశేయేబద్ధ్వాముమోచేత్యర్థః - కిమర్థంముమోచేత్యత్రాహయదిరామాయశంసేయురితి - యది పశ్యేయుః తదాదృష్ట్వా రామాయస్వస్యరావణాపహరణంకథయేయురితిప్రత్యాశయేత్యర్థః - ఆశంసావచనే లిఙితి లిఙ్ ॥౨॥ వస్త్రమితి ॥ సహభూషణంభూషణైస్సహితంవస్త్రం - ఉత్సృజ్యఉన్ముచ్య - తత్ మధ్యేసీతయానిక్షిప్తమితియత్తత్కర్మ - సంభ్రమాత్ సీతాపహారజనితక్షోభాత్ నబుద్ధవాన్ - యదిబుధ్యేతగృహ్ణీయాదేవేతిభావః ॥౩॥ పింగాక్షా ఇతి ॥ పింగాక్షాఃవానరాః - నకేవలంవానరాః అపితువానరర్షభాఃవానరశ్రేష్ఠాః - అనిమిషైరివనిమేషరహితైరివ - తథావిక్రోశంతీం - రామరామేతివిక్రోశంతీమిత్యర్థః ॥౪॥ సచేతి ॥ పంపాంపంపాసరఃఆకాశం - లంకామభిముఖఇత్యనేనఏతావత్పర్యంతంరామాశ్రమదత్తదృష్టిర్గతః - అతస్స్వచ్ఛందంగతవానితిగ

ణ ॥౧౯॥ తప్తకాంచనపుష్పాం చ వైదూర్యప్రవరచ్ఛదామ్ ॥ ✱ ॥ ద్రక్ష్యసే శాల్మలీం తీక్ష్ణామాయసైః కంటకైశ్చితామ్ ॥౨౦॥ న హి త్వమీదృశం కృత్వా తస్యాలీకం మహాత్మనః ॥✱॥ ధరితుం శక్ష్యసి చిరం విషం పీత్వేవ నిర్ఘృణః ॥౨౧॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ ॥✱॥ క్వ గతో లప్స్యసే శర్మ భర్తుర్మమ మహాత్మనః ॥౨౨॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ వినా భ్రాత్రా మహావనే ॥✱॥ రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ । స కథం రాఘవో వీరస్సర్వాస్త్రకుశలో బలీ ॥✱॥ న త్వాం హన్యాచ్ఛరైస్తీక్ష్ణైరిష్టభార్యాపహారిణమ్ ॥౨౩॥ ఏతచ్చాన్యచ్చ పరుషం వైదేహీ రావణాంకగా ॥✱॥ భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాప హ ॥౨౪॥ తథా భృశార్తాం బహు చైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణం చ భామినీమ్ । జహార పాపః కరుణం విచేష్టతీం నృపాత్మజామాగతగాత్రవేపథుమ్ ॥౨౫॥ ✱✱✱✱✱

✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ । దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానరపుంగవాన్ ॥౧॥ తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణాని చ ॥✱॥ ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి మైథిలీ ॥౨॥ వస్త్రముత్సృజ్య తన్మధ్యే నిక్షిప్తం సహభూషణమ్ ॥✱॥ సంభ్రమాత్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మ న స బుద్ధవాన్ ॥౩॥ పింగాక్షాస్తాం విశాలాక్షీం నేత్రైరనిమిషైరివ ॥✱॥ విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశుర్వానరర్షభాః ॥౪॥ స చ పంపామతిక్రమ్య లంకామభిముఖః

రూపం నిశానం చ నావేక్షసే - ఉభయంత్యక్తుమిచ్ఛసీత్యర్థః ॥౧౬-౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ న హీతి ॥ నిర్ఘృణస్త్వం చిరం న తిష్ఠసీత్యన్వయః ॥౨౧॥ బద్ధ ఇతి ॥ మమ భర్తురిత్యనంతరం అపరాధం కృత్వేతి శేషః ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

హ్రియమాణేతి ॥ నాథం రక్షకం ॥౧॥ తేషామితి ॥ శంసేయురితి ప్రత్యాశయేతి శేషః ॥౨॥ వస్త్రమితి ॥ తత్కర్మ భూషణత్యా

ష్యతే - అతఏవ వసుసంహృష్ట ఇతి వక్ష్యతే॥౫॥ తామితి॥ ఉత్సంగే నేత్యస్యోభయత్రాన్వయః - మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥ వనానీతి॥ విహాయసా ఆకాశమార్గేణ॥౭॥ తిమీతి॥ తిమయో మత్స్యవిశేషాః నక్రాః గ్రాహాః తేషాం నికేతం వాసస్థానం - వరుణస్యాలయం వాసః శరణం ప్రాప్యం - గత్వా ప్రాప్య - క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥ సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్ - పరివృత్తోర్మిః నివృత్తోర్మిః - రుద్ధమీనమహోరగః బహిస్సంచారరహితమత్స్యసర్పః॥౯॥ అంతరిక్షేతి॥ అంతరిక్షగతాశ్చారణాః దశగ్రీవః ఏతదంతః ఏతత్సీతాపహరణావస్థాన ఇతి వాచస్ససృజుః - ఊచురిత్యర్థః - అంతరిక్షగతాస్సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్॥౧౦॥ సత్వితి॥ ఆత్మనః రూపిణీం రూపవతీం మృత్యుమితి సీతావిశేషణం॥౧౧॥ స ఇతి॥ సంరూఢాః జనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారప్రకోష్ఠాః తాభిః బహులం సంకీర్ణం॥౧౨॥ తత్రేతి॥ తత్ర అంతఃపురే శోకమోహపరాయణాం శోకమోహపరతంత్రాం - నిదధే స్థాపితవాన్ - మయ స్త్రీపురాధిపతిః - మాయాం మాయామయీం - ఆశ్చర్యశక్తియుక్తామిత్యర్థః - స్త్రియం స్వయం త్రభాం బిలే యథా నిదధేత తథేత్యర్థః॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః - యథేమాం స్త్రీ వా పుమాన్వా అసంమతః అననుజ్ఞాతః న పశ్యతి తథాబ్రవీత్ - ఏనామన్యో న పశ్యేదిత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ ఏషా యద్యదిచ్ఛేత్ తత్తద్దేయం - యథా మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ యథా మహ్యం దీయతే తద్వద్దేయమిత్యర్థః॥౧౫॥ యా చేతి॥ జీవితం న ప్రియం - మారయేయమిత్యర్థః॥౧౬॥ తథేతి॥ చింతయన్ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ దదర్శ అపశ్యత్॥౧౮॥ స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన - తానేతానిత్యన్వయః॥౧౯॥ నానేతి॥ ఆయుధం తు ప్రహరణమిత్యమరః। హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం - ఖరాలయం భూతపూర్వం - పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః - భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్సమాసః॥౨౦॥ తత్రేతి॥ పౌరుషం బ

పురీమ్ ॥*॥ జగామ రుదతీం గృహ్య వైదేహీం రాక్షసేశ్వరః॥౫॥ తాం జహార సుసంహృష్టో రావణో మృత్యుమాత్మనః ॥*॥ ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిషామ్॥౬॥ వనాని సరితశ్శైలాన్ సరాంసి చ విహాయసా ॥*॥ స క్షిప్రం సమతీయాయ శరశ్చాపాదివ చ్యుతః॥౭॥ తిమినక్రనికేతం తు వరుణాలయమక్షయమ్ ॥*॥ సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరమ్॥౮॥ సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్మీ రుద్ధమీనమహోరగః ॥*॥ వైదేహ్యాం హ్రియమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః॥౯॥ అంతరిక్షగతా వాచస్ససృజుశ్చారణాస్తదా ॥*॥ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధాస్తదాబ్రువన్॥౧౦॥ స తు సీతాం వివేష్టంతీమంకేనాదాయ రావణః ॥*॥ ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యుమాత్మనః॥౧౧॥ సోఽభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథామ్ ॥*॥ సంరూఢకక్ష్యాం బహుళాం స్వమంతఃపురమావిశత్॥౧౨॥ తత్ర తామసితాపాంగాం శోకమోహపరాయణామ్ ॥*॥ నిదధే రావణస్సీతాం మయో మాయామివాసురీమ్॥౧౩॥ అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీర్ఘోరదర్శనాః ॥*॥ యథా నేమాం పుమాన్ స్త్రీ వా సీతాం పశ్యత్యసంమతః॥౧౪॥ ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రాణ్యాభరణాని చ ॥*॥ యద్యదిచ్ఛేత్తదేవాస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా॥౧౫॥ యా చ వక్ష్యతి వైదేహీం వచనం కించిదప్రియమ్ ॥*॥ అజ్ఞానాద్యది వా జ్ఞానాన్న తస్యా జీవితం ప్రియమ్॥౧౬॥ తథోక్త్వా రాక్షసీస్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ ॥*॥ నిష్క్రమ్యాంతఃపురాత్తస్మాత్ కిం కృత్యమితి చింతయన్ । దదర్శాష్టౌ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్॥౧౮॥ స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః । ఉవాచైతానిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః॥౧౯॥ నానాప్రహరణాః క్షిప్రమితో గచ్ఛత సత్వరాః । జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయమ్॥౨౦॥ తత్రోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే । పౌరుషం బలమాశ్రిత్య త్రాసముత్సృజ్య దూరతః ॥

పణకర్మ॥౫॥ తామితి॥ మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥౭॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥ సంభ్రమాత్ కార్యజనితక్షోభాత్ - పరివృత్తోర్మిః పరిభ్రమితోర్మిః॥౯॥ అంతరిక్షేతి॥ ఏతదంతః ఏతత్సీతాహరణం కర్మ అంతో అవసానం యస్య సః తథోక్తః॥౧౦॥౧౧॥ స ఇతి॥ సంరూఢకక్ష్యం బహుళం సంరూఢా బహుజనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారాణి తైః బహుళం॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః రాక్షసీః॥*॥ యథేతి॥ అసమ్మతః అస్మదననుజ్ఞాతః పుమాన్వా - అస్మదననుజ్ఞాతా స్త్రీ వా - యథా చైనాం న పశ్యతి తథా రక్షంతేతి శేషః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ మచ్ఛందతః మదనుజ్ఞాబలాత్॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన॥౧౯॥ జనస్థానమితి॥ హతస్థానం శూన్యసన్ని

లం - న కేవలం నీతిబలమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ పౌరుషబలాశ్రయణే హేతుమాహ బలంహీతి ॥ యత్ బలం సైన్యం నివేశితం తద్ధతమిత్యన్వయః ॥
౨౨ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర వధనిమిత్తం ॥ - అమర్షాత్ అసహనాత్ ॥ ౨౩ ॥ నిర్యాతయితుమితి ॥ నిర్యాతయితుం ఆవసితుం ॥ ౨౪ ॥ తంత్వితి ॥ శర్మ
సుఖం - ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి ॥ ౨౫ ॥ జనేతి ॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా - రామః కింకరోతీతి తత్త్వతో వార్తామత్ర కాశముపనేతవ్యేత్య
ర్థః ॥ ౨౬ ॥ అప్రమాదాదితి ॥ అవధానాదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం తత్రాహ యుష్మాకం చేతి ॥ ౨౮ ॥ త
త ఇతి ॥ మహానర్థోఽభిధేయో యస్య తం మహార్థం - ప్రియం శ్లాఘారూపం వాక్యం - ఉపేత్య శ్రుత్వా - రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః - యతో
యత్ర జనస్థానం తద్వనముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే - అలక్ష్యదర్శనాః వేగాతిశయేన దుష్ప్రేక్ష స్వరూపాః ॥ ౨౯ ॥ సర్గార్థం సంగృహ్ణాదర్శయ
తితత స్త్వితి ॥ ఉపలభ్య దృష్ట్వా - సుసంప్రహృష్టః కామవికారవాన్ - పరిగృహ్య గృహీత్వా - రామేణ వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి - మో
హాన్ముదితో బభూవ - అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య
కాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పూర్వం స్వప్రభావకథనముఖేన ప్రలోభనం కృతవాన్ - అథ భోగోపకరణప్రదర్శనముఖేన రావణస్సీతాం ప్రలోభయతి పం
చపంచాశే ॥ సందిశ్యేత్యాది ॥ బుద్ధినైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్ - అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ సఇతి ॥ సమర్పితః - పీడిత ఇత్యర్థః - అ
భిత్వరన్ అభిత్వరమాణః ॥ ౨ ॥ సప్రవిశ్యేతి ॥ వేశ్మ అంతఃపురం ॥ ౩ ॥ అశ్రిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ అధోముఖముఖీమవనతముఖీం
యస్యాస్తాం - స్యాదవాఙప్యధోముఖ ఇత్యమరః ॥ శోకభారాభిపీడితామిత్యత్ర శోకపరాం దర్శయామాసేతి క్రియాభేదాదపునరుక్తిః - అ

॥ ౨౧ ॥ బలంహి సుమహద్యన్మే జనస్థానే నివేశితమ్ । సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః ॥ ౨౨ ॥
తత్ర క్రోధో మమాపూర్వో ధైర్యస్యోపరి వర్తతే । వైరం చ సుమహద్జాతం రామం ప్రతి సుదారుణమ్ ॥ ౨౩ ॥
నిర్యాతయితుమిచ్ఛామి తచ్చ వైరమహం రిపోః । నహి లప్స్యామ్యహం నిద్రాం మహత్త్వా సంయుగేఽరి
పుమ్ ॥ ౨౪ ॥ తం త్విదానీమహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినమ్ । రామం శర్మోపలప్స్యామి ధనం లబ్ధ్వేవ నిర్ధ
నః ॥ ౨౫ ॥ జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామమాశ్రితా । ప్రవృత్తిరుపనేతవ్యా కింకరోతీతి తత్త్వతః ॥ ౨౬ ॥ అ
ప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః । కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి ॥ ౨౭ ॥ యు
ష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని । అతశ్చాస్మిన్ జనస్థానే మయా యూయం నియోజితాః ॥ ౨౮ ॥
తతః ప్రియం వాక్యముపేత్య రాక్షసా మహార్థమష్టావభివాద్య రావణమ్ । విహాయ లంకాం సహితాః ప్రత
స్థిరే యతో జనస్థానమలక్ష్యదర్శనాః ॥ ౨౯ ॥ తతస్తు సీతాముపలభ్య రావణస్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మై
థిలీమ్ । ప్రసజ్య రామేణ చ వైరముత్తమం బభూవ మోహాన్ముదితస్స రాక్షసః ॥ ౩౦ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖
❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సందిశ్య రాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోఽష్టౌ మహాబలాన్ । ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్ కృతకృత్య
మమన్యత ॥ ౧ ॥ స చింతయానో వైదేహీం కామబాణసమర్పితః । ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టుమ
భిత్వరన్ ॥ ౨ ॥ స ప్రవిశ్య తు తద్వేశ్మ రావణో రాక్షసాధిపః । అపశ్యద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయ
ణామ్ ॥ ౩ ॥ అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితామ్ । వాయువేగైరివాక్రాంతాం మజ్జంతీం
నావమర్ణవే ॥ ❖ ॥ మృగయూథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభిరివావృతామ్ । అధోముఖముఖీం సీతామభ్యేత్య
చ నిశాచరః ॥ ❖ ॥ తాం తు శోకపరాం దీనామవశాం రాక్షసాధిపః । స బలాద్దర్శయామాస గృహం దేవగృ

వేశ(ఖ)రాలయ భూతపూర్వం పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ జనస్థాన ఇతి ॥ ప్రవృత్తిః వార్తా ॥ ౨౬ ॥
౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ సప్తప్రకరణార్థం సంగృహ్ణాతి ॥ తత ఇతి ॥ ఉపలభ్య ప్రాప్య గృహీత్వేత్యర్థః - పరిగృహ్య స్వగృహే అవస్థాప్య - వైరం ప్ర
సజ్య ప్రాప్య - మోహాదవివేకాన్ముదితః ప్రీతో బభూవ - వస్తుతస్తు రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్యా అనర్థావహం ప్రతీయమానమపి
సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తాత్స్వవధస్యేష్టతమత్వాద్రామేణ వైరం ప్రాప్య ముముద ఇతి భావః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సందిశ్యేతి ॥ బుద్ధినైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైపరీత్యాత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ❖ ॥ మృగయూథేతి ॥ అధోముఖముఖీమధోముఖేఽధః ప్రదే

పశ్యాందర్శనమనిచ్ఛంతీం ॥ గృహం వర్ణయతి ద్వాభ్యాం - హర్మ్యేత్యాది ॥ హర్మ్యైః ప్రాస్వవిమానైః - ప్రాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ - సంబాధం నిబిడం - కాంచనైః స్వర్ణమయైః - తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః స్తంభైరుపలక్షితం ॥౮॥ దివ్యేతి ॥ దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం నిర్హ్రాదవత్ - అర్శ ఆద్యచ్ - యద్వా దివ్యదుందుభేరివ నిర్హ్రాదశ్శబ్దో యస్య తత్ - ఆరోహణకాలే దుందుభివత్ ధ్వనతీతి భావః - తోరణో బహిర్ద్వారం - చిత్రం ఆశ్చర్యభూతం - ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః । తయా సహారురోహ తామాదాయారోహేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ వక్ష్యమాణభూభాగదర్శనసాధనాన్యాహ దాంతికా ఇతి ॥ దాంతికాః దంతవికృతాః - తత్ర సోపానమార్గే - గవాక్షా అనర్ఘ - తదుపరి హేమమయైః జాలైః జాలకైః - ఆవృతాః ప్రాసాదపఙ్క్తయశ్చాసన్ ॥౧౦॥ సుధేతి ॥ సుధావలేపనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి - భూమిభాగానీతి క్లీబత్వమార్షం - ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయామాస - తైర్గవాక్షైరితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ దీర్ఘికా ఇతి ॥ దీర్ఘికాః వాప్యః పుష్కరం జలమేషామస్తీతి పుష్కరిణ్యః - ద్వితీయార్థే ప్రథమా - పుష్కరాదిభ్యో దేశ ఇతి ఇని ప్రత్యయః - శోకపరాయణామిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం ద్యోత్యతే ॥౧౨॥ దర్శయిత్వేతి ॥ లోభితుం లోభయితుం - అంతర్భావితణ్యర్థో౽యం ॥౧౩॥ దశేతి ॥ దశ ద్వావింశతిశ్చేతి ద్వాత్రింశత్కోటయః తేషాం ద్వాత్రింశత్కోటి రాక్షసానాం - గుణీభూతానామపి రాక్షసానాం తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః ॥౧౪॥ అథశబ్దానుశాసనం కేషాం శబ్దానామిత్యత్రాహ వర్జయిత్వేతి ॥ బాలవృద్ధాన్ వినా మమైకస్య - పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం - ఏకసహస్రమస్తి ॥౧౫॥ యదిదమితి ॥ మమ యదిదం రాజతంత్రం రాజపరికరః - తత్సర్వం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం - మమ జీవితం చ త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం - త్వం మే మమ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః గరీయసి ॥౧౬॥ బహూనామితి ॥ అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే యో౽సౌ మమ పరిగ్రహః - యా భార్యా ఇత్యర్థః - పరిగ్రహః కలత్రే ఇత్యాదిశాశ్వతః - నియతపుల్లింగః - జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం - తాసామిత్యత్ర స్త్రీణామిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీ

హాపమమ్ ॥ ౬ ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధం స్త్రీసహస్రనిషేవితమ్ । నానాపక్షిగణైర్జుష్టం నానారత్నసమన్వితమ్ ॥ ౭ ॥ దాంతకైస్తాపనీయైశ్చ స్ఫాటికై రాజతైరపి । వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః ॥౮॥ దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం తప్తకాంచనతోరణమ్ । సోపానం కాంచనం చిత్రమారురోహ తయా సహ ॥౯॥ దాంతకా రాజతాశ్చైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః । హేమజాలావృతాశ్చాసంస్తత్ర ప్రాసాదపఙ్క్తయః ॥౧౦॥ సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః । దశగ్రీవస్స్వభవనే ప్రాదర్శయత మైథిలీమ్ ॥౧౧॥ దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః । రావణో దర్శయామాస సీతాం శోకపరాయణామ్ ॥ ౧౨ ॥ దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యాః కృత్స్నం తద్భవనోత్తమమ్ । ఉవాచ వాక్యం పాపాత్మా సీతాం లోభితుమిచ్ఛయా ॥౧౩॥ దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతిరథాపరాః । తేషాం ప్రభురహం సీతే సర్వేషాం భీమకర్మణామ్ ॥ ౧౪ ॥ వర్జయిత్వా జరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చ రజనీచరాన్ । సహస్రమేకమేకస్య మమ కార్యపురస్సరమ్ ॥౧౫॥ యదిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ । జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణైర్గరీయసీ ॥౧౬॥ బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణాం మమ యో౽సౌ పరిగ్రహః । తాసాం త్వమీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే ॥౧౭॥ సాధు కిం తే౽న్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్వ వచో మమ ।

శే ముఖం యస్యాస్తాం - యద్వా అధోముఖమవగతం ముఖం యస్యాస్తాం ❁ స్యాదవాఙప్యధోముఖ ఇత్యమరః ❁ నబలాద్దర్శయామాసేత్యారభ్య తప్తకాంచనతోరణమిత్యంతమేకం వాక్యం - దాంతకైరిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా - దంతైః కృతైః దాంతకైః - తాపనీయైః సువర్ణకృతైః ॥ ౮ ॥ దాంతకా ఇతి ॥ హేమజాలైః హేమమయజాలకైః ॥ ౧౦ ॥ సుధేతి ॥ సుధామణివిచిత్రాణి - సుధాచూర్ణతేజనకమణిభిః ముక్తామణిభిః విచిత్రాణి - భూమిభాగాని కుట్టిమప్రదేశాన్ ॥ ౧౧ ॥ దీర్ఘికా ఇతి ॥ దీర్ఘికాః వాపీః పుష్కరిణ్యః పుష్కరిణీః పద్మయుతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ దశేతి ॥ ద్వాత్రింశత్కోటిసంఖ్యా ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ సహస్రమితి ॥ ఏకస్య ముఖ్యస్య - తేషాం ముఖ్యస్యేత్యర్థః - మమ కార్యపురస్సరం కార్యసాధకమేకైకం సహస్రం భవతీతి శేషః - ఏకైకస్య కార్యసాధనాయ ఏకైకం సహస్రం నియోజయామీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ యదిదమితి ॥ రాజతంత్రం రాజపరికరః - ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ ౧౬ ॥ బహ్వీనామితి ॥ అంతఃపురసంచారిణీనాం స్త్రీణాం మధ్యే యో౽సౌ మమ పరిగ్రహః యా మమ భార్యా ఇత్యర్థః - పరిగ్రహో నియతపుల్లింగః అత్ర యంజాత్యేకవచనే యో౽సౌ పరిగ్రహ ఇతి సన్నిర్దేశః - తాసామితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాం నిర్దేశః - పరమార్థతః పరిగ్రహవాక్యానాం స్త్రీత్వాదితి జ్ఞేయం - మే మమ భార్యా సతీ - తాసాం త్వమీశ్వరా స్వామినీ భవేత్యన్వయః - వస్తుతస్తు అభవ ప్రియే ఇతి చ్ఛేదః - సూక్ష్మప్రియే - భార్యాభావ ఆత్యైతి చ్ఛేదః - భాచి ద్రూపిణీ ఆర్యా త్వే స్త్రా

లింగనిర్దేశః - మమభార్యానతీతా సామీశ్వరాస్వామినీ భవ-శ్రేష్ఠభాసపినకసోవరజీలివరచ్ -తతష్టాప||౧౬||సాధ్వీతి || మమవచోరోచయస్వమదుక్తంస్వీకురు - ఇదం-సాధుసమీచీనం-తేఅన్యయాబుద్ధ్యాకిం - రామవిషయాబుద్ధిర్మాభూదిత్యర్థః-తస్మాత్ -మామాం-భజస్వ అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య - మేప్రసాదంకర్తుమర్హసి-అర్హసికిం-నార్హసీత్యపిధ్వనిః||౧౭||రామాగమనప్రసక్తిరేవనాస్తీత్యాశయేనాహ పరిక్షిప్తేతి || శతంసహస్రమయుతంసర్వమానంత్యవాచకమితివచనాత్ సహస్రేణఅనేకరాక్షసైః-పరిక్షిప్తాపరివృతాఇయంలంకా - శతయోజనా శతయోజనపరిమితా-తస్మాన్నేయంధర్షయితుంశక్యా||౧౯||మాభూత్పరస్యదుర్ధర్షతా - మమపునర్వీర్యంశృణ్విత్యాహనదేవేష్వితి || మేవీర్యేయస్సమోభవేత్ తంనదేవేషునపశ్యామి - యక్షేషునపశ్యామి-గంధర్వేషునపశ్యామి - పక్షిషుచనపశ్యామి||౨౦||రాజ్యేతి || గతాయుషా -అల్పాయుషేత్యర్థః||౨౧|| భజస్వేతి || ఇహభవనే||౨౨||దర్శనఇతి || రాఘువస్యదర్శనేబుద్ధింమాకృథాః - తద్దర్శనంచదుర్లభమిత్యర్థః-తదేవస్పష్టయతికాస్యేతి- అత్రఆగంతుంమానసికవ్యాపారోపినశక్యః-కింపునఃకాయికఇత్యర్థః - అశక్యత్వేదృష్టాంతమాహనశక్యఇతి||విమలాంనిర్ధూమాం-శిఖాంజ్వాలాం||౨౪||త్రయాణా . . మితి || లోకానామితినిర్ధారణేషష్ఠీ ౨౫ || లంకాయామితి|| త్వత్ప్రేష్యాఃత్వత్పరిచారకాః-భవిష్యంతీతిశేషః||౨౬||అభిషేకేత్యర్థమేకంవాక్యం || అభిషేకోదకేనపట్టమహిషీత్వేనాభిషేకోదకేన - క్లిన్నాసిక్తా|| ౨౬½||దుష్కృతమితి || పురాపూర్వజన్మని-యద్దుష్కృతంకర్మాస్తి-తత్ - వనవాసేనవనవాస

కామాభితప్తస్యమమప్రసాదంకర్తుమర్హసి||౧౭||పరిక్షిప్తాసముద్రేణలంకేయంశతయోజనా। నేయం ధర్షయితుంశక్యా సేంద్రైరపిసురాసురైః||౧౯|| నదేవేషునయక్షేషునగంధర్వేషుపక్షిషు | అహం పశ్యామిలోకేషుయోమేవీర్యసమోభవేత్ ||౨౦|| రాజ్యభ్రష్టేనదీనేనతాపసేనగతాయుషా। కింకరిష్యసిరామేణమానుషేణాల్పతేజసా|| ౨౧||భజస్వసీతేమామేవభర్తాహంసదృశస్తవ। యౌవనంహ్యధ్రువంభీరురమస్వేహమయాసహ||౨౨||దర్శనేమాకృథాబుద్ధింరాఘవస్యవరాననే। కాస్యశక్తిరిహాగంతుమపిసీతేమనోరథైః||౨౩||నశక్యోవాయురాకాశేపాశైర్బద్ధుంమహాజవః। దీప్యమానస్యవాప్యగ్నేర్గృహీతుంవిమలాంశిఖామ్ ||౨౪||త్రయాణామపిలోకానాంనతంపశ్యామిశోభనే। విక్రమేణనయేద్యస్త్వాంమద్బాహుపరిపాలితామ్||౨౫||లంకాయాంసుమహద్రాజ్యమిదంత్వమనుపాలయ।త్వత్ప్రేష్యామద్విధాశ్చైవదేవాశ్చాపిచరాచరాః ||౨౬||అభిషేకోదకక్లిన్నాతుష్టాచరమయస్వమామ్||౨౬½||దు

ష్కృతంయత్పురాకర్మవనవాసేనతద్గతమ్। యశ్చతేసుకృతోధర్మస్తస్యేహఫలమాప్నుహి

త్వంమమతాసాంచఈశ్వరాభవేతియోజనా||౧౬|| సాధ్వీతి|| సాధుహితంమమవచోరోచయస్వఅంగీకురుభజమామితిశేషః-కామాభితప్తస్యమమప్రసాదంకర్తుమర్హసి- భజస్వామాభితప్తస్యేత్యపిపాఠః- వస్తుతస్తు-కామాభితప్తస్యకామేనత్వద్భృత్యోభవిష్యామీత్యేవంరూపేణమనోరథేనఅభితప్తస్యేత్యర్థః||౨౦|| రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాక్యార్థఃస్పష్టః- వస్తుతస్తురాజ్యభ్రష్టేనరాజ్యాద్భ్రష్టారిపవోయస్మాత్తేన - దీనేనతాపసేనగతాయుషేత్యంతమేకంపదం - దీనానామినస్తాపసానామినఃదీనేనశ్చాసౌతాపసేనశ్చదీనేనతాపసేనఃతాదృశస్య - గతంప్రాప్తమాయురేకాదశసహస్రవత్సరాత్మకంయేనతేన - దీనజనానాం తాపసానాం రక్షణార్థమవతీర్ణేనేత్యర్థః - మానుషేణమనుష్యరూపేణావతీర్ణేన - అల్పతేజసాఅల్పమితరేషాంతేజోయస్మాత్తేనక్షత్ర్యమేవభాంతమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీతిశ్రుతేః| రామేణకిమేతాదృశపరమపురుషముద్దిశ్యకిమర్థంవిలాపఃక్రియతఇతిభావః|| భజస్వేతి|| మామేవేతిచ్ఛేదః- యౌవ్వనంయౌవ్వనశబ్దేనసర్వావస్థాలక్ష్యంతే-తాభిస్సర్వమాయుర్లక్ష్యతే-తథాచయతఃమేమమత్వేనానుకూలంసర్వమాయురధ్రువం - భర్తాబిభర్తిశుశ్రూషాదినాస్వామినమితిభర్తాభృత్యః - సదృశఃఅనురూపః - యతస్తవాహమనురూపోభృత్యోఽతోమాంభజస్వభృత్యత్వేనాంగీకురు- అపరక్షచ- తదర్థమిహలంకాయాంమయాసహరాజ్యలక్ష్మ్యాసహరమస్వ|| ౨౧||౨౨|| దర్శనఇత్యాదిశ్లోకత్రయస్యప్రాతీతికార్థఃస్పష్టః || వస్తుతస్తు-దర్శనఇతియథావాయుర్బద్ధున్నశక్యతే - అగ్నిశిఖాగృహీతుంయథానశక్యతే- ఏవంమనోరథైరపిఇహలంకాంప్రత్యాగంతుంకస్యశక్తిః- నకస్యాపి-రామంవినేతిశేషః- తథామద్బాహుపరిపాలితాంత్వాంయోహరేత్ తంనపశ్యామిరామంవినేతిశేషః| శ్రీరామశ్చేదాగంతుంశక్నుయాత్ - త్వామాహర్తుంచశక్నుయాత్ అతస్సఏవాగత్యత్వాంప్రాప్స్యతి- త్వంతుశ్రీరామంకదాద్రక్ష్యామీత్యుత్కంఠాంమాకుర్విత్యర్థః||౨౩||౨౪||౨౫||లంకాయామిత్యారభ్యఅలంవ్రీడేనేత్యంతశ్లోకానాంప్రాతీతికార్థఃస్పష్టఃవస్తుతస్తుకులదేవతాయైదేవ్యైరావణస్స్వాత్మాత్మీయసమర్పణంకరోతి - లంకాయామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - మద్విధాఇత్యనేనఆత్మసమర్పణం - లంకాయాంరాజ్యమనుపాలయేత్యనేనఆత్మీయసమర్పణమితిజ్ఞేయం || సుకృతఫలమపిసమర్పయతి| దుష్కృతమితి|| వనవాసేనవనంజలం- జలమధ్యస్థలంకాద్వీపవాసినా- మయేతిశేషః - పురాయద్దుష్కృతంకర్మ- కృతమితి

న్లేశేన-తత్రఫలత్వాత్ గతంనష్టం॥౨౬॥ఇహేతి॥ భూషణానిచముఖ్యానిసేవస్వ-ధారయేత్యర్థః॥౨౮॥ పుష్పకమిత్యాది॥ తరసా జితేన-విశాలంవేశనయోగ్యంవేశ్మాలచ్ఛంకటచావిత్యనేనశాలచ్ ప్రత్యయః-అసంకోచన్యాయాద్వావదుపవేష్టుసంభావనముపవేశాహా మిత్యర్థః॥౩౦॥వదనమితి॥నభ్రాజతినభానతే॥౩౧॥ఏవమితి॥ వదతీతిసతిన స్తుమే-పిధాయఆచ్ఛాద్య॥౩౨॥ధ్యాయంతీమితి॥ ఇ వశబ్దోవధారణే-యద్వాఅస్వస్థామివ-భూతావిష్టామివేత్యర్థః॥౩౩॥అలమితి॥ హేవైదేహి-ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం-వ్యథా మాభూదిత్యర్థః-కుతఇత్యత్రాహఆర్షఇతి-యోదైవనిష్యందః దైవకృతస్సంబంధః త్వామభిగమిష్యతి-అయంసంబంధః-ఆర్షః ఋ షిప్రోక్తః-సత్వధర్మ్యఇత్యర్థః-అత్రనారదః-పరపూర్వాః స్త్రియస్త్వన్యాస్సప్తప్రోక్తాస్స్వయంభువా। పునర్భూ స్త్రివిధాతా సాంస్వైరిణీతుచతుర్విధా॥ కన్యావాక్షతయోనిర్వాపాణిగ్రహణదూషితా। పునర్భూః ప్రథమాప్రోక్తా పునస్సంస్కారకర్మణా॥ దేశ ధర్మానపేక్ష్య స్త్రీ గురుభిర్యాప్రదీయతే। ఉత్పన్నసాహసాన్యస్మై సాద్వితీయా ప్రకీర్త్యతే॥ మృతేభర్తరితు ప్రాప్తా దేవరాదీనపాస్యయా।

ఉపగచ్ఛేత్పరంకామాత్సాతృతీయా ప్రకీర్తితా॥ ప్రాప్తాదేశాద్ధనక్రీతాక్షుత్పిపాసాతురాచయా। తవాహమిత్యుపగతాసాచతుర్థీ ప్ర కీర్తితేతి॥౩౪॥ఏతావితి॥ తవేతిశేషః॥౩౫॥ఇమా ఇతి॥శుష్యమాణేనఅనంగేనపచ్యమానేనమయా-ఇమాః శూన్యాఃనీచాఃవాచోభాషి తాః-కుతః యస్మాద్రావణః స్త్రీంనప్రణమేతనప్రణమేత్-అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపినీచోక్తిర్విస్మయావహాజాతేతిభావః॥౩౬॥ఏవ మితి॥మన్యతేఅమన్యత॥ఇతిశ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేరత్నమేఖలాఖ్యానేఆరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానేపంచపంచాశస్సర్గః

అథైతచ్ఛ్రుత్వాపరుషంభాషమాణాయాస్సీతాయాః పునరశోకవనికానయనంషట్పంచాశే-సాతథేత్యాది॥ అంతరతోమధ్యే పతివ్రతాయాః పరపురుషంప్రత్యభిముఖతయాభాషణాయోగాత్॥౧॥రాజేతి॥ ధర్మసేతుః ధర్మస్యసేతురివమర్యాదాస్థాపకఇత్యర్థః-

షట్-పృతం యత్పురాకర్మవనవాసేనతద్గతమ్॥ ❋॥ యశ్చతేసుకృతోధర్మస్తస్యేహఫలమాప్నుహి॥

౨౬॥ ఇహమాల్యానిసర్వాణిదివ్యగంధానిమైథిలి॥ ❋॥ భూషణానిచముఖ్యానిసేవస్వచమయాసహ॥

౨౮॥ పుష్పకంనామసుశ్రోణిభ్రాతుర్వైశ్రవణస్యమే॥ ❋॥ విమానంసూర్యసంకాశంతరసానిర్జి

తంమయా। విశాలంరమణీయంచతద్విమానమనుత్తమమ్॥ ❋॥ తత్రసీతేమయాసార్ధంవిహరస్వయ

థాసుఖమ్॥౩౦॥ వదనంపద్మసంకాశంవిమలంచారుదర్శనమ్॥ ❋॥ శోకార్తంతువరారోహేనభ్రా

జతివరాననే॥౩౧॥ ఏవంవదతితస్మిన్సావస్త్రాన్తేనవరాంగనా॥ ❋॥ పిధాయేందునిభంసీతాము

ఖమశ్రూణ్యవర్తయత్॥౩౨॥ధ్యాయంతీంతామివాస్వస్థాందీనాంచింతాహతప్రభామ్॥ ❋॥ఉవాచవ

చనంపాపోరావణశ్శోరాక్షసేశ్వరః॥౩౩॥అలంవ్రీడేనవైదేహిధర్మలోపకృతేనచ॥ ❋॥ఆర్షోయందై

వనిష్యందోయస్త్వామభిగమిష్యతి॥౩౪॥ఏతౌపాదౌమయాస్నిగ్ధౌశిరోభిఃపరిపీడితౌ॥ ❋॥ ప్రసాదంకురు

మేక్షిప్రంవశ్యోదాసోహమస్మితే॥౩౫॥ఇమాశ్శూన్యామయావాచశ్శుష్యమాణేనభాషితాః॥ ❋॥నచా

పిరావణఃకాంచిన్మూర్ధ్నాస్త్రీంప్రణమేతహ॥౩౬॥ ఏవముక్త్వాదశగ్రీవోమైథిలీంజనకాత్మజామ్॥

కృతాంతవశమాపన్నోమమేయమితిమన్యతే॥౩౭॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే పంచపంచాశస్సర్గః ❋

సాతథోక్తాతువైదేహీనిర్భయాశోకకర్శితా। తృణమంతరతఃకృత్వారావణంప్రత్యభాషత॥౧॥రా

తద్గతంనష్టం-మమేష్టదేవతాయాస్త్వద్దర్శనమాత్రేణేతిశేషః-పురామయాసుకృతోయోధర్మః తస్యఫలంతేతుభ్యంనివేదయామి-ఆప్నుహి- గృహాణేత్యర్థః॥ఇహేతి॥మయాసమర్పితానీతిశేషః-సహైకదైవ॥పుష్పకమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యంతత్రపుష్పకేమయాసమర్పి తేపుష్పకఇత్యర్థః సార్ధం-సర్వసంపద్భిరితిశేషః-విహరస్వ॥ అలంవ్రీడేనేతి॥ వైదేహితేతవధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనఅలం-వ్రీడా మాభూదిత్యర్థః-కుతఇతిచేత్-దైవనిష్యందః దైవనిపాతః యస్సంబంధః త్వామభిగమిష్యతి-సోయందైవనిష్యందః ఆవయోర్నిస్తారణః సం బంధఇతియావత్-ఆర్షః ఋషిదృష్టః అనాదిసిద్ధఇతియావత్-వస్తుతస్తుఅలంవ్రీడేనేతి-భృత్యలక్షణవిషయేవ్రీడానోచితేత్యర్థః కోవాధర్మ లోపోభవిష్యతి-కుతః యః దైవనిష్యందః ఆవయోర్దైవేనసంపాదితదాసదాస్యభావః అయంసంబంధః-ఆర్షః అనాదిసిద్ధః-సఏవత్వా మభిగమిష్యతినతునవీనః-అతోవ్రీడామాభూదిత్యర్థః॥౩౫॥ఇమా ఇతి॥శూన్యాః నీచాః-శుష్యమాణేనతప్యమానేనభాషితాః ఉక్తాః ౩౬॥ ఏవమితి॥మన్యతేఅమంస్త ❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యా యాం-పంచపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అచలఃస్థిరః - పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః - కథమేతాదృశకులం ప్రాప్తాఽతిచరేదితి భావః ॥ ౨ ॥ రామ ఇతి ॥ సః దశరథపుత్రః - దైవతం సర్వలోకానా
మితి శేషః - య ఏవంభూతస్స మే పతిరితి యోజనా - కథమేవంభూతభర్తృకాఽతిచరేదితి భావః ॥ ౩ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ త్వద్వధార్థమేవ
భ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులే అవతీర్ణ ఇతి భావః - తథా చ న మే త్వత్తో భయమితి భావః ॥ ౪ ॥ తర్హి కథమిదానీం సతూష్ణీం స్థిత ఇత్యాశంక్యా
హ ప్రత్యక్షమితి ॥ ప్రత్యక్షం యథా తథా యది ధర్షితా స్యాం తదా త్వం హతస్సన్ యుద్ధే శయితా - మ్రియేథా ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ య ఇతి ॥ నిర్వి
షాః - నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ విధమిష్యంతి ధ్మాస్యంతి - నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః - గంగేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - గంగాయా
ఊర్మయ ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అసురైరితి ॥ త్వం సురాసురైర్యద్యప్యవధ్యః - తథాపి తస్య రామస్య సుమహద్వైరం కోపముత్పాద్య స్థితస్సన్ జీ
వన్ తచ్ఛరపాతాన్న మోక్ష్యసే - న ముక్తో భవిష్యసీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ స రాఘవః - తే జీవితశేషస్య అంతకరః నాశకర్తా - సమర్థః
తస్మాత్ యూపగతస్య పశోరివ రామాపరాధినస్తవ జీవితం దుర్లభం ॥ ౯ ॥ యదీతి ॥ హే రక్షః స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్
తదా త్వం నిర్దగ్ధస్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః - నిర్దగ్ధశబ్దేనాతీవపీడితత్వముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ య ఇతి ॥ నభసః ఆకాశాత్ - పాతయేత్ నాశ
యేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా - సాగరమపి శోషయేత్ - సః సీతాం మోచయేదితి కిము ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి ॥ త్వత్కృతేన పరదారాభి
మర్శనరూపపాపేన - త్వం ఆయురాదిహీనో భవిష్యసి - లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి - ఆయుర్బలం యశో లక్ష్మీః పర
దారాభిమర్శనాత్ । నద్యపి వ వినశ్యంతీతి స్మృతేః ॥ ౧౨ ॥ నత ఇతి ॥ యాహం వనే పతిపార్శ్వాత్ వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి
తే ఇదం పాపం కర్మ సుఖోదర్కం న భవిష్యతి - కింతు దుఃఖోదర్కమేవ భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ స హీతి ॥ దైవతసంయుక్తః - దైవతైః సంయు
క్తః దీనస్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారోఽయం ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం - ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్య కార్యకారి

జా దశరథో నామ ధర్మసేతురివాచలః । సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్రస్స రాఘవః ॥ ౨ ॥ రామో నా
మ స ధర్మాత్మా త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః । దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతిర్మమ ॥ ౩ ॥ ఇక్ష్వాకూ
ణాం కులే జాతస్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా యస్తే ప్రాణాన్ హరిష్యతి ॥ ౪ ॥ ప్ర
త్యక్షం యద్యహం తస్య త్వయా స్యాం ధర్షితా బలాత్ । శయితా త్వం హతస్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః ॥
౫ ॥ య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః । రాఘవే నిర్విషాస్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా య
థా ॥ ౬ ॥ తస్య జ్యావిప్రముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః । శరీరం విధమిష్యంతి గంగాకూలమివోర్మయః
॥ ౭ ॥ అసురైర్వా సురైర్వా త్వం యద్యవధ్యోఽసి రావణ । ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవంస్తస్య న మో
క్ష్యసే ॥ ౮ ॥ స తే జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బలీ । పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభమ్ ॥ ౯ ॥ య
ది పశ్యేత్స రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా । రక్షస్త్వమద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛేస్సద్యః పరాభవమ్ ॥ ౧౦ ॥ య
శ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా । సాగరం శోషయేద్వాపి స సీతాం మోచయేదిహ ॥ ౧౧ ॥ గ
తాయుస్త్వం గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః । లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ న
తే పాపమిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి । యాహం నీతా వినా భావం పతిపార్శ్వాత్త్వయా వనే ॥ ౧౩
స హి దైవతసంయుక్తో మయా సహ మహాద్యుతిః । నిర్భయో వీర్యమాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే ॥ ౧౪ ॥
స తే దర్పం బలం వీర్యముత్సేకం చ తథావిధమ్ । అపనేష్యతి గాత్రేభ్యశ్శరవర్షేణ సంయుగే ॥ ౧౫ ॥ య
దా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః । తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః ॥ ౧౬ ॥ మాం

సేతి ॥ అంతరతః కృత్వా మధ్యే కృత్వా ॥ ౧ ॥ రాజేతి ॥ పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ యది పశ్యేదితి ॥ రక్ష ఇతి రాక్ష
స సంబోధనం - రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ - తదైవ నిర్దగ్ధో భవేః - తదా న పశ్యేద్యది నిర్దగ్ధస్సన్ పరాభవం పలాయనం
గచ్ఛేః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి - త్వత్కృతేన త్వన్నాశనిమిత్తేన - యద్వా త్వత్కృతేనాపరాధేనేతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ యాహమిత్యాదిసార్ధ
శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యాహం నీతా యదహం నీతా అవివక్షితలింగవిశేషం హేతుమాత్రే పర్యవసాయి ఏతత్ - పదగతయా హేతునేతి కేచి
ద్వివరయంతి - యద్వా యాహం త్వయా పతిపార్శ్వాద్వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాః మమ భర్తా - రామో దైవతసంయుక్తో దైవానుగృ
హీతో దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః - దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాఠః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం ఉత్సేకముల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం [illegible]
యం వా - బలం దేహశక్తిం చతురంగబలం వా ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ మాం ప్రధృష్యేతి ॥ స్థితస్యేతి శేషః - స తే కాలః అయమేవ వర్తమాన ఏవ నతు చిరాయే

ర్థ్వా - గాత్రైర్భ్యఇత్యుక్తిర్దర్పాదీనాం దేహావిశిష్టగుణత్వాత్ ॥౧౬॥ లోకన్యాయమాహాయదేతి ॥ కాలచోదితో దైవప్రేరితః - వినాశోయ దాదృశ్యతే - సన్నిహితో భవతీత్యర్థః - తదాకార్యైకకృత్యే - ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి ॥౧౭॥ ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతిమామితి ॥ మాం ప్రధృష్యస్థితస్య తవ కాలోవ్యయమేవ వర్తమానఏవ - నతు చిరాయేత్యర్థః - ఆత్మనో రాక్షసానామంతఃపురస్య చ వధాయప్రాప్తః ॥౧౮॥ నశక్యాహమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః - తన్మధ్యస్థా గార్హపత్యాహవనీయమధ్యగతా వేదిః ఇష్టికీమహావేదిః - స్రుగ్భాండమండితా స్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా - ద్విజాతిమంత్రైః ఉద్ధననాదిమంత్రైః - పూతా శుద్ధా - యథా చండాలేనావమర్దితుం పాదేనాక్రమితుం - నశక్యానార్హా - తథాహం ధర్మనిత్యస్య నిత్యధర్మస్య - యజ్ఞస్థానీయస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా - త్వయా స్ప్రష్టుం నశక్యా ॥౧౯॥ క్రీడంతీతి ॥ నిత్యదా నిత్యం - నిత్యశబ్దస్య సర్వైః కాదప్పపాఠేప్యర్థోదాప్రత్యయః - సాప్రసిద్ధా తృణషండస్థం జలజనడాదితృణకదంబమధ్యస్థం - మద్గుకం జలకాకం ॥౨౦॥ ఇదమితి నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం - బంధ బధాన - ఖాదయ వా భక్షయ ॥ ౨౧ ॥ నత్వితి ఏకం వాక్యం ॥ ఆత్మనః ఉపక్రోశం అపవాదం - పృథివ్యాం దాతుం నశక్ష్యామి ॥౨౧½॥ ఏవముక్త్వేతి ॥ తత్ర తద్విషయే - త్రియాభేదాత్ పునస్తు మైథిలీశబ్దప్రయోగః ॥౨౨½॥ సీతాయా ఇతి ॥ రోమహర్షణం క్రోధావహత్వాద్రోమాంచకరం - భయసందర్శనం భయావహత్వాత్ ॥౨౩½॥ శృణ్వితి ఆసాధం శ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ద్వాదశమాసాన్ నిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - ప్రతీక్ష ఇతి శేషః - ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భక్షణార్థం - సూదాః వాచకాః - సూదా ఔదనికా గుణా ఇత్యమరః ॥ అత్ర సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంతవ్యం - సంవత్సరాంతే రావణవధ రణాత్ - అనంతరం వర్షాణి పంచవట్యాం రామస్థితి ఇతి గమ్యతే - హేమంతవర్ణనం తు రామతపోవిశేషజ్ఞాపనాయ ॥ నఖూషణభాగమనజ్ఞాపనాయ ॥౨౪॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః ॥౨౫॥ శీఘ్రమితి ॥ వినేష్యధ్వం వినయధ్వం - వ్యత్యయేన స్యాదేశః ॥౨౬॥ వచనాదితి ॥ కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రకృష్టాంజలయః ॥౨౭॥ స ఇతి ॥ చరణోత్కర్షైః చారణాఘాతైః - మేదినీం భువం - దారయన్నివ భిందన్నివ - ప్రచాల్య గత్వా - ఉత్థాయ వా - తాః ప్రోవాచ ॥౨౮॥ అశోకేతి

ప్రధృష్యస్య తే కాలః ప్రాప్తోయం రాక్షసాధమ । ఆత్మనో రాక్షసానాం చ వధాయాంతఃపురస్య చ ॥౧౮॥
న శక్యా యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా । ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనావమర్దితుమ్ ॥
॥*॥ తథాహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా । త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యాస్మి రాక్షసాధమ పాపినా ॥౧౯॥
క్రీడంతీ రాజహంసేన పద్మషండేషు నిత్యదా । హంసీ సా తృణషండస్థం కథం పశ్యేత మద్గుకమ్ ॥౨౦॥ ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధ వా ఖాదయస్వ వా । నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాపి రాక్షస ॥౨౧॥ న తు శక్ష్యామ్యుపక్రోశం పృథివ్యాం దాతుమాత్మనః ॥౨౧½॥ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీ క్రోధాత్సుపరుషం వచః ॥*॥ రావణం మైథిలీ తత్ర పునర్నోవాచ కించన ॥౨౨½॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణమ్ ॥*॥ ప్రత్యువాచ తతస్సీతాం భయసందర్శనం వచః ॥౨౩½॥ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్ ద్వాదశ భామిని ॥*॥ కాలేనానేన నాభ్యేషి యది మాం చారుహాసిని । తతస్త్వాం ప్రాతరాశార్థం సూదాశ్ఛేత్స్యంతి లేశశః ॥౨౪½॥ ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణశ్శత్రురావణః । రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥౨౫॥ శీఘ్రమేవ హి రాక్షస్యో వికృతా ఘోరదర్శనాః । దర్పమస్యా వినేష్యంతు మాంసశోణితభోజనాః ॥౨౬॥ వచనాదేవ తాస్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణాః । కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్ ॥౨౭॥ స తాః ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శనః । ప్రచాల్య చరణోత్కర్షైర్దారయన్నివ మేదినీమ్ ॥౨౮॥

౧౯॥ క్రీడంతీతి ॥ మద్గుకం జలవాయసం ॥౨౦॥ ౨౧॥ నేతి ॥ ఉపక్రోశమపవాదం ॥౨౨॥ ౨౩ ॥ శృణ్వితి ॥ ద్వాదశమాసాన్ ప్రతీక్షే ఇతి శేషః - ప్రాతరాశార్థం ప్రాతఃకాలాశనార్థం - సూదాః పాచకాః - వస్తుతస్తు హే వైదేహి మే వాక్యం శృణు తత్కిం ద్వాదశమాసాన్ ద్వాదశమాసపర్యంతం ప్రతీక్ష ఇతి శేషః - అనేన కాలేన నాభ్యేషి - ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యాన్మదనుగ్రహార్థం అత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః - తతస్త్వాముద్దిశ్య ప్రాతరాశార్థం ప్రాతః ప్రాతరేవాశార్థం దిగ్భ్యః ఆశాసు స్థితగృధ్రాద్యర్థం సూదాః మాంఛేత్స్యంతి మదాజ్ఞయేతి శేషః - దేవీ మాం భృత్యత్వేన నాంగీకరోతి - అహమితః పరం జీవితుం నేచ్ఛామి - మాం శస్త్రైశ్ఛిత్వా కాకగృధ్రాద్యర్థం ప్రయచ్ఛధ్వమితి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇతీతి ॥ క్రుద్ధస్సన్ సీతాముక్త్వా ॥ ౨౬ ॥ శీఘ్రమితి ॥ అస్యాః దర్పం వినేష్యధ్వం - వస్తుతస్తు హే రామానుజ్ఞయా వేదితాత్పర్యం ॥ మాంసశోణితభోజనాః శీఘ్రమవిరూపా భూత్వా గర్వం వినాతస్యాః సమీపే ఇష్యధ్వం - సేవార్థం స్థాతుమిచ్ఛతేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥

యుష్మాభిః పరివారితా - యుష్మాభిః రక్ష్యతామ్ ॥ ౩౦ ॥ తత్రేతి ॥ అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగో మాభూదితి పునస్సాంత్వైరిత్యుక్తమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రతిగృహ్య ఆదాయ - సర్వేతి - సర్వస్మిన్నపి కాలే ఫలాని యేషాం తే సర్వకాలఫలాః తైః - ఏవము త్తరత్రాపి - జగ్మురితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩౩ ॥ సాత్వితి ॥ రాక్షసీత్యవిభక్తికనిర్దేశః - రాక్షసీనామిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ శోకేనేతి ॥ లభతే అలభత ॥ ౩౫ ॥ నవిందతఇతి ॥ తత్ర అశోకవనికాయాం - దయితం ప్రాణవల్లభం - ననుసీతా లక్ష్మ్యవతార ఇతి సిద్ధం - వక్ష్యతిహి - సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణురితి - విష్ణుపురాణేచోక్తం - రాఘవత్వే భవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి ॥ ఏవంభూతాం సీతాం సమరసీమ నిజనితమూర్ఛాలక్షణం లక్ష్మణమప్యుద్ధర్తుమసమర్థో రావణః కథం బలాద్ధర్తవాన్ - వక్ష్యతిహి - హిమవాన్ మందరో మేరు స్త్రైలోక్యం వాసహామరైః । శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజ ఇతి ॥ ఉచ్యతే - వేదవతీరూపపూర్వజన్మని దేవీ తథా సంకల్పితవతీ - ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే - యస్మాత్తు ధర్షితా చాహం త్వయా పాపాత్మనా వనే । తస్మాత్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యే హ్యహమప్యహం తవ ఇతి ॥ దేవకార్యనిర్వాహాయ చ స్వయమేవ స్వదర్షణమంగీచకార ప్రజాయాం కూపపతితాయాం యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన తథా రావణబందీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయ స్వయం తత్ర స్వాగమనమనుమతవతీ - వక్ష్యతి సుందరకాండే - నాపహర్తుమహం శక్యా తస్య రామస్య ధీమతః । విధిస్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సంశయ ఇతి ॥ తర్హి సీతా ప్రలాపాదికం కిమర్థం కృతవతీతి చేత్ - శృణు - పతివిరహే పతివ్రతయైవం వర్తితవ్యమితి లోకహితప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదికమకరోదితి ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః

ఏవమియతా గ్రంథసందర్భేణ సీతాహరణవృత్తాంతముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగానుసరణకథాశేషం వర్ణయితుమారభతే - రాక్షసమిత్యాది - నివర్తతే న్యవర్తత ॥ ౧ ॥ తస్యేతి ॥ ద్రష్టుకామస్య - తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః - గోమాయుః క్రోష్టా - ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్తమితి భావః ॥ ౨ ॥ సతస్యేతి ॥ భయంకరత్వేన రోమహర్షణమిత్యుచ్యతే - పూర్వమేవ మారీచస్వరేణ - పరిశంకితః సంజాతశంకః స రామః - తస్య గోమాయోః స్వరం ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా చింతయామాస ॥ ౩ ॥ చింతామేవాహ అశుభమిత్యాదినా గోమాయుః - యథా యేన ప్రకారేణ - వాశ్యతే శబ్దాయతే - తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే - అపి స్స్యాత్ సంభావనాయామ్ ॥ ౪ ॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోక

యన్నివమేదినీమ్ ॥ ౨౯ ॥ అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతామియమ్ । తత్రేయం గత్యతాం గూఢం యుష్మాభిః పరివారితా ॥ ౩౦ ॥ తత్రైనాం తర్జనైర్ఘోరైః పునస్సాంత్వైశ్చ మైథిలీమ్ । ఆనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూమివ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షస్యో రావణేన తాః । అశోకవనికాం జగ్ముర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు ॥ ❋ ॥ సర్వకాలఫలైర్వృక్షైర్నానాపుష్పఫలైర్వృతామ్ । సర్వకాలమదైశ్చాపి ద్విజైస్సముపసేవితామ్ ॥ ౩౩ ॥ సా తు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా । రాక్షసీవశమాపన్నా వ్యాఘ్రీణాం హరిణీ యథా ॥ ౩౪ ॥ శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా । నశర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీ యథా ॥ ౩౫ ॥ నవిందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభిరతీవ తర్జితా । పతిం స్మరంతీ దయితం చ దైవతం విచేతనాభూద్భయశోకపీడితా ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణమ్ । నిహత్య రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే ॥ ౧ ॥ తస్య సంత్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీమ్ । క్రూరస్వరోఽథ గోమాయుర్వినానాదాస్య పృష్ఠతః ॥ ౨ ॥ స తస్య స్వరమాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణమ్ । చింతయామాస గోమాయోః స్వరేణ పరిశంకితః ॥ ౩ ॥ అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయుర్వాశ్యతే యథా । స్వస్తి స్యాదపి వైదేహ్యా రాక్షసైర్భక్షణం వినా ॥ ౪ ॥ మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వరమాలక్ష్య మామకమ్ । విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణశ్శృణుయాద్యది

౨౯ ॥ సఇతి ॥ ప్రచాల్య ఉత్థాప్య - చరణోత్కర్షైః చరణఘాతైః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ తత్రైనామితి ॥ ఏనాం సీతాం - వస్తుతస్తు ఘోరైస్తర్జనైరితి శేషః - పునః పునః సాంత్వైరేవ వశమానయధ్వం ॥ ౩౧ ॥ ❋ ॥ సర్వకాలఫలైః కామ్యాంత ఇతి కామాః అభీప్సితపదార్థాః సర్వకామా ఏవ ఫలాని యేషాం తే తథోక్తాః - సర్వకాలమదైః సర్వకాలేష్వేకాకారమదైః ద్విజైః పక్షిభిః ॥ ౩౩ ॥ సా తు శోకపరీతాంగీత్యాది దేవ్యాః దుఃఖే న ప్రలాపవత్ ప్రతీయమానాని వాక్యాని లోకరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ తస్యేతి ॥ సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ అస్య రామస్య గోమాయుః శివా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - మారీచః మామకం

స్వయమేకాన్వయం ॥ మృగరూపేణ మారీచేన-మామకం మదీయం-స్వరం విజ్ఞాయ-మామకం స్వరం- ఆలంబ్య అనుకృత్య- విక్రుష్టం హా సీతే ల
క్ష్మణేత్యాహ్వానేనోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణశ్శృణుయాద్యది తదా స సౌమిత్రిః మామకం స్వరం శ్రుత్వా తం స్వరం శ్రుత్వా తయా సీత
యా చ ప్రేషితస్సన్ - ఇహ దేశే-మత్సమీపం-ఏష్యతి॥౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనః మృగో
భూత్వా మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ దూరం నీత్వా మయా హతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్ లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార చ-తస్మాత్ క్వచిత్సహి
తైః రాక్షసైః సీతాయా వధః ఈప్సితః-నూనం॥౮॥ అపీతి ॥ జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాననిమిత్తేన - నిమిత్తకారణహేతూనాం సర్వాసా
మిష్టిః॥౯॥ నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ గోమాయునిస్స్వనం శ్రుత్వా మృగరూపేణ రక్షసా ఆత్మనః అపనయనాత్ ఆశ్రమాదపక
ర్షణాచ్చ - పరిశంకితస్సన్ జనస్థానం ఆజగామ॥౧౧॥ తమితి ॥ సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా-ఆసేదుః॥౧౨॥ తానీతి॥ త్వరితః మాన
సికత్వరాసహితః - జవేన కాయికత్వరయా॥౧౩॥ సత్వితి॥ సీతాం లక్ష్మణం చ చింతయన్నేవ ఆజగామ॥౧౪॥ తత ఇత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥
౧౪½ ॥ తత ఇతి ॥ తతో దర్శనానంతరం-అవిదూరే సమీపే-సమియాయ సంగతః - దుఃఖభాగినేత్యత్ర సంపృచాదిసూత్రేణ ఘినుణ్ ప్రత్య
యః॥ ౧౫½ ॥ సంజగర్హ ఇతి ॥ విజనే స్వజనరహితే॥౧౬½॥ గృహీత్వేతి ॥ సవ్యం కరం గృహీత్వా లక్ష్మణమువాచ-కథం- పరుషం - అథ మ
ధురోదర్కం మధురోత్తరం - ఆర్తవత్ ఆర్తియుక్తం-సర్వమిదం క్రియావిశేషణం - అహో ఇత్యాదిపరుషం- లక్ష్మణేత్యాదిమధురం అ
హో ఇతి-తే త్వయా ఇత్యువాచేత్యన్వయః॥౧౭½॥ నేతి ॥ తేనాపి హేతునా వినష్టా వా-రాక్షసైః భక్షితా వా -ఉక్తార్థే హేతుమాహ అశుభా

ది ॥ ❀ ॥ స సౌమిత్రిస్స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్వా చ మైథిలీమ్। తయైవ హి ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశమి
హైష్యతి॥౬॥ రాక్షసైస్సహితైర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః। కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయా
శ్రమాత్తు మామ్॥ ❀ ॥ దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోఽభూచ్ఛరాహతః। హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి యద్వా
క్యం వ్యాజహార చ॥౮॥ అపి స్వస్తి భవేత్ ద్వాభ్యాం రహితాభ్యాం మయా వనే। జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి
రాక్షసైః॥౯॥ నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ। ఇత్యేవం చింతయన్రామః శ్రుత్వా గోమాయు
నిస్స్వనమ్॥ ❀ ॥ ఆత్మనశ్చాపనయనాన్మృగరూపేణ రక్షసా। ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః॥౧౧॥
తం దీనమనసో దీనమాసేదుర్మృగపక్షిణః। సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ ససృజుస్స్వరాన్ ॥
౧౨॥ తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః। న్యవర్తతాథ త్వరితో జవేనాశ్రమమాత్మనః॥౧౩॥ త
ం సీతాం స తు వరారోహాం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్। ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః ॥౧౪॥ త
తో లక్ష్మణమాయాంతం దదర్శ విగతప్రభమ్॥౧౪½॥ తతోఽవిదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః॥ ❀ ॥ విష
ణ్ణస్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా ॥౧౫½ ॥ సంజగర్హేఽథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణమాగతమ్ । ❀ ॥ వి
హాయ సీతాం విజనే వనే రాక్షససేవితే॥౧౬½ ॥ గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘునందనః। ❀ ॥ ఉవా
చ మధురోదర్కమిదం పరుషమార్తవత్ ॥౧౭½॥ అహో లక్ష్మణ గర్హ్యం తే కృతం యత్త్వం విహాయ
తామ్ । ❀ ॥ సీతామిహాగతస్సౌమ్య కచ్చిత్స్వస్తి భవేదిహ॥౧౮½॥ న మేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మ
జా ॥ ❀ ॥ వినష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసైర్వనచారిభిః । అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం యథా ప్రాదుర్భవంతి

స్వరమాలక్ష్య అవధార్య- తేనావధారణేన- అనుకృతం విజ్ఞాయ- మారీచేన అనుక్రుష్టం - సీతే లక్ష్మణేతి చాహ్వానేన ఉద్ఘోషితం స్వరం - ల
క్ష్మణః శృణుయాద్యది శ్రుత్వా- తస్యైవ సీతయైవ- ప్రహితః - క్షిప్రమిహైష్యతీతి సంబంధః॥ ౫॥ ౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వా
క్యం॥ యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనమృగో భూత్వా- మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ ఆకృష్య దూరం నీత్వా హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార
యస్మాత్ శరాహతః శరేణ హతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్ - తస్మాత్ సహితైః కుత్రచిత్ స్థితైః రాక్షసైర్నూనం సీతాయా వధ ఈప్సిత ఇత్యన్వయః
॥౭॥ ౮॥ అపీతి॥ రహితాభ్యాం మయా వియుక్తాభ్యాం॥ ౯॥ ❀॥ ఆత్మన ఇతి॥ అపనయనాదపహరణాచ్చ శంకిత ఇతి సంబంధః॥౧౧॥ తమితి॥
సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా॥ ౧౨ ॥ న్యవర్తతేతి॥ త్వరితః మానసికత్వరాయుక్తః- జవేన శారీరజవేన ఆత్మనః ఆశ్రమం ప్రతి న్యవ
ర్తతేతి సంబంధః॥౧౩॥ సీతామితి॥ సీతాం లక్ష్మణం చ ద్రష్టుమితి శేషః॥౧౪½॥ తత ఇతి॥ సమియాయ సంగతోఽభూత్ ॥౧౫½॥ సంజగర్హ
ఇతి॥ వనే సీతాం విహాయాగతం లక్ష్మణం సంజగర్హ ఇతి సంబంధః॥౧౬½॥ తమేవార్థం ప్రపంచయతి॥ గృహీత్వేత్యాది॥ మధురోదర్కం
సాంత్వోక్తగర్భాగం పరుషమార్తవత్ - అహో పరుషం అహో లక్ష్మణేత్యాది పరుషం- అపి లక్ష్మణేత్యాదిమధురం ॥ ౨౦ ॥ అపీతి ॥ సౌమ
గ్ర్యం తేషామిత్యర్థః ॥ ❀ ॥ సౌమగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణమాహ యథేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ప్రదీప్తామభితో దిశం

నీత్యర్థః - నశ్యాయిష్యద్బహుళయథాతథా ॥ ౨౦ ॥ అపీతి ॥ అపిః ప్రశ్నే సామగ్ర్యం అక్షతత్వం - క్షేమమితియావత్ - హేతుక్తమితిసంబంధః ॥ సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణమాహ యథేతి - ప్రదీప్తాం దిశం - సూర్యాధిష్ఠితాతత్వాత్ శ్వాసదీప్యమదిశాచ ప్రదీప్తా - తామభిముఖం వాశ్యమానం - తేనవాయసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం కృష్ణసారాదిమృగాణాంచ సూర్యాధిష్ఠితదిశిమాజనం దుఃఖసూచకమిత్యుక్తం ॥ ౨౧ ॥ అపిత్వాతిశయేన పునరప్యాహ అపిస్వస్తీతి ॥ అర్థాన్ మేకాన్వయం ॥ ౨౨ ॥ లక్ష్మణాయదర్శయతి ఇదమితి ॥ మృగసన్నికాశం పూర్వం మృగవద్భాతం - ఇదం రక్షః మహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితం మాం ప్రలోభ్య కథంచిద్ధతం - కథంచిదితి యనేన చిరంలక్ష్యపథాప్రాప్తిదౌర్లభ్యతే - మృగత్వం కుతో గతమిత్యత్రాహ నశ్యతీతి - సంమ్రియమాణస్సన్ రాక్షసభావోనాభూదిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ సమిత్థాంతరేణాపి సీతాహానమనుమినోతి మనశ్చేతి ॥ ఇహ సీతావియోగవిషయే అప్రహృష్టం - వికారం స్ఫురణం నాస్తీతి - ఆశ్రమ ఇతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నసుఖాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథసీతాప్రాప్తిసందేహకృతశోకప్రలాపోష్టపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది ॥ శూన్యైవ నవై దివాంపనాగాంపవైదివాంపస్పృష్ట్వాక తంలక్ష్మణం - పర్యపృచ్ఛత్ పర్యపృచ్ఛత్ ॥ ౧ ॥ ప్రశ్నస్వరూపమాహ ప్రస్థితమిత్యాదినా ॥ దండకారణ్యం ప్రతిప్రస్థితం ॥ ౨ ॥ రాజ్యేతి ॥ దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ యామిత ॥ సురసుతా సురస్త్రీ ॥ ౪ ॥ పతిత్వమిత ॥ తపనియంత్వం - ఇచ్ఛేయంశ్చాహ ॥ ౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః - మిథ్యా అసత్యం - నభవిష్యతి కచ్చిత్ - చతుర్దశవర్షాణి పూర్తావేవ సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ సీతేతి ॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయిగతే - అయోధ్యామితిశేషః - నకామాఖ్యేన రామస్యహృదయే కైకేయ్యాస్సవినాశార్థమేవ వనం ప్రేషితవతీతి సదావర్తతే - తదిదానీం సుతృప్తమస్తు

మే ॥ ౨౦ ॥ అపిలక్ష్మణసీతాయాస్సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే । జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్యవై ॥ ❋ ॥ యథావై మృగసంఘాశ్చ గోమాయుశ్చైవ భైరవమ్ । వాశ్యంతే శకునాశ్చాపి ప్రదీప్తామభితోదిశమ్ ॥ ౨౧ ॥ అపిస్వస్తి భవేత్తస్యా రాజపుత్ర్యా మహాబల ॥ ౨౨ ॥ ఇదంహి రక్షో మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్యమాం దూరమనుప్రయాంతమ్ । హతంకథంచిన్మహతా శ్రమేణ సగాతురాక్షో భవన్ మ్రియమాణ ఏవ ॥ ౨౩ ॥ మనశ్చమే దీనమిహాప్రహృష్టం చక్షుశ్చసవ్యం కురుతే వికారమ్ । అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతామృతావాపథివర్తతేవా ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

సదృష్ట్వాలక్ష్మణందీనంశూన్యే దశరథాత్మజః । పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీమాగతంవినా ॥ ౧ ॥ ప్రస్థితం దండకారణ్యం యామామనుజగామహ । క్వసాలక్ష్మణ వైదేహీ యాంహిత్వాత్వమిహాగతః ॥ ౨ ॥ రాజ్యభ్రష్టస్యదీనస్య దండకాన్పరిధావతః । క్వసాదుఃఖసహాయామే వైదేహీతనుమధ్యమా ॥ ౩ ॥ యాంవినానోత్సహేవీర ముహూర్తమపిజీవితుమ్ । క్వసాప్రాణసహాయామే సీతా సురసుతోపమా ॥ ౪ ॥ పతిత్వమమరాణాం వాపృథివ్యాశ్చాపిలక్ష్మణ । తాంవినాతపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజామ్ ॥ ౫ ॥ కచ్చిజ్జీవతివైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరామమ । కచ్చిత్ప్రవ్రాజనంసౌమ్య నమేమిథ్యాభవిష్యతి ॥ ౬ ॥ సీతానిమిత్తంసౌమిత్రే మృతేమయిగతేత్వయి । కచ్చిత్సకామాసుఖితా కైకేయీసాభవిష్యతి ॥ ౭ ॥ సపుత్రరాజ్యాంసిద్ధార్థాం మృతపుత్రాతపస్వినీ । ఉపస్థాస్యతికౌసల్యా కచ్చిన్నసౌమ్యకైకయీమ్ ॥ ౮ ॥ యదిజీ

సూర్యాధిష్ఠితాదిక్ ప్రదీప్తా - తాందిశం అభిముఖా - వాశ్యంతే నదంతి - అతః రాజపుత్ర్యాః స్వస్తిభవేదపికిమితిసంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఇదమితి ॥ మృగసన్నికాశం రక్షః కథంజాతమత ఆహ ॥ రాక్షసోభూత్ మ్రియమాణ ఏవేతి ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సఇతి ॥ శూన్యే విజనే దేశే - వైదేహీం వినాగతం లక్ష్మణం పర్యపృచ్ఛదితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ యామితి ॥ క్వేతి ॥ ప్రాణసహాయాయాః ప్రాణానాం సహాయయా తాంవినా ప్రాణా అసహాయాః కథం తిష్ఠంతీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ కచ్చిత్ ప్రవ్రాజనమితి ॥ ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసవ్రతధారణం మిథ్యా వితథం భవిష్యతి నకచ్చిత్ - వనవాసం యథోక్తం సమాప్య అయోధ్యామికచ్చిత్ - సీతాపాయే అసమాప్తవనవాసేమమ పాపో భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ సీతానిమిత్తమితి ॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయిగతే - అయోధ్యామితిశేషః ॥ ౭ ॥ సపుత్రేతి ॥ సౌమ్యేనవినమ్రేణ ॥ ౮ ॥ యదీతి ॥ సువృత్తాసద్వృత్తా సాసీతావృత్తామృతా యదీత్యర్థః ॥ ౯ ॥

క్షితానాంభావజ్ఞానంద్రష్టుమన్యాయేనవ్యక్తీకృతః ॥ ౭ ॥ సపుత్రేతి ॥ తపస్వినిశోచ్యా ॥ ౮ ॥ యదీతి ॥ వృత్తాపరేతా - సువృత్తాస్వాచారా ॥ యదిమామితి ॥ ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ ॥ ౧౦ ॥ బ్రూహీతి ॥ యదిజీవతితదాబ్రూహి వద - వై దేహిజీవతివానవా - నవేత్యన్యవివరణంత్వయాతి - ప్రమత్తేతనవహితే ॥ ౧౧ ॥ సుకుమారీతి ॥ దుఃఖంపశ్యతీతిదుఃఖదర్శినీ - సానభవతీత్యదుఃఖదర్శినీ - శోచతిఅశోచత్ వదవానఇతిశేషః - దుర్మనాః - చింతాకులేతియావత్ ॥ ౧౨ ॥ సర్వథేతి - జిహ్మేనకపటేన - తవాపిఅతిశూరస్యాపి ॥ ౧౩ ॥ శ్రుతిస్త్వితి ॥ మమస్వరేణయస్మాదాగతఃతస్మాత్ సస్స్వరోవై దేహ్యాశ్రుతః - త్రస్తయాతయాత్వంప్రేషితశ్చేతిశంకఇతియోజనా ॥ ౧౪ ॥ సర్వథేతి ॥ కష్టమేవాహ ప్రతీతి - ప్రతికర్తుంమత్కృతాపకారస్యప్రత్యపకారంకర్తుంఅంతరంఅవకాశోలబ్ధం ॥ ౧౫ ॥ ప్రతికారమేవాహదుఃఖితేతి ॥ పిశితాశనత్వంనిహననేహేతుః ॥ ౧౬ ॥ అహోస్మీతి - సంధిరార్షః - ఈదృశంవ్యసనమజ్జనం ప్రాప్స్యామితిశంకే ॥ ౧౭ ॥ ఇతీతి ॥ వరారోహామితిచింతాహేతుసౌందర్యాతిశయోక్తిః ॥ ౧౮ ॥ విగర్హమాణఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయంవక్ష్యమాణానేకసర్గార్థసంగ్రహరూపంశ్రమాత్ బహుమారధావనాత్ - ప్రతిశ్రయంస్వాశ్రమప్రదేశం - శూన్యంసీతారహితం - ప్రతిశ్రయమిత్యనుషజ్యతే - అనంతరంస్వాశ్రమం - సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య - తమపిశూన్యంసమీక్ష్యేతిశేషః - తదనుసీతాయాఃకాంశ్చిద్విహారదేశాననుసృత్యపిచిత్య తానపిశూన్యాన్ సమీక్ష్య - తత్రత్యనివాసభూమౌక్రీడాస్థానే - తదేతదితి - తాదృశమేతాదృశమితివిహారవిశేషంస్మృత్వా ప్రహృష్టరోమాసన్ శోకేన సవ్యథితోబభూవ ॥ ౨౦ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే అష్టపంచాశస్సర్గః

ఏవంసంగ్రహేణోక్తమర్థంపునర్విస్తరేణవక్తుముపక్రమతే - అథేత్యాది ॥ అంతరామస్యేమార్గేఽ - దుఃఖార్దితమితిక్రియావిశేషణం - మాంచవిధ్వస్తానాత్ స్వాశ్రమంగచ్ఛన్ మధ్యేప్రచ్ఛేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ మితి ॥ తంసౌమిత్రిమువాచ - అత్రప్రశ్నప్రకారమాహ - కిమర్థమితి - యదావిశ్వాసాద్యయాఽరక్షితాయాం కాహలంలపశ్వాసాత మయావిరహితాకృతా - తదాతామపాస్యవిహాయ - కిమర్థమాగ

వతి వై దేహిగమిష్యామ్యాశ్రమంపునః ॥ సువృత్తాయదివృత్తాసా ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామిలక్ష్మణ ॥ యది మామాశ్రమగతం వై దేహానాభిభాషతే ॥ పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామిలక్ష్మణ ॥ ౧౦ ॥ బ్రూహిలక్ష్మణ వై దేహీయదిజీవతివానవా ॥ త్వయిప్రమత్తేరక్షోభిర్భక్షితా వాతపస్వినీ ॥ ౧౧ ॥ సుకుమారీచబాలాచ నిత్యంచాదుఃఖదర్శినీ ॥ మద్వియోగేన వై దేహీవ్యక్తంశోచతిదుర్మనాః ॥ ౧౨ ॥ సర్వథారక్షసా తేనజిహ్మేన సుదురాత్మనా ॥ వదతాలక్ష్మణేత్యుచ్చైస్తవాపిజనితంభయమ్ ॥ ౧౩ ॥ శ్రుతస్తుశంకే వై దేహ్యాస్సస్వరస్సదృశోమమ ॥ త్రస్తయాప్రేషితస్త్వంచద్రష్టుంమాంశీఘ్రమాగతః ॥ ౧౪ ॥ సర్వథాతుకృతంకష్టంసీతాముత్సృజతావనే ॥ ప్రతికర్తుంనృశంసానాంరక్షసాందత్తమంతరమ్ ॥ ౧౫ ॥ దుఃఖితాః ఖరఘాతేనరాక్షసాఃపిశితాశనాః ॥ తైస్సీతానిహతాఘోరైర్భవిష్యతినసంశయః ॥ ౧౬ ॥ అహోస్మి న్వ్యసనేమగ్నస్సర్వథాశత్రుసూదన ॥ కిన్న్విదానీంకరిష్యామిశంకేప్రాప్తవ్యమీదృశమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతిసీతాంవరారోహాంచింతయన్నేవరాఘవః ॥ ఆజగామజనస్థానంత్వరయాసహలక్ష్మణః ॥ ౧౮ ॥ విగర్హమాణోనుజమార్తరూపః క్షుధాశ్రమాచ్చైవపిపాసయాచ ॥ వినిశ్శ్వసన్ శుష్కముఖోవివర్ణః ప్రతిశ్రయంప్రాప్యసమీక్ష్యశూన్యమ్ ॥ ౧౯ ॥ స్వమాశ్రమంసంప్రవిగాహ్యవీరోవిహారదేశాననుసృత్యకాంశ్చిత్ ॥ ఏతత్తదిత్యేవనివాసభూమౌప్రహృష్టరోమావ్యథితోబభూవ ॥ ౨౦ ॥ ❋❋❋❋❋❋ ❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథాశ్రమాదుపావృత్తమంతరారఘునందనః ॥ పరిపప్రచ్ఛసౌమిత్రింరామోదుఃఖార్దితంపునః ॥ ౧ ॥ తమువాచకిమర్థంత్వమాగతోపాస్యమైథిలీమ్ ॥ యదాసాతవవిశ్వాసాద్వనేవిరహితామయా ॥

యదీతి ॥ ప్రహసితా - ప్రకృష్టంసుందరంహసితంయస్యాస్సా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ సర్వథేతి ॥ తవాపిశూరస్యాపి ॥ ౧౩ ॥ శ్రుతఇతి ॥ స్వరశ్చసదృశోమమేతి - మమస్వరేణేతిశేషః - అతఏవత్రస్తయేతి ॥ ౧౪ ॥ సర్వథేతి ॥ ప్రతికర్తుంమత్కృతాపకారస్యప్రత్యపకారంకర్తుం రక్షసామంతరమవకాశఃదత్తం ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ విగర్హమాణోనుజమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - వక్ష్యమాణసర్గార్థస్యసంగ్రహః - ప్రతిశ్రయమాశ్రమం ॥ ఏతత్తదితి ॥ ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థానమిత్యేవవ్యథితోబభూవ ॥ ౨౦ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧ ॥ తమితి ॥ ప్రష్టవ్యవక్తవ్యయోఃప్రష్టవ్యంతావదాహ ॥ కిమర్థమితి ॥ యదా యస్మాత్ సాసీతా - తవవిశ్వాసాత్త్వయారక్షితా ఇతి

తః॥౨॥ఉవాచేత్యుక్తార్థమాహ దృష్ట్వైవేతి-త్వాం దృష్ట్వైవ పాపం-సీతానిష్టరూపం శంకమానం మే మమ-మనః వ్యథితమితి యత్ తత్ సత్యమ్॥౩॥ ఏతచ్చ కథం నిశ్చేయమిత్యత్రాహ స్ఫురత ఇతి॥ బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే-హృదయం చ వక్షోమధ్యమ్॥౪॥ ఏవమితి॥ భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన-సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః-సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్టత్వమ్॥౫॥ న స్వయమితి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన-స్వయమిత్యస్య వివరణమిదమ్-ఉగ్రైః-వచోభిరిత్యర్థసిద్ధమ్॥౬॥ ఆర్యేణేతి॥ హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యమ్-ఆర్యేణేవ భవతేవ-కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితమ్-తన్మైథిల్యాః శ్రుతిం గతమ్॥౭॥ సా తమితి॥ తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన॥౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం త్వయి ప్రత్యయః-దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితమ్-ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తా॥౯॥ న తదితి॥ నిర్వృతా సుఖితా-భవ-నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన యచ్ఛంకితం ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి॥౧౦॥ రామవచనత్వేనానుపపత్తిమాహ విగర్హితమితి॥ విగర్హితం దైన్యావహత్వాన్మహాకులప్రసూతస్య నిందితమ్-నీచం ఆపత్కాలే స్త్రీసమాహ్వానస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితమ్-వచనం-కథమభిధాస్యతి య త్రిదశానపి త్రాయేత్-కథం స సీతే త్రాహీతి వచనమభిధాస్యతి॥౧౧॥ కిమితి-కిం నిమిత్తం కిమపి ప్రయోజనముద్దిశ్య-కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన-మే భ్రాతుః-స్వరం స్వరసదృశం స్వరం ఆలంబ్య అవలంబ్య-త్రాహి త్రాహీతి వాక్యమ్-ఈరితం ఉక్తమ్-శోభనే ఇతి సీతాసంబోధనమ్॥౧౨॥ విస్వరమితి॥ స్వరప్రకారవిశేషశోధనేపి నాయం రామస్వర ఇత్యర్థః॥౧౩॥ అలమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః వైక్లబ్యం విక్లబత్వం

౨॥ దృష్ట్వైవాభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ। శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం వ్యథితం మనః॥ ౩॥ స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహుశ్చ హృదయం చ మే। దృష్ట్వా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి॥౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిర్లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః। భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామమబ్రవీత్॥ ౫॥ న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాహమిహాగతః। ప్రచోదితస్తయైవోగ్రైస్త్వత్సకాశమిహాగతః॥ ౬॥ ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ। పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యాస్తచ్ఛ్రుతిం గతమ్॥ ౭॥ సా తమార్తస్వరం శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ। గచ్ఛ గచ్ఛేతి మామాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా॥ ౮॥ ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశస్తయా। ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్యమిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితమ్॥ ౯॥ న తత్పశ్యామ్యహం రక్షో యదస్య భయమావహేత్। నిర్వృతా భవ నాస్త్యేతత్ కేనాప్యేవముదాహృతమ్॥౧౦॥ విగర్హితం చ నీచం చ కథమార్యోఽభిధాస్యతి। త్రాహీతి వచనం సీతే యస్త్రాయేత్త్రిదశానపి॥ ౧౧॥ కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతురాలంబ్య మే స్వరమ్। రాక్షసేనేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే॥౧౨॥ విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మామితి। న భవత్యా వ్యథా కార్యా కునారీజనసేవితా॥ ౧౩॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా। న సోఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమా

సీతాయాః కాహానిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః మయా విరహితా కృతా తదా తామపాస్య విహాయ కిమర్థమాగత ఇతి సంబంధః॥౨॥ వక్తవ్యమాహ దృష్ట్వేతి॥ హే లక్ష్మణ మైథిలీం త్యజ్యాభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా-మహత్పాపం సీతాహరణరూపం శంకమానం రాక్షసాః సీతామపహృతవంత ఇతి శంకాగ్రస్తమిత్యర్థః-మే మనో వ్యథితమితి యత్ తత్సత్యమితి యోజనా-యద్వా త్వాం దృష్ట్వా యన్మహత్పాపం సీతాహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనో వ్యథితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః॥౩॥ ననుమదాగమనమాత్రేణ కుతః పాపశంకా తత్రాహ॥ స్ఫురత ఇతి॥ సవ్యం వామమ్॥ ౪॥ ఏవమితి॥ భూయ ఇతి॥ పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః-ఇదానీమకృత్యం కృతమిత్యేతద్రూపరామవచనాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్ట ఇత్యర్థః॥౫॥ నేతి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛయా-ఉగ్రైః వాచైర్వాక్యైరితి శేషః॥౬॥ తథా ప్రచోదనే కారణమాహ॥ ఆర్యేణేతి॥ అత్ర చకారో భిన్నక్రమః-హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం ఆర్యేణ త్వయా పరాక్రుష్టమివాత్యంతముద్ఘోషితమివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతిం గతమితి సంబంధః॥౭॥౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితమ్-త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీ ప్రత్యుక్తేతి సంబంధః॥౯॥ తస్యైవ వివరణం న తమిత్యాదినా॥ నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ-కుతః ఏతద్వాక్యం అస్య రామస్య న భవతీత్యర్థః॥౧౦॥ కుతః॥ విగర్హితమితి॥ నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితమ్-దైన్యావహత్వాదితి భావః॥ ౧౧॥ కిన్నిమిత్తమితి॥ కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్మణి తత్॥ ౧౨॥ ౧౩॥ అలమితి॥ వైక్లబ్యం విహ్వలత్వమ్-ని

విక్లబో విహ్వలస్తథేతి హలాయుధః । నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా చైవ - నాస్తి న విద్యతే ॥౧౪॥ నేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ పూర్వమేకైకేనాజయ్యత్వముక్తం - సంప్రతి మిలితైరితి విశేషః ॥౧౫॥ ఏవమితి ॥ పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః ॥౧౬॥ భావ ఇతి ॥ భ్రాతరి నష్టే సతి - మాం ప్రాప్తుం పాపః కుత్సితః భావః మయి - తవ త్వయా - నివేశిత ఏవ - త్వం చ మాం నావాప్స్యసి ॥౧౭॥ సంకేతాదితి ॥ భరతేన కృతాత్సంకేతాత్ కుత్రచిదవకాశే రామమవశ్యం హనిష్యామీత్యేవంరూపాత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి - న తు రామభక్త్యా - అత్ర హేతుమాహ క్రోశంతమితి - క్రోశంతమేనం - యథా నాభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోషి - తేన ప్రకారేణ సంకేతాదనుగచ్ఛసీత్యన్వయః ॥౧౮॥ రిపురితి ॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ - యేన ప్రకారేణ ఏనమనుగచ్ఛసి తథా నాభిపద్యసే ఇత్యన్వయః ॥౧౯॥ ఏవమితి ॥ క్రోధాదితి - కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి ॥౨౦॥ ఏవమితి ॥ తాం వినా త్వమాగత ఇతి యత్ తద్దుష్కృతం అకృత్యం ॥౨౧॥ ఉక్తం వివృణోతి జానన్నపీతి ॥౨౨॥ అనేనేత్యుక్తం విశదయతి నహీతి ॥ స్త్రియా ఇత్యపి వివేకసంభావనాసూచనం - స్త్రీష్వపి విశేషజ్ఞాపనాయ క్రుద్ధాయా ఇతి - యస్త్వం క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహాగతః - తస్య తే - మైథిలీం త్యక్త్వా యాసీతి యత్తత్కర్మ - న పరితుష్యామి ॥౨౩॥ సర్వథేతి ॥ నాకరోశ్శాసనం మమేతి యత్తత్సర్వథా - తే - అపనీతం అపనయః - క్రుద్ధయా స్త్రియా యత్కించిత్పరుషముక్తం చేత్తత్సోఢవ్యం - కథంచిదసహనే జహి రాగత్యాగం తర్హి తతో భూత్వా తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం - కేవలమాగమనం తవాపనీతిరేవేతి భావః ॥౨౪॥ అపనీతిమేవోపపాదయితుం స్వరాన్యథాభావం దర్శయతి అసావిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ॥౨౫॥ వికృష్యేతి ॥ పరిధాయ సంధాయ - సలీలబాణేన లీలార్థబాణేన - మార్గీం మృగసంబంధినీం - తనుం త్యక్త్వా - సవిక్లబస్వరం - కేయూరధరః హిరంగదధరః - ఆసీదిత్యాసన్నదూరాలీతత్వం గమ్యతే ॥౨౬॥ శరేతి ॥ తదేతి ఛేదః - సుదూరేషం ...

నైవ రాఘవం రణే ॥ జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్ ॥౧౪॥ న జయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవైః శక్రపురోగమైః ॥౧౫॥ ఏవముక్తస్తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా । ఉవాచాశ్రూణి ముంచంతీ దారుణం మామిదం వచః ॥౧౬॥ భావో మయి తవాత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః । వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం న చ త్వం మామవాప్స్యసి ॥౧౭॥ సంకేతాద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి । క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైనమభ్యవపద్యసే ॥౧౮॥ రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థమనుగచ్ఛసి । రాఘవస్యాంతరప్రేప్సుస్తథైవం నాభిపద్యసే ॥౧౯॥ ఏవముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో రక్తలోచనః । క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమాదభినిర్గతః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం రామస్సంతాపమోహితః । అబ్రవీద్దుష్కృతం సౌమ్య తాం వినా యత్త్వమాగతః ॥ ౨౧ ॥ జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే । అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాన్ ॥౨౨॥ న హి తే పరితుష్యామి త్యక్త్వా యద్యాసి మైథిలీమ్ । క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా తాం విహాయ త్వమాగతః ॥౨౩॥ సర్వథా త్వపనీతం తే సీతయా యత్ప్రచోదితః । క్రోధస్య వశమాపన్నో నాకరోశ్శాసనం మమ ॥౨౪॥ అసౌ హి రాక్షసశ్శేతే శరేణాభిహతో మయా । మృగరూపేణ యేనాహమాశ్రమాదపవాహితః ॥ ౨౫ ॥ వికృష్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ

రుత్సుకా మదీయప్రస్థాపనోద్యోగరహితా ॥ ౧౫॥ ౧౬॥ భావ ఇతి ॥ వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం - మామితి శేషః - పాపరూపో భావో మయి తవ త్వయా నివేశితః ॥ ౧౭॥ సంకేతాదితి ॥ సంకేతాత్ శ్రీరామద్రోహవిషయాత్ రామమనుగచ్ఛసి - న తు రామభక్త్యా యుక్తః క్రోశంతమితి ౧౮॥ రిపురితి ॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ ॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ఏవమితి ॥ సీతా ప్రేరణయా మయి రాక్షససంహారసామర్థ్యాభావమాశంక్యాగతోసి వా - సీతా పరుషవాక్యైః లోకగర్హితా భవిష్యతీతి వా - పరుషవాక్యాసహనమాత్రేణ వా - సమాగతోసీతి త్రేధా వికల్ప్య ఆద్యం పరాకరోతి ॥ దుష్కృతమిత్యాది ॥ ౨౧॥ జానన్నితి ॥ రక్షసాం వారణే సంహారే ఇత్యర్థః - సమర్థం మాం జానన్నపి - తాం సీతాం వినా ఇహ ఆగత ఇతి యత్ - తద్దుష్కృతం కష్టం కృతమితి యత్ తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ యోజనా । ద్వితీయం పరాచష్టే ॥ అనేనేతి ॥ అనేన క్రోధవాక్యేన భావో మయి నివేశితః సంకేతాద్భరతేనేత్యాది మైథిల్యాః క్రోధవాక్యేన గర్హితో భవాన్ సిత్యర్థః కాకుః ॥ ౨౨॥ తృతీయం దూషయతి ॥ నహీతి ఇతి ॥ తే త్వత్తః న పరితుష్యామి - యతః యద్యస్మాత్ క్రుద్ధాయాః స్త్రియః - పరుషం పరుషవాక్యం శ్రుత్వా ఆగత ఇతి న, బంధః - క్రుద్ధాః స్త్రియః కిం కిం న వదంతి - అతస్తాదృశీం త్యక్త్వా ఆగతోసీతి కృత్వా - త్వాం న పరితుష్యామీతి భావః ॥ ౨౩॥ సర్వథేతి ॥ అవినతం అవినయం - తే త్వయా కృతమితి శేషః - సీతయేతి ॥ యతః సీతయా ప్రచోదితస్సన్ - క్రోధస్య వశమాగమ్య మమ శాసనమాజ్ఞాం నాకరోః నాకార్షీః ॥ ౨౪॥ మారీచవృత్తాంతమాహ ॥ అసావితి ॥ అపవాహితః నీతః ॥ ౨౫॥ వికృష్యేతి ॥ సాయకం పరిధాయ సంధాయ మార్గీం మృగసంబంధినీం ॥ ౨౬॥

వః॥ శ్రవణీయస్వరం - మమస్వరం మత్స్వరసదృశంస్వరం - ఆలంబ్య ఆశ్రిత్య - ఆర్తయా గిరా దీనయా వాచా - శరాహతేన తు నైవ - తస్మి
న్ కాలే - సుదారుణం తద్వచనముదాహృతం - యేన వచనేన మైథిలీం విహాయ ఆగతోసి - అస్మిన్ సర్గే నవవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౯ ॥ ❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ❋❋

ఏవమియతా ప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః - అథ విప్రలంభశృంగారమాసువేలారోహణాద్వర్ణయితుమారభతే - తదర
గత్వేసరసాంతరాణి దర్శితాని - సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోరితి లక్షణాత్ - అత్ర - అభిలాషమనస్సంగా సంక
ల్పో గుణసంస్తుతిః ప్రద్వేషః । తాపాభిమతిత్యాగావున్మాదో మూర్ఛితా చ మృతిరిత్యుక్త విప్రలంభావస్థాస్వష్టమీం దశామాహ సర్గత్రయే
ణ - భృశమిత్యాది ॥ ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - అధోవామలోచనం వామనేత్రస్యాధఃపక్షః - ప్రాస్ఫురత్ - అధోవామదృశస్స్పా
న్దో బహ్వనిష్టో భవేత్ పుమానితి లక్షణాత్ । స్వయమస్ఖలత ॥ ప్రయాణకాలే స్ఖలనం కరోతీష్టస్యభంజనమితి ప్రసిద్ధిః ।
వేపథుః కంపః ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్యేతి ॥ అశుభాని అశుభసూచకాని ॥ ౨ ॥ త్వరమాణ ఇతి ॥ లాలసః సాభిలాషః - ఆవసథం గృహం -
స్థానావసథవాస్తుచేత్యమరః ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వేగేన ఉద్భ్రమన్నివ ఉత్పతన్నివ - నిక్షిపన్ హస్తాదీన
వయవానితస్తతః క్షిపన్ ॥ ౪ ॥ రుదంతమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వృక్షైః [illegible] మివ స్థితం - హీనస్వరభృంగత్వాదితి భావః - త్య
క్తాని సీతయా పూర్వమపచితాని - ద్విజాః పక్షిణః - మ్లానాః పుష్పమృగద్విజా యస్మిన్ తత్ ॥ అథోక్తం - శ్రియా కాంత్యా విహీనం - విధ్వ
స్తం విశీర్ణం - రావణసన్న్యాసినేదత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః అజినకుశాః యస్మిన్ తత్ తథా - గ్రహణకాలే సీతాయా అవలం
బితత్వేన విప్రవిద్ధప్రసీకట విపర్యస్తబృసీనాం స్తరణం - శూన్యం సీతారహితం - విలలాప పర్యదేవయత్ ॥ ౭ ॥ విలాపమాహ ద్వాభ్యాం -
హృతేత్యాది ॥ హృతా అపహృతా - నష్టా యాదృచ్ఛికమదర్శనం గతా - లీనా నోదాయ వ్యవహితా - అథవా నిర్జనతరా భీరుస్సతీ గూఢం
వనమాగతా - పద్మినీం యాతా - స్నానార్థమితి శేషః - నదీం గతేత్యనంతరమి[illegible] ద్రష్టవ్యం ॥ ౯ ॥ యత్నాదితి ॥ శోకార్ద్దేతోః - ఉన్మత్త

తాడితో మయా । మృగాఙ్గంతనుంత్యక్త్వా సవిక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధరస్స రాక్షసః ॥ ౨౮ ॥ శరాహతే
నైవ తదార్తయా గిరా స్వరం మమాలంబ్య సుదూరసంశ్రవమ్ । ఉదాహృతం తద్వచనం సుదారుణం త్వ
మాగతో యేన విహాయ మైథిలీమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋

భృశమావ్రజమానస్య తస్యాధో వామలోచనమ్ । ప్రాస్ఫురచ్చాస్ఖలద్రామో వేపథుశ్చాప్యజా
యత ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహుర్ముహుః । అపి క్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహా
ర చ ॥ ౨ ॥ త్వరమాణో జగామాథ సీతాదర్శనలాలసః । శూన్యమావసథం దృష్ట్వా బభూవోద్విగ్నమాన
సః ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిపన్ రఘునందనః । తత్ర తత్రోటజస్థానమభివీక్ష్య సమంతతః ॥ ❋ ॥ దదర్శ
పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా । శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ ॥ ౫ ॥ రుదంతమి
వ వృక్షైశ్చ మ్లానపుష్పమృగద్విజమ్ । శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్తవనదైవతమ్ ॥ ❋ ॥ విప్రకీర్ణాజినకు
శం విప్రవిద్ధబృసీకటమ్ । దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునః పునః ॥ ౭ ॥ హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షి
తా వా భవిష్యతి । నిలీనాప్యథవా భీరురథవా వనమాశ్రితా ॥ ❋ ॥ గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః ।
అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా ॥ ❋ ॥ యత్నాన్మృగయమాణస్తు నాససాద వనే ప్రియామ్ ।
శోకరక్తేక్షణశ్శోకాదున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే ॥ ౧౦ ॥ వృక్షాద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరేశ్చాద్రిం నదాన్నదీమ్ । బ

శరాహతేనేతి ॥ సుదూరసంశ్రవం సుదూరేపి సుశ్రవః శ్రవణం యస్య తం స్వరం - మత్స్వరసదృశస్వరమిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋
భృశమితి ॥ అథ అనంతరం - ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - వామలోచనమధఃపక్ష్మ స్వయమస్ఖలత్ ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్యేతి ॥ అశుభాన్యశు
భసూచకాని ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నితి ॥ ఉద్భ్రమన్నివ - ఉత్పతన్నివ - విక్షిపన్ హస్తద్వయవయవానితస్తతః క్షిపన్ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ హృతేతి ॥ నష్టా అద
ర్శనం గతా - నిలీనా వినోదాయ వ్యవహితా - నదీం గతేత్యత్ర ఇతిశబ్దమధ్యాహృత్య యత్నాన్మృగయమాణో నాససాదేతి సంబంధః కార్యః
॥ ౧౦ ॥ శోకేతి ॥ శోకరక్తేక్షణః శోకాదున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే - ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దోస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్ర సంబంధనీయః - శోకరక్తేక్షణ ఇవ
శోకాదివ ప్రధావన్నివ విలపన్నివ శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః - నతు వస్తుతస్తు - తాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః - అతఏవ
సీతాదీన్ ప్రతి విలాపాదికం - సీతాన్వేషణసమయే సీతాముద్దిశ్య వృక్షమృగాదీన్ ప్రతి ప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరామస్య లోకశిక్షార్థం

ఇవలక్ష్యతే - అలక్ష్యతేత్యర్థః ॥౧౦॥ వృక్షాదితి॥ సదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్ - శోకపంకార్ణవాప్లుతోబభూవ ॥౧౧॥ అథశోకమోహాతిరేకేణాచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యా తాన్ ప్రతిభాషతేఅపీత్యాదినా ॥ కదంబానికదంబపుష్పాణి ప్రియాణియస్యాస్సాకదంబప్రియా- ప్రియామత్తాంతా-అపిః ప్రశ్నే ఏవంప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదానమనాదరకృతమితిమత్వాహకదంబేతి-శుభాననామితిచిహ్నకీర్తనం-కదంబప్రియేత్య నేనదర్శనసంభావనోచ్యతే ॥ ౧౨ ॥ స్నిగ్ధేతి॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేత్యనేనకోమలాంగీత్వముక్తం-బిల్వోపమస్తనీత్యనేన పద్మినీజాతియుక్తా- తదుక్తంరతిరహస్యే- పద్మినీలక్షణే- స్తనయుగమపియస్యాశ్శ్రీఫలశ్రీవిడంబీతి॥ ౧౩ ॥ అథవేతి॥ బిల్వేనానుక్తాఅయంమత్సరాన్నకథయతీత్యర్జునవృక్షంప్రచ్ఛతి-యదిజ్ఞాతం-యదీత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ ప్రతివచనాదానేనాయంనజానాతీతిమత్వావృక్షాంతరేతద్జ్ఞానంభావయతికకుభఇతి॥ కకుభోర్జునవిశేషః- సచ స్త్రీణామూరుతుల్యోభవతి॥అతఏవైవముచ్యతేకకుభోరుమితి- కేచిత్కరభోరుమితిపఠంతి తత్స్వకృతశైలీవిరుద్ధం- కదంబకదంబప్రియా- బిల్వబిల్వోపమస్తనీత్యేవంప్యుచ్యతే- జ్ఞానేహేతుమాహయథేతి- అనేనపరిచయసంభావనోక్తా- జానాతికథంనకథయతీత్యర్థసిద్ధం - ఏవముత్తరత్రాపి శ్లోకే ద్రష్టవ్యం॥ ౧౫ ॥ భ్రమరైరితి॥ ఉపసమీపేగీతః- కృతవేదఘోషఇతిధ్వన్యతే- యథాయేన ప్రకారేణ- ఏవంభూతోద్రుమవరోయం- తేనప్రకారేణమస్యేపషజానాతీతితిలకం॥ ౧౬ ॥ అశోకేతి॥ స్వవచనకరణాయస్తౌతిశోకాపనుదేతి- పచాద్యచ్-గుణాభావఆర్షః- త్వన్నామానంకురుఅశోకంకురు- సందర్శనేనజ్ఞాపనేన-శోకనివృత్త్యర్థం ప్రియాంసందర్శయేత్యర్థః॥ ౧౭ ॥యదితాలేతి॥ పక్వతాలేతిసంబంధోక్తిః॥ ౧౮ ॥ యదీతి॥జంబుఅంబార్థనద్యోః హ్రస్వఇతి హ్రస్వత్వం - ఏఙ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేరితిసులోపః-స్నిగ్ధత్వాకారేణజంబూఫలౌపమ్యం-విజానీషే-చిహ్నతఇతిశేషః॥౧౯॥అహోఇతి

భూవవిలపన్రామశ్శోకార్ణవపరిప్లుతః॥౧౧॥అపి కచ్చిత్త్వయాదృష్టాసాకదంబప్రియాప్రియా । కదంబ
యదిజానీషేశంససతాంశుభాననామ్॥౧౨॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశాపీతకౌశేయవాసినీ । శంసస్వయదివా
దృష్టాబిల్వబిల్వోపమస్తనీ ॥ ౧౩ ॥ అథవార్జునశంసత్వంప్రియాంతామర్జునప్రియామ్ । జనకస్యసు
తాభీరుర్యదిజీవతివానవా ॥ ౧౪ ॥ కకుభఃకకుభోరూంతాంవ్యక్తంజానాతిమైథిలీమ్ । యథాపల్లవపు
ష్పాఢ్యోభాతిహ్యేషవనస్పతిః॥౧౫॥భ్రమరైరుపగీతశ్చయథాద్రుమవరోహ్యయమ్ । ఏషవ్యక్తంవిజా
నాతితిలకస్తిలకప్రియామ్॥౧౬॥అశోకశోకాపనుదశోకోపహతచేతసమ్ । త్వన్నామానంకురుక్షిప్రంప్రి
యాసందర్శనేనమామ్ ॥౧౭॥ యదితాలత్వయాదృష్టాపక్వతాలఫలస్తనీ । కథయస్వవరారోహాంకా
రుణ్యంయదితేమయి ॥౧౮॥యదిదృష్టాత్వయాసీతాజంబుజంబూఫలోపమామ్ । ప్రియాంయదివిజానీషే
నిశ్శంకంకథయస్వమే॥౧౯॥అహోత్వంకర్ణికారాద్యసుపుష్పైశ్శోభసేభృశమ్ । కర్ణికారప్రియా
సాధ్వీంశంసదృష్టాప్రియాయది॥౨౦॥ చూతనీపమహాసాలాన్పనసాన్కురవాన్ధవాన్ । దాడిమానస

తత్రతత్ర ఇవశబ్దః ప్రయుక్తః- నటనంకృతమితి ప్రదర్శయితుమేవ - సర్వజ్ఞేనభగవతా శ్రీవాల్మీకినాఉద్భ్రమన్నివఉన్మత్తఇవేత్యాదౌ ఉద్భ్రాంత ఇవ నేకృపణవత్ప్రియ అతఏవ శ్రీశుకోప్యాహ ॥ రక్షోధమేనవృకవద్విపినేసమక్షంవైదేహరాజదుహితర్యపయాపితాయామ్। భ్రాత్రా వనేకృపణవత్ప్రియయా వియుక్తః స్త్రీసంగినాంగతిమితిప్రథయంశ్చచార॥మర్త్యావతారస్త్విహమర్త్యశిక్షణంరక్షోవధాయైవనకేవలంవిభోః।కుతోన్యథాస్యరమతస్స్వఆత్మన్ సీతాకృతానివ్యసనానీశ్వరస్య।నవైసఆత్మాత్మవతామధీశ్వరశ్చక్తస్త్రిలోక్యాంభగవాన్ వాసుదేవః - న స్త్రీకృతంకశ్మలమశ్నువీతనలక్ష్మణంచాపివిహాతుమిచ్ఛతీతి- తథాచస్కాందేఉమాసంహితాయాందేవాన్ ప్రతివిష్ణువచనం॥అహందాశరథిభూత్వాహన్మిరావణమాహవే- శ్రీమద్రామావతారేస్మిన్ అజ్ఞవత్ప్రియతేమయా॥తత్రశంకానకర్తవ్యాసర్వజ్ఞేనాపిమాయయా-మన్మాయామోహితంరక్షోమనుష్యంమామవేక్ష్యతి- అన్యథాతస్యనామానంసభవేద్యత్రకుత్రచిదితి- కించబహువిధదుఃఖప్రలాపస్యదేహాద్యాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వాత్- తద్బుద్ధేరజ్ఞానమూలకత్వాత్ -స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారాసర్వలోకానాంముక్తిప్రదానాయ-నృపరూపేణావతీర్ణస్య సచ్చిదానందఘనవిగ్రహస్యపరమాత్మనశ్శ్రీరామస్య- భృగుశాపాదినాపిమాయాధిష్ఠాతుఃపరమేశ్వరస్యాజ్ఞానగంధోప్యస్తీతివక్తుమశక్యత్వాదేద్విథవిలాపాదికంసర్వంశ్రీరామేణలోకశిక్షార్థమేవకృతమితివేదితవ్యం - అన్యత్రాప్యేతాదృశస్థలేష్వేవమేవార్థోనుసంధేయః । అపికచ్చిదితి॥ ౧౨ ॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశాకోమలాంగీత్యర్థః॥ ౧౩ ॥ అథవేతి॥ అర్జునఃకరవీరః-అర్జునప్రియాంకరవీరపుష్పప్రియాం॥ కరవీరస్తథార్జునఇతినిఘంటుః॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥యదీతి॥స్నిగ్ధేనజంబూఫలౌపమ్యం ప్రియామ్॥౧౯॥ అహో ఇతి॥ కర్ణికార ... ప్రచ్ఛేతిశేషః-అన్యథాఉత్తరత్ర రామశబ్దోత్రిచ్యేత- యద్వాచూతేత్యాదితువర్ణాంతః॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ చూతేతి॥ దాడిమాన్ ప్రచ్ఛ ...

సుపుష్పైరితి ధార్మికతోక్తిః ॥౨౦॥ చూతేతి ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ క్రియాభేదాద్ద్వామపదద్వయం-నీపః కదంబః-కురవాన్ కుర వకాన్-రామః చూతాదీన్ గత్వా దృష్ట్వా పృచ్ఛన్-అభావనేన సర్వత్ర భ్రాన్తః కృతభ్రమణః - రామః ఉన్మత్తః-చిత్తవిభ్రమవానివ లక్ష్య తే అలక్ష్యత ॥౨౨॥ ఇతి వృక్షాన్ పృష్ట్వా మృగాన్ పృచ్ఛతి అథేతి ॥ వృక్షా మాం కథయన్తు-త్వం తు కథయేత్యాశయేనాథవ శబ్దప్రయోగః మృగశాబ స్య మృగబాలస్యాక్షిణీ ఇవాక్షిణీ యస్యాస్తాం-మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతామాహ మృగేతి-మృగవత్ వివిధం ప్రేక్షత ఇతి మృగవిప్రేక్షణీ-స హితా భవేదితి సంభావనాయాం లిఙ్ ॥౨౩॥ గజేతి ॥ గజనాసోరూః కరికరోరూః సా త్వయా యది దృష్టా భవేత్ తదాఖ్యాహి ॥౨౪॥ శార్దూలేతి ॥ అత్ర తుల్యగతిత్వరూపస్సంబంధో బోధ్యః - న తే భయం శూరస్య తవ భయం నాస్తి- ఏతేన పూర్వోక్తాస్సర్వే భీతత్వాన్న ప్రత్యూచురితి రామస్యాశ యః ॥౨౫॥ పునరవస్థావిశేషం దర్శయతి కిం ధావసీతి ॥ ప్రియే కిమర్థం ధావసి ధావన్తీ దృష్టాసి నూనం- అథాదర్శనాదాహ వృక్షైరితి ॥ ఇదం చ పూర్వాపేక్షయాతిరిక్తం దర్శనాన్తరం ॥౨౬॥౨౭॥ పీతేతి ॥ అన్తర్హితాపి పీతకౌశేయేన సూచితాసి - ఇదమపి ప్రత్యయాన్తరం- పునరపి ప్రత్యయాన్తరమాహ ధావన్త్యపీతి ॥౨౮॥ అథ సర్వాత్మనాదర్శనాభావాత్ ప్రకారాన్తరముత్ప్రేక్షతే నైవేతి ॥ అథవా సాత్ర నై వ విద్యతే - కింతు హింసితా- అత్ర హేతుమాహ కృచ్ఛ్రమితి ॥ కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ప్రాప్తం-మాం యథా యేన ప్రకారేణ ఉపేక్షితుం నార్హతి నూనం- తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం ॥౨౯॥ ఏతదేవ ద్రఢయతి వ్యక్తమితి ॥౩౦॥ వక్ష్యమాణదశామనుసంధాయ ప్రలపతి నూనమితి ॥ పూ ర్ణచన్ద్రమివ గ్రస్తం-రాహుగ్రస్తం పూర్ణచన్ద్రమివ స్థితమిత్యర్థః - ఏవంభూతం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం నూనమిత్యన్వయః ౩౧॥ సా హీతి ॥ గ్రైవేయకం కంఠభూషణం-యాఉక్తవిశేషణా గ్రీవా సా భక్షితా భవేదిత్యన్వయః ॥౩౨॥ నూనమితి ॥ హస్తాభరణం కటకం ॥౩౩॥ మయేతి ॥ భక్షణాయ విరహితా సీదితి పూర్వార్ధేనాన్వయః - సార్థేన పథికసముదాయేన ॥౩౪॥ లక్ష్మణమామన్త్ర్య పృచ్ఛతి హా లక్ష్మణేతి ॥ శ

నాగత్వాద్దృష్ట్వా రామో మహాయశాః ॥ మల్లికామాధవీశ్చైవ చంపకాన్ కేతకీస్తథా । పృచ్ఛన్ రా
మో వనే భ్రాన్త ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే ॥౨౨॥ అథవా మృగశాబాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీమ్ । మృగవిప్రేక్ష
ణీ కాన్తా మృగీభిస్సహితా భవేత్ ॥ ౨౩ ॥ గజ స గజనాసోరూర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్ । తాం మన్యే విది
తాం తుభ్యమాఖ్యాహి వరవారణ ॥ ౨౪ ॥ శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చన్ద్రనిభాననా । మైథిలీ మమ
విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్ ॥౨౫॥ కిం ధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణే । వృక్షైరాచ్ఛాద్య చాత్మా
నం కిం మాం న ప్రతిభాషసే ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహే న తేఽస్తి కరుణా మయి । నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి కి
మర్థం మాముపేక్షసే ॥ ౨౭ ॥ పీతకౌశేయకేనాసి సూచితా వరవర్ణిని । ధావన్త్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ
యద్యస్తి సౌహృదమ్ ॥౨౮॥ నైవ సా నూనమథవా హింసితా చారుహాసినీ । కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం హి మాం నూనం
యథోపేక్షితుమర్హతి ॥౨౯॥ వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశితాశనైః । విభజ్యాఙ్గాని సర్వాణి
మయా విరహితా ప్రియా ॥ ౩౦ ॥ నూనం తచ్ఛుభదన్తోష్ఠం సునాసం చారుకుణ్డలమ్ । పూర్ణచన్ద్రని
భం గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతమ్ ॥౩౧॥ సా హి చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గ్రైవేయశోభితా । కోమలా వి
లపన్త్యాస్తు కాన్తాయా భక్షితా శుభా ॥౩౨॥ నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ । భక్షితౌ వే
పమానాగ్రౌ సహస్తాభరణాఙ్గదౌ ॥౩౩॥ మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై । సార్థేనే
వ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాన్ధవా ॥౩౪॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్ ।

శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- తత్రైకో రామశబ్దో యౌగికః-అన్యస్తు రూఢః- ఉన్మత్త ఇవ - వస్తుతస్తు నతూన్మత్త ఇత్యర్థః ॥౨౨॥ అథవేతి మృగవి ప్రేక్షణీ- మృగ ఇవ వివిధం ప్రేక్షత ఇతి తథా భవేత్ - కిమితి శేషః ॥౨౪॥ లీలాగతిసామ్యలక్షణసంబంధమవకల్ప్య శార్దూలం పృచ్ఛతి శార్దూ లేతి ॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥ పీతేతి ॥ పీతకౌశేయకేన పీతాంబరేణ సూచితాసీతి మహాతత్త్వప్రభాన-సిరది గకావి సీభావనాయాం క్రాముకస్య కామినీ సాక్షాత్కార ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥౨౮॥ నైవేతి ॥ అథవా సా నూనం నైవ కింతు చారుహాసినీ హింసితా-యద్యహింసితా తదా కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం దుః ఖగతం మాం-యథా యేన కారణేన నోపేక్షితుమర్హతి నూనం నార్హత్యేవేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఉక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి వ్యక్తమితి ॥౩౦॥ నూనమితి ॥ గ్రస్తం రక్షోభిరితి శేషః ॥౩౧॥ సేతి ॥ గ్రైవేయకం కంఠభూషణం భక్షితా రాక్షసైరితి శేషః ॥౩౨॥౩౩॥ మయేతి ॥ రక్షసాం భక్షణాయ బాలా సీతా మయా విరహితా- అత ఏవ బహుబాన్ధవా-సార్థేన పథికసంఘేన పరిత్యక్తా స్త్రీవ భక్షితా-రాక్షసైరితి శేషః ॥ ౩౪ ॥ హా లక్ష్మ

శ్యసిపశ్యసికిం-హసీతఇతివ క్తవ్యే-హసీతేతిసంధిరార్షః - ఇతికరణస్యసగాఽరంభ స్థేనవిలలాపేత్యనేనాన్వయః॥౩౫॥ఇత్యేవమితిసార్ధ శ్లోకవికాన్వయః ॥ ప్రథమార్ధం పూర్వానువాదరూపం-క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి- వేగాత్ శోకవేగాదేవఉద్భ్రమతే-సీతాప్రతీతిరూపంభ్రమం ప్రాప్నోతి - క్వచిత్ లతాదౌబలాత్సాదృశ్యబలాత్ విభ్రమతేతత్ప్రతీతిభ్రమంలభతే-మత్తఇవాభాతి-మత్తవత్పరిభ్రమతీత్యర్థః ॥౩౬॥సఇతి॥ సుగమ్యానివనాని-దుర్గమాణికాననాని - గిరేరుద్భూతాని ప్రస్రవణానిగిరిప్రస్రవణాని-ఉత్సః ప్రస్రవణంవారీత్యమరః। అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః॥౩౭॥తథేతి॥స రామః-తథాక్వచిదుద్భ్రమతఇత్యాదిరీత్యా-విపులంవిశాలం-మహత్ నిరంతరం వనంగత్వా- సర్వంవనస్యసర్వప్రదేశం - పరీత్యపునఃపునశ్చరిత్వా-అథమైథిలీంప్రతిమైథిలీలాభంప్రతి-అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నాశస్సన్ - పునరపిప్రియాయామార్గణే పరమంపరిశ్రమంచకార॥౩౮॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే -ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షష్టితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథరామస్యవపమీనునస్థాందశ-యత్యేకషష్టితమే - దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥శూన్యం సీతారహితం-గహితాం-సీతయేతిశేషః - విధ్వస్తాని-రావణాక్రాంతత్వాదితిభావః - సర్వశః సర్వత్ర-తత్రవనప్రదేశే-వైదేహీంసంవీక్ష్య విచింత్య-తత్రాప్యదృష్ట్వా- పునరపిరామగ్రహణంక్రియాభేదాత్ - ప్రాక్రుశ్య సీతాముచ్చైః రాహూయ-ఉవాచ-భుజగ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః- ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య॥౨॥క్వేతి ॥ క్వనుఅత్ర వనేకుత్రప్రదేశే వర్తతే-కంవాదేశాంతరంగతా॥౩॥వృక్షేణేతి ॥ ఆచ్ఛాద్య-స్వమితిశేషః- హసితుంఅంతర్హితాంమాంజ్ఞాతుమసమర్థోసీత్యేవంపరిహసితుం - అద్యశోకకాలే॥౪॥మైతి ॥ క్రీడసేక్రీడసి- విశ్వస్తైః చిరోపలాళనేన విశ్వాసంప్రాప్తైః - మృగపోతకైః బాలమృగైః - పోతః పాకోఽర్భకోడింభ ఇత్యమరః - ధ్యాయంతి-త్వామితిశేషః-కిమపిధ్యాయంతీతివా॥౫ ॥ సీతయేతి ॥ ...దమర్ధమేకంవాక్యం॥౬॥మృతమితి॥పరలోకేస్వర్గే॥౭॥కథమితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ప్రతిజ్ఞాంచతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞాం- సంశ్రుత్య అంగీకృత్య - మయా అభియోజితః నియుక్తస్త్వం-తంకాలమపూరయిత్వాకథమాగతః - కామ

హాప్రియమక్వగతాభద్రేహాసీతేతిపునఃపునః॥ ౩౫ ॥ ఇత్యేవంవిలపన్రామః పరిధావన్వనాద్వనమ్। క్వచిదుద్భ్రమతేవేగాత్క్వచిద్విభ్రమతేబలాత్ ॥※॥క్వచిన్మత్తఇవాభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః॥౩౬॥ సవనానినదీశ్శైలాన్గిరిప్రస్రవణానిచ ॥※॥ కాననానిచవేగేనభ్రమత్యపరిసంస్థితః॥౩౭॥ తథాసగత్వావిపులంమహద్వనంపరీత్యసర్వంత్వథమైథిలీంప్రతి । అనిష్ఠితాశస్సచకారమార్గణేపునః ప్రియాయాఃపరమంపరిశ్రమమ్॥౩౮॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండేషష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

దృష్ట్వాశ్రమపదంశూన్యంరామోదశరథాత్మజః। రహితాంపర్ణశాలాంచ విధ్వస్తాన్యాసనానిచ॥ ※ ॥అదృష్ట్వాతత్రవైదేహీంసంనిరీక్ష్యచసర్వశః। ఉవాచరామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్యారుచిరౌభుజౌ॥౨॥క్వనులక్ష్మణవైదేహీకంవాదేశమితోగతా। కేనాహృతావాసౌమిత్రేభక్షితాకేనవాప్రియా ॥౩॥వృక్షేణావార్యయదిమాంసీతేహసితుమిచ్ఛసి।అలంతేహసితేనాద్యమాంభజస్వసుదుఃఖితమ్॥౪॥ యైస్సహక్రీడసేసీతేవిశ్వస్తైర్మృగపోతకైః। ఏతేహీనాస్త్వయాసౌమ్యేధ్యాయంత్యస్రావిలేక్షణాః॥౫॥సీతయారహితోహంవైనహిజీవామిలక్ష్మణ॥౫౪ మృతంశోకేనమహతాసీతాహరణజేనమామ్ ※॥పరలోకేమహారాజోనూనంద్రక్ష్యతి మేపితా ॥౭॥ కథంప్రతిజ్ఞాంసంశ్రుత్యమయాత్వమభియోజితః ॥※॥అపూరయిత్వాతంకాలంమత్సకాశమిహాగతః। కామవృత్తమనార్యంమాంమృషావాదినమేవచ ॥

తేతి॥ విలలాపేతిశేషః- ఉత్తరత్రవిలపన్నిత్యనువాదాత్॥ ౩౫॥ ※॥క్వచిదితి॥ ఉద్భ్రమతేఉత్పతతి- విభ్రమతేవిధావతే-క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి - శోకవేగాదేవసీతాప్రతీతిభ్రమః - క్వచిల్లతాసాదృశ్యప్రతీత్యాతత్ప్రతీతిభ్రమఇతిజ్ఞేయం॥ ౩౬॥ సఇతి॥ ఉపరిసంస్థితః అస్వస్థఇత్యర్థః-పుష్పఫలాద్యుపేతానిసంచారయోగ్యానివనానివిషమాణితుకాననానీతిభేదః॥౩౭॥తథేతి॥అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నమనోరథస్సన్నపి- ప్రియాయామార్గణే-పునరపిపరిశ్రమమాయాసంచకార- ఉద్యోగంచకారేత్యర్థః॥ ౩౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- షష్టితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※

దృష్ట్వేతి॥ ప్రాక్రుశ్య- సీతాముచ్చైరాహూయ॥ ౨॥౩॥ వృక్షేణేతి ॥ వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య॥ ౪॥ యైరితి॥విశ్వస్తైః చిరకాలసహవాసేనవిశ్వాసంప్రాప్తైః- ధ్యాయంతిత్వామితిశేషః- అస్రావిలేక్షణాః అశ్రుకలుషనేత్రాః॥౫॥౬॥ కథమితి॥ ప్రతిజ్ఞాంచతు

వృత్తం యథేష్టాచారం - అనార్యం దుర్జనం మాం ధిక్కృత్వా మితి వక్ష్యతి - అహము పాలంభయోగ్య ఏవ కామవృత్తత్వాదితి భావః ॥ ౮ ॥ వివశమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ వివశం అస్వాధీనం - త్వత్పరతంత్రమిత్యర్థః - కరుణం యథా భవతి తథా ఉత్సృజ్య - త్యాగకాలే పి వరదయా స్త్రీ వేతి భావః - అనృజుం కపటాచారం - మాం నోత్సృజ - సుమధ్యమే - ఇదం మదుత్సర్జనం త్వల్లక్షణస్యాననురూపమితి భావః - ఉత్సర్జనే కోదోష ఇత్యత్రాహ త్వయేతి ॥ ౧౦ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఏవం ప్రకారేత్యర్థః - లాలసః సాభిలాషః ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అప్రాప్నువం - మిత్యర్థః - అత్యర్థం హితకామ్యయేత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ మావిషాదమిత్యాది ॥ విషాదం మా కురు - అన్వేషణే యత్నం కుర్విత్యుభయత్రాన్వయః - అన్వేషణయోగ్యతామాహ ఇదం హీతి ॥ బహుకందరైః కంధరతుల్యలతాగృహైః - శోభితం ॥ ౧౪ ॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా - వనోన్మత్తా చ - వనం జలం - జీవనం భువనం వనమిత్యమరః । వనేన వనదర్శనేన - ఉన్మాదవతీ - అతిప్రియసలిలేత్యర్థః - యథాక్రమం తత్స్థానమాహ సేతి ॥ ౧౫ ॥ సరితమితి ॥ వంజులో వేతసః సరితం స్నాతుకామా సంప్రాప్తా స్యాత్ - హాసకామా పరిహాసకామా - క్వచిద్వనే నిలీనా స్యాద్వా ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామేతి ॥ పూర్వం పరిహాసార్థం గూఢేతి శంకా - అత్ర విత్రాసనార్థమితి భిదా - మాం త్వాం చ జిజ్ఞాసమానా - అవగూఢారన్వేషణాదిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇత్యర్థం పృథక్ ॥ శ్రీమన్ - భార్యావియోగలక్షణం తేనాస్తీతి భావః ॥ ౧౮ ॥ వనమితి ॥ యది మన్యసే యదీచ్ఛసి - తదా విచినువః - త్వం శోకే మనో మా కృథాః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ లక్ష్మణేనైవముక్తః - అత ఏవ సమాహితః కృతచిత్తసమాధానః - విచేతుం అన్వేష్టుం ॥ ౧౯ ॥ తావితి ॥ వనాని స్వల్పాని మహాంతి చ - పుష్పాపచయవ్యగ్రా త్ర సన్నిహితా భవేదితి గిరీన్ - విచిత్రధాతుసంగ్రహనక్తా త్ర భవేదితి - సరితః హంసకారండవాదిలలితపులినతయా తద్విలోకనకుతుకినీ భవేదితి - సరాంసి చ ఫుల్లకమలషండమండితతయా తద్విహారపరా త్ర భవేదితి - నిఖిలేన - భావప్రధానో నిర్దేశః - కాత్స్న్యేన - విచిన్వానౌ సీతానలబ్ధేతి త్యక్తవ్యాపారౌ న భవతః - తౌ దశరథాత్మజౌ - నదృష్టేతి తూష్ణీం తిష్ఠంతౌ న భవతః అమృదుప్రకృతికత్వాత్ - నైవ తామభిజగ్మతురితి వక్ష్యమాణమత్రాప్యనుషజ్యతే ॥ ౨౦ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య శైలస్య ప్రస్రవణగిరేః - సానూని ప్రస్థాన్ - శిఖరాణి శృంగాణి ॥ ౨౧ ॥ విచిత్యేతి ॥ శైలం సర్వతః సర్వత్ర శైలే - ఉభయసర్వతః సార్విభక్తి యా - అంతే ఇతికరణం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ దీప్తతేజసమితి వక్ష్యమాణ సీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః ॥ ౨౩ ॥ ప్రాప్స్యసీతి ॥ సీతాహర్తారం

ధిక్కృత్వా మితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యతి మే పితా ॥ ౮ ॥ వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథమ్ ॥ మామిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తిర్నరమివానృజుమ్ । క్వ గచ్ఛసి వరారోహే మా ముత్సృజ్య సుమధ్యమే ॥ త్వయా విరహితశ్చాహం మోక్ష్యే జీవితమాత్మనః ॥ ౧౦ ॥ ఇతీవ విలపన్రామస్సీతాదర్శనలాలసః ॥ న దదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజామ్ ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజమ్ ॥ పంకమాసాద్య విపులం సీదంతమివ కుంజరమ్ । లక్ష్మణో రామమత్యర్థముహాచ హితకామ్యయా ॥ ౧౩ ॥ మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ । ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితమ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ । సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యాన్నలినీం వా సుపుష్పితామ్ ॥ ౧౫ ॥ సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజులసేవితామ్ । స్నాతుకామా నిలీనా స్యాద్ధాసకామా వనే క్వచిత్ ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యాత్కాననే క్వచిత్ । జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ ॥ ౧౭ ॥ తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ క్షిప్రమేవ యతావహై ॥ ౧౮ ॥ వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా ॥ మన్యసే యది కాకుత్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన సమాహితః ॥ సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతుముపచక్రమే ॥ ౧౯ ॥ తౌ వనాని గిరీంశ్చైవ సరితశ్చ సరాంసి చ ॥ నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ ॥ ౨౦ ॥ తస్య శైలస్య సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణి చ ॥ నిఖిలేన విచిన్వానౌ నైవ తామభిజగ్మతుః ॥ ౨౧ ॥ విచిత్య సర్వతః శైలం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభామ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్

దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞామభిగామి జితః ॥ ౮ ॥ వివశమితి ॥ అనృజుం కపటసంచారిణం ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానమితి ॥ అనాసాదయమానం అప్రాప్నువానం ॥ ౧౩ ॥ మా విషాదమితి ॥ కురు యత్నం అన్వేషణ ఇతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియకాననసంచారా - ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా - వనోన్మత్తా - వనసంచారకోవిదా ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామేతి ॥ జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ - మదర్శనే కథం స్యాతామితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ వనమితి ॥ హే కాకుత్స్థ సీతాన్వేషణం సమీచీనం మన్యసే యది - తర్హి విచినువః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥

బుద్ధ్వేతిశేషః ॥౨౪॥ ఏవమితి॥దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః॥౨౫ ॥వనమితి॥ పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః ॥౨౬॥ నహీత్యర్థమేకం వాక్యం॥౨౭ ॥ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥౨౮॥ సంతప్త ఇతి॥ అవసన్నాంగః కృశాంగః గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః - విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘమితి నిశ్వాసక్రియావిశేషణం॥ ౨౯॥ బహుశ ఇతి॥ చుక్రోశ ఉచ్చైస్స్వరేణాహూతవాన్ ॥౩౦॥ తమితి॥ ప్రశ్రితం సవినయమితి క్రియావిశేషణం - ప్రశ్రితాంజలిః బద్ధాంజలిః॥౩౧॥ అనాదృత్యేతి॥ లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్తమిత్యర్థః - పునః ప్రాక్రోశత్ ఉద్ఘోషేణాహూతవాన్ ॥అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౨

※※ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ※※

అథ రామస్య - నృజ్మన స్సంగసంకల్పజాగరః కృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశోక్త్యా స్సవస్థాస్స్వరలింనామషష్ఠీమవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే - సీతామిత్యాది॥ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యానింద్యత్వముక్తం మహాబాహురిత్యార్తత్రాణ బాహుత్వముచ్యతే - కమలలోచన ఇత్యనేన సమధుపద్మసామ్యాదశ్రుకాలుష్యముచ్యతే - కామేన సీతావిప్రలంభజనిత వ్యామోహేన ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య స తథా ॥౧ ॥పశ్యన్నివేతి ॥పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి - మదనార్దితో మదనపరవశః - తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్యోవాచ - తద్వాక్యం విలాపాశ్రయిత్వేన దుర్వచం - గద్గదకంఠత్వాదితి భావః - యద్వా విలాపసంబంధాదస్మాభిర్వక్తుమశక్యం - అనువదితుమశక్యమిత్యర్థః ॥౨ ॥ పశ్యన్నివేత్యుక్తముపపాదయతి సార్ధైస్త్వమిత్యాది పంచభిః - త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వవర్ణసదృశీభిః స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతి ఆవృణోషి - కిం తేనావరణేన మయా దృష్టత్వాదితి భావః॥ ౩ ॥కదళీతి॥ కదళీకాండసదృశౌ కదళీకాండతుల్యత్వేన - కదళ్యా సంవృతావపి తే ఊరూ పశ్యామి - తేన తౌ - నిగూహితుం ఆచ్ఛాదితుం - న శక్తాసి - దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదితి భావః॥ ౪ ॥కర్ణికారేతి॥ హసంతీ హాసార్థం - కర్ణికారవనం సేవసే ॥౫॥ పరిహాసేనేతి॥ హాసితే - పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం - హి యస్మాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే

॥※॥ విచరన్దండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౨౩॥ ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజామ్॥※॥ యథా పృథ్వ్యాం మహాబాహుర్బలిం బద్ధ్వా మహీమిమామ్॥౨౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన స రాఘవః॥※॥ ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః॥౨౫॥ వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః॥※॥ గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః॥౨౬॥ నహి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీమ్ ॥౨౭॥ ఏవం స విలపన్రామః సీతాహరణకర్శితః । దీనశ్శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోఽభవత్ ॥౨౮॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధిర్విచేతనః । నిషసాదాతురో దీనో నిశ్వస్యాశీతమాయతమ్॥ ౨౯ ॥ బహుశః స తు నిశ్వస్య రామో రాజీవలోచనః । హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః॥౩౦॥ తం తతస్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః । బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః॥౩౧॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతమ్ । అపశ్యంస్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశత్స పునః పునః ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※

సీతామపశ్యన్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః । విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివ చ తాం సీతామపశ్యన్మదనార్దితః॥ ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచమ్॥ ౨ ॥ త్వమశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే । ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ ॥౩ ॥కదళీస్కంధసదృశౌ కదళ్యా సంవృతావుభౌ । ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూహితుమ్॥ ౪ ॥ కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే । అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై ॥౫॥ పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే । అయం స పరిహాసోఽపి సాధు దేవి న రోచతే ॥౬॥ విశేషేణాశ్రమస్థానే హాసోఽయం న ప్రశస్యతే॥

౨౦ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య శైలస్య ప్రస్రవణనామ్నః ॥ ౨౧॥ ౨౨ ॥ ౨౩॥ ౨౪ ॥ ౨౫॥ ౨౬ ౨౭ ॥ఏవమితి॥ విహ్వలః పరవశః ॥౨౮॥ సంతప్త ఇతి॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాఠః - గతబుద్ధిః జ్ఞానశూన్యః - విచేతనః చేష్టారహితః॥ ౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※

సీతామితి॥ కామోపహతచేతనః కామేన సీతావియోగజనితవ్యామోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య సః॥౧॥ పశ్యన్నివేతి॥ పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి మదనార్దితో మదనపరవశస్తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం

మహ్యంనః పూర్వం ప్రియః-అయం పరిహాసః - సాధు న మ్యక్ న రోచతే॥౬॥ విశేషేణేతి॥ శీలం స్వభావః - పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రియం- ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కః॥౭॥ ఆగచ్ఛేత్యర్థమేకం వాక్యం॥౭॥ సువ్యక్తమితి॥ హా హృతా-ఉపసంప్రైతి ఉపేషత ఇత్యర్థః॥౮॥ ఏతానీతి॥ శంసన ప్రకారస్సాశ్రునేత్రాణీతి॥౯॥ హేతి॥ మమమదీయే-ఆర్యే పూజ్యే - లోకై రితి శేషః- సకామా స్వాభీష్టస్మరణసిద్ధేరితి భావః॥౧౦॥ సీతయేతి॥ సీతాం వినా గతత్వాచ్ఛూన్యం॥౧౧॥ నిర్వీర్య ఇతి॥ కాతరత్వం అధీరత్వం- జీవితధారణాశక్తేరితి భావః॥౧౨॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తవనవాసస్సమాప్తవనవాసః సమాప్తావృత్త ఇత్యడ ఇతి శబ్దార్ణవే -నిరీక్షితుం- ప్రతివక్తుంసుతరామితి భావః॥౧౩॥ విదేహేతి॥ తయా సీతయా॥౧౪॥ అథవేతి॥ భరతపాలితాం - సుసమృద్ధామపీత్యర్థః॥౧౫॥ మామితి॥ కథంచన త్వత్కృతాశ్వాసనేనాపీత్యర్థః॥౧౬॥ గాఢమితి॥ పాలయేతి - వాచ్య ఇత్యన్వయః॥౧౭॥ అంబేతి॥ ప్రథమో క్తిశ్శ్లోకజాగ్రహాత్॥౧౮॥ రక్షణీయేత్యర్థం॥ సా కౌసల్యా॥౧౯॥ సీతాయాశ్చేతి॥ మమ వినాశః - భావీతి శేషః॥౨౦॥ ఇతీతి॥ తయా వినాకృతం వనముపగమ్యేత్యర్థః - సుకేశ్యేతి విలాపహేతుః - భయేన వికలముఖః వివర్ణముఖః- ఆతురగ్లానశరీరః॥౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ తాపాభ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే-స రాజపుత్ర ఇత్యాది॥ కామేన ప్రియాస్మరణజన్యేన శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన భ్రాతరం భూయో విషాదయన్ ఆర్తరూపః పీడితశరీరః-స రామః-తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ-స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకం గత ఇత్యర్థః॥౧॥ స ఇతి॥ విపులే శోకే నిమగ్నః-లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే శోకే సీతాశోకే-నిమగ్నః వ్యసనానురూపం లోకవద్దుఃఖప్రసక్తే।

అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే॥౬॥ ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోఽయముటజస్తవ॥౭॥
సువ్యక్తం రాక్షసైస్సీతా భక్షితా వా హృతాపి వా। ❋ న హి సా విలపంతం మాముపసంప్రైతి లక్ష్మణ॥
౮॥ ఏతాని మృగయూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ। ❋ శంసంతీవ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః॥
౯॥ హా మమార్యే క్వ యాతాసి హా సాధ్వి వరవర్ణిని। ❋ హా సకామా త్వయా దేవీ కైకేయీ సా భవిష్య
తి॥౧౦॥ సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతాముపాగతః। ❋ కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్యమంతఃపురం
పునః॥౧౧॥ నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చేతి వక్ష్యతి। ❋ కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన
మే॥౧౨॥ నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపమ్। ❋ కుశలం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్ష్యే నిరీక్షితుమ్॥౧౩॥
విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా। ❋ సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశమేష్యతి
॥౧౪॥ అథవా న గమిష్యామి పురీం భరతపాలితామ్। ❋ స్వర్గోఽపి సీతయా హీనః శూన్య ఏవ మతో మమ॥
౧౫॥ మామిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛాయోధ్యాం పురీం శుభామ్। ❋ న త్వహం తాం వినా సీతాం జీవే
యం హి కథంచన॥౧౬॥ గాఢమాశ్లిష్య భరతో వాచ్యో మద్వచనాత్త్వయా। ❋ అనుజ్ఞాతోఽసి రామేణ
పాలయేతి వసుంధరామ్॥౧౭॥ అంబా చ మమ కైకేయీ సుమిత్రా చ త్వయా విభో। ❋ కౌసల్యా చ య
థాన్యాయమభివాద్యా మమాజ్ఞయా॥౧౮॥ రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సోక్తకారిణా॥౧౯॥ సీతా
యాశ్చ వినాశోఽయం మమ చామిత్రకర్శన। విస్తరేణ జనన్యా మే వినివేద్యస్త్వయా భవేత్॥౨౦॥ ఇతి విల
పతి రాఘవే సుదీనే వనముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా। భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోఽపి వ్యథితమనా భృ
శమాతురో బభూవ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనశ్శోకేన మోహేన చ పీడ్యమానః। విషాదయన్ భ్రాతరమార్తరూపో భూ
యో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రమ్॥౧॥ స లక్ష్మణం శోకవశాభిపన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే తు రామః। ఉవాచ వా
క్యం వ్యసనానురూపముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకమ్॥౨॥ న మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితీయో

గద్గదకంఠత్వాద్వాక్యమువాచేతి సంబంధః॥౩॥ కదళీతి॥ కదళీస్కంధః కదళీకాండః॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ నిర్వీర్య ఇతి॥ కాతరత్వం అధీరత్వం॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ ఇతీతి॥ భయవికలముఖః భయేన వివర్ణముఖః॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్విషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
స ఇతి॥ ఇష్టవియోగజః శోకః కామజచిత్తవివశత్వమ్మోహః॥౧॥ న మద్విధ ఇతి॥ శోకేనేతి॥ సహార్థే తృతీయా సహశబ్దప్రయో

గోచితముష్ణం యథాతథా వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్యమువాచ ॥ ౧ ॥ నేతి ॥ ద్వితీయో మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ - వసుంధరాయాం నాస్తీతి మన్యే - శోకేనేతి నమద్విధ ఇత్యాదినో క్రమస్సర్గే సన్నప్టిక్రియతే - పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాగతః శోకేన శోకః శోకాచ్ఛోకః - హృదయమ్మనశ్చభిందన్ మామేతి - మనోధిష్ఠానం హృదయం ॥ ౩ ॥ ఏవం శోకపారంపర్యే హేతుముత్ప్రేక్షతే పూర్వమితి ॥ పూర్వం పూర్వజన్మని - అభీప్సితాని ప్రార్థితాని - తత్ర లేషు పాపేషు - విపాకః కార్యాన్మఖ్యాంక్ష - ఆపతితః ప్రాప్తః ॥ ౪ ॥ దుఃఖాని పరిగణయతి రాజ్యేతి ॥ రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభ్రంశః - స్వజనైర్బంధుభిః - సర్వాణీతి సామాన్యేన నపుంసకం ॥ శోకవేగం శోకరాశిం - ప్రవిచింతితాని స్మృతాని ॥ ౫ ॥ సర్వమితి ॥ శూన్యం నిర్జనం - వనమేత్య స్థితస్య మమ - శరీరే శాంతం - శరీరక్లేశేన విస్మృతమిత్యర్థః - ఉదీర్ణముద్రిక్తం - ప్రదీప్తాగ్నిః పునః కాష్ఠైరివ ॥ ౬ ॥ సేతి ॥ మమ సంబంధినీ - ఆర్యా - సా రాక్షసేన కేనచిద్బలాద్ధృతా సతీ ఖమాకాశముపేత్య భీరుతయా - సస్వరవిప్రలాపా సదైన్యవిలాపా పూర్వమియుక్తవిప్రలాపా సతీ - భయేన అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథాతథా - అభీక్ష్ణమత్యర్థం ఆక్రందితవతీ ఉద్ఘోషితవతీత్యుత్ప్రేక్షే ॥ ౭ ॥ తావితి ॥ లోహితస్య లోహితాఖ్యస్యోత్తమచందనస్య - రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి ॥ యద్వా కుంకుమాదినా రక్తస్యోత్తమచందనస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ - వృత్తౌ వర్తులౌ - మమ ప్రియాయాః స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ విశసనాదితి భావః - ఏవంభూతౌ సంతౌ నాభిభాతః న ప్రకాశేతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః - మమ నాభిపాత ఇతి పాఠాంతరే - ఏవమపి మమ దేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ తత్ పూర్వమనుభూతం - శ్లక్ష్ణో మధురః సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య తత్ ॥ ౯ ॥ తామితి ॥ హారపాశస్య హారమాలాయాః - సదోచితాయాః - సువ్రతాయాః మదన్యం స్ప్రష్టుమనిచ్ఛంత్యాః - మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం - శూన్యే వికాంతే - రుధిరరూపాణి అశనాని పానాని పరిపీతవంతి - నూనం ॥ ౧౦ ॥ మయేతి ॥ యా విజనే వనే మయా విహీనా సా - కురరీవ క్రౌంచీవ వినాదం ముక్తవతీ - ఆయతకాంతనేత్రేత్యనేన తత్కాలే మదాగమనమార్గావ్యగ్రలోకితా ॥ ౧౧ ॥ అస్మిన్ మయా సార్ధముదారశీలా శిలాతలే పూర్వముపోపవిష్టా । కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వామాహ

స్తి వసుంధరాయామ్ । శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ ॥ ౩ ॥ పూర్వం మయా నూనమభీప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసకృత్కృతాని । తత్రాయమద్యాపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి ॥ ౪ ॥ రాజ్యప్రణాశస్స్వజనైర్వియోగః పితుర్వినాశో జననీవియోగః । సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగమాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని ॥ ౫ ॥ సర్వం తు దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వనమేత్య శూన్యమ్ । సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణం కాష్ఠైరివాగ్నిస్సహసా ప్రదీప్తః ॥ ౬ ॥ సా నూనమార్యా మమ రాక్షసేన బలాద్ధృతా ఖం సముపేత్య భీరుః । అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవత్యభీక్ష్ణమ్ ॥ ౭ ॥ తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితావుత్తమచందనస్య । వృత్తౌ స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాభిభాతః ॥ ౮ ॥ తచ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారమ్ । రక్షోవశం నూనముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః ॥ ౯ ॥ తాం హారపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః । రక్షాంసి నూనం పరిపీతవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని ॥ ౧౦ ॥ మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షోభిరాహృత్య వికృష్యమాణా । నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవత్యాయతకాంతనేత్రా ॥ ౧౧ ॥ అస్మిన్మయా సార్ధముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ

గేపి వృద్ధో యామేతీతి నిపాతనాద్భవతి - పరంపరాయాః పఙ్క్తేః - యద్వా పరంపరాకారేణ శోకేన సహ - సచ శోకో హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి - మనసోధిష్ఠానం హృదయం ॥ ౩ ॥ పూర్వమితి ॥ విపాకః కర్మపరిపాకః ఫలమితి యావత్ దుఃఖేన సహ దుఃఖం విశామి దుఃఖపరంపరామనుభవామీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తాన్యేవ దుఃఖాని పరిగణయతి ॥ రాజ్యప్రణాశ ఇత్యాది ॥ సర్వాణీతి ॥ సామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః ॥ శోకవేగమాపూరయంతి ఇదానీంతనమితి శేషః ॥ ౫ ॥ సర్వమితి ॥ శూన్యం నిర్జనం - వనమిత్యాది - సర్వమిదం దుఃఖం పూర్వోక్తరాజ్యభ్రంశాదిరూపం - సీతాసన్నిధానేన మమ శరీరే శాంతం శరీరాయాసేన సీతాసాన్నిధ్యేన చ సర్వం దుఃఖం విస్మృతమిత్యర్థః - అద్య సీతావియోగాత్పునరభ్యుదీర్ణముద్రిక్తం స్మృతమితి యావత్ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తావితి ॥ లోహితస్య - లోహితాఖ్యస్యోత్తమచందనస్య ॥ రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి ధన్వంతరీ - ప్రియదర్శనస్య దర్శనీయస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ - భక్షణాయ రాక్షసైః విశసనాదితి భావః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ శ్లక్ష్ణః మధురః ప్రలాపో యస్య తత్ ॥ ౯ ॥ తామితి ॥ హారపాశస్య హారమాలాయాః పరిపీతవంతి - రుధిరమితి శేషః ॥ శూన్యేతి భావః ॥

సీతా బహువాక్యజాతం ॥ పూర్వం గోదావర్యాం సీతయా సహ సరసలీలావిహారో యస్మిన్ కృతస్తస్మిన్ ప్రదేశే గత్వా తద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణో లక్ష్మణం ప్రత్యాహ ॥ అస్మిన్ ఏవం శూన్యతయా స్థితే ప్రదేశే హా మయా పూర్వం సధిలబ్ధః - మయా సార్ధం - ప్రణయధారాయామహం పండితమానీ - తాదృశో౽హమప్య ప్రధానో౽భవం తదియవిదగ్ధ్యవిహారేషు - ఉదారశీలా - పూర్వం నగరవాసే స్వప్రాప్తదనన్నిధానేన సంకుచితవిహారా స్థితా - సీతయా సార్ధమితి హృత్యుక్తం - సాంప్రతం తు ఏకాంతస్థలతయా సరసభోగేషు సర్వస్వదానం కృతవతీ - శిలాతలే పూర్వముపోపవిష్టా - గోదావరీసలిలే చిరం సలిలవిహారే ప్రవృత్తే ఖిన్నో రామః ప్రదేశాంతరే స్థిత్వా తరణాయోగాత్ కేనచిచ్ఛిలాతలమార్గేణ నిర్గంతుమాలోకితవాన్ - సీతా తు ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా ఇతి న్యాయేన కాంతస్య ప్రేక్షణాత్ తదాశయమవగమ్య పునః శ్లేశయితుం తచ్ఛిలాతలం పూర్వమధిరూఢా ఉపోపవిష్టా తత్రయం యం కోణమవలంబ్యోత్థాతుమిచ్ఛతి తత్ర తదాక్రమ్య ముఖేన సలిలమభిషించంతీ స్థితా - వీప్సయైవమవగమ్యతే - కాంతస్మితా సహజమధురహాసవతీ - జాతహాసా స్వవిజయకృతహర్షేణ సంజాతహాసా - త్వామాహ - ఇతః పూర్వం కుత్రాపి పరాజయాభావాత్ - అధునా స్త్రీతో౽భినవపరాజయాత్ త్రపాలజ్జానమ్రముఖో౽భూత్ - తం విహాయ భ్రాతరం బహుధా ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతీ - బహువాక్యజాతం - యువాం సంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తయితుం శక్తౌ హి - యువామతిబలపరాక్రమశాలినౌ పురుషధౌరేయౌ - వయమబలాజనాః, యువాం మృగయాభిర్శత్రుహత్యాభిశ్చాభియాతారః - వయం గృహాదనిర్గచ్ఛంత్యః - యువయోస్సంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం - యుష్మదగ్రజో జితవాన్ హి - ఇత్యేవం బహుముఖం వచనమవోచత్ ॥ ౧౨ ॥ గోదావరీతి ॥ నిత్యకాలం సర్వకాలం - అత్ర గోదావర్యాం - చింతయామి - తన్నయుక్తమితి శేషః ॥ ౧౩ ॥ పద్మేతి ॥ అభిప్రయాతా - గోదావరీమితి శేషః - పంకజానిత్యత్రాప్యానేతుమిత్యనుషజ్యతే ॥ ౧౪ ॥ కామమితి ॥ అతిబిభేతి అత్యంతం బిభేతి ॥ ౧౫ ॥ ఆదిత్యేతి ॥ భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం - లోకస్య కృతాకృతజ్ఞ నానాతిలతీర్థానసత్యానృతయోః పుణ్యపాపయోః కర్మణోః సాక్షిన్ - కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షురిత్యుక్తః । మమ ప్రియా క్వ గతా - అథవా హృతా కేనచిదపహృతేతి శంసస్వ శంస ॥ ౧౬ ॥ లోకేష్వితి ॥ తే నిత్యం యన్న విదితం తత్ - సర్వేషు లోకేషు నాస్తి - తస్మాచ్ఛంసేతి ॥ ౧౭ ॥ ఇతీవేతి ॥ శోకవిధేయః శోకపరవశః - కాలయుక్తం కాలోచితం - అదీనసత్త్వః అదీనధృతిః - ఏవముఉవాచేత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ శోకమితి ॥ అస్యాః సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే ॥ ౧౯ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం - ఇతీవ బ్రువంతం సౌమిత్రిం న చింతయామాస - తద్వచనం నాదృతవానిత్యర్థః - ధృతిం చ ముక్తవాన్ ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ముపోపవిష్టా । కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వామాహ సీతా బహువాక్యజాతమ్ ॥ ౧౨ ॥ గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠా ప్రియా ప్రియాయా మమ నిత్యకాలమ్ । అప్యత్ర గచ్ఛేదితి చింతయామి నైకాకినీ యాతి హి సా కదాచిత్ ॥ ౧౩ ॥ పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మాని వానేతుమభిప్రయాతా । తదప్యయుక్తం న హి సా కదాచిన్మయా వినా గచ్ఛతి పంకజాని ॥ ౧౪ ॥ కామం త్విదం పుష్పితవృక్షషండం నానావిధైః పక్షిగణైరుపేతమ్ । వనం ప్రయాతా ను తదప్యయుక్తమేకాకినీ సాతిబిభేతి భీరుః ॥ ౧౫ ॥ ఆదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యానృతకర్మసాక్షిన్ । మమ ప్రియా సా క్వ గతా హృతా వా శంసస్వ మే శోకవశస్య నిత్యమ్ ॥ ౧౬ ॥ లోకేషు సర్వేషు చ నాస్తి కించిద్యత్తే న నిత్యం విదితం భవేత్తత్ । శంసస్వ వాయో కులపాలినీం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా ॥ ౧౭ ॥ ఇతీవ తం శోకవిధేయదేహం రామం విసంజ్ఞం విలపంతమేవమ్ । ఉవాచ సౌమిత్రిరదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతం చ వాక్యమ్ ॥ ౧౮ ॥ శోకం విముంచార్య ధృతిం భజస్వ సోత్సాహతా చాస్తు విమార్గణే౽స్యాః । ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మస్వతిదుష్కరేషు ॥ ౧౯ ॥ ఇతీవ సౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషం బ్రువంతమార్తో రఘువంశవర్ధనః । న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవాన్పునశ్చ దుఃఖం మహదభ్యుపాగమత్ ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే త్రిషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋

జనప్రదేశే ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ పద్మానేతి ॥ గచ్ఛతి ॥ పంకజాన్యానేతుమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఆదిత్యేతి ॥ లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య కృతాకృతవ్యాపారజ్ఞ ॥ ౧౬ ॥ లోకేష్వితి ॥ హే వాయో లోకేషు యత్కించిద్వస్తుజాతమస్తి - తత్సర్వం తవ విదితం భవేత్ - తేన కారణేన తాం శంసస్వేత్యన్వయః ॥ ౧౭ ॥ ఇతీవేతి ॥ విసంజ్ఞమివ - విలపంతమిత్యర్థః - శోకవిధేయదేహం - శోకవిధేయః శోకాధీనో దేహో యస్య సః కాలయుతం కాలోచితం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిషష్టితమస్సర్గః

అథ చిహ్నవిశేషైస్సీతాహరణనిశ్చయశ్చతుష్షష్టితమే - సదీన ఇత్యాది॥లోకేకశ్చిద్దీనో పిదీనం వాచం న వ్యాహరతి॥ఇదమర్థాపేక్షం వాక్యం॥౧॥ ఏవమితి॥ లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః ॥ ౨॥ తామితి॥ తీర్థవతీం అవతారవతీం॥౩॥ నేతి॥ క్రోశతః ఆహ్వయతః - మే మత్తః - నశృణోతి - నేతిశేషః ॥ ౩॥ కన్నుత్వితి ॥వేదజానామి॥౪॥లక్ష్మణస్యేతిశ్లోకః॥౫॥సతామిత్యర్థమేకం వాక్యం॥ ౬॥భూతానీతి ॥భూతానివన్యానిసత్త్వానిదృష్టాంతార్థమిదం-యథాపూర్వంపృచ్ఛ్యమానానిభూతానినశశంసుః. తథాగోదావరీచనశశంసేత్యర్థః ॥౭॥ తతఇతి॥ స్వయంనశశంసభూతైః ప్రచోదితాపినశశంసేత్యర్థః- అస్మత్ అస్మదర్థంపంచమీ ॥ ౮ ॥ అత ధనే హేతుమాహ రావణస్యేతి॥౯॥ నిరాశ ఇతి॥నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ యేతి॥ వన్యేనఫలాదినా॥౧౨॥జ్ఞాతీతి ॥ జ్ఞాతయః తేషపక్షస్సహాయాశ్చ - తైర్విహీనస్య ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ తాంస్త్వితి॥ బాష్పసంరుద్ధయాదృశా - నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణస్సన్ - క్వసీతే. త్యువాచ ॥ ౧౬॥ ఏవమితి॥ ఉత్థాః పృష్టాః - నభస్థ్సలం దర్శయంతః - ఆకాశావలోకనేంగితేనసీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః- ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశంగతా సీతేత్యసూచయన్నితిభావః - అనుమేవార్థం స్పష్టయతి మైథిలీతి- హ్రియమాణా సామైథిలీ - యాందిశమన్వపద్యత ప్రాప - తేనమార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే ॥ ౧౮॥ యేనేతి॥యే

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీమ్ ॥ అపి గోదావరీం సీతా పద్మాన్యానయితుం గతా ॥ ౧॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ ॥ నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః॥ ౨॥ తాం లక్ష్మణస్తీర్థవతీం విచిత్వా రామమబ్రవీత్ ॥ నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే॥౩॥ కన్ను సా దేశమాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ ॥న హ్యహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా॥౪॥లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా దీనస్సంతాపమోహితః ॥ రామస్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీమ్॥౫॥ స తాముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౬॥ భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతామితి । న తాం శశంసూ రామాయ తథా గోదావరీ నదీ॥ ౭ ॥ తతః ప్రచోదితా భూతైశ్శంసాస్మై తాం ప్రియామితి । న తు సాభ్యవదత్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా ॥ ౮ ॥ రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః । ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శశంస తామ్॥౯॥ నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః ॥ ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః ॥ ౧౦॥ ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే ॥ కిన్ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః॥ ॥ మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తామహమప్రియమ్ ॥౧౧॥ యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః॥ ॥ సర్వం వ్యపనయేచ్ఛోకం వైదేహీ క్వను సా గతా ॥ ౧౨॥ జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీమపశ్యతః ॥ ॥ మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః ॥౧౩॥ మందాకినీం జనస్థానమిమం ప్రస్రవణం గిరిమ్॥ ॥ సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే ॥ ౧౪॥ ఏతే మృగా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహుర్ముహుః॥ ॥ వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యుపలక్షయే ॥౧౫॥ తాంస్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యువాచ హ॥ ॥ క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా ॥౧౬॥ ఏవముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగాస్సహసోత్థితాః॥ ॥ దక్షిణాభిముఖాస్సర్వే దర్శయంతో నభస్స్థలమ్ । మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యామన్వపద్యత॥ ॥ తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపమ్ ॥౧౮॥ యేన మార్గం చ భూమిం చ ని

సదీన ఇత్యాది॥ ౧॥ లఘువిక్రమః అవిలంబితపదన్యాసః॥ ౨॥ తామితి ॥ తీర్థవతీం జలావతరణయోగ్యస్థలవతీం- యద్వా తీర్థోదకవతీం॥ ౩॥ నైనామితి॥ ఏనాం సీతాం తీర్థేషు న పశ్యామి- క్రోశతః ఆహ్వయతః - మే మమ న శృణోతి- వాక్యమితి శేషః॥౪॥౫॥౬॥౭॥ తత ఇతి॥ సా గోదావరీ- భూతైః పంచమహాభూతైః ప్రచోదితాపి నావదదిత్యన్వయః॥ ౮॥ రావణస్యేతి॥ సా నదీ గోదావరీ॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ౧౩॥ మందాకినీతి॥ మందాకినీ నామ కాచిన్నదీ॥ ౧౪॥ ఏత ఇతి॥ మే మమ వక్తుకామా ఇవ- మైథిలీవృత్తాంతమితి శేషః- మామీక్షంతే ఇతి శేషః॥౧౫॥ తానితి॥ నిరీక్షన్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం ముహుః యథా ఇంగితాని హృదయగతాభిప్రాయాన్ ఉపలక్షయే- మృగాణామితి శేషః॥ ౧౬ ॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అత్ర శ్లోకే యచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ- అత్రైవమన్వయః క్రమః- నరేంద్రేణ శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టాస్తే మృగాః సహసోత్థితాః దక్షిణాభిముఖాస్సంతో నభస్స్థలం దర్శయంతస్సంతః హ్రియమాణా

న కారణేన - మార్గం ఆకాశమార్గం - భూమిం దక్షిణాం భూమించ - నిరీక్షంతేస్మ పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం ఇచ్ఛంతిస్మ - గంతుమితి శేషః - తేన కారణేన మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీత చేష్టార్థా ఆసన్ ॥ ౧౯ ॥ ఉక్తమనువదన్నాహ తేషామితి॥ వచనసర్వస్వం తత్సదృశమింగితమిత్యర్థః- లక్షయామాస - మృగచేష్టార్థం వచనో క్తమివ జ్ఞాతవానిత్యర్థః- ఉవాచేత్యన్వయః । ఆర్తవత్ ఆర్తమితి క్రియావిశేషణం - క్తవతుప్రత్యయః ॥ ౨౦ ॥ క్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యథాయేన ప్రకారేణ దర్శయంతి తథా గచ్ఛావ హైఇత్యన్వయః - ఆర్షమాత్మనేపదం-నైఋతిం దక్షిణపశ్చిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం - తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వాద్దక్షిణాం దిశమితి వ్యపదేశః-ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః ॥ ౨౨ ॥ బాఢమితి॥ శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్ ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి॥ ఏవం సాధ్విత్యాద్యుక్తరీత్యా పుష్పమార్గం పుష్పయుక్తమార్గం - మధ్యమపదలోపిసమాసః॥ ౨౪ ॥ తామితి॥ వీరః దర్శనోపాయమాత్రేణాతే తాం లబ్ధుం సమర్థః ॥ ౨౫ ॥ అభిజానామీతి॥ తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని వైదేహ్యాః కేశపాశే - పినద్ధాని బద్ధానీత్యభిజానామి॥ ౨౬ ॥ మన్యఇతి॥ అమ్లానకరణాత్ సూర్యః- అనుక్షేపణాత్ వాయుః - ధారణాత్ భూమిశ్చ- రక్షంతీతి భావః ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి॥ మహాబాహుమిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం- పురుషర్షభ ఇత్యనేన స్వతః పరాక్రమశాలిత్వముక్తం - తథాపి ధర్మాత్మా - సహసా గిరేరవినాశకరణాత్ ॥ ౨౮ ॥ కచ్చిదితి॥ రామా స్త్రీ ॥ ౨౯ ॥ అదర్శనాదాహ క్రుద్ధ ఇతి ॥ ఏకమర్థం॥ ౩౦॥ తామితి॥ హేమవర్ణాం హేమప్రతిమాసదృశీం - హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం॥ ౩౧॥ ఏవమితి॥ శశంస న్నివ ప్రతిధ్వనినా కథయన్నివ- స్వపృష్టపై ప్రత్యనువాదేనానాదరో క్తిం రామో మన్యతేతి భావః - త

రీక్షంతేస్మ తేమృగాః॥ ❀ ॥ పునశ్చ మార్గమిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః ॥ ౧౯ ॥ తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితమ్॥ ❀ ॥ ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యేష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతరమార్తవత్ ॥ ౨౦ ॥ క్వ సీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః॥ ❀ ॥ దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః । సాధుగచ్ఛావహై దేవ దిశమేతాం హి నైరృతిమ్॥ ❀ ॥ యది స్యాదాగమః కశ్చిదార్యా వా సాథ లక్ష్యతే॥ ౨౨ ॥ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశమ్ ❀ లక్ష్మణానుగతః శ్రీమాన్ వీక్షమాణో వసుంధరామ్॥ ౨౩ ॥ ఏవం సంభాషమాణౌ తావన్యోన్యం భ్రాతరావుభౌ ❀ వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమార్గమపశ్యతామ్॥ ౨౪ ॥ తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం దృష్ట్వా రామో మహీతలే ❀ ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం వచః ॥ ౨౫ ॥ అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ ❀ పినద్ధానీహ వైదేహ్యా మయా దత్తాని కానసే ౨౬ ॥ మన్యే సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదినీ చ యశస్వినీ ❀ అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియమ్ ౨౭ ॥ ఏవముక్త్వా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః ❀ ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రస్రవణాకులమ్॥ ౨౮ ॥ కచ్చిత్క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ ❀ ॥ రామా రమ్యే వనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా॥ ౨౯ ॥ క్రుద్ధోఽబ్రవీద్గిరిం తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా॥ ౩౦ ॥ తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం దర్శయ పర్వత । యావత్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయామ్యహమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మై

థిలీం ప్రతి- యేన మార్గేణ యాం దిశమన్వపద్యత-తస్యాం దిశి తేన మార్గేణ ధావంతో నరాధిపం నిరీక్షంత ఇత్యన్వయః॥ ౧౮ ॥ మృగకర్తృకనిరీక్షణేన కిమత ఆహ॥ యేనేతి॥ యేన కారణేన ఏతే మృగాః- మార్గం దక్షిణాం దిశం భూమించ దక్షిణదిగ్భూమించ నిరీక్షంతే పునశ్చ మార్గం దక్షిణాం దిశం ఇచ్ఛంతః గంతుమిచ్ఛంతః-తేన కారణేన తేమృగాః-లక్ష్మణేనోపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థాః అభవన్నితి శేషః- అయంచోపలక్షితః చేష్టార్థః-దక్షిణదిశి దూరే భూమౌ స్థాపితా సీతేతి-దక్షిణదిగ్గావనదక్షిణభూనిరీక్షణశబ్దై వ్యజ్యత ఇతి॥ ౧౯ ॥ మృగచేష్టాగ్రహణే న కిం జాతమత ఆహ॥ తేషామితి॥ వచనసర్వస్వం వచనసారమివ ఇంగితం చేష్టాభిప్రాయం లక్షయామాస-లక్ష్మణ ఇతి శేషః- యద్వా తేషాం వచనసర్వస్వం ఇంగితం- స్వయం లక్ష్మణో లక్షయామాస జ్ఞాతవాన్- పశ్చాత్ జ్యేష్ఠభ్రాతరం ప్రతి- తేషామింగితం ఉవాచేత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ క్వేతి॥ నైరృతిం దక్షిణాం దిశం॥ ❀ ॥ యదీతి॥ దక్షిణాశాగమనేన-ఆగమః సీతాజ్ఞాపకః ఉపాయః-చిహ్నమితి యావత్ యది స్యాత్ సంభవేత్ - అథవా- ఆర్యా సీతా వా లక్ష్యతే॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి॥ పుష్పమార్గం- పుష్పచిహ్నితం మార్గం పుష్పపరంపరాం వా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ అభిజానామీతి॥ అపినద్ధాని కేశపాశే బద్ధాని॥ ౨౬ ॥ మన్యఇతి॥ అమ్లాననేన సూర్యః అనపనయనేన వాయుః ధారణేన వసుంధరా ఏవం మత్ప్రియచికీర్షయా ఏతే పుష్పాణి రక్షంతీత్యర్థః॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ క్వచిదితి॥ సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా॥ ౨౯ ॥ తూష్ణీం స్థితం తం ప్రతి క్రుద్ధ ఆహ క్రుద్ధ ఇతి ॥ ౩౦ ॥ తామితి । హేమాభామిత్యనేన లావణ్యనిర్దేశః- హరిద్రావద్ధేమవర్ణసద్భావేపి లావణ్యాభావాదుభయనిర్దేశః॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి॥ అత్ర శశంస న్నివేతి ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివేత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ఇమామితి । ఇమాం శరి

తః అనాదరోక్త్యా - రాఘవేవిషయే - సీతాం నాదర్శయత ఇతి దర్శేత్యాత్మనేపదం ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ దాశరథిరితి హేతుగర్భం - శిలోచ్చ
యం పర్వతం ॥ ఇదమర్ధమేకం ॥ ౩౦½ ॥ మమేతి శ్లోకః ॥ ౩౩½ ॥ ఇమామితి ॥ ఇయమపి పృష్టా చేన్న వక్ష్యతీతి మత్వేతి భావః ॥ ౩౪½ ॥ ఏవమి
తి ॥ నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం - ఇతః పూర్వమదర్శనాదేవముక్తం - త్రస్తాయాః రావణాద్భీతాయాః - రామకాంక్షిణ్యాః రామాత్ర
ణం ప్రయాతుముద్యుక్తాయాః - అత ఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః - అత ఏవేతస్తతో ధావంత్యాః - దదర్శేత్యనువర్తతే ॥
౩౬½ ॥ స సమీక్ష్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ పరిక్రాంతం పరిక్రమం - పదన్యాసమితి యావత్ ॥ ౩౮ ॥ పశ్యేతి - కనకబిందవః స్వర్ణ
శకలాని ॥ ౩౯ ॥ తప్తేతి ॥ తప్తం స్వర్ణం ॥ ౪౦ ॥ మన్య ఇతి ॥ ఇతి మన్య ఇతి యోజ్యం ॥ ౪౧ ॥ తస్యా ఇతి ॥ తస్యా నిమిత్తం - సుందోపసుందవత్ పరి
గ్రహార్థమిత్యర్థః - వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః - భాసనోపసంభాషేత్యాదినా ఆత్మనేపదం ॥ ౪౨ ॥ ముక్తేతి ॥ ముక్తామణిమ
యం ముక్తామణిప్రచురం ॥ ౪౩ ॥ తరుణేతి ॥ వైడూర్యగులికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం ॥ ౪౪ ॥ ఛత్రమితి ॥ సమ్యక్ శతధా భగ్నదండ
మిత్యన్వయః ॥ ౪౫ ॥ కాంచనేతి ॥ కాంచనమయాః ఉరశ్ఛదాః తనుత్రాణి యేషాం తే - ఖరాః అశ్వతరాః - రాసభవిశేషా వా ॥ ౪౬ ॥ దీప్తేతి ॥
ద్యుతిమత్త్వా దేవ దీప్తపావకసంకాశః - సమరే నాయకసూచకో ధ్వజస్స మరధ్వజః - అపవిష్ఠః రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః సాం
గ్రామికః సమరోచితః ॥ ౪౭ ॥ రథేతి ॥ రథస్యాక్షః ఆధారదండః - తన్మాత్రాః తద్వద్దీర్ఘప్రమాణాః - ప్రమాణే మాత్రచ్ - విశిఖాః విగతశి
ఖాః - ముండాగ్రా ఇత్యర్థః - విగతఫలభాగా ఇతి వా - అభిహతాః భగ్నాః - ప్రకీర్ణాః ఇతస్తతో విప్రకీర్ణాః ॥ ౪౮ ॥ శరావరావితి ॥ శరా

తిష్ఠతీం ప్రతి । శంసన్నివ తతస్సీతాం నాదర్శయత రాఘవే ॥ ౩౦ ॥ తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్చ
యమ్ ॥ ౩౦½ ॥ మమ బాణాగ్నినిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి ॥ * ॥ అసేవ్యస్సతతం చైవ నిస్తృణద్రుమ
పల్లవః ॥ ౩౩½ ॥ ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ ॥ * ॥ యది నాఖ్యాతి మే సీతామార్యాం చం
ద్రనిభాననామ్ ॥ ౩౪½ ॥ ఏవం స రుషితో రామో దిధక్షన్నివ చక్షుషా ॥ * ॥ దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం
రాక్షసస్య పదం మహత్ । త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇతస్తతః ॥ * ॥ రాక్షసేనానువృ
త్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ ॥ ౩౬½ ॥ స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ । * । భగ్నం ధనుశ్చ
తూణీ చ వికీర్ణం బహుధా రథమ్ । సంభ్రాంతహృదయో రామః శశంస భ్రాతరం ప్రియమ్ ॥ ౩౮ ॥ పశ్య లక్ష్మ
ణ వైదేహ్యాః శీర్ణాః కనకబిందవః । భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ ॥ ౩౯ ॥ తప్తబిందుని
కాశైశ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః । ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలమ్ ॥ ౪౦ ॥ మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ
రాక్షసైః కామరూపిభిః । భిత్త్వా భిత్త్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి ॥ ౪౧ ॥ తస్యా నిమిత్తం వైదేహ్యా ద్వ
యోర్వివదమానయోః । బభూవ యుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షసయోరిహ ॥ ౪౨ ॥ ముక్తామణిమయం చే
దం తపనీయవిభూషితమ్ । ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహద్ధనుః ॥ ౪౩ ॥ తరుణాదిత్యసంకాశం వై
డూర్యగులికాచితమ్ । విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనమ్ ॥ ౪౪ ॥ ఛత్రం శతశలాకం చ దివ్యమా
ల్యోపశోభితమ్ । భగ్నదండమిదం కస్య భూమౌ సమ్యఙ్నిపాతితమ్ ॥ ౪౫ ॥ కాంచనోరశ్ఛదాశ్చేమే పిశాచ
వదనాః ఖరాః । భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే ॥ ౪౬ ॥ దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమాన్ సమ
రధ్వజః । అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో ధ్వజః ॥ ౪౭ ॥ రథాక్షమాత్రా విశిఖాస్తపనీయవిభూషణాః
కస్యేమేఽభిహతా బాణాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః ॥ ౪౮ ॥ ****************

తం గోదావరీం ॥ ౩౪½ ॥ ఏవమితి ॥ దిధక్షన్నివ - సర్వం జగదితి శేషః - నిష్క్రాంతం ప్రవృత్తవిక్షేపం - మహత్ ఆయతవిస్తృతమిత్యర్థః ॥
పదం చరణన్యాసస్థానం దదర్శేత్యన్వయః ॥ ౩౬½ ॥ స ఇతి ॥ రాక్షసస్య సీతాయాశ్చ - పరిక్రాంతం ప్రవృత్తం పదం సమీక్ష్య - భ్రాతరం శ
శంసేత్యన్వయః ॥ ౩౮½ ॥ పశ్యేతి ॥ కనకబిందవః కనకస్య భూషణస్య సంబంధినో బిందవః శకలాని ॥ ౩౯ ॥ తప్తేతి ॥ తప్తబిందునికాశైః తపనీ
యబిందుతుల్యైః ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ తస్యా ఇతి ॥ తస్యా నిమిత్తం తస్యా ఆహరణార్థమిత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ తరుణేతి ॥ వైడూర్యగులికాచితం - వై
డూర్యమణిభిరలంకృతమిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ కాంచనేతి ॥ కాంచనోరశ్ఛదాః కాంచనమయతనుత్రాణవంతః ॥ ౪౬ ॥ దీప్తేతి ॥ ధ్వజః
అపవిద్ధః ధ్వస్తః - రథో భగ్న ఇత్యన్వయః ॥ ౪౭ ॥ రథాక్షమాత్రా ఇతి ॥ విశిఖాః ముండాగ్రాః - ఖండితాగ్రా ఇతి యావత్ అపహతాః ధ్వ
స్తాః రథాక్షమాత్రాః శతశ్శతాంగుళపరిమితాః తదుక్తం శిల్పిప్రశ్నే * అష్టాశీతిశతమీషా తిర్యగక్షశ్చతుశ్శతమితి ॥ ౪౮ ॥ శరావరావితి

న్నావృణుత ఇతి శరావరా - ప్రతోదః తోత్రం - అభీశవో రశ్మయః - అభీశుః ప్రగ్రహో రశ్మావితి శాశ్వతః ॥ ౧౮ ॥ కస్యేతి ॥ ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనం ॥ ౧౯ ॥ పదవీతి ॥ ఏషా పదవీ మార్గః పురుషస్య - జఘనభాగనిమ్నత్వాద్యభావాత్ - తత్రాపి రక్షసః పదవీ విషమరూపత్వాత్ - ఏవం చ మమ రాక్షసైస్సహ ఇదానీం వైరం శతగుణం సత్తేషాం జీవితమంతయతి వినాశయతీతి జీవితాంతకం సంపన్నం - పశ్య - ఏతావత్పర్యంతం రాక్షసైస్సీతాపహారాకరణాత్ తత్పరాధస్సోఢః - సంప్రతి తాన్ సమూలం నాశయిష్యామీతి భావః ॥ ౨౦ ॥ సుఘోరేతి ॥ మృతా మారితా ॥ ౨౧ ॥ అస్యామవస్థాయాం మరక్షకత్వాద్ధర్మే విరోధో జాత ఇత్యాహ న ధర్మ ఇతి ॥ ఇదమర్ధమేకం ॥ ౨౨ ॥ న కేవలం ధర్మే తత్ఫలప్రదదేవేషు చ రోషో జాత ఇత్యాహ భక్షితాయామితి ॥ కే వా ఈశ్వరాః మమ అప్రియం కర్తుం శక్తా ఇత్యన్వయః - అథో హి పాదపూరణే - ద్వితీయః ప్రసిద్ధౌ ॥ ౨౩ ॥ తర్హి దాసీం కథమప్రియం తైః కృతమిత్యత్రాహ కర్తారమితి ॥ లోకానాం కర్తారమపి - శూరమపి సంహారకరణసమర్థమపి - కరుణవేదినం కారుణ్యపరం పురుషం - సర్వభూతాని అజ్ఞానాదవమన్యేరన్ నాద్రియేరన్ - లోకస్వభావోఽయమితి భావః ॥ ౨౪ ॥ త్రిదశేశ్వరా దేవాః మాం నాద్రియేరన్నిత్యాహ మృదుమితి ॥ లోకహితే యుక్తం సక్తం - అత ఏవ మృదుం కోమలహృదయం - అత ఏవ కరుణవేదినం - దాంతం విషయచాపలరహితం - మాం నిర్వీర్యం మన్యంతే - అజ్ఞత్వావిశేషాదితి భావః ॥ ౨౫ ॥ మామితి ॥ గుణః కారుణ్యాదిః - మాం ప్రాప్య - దోషస్సంవృత్తః అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్తః - తస్మాదస్మదవమాన హేతుతయా - దోషరూపేణ గుణేన కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః - యద్వా సర్వభూతానాం రక్షసాం చ న భవాయ నాశాయ - గుణం దోషస్సంవృత్తః - దయాం త్యక్త్వా క్రోధం కరిష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ సంహృత్యేతి ॥ యథా ఉదితస్సూర్యః - శశిజ్యోత్స్నాం శీతళిచంద్రచంద్రికాం సంహృత్యైవ ప్రకాశతే - తథా మమ తేజః - గుణాన్ మృదుత్వాదీన్ - సంహృత్యైవ సర్వస్యైవ - ప్రకాశత ॥ ౨౭ ॥ దేవవిషయః కోపస్తత్సంబంధిష్వపి ప్రవర్తతామిత్యాహ నైవేతి - ॥ ౨౮ ॥ మమేతి ॥ అస్త్రాణి

శరావరాశ్శరైః పూర్ణా విధ్వస్తాః పశ్య లక్ష్మణ । ప్రతోదాభీశుహస్తో వై కస్యాయం సారథిర్హతః ॥
॥ ౧౮ ॥ కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయానౌ నిహతౌ యుధి । చామరగ్రాహిణౌ సౌమ్య సోష్ణీషమణికుండలౌ ॥ ౧౯ ॥ పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాపి రక్షసః । వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకమ్ ॥ ౨౦ ॥
సుఘోరహృదయైస్సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః । హృతా మృతా వా సీతా సా భక్షితా వా తపస్వినీ ॥
౨౧ ॥ న ధర్మస్త్రాయతే సీతాం హ్రియమాణాం మహావనే ॥ ౨౨ ॥ భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయామపి లక్ష్మణ ❋ కే హి లోకే ప్రియం కర్తుం శక్తాస్సౌమ్య మమేశ్వరాః ॥ ౨౩ ॥ కర్తారమపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినమ్ ❋ అజ్ఞానాదవమన్యేరన్ సర్వభూతాని లక్ష్మణ ॥ ౨౪ ॥ మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినమ్ ❋ నిర్వీర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరాః ॥ ౨౫ ॥ మాం ప్రాప్య హి గుణో దోషస్సంవృత్తః పశ్య లక్ష్మణ ❋ అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసామభవాయ చ ॥ ౨౬ ॥ సంహృత్యైవ శశిజ్యోత్స్నాం మహాన్ సూర్య ఇవోదితః ❋ సంహృత్యైవ గుణాన్ సర్వాన్ మమ తేజః ప్రకాశతే ॥ ౨౭ ॥ నైవ యక్షా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః ❋ కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ ॥ ౨౮ ॥ మమాస్త్రబాణసంపూర్ణమాకాశం పశ్య లక్ష్మణ ❋ నిస్సంపాతం కరిష్యామి హ్యద్య త్రైలోక్య

శరావరాః తూణీరాః - ప్రతోదాభీశుహస్తః - ప్రతోదః తోత్రం అభీశవః ప్రగ్రహాః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ పదవీతి ॥ ఏషా పురుషస్య పదవీ తత్రాపి కస్యాపి రక్షస ఇతి వ్యక్తం నిశ్చయాత్ దృశ్యతే - అత ఏవ రాక్షసైస్సహ జీవితాంతకం జీవితస్యాంతకరం అతిక్రూరం రక్షసాం మే వైరమితి శేషః - శతగుణమత్యంతం మమ వైరం మా సీత - పశ్యేతి సంబంధః ॥ ౨౦ ॥ వైరహేతుమాహ ॥ సుఘోరహృదయైరితి ॥ అతో వైరం పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః మమ వైరం పశ్యేత్యాగ్రహోక్తిః ॥ ౨౧ ॥ అపత్సు రక్షకో ధర్మ ఇతి న్యాయాత్ స్త్రీ - సోఽప్యస్మిన్ వనే రేణా స్త్రీత్యాహ న ధర్మ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ దేవాశ్చ రక్షంతీత్యేతదపి నాస్తీత్యాహ ॥ భక్షితాయామితి ॥ ఈశ్వరా దేవాః కే వా - మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః ఆసక్తిమంతః - న కేపీత్యర్థః - దేవా యది మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః - తర్హి సీతాహరణాదేః పూర్వమేవ రక్షేరన్ - తే తాదృశా న భవంతీతి భావః ॥ ౨౩ ॥ అయం స్వయం కృతానర్థ ఇత్యభిప్రాయేణాహ ॥ కర్తారమితి ॥ కరుణవేదినం కారుణ్యపరం లోకానాం కర్తారమపి సర్వభూతాని - అజ్ఞానాత్ తత్స్వభావాపరిజ్ఞానాదశక్త ఇత్యవమన్యేరన్ ॥ ౨౪ ॥ అస్త్రప్రకృతేకి మాయాతమత ఆహ ॥ మృదుమితి ॥ మృదుం మార్దవాదిధర్మయుక్తం మాం త్రిదశేశ్వరాః నిర్వీర్యం మన్యంతే - అజ్ఞత్వావిశేషాదితి భావః ॥ ౨౫ ॥ మామితి ॥ అత ఏవ మాం ప్రాప్య గుణోఽపి మార్దవాదిగుణోఽపి దోషః అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్త ఇత్యర్థః - అతో మృదుత్వం విసృజ్య - అతః పరముగ్రం కరిష్యామీత్యాహ ॥ ❋ ॥ అద్యైవేత్యాది ॥ శశిజ్యోత్స్నాం చంద్రచంద్రికాం - సంహృత్యాభిభూయ - ఉదితో రవిరివ - సర్వగుణాన్ జ్యోతీంసి సంహృత్య అభిభూయ మమ తేజః ప్రతాపః ప్రకాశత ఇత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ మమేతి ॥ నిస్సంపాతం నిస్సంచారం ॥ ౨౯ ॥ సన్నిరుద్ధేత్యాదిశ్లోకార్ధం శ్లోకమేకం వాక్యం ॥ విప్రణష్టానలజలమరుదా

గ్రహోస్తా దీని - పక్ష్య - ఉత్తరత్రణ ఇతిశేషః - త్రైలోక్యచారిణాం - సిన్నలహతంబాణప్రచారలోకశక్యసంచారం ||౬౧|| సన్నిరుద్ధేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం|| సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహగణసంచారః యస్య - ఆవారితః ఆచ్ఛాదితః - విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం - భాస్కరద్యుతిసంవృతం సంవృతభాస్కరద్యుతి - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - కాలసాధ్యోధర్మః కాలధర్మః - వినాశః తేన కాలధర్మణా - అసిజాప్తః ||౬౨|| నతామితి|| తస్మాదస్మిన్ ముహూర్తే ఇత్యుపస్కార్యం - కుశలినీం క్షేమయుక్తాం - అక్షతామిత్యర్థః ||౬౩|| నాకాశమితి|| గుణో మౌర్వీ ||౬౪|| అర్దితమితి||అర్దితం హింసితం - సమాకులం సమ్యగ్వ్యగ్రం - అమర్యాదం త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం||౬౫|| ఆకర్ణేతి|| దురావరైః దుర్వారైః - జీవలోకం బ్రహ్మాండం ||౬౬|| మమేతి|| రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం మమేతిశేషః - అతిదూరాతిగామినాం అతిదూరాతిపాతినాం ||౬౭|| నైవేతి|| నభవిష్యంతి|| నశిష్యంత ఇత్యర్థః - పూర్వేణాన్వయః ప్రాప్తరేవోక్తా ||౬౮|| దేవేతి|| బహుధా శకలీకృతాః ఇత్యన్వయః ||౬౯|| నిర్మర్యాదానితి|| నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్ నదాస్యంతి న దాస్యంతి యది || ౭౦|| హృతాం మృతాం వేత్యుప్రసూచితమాహ తథారూపామితి || జగత్సర్వం - సర్వం జనమిత్యర్థః - అన్యథా త్రైలోక్యమిత్యనేన పునరుక్తిః సచరాచరమిత్యనువాదః ||౭౧|| ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం || నిష్పీడ్య దృఢముష్టినా నగృహీత్వా||౭౩|| యథేత్యాదిసార్ధశ్లోకః|| విధిః అదృష్టం జరాదయో యథా న ప్రతిహన్యంతే తథాహం న నివార్యః - అన్యే యథా శబ్దాః పాదపూరణార్థాః - యద్వా - బహువచనమవివక్షితం - ప్రతిహన్యత ఇతి ప్రత్యేకమన్వయః ||౭౪||పురేతి|| పురేవ మే చారుదతీం మాయామృగప్రతిగమనాత్ పూర్వం కాంతిమ్నాం ప్రతిష్ఠమంమృగం గృహీత్వా మహ్యం దత్తవతీ హర్షేణ యత్ స్మితం కృతవతీ తేన సహైవ న దాస్యంతి చేత్ - అనిందితాం - తామలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామి చేదపి - ఇదం సందిగ్ధమితి న కేపి వక్ష్యంతీతి భావః - వక్ష్యతేహి - యదిరామస్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత - అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యా యుక్తమిత్యేవ మే మతిరితి - సర్వజ్ఞేన హనుమతా || చాండలీమిత్యత్ర

చారిణామ్ ||౬౧|| సంనిరుద్ధగ్రహగణమావారితనిశాకరమ్ ||❊|| విప్రణష్టానలజలమరుద్భాస్కరసంవృతమ్ | వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలాశయమ్ ||❊|| ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరమ్ | త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి సంయుక్తం కాలకర్మణా || ౬౨|| న తాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వరాః | అస్మిన్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమమ్ ||౬౩|| నాకాశముత్పతిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ | మమ చాపగుణోన్ముక్తైర్బాణజాలైర్నిరంతరమ్ ||౬౪|| అర్దితం మమ నారాచైర్ధ్వస్తభ్రాంతమృగద్విజమ్ | సమాకులమమర్యాదం జగత్పశ్యాద్య లక్ష్మణ ||౬౫|| ఆకర్ణపూర్ణైరిషుభిర్జీవలోకం దురావరైః | కరిష్యే మైథిలీహేతోరపిశాచమరాక్షసమ్ ||౬౬|| మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః | ద్రక్ష్యంత్యద్య విముక్తానామతిదూరాతిగామినామ్ ||౬౭|| నైవ దేవా న దైతేయా న పిశాచా న రాక్షసాః | భవిష్యంతి మమ క్రోధాత్త్రైలోక్యే విప్రణాశితే ||౬౮|| దేవదానవయక్షాణాం లోకా యే రక్షసామపి | బహుధా న భవిష్యంతి బాణౌఘైశ్శకలీకృతాః ||౬౯|| నిర్మర్యాదానిమాన్లోకాన్కరిష్యామ్యద్య సాయకైః | హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే న దాస్యంతి మమేశ్వరాః ||౭౦|| తథారూపాం హి వైదేహీం న దాస్యంతి యది ప్రియామ్ | నాశయామి జగత్సర్వం త్రైలోక్యం సచరాచరమ్ ||౭౧|| ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షో రామో నిష్పీడ్య కార్ముకమ్ | శరమాదాయ సందీప్తం ఘోరమాశీవిషోపమమ్ ||❊|| సంధాయ ధనుషి శ్రీమాన్ రామః పరపురంజయః | యుగాంతాగ్నిరివ క్రుద్ధ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ||౭౩|| యథా జరా యథా మృత్యుర్యథా కాలో యథా విధిః | నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్ష్మణ ||❊|| తథాహం క్రోధసంయుక్తో న నివార్యోఽస్మి సర్వథా ||౭౪|| పురేవ మే చారుదతీమనిందితాం దిశంతి సీతాం యది

భాస్కరసంయుతం - విప్రణష్టాః అనలజలమరుతో యస్మిన్ తత్ తథా - భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్ లీనభాస్కరమిత్యర్థః - విప్రణష్టాఖిలమహాద్భాస్కరద్యుతీత్యపి పాఠః - తస్యాయమర్థః - విప్రణష్టాః అఖిలమహాంతాం భాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్ - అతఏవ సంవృతం - తమసేతి శేషః - కాలకర్మణా వినాశేన సంయుక్తం కరిష్యామీత్యన్వయః ||౬౨|| న తామిత్యత్ర యదిశబ్దో అధ్యాహార్యః ||౬౩|| నేతి|| నిరంతరం నిరంధ్రం - ఆకాశే నోత్పతిష్యంతీత్యన్వయః ||౬౪||౬౫||౬౬||౬౭|| నైవేతి||న భవిష్యంతీత్యర్థః ||౬౮||౬౯|| నిర్మర్యాదానితి|| న దాస్యంతీత్యత్ర యదీత్యధ్యాహార్యం|| ౭౦||౭౧|| ఇతీతి|| నిష్పీడ్య దృఢముష్టినా గృహీత్వా|| ౭౨|| ౭౩||యథేతి||

ఘంసీతిసూత్రేణదంతశబ్దస్యదత్రాదేశః - అగ్రాంతేతిసూత్రస్థచకారేణవాదత్రాదేశః - సీతాం అయోనిజతయా మత్తోప్యతిశయితాం మైథిలీంవీరశ్రేష్ఠజనకచక్రవర్తిపుత్రీత్వేనమత్సదృశీం - సదేవేత్యాది - సర్వలోకస్యసంభూతమరణమేవకరిష్యామీతిభావః - పరివర్తయామినాశయామి - అన్యథాకరిష్యామీతివా - అస్మిన్సర్గేసార్ధపంచసప్తతిశ్లోకాః ॥ ౭౫ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంజగదుపసంహారక్రోధకలుషంరామం లక్ష్మణస్సాంత్వయతిపంచషష్టితమే - తప్యమానమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ తప్యమానంతపంతం - తథాతప్యమానమిత్యనేనపూర్వోక్తజగదుపసంహారవాచస్తత్త్వకృతాఃనతుసంకల్పపూర్వా ఇత్యుచ్యతే - రామందృష్ట్వారామమబ్రవీదితిక్రియాభేదాన్నపునరుక్తిదోషః - అథావేవినాశే - యుక్తం ఉద్యుక్తం - సంవర్తకం సంహారకం - అదృష్టపూర్వమితిక్రోధనక్రియావిశేషణం - పరిశుష్యతాలోకవినాశభయేనేతిభావః ॥ ౩ ॥ పురేతి ॥ క్రోధవశమాపన్నస్సన్ - ప్రకృతింమృదుత్వాదినిజస్వభావం - నహాతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చంద్రఇతి ॥ లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం - త్వయితుఏతత్సర్వం చ యశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ మమదాంతతరైవైతాదృశీదశాజాతా అధునాపియదిక్రోధోనస్యాత్ కోవామమవిత్రస్యేత్ - కథంచసీతాప్రాప్తిరిత్యాశంక్యాహ - ఏకస్యేతి ॥ అర్ధత్రయమేకాన్వయం ॥ అయంభావః - ఏకోరథోదృశ్యతే - ఏకస్యైవపదం ప్రతీయతే - తేనఏకఏవాపరాధీతినిశ్చీయతే - ఏకస్యచాపరాధేనసర్వాన్ హంతుంనార్హసి - తర్హికోవాపరాధీత్యత్రాహనత్వితి ॥ కేనప్రతిపక్షిణా - కస్యప్రయోజనస్యహేతోః - షష్ఠీహేతుప్రయోగఇతిషష్ఠీ - ప్రకృతాదన్యస్మాత్వానిమిత్తాదితినజానామి - తచ్చింతనీయమిత్యర్థః - సపరిచ్ఛదఃసపరికరః ॥ ౬ ॥ ఖురేతి ॥ అశ్వానాంఖురైః రథనేమిభిః రథాంగైశ్చక్షతః - నివృత్తసంగ్రామః - దృశ్యతఇతిశేషః ॥ ౭ ॥ ఏకస్యేతి ॥ విమర్దః సంప్రహారః - తత్రహేతుమాహనహీతి - వృత్తం సంక్రాంతం ॥ ౮ ॥ వక్తవ్యముక్త్వాప్రకృతమాహనైకస్యేతి ॥ యుక్తదండాః అపరాధోచితశిక్షాప్రవర్తకాః - విశిష్యతవాయంధర్మఇత్యాహసదేతి - శరణ్యాః శరణార్హాః - పరమాగతిః పరమప్రాప్యః - దేనాదిష్కృతోయమపరాధోనేత్యాహ

నాద్యమైథిలీమ్ । సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహమ్ ॥ ౭౫ ॥ ❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తప్యమానంతథారామంసీతాహరణకర్శితమ్ । లోకానామభవేయుక్తంసాంవర్తకమివానలమ్ ॥ ❋ ॥ వీక్షమాణంధనుస్సజ్యంనిశ్శ్వసంతంపునఃపునః । దగ్ధుకామంజగత్సర్వంయుగాంతేతుయథాహరమ్ ॥ ❋ ॥ అదృష్టపూర్వంసంక్రుద్ధందృష్ట్వారామంతులక్ష్మణః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంముఖేనపరిశుష్యతా ॥ ౩ ॥ పురాభూత్వామృదుర్దాంతస్సర్వభూతహితేరతః । నక్రోధవశమాపన్నః ప్రకృతింహాతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చంద్రేలక్ష్మీః ప్రభాసూర్యేగతిర్వాయౌభువిక్షమా । ఏతచ్చనియతంసర్వంత్వయిచానుత్తమంయశః ॥ ౫ ॥ ఏకస్యనాపరాధేనలోకాన్హంతుంత్వమర్హసి । నతుజానామికస్యాయంభగ్నస్సాంగ్రామికోరథః ॥ ❋ ॥ కేనవాకస్యవాహేతోస్సాయుధస్సపరిచ్ఛదః ॥ ౬ ॥ ఖురనేమిక్షతశ్చాయంసిక్తోరుధిరబిందుభిః ॥ ❋ ॥ దేశోనివృత్తసంగ్రామస్సుఘోరఃపార్థివాత్మజ ॥ ౭ ॥ ఏకస్యతువిమర్దోయంనద్వయోర్వదతాంవర ॥ ❋ ॥ నహివృత్తంహిపశ్యామిబలస్యమహతఃపదమ్ ॥ ౮ ॥ నైకస్యతుకృతేలోకాన్వినాశయితుమర్హసి ॥ ❋ ॥ యుక్తదండాహిమృదవఃప్రశాంతావసుధాధిపాః । సదాత్వంసర్వభూతా

ధిః దైవరనప్రతిహన్యంతేననివార్యంతే ॥ ౭౪ ॥ పురేతి ॥ పరివర్తయామినాశయామి ॥ ౭౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తప్యమానమిత్యాది ॥ తప్యమానంతపంతంరామందృష్ట్వా - రామమబ్రవీదితిరామశబ్దద్వయస్యసంబంధః - అభవేనాశేయుక్తముద్యుక్తంసాంవర్తకం ప్రలయకాలీనం - ముఖేనపరిశుష్యతేతిలోకవినాశభయేనేతిభావః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చంద్రఇతి ॥ లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం - త్వయిఏతచ్చసర్వంయశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమతఆహ ॥ ఏకస్యేతి ॥ నత్వేకస్యాపరాధఇతికథంజ్ఞాయతేఅతఆహ ॥ నత్వితి ॥ నజానామ్యేవేత్యర్థః - యద్యప్యేకఇతివిశేషతోనజానామి - తథాపిభగ్నోరథస్త్వేకఇతికృత్వా - అయమేకఏవాస్మాకంఅపరాధీతిజానామీతిభావః ॥ ౬ ॥ ఖురేతి ॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టోదేశః - నివృత్తసంగ్రామః నిష్పన్నసంగ్రామోదేశోదృశ్యతఇతిశేషః అతః ॥ ౭ ॥ ఏకస్యేతి ॥ ఏకస్యరథికస్యేతిశేషః - నద్వయోరథికయోరితిశేషః - కుతః - నహీతి ॥ మహతఃబలస్యసైన్యస్యపదంస్థానంనపశ్యామీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఉపసంహరతి ॥ నైకస్యేతి ॥ ఏకస్యకృతే ఏకనాశనిమిత్తమిత్యర్థః - యుక్తదండాఃయథాపరాధదండాః

కోన్వితి॥౧౦॥సరితఇతి॥ దీక్షితస్యఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య - సాధవఃఋత్విజః॥౧౧॥ యేనేతి॥ పరమర్షిభిఃపితృవనస్థైః॥ ౧౨॥సముద్రమితి॥ విచేష్యామఃఅన్వేషిష్యామహే॥౧౩॥దేవేతిస్పష్టం॥౧౪॥నచేదితి॥ ప్రాప్తస్యతుభోగాపాయకాలోయస్మిన్ కర్మణితత్తథా॥౧౫॥ఏతదేవస్పష్టయతిశీలేనేతి॥ సముత్పాదయ - వివక్షితకార్యమితిశేషః- సముత్పాదయేతిపాఠే-లోకానితిశేషః- ఏవంలక్ష్మణప్రసాదేనరామకోపశాంతిప్రపంచనాద్రావణారాధితతత్పక్షపాతిరుద్రసంకల్పాద్రామకోపోభగ్న ఇతివదన్మూర్ఖానిర్ లిగమ్యతే॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానేఅరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచషష్టితమస్సర్గః॥

ఏవంలక్ష్మణోరామమాశ్వాస్యపునరపి క్షత్ర్యాంశజ్ఞాపయతిషట్షష్టితమే-తంతథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం - పరిశోచంతమిత్యర్థః-భోస్వక్ష్మాడనునాసికేచేత్యూట్ -దివోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం - అచేతనంఅస్వస్థచిత్తం సంబోధయామాసజ్ఞాపయామాస - అభిపీడయన్ ఉపసంగృహ్ణన్॥౨॥మహతేతి॥ మహతాతపసా-కాయక్లేశేనవ్రతోపవాసాదినా-మహతాచాపికర్మణాఅశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా - రాజ్ఞాదశరథేన- రాజాలోకస్యరంజనాత్-అనేనమంత్రవ్యుత్క్రియాలోపాభావేనాడికాతిణౌకృతత్వముచ్యతే- అమృతమివ-తద్వత్భోగ్యత్వంయత్నసాధ్యత్వంచోచ్యతే-అమరైః-అనేకసురకృతయత్నైఃఏకేన కృతఇతిగమ్యతే॥౩॥తవేతి॥ఏవకారేణఇతరపుత్రవ్యావృత్తిః-తవైవగుణైర్బద్ధఃత్వద్గుణైకపరవశః-మహీపతిఃరాజా- నతుజాతిమాత్రేణరాజా - దేవత్వమాపన్నః - తత్రకింప్రమాణంతత్రాహభరతస్యేతి-భరతాదిత్యర్థః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-తథైవపఠితాక్రమమితిశేషః॥౪॥ యదితీతి॥ కాకుత్థేత్యనేనాప్రాకృతత్వంమహాసత్త్వత్వంచసిద్ధం- సహిష్యతిసహిష్యతే॥౫॥దుఃఖితఇతి॥ధక్ష్యతేధక్ష్యతి॥౬॥ ప్రసంగాద్దైవికా

నాంశరణ్యాఃపరమాగతిః॥ ❋॥కోనుదారప్రణాశంతేసాధుమన్యేతరాఘవ॥౧౦॥సరితస్సాగరాశ్శైలా
దేవగంధర్వదానవాః॥❋॥నాలంతేవిప్రియంకర్తుందీక్షితస్యేవసాధవః॥౧౧॥యేనరాజన్హృతాసీ
తాతమన్వేషితుమర్హసి॥❋॥మద్ద్వితీయోధనుష్పాణిస్సహాయైఃపరమర్షిభిః॥౧౨॥సముద్రంచవిచే
ష్యామఃపర్వతాంశ్చవనానిచ॥❋॥గుహాశ్చవివిధాఘోరానదీఃపద్మవనానిచ॥౧౩॥దేవగంధర్వలోకాం
శ్చవిచేష్యామస్సమాహితాః॥❋॥యావన్నాధిగమిష్యామస్తవభార్యాపహారిణమ్॥౧౪॥నచేత్సామ్నా
ప్రదాస్యంతిపత్నీంతేత్రిదశేశ్వరాః॥❋॥కోసలేంద్రతతఃపశ్చాత్ప్రాప్తకాలంకరిష్యసి॥౧౫॥శీలేన
సామ్నావినయేనసీతాంనయేననప్రాప్స్యసిచేన్నరేంద్ర। తతస్సముత్పాదయహేమపుంఖైర్మహేం
ద్రవజ్రప్రతిమైశ్శరౌఘైః॥౧౬॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-పంచషష్టితమస్సర్గః॥❋❋❋❋❋❋

తంతథాశోకసంతప్తంవిలపంతమనాథవత్। మోహేనమహతావిష్టంపరిద్యూనమచేతనమ్॥❋॥
తతస్సౌమిత్రిరాశ్వాస్యముహూర్తాదివలక్ష్మణః। రామంసంబోధయామాసచరణౌచాభిపీడయన్॥౨॥
మహతాతపసారామమహతాచాపికర్మణా। రాజ్ఞాదశరథేనాసిలబ్ధోఽమృతమివామరైః॥౩॥ తవచై
వగుణైర్బద్ధస్త్వద్వియోగాన్మహీపతిః। రాజాదేవత్వమాపన్నోభరతస్యయథాశ్రుతమ్॥౪॥యదిదుః
ఖమిదంప్రాప్తంకాకుత్స్థనసహిష్యసే। ప్రాకృతశ్చాల్పసత్త్వశ్చఇతరఃకస్సహిష్యతి॥౫॥దుఃఖితోహి
భవాన్లోకాంస్తేజసాయదిధక్ష్యతే। ఆర్తాఃప్రజానరవ్యాఘ్రక్వనుయాస్యంతినిర్వృతిమ్॥౬॥లోక

ష్యదపఃఅకరినాః॥౧౦॥సరితఇతి॥ తేతవనాలంనసమర్థాః-దీక్షితస్యప్రక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవఃజ్ఞానసంపన్నాఃఋత్విజః- విప్రియంశాపాద్యపచారంకర్తుంనసమర్థాః॥❋॥నైనంశక్తా- నాభిచరితమాగచ్ఛతీత్యాదిశ్రుతిబలాదితిభావః॥౧౧॥౧౨॥ ౧౩॥౧౪॥❋॥ కోసలేంద్రేతి॥ ప్రాప్తకాలం- ప్రాప్తస్యతుభోగాపాయకాలోయస్మిన్ కర్మణితత్తథా॥౧౫॥౧౬॥ ఇతిశ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః॥❋❋❋❋❋

తమిత్యాది॥ పరిద్యూనంపరిదేవనంప్రాప్తంశోచంతమిత్యర్థః॥❋॥దివోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం- భోస్వక్ష్మాడనునాసికేత్యూట్- యద్వాపరిద్యూనంక్షీణం-అచేతనమస్వస్థచిత్తం॥౨॥మహతేతి॥తపసాపుత్రకామనయాకృతేనతపసాకర్మణాపుత్రకామేష్ట్యాదిరూపేణేత్యర్థః॥౩॥ తవేతి॥ దేవత్వమాపన్నఃస్వర్గంగతః- భరతస్యయథాశ్రుతం- ముఖాదితిశేషః- యథాయథావత్ శ్రుతమిత్యన్వయః॥౪॥౫॥౬॥ అన్యేపిమహాత్మానోదుఃఖంప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేనాహ॥ లోకఇతి॥ ఏషదుఃఖసంబంధః- లోకస్వభావః లోకస్యజనస్యస్వభావః- స్వభావప్రాప్తఇతియావత్- అనయశ్శ్వర్గభ్రంశరూపదుఃఖమిత్యర్థః-సమస్పృశత్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః

ధర్మానర్థానవన్యేమహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాదయితుమాహ లోకస్వభావ ఇత్యాదినా ॥ ఏషలోకస్వభావ ఇతిశే
ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం - అనయః-అనయమూలందుఃఖమిత్యర్థః-తమః అజ్ఞానం-స్పృశేత్ అస్పృశత్-సహస్రాక్షగతోపి ఇంద్రే
ణాసూయాకలుషేణభవ ద్రాజ్యేకోనా శ్రేష్ఠ ఇతివృష్టస్య త్యానాదితయా హసేవేత్యుక్తవానింద్రేణాస్త్ర శ్లాఘ్య్ఠో స్వంనస్సగాహా
ఇతిపాతితఇతిపురాణప్రసిద్ధిః - నహుషాత్మజ ఇత్యనేన నహుషానీతిరపివ్యజ్యతే - సహసప్తర్షీణాం వాహకాత్ శచీస్మరణేన
పర్ణసర్పేత్యుక్తవాన్ సర్పోభవేత్యగస్త్యశప్తస్సిరంతథాభూత స్తస్థౌ ॥ ౭ ॥ మహర్షేరితి ॥ అహ్నా పుత్రశతంహతం - వి
శ్వామిత్రకోపేనయుగపత్పుత్రశతనాశదుఃఖమనుభూతమితిభావః ॥ ౮ ॥ యా చేతి ॥ మాతా సర్వోపాదానత్వాత్ - దేవీ దేవస్యవి
ష్ణోః పత్నీ - అతఏవలోకనమస్కృతా - సత్యసంశ్రవేతి-త్వయైవహిపూర్వంమహ్యమేవముపదిష్టమితిభావః ॥ ౯ ॥ యావితి ॥ ధర్మాధర్మ
ప్రవర్తకౌ - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్-నేత్రౌ నేతారౌ- కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతః ప్రవర్తకౌ- నేత్రౌ నేతగభేద్యవానితివిశ్వః ॥ స
ర్వేషామర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతౌ వా - లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః- యత్రయయోః సర్వంజగత్ ప్రతిష్ఠితం- యదధీనస్వరూపస్థితి
ప్రవృత్తికాస్సర్వే జనా ఇత్యర్థః - సూర్యస్యవర్షహేతుత్వాత్ చంద్రస్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతిభావః - ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిస్తతోన్న
మభిజాయత ఇతివచనాత్ । గ్రహణంరాహుకేతుభ్యాం గ్రాసం ॥ ౧౦ ॥ కింబహునానం గ్రహేనోచ్యత ఇత్యాహ సుమహాంతీతి ॥ సుమహాం
తిభూతానిమాంధాతృనళప్రభృతిమహాజనా అపి- సర్వభూతాదిదేహినః సర్వభూతానిఆదిదేవహాస్యాస్తీతితథా - సర్వభూతాంతర్యా
మిణఇత్యర్థః - దైవస్యపరమాత్మనః - పంచమ్యర్థేషష్ఠీ - నప్రముంచంతిసర్వేపితత్సంకల్పంనాతిక్రామంతీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ఉప
సంహరతిశక్రాదిష్వపీతి ॥ నయానయౌతన్మూలసుఖదుఃఖే - అతోనత్వంశోచితుమర్హసీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తంవివృణోతినష్టాయామపీ
తి ॥ నార్హసేనార్హసి ॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా ఇతి ॥ సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః - కృచ్ఛ్రేషు దుఃఖేషు-అనిర్విణ్ణం అవినాశిదర్శనం కృత్యా
కృత్యవివేకోయేషాంతేతథా ॥ ౧౪ ॥ తత్త్వత ఇతి ॥ తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా - సమనుచింతయ - శుభాశుభే ఇతిశేషః-మహాప్రాజ్ఞాః బు
ద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తాస్సంతః - శుభాశుభే భావినీ విజానంతి ॥ ౧౫ ॥ ఇదానీంఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః అతస్తత్ర నశోచనీయ
మిత్యాహ అదృష్టేతి ॥ అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం- అధృతానాం పురా ఏవంకర్మకృ
తమితినిశ్చేతుమశక్యానాం - తేషాంప్రసిద్ధానాం - పూర్వకృతానామిత్యర్థః - కర్మణాం ఇష్టంఫలం - క్రియాం అనుష్ఠానమంతరేణన

స్వభావస్తవ వైదేహ్యా యాతి నరాధిపాత్మజః। గతశ్శక్రేణ సాలోక్యమనయస్తం సమస్పృశత్ ॥ ౭ ॥ మహ
ర్షేర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితుర్నః పురోహితః । అహ్నా పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాస్య పునర్హతమ్ ॥ ౮ ॥ యా చే
యం జగతాం మాతా దేవీ లోకనమస్కృతా । అస్యాశ్చ చలనం భూమేర్దృశ్యతే సత్యసంశ్రవ ॥ ౯ ॥ యౌ
చేమౌ జగతాం నేత్రౌ యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణమభ్యుపేతౌ మహాబలౌ ॥ ౧౦ ॥
సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ పురుషర్షభ । న దైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాది దేహినః ॥ ౧౧ ॥ శ
క్రాదిష్వపి దేవేషు వర్తమానౌ నయానయౌ । శ్రూయేతే నరశార్దూల న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥
నష్టాయామపి వైదేహ్యాం హృతాయామపి చానఘ । శోచితుం నార్హసే వీర యథాన్యః ప్రాకృతస్తథా
॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా న హి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః। సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామానిర్విణ్ణదర్శనాః ॥
౧౪ ॥ తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ। బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాశుభే ॥ ౧౫
అదృష్టగుణదోషాణామధృతానాం తు కర్మణామ్। నాంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫలమిష్టం ప్రవర్తతే ॥ ౧౬

॥ మహర్షేరితి ॥ తథైవాస్య పునర్హతం- విశ్వామిత్రేణేతి భావః ॥ ౮ ॥ యా చేతి ॥ భూమేశ్చలనం-కదాచిదితిశేషః ॥ ౯ ॥ యావితి ॥ ధర్మా
ధర్మప్రవర్తకౌ- నేత్రౌ నేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతాం ప్రవర్తకౌ ॥ ౧౦ ॥ సుమహాంతీతి ॥ న దైవస్య ప్రముంచంతి-సర్వ
భూతాదిదేహినో దైవస్య సర్వేశ్వరస్య- వశం న ప్రముంచంతి నాతిక్రామంతి ॥ ౧౧ ॥ శక్రాదిష్వితి ॥ నయానయౌ తన్మూలార్థానర్థౌ ॥
౧౨ ॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా ఇతి ॥ అనిర్విణ్ణదర్శనాః- విషాదరహితాంతఃకరణా ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తత్త్వత ఇతి ॥ యతః బుద్ధ్యా సూక్ష్మబుద్ధ్యా యు
క్తా జనా ఇత్యర్థః- శుభాశుభే జానంతి-అతస్త్వమపి బుద్ధ్యా తత్త్వతః- ఇదం దుఃఖం కథమయా ప్రాప్తమితి- సమనుచింతయేతి సంబంధః-శు
భాశుభే పుణ్యపాపే ॥ ౧౫ ॥ లోకే సర్వేషామపి కర్మఫలమవశ్యంభావీత్యాహ ॥ అదృష్టేతి ॥ అదృష్టగుణదోషాణాం-అదృష్టాః శాస్త్రైకసమ
ధిగమ్యతయా ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యాః గుణదోషాః సుఖదుఃఖరూపా యేషాం తేషాం-అతఏవ అధ్రువానాం అనిశ్చితఫలానాం- సత్కర్మా
నుష్ఠానే దుఃఖమిత్యన్వయవ్యతిరేకసూచకప్రత్యక్షప్రమాణే నానిశ్చితఫలానామిత్యర్థః- కర్మణాం క్రియామంతరేణ అనుష్ఠానం వినా-ఇ

ప్రవర్తతే- పూర్వకర్మానుష్ఠానంవినాఇదానీంఫలం నోత్పద్యతే - అతఃపూర్వకర్మఫలేఇదానీంప్రవృత్తేశాస్త్రవరిదేవనేతిభావః || ౧౬|| త్వమేవేతి|| అన్యైశ్శాఃఅనుశాసితవానసి|| ౧౭ || బుద్ధిశ్చేతి|| దురన్వయాదుర్లభా - ప్రసుప్తంసుప్తమితం- సంబోధయామిఉత్థాపయామి|| ౧౮|| దివ్యమితి|| దివిభవందివ్యం ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం- తచ్చసాత్త్వికంవధానర్హం- మానుషంమనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం - తదపివధానర్హం - సర్వలోకసంహారసమర్థం ఆత్మనఃపరాక్రమంచ - అవేక్ష్యవిచార్య - ద్విషతామేవవధయత స్వ|| ౧౯ ||కిమితి || ఉద్ధర్తుంనాశయితుం|| ౨౦ || ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథలక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితధైర్యోరామోయుద్ధభూమేదక్షిణతఃకించిద్దూరేగృధ్రరాజందృష్ట్వారోదితిసప్తషష్టితమే - పూర్వజోపీత్యాది|| రాఘవ-పూర్వజోపిలక్ష్మణేనకనిష్ఠేన - సుభాషితంయుక్తియుక్తతయాయుక్తంవాక్యం-ఉక్తమాత్రస్తుఉక్తమాత్రఏవ-జగ్రాహ బాలాదపిసుభాషితమితిస్మృతేః | స్వయముపదేష్టాకథమన్యోక్తంజగ్రాహేత్యత్రాహసారగ్రాహీతి - కథమస్యవాక్యస్యసారవత్త్వం తత్రాహమహాసారమితి||౧||సన్నిగృహ్యేతిస్పష్టం||౨||కిమితి || పశ్యేయంపశ్యేయ||౩||మితిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః||౪||సంతీతి || ఇహ జనస్థానే - గిరిగతానిదుర్గాణి-గంతుమశక్యప్రదేశాఇత్యర్థః-నిర్దరాఃవిదీర్ణపాషాణాః-కందరాణిపాషాణసంధయః- గుహాఃదేవఖాతబిలాని - ఆవాసాఇతి-యుక్తఃసన్నద్ధః||౬||త్వద్విధాఇతి||నప్రకంపంతే-నచంచలచిత్తాభవంతీత్యర్థః||౭||ఇతీతి||క్షురంక్షురప్రాఖ్యం - శరం-సీతాయాఅదర్శనాత్ క్రోధః||౮||తతఇతి || కూటఃశృంగం-మహాభాగంమహాభాగ్యం-స్వామ్యర్థేత్యక్తశరీరత్వాత్ - ద్విజోత్తమంపక్షిశ్రేష్ఠం - దంతవిప్రాండజాద్విజాఇత్యమరః | క్షతజంరుధిరం||౯||తమిత్యాది || భక్షితా-రుధిరార్ద్రత్వాదితిభావః ||

త్వమేవహిపురారామమామేవంబహుశోన్వశాః|అనుశిష్యాద్ధికోనుత్వామపిసాక్షాద్బృహస్పతిః౧౭
బుద్ధిశ్చతేమహాప్రాజ్ఞదేవైరపిదురన్వయా|శోకేనాభిప్రసుప్తంతేజ్ఞానంసంబోధయామ్యహమ్౧౮
దివ్యంచమానుషంచత్వమాత్మనశ్చపరాక్రమమ్|ఇక్ష్వాకువృషభావేక్ష్యయతస్వద్విషతాంవధే౧౯
కింతేసర్వవినాశేనకృతేనపురుషర్షభ|తమేవత్వంరిపుంపాపంవిజ్ఞాయోద్ధర్తుమర్హసి||౨౦|| ❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే- షట్షష్టితమస్సర్గః❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పూర్వజోప్యుక్తమాత్రస్తులక్ష్మణేనసుభాషితమ్| సారగ్రాహీమహాసారంప్రతిజగ్రాహరాఘవః || ౧ || సంనిగృహ్యమహాబాహుః ప్రవృత్తంకోపమాత్మనః | అవష్టభ్యధనుశ్చిత్రంరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ || ౨||కింకరిష్యావహేవత్సక్వవాగచ్ఛావలక్ష్మణ| కేనోపాయేనపశ్యేయంసీతామితివిచింతయ|| ౩ || తంతథాపరితాపార్తంలక్ష్మణోరామమబ్రవీత్ |ఇదమేవజనస్థానంత్వమన్వేషితుమర్హసి||❖ రాక్షసైర్బహుభిఃకీర్ణంనానాద్రుమలతాయుతమ్|| ౪ || సంతీహగిరిదుర్గాణినిర్దరాఃకందరాణిచ||❖|| గుహాశ్చవివిధాఘోరానానామృగగణాకులాః|| ఆవాసాఃకిన్నరాణాంచగంధర్వభవనానిచ||❖ తానియుక్తోమయాసార్ధంత్వమన్వేషితుమర్హసి||౬|| త్వద్విధాబుద్ధిసంపన్నామహాత్మానోనరర్షభ | ఆపత్సునప్రకంపంతేవాయువేగైరివాచలాః|| ౭ || ఇత్యుక్తస్తద్వనంసర్వంవిచచారసలక్ష్మణః| క్రుద్ధోరామశ్శరంఘోరంసంధాయధనుషిక్షురమ్||౮|| తతఃపర్వతకూటాభంమహాభాగంద్విజోత్తమమ్|| దదర్శపతితంభూమౌక్షతజార్ద్రంజటాయుషమ్|| ౯ ||తందృష్ట్వాగిరిశృంగాభంరామోలక్ష్మ

❖|| దదర్శపతితంభూమౌక్షతజార్ద్రంజటాయుషమ్|| ౯ ||

ప్రవర్తతే - కారణంవినా కార్యానుత్పత్తేరిత్యాశయఃతథాచానుష్ఠితస్యకర్మణః-శుభమశుభంవాదృష్టంఫలంసుఖందుఃఖంచేత్యర్థః-సప్రవర్తతే - ... ||౧౭|| బుద్ధిశ్చేతి|| తేబుద్ధిఃదేవైరపిదురన్వయా శక్యంభోక్తవ్యమితిభావః|| ౧౬|| త్వమేవేతి|| అన్వశాఃశిక్షితవానసి- అనుశిష్యాచ్ఛిక్షయేత్ || ౧౭|| బుద్ధిశ్చేతి|| తేబుద్ధిఃదేవైరపిదురన్వయా అన్వేతుమనుగంతుమశక్యా- అతశ్శోకేనప్రసుప్తమంతర్హితం- తేజ్ఞానంసంబోధయామీత్యన్వయః|| ౧౮|| దివ్యంచేతి || దివ్యఃదేవగంధర్వాదిఃవధానర్హఃసాత్త్వికఃపక్షోజ్ఞేయః-మానుషఃమనుష్యలోకప్రభవోబ్రాహ్మణాదిరహింస్యోజనః-తంచఆత్మనస్తవపరాక్రమం-సర్వలోకసంహారసమర్థంచావేక్ష్యలోచ్య- ద్విషతాంవధ్యానామేవవధేయతస్వ-సర్వత్రఅసంకోచేనపరాక్రమేకృతే- బ్రాహ్మణాదిసాధుపీడాభవేత్ - అతఃఅపరాధినమేవజ్ఞాత్వాజహీతిభావః|| ౧౯||౨౦|| ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పూర్వజోపీతి|| మహాసారంయుక్తియుక్తమిత్యర్థః|| ౧||౨||౩||౪||సంతీతి||నిర్దరాఃశిలోద్భేదమార్గాఃకందరాణి- దర్యః-

౧౦½॥ గృధ్రేతి॥ గృధ్రస్యరూపమివరూపంయస్యతత్తథా॥౧౧½॥ ఏనమితి॥ అర్ధమేకంవాక్యం-అజిహ్మంఅకుంఠం- అవక్రంవాగచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాః తైః॥౧౨॥ ఇతీతి॥ అభ్యపతత్ అభిముఖంగతః - సముద్రాంతాంసముద్రపర్యంతాం॥౧౩॥ తమితి॥ దశరథాత్మజమితిసంబంధోక్తిః॥౧౪॥ యామితి॥ యథామహౌషధ్యన్వేషిణఃప్రతివనమన్వేషంతే - తథాయామస్మిన్ విస్తీర్ణేవనేన్వేషసి-విప్రగతావిత్యస్మాదన్వేష్యత్వేనపరస్మైపదం - నిత్యంప్రాణసహేత్యుక్తాసాదేవీమమప్రాణాశ్చ ఉభయంరావణేనహృతం - మమప్రాణాన్ హృతప్రాయాన్ కృత్వాసీతాంరావణోహృతవానిత్యర్థః - ఖరవధాదినారామబలంజ్ఞాత్వా చ్యుస్థానేభయశంకితయారామస్యాయుః ప్రార్థ్యతే ఆయుష్మన్నితి॥౧౫॥ త్వయేతిస్పష్టం॥౧౬॥ సీతామితి॥ అభ్యవపన్నః ఆభిముఖ్యేనగతః - హ్రియమాణాంసీతామవలోక్యతదభిముఖమాగత ఇత్యర్థః - రావణశ్చవిధ్వంసితరథస్సన్ అత్రధరణీతలేపాతితః - రథాత్ భ్రంశిత ఇత్యర్థః॥౧౭॥ ఏతదితి॥ భగ్నమేతద్ధనుః అస్యరావణస్యసంబంధి - ఏవముత్తరత్రాపియోజ్యం - శరావరంవర్మ-తూణీరంవా॥౧౮॥ అయంత్విత్యర్థమేకం॥౧౮½॥ పరిశ్రాంతస్యేతి॥ వైదేహీంజనకేనసమ్యక్ పరిపోషితాం॥౧౯½॥ రక్షసేత్యర్థమేకం॥౨౦॥ రామఇతి॥ తస్యగృధ్రస్యసంబంధినీం - సీతావిషయకథాం విజ్ఞాయశ్రుత్వా - ద్విగుణీకృతేనగృధ్రవధేనద్విరావర్తితేన-తాపేన-ఆర్తః పీడితః-అభూదితిశేషః॥౨౧॥ గృధ్రేతి॥ అవశః మూర్ఛితఇత్యర్థః - రురోద-క్రమాదితిశేషః॥౨౨॥ ఏకమితి॥ ఏకంఅసహాయం- ఏకాయనేఏకస్యమార్గే - అయనంవర్త్మమార్గ ఇత్యమరః - ఏకపద్యామిత్యర్థః-సహాయరహితం-దయయాసంరక్షకపథికజనరహితమిత్యర్థః - దుర్గే ఇతః పరమపి కేనచిత్ గంతుమశక్యే-ఇతిదుఃఖహేత్వతిరేకోక్తిః - నిశ్వసంతం - గృధ్రరాజమితిశేషః॥౨౩॥ రాజ్యాదితి॥ యద్యపి- నచాస్యమహతీంలక్ష్మీంరాజ్యనాశోపకర్షతి వనవాసోమహాయశఇతి - అభిమతతమతయాప్రోక్తౌరాజ్యనాశవనవాసౌ - తథాపిసంప్రతిసీతావిశ్లేషకారిత్వాజ్జటాయువియోగఘటకత్వాచ్చతావేవానర్థకరౌజాతావిత్యాహ - రాజ్యాత్ భ్రంశః హస్తాల్లబ్ధరాజ్యస్యవిచ్యుతిః - వనేవాసః రాజ్యభ్రంశేపిరాజ్యేభిక్షుణమబ్రవీత్

॥ ※ ॥ అనేనసీతావైదేహీభక్షితానాత్రసంశయః॥౧౦½॥ గృధ్రరూపమిదంరక్షోవ్యక్తంభవతికాననే॥ ※ ॥ భక్షయిత్వావిశాలాక్షీమాస్తేసీతాంయథాసుఖమ్॥౧౧½॥ ఏనంవధిష్యేదీప్తాగ్రైర్ఘోరైర్బాణైరజిహ్మగైః॥౧౨॥ ఇత్యుక్త్వాభ్యపతద్గృధ్రంసంధాయధనుషిక్షురమ్। క్రుద్ధోరామస్సముద్రాంతాంకంపయన్నివమేదినీమ్॥౧౩॥ తందీనందీనయావాచాసఫేనంరుధిరంవమన్। అభ్యభాషతపక్షీతురామందశరథాత్మజమ్॥౧౪॥ యామోషధిమివాయుష్మన్నన్వేషసిమహావనే। సాదేవీమమచప్రాణారావణేనోభయంహృతమ్॥౧౫॥ త్వయావిరహితాదేవీలక్ష్మణేనచరాఘవ। హ్రియమాణామయాదృష్టారావణేనబలీయసా॥౧౬॥ సీతామభ్యవపన్నోహంరావణశ్చరణేమయా॥ ※ ॥ విధ్వంసితరథశ్చాత్రపాతితోధరణీతలే॥౧౭॥ ఏతదస్యధనుర్భగ్నమేతదస్యశరావరమ్। అయమస్యరథోరామభగ్నస్సాంగ్రామికోమయా॥౧౮॥ అయంతుసారథిస్తస్యమత్పక్షనిహతోయుధి॥౧౮½॥ పరిశ్రాంతస్యమేపక్షౌఛిత్త్వాఖడ్గేనరావణః॥ ※ ॥ సీతామాదాయవైదేహీముత్పపాతవిహాయసమ్॥౧౯½॥ రక్షసానిహతంపూర్వంనమాంహంతుంత్వమర్హసి॥౨౦॥ రామస్తస్యతువిజ్ఞాయబాష్పపూర్ణముఖస్తదా। ద్విగుణీకృతతాపార్తస్సీతాసక్తాంప్రియాంకథామ్॥౨౧॥ గృధ్రరాజంపరిష్వజ్యపరిత్యజ్యమహద్ధనుః। నిపపాతావశోభూమౌరురోదసహలక్ష్మణః॥౨౨॥ ఏకమేకాయనేదుర్గేనిశ్శ్వసంతంకథంచన। సమీక్ష్యదుఃఖితతరోరామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్॥౨౩॥ రాజ్యాద్భ్రంశోవనేవాసస్సీతానష్టాద్విజోహతః। ఈదృశీ

సహాయసాధనసంధయః॥ యుక్తః సన్నద్ధః॥౯½॥ ఇతీతి॥ క్షురంక్షురవన్నిశితం॥౧౦½॥ ఏనమితి॥ వధిష్యఇతిలక్ష్మణమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౪॥ యామితి॥ ఓషధిందివ్యౌషధిలతామివ॥౧౬॥ సీతామితి॥ సీతామభ్యవపన్నోహంసీతాంమోచయితుమభిగతవానస్మీత్యర్థః- తథారావణః పాతితః॥౧౭॥ ఏతదితి॥ శరావరంకవచం॥౨౦॥ రామఇతి॥ తస్యజటాయుషః విజ్ఞాయస్వరూపమితిశేషః॥ సీతాసక్తాంసీతావిషయాంకథాం శ్రుత్వేతిశేషః రామఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-రామోరురోదేత్యన్వయః అభిప్రాయః పరమేశ్వరస్యశ్రీరామస్యభక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తంజటాయుషమాపన్నందృష్ట్వా-పరమప్రియాంసీతాంరావణేనహృతాంచశ్రుత్వా॥ వ్యసనేషుమనుష్యాణాంభృశంభవతిదుఃఖితఇత్యుక్తేః భక్తాపదందృష్ట్వారురోదేతి-ద్విగుణీకృతతాపార్తః బభూవేతిశేషః సీతాదర్శనజస్తాపః నిజభక్తజటాయువధజనితతాపశ్చఏవంతాపస్య ద్విగుణత్వం॥౨౨॥ ఏకమితి॥ దుర్గేలతాకంటకసంకీర్ణతయాకేనాపిప్రవేష్టుమశక్యేఏకాయనేఏకమార్గే-పతిత్వేతిశేషః-కథంచననిశ్శ్వసంతంమృతప్రాయమేకమసహాయం॥౨౩॥ రాజ్యేతి॥ నిదర్శేదపిపావకం-సకలవస్తుదాహకమపిదహేత్-కిముతాన్యమిత్యర్థః॥౨౪॥

శేవృత్త్యాపిస్థాతుంశక్యం - తదపినలబ్ధం - సీతానష్టాపసవాసేప్యభిమతజనవిశేషాభావేసుఖేనావస్థాతుంశక్యం - తదపినాస్తి-హతోద్విజః అభిమతజనవిశ్లేషేపిబంధుజనసన్నిధౌశోకోనిర్యాపయితుంశక్యః నచనివృత్తః - ఈదృశీవితాదృశదుఃఖపర్యవసాయినీ - మమఅలక్ష్మీఃదౌర్భాగ్యం - పావకమపినిర్దహేత్సర్వవస్తుదాహకమపిదహేత్ - సదావిశ్లేషప్రసక్తిశూన్యంలక్ష్మణమపివిశ్లేషయేదితిభావః॥ ౨౪॥ సంపూర్ణమితి ॥ ప్రతరేయంతాపశాంతయేస్ప్లవేయంచేత్ ॥ ౨౫॥ నాస్తీతి ॥ వ్యసనంవాగురేవవ్యసనవాగురా - వాగురామృగబంధినీత్యమరః ॥ ౨౬ ॥ అయమితి ॥ పితుర్వయస్యఃసఖా॥ ౨౭ ॥ఇతీతి ॥ పితరీవస్నేహఃపితృస్నేహః॥ ౨౮ ॥నికృత్తేతి॥రామఃవాచంవిముచ్య-ఉక్త్వేత్యర్థః అస్మిన్సర్గేఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౨౯ ॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథభగవత్కార్యార్థంత్యక్తశరీరస్యగృధ్రరాజస్యమోక్షపదప్రాపణమష్టషష్టితమే - రామఇత్యాది ॥ రౌద్రేణరావణేన - మిత్రసంపన్నంసర్వజనమిత్రమిత్యర్థః - యద్వాపరనిపాతః- సంపన్నమిత్రం-అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్తమిత్యర్థః॥ ౧॥ మమేతి॥ అర్థేష్వితినిమిత్తసప్తమీ - మమప్రయోజనార్థమిత్యర్థః- సంఖ్యేయుద్ధే॥౨॥ అయమితి॥ అయంప్రాణఃసూక్ష్మప్రాణః-స్వరహీనఃహీనస్వరః- విక్లబఃవిహ్వలః ॥ ౩ ॥జటాయోఇతి॥ వ్యాహరితుంవ్యాహర్తుం - వధంవధప్రకారం॥ ౪॥ కిమితి ॥కిన్నిమిత్తంకింనిమిత్తోయస్యాసాకిన్నిమిత్తః - కేనహేతునాఅహరదిత్యర్థః- కింభోగార్థం - ఉతఅపకారప్రతీకారార్థమిత్యర్థః - పరమపత్యేతత్స్వరూపంపృచ్ఛతిస్మేతి-యద్వఅపరాధః॥ ౫॥కథమితి॥ కథంకీదృశప్రకారం- కానివాక్యాని॥ ౬॥కథంవీర్యఇతి॥ తాతపితృతుల్య॥౭॥ తమితి॥దీనాత్మాదీనమనాః- అతిసన్నయాఅతికార్శ్యంప్రాప్తయా॥ ౮॥కింకర్మేత్యస్యోత్తరమాహహృతాసేతి॥ వాతేనదుర్దినేనచసంకులాం - మేఘచ్ఛన్నేన్హిదుర్దినమిత్యమరః॥ మాయయామహావాతంమేఘచ్ఛాదనంచోత్పాద్యహృతవానిత్యర్థః॥ ౯॥వధమాఖ్యాహితస్య

యంమహాలక్ష్మీర్నిర్దహేదపిపావకమ్॥ ౨౪॥ సంపూర్ణమపిచేదద్యప్రవిశేయమ్మహోదధిమ్। సోపినూనంమమాలక్ష్మ్యావిశుష్యేత్సరితాంపతిః॥ ౨౫ ॥ నాస్త్యభాగ్యతరోలోకేమత్తోస్మిన్సచరాచరే। యేనేయంమహతీప్రాప్తామయావ్యసనవాగురా॥ ౨౬॥ అయంపితృవయస్యోమేగృధ్రరాజోజరాన్వితః శేతేవినిహతోభూమౌమమభాగ్యవిపర్యయాత్ ॥ ౨౭॥ ఇత్యేవముక్త్వాబహుశోరాఘవస్సహలక్ష్మణః। జటాయుషంచపస్పర్శపితృస్నేహంవిదర్శయన్ ॥ ౨౮॥ నికృత్తపక్షంరుధిరావసిక్తంసగృధ్రరాజంపరిరభ్యరామః। క్వమైథిలీప్రాణసమామమేతివిముచ్యవాచంనిపపాతభూమౌ ॥ ౨౯॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రామస్సంప్రేక్ష్యతంగృధ్రంభువిరౌద్రేణపాతితమ్। సౌమిత్రింమిత్రసంపన్నమిదంవచనమబ్రవీత్ ॥౧॥ మమాయంనూనమర్థేషుయతమానోవిహంగమః। రాక్షసేనహతస్సంఖ్యేప్రాణాంస్త్యక్ష్యతిదుస్త్యజాన్ ॥౨॥ అయమస్యశరీరేస్మిన్ప్రాణోలక్ష్మణవిద్యతే।తథాహిస్వరహీనోయంవిక్లబస్సముదీక్ష్యతే॥౩॥జటాయోయదిశక్నోషివాక్యంవ్యాహరితుంపునః। సీతామాఖ్యాహిభద్రంతేవధమాఖ్యాహిచాత్మనః ॥ ౪॥ కిన్నిమిత్తోహరత్సీతాంరావణస్తస్యకింమయా। అపరాధంతుయందృష్ట్వారావణేనహృతాప్రియా॥౫॥కథంతచ్చంద్రసంకాశంముఖమాసీన్మనోహరమ్। సీతయాకానిచోక్తానితస్మిన్కాలేద్విజోత్తమ॥౬॥కథంవీర్యఃకథంరూపఃకింకర్మాసచరాక్షసః। క్వచాస్యభవనంతాతబ్రూహిమేపరిపృచ్ఛతః ౭॥తముద్వీక్ష్యాథదీనాత్మావిలపంతమనంతరమ్। వాచాతిసన్నయారామంజటాయురిదమబ్రవీత్ ౮॥హృతాసారాక్షసేంద్రేణరావణేనవిహాయసా। మాయామాస్థాయవిపులాంవాతదుర్దినసంకులామ్॥౯॥పరి

సంపూర్ణమితి॥ మహోదధింప్రవిశేయంయది- సీతావిరహజనితతాపనివృత్త్యర్థమితిశేషః- సోపిసరితాంపతిఃమమఅలక్ష్మ్యాః అభాగ్యాత్ విశుష్యేదిత్యర్థః॥ ౨౫॥ నేతి॥ యేనాభాగ్యేన॥ ౨౬॥ ౨౭॥ ఇతీతి॥ పితృస్నేహంపితరీవస్నేహం॥ ౨౮॥ ౨౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తషష్టితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ కిన్నిమిత్తఇతి॥ కిన్నిమిత్తః కింనిమిత్తంయస్యసః॥ ౫॥ ౬॥ ౭॥ తమితి॥ వాచాఅతిసన్నయాకృశయా॥ ౮॥ హృతేతి వాతదుర్దినసంకులాంవాతైఃదుర్దినేనసంకులాం॥ ౯॥ ౧౦॥ ఉపరుధ్యంతీతి॥ఉపరుధ్యంతిసంక్షీయంతే-వికత్రసంతేవ్యంతఇతివా-ఉ

శ్రాంతస్యేతి॥ యుద్ధపరిశ్రాంతస్యేత్యర్థః॥ ౧౦॥ ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తిమాహ ఉపరుధ్యంతీతి॥ ఉపరుధ్యంతి ఉపరుధ్యంతే - మరణవేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః - సౌవర్ణాన్ - మరణకాలే తథా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం - ఉశీరైః లామజ్జకైః కల్పితాః మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా ॥ ౧౧ ॥ కిమిహ బహునోక్తేన సర్వథా సీతా పునః ప్రాప్స్యత ఇత్యాహ యేనేతి॥ యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన రావణః సీతామాదాయ యాతి స్మ - తన్ముహూర్తబలేన - స్వామీ ధనస్వామీ - విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం అచిరేణ పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి ॥ ౧౨॥ కోఽసౌ ముహూర్త ఇత్యత్రాహ విందఇతి॥ నష్టం ధనం విందతి లభతే అస్మిన్నితి విందః - స రావణస్తు నాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయశ్ఛాందసః - తస్మాత్ బడిశం గృహ్య గృహీత్వా ఝషవత్ మత్స్య ఇవ వినశ్యతి - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ - బడిశం మత్స్యబంధనమిత్యమరః ॥ ౧౩ ॥ ఫలితమాహ న చేతి॥ ౧౪ ॥ అసంమూఢస్యేతి ॥ ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః - అనుభాషతః - ఉత్తరం భాషమాణస్య సామిషం మాంససహితం - రుధిరం॥ ౧౫ ॥ అథ రావణవంశం వక్తుముపక్రమతే పుత్ర ఇతి॥ సాక్షాత్ పుత్రః ఔరస ఇత్యర్థః - అస్యోత్తరార్ధం అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో రాక్షసేశ్వర ఇతి బోధ్యం। అత్ర సంపాతివచనే ఇదమేవ పూర్వార్ధముపాదాయ అస్యోత్తరార్ధస్య కథనాదితి లోకాచార్యోక్తం - ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్మాత్రముక్త్వా - భవనాదికథనాత్ పూర్వమిత్యర్థః - దుర్లభాన్ - బ్రూహి బ్రూహీతి పృచ్ఛతే రామాయ సాకల్యేన విజ్ఞాపనపర్యంతం ప్రాణానస్థితాన్ తే లభ్యంత ఇతి చేతి॥ ౧౬॥ బ్రూహీతి॥ బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి ప్రాణాః - సూక్ష్మశరీరేంద్రియప్రాణసహిత ఆత్మేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ స ఇతి ॥ నిక్షిప్య మరణవేదనయేతి భావః - విక్షిప్య విధూయ - పపాతేత్యుక్తిరౌపచారికీ ॥ ౧౮ ॥ తమితి॥ తామ్రాక్షం - అధిక్షేపే సత్యాపతనజక్షోభాత్ ॥ ౧౯ ॥ బహూనీతి ॥ రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే - బహూని వర్షాణి నిర్భయతయా సుఖం వసతా అనేన పక్షిణా - విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం - ఇహైవ సుఖం వసిత్వా ఇహైవ మృతమనేనేతి భావః - విచీర్ణమితి పాఠే - అత్ర వసతా అనేన అత్రైవ సుఖం విచీర్ణం అనుభూతమిత్యర్థః॥

శ్రాంతస్య మే తతః పక్షౌ ఛిత్త్వా స రాక్షసః। సీతామాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశమ్॥ ౧౦॥
ఉపరుధ్యంతి మే ప్రాణా దృష్టిర్భ్రమతి రాఘవ। పశ్యామి వృక్షాన్ సౌవర్ణాన్ ఉశీరకృతమూర్ధజాన్ ॥ ౧౧॥ యేన యాతి ముహూర్తేన సీతామాదాయ రావణః। విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే॥ ౧౨॥ విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ నాబుధత్ । త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ ※॥ ఝషవద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి॥ ౧౩ ॥ న చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి॥ ※॥ వైదేహ్యా రంస్యసే క్షిప్రం హత్వా తం రాక్షసం రణే॥ ౧౪ ॥ అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః॥ ※ ॥ ఆస్యాత్సుస్రావ రుధిరం మ్రియమాణస్య సామిషమ్॥ ౧౫ ॥ పుత్రో విశ్రవసస్సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ॥ ※ ॥ ఇత్యుక్త్వా దుర్లభాన్ ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః ॥ ౧౬ ॥ బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాంజలేః॥ ※॥ త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయసమ్॥ ౧౭ ॥ స నిక్షిప్య శిరో భూమౌ ప్రసార్య చరణౌ తదా॥ ※ ॥ విక్షిప్య చ శరీరం స్వం పపాత ధరణీతలే॥ ౧౮ ॥ తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసుమచలోపమమ్॥ ※॥ రామస్సుబహుభిర్దుఃఖైర్దీనస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్॥ ※ ॥ అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణమిహ పక్షిణా॥ ౨౦ ॥ అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః॥ ※॥ సోఽయమద్య హతశ్శేతే

శిరకృతమూర్ధజాన్ నలదకృతాగ్రాన్ - సౌవర్ణవృక్షదర్శనం మరణచిహ్నం - జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రామాణ్యాత్ ॥ ౧౧॥ తవ సీతాప్రాప్తిరిత్యహం కథయామీత్యాహ॥ యేనేతి ద్వాభ్యాం ॥ యేన ముహూర్తేన యస్మిన్ముహూర్తే రావణః సీతామహార్షీత్ స ముహూర్తో విందో నామ తత్ర నష్టం ధనం స్వామీ ప్రతిపద్యతే - తదేతత్ స రావణో నాబుధత్ - సీతామోహితత్వాత్ విందతే అనేన నష్టమితి విందః - విద్ ల్ౄ లాభ ఇతి ధాతుః సప్తదశః ముహూర్తలక్షణముక్తం పురాణే॥ ※॥ రౌద్రశ్శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారభటః స్మృతః। సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాంధర్వః కుతపస్తథా॥ రౌహిణస్తిలకశ్చైవ విజయో నిరృతిస్తథా। శంబరో వరుణశ్చైవ భగః పంచదశ స్మృతాః ఇత్యేతే అహ్నో ముహూర్తాః - అత్ర విజయస్యైవ నామాంతరం విందః ఇతి జ్ఞేయం - యద్వా విందః గులికః । న కేవలం ముహూర్తమహిమ్నా సీతారూపేష్టప్రాప్తిః - అపి త్వనిష్టరూపరావణవినాశోఽపీత్యాహ ఝషవత్ మత్స్యవత్ - బడిశం మత్స్యబంధనం - వినశ్యతి సీతాపహర్తేతి శేషః॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ అసమ్మూఢస్యేతి॥ అసమ్మూఢస్య - మృతిపీడయాపి భ్రాంతిరహితస్య - అనుభాషతః ఉత్తరం భాషమాణస్య॥ ౧౫ ॥ స ఇతి॥ విక్షిప్య విధూయ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥

౨౦॥ వితదేవవివృణోతి అనేకేతి ॥ అనేకవార్షికః బహువయాః ప్రాప్తః చిరకాలసముత్థితః చిరకాలసమభ్యుదయం ప్రాప్తః ॥౨౧॥ పశ్యేతి ॥ అనేన మోక్షప్రదానోచితం తదీయసుకృతవిశేషం దర్శయతి- సీతామభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ నహతః ॥౨౨॥ గృధ్రరాజ్యమితి ॥ గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్యాథ సపరిత్యాగ ఉక్తః- మహదితి స్వకీయే ఇక్ష్వాకురాజ్యవ్యావృత్తిః ఏకమ్ ఖల్వాత్ - మమేత్యాదినా హేయో పస్థానోక్తిః- పతగేశ్వరః - పితుర్మరణాత్ ఇతః పరమన్యపక్షానాశ్రిత్య సుఖం స్థాస్యామీతి స్థితో హం అయం తాతవన్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః ॥౨౩॥ సర్వత్రేతి ॥ సర్వజాతిష్వపీత్యర్థః - తిర్యగ్యోనిగతస్యాప్యేకథమేతాదృశీ బుద్ధిరితి న మంతవ్యమితి భావః ॥౨౪॥ సీతేతి ॥ మత్కృతే చ మత్కృత ఏవ - యథాస్య వినాశః ప్రాప్తః తథా సీతాహరణజం దుఃఖం- నాగతం న ప్రాప్తం- అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుఃఖముచ్యతే ॥౨౫॥ అథ సంస్కారయోగ్యతామాహ రాజేతి ॥ పూజ్యః పైతృకవిధినా అర్చనీయః - మాన్యః శ్లాఘ్యః ॥౨౬॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ విధక్ష్యామి దగ్ధుమిచ్ఛామి- దహేస్సన్నంతాత్ షుత్వభష్భావౌ ॥౨౭॥ నాథమితి ॥ చితాం కాష్ఠభారం ॥౨౮॥ యా గతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ గమ్యత ఇతి గతిః లోకః - యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞాశ్శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా- సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానామిత్యర్థః- ఆహితాగ్నేః పతితస్యాపి తావదగ్న్యాధానం వా యస్య సతథా- సర్వదా తత్పశ్చిల్యస్యావాన ప్రస్థస్యేత్యర్థః- అగ్న్యాధానస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్- పృథక్ఫలాభావాచ్చ - అపరావర్తినాం అరణ్యమియాత్ తతో న పునరేయాదిత్యుక్తానాం సంన్యాసినామిత్యర్థః - రణాంగణలాయితానామిత్యర్థవర్ణనే జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యస్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞాతవ్యత్వాభావాత్ - ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్ - భూమిప్రదాయినాం భూమిభోగత్యాగినాం- నైష్ఠికానామిత్యర్థః - తా గతిరితి యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్సిద్ధం- తా గతీః ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సంన్యాసినాం స్మృతమిత్యాద్యుక్తస్థానానియద్వా యజ్ఞదానతపస్సన్న్యాసినామిత్యర్థః - తేషాం యా యా గతిః తా ప్రవిహితా - తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ - మయా సమనుజ్ఞాతస్తు- అనుత్తమాన్ సర్వప్రశస్తాన్ లోకాన్ అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేష్విత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్ గచ్ఛ - అవయవబహుత్వాద్బహువచనం - అన్యథా గతిశబ్దేన పౌనరుక్త్యం- అనన్వయశ్చ - సమనుజ్ఞాతస్సంస్కృతశ్చేతి పదద్వయానర్థక్యం చ - ననుమానుషభావం భావయతః శ్రీరామస్యకథం ముక్తిప్రదానం- తస్య పరత్వాసాధారణచిహ్నత్వాదితి చేత్ - సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వావిరోధాత్ - కేచిత్తు మయా సంస్కృతస్సతో నుజ్ఞాతస్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ - సర్వాంతేమాం వ్రజ - సౌమ్యతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి - న చ నిర్హేతుకముక్తిప్రదానమితి ప్రసంగః స్వకార్యముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగస్యైవ హేతుత్వాత్ - అత ఏవ నృసింహపురాణే మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ । తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీత్యుక్తం ॥ కర్మణైవ హానం సిద్ధిమాస్థి

కాలో హి దురతిక్రమః ॥౨౧॥ పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోయముపకారీ హతశ్చ మే ॥✻॥ సీతామభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా ॥౨౨॥ గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్ ॥✻॥ మమ హేతోరయం ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః ॥౨౩॥ సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మచారిణః ॥✻॥ శూరాశ్శరణ్యాస్సౌమిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి ॥౨౪॥ సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాగతమ్ । యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప ॥౨౫॥ రాజా దశరథశ్శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః ॥✻॥ పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాయం పతగేశ్వరః ॥౨౬॥ సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకమ్ ॥✻॥ గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గతమ్ ॥౨౭॥ నాథం పతగలోకస్య చితామారోప్య రాఘవ ॥✻॥ ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా ॥౨౮॥ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః ॥✻॥

విహాయసీతి ॥ అనేన పక్షిణా ఇహ వనే విచీర్ణమనుభూతం విచరితమితి వా ॥౨౦॥ అనేకేతి ॥ చిరకాలసముత్థితః చిరకాలమభ్యుదయం ప్రాప్తః ॥౨౧॥ పశ్యేతి ॥ సీతామభ్యవపన్నః- సీతాం మోచయితుమభిగతస్సన్ - రావణేన హత ఇత్యన్వయః ॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥ సీతాహరణజమితి ॥ తథాగతమితిచ్ఛేదః- మత్కృతే చ మన్నిమిత్తమేవ గృధ్రస్య వినాశో యథా యాదృశమాగతం ప్రాప్తం - సీతాహరణజం దుఃఖం తథా తాదృశం న భవతీతి శేషః సీతాహరణదుఃఖాద్గృధ్రనాశదుఃఖమధికమితి భావః ॥౨౫॥ కుతః రాజేతి ॥ పూజనీయః- మాన్యః శ్లాఘనీయశ్చ ॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ దిధక్షామి దగ్ధుమిచ్ఛామి ॥౨౭॥౨౮॥ యా గతిరితిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ గతిః గమ్యత ఇతి గతిః- లోక ఇత్యర్థః - యజ్ఞశీలాదీనాం లోకమార్గేణ అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం - ముక్తానాం లోకాన్ - పూజాయాం బహువచనం- లోకం త్వం మంతాఖ్యం వ్రజ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - తిరశ్చాం కర్మానధికారాత్ అగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ- ఉత్తమలోకాభావేపి మయా త్వం

తాజనకాదయఇతిహికర్మణోముక్తిహేతుత్వముక్తం ॥ నాన్యఃపంథాఇతిశ్రుతిఃపరమాత్మనోన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వంనిషేధతి - తస్యైవప్రాధాన్యేనప్రకృతత్వాదిత్యాహుః - యద్వాహేగృధ్రరాజమహాసత్త్వ - మయాసంస్కృతఃసన్ త్వం మయాసమనుజ్ఞాతోభూత్వా-అనుత్తమాన్ లోకాన్ - మల్లోకానిత్యర్థః - గచ్ఛ ఆనుషంగికతయాయజ్ఞశీలాదీనాంయాయాగతయస్తాఅపిగచ్ఛ - గమ్యతఇతిగతిర్లోకః - ఆహితాగ్నేఃగార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్యయాగతిః - అగ్నయోవైత్రయీవిద్యాఇత్యారభ్యతస్మాదగ్నీన్ పరమంవదంతీత్యాహితాగ్నిత్వస్యాపిపృథగ్ధర్మత్వశ్రవణాత్ - అపరావర్తినాంయుద్ధాదపరావర్తమానానాం - యాగతిః-దృష్టాంతార్థమిదముక్తం జటాయోస్తాదృశత్వేనతత్ఫలస్యేదానీమదేయత్వాత్ - శిరశ్ఛిన్నయజ్ఞాధ్యధికారాభావేనతత్ఫలమాత్రస్యదేయత్వాత్ - యథాఅపరావర్తినాంగతింప్రాప్స్యసితథాయజ్ఞశీలాదీనాంలోకానపి బ్రహ్మప్రాప్తావసుత్వాదికమివప్రాప్నుహీత్యర్థః - అస్మిన్ కల్పేభూమిప్రదాయినామిత్యస్యప్రతీయమానార్థకత్వమేవ - వ్రజఏవంగచ్ఛ - యద్వాసుయాప్రథమంసంస్కృతః - అథపరీయేనజ్యోతిషాసంవిశస్వేత్యాదిమంత్రేణాసమనుజ్ఞాతోమయాత్వంయజ్ఞాధికారిణాంలోకాన్ గచ్ఛ-బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేనప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఇదంచఫలంసంస్కారోత్తరక్షణఏవానుతిష్ఠతీత్యుచ్యతేసంస్కృతోవ్రజేతి - గృధ్రరాజమహాసత్త్వసంస్కృతశ్చమహావ్రతేతిపాఠే - సంస్కృతశ్చభవేతివార్థః॥ ౩౦ ॥ ఏవమితి ॥ దీప్తాందీపనాహాం-స్వబంధుమివేత్యనేనమంత్రపూర్వకత్వందాహస్యోచ్యతే॥ ౩౧ ॥ రామఇతి ॥ మహారోహీన్ మహామృగాన్ - తాన్ ద్విజమనుజటాయుముద్దిశ్య-హత్వాతస్తారపిండదానార్థందర్భాన్ాస్తృతవాన్॥ ౩౨ ॥ రోహీతి ॥ ఉత్కృత్యోద్ధృత్య - పేశీకృత్యపిండీకృత్య- హరితశాద్వలేనవీనతృణాస్తృతప్రదేశే - శకునాయపక్షిణేదదౌ॥ ౩౩ ॥ యత్తదితి ॥ ప్రేతస్యమర్త్యస్యమనుష్యస్య- యత్తత్ ప్రసిద్ధం-మంత్రజాతం - స్వర్గగమనంస్వర్గోగమ్యతేనేనేతిస్వర్గగమనంస్వర్గప్రాపకంవదంతి- పిత్ర్యంపిత్ర్యదేవతాకం - తజ్జజాప - యామ్యసూక్తాదికంజజాపేత్యర్థః॥ ౩౪ ॥ తతఇతి ॥ చక్రతురితి - లక్ష్మణస్యకర్తృత్వంసహకారితయా-ఉదకం-ఉదకదానమిత్యర్థః॥ ౩౫ ॥ ఉక్తస్యైవార్థస్యస్నానపూర్వకత్వవిధిపూర్వకత్వప్రదర్శనాయపునరప్యాహశాస్త్రేతి॥ తదాతౌ రాఘవౌ- శాస్త్రదృష్టేనవిధినా-గృధ్రాయగృధ్రముద్దిశ్య-జలేస్నాత్వాగృధ్రరాజాయోదకకంచక్రతురిత్యన్వయః-అయమత్రక్రమః గృధ్రరాజందగ్ధ్వాస్వర్గగమనంసూక్తంజప్త్వాగోదావరీంగత్వాస్నాత్వాఉదకందత్త్వారోహిమాంసపిండందదావితి- ననుత్రైవర్ణికోత్తమోరామఃకథంహీనజాతింతిర్యంచంవైదికేనకర్మణాసంస్కృతవాన్ - మైవం-తస్యాత్యంతభక్తత్వేనజాతేరవగమాత్ - నశూద్రాభగవద్భక్తావిప్రాభాగవతాస్స్మృతాః। సర్వవర్ణేషుతేశూద్రాయేహ్యభక్తాజనార్దనే ఇత్యుక్తేః॥ నచేదంవచనంఅపశవోవాఅన్యేగోఅశ్వేభ్యః ఇతివత్ ప్రశంసాపరమితివక్తుంశక్యం - బాధకాభావాత్ - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిర్హిశాస్త్రైకసమధిగమ్యా - నతుగోత్వాదివదాకృతిగమ్యా - యేనతత్తుల్యత్వమాశంక్యేత - అతఏవవిశ్వామిత్రస్యాపిక్షత్రియత్వజాతిగవసీతా - ఉపనీతాచబ్రాహ్మణత్వజాతిరిత్యుపపాదితం

> అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినామ్। మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్ ॥ గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్త్వా చితాం దీప్తామారోప్య పతగేశ్వరమ్ ॥ దదాహ రామో ధర్మాత్మా స్వబంధుమివ దుఃఖితః ॥ ౩౧ ॥ రామోఽథ సహ సౌమిత్రిర్వనం గత్వా స వీర్యవాన్ ॥ స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీననుతస్తార తం ద్విజమ్ ॥ ౩౨ ॥ రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః ॥ శకునాయ దదౌ రామో రమ్యే హరితశాద్వలే ॥ ౩౩ ॥ యత్తత్ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః ॥ తత్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాప హ ॥ ౩౪ ॥ తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ ॥ ఉదకం చక్రతుస్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ ॥ ౩౫ ॥ శాస్త్రదృ

మనుజ్ఞాతస్సన్ కిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః - తదుక్తంనృసింహపురాణే మత్కృతేమరణంయస్మాత్త్వయాప్రాప్తంద్విజోత్తమ । తస్మాన్మమప్రసాదేనవిష్ణులోకమవాప్స్యసీతి॥ సుగ్రీవోహనుమాన్ఋక్షోగజోగృధ్రోవణిక్పథఇతిముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషోముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యతే॥ తీ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ రామఇతి ॥ స్థూలాన్ హత్వామహారోహీననుతస్తారతంద్విజమితి-ఈకారాంతత్వమార్షం మహారోహీన్మహామృగాన్ ॥ కేనచిన్మృగము॥ హత్వాతంగృధ్రమనుఉద్దిశ్యతస్తారనిరవపత్ - దర్భానాస్తీర్యమాంసపిండప్రదానంకృతవానిత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ ఏతదేవవిశదయతి॥ రోహీతి॥ రోహిమాంసానిచోత్కృత్యోద్ధృత్య - పేశీకృత్యపిండీకృత్య - శకునాయజటాయుషే పిండప్రదానాయకుశాస్తృతేహరితశాద్వలేదదావిత్యన్వయః ॥ ౩౩ ॥ యత్తదితి ॥ స్వర్గగమనంగమ్యతే అనేనేతిగమనంగమనసాధనమిత్యర్థః స్వర్గగమనసాధనంయామ్యసూక్తంనారాయణసూక్తంచజజాపేత్యర్థః - ఉదకంచక్రతుః - ఏతదనంతరంపిండదానాదికందృష్టవ్యం॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఉక్తస్యైవార్థస్యస్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థంపునర్వచనం ॥ శాస్త్రదృష్టేనేత్యాది॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥

బాలకాండే - అయమర్థ ఉపపాదయిష్యతే చ శ్రమణీవృత్తాన్తే. ఇదం చ ద్రౌపదీవిషయేపి దివ్యైతిహాసికవిలక్షణవ్యక్తివిశేషపక్షయకమితివ
నాతిప్రసంగావకాశః ॥౩౬॥ ఉక్తమర్థమాదరాతిశయేన పునస్సంగృహ్ణాతి స ఇతి ॥ రణే సీతారక్షిత్తం దుష్కరం కర్మ ప్రాణవినాశ
ర్యశస్కరం వ్యాపారం కృతవాన్ స గృధ్రరాజః రావణేన నిపాతితః మహర్షికల్పేన మహర్షితుల్యేన రామేణ సంస్కృతశ్చ తదాత్ముత్తరక్షణ ఏవ
పుణ్యాం పుణ్యఫలభూతాం - ఆత్మనశ్శుభాం సుఖావహాం - గతిం లోకం - జగామ ॥౩౭॥ కృతోదకావితి ॥ ఇదం పిణ్డదానస్యాప్యుపలక్షణం
పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ - సీతామవశ్యం ప్రాప్స్యావ ఇత్యుక్తం తద్వచనవిశ్వాసైర్యర్థః - సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జ
గ్మతుః - సురేన్ద్రావిష్ణువాసవావివ స్థితావిత్యనేన సీతాన్వేషణం ధ్వనామృతమితి సూచ్యతే - అస్మిన్ సర్గే సార్ధాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥
※※ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ※※

అథాయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబన్ధదర్శనమేకోనసప్తతితమే ॥ కృత్వైవమిత్యాది ॥ అవేక్షన్తౌ అన్వేషమాణౌ పశ్చిమాం
దక్షిణపశ్చిమామిత్యర్థః ॥౧॥ తామితి ॥ దక్షిణాం దిశమితి - దక్షిణపశ్చిమాం ప్రత్యగ్భయథావ్యవహారార్థం తత్కా - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - ఐక్ష్వా
కౌ - దాండినాయనేత్యాదిసూత్రే నిపాతితః ప్రతిపేదతుః ప్రతిపేదాతే ॥౨॥ గుల్మైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ గుల్మైః కీచకప్రభృ
తిభిః - వృక్షైశ్చ ప్రవేష్టితం - లతాభిశ్చావృతం - దుర్గమం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం - ఘోరదర్శనం - అత ఏవ సుభీమం - తత్ మహా
రణ్యం దణ్డకారణ్యం - వ్యతిక్రమ్య అతీత్య - వ్యతియాతౌ గతౌ ॥౪॥ తతః పరమితి ॥ తతః పరం గమనానన్తరం - జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం - గ
మ్య గత్వా - క్రౌఞ్చారణ్యాఖ్యం గహనం వనం - వివిశతుః - గహనం కాననం వనమిత్యమరః ॥౫॥ నానేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నా
నామేఘఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘసమూహసదృశం - ప్రహృష్టమివ పుష్పోద్గమాదిభిస్సంతుష్టమివ - వ్యాళమృగైః సర్పైః మృగైశ్చ
తద్వనం క్రౌఞ్చారణ్యం - తత్ర తత్ర వృక్షమూలేషు శ్రాన్త్యా అవతిష్ఠన్తౌ సన్తౌ - విచిక్యతుః మృగయామాసతుః ॥౭॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమే
కాన్వయం ॥ తతః క్రౌఞ్చారణ్యమతిక్రమ్య - మతఙ్గాశ్రమం పూర్వేణ మతఙ్గాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే - ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా - త్రి
క్రోశం గత్వా అన్తరే మతఙ్గాశ్రమక్రౌఞ్చారణ్యయోర్మధ్యే - తద్వనం మతఙ్గాశ్రమసంబన్ధి కించిద్వనం దృష్ట్వా - తత్ర దరీం దదృశాతే

ప్తేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ ॥※॥ స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతుస్తదా ॥౩౬॥ స గృ
ధ్రరాజః కృతవానయశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః । మహర్షికల్పేన చ సంస్కృతస్తదా జ
గామ పుణ్యాం గతిమాత్మనశ్శుభామ్ ॥౩౭॥ కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జ
గ్మతుః । ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేన్ద్రావివ విష్ణువాసవౌ ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమదారణ్య
కాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

కృత్వైవముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ । అవేక్షన్తౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతుర్దిశమ్ ॥౧॥
తాం దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధారిణౌ ॥ అవిప్రహతమైక్ష్వాకౌ పన్థానం ప్రతిపేదతుః ॥౨॥ గుల్మై
ర్వృక్షైశ్చ బహుభిర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితమ్ । ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనమ్ ॥※॥ వ్య
తిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితమ్ । సుభీమం తన్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ ॥౪॥ తతః ప
రం జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం గమ్య రాఘవౌ । క్రౌఞ్చారణ్యం వివిశతుర్గహనం తౌ మహౌజసౌ ॥౫॥ నా
నామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్టమివ సర్వతః । నానాపక్షిగణైర్జుష్టం నానావ్యాళమృగైర్యుతమ్ ॥※॥ ది
దృక్షమాణౌ వైదేహీం తద్వనం తౌ విచిక్యతుః । తత్ర తత్రావతిష్ఠన్తౌ సీతాహరణకర్శితౌ ॥౭॥ తతః పూ

కృతోదకావితి ॥ పక్షిసత్తమే పితరి చేతి శేషః - స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ సతీ వ్యక్కృతోదకౌ సన్తౌ - తతో నన్తరం సీతాధిగమే సీతాప్రా
ప్తినిమిత్తే - మనః ప్రవేశ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ - సురేన్ద్రౌ సురాణామిన్ద్రౌ విష్ణునా సహ వాసవ మహేన్ద్రౌ ఇవ వనం జగ్మతురిత్యన్వయః ॥
౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమస్సర్గః

కృత్వైవమిత్యాది ॥౧॥ తామితి ॥ అవిప్రహతమక్షుణ్ణం పన్థానం ॥౨॥ గుల్మైరితి ॥ గుల్మాః వంశేక్షుప్రభృతయః - తథా చ - గుల్మై
ర్వృక్షైశ్చ ఆవృతమాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం - దుర్గం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం ఏవం విధం మహారణ్యం వ్యతియాతౌ అతిక్రమ్య గ
తౌ ॥౪॥౫॥ నానామేఘేతి ॥ ప్రహృష్టమివ సర్వతః - వనగతపుష్పవికాసాదినా తద్గతమృగాదిహర్షేణ చ వనస్య ప్రహృష్టత్వవ్యపదేశః ॥
౭॥ తతః పూర్వేణేతి ॥ క్రౌఞ్చారణ్యమతిక్రమ్య - అన్తరా అన్తరప్రదేశే - మతఙ్గాశ్రమం పూర్వేణ - త్రిక్రోశం గత్వేతి పదద్వయాజనాం క

తద్భృశతుః - అత్రోపవిష్టాశ్చకర్తారిలిఖ్యాత్మనేపదమార్షం || ౧౦ || ఆసాద్యేత్యాది || తస్యా అవిదూరత ఇత్యార్షస్సంధిః - మహారూపాం మహాశరీరాం || ౧౧ || సామాన్యతో దర్శనముక్త్వా విశేషతో దర్శనమాహ ద్వాభ్యాం - భయదామిత్యాది || ౧౩ || సేతి || రంస్యావహేత్యుక్త్వేత్యత్ర సంధిరార్షః - సమాలంబత హస్తే గృహీతవతీ || ౧౪ || ఉవాచేత్యర్ధముపగూహ్య ఆలింగ్య || ౧౪౫ || అహమిత్యాది పాదః శ్లోకః || అయోముఖీత్యన్వర్థనామా - హయోముఖీత్యపి పాఠః లాభః లాభభూతా - త్వమతిమమప్రియోఽసి - నాథేతి - ఆయుశ్శేషమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా || ౧౬ || ఏవమితి || కర్ణనాసావిత్యత్ర ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః - నాసాశబ్దస్య పుల్లింగతా చార్షీ || ౧౭ || కర్ణేతి || ఏకవద్భావేన సప్తమీ || ౧౮ || తస్యామితి || గహనం దుష్ప్రవేశం - వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ - ఆసేదతుః - వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః || ౧౯ || లక్ష్మణస్త్వితి || మహాతేజా ఇత్యధీనతోక్తిః - సత్త్వవాన్ నిర్మలమనస్కః - శీలవాన్ సద్వృత్తవాన్ - శుచిః కాయశుచియుక్తః - ఏభిర్విశేషణైర్భ్రాతృభక్తిరుక్తా || ౨౦ || స్పందత ఇతి || బాహుః - వామ ఇతి శేషః - ఉద్విగ్నం కంపితం - అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని || ౨౧ || తస్మాదితి || మమవచనమిత్యన్వయః - సంభ్రమం భయం || ౨౨ || ఏష ఇతి || వంచులకః కర్ణశాలాఖ్యః పక్షివిశేషః - వంచులః కర్ణశాలస్స్యాదితి నిఘంటుః - వినర్దతి కూజతి || ౨౩ || తయోరితి || ఏవమేతాదృశోక్తిపూర్వకం - అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః

తతః పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రిక్రోశం భ్రాతరౌ తదా | క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య మతంగాశ్రమమంతరా || ❋ ||
దృష్ట్వా తు తద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజమ్ | నానాసత్త్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపమ్ || ❋ ||
దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ | పాతాళసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతామ్ || ౧౦ || ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్యాస్తస్యా అవిదూరతః | దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృతాననామ్ || ౧౧ ||
భయదామల్పసత్త్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనామ్ | లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళీం పరుషత్వచమ్ ||
❋ || భక్షయంతీం మృగాన్ భీమాన్ వికటాం ముక్తమూర్ధజామ్ | ప్రేక్షేతాం తౌ తతస్తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ || ౧౩ || సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతురగ్రతః | ఏహి రంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణమ్ || ౧౪ || ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రిముపగూహ్య సా || ౧౪౫ || అహం త్వయోముఖీ నామ లాభస్తే త్వమసి ప్రియః || ❋ || నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పులినేషు చ | ఆయుశ్శేషమిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే || ౧౬ || ఏవముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్ధృత్య లక్ష్మణః | కర్ణనాసస్తనం తస్యా నిచకర్తారిసూదనః || ౧౭ || కర్ణనాసే నికృత్తే తు విస్వరం సా వినద్య చ | యథాగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా || ౧౮ || తస్యాం గతాయాం గహనం విశంతౌ వనమోజసా | ఆసేదతురమిత్రఘ్నౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ || ౧౯ ||
లక్ష్మణస్తు మహాతేజాస్సత్త్వవాన్ శీలవాన్ శుచిః | అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ||
౨౦ || స్పందతే మే దృఢం బాహురుద్విగ్నమివ మే మనః | ప్రాయశశ్చాప్యనిష్టాని నిమిత్తాన్యుపలక్షయే ||
౨౧ || తస్మాత్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితమ్ | మమైవ హి నిమిత్తాని సద్యశ్శంసంతి సంభ్రమమ్ ||
౨౨ || ఏష వంజులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః | ఆవయోర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి || ౨౩ || తయోరన్వేషతోరేవం సర్వం తద్వనమోజసా | సంజజ్ఞే విపులశ్శబ్దః ప్రభంజన్నివ తద్వనమ్ || ౨౪ || సంవేష్టి

తత్వా - మహద్వనమపశ్యతామితి వాక్యశేషోఽనుసంధేయః - దృష్ట్వా తు తద్వనమిత్యుత్తరత్రానువాదాత్ || ❋ || దృష్ట్వేతి || గహనపాదపం నిబిడవృక్షం - తత్ర వనే దరీం గుహాం పాతాళసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాం అత ఏవ గంభీరాం నిమ్నాం || ౧౦ || ఆసాద్యేతి || తస్యా అవిదూరతః సమీప ఇత్యర్థః || ౧౧ || భయదామితి || అల్పసత్త్వానాం భీరూణాం బీభత్సాం జుగుప్సితాం - కరాళీం తుంగశరీరాం || కరాళో భీషణే తుంగ ఇతి విశ్వః - పరుషా కర్కశా త్వగ్యస్యాస్తాం - పరుషస్వనామితి వా పాఠః - వికటా మతిస్థూలాకారాం || ౧౩ || సేతి || సమాలంబత గృహీతవతీ || ౧౪ || ఉవాచేతి || తే త్వయా లబ్ధా - లాభస్తే త్వమసి ప్రియ ఇతి క్వచిత్పాఠః || ❋ || నాథేతి || ఆయుశ్చిరం చిరమాయుః || ౧౬ || ఏవమితి || కర్ణనాసస్తనమితి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః || ౧౭ || ౧౮ || తస్యామితి || గహనం దుష్ప్రవేశం || ౧౯ || ౨౦ || స్పందత ఇతి || బాహుర్వామ ఇతి శేషః || అనిష్టాన్యశుభసూచకాని || ౨౧ || తస్మాదితి || సజ్జీభవ యుద్ధోద్యతో భవ సంభ్రమం భయం || ఏష ఇతి || వంచులః కర్ణశాలః || ౨౩ || తయోరితి సార్ధశ్లోకమేకం - ఓజసా సామర్థ్యేన - తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనమేవముక్తరీత్యా అన్వేషతోస్సతోః - తద్వనం ప్రభంజన్నివ మర్దయన్నివ - విపులః శబ్దః సంజజ్ఞే ఆవిర్భూతః - కీదృశం తద్వనం మాతరిశ్వనా వాయునా అత్యర్థం వేష్టితం గగనమివ - మాతరిశ్వనా పూరితం

ప్రభంజక్ ప్రభంజయన్ ॥ ౨౫ ॥ సంవేష్టితమితి ॥ మాతరిశ్వనా వాయునా - సంవేష్టితం పూరితం - అయముత్పాతవిశేషః - శబ్దః పూర్వోక్తః - తస్య వనస్య సంబంధి సన్ దివం ఆకాశం - ఆపూరయన్నివాభూత్ ॥ ౨౬ ॥ తమితి ॥ తం శబ్దం కాంక్షమాణః కిమస్యోత్పత్తిమూలమితి జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ - గత్వేతి శేషః - కక్షే గుల్మే - వనస్య దూరాంతరే శేషః ॥ ౨౭ ॥ ఆసేదతురిత్యాది సార్ధషట్ శ్లోకీ ॥ ప్రముఖే అగ్రే - వివృద్ధం ఉన్నతం - అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమాన శిరోగ్రీవం - అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం - ఉదరే ముఖం - అమూర్ధత్వస్తదాత్ స్వాంగాత్ కామమిత్యలుక్ - రోమభిరుపలక్షితం - నిచితైర్నిబిడైః - అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్సదృశేన - మహాపక్ష్మణా మహాపక్ష్మణా - అదంతత్వం ఆర్షం - విపులేన విస్తీర్ణేన - ఆయతేన దీర్ఘేణ ఉరసి - ఉరోంతర్గతశిరస్త్వేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః - లేలిహానం పునః పునర్జిహ్వయా లేహనం కుర్వంతం - మహాముఖా విపులా స్యరంధ్రం వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం - యోజనమితి - అధ్వవాచిత్వాదత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం - వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం - మృగయూథపాని తి మృగవిశేషణం - ప్రపన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః ॥ ౩౪ ॥ అథేత్యనర్థశ్లోకైకాన్వయః ॥ అథ ఆసాదనానంతరం ॥ సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా - క్రోశమాత్రే సమీపే - దదర్శతుః తస్య శతుః - దారుణం క్షేమం అతిశయేన క్షేమం - భుజాభ్యాం వృణోతీతి భుజసంవృతం - సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా - కబంధమివ సర్వథా అశిరస్కత్వలక్షణకబంధవత్ స్థితం ॥ ౩౫ ॥ సఇతి ॥ సహితావేవ - సైకమపి ముక్త్వేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ఖడ్గనావితి ॥ తిగ్మం ఖరం తేజో యయోస్తౌ తథా - తాదృశవపుర్ధరౌ - వివశం పారవశ్యం - ప్రాప్తౌ ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర అస్యామవస్థాయాం - బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్ - రామవధప్రాప్తబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః - అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యానాలంబనాత్ - అతివివ్యథే అత్యంతం ఖిన్నోఽభూత్ - ఉవాచ ॥ ౩౮ ॥ పశ్యేత్యాది ॥ రాక్షసస్య వశం గతత్వేన వివశమితి యోజనా - వినిర్ముక్తః వియుక్తః - ఏకస్యైవ వివరణం మామితి - భూతబ

తమివాత్యర్థం గగనం మాతరిశ్వనా। వనస్య తస్య శబ్దోఽభూద్దివమాపూరయన్నివ॥ ౨౬॥ తం శబ్దం కాంక్షమాణస్తు రామః కక్షే సహానుజః। దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసమ్ ॥ ౨౭॥ ఆసేదతుస్తతస్తత్ర తావుభౌ ప్రముఖే స్థితమ్। వివృద్ధమశిరోగ్రీవం కబంధముదరేముఖమ్॥ ❋ ॥రోమభిర్నిచితైస్తీక్ష్ణైర్మహాగిరిమివోచ్ఛ్రితమ్।నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్॥ ❋ ॥అగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా। మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాయతేన చ॥ ❋ ॥ఏకేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాశుదర్శినా।మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖమ్॥ ❋ ॥భక్షయంతం మహాఘోరాన్ ఋక్షసింహమృగద్విపాన్। ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణముభౌ యోజనమాయతౌ॥ ❋ ॥ కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్పక్షిగణాన్మృగాన్। ఆకర్షంతం వికర్షంతమనేకాన్మృగయూథపాన్ ॥ ❋ ॥ స్థితమావృత్య పంథానం తయోర్భ్రాత్రోః ప్రపన్నయోః॥ ౩౪॥అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః॥ ❋ ॥ మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజసంవృతమ్। కబంధమివ సంస్థానాదతిఘోరప్రదర్శనమ్॥ ౩౫॥సమహాబాహురత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ। జగ్రాహ సహితావేవ రాఘవౌ పీడయన్బలాత్॥ ౩౬॥ ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ। భ్రాతరౌ వివశం ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ॥ ౩౭॥ తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవ వివ్యథే। బాల్యాదనాశ్రయత్వాచ్చ లక్ష్మణస్త్వతివివ్యథే॥ ❋ ॥ఉవాచ చ విషణ్ణస్సన్ రాఘవం రాఘవానుజః ॥౩౮॥ పశ్య మాం వీర వివశం రాక్షసస్య వశం గతమ్॥ ❋ ॥ మయైకేన వినిర్యుక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ। మాం హి భూతబలిం దత్త్వా పలాయస్వ యథాసుఖమ్॥ ౩౯ ॥అధిగంతాసి వై

ఖనం ప్రభంజక్ యథా శబ్దః సంజాయతే - తథా శబ్దనం ప్రభంజన్నివ శబ్దః సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఆసేదతురిత్యాది సార్ధశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం॥ వివృద్ధం వివృద్ధాకారం - అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమాన శిరోగ్రీవమిత్యర్థః - ఉరసి ఉరస్సమీపే నయనేనోపలక్షితం - కబంధస్య ఉదరముఖతయా లలాటస్థనేత్రము రస్సమీపే భవతీతి - ఉరస్సమీప ఇతి వ్యాఖ్యాయతే - భుజౌ వికుర్వాణం విక్షిపంతం - ఆకర్షంతం ఇష్టాన్మృగాన్ అభిముఖ్యేన - వికర్షంతమనిష్టాన్మృగాన్ ముంచంతం - ప్రపన్నయోః పంథానం ప్రాప్తయోః ॥ ౩౪ ॥ అథేతి ॥ సమభిక్రమ్య అభిముఖ్యేన గత్వా - క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం - భుజసంవృతం భుజాభ్యాం సంవృణోతీతి భుజసంవృత్తం ॥ ౩౫ ॥ ముఖ్యేన గత్వా దదర్శతురితి పునర్గ్రహణం క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం - భుజసంవృతం ॥ ౩౬ ॥ ❋ ॥ మయేతి ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తత్రేతి ॥ అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయరూపశ్రీరామస్య కబంధభుజావృతత్వాదనాశ్రయతోక్తిః ॥ ౩౮ ॥ మామితి ॥ భూతబలిం భూతస్య కబంధస్య బలిం ॥ ౩౯ ॥ అధిగంతేతి ॥ వినిర్యుక్తః వియుక్తః - పరిముంచస్వ మామితి శేషః - ఏకస్యైవ వివరణం

తిభూతస్య కబంధస్య బలిం॥౩౯॥ అధీత్యేకార్థం॥౩౯॥ ప్రతిలభ్యేతి॥ తత్ర మహ్యం॥౪౦॥ లక్ష్మణేనేతిస్పష్టం॥౪౧॥ ఏతస్మిన్నితి॥ ఏతస్మిన్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే॥౪౨॥ కావితి॥ భద్రౌ ఆవాం॥౪౩॥ వదతమితి॥ ఇహవనే-ఆవయోః-కార్యం వదతం-లోకే ఋష్యమపురుషద్వివచనం-ఆవామిహవనే కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం-కిమర్థం కస్య ప్రయోజనాయ-ఆగతౌ-న కిమప్యస్తి యత్ర వాం ప్రయోజనం-ప్రత్యుతాస్మత్ప్రయోజనమేవ సిద్ధమిత్యాహ ఇమమితి-ఇహ తిష్ఠతః-మమేతి శేషః-క్షుధార్తస్య మమ సంబంధినమిమం దేశమనుప్రాప్తావిత్యనేన మమ క్షున్నివృత్త్యర్థమేవావామాగమనమితి భావః॥౪౪॥ ఆగమనే ఆవయోః కాహానిరిత్యత్రాహ-సబాణేతి॥౪౫॥ తస్యేతి॥ ముఖేన-ఉపలక్షితఇతి శేషః॥౪౬॥ కృచ్ఛ్రాదితి॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరం-రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం ప్రాప్యావస్థితయోః పునశ్చ తాం ప్రియామప్రాప్యైవావయోర్జీవితాంతాయ-దారుణం వ్యసనం దుఃఖం ప్రాప్తం॥౪౭॥ అత్రాహేతుమాహ-కాలస్యేతి। సర్వభూతేష్వపి కాలస్య వీర్యం సుమహత్-అనర్గళమిత్యర్థః-త్వాం చ మాం చ మహాబలపరాక్రమావపి వ్యసనైర్మోహితౌ కరోతి-పశ్య॥౪౮॥ ఉక్తమర్థముపపాదయతి నాతీతి॥ సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః-వాలుకసేతవః సికతామయసేతవః॥౫౦॥

దేహీమం చిరేణేతి మే మతిః॥౩౯॥ ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహీం మహీమ్॥❀॥ తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థస్సంతర్తుమర్హసి సర్వదా॥౪౦॥ లక్ష్మణేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్॥❀॥ మాస్మ త్రాసం కృథా వీర న హి త్వాదృగ్విషీదతి॥౪౧॥ ఏతస్మిన్నంతరే క్రూరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥❀॥ పప్రచ్ఛ ఘననిర్ఘోషః కబంధో దానవోత్తమః॥౪౨॥ కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ॥❀॥ ఘోరం దేశమిమం ప్రాప్తౌ మమ భక్షావుపస్థితౌ॥౪౩॥ వదతం కార్యమిహ వాం కిమర్థం చాగతౌ యువామ్॥❀॥ ఇమం దేశమనుప్రాప్తౌ క్షుధార్తస్యేహ తిష్ఠతః॥౪౪॥ సబాణచాపఖడ్గౌ చ తీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ॥❀॥ మమాస్యమనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః॥౪౫॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మనః॥❀॥ ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా॥౪౬॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ॥❀॥ వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్తమప్రాప్య తాం ప్రియామ్॥౪౭॥ కాలస్య సుమహద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ॥❀॥ త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ॥౪౮॥ నాతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ॥❀॥ శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే। కాలాభిపన్నాస్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః॥౫౦॥ ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహా

తి॥ అధిగంతా ప్రాప్స్యసి॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥ వదతమితి॥ ఇహ వనే-ఆవయోః కార్యం వదతం-క్షుధార్తస్య మమ సంబంధినమిమం దేశం కిమర్థమాగతౌ॥౪౪॥౪౫॥ తస్యేతి॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితం లక్ష్మణం॥౪౬॥ కృచ్ఛ్రాదితి॥ తాం ప్రియామప్రాప్య దారుణం వ్యసనం ప్రాప్య స్థితయోరావయోర్జీవితాంతాయ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరం వ్యసనం ప్రాప్తమితి సంబంధః-సీతావిప్రణాశజనితదుఃఖాదప్యతిశయితమాధునికం దుఃఖమితి భావః॥౪౭॥ కాలస్యేతి॥ సర్వం వాక్యం సావధారణమితి న్యాయేనాత్ర ఏవకారో ద్రష్టవ్యః-అస్యార్థః సర్వభూతేషు మధ్యే-కాలస్యైవ సుమహద్వీర్యం-అస్తీతి శేషః-కుతః-త్వాం త్వాదృశం-మాం మాదృశం చ వ్యసనైః కాలకృతైరితి శేషః-మోహితౌ పశ్యేత్యర్థః॥౪౮॥ నాతీతి॥ దైవస్య కాలస్య సర్వభూతేషు విషయే-యద్వా సర్వభూతేషు సర్వభూతానాం సంహారఇతి శేషః-నాతిభారోఽస్తి నప్రయాససాధ్య ఇత్యర్థః-కుతః॥ శూరాశ్చేతి-సమహాబాహురిత్యారభ్య-తస్య మాం రామ రాజ్యస్థ ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థోయమర్థః-స కబంధస్తాజగ్రాహ యద్యపి-తథాపి తౌ వివశం-వివ ఇతి నిపాతౌ పద్యపూరణార్థౌ-శం ప్రాప్తౌయద్వా వివశం వేః పక్షిణః గరుత్మతః వశం ప్రాప్తౌ-గరుడారూఢావిత్యర్థః-తౌ సజగ్రాహేతి పూర్వేణ సంబంధః-తత్ర లక్ష్మణస్య మనుష్యనాట్యం దర్శయతి తత్రేతి॥ రుఇవార్థో విష్యథ ఇవ-తదనురూపవచనాన్యాహ॥ పశ్య మామిత్యాగభ్య తత్ర మాం రామేత్యంతేన॥ కావితి॥ క్షుధార్తస్య భక్షౌ ఇవ-మమాస్యం ప్రతి స బాణచాపఖడ్గేన యదానం ప్రాప్తౌ-తదా మమ జీవితం దుర్లభమితి సంబంధః॥ తస్యేతి॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితస్య కబంధస్య వచనం శ్రుత్వా-కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరమిత్యాదేః వాస్తవార్థః-దారుణం కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్యాపి తాం ప్రియామప్రాప్య జీవితాంతాయ వ్యసనం ప్రాప్తమిత్యాదిలోకరీతిమనుసృత్య సీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః॥౫౦॥ ఇతీతి॥ దృఢసత్యవిక్రమః దృఢః అచంచలః సత్యః స్వాభావికః విక్రమో యస్య సః దాశరథిః సౌమిత్రిమవేక్ష్య స్వాం స్వీయామ్ ఆత్మనా స్వయమేవ స్థిరాం స్థైర్యయు

ఇతీతి॥ సౌమిత్రిం దీనముపేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరామకరోత్॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ కబంధస్య బాహుచ్ఛేదేన పూర్వజన్మస్మృతిరుచ్యతే సప్తతితమే - తౌత్విత్యాది॥ పరిక్షిప్తౌ పాశవేష్టితౌ॥ ౧॥ తిష్ఠత ఇతి॥ క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా స్థితౌ కిం ను తిష్ఠథః - వ్యర్థమేవ - న తు జీవితాపహారమిత్యర్థః - యతో గతచేతసౌ యువాం మే దైవేనాహారార్థం సందిష్టౌ॥ ౨॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ కృతలక్షణః కృతోద్యోగః॥ ౩ ॥ త్వాం చేతి॥ పురా అదత్తే॥ ఆదాస్యతీత్యర్థః॥ ౪ ॥ భీషణ ఇతి ॥ భుజయోరేవ విక్రమో యస్య స తథా - లోకం జనం - అతిజితం అత్యన్తజితం॥ ౫॥ భుజచ్ఛేదనమాత్రం కర్తవ్యం న తు మారణమిత్యాహ నిశ్చేష్టానామితి॥ నిశ్చేష్టానాం ప్రతికారాశక్తానాం - జగతీపతేః క్షత్రియస్య - క్రతుమధ్యోపనీతానాం - నిశ్చేష్టానామిత్యస్మిన్నర్థే ప్రయుక్తం - యద్వా పర్యగ్నికృతా నారణ్యానుత్సృజంత్యహింసాయై ఇత్యుక్తరీత్యా అశ్వమేధక్రతౌ ఉపనీతానామారణ్యపశూనాం ఇవ వధః కుత్సిత ఇవ॥ ౬॥ ఏతదితి॥ తయోరేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా భక్షయితుమారభత్ - హస్తాభ్యామాకృష్టవానిత్యర్థః॥ ౭ ॥ తత ఇతి॥ సుసంహృష్టౌ - కదలీకాండవత్ సుఖచ్ఛేదనాదితి భావః॥ ౮॥ దక్షిణ ఇతి॥ దక్షిణస్సమర్థః - అసక్తం అప్రతిబద్ధం యథా భవతి తథా - రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్ష్మణస్య - అతఉభయోర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వప్రాప్తిః॥ ౯ ॥ స ఇతి॥ గాం భూమిం॥ ౧౦॥ స నికృత్తావితి॥ పూర్వమదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః॥ ౧౧॥ ఇతీతి ॥ క్రియాభేదాత్ పునస్తత్పదం॥ ౧౨॥ అయమితి॥ ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః - దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః॥

యశా వా శరథిః ప్రతాపవాన్ । అవేక్ష్య సౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతిమాత్మనాకరోత్॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తౌ తు తత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ కబంధో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ తిష్ఠతః కిం ను మాం దృష్ట్వా క్షుధార్తం క్షత్రియర్షభౌ। ఆహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసౌ॥ ౨॥ తచ్ఛ్రుత్వా లక్ష్మణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హితం తదా। ఉవాచార్తిం సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః॥ ౩॥ త్వాం చ మాం చ పురా తూర్ణమాదత్తే రాక్షసాధమః। తస్మాదసిభ్యామస్యాశు బాహూ ఛిందావహై గురూ॥ ౪॥ భీషణోయం మహాకాయో రాక్షసో భుజవిక్రమః । లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యావాం హంతుమిహేచ్ఛతి॥ ౫॥ నిశ్చేష్టానాం వధో రాజన్ కుత్సితో జగతీపతేః। క్రతుమధ్యోపనీతానాం పశూనామివ రాఘవ ॥ ౬ ॥ ఏతత్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః। విదార్యాస్యం తదా రౌద్రస్తౌ భక్షయితుమారభత్ ॥ ౭ ॥ తతస్తౌ దేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యామేవ రాఘవౌ। అచ్ఛిందతాం సుసంవిగ్నౌ బాహూ తస్యాంసదేశతః॥ ౮॥ దక్షిణో దక్షిణం బాహుమసక్తమసినా తతః। చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః ॥ ౯ ॥ స పపాత మహాబాహుశ్ఛిన్నబాహుర్మహాస్వనః। ఖం చ గాం చ దిశశ్చైవ నాదయన్ జలదో యథా ॥ ౧౦॥ స నికృత్తౌ భుజౌ దృష్ట్వా శోణితౌఘపరిప్లుతః। దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువామితి దానవః ॥ ౧౧ ॥ ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః। శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః॥ ౧౨ ॥ అయమిక్ష్వాకుదా

మకరోత్॥ ౫౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః, ❋❋❋

తౌ తు తత్రేత్యాది॥ బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ బాహుపాశావృతౌ॥ ౧ ॥ తిష్ఠ ఇతి ॥ క్షుధార్తస్య మమ - దైవేన ఆహారార్థం సందిష్టౌ - అతః కిన్ను తిష్ఠత ఇతి తావబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః - వస్తుతస్తు॥ తిష్ఠత ఇతి॥ హే క్షత్రియర్షభౌ - యువాం దైవేన ఆహారార్థం సందిష్టౌ - అతః క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా కిం తిష్ఠతః - గచ్ఛతమితి శేషః - ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః॥ దిష్టౌ కిం మమేతి శేషః గతచేతసౌ కిం త్వాదృశా న భవతః - ॥ ౨॥ తదితి॥ ఉవాచ రామమితి శేషః - ప్రాప్తకాలం యుక్తం విక్రమే కృతలక్షణః ఆహితలక్షణః - పరాక్రమసంపన్న ఇతి యావత్॥ ౪ ॥ భీషణ ఇతి॥ భుజవిక్రమః భుజయోర్విక్రమో యస్య సః - భీషణ ఇతి పాదపూరణార్థం - అగుణైః ప్రతీతే తు కృతలక్షణాహితలక్షణావిత్యమరః॥ ౪ ॥ భీషణ ఇతి ॥ భుజవిక్రమః భుజయోర్విక్రమో యస్య సః - అతోస్య బాహూ ఛిందావహై ఇతి పూర్వేణ సంబంధః - లోకమతిజితమత్యంతపరాజితం కృత్వా - తద్వదావామపి హంతుమిచ్ఛతి - హ్యర్థే చాత్ర హిశబ్దౌ - లోకమతిజితమత్యంతపరాజితం కృత్వా॥ నిశ్చేష్టానామితి ॥ నిశ్చేష్టానామకృతవిక్రమాణాం - వధః కుత్సితః సంబంధః॥ ౫॥ అన్యహననమేవాయుక్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ నిశ్చేష్టానామితి॥ క్రతుమధ్యోపనీతానాం క్రతుమధ్యాదన్యత్రనీతానాం క్రతుబాహ్యానాం క్రత్వంగభూతానామితి యావత్ ॥ వధ ఇతి అయుక్త ఇత్యర్థః - క్రతుమధ్యోపనీతానాం క్రతుమధ్యాదన్యత్రనీతానాం క్రతుబాహ్యానాం క్రత్వంగభూతానామితి యావత్॥ ౯ ॥ దక్షిణ ఇతి ॥ దక్షిణః సమర్థః - అసక్తమ ప్రతిబంధం వేతి॥ ౬॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ సుసంవిగ్నౌ కంపయుక్తౌ భుజౌ - వస్తుతస్తు సుసంవిగ్నౌ శీఘ్రౌ -

౧౩ ॥ అస్యేతి ॥ ఇచ్ఛన్తౌ-అన్వేషమాణావిత్యర్థః ॥౧౪॥ త్వంత్వితి ॥ వివేష్టసే-లుఠసీతియావత్ ॥౧౫॥ ఏవమితి ॥ శ్రీ శక్తిశాపమోక్షకాల ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - తదిం ప్రవచనముత్తరసర్గప్రతిపాద్యం ॥౧౬॥ స్వాగతమితి ॥ బాహ్వోర్బన్ధనం యయోస్తౌ బాహుబన్ధనౌ-అంసావిత్యర్థః ॥౧౭॥ విరూపమితి ॥ విరూపం విషమరూపం - యథా యేన ప్రకారేణ-ప్రాప్తం తత్కారణం తత్త్వతస్తవశంసతో మే సకాశాచ్ఛృణు అస్మిన్సర్గే-అష్టాదశశ్లోకాః ॥౧౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ కబన్ధస్స్వవృత్తాన్తకథనపూర్వకం స్వశాపమోక్షాయ స్వశరీరదహనమర్థయతే ఏకసప్తతితమే-పురేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ అచిన్త్యం అచిన్త్యవైభవం ॥౧౫॥ సోహమితి ॥ సున్దరరూపోహం-రూపశరీరం-లోకవిత్రాసనం ఘోరం - కృత్వా పరిగృహ్య తత స్తతః తత్ర తత్ర - ఋషీన్ త్రాసయామి అత్రాసయం ॥౨౫॥ తతఇతి ॥ వివిధం వన్యం సంచిన్వన్ స్థూలశిరాః ధర్షితః అపహృతవన్యః తేన కోపితశ్చ ॥౩౫॥ తేనేతి ॥ ఏవంవిధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా - తేన ఋషిణా-నృశంసం గర్హితం-ఏతదేవరూపం తే అస్త్విత్యహముక్తః ॥౪౫॥ సఇతి ॥ అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్షణం లక్ష్యతే - మద్ధర్షణకృతస్య శాపస్యాన్తో భవేదితి సమయా - యాచితః ప్రార్థితః - ఇతిహేతోః-తేన మహ్యమేవం యాచితేన-ఇదం వక్ష్యమాణం వచో భాషితం ॥౫౫॥ తదేవాహ యదేతి ॥౬౫॥ తర్హి కబన్ధరూ

యాదో రామో నామ జనైః శ్రుతః । అస్యైవావరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణమ్ ॥ ౧౩ ॥ అస్య దేవప్రభావస్య వసతో విజనే వనే । రక్షసాపహృతా పత్నీ యామిచ్ఛన్తావిహాగతౌ ॥ ౧౪ ॥ త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబన్ధసదృశో వనే । ఆస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో విచేష్టసే ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తః కబన్ధస్తు లక్ష్మణేనోత్తరం వచః । ఉవాచ పరమప్రీతస్తదింద్రవచనం స్మరన్ ॥ ౧౬ ॥ స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహమ్ । దిష్ట్యా చేమౌ నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ ॥ ౧౭ ॥ విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయాద్యథా । తన్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వతః శంసతస్తవ ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్ ॥❋॥ యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః ॥౧౫॥ సోహం రూపమిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్ ॥❋॥ ఋషీన్వనగతాన్రామ త్రాసయామి తతస్తతః ॥౨౫॥ తతః స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా ॥ ❋ ॥ సంచిన్వన్వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్షితః ॥ ౩౫ ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా ॥ ❋ ॥ ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్తు విగర్హితమ్ ॥ ౪౫ ॥ స మయా యాచితః క్రుద్ధః శాపస్యాన్తో భవేదితి ॥ ❋ ॥ అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః ॥౫౫॥ యదా ఛిత్త్వా భుజౌ రామస్త్వాం దహేద్విజనే వనే ॥ ❋ ॥ తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వమేవ విపులం శుభమ్ ॥ ౬౫ ॥ శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనోస్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ ॥ ❋ ॥ ఇంద్రకోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవం ర

ణాజిరే ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ఇంద్రవచనం - శ్రీరామేణ తవ బాహుచ్ఛేదనే కృతే తవ మోక్షో భవిష్యతీత్యేవం రూపం వచనం స్మరన్ ॥౧౬॥ స్వాగతమితి ॥ బాహుబంధనౌ బాహుపాశౌ ॥౧౭॥ విరూపమితి ॥ విరూపం వికృతం ॥౧౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

పురేతి ॥ ౧౫ ॥ సోహమితి ॥ సోహం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోహం - ఇదం రూపమిదానీం విద్యమానరాక్షసరూపం కృత్వా ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ వివిధం విచిన్వన్ సంపాదయన్ స్థూలశిరా నామ ఋషిః - మయా కర్త్రా - అనేన రూపేణ ఇదానీం విద్యమానరాక్షసరూపేణ కరణేన ధర్షితః తిరస్కృతస్సన్ - కుపితోభూదితి శేషః ॥ ౩౫ ॥ తేనేతి ॥ ఘోరశాపాభిధాయినా - ఘోరశాపభాషణశీలేన - ఋషిణా నృశంసం ఘాతుకం - విగర్హితం జుగుప్సితం ఏతద్రూపమేవ అస్త్వితి - తేనాహముక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౪౫ ॥ స ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అభిశాపకృతస్య-అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తధర్షణం లక్ష్యతే-త్వత్కృతశాపస్యాన్తో భవేదితి - స ఋషిర్మయా యాచితః ప్రార్థితస్సన్ యదా రామో భుజౌ ఛిత్త్వా - త్వాం దహేత్ - తదా స్వం రూపం ప్రాప్స్యస ఇతి తేన వచో భాషితమితి ద్వితీయేతికరణస్య సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬౫ ॥ శ్రియేతి ॥ శ్రియః శ్రియా విరాజితం దనోః పుత్రం విద్ధి - యద్వా దనోర్దనువంశజస్య శ్రియః శ్రీనామ్నః పుత్రం విద్ధి - మామితి శేషః ❋ దనుర్నామ శ్రీ

వ ప్రాప్తిః కేన హేతునేత్యత్రాహ శ్రియేతి ॥ మామితి శేషః - ఏవం ఏవంవిధం - రణాజిరే రణాంగణే ॥ ౭ ॥ ఇంద్రేణ యోద్ధుం తవ కుతస్సామర్థ్యం తత్రాహ అహం హీతి ॥ ఋషిద త్తఘోరాకారప్రాప్త్యనంతరం ఉగ్రేణ తపసా పితామహమతోషయం - స్వకులశత్రోరింద్రస్య జయాయేత్యర్థః - విభ్రమః అజ్ఞానం ॥ ౮ ॥ తదేవాహ దీర్ఘమితి ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ శతపర్వణా శతధారేణ - సక్థినీ పృష్ఠాస్థిఫలకే - శరీరే మధ్యదేహే - ఉదరభాగే సక్థ్నోః ప్రవేశనం - ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం - సంప్రవేశితమిత్యత్ర నపుంసకమనపుంసకేనేతి నపుంసకత్వవిశేషత్వం - ఏకవచ్చాస్యాన్యతరస్యాం ॥ ౧౦ ॥ స ఇతి ॥ యాచ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః - యమసాదనం నానయత్ మృతిం న ప్రాపితవాన్ - కుత ఇత్యత్రాహ పితామహేతి - తత్పూర్వోక్తం దీర్ఘాయుర్విషయకం పితామహవచస్సత్యమస్త్వితి - మమ మహ్యం - అబ్రవీత్ - న త్వాం మారయామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ అనాహార ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అనాహారస్సన్ సుదీర్ఘం కాలం కథం జీవితుం శక్తః భగ్నసక్థిశిరోముఖత్వమనాహారత్వే హేతుః - బాహూ ప్రాదాత్ ఆస్యమకల్పయత్ ॥ ౧౩ ॥ సోఽహమితి ॥ సంకృష్య ఆకృష్య ॥ ౧౪ ॥ స త్వితి ॥ సమామిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే ॥ ౧౫ ॥ అనేనేతి ॥ అనేన వపుషా ఉపలక్షితోఽహం యద్యత్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే - న స్వభక్ష్యబుద్ధ్యా కించిత్త్యజామీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ అవశ్యమితి ॥ మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్ - అవశ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతీతి మత్వా - ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవామి వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగో భవామి - దేహత్యాగే కృతబుద్ధితయా రామోఽవశ్యం గ్రహణముపైష్యతీతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః ॥ ౧౭ ॥ స త్వమితి ॥ రామస్త్వం యుక్తిమాహ నాహమితి ॥ ఏవం యథాతత్త్వం యథార్థమేవ - మహర్షిణోక్తం ॥ ౧౮ ॥ అహమితి ॥ సాచివ్యం బుద్ధసాహాయ్యం కరిష్యామి - కించ తద్విషయే మిత్రం చోపదేక్ష్యామి - యువాభ్యామగ్నినా సంస్కృతశ్చేద్బ్రవీమి ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ దనునా దనువంశ్యేన - ఔపచారికస్సన్ త్వం శ్యేంచ్ఛబ్దః ॥ ౨౦ ॥ రావణేనేతి ॥ జనస్థానాద్యథాసుఖం నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే భార్యా హృతా ॥ ౨౧ ॥ నామేతి ॥ నామమాత్రం తు జానామి - ఆప్తవాక్యాదితి శేషః - న విద్మహే

ణాజిరే ॥ ౭ ॥ అహంహితపసోగ్రేణపితామహమతోషయమ్ ॥ ✻ ॥ దీర్ఘమాయుస్సమే ప్రాదా త్తతోమాంవిభ్రమోఽస్పృశత్ ॥ ౮ ॥ దీర్ఘమాయుర్మయా ప్రాప్తంకింమేశక్రఃకరిష్యతి ॥ ✻ ॥ ఇత్యేవంబుద్ధిమాస్థాయరణేశక్రమధర్షయమ్ ॥ ౯ ॥ తస్యబాహుప్రముక్తేనవజ్రేణశతపర్వణా ॥ ✻ ॥ సక్థినీచైవమూర్ధాచశరీరేసంప్రవేశితమ్ ॥ ౧౦ ॥ సమయాయాచ్యమానస్సన్నానయద్యమసాదనమ్ ✻ ॥ పితామహవచస్సత్యంతదస్త్వితిమమాబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ అనాహారఃకథంశక్తోభగ్నసక్థిశిరోముఖః ॥ ✻ ॥ వజ్రేణాభిహతఃకాలంసుదీర్ఘమపిజీవితుమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఏవముక్తస్తుమేశక్రో బాహూయోజనమాయతౌ ॥ ✻ ॥ ప్రాదాదాస్యంచ మేకుక్షౌతీక్ష్ణదంష్ట్రమకల్పయత్ ॥ ౧౩ ॥ సోఽహంభుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాంసంకృష్యాస్మిన్వనేచరాన్ ॥ ✻ ॥ సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్భక్షయామిసమంతతః ॥ ౧౪ ॥ సతుమామబ్రవీదింద్రోయదారామస్సలక్ష్మణః ॥ ✻ ॥ ఛేత్స్యతేసమరేబాహూతదాస్వర్గంగమిష్యసి ॥ ౧౫ ॥ అనేనవపుషారామవనేఽస్మిన్రాజసత్తమ ॥ ✻ ॥ యద్యత్పశ్యామిసర్వస్యగ్రహణంసాధురోచయే ॥ ౧౬ ॥ అవశ్యంగ్రహణంరామోమన్యేఽహంసముపైష్యతి ॥ ✻ ॥ ఇమాంబుద్ధింపురస్కృత్యదేహన్యాసకృతశ్రమః ॥ ౧౭ ॥ సత్వంరామోఽసిభద్రంతేనాహమన్యేనరాఘవ ॥ ✻ ॥ శక్యోహంతుంయథాతత్త్వమేవముక్తంమహర్షిణా ॥ ౧౮ ॥ అహంహిమతిసాచివ్యంకరిష్యామినరర్షభ ॥ ✻ ॥ మిత్రంచైవోపదేక్ష్యామియువాభ్యాంసంస్కృతోఽగ్నినా ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తస్తుధర్మాత్మాదనునాతేన రాఘవః ॥ ✻ ॥ ఇదంజగాదవచనంలక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః ॥ ౨౦ ॥ రావణేనహృతాభార్యామమసీతా యశస్వినీ ॥ ✻ ॥ నిష్క్రాంతస్యజనస్థానాత్సహభ్రాత్రాయథాసుఖమ్ ॥ ౨౧ ॥ నామమాత్రంతుజా నామినరూపంతస్యరక్షసః ॥ ✻ ॥ నివాసంవాప్రభావంవావయంతస్యనవిద్మహే ॥ ౨౨ ॥ శోకార్తానా

యః పుత్రః శాపాద్రాక్షసతాం గత ఇతి కిష్కింధాకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్ ✻ దనుకబంధాకారత్వం త్వయా కథం ప్రాప్తమత ఆహ ॥ ఇంద్రే ణేతి ॥ ౭ ॥ ఇంద్రకోపే కారణం వర్ణయతి ॥ అహం హీతి ద్వాభ్యాం ॥ విభ్రమో గర్వ ఇత్యర్థః - తదేవాహ ॥ దీర్ఘమాయురితి ॥ ౯ ॥ తస్యేతి స్కంధినికంతే ॥ ౧౬ ॥ అవశ్యమితి ॥ దేహన్యాసకృతశ్రమః - వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగః - అవశ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతీత్యహం మన్య ఇతి - బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ దనునా తద్వంశజేన ॥ ౨౧ ॥

లహం మత్పురీజనాశ్చేత్యర్థః॥౨౨॥ శోకార్తానామితి॥ ఉపకారే పరోపకారే - వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం - అస్మాకం విషయే కారుణ్యం కర్తుం - సదృశం యుక్తం॥౨౩॥ ఉపకారసేవాహ కాష్ఠానీతి॥ కల్పితే సజ్జే - శ్వభ్రే అవటే॥౨౪॥ సత్వమితి॥ కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం॥౨౫॥ ఏవమితి॥ వక్తారమపి రాఘవం వక్తుం కుశలః॥౨౬॥ దివ్యమితి॥ మైథిలీం - తదపహర్తారం చేతి ద్రష్టవ్యం - తర్హి కిం వా మతిసాచివ్యం కరిష్యసీత్యత్రాహ యఇతి - తర్హి తలవా బ్రూహీత్యత్రాహ దగ్ధ ఇతి॥ ౨౭॥ ఇదమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ అదగ్ధస్యేతి॥౨౮॥ మత ఇత్యత్రాహ విజ్ఞానం హీతి॥ విజ్ఞానం అతీంద్రియవిషయకం - స్వకృతేన - పాపేనేతి శేషః॥౨౯॥ కింత్వితి॥ అవటే శ్వభ్రే - యథావిధి యథాసమ్యక్ - దగ్ధం భవతి - తథేత్యర్థః॥౩౦॥ దగ్ధ ఇతి॥ న్యాయేన సమ్యక్త్వేన॥౩౧॥ తేనేతి॥ న్యాయవృత్తేన నీతిమచ్చరిత్రేణ॥౩౨॥ నహీతి॥ కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే - అయం రావణమేవ న జానాతి - సుగ్రీవం తు జానాతి - కింతు తన్నామ న కథితవాన్ - దాహాత్పూర్వం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో వైమనస్యం కుర్యాదితి - అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః

❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః❋❋

అథ సంస్కృతః కబంధస్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నో మిత్రముపదిశతి ద్విసప్తతితమే - ఏవముక్తావిత్యాది॥ ప్రదరం శ్వభ్రం - ఆసాద్య ప్రాప్య - కబంధమితి శేషః॥౧॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః॥ ౨॥ తదితి॥ మేదసా మాంసేన - పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య - కబంధస్య శరీరం॥ ౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే - అదంతత్వమార్షం॥౪॥ తత ఇతి॥ చితాయా ఉత్పపాత - సర్వేషుప్ర

మనాథానామేవం విపరిధావతామ్॥ ❋॥ కారుణ్యం సదృశం కర్తుముపకారే చ వర్తతామ్॥ ౨౩॥

కాష్ఠాన్యాదాయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః॥❋॥ ధక్ష్యామస్త్వాం వయం వీర శ్వభ్రే మహతి కల్పితే॥ ౨౪॥ సత్వం సీతాం సమాచక్ష్వ యేన వా యత్ర వా హృతా॥ ❋॥ కురు కల్యాణమత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః॥ ౨౫॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దనురనుత్తమమ్॥❋॥ ప్రోవాచ కుశలో వక్తుం వక్తారమపి రాఘవమ్॥ ౨౬॥ దివ్యమస్తి న మే జ్ఞానం నాభిజానామి మైథిలీమ్॥ ❋॥ యస్తాం జ్ఞాస్యతి తం వక్ష్యే దగ్ధస్స్వం రూపమాస్థితః॥ ౨౭॥ అదగ్ధస్య తు విజ్ఞాతుం శక్తిరస్తి న మే ప్రభో॥❋॥ రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేన హృతా తవ॥ ౨౮॥ విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ॥ ❋॥ స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితమ్॥ ౨౯॥ కింతు యావన్న యాత్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః॥❋॥ తావన్మామవటే క్షిప్త్వా దహ రామ యథావిధి॥ ౩౦॥ దగ్ధస్త్వయాహమవటే న్యాయేన రఘునందన॥ వక్ష్యామి తమహం వీర యస్తం జ్ఞాస్యతి రాక్షసమ్॥ ౩౧॥ తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ॥ ❋॥ కల్పయిష్యతి తే ప్రీతస్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః॥ ౩౨॥ నహి తస్యాస్త్యవిజ్ఞాతం త్రిషు లోకేషు రాఘవ॥ ❋॥ సర్వాన్పరిసృతో లోకాన్పురాసౌ కారణాంతరే॥ ౩౩॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవముక్తౌ తు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ। గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతుః॥ ౧॥ లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభిర్జ్వలితాభిస్సమంతతః। చితామాదీపయామాస సా ప్రజజ్వాల సర్వతః॥ ౨॥ తచ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్। మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః॥ ౩॥ స విధూయ చితామాశు విధూమోగ్నిరివోత్థితః। అరజే వాససీ బిభ్రన్మాలాం దివ్యాం మహాబలః॥ ౪॥ తతశ్చి

౨౫॥ శోకార్తానామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ ఉచితం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతామస్మాకం సీతామాచక్ష్వ - కురు కల్యాణమితి సంబంధః॥ తదేవాహ॥ కాష్ఠానీతి॥ యద్వా శోకార్తానామితి॥ ఉపకారే సతి సదృశం కారుణ్యం ప్రత్యుపకారరూపం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతాం॥ తదేవాహ - కాష్ఠానీతి॥ కల్యాణం సీతావార్తాశ్రవణానందరూపం॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవమితి॥ పావకం విససర్జతుః పావకముత్పాదితవంతావిత్యర్థః॥ ౧॥౨॥ తదితి॥ మేదసా పూర్ణస్యేతి శేషః - అతఏవ మందం దహతి॥ ౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే॥ ౪॥ తత ఇతి॥ సర్వప్రత్యంగభూషణః - సర్వేషు ప్రత్యంగేషు కరచరణాద్యవయవేషు భూషణాని

త్యం గేష్వంగుల్యాదిష్వపి భూషణానియస్యసతథా ॥ ౫ ॥ విమానఇతి॥ హంసయుక్తఇత్యనేనరామదగ్ధతయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్సూచ్యతే। విరాజయన్ - అభూదితిశేషః॥ ౬॥ సఇతి॥ తత్త్వేనపరమార్థతః. శృణ్వితివాక్యము బ్రవీదితిసంబంధః॥ ౭ ॥ రామేతి ॥ హేరామలోకేష డ్యుక్తయస్సంతి- యుక్తయఃఉపాయాః - తేచసంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః-యాభిర్యుక్తిభిః-సర్వం రాజ్ఞాంకృత్యంవి మృశ్యతేతాస్సంతీతి॥ ౭౫॥ తతఃకిమిత్యపేక్షాయాంసంధివిషయందర్శయతిపరిమృష్టఇతి॥ దశానామదౌస్థ్యరూపావస్థా-తస్యాఅంతఃప రిపాకః- తేనపరిమృష్టఃసంస్పృష్టఃపురుషః - దశాభాగేనదశాయాఃభాగఃపరిపాకలక్షణోంశోయస్యతేన - సేవ్యతేసంధీయతే- అస్తుప్రకృ తేకిమాయాతం-తత్రాహదశాభాగగతఇతి-హేరామసలక్ష్మణస్త్వందశాభాగగతఃదుర్దశాపన్నః- అతఏవహీనశ్చ- కుతః- యత్కృతేయే నకారణేన-దారప్రధర్షణంనామవ్యసనంప్రాప్తం - తేనత్వందశాభాగగతః॥ ౯ ॥తతోపికిమిత్యత్రాహ- దితి॥ దశాభాగేనత్వయాసః దశాభాగగతఃకశ్చిత్ సుహృత్ కార్యః-అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహఅకృత్వేతి -సుహృదంఅకృత్వా అసంపాద్య- సిద్ధిం సీతాలాభం- చింతయ న్నపినపశ్యామి॥ ౧౦॥ సపునఃకఇత్యపేక్షాయామాహ శ్రూయతామిత్యాది॥శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ౧౨ ॥ సచత్వత్సదృశగుణకత్వా ద్దశాభాగగతత్వాచ్చతేమిత్రతామర్హతీత్యాహత్రిభిః - వానరేంద్రఇతి ॥ తేజోవాన్ తేజస్వీ-ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్ ॥౧౫॥ శోకాపే

తాయావేగేనభాస్వరోవిమలాంబరః। ఉత్పపాతాశుసంహృష్టస్సర్వప్రత్యంగభూషణః ॥ ౫ ॥ విమానే భాస్వరేతిష్ఠన్ హంసయుక్తేయశస్కరే। ప్రభయాచమహాతేజాదిశోదశవిరాజయన్॥ ౬॥సోంతరిక్ష గతోరామంకబంధోవాక్యమబ్రవీత్। శృణురాఘవతత్త్వేనయథాసీతామవాప్స్యసి॥ ౭॥రామషడ్యుక్త యోలోకేయాభిస్సర్వంవిమృశ్యతే। పరిమృష్టోదశాంతేనదశాభాగేనసేవ్యతే॥ ౮ ॥ దశాభాగగతోహీ నస్త్వంహిరామస్సలక్ష్మణః। యత్కృతేవ్యసనంప్రాప్తంత్వయాదారప్రధర్షణమ్॥ ౯ ॥తదవశ్యం త్వయాకార్యస్ససుహృత్సుహృదాంవర।అకృత్వాహినతేసిద్ధిమహంపశ్యామిచింతయన్॥౧౦॥శ్రూయ తాంరామవక్ష్యామిసుగ్రీవోనామవానరః। భ్రాత్రానిరస్తః క్రుద్ధేనవాలినాశక్రసూనునా। ౧౧ ॥ ఋశ్యమూకేగిరివరేపంపాపర్యంతశోభితే। నివసత్యాత్మవాన్వీరశ్చతుర్భిస్సహవానరైః॥ ౧౨ ॥వా నరేంద్రోమహావీర్యస్తేజోవానమితప్రభః। సత్యసంధోవినీతశ్చధృతిమాన్మతిమాన్మహాన్ ॥ ౧౩ ॥ దక్షః ప్రగల్భోద్యుతిమాన్మహాబలపరాక్రమః। భ్రాత్రావివాసితోరామరాజ్యహేతోర్మహాబలః॥ ౧౪॥స తేసహాయోమిత్రంచసీతాయాఃపరిమార్గణే। భవిష్యతిహితేరామమాచశోకేమనఃకృథాః॥ ౧౫ ॥భ

ద్యసః॥౫॥౬॥౭॥ రామషడ్యుక్తయఇతి॥ హేరామలోకేషడ్యుక్తయః - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఇతిషడ్యుక్త యఃషడ్గుణాస్సంతి- యాభిర్యుక్తిభిఃసర్వంవస్తుజాతంవిమృశ్యతేవిచార్యతే- న్యాయమార్గేణవిచారోవిమర్శః- తత్రన్యాయమార్గేణ విమర్శేకృతేహీనయోఃపురుషయోఃద్వయోఃసంశ్లేషోభవతీత్యాహ పరిమృష్టఇతి॥దశాంతేనదశాశబ్దేనఅత్రదౌస్థ్యరూపాఅవస్థావివక్షితా తస్యాఅంతఃపరిపాకఃతేనపరిమృష్టఃసంస్పృష్టఃపురుషః- దురవస్థామాపన్నఃపురుషఇత్యర్థః - దశాభాగేన - దశయాదౌస్థ్యరూపావస్థ యాభాగఃపరిపాకలక్షణాంశోయస్యతేనదశాభాగేన-దురవస్థామాపన్నేనపురుషేణసేవ్యతేసంశ్లిష్యతే-సంధీయతఇత్యర్థః॥౮॥ నన్వస్తుప్ర కృతేకిమాయాతంతత్రాహ॥దశేతి॥హేరామసలక్ష్మణస్త్వంహీనః- రాజ్యాదిలిశేషః-అతఏవదశాభాగగతఃదురవస్థామాపన్నఇత్యర్థః అతఃకింతత్రాహయత్కృతఇతి॥ యత్కృతేయస్మాత్కారణాదిత్యర్థః- త్వయాదారప్రధర్షణంతద్రూపంవ్యసనం ప్రాప్తం- తత్ స్మాత్ సమయావక్ష్యమాణఃత్వయాఅవశ్యంసుహృన్మిత్రభూతఃకారః కర్తవ్యః- క్షీణేనత్వయాక్షీణఃసేవ్యఇత్యాశయః॥ అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ॥అకృత్వేతి॥అకృత్వాతాదృశంపురుషంసుహృదమకృత్వేత్యర్థః తేతవసిద్ధింసీతాప్రాప్తిలక్షణాంనహిపశ్యామీతియోజనా॥య ద్వాషడ్యుక్తయఇతి॥తత్రయుక్తయఃప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దార్థాపత్త్యభావప్రమాణానిపార్థసారథిమిశ్రైశ్శాస్త్రదీపికాయాం యుక్తిశబ్దస్యప్రమాణపరతయావ్యాఖ్యాతత్వాత్ అస్యార్థః- హేరామలోకేషడ్యుక్తయఃషట్ ప్రమాణానిసంతియాభిఃప్రత్యక్షాదిభిఃసర్వం వస్తువిమృశ్యతేజ్ఞాప్యతే-॥అత్రసర్వప్రమాణైఃక్షీణఃపురుషః - క్షీణపురుషేణసేవ్యతఇతిఫలితార్థః- తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలంప్ర త్యక్షందర్శయతి- దశాభాగగతోహీనస్త్వమితి॥యత్కృతేవ్యసనంప్రాప్తంత్వయాదారప్రధర్షణమితిఅనుమానందర్శయతి-అకృత్వా నహితేసిద్ధిమహంపశ్యామిచింతయన్నిత్యర్థాపత్తిందర్శయతి- వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితోగత్వాద్యరాఘవేతిశబ్దప్రమాణందర్శయతి ౧౦॥ ససుహృత్క ఇత్యపేక్షాయామాహ॥ శ్రూయతామితి॥ పర్యంతః ప్రదేశః॥ ౧౨॥ వానరేంద్రఇతి॥ తేజోవాన్ ప్రతాపవాన్ - అమిత ప్రభఃఅవిచ్ఛిన్నకాంతిః- ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణాద్యుతిరస్యాస్తీతితథా॥ ౧౩॥ ౧౪॥ ౧౫॥ అద్యైవహయేతి ॥ అద్యైవాయ అన్వేష

నోదనాయలోకన్యాయమాహ భవితవ్యమితి శ్లోకేన ॥ ౧౬ ॥ గచ్ఛేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయస్యాన్వయః - ఇతో గత్వేత్యనువాదః - సమాగమ్యసుగ్రీవేణ సంయుజ్య - అద్రోహాయ పరస్పర ద్రోహాభావాయ - విభావసౌ అగ్నౌ దీప్యమానే సతి - అగ్నిసాక్షికమిత్యర్థః - తం సుగ్రీవం - వయస్యం కురు ॥ ౧౭½ ॥ సచేతి ॥ సచ సుగ్రీవః - త్వేత్వయా - నావమంతవ్యః - ఆయంతిర్యక్ కిమనేనేతితస్మిన్నావమతిః కార్యా - తత్ర హేతుమాహ కృతజ్ఞ ఇతి ॥ ౧౮½ ॥ శక్తావితి ॥ తస్యసుగ్రీవస్య - చికీర్షితం యువాం కర్తుం శక్తౌ - అతస్సకృతార్థః కృతస్వప్రయోజనః - అకృతార్థః కరిష్యమాణస్వప్రయోజనోవాతవకృత్యం కరిష్యతి ॥ ౧౯½ ॥ నకస్యపుత్రః కుత్రతిష్ఠతీత్యత్రాహ స ఇతి ॥ సంధిరాసర్గః - ఋక్షరజసస్తత్పితేత్యాహుః - పంపామటతితత్తీరేపర్యటతి - శంకితః వాలినిమిత్తమితి శేషః - కృతకిల్బిషః కృతవైరః ॥ ౨౦½ ॥ సఖ్యంచన కేవలమగ్నిసాక్షికం - కింత్వాయుధమపి సన్నిధాప్య కర్తవ్యమిత్యాహ సన్నిధాయేతి ॥ సత్యేన శపథేన ॥ ౨౧½ ॥ సహీతి ॥ నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి ॥ ౨౨½ ॥ నేతి ॥ అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి ॥ ౨౪½ ॥ వానరాంశ్చేతి సార్ధశ్లోకః ॥ శోచతీం శోచంతీం ॥ ౨౫ ॥ సఇతి ॥ ప్రవిశ్యరక్షాంసినిహత్యేత్యన్వయః - అనిందితామితి సీతాయాశ్శుద్ధత్వప్రతిజ్ఞా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథకబంధస్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గతఇత్యాహ త్రిసప్తతితమే - నిదర్శయిత్వేత్యాది ॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య - క్త్వాచ్ఛందసీతి క్త్వాప్రత్యయః - పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః ॥ ౧ ॥ ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి ఏష ఇతి ॥ శివః శోభనః - శోభనత్వమేవాహ యత్రేతి - ద్రుమాన్ విశేషయతి సార్ధద్వయేన - జంబ్విత్యాది - ప్రియాళవః ధనుఃపటాః

విభవ్యంహియచ్చాపినతచ్ఛక్యమిహాన్యథా । కర్తుమిత్యాకుశార్దూలకాలోహిదురతిక్రమః ॥ ౧౬ ॥
గచ్ఛశీఘ్రమితో రామసుగ్రీవంతంమహాబలమ్ । వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితోగత్వాద్యరాఘవ ॥❋॥ అద్రోహాయసమాగమ్యదీప్యమానేవిభావసౌ ॥ ౧౭½ ॥ సచ తేనావమంతవ్యస్సుగ్రీవోవానరాధిపః ॥❋॥ కృతజ్ఞః కామరూపీచసహాయార్థీచవీర్యవాన్ ॥ ౧౮½ ॥ శక్తౌహ్యద్యయువాంకర్తుం కార్యంతస్యచికీర్షితమ్ ॥❋॥ కృతార్థోవాకృతార్థోవాకృత్యంతవకరిష్యతి ॥ ౧౯½ ॥ సఋక్షరజసఃపుత్రః పంపామటతిశంకితః ॥❋॥ భాస్కరస్యౌరసఃపుత్రో వాలినాకృతకిల్బిషః ॥ ౨౦½ ॥ సన్నిధాయాయుధంక్షిప్రమృశ్యమూకాలయంకపిమ్ ॥❋॥ కురు రాఘవసత్యేనవయస్యంవనచారిణమ్ ॥ ౨౧½ ॥ సహిస్థానానిసర్వాణికార్త్స్న్యేనకపికుంజరః ॥❋॥ నరమాంసాశినాంలోకేనైపుణ్యాదధిగచ్ఛతి ॥ ౨౨½ ॥ నతస్యావిదితంలోకేకించిదస్తిహిరాఘవ ॥❋॥ యావత్సూర్యఃప్రతపతిసహస్రాంశురరిందమ ॥ ౨౩½ ॥ సనదీర్విపులాన్శైలాన్గిరిదుర్గాణికందరాన్ ॥❋॥ అన్విష్యవానరైస్సార్ధంపత్నీంతేధిగమిష్యతి ॥ ౨౪½ ॥ వానరాంశ్చమహాకాయాన్ప్రేషయిష్యతిరాఘవ ॥❋॥ దిశోవిచేతుంతాంసీతాంత్వద్వియోగేనశోచతీమ్ । సజ్ఞాస్యతివరారోహాంనిర్మలాంరావణాలయే ॥ ౨౫ ॥ సమేరుశృంగాగ్రగతామనిందితాంప్రవిశ్యపాతాళతలేపివాశ్రితామ్ । ప్లవంగమానాంప్రవరస్తవప్రియాంనిహత్యరక్షాంసిపునఃప్రదాస్యతి ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

నిదర్శయిత్వారామాయసీతాయాఃప్రతిపాదనే । వాక్యమన్వర్థమర్థజ్ఞఃకబంధఃపునరబ్రవీత్
౧ ॥ ఏషరామశివఃపంథాయత్రైతేపుష్పితాద్రుమాః । ప్రతీచీందిశమాశ్రిత్యప్రకాశంతేమనోరమాః ॥

మాయ - దీప్యమానేవిభావసౌ - తత్సన్నిధౌవయస్యంకుర్వితిసంబంధః ॥ ౧౭½ ॥ ౧౮½ ॥ శక్తావిత్యత్ర - కర్తుం కార్యం తస్యచికీర్షితమితి వాఖ్యాతః - ఆద్యాపిక్షీణదశాయామపి - తథా - సీతాయథాదృశ్యేత తథా - తస్యచికీర్షితం కర్తుమిష్టం సీతాన్వేషణరూపం కర్తుం శక్తఇత్యన్వయః ॥ ౧౯½ ॥ సఇతి ॥ పంపామటతి పంపాతీరే సంచరతి - కృతకిల్బిషః కృతవైరః ॥ ౨౦½ ॥ సన్నిధాయేతి ॥ ఆయుధమగ్నిం సన్నిధౌ సన్నిధాప్య - తేనాపి సత్యేనశపథేన వయస్యం కుర్విత్యర్థః ॥ ౨౧½ ॥ సఇతి ॥ అధిగచ్ఛతి అన్వేష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౨½ ॥ ౨౩½ ॥ సఇతి ॥ అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః

నిదర్శయిత్వేతి ॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా - సుగ్రీవసఖ్యరూపం పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః పునర్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ తదేవాహ ॥ ఏష ఇతి ॥ ప్రియాళుపనసేత్యాది ॥ ప్రియాళుః ధనుష్పటః (మోరడిచెట్టు) ఇందుకః లకు

ఖ్యావృక్షాః - ప్లక్షాః వటభేదాః - తిందుకాః స్ఫూర్జకాఖ్యావృక్షాః - ధన్వనాః - ధవాః నాగవృక్షాః నాగకేసరాః - తిలకాః క్షురకవృక్షాః - న క్తమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః - కరవీరాః ప్రతిహాసాఖ్యావృక్షాః - అగ్నిముఖ్యాః భల్లాతకీవృక్షాః - సురక్తాః రక్తచందనాః - పారిభద్రకాః నింబాః ॥౪॥ తానితి ॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా - తానారుహ్య - అథవా భూమౌ తాన్ పాతయిత్వా వేత్యన్వయః ॥౫॥ తదితి ॥ తద్వనమతిక్రమ్య - నందనప్రతిమమన్యద్వనం - దృశ్యతమితి శేషః - ఉత్తరకురుసామ్యం సర్వకామసమృద్ధ్యా ॥౬॥ తద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః - సర్వేత్యాది ॥ మధుపుష్పరసం స్రవంతీతి మధుస్రవాః - సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వకామఫలాః - ఋతవః షడ్రృతవః - వసంతేతి శేషః - చైత్రరథే కుబేరోద్యానే - తత్ర వనే - మహావిటపధారిణః - విస్తారో విటపః స్త్రియామిత్యమరః ॥ పాదపా ఇత్యనుషంగః - తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః - తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః ॥౭॥ చంక్రమంతావితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ చంక్రమంతౌ చంక్రమమాణౌ - పునఃపునర్గచ్ఛంతౌ - పుష్కరిణీం సరసీం - అశర్కరాం శర్కరారహితాం - అవిభ్రంశాం అశిథిలతటాం - సమతీర్థాం అవతారస్థలే నిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం - సంజాతవాలూకాం అపంకతయా సంహతసికతాం - దీర్ఘః ఆర్షః ॥౧౧॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః మండూకాః - హంసభేదా వా - కురరాః క్రౌంచభేదాః - వల్గుస్వనాః రమ్యస్వనాః - సలిలగోచరాః సలిలచారిణః - గోచరస్సంచారః ॥౧౨॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - నోద్విజంతే న బిభ్యతి - ద్విజా ఇతి శేషః - తానిత్యనువాదాత్ ॥౧౩॥ రోహితానిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ రోహితాన్ పితృప్రియమత్స్యభేదాన్ - వక్రతుండాన్ వక్రముఖమత్స్యాన్ - నడమీనాన్ - నడాఖ్యతృణవిశేషస్తంబసంచారశీలాన్ మత్స్యాన్ - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ - అయస్తప్తాన్ అయశ్శూలాగ్రప్రోతతయా పక్వాన్ - కృశాంశ్చానేకకంటకాంశ్చ తేన భవంతీత్యకృశానేకకంటకాః - తాన్ ॥౧౪॥ భృశమిత్యాదిద్వావేకాన్వయౌ ॥ పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే - వర్తమానః అత ఏవ సుగంధః శివం పాపాపహం - సుఖశీతం - నాతిశీతమిత్యర్థః - అనామయః - అవ్యాధికరమిత్యర్థః ఏవంభూతం వారి పుష్కరపత్రేణ - పద్మపత్రేణ పంపా-

జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః । అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతాశ్చాన్యే చ పాదపాః ॥ ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః । నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః ॥ అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః ॥౪॥ తానారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తాన్ బలాత్ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః ॥౫॥ తదతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపమ్ ॥ నందనప్రతిమం చాన్యత్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ ॥౬॥ సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః ॥ సర్వే చ ఋతవస్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా । ఫలభారానతాస్తత్ర మహావిటపధారిణః ॥ శోభంతే సర్వతస్తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః ॥ తానారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథాసుఖమ్ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పాని లక్ష్మణస్తే ప్రదాస్యతి ॥౭॥ చంక్రమంతౌ వరాన్ దేశాన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనమ్ ॥ తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః ॥ అశర్కరామవిభ్రంశాం సమతీర్థామశైవలామ్ ॥ రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీమ్ ॥౧౧॥ తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరాశ్చైవ రాఘవ ॥ వల్గుస్వనా నికూజంతి పంపాసలిలగోచరాః ॥౧౨॥ నోద్విజంతే నరాన్ దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదాః శుభాః ॥ ఘృతపిండోపమాన్ స్థూలాంస్తాన్ ద్విజాన్ భక్షయిష్యథః ॥౧౩॥ రోహితాన్ వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ ॥ పంపాయామిషుభిర్మత్స్యాంస్తత్ర రామ వరాన్ హతాన్ । నిస్త్వక్పక్షానయస్తప్తానకృశానేకకంటకాన్ ॥ తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణః సంప్రదాస్యతి ॥౧౪॥ భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే ॥ పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీతమనామయమ్ । ఉద్ధృత్య సతతాక్లిష్టం రౌప్యస్ఫాటికసన్నిభమ్ ॥ అసౌ పుష్కరపర్ణేన

మ్మి దచెట్టు అగ్నిముఖ్యః [జీడిచెట్టు] సురక్తః రక్తచందనచెట్టు పారిభద్రః మందారః ॥౪॥ తానితి ॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా ॥౫॥ సర్వేతి ॥ సర్వకామఫలాః - సర్వకామాన్ కామితాన్ పదార్థాన్ ఫలంతీతి తథా - చైత్రరథే దేవేశోద్యానే ॥౬॥౭॥ చంక్రమంతావితి ॥ చంక్రమంతౌ చరంతౌ అసంకటాం తరుమృగసంకీర్ణతయా అసంకుచితాం - అవిభ్రంశాం తటయోః భ్రంశరహితాం - సమతీర్థాం సమావతారప్రదేశాం ॥౧౧॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః (మరగాళ్లకొంగ) ॥౧౨॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - క్రౌంచాః (పెగ్గోర్లు) ॥౧౩॥ రోహితానితి ॥ రోహితాః (గండుమీనులు) వక్రతుండః (చేరమీను) నడమీనః [రొయ్యమీను] అయస్తప్తాన్ శూలప్రోతదగ్ధాన్ - అకృశానేకకంటకాన్ కృశవత్తీక్ష్ణాః అనేకకంటకా యేషాం న విద్యంతే తే తథోక్తాః ॥౧౪॥ భృశమితి ॥ తే తాన్ మత్స్యాన్ ఖాదతస్తే జలం పాయయిష్యతీతి సం

యామధ్యత్యపాయయిష్యతి॥౧౮॥స్థూలానిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ గిరిగుహాయాంశయ్యాయేషాంతాన్ - రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవతః॥౧౯॥సాయాహ్న ఇతి ॥ విటపీన్ - విటపినః - ఇనిప్రత్యయస్యనలోపఆర్షః-మాల్యధారిణఃపుష్పధారిణః - పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ - సాయాహ్న ఇత్యుక్తం॥౨౦॥సుమనోభిరితి ॥ సుమనోభిఃచితాన్ నిరంతరాన్ - ఉత్పలానిఇందీవరాణి - దృష్ట్వాశోకంవిహాస్యసీత్యత్రాప్యనుషజ్యతే॥౨౧॥నతానీతి ॥ ఆరోపయితాగృహీత్వా.గ్రథితా-వనవిస్తారాత్పుష్పబాహుళ్యాచ్చ - తానిమ్లానతాంనయాంతి- నశీర్యంతినశీర్యంతే - శీర్ణదళానిభవంతీత్యర్థః-మతంగశిష్యప్రభావాద్వాఅనారోపణం॥ ౨౨॥ అగ్రాహ్యత్వాన్మ్లానత్వాదౌనిమిత్తమాహమతంగేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మతంగోనామమహాప్రభావోమహర్షిః-తత్ర పంపాతీరే-సుష్ఠుసమాహితంసమాధిర్యేషాంతేతథా - వన్యమాహరతాం - అతఏవభారాభితప్తానాంతానితివిధేయాపేక్షయానపుంసకత్వం - స్వేదబిందుసముత్థానీతిహేతుగర్భవిశేషణం - స్వేదబిందవోవాయునావృక్షోపరినీతామాల్యానిజాతానీత్యాశయః॥ ౨౪ ॥ తేషామితి ॥ తేషాంమతంగశిష్యాణాం - పరిచారిణీ - శ్రమణీసన్యాసినీ- శబరీతినామశబరీతిప్రసిద్ధా॥౨౫॥త్వామితి - ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే॥ ౨౬॥ తతఇతి ॥ తత్ శబర్యావాసభూతం-గుహ్యంఇతరైరదర్శనీయం - పశ్యసిద్రక్ష్యసి॥ ౨౭॥ నతత్రేతి - తస్మిన్ పర్వతేవక్ష్యమాణేఋశ్యమూకపర్వతేచ - వివిధాఃనాగాఃగజాః-సంతి ॥ తథాపితమాశ్రమం-తత్రప్రదేశేస్థితాఃనాగాఃనాక్రమితుంశక్నువంతి-అనాక్రమణేహేతుమాహఋషేరితి ॥ తస్యపూర్వోక్తస్య - విధానాత్ నిర్మాణాత్ -తత్కాననం- జాతమితిశేషః॥౨౯॥తస్మిన్నితి ॥ దేవారణ్యంచైత్రరథాది- నిర్వృతః-నివృత్తదుఃఖఇత్యర్థః॥౩౦॥ఏవమనుగ్రహార్థంశబర్యాశ్రమంగత్వాపునఃపంపాయాఃపురస్తాదృశ్యమూకోగంతవ్యఇత్యాహసార్ధశ్లోకేన - ఋశ్యేతి ॥ ఋశ్యామృగవిశేషాఃమూకాఃనిశ్శబ్దాభవంతియస్మిన్ సఃఋశ్యమూకః-సుదుఃఖమారోహణంయస్యసతథా-తత్ర హేతుః

లక్ష్మణఃపాయయిష్యతి॥౧౮॥స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహాన్వనచారిణః ॥ ❋ ॥ అపాంలోభాదుపావృత్తాన్ వృషభానివనర్దతః॥ రూపాన్వితాంశ్చపంపాయాంద్రక్ష్యసిత్వంనరోత్తమ॥౧౯॥సాయాహ్నేవిచరన్రాఘవిటపీన్మాల్యధారిణః।శీతోదకంచపంపాయాదృష్ట్వాశోకంవిహాస్యసి॥౨౦॥సుమనోభిశ్చితాంస్తత్రతిలకాన్నక్తమాలకాన్ ।ఉత్పలానిచఫుల్లానిపంకజానిచ రాఘవ ॥౨౧ ॥ నతానికశ్చిన్మాల్యానితత్రారోపయితానరః। నచవైమ్లానతాంయాంతినచశీర్యంతిరాఘవ॥ ౨౨ ॥ మతంగశిష్యాస్తత్రాసన్నృషయస్సుసమాహితాః। తేషాంభారాభితప్తానాంవన్యమాహరతాంగురోః॥ ❋ ॥యేప్రపేతుర్మహీంతూర్ణంశరీరాత్స్వేదబిందవః। తానిజాతానిమాల్యానిమునీనాంతపసాతదా॥ ❋॥ స్వేదబిందుసముత్థానినవినశ్యంతిరాఘవ॥ ౨౪॥ తేషాంగతానామద్యాపిదృశ్యతేపరిచారిణీ॥❋॥ శ్రమణీశబరీనామకాకుత్స్థచిరజీవినీ ॥౨౫॥ త్వాంతుధర్మేస్థితంనిత్యంసర్వభూతనమస్కృతమ్॥❋॥దృష్ట్వాదేవోపమంరామస్వర్గలోకంగమిష్యతి॥ ౨౬॥ తతస్తద్రామపంపాయాస్తీరమాశ్రిత్యపశ్చిమమ్॥ ❋॥ ఆశ్రమస్థానమతులంగుహ్యంకాకుత్స్థపశ్యసి॥ ౨౭॥ నతత్రాక్రమితుంనాగాశ్శక్నువంతితమాశ్రమమ్॥ ❋॥వివిధాస్తత్రవైనాగావనేతస్మింశ్చపర్వతే। ఋషేస్తత్రమతంగస్యవిధానాత్తచ్చకాననమ్॥ ౨౯॥ తస్మిన్నందనసంకాశేదేవారణ్యోపమేవనే। నానావిహగసంకీర్ణేరంస్యసేరామనిర్వృతః॥౩౦॥ ఋశ్యమూకశ్చపంపాయాఃపురస్తాత్పుష్పితద్రుమః॥❋ ॥సుదుఃఖారోహణోనామ శిశునాగాభి

బంధః॥౧౮॥ ౧౯॥ సాయాహ్న ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా- శోకంవిహాస్యసీతిసంబంధః॥ ౨౦॥౨౧నతానీతి॥మాల్యానిపుష్పాణిఆరోపయిత్వాగృహీత్వాధారయితానాస్తి॥౨౨॥అమ్లానత్వాదౌకారణందర్శయతిమతంగశిష్యాఇతి॥గురోఃగుర్వర్థం- వన్యమాహరతాం - అతఏవభారాభితప్తానాంవన్యపదార్థభారేణ శ్రాంతానామిత్యర్థః- తానీతివిధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకలింగనిర్దేశః॥ ౨౪॥ తేషామితి॥ గతానాంస్వర్గమితిశేషః - తేషాంమునీనాంపరిచారిణీ- శ్రమణీతాపసీశబరీనామాద్యాపిదృశ్యతఇత్యన్వయః- అపావచారిణీతిభేదః॥౨౫॥ త్వామితి॥ తుఏవార్థే- త్వామేవదృష్ట్వా- దేవోపమం- హేదేవ- ఉపమంఉపసమీపేమాలక్ష్మీఃయస్యపంవిష్ణుంత్వామిత్యర్థః- స్వర్గలోకంస్వర్గీయాతఇతిస్వర్గఃస్వర్గశ్చాసౌలోకఃతంవైకుంఠమిత్యర్థః - కుతఃనిత్యంధర్మేఉపాసనాత్మకేస్థితావిద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః॥ ౨౬॥తతఇతి ॥ గుహ్యంగూఢం ॥ ౨౭॥ నేతి॥ తదాశ్రమంశబర్యాశ్రమం- నాగాగజాః॥ నాగానాక్రమణస్యప్రసక్తిందర్శయతి॥ వివిధాఇతి॥ పర్వతమాత్రేణనాగప్రసక్తౌసత్యామపి- తదేకదేశమతంగాశ్రమే- తదీయతపఃప్రభావేననాగానాంనసంచారఇతిభావః-విధానాన్నిర్మాణాత్ ॥ ౨౯॥తస్మిన్నితి॥దేవారణ్యోపమేచైత్రరథవనతుల్యే- యద్వాదేవానాంవిహారార్థవనాన్నచ్యవంతే॥౩౦॥ఋశ్యమూకఇతి॥ సుదుఃఖారోహణః- దుఃఖేనారోహణంయస్యసః- తత్రహేతుః

శిశునాగాభిరక్షితఇతి - అత్ర నాగాః గజా ఏవ - వివిధాస్తత్ర వై నాగా ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ । ఉదారః ప్రశస్తః పూర్వకాలే బ్రహ్మణా ఉదారః ప్రశస్తో నిర్మితః తత్ర చిన్నిమిత్తే అయం ప్రశస్తో భవతీత్యనుగృహీత ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ప్రాశస్త్యమాహ శయాన ఇతి ॥ ౩౨ ॥ అతిశయాంతరమాహ యస్త్వితి ॥ ౩౩ ॥ తత్రాపీతి ॥ శిశునాగానాం కలభానాం - తత్రాపీత్యత్రాపి శబ్దాత్ పంపాదికం సముచ్చీయతే - అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్యముక్తం ॥ ౩౪ ॥ సిక్తా ఇతి ॥ సంహత్య అన్యోన్యం ప్రహృత్య - రుధిరధారాభిస్సిక్తాః - అత ఏవ పృథక్ కీర్ణాః చరంతి ॥ ౩౫ ॥ త ఇతి ॥ సంవిగాహంతే ప్రవిశంతి ॥ ౩౬ ॥ ఋక్షాంశ్చేతి ॥ ద్వీపినః వ్యాఘ్రాన్ - నీలకోమలకప్రభాన్ నీలరత్నవన్మనోజ్ఞప్రభాన్ రురూన్ మృగవిశేషాన్ - అపేతాపజయాన్ - జయశీలానిత్యర్థః - జహిష్యసి త్యక్ష్యసి ॥ ౩౭ ॥ రామేతి ॥ శిలా అపిధానమాచ్ఛాదనం యస్యాస్సా - అస్యా గుహాయాః - ప్రవేశనం దుఃఖం దుఃఖకరం - ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావః ॥ ౩౮ ॥ తస్యా ఇతి ॥ మహాన్ విశాలః - అతిశీతోదకః - ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్వితతీరః ॥ ౩౯ ॥ తస్యామితి ॥ కదాచిత్ భూమావితి సిద్ధం ॥ ౪౦ ॥ కబంధ ఇతి ॥ అనుశాస్య ఉపదిశ్య - స్రగ్వీ అస్య స్నేతి స్రగ్వీ - అస్మాయా మేధా స్రజో విరిలివిసి ప్రత్యయః - భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః - ఖే వ్యరోచత - రామానుజ్ఞానార్థం క్షణమవస్థాదిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ తంత్వితి ॥ ప్రస్థితౌ నఃతౌ సుఖం వ్రజస్వ వ్రజ ఇతి అంతికే ఊచతుః - అంతికే ప్రస్థితౌ ఇతి కబంధసమీపమాగత్యోచతురిత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ గమ్యతామితి ॥ ప్రస్థితః - స్వర్గమితి శేషః ॥ ౪౩ ॥ ఉక్తమర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి స ఇతి ॥ తత్పూర్వోక్తం - రూపం శరీరం - రామం ప్రతి నిదర్శయన్ - సఖ్యం కురుష్వ - సుగ్రీవమితి శేషః - అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

రక్షితః ॥ ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః ॥ ౩౧ ॥ శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని ॥ యత్స్వప్నే లభతే విత్తం తత్ప్రబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి । న త్వేనం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి ॥ ౩౨ ॥ యస్తు తం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి । తత్రైవ ప్రహరంత్యేనం సుప్తమాదాయ రాక్షసాః ॥ ౩౩ ॥ తత్రాపి శిశునాగానామాక్రందః శ్రూయతే మహాన్ । క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినామ్ ॥ ౩౪ ॥ సిక్తా రుధిరధారాభిస్సంహత్య పరమద్విపాః । ప్రచరంతి పృథక్కీర్ణా మేఘవర్ణాస్తరస్వినః ॥ ౩౫ ॥ తే తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీతమవ్యయమ్ । నివృత్తాస్సంవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః ॥ ౩౬ ॥ ఋక్షాంశ్చ ద్వీపినశ్చైవ నీలకోమలకప్రభాన్ । రురూనపేతాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి ॥ ౩౭ ॥ రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా । శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనమ్ ॥ ౩౮ ॥ తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః । ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః ॥ ౩౯ ॥ తస్యాం వసతి సుగ్రీవశ్చతుర్భిస్సహ వానరైః । కదాచిచ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే ॥ ౪౦ ॥ కబంధస్త్వనుశాస్యైవం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ । స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణాభః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్ ॥ ౪౧ ॥ తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ । ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురంతికే ॥ ౪౨ ॥ గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థమితి తావబ్రవీత్స చ । సుప్రీతౌ తావనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థితస్తదా ॥ ౪౩ ॥ స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృతశ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః । నిదర్శయన్ రామమవేక్ష్య ఖస్థస్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ ॥ ౪౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే త్రిసప్తతితమస్సర్గః

శిశునాగాభిరక్షితః బాలసర్పైరధిష్ఠితః ॥ ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇతి పాఠః - ఉదారః తథా ఋశ్యమూకః బ్రహ్మణా పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇత్యన్వయః ॥ ౩౧ ॥ ఉక్తమౌదార్యం సమర్థయతి ॥ శయాన ఇతి ॥ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి ॥ సుదుఃఖారోహణత్వేపి స్వంతరమాహ ॥ న త్వేనమితి ॥ ౩౪ ॥ తత్రాపీతి ॥ శిశునాగానాం బాలగజాదీనాం - ఆక్రందధ్వనిః తస్మిన్ పర్వతే శ్రూయతే ॥ ౩౫ ॥ సిక్తా ఇతి ॥ ద్విపాః గజాః - సంహత్యాన్యోన్యం అభిహత్య అత ఏవ రుధిరధారాభిః సిక్తాః - పృథక్కీర్ణాః సంచరంతీతి యోజనా ॥ ౩౭ ॥ ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్నమాహ ॥ రామేతి ॥ శిలాభిధానేతి ॥ గుహానామేతి జ్ఞాతవ్యం ॥ ౪౧ ॥ తంత్వితి ॥ అంతికాత్ - కబంధస్యేతి శేషః - ప్రస్థితౌ - వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురితి సంబంధః ॥ ౪౪ ॥ స ఇతి ॥ పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః ॥ నిదర్శయన్ మార్గాదికమితి యోజనా - ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః - ఖస్థః - రామమవేక్ష్యేతి కించిద్దూరంగత్వా పునః శ్రీరామమవేక్ష్య - ఆకాశే స్థిత్వా - సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

ఏవమేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యకృతత్ఫలే దర్శితే - అథాచార్యాభిమాననిష్ఠాతత్ఫలే దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే- తావితి॥ ప్రతీచీం దిశం-గృహ్య గృహీత్వా- కబంధేన దర్శితం పంపాయా మార్గముద్దిశ్య- ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే॥ ౧॥ తావితి॥ శైలేష్వాచితాన్ ప్రవృద్ధాన్ అనేకాంశ్చ- క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్ - వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ॥ ౨ ॥ కృత్వా చేతి॥ వాసం- తస్యాం రాత్రౌమితి శేషః- ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే- ప్రాపతురిత్యర్థః-రాత్ర్యంత ఇతి శేషః॥ ౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౪ ॥ తావితి ॥ ఆశ్రమమాసాద్య తమభివీక్షంతౌ॥ ౫॥ తౌ చేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ సిద్ధా సిద్ధయోగా॥ ౬-౭॥ తామిత్యాది॥ విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః- కామాదయః నియతః నిగృహీతః ఆహారశ్చేత్యత్రాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే-తపో నానశనాత్ పరమితి శ్రుతేః॥ నియమాః వ్రతాని- మనసస్సుఖం మనస్సంతోషః- చారుభాషిణీతి సాధ్వీసంబోధనప్రకారః- ఇతి తామువాచేతి సంబంధః॥ ౯॥ రామేణేతి॥ రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ॥ ౧౦॥ అద్యేతి॥ తపస్సిద్ధిః తపఃపరిపాకః- తప్తం తపః॥ ౧౧॥ అద్యమ ఇతి॥ అద్యేత్యస్యార్థం వివృణోతి త్వయీతి॥ దేవవరే విష్ణౌ- అనేన శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం వృత్తమితి సూచ్యతే॥ ౧౨॥ ఏవముపచారవాదానుక్త్వా స్వప్రయోజనమాహ చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన। గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాంస్త్వత్ప్రసాదాదరిందమేతి ॥ తవ సౌమ్యేన చక్షుషా నిర్హేతుకకటాక్షేణ పూతాస్మి- అనేన పూర్వాఘవినాశ ఉక్తః- అరిందమేత్యనేన ఉత్తరాఘాశ్లేష ఉచ్యతే- త్వత్ప్రసాదాత్ -ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మన ఇత్యుక్తత్వాదాచార్యప్రసాదోపబృంహితాత్త్వత్ప్రసాదాత్- అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యామి పునరావృత్తిరహితం పరమపదం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః॥ ౧౩॥ తర్హి త్వదాచార్యైః రేవ వహ కిమర్థం న గతా సీత్యత్రాహ చిత్రకూటమితి॥ తే మతంగశిష్యా మదాచార్యాః॥ ౧౪ ॥ తైరితి॥ ధర్మజ్ఞాః యోగరూపభగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావే ప్యాచార్యప్రసాదకృతభగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతిమియం ప్రాప్స్యతీత్యేతద్ధర్మజ్ఞైః- మహాభాగైః భవిష్యద్వృత్తాంతజ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః-సుపుణ్యమిత్యాగమనార్హత్వముచ్యతే - స ఇతి - ప్రతిగ్రహీతవ్యః ఆతిథ్యకరణేన సత్కరణీయః-దృష్ట్వా తేన దర్శనేన నిమిత్తేన- అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యసి-వరానితి కైవల్యవ్యావృత్తిః -గమిష్యసీతి తైరహముక్తేత్యన్వయః- అనేన

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే। ప్రతస్థతుర్దిశం గృహ్య ప్రతీచీం నృపరాత్మజౌ ॥

॥ ౧ ॥ తౌ శైలేష్వాచితానేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ ద్రుమాన్ । వీక్షంతౌ జగ్మతుర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ ॥ ౨ ॥ కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రఘునందన। పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవావుపతస్థతుః॥ ౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయాస్తీరమాసాద్య పశ్చిమమ్। అపశ్యతాం తతస్తత్ర శబర్యా రమ్యమాశ్రమమ్ ॥ ౪ ॥ తౌ తమాశ్రమమాసాద్య ద్రుమైర్బహుభిరావృతమ్। సురమ్యమభివీక్షంతౌ శబరీమభ్యుపేయతుః ॥ ౫॥ తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః। రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః ॥ ❈ ॥ పాద్యమాచమనీయం చ సర్వం ప్రాదాద్యథావిధి ॥ ౬-౭ ॥ తామువాచ తతో రామః శ్రమణీం సంశితవ్రతామ్ ॥ ❈ ॥ కచ్చిత్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చిత్తే వర్ధతే తపః । కచ్చిత్తే నియతః క్రోధ ఆహారశ్చ తపోధనే ॥ ❈ ॥ కచ్చిత్తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చిత్తే మనసస్సుఖమ్। కచ్చిత్తే గురుశుశ్రూషా సఫలా చారుభాషిణి ॥ ౯॥ రామేణ తాపసీ పృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా। శశంస శబరీ వృద్ధా రామాయ ప్రత్యవస్థితా ॥ ౧౦ ॥ అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధిస్తవ సందర్శనాన్మయా । అద్య మే సఫలం తప్తం గురవశ్చ సుపూజితాః॥ ౧౧ ॥ అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గశ్చైవ భవిష్యతి। త్వయి దేవవరే రామ పూజితే పురుషర్షభ ॥ ౧౨ ॥ చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన । గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాంస్త్వత్ప్రసాదాదరిందమ ॥ ౧౩ ॥ చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానైరతులప్రభైః ఇతస్తే దివమారూఢా యానహం పర్యచారిషమ్ ॥ ౧౪ ॥ తైశ్చాహముక్తా ధర్మజ్ఞైర్మహాభాగైర్మహర్షిభిః। ఆగమిష్యతి తే రామస్సుపుణ్యమిమమాశ్రమమ్ ॥ ❈ ॥ స తే ప్రతిగృహీతవ్యస్సౌమిత్రిసహితోఽతిథిః। తం చ దృష్ట్వా వరాన్ లోకానక్షయాంస్త్వం గమిష్యసి ॥ ౧౬ ॥ మయా తు వివిధం వన్యం సంచితం పురుషర్షభ । తవార్థే

తౌ కబంధేనేతి॥ ప్రతీచీం దిశం పరిగృహ్య కబంధేన దర్శితం పంపామార్గముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః ॥ ౧ ॥ తావితి ॥ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మాధుర్యేణ మధుతుల్యఫలాన్ ॥ ౨ ॥ కృత్వేతి ॥ ఉపతస్థతుః ప్రాపతుః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬-౭ ॥ రామేణేతి ॥ ప్రత్యవస్థితా అభిముఖావస్థితా ॥ ౧౦ ॥

ఆచార్యశుశ్రూషణంభగవత్ప్రసాదద్వారామోక్షహేతురిత్యుక్తంభవతి॥౧౬॥ ఆచార్యోక్తిశ్రద్ధామాత్మనస్సూచయతిమయాత్వితి ॥ తీరసంభవంవివర్ధంవన్యంసంచితం - వన్యశబ్దేనఫలమూలాదికముచ్యతే - వివిధమిత్యనేనఫలమూలాదిభేద ఉచ్యతే - సంచితమిత్యనేనరామస్యచిత్రకూటాగమనాత్ప్రభృతిసంపాదితత్వంఆదరేణగుప్తత్వంచ - తత్తత్ఫలజాతీయమాధుర్యంపరీక్ష్యస్థాపితమితిసంప్రదాయః॥౧౭ ఏవమితి ॥ విజ్ఞానేవిషయే - అబహిష్కృతాంఅంతరంగభూతాం-జాత్యాహీనామప్యాచార్యప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానామితిభగవతాప్యాదరణీయత్వోక్తిః॥౧౮॥దనోరితి ॥ దనోస్సకాశాత్ దనుతఇత్యర్థః - పంచమ్యర్థేసకాశశబ్దంప్రయుంజతే-తత్త్వేనయాథార్థ్యేన-తేమహాత్మనఃత్వత్సంబంధినోమహాత్మనః - మతంగస్యేత్యర్థః-మహాత్మనామితిపాఠే-త్వదాచార్యాణామిత్యర్థః - శ్రుతంప్రభావంప్రత్యక్షంసంద్రష్టుమిచ్ఛామి - యదిమన్యసే-దర్శయితుమితిశేషః॥౧౯॥ఏతత్త్వితి ॥ వినిస్సృతంనిర్గతం॥౨౦॥పశ్యేతి ॥ మేఘఘనప్రఖ్యంఘనమేఘసదృశం - విశ్రుతం-వనమితిశేషః॥౨౧॥ ఇహేతి ॥ భావితాత్మానఃచింతితాత్మానః-తేప్రసిద్ధాః-మేగురవః-మంత్రవన్మంత్రపూజితంమంత్రవతాంమంత్రైఃపూజితం-తీర్థంగంగాదిపుణ్యసలిలం - ఇహప్రదేశే - జుహవాంచక్రిరేఆహూతవంతః-మహద్యుతేఇత్యనేనమునిప్రభావశ్రవణేసంతోషవత్త్వంవ్యజ్యతే॥౨౨॥ ఇయమితి ॥ ప్రత్యక్స్థలీప్రత్యక్ప్రదేశేస్థలీభూతా - ప్రాక్ప్రదేశే-పశ్చిమాభిముఖవిష్టస్థానత్వేనప్రత్యక్స్థలీత్యర్థః - వేదిః దేవపూజాస్థానం-ఇయం-అవలోక్యతామితిశేషః-యత్రవేద్యాం-మేమయా-సుసత్కృతాస్తేగురవః - శ్రమాత్ వృద్ధతాకృతయాపుష్పధారణాశక్త్యా - ఉద్వేపిభిఃఉత్కంపిభిః-కరైః-పుష్పోపహారంపుష్పైరర్చనం- కుర్వంతిఅకుర్వన్ - అత్రవేదిరితిజాత్యేకవచనం-ఉత్తరశ్లోకేబహువచనప్రయోగాత్ - బహూనాంబహువేదిసంభవాచ్చ॥౨౩॥ తేషామితి ॥ తేషాంఅస్మదాచార్యాణాం - ప్రభావేనఅతులప్రభాఃఇమాః వేద్యః-అద్యాపితేషామసన్నిధానేపి - సర్వాదిశఃద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి-అనేనఆచార్యాభిమతోదేశస్తదసన్నిధానేప్యుద్దేశ్యఇత్యుక్తం॥౨౪॥పునర్వైభవాంతరమాహఅశక్నువద్భిరితి ॥ ఉపవాసశ్రమేణఅలసైః మందైః - అతఏవసప్తసాగరాన్ గంతుమశక్నువద్భిః మేగురుభిః-చింతితేచింతితమాత్రే-అభ్యాగతాన్ అభిముఖమాగతాన్ - సప్తసాగరాన్ పశ్య॥౨౫॥అద్భుతాంతరమాహకృతేతి ॥ ఇహప్రదేశేసాగరప్రదేశే - కృతాభిషేకైఃకృతస్నానైః-తైర్గురుభిః- పాదపేషున్యస్తాః ఆర్ద్రావల్కలాః - అద్యాపినావశుష్యంతినశుష్కాభవంతి - తదంగసంపర్కవైభవాదితిభావః॥౨౬॥ దేవేతి॥దేవకార్యాణిదేవార్చనానికుర్వద్భిఃతైః - కువలయైస్సహ-పుష్పైఃపుష్పాంతరైః - యానీమానిమాల్యానికృతాని - తానిమ్లానత్వంనోపయాంతి-భక్త్యతిశయేనసమర్పితత్వాదితిభావః - ఏతావతాగ్రంథసందర్భేణగురుంప్రకాశయేద్ధీమానిత్యుక్తరీత్యాఆచార్యవైభవప్రకటనంకర్తవ్యమితిసూచితం॥

పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయాస్తీరసంభవమ్ ॥౧౬॥ ఏవముక్తస్సధర్మాత్మాశబర్యాశబరీమిదమ్। రాఘవః ప్రాహవిజ్ఞానేతాంనిత్యమబహిష్కృతామ్ ॥ ౧౭ ॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేనప్రభావంతేమహాత్మనః। శ్రుతంప్రత్యక్షమిచ్ఛామిసంద్రష్టుంయదిమన్యసే ॥ ౧౮ ॥ ఏతత్తువచనంశ్రుత్వారామవక్త్రాద్వినిస్సృతమ్। శబరీదర్శయామాసతావుభౌతద్వనంమహత్ ॥ ౧౯ ॥ పశ్యమేఘఘనప్రఖ్యంమృగపక్షిసమాకులమ్ । మతంగవనమిత్యేవవిశ్రుతంరఘునందన ॥ ౨౦ ॥ ఇహతేభావితాత్మానోగురవోమేమహావనే। జుహవాంచక్రిరేతీర్థంమంత్రవన్మంత్రపూజితమ్॥౨౧॥ ఇయంప్రత్యక్స్థలీవేదిర్యత్రతేమేసుసత్కృతాః। పుష్పోపహారంకుర్వంతిశ్రమాదుద్వేపిభిఃకరైః ॥ ౨౨ ॥ తేషాంతపఃప్రభావేనపశ్యాద్యాపిరఘూద్వహ । ద్యోతయంతిదిశస్సర్వాఃశ్రియావేద్యోతులప్రభాః ॥ ౨౩ ॥ అశక్నువద్భిస్తైర్గంతుముపవాసశ్రమాలసైః। చింతితేభ్యాగతాన్పశ్యసహితాన్సప్తసాగరాన్ ॥ ౨౪ ॥ కృతాభిషేకైస్తైర్న్యస్తావల్కలాఃపాదపేష్విహ । అద్యాపినావశుష్యంతిప్రదేశేరఘునందన ॥ ౨౫ ॥ దేవకార్యాణికుర్వద్భిర్యానీమానికృతానివై । పుష్పైఃకువలయైస్సార్ధంమ్లానత్వంనోపయాంతివై॥ ౨౬ ॥ కృత్స్నం

౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭ ॥ ఏవమితి॥ విజ్ఞానేతాన్నిత్యమబహిష్కృతాం - విజ్ఞానేఅతీతానాగతజ్ఞానేఅబహిష్కృతాం ॥ ౧౮॥ దనోరితి॥ మహాత్మనోదనోస్సకాశాత్ శ్రుతం - తేతవగురూణాంప్రభావంప్రత్యక్షంసంద్రష్టుంఇచ్ఛామియదిమన్యసేసందర్శయితుమితిశేషః॥ ౨౦॥పశ్యేతి॥ మేఘఘనప్రఖ్యం మేఘవద్ఘనాఅధికాప్రఖ్యాప్రభాయస్యతదితి॥॥౨౧ ॥ ఇహేతి॥ జుహవామితి- మంత్రవన్మంత్రపూజితం-మంత్రవతాంమునీనాంమంత్రైఃపూజితంపాలితంతీర్థంయజ్ఞం॥తీర్థంమంత్రాద్యుపాధ్యాయయజ్ఞేష్వంభసిపావకేఇతిరత్నాకరే॥ ౨౨॥ ఇయమితి॥ మేమయాసుసత్కృతాస్తేగురవః- శ్రమాదుపవాసశ్రమాత్ ఉద్వేపిభిఃకరైః- యత్రవేద్యాంపుష్పోపహారంపూజాంకుర్వంతిఅకుర్వన్ - సేయంప్రత్యక్ప్రతీచ్యాంస్థలంయస్యాస్సాతథాభూతావేదిత్యన్వయః॥ ౨౬॥ దేవకార్యాణీతి॥ యానీమా

౨౭ ॥ ఉపసంహరతి కృత్స్నమితి - అభ్యనుజ్ఞాతా - త్వయేతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ త్యక్ష్యామి కింకరిష్యసీత్యత్రాహ తేషామితి ॥ సమీపం పాదమూలం - గమిష్యామి - యాసహం పర్యచారిషమిత్యన్వయ శ్రోత్రైః - ఆశ్రమః - అయమితి శేషః - యేషామాశ్రమోయం యేషామహం చ పరిచారిణీ - తేషాం సమీపం గంతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః ॥ ౨౯ ॥ ధర్మిష్ఠమితి ॥ వచః ఆచార్యనైభవప్రదర్శనాదిరూపం - తత్వతః మాయాం వినా - ఆశ్చర్యమితి మత్వా ॥ ౩౦ ॥ అథ శబరీమనోరథం పూరయతి తామితి ॥ సంశితవ్రతాం - ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠామిత్యర్థః - అర్చితః - తవ గురువృత్తిసందర్శనేనైవేతి శేషః - భక్త్యా - వన్యసంపాదనమాత్రేణవా - అయమేవార్థస్సంక్షేపేశబర్యా పూజితస్సమ్యగిత్యుక్తః । కామం కామ్యమానం లోకం ॥ ౩౧ ॥ ఇతీతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ జిహాసతీ హాతుమిచ్ఛంతీ ॥ స్వర్గమేవేత్యవ్యవధానం ద్యోతయతి ॥ ౩౩ ॥ దివ్యేతి సార్ధశ్లోకః ॥ తత్ర స్వర్గగమనారంభే - విద్యుత్ విశేషేణ ద్యోతమానా సౌదామినీవ తిష్ఠేత్ ॥ ౩౪½ ॥ యత్రేతి ॥ తే గురవః - సుకృతాత్మానః సుకృతధైర్యవంతః - ఆత్మసమాధినా ఆత్మ విషయయోగేన - ఏతత్సర్గవృత్తాంతేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గురుర్వనుజ్ఞయా రామాగమనపర్యంతం స్థితా ఇతి తతో రామానుజ్ఞయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - స్త్రియా అపి విదురాదేరివ మోక్షాధికారస్సంభవతి - తదంగయజ్ఞాదికర్మస్థానే గురుశుశ్రూషా - స్వర్గశ్చ ఆదౌ అతఃయా నిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరహితం పరమపదమితి గమ్యతే - ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గస్య క్షయిత్వావగమాత్ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

అథ పంపాగమనం పంచసప్తతితమే - దివంత్విత్యాది - స్వేన తేజసా - ఉపలక్షితాయామితి శేషః ॥ ౧ ॥ స ఇతి ॥ ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం ॥ ౨ ॥ దృష్ట ఇతి ॥ బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుతపుష్పఫలాదిసంపత్తిసకలతీర్థసమాగమాదినా ఆశ్చర్యయుక్తః - విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః - పరస్పరహింసకత్వరహితాః మృగాశ్శార్దూలాశ్చ యస్మిన్ తథా ॥ ౩ ॥ సప్తానామితి ॥ ఉపస్పృష్టం స్నాతం - అనేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తౌ స్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్యమిత్యుక్తం ॥ ౪ ॥ ప్రణష్టమితి ॥ తత్తదశుభం ప్రణష్టం - కల్యాణం శుభం - తేన అశుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా ॥ ౫ ॥ హృదయ ఇతి ॥ అర్థమేకం - శుభం శుభస్మరణం ॥ ౫½ ॥ తదిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ అంశుమతస్సూర్యస్య ॥ ౭½ ॥ అథేతి ॥ మే సీతాయా ఇత్యన్వ

వనమిదం దృష్టం శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా । తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తుమేతత్కళేబరమ్ ॥ ౨౮ ॥
తేషామిచ్ఛామ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్మనామ్ । మునీనామాశ్రమోయేషామహం చ పరిచారిణీ ॥
౨౯ ॥ ధర్మిష్ఠం తు వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్సహలక్ష్మణః । ప్రహర్షమతులం లేభే ఆశ్చర్యమితి తత్వతః ॥
౩౦ ॥ తామువాచ తతో రామశ్శ్రమణీం సంశితవ్రతామ్ । అర్చితోహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథాసుఖమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఇత్యుక్తా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణాజినాంబరా । తస్మిన్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జిహాసతీ
౩౨ ॥ అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాత్మానం హుతాశనే । జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గమేవ జగామ సా ॥
౩౩ ॥ దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా । దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా ॥ ౩౪ ॥
విరాజయంతీ తం దేశం విద్యుత్సౌదామినీ యథా ॥ ౩౪½ ॥ యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః । తత్పుణ్యం శబరీ స్థానం జగామాత్మసమాధినా ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః ॥ ౧ ॥ స చింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభావం తం మహాత్మనామ్ । హితకారిణమేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ దృష్టోయమాశ్రమస్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనామ్ । విశ్వస్తమృగశార్దూలో నానావిహగసేవితః ॥ ౩ ॥ సప్తానాం చ సముద్రాణామేషు తీర్థేషు లక్ష్మణ । ఉపస్పృష్టం చ విధివత్పితరశ్చాపి తర్పితాః ॥ ౪ ॥ ప్రణష్టమశుభం తత్తత్కల్యాణం సముపస్థితమ్ । తేన తత్వేన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి ॥ ౫ ॥ హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభమావిర్భవిష్యతి ॥ ౫½ ॥ తదాగచ్ఛ గమిష్యావః పంపాం తాం ప్రియదర్శనామ్ ॥ ౬ ॥ ఋశ్యమూకో గిరిర్యత్ర నాతిదూరే ప్రకాశతే । యస్మిన్వసతి

నికృతాని - మాల్యానీతి శేషః ॥ ౩౫½ ॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

౧ ॥ ౨ ॥ దృష్ట ఇతి ॥ బహ్వాశ్చర్యః బహూన్యాశ్చర్యాణి యస్మిన్ సః, కృతాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం ॥ ౩ ॥ సప్తానామితి ॥ ఉపస్పృష్టం చ విధి

...॥ హారే ...నరస్య- తస్య ప్రసిద్ధస్య - తంఋశ్యమూకం ॥ ౨౯ ॥ ...
...రేణ-సుగ్రీవమభిగచ్ఛేత్యుక్త్వా లక్ష్మణం పునరిత్యువాచేత్యన్వయః ...
తస్యాం సీతాయాం ఆసక్తచేతసా మయా - సీతాం వినా కథం...
...వదీనేన సః ... ...వేశ - స్నానాయేతి శేషః - నళినీం - సరసీం శోకః పఃఖం - విషాద...

క్యం ॥ ౨౮ ॥ ఇతీతి ॥ అనన్యచేత సంస్స్వవాక్యశ్రవణే సావక్త... సమితః - తత్పరవశ ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ సగార్థః ...
తః కార్యకరణాపాటవరూపశరీరావసాదః - తాభ్యాం యంత్రితః ని...
రం సంక్రమః గమనం యస్య సతథా - దూరాదాగత ఇత్యర్థః - ప్రతిహాలధన్వనం పథికజన ప్రతిహా భూతమరుకాంతారం - కబ...
త్యర్థః - క్రమేణ అనేక విఘ్న నివృత్తిపూర్వకం గత్వా - శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం యస్య - తాదృశం కాననం యస్యాస్తాం - అనేకే ...
జాతీయాః - బహవో వా - నానావిధాః నానాసంస్థానాః పక్షిణః శుకశారికాకోకిల ప్రభృతయః తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాః తాం - య...
ద్వా అనేకాని నానావిధ పక్షిజాలకాని యస్యాం తాం - కానన ద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం తాదృశీం పంపాం దదర్శ - అస్మిన్ సర్గే త్రింశ చ్ఛ్లో...
కాః - న్యూనాతిరేకన ద్భావస్తు కోశేషు బహుధా దృశ్యతే ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఇత్థం కౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీ । పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛఠారేస్సరోః ॥ ఆలోక్యాఖిల
దేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీశ్చిరం । వ్యాచఖ్యౌ తదరణ్యకాండమఖిలం గోవిందరాజాభిధః ॥
గోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః,

కసంతతామ్ ॥ ౨౭ ॥ స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికైర్యుతామ్ । ఇత్యువాచ తదా వాక్యం ల
క్ష్మణం సత్యవిక్రమః ॥ ౨౮ ॥ అస్యాస్తీరే తు పూర్వోక్తః పర్వతో ధాతుమండితః । ఋశ్యమూక ఇతి
ఖ్యాతః పుణ్యైః పుష్పితపాదపః ॥ ౨౯ ॥ హరేః ఋక్షరజో నామ్నః పుత్రస్తస్య మహాత్మనః । అధ్యాస్తే తం
మహావీర్యస్సుగ్రీవ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవమభిగచ్ఛ త్వం వానరేంద్రం నరర్షభ । ఇత్యువా
చ పునర్వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమమ్ ॥ ౨౭ ॥ రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యామాసక్తచేతసా । కథం మయా
వినా శక్యం సీతాం లక్ష్మణ జీవితుమ్ ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా మదనాభిపీడితస్స లక్ష్మణం వాక్యమనన్యచేత
సమ్ । వివేశ పంపాం నళినీమనోరమాం రఘూత్తమశ్శోకవిషాదయంత్రితః ॥ ౨౯ ॥ తతో మహద్వర్త్మసు
దూరసంక్రమం క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనమ్ । దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననా మనేకనానావిధ
పక్షిజాలకామ్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః

...తతో మహదితి ॥ దూరతః సంక్రమ్యత ఇతి దూరసంక్రమం - దూరతో గమ్యమానమిత్యే...
నిలకాదిభిః కాశతే ప్రకాశత ఇతి తథోక్తా ॥ ౨౯ ॥ తతో మహదితి ॥ దూరతః సంక్రమ్యత ఇతి దూరసంక్రమం - దూరతో గమ్యమానమిత్య...
వర్త్మ గత్వా - వనం ప్రవిలోకయన్ పంపాం దదర్శేత్యన్వయః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః. ❖
టీకా త్వారణ్యకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా
మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా ।
ఇతి శ్రీతీర్థీయే రామాయణవ్యాఖ్యానే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః.

...పాడిల్లవంశాంబుధిపూర్ణచంద్ర శ్రీవేంకటేశార్యతనూభవేన । ఆమ్నాయవిద్యాదివిభూషితేన చానంత
నారాయణసూరిణాద్య ॥ రామస్వామిమనీషిణా చ విదుషాం మోదాయ సమ్ముద్రితస్సంశోధ్య ప్రకటీకృ
తో ... వివిధ వ్యాఖ్యా... ...తః । శ్రీవాల్మీకిమహర్షినిర్మితమహారామాయణే పావనే కాండోయం
...రుషార్థదో భు... ...భూత్ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

...॥ ౭౪ ॥ వివమితి ॥ ధీరం కృతధైర్యమిత్యర్థః ॥ ౯౪ ॥ ఆశ్ర ... ... తత్త్వ ...

... ఋషిభూః - అభిభావక ఇత్యర్థః - శత్రూణామిత్యర్థసిద్ధం - ప్రభురితి ... త్వా కింకరిష్యసీత్య ... తేషామితి ॥ సమీపం పాదమూలం - ... నాం - శ్రేష్ఠజనానాం మునిప్రభృతయః - పానీయవాహినీం పానార్హ ... మిత్యర్థః ... హంచ పరిచారిణీ - తేషాం కుశేయసమూహైః - కుథా చిత్రకంబళం - దదర్శ - దూరాదితి బో ... అగ్ర ఇత్యనువాదాత్ ॥ ౧౨౪ ॥ స తామితి ॥ ఉదకవా ... హిరాదాసాద్య - మతంగసరసం నామ మతంగసరసమితి ప్రసిద్ధం - అనోశ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోరితి టచ్ సమాసాంతః - హ్రదం ... సమవగాహత స్నాత - పుణ్యతీర్థత్వాదితి భావః ॥ ౧౩౪ ॥ మాగతః పంపాదర్శనమనువదతి తత్తీరవనదర్శనమాహ ... అరవిందేత్యాది ॥ అరవిందం రక్తాబ్జం - పద్మైః సితపద్మైః - ఆమ్రవణం చూతవనం - బర్హిణోద్ఘుష్టం మయూరశబ్దః తేన నాదితాం సంజాతనాదాం - తిలకైః క్షురకవృక్షైః బీజపూరైః దాడిమైః - ధవైః ధవాఖ్యైర్వృక్షవిశేషైః - శుక్లద్రుమైః అర్జునవృక్షైః - కరవీరైః ప్రసిద్ధైః - పున్నాగైః తుంగవృక్షైః - మాలతీతి - మాలతీగుల్మైః కుందగుల్మైశ్చేత్యన్వయః - భాండీరైః ... నిచులైః వంజులైః - సప్తపర్ణైః విషమచ్ఛదవృక్షైః - అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః భూషితాం శోభితాం - అత ఏవ ప్రమదామివ స్థితాం - సమంతతః ... దేశేపి - కోయష్టికైః టిట్టిభాఖ్యైః పక్షివిశేషైః శతపత్రైః మయూరైః - కీరకైః శుకైః - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ వ్యాకులత్వరహితౌ ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః ॥ రాఘవౌ అరవిందోత్పలేతిమిత్యాది విశేషితాం తిలకాదిభి ర్వృక్షైర్భూషితాం అత ఏవ ప్రమదామివ స్థితాం పంపాం సర్వతస్సమీక్షమాణౌ తతః పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమం కోయష్టికాదిభి ర్విహగై ర్నాదితం అన్యైశ్శకునైశ్చ యుతం సరసః పంపాయాస్సంబంధి తద్వనం చ పశ్యంతావేవ సంతౌ - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ - తద్వనం జగ్మతురితి సంబంధః - అతో న వనశబ్దద్వయదోషః ॥ ౧౯౪ ॥ సమీపతః పరిపాదర్శనమాహ స దదర్శేతి ॥ ౨౦౪ ॥ అథ పంపాప్రాప్తిమాహ స రామ ఇతి ॥ పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః ॥ ౨౧౪ ॥ ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ - పుష్పితేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయం - సాలాః సర్జకవృక్షాః - చంపకాః చాంపేయవృక్షాః

ధర్మాత్మా స సుగ్రీవో ంశుమత స్సుతః ॥ నిత్యం వాలిభయా త్త్ర స్తశ్చతుర్భి స్సహ వానరైః ॥ ౭౪ ॥ అభి త్వరే చ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభమ్ ॥ తదధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గణమ్ ॥ ౮౪ ॥ ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమిత్రి రబ్రవీత్ ॥ గచ్ఛావ త్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః ॥ ౯౪ ॥ ఆశ్రమా త్తు తత స్తస్మా న్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః ॥ ఆజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహాభిభూః ॥ ౧౦౪ ॥ స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజన సేవితామ్ ॥ నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీమ్ ॥ పద్మైస్సౌగంధికై స్తామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః ॥ నీలాం కువలయోద్ఘాటై ర్బహువర్ణాం కుథామివ ॥ ౧౨౪ ॥ స తామాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీమ్ ॥ మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత ॥ ౧౩౪ ॥ అరవిందోత్పలవతీం పద్మసౌగంధికాయుతామ్ ॥ పుష్పితామ్రవణోపేతాం బర్హిణోద్ఘుష్టనాదితామ్ । తిలకై ర్బీజపూరైశ్చ ధవైశ్శుక్లద్రుమై స్తథా ॥ పుష్పితైః కరవీరైశ్చ పున్నాగైశ్చ సుపుష్పితైః । మాలతీకుందగుల్మైశ్చ భాండీరై ర్నిచులై స్తథా ॥ అశోకైస్సప్తపర్ణైశ్చ కేతకై రతిముక్తకైః । అన్యైశ్చ వివిధై ర్వృక్షైః ప్రమదామివ భూషితామ్ ॥ సమీక్షమాణౌ పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమమ్ । కోయష్టికైశ్చార్జునకైశ్శతపత్రైశ్చ కీరకైః ॥ ఏతైశ్చాన్యైశ్చ విహగై ర్నాదితం తు వనం మహత్ । తతో జగ్మతు రవ్యగ్రౌ రాఘవౌ సుసమాహితౌ ॥ తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునైర్యుతమ్ ॥ ౧౯౪ ॥ స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభామ్ ॥ తిలకాశోకపున్నాగవకుళోద్దాలకాశినీమ్ ॥ ౨౦౪ ॥ స రామో వివిధాన్ వృక్షా న్సరాంసి వివిధాని చ ॥ పశ్యన్ కామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదమ్ ॥ ౨౧౪ ॥ పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితామ్ ॥ షట్పదౌఘసమావిష్టాం శ్రీమతీ మతులప్రభామ్ । స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలు

...త్ - శాస్త్రోక్తమార్గేణ స్నాతమిత్యర్థః ॥ ౯౪ ॥ పదితి ॥ యత్ర పంపాతీరే ॥ ౭౪ ॥ అభిత్వర ఇతి ॥ అభిత్వరే త్వరావానస్మి - త్వరిత ఇత్యర్థః ... బ్రవీదితి ... బంధః ॥ ౧౮౪ ॥ సీతామితి ॥ కువ ... తైః ఇందీవరసమూహైః ॥ ౧౩౪ ... ॥ ౧౯౪ ॥ ... తిలకేతి ॥

... త్మనాం శుద్ధి ... ॥ ౩ ॥ సప్త ...